

महर्षि कृष्णद्वैपायन वेदव्यासप्रणीत

श्रीमहाभारत

सरण गुजराती भाषांतर

७ भाग ५ मो ७

कर्ण, शल्य, सौप्तिक અને સ્રીપર્વ

મિલિતુ અખંડાલંબી પ્રભાટી
સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય
દે ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ રોડ મુંબઈ-૨

સાત રૂપિયા

અર્થ : શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મય્યાશંકર

[સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

અનુક્રમણિકા

૮-કર્ણપર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	સોળમેા દિવસ-કર્ણનો સેનાપતિ તરીકે નિમણૂક	૯	૩૧	સત્તરમેા દિવસ-શલ્ય સારથિ થાય તેા વિજય થવાનો સંભવ	૭૭
૨	દુનરાષ્ટ્ર અને સંજય વચ્ચેનો સંવાદ ...	૧૧	૩૨	કર્ણના સારથિ થવા માટે શલ્યને પ્રાર્થના ...	૮૨
૩	સંક્ષેપમાં કર્ણવધકથન	૧૨	૩૩	ત્રિપુરાપ્ચાન	૮૬
૪	દુતરાષ્ટ્રનો વિલાપ	૧૩	૩૪	ત્રિપુરાપ્ચાન (ચાલુ)	૮૯
૫	કૌરવપક્ષના મરણ પામેલા મહારથીઓ ...	૧૪	૩૫	સારથિપણ રતીકારવા માટે શલ્યનો નિશ્ચય ...	૯૮
૬	પાંડવપક્ષના મરણ પામેલા મહારથીઓ ...	૧૭	૩૬	કર્ણની આતુન સામે તૈયારી ...	૧૦૦
૭	કૌરવોમાંના છવના મહારથીઓ ...	૧૯	૩૭	કર્ણ અને શલ્યનો સંવાદ	૧૦૨
૮	દુનરાષ્ટ્રનો કર્ણ વિષે શોક	૨૧	૩૮	કર્ણનો ગર્વ	૧૦૫
૯	દુતરાષ્ટ્રનો પશાતાપ	૨૨	૩૯	કર્ણ અને શલ્ય વચ્ચે ટપાટપી ...	૧૦૭
૧૦	કર્ણનો સેનાપતિ તરીકેનો અભિષેક ...	૨૭	૪૦	શલ્ય પ્રત્યે કર્ણનાં ક્રુદ્ધ વચ્ચનો ...	૧૦૯
૧૧	મકરવ્યહ અને અર્ધચંદ્રવ્યહ	૩૦	૪૧	અભિમાન નહિ કરવા વિષે હંસ અને કાગડાની કથા	૧૧૨
૧૨	કુલતરાજ ક્ષેમધૂતનો વધ	૩૨	૪૨	કર્ણને ચાપનું સ્મરણ અને તેનો આવેશ ...	૧૧૮
૧૩	કેકયકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ પશા! ...	૩૫	૪૩	શલ્યનો તિરસ્કાર	૧૨૧
૧૪	ચિત્રસેન અને ચિત્રનો વધ	૩૬	૪૪	શલ્યરાજના તાજાના વાહીક પ્રદેશની પ્રગ્નની નિંદા	૧૨૨
૧૫	અશ્વત્થામા અને બીમસેનનું યુદ્ધ ...	૩૮	૪૫	વાહીકનિવાસીઓની નિંદા (ચાલુ) ...	૧૨૫
૧૬	અશ્વત્થામા અને આતુનની ભેટ! ...	૪૧	૪૬	વ્યુદ્ધરચના	૧૨૮
૧૭	અશ્વત્થામાનો પરાજય	૪૩	૪૭	હારણ યુદ્ધ	૧૩૩
૧૮	હંડધાર અને હંડનો વધ	૪૫	૪૮	સંકેસ યુદ્ધ	૧૩૪
૧૯	રણભૂમિનું વર્ણન	૪૭	૪૯	કર્ણ અને યુધિષ્ઠિરનું યુદ્ધ-તેમાંથી યુધિષ્ઠિરનું નામી છટકું	૧૩૮
૨૦	પાંચરાગનું પતન	૫૧	૫૦	બીમસેનની યશસ્વિ-તેમાં કર્ણની હાર ...	૧૪૨
૨૧	કર્ણ અને પાંડવોની ભેટ	૫૪	૫૧	સકુલ યુદ્ધ	૧૪૫
૨૨	દાર્ય સૈન્યનો સંહાર	૫૭	૫૨	યુદ્ધનું ભયંકર સ્વરૂપ	૧૪૯
૨૩	સદૈવ અને દુ સાસનનું યુદ્ધ	૫૮	૫૩	આતુન અને સંશયકો	૧૫૧
૨૪	પાંડવસૈન્ય પર કર્ણનો હમ્મો	૫૯	૫૪	કૃપાચાર્યની યશસ્વિ-પુત્રમોની હાર ...	૧૫૩
૨૫	સુતસોમ અને શકુનિનું યુદ્ધ	૬૪	૫૫	યુધિષ્ઠિર નાશ	૧૫૫
૨૬	મૃદુલમ અને શિખંડીની હાર	૬૬	૫૬	મહારથીઓની ધૂમાધૂમ	૧૫૭
૨૭	સંશયકોનો પરાજય	૬૮	૫૭	અશ્વત્થામાની પ્રતિજ્ઞા	૧૫૮
૨૮	મહાસંહાર	૭૦			
૨૯	દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિરનું યુદ્ધ	૭૩			
૩૦	ભયંકર ધમસણ	૭૫			

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૮	રણુભૂમિનું વર્ણન ...	૧૬૫	૭૮	કર્ણુનું પરાક્રમ ...	૨૨૯
૫૯	અશ્વત્થામાનું પાછા હાલું ...	૧૬૮	૭૯	કર્ણુ પ્રત્યે શસ્ત્રનાં ઉત્તેજક વચનો ...	૨૩૨
૬૦	શ્રીકૃષ્ણનું અર્જુનને પ્રોત્સાહન ...	૧૭૧	૮૦	દુઃશાસનથી નાના દશ કૌરવભાઈઓ રણમાં ...	૨૩૮
૬૧	તુલ્ય યુદ્ધ ...	૧૭૬		પથા ...	૨૪૦
૬૨	સંકુલ યુદ્ધ ...	૧૮૦	૮૧	ગદાધારી ભીમસેનની ધૂમાધૂમ ...	૨૪૩
૬૩	યુધિષ્ઠિરનું પલાયન ...	૧૮૧	૮૨	દુઃશાસન અને ભીમસેનનું યુદ્ધ ...	૨૪૬
૬૪	યુધિષ્ઠિરની શોધ ...	૧૮૩	૮૩	દુઃશાસનનો વધ ...	૨૫૦
૬૫	ભાવણીમાં યુધિષ્ઠિરને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન- નો મેળાપ ...	૧૮૭	૮૪	કર્ણુપુત્ર વૃષસેન સાથેના યુદ્ધમાં નકુલની હાર ...	૨૫૩
૬૬	કર્ણુને તેં માર્યો કે? ...	૧૮૯	૮૫	અર્જુનને ઉત્તેજન આપવા માટે શ્રીકૃષ્ણનાં ઉત્સાહજનક વચનો ...	૨૫૬
૬૭	અર્જુનપ્રતિજ્ઞા-કર્ણુનો હું વધ કરીશ ...	૧૯૨	૮૬	કર્ણુ અને અર્જુનનો સમાગમ ...	૨૫૭
૬૮	યુધિષ્ઠિરનાં ક્રોધવચન ...	૧૯૪	૮૮	સંધિ કરી લેવા માટે અશ્વત્થામાનો દુર્યો- ધનને ઉપદેશ ...	૨૬૩
૬૯	શ્રીકૃષ્ણકૃત ધર્માધર્મનિર્ણય ...	૧૯૬	૮૯	કર્ણુ અને અર્જુનનું ઢંઢયુદ્ધ ...	૨૬૬
૭૦	યુધિષ્ઠિરનું અપમાન અને પાછળથી તેમનું સન્માન ...	૨૦૨	૯૦	કર્ણુ અને અર્જુનનું ઢંઢયુદ્ધ (ચાલુ) કર્ણુના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયું ...	૨૭૩
૭૧	કર્ણુવધ માટે અર્જુનની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા ...	૨૦૭	૯૧	કર્ણુનો વધ ...	૨૮૨
૭૨	શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રોત્સાહક વચનો ...	૨૦૯	૯૨	શસ્ત્રનું ભાવણી તરફ પાછા ફરવું ...	૨૮૬
૭૩	અર્જુનને ઉત્સાહ પ્રેરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ કરેલું તેનાં પરાક્રમેનું વર્ણન ...	૨૧૧	૯૩	કૌરવોના સૈન્યનું રણમાંથી પલાયન! ...	૨૮૮
૭૪	અર્જુનની આત્મશ્લાઘા ...	૨૧૮	૯૪	રણુભૂમિનું વર્ણન ...	૨૯૧
૭૫	મહારથીઓનું ઢંઢયુદ્ધ ...	૨૨૧	૯૫	કૌરવોનું ભાવણી તરફ પ્રયાણ ...	૨૯૬
૭૬	ભીમસેન અને તેના સારથિ વિશોકનો સંવાદ ...	૨૨૨	૯૬	યુધિષ્ઠિરનો હર્ષ ...	૨૯૭
૭૭	ભીમસેનને હાથે શકુનિનો પરાજય ...	૨૨૫			

૧-શલ્યપર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	શલ્યામિપેક્ષપર્વ				
૧	રામ ધૃતરાષ્ટ્રની મૂર્છા ...	૩૦૩	૭	શલ્યનો સેનાપતિપદે અભિષેક ...	૩૨૧
૨	ધૃતરાષ્ટ્રનો વિલાપ ...	૩૦૬	૮	બૃહદ્રથના ...	૩૨૩
૩	કૌરવસૈન્યમાં નાસમાગ ...	૩૦૯	૯	મદાસંહાર ...	૩૨૫
૪	સલાહ કરી લેવા માટે દુર્યોધનને કૃપાચાર્ય- નો હિતોપદેશ ...	૩૧૩	૧૦	કર્ણુપુત્ર ચિત્રસેન, સત્યસેન અને સુષેણ રણમાં પથા! ...	૩૨૮
૫	કૃપાચાર્યનાં વચનનો અનાદર-ના, હું તો યુદ્ધ જ કરીશ! ...	૩૧૬	૧૧	ભીમસેન તથા શલ્યનું મદાયુદ્ધ ...	૩૩૧
૬	શલ્યને સેનાપતિ બનાવવા માટે અશ્વત્થામા- નો મત ...	૩૧૯	૧૨	ભીમસેન અને શલ્યનું ગદાયુદ્ધ (ચાલુ) ...	૩૩૪
			૧૩	શલ્યનું પરાક્રમ ...	૩૩૮
			૧૪	પાંચાલ મદારથી સુરયનું પતન ...	૩૪૦
			૧૫	શલ્યની ધૂમાધૂમ ...	૩૪૨

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૬	યુધિષ્ઠિરનું પરાક્રમ ...	૩૪૪
૧૭	શલ્યનો વધ ...	૩૪૮
૧૮	પાંડવોએ વતોવેલો ત્રાસ ...	૩૫૩
૧૯	સંકુલ યુદ્ધ ...	૩૫૫
૨૦	શાલ્યનો વધ ...	૩૫૯
૨૧	ક્ષેમધૂતિનો વધ-કૃતવર્માનો પરાજય ...	૩૬૧
૨૨	અનેક દંડયુદ્ધો ...	૩૬૩
૨૩	રૌદ્ર રમખાણ ...	૩૬૫
૨૪	અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ ...	૩૭૦
૨૫	રણમાંથી દુર્યોધનનું પલાયન ...	૩૭૩
૨૬	ધૃતરાષ્ટ્રના અગિયાર પુત્રોનો વધ ...	૩૭૬
૨૭	સુદર્શન અને રાજ સુશર્માનો વધ ...	૩૭૮
૨૮	શકુનિ અને તેની પુત્ર ઉલૂકનો વધ ...	૩૮૧

હૃદયવેશપર્વ

૨૯	પાણીના ધરામાં દુર્યોધન ...	૩૮૪
----	----------------------------	-----

ગદાયુદ્ધપર્વ

૩૦	દુર્યોધનની શોધ ...	૩૯૦
૩૧	યુધિષ્ઠિરના વચનપ્રહાર ...	૩૯૩
૩૨	યુધિષ્ઠિરની ઉદારતા ...	૩૯૭
૩૩	શ્રીમસેન અને દુર્યોધનની ગદાયુદ્ધ માટેની તૈયારી ...	૪૦૧
૩૪	બળદેવનું આગમન ...	૪૦૪
૩૫	બળદેવની તીર્થયાત્રા-પ્રભાસક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય ...	૪૦૫
૩૬	બળદેવની તીર્થયાત્રા-ત્રિતથુનિનું આખ્યાન ...	૪૧૦
૩૭	બળદેવની તીર્થયાત્રા-સરસ્વતીમહિમા ...	૪૧૨
૩૮	બળદેવની તીર્થયાત્રા-મંકણુકાપિનું ચરિત્ર ...	૪૧૬
૩૯	બળદેવની તીર્થયાત્રા-ઔશનસ અને પૃથ્વક તીર્થનું માહાત્મ્ય ...	૪૧૯
૪૦	બળદેવની તીર્થયાત્રા-આર્ષિષ્ણુતીર્થનો મહિમા ...	૪૨૧
૪૧	બળદેવની તીર્થયાત્રા-અકસ્મિનું ચરિત્ર ...	૪૨૨

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૨	બળદેવની તીર્થયાત્રા-‘વસિષ્ઠાપવાહ’ તીર્થ ...	૪૨૫
૪૩	બળદેવની તીર્થયાત્રા-સરસ્વતીરવૃષ અરણ્યા નદી ...	૪૨૭
૪૪	બળદેવની તીર્થયાત્રા-કાર્તિકેશ્વરનામોનો સેના-પતિપદે અભિષેક કરવાનો આરંભ ...	૪૨૯
૪૫	બળદેવની તીર્થયાત્રા-કુમારનો સેનાપતિપદે અભિષેક ...	૪૨૨
૪૬	બળદેવની તીર્થયાત્રા-તારકાસુરવધ ...	૪૩૭
૪૭	બળદેવની તીર્થયાત્રા-અગ્નિતીર્થ અને કૌભેર-તીર્થનું માહાત્મ્ય ...	૪૪૧
૪૮	બળદેવની તીર્થયાત્રા-બદરપાચનતીર્થની ઉત્પત્તિ ...	૪૪૩
૪૯	બળદેવની તીર્થયાત્રા-ઈંદ્રતીર્થ આદિનું વર્ણન ...	૪૪૬
૫૦	બળદેવની તીર્થયાત્રા-મહર્ષિ ળૈગીપચનું ચરિત્ર ...	૪૪૭
૫૧	બળદેવની તીર્થયાત્રા-મહર્ષિ દધીચિ અને તેમના પુત્ર સારસ્વતચુનિનું ચરિત્ર ...	૪૫૧
૫૨	બળદેવની તીર્થયાત્રા-વૃદ્ધ કન્યાનું આખ્યાન ...	૪૫૪
૫૩	બળદેવની તીર્થયાત્રા-કુરક્ષેત્રમાહાત્મ્ય ...	૪૫૫
૫૪	બળદેવની તીર્થયાત્રા-સારસ્વતોપાખ્યાનની સમાપ્તિ ...	૪૫૭
૫૫	ગદાયુદ્ધ માટે સમંતપંચક્ષેત્રમાં પ્રયાણ ...	૪૫૯
૫૬	ગદાયુદ્ધનો આરંભ ...	૪૬૧
૫૭	અદ્ભુત ગદાયુદ્ધ ...	૪૬૪
૫૮	દુર્યોધન પશો! ...	૪૬૭
૫૯	યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ ...	૪૭૦
૬૦	બળદેવનો ક્રોધ અને તેમનું સાંત્વન ...	૪૭૨
૬૧	મને અધમથી જ મારશે છે! ...	૪૭૫
૬૨	અશ્વત્થામાનો દિવ્ય રથ બળા ગયો! ...	૪૭૯
૬૩	ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીનું સાંત્વન! ...	૪૮૧
૬૪	દુર્યોધનનો વિલાપ ...	૪૮૪
૬૫	અશ્વત્થામાનો સેનાપતિપદે અભિષેક ...	૪૮૭

૧૦-સૌતિકપર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	અશ્વત્થામાનો નિશ્ચય ...	૪૯૩
૨	કૃપાચાર્યનો અશ્વત્થામાને ઉપદેશ ...	૪૯૭
૩	અશ્વત્થામાના વિચારો ...	૪૯૯

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪	કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામાનો સંવાદ ...	૫૦૧
૫	પાંડવોની ઊવણીના દારમાં અશ્વત્થામા આવી પહોંચ્યા ...	૫૦૩

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬	અશ્વત્થામાની ચિંતા ...	૫૦૫
૭	શિવને શરણે અશ્વત્થામા ...	૫૦૭
૮	કૃષ્ણ અને આદિ પાંચાલોનો વધ ...	૫૧૧
૯	દુર્યોધનનો સતોપપૂર્વક પ્રાર્થના ...	૫૨૦
દ્વિતીયકર્ણ		
૧૦	યુધિષ્ઠિરનો શોક ...	૫૨૩
૧૧	અશ્વત્થામાનો મણિ લેવા માટે બીમસેનનું પ્રયાણ ...	૫૨૬

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૨	શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ ...	૫૨૭
૧૩	અશ્વત્થામાનું અભાસ ...	૫૩૦
૧૪	અશ્વત્થામાના અભાસ સામે અર્જુનનું અભાસ ...	૫૩૧
૧૫	અશ્વત્થામાના અભાસનો ઉત્તરના ગર્ભમાં પ્રવેશ ...	૫૩૨
૧૬	અશ્વત્થામાને શ્રીકૃષ્ણનો શાપ ...	૫૩૪
૧૭	શ્રીશંકરમાહાત્મ્ય ...	૫૩૬
૧૮	શ્રીશંકરમાહાત્મ્ય (આગ્રહ) ...	૫૩૮

૧૧-સ્ત્રીપર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
જલપ્રદાનિકપર્વ		
૧	સ જયે કરેણુ ધૃતરાષ્ટ્રનું સાંત્વન ...	૫૪૩
૨	વિદુરે આપેલી ધોરજ ...	૫૪૬
૩	ધૃતરાષ્ટ્રના શોકનું નિવારણ ...	૫૪૯
૪	જનની જન્મદિ દશાઓ ...	૫૫૦
૫	વનવગડે રઝળતો જીવંતો અભાસ ...	૫૫૨
૬	પૂર્વોક્ત કપકનો રૂપાંતર ...	૫૫૩
૭	સંસારની નિવૃત્તિ માટે તરવોપદેશ ...	૫૫૪
૮	શ્રવિદ્યવાસનો ઉપદેશ ...	૫૫૬
૯	વિદુરનાં વાક્યો ...	૫૫૯
૧૦	પુત્રાદિનાં પ્રેતકાર્યો કરવા માટે ધૃતરાષ્ટ્રનું પ્રયાણ ...	૫૬૦
૧૧	કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્માનો ધૃતરાષ્ટ્રને સમાગમ ...	૫૬૧
૧૨	બીમસેનની લોખંડી મૂર્તિના જુક્ષા! ...	૫૬૩
૧૩	ધૃતરાષ્ટ્રના ક્રોધની શાંતિ ...	૫૬૫
૧૪	ગાંધારીની સાંત્વના ...	૫૬૬

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૫	કુંતાને પુત્રોનાં દર્શન ...	૫૬૭
સ્ત્રીવિલાપપર્વ		
૧૬	ગાંધારીને રણ્યુશ્રીનું દર્શન ...	૫૭૦
૧૭	દુર્યોધનનાં દર્શન ...	૫૭૩
૧૮	ગાંધારીનો દુઃશાસન આદિ માટે વિલાપ ...	૫૭૫
૧૯	વિકર્ણ આદિને માટે ગાંધારીનો વિલાપ ...	૫૭૬
૨૦	અભિમન્યુ માટે ગાંધારીનો વિલાપ ...	૫૭૮
૨૧	યુદ્ધભૂમિમાં કર્ણનું દર્શન ...	૫૭૯
૨૨	ગાંધારીનો જયદ્રથ માટે વિલાપ ...	૫૮૦
૨૩	ભીષ્મપિતામહ અને દ્રોણાચાર્યનાં દર્શન ...	૫૮૧
૨૪	જશિવા માટે ગાંધારીનો વિલાપ ...	૫૮૪
૨૫	શોકાતુર થયેલાં ગાંધારીનો શ્રીકૃષ્ણને શાપ ...	૫૮૫
આદ્યપર્વ		
૨૬	ઓગણીસમા દિવસની રાત્રિ-દુર્યોધન આદિની દહનક્રિયા ...	૫૮૯
૨૭	વીસમો દિવસ-ઉદ્દેશન અને કર્ણની શૂદોત્પત્તિનું નિવેદન ...	૫૯૧

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

८-कर्णपर्व

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

८-कर्णपर्व

अध्याय १ लो-कर्णपर्व

सोऽजसो दिवस-कलुषां नी सेनापति तरीके निमलूक

मगलावरणम्-नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

भगवान् नारायणो, नरोत्तम नर भगवानने અને દેવી સરસ્વતીને નમન કરી 'જય'નું શ્રીંગ આદરીએ.

વૈશંપયન ઉવાચ-તતો દ્રોણે હતે રાજન્ દુર્યોધનમુલા તૃપાઃ ।

મૃગશુદ્ધિમનસો દ્રોણપુત્રમુપાગમન્ ॥ ૧ ।

વૈશંપયન બોલ્યા આમ હે રાજન્ । દ્રોણાચાર્ય હણ્યાયા, એટલે મનમાં અત્યંત ઉદાસ થયેલા દુર્યોધન આદિ રાજાઓ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાની પાસે ગયા.^૧ દ્રોણાચાર્યનો શોક કરતા તે સર્વ રાજાઓ, દુઃખથી નિરતેજ થઈ ગયા હતા અને શોકથી આતુર બની ગયા હતા. તેઓ શારદ્વતીનાં સુત અશ્વત્થામાની આગુમાગુ વીટાઈને બેઠા.^૨ એક ચુકૂર્તકાળ સુધી ત્યાં બેસી તેમણે પરસ્પર અનેક શાસ્ત્રોક્ત દર્શાવે કહી સંભળાવ્યા. પછી તે સર્વે રાજાઓ સાવનાન થયા અને સાયંકાળ થતાં પોતપોતાના તંબૂઓમાં ગયા.^૩ હે કુરુવંશી જનમેજયરાજ ! પોતાના તંબૂઓમાં

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

८-कर्णपर्व

अध्याय १ लो-कर्णपर्व

सोमभो दिवस-कर्णुनी सेनापति तरीके निमणूक

मगलाचरणम्-नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

भगवान नारायणने, नरोत्तम नर भगवानने आने देवी सरस्वतीने नमन करी 'जय'नुं शीत'न आदरीजे.

वैशरायन उवाच-ततो द्रोणे हते राजन् दुर्योधनमुखा नृपाः ।

भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ॥ १ ॥

वैशंपायन बोद्ध्या : आभ दे राजन् । द्रोणाचार्य' हल्याया, ज्येष्ठे मनभां अत्यंत उदास थयेला दुर्योधन आदि राजांचो द्रोणपुत्र अश्वत्थामानी पासे गया.^१ द्रोणाचार्य'नो शोक करता ते सर्व राजांचो, दुःखी निस्तेज थई गया होता आने शोकथी आतुर जनी गया होता. तेजो शास्त्रज्ञांनीं सुत अश्वत्थामानी आनुभाजु वींटाईने वेडा.^२ जेक मुहूर्तकाण सुधी त्यां वेसी तेमणे परस्पर आनेक शास्त्रोक्त दृष्टांता कडी संभगाल्या. पछी ते सर्वे राजांचो सावधान यया आने सायंकान थतां पोतपोताना तंभूज्यांभां गयां.^३ दे कुरुवंशी जनमेजयराज ! पोताना तंभूज्यांभां

જઈને પણ તે રાજાઓને સુખ થયું નહિ; કારણ કે તેઓ દુઃખ તથા શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગયા હતા અને તેમને ઉપસ્થિત થયેલા તીવ્ર સંહારનો વિચાર આવ્યા કરતો હતો.^૪ તેમાં પણ ખાસ કરીને સૂતપુત્ર કર્ણ, રાજા દુર્યોધન, દુઃશાસન તથા મહાબળવાન સુખસપુત્ર શકુનિ આ ચાર જણાઓ તો તે રાત્રિએ દુર્યોધનના તંબૂમાં જ સૂઈ રહ્યા. ત્યાં તેઓ મહાત્મા પાંડવોને પોતે જ દુઃખો આપ્યા હતાં તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૫,૬} જુગારમાં કપટ કરીને તેમનો પરાજય કર્યો હતો, તેમનું રાજ્ય છીનવી લઈ તેમને ઘણા હેરાન કર્યા હતા અને દ્રૌપદીને સભામાં ધસડી મંગાવી હતી, એ વાતોનું સ્મરણ કરતાં તેમને ઘણો શોક થયો હતો અને તેમનાં મન ખિન્ન થઈ ગયાં હતાં.^૭ હે રાજા! એ પ્રમાણે જુગાર દ્વારા આપવામાં આવેલા અનેક ક્લેશોનો તેમને વિચાર આવતો હતો, તેથી ઉપન થતાં દુઃખને લીધે તે રાત્રિ તેમને સો વર્ષ જવડી થઈ હતી.^૮ હવે નિર્મળ પ્રભાત થયું, એટલે દૈવની આજ્ઞામાં રહેલા તે સર્વ રાજાઓએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે પોતાનું નિત્યકર્મ કર્યું. પછી હે ભારત! તે આવશ્યક કર્મો કરી લઈને તથા બરાબર સાવધાન થઈને તેમણે સર્વ સૈન્યોને તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી અને તેઓ પોતે પણ યુદ્ધ કરવા માટે નીકળી પડ્યા. એ વેળા તેમણે કર્ણને સેનાપતિ નીમ્યો હતો; અનેક મંગલ કૌતુક કર્યાં હતાં અને દહીંનાં પાત્ર તથા શી, અક્ષત આદિથી ઉત્તમોત્તમ પ્રાક્ષણોનું પૂજન કર્યું હતું.^{૯-૧૧} તેમણે તે પ્રાક્ષણોને ગાયો, ઘોડા, સુવર્ણના હારો તથા મહાકિંમતી વસ્ત્રો વગેરેનું દાન આપ્યું હતું. ત્યારે સૂતો, માગધો તથા બંદીઓએ તે રાજાઓને વિજયસૂચક આશીર્વાદો સાથે વંદન કર્યું હતું.^{૧૨} હે રાજા! આ તરફ પાંડવો પણ પ્રાતઃકાળનાં નિત્યકર્મો કરીને યુદ્ધ

કરવાના નિશ્ચયથી ઉતાવળા ઉતાવળા છાવણીમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૧૩} પછી પરસ્પર વિજયની ઇચ્છાવાળા તે કૌરવપાંડવોનું શેમાંચજનક તુલ્ય યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૧૪} હે રાજા! આમ કર્ણ સેનાપતિ હતો, ત્યારે કૌરવ તથા પાંડવસેનાઓનું બે દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું હતું અને તે અતિ અદ્ભુત દેખાવતું હતું.^{૧૫} એ રણમાં કર્ણે શત્રુઓનો અતિ મહાન સંહાર કરી નાખ્યો હતો. પણ આખરે અર્જુનને તેને કૌરવોના દેખતાં ભારી નાખ્યો હતો. તે પછી સંજયે તુરંત જ હસ્તિનાપુરમાં જઈને કુરુક્ષેત્રની અંદર જ કંઈ બન્યું હતું, તે સર્વ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સંભળાવ્યું હતું.^{૧૬,૧૭}

જનમેજય બોલ્યા: ગંગાપુત્ર ભીષ્મને તથા મહારથી દ્રોણાચાર્યને રણમાં માર્યા ગયેલા સાંભળી વૃદ્ધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ધણું દુઃખ થયું હતું.^{૧૮} હવે દુર્યોધનનું હિત ઇચ્છનારા કર્ણને મરણ પામેલો સાંભળીને તે ઘણા જ દુઃખી થયા હતા. તો હે દ્વિજવર! તે પોતાના પ્રાણોને ટકવી રીતે ટકાવી શક્યા હતા!^{૧૯} જોના પર એ ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પોતાના પુત્રોના વિજયની આશા રાખી હતી, તે કર્ણને મરણ પામેલો સાંભળીને તે કુરુવંશી રાજા કેમ જીવી શક્યા!^{૨૦} હું માનું છું કે, મનુષ્યો મહાન ક્ષત્રમાં આવી પડ્યા હોય, તોપણ તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર કદી પણ મરણ પામી શકતા નથી; કારણ કે કર્ણને મૂએલો સાંભળ્યા છતાં ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજા પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરી શક્યા નહિ.^{૨૧} હે બ્રહ્મણ! વૃદ્ધ શાંતનુકુમાર ભીષ્મપિતામહને, બાહુલિકરાજને, દ્રોણાચાર્યને, સોમહત્તને, ભૂરિશ્રવાને તેમ જ બીજા ઘણા પોતાના મિત્રો, પુત્રો અને પૌત્રોને રણમાં મરણ પામેલા સાંભળ્યા છતાં ધૃતરાષ્ટ્રરાજાએ પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કર્યો ન હતો. તેથી હે દ્વિજ! હું માનું છું કે, સ્વેચ્છાએ મરવું તે ધણું દુષ્કર છે.^{૨૨,૨૩} હે મહાશુનિ! એ સર્વ વૃત્તાંત

મને વિસ્તારથી કહી સંભળાવો; કારણ કે મારા પૂર્વજોના મહાન ચરિત્રને સાંભળતાં મને તૃપ્તિ જ થતી નથી.^{૨૪}

ઈતિ શ્રીમદ્માહારતમા કર્ણપર્વમા 'જનમેજયના વચ્ચેના' નામનો અધ્યાય રહ્યો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨ જો

ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજય વચ્ચેના સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

હતે કર્ણે મહારાજ નિશિ ગાવ્લ્મણિસ્તદા ।

દીનો યયૌ નાગપુરમશ્વૈર્વાતસમૈર્જયે ॥ ૨ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે મહારાજ ! કર્ણ મારાએ એટલે તરત જ તે રાતે દીન સંજય વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓ ઘોડાવીને હસ્તિનાપુર જઈ પહોંચ્યા.^૧ અત્યંત ખિન્ન ચિત્તે તે હસ્તિનાપુરમાં દાખલ થયો અને વિનાશ પામેલા બાંધેલાવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના રાજગૃહમાં ગયો.^૨ દુઃખથી નિસ્તેજ થયેલા રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને અંદર બેઠેલા બેઠેને સંજયે હાથ બેઠીને રાજના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું.^૩ તેણે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજનું યથાયોગ્ય સન્માન કર્યું અને કહ્યું : 'અરે! અતિશય બેઠની વાત બની છે.' પછી તેણે આગળ આ વચન કહ્યાં : 'હે રાજ ! હું સંજય છું, તમે સુખી છો ને? પોતાના દોષથી જ આપત્તિ વહોરી લઈને તમે હવે મૂંઝાતા નથી ને?'^૪ વિદુરે, દ્રોણાચાર્યે, ભીષ્મપિતામહે તથા શ્રીકૃષ્ણે જ જ હિતવચનો કહ્યાં હતાં, તેમનું આજે સ્મરણ કરીને તથા 'તે હિતવચનો મેં માન્યાં ન હતાં' આવો વિચાર કરીને હવે તમે મનમાં દુઃખ કરતા નથી ને?'^૫ 'પરશુરામ, નારદ, કણ્વ આદિ મહર્ષિઓએ સભામાં મને હિતવચનો કહ્યાં હતાં, છતાં મેં તેમનો સ્વીકાર કર્યો નહિ' આમ સંભારીને તમને કોઈ બતની આજે વ્યથા થતી નથી ને?' તમારા હિતમાં યુક્ત રહેનારા

ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્ય આદિ સુહૃદોને શત્રુઓએ યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે, તેમનું સ્મરણ કરી તમને મનમાં પીડા થતી નથી ને? હાથ બેઠીને એ પ્રમાણે પૂછી રહેલા સૂતપુત્ર સંજયને રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર દુઃખાતે થઈને મોટો નિશ્વાસ મૂકીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા : હે સંજય ! દિવ્ય અસ્ત્રોને બળુનારા શૂરવીર ગંગાપુત્ર તથા પરમ ધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય રણમાં માર્યા ગયા છે, તેથી મારું મન ઘણું જ દુઃખી થયું છે.^{૧-૧૦} અરે! જ તેજસ્વી વસુપુત્ર ભીષ્મ દરરોજ દશ હજાર કવચધારી રથીયોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખતા હતા, તે જ પિતામહને દુષદરાબાના પુત્ર શિષ્યડીએ અશૂનના રક્ષણ તળે રહીને રણમાં મારી નાખ્યા છે, એ સાંભળીને મારું મન ઘણું વ્યથિત થયું છે. એ ભીષ્મને બાલ્યાવસ્થામાં જ ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરાવવા માટે સાક્ષાત્ પરશુરામે પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા હતા અને ઉત્તમોત્તમ અસ્ત્રોનું પ્રદાન કર્યું હતું.^{૧૧-૧૩} વળી જ દ્રોણાચાર્યના પ્રસાદથી કુંતાના મહારથી રાજપુત્રો તથા બીજા ઘણા રાજાઓ મહારથીપણાને પામ્યા છે, તે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા મહાધનુર્ધર આચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને રણમાં મારી નાખ્યા છે. આ સાંભળીને મારું મન અત્યંત ખિન્ન થયું છે. ચાર પ્રકારનાં અસ્ત્રોમાં જ બે પુરુષોના સરખો ત્રીજો એક પુરુષ પણ નથી તે દ્રોણાચાર્ય તથા ભીષ્મને મરણ પામેલા સાંભળીને મારું મન અત્યંત ખિન્ન થયું છે. ચાર પ્રકારનાં અસ્ત્રોમાં જ બે પુરુષોના સરખો ત્રીજો એક પુરુષ પણ નથી, તે દ્રોણાચાર્ય તથા ભીષ્મને મરણ પામેલા સાંભળીને મારું મન ગભરાટમાં

× બાણ આદિ યુક્ત અસ્ત્ર કંડેવાય છે, તલવાર આદિ અયુક્ત અસ્ત્ર કંડેવાય ન, ગોળા આદિ યત્ર યુક્ત અસ્ત્ર કંડેવાય છે અને જેને પાણી વાગી શકાય તેવું અસ્ત્ર તે યુક્તાયુક્ત કંડેવાય છે —નીલકંઠ

પડી ગયું છે. ^{૧૪-૧૬} ત્રણેય લોકમાં જના સરખો અસ્ત્રોમાં એક પણ પુરુષ નથી, તેના દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળી મારા પુત્રોએ શું કયું હતું? ^{૧૭} મહાત્મા અર્જુન પાંડવે પરાક્રમ કરીને સંશ્લોકાના સૈન્યને યમલોકમાં મોકલી દીધું, યુદ્ધિમાન અશ્વત્થામાના નારાયણાશ્વનો નાશ થઈ ગયો અને પોતાનાં સૈન્યો નાસભાગ કરી રહ્યાં, ત્યારે મારા પુત્રોએ શું કયું હતું? હું તો માતું છું કે, તેઓ શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા હશે અને રણમાંથી પલાયન કરી ગયા હશે. ^{૧૮, ૧૯} જન્મ સમુદ્રમાં નૌકાનો વિનાશ થતાં મનુષ્યો પોતાના જીવ બચાવવા માટે તરવા મંડી બચે છે, તેમ દ્રોણાચાર્યનું મરણ થતાં તેઓ પણ સૈન્યસાગરને તરવા મંડા પડ્યા હશે. હે સંજય! પોતાનાં સૈન્યો જ્યારે નાસી જતાં હતાં, ત્યારે દુર્યોધન, કર્ણ, ભોજ, કૃતવર્મા, મદ્રરાજ શલ્ય, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, મારા બીજા પુત્રો તથા બાણીના બીજા મહારથીઓના મુખનો વર્ણ કેવો થઈ ગયો હતો? આ બધું તું મને ચથાર્થ રીતે કહે. ^{૨૦-૨૨} તું મને વળી પાંડવોના તથા મારા પુત્રોનાં પરાક્રમ વિશે પણ કહે.

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! તમારા અપરાધથી કૌરવો પર જે દુઃખ આવી પડ્યું છે, તે સાંભળીને તમે વ્યર્થ ક્લેશ કરશો મા; કારણ કે દેવને લીધે અમાવી સુખની પ્રાપ્તિ થાય, અભાવી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય, ભાવી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય કે ભાવી સુખની પ્રાપ્તિ થાય, તો વિદ્વાન માણસ તેમાં શોક કે હર્ષ કરતો નથી. ^{૨૩, ૨૪}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! મને કોઈ જાતની પણ હવે અધિક પીડા થતી નથી; કારણ કે હું પ્રથમથી જ માની બેઠો છું કે, આ બધું અવશ્ય થનારું જ છે, માટે તું ચથેચ્છ રીતે તે બધું મને કહે. ^{૨૫}

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમા અધ્યાય ૨૯ સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦

સંજયમાં કર્ણવધકથન

॥ સંજય ક્વચક ॥

હતે દ્રોણે મહેષ્વાસે તવ પુત્રા મહારથા : ।

વમ્ભુસ્વસ્થમુત્તા વિપ્વળા ગતચેતસઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : જ્યારે મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય મરાયા, ત્યારે તમારા મહારથી પુત્રો દીન-સુખા, ખિન્ન અને બેભાન જવા થઈ ગયા. ^૧ હે પૃથ્વીપતિ! તે સર્વ શસ્ત્રધારીઓ મુખને નીચું નમાવી બેઠે રહ્યા હતા અને શોકથી આતુર થઈ ગયા હતા. તેઓ પરસ્પર વાતચીત પણ કરી શકતા ન હતા. ^૨ આમ હે ભારત! તે બધાને ગભરાટમાં પડી ગયેલા બેઠે ને તમારાં સૈન્યો પણ દુઃખથી ત્રાસ પામી ગયાં અને જોડે આકાશ તરફ જ દિષ્ટ કરવા લાગ્યાં. (અર્થાત્ તેઓ બધા માનવા લાગ્યા કે, હવે તો આપણે જીવંતગમન કરવાનું જ રહ્યું છે! આપણે આ પૃથ્વી પર હવે રહી શકીએ તેમ નથી.) ^૩ હે રાજદ્ર! યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા બેઠે ને તેમનાં લોહીલુહાણ શત્રો આપોઆપ હાથમાંથી પડી જવા લાગ્યાં. ^૪ હે ભારત! તેમણે જ શત્રો બાંધ્યાં હતાં, તે પણ અરિષ્ટને સૂચવતાં શિથિલ થઈ ને લટકવા લાગ્યાં. તેથી હે મહારાજા! તેઓ આકાશમાં લટકતાં નક્ષત્રોના સરખાં દેખાતાં હતાં. હે મહારાજા! આમ સ્તબ્ધ અને ગતસર્વ થઈ બેસેલા પોતાના સૈન્યને બેઠે ને, રાજા દુર્યોધન તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ^{૫, ૬} ‘અરે જો વીર યોદ્ધાઓ! તમારા બાહુવીર્યનો આધાર રાખી મેં આ પાંડવોને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યા છે અને તેઓ સામે આ યુદ્ધ આરંભ્યું છે. ^૭ પણ દ્રોણાચાર્યનું મરણ થતાં આ સર્વ સૈન્ય બાણે ગભરાઈ ગયું હોય તેવું દેખાય છે અને રણમાં યુદ્ધ કરતા ઘણા યોદ્ધાઓ રાત્રીઓને હાથે સર્વ તરફથી માર્યા બચે છે, ^૮

પરંતુ એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. રણમાં યુદ્ધ કરવા
જિતરેલા પુરુષનો જય અથવા પરાજય નક્કી જ
છે. પાંડવો કદાચ આ સમયે ક્ષણભર જીત્યા, તેથી
શું થઈ જવાતું છે ? માટે તમે બરાબર સાવધાન
થઈ યુદ્ધ કરો." જુઓને, આ મહાત્મા સૂર્યપુત્ર
કર્ણ હાથમાં ધનુષ્ય લઈને મહાબળપૂર્વક દિવ્ય
અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી યુદ્ધમાં કેવો ધૂમી રહ્યો છે !^{૧૦}

જેમ સિંહનું દર્શન થતાં છુદ્દ મૃગ નાસી જાય
છે, તેમ તે કર્ણનું યુદ્ધમાં દર્શન થતાં મંદ્યુહિનો
કુંતાપુત્ર અર્જુન ત્રાસથી નાસી જાય છે.^{૧૧} જળી
એ કર્ણે દશ હજાર હાથીઓ સમાન બળવાળા
મહાબળવાન ભીમસેનને પણ કેવળ માનુષી યુદ્ધ
કરીને જ નસાડી મૂક્યો છે. ^{૧૨} એ કર્ણે દિવ્ય
અસ્ત્રોને બાણનારા, શૂરવીર, માયાવી અને રણમાં
ભયંકર ગર્જના કરતા પેલા ધૌતકચને અબોધ
શક્તિથી મારી નાખ્યો છે. ^{૧૩} એ બુદ્ધિમાન, અતૂટ
પરાક્રમી અને સત્યપ્રતિજ્ઞાશાળી કર્ણના અખૂટ
બાહુબળને તમે આજના રણમાં જોશો. ^{૧૪} પાંડવો
પણ વિષ્ણુ તથા ઇંદ્ર સરખા આ અધ્યત્મામાં અને
કર્ણ એ બંનેનાં પરાક્રમને ભલે જોઈ રહે. ^{૧૫} અરે !
તમારામાંનો એક એક જણ પણ પાંડવોને રણમાં
મારી નાખવા સમર્થ છે, તો પછી સૈન્યોની સાથે
રહી તમે બધા એકત્ર મળીને શું ન કરી શકો !
તમે બધા વીર્યવાન અને અઘ્રકુશળ છો, માટે
તમે પણ આજના યુદ્ધમાં પોતાપોતાનું પરાક્રમ
પરસ્પર દેખાડી આપજો. ^{૧૬}

સંજય બોલ્યો : આમ કહીને હે નિર્દોષ
રાજા ! તમારા મહાવીર્યવાન પુત્ર દુર્યોધને પોતાના
ભાઈઓની સાથે રહી કર્ણને સેનાપતિ તરીકે
નીમ્યો. ^{૧૭} આમ હે રાજન ! સેનાપતિપદને
પામ્યા પછી મહારાજ કર્ણે સિંહની પેઠે મોટી
ગર્જના કરી અને તે હત્રતાપૂર્વક રણમાં લડવા
લાગ્યો. ^{૧૮} હે રાજા ! કર્ણે સર્વ પાંચાલો, સંજયો,

કેકયો તથા વિદેહોનો મહાન સંહાર કરી નાખ્યો.
તેના ધનુષ્યમાંથી સેંકડો અવિચ્છિન્ન બાણધારા-
ઓ ભ્રમરપંક્તિની પેઠે પ્રકટ થઈ રહી હતી. એ
યુદ્ધમાં કર્ણે પાંચાલો તથા બળવાન પાંડવોને
ધણા ગણરાવી નાખ્યા હતા. આખરે તે હજારો
યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી અર્જુનના હાથે મરાયો
હતો. ^{૧૯-૨૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'સંજયના વચનો'
નામનો અધ્યાય ૩નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪થો ધૃતરાષ્ટ્રનો વિલાપ

॥ વશપાયન ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽग्निं क्रासुतः ।

शोकस्पातमपश्यन् वै हतं मेने सुयोधनम् ॥ ૧ ॥

વેશપાયન બોલ્યા : હે મહારાજા ! આ
સાંભળી અંબિકાપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના શોકનો પાર જ
રહ્યો નહિ. તેણે દુર્યોધનને પણ હવે મૂએલો જ
માની લીધો. ^૧ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બેભાન થયેલા એક
હાથીની પેઠે વિહ્વળ થઈને ધગણી પર ઢળી
પડ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે રાજશ્રેષ્ઠ વિહ્વળ થઈને
જ્યારે આમ ધગણી પર ઢળી પડ્યા, ત્યારે ત્યાં
અંતઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓનો મહાન આતંનાદ
થઈ રહ્યો. તે શૌરબકારે આખા રાજમહેલને બધી
બાબુથી ભરી દીધો. સર્વ કૌરવસ્ત્રીઓ મહાધૌર
શોકસાગરમાં ડૂબી ગયેલી અને દુઃખ તથા શોકથી
વિહ્વળ થઈને તેઓ રડવા લાગી અને તેમનાં ચિત્ત
અત્યંત હ્રદિન્ન થઈ ગયાં. ^{૨-૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ત્યાં
રાણી ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ પાસે આવી અને બેભાન
થઈ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડી. તેની પાછળ રાણી-
વાસની બીજી સર્વ રાણીઓ પણ ભોંય પર ઢળી
પડી. ^૫ ત્યારે હે રાજન ! સંજયે તે સ્ત્રીઓને ધીરજ
આપી, પણ તેઓ આતુર થઈ ગઈ હતી, મૂંઝાઈ
રહી હતી અને આંખમાંથી અડગઠ આંસુ વહાવી

રહી હતી ^૯ માડમાડ શાત થયેલી તે સર્વ સ્ત્રીઓ વાયુથી ધૂનતી ઢેગોની પેઠે વારવાર થરથર ધૂનતી હતી ^{૧૦} ત્યારે વિદુરે પણ સમર્થ કૌરવરાજ પ્રજા યશુ ધૃતરાષ્ટ્રને જળસિંચન કરીને શાત કર્યા ^{૧૧} તેથી હે રાજદ્રા ! એ રાજ ધીમે ધીમે ભાનમાં આવ્યા હે પૃથ્વીપતિ ! પોતાની વ્યાગળ શૈકઠ્ઠળ કરતી તે સર્વ સ્ત્રીઓને જોઈને તે હનનતની પેઠે ચૂપ જ થઈ ગયા ^{૧૨} પછી લામો નિચાર કરીને તથા વારવાર નિશ્વાસ મૂકીને રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રોની નિદા કરવા લાગ્યા અને પાડવોને બહુ માન આપવા લાગ્યા ^{૧૩} એ વેળા રાજ્યે પોતાની ભતની તથા સુભવપુત્ર શકુનિની યુદ્ધિની પણ નિદા કરના માઠી હતી અને વળી પાછા વિચાર મા પડી જઈ તેઓ વારવાર ઠપી ઊડતા હતા ^{૧૪} માડમાડ મનને સ્થિર કરીને રાજ્યે પુનઃ ધીરજ ધરી અને તેમણે ગાવતગણિ સૂતપુત્ર સજયને કૌરવી પૂછવા માહ્યુ ^{૧૫} 'હે સજય ! તે જ વાલ્ય કહ્યું, તે તો મેં સાંભળ્યું, પણ હું તને પૂછુ છું કે, મારો પુત્ર દુર્યોધન તો યમલોકમાં નથી પહોંચી ગયો ^{૧૬} એ મારો પુત્ર નિરંતર જયની ઇચ્છા રાખતો હતો, પણ હવે તો તે વિજય મેળવવામાં નિરાશ જ થયો છે તો હે સજય ! તું સંક્ષેપમાં કહેલા તે વૃત્તાતને પુનઃ વિસ્તારથી યથાર્થ કહી સંભળાવ ' હે જનમેજય ! ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સજયે કૌરવી કહ્યું 'હે રાજન ! મહારથી એવો સૂર્યપુત્ર કણ્વ પોતાના પુત્રો, મહાનતુરર ભાઈઓ અને ખોળિયા ની ખેતના ન કરનારા કેટલાએક સૂતપુત્રો સાથે રણમાં માર્યો ગયો છે વળી યશસ્વી પાડવ ભીમ સેને તમારા પુત્ર દુશાસનને પણ મારી નાખ્યો છે, અને તેણે કોરમાં આવીને તે યુદ્ધભૂમિ પર જ તેના રથિરતુ પાન કઠ્યું છે ^{૧૭-૧૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કૃષ્ણપર્વમાં ધૃતરાષ્ટ્રને વિલાપ નામનો અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫ મો

કૌરવપક્ષના મરણ પામેલા મહારથીઓ

॥ વૈશંપયન ડવાચ ॥

इति श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

अब्रवीत् संजयं स्तं शोकसंविद्यमानसः ॥ १ ॥

વૈશંપયન બોલ્યા હે મહારાજ ! આ સાંભળીને અભિકાપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રરાજ શોકથી વિહ્વળ મનવાળા થઈ ગયા અને મૂતપુત્ર સજયને કહેવા લાગ્યા ^૧ 'હે તાત સજય ! મારી દુઃખ નીતિને પરિણામે જ મારો પુત્ર દુર્યોધન અહા પુપી થયો છે સૂર્યપુત્ર કણ્વને મરણ પામેલો સાંભળી મને શોક થાય છે અને તે મારું કલેજુ કાપી નાખે છે ^૨ તોપણ હું હજી આ દુખના પારને તરી જવા ઇચ્છુ છું, મારે તું મારા આ સજયને દૂર કર કૌરવો તથા પાડવોમાં કયા કયા મહારથીઓ જીવે છે અને કયા કયા મરી ગયા છે ^૩

સજય બોલ્યો હે રાજન ! દુરાધર્મ અને મહાપ્રતાપી શાતનુકુમાર ભીષ્મ પણ યુદ્ધમાં પાડવોના દશકરોડ ^૪ યોદ્ધાઓને સહારી હણાયા છે તેમની પછી સુવર્ણરથમાં બેસનારા દુરાધર્મ અને મહાનતુરર દ્રોણાચાર્ય પણ પાચાલોના અનેક રથીઓને મારી નાખી મરણ પામ્યા છે ^૫ હવે મહાત્મા ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યે મારી નાખતા જ સૈન્ય બાકી રહ્યું હતું, તેના અર્ધભાગ નો ધણુ કાઢી નાખીને સૂર્યપુત્ર કણ્વ માર્યો ગયો છે ^૬ વળી હે મહારાજ ! મહાબળવાન રાજપુત્ર વિવિશતિ આનંતદેશના સેકડો યોદ્ધાઓને ઢાળીને રણમાં મૂચો છે ^૭ તેમ જ દ્વાપર્યર્મને અનુસરી રહેલો તમારો શરો પુત્ર વિકર્ણ પોતાના ઘોડા તથા આયુધો ખૂટી ગયા હતા છતાં શત્રુઓ સામે

૪ આ સખ્યા ભીષ્મ સર્વના કરતા રણ જ અધિક પરાક્રમી હતા, એટલું જ સૂચવે છે વાસ્તવિક તે સખ્યા મરી નથી

ખડો રહ્યો હતો. દુર્યોધને આપેલાં ઘેર દુઃખોતું સ્મરણ કરતા ભીમસેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સંભારી એ વિકર્ણને પણ રણમાં રેળી નાખ્યો છે. અવંતીના રાજપુત્ર મહારથી વિંદ તથા અનુવિંદ મહાદુષ્ટર પરાક્રમ કરીને યમલોકમાં પહોંચી ગયા છે.^{૧૦} સિંધુદેશ આદિ દશે દેશો જે વીરના તાબામાં હતા અને જે તમારી આજ્ઞામાં રહેનારો હતો, તે મહાપરાક્રમી જયદ્રથરાજને પણ અર્જુને તીક્ષ્ણ બાણોથી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓનો પરાજય કરી મારી નાખ્યો છે; તેમ જ જે યુદ્ધમાં મદોન્મત્ત હતો તથા પોતાના પિતાની આજ્ઞામાં વર્તનારો હતો, તે દુર્યોધનપુત્ર બળવાન લક્ષ્મણને સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુએ મારી નાખ્યો છે.^{૧૧-૧૩} વળી રણોત્કટ, બાહુશાળી અને શરવીર એવો દુઃશાસનપુત્ર પણ દ્રાપદીના પુત્ર સામે ભેટા કરીને યમરાજને ઘેર સિધાવી ગયો છે.^{૧૪} સસુદ્રકાંઠાના કૃષ્ણદેશોમાં વસનારા ભીલોનો રાજ ભગદત્ત દેવરાજ ઈંદ્રનો ધણો માનીતો પ્રિય મિત્ર હતો, ધર્માત્મા હતો અને સદા જ્ઞાત્રમર્મમાં આસક્ત રહેતો હતો, તેને પણ અર્જુને પરાક્રમ કરીને યમલોકમાં પહોંચાડી દીધો છે.^{૧૫, ૧૬} તેમ જ દે રાજન! કૌરવવંશી મહાયશસ્વી શરવીર ભૂરિ-શ્રવા શસ્ત્રહીન થયો હતો, છતાં પણ સાત્યકિંચ તેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે.^{૧૭} જે ક્ષત્રિયોમાં ધુરંધર ગણાતો હતો અને રણમાં જે નિર્ભયની પેઠે ધૂમનો હતો તે અંબષ્ટ શ્રુતાયુને અર્જુને મારી નાખ્યો છે.^{૧૮} હે મહારાજ! તમારા સદા અમર્ષ-વાન, અસ્રકુશળ તથા યુદ્ધદુર્બલ પુત્ર દુઃશાસનને ભીમસેને રેળી નાખ્યો છે.^{૧૯} હે રાજન! જેનું અનેક હનરોની સંખ્યાનું હાથીસૈન્ય મહાઅદ્ભુત હતું, તે સુદક્ષિણરાજને પણ અર્જુને મારી નાખ્યો છે.^{૨૦} કોસલદેશનો રાજ શત્રુઓના અતિ માનીતા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને અને એ રણમાં

પરાક્રમ કરીને અભિમન્યુને હાથે યમલોકમાં સિધાવી ગયો છે.^{૨૧} મહારથી ભીમસેન સામે અનેક જતનાં યુદ્ધો કરી તમારો પુત્ર ચિત્રસેન તેને હાથે જ આખરે રોળાર્થ ગયો છે.^{૨૨} જે શર-વીર હતો, શત્રુઓને ભય વંધારનારો હતો અને નિત્ય દાસતત્ત્વાર ધારણ કરતો હતો, તે શ્રીમાન મદ્રરાજપુત્રને અભિમન્યુએ મારી નાખ્યો છે.^{૨૩} વૃષસેન યુદ્ધમાં કર્ણના સરખો જ મહાતેજસ્વી હતો, ઝડપથી અસ્ત્ર ફેંકનારો હતો અને દંઢ પરાક્રમી હતો. અભિમન્યુના વધને સાંભળી તથા પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરી અર્જુને એ વૃષ-સેનને પણ કર્ણના દેખતાં પરાક્રમ કરીને યમ-લોકમાં મોકલી દીધો છે.^{૨૪, ૨૫} જે રાજ શ્રુતાયુ નિત્ય પાંડવો સાથે વેરમાં એકાધેવો રહેતો હતો, તેને પણ અર્જુને પોતાનું વેર બરાબર સંભળાવી-ને રણમાં પાડી નાખ્યો છે.^{૨૬} દે રાજ! શક્યનો પરાક્રમી પુત્ર નિત્ય સુતરુંના રથની અંદર બેસ-નારો હતો. પોતાના મામાના એ છોકરાને સહકેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે.^{૨૭} જે બને અતિશય વીર્યવાન દોઈને ઘણું જ પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા અને રણમાં રણ ગણાતા હતા, તે રાજ ભગીરથ તથા વૃદ્ધ દેકયરાજ બૃહદ્દાત્ર પણ રણમાં માર્યો ગયા છે.^{૨૮} દે રાજ! રણમાં બાગપક્ષીની પેઠે ધૂમી રહેલા નકુલે ભગદત્તના મહાબળવાન અને બુદ્ધિમાન પુત્રને મારી નાખ્યો છે.^{૨૯} તમારા પિતામહ મહાબળવાન અને મહાપરાક્રમી બાદ-લિક રાજને સર્વ બાદલિક યોદ્ધાઓની સાથે ભીમસેને મારી નાખ્યો છે.^{૩૦} તેમ જ દે રાજન! મહાત્મા અભિમન્યુએ વરાસંધના મહાબળવાન પુત્ર જયસેન મગધરાજને રણમાં રેળી નાખ્યો છે.^{૩૧} તમારા પુત્રો દુર્યોધ તથા મહારથી દુઃસંક શરા હોવાનું અભિમાન ધરાવતા હતા. ભીમસેને તેમને પણ ગદા વડે મારી નાખ્યા છે.^{૩૨} વળી

દુર્મર્ષણ, દુર્વિંધક તથા મહારથી દુર્મય એ ત્રણેય જણા પણ રણમાં દુષ્કર પરાક્રમ કરીને યમલોકમાં સિંધાવી ગયા છે.^{૩૩} કલિંગ અને વૃષક નામના યુદ્ધદુર્મદ બને ભાઈઓ પણ યુદ્ધમાં દુષ્કર કર્મ કરીને યમરાજને ઘેર જઈ પહોંચ્યા છે.^{૩૪} વળી ભીમસેને પરાક્રમ કરીને તમારા પરમ વીર્યવાન શરા મંત્રી વૃષવર્માને યમરાજને મંદિરે મોકલી દીધો છે.^{૩૫} તે જ પ્રમાણે દશ હજાર હાથીઓનું બળ ધરાવનારા મહાન રાજા પૌરવને પણ પાંડુપુત્ર અર્જુને રણમાં મારી નાખ્યો છે.^{૩૬} હે મહારાજ! સચોટ પ્રહાર કરનારા બે હજાર વસાતિયોદ્ધાઓ તથા સર્વ પરાક્રમી શૂરસેન યોદ્ધાઓ પણ એ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે.^{૩૭} તેમ જ કવચને ધારણ કરી પ્રહાર કરનારા રણોત્કટ અભીપાદો, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા શિખિઓ અને કલિંગયોદ્ધાઓ પણ ઘણાખરા માર્યા ગયા છે.^{૩૮} વળી ગોકુળમાં નિત્ય ઊછરીને મોટા થયેલા, યુદ્ધમાં પરમ ટોપ કરનારા અને યુદ્ધમાંથી કદી પાછા નહિ હઠનારા વીર સંશતક યોદ્ધાઓનો પણ અર્જુને સંહાર કરી નાખ્યો છે.^{૩૯} સંશતક યોદ્ધાઓની જે દુકડીઓ અનેક હજારોની સંખ્યામાં હતી, તે બધી પણ અર્જુન સામે ભેટા કરીને યમનિવાસમાં પહોંચી ગઈ છે.^{૪૦} હે મહારાજ! તમારા સાળા વૃષક અને અચળ નામના રાજાઓ તમારે માટે અત્યંત પરાક્રમ કરતા હતા, પણ અર્જુને તેમનેય મારી નાખ્યા છે.^{૪૧} જે મહાબાહુ નામથી તથા કર્મથી ઉચ્ચ કર્મ કરનારો હોતો, તે મહાધનુર્ધર શાલ્વરાજને પણ ભીમસેને મારી નાખ્યો છે.^{૪૨} હે મહારાજ! ઓધવાન તથા બૃહંત એ બન્ને સાથે રહીને પોતાના મિત્ર દુર્યોધન માટે પરાક્રમ કરતાં રણમાં યમનિવાસે પહોંચી ગયા છે.^{૪૩} તેમ જ દે પ્રૃથ્વીપતિ રાજન! રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા કૌમધૂતિને ભીમસેને ગદાપ્રહારથી

રણમાં મારી નાખ્યો છે.^{૪૪} હે રાજન! મહાધનુર્ધર અને મહાબળવાન જળસંધે સેનાનો અતિ મહાન સંહાર કરી નાખ્યો, તે પછી સાત્યકિએ તેને રણમાં મારી નાખ્યો છે.^{૪૫} ગધેડાથી ઝેરેલા રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવેલા રાક્ષસ-રાજ અલંબુપને ઘટોતકએ પરાક્રમ કરીને યમરાજને ત્યાં મોકલી દીધો છે.^{૪૬} રાધાપુત્ર સૂતનંદન કર્ણને, તેના સર્વ મહારથી ભાઈઓને તથા સર્વ ઠેકથ-યોદ્ધાઓને સળ્યસાચી અર્જુને મારી નાખ્યા છે.^{૪૭} વળી માળવો, મદ્રકો, ઉચ્ચ કર્મ કરનારા દ્રાવિડો, યૌધેયો, લલિત્યો, છુદ્રકો, ઉશીનરો, માવેલકો, તુલિકરો, સાવિત્રીપુત્રકો, પ્રાચ્યો, ઉદીચ્યો, પ્રતીચ્યો, દાક્ષિણાત્યો અને તે ઉપરાંત લાખો પાળાઓ તથા લાખો ઘોડાઓ તેમ જ અનેક સંખ્યાબંધ રથો તથા ઘણા સારા સારા હાથીઓ એ સઘળાંને અર્જુને ઘાણ કાઢી નાખ્યો છે.^{૪૮-૫૦} એટલું જ નહિ, હે રાજન! દ્વજ, આયુધ, કવચ, વસ્ત્ર તથા અલંકારોને ધારણ કરનારા જે ઘણા શરાઓ ઘણા સમયથી યુદ્ધ કરવાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા અને જેઓ મોટા કુશળ યોદ્ધાઓના હાથ નીચે સારી રીતે ઢગલાયેલા હતા, તે બધાને સહજપરાક્રમી અર્જુને રણમાં સંહારી નાખ્યા છે. વળી પરસ્પર વધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારા બીજા અમાપ બળવાળા ઘણા રાજાઓ પોતપોતાનાં સૈન્યો સહિત રણમાં મરણ પામ્યા છે. હે રાજન! આ જે મેં ગણાવ્યા તે ઉપરાંત બીજા ઘણા રાજાઓ હજારોની સંખ્યામાં એ રણમાં માર્યા ગયા છે. આ પ્રમાણે તમે મને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો, તેનો મેં યથાર્થ ઉત્તર આપ્યો છે. કર્ણ તથા અર્જુનના સમાગમમાં આ રીતે સંહાર વળી ગયો છે. ઇંદ્રે જમ વૃત્રાસુરને માર્યો હતો, રામે જમ રાવણને માર્યો હતો, શ્રીકૃષ્ણે જમ નરકાસુરને માર્યો હતો, વિષ્ણુએ

જન્મ સુરુ દૈત્યને માર્યો હતો, ભાર્ગવ પરશુરામે જન્મ કાર્તવીર્યને માર્યો હતો, કાર્તિકસ્વામીએ જન્મ મહિપાસુરને માર્યો હતો અને રુદ્રે જન્મ અંધકાસુરને માર્યો હતો, તેમ અર્જુનને ત્રણેય જગતને મોહ ઉપજવનારું મહાધૌર યુદ્ધ કરીને યુદ્ધદુર્મદ શૂરા ઠણુંને તેની જ્ઞાતિ તથા બાંધવો સહિત દ્વંદ્વયુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે.^{૫૧-૫૭} આમ હે રાજા ! જોતા પર કૌરવોની વિજયાશા અવલંબી રહી હતી તથા જનાથી આ વેરનો આરંભ થયો હતો તે યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ કર્ણ અમારો અને બાંધવો સહિત મરાયો છે.^{૫૮} હે રાજા ! એ રીતે અર્જુન પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણ કરી ચૂક્યો છે. હે મહારાજા ! સર્વના હિતની આકાંક્ષાવાળા વિદુર ઇત્યાદિ સુદૃઢોએ પ્રથમ તમને ઘણા ઘણા સમજાવ્યા હતા અને ઘણું ઘણું કહ્યું હતું, છતાં તમે ન જ સમજ્યા તેથી આ અતિ મહાન વિનાશવાળું સંકટ તમારા પર આવી પડ્યું છે. અરું જોતાં હે રાજા ! રાજ્યની ઇચ્છાવાળા પોતાના પુત્રોનું તમારા જવા હિનેચ્છુ પિતાએ જ ધૌર અહિત કયું છે અને એ અહિતનું કૃણ આ સમયે તેમની પાસે આવી પહોંચ્યું છે.^{૫૯, ૬૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'સંજયનું' વાક્ય
નામનો અધ્યાય પમેા સમાપ્ત

અધ્યાય ૬ છો

પાંડવપક્ષના મરણ પામેલા મહારથીઓ

॥ ધૃતરાષ્ટ્રે ઉવાચ ॥

આજ્યાતા મામકાસ્તાત નિહતા યુધિ પાંડવૈઃ ।
હતાંશ્વ પાંડવેવાનાં મામકૈર્દ્રહિ સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે તાત ! એ યુદ્ધમાં પાંડવોએ મારા જે યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા છે, તેમને તો તે નામનિર્દેશપૂર્વક કહ્યા; પણ હે સંજય ! હવે મારા યોદ્ધાઓએ મારી નાખેલા પાંડવયોદ્ધાઓને પણ તે જ પ્રમાણે તું નામનિર્દેશપૂર્વક કહે.^૧

સંજય બોલ્યો : યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરનારા, મહાવીર્યવાન તથા મહાબળવાન કુંતીરાજને ભીષ્મપિતામહે અમારો અને પરિવારો સહિત મારી નાખ્યા છે.^૨ વળી પાંડવો પર પ્રીતિ રાખનારા સર્વ નારાયણોને, બલ્લભદ્રોને અને સેંકડો શૂરા યોદ્ધાઓને વીર ભીષ્મપિતામહે યુદ્ધમાં પાડી નાખ્યા છે;^૩ તેમ જ વીર્યમાં તથા બળમાં અર્જુનની બરોબરી કરનારા સત્યજિત રાજાને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે.^૪ વળી પાંચાલોના સર્વ યુદ્ધકુશળ મહાધનુર્ધરો દ્રોણાચાર્યની સાથે ભેટા કરીને યમરાજને ઘેર પહોંચી ગયા છે;^૫ તેમ જ વૃદ્ધ વયના રાજા દ્રુપદ અને ત્રિરાટ પોતાપોતાના પુત્રો સાથે મિત્રોને માટે પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા, પણ તે બંનેને દ્રોણાચાર્યે રણમાં રાણી નાખ્યા છે.^૬ હે વિશુ ! બાહ્યાવસ્થામાં જ જ અર્જુનની બરોબરી કરે તેવો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ તથા બલ્લદેવ પણ જોનો પરાભવ કરી શકતા ન હતા, તે મહારથીઓમાં કુશળ ગણાતા અભિમન્યુએ શત્રુઓનો ઘણા કાઢી નાખ્યા હતા. આપણા છ મુખ્ય મહારથીઓ પણ તેને એકલાને પહોંચી ત્રણવા અસમર્થ થયા હતા. તે અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ આખરે એ મહારથીઓની વગેરે ઘેરાઈ જઈને રણમાં પડ્યો છે. હે મહારાજા ! તે વીર અભિમન્યુ પોતે રથરહિત થઈ પડ્યો હતો, છતાં તે ક્ષાત્રધર્મમાં અડગ રહીને શત્રુઓ સામે ઊભો રહ્યો હતો અને દુઃશાસનના પુત્રે છેવટે તેને રણમાં મારી નાખ્યો છે. અંબશ્રને શોભાયમાન પુત્ર મોટી સેનાથી વીંટાઈને શત્રુઓનો સંહાર કરી રહ્યો હતો અને પોતાના મિત્રો માટે પરાક્રમ કરી અતિ મહાન કતલ યજ્ઞાવી રહ્યો હતો; પણ તે મહારથી સુદ્ધાં દુર્યોધનના વીર પુત્ર લક્ષ્મણ સામે રણમાં ભેટા કરીને યમલોકમાં પહોંચી ગયો છે. વળી અતિ મહાન ધનુષ્યને

ધાન્ય કરનારો, અશ્વકુશળ અને યુદ્ધદુર્ભેદ બૃહત્-
રાજ પણ દુશાસન સામે પરાક્રમ કરી યમગૃહે
સિંધાવી ગયો છે. મણિમાન અને દંડધાર ગજ
યુદ્ધદુર્ભેદ હતા અને મિત્રો માટે પરાક્રમ કરતા
હતા; પરંતુ દ્રોણાચાર્યે તેમને યુદ્ધમાં પાડી નાખ્યા
છે. મહારથી ભોજરાજ અશ્વમાનને દ્રોણાચાર્યે
પરાક્રમ કરીને સૈન્યની સાથે યમગૃહે મોકલાવી
દીધો છે. હે ભારત ! સમુદ્રતીરે આવેલા દેશોનો
રાજ ચિત્રસેન પોતાના પુત્ર સહિત યુદ્ધ કરતો
હતો, પણ આપણા પક્ષના સમુદ્રસેને તે બન્ને
પિતા-પુત્રને યમગૃહે પહોંચાડી દીધા છે. કચ્છ-
દેશવાસી નીલરાજને તથા વીર્યવાન વ્યાઘ્રદત્તને
અશ્વત્થામા અને વિકર્ણે યમનિવાસમાં મોકલી
દીધા છે. તરેહ તરેહનાં યુદ્ધ કરનારા રાજ ચિત્રા-
યુધ્ધ જાતજાતના યુદ્ધમાર્ગોમાં ધૂમીને સૈન્યોનો
મોટો સહાર કર્યો હતો, પણ તે પછી વિકર્ણને
હાથે રણમાં માર્યો ગયો છે. યુદ્ધ કરવામાં ભીમ-
સેનની તુલના કરનાર તથા કેકય ચોદાઓથી
વીટાયેલો કેકયરાજ પોતાના ભાઈ કેકય સાથે જ
યુદ્ધ કરતો હતો, પણ આખરે ભાઈ એ જ ભાઈને
મારી નાખ્યો છે. હે મહારાજ ! પર્વતપ્રદેશનો
પ્રતાપી રાજ જનમેજય ગદાયુદ્ધ કરવામાં કુશળ
હતો, પણ તેને તમારા પુત્ર દુર્યોધે મારી નાખ્યો
છે. વળી 'રાયમાન' એવા એક જ નામને ધારણ
કરનારા જે બન્ને ભાઈ એા જે એકાની જેકે રણમાં
પ્રકાશી રયા હતા, તેમને દ્રોણાચાર્યે તીક્ષ્ણ બાણો
મારીને સ્વર્ગલોકમાં મોકલી દીધા છે. હે પૃથ્વી
નાથ ! આવા આવા ઘણા રાજાઓ પાંડવોનો
પક્ષ કરી પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરતા હતા અને
તેઓ બધા અતિ દુઃકર કર્મ કરીને પરલોકમાં
પહોંચી ગયા છે. વળી અર્જુનના મામા પુન્નિત
તથા કુતિભોજ દ્રોણાચાર્યનાં બાણો દ્વારા સંઘામમાં
હતેલા દિવ્ય લોકોમાં જઈ પહોંચ્યા છે અને

કાશિક્યોદ્ધાઓથી વીંટાયેલો કાશિરાજ અભિભૂત-
સુદાનના પુત્રને હાથે રણમાં શરીર તણ ગયો છે.
અમાપ તેજવાળો યુધામન્યુ તથા વીર્યવાન ઉત્ત-
મોજ પણ સેંકડો શૂરાઓનો સંહાર કર્યો પછી
આપણા ચોદાઓને હાથે માર્યો ગયા છે. હે
ભારત ! પાંચાલવંશના પરમ ધનુર્ધર મિત્રવર્મા
અને ક્ષત્રધર્માને દ્રોણાચાર્યે યમગૃહે પાઠવી દીધા
છે. હે રાજ ! શિષ્યડીનો પુત્ર ક્ષત્રવેવ યુદ્ધમાં એક
સેનાપતિ હતો અને તેને પણ તમારા પૌત્ર લક્ષ્મણે
મારી નાખ્યો છે. હે ભારત ! સુચિત્ર અને ચિત્રવર્મા
નામના મહારથી પિતા-પુત્ર, મહાવીર યદ્યને
રણમાં ધૂમતા હતા; પરંતુ દ્રોણાચાર્યે તેમને રણમાં
શેળી નાખ્યા છે. હે મહારાજ ! પર્વને દિવસે જ્યો
સમુદ્ર ઉછાળા મારે છે, તેજા જ વાર્ધક્ષેમિરાજ
રણમાં ઉછાળા મારતો હતો; પણ આખરે હથિ-
ચારો ખૂટી પડતાં તે પરમ શાંતિને પામી ગયો છે.
હે મહારાજ ! યુદ્ધમાં ઐથ શસ્ત્રધારી સેનાગિંદુના
પુત્રને કૌરવરાજ બાહુલિક પાડી નાખ્યો છે. ચેદિ-
ઓનો મહાન રથી ધૃષ્ટકેતુ પણ બીજા દ્વારથી ન
બને તેવું ધોર પરાક્રમ કરીને યમગૃહે ગયો છે. વળી
પાંડવોને માટે પરાક્રમ કરતો વીર સત્યઘૃતિ યુદ્ધ-
માં મોટી ક્તલ ચલાવીને યમનિવાસમાં જઈ
પહોંચ્યો છે; કુરુથેષ્ઠ સેનાગિંદુ પણ યુદ્ધમાં મોટા
સંહારવાળી નાખ્યા પછી પરમલોક ભણી સિંધાવી
ગયો છે.^{૭-૨૨} શિયુપાલનો પુત્ર રાજ સુકેતુ
યુદ્ધમાં ઘણા યત્નઓને ઠાર કર્યા પછી દ્રોણાચાર્યને
હાથે માર્યો ગયો છે.^{૨૩} વળી વીર સત્યઘૃતિ,
વીર્યવાન મદિરાશ્વ તથા પરાક્રમી સૂર્યદત્ત પણ
દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી માર્યા ગયા છે.^{૨૪} હે
મહારાજ ! રાજ ઐણિમાન પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ
કરતો હતો, પણ આખરે દુઃકર કર્મ કર્યા પછી
યમગૃહે જઈ પહોંચ્યો છે.^{૨૫} તેમ જ હે રાજા !
જે પરાક્રમી મગધરાજ પરમ અસ્રોને અણતો

હોવાથી શત્રુવીરોના સંહાર કરનારો હોતો, તે પણ ભીષ્મને હાથે હણાઈને હજી પણ રણમાં સૂતો છે.^{૩૬} વિરાટપુત્ર શંખ તથા મહારથી ઉત્તરકુમાર યુદ્ધમાં અતિ મહાન કર્મ કરીને પરલોકમાં જઈ પહોંચ્યા છે.^{૩૭} એ રણમાં રાજ વસુદાન અત્યંત ધણુ વાળી રહ્યો હતો, તેથી દ્રોણાચાર્યે પરાક્રમ કરીને તેને યમમંદિરે વળાવી દીધો છે.^{૩૮} હે રાજા ! આ મેં ગણાવ્યા તેઓ તથા એ ઉપરાંત બીજા ધણા પાંડવોના મહારથીઓને દ્રોણાચાર્યે પરાક્રમ કરીને મારી નાખ્યા છે. તે ખંવામાંથી ધણાખરાનાં તો મેં તમને નામો આપી તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે.^{૩૯}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'સંજયના વચનો'
નામનો અધ્યાય ૬ શ્રી સમાપ્ત

અધ્યાય ૭મો

કૌરવોમાંના જીવતા મહારથીઓ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મામકસ્યાસ્ય સૈન્યસ્ય હૃતોસ્તેકસ્ય સંજય ।

અવશેષં ન પશ્યામિ કકુદે મૃદિતે સત્તિ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! ઠાઈ એક છુદ્દ તળાવડીના ધણાખરા જળને ક્યારાઓમાં વાળી દીધા પછી તે તળાવડી નથી જ, એમ મનાય છે; તેમ જ મારા સૈન્યના ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ આદિ પ્રધાન પુરુષોનો વિનાશ થવાં હવે તે સૈન્ય બાકી રહેલું નથી જ, એમ મને દેખાય છે.^૧ કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બન્ને મહાધનુર્ધર વીરો ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્ય મરણ પામ્યા છે, એમ સાંભળીને હવે તુરંચ રીતે જીવવાનું પણ મને કંઈ પ્રયોજન દેખાતું નથી. જેના બન્ને બાહુઓમાં દશ હજાર હાથીઓના સરખું બળ હતું, તે રણ શોભાવનાર કર્ણ રણમાં મરાયો છે, તેનો મને જરાયે શોક થતો નથી; કારણ કે જ્યાં ભીષ્મપિતામહ અને દ્રોણાચાર્ય જેવા પણ મરણ

પામ્યા છે, ત્યાં કર્ણનો શો હિસાબ ?^{૨,૩} હે સંજય ! મારા સૈન્યના જે મુખ્ય મુખ્ય મહાવીરો મરણ પામ્યા છે, તે તો તેં કહ્યા. પણ હવે તે જ પ્રમાણે જેઓ સૈન્યમાં જીવતા છે, તેમને પણ તું નામોદેશપૂર્વક મને કહે.^૪ આ ભીષ્મપિતામહ આદિ વીરોને તું મરણ પામેલા જણાવે છે; એટલે જેઓ હજી જીવે છે, તેઓ બધા આજે મરી જ ગયા છે, એમ હું નિશ્ચય માનું છું.^૫

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! જે વીર પુરુષને 'પ્રાણભુક્ષેષ દ્રોણાચાર્યે આરેષ પ્રકારનાં' અદ્ભુત દિવ્ય મહાઓ ધનુર્વેદોક્ત સમ્યગ્વિધાન-પૂર્વક અર્પણ કરેલાં છે, તે મહારથી, અશ્વકુશળ, ઝડપદાર હાથવાળા, દંઢ ધનુર્ધર, દંઢ મુદિવાળા, દંઢ બાણવાળા, વીર્યવાન અને બળવાન એવા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તમારે માટે સજ્જ થઈને ઊભા છે.^{૧,૨} વળી આનર્ત દેશમાં વસનારો, યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ, મહારથી, અશ્વકુશળ અને ભોજકુળમાં જન્મેલો છે, તે દ્વિકપુત્ર કૃતવર્મા પણ તમારે માટે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તૈયાર થઈ ઊભો છે. વળી તમારી સેનામાં અગ્રગણ્ય તથા તમારા યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય એવો બળવાન શલ્યરાજ પોતાના ભાણેજ એવા પાંડવોના પણ ત્યાગ કરી પોતાની વાણીને સલ્ય કરવાની ઇચ્છાથી રણમાં અડગ થઈને ઊભો રહ્યો છે.^{૩,૪}

ઇંદ્ર સમાન વીર્યવાળા જે દુરાધર્મ શલ્યરાજે યુધિષ્ઠિરની આગળ યુદ્ધમાં સૂતપુત્ર કર્ણનો તેજો-

- દંઢવેધો, દૂરવેધો, સદમવેધો અને શબ્દવેધો, અથવા ચિત્ર, શુશ્ર, દિવ્ય અને ત્રિહિત; અથવા બીજાં અસ્ત્રોયો જેનું વારણ થઈ શકે તે અગ્રનાસ્ત્ર આદિ-માત્ર નમસ્કારથી જ જેનું વારણ થઈ શકે તે નારાયણાસ્ત્ર આદિ પ્રયોગ કરનાર જ જેનું વારણ કરી શકે તે બ્રહ્માસ્ત્ર આદિ અને જેનું મર્ચા વારણ ન થઈ શકે તે પાશુપત આદિ

—નીલકંઠ

વન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે આ સમયે તમારે માટે યુદ્ધ કરવા રણમાં જાઓ રહો છે વળી ગાંધારગત પોતાના સૈન્ય સાથે ઉત્તમોત્તમ સૈન્ય, પાર્વતીય (પહાડી) નદીમાં જન્મેલા, કાગોજ દેશમાં જન્મેલા તથા વનાયુ પ્રદેશમાં જન્મેલા ઘણા મોડાઓને સાથે લાવી તમારે માટે યુદ્ધ કરવા જાઓ રહો છે, તેમ જ હે રાજન! જે શારદ્રત કૃપાચાર્ય મહાત્મા હું છે અને અનેક જાતનાં અદ્ભુત અશ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી લડનારા છે, તે પણ યુદ્ધના ભારને સહન કરી શકે તેવું અતિ મહાન અદ્ભુત નયુષ્ય હાથમાં લઈને તમારે માટે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી મનઃ થઈને જાઓ છે ^{૧૦-૧૨} હે કુન્તીવીર! દેવયરાજનો મહારથી પુત્ર ઉત્તમ થોડાઆ જોડેલા અને કરકતી ધનવાળા રથમાં બેસીને તમારે માટે લડવા તૈયાર જાઓ છે ^{૧૩} વળી હે ગન્ધર્વ! કુરુઓમાં વીર ગણાતો તમારો પુત્ર પુરમિત મૂર્ધ તથા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી ગ્રથમાં બેઠો છે અને મેધરહિત આકાશમાં પ્રકાશી રહેલા સૂર્યની પેઠે ખડો રહો છે. ^{૧૪} તમારો પુત્ર દુર્યોધન હાથીઓના ટોળામાં જામેલા સિંહની જેમ એ રણમાં શોભી રહો છે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તે સુવર્ણથી ગોભતા રથમાં બેસીને રણમાં સજ્જ રહો છે ^{૧૫} સુવર્ણના અદ્ભુત કવચ ને નારણ કરનારો તે પુરુષવીર દુર્યોધનગજ કમળ મમાન હાતિવાળો છે, તેથી તે અરુપ ધુમાડાવાળા અગ્નિ સપ્તો અને મેધમંડળના મધ્યમાં રહેલા મૂર્ધના મગ્ધો ગણમાં પ્રકાશી રહો છે ^{૧૬} તેમ જ હાલનવનાગને નારણ કરી રહેલો સુપેણ તથા વીર મયેને એ તમાન પુત્રો ગણમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રમત્તચિત્તે ચિત્રસેનની સાથે જાઓ રહો છે ^{૧૭} હે ભાગત! શરમાળ, શીખ બોજન કરનારો તથા સુદૃઢેખાવનો રાજપુત દર્યાપુર જગમ્બનો પહેલો પ્રવ અદ્દ ચિત્રાચર્ય, શૂતરનાર્મ, જય, શવ,

સત્યવ્રત અને કુશલ વગેરે મહાપુરુષો પણ સૈન્ય- ને સાથે રાખી યુદ્ધ કરવા ગોઠવાઈ ગયા છે. વળી રણેરણમાં શત્રુને રાજનારો, પોતાને શર માનનારો અને હાથીઓ તથા પાળાઓને સાથે લઈને જ પ્રયાણ કરવાના સ્વાભાવજાઓ, રથી અને ઘોડે સવાર જોવો કેટલોયનો રાજપુત અધિપતિ તમારે માટે યુદ્ધ કરવા આવી જાઓ છે, તેમ જ વીર શ્રુતાયુ, ધૃતાયુ, ચિત્રાંગદ અને વીર ચિત્રસેન વગેરે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા અભિમાની થોડાઓ પણ તમારે માટે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તૈયાર થઈને જાઓ છે. વળી સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો મહાત્મા કર્ણ- પુત્ર પણ યુદ્ધ કરવા માટે રણમાં ખડો થયો છે, તેમ જ હે નરેન્દ્ર! કર્ણનાં બીજા બે શ્રેષ્ઠ અશ્ત્રોને બળુનારા તથા ઝડપદાર હાથવાળા પુત્રો પણ અદ્ભવિય પુરુષોને કુર્ભેષ એવા સૈન્યને સાથે રાખી તમારે માટે તૈયાર થયા છે. ^{૧૮-૨૨} આ બે કહેલા મુખ્ય થોડાઓ તથા તે ઉપરાંતના બીજા અમાપ પ્રભાવવાળા વીર થોડાઓની સાથે કુન્ત રાજ દુર્યોધન પર્વતોના મધ્યમાં રહેલા મહેન્દ્ર- પર્વતની પેઠે તે રણમાં વિજયની આશાથી જાઓ છે ^{૨૩}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો બન્ને પક્ષની સેનાઓમાં જે રાજાઓ જીવે છે, તે બંનેને તે નામ સાથે બણાવ્યા, પણ હવે તે બન્ને પક્ષનો અડસદો કાઢનાં તથા ફલાલિસધિ નરક દષ્ટિ કરતા ભાવિ જયપગજ્યને કુ સ્પષ્ટ સમજી ગયો છું. ^{૨૪}

વેશ પાચન બોલ્યા અખિડાપુત્ર રાજા ધૃત રાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું હવે પોતાના સૈન્યમાં મોટા મોટા વીર પુરુષોના મગ્ધ માંભળીને તથા પોતાના સૈન્યનો ઘણોખરો વિનાશ થઈ ગયો છે અને માત્ર યોદ્ધા જ હવે બાકી રહ્યું છે, આવો વિચાર કરીને તે મૂર્છાવશ થઈ ગયા, તેમ જ તેમની ઇન્દ્રિયો ગોઠવી વ્યાકુળ થઈ ગઈ તે સમયે

મોહવશ થતાં થતાં તે બોલ્યા : 'હે સંજય ! તું એક મુદ્ગર્તકાળ થોભી જા. હે તાત ! આ અતિ મહાન અપ્રિયને સાંભળીને મારું મન વ્યાકુળ થઈ ગયું છે. મારું મન ગભરાઈ જાય છે અને તેથી હું મારાં અંગોને સ્વસ્થ રાખવા સમર્થ નથી.' આમ કહીને ધૃતરાષ્ટ્રરાજ શ્રમિત ચિત્તે મૂર્ચ્છાવશ થઈ પડ્યા.

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં કર્ણુપર્વમાં 'સંજયના વચનો' નામને અધ્યાય ૭ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૮ મો

ધૃતરાષ્ટ્રનો કર્ણુ ત્રિષે શોક

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા કર્ણં હૃતં યુદ્ધે પુત્રાંધૈવ નિપાતિતાન્ ।

નરેન્દ્રઃ કિંચિદાશ્વસ્તો દ્વિજત્રેષ્ઠ કિમવ્રવીત્ ॥

જનમેજય બોલ્યા : એ યુદ્ધમાં કર્ણુને તથા પોતાના પુત્રોને મરણ પામેલા સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રરાજ મૂર્ચ્છાવશ થઈ પડ્યા; પણ હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! કંઈક શાંતિ થયા પછી તેમણે સંજય પ્રત્યે શું કહ્યું હતું ?^૧ ખરેખર ! ધૃતરાષ્ટ્રરાજને પુત્રોના સંકટને લીધે મહાન પરમદુઃખ આવી પડ્યું હતું, તેથી તે સમયે તેમણે શું કહ્યું હતું ? આ હું તમને પૂછું છું, માટે મને કહો.^૨

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે મહારાજ ! કર્ણુનું મૃત્યુ માન્યું ન મનાય તેવું હતું, અદ્ભુત હતું, પ્રાણીઓને મોહ ઉપજાવનારું હતું, ભયંકર હતું અને મેરુપર્વતના ચલન સરખું હતું. તે મહા-બુદ્ધિમાન શુક્રાચાર્યના તદ્દન અયુક્ત ગણાય તેવા ચિત્તમોહ સરખું હતું, શત્રુઓ પર ભયંકર કર્મ કરનાર ઇંદ્રના પરાજય સરખું હતું અને મહા-તેજસ્વી સૂર્યના પૃથ્વી પર પતન સરખું હતું. વળી તે અપ્પટ જળથી ભરેલા સમુદ્રના અચિંત્ય સંશોષણ સરખું હતું, તેમ જ પૃથ્વી, આકાશ, દિશાઓ તથા જળના સર્વનાશ સરખું હતું. વળી

તે અદ્ભુત તથા પાપ અને પુણ્યકર્મની નિષ્કળતા સરખું હતું. તે સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રરાજ બુદ્ધિ સાથે ખૂબ વિચાર કરવા લાગ્યા. અને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, હવે આ બાકી રહેલું સૈન્ય બિલકુલ નથી જ એમ સમજવું. અરે ! હવે તો બીજાં ઘણાં પ્રાણીઓનો પણ સંહાર વળી જશે. આવા વિચારમાં ને વિચારમાં અંતઃકરણમાં બાંહેધી ધૂમતું હોય, તેમ તે શોકરૂપ અગ્નિથી બળવા લાગ્યા. તેમનાં અંગો શિથિલ થઈ ગયાં અને તે ઉપરાડપરી નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યા. આમ અત્યંત દુઃખી થયેલા એ અભિકાપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર 'હાય ! હાય' કરીને વિલાપ કરવા લાગ્યા.^{૩-૯}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા : હે સંજય ! અધિરથપુત્ર કર્ણુ વીર હોતો, સિંહ અને હાથી સમાન પરાકર્મી હોતો, આખલા સમાન ખાંધ તથા આંખોવાળો હોતો અને વૃષભ સમાન ગતિવાળો હોતો. વૃષભની સામે ધૂમ્ની રહેલા બીજા વૃષભ સરખો તે કર્ણુ યુદ્ધમાં કદી પાછો હકતો નહિ; સાક્ષાત ઈંદ્ર સરખા શત્રુને પણ તે પૂંઠ બતાવતો નહોતો. તે યુવાન હોતો અને તેનું શરીર વજ્ર સરખું મજબૂત હતું. તેની પણ્છના શબ્દથી તથા બાણવૃષ્ટિના મુસનાટથી રથો, ઘોડાઓ, પદાતિઓ તથા હાથીઓ રણમાં ઊભા રહેતા નહોતા. તે મહા-બાહુનો આશ્રય કરી કુર્યોધને શત્રુઓને જીતવાની આકાંક્ષા રાખી મહારથી પાંડવો સાથે વેર ઠંથું હતું. તો રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા અને અસદ્ય પરાક્રમવાળા તે કર્ણુને અર્જુનને બળાટકારે કેવી રીતે રણમાં મારી નાખ્યો ?^{૧૦-૧૪} પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ રહેનારો એ કર્ણુ શ્રીકૃષ્ણને, અર્જુનને તથા બીજા સર્વ યાદવોને નિત્ય તુચ્છકારી કાઢતો હતો અને હમેશાં કદા કરતો કે, 'શાર્જુ' અને ગાંડીવધનુબંધને ધારણ કરનારા તથા જગતમાં અપરાજિત ગણાતા કૃષ્ણ

અને અર્જુનને હું એકલો જ તેમના દિવ્ય રથ પરથી રણમાં પાડી નાખીશ. ^{૧૧૫, ૧૬} આ પ્રમાણે તે મદ્યુક્ષિના લોભથી મોહિત થયેલા અને રાજ્ય ની કામનાથી આતુર થઈ નીચે મુખે બેસી રહેલા દુર્યોધનને નિત્ય કથા કરતો. વળી તેણે સર્વ કાંચોળ, આવંત્યો, કેકયો, ગાંધારો, મદ્રકો, મત્સ્યો, ત્રિગર્તો, તંગણો, શકો, પાંચાલો, વિદેહો, કુલિંદો, કૌશીકો, કાસલો, સુહો, અંગો, વંગો, નિપાદો, પુંડ્રો, ચીરકો, વત્સો, કલિંગો, તરલો, અરમ્બકો અને ઋષિદા વગેરે સર્વ રાજ્યોનો પરાજય કર્યો હતો. તેણે અતિ તીક્ષ્ણ તથા કંકપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં સંખ્યાબંધ ખાણો વડે તે સર્વને યુદ્ધમાં હરાવ્યા હતા અને તેમને અમારા ખડિયા કર્યા હતા. વળી તેણે પૂર્વે દુર્યોધનની વૃદ્ધિને માટે ધણાં ધણાં પરાક્રમે કર્યા હતાં. તે રથીશ્રેષ્ઠ, દિવ્યાન્વેષતા, મહાતેજસ્વી, સેનાઓનો રક્ષક, વૃષ નામથી પ્રસિદ્ધ અને મોટાં મોટાં અશ્વોને બળુનારો સુધંપુત્ર કર્ણ રણમાં વીર્યશાળી તથા શરા એવા પાંડવશત્રુઓને હાથે યુદ્ધમાં કેવી રીતે માર્યો ગયો ? દેવોમાં મહેદ્ર વૃષ કહેવાય છે અને પુરુષોમાં કર્ણ વૃષ કહેવાતો હતો. તે ઉપરાંત ત્રીજા વૃષને અમે હજી સુધી સાંભળ્યા જ નથી. ઘોડાઓમાં જમ ઉચ્ચશ્રવા શ્રેષ્ઠ છે, રાજ્યોમાં જમ કુબેર શ્રેષ્ઠ છે અને દેવોમાં જમ મહેદ્ર શ્રેષ્ઠ છે, તેમ યોદ્ધાઓમાં કર્ણ શ્રેષ્ઠ હતો. શરા, સમથ અને વીર્યશાળી રાજ્યોથી કર્ણ અજિત હતો. કર્ણે દુર્યોધનની વૃદ્ધિ માટે સમગ્ર પૃથ્વીનો જય કર્યો હતો. મગંસરાજ જરાસંધિ યાદવ તથા કૌરવો મિત્રાય સર્વ ક્ષત્રિય રાજ્યોને દેહ કર્યા હતા, પણ તેણે સુદૃઢમોથી શ્રેષ્ઠ એના એ કર્ણને પોતાના મિત્ર તરીકે મેળવ્યો હતો. આવા તે કર્ણને આજ અર્જુન સાથેના દ્રુપદ્યુદ્ધમાં મરણ પામેલો સાંભળીને હું સાગરમાં બાંગી પડેલી નોકા-

ની પેઠે શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો છું. નોકાહીન મનુષ્ય જમ સાગરમાં ડૂબી બધ, તેમ હું પણ જગતમાં વૃષ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા તે રથીશ્રેષ્ઠ કર્ણને દ્રંદ્રયુદ્ધમાં મરણ પામેલો સાંભળીને શોક-સાગરમાં ડૂબી ગયો છું. અરે ઓ સંજય ! આવાં આવાં દુઃખો મારા પર પડે છે, છતાં મારા નાશ થતો નથી. એટલે મારે માનવું પડે છે કે, મારું હૃદય વજ્રથી પણ દઢ છે, તથા દુર્લભ છે. જ્ઞાતિજનો, સંબંધીઓ અને મિત્રોના આવા ભયકર પરાલવને સાંભળ્યા છતાં મારા સિવાય બીજો કયો પુરુષ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ ન કરે ? ^{૧૭-૩૦} પણ હવે તો ઝેર ખાઈને, અશ્વિમાં પડીને અથવા પર્વતના શિખર પરથી ભૂસ્કો મારીને પણ હું મૃત્યુ જ માગી રહ્યો છું; કારણ કે હે સંજય ! હું આવાં કષ્ટદાયી દુઃખો સહન કરી શકતો નથી. ^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રના વચનો' નામનો અધ્યાય ૮ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૯મો

ધૃતરાષ્ટ્રનો પશ્ચાત્તાપ

॥ સજય ડગાચ ॥

શ્રિયાકુલેન યજ્ઞસા તપસા ચ શ્રુતેન ચ ।

ત્વામદ્ય સંતો મન્યંતે યયાતિમિવ નાહુપમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : લક્ષ્મી, કુળ, યશ, તપ તથા શાસ્ત્ર વડે તમે નદુષ્પુત્ર રાજ યયાતિ સરખા છો, એમ હજી પણ સત્પુરુષો માને છે. ^૧ વળી હે રાજ ! શાસ્ત્રોમાં તમે એક મોટા ઋષિ સરખા છો અને કૃતાર્થ છો માટે તમે તમારા આત્માને સ્થિર કરો અને મનમાં ખેદ ન કરો. ^૨

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો હે સંજય ! હું તો દેવ-ને જ સર્વોત્કૃષ્ટ મારું છું; પુરુષાર્થને તો હું નિષ્ફળ અને ધિક્કારપાત્ર માનું છું; કારણ કે એક મોટા શાસવૃક્ષ સરખો કર્ણ રણમાં માર્યો ગયો છે. ^૩ જ

મહારથીએ યુધિષ્ઠિરના સૈન્યનો તથા પાંચાલોના અનેક રથીઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો, જેણે બાણોની વૃદ્ધિ કરીને સર્વ દિશાઓને તપાવી દીધી હતી અને જેણે અસુરોને મોહ પમાડતા વજ્રધારી ઇંદ્રની જેમ પાંડવોને રણમાં મોહ પમાડી દીધા હતા, તેજ કણું વાયુથી તૂટી પડેલા વૃક્ષની પેઠે કેમ હણાઈને સૂઈ રહ્યો છે? ^{૧૪} અરેરે! સસુદ્રનો જેમ છેડા ન દેખાય, તેમ મારા આ શોકનો પણ છેડો દેખાતો નથી. મારી ચિંતા અત્યંત વધતી જાય છે અને મને મરી જવાની પણ ઇચ્છા થઈ જાય છે. હે સંજય ! મેં કણું તું મરણ તથા અન્તરનો વિજય સાંભળ્યાં છે. છતાં કણુંના વધને હું અશ્રદ્ધેય સરખો માતું છું. ^{૧૫} ખરેખર ! મારું હૃદય વળના સરખું હોવું જોઈએ અને તેથી જ અતિશય દુર્લેખ છે; કારણ કે પુરુષવ્યાધ કણુંને આજે મરણ પામેલો સાંભળી તે હૃદયના ટુકડા થઈ જતા નથી. ^{૧૬} વળી દેવોએ મારા આયુષ્યને પણ પ્રથમથી જ લાંબું કર્યું હશે, કારણ કે કણુંને મરણ પામેલો સાંભળી અત્યંત દુઃખી થયા છતાં હજી પણ હું જીવી રહ્યો છું. ^{૧૭} હે સંજય ! હું સુદૃઢોથી રહિત થઈ પડ્યો છું, માટે મારા જીવતરને ધિક્કાર છે; કારણ કે આજે હું એવી નિંદા દશાને પામ્યો છું. ^{૧૮} હું જ પ્રથમ સર્વ લોકમાં ખૂબસાત્કાર પામ્યો હતો અને તે જ મંદબુદ્ધિનો હું જ આજે સર્વને શોક કરવા યોગ્ય થયો છું ? હવે મારે મારી આજીવિકા પણ એક પામર માણસની પેઠે ચલાવવી પડશે ! ^{૧૯} હે સુત ! શત્રુઓએ મારા પરાજય કર્યો છે, તેથી હું હવે કેવી રીતે જીવી શકીશ ? ખરેખર ! હું અતિ દુઃખજનક સંકટમાં આવી પડ્યો છું. ^{૨૦} લીભ-પિતામહ અને દ્રોણાચાર્યના વધથી તથા મહાત્મા કણુંના મરણથી હવે મારા સૈન્યમાં કોઈ પણ અવશેષ રહેશે, એમ મને દેખાતું નથી. ^{૨૧} હે

સંજય ! જ કણું મારા પુત્રોને એક નીકા સમાન હતો, તેજ શૂરવીર અનેક બાણોને છોડતો છોડતો યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે. ^{૨૨} એ પુરુષસિંહ વિના હવે મારે જીવવાનું શું પ્રયોજન છે ? જરૂર બાણોથી વિહ્વલ થઈને જ એ અધિરથી રથ પરથી પડ્યો હશે ! તે વજ્રપ્રહારથી તોડી પાડેલા પર્વતના શિખરની પેઠે પૃથ્વી પર સૂઈ ગયો હશે ! અરે ! લોહીલુહાણ થયેલો તે પૃથ્વીને શોભાવી રહ્યો હશે ! ^{૨૩} મદમત્ત હાથીએ પાડી નાખેલા મદમત્ત હાથીની પેઠે અન્તરને કણુંને મારી નાખ્યો છે. જ કણું કૌરવોના બળરૂપ હતો તથા પાંડવોને જેનાથી ભય હતો, તે ધનુર્ધરોના ધ્વજરૂપ કણુંને અન્તરને મારી નાખ્યો છે. મહાધનુર્ધર અને મિત્રોને અભય આપનારો એ વીર કણું આજે દેવરાજ તોડી પાડેલા પર્વતની પેઠે વિનાશ પામી રણમાં સૂતો છે. અરે ! તેની સાથે જ પાંગળાના માર્ગ-ગમનની પેઠે તથા ઈરિદ્રની કામનાની પેઠે દુર્ગો-ધનનો અભિપ્રાય પણ હવે સૂઈ ગયો છે ! જેમ અતિ તૃપ્તાતુર થયેલા પુરુષની તૃપ્તિ શાંત કરવા માટે પાણીના છાંટા જરાયે સમર્થ નથી, તેમ રાજ્યની અતિ લાલસાવાળા દુર્ગોધનને રાજ્ય અપાવવા માટે હવે પછીના બાકીના યોદ્ધાઓ જરાયે સમર્થ નથી. ખરેખર ! આપણે ધારીએ છીએ કંઈક અને બને છે કંઈક ! ^{૨૪-૨૫} અહો ! દેવ જ બળવાન છે અને કાળની ગતિ અગમ્ય છે. હે સુત ! એ મહારણમાં મારે પુત્ર દુઃશાસન કૃપણ, દીનાત્મા અને નટપરાક્રમી થઈને પલાયન કરતાં માર્યો ગયો નથી ને ? હે તાત ! તેણે તેવું કોઈ દીનતાભરેલું ચરિત્ર તો નથી કર્યું ને ? ^{૨૬-૨૭} એ શૂર પુત્ર દુર્ગોધન પણ ખીજ મોટા મોટા ક્ષત્રિયોની પેઠે રણમાં મરણ પામ્યો નથી ને ? 'તું' યુદ્ધ ન કર' એમ યુધિષ્ઠિરાજ એને સર્વદા કહ્યા કરતા હતા, પણ મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ હિત-

કારક ઔપધનો સ્વીકાર ન કરે, તેમ દુર્યોધને તેમનું વચન સ્વીકાર્યું જ નહિ. વળી બાણ-શર્યામાં સૂતેલા મહાત્મા લીભે જ્યારે પાણી માગ્યું હતું, ત્યારે પાંડુપુત્ર અર્જુને પૃથ્વીને વીંધી નાખી હતી અને તેમાંથી જળધારા પ્રકટ કરી હતી. તે જોઈ મહાબાહુ લીભપિતામહ તે વેળા આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા : 'હે તાત દુર્યોધન ! તું પાંડવો સાથે સલાહ કર; કારણ કે સલાહ કરવાથી તમારા બન્ને પક્ષમાં શાંતિ થશે. મારા મરણને જ તમારા આ યુદ્ધમાં અંત તરીકે થવા દે અને પાંડવોની સાથે શ્રાતુભાવથી વર્તી પૃથ્વીના રાજ્ય-ને તું ભોગવ.' લીભ પિતામહના એ વચનને નહિ માની, ખરેખર મારો પુત્ર આ સમયે શોક કરતો હશે.^{૨૩-૨૭} હે સંજય ! દીર્ઘદષ્ટિવાળા વિદુરે મને જ વચનો કહ્યાં હતાં, તે પ્રમાણે જ આ બધું આવી પડ્યું છે. મારા અમાત્યોનો તથા પુત્રોનો સંહાર થઈ ગયો છે.^{૨૮} હું જીગાર ખેલીને ઘોર સંકટમાં આવી પડ્યો છું. આ સમયે મારી દશા કપાયેલી પાંખોવાળા પક્ષીના જેવી જ થઈ છે. બાળકો દોઈ એક પક્ષીને પકડીને તેની પાંખો કાપી નાખે છે અને હર્ષમાં ને હર્ષમાં તેને છોડી મૂકે છે, પણ તે પક્ષી બિચારું પાંખો કપાઈ ગયેલી હોવાથી છાંટી શકતું નથી અને તરફડે છે. તે પક્ષીની જમ મારી પાંખો પણ કપાઈ ગઈ છે અને હું તેની પેઠે જ તરફડી રહ્યો છું. હું સર્વ તરફથી ક્ષીણ થઈ ગયો છું, સર્વ અર્થોથી હીન થયો છું અને જ્ઞાતિ તથા બંધુઓથી તજ્યો છું. અરેરે ! હવે હું કઈ દિશામાં જઈશ ? હું દીનદશાને પામ્યો છું અને આખરે મારા શત્રુઓને વશ થયો છું.^{૨૯, ૩૦}

વૈરાંપાયન બોલ્યા : એ રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર બહુ બહુ વિસાપ કરીને અત્યંત દુઃખ પામવા લાગ્યો. તેનું મન શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. તેણે ફરી પણ સંજય પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું.^{૩૧}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા : જ સમર્થ કર્ણ દુર્યોધનના કાર્ય માટે સર્વ કાંચોજો, અંબકો, કેકયો, ગાંધારો તથા વિદેહોને રણમાં જીત્યા હતા, અને જણે દુર્યોધનની વૃદ્ધિને માટે આખી પૃથ્વીનો જય કર્યો હતો, તે જ સમર્થ કર્ણ બાહુશાળી શરા પાંડવોને હાથે રણમાં જિતાયો છે. પરંતુ હે સંજય ! તે મહાધનુર્ધર કર્ણ જ્યારે યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે મરાયો હતો, ત્યારે કયા કયા વીર પુરુષો ત્યાં ઊભા રહ્યા હતા તે મને કહે. હે તાત ! તે પ્રથમ જ મને કહ્યું છે કે, વીર કર્ણને યુદ્ધમાં મારી નાખવામાં આવ્યો છે. તો શું પાંડવો-એ એકલા પડી ગયેલા કર્ણને મારી નાખ્યો હતો ?^{૩૨-૩૬} કારણ કે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા લીભપિતામહ યુદ્ધ કરતા બંધ થયા હતા, છતાં શિખંડીએ ઉત્તમોત્તમ બાણો મારીને તેમને રણમાં પાડી નાખ્યા છે.^{૩૭} વળી જ્યારે દ્રોણાચાર્યે સર્વ આયુધોના રણમાં ત્યાગ કર્યો હતો અને જ્યારે તે મહાધનુર્ધર બાણોથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા હતા તેમ જ યોગનિષ્ઠામાં સ્થિત થયા હતા, ત્યારે જ દુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તક્ષત્રાર ઉગામીને તેમને મારી નાખ્યા છે. આ રીતે હે સંજય ! તે બન્ને જણાને કપટથી અને તે તે સમયનો લાભ લઈને જ મારી નાખવામાં આવેલા મેં સાંભળ્યા છે. હું તને સત્ય કહું છું કે, લીભ-પિતામહ અને દ્રોણાચાર્યની સામે એ ન્યાય-પૂર્વક યુદ્ધ કરવામાં આવ્યું હોત, તો વજ્રવર ઇંદ્ર પણ તેમનો યુદ્ધમાં નાશ ન કરી શકત. વળી કર્ણ પણ અનેક જાતનાં દિવ્ય અસ્ત્રો કેંદ્રી રહ્યો હતો તથા સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સરખો વીર હતો, છતાં યુદ્ધમાં તે કેમ મરણ પામ્યો ? જ કર્ણને ઇંદ્રે અને એ કુંડળોના બદલામાં વીજળીની સમાન કાંનિવાળી, સુવર્ણનાં બ્રાણોવાળી તથા શત્રુઓ-નો નાશ કરનારી દિવ્ય શક્તિ આપી હતી, જેનું

દિવ્ય બાણ સર્પ સમાન તીક્ષ્ણ અણીવાળું તથા
સુવર્ણથી અલંકૃત રહેતું હતું અને જ્યં અંદનચર્ચાને
ચોગ્ય હતો, તે જ શત્રુસૂદન કર્ણ મરણ પામીને
રણમાં સૂઈ રહ્યો છે! અરે! તે ભીષ્મ તથા દ્રોણા-
ચાર્ય આદિ મહારથીઓને પણ અવગણ્યો હતો.
વળી એ કર્ણ પરશુરામ પાસેથી મહાધોર પ્રહાર
શીખ્યો હતો. અભિમન્યુ સામેના યુદ્ધપ્રસંગે દ્રોણા-
ચાર્ય આદિ મહારથીઓને બાણોથી વિહ્વળ થઈને
રણવિમુખ થતા જોઈને એ મહાબાહુ કર્ણ અભિ-
મન્યુના ધનુષ્યને તીક્ષ્ણ બાણોથી કાપી નાખ્યું
હતું. એ કર્ણે દશ હજાર હાથીઓ સમાન બળ-
વાળા તથા વજ્ર સમાન અસ્ખલિત વેગવાળા
ભીમસેનને એકાએક રથ વિનાનો કરી નાખી તેની
હાંસી કરી હતી; વળી તેણે સહદેવને પણ
નમેલાં પર્વવાળાં બાણોનો માર મારી હરાવ્યો
હતો અને તેને રથરહિત કર્યા છતાં પણ તેણે ધર્મ
તરફ લક્ષ્ય આપી કૃપાને લીધે માર્યો ન હતો.
હજારો માયાને રચી રહેલા વિજયેષ્ઠ રક્ષસરાજ
ધટાકચને ઇંદ્રશક્તિનો પ્રહાર કરી એ કર્ણે મારી
નાખ્યો છે. અરે! અર્જુન પણ એનાથી કરીને
આટલા દિવસ સુધી તેની સામે દ્રઢયુદ્ધ કરવા
ગયો ન હતો. તે વીર કર્ણ રણમાં કેવી રીતે માર્યો
ગયો? સંશયક યોદ્ધાઓ ન્યારે યુદ્ધ માટે બીજી
તરફ આહ્વાન કરતા હતા, ત્યારે અર્જુન 'બ્યા
સંશયકોનો સંહાર કર્યા પછી હું સૂર્યપુત્ર કર્ણને
રણમાં મારીશ' આવું બહાનું કાઢીને કર્ણને
રણમાં છોડી જતો હતો.^{૩૮-૫૧} શત્રુવીરોનો સંહાર
કરનારા આવા વીર કર્ણને અર્જુને 'કેવી રીતે
મારી નાખ્યો? તેનો રથ એ ભાંગી ગયો ન હોય,
તેનું ધનુષ્ય એ કપાઈ ગયું ન હોય અને તેનાં
અસ્ત્રો એ વિનાશ પામ્યાં ન હોય, તો શત્રુઓ
તેને કેવી રીતે મારી શકે? બાકી તેનું કદી પણ
મૃત્યુ થાય જ નહિ. પોતાના મહાન ધનુષ્યને

ધુણાવી રહેલા, ધોર બાણોને ચૂકી રહેલા, ધોર
દિવ્યાસ્ત્રોને છોડી રહેલા અને સિંહ સમાન વેગવાળા
એ પુરુષવ્યાઘ્ર કર્ણને કાણ રણમાં જીતવાને સમર્થ
છે? ^{૫૨-૫૪} માટે જરૂર તેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું
હશે, અથવા તેનો રથ પૃથ્વીમાં પેસી ગયો હશે,
અથવા એનાં અસ્ત્રો નષ્ટ થઈ ગયાં હશે! આથી
જ તું મને કહી રહ્યો છે કે, કર્ણ રણમાં મરાયો.^{૫૫}
બાકી તેનો નાશ થવામાં બીજું એક કારણ મારા
જેવામાં આવતું નથી. 'ન્યાં સુધી અર્જુનને
મારીશ નહિ, ત્યાં સુધી મારા પગ ધોઈશ નહિ'
આવું તે મહાત્માનું મહાધોર વ્રત હતું અને
પુરુષવ્યાઘ્ર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને તેના ભયને લીધે તેર
વર્ષ સુધી નિદ્રા આવી ન હતી; એ વીર્યવાન
મહાત્માના વીર્યનો આશ્રય કરીને મારા પુત્ર
પાંડવોની સ્ત્રી દ્રૌપદીને ભેરજીવનથી સભામાં
પાંડવોના દેખતાં તથા સર્વ કૌરવોની સમીપમાં
ધસડી લાવ્યો હતો; ત્યાં ભરસભામાં તેણે 'દાસની
સ્ત્રી' કહીને દ્રૌપદીને કહ્યું હતું કે, 'હે કૃષ્ણ!
તારા પતિઓ હવે નથી જ એમ તું માની લે.
તે સર્વ તો તેલ વિનાના તલ સરખા છે.^{૫૬-૬૦}
માટે હે સુંદરી! તું કાઈ બીજા ધણીને સેવી લે.'
આ પ્રમાણે પૂર્વે તેણે સભામાં કૃષ્ણને કોપપૂર્વક
કઠોર વાણીનું શ્રવણ કરાવ્યું હતું; તો તે સ્વત-
પુત્ર કર્ણને શત્રુઓએ કેવી રીતે મારી નાખ્યો?
વળી એ કર્ણ કુર્યોધનને કહેતો કે, 'હે કુર્યોધન!
રણસ્થાથી ભીષ્મ અથવા યુદ્ધકર્મદ્રોણાચાર્ય જે
પાંડવોને નહિ મારે, તો હું જ તે બધાને મારી
નાખીશ? માટે તું મનના સંતાપને દૂર કર. અરે!
સુગંધી ચંદનથી ચર્ચાયેલું મારું બાણ ન્યારે
રણમાં દોડી જશે, ત્યારે અર્જુનનું ગાંડીવધનુષ્ય
શું કરી શકવાનું છે? અથવા તેના બે અક્ષય
ભાથાઓ પણ શું કરવાના છે? ^{૬૧-૬૪} અરે!
વૃષભ સમાન વિશાળ ખાંધવાળા તો કર્ણને અર્જુને

જેની રીતે માર્યો? એ કર્ણ ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટતાં બાણોના તીક્ષ્ણ સ્પર્શને લેખામાં લેતો ન હતો. 'હે કૃષ્ણા! હવે તું પતિ વિનાની જ છે' આમ કહીને તેણે પાંડવો સામે મોં મલકાવીને ઝેરું હતું અને પોતાના બાહુબળના આશ્રયને લીધે જનાર્દન તથા પુત્રો સહિત પાંડવોનો પણ જરા નેટલો ભય ન હતો. હે સંજય! ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ તે કર્ણનો વધ કરી શકે એમ હું માનતો નથી. ^{૧૫-૧૭} તો શત્રુવીર તરીકે ચઢી આવેલા પાંડવો તો તેનો વધ શાના કરી શકે? હે તાત! ધનુષ્યની દારીઓનો ટંકાર કરી રહેલા તથા હાથમાં મોજા પહેરીને તૈયાર થયેલા અધિરથ પુત્ર કર્ણની સામે ક્રોધ રહેવાને પણ ક્યો પુરુષ પોતાની યોગ્યતા ધરાવે છે? આ સમગ્ર પૃથ્વી કદાચ ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિનાં કિરણોથી હીન થાય, પરંતુ પુરુષોમાં ઇંદ્ર સરખા અને યુદ્ધોમાં પલાયન નહિ કરનારા કર્ણનો વધ થઈ શકે નહિ! એ કર્ણની સહાયથી તથા પોતાના ભાઈ દુઃશાસનની મદદથી દુષ્ટબુદ્ધિ દુર્યોધને સંધિ માટે આવેલા શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન કરવાનું પસંદ કર્યું હતું, હવે તે જ મારો પુત્ર વૃષલ સમાન ખાંધવાળા તે કર્ણને રણમાં પાડી નાખવામાં આવેલો ઝેરુંને અને દુઃશાસનને પણ મરણ પામેલો ઝેરુંને અવશ્ય આ સમયે શોક કરતો હશે! 'સૂર્યપુત્ર કર્ણને અંતુને દ્રવ્યપુદ્ગમાં મારી નાખ્યો છે,' એમ સાંભળીને તથા પાંડવોને વિજય પામતા ઝેરુંને, દુર્યોધન શું બોલ્યો હતા? હું તો માતું છું કે, કુર્મપણ તથા વૃષસેનને રણમાં માર્યા ગયેલા ઝેરુંને, મહારથીઓ વડે સંહાર કરાતા પોતાના સૈન્યમાં જંગાણ પરેડું ઝેરુંને, યુદ્ધથી વિમુખ થઈને પલાયન કરતા તત્પર થયેલા સર્વ રાત્રીઓને ઝેરુંને અને બીજા રથીયોદ્ધાઓને નાસભાગ કરતા ઝેરુંને માટે પત્ર જોડે નહોતો.

હશે! તે અભિમાની, દુષ્ટ બુદ્ધિનો, પોતાનું હિત નહિ સમજનારો અને અગ્નિતેંદ્રિય દુર્યોધન એ સમયે શું બોલ્યો હતા? સુદૃઢગણોએ વાર્યા છતાં તેણે હાથે કરીને આતું મહાન વેર કર્યું છે. તો હવે રણમાં લગભગ ઘણા યોદ્ધાઓનો સંહાર થઈ ગયો; ત્યારે દુર્યોધન શું કંઈ બોલ્યો હતા? લીમસેને પોતાના ભાઈ દુઃશાસનને રણમાં મારી નાખ્યો, અને તેનું રથિર પીધું, એ ઝેરુંને દુર્યોધન શું બોલ્યો હતા? પૂર્વે શકુનિની સાથે જ દુર્યોધન સભા વચ્ચે બોલ્યો હતા કે, 'કર્ણ રણમાં અંતુ'નને મારી નાખશે!' તો જ્યારે કર્ણ જ રણમાં માર્યો ગયો, ત્યારે તે શું બોલ્યો હતા? હે તાત! પૂર્વે સુખલપુત્ર શકુનિનુગારમાં પાંડવોને છેતરીને હર્ષમાં આવી ગયો હતો, તો તે જ શકુનિ કર્ણના મરણ સમયે શું બોલ્યો હતા? વળી યાદવોમાં મહારથી ગણાતો મહાવંતુર્ધર હાદિંધ્ય કૃતવર્મા સૂર્યપુત્રને મરણ પામેલો ઝેરુંને શું બોલ્યો હતા? હે સંજય! યંતુવેંદનું અધ્યયન કરવા માટે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો બુદ્ધિમાન અશ્વત્થામાની નિત્ય સેવા કર્યા કરે છે, તો કર્ણ મરાયો ત્યારે તે ઇપસંપત્ત, દેખાવડા, મહાધશરવી અને તરણ વયના અશ્વ-ત્યામા શું બોલ્યા હતા? હે તાત! યંતુવેંદના જે આચાર્ય ગણાય છે અને રથીઓમાં જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તે ગૌતમજોત્તના શારદ્રત કૃપાચાર્ય કર્ણના મરણ સમયે શું બોલ્યા હતા? રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો મદ્રરાજ શલ્ય મહાવંતુર્ધર છે, રણસંઘાતને શોભાવનારો છે અને બળવાન છે. તે શલ્યરાજ કર્ણને પોતાના સારથિપણા દેઠળ મરણ પામેલો ઝેરુંને શું બોલ્યો હતા? હે સંજય! તે હિપરાંત બીજા રણદુર્ગમ યોદ્ધાઓ અને ત્યાં યુદ્ધ કરવા આવેલા પૃથ્વીમાંના દેટલાએક રાત્રીઓ એ સૂર્યપુત્રને મરણ પામેલો ઝેરું શાં શાં વચનો બોલ્યા હતા? ^{૧૮-૨૧} હે સંજય! પુરુષોમાં

શ્રેષ્ઠ તથા રથીઓમાં વ્યાઘ્ર સરખા વીર દ્રોણાચાર્ય જ્યારે રણમાં મરણ પામ્યા, ત્યારે કયા કયા યોદ્ધાઓ વિભાગપૂર્વક સૈન્યોના મોખરામાં ઊભા હતા.^{૮૭} હે સંજય ! રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો મદ્રરાજ શલ્ય કેવી રીતે કર્ણનો સારથિ નિભાયો હતો, તે મને કહે.^{૮૮} વળી જ્યારે કર્ણ યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે કયા વીર પુરુષો તેના રથના જમણા ચક્રની રક્ષા કરતા હતા ? કયા વીરો ડાબા ચક્રની રક્ષા કરતા હતા ? અને કયા વીરો તેના પૃથ્ભાગનું રક્ષણ કરતા હતા ?^{૮૯} એ સમયે કયા શૂરાઓ કર્ણને તથા ગયા ન હતા અને કયા છુદ્દ પુરુષો ત્યાંથી નાસી ગયા હતા ? તમે બધા એકત્ર થઈને લડતા હતા, છતાં કેવી રીતે તમારા બધાની વચ્ચે મહારથી કર્ણ માર્યો ગયો ?^{૯૦} વળી શૂરા મહારથી પાંડવો જળધારાઓને છોડી રહેલા મેધોની પેઠે બાણોની વૃષ્ટિને છોડતા છોડતા કેવી રીતે રણમાં ધસી ગયા હતા ? હે સંજય ! તે સમયે સર્વ સમાન સુખવાણું કર્ણનું મહાદિવ્ય બાણ વ્યર્થ કેમ થયું હતું, તે પણ મને કહે.^{૯૧, ૯૨} હે સંજય ! મારા સૈન્યમાં એક મુખ્ય પુરુષ એવો તે કર્ણ મસળાઈ ગયો છે, એટલે મારું આ સર્વ સૈન્ય પ્રકંઠથી નષ્ટ થયું છે. હવે તે જીવતું રહે તેમ મને દેખાતું પણ નથી.^{૯૩} અરેરે ! મહાધનુર્ધર અને વીર એવા ભીષ્મપિતામહ અને દ્રોણાચાર્ય મારે માટે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કર્યો છે, તો હવે મારે જીવીને કરવું શું છે ?^{૯૪} જનું બાહુબળ દશ હજાર હાથીઓ સરખું હતું, તે કર્ણને પાંડવોએ મારી નાખ્યો છે, એમ ફરી ફરી સાંભળી આવતાં મારું દુઃખ સહુ જતું નથી. હે સંજય ! દ્રોણાચાર્યના મરણ પછી નરવીર કૌરવોનું શત્રુઓ સાથે જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય, તે પ્રમાણે તું મને કહી સંભળાવ.^{૯૫, ૯૬} વળી કર્ણ પાંડવો સાથે જનું યુદ્ધ કર્યું હોય તથા આખરે શત્રુઓનો સંહાર કર્યા

પછી તે જ રીતે મરણ પામ્યો હોય, તે બધું તું મને કહે.^{૯૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણધર્મમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રમ્' નામનો અધ્યાય ૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦ મો

કર્ણનો સેનાપતિ તરીકેનો અભિષેક

॥ સંજય ઉવાચ ॥

હતે દ્રોણે મહેષ્વાસે તસ્મિન્નહનિ ભારત ।

ક્રતે ચ મોષસંકલ્પે દ્રોણપુત્રે મહારથે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય તે દિવસે જ્યારે માર્યા ગયા, ત્યારે મહારથી અશ્વત્થામાનો સંકલ્પ પણ નિષ્ફળ કરાયો હતો. હે મહારાજ ! ત્યારે કૌરવોનો સૈન્યસાગર પણ પાછો હઠવા લાગ્યો હતો. તે જોઈ અર્જુન પોતાના સૈન્યને વ્યૂહાકારે ગોઠવી દઈ ભાઈઓ સહિત મોખરામાં ઊભો રહ્યો.^{૧, ૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સમયે અર્જુનને સામે ઊભેલા જોઈને તેમ જ પોતાના સૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈને તમારા પુત્રે ઠીક પુરુષાર્થ કર્યો હતો. હે ભારત ! તેણે પોતાના સૈન્યને વ્યવસ્થિત કરી પોતાના બાહુબળના આશ્રયથી પાંડવો સાથે ધણા લાંબા સમય સુધી યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેમને આગળ વધતા અટકાવ્યા હતા.^{૩, ૪} જોકે તે સમયે વિજયને પ્રાપ્ત કરી હર્ષમાં આવી ગયેલા શત્રુઓ યતન કરી રહ્યા હતા, પણ તેટલામાં સાયંઠાળ થઈ ગયો એટલે કુર્યોધને પોતાના સૈન્યને છાવણી તરફ વાળ્યું હતું.^૫ સૈન્યોને છાવણીમાં લાવ્યા પછી સર્વ કૌરવોએ પોતાના તંબૂમાં પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના હિત સંબંધી માંહેમાંહે મસલત ચલાવવા માંડી.^૬ દેવતાઓ જમ સુખશય્યા પર બેસે, તેમ તે કૌરવો પણ કિંમતી બિછાનાંથી બિછાવેલા અમૃત્ય પલંગો પર તથા સુંદર સિંહાસનો પર બેઠા હતા.^૭ પછી કુર્યોધનરાજ અતિ મધુર પ્રિય

વચનથી તે સર્વ ધતુધર્મને સંબોધી સમયોચિત વાક્ય કહેવા લાગ્યો :^૮ 'ઓ મહાબુદ્ધિમાન રાજાઓ ! ભવિષ્યને માટે હવે આપણે શાં પગલાં લેવાં તે વિષયમાં તમે તમારો મત આપો; વખત લગાડો નહિ. આ સ્થિતિમાં હવે આપણે કયું કાર્ય અવશ્ય કરવું જોઈએ, તે તમે કહો.'^૯

સંજય બોલ્યો : દુર્યોધને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સિંહાસન પર બેઠેલા નરેન્દ્ર સરખા નરસિંહ રાજાઓ શૌર્યને પ્રકટ કરનારી અનેક પ્રકારની યેદ્યાઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૦} યુદ્ધમાં પ્રાણીનો હોમ કરવા ઇચ્છતા તે રાજાઓના અભિપ્રાયોને બહુ લઈ, બુદ્ધિમાન આચાર્યપુત્ર પોતાના રાજના બાલસૂર્ય સમાન તેજસ્વી મુખ સામે જોઈ રહ્યા. પછી વાક્યને બાજુનારા એ અશ્વત્થામા આ વાક્ય બોલ્યા : 'રાગ (સ્વામીભક્તિ), યોગ (દેશકાળ આદિની સંપત્તિ), દાક્ષ્ય (બળ) અને નય (નીતિ), આ ચાર ઉપાયો સર્વ અર્થોને સાધનારા છે, એમ પંડિતો કહે છે. પણ તે ઉપાયો દેવનો આશ્રય કરનારા છે. આપણા નીતિમાન, દેશકાળ આદિની સંપત્તિવાળા, બળવાન, સ્વામી-ભક્ત, લોકવીર અને દેવ તુલ્ય એવા મહારથીઓ માર્યા ગયા છે, છતાં આપણે વિજયની આશા છોડી દેવી જોઈએ નહિ.^{૧૧-૧૨} કારણ કે એ પૂર્વોક્ત રાગાદિ ઉપાયોનો યોગ્ય વિનિયોગ કરવામાં આવે છે, તો દેવને પણ અતુલ્ય કરી શકાય છે. માટે હે ભારત ! આપણે આ કર્ણનો જ સેનાપતિપદે અભિષેક કરીએ; કારણ કે આ કર્ણ પુરયોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને સર્વ ગુણોથી યુક્ત છે. એ કર્ણને સેનાપતિ કરીને આપણે રિપુઓને રાણી નાખીશું.^{૧૩, ૧૪} કેમ કે એ સૂર્યપુત્ર અતિ બળવાન છે, શેરો છે, અઙ્ગુલશય છે, યુદ્ધદર્મદ છે, સૂર્યની પેઠે અસદ્ધ છે અને રણમાં શત્રુઓનો પરાજય કરવા સમર્થ પણ છે. હે રાજન ! આચાર્ય અશ્વ-

ત્યામાનાં એ વચન સાંભળ્યા પછી તમારા પુત્રે બહુ મોટી આશા બાંધી દીધી. હે ભારત ! ભીષ્મ-પિતામહ અને દ્રોણાચાર્ય તું મરણ થતાં પણ કર્ણ પાંડવોને જીતશે, આવી આશાને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપીને દુર્યોધનને ધીરજ આવી. તેથી દુર્યોધન એ પ્રીતિભર્યાં, સત્કારયુક્ત, સારસંપન્ન, સ્વહિતકારી, શુભ અને પ્રિય એવાં તે વચનો સાંભળીને પ્રસન્ન થયો.^{૧૭-૨૦} હવે હે મહારાજ ! પોતાના મનને સ્થિર કરીને અને પોતાના બાહુ-વીર્યનો આશ્રય કરીને દુર્યોધને રાધાપુત્ર કર્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૨૧} 'હે મહાબાહુ ! હું તારા વીર્યને તથા મારા પરની તારી મિત્રતાને બરાબર બહુ જુ; તથાપિ હે કર્ણ ! હું તને કંઈક હિત-કારક વચન કહું છું.^{૨૨} હે વીર ! તે સાંભળીને તારી સ્ત્રિમાં આવે તેમ તું કરજ; કારણ કે તું અતિશય બુદ્ધિમાન છે અને મારો પરમ આધાર છે.^{૨૩} ભીષ્મપિતામહ અને દ્રોણાચાર્ય એ મારા અતિરથી સેનાપતિઓ રણમાં માર્યા ગયા છે; માટે હવે તું સેનાપતિ થા. તું તે બંને કરતાં અતિશય બળવાન પણ છે.^{૨૪} તે બંને વૃદ્ધ હતા, તેમ જ મહાધતુધર્મ પણ હતા, છતાં તેઓ અજીતના પર પ્રેમલાગણીવાળા હતા. હે રાધાપુત્ર ! માત્ર તારા વચન પરથી જ મેં તેમનું માન બળવ્યું હતું.^{૨૫} હે તાત ! પિતામહ ભીષ્મે પોતાના પિતામહપણા તરફ દષ્ટિ કરીને દશ દિવસ સુધીના મહારણમાં પાંડવોનું રક્ષણ કર્યું હતું.^{૨૬} પણ પછીથી જ્યારે પિતામહ ભીષ્મે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે અજીતને શિખંડીને આગળ કરી તેમને મારી નાખ્યા છે.^{૨૭} હે પુરુષવ્યાધ્ર ! તે મહાધતુધર્મ ભીષ્મ જ્યારે હણાયો અને બાણશય્યામાં શયન કરી ગયા, ત્યારે તારા કહેવા પરથી દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિ થયા હતા.^{૨૮} તેમણે પણ પોતાના શિષ્યો ધારીને પાંડવોનું રક્ષણ જ કર્યું છે, એમ

હું માનું છું; પરંતુ આખરે તેમને પણ ધૂધદુધને સત્વર મારી નાખ્યા છે. આમ આપણા એ મુખ્ય પુરુષોનો નાશ થયો છે. હવે હું જ્યારે વિચાર કરું છું, ત્યારે તારા સરખો બીજો એક પણ યોદ્ધો મારા જોવામાં આવતો નથી. ભીષ્મપિતામહ અને દ્રોણાચાર્યને પણ તારા પરાક્રમનું સારું જ્ઞાન હતું.^{૨૯,૩૦} અમને વિજય અપાવવા માટે હવે તું એકલો જ શક્તિમાન છે. વળી આદિ, મધ્ય અને અંતમાં તેં અમારું ધણું ધણું હિત કર્યું છે.^{૩૧} માટે બળદ જમ ગાડાની ધૂંસરી ઉપાડી લે છે, તેમ તું પણ આ રણધુરાને ઉઠાવી લેવા યોગ્ય છે. તું પોતે જ તારી મેળે તારા સેનાપતિ-પદે અભિષેક કરી લે.^{૩૨} પ્રભુ કાર્તિકસ્વામી જમ દેવતાઓના સેનાપતિ થયા હતા, તેમ તું પણ અમારા સેનાપતિ થા અને આ કૌરવી સેનાનું રક્ષણ કર.^{૩૩} મહેંદ્રે જમ દાનવોનો સંહાર કર્યો હતો, તેમ તું પણ આપણા શત્રુઓને સંહારી નાખ. જમ દાનવો વિષ્ણુને જોઈને નાસી બચ છે, તેમ મહારથી પાંડવો તથા પાંચાલો પણ તને યુદ્ધમાં ખડો રહેલો જોઈને રણમાંથી નાસી જશે. માટે હે પુરુષવ્યાધ્ર ! તું સેનાપતિ થઈને આ મહાસેનાને રણભૂમિ પર લઈ જા. તું જ્યાં રણમાં જઈને મોખરે જાશે રહીશ, ત્યાં મંદ ચેતનાવાળા થયેલા પાંડવો, પાંચાલો અને સૃંજયો પોતપોતાના અમાત્યો સાથે પલાયન કરી જશે.^{૩૪-૩૬} જમ ઉદય પામેલો સૂર્ય પોતાના તેજથી તપીને તીવ્ર અધકારને દૂર કરે છે, તેમ તું પણ સેનાપતિ તરીકે ઉદય પામીને શત્રુઓને દૂર કરી નાખ.^{૩૭}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! તમારા પુત્રને દૃઢ આશા બંધાઈ ગઈ હતી કે, ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યનું મરણ થતાં પણ કર્ણ પાંડવોને જીતશે.^{૩૮} તે આશાને પોતાના દૃઢ્યમાં સ્થાપીને તેણે ફરી પણ કર્ણને કહ્યું : 'હે સૂતપુત્ર ! અર્જુન પણ

તારી આગળ જાશે રહીને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા સરખી નહિ કરે.^{૩૯}

કર્ણ બોલ્યો : હે ગાંધારીનંદન ! મેં તમને પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે, હું સર્વ પાંડવોનો, તેમના પુત્રોનો અને કૃષ્ણનો પણ પરાજય કરીશ. માટે હે મહારાજ ! હું તમારા સેનાપતિ થઈશ, એમાં જરા પણ સંશય રાખો નહિ. તમે હવે સ્થિર થાવ અને પાંડવોને આપણે જીત્યા જ છે, એમ જાણો.^{૪૦,૪૧}

સંજય બોલ્યો ! હે મહારાજ ! કર્ણે દુર્યોધનરાજને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે કાર્તિકસ્વામીને સત્કારવા માટે જમ ઇંદ્ર દેવોની સાથે જાશે થાય તેમ કર્ણને સેનાપતિપદથી સત્કારવા માટે તે રાજ્યો સાથે જાશે થયો. પછી હે રાજન ! વિજયની ઇચ્છાવાળા દુર્યોધન આદિ તે સર્વ રાજ્યો દેવોની જમ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓથી કર્ણનો અભિષેક કરવા લાગ્યા. જળથી ભરેલા સુવર્ણ તથા માટીના કળશો, મંત્રેલા જળથી ભરેલાં હાથી-દંતોનાં પાત્રો, ગેંડાનાં, બળદનાં તથા ગવય-મૃગનાં શિંગડાંઓ, વિવિધ ચંદનો, ઔષધિઓ, મણિ, મોતી વગેરે બીજા પદાર્થો અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ એકઠી કરેલી બીજી સામગ્રીઓથી તેમણે રેશમી વસ્ત્રથી ઝાછાડેલા ઉંબરાના આસન પર સુખપૂર્વક બેઠેલા કર્ણનો અભિષેક કર્યો.^{૪૨-૪૬} આ પ્રમાણે કર્ણનો ઉત્તમ આસન પર અભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો અને તે સમયે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો એ મહાત્માની સ્તુતિ કરતા હતા.^{૪૭} આમ હે રાજેંદ્ર ! પોતાનો અભિષેક થઈ રહ્યો, એ પછી શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા રાધાપુત્ર કર્ણે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું અને સારા સારા બ્રાહ્મણોને સોનામહોરો, ગાયો તથા ધનનું દાન કર્યું.^{૪૮} બંદીઓ અને બ્રાહ્મણોએ પણ પુરુષશ્રેષ્ઠ કર્ણને આશીર્વાદનાં વચનો કહેવા માંડ્યાં : 'હે કર્ણ ! આ મહાયુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ

તથા બીજા પરિવાર સહિત સર્વ પાંડવોને તમે
જીતો.^{૪૯} હે રાધાપુત્ર ! આપણો વિજય કરવા
માટે તમે પાંડવો તથા પાંચાલોને મારી નાખો.
ઉદય પામેલો સૂર્ય જમ પોતાનાં ઉચ્ચ કિરણો
દ્વારા અધકારનો નાશ કરે છે, તેમ તમે પણ
બાણો દ્વારા શત્રુઓનો નાશ કરો.^{૫૦} જમ ધ્રુવડો
સૂર્યનાં બળબળતાં કિરણોને જોઈ શક્તાં નથી,
તેમ શ્રીકૃષ્ણ સહિત પાંડવો પણ તમે છોડેલાં બાણો-
ને જોઈ રહેવા સમર્થ થશે નહિ.^{૫૧} તમે જ વેળા
હાથમાં શસ્ત્ર લઈ યુદ્ધમાં જીતરશો, તે વેળા ઇંદ્રની
આગળ જમ દાનવો જીતા રહેવાને અસમર્થ થાય
છે, તેમ પાંડવો અને પાંચાલો તમારી આગળ
જીતા રહેવાને પણ અસમર્થ થશે.^{૫૨} આ પ્રમાણે
જ્યારે કર્ણેનાં અભિષેક થયો, ત્યારે તેની કાંતિ
ધણી અમાપ થઈ પડી હતી. ત્યારે તે રૂપમાં
પણ બીજા સૂર્ય સરખો જ સર્વોત્કૃષ્ટ જણાતો
હતો.^{૫૩} કાળથી પ્રેરાયેલો તમારો પુત્ર કૃષ્ણેધન
કર્ણેના સેનાપતિ તરીકે અભિષેક કરીને પોતાના
આત્માને કૃતાઈ થયેલો માનવા લાગ્યો. હે રાજન્ !
શત્રુદમન કર્ણે પણ સેનાપતિપદને પામ્યા પછી
સૂર્યોદય થતાં સર્વ સૈન્યને યુદ્ધ માટે તૈયાર થવાની
આજ્ઞા આપી દીધી.^{૫૪, ૫૫} તે સમયે હે ભારત !
તમારા પુત્રોથી વીંટાયેલો સૂર્યપુત્ર કર્ણ તારકા-
મુરના યુદ્ધપ્રસંગે દેવોથી વીંટાયેલા કાર્તિસ્વામીની
પેટે સંત્રામમાં શોભવા લાગ્યો.^{૫૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'કર્ણેના સેનાપતિ તરીકે
અભિષેક' નામનો અધ્યાય ૧૦ ગો સમામ

અધ્યાય ૧૧ મો

મહરવ્યૂહ અને અર્ધચંદ્રવ્યૂહ

॥ વૃતારટ્ ઉવાચ ॥

સૈનાપત્યં તુ સંપ્રાપ્ય કર્ણો વૈકર્તનસ્તદા ।

તથોક્તમ્તુ સ્વયં રાજા સ્નિગ્ધં આવૃત્સમં વચઃ ॥

વૃતારટ્ ગોદ્યો : હે સંજય ! ત્યારે રાજા કૃષ્ણે-

ધને પોતે એક લાઈની પેટે સ્નેહાળ વચન કર્યું
અને તે પરથી સૂર્યપુત્ર કર્ણે સેનાપતિપદ સંપાદન
કર્યું. પછી જ્યારે સૂર્યેના ઉદય થયો, ત્યારે
મહાયુદ્ધિમાન કર્ણે સેનાઓને તૈયાર થવાની આજ્ઞા
આપીને શું કર્યું હતું, તે મને કહે.^{૧, ૨}

સંજય ગોદ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કર્ણેના મતને
જાણી જઈ તમારા પુત્રોએ આનંદસૂચક વાદિત્રો-
ના શબ્દપૂર્વક સેનાઓને તૈયાર થવાની આજ્ઞા
આપી દીધી.^૩ હે રાજા ! મોડી પાછલી રાત્રે
તમારા સૈન્યમાં 'તૈયાર થાઓ, તૈયાર થાઓ,'
આવો મહાન શબ્દ એકાએક થઈ રહ્યો.^૪ ત્યારે
હે રાજન્ ! તૈયાર કરાતા હાથીઓ, તૈયાર કરાતા
રથો, તૈયાર થતા પાળાઓ, તૈયાર કરાતા ઘોડાઓ
તથા પરસ્પર ઉતાવળા થતા યોદ્ધાઓ દાદાહલ
કરવા લાગ્યા; તેથી અતિ મહાન તુમુલ શબ્દ
છેક આકાશમાં અથડાવા લાગ્યો.^{૫, ૬} તેજ અરસા-
માં કર્ણે ફરકતી પતાકાઓવાળા રથમાં બેસીને
દેખાવ દીધો. તેના રથ પર શ્વેતવર્ણની પતાકા
ફરકતી હતી, તેમાં બગલા સમાન શ્વેતવર્ણના
ઘોડાઓ જોડેલા હતા. તેમાં સુવર્ણની પીઠવાળાં
ધનુષ્યો ગોઠવ્યાં હતાં અને તેની ધજમાં નાગ-
કર્ણ (હાથીની ઢેડે ખાંધવાના સુવર્ણના પદા) તું
ચિહ્ન જણાતું હતું. તે રથમાં સેકડો ભાયાઓ
બર્ધા હતા, તે ગદાઓથી પરિપૂર્ણ હતા. તેની આસ-
પાસ લોખંડી ઓઠણ જોડેલો હતો અને તેમાં
તોપો, ધૂધરીઓ, શક્તિઓ, ત્રિશૂળો તથા તોમરો
હતાં. વળી તે અનેક જાતનાં બીજાં ધનુષ્યોથી
ભરપૂર હતા અને તેની કાંતિ સૂર્યના સરખી
પ્રદીપ્ત જણાતી હતી.^{૭-૯} હે રાજન્ ! ત્યાં કર્ણે
સુવર્ણની સેરોથી શોભતા પોતાના શંખને બરા-
બર એસથી વગાડ્યો અને સુવર્ણની કારીગરી-
થી શોભતા પોતાના મહાન ધનુષ્યને ધુણાવ્યું.^{૧૦}
હે રાજન્ ! એ રથીશ્રેષ્ઠ મહાધનુષ્કર કર્ણે ઉદય

પામીને અધિકારનો નાશ કરનારા દુરાસદ સૂર્યની પેઠે રથમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો અને એને એઈને તે સૈન્યમાં ડાઈને ભીખતું કુખ્મ થતું ન હતું, તેમ દ્રોણાચાર્યના મરણતું કુખ્મ પણ થતું ન હતું. વળી હે નરસિંહ ! ત્યારે કૌરવો તે સિવાય ના બીજાઓતું પણ કુખ્મ માનતા ન હતા. પછી હે રાજા ! શંખનો શબ્દ કરી કર્ણે સર્વ યોદ્ધાઓને ઉતાવળ કરવાની આજ્ઞા કરી અને કૌરવોના મહાન સૈન્યને રણભૂમિ પર છાવણીમાંથી બહાર કાઢ્યું.^{૧૧-૧૩} શત્રુતાપન મહાધનુર્ધર કર્ણે તે વેળા સૈન્યનો મહરવ્યૂહ રચ્યો હતો અને પાંડવોને જીતવાની ઇચ્છાથી તે આગળ ને આગળ ધસ્યો જતો હતો.^{૧૪} હે રાજા ! એ મહરવ્યૂહના મુખભાગમાં કર્ણે પોતે જામે રહ્યો હતો અને શર વીર શકુનિ તથા મહારથી ઉલૂક એ વ્યૂહનાં નેત્રોને સ્થાને જામા રહ્યા હતા.^{૧૫} તેમાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા તેના મસ્તકના સ્થાનમાં જામા રહ્યા, દુર્યોધનના સર્વ ભાઈઓ તેના ગ્રીવાસ્થાનમાં જામા રહ્યા અને મોટા સૈન્યથી વીંટાયેલા રાજા દુર્યોધન મધ્યભાગમાં જામે રહ્યો.^{૧૬} હે રાજા ! કૃતવર્મા એ વ્યૂહના ડાબા પાદ તરીકે જામે રહ્યો અને તેની સાથે યુદ્ધકર્મદ ગોપાલો તથા નારાયણ યોદ્ધાઓ હતા.^{૧૭} હે રાજા ! સત્ય પરાક્રમી ગૌતમ કૃપાચાર્ય, મોટા ધનુર્ધર ત્રિગર્ત-યોદ્ધાઓ તથા દક્ષિણાત્મ યોદ્ધાઓથી વીંટાઈને એ વ્યૂહના જમણા પાદ તરીકે જામા રહ્યા શલ્ય રાજા મદ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી મહાન સેનાને સાથે લઈ, વ્યૂહના ડાબા પાદસ્થાનના પાછળના ભાગમાં જામે રહ્યો; ત્યારે જમણા પાદસ્થાનના પાછલા ભાગમાં સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો સુપેણરાજ એક હજાર રથીઓ તથા ત્રણસો હાથીઓને સાથે રાખી જામે રહ્યો;^{૧૮-૨૦} તેમ જ એ વ્યૂહના પૂંછડાના ભાગમાં રાજા ચિત્ર તથા રાજા ચિત્રસેન નામના

મહાવીર્યવાન એ ભાઈઓ મોટી સેનાને સાથમાં લઈ જામા હતા.^{૨૧} હે રાજા ! એ પ્રમાણે વ્યૂહરચના કરીને પુરુષશ્રેષ્ઠ કર્ણે યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યો, ત્યારે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર અર્જુન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા :^{૨૨} 'ઓ પાર્થ ! જો, પેલી તરફ નજર કર. કૌરવોની સેનાને આ રણભૂમિ પર કર્ણે ઠવી ગોઠવી દીધી છે ? મોટા મોટા વીર મહારથીઓ તેતું રક્ષણ કરવા ગોઠવાઈ ગયા છે.^{૨૩} હે મહાબાહુ ! આ કૌરવોની મહાસેનામાં ઘણાખરા વીર પુરુષો તો માર્યા ગયા છે. થોડાઘણા તુચ્છ યોદ્ધાઓ જ બાકી રહ્યા છે, તેથી એ સેનાને હું તણખલા જવી તુચ્છ માતું છું.^{૨૪} માત્ર એકલો કર્ણ જ આ સેનામાં મહાધનુર્ધર તરીકે શોભી રહ્યો છે. એ રથીશ્રેષ્ઠ દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, કિન્નરો, સર્પો તથા ચરાચર ત્રણેય લોકથી પણ અજિત છે હે મહાબાહુ ક્રાંદ્યુન ! આજ એ કર્ણનો વધ કર્યા પછી તારો વિજય થઈ ચૂકશે અને મારા હૃદયમાં ખૂંપેલું બાર વરસતું શલ્ય પણ નીકળી જશે. આમ સમજીને તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેવો વ્યૂહ રચી આપણી સેનાને ગોઠવી દે.^{૨૫-૨૭} પોતાના વડીલ ભાઈનાં એ વયનો સાંભળીને શ્વેતવાહન અર્જુને પોતાની સેનાનો અર્ધચંદ્રવ્યૂહ રચ્યો.^{૨૮} એ વ્યૂહના ડાબા પડખામાં ભીમસેન ગોઠવાઈ ગયો, જમણા પડખામાં મહાધનુર્ધર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જામે રહ્યો, મધ્યભાગમાં રાજા યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન જામા રહ્યા અને ધર્મરાજના પૃષ્ઠભાગમાં નકુલ તથા સહદેવ જામા રહ્યા.^{૨૯, ૩૦} પાંચાલવંશના યુધામન્યુ અને ઉત્તમૌજ અર્જુનના ચક્રસક્ત તરીકે જામા હતા. અર્જુન તે ખતેતું યુદ્ધમાં ખરાબર રક્ષણ કરતો હતો, તેથી તેમણે અર્જુનને છોડ્યો ન હતો.^{૩૧} આ ઉપરાંત બીજા સર્વ રાજાઓ કવચ ધારણ કરીને ઉત્સાહ અને યતનપૂર્વક ખરાબર વીર થઈને વ્યૂહના અવશેષ ભાગોમાં ગોઠવાઈ ગયા

હતા.^{૩૨} હે ભારત! આ પ્રમાણે પાંડવો તથા તમારા મહાન ધનુર્ધર યોદ્ધાઓ મહાન વ્યૂહ રચીને યુદ્ધને જ ધરતી રહ્યા હતા.^{૩૩} એ રણમાં સૂતપુત્રે ગોઠવેલી તમારી સેનાને જોઈને દુર્યોધન તથા તેના સર્વ ભાઈઓ પાંડવોને મૂએલા જ માનવા લાગ્યા; વળી અર્જુનને ગોઠવેલી પાંડવી સેનાને જોઈને રાજ યુધિષ્ઠિર પણ કર્ણ સહિત કૌરવોને મૂએલા જ લેખવા લાગ્યા.^{૩૪, ૩૫} તે પછી બન્ને પક્ષનાં સૈન્યોમાં ચોતરફ શંખો, ભેરીઓ, પલ્લવો, આનંદો, કુંકુભિઓ, ડિંડિમો તથા ઝાલરો વાગવા લાગી; અને વિજયની ધરતીવાળા શરાઓનો સિંહનાદ પણ થઈ રહ્યો.^{૩૬, ૩૭} ત્યાં ઘોડાઓના હણહણાટ, હાથીઓની હાંકો અને રથનેભિઓના ઉચ ધડ-ધડાટો પણ સંભળાવા લાગ્યા.^{૩૮} હે ભારત! મહા-ધનુર્ધર કર્ણ વ્યૂહના મોખરામાં ઠવચ પહેરીને ઊભો રહ્યો હતો અને એને જોઈને આપણી સેનામાંના ઠોઠ યોદ્ધાને દ્રોણાચાર્યના મરણદુઃખની ખબર પણ રહી નહિ.^{૩૯} હે મહારાજ! હર્ષમાં દેખાતા યોદ્ધાઓથી ભરેલાં તે બન્ને સૈન્યો બળપૂર્વક અન્યોન્યનો સંહાર કરી નાખવા માટે યુદ્ધ કરવાની ધરતીથી ઊભાં રહ્યાં હતાં.^{૪૦} તે સમયે અન્યોન્યને સજ્જ થઈ ઊભેલા જોઈને કર્ણ તથા અર્જુન એકદમ આવેશમાં આવી ગયા અને સૈન્યના મધ્યમાં ધૂમવા લાગ્યા. ત્યાં તૃત્ય કરતી દેખાતી તે બન્ને સેનાઓ પણ પરસ્પર ભેટી અને યુદ્ધ માટે તલસતા યોદ્ધાઓ પણ તે તે સૈન્યોની હરોળમાંથી અને પ્રપક્ષ ભાગોમાંથી બહાર પડવા લાગ્યા. પછી તો પદ્મિનિઓ, હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા રથો વગરે યુદ્ધનો આરંભ થયો અને તેઓ બંધા એકમેકને પ્રહાર કરવા મચી પડ્યા.^{૪૧-૪૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં ‘બૃહદ્રથના’ નામનો અધ્યાય ૧૧ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૨ મો

કુલૂતરાજ ક્ષેમધૂતિનો વધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તે સેનેજ્યોન્યમાસાવ પ્રહૃટાશ્વનરદ્વિપે।

વૃહત્યૌ સંગ્રજહાતે દેવાસુરસમગ્રમે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : જમના ઘોડાઓ, હાથીઓ અને મનુષ્યો પુશ્પપુશાલ જણાતા હતા, તેવી એ બન્ને પક્ષની દેવાસુર સમાન કાંતિવાળી સેનાઓ સામસામે ભેટીને મારો ચલાવવા લાગી. ઉચ પરાક્રમવાળા રથીઓ, ઘોડેસવારો, હાથીસવારો તથા પદ્મતિઓ, પોતપોતાનાં શરીરો, પાપો તથા પ્રાણોનો વિનાશ કરનારા સખત પ્રહારો કરવા લાગ્યા.^{૧, ૨} તે બન્ને પક્ષના પુરુષસિંહ યોદ્ધાઓ પૂર્ણચંદ્ર, સૂર્ય તથા ક્રમળ સમાન કાંતિવાળાં અને ક્રમળ તુલ્ય ગંધવાળાં અનેક પુરુષસિંહોનાં મસ્તકોથી રણભૂમિને પાથરી દેવા લાગ્યા. તેઓ અર્ધચંદ્રાકાર બાણો, ભદ્રજાતિનાં બાણો, અસ્ત્રાના આકારનાં બાણો, તલવારો, પદ્મિશો અને ફરશીઓના પ્રહારો કરી યોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને કાપવા લાગ્યા.^{૩, ૪} પુષ્ટ અને લાંબા બાહુઓવાળા યોદ્ધાઓએ કાપી નાખેલા સામા યોદ્ધાઓના પુષ્ટ અને લાંબા લાંબા બાહુઓ આયુધ તથા બાહુબંધને લીધે રણભૂમિ પર શોભવા લાગ્યા.^૫ લાલ આંગળીઓ તથા હથેળીઓવાળા તે બાહુઓ પૃથ્વી પર પ્રકાશી રહ્યા હતા, તેથી ગરુડે ક્રેંકલા પાંચ મુખવાળા ઉચ સર્પો દોષ્ય તેમ રણક્ષેત્ર શોભતું હતું.^૬ દેવતાઓ જમ પુણ્યનો ક્ષય થતાં વિમાનો પરથી નીચે પછડાઈ પડે છે, તેમ શત્રુઓએ મારી નાખેલા વીર પુરુષો ત્યાં હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા રથો પરથી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.^૭ ત્યારે બીજા કેટલાએક અતિમહાન વીરોએ વજ્રનદાર ગદાઓ, પરિથો તથા મુસલોના મારથી છૂંદી નાખેલા સેંકડો વીરો યુદ્ધમાં ઢળી

પડવા મંડ્યા. વળી પરમ સંકુલ થયેલા એ યુદ્ધમાં રથેએ રથેને ભાંગી નાખ્યા, મદમત્ત હાથીઓને મદમત્ત હાથીઓએ છૂદી નાખ્યા ને ઘોડેસવારોને ઘોડેસવારોએ કચડી નાખ્યા. ત્યાં રથીઓએ મારી નાખેલા રથીઓ, હાથીઓએ ખૂંદી નાખેલા ઘોડેસવારો અને પાળાઓએ તથા ઘોડેસવારોએ મારી નાખેલા પદાતિઓ યુદ્ધમાં શયન કરવા લાગ્યા. ૮-૧૦ વળી હાથીઓએ રથો, ઘોડાઓ તથા પદાતિઓનો ઘણુ કાઢી નાખ્યો; પાળાઓએ રથો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓનો દાટ વાળી નાખ્યો; ઘોડેસવારોએ રથો, પદાતિઓ તથા હાથીઓનો સંહાર કરી નાખ્યો અને રથીયોદ્ધાઓએ પદાતિઓ તથા હાથીઓનું નિંકદન કાઢી નાખ્યું. હાથ, પગ, શસ્ત્રો આદિ જે કંઈ મળ્યું તેનો ઉપયોગ કરીને પદાતિઓએ, ઘોડાઓએ, હાથીઓએ તથા રથીસવારોએ રથી, ઘોડેસવારો, હાથીસવારો તથા પાળાઓનો જખખર ઘણુ કાઢી નાખ્યો. આ રીતે બન્ને પક્ષના શૂરાઓ અન્યોન્યને સંહાર કરી રહ્યા હતા, તેવામાં ભીમસેન આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ અમારા બધા સામે ધસી આવ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, દ્રૌપદીના પુત્રો, પ્રભદ્રકો, સાત્યકિ, દ્રાવિડ સૈનિકાની સાથમાં રહેલો ચેકિતાન, મોટા સૈન્યથી વીંટા ચેલા પાંડવ, ચેલ તથા ફેરલયોદ્ધાઓ અને તે સિવાયના બીજા ઘેર સ્વરૂપવાળા ઘોડેસવારો તથા પદાતિઓ એકદમ ચઢી આવ્યા. તે બધાની છાતી વિશાળ હતી અને ભુજઓ લાંબી હતી. તેઓ કદમાં ઊંચા હતા અને તેમનાં નેત્રો વિશાળ હતાં. તે બધાએ મુકુટો પહેર્યા હતા. તેમના દાંત લાલ હતા અને તેઓ મદમત્ત હાથી સમાન પરાક્રમી હતા તેમણે જાતજાતનાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં અને તેઓ સુગંધી ચૂણોથી છંટા ચેલા હતા. બધાએ તલવારો લટકાવી હતી અને હાથમાં પાશ ધાર્યા હતા. તેઓ હાથીઓને પણ

ધંકેલી કાઢે તેવા બળવાન હતા, મૃત્યુને પણ જીવન સમાન જ માનનારા હતા અને એકબીજાને કદી છોડનારા નહોતા. તેમણે માથે મોરપીંછ બાંધ્યાં હતાં અને હાથમાં ધનુષ્ય પકડ્યાં હતાં. તેમના કેશ ઘણા લાંબા હતા અને તેઓ બધા પ્રિય વચન બોલનારા હતા. ૧૧-૧૮ વળી એ ઉપરાંત બીજા શૂરા પાંચાલ, કેકય, કાશ્યપ, કોમલ, કાંચ્ય અને માર્ગધ્યોદ્ધાઓ પણ અમારા પર ચઢી આવ્યા. ૧૯ તેમના શ્રેષ્ઠ રથીઓ, ઘોડેસવારો, હાથીસવારો તથા ઉચ પાળાઓ હર્ષમાં આવી જતા હતા અને તરેહતરેહનાં વાદિત્રો વગાડનારા પુરુષોની સાથે નાચતા તથા હસતા હતા. ૨૦ એ મહાન સૈન્યના મધ્યભાગમાં ઘણા ઉત્તમ યોદ્ધાઓથી વીંટાયેલો અને હાથીની ખાંધ પર સવાર થયેલો ભીમસેન તમારા સૈનિકો સામે ચઢી આવતો હતો. ૨૧ ભીમસેનનો તે હાથી અતિ ઉચ અને વિધિપુરઃસર સજ્જ કરેલો હોવાથી ઘણો શોભતો હતો; તેથી તે જાણે ઉદય પામેલા સૂર્યવાળો ઉદયાચળ પર્વત હોય, તેમ જણાતો હતો. ૨૨ આવા મહાન હાથી પર આરૂઠ થયેલા ભીમસેન ઉત્તમ ભતિનાં રત્નોથી જડેલું સુંદર લોખંડી કવચ પહેર્યું હતું. એ કવચની કાંતિ તારાગણોથી વ્યાપેલા શરદઋતુના આકાશ સરખી ભાસતી હતી. ૨૩ વળી તે ભીમસેન હાથમાં તોમર શસ્ત્ર પકડ્યું હતું અને મસ્તકે સુંદર અલંકારયુક્ત મુકુટ પહેર્યો હતો. મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય જવા પોનાના તેજથી તે ભીમસેન શત્રુઓને બાળી નાખતો આપણા સંન્યમાં ધૂમ્બા લાગ્યો. આ રીતે ભીમસેનના હાથીને ત્યાં દરથી ચઢી આવેલો જોઈ ને, ઉદાર મનવાળો રાજા ક્ષેમધૂતિ પોતાના હાથી પર બેસીને ત્યાં ધસી ગયો. ત્યાં તે પ્રસન્ન મનવાળો ભીમસેનને યુદ્ધ માટે આહવાન કરવા લાગ્યો. ૨૪, ૨૫ પછી દેવેચ્છાએ જમ

વૃક્ષોવાળા બે મોટા પર્વતોનું યુદ્ધ થાય, તેમ
 ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળા તે બન્ને હાથીઓનું યુદ્ધ થવા
 લાગ્યું.^{૨૧} વીર ભીમસેને અને ક્ષેમધૂર્તિએ પણ
 પોતપોતાના હાથીઓને અન્યોન્ય સામે ભેટાવી
 દીધા અને તેઓ એકબીજાને સૂર્યનાં કિરણો સમાન
 કાંતિવાળાં તોમરોના સપ્ત પ્રહાર કરીને ગર્જના-
 ઓ કરવા લાગ્યા.^{૨૭} વળી પોતાના હાથીઓને
 હઠાવી હર્ષ તેઓ મંડળાકારે ધૂમવા લાગ્યા
 તેમ જ ધનુષ્યો હાથમાં લઈને પરસ્પરને મારવા
 લાગ્યા. તેઓ ગર્જના, બાહુસ્ફોટ અને ધનુષ્યના
 શબ્દોથી મનુષ્યોને હર્ષ ઉપભવી રહ્યા અને
 સિંહનાદ કરવા લાગ્યા.^{૨૮, ૨૯} જાંચી ફરેલી
 સૂદોવાળા તથા જોડી રહેલી પતાકાઓવાળા બે
 હાથીઓ પર બેસીને તે બન્ને કુશળ મહાબળિયા-
 ઓ દ્રંદ્રયુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૩૦} બન્નેએ અન્યોન્યનાં
 ધનુષ્ય કાપી નાખ્યાં અને ગર્જનાઓ કરી મૂઠી.
 વર્ષાઋતુના મેધો જમ જળધારાઓની વૃદ્ધિ કરે,
 તેમ તેઓ શક્તિ તથા તોમરોની વૃદ્ધિ કરી
 અન્યોન્યને મારવા લાગ્યા.^{૩૧} તે સમયે ક્ષેમધૂર્તિ-
 એ મોટી ગર્જના કરીને ભીમસેનની છાતીમાં
 એક તોમરનો પ્રહાર કર્યો અને વધારામાં અતિ-
 વેગપૂર્વક બીજાં છ તોમરોથી તેને ઘાયલ કર્યો.^{૩૨}
 ત્યારે શરીરમાં ખૂંચી ગયેલાં તે સાત તોમરો વડે
 તે ભીમસેન મેઘમંડળમાં અંતર્ધાન થયેલા સૂર્યના
 સરખો શોભના લાગ્યો; પણ તેનું શરીર કોંઈને
 લીધે એકદમ બળી જઈયું.^{૩૩} પછી તે યત્નવાન
 ભીમસેને સૂર્ય સમાન ઝળહળતું અને કેવળ
 લોખંડનું બનાવેલું એક સરલગામી તીક્ષ્ણ તોમર
 શત્રુ સામે દેડ્યું.^{૩૪} કુલતરાજ ક્ષેમધૂર્તિએ પણ
 ધનુષ્યને ખેંચીને દશ બાણો છોડ્યાં અને તે
 તોમરના હુકડા કરી નાખી બીજાં સાઠ બાણો
 વડે ભીમસેનને વીધી નાખ્યો.^{૩૫} તે પછી ભીમ-
 સેને મેઘ સમાન શબ્દ કરતું બીજું ધનુષ્ય હાથમાં

લીધું અને તે મોટી ગર્જના કરી શત્રુના હાથીને
 બાણો વડે પીડવા મંડ્યો.^{૩૬} ભીમસેને સંખ્યા-
 બંધ બાણો મૂકીને તે હાથીને રણમાં ગભરાવી
 નાખ્યો, એટલે વાયુથી ઊછળેલા મેઘની પેઠે તે
 વશ રાખવા છતાં પણ સ્થિર જોભો રહ્યો નહિ.
 એ સમયે મોટા વાયુથી જોડી રહેલા મેઘ સામે
 જમ વાયુથી જોડેલો બીજો મેઘ ઢોડી બચ, તેમ
 ભીમસેનનો ભયંકર હસ્તિરાજ ક્ષેમધૂર્તિના હાથી
 સામે ઢોડ્યો.^{૩૭, ૩૮} એટલે પ્રતાપી ક્ષેમધૂર્તિએ
 પોતાના હાથીને પાછો વાળ્યો અને સામે ધસી
 આવતા ભીમસેનના હાથીને બાણો વડે વીધવા
 માંડ્યો.^{૩૯} તે ઝેઠ ભીમસેને બરાબર તાકીને નમેલાં
 પર્વવાળાં ક્ષુરપ્રજ્વલિનાં બાણો છોડ્યાં. આમ તેણે
 શત્રુના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને તેના હાથીને
 પણ પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૪૦} એટલે ક્ષેમધૂર્તિ
 પણ કાપી જડ્યો. તેણે પ્રથમ ભીમસેનને પ્રહાર
 કર્યો અને પછી તેના હાથીને પણ નારાચબાણો
 વડે સર્વ મર્મસ્થાનોમાં માર માર્યો. હે ભારત !
 એ રીતે મર્મસ્થાનોમાં સપ્ત પ્રહાર થવાથી ભીમ-
 સેનનો હાથી પૃથ્વી પર પડ્યો. પણ તે હાથી
 પડે તે પહેલાં ભીમસેન ફરી જઈને પૃથ્વી પર
 જોભો રહ્યો હતો.^{૪૧, ૪૨} હાથમાં ગદા લઈ તેણે
 ક્ષેમધૂર્તિના હાથીને સપ્ત પ્રહાર કર્યો અને તે
 પણ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો. ક્ષેમધૂર્તિ પણ
 તે હાથી પરથી ફરી પડી, હાથમાં આયુધ જાંચું
 કરી ભીમસેન સામે ઢોડ્યો. પરંતુ ભીમસેને તેને
 પણ ગદાના પ્રહારથી છૂંદી નાખ્યો, એટલે તે
 પણ પ્રાણરહિત થઈને તલવાર સહિત પોતાના
 હાથી સન્મુખ જ પડ્યો.^{૪૩, ૪૪} આમ કુલતોનો
 યશસ્વી રાજ વજ્રથી તોડી પાડેલા પર્વતની પેઠે
 અને વજ્રના મારથી મરણ પામેલા સિંહની પેઠે
 ઢળી પડ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે ઝેઠ તમારી સેના
 વ્યથિત થઈને રણમાંથી નાહી.^{૪૫}

અધ્યાય ૧૩ મો

કેકયકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ પડ્યા !

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ કર્ણો મહેષ્વાસઃ પાંડવાનામનીકિનીમ્ ।

જવાન સમરે શૂરઃ શૈરઃ સન્નતપર્વમિઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી મહાધનુર્ધર રણુ-
શૈરો કર્ણ નમેલાં પર્વવાળાં બાણોનો મારો ચલાવી
પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો. તે જ
પ્રમાણે હે રાજન્ ! પાંડવપક્ષના મહારથીઓ પણ
ક્રોધાયમાન થઈને કર્ણના યુધ્ધ આગળ તમારી
સેનાને સંહારવા લાગ્યા.^૧ કર્ણ પણ સૂર્યનાં
કિરણો સમાન કાંતિવાળાં તથા સરાણુ પર ધસી
સાફ કરેલાં નારાયબાણો મારી પાંડવી સેનાને
મારવા લાગ્યો.^૨ હે ભારત ! તે વેળા નારાયબાણોના
પ્રહારથી કર્ણે હાથીઓને એટલો બધો માર મારવા
માંઝ્યો કે તેઓ મોટી ચીસો પાડી ધણા દુઃખી
થવા લાગ્યા, મ્હાન થઈ ગયા અને દશેષ દિશા-
ઓમાં ભમવા લાગ્યા. આમ હે રાજ ! સૂતપુત્ર
કર્ણ ન્યારે પોતાના સૈન્યનો એ રીતે સંહાર
કરવા લાગ્યો, ત્યારે નકુલ કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવા
સત્વર ધસી આવ્યો.^૩ એક તરફથી અશ્વત્થામા
જ સ્થળે દુષ્કર કર્મ કરી રહ્યા હતા, તે સ્થળે
ભીમસેન ચઢી ગયો અને સાત્યકિએ વિંદ તથા
અનુવિંદને અટકાવી રાખ્યા. બીજી તરફથી શ્રુત
કર્મો ચઢી આવતો હતો, પણ તેને ચિત્રસેનરાજએ
અટકાવ્યો તેમ જ ચિત્રવિચિત્ર ધન અને ધનુષ્ય-
વાળા ચિત્રરાજને પ્રતિવિંદ્યે ખાળી રાખ્યો. વળી
રાજ દુર્યોધન ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર સામે દોડી ગયો
અને ક્રોધાયમાન થયેલો અર્જુન સંશયક દુઠ્ઠીઓ
સામે દોડી ગયો હતો. તે વીરવરોના ઘોર સંહાર-
સમયે વૃષ્ણુન કૃપાચાર્ય સામે ભેટ્યો હતો અને
શિખડી અરબલિત પરાક્રમવાળા કૃતવર્મા સામે
જઈ પહોંચ્યો હતો.^૪ વળી શ્રુતકીર્તિ શક્ય રાજ

સામે લડતો હતો, ત્યારે માદ્રીનો પ્રતાપી પુત્ર
સહદેવ તમારા પુત્ર કુશાસન સામે ભેટ્યો હતો.
હે ભારત ! એ યુદ્ધમાં કેકયકુમાર વિંદ અને
અનુવિંદ ચળકતી બાણવૃષ્ટિથી સાત્યકિને છાઈ
દેતા હતા, ત્યારે સાત્યકિ તે બન્નેને છાઈ દેતા
હતા.^{૫,૬} જમ કોઈ મહાવનમાં યુદ્ધ કરી રહેલા
બે હાથીઓ સામે પોતાના શત્રુ હાથીને દંત્રુશયો-
ના પ્રહાર કરે, તેમ તે બન્ને વીર ભાઈઓ સાત્યકિને
હૃદયની અંદર સખત પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^૭ હે
રાજન્ ! સાત્યકિએ તે બન્નેનાં કવચોને એ રણમાં
તોડી પાડ્યાં હતાં, છતાં તેઓ સત્યપરાક્રમી
સાત્યકિને બાણો વડે વીંધી રહ્યા હતા.^૮ પછી
હે ભારત ! સાત્યકિએ બાણોનો વરસાદ વરસાવી
સર્વ દિશાઓને છાઈ દીધી અને તે બન્નેને પણ
આગળ વધતા અટકાવ્યા.^૯ આમ ન્યારે સાત્ય-
કિની બાણવૃષ્ટિએ તેમને અટકાવવા માંઝ્યા, ત્યારે
તેમણે પણ એકદમ બાણોનો ઢગ છોડી સાત્યકિના
સ્થને ઢાંછી દીધો.^{૧૦} પછી મહાયશસ્ત્રી સાત્યકિએ
તેમનાં અશ્વત ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં અને બીજાં
તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી તેમને રણમાં ખાળી રાખ્યા.^{૧૧}
પણ તે બન્નેએ તુરત બીજાં ધનુષ્યો હાથમાં લીધાં
અને મોટાં બાણો મૂકીને સાત્યકિને છાઈ ઘઈ
ધણી ઝડપથી સુંદર રીતે રણમાં ધૂમવા માંઝ્યા.
હવે તે બન્નેએ કંઠપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં મોટાં
મોટાં બાણો છોડી મૂક્યાં અને એ બાણો સુવર્ણ-
ભૂષિત હોઈને સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતાં
ઉપરાઉપરી પડવા લાગ્યાં.^{૧૨,૧૩} હે રાજન્ ! જોત-
જોતામાં એ મહારણમાં બાણમય અંધકાર છવાઈ
ગયો અને તે ત્રણેય મહારથીઓ અન્યોન્યના
ધનુષ્યને કાપવા લાગ્યા.^{૧૪} પછી હે મહારાજ !
યુદ્ધકુર્મંદ સાત્યકિ કાપી ઊઠ્યો. તેણે એક બીજું
ધનુષ્ય સજ્જ કર્યું અને એક અતિ તીક્ષ્ણ શુરપ્ર
બાણ મૂકીને અનુવિંદના મસ્તકને કાપી નાખ્યું.

હે રાજા! પૂર્વે દેવાસુર મહારણુમાં શંખરાસુરનું
મસ્તક જ પ્રમાણે પડ્યું હતું, તે પ્રમાણે કુંડળોથી
શોભતું અનુવિંદનું તે મસ્તક પણ સર્વ ઠકચ-
યોદ્ધાઓને શોક ઉપજાવતું પૃથ્વી પર જઈ પડ્યું.
પોતાના શરા લાઈને આમ મરણ પામેલો ઝેઈ,
તેનો મહારથી લાઈ વિંદ ધનુષ્યને સજ્જ કરી
સાત્યકિને અટકાવવા લાગ્યો. તેણે સુવર્ણની
પૂંખવાળાં તથા સરાણુ પર ધસેલાં સાઠ બાણો
મૂછી સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો તથા મોટી ગર્જના
કરી પછી 'ઊભો રહેજે, ઊભો રહેજે' એ પ્રમાણે
તેણે પડકાર કર્યો.^{૨૦-૨૪} ઠકચોના મહારથી વિંદે
ઝપાટાખંધ અનેક હજારે બાણો મૂછી સાત્યકિને
ખંને બાહુઓમાં તથા છાતીમાં સારી રીતે માર
માર્યો.^{૨૫} એ વેળા સત્યપરાક્રમી સાત્યકિનાં સર્વ
અંગો બાણો વડે ઘવાઈ ગયાં હતાં, તેથી તે ખીલેલા
પુષ્પવાળા ખાખરાની પેઠે રણમાં શોભતો હતો.
જ્યારે મહાત્મા ઠકચકુમારે સાત્યકિને આમ વીંધી
નાખ્યો, ત્યારે તેણે હસતો હોય તેવો દેખાવ કરી
પચીસ બાણો મૂછી તેને પણ વીંધી નાખ્યો.^{૨૬, ૨૭}
રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલા તે ખંને જણાએ યુદ્ધમાં
અન્યોન્યનાં સુંદર ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં અને
તેઓ સારથિઓ તથા ઘોડાઓને પણ મારી નાખી
સ્થરહિત થઈ પડ્યા. હવે તેઓ તલવારે લઈને
યુદ્ધ કરવા ઊતરી પડ્યા. તેમણે સો સો ટપછી-
ઓવાળી ઢાલો હાથમાં લીધી અને બીજા હાથમાં
શ્રેષ્ઠ તલવારોને ધારણ કરી. સુંદર ભુજઓવાળા
તે ખંને વીરો પૂર્વઠાળના દેવાસુરયુદ્ધમાં સામસામા
આવી ગયેલા મહાબળવાન જંભાસુર તથા ઈંદ્રની
પેઠે રણરંગમાં શોભવા લાગ્યા. તરેહતરેહનાં
મંડળોમાં ધૂમીધૂમીને તે ખંને જણા એકદમ
અન્યોન્યની સામે ધસી જવા લાગ્યા.^{૨૮-૩૧} ત્યાં
તેઓ અન્યોન્યનો વધ કરવા માટે યત્ન કરવા
લાગ્યા. તેવામાં સાત્યકિએ ઠકચ વિંદની ઢાલના

બે ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૩૨} તે જ પ્રમાણે એ વિંદે
પણ સાત્યકિની સો ટીપછીવાળી ઢાલ તોડી પાડી
અને પોતે ગત-પ્રત્યાગત આદિ અનેક મંડળોમાં
ધૂમવા લાગ્યો. આ રીતે હાથમાં ઉત્તમ તલવાર
ધારણ કરી તે મહારંગમાં ધૂમતો રહ્યો^{૩૩, ૩૪} ત્યાં
હે રાજા! તે ઝડપદાર સાત્યકિએ પોતાના હાથને
આડકતરી રીતે ફેરવ્યો અને ઠકચકુમાર વિંદના
ઠવચ સહિત બે ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૩૫} એટલે તે
મહાધનુર્ધર વિંદ વજ્રથી તૂટી પડેલા મોટા પર્વત-
ની પેઠે મહારણમાં પડ્યો. આમ રથીશ્રેષ્ઠ અને
શત્રુતાપન રણસૂરો સાત્યકિ તેને મારી નાખી
ઉતાવળો ઉતાવળો યુધામન્યુના રથ પર ચઢી ગયો.
પછી સાત્યકિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા
એક બીજા રથમાં બેઠો અને બાણોનો સખ્ત મારો
ચલાવી ઠકચોના મહાન સૈન્યને સંહારવા લાગ્યો.
જ્યારે એ રીતે ઠકચોની મહાસેના રણમાં સંહાર
પામવા લાગી, ત્યારે તે શત્રુને પડતો મૂછીને દશેષ
દિશાઓમાં પલાયન કરી મૂક્યો.^{૩૬-૩૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'વિંદ અને અનુવિંદનો
વધ' એ નામનો અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪ મો

ચિત્રસેન અને ચિત્રનો વધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

શ્રુતકર્મા તતો રાજૈશ્ચિત્રસેનં મહીપતિમ્ ।

આજન્ને સમરે ક્રુદ્ધઃ પંચાશદ્ભિઃ શિલીમુલૈઃ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! પછી ક્રોધાયમાન
થયેલા શ્રુતકર્મોએ એ રણમાં રાજા ચિત્રસેનને
પચાસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૧ એટલે અભિસાર
દેશના રાજા ચિત્રસેને પણ સામેથી શ્રુતકર્મોને
તમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણોનો માર માર્યો અને
બીજા પાંચ બાણો વડે તેના સારથિને વીંધી
નાખ્યો.^૨ આથી શ્રુતકર્મોને ઘણો જ ક્રોધ ચઢ્યો.
તેણે સૈન્યના મોખરામાં ઊભેલા ચિત્રસેનને એક

તીક્ષ્ણ નારાયણાણો મર્મપ્રદેશમાં પ્રહાર કર્યો.^૩ હે મહારાજ ! ચિત્રસેન એ મહાત્માના નારાયણાણોથી અત્યંત વીંધાર્ય ગયો, તેથી તે વીર મૂર્છામાં પડી ગયો અને એભાન થઈ ગયો.^૪ એ જ અરસામાં મહા યશસ્વી શ્રુતક્રીતિ નેત્રું બાણો મૂકીને એ રાજાને છાંદેવા લાગ્યો.^૫ પરંતુ તેવામાં મહારથી ચિત્રસેનને ભાન આવ્યું. તેણે એક ભદ્ર બાણનો પ્રહાર કર્યો અને શ્રુતકર્માના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^૬ તેમ જ તેને પણ સાત બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^૭ એટલે તુરત તેણે શત્રુના વેગનો નાશ કરનાર તથા સુવર્ણભૂષિત એવું બીજું એક ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું. આમ બાણોની ધારાઓ છાંડી મૂકીને તેણે ચિત્રસેનને વિચિત્ર સ્વરૂપવાળો કરી નાખ્યો.^૮ એ વેળા રાજા ચિત્રસેન બાણોથી છુંદાય ગયો. ત્યારે તેણે વિચિત્ર માળાને ધારણ કરી હતી અને તે તરણ હતો, આથી શિંગડાં આદિ ભાગોમાં ઘરેણાંથી શણગારેલો તરણ વધનો મોટો કાંઈ સાંઠ જમ ગાયોના ટોળામાં શોભે તેમ તે રણભૂમિ પર શોભવા લાગ્યો. પછી તે શૂરવીર ચિત્રસેન એક નારાયણાણોનો પ્રહાર કરી શ્રુતકર્માને છાતીમાં સપ્ત માર માર્યો અને ‘અદ્યા કિતો રહેજ, કિતો રહેજ’ એમ ગર્જના પણ કરી. એ યુદ્ધમાં ચિત્રસેનના નારાયણાણોથી ધાયલ થયેલા શ્રુતકર્માના શરીરમાંથી રુધિરધારા વહેવા લાગી, તેથી તે ગેરુથી મિશ્ર ઝરણાંને ઝરી રહેલા કાંઈ પર્વતની જેમ શોભવા લાગ્યો.^{૯-૧૦} તેનાં સર્વ અંગો લોહીહીહાણ થઈ ગયાં હતાં, તેની કાંતિ પણ રુધિરધારાથી તદ્દન લાલવર્ણી થઈ ગઈ હતી અને એ વીર પુરુષ પુણ્યથી ભરેલા ખાખરા સરખો રણમાં શોભતો હતો.^{૧૧} શત્રુએ પોતાના પર આવો સપ્ત હુમલો કર્યો, તેથી શ્રુતકર્મા કાપી કાઢ્યો. હે રાજા ! તેણે તુરત પોતાના શત્રુનું શત્રુસંવારણ ધનુષ્ય બે ક્કડા કરી કાપી નાખ્યું. વળી હે રાજા ! બીજાં ત્રણસો નારાયણાણો વડે

કપાઈ ગયેલા ધનુષ્યવાળા તે ચિત્રસેનને તેણે છાંઈ દીધો અને તેને બીજાં સુંદર પીછાવાળાં બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૧૨, ૧૩} વળી તેણે બીજાં એક તીક્ષ્ણ ભદ્રબાણ મારી તે મહાત્માના ટોપ સહિત મસ્તકને કાપી નાખ્યું.^{૧૪} જમ દેવરક્ષાથી સ્વર્ગ-શ્રદ્ધ થયેલો ચંદ્ર પૃથ્વી પર ખરી પડે, તેમ ચિત્રસેનનું પ્રદીપ્ત મસ્તક પણ પૃથ્વી પર પડ્યું.^{૧૫} હે રાજા ! અભિસારદેશના રાજા ચિત્રસેનને આ રીતે માર્યો ગયેલો જોઈ, તેના સર્વ સૈનિકા શ્રુતકર્મા સામે વેગપૂર્વક ધસી ગયા.^{૧૬} પરંતુ જમ પ્રલયકાળે કાપાયમાન થયેલો પ્રેતરાજ સર્વ ભૂતોને હાંકી કાઢે, તેમ કાપી કાઢેલો મહાધનુર્ધર શ્રુતકર્મા પણ બાણોનો મારો ચલાવી તે સૈન્યને હાંકી કાઢવા લાગ્યો.^{૧૭} તમારા ધનુર્ધર પૌત્ર શ્રુતકર્મા-એ જ્યારે આમ તેમનો સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે તેઓ દ્વંથી બળતા હાથીઓની પેઠે સત્તર દિશાઓમાં નારી જવા લાગ્યા.^{૧૮} આ પ્રમાણે શત્રુઓનો જય કરવામાં નિરુત્સાહ થઈ નારી જતા તેમને જોઈને શ્રુતકર્મા તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને તેમને વધારે ને વધારે હાંકી કાઢવા લાગ્યો અને તે પોતે એકલો જ રણભૂમિ પર શોભવા લાગ્યો.^{૧૯} તે ગાળામાં પ્રતિવિંધ્યે ચિત્રરાજાને પાંચ બાણોથી ધાયલ કર્યો અને તેના સારથિને ત્રણ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે બીજાં એક બાણથી તેના દ્વંજને પણ વીંધ્યો.^{૨૦} એટલે રાજા ચિત્રે સુવર્ણની પૂંખવાળાં, ચળકતી અણીવાળાં તથા કંઠપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં નવ ભદ્રબાણોનો પ્રતિવિંધ્યનાં બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૧} પછી હે ભારત ! પ્રતિવિંધ્યે તેના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને તેને બીજાં તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર પણ કર્યો.^{૨૨} એટલે હે મહારાજ ! ચિત્રરાજાએ સુવર્ણની ઘંટડીઓ બાંધેલી, દુરાસદ અને અગ્નિની શિખા સમાન ઘેર એવી એક શક્તિ

તમારા પીત્ર પ્રતિવિધ્ય સામે ફેંટી. મોટાં જીભા-
ડિયાં સરખી તે શક્તિ એકાએક સામે ધસી આવતી
હતી, પણ પ્રતિવિધ્યે મંદ મંદ હાસ્ય કરીને તે
શક્તિના બે દુકડા કરી નાખ્યા.^{૨૩} તેથી જન્મ
પ્રલયકાળે સર્વ ભૂતોને ત્રાસ પમાડતી અશનિ
પડે, તેમ પ્રતિવિધ્યનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી બે ભાગમાં
કપાઈ ગયેલી તે મહાશક્તિ પૃથ્વી પર પડી.^{૨૪, ૨૫}
આ રીતે પોતાની શક્તિને કપાઈ પડેલી જોઈ
રાજા ચિત્રે સુવર્ણની સેરોથી શોભતી એક મહા-
ગદા હાથમાં લીધી અને તે પ્રતિવિધ્ય સામે ફેંટી.^{૨૬}
તે ગદાએ પ્રતિવિધ્યના ઘોડા, સારથિ તથા રથનો
જીકો કાઢી નાખ્યો અને પછી તે વેગપૂર્વક પૃથ્વી
પર પડી.^{૨૭} પરંતુ હે ભારત ! એ જ સમયે પ્રતિ-
વિધ્ય રથ પરથી ફરી પડ્યો હતો. તેણે સુવર્ણના
દાંડાવાળી એક સુશોભિત મહાશક્તિ ચિત્રરાજ
સામે ફેંટી.^{૨૮} પણ હે રાજા ! ઉદાર મનના રાજા
ચિત્રે તે શક્તિને અદ્વચી જ ઝીલી લીધી અને
પાછી તેની તે જ પ્રતિવિધ્ય સામે ફેંટી.^{૨૯} તે
મહાતેજસ્વી મહાશક્તિ રણરૂપા પ્રતિવિધ્યના
જમણા બાહુને ધાયલ કરીને પૃથ્વી પર પડી અને
વજ્રની પેઠે તે પ્રદેશને પ્રકાશિત કરી દેવા લાગી.^{૩૦}
પછી હે રાજા ! પ્રતિવિધ્યને ઘણું જ ક્રોધ ચઢી
ગયો, એટલે તેણે ચિત્રરાજનો વડ કરી નાખવાની
મનમાં ઇચ્છા કરી અને સુવર્ણથી શોભતું એક
તોમરશસ્ત્ર તેની સામે ફેંટ્યું.^{૩૧} તે તોમરે ચિત્ર
રાજાના કવચને તથા હૃદયને ચીરી નાખ્યાં અને
સર્વ જન્મ દરમાં પેસી બચ તેમ તે સણસણાટ
કરતું પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૩૨} હવે રાજા ચિત્ર
તોમરના પ્રહારથી ધાયલ ચર્ધ, પંથિય સરખા લાંબા
અને પુષ્ટ બે બાહુઓને પહોળા કરી, રણભૂમિ
પર પડ્યો.^{૩૩} આ પ્રમાણે ચિત્રરાજને મરણ
પામેલા જોઈને સંઘામને શોભાવનારા તમારા ઘણા
યોદ્ધાઓ ચોતરફથી પ્રતિવિધ્ય સામે દોડી ગયા.^{૩૪}

તેમણે અનેક બાણો તથા ધૂધરીઓ બાંધેલી અનેક
તોપો છોડી મૂકી અને મેઘમંડળો જન્મ સૂર્યને
ઢાંછી દે, તેમ તેઓ પ્રતિવિધ્યને ઢાંછી દેવા લાગ્યા.
પણ મહાબાહુ પ્રતિવિધ્ય બાણોની બળ પાથરી
છેદને તેમને સારી રીતે હંફાવવા લાગ્યો. વજ્રધારી
છંદ્ર જન્મ આસુરી સેનાને નસાડી મૂકે, તેમ તે
તમારી સેનાને નસાડી મૂકવા લાગ્યો.^{૩૫, ૩૬} હે
રાજા ! આ પ્રમાણે પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ તમારા
મહારથીઓનો ઘાણ કાઢવા લાગી પડ્યા હતા,
તેથી વાયુએ ઉડાડી નાખેલા મેઘોની પેઠે તેઓ
બવા છૂટાછવાયા વીખરાઈ ગયા.^{૩૭} આમ જ્યારે
સૈન્યમાં નાસભાગ થવા લાગી તથા મુખ્ય મુખ્ય
યોદ્ધાઓનો જ્યારે સંહાર થવા લાગ્યો, ત્યારે
દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એકલા જ ઉતાવળા ઉતાવળા
મહાબળવાન ભીમસેન સાથા ચઢી ગયા.^{૩૮} પછી
પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધ પ્રસંગે વૃત્રાસુર અને છંદ્રનો જ્યો
ધોર સમાગમ થયો હતો, તેવો જ અશ્વત્થામા તથા
ભીમસેન એ બંનેનો એકાએક ધોર સમાગમ
શરૂ થયો.^{૩૯}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'ચિત્રનેઃ વધ'
નામનો અધ્યાય ૧૪મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫મો

અશ્વત્થામા અને ભીમસેનનું યુદ્ધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

મીમસેનં તતો દ્રૌણી રાજન્ વિગ્વાધ પત્રિણા ।
પરયા ત્વરયા યુક્તો દર્શયન્નસ્રલાઘવમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! પછી દ્રોણ-
પુત્ર અશ્વત્થામાએ ઘણી ઉતાવળ કરીને ભીમસેન
ને એક બાણ વડે વીંધી નાખ્યો અને પોતાની
અગ્રકુશળતા દર્શાવવા માંડી. વળી મર્મને બાણ-
નારા તે અશ્વત્થામાએ હસ્તકૌશલ્યવાળાની પેઠે
અપાટાબંધ નેણું તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં અને ભીમ-
સેનનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧, ૨} એટલે

જેતજેતામાં તે અશ્વત્થામાએ ઉપરાઉપરી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને ભીમસેનને રણમાં ફાંટી જ દીધો. આથી હે રાજા ! ભીમસેન કિરણોવાળા સૂર્યની પેઠે રણમાં શોભવા લાગ્યો. પછી ભીમસેને બરાબર તારીને એક હજાર બાણો છોડી મૂક્યાં અને દ્રોણપુત્રને તદ્દન છાઈ કઈ મોટો સિંહનાદ કર્યો.^{૩,૪} પરંતુ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ ભીમસેનનાં બાણોને પોતાનાં બાણો વડે અટકાવી દીધાં અને મંદ હાસ્ય કરી ભીમસેનના લલાટમાં એક નારાયણ બાણનો પ્રહાર કર્યો.^૫ હે રાજા ! વનમાં ગર્વિષ્ઠ થઈને કુરનારો ગે'રો જમ એક શિંગડાને ધારણ કરે છે, તેમ પાંડવ ભીમસેને લલાટમાં રહેલા તે બાણને ધારણ કયું હતું.^૬ પછી પરાક્રમી ભીમસેને રણમાં યત્ન કરતા અશ્વત્થામાને વિરમય પમાડતો હોય, તેમ ત્રણ નારાયણોથી લલાટમાં વીંધી નાખ્યા.^૭ તે વેળા બ્રાહ્મણ અશ્વત્થામા પોતાના લલાટમાં રહેલાં તે બાણોને લીધે વર્ષા-ઋતુમાં જળધારાથી સિંચાયેલાં ત્રણ શિખરોવાળા મહાન પર્વત જવા શોભતા હતા.^૮ હવે અશ્વત્થામાએ ભીમસેનને સેંકડો બાણો મૂકીને પીડવા માંડ્યો; પણ પવન જમ પર્વતને કંપાવી શકે નહિ, તેમ તે ભીમસેનને કંપાવી શક્યા નહિ.^૯ તે જ પ્રમાણે પાંડવ ભીમસેન હર્ષપૂર્વક સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો ફેંટી રહ્યો હતો, છતાં પણ પાણીનો ઓધ જમ પર્વતને કંપાવી શકતો નથી, તેમ તે અશ્વત્થામાને યુદ્ધમાં કંપાવી શક્યો નહિ.^{૧૦} આમ તે બન્ને જોતજોત મહા-થી વીરો ઉત્તમ સ્થમાં બેસીને ઘેર બાણો વડે અન્યોન્યને છાઈ દેતા રણમાં શોભતા હતા.^{૧૧} બાણ લોકોને ક્ષય કરવા ઊભા થયેલા બે પ્રદીપ્ત સૂર્યો હોય, તેમ તે બન્ને જણા સૂર્યનાં કિરણો સરખાં જોયી જતનાં બાણો વડે અન્યોન્યને તપાવી રહ્યા હતા.^{૧૨} તે બન્ને જણા અન્યોન્ય-

નાં અસ્રોનો પ્રતિષ્ઠાત કરવા પરમ યત્ન કરી રહ્યા હતા અને નિર્ભયની પેઠે સંખ્યાબંધ બાણો છોડી છોડીને એકબેકનો દાવ વાળતા હતા.^{૧૩} તે બન્ને મહાપુરુષો બે વાઘની પેઠે સંઘામમાં ધૂમતા હતા. બાણોરૂપ તેમની દાદો હતી અને ધનુષ્યોરૂપ તેમનાં મુખ હતાં. આથી તે બન્ને જણા દુરાધર્ષ અને ભયંકર દ્રીસતા હતા.^{૧૪} જમ આકાશમાં ચઢી આવેલાં મેઘમંડળોથી સૂર્ય-ચંદ્ર હંકાઈ જાય છે, તેમ તે બન્ને પણ ચોતરફથી પડતી બાણજળોથી અદશ્ય થઈ ગયા હતા.^{૧૫} વળી એક સુફૂલ જટલા કાળમાં વાદળની ઘટામાંથી સુકત થયેલા મંગળ અને યુધની પેઠે તે બન્ને શત્રુદમન વીરો બાણજળમાંથી સુકત થયા અને રણભૂમિ પર પ્રકાશવા લાગ્યા.^{૧૬} આમ તે અતિ દારણ સંઘામ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે અશ્વત્થામાએ ભીમસેનને પોતાની ડાબી બાજુમાં લાવી મૂક્યો.^{૧૭} પરંતુ પર્વત પર જમ ધારાઓ પાડવામાં આવે, તેમ સેંકડો ઉગ્ર બાણોથી વર્ષી રહેલા ભીમસેન પોતાના શત્રુના તે વિગ્રહક્ષણને સડન કરી શક્યો નહિ.^{૧૮} એટલે હે રાજા ! તેણે પણ અશ્વત્થામાને ડાબી બાજુમાં લાવી મૂક્યા. પછી તે બન્ને પુરુષસિંહો ગત-પ્રત્યાગત આદિ મંડળોના વિભાગમાં ધૂમવા લાગ્યા, એટલે તે યુદ્ધ અતિ તુલ્ય થઈ પડ્યું. તેઓ અનેક જાતના યુદ્ધમાર્ગોમાં તથા મંડળસ્થાનોમાં ધૂમી રહ્યા અને ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને બાણો છોડી રહ્યા. આમ તેઓ અન્યોન્યને ઠોકવા લાગ્યા અને અન્યોન્યનો વધ કરવા માટે પરમ યત્ન કરવા લાગ્યા.^{૧૯-૨૧} ત્યાં તેઓ પરસ્પરને સ્થરહિત કરવા માટે ઇચ્છવા લાગ્યા. પછી મહારથી અશ્વત્થામાએ મોટાં મોટાં અસ્રો પ્રકટ કરવા માંડ્યાં.^{૨૨} પણ પાંડવ ભીમસેન સારાં અસ્રો મૂકીને જ તે તે અસ્રોનો રણમાં નાશ કરવા લાગી

પડ્યો. હે મહારાજ ! પ્રજના સંહારસમયે કૂર
અહોતું જીવું ધોર યુદ્ધ થાય છે, તેવું જ તે બનેતું
મહાધોર અશ્વયુદ્ધ આણું થયું.^{૨૩} હે ભારત ! તે
બનેએ છોડેલાં અસંખ્ય બાણો પરસ્પર અથડાવા
લાગ્યાં અને સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરી દઈ
તમારા સૈન્યને પણ ચોતરફથી દીપાવવા લાગ્યાં.
આખું આકાશ બાણોના ઢગથી ઢંકાઈ ગયું અને
ધોર દેખાવતું થઈ રહ્યું.^{૨૪, ૨૫} હે રાજન ! તે બણે
પ્રજના ક્ષયસમયે તે જાંબાડિયાંના પડવાથી
ઢંકાઈ ગયેલું ધોર યુદ્ધવાળું હોય તેવું જણાવા
લાગ્યું. હે ભારત ! તે આકાશમાં બાણોની પર-
સ્પરની અથડામણથી તણબાઓ અને પ્રદીપ્ત
જ્વાળાઓવાળો અગ્નિ પ્રકટ થતો હતો અને
બને પક્ષની સેનાને તે બાળી રહ્યા હતા. હે સમર્થ
રાજ ! તે યુદ્ધ જોવા માટે આવી મળેલા સિદ્ધ-
લોકો તે સમયે બોલી રહ્યા હતા કે, 'આ યુદ્ધ
સર્વ યુદ્ધો કરતાં અતિશય અદિયાતું છે. ખીજાં
સર્વ જાતનાં યુદ્ધો આ યુદ્ધની સોળમી કળાને
પણ થોડાં નથી.^{૨૬-૨૮} આતું યુદ્ધ લવિષ્યમાં
કદી પણ થશે નહિ. અહો ! આ બ્રાહ્મણ તથા
ક્ષત્રિયયોદ્ધા કેવા જ્ઞાનસંપન્ન છે ?^{૨૯} અહો ! આ
બને ઉચ્ચ પરાક્રમી વીરો કેવા શૌર્યસંપન્ન છે ?
અહો ! બચંકર પરાક્રમી ભીમ અને શી એની
અશ્વનિપુણતા !^{૩૦} અહો ! એની વીરતા ! અહો !
એ બનેતું બળ ! અહો ! એ બનેતું સૌધ્વ ! શું
આ બને રણમાં જીએલા કાળ અને અંતક છે ?^{૩૧}
કે બે રુદ્રો છે કે સામસામા આવેલા બે સૂર્યો
છે ? અથવા રણમાં જીએલા આ બે નરસિંહો ધોર
સ્વરૂપવાળા બે ધમરાજો છે ?^{૩૨} આ પ્રમાણેની
સિદ્ધદેવોની વાણીઓ વારંવાર ત્યાં સંભળાતી હતી,
તેમ જ ત્યાં એકઠા મળેલા સર્વ દેવોનો મોટા
સિંહનાદ થવા લાગ્યો.^{૩૩} વળી તે બને વીરોનું
રણમાં અદ્ભુત અને અચિંત્ય પરાક્રમ જોઈને

સિદ્ધ, ચારણ આદિનાં ટોળાંઓમાં મહાન આશ્ચર્ય
થઈ રહ્યું.^{૩૪} તે સમયે દેવો, સિદ્ધો તથા મોટા મોટા
ઋષિઓ, 'ધન્ય, મહાબાહુ અશ્વત્થામા ! ધન્ય,
મહાબાહુ ભીમસેન ! ધન્ય ! ધન્ય !' આવાં
પ્રશંસામૂલક વાક્યો બોલી રહ્યા હતા.^{૩૫} હે
રાજન ! એ સંઘાતમાં પરસ્પરનો અપરાધ કરનારા
તે બને રણમાં ક્રોધથી ડોળાઓ ફાડીને પરસ્પર
જોતા હતા.^{૩૬} બનેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલ બની
ગયાં હતાં, બનેના અધરોષો ક્રોધથી ફરકતા હતા
અને બને જણા ક્રોધથી દાંતકચડિયાં કરતા હતા
તેમ જ હોઠ ફરકતા હતા.^{૩૭} અન્યોન્યને બાણ-
વૃષ્ટિથી છાઈ દેતા તે બને મહારથીઓ રણમાં
બાણોરૂપ જળધારાનો વરસાદ વરસાવતા હતા
અને શસ્ત્રોરૂપ વીજળીઓથી રણક્ષેત્રને ઝળકાવતા
હતા.^{૩૮} પછી બનેએ અન્યોન્યના દ્વંદ્વ કાપી
નાખ્યા, બનેએ એકબીજાના સારથિઓને મહા-
રણમાં રોળી નાખ્યા તથા બનેએ પરસ્પરના
ધોડાઓને ઠાર મારી નાખી એકબીજાને ધાયલ
કર્યા હતા.^{૩૯} હે મહારાજ ! તે પછી તેો તે બનેએ
એ મહારણમાં અન્યોન્યને ઠાર કરી નાખવાની
ઇચ્છાથી એક એક બાણ હાથમાં લીધું અને
ઝડપથી સામસામે ફેંક્યું.^{૪૦} તે બને બાણો ઝગ-
ઝગાટ કરતાં છૂટ્યાં અને સૈન્યના મોખરામાં
જીએલા તથા વજ્ર સમાન દુરાસદ વેગવાળા તે
બનેની સમીપમાં આવીને શરીરમાં પ્રહાર કરતાં
પડ્યાં.^{૪૧} એ બાણોના પ્રહારથી તે બને મહા-
વીર્યવાનો સખ્ત ધાયલ થયા અને બેલાન થઈ
રથની બેસણી પર ઢળી પડ્યા.^{૪૨} પછી હે રાજન !
દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાને બેલાન થયેલા
બહી તેમનો સારથિ તુરત સર્વ સૈન્યના દેખતાં
તેમને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો. વળી ત્યારે ભીમ-
સેનનો સારથિ અરોહ પણ શત્રુતાપન પાંડવ
ભીમસેનને વારંવાર વિહ્વળ થતો જોઈને તેને

રણમાંથી દૂર લઈ ગયો. ૪૩, ૪૪

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમા કર્ણપર્વમાં 'અશ્વત્થામા અને ભીમસેનતું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬મો

અશ્વત્થામા અને અર્જુનની ભેટ !

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યથા સંઘસક્તૈઃ સાર્ધમર્જુનસ્યામવદ્રણઃ ।

અન્યેષાં ચ મહીપાનાં પાંડવૈસ્તદ્ બ્રવીહિ મે ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! સંશત્ક યોદ્ધાઓની સાથે અર્જુનનો જ પ્રમાણે સંઘામ થયો હોય, તથા આપણા પક્ષના રાજાઓનો પાંડવ-યોદ્ધાઓ જોડે જ રીતે સંઘામ થયો હોય, તે મને કહે. ^૧ વળી અશ્વત્થામાતું તથા અર્જુનતું જ રીતે યુદ્ધ થયું હોય અને બીજા રાજાઓતું પાંડવો સાથે જ યુદ્ધ થયું હોય, તે પણ મને કહે. ^૨

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! વીર પુરુષોનાં શરીરો, પાપો અને પ્રાણોનો નાશ કરનારો શત્રુઓની સાથેના તે સંઘામ જ પ્રમાણે થયો હતો, તે પ્રમાણે જ હું તમને કહું છું, માટે તે સાંભળો. શત્રુસંહારક અર્જુને મહાસાગર જેવા સંશત્ક-સૈન્યમાં પ્રવેશ કર્યો અને મહાવાયુ જેમ સમુદ્રને ખળભળાવી દે, તેમ તે સૈન્યને ખળભળાવી દેવા લાગ્યો. અર્જુને તીક્ષ્ણ ભટલજાતિનાં બાણો ફેંકીને પૂર્ણચંદ્ર સમાન સુખવાળાં તથા સુંદર નેત્ર, શ્રમર તથા દંતિવાળાં વીરપુરુષોનાં મસ્તકોને કાપી નાખ્યાં. ત્યાં ડાંડલારહિત કમળો જેવાં તે મસ્તકોથી રણભૂમિ ઢંકાવા લાગી. વળી તે લડાઈમાં અર્જુન દુરજાતિનાં બાણો મારી ગોળ, લાંબા, પુષ્ટ, ચંદન અને અગરથી શોભતા આયુધવાળા, ચામડાંનાં મોજાઓને ધારણ કરનારા તથા પાંચ સુખવાળા સર્પો સમાન દેખાતા શત્રુઓના બાહુઓને પણ કાપવા લાગ્યો. ^{૩-૭} તેમ જ રથની ધુરાને વહેનારા ઘોડાઓને, તે સિવાયના છૂટા

સવારી કરવા યોગ્ય ઘોડાઓને, સારથિઓને, ધન્યોને, ધનુષ્યોને, બાણોને તથા રત્નજડિત વીંટીઓવાળા શત્રુઓના હાથોને ઉપરાઉપરી ભટલબાણો ફેંકીને અર્જુન કાપવા લાગ્યો. ^૮ હે રાજન ! રથોને, ઘોડાઓને, હાથીઓને તથા તેમના પર સવારી કરનારા યોદ્ધાઓને પણ અર્જુને અનેક હજારો બાણો મારીને યમલોકમાં મોકલવા માંડ્યા. ^૯ ત્યારે તે સૈન્યમાંના ઘણા મંદોદક વીર પુરુષો અતિશય ક્રોધાપમાન થઈ ગયા અને તેઓ કોઈએક ગાય માટે ગર્જનાઓ કરતા મોટા આખલાની પેઠે ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. તે બધા વીર યોદ્ધાઓ ક્રોધાપમાન થયેલા અર્જુન સામે ધસી ગયા અને આખલાઓ જેમ શિંગડાંને પ્રહાર કરે, તેમ તેઓ બાણો વડે અર્જુનને મારવા લાગ્યા. એ વેળા તે યોદ્ધાઓતું તથા અર્જુનતું યુદ્ધ પૂર્વે ત્રેલોક્યવિજય સમયે દૈત્યોતું તથા ઈંદ્રતું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ રૂપાં ખડાં કરી નાખે તેવું ભયંકર થઈ રહ્યું હતું. તેમાં અર્જુને સર્વ તરફથી શત્રુઓનાં અસ્ત્રોને પોતાનાં અસ્ત્રો વડે અટકાવી દીધાં અને અનેક ઝડપદાર બાણો મૂકીને તેમના પ્રાણો હરી લેવા માંડ્યા. વળી તેણે અનેક રથોના ત્રિવેણીઓ કાપી નાખ્યા, પૈડાં ભાંગી નાખ્યાં, ધૂંસરાં તોડી પાડ્યાં, સવારી કરનાર યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા, સારથિઓને હણી નાખ્યા, આયુધો તોડી પાડ્યાં, ભાયાઓ ભાંગી નાખ્યા, ધન્યો ઉડાડી પાડી, જોતરો કાપી નાખ્યાં, સોશો તોડી નાખી, છત્રીઓ ભાંગી નાખી, છાંટડાઓ ભાંગી નાખ્યા, રથશર્યાઓ ઉડાડી પાડી, ધરીઓ ભાંગી નાખી અને રથાવયવ કાપોનો ભુક્કો કરી નાખ્યો. જેમ મહાપ્રચંડ વાયુ મોટાં વાદળોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે, તેમ અર્જુને પણ ઘણા રથોના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. ^{૧૦-૧૫} અર્જુને તે વખતે એક હજાર મહારથીઓના સરખું

મહાન કર્મ કરી બતાવ્યું હતું. તે ઘણું વિસ્મય-
જનક હતું, એવા યોગ્ય હતું તથા શત્રુઓના
ભયમાં વૃદ્ધિ કરનારું હતું.^{૧૬} સિદ્ધો, દેવો, ઋષિઓ
તથા ચારણો તેનાં વખાણ કરી રહ્યા હતા. તે
સમયે દેવોનાં દુઃકુલિઓ વાગવા લાગ્યાં અને
શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના મસ્તક પર આકાશમાંથી
પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી. ત્યાં દિવ્ય વાણી થઈ રહી
કે, 'આ એક જ રથમાં બેઠેલા વીર શ્રીકૃષ્ણ અને
અર્જુન ચંદ્ર, અશ્વિ, વાયુ તથા સૂર્યની કીર્તિ,
દીપ્તિ, બળ તથા પ્રમાણે નિત્ય ધારણ કરનારા છે.
તેઓ બ્રહ્મા તથા મહેશની પેઠે અગ્નિ છે તથા
સર્વ ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા સાક્ષાત્ નરનારાયણ
દેવ છે.' હે ભારત ! આવી મહાન આશ્ચર્યજનક
વાણી સાંભળીને અશ્વત્થામા બરાબર સજ્જ
થઈને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા
ધસ્યા. જે સ્થળે પાંડવ અર્જુન શત્રુઓના વિનાશ
કરનારાં બાણો ફેંટી રહ્યો હતો, તે જ સ્થળે પદોં-
ચીને અશ્વત્થામા બાણ સહિત હાથને લાંબો કરી
તેને યુદ્ધ માટે બોલાવવા લાગ્યા અને હસતા
હસતા આવાં વચનો બોલ્યા : 'ઓ વીર અર્જુન !
તું જે આ રણક્ષેત્રમાં મને યોગ્ય અતિથિ તરીકે
આવેલો માનતો હોય, તો આજે સર્વ પ્રકારે
યુદ્ધફાન આપીને તું મારો અતિથિસત્કાર કર.'
યુદ્ધને ઇચ્છતા આચાર્યપુત્રે જ્યારે આ રીતે
પોતાને આહ્વાન કર્યું, ત્યારે અર્જુન પોતાના
આત્માને બહુ લાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો. તે
શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'હે માધવ ! સંશય-
કોનો મારે સંહાર કરવો છે અને આ તરફથી
પેલા અશ્વત્થામા મને યુદ્ધ માટે બોલાવે છે, આ
બન્ને કાર્યોમાં જ પ્રથમ કરવા યોગ્ય હોય, તે મને
કહો. જે તમારો વિચાર હોય તો બરાબર તૈયાર
થઈ આતિથ્યસત્કાર જ પ્રથમ કરો.' અર્જુને એ
પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વાયુ જેમ ઇંદ્રને યજ્ઞમાં લઈ

બળ, તેમ શ્રીકૃષ્ણ વીરવિધિથી બોલાવાયેલા
અર્જુનને અશ્વત્થામા પાસે લઈ ગયા.^{૧૭-૨૧}
પછી શ્રીકૃષ્ણે એકચિત્ત થયેલા અશ્વત્થામાને
આમંત્રણ આપી આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું :
'ઓ અશ્વત્થામા ! બરાબર સ્થિર થઈને તમે
જલદી પ્રહાર કરો અને પ્રહાર સહન કરો.'^{૨૭}
નોકરાએ સ્વામીનું નિમકહલાલ કરવાનો આ
સમય હપસ્થિત થયો છે. બ્રાહ્મણોનો વાદવિવાદ
તે એક ઝીલી બાબત છે, પણ ક્ષત્રિયોનો જય
કે પરાજય તે એક મોટી બાબત છે.^{૨૮} અજ્ઞાનને
હીધે તમે અર્જુન પાસે જ દિવ્ય સત્ક્રિયાની
અવ્યયના કરો છો, તેની જે તમને ઇચ્છા હોય,
તો સ્થિર થઈને અર્જુન સામે આજે યુદ્ધ કરો.'
શ્રીકૃષ્ણનાં તે વચનો સાંભળીને બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ અશ્વ-
ત્થામાએ 'બહુ સારું' કહ્યું અને તે સાઠ બાણોથી
કેશવને વીંધવા લાગ્યા. તેમણે વળી ત્રણ બાણોથી
અર્જુનને પણ વીંધી નાખ્યા.^{૨૯, ૩૦} એટલે અતિ-
શય ક્રોધે ભરાયેલા અર્જુને ત્રણ બાણો મારીને
તેમના ધતુબ્ધને કાપી નાખ્યું; ત્યાં તુરત જ અશ્વ-
ત્થામાએ બીજું અતિ ઘોર ધતુબ્ધ હઠાવી લીધું.^{૩૧}
તેમણે એક નિમેષ ભટલા સમયમાં તે ધતુબ્ધમાં
દોરી ચઢાવી દીધી અને ત્રણસો બાણોથી વાસુ-
દેવને તથા એક હજાર બાણોથી અર્જુનને વીંધી
નાખ્યા.^{૩૨} વળી અશ્વત્થામાએ બરાબર ચત્ત કરીને
અર્જુનને રણમાં થંભાવી દીધા તેમ જ તે હજારો,
લાખો અને અબજો સંખ્યામાં બાણો છોડવા
લાગ્યા. હે રાજા ! એ સમયે વેદવેત્તા અશ્વત્થામાના
ભાયામાંથી, ધતુબ્ધમાંથી, દોરીમાંથી, બન્ને બાહુ-
ઓમાંથી, બન્ને હાથોમાંથી, વક્ષઃસ્થળમાંથી, મુખ-
માંથી, નાકમાંથી, નેત્રોમાંથી, કાનમાંથી, મસ્તક-
માંથી, બીજાં સર્વ અંગોમાંથી, રમેશભમાંથી,
કવચમાંથી, રથમાંથી તથા ધ્વજમાંથી, એમ સર્વ
સ્થળેથી બાણો નીકળતાં હોય તેમ લાગતું

હતું.^{૩૩-૩૫} આમ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને મોટી બાણબળથી વીંધી નાખી અશ્વત્થામા એકદમ હર્ષમાં આવી ગયા અને મોટા મેઘમંડળની ગર્જના પેઠે ગાજવા લાગ્યા.^{૩૬} અશ્વત્થામાની એ ગર્જના સાંભળીને અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કંઠ્યું: 'હે માધવ! આ ગુરુપુત્રની મારા પ્રત્યેની દુહતાને તો તમે જુઓ! આપણને બાણગૃહમાં પેસાડી દઈ તે એમ માને છે કે, આ બન્ને જણા મરી ગયા છે; પરંતુ આ પગલે હું મારી યુદ્ધશિક્ષા તથા બળના પ્રભાવથી તેમના સંકટપનો નાશ કરું છું.' હે ભરતશ્રેષ્ઠ! અર્જુનને આમ કહીને અશ્વત્થામાના તે કરેક બાણના તણ તણ ટુકડા કરી નાખ્યા અને વાયુ જમ ઝાકળનો નાશ કરે, તેમ તેણે તે બાણવૃદ્ધિને નાશ કરી નાખ્યો.^{૩૭-૩૯} વળી પાછો પણ તે અર્જુન સંશયક યોદ્ધાઓના ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો, હાથીઓ, ધન્યો તથા પદાતિઓને ઉમ બાણો મારી મારીને વીધવા લાગ્યો.^{૪૦} એ સમયે જ જ મનુષ્યો જ જ સ્વરૂપમાં ત્યાં દેખાતા હતા, તેઓ સર્વે પોતાનાં શરીરને બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલું માનતા હતા.^{૪૧} અર્જુનના ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો એક ગાઉ નેટલા દૂર પ્રદેશથી પણ આગળ ઊભેલા હાથીઓ તથા પુરુષોને રણમાં ઢોળી પાડતા હતા. જમ વનમાં ફરશીઓના પ્રહારોથી કપાયેલાં મહાવૃક્ષો જમીન પર તૂટી પડે, તેમ ભદ્રબાણોથી કપાયેલી મહારત્તા હાથીઓની સૂંઢો રણક્ષેત્રમાં તૂટી પડતી હતી. પછી ઇંદ્રના વજ્રથી તૂટી પડેલાં પર્વતોનાં શિખરોની પેઠે પર્વત સરખા તે હાથીઓ પણ પોતાના સવાર સહિત રણભૂમિ પર પછડાઈ પડતા હતા.^{૪૨-૪૪} ત્યાં અર્જુનને બાણો મૂછીને મોટા ગંધર્વનગર સરખા દેખાવના રથોના કુરચા ઉડાવી દીધા. તે રથો શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા અને દુળવાયેલા

યુદ્ધકુર્મદ ઘોડાઓથી બેડવામાં આવ્યા હતા. વળી તેમાં મોટા વીર પુરુષો આરૂઢ થયા હતા. પછી તેણે શત્રુઓ પર વૃદ્ધિ કરી મૂછી અને સારી રીતે શણગારેલા ઘોડેસવારોના તથા પાળાઓના પણ ધનંજયે સંહાર કરી નાખ્યો.^{૪૫, ૪૬} એ મહારણમાં ઉદય પામેલા અર્જુનરૂપ પ્રલયકાળના સૂર્યે તીક્ષ્ણ બાણોરૂપ પોતાનાં કિરણો ફેલાવીને મહાકલ્પથી સૂકવી શકાય તેવા સંશયક સૈન્યરૂપ મહાસાગરને સૂકવી નાખ્યો.^{૪૭} પછી ઇંદ્ર જમ પર્વતને ભેદવા માંડે, તેમ અર્જુન વજ્ર સરખાં તીક્ષ્ણ અને મહાન વેગવાળાં નારાયણો મૂછી મૂછીને પુનઃ ઉતાવળો ઉતાવળો અશ્વત્થામારૂપ મહાપર્વતને ભેદવા લાગ્યો.^{૪૮} આચાર્યપુત્ર અશ્વત્થામા પણ ઘોડા તથા સારથિવાળા તે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી બાણો ફેંકતા ફેંકતા ચઢી આવ્યા અને તે અર્જુન તેમનાં સર્વ બાણોને ઠાપવા લાગ્યો. પછી ઘેર આવેલા યોગ્ય અતિથિનો જમ યોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવે છે, તેમ પરમ ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાએ અર્જુન પર અસ્રો ફેંકવા માંડ્યાં.^{૪૯, ૫૦} હવે જમ ઠાતા પુરુષ સુપાત્રની પંક્તિમાંથી બહિષ્કૃત થયેલા અર્થીઓને પડતા મૂછીને સુપાત્રની પંક્તિમાં યોગ્ય ગણાતા અર્થી પ્રત્યે જાય છે, તેમ અર્જુન પણ સંશયક યોદ્ધાઓને પડતા મૂછીને અશ્વત્થામા સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયો.^{૫૧}

કવિ શ્રીમહાભારતમાં કહ્યું પર્વમાં 'અશ્વત્થામા-અર્જુનનો સમાગમ' નામનો અધ્યાય ૧૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭મો

અશ્વત્થામાનો પરાજય

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તતઃ સમમવદ્યુદ્ધં શુક્રાંગિરસવર્ચસોઃ ।

નક્ષત્રમમિતો વ્યોમ્નિ શુક્રાંગિરસયોરિવ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: પછી નક્ષત્રને ખાતર મોટ

આવેશમાં આવી ગયેલા શુક્ર અને બૃહસ્પતિનું જવું
આકાશમાં યુદ્ધ થાય, તેવું તે શુક્ર અને બૃહસ્પતિ
જવા તેજસ્વી બને વીરોનું ત્યાં યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^૧
વડ ગતિમાં ગમન કરતા બે ગ્રહોની પેઠે પ્રદીપ્ત
બાણોરૂપ પોતાનાં કિરણો વડે અન્યોન્યને તપા-
વતા તે બન્ને જણા લોકોને ત્રાસરૂપ થઈ પડ્યા.^૨
પછી અર્જુને એક નારાયણાણને પ્રહાર કરી
અશ્વત્થામાને બે ભ્રમર વચ્ચે વીંધી નાખ્યા; તેથી
ખૂંચી ગયેલા તે નારાયણાણ વડે અશ્વત્થામા
પ્રસરેલાં કિરણવાળા સૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યા.^૩
અશ્વત્થામાએ પણ સેંકડો બાણો મૂળીને શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુનને સખત પીડી નાખ્યા, તેથી તે બન્ને
જણા પણ કિરણોથી પ્રકાશિત જણાતા પ્રલયકાળના
બે સૂર્યોની પેઠે દીપ્તિ લાગ્યા.^૪ તે પછી અર્જુને
સર્વ તરફથી અગ્રધારાને વરસનારું ‘સર્વતોધાર’
નામનું એક અસ્ત્ર છોડી મૂક્યું. ત્યાં અશ્વત્થામાએ
શ્રીકૃષ્ણને પ્રહાર કર્યો, તે જોઈને અર્જુને વજ્ર
અને અગ્નિ સરખાં તથા સાક્ષાત્ કાળદંડ સરખાં
બાણો મૂકી અશ્વત્થામાને પ્રહાર કર્યો.^૫ એટલે
અતિ તેજસ્વી અને અતિ રૌદ્ર કર્મ કરનારા તે
અશ્વત્થામાએ અતિ તીવ્ર વેગવાળાં બાણો બરાબર
તાણીને છોડ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને મર્મ-
સ્થાનોમાં વીંધી નાખ્યા. તેમનાં એ બાણોથી
શ્વેતુ પણ પીડિત થઈ જાય એમ હતું.^૬ પરંતુ
અર્જુને તેનાથી વેગળા વેગવાળાં સુંદર પૂંખવાળાં
બાણો મૂક્યાં અને ચલ કરી રહેલા તે અશ્વત્થામાનાં
તે સર્વ બાણોને અટકાવી દીધાં. પછી એકલવીર
અશ્વત્થામાને ઘોડા, સારથિ અને ધન સહિત
ઢાંધી દઈ તે પુનઃ સંશપ્તક સૈન્ય તરફ જ ચાલ્યો
ગયો.^૭ ત્યાં જઈને અર્જુને તાકી તાણીને બાણો
છોડવા માંડ્યાં અને પોતાની સન્મુખ યુદ્ધ કરવા
સજ્જ થઈને ભમેલા શત્રુઓનાં ધનુષ્યોને, બાણોને,
ભાથાઓને, ધનુષ્યની દોરીઓને, હાથોને, ભુજાઓને,

હાથમાં રહેલાં શસ્ત્રોને, છત્રોને, ધન્યોને, ઘોડા-
ઓને, રથોની ઈસોને, વસ્ત્રોને, માળાઓને, અલ-
કારોને, ઢાલોને, કવચોને તથા સુંદર અને પ્રિય
સર્વ મસ્તકોને તે કાપવા લાગ્યો.^૮ સારી રીતે
તૈયાર કરેલા અને ચલ કરનારા વીર પુરોહીની
સવારીવાળા રથો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓ પણ
અર્જુને છોડેલાં સેંકડો બાણોથી છિન્નભિન્ન થઈ
જવા લાગ્યા અને તેમની સાથે પેલા વીર પુરુષો
પણ ટપોટપ પડવા લાગ્યા.^૯ ત્યાં અર્જુનનાં
જલ્દલ, અર્ધઅંદ્ર તથા કુરપ્રજ્વલિતાં બાણોથી કપાઈ
ગયેલાં ચોક્કાઓનાં મસ્તકો, અવિચ્છિન્ન રીતે
રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યાં. તે મસ્તકો કમળ,
સૂર્ય તથા પૂર્ણચંદ્ર સમાન કાંતિવાળાં હતાં અને
સુકુટો, માળાઓ તથા અલંકારોથી ઉજ્જવળ
હતાં.^{૧૦} તે પછી ઈંદ્રના ઔરાવત હાથી સરખા
મોટા મોટા હાથીઓ પર બેસીને કલિંગ, વંગ,
અંગ અને નિષાદયોદ્ધાઓ શત્રુઓના ગર્વનો નાશ
કરનારા અને અતિ ઉચ્ચ એવા અર્જુનનો નાશ
કરવાની ઇચ્છાથી દોડી આવ્યા.^{૧૧} પરંતુ અર્જુને
તે હાથીઓનાં કવચો, ચામડાં, સૂંઢો, મહાવતો
ધન્યો, પતાકાઓ અને યોદ્ધાઓ સુદ્ધાને કાપી
નાખ્યા, તેથી તેઓ વજ્રપ્રહારથી તૂટી પડેલાં
પર્વતોનાં શિખરોની પેઠે પડવા માંડ્યા.^{૧૨} આ
પ્રમાણે જ્યારે તે સર્વ સેનિકામાં ભંગાણ પડ્યું,
ત્યારે વાયુ જેમ ઉદય પામેલા સૂર્યને મોટાં મેઘ-
મંડળોથી છાઈ દે, તેમ અર્જુન બાલસૂર્ય સમાન
વર્ણવાળાં બાણો વડે ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામાને છાઈ
દેવા લાગ્યો.^{૧૩} પણ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ
અર્જુનનાં બાણોને અટકાવી દીધાં અને તીક્ષ્ણ
બાણો વડે અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણને ઢાંકી દીધા.
વળી વર્ષાકાળમાં મેઘ આકાશમાં ઉચ્ચ ઉદય પામેલા
ચંદ્રસૂર્યને ઢાંકી દઈ જવી ગર્જના કરે છે, તેવી
તેણે ગર્જના કરી મૂકી.^{૧૪} અશ્વત્થામાનાં એ

શસ્ત્રોએ જ્યારે અનુનને પીડી નાખ્યો, ત્યારે તેણે એકાએક બાણોમય અંધકાર કરી નાખ્યો અને તે અશ્વત્થામાને તથા તમારા સર્વ યોદ્ધાઓને સુંદર પૂંખવાળાં બાણો મારી મારીને સમીપમાં જઈને વીંધવા માંડ્યા.^{૧૬} અનુન ક્યારે બાણ લેતો હતો, ક્યારે ધનુષ્યમાં સાંધતો હતો અને ક્યારે શત્રુઓ સામે ફેંકતો હતો, તે કંઈ પણ તે વેળા દેખાતું ન હતું; પરંતુ તેનાં બાણોથી મરણ પામીને પરસ્પર અથડાતાં શરીરોવાળા રથીઓ, હાથીસવારો, ઘોડેસવારો તથા પદાતિઓને સર્વ કંઈ જોઈ રહ્યા હતા.^{૧૭} તેવામાં હસ્તકુશળ અશ્વત્થામાએ ધનુષ્યમાં ઉત્તમ જાતિનાં દશ નારાય-બાણોનું સંધાન કર્યું. જણે એક જ બાણ છોડ્યું હોય તેમ તેમણે ત્વરા કરી તે અનુનને પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. વળી તેમણે બીજાં પાંચ બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને પણ વીંધી નાખ્યા.^{૧૮} આમ તે બાણોનો પ્રહાર થયો, એટલે ઇંદ્ર અને કુબેર જવા તે શ્રીકૃષ્ણ અને અનુનનાં શરીરોમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું, ત્યારે રણમાં જોભેલા બીજા યોદ્ધાઓ તો સંપૂર્ણ વિઘ્નાવાળા અશ્વત્થામાના તે પ્રહારથી તે બંનેને મરણ પામેલા જ માનવા લાગ્યા.^{૧૯} પછી દશાહનાથ શ્રીકૃષ્ણે અનુનને કહ્યું : ‘હે અનુન ! તું આમ પ્રમાદ કેમ કરે છે ! આ યોદ્ધાને હવે મારી નાખ. ઉપચાર કર્યા વિનાનો વ્યાધિ જન્મ દોષકારક અને કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે, તેમ જ તું આની ઉપેક્ષા કરીશ, તો આ શત્રુ પણ દોષકારક અને કષ્ટસાધ્ય થઈ પડશે.’^{૨૦} શ્રીકૃષ્ણે અનુનને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ‘બહુ સારું’ તેમ કહીને તે બરાબર ટટાર થયો અને ચત્તપૂર્વક બાણો ફેંકીને અશ્વત્થામાને ઘાયલ કરવા લાગ્યો. હવે દ્વાપાયમાન થયેલો અનુન અશ્વત્થામાની ચંદનથી ચર્ચેલી તેમની સુંદર ભુજાઓને, વક્ષસ્થળને, મસ્તકને તથા તેમની

અનુપમ સાયળોને ગાંડીવ ધનુષ્યમાંથી છોડેલાં બાણો વડે ભેદવા લાગ્યો. વળી ઘેટાના કાન જવા અગ્રભાગવાળાં બાણો મૂકીને તેણે તેમના ઘોડાઓની લગામોને કાપી નાખી તથા ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. આમ છૂટા થયેલા અને ગભરાયેલા તે ઘોડાઓ અશ્વત્થામાને રણમાંથી ઘણે દૂર લઈ ગયા. આંગિરસ ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અશ્વત્થામા વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓથી દૂર ખેંચાઈ ગયા અને અનુનનાં બાણોથી દબ ધવાઈ ગયા. તે અનુન સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પુનઃ પાછા ફર્યા જ નહિ; મરણ કે તે બુદ્ધિમાન હતા અને વિચાર કરતાં તેમણે બહુ લીધું હતું કે, યાદવ-વીર શ્રીકૃષ્ણનો તથા અનુનનો જ અવશ્ય વિજય થવાનો છે.^{૨૧-૨૩} પછી હે રાજા ! અશ્વત્થામાએ આગળ જઈને ઘોડાઓને જોભા રાખ્યા અને શાંત કર્યા, પછી પોતે રથો, ઘોડાઓ અને યોદ્ધાઓથી ભરપૂર એવા કર્ણના સૈન્યમાં દાખલ થઈ ગયા.^{૨૪} મંત્રો, ઔષધિ તથા ક્રિયાઓના ઉપાયો જન્મ શરીર-માંથી વ્યાધિને દૂર કરે છે, તેમ પોતાની સામે શત્રુતા કરનાર તે અશ્વત્થામાને ઘોડાઓ દૂર ખેંચી ગયા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને અનુન વાયુથી ફરકતી પતાકાઓવાળા અને પાણીના ઝોપની પેઠે ગર્જના કરતા રથમાં બેસીને સંશત્ક યોદ્ધાઓ સામે જ પ્રયાણ કરી ગયા.^{૨૫, ૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં ‘અશ્વત્થામાનો પ્રશસ્તિ’ નામનો અધ્યાય ૧૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮ મો

દંડધાર અને દંડનો વધ

॥ સજય જવાબ ॥

अयोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः ।
रथनागाश्चपत्तीनां दंडधारेण वध्यताम् ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : તેવામાં ઉત્તર દિશા તરફ લડી રહેલી પાંડવોની સેનામાં મોટી કિઠિયારી-

આ સંભળાવા લાગી; કારણ કે ત્યાં રાજ દંડધાર રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા પાળાઓનો ધણ વાળી રહ્યો હતો.^૧ એટલે કેશને રથને પાછો વાળ્યો અને ગરુડ તથા વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓને હાંકતાં હાંકતાં અર્જુનને કહ્યું :^૨ 'હે પાર્થ ! મગધરાજ દંડધાર અત્યંત પરાક્રમી છે. શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખનારા હાથી પર તે બેઠો છે. શિક્ષા તથા બળમાં એ ભગદત્ત કરતાં ઊતરે તેવો નથી.^૩ માટે એને પ્રથમ મારી નાખ અને પછી તું સંશયોદ્ધાને માર.' આ વાક્ય પૂરું થતાં જ તેમણે અર્જુનને દંડધારની પાસે પહોંચાડી દીધો.^૪ સૂર્ય આદિ ગ્રહસમૂહોમાં જન્મ કેતુગ્રહ અસદ્ય ગણાય છે, તેમ તે વેળા તે મગધ-રાજ હસ્તિયુદ્ધમાં નિરંતર અસદ્ય ગણાતો હતો. ઉત્પાતકાળે ઉદય પામેલો દારણ્ય ધૂમકેતુ જન્મ પૃથ્વીનો નાશ કરે છે, તેમ તે ત્યારે શત્રુઓની સેનાનો નાશ કરી રહ્યો હતો. તે વેળા તે રાજ સારી રીતે શણગારેલા ગજસુર દેવ સમાન બળવાન, મહાભય સમાન ગાજી રહેલા અને શત્રુઓનું મર્દન કરનાર હાથી પર સવાર થયો હતો અને બાણો મૂકી મૂકીને હજારો રથીઓ, ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા પદાતિઓને સંહારી રહ્યો હતો. ત્યારે તેના મહાન હાથી પણ કાળચક્રની પેઠે ધૂમતો હતો અને રથો પર પોતાના પગો મૂકીને ઘોડાઓ, સારથિઓ તથા યોદ્ધાઓને ભાંગી નાખતો હતો. વળી તે કેટલાંચેક હાથીઓને પગ વડે છૂંદી નાખી સુંઢ વડે મચડી નાખતો હતો.^{૫-૭} રાજ દંડધાર લોખંડી કવચોરૂપ આભૂષણોવાળા કેટલાંચેક યોદ્ધાઓને, ઘોડાઓને તથા પદાતિઓને પણ તે બળવાન હાથી દ્વારા નલ નામના ધાસની પેઠે કંડકડાટ પટ્ટી પડાવીને ખૂંદાવી નાખતો હતો.^૮ તે વખતે રણપ્રદેશ ધનુષ્યની પલ્લોના શબ્દોથી તથા રથનેમિઓના ગડગડાટથી ગાજી રહ્યો

હતો, ત્યાં મૃદંગ, ભેરી તથા મોટા મોટા શંખોના નાદો થઈ રહ્યા હતા. વળી તે પ્રદેશ હજારો રથો, હજારો અશ્વો અને હજારો હાથીઓથી ભરાઈ રહ્યો હતો. ત્યાં પોતાના મહાન રથને દોડાવતો અર્જુન તે હાથી સામે ચઢી આવ્યો.^૯ ત્યારે રાજ દંડધારે અર્જુનને બાર બાણોનો પ્રહાર કર્યો, શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તમ ભતિનાં સોળ બાણોનો માર માર્યો અને તેના ઘોડાઓને ત્રણ ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કરી ગજના કરી તથા વારં-વાર હસવા માંડ્યું.^{૧૦} એટલે અર્જુનને એ રાજના ધનુષ્યને બાણ અને દોરી સહિત કાપી નાખ્યું. વળી ભદ્ર ભતિનાં કેટલાંચેક બાણો મારી તેણે સુશોભિત એવા તેના ધ્વજને, મહાવતને તથા પાદરક્ષકોને પણ કાપી નાખ્યા. આથી પર્વત-પ્રદેશનો તે દંડધારરાજ કાપી જાડ્યો.^{૧૧} તેણે મનમાં ઇચ્છા કરી કે, 'આ વાયુ સમાન વેગવાળા મદમત હાથી વડે હું અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત બળભળાવી દઉં.' આવો વિચાર કરી તેણે કેટલાંચેક તોમરો ફેંકી તે બંનેને પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૧૨} તે બેઈ અર્જુનને તેના પર છૂરપ્ર ભતિનાં ત્રણ બાણો ફેંક્યાં અને તે વડે હાથીની સુંઢ સરખા પુદ્ર તેના બે બાહુઓને તથા પૂર્ણ-ચંદ્ર સમાન તે રાજના મસ્તકને કાપી નાખ્યું તથા વધારામાં તેણે સો બાણોથી તેના હાથીને પણ વીંધી નાખ્યો.^{૧૩} આમ સુવર્ણના કવચને ધારણ કરનાર તે હાથીના શરીરમાં સુવર્ણથી સુશોભિત એવાં અર્જુનનાં બાણો ખૂંચી ગયાં, તેથી રાત્રિના સમયમાં સળગી જોડેલા દાવાનળથી બળી રહેલી ઔષધિઓ તથા વૃક્ષોવાળા કાઈ પર્વતની જન્મ તે હાથી શોભવા લાગ્યો.^{૧૪} વળી તે હાથી વેદનાથી વિહ્વળ થઈ ગયો અને મેઘની ગજનાઓ સમાન ચીસો પાડવા લાગ્યો. તે આમતેમ લયડિયાં તથા ઠેસો ખાવા લાગ્યો

અને ગોળાકારે ભમતો પોતાના નિયંત્રતા સાથે પૃથ્વી પર પડ્યો. તે હાથી એટલો બધો ધાયલ થઈ ગયો હતો કે, તે વજ્રથી વિદારી નાખેલો ઠાઈ પર્વત હોય તેમ દેખાતો હતો.^{૧૫} આ પ્રમાણે પોતાનો ભાઈ દંડધાર માર્યો ગયો, એટલે રાજ દંડ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી હાથી પર બેસીને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો.^{૧૬} તે હાથી હિમ સમાન ઉજ્જવળ હતો અને સુવર્ણની માળાને ધારણ કરનારા કૈલાસ પર્વત સરખો હતો. દંડરાજ આવતાં વેંત જ સુવર્ણનાં ફિરણો સરખાં ઝળહળતાં ત્રણ તીક્ષ્ણ તોમરોનો જનાઈનને પ્રહાર કર્યો તથા બીજાં પાંચ તોમરોથી અર્જુનને મારીને મોટા શબ્દથી ગજના કરી મૂકી. પણ એવામાં તો અર્જુનને તેના બન્ને બાહુઓને કયાકય કાપી નાખ્યા. પર્વતના શિખર પરથી જમ સુંદર સર્પો પડે, તેમ તોમરધારી તથા સુંદર બાહુબંધારી તે બન્ને અંદનચર્ચિત બાહુઓ છૂરપ્રમાણેથી કપાઈ ને એછીસાથે હાથી પરથી પડ્યા અને અતીવ શોભવા લાગ્યા.^{૧૭, ૧૮} તે જ પ્રમાણે ફરી પણ અર્જુનને અર્ધ અંદ્રાકાર બાણ મારી દંડરાજનું મસ્તક પણ કાપી નાખ્યું, એટલે તે મસ્તક પણ લોહી-લુહાણ થયેલા તે હાથી પરથી નીચે ગળડી પડ્યું અને પડતાં પડતાં તે અસ્તાચળ પર્વત પરથી પશ્ચિમ દિશામાં ઊતરી પડતા સૂર્ય સરખું શોભવા લાગ્યું.^{૧૯} તે પછી અતિશય શુભ્ર દેખાતા તેના હાથીને પણ સૂર્યનાં ફિરણો સમાન ઉજ્જવળ એવાં ઉત્તમ ભતિનાં બાણો મારી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. તેથી વજ્રથી તૂટી પડેલા હિમાલયના શિખરની પેઠે પૃથ્વીને ઘણુંચણાવી દેતો તે હાથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો.^{૨૦} હવે તેમના સરખા જ બીજા ઠેટલાએક હાથીસવારો પણ અર્જુનને જીતવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યા,

પરંતુ અર્જુનને તે સર્વ હાથીસવારોની પણ પ્રથમના બે હાથીસવારો સરખી દશા કરી નાખી. આથી શત્રુઓના તે મહાન સૈન્યમાં મોટું ભંગાણુ પડી ગયું.^{૨૧} સંખ્યાબંધ હાથીઓ, રથો, ઘોડાઓ તથા પાળાઓ પરસ્પર પ્રહાર કરતા રહી રણમાં પડવા લાગ્યા; આમ તેઓ પરસ્પર અથડાઈને ભેળાઈ જવા મંડ્યા અને અનેક ભતના બકવાદો કરતા કરતા અંદર અંદર માર્યો જઈ લડવા લાગ્યા.^{૨૨} પછી જમ દેવગણો ઇંદ્રને વીંટાઈ વળે, તેમ પોતાના સૈનિકો અર્જુનને વીંટાઈ વળ્યા. તેઓ બધા કહેવા લાગ્યા કે, 'હે વીર! પ્રજાઓ જમ મરણથી ડરે છે, તેમ અમે તે દંડધારથી ડરતા હતા. આપણા તે શત્રુને તમે મારી નાખ્યો તે બહુ સારું કયું'.^{૨૩} હે શત્રુસૂદન! અમે બળવાન શત્રુઓથી પીડાઈ રહ્યા હતા. તમે અમને જો આમ બચાવી ન લીધા હોત, તો તેમના નાશથી આપણને આ વેળા જોવો આનંદ થયો છે, તેવો જ અમારા નાશથી તે શત્રુઓને આનંદ થાત.^{૨૪} પોતાના સુદૃઢોએ કહેલી એ વાણી સાંભળીને અર્જુનનું મન પ્રસન્ન થયું. પછી પોતાના તે સર્વ સુદૃઢગણોની યથા-યોગ્ય પૂજા કરીને અર્જુન પુનઃ સંશપ્તકોનો નાશ કરવા માટે આદ્યો ગયો.^{૨૫}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું પર્વમાં 'દંડધાર અને દંડનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯ મો

રણભૂમિનું વર્ણન

॥ મગ્ધ ઉવાચ ॥

પ્રત્યાગત્ય પુનર્જિષ્ણુર્જેમે સંગ્રસ્તકાન્ બહુન ।

વક્રાતિવક્રગમનાદંગારકં ઇવ વ્રદઃ ॥ ૧ ॥

સંગ્રય બોલ્યોઃ આમ પાછો ફરીને અર્જુન અનેક સંશપ્તક યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો. માનો વદ તથા અતિવદ ગતિ કરીને મંગળ નામ-

નો ગ્રહ જગતનો નાશ કરવા લાગ્યો.^૧ હે રાજન! અર્જુનનાં બાણોથી ધવાઈ ગયેલા મનુષ્યો, ઘોડાઓ, રથો તથા હાથીઓ એકદમ ચલાયમાન થઈ જવા લાગ્યા, આનુબાનુ ભમવા લાગ્યા, નાશ પામવા લાગ્યા, પડવા લાગ્યા અને મ્હાન થઈ જવા લાગ્યા.^૨ વળી અર્જુન એ સંત્રામમાં યુદ્ધ કરી રહેલા શત્રુવીરોના રથોમાં જોડેલા શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓને, સારથિઓને, ધન્યોને, ધનુષ્યોને, બાણોને, હાથોને, હાથોમાં રહેલાં શસ્ત્રોને, ખાડુઓને તથા ભદ્રભૂતિનાં બાણો, કુરુભૂતિનાં બાણો, અર્ધચંદ્ર બાણો અને વસ્ત્રકંત બાણો મૂકવા લાગ્યો અને મસ્તકને કચાકચ કાપવા મંડ્યો.^{૩,૪} તે પછી એક ગાયને માટે લડી રહેલા આખલા સામે જમ બીજ આખલાઓ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તૂટી પડે, તેમ સેઠડો અને હજારો રણ યોદ્ધાઓ અર્જુનના પર તૂટી પડ્યા.^૫ એ વેળા તે યોદ્ધાઓનું તથા અર્જુનનું, ત્રૈલોક્યવિજય સમયે દૈત્યોનું તથા ઇંદ્રનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ રૂનાં ખડાં કરી નાખનારું તુમુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેમાં ઉચ્ચાધના પુત્રે સર્પોના સરખાં તણુ ઝેરી બાણો વડે અર્જુનને વીંધી નાખ્યો, એટલે તુરંત અર્જુનને તેના મસ્તકને ધડથી જુદું પાડ્યું.^{૬,૭} પછી વર્ષાકાળમાં વાયુથી ઊછળી રહેલા મેઘો જમ હિમાચલ પર વૃદ્ધિ કરી મૂકે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા તે યોદ્ધાઓ જાતજાતનાં શસ્ત્રો વડે સર્વ તરફથી અર્જુન પર વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા;^૮ પરંતુ અર્જુન શત્રુઓનાં તે શસ્ત્રોને અસ્ત્રો વડે અટકાવી દેવા લાગ્યા અને બરાબર તાણીને મારેલાં બાણો વડે ઘણા શત્રુઓને સંહારવા લાગ્યો.^૯ તેણે ઘણા રથોના ત્રિવેણુઓને કાપી નાખ્યા, ઘણા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા, ઘણા પૃથ્વક્ષો તથા સારથિઓને હણી નાખ્યા અને ઘણા યોદ્ધાઓને ભાયા, રથધ્વજ તથા ચક્ર વિનાના કરી નાખ્યા.^{૧૦}

વળી અર્જુનને કેટલાએક રથોને કપાયેલી દોરીઓવાળા, કપાયેલાં જોતરોવાળા, કપાયેલી ધરીઓવાળા, કપાયેલા કોંટડાઓવાળા તથા છિન્નભિન્ન થયેલા આચ્છાદનવાળા કરી મૂક્યા.^{૧૧} તે રણમાં છિન્નભિન્ન થયેલા અનેક કિંમતી રથો અગ્નિ, વાયુ તથા જળથી નષ્ટ થયેલાં ધનવાનોનાં ગૃહોની પેઠે જણાતા હતા. ત્યાં વજ્ર તથા અશનિ સમાન સખત પ્રહારવાળાં અર્જુનનાં બાણો વડે ઘણા હાથીઓનાં મર્મસ્થાનો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને પર્વતનાં શિખરો પર ચણેલાં ગૃહો જમ વજ્રપાત તથા અગ્નિથી ઠઠડી પડે, તેમ તેઓ રણભૂમિ પર તૂટી પડવા લાગ્યા.^{૧૨,૧૩} અર્જુનનાં બાણોથી ધ્રાવણ થયેલા ઘણા ઘોડાઓ પોતાના સવારો સાથે રણમાં ઢળી પડવા લાગ્યા. તેમની જીમ તથા તેમનાં આંતરડાં બહાર નીકળી પડ્યાં અને લોહીલુહાણ થવાથી તેઓ એટલા બધા ક્ષીણ થઈ ગયા હતા કે, તેઓ અતિ ભયંકર જણાતા હતા. વળી હે રાજા! અર્જુનનાં નારાય બાણોથી પરાવાઈ ગયેલા ઘણા યોદ્ધાઓ, ઘોડાઓ તથા હાથીઓ ચક્રર ખાઈ ખાઈને રણક્ષેત્રમાં ભમવા લાગ્યા, ઠોકરો ખાવા લાગ્યા, ટપોટપ પડવા લાગ્યા, મોટી મોટી ખૂમો પાડવા લાગ્યા અને તદ્દન મ્હાન થવા લાગ્યા.^{૧૪,૧૫} ત્યાં મહેંદ્ર જમ દાનવોનો સંહાર કરે, તેમ અર્જુન પણ વજ્ર, અશનિ તથા સરાણુ પર ધસેલાં ઝેર સરખાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણો વડે શત્રુઓને સંહારવા લાગ્યો. એ મહારણુમાં મહાકિંમતી અલંકારો, તરેહતરેહનાં વસ્ત્રો અને ભાતભાતનાં આયુધોને ધારણુ કરનારા ઘણા વીરપુરુષોને અર્જુનને રથ અને ધન્યો સહિત મારી નાખ્યા હતા.^{૧૬,૧૭} વળી પુણ્યકર્મોને કરનારા તથા ઉત્તમ કુળમાં જન્મીને જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ઘણા યોદ્ધાઓ રણમાં પરાજય પામીને પૃથ્વી પર પડી પોતાનાં ઉત્કૃષ્ટ કર્મોથી સ્વર્ગ-

લોકમાં પહોંચી ગયા હતા.^{૧૮} એ સમયે તમારા પક્ષના અનેક દેશના મુખ્ય રાજાઓ પોતાની દુકડીઓને સાથે રાખીને રથીઝેઝ અર્જુન સામે ક્રોધપૂર્વક ધસી આવ્યા. તેઓ રથો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓ પર બેસી બેસીને અને ઢટલાએક તો પગપાળા થઈને અર્જુનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઢોડી આવ્યા, તેમજ જાતજાતનાં આયુધો-ને એકઠમ ફેંકવા લાગ્યા; પરંતુ તે યોદ્ધાઓરૂપ મહામેધોએ છોડી મૂકેલી આયુધોની મહાવૃદ્ધિને અર્જુનરૂપી મહાપ્રચંડ વાણી તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢી મૂઢીને તલ્લાળ નાશ કરી નાખવા લાગ્યો.^{૧૯-૨૧} ઘોડાઓ, પાળાઓ, હાથીઓ, રથો તથા મહા-શસ્ત્રોના સમૂહરૂપ એ મોટા સરોવરને તે શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રોરૂપ પુલથી એકાએક તરી જવા ઇચ્છવા લાગ્યો.^{૨૨} ત્યારે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ તેને કહેવા લાગ્યા : 'હે નિર્દોષ અર્જુન ! તું આવી રીતે રમત શું રમી રહ્યો છે ? આ સંશયક યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખી તું કણુંનો નાશ કરવા માટે ઉતાવળ કર.' ^{૨૩} એટલે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : 'ભલે.' પછી ઇંદ્ર જમ દેવોનો સંહાર કરે, તેમ અર્જુન બળપૂર્વક શસ્ત્રો ફેંધીને બાકી રહેલા સંશયકોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. એ મહા-રણમાં અર્જુન બાણ ડ્યારે લેતો હતો અને ડ્યારે સાંધતો હતો, તે ઠાઈ જેઈ શકતું ન હતું. વળી બરાબર સાવધાન થઈને ઝેનારાઓને પણ તે બાણોને ડ્યારે છોડે છે, એ પણ બરાબર દેખાતું ન હતું.^{૨૪, ૨૫} હે ભારત ! હંસપક્ષીઓ જમ ઠાઈએક તળાવમાં પ્રવેશ કરે, તેમ હંસોના સરખાં ગૌરવર્ણાં અર્જુનનાં તે બાણો સૈન્યસરોવરમાં પ્રવેશ કર્યે જતાં હતાં, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પણ અર્જુનના તે કર્મને આશ્ચર્યજનક માનવા લાગ્યા.^{૨૬} આ રીતે જ્યારે મનુષ્યોનો સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે ગોવિંદ સંત્રામભૂમિ તરફ દૃષ્ટિ કરીને

અર્જુન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ^{૨૭} 'ઓ પાથ ! કેવળ એક દુર્યોધનને માટે જ ભારતભૂમિના આ સર્વ રાજાઓનો મહારોદ્ર સંહાર થઈ રહ્યો છે.^{૨૮} હે ભારત ! તું એ તો ખરે ! મોટા મોટા ધનુર્ધર યોદ્ધાઓનાં સુવર્ણની પીઠવાળાં ધનુષ્યો, અલંકારે તથા ભાથાઓ કેવા છિન્નભિન્ન થઈ વીખરાઈ પડ્યા છે ! સુવર્ણમય પૂંખવાળાં તથા નમેલા પર્વવાળાં બાણો, કાંચળી વિનાના સર્પો સરખાં તેલ પાયેલાં નારાઓ, સુવર્ણથી શોભતાં ભાતભાતનાં તોમરો અને સુવર્ણજડિત પ્રહભાગવાળી ઢાલો એ બધાં ભાંગ્યાંતૂટ્યાં વેરાઈ પડ્યાં છે. વળી સુવર્ણવિકૃત ભાલાઓ, સુવર્ણભૂષિત શક્તિઓ, સુવર્ણના પક્ષા બાંધેલી મોટી ગદાઓ, સોનેરી મૂઠોવાળી બેચારી તલવારો, સુવર્ણભૂષિત પદ્ધિશો તથા સુવર્ણના અજ્ઞાત દાંડાવાળી ફરસીઓ રણભૂમિ પર આડી-અવળી પડી છે, તે તું જો. વળી જો આ તરફ પરિધો, ભિંદિપાલો, ભુશુંડીઓ, કુણુપો, લોખંડી ભાલાઓ તથા વજનદાર મુસલો પણ જ્યાંત્યાં પડ્યાં છે. વળી જો મરણ પામીને પડેલા આ વિજયલાલસુ બળવાન યોદ્ધાઓ ગતસત્ત્વ થઈ પડ્યા છે, છતાં હાયમાં શસ્ત્રો લઈને પડેલા ઢોવાથી તે જાણે જીવતા હોય તેવા દેખાય છે.^{૨૯-૩૫} હે શત્રુસંહારક અર્જુન ! જો આ હજારો યોદ્ધાઓનાં ગામો ગદા-ઓથી છૂંદાઈ ગયાં છે, તેમનાં મસ્તકો મુસલોથી ભાંગી ગયાં છે અને તેઓ હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા રથોની નીચે કચડાઈ ગયા છે.^{૩૬} મનુષ્યો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓનાં શરીરો પણ બાણો, શક્તિઓ, ઋષ્ટિઓ, તોમરો, તલવારો, પદ્ધિશો, ભાલાઓ અને નખરોથી ધણુભાગે છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે. તેઓ લોહીના ધોધોથી લગભગ ભીંજાઈ ગયાં છે. અરે ! ગતપ્રાણ થયેલા તે યોદ્ધાઓથી આ રણભૂમિએ કેવી ઢંઢાઈ ગઈ છે, તે તું જો. હે ભરતવંશી અર્જુન ! ચંદનથી ચર્ચાયેલા આ

બાહુઓથી આ રણભૂમિ શોભી રહી છે. ^{૩૭-૩૯} જો, તે બાહુઓ, બાનુબંધો, સુંદર અલંકારો, હાથે બાંધવાનાં મોજાંઓ અને કૃયરોને ધારણ કરનારા છે. મોજાંઓને ધારણ કરનારાં પોંચાંઓથી, છિન્ન-ભિન્ન થયેલા અલંકારોથી, યોદ્ધાઓની હાથીઓની સૂંઠો સરખી કપાયેલી સાથજોથી અને સુંદર મુકુટો પહેરેલાં કુંડળોવાળાં મસ્તકોથી આ રણક્ષેત્ર દેવું શોભાયમાન દેખાય છે, તે તું જો. જો, બહુધા ભાંગીતૂટી પડેલા આ રથો! તેમને સુવર્ણની સુંદર ધૂધરીઓ બાંધેલી છે અને તેમાં લોહીથી તરબોળ થયેલા ઘોડાઓ ભેડેલા છે. વળી અનુકર્યો, ઉપાસંગો, પતાકાઓ, ધ્વજો તથા યોદ્ધાઓના શ્વેતવર્ણના મોટા મોટા શંખો જ્યાંત્યાં વીખરાઈ પડ્યા છે, તે તું જો. જો, આ તરફ નજર કર. મોટા પર્વતો સરખા દેખાતા આ હાથીઓ અહીં સૂઈ રહ્યા છે અને તેમની જીભો બહાર નીકળી પડી છે. વળી ભાતભાતની ધ્વજપતાકાઓ, મરણ પામેલા હાથીસવારો, હાથીઓની ઝૂલો, ઢગલો થઈ પડેલા અનેક કામળાઓ, ફાટી-તૂટી ગયેલી તરેહતરેહની રંગબેરંગી હાથીની ઝૂલો, હાથીઓના પછડાટથી ભાંગીને છુટ્ટો થઈ ગયેલી ધંટડીઓ તથા વૈકૃથં મણિના ઢાંડાવાળા આ અકુશો રણભૂમિ પર પડ્યા છે, તે તું જો. તું આ તરફ પણ દષ્ટિ કર. ઘોડાઓની ધૂંસરીઓ, રત્નઝડિત છાતીએ બાંધવાના પદ્મો, ઘોડે-સવારોને હાથમાં રાખવાની ધ્વજોના અગ્રભાગમાં રહેનારાં જરીભરેલાં વસ્ત્રો, રંગબેરંગી મણિઓના જડતરકામથી અદ્ભુત દેખાતાં તથા જરીના ભરત-કામથી સુશોભિત એવાં રંકમૃગનાં ચામડાંનાં બનાવેલાં ઘોડાઓ પરનાં પાથરણાં પણ જ્યાંત્યાં પડ્યાં છે. જો, રાજાઓના મુકુટો, ભતભતની સુવર્ણની માળાઓ, ભાંગીતૂટી ગયેલાં છત્રો અને ચામરો પણ આડાંઅવળાં રડવડે છે. આખી રણ-

ભૂમિ ચંદ્ર તથા નક્ષત્રો સમાન કાંતિવાળાં, સુંદર કુંડળોને ધારણ કરનારાં, બરાબર કંતારવેલી દાઢી-મૂછોવાળાં અને પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન જણાતાં મુખોથી છવાઈ ગઈ છે; તેથી રાત્રે તથા દિવસે ખીલનારાં કમળોથી પ્રકુલ થયેલું કાંઈએક સરેવર હોય તેમ તે શોભે છે. વળી ચંદ્રવિકાસી અને સૂર્યવિકાસી કમળો સમાન કાંતિવાળાં રાજાઓનાં મુખો પણ જ્યાંત્યાં રડવડે છે જો, આ સમયે રણભૂમિ શરદઋતુમાં નક્ષત્રમાળાઓવાળી આકાશની શોભાતું અનુકરણ કરે છે. વળી જો, ઉદય પામેલા તારાગણોથી વિચિત્ર જણાતું અને નિર્મળ ચંદ્રની પ્રભાથી ઉજ્જ્વળ થયેલું બણે આકાશ હોય તેમ આ રણભૂમિ દેખાય છે. હે અર્જુન! આ મહારણમાં તેં જે કર્મ કરી દેખાડ્યું છે, તે તને યોગ્ય છે અથવા સ્વર્ગમાં રહેલા દેવરાજ ઇંદ્રને જ યોગ્ય છે.' એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને યુક્ત-ભૂમિતું દરથ દેખાડતા દેખાડતા જતા હતા, તેવામાં દુર્યોધનના સૈન્યમાં મહાન શપ્થ સંભળાયા. શંખ તથા કુંડુભિઓનો ઘોષ, ભેરી અને પણવોનો નાદ; રથો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓની ગર્જનાઓ અને ભતભતનાં શસ્ત્રોના દારણ અવાજો કાને અથડાવા લાગ્યા; એટલે શ્રીકૃષ્ણ વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓને ઢોડાવીને તે સૈન્યમાં દાખલ થયા અને જઈને એથું તો પાંડયરાજ તમારા સૈન્યને પીડી રહ્યો હતો. તે જઈને શ્રીકૃષ્ણ તો વિરમય જ પામી ગયા; કારણ કે ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ એવો તે પાંડયરાજ અનેક ભતનાં બાણો મૂકીને કાળની ઘેઠે શત્રુઓનાં ટાળાંઓનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો તે રાજા તીક્ષ્ણ ભતિનાં બાણો મારીને હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યોનાં શરીરોને કાપી નાખી પ્રાણરુદિત કરી નાખી પાડી નાખતો હતો. આમ ઇંદ્ર જેમ અસુરોનો નાશ કરે, તેમ શત્રુવીરોનાં અસ્ત્રો તથા ભતભતનાં શસ્ત્રોને

ખાણું વડે ઠાપી નાખીને પાંડ્યરાજ શત્રુઓનો નાશ કરી રહ્યો હતો. ૪૦-૫૮

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'સંકલયુક્ત'
નામનો અધ્યાય ૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦ મો

પાંડયરાજનું પતન

॥ પૃથરાટ્ટ ઉવાચ ॥

પ્રોક્તસ્ત્વયા પૂર્વમેવ પ્રવીરો લોકવિશ્રુતઃ ।

ન ત્વસ્ય કર્મસંગ્રામે ત્વયા સંજય કીર્તિતમ્ ॥ ૧ ॥

પૃથરાટ્ટ બોલ્યો : હે સંજય ! પાંડ્યરાજ એક લોકપ્રખ્યાત વીર પુરુષ છે; એમ તે પ્રથમ જ કહ્યું. પણ સંગ્રામમાં તેણે જે પરાક્રમ કર્યું હતું, તે મારી પાસે તે કહ્યું નહિ. ૧ માટે હવે તે વીર પુરુષના પરાક્રમને, યુદ્ધશિક્ષાને, પ્રભાવને, વીર્યને, પ્રમાણને તથા ગર્વને તું વિસ્તારપૂર્વક મને કહે. ૨

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કર્ણ, અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ આદિ જે મહારાથીઓને તમે સર્વશ્રેષ્ઠ તથા ધનુર્વિદ્યામાં પરિપૂર્ણ થયેલા માનો છો, તે જ સર્વ મહારાથીઓ પર પાંડ્યરાજ પોતાના વીર્યના આશ્રયથી નિત્ય આક્ષેપ કર્યા કરતો હતો. ઠાઈ રાજને તે પોતાની તુલ્ય માનતો નહિ. અરે ! ભીષ્મપિતામહ તથા દ્રોણાચાર્યની જોડે પણ પોતાની તુલના થાય, એ તેનાથી સહન થતું નહિ. વળી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના કરતાં પોતાનામાં ન્યૂનતા છે, એમ તે કદી ઇચ્છતો નહિ. આવો તે રાજવર પાંડ્ય સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો. તે રાજા કૌપાયમાન થયેલા કાળની પેઠે કર્ણના સૈન્યનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ૩-૬ તેણે પોતાના બળથી એ સૈન્યના પર એવો તો મારો ચલાવવા માંડ્યો કે, રથ, ઘોડા અને પાળા વગેરેથી ભરેલું તે સૈન્ય કુભારના ચાકડાની પેઠે ચોતરફ ભમવા લાગ્યું. વાયુ જેમ મેઘમંડળોને વીખેરી હડાડી

નાખે, તેમ એ પાંડ્યરાજ સારી રીતે ફેંકેલાં ખાણું વડે શત્રુયોદ્ધાઓને ઘોડા, સારથિ, ધન તથા રથ વિનાના કરી નાખતો હતો અને હાથી-સવારોનાં આયુધોને ઠાપી નાખતો હતો. ૭-૮ તેણે હાથીઓ તથા તેમના મહાવતોને પતાકા, આયુધ તથા ધન્યો વિનાના કરી નાખ્યા અને ઇંદ્ર જેમ પર્વતોનો નાશ કરે, તેમ તે ઘણા રાજાઓને તેમના પાદરક્ષકો સહિત વિનાશ કરવા લાગ્યો. ૯ ઘણા ઘોડેસવારોના તથા ઘોડાઓના તેણે શક્તિ, માલ તથા ભાયાઓ સહિત ઘણા કાઢી નાખ્યા. પુલિંદ, ખસ, બાહલિક, નિષાદ, આંધ્રક, કુંતલ, દાસિણાત્ય અને સંગ્રામમાં કઠોર એવા શૂરા ભોજયોદ્ધાઓને પાંડ્યરાજ શસ્ત્ર તથા કવચથી હીન કરી નાખ્યા અને તેમને ખાણું વડે પ્રાણ-રહિત પણ કરી નાખ્યા. આ રીતે યુદ્ધમાં નીડર થઈને ખાણું વડે ચતુરંગી સેનાનો સંહાર કરી રહેલા પાંડ્યરાજને જોઈને દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા બેધડક થઈ તેની સામા ધસી ગયા. ૧૦-૧૨ અને નિભંચની પેઠે એ રાજને સંબોધીને યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અશ્વત્થામા મંદ મંદ હસીને તેને મધુરતાપૂર્વક બોલાવવા લાગ્યા : ૧૩ 'કમળની પાંખડી સમાન નેત્રવાળા હે રાજા ! ઉત્તમ કુળમાં જન્મ ધરી તું પ્રસિદ્ધ થયો છે, તારું શરીર વજ્ર સરખું અતિ દઢ છે અને તારાં બળ તથા પુરુષાર્થ આ જગતમાં પ્રખ્યાત છે. ૧૪ તારા મહાન ધનુષ્યની લાંબી પ્રત્યંચાને મુદિપ્રદેશમાં પકડીને જ્યારે તું વિશાળ એવા બન્ને ખાડુઓ વતી ટંકાર કરે છે, ત્યારે તું મહામેઘની પેઠે અત્યંત શોભે છે. ૧૫ તું શત્રુઓ પર મોટા વેગવાળી ખાણ-વૃદ્ધિથી વરસી રહ્યો છે, તે જોઈ આ યુદ્ધમાં મારા સિવાયનો બીજો એક પણ વીર તારી સામે યુદ્ધ કરે તેવો મને દેખાતો નથી. ૧૬ જેમ ઠાઈએક ભયંકર બળવાન સિંહ નિભંચ થઈને મૃગોનાં

ટાળાંઓનો વનમાં સંહાર કરી નાખે છે, તેમ તું
એકલો જ અનેક રથ, હાથી, પદાતિ તથા ઘોડા-
ઓને રણમાં સંહાર કરી રહ્યો છે.^{૧૭} હે રાજા !
વર્ષાઋતુની આખરમાં અતિવૃષ્ટિ કરીને જોગલા
ધાન્યનો નાશ કરી મેઘ ગાજી રહે છે, તેમ તું
રથના મોટા ઘડઘડાટથી શોભી રહ્યો છે.^{૧૮} માટે
મારું કહેવાનું એ છે કે, ભાથામાંથી સર્પ સરખાં
તીક્ષ્ણ બાણોને કાઢી કાઢીને અધકાસુર જમ
શકર સાથે લડ્યો હતો, તેમ તું પણ મારા એક
લાની સાથે જ યુદ્ધ કર.^{૧૯} અશ્વત્થામાએ એ
પ્રમાણે કંઈ, ત્યારે પાંડ્યરાજા તેમને કંઈ. 'બહુ
સારું, પ્રથમ તમે જ મને પ્રહાર કરો.' એટલે
તરત જ અશ્વત્થામાએ પાંડ્યરાજાને પ્રથમ પ્રહાર
કર્યો. ત્યાં તો તુરત જ મલયાચળના આકારની
ધનવાળા અથવા મલયધ્વજ એવા બીજા નામ-
વાળા એ પાંડ્યરાજાએ કાનના આકારના એક
બાણ વડે દ્રોણપુત્રને વીંધી નાખ્યા.^{૨૦} ત્યારે
અશ્વત્થામાએ પણ મર્મને ભેદી નાખે તેવાં અતિ
ઉચ્ચ અને અગ્નિની શિખા સરખાં બાણો મૂકીને
પાંડ્યરાજાને હસતાં હસતાં માર માર્યો. વળી પણ
અશ્વત્થામાએ દશમી* ગતિનો આશ્રય કરીને

* બાણો ફેંકવા માટે જુદી જુદી દશ ગતિઓને
આશ્રય કરવામાં આવે છે તે દશેય ગતિઓને નીચ
કહે દશાંવી છે

અનુલ્લામિસુલી તિર્યંક મદા ગોમુત્રિકા ધ્રુવા ।

સ્થલિતા યમકાકાન્તા કુપ્ટેતીપુગતીવિદુ ॥

ઉન્મુખી, અભિમુખી, તીરછી, મદા, ગોમુત્રિકા,
ધ્રુવા રખલિતા, યમકાકાન્તા, કુપ્ટા અને અતિકુપ્ટા
આ ૬ થ બાણગતિઓ છે, એમ પડિતો કહે છે તેમાં
મરતક હૃદય અને બે પડખાગા પ્રહાર કરવા માટે
અનુક્રમે ઉન્મુખી અભિમુખી તથા તીરછી એ ત્રણ
નાણુગતિઓને આશ્રય કરવામાં આવે છે. ચોથી મદા
ગતિવાળું બાણ લગાર ઉપરથી ચામડીને જ ભેદે છે.
પાંચમી ગોમુત્રિકાવાળું બાણ કવચને તોડી પાડે છે
અને ડામીજમણી બળ નાચુમાં ગમન કરે છે. છઠી
ધ્રુવા ગતિવાળું બાણ નિયમપૂર્વક અવરત લલચને ભેદી

મર્મસ્થાનો તોડી નાખે તેવાં અતિ તીક્ષ્ણ ફળા-
વાળાં કેટલાંએક નારાયણાણો છોડી મૂક્યાં.^{૨૧, ૨૨}
પરંતુ પાંડ્યરાજાએ નવ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને
તેમનાં બાણોને કાપી નાખ્યાં અને બીજાં ચાર
બાણો વડે તેમના ચારેય ઘોડાઓને પ્રહાર કર્યો,
એટલે તેઓ તત્કાળ પ્રાણરહિત થઈ ગયા.^{૨૩} વળી
બીજાં કેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને પાંડ્ય-
રાજાએ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એવા તે અશ્વત્થા-
માનાં બાણો કાપી નાખ્યાં, તેમ જ તેમના ધનુષ્ય-
ની લાંબી દોરીના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૨૪}
પછી શત્રુસંહારક અશ્વત્થામાએ બીજા એક દિવ્ય
ધનુષ્યમાં દોરી ચઢાવી દીધી. પછી માણસોએ
રથમાં બીજા ઘોડાઓ પણ બેડી દીધા હતા. તે
જેઈને તેમણે હજારો બાણો છોડી મૂક્યાં. ત્યાં
જેતજેતામાં તો બ્રાહ્મણ અશ્વત્થામાએ આકાશ
તથા દિશાઓને બાણોથી ભરપૂર કરી દીધી.^{૨૫, ૨૬}
પુરુષથ્રેષ્ઠ પાંડ્યરાજા બાણતો જ હતો કે, મહાત્મા
દ્રોણપુત્ર જ બાણો ફેંકે છે તે બધાં અક્ષય છે;
છતાં તેણે તે કાપવા જ માંડ્યાં હતાં.^{૨૭} ધણે જ
ચત્ત કરીને શત્રુએ અશ્વત્થામાનાં બાણો આખરે
કાપી નાખ્યાં તથા તેમના ચક્રરક્ષકોને પણ તીક્ષ્ણ
બાણો મારીને રણમાં શેળી નાખ્યા.^{૨૮} પોતાના
શત્રુની એ ચાલાકી જેઈને દ્રોણપુત્રે પોતાના ધનુષ્ય-
ને એકદમ ગોળાકારે વાળી દીધું અને મેઘ
જમ જળવૃષ્ટિ કરી મૂકે તેમ તેમણે બાણોની વૃષ્ટિ
કરી મૂકી.^{૨૯} હે રાજા ! એ યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ
એટલાં બધાં બાણો છોડી મૂક્યાં હતાં કે, આઠ
જ નાખે છે. સાતમી અખલિતા ગતિવાળું બાણ લલચથી
ચૂકા જાય છે-વ્યથા પડે છે આઠમી યમકાકાન્તા ગતિ-
વાળું બાણ લલચને ભેદી નાખી સોસન નીકળી જાય
છે નવમી કુપ્ટા ગતિવાળું બાણ લલચના નાહું આદિ
અનુક્રમે એક જ ભાગનો નાશ કરે છે. પણ ૬ શમી અતિ
કુપ્ટા ગતિવાળું બાણ તો મરતકને ઉગાડી પાડી તે
મરતકની સાથે જ ધણે દૂર જઈ પડે છે. આ છેલ્લી
ગતિનો આશ્રય કરીને અશ્વત્થામાએ બાણો ફેંક્યા.

બળદોથી ખેંચાતાં આઠ ગાડાં જટલાં બાણોને તે દિવસના અર્ધા પ્રહર જટલા સમયમાં જ ખુટાડી દીધાં હતાં.^{૩૦} વળી કાળની પેઠે ક્રોધાયમાન થયેલા તથા કાળના પણ કાળ સરખા દેખાતા એ અશ્વત્થામા સામે એ વેળા જ જ ચોક્કાઓ માત્ર દષ્ટિ કરતા હતા તેઓ પણ પ્રાયઃ બેભાન થઈને ધરણી પર ઢળી પડતા હતા.^{૩૧} ઔમ્નઃકુતુની આખરમાં એકદમ ચઢી આવેલો મેઘ પર્વતો તથા વૃક્ષો સહિત આખી પૃથ્વી પર જમ વૃષ્ટિ કરી મૂકે છે, તેમ અશ્વત્થામા પણ પાંડવોની સમગ્ર સેના પર બાણવૃષ્ટિ વરસાવી રહ્યા હતા.^{૩૨} આ રીતે અશ્વત્થામારૂપી મેઘ અતિ દુઃસહ એવી બાણ-વૃષ્ટિ કરી મૂકી; પરંતુ પાંડચરાજરૂપી વાયુએ હર્ષપૂર્વક વાયબ્યાજનો પ્રયોગ કરી તે વૃષ્ટિને ઉડાડી પાડી ગર્જના કરી મૂકી. તે જોઈ અશ્વત્થામાએ ચંદન તથા અગરથી ચર્ચાએલા અને બીજ એક મલયાચલ પર્વત સરખા તે રાજના ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને તેના ચારેય ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા. વળી તેમણે એક બાણથી તેના સારથિને મારી નાખ્યો અને મહામેઘ સમાન ગાજી રહેલા તેના ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા. વધારામાં એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મારી તેમણે તેના રથના પણ તલ તલ જવડા ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૩૩-૩૫} તેમ જ તેમણે બીજાં જટલાં એક અસ્રોનો પ્રયોગ કરી તેનાં સર્વ અસ્રો તથા સર્વ આયુધોને પણ કાપી નાખ્યાં. આ રીતે શત્રુ પોતાના હાથમાં જ સપડાયો હતો; છતાં અશ્વત્થામાએ તેની સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેને એકદમ મારી નાખ્યો નહિ.^{૩૬} એ જ અરસામાં કણ્ઠ હાથીઓના સૈન્ય સામે ધસી ગયો હતો અને પાંડવોની મહાસેનાને રણમાંથી હાંપી કાઢતો હતો.^{૩૭} હે ભારત ! તેણે ઘણા રથીઓને રથ વિનાના કરી નાખ્યા હતા, તેમ જ ઘણા હાથી-

સવારોને, ઘોડાઓને તથા હાથીઓને અનેક નમેલાં પર્વવાળાં બાણો વડે મારવા માંડ્યા હતા. હવે આ તરફ મહાધનુર્ધર અશ્વત્થામાએ શત્રુવિનાશન રથીશ્રેષ્ઠ પાંડચરાજને રથરહિત કર્યો હતો, છતાં તેને હજી સુધી માર્યો ન હતો; કારણ કે તેમને તેની સામે યુદ્ધ કરવાની ધણી જ આકાંક્ષા હતી.^{૩૮,૩૯} તેવામાં બરાબર શણુગારેલો કોઈએક બળવાન હાથીનો સવાર માર્યો ગયો હતો અને પોતે અશ્વત્થામાના બાણથી થોડાઘણો ધવાયો હતો. તે હાથી એકદમ વેગથી દોડતો આવ્યો અને આવેશપૂર્વક ગર્જના કરતો પાંડચરાજ પાસે આવી ચઢ્યો.^{૪૦} રાજ મલયર્વજ (પાંચ) હસ્તિયુદ્ધમાં ઘણો કુશળ હતો, તેથી ગર્જના કરતો કોઈએક સિંહ જમ પર્વતના શિખર પર ચઢી બેસે, તેમ તે તુરંત જ પર્વતના શિખર સમાન જાંચા તે મહાન હાથી પર એકદમ ચઢી બેઠો.^{૪૧} પછી તેણે શીઘ્ર અંકુશનો પ્રહાર કરીને હાથીને ખૂબ ક્રોધાવ્યો. હવે તે પાંડચરાજ પોતાનાં બળ, અસ્ર ફેંકવાની ચાલાકી તથા ક્રોધપૂર્વક સૂર્યનાં કિરણો સમાન તેજસ્વી એક તોમરશક્તિ ગુરુગુરુ અશ્વત્થામા સામે છોડ્યું અને હર્ષપૂર્વક ગર્જના કરી કે, ‘અદ્યા ! મૂઓ, જો !’ તે તોમરના પ્રહારથી અશ્વત્થામાનો સુકુટ છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયો. તે સુકુટ મણિ, હીરા તથા સુવર્ણ-થી શોભતો હતો અને વસ્ત્ર, પુષ્પો તથા મોતીઓથી અલંકૃત હતો. ઇંદ્રના વજ્રપ્રહારથી તૂટી પડેલું પર્વતનું મહાન શિખર કડકડ કરતું જમ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડે, તેમ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો તથા અગ્નિ સમાન ગળહળતો તે સુકુટ ઘણા જોસથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો અને ભાંગીને ભુક્રો થઈ ગયો.^{૪૨-૪૪} પોતાનો સુકુટ જ્યારે પૃથ્વી પર તૂટી પડ્યો, ત્યારે પગની લાત મારેલા મોટા નાગરાજની પેઠે અશ્વત્થામા અતિશય ક્રોધથી ધૂધવાઈ બિડ્યા. તેમણે સાક્ષાત્ કાળદડ સરખાં અને

શત્રુઓને પીડા કરનારાં ચૌદ બાણો ઉઠાવ્યાં.^{૪૫} તેમાંથી તેમણે પાંચ બાણો વડે હાથીના ચારે પગોને તથા સૂઢને કાપી નાખ્યાં, તેમ જ બીજાં ત્રણ બાણો વડે પાંડ્યરાજના બે બાહુઓને અને ભરતકને કાપી નાખ્યાં. વળી બાકી રહેલાં બીજાં છ બાણો વડે તેમણે અનુત્તમ કાંતિવાળા પાંડ્ય-રાજના છ મહારથી અનુચરોને મારી નાખ્યા.^{૪૬} એટલે પાંડ્યરાજના અત્યંત લાંબા, ગોળ, ઉત્તમ ચંદનથી ચર્ચેલા અને સુતણું, મોતી, મણિ તથા હીરાઓના અલંકારોને ધારણ કરનારા તે બે બાહુ-ઓ રણભૂમિ પર પડ્યા અને ગરૂડે મારી નાખેલા બે સર્પોની પેઠે તરફડવા લાગ્યા.^{૪૭} વળી પૂર્ણિમા-ના ચંદ્ર સમાન પ્રભાવાળું, શેષને લીધે લાલ-ચોળ બની ગયેલાં વિશાળ નેત્રોવાળું અને સુંદર નાસિકાવાળું તે રાજનું ભરતક પણ તે બન્ને બાહુ ઓની મધ્યમાં પડ્યું અને વિશાખા નામનાં બે નક્ષત્રોના મધ્યમાં રહેલા પૂર્ણચંદ્રની જેમ રણ-ભૂમિ પર શેષી રહ્યું.^{૪૮} કુશળ યોદ્ધા અશ્વત્થા-માએ પાંચ બાણો વડે તે હાથીના છ ટુકડા કરી નાખ્યા હતા અને ત્રણ બાણો વડે પાંડ્યરાજના ચાર ટુટકા કરી નાખ્યા હતા. આમ દશ વિભાગ-ના હવિષ વાળી ઇષ્ટિમાં પિથપિંડ-પુરોડાશના જેમ દશ ટુકડા કરવામાં આવે છે, તેમ તેમણે એ દશ ટુકડા કર્યા હતા.^{૪૯} આ રીતે રણમાં યુદ્ધ કરી પાંડ્યરાજએ રાક્ષસોને ઘણા ઘોડાઓ, મનુષ્યો તથા હાથીઓનાં બલિદાનો વિભાગપુર-સર આપ્યાં હતાં. આખરે પિતૃઓને પ્રિય એવો રમશાનનો અગ્નિ જેમ પ્રેતશરીરૂપ હવિષને પામ્યા પછી જળ વડે શાંત થાય છે, તેમ એ રાજ પણ શાંત થયો હતો.^{૫૦} આ પ્રમાણે સમાપ્ત વિદા-વાળા ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામાએ પાંડ્યરાજનાં વધ-રૂપ કર્મને જ્યારે પૂરું કર્યું, ત્યારે બહિરાજના

હૃદય, તેમ સુદ્દેશી વીંટાયેલા તમારા પુત્રે સુદ-દાની સાથે તેમનું અતિ હર્ષપૂર્વક સન્માન કર્યું હતું.^{૫૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમાં 'પાંડ્યરાજનો વધ' નામનો અધ્યાય ૨૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧ મો

કર્ણ અને પાંડવોની ભેટ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

પાંડવે હતે કિમકરોદર્જુનો યુધિ સંજય ।

एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! એ યુદ્ધમાં પાંડ્યરાજ માર્યો ગયો અને બીજી તરફ એકલ-વીર કર્ણ શત્રુઓને હાંધી કાઢવા મંડ્યો, ત્યારે અર્જુને શું કર્યું હતું ? પાંડુપુત્ર અર્જુન ધનુ-વિંધામાં પરિપૂર્ણ થયેલો છે, બળવાન છે, સર્વ જાતનાં અસ્ત્રોથી યુક્ત છે, વીર છે અને સર્વ ભૂતોમાં અજિત રહેવાની મહાત્મા શંકરે તેના પર કૃપા કરી છે.^૧ હે સંજય ! શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા તે અર્જુન તરફથી અને તીવ્ર મહાભયની શંકા રહ્યા કરે છે. માટે તે અર્જુને રણમાં જ કર્મ કર્યું હોય, તે મને કહે.^૨

સંજય બોલ્યો : જ્યારે પાંડ્યરાજ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ઉતાવળા ઉતાવળા અર્જુનને આ પ્રમાણે હિતવચન કહેવા લાગ્યા : 'આ અર્જુન ! આ સર્વ સૈન્યમાં નજર નાખતાં રાજ યુધિષ્ઠિર મને જોવામાં આવતા નથી. સર્વ પાંડવો પણ ઘણે દૂર નીકળી ગયા હોય તેમ લાગે છે.^૩ સર્વ પાંડવયોદ્ધાઓ પાછા ફર્યા છે, તેથી શત્રુઓના સૈન્યમાં વળી મોટું ભંગાણું પડેલું' પણ દેખાય છે. પેલી તરફ અશ્વત્થામાના સંકલ્પ-થી કર્ણે ઘણા સંજયયોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા છે.^૪ વળી તેણે ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓનો પણ મહાન સંહાર કરી નાખ્યો છે.' આમ વીર

વાસુદેવે સર્વ વૃત્તાંત અર્જુનને કહી સંભળાવ્યો.^૧ તે સાંભળીને તથા પોતાના ભાઈ પર મહા ધોર સંકટ આવી પડેલું જોઈને અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : 'હે દુષીકેશ ! આપણા ઘોડાઓને હવે તે તરફ જલદી હંકારો.^૨ એટલે જની સામે ઈર્ષા પણ યોદ્ધો ટપી શકતો ન હતો, નેવા દિવ્ય રથને શ્રીકૃષ્ણ આગળ લઈ આહવા. ત્યાં, તે રથને દારણ ભેટભેટા ફરી પ્રકટ થઈ.^૩ ભીમસેન આદિ પાંડવો તથા કર્ણ આદિ અમે કોરવો નિર્ભય થઈને ફરી સામસામા આવી ગયા.^૪ હે મહારાજ ! તે પછી કર્ણનો તથા પાંડવોના યમરાજના રાજ્યમાં વધારો કરનારો તીવ્ર સંઘામ ફરી થવા લાગ્યો.^૫ ધનુષ્યો, બાણો, પરિધો, તલવારો, પદ્મિણી, તોમરો, મુશલો, બુદ્ધિઓ, શક્તિઓ, બેધારી તલવારો, ફરશીઓ, ગદાઓ, ખાલાઓ, તીક્ષ્ણ કુંતો, શિંદી-પાલો અને મોઢાં મોઢાં અંકુશોને હાથમાં લઈને સર્વ યોદ્ધાઓ પરસ્પર મારી નાખવાની ઇચ્છાથી એકદમ ચડી ગયા.^{૬,૭} તેઓ સર્વે બાણ, ધનુષ્યની દોરી અને હથેળીના શબ્દથી દિશા, આકાર તથા ખૂણને ગઝવી મૂકતા હતા અને રથનેભિ-ઓના ઘડઘડાટથી પૃથ્વીને ધણધણાવી દેતા શત્રુઓ પર ચડાઈ કરી જતા હતા.^૮ તે મહાન શબ્દથી વીર પુરુષો હરખાઈ ગયા અને તે લડાઈનો અંત આણના માટે વીરો સાથે મહાધોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^૯ એ વેળા સર્વ રણક્ષેત્રમાં ધનુષ્યની પ્રત્યંચા, હાથનાં મોઝાં, ધનુષ્યો, ગર્જનાઓ કરતા હાથીઓ, પદાતિઓ તથા રથમાં પહોંચી પડતા મનુષ્યોનો મહાન શબ્દ સંભળાઈ રહ્યો હતો.^{૧૦} અન્યોન્ય સામે ગર્જનાઓ કરતા રણ-ઓના વિવિધ પ્રકારના હરતતલોના શબ્દને સાંભળીને સામાન્ય સિપાઈઓ તો અત્યંત ત્રાસ પામી જતા હતા, ધરણી પર ઢળી પડતા હતા અને ગદાન થઈ જતા હતા.^{૧૧} આ પ્રમાણે તે યોદ્ધાઓ

જ્યારે ગાજી રહ્યા હતા તથા બાણોની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે અધિરથનો વીરપુત્ર કર્ણ બાણો વડે અનેક શત્રુઓના ઘાણ કાઢી રહ્યો હતો.^{૧૨} કર્ણે બાણો મારી મારીને ઘણા શત્રુઓને ઘોડા, સારથિ તથા ધ્વજની સાથે યમલોકમાં મોકલી દીધા હતા અને તેણે પાંચાલવીરોના પાંચ મુખ્ય મહારથીઓને તથા પંદર બીજા રથીયોદ્ધાઓને પણ મારી નાખ્યા હતા.^{૧૩} વળી ત્યાં પાંડવોના મહાવીર્યવાન મુખ્ય યોદ્ધાઓ પણ યુદ્ધમાં ઝડપ-થી અગ્રો દેંકતા દેંકતા ચપચપ આવી પહોંચ્યા હતા અને ચારે બાજુથી કર્ણને ઘેરી વળ્યા હતા. તે વેળા કર્ણે પણ શત્રુસેનાને બાણોની વૃદ્ધિથી કહોળી નાખી અને મોટા યુદ્ધપતિ હાથી જેમ જળચર પ્રાણીઓથી ભરેલી તળાવડીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેણે તે સેનામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૪,૧૫} રાધા-નંદન કર્ણે બરાબર શત્રુઓના મધ્યભાગમાં જઈ પહોંચીને પોતાના હાતમ ધનુષ્યને ધુણાવતો હતો અને તીક્ષ્ણ બાણો મૂછી મૂછીને શત્રુઓનાં મસ્તકો કાપી પાડતો હતો.^{૧૬} માત્ર તેના એક જ બાણથી યોદ્ધાઓની દાલો તથા કવચો છિન્ન-ભિન્ન થઈને પૃથ્વી પર પડતાં હતાં, તેથી તેઓ તેના બીજા બાણના સ્પર્શને સહન કરી શકતા ન હતા.^{૧૭} કર્ણે કવચ, શરીર તથા પ્રાણોને મથી નાંખનારાં બાણોને ધનુષ્યની દોરીમાંથી છોડતો હતો. ઘોડાઓને જેમ આતુક મારવામાં આવે, તેમ તે બાણો તે યોદ્ધાઓને ધનુષ્યની દોરીના આધાતને વારવા માટે બાંધવામાં આવેલાં મોઝાંઓ પર જ મારતો હતો.^{૧૮} સિંહ જેમ શૂંગળોને મારી નાખે, તેમ કર્ણે પાંડવ, સૈન્ય અને પાંચાલ એમાંના જ જો યોદ્ધાઓ તેના બાણની વચ્ચે આવતા હતા, તે બધાને મારી નાખતો હતો.^{૧૯} પછી હે રાજા ! પાંચાલરાજ કૃષ્ણવુક્ત, દ્રોપદીના પુત્રો, નકુલ, સહદેવ અને સાત્યકિ-આ સર્વ

યોદ્ધાઓએ એકત્ર થઈને કર્ણ સામે ચઢાઈ કરી.^{૧૫} ઠેરઠેર, પાંચાલો તથા પાંડવો એ પ્રમાણે બ્યારે યત્ન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે બીજા ધણા યોદ્ધાઓ પણ પોતાના વહાલા પ્રાણીની પરવા છોડીને પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા.^{૧૬} કેટલાએક મહાબળવાન યોદ્ધાઓ કવચ, ટોપ તથા અલંકારોને ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થતા હતા અને ગદાઓ, મુસલો તથા પરિધો હાથમાં લઈ લઈને અન્યોન્યને ફટી નાખતા હતા.^{૧૭} હે રાજા! કાલદંડ સરખાં આયુધોને જોયાં કરી ગર્જનાઓપૂર્વક બોલાવતા ધણા વીર પુરુષો ફટી ફટીને શત્રુઓ સામે ફોડી જતા હતા.^{૧૮} પછી તેઓ બધા અન્યોન્યના પર સખત મારે ચલાવવા લાગ્યા અને અન્યોન્યના પ્રહારથી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. તે વેળા તેઓ લોહીને ઓઠતા હતા, કેટલાએકનાં મરતકા ભાંગી પડ્યાં હતાં, કેટલાએકનાં નેત્રો ફટી ગયાં હતાં, ત્યારે બીજા કેટલાએક શસ્ત્રહીન થઈ પડ્યા હતા. કેટલાએક યોદ્ધાઓનાં દાડમની કળીઓ જવાં દાંતવાળાં મુખોમાંથી રુધિરધારા વહેતી હતી, ત્યારે બીજા કેટલાએક હાથમાં શસ્ત્રો પકડીને તેમના તેમ મરણ પામેલા જિલા હતા; તેથી બાણે તે જીવતા હોય તેવા દેખાતા હતા.^{૧૯, ૨૦} એ સમયે ધણા વીર પુરુષો ફરશીઓથી ધા કરતા હતા, તો ધણા પદિશો તથા તલવારોથી કાપી નાખતા હતા; કેટલાએક શક્તિઓથી શત્રુઓને ચીરી નાખતા હતા, કેટલાએક ભિંદિપાલો મારીને દુરમનોને ઉછાળી નાખતા હતા, ધણાખરા નખર આયુધોથી શત્રુઓને કાપી નાખતા હતા, ત્યારે બીજાઓ તો ભાલાં અને તોમરોથી પ્રતિપક્ષીઓને હણી નાખતા હતા. આ રીતે કાપાયમાન થયેલા તે સર્વ મહાપુરુષો અન્યોન્યના પ્રહારથી ગતગ્રાણ થઈને તથા લોહીહ્રાણ થઈને તે રણમહાસાગરમાં ઝંપલાવતા હતા; ત્યાં જમ કપાયેલાં રક્ત ચંદન-

વૃક્ષો ચીકણા લાલ રસને ઝરે છે, તેમ રણમાં પડેલા તે યોદ્ધાઓનાં શરીરમાંથી ચીકણું લાલ રુધિર નીકળતું હતું.^{૨૧-૨૩} હજારો રથીઓએ હજારો રથીઓને મારી નાખ્યા, હજારો હાથીઓએ હજારો હાથીઓને મારી નાખ્યા, હજારો પાળાઓએ હજારો પાળાઓને મારી નાખ્યા અને હજારો ઘોડેસવારોએ હજારો ઘોડેસવારોને એ રણમાં રાળી નાખ્યા.^{૨૪} ત્યાં દુરમ્, ભાલાં તથા અર્ધચંદ્રાકાર બાણોથી કપાયેલા ધ્વજો, મરતકા, છત્રો, હાથીની સૂઠો તથા પુરુષોની જીઅઓ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં.^{૨૫} એ યુદ્ધમાં વીરપુરુષોએ ધણા પાળાઓને, હાથીઓને, રથીઓને તથા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા હતા, તેમ જ ઘોડેસવારોએ ધણા શરાઓનો ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો.^{૨૬} કપાયેલી સૂઠોવાળા હાથીઓ પતાકાઓ તથા ધજાઓ સહિત એ રણક્ષેત્રમાં પડ્યા હતા. તે બાણે વીખરાઈ પડેલા મોટા પર્વતો હોય તેવા દેખાતા હતા. વળી પદાતિઓએ ફટી ફટીને હાથીઓ તથા રથોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો, તેથી સર્વ સ્થળે તેઓ મરણ પામેલા અને મરણ પામતા હતા. કેટલાએક ઘોડેસવારો સત્વર પદાતિઓની સામે ભેટભેટા કરીને માર્યા જતા હતા, ત્યારે કેટલાએક પદાતિઓ ઘોડેસવારોને હાથે મરણ પામીને યુદ્ધભૂમિ પર શયન કરી ગયા હતા. એ મહારણમાં મરણ પામેલા વીર પુરુષોનાં મુખો તથા ગાત્રો કરમાયેલાં કમળો સરખાં અને કરમાયેલી પુષ્પમાળાઓ સરખાં થઈ રહ્યાં હતાં. હે રાજા! હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા પુરુષોનાં જ મુખો પ્રથમ અતિશય રૂપાળાં અને સુંદર હતાં, તે જ એ રણભૂમિ પર પડ્યા પછી ક્ષારમાં પલા-ળેલાં મલિન વસ્ત્રોની પેઠે જોયાં ન જોવાય તેવાં ધણાં ભયંકર થઈ પડ્યાં હતાં.^{૨૭-૪૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમ્ કર્ણપર્વમ્ 'સંકલ્પયુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨ મો હાથીસૈન્યનો સંહાર

॥ સંજય ઉવાચ ॥

હસ્તિમિન્તુ મહામાત્રાસ્તવ પુત્રેણ ચોદિતાઃ ।

ઘૃષ્ટદુન્નં જિવાંસતઃ ક્રુદ્ધાઃ પાર્પતમમ્યયુઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી તમારા પુત્રની આજ્ઞા થતાં ક્રોધાયમાન થયેલા હાથીસવારો ધૃષ્ટદુન્નને મારી નાખવા માટે ધસી ગયા. ^૧ પૂર્વ દેશના, દક્ષિણ દેશના, અંગ, વંગ, પુન્ડ્ર, માગધ અને તામ્રલિપ્તક આદિ ઉત્તમોત્તમ હાથીસવારો તથા મેકલ, કોસલ, મદ્ર, દશાણુ, નિષધ અને કલિંગ આદિ સર્વ હસ્તિ-યુદ્ધમાં કુશળ યોદ્ધાઓ મેઘો જન્મ જળની વૃદ્ધિ કરે, તેમ બાણ, તોમર અને નારાય આદિ શસ્ત્રોથી ધૃષ્ટદુન્નના પર વરસવા લાગ્યા. ^{૨-૪} મહાવતો તે સર્વે હાથીઓને પગની પાની, અંબૂઠા તથા અંકુશના પ્રહાર કરીને આગળ ને આગળ હાંક્યે જતા હતા અને તે બધા હાથીઓ ધૃષ્ટદુન્નને કચડી પાડવા ધારતા હતા; પરંતુ તેણે તેમના પર નારાયબાણોની વૃદ્ધિ કરી મૂઠી. ^૫ હે શારત ! ધૃષ્ટદુન્ન એકદને દશ, છ તથા આઠ એમ ઉપરા-ઉપરી બાણો મારીને તે પર્વત સરખા હાથીઓને વીંધવા મંડ્યો હતો. ^૬ પરંતુ આખરે જન્મ સૂર્ય મેઘથી ઢંકાઈ બધ છે, તેમ ધૃષ્ટદુન્ન તે હાથીઓ-થી ઢંકાઈ ગયો. તે વખતે પાંડવો તથા પાંચાલો હાથમાં તીક્ષ્ણ આયુધો લઈને મોટી ગર્જનાઓ કરતા કરતા ત્યાં દોડી ગયા. ^૭ તેઓ ધનુષ્યની પ્રત્યંચારૂપ વીણુના નાદની સાથે તથા શૂરાઓની તાળીઓની પ્રેરણા સાથે વીરનૃત્ય કરવા લાગ્યા અને તે હાથીઓ પર શસ્ત્રવૃદ્ધિઓ કરવા લાગ્યા. મેઘો જન્મ પર્વતો પર જળવૃદ્ધિ કરે, તેમ નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પુત્રો, પ્રભદ્રકો, સાત્યકિ, શિખંડી તથા વીર્યવાન ચેકિતાન એ સર્વ યોદ્ધાઓ ચોત-રફથી હાથીઓ પર શસ્ત્રવૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. ^૮ ત્યાં

આપણા મ્લેચ્છ જાતિના હાથીસવારોએ હાથી-ઓને એકદમ આગળ હાંક્યા. એટલે અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા તે હાથીઓ; પદાતિઓ, ઘોડાઓ અને રથો સુદ્ધાંને સૂદો વતી ઉછાળવા લાગ્યા અને પગ તળે છૂંદી નાખવા લાગ્યા. ^{૯, ૧૦} તે હાથીઓ ઠેટલા-એક યોદ્ધાઓને દંત્રુશોની અણીઓથી ચીરી નાખવા લાગ્યા અને ઉછાળી ઉછાળીને ફેંકવા લાગ્યા. ઠેટલાએક યોદ્ધાઓ તો તે હાથીઓના દાંતમાં વળગી પડ્યા હતા અને બચકર સ્વરૂપના થઈને રણભૂમિ પર ગળી ગયા હતા. ^{૧૧} પછી સાત્યકિએ રણના મોખરામાં જ ઊભેલા અંગરાજના હાથીનાં ઉચ વેગવાળા નારાયબાણ વડે મર્મસ્થાનો ચીરી નાખીને તેને રણભૂમિ પર પાડી નાખ્યો. ^{૧૨} એટલે અંગરાજ તે હાથી પરથી કોતરી જવા માટે જ્યાં શરીરને નમાવી રહ્યો, ત્યાં સાત્યકિએ એક બીજું નારાયબાણ મારી તેની છાતીને પણ વીંધી નાખી. આથી તે પણ મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યો. ^{૧૩} તેવામાં પુન્ડ્રાજનો હાલતા-ચાલતા એક પર્વત સરખો હાથી ત્યાં ધસી આવ્યો, પણ સહદેવે યત્નપૂર્વક ત્રણ બાણો ફેંકીને તેને મારી નાખ્યો. ^{૧૪} વળી તે હાથીની પતાકા, મહા-વત, કવચ, ધન અને જીવિત સુદ્ધાંનો નાશ કરીને સહદેવ ફરી અંગરાજ સામે જવા લાગ્યો; પરંતુ નકુલે અંગ સામે જતા એ સહદેવને અટ-કાવ્યો અને પોતે જ કાળદંડ સમાન તીક્ષ્ણ ત્રણ નારાયબાણો મારીને તે હાથીને ધાયલ કરવા લાગ્યો. ^{૧૫, ૧૬} તે ઐઈ અંગરાજએ સૂર્યનાં કિરણો સરખાં એકસો આઠ તોમરો નકુલ સામે ફેંડ્યાં; પણ નકુલે તે દરેક તોમરના ત્રણ ત્રણ ટુકડા કરી કાપી નાખ્યા. ^{૧૭} વળી બીજું એક અર્ધચંદ્ર બાણ છોડીને પાંડુપુત્ર નકુલે તે મ્લેચ્છ રાજના મસ્તકને કાપી નાખ્યું, એટલે તે રાજ પોતાના હાથી સાથે જ રણભૂમિ પર પડ્યો. ^{૧૮} હસ્તિશિક્ષામાં દશળ

એવો તે અંગકુમાર એ રીતે જ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે અંગસેનાના સર્વ હાથીસવારો કોપી બિડ્યા અને તેઓ બધાએ એકીસાથે નકુલ સામે હુમલો કર્યો.^{૧૯} ફરકતી પતાકાઓવાળા, સુંદર મુઝોવાળા તથા મુવણની દોરીઓ અને કવચોવાળા પોતાના પર્વત સરખા પ્રદીપ્ત હાથીઓને દોડાવી તેઓ નકુલને કચડી નાખવા ઇચ્છતા હતા.^{૨૦} ત્યારે મેઠલો, ઉત્કલો, કલિંગો, નિપથો તથા તાન્વિપ્તક દેશના હાથીસવારો પણ નકુલને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બાણો તથા તોમરોના વરસાદો વરસાવવા લાગ્યા.^{૨૧} મેઘાથી જન્મ સૂર્ય ઢંકાઈ જાય, તેમ નકુલ તે હાથીઓથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયો. એટલે ધણા જ આવેશમાં આવી ગયેલા પાંડવો, પાંચાલો તથા સોમકા ચોતરફથી ચઢી આવ્યા.^{૨૨} પછી તે સર્વ રથીચોદાઓનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તે સર્વ મહારથીઓ બાણોની વૃષ્ટિ અને હજારો તોમરોને ફેંકવા લાગ્યા.^{૨૩} તેથી હાથીઓનાં ગંડસ્થળો અને વિવિધ મર્મસ્થળો ફટી જવા લાગ્યાં. વળી નારાય બાણો વડે તે હાથીઓને એટલા બધા વીંધી નાખવામાં આવ્યા, કે તેમના દંતૂશળો તથા ભૂષણો પણ ભાંગી ટૂટી ગયાં.^{૨૪} એ સમયે સહદેવે ધણા જ પાણીદાર ચોસક બાણો મૂકીને તે હાથીઓમાંના આઠ મોટા મોટા હાથીઓને તેમના સવારો સહિત મારી નાખ્યા.^{૨૫} તેમ જ કુલનંદન નકુલે બરાબર પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના ઉત્તમ ધનુષ્યને નમાવીને સીધી ગતિનાં ધણાં નારાયબાણો છોડી મૂકી ધણા હાથીઓનો ઘણુ વાળી નાખ્યો.^{૨૬} તે પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, દ્રૌપદીના પુત્રો, પ્રભદ્રકા અને શિખંડી વગેરે ચોદાઓ પણ બાણોની વૃષ્ટિ કરી મૂકીને તે મહાગજો પર વસવા માંડ્યા.^{૨૭} આ રીતે પાંડવોના ચોદાઓ૩૫ મહામેઘો શત્રુઓના હાથીઓ૩૫ મોટા પર્વતો પર બાણોની પ્રચંડ વૃષ્ટિ કરવા માંડી પડ્યા. ત્યારે જાનની

વૃષ્ટિથી જન્મ પર્વતોનો વિનાશ થઈ જાય, તેમ તે હાથીઓનો વિનાશ થઈ ગયો અને તેમાંનાં ધણાખરા ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^{૨૮} પાંડવોના મહારથીઓ૩૫ મદમત્ત મહાગજોએ તે સર્વ હાથીઓનો સંહાર કરી નાખ્યો, ત્યારે તમારી સેના ભાગી પડેલા કાંઠાવાળી નદીની પેઠે નાસભાગ કરવા લાગી અને તે ચોદાઓ એકીટસે તે સેનાને નિહાળી રહ્યા.^{૨૯} યુધિષ્ઠિરાજના તે મહારથીઓએ એ પ્રમાણે તે સેનાને ચારે બાજુથી ડહોળી નાખી તથા બળભળાવી મૂકી અને પછી પુનઃ કર્ણુ સામે ચઢાઈ કરી.^{૩૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં કુર્ણુપર્વમાં 'સંકલયુક્ત' નામનો અધ્યાય ૨૨ ઓ સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩ મો

સહદેવ અને દુઃશાસનનું યુદ્ધ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

સહદેવં તથા ક્રુદ્ધં દહંતં તવ વાહિનીમ્ ।

દુઃશાસનો મહારાજાઞ્ઞાતાઞ્ઞાતરમમ્યયાત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! ક્રોધાયમાન થયેલો સહદેવ તમારી સેનાને જ્યારે બાળી નાખતો હતો, ત્યારે તમારો પુત્ર દુઃશાસન તેના પર ચઢી ગયો. આમ ભાઈએ ભાઈ પર હુમલો કર્યો.^૧ તે બન્નેને એ મહાયુદ્ધમાં સામસામા ભેટલા બેઈને ત્યાં જોલેલા સર્વ મહારથીઓ મોટા મોટા સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને પોતાનાં વસ્ત્રોને જોઈ હવામાં ઉડાડવા લાગ્યા.^૨ પછી હે ભારત ! ક્રોધાયમાન થયેલા તમારા ધનુર્ધર પુત્રે ત્રણ બાણો વડે બળવાન પાંડુપુત્ર સહદેવને વક્ષસ્થળમાં પ્રહાર કર્યો.^૩ એટલે હે રાજા ! સહદેવે એક નારાયબાણથી તમારા પુત્રને બીંધી નાખ્યો અને પુનઃ બીજાં સિત્તેર બાણોથી તેને બીંધી નાખી ત્રણ બાણો વડે તેના સારથિને પણ ઘાયલ કર્યો.^૪ પછી હે રાજા ! દુઃશાસને એ મહા-

યુદ્ધમાં સહદેવનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું ને વધારામાં બીજાં તેતિર બાણો વતી તેના બન્ને બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. એટલે સહદેવ કાપાય-માન થઈ ગયો. તેણે હાથમાં તલવાર લઈ એસથી ફેરવી અને સણસણાટ કરતી તે તલવાર તુરત તમારા પુત્રના રથ સામે ફેંકી. તે મહાન તલવારે દુઃશાસનનાં બાણદારી સહિત ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા. પછી આકાશમાંથી જન્મ કાઢીએક સર્પ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે તલવાર પૃથ્વી પર જઈ પડી.^{૧-૭} હવે પ્રતાપી સહદેવે બીજું એક ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને શત્રુનો વિનાશ કરે તેવું એક બાણ દુઃશાસન સામે ફેંક્યું.^૮ પરંતુ કુર્યંશી દુઃશાસને તીક્ષ્ણધારી તલવાર વડે પોતાની સામે ધસી આવતા અને સાક્ષાત્ કાળદંડની પેઠે ચક્ર ચકાટ કરતા તે બાણના બે ટુકડા કરી નાખ્યા અને તેને કાપી નાખ્યું.^૯ વળી તે તીક્ષ્ણ તલવારને ઝટપટ સહદેવ સામે ફેંકીને વીર્યવાન દુઃશાસને તત્કાળ બીજું ધનુષ્ય તથા બાણ હાથમાં હડાવી લીધું.^{૧૦} દુઃશાસનની તલવાર પોતાની સામે આવી પડતી હતી, તે જોઈ જાણે હસી કાઢતો હોય, તેવો દેખાવ કરીને સહદેવે એકાએક તીક્ષ્ણ બાણો ફેંક્યાં અને તે તલવારને અદ્વરથી જ રણ-ભૂમિ પર પાડી દીધી.^{૧૧} પછી હે ભારત! એ મહારણમાં તમારા પુત્રે સહદેવના રથ સામે ઝટપટ ચોસઠ બાણો ફેંક્યાં.^{૧૨} પણ હે રાજન! માત્ર પાંચ જ બાણો વડે સહદેવે સણસણાટ કરતાં તે ઘણાં બાણોના ત્રણ ત્રણ ટુકડા કરી તેમને કાપી નાખ્યાં.^{૧૩} આ રીતે તમારા પુત્રે ફેંકેલાં બાણોનું વારણ કરી સહદેવ તેના પર સંખ્યાબંધ બાણો મૂકવા મંડ્યો.^{૧૪} એટલે તમારા પુત્રે પણ માત્ર ત્રણ બાણો વડે જ તે સર્વ બાણોને કાપી નાખ્યાં અને પૃથ્વીને જાણે ચીરી નાખશે કેશું તેના મોઢા શપ્થથી ગર્જના કરી મૂકી.^{૧૫} હે રાજન! દુઃશાસને

આમ એ રણમાં પાંડુપુત્ર સહદેવને વીંધી નાખ્યો ને વધારામાં તેના સારથિને પણ નવ બાણોનો માર માર્યો.^{૧૬} પછી હે મહારાજ! પ્રતાપી સહદેવને ઘણો જ ક્રોધ ચઢી ગયો. તેણે સાક્ષાત્ મૃત્યુ સરખું ઘોર અને કાળના પણ કાળ સરખું ભયંકર બાણ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું.^{૧૭} હવે ધનુષ્યને ઘણાં જોસથી ખેંચીને તેણે તે બાણ તમારા પુત્ર સામે ફેંક્યું. છૂટતાંની સાથે જ તે બાણ ઘણો વેગ કરીને તેના મહાન કવચને તોડી નાખ્યું. હે રાજન! પછી સર્પ જન્મ રાક્ષસમાં પેસી જાય, તેમ તે બાણ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. હે રાજન! તમારો મહારથી પુત્ર મૂર્ચ્છામાં પડી ગયો.^{૧૮, ૧૯} તેને આમ મૂર્ચ્છિત થયેલો જોઈ ને તેનો સારથિ રથને હતાવળે દોડાવી ગયો. એ સારથિ પણ ત્યારે સહદેવનાં તીક્ષ્ણ બાણોનો માર ખાઈ રહ્યો હતો અને અત્યંત ત્રાસ પામી ગયો હતો.^{૨૦} એ પ્રમાણે કૌરવ દુઃશાસનનો પરાજય કરીને પાંડુનંદન સહદેવે કુર્યં-ધનના સૈન્ય તરફ દૃષ્ટિ કરી અને ત્યાં તે તેનો સંહાર કરવા મચી ગયો.^{૨૧} હે ભારત! હે રાજન! કાપાયમાન થયેલો કાઈ એક મનુષ્ય જન્મ છીડા-ઓના રહેવાના દરનો નાશ કરી નાખે, તેમ સહદેવે કૌરવી સેનાનો નાશ કરી નાખ્યો હતો.^{૨૨}

છતિ શ્રોમદભારતમાં કર્પૂર્વમાં 'સહદેવ અને દુઃશા-સનનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૩મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪મો

પાંડવસૈન્ય પર કણ્વોનો હલ્લો

મુસજય ઉવાચ ॥

નહલં રમમં યુદ્ધે દ્રાવયંતં વરુધિનીમ્ ।

કર્ણો વૈકર્તનો રાજન્ વારવામામ્ વૈ રુપા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા દ્રુતરાષ્ટ્ર! એ યુદ્ધમાં નહુલ મોઢા આવેશમાં આવી જઈ ને સેનાને હાંટી કાઢતો હતો, પણ સૂર્યપુત્ર કર્ણ ક્રોધ કરી તેને આગળ વધતો અટકાવ્યો.^૧ પછી નહુલ હસતો

હસતો કર્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'અહો ! ઘણા હર્ષની વાત છે કે, આજે ઘણો સમય વીત્યા પછી દેવતાઓએ કૃપાદષ્ટિ કરીને મને તારી નજર આગળ મૂક્યો છે. અરે ઓ પાપી ! જોઈ લે, તારી નજર આગળ હું રણમાં આવીને ખડો થયો છું. ખરેખર ! તું જ સર્વ અનર્થોત્તું મૂળ છે તથા અમારા વેરનું અને કલહનું આદિકારણ છે.^{૧૦} કેવળ તારા જ દોષને લીધે માંદામાંદે અથડાઈ પડીને કૌરવોનો સંહાર થઈ ગયો છે. માટે આજના રણમાં તારો નાશ કરી હું કૃતાર્થ થઈશ અને સંતાપરહિત થઈશ.^{૧૧} નકુલનાં એ વાક્યો સાંભળી સૂતપુત્ર કર્ણે તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો : 'હે વીર ! તારા સરખા રાજપુત્રને આમ કહેવું તે યોગ્ય જ છે અને તેમાં પણ એક ધનુર્ધર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરુષે તો ખાસ કરીને તે પ્રમાણે જ કરી દેખાડવું જોઈએ.^{૧૨} માટે ચાલ, મને પ્રથમ પ્રહાર કર. આજે અમે તારા પુરુષાર્થને પણ જોઈ લઈશું. ઓ શૂરા નકુલ ! રણમાં પરાક્રમ કર્યા પછી જ તું તારી પ્રશંસા કર ને !^{૧૩} હે તાત ! શૂરા પુરુષો કંઈ પણ યોદ્ધા વિના શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યા કરે છે; માટે તું પણ પ્રથમ મારી સામે યુદ્ધ કર, એટલે હું તારો ગર્વ જ ઉતારી નાખીશ.' આમ કહીને કર્ણે તત્કાળ નકુલના પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો. તેણે તેતર બાણો મારીને એને રણમાં વીધી નાખ્યો. હે ભારત ! કર્ણે બ્યારે એ પ્રમાણે નકુલને વીધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ સર્પના સરખાં એ એંશી બાણો વડે સૂતપુત્રને વીધી નાખ્યો. મહાધનુર્ધર કર્ણે સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા સરાણ પર તીક્ષ્ણ કરેલાં કેટલાંએક બાણો મારીને નકુલના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને પછી ત્રીસ બાણો વડે તેને પ્રહાર કર્યો. જમ સર્પો પૃથ્વીને ફાડી નાખી અંદરથી જલપાન કરે, તેમ કર્ણનાં તે બાણો નકુલના કલગને નોડી

નાખી અંદરથી રુધિરપાન કરવા લાગ્યાં.^{૧૪-૧૫} પછી નકુલે સુવર્ણની પીઠવાળું બીજું એક દુરાસદ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને કર્ણને સિત્તેર બાણો વડે વીધી નાખ્યો તથા ત્રણ બાણો વડે તેના સારથિને ધાયલ કર્યો.^{૧૬} વળી હે મહારાજ ! કાપાયમાન થયેલા શત્રુવીરસંહારક નકુલે અતિ તીક્ષ્ણ એવું એક છુરપ્રમાણ મૂઢી કર્ણના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^{૧૭} ઉપરાંત કપાઈ ગયેલા ધનુષ્યવાળા તે મહારથી કર્ણને વીર નકુલે હસતાં હસતાં ત્રણસો બાણોનો માર મારી દીધો.^{૧૮} હે રાજ ! એ પ્રમાણે નકુલે કર્ણને પીડી નાખ્યો હતો. તે જોઈ સર્વ મહારથીઓ તથા દેવો પરમ વિસ્મયને પામી ગયા.^{૧૯} તે પછી સર્પપુત્ર કર્ણે બીજું એક ધનુષ્ય હાથમાં લઈ લીધું અને પાંચ બાણો મૂઢી નકુલને હાંસડીના પ્રદેશમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૦} કર્ણનાં તે બાણો નકુલની હાંસડીમાં ખૂંચી ગયાં હતાં; તેથી પોતાનાં કિરણોથી જીવનમાં પ્રભાને ફેલાવી રહેલો બીજો એક સૂર્ય હોય તેમ નકુલ શોભતો હતો.^{૨૧} પછી સાત બાણો મૂઢીને નકુલે કર્ણને વીધી નાખ્યો તથા એના ધનુષ્યના અગ્રભાગને ફરી પણ કડાકે ઢઈને કાપી નાખ્યો.^{૨૨} પરંતુ કર્ણે અતિશય વેગવાળું બીજું એક ધનુષ્ય તુરત જ હાથમાં લઈ લીધું અને સંખ્યાબંધ બાણો છોડી મૂઢીને નકુલને સર્વ દિશાઓ તરફથી છાઈ દીધો.^{૨૩} મહારથી નકુલ કર્ણના ધનુષ્ય માંથી છૂટેલાં બાણો વડે એકાએક ઢંઢાઈ ગયો હતો, છતાં અપાટાબંધ બાણો મૂઢીને તે સર્વ બાણોને કાપ્યે જ જતો હતો. પછી તો આકાશમાં બણે બાણમય બળ પથરાઈ ગઈ હોય, તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો અને આકાશમાં સર્વ સ્થળે પતંગિયાનાં ટોળાં બણે જોડી રહ્યાં હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું.^{૨૪, ૨૫} હે રાજ ! સેંકડોની સંખ્યામાં છૂટી રહેલાં તે બાણો વડે આકાશ એટલું બધું

ઢંઠાઈ ગયું કે જાણે તીડોનાં ટાળેટાળાં ઊડી રહ્યાં હોય તેવું થઈ રહ્યું.^{૨૨} સુવર્ણથી શોભતાં એ બાણો પંક્તિબંધ થઈને ઉપરાઉપરી વારંવાર પડતાં હતાં, તેથી આકાશમાં કોંચપક્ષીઓની હારો હોય તેવાં શોભતાં હતાં.^{૨૩} તે વેળા સર્વ આકાશપ્રદેશ બાણજળથી ઢંઠાઈ ગયો હતો અને સૂર્ય પણ લગભગ ઢંઠાઈ ગયો હતો, તેથી સૂર્યનાં કિરણો અથવા કોઈ પણ સ્થૂળસૂક્ષ્મ જીવનો આકાશમાંથી પૃથ્વી પર સંચાર થઈ શકતો ન હતો.^{૨૪} ચારે બાજુથી છૂટી રહેલાં બાણોના ઢગો વડે આકાશ-ભાગે જ્યારે ઘેરાઈ ગયો, ત્યારે તે બન્ને મહાત્માઓ ઉદય પામેલા બે કાળસૂર્ય હોય, તેમ રણક્ષેત્ર પર પ્રકાશવા લાગ્યા.^{૨૫} હે રાજેન્દ્ર! કણ્વિના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે સોમકાનો સંહાર થઈ જતો હતો અને તેઓ વેદનાથી ઐટલા બધા વિહ્વળ થઈ ગયા હતા કે, તેઓ જ્યાંત્યાં જરાઈ પેસતા હતા.^{૨૬} વળી નકુલનાં બાણો વડે સંહારાતી તમારી સેના પણ વાયુએ ઉછાળી નાખેલા મેઘોની પેઠે સર્વ દિશાઓમાં વીખરાઈ ગઈ હતી.^{૨૭} મોટાં મોટાં દિવ્ય બાણોથી તેઓ જ્યારે બન્ને પક્ષની સેનાઓને મારવા લાગ્યા, ત્યારે સર્વ સૈનિકો બાણ પડવાના સ્થાનથી દૂર ખસી જઈને ઢેવળ પ્રેક્ષક તરીકે જ બિભા રહ્યા.^{૨૮} આ રીતે કણ્વિ તથા નકુલનાં બાણોએ સર્વ મનુષ્યોને દૂર ખસેડી દીધાં; પણ તે બન્ને મહાત્માઓ તો બાણ-વૃષ્ટિથી અન્યોન્યને વીંધી જ રહ્યા.^{૨૯} પોતાનાં દિવ્ય શસ્ત્રોને રણના મોખરામાં પ્રકટ કરી તેઓ પરસ્પરનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી અન્યોન્યને છાઈ દેવા લાગ્યા.^{૩૦} ત્યાં નકુલે છોડેલાં કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો કણ્વિને રણમાં ઢાંધી દઈ આકાશમાં પથરાઈ ગયાં હતાં.^{૩૧} તો કણ્વિ કેંદેલાં બાણો મહાયુદ્ધમાં નકુલને છાઈ દઈ આકાશમાં છવાઈ ગયાં હતાં.^{૩૨} હે રાજન્! મેઘઘટામાં ઢંઠાઈ ગયેલા

સૂર્યચંદ્રને જેમ કોઈ જોઈ શકે નહિ, તેમ બાણો-મય ઘરમાં પેસી ગયેલા તે બન્નેને પણ કોઈ જોઈ શકતું ન હતું.^{૩૩} આમ ઠેટલાએક સમય સુધી ચાલ્યા પછી કણ્વિને ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તેણે એકદમ પોતાના શરીરને અતિશય ઘોસ્તરૂપ કરી નાખ્યું અને ચોતરફથી બાણોનો વરસાદ વરસાવી દઈ નકુલને તદ્દન છાઈ દીધો.^{૩૪} હે મહારાજ! એ વેળા કણ્વિ નકુલને ઘણો જ છાઈ દીધો હતો અને મેઘમંડળમાં સૂર્ય જેમ અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમ તે તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. છતાં તે જરા પણ ગભરાયો ન હતો.^{૩૫} હવે, હે રાજ! અધિ-રથપુત્ર કણ્વિ હસી પડ્યો અને પુનઃ તેણે સેંકડો-હજારો બાણજળો છોડવા માંડી.^{૩૬} મહાત્મા કણ્વિનાં તે બાણો વડે સર્વ પ્રદેશ ધનધોર છાયાવાળો થઈ ગયો અને જાણે અઘી આવેલાં વાદળોની છાયા હોય તેમ જણાવા લાગ્યું.^{૩૭} પછી હે મહારાજ! કણ્વિ મહાત્મા નકુલના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને વધારામાં તેના સારથિને પણ હસતાં હસતાં રથના માળામાંથી ગબડાવી પાડ્યો.^{૩૮} વળી હે ભારત! તેણે બીજાં ચાર તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેના ચારેય ઘોડાઓને પણ યમરાજને ઘેર વિદાય કરી દીધા.^{૩૯} હે રાજ! તે કણ્વિ તો બીજાં ઠેટલાં-એક બાણો મુઠીને નકુલના દિવ્ય રથના પણ તલ-તલ જેવડા કટકા કરી નાખ્યા અને પતાકા, ચક્ર-રક્ષોઢા, ગદા, તલવાર, સો ટીપરીઓનાળી ઢાલ તથા બીજાં સર્વ ઉપકરણોના પણ નાશ કરી નાખ્યો. આમ હે રાજ! નકુલ ઘોડા, રથ અને કવચથી રહિત થઈ પડ્યો.^{૪૦, ૪૧} ઐટલે તે રથ પરથી એકદમ ઊતરી પડીને દ્વાયમાં પરિવર્તિત થઈ યુદ્ધ કરવા બિભો રહ્યો. પરંતુ હે રાજન્! ઉગા-મેલા તે ધોર પરિધને પણ સૂતપુત્ર કણ્વિ શત્રુ-પારાને સહન કરનારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે કાપી નાખ્યું. પછી હથિયાર વિનાનાં થઈ પડેલા તે

નકુલને કર્ણુ નમેલાં પર્વવાળાં ઘણાં બાણો વડે પ્રહાર કર્યો, પરંતુ તેને તદ્દન હાર કર્યો નહિ. હે રાજન્ ! બળવાન તથા અસ્ત્રકુશળ કર્ણુ નકુલને જ્યારે એ રીતે મારવા માંડ્યો, ત્યારે તેની ઇંદ્રિયો વ્યાકુળ થઈ ગઈ અને તે એકાએક રણ-માંથી નાહો; પરંતુ હે ભારત ! રાધાપુત્ર કર્ણુ તો વારંવાર મોટેથી હસતો હસતો તેની પાછળ દોડ્યો અને તેણે સજ્જ કરેલા પોતાના ધનુષ્યને નકુલના કંઠમાં પરાવી દીધું. એ વેળા હે રાજન્ ! કંઠમાં મોઢું ધનુષ્ય ભરાઈ જવાને લીધે નકુલ આકાશમાં આસપાસ પરિવેષ (મંડળ) ને પામેલો ચંદ્રમા જેમ શેલે છે, તેવો જ શેલો રહ્યો હતો. ઇંદ્રધનુષ્યથી યુક્ત થયેલો કળો મેઘ જેમ શેલે છે, તેમ તે ત્યારે શેલતો હતો.^{૪૨-૪૭} તે વખતે કર્ણુ તેના પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું : ‘અલ્યા એ નકુલ ! તું પ્રથમ વ્યર્થ બડાઈનાં વચન જ બોલ્યો હતો ખરું ને ? બોલ, આ સમયે ફરીથી તે વચનોને બોલ ! હું તને આ રીતે માર મારું છું; છતાં પણ હર્ષમાં આવી જઈને તે વચનો બોલ !’^{૪૮, ૪૯} હે તાત ! તું બળવાન કૌરવ-યોદ્ધાઓ બેડે ઠી લડીશ નહિ. હે પાંડવ ! તું તારા જવા સાથે જ યુદ્ધ કરજ. હે પાંડુપુત્ર ! હવે શરમાઈશ નહિ. એ માદ્રીપુત્ર ! હવે તું ઘેર ચાલ્યો જ; અથવા કૃષ્ણ કે અર્જુન પાસે ચાલ્યો જ.’ આમ કહીને હે મહારાજ ! કર્ણુ નકુલને છોડી દીધો.^{૫૦} હે રાજન્ ! જોકે તે સમયે નકુલને મારી નાખવા માટે કર્ણુને બરાબર તક મળી હતી, છતાં ધર્મવિતા શરવીર કર્ણુ તેને મારી નાખ્યો નહિ અને કુંતીને આપેલા વચનનું સ્મરણ કરી તેને જીવતો જ છોડી મૂક્યો.^{૫૧} હે રાજન્ ! ધનુર્ધર સૂતપુત્રના હાથમાંથી છૂટીને નકુલ શરમાતો શરમાતો યુધિષ્ઠિરના રથ તરફ જઈ પહોંચ્યો અને તેમના રથ પર ચઢી બેઠો. કર્ણુને હાથે

પરાજય પામેલો નકુલ ઘડામાં પૂરેલા સર્પની પેટે દુઃખથી તપી ગયો હતો તથા વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખ્યા કરતો હતો.^{૫૨, ૫૩} હવે કર્ણુ પણ નકુલનો એ રીતે પરાજય કરીને ઉતાવળો ઉતાવળો પાંચાલયોદ્ધાઓ તરફ ધસી ગયો. તે સમયે કર્ણુ ફરકતી ધનવાળા તથા ચંદ્ર સમાન ઉજ્જવલ-વર્ણા ઘોડાઓવાળા રથને એકઠમ દોડાવે જતો હતો.^{૫૪} હે રાજ ! કૌરવસેનાપતિ કર્ણુને પાંચાલોના તરફ જતો જોઈને પાંડવયોદ્ધાઓમાં મહાન ફાલાહલ થવા લાગ્યો.^{૫૫} પરંતુ હે મહારાજ ! તે મહાસમર્થ કર્ણુ તો ચક્રની પેઠે રણમાં ધૂમીને મહાધોર સંહાર કરી રહ્યો હતો. ત્યારે ભગવાન સૂર્યનારાયણ પણ આકાશમાં આવી પહોંચ્યા હતા.^{૫૬} હે રાજ ! તે સમયે પાંચાલોના અનેક રથીઓ-ઠેટલાકએક ભાંગી પડેલાં પૈડાંવાળા રથોમાં બેસીને, ઠેટલાએક છિન્નભિન્ન થયેલી ધનપતાકાઓવાળા રથોમાં બેસીને, ઠેટલાએક માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા રથોમાં બેસીને, ઠેટલાએક મરણ પામેલા સારથિઓવાળા રથોમાં બેસીને અને ઠેટલાએક ભાંગી પડેલી ધરીઓવાળા રથોમાં બેસીને રણ-માંથી નાસભાગ કરતા અમારા જોવામાં આવતા હતા. જેમ ઘેઈ મહાવનમાં દાવાનળથી સળગી બેઠેલાં અંગોવાળાં પ્રાણીઓ આમતેમ ભમી રહે, તેમ ઘણા રથો અને ઘણા હાથીઓ રણમાં જ્યાં ત્યાં ભમતા હતા.^{૫૭, ૫૮} પરાક્રમી કર્ણુ તેમને એવા તો મારવા માંડ્યા હતા કે, ઠેટલાએક હાથીઓ તૂટી ગયેલાં ગંડસ્યગોમાંથી સ્થિરધારાને વહેતા હતા, ઠેટલાએકની સૂઠો કપાઈ ગઈ હતી, ઠેટલાએકનાં કવચો તૂટી ગયાં હતાં, ઠેટલાએકનાં પૂંછડાં કપાઈ પડ્યાં હતાં, ત્યારે બીજા ઠેટલાએક તો તૂટી પડેલાં વાદળોની પેઠે ભોંય પર પછડાતા હતા.^{૫૯, ૬૦} વળી પતંગિયાં જેમ અગ્નિ સામે જ ધસી જાય, તેમ બીજા ઠેટલાએક હાથીઓ

નારાયણાણુ તથા તોમરોથી ત્રાસ પામીને ઊલટા તે કણું સામે જ દોડી જતા હતા.^{૧૧} જળનાં ઝરણોને ઝરતા મોટા પર્વતોની પેઠે ઘણા મોટા મોટા હાથીઓ ગાત્રોમાંથી રુધિરને ઝરતા હતા અને રણભૂમિ પર પડીને તરફડિયાં મારતા હતા.^{૧૨} રણમાં શોભી રહેલો તે કણું ઉત્તમ જાતિના ઘણા ઘોડાઓમાંથી કેટલાએકને તંગ વિનાના કરી નાખીને, કેટલાએકને વાલખંધન વિનાના કરી નાખીને, કેટલાએકને રૂપાના, કાંસાના તથા સુવર્ણના અલંકારોથી રહિત કરી નાખી, કેટલાએકને આભૂષણો વિનાના કરી નાખીને, કેટલાએકને ચોકડાં વિનાના કરી મૂકીને, કેટલાએકને આમરો તથા ઝૂલો વિનાના કરી નાખીને તથા કેટલાએકને ભાથાઓ સાથે મરણ પામીને પછડાયેલા શરો ઘોડેસવારો વિનાના કરી નાખીને રણક્ષેત્રમાં આડો અવગો ભમવા લાગ્યો.^{૧૩-૧૪} હે ભારત ! ડગલા, પાધડી આદિને ધારણ કરી રહેલા અને ભાલા, તલવાર, મદિ આદિ શસ્ત્રોથી હીન થયેલા ઘણા ઘોડેસવારોમાંથી કેટલાએક માર્યા ગયા હતા, કેટલાએક મરણ પામતા હતા, કેટલાએક થર-થર કંપતા હતા અને કેટલાએક શરીરોના અવયવોથી હીન થઈ જઈ જ્યાં ત્યાં રડવડતા હતા. એ જ પ્રમાણે સુવર્ણથી શોભતા અને વેગવાળા ઘોડાઓથી ઝેડેલા રથો પણ તેમના રથીસવારોનો વિનાશ થવાથી આડાઅવળા સર્વ રણપ્રદેશમાં ભમતા અમે જોતા હતા.^{૧૫-૧૬} હે ભારત ! તેમાંથી કેટલાએક રથોની ધરીઓ ભાંગી પડી હતી, કેટલાએકના જીંટડા ભાંગી પડ્યા હતા, કેટલાએકનાં પેડાં તૂટી પડ્યાં હતાં, કેટલાએકની પતાકાઓ તથા ધ્વજો કપાઈ પડ્યા હતા તથા કેટલાએકની ઈસો ભાંગી પડી હતી.^{૧૭} હે રાજા ! રથ-હીન થઈ પડેલા ઘણાએક રથીયોદ્ધાઓ તે રણ-ક્ષેત્રમાં આમતેમ દોડી જતા હતા; પરંતુ કણુંનાં

તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેઓ મરણ પામી જતા હતા. તેમાં કેટલાએક શસ્ત્રહીન માર્યા ગયા તથા ઘણા-ખરા શસ્ત્રો ધારણ કરનારાઓનો પણ ઘણા વળી ગયો. વળી ઘણા હાથીઓને પણ ચારે બાજુ દોડા-દોડ કરી રહેલા અમે જોતા હતા. તે બધા હાથીઓ સોનાની કૂદડીભરેલી ઝૂલોથી ઢંકાયેલા હતા, સુદર ઘંટડીઓથી શોભતા હતા અને ભાતભાતના રંગવાળી રંગચેરંગી પતાકાઓથી અલંકૃત હતા. કણુંના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે કપાયેલાં મસ્તકો, બાહુઓ, સાથળો ને શરીરોના બીજા ઘણા અવયવો જ્યાં ત્યાં પડેલા અમને દેખાતા હતા. આ પ્રમાણે કણુંનાં બાણોથી કપાઈ ગયેલા તથા તીક્ષ્ણ બાણો વડે લડી રહેલા યોદ્ધાઓનું તે યુદ્ધ મહારોદ્ર સ્વરૂપનું ચર્ચ પડ્યું હતું.^{૧૮-૧૯} એ રણમાં સર્વ સંજયયોદ્ધાઓ કણુંના હાથનો એ પ્રમાણે માર ખાતા હતા; છતાં પતંગિયાં જમ અગ્નિ સામે જાય, તેમ ઊલટા તે કણુંની સામા જ દોડી જતા હતા.^{૨૦} તે વખતે મહારથી કણું દેકેદેકાણે સેનાઓને ભડભડ બળતા પ્રલયાગ્નિની જમ બાળી રહ્યો હતો અને અનેક ક્ષત્રિયો તેને ટાળવા મથતા હતા.^{૨૧} આમ જ્યારે મરણ પામતાં બચી ગયેલા તે પાંચાલોના મહારથી યોદ્ધાઓમાં ભગાણુ પડ્યું અને નાસભાગ થઈ રહી, ત્યારે વીર કણું પાછળથી તેમના ઉપર બાણો વરસાવી રહ્યો.^{૨૨} વળી તે તેજસ્વી સૂતનંદન છિન્નભિન્ન થયેલાં ઠવચો તથા ધમત્રાણા તે સૈનિકો સામે ધર્યો, આમ દિવસના મધ્યભાગમાં આવી અંટોલો મૂયં જમ સર્વ જુનેને તપાવે, તેમ તે મદાબજવાન બાણો મૂકી મૂકીને તેમને તપાવવા લાગ્યો.^{૨૩}

હતિ શ્રીમદભારતમા કૃષ્ણર્ષના 'પાંડવદેવ પર

મૃદુનો હક્કો' નામનો અધ્યાય ૨૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫મો

સુતસોમ અને શકુનિનું યુદ્ધ

॥ યંજય ઉવાચ ॥

યુયુત્સુ તવ પુત્રસ્ય દ્રાવણંતં વલં મહત્ ।

ઉલ્લકો ન્યપત્ત્વર્ણં તિષ્ઠ તિષ્ઠતિ ચાત્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય ગોઘ્યોઃ તેવામાં યુયુત્સુ તમારા પુત્રના મહાસૈન્યને નસાડી મૂકવા લાગ્યો, એટલે રાજા ઉલ્લક એકદમ તેની સામે ધસી ગયો અને તેને 'ભિભો રહે, ભિભો રહે' એમ કહેવા લાગ્યો.^૧ દે રાજા ! તુરત જ યુયુત્સુએ વજ્ર સરખી તીક્ષ્ણ ધારવાળા એક ખાણથી મહાખળવાન તે ઉલ્લકરાજને પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહાર થતાં જ ઉલ્લક ઢાપી ઊઠ્યો અને એક છુરપ્રખાલ મૂઢી તેણે તમારા પુત્ર યુયુત્સુના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. વળી તેણે બીજા એક કાન જેવા આકારના ખાણ વડે તેને પ્રહાર પણ કર્યો. પોતાનું ધનુષ્ય કપાઈ જવાથી યુયુત્સુનાં નેત્રો કોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં. તેણે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંટી દઈ બીજું અતિ વેગવાળું મોટું ધનુષ્ય ઉઠાવી લીધું.^{૨-૪} વળી, તેણે તુરત સાઠ ખાણો મૂકીને શકુનિના પુત્ર ઉલ્લકને વીંધી નાખ્યો; તેમજ તેના સારયિને ત્રણ ખાણોના માર માર્યો ને પાછો તેને પોતાને પણ વીંધવા માંડ્યો.^૫ પછી ઉલ્લકે સુવણ્ણી શોભતાં વીસ ખાણો મારી યુયુત્સુને વીંધી નાખ્યો અને વધારામાં તેણે યુયુત્સુના સુવણ્ણી ભરેલા ધ્વજને પણ કોંધપૂર્વક કાપી નાખ્યો.^૬ એટલે દે રાજા ! તુરત કપાઈ ગયેલા દાંડાવાળો તે મહાન ધ્વજ કડકડ કરતો યુયુત્સુની સન્મુખ જ પૃથ્વી પર પડ્યો. પોતાના ધ્વજને કાપી નાખેલો જોઈ યુયુત્સુ કોંધથી ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો અને તેણે પાંચ ખાણો વડે ઉલ્લકની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૭-૮} દે રાજા ! ઉલ્લકે તેણે પાયેલા મલ્લખતના એક ખાણ વડે યુયુત્સુના સારયિનું મરતક રણમાં કાપી નાખ્યું; એટલે દે ભરતશ્રેષ્ઠ !

તુરત જ આકાશમાંથી ખરતા તેજસ્વી તારા સરખું તે સારયિનું મરતક રણભૂમિ પર ઝઈ પડ્યું.^{૯, ૧૦} વળી ઉલ્લકે પાંચ ખાણો છોડીને તેના આરેય ધોડાઓને મારી નાખ્યા તથા તેને પોતાને પણ અત્યંત વીંધી નાખ્યો. આ રીતે ખળવાન ઉલ્લકે યુયુત્સુને અતિરાધ વીંધી નાખ્યો અને તે બીજા રથમાં બેસીને ત્યાંથી નાસી ગયો.^{૧૧} આમ દે રાજા ! યુયુત્સુનો રણમાં પરાજય કરીને ઉલ્લકે ઉતાવળો ઉતાવળો ત્યાંથી આગળ વધ્યો અને તીક્ષ્ણ ખાણો મૂકી મૂકીને પાંચાલો તથા સૂંજયોને મારવા લાગ્યો.^{૧૨} દે મહારાજા ! એ જ વેળા તમારા પુત્ર શ્રુતકર્માએ અર્ધનિમેષ જટલા સમયમાં શતાતીકને ધોડાઓ, સારયિ અને રથ વિનાનો કરી મૂક્યો હતો.^{૧૩} છતાં જરા પણ ન ગભરાતાં મહારથી શતાતીક મરણ પામેલા ધોડાઓવાળા પોતાના રથમાં બેસી રહ્યો. પછી દે રાજા ! કોંધાય-માન થઈને શતાતીકે તમારા પુત્ર સામે એક ગદા ફેંટી.^{૧૪} દે ભારત ! તે ગદાએ શ્રુતકર્માના રથ, ધોડાઓ તથા સારયિના ભુકા કાઢી નાખ્યા અને પૃથ્વીને બળે ફાડી નાખતી હોય તેમ તે ગદા પૃથ્વી પર પછડાઈ પડી.^{૧૫} કુરુઓની છીર્તિમાં વધારો કરનારા તે બન્ને વીરો આમ જ્યારે રથ વિનાના થઈ પડ્યા, ત્યારે એકબેકની સામે જોતા જોતા યુદ્ધમાંથી દૂર ખસી ગયા.^{૧૬} હવે ગભરાઈ ગયેલો તમારો પુત્ર શ્રુતકર્મા પાસે ભિભેલા વિવિંશુના રથ પર ચઢી ગયો અને શતાતીક પણ ઉતાવળો ઉતાવળો પ્રતિવિંધ્યના રથમાં બેસી ગયો.^{૧૭} એ સમયે બીજી તરફ સુતસોમ અને શકુનિનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. તેમાં શકુનિ કોંધપૂર્વક તીક્ષ્ણ ખાણો મારી મારીને સુતસોમને વીંધી રહ્યો હતો, છતાં પણ પાણીના ધોધ જેમ પર્વત-ને ડગાવી શકતો નથી, તેમ તે સુતસોમને ડગાવી શક્યો ન હતો.^{૧૮} દે ભારત ! પોતાના પિતાના

કદા શત્રુ શકુનિને પોતાની સામે ઊભેલા જોઈ સુતસોમ પણ અનેક હબ્બરો બાણો વડે તેને છાઈ દેવા લાગ્યો.^{૧૮} પરંતુ શકુનિ બીજાં ઢેલડાંએક બાણો વડે સુતસોમનાં સર્વ બાણોને ઝપાટાબંધ કાપી નાખતો હતો; કારણ કે શકુનિ ઝડપથી અન્ન મૂકનારો હતો, તરેહતરેહનાં યુદ્ધોમાં કુશળ હતો અને રણમાં સદા વિજય મેળવનારો હતો.^{૨૦} તીક્ષ્ણ બાણો વડે તે બધાં બાણોને યુદ્ધમાં અટકાવી દઈ શકુનિએ બીજાં ત્રણ બાણો વડે ક્રોધ-પૂર્વક સુતસોમને પ્રહાર કર્યો.^{૨૧} વળી હે મહારાજ ! તમારા સાળા શકુનિએ ઢેલડાંએક બાણો છોડી મૂકીને તેના ઘોડાઓના, ધનના તથા સારથિના તલતલ જવડા ટુકડા કરી નાશ કરી નાખ્યો. તે જોઈ મનુષ્યોમાં મોટા ઠાલાહલ મચી રહ્યો.^{૨૨} હે રાજ ! એ પ્રમાણે ઘોડાઓ માર્યા ગયા, રથ ભાંગી પડ્યો તથા ધન પણ કપાઈ ગઈ; છતાં ધનુર્ધર સુતસોમ હાથમાં ધનુષ્ય લઈને રથ પરથી નીચે ઊતરી પડ્યો.^{૨૩} તે સુવણ્વીની પૂંખવાળાં તથા પથ્થર પર તીક્ષ્ણ કરેલાં અસંખ્ય બાણોને છોડવા લાગ્યો અને તમારા સાળાના રથને રણભૂમિ પર દાટી દેવા લાગ્યો.^{૨૪} પતંગિયાનાં ટોળાંની પેઠે તે બાણોના ઢગો પોતાના રથ પર આવી પડતા હતા, તે જોઈને પણ મહારથી શકુનિ લેશમાત્ર પણ ગભરાયો નહિ.^{૨૫} પરંતુ મહાયશસ્ત્રી સુખલપુત્રે બાણસમૂહો છોડી મૂકીને સુતસોમનાં સર્વ બાણોને નાશ કરી નાખ્યો. તે વેળા સુતસોમ પગપાળો થઈને પણ રથમાં બેઠેલા શકુનિ સામે બરાબર યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો; તેથી તેના એ અદ્ભુત અને અશ્રદ્ધેય પરાક્રમને જોઈને આકાશમાં રહેલા દેવો તથા સિદ્ધો ઘણા જ પ્રસન્ન થયા. વળી રણમાં ઊભેલા સર્વ યોદ્ધાઓ પણ તેથી સંતોષ પામ્યા.^{૨૬} હે રાજન ! તેવામાં મોટા વેગવાળાં અને નમેલાં પવંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડી મૂકીને શકુનિએ

સુતસોમના ધનુષ્યને તથા તેના સર્વ બાણભરેલા ભાથાઓને કાપી નાખ્યા. આમ જ્યારે ધનુષ્ય પણ કપાઈ ગયું અને પોતે જ્યારે રથ વિનાનો થઈ પડ્યો, ત્યારે સુતસોમે હાથમાં એક તલવાર ઊંચી કરીને ગર્જના કરી મૂકી. તે તલવાર વૈદ્યુત-મણિથી જડેલી હોવાથી કમળ સમાન કાંતિવાળી હતી અને હાથીદાંતની મૂઠવાળી હતી.^{૨૭-૨૮} નિર્ભળ આકાશ સમાન તેજસ્વી એવી બુદ્ધિમાન સુતસોમની એ તલવાર જ્યારે તેના હાથમાં ફરતી હતી, ત્યારે શકુનિએ તેને કાળદંડ સરખી જ માની હતી.^{૨૯} એ સમયે હાથમાં તલવાર ધારણ કરીને સુતસોમરાજ હબ્બરો મંડળોમાં ધૂમવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! શિક્ષા તથા બળ-સંપન્ન એવા તે રાજાએ ભ્રાંત, ઉદ્ભ્રાંત, આવિહ, આપ્હુત, વિપ્હુત, સુત, સંપાત અને સમુદીર્ણ આદિ સુખ્ય મંડળોમાં અનુલોભ તથા પ્રતિલોભ રીતે ધૂમીને ચૌદ મંડળો રણમાં ફરી દેખાડ્યાં હતાં.^{૩૦, ૩૧} પછી વીર્યવાન શકુનિએ તેની સામે ઉપરાઉપરી બાણો ફેંકવા માંડ્યાં અને તે સુતસોમ પોતાની ઉત્તમ તલવારના ઝટકા વડે બાણો આવતાંની સાથે જ તેને કાપી નાખવા લાગ્યો.^{૩૨} હે મહારાજ ! શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર સુખલપુત્ર શકુનિ તે વેળા ઘણો જ ચિડાઈ ગયો, તેથી સુતસોમના પર તે સર્વ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા માંડ્યો; પરંતુ ગરુડ સમાન પરાક્રમી રાજા સુતસોમ પોતાની ચાલાકી દેખાડવા મંડ્યો અને શિક્ષા તથા બળપૂર્વક તલવારને ધુમાવીને શકુનિનાં સર્વ બાણોને યુદ્ધમાં કાપી નાખવા લાગ્યો. હે રાજ ! એ પ્રમાણે સુતસોમરાજ જ્યારે અનુલોભ તથા વિલોભ યુદ્ધમાર્ગોમાં પોતાના અભ્યાસના બળથી ધૂમી રહ્યો હતો, ત્યારે શકુનિએ અતિ તીક્ષ્ણ દુરપ્રબાણનું સંધાન કરી ઝગઝગાટ કરતી તેની તલવારને કાપી નાખી. એટલે તુરત તે

મોટી તલવાર એકાએક કપાઈ જઈને પૃથ્વી પર પડી. પણ હે ભારત ! સુંદર મૂઠવાળી એ તલવારનો અર્ધો ભાગ સુતસોમના હાથમાં રહી ગયો. પોતાની તલવારને કપાઈ ગયેલી બહુ મહારથી સુતસોમ છ પગલાં એકદમ આગળ ફેરવે અને તેણે તે બાકી રહેલા તલવારના ટુકડાને શકુનિ સામે ફેંક્યો. સુવર્ણ તથા હીરાના જડતર-કામથી શોભી રહેલો તે તલવારનો ટુકડો મહાત્મા શકુનિના ધનુષ્યને દોરી સહિત કાપી નાખી બણબણાટ કરને પૃથ્વી પર પડ્યો. પછી રાજ સુતસોમ શ્રુતપ્રીતિના મહારથ પર ચઢી બેઠો અને સુબલપુત્ર શકુનિ પણ અતિ કુઝંચ એવું બીજું ધોર ધનુષ્ય હાથમાં લઈ સંખ્યાબંધ શત્રુઓનો સંહાર કરતો પાંડવસેના તરફ ધસી ગયો. હે રાજ ! શકુનિ નિર્ભય થઈને રણમાં ધૂમી રહ્યો હતો, તે બેઈ પાંડવોના સૈન્યમાં મોટા કાલાહલ થઈ રહ્યો. ત્યાં અન્નશસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલાં તે મોટાં મોટાં ગર્વિષ્ઠ સૈન્યો મહાત્મા શકુનિની ધૂમાધૂમથી નાસભાગ કરતાં દેખાવા લાગ્યાં. ત્યાં હે રાજ ! જિવરાજ ઇંદ્ર જેમ દૈત્યસેનાનો સંહાર કરે, તેમ સુબલપુત્ર શકુનિએ પાંડવી સેનાનો વિનાશ કરી નાખ્યો. ૩૪-૪૩

ઈત શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'સુતસોમ અને શકુનિનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬મો

દૃષ્ટદ્યુમ્ન અને શિખંડીની હાર

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દૃષ્ટદ્યુમ્ન કૃપો રાજન્ વારપામ્પત સંયુગે ।

યથા દૃષ્ટા વને સિંહ શરમો વારયેદ્યુધિ ॥ ૧ ॥

સંજય મોહ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આઠ પગવાળું શરભ નામનું પ્રાણી વનમાં જેમ કોઈ સિંહને અટકાવે, તેમ કૃપાચાર્યે રણમાં આગળ વધતા દૃષ્ટદ્યુમ્નને એ યુદ્ધમાં અટકાવ્યો હતો. ૧

અતિ બળવાન ગૌતમગોત્રી કૃપાચાર્યે દૃષ્ટદ્યુમ્નને એવો તો અટકાવી રાખ્યો કે તે એક પગલું પણ આગળ ચાલવા શક્તિમાન થયો નહિ. ૨ એ વેળા કૃપાચાર્યના રથને દૃષ્ટદ્યુમ્નના રથ સામે ખડો રહેલો બેઈ સર્વ ભૂતો ત્રાસ પામવા લાગ્યાં અને દૃષ્ટદ્યુમ્નને મરણ પામેલો જ માનવા લાગ્યાં. સર્વ રથીઓ તથા ઘોડેસવારો મનમાં ઉદાસ થઈ ગયા અને માંહેમાંહે કહેવા લાગ્યા કે, 'મનુષ્યશ્રેષ્ઠ મહા-તેજસ્વી આ કૃપાચાર્ય દ્રોણાચાર્યના મરણથી અવરથ આજે કોવાયમાન થઈ ગયા છે. તેઓ દિવ્ય અશ્વોને બણનારા છે તથા કેસરિયાં કરીને પણ લડવાની ઉદાર બુદ્ધિના છે. તેથી એ કૃપાચાર્યથી દૃષ્ટદ્યુમ્ન શું આજે કુશળક્ષેપ રહેશે ? તેમ જ આ સમય સેના આ મહાન ભયમાંથી શું મુક્ત થશે ? શું આ બ્રાહ્મણ યુદ્ધ કરવા આવેલા આપણ બધાને આજે નહિ મારી નાખે ? આ કૃપાચાર્યનું આજે સાક્ષાત્ કાળ સરખું સ્વરૂપ થઈ ગયું છે. તે પરથી નિશ્ચય થાય છે કે, એ પણ દ્રોણાચાર્યના જેવું જ આજે પરાક્રમ કરશે. ૩-૭ વળી એ કૃપાચાર્ય ઝડપ-દાર હાથવાળા છે, યુદ્ધમાં સદા વિજય મેળવનારા છે, ભત્રાત્રતાનાં અશ્વોને બણનારા છે, વીર્યસંપન્ન છે અને અધૂરામાં પૂરું આજે વળી ક્રોધથી ધૂધ-વાઈ જીક્યા છે. ૮ વળી પેલો દૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ આજે તેમની સામે મોટું યુદ્ધ કરવામાં વિમુખ થયેલો દેખાય છે. ૯ હે મહારાજ ! ઇત્યાદિ પ્રકારનાં વચનો તે વેળા કૃપાચાર્ય તથા દૃષ્ટદ્યુમ્નનો ભેટો થતાં તમારા સૈનિકોમાં તથા શત્રુઓદ્ધાઓમાં સંભળાવા લાગ્યાં, પછી હે રાજા ! શારદ્રત કૃપાચાર્યે ક્રોધથી મોટા કૂંડોડો માર્યો અને પોતાની સામે સ્તબ્ધ થઈને જોલેલા દૃષ્ટદ્યુમ્નને સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કરવા માંડ્યો. મહાત્મા કૃપાચાર્યે દૃષ્ટદ્યુમ્નને એવો તો મારવા માંડ્યો કે, તે મોટા ગભરાટમાં પડી ગયો અને આ સમયે શું કરવું તે પણ સમજી

શક્યો નહિ. પોતાના નાયકને એ સ્થિતિમાં આવી પડેલાં જેઈ તેનો સારથિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહેવા લાગ્યો : 'હે પાપંત ! આજ તમે કુશળ તો છો ને ? યુદ્ધમાં તમારા પર આવું સંકટ આવી પહોંચું હોય તેમ કદી મેં જોયું નથી. બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ આ કૃપાચાર્ય તમારાં મર્મ સ્થાનોને ઉદ્દેશીને જ બાણો ફેંકી રહ્યા છે, તે મર્મભેદક બાણો કાઠ સુદૈવના યોગથી જ તમારા પર પડતાં નથી. માટે તમે જો કહેતા હો, તો નદીના વેગને સમુદ્ર તરફથી જમ પાછો વાળવામાં આવે છે, તેમ આજ હું આપણા રથને આ રણમાંથી પાછો વાળી લઉં; કારણ કે હું માનું છું કે, જમણે તમારા પરાક્રમનો નાશ કર્યો છે, તે આ બ્રાહ્મણ તમારે હાથે કદી પણ મરણ પામે તેમ નથી. આથી આ સમયે રણમાંથી પાછા વળવું તે જ યોગ્ય છે.' સારથિનાં એ વચન સાંભળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ધીમે ધીમે તેને કહેવા લાગ્યો : 'હે સારથિ ! આજ મારું મન મુંઝાય છે, શરીરમાં પરસેવો થઈ જાય છે, શરીરમાં કંપારી પણ છૂટે છે તથા રૂંવાટાં જામાં થઈ જાય છે. માટે હે તાતા ! આ બ્રાહ્મણને યુદ્ધમાં પડતો મૂઠી તું અર્જુન અથવા ભીમસેન જ્યાં હોય ત્યાં જ આપણા રથને ધીરે ધીરે હંકારી જ; કારણ કે તેમની પાસે જઈ પહોંચવામાં જ આજ મારું કલ્યાણ છે, એમ મને નિશ્ચય જણાય છે.' એટલે હે મહારાજ ! સારથિએ તુરત જ ઘોડાઓને ઢોડાવી મૂક્યા અને જ રથને મહાધનુર્ધર ભીમસેન તમારા સૈનિકો સાથે યુદ્ધ કરતો હોતો, તે રથને તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથને લઈ જવા લાગ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથને એ પ્રમાણે પલાયન કરી જતો જેઈ શનુદત્ત કૃપાચાર્ય સંકટો બાણો ફેંકતા ફેંકતા તેની પાછળ પડ્યા. આમ વારંવાર પોતાના શંખને વગાડતા મહેત્રે જમ નમુચિને ત્રાસ પમાડ્યો હોતો, તેમ એ કૃપાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા. ૯-૨૦ એ જ સમયે કૃતવર્મા ભીમ-

પિતામહના મૃત્યુરૂપ અજિત શિખંડીને વારંવાર બણે હસતો હોય તેવો ડોળ કરીને યુદ્ધમાં અટકાવવા લાગ્યો. હિદિઠ ચોદાઓમાં મહારથી તરીકે ગણાયેલા એ કૃતવર્મા સામે ભેટા કરીને શિખંડીએ પોંચ તીક્ષ્ણ ભલ્લજાતનાં બાણો વડે પ્રહાર કર્યો અને તેની હાંસડીના પ્રદેશમાં ઘા કર્યો. હે રાજા ! એ પ્રહાર થતાં જ મહારથી કૃતવર્મા કાપી જઈયો. તેણે સાઠ બાણો છોડી મૂકીને શિખંડીને વીંધી નાખ્યા અને હસતાં હસતાં એક બીજું બાણ મારી તેના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું. પરંતુ કુપદના બળવાન પુત્ર શિખંડીએ તુરત જ બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવી લીધું અને ક્રોધાયમાન થઈ 'જાણે રહેજે, જાણે રહેજે' એમ કૃતવર્માને પ્રથમ કહી સંભળાવ્યું. પછી તેણે તેને સુવર્ણની પૂંખવાળાં નેવું પાણીદાર બાણો માર્યાં. પરંતુ હે રાજેન્દ્ર ! તે બાણો કૃતવર્માના કવચ પર અથડાઈને નીચે પડી ગયાં અને તેના કવચને તોડી શક્યાં નહિ. પોતાનાં બાણો આમ નિષ્ફળ થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયાં, તે જેઈ શિખંડીએ દુરપ્રજાપતિનું અતિ તીક્ષ્ણ બાણ સાંધ્યું અને કૃતવર્માના ધનુષ્યનાં દુકંડેકંડા કરી નાખ્યા. આ રીતે ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, એટલે કૃતવર્મા ભાગી પડેલાં શિંગડાંવાળા બળદ સરખો થઈ ગયો. તેથી તુરત કોપેલા શિખંડીએ પુનઃ એંશી બાણો છોડી મૂકીને તેના બન્ને બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કરી દીધો. એ પ્રહારથી કૃતવર્મા અત્યંત ધાયલ થઈ ગયો અને કાપી જઈયો. ઘડાના મુખમાંથી જમ પાણી વહે તેમ તેનાં ગાનોમાંથી રુધિરધારાઓ વહેવા લાગી. રુધિરથી ભીંજાઈ ગયેલા કૃતવર્મા વર્ષાકાળમાં જળધારાઓથી ભીંજાઈ ગયેલા કાઈ ગેરુ ધાતુવાળો પર્વત હોય, તેમ રણભૂમિ પર શોભવા લાગ્યો. હે રાજા ! પછી તે મહાસમર્થ કૃતવર્માએ બાણ તથા દારી સહિત બીજું એક ધનુષ્ય હાથમાં લીધું

અને શિખંડીની ખાંધ પર સંખ્યાખંધ બાણોનો માર મારી દીધો. ખાંધમાં ખૂંચી ગયેલાં તે બાણો-ને લીધે શિખંડી શાખ્માપ્રશાખાના વિસ્તારવાળા એક અતિ મહાન વૃક્ષના સરખો રણમાં શોભવા લાગ્યો. આ રીતે અન્યોન્યને અત્યંત વીંધી નાખી તે બન્ને જણા લોહીલુહાણ થઈ ગયા હતા, તેથી તેઓ શિંગડાના પ્રહારથી અન્યોન્યને ધાયલ કરતા બે આખલા હેંપ તેવા રણભૂમિ પર શોભવા લાગ્યા. તે બન્ને મહારથી અન્યોન્યનો વધ કરવા માટે ભારે ભૂગીરથ ચલ કરતા હતા અને રણમાં બેસીને હજારો યુદ્ધમાર્ગોમાં ધૂમી રહ્યા હતા. પછી હે મહારાજ ! કૃતવર્માએ શિખંડીને સરાણ પર ધસી તીક્ષ્ણ કર્ણે સિતેર સુવર્ણ પૂંખી બાણો વડે રણમાં વીંધવા મોકલ્યો. એટલું જ નહિ પણ યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ભોજકૃતવર્માએ જીવિતનો નાશ કરી નાખે તેવું ઘેર બાણ શિખંડી પર અપાટાખંધ ફેંક્યું. હે રાજ ! એ બાણનો પ્રહાર થતાં જ શિખંડીને મૂઝાં આવી ગઈ. તે અત્યંત દુઃખી થઈ ગયો અને તેણે એકદમ ધ્વજદંડને પકડી લીધો. આમ કૃતવર્માના બાણપ્રહારથી શિખંડીને ઘણા સંતાપ થતો હતો, તેથી તે વારં-વાર નિઃશ્વાસ નાખ્યા કરતો હતો. તે બેઠે તેનો સારથિ એ મહારથીને એકદમ રણમાંથી દૂર લઈ ગયો. હે રાજ ! દ્રુપદરાજનો શરો પુત્ર શિખંડી એ રીતે જ્યારે પરાજય પામ્યો, ત્યારે સર્વ તરફથી માર ખાતી પાંડવની સેના પણ રણમાંથી નાસી ગઈ. ૨૧-૩૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'સંકુલયુદ્ધ'
નામનો અધ્યાય ૨૬ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭મો સંશપ્તકોનો પરાજય

॥ સંજય ક્વાચ ॥

ચેતાશ્વોઽથ મહારાજ વ્યધમત્તાવકં બલમ્ ।

યથા વાયુઃ સમાસાઘ તૂલરાશિં સમંતતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! પછી શ્વેત ઘોડાઓવાળો અર્જુન વાયુ જેમ રૂના ઢગલાને ચોખ્ખાનુથી વિખેરી નાખે, તેમ તમારા સૈન્યમાં આવીને તેનો નાશ કરવા લાગ્યો.^૧ એટલે ત્રિગતો, શિખિઓ, કૌરવો, શાલ્વો સંશપ્તકો તથા નારાયણયોદ્ધાઓનાં સૈન્યો તેની સામે ધસી આવ્યાં. સત્યસેન, ચંદ્રદેવ, મિત્રદેવ, સુતંજય, સૌશ્રુતિ, ચિત્રસેન, મિત્રવર્મા, ત્રિગતરાજ, તેના ભાઈઓ તથા જતજતનાં શસ્ત્રોમાં કુશળ એવા મહાધનુર્ધર તેના પુત્રો, અર્જુન પર સંખ્યાખંધ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. હે ભારત ! પાણીના પ્રવાહો જેમ સમુદ્ર સામે ધસી જાય, તેમ તે સર્વ યોદ્ધાઓ એકાએક અર્જુન સામે ધસી ગયા.^{૨-૫} પરંતુ ગરુડને જેતાં જ સર્પો જેમ નાસી જાય, તેમ તે સેંકડો અને હજારો યોદ્ધાઓ અર્જુનનો ભેટો થતાં જ નાસી જવા લાગ્યા.^૬ હે મહારાજ ! પોતાનો નાશ થઈ જાય છતાં પણ પતંગિયાં જેમ અગ્નિને ઓડતાં નથી તેમ તે યોદ્ધાઓ પણ પોતાનો વિનાશ થઈ જતો હતો, છતાં અર્જુનને ઓડતા ન હતા.^૭ લડાઈમાં સત્યદેવે ત્રણ બાણોથી મિત્રદેવે ત્રેસઠ બાણોથી, ચંદ્રસેન સાત બાણોથી મિત્રવર્માએ તેતિર બાણોથી, સૌશ્રુતિએ સાત બાણોથી, શત્રુંજયે વીસ બાણોથી તથા સુશર્માએ નવ બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યા.^{૮, ૯} એ રીતે જ્યારે ઘણા યોદ્ધાઓ એકઠા થઈને અર્જુનને વીંધવા મંડ્યા, ત્યારે તે અર્જુન પણ તે સર્વને સામે વીંધવા લાગ્યો. તેણે સૌશ્રુતિને સાત બાણો વડે, સત્યસેનને ત્રણ બાણો વડે, શત્રુંજયને

વીસ બાણો વડે, ચંદ્રદેવને આઠ બાણો વડે, મિત્રદેવને સો બાણો વડે, શ્રુતસેનને ત્રણ બાણો વડે, મિત્રવર્માને નવ બાણો વડે તથા સુશર્માને આઠ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા. વળી તેણે સરાણ પર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં કેટલાંએક બાણો વડે શત્રુ-જયરાજને પણ રણમાં રાણી નાખ્યો.^{૧૦-૧૨} તેણે સૌશ્રુતિના મસ્તકને ઉપરના ટોપની સાથે ધડ પરથી જુદું પાડ્યું અને ત્રપાટાબંધ બીજાં કેટલાંએક બાણો મારી ચંદ્રદેવને યમનિવાસમાં મોકલી દીધો.^{૧૩} તેમજ હે મહારાજ ! તે ઉપરાંત બીજા મહારથીઓ પોતાની સામે યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તે બધાને પણ તેણે પાંચ પાંચ બાણો મારી આગળ વધતા અટકાવ્યા.^{૧૪} એ સમયે ક્રોધાયમાન થયેલા સત્યસેને શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને મોટું તોમરશસ્ત્ર ફેંક્યું અને સિંહનાદ કર્યો.^{૧૫} લોખંડનું તે સુવર્ણજડિત તોમર મહાત્મા શ્રીમાધવના ડાબા હાથને ધાયલ કરી ધરણી પર ઢળી પડ્યું. હે રાજા ! એ તોમરના પ્રહારથી માધવનો હાથ એટલે બધો વીંધાઈ ગયો કે, તેમના હાથમાંથી ચાપુક અને ઘોડાઓની લગામ પૃથ્વી પર પડી ગયાં.^{૧૬, ૧૭} શ્રીકૃષ્ણના અંગને એ રીતે ધાયલ થયેલું જોઈને કુંતાપુત્ર અર્જુનને તીવ્ર ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તેણે શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૧૮} 'હે મહાબાહુ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણ ! આપણા ઘોડાઓને પેલા સત્યસેન સામે જલદી હંકારો, એટલે હું તેને તીક્ષ્ણ બાણો મારીને યમગૃહે મોકલી દઉં'.^{૧૯} આ સાંભળીને તુરત જ શ્રીકૃષ્ણે એક બીજા ચાપુક હાથમાં લીધી ને પ્રથમની પેઠે લગામ પકડીને ઘોડાઓને સત્યસેનના રથ સામે હાંક્યા.^{૨૦} ત્યાં જતાં વેંત જ મહારથી અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને ધાયલ થયેલા જોઈ તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા માંડ્યાં ને સત્યસેનને આગળ વધતો અટકાવ્યો.^{૨૧} પછી તેણે અતિ તીક્ષ્ણ ભલ્લજાતિનાં બાણો મૂછી તે

રાજના કુંડળયુક્ત મસ્તકને સેનાના મધ્યભાગમાં ધડ પરથી કાપી નાખ્યું.^{૨૨} આમ તેના મસ્તકને કાપી નાખ્યા પછી અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણો વડે મિત્રવર્મા-ને પણ સારી રીતે માર માર્યો અને એક તીક્ષ્ણ વત્સદંત બાણ મારીને તેના સારથિને પણ ઢોળી પાડ્યો.^{૨૩} પછી ક્રોધાયમાન થયેલો બળવાન અર્જુન સેંકડો બાણો મૂછીને સંશયક ટુકડીઓના સેંકડો ને હજારો યોદ્ધાઓને પાડી નાખવા લાગ્યો.^{૨૪} હે રાજા ! મહારથી અર્જુનને રૂપેરી પૂંખવાણું અને અસાના આકારનું એક બાણ મૂછીને રણવીર મિત્રસેનના મસ્તકને કાપી નાખ્યું.^{૨૫} વળી અત્યંત ક્રોધમાં આવી જઈ તેણે ત્રિગર્તરાજ સુશર્માની હાંસડીના ભાગમાં પ્રહાર પણ કર્યો. આથી સર્વ સંશયક યોદ્ધાઓ અતિશય ખિન્ન-વાઈ ગયા અને તેઓ બધા અર્જુનને ઘેરી વળી જઈયાબંધ શસ્ત્રો ફેંછી અર્જુનને વીંધવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે જ્યારે ઇંદ્ર તુલ્ય પરાક્રમી મહારથી અર્જુનને પીડવામાં આવ્યો, ત્યારે અમેયાત્મા તે અર્જુનને એંદ્રાસ પ્રકટ કર્યું. ત્યાં હે રાજા ! તેમાંથી હજારો બાણો પ્રકટ થવા લાગ્યાં.^{૨૬-૨૮} હવે તુરત ધબ્બો, ધનુષ્યો, રથોની પતાકાઓ, ભાયાઓ, ધૂંસરાંઓ, ધરીઓ, પૈડાંઓ, જોતરો, લગામો, છોટડાઓ, રથોની છત્રીઓ તથા બાણો રણમાં કપાઈ જવા લાગ્યાં. વળી હે રાજા ! ઘોડાઓ, ભાલાઓ, બેધારી તરવારો, ગદાઓ, પરિધો, શક્તિઓ, તોમરો, પદ્ધિઓ, શત્રુઓ, ચક્રો, ભુજાઓ, ઊરુઓ, કંઠસૂત્રો, બાણુબંધો, પહોંચીઓ, હારો, કંઠીઓ, કવચો, છત્રો, ચામરો તથા મસ્તકો ધારણ કરવાનાં ચુકુટો રણબૂમિ પર જ્યાં ત્યાં પડવા લાગ્યા અને તેમનો મહાન શબ્દ ઠેકઠેકાણે સંભળાવા લાગ્યો. હે સારત ! કુંડળોને ધારણ કરનારાં, સુંદર નેત્રોવાળાં તથા પૂર્ણચંદ્ર સમાન પ્રાંતિવાળાં મસ્તકો આકાશમાં ઉડ્ય પામેલા

તારાગણો સરખાં રણભૂમિ પર દેખાવા લાગ્યાં.
હે પૃથ્વીપતિ ! જ્યાં જોઈએ ત્યાં રણભૂમિ
પર માર્યા ગયેલા ચોદ્ધાઓનાં સુંદર પુષ્પમાળા-
ઓને ધારણું કરી રહેલાં, સુંદર વસ્ત્રોને પહેરી
રહેલાં તથા ચંદનથી ચર્ચાયેલાં શરીરો દષ્ટિએ
પડવા લાગ્યાં. એ વખતે આપું રણક્ષેત્ર ગંધર્વ-
નગર સરખું બન્યું કર ભાસતું હતું.^{૨૬-૩૬} મરણ
પામેલા રાંધુઓથી, માર્યા ગયેલા મહાબળવાન
ક્ષત્રિયોથી અને વીખરાઈ પડેલા પવંતોની
પેઠે જ્યાં ત્યાં પડેલા હાથીઓ તથા ઘોડાઓથી
રણભૂમિનું સ્વરૂપ અગમ્ય થઈ પડ્યું હતું. ભદ્ર-
જાતિનાં બાણો મારી મારીને શત્રુઓનો સંહાર
કરતા તથા હાથી, ઘોડા વગેરેની મહાન કાપણી
ચલાવી રહેલા અનુનના રથનાં પૈડાંઓનો માર્ગ
પણ તે વેળા રણભૂમિ પર રહ્યો ન હતો. હે રાજ !
સ્વામીનો નાશ થતાં તેના અતુલ્ય શ્રેષ્ઠ નાશ
પામે છે, તેમ રથો ભાંગી પડતાં તેનાં ચક્રો પણ
એ રણમાં ભાંગી પડ્યાં હતાં. લોહીના ઠાઠવાળા
તે સંગ્રામમાં અનુન જ્યારે ધૂમતો હતો, ત્યારે
તેના રથનાં પૈડાં તે ઠાઠવમાં ખૂંચી જતાં હતાં.
તેથી તેના મન અને વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓ
મહામહેનતે તે રથને ખેંચી જતા હતા. હે ભારત !
ધનુર્ધર અનુન તે સૈન્યને એ પ્રમાણે જ્યારે મારવા
માંડ્યું, ત્યારે તે સૈન્ય રણમાંથી લગભગ જતું
રહ્યું. તે સમયે અનુનને ઘણી સંશયક દુઃકડીઓનો
પરાજય-કર્તા હોતો અને પોતે નિધૂંમ અશિની
પેઠે રણક્ષેત્રમાં બંધગતો શોભી રહ્યો હતો.^{૩૭-૪૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં કણ્વપર્વમાં ‘સંશયકોનો પરાજય’
નામનો અધ્યાય ૨૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮ મો

મહાસંહાર

॥ સંજય ઉવાચ ॥

યુધિષ્ઠિરં મહારાજ વિસ્ત્રજન્તં શરાન્ વહન્ ।

સ્વયં દુર્યોધનો રાજા પ્રત્યગૃહ્ણાદમીતવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! યુધિષ્ઠિરને
ઘણાં બાણો છોડી રહેલા જોઈને રાજ દુર્યોધન
પોતે નિર્ભયની પેઠે તેમની સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી
ગયો.^૧ તમારા મહારથી પુત્રને એકાએક પોતાની
સામે ચઢી આવતો જોઈ ધર્મરાજએ તેને ઝપાટા-
બંધ વીંખી નાખ્યો અને ‘અદ્યા ઊભો રહેજ,
હવે નાસ નહિ,’ એમ કહી સંભળાવ્યું.^૨ તે સાંભળી
દુર્યોધન અત્યંત ચિદાઈ ગયો. તેણે નવ તીક્ષ્ણ
બાણો વડે યુધિષ્ઠિરને સામા વીંધી નાખ્યા અને
ખીજ એક ભદ્રબાણથી તેમના સારથિને
પણ પ્રહાર કર્યો.^૩ હે રાજ ! તે પછી યુધિષ્ઠિર
સુવર્ણની પૂંખવાળાં દશ તીક્ષ્ણ બાણો દુર્યોધનને
માર્યાં. વળી તે મહારથીએ ચાર બાણોથી તેના
ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા, પાંચમા બાણથી
તેના સારથિના મસ્તકને ધડ પરથી ઉડાડી દીધું,
છઠ્ઠા બાણથી એ રાજના ધ્વજને ઉછાળી પાડ્યો,
સાતમા બાણથી તેના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું,
આઠમા બાણથી તેની તલવારને પૃથ્વી પર પટકી
પાડી અને ખીજ પાંચ બાણો મારી તેને પોતાને
પણ ધર્મરાજએ અત્યંત ગભરાવી નાખ્યો. એટલે
તમારો પુત્ર માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથ પરથી
નીચે ફરી પડ્યો. એ વેળા તેના પર મોટું સંકટ
આવી પડ્યું હતું. કેવળ પગપાળો થઈને તે
પૃથ્વી પર જ ઊભો રહ્યો હતો. પોતાના રાજને
આ રીતે સંકટમાં આવી પડેલો જોઈ કણ્વ, કૃપા-
ચાર્ય તથા અશ્વત્થામા આદિ મહારથીઓ તેતું
રક્ષણ કરવા માટે એકાએક ધસી આવ્યા. વળી
પેલી તરફથી સર્વ પાંડવોદ્ધાઓ પણ યુધિષ્ઠિર-

રાજને વીંટાઈ વળી રણમાં તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા અને પછી તેઓ બધા વચ્ચે યુદ્ધનો આરંભ થયો. એ સમયે તે મહારણમાં હજારો વાદિનો વાગવા લાગ્યાં.^{૧૦-૧૧} હે રાજ! જે સ્થળે પાંચાસયોદ્ધાઓ ઠીરવો સામે યુદ્ધ કરવા ચઢાઈ કરી ગયા હતા, તે સ્થળે મોટી ક્રિકિયારીઓના શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા.^{૧૨} ત્યારે પાળાઓ પાળાઓ સામે આવી ગયા, હાથીઓ મોટા હાથીઓ સામે અથડાયા, રથીઓ રથીઓ સામે ભરાયા અને ઘોડેસવારો ઘોડેસવારો સામે ચઢી ગયા.^{૧૩} હે મહારાજ! એ લડાઈમાં જતજતનાં ઉત્તમ અને અચિંત્ય શસ્ત્રોવાળો ધણાં દંડયુદ્ધો જેવા યોગ્ય યર્થ રચાં હતાં.^{૧૪} તે સર્વ શરવીરો પરમપરનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી મોટા વેગમાં આવી ગયા હતા અને ધણીજ ચાલાકીથી તથા સુંદરતાથી અદ્ભુત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૫} વીરવ્રતને અનુસરી તેઓ અન્યોન્યનો રણમાં સંહાર કરી નાખતા હતા. તેમનામાંના ઠાઈ પણ રણમાં પીઠ દેખાડતા ન હતા.^{૧૬} આ પ્રમાણે એક સુદૂર્ત જટલા સમય સુધી તો એ યુદ્ધ દેખાવમાં સુંદર યર્થ રહ્યું હતું. પણ પછીથી ઉન્મત્તની પેઠે મર્યાદાનો ત્યાગ કરી ત્યાં ભયંકર ધમાલ ચાલુ યર્થ ગઈ. રથીયોદ્ધો હાથી સવાર સામે આવી ગયો અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેને ચીરી નાખવા લાગ્યો, તેમ જ નમેલાં પર્વવાળાં બાણો વડે તેને કાળની પાસે મોકલી દેવા લાગ્યો. વળી હાથીસવારો ઘોડેસવારો સામે આવી જઈને ધણાં બાણો ફેંકવા લાગ્યા તથા અતિ ઉચ્ચતાપૂર્વક તેમને ચીરી નાખવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૮} વળી બીજા ધણા ઘોડેસવારો ઉત્તમ કહેવાતા ઘોડેસવારોને ઘેરી લઈ, હસ્તતલનો શબ્દ કરતા કરતા તેઓ સામે ધસી જવા લાગ્યા.^{૧૯} એ વેળા મોટા મોટા હાથીઓ યુદ્ધમાં આમતેમ ચારે તરફ દોડાદોડ કરી રહી હતા, પગન ઘોડેસવારો આગળથી અને

પાછળથી તેમને મારવા લાગ્યા.^{૨૦} હે રાજન! જટલાએક મદોહટ હાથીઓ ધણા ઘોડાઓને ચમકાવીને નસાડી ચૂકવા લાગ્યા, તો બીજા જટલાએક હાથીઓ દંતૂશગોના પ્રહારથી તેમને મારી નાખતા હતા અને બીજા વળી પગતણે છૂંદી નાખતા હતા.^{૨૧} જટલાએક હાથીઓ, દંતૂશગોના પ્રહારથી ઘોડેસવારો સહિત ઘોડાઓને કીવથી વીંધી નાખવા લાગ્યા; તેમ જ અતિ બળવાન જેવા બીજા જટલાએક હાથીઓ વેગપૂર્વક ઘોડાઓને પકડી પાડી ઉછાળી નાખવા લાગ્યા.^{૨૨} પગપાળા યોદ્ધાઓએ પણ જટલાએક હાથીઓને ઠાઈ ઠાઈ સમયનો લાભ લઈ ધાયલ ધાયલ કરી નાખ્યા હતા. તેથી તેઓ ઘેર આતંત્ર કરીને દરોષ દિશાઓમાં નાસી જવા લાગ્યા.^{૨૩} એ રણાંગણમાં જટલાએક પાળાઓ પોતાના અલંકારોને પણ ફેંકી દઈને નાસી જતા હતા. તે વેળા પોતાનો વિનય થયો છે, એમ માનનારા હાથીસવારો તે પડેલા વિચિત્ર અલંકારોને પોતાના હાથીઓને નમાવી દઈ લઈ લેવા લાગ્યા અને પેલા નાસી જતા પાળાઓને વીંધવા લાગ્યા.^{૨૪, ૨૫} વળી તે હાથીસવારો ન્યારે એ યુદ્ધમાં બીજાઓ સામે યુદ્ધ કરવામાં આસક્ત થતા હતા, ત્યારે પેલા બદોહટ પાળાઓ મોટા વેગમાં આવી જઈ તેમને ઘેરી લઈ મારી નાખતા હતા.^{૨૬} જટલાએક યોદ્ધાઓને હાથીઓ સૂંઢમાં પકડીને આકાશમાં ઉછાળી નાખતા હતા. પાછા તે આકોશમાંથી મહારણમાં પડતા હતા, ત્યારે તે કેળવાયેલા હાથીઓ તેમને દંતૂશગોની અણી પર ઝીલી લઈ અત્યંત વીંધી નાખતા હતા.^{૨૭} તે લડાઈમાં જટલાએક મહારાજે સેનાના મધ્યમાં આવી યોદ્ધાઓને સૂંઢવતી પકડીને દાંતો વડે જ ચીરી નાખતા હતા.^{૨૮} હે મહારાજ! હાથીઓ જટલાએક ધાયલ આગ્રોવાળા યોદ્ધાઓને ઉછાળી નાખતા હતા. પંખા-

આની પેઠે ભાવતા હતા અને તેમને મારી નાખતા હતા.^{૨૯} હે રાજા ! તે રણાંગણમાં ઠેકઠેકાણે હાથી-
આમાં મુખ્ય ગણાતા ઘણા મહાન હાથીઓનાં
શરીરો અતિશય વીંધાઈ ગયેલાં જણાતાં હતાં.^{૩૦}
ઘણા યોદ્ધાઓ ભાસાઓના પ્રહાર કરી હાથીઓના
બે ઠાંત વચ્ચેના પ્રદેશને ચીરી નાખતા હતા,
ઠેલ્યાએક તોમરના પ્રહારથી ગંડરથોને ફાડી
નાખતા હતા અને બીજાં ઠેલ્યાએક યોદ્ધાઓ,
શક્તિઓ ફેંફીફેંફીને હાથીઓના હોઠોને ચીરી
નાખતા હતા.^{૩૧} ઠેલ્યાએક હાથીઓ પાસે જોયેલા
અતિ દારણુ રથીઓ તથા ઘોડેસવારોના તાબામાં
આવી જતા હતા અને પાછળથી તેમને હાથે
ધવાઈ જઈ રણભૂમિ પર પછડાઈ પડતા હતા.^{૩૨}
વળી એ મહારણુમાં ઘોડાઓ પર બેઠેલા ઠેલ્યા-
એક ઘોડેસવારો ઢાલવાળા કોઈ એક પાળાને
વેગપૂર્વક તોમરનો માર મારી પૃથ્વી પર ઝીંકી
નાખતા હતા.^{૩૩} તેમજ હે રાજા ! ઠેલ્યાક હાથી-
ઓ કવચો પહેરીને ત્યાં જોયેલા ઠેલ્યાએક રથી-
યોદ્ધાઓની સામે એકાએક ધરી આવ્યા હતા
અને તેમને સૂંઢ વતી પકડી પાડી તે ઘોરસ્વરૂપ
ભયાનક રણક્ષેત્રમાં એકદમ ઉછાળી નાખતા હતા.
ઠેલ્યાએક મહાબળવાન હાથીઓ નારાયણાણીથી
છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા અને વજ્રથી તૂટી પડેલું
પર્વતનું શિખર જમ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તેઓ
રણભૂમિ પર પડતા હતા. વળી એ યુદ્ધમાં ઠેલ્યા-
એક યોદ્ધાઓ તો પોતાના શત્રુસૈનિક સામે આવી
જઈને મુઠિઓના પ્રહારોથી પણ તેઓને ફૂટી
નાખતા હતા, ત્યારે બીજાઓ વળી ચોટલીઓ
પકડીને અન્યોન્યને પૃથ્વી પર પટ્ટી પાડતા
હતા. પછીથી તેઓ તેમને હથિયારો વડે ચીરી
નાખતા હતા. ઠેલ્યાએક વીર પુરુષો બે ભુજાઓ
જોડી કરીને શત્રુઓને ભોંય પર ધંધેલી પાડતા
હતા અને પછી પૃથ્વી પર તરફડતા તે શત્રુઓની

છાતીને પગ વડે દબાવીને મસ્તક કાપી નાખતા
હતા. હે રાજા ! તે ભયંકર ઝપાઝપીમાં કોઈ યોદ્ધો
પૃથ્વી પર પડી જતો હતો, ત્યારે અકસ્માત્
આવી ચડેલો બીજો કોઈ તલવારના ઝટકાથી તેનું
મસ્તક ઉડાડી નાખતો હતો.^{૩૪-૩૬} વળી કોઈ
યોદ્ધો પૃથ્વી પર જીવતો પડી રહ્યો હતો અને તેને
બેઈને તેનો કોઈ શત્રુ ત્યાં ચડી આવી તેના
શરીરમાં શસ્ત્ર ઘોંચી દેતો હતો. હે ભારત ! તે
રણસંગ્રામમાં યોદ્ધાઓ વચ્ચે મોટું મુઠિયુદ્ધ પણ
થયું હતું, ચોટલીઓની પકડાપકડીવાળું ઉગ્ર
યુદ્ધ પણ થયું હતું અને ભયંકર બાહુયુદ્ધ પણ
થયું હતું. એ યુદ્ધમાં એકમેકની સામે અથડાઈને
કોઈ કોઈને ઝાળખતા પણ ન હતા. માત્ર તેઓ
જતજતનાં શસ્ત્રો વડે અનેકના પ્રાણોને જ હરી
લેતા હતા. પછી જોતજોતામાં બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ-
ની મોટી સેનભેજ થઈ ગઈ અને સંકુલયુદ્ધ ચાલવા
લાગ્યું.^{૩૬-૪૧} સેંકડો અને હજારો મસ્તક વિનાનાં
ધડો છોટીને ઊભાં થઈ જવા લાગ્યાં અને ઘણાં
શસ્ત્રો તથા કવચો લોહીથી છંટાવા લાગ્યાં. આથી
તે બંને લાલચટક રંગથી રંગેલાં વસ્ત્રો હોય તેમ
શોભવા લાગ્યાં. આ રીતે ભાતભાતનાં શસ્ત્રોના
ખણખણાટથી ભરેલું તે યુદ્ધ મહાદારણુ થઈ પડ્યું
હતું; અને પૂરમાં આવેલી ગંગાની પેઠે ઉન્મત્ત
થઈ આખા જગતને મહાન શબ્દથી ગમગી મૂકતું
હતું. હે રાજા ! સર્વ યોદ્ધાઓ બાણપ્રહારોથી
ઝેટલા બધા આતુર થઈ ગયા હતા કે, પોતાના
ઢાણુ અને પારકા ઢાણુ એ કંઈ કોઈના સમજવા-
માં આવતું ન હતું. માત્ર વિજયની જ મનમાં
લાલસા રાખી અને 'યુદ્ધ જ કરવું છે' આવો
મનમાં નિશ્ચય કરી રાજાઓ લડી રહ્યા હતા. હે
મહારાજા ! બન્ને સેનાઓમાં ધૂમી રહેલા વીર
પુરુષો સામે આવેલા પોતાના યોદ્ધાઓને પણ
મારી નાખતા હતા, તેમ શત્રુયોદ્ધાઓને પણ

સંહારી નાખતા હતા. આ પ્રમાણે બધું યુદ્ધ વ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું. હે મહારાજા! એક ક્ષણ-વારમાં તો ભાંગી પડેલા રથોથી, પાડી નાખવામાં આવેલા હાથીઓથી, મરણ પામેલા ઘોડાઓથી તથા ઝીંઝી પાડેલા ચોદાઓથી રણભૂમિનું સ્વરૂપ અગમ્ય થઈ પડ્યું.^{૧૨-૧૭} હે મહીપાલ! એક ક્ષણવારમાં તો લોહીના પ્રવાહની એક નદી ત્યાં ચાલી નીકળી. એ લડાઈમાં ઠણું ઘણું પાંચાલોને મારી નાખ્યા હતા, અર્જુને ત્રિગર્ત્યોદ્ધાઓનો ધાણુ ઠાઠી નાખ્યો હતો અને ભીમસેને સર્વ તરફ ઘણા કૌરવોનો તથા હાથીસેન્યોના કચ્ચરધાણુ વાળી નાખ્યો હતો. સૂર્યનારાયણ ન્યારે બરાબર દિવસના પાછલા પહોરમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે કૌરવપાંડવ સેના વચ્ચે એ પ્રમાણે સંહાર ચાલી રહ્યો હતો અને તેમાં સર્વ યોદ્ધાઓ પુષ્કળ યશની ધ્વજા રાખતા હતા.^{૧૮, ૧૯}

ઇતિ શ્રીમદભારતમાં કણ્વપર્વમાં 'સંકુચયુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૯મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯મો દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિરનું યુદ્ધ

॥ જૂતાણુ ઉવાચ ॥

અતિતીવ્રાણિ દુઃસ્થાનિ દુઃસહાનિ વહુનિ ચ ।

૮.તોહં સંજયાશ્રીં પુત્રાણાં ચિવ સંસયમ્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! મેં તારી પાસેથી ઘણાં તીવ્ર અને દુઃસહ દુઃખો સાંભળ્યાં તથા પુત્રોનો વિનાશ પણ સાંભળ્યો.^૧ હે સત! તું મને જ પ્રમાણે એ યુદ્ધનું વૃત્તાંત કહે છે તથા જ રીતે એ યુદ્ધ થયું હતું, તેનો વિચાર કરતાં મારી બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે કે, કૌરવો કદી પણ બચવાના નથી.^૨ પરંતુ હું તને પ્રશ્ન કરું છું કે, યુધિષ્ઠિરરાજની સાથે યુદ્ધ કરતાં મહારથી દુર્યોધન સ્થરહિત થઈ પડ્યો હતો. તે વેળા ધર્મપુત્રે શું કયું હતું? અને રાજ દુર્યોધને શું કયું હતું?

વળી તે દિવસના, પાછલા પહોરમાં રૂંવા ખડાં કરી નાખનારું તે યુદ્ધ કેવી રીતે થઈ રહ્યું હતું? તે પણ મને યથાર્થ કહે. હે સંજય! તું તે વૃત્તાંત કહેવામાં ઘણું કુશળ છે.^{૩, ૪}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! ન્યારે તે બધાં સેન્યો વિભાગપુરઃસર સામસામાં ભેટ્યાં અને અન્યોન્યના પર મારો ચલાવવાં લાગ્યાં, ત્યારે તમારો પુત્ર દુર્યોધન બીજા સ્થંભો બેઠો. હવે મોટા ક્રોધથી ધૂંધનાઈ જાહેલા સર્પની પેઠે તે મનમાં ઝેર રાખીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર સામે જવા લાગ્યો અને પછી પોતાના સારથિને આમ કહેવા લાગ્યો : 'હે સારથિ! ચાલ, જલદી ચાલ. પાંડુ-પુત્ર યુધિષ્ઠિર ન્યાં જાઓ છે, ત્યાં તું મને જલદી પહોંચાડ. જો તે રાજ પોતાના મસ્તક પર છત ધારણ કરી કવચ પહેરીને ઢેરો શોભી રહ્યો છે?' પોતાના રાજની આજ્ઞા થતાં સારથિએ તેના સ્થને યુધિષ્ઠિર સન્મુખ હાજરો. તે જોઈ રાજ યુધિષ્ઠિરે પણ મદમત્ત હાથીની પેઠે ક્રોધાવમાન થઈ સારથિ-ને 'ચાલ, પેલો દુર્યોધન ન્યાં જાઓ છે' ત્યાં મને લઈ જ' એમ આજ્ઞા કરી. એટલે તુરત તે બન્ને રથોશ્રેષ્ઠ ભાઈઓ અન્યોન્ય સામે ભેટ્યા. મહાવીર અને આવેશમાં આવી ગયેલા તે બન્ને યુદ્ધકુમંદ રાજઓ સામસામાં આવી જઈ મોટાં ધનુષ્યોને હાથમાં લઈ યુદ્ધમાં એકબીજાના પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા.^{૧-૧૧} હે રાજા! તે સમયે રાજ દુર્યોધને સરાણ પર ધસેલું તીક્ષ્ણ ભટલબાણ મૂકીને ધર્મશીલ રાજ યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યને યુદ્ધમાં કાપી નાખ્યું;^{૧૨} પરંતુ કાપેલા રાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાનું તે અપમાન સહન કર્યું નહિ. તેમણે તુરત કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંટી દીધું. ક્રોધથી નેત્રોને લાલચોળ કરી ધર્મપુત્રે બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને સેનાના ઓખરામાં જ દુર્યોધનના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. એટલે દુર્યોધન પણ બીજું

ધનુષ્ય લઈને યુધિષ્ઠિરને વીંધવા લાગ્યો. આ રીતે તેઓ બન્ને જણા અત્યંત ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ અન્યોન્યના પર બાણોની વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા. અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા બંને એ સિંહો હોય, તેમ તે બન્ને જણા પરસ્પર જીતવાની ઇચ્છાથી રણમાં અન્યોન્યને મારવા લાગ્યા તથા એ આખલાઓની પેઠે ગાજવા લાગ્યા.^{૧૩-૧૬} એકગ્રીજના લાગને ખોળતા તે મહારથીઓ સામસામા ધૂમવા લાગ્યા અને ધનુષ્યને છેક કાન સુધી ખેંચી છોડવામાં આવેલાં બાણો વડે પરસ્પરને ધાયલ કરવા લાગ્યા. આથી હે મહારાજ ! તેઓ ખીલેલાં કેસડાં-વાળા એ ખાખરાઓની પેઠે રણમાં શોભવા લાગ્યા. હે રાજ ! તે બન્ને રાજ્યો વારંવાર સિંહનાદો કરતા હતા, વારંવાર તાળીઓના અવાજે કરતા હતા અને વારંવાર ધનુષ્યનો ટંકારવ કરી મોટા મોટા શંખનાદો પણ કરતા હતા.^{૧૭-૧૯} વળી સામસામા પ્રહારો કરી તેઓ અન્યોન્યને સખ્ત ધાયલ કરતા હતા. પછી રાજ યુધિષ્ઠિર ક્રોધી બિડ્યા. તેમણે તમારા પુત્રની છાતીમાં વજ્રના વેગ સરખાં ત્રણ દુરાસલ બાણોનો પ્રહાર કર્યો; એટલે તુરત જ તમારા પુત્ર રાજ દુર્યોધને સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને સરાણુ પર ધસેલાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો વડે યુધિષ્ઠિરને સામે પ્રહાર કર્યો. હે ભારત ! વધારામાં દુર્યોધનરાજ્યે સર્વનો વિનાશ કરનારી મોટાં જિંબાડિયાં સરખી તીક્ષ્ણ શક્તિ યુધિષ્ઠિર સામે ફેંકી, એટલે એકાએક ધસી આવતી તે શક્તિના ધર્મરાજ્યે ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મારી કટકેકટકા કરી નાખ્યા અને વળી બીજાં પાંચ બાણો વડે દુર્યોધનને વીંધી નાખ્યો. ધર્મરાજને હાથે કપાઈ ગયેલી સુવર્ણના દાંડાવાળી તે મહાશક્તિ મહાન ઉલ્કાપાતની પેઠે કડકડાટ કરતી પૃથ્વી પર પડીને અગ્નિ સરખી શોભવા લાગી. હે રાજ ! પોતાની શક્તિને નાશ પામેલી જોઈ તમારા પુત્ર દુર્યોધને

તીક્ષ્ણ નવ ભાલાઓનો યુધિષ્ઠિરને પ્રહાર કર્યો. પોતાના બળવાન શત્રુના તે પ્રહારથી શત્રુતાપન યુધિષ્ઠિરરાજ અત્યંત વીંધાઈ ગયો. તુરત જ તેમણે દુર્યોધનને ઉદેશી એક બાણ હાથમાં લીધું અને તેને ધનુષ્યમાં સાંધ્યું. પછી હે મહારાજ ! અત્યંત ક્રોધમાં આવી જઈ તેમણે ઘણા બળ અને પરાક્રમપૂર્વક તે બાણને ફેંક્યું. એ બાણે તમારા મહારથી પુત્રને ધાયલ કરી દીધો અને પછી પૃથ્વીને ફાડી નાખી તે તેમાં પેસી ગયું. હવે કોથે ભરાયેલા દુર્યોધને વેગપૂર્વક હાથમાં ગદા ઉગામી અને તે કલહનો અંત આણવાની ઇચ્છાથી ધર્મરાજ સામે ધસ્યો. આમ હાથમાં ગદા ઉગામી હંડધારી સાક્ષાત્ કાળની પેઠે ધસી આવતા તમારા પુત્રને જોઈને ધર્મરાજ્યે તેની સામે એક મહાશક્તિ ફેંકી. એ મહાશક્તિ દેહીધ્યમાન હતી, મોટા વેગવાળી હતી અને મોટા જિંબાડિયાની પેઠે બળબળતી હતી. રથમાં બેઠેલો દુર્યોધન એ શક્તિના પ્રહારથી છાતીમાં અત્યંત વીંધાઈ ગયો, તેનું કવચ તૂટી ગયું અને તેના દહ્યમાં એટલી બધી પીડા થવા લાગી કે, તે બેભાન થઈ ગયો તથા રથમાં ઢળી પડ્યો.^{૨૦-૩૨} એ સમયે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરી ભીમ-સેન રાજ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો. 'આ દુર્યોધનરાજને તમારે મારવો નહિ, કારણ કે' તેને મારવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી છે.' ભીમસેનનાં એ વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને માર્યો નહિ અને તેની સામેથી તેઓ પાછા ફર્યા. તે પછી તમારા પુત્ર રાજ દુર્યોધનને એ રીતે સંકટમાં ફૂંખી ગયેલો જોઈ કૃતવર્મા ઉતાવળો ઉતાવળો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૩૩, ૩૪} એટલે તુરત ભીમસેન પણ સુવર્ણના પદ્મોથી શોભતી ગદા હાથમાં લઈ વેગપૂર્વક કૃતવર્મા સામે યુદ્ધ કરવા દોડી ગયો.^{૩૫} હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે યુદ્ધમાં વિજયની આઠાંક્ષાવાળા તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓનું દિવસના પાછલા

પહોરે શત્રુઓ સાથે આ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૭૬}

ધર્મિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં ‘સંકલ્પસુધ’
નામનો અધ્યાય ૨૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦ મો

ભયંકર ઘમસાણુ

॥ ઇગ્નય ઉવાચ ॥

તતઃ કર્ણ પુરસ્કૃત્ય સ્વદીપા યુદ્ધદુર્મદાઃ ।

પુનરાવૃત્ય સંગ્રામં ચક્રુર્દેવાસુરોપમમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યોઃ પછી તમારા યુદ્ધકુર્મદે
યોદ્ધાઓ કર્ણને આગળ કરી પુનઃ પાછા ક્યો
અને દેવાસુર સમાન સંઘામ કરવા લાગ્યા.^૧
હાથીઓ, રથો, પાળાઓ તથા ઘોડેસવારોનાં ટોળે-
ટોળાં હાથી, પાળા, રથ, ઘોડા અને શંખોના
શબ્દથી હૃયંમાં આવી ગયાં અને ક્રોધપૂર્વક
શત્રુઓ સામે ધસી નર્દને જાતજાતનાં અસ્ત્રોના
પ્રહારથી સંહાર કરવા મંડી પડ્યાં.^૨ એ મહા-
રણમાં ધૂમી રહેલા મહાપુરુષોએ તીક્ષ્ણ કુરશી,
તલવારો, પદ્ધિશો તથા અનેક જાતનાં બાણોનો
મારો ચલાવી હાથી, ઘોડા અને રથોનો ધાણુ કાઢી
નાખ્યો, તેમ જ ઢેટલાંએક વાહનોએ પણ ઘણા
યોદ્ધાઓનો વિનાશ કરી નાખ્યો.^૩ જેતજેતામાં
ક્રમળ, સૂર્ય તથા ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળાં, ઘોળા
દાંત, સુંદર મુખ, તેજો અને નાસિકાવાળાં અને
સુંદર મુકુટો તથા કુંડળોને ધારણ કરનારાં પુરુષો-
નાં મસ્તકોથી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ તથા પ્રકાશી
રહી.^૪ તે સમયે હજારો હાથીઓ, મનુષ્યો તથા
ઘોડાઓ, સેંકડો પરિધો, મુસલો, શક્તિઓ, તોમરો,
નખરશસ્ત્રો, ભુશુંડિઓ અને ગદાઓના મારથી
માર્યા ગયા હતા અને તેમનાં શરીરોમાંથી લોહીની
નદીના મોટા ઘોષો વહી રહ્યા હતા.^૫ તે બન્ને
પક્ષના સૈન્યની અંદર અમાપ બળવાળા રથીઓ,
પદાતિઓ, ઘોડેસવારો તથા હાથીસવારો સંખ્યા-
બંધ હતા; તેનો દેખાવ મહાભયંકર લાગતો હતો

અને તેમાં ઘણા યોદ્ધાઓ ભયંકર રીતે ધાયલ થઈ
પડ્યા હતા. શત્રુઓએ સંહારી નાખેલું તે સૈન્ય
પ્રજ્જ્વળતા સંહાર સમયે ચમરાજની રાજધાનીના
સરખું જ રોદ્ર સ્વરૂપનું દેખાતું હતું.^૬ હે રાજા!
એ સમયે તમારા સૈનિકો અને દેવપુત્રો સરખા
તમારા કુરુશ્રેષ્ઠ પુત્રો ઘણાં મોટાં સૈન્યોને આગળ
કરી સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયા.^૭ તે
વખતે સામસામે ભેટલાં તે બન્ને પક્ષનાં સૈન્યો
અતિશય ઊછળી રહેલા લોહીથી ભયંકર દેખાતાં
હતાં. તે મોટા મોટા પુરુષો, ઘોડાઓ, રથો અને
હાથીઓથી વ્યાપ્ત હતાં અને ઉછાળા મારતા
ક્ષારસમુદ્રના જેવો તેમનો મોટો શબ્દ થઈ રહ્યો
હતો. આથી તેઓ અસુરો અને દેવોનાં સૈન્ય
સમાન કાંતિવાળાં દીસતાં હતાં. તે પછી સાક્ષાત્
ઉંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળો સૂર્યપુત્ર કર્ણ સૂર્યનાં
દિશ્વો સમાન ગળહળતાં બાણો વડે યુદ્ધમાં વિધ્યુ
તુલ્ય દેખાતા શિનિવીર સાત્યકિને મારવા લાગ્યો.
એટલે ઝડપદાર હાથવાળો શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ પણ
સર્પના વિષ સમાન પ્રભાવાળાં જાતજાતનાં બાણો
ફેંટી મહાપુરુષ કર્ણને તેના રથ, ઘોડા અને
સારથિ સહિત રણમાં ઢાંટી દેવા લાગ્યો.^{૮-૧૦} એ
પ્રમાણે શિનિકુળમાં ઉત્તમ ગણાયેલા તે સાત્યકિ-
નાં બાણો વડે ન્યારે કર્ણ ઘણો પીડાવા લાગ્યો,
ત્યારે તમારા ઢેટલાંએક અતિરથી સુદૃઢ હાથીઓ,
ઘોડાઓ અને પાળાઓને સાથે લઈ સત્તર મહા-
રથી (કર્ણ) પાસે આવી પહોંચ્યા.^{૧૧} આમ
મોટા સમુદ્ર સરખું દેખાતું તે સૈન્ય ન્યારે એક-
દમ ત્યાં ધસી આવ્યું, ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ
શત્રુઓ પણ ઘણી જ ઉતાવળ કરી તેની સામે
ધસ્યા. પછી તો ત્યાં પુરુષો, રથો, ઘોડાઓ તથા
હાથીઓનો મહાન સંહાર થઈ રહ્યો.^{૧૨}

તેવામાં પોતાના આત્મનિક કૃત્ય સાથે પ્રજુ
મહેશ્વરનું યથાવિધિ પૂજન કરીને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ

એવા દેશવ અને અર્જુન શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી તુરત તમારા સૈન્ય પર ચઢી આવ્યા.^{૧૩} મેઘના ગડગડાટ સમાન ગર્જના કરતા, પવનમાં ફરકી રહેલી ધન-પતાકાવાળા અને શ્વેત ઘોડાઓથી જોડેલા અર્જુનના એ રથને શત્રુઓ પાસે આવતો જોઈને ભાવિ બનાવતો મનમાં વિચાર કરતા એક્ટીસે જોઈ રહ્યા હતા.^{૧૪} પછી રથમાં જાણે નૃત્ય કરતો હોય, તેવા દેખાતા અર્જુને પોતાના ગાંડીવધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને સર્વ દિશા, વિદિશા તથા આકાશને બાણો વડે ભરી દીધું.^{૧૫} મોટાં મોટાં વિમાન સરખા દેખાતા રથોને આયુધો અને ધન્યો સહિત તેણે ઢાંઘી દીધા અને મોટા વાયુ જેમ મેઘધટાનો વિનાશ કરે, તેમ ધણા સારથિઓને પણ તેણે બાણો વડે મારી નાખ્યા.^{૧૬} ધણા હાથીઓને, ધણા હાથીસવારોને, વૈજયંતીઓને, આયુધોને, ધન્યોને, ઘોડેસવારોને ઘોડાઓને તથા ધણા પદાતિઓને પણ બાણો મારીને અર્જુને યમલોકમાં મોકલી દીધા.^{૧૭} ઠાપાયમાન થયેલા કાળને જેમ વારી શકાતો નથી, તેમ મહારથી અર્જુનને પણ તે વેળા કાંઈ વારી શક્યો ન હતો. એકલો દુર્યોધન જ સીધી ગતિનાં બાણો મારતો મારતો અર્જુન સામે ચઢી ગયો.^{૧૮} પરંતુ અર્જુને તુરત જ આઠ બાણોનો પ્રહાર કરી અત્યંત તેના ધનુષ્યને, સારથિને, ઘોડાઓને, ધનને તથા છત્રને કાપી નાખ્યાં.^{૧૯} વળી તેણે નવમું પ્રાણુધાતક બાણ ધનુષ્યમાં સાંધીને દુર્યોધન સામે ફેંડ્યું; પણ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ વચમાંથી જ તે ઉત્તમ બાણના સાત ટુકડા કરી નાખ્યા ને દુર્યોધનને બચાવી લીધા.^{૨૦} તે જોઈ પાંડવ અર્જુને અશ્વત્થામાના ધનુષ્યને કાપી નાખી તેમના ઘોડા અને રથોનો પણ બાણો વડે નાશ કરી નાખ્યો, તેમ જ દૃપાચાર્યના અતિ

ઉચ્ચ ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૨૧} ઉપરાંત કૃતવર્માના ધનુષ્યને કાપી નાખી તેના ધ્વજ અને ઘોડાઓનો વિનાશ કરી નાખ્યો અને સાથે સાથે દુઃશાસનના ધનુષ્યને કાપી નાખી તે કર્ણ સામે ધસી ગયો. અર્જુનને પોતાની સામે આવેલો જોતાં જ કર્ણે સાત્યકિને છોડી દીધો અને તુરત ત્રણ બાણો વડે અર્જુનને વીંધી નાખી, વીસ બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને પણ પ્રહાર કરી અર્જુનને ઉપરાઉપરી પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૨૨, ૨૩} ક્રોધાયમાન થયેલો ઈંદ્ર રણમાં શત્રુઓનો સંહાર કરતાં જેમ જરાય ગ્લાનિ પામતો નથી, તેમ કર્ણ પણ તે વેળા ધણાં બાણો ફેંકી રહ્યો હતો, છતાં જરાય ગ્લાનિ પામ્યો ન હતો.^{૨૪} એ જ અરસામાં સાત્યકિ પુનઃ કર્ણ સામે આવી ગયો અને તીક્ષ્ણ નગ્નાણું બાણો મૂકી તેને વીંધી નાખવા લાગ્યો ને તેને પુનઃ સો બાણોનો પણ સાત્યકિએ પ્રહાર કર્યો. તે પછી તો પાંડવોના સર્વ વીર પુરુષો એકીસાથે કર્ણને પીડવા લાગ્યા. યુધામન્યુ, શિખંડી, દ્રૌપદીના પુત્રો, પ્રભદ્રકા, ઉત્તમૌજ, યુયુત્સુ, નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ચૈદિ, કાશ્ય, મત્સ્યો અને દેહકયોતું સૈન્ય, બળવાન ચૈકિતાન તથા સદાચારી રાજ યુધિષ્ઠિર-આ બધા શૂરા પુરુષો રથ, ઘોડા, હાથી અને ઉચ્ચ પરાક્રમી પદાતિઓને સાથે લઈ કર્ણની આસપાસ ઘેરાઈ વળ્યા અને જાતજાતનાં શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. તે બધા કર્ણને ઉચ્ચ વચનો કહી સંભળાવતા હતા, તેમ જ કર્ણના વધ કરવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. પરંતુ મહાપ્રચંડ વાયુ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખીને જેમ હરાડી પાડે છે, તેમ કર્ણ પોતાના અસ્ત્ર-વીર્યના બળથી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને શત્રુઓની તે બહુધા શસ્ત્રવૃષ્ટિને હરાડી પાડવા લાગ્યો. આમ સારથિઓ સહિત રથીઓનો, મહાવતો સહિત હાથીઓનો, સવારો સહિત ઘોડાઓનો તથા

સંખ્યાબંધ પદાતિઓનો કોઈપૂર્વક સંહાર કરી નાખતો તે કણુ રણમાં સર્વોપરી દેખાતો હતો. ^{૨૫-૨૬} કણુના અન્નતેજથી પાંડવોના સૈન્યનો નાશ થઈ જવા લાગ્યો અને તેમાંના ઘણા યોદ્ધાઓ શસ્ત્રહીન થઈ ગયા, ઘણા સૈનિકો આયુધરહિત થઈ ગયા અને ઘણા વીરો પ્રાણરહિત પણ થઈ ગયા અને તેથી જ તે સૈન્ય ઘણું ખરું યુદ્ધમાંથી પાછું હઠવા લાગ્યું. ^{૨૭} તે ઝેરિય અર્જુને પોતાના અન્ન વડે કણુના અન્નનો હસતાં હસતાં નાશ કરી નાખ્યો અને બાણોનો વરસાદ વરસાવી દઈ દિશા, આકાશ તથા ભૂમિને તદ્દન ઢાંકી દીધાં. ^{૨૮} અણે સુસલો અને પરિધો પડતાં હોય તેમ ચોતરફથી બાણો પડવા લાગ્યાં. તેમાંનાં ઢેટલાંએક બાણો તો શતભ્રીઓ તથા વજ્રો સરખાં હોય દેખાતાં હતાં. ^{૨૯} તે બાણો વડે પાળાઓ, ધોડાઓ, રથો અને હાથીઓ સહિત કૌરવસૈન્ય એવું તો ધવાઈ જવા લાગ્યું કે તે આંખો મીચીને ચારે બાજુ રણમાં ભ્રમવા લાગ્યું તથા કિકિયારીઓ પાડવા લાગ્યું. ^{૩૦} તે સમયે ઘણા વીર ધોડેસવારો, પાળાઓ અને હાથીસવારો મરણનો જ નિશ્ચય કરી યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે બીજા ઢેટલાંએક તો બાણોના પ્રહારોથી પીડાઈને ભયભીત થઈ નારી જતા હતા. આ પ્રમાણે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ વિજયની ઇચ્છા રાખી યુદ્ધ કરવામાં તદ્દલીન થઈ ગયા હતા; તેવામાં ભગવાન સૂર્યદેવ અસ્તાચલ પાસે પહોંચી ગઈ પૃથ્વીની અંદર પેસી ગયા. ^{૩૧, ૩૨} એટલે હે મહારાજ ! સર્વ સ્થળે અધંકાર છવાઈ ગયો અને અધૂરામાં પૂરા ધૂળના પણ ગોટગોટ ઊછળી રહ્યા હતા, જગી શૂન અથવા અશૂન કંઈ પણ અમારા જેવામાં આવતું ન હતું. ^{૩૩} હે ભારત ! તે મહાપતુંવંશ રાત્રિયુદ્ધથી ત્રાસ પામતા હતા, તેથી સર્વ યોદ્ધાઓને સાથે લઈ તેઓ પોતપોતાની છાતણી તરફ જ પ્રયાણ કરવા

લાગ્યા. ^{૩૪} હે રાજા ! તે સાયંકાળના સમયે હોરવો ન્યારે છાતણી તરફ જવા લાગ્યા, ત્યારે વિજય મેળવીને મનમાં પ્રકુલ્લ થયેલા પાંડવો પણ પોતાની છાતણી તરફ જવા લાગ્યા. ^{૩૫} તેઓ બધા તરેહ-તરેહનાં વાદિનો વગાડતા હતા, સિંહનાદોની મોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા અને શત્રુઓને હસી કાઢી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની સ્તુતિ કરતા હતા. ન્યારે તે સર્વ વીરપુરુષો યુદ્ધ બંધ કરી છાતણી તરફ જવા લાગ્યા, ત્યારે સર્વ સૈનિકો અને ઘણા-ખરા રાજાઓ પાંડવોને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. વળી હર્ષમાં આવી ગયેલા તે પાંડવરાજાઓ પોતાની છાતણીમાં ગઈ ને રાત્રિમાં વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. ^{૩૬-૩૭} એટલે તુરંત રત્નના કીડાક્ષિત સમાન ધોર દેખાવના તે રણક્ષેત્રમાં રાક્ષસો, પિશાચો અને શિકારી જતાવરોનાં ટોળેટોળાં ગઈ પહોંચ્યાં. ^{૩૮}

ઈતિ શ્રીમદ્માસકારતમાં કર્ણપર્વમાં ૪૭મું અધ્યયન
પ્રથમ દિવસ નામનો અધ્યાય ૩૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો

સત્તરમો દિવસ-શક્ય સારથિ થાય તો વિજય થવાનો સંભવ

॥ શતપદ્મ વગવ ॥

સ્વેન જ્ઞંદેન નઃ સર્વાનિવર્ધીઙ્ગત્તમર્જુન !

નલ્લસ્ય સમરે મુચ્ચેદંતકોડ્ડ્યાવતાયિનઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે બોલ્યો : અર્જુન પોતાની ઇચ્છાથી જ આપણા બધાનો નાશ કરી રહ્યો છે, એ વાત સ્પષ્ટ જ છે અર્જુન કંઈ સામાન્ય પુરુષ નથી. અર્જુન ન્યારે શસ્ત્રને ધારણ કરી યુદ્ધમાં જોખો હોય, ત્યારે સાસાન કાળ પણ તેની પાસેથી જીવતો છૂટે નહિ, એવો તે પરાક્રમી છે. વળી તે અર્જુને એકલાએ સુમદ્રાનું દરણ હતું છે, તેણે એકલાએ ખાંડવવનમાં અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો છે, તેણે એકલાએ આખી પૃથ્વીને જીતી લઈ સર્વ રાજાઓને દર આપતા કર્યો છે, તેણે એક-

લાએ દિવ્ય ધનુષ્ય હાથમાં લઈ નિવાતકવચોને મારી નાખ્યા છે, તેણે એકલાએ ભિલ્લના રૂપને ધારણ કરનારા શ્રીશંકર સાથે યુદ્ધ કર્યું છે. તેણે એકલાએ ધોધયાત્રાના પ્રસંગમાં દુર્યોધન આદિ ભરતવંશીઓનું રક્ષણ કર્યું છે, તેણે એકલાએ ભગવાન શંકરને સંતોષ્યા છે અને તેણે એકલાએ જ પોતાના ઉચ્ચ તેજથી સર્વ રાજાઓને જીત્યા છે.^{૧૪} આવા વીર શત્રુ સામે ઝડૂમી રહેલા આપણા દુર્યોધન આદિ યોદ્ધાઓ નિંદાપાત્ર નથી, પણ ભલટા પ્રશંસાપાત્ર છે; કારણ કે તેવા બળવાન શત્રુને મેળવીને દુર્યોધન આજગતમાં નિષ્ણાત થયો છે આથી આપણા પક્ષના યોદ્ધાઓએ પછીથી શેા વિચાર કર્યો હતો, તે મને કહે. વળી હે સંજય ! દુર્યોધને તે સમયે પછીથી શું કર્યું હતું તે પણ કહે.^{૧૫}

સંજય બોલ્યો : તે દિવસના યુદ્ધમાં શત્રુઓથી પરાજય પામી અભિમાની કૌરવો મનમાં ધણા જ દુઃખાતા હતા. શત્રુઓના પ્રહારથી તેમના અવયવો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા, કવચો તૂટી ગયાં હતાં અને તેમનાં આયુધો તથા વાહનોનો પણ રણમાં નાશ થઈ ગયો હતો. ભાગી પડેલી ઘાટોવાળા અને વિષરહિત થઈ પડેલા સર્પો પગ તળે કચરાયા છતાં દરમાં ભરાઈ જઈને જમ ફૂંકાકા મારે છે, તેમ કૌરવો પણ પોતાની છાવણીમાં બેઠા બેઠા દીનસ્વરે માંઠોમાંઠે ભવિષ્ય માટેનો વિચાર ચલાવવા લાગ્યા.^{૧૬} તે વેળા કાપેલા સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખતો કર્ણ હાથેહાથ ધસતો તમારા પુત્ર સામે જોતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ‘ખરેખર ! અર્જુન જ્યારે સાવધાન, દૃઢ, ચતુર અને વૈરવાન છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પણ તેને સમયોચિત સલાહ અને સૂચનાઓ આપ્યા કરે છે.^{૧૭} આજના યુદ્ધમાં એકાએક અસ્રો છોડી - ૧૧. તેણે આખાએ જીત્યાં છે; પણ હે રાજા !

આવતી કાલના યુદ્ધમાં હું તેના સર્વ સંકલ્પનો નાશ કરીશ.’ કર્ણનાં એ વચન સાંભળ્યા પછી ‘બહુ સારું’ એમ કહીને દુર્યોધને સર્વ મહારાજાઓને વિશ્રાંતિ લેવાની રાજ આપી, એટલે તે સર્વ રાજાઓ આજ્ઞા લઈને પોતપોતાના તંબૂઓમાં આદ્યા ગયા. તે બધાએ તે રાત્રિ સુખપૂર્વક વ્યતીત કરી અને બીજા દિવસના પ્રભાતમાં હર્ષપૂર્વક તેઓ બધા યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા. છાવણીની બહાર નીકળતાં જ બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્યના મતનો આધાર લઈ કુરુશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાજાએ ચતુર્પૂર્વક રચેલો દુર્જય વ્યૂહ તેમના જોવામાં આવ્યો; એટલે તુરંત શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર રાજા દુર્યોધનને બળદ સમાન ખાંધવાળો અને શત્રુઓનું છેદન કરનારો વીર કર્ણ યાદ આવ્યો. યુદ્ધમાં બીજા ઇંદ્ર સમાન, બળમાં સાક્ષાત્ દેવગણો સમાન અને વીર્યમાં બીજા કાર્તવીર્ય સમાન કર્ણના તરફ જ રાજા દુર્યોધનનું મન ગયું. પ્રાણસંકટના પ્રસંગોમાં લોકોનું મન જમ પોતાના બંધુ તરફ જાય છે, તેમ સર્વ સૈન્યોનું મન પણ મહાધનુર્ધર કર્ણ પ્રત્યે જ ગયું; અર્થાત્ તેઓ બધાના મનમાં પોતાનું રક્ષણ કરે તેવો કર્ણ જ દેખાવા લાગ્યો.^{૧૮-૧૯}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સૂત ! તે પછી દુર્યોધને શું કર્યું હતું ? અરે ! આપણા સર્વ મંદબળિયા યોદ્ધાઓનું મન તે સમયે જ્યારે કર્ણ તરફ ગયું, ત્યારે ટાઢથી કંડકડતો પુરુષ જમ સૂર્યને જુએ તેમ તમે બધાએ રાધાપુત્ર કર્ણને ત્યાં જોયા હોતા કે નહિ ? અને હે સંજય ! રાત્રિમાં સર્વ સૈન્યો પોતપોતાની છાવણીમાં વિશ્રાંતિ લઈને પુનઃ પ્રભાતમાં જ્યારે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયાં, ત્યારે સૂર્યપુત્ર કર્ણે ત્યાં ઠેવું યુદ્ધ કર્યું હતું. વળી પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓએ કર્ણ સામે ઠેવું યુદ્ધ કર્યું હતું તે મને કહે.^{૨૦-૨૧} મહા-

બાહુ કણ એકલો જ યુદ્ધમાં પાંડવો અને સૂત્રજ્યો-
નો નાશ કરી નાખે તેવો છે. કણ્ઠ પાહુ-
બળ ઇંદ્ર અને વિદ્યુના બાહુબળની બરેબરી
કરે તેવું છે.^{૧૮} એ મહાત્માનાં શસ્ત્રો અને પરા-
ક્રમ પણ ધોર છે અને તેથી જ દુર્યોધનરાજ
સંઘ્રામમાં કણ્ઠનો આશ્રય કરી મદમત બની
ગયો છે.^{૧૯} પણ એ યુદ્ધમાં પાંડવ યુધિષ્ઠિરે ન્યારે
દુર્યોધનને અત્યંત ગમરાવી નાખ્યો હતો અને
પાંડવો પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તે બધું
જોઈને મહારાથી કણે શું કહ્યું હતું?^{૨૦} મંદ
મતિ દુર્યોધન હજી પણ કણ્ઠનો આશ્રય કરી
પુત્રો તથા શ્રીકૃષ્ણ સહિત પાંડવોને સંઘ્રામમાં
જીતી લેવા ઉત્સાહ રાખે છે.^{૨૧} અરેરે ! અક્-
સોક્ષ્મ ! મહાકુખની વાત છે કે અતિ આવેશ-
વાળો એ કણ્ઠ પણ પાંડુના પુત્રોને રણમાં જીતી
શક્યો નહિ. માટે અવશ્ય માનવું પડે છે કે,
એમાં દેવની પ્રતિફળતા જ મુખ્ય કારણ છે.^{૨૨}
અરેરે ! ભુગાર રમવાથી જ આ ભયંકર પરિ-
ણામ ઉપસ્થિત થયું છે. આ સંજય ! ધણી જ
શોકજનક વાર્તા છે કે, દુર્યોધનને લીધે ઘણાં તીવ્ર
દુઃખો મારે સંઘન કર્યાં પડે છે અને તે દુઃખો
શૂળની પેઠે મને સાંભે છે. દે તાન ! પ્રતાપી
કણ્ઠ પણ તે સમયે મુખ્યપુત્ર શકુનિને નીતિમાન
માનતો હતો અને રાજ દુર્યોધન તો નિત્ય તેને
જ અતુલસેરી રહેતો હતો. વળી ન્યારે આ મહાન
યુદ્ધો ઉપસ્થિત થયાં, ત્યારે તેમાં પણ દુઃખ મારા
પુત્રોને નિત્ય મરણ પામેલા તથા પરાજય પામેલા
સાંભળું છું. શું આપણા પક્ષમાં એવો દોષ પણ
વીર પુરુષ નથી કે, તે પાંડવોને યુદ્ધમાં અટકાવી
શકે!^{૨૩-૨૪} સીંચાના યોગમાં જેમ દોષ પુરુષ
નિર્ભય થઈને પ્રવેશ કરે છે, તેમ પાંડવો પણ
હોરવસેન્યમાં નીડર થઈને પ્રવેશ કરે છે, માટે
જરૂર દેવ જ સર્વોત્કૃષ્ટ બળવાન છે.

સંજય બોલ્યો : દે રાજન્ ! તમે પહેલાં મોટાં
મોટાં ધર્મનાં કાર્યો ઘણાં કર્યાં છે બરુને ! અરે !
તમે એક પણ ધર્મકાર્ય કયું નથી; પણ બધાં
અધર્મિક કૃત્યો કર્યાં છે તેનો વિચાર કરો. આખી
મનુષ્યજાતનો સ્વભાવ છે કે, જે કાર્ય પ્રથમ થઈ
બધ છે તેનો પાછળથી વિચાર કરવા ભેગો, પરંતુ
દોષ સમજતું નથી કે, થઈ ગયેલું કાર્ય પુનઃ
આપણે ફરીથી તે સ્થિતિમાં કદી આવી શકતું
નથી, પણ કાલકુલ તેની ચિંતા કર્યો કરવાથી
નાશ જ પામે છે.^{૨૫-૨૬} તેજ પ્રમાણે તમે પણ
રાજ્યલાભરૂપ કાર્યને અત્યંત દુર્લભ જાણતા
હતા, છતાં તેને મેળવવા માટેના ઉપાયોમાં
પ્રથમથી જ ચોગ્યાચોગ્યની પરીક્ષા ન કરી અને
હવે કેવળ વ્યર્થ જ પડાવતા પડે છે; કારણ કે
તેને માટે હવે દોષ પણ ઉપાય રહ્યો નથી અને
તમારા બળાપાથી કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ
પણ નથી.^{૨૭} દે રાજ ! પાંડવોએ તમને ઘણું
ઘણું કહ્યું હતું કે, 'દે રાજન્ ! તમે યુદ્ધ ન કરો.'
છતાં મોહને વશ થઈ ગઈ તમે નેમતું વચન નજ
માન્યું.^{૨૮} તમે નિત્ય પાંડવો પર ધોર પાપકૃત્યો
કર્યાં જ કર્યાં અને તેજ તમારાં પાપકૃત્યોને
લીધે અથવા તમારાં પોતાના નિમિત્તે પૃથ્વીના
સર્વ રાજાઓનો તથા મનુષ્યોનો આ ધોર સંદાર
આલી રહ્યો છે.^{૨૯} માટે ભરતબ્રેહ ! હવે તે ગઈ
ગુજરીનો તમે શોક ન કરો; કારણ કે તમારા
શોકથી બગેરેલું તે કાર્ય હવે કદી પણ મુખરી
શકે તેમ નથી, માટે હવે તો ધોર સંદાર હું તમને
બરાબર કહી રહ્યો છું તે જ તમે સાંભળ્યા કરો.
સોગમી રાત્રિ પસાર થઈ ગઈ અને પ્રમાણ સમય
થઈ જતા આજે, તે સમયે કણ્ઠ દુર્યોધનરાજ પામે
આજ્યો અને મહાબાહુ દુર્યોધનને કહેતા લાગ્યો.
કણ્ઠ બોલ્યો : દે રાજન્ ! આજના રત્નમાં
હું પાંડુના યશસ્વી પુત્ર અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા

સેટીશ અને તેમાં એ વીરને હું મારી નાખીશ
અથવા તો તે મને મારી નાખશે.^{૩૩-૩૪} હે
ભારત ! આજ દિવસ સુધીમાં મારે તથા અર્જુન-
ને ઘણાં કાર્યો કરવાનાં હતાં. તેથી હે રાજન !
અમારા બંનેનો સમાગમ થયો ન હતો, પણ
આજે તો જરૂર થશે.^{૩૫} હે રાજ ! મારી બુદ્ધિ
પ્રમાણે હું તમને જ વાક્ય આ સમયે કહું છું.
તે તમે સાંભળી લો. આજના રણમાં હું અર્જુન-
ને માર્યા વિના કદી પાછો ફરીશ નહિ.^{૩૬}
આપણા સૈન્યમાંથી મોટા મોટા વીરપુરુષો માર્યા
ગયા છે, તોપણ હું આ યુદ્ધમાં બરાબર સજ્જ
થઈને ઉભો છું; તેથી કંઈ ચિંતા કરવા જરૂર
નથી. વળી હું ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી રહિત
થયો છું, એટલે અર્જુન પણ મારી સામે યુદ્ધ
કરવા યદી આવશે.^{૩૭} હે રાજ ! તમે પ્રથમ મારી
પાસેથી બહી લો કે પોતાનું રક્ષણ કરવામાં
સમય એવું મારું વીર્ય તથા અર્જુનનું વીર્ય
સમાન જ છે. વળી દિવ્ય આયુધોના સંબંધમાં
પણ અર્જુનની તથા મારી સમાનતા જ છે.^{૩૮}
પણ ઠાઈ મોટા શત્રુનો વિનાશ કરવા માટે અસ્ત્રો
ફેંકવાની ઝડપમાં, દૂર રહેલા લક્ષ્યને પાડી
નાખવાની કુશળતામાં અને વિવિધ જાતનાં
અસ્ત્રો ફેંકવામાં અર્જુન મારા સમાન નથી.^{૩૯}
વળી હે ભારત ! શારીરિક બળમાં, માનસિક
બળમાં, અસ્ત્રશિક્ષામાં, અસ્ત્રોને સફળ કરવામાં
તથા લક્ષ્યના સંબંધનો નિશ્ચય કરવામાં અર્જુન
મારા સમાન નથી.^{૪૦} મારું વિજય નામનું
પ્રસિદ્ધ ધનુષ્ય સર્વ આયુધોમાં શ્રેષ્ઠ છે. સાક્ષાત્
વિશ્વકર્માએ પોતે જ ઇંદ્રનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી
તે ઇંદ્ર માટે જ બનાવ્યું છે.^{૪૧} હે રાજ ! એ
ધનુષ્યના પ્રતાપથી ઇંદ્રે અનેક દૈત્યોનો પરાજય
કર્યો છે અને તેના ઠંકારથી દૈત્યોનાં મન ગભરાઈ
જાય છે તથા તેઓ દશેષ દિશાઓમાં નાસી જાય

છે.^{૪૨} તે આ મહામાન્ય વિજયધનુષ્યને ઇંદ્રે
પરશુરામને આપ્યું હતું અને પરશુરામે તે દિવ્ય
ઉત્તમ ધનુષ્ય મને આપ્યું છે.^{૪૩} જેમ પૂર્વકાળે
તે ધનુષ્યને હાથમાં લઈ ઇંદ્ર પોતાની સામે યુદ્ધ
કરવા આવેલા સર્વ દૈત્યો સામે લડ્યો હતો, તેમ
હું પણ તે વિજયધનુષ્યને હાથમાં લઈ જય કર-
નારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા મહાબાહુ અર્જુન સામે
લડીશ.^{૪૪} પરશુરામે આપેલું આ ધોર વિજય-
ધનુષ્ય ગાંડીવધનુષ્યના કરતાં ઘણું અદિયાતું
છે અને તે ધનુષ્યના પ્રભાવથી પરશુરામે એકવીસ-
વાર પૃથ્વીને છૂતી લીધી હતી. વળી એ સિવાય-
નાં બીજાં ઘણાં દિવ્ય કર્મો આ ધનુષ્ય કરી શક
છે, એમ મને પરશુરામે કહ્યું પણ છે. આવું તે
વિજયધનુષ્ય મને પરશુરામે આપ્યું છે અને તે
ધનુષ્ય ધારણ કરીને જ હું અર્જુન સામે યુદ્ધ
કરીશ.^{૪૫, ૪૬} હે કૃત્યોધનરાજ ! આજના યુદ્ધમાં
વિજયવંતોમાં ઉત્તમ મનાયેલા વીર અર્જુનને
મારી નાખી હું તમને તમારા ભાઈઓ સહિત
પુશ્પાશાલ કરી દઈશ.^{૪૭} આજ જ જમાંથી તમારા
શત્રુવીરો નાશ પામી ગયા છે તેવી સમુદ્ર સુધીની
પૃથ્વી, પર્વતો, વનો અને બેટા સહિત તમારા
તાબામાં આવશે અને તેના પર તમારી, તમારા
પુત્રોની અને તમારા પૌત્રોની મહારાજ તરીકે
સ્થિતિ કાયમ રહેશે.^{૪૮} આજ હું જ ન કરી શકું
તેવું કંઈ છે જ નહિ; તેમાં પણ તમારું પ્રિય
કરવા માટે હું સર્વ કંઈ કરી શકીશ. જેમ સર્વ
ધર્મેમાં આસક્ત રહેનાર જિતેન્દ્રિય પુરુષને મોક્ષ-
રૂપ સિદ્ધિ મળે છે, તેમ મને પણ આ યુદ્ધમાં
પાંડવવધરૂપ સિદ્ધિ જરૂર મળશે.^{૪૯} વૃક્ષ જેમ
આગ્નિને સહન કરી શકતું નથી, તેમ અર્જુન
મને રણમાં સહન કરી શકશે જ નહિ. પરંતુ જ
વિષયમાં હું પાંડવ અર્જુન કરતાં હીન છું; તે
પણ મારે તમને અવશ્ય કહી દેવું જોઈએ.^{૫૦}

ભરેલા તથા ઉત્તમ ઘોડાઓથી ભેડવામાં આવેલા રથો બરાબર રીતે રણમાં તારી પાછળ જ ચાલ્યા કરશે.^{૭૧} વળી ગીધપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં નારાય-બાણોથી ભરેલાં ઢેઢલાંએક ગાડાં પણ તારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા કરશે અને એમ બધા રાજાઓ પણ તારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવીશું.^{૭૨}

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! કર્ણને આમ કહીને તમારો પ્રતાપી પુત્ર દુર્યોધન મદ્રરાજ શલ્ય પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૭૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'સત્તરમો દિવસ' નામનો અધ્યાય ૩૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨મો

કર્ણના સારથિ થવા માટે
શલ્યને પ્રાર્થના

॥ સજય ઉવાચ ॥

પુત્રસ્તવ મહારાજ મદ્રરાજમહારથમ્ ।

વિનયેનોપસંગમ્ય પ્રણયાદ્ વાક્યમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! પછી તમારો પુત્ર દુર્યોધન મહારથી મદ્રરાજ શલ્ય પાસે વિનય-થી જઈને પ્રેમપૂર્વક આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^૧ 'હે સત્યવ્રતવાળા મહાભાગ્યશાળી મદ્રરાજ ! તમે રણમાં શત્રુઓના તાપમાં વૃદ્ધિ કરનારા છો, શરૂવીર છો તથા શત્રુઓનાં સૈન્યોને ભયંકર છો.^૨ હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલા શલ્યરાજ ! કર્ણે જે કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું ને ? આ સર્વ રાજસિંહોના મધ્યમાં હું જાતે તમારી પાસે એક વરદાન માગું છું.^૩ શત્રુપક્ષનો ક્ષય કરનારા અતુલ વીર્યવાન હે મદ્રેશ્વર ! મારું મસ્તક નમાવીને આજ હું વિનયપૂર્વક તમારી પાસે યાચના કરું છું.^૪ માટે હે રથીશ્રેષ્ઠ ! અર્જુનનો વિનાશ કરવા માટે તથા મારું હિત કરવા માટે તમે પ્રેમપૂર્વક કર્ણનું સારથિપણું સ્વીકારતા કૃપા કરો.^૫ તમે જ્યારે કર્ણના સારથિ

થશો, ત્યારે રાધાપુત્ર કર્ણ મારા શત્રુઓને જીતી શકશે. હે મહાભાગ ! તમે યુદ્ધમાં વાસુદેવ સમાન છો અને કર્ણના ઘોડાઓની લગામ ધારણ કરી શકે તેવો તમારા સિવાયનો એક પણ પુરુષ નથી. માટે પૂર્વે ત્રિપુરવિજયસમયે સારથિપણું કરીને બ્રહ્મદેવે જેમ શંકરનું રક્ષણ કયું હતું અને આ સમયે શ્રીકૃષ્ણ જેમ અર્જુનના સારથિ થઈને આપત્તિઓમાં તેનું સર્વથા રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે પણ કર્ણનું સારથિપણું સ્વીકારીને સર્વથા તેનું રક્ષણ કરો. હે રાજ ! તમને યાદ હશે જ કે, ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, તમે, વીર્યવાન કૃતવર્મા, શકુનિ, અશ્વત્થામા અને હું, આ નવ મહાપુરુષોના રક્ષણ તળે રહેવા આપણા સૈન્યના નવ વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાંથી ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યનો વિભાગ તો હાલમાં રહ્યો નથી. તે બન્નેએ પોતાના સૈન્યના વિભાગમાં સૌથી આગળ વધીને મારા શત્રુઓને સંહાર કરી નાખ્યો છે. તે બન્ને વૃદ્ધ મહાધનુર્ધરો-ને આ યુદ્ધમાં કપટ કરીને મારી નાખવામાં આવ્યા છે.^{૧-૧૧} હે નિર્દોષ રાજ ! તે મહાપુરુષો તો ક્રોધનાથી ન બને તેવું કુબ્ધકર્મ કરીને અહીંથી સ્વર્ગલોકમાં સિધાવી ગયા છે; તેમ જ તે બન્ને સિવાયના બીજા ઘણા નરસિંહ મહારથી-ઓને પણ શત્રુઓએ યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે.^{૧૨} આ રણમાં આપણા પક્ષના ઘણા મોટા યોદ્ધાઓ સ્વર્ગારોહણ કરી ગયા છે. તેઓ બધાએ પોતાના પ્રાણોની પરવા નહિ કરીને પુષ્કળ પરાક્રમે કર્યો છે.^{૧૩} હે રાજ ! પાંડવો પ્રથમથી જ અદ્યપ સંખ્યામાં હતા, છતાં તેમણે મારા પુષ્કળ સૈન્યને લગભગ મારી નાખ્યું છે. તો હવે તો મારું સૈન્ય અદ્યપ સંખ્યામાં રહ્યું છે, તેથી તેઓ સંહાર કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે !^{૧૪} પરંતુ હે રાજ ! બળવાન અને સત્યપરાક્રમી મહાત્મા પાંડવો આ

મારા બાકી રહેલા સૈન્યનો જ કાંઈ ઉપાયે નાશ ન કરી નાખે તેમ તમે કરો.^{૧૫} હે સમર્થ શલ્યરાજ! પાંડવોએ આપણા સૈન્યના ધણા વીરોને રણમાં મારી નાખ્યા છે. માત્ર એકલો કર્ણ જ આપણું પ્રિય અને હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારો બાકી રહ્યો છે. વળી હે પુરુષવ્યાધ્ર! સર્વ લોકમાં મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા એક તમે અમારું હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારા છો. હે મદ્રરાજ શલ્ય! આજના યુદ્ધમાં કર્ણ અનુન સાથે યુદ્ધ કરવા હચ્છે છે અને તેમાં તે મોટી વિજય-આશા રાખે છે; પરંતુ આખી પૃથ્વીમાં તેવો કાંઈ પુરુષ નથી કે જે તેના ઘોડાઓની લગામ ધારણ કરવામાં ઉત્તમતાવાળો હોય। માટે જમ આ યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ અનુનના ઘોડાઓની લગામ ધારણ કરનારા શ્રેષ્ઠ સારથિ થયા છે, તેમ તમે પણ કર્ણના ઘોડાઓની લગામ પકડનારા સારથિ થાઓ.^{૧૬-૧૮} હે રાજ! અનુન શ્રીકૃષ્ણની સાથે રહીને તથા તેમના રક્ષણ તળે રહીને જ જ કર્મો કરી રહ્યો છે, તે તમને પ્રત્યક્ષ જ જોવામાં આવે છે.^{૨૦} પ્રથમનાં યુદ્ધોમાં અનુન આ પ્રમાણે શત્રુઓનો નાશ કરી શકતો ન હતો, છતાં હાલના સમયમાં જ મહાન સંહાર તે કરી રહ્યો છે અને તેનું જ પરાક્રમ અતિશય દેખાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ શ્રીકૃષ્ણનો સંઘાત છે.^{૨૧} હે મદ્રેશ! શ્રીકૃષ્ણની સાથે રહેલો અનુન કૌરવોની મોટી સેનાને પ્રતિદિન યુદ્ધમાં નસાડી મૂકતો દેખાય છે.^{૨૨} હે મહાતેજસ્વી શલ્યરાજ! આ યુદ્ધમાં તમારો તથા કર્ણનો જ ભાગ હવે બાકી રહ્યો છે. માટે તે ભાગને સ્વીકારી તમે કર્ણની સાથે રહીને એટ્ટીસાથે શત્રુઓનો નાશ કરી નાખો.^{૨૩} જમ સૂર્યનારાયણ અરણ્યની સાથે રહી અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ તમે પણ કર્ણની સાથે રહી આ મહાયુદ્ધમાં અનુનનો નાશ કરી નાખો.^{૨૪} બાલસૂર્ય સમાન કાંતિવાળા

બે ભાગતા સૂર્યો જેવા કર્ણ અને શલ્યને રણમાં ઉદય પામેલા જોઈને શત્રુઓના મહારથીઓ ભલે નાસી જાય.^{૨૫} હે રાજ! સૂર્ય અને અરણ્યને જોઈને જમ અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ કર્ણ અને શલ્યને સાથે આવેલા જોઈને પાંડવો, પાંચાલો અને સુન્નયો પણ નાશ પામી જાઓ. કર્ણ સર્વ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને તમે સર્વ સારથિઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. તમારા બન્નેનો સમાગમ આ લોકમાં ન મૂતો ન મરિવ્યવૃત્તિ। જોવો અપૂર્વ યર્થ પડશે.^{૨૬} જમ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ અવસ્થાઓમાં અનુનનું રણમાં રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે પણ સૂર્યપુત્ર કર્ણની રણમાં રક્ષા કરો.^{૨૭,૨૮} તમે સારથિ થવાથી કર્ણ આ મહાયુદ્ધમાં ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓને પણ અનિત યર્થ પડશે, તો મનુષ્યજાતિના પાંડવોને તે અનિત યર્થ પડે એમાં શું કહેવું? હે રાજ! આ હું તમને સત્ય કહું છું. માટે તમે મારા વચન પર શંકા કરશો ના.^{૨૯}

સંજય બોલ્યો : કુર્યોધનનું એ વચન સાંભળીને શલ્યરાજ કોપથી ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો. તેના કંપાળમાં ત્રણ કસ્યપીઓ વળી ગઈને વારંવાર તે પોતાના બન્ને હાથોને અકાળવા લાગ્યો.^{૩૦} તે મહાબાહુ શલ્યને કુળ, ઐશ્વર્ય, શાસ્ત્ર તથા બળનું મોટું અભિમાન હતું; તેથી કોપથી લાલચાળ બની ગયેલા મોટા મોટા ડાળાઓ ફાટીને તેણે કુર્યોધન પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું.^{૩૧}

શલ્ય બોલ્યો : અલ્યા ઓ ગાંધારીપુત્ર! જરૂર, તું મારા પર શંકા લાવે છે અને તેથી જ આ રીતે તું મારું અપમાન કરે છે અને બેંકડક થઈને 'તમે કર્ણનું સારથિપણું સ્વીકારો' આમ મને કહી રહ્યો છે.^{૩૨} તું અમારા બંધાથી કર્ણને અધિક માને છે અને તેની પ્રશંસા કર્યા કરે છે; પણ તને કંઈ ખબર છે કે, અમે તો રાધાના પુત્રને યુદ્ધમાં અમારા સરખો જરાય ગણતા નથી કે

હે રાજા ! મારા ભાગમાં આવેલા તેવા ઘાઈ મહાન શત્રુને તું દેખાડ, એટલે તેનો રણમાં પરાજય કરી હું જ્યાંથી આવ્યો છું ત્યાં મારા દેશમાં આવ્યો બંધીશ.^{૩૩,૩૪} અથવા હે કુરુવંદન ! આજ હું એકલો જ સર્વ શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરીશ. તે વેળા હું જ્યારે શત્રુઓને સંત્રાસમાં બાળી ભરમ કરી નાખું, ત્યારે તું મારું વીર્ય જોજ.^{૩૫} હે કુરુવંશી રાજા ! અમારા સરખા અભિમાની પુરુષ પોતાના દૃઢ્યમાં અભિમાનને રાખીને જ કાર્ય કર્યા કરે છે, માટે તું મારા પ્રત્યે શંકા ન કર.^{૩૬} હું તને ખાસ કહી દઉં છું કે, યુદ્ધમાં તારે મારું કદી પણ અપમાન કરવું નહિ. આ મારા વજ્રસરખા બન્ને બાહુઓ સામે જો, તેઓ વજ્રસંહનને સરખા દેવા પુષ્ટ અને મજબૂત છે; વળી મારું આ અદ્ભુત ધનુષ્ય જો, સાક્ષાત્ સર્પ સરખાં આ મારાં બાણો જો અને વાયુ સમાન વેગવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ જોડીને સજ્જ કરેલા આ મારા રથ સામે જો.^{૩૭} અદ્ય આ ગાંધારીના પુત્ર ! સુવર્ણના પદ્મો-થી શોભતી આ મારી ગદા સામે પણ દૃષ્ટિ કર. હું જો ધારું તો આ સમગ્ર પૃથ્વીને ફાડી નાખું અને સમગ્ર પર્વતોને પણ લાંગી તોડી નાખું !^{૩૮,૩૯} અરે આ રાજા ! આખા સમુદ્રને મારા પ્રતાપ-થી શોષવી નાખું. હે રાજા ! શત્રુઓનો નિઝાદ કરવામાં હું આવો સમર્થ છું;^{૪૦} છતાં તું મને નીચજાતિના અધિરથપુત્ર કહ્યું તું યુદ્ધમાં સારથિ-કર્મ કરવા માટે કેમ યોજ છે? હે રાજેન્દ્ર ! તેવા નીચ કર્મમાં મારી યોજના કરવી, તે તને યોગ્ય નથી.^{૪૧} હું જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ યર્થ કહ્યું જેવા અતિ પાપી, નાલાયક પુરુષ તું દાસત્વ કરવા કદી ઉત્સાહ કરું નહિ. વળી તારા જેવા પુરુષ પોતાને ત્યાં પ્રીતિપૂર્વક આવેલા તથા પોતાની આજ્ઞામાં રહેનારા મારા સરખા અતિ ઉત્તમ પુરુષ-
પાપી પુરુષની આજ્ઞામાં

રહેવા કહે છે, તે એક મહાન પાપકૃત્ય છે; કારણ કે તું એક ઉચ્ચજાતિના મહાપુરુષને નીચ બનાવવા ધારે છે અને નીચ જાતિના કુદ્ર પુરુષને ઉચ્ચ બનાવવા ધારે છે, પણ તેમ કદી નહિ બને. પરબ્રહ્મ પરમાત્માએ બ્રાહ્મણોને પોતાના મુખમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા છે, ક્ષત્રિયોને બાહુઓમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા છે. વૈશ્યોને ઊરઓમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા છે અને શૂદ્રોને પગમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે. હે ભારત ! આ ચારેય વર્ણોનો અન્યોન્ય અનુલોભ-પ્રતિલોભ સંયોગ થવાથી અનુલોભ-પ્રતિલોભ એવા ઘણા વર્ણો ઉત્પન્ન થયા છે; પરંતુ મૂળ ચારેય વર્ણોનું રક્ષણ કરવું, પ્રજાઓ પાસેથી કર લેવો અને દાન કરવું, તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. યજ્ઞો કરાવવા, ભણાવવું અને વિશુદ્ધ દાન લેવું, તે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. લોહિનો અનુગ્રહ કરવા માટે જ બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણોને પૃથ્વી પર સ્થાપ્યા છે; વળી ખેતી કરવી, પશુઓનું પાલન કરવું અને સ્વધર્મોનુસાર દાન કરવું, તે વૈશ્યોનો ધર્મ છે અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોની સેવા કરવી, તે શૂદ્રોનો ધર્મ છે. બ્રહ્મદેવે શૂદ્રોને ત્રણ વર્ણોના સેવક તરીકે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે; આમ શૂદ્રજાતિના કહ્યું જેવા સૂત્રો બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયના સેવક તરીકે ઉત્પન્ન થયા છે; પરંતુ ક્ષત્રિયજાતિના પુરુષ શૂદ્રજાતિના સૂત્રોનો દાસ થાય, તેવું ઘાઈ પણ શ્રુતિવચન તરીકે સાંભળે નહિ; અથવા ધર્મ તરીકે માને નહિ.^{૪૨-૪૮} તેમાં પણ હું કંઈ સામાન્ય ક્ષત્રિય નથી; પણ રાજર્ષિ-ઓના કુળમાં જન્મેલો એક મૂર્ધાભિપ્રિક્ત રાજા છું. હું જગતમાં મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છું અને કહ્યું જેવા બંદીઓને-શૂત્રોને સેવા કરવા યોગ્ય છું તથા સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છું.^{૪૯} હું આવો ઉચ્ચ ક્ષત્રિયરાજા છું અને શત્રુઓના બળનો નાશ કરી શકું તેવા મહાસમર્થ છું. આવો હું

આ સંગ્રામમાં એક સૂતજાતિના પુત્રનું સારથિપણું સ્વીકારવા ઉત્સાહ ધરાવું તે કદી બને નહિ !^{૧૦} આવું અપમાન પામીને હું કદી પણ યુદ્ધ કરીશ નહિ. હે ગાંધારીપુત્ર ! હું આજે જ તારી રજ સહું છું અને મારા ધર તરફ જવા ધારું છું.^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! આમ કહીને રણસંગ્રામને શોભાવનારે તે શલ્યરાજ એકદમ ક્રોધાવિષ્ટ થઈ રાજાઓની મધ્યમાંથી ઊઠીને ચાલવા લાગ્યો.^{૧૨} એટલે તમારો પુત્ર દુર્યોધન ઘણા પ્રેમથી અને ઘણા માનથી તેને પકડી રાખી પોતાના સર્વ અર્થને સાધનારું મધુર વાક્ય તેને શાંતિપૂર્વક કહેવા લાગ્યો.^{૧૩} 'હે શલ્યરાજ ! તમે જે કહો છો તે તેમ જ છે, તેમાં જરાયે સંશય નથી; પરંતુ મારો અભિપ્રાય શો છે, તે તો તમે જાણો !^{૧૪} હે રાજ ! કણું તમારાથી કાઢી વાતે અધિક નથી, તેમ હું તમારા સામર્થ્ય વિષે શંકા પણ રાખતો નથી. મને ખાતરી છે કે, મદ્રદેશનો રાજા શલ્ય કદી પણ અસત્ય વર્તન કરે જ નહિ. તમારા વંશના પૂર્વના મહાપુરુષો પણ નિત્ય સત્ય બાપણ જ કરતા હતા અને તમે પોતે પણ 'ક્ષત્રમ્ એવ જયન્મ-આશ્રયઃ વેપમ્ તે ક્ષતાયનાઃ તેષામ્ ગોત્રા-પત્યમ્ આર્તાયનિઃ' સત્ય જ જાણો અને પરમ આશ્રય છે તેવા મહાપુરુષોના વંશમાં જન્મ્યા છો; માટે જ 'આર્તાયનિ' એવા નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છો. આવો મારો મત છે.^{૧૫, ૧૬} હે માન આપનારા રાજ ! યુદ્ધમાં તમે શત્રુઓને શલ્ય સમાન દુઃખજનક થઈ પડો છો, માટે જ પૃથ્વીતલમાં તમારું 'શલ્ય' એવું નામ વિખ્યાત થયું છે.^{૧૭} હે ઘણી દક્ષિણાઓ આપનારા ધર્મજ્ઞ રાજ ! મારે માટે તમને જે જે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે અને તમે પોતે પણ મને જે જે કહ્યું છે, તે સર્વ તમે કરી જ દેખાડો. રાધાપુત્ર કણું તમારા કરતાં અધિક નથી જ તેમ હું પણ તમારા કરતાં અધિક

વીર્યવાન નથી, છતાં આ રણમાં ઉત્તમ જાતિના ઘોડાઓના સારથિ તરીકે થવા હું તમારા પ્રત્યે માગણી કરી કહ્યો છું. હે શલ્ય ! કણુંને હું અર્જુન કરતાં અધિક યુદ્ધવાન માનું છું તથા તમને વાસુદેવ કરતાં પણ અધિક યુદ્ધવાન માનું છું અને આ લોક પણ તેમ જ માને છે.^{૧૮-૧૯} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! કણું માત્ર અન્નવિદ્યામાં જ અર્જુનથી અડિયાતો છે, પણ તમે તો બળ અને અશ્વજ્ઞાન એ બંનેમાં શ્રીકૃષ્ણથી પણ અધિક છો.^{૨૦} હે મદ્રદેશના મહારાજના પુત્ર ! મોટા મનના વસુદેવપુત્ર કૃષ્ણ જે અશ્વવિદાને જાણે છે તેનાથી બમણી અશ્વવિદા તમે જ જાણો છો. આ કારણથી જ હું તમારી સારથિ તરીકેની માગણી કરું છું.^{૨૧}

શલ્ય બોલ્યો : હે ગાંધારીપુત્ર કૌરવરાજ ! આ સર્વ સૈન્યની વચ્ચે તમે મને શ્રીકૃષ્ણના કરતાં પણ ઘણો ઉત્તમ કહો છો, તેથી હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું.^{૨૨} હે વીર ! તમે જ્યારે એમ જ માનો છો, ત્યારે હું પણ પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરનાર યશસ્વી રાધાપુત્રના સારથિપણાનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર છું.^{૨૩} પરંતુ હે વીર ! તે પહેલાં મારે કણું સાથે એક શરત કરવી પડશે. તે એ જ કે, હું તેની પાસે જ જ વચનો કહું તેમાં તેણે બરાબર શ્રદ્ધા રાખવી અને તે માન્ય રાખવાં.

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ ! મદ્રરાજાની તે શરતને તમારા પુત્રે તથા કણું બન્નેએ 'બહુ સારું, અમે તેમ જ કરીશું' એમ કહીને કમ્પૂલ કરી લીધી.^{૨૪, ૨૫}

હતિ શ્રીમદભીમારતમાં કર્ણપર્વમાં 'શલ્યે સારથિર્મ સ્વીકાર્યું' નામનો અધ્યાય ૩૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩ મો

ત્રિપુરાખ્યાન

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

મૃય એવ તુ મદ્રેશ યત્તે વક્ષ્યામિ તચ્છુણુ ।

યથા પુરાવૃત્તમિદં યુદ્ધે દેવાસુરે વિમો ॥૧॥

દુર્યોધન બોલ્યો : હે સમર્થ મદ્રરાજ ! પૂર્વ દેવાસુર યુદ્ધપ્રસંગે જે ઐતિહાસિક બનાવ બન્યો હતો, તે હું તમને કહી સાંભળાવું છું; માટે તે સાંભળો. મારા પિતાની સમક્ષ મને ઐતિહાસિક કથા મહર્ષિ માકન્ડેયે કહી છે. હે રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ ! તે સમગ્ર કથા હું તમને કહું છું; સાંભળો.^{૧,૨} તે પછી તેનો મનમાં વિચાર કરો; તેમાં કોઈ પણ બતની શંકા ન કરશો.^૩ હે રાજન્ ! પૂર્વે દેવો ને અસુરો વચ્ચે પરસ્પરને જીતવાની ઇચ્છાથી તારકાસુરરૂપ રાગનો નાશ કરવાના કારણે મહાન સંગ્રામ થયો હતો; તેમાં દેવોએ દૈત્યોનો પરાજય કર્યો હતો, એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે.^૪ જ્યારે દૈત્યોનો પરાજય થયો, ત્યારે તારકાક્ષ, કમલાક્ષ અને વિદ્યુ-માલી નામના તારકાસુરના ત્રણ પુત્રો ઉગ્ર તપશ્વર્યા કરવા લાગ્યા. હે શત્રુતાપન રાજ ! ઉત્તમોત્તમ નિયમમાં સ્થિત થઈ તેઓ ચિત્તની એકાગ્રતા, બાહ્યેન્દ્રિયોનો જય, શૌચ આદિ નિયમ તથા સમાધિ વડે પોતાનાં શરીરોને કૃશ કરવા લાગ્યા. દેહલોએક સમય વીત્યા પછી વર આપનારા પિતા-મહા બ્રહ્મા તેમના પર પ્રસન્ન થયા અને વર માગવા માટે કહેવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! એટલે તુરત જ તે ત્રણેય જણા એથીસાથે સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્મા પાસે 'સર્વ બ્રૂતાથી અમારો વધ ન થઈ શકે' આવું વરદાન માગવા લાગ્યા.^{૫-૮} તે સાંભળી સર્વ લોકના પ્રભુ અને દેશ્વર તે બ્રહ્મદેવ તેઓ પ્રત્યે બોલ્યા : 'હે અસુરો ! જગતમાં સર્વ કોઈ અમર છે જ નહિ, માટે તેવું અમરઅમરપણું તમે ન માગો; પરંતુ તે સિવાય

બ્રહ્મદેવનાં તે વચનો સાંભળ્યા પછી તે ત્રણે ભાઈ-ઓ, એકત્ર થઈ તે બાબતનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પછી બરાબર નિશ્ચય કરી તેઓ સર્વ લોકના દેશ્વર પ્રભુ બ્રહ્મદેવને વારંવાર પ્રણામ કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : 'હે પિતામહ દેવ ! તમે અમને એક એવો વર આપો કે તેથી અમે ત્રણેય જણા જીવંતજીવંત ત્રણ નગરોનો આશ્રય કરીને આ સમગ્ર પૃથ્વીમાં તથા સમગ્ર લોકમાં ફરી શકીએ. વળી અમે આપની કૃપાથી સર્વ સ્થળે પૂજાઈએ અને એક હજાર વર્ષો પછી અમે પરસ્પર મળીએ ત્યારે અમારાં એ ત્રણ નગરો પણ સાથે એકત્ર થઈ જાય. હે નિદોષ દેવ ! તે સમયે સાથે એકત્ર થયેલાં એ અમારાં ત્રણેય નગરોને જે કોઈ ઉત્તમ દેવ માત્ર એક જ બાણથી નષ્ટ કરી નાખે, તે દેવ અમારા મૃત્યુરૂપ થાઓ.' 'તથાસ્તુ' એમ તેમને કહીને બ્રહ્મદેવ સ્વર્ગ તરફ ચાલ્યા ગયા. પછી તે ત્રણેય અસુરો બ્રહ્મદેવ પાસેથી પૂર્વોક્ત વર મેળવીને ઘણા જ પ્રસન્ન થયા. હવે પરસ્પર નિશ્ચય કરી તેઓ પોતાને વિહાર કરવા માટેનાં તેનાં ત્રણ નગરો તૈયાર કરાવવા માટે મહાસુર મયદાનવ પાસે ગયા. દૈત્યો અને દાનવોથી નિત્ય પૂજાયેલા તે મયદાનવ અસુરોનો વિશ્વકર્મા હતો તેમ જ નિત્યને માટે વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત હતો. તે મયદાનવ પાસે જઈને તેમણે ત્રણ નગરો બનાવી દેવાની માગણી કરી; એટલે તુરત જ મયદાનવે પોતાનાં તપ તથા બુદ્ધિબળના આશ્રયથી ત્રણ નગરોની રચના કરી દીધી. તેમાંથી એક નગર તદ્દન સુવર્ણનું બનાવ્યું, બીજું રૂપાનું બનાવ્યું અને ત્રીજું લોખંડનું બનાવ્યું. વળી તેણે સુવર્ણના નગરને સ્વર્ગમાં સ્થાપ્યું, રૂપાના નગરને આકાશમાં સ્થાપ્યું અને લોહાના નગરને પૃથ્વી પર સ્થાપ્યું. વધુમાં આ ત્રણેય નગરો યથેષ્ટ સંચાર કરી શકતાં હતાં.^{૯-૧૮} હે રાજ ! તે દરેક નગર લગભગ સો

સો યોજનની લંબાઈનું તથા પહોળાઈનું હતું. તેમાં ઘણાં ઘરો, મહેલો તથા ઝંખાઓ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં; તેમાં અનેક પ્રકારો (કિલ્લા) તથા તોરણોની રચના કરી હતી; તેમાં અનેક સુંદર મકાનોનું બાંધકામ કર્યું હતું અને તેમાં અનેક મોટા વિશાળ રાજમાર્ગો આવી રહ્યા હતા. તે નગરો તરેહતરેહના પ્રાસાદો તથા મોટા મોટા દરવાજાઓથી શોભી રહ્યાં હતાં.^{૧૯, ૨૦} હે શશ્યરાજ! એ ત્રણેય નગરોના રાજાઓ પણ જુદા જુદા જ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. સુવર્ણનાં અદ્ભુત નગરોના રાજા મહાત્મા તારકાક્ષ હોતો, રૂપાના નગરોના રાજા કમલાક્ષ હોતો અને લોહના નગરોના રાજા વિદ્યુન્માલી હોતો. આ ત્રણેય નગરોના રાજા થઈને તે ત્રણેય દેવોએ પોતાનાં અગ્નોના તેજથી ત્રણેય લોકને દબાવી દીધા. તેઓ અત્યંત ઉદ્ધત થઈ જઈને સર્વ કોઈને કહેવા લાગ્યા કે, 'તે પ્રજાપતિ વળી કોણ છે? અમે જ સર્વ પ્રજાઓના પતિ છીએ.' જમને પ્રથમ દેવોએ જીતી લીધા હતા તે બધા માંસાહારી, અતિ ગર્વિષ્ઠ અને અપ્રતિવીર (જેની સામે યનારો બીજો કોઈ વીર નથી) એવા મોટા મોટા દાનવો કરોડો અને અબજોની સંખ્યામાં જ્યાંત્યાંથી એકત્ર થઈ તે ત્રણે નગરોમાં આવી વસ્યા. તેઓ મહાન ઐશ્વર્યની ઇચ્છાથી તે ત્રણ નગરોરૂપ કિલ્લાઓમાં ભરાઈ બેઠા. તે સર્વ દાનવોને જે જે સામગ્રીઓ જોઈતી હતી, તે તે બધી મયદાનવ પૂરી પાડતો હતો.^{૨૧-૨૫} આમ તેઓ તે મયદાનવનો આશ્રય કરી નિભંચ થઈને ત્યાં રહેતા હતા. જે કોઈ ત્રિપુરવાસી દૈત્ય મનમાં જે જે અભિલાષ કરતો હતો, તેને તેને પેલો મયદાનવ પોતાના માયા-બળથી પૂર્ણ કરતો હતો. આમ કેટલોએક સમય ગયા પછી તારકાક્ષ દૈત્યનો હરિ નામનો મહા-બળવાન વીર પુત્ર પરમ કુષ્કર તપ તપવા લાગ્યો

અને એ તપથી પિતામહ બ્રહ્મા તેના પર પ્રસન્ન થયા. સંતુષ્ટ થયેલા બ્રહ્મદેવ પાસે તેણે એક વર માગ્યો કે, 'અમારા ત્રિપુર નગરમાં એવી એક વાવ થઈ જાય કે શસ્ત્રોના પ્રહારોથી માર્યા ગયેલા જે કોઈ દૈત્યોને તેમાં નાખવામાં આવે એટલે તેઓ તુરત જ અતિશય બળવાન થઈ બચ.' બ્રહ્મદેવે પણ તેના તપને અધીન થઈ તેણે માગેલો વર 'તથાસ્તુ' કહીને આપી દીધો. એટલે તારકાક્ષના પુત્ર હરિએ તે વર મેળવીને તે ત્રિપુર નગરમાં મરેલાઓને જિવાડનારી વાવ બંધાવી દીધી. હે સમર્થ રાજા શશ્ય! તે વાવમાં જે કોઈ દૈત્યને જે સ્વરૂપે અથવા જે વેષે નાખવામાં આવતો હતો, તે તુરત જ તદ્દન મરી ગયો હોય છતાં પોતાના પૂર્વસ્વરૂપમાં જ જીવતો થઈ જતો હતો. આવી અતુલ પ્રભાવવાળી વાવ પોતાના હાથમાં આવી, એટલે તો તે દૈત્યો સર્વ લોકોને કુઝ્મ કુઝ્મ લાગી પડ્યા. આમ મહાન તપશ્ચર્યાથી સિદ્ધ થઈને તેઓ દેવોના ભયમાં વૃદ્ધિ કરનારા થઈ પડ્યા. હે રાજા! પેલી વાવના પ્રભાવથી તેમનો યુદ્ધમાં ક્ષય પણ થતો ન હતો. દિનપ્રતિદિન લોભ અને મોહને વશ થઈ જઈ તેઓ સર્વ જ્ઞાન ભૂલી ગયા, લજ્જાહીન થઈ ગયા અને સર્વ સ્થળે લૂંટફાટ ચલાવવા લાગ્યા. ગણ સહિત દેવોને જ્યાં ત્યાંથી હાંધી કાઢી તેઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ફરવા લાગ્યા અને વરદાનના પ્રભાવથી ગર્વિષ્ઠ બની ગયા.^{૨૬-૩૪} તે દુષ્ટાચારી દાનવોએ દેવતાઓનાં તે સર્વ પ્રિય ઉદ્ધાનોનો નાશ કરી નાખ્યો, ઋષિઓના પવિત્ર આશ્રમોને તોડી નાખ્યા, સુંદર દેશોનો વિનાશ કરી નાખ્યો અને તદ્દન મર્યાદા મૂકી દીધી. આ રીતે સર્વ લોકો જ્યારે પીડાવા લાગ્યા, ત્યારે સર્વ દેવોથી વીંટાયેલો ઇંદ્ર તે નગરો સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. તેણે ચોતરફથી વજ્રોના પ્રહાર કરવા માંડ્યા, પણ તે અભેદ નગરોને તે તોડી જ ન

શક્યો; કારણ કે હે રાજા ! વિધાતાએ પોતે તે નગરો વરદાનમાં આપ્યાં હતાં. સુરપતિ ઇંદ્ર તે નગરોને અલેખ એઈ ભયભીત થઈ ગયો અને તે નગરોને પડતાં મૂકી બધા દેવતાઓની સાથે જ પિતામહ પ્રહલદેવને દેત્યોએ કરેલો પોતાનો પરાભવ કહેવા માટે જવા નીકળ્યો. તેમની પાસે જઈને તેણે મસ્તક વડે પ્રણામ કરી તે સર્વં યથાર્થ હકીકત તેમને કહી સંભળાવી અને તેણે તેનો નાશ કરવા માટેનો ઉપાય પણ ભગવાન પિતામહને પૂછી બોલ્યો.^{૨૫-૪૦} ભગવાન પ્રહલદેવ તેમની વાણી સાંભળીને દેવો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : 'હે દેવો ! જો કોઈ તમારું અહિત કરે છે, તે મારો પણ અપરાધ કરે છે એમ સમજવું. દુરાત્મા અસુરો સર્વં દેવતાઓનો દ્વેષ કરે છે અને તેઓ નિરંતર તમારો અપરાધ કરે છે, તમને પીડે છે, એ મારા બાળવામાં આવ્યું છે. એક સર્વં ભૂતો મારી દિધાં સમાન જ છે એમાં જરા પણ સંશય નથી; તોપણ જો આ અધાર્મિક છે તેમને મારી નાખવા, તેવું મારું નિત્યનું વ્રત છે.^{૪૧-૪૨} પરંતુ તે ત્રણેય નગરોને માત્ર એક જ બાણથી ભેદી શકાય છે, અન્યથા કોઈ રીતે તેઓ તૂટી શકે તેમ નથી. ભગવાન શંકર સિવાય બીજો કોઈ દેવ માત્ર એક જ બાણ વડે તે નગરોને ભેદી શકે તેમ નથી.^{૪૪} માટે હે દેવો ! તમે બધા અર્ચિલાક કર્મ કરનારા, જયશીલ અને સર્વના નિયંત્રતા તે સ્થાણુદેવને શરણે જાઓ. તમે તમારા ચોદા તરીકે થવા માટે તેમની પ્રાર્થના કરો. તે દેત્યોનો ભગવાન શંકર જરૂર સંહાર કરશે.' પ્રહલદેવનાં એ વચન સાંભળી ઇંદ્ર આદિ દેવો પ્રહલાને આગળ કરી ભગવાન શંકરને શરણે ગયા.^{૪૫, ૪૬} હવે ધર્મને સમજનારા તે દેવો ઋષિઓની સાથે રહીને, તપોનિયમનો આશ્રય કરી, શાશ્વત પ્રહલ ઝંકારનું મુખથી ઉચ્ચારણ કરતા કરતા, સર્વ પ્રકારે શંકરને શરણે ગયા. હે રાજા ! ભયમાં

અભય દેનારા, સર્વના આત્માસ્વરૂપ અને જ્ઞાના વડે આ સર્વં જગત વ્યાપ્ત થયું છે, તે મહાત્મા શંકરની તે દેવો ઉત્તમ વાણીથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે ભગવાન વિવિધ જાતના તપથી મનનો સર્વ વૃત્તિઓથી નિરોધ કરવાનું બરાબર બોલે છે. તે મહેશ્વર જડવર્ગથી આત્માની ભિન્નતા દર્શાવનાર તાત્ત્વિક જ્ઞાન યથાર્થ રીતે બોલે છે અને તેમનું મન નિત્ય પોતાની આજ્ઞામાં છે. તેમના સરખો બીજો એક પણ દેવ ઐશ્વર્ય સંપન્ન નથી. તે તેમના સમૂહસ્વરૂપ, પાર્વતીના પતિ, સર્વ જાતના મળથી રહિત ભગવાન શંકરનાં દેવોએ દર્શન કર્યાં. છ પ્રકારના ઐશ્વર્યવાળા ભગવાન શંકર સર્વંદા સર્વ સ્થળે નિત્ય એક જ છે; છતાં તે સર્વં દેવતાઓ પોતાના ચિત્તના સંકલ્પાનુસાર શિવ, વિષ્ણુ, રૂદ્ર આદિ અનેક વેષમાં અથવા અનેક પ્રતિબિંબસ્વરૂપે તેમને જોવા લાગ્યા. તેમણે એ મહાત્મા વિષે પોતાનાં તથા બીજા સર્વ પદાર્થોનાં સ્વરૂપો પણ જોયાં. તે જઈને તેઓ બધા પરમ વિરમય પામી ગયા. આ રીતે સર્વભૂતમય અને જગતના પાલક અજન્મા શ્રીશંકરનાં દર્શન કર્યા પછી દેવો તથા પ્રજાપિઓ મસ્તક નમાવીને પૃથ્વી પર હંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. એટલે ભગવાન શંકરે 'તમારું કલ્યાણ થાઓ' એવા સ્વસ્તિવાચનથી તેમનું બધાનું સન્માન કર્યું. પછી તેમને પૃથ્વી પરથી ઉઠાડીને તેમણે હસતાં હસતાં કહ્યું કે, 'હે દેવો ! બોલો, બોલો, તમારી શી કામના છે?' મહેશ્વરની તે આજ્ઞા થતાં દેવોનાં ચિત્ત સ્વસ્થ થયાં અને તેમણે આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા માંડી : 'હે પ્રભુ ! અમે તમને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. દેવોના પણ અધિદેવ, ધનુષ્યને ધારણ કરનારા વનમાળી આપને અમારા નમસ્કાર હો.^{૪૭-૫૫} દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો જમણે નાશ કર્યો છે, મોટા મોટા પ્રજાપતિઓ

પણ વર્તમાન તથા ભૂતકાળમાં જન્મની નિત્ય સ્તુતિ કર્યા કરે છે, તે સ્તુતિપાત્ર અને કલ્યાણ કરનાર એવા આપને અમે નમીએ છીએ.^{૧૬}

અતિશય રક્તવર્ણી સ્વરૂપવાળા, અલકતોને મહા-ભયંકર, નીલકંઠ, ત્રિશૂળધારી, લકતોની કામના-ઓને સફળ કરનારા, મૃગ સમાન નેત્રોવાળા, ઉત્તમ આયુધો ધારણ કરી યુદ્ધ કરનારા, સર્વના કરતાં યોગ્યસ્વરૂપ, સર્વના કરતાં પવિત્ર, કાળસ્વરૂપ, પ્રલયસમયે સર્વનો સંહાર કરનારા, યુદ્ધોમાં જન્મનું વારણ કરવું અશક્ય છે એવા, દુષ્ટોને નાશ કરનારા, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ, નિત્યબ્રહ્મચારી, સર્વના ઈશ્વર, અપ્રમેય એવા સર્વના નિયંતા, વ્યાઘ્રાંબરને ધારણ કરનારા, તપસ્વી સ્થવાળા, પિંગળા વર્ણ-વાળા, વ્રત કરનારા, મૃગચર્મને ઓઢનારા, કાતિંક-સ્વામીના પિતા, ત્રણ નેત્રોને ધારણ કરનારા, ઉત્તમ આયુધોને ધારણ કરનારા, શરણે આવેલાની આપત્તિઓનો નાશ કરનારા, બ્રાહ્મણોનો ક્રોધ કરનારા એવા દુષ્ટ રાક્ષસોનો ઘાત કરનારા, વન-રપતિઓના પતિ તથા સર્વ પુરુષોના પતિ ભગ-વાન શંકરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. સર્વ વાણીઓના પતિ તથા સર્વ યજ્ઞોના પતિ ભગવાન મહેશ્વરને અમારા નમસ્કાર હો. ભૂતગણોના સૈન્ય-ને સાથે રાખનારા, ત્રણ નેત્રોવાળા તથા અમાપ તેજવાળા આપને અમારા નમસ્કાર હો. હે દેવ ! મન, વચન અને કર્મથી અમે તમારે શરણે આવ્યા છીએ; માટે અમારી કામનાઓ પૂરી કરો.^{૧૭-૧૨}

દેવતાઓની એ પ્રમાણે સ્તુતિ સાંભળી ભગવાન શંકર તેમના પર પ્રસન્ન થયા. ‘તમે ભલે આવ્યા,’ એવું અભિનંદન આપીને તે બોલ્યા કે, ‘હે દેવો ! તમારો ત્રાસ દૂર થાઓ. બોલો, હું તમારું શું પ્રિય કરું ?’^{૧૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં ‘ત્રિપુરાખ્યાન’ નામનો અધ્યાય ૩૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪ મો

ત્રિપુરાખ્યાન (ચાલુ)

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

પિતૃદેવર્ષિસંઘેમ્પોઽમયે દત્તે મહાત્મના ।

સત્કૃત્ય શંકરં પ્રાહ વ્રજ્ઞા લોકહિતં વચઃ ॥ ૧ ॥

દુર્યોધન બોલ્યા : પિતૃઓ, દેવો અને ઋષિ-ઓના સંઘોને મહાત્મા શંકરે એ પ્રમાણે જ્યારે અભય આપ્યું, ત્યારે તેમનું સન્માન કરી પિતા-મહા બ્રહ્મા સર્વ લોકોનું હિત કરનાર આ વચન બોલ્યા : ‘હે દેવેશ ! આપના અનુગ્રહથી જ મેં આ પ્રજાપતિપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે પ્રજાપતિપદ પર સ્થિત થઈને મેં દાનવોને મહાન વર આપ્યો છે.^{૧,૨} પરંતુ હવે તદ્દન મર્યાદાને ઉલ્લંઘી ગયેલા તે દાનવોનો સંહાર કરવા તમારા વિના બીજો કોઈ દેવ સમર્થ નથી. હે ભૂતભાવિના ઈશ્વર ! માત્ર તમે એક જ તે દાનવોનો વધ કરવા શનુ થઈ શકો છો.^૩ હે શંકર ! આ બધા દેવતાઓ તમારે શરણે આવ્યા છે અને તે વિષયની જ યાચના કરી રહ્યા છે; માટે હે દેવેશ ! કૃપા કરો અને દાનવોનો નાશ કરો.’^૪ હે માન આપનારા ભગવન ! આપના પ્રસાદથી જ આ સર્વ જગત સુખપૂર્વક વૃદ્ધિ પામ્યું છે. હે લોકેશ ! તમે શરણે આવેલા પર કૃપા કરો જ છો, તેથી અમે તમારે શરણે આવ્યા છીએ.^૫

ભગવાન શંકર બોલ્યા : તમારા સર્વ શનુ-ઓનો સંહાર કરી નાખવો, એવો મારો પણ નિશ્ચિત વિચાર છે. પરંતુ હું એકલો તેમનો નાશ કરવા હિત્સાહ નહિ કરું; કારણ કે તે અસુરો ધણા બળવાન છે.^૬ માટે તમે બધા મારા અર્ધો તેજથી યુક્ત થઈ યુદ્ધમાં તે શનુઓને જીતો; કારણ કે જગતમાં અયુદ્ધ રીતે એકન થયેલા પુરુષો મહાબળવાન થઈ શકે છે.^૭

દેવો બોલ્યા : યુદ્ધમાં જીટલું અમારું તેજ છે

તેથી બેગણું તેમનું તેજ છે, એમ અમે માની-
એ છીએ. તેમનું તેજ તથા બળ પણ અમે જોઈ
લીધું છે.^૮

ભગવાન શંકર બોલ્યા : જ પાપી અસુરો
તમારો અપરાધ કરે છે, તેમને સર્વ કાઈ પણ
ઉપાયે મારી જ નાખવા જોઈએ. માટે મારા તેજ
અને બળનો અર્ધભાગ લઈને તમે સર્વ શત્રુ-
ઓને સંહારી નાખો.^૯

દેવો બોલ્યા : હે મહેશ્વર ! આપના તેજ અને
બળના અર્ધભાગને ધારણ કરવા અમે સમર્થ
નથી. માટે આપ જ અમારા બંધાના બળના અર્ધ
ભાગનો આશ્રય કરી શત્રુઓને મારી નાખો.^{૧૦}

ભગવાન શંકર બોલ્યા : 'હે દેવો ! મારા
બળને ધારણ કરવાની તમારામાં કાઈ જાતની જો
શક્તિ ન હોય તો હું જ તમારા તેજના અર્ધ
ભાગથી સર્વોત્કૃષ્ટ થઈ એ અસુરોનો સંહાર કરીશ.'
હે રાજવર શત્રુ ! ભગવાનનાં તે વચન સાંભળી
દેવોએ 'બહુ સારું, તેમ કરો' આમ કહીને
તેમનો ઉપકાર માન્યો. પછી ભગવાન શંકર પણ
તે સર્વ દેવોના અર્ધા તેજને ગ્રહણ કરી એકઠમ
રુદ્રોત્કૃષ્ટ થયા.^{૧૧, ૧૨} દેવ શંકર એ વેળા સર્વ
દેવોના કરતાં અતિશય બળવાન થઈ ગયા. તેથી
તે દિવસથી આરંભી તે 'મહાદેવ' એવા નામથી
જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા.^{૧૩} તે પછી મહાદેવે દેવોને
કહ્યું : 'હે દેવો ! ધનુષ્યબાણને ધારણ કરી હું રથમાં
બેસીને તમારા શત્રુઓને રણમાં રોળી નાંખીશ;
માટે તમે મારે માટે ધનુષ્ય, બાણ તથા રથની
ચોજના કરો. એટલે તુરત જ હું એ અસુરોને
પૃથ્વી પર પાડી નાંખીશ, તે તમે જોજો.^{૧૪, ૧૫}

દેવો બોલ્યા : 'હે મહેશ્વર ! અમે ત્રેલોક્ય-
માંના સર્વ દેવોની તેજોમંત્રાઓ એકત્ર કરી
આપને માટે અતિ તેજસ્વી રથ તૈયાર કરીશું.^{૧૬}
દેવોના એ વિચારને અનુસરીને જ વિષ્ણુકર્માએ

એક સુંદર રથ તૈયાર કર્યો. દેવો પણ તે રથમાં
તે તે તેજોમંત્રાઓની ચોજના કરવા લાગ્યા.^{૧૭}
વિષ્ણુ, ચંદ્ર તથા અશ્વિની શંકરના બાણ તરીકે
એ રથમાં ચોજના કરી. તેમાંથી અશ્વિને બાણનું
કાંડ બનાવ્યો, ચંદ્રને બાણનું ફળ બનાવ્યો
અને તે ઉત્તમ બાણનો તીક્ષ્ણ અગ્રભાગ વિષ્ણુ
થયા.^{૧૮, ૧૯} વિશાળ નગરોની માળાવાળી તથા,
પર્વત, વન અને દ્વાપો સહિત સમગ્ર ભૂતોને
ધારણ કરનારી દેવી પૃથ્વીને રથ તરીકે બનાવી.
વળી મંદરાચલપર્વતને રથની ધરીને ઢેકાણું
ચોંધ્યો અને મહાનદી ગંગાને ધરીના આધાર-
ભૂત કાષ્ઠને સ્થાને કરી.^{૨૦} દિશાઓ અને વિદિશા-
ઓને રથનાં બીજાં અંગો તરીકે સ્થાપી,
નક્ષત્રગણોને રથની ઇંસને સ્થળે રાખ્યા અને સત્ય-
યુગને રથની ઝૂંસરી બનાવ્યો.^{૨૧} સર્પોમાં ઉત્તમ
મનાયેલો વાસુકિનાગ એ રથનો ઊંટડો થયો,
શેખતાગ રથની પાછળના ભાગનું કાષ્ઠ થયો અને
હિમાલય તથા વિંધ્યાચળ પર્વત તે રથનાં બે
પેડાં થયા.^{૨૨} વળી ઉદ્યાચળ અને અસ્તાચળ
પર્વતોને દેવોએ ચક્રના આધાર તરીકે બનાવ્યા.
દાનવોના ઉત્તમ નિવાસસ્થાનરૂપ સમુદ્રને એ
રથને અમુક અમુક સ્થળે બાંધવાના પાશ તરીકે
બનાવ્યા અને સપ્તર્ષિઓના મંડળને રથનાં
પેડાંના પાટા બનાવ્યા.^{૨૩} ગંગા, સરસ્વતી અને
યમુના એ ત્રણ નદીઓ ત્રિવેણીને સ્થાને ગોઠ-
વાઈ ગઈ, આકાશગંગા ધૂંસરીમાં ગોઠવાઈ ને
નીચાણના પ્રદેશમાં વહેનારાં સર્વ જળ એ રથ-
ના ઉપસ્કર (બધ આદિ સામગ્રી) તરીકે
થયાં.^{૨૪} તેમ જ રાત્રિ, દિવસ, કલાઓ, કાષ્ઠાઓ
તથા સર્વ ઋતુઓ રથના નીચેના ભાગમાં રહે-
નારા કાષ્ઠને સ્થાને થયાં અને તેજસ્વી સર્વ
ગ્રહો તથા તારાઓ રથના કવચ તરીકે થયા.^{૨૫}
ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેય સાથે જોડાઈ

રથની ખેઠક તરીકે ગોઠવાઈ ગયા, તેમ જ પુષ્પ-
ફળની સમૃદ્ધિવાળી ઔષધિઓ તથા સતાઓ
રથની આનુબાનુ લટકાવવામાં આવતી ઘંટડી-
ઓ થઈ ગઈ.^{૨૬} વળી એ મહાન રથમાં સૂર્ય^x
તથા ચંદ્રની રથનાં ચક્ર તરીકે યોજના કરી, શુભ
રાત્રિ તથા શુભ દિવસને એ રથના પૂર્વ અંગ
તરીકે તથા અપર અંગ તરીકે સ્થાપ્યાં. ધૃતરાષ્ટ્ર
આદિ દશ સર્પરાજ્યોને રથની ઈસ બનાવી
અને કૂંડાડા મારતા ખીભ મોટા મોટા સર્પોને
રથનાં જોતરો બનાવ્યાં.^{૨૭, ૨૮} એ રથ ચાર પૈડાં-
વાળો હતો, માટે આકાશને ખીભું ધૂંસરું
બનાવ્યું તથા સંવર્તક આદિ મેધોને ઘોડાઓની
બાંધ અને ધૂંસરી વચ્ચે રાખવાના આમડાના
પદાને ઠેકાણે રાખ્યા. કાલપૃષ્ઠ, નહુમ, કર્કોટક,
ધનંજય અને તે ઉપરાંત ખીભ સર્પોને ઘોડાઓ-
ની કેશવાળી બાંધવાના દ્વારા બનાવ્યા, તેમ જ
દિશાઓ તથા ખૂણાઓને રથના ઘોડાઓની
સગામ બનાવી.^{૨૯, ૩૦} સંધ્યા, ધૃતિ, મેઘા,
સ્થિતિ, સન્નતિ, મેઘા, નક્ષત્રો તથા તારાઓથી
અદ્ભુત એવા આકાશને રથનું બાહ્ય આવરણ
કર્યું.^{૩૧} ઇંદ્ર, વરુણ, યમ તથા કુબેર એ ચાર
લોકપાલોને ઘોડા બનાવ્યા અને સિનીવાલી
(પૂર્વ અમાવાસ્યા), અનુભતિ (પૂર્વ પૂતમ),
દેહૂ (ઉત્તર અમાવાસ્યા) તથા રાકા (ઉત્તર
પૂતમ) આ ચારેયને ઘોડાઓનાં ચોકડાં તરીકે
બનાવી અને શેહક નામના તેના અધિષ્ઠાયક
પિતૃઓને ધૂંસરીના ખીલા બનાવ્યા. ધર્મ,
સત્ય, તપ અને અર્થને જોતરો બાંધવાની રાશે
બનાવ્યાં; તેમ જ મન રથના આધારભૂત પૃથ્વી

યતું. દેવી સસ્ત્રતી રથના સંચારના માર્ગરૂપ
થઈ. વીજળી તથા ઇંદ્ર ધનુષ્યની બનાવેલી
રંગબેરંગી અદ્ભુત પતાકાઓ એ રથ પર પવન-
માં ફરકતી હતી અને સજ્જ થયેલા તે પ્રદીપ્ત
રથને ઝળકાવી રહી હતી. વપટકાર એ રથમાં
આયુષ્ય થઈને ગોઠવાઈ ગયો અને ગાયત્રી એ
રથના ઉપરના બંધન તરીકે થઈને ગોઠવાઈ ગઈ
હતી.^{૩૨-૩૪} પૂર્વે મહાત્મા શંકરે જનું યત્ર તરીકે
વિધાન કર્યું હતું, તે સંવત્સર તેમના ધનુષ્ય
તરીકે થયો તથા દેવી સાવિત્રી મોટા શમ્ભુ કર-
નારી પ્રત્યંચારૂપ થઈને એ ધનુષ્યમાં બંધાઈ
ગઈ.^{૩૫} વળી તે દેવોએ જના પર કાળજ્યકની
જરા પણ અસર થતી નથી, તેવું એક દિવ્ય
કવચ પણ તે વેળા બનાવ્યું હતું. તે કવચ મહા-
કિંમતી હતું, રત્નોથી જડેલું હોઈને ધણું સુંદર
હતું, સર્વ અસ્રોથી અભેદ હતું અને નિર્દોષ
હતું.^{૩૭} સુવર્ણના શ્રીમાન મેરુપર્વત એ રથનો
ધ્વજદંડ થઈ રહ્યો તથા વીજળીઓથી શોભી
રહેલા મેઘો તેના પર ફરકતી પતાકાઓને સ્થાને
ગોઠવાઈ ગયા. તે બધું અધ્વયું તરીકે થયેલા
ઋત્વિજોના મધ્યમાં ભડભડાટ બળી રહેલા યજ્ઞકુંડો-
ના અગ્નિઓ હોય તેમ શોભવા લાગ્યા. હે મનુષ્ય-
એષ રાજ ! આ રીતે તૈયાર થયેલા રથને જોઈને
દેવો વિસ્મય પામી ગયા; કારણ કે હે રાજ ! તે
રથમાં સર્વ લોકનાં તેજ એકત્ર થયેલાં જનામાં
આવર્તાં હતાં. રથ જ્યારે જરાપર થઈ ગયો, ત્યારે
દેવોએ મહાત્મા શંકરને તે નિવેદન કર્યું.^{૩૮-૪૦}

હે મહારાજ શક્ય ! જ્યારે દેવોએ શત્રુઓનું
મર્દન કરનારો તે મહાન રથ તૈયાર કર્યો, ત્યારે
જગવાન શંકરે પોતાનાં આયુધો તેમાં ગોઠવ્યાં
ને આકાશને ધ્વજદંડ કરી પોતાના વાહનરૂપ
નાદિકેશ્વરને (પોઠિયાને) તેમાં ધ્વજ તરીકે
સ્થાપ્યો.^{૪૧, ૪૨} બ્રહ્મદંડ, કાળદંડ, રુદ્રદંડ તથા

x પ્રથમ હિમાલયને તથા વિંધ્યાચળને રથના
પૈડા તરીકે કહ્યા છે, છતાં પુનઃ સ્વર્ચંદ્રને રથના
પૈડા તરીકે કહેવાથી જણાય છે, કે તે રથ ચાર વેગ-
વાળો હશે.

જ્વર આ ચાર જણા તે રથની સર્વ દિશાઓમાં બરાબર સજ્જ થઈને પાર્શ્વરક્ષકનું કામ કરતા હતા.^{૪૩} અથર્વન અને આગિરસુ એ બન્ને મહાત્મા શંકરના ચક્રરક્ષક તરીકે થયા હતા. ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા પુરાણશાસ્ત્ર એ રથની આગળ રહીને ચાલતા હતા. વળી ઇતિહાસ તથા યજુર્વેદ એ રથના પૃથ્વરક્ષક તરીકે થયા હતા. વળી સર્વ જાતની દિવ્ય વાયાઓ અને ચૌદ વિદ્યાઓ તે રથની આબુખાબુ સર્વ તરફ ફરતી ઊભી હતી.^{૪૪, ૪૫} તેમ જ હે રાજેન્દ્ર શત્ય ! સર્વ જાતનાં સ્તોત્રો, વધત્કાર અને શોભાયમાન થઈ ઈંકાર એ રથના મુખભાગમાં જ સ્થિત થયા હતા.^{૪૬} ભગવાન શંકરે છ ઋતુઓથી વિચિત્ર એવા સંવત્સરને પોતાનું ધનુષ્ય બનાવ્યું હતું અને પોતાની છાયારૂપ તથા શબ્દબ્રહ્મસ્વરૂપ દેવી સાવિત્રીને રણમાં અક્ષય એવી ધનુષ્યની દોરીને ઠેકાણે કરી હતી.^{૪૭} ભગવાન ઋદ્ધ કાળસ્વરૂપ હતા અને તેમનું ધનુષ્ય સંવત્સર હતું; માટે જ રોદ્ર કાળરાત્રિને ધનુષ્યની અજર દોરી કરવામાં આવી હતી.^{૪૮} એ વેળા ભગવાન શંકરના બાણ-સ્વરૂપે વિષ્ણુ, અશ્વિ તથા સૌમદેવ થયા હતા. હે રાજ ! આ સમય જગત અશ્વિ, સૌમ તથા વિષ્ણુસ્વરૂપ જ છે.^{૪૯} તેમાં પણ વિષ્ણુ તો અમાપ તેજવાળા ભગવાન શંકરનું એક સ્વરૂપ જ છે. આથી ભગવાન શંકરના ધનુષ્યની પ્રત્યંચાના ટંકાર માત્રને પણ અસુરો સહન કરી શક્યા ન હતા.^{૫૦} સર્વના ઈશ્વર તે મહેશ્વરે એ બાણ પર ભૂગુ અને અગિરાના કાપથી હિપત્ર થયેલા, તીક્ષ્ણ સંકલ્પવાળા, અતિ દુઃસહ અને અસહ્ય ક્રોધરૂપ અશ્વિને સ્થાપ્યા હતા.^{૫૧} તે સમયે કંઈક સ્થામ તથા રક્તસ્વરૂપ ભગવાન શંકર જરા જરા ધૂમ્રવર્ણી પણ દેખાતા હતા. તેમણે વ્યાઘ્રાંબર ધારણ કર્યું હતું અને તે દેવતાઓને અભય કર-

નારા થયા હતા. તે દશ હજાર સૂર્યના સરખા પ્રકાશતા હતા અને તેજની જવાળાઓથી વ્યાપ્ત થઈને બળી રહ્યા હતા.^{૫૨} તે મહાકણ્ઠથી પાડી શકાય તેવાં લક્ષ્યને પણ પાડી નાખે તેવા જણાતા હતા, સર્વનો વિજય કરનારા થયા હતા, બ્રહ્મ-દ્રેષીઓનો સંહાર કરવા તત્પર થયા હતા, ધર્માશ્રિત મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવા સજ્જ થયા હતા અને અધર્માશ્રિત અસુરોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા હતા.^{૫૩} પોતાના જ ગુણરૂપ, ભયંકર બળવાળા, મન સમાન વેગવાળા અને ભયંકર રૂપવાળા ભૂતગણોથી વીંટાઈને તે ભગવાન શંકર અતિશય શોભતા હતા.^{૫૪}

હે શત્યશ્રજ ! વાસ્તવિક જોતાં ભગવાન શંકરનાં જ સર્વ અંગોનો આશ્રય કરીને આ સ્થાવરજંગમ જગત ટકી રહ્યું છે તથા અદ્ભુત દેખાવનું થઈ શોભી રહ્યું છે.^{૫૫} તે પછી પોતાના રથને એ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા જોઈ શંકરે ક્વચ તથા ધનુષ્ય ધારણ કરી લીધાં અને સૌમ, વિષ્ણુ તથા અશ્વિથી બનેલા દિવ્ય બાણને પણ હાથમાં લઈ લીધું.^{૫૬} હે સમય ! રાજ શત્ય ! બાણ ગ્રહણ કરીને સજ્જ થયેલા તે ભગવાનને જોઈને દેવોએ તેમને અનુકૂળ અને વિજયસૂચક એવા વાયુદેવને પવિત્ર સુગંધ લાવી દેનાર તરીકે નીમી દીધો.^{૫૭} એ વેળા બાણને ગ્રહણ કરી ભગવાન મહાદેવ સર્વ દેવગણોને પણ ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા અને પૃથ્વીને બાણે કંપાવી દેતા હોય, તેમ બરાબર સજ્જ થઈ રથ પર આરોહણ કરવા તૈયાર થયા.^{૫૮} દેવોના ઈશ્વર તે મહાદેવ જ વેળા રથ પર ચઢવા તૈયાર થયા, તે વેળા મોટા મોટા ઋષિઓ, ગંધર્વો, દેવસંધો તથા અપ્સરાઓના સમૂહો તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૫૯} વળી બ્રહ્મર્ષિઓ તથા બંદિત્રો તેમને સ્તુતિ તથા વંદન કરવા લાગ્યા અને નૃત્યમાં કુશળતા ધરાવનારાં અરસરાઓનાં

વૃંદા તેમની આગળ નૃત્ય કરી રહ્યાં.^{૧૦} પછી તલવાર, ખાણ અને ધનુષ્યને ધારણ કરનારા વરદ ભગવાન શંકર બાણે હસતા હોય, તેમ મોં મલકાવીને દેવોને કહેવા લાગ્યા : 'હે દેવો! મારો સારથિ કોણ થશે?'^{૧૧} તે સાંભળી દેવગણો બોલ્યા : 'હે દેવેશ! આપ જની યોજના કરશે તે આપનો સારથિ થશે, એમાં સંશય નથી.'^{૧૨} વળી ભગવાન દેવો પ્રત્યે બોલ્યા કે, 'જ દેવ મારા કરતાં પણ અધિક શ્રેષ્ઠ હોય, તેને જ તમે પોતે વિચાર કરીને મારો સારથિ કરો. વખત ન લગાડો.' મહાત્મા શંકરે કહેલા તે વાક્યને સાંભળીને સર્વ દેવો પિતામહ બ્રહ્મદેવ પાસે ગયા ને તેમને પ્રસન્ન કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^{૧૩, ૧૪} 'હે દેવ! દેવોના શત્રુઓનો વિનાશ કરવા માટે તમે જ પ્રમાણે કલ્પે હંતુ', તે પ્રમાણે અમે કયું છે. વળી ભગવાન વૃષભદ્રજ અમારા પર પ્રસન્ન પણ થયા છે.^{૧૫} જાતજાતનાં આયુધો ગોઠવીને રથ પણ તૈયાર કર્યો છે; પણ તે મહાન રથમાં સારથિ કોને કરવો તેની અમને સમજ પડતી નથી.^{૧૬} માટે હે દેવશ્રેષ્ઠ! તેવો કોઈ સારથિ અમને ગોઠવી આપો. હે વ્યાપક દેવ! અમને કહેલી વાણીને તમે સફળ કરો.^{૧૭} હે ભગવન! તમે અમને પ્રથમ કહ્યું છે કે, 'હું તમારું હિત કરીશ.' એ કથન પ્રમાણે અમારું હિત કરવું તમને ઘટે છે.^{૧૮} હે દેવ! અમે જ રથને તૈયાર કર્યો છે તે ઘણો કુશલ છે અને શત્રુઓને રણમાંથી હાંકી કાઢનારો છે. એ રથમાં એસીને યુદ્ધ કરનારા પિનાકધારી શંકર દાનવોને ભય ઉપજાવતા બરાબર સજ્જ થઈ ગયા છે.^{૧૯} ચાર વેદોને એ રથમાં ઉત્તમ ધોડાઓ તરીકે બેઠવામાં આવ્યા છે. પર્વતો સહિત સમગ્ર પૃથ્વીને જ મહાત્મા શંકરના રથ તરીકે અમે કહી છે. એ રથની આસપાસ બાંધવામાં આવતા છત્રને ઠેકાણે નક્ષત્રમંડળો ગોઠવાઈ ગયાં છે તથા

સાક્ષાત્ ભગવાન શંકર તે રથના યોદ્ધાઓ તરીકે તૈયાર થયા છે; પરંતુ અમને રથ હાંકનારો સારથિ હજી સુધી દેખાયો નથી.^{૨૦} તે રથમાં સારથિ પણ એવો હોવો જોઈએ કે તે એ સર્વ રથ આદિ દિવ્ય પદાર્થો કરતાં અમુક અંશે અધિક ગુણવાળો હોય; કારણ કે હે દેવ! તેવો ઉત્તમ સામગ્રીવાળો દિવ્ય રથ, દિવ્ય ધોડાઓ તથા શ્રીશંકર જેવો યોદ્ધો અલેષ દિવ્ય કવચ, ઉત્તમ જાતિનાં દિવ્ય શસ્ત્રો તથા મહાપ્રભાવશાળી ધનુષ્ય આ સર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તેમને યોગ્ય થઈ પડે તેવો જ સારથિ આપણે પસંદ કરવો જોઈએ. હે પ્રભુ પિતામહ! આપ અમારા જ મુખથી કહેવડાવતા હો તો તે રથમાં તમારા સિવાય બીજો કોઈ સારથિ અમારા જોવામાં આવતો નથી.^{૨૧, ૨૨} તમે સર્વ ગુણોથી યુક્ત છો, તેમ જ સર્વ દેવોથી અધિક પણ છો; માટે તમે પોતે જ દેવોના વિજય માટે તથા અસુરોના વધ માટે એકદમ તે રથ પર આરૂઢ થાઓ અને તે સર્વશ્રેષ્ઠ ધોડાઓને વશમાં રાખો.' આ પ્રમાણે દેવોએ ત્રિલોકના ઈશ્વર પિતામહ બ્રહ્મદેવ પાસે જઈને શિર ઢાળી પ્રણામ કરીને તેમને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને સારથિકમં કરવા માટે તેમની પ્રાર્થના કરી હતી, એમ અમે સાંભળ્યું છે. દેવોની પ્રાર્થના સાંભળ્યા પછી પિતામહ બ્રહ્મદેવ આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા : 'હે દેવો! તમે જ વાક્ય કહ્યું તે બરાબર મિથ્યા નથી. ચાલો, હું પોતે જ યુદ્ધપ્રસંગે શંકરના ધોડાઓની લગામ પકડીશ.' તે સાંજળી દેવોએ લોકસ્રષ્ટા ભગવાન પિતામહદેવની મહાત્મા સારથિ તરીકે યોગ્ય કરી દીધી. લોકનાં પૂજ્યેષ્ઠા તે બ્રહ્મદેવ તરીકે થઈને ને રથ પર ચઢવા ગયા. એ રથ તે રથના વ્યુત્પન્ન વેગવાળા ધોડાઓ તે સુધી મલકે મલાવીને તેમને પ્રસન્ન પોતાના તેજ્યી દૈવીપ્રમાદ

પિતામહ બ્રહ્મદેવે રથ પર બેસી જઈ ઘોડાઓની લગામ અને ચાપુક હાથમાં લીધાં. હવે વિનયને લીધે પૃથ્વી પર લોટી પડેલા તે ઘોડાઓને ઊભા કરી દેવશ્રેષ્ઠ ભગવાન પિતામહે 'હવે રથ પર બેસી જાઓ.' એમ શ્રીશંકરને કહ્યું. એટલે તત્કાળ વિધ્યુ, સોમ તથા અશ્વિનું બનેલું બાણ હાથમાં લઈને ધનુષ્યના ટંકારથી પૃથ્વીને કંપાવતા ભગવાન સ્થાણુદેવ શંકરે રથ પર ચઢી બેઠા. દેવોના ઈશ્વર તે શંકર ભગવાનને રથમાં બેઠેલા બેઠીને મોટા મોટા ઋષિઓ, ગંધર્વો, દેવગણો તથા અપ્સરાઓના સમૂહો તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ભગવાન શંકર જ વેળા રથમાં બેઠા, તે વેળા તેમણે તલવાર, બાણ અને ધનુષ્ય ધારણ કર્યાં હતાં. તેથી તે ધણ જ શોભતા હતા અને પોતાના તેજથી ત્રણેય લોકને પ્રકાશમાન કરતા રથમાં બેઠા હતા. પછી ભગવાન શંકરે ઇંદ્ર આદિ દેવો પ્રત્યે પુનઃ આ પ્રમાણે કહ્યું 'હે દેવો ! તમારે એમ માનવું નહિ કે, 'આ શંકર અમારા શત્રુઓને નહિ મારી શકે, અને તેમ માનીને શોક કરવો નહિ. તમે નિશ્ચય બહી લો કે, આ બાણથી તમારા શત્રુઓ હવે મરી જ ગયા છે.' આ સાંભળી દેવો પણ અરેઅર, અમારા શત્રુઓ હવે મરી જ ગયા છે.' આમ એકીસાથે બોલી ઊઠ્યા. વળી 'ભગવાન શંકરજી કહે છે તે કદી બિઠ્યા ન જ હોય,' આવો વિચાર કરી તેઓ પરમ સંતોષ પામ્યા. તે પછી હે શટયરાજ ! સર્વ દેવગણોથી વીંટાયેલા દેવશ ભગવાન શંકરે મોટા રથમાં બેસીને તે અસુરો તરફ પ્રયાણ કર્યું. તે સમયે એમની શોભા અનુપમ હતી. એ વેળા તેમના પાર્શ્વે એ મહાયશસ્ત્રી દેવની પૂજા કરતા હતા ને કેટલાએક માંસાહારી દુરાસદ ભૂતગણો તેમની આગળ આગળ નૃત્ય કરે જતા હતા તથા ચોખ્ખાથી દોડાદોડ કરીને ખસખસ તળનાં કરતા હતા. ત્યારે મહા-ભાગ્યશાળી, તપોનિષ્ઠ અને મહાગ્રણવાન ઋષિઓ,

મનુષ્યો તથા દેવો ચોતરફથી મહાદેવની સ્તુતિ કરતા હતા. ^{૭૩-૮૮} હે નરોત્તમ શટયરાજ ! લોકોને અભય કરનારા ભગવાન શંકર જ્યારે અસુરો સામે યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યા, ત્યારે કેવળ દેવતાઓ જ નહિ પણ સર્વ જગત પ્રસન્ન થયું હતું. ^{૮૯} હે રાજા ! એ વખતે મોટા મોટા ઋષિઓ અનેક જાતનાં સ્તોત્રોથી દેવેશ શંકરની સ્તુતિ કરતા હતા અને તેમના તેજમાં વારંવાર વૃદ્ધિ કરતા હતા. ^{૯૦} વળી તેમના પ્રયાણસમયે હજારો અને અબ-જોની સંખ્યામાં આગળ ચાલતા ગંધર્વો જાત-જાતનાં વાદિત્રો વગાડી રહ્યા હતા. ^{૯૧} જગત-ના ઈશ અને વર આપનારા તે ભગવાને જ્યારે રથમાં બેસીને અસુરો પ્રત્યે ચઢાઈ કરી, ત્યારે તેમણે મંદ મંદ હસીને બ્રહ્માને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું : ^{૯૨} 'વાહ વાહ ! બહુ જ ઉત્તમ થયું છે. હે બ્રહ્મદેવ ! ચાલો, આગળ ચાલો, બરા-બર સાવધ થઈ ઘોડાઓને હંકારો. જ સ્થળે તે દૈત્યો છે, તે સ્થળે મને લઈ જાઓ. આજે હું જ્યારે રથમાં શત્રુઓનો સંહાર કરવા માંડું, ત્યારે તમે મારા બાહુઓના બળને જોજો. ^{૯૩} હે રાજા ! શ્રી શંકરનાં એ વચન સાંભળ્યા પછી બ્રહ્મદેવે મન અને વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓને દૈત્ય-હાનવોથી રક્ષાયેલાં તે ત્રણ નગરો તરફ અપાટ-બંધે હાંક્યા. આકાશને બાણે પી જતા હોય તેવા મહાન વેગવાળા તે લોકપૂજિત ઘોડાઓના પ્રભાવથી ભગવાન શંકર ધણી જ ઝડપથી દેવોને વિજય અપાવવા માટે જતા હતા. જોતજોતામાં તો મહાદેવ તે રથમાં બેસીને, ત્રિપુરની સન્મુખ જઈ પહોંચ્યા. એટલે તુરત તેમના નંદિઈશ્વર (પોહિયાએ) દિશાઓને પૂરી દઈ અતિ મહાન ગર્જના કરી ચૂકી. શંકરના વૃષભની મહાભય-કર ગર્જના સાંભળીને ત્રિપુરનગરમાં વસનારા કેટલા-એક રાક્ષસો મરણ પામ્યા હતા. બીજા કેટલા-

એક યુદ્ધ કરવા માટે જ તે સમયે તત્પર થઈ ગયા હતા. પછી હે મહારાજ શક્ય ! ત્રિશૂળ-ધારી ભગવાન સ્થાણુદેવ શંકર ક્રોધપૂર્ણ થઈ ગયા. ૯૪-૯૬ તેથી સર્વ ભૂતો ત્રાસ પામી ગયાં, આપુ' વૈલોક્ય બળભળી ઊઠ્યું અને પૃથ્વી કંપી ગઈ. તેમણે જ્યાં બાણનું સંધાન કર્યું, ત્યાં ઘોર નિમિત્તો થવા લાગ્યાં. ૯૬-૯૭ વળી તે સમયે સોમ, અશ્વિ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને રુદ્રદેવના ક્રોધથી તેમ જ ધનુષ્યના ટંકારથી તે રથ એકદમ દબાઈ જઈને આકાશમાંથી ઊડેરા નીચે ઊતરવા લાગ્યો. ૧૦૦ તે ઐર્ષ તુરત ભગવાન નારાયણ તે બાણમાંથી બહાર નીકળી ગયા ને બળદનું રૂપ સ્વીકારી તે મહારથને અદ્ધર જિંચી લેવા લાગ્યા. ૧૦૧ જ્યારે શંકર ભગવાનનો રથ એ પ્રમાણે આકાશમાંથી ઊડેરા નીચે ઊતરી પડતો હતો, ત્યારે તેમના શત્રુઓ હર્ષની ગર્જનાઓ કરતા હતા. પરંતુ તે સાંભળીને મહાબળવાન ભગવાન શંકરે ક્રોધમાં આવી જઈ મોટી ગર્જના કરી મૂકી. ૧૦૨ હે માન આપનારા શક્યરાજ ! તે સમયે વૃષભની તથા ઘોડાઓની પીઠ પર સવાર થઈને ભગવાન રુદ્રદેવ રાક્ષસોના નગર તરફ દષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૧૦૩ હવે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ રાજ ! વૃષભ અને ઘોડા ઉપર પિરાજિલા તે રુદ્રે ઘોડાઓના રતનોને તોડી પાડ્યા તથા વૃષભની ખરીને બે વિભાગમાં ચીરી નાખી. ૧૦૪ હે રાજન ! તમારું મંગલ હો. આમ અદ્ભુત કર્મ કરવાવાળા બળશાળી ભગવાન શંકરના ભારથી ઘોડાઓ તથા વૃષભ ધણા જ પીડાયા હતા અને તેમનાં અંગોમાં એ રીતની ખોડ થઈ રહી હતી, તેથી તે સમયથી આરંભી હજી પણ ઘોડાઓને સ્તન હોતા નથી તથા બળદોની ખરીઓમાં ફાટ જોવામાં આવે છે. પછી ધનુષ્યમાં દોરી ચઢાવીને ભગવાન શંકરે તેમાં બાણનું સંધાન કર્યું અને તેમાં પાશુ-

પતાઓ વિનિયોગ કરી દાનવોનાં ત્રણ નગરોનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કરી ભગવાન એ પ્રમાણે ઊભા રહ્યા, એટલે તે જ સમયે ત્રણેય નગરો એકત્ર થઈ ગયાં. ત્રિપુરને એ રીતે એકીભાવને પામેલ ઐર્ષ ને મહાત્મા દેવતાઓમાં હર્ષના તુલ્ય શબ્દો થવા લાગ્યા અને તે સર્વ દેવગણો, સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓ, શ્રીમહેશ્વરની સ્તુતિ કરતા કરતા તેમના જયજયકારની વાણી બોલવા લાગ્યા. અસુરોનો સંહાર કરનારા, અવલુચ્છ ઉચ્છ શરીરવાળા તથા અસદ્ધિ તેજવાળા ભગવાન શંકરની સમક્ષ તે ત્રિપુર જેવું પ્રકટ થયું કે, તુરત લોકના નાથ તે ભગવાને પોતાનું દિવ્ય ધનુષ્ય ખેંચ્યું ને ત્રણેય લોકના સારરૂપ તે બાણને ત્રિપુર સામે છાડ્યું. હે મહાભાગ્યશાળી રાજ ! તે ઉત્તમ બાણ ત્રણ નગરો સામે છૂટ્યું કે તુરતજ તે ત્રણેય નગરો કડકડાટ શબ્દ કરતાં પૃથ્વી પર ટૂટી પડ્યાં. શંકર ભગવાને તેમાં વસનારા અસુરગણોને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યા અને તેમને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ફેંકી દીધા. એ રીતે ક્રોધાયમાન થયેલા ભગવાન મહેશ્વરે ત્રણેય લોકનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી ત્રિપુર તથા તેના વાસી સર્વ દાનવોને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યા હતા. ૧૦૫-૧૧૪ એ વેળા તેમના ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલો અશ્વિ ત્રણેય લોકને બાળી નાખવા તૈયાર થઈ ગયો હતો; પરંતુ તેમણે 'હાં, હાં' કહીને તેને અટકાવ્યો હતો. વળી તે અશ્વિ પ્રત્યે તેમણે કહ્યું હતું કે, 'બીજા આ લોકોને તું ભરમીશ્વર ન કરીશ.' ભગવાનની તે આજ્ઞા થતાં અશ્વિ શાંત થયો હતો. પછી નિશ્ચિંત થયેલા દેવો, ઋષિઓ અને મનુષ્યો અતુલ તેજવાળા ભગવાન સ્થાણુદેવ-શંકરની શ્રેષ્ઠ વાણીથી સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા. ૧૧૫, ૧૧૬ સ્તુતિ કરી રહ્યા પછી પ્રબળપતિ આદિ સર્વ દેવગણો

ભગવાન શંકરની આજ્ઞા લઈ જમ આવ્યા હતા; તેમ પુનઃ પોતપોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા હતા; કારણ કે તેમનું વાંચિત સફળ થઈ ગયું હતું. આ રીતે લોકસ્રષ્ટા ભગવાન મહેશ્વર દેવે દેવો તથા અસુરગણોના અધ્યક્ષ થઈને લોકોનું કલ્યાણ કર્યું હતું અને તે વેળા લોકધાતા પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મદેવે પોતે પરમ અવિકારી હતા, છતાં રુદ્રદેવનું સારથિકમં કર્યું હતું.^{૧૧૭, ૧૧૮} તે જ પ્રમાણે હે શત્યરાજ ! તમે પણ રુદ્રના સારથિ થયેલા પિતામહ દેવની પેઠે મહાત્મા રાધાપુત્રના સારથિ થઈ ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લો.^{૧૧૯} હે રાજસિંહ ! તમે કૃષ્ણ, કર્ણ તથા અર્જુનના કરતાં ઘણા જ અધિક છો; માટે તે કાર્ય કરવામાં તમારે વિચાર કરવો નહિ.^{૧૨૦, ૧૨૧} આ કર્ણ યુદ્ધમાં રુદ્રદેવ સરખો છે અને ઘોડાઓને વશ રાખવામાં તમે બ્રહ્મદેવ સરખા છો. તેથી તેમણે જમ અસુરોને જીત્યા હતા, તેમ તમે પણ આપણા શત્રુઓને જીતી શકો છો. હે શત્ય ! કૃષ્ણ જના સારથિ છે, એવા અર્જુનને જ કરવાથી કર્ણ આજના યુદ્ધમાં મારી નાખે તેમ તમે સત્વર કરો. હે મદ્રેશ ! મારા રાજ્યની તથા જીવિતની આશા કેવળ તમારા પર જ અવલંબી રહી છે; કારણ કે આજના યુદ્ધમાં તમે જો કર્ણનું સારથિકમં કરશો, તો જ મારો વિજય થશે.^{૧૨૨-૧૨૪} એટલું જ નહિ પણ કર્ણ પોતે, મારું રાજ્ય, અમે અથા તથા આ સંઘામમાં મેળવવાનો વિજય-એ અધુન કેવળ તમારો જ આધાર રાખે છે. માટે આજે કર્ણના ઉત્તમ ઘોડાઓને તમે વશમાં રાખો—સારથિકમં કરો.^{૧૨૫} વળી હું તમને એક બીજો ઇતિહાસ કહું છું તે સાંભળો. મારા પિતાની આગળ એક ધર્મવેત્તા બ્રાહ્મણે તે ઇતિહાસ કહ્યો છે.^{૧૨૬} હે શત્ય ! કારણકાર્યના અર્થના અનુસંધાન-વાળાં તે ઐતિહાસિક અદ્ભુત વચનો સાંભળ્યા

પછી તમે બરાબર નિશ્ચય કરીને તે કાર્ય કરજો. પરંતુ હું ધારું છું એમાં તમારે વિચાર કરવાનું પછી રહેશે જ નહિ.^{૧૨૭} ભાર્ગવ ગોત્રના બ્રાહ્મણ-કુળમાં જમદગ્નિ નામનો એક મહાયશસ્ત્રી બ્રાહ્મણ જન્મ્યો હતો. તેને પરશુરામ નામનો તેજસ્વી અને ગુણસંપન્ન પુત્ર થયો.^{૧૨૮} તે પરશુરામ પોતાના ચિત્તને નિર્ભળ કરીને ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખીને અસ્રો મેળવવા માટે તીવ્ર તપ કરવા મંડ્યો. તેણે મહાદેવને પ્રસન્ન કરવાનો વિચાર કર્યો.^{૧૨૯} ભગવાન મહાદેવ તેની ભક્તિ તથા શાંતિના ગુણથી પ્રસન્ન થયા અને તેના દૃઢ્યના અભિપ્રાયને બહુ જઈ તેમણે તેને દર્શન દીધાં.

મહેશ્વર બોલ્યા : હે પરશુરામ ! હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું અને તારી ઇષ્ટ કામનાને મેં બહુ લીધી છે; પરંતુ પ્રથમ તું તારા આત્માને પવિત્ર કર અને પછીથી તે સર્વ અસ્રો તને આવી મળશે.^{૧૩૦, ૩૧} હે ભાર્ગવ ! જ્યારે તું પવિત્ર થઈશ, ત્યારે હું તને અસ્રો આપીશ; કારણ કે અપવિત્રતાને લીધે અપાત્ર તથા અસમર્થ એવા પુરુષને અસ્રો બાળી નાખે છે.^{૧૩૨} દેવના દેવ ત્રિશુળધારી શ્રીમહેશ્વરે જમદગ્નિપુત્ર મહાત્મા પરશુરામને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે મસ્તક વડે પ્રભુને પ્રણામ કરી આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો :^{૧૩૩} 'દેવોના ઈશ્વર એવા આપ મને જ્યારે પવિત્ર થયેલો જાણો, ત્યારે અસ્રો આપવા કૃપા કરજો. હું પણ ત્યાં સુધી આપની સેવા કરવા જ ઇચ્છું છું.'^{૧૩૪}

કુર્યોધન બોલ્યા : હે શત્યરાજ ! તે પછી ભાર્ગવ પરશુરામ ઘણાં વર્ષો પર્થ તપ, ઇંદ્રિય-નિગ્રહ, નિયમ આદિ ધારણ કરી પૂજા, ઉપહાર, બલિદાન આદિનું સમર્પણ કરી તથા મંત્રોચ્ચાર-પૂર્વક હવનહોમ કરી મહાદેવનું આરાધન કરવા મંડી પડ્યા. તેથી ભગવાન શંકર મહાત્મા

પરશુરામ ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયા. ^{૧૩૫, ૩૬} ભગવાન શંકર દેવી પાર્વતી આગળ પરશુરામના ધણા ગુણોનું વર્ણન કરતા હતા. હે શત્રુસૂદન શલ્યરાજા ! કોઈ કોઈ વખતે તો અત્યંત પ્રસન્ન થઈને તે પ્રભુ દેવતાઓ અને પિતૃઓ સમક્ષ કહેતા હતા કે, 'આ પરશુરામ દૃઢ વ્રત ધારણ કરીને નિરંતર મારી ભક્તિ કર્યા કરે છે.' હવે એ જ અરસામાં દેવો મહાબળવાન થઈ પડ્યા. અભિમાન તથા મોહને વશ થઈ તેઓ દેવતાઓને દુઃખ દેવા લાગ્યા. તેથી સર્વ દેવતાઓએ એકઠા થઈને તેમને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાના શત્રુઓનો વધ કરવા માટે યતન કરવા માંડ્યો; પરંતુ તેઓ તેમને જીતી શક્યા નહિ. પછી તે સધળા દેવગણે પાર્વતીપતિ ભગવાન મહેશ્વર પાસે ગયા અને ભક્તિપૂર્વક તેમને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા તથા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, 'અમારા શત્રુઓનો તમે સંહાર કરો.' દેવ શંકરે પણ દેવતાઓના શત્રુઓનો નાશ કરવા માટેની પ્રતિજ્ઞા કરી અને પરશુરામને પોતાની પાસે બોલાવી આ પ્રમાણે કહ્યું : ^{૧૩૭-૪૨} 'હે ભૂયુક્તલવત્સ પરશુરામ ! લેધિનું હિત કરવા માટે તથા મને પ્રસન્ન કરવા માટે તું યુદ્ધમાં સામા આવેલા દેવોના સર્વ શત્રુઓને મારી નાખ.' આ સાંભળીને પરશુરામે ત્રણ નેત્રોવાળા વર આપનાર ભગવાન શંકરને આ પ્રમાણે કહ્યું.

પરશુરામ બોલ્યા : હે દેવેશ ! હું હજી અંધોમાં કુશળ થયો નથી, તો અંધકુશળ અને યુદ્ધકર્મદ સર્વ

દાનવો પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં જઈને તેમણે મહાગર્વિષ અને બળવાન શત્રુઓ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે યુદ્ધમદોત્કટ દેવો ! દેવના દેવ શ્રી-મહેશ્વરે મને તમારો પરાજય કરવા માટે મોકલ્યો છે, માટે તમે મને યુદ્ધ આપો.' ^{૧૪૩-૪૮} પરશુરામના તે કહેવા પરથી દેવોએ યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો; પરંતુ તે યુદ્ધમાં વજ્ર તથા અશનિ સમાન પ્રહારો કરી કરીને ભાર્ગવનંદન પરશુરામે સર્વ દેવોને રણમાં રાણી નાખ્યા, એ લડાઈમાં દાનવોએ મહાપ્રાણણ પરશુરામને ધાયલ કરી દીધા હતા; પરંતુ શંકરના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ તેમનું શરીર પુનઃ ધાવરહિત થઈને પૂર્વના જેવું જ થઈ ગયું. પરશુરામના તે કર્મથી ભગવાન મહાદેવ તેમના પર પ્રસન્ન થઈ ગયા. ^{૧૪૯-૫૧} તે વેળા તેમણે મહાત્મા ભાર્ગવ પરશુરામને ધણી જાતનાં વરદાનો આપ્યાં હતાં. વળી દેવના દેવ તે ત્રિશૂળધારી ભગવાન પ્રીતિયુક્ત થઈને પરશુરામને કહેવા લાગ્યા : ^{૧૫૦} 'હે ભૂયુનંદન ! શસ્ત્રો વાગવાથી તારા શરીરમાં જે પીડા થઈ છે, તેથી તારું માનુષકર્મ દૂર થયું છે. તારો આત્મા હવે પવિત્ર થઈ ગયો છે. ^{૧૫૨} માટે તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેવાં દિવ્ય શસ્ત્રો મારી પાસેથી ગ્રહણ કર.'

દુર્યોધન બોલ્યા : પછી તે મહાતપસ્વી પરશુરામે સમસ્ત દિવ્ય અસ્ત્રો ગ્રહણ કર્યાં તથા પોતાના મનમાનતા અનેક પ્રકારના વરો તેમની પાસેથી મેળવ્યા. હવે મસ્તક વડે મહાદેવને પ્રણામ કરી તે તેમની અનુજ્ઞા કરીને પોતાને સ્થાને રૂ.

દિવ્ય અશ્વો કદી ન આપત; માટે હું તો માનું છું કે, કર્ણનો જન્મ સૂતકુળમાં કદી હોવો જોઈએ નહિ. હું તો તેને ક્ષત્રિયોના કુળમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો એક દેવપુત્ર માનું છું. મારો તો નિશ્ચય થાય છે કે, કુળ અણુવામાં આવી બંધ તેવી ધાસ્તીથી જ તેનો બાલ્યાવસ્થામાં જ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હશે. ^{૧૫૪-૧૬} હે શત્રુ! સર્વથા નિશ્ચય કરી શકાય છે કે, આ કર્ણની ઉત્પત્તિ સૂતકુળમાં ન હોવી જોઈએ. કુંડળ તથા ક્વચયવાળા અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એવા મહારથી કર્ણ જવા પુરુષને કોઈ એક સૂતપુત્રી કેમ જણી શકે? શુ મૃગદી કોઈ વ્યાધને જન્મ આપશે? જીવોને, તેની પૃથ જીવો સાક્ષાત્ હાથીની સૂંઢ સરખી જ દેખાય છે અને તેનું વિશાળ વક્ષસ્થળ સર્વ શત્રુઓનો વિનાશ કરી નાખે તેવું છે. હે રાજદ્ર! જગતમાં નૃપ એવા ખીજ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો સૂર્યપુત્ર કર્ણ કોઈ સામાન્ય પુરુષ નથી; પણ હે રાજદ્ર! રામનો પ્રતાપી શિષ્ય એ કર્ણ કોઈ મહાત્મા પુરુષ છે. ^{૧૬૦-૧૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'ત્રિપુરાખાન' નામનો અધ્યાય ૩૪માં સમાય

અધ્યાય ૩૫ મો

સારથિપાત્રું સ્વીકારવા માટે શત્રુનો નિશ્ચય

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

एवं स भगवान् देवः सर्वलोकपितामहः ।

सारथ्यमकरोच्च ब्रह्मा स्त्रोऽमवद्वधी ॥ ૧ ॥

દુર્યોધન યોદ્ધો : એ પ્રમાણે સર્વ લોકના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મદેવે તે વેળા સારથિકર્મ કર્યું હતું અને રુદ્રદેવ રથી તરીકે થયા હતા. ^૧ હે વીર શત્રુરાજ ! રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરનારા રથીયોદ્ધા કરતાં રથનો સારથિ હંમેશાં અધિક હોવો જોઈએ. માટે હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તમે આજના યુદ્ધમાં કર્ણના ઘોડાઓને વશ રાખો. ^૨ જમ તે

ત્રિપુરવધને પ્રસંગે દેવગણોએ પિતામહ બ્રહ્માને યત્નપૂર્વક સારથિ થવા વીનવ્યા હતા, તેમ જ અમે પણ કર્ણનાથી અધિક એવા તમને યત્નપૂર્વક સારથિ થવા વીનવીએ છીએ. ^૩ હે મહારાજ ! જમ દેવોએ ઈશ્વરના કરતાં પણ અધિક એવા બ્રહ્મદેવને રુદ્રના સારથિ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, તેમ અમે પણ તમને સારથિ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. માટે હે મહાતેજસ્વી શત્રુરાજ ! તમે રાધાપુત્ર કર્ણના ઘોડાઓને યુદ્ધમાં નિયમમાં રાખો.

શત્રુ યોદ્ધો : હે પુરુષશ્રેષ્ઠ દુર્યોધનરાજ ! મેં પણ એ પુરુષસિંહોનું મનુષ્યોથી અધિકતાવાળું દિવ્ય આખ્યાન કથાઓમાં ઘણી વાર સાંભળ્યું છે. લોકોના પ્રપિતામહ ભગવાન બ્રહ્મદેવે જ પ્રમાણે સારથિકર્મ કર્યું હતું તથા ભગવાન મહેશ્વરે એક જ બાણથી અસુરોના જરીતે સંહાર કર્યો હતો, તે બધું પ્રાચીન વૃત્તાંત શ્રીકૃષ્ણના બાણવામાં આવ્યું છે. વળી શ્રીકૃષ્ણ તો ભૂતભવિષ્ય સર્વ વૃત્તાંતો બાણે છે અને તે બ્રહ્મદેવના સારથિપણાને જણીને જ તેમણે અર્જુનનું સારથિકર્મ કર્યું છે. હે ભારત ! જમ બ્રહ્મા રુદ્રદેવના સારથિ થયા હતા, તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ થયા છે, પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, એ કદાચ સૂતપુત્ર અર્જુનને મારી નાખશે, તો શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ અર્જુનને મરણ પામેલો જોઈ યુદ્ધ કરવા કોતરી પડશે. પછી શંખ, ચક્ર તથા ગદા હાથમાં લઈને તે તમારી સેનાને બાળી નાખશે. હે રાજ ! ક્રોધાત્મકતાના યથેલા યાદવવંશી મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણની સામે તે વેળા આપણાં સૈન્યોમાંનો કોઈ યોદ્ધો જીતે રહેશે નહિ.

સંજય યોદ્ધો : મદ્રરાજ શત્રુ જ્યારે એ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, ત્યારે શત્રુઓનું દમન કરનારો તમારો મહાબાહુ પુત્ર અદીનચિત્ત તેના પ્રત્યે કદેવા લાગ્યો : 'હે મહાબાહુ શત્રુરાજ !

સૂર્યપુત્ર કર્ણનું તમે આમ રણમાં અપમાન ન કરો; કારણ કે તે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જ સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થનો પારગાંમી છે. તેના ધનુષ્યની દોરીના મહાભયંકર ટંકારને સાંભળીને પાંડવોનાં સૈન્યો દશેય દિશાઓમાં નાસી જાય છે. હે મહાબાહુ! તમે પ્રત્યક્ષ જોયું છે કે, તે દિવસની રાત્રિમાં માયા રચીને માન પામેલો ઘટાત્મક સેંકડો માયાઓ રચી રહ્યો હતો; છતાં કર્ણે તેને મારી નાખ્યો છે. અરે! અર્જુન પણ હજી સુધી તેની સામે યુદ્ધ કરવા જામો રહ્યો નથી અને આટલા દિવસ સુધી મોટા ભયથી જ તે વ્યાપ્ત રહ્યો છે. વળી બળવાન ભીમસેનને પણ ધનુષ્યની અણી ભોંછી દઈ તેણે નેત્રની સંજ્ઞા દ્વારા કહી સંભળાવ્યું હતું કે, 'હે મૂઠા! તું તો કેવળ પેટ ભરવામાં જ સમજ્યો છે,' તેમ જ શૂરવીર નકુલ તથા સહદેવનો પણ તેણે મહારણમાં પરાજય કર્યો છે અને કોઈ કારણને મનમાં લાવીને જ તેમને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા નથી. વળી હે શત્રુરાજ! તે કર્ણે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા વૃષ્ણવીર રણશૂરા સાત્યકિને પણ યુદ્ધમાં જીતી લઈ બળાત્કારે રથ વિનાનો કરી મૂક્યો હતો. વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ બીજા સૃજ્યોને પણ તેણે હસતાં હસતાં વારંવાર યુદ્ધમાં જીતી લીધા છે. એવા એ મહારથી કર્ણને પાંડવો યુદ્ધમાં કેવી રીતે જીતી શકશે? એ કદાચ કર્ણ ક્રોધાયમાન થાય તો તે વજ્રધારી છેદ્રને પણ યુદ્ધમાં મારી શકે છે. વળી તમે પોતે પણ સર્વ અસ્ત્રોને બળનારા એક વીર છો અને સર્વ વિદ્યા તથા અસ્ત્રોના પારને પહોંચી વળ્યા છો. ^{૪-૨૨} હે શત્રુ-સૂદન રાજા શત્રુ! બાહુવીર્યમાં તમારી તુલના કરી શકે તેવો કોઈ પુરુષ આખી પૃથ્વીમાં નથી. પરાક્રમમાં પણ તમે શત્રુઓને અસહ્ય તથા એક શત્રુરૂપ થઈ પડો છો, માટે જ લોકો તમને શત્રુ નામથી કહે છે. તમારા બાહુબળનો ભોટ કરી

સર્વ યાદવો રણમાં કદી જીતા રહી શકતા નથી. હે રાજા! તમારા બાહુબળના કરતાં શ્રીકૃષ્ણ અધિક બળવાન છે, એમ થું કહી શકાય તેમ છે? વળી અર્જુનનું સ્મરણ થતાં એ કૃષ્ણ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય અને પાંડવસૈન્યને ધારી રાખે, તો તમારે પણ કર્ણનો નાશ થતાં યુદ્ધ કરવા તૈયાર થવું ને આપણા સૈન્યને ધારી રાખવું, છતાં તે એ યોદ્ધા-પણુ કરવા તૈયાર થાય, તો તમારે પણ સામે યોદ્ધા તરીકે તૈયાર થવું. ત્યારે જમ કૃષ્ણની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થયેલો નહિ ગણાય, તેમ તમારી પ્રતિજ્ઞાનો પણ ભંગ થયેલો નહિ જ ગણાય. પ્રતિજ્ઞા કરવા છતાં વાસુદેવ કૌરવોના સૈન્યને યુદ્ધ કરી શા માટે અટકાવી રાખે? છતાં પણ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરી તે તેમ કરવા તૈયાર થાય, તો તમે શા માટે પાંડવોના સૈન્યનો નાશ ન કરો? હે રાજા! કેવળ તમારા પર જ આધાર રાખી હું મારા વીર ભાઈઓના તથા સર્વ રાજાઓના મણુમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છું છું. ^{૧૨૩-૨૭}

શત્રુ યોદ્ધો: હે માન આપનારા દુર્યોધન-રાજા! સર્વ સૈન્યોની સમક્ષ તમે મને શ્રીકૃષ્ણના કરતાં અધિક કહો છો, તેથી હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું. ^{૨૮} હે વીર! તમે જે પ્રમાણે માનો છો, તે પ્રમાણે હું અર્જુન સામે યુદ્ધ કરતાં યશસ્વી' કર્ણનું સારથિકર્મ કરવા માટે તૈયાર છું. ^{૨૯} પણ હે વીર! કર્ણની સાથે મારે એક શરત કરી લેવાની છે. તે એ જ કે, હું તેની પાસે જે વાત કહું, તેને તેણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારવી. ^{૩૦}

સંજય યોદ્ધો: હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા! શત્રુનાં તે વચન સાંભળ્યા પછી તમારો પુત્ર દુર્યોધન અને કર્ણ સર્વ ક્ષત્રિયોની સમક્ષ મદ્રારાજ પ્રત્યે બોલી બોલ્યા કે, 'બહુ સારું, અમે તેમ જ કરીશું.' શત્રુરાજાએ સારથિકર્મ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો, એટલે તમારા પુત્ર દુર્યોધનને એ સમયે કેટલુંક

આશ્વાસન પણ મળ્યું અને હર્ષમાં આવી જઈ તે કર્ણને ભેટી પડ્યો.^{૩૧,૩૨} પછી તેનાં વખાણ કરતો કરતો તે પુનઃ કર્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો 'મહેદ્રે જમ દાનવોને મારી નાખ્યા હતા, તેમ તું પણ હવે પાડવોને યુદ્ધમાં મારી નાખ' ^{૩૩} શત્યરાજએ પોતાનું સારથિકર્મ સ્વીકાર્યાથી કર્ણ પણ મનમાં ખુશ થઈ ગયો, છતાં તેણે દુર્યોધનને કહ્યું ^{૩૪} 'હે રાજા! આ મદ્રરાજ મનમાં બરાબર રાજ્ય થઈને કહેતો નથી, માટે તમે મીઠી મીઠી વાણીથી ફરી પણ તેને કહેા.' તે સાંભળી મહા બુદ્ધિમાન તથા સર્વ અસ્ત્રોમાં કુશળ થયેલો બળવાન રાજા દુર્યોધન ધોષથી બાંહેધ બધું ગમ્મતી મૂકતો હોય, તેમ મેધ સમાન ગભીર વાણીથી શત્યરાજને પુનઃ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ^{૩૫,૩૬} 'હે શત્યરાજ! કર્ણ આજે ધારે છે કે, માટે અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવું, તો હે પુરુષવ્યાસ! તમે તેના ઘોડાઓને વશ રાખવા તૈયાર થાઓ અને તેનું સારથિકર્મ કરો. કર્ણ બીજા સર્વને મારી નાખી આજે અર્જુનને પણ મારવા ઇચ્છે છે માટે હે રાજા! હું તમારી પાસે વારંવાર ચાલના છું કે, તમે તેના ઘોડાઓની લગામ પકડો. જમ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના ઘોડાઓની લગામ પકડી તેના ઉત્તમ સવાહકાર થયા છે, તેમ તમે પણ કર્ણના સલાહકાર થઈ સર્વ તરફથી તેનું રક્ષણ કરો ^{૩૭-૩૮}

સંજય બોલ્યો દુર્યોધનના એ વચનો સાંભળી ને મદ્રરાજ બહુ જ પ્રસન્ન થયો અને શત્રુઓનો નાશ કરનારા તમારા પુત્ર દુર્યોધનને ભેટી પડી આવું વાઙ્મ્ય બોલી શક્યો ^{૪૦}

શત્ય બોલ્યો હે પ્રિયદર્શન ગાંધારીપુત્ર! તમે એ આમ માનો છો તો હું તમારું જે કંઈ પ્રિય હશે, તે મર્ત કરવા તૈયાર છું.^{૪૧} હે શત્રુ તાપન રાજા! મારી યોગ્યતાવાળા જે દોઈ કાર્યમાં

તમે મને યોજશો, તે સર્વ કર્મને હું સર્વ પ્રકારે કરીશ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! કેવળ હિત ઇચ્છીને હું કર્ણને જે કંઈ પ્રિય-અપ્રિય વચન કહું, તે સર્વને કર્ણ સહન કરવાં.^{૪૨,૪૩}

કર્ણ બોલ્યો હે મદ્રરાજ! બ્રહ્મદેવ જમ શકતા હિતમાં યુક્ત થયા હતા અને કૃષ્ણ જમ અર્જુનના હિતમાં યુક્ત છે, તેમ તમે પણ નિલ્પ અમારું હિત કરવા યુક્ત થાઓ.^{૪૪}

શત્ય બોલ્યો પોતાની નિંદા, પોતાની પ્રશંસા, પારણી નિંદા તથા પારણી પ્રશંસા—આ ચાર વર્તનનું આર્યપુરુષો આચરણ કરતા નથી છતાં પણ, હે વિદ્વાન કર્ણ! તારી ખાતરી થવા માટે હું મારી સ્તુતિયુક્ત સત્ય વચન કહું છું, તે સાંભળ.^{૪૫,૪૬} હે સમર્થ કર્ણ! હું માતલિની પેઢે ઇંદ્રનું સારથિકર્મ કરવામાં પણ યોગ્ય છું, કારણ કે હું યુદ્ધમાં બરાબર સાવધ રહેનારો છું, ઘોડાઓને બરાબર હાંકી બાંધું છું, આગામી દોષોને ઝેઈ શકું છું, આગામી દોષોને દૂર કરી બાંધું છું અને આવી પડેલા દોષોનો પરિહાર કરવામાં સમર્થ પણ છું.^{૪૭} તો હે નિર્દોષ કર્ણ! સત્રામમાં તું જ્યારે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈશ, ત્યારે તારા ઘોડાઓને હું જ હાંકીશ તું નિશ્ચિંત થા.^{૪૮}

હિત શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'શત્યનો સારથિ થવા માટે સ્વીકાર' નામનો અધ્યાય ૩૫નો સમાવેશ

અધ્યાય ૩૬મો

કર્ણની અર્જુન સામે તૈયારી

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

અયં તે કર્ણ સારધ્યં મદ્રરાજઃ કરિમ્યતિ ।

ઋણાદમ્યધિકો યંતા દેવેશસ્યેવ માતલિઃ ॥ ૪૧ ॥

દુર્યોધન બોલ્યો હે કર્ણ! સારથિપણમાં જે કૃષ્ણના કરતાં પણ અધિક છે, તે આ મદ્રરાજ ઇંદ્રના માતલિ નામના સારથિની પેઢે તારું સારથિ

કર્મ કરશે. તે માતાલિ સારથિ જેમ ઇંદ્રના ઘોડાઓએ ઝેડેલા રથને નિયમમાં રાખે છે, તેમ આ શત્રુરાજ પણ નારી સારથિ થઈને રથના ઘોડાઓને નિયમમાં રાખશે. તારા બેઠા યોદ્ધો જ્યારે રથમાં બેસશે અને તે રથમાં મદ્રરાજ જ્યારે સારથિ થશે, ત્યારે તે મહાન રથી પાંડવોનો જરૂર પરાજય કરશે. ૨.૩

સંજય બોલ્યો : પછી રાજા દુર્યોધને ફરી પણ બળવાન મદ્રરાજ શત્રુને કહ્યું : 'હે મદ્રરાજ ! પ્રાતઃકાળે આજના સંજામમાં કણ જ્યારે રથ પર આરૂઢ થાય, ત્યારે તમે તેના હિત્તમ ઘોડાઓને નિયમમાં રાખજો. તમારા રક્ષણ તળે રહીને રાધાપુત્ર કણ અભ્યુત્થાનને જીતશે.' હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! દુર્યોધને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શત્રુરાજ 'બહુ સારું' એમ કહીને રથમાં બેસી કણની પાસે ગયો; એટલે કણે મનમાં પ્રસન્ન થઈ પોતાના સારથિને કહ્યું : 'હે સુત ! તું એકદમ ત્વરાપૂર્વક મારે માટે એક રથ તૈયાર કર.' તે આજ્ઞા થતાં જ સારથિએ ગંધર્વનગર સરખા એક જયશીલ મહારથને તૈયાર કર્યો અને 'તમારા જય યાઓ, કલ્યાણ યાઓ,' આમ કહીને કણને તે નિવેદિત કર્યો. રથીએ કણે વેદવેતા પુરોહિતે પ્રથમથી જ અભિમંત્રિત કરેલા તે રથની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી, સૂર્યોપસ્થાન કથું અને તેની પ્રદક્ષિણા કરી. પછી તેણે પોતાની સમીપમાં જોએલા મદ્રરાજને કહ્યું : 'હે શત્રુરાજ ! આવો, આ રથ પર આરૂઢ થાઓ.' તુરંત જ સિંહ જેમ પર્વત પર ચઢી જાય, તેમ મહાતેજસ્વી શત્રુરાજ કણના કુરાધર્મ મહાન રથ પર ચઢી ગયો. આમ શત્રુરાજ પોતાના રથ પર બેસી ગયો, એટલે જેમ સૂર્ય વીજળીવાળા મેઘ પ્રત્યે ચઢી જાય, તેમ કણ પણ તે રથ પર ચઢી ગયો. એ સમયે એક રથમાં ઝેડેલા તે બન્ને જણ સૂર્ય તથા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી દેખાતા હતા અને આકાશ-

માં મેઘ પર આરૂઢ થયેલા તથા સાથે રહેલા સૂર્ય તથા અગ્નિ હોય તેવા પ્રકારવા લાગ્યા. ત્યારે અતિશય ક્રાંતિમાન એવા તે બન્ને વીરોની બંદિજનો સ્તુતિ કરતા હતા. તે બંને યજ્ઞમાં વેદિક પ્રત્યે આરૂઢ થયેલા ઇંદ્ર અને અગ્નિની ઋત્વિજને તથા સદસ્યો સ્તુતિ કરતા હોય, તેમ જણાતું હતું. શત્રુરાજએ જેના ઘોડાઓની લગામ પકડી હતી, તે રથમાં બેસીને કણે જ્યારે પોતાના ધોર ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, ત્યારે આસપાસ મંડળવાળો બીજો સૂર્ય હોય તેમ તે શોભતો હતો. વળી બાણોરૂપ કિરણોને ધારણ કરી જ્યારે પુરુષવ્યાઘ્ર કણ તે મહાન રથ પર બેઠો, ત્યારે તે મંદરાચળ પર રહેલા સૂર્યની પેઠે દીપ્તો હતો.

એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા માટે રથમાં આરૂઢ થયેલા અમાપ તેજવાળા મહાબાહુ કણને ઐર્ષ્ય દુર્યોધન તેના પ્રત્યે આવું વચન બોલ્યો હતો : 'હે અધિરથના વીર પુત્ર ! ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્ય પણ જ કુબ્ધકર્મ રથમાં કરી દેખાડ્યું નથી, તે કર્મને તું સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં આજ કરી દેખાડજે. મારા મનમાં પ્રથમ નિશ્ચય હતો કે, મહારથી ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્ય અભ્યુત્થાન તથા ભીમસેનનો વધ કરશે. પણ હે વીર ! તેમણે એ પરમ કુબ્ધક વીરકર્મ યુદ્ધમાં કયું નહિ. તેથી દે રાધાપુત્ર ! સાક્ષાત્ત્વ બીજા ઇંદ્ર સરખો તું તે વીરકર્મ કરજે, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કેદ પકડજે, અથવા અભ્યુત્થાન, ભીમસેન, નકુલ અને સહદેવને મારી નાખજે. દે પુત્રએક ! જા, તું યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કર. તારું કલ્યાણ યાઓ અને તારો વિજય યાઓ. યુધિષ્ઠિરનાં સર્વ સેન્યોને તું ખરમસાત્ કરી નાખ.' દુર્યોધન આમ બોલી રહ્યો, એટલે તુરંત દ્વંદ્વરો વાદિતો અને દ્વંદ્વરો બેરીઆ વાગવા લાગ્યાં અને તેનો નાદ આકાશમાં ગાંઠ રહેલા મેઘ સરખો સર્વ હેઠાણે પ્રસરી રહ્યો. પછી

યર્થ ગયા છે, ત્યારે મારે આ યુદ્ધમાં ઉત્તમ કાર્ય કરી દેખાડવું જોઈએ, એમ હું સમજું છું. માટે આવો, શત્રુઓના સૈન્ય સામે આપણે પ્રયાણ કરો.^{૨૧} સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા રાજ યુધિષ્ઠિર, ભીમ-સેન, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, સંજયો, નકુલ તથા સહદેવ જ્યાં જાણ છે ત્યાં તમે મને લઈ જાઓ. મારા વિના બીજે કોઈ વીર તેમની સામે ટક્કર ઝીલે તેમ નથી.^{૨૨} હે મદ્રપતિ રાજન! આ રણમાં તમે પાંચાસો, પાંડવો તથા સંજયો પ્રત્યે જલદી પ્રયાણ કરો. આજના યુદ્ધમાં હું તેમને મારી નાખીશ અથવા તેમની સામે ભેટીને હું પોતે જ દ્રોણાચાર્યને માર્ગે યમરાજ પાસે આલ્થો જઈશ.^{૨૩} હે શત્રુરાજ! તમારે નિશ્ચય જાણી લેવું કે, ભીષ્મ આદિ શૂરા યોદ્ધાઓના મધ્યમાં હું નહિ જઈ તેમ નથી; કારણ કે સંજય-માંથી પલાયન કરવામાં મેં મારા મિત્ર દુર્યોધનનો દ્રોહ કર્યો ગણાય અને તે મારાથી અસહ્ય છે, માટે મારા પ્રાણોનો ત્યાગ કરીને હું દ્રોણાચાર્યની પાછળ જરૂર જઈશ.^{૨૪} વળી એ તો નક્કી છે કે, જિંદગી પૂરી થતાં કાળના પંજમાં સપડાયેલો વિદ્વાન અથવા જૂઠું હરેકોઈ મનુષ્ય તેમાંથી છૂટી શકતો નથી. તેથી, હે વિદ્વાન શત્રુ-રાજ! હું પાંડવો સામે અવશ્ય યુદ્ધ કરવા જઈશ. જાવિ ભાવતું ઉલ્લંઘન કરવા જમતમાંના કોઈ પ્રાણીની શક્તિ જ નથી.^{૨૫} વળી વૈશિત્રવીર્યનો પુત્ર રાજ દુર્યોધન નિરંતર મારાં ઘણાં ઘણાં કલ્યાણ કરતો રહ્યો છે; માટે તેનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હું મારા પ્રિય ભોગોનો તથા ત્યજવાને અશક્ત્ય એવા પ્રાણોનો પણ ત્યાગ કરીશ.^{૨૬} એ, આ રથ સામે દષ્ટિ કર. તેની આસપાસ વ્યાઘ્રાંખર વીંટયું છે, તેની ધરીનો ગરા પણ ખડખડાટ થતો નથી, નેમાંનું આસન તદ્દન સુવર્ણનું છે અને તેનો ત્રિવેણ દેવળ રૂપનો છે. આવો મહાન રથ મને

પરશુરામે આપ્યો છે અને તેમાં ઘોડાઓ પણ જાંચી જાતના જોડવામાં આવ્યા છે.^{૨૭} વળી હે શત્રુ! તે રથમાં તરેહતરેહનાં ધનુષ્યો, ધન્યો, ગદાઓ, ઉગ્ર અણીવાળાં ખાણો, ચળકતી તલવાર, ઉત્તમ જાતિનાં બીજાં કેટલાંએક શસ્ત્રો તથા ઉગ્ર શબ્દ કરનારો શ્વેતવર્ણી શંખ પણ ગોઠવેલો છે. તું તે જો.^{૨૮} ફરકતી પતાકાઓવાળા, વજ્રપાત સરખો ધોર અવાજ કરનારા, શ્વેત ઘોડાઓ જોડેલા, અંદર ભરેલા સુંદર ભાયાઓથી શોભી રહેલા આ મહાન રથ પર બેસી હું અર્જુનને બળાત્કારે પણ રણમાં રોળી નાખીશ.^{૨૯} સર્વ તું હરણ કરનારો કાળ પોને પણ બરાબર સાવધ થઈ કદાચ અર્જુન-તું યુદ્ધમાં રક્ષણ કરશે, તો તે કાળ સામે યુદ્ધ કરીને પણ હું અર્જુનનો વધ કરીશ, અથવા હું ભીષ્મ સન્મુખ યમરાજ પાસે વિદાય થઈશ.^{૩૦} વધુ શું કહું? યમ, વરુણ, કુબેર અથવા ઇંદ્ર આદિ લોકપાલો પોતાના પરિવારોને સાથે લાવી મહા-રણમાં કદાચ અર્જુનની રક્ષા કરવા ધારશે, તો હું તેમની સામે પણ લડીશ અને અર્જુનને જીતીશ.^{૩૧}

સંજય બોલ્યો : રણોત્કટ કર્ણ આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, તે સાંભળી વીર્યવાન મદ્રરાજ શત્રુ તેનું અપમાન કરી ખડખડાટ હસી પડ્યો અને તેને તેમ બોલતાં અટકાવી ઉત્તરવચન કહેવા લાગ્યો.^{૩૨}

શત્રુ બોલ્યો : બહુ થયું, બહુ થયું. હે કર્ણ! હવે બોલતો બંધ થા. તેં તારા સામર્થ્ય કરતાં અધિક આતિશયોક્તિ ભરેલો ઘણો બકવાદ કરી નાખ્યો છે. અરે, લગાર વિચાર કર! પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલો અર્જુન ક્યાં ને પુરુષોમાં અધમ ગણાયેલો તું ક્યાં!^{૩૩} અરે! દેવરાજ ઇંદ્રના રક્ષણ તમે રહેલું બીજું સ્વર્ગ દેવ તેની અને શ્રીકૃષ્ણના રક્ષણ તમે રહેલી યાદવોની રાજધાની દ્વારકાને આતિ બળાત્કારે ખળખળાવી દઈને અર્જુન વિના

બીજે કયો પુરુષ શ્રીકૃષ્ણની જ બહેન સુભદ્રાનું હરણ કરી શકે તેમ છે? ^{૩૪} વળી એક વસાહના વધ સંબંધી કલહમાં ત્રિયુવનમાં વ્યાપી રહેલા ઈંદ્રોના ઈંદ્ર શ્રીશંકરને ઇંદ્રના વીર્ય સમાન પ્રભાવવાળા અર્જુન વિના બીજે કયો પુરુષ યુદ્ધ માટે આહવાન કરી શકે તેમ છે? ^{૩૫} તેમજ અસુરો, દેવો, મોઠા મોઠા સર્પો, ગરુડો, પિશાચો, યક્ષો તથા રાક્ષસોનો બાણો વડે પરાજય કરી અર્જુને અશ્વિનું માન બળવ્યું હતું અને તેણે તેને મન-ગમતા હવિષતું દાન કર્યું હતું. ^{૩૬} ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનને તેના શત્રુ ગંધર્વો જ્યારે હરી ગયા હતા, ત્યારે અર્જુને જ સૂર્ય સમાન ઝળહળતાં બાણો વડે યુદ્ધમાં તે ઘણા શત્રુઓને મારી નાખ્યા હતા અને દુર્યોધનને તથા ઠોરેભાંના ઘણાઓને છોડાવ્યા હતા, તે તને યાદ છે ને? ^{૩૭} એ વેળા તું તો સર્વની પહેલાં જ પોબારા ભણી ગયો હતો. આમ પાંડવોએ જ ગંધર્વગણોનો પરાજય કર્યો હતો અને કલહને પ્રિય કરનારા ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રોને તેમણે જ છોડાવ્યા હતા. આ તું શું બૂઝી ગયો? વળી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અર્જુને વિરાટનગરની ગાયોના હરણસમયે દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને ભીષ્મ આદિ તમારા બધાનો ઊછળી રહેલાં મોટાં સંન્યો તથા વાહનો સહિત પરાજય કર્યો હતો. અત્યા એ કહ્યું! એ વેળા અર્જુનને તેં કેમ જીત્યો ન હતો? ^{૩૮, ૩૯} હીક છે. હજી ક્યાં સમય વહી ગયો છે? આ બીજું યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું છે; પરંતુ હું તો એમ જ માતું છું કે, આ ત્યંકર યુદ્ધ તારા નાશ માટે જ આજે આવી શું છે. એ સુતપુત્ર યાદ રાખજે કે, શત્રુઓના તથથી તું આજે એ નહિ નાસી શૂટે, તો રણમાં જ તારું મરણ થશે. ^{૪૦}

સંજય બોલ્યો : ઉદાર મનવાળો મદ્રરાજ, ત્યજ જ્યારે એ પ્રમાણે શત્રુઓની સ્તુતિભરેલું

અતિ કઠોર વાક્ય કહી રહ્યો હતો, ત્યારે અતિ-શય ક્રોધે ભરાયેલો તે કુરુક્ષેત્રાપતિ શનતાપન કહ્યું શક્ય પ્રત્યે આમ બોલ્યો. ^{૪૧}

કર્ણ બોલ્યો : હીક, હીક. પણ અત્યા એ! તું આટલો બધો બકવાદ શા માટે કરે છે? મારું તથા અર્જુનનું યુદ્ધ હવે તદ્દન પાસે જ આવી લાગ્યું છે. તેમાં અર્જુન મને એ જીતશે તો આ તારો બકવાદ બરાબર ગણાશે. આ સમયે તેની ભાંજગડ શી છે? ^{૪૨}

સંજય બોલ્યો : ‘બહુ સારું, ત્યારે એ વેળા જોઈશું’ આટલું કહીને શક્યરાજાએ વિશેષ ઉત્તર આપ્યો નહિ. પછી કહ્યું પણ ‘હે શક્ય! હવે આગળ ચાલ’ એમ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી કહી સંભળાવ્યું. ^{૪૩} એટલે તુરંત શક્ય જેનો સારથિ થયો હતો અને સ્વેતવર્ણના ઘોડાઓ જમાં બેસ્યા હતા એવો તે કર્ણનો રથ શત્રુઓ તરફ આગળ વધ્યો. સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે, તેમ તે શત્રુઓનો નાશ કરવા લાગ્યો. ^{૪૪} હવે વ્યાઘ્રાંબરથી વીટેલા તેમ જ ઘોળા ઘોડાઓથી એડાયેલા એ રથમાં બેઠેલો પ્રસન્નચિત્ત કર્ણ પણ પાંડવોની સેના સામે જોઈને ઉતાવળો ઉતાવળો અર્જુન સંબંધી પૂછપરછ કરવા લાગ્યો. ^{૪૫}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કર્ણપર્વમાં ‘કર્ણ’ અને શક્યનો સંવાદ’ નામનો અધ્યાય ૩૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૮ મો

કર્ણનો ગર્વ

॥ મંજય ઉચાર ॥

પ્રયાણે ચ તતઃ કર્ણો હર્ષયન્ વાહિનીં તર ।

एकैकं समरे दृष्ट्वा पांडवान् पर्यपृच्छत ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવાના પ્રયાણસમયે કર્ણ તમારી સેનાને ત્રણ ઉપબળીને રણમાં ઊભેલા પાંડવપક્ષના પ્રત્યેક યોદ્ધાને અર્જુન વિષેના પ્રશ્ન પૂછના લાગ્યો : ‘જે દોઈ યોદ્ધો

આજી મને શ્વેત ધોડાઓવાળા અર્જુનને દેખાડી આપશે, તેને તેના મનમાં આવે તેટલું ઇષ્ઠ ધન હું આપીશ.^૨ અર્જુનને દેખાડનારો તે પુરુષ એટલું ધન પણ તદ્દન અલ્પ જાણશે, તો હું તેને રત્નોથી ભરેલું એક ગાદું આપીશ.^૩ અર્જુનને બતાવનારો પુરુષ તેને પણ ઓછું માનશે, તો હું તેને સો ગાયો તથા કંસાનું એક દોહનપાત્ર આપીશ.^૪ વળી અર્જુનને દેખાડનાર તે પુરુષને હું સારાં સારાં સો ગામો આપીશ તથા આંગણ સમાન કશવાળી ટટલીક તરણ સ્ત્રીઓથી યુક્ત અને ખચ્ચરી ધોડીઓથી બેડાયેલો એક ઉજ્જવળ રથ આપીશ. એ બધું પણ જો તેને ધ્યાનમાં નહિ આવે, તો હું તેને હાથીના જેવા બળવાન છ બળદોથી બેડેલો બીજો એક સોનાનો રથ આપીશ. વળી એ પુરુષને હું ગીતવાદ્યમાં કુશળ અને ઠંઠમાં સુવર્ણની માળાઓ ધારણ કરનારી સો અલંકૃત રથમાં^૫ સ્ત્રીઓ આપીશ. અર્જુનને દેખાડનારા પુરુષને જો તે નહિ ગમે, તો હું તેને સો હાથીઓ, સો ગામો, સો રથો અને સુવર્ણના સાગવાળા, સારી રીતે કેળવાયેલા, રથને વહન કરવામાં સમર્થ તથા સર્વ જાતના શુભોથી યુક્ત એવા પુષ્ટ દશ હજાર ધોડાઓ તથા સુવર્ણનાં શિંગડાંવાળી ચારસો વાછરડાવાળી ગાયો ભેટમાં આપીશ. અર્જુનને દેખાડનારો પુરુષ કદાચ તે પણ પસંદ નહિ કરે, તો હું તેને બીજો પણ તેનો અલીદ વર આપીશ. તે ઉપરાંત સુવર્ણના અલં-

કે જેને એક પણ પ્રસાદ ન થઈ હોય તેની સેવા વર્ણની ઓ રથમાં કહેવાય છે. અથવા—
 રીત મુરોગ્ગમવોર્ગી, પ્રીયો નુ મુરગ્ગીતલ્ય ।
 તાદૃગ્ગવર્ગોમા, સા સ્ત્રી જ્યમેતિ કચ્યંતે ॥
 શિવભાગમાં જેનું મન અંગ મુખદામી ઉપ્યુ રપચ્ચવાજુ
 રહે છે તથા ઉપાગમાં જે મુખદામક શીતળ રપચ્ચવાજા
 હોય છે, તેની તપાવેલા સુવર્ણસમાન કાંતિવાળી ઓને
 રથમાં કહે છે.

—અથમંગલ

કારોથી શણગારેલા તથા સુંદર મણિજડિત આબૂ-
 ધણોવાળા પાંચસો ધોળા ધોડાઓ આપીશ. વળી
 બીજા અતિશય કેળવાયેલા અઢાર ધોડાઓ તથા
 ઉત્તમ જાતના કાંચોજ દેશમાં જન્મેલા ધોડાઓથી
 બેડેલો તદ્દન સુવર્ણનો ત્રણહજારો અલંકૃત રથ હું
 તેને ધનામમાં આપીશ; છતાં પણ અર્જુનને દેખાડ-
 નારો પુરુષ તે પસંદ નહિ કરે, તો હું તેને સુવર્ણના
 વિવિધ સાંજેથી ઢંકાયેલા, સુવર્ણની માળાઓ-
 વાળા, હસ્તિશિક્ષામાં કુશળ મહાવતોએ કેળ-
 વેલા તથા પશ્ચિમ દિશાના ઇન્દ્રપ્રદેશમાં ઉત્પન્ન
 થયેલા છસો હાથીઓની તેને ભેટ કરીશ. અર્જુન-
 ને બતાવનારા પુરુષને તે પણ જો ઓછું પડશે,
 તો અતિશય સમૃદ્ધિવાળાં, ધનસંપન્ન, વનો તથા
 જંગલોની પડોશવાળાં, ઢોઈ જાતના ભયથી
 રહિત અને ધનધાન્યાદિ ભરેલાં ઢોઈને રાજ-
 ઓને પણ ભોગવવા યોગ્ય એવાં ચૌદ વૈશ્ય-
 ઓ (વેપારોજગારવાળાં ગામો) આપીશ.
 વધારામાં હું તેને મગધ દેશમાં જન્મેલી, સુવર્ણની
 માળાઓવાળી તથા તરણ વધની સો દાસીઓ
 ધનામ તરીકે આપીશ.^{૧૦-૧૮} અર્જુનને દેખાડ-
 નારો પુરુષ તેને પણ જો ઓછું માનશે, તો તેની
 ઇન્દ્રામાં આવે તેવા ઢોઈ બીજા વરો હું તેને
 આપીશ.^{૧૯} પુત્રો, સ્ત્રીઓ, વિહારો તથા જે કંઈ
 બીજું મારી પાસે દ્રવ્ય છે, તે બધું અને તે
 ઉપરાંત તેના મનમાં જે જે ઇન્દ્રા હશે તે સર્વ
 હું તેને આપીશ.^{૨૦} જે પુરુષ મને કૃષ્ણ તથા
 અર્જુનના સમાચાર કહેશે, તે પુરુષને હું કૃષ્ણ
 તથા અર્જુનને મારી નાખ્યા પછી તે બન્નેની
 પાસે જેટલું ધન છે, તે બધું આપી દઈશ.^{૨૧}
 આમ દે કૃતરાષ્ટ્રરાજ । એ બધું અનેક જાતના
 બંધવાદ કરતો કર્ણ આગળ વધે જતો હતો.
 પછી તેણે સાગરમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઉત્તમ શંખ
 બેસભર વગાડ્યો.^{૨૨} દે મહારાજ । તે સાંભળીને

તથા સૂતપુત્રની પૂર્વોક્ત વાણી શ્રવણ કરીને દુર્યો-
ધન તો પોતાના પરિવાર સહિત યુગ્ધપ્રેમથી થઈ
ગયા હતા.^{૨૩} ત્યાં સર્વ સૈન્યોમાં કુંડુભિ તથા
મૃદંગો વાગવા લાગ્યાં અને વાદિઓના નાદ સાથે
સિંહનાદો તથા હાથીઓના ચિત્કારો સંભળાવા
લાગ્યા.^{૨૪} વળી હે પુરુષસિંહ રાજન! ત્યારે ત્યાં
હર્ષમાં આવી ગયેલા અનેક યોદ્ધાઓના હર્ષનાદો
થવા લાગ્યા.^{૨૫} આમ જ્યારે સૈન્ય હર્ષિત થઈ
ગયું હતું અને શત્રુસંહારક મહારથી રાધાપુત્ર
એ જાતના બકવાદો કર્યે જતો હતો, ત્યારે મદ્ર-
રાજ શલ્ય મોટું અદ્ભુતકાર્ય કરી તેના પ્રત્યે આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૨૬}

હતિ શ્રીમદ્દાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'કર્ણનો ગર્વ'
નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૯ મો

કર્ણ અને શલ્ય વચ્ચે ટપાટપી

॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

મા દુર્યોધન દાનેન સીવર્ણ હસ્તિપદ્મગમ્ ।

પ્રયચ્છ પુરુષાયાઘ દ્વંધ્યસિ ત્વં ધનંજયમ્ ॥ ૧ ॥

શલ્ય બોલ્યો : ઓ સૂતપુત્ર ! તું કોઈ પુરુષ-
ને હાથી સમાન બળવાળા છ બળદોથી ઝોડેલા
સુવર્ણના રથતું દાન કર મા ! તને આપો-
આપ અર્જુનનાં આજ્ઞા જ દર્શન થશે । તું
દેવળ મૂર્ખાઈથી જ આટલું બધું ધન આપી દેવા
કુમેરની પેઠે તૈયાર થયો છે; કારણ કે હે રાધાપુત્ર !
તું વિનાપ્રયાસે આજ્ઞા અર્જુનને જોઈશ.^{૧, ૨}
તું આ રીતે એક મૂઠ્ઠા પુરુષની પેઠે બીજાઓને
જ કંઈ અદ્ભુતક ધન વ્યર્થ આપી દે છે; પણ
તું મોહને લીધે સમજતો નથી કે અપાત્રે દાન
કરવાથી કેટલા કેટલા દોષો પ્રકટ થાય છે.^૩ તું
જ આટલું બધું ધન આપવા તૈયાર થયો છે,
તેનો વ્યર્થ દુરુપયોગ જ કરવા ધારે છે. આટલા
બધા ધનથી તો અનેક જાતના યજ્ઞો થઈ શકશે.

માટે હે સૂત ! તું તે ધન વડે યજ્ઞો જ કર્યો
કરને ।^૪ વળી કૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારી નાખવા
તું જ ઇચ્છા કરે છે, તે તો વૃથા જ છે. તેમાં
તારી મૂર્ખાઈ જ છે; કારણ કે આપણે તેવું કદી
પણ સાંભળ્યું નથી કે, કોઈ લડાઈમાં એક શિયાળે
બે સિંહોને મારી નાખ્યા હોય !^૫ માટે તે અશક્ય
કાર્યને જ કરવાનું તું ઇચ્છે છે. હું તો ધારું
છું કે જગતમાં તારા કોઈ મિત્રો જ નથી, કારણ
કે આ રીતે અગ્નિમાં તું ઝંપલાવે છે, છતાં
કોઈ તને અટકાવતો નથી.^૬ વળી તને કાર્ય-
અકાર્યનું ભાન રહ્યું નથી, તેથી નિઃશંક તારો
કાળ નજીક આવ્યો છે; કારણ કે જીવવાની
ઇચ્છાવાળો બીજો કયો પુરુષ આમ તારી પેઠે
સાંભળ્યું ન સંભળાય તેવું સંબંધ વિનાતું બહુ
બક્યા કરે !^૭ તું અર્જુનનો વધ કરવા ઇચ્છે છે,
પણ તારી તે ઇચ્છા ડોકે પથ્થર બાંધીને માત્ર
બે હાથ વડે સમુદ્રને તરવા જેવી છે અને પર્વતનાં
શિખર પરથી એકદમ ઝંપલાવવા જેવી છે.^૮ છતાં
પણ તારે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવું જ હોય અને
તેમાં બે તું પોતાના કલ્યાણને ઇચ્છતો હોય, તો
તું સૈન્યોને વ્યૂહાકારમાં ગોઠવી દે અને સર્વ
યોદ્ધાઓની સાથમાં રહીને તે સર્વના રક્ષણ તળે
અર્જુન સામે યુદ્ધ કર. આ વાત હું તને દુર્યો-
ધનના હિત માટે કહું છું. તથા તારો પોતાનો
વિનાશ ન થાય તે માટે કહું છું । માટે બે તારે
જીવવાની ઇચ્છા હોય તો તું મારું કહ્યું માન,
નહિ તો તું મરી જઈશ.^{૧૦}

કર્ણ બોલ્યો . હું મારા પોતાના બાહુબળ-
નો આશ્રય કરી અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું
છું, તું તો મુખથી મિત્રતા દેખાડતો આંતરિક
શત્રુ છે અને મને આવાં આવાં વચનો કહી
ડરાવવા ઇચ્છે છે.^{૧૧} પરંતુ તું બણતો નથી
કે, મારો આ અભિપ્રાય ફેરવવા માટે વળ ઉગા-

આજી મને શ્રેત ધોડાઓવાળા અર્જુનને દેખાડી
આપશે, તેને તેના મનમાં આવે તેટલું ઇષ્ઠ ધન
હું આપીશ.^૨ અર્જુનને દેખાડનારો તે પુરુષ
એટલું ધન પણ તદ્દન અદૃષ્ય બણશે, તો હું તેને
સ્ત્રોતથી ભરેલું એક ગાડું આપીશ.^૩ અર્જુનને
ખતાવનારો પુરુષ તેને પણ ઓછું માનશે, તો હું
તેને સો ગાયો તથા કાંસાનું એક ઢાહનપાત્ર
આપીશ.^૪ વળી અર્જુનને દેખાડનાર તે પુરુષને
હું સારાં સારાં સો ગામો આપીશ તથા આંજણ
સમાન દેશવાળી ઘટલીક તરણ સ્ત્રીઓથી યુક્ત
અને અગ્નિ ધોડીઓથી એડાયેલો એક ઉજ્જવળ
રથ આપીશ. એ બધું પણ એ તેને ધ્યાનમાં નહિ
આવે, તો હું તેને હાથીના જવા બળવાન છ
બળદોથી એડેલો બીજે એક સોનાનો રથ આપીશ.
વળી એ પુરુષને હું ગીતવાદ્યમાં કુશળ અને
ઠંઠમાં સુવર્ણની માળાઓ ધારણ કરનારી સો
અલંકૃત રથામાં સ્ત્રીઓ આપીશ. અર્જુનને
દેખાડનારો પુરુષને એ તે નહિ ગમે, તો હું તેને
સો હાથીઓ, સો ગામો, સો રથો અને સુવર્ણના
સાજવાળા, સારી રીતે ઢેળવાયેલા, રથને વહન
કરનામાં સમર્થ તથા સર્વ જાતના ગુણોથી યુક્ત
એવા પુષ્ઠ દશ હજાર ઘોડાઓ તથા સુવર્ણનાં
શિંગડાંવાળી ચારસો વાછરડાવાળી ગાયો ભેટમાં
આપીશ. અર્જુનને દેખાડનારો પુરુષ કદાચ તે
પણ પસંદ નહિ કરે, તો હું તેને બીજે પણ તેમો
અબીદ વર આપીશ. તે ઉપરાંત સુવર્ણના અલં-

કારોથી શણગારેલા તથા સુંદર મણિજડિત આભૂ-
ષણોવાળા પાંચસો ઘોળા ઘોડાઓ આપીશ. વળી
બીજા અતિશય ઢેળવાયેલા અઢાર ઘોડાઓ તથા
ઉત્તમ જાતના કાંબોજ દેશમાં જન્મેલા ઘોડાઓથી
એડેલો તદ્દન સુવર્ણનો ઝળહળતો અલંકૃત રથ હું
તેને ધનામમાં આપીશ; છતાં પણ અર્જુનને દેખાડ-
નારો પુરુષ તે પસંદ નહિ કરે, તો હું તેને સુવર્ણના
વિવિધ સાજેથી ઢંકાયેલા, સુવર્ણની માળાઓ-
વાળા, હસ્તિશિક્ષામાં કુશળ મહાવતોએ ઢેળ-
વેલા તથા પશ્ચિમ દિશાના કઠગપ્રદેશોમાં ઉત્પન્ન
થયેલા છસો હાથીઓની તેને ભેટ કરીશ. અર્જુન-
ને ખતાવનારો પુરુષને તે પણ એ ઓછું પડશે,
તો અતિશય સમૃદ્ધિવાળાં, ધનસંપન્ન, વનો તથા
જળાશયોની પડોશવાળાં, ઠાઈ જાતના ભયથી
રહિત અને ધનધાન્યાદિ ભરેલાં હોઈને રાજ-
ઓને પણ ભોગવવા યોગ્ય એવાં ચૌદ વૈશ્ય-
ગામો (વેપારરોજગારવાળાં ગામો) આપીશ.
વધારામાં હું તેને મગધ દેશમાં જન્મેલી, સુવર્ણની
માળાઓવાળી તથા તરણ વચની સો દાસીઓ
ધનામ તરીકે આપીશ.^{૧૫-૧૮} અર્જુનને દેખાડ-
નારો પુરુષ તેને પણ એ ઓછું માનશે, તો તેની
ઘરછામાં આવે તેવા ઠાઈ બીજા વરો હું તેને
આપીશ.^{૧૯} પુત્રો, સ્ત્રીઓ, વિહારો તથા જે કંઈ
બીજું મારી પાસે દ્રવ્ય છે, તે બધું અને તે
ઉપરાંત તેના મનમાં જે જે ઘરછા હશે તે સર્વ
હું તેને આપીશ.^{૨૦} જે પુરુષ મને કૃષ્ણ તથા
અર્જુનના સમાચાર કહેશે, તે પુરુષને હું કૃષ્ણ
તથા અર્જુનને મારી નાખ્યા પછી તે બંનેની
પાસે જેટલું ધન છે, તે બધું આપી દઈશ.^{૨૧}
આમ દે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ બધું અનેક જાતના
બકવાદ કરતો કર્ણ આગળ વધ્યે જતો હતો.
પછી તેણે સાગરમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઉત્તમ શંખ
એસમેર વગાડ્યો.^{૨૨} દે મહારાજ ! તે સાંભળીને

÷ જેને એક પણ પ્રમાણ ન થઈ હોય તેની
સોગ વર્ષની સ્ત્રી ગ્યામા કરેલાય છે. અથવા—
કૌંતિ મુનિગણવર્ગી, પ્રીષ્ઠે તુ મુનિહીતય ।
સ્ત્રાંતરવર્ણમા, સા સ્ત્રી સ્વમેતિ કથ્યતે ॥
શિવાગામાં જેનું અર્ચન મુખદાથી ઉપ્પુ અપસંવાનું
ગદે છે તથા ઉનાગામાં જે મુખદાથી રીતિ રમણવાળા
દોષ છે, તેની તપાવેલા સુરખંસમાન કાંતિવાળાં અને
રંગમાં કંઈ છે.

—જયમંગલ

તથા સૂતપુત્રની પૂર્વોક્ત વાણી શ્રવણ કરીને દુર્યો-
ધન તો પોતાના પરિવાર સહિત યુશયુશ થઈ
ગયો હતો.^{૨૩} ત્યાં સર્વ સૈન્યોમાં કુંડુભિ તથા
મૃદંગો વાગવા લાગ્યાં અને વાદિત્રોના નાદ સાથે
સિંહનાદો તથા હાથીઓના ચિત્કારો સંભળાવા
લાગ્યા.^{૨૪} વળી કે પુરુષસિંહ રાજા ત્યારે ત્યાં
હર્ષમાં આવી ગયેલા અનેક યોદ્ધાઓના હર્ષનાદો
થવા લાગ્યા.^{૨૫} આમ જ્યારે સૈન્ય હર્ષિત થઈ
ગયું હતું અને શત્રુસંહારક મહારથી રાધાપુત્ર
એ જાતના બકવાદો કર્યે જતો હતો, ત્યારે મદ્ર-
રાજ શલ્ય મોટું અદ્વહાર્ય કરી તેના પ્રત્યે આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૨૬}

હતિ શ્રીમદ્દાશરતમા કર્ણપર્વમા 'કર્ણનો ગર્વ'
નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૯ મો

કર્ણ અને શલ્ય વચ્ચે ટપાટપી

॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

મા સૂતપુત્ર દાનેન સીવર્ણ દસ્તિપદ્મવત્ ।

પ્રયચ્છ પુરુવાયાદ દ્વક્ષસિ ત્વં ધનંજયમ્ ॥ ૧ ॥

શલ્ય બોલ્યો : ઓ સૂતપુત્ર ! તું કોઈ પુરુષ-
ને હાથી સમાન બળવાળો છ બળદોથી જોડેલા
સુવર્ણના રથતું દાન કર મા । તને આપો-
આપ અર્જુનનાં આજ્ઞા જ દર્શન થશે । તું
કેવળ મૂર્ખાઈથી જ આટલું બધું ધન આપી દેવા
કુચેરની પેઠે તૈયાર થયો છે; કારણ કે હે રાધાપુત્ર !
તું વિનાપ્રયાસે આજ અર્જુનને જોઈશ.^{૧,૨}
તું આ રીતે એક મૂઠ પુરુષની પેઠે બીજાને
જ કંઈ અઢળક ધન વ્યર્થ આપી દે છે; પણ
તું મોહને લીધે સમજતો નથી કે અપાને દાન
કરવાથી કેટલા કેટલા દોષો પ્રકટ થાય છે.^૩ તું
જ આટલું બધું ધન આપવા તૈયાર થયો છે,
તેનો વ્યર્થ દુરુપયોગ જ કરવા ધારે છે. આટલા
બધા ધનથી તો અનેક જાતના યજ્ઞો થઈ શકશે.

માટે હે સૂત ! તું તે ધન વડે યજ્ઞો જ કર્યા
કરને ।^૪ વળી કૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારી નાખવા
તું જે ઇચ્છા કરે છે, તે તો વૃથા જ છે. તેમાં
તારી મૂર્ખાઈ જ છે; કારણ કે આપણે તેવું કદી
પણ સાંભળ્યું નથી કે, કોઈ લડાઈમાં એક શિયાળો
બે સિંહોને મારી નાખ્યા હોય ।^૫ માટે તે અશક્ય
કાર્યને જ કરવાનું તું ઇચ્છે છે. હું તો ધારું
છું કે જગતમાં તારા કોઈ મિત્રો જ નથી, કારણ
કે આ રીતે અગ્નિમાં તું ઝંપલાવે છે, છતાં
કોઈ તને અટકાવતો નથી.^૬ વળી તને કાર્ય-
અકાર્યનું જ્ઞાન રહ્યું નથી, તેથી નિઃશંક તારે
કાળ નજીક આવ્યો છે, કારણ કે જીવવાની
ઇચ્છાવાળો બીજો કોયો પુરુષ આમ તારી પેઠે
સાંભળ્યું ન સંભળાય તેવું સંબંધ વિનાતું બહુ
બક્યા કરે !^૭ તું અર્જુનનો વધ કરવા ઇચ્છે છે,
પણ તારી તે ઇચ્છા ડોકે પથ્થર બાંધીને માત્ર
બે હાથ વડે સમુદ્રને તરવા જેવી છે અને પર્વતના
શિખર પરથી એકદમ ઝંપલાવવા જેવી છે.^૮ છતાં
પણ તારે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવું જ હોય અને
તેમાં જો તું પોતાના કલ્યાણને ઇચ્છતો હોય, તો
તું સૈન્યોને વ્યૂહાકારમાં ગોઠવી દે અને સર્વ
યોદ્ધાઓની સાથમાં રહીને તે સર્વના રક્ષણ તળે
અર્જુન સામે યુદ્ધ કર.^૯ આ વાત હું તને દુર્યો-
ધનના હિત માટે કહું છું. તથા તારો પોતાનો
વિનાશ ન થાય તે માટે કહું છું । માટે જો તારે
જીવવાની ઇચ્છા હોય તો તું મારું કહ્યું જ્ઞાન,
નહિ તો તું મરી જઈશ.^{૧૦}

કર્ણ બોલ્યો : હું મારા પોતાના બાહુબળ-
નો આશ્રય કરી અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું
છું, તું તો મુખથી મિત્રતા દેખાડતો આતંરિક
શત્રુ છે અને મને આવાં આવાં વચનો કહી
ડરાવવા ઇચ્છે છે.^{૧૧} પરંતુ તું જાણતો નથી
કે, મારો આ અભિપ્રાય ફેરવવા માટે વજ્ર ઉગા-

મીને આવેલો સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ સમર્થ નથી, તો તારા જોવો મનુષ્યમાત્ર તો ધ્યાંથી જ મારો અભિપ્રાય ફેરવી શકે !^{૧૨}

સંજય બોલ્યો : કર્ણનાં એ વચનો સાંભળ્યા પછી મદ્રરાજ શક્ય તેને અત્યંત ક્રોધાવમાન કરવાની ઇચ્છાથી પુનઃ આ પ્રમાણે ઉત્તરવચન કહેવા લાગ્યો :^{૧૩} 'અલ્યા ઓ કર્ણ ! જ્યારે શીઘ્રતાયુક્ત હસ્તવાળા અર્જુનના વેગથી યુક્ત થયેલા અને કંકપક્ષીનાં પીછાં બધેલાં તીક્ષ્ણ બાણો તેના ધનુષ્યની દોરીમાંથી સણસણાટ કરતાં છૂટીને તારી ઉપર પડશે, ત્યારે અવશ્ય અર્જુન સાથેની ભેટભેટાથી તને પશ્ચાત્તાપ થશે.^{૧૪} હે સૂતપુત્ર ! કુંતાનો પુત્ર અર્જુન જ્યારે પોતાનું દિવ્ય ધનુષ્ય હાથમાં લઈ તારી સેનાને તપાવી દેશે તથા તને પોતાને પણ જ્યારે તીક્ષ્ણ બાણો વડે પીડવા માંડશે, ત્યારે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા માટે તને પશ્ચાત્તાપ થશે.^{૧૫} જમ કોઈ બાળક પોતાની માતાના બોળામાં સૂતો સૂતો મોહને લીધે ચંદ્રને પકડવા ઇચ્છે છે, તેમ તું પણ રથમાં બેસીને પ્રકાશી રહેલા અર્જુનને આજી જીતવા ઇચ્છે છે; પણ એ તારી ખૂબાઈ છે.^{૧૬} ઓ કર્ણ ! તહવારની અતિ તીક્ષ્ણ ધારની પેઠે તીક્ષ્ણ પરાક્રમ કરનારા અર્જુન સાથે આજ તું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે; તેથી મને લાગે છે કે, તું અતિ તીક્ષ્ણ ધારવાળા ત્રિશૂળને હાથમાં લઈને પોતાનાં સર્વ અંગોનું ધર્ષણ કરવા ઇચ્છે છે. માટે રહેવા દે, વ્યર્થ કપાઈ મરીશ.^{૧૭} હે સૂતપુત્ર ! કોઈ છપ્પી ગયેલો ક્ષુદ્ર બાળશુગ જમ પોતાની ખૂર્ખતાને લીધે ક્રોધાવમાન થયેલા મહાન કેસરી-સિંહને યુદ્ધ માટે બોલાવે છે, તેમ તું પણ કેવળ અજ્ઞાનને લીધે અર્જુનને યુદ્ધ માટે આહવાન કરે છે.^{૧૮} અલ્યા ઓ સૂતપુત્ર ! માની જ, માની જ. મહાવીર્યવાન રાજપુત અર્જુનને યુદ્ધ

માટે ન બોલાવ. વનમાં માંસભક્ષણ કરીને તૃપ્ત થયેલો કોઈ શિયાળ મોટા કેસરીસિંહને બોલાવી તેને હાથે જ જમ નાશ પામે છે, તેમ તું પણ અર્જુન સામે ભેટીને નાશ પામીશ. માટે તે વાત છોડી દે.^{૧૯} હે કર્ણ ! તું એક સસલા સમાન છે, છતાં ઇસ સમાન દાંતવાળા તથા મદના ભરાવાથી ફાટી ગયેલા ગંડસ્થળવાળા એક મોટા હાથી સરખા અર્જુનને યુદ્ધ માટે બોલાવે છે, માટે તું જરૂર વીંધાઈ જઈશ.^{૨૦} ખરેખર, દરમાં નિરાંતે ઊંઘી રહેલા એક કાળા નાગને તું અજ્ઞાનને લીધે લાકડી મારી વીંધવા ઇચ્છે છે; કારણ કે મહાઝેરી તથા સંપૂર્ણ ક્રોધેલા અર્જુન સામે તું આજી યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે; પણ તું વ્યર્થ કમોતે મરી જઈશ, એ તને ખબર છે!^{૨૧} હે કર્ણ ! જમ કોઈ મૂખ શિયાળ ક્રોધે ભરાયેલા કેસરીસિંહનું ઉલ્લંઘન કરી તેની સામે ગર્જના કરે છે, તેમ તું પણ પુરુષોમાં સિંહ સરખા પાંડવ અર્જુનનું ઉલ્લંઘન કરી તેની સામે ગર્જના કરી રહ્યો છે; પણ તું તેના ક્ષુભનો વિચાર કરતો નથી ! હે કર્ણ ! જમ કોઈ સર્પ વિનતાના બળવાન પુત્ર પક્ષીરાજ ગરુડને કેવળ પોતાના નાશ માટે જ બોલાવે છે, તેમ તું પણ કેવળ પોતાના નાશ માટે જ અર્જુનને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે.^{૨૨, ૨૩} વળી તરવાનું સાંધન નથી છતાં માત્ર બે બાહુ-ઓ વડે જ સર્વ જળના બંડારૂપ, હજારો જળ-ચર પ્રાણીઓથી ઓળાળુ ભરપૂર અને ચંદ્રના ઉદયસમયે ઊછળી રહેલા મહાભયંકર મૂર્તિમાન મહાસાગરને તું તરી જવા ઇચ્છે છે; પણ તું વ્યર્થ ફૂળી મરીશ.^{૨૪} અલ્યા ઓ કર્ણ ! તું નાના વાછરડા સરખો છે, છતાં મોટા નગારાની પેઠે ગર્જના કરનારા અને તીક્ષ્ણ શિંગડાવાળા સચોટ પ્રહારી મોટા આખલા સરખા અર્જુનને યુદ્ધ માટે બોલાવે છે. પણ તું જાણતો નથી કે,

નકામે છૂંદાઈ જઈશ. ^{૨૫} વળી તું દેડકા સરખો છે, છતાં લોકની કામનાઓરૂપ જળની વૃદ્ધિ કરનારા અર્જુનરૂપી મહાધીર પુરુષ-મેધ સામે ગાળ રહ્યો છે. ^{૨૬} હે કર્ણ ! જમ પોતાના ધરની અંદર જ બેઠેલો ઠાઈ કૃતરો વનમાં રહેલા સિંહ સામે ભસે છે, તેમ તું પણ પુરુષવ્યાધિ અર્જુન સામે ભસી રહ્યો છે. ^{૨૭} સસલાઓના પરિવાર સાથે વનમાં વસનારો શિયાળ પણ જ્યાં સુધી સિંહને જોતો નથી, ત્યાં સુધી તે પોતાને સિંહ તરીકે માની લે છે. ^{૨૮} તે જ પ્રમાણે હે રાધાપુત્ર ! તે પણ શત્રુદમન પુરુષવ્યાધિ અર્જુનને જ્યાં સુધી જોયો નથી ત્યાં સુધી તું પોતાને સિંહ માની બેઠો છે. ^{૨૯} વળી સૂર્યચંદ્રની પેઠે એક જ રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને જ્યાં સુધી તેં જોયા નથી, ત્યાં સુધી તું પોતાને વાધ માની બેઠો છે. ^{૩૦} અલ્યા ઓ કર્ણ ! આ મહારણુમાં ગાંડીવધનુબ્ધનો ટંકાર તેં જ્યાં સુધી સાંભળ્યો નથી, ત્યાં સુધી તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ તું બોલી રાણીશ. ^{૩૧} પરંતુ રથના ગડગડાટથી તથા ધનુષ્યના ટંકારથી દશેય દિશાઓને ગંજવી મૂકતા અને સિંહની પેઠે ગર્જના કરતા અર્જુનને જોતાની સાથે જ તું શિયાળ થઈ જઈશ. ^{૩૨} તું હંમેશાં શિયાળ જ છે અને અર્જુન તો હંમેશાં સિંહ જ છે. વળી હે મૂઠ ! તું એવા વીર પુરુષનો દ્વેષ કરે છે, માટે શિયાળના સરખો જ જણાય છે. ^{૩૩} હંદર અને બિલાડો, કૃતરો અને વાધ, શિયાળ અને સિંહ તથા સસલો અને હાથી જેમ નિર્જળ તથા બળવાન તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેમ તું અને અર્જુન નિર્જળ તથા બળવાન તરીકે જગતમાં પ્રખ્યાત છે. ^{૩૪} તેમ જ અસત્ય અને સત્ય તથા ઊર અને અમૃત જેમ પોતપોતાનાં કર્મથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ તું અને અર્જુન પણ પોતપોતાનાં કર્મોથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ^{૩૫}

અધ્યાય ૪૦ મો

શલ્ય પ્રત્યે કર્ણનાં દુષ્ટ વચનો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અધિષ્ઠિતસ્તુ રાષ્ટ્રેયઃ શલ્યેનામિતતેજસા ।

શલ્યમાહ સુસંકુદ્રો વાક્ શલ્યમવધારયન્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : અમાપ તેજવાળા શલ્યરાજાએ જ્યારે કર્ણનું અપમાન કર્યું, ત્યારે તેને અત્યંત ક્રોધ ચઢી ગયો. ‘વાણીરૂપ શલ્યથી આ વીરનારો છે, માટે જ આતું શલ્ય એવું નામ છે’ આવો મનમાં નિશ્ચય કરી કર્ણ શલ્યને કહેવા લાગ્યો.

કર્ણ બોલ્યો : હે શલ્ય ! ગુણવાન પુરુષ જ ગુણવાનોના ગુણો બધે છે, પણ ગુણહીન પુરુષ તે બધી શક્તો નથી. હે શલ્ય ! તું ગુણોથી હીન છે, તેથી ગુણ અને અવગુણને શી રીતે બધે ? હે શલ્ય ! મહાત્મા અર્જુનનાં મોટાં મોટાં અસ્ત્રો, તેનો ક્રોધ, વીર્ય, ધનુષ્ય, બાણો તથા પરાક્રમ હું બરાબર બહુ છું. ^૧ વળી રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાતા શ્રીકૃષ્ણના મહાહસ્તને ઝટલું હું બહુ છું, તેટલું તું બહુતો નથી. ^૨ હે શલ્યરાજ ! આ રીતે મારા પોતાના વીર્યને તથા પાંડવ અર્જુનના વીર્યને બરાબર બહુને જ હું તે ગાંડીવધનુધર અર્જુનને યુદ્ધ માટે બોલાવી રહ્યો છું. ^૩ વળી મારી પાસે ઉગ્ર ઊરવાળું સર્પમય એક બાણ છે. તે બાણ સુંદર પૂંખવાળું છે, લોહીતું ભોજન કરનારું છે. એકલું જ ભાથામાં રહેનારું છે, સારી રીતે સજ્જ છે, અલંકૃત છે, ઘણાં વર્ષો સુધી પૂજીને ચંદનના ચૂર્ણમાં જ તેને રાખેલું છે, સંખ્યાબંધ મનુષ્યોનો, ઘોડાઓનો તથા હાથીઓનો સંહાર કરનારું છે, ઘોરસ્વરૂપ છે, મહારોદ્ર છે અને કવચ તથા હાડકાં ને ફાડી નાખનારું છે. હું જો દાપાયમાન થાઉં તો તે બાણો વડે મહાપર્વત મેરુને પણ બેદી શકું છું. ^૪ હું તને સત્ય કહું છું, સાંભળ. તે બાણને હું અર્જુન અથવા દેવપ્રીતુર કૃષ્ણ સિવાય બીજા

દાર્દના પર કદી દેંદ્રીશ નહિ. ^{૧૦} હે શલ્ય ! અત્યંત ક્રોધમાં આવી જઈને હું ને બાણ વડે આજે કૃષ્ણ તથા અર્જુન સામે યુદ્ધ કરીશ અને તે જ કર્મ મારે માટે થોડું છે. ^{૧૧} કૃષ્ણના પર સર્વ યાદવ-વીરોની લક્ષ્મીના મુખ્ય આધાર રહ્યો છે તથા અર્જુનના પર સર્વ પાંડવોના વિજયનો આધાર રહ્યો છે. એક જ રથમાં બેઠેલા તે બન્નેને ભેટીને, કથો મુગ્ધ જીવનો પાછો ફરી શકે તેમ છે? ^{૧૨} આવા અપરાજિત તે બન્ને મામાદર્શના બાઈઓ, મારા એકલાની સામે આજે યુદ્ધ કરવા ચડી આવશે. માટે જો, હું કેવો હૃદય કુળમાં જન્મ્યો છું! ^{૧૩} મને તો ખાતરી છે કે, એક દોરામાં પગેલેલા બે મણિઓની પેઠે પરસ્પર પ્રેમસંબંધ-વાળા તે બન્નેને મારે હાથે મરણ પામેલા આજે તું જોઈશ. હે શલ્ય ! અર્જુન પાસે ગાંડીવધનુષ્ય છે, કૃષ્ણ પાસે સુદર્શનચક્ર છે. વળી કૃષ્ણની ધ્વજમાં ગરુડ છે અને અર્જુનની ધ્વજમાં હનુમાન છે. એ બધું બીજા પુરુષોને ત્રાસ ઉપજાવે તેવું છે, પણ મને તો કિલકું હર્ષજનક છે. બાછી તું તો દુષ્ટ પ્રકૃતિ-વાળો છે, મૂર્ખ છે, મહાયુદ્ધમાં અકુશળ છે અને આ સમયે ભયભીત થઈ ગયો છે, તેથી તું ત્રાસને લીધે સંબંધ વિનાનો ઘણો જ બકવાદ કરી રહ્યો છે, પણ તેથી મને શી હાનિ છે? હે નીચ દેશમાં જન્મેલા શલ્ય ! કૃષ્ણ તથા અર્જુનની તું જ આટલી બધી સ્તુતિ કરે છે, તેમાં કોઈ આંતરિક કારણ અવરણ હોવું જોઈએ. ^{૧૪-૧૬} પરંતુ ક્ષત્રિયો-ને કલંક લગાડનારા જો ક્ષુદ્ર શલ્ય ! આ રણમાં તે બન્નેને પ્રથમ મારી નાખ્યા પછી હું તને પણ તારા બાંધેલા સાથે આજે જ મારી નાખીશ; કારણ કે તારી બુદ્ધિ દુષ્ટ છે અને તારો જન્મ પાપી દેશમાં થયો છે. ^{૧૭} મિત્રના વેશમાં શત્રુ થઈને તું મને કૃષ્ણ તથા અર્જુનથી ડરાવવા માગે છે, પણ હું તેમ કરી જઈશ નહિ. આજે તે બન્ને

મને મારશે અથવા તો તે બન્નેને હું મારી નાખીશ. મને મારા પોતાના બળની સંપૂર્ણ ખબર છે, તેથી તેમનાથી હું કરી બહાં તેમ નથી. અરે! તેવા હજારે કૃષ્ણો તથા સેંકડો અર્જુનો ભલેને મારી સામા આવી બચે! હું એકલો જ તેમનો સંહાર કરી નાખીશ. માટે જો નીચ દેશમાં જન્મેલા શલ્ય ! તું તો છાનોમાનો બેસી રહે. હે શલ્ય ! મદ્રદેશના દુષ્ટાત્મા મનુષ્યોના સંબંધમાં અહીંની ધણી સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો તથા પ્રાયઃ ક્રીડામાં આસક્ત રહેનારા બીજા ઘણા મનુષ્યો જાણે નિત્યનું અધ્યયન કરતા હોય તેમ કેટલીએક ગાથાઓ ગાયા કરે છે. તેમાંની કેટલીએક હું તારી પાસે ગાઈ સાંભળાવું છું, તે તું સાંભળ. ^{૧૮-૨૧} એ ગાથાઓને પૂર્વે બ્રાહ્મણોએ રાજાઓની પાસે કહી હતી. તે સર્વ ગાથાઓને એકચિત્તે સાંભળ્યા પછી તું મને ક્ષમા આપજે; અથવા તેનો ઉત્તર આપજે. મદ્રદેશના મનુષ્યો મિત્રોના દ્રોહ કરનારા હોય છે. જ આપણો નિત્ય દ્રેષ કરે છે, તે ઘણું કરીને મદ્ર દેશનો જ માણસ હોય છે. ક્ષુદ્ર વાક્યો બોલનારા અને પુરુષાધમ એવા મદ્રદેશવાસી મનુષ્યની સંગતિ કદી કરવી નહિ. ^{૨૨, ૨૩} અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, મદ્રદેશના મનુષ્યો નિત્ય અસત્ય વ્યવહાર કરનારા હોય છે, કુટિલ હોય છે અને મરણપર્યંત તેમની અંદર દુરાત્મભાવ કાયમ રહે છે. ^{૨૪} ત્યાં પિતા, પુત્ર, માતા, સાસુ, સસરા, માયો, જમાઈ, દીકરી, ભાઈ, પોત્ર તથા બીજા કેટલાએક બાંધેલા, મિત્રો, અતિથિઓ, દાસી અને દાસ વગેરે સર્વ મંડળ એક જ ટેકાણે વિપથભોગ માટે આવી મળે છે, તે દેશની સ્ત્રીઓ ગમે તે પુરુષો સાથે ઇચ્છામાં આવે તેમ મૈથુન કરે છે. પછી બલે ને સ્ત્રી પેલા પુરુષોની જાળીતી હોય અથવા અજાળીતી હોય. ^{૨૫, ૨૬} વળી મદ્ર-દેશના દુરાચારી મનુષ્યો સાથે તથા માછલાં-

ઝાતું ભક્ષણ કરનારા હોય છે; એટલું જ નહિ તેઓ ગાય સુદ્ધાંતું માંસ ખાય છે. તેઓ મદિરાનું પાન કરી મદોન્મત્ત બની જઈ ઘરમાં ચીસો પાડ્યા કરે છે તથા હસ્યા કરે છે. તેઓ સંબંધ વિનાનાં ગાણાં ગાય છે, ઇચ્છામાં આવે તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે અને ઇચ્છામાં આવે તેવા અન્યોન્ય બકવાદો કરે છે. આવા મનુષ્યોમાં ધર્મ ક્યાંથી હોય ?^{૨૭, ૨૮} વળી મદ્રદેશના માણસો ગર્વિષ્ઠ હોય છે અને તેમનાં અશુભ કર્મો જગતમાં પ્રખ્યાત છે, માટે મદ્રવાસી માણસની સાથે વેર બાંધવું નહિ કે મિત્રતા પણ બાંધવી નહિ.^{૨૯} તેમ જ મદ્રવાસી સાથે કોઈ બતનો સંબંધ રાખવો નહિ; કારણ કે તે દેશના મનુષ્યો સદા મહિન હોય છે. તેમનામાં તથા ગાંધાર દેશના મનુષ્યોમાં પવિત્રતાનો તો નાશ જ થઈ ગયો છે. જ્યાં રાજ યાજ્ઞક તરીકે થયો હોય તે યજ્ઞમાં આપેલું હવિષ જમ નાશ પામે છે, શસ્ત્રને સંસ્કાર કરાવનારો બ્રાહ્મણ જમ પરાભવ પામે છે અને બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનારા મનુષ્યો જમ પરાભવ પામે છે, તેમ મદ્રદેશના વતની મનુષ્યો સાથે સંગતિ કરીને પુરુષ પતિત થાય છે.^{૩૦-૩૨} વળી લોકમાં પણ કોઈને જ્યારે વીંછી કરડે છે અને તેને ઝેરના વેગથી જ્યારે અતિશય વેદના થાય છે, ત્યારે ઢેલદાએક વિદ્વાન વૈદો ઝેર ઉતારવા માટે આ પ્રમાણે એક મંત્ર ભણે છે :

મદ્રકે સંગતં નાસ્તિ હતં વૃશ્ચિક તે વિષમ્ ।

આયર્વણેન મંત્રેણ યથા જ્ઞાતિઃ કૃતા મયા ॥

હે વીંછી ! મદ્રકાની સાથે કરેલો સ્નેહ વૃથા બળ્ય છે. આ વાત બે સત્ય હોય, તો તારું ઝેર નાશ પામે. અથર્વવેદના મંત્રથી જમ તારા ઝેરની શાંતિ કરવામાં આવે છે, તેમ મેં પણ આ વચન પરથી તારા ઝેરની શાંતિ કરી છે. આ મંત્ર ભણવાથી સર્વથા વીંછીનું ઝેર ઊતરી બળ્ય છે અને

ધણે સ્થળે તેના સત્ય દાખલા બેવામાં પણ આવે છે.^{૩૩, ૩૪} હે વિદ્વાન શસ્ત્રરાજ ! તમારે મદ્રવાસી-ઓએ તો કંઈ બોલવું જ નહિ. માટે તું મૂંગો બેસી રહે અને હજી પણ તે દેશના સંબંધમાં કેટલુંક હું તને કહું છું તે સાંભળી લે. તે દેશની સ્ત્રીઓ મદિરાપાન કરીને ગાંડીતૂર બની બળ્ય છે અને વસો ફેંચી ઈ નગ્નાવસ્થામાં નાચ્યા કરે છે.^{૩૫} મૈથુનના સંબંધમાં તો તેમને કોઈ બતનો સંયમ જ હોતો નથી. તેઓ ઇચ્છામાં આવે તેની સાથે મૈથુન કરે છે. અને ગમે તે પુરુષને સ્વીકારી લે છે. જો આવી કુરાચારિણી સ્ત્રીનો પુત્ર છે, તે મદ્રદેશવાસી ડેવી રીતે ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરી શકે ?^{૩૬} વળી જ દેશની સ્ત્રીઓ જાંટડીઓ તથા ગધેડીઓની પેઠે જાણી જાણી મૂતરે છે, તે ધર્મ-બ્રધ નિર્ભજ સ્ત્રીઓનો તું પુત્ર છે, છતાં તું ધર્મની વાતચીત કરવાને કેમ ઇચ્છે છે ? કોઈ પુરુષ મદ્રદેશની સ્ત્રી પાસે કાંઈ માગે છે, તો તે સ્ત્રી પોતાના ફૂલા ખજવાળે છે.^{૩૭, ૩૮} કાંઈ નહિ આપવાની ઇચ્છાથી તે આપું દારણ વચન કહે છે : 'કોઈએ પણ મારી પાસે મારી પ્રિય કાંઈ માગવી નહિ. હું મારો પતિ આપું, પુત્ર આપું પણ મારી પ્રિય કાંઈ ન આપું.' આકુલ બોલનારી મદ્રદેશની સ્ત્રીઓ ધણું કરીને ગૌરવણુંની હોય છે, મોટી હિડિંબા જેવી હોય છે, નિર્ભજ હોય છે, કાંબળા ઓઠનારી હોય છે, પુષ્કળ ખાઉ-ધરી હોય છે અને શૌચાચાર વિનાની હોય છે, એમ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. અરે ! આવા આવા અનેક બતના કુરાચારો ત્યાં હોય છે અને એને હું તથા બીજા ધણા પણ કહી શકે છે.^{૩૯-૪૨} ટૂંકામાં એટલું જ કે, મદ્ર, સિંધુ તથા સૌવીર દેશના મનુષ્યો દેશથી આરંભી છેક નખ સુધીના શરીરના ભાગોમાં નિંદાપાત્ર કુર્મોર્થી ભરેલા હોય છે. તેઓ ધર્મને કેમ સમજી શકે ?^{૪૩} પાપીદેશમાં

જન્મેલા મનુષ્યો મ્લેચ્છ કહેવાય છે તેથી તેઓ ધર્મોના વિષયમાં અકુશળ હોય છે. વળી અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, ક્ષત્રિયનો મુખ્ય ધર્મ તો એ જ છે કે, ક્ષત્રિય પુરુષ રણસંગ્રામમાં મરણ પામીને દીર્ઘ નિદ્રામાં શયન કરી જાય છે. મોટા મોટા સત્પુરુષો પણ તે ક્ષત્રિયની પૂજા કરે છે. માટે મારો તો પ્રથમથી જ સંકલ્પ છે કે, હું આયુધોના ખણખણાટવાળા મહાન સંગ્રામમાં મારા જીવિતનો ત્યાગ કરીશ અને તે મરણથી જ હું અંતે સ્વર્ગે જવા ઇચ્છીશ. આવો હું યુદ્ધિ-જ્ઞાન રાજા દુર્યોધનનો પ્રિય મિત્ર છું અને મારા પ્રાણ તથા મારી પાસે જ કંઈ ધનસંપત્તિ છે, તે બધું કેવળ તેને માટે જ છે. હે પાપી દેશમાં જન્મેલા શલ્યરાજા ! જરૂર, પાંડવોએ તને તો અંદરખાતેથી ફેરવેલો છે. ૪૩-૪૪ તેથી તું સર્વ વાતે કેવળ શત્રુની પેઠે જ અમારા તરફ વર્તે છે; પરંતુ તારા જવા સેંકડો પુરુષો આવીને ભલે મને સમજાવે, પણ નાસ્તિકા જેમ ધર્મવેત્તા પુરુષને ધર્મવિમુખ કરી શકતા નથી, તેમ તું મને આ સંગ્રામથી વિમુખ કરી શકે તેમ નથી. માટે ગરમીથી પીડાયેલા બપૈયાની પેઠે તું તારે બધ્યો કર અને યુદ્ધમાં ૪૭, ૪૮ તું ક્ષત્રિયના આચાર પ્રમાણે વર્તનારા મને ડરાવી શકીશ નહિ. યુદ્ધમાં પાછી પાની નહિ કરનારા અને યુદ્ધમાં જ શરીરનો ત્યાગ કરનારા પુરુષસિંહોની જ ગતિ થાય છે, તે મને મારા શુરુ પરશુરામે પૂર્વે કહી છે અને તેવું મને આ સમયે સ્મરણ પણ થાય છે. હું કૌરવોનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો છું તથા શત્રુઓનો વધ કરવા સજ્જ થયો છું. માટે હું મહારાજા પુરસ્વાના હિતમત્રતનું આચરણ કરનારો છું, જેમ તારે જાણી લેવું. હે મદ્રપતિ ! ત્રણેય લોકમાં તેવું ક્ષાઈ પણ પ્રાણી નથી કે જે મને મારા અભિપ્રાયથી અટકાવી શકે !

આવો મારો નિશ્ચય છે. આમ જાણીને તું હવે મૂર્ખો જ બેસી રહે. ત્રાસને લીધે આટલી બધી લવરી શું કરી રહ્યો છે? ૪૯-૫૨ આ નીચ મદ્રરાજા ! આ સમયે જ તને મારી નાખીને હું આ માંસાહારી પ્રાણીઓને તારું બલિદાન નથી આપી દેતો તેમાં ત્રણ કારણો મને નડે છે. તે એ જ કે, મારા મિત્ર દુર્યોધનના કાર્ય તરફનો વિચાર, રાજા દ્રુપદ તરફનો અપવાદ-નિંદા અને ત્રીજું મારામાં રહેલી ક્ષમા. આ ત્રણ કારણોથી જ તું જીવી રહ્યો છે; પણ યાદ રાખજે કે, જે તું ફરીથી આવું વાક્ય બોલીશ, તો આ વજ્ર સરખી મારી ગદાના પ્રહારથી તારું મસ્તક પાડી દઈશ. હે નીચ દેશમાં જન્મેલા શલ્ય ! આજે આ બંધા સૈનિકા સાંભળશે અને નજરે જોશે કે, કૃષ્ણ તથા અર્જુને કર્ણને મારી નાખ્યો અથવા કર્ણે કૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારી નાખ્યા.

હે દ્રુપદાધ્યક્ષ ! આમ કહીને રાધાપુત્ર કર્ણે ફરી પણ બેધડક થઈને શલ્યરાજાને કહ્યું : 'ચાલ, રથને આગળ ચલાવ, આગળ ચલાવ.' ૫૩-૫૪

હવે શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'કર્ણ' અને મદ્રરાજાનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૪૦ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૧મો

અભિમાન નહિ કરવા વિષે હંસ અને કાગડોની કથા

॥ હંસજય ઉવાચ ॥

મારિપાષિરયેઃ શ્રુત્વા વાચો યુદ્ધામિનંદિનઃ ।

શલ્યોઽજ્ઞવીત્પુનઃ કર્ણં નિદર્શનમિદં વચઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે દ્રુપદાધ્યક્ષ ! યુદ્ધને અભિનંદન આપનાર કર્ણની એ વાણી સાંભળ્યા પછી રાજા શલ્ય દર્શાવેલ આતુ વચન બોલ્યો : 'હું યજ્ઞયાગ કરનારા અને સંગ્રામમાં કદી પાછા નહિ હઠનારા મૂર્ખોભિષિક્ત રાજાઓના વંશમાં જન્મેલો છું; તેમ જ હું પોતે પણ ધર્મપરાયણ

‘હું.’^૨ પણ હે વૃષ ! તું તો મદિરાપાન કરીને મદમત થયેલા મનુષ્ય સરખો જ આંજ મને દેખાય છે. તેથી હું તારો મિત્ર હોવાથી તારી પ્રમાદભરેલી ગાંડાઈ માટે યોગ્ય ઉપચાર કરવા આજે ઇચ્છું છું.’^૩ હે કર્ણ ! હું તને એક કાગડા-નું દંદાંત કહું છું, તે સાંભળ. તે સાંભળ્યા પછી હે કુલકલંકી કર્ણ ! તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરજે.’^૪ હે કર્ણ ! મને યાદ નથી કે, મેં તારો કદી અપરાધ કર્યો હોય. તો હે મહાબાહુ ! મને નિરપરાધીને તું કયા કારણથી મારી નાખવા ઇચ્છે છે ?^૫ અવશ્ય હું એ તારું હિત—અહિત બાણુતો હોઈ તો મારે તે તને કહેવું જ ઐર્થિક. તેમાં પણ ખાસ કરી રાજાનું હિત ઇચ્છનારા અને રથ ઉપર બેસીને સારથિ ઠમ કરનારા મારા જવાબે તને તે જરૂર કહેવું ઐર્થિક.’^૬ હું આ તારા રથનો કુટુંબી—સારથિ થયો છું. તે માટે રથમાં બેઠેલા ચોદાઓનું સમવિષમપણું, બળ, નિબંધપણું, રથી તથા ઘોડાઓનો શ્રમ, ખેદ, આયુધનું જ્ઞાન જયપરાજયસૂચક ચુગપક્ષી આદિનો શબ્દ, ભાર—અતિભાર, વાગેલાં બાણો માટે યોગ્ય ઉપચાર, અસ્રોનો યોગ, દિવ્ય, અતરિક્ષ તથા પૃથ્વી સંબંધી નિમિત્તો, અહ આદિની અનુ-કૂળતાપ્રતિકૂળતા વગેરે સર્વ કંઈ મારે બાણુવું ઐર્થિક. આવા કારણથી જ હું તને એક દંદાંત કહી સંભળાવું છું. સાંભળ : ‘કાઈ સમુદ્રતટે ધનધાન્ય આદિની પ્રુઠ્ઠળ સંપત્તિવાળો એક વૈશ્ય રહેતો હતો. તે વૈશ્ય નિત્ય યજ્ઞયાગ કર્યો કરતો હતો, દાન આપતો હતો, તેમ જ એક ગૃહપતિ તરીકે રહેતો હતો છતાં તે ક્ષમાશુણ્થી યુક્ત રહી, સ્વકર્મનું યથાયોગ્ય આચરણ કરી પવિત્રતાભરેલી જિંદગી ગાળતો હતો. તેને પુત્રો પણ ધણા હતા અને તે બધા તેને પ્રિય પણ હતા. વળી તે જાતે પણ સર્વ ભૂતો પર દયાળુ સ્વભાવનો હતો. તે

વૈશ્ય કાઈ ધર્મિષ્ઠ રાજાના રાજ્યમાં રહેતો હતો તેથી સર્વ વાતે નિર્ભય હતો. તેના પુત્રો બાળક અને કુમારાવસ્થામાં હતા, છતાં યશસ્વી હતા. તે બધા બાળકોના ઉચ્છિષ્ટ અન્નનું ભોજન કરનારો એક કાગડો પણ નિત્ય તેમની પાસે રહેતો હતો. પેલા વૈશ્યના સર્વ પુત્રો પણ પોતાના ખોરાક-માંથી વધેલું ઉચ્છિષ્ટ માંસ, બાત, ઢહી, દૂધ, દૂધપાક, મધ, ઘી વગેરે સર્વ કંઈ તે કાગડાને આપતા હતા. આ રીતે તે વૈશ્યનાં બાળકો પોતાના ઉચ્છિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થો આપી આપીને તે કાગડા-નું પોષણ કરતા હતા.’^{૭-૧૪} સમય જતાં તે કાગડો તો ખાઈ પીને મહાગર્વિષ બની ગયો ને ગર્વમાં આવી જઈ પોતાની સમાનતાવાળાં તથા પોતાનાથી અધિકતાવાળાં સર્વ પક્ષીઓનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો. હવે એક સમયે તે સમુદ્રને તીરે અતિશય ઉત્તમ ગતિ કરનારા કેટલાએક માનસસરોવરના હંસો જોડતા જોડતા આવી ચઢ્યા. તે બધા હંસો એ વેળા મનમાં પ્રસન્ન દેખાતા હતા તથા ગતિમાં પણ તેઓ લગભગ ગરુડની બરાબરી કરે તેવા હતા. હંસોને ત્યાં આવી ચઢેલા ઐર્થ, વૈશ્યના તે કુમારોએ પેલા કાગડાને કહ્યું : ‘ઓ પક્ષીરાજ કાગડા ! સર્વ પક્ષીઓના કરતાં તું એક જ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, એમ અમને નિશ્ચય જણાય છે.’ આમ કહીને અદ્વપ બુદ્ધિના તે છોકરાઓએ પેલા કાગડાને કહ્યો હતો.’^{૧૫-૧૭} છતાં મૂખાઈને લીધે તે કાગડો તો તેમના વચનને સત્ય જ માની બેઠો. પછી ‘આ સર્વ હંસોના મધ્યમાં મારા કરતાં કાઈ શ્રેષ્ઠ છે કે નહિ,’ એમ બાણુવાની ઇચ્છાથી તે હંસોની પાસે ગયો. ઉચ્છિષ્ટ ખાઈ ખાઈને છટ્ટી ગયેલો તે કાગડો ધણે દૂર સુધી જોડનારા પેલા હંસોના મધ્યમાં રહેલા એક ઉત્તમ હંસની પાસે ગયો અને પોતાની કુદ બુદ્ધિના આધારે તે પક્ષીને કહેવા લાગ્યો : ‘અદ્ય

ગ્રા ચાલ ! આપણે બન્ને બધા આકાશમાં જીડીએ
અને જોઈએ કે, આપણા બન્નેમાં અધિક બળ-
વાન કોણ છે ?' તે સાંભળીને ત્યાં આવેલા સર્વ
હંસો ખડખડાટ હસી પડ્યા. તે બળવાન ઉત્તમ
પક્ષીઓ વ્યથે બધી રહેલા પેલા કાગડાને કહેવા
લાગ્યા :^{૧૮-૨૧} 'અદ્યા, અમે માનસસરોવરમાં
રહેનારા હંસો છીએ, આખી પૃથ્વીમાં અમે ફરી
શકીએ છીએ અને અતિશય દૂર સુધી ગતિ કર-
નારા છીએ; માટે જ સર્વ પક્ષીઓમાં અમે નિત્ય
પૂર્વજીએ છીએ.^{૨૨} ગ્રા દુર્મતિયા ! તું તો એક
કાગડો છે અને અતિશય દૂર જડનારા આ બળ-
વાન હંસને પોતાની સાથે જીડવા માટે શા સારુ
બોલાવે છે ?^{૨૩} અરે ગ્રા કાગડા ! તું અમને
કહે તો ખરે કે, અમારી સાથે તું કેવી રીતે
જીડી શકીશ ?' આ રીતે હંસોતું કહેવું સાંભળી
પેલો મૂર્ખ કાગડો સર્વ હંસોતું વારંવાર અપ-
માન કરવા લાગ્યો અને પોતે નીચજાતિનો હોવાથી
પોતાનાં વખાણ કરતો કરતો કહેવા લાગ્યો :
'હું એકસો એક ગતિઓમાં તમારી સાથે જીડી
શકીશ, એમાં જરા પણ સંશય નથી. વળી તે
પ્રત્યેક ગતિમાં સો સો યોજન સુધી જીડી શકાય
છે અને પ્રત્યેક ગતિ અનેક જાતની થઈ શકે
છે.^{૨૪,૨૫} તેમાંની મુખ્ય ગતિઓ આ પ્રમાણે
છે : ઇર્ષગતિ, અધોગતિ, સર્વ તરફની ગતિ,
સામાન્ય ગતિ, ધીમી ગતિ, સુંદર, આડીઅવળી,
કેવળ આડી જ, વિડંબિત, ચોખ્ખાબુ, પાછી ગતિ,
કેવળ આકાશમાર્ગે જ ગતિ, સન્મુખ ગતિ, સીધી
ગતિ, નિશ્ચલ ગતિ, પ્રચંડ ગતિ, જીતરવા માટેની
ગતિ, તરેહ-તરેહની ગતિ, પ્રથમ સુંદર ગતિથી
આરંભ કરી ચારબાજુ ગોળાકારે જીડવાની ગતિ,
થોડી વાર બેસવું ને વળી પાછા જીડી જવું
તેવી ચાલાકી ભરેલી ગતિ, એક જ ગતિમાં કેટલી
એક બીજી ગતિઓ કરવી, પાંખોને કણવાર

ભેળી કરી દેવી ને કણવાર પહોળી કરી દેવી
તે સંપાત્ ગતિ, ઇર્ષગતિ તથા અધોગતિ બન્ને
જમાં મિશ્ર હોય તે સમુદ્રીયગતિ; તે સિવાયની
પાંખોને કેવળ સીધી રાખીને કરવામાં આવતી
વ્યતિરિક્ત ગતિ, એક જ માર્ગની ગતિ, પુનઃ
આવવા માટેની ગતિ અને પ્રત્યાવૃત્તિ નામની
ગતિ; આવી સો ગતિઓ તમારા દેખતાં હું કરી
દેખાડીશ અને તે વેળા મારા બળને તમે જોજો,
તે બધી ગતિઓમાં કોઈ એક ગતિનો આશ્રય
કરી હું આકાશમાં જીડીશ.^{૨૬-૩૦} પણ હે હંસો !
તમે જ ન્યાયપૂર્વક કહો કે એ બધી ગતિઓ-
માંથી હું કઈ ગતિથી જીડું ? પણ યાદ રાખજો,
બરાબર નિશ્ચય કરીને કહેજો. વિચાર કર્યા વિના
મારી સાથે જીડીને જોજો પડતા ના !^{૩૧} હે હંસો !
મેં ગણાવેલી ગતિઓમાંથી કોઈ એક ગતિથી હું
જ્યારે આ નિરાધાર આકાશમાં જીડવા માંડીશ,
ત્યારે તમે શું નહિ પડી જાઓ ? મને તો લાગે
છે કે, તમે જરૂર નીચે પટકાઈ પડશો.' કાગડા-
નાં તે વચનો સાંભળીને તે હંસોમાંનો એક મોટો
હંસ મોટેથી હસવા લાગ્યો.^{૩૨} પછી હે રાધાપુત્ર !
તેણે કાગડાને જ પ્રમાણે કહ્યું હતું તે મારી પાસેથી
તું સાંભળ.

હંસ બોલ્યો : 'હે ભાઈ કાગડા ! ખરેખર,
તું તો સો ગતિઓથી જીડી શકીશ.^{૩૩} પણ હું
તો સર્વ પક્ષીઓ જ ગતિને જાણું છું તે માત્ર
એક જ ગતિને જાણું છું. તે એક જ ગતિનો
આશ્રય કરી હું તારી સાથે જીડીશ; કારણ કે
હું કોઈ ગતિને જાણતો નથી.^{૩૪} પણ હે કાગડા !
તું તારે તને ઇચ્છામાં આવે તે ગતિથી જીડ.
મને કોઈ જાતની તેમાં હરકત નથી.' એ વેળા
ત્યાં એકઠા મળેલા બીજા કાગડાઓ ખડખડાટ
કરતા હસી પડ્યા.^{૩૫} તેઓ કહેવા લાગ્યા કે,
'માત્ર એક જ ગતિથી આ હંસ સો ગતિઓને

કેવી રીતે જીતી શકશે ? એની મૂર્ખાઈ તો જુઓ ! માત્ર એક જ ગતિથી સો ગતિઓ સામે તે ઊડવા ધારે છે !^{૩૯} વળી આ કાગડો બળવાન છે તથા શીઘ્ર પરાક્રમી પણ છે. ' આ પ્રમાણે કાગડાઓ અંદર અંદર વાતચીત કરી રહ્યા હતા, તેવામાં પેલો હંસ તથા કાગડો અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરતા ઊડ્યા. તેમાં હંસ માત્ર એક જ ગતિથી ઊડવા લાગ્યો અને પેલો કાગડો પોતાની સો ગતિઓ પ્રમાણે ઊડવા લાગ્યો તથા પોતાની અનેક જાતની ક્રિયાઓ દર્શાવીને સર્વને વિસ્મય પમાડવા લાગ્યો. કાગડાની તરફતરેહની તે ગતિઓ જોઈને સર્વ કાગડાઓ એકદમ હર્ષમાં આવી ગયા ને વારંવાર પોતાના 'કા' 'કા' શબ્દો કરીને ગાજવા લાગ્યા. પરંતુ હંસો તો તે જોઈ કેવળ હસતા જ હતા અને કેટલાએક અપ્રિય વચનો કહેતા હતા.^{૩૯-૪૦} ત્યારે બીજા કાગડાઓ તો થોડીવાર ઝાડની ટોચ ઉપર ઊડી બેસતા હતા, વળી ત્યાંથી ઊડીને થોડીવાર પૃથ્વી પર બેસતા હતા અને 'કા' 'કા' શબ્દો કરી પોતાની જાતિના પેલા કાગડાના વિજયને તકાસતા હતા. એ સમયે પેલો આકાશમાં ઊડેલો હંસ તો ધીમી ધીમી પોતાની એક જ ગતિથી આકાશમાં મધ્યે જતો હતો.^{૪૧} આથી હે રાજા ! એક સુદૃઢ જેટલા સમય સુધી તો તે પેલા કાગડા કરતાં કંઈક કંઈક ભાવપાળો દેખાતો હતો. તે જોઈ નીચે રહેલા સર્વ કાગડાઓ બીજા સર્વ હંસોનું અપમાન કરી કહેવા લાગ્યા :^{૪૨} 'જુઓ, જુઓ ! આ તમારો સહચારી હંસ માત્ર એક જ ગતિથી આકાશમાં ઊડી રહ્યો છે; તેથી માત્ર શરૂઆતમાં જ કાગડા કરતાં જીતરતી ગતિવાળો દેખાઈ ગયો છે. ' કાગડાઓનાં એ વચનો સાંભળી જઈ પેલો આકાશગામી હંસ એકદમ પશ્ચિમ દિશા તરફ વળ્યો અને મહાસાગરની ઉપર ઉપર તે

દિશામાં વેગથી ઊડવા લાગ્યો. એટલે કાગડો પણ તેની પાછળ પાછળ સમુદ્ર પર ઊડવા લાગ્યો. આમ થોડાએક સમય ઊડ્યા પછી કાગડાના મનમાં ભય પેસી ગયો, અતિશય યાકને લીધે તેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ અને વિશ્વાંતિ લેવા માટે આસપાસ દષ્ટિ કરતાં કોઈ બેટ અથવા ઝાડ પણ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. મનમાં પોતે વિચારવા લાગ્યો કે, 'મને યાક ધણે લાગ્યો છે, પણ આ મહાસાગરમાં હું કયે સ્થળે વિશ્વાંતિ લેવા બેસું ? વળી આ સમુદ્ર ધણે જ અસહ્ય છે, એ અનેક જાતનાં જળચર પ્રાણીઓનું નિવાસસ્થાન છે, સેંકડો મહાબળવાન પ્રાણીઓ આની અંદર વસે છે અને આકાશના કરતાં પણ એ ધણે મોટો દેખાય છે. '^{૪૩-૪૪} હે સૂતપુત્ર કહ્યું ! કાગડાના તે વિચારો સત્ય જ હતા; કારણ કે સમુદ્રની ગંભીરતા એટલી બધી હોય છે કે ખાસ સમુદ્ર પર વસનારા માણસો પણ તેનો તાગ લઈ શકતા નથી. તેનું જળ છેક દિશાઓના છેડા સુધી પથરાઈ પડેલું હોય છે. હે કહ્યું ! આવા મહાવિશાળ મહાસાગરમાં વિચારા કાગડાનું શું ગળું ? તે પછી એક સુદૃઢ જેટલો સમય વહી ગયો એટલે પેલો હંસ તો ધણે દૂર નીકળી ગયો હતો, પણ દયાને લીધે તેણે પાછું વાળીને જોયું તથા કાગડાને છોડી જવાનું મનમાં પસંદ કયું નહિ. તેણે આસપાસ દષ્ટિ કરી કાગડાને જોવા માંડ્યો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, 'હમણાં જ કાગડો મારી પાસે ઊડી આવશે. ' પણ તેવામાં તો કાગડો ધણે જ થાડી ગયો ને માંડમાંડ હંસ પાસે આવી પહોંચ્યો. કાગડાની ગતિ તદ્દન મંદ થઈ ગઈ હતી, તે જોઈ સત્યરૂપના વ્રતનો વિચાર કરીને કાગડાને બચાવવા માટે હંસે મનમાં તેને કહેવા માંડ્યું : 'અધ્યા ઓ કાગડા ! તેં વારંવાર અનેક જાતની ગતિઓના સંબંધમાં મને કહ્યું હતું;

પરંતુ આ સમયે તું કઈ ગતિથી જીડી રહ્યો છે? ખરેખર, આ ગતિને તેં અમારાથી ગુપ્ત રાખી દોય તેમ જણાય છે, પણ હવે આ સમયે તો કહે કે, આ કઈ જાતની ગતિ છે? તું બંને પાંખો વડે બળનો સ્પર્શ કરે છે અને વારંવાર ચાંચને પાણીમાં ઝબોળે છે. તેથી હું તને પૂછું છું કે, તેં ગણાવેલી ગતિઓમાંની આ કઈ ગતિ છે? આવ, આવ, જલદી તું મારી પાસે જીડી આવ. હું તારી રાહ જોઈને જ અહીં જિભો છું. ૧૪૮-૫૪

શબ્દ બોલ્યો : હે કુટાબા કર્ણ! પાણીમાં પાંખો ફફડાવતો અને ચાંચને વારંવાર પાણીમાં ઝબોળતો તે કાગડો કાઈ સ્થળે પાણીના પારને જોઈ શક્યો નહિ. તે થાકને લીધે લયડિયાં ખાવા લાગ્યો અને વેગપૂર્વક ગતિ કરવાથી હાંફવા મંડ્યો. હવે તે પેલા હંસ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'હે હંસ! અમે તો કાગડા કહેવાઈએ, માત્ર 'કા' 'કા' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતા સાધારણ સ્થળે જ ફરી શકીએ. આટલે બધે દૂર જિડવામાં અમારી શી શક્તિ હોઈ શકે? ખરેખર, હું ઘણું જ થાકી ગયો છું; તેથી તું મારા પર કૃપા કર. હું તારે શરણે આવ્યો છું; માટે મને જીવિતદાન દઈ સમુદ્રના કાંઠા પર લઈ જા.' આમ બોલતો તે કાગડો ઘણું જ દુઃખી થઈ પાંખો વડે પાણીનો સ્પર્શ કરવા લાગ્યો તથા અત્યંત થાકને લીધે છેક પાણી સુધી લયડિયાં ખાતો એકાએક સમુદ્રમાં પછડાઈ પડ્યો. ૧૫-૧૮ આ રીતે સમુદ્રના જળમાં પછડાઈ પડેલા અને મનમાં દીન થઈ ગયેલા તે કાગડાને છેક મૃત્યુદશાએ આવી પડેલા જોઈ હંસ તેને કહેવા લાગ્યો : ૧૯ 'અદ્યા ઓ કાગડા! તેં તારાં વખાણ કરતાં કરતાં કર્ણ હવું કે, 'હું એકસો-એક ગતિઓ જાણું છું. એ વચનને તું આ સમયે યાદ કર. અદ્યા ઓ! તું એકસોએક ગતિઓને જાણનારા મારાથી અધિક બળવાન હતો, છતાં

આ રીતે થાકી જઈ મહાસાગરમાં કેમ પછડાઈ પડ્યો? ૧૧, ૧૨ હંસનાં વચન સાંભળીને અતિ-શય દુઃખમાં આવી પડેલા કાગડાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો અને પોતાની ઉપર આકાશમાં જિભેલા હંસને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો : 'હે હંસ! વૈશ્ય-પુત્રોના ઉચ્છિષ્ટ અન્નનું ભક્ષણ કરી હું છેક છટ્ટી ગયો હતો અને મારા આત્માને લગભગ ગરુડ સરખો જ હું માનતો હતો. મેં મારા જાતભાઈ ઘણા કાગડાઓનાં તથા પક્ષીઓનાં અપમાનો કર્યા છે. ૧૩, ૧૪ પરંતુ હે હંસ! તે મારા અભિમાનનું કળ મને આ સમયે મળી ચૂક્યું છે, હું મારા પ્રાણો તને અર્પણ કરી તારે શરણે આવ્યો છું. માટે હે સમર્થ હંસ! કાઈ બેટમાં મને પહોંચાડી દે. હું જે કુશળક્ષેમ મારા દેશમાં પહોંચી જઈશ, તો ફરી આ રીતે કાઈ પક્ષીનું અપમાન કરીશ નહિ. માટે કૃપા કરીને તું આપત્તિમાંથી મારો ઉદ્ધાર કર.' આમ કહીને દીનતાથી વિલાપ કરતો તે કાગડો અચેતન દશામાં આવી પડ્યો અને 'કા' 'કા' શબ્દ કરતો મહાસાગરમાં ગળક્રિયાં ખાવા લાગ્યો. ત્યારે પાણીમાં પલળી ગયેલા અને અતિ-દુર્દશામાં આવી પડેલા તે કાગડાને દયાને લીધે હંસે સમુદ્રમાંથી ઉઠાવી લીધા ને વેગપૂર્વક તેના બે પગ પકડીને પાણી દૂર કરવા માટે પાંખો ફફડાવીને ધીમે ધીમે પોતાની પીઠ પર બેસાડ્યો. એ વેળા પેલો કાગડો તો તદ્દન બેલાન અવસ્થામાં જ હતો. ૧૫-૧૮ પક્ષી જે સ્થળેથી અન્યોન્ય સ્પર્ધાને લીધે તે બંને જણા જિજ્ઞા હતા, તે દ્વીપ પર તે હંસ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવીને તેણે પેલા કાગડાને નીચે ઉતાર્યો. પુનઃ તેને ધીરજ આપી શાંત કર્યો. ૧૯ હવે પોતે મનસમાન શીઘ્ર ગતિથી પોતાના ઇષ્ટપ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો. હે કર્ણ! એ પ્રમાણે ઉચ્છિષ્ટ ખાઈ ખાઈને રાતા-ખાતા થયેલા તે કાગડાનો હંસે પરાજય કર્યો,]

ત્યારે જ તેણે પોતાના મહાન બળ તથા વીર્ય વિધેતું અભિમાન છોડી દીધું ને તદ્દન શાંત થઈ ગયો.^{૭૦} વૈરથેના પુત્રોએ ઉચ્ચિષ્ટ ખવડાવીને તે કાગડાને જમ પોષ્યા હતા, તેમ ધૂતરાખૂના પુત્રોએ તને ઉચ્ચિષ્ટ ખવડાવીને પોષ્યા છે અને તેથી જ તું આટલો બધો છઠ્ઠી ગયો છે, એમાં જરાય સંશય નથી. તે કારણથી જ હે કર્ણ ! તું તારા સમોવડિયાઓતું તથા નાનાભેટા સર્વ કાઈ મહા-પુરુષોતું અપમાન કરી રહ્યો છે.^{૭૧, ૭૨} પરંતુ અદ્યાઓ ! હું તને પૂછું છું કે, તે સમયે વિરાટનગરમાં દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, ભીષ્મપિતામહ તથા બીજા સર્વ કૌરવોના રક્ષણ તળે રહીને તે અર્જુનને એકલાને કેમ માર્યો ન હતો ? વળી તે જ સમયે સિંહ જમ શિયાળોને જીતી લે, તેમ તમારા બધાનો અને એકએકનો જ્યારે અર્જુન પરાજય કર્યો હતો, ત્યારે તારું પરાક્રમ ક્યાં ગયું હતું ?^{૭૩, ૭૪} તેમ જ આ યુદ્ધમાં સર્વ કુરુવીરોના કેખતાં અર્જુનને જ્યારે તારા ભાઈને મારી નાખ્યો, ત્યારે પણ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ જ ભાઈને મરણ પામેલો જોયા છતાં તું તો સર્વના કરતાં પ્રથમ જ પોખારા ગણી ગયો હતો.^{૭૫} વળી દ્વૈતવનમાં જ્યારે સર્વ ગંધર્વો તારી સામા ચઢી આવ્યા હતા, ત્યારે પણ સર્વ કૌરવોને ત્યાં પડતા મૂંઝી તું જ પ્રથમ પલાયન કરી ગયો હતો.^{૭૬} તે વેળા ચિત્રસેન આદિ કેટલાએક ગંધર્વોને રણમાં હરાવીને તથા બીજા કેટલાએકને ઠાર મારી નાખીને અર્જુનને જ દુયોધનને તેની સ્ત્રી સહિત છોડાવ્યો હતો.^{૭૭} ઓ કર્ણ ! પરશુરામે પોતે પણ કૌરવોની રાજસભામાં અર્જુનનો તથા શ્રીકૃષ્ણનો પુરાણોક્ત પ્રભાવ કહી સંભળાવ્યો હતો. વળી ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્ય પણ સર્વ રાજાઓની સમક્ષ નિત્ય કલા કરતા કે, અર્જુન તથા કૃષ્ણ સર્વદા અવધ્ય છે અને તે બધું તે પોતે પણ સાંભળ્યું છે.^{૭૮, ૭૯} અરે !

બ્રાહ્મણ જેમ સર્વ જૂતોમાં ઉત્તમ છે, તેમ અર્જુન જ જ વિષયોમાં તારા કરતાં અતિશય અધિક છે, તે તે વિષયોતું હું કેટલું વર્ણન કરું ?^{૮૦} ભ્રમો રહે, જરા ધીરજ ધરી જ, હમણાં જ ઉત્તમ રથમાં બેઠેલા યુદ્ધપરાક્રમી કૃષ્ણ તથા અર્જુનને અહીં રણક્ષેત્રમાં જ તું જોઈશ.^{૮૧} એ તું મારા કહેવા પ્રમાણે કરતો હોય, તો બુદ્ધિનો આશ્રય કરી પેલા કાગડાએ જેમ હંસતું શરણ લીધું હતું, તેમ તું પણ યાદવ શ્રીકૃષ્ણતું તથા પાંડવ અર્જુન-તું શરણ લે.^{૮૨} એ તો નક્કી છે કે, જ્યારે તું યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી રહેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન-ને એક રથમાં બેઠેલા જોઈશ, ત્યારે વળી આમ કદી નહિ બોલે.^{૮૩} વળી જ્યારે અર્જુન સેંકડો બાણો મારીને તારા ગર્વનો નાશ કરશે, ત્યારે જ અર્જુનમાં તથા તારામાં કેટલું બધું અંતર છે, તે તારા જોવામાં આવશે.^{૮૪} તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠો દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યોમાં વિખ્યાત છે; માટે પતંગિયું જેમ મૂર્ખાઈથી સૂર્ય તથા અશ્વિતું અપમાન કરે છે, તેમ તું તે બંનેતું અપમાન ન કર.^{૮૫} સૂર્ય તથા ચંદ્ર આ જગતમાં સર્વના પ્રકાશક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ કૃષ્ણ તથા અર્જુન પણ તેજસ્વિતામાં પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ છે. બાકી તું તો મનુષ્યોમાં એક પતંગિયા સરખો જ છે.^{૮૬} આમ સમજીને, હે સેનપુત્ર ! શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન-ની તું અવગણના ન કર, કારણ કે તે બંને મહાત્માઓ પુરુષોમાં સિંહ સરખા છે. હવે તું ખોટી બડાઈ ન કરતાં છાનોમાનો બેસી રહે.^{૮૭}

છતિ શ્રીમદ્ભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'કર્ણ' અને રાધેશ્વરે 'સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો

કર્ણને ગાપતું સ્મરણ અને તેનો આવેશ !

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

મદ્રાધિપસ્યાધિરતિર્મહાત્મા

વચો નિશમ્યાપ્રિયમપ્રતીતઃ ।

ઉગ્રાચ શલ્યં વિદિતં મમૈતદ્

યથાવિધામર્જુનગામુદેવૌ ॥ ૧ ॥

મજ્જ યોદ્યો મદ્રરાજનાં તે અપ્રિય વચન સાંભળ્યા પછી અધિરથના મહાત્મા પુત્ર કર્ણને તેના તરફ અવિશ્વાસ પેદા થયો અને તેણે શલ્ય પ્રત્યે કહેવા માડ્યું 'અદ્યા આ શલ્ય ! અર્જુન તથા કૃષ્ણ કેવા બળવાન છે તથા તેમનાં બળ તથા મહાસેના કેવા અદ્ભુત શક્તિનાળા છે, તે બધું નેટલું મારા જાણવામાં છે, તેટલું તારા જાણવામાં નથી' ^{૧,૨} છતાં પણ શસ્ત્રનારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા તે અર્જુન તથા કૃષ્ણ સામે નિર્ભય થઈને આજે હું યુદ્ધ કરીશ, પરંતુ આ સમયે સ્મરણમાં આવેલો મારા ગુરુ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ પરશુરામનો શાપ મને અત્યંત સતાપ ઉપજાવે છે. ^૩ પૂર્વે હું દિવ્ય અસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા માટે બ્રાહ્મણને વેશે પરશુરામ પાસે રહેતો હતો. હે શલ્ય ! ત્યાં પણ અર્જુનનું હિત કરવાની ઇચ્છાવાળા દેવરાજ ઇંદ્રે મને વિદ્યાર્થી હવું ^૪ દોઢ એક ભમરાના રૂપે શરીરમાં પ્રવેશ કરી ઇંદ્રે મારી સાયળ પર હાથ મારી તેને ધાવણ કરી હતી. તે સમયે મારા ગુરુ પરશુરામ મારી સાયળ પર જ મસ્તકે મૂકી નિદ્રાવશ થયા હતા અને પેલા ભમરાએ મારી નેજ સાયળ પર હાથ માર્યો હતો ^૫ મારી સાયળ એ પ્રમાણે હાથથી વીઠાઈ ગઈ અને તેજ કણે તે માથામાંથી લોહીનો મોટો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો પરંતુ ગુરુ અગ્ની બળ, તેવા બળથી હું જરા પણ ડગમગ્યો નહિ અને તેમનો તેમ સ્થિર બેઠો રહ્યો. હવે મારા ગુરુદેવ અગ્ની ગયા ^૬ અને

ધૈર્યયુક્ત થઈને બેસી રહેલો એઈને બ્રાહ્મણ પરશુરામ એકદમ ઢાપી ઊઠ્યા અને કહેવા લાગ્યા 'ઓ કુહ ! જરૂર તું બ્રાહ્મણ અતિનો નથી, માટે સત્ય બોલ, તું કઈ અતિનો છે ?' હે શલ્ય ! તે સાંભળી મેં મારી મૂળની સૂત્રાતિ તેમની આગળ પ્રકટ કરી. ^૭ મને સૂત્રાતિનો સાંભળી તે મહા તપસ્વી પરશુરામનું ચિત્ત રોપથી ધૂધવાઈ ઊઠ્યું અને તેમણે મને આ શાપ આપ્યો 'તે' તારી સૂત્રાતિ ગુપ્ત રાખીને કપટપૂર્વક બ્રાહ્મણવેશ સ્વીકારીને મારી પાસેથી બ્રહ્માસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યું છે, પણ તે અસ્ત્ર તારા પોતાના રક્ષણસમયે અથવા પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાના સમયે તને સ્મરણમાં આવશે નહિ ^૮ તારા મૃત્યુકાળ સિવાય બીજા સમયે તે બ્રહ્માસ્ત્ર તારી સ્મૃતિમાં રહેશે, કારણ કે બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય અતિના પુરુષમાં તે બ્રહ્માસ્ત્ર સ્થાયી રહી શકતું નથી. ^૯ આ શાપના પ્રભાવથી આ સમયે અતિ તુચ્છ અને ભયંકર સંગ્રામ ઉપસ્થિત થતાં તે અસ્ત્ર હું ભૂલી ગયો છું' ^{૧૦} છતાં હે શલ્ય ! ભરતવંશીઓની અંદર સર્વનો સહાર કરનાર, મહાભયંકર અને ક્ષત્રિયોના વીર પુરુષોને તપાવી નાખનારો આ જે બળવાન સંગ્રામ ઉપપન્ન થયો છે, તેમાં હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું કે, ઉચ્ચ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર, સર્વ-શ્રેષ્ઠ, મહાબળવાન, ભયંકર, અસદ્ધ પરાક્રમી અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા એ પાંડવ અર્જુનને પણ હું મૃત્યુના મુખમાં મોકલી દઈશ. ^{૧૦, ૧૧} મારી પાસે બીજું એક અહિબાણ નામનું અસ્ત્ર છે. તે અસ્ત્ર પરશુરામે આપેલા તે બ્રહ્માસ્ત્રથી ભિન્ન છે અને તે મને તેમની પાસેથી જ મળ્યું છે. તે અસ્ત્રના પ્રભાવથી હું મારા અસપ્પય શત્રુઓનો રણમાં મંહાર કરી નાખીશ. વળી તેથી હું પ્રતાપી, બળવાન, અસ્ત્રકુશળ, ઉચ્ચ ધનુર્ધર, અતુલ તેજસ્વી, દુર, શત્રુવીર, રૌદ્ર, તથા શત્રુઓને મરડન કરનાર

અર્જુનને પણ રણમાં રોળી નાખીશ. વેગવાન તથા અપ્રમેય એવો જલપતિ મહાસાગર જ્યારે અનેક પ્રજાઓને બોળી દેવા માટે મહાવેગમાં આવી જાય છે, ત્યારે તેનો કાંઠો તેને આગળ વધતો અટકાવી રાખે છે. તેજ પ્રમાણે મર્મને છેદી નાખનારાં તથા વીરપુરુષોનો સંહાર કરી નાખનારાં સુંદર પીછાંવાળાં અનેક બાણોને ફેંકી રહેલા મહાધનુર્ધર કુંતાપુત્ર અર્જુનને હું આગળ વધતો અટકાવીશ અને તેની સામે આજે યુદ્ધ કરીશ. જોકે તે અર્જુન અતિ બળવાન છે, મોટાં મોટાં અસ્ત્રોને જાણનારો છે, સમુદ્રની પેઠે દુષપ્રાપ્ય અને ઉચ્ચ છે તથા બાણોનો ઘાથ છોડી મૂકી રાજાઓને તેમાં કુબાવી દેનારો છે, તોપણ કાંઠો જમ સમુદ્રને સહન કરી શકે છે, તેમ હું બાણો મૂકી મૂકીને તેને સહન કરી શકીશ. હું પોતે પણ માતું છું કે, અર્જુનના સરખો ઉત્તમ આ જગતમાં બીજો એક પણ ધનુર્ધર નથી અને તેણે દેવો તથા અસુરોને પણ યુદ્ધમાં જીત્યા છે. જોકે, તેજ અર્જુન સાથે આજે મારું અતિથોર યુદ્ધ થશે. મારા જાણવા માંજ છે કે, અતિશય અભિમાની પાંડુકુમાર અર્જુન મોટાં મોટાં દેવી અસ્ત્રો ફેંકતો ફેંકતો મારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ચઢી આવશે, પરંતુ હું એ અર્જુનનાં અસ્ત્રોનો સામાં અસ્ત્રો વડે જ નાશ કરી નાખીશ અને બીજાં ઉત્તમ બાણો મારીને તેને રણમાં રોળી નાખીશ. જોકે અર્જુન સાક્ષાત્ સૂર્યની પેઠે દેહીપ્રમાણ છે, તેમજ સર્વ દિશાઓને તપાવી ચૂકનાર સૂર્ય સરખો ઉચ્ચ છે, છતાં મેઘમંડળ જમ સૂર્યને બિલકુલ ઢાંકી દે છે, તેમ હું પણ તેને બાણો વડે અત્યંત ઢાંકી દઈશ. ધુમાડાની શિખાવાળા અગ્નિની પેઠે બળી રહેલા અને આ લોકને બાળી રહેલા અર્જુનરૂપ તેજસ્વી અગ્નિને મેઘરૂપ થયેલો હું બાણોનો વર-

સાદ વરસાવી મૂકી યુદ્ધક્ષેત્રમાં શાંત કરી દઈશ. અતિતીક્ષ્ણ દાંટોવાળા સર્પની પેઠે કુદર તથા અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળો મારો મહાન શત્રુ અર્જુન અપ્રમેય છે તેમજ ક્રોધથી બળી રહ્યો છે, તોપણ હું તેને સદૃશ અતિનાં ઘણાં બાણો મારીને શાંત કરી દઈશ. ક્રોધાચમાન થયેલો અર્જુન શત્રુના પ્રહારને સહન કરી રહે તેવો નિર્બળ નથી, પણ સર્વને ભાંગી ભુકો કરી નાખનાર ઉચ્ચ પવનની પેઠે બળવાન છે અને શત્રુઓને મથી નાખે તેવા સચોટ પ્રહારો કરનારો છે; છતાં હિમાલય પર્વત જમ પવન સામે ટકાર ઝીલે છે, તેમ હું પણ યુદ્ધમાં તેની સામે ટકાર ઝીલીશ. તરેહતરેહના રથમાંગોમાં ધૂમવામાં કુશળ, રણધુરાને વહન કરવામાં સમર્થ, યુદ્ધોમાં નિત્યનો વીર અને લોકમાંના સર્વ ધનુર્ધરોના મધ્યમાં ઉત્તમ ગણાયેલા તે અર્જુનને હું યુદ્ધમાં હંકારીશ. તેની બરોબરી કરી શકે તેવો બીજો એક પણ ધનુર્ધર મનુષ્ય આ યુદ્ધક્ષેત્રમાં નથી એમ હું માતું છું. વળી મારા જાણવામાં જ છે કે, તેણે આ સમગ્ર પૃથ્વીને જીતી લીધી છે, છતાં તે અર્જુનની સાથે રણમાં ભેટીને આજે હું યુદ્ધ કરીશ. જો અર્જુનને ખાંડવપ્રસ્થના દાહસમયે દેવો સહિત સર્વ જુનોનો પરાજય કર્યો છે, તે અર્જુન સામે પોતાની જિંદગીની રક્ષા કરવા ઇચ્છતો મારા વિના બીજો કયો પુરુષ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે ? જો અર્જુન નિત્યનો અભિમાની છે, અસ્ત્રકુશળ છે, હાથની સંપૂર્ણ ઝડપવાળો છે, દિવ્ય અસ્ત્રોનો પેતા છે, ચેત ધોડાઓવાળો છે તથા સર્વને મથી નાખવાના સ્વભાવવાળો છે, તે જ અતિરથી અર્જુનના મસ્તકને તીક્ષ્ણ બાણો વડે ઘડ પરથી હું ઉડાડી પાડીશ. ઓ શત્રુ ! મૃત્યુને અથવા વિજયને આગળ કરી હું અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું અને તે મારાથી જ બની શકે તેમ છે; કારણ

કે સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સરખા પાંડુકુમાર અર્જુન સામે બીજો એક પણ મરણધર્મી મનુષ્ય માત્ર એક રથની જ સહાયતા લઈ, યુદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. તે પાંડવ અર્જુનના પુરુષાર્થનું આ યુદ્ધમાં એકઠી મળેલી સર્વ ક્ષત્રિયોની મહાસભામાં હું જાતે જ વર્ણન કરીશ. તારા જેવો મૂર્ખ અને મૂઠા યુદ્ધિવાળો પુરુષ અર્જુનના પુરુષાર્થનું મારી આગળ શું વર્ણન કરી શકવાનો હોતો ? કારણ કે તું તો સર્વને અપ્રિય થઈ પડનાર એક ક્ષુદ્ર અને કૂર પુરુષ છે; કેમ કે તું ક્ષમા કરનાર પુરુષને પણ સામી અક્ષમા આપે છે. અરે ! તારા જેવા સેંકડોને હું મારી નાખવા સમર્થ છું; પણ ક્ષમા તથા આધુનિક સમયના યોગથી હું તને ક્ષમા આપું છું. અરે આ પાપકર્મી ! તું પાંડવો માટે પ્રિય વચનો બોલી રહ્યો છે તથા મૂઠની પેઠે મારું અપમાન કરી રહ્યો છે. મારી સાથે સરળતાથી વર્તવું જોઈએ તેને બદલે તું ભલેટો કુટિલ યુદ્ધિથી વર્તે છે. માટે મિત્રનો દ્રોહ કરનાર તને તો મેં ક્યારનોય મારી નાખ્યો હોત; પણ 'સાત પગલાં સાથે ચાલવાથી મિત્રતા બંધાય છે' આ વચનાનુસાર તું મારો મિત્ર થઈ ચૂક્યો છે. વળી આ દારણ સમય પાસે જ આવી પહોંચ્યો છે, છતાં દુર્યોધન પોતે યુદ્ધ કરવા અહીં આવી પહોંચ્યો છે અને તે દુર્યોધનરાજના કાર્યની સિદ્ધિને હું ઇચ્છું છું. પરંતુ તું તો અમારા પક્ષનો હોવા છતાં અમારા શત્રુઓ પર જ સ્નેહદષ્ટિ રાખે છે મિત્ર શબ્દનો અર્થ શો થાય છે અને મિત્ર કોને કહી શકાય છે, તે તું સાંભળ. પોતાના પ્રેમપાત્ર પર સ્નેહ રાખવો, હર્ષ ઉપજાવવો અથવા દ્વેષ કરવી, સંકટ-સમયે રક્ષણ કરવું, સર્વ હિતકારક ઉપાયો ગ્રહણ કરવા તથા પોતાના પ્રેમપાત્રના સુખથી પોતે આનંદિત થવું—આ બધા મિત્ર શબ્દના અર્થો છે. તે બધા મારામાં યથાર્થ રીતે છે અને તે વિષે

રાજ દુર્યોધન બરાબર બોલે છે. હવે શત્રુ શબ્દનો શો અર્થ થાય છે અને શત્રુ કોને કહી શકાય, તે પણ તું સાંભળ. જે પોતાના અથવા પારકા મનુષ્યનો નાશ કરવા તત્પર થાય છે, તેને શિક્ષા કરવા સજ્જ થાય છે, તેને ક્ષીણ કરે છે, ગમે તે ઉપાયે તેને મારી નાખવા તૈયાર થાય છે તથા ખેદ ઉપજાવે છે, તે શબ્દ શત્રુ-વાગ્ય છે અને તેને જ શત્રુ કહી શકાય છે. આ બધા અર્થો તારામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે બધાને તું મારા તરફ વ્યક્ત કરે છે. પણ તેથી મને શી હાનિ છે ? હું તો દુર્યોધનરાજને માટે, તને તથા મને પ્રસન્ન કરવા માટે, વિજયના લાભથી થનાર યશપ્રાપ્તિ માટે અને સ્વધર્મોચરણ દ્વારા ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે અર્જુન તથા કૃષ્ણ સામે યત્નપૂર્વક યુદ્ધ કરીશ. તે સમયે તું મારા પરાક્રમે આજે જોઈ લેજ. જેમકોઈ અતિ મદમત્ત હાથી બીજા ઉચ્ચનીય મદમત્ત હાથી સામે ધસી જાય, તેમ હું આજે અર્જુન સામે ધસી જઈશ અને તે વેળા મારા ઉત્તમ બ્રહ્માસ્ત્રો, દિવ્યાસ્ત્રો તથા માનવાસ્ત્રોને પણ તું જોજ. મારી પાસે જે બ્રહ્માસ્ત્ર છે તેનો મનથી પણ પરાજય થઈ શકે તેમ નથી. એ અપ્રમેય અસ્ત્રને વિજય મેળવવા માટે હું અર્જુન સામે ફેંટીશ. મારા રથનું પૈડું બરાબર સંકટસમયે જો પૃથ્વીમાં નહિ પેસી જાય, તો તે અસ્ત્રના સપાટામાંથી અર્જુન કદી પણ મુક્ત થશે નહિ.^{૧૨-૨૫} આ શત્યરાજ ! હંડધારી કાળથી, પાશધારી વરુણથી, ગદાધારી કુબેરથી, વજ્રધારી ઇંદ્રથી અથવા તે ઉપરાંતના બીજા દોઈ હથિયાર બંધ મારા દેવી શત્રુથી આજે હું ડરતો નથી. વળી હું અર્જુન અથવા કૃષ્ણથી પણ બીજો નથી, એમ તારે નક્કી બોલવું. છતાં ભલેને ગમે તે થાય પણ આજના સંગ્રામમાં એ કૃષ્ણ તથા અર્જુનની સાથે મારું યુદ્ધ થશે જ; પરંતુ એક વાતનું મને આ સમયે સ્મરણ થાય છે. કે શત્યરાજ ! એક

સમયે મારું વિજયધનુષ્ય હાથમાં લઈ હું તે દ્વારાં
ખાણું ફેંકવાનો અભ્યાસ કરતો. જંગલમાં ફરતો
હતો. ઘેર સ્વરૂપવાળાં બધાનકાખાણું ફેંકતાં ફેંકતાં
પ્રમાદ અને અજ્ઞાનને લીધે મેં કાંઈ એક કષિની
હોમધેનુના વાછરડાને ખાણ વડે ખાંડી નાખ્યો.
હે શક્ય ! તે જોઈને વાછરડાના આલિંગ્ય આલણે
નિર્જન જંગલમાં ફરી રહેલા અને શાપ, આપીને
આ પ્રમાણે કહ્યું : ' પ્રમાદને વશ થઈને હોમધેનુના
વાછરડાને મારી નાખ્યો છે, માટે સંશ્રાંભમાં યુદ્ધ
કરતી વેળા ખરા સંકટ સમયે તારા રથનું પેડું
રણભૂમિ પર ખાડામાં ખૂંચી જશે. ' આલણનાં
આશાપવાક્યથી આ સમયે મને અત્યંત ભય
લાગે છે, કારણ કે આલણે કંઈ સામાન્ય હેતુ તો
નથી. તેમનો પ્રાજ્ઞ સાક્ષાત્ ચંદ્રદેવ છે અને
સુખદુઃખ આપવામાં તેઓ સમર્થ હોય છે. ૩૧-૨
હે મદ્રરાજ શક્ય ! તે સમયે મેં પેલાં બ્રાહ્મણને
એક હાથ ગાયો તથા છસો બળિયાં આપવા માંડ્યાં
હતાં; છતાં તેણે મારા પર કૃપા કરી નહિ. ૩૨-૩
જેવડા દાંતવાળા સાતસો હાંથીઓ તથા સેંકડો
દાસાસીઓ પણ મેં આપવા માંડ્યાં; છતાં તે
બ્રાહ્મણે મારા પર કૃપા કરી નહિ. ૩૨-૪ ધોળા રંગના
ખાછરડાઓ સાથે ઠાળા રંગની ચૌદ્ધાસ ગાયો
આપવાને હું તૈયાર થયો; તો પણ તે ઉત્તમ
બ્રાહ્મણની કૃપા હું મેળવી શક્યો જ નહિ.
વળી તે ઉપરાંત સર્વ કામોને સ્પરિપૂર્ણ કરવાનો
પદાર્થોથી ભરેલું સમૃદ્ધિવાળું ઘર તથા તે હુપ-
રાંત મારી પાસેનું સર્વ જન, પણ સત્કાર પૂર્વક
આપી દેના હું તૈયાર થયો; પણ તે બ્રાહ્મણે
તેમાંનું કાંઈ પણ ઇચ્છ્યું નહિ. ૩૨-૫ પછી તે
બ્રાહ્મણ પાસે મેં મારા અપરંપર આદે ધણા ધણા
ચતુર્પૂર્વક કામોની ચામના કરવા માંડી; એટલે તે
બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, હું સંત ! મારું કહેવું કદી પણ
મિથ્યા તો થશે જ નહિ. ૩૨-૬ વળી અસત્ય બાપણ

પ્રજનો નાશકર્તા થઈ પડે છે. અરે, તેથી મને પણ
માખ લાગ્યા વિના રહે નહિ. માટે ધર્મનું રક્ષણ
ધીર-તે માટે હું અસત્ય વચન કદી બોલીશ
નહિ. ૩૨-૭ પણ, હવે પછી હયાતમાં ગખર કે;
બ્રાહ્મણનાં યોગક્ષેમો નિર્વાહ કરનારાં સાવનોનો
તું કદી પણ નારા કરીશ નહિ અને આ મારા
શાપથી જ તે ગોહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લીધું
છે. મારાં વાક્યને લોકમાંના કાંઈ પુરુષ મિથ્યા
કરી શકે તેમ નથી; માટે આ મારા શાપને તું
ભોગવ. ૩૨-૮ શક્ય ! તે મારા તિરસ્કાર કથો
છે અને તેના હું મારા રથ તરીકે બાળું છું;
છતાં પણ મિત્રમુદ્દિષ્ટી જામે આ મારાં સર્વ
કૃત્તાંત તને કહ્યું છે; પણ હવે પછી તું ચૂપ થઈને
બેસી રહીને મારાં ઉત્તરવચનને સાંભળી લે. ૩૨-૯
હિતશ્રી મહાવારમાં કથા પર્વમાં 'કથ' અને શક્યનો
સંવાદ નામનો અધ્યાય ૪૩ મો સમાપ્ત ૩૨-૧૦

અધ્યાય ૪૩ મો

શક્યનો તિરસ્કાર

૩૨-૧૦ || શ્રેય ઉવાચ ||

તતઃ પુનર્મહારાજ મદ્રરાજમરિદમઃ

અમ્યમાપત રાયેયઃ સંનિવાયોત્તરં વચઃ ॥૧૧॥

સંજય બોલ્યો કે મહારાજ ! તે પછી ફરી

પણ ચતુર્મત્ર વાદાપુત્રો કહ્યું મદ્રરાજને બોલો

બધ કરી નહિ ઉત્તરવચન કહેવા લાગ્યો : ૧૧

શક્ય ! તે મને કાગડાનું દંદાંત કદી સંભળાવી

તેના આશયે પણ બળાગ્યો; પરંતુ નેવી વાણી

માત્રથી તું મને યુદ્ધમાં ડરાવી શકે તેમ નથી. ૧૨

અરે ! હું સહિત સર્વ દેવો પણ મારી સામા

કદાચ યુદ્ધ કરવા સક્ષી આવું, તો પણ મને બધ ન

લાગે; તો કૃષ્ણની સાથે આવેલા અર્જુનથી તો

મને જિતવો જ, બધે હોય તો માત્ર વાણીથી જ મને

ડરાવી શકાય તેમ નથી; હો શક્ય ! તારા બેટા

જને વ્યુમાં ડરાવી શકે ને બીજા, હું નહિ; એ

તારે ખાસ લક્ષમાં રાખવું.^૪ તેં મને કઠોર વચનો કહ્યાં, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે નીચ મનુષ્યનું એટલું જ બળ હોય છે. આ કુર્મતિ શક્ય ! તું મારાં ગુણગાન કરવા અસમર્થ છે, તેથી જ આમ જેમ આવે તેમ બહુ બકે છે.^૫ આ નીચ મદ્રરાજ ! કર્ણ કંઈ જગતમાં ઠાઈનાથી કડી જવા માટે જન્મ્યો નથી, તે તો પરાક્રમ કરવા માટે તથા પોતાની ઈર્તિ જગતમાં ઝળકાવવા માટે જ આ પૃથ્વી પર આવતયો છે.^૬ હે શક્ય ! આવાં અપ્રિય વચનો કહ્યા છતાં હાલમાં તું જીવી રહ્યો છે તેમાં આ ત્રણ મુખ્ય કારણો છે : એક તો સારથિકર્મ કરીને તું મને ઉપકારક થયો છે; બીજું મારા તરફની ક્ષમા અને ત્રીજું મિત્ર દુર્યોધનના ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ.^૭ વળી રાજ દુર્યોધને અતિ મહાન કાર્યનો આરંભ કર્યો છે અને તે સર્વનો મુખ્ય ભાર મારા પર મૂક્યો છે. આ કારણથી જ આ શક્ય ! તું હજી જીવે છે.^૮ તેમ જ 'તારાં અપ્રિય વચનો મારે સહન કરવાં' આવો કરાર પણ તારી સાથે મેં કર્યો છે. એ કરારનું રક્ષણ કરવા માટે જ તને મેં જીવતો છોડ્યો છે. બાકી તારા જેવા એક હજાર શક્યોની સહાય લીધા વિના હું એકલો જ શત્રુઓને જીતી શકું તેમ છું. વળી મિત્રનો દ્રોહ કરવો તે મોટામાં મોટું પાપ છે, આવા હેતુથી જ તું હાલમાં જીવી રહ્યો છે.^૯

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'સલ્વનો તિરસ્કાર' નામનો અધ્યાય ૪૩માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૪મો

શક્યરાજના તાબાના વાહીક પ્રદેશની પ્રજાની નિંદા

॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

નતુ પ્રલાપાઃ કળેતે યાન્ વ્રવીપિ પરાન્ પ્રતિ ।

પ્રતે કર્ણસહસ્રેણ શક્યા જેતુ પરે યુધિ ॥ ૧ ॥

શક્ય બોલ્યો : હે કર્ણ ! તું શત્રુઓને ઉદેશી-

ને જે જે શબ્દો કહે છે, તે તે બધાને હું તો તારા બકવાદો જ માનું છું. તારા જેવા હજાર કર્ણોની સહાય વિના હું એકલો જ યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીતી શકું તેમ છું.^૧

સંજય બોલ્યો : આવાં કઠોર વચનો કહી રહેલા મદ્રરાજને કર્ણ ક્રૂરી અપ્રિયતા દર્શાવનારાં ઘણાં તીક્ષ્ણ વચનો પ્રથમના કરતાં બમણાં સંભળાવવા લાગ્યો.^૨

કર્ણ બોલ્યો : હે મદ્ર મનુષ્યોના રાજ ! પૂર્વે ધૃતરાષ્ટ્રરાજની પાસે કહેવામાં આવેલું જે વૃત્તાંત મેં સાંભળ્યું છે, તે હું તને કહું છું. બરાબર સાવધાન થઈને તે તું સાંભળ.^૩ ધૃતરાષ્ટ્રરાજના રાજમહેલમાં એક સમયે બ્રાહ્મણો જુદા જુદા દેશોના ઇતિહાસો તથા તે તે રાજાઓનાં ચરિત્રો કહેતા હતા.^૪ તેમાંથી ઠાઈ એક વૃદ્ધ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પ્રથમથી ઐતિહાસિક કથા કહેતો હતો. વાહીક દેશ તથા મદ્રવાસી મનુષ્યોના સંબંધમાં ધણી નિંદા કરતાં કરતાં તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું :^૫ 'જે દેશ હિમાલયની બહાર આવેલો છે, જ્યાં ગંગા, સરસ્વતી અને યમુના આદિ પવિત્ર નદીઓ વહેતી નથી, જે કુરુક્ષેત્રથી પણ બહિષ્કૃત છે અને જે સિંધુનદી સહિત બીજી પાંચ નદીઓના મધ્યમાં વસેલો છે, તે વાહીકદેશને નામે ઝાળખાય છે. ત્યાંના લોકો લગભગ ધર્મબાહ્ય છે તથા અપવિત્ર છે. માટે તે દેશનો પણ ત્યાગ જ કરવો.^{૬, ૭} હું કુમાર અવસ્થામાં હતો ત્યારથી જ ઠાઈ મૂઠ કાર્યના પ્રસંગથી વાહીકદેશમાં જઈ વસ્યો હતો. તેને લીધે ત્યાંના લોકોના પરિચયથી હું તેમના આચારવિચારથી બરાબર જાણીતો થયો છું. અહાહા ! તે દેશમાં આવેલા એક ગોવત્સન (ગાયોના વધસ્થાનમ્હત) નામના એક વડને તથા મદિરાના આશ્રયરૂપ સુભદ્ર નામના ચકલાને હજી સુધી પણ હું બુદ્ધ્યો નથી. આ બંને તો ત્યાંના રાજગૃહનાં

દ્વાર ગણાય છે.^૯ ત્યાં શાકલ નામનું એક નગર આવેલું છે અને તેની પડોશમાં આપણા નામની નદી વહે છે. તે નગરમાં જતિંક નામના વાહીક લોકો વસે છે. તેમનું ચરિત્ર તો અતિશય નિંદાપાત્ર છે.^{૧૦} તે લોકો ભૂજેલા જવ, લસણ નાખેલું ગાયનું માંસ, પૂડા, બીજી જાતનાં ફેટલાંએક માંસ તથા જવના અન્નનું ભક્ષણ કરે છે. ગોળનો ખનાવેલો દાડ પીએ છે અને સર્વે સદાચારથી શ્રદ્ધ છે.^{૧૧} ત્યાંની સ્ત્રીઓ મદિરાપાનથી મત ખની જઈ, વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી, નસાવસ્થામાં પુષ્પમાળા તથા ચંદનનો લેપ લગાડી નગરનાં ઘરો તથા દિલ્લાઓની ભીંત પર નાચે છે અને બીભત્સ ગાયનો ગાય છે.^{૧૨} વળી જાંટડી અને ગધેડી સરખા મોટા ધાંટા કાઢી તે જાતજાતના ભયંકર અપશબ્દો બોલે છે. મૈથુનના સંબંધમાં તો પોતાનો અશ્વના પારકો ગમે તે પુરુષ હોય તોપણ તેનો તે હિસાબ જ ગણતી નથી અને સર્વ તરફ ઇગ્ધાનુસાર ભટક્યા કરે છે.^{૧૩} મદોત્કટ બનેલી તે સ્ત્રીઓ 'અલી ઓ! ધણીનો માર ખાનારી અલી ઓ! ધણીને મારી નાખનારી' આવાં આવાં વિનાશવચનો અન્યોન્યને કહે છે. ઠાઈ ઉત્સવને દિવસે તો તેઓ ધણી જ ઉચ્છ્રંખલ બનીને અન્યોન્યને ગાળો આપે છે તથા નાચેક્રે છે. આવી નીચ અને મદમત સ્ત્રીઓનો ઠાઈએક પતિ મુસાફરી કરતો કુરુજંગલ દેશમાં જઈ વસ્યો હતો. એક દિવસ તે પુરુષ અતિ ઉદાસચિત્તે વાહીકદેશની એ દુષ્ટ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આ પ્રમાણે ગાણું ગાતો હતો: 'અહા! કદમાં મોટી તથા સૂક્ષ્મ કામળો ઓઢનારી તે ગૌરવણી! સ્ત્રી અહીં કુરુજંગલમાં પડી રહેલા મને-વાહીક પુરુષને-જરૂર યાદ કરતી હશે. અરેરે! આ શતદ્રુક અને ઇરાવતી નદીને ઝોળાંગી જઈ હું અભાગિયો મારા સ્વદેશમાં ક્યારે જઈશ? અને ત્યાં જઈને હું કપાળમાં મોટાં હાડકાંવાળી, મન-

શીલ ધાતુના સમાન ઉજ્જવળ કટાક્ષવાળી, રંગે ગોરી તથા ત્રણ સ્થળે આંજણ આંજનારી તે સુંદર સ્ત્રીઓનાં ક્યારે દર્શન કરીશ? અહા! આ સમયે તો સુંદર દેખાવની તે સ્ત્રીઓ કામળા તથા ચામડાં ઓઢીને મદંગ, આનક, શંખ તથા મદલ આદિ વાદ્યોના તાલ સાથે ગાણું ગાતી હશે. અરેરે! ખીજડીઓ, પીલુડીઓ તથા કરેણોના વનમાં આવેલા તે મુષદાયક માર્ગોમાં ગધેડા, જાંટ તથા ખચચરો પર બેસી મદિરાપાનથી મદમત બનેલા અમે સુખેથી ક્યારે ગમન કરીશું? વળી પૂડા તથા છાશ નાખેલા સાથવાના લાડુ ખાઈને અતિ બળવાન થયેલા અમે ત્યાંના માર્ગમાં મુસાફરી કરતા મુસાફરોનાં વસ્ત્રો ઝૂંટવી લઈ ક્યારે તેમને પુષ્કળ માર મારીશું?' આવા વિચારના દુષ્ટ અને દુરાત્મા વાહીક પુરુષોના મધ્યમાં કયો સમજી મનુષ્ય એક મુહૂર્તકાળ પણ વસે? આ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણે દુરાચારી વાહીક લોકોનું ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પાસે વર્ણન કર્યું હતું. તે દુષ્ટ લોકોના પુણ્ય-પાપના છદ્મ ભાગને ગ્રહણ કરનારો તું ત્યાંનો રાજા છે; એટલે તારામાં પણ સદાચાર ક્યાંથી જ હોય? વળી દે મદ્રરાજા! તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણે વિનયહીન વાહીક લોકોના સંબંધમાં ફેટલું કહ્યું હતું, તે તું સાંભળ: 'વાહીકદેશના વિશાળ શાકલ-નગરમાં દર કાળીચોદશની રાત્રિએ મોટું નગારું વગાડીને એક રાક્ષસી આ પ્રમાણે ગીત ગાય છે: 'આ શાકલનગરમાં બળદના માંસનું ભક્ષણ કરી, ગોળના દાડનું પાન કરી અને મને બલિદાનમાં આપવામાં આવેલા ગ્રાહકોઓનું ડૂંગળી તથા દાડના ધૂંટકા સાથે ભક્ષણ કરી હું દ્રી ક્યારે ગૌરવણી અને કદમાં મોટી એવી અહીંની સ્ત્રીઓની સાથમાં સારી રીતે શણગાર સજ્જને નો વધ કરવાના ઉત્સવદિવસનાં ગીતો ગાઉં વળી મદિરાપાન કરીને મદમત બનેક!'

નગરના મનુષ્યો ગાય છે કે, 'જેઓ ભૂંડના, ફૂકડા ના, ગાયના, ગધેડાના, ઊંટના તથા બોઠડાના માંસનું ભક્ષણ કરતા નથી, તેમનો જન્મ નિર્ધર્ક છે.' આ રીતે બાળકોથી વૃદ્ધ પર્થ તનાં જે સર્વ મનુષ્યો નિત્ય ગાયા કરે છે, તે વાહીક મનુષ્યોમાં ધર્મ ક્યાંથી જ હોય ? હે શત્રુ ! વળી બીજા એક બ્રાહ્મણે કુરુસભામાં અમને કહ્યું હતું, તે હું તને કહું છું; સાંભળ. હિમાલય પર્વતના બહારના પ્રદેશમાં જે સ્થળે પીલુડીઓના મોટાં મોટાં વન આવેલાં છે અને શતદ્રુ, વિપાશા, ધરા વતી, ચંદ્રભાગા, વિતસ્તા અને સિંધુ આ છ નદીઓ જેમાં વહે છે, તે દેશનું નામ આરદ્ર કહેવાય છે તે દેશમાં ધર્મનો છેક નાશ થઈ ગયો છે, માટે ત્યાં જનું નહિ. ત્યાંના લોકો ઉપનયન આદિ સંસ્કાર વિનાના છે. તેઓ ધરમાં કામ કરનારા શૂદ્રજાતિના પુરુષો સાથે મૈથુન કરાવનારી સ્ત્રીઓથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેઓ કદી પણ યજ્ઞ યાગ કરતા નથી, ધર્મથી તદ્દન શ્રદ્ધ છે ને વાહીક ને નામે ઝાળખાય છે. અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે દેવો, પિતરો તથા બ્રાહ્મણો તેમનાં હવિષ તથા શ્રાદ્ધદાન આદિનો સ્વીકાર કરતાં નથી.^{૧૪-૩૪} વળી એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે સજ્જનોની સભામાં આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. 'દ્વ્યોહીન વાહીક લોકો ઈતરાઓએ આરેલાં અને સાચવે તથા દારૂથી ખરડાયેલાં લોકડાંનાં ડાંડાંઓમાં તથા માટીનો વાસણોમાં ભક્ષણ કરે છે. તેઓ ચેટાનું, ઊટનું અને ગધેડીનું દૂધ તથા ઘી આદિ પીએ છે તથા ખાય છે તેઓ ખાનાં વસ્તુ સંસ્કર પ્રજામાં જ ખપે છે. તેઓ અંટલા ખાવા નીચ છે, કે તેઓ સર્વ જાતનાં અન્ન તથા સર્વ જાતનાં દૂધનું ભોજન કરે છે, માટે આરદ્ર દેશમાં વસનારા વાહીકલોકોનો વિદ્વાનોએ સર્વે દા ત્યાગ જ કરવો જોઈએ.' હે શત્રુરાજ ! વળી બીજા એક બ્રાહ્મણે પણ કુરુસભાની વચ્ચે

આતિ ખેદજનક વાર્તા કહી હતી, તે હું તને કહું છું; સાંભળ. યુગધર* નગરમાં પય પાન કરીને, અચ્યુતસ્થળ નગરમાં એક રાત્રિ પણ વસીને તથા ભૂતિલયમાં સ્નાન કરીને મનુષ્ય સ્વર્ગે કેમ જઈ શકે ? જે સ્થળે હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળેલી પાંચ નદીઓ વહે છે, તે દેશનું નામ આરદ્ર કહેવાય છે અને ત્યાં વસનારા લોકો વાહીકના નામે ઝાળખાય છે, માટે કાઈ આયં મનુષ્યે ત્યાં બે દિવસ પણ રહેવું નહિ પૂર્વે વિપાશા નદીને તટે વહિ અને હિંક નામનાં પિશાચ-પિશાચની રહેતાં હતાં તેની જે પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઈ તે બધી વાહીક ને નામે ઝાળખાવા લાગી. માટે વાહીક પ્રજા બ્રહ્મદેવની સૃષ્ટિની નથી. આવી નીચ જાતિની તે પ્રજાઓ વિવિધ જાતના સનાતન ધર્મોને કેવી રીતે બહી શકે ?^{૩૫-૪૨} વળી કાઈ તીર્થાટન કરનારો એક બ્રાહ્મણ એક રાક્ષસીને ઘેર એક રાત્રિ વસેલો હતો. તે રાક્ષસી મોટા ખાંડણિયા સરખા લક્ષા જેવા કંઠોરાને પહેરનારી હતી. એ રાક્ષસીએ તે બ્રાહ્મણને કહ્યું હતું કે, 'હે બ્રાહ્મણ ! કારકર, માહિષક, કાલિંગ, કેરલ, કઠોટક, વીરક તથા દુર્વામ નામના દેશોમાં તું જઈશ નહિ તે દેશો આરદ્ર કહેવાય છે, ત્યાંનું જળ વાહીક કહેવાય છે, ત્યાના બ્રાહ્મણો અતિશય નીચ છે અને ત્યાંના સર્વ લોકો પ્રજાપતિની સૃષ્ટિમાં ગણાતા નથી. તેઓ વેદના અનધિકારી છે, તેમની અંદર બીજા

[૧૪] * યુગધર નગરમાં એક વગેરે-નીચ પ્રાણીઓન પણ દૂધ વેચાય છે, તેમ જ ભદ્રામત્યનો કોઈ જાતનો ત્યા નિયમ નથી; તેથી ત્યા ગયેલા મનુષ્યને અન્ન, દેવનું પણ ભક્ષણ કરવું પડે છે. અચ્યુતસ્થળ નગરનો સ્ત્રીઓ અતિશય બ્યભચારિણી હોય છે, તેથી ત્યા માત્ર એક જ રાત્રિ વસનારા પુરુષને અગન્યાગમન અવશ્ય થઈ જાય છે ભૂતિલયમાં વળી એવું હોય છે કે, ત્યાં તળાવ આદિ જળાશયોમાં ચાંડાલો તથા બ્રાહ્મણો સાથે જન્મના કરે છે, માટે તેમાં સ્નાન કરનારો અપવિત્ર થાય છે.

—નીલકંઠ

ઓએ સંપાદન કરવા યોગ્ય જ્ઞાન હોતું નથી, તેઓ યજ્ઞ-યાગ કરતા નથી અને તેઓ ઉપનયન આદિ સંસ્કારોથી હીન છે, માટે દેવો પણ તેમનું અન્ન ગ્રહણ કરતા નથી. ધણું કરીને પ્રત્યક્ષ, મદ્ર, ગાંધાર, આરદ્ર, ખશ, વસાતિ, સિંધુ અને સૌવીર વગેરે દેશો અતિનિંદ્ય છે. ૧૪૩-૧૪૪

હતિ શ્રીમદ્દાભારતમાં કહ્યું છે કે 'કહ્યું' અને શબ્દનો સંવાદ નામનો અધ્યાય ૪૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૫ મો

વાહીકનિવાસીઓનો નિંદા (ચાહુ)

॥ કર્ણ ઉવાચ ॥

હંત ગલ્પ વિજાનીહિં હંત ધ્રુવો વ્રવીમિ તે ।

ઉચ્ચમાનં મયા સમ્યક્ ત્વમેકાગ્રમનાઃ શૃણુ ॥

કહ્યું યોદ્ધો : હે શત્રુ ! હું તને ફરી ધણી જ ખેદની વાત પણ કહું છું, તું બરાબર એકાગ્ર ચિત્તે તે સાંભળ. ૧ પૂર્વે અમારે ઘેર એક બ્રાહ્મણ અતિથિ તરીકે આવ્યો હતો. તે અમારા ઘરનો આચાર જોઈને પ્રસન્ન થયો અને તેણે આ પ્રમાણે વચન કહેવા માંડ્યું : ૨ 'હું એકલો જ ધણા કાળ સુધી હિમાલયના શિખર પર રહ્યો હતો; તેમ જ મેં અનેક જાતના ધર્મોવાળા ધણા દેશો જોયા છે. તે તે દેશની એ પ્રજાઓ કોઈ જાતના અર્થકામ આદિના નિમિત્તે ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તતી નથી. તે તે દેશના લોકો, આપણા વેદપારંગત આચાર્યોએ જ કહ્યું છે તેને જ ધર્મ તરીકે જાણે છે. ૩, ૪ એક સમયે હે મહારાજ ! જાતજાતના ધર્મોવાળા ધણા દેશોમાં ભટકતો ભટકતો હું આ તરફ આવ્યો હતો, તેવામાં વાહીક લોકોના સંબંધમાં મેં આ પ્રમાણે સાંભળ્યું. ત્યાં સર્વ વાહીકો પ્રથમ બ્રાહ્મણ જ હોય છે, તેમાંથી પછી ક્ષત્રિય થઈ જાય છે, પછી વૈશ્ય બની જાય છે, તેમાંથી પછી શૂદ્ર બની જાય છે અને પછી છેવટે હજમ બની જાય છે. ૫, ૬

તેના તે જ પાછો હજમમાંથી બ્રાહ્મણ બની જાય છે ને બ્રાહ્મણમાંથી પાછો શુદ્ધામ બને છે. ૭ આવી રીતે એક જ કુળમાં માત્ર એક જ મનુષ્ય બ્રાહ્મણ તરીકે માંડમાંડ રહે છે અને બાકીના બીજા ભાઈઓ તો ભિન્ન ભિન્ન અનેક સંઘીર્ણ ક્રિયાઓ કરનારા સ્વેચ્છાચારી બની જાય છે. આ પ્રમાણે ગાંધારો, મદ્રકો અને વાહીકો પ્રાયઃ અદૃષ્ટ જ હોય છે. ૮ તે વાહીકોમાં જ ધર્મસંકર કરનારો વર્તન વિશેષ કરી મેં સાંભળ્યું છે. હું સમગ્ર પૃથ્વીમાં ભટક્યો છું; પરંતુ આવો ધાર્મિક વિપર્યય વાહીકોના સંબંધમાં જ મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે. ૯ હાય ! હાય ! રાજા શત્રુ ! એ બ્રાહ્મણ ઉપરાંત બીજા એક વિદ્વાન માણસે પણ વાહીકોના સંબંધનું નિંદ્ય વાક્ય મને કહ્યું છે, તે તું સાંભળ : ' પૂર્વે આરદ્ર દેશમાંથી કોઈ સતી સ્ત્રીને બળાત્કારે લૂંટારાઓ ઉઠાવી ગયા અને અધર્મથી તેના પર તેમણે અનાચાર કર્યો. પછી તે સ્ત્રીએ શાપ આપતાં આપતાં તે ચોરોને કહ્યું કે, મને પુત્રવતી પતિવ્રતા બાળાને તમે બળાત્કારે અહીં ઉઠાવી લાવ્યા છો અને મારા પર દુષ્ટ અત્યાચાર કર્યો છે; માટે જાઓ, હું તમને શાપ આપું છું કે, તમારા કુળની સ્ત્રીઓ વ્યભિચાર કરનારી વેશ્યાઓ થશે. આ નીચે નરાધમો ! આ ઘેર પાપકૃત્યથી તમારો કદી છુટકારો થશે જ નહિ. ' સતીના એ શાપથી હજી સુધી પણ વાહીકોની માલમલકતનો હક્ક તેમના ભાણેજોને જ હોય છે, પણ તેમના પુત્રોને તે હક્ક હોતો નથી. ૧૦-૧૩ કુરુ, પાંચાલ, શાલ્વ, મત્સ્ય, નૈમિષ, કાસલ, કાશ્ય, પૌંડ્ર, કલિંગ, માગધ અને ચૈદિ-આ સર્વ દેશોના મહાભાગ્યશાળી મનુષ્યો સનાતન ધર્મને બરાબર સમજે છે. જો કે જુદા-જુદા સર્વ દેશોમાં અસત્ અને સત્ બન્ને પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે, પરંતુ વાહીક મનુષ્યો તો કેવળ અસત્-દુષ્ટ જ હોય છે. ૧૪, ૧૫ મત્સ્યદેશથી

આરંભી કુરુ અને પાંચાલ દેશ સુધીના લોકો તથા નૈમિષારણ્યથી આરંભી એદિ દેશ સુધીના ઉત્તમ મનુષ્યો સનાતન ધર્મનું અવલંબન કરી આજીવિકા ચલાવે છે; પરંતુ મદ્ર અને પંચનદ દેશના લોકો તો દુષ્ટ અને અધર્મી હોય છે.^{૧૬} હે રાજા શલ્ય ! આમ કહીને તે ધર્મકથાઓને જાણનારો વિદ્વાન માણસ પોતાની ધાર્મિકતાને લીધે જડની પેઠે સ્તબ્ધ થઈ જઈ બોલતો બંધ થયો હતો. આવા તે નીચ દેશનું રક્ષણ કરનારો તું રાજા છે અને તે દેશના પાપપુણ્યનો છઠ્ઠો ભાગ લેનાર છે, એટલે તારામાં પણ શી ખામી હોય ?^{૧૭} અથવા તે લોકનું તું ધર્મપૂર્વક રક્ષણ કરતો નથી, માટે તું તેમનાં પાપને જ લેનાર છે; કારણ કે ધર્મપૂર્વક પ્રજાઓનું રક્ષણ કરનારો રાજા પુણ્યભાગી થાય છે, માટે તું તો કેવળ અપુણ્યભાગી રાજા છે.^{૧૮}

એક સમયે બ્રહ્મલોકમાં પોતપોતાના ધર્મોમાં રહેનારા દેશોની પ્રશંસા ચાલી રહી હતી. તેમાં પંચનદ દેશના ધર્મને જોઈને પિતામહ બ્રહ્માએ તે દેશને ધણી જ વખોડી નાખ્યો હતો. ઉપનયન આદિ વૈદિક સંસ્કારોથી હીન ઘરમાં કામ કરનાર ગુલામોથી જન્મેલા અને સત્યયુગમાં પણ અશુભ કર્મો કરનારા વાહીકાના ધર્મની બ્રહ્માએ પોતે જ ન્યારે નિંદા કરી છે, ત્યારે તું શું જોઈને અહીં લોકોની વચ્ચે બધી રહ્યો છે ?^{૧૯, ૨૦} જગતના પિતામહ બ્રહ્માએ પણ તારા પંચનદ દેશના ધર્મને ન્યારે ધિક્કારી કાઢ્યો અને સ્વધર્મમાં એક નિષ્ઠા એવા દેશોની ગણતરીમાં તે દેશને ન્યારે ન વખાણ્યો, ત્યારે હવે તારે કંઈ બોલવા જેવું રહ્યું જ નથી.^{૨૧} વળી હે શલ્યરાજા ! તે દેશના સંબંધમાં એક શોકજનક વાત હું તને કહું છું, તે તું લક્ષ્ય કરીને સાંભળ. કલ્યાણપાદ નામનો એક રાક્ષસ હતો. તે કાઈ એક તળાવમાં ડબી

જતો હતો ત્યારે બોલ્યો હતો : ‘ ભિક્ષા માગવી તે ક્ષત્રિયને લાંછનરૂપ છે, બ્રહ્મચર્યનો ત્યાગ તે બ્રાહ્મણને લાંછનરૂપ છે, વાહીકલોકો આ સધળી પૃથ્વીને લાંછનરૂપ છે અને સ્ત્રીઓમાં મદ્રદેશની સ્ત્રીઓ લાંછનરૂપ છે. ^{૨૨, ૨૩} આમ કહેતો કહેતો તે રાક્ષસ પાણીમાં ગળકિયાં ખાતો હતો. તેનામાં ત્યાં આવી ચઢેલા કાઈ રાજાએ તેને બહાર ખેંચી કાઢ્યો અને તેનાં પ્રથમનાં વાક્યોના સંબંધમાં વિશેષ પૂછપરછ કરી. એટલે તે રાક્ષસે જ કહ્યું હતું તે તું સાંભળ. ^{૨૪} ‘મનુષ્યોમાં સ્વેચ્છા લાંછનરૂપ છે, સ્વેચ્છામાં ધાંચીઓ લાંછનરૂપ છે, ધાંચીઓમાં નપુંસકો લાંછનરૂપ છે અને નપુંસકોમાં ક્ષત્રિયને યજ્ઞ કરાવનારા રાજાઓને લાંછનરૂપ છે. તે રાજાઓમાં પણ મદ્રદેશના મનુષ્યો લાંછનરૂપ છે. અને તું મને નહિ છોડી દે તો તે મદ્રદેશના મનુષ્યોમાં જ લાંછન છે તે તને પ્રાપ્ત થશે. ^{૨૫, ૨૬} આમ કહીને તે રાક્ષસે પુનઃ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું : ‘ જ કાઈ મનુષ્યોને રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ થયો હશે તથા કાઈ ઝેર આદિ પદાર્થની લયંકર અસર થઈ હશે તેમને મેં કહેલાં પૂર્વોક્ત સિદ્ધ વચનો રાક્ષસોનો નાશ કરનાર અને એક ભતનાં ઔષધરૂપ થઈ પડશે. ^{૨૭} હે શલ્યરાજા ! પાંચાલદેશના લોકો વેદોને માને છે, કુરુદેશના લોકો ધર્મયુક્ત કર્મને માને છે, મત્સ્યદેશના લોકો સત્યને માને છે અને શરૂસેન દેશના લોકો યજ્ઞને માને છે. તે સિવાયના પૂર્વ તરફના લોકો શરૂધર્મી છે, દક્ષિણ તરફના લોકો ધર્મદ્રોહી છે, વાહીક લોકો લૂંટારા છે અને સૌરાષ્ટ્ર લોકો વર્ણસંકર છે. ^{૨૮} કૃતમ્નપણું, પારકા દ્રવ્યની ચોરી કરવી, મદિરાનું પાન કરવું, ગુરુની સ્ત્રી સાથે પણ વિવધ ભોગ કરવો, કઠોર શાપણ કરવું, ગાયોનો વધ કરવો, ઘરની બહાર રાત્રિમાં શ્રમણ કરી ચોરી કરવી, પરસ્ત્રીભોગ આદિ ગમ અધર્મકૃત્યો કરવાં અને

પારકાં વસોને ઉપભોગ કરવો—આટલી બાબતો જમને ધર્મ તરીકે જાણીતી છે તથા અધર્મ શી વસ્તુ છે, તેની જમને ખબર પણ નથી તેવા આરદ્ર-પંચનદ દેશના લોકોને ધિક્કાર હજો. પાંચાલ-દેશના મનુષ્યોથી આરંભી આ તરફ કુરુ, નૈમિષ તથા મત્સ્યદેશમાં વસનારા મનુષ્યો ધર્મના તત્ત્વને જાણે છે; તેમ જ ઉત્તરદેશના, અંગદેશના તથા મગધદેશના લોકો શિષ્ટ ધર્માચરણ કરી જીવન ગાળે છે.^{૨૬, ૩૦} અગ્નિ આદિ દેવો અગ્નિદાણુ સાંહત પૂર્વ દિશાનો આશ્રય કરે છે અને સર્વ પિતૃઓ શુભ કર્મ કરનાર યમરાજના રક્ષણ તળે રહેલી દક્ષિણ દિશાનો આશ્રય કરે છે.^{૩૧} બળવાન વરુણદેવ દેવોતું રક્ષણ કરીને પશ્ચિમ દિશાતું પાલન કરે છે અને ભગવાન અંદ્ર બ્રાહ્મણોની સાથે રહી ઉત્તર દિશાતું રક્ષણ કરે છે.^{૩૨} હે મહારાજ! રાક્ષસો તથા પિશાચો મહાન પર્વત હિમાલયતું રક્ષણ કરે છે અને યક્ષો ગંધમાદન પર્વતતું રક્ષણ કરે છે.^{૩૩} એક અવિનાશી જનાર્દન ભગવાન વિષ્ણુ જ સર્વ જૂતોતું રક્ષણ કરે છે. હે રાજન્! મગધ-દેશના લોકો ભગવાન ચેષ્ઠા પરથી અભિપ્રાયને સમજી જાય છે, કાસલદેશના લોકો માત્ર દષ્ટિ કરીને જ આશયને સમજી જાય છે, કુરુ તથા પાંચાલ-દેશના લોકો અધુરું કષ્ટ પછી ભાવાર્થને સમજે છે, શાલ્વદેશના લોકો પૂરેપૂરું કષ્ટ પછી ભાવાર્થને સમજે છે, પર્વતવાસી તથા શિબિદેશના લોકો સંપૂર્ણ કષ્ટ છતાં પણ કુઃખસાધ્ય હોય છે, યવનો ભગભગ સર્વજ્ઞ હોય છે તથા ખાસ કરીને રણ હોય છે અને રલેચ્છા પોતે બાધિલા ધર્મસંકેતમાં જ નિયમિત વર્તનારા હોય છે, પણ વૈદિકધર્મને માનતા નથી. તે સિવાયના બીજા લોકો તો કષ્ટ વિના પોતાતું હિત સમજી જ શક્તા નથી. ત્યારે હિતવચન કહેનારા ગુરુ આદિનો ઊલટો દ્રોહ કરનારા વાહીકો અથવા

મદ્રદ્ધ તો હિતાહિત કંઈ પણ સમજતા નથી. હે શલ્ય! તું આવો છે, તેથી તું હવે મને ઉત્તર-વચન કહેવા માટે યોગ્ય નથી. ખરું કહેતાં તો પૃથ્વીમાંના સર્વ દેશોમાં મદ્રદેશ એક લાંછનરૂપ જ છે.^{૩૪-૩૭} મદિરાપાન, ગુરુપત્નીગમન, બાળહત્યા અને પારકા દ્રવ્યની ચોરી આ સર્વ જમને ધર્મ તરીકે છે અને અધર્મ શું છે એ જમો સમજતા નથી, તે આરદ્ર દેશમાં જન્મેલા પંચનદ મનુષ્યોને ધિક્કાર હો!^{૩૮} આમ સમજીને તું ચૂપ થઈને બેસી રહે. જો, હવે પછી મારાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરતો ના. એટલું તો નક્કી છે કે, પ્રથમ તને માર્યો વિના જ હું કૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારી નાખીશ.^{૩૯}

શલ્ય યોદ્ધો : જનો તું રાજ છે તે અંગ-દેશમાં દુષ્ટિચારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે; એટલું જ નહિ પણ પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રો સુદ્ધાને વેચી નાખવામાં આવે છે.^{૪૦} તે વેળા રથીઓ તથા અતિરથીઓની ગણતરીના પ્રસંગે લીધેપિતામહે તને જ વચન કહ્યાં હતાં તેનો, મનમાં વિચાર કરીને તું તારા દોષોને જાણી લે, શાંત થઈ જ, અને ક્રોધ ન કર.^{૪૧} ઓ કલું! સર્વ દેશોમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો, ક્ષત્રિયો અને શૂદ્રો હોય છે; તેમ જ સર્વ દેશોમાં સદાચારી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પણ હોય છે.^{૪૨} દેશેદેશમાં ઠકામરકરી કરીને પુરુષો અન્યેન્ય સામે હસે-રમે છે તથા અન્યેન્યની મર્યાદા ભૂદ્ધિને મેથુનો કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે.^{૪૩} વળી સર્વ મનુષ્યોનો સ્વભાવ જ હોય છે કે, બીજાઓની નિંદા કરવામાં સર્વદા નિપુણ થઈ જવાય છે. કાઈ મનુષ્ય પોતાના દોષ જોતો નથી અને કદાચ જોતો હોય કે જાણતો હોય, તો પણ પોતાના સંબંધમાં પ્રમાદ કરે છે.^{૪૪} વળી સર્વ દેશે પોતપોતાના ધર્મને અનુસરનારા ધાર્મિક રાજા પણ હોય છે અને તેઓ દુષ્ટ મનુષ્યોને નિંદા શિક્ષા કરે છે.^{૪૫} હે કલું! સામાન્ય

અનુસરી સર્વ મનુષ્યો પાપાયણો કરતાં મંથી :
 તે દેશોમાં એવાં એવાં મનુષ્યો પશુ વસે છે; જમની
 દેવો પશુ અરણ્યરી કંઠી શકાઈ છે. ૧૪૬ ૫૬ ૫૭
 ૧૪૭ સંજય યોદ્ધો : કહ્યું તથા શરૂ થયેને પ્રમાણે
 સામસામા ધૂરકાધૂરકી કરતાં એઈં દુર્યોધન તેમની
 વચ્ચે પડ્યો. તે બંનેને તેમ કરતાં અટકાવવા
 લાગ્યો. તેણે રાધાપુત્ર કહ્યુંને મિત્રભાવથી શાંત
 કર્યો અને શરૂ થયેને પોતાના હાથ એકીને
 વીનવ્યો. ૧૪૮ હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! દુર્યોધને એ પ્રમાણે
 જ્યારે સમાધાન કર્યું, ત્યારે કહ્યું : પણ કિંઈ
 ઉત્તરવચન યોદ્ધો નહિ, તેમ શરૂ પશુ શાંત
 થઈને શત્રુઓ સામે શુભ કરીને બેસી ગયો.
 પછી કહ્યું ફરી હરીને શરૂ થયેને કહ્યું : 'હે
 શરૂ થયેને ! ચાલ, આ પશુ રથને આગળ ચલાવ. ૧૪૯
 હિત શોભાસારતમા કહ્યું પર્વમાં 'પશુ તથા શરૂ થયેને-
 સ વાદ નામને અધ્યાય ૪૫માં સમાપ્ત. ૫૭

અધ્યાય ૪૬ મો

૧. વ્યૂહરચના

૨. સંજય, ઉર્વાચી

તતઃ પરાનીકસહં વ્યૂહમપ્રતિમં કૃતમ્. ૧
 સમીક્ષ્ય કર્ણઃ પાથાનાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નામિરક્ષિતમ્. ૨
 ૧ સંજય યોદ્ધો : પછી શત્રુઓ તમારો સૈન્યને
 સહન કરી શકે તેવી રચના તમારો પાંડવોના અપ્રતિ-
 નિમિત્તે વ્યૂહરચના રક્ષણ તંત્રે જરૂરે છે. એઈંને
 કહ્યું ધસારો કર્યો. ત્યારે ક્રોધ થયેને દુર્યોધન કહ્યું,
 સિંહનાં દંત, તથા જાણીનેનાં નાદોથી
 અણે પૃથ્વીને કંપાવી દેતો હતો. તે શત્રુતાપન
 યુદ્ધક્રમને અને મહાતેજસ્વી કહ્યું ત્યારે અણે
 કોવથી ધૃષ્ટ રહ્યો હતો. તે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઇંદ્રે અમ
 આસુરી સેનાનો નાશ કરે, તેમ તે સામી વ્યૂહ-
 રચના કરીને પાંડવોની સેનાનો નાશ કરવા લાગી
 પડ્યો. તેણે યુધિષ્ઠિર પર આશ્રય લાવી તેમને
 પોતાની કાળી બાજુ લાંબી મૂક્યા. ૧૫૦ ૫૮ ૫૯

તે ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : હે સંજય ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ
 સર્વ પાંડવપક્ષના વીરો મહાન ધનુર્ધરો હતા, તે
 સર્વોક્ષીમસેનથી રક્ષિત હતા અને તેઓ દેવોથી
 પણ અજર્ય હતા. તે રાધાપુત્ર કહ્યું તેમની
 સામે કેવો વ્યૂહ રચ્યો હતો ? હે સંજય ! મારા
 સૈન્યમાં એ પડખાં તથા તેની બાજુનાં પડખાં
 કેવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા હતાં ? ૧૫૧ તથા
 સૈન્યના યોગ્ય વિભાગ કરી તેઓ કેવી રીતે
 શત્રુઓ સામે લડ્યા હતા ? વળી પાંડવોએ પણ
 મારા યોદ્ધાઓ સામે કેવો વ્યૂહ રચ્યો હતો ?
 તે વેળા કેવી રીતે અતિ દારણ મહાદુર થયું
 હતું ? કહ્યું યુધિષ્ઠિર સામે જ્યારે ધસારો કર્યો,
 ત્યારે અર્જુન ક્યાં હતો ? ૧૫૨ કારણ કે અર્જુનની
 સમીપમાં યુધિષ્ઠિર સામે ચઢી આવવા કોણ સમર્થ
 છે ? એણે એ કલાએ પૂર્વે પાંડવવનના દાહસમયે
 સર્વ ભૂતોનો પરાજય કર્યો છે, તે અર્જુન સામે
 કહ્યું સિવાય બીજો કયો જીવંતની ઇચ્છાવાળો
 મનુષ્યે લડી શકે તેમ છે ? મારે તે સર્વ વૃત્તાંત
 તું જાણે કહે. ૧૫૩

૨ સંજય યોદ્ધો : તે સમયે વ્યૂહરચના કેવી
 કરવામાં આવી હતી, કહ્યુંના યુધિષ્ઠિર સામેના
 ધસારાસમયે અર્જુન ક્યાં ગયો હતો અને પોત-
 પોતાના રાજાને વીંટાઈ વળી તે બંને પક્ષનાં
 સૈન્યોનો કેવો સંઘામ થયો હતો, આ બધું હું
 તમને કહું છું. તમે તે સાંભળો ૧૫૪ હે રાજા !
 કૃપાચાર્ય, બળવાન મગધ યોદ્ધાઓ તથા યાદવ
 કૃપાવર્મા-આ સર્વ યોદ્ધાઓ આપણા વ્યૂહના
 જમણા પડખામાં લેવા હતા ૧૫૫ તેમની બાજુમાં
 જ કિનેલા શકુનિ તથા મહારથી હલક તીક્ષ્ણ
 બાલાઓવાળા ઘેરસવારોને સાયમાં રાખી તમારા
 સૈન્યનું રક્ષણ કરતા હતા. ૧૫૬ વળી નિર્જય જણાતા
 ગંધાર યોદ્ધાઓ પિશાચોની પેઠે મહાભયંકર
 દેખાવના તથા પતંગિયાની પેઠે અણગણ એવા

અતિદુર્ગમ પર્વતવાસી ભીલયોદ્ધાઓ, યુદ્ધમાં કદી પાછા ન હોઈ તેવા ચોવીસ હજાર રથીયોદ્ધાઓ અને યુદ્ધકુશળ સંશક્ત યોદ્ધાઓ આપણા વ્યૂહના ડાબા પડખામાં ઊભા હતા. ^{૧૩, ૧૪} તેમની બાજુમાં જ તમારા બધા પુત્રો કાંબોજ, શક તથા યવન યોદ્ધાઓને સાથમાં રાખી કૃષ્ણ તથા અર્જુનને આરી નાખવાની ઇચ્છાથી ગોઠવાઈ ગયા હતા. ^{૧૫} આ રીતે તમારા સર્વ સૈનિકો સૂતપુત્ર કણ્વની આજ્ઞાથી રથ, ઘોડા તથા પાયદળો સાથે વ્યૂહાકારમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા અને અર્જુનને તથા મહા-ખળવાન શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધ માટે બોલાવી રહ્યા હતા. ^{૧૬} તે સર્વ સેનાની મધ્યમાં રહી દંશીવે કણ્વ સેનાના સુખતું પાલન કરવા માટે મોખરામાં જ ઊભો હતો. તેણે અદ્ભુત કવચ પહેલું હતું, બાજુબંધો ધારણ કર્યા હતાં તથા પુષ્પમાળા પહેરી હતી. ^{૧૭} અતિ આવેશમાં આવી ગયેલા તેના સર્વ પુત્રો તેતું રક્ષણ કરતા હતા અને તે પોતે પણ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા વીર હતા. સેનાને તે જ્યારે આગળ લઈ જતા હતા, ત્યારે ઘણા જ શોભતો હતો. ^{૧૮} આપણા વ્યૂહના પાછળના ભાગમાં મોટા હાથીની ખાંધ પર સવાર થયેલા, સૂર્ય તથા અગ્નિ સમાન કાંતિવાળો, પીંગળી આંખોવાળો અને પ્રિય દેખાવનો મહાબાહુ દુશાસન સૈન્યોથી વીંટાઈને ઊભો હતો; ત્યારે હે મહારાજ! રાજ દુર્યોધન ચોતે તેની પાછળ પાછળ જતો હતો. ^{૧૯, ૨૦} તરેહ તરેહનાં અસ્ત્રોને ધારણ કરનારા અને કવચો પહેરીને ખરાખર સજ્જ થયેલા સર્વ ભાઈઓ તેતું રક્ષણ કરતા હતા. વળી મહાપરાક્રમી મદ્ર યોદ્ધાઓ તથા ઠેકથ યોદ્ધાઓ પણ તેની સાથમાં હતા, તેથી હે મહારાજ! દેવોથી વીંટાયેલા ઇંદ્ર હોય, તેમજ દુર્યોધનરાજ શોભતો હતો. વળી અશ્વત્થામા આદિકુરુઓના મહારથી વીરો અને વરસી રહેલા મેઘોની પેઠે દેખાતા નિત્ય મદમત હાથીઓ એ

વ્યૂહમાં રથસૈન્યની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. એ હાથીઓ ઉપર શૂરા મ્લેચ્છ યોદ્ધાઓ સવાર થયા હતા. ^{૨૧-૨૩} તે બધા હાથીઓ પર દ્વન્-પતાકાઓ ફરકતી હતી, ઉત્તમ આયુધો ઝળહળતાં હતાં અને સવારો આરુઢ થયા હતા; તેથી તેઓ વૃક્ષોવાળા મોટા પર્વતો પેઠે શોભતા હતા. ^{૨૪} તે સર્વ હાથીઓ તથા પાળાઓના પાદરક્ષક તરીકે હજારો યુદ્ધમાંથી પાછા ન હોઈ તેવા શૂરા યોદ્ધાઓ પદિશ તથા તલવાર આદિ શસ્ત્રોને હાથમાં લઈને ચાલતા હતા. ^{૨૫} આ રીતના આપણા મહાન વ્યૂહમાં ઘોડેસવારો, રથો તથા અધિક શણગારેલા હાથીઓ પુષ્કળ સંખ્યામાં હતા, તેથી તે વ્યૂહ દેવાસુરની સેના સરખો દીપી રહ્યો હતો. ^{૨૬} વિદ્વાન સેનાપતિ કણ્વે વ્યૂહરપતિના મત પ્રમાણે એ વ્યૂહની સુંદર રચના કરી હતી અને તે મહાવ્યૂહ જણે નૃત્ય કરતો હોય તેમ શત્રુઓને ભયંકર થઈ પડ્યો હતો. ^{૨૭} વર્ષોકાળમાં દિશા-વિદિશા-સર્વ સ્થળેથી જન્મ મેધમંડળો બહાર પડે છે, તેમ તે વ્યૂહના પક્ષ, પ્રપક્ષ આદિ સર્વ અવયવોમાંથી હાથીસવારો, ઘોડેસવારો, રથીઓ અને પાળાઓ યુદ્ધ કરવા માટે બહાર પડવા લાગ્યા. ^{૨૮} આવી રીતે વ્યૂહાકારમાં ગોઠવાયેલી કૌરવોની સેનાના મોખરામાં જ કણ્વને જોઈને રાજ યુધિષ્ઠિર શત્રુહંતા વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા. ^{૨૯} 'ઓ અર્જુન! જો, કણ્વે રણ-ભૂમિ પર કેવો મહાન વ્યૂહ રચ્યો છે! તે વ્યૂહ પક્ષ તથા પ્રપક્ષથી યુક્ત છે અને તેથી જ શત્રુ સેના સામે પ્રકાશી રહ્યો છે. ^{૩૦} માટે શત્રુઓના આ મહાન સૈન્ય સામે જોઈને તું એવો દાઈ ઉપાય કર, કે તેઓ આપણા પરાભવ કરી ન જાય. ^{૩૧} યુધિષ્ઠિરનાં એ વચન સાંભળી અર્જુન હાથ જોડીને બોલ્યો: 'તમે જ પ્રમાણે કહેા છે તે પ્રમાણે જ સર્વ થશે. એમાં જરાય ફેરફાર નહિ

રહે.^{૩૨} હે ભારત ! આ શત્રુઓના બૃહનો નાશ કરવા માટે જ ઉપાય છે, તેને જ હું કરીશ. આનો વિનાશ કરવા માટેનો ઉપાય એજ છે કે, તેના મુખ્ય નાયકનો વધ કરવો. તેનો વધ તો હું જ કરીશ.^{૩૩}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે અર્જુન ! ત્યારે તો તું જ કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવા જ ભીમસેન દુર્યોધન સામે, નકુલ વૃષસેન સામે, સહદેવ શકુનિ સામે, શતાનીક દુઃશાસન સામે, સાત્યકિ કૃતવર્મા સામે તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વત્થામા સામે યુદ્ધ કરે તેમ જ હું પોતે કૃપાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરીશ.^{૩૪, ૩૫} વળી શિખંડીની સાથે રહેલા દ્રૌપદીના પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રો સામે યુદ્ધ કરશે અને બાહીના મારા સર્વ યોદ્ધાઓ આપણા તે તે શત્રુઓને મારી નાખે.^{૩૬}

સંજય બોલ્યો : ધર્મરાજએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે 'બહુ સારું' એમ કહીને અર્જુને પોતાનાં સૈન્યોને શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા કરી દીધી અને પોતે સેનાના મોખરા ભણી આવ્યો ગયો.^{૩૭} અગ્નિ બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી તે બ્રાહ્મણસ્વરૂપ છે તથા સમગ્ર વિશ્વનો નેતા છે. સર્વના કરતાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલો તે અગ્નિ રથ-સ્વરૂપ બનેલો છે અને તેનો તેજ અગ્નિ પ્રથમ ચંદ્રસ્વરૂપ થઈ તે રથના ઘોડાઓ બનેલો છે. તેજ કારણથી દેવો તથા બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણો તે રથને સર્વથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો જાણે છે. તે રથે બ્રહ્મા, શંકર, ઇંદ્ર અને વરુણદેવને અનુક્રમે વહન કર્યા છે. તે સર્વના આદ્ય એવા રથમાં બેસીને કૃષ્ણ તથા અર્જુન યુદ્ધ કરવા માટે નીકળી પડ્યા.^{૩૮, ૩૯} અતિ અદ્ભુત દેખાવના તે રથને રણબૂમિ પર આવતો એઈ શક્યરાજ પુનઃ યુદ્ધ-દુર્મંદ અધિરાપુત્ર કહ્યુંને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^{૪૦} 'ઓ કર્ણ ! જો, જોના સંબંધમાં તું વારંવાર બીજાઓને પ્રશ્ન કરે છે, કમોના વિપાકની

પેઠે સર્વ સૈન્યોથી જેનું વારણ કરવું અશક્ય છે, કૃષ્ણ જેના સારથિ છે અને ઘોળા રંગના ઘોડાઓ જેના રથમાં જોડેલા છે, તે આ કુંતાપુત્ર અર્જુન શત્રુઓનો સંહાર કરતો કરતો ચઢી આવ્યો છે. જો, મેઘની મહાન ગર્જના સરખો આ તુમુલ શબ્દ સંભળાય છે.^{૪૧, ૪૨} માટે જરૂર મહાત્મા કૃષ્ણ અને અર્જુન રણમાં આવી પહોંચ્યા છે. હે કર્ણ ! જો, પેલી રજ કેટલી બધી જોડી રહી છે ? આપું આકાશ તેનાથી ઢંકાઈ ગયું છે. તે અર્જુનના રથની ચક્રનેમિથી જ જોડેલી છે અને સમગ્ર પૃથ્વી જાણે કંપતી હોય તેમ લાગે છે. માટે હે કર્ણ ! વાસુદેવ અને ધનંજય એ બે મહાત્માઓ આવી પહોંચ્યા છે. જો, આ મહાન વટોળિયો વાયુ તારી સેનાની આસપાસ એરથી ફૂંકાય છે, માંસાહારી પ્રાણીઓ મોટા બરાડા પાડે છે અને મૃગો ભયંકર આક્રંદ કરે છે. વળી ઓ કર્ણ ! જો, રૂંવાં ખડાં કરી નાખે તેવો મહાધોર ભયંકર તથા મેઘ સરખા દેખાવનો આ ધૂમકેતુ સૂર્યમંડળને ઢાંકી દઈ આકાશમાં દેખાઈ રહ્યા છે. જો, પેલી તરફ દ્રષ્ટિ કર. મૃગોનાં તરેહતરેહનાં જૂથો સર્વ દિશાઓમાં ધૂમાધૂમ કરી રહ્યાં છે, તેમ જ બળવાન અને ગર્વિષ્ઠ વ્યાધો સૂર્યમંડળ સામે નિહાળી રહ્યા છે. વળી જો, કાગડાઓ તથા ગીધો હજારોની સંખ્યામાં રણબૂમિ પર એકઠાં થયાં છે.^{૪૩-૪૬} હે કર્ણ ! તેઓ આપણી સન્મુખ જ ધોર સ્વરૂપે ઊભાં છે અને માંહેમાંહે કંઈ ફૂર શબ્દો કરી રહ્યા છે. જો, આ તારા મહારથમાં લટકતાં રંગબેરંગી સુંદર ચામરો રથની ધરી તથા પૈડાંના પરસ્પર સંઘર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિના તણખાંઓથી સગગી ઊડ્યાં છે અને રથની ધ્રજ કંપી રહી છે. આ તારા ઘોડાઓ મહાપ્રચંદ શરીરવાળા છે, અતિશય વેગવાન છે અને આકાશમાં જોડી રહેલા ગરુડાની પેઠે એવા લાયક છે. તેઓ પણ આ

સમયે થરથર કંપે છે તે તું જો. હે કણું ! ખરે-ખરે, આ બધાં અપશુકન સૂચવે છે કે, આજના યુદ્ધમાં સેંકડો અને હજારો રાજાઓ મરણ પામીને આ રણભૂમિ પર શયન કરી જશે. વળી ઝો રાધાપુત્ર ! શંખોનો, આનંદોનો તથા મૃંદંગોનો રોમાંચજનક તુલસ શબ્દ સર્વ તરફ સંભળાય છે અને પાળાઓ, ઘોડેસવારો, હાથીસવારો તથા રથસવારોના ભાતભાતના ટંકારો પણ સંભળાઈ રહ્યા છે.^{૪૮-૫૨} હે કણું ! સાંભળ, મહાત્મા યોદ્ધાઓનાં ધનુષ્યોની પશુછોના શબ્દો, હાથે પહેરવાનાં આમડાંનાં મોઝાંઓના શબ્દો અને સાથે સાથે બાણોના શબ્દો પણ સંભળાય છે. હે કણું ! જો, જો, પેલા અર્જુનના રથ પર સોનેરી તથા રૂપેરી જરી ભરેલાં વસ્ત્રોમાંથી કારીગરોએ બનાવેલી રંગ-બેરંગી પતાકાઓ પવનમાં ફરફરતી કેવી રીતે છે ! તે પતાકાઓમાં સુવર્ણના ચંદ્ર, તારાઓ તથા સૂર્ય વિરાજી રહ્યા છે અને ધણી જાતની ધૂધરીઓ તે પતાકાઓમાં ખણખણી રહી છે.^{૫૩, ૫૪} અરે ઝો કણું ! જો તો ખરે ! દેવતાઈ વિમાન સરખા દેખાતા અર્જુનના રથ પર વાયુમાં ફરકતી પેલી ધ્વજો મેઘમંડળમાં ઝબકતી વીજળીઓની પેઠે ઝબકી રહી છે અને ‘કણુ, કણુ’ શબ્દ કરી રહી છે. વળી ફરકતી પતાકાઓવાળા પરાક્રમી પાંચાલોના પેલા રથો તરફ પણ તું દષ્ટિ કર. જો, પેલો કુતાનો વીર અજિત પુત્ર અર્જુન વાનરના ચિહ્નવાળી સુંદર ધ્વજ ફરકાવતો ફરકાવતો તારા પર ચઢી આવે છે.^{૫૫-૫૭} તે અર્જુનની ધ્વજના અગ્રભાગમાં રહેલો પેલો અતુલ્ય વાનર ‘કેવું’ ધ્યાન ખેંચે છે ! એ વાનર મહાભયંકર દેખાય છે; એટલું જ નહિ, પણ શત્રુઓના દુઃખમાં વધારો કરનાર છે.^{૫૮} જો, પેલા બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણની પાસે શંખ, ચક્ર, ગદા અને શાર્ંગ ધનુષ્ય કેવું અત્યંત રીતે છે ! તેમના મસ્તક પર

પેલો કૌસ્તુભભણિ પણ અત્યંત ઝગમગી રહ્યો છે.^{૫૯} અરે ! શાર્ંગ અને ગદાધારી અતિ વીર્યવાન વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ પવનવેગી શ્વેત ઘોડાઓને ઘોડાવતા આ તરફ જ આવે છે.^{૬૦} ઝો રણુ પેલું ગાંડીવ ધનુષ્ય ! અર્જુનના આકર્ષણથી તે કેવું ગાજી રહ્યું છે ! જોને, ચાલાક હાયવાળા અર્જુને કેટલાં બધાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડી મૂક્યાં છે અને તેઓ શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખે છે ! તેથી જ આ રણભૂમિ વિશાળ અને લાંબાં લાલચોળ નેત્રોવાળા, પૂર્ણચંદ્ર સમાન કાંતિવાળા અને યુદ્ધમાં પક્ષાયન નહિ કરનારા રાજાઓનાં મુખોથી છવાઈ ગઈ છે.^{૬૧, ૬૨} જો, પેલા મોટા મોટા પરિધ સમાન આકારના તથા પવિત્ર ચંદનથી ચર્ચાયેલા યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓના બાહુઓને આયુધો સહિત ટપોટપ પૃથ્વી પર પાડી નાખવામાં આવે છે.^{૬૩} પેલા ઘોડાઓ પોતાના સવારો સહિત પૃથ્વી પર પડેલા છે અને પડે છે. તેમની જીભ તથા નેત્રો બહાર નીકળી પડ્યાં છે અને લગભગ ધાયલ થઈને જ રણમાં તેઓ શયન કરી રહ્યા છે.^{૬૪} આ પેલા હાથીઓ પર્વતોનાં મોટાં શિખરો સરખા દેખાય છે, પણ તેમાંના કેટલાએક મરણ પામ્યા છે અને કેટલાએક અર્જુનને હાથે છિન્નભિન્ન થઈ પર્વતોની પેઠે રણમાં આમતેમ ધૂમે છે.^{૬૫} ગંધર્વનગરો સમાન દેખાવના પેલા રથોમાંના રાજાઓ મરણ પામ્યા છે અને તે રથો દેવતાઓનાં પવિત્ર વિમાનોની પેઠે ભૂમિ પર પછકાઈ પડે છે.^{૬૬} જો, જો, કેસરી-સિંહ જેમ મૃગોનાં હજારો રોળાંને આકુળત્યાકુળ કરી મૂકે છે, તેમ પેલો અર્જુન તારા સૈન્યને આકુળત્યાકુળ કરી રહ્યો છે.^{૬૭} વળી બીજા પાંડવવીરો પણ ચડી આવ્યા છે અને આપણા પક્ષના રાજાઓનો ઘાણ કાઢી નાખે છે. અરે ! તેઓ તારા હાથી, ઘોડા, રથ અને સંખ્યાબંધ પાળાઓનો ઘાણ કાઢી રહ્યા છે.^{૬૮} જો. પેલી તરફ નજર કર.

મેઘમંડળમાં ઢંકાઈ ગયેલા સૂર્યની પેઠે અર્જુન તદ્દન ઢંકાઈ ગયો છે માત્ર તેની નજનો અથ ભાગ દેખાય છે અને વનુષ્યની દોરીનો શબ્દ સભળાય છે ^{૧૮} હે કર્ણ ! જના સખધમા તું બીજાઓને પૂછી રહ્યો છે, યુદ્ધમાં શત્રુઓનો જ સંહાર કરી રહ્યો છે શ્રીકૃષ્ણ જના સારથિ છે, અને જના રથમા શ્વેત વર્ણના વેાડાઓ જોડેલા છે, તે ઉજ્જવલ વર્ણનો વીર અર્જુન આજે તારા જોવામા આવશે ^{૧૯} હે કર્ણ ! જ્યો પુરષોમા સિદ્ધ સમાન છે, જેમના નેત્રો કોનથી લાલચોળ બની ગયા છે અને જ્યો શત્રુઓને તપાવી રહ્યા છે, તે બંને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને તુ આજે એક રથમા ઘેટેલા જોઈશ ^{૨૦} હે રાનાપુત્ર ! શ્રીકૃષ્ણ જના સારથિ છે અનેજેતુ વનુષ્ય ગાડીવ છે, તે અર્જુન ને જો તુ મારીશ તો તુ અમારા બન્નાનો રાજ થઈશ ^{૨૧} જો પેલા સંશપ્તક ચોદ્ધાઓએ અર્જુનને બોલાવ્યો, એટલે તેની સામે જ તે ગયો છે જો તો ખરો, બળવાન અર્જુન પોતાના એ શત્રુઓ નો સંગ્રામમાં કેવો સંહાર કરી નાખે છે : ^{૨૨}

મદ્રરાજ આમ કહી રહ્યો હતો, ને સાલળી કર્ણ અતિશય ઢાપને લીધે તેના પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો 'જો શલ્ય ! જો, જો, પેલા સંશપ્તક ચોદ્ધાઓ કોનમા આવી જઈને સર્વ તરફથી અર્જુન સામા ધસી ગયા છે તેથી જ મેઘમંડળો થી ઢંકાયેલા સૂર્યની પેઠે અર્જુન ઢંકાઈ ગયો છે અને બિલકુલ દેખાતો પણ નથી અરે ! ચોદ્ધાઓ રૂપ મહાસાગરમા અર્જુન એટલો બધો ડૂબી ગયો છે, કે મને લાગે છે કે એ જ રથજો તેનો અત આવી જશે : ^{૨૩, ૨૪}

શલ્ય બોલ્યો અત્યા જો ! જળ વડે ઢાણ બળનો નારા કરી શકે : લાકડા નાખીને ઢાણ અગ્નિને શાત કરી શકે : વાયુને ઢાણ નિયમમા રાખી શકે : અને મહાસાગરને ઢાણ પી શકે : ^{૨૫}

આ રણમાં અર્જુન સામેના સંશપ્તકોના સંગ્રામને હું પૂર્વોક્ત દષ્ટાંતો સરખો જ માનું છું. બાકી ઇંદ્ર સહિત દેવો અને અસુરો પણ યુદ્ધમા અર્જુન ને જીતી શકે તેમ નથી ^{૨૬} અથવા આમ બોલી બોલીને પણ તારે સતોષ માની લેવો અને મનમાં પ્રસન્ન થઈ જવું યુદ્ધ કરીને તો તુ અર્જુનને જીતી શકે તેમ નથી જ, માટે ઢંકાઈ બીજે મનોરથ કર ^{૨૭} અરે ! જે પુરુષ અર્જુનને જીતી શકે, તે તો પોતાના જે બાહુઓથી આખી પૃથ્વીને ઉપાડી શકે તેવો બળવાન હોય, ક્રોધાધમાન થઈને આ સર્વ પ્રબળોને બાળી ભસ્મ કરી નાખે તેવો પ્રતાપી હોય અને દેવોને પણ સ્વર્ગમાંથી પટકી પાડે તેવો મહાસમર્થ હોય ! ^{૨૮} જો, પેલી તરફ નજર નાખ જો પેલો કુંતાપુત્ર ભીમસેન અ-ક્ષિપ્ત કર્મ કરનારો છે, વીર છે અને મોટી મોટી ભુલઓવાળો છે તે બીજા મેરુપર્વતની પેઠે ભાસી રહ્યો છે ^{૨૯} નિત્ય આવેશમાં જ રહેનારો અને ક્રોધાધમાન થયેલો એ વીર્યવાન ભીમસેન ચિર-કાળના પોતાના વેરનું સ્મરણ કરી રહ્યો છે અને નિઃશ્ચ મેળવવા માટે યુદ્ધ કરવા ટાપી રહ્યો છે ^{૩૦} એ પેલો ધાર્મિક પુરુષોમા એક ગણાયેલો અને શત્રુનગરોને જીતનારો ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર શત્રુઓને અસહ્ય થઈ પડે, તેમ યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો છે ^{૩૧} વળી પુરુષોમાં વ્યાધ સરખા સાક્ષાત્તે એ અશ્વિનીકુમારોની જેમ યુદ્ધમા અનિત્ત એવા બંને ભાઈઓ નકુવ અને મહદેવ પણ યુદ્ધ કરવા બિભા રહ્યા છે ^{૩૨} જો, અર્જુનની બંરોમરી કરનારો પેલા પાંચ દ્રોપદીપુત્રો પાંચ પર્વતોની પેઠે અડગ રહીને યુદ્ધ માટેની ઇચ્છાથી ગોઠવાઈ બિભા છે વળી જો, દ્રુપદરાજના પેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પરમ તેજસ્વી અને સત્યપૂર્વક વિજય મેળવનારા અભિ માની વીર પુત્રો બિભા રહ્યા છે ^{૩૩, ૩૪} અરે ! આ રહ્યો પેલો યાદવગ્રંથ ઇંદ્ર સરખો અસહ્ય સાત્યકિ !

કોધાયમાન થયેલા કાળ સરખો તે સાત્યકિ આપણી સામે જ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ચઢી આવે છે. ' પુરુષોમાં સિંહ સરખા તે કણું તથા શલ્ય આવી રીતે વાતચીત કરતા હતા, તેવામાં તો તે બન્ને પક્ષની સેનાઓ મંગાધમુનાની પેઠે અત્યંત સેળભેળ થઈ ગઈ. ૮૬, ૮૭

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કણું પર્વમાં 'વ્યૂહરચના' નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૭ મો

દારુણ યુદ્ધ

॥ પુનરાદ્ય ઉવાચ ॥

તથા વ્યૂદેશ્વનીકેષુ સંસક્તેષુ ચ સંજય ।

સંશક્તકાન્ કથં પાર્થો ગતઃ કર્ણશ્ચ પાંડવાન્ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! એ રીતે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાઈ ગયેલાં તે બન્ને પક્ષનાં સૈન્યો અન્યોન્ય સામે ભેટ્યાં, ત્યારે અર્જુને સંશક્તકો સામે કેવો ધસારો કર્યો હતો ? વળી કણું પાંડવો સામે કેવો ધસારો કર્યો હતો ? હે સંજય ! તું ધણો કુશળ છે, માટે વિસ્તારપૂર્વક તે યુદ્ધનું મારી પાસે વર્ણન કર. એ રણમાં વીરપુરુષોનાં પરાક્રમે સાંભળતાં મને તૃપ્તિ જ થતી નથી. ૨

સંજય બોલ્યો : તે સમયે પોતાના શત્રુઓના મહાન સૈન્યને વ્યૂહાકારે ગોઠવાઈ બિભેલું ઝેઈ, અર્જુને પણ તમારા પુત્રની દૃષ્ટ નીતિને પરિણામે સૈન્યનો વ્યૂહ રચ્યો. ૩ એ વ્યૂહમાં ઘોડેસવારો, હાથીસવારો, પાળાઓ તથા રથો પુષ્કળ હતા તેના મોખરામાં જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બિભેલું હતો; તેથી તે મહાસૈન્ય ધણું જ શીભતું હતું. ૪ એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથને કબૂતરી રંગના ઘોડાઓ ઝેડેલા હતા; એ ચંદ્ર તથા સૂર્ય સમાન કાંતિવાળો હતો અને એણે હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. આથી તે બધે ભૂતિમાન કાળ જ હોય એમ શોભી રહ્યો હતો. ૫ એ વેળા સિંહ સમાન પરાક્રમવાળા અને યુદ્ધ કરવા

સન્ન થયેલા સર્વ દ્રૌપદીપુત્રો દિવ્ય કવચો તથા આયુધો ધારણ કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું રક્ષણ કરતા. ૬ ચંદ્રની પાછળ જેમ તારાગણો બન્ય, તેમ કાંતિમાન શરીરવાળા તે પુત્રો પોતાના અનુચર યોદ્ધાઓ સહિત ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ પાછળ જતા હતા. પછી બ્યારે સૈન્યો બરાબર ગોઠવાઈ ગયાં, ત્યારે પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા સશક્ત યોદ્ધાઓને ઝેઈને અર્જુન ઠાપી બીજ્યો. તુરંત તે પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યને ખેંચતો ખેંચતો તેમની સામે ધસી ગયો; એટલે પેલા સંશક્તક યોદ્ધાઓ પણ અર્જુનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેની સામે ઢોડી ગયા. તે બન્ને બિજ્ય મેળવવાનો જ સકલ્પ કર્યો હતો અને મરણ થાય તોપણ યુદ્ધમાંથી પાછા ન હઠવું એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. ત્યાં પાળાઓ, ઘોડા, હાથી તથા રથોથી ભરેલું સંશક્તક યોદ્ધાઓનું તે શરવીર સૈન્ય એકદમ અર્જુન પર મારો ચલાવવા મંડ્યું. નિવાત-કવચ ધાનવો ઝેડે અર્જુનનો જ્યોતુમુલ સંગ્રામ આપણે સાંભળ્યો છે, તેવો જ તે સંશક્તક યોદ્ધાઓનો તુમુલ સંગ્રામ અર્જુનની સાથે થવા લાગ્યો. પરંતુ અર્જુને રણમાં આવેલા રથો, ઘોડાઓ, હાથીઓ, પાળાઓ, ધન્યો, બાણો, ધનુષ્યો, તલવારો, ચક્રો, ફરશીઓ, ઉગામેલાં આયુધોવાળા શત્રુઓના બાહુઓ, જાતજાતનાં શસ્ત્રો તથા હાથે શત્રુઓનાં મસ્તકો કચાકચ કાપવા માંડ્યાં. આમ યુદ્ધની શરૂઆત થતાં અર્જુનનો રથ પાતાલ તલ સમાન તે સૈન્યરૂપ મોટી ધૂમરીમાં તદ્દન ડૂબી ગયો, ત્યારે સર્વ સશક્તક યોદ્ધાઓ હર્ષની મર્મનાઓ કરવા લાગ્યા. ત્યાં તો પાંડવો સુદેવ જેમ પશુઓનો સહાર કરી નાખે, તેમ અર્જુને પોતાની આગળ, પાછળ તથા બન્ને બાજુમાં બિભેલા ધણા શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખ્યો. હે રાજા ! સંશક્તકોનું તથા અર્જુનનું એ પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલી

રહ્યું હતું, તે જ વખતે બીજી તરફ પાંચાલ, ચૈદિ અને સુંજયોનો તમારા પક્ષના મહારથીઓ જેડે પરમ દારુણ સંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો. કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને સુબલપુત્ર શકુનિ એ ત્રણ યુદ્ધક્રમંદ મહારથીઓ અતિ આવેશપૂર્વક ઉત્સાહી સેનાઓને સાથે લઈ શત્રુઓના ગચસૈન્ય સામે મારો ચલાવી રહ્યા હતા. વળી તેઓ ક્રોધશલ, ક્રોધ, મત્સ્ય, ક્રોધ, ક્રોધ તથા મહાશૂરા શરસેન યોદ્ધાઓ સાથે પણ લડી રહ્યા હતા. તે બધા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર જાતિના વીર પુરુષોનું સંહારકારક મહાયુદ્ધ શરીર, પ્રાણ તથા પાપનો નાશ કરનારું થઈ રહ્યું હતું. વળી તે યુદ્ધ ધર્મપૂર્વક હતું, સ્વર્ગદાયક હતું અને સર્વની કીર્તિને જગતમાં વિસ્તારનારું હતું. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! પોતાના ભાઈઓની સાથે રહેલો અને કુરુના મહાવીર પુરુષોના તથા મદ્રદેશના મહારથીઓના રક્ષણ તળે રહેલો કુરુવીર દુર્યોધન પણ એ સમયે પાંડવો, પાંચાલો, ચૈદિઓ અને સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરતા કર્ણની રણમાં રક્ષા કરતો હતો, વળી કર્ણ પણ તીક્ષ્ણ બાણો વડે શત્રુઓની મહાસેનાનો ઘાણુવાળી નાખતો હતો.^{૭-૨૧} તેણે મોટા મોટા રથીઓને રણમાં શાળી નાખ્યા હતા અને યુધિષ્ઠિર રાજાને પણ સારી પેઢે પીડ્યો હતો. વળી તેણે બીજા હજારો શત્રુઓને વઘા, આયુધ, શરીર તથા પ્રાણથી સહિત કરી નાખી યોદ્ધાને છાજતા યથાની સાથે સ્વર્ગમાં મોકલી દીધા હતા અને પોતાના મિત્રોને તે દ્વારા પુરા કર્યા હતા. હે રાજા ! આવી રીતે કૌરવો અને સુંજયોનો તે સંગ્રામ પૂર્વે થયેલા દેવાસુરસંગ્રામ સરખો જ થઈ રહ્યો હતો અને તેમાં મનુષ્યો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓનો ઘાણુ વળી ગયો હતો.^{૨૨,૨૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'સંકલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૩૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮ મો

સંકલ યુદ્ધ

॥ કૃતાર્ક ઉવાચ ॥

યત્તત્રવિશ્વ પાર્થનાં સૈન્યં કુર્વન્ જનક્ષયમ્ ।

કર્ણો રાજાનમમ્યેત્ય તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! કર્ણ પાંડવોના સૈન્યમાં દાખલ થઈ જ રીતે મનુષ્યોના સંહાર કરતો હતો તથા છેક રાજા યુધિષ્ઠિર પાસે જઈ પહોંચ્યો હતો અને તેણે જ કંઈ પરાક્રમ કયું હતું તે બધું તું મને કહે. ^૧ એ યુદ્ધમાં પાંડવો માંના કયા વીર પુરુષોએ કર્ણને આગળ વધતો અટકાવ્યો હતો ? અને કયા પુરુષોને મારી નાખી અધીરથપુત્ર કર્ણે યુધિષ્ઠિરને ગભરાવ્યો હતો ? ^૨

સંજય બોલ્યો : ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંડવયોદ્ધાઓને યુદ્ધ માટે ગોઠવાઈ ગયેલા બેઈ કર્ણે ઉતાવળે ઉતાવળે શત્રુઓના સંહાર કરનારા પાંચાલો સામે દોડ્યો. ^૩ હંસો જમ મોટા સરોવર સામે દોડી જાય, તેમ વિજય મેળવનારા પાંચાલો પણ એક દમ દોડી આવતા મહાત્મા કર્ણ સામા ધસી ગયા. ^૪ એ વેળા બન્ને પક્ષમાં હજારો શત્રુઓ મનોહર શબ્દ થવા લાગ્યો, તેમ જ બન્ને પક્ષમાં પરમ દારુણ ભેરીઓનો નાદ પણ પ્રકટ થઈ રહ્યો હતો. ^૫ સર્વ ત્રણે જાતજાતના બાણો ઉપરાઉપરી પડવા લાગ્યાં અને ત્યાં તેમના પ્રહારથી હાથીઓના ચિત્કારો, ઘોડાઓના હણહણાટો તથા રથોના ખણખણાટો સંભળાવા લાગ્યા. સાથે સાથે ત્યાં વીરપુરુષોના દારુણ સિંહનાદ પણ થઈ રહ્યો. ^૬ એકત્ર થયેલા તે સર્વ મહાન શબ્દથી પર્વતો, વૃક્ષો અને સમુદ્રો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી ધણધણી ઊઠી, વાયુ સહિત મેઘમંડળવાળું આકાશ ગાજી ઊઠ્યું અને સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રો સહિત સ્વર્ગ કંપી ઊઠ્યું. ^૭ તે શબ્દને સાંભળીને કેટલાંએક પ્રાણીઓ મહાધીર ઉત્પાત થશે એમ માનવા લાગ્યાં

ને ગભરાઈ ગયાં. વળી કેટલાંએક અદ્ભુતસત્ત્વ પ્રાણીઓ તે તે શબ્દને સાંભળીને લગભગ મરણ-શરણ થઈ ગયાં.^૮ પછી ઇંદ્ર જમ આસુરી સેનાનો નાશ કરે, તેમ અત્યંત ક્રોધમાં આવી ગયેલો કર્ણ સત્ત્વર અસ્ત્રો પ્રગટ કરીને પાંડવોની સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યો.^૯ તેણે પાંડવોના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી બાણો ફેંકવા માંડ્યાં અને પ્રભદ્રકોમાંના સિત્તોતેર સારા સારા યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા.^{૧૦} પછી સુંદર પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ પચીસ બાણો મારી મહારથી કર્ણે પચીસ પાંચાલ યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા.^{૧૧} વળી તે વીર કર્ણે પરકાયાને ચીરી નાખનારાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં અનેક નારાય બાણો મૂકીને સેંકડો તથા હજારો યોદ્ધા યોદ્ધાઓને સંહારી નાખ્યા.^{૧૨} હે મહારાજ ! આવી રીતે મનુષ્યોથી ન બની શકે તેણે દેવી કર્મ કરી રહેલા તે કર્ણની આસપાસ પાંચાલોના અનેક રથીયોદ્ધાઓ ઘેરાઈ વળ્યા.^{૧૩} તે બ્રેઈ સૂર્યપુત્ર એવા 'વૃષ' નામધારી કર્ણે દુઃસહ એવાં પાંચ બાણો ધનુષ્યમાં સાંધ્યાં. હે ભારત ! તે બાણો વડે તેણે ભાનુદેવ, ચિત્રસેન, સેનાર્ષિન્દુ, તપન અને શરસેન એ પાંચ પાંચાલ મહારથીઓને રણમાં શેળી નાખ્યા.^{૧૪, ૧૫} આમ પાંચાલોના શૂરા યોદ્ધાઓ કર્ણનાં બાણો વડે મરણ પામવા લાગ્યા, ત્યારે એ મહારણમાં પાંચાલ સૈનિકોમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો.^{૧૬} તુરત જ હે મહારાજ ! પાંચાલોના દશ રથીયોદ્ધાઓએ કર્ણને પુનઃ ઘેરી લીધો ને ઝડપથી બાણો વડે પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૧૭} હે રાજા ! એ સમયે કર્ણના સુષેણ અને સત્યસેન નામના બે દુર્જય પુત્રો તેના ચક્રસ્પર્શ તરીકે રહીને પ્રાણોની દરકાર રાખ્યા વિના યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૮} વળી કર્ણનો બ્યેષ્ઠ પુત્ર મહારથી વૃષસેન પડે કર્ણનો પૃથક્સ્પર્શ થઈ પાછળનાં ભાગમાં તેનું રક્ષણ કરતો હતો.^{૧૯} પછી તે સમયે વૃદ્ધયુગ્મ, સાત્યકિ, દ્રૌપદીપુત્રો, ભીમ

સેન, જનમેજય, વીર પ્રભદ્રકો, ચેદિઓ, કેકયો, પાંચાલો, નકુલ, સહદેવ અને કવચધારી સર્વ મત્સ્ય યોદ્ધાઓ સર્વના પર સચોટ પ્રહાર કરી રહેલા રાધાપુત્ર કર્ણને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી સામેથી દોડી આવ્યા.^{૨૦, ૨૧} ત્યાં વર્ષાકાળમાં જમ મેઘો પર્વત પર વૃષ્ટિ કરી મૂકે, તેમ શત્રુઓનું મર્દન કરનારા કર્ણ પર તેઓ ભાત-ભાતનાં શસ્ત્રો વડે વરસવા લાગ્યા.^{૨૨} એટલે કર્ણના બધા પુત્રો પોતાના પિતાનું રક્ષણ કરવા માટે તેમના પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. વળી હે રાજા ! તમારા પક્ષના બીજા કેટલાંએક વીરો પણ પાંડવ વીરોને વધતા અટકાવવા લાગ્યા.^{૨૩} કર્ણના પુત્ર સુષેણે એક ભલ્લભિતનું બાણ મારી ભીમસેનના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું, તેમ જ બીજાં સાત નારાય બાણો મારી ભીમસેનને હૃદયમાં વીધી નાખી ગઈના કરી મૂકી.^{૨૪} બચાકર પરાક્રમી ભીમસેને તુરત જ ધણું મજબૂત બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈ લીધું ને તેને બરાબર સજ્જ કરી સુષેણના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^{૨૫} એટલું જ નહિ, રણમાં બંધે નૃત્ય કરતો હોય તેવો દેખાતો ભીમસેન ક્રોધપૂર્વક દશ બાણો છોડી એ સુષેણને વીંધવા લાગ્યો અને સપાટાબંધ બીજાં તોતેર તીક્ષ્ણ બાણો છોડી તેણે કર્ણને પણ વીંધી નાખ્યા.^{૨૬} વળી તેણે કર્ણના ભાનુસેન નામના પુત્રને દશ બાણો માર્યા અને તેને સર્વ સુદ્ધેનો મધ્યમાં તેમના દેખતાં ઘોડા, સારથિ, આયુધ અને ધન સહિત રણભૂમિ પર ઢોળી પાડ્યો.^{૨૭} પછી તેણે એક દુરપ્ર બાણથી તેના મસ્તકને પણ કાપી નાખ્યું. આમ ચંદ્રસમાન સુખવાળું ભાનુસેનનું તે મસ્તક કપાઈ ગયું હતું, છતાં ડાંડલામાંથી તૂટી પડેલા કમળની પેઠે તે સુંદર દેખાવનું જ લાગતું હતું.^{૨૮} કર્ણના પુત્રનો નાશ કર્યો પછી ભીમસેન પુનઃ તમારા યોદ્ધાઓને દુઃખ દેવા મંડી

પડ્યો. કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માનાં ધનુષ્યો કાપી નાખી તેણે તે બન્નેને પણ પીડ્યા.^{૨૯} તેણે કુશાસનને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી શકુનિને છ લોખંડી બાણો માર્યા અને ઉલ્લૂક તથા પતત્રિ એ બન્નેને રથ વિનાના કરી નાખ્યા.^{૩૦} વળી કર્ણના બીજા પુત્ર સુષેણને 'જિભો રહે, હવે તારું પણ આવી બન્યું છે' આમ કહીને ભીમસેને એક બાણ હાથમાં લીધું; પરંતુ કર્ણે તે બાણને કાપી નાખ્યું ને ત્રણ બાણોનો ભીમસેને પ્રહાર પણ કર્યો.^{૩૧} એટલે તુરંત જ ભીમસેને સુષેણ સામે સુદર ગાંડાવાળું બીજું પાણીદાર બાણ ફેંક્યું; પરંતુ કર્ણે તેના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૩૨} હવે કર્ણે પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવા માટે તથા ભીમસેનનો વધ કરવા માટે દૂર એવાં તોંતર બાણો મારી દૂર ભીમસેનને વીંધી નાખ્યા.^{૩૩} પછી સુષેણે શત્રુના મારને સહન કરે એવું બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને પાંચ બાણો ફેંકી નકુલના બન્ને બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૩૪} નકુલે પણ મારને સહન કરનારાં વીસ દંઠ બાણોથી સુષેણને વીંધી નાખી એટલી મોટી ગર્જના કરી મૂઝી, કે કર્ણ પણ જરા હબકી ગયો.^{૩૫} હે મહારાજ ! તે પછી મહારથી સુષેણે નકુલને દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા ને વધારામાં બીજું એક ક્ષુરપ્ર બાણ છોડી તેના ધનુષ્યને પણ શીઘ્ર કાપી નાખ્યું. તુરંત જ નકુલને ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તેણે અતિ દંઠ ધનુષ્ય હાથમાં લઈ સુષેણને નવ બાણો માર્યા ને રણમાં તેને અટકાવ્યો.^{૩૬, ૩૭} હે રાજન ! શત્રુ-વીરોના સંહાર કરનારા નકુલે બાણો મૂઝી મૂઝીને સર્વ દિશાઓને તદ્દત ઢાંકી દીધી અને પછી બીજાં ત્રણ બાણો વડે સુષેણનાં સારથિને મારી નાખ્યા તથા તેને પોતાને પણ પ્રહાર કર્યો.^{૩૮} એટલેથી જ તે અટક્યો નહિ. તેણે તો ત્રણ બદલ બાણો વડે સુષેણના મજાબૂત ધનુષ્યના ત્રણ

ટુકડા કરી નાખ્યા. પછી ક્રોધથી ધૂંધવાઈ જોડેલા સુષેણે એક બીજું ધનુષ્ય હાવીને સાઠ બાણોથી નકુલને તેમ જ સાત બાણોથી સહદેવને વીંધી નાખ્યા. આ રીતે અન્યોન્યને વધ કરવા માટે ધણી ઝડપથી બાણોનો પ્રહાર કરતા તે યોદ્ધાઓનું દેવાસુરયુદ્ધના જેવું મહાધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તેવામાં સાત્યકિએ ત્રણ બાણો વડે વૃષ સેનના સારથિને મારી નાખ્યા, એક બદલ બાણોથી તેના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું, સાત બાણો વડે તેના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા તથા એક બાણ વડે તેના ધ્વજને કડાડી પાડી ત્રણ બાણો વડે તેને પોતાને પણ હૃદયમાં સપ્ત પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહારથી વૃષસેન પોતાના રથમાં થોડીવાર બેભાન સ્થિતિમાં આવી પડ્યો, પણ એક સુહૃત્ જોડેલા સમય થતાં પુનઃ તે જિભો થયો. સાત્યકિએ પોતાને રણમાં સારથિ, ઘોડા, રથ અને ધન વિનાના કરી મૂક્યો હતો; તેથી તે તેને મારી નાખવા માટે હાલતલવાર હાથમાં લઈ દોડ્યો. વૃષસેન એક દમ ઝડપથી પોતાની સામે ધસી આવતો હતો, તે જોઈને સાત્યકિએ વરાહના કાન જેવા આકારનાં દશ બાણો મારી તેની હાલતલવારના ટુકડા કરી નાખ્યા. આ અણીને સમયે કુશાસને રથ અને આયુધ વિનાના થઈ ગયેલા વૃષસેનને રણમાં ગણ-સાઈ ગયેલો જોઈને તુરંત તેને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધો અને તેને રણમાંથી દૂર કર્યો. પછી હે પૃથ્વીપતિ ! મહારથી વૃષસેન દ્રીથી એક બીજા રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો. તુરંત જ હે રાજેન્દ્ર ! કર્ણનો મહાધનુષ્યર પુત્ર વૃષસેન તોંતર બાણોથી દ્રૌપદીના પુત્રોને, પાંચ બાણોથી સાત્યકિને, ચોસઠ બાણોથી ભીમસેનને, પાંચ બાણોથી સહદેવને, ત્રીસ બાણોથી નકુલને, સાત બાણોથી શતાનીકને, દશ બાણોથી શિષ્યંડીને, સાત બાણોથી, મર્મરાજને તથા એ ઉપરાંત બીજા

કેટલાએક વિજયની લાલસાવાળા વીર પુરુષોને પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યો.^{૩૯-૪૦} વળી યુદ્ધમાં દુર્ધર્ષ એવો તે વૃષસેન સાથેસાથે કર્ણના પૃથ્વાગનું રક્ષણ પણ કરવા લાગ્યો. તેવામાં સાત્યકિએ તદ્દન લોહાનાં બનાવેલાં નવ ખાણેથી દુઃશાસનને સારથિ, ઘોડા અને રથ વિનાનો કરી મૂક્યો તેમ જ બીજાં ત્રણ ખાણોનો તેના લલાટમાં પ્રહાર કર્યો. તુરત જ તે દુઃશાસન વિધિપૂર્વક તૈયાર કરેલા એક બીજા રથમાં બેસી ગયો ને કર્ણના બળમાં વધારો કરતો પાંડવો સાથે લડવા લાગ્યો. તે પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દશ ખાણેથી, દ્રૌપદીના પુત્રોએ તોંતેર ખાણેથી, સાત્યકિએ સાત ખાણેથી, ભીમસેને ચોસઠ ખાણેથી, સહદેવે સાત ખાણેથી, નકુલે ત્રીસ ખાણેથી, શતાનીકે સાત ખાણેથી, શિખંડીએ દશ ખાણેથી અને ધર્મારાજએ સો ખાણેથી કર્ણને વીંધી નાખ્યો.^{૪૦-૪૪} હે રાજેન્દ્ર ! એ પૂર્વોક્ત મહારથીઓ તથા તે ઉપરાંતના બીજા વિજયલાલસુ વીર પુરુષો એ મહારણમાં મહા-ધનુર્ધર સૂતપુત્ર કર્ણ પર જ ખાણોનો મારો ચલાવી રહ્યા હતા. પરંતુ શત્રુઓનું દમન કરનારો વીર કર્ણ રથ દ્વારા તેમની પાછળ પાછળ ધૂમીને દશ દશ ખાણો વડે પ્રત્યેકને સામો વીંધવા લાગ્યો.^{૪૫, ૪૬} હે મહાભાગ્યશાળી રાજા ! તે સમયે મહાપ્રતાપી કર્ણનું અસ્ત્રવીર્ય તથા તેના હાથની આલાષી અમને આશ્ચર્યજનક દેખાતી હતી.^{૪૭} તે ખાણોને ક્યારે લેતો હતો, ક્યારે સાંધતો હતો અને ક્યારે ક્રોધપૂર્વક છોડતો હતો, એમાંનું કંઈ પણ કોઈના જ્ઞેવામાં આવતું ન હતું, માત્ર તેના શત્રુઓ જ મરણ પામતા દષ્ટિગોચર થતા હતા.^{૪૮} તે વેળા સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી અને દિશાઓ તીક્ષ્ણ ખાણેથી ભરપૂર થઈ ગઈ હતી; તેમ જ તે પ્રદેશ ઉપરનું આકાશ પણ લાલ રંગનાં વાદળો-ઓથી બણે દંકાઈ ગયું હોય તેવું દેખાતું હતું.^{૪૯}

વળી પ્રતાપી રાધાપુત્ર કર્ણ ત્યારે હાથમાં ધનુષ્ય લઈ ને બણે નૃત્ય કરતો હોય તેવો દેખાતો હતો. જ યોદ્ધાઓ તેને ખાણો વડે પ્રહાર કરતા હતા, તે તે દરેકને તેણે મૂકેલાં ખાણેથી ત્રણગણાં ખાણો મારી વીંધી નાખતો હતો.^{૫૦} વળી કર્ણે એક હજાર ખાણો વડે તેમને વીંધી નાખ્યા અને ગર્જના કરી. તેણે ઘોડા, સારથિ અને રથો સહિત તેમને હાંથી દીધા, એટલે તુરત જ તેઓ યુદ્ધમાંથી ખસી ગયા.^{૫૧} પછી શત્રુસંહારક કર્ણ ખાણોની વૃષ્ટિઓ દ્વારા તે બધા મહાધનુર્ધરોને હંકારી દઈને ખીચોખીચ ભરેલા હસ્તીસૈન્યમાં દાખલ થયો.^{૫૨} એ સૈન્યના મોખરામાં જ જોભેલા ત્રણસો ચેદિ યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાંથી કદી પણ પાછા ન હોંડે તેવા હતા, પણ તે બધાને કર્ણે તીક્ષ્ણ ખાણો વડે મારી નાખ્યા અને પોતે યુધિષ્ઠિરાજની સામે આગળ વધ્યો.^{૫૩} આ રીતે કર્ણને ચઢી આવતો જોઈ સર્વ પાંડવો, શિખંડી તથા સાત્યકિ રાજા યુધિષ્ઠિરની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા ને કર્ણથી તેમનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.^{૫૪} વળી તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ પણ મોટાં મોટાં ધનુષ્યો હાથમાં લઈને તથા શૌર્ય પૂર્વક બરાબર સજ્જ થઈને રણદુર્વાર કર્ણની સર્વ તરફથી રક્ષા કરવા લાગ્યા.^{૫૫} હે રાજા ! એ વેળા જાતજાતનાં રણવાદિત્રો વાગવા લાગ્યા; તેમ જ અન્યોન્ય સામે ગર્જનાઓ કરતા શરાઓના સિંહનાદો થવા લાગ્યા. ત્યાં તુરત જ કર્ણ આદિ અને કૌરવો તથા યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો નિર્ભય થઈને પુનઃ સામસામા ભેટ્યા.^{૫૬, ૫૭}

છતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપરંમાં 'સંકુલયુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૪૮ મો સમાપ્ત

પાંડવોના યોદ્ધાઓ ૩૫ વનને બાળી મૂકતો રણમાં ધૂમવા લાગ્યો. ^{૩૬} પછી મોટા મનના મહાધનુર્ધર કર્ણે મોટાં મોટાં અસ્ત્રોનું સંધાન કરી પુરપોમાં ઇંદ્ર સરખા રાજ યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યના હસતાં હસતાં બાણો મૂકીને ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. ^{૪૦} પાછા એક નિમેષ જટલા સમયમાં મજબૂત ગાંડવાળાં નેવું તીક્ષ્ણ બાણો ધનુષ્યમાં સાંધીને કર્ણે રાજના કવચને પણ તોડી પાડ્યું. સુવર્ણથી જટલુ તથા રત્નોથી ઝળહળતું તે કવચ નરેંદ્ર યુધિષ્ઠિરના શરીર પરથી જ્યારે પડતું હતું, ત્યારે વાયુએ તોડી પાડેલા અને સૂર્યનાં કિરણોથી મિશ્ર થયેલા વીજળીવાળા મેઘ સરખું શોભતું હતું, અથવા તરેહતરેહના નક્ષત્રગણોથી રાત્રિમાં ઝળછી રહેલાં વાદળાં વિનાના આકાશ સરખું તે પ્રકાશતું હતું. ^{૪૧-૪૩} રાજ યુધિષ્ઠિર કવચ તૂટી પડવાથી બાણોના પ્રહારો વડે લોહી-લુહાણુ શરીરવાળા થઈ ગયા હતા. પછી તેમણે અધિરથના પુત્ર કર્ણની સામે તદ્દન લોખંડની બનાવેલી એક શક્તિ ફેંકી, પણ તે બળબળતી શક્તિને સાત બાણો મારી કર્ણે આકાશમાં જ કાપી નાખી, તેથી તે પૃથ્વી પર આવી પડી. પોતાની શક્તિ કંપાર્થ ગઈ એટલે યુધિષ્ઠિરે કર્ણને બે બાહુઓમાં, લલાટમાં તથા દ્વદશમાં ચાર તોમરોનો પ્રહાર કરી હર્ષપૂર્વક ગર્જના કરી. એ તોમરોના પ્રહારથી કર્ણના શરીરમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું. કાપેલા સર્પની પેઠે કૂંડાડો મારી તેણે ભદ્દ ભતિના એક બાણ વડે યુધિષ્ઠિરના ધ્વજને કાપી નાખ્યો તથા બીજાં ત્રણ બાણોથી તેમને પોતાને પણ વીંધી નાખ્યા. તે ઉપરાંત તેણે તેમના બન્ને ભાયાઓના તથા રથ સુઢાંના તલ તલ જેવા ટુકડા કરી નાખ્યા. આ દશાએ આવી પડતાં રાજ યુધિષ્ઠિર કાળી ક્રેશવાળીવાળા તથા દંતસમાન ઉજ્જવળ વર્ણના જે ઘોડાઓ પોતાને

રણમાં લાવ્યા હતા, તે ઘોડાઓને એક બીજા રથમાં જોડીને રણમાંથી વિમુખ થઈ નાસી છૂટ્યા. પોતાના પૃથ્વક્ષકો તથા સારથિ રથમાં માર્યા ગયા હતા; તેથી મનમાં દુઃખી થયેલા રાજ યુધિષ્ઠિર કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવા અસમર્થ થયા હતા. એ પ્રમાણે રણમાંથી યુધિષ્ઠિર નાસી જતા હતા, તે જોઈ રાધાપુત્ર કર્ણે વજ્ર, છત્ર, અંકુશ, મત્સ્ય, દંત, દૂર્ભ અને કમળ આદિ લક્ષણોથી યુક્ત એવા પોતાના શ્વેતવર્ણ હાથથી તેમના ખભાને સ્પર્શ કરી, પોતાના આત્માને પવિત્ર કરવા માટે, બળાત્કારે પકડી લેવા ઇચ્છા કરી; પણ કુંતીને આપેલાં વચનોનું સ્મરણ કરી તેણે તેમને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો નહિ. ^{૪૪-૪૨} તેવામાં શદ્ય કર્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘ઓ કર્ણ ! રાજાઓમાં ઉત્તમ એવા આ યુધિષ્ઠિરને તું પકડીશ નહિ. યાદ રાખ કે, પકડતાં વેંતજ તે તને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે. ^{૪૫} શદ્યનાં વચન સાંભળ્યા પછી યુધિષ્ઠિરનો સ્પર્શ કર્યા વિના દૂર ઉભે રહીને તેમની નિંદા કરતો હોય તેમ હસતાં હસતાં કર્ણ કહેવા લાગ્યો : ‘મહાન ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મીને ક્ષાત્રધર્મમાં રહેનારો એક ઉત્તમ ક્ષત્રિય પોતાના પ્રાણોનું રક્ષણ કરવા માટે ભયભીત થઈને મહારણમાં યુદ્ધનો કેમ ત્યાગ કરે ? માટે મારા માનવા પ્રમાણે તું ક્ષાત્રધર્મમાં કુશળ નથી. તું તો બ્રાહ્મ-બળથી જ યુક્ત છે અને સ્વાધ્યાય તથા યજ્ઞકર્મો કરવામાં જ કુશળ છે. માટે હે કુંતાપુત્ર ! મારા જેવા વીર પુરપો સામે તું યુદ્ધ ન કર. તેવા વીર પુરપો સામે તું ભેટો ન કર; તેમ જ તેવા વીર પુરપોને અપ્રિય વચન તું કહીશ મા અને આવા મહારણમાં ફરી કદી આવીશ નહિ. હે રાજ ! તારે જે અપ્રિય વચન કહેવાં હોય તો બીજાઓને કહેજે, પણ મારા જેવાને કહીશ નહિ; કારણ કે આગ ભવાને ગદ્ગદમાં અપ્રિય કહેવાથી તને આવું

અથવા આનાથી વધારે. જોતરતું કૂળ જરૂર મળશે. હે કુંતાપુત્ર ! તું તારે ઘેર જ ચાલ્યો જ, અથવા જે સ્થળે પેલા કૃષ્ણ તથા અર્જુન હોય ત્યાં ચાલ્યો જ. હે રાજન ! કર્ણ તને રણમાં કોઈ રીતે પણ મારશે નહિ.' આમ કહીને મહાબળવાન કર્ણે યુધિષ્ઠિરરાજની પાછળ જવું પડતું મૂક્યું અને ઇંદ્રજેમ આસુરી સેનાનો નાશ કરે તેમ તે પાંડવોની સેનાનો નાશ કરવા મંડી પડ્યો. ત્યારે હે રાજ ! જાણે શરમાતા હોય તેમ રાજ યુધિષ્ઠિર પણ એકદમ ત્યાંથી દૂર ચાલ્યા ગયા. રાજને રણમાંથી દૂર થયેલા જોઈ ચેદિઓ, પાંડવો, પાંચાલો, મહારથી સાત્યકિ, દ્રૌપદીના શૂરા પુત્રો, નકુલ, સહદેવ વગેરે સર્વ યોદ્ધાઓ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા અને યુધિષ્ઠિરનું સર્વ સૈન્ય પણ યુદ્ધમાંથી પાછું હઠવા લાગ્યું. તે જોઈ કર્ણ હર્ષમાં આવી ગયો અને સર્વ કૌરવોને સાથે લઈ તે બધાની પાછળ પડ્યો. તુરત કૌરવોમાં ભેરી, શંખ, મૃદંગ તથા ધનુષ્યોના શબ્દોની સાથે સિંહનાદો થવા લાગ્યા. હે કુરુક્ષેત્રી ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! રાજ યુધિષ્ઠિર તો સત્વર શ્રુતગ્રીર્તિના રથ પર ચઢીને કર્ણનું પરાક્રમ જોવા લાગ્યા અને પોતાના સૈન્યને રણમાંથી હાંટી કાઢવામાં આવતું જોઈ ક્રોધ કરીને પોતાના યોદ્ધાઓને કહેવા લાગ્યા : 'મારો, મારો, આપણા આ શત્રુઓને મારો. તું જોઈને બેસી રહ્યા છો ?' રાજની આજ્ઞા થતાં જ ભીમસેન આદિ પાંડવોના મહારથીઓ તમારા પુત્રો સામે ધર્યા. હે ભારત ! તે વેળા ત્યાં યોદ્ધાઓનો તુમુલ શબ્દ ધઈ રહ્યો. જ્યાં ત્યાં રથો, હાથીઓ, ઘોડા, પાળા તથા શસ્ત્રોના શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. વળી 'તેયાર ચાઓ, મારો, ચાલો, ધસારો કરો' આમ બોલી રહેલા યોદ્ધાઓ અન્યોન્યને મહારણમાં મારી નાખવા લાગ્યા. ત્યારે વાદળોની જાણે છાયા પડતી હોય તેમ

પાણોની વૃષ્ટિથી આકાશમાં અધકાર છવાઈ ગયો. ૪૪-૬૯ ત્યાં અન્યોન્યથી ઘેરાઈ ગયેલા મહાપુરુષો એકબેકનો સંહાર કરવા મંડી પડ્યા. એ રણમાં કટલાઓકે ક્ષીણ થયેલા રાજાઓ પતાકા, દ્વજ, ઘોડા, સારથિ અને હથિયાર વિનાના થઈ જઈને છિન્નભિન્ન અવયવોએ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. મોટા મોટા હાથીઓ પોતાના મહાવતો સહિત મરણ પામ્યા અને વજ્રથી તૂટી પડેલાં પર્વતોનાં શિખરો જેમ નીચાણ પ્રદેશમાં ગળડી પડે, તેમ તેઓ પૃથ્વી પર પછડાવા લાગ્યા. જેમના વીર સનારો માર્યો ગયા હતા તેવા હજારો ઘોડાઓ પોતાના પર બેસનારા તે સનારો સાથે રણમાં પડવા લાગ્યા. તેમનાં કવચો, અલંકારો તથા આભૂષણો પણ છિન્નભિન્ન થઈ પૃથ્વી પર વીખરાઈ જવા લાગ્યાં. કટલાઓકે રથીઓએ ઘણા પુરુષોનાં આયુધો કાપી નાખ્યાં; તેમ જ ઘણાઓને રથ વિનાના કરી મૂક્યા અને એ ધમસાણમાં હજારો પાયદળોની ટુકડીઓને શત્રુવીરોએ કાર કરી નાખી. જોતજોતાંમાં યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓનાં વિશાળ અને લાંબી લાલચોળ આંખોવાળાં તથા કમળ અને ચંદ્ર સમાન મુખોવાળાં મરતકાથી આખી રણભૂમિ ઢંકાઈ ગઈ. મનુષ્યો તે પૃથ્વી પર જોવો શબ્દ સાંભળતા હતા તેવો જ આકાશમાં પણ સાંભળતા હતા. વિમાનો લઈ લઈને આવેલી અસંખ્ય અરસરાઓ ગાનતાન અને નાચરંગ કરી રહી હતી. તેમાંની ઘણી અરસરાઓ રણમાં સામે પગલે લડીને મરણ પામેલા સેંકડો ને હજારો વીર પુરુષોને વિમાનમાં બેસાડી બેસાડી સ્વર્ગ લઈ જતી હતી. આવું મહાન આશ્ચર્ય પ્રત્યક્ષ જોઈને ઘણા શૂરવીરો સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છાથી મનમાં હર્ષ પામી રહ્યા હતા અને તાણીદે પરસ્પરને મારી નાખતા હતા. એ યુદ્ધમાં રથીઓ રથીઓની સાથે અદ્વિષ્ટત યુદ્ધ કરતા હતા; તેમ જ પાળાઓ

પાળાઓ સાથે, હાથીસવારો હાથીસવારો સાથે તથા ઘોડેસવારો ઘોડેસવારો સાથે લડી રહ્યા હતા. આ રીતે જ્યારે હાથી, ઘોડા તથા મનુષ્યોનો સંહારકારક રણસંગ્રામ ચાલી રહ્યો હતો અને સૈન્યે હરાડેલી ધૂળથી સર્વ પ્રદેશ ઢંકાઈ ગયો હતો, ત્યારે પોતાના પક્ષના જ યોદ્ધાઓ પોતાના પક્ષના જ યોદ્ધાઓને મારી નાખતા હતા. વળી શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ સામા શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓનો પણ ધાણ વાળી નાખતા હતા. પછી તો એક-બીજાની ચોટલીઓ પકડીને, દાંતે દાંત કચડીને, નખે નખ ભરાવીને તથા અન્યોન્યને ગડદામુઠ્ઠી મારીને તેઓ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે રણસંગ્રામમાં હાથી, ઘોડા તથા મનુષ્યોનો સંહાર થઈ ગયો હતો. એ રીતે તે સંગ્રામ જ્યારે ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે યોદ્ધાઓનાં શરીર, પાપ તથા પ્રાણોનો નાશ કરનારું તે યુદ્ધ અતિ દારુણ સ્વરૂપમાં આવી ગયું.^{૭૦-૮૧} મનુષ્યો, ઘોડા તથા હાથીઓનાં કલેવરોમાંથી લોહીની નદી વહેવા લાગી. તે નદી પૃથ્વી પર પડેલાં અનેક હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોનાં મૃતશરીરોને ખેંચી જતી હતી. મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓની એ ભેટાભેટીથી તે નદીમાં લોહીરૂપ જળ આવી પહોંચ્યું હતું. તે મહાધોર નદી માંસ તથા લોહીના કાદવવાળી હોઈને માણસો, ઘોડા તથા હાથીઓનાં શરીરોને તાણી જતી હતી. વળી એ નદી લીરુ પુરુષોને ભયંકર હતી, છતાં વિજયની ઇચ્છાવાળા ધણુ વીર પુરુષો તેના અપાર પારને પામી જતા હતા.^{૮૨-૮૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! બીજા કેટલાએક શસ્ત્રો તે નદીના છાછરા ભાગમાં જોડે તરી આવતા હતા અને જોડાણના ભાગમાં ગળક્રિયાં ખાઈ ખાઈને લોહીથી લિપ્ત શરીરોવાળા થઈ જતા હતા. તેમનાં કવચો, આયુધો અને વસ્ત્રો લાએક તો

તે નદીમાં વીરસ્નાન કરતા હતા, કેટલાએક જળ-પાન કરતા હતા, ત્યારે બીજા કેટલાએક ખિન્ન થઈ જતા હતા. તે સમયે રથો, ઘોડા, મનુષ્યો, હાથીઓ, શસ્ત્રો, અલંકારો, વસ્ત્રો, કવચો, માર્યાં ગયેલાં તથા મરણ પામતાં સર્વ કાંઈ પ્રાણીઓ, પૃથ્વી, આકાશ, સ્વર્ગ તથા દિશાઓ-સર્વ કંઈ લગભગ લાલ રંગનું જ અમારા જોવામાં આવતું હતું. હે ભારત ! સર્વ સ્થળે પ્રસરી રહેલા લોહીની ગંધ, સ્પર્શ, રસ, અતિરક્ત રૂપ તથા શબ્દથી સૈન્યોમાં અતિ મહાન ખેદ થતો હતો. આ રીતે સૈન્યમાં ધણુભાગે સંહાર વળી ગયો હતો, તેવામાં લીમસેન અને સાત્યકિ આદિ વીર પાંડવો પુનઃ યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યા. હે રાજના ધરતી આવતા તે યોદ્ધાઓના વેગને સહન કરવો અશક્ય ઝેઈ, તમારા પુત્રોતું મહાન સૈન્ય રણમાંથી વિમુખ થઈ ગયું. તે સૈન્યમાંના રથ, ઘોડા અને હાથીઓ છૂટાછટ્ટાયા વીખરાઈ ગયા, પાળાઓ તથા ઘોડે-સવારો ગભરાઈ ગયા અને સર્વનાં કવચો, શસ્ત્રો તથા ધનુષ્યો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં. આમ પાંડવો-એ જ્યારે તમારા એ સૈન્યને ચારખાનુથી કહેાળી નાખવા માંડ્યું, ત્યારે સિંહથી ભયભીત થયેલું હાથી-ઓતું બૂથ જેમ વનમાં નાસભાગ કરે તેમ તે સૈન્ય પણ રણભૂમિમાં નાસભાગ કરવા લાગ્યું.^{૮૫-૮૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'કર્ણ' અને મુષ્ઠિચિત્રં 'યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૪૬ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૦ મો

લીમસેનની ચલાઈ-તેમાં કર્ણની હાર

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તાનમિદ્રવતો દૃષ્ટ્વા પાંડવૌસ્તાવકં વલમ્ ।

દુર્યોધનો મહારાજ વારયમાસ સર્વશઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! પાંડવોદ્ધા-ઓને તમારા સૈન્ય સામે ચઢી આવતા ઝેઈને દુર્યોધને સર્વ યોદ્ધાઓને તથા પોતાના સૈન્યને

નાસભાગ કરતા ચોતરફથી અટકાવવા માંડ્યા. પણ હે રાજન ! તમારો પુત્ર ખૂબ ખૂમાખૂમ કરતો હતો, છતાં તે સૈન્ય પાછું વળ્યું જ નહિ. તે જોઈ વ્યૂહના પક્ષ તથા પ્રપક્ષરૂપ બનેલો સુબલપુત્ર શકુનિ તથા બીજા ઠેકાણાએક કૌરવો શસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ ભીમ સામા યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા. કર્ણ પણ રાજાએ સહિત સર્વ કૌરવોને રણમાંથી નાસ્તી જતા જોઈ શલ્યરાજાને કહેવા લાગ્યો કે, 'આપણા રથને ભીમસેન સામે લઈ જા.' કર્ણના કહેવા પરથી મદ્રરાજ શલ્યે તુરત જ હંસવર્ણા ઉત્તમ ઘોડાઓને ભીમસેન સામે હાંક્યા. હે મહારાજ ! રણને શોભાવનાર શલ્યરાજાએ હાંકેલા તે ઘોડાઓ ભીમસેનના રથ પાસે આવીને છેક તેની અડોઅડ ભરાઈ ગયા.^{૧૦૬} એટલે તુરત કર્ણને પોતાની સામે આવતો જોઈને ભીમસેન ક્રોધયુક્ત થઈ ગયો અને તેણે કર્ણનો વિનાશ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો.^{૧૦૭} તેણે વીર સાત્યકિને તથા ધૃષ્ટપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું કે, 'તમે બધા ધર્માત્મા રાજા યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરજો. હમણાં જ મારા દેખતાં તેઓ મોટા સંશયમાંથી માંડ માંડ મુક્ત થયા છે. દુષ્ટાત્મા કર્ણ દુર્યોધનને પ્રસન્ન કરવા માટે મારી આગળ જ તેમના સર્વ પરિચ્છેદનો નાશ કર્યો છે. તેથી હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! તે દુઃખનો આજે હું અંત આણીશ.^{૧૦૮-૧૦૯} હું તમને કહું છું કે, આજે હું અતિધોર સંગ્રામ કરીને કર્ણને મારીશ અથવા કર્ણ મને મારશે. માટે હું તમને રાજા યુધિષ્ઠિરને એક થાપણ તરીકે સોંપી બેઠું છું. તેથી તેમનું રક્ષણ કરવા માટે જ તમે બધા સંતાપરહિત થઈને યત્ન કરજો.^{૧૧૦, ૧૧૧} આમ કહીને મહાબાહુ ભીમસેન કર્ણ સામે ચાલ્યો ગયો. તેણે મોટા સિંહનાદ કરીને સર્વ દિશાઓને તે સમયે ગળવી મૂઠી હતી.^{૧૧૨} યુદ્ધને અભિનંદન આપનાર ભીમસેનને આમ ઉતાવળો ઉતાવળો ચડી

આવતો જોઈ મદ્રદેશનો સમર્થ રાજા શલ્ય કર્ણને કહેવા લાગ્યો.^{૧૧૩}

શલ્ય બોલ્યો : ઓ કર્ણ ! અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા મહાબાહુ ભીમસેન સામે તું દંદિ કર. અવશ્ય તે ચિરકાળથી એકઠા થયેલા ક્રોધને આજે તારા પર છૂટો ખૂકવા ઇચ્છે છે.^{૧૧૪} આનું આનુંસ્વરૂપ પૂર્વે મેં કદી જોયું નથી. હે કર્ણ ! અભિમન્યુના મરણથી તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચના વિનાશથી તેને ઘણો જ ક્રોધ વ્યાપી ગયો છે.^{૧૧૫} ખરેખર, ભીમસેન જો ક્રોધાયમાન થાય તો સમસ્ત ત્રેલોક્યને એકીવખતે પાછાં હઠાવે તેવો છે અને પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળું લયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.^{૧૧૬}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! મદ્રદેશનો રાજા શલ્ય કર્ણને એ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો તેવામાં ક્રોધથી સળગી ઊઠેલો ભીમસેન કર્ણ સામે ચડી આવ્યો.^{૧૧૭} યુદ્ધને પસંદ કરનાર ભીમસેનને પોતાની સામે ચડી આવેલો જોઈ શાંતનંદન કર્ણ જાણે હસવા લાગ્યો અને શલ્યને આ પ્રમાણે વચન કહેવા માંડ્યો :^{૧૧૮} 'હે મદ્રજનેશ્વર ! ભીમસેનના સંબંધમાં આજે મને તે જ વચન કહ્યું તે સત્ય છે, એમાં જરાય સંશય નથી.^{૧૧૯} કારણ કે આ ભીમસેન શૂરો છે, વીર છે, ક્રોધી સ્વભાવનો છે, પોતાના શરીરની તથા પ્રાણની ખિલકુલ દરકાર કરે તેવો નથી અને બળમાં પણ અધિક છે. પૂર્વે જ્યારે તે વિરાટ નગરમાં યુધિષ્ઠિર સામે રહ્યો હતો, ત્યારે દ્રૌપદીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તેણે કેવળ પોતાના બાહુબળનો આશ્રય કરી સર્વ પરિવાર સહિત ક્રીયકને ગૂઢભાવે મારી નાખ્યો હતો. તે જ આ ભીમસેન ક્રોધપૂર્ણ થઈને રણના મોખરામાં આજે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો છે. તે એટલો બધો તો સાહસી છે કે, તે મનુષ્ય સાથે તો યુદ્ધ કરે જ; પરંતુ હાથમાં દંડ ઉગામીને તૈયાર થયેલા

સાક્ષાત્ કાળની સાથે પણ યુદ્ધ કરવા જાય. મેં
આજ ધણી સમયથી આ એક મનોરથની મનમાં
અભિલાષા રાખ્યા કરી છે. ^{૨૧-૨૪} તે એ જ કે,
'રણમાં હું અર્જુનને મારું અથવા અર્જુન મને
મારું.' તે મારો મનોરથ રખેને આજે જ ભીમસેનના
સમાગમથી કદાચ પરિપૂર્ણ થઈ જાય. ^{૨૫} હું ભીમ-
સેનને આજે મારી નાખીશ, અથવા તેને રથ
વિનાનો કરી નાખીશ, એટલે તુરત અર્જુન મારી
સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવશે; એટલે મારો ધારેલો
મનોરથ સારી પેઠે સફળ થશે. ^{૨૬} હવે આ બાબત-
માં તું જે કંઈ સમયોચિત માનતો હોય તેનો
શીઘ્ર નિશ્ચય કરી નાખ.' અમાપ તેજવાળા કણ્ડનાં
એ વચન સાંભળ્યા પછી શલ્યરાજ તે વિષયને
લગતું આવું વચન બોલ્યો: 'હે મહાબાહુ! તું
પ્રથમ મહાબળવાન ભીમસેન સામે જ પ્રયાણ
કર. ^{૨૭,૨૮} ભીમસેનનો પરાજય કર્યા પછી તું
અર્જુનને ભેટી શકીશ. હે કણ્ડ! હું તને સત્ય
કહું છું કે, આમ કરવાથી તારા હૃદયમાં ચિર-
કાળથી ઇચ્છેલા અભિલાષ પણ અવશ્ય પરિપૂર્ણ
થશે.' શલ્યરાજએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે કણ્ડ
દૂરી તેને કહેવા લાગ્યો: ^{૨૯,૩૦} 'આજના યુદ્ધમાં હું
અર્જુનને મારીશ અથવા અર્જુન મને મારશે;
માટે ચાલ, યુદ્ધમાં મનને એકાગ્ર કરીને તું આપણા
રથને ભીમસેન ભેટા છે એ સ્થળે લઈ જા. ^{૩૧}

સંજય બોલ્યો: હે પૃથ્વીપતિ! જે સ્થળે
મહાધનુર્ધર ભીમસેન તમારી સેનાને નસાડી રહ્યો
હોતો, તે સ્થળે રથ દોડાવીને શલ્યરાજ તુરત જ
જઈ પહોંચ્યો. ^{૩૨} આમ હે રાજેન્દ્ર! કણ્ડ અને
ભીમસેનની ભેટાભેટી થઈ, એટલે ત્યાં અતઃપ્રતાપનાં
રણવાદિત્રોનો ગડગડાટ તથા ભેરીઓનો મહાન
શબ્દ થઈ રહ્યો. ^{૩૩} બળવાન ભીમસેન ચળકતાં
તીક્ષ્ણ નારાય બાણો મારીને કણ્ડના દુરાસદ સૈન્ય-
ને ક્રોધપર્વક સર્વ દિશાઓમાં નસાડી મૂકવા

લાગ્યો. ^{૩૪} હે પૃથ્વીનાથ! હે મહારાજ! કણ્ડ
તથા ભીમસેનનો એ વેળાનો ધસારો તુમુલ્ય, ધોર
અને ભયંકર સ્વરૂપનો હતો. ^{૩૫} હે રાજેન્દ્ર! એક
મુહૂર્ત જેટલા સમયમાં તો ભીમસેન કણ્ડ સામે
ધસી આવ્યો. આમ ભીમસેનને પોતાની સામે
આવતો જોઈ સૂર્યપુત્ર વૃષ-કણ્ડ અત્યંત ક્રોધી
બિડ્યો. તેણે એક નારાય બાણથી ભીમસેનની
છાતીના મધ્યભાગમાં પ્રહાર કર્યો. વળી તે
અમાપ મનવાળાએ તેને બાણોની વૃદ્ધિ વડે ઢાંકી
દીધો. ^{૩૬,૩૭} કણ્ડ આ પ્રમાણે પોતાને અત્યંત
વીધી નાખ્યો, ત્યારે ભીમસેન પણ બાણો મૂઢીને
કણ્ડને રણમાં દાટી દીધો. વળી તેણે બીજાં નવ
તીક્ષ્ણ નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મારી તેને વીધી
નાખ્યો. ^{૩૮} એટલે તુરત કણ્ડ તેના ધનુષ્યને વચ-
માંથી કાપી નાખ્યું ને સપાટાબંધ તેની છાતી
વીધી નાખી. ^{૩૯} વળી તેણે સર્વ અતનાં કવચોને
તોડી નાખનારાં અતિ તીક્ષ્ણ નારાય બાણોનો
પ્રહાર પણ કર્યો. પછી હે રાજન! મર્મજા ભીમ-
સેને બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તીક્ષ્ણ
બાણો વડે સૂતપુત્રનાં સર્વ મર્મસ્થાનોને વીધી
નાખ્યાં. હવે તે ઘાવાબૂમિને બાણે કંપાવી દેતો
હોય તેમ મોટા શબ્દથી ગાળવા લાગ્યો. ^{૪૦,૪૧} જમ
કાઈ મહોત્કટ ગર્વિષ્ઠ હાથીને બળબળતા અંગારા-
ઓનો વનમાં માર મારે, તેમ કણ્ડ પચીસ નારાય
બાણોનો ભીમસેનને માર માર્યો. ^{૪૨} તે બાણો-
ના મારાથી પાંડુપુત્ર ભીમસેનનું શરીર ધણું
ઘવાઈ ગયું અને ક્રોધથી તે ધૂંધવાઈ બિડ્યો, ત્યારે
કણ્ડનો વધ કરી નાખવાની ઇચ્છાથી તેનાં નેત્રો
પણ ક્રોધ તથા અમર્ષથી લાલચોળ બની ગયાં.
તેણે પોતાના ધનુષ્યમાં પર્વતોને પણ ચીરી
નાખે તેવું હિત્તમ અને યુદ્ધભારના સાધનભૂત એવું
મહાવેગવાળું એક બાણ સાંધ્યું. ^{૪૩,૪૪} હવે તે
મહાન ધનુર્ધર ધનુષ્યને કાન સુધી જોસભર ખેંચ્યું.

પછી તે વાયુતંદને કણને હાર કરી નાખવાની ઇચ્છાથી ક્રોધપૂર્વક તે બાણને ફેંક્યું. વળ્લો વેગ જમ પર્વતને ચીરી નાખે, તેમ વળ તથા અશનિ સમાન શબ્દ કરતા તે બાણે બળવાન ભીમસેન પાસેથી છૂટતાં જ કણને રણમાં ચીરી નાખ્યો. આમ હે કુરુવંશી રાજન! ભીમસેનના તે બાણથી ઘાયલ થયેલો સેનાપતિ કણ મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં રથની બેઠક પર બેસી ગયો. તે સૂતનંદને આ પ્રમાણે બેભાન થઈ ગયેલો જોઈને મદ્રરાજ શબ્દ રણ શોભાવનાર તે કણને રથ દ્વારા રણમાંથી દૂર લઈ ગયો. આ રીતે કણનો પરાજય થયો, ત્યારે ઇંદ્રે જમ દાનવોને હાંધી કાઢ્યા હતા, તેમ ભીમસેન પણ કૌરવોની મહાસેનાને રણમાંથી હાંધી કાઢવા લાગ્યો. ૪૫-૪૬

હતિ શ્રીમદ્ધાત્રાતમા કણર્થમાં 'કણ'નું અપમાન
નામને અધ્યાય ૫૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

સુદુષ્કરમિદં કર્મ કૃતં મીમેન સંજય ।

યેન કર્ણો મહાવાહુ રથોપસ્યે નિપાતિતઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! ભીમસેન આ અતિ દુષ્કર કર્મ કરી બતાવ્યું છે. તેણે મહાબાહુ કણને પણ રથની બેસણી પર મૂર્ચ્છિત દશામાં ઢોળી પાડ્યો હતો.^૧ હે સૂત ! દુર્યોધન મને નિત્ય કહ્યા કરતો કે, 'કણ એકલો જ સંજયો તથા પાંડવોને રણમાં મારી નાખશે' પણ તે જ રાધાપુત્રને ભીમસેને રણમાં હરાવી દીધો. તો એ જોઈને મારા પુત્ર દુર્યોધને પછી શું કહ્યું હતું ?^{૨,૩}

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! રાધાપુત્ર કણને એ રીતે રણમાં હાર પામેલો જોઈને તમારો પુત્ર દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓને કહેવા લાગ્યો :^૪ 'ઓ બંધુઓ ! તમારું કદ્યાણુ થાઓ. તમે અહીંથી

સત્વર જાઓ અને રાધાપુત્ર કણનું રક્ષણ કરો. જુઓ, ભીમસેનના ભયથી તે અગાધ સંકટસાગરમાં ડૂબી ગયો છે.' પતંગિયાં જમ અશિ સામે ધસી જાય, તેમ રાજની આજ્ઞા થતાં જ કાપાયમાન થયેલા તે સર્વ ભાઈઓ ભીમસેનને મારી નાખવા માટે તેની સામા ધસી ગયા.^{૫,૬} શ્રુતવર્મા, દુર્ધર, કાય, વિવિત્સુ, વિકટ, સમ, નિપંગી, કવચી, પાશી, નંદ, ઉપનંદ, દુઃપ્રવર્ધ, રુબાહુ, વાતવેગ, સુવર્ચસ, ધનુર્મીહ, દુર્મંદ, જલસંધ, શલ અને સહ આ બધા મહા બળવાન તથા વીર્યવાન કૌરવ ભાઈઓ કટલાએક બીજ રથીયોદ્ધાઓથી વીંટાઈને ભીમસેન સામા જઈ પહોંચ્યા અને તેને ચારેબાજુથી ઘેરી વળ્યા.^{૭-૮} તેઓ જતજતનાં શસ્ત્રોના ઢગો ચોતરફથી ફેંકવા લાગ્યા, તેથી મહા બળવાન ભીમસેન પીડાવા લાગ્યો.^૯ હે જનનાથ ! આ રીતે તમારા પુત્રોએ ભીમ સામે ધસારો કર્યો. પરંતુ ભીમસેને તેમના પચાસ રથી યોદ્ધાઓને અને પંદર રથોના તાશ કરી નાખ્યો.^{૧૦} વળી હે મહારાજ ! કાપેલા ભીમસેન એક ભદ્રલ-જાતિનું બાણ મારી વિવિત્સુનું મરતક ઉડાડી પાડ્યું, એટલે ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળું અને કુંડળ તથા શિરસ્ત્રાણુ (ટોપ) ધારણ કરનારું તે મરતક પૃથ્વી પર પડ્યું. હે સમર્થ રાજ ! પોતાના શસ્ત્ર ભાઈને મારી નાખેલો જોઈને બીજ સર્વ ભાઈઓ ભયંકર પરાક્રમવાળા ભીમસેન સામા સર્વ તરફથી ધસ્યા. ત્યારે ભયંકર પરાક્રમવાળા ભીમે બીજ બે ભદ્રલબાણો મૂકીને તમારા દેવપુત્ર સરખા વિકટ અને સહ નામના બે પુત્રોના પ્રાણો પણ હરી લીધા. એટલે હે રાજ ! તેઓ પણ વાયુથી ભાંગી પડેલાં બે વૃક્ષોની પેઠે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. વળી પણ ભીમસેને ઘણી ઝડપથી કાયને યમ-લોકમાં મોકલી દીધો.^{૧૧-૧૨} એટલે નારાયણ બાણથી મરણ પામીને તે પણ પૃથ્વી પર ઢળી

પડ્યો. આમ હે રાજા ! તમારા ધનુર્ધર પુત્રો એક પછી એક મરવા લાગ્યા, ત્યારે સર્વ સૈન્યમાં તીવ્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો. તેવામાં વળી મહાબળવાન ભીમસેને તેમના સૈન્યને પણ સારી પેઠે ઢંઢોળી નાખ્યું.^{૧૭, ૧૮} ત્યાં વળી તેણે નંદ તથા ઉપનંદને પણ યમલોકમાં વિદાય કરી દીધા. આ રીતે પ્રહરાકાળના ચમત્તી પેઠે દૂર કર્મ કરી રહેલા ભીમસેને રણમાં સંહાર કરી રહેલો ઐર્ધ બાણીના તમારા પુત્રો ભયથી વિહ્વળ થઈને રણમાંથી નાસી ગયા. તમારા પુત્રોને એ પ્રમાણે મરણ પામેલા ઐર્ધને સૂતપુત્ર કણ્વે મનમાં અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયો. તેણે પોતાના હંસવર્ણા ઘોડાઓને ભીમસેન પાસે હાંકારવાની આજ્ઞા કરી. એટલે તુરત હે મહારાજ ! મદ્રરાજ્યે હાંકેલા તે વેગવંતા ઘોડાઓ ભીમસેનના રથ પાસે આવીને છેક તેની નજીકમાં ભરાઈ ગયા. પછી તો હે પૃથ્વીનાથ ! એ મહારણમાં કણ્વે તથા ભીમસેન વચ્ચે તુમુલ્લ અને ધોરસ્વરૂપ યુદ્ધ થઈ રહ્યું. હે મહારાજ ! એ બન્ને મહારથીઓને એ પ્રમાણે સામસામા ભેટલા ઐર્ધને મારા મનમાં વિચાર થઈ રહ્યો કે, 'આજ આ યુદ્ધ કેવી રીતનું થશે !' તેવામાં તો હે મહારાજ ! રણમાં વખણાયેલા ભીમસેને તમારા પુત્રોના દેખતાં જ કણ્વેને બાણો વડે ઢાંકી દીધો. આથી હે મહારાજ ! કણ્વે અત્યંત ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો. તે પરમ અશ્વેત્તાએ લોઢાનાં તથા નમેલાં પર્વવાળાં નવબદ્ધબાણો મારીને ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો. એ પ્રહાર થતાં જ ભયંકર પરાક્રમી મહાબાહુ ભીમસેને ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચ્યું અને સાત બાણો મારીને કણ્વેને વીંધી નાખ્યો. એટલે હે મહારાજ ! કણ્વે સર્પની પેઠે ફૂંકાડા મારવા લાગ્યો અને મોટી બાણતૃષ્ણ કરીને ભીમસેનને ઢાંકી દેવા મંડ્યો. ત્યારે મહાબળવાન ભીમસેન પણ મહારથી કણ્વેને સર્વ કૌરવોની સમક્ષબાણોના

જથ્થાથી ઢાંકી દઈને ગર્જના કરવા લાગ્યો. પછી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા કણ્વે મજબૂત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને સરાણ પર ધરીને તીક્ષ્ણ કરેલાં તથા કંકપક્ષીનાં પીછાં બાધેલાં દશ બાણો વડે તેણે ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે એક તીક્ષ્ણ ભદ્ધબાણથી તેના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું.^{૧૯-૩૦} તે ઐર્ધ મહાબાહુ ભીમસેને સુવર્ણના પદ્મઓથી શોભતું તથા બીજા કાળદંડ સરખું ધોર એવું એક પરિધ પકડ્યું અને કણ્વેને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને મોટી ગર્જનાપૂર્વક ફેંક્યું. વજ તથા અશનિના જેવા સણસણાટવાળું તે પરિધ પોતાની સામે આવ્યું, એટલે કણ્વે સર્પ સરખાં બાણો મૂઢી મૂઢીને તેના અનેક દુકડા કરી નાખ્યા. તે ગાળામાં ભીમસેને ઘણું મજબૂત એવું એક બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવી લીધું અને ઘણાં બાણો મૂઢીને તેણે શત્રુસૈન્યને પીડી નાખનારા કણ્વેને રણમાં છાઈ દીધો. પછી પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતા કણ્વે તથા ભીમસેનનું વાલિ અને સુગ્રીવના સરખું ધોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. હે મહારાજ ! તે યુદ્ધમાં કણ્વે કાનના મૂળ સુધી ધનુષ્યને એસપૂર્વક ખેંચીને ત્રણ બાણો વડે ભીમસેનને અત્યંત વીંધી નાખ્યો. બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલો મહાધનુર્ધર ભીમસેન કણ્વેના હાથે જ્યારે અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તેણે કણ્વેના શરીરને ચીરી નાખે તેવું એક ધોર બાણ સાંધ્યું. હે રાજા ! સર્પ જેમ રાક્ષામાં પેસી જાય, તેમ તે બાણ કણ્વેના કવચને તથા શરીરને ચીરી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. કણ્વે પણ એ બાણપ્રહારથી વિહ્વળની પેઠે વ્યથિત થઈ ગયો અને પૃથ્વીકંપ સમયે જેમ પર્વત ડગમગી જાય, તેમ તે રથમાં ડગમગી ગયો. પછી તો હે મહારાજ ! કણ્વેના રામેશભમાં રાષ તથા અમર્ષ વ્યાપી ગયો.^{૩૧-૩૬} તેણે ભીમસેનને પચીસ નારાય બાણોના મારૂ મારી દીધો, તેમ જ

તેને બીજાં ઘણાં બાણો પણ મારવા માંડ્યાં. તેણે
એક બાણથી તેના દ્વજને ઉડાડી પાડ્યો. બીજા
જલ્દબાણથી તેણે તેના સારથિને મૃત્યુ પાસે
મોકલી દીધો અને ત્રીજા એક ઝડપદાર બાણથી
તેણે તેના શત્રુધ્વને પણ સત્વર કાપી નાખ્યું.^{૪૦, ૪૧}
ત્યાં હે રાજન્દ્ર ! કણે જાણે હસતાં હસતાં અને
થોડી ક્ષણમાં ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેનને રથ
રહિત કરી મૂક્યો.^{૪૨} આમ, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પોતે
રથ વિનાનો થઈ પડ્યો હતો છતાં ભીમસેન
ખડખડાટ હસવા જ લાગ્યો અને વાયુ સમાન
વેગવાળો તે મહાબાહુ હાથમાં ગદા લઈને પોતાના
ઉત્તમ રથ પરથી નીચે ફરી પડ્યો.^{૪૩} હવે હે રાજન્દ્ર !
ભીમસેન વેગપૂર્વક તમારા સૈન્યમાં ફરી પડ્યો
અને વાયુ જેમ શરદઋતુના મેઘોનો નાશ કરે,
તેમ તે ગદા વડે હાથીઓનો નાશ કરવા લાગ્યો.
હે રાજન્દ્ર ! બળવાન, શત્રુતાપન અને ક્રોધી સ્વરૂપ-
વાળા ભીમસેને જોતજોતામાં મોટી ઈસો સમાન
દંતવાળા સાતસો લડાયક હાથીઓને એકદમ
મારી નાખ્યા.^{૪૪, ૪૫} તે મર્મવેત્તા બળિયાએ
હાથીઓના ઢોઠ પર, નેત્રો પર, ગંડથળો પર,
લમણાંઓ પર તથા સર્વ મર્મસ્થાનો પર ગદાના
પ્રહારો કરી હાથીઓને હણવા માંડ્યા. આથી તે
હાથીઓ બપભીત થઈને રણમાંથી નાસતા હતા;
પણ તેમના મહાવ્રતોએ તેમને પુનઃ શત્રુ સામા
હાંક્યા. આમ મેધમંડળો જેમ સૂર્યને ઢાંકી દે છે,
તેમ તે હાથીઓ ભીમસેનને ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^{૪૬, ૪૭}
છતાં ઈંદ્ર જેમ પર્વતોને વજ્ર વડે તોડી પાડે, તેમ
માત્ર પૃથ્વી પર જ બાબા રહીને ભીમસેને સાતસો
હાથીઓને તેમના સવાર, આયુધો તથા ધન્યો
સહિત ગદા વડે મારી નાખ્યા હતા.^{૪૮} વળી
કુંતાપુત્ર શત્રુદમન ભીમસેને સુબલપુત્ર શત્રુનિના
બાવન અતિબળવાન હાથીઓને મારી નાખ્યા.^{૪૯}
વધુમાં યુદ્ધમાં તમારી સેનાને તપાવી રહેલા તે

પાંડવે ઉત્તમોત્તમ સૌ રથીઓનો અને તે ઉપરાંત
બીજા સેંકડો પાળાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો.^{૫૦}
એક તરફથી સૂર્ય પ્રખર દઝાડી રહ્યો હતો અને
બીજી તરફથી મહાત્મા ભીમસેન તપાવી રહ્યો હતો
તેથી હે રાજન્દ્ર ! તમારું સૈન્ય અગ્નિમાં નાખેલા
આમડાની પેઠે સંઘાઈઈ ગયું હતું.^{૫૧} પછી તે
હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ભીમસેનના ભયથી તારી મચેલા
તમારા શાહાઓ ભીમસેનને રણમાં પડતો મૂકીને
દશેય દિશાઓમાં પલાયન કરી ગયા.^{૫૨} પરંતુ
ત્યાં ગર્જનાઓ કરી રહેલા બીજા પાંચસો રથીઓ
હાલતલવાર વારણ કરીને ભીમસેન સામા ધસી
આવ્યા અને બાણોના ઢગ છોડી મૂકી ભીમસેનના
પર આદે તરફથી મારો ચલાવી રહ્યા. પણ વિપ્લુ જેમ
અસુરોનો નાશ કરી નાખે, તેમ ભીમસેને ગદા વીંઝી-
ને તે પાંચસો વીરોને પતાકાઓ, આયુધો તથા ધન્યો
ઓ સહિત ફરી નાખ્યા હતા.^{૫૩, ૫૪} પછી શત્રુનિએ
ત્રણ હજાર શત્રુ ઘોડેસવારોને યુદ્ધ માટે આજ્ઞા કરી,
એટલે તુરત શક્તિ, બેવારી તલવારો તથા ભાલાંઓ
હાથમાં લઈ લઈને તેઓ ભીમ સામા હલ્લો લઈ ગયા.
શત્રુઓનો સંહાર કરનાર ભીમસેન તરહતરેહના
યુદ્ધમાર્ગોમાં ધૂમીને તથા વેગપૂર્વક તેઓ સામે
ધસારો કરીને ઘોડાઓ સહિત તે બધા ઘોડે-
સવારોને ગદા વડે છૂંદી નાખવા લાગ્યો. આમ,
હે ભારત ! જ્યાર ભીમસેન સર્વ તરફથી તેમને
મારવા લાગ્યો હતો, ત્યારે જાણે પર્વતો પર
પથ્થરોની વૃષ્ટિ થતી હોય તેવો જ તેમનો મહાન
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. આ રીતે શત્રુનિના ત્રણ
હજાર ઉત્તમ ઘોડેસવારોને હાર કરી નાખીને
ભીમસેન બીજા રથમાં બેસીને ક્રોધપૂર્વક કણે
સામે આદ્યો ગયા. તે વેળા કણે પણ શત્રુદમન
ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને બાણો વડે રણમાં છાઈ દેવા
લાગ્યો હતો અને તેણે તેમના સારથિને પણ મારી
નાખ્યો હતો. હવે મહારથી કણે કંકપક્ષીનાં પીંછાં

અધિક્ષાં સરળગામી બાણો દ્રેઠતો દ્રેઠતો બુધિધિર-
ના રથ સામે દોડી જતો હતો. ^{૫૫-૬૦} આમ, રાજા
સામે દોડી જતા કર્ણને જોઈને વાયુપુત્ર ભીમ-
સેન ટાપી બેસ્યો. તેણે તુરત બાણો વડે આકાશ-
પૃથ્વીને ઢાંકી દીધાં અને સર્વ સ્થળે બાણમય
જળ છાંયે દીધી. ^{૬૧} ત્યારે શત્રુસંહારક રાધાપુત્ર
પણ તુરત ભીમસેન તરફ પાછો ફર્યો અને તીક્ષ્ણ
બાણો મૂકી મૂકીને ભીમસેનને ચાતરફથી ઢાંકી
દેવા લાગ્યો. ^{૬૨} હે ભારત ! કર્ણ ભીમસેનના
રથ સામે બરાબર યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યો હતો,
તે જોઈને અમેયાત્મા સાત્યકિ તેના પર પ્રહાર
કરવા લાગી પડ્યો; કારણ કે સાત્યકિ ભીમસેનનો
પૃથ્વક્ષક યદ્યંતે જ તેની પાછળ પાછળ ચાલતો
હતો. ^{૬૩} સાત્યકિએ કર્ણને બાણોથી ખૂબ પીડવા
માંડ્યો, છતાં કર્ણ તો ભીમસેન સામે જ ધસી
ગયો. હવે ત્યાં સર્વ ધતુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા કર્ણ
તથા ભીમસેન એ બંનેનો અન્યોન્યને ભેટા થયો.
તુરત બંને શરાઓ પ્રદીપ્ત બાણોને દેઈને પ્રકા-
શવા લાગ્યા. ત્યાં હે રાજેન્દ્ર ! એતજેતામાં તે
બંનેએ આકાશમાં ભયંકર દેખાવની બાણજળ
પાથરી દીધી. ^{૬૪, ૬૫} એ બાણજળ ક્રોધપક્ષીની પીઠ
સરખી લાલ અને રોદ્ર દેખાતી હતી. હે રાજન !
તે સમયે હનરે બાણો છોટી મૂકવામાં આવ્યાં
હતાં; તેથી મૂર્ખની પ્રભા, દિશાઓ, ચિદિશાઓ,
એમાંનું કંઈ પણ અમારા બણવામાં આવતું ન
હતું. હે રાજન ! તે સમયે બરાબર મધ્યબેર
હતો; છતાં કર્ણ તથા ભીમસેનનાં બાણો વડે
મૂર્ખની મહાતેજસ્વી પ્રભાઓ અદશ્ય થઈ ગઈ
હતી. એ જ ગરસામાં બીજી તરફ શકુનિ, કૃત-
વર્મા, અશ્વત્થામા, કર્ણ તથા કૃપાચાર્ય પાંડવો
સાથે યુદ્ધ કરવામાં એડાયા હતા અને તે જોઈને
મર્ષ કૌરવો થયું પુનઃ ત્યાં પાછા ફર્યા હતા.
હે રાજ ! વૃષ્ટિથી બાછળી રહેલા મહાસાગરોનો

જવો ભયંકર શબ્દ થાય છે, તેવો જ તે કૌરવ-
સૈન્યોનો રણમાં ધસારાના સમયે તીવ્ર શબ્દ સંભ-
ળાતો હતો. પછી તે બંને સેનાઓ અન્યોન્યને
જોઈને એકદમ સામસામે ભેટી. આમ, સામ-
સામી આવીને તે સેનાઓ મોટા હર્ષમાં આવી
ગયેલી દેખાતી હતી. હવે સૂર્ય જ્યારે મધ્યા-
હ્નને ચડ્યો હતો, ત્યારે તે સ્થળે પૂર્વે આપણે
કહી ન જોયેલું અને કહી ન સાંભળેલું એવું યુદ્ધ
ચાલુ થયું. જમ કાંઈ મહાન જળપ્રવાહ વેગપૂર્વક
સમુદ્ર સામે બાછળી રહે, તેમ એ રણક્ષેત્રમાં સૈન્ય-
નો મહાન ઝોથ એકાએક સામા બીજા સૈન્ય સામે
બાછળવા લાગ્યો. ત્યાં પરસ્પર દેંકવામાં આવેલાં
અસંખ્ય બાણોનો અતિમહાન સણસણાટ થવા
લાગ્યો, અને તે બાણો ગર્જના કરતા મહાસાગરોનો
મોટો ગર્જનવ હોય તેમ સંભળાવા લાગ્યો. તે
પછી વેગવાળી જે નદીઓ જમ એકીભાવને પામે
છે, તેમ તે બંને વેગવાળી સેનાઓ એકીભાવને
પામી ગઈ-માંદોમાંદે સેનજેન થઈ ગઈ. આમ હે
પૃથ્વીપતિ ! ત્યાં ઘેર સ્વરૂપવાહું મહાયુદ્ધ ચાલુ
થયું. ^{૬૬-૭૫} અતિમહાન યશને મેળવવા ધમ્મતા
એ કૌરવો તથા પાંડવોના શૂરા યોદ્ધાઓ ત્યાં મોટી
મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. હે ભારત ! એ
સમયે એકબીજાનાં નામો યોદ્ધી યોદ્ધીને ત્યાં જાત-
જાતની વાચાઓ અવિચ્છિન્નપણે સંભળાતી હતી.
હે રાજન ! જમના માતૃપક્ષમાં અથવા પિતૃપક્ષ-
માં કર્મથી અથવા સદાયરણુથી જે કંઈ ન્યૂનતા
હતી તેને તેઓ મોટથી એકબીજાને યુદ્ધમાં સંભળા-
વતા હતા. હે મહારાજ ! આ રીતે પરસ્પર તર્જના
કરતા તે શૂરા યોદ્ધાઓને રણમાં જોઈને મને નિશ્ચય
થઈ ગયો કે, આ વીર પુરુષોની જિંદગી હવે બચવા-
ની નથી. વળી અમાપ તેજવાળા તે યોદ્ધાઓનાં
ક્રોધથી બળી રહેલાં શરીરો જોઈને મને તીવ્ર ભય
થઈ ગયો હતો કે, આનું પરિણામ હવે કેવું

આવશે ! હે રાજ ! આ રીતે મહારથી કૌરવો તથા પાંડવો તીક્ષ્ણ બાણોથી પરસ્પરને પ્રહાર કરી સંહારી રહ્યા હતા. ^{૭૧-૮૧}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા કર્ણપર્વમાં 'સંકલ્પ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય પરમો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૨મો

યુદ્ધનું ભયંકર સ્વરૂપ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ક્ષત્રિયાસ્તે મહારાજ પરસ્પરવધૈર્ધનિઃ ।

અન્યોન્યં સમરે જઘ્નુઃ કૃતવૈરાઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય યોહ્યો : આમ, હે મહારાજ ! પરસ્પર વૈર કરી બેઠેલા તે ક્ષત્રિયો અન્યોન્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાએ રણમાં એકબેકને મારી નાખતા હતા. ^૧ ત્યાં હે મહારાજ ! યોગાન્હુ સંખ્યાબંધ રથો, સંખ્યાબંધ ઘોડેસવારો, સંખ્યાબંધ પાળાઓ તથા સંખ્યાબંધ હાથીસવારો પરસ્પર સામસામા આવી ગયા હતા. ^૨ સર્વ સ્થળે ગદાઓ, પરિધો, કણ્ખો, લાલાંઓ, લિંદિપાલો તથા હુથુંડીઓ સામસામે ફેંકાતાં હતાં. ^૩ એ અતિદારણુ સંઘ્રામમાં તીડોની જમ ચોતરફથી પડતી બાણની વૃષ્ટિએને અમે એટીટસે જોઈ રહ્યા હતા. ^૪ એ રણમાં હાથીઓ હાથીઓ સામા આવી જઈને પરસ્પરનો નાશ કરતા હતા, રથીઓ રથીઓ સામા ધસી જઈને અન્યોન્યને મારી નાખતા હતા, અને ઘોડેસવારો ઘોડેસવારોને સામા દોડી જઈને એકબેકને રણમાં શેળી નાખતા હતા. ^૫ ત્યાં ઘણા પાળાઓ પાળાઓનો સંહાર કરી નાખતા હતા; ઘણા ઘોડેસવારો પાળાઓને મારી નાખતા હતા; ઘણા પાળાઓ રથોનો તથા હાથીઓનો વિનાશ કરતા હતા, અને ઘણા રથીયોદ્ધાઓ હાથીસવારોનો તથા ઘોડેસવારોનો સંહાર કરી નાખતા હતા. ^૬ હે રાજ ! એ યુદ્ધમાં એકદમ ઝડપથી દોડાદોડ કરતા હાથીઓ પાળા, ઘોડાઓ તથા

રથોને છૂંદી નાખતા હતા. તે રણમાં સામસામા સંહાર કરતા શૂરાઓ મોટા ખરાડા પાડતા હતા, અને તેથી તે રણક્ષેત્ર પથ્થોના કતલખાના સરખું ઘોર થઈ રહ્યું હતું. ત્યારે હે ભારત ! આખી રણભૂમિ લોહીથી લાલચોળ બની ગઈ હતી અને વર્ષાઋતુમાં ઇંદ્રગોપ નામના ક્રીડાઓથી પથરાઈ ગયેલી પૃથ્વી જવી લાલચોળ દેખાય છે તેવી તે દેખાતી હતી. વળી સોળ વર્ષની ઠાઈ રથોમાં યુવતી કસૂબી રંગથી રંગેલી શ્વેત સાડી સજીને જવી શોભી રહે, તેવી જ માંસ તથા લોહીના રંગથી રંગાયેલી એ સુવર્ણમય રણભૂમિ શોભતી હતી. હે ભારત ! જ્યાં જોઈએ ત્યાં રણભૂમિ પર અનેક છિન્નભિન્ન થયેલાં ગરતંકો, બાહુઓ, ઊરુઓ, કુંડળો, ઢગ થઈ પડેલાં આભૂષણો, શૂરા ધનુર્ધર યોદ્ધાઓની ગળે પહેરવાની કંઠીઓ, હાલો તથા પતાકાઓ સંખ્યાબંધ પડ્યાં હતાં. ^{૭-૧૨} ત્યાં હે રાજ ! ઠેલોએક હાથીઓ શત્રુપક્ષના બીજા હાથીઓ સામે અથડાઈને દંતૂશળો વડે પ્રહાર કરી રહ્યા હતા. આથી તે પ્રહાર વડે ધાયલ થયેલા પેલા બીજા હાથીઓ લોહીલુહાણ થઈ જતા હતા અને ગેરથી મિથ્ર થયેલાં ઝરણુવાળા મોટા પર્વતો હોય તેમ રણભૂમિ પર શોભતા હતા. ઠેલોએક હાથીઓ ઘોડાઓ પર બેઠેલા શત્રુપક્ષના અનેક સવારોએ ફેંકેલાં તોમરોને સૂંઢમાં ધારણ કરી રણભૂમિ પર ધૂમતા હતા, ત્યારે બીજા ઠેલોએક હાથીઓ તે સવારોએ ફેંકેલાં તોમરોને ભાંગી નાખતા હતા. ^{૧૩-૧૫} હે રાજ ! ઠેલોએક મહાન હાથીઓનાં કવચો નારાયણી તૃપ્તી પડ્યાં હતાં; તેથી તેઓ હેમંતઋતુમાં વાદળોં વિનાના પર્વતોની પેઠે શોભતા હતા. ^{૧૬} હે ભારત ! ઠેલોએક હાથીઓ તો શરીરમાં ખૂંચી ગયેલાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણોએ કરીને શિખરો પર બળબળતી ઉલ્કાઓવાળા પર્વતોની પેઠે રણમાં દીપતા હતા.

મોટા મોટા પર્વતો સરખા કેટલાએક હાથીઓને
 બ્યારે બીજ સામે આવેલા હાથીઓ પ્રહાર કરતા
 હતા, ત્યારે તેઓ પાંખોવાળા પર્વતની પેઠે રણમાં
 નાસાનાસ કરતા હતા. ^{૧૭, ૧૮} વળી બીજ કેટલા-
 એક હાથીઓ બ્યારે બાણોના પ્રહારોથી પીડા-
 ઈને ધાયલ થઈ જતા હતા, ત્યારે તેઓ દંતૂશળ-
 ના મધ્યભાગ તથા ગંડસથળો વડે મહારણની
 પૃથ્વી પર પછડાઈ પડતા હતા. ^{૧૯} ત્યારે હે
 રાજન! કેટલાએક તો વેદનાથી વિહ્વળ થઈને
 સિંહની પેઠે ભયંકર શબ્દો કરી ગર્જનાઓ
 કરતા હતા અને ઘણાખરા તો આમતેમ ધૂમતા
 હતા તેમ જ મોટું આક્રંદ કરતા હતા. ^{૨૦} તે જ
 પ્રમાણે સુવાર્ણના અક્ષંકારોથી શોભી રહેલા ઘણા
 ઘોડાઓ બાણોથી રણમાં મરણ પામતા હતા.
 તેઓમાંના કેટલાક તો ધાયલ થઈને રણમાં બેસી
 જતા હતા, કેટલાક મ્હાન થઈ જતા હતા, અને
 કેટલાક દશે દિશાઓમાં ભમતા હતા. ^{૨૧} બીજ
 કેટલાક ઘોડાઓ બાણો તથા તોમરોનો માર ખાઈ
 પૃથ્વી પર ગબડી પડતા હતા, તરફડતા હતા
 અને અનેક જાતની ચેષ્ટાઓ કરતા હતા. ^{૨૨}
 હે રાજ! તે રણભૂમિ પર ધાયલ થઈ પડેલા
 કેટલાએક યોદ્ધાઓ બૂમાબૂમ કરતા હતા. બીજ
 કેટલાએક યોદ્ધાઓ પોતાના પિતાઓ, બાંધવો
 તથા પિતામહોને પાસેથી દોડી જતા બેઠેને તેમને
 પોતાનાં ગોત્રો તથા નામો કહી સંભળાવતા હતા
 અને અન્યોન્યનું ઝાળખાણ કરાવતા હતા. ^{૨૩, ૨૪}
 હે મહારાજ! તે યોદ્ધાઓના સુવાર્ણનાં આભૂષણો-
 વાળા બાહુઓ કપાઈ કપાઈને પૃથ્વી પર ઊછ-
 ળતા હતા, તરફડતા હતા તેમ જ પડી પડીને
 ઊડતા હતા. વળી બીજ હાજરો બાહુઓ અતિ
 વેગપૂર્વક પછડાઈ પડતા હતા, ફરકતા હતા અને
 પાંચ મુખોવાળા સર્પોની પેઠે રણમાં મોટા વેગમાં
 આવી જતા હતા. ^{૨૫, ૨૬} હે પૃથ્વીનાથ! તે સર્વ

બાહુઓ સર્પના શરીર સરખા દેખાવના હતા,
 ચંદનથી ચર્ચાયેલા હતા અને લોહીથી અત્યંત
 રેખાયેલ હતા. આથી તેઓ સુવાર્ણના દાંડાઓની
 પેઠે રણભૂમિ પર શોભતા હતા. ^{૨૭} બ્યારે સર્વ
 દિશાઓમાં સૈન્યની ધોર સેળમેળ થઈ ગઈ, ત્યારે
 તે યોદ્ધાઓ એકબીજાને ઝાળખ્યા વિના યુદ્ધ કરી
 રહ્યા હતા. ^{૨૮} હે રાજન! સર્વ સ્થળે પૃથ્વીની રમ
 ઊડી રહી હતી, શસ્ત્રો ઊછળી રહ્યાં હતાં અને
 સંકુલયુદ્ધચાલી રહ્યું હતું. આથી અધંકારથી ઢંકાઈ
 ગયેલા યોદ્ધાઓમાં પોતાનો કાણુ અને પારકા
 કાણુ એ કંઈ જણાતું ન હતું. ^{૨૯} તે યુદ્ધ આરું
 ભયાનક અને ધોર સ્વરૂપવાળું થતું હતું, તે વેળા
 લોહીરૂપ જળવાળી મોટી મોટી નદીઓ તે રણ-
 ક્ષેત્રમાં અવિગિહન પ્રવાહે વહેવા લાગી હતી. ^{૩૦}
 તે નદીઓમાં મસ્તકોરૂપી પથરા હતા, કેશરૂપી
 શેવાળ હતી અને તેથી જ તે લીલા ધાસના જેવી
 દેખાતી હતી. તે નદીઓ હાડકાંરૂપી માછલાં-
 ઝાથી ભરપૂર હતી, અને તેમાં યતુષ્યબાણો તથા
 ગદાઓ રૂપ મછવા તરી રહ્યા હતા. ^{૩૧} તેમાં માંસ
 તથા રશિરોનો કાદવ અમ્યો હતો. યોદ્ધાઓએ ત્યાં
 આવી ધોર સ્વરૂપવાળી અતિ કાચુ નદીઓને
 ચલાવી મૂટી હતી. તેઓ લોહીના મોટા ધોધથી
 વૃદ્ધિ પામી હતી, બીકણોને ત્રાસ હપજવનારી
 હતી અને શરાઓને હર્ષ વધારનારી હતી. આવી
 ધોર દેખાવની તે નદીઓ યમરાજના ગૃહ ભણી
 પહોંચાડી દેનારી હતી. ^{૩૨, ૩૩} વળી તે નદીઓ
 અંદર સ્નાન કરનારાઓને ડુબાડી દેતી હતી અને
 ક્ષત્રિયજાતિનાઓને પણ ભયજનક થઈ પડી હતી.
 ત્યાં હે પુરુષવ્યાધ! માંસાહારી ભૂતગણો સર્વ
 સ્થળે ગર્જનાઓ કરી રહ્યાં હતાં; તેથી તે રણક્ષેત્ર
 સાક્ષાત્ પ્રેતરાજના નગરસરખું ધોર થઈ ગયું હતું.
 તેમાં અસંખ્ય મસ્તક વિનાનાં ધડો ચોખાળુ ઊભાં
 થઈ જતાં હતાં. ^{૩૪, ૩૫} વળી હે ભારત! તે રણમાં

માંસ તથા રુધિરપાન કરીને દૃઢ થયેલાં ભૂતગણો નૃત્ય કરી રહ્યાં હતાં અને લોહી, વસા, મેદ તથા મજ્જાનું ભક્ષણ કરી મદોન્મત બનેલા કાગડાઓ, ગીધો તેમજ બગલાઓ વગેરે પક્ષીગણો આમ-તેમ દોડાદોડ કરતા હતા. ^{૨૬, ૨૭} ત્યાં હે રાજન! અનેક શરા યોદ્ધાઓ સહેજ તણ ન શકાય એવા ભયનો પણ ત્યાગ કરીને પોતાના વીર મતને પ્રસિદ્ધ કરતા હતા અને નિર્ભયની પેઠે પરાક્રમો કરતા હતા. ^{૨૮} બાણો અને શક્તિઓ વગેરેથી વ્યાપ્ત તેમજ માંસહારી ભૂતગણોથી ભરપૂર એવા તે રણક્ષેત્રમાં શરાઓ પોતાના પુરપાથને પ્રકટ કરી રહ્યા હતા અને સર્વ તરફ ધૂમાધૂમ કરતા હતા. ^{૨૯} હે સમર્થ ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! એ રણમાં તેઓ પોતપોતાનાં નામો તથા ગોત્રોને અન્યોન્ય સંભળાવતા હતા. ^{૩૦} તેમાં કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો પોતાનાં કુળચરિત્રોને સંભળાવતા હતા અને શક્તિ, તોમર તથા પદ્ધિશોના પ્રહારથી અન્યોન્યને કાપી નાખતા હતા. ^{૩૧} આમ જ્યારે તે યુદ્ધ અતિદારણુ ને ઘેર સ્વરૂપવાળું ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે હૌરવસેના સાગરમાં ભાંગી પડેલી નાવની પેઠે અત્યંત પીડાતી હતી. ^{૩૨}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દર્શ્ય પર્વમાં 'યુદ્ધ' ભષ્ટકર સ્વરૂપ નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૩ મો

અર્જુન અને સંશયકો

॥ સત્ય ડગાચ ॥

વર્તમાને તથા યુદ્ધે ક્ષત્રિયાણાં નિમજ્જને ।

માંડીવસ્વ મહાઘોષઃ શ્રૂયતે યુધિ મારિપ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજ ! ક્ષત્રિયોનો વિનાશ કરનારું તે યુદ્ધ એ પ્રમાણે ચાલી રહ્યું હતું, તેવામાં ત્યાં બીજી તરફથી માંડીવ ધનુષ્યનો મહાન ટંકારવ સંભળાતો હતો. ^૧ હે રાજન ! તે સ્થળે પાંડવ અર્જુન સંશયકોનો, કાસલોનો તથા નારા-

ચલી સૈન્યનો ધાણ વાળી રહ્યો હતો. ^૨ તે યુદ્ધમાં વિજયની ઇચ્છાવાળા સંશયક યોદ્ધાઓ અત્યંત ક્રોધાપમાન થઈને અર્જુનના પર અનેક ભતની બાણવૃષ્ટિઓનો વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા. ^૩ પરંતુ હે રાજ ! સમર્થ કુંતાપુત્ર અર્જુન તેમની એ સર્વ શસ્ત્રવૃષ્ટિઓને પોતાના પર ઝીલતો હતો અને મોટા મોટા રથીયોદ્ધાઓનો સંહાર કરતો રહી તે રણમાં પ્રવેશ કર્યો જતો હતો. ^૪ કંકપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં તથા સરાણુ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં બાણો ફેંટી ફેંટીને અર્જુન રથ-સેનામાં દાખલ થયો, અને તેમાં ઉત્તમ આયુધો ધારણ કરી સજ્જ થયેલા રાજ સુશર્મા પાસે તે જઈ પહોંચ્યો. ^૫ અર્જુનને આમ આવેલો જોઈને રથીશ્રેષ્ઠ સુશર્મા તેના પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. વળી, ત્યારે બીજા સંશયક યોદ્ધાઓ પણ અર્જુનના પર બાણોનો મારો ચલાવવા લાગ્યા. ^૬ પ્રથમજ સુશર્માએ દશ બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યા અને બીજાં ત્રણ બાણો વડે શ્રીકૃષ્ણની જમણી બુજમાં પ્રહાર કર્યો. ^૭ વળી હે રાજ ! તેણે બીજા એક ભદ્રબાણથી અર્જુનના ધ્વજને વીંધી નાખ્યો, એટલે વિશ્વ-કર્માએ બનાવેલો મહાન વાનરરાજ તુરંતજ અતિ મહાન શબ્દથી કિકિયારીઓ પાડવા લાગ્યા તેમજ સર્વને ભય ઉપજાવતો ગાજવા લાગ્યો. એ વાનર-રાજની ગર્જના સાંભળીને તમારી સેના અત્યંત ત્રાસી ગઈ અને અતિશય ભયમાં પડીને નિશ્ચેષ્ઠ થઈ પડી. હે રાજ ! આમ નિશ્ચેષ્ઠ અવસ્થામાં આવી પડેલી તે સેના ત્યારે ભાતભાતનાં પુખ્તોથી ભરેલા ચૈત્રય વનની જમ સોમી રહી હતી. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તે સર્વ યોદ્ધાઓને પાછું લાન આવ્યું અને મેધો જમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે તેમ તેઓ અર્જુનના પર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. સર્વ યોદ્ધાઓ મહારથી અર્જુનની આસપાસ ઘેરાઈ

વળ્યા અને સર્વ તરફથી તેને પોતાના સપાટામાં
 લઈને તીક્ષ્ણ બાણોથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા તેમ જ
 મોટીમોટી ગર્જના કરવા મંડ્યા. ક્રોધે ઘેરાઈને
 તેઓ હજારોની સંખ્યામાં અર્જુનના રથને ચારે
 બાજુથી પકડી લેવા ધસ્યા. આમ તેઓમાંના
 કેટલાએક તો અર્જુનના રથની આસપાસ વળગી
 પડ્યા, કેટલાએક રથના પૈડાને ઊંચણી લેવા
 મથવા લાગ્યા અને કેટલાએક રથની ઈસને ભાંગી
 નાખવા યત્ન કરવા લાગ્યા. આ રીતે અર્જુનના
 રથને આસપાસથી બરાબર ઘેરી લઈ ને તેઓ
 મોટા સિંહનાદો કરવા લાગ્યા. હે મહારાજ !
 તેઓમાંના કેટલાએક યોદ્ધાઓ શ્રીકૃષ્ણની મોટીમોટી
 છુલ્લોને વળગી પડ્યા હતા અને બીજા કેટલા-
 એક મોટા હથોળામાં આવી જઈ રથમાં બેઠેલા અર્જુન
 ને વળગી પડ્યા હતા. ત્યારે જમ કાઈ ગાંડો
 બની ગયેલો હાથી પોતાના મહાવતોને ઝીંકી
 પાડે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના બને હાથો વીંકીને
 તે સર્વ યોદ્ધાઓને રણપ્રદેશમાં ઝીંકી પાડતા હતા.
 અર્જુન પણ એ રીતે તે મહારથીઓથી આસપાસ
 રણમાં ઘેરાઈ જઈને ઢાપી ઊઠ્યો.^{૮-૧૭} તેણે
 આસપાસ નજર નાખીને જોયું, તો રથ શત્રુઓના
 પંજમાં બરાબર સપડાયો છે અને શ્રીકૃષ્ણના પર
 પણ શત્રુઓ ધસારો કરી રહ્યા છે. એટલે તેણે
 પોતાના રથ ઉપર ચઢી આવેલા અનેક પાળાઓને
 રણભૂમિ પર પાડવા માંડ્યા તેમ જ નજીકમાં
 રહેલા બીજા યોદ્ધાઓને પાસે રહીને પ્રહાર કરવાનાં
 બાણો વડે ઢાંકી દીધા. હવે તેણે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે
 આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૮, ૧૯} ‘હે મહાબાહુ કૃષ્ણ !
 જુઓ, આ અનેક સંશત્ક દુકડીઓ હજારોની
 સંખ્યામાં નાશ પામે છે છતાં કેવું દારણ કર્મ
 કરી રહી છે?’^{૨૦} ખરેખર ! હે યાદવશ્રેષ્ઠ ! આ
 સમગ્ર પૃથ્વીમાં મારા વિના બીજો એક પણ પુરુષ
 એવો નથી કે, તે આવા ઘોર રથબંધનને સહન

કરે.’ આમ કહીને અર્જુનને પોતાનો દેવદત્ત શંખ
 વગાડ્યો અને ઘાવાભૂમિને બાણે પૂરી દેતા હોય
 તેમ શ્રીકૃષ્ણે પણ પાંચજન્ય શંખ વગાડ્યો.^{૨૧, ૨૨}
 હે મહારાજ ! એ શંખોના શબ્દને સાંભળીને
 સંશત્કાની સેના ખળભળી ઊઠી અને અત્યંત
 ભયભીત થઈને રણમાંથી નાસવા લાગી.^{૨૩} પછી
 હે મહારાજ ! શત્રુવીરોને હણનારા અર્જુનને વાર-
 વાર નાગાસ્ર પ્રકટ કર્યું અને સર્વ યોદ્ધાઓના
 પગોને જકડી લીધા.^{૨૪} આમ હે મહારાજ !
 મહાત્મા અર્જુનને સર્વને પગે બાંધી લીધા, એટલે
 તેઓ પથ્થરનાં પૂતળાઓની પેઠે નિશ્ચેષ્ઠ થઈ
 પડ્યા.^{૨૫} હવે પૂર્વે તારકાસુરના વધપ્રસંગે રણમાં
 ઇંદ્રે જમ અસુરોને મારી નાખ્યા હતા, તેમ આ
 રીતે ચેષ્ઠાહીન થયેલા તે યોદ્ધાઓને અર્જુન મારી
 નાખવા લાગ્યો.^{૨૬} અર્જુનને જ્યારે આ પ્રમાણે
 તેમને મારવા માંડ્યા, ત્યારે તેઓ અર્જુનના
 રથને છોડી જવા લાગ્યા, તેમ જ પોતાનાં આયુ-
 ધોને પણ પડતાં મેલવા મંડ્યા.^{૨૭} પરંતુ હે
 રાજા ! તે બધાના પગો નાગપાશથી જકડાઈ
 ગયા હતા; તેથી તેઓ કાઈ જાતની ચેષ્ઠાઓ કરવા-
 ને સમર્થ રહ્યા નહોતા. એટલે અર્જુન તો નમેક્ષાં
 પર્વાણાં બાણો મારી મારીને તેમનો સંહાર
 કરી નાખતો હતો.^{૨૮} એ રણમાં અર્જુનને જમને
 ઉદેશીને નાગાસ્ર પ્રકટ કર્યું હતું, તે સર્વના પગો
 જકડાઈ ગયા હતા, અને તેઓ બધા સર્પોથી
 વીંટાઈ ગયા હતા.^{૨૯} પછી હે રાજન્દ્ર ! પોતાની
 સેનાને આમ ઝલાઈ ગયેલી જોઈ ને મહારથી
 મુશર્માએ એકદમ ગરડાસ્ર પ્રકટ કર્યું.^{૩૦} એટલે
 તુરત જ હે રાજા ! અનેક ગરડપક્ષીઓ ત્યાં પ્રકટ
 થઈ રહ્યાં અને તેઓ સર્વે સર્પોને ખાઈ જવા
 લાગ્યાં. ગરડોને આમ ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલાં જોઈને
 સર્વ સર્પો પણ સૈનિકોનો ત્યાગ કરી નાસી
 ગયા.^{૩૧} હે રાજા ! આ રીતે જ્યારે સંશત્કા

સૈન્ય નાગપાશથી મુક્ત થયું, ત્યારે મેઘમંડળમાંથી મુક્ત થઈ પ્રજાઓને તપાવી રહેલો સૂર્ય જમ દીપી નીકળે, તેમ તે દીપી નીકળ્યું.^{૩૨} હવે છૂટા થયેલા સર્વ યોદ્ધાઓ અર્જુનના રથ સામે સંખ્યાબંધ બાણો તથા સંખ્યાબંધ શસ્ત્રો ફેંકવા લાગ્યા.^{૩૩} પરંતુ હે રાજા ! શત્રુવીરોને સંહારનારા ઇંદ્રનંદન અર્જુનને સામેથી શસ્ત્રવૃદ્ધિ કરીને તે મોટી અશ્ત્ર-વૃદ્ધિને કાપી નાખી તેમ જ તે સર્વ યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્રોનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. હે રાજન ! તે પછી ક્રોધાયમાન થયેલા રાજા મુશર્માએ મજબૂત ગાંઠાવાળું એક બાણ ધ્રુવ્યમાં સાંધ્યું અને તે અર્જુનની છાતીમાં માણું. વળી તેણે બીજાં ત્રણ બાણોથી તેને સારી પેઠે વીંધી નાખ્યાં. એ બાણ-પ્રહારોથી અર્જુન અત્યંત વીંધાઈ ગયો અને તે મૃત્તિચિંત થઈને રથની બેસણી પર બેસી ગયો. એટલે તુરત જ સર્વે સંશયક યોદ્ધાઓ ‘અર્જુન મરાયો’ એવી મોટી મોટી ખૂમો પાડવા લાગ્યા. તે સાંભળીને સર્વ સ્થળે મોટા શંખનાદો, પુષ્કળ બેરીઓના શબ્દો, જતજતનાં વાદિઓના નિનાદો તથા મોટા મોટા સિંહનાદો સૈન્યમાં થવા લાગ્યા. તેવામાં ઈવેત ધોડાઓવાળો તથા શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ હતા તેવો અમેયાત્મા અર્જુન મૃત્યુમાંથી સાવધ થઈ ગયો. તુરત જ તેણે ઇંદ્રાશ્વ પ્રકટ કર્યું. હે રાજા ! તેમાંથી હજારો બાણો ઉત્પન્ન થઈ ગયાં અને સર્વ દિશાઓમાં તમારી સેનાનો સંહાર કરતાં દેખાવા લાગ્યાં. તે બાણોએ સેંકડો અને હજારો ધોડાઓના તથા રથોનો વિનાશ કરી નાખ્યો.^{૩૪-૪૦}

હે ભારત ! જ્યારે સૈન્યનો એ રીતે સંહાર થવા લાગ્યો, ત્યારે સંશયક તથા ગોપાલ યોદ્ધાઓની ટુકડીઓમાં અતિ મહાન ભય દાખલ થયો.^{૪૧} તેઓમાં તેવો એક પણ યોદ્ધો ન હતો, જે અર્જુન સામે ઊભો રહીને તેને પ્રહાર કરતો

હોય. આમ સર્વ વીરોના દેખતાં તમારા સૈન્યનો સંહાર વળી ગયો.^{૪૨} હે મહારાજ ! તે સમયે મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું હતું કે, સંહાર પામતું તે સૈન્ય પરાક્રમ કરવામાં તદ્દન રતબ્ધ બની ગયું હતું, અને એ રણમાં અર્જુન દશ હજાર યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખીને નિર્ધૂમ અગ્નિની પેઠે પ્રકાશી રહ્યો હતો. હે ભારત ! છતાં પણ બાકી રહેલા યોદ્ધા હજાર રથીઓ, દશ હજાર ધોડેસવારો તથા ત્રણ હજાર હાથીસવારો ‘મરવું અથવા વિજય મેળવવો પણ કદી પાછા હાલું નહિ’ એવો નિશ્ચય કરીને અર્જુનની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા. એટલે તુરત જ તમારા યોદ્ધાઓતુ બગવાન અને શૂરવીર અર્જુન સાથે પુનઃ મહાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૪૩-૪૬}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં કર્ણપર્વમાં ‘સકલ યુદ્ધ’
નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪ મો

કૃપાચાર્યની ચઢાઈ-કૃતવર્માની હાર

॥ સત્ત્વ ઉત્થાવ ॥

કૃતવર્મા કૃવો દ્રૌણિઃ સુતપુત્રથ મારિપ ।

ઉલ્લૂઃ સૌચલથૈવ રાજા ચ સહ સોદરૈઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! કૃતવર્મા, કૃપા-ચાર્ય, અશ્વત્થામા, કર્ણ, ઉલ્લૂક, શકુનિ તથા પોતાના ભાઈઓની સહાયમાં રહેલો રાજા દુર્યોધન અર્જુનના ભયથી વિહ્વળ થયેલી પોતાની સેનાને મહાસાગરમાં ભાંગી પડેલી નાવ જેવી જોઈને વેગપૂર્વક તેની મદદે દોડી ગયા.^{૧-૨} પછી હે ભારત ! એક મહત્ત્વ જેટલા કાળ સુધી તે સ્થળે અતિ ભયંકર યુદ્ધ ચાલુ થયું. તે યુદ્ધભીરુ મનુષ્યો-ને ત્રાસજનક હતું અને શરણોને હર્ષજનક હતું.^૩ એ રણમાં કૃપાચાર્યે ઉપરાઉપરી બાણોની વૃદ્ધિ કરવા માંડી અને જમ પતંગિયાના સમૂહો ખેતરોને ઢાંકી દે, તેમ તેમનાં બાણો સ્તંભ યોદ્ધાઓને ઢાંચી દેવા લાગ્યાં.^૪ તે પછી ક્રોધે ભરા-

યેલો શિખંડી ઉતાવળો ઉતાવળો કૃપાચાર્ય સામે ધસી ગયો અને બ્રાહ્મણુશ્રેષ્ઠ કૃપાચાર્ય પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. પરંતુ મોટાં મોટાં અસ્ત્રોને બાણનારા કૃપાચાર્યે શિખંડીની એ બાણ-વૃદ્ધિનો નાશ કરી નાખ્યો અને તેને ક્રોધપૂર્વક દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે શિખંડી કોપી બિચ્છો અને તેણે કંકપક્ષીનાં પીછાંબાધેલાં સીધી ગતિનાં સાત બાણોથી કૃપાચાર્યને વીધી નાખ્યા. ^{૧૦} મહારથી કૃપાચાર્યને આમ અતિશય વીધી નાખવામાં આવ્યા, હારે તે બ્રાહ્મણુ તત્કાળ શિખંડીને ઘોડા, સારથિ અને રથ વિનાનો કરી મૂક્યો. ^{૧૧} એટલે તુરત જ મહારથી શિખંડી માર્યો ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથમાંથી નીચે જતરી પડ્યો અને ઢાલતલવાર હાથમાં લઈને સત્તર બ્રાહ્મણુ કૃપાચાર્ય સામે ઢોકલ્યો. ^{૧૨} આમ શિખંડી એકાએક પોતાની સામે ધસી આવતો હતો, તે જોઈને કૃપાચાર્યે મજબૂત ગાંઠાવાળાં બાણો મારીને શિખંડીને છાઈ દીધો. આ એક અદ્ભુત સરખું થયું હતું. ^{૧૩} હે રાજના! એ રણમાં પાણીમાં પથ્થર તરાવવા સરખું અતિ આશ્ચર્ય તો એ જ હતું કે, તે સમયે શિખંડી તદ્દન નિશ્ચેષ્ઠ થઈને જોમો રહ્યો હતો. ^{૧૪} હે રાજનર! કૃપાચાર્યે એ પ્રમાણે શિખંડીને રણમાં છાઈ દીધો હતો, તે જોઈને મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉતાવળો શિખંડીને સહાય કરવા કૃપાચાર્ય સામે ધસ્યો. ^{૧૫} પણ મહારથી કૃતવર્માએ તે તરફ જતા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વેગપૂર્વક અટકાવ્યો અને તેની સામે ટક્કર ઝીલવા માંડી. ^{૧૬} તેવામાં યુધિષ્ઠિરરાજ કૃપાચાર્યના રથ સામે ધસી આવતા હતા; પણ અશ્વત્થામાએ તુરત જ તેમને, તેમના પુત્રોને તેમ જ તેમના સૈન્યને આગળ વળતા અટકાવી રાખ્યા. ^{૧૭} બીજી તરફથી મહારથી નડુલ અને સહદેવ ઉતાવળા ઉતાવળા આગળ જતા હતા. પરંતુ તમાગ પગે તેમને બાણવૃદ્ધિથી

અટકાવીને તેમનો સામનો કર્યો. ^{૧૮} વળી હે ભારત! ભીમસેન, કૃષ્ણ, ઢક્ય તથા સુજ્યોને સૂર્યપુત્ર કર્ણે યુદ્ધમાં અટકાવી રાખ્યા હતા. ^{૧૯} હે રાજા! આ રીતે સામસામા આવી ગયા પછી શારદ્વત કૃપાચાર્ય બાણો બાળી નાખવા ધારતા હોય તેમ શિખંડીના પર ઝપાટાબંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યા; પરંતુ તલવાર ફેરવીને ચક્કર ચક્કર ફરી રહેલો શિખંડી તેમણે ફેંકેલાં બાણોને વારંવાર કાપી નાખવા લાગ્યો. ^{૨૦, ૨૧} હે ભારત! તે પછી ગૌતમ ગોત્રના તે કૃપાચાર્યે સો ફૂદડીઓવાળી શિખંડીની ઢાલના બાણો વડે ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. એટલે કૌરવપક્ષના યોદ્ધાઓ હર્ષની મોટી ક્રિયારીઓ કરવા લાગ્યા. ^{૨૨} હે મહારાજા! આ રીતે શિખંડી ઢાલ વિનાનો થઈ પડ્યો એટલે તુરત તે એકલી તલવાર લઈ કૃપાચાર્ય સામે ધસ્યો; પરંતુ મૃત્યુના કુખમાં બાણે સપડાયો હોય તેમ તે કૃપાચાર્યના સપાટામાં સપડાઈને ગભરાઈ ગયો. હે રાજના! આમ કૃપાચાર્યનાં બાણોનો ગ્રાસ થઈ અત્યંત ભયમાં આવી પડેલા તે શિખંડીને જોઈને ચિત્કેતુ રાજનો મહાભળવાન પુત્ર સુકેતુ ઉતાવળો ત્યાં બઈ પહોંચ્યો. ^{૨૩, ૨૪} તે કૃપાચાર્ય પર ઘણાં તીક્ષ્ણ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગી પડ્યો અને છેક તેમના રથ સુધી ધસી ગયો. ^{૨૫} હે રાજશ્રેષ્ઠ! સુકેતુ પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો, એટલે તુરત વ્રતનિષ્ઠ બ્રાહ્મણુ કૃપાચાર્ય તેની સામે યુદ્ધ કરવા જોડાયા. તે જોઈને શિખંડી સત્તર ત્યાંથી દૂર આદ્યો ગયો. ^{૨૬} તે પછી સુકેતુ એ કૃપાચાર્યને નવ બાણો માર્યાં અને વધારામાં સિત્તર બાણોથી તેમને વીધી નાખીને પુનઃ ત્રણ બાણોનો માર માર્યો. ^{૨૭} એટલું જ નહિ, બાણ ચઢાવેલા ધનુષ્યને પણ તેણે કાપી નાખ્યું તેમ જ તેમના સારથિને એક બાણ વડે મર્મસ્થાન પર સખત પ્રહાર કર્યો. ^{૨૮} હવે કોપી જોડેલા કૃપાચાર્યે

તુરત બીજું નવું દંઠ ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને સુકેતુનાં મર્મસ્થાનોમાં ત્રીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૯} એ બાણપ્રહારથી સુકેતુનાં સર્વ અંગો વિહ્વલ થઈ ગયાં, તે પોતાના રથમાં એકદમ ધૂજી ઊઠ્યો અને પૃથ્વીકંપ સમયે જેમ વૃક્ષ ડગમગી જાય, તેમ તે અત્યંત ડગમગી ગયો.^{૩૦} સુકેતુનું શરીર આ પ્રમાણે ડગમગી રહ્યું હતું, તેવામાં કૃપાચાર્યે એક ક્ષુર ખતિનું બાણ મારીને તેના ઝળહળતાં કુંડલોવાળા મસ્તકને પાઘડી તથા શિરસ્ત્રાણ સહિત ઉરાડી પાડ્યું.^{૩૧} ત્યાં હે અચ્યુત! બાજપક્ષીએ ઝૂંટવેલા માંસની પેઠે સુકેતુનું મસ્તક પૃથ્વી પર ગબડી પડ્યું અને પાછળથી તેનું શરીર પણ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યું. હે મહારાજ! સુકેતુ રણમાં મરાયો એટલે તેના અગ્રગામી સર્વ સૈનિકા પણ કૃપાચાર્યને રણમાં ત્યજી દઈ દ્વૈષ દિશા-ઓમાં પલાયન કરી ગયા.^{૩૨,૩૦} હે ભારત! એ જ અરસામાં મહારથી કૃતવર્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને રણમાં અટકાવી દઈને 'અલ્યા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! જામે રહે, જામે રહે' એમ કહેવા લાગ્યો.^{૩૧} હે રાજ! માંસને માટે કાપેલા બે બાજપક્ષીઓનું જેવું યુદ્ધ થાય, તેવું જ તે કૃતવર્મા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું તુચ્છ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૩૨} કાપેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કૃતવર્માની છાતીમાં નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને એમ તે હૃદિકના પુત્રને પાડી નાખ્યો.^{૩૩} ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કૃતવર્માને એ રીતે દંઠ પ્રહાર કર્યો, એટલે તેણે પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને બાણો મારી તેને રથ તથા ધોડા સાથે રણમાં હાંકી દીધો.^{૩૪} તે વેળા હે રાજ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના રથ સહિત રણમાં બાણો વડે એટલો બધો દટાર્ય ગયો હતો કે તે જળધારાઓને વરસાવતા મેઘોથી ઢંકાર્ય ગયેલા સૂર્યની પેઠે તદ્દન અદશ્ય થઈ ગયો હતો.^{૩૫} પણ હે રાજન! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુવર્ણભૂષિત બાણો મૂકીને કૃતવર્માનાં બાણોનો નાશ કરી નાખ્યો અને પોતે રણમાં ખુલ્લો થઈ પ્રકાશવા લાગ્યો.

એ વેળા તેનું શરીર ઘણું ધવાઈ ગયું હતું.^{૩૬} પછી ક્રોધે ભરાઈને સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કૃતવર્માની લગોલગ જઈને અતિ દારણ શસ્ત્રવૃદ્ધિ છોડવા માંડી.^{૩૭} તે અતિ દારણ શસ્ત્રવૃદ્ધિ એકાએક પોતાની સામે આવી પડતી હતી, પણ કૃતવર્માએ અનેક હંબરો બાણો છોડીને તે શસ્ત્રવૃદ્ધિને યુદ્ધમાં અટકાવી દીધી.^{૩૮} પોતાની વાળી ન વળે એવી શસ્ત્રવૃદ્ધિને રણમાં ખાળી દીધેલી જેઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કૃતવર્માને આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યો.^{૩૯} તેણે તીક્ષ્ણ ધારવાળું એક ભલ્લ બાણ મારીને કૃતવર્માના સારથિને મારી નાખ્યો, એટલે તે સારથિ રથ પરથી ગબડી પડ્યો.^{૪૦} આ રીતે પોતાના મહાબળવાન શત્રુનો પરાજય કરીને બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણો ચૂકી ચૂકીને સર્વ કૌરવોને પણ રણમાં આગળ વધતા એકદમ અટકાવવા લાગ્યો.^{૪૧} તે જેઈ તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ મોટા સિંહનાદો કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામા ધસ્યા અને ત્યાં પુનઃ યુદ્ધ આદ્યું.^{૪૨}

હિત શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'સકુવ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૫૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૫ મો

યુધિષ્ઠિર નાઠા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દ્રૌણિર્યુધિષ્ઠિરં દ્વષ્ટા જ્ઞાનેયેનામિરક્ષિતમ્ ।

દ્રૌપદેયેસ્તથા શૂરેરમ્પવર્તત ઘટ્ટવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એ સમયે રાજ યુધિષ્ઠિરને સાત્યકિ તથા દ્રૌપદીના રક્ષા પુત્રોના રક્ષણ તળે જાહેલા જેઈને દ્રોણપુત્ર અર્જુનના નિર્ભય થઈને તેમની સામા ચઢી ગયા.^૧ તેમણે સંખ્યાબંધ ઘોર બાણો છોડવા માંડ્યાં અને તે બાણો સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા સરાણ પર ધરી તીક્ષ્ણ કર્ણાં હતાં. વળી તે પોતાના હાથની ચાલાકી દર્શાવીને અનેક જતના યુદ્ધમાર્ગોમાં ધૂમવાની

પોતાની યુદ્ધશિક્ષાને દેખાડવા લાગ્યા.^૧ મહાન
અસ્રોને બાણનારા તે અશ્વત્થામા દિવ્ય અસ્રોથી
મન્ત્રેલાં બાણો મૂકીને આકાશને ભરી દેવા લાગ્યા
અને યુધિષ્ઠિરાજને રણમાં ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^૨ એ
સમયે રણક્ષેત્રનો વિશાળ શિરઃપ્રદેશ અશ્વત્થામા-
નાં બાણો વડે ઢાંકાઈ ગયો હતો, તેથી કંઈ
પણ બાણવામાં આવતું ન હતું.^૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ !
સર્વ આકાશપ્રદેશ બાણો સુવર્ણની લટકતી સેરો-
વાળો એક મોટો અંદરનો બાંધી દીધો હોય, તેમ
સુવર્ણભૂષિત બાણબળથી પથરાઈ ગયો હતો.^૪ હે
રાજન ! આકાશમાં ઝળહળતી બાણબળ છવાઈ
ગઈ હતી, તેથી બાણથી રૂંધાઈ ગયેલા આકાશ-
ના તળમાં વાદળોની છાયા પથરાઈ ગઈ હતી.^૫
તે વેળા અમે અચરજ બેસ્યું, તદ્દન બાણમય થયેલા
તે આકાશપ્રદેશમાં અંતરિક્ષગમન કરનાર એક
પ્રાણી પણ ઉડતું નહોતું.^૬ વળી સાત્યકિ, પાંડવ
ધર્મરાજ તથા બીજાં સૈન્યો પ્રયત્ન કરતાં હતાં,
છતાં તેઓ કોઈ બંધનું પરાક્રમ કરી શક્યાં ન
હતાં.^૭ હે મહારાજ ! અશ્વત્થામાની ડહાપ બેઠીને
સૈન્યમાંના સર્વ મહારથીઓ ઢેવળ વિસ્મય પામી
ગયા હતા. જેમ પ્રચંડ તપી રહેલા સૂર્ય સામે
કોઈ બેઠી શકતું નથી, તેમ તેઓ પણ અશ્વ-
ત્થામાને બેઠી શકતા ન હતા. પછી સૈન્યનો બચાર
સંહાર થઈ જવા લાગ્યો, ત્યારે દ્રૌપદીના મહા-
રથી પુત્રો, સાત્યકિ, ધર્મરાજ તથા પાંચાલયોદ્ધઓ
એકસાથે થયા અને મૃત્યુના ઘોર ભયનો ત્યાગ
કરીને અશ્વત્થામા સામે ધસ્યા.^{૮-૧૧} ત્યાં સાત્યકિ-
એ સત્તાવીસ બાણોથી અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા
અને સુવર્ણભૂષિત સાત નારાય બાણોનો પ્રહાર
કર્યો.^{૧૨} વળી યુધિષ્ઠિરે તેતેર બાણોથી, પ્રતિ-
વિંધે સાત બાણોથી, શ્રુતકર્માએ ત્રણ બાણો-
થી, શ્રુતકર્મીએ સાત બાણોથી, સુતસોમે નવ

બાણોથી અને તે ઉપ-

રાંતના બીજા શૂરાઓએ છૂટાં છૂટાં ઘણાં બાણો-
થી અશ્વત્થામાને ચોખ્ખા બાણો વીંધવા માંડ્યા.^{૧૩, ૧૪}
હવે અશ્વત્થામા કોપી બન્યા. તેમણે સર્પની પેટે
કૂંડાડો માર્યો અને પચીસ બાણોથી સાત્યકિને,
નવ બાણોથી શ્રુતકર્મીને, પાંચ બાણોથી સુત-
સોમને, આઠ બાણોથી શ્રુતકર્મીને, ત્રણ બાણો-
થી પ્રતિવિંધને, નવ બાણોથી શતાનીકને, પાંચ
બાણોથી ધર્મરાજને તેમ જ બપ્પાએ બાણોથી બીજા
શૂરાઓને માર માર્યો.^{૧૫-૧૭} વળી તેમણે તીક્ષ્ણ
બાણો મારીને શ્રુતકર્મીના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.
પણ મહારથી શ્રુતકર્મીએ તુરત બીજું ધનુષ્ય
લીધું.^{૧૮} તેણે પ્રથમ ત્રણ બાણો વડે અશ્વત્થામા-
ને વીંધી નાખી, તેમને બીજાં તીક્ષ્ણ બાણોનો
માર માર્યો. પછી હે મહારાજ ! દ્રોણપુત્ર અશ્વ-
ત્થામાએ ચારે તરફથી પાંડવોના તે સૈન્યને બાણો-
ની વૃષ્ટિથી છાઈ લીધું. વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન !
અમાપ પરાક્રમી અશ્વત્થામાએ ધર્મરાજના ધનુષ્યને
હસતાં હસતાં કાપી નાખ્યું અને ત્રણ બાણો
વડે તેમને વીંધી નાખ્યા. એટલે હે રાજન ! ધર્મ-
પુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ બીજું ધનુષ્ય લીધું અને સિત્તર
બાણો મૂકીને દ્રોણપુત્રને બાહુઓમાં તથા છાતીમાં
પ્રહાર કર્યો. ત્યાં કોપાયમાન થયેલા સાત્યકિએ
રણમાં પ્રહાર કરી રહેલા અશ્વત્થામાના ધનુષ્યને
એક અર્ધઅંક્રાકાર તીક્ષ્ણ બાણથી કાપી નાખી
અતિશય મોટી ગર્જના કરી મૂકી. આમ પોતાનું
ધનુષ્ય કપાઈ ગયું એટલે શક્તિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા
અશ્વત્થામાએ શક્તિનો પ્રહાર કર્યો અને સાત્યકિના
સારથિને તુરત જ રથ પરથી ઢોળી પાડ્યો. પછી
હે ભારત ! પ્રતાપી અશ્વત્થામાએ બીજું ધનુષ્ય
ગ્રહણ કર્યું અને બાણોની વૃષ્ટિ કરીને સાત્યકિને
તદ્દન ઢાંકી દીધો. હવે હે ભારત ! રથનો સારથિ
પડ્યો, એટલે સાત્યકિના ઘોડાઓ એકદમ ભડક્યા
અને યુદ્ધમાં આમતેમ દોડતા દેખાવા લાગ્યા.

પછી યુધિષ્ઠિર આદિ યોદ્ધાઓ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અશ્વત્થામા પર વેગપૂર્વક તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યા. શત્રુતાપન દ્રોણપુત્ર પણ તેમને ક્રોધપૂર્વક પોતાની સામે આવેલા જોઈને તેમની સામા થયા અને વનનો અગ્નિ જમ ધાસને બાળી નાખે તેમ સેંકડો બાણોરૂપ જ્વાળાઓવાળો મહારથી અશ્વત્થામારૂપ અગ્નિ પાંડવોની સેનારૂપ ધાસને બાળી નાખવા લાગ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! નદીનું મુખ જમ મગરમંછથી કહોળાઈને ખળભળી જાય, તેમ પાંડવોનું સૈન્ય પણ તે સમયે અશ્વત્થામાથી તપી જઈને ખળભળી ગયું હતું. હે મહારાજ ! એ વેળાનું અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ જોઈને યુદ્ધમાંના સર્વ મનુષ્યો પાંડવોને અશ્વત્થામાને હાથે મૃત્યેલા જ માની બેઠા હતા. ^{૧૬-૩૦} ત્યારે દ્રોણશિષ્ય મહારથી યુધિષ્ઠિરજ રાષ અને અમર્થમાં આવી ગયા અને અશ્વત્થામાને ઝટપટ કહેવા લાગ્યા : ‘ઓ પુરુષવ્યાધ અશ્વત્થામા ! ખરેખર, તમારામાં પ્રીતિ નથી તેમ કૃતજ્ઞતા પણ નથી; કારણ કે તમે પોતે જ આજ મને મારી નાખવા છગ્છો છો. અરે ! બ્રાહ્મણોએ તો તપ કરવું જોઈએ, દાન આપવું જોઈએ અને અધ્યયન કરવું જોઈએ. ધનુષ્યને તો ક્ષત્રિયે જ નમાવવું જોઈએ. આથી તમે તો કેવળ નામના જ બ્રાહ્મણ છો. પરંતુ હે મહાબાહુ ! જોઈ લેજો, તમારા દેખતાં જ હું યુદ્ધમાં સર્વ કૌરવોને જીતીશ. ^{૩૧-૩૪} તમે તમારે બને તેટલું પરાક્રમ કર્યો કરો. જરૂર તમે એક નીચ બ્રાહ્મણ છો.’ હે મહારાજ ! યુધિષ્ઠિરે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે અશ્વત્થામા બળે કે હસ્યા અને યુધિષ્ઠિરનું કહેવું સત્ય જ છે એમ વિચારીને કયું સામું બોલ્યા નહિ. આમ કયું પણ બોલ્યા વિના અશ્વત્થામા પ્રખરોનો સંહાર કરનારા કાળની પેઠે ક્રાપાયમાન થઈને યુધિષ્ઠિરને બાણવૃષ્ટિ વડે ઢાંટી દેવા લાગ્યા. હે રાજ ! દ્રોણપુત્રે યુધિ-

ષ્ઠિરને જ્યારે એ રીતે ઢાંટી દીધા, ત્યારે કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાની મહાસેનાને છોડી દઈને શીઘ્ર રણમાંથી નાસી ગયા. આમ હે રાજન્ ! ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર રણમાંથી નાઠા, એટલે મોટા મનના અશ્વત્થામા પણ બીજી તરફ ચાલ્યા ગયા. હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે અશ્વત્થામાને રણમાં પકડતા મૂંઝીને યુધિષ્ઠિરરાજ દૂર કર્મ કરવા માટે સજ્જ થઈ તમારા સૈન્ય તરફ ગયા. ^{૩૫-૩૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કલ્પવર્ષમાં ‘યુધિષ્ઠિર’ અપમાન’ નામનો અધ્યાય ૫૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૬ મો મહારથીઓની ધૂમાઘૂમ

॥ સચય ઉવાચ ॥

મીમસેનં ચ પાંચાલ્યં ચેદિકેકયસંવૃતમ્ ।
વૈકર્તનઃ સ્વયં સદૃશ્વા વારયામાસ સાયકૈઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : ચેદિ અને ઠેકથયોદ્ધાઓથી વીંટાયેલા ભીમસેન તથા દૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે કહ્યું પોતે ઘેરો બાલ્યો અને બાણો વડે તેમને અટકાવ્યા. એ રણમાં કહ્યું ભીમસેનના દેખતાં ચેદિ, કારણ અને સંજય મહારથીઓને મારી નાખ્યા. ^{૧,૨} પછી ભીમસેને મહારથી કહ્યુંને પડતો મૂક્યો અને બળતો અગ્નિ જમ ધાસ તરફ જાય તેમ તે કૌરવના સૈન્ય તરફ ગયો. ^૩ સૂતપુત્રે પણ પાંચાલો, ઠેકથો તથા હંબરી મહાધનુર્ધર સંજયોને રણમાં રાણી નાખ્યા. ^૪ સંશપ્તકમાં અગ્નુંને, કૌરવોમાં ભીમસેને અને પાંચાલોમાં કહ્યું એમ ત્રણ મહારથીઓએ મોટા સંહાર કરી નાખ્યો હતો. ^૫ હે રાજન્ ! તમારા દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે અગ્નિ સરખા તેજસ્વી એ ત્રણ વીર પુરુષોને હાથે બિચારા અનેક ક્ષત્રિયો બળી મૂચ્યા હતા. ^૬ પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્રાપાયમાન થયેલા દુર્યોધનરાજ નકુલને તત્ત બાણો વડે વીંધી નાખ્યો, તેમ જ તેના આર્ય ઘોડાઓને પણ પ્રહાર કર્યો. ^૭ વળી હે જનનાથ ! તમારા

મહામનસ્વી પુત્રે ક્ષુરભતત્તુ એક બાણ મારીને સહદેવના સુવણ્ જડેલા ધ્વજને કાપી નાખ્યો. ત્યાં હે રાજન્ ! રણમાં ક્રોધે ભરાયેલા નકુલે સાત બાણોનો તથા સહદેવે પાંચ બાણોનો તમારા પુત્રને પ્રહાર કર્યો. ૯ પણ તુરત જ દુર્યોધનરાજ્યે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલા તથા સર્વ ધનુર્ધરીઓમાં મોટા મનાયેલા તે બન્ને ભાઈઓને પાંચ પાંચ બાણો માર્યા. ૧૦ વળી હે રાજન્ ! તેણે બીજાં બે ભક્ષ બાણો મારીને તે બન્નેનાં ધનુષ્યોને એકાએક કાપી નાખ્યાં, તેમ જ સાત બાણો વડે તેમને વીંધી નાખ્યા. ૧૧ પછી તે બન્ને ભાઈઓએ ઇંદ્રધનુષ્ય સરખાં સુંદર એવાં ઉત્તમ ધનુષ્યો ગ્રહણ કર્યાં; તેથી તે બન્ને શરાઓ રણમાં સાક્ષાત્ દેવપુત્ર સરખા શોભવા લાગ્યા. હવે મેઘો જમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ અતિ આવેશમાં આવી ગયેલા તે બન્ને ભાઈઓ પોતાના ભાઈ દુર્યોધન પર ધોર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૧૨, ૧૩ હે મહારાજ ! તે પછી તમારા મહારથી પુત્રને ધણો ક્રોધ ચઢી ગયો. તેણે અનેક બાણો છોડીને તે બન્ને મહાધનુર્ધરોને આગળ વધતા અટકાવ્યા. ૧૪ હે ભારત ! એ યુદ્ધમાં માત્ર દુર્યોધનનું મંડળાકારે વળેલું ધનુષ્ય એવામાં આવતું હતું અને તેમાંથી નીકળતાં બાણો ચોતરફ દિગ્ધ્રુવ પડતાં હતાં. ૧૫ સૂર્યનાં કિરણો જમ દિશાઓને છાઈ દે છે, તેમ દુર્યોધન પણ બાણો મૂકીને દિશાઓને, છાઈ દેતો હતો. એ વેળા સર્વ આકાશ-પ્રદેશ પણ તદ્દન ઢંઢાઈ જઈને ઠેવળ બાણમય બની ગયો હતો. ૧૬ ત્યારે નકુલ તથા સહદેવને પણ તમારા પુત્રનું સ્વરૂપ પ્રલયકાળના યમરાજ સરખું જ દેખાયું હતું. બીજા મહારથીઓ તો તમારા પુત્રનું પરાક્રમ જોઈને માદ્રીના બન્ને પુત્રોને કાળના મુખમાં સપડાયેલા જ માનવા લાગ્યા. ત્યાં હે રાજન્ ! આ અણીને સમયે પાંડવોનો

સેનાપતિ મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જે સ્થળે રાજા દુર્યોધન હતો તે સ્થળે ચડી આવ્યો. હવે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન શરવીર અને મહારથી એવા બન્ને માદ્રીનંદનોની આગળ વધીને બાણો વડે તમારા પુત્રને અટકાવવા લાગ્યો. અમર્ષી, મહાન ઉદાર મનનો અને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તમારો પુત્ર પણ ત્યાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સામે આવેલો જોઈ ખડખડાટ હસ્યો અને તેણે તેને પચીસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ૧૭-૨૧ વળી હે રાજ ! તમારા પુત્રે પાંસઠ બાણો વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખી ગર્જના કરી, તેમ જ તેણે અતિ તીક્ષ્ણ ક્ષુરમ્ બાણ મારીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધનુષ્યના, બાણના તથા હાથે બાધવાના મોજાના ઢુકડેઢુકડા કરી નાખ્યા. પછી શત્રુસંહારક ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને તરત જ ભાર ઝીલે એવું નવું ધનુષ્ય લીધું. એ સમયે મહાધનુર્ધર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વેગમાં આવી જઈ ક્રોધથી બળું બળું થઈ રશ્મો હતો, તેનાં નેત્રો પણ લાલ-ચોળ બની ગયાં હતાં અને શરીરમાં બાણો વડે ધવાયેલો હોવાથી તે રણમાં શોભતો હતો. તેણે ભરતશ્રેષ્ઠ દુર્યોધનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ફૂંકાડા મારતા સર્પોના સરખાં પંદર નારાય બાણો મૂક્યાં. કંકપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં અને સરાણ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં તે બાણો દુર્યોધનના કવચને ફાડી નાખીને વેગપૂર્વક પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. હે મહારાજ ! તે બાણપ્રહારથી તમારો પુત્ર લોહી-લુહાણ થઈને અત્યંત વીંધાઈ ગયો અને વસંત-કાળે પ્રકુલ્લ થયેલા મોટા કિંશુકવૃક્ષ (ખાખરા) જેવો અત્યંત શોભતો લાગ્યો. તેનું કવચ છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું હતું અને તે પોતે પણ નારાય બાણોના એ પ્રહારથી નર્જરિત થઈ ગયો હતો. ૨૨-૨૮ પછી હે રાજન્ ! કોપાયમાન થઈને રાજા દુર્યોધને એક ભક્ષ બાણ વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. આમ જેવું ધનુષ્ય કપાઈ

ગયું કે તુરત દુર્યોધનને બીજાં દશ બાણોનો તેના લલાટમાં પ્રદાર પણ કરી દીધો. મનની લાલસાથી બેઠેલા અમરો જેમ પ્રદુલ્લભ મળ્યો તેમ જોવાયે છે, તેમ કારીગર પરીને સાફ કરેલાં દુર્યોધનનાં તે બાણો ધૂલ્યુમનના મુખને ચોમાવતાં હતાં. મોઢા મનના ધૂલ્યુમને ને કપાયેલા ધનુષ્યને દેંદ્રી દર્શને બીજાં ધનુષ્ય મેદણ થયું અને તેને વેગ-પૂર્વક મોઢા બાણો મૂકીને દુર્યોધનના યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. વળી તેને બીજાં પાંચ બાણો વટે તેના સારથિને મગધાવી પાડ્યો તેમજ એક બદલ બાણોનો પ્રદાર કરી સ્વર્ગથી મેદણ તેના ધનુષ્યના પણ દુકકા કરી નાખ્યા. એટલું જ નહિ, તેને દશ બદલ બાણોનો પ્રદાર કરી સર્વ ઉપકરણો સજ્જિત તેના રથને, ઇમને, મદાને, શક્તિને, તક્તવારને તથા વ્યવસ્થા પણ કાપી નાખ્યાં. ત્યાં સર્વ રાજાઓએ કુચગજ દુર્યોધનનો મુગળાંના બાણોથી વાળો, મણિમય, અલગુન અને સુંદર એવો નાગ-રાજના સિદ્ધનવાળો વ્યવસ્થા ધૂલ્યુમનના બાણથી કપાઈ પડેલા જોયો. આ રીતે દુર્યોધન રણમાં રથસજ્જિત થઈ પડ્યો અને તેનાં આયુધો તથા કવચ પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં.^{૧૮-૨૧} એટલે દે જલતથેષ્ટ ! તેના સર્વ બાઈઓ ચાતરકૂચી તેની રક્ષા કરવા લાગ્યા. ત્યાં, દે રાજના રાજ દંડધારે તેને ધૂલ્યુમનના દેખતાં પોતાના રથમાં સર્થ લીધો અને તે નિર્મયતાપૂર્વક રણમાંથી તેને દૂર સર્થ ગયો. બીજા તરફથી રાજ્યલોભી મદાબળવાન ઠળે સાત્યકિને પરાજય આપ્યો અને પછી દ્રોણને વધ કરનારા તથા હમ બાણોવાળા ધૂલ્યુમનની સામે ને યુદ્ધ કરવા ધરી આવ્યો. પણ જેમ દ્રોણ દ્વારથી બીજા દારીની પાછળ પડી તેના જવા-પ્રેરણમાં દંત્વશીલો પ્રદાર કરે, તેમ શિનિદુભાર સાત્યકિ ઠળેની પાછળ પડી તેને ઝડપદાર બાણો વટે પ્રદાર કરવા મંદી પડ્યો. દે ભારત ! એ

વખને ઠળે તથા ધૂલ્યુમનનું અને તમારા તથા ચતુષ્પદના બીજા મદાત્મા યોદ્ધાઓનું મદાન યુદ્ધ આશું હતું. પાંડવો અથવા આપણામાંનો કોઈ યોદ્ધો એવેજા યુદ્ધમાંથી પાછો દરજ્યો નહોતો.^{૨૧-૨૨} ત્યારે દે જલતથેષ્ટ ! ઠળે પણ ઉતાવળો ઉતાવળો પાંચાલ યોદ્ધાઓ સામે ધરી ગયો હતો. દે રાજના તેજ કાણે હમય પદમાં દારી, યોદ્ધા તથા મનુષ્યોનો ધાર સંદાર થઈ રહ્યો. બરાબર મંથાલન-કાળનો સમય થયા, એટલે પદીઓ જેમ વૃક્ષ સામે દોડી બચ, તેમ સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ વિજય મેળવવાની મજાથી મત્વર ઠળે સામા દોડી ગયા. ને મગ યોદ્ધાઓ વિજય માટે મદાન પ્રયાસ કરતા હતા, પણ કોઈ બરાથેલો ઠળે તેમના મુખ્ય મુખ્ય સેનાનીઓને વીળી વીળીને બાણોના હાથબૂત કરવા લાગ્યો. તે પછી વ્યાધકેતુ, સુશર્મા, ચિત્ર, કમાયુધ, જય, શુકલ, રાયમાન, સિંહસેન તથા દુર્યોધન આદિ વીર પુરોહ કોધપૂર્વક બાણોને દેંદ્રી રહેલા, યુદ્ધીપક અને પુરપથેષ્ટ એવા ઠળેના રથમાંમાં દડેલા સર્થ ગયા. દે માનવનાથ ! તે મદાવીરો દુરથી લડી રહ્યા હતા, છતાં પ્રતાપી સંધાનંદને તેમને આઠ તીક્ષ્ણ બાણોથી વીધી નાખ્યા. વળી વળી દે મદારાજ ! પ્રતાપી સૂતપૂત્રે અત્યત મોઢાં આવીને જયશીલ કર્મ કરનાર ગિણુ, દેવાપિ, ભદ્ર, દંડ, ચિત્ર, ચિત્રાયુધ, હરિ, સિંહકેતુ, રાયમાન તથા મદારથી શલમ વગેરે અનેક હજાર યુદ્ધકુશળ ગેદિઓના મદારથી યોદ્ધાઓને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા. આમ ત્યારે અધિરથનો વીરપુત્ર ઠળે તે મદાપુરુષોના પ્રાણોને હરી રહ્યો હતો, ત્યારે તેનું શરીર લોહીકુડાણ અંગોવાળા રુદ્ર-દેવના શરીર સરખું મદાહુત્ર અને તેજેમય થઈ ગયું હતું. દે ભારત ! એ યુદ્ધમાં ઠળે પણ દારીઓને પણ બાણો વટે વાયલ કરી નાખ્યા હતા.^{૨૨-૨૪} તેઓ સૈન્યમાં મોટા બળભળાટ

મયાવી દઈ ભયને લીધે સર્વ દિશાઓમાં નાસ-
ભાગ કરતા હતા. ઢેટલાએક હાથીઓ તે કર્ણનાં
બાણોથી મરણ પામીને વજ્રથી તૂટી પડેલા પર્વતો-
ની પેઠે કટકડાટ કરતા પૃથ્વી પર પછડાઈ પડતા
હતા. ત્યાં કર્ણના રથમાંમાં ચારેબાજુ હાથી,
ઘોડા, મનુષ્યો તથા રથો પડેલા હોવાથી રણભૂમિ
છવાઈ ગઈ હતી. એ યુદ્ધમાં કર્ણે જુવું મહાન
પરાક્રમ કર્યું હતું, તેવું લીએ, દ્રોણે અથવા
તમારા બીજા દોષે યોદ્ધાએ કર્યું ન હતું. હે
મહારાજ ! સૂતપુત્રે હાથી, ઘોડા, રથ તથા મનુષ્યો-
નો ઘણો મોટો સંહાર કરી નાખ્યો હતો
અને સિંહ જમ મૃગોનાં ટાળાંમાં નિર્ભય થઈને
ધૂમે તેમ કર્ણ પણ પાંચાલોની વચ્ચે નિર્ભય
રીતે ધૂમતો હતો. સિંહ જમ મૃગોનાં ટાળાંને
નાસ પમાડીને દિશાઓમાં નસાડી મૂકે, તેમ કર્ણ
પણ પાંચાલોના સંખ્યાબંધ રથીઓને દિશાઓમાં
હાંટી કાઢતો હતો. મૃગો જમ સિંહના મુખમાં
સપડાઈને કદી જીવવા પામતા નથી, તેમ
મહારથીઓ કર્ણના સપાટામાં આવીને જીવવા
પામતા ન હતા. હે ભારત ! અશ્વિના ઝપાટામાં
મનુષ્યો જમ બળીને ખાખ થઈ જાય છે, તેમ એ
રણરૂપ વનમાં કર્ણરૂપ અશ્વિની જવાળામાં ઝડપાઈ-
ને સ્વંજ્ય યોદ્ધાઓ બળીને રાખ થઈ જતા હતા.
હે ભારત ! કર્ણે શૂરવીરોમાં માન્ય થયેલા
ઘણા ચેદિ, કૈકય અને પાંચાલ યોદ્ધાઓને
પોતાનું નામ સંભળાવી સંભળાવીને મારી નાખ્યા
હતા. હે રાજન ! કર્ણનું એ સમયનું પરાક્રમ
ઝેઈને મને તો નિશ્ચય જ થઈ ગયો કે, આ કર્ણની
પાસેથી એક પણ પાંચાલયોદ્ધો જીવતો છૂટે નહિ.
આ પ્રમાણે તે યુદ્ધમાં કર્ણે કૂરી કૂરી અનેક
પાંચાલોનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. ૫૨-૫૨ આમ
એ મહારણમાં કર્ણને પાંચાલોનો સંહાર કરી
રહેલા ઝેઈને અતિ ક્રોધાયમાન થયેલા ધર્મરાજ

યુધિષ્ઠિર તેની સામા દેહ્યા. ૫૩ વળી હે રાજન !
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પુત્રો તથા બીજા સેંકડો યોદ્ધા-
ઓએ શત્રુસંહારક રાધાપુત્ર કર્ણની આસપાસ ઘેરો
ઘાલ્યો. ૫૪ ત્યાં શિખંડી, સહદેવ, નકુલ, નકુલનો પુત્ર,
જનમેજય, સાત્યકિ, અનેક પ્રભદ્રકો તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
આદિ મહા તેજસ્વી મહારથો વનુધ્વમાંથી બાણો
ફેંકતા ફેંકતા સૈન્યોના મોખરામાં આવ્યા અને
કર્ણ સામે ધૂમવા લાગ્યા. ૫૫, ૫૬ છતાં ગરુડ જમ
સર્પો સામે ધસી જાય, તેમ માત્ર એકલો જ કર્ણ
ચેદિ, પાંચાલ તથા પાંડવ યોદ્ધાઓ સામે યુદ્ધ
માટે ધસી ગયો. ૫૭ એટલે હે પૃથ્વીનાથ ! પૂર્વકાળ-
માં દેવોનું જમ દાનવો સાથે યુદ્ધ થયું હતું, તેમ
કર્ણનું તે શત્રુ યોદ્ધાઓ ઝેડે ધોર સ્વરૂપનું યુદ્ધ
શરૂ થયું. ૫૮ જમ સૂર્ય અંધકારને વેરી નાખે
છે, તેમ કર્ણ એકલો જ બાણવૃષ્ટિના મોટા ઝાઘને
વરસાવી રહેલા તે સર્વ મહાધનુર્ધરોને નિર્ભય
થઈને વેરી નાખવા મંડ્યો. ૫૯ આ રીતે જ્યારે
કર્ણ પાંડવો સાથે યુદ્ધમાં ઝેડાયો હતો, ત્યારે
બીજી તરફથી ભીમસેન કાળદંડ સરખાં બાણો
મૂંછીને વાહીક, કેકય, મત્સ્ય, વાસાત્ય, મદ્ર તથા
સિંધુદેશીય યોદ્ધાઓનો ક્રોધપૂર્વક ઘાણ વાળી
રહ્યો હતો. ૬૦ આમ ભીમસેન એકલો જ તે યુદ્ધમાં
શત્રુઓ સાથે લડતો હતો, ત્યારે તે ઘણો જ શોભતો
હતો. તે યુદ્ધમાં ભીમસેને ઘણા હાથીઓને મર્મ-
સ્થાનોમાં નારાય બાણોથી વીંધી નાખ્યા હતા. ૬૧
આથી તે હાથીઓ મહાવતોની સાથે રણભૂમિ
પર પછડાઈ પડતા હતા અને ધરતીને ઘણઘણાવી
મૂકતા હતા. વળી માર્યો ગયેલા સવારોવાળા
ઘોડાઓ તથા ગતપ્રાણ થઈ ગયેલા પાળાઓ
પણ ધાયલ થઈને યુદ્ધમાં પોઢી ગયા હતા અને
મુખેથી લોહીના મોટા ઘોંધ ઝાંટી રહ્યા હતા.
ત્યાં હજારો રથીયોદ્ધાઓને પારી નાખવામાં આવ્યા
હતા, તેમનાં આયુધો છૂટાંછવાયાં વીખરાઈ પડ્યાં

હતાં, તેઓ ધર્માઈ ગયા હતા અને ભીમસેનના ભયથી ગતપ્રાણ થયેલા જોવામાં આવતા હતા. ત્યારે આખી રણભૂમિ ભીમસેનનાં ખાણેથી કપાઈ ગયેલા રથીઓ, ઘોડેસવારો, સારથિઓ, પાયદળો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓથી છવાઈ ગઈ હતી. એ સમયે ભીમસેનના ભયથી વિહ્વળ થયેલું કુર્યોધનતું સર્વ સૈન્ય ધાયલ થઈને નિરસાહ થઈ ગયું હતું અને જાણે યંભી ગયું હોય તેમ કેવળ જડવત્ જિહ્વું હતું. હે રાજન્ ! તદ્દન દીન અવસ્થા-એ નિશ્ચેષ્ઠ થઈને મહારણુમાં ઊભેલું તમારું સૈન્ય શરદઃકલ્પના સમયમાં તદ્દન શાંત થયેલા મહાસાગર જેવું શોભતું હતું. તમારા પુત્રત્વ સૈન્ય કોપ, વીર્ય તથા બળસંપન્ન હતું, તોપણ તે સમયે તો ગર્વહીન તથા નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું.^{૭૨-૭૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પરસ્પરને લીધે તે સૈન્ય લોહીલુહાણુ અને રક્ષિતની ધારાઓથી રેખ-જેષ્ઠ થઈ ગયું હતું.^{૭૯} આમ સૈન્યને પરસ્પર વિનાશ પામતું જોઈને સૂતપુત્ર કણ્ઠે ક્રોધે ભરાયો અને તે પાંડવોની સેના સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયો.^{૮૦} ત્યાં ભીમસેન પણ કુરુઓ સામે ધસી ગયો. આમ તે બન્ને જણા જ્યારે એકમેકની સેનાઓને રણમાંથી નસાડી મૂકતા હતા, ત્યારે તેઓ અત્યંત શોભતા હતા. આમ અદ્ભુત દેખાવ-નો તે રૌદ્ર સંગ્રામ ચાલતો હતો, તે સમયે વિજયી-શ્રેષ્ઠ અર્જુન સેનાના મધ્યભાગમાં અનેક સંશક્ત યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખીને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો : ^{૮૧, ૮૨} 'હે જનાર્દન ! આપણી સામે યુદ્ધ કરતા આ સૈન્યમાં લગભગ લંગાણુ પડી ગયું છે. જુઓ, આ સંશક્ત મહારથીઓ પોત-પોતાની ટુકડીઓને સાથે લઈ ને રણમાંથી નાસી જાય છે.^{૮૩} મૃગલાંબો જેમ સિંહના શપ્તને સહન કરી શકતાં નથી, તેમ તેઓ મારાં ખાણેને સહન કરી શકતા નથી. આ પેલા આપણા પક્ષના

સૃંજય યોદ્ધાઓના મહાન સૈન્યમાં પણ નાસભાગ થઈ રહી છે.^{૮૪} હે કૃષ્ણ ! બુદ્ધિમાન કણ્ઠે તે રાજસૈન્યના મધ્યમાં હર્ષપૂર્વક ધૂમી રહેલો જણાય છે; કારણ કે પેલી હાથીની સાંકળના ચિહ્નવાળી તેની ધન સૈન્યના મધ્યમાં જ ફરકતી દેખાય છે.^{૮૫} ખરેખર, આ રણમાં બીજા કોઈ મહારથીઓ કણ્ઠેને જીતવા સમર્થ નથી. તમે પોતે પણ પરાક્રમમાં કણ્ઠે કેવો વીર્યવાન છે એ જાણો છો.^{૮૬} તો ચાલો, તે કણ્ઠે જ સ્થળે આપણા સૈન્યને નસાડી રહ્યો છે તે સ્થળે આપણે જઈએ. આ સંશક્તકોને આ સમયે પડતા મૂંઝી મહારથી કણ્ઠે સામે જ આપણા રથને હાંકો.^{૮૭} હે કૃષ્ણ ! આ વખતે કણ્ઠે સામે યુદ્ધ કરવાનું જ મને રહે છે, છતાં તમને જ ગમે તે જ મારે માન્ય છે. અર્જુનનાં એ વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે મુખ મલકાવ્યું અને તે બોલી ઊઠ્યા : 'હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! તું કૌરવોનો જ સત્વર વિનાશ કરી નાખ. આમ કહીને ગોવિંદે પોતાના હંસવર્ણ ઘોડાઓને તમારા મહાસૈન્ય સામે હાંક્યા, એટલે તુરત કૃષ્ણ તથા અર્જુનને વહેતા તે ઘોડાઓ સૈન્યમાં દાખલ થઈ ગયા. સુવર્ણના અલંકારોવાળા તે ઘોળા રંગના ઘોડાઓ જ્યાં શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી સૈન્યમાં દાખલ થયા કે તુરત જ તમારું સૈન્ય આરેય દ્વિશા-ઓમાં પલાયન કરવા લાગ્યું. દેવી વિમાન જેમ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે, તેમ મેધની ગર્જના સમાન ગડગડાટ કરતો, વાનરયુક્ત ધનવાળો તથા પવન-માં ફરકતી પતાકાવાળો અર્જુનનો રથ તે સેનામાં દાખલ થયો. યજ્ઞ કરનારાઓના વિધિ-પૂર્વકના આહવાનથી જેમ અશ્વિનીકુમાર દેવો યજ્ઞમાં આવે, તેમ શત્રુઓનાં આહવાનથી યુદ્ધ-કુશળ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન-એ પત્રે ને રણ-માં આવી પહોંચ્યા. તેઓ તે મદ્યસ્થનામાં બેઠે પાડીને ક્રોધપૂર્વક અંદર દાખલ થયા.^{૮૮-૯૦}

તેજસ્વી તથા કૌપથી લાલચોળ નેત્રોવાળા તે બન્ને રણપ્રદેશમાં અત્યંત પ્રકાશવા લાગ્યા. જમ કોઈ મહાવનમાં હસ્તતલના શબ્દથી હાથીઓ ક્રોધાયમાન થઈ બચ, તેમ પુરુષોમાં વ્યાધ સરખા તે બન્ને યોગવાન મહાપુરુષો ક્રોધાયમાન થઈ ગયા હતા. પછી અર્જુન રથસૈન્યમાં તથા ઘોડેસવારોની ટુકડીઓમાં દાખલ થયો અને પાશધારી કાળની પેઠે સેનાના મધ્યભાગમાં ધૂમવા લાગ્યો. હે ભારત ! યુદ્ધમાં આમ પરાક્રમ કરતા અર્જુનને જોઈને તમારા પુત્રે ફરી પણ સંશયક થોડાંજોને આજ્ઞા કરી તેથી એક હજાર રથીઓ, ત્રણસો હાથીઓ, ચૌદ હજાર ઘોડેસવારો તથા બે લાખ શૂરા અને તાકીને નિશાન પાડવામાં જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ધનુર્ધર પાળાઓ કુંતીનંદન અર્જુન સામા યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયા. હે મહારાજ ! તે સર્વ મહારથીઓ સર્વ તરફથી બાણવૃષ્ટિ કરીને પાંડુપુત્રને છાઈ દેવા લાગ્યા. શત્રુઓના સૈન્યને પીડી નાખનારો અર્જુન જ્યારે આમ શત્રુઓનાં બાણોથી છોદાઈ જવા લાગ્યો, ત્યારે તેણે પાશધારી કાળની પેઠે પોતાનું રૌદ્રસ્વરૂપ દર્શાવવા માંડ્યું અને તે સંશયકોના સંહાર કરવા માંડ્યો. તે સમયે પૃથાનંદન અર્જુન અત્યંત જોવા યોગ્ય થઈ ગયો હતો.^{૮૮-૧૦૧} જોતજોતામાં તો અર્જુને સુવર્ણભૂષિત અને વીજળીની પેઠે ઝબકતાં અસંખ્ય બાણો મૂકીને આકાશને તદ્દન ઢાંકી દીધું.^{૧૦૨} હે પ્રજા ! સર્વ આકાશપ્રદેશ અર્જુનના હાથમાંથી છૂટતાં મોટાં મોટાં બાણોથી આચ્છાદિત થઈ ગયો અને બધે સર્પગણોથી વ્યાપ્ત થયો હોય તેવો દેખાવા લાગ્યો. ત્યાં મનસ્વી અર્જુન સર્વ દિશાઓમાં બાણો છોડી રહ્યો હતો. તે બાણો સુવર્ણની પૂંખવાળાં, ચળકતી અણીવાળાં તથા મજબૂત ગાંઠાવાળાં હતાં.^{૧૦૩, ૧૦૪} એ વખતે અર્જુનના હસ્તતલના શબ્દથી સર્વ લોભા માનવા લાગ્યા કે, આ તો

પૃથ્વી, આકાશ, દિશાઓ, સમુદ્રો અથવા પર્વતો ફટ્ટે છે કે શું ? મહારથી અર્જુને એક જ સપાટે સંશયકોના દશ હજાર રાજાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો અને પોતે તુરત જ શત્રુના ઘેરામાંથી મુક્ત થયો. વળી તેણે સર્વ મહારથીઓના દેખતાં કાંબોજરાજના રક્ષણ તળે રહેલા સૈન્ય સામે હલ્લો કર્યો અને ઇંદ્ર જમ દાનવોનો નાશ કરી નાખે તેમ તે બાણો મૂકીમૂકીને તે સૈન્યોનો નાશ કરવા લાગ્યો.^{૧૦૫-૧૦૭} ભદ્ર ભતિનાં બાણોનો મારા ચલાવી તે શસ્ત્રધારી શત્રુઓનાં શસ્ત્રોને, હાથોને, બાહુઓને તથા મસ્તકોને ભચાલચ કાપવા લાગ્યો. આથી તે સર્વ શત્રુઓનાં અંગોપાંગ તથા અવયવો મોટા વટોળિયાએ ભાંગી પાડેલાં વૃક્ષોની જેમ છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને તેઓ આયુધરહિત થઈને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.^{૧૦૮-૧૦૯} આ રીતે સંખ્યાબંધ હાથી, ઘોડા, રથ તથા પાળાઓનો અર્જુન ઘાણ વાળી રહ્યો હતો, તેવામાં સુદક્ષિણનો નાનો ભાઈ તેના પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.^{૧૧૦} તેણે ઉપરાઉપરી બાણો ફેંકવા માંડ્યાં, એટલે અર્જુને બે અર્ધચંદ્રાકાર બાણો માર્યાં અને તેના પરિધ સરખા બન્ને બાહુઓને કાપી નાખ્યા. વળી અર્જુને એક છુર ભતિનું બાણ મારીને તેનું પૂનમના ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળું મસ્તક પણ ઉડાડી પાડ્યું.^{૧૧૧} ત્યાં જમ વજ્રથી તોડી પાડેલું મનઃશિલ ધાતુના પર્વતનું શિખર પૃથ્વી પર ગબડી પડે, તેમ સુદક્ષિણનો ભાઈ પણ લોહીલુહાણ થઈ ઘોડા પરથી ગબડી પડ્યો.^{૧૧૨} આમ સુવર્ણનો સ્તંભ જમ પછાડાઈને પડે અથવા મેરુપર્વતનું શિખર જમ તૂટી પડે, તેમ કમળના પત્ર સમાન નેત્રોવાળા અને અત્યંત ઉત્તત હોઈને પ્રિય દેખાવાના સુદક્ષિણના તે નાના ભાઈ કાંબોજકુમારને સર્વ કાંબોજોએ મરણ પામેલો જોવો જોયો કે તુરત ત્યાં અતિ ઘોર અને અદ્ભુત યુદ્ધ પુનઃ ચાલુ

યયુ.^{૧૧૩, ૧૧૪} તે સમયે લડી રહેલા યૌદ્ધઓની અનેક જાતની અવસ્થાઓ થઈ ગઈ હતી. માત્ર એક જ બાણના પ્રહારથી ઘોડાઓ તથા કળિાજ, યવન અને શકયૌદ્ધઓ લોહીથી રેખામય થઈને માર્યા જતા હતા. આથી હે રાજા ! તે સર્વ રણ પ્રદેશ લાલલાલ થઈ રહ્યો હતો. હે મહારાજ ! એ લડાઈમાં કેટલાએક રથોના ઘોડાઓ તથા સારથિઓ માર્યા ગયા, કેટલાએક ઘોડાઓના ઘોડેસવારો માર્યા ગયા, કેટલાએક હાથીઓના મહાવતો માર્યા ગયા અને કેટલાએક મહાવતોના હાથીઓ રણમાં ગેળાઈ ગયા. આમ અન્યોન્યે ધોર જનસહાર કરી નાખ્યો.^{૧૧૫-૧૭} બૃહના પક્ષ તથા પ્રપક્ષભૂત તે સૈન્યનો અર્જુને વિનાશ કરી નાખ્યો ત્યારે અશ્વત્થામા વિજયવતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અર્જુન સામે સત્વર યુદ્ધ કરવા ચડી આવ્યા.^{૧૧૮} તેમણે સુવર્ણથી મહેલા પોતાના મહાન નતુબ્યને ઘુણાવવા માંડ્યું અને સૂર્ય જમ પોતાનાં કિરણોને ગ્રહણ કરે તેમ તેમણે ધોર બાણો ગ્રહણ કર્યાં.^{૧૧૯} એ વેળા ક્રોધ અને અમર્ષથી મુખને વિકાસી રહેલા તથા લાલચોળ બની ગયેલા ડોળાઓવાળા તે બળવાન અશ્વત્થામા પ્રલયકાળે ક્રિ કર નામના દડને ધારણ કરનાર કોપેલા કાળ સરખા ભાસતા હતા.^{૧૨૦} પછી હે મહારાજ ! તેમણે ઉપરાઉપરી હથ બાણ વૃષ્ટિઓ છોડવા માંડી, એટલે તુરત જ પાંડવી સેના રણમાંથી નાસવા લાગી.^{૧૨૧} વળી હે પૃથ્વી પતિ રાજા ! અશ્વત્થામાએ શ્રીકૃષ્ણને રથમાં બેઠેલા બેઠેને તેમની સામે પણ બાણોનો પ્રચંડ વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો.^{૧૨૨} હે મહારાજ ! અશ્વત્થામા એ ચોતગ્રંથી ફેંકેલાં તે બાણોથી રથમાં બેઠેલા કૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બન્ને તદ્દન ઢંકાઈ ગયા.^{૧૨૩} એટલું જ નહિ, પ્રતાપી અશ્વત્થામાએ સેકડો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને કૃષ્ણ અને અર્જુનને તદ્દન નિશ્ચેદ કરી મૂક્યા.^{૧૨૪} અચાચર જગતના તે બન્ને

રક્ષકોને આ પ્રમાણે બાણોથી ઢંકાઈ ગયેલા બેઠેને સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતગણોમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો.^{૧૨૫} ચારેબાજુથી ત્યાં સિદ્ધો તથા ચારણોનાં ટોળેટોળાં દોડી આવ્યાં અને તેઓ બના વિચારમાં પડી ગયા કે હવે લોકોનાં કલ્યાણુ શી રીતે થશે!^{૧૨૬} હે રાજા ! એ સંગ્રામમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને ઢાંકી દેનારા અશ્વત્થામાનાં જવું પરાક્રમ એ વેળા મેં બેઠું હતું તેવું કહી પણ પૂર્વે બેઠું ન હતું.^{૧૨૭} હે રાજા ! એ દ્રોણ પુત્રના ધનુષ્યનો શબ્દ પણ શત્રુઓને ત્રાસ ઉપજાવે તેવા ભયંકર અને ગર્જના કરતા સિંહના સરખા મહાગો સળળાતો હતો. તેઓ જ્યાં યુદ્ધમાં ધૂમીને જમણી તથા ડાબી તરફ બાણોને ફેંકતા હતા, ત્યાં તેમના ધનુષ્યની દોરી પણ મેધમંડળમાં ગ્રમકંતી વીજળી સરખી પ્રકાશની હતી.^{૧૨૮, ૧૨૯} અરે ! ઝડપદાર પરાક્રમવાળો તથા મજબૂત હાથ વાળો અર્જુન પણ અશ્વત્થામાને બેઠેને તે વેળા મોટી મુઝનણમાં આવી પડ્યો હતો.^{૧૩૦} તે મહા યશસ્વી તે વેળા પોતાના પરાક્રમને નદયથેલું માની બેઠો હતો, કારણ કે હે રાજા ! એ મમરાગણમાં અશ્વત્થામાનું શરીર જ અતિ દુર્બોધ્ય થઈ પડ્યું હતું.^{૧૩૧} હે રાજા ! આ રીતે અશ્વત્થામા તથા અર્જુન વચ્ચે જ્યારે મહાન યુદ્ધ ચાલી રહ્યું અને તેમાં મહાબળવાન દ્રોણપુત્ર જ્યારે આમ વધી જવા લાગ્યા તથા કુંતાપુત્ર અર્જુન તેમનાથી ઊતરતો દેખાયો, ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને ક્રોધ ચડી ગયો. હે રાજા ! રાપથી નિશ્વાસ નાખીને બેઠે અશુભી બાળી નાખતા હોય, તેમ તે કૃષ્ણ વારવાગ અશ્વત્થામા સામે તથા અર્જુન સામે જોવા લાગ્યા. તે પછી કોપાયમાન થયેલા એ કૃષ્ણ ત્યાં સ્નેહપૂર્વક અર્જુનને કહેવા લાગ્યા.^{૧૩૨-૩૪} 'ઓ કુંતાપુત્ર ! આજના ગણમ આમમાં દુ તારા સ બ વમાં અતિ અદ્ભુત બેઠું છું. હે ભારત ! અશ્વત્થામા આજ

તારા કરતાં અતિશય વધતો જાય છે, તે ક્ષુભ આશ્રય !
 આ અર્જુન ! તારું વીર્ય પૂર્વના જીવું આજે છે ને ?
 તારા બાહુઓમાં પૂર્વવત્ જળ છે ને ? તારા હાથમાં
 ગાંડીવ ધનુષ્ય છે કે નહિ ? તું તારા પોતાના જ રથમાં
 બેઠો છે કે બીજાના ?^{૧૩૫, ૧૩૬} તારા બન્ને બાહુઓ
 કુશળ છે ને ? અથવા તારી મુઠ્ઠી લીલી પડી જતી નથી
 ને ? કારણ કે આજના રણમાં દ્રોણપુત્રને તારા
 કરતાં વધી જતો હું એક છું.^{૧૩૭} હે ભરત-
 શ્રેષ્ઠ પૃથાનંદન ! આ ગુરુપુત્ર છે, તેથી તેનું માન
 જળવી તું ઉપેક્ષા ન કર; કારણ કે ઉપેક્ષા કર-
 વાનો આ સમય નથી.^{૧૩૮} શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને
 આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે અર્જુનને ચપોચપ ચોદ
 ભલ્લ બાણો લીધાં અને તુરત જ અશ્વત્થામાના
 ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^{૧૩૯} તેણે અશ્વત્થામાનાં
 ધન, છત્ર, પતાકા, રથ, શક્તિ તથા ગદા વગેરે-
 નો પણ નાશ કરી નાખ્યો અને બીજા વત્સદંત
 નામનાં બાણો મૂંઝીને તેમની હાંસડીમાં સંપત્તિ
 પ્રહાર કર્યો.^{૧૪૦} એ બાણપ્રહારથી અશ્વત્થામાને
 મૂંઝાં આવી ગઈ અને તે ધનુષ્યના દાંડો પકડીને
 બેસી ગયા. હે મહારાજ ! આ રીતે અશ્વત્થામા
 શત્રુને હાથે અતિશય પીડાયા હતા તેમ જ બેભાન
 થઈ ગયા હતા. તે એઈ તેમનો સારથિ અર્જુન-
 થી તેમનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને રણમાંથી દૂર
 લઈ ગયો. ત્યાં એ જ સમયે શત્રુતાપન અર્જુન
 તમારા વીર પુત્રની નજર આગળ સેંકડો અને
 હજારોની સંખ્યામાં તમારા સૈન્યનો નાશ કરવા
 લાગ્યો. હે રાજના ! એ પ્રમાણે તમારા દુષ્ટ વિચારો-
 ને પરિણામે શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરનારા તમારા
 યોદ્ધાઓનો ઘોર સંહાર અને કૂરતાભરી કતલ થઈ
 ગઈ હતી.^{૧૪૧-૧૪૪} એ રણમાં અર્જુનને સંશય-
 કેનો, ભીમસેને કુરુઓનો તથા કર્ણ પાંચાલોનો
 એક સંખ્યામાં વિનાશ કરી નાખ્યો હતો.^{૧૪૫} હે
 રાજ ! આજે તો...

કતલ આવી રહી હતી, ત્યારે અસંખ્ય મરતક
 વિનાનાં ધડો આમતેમ ચોબાળુ ઊઠી ઊભાં થઈ
 જતાં હતાં.^{૧૪૬} તે સમયે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બાણો-
 ના પ્રહારોથી ગાઢ વેદના પામી રહેલા યુધિષ્ઠિર-
 રાજ રણસંઆમથી એક કાશ જેટલા દૂર જઈને
 ઊભા હતા.^{૧૪૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'મહારથોઆની પ્રમાણમ'
 નામનો અધ્યાય ૫૬ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૭મો

અશ્વત્થામાની પ્રતિજ્ઞા

॥ સજય ઉવાચ ॥

દુર્યોધનસ્તતઃ કર્ણમુપેત્ય મરતર્પમ ।

અવ્રવીન્મદ્રારાજં ચ તથૈવાન્યાંશ્વ પાર્થિવાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પછી દુર્યો-
 ધન કર્ણ તથા મદ્રારાજ પાસે આવ્યો અને તેમને
 તથા બીજા સર્વ રાજ્યોને આ પ્રમાણે કહેવા
 લાગ્યો : ' આ કર્ણ ! દોઈ દૈવેચ્છાએ જ આપણી
 આગળ તો સ્વર્ગનાં દ્વાર બંધક્યાં છે. ખરેખર !
 દોઈ સુખિયા ક્ષત્રિયોને જ આવું યુદ્ધ આવી મળે
 છે.^{૧, ૨} હે રાધાપુત્ર ! શૂરા ક્ષત્રિયોને પોતાના બેઠા-
 ના શૂરા ક્ષત્રિયો બેઠે જ યુદ્ધ કરવું ઇષ્ટ હોય
 છે. જરૂર આ યુદ્ધ તેવું જ ઉપસ્થિત થયું છે.^૩
 આ યુદ્ધમાં પાંડવોનો વિનાશ કરી તમે સમૃદ્ધિ-
 મયી પૃથ્વીને મેળવશો અથવા પાંડવોને હાથે
 કદાચ મરણ પામીને વીરલોકનો પામશો. ^૪ દુર્યો-
 ધનનાં વચન સાંભળીને સર્વ વીર ક્ષત્રિયો હર્ષ-
 માં આવી ગયા અને સિંહનાદો સાથે વાદિનો
 વગાડવા લાગ્યા.^૫ આ રીતે દુર્યોધનનું સૈન્ય
 હર્ષમાં આવી ગયું. તે સમયે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા
 તમારા યોદ્ધાઓને હર્ષ ઉપજવતા આવું વચન
 બોલ્યા : ^૬ ' હે રાજ્યો ! મારા પિતાએ શત્રુઓનો
 ત્યાગ કર્યો હતો, છતાં બન્ને પક્ષનાં સર્વ સૈન્યો-
 ના તથા તમે બંધા રાજ્યોના દેખતાં ઘૃષ્ટધુમ્ને

તેમને મારી નાખ્યા છે. તે દ્રાપને લીધે તેનું વેર લેવા માટે તથા મારા મિત્ર દુર્યોધનને માટે હું તમારી આગળ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું તે તમે સાંભળો :^{૧૦} ‘દૂષ્ટદુગ્મને માર્યા વિના હું મારું કવચ કદી ઉતારીશ નહિ અને મારી આ પ્રતિજ્ઞા એ અસત્ય થાય તો મને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ ન થાઓ.’^{૧૧} અરે ! અર્જુન, ભીમસેન અથવા બીજાને કોઈ પણ યોદ્ધો કદાચ દૂષ્ટદુગ્મનું રક્ષણ કરશે, તોપણ હું તેને બાણો વડે યુદ્ધમાં મારી નાખીશ.^{૧૨} અશ્વત્થામાએ આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે તુરત જ તે સર્વ ભારતીસેના એકઠી મળીને પાંડવો સામે ધસી ગઈ અને પાંડવો તેની સામા ધસી આવ્યા.^{૧૩} હે રાજન ! તે વેળાનો મોટા મોટા મહારથીઓનો તે ધસારો અતિ ભયંકર સ્વરૂપનો હતો અને તેમાં કૌરવો તથા સુંબ્યોનો પ્રલય-કાળના સરખો ધોર જનસંહાર થઈ રહ્યો હતો. એ યુદ્ધમાં જ્યારે પરસ્પરનો તુલ્ય સંપ્રહાર ચાલુ થયો, ત્યારે દેવતાઓ, અધ્ધસરાઓ અને સર્વ ભૂતો નરવીરોને જોવા માટે ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં. વીર પુરુષો રણમાં સામે પગલે ધસી જઈને પોતાનું વીરકર્મ કરી રહ્યા હતા. તે જોઈને ખુશખુશાલ થઈ ગયેલી અધ્ધસરાઓ ભતભતની દિવ્ય માળાઓ, દિવ્ય ચંદનો તથા ભાતભાતનાં દિવ્ય રત્નો વડે તે મહાપુરુષોને વધાવતી હતી.^{૧૪-૧૫} ત્યાં દિવ્ય વાયુ પણ ભતભતના ઉત્તમ સુગંધી પદાર્થોમાંથી સુગંધ લાવીને મુખ્ય મુખ્ય સર્વ યોદ્ધાઓનું સેવન કરતો હતો; અને તે વાયુથી સેવાતા સર્વ યોદ્ધાઓ પણ પરસ્પરને હાથે મરણ પામી ધરણી પર ઢળી પડતા હતા. એ વખતે સમગ્ર રણભૂમિ પણ દિવ્ય માળાઓથી, સુવર્ણની પૂંખ-વાળાં ભતભતનાં બાણોથી તથા મરણ પામેલા મહાન યોદ્ધાઓથી આગ્રહાદિત થઈ ગઈ હતી; તેથી તે ઉદય પામેલા નક્ષત્રગણોથી ચિત્રવિચિત્ર

થયેલા આકાશમંડળની પેઠે અદ્ભુત ભાસતી હતી. તે વેળા આકાશમાંથી ‘ધન્ય ધન્ય’ એવા અવાજો સંભળાતા હતા; તેમ જ રણભૂમિ પર વાદિનોના, ધનુષ્યની પણ્છોના તથા રથની નેમિઓના શબ્દો સંભળાતા હતા. આથી તે મહાયુદ્ધ અદ્ભુત ખળ-ભળાટવાળું થઈ પડ્યું હતું.^{૧૫-૧૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા ‘અશ્વત્થામાની પ્રતિજ્ઞા’ નમો અધવાય ૫૮મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૮ મો

રણભૂમિનું વર્ણન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

एवमेव महानासीत् संग्रामः पृथिवीक्षिताम् ।

क्रुद्धेऽर्जुने तथा कर्णे भीमसेने च पांडवे ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આ રીતે અર્જુન, કર્ણ તથા પાંડવ ભીમસેન જ્યારે ક્રોધમાં આવી ગયા હતા, ત્યારે રાજાઓનો મહાન સંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો.^૧ હે રાજન ! એ યુદ્ધમાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાનો તથા બીજા મહારથીઓનો પરાજય કરીને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આ વચનો કહેવા લાગ્યો : ‘હે મહાબાહુ કૃષ્ણ ! જુઓ, આ પાંડવી સેના રણમાંથી નાસભાગ કરી રહી છે. અરે ! જુઓ, પેલો કર્ણ મહારથીઓને સંગ્રામમાંથી હાંધી કાઢે છે.’^{૨,૩} પણ હે યાદવવંશી કૃષ્ણ ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને હું કોઈ સ્થળે જોતો નથી. અરે ! તેમની ધન પણ્છ મારા જોવામાં આવતી નથી.^૪ હે જનાર્દન ! આજના દિવસનો હવે માત્ર ત્રીજો ભાગ જ બાકી રહ્યો છે, તેમ કૌરવોમાંનો કોઈ યોદ્ધો મારી સામે યુદ્ધ કરતો નથી.^૫ માટે હે યાદવવંશી ! તમે મારું પ્રિય કરવા માટે જે સ્થળે રાજ યુધિષ્ઠિર હોય તે સ્થળે ચાલો. યુદ્ધમાં મારા ભાઈઓની સાથે કુરાળક્ષેષ રહેલા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને જોયા પછી પુનઃ હું શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરીશ.’^૬ અર્જુનનાં એ વચનો પરથી તુરત જ શ્રીકૃષ્ણ જે સ્થળે રાજ

યુનિધિર અને મહારથી સૃજ્યો 'મૃત્યુ યતાં પશુ
 યુદ્ધમાથી પાછા ન હંહવુ' તેવો નિશ્ચય કરીને
 યુદ્ધ કરતા હતા તે સ્થળે રથને દોડાવી ગયા ^{૧૮}
 પછી તે સગ્રામભૂમિ પર મનુષ્યોનો જ સહાર
 થઈ રહ્યો હતો તેને જોઈ રહીને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન
 ને આ પ્રમાણે કહ્યું 'હે અર્જુન! જો, કેવળ
 ગજ દુર્યોધન માટે ભરતવંશીઓનો તથા પૃથ્વીના
 સર્વ ક્ષત્રિયોનો કેવો મહારોદ્ર સંહાર થઈ રહ્યો
 છે! ^{૧૦} હે ભારત! જો, સુવર્ણની પીઠવાળાં ધનુ-
 ધારીઓના યનુષ્યો તથા મરણ પામેલા યોદ્ધા
 ઓના છિન્નભિન્ન થયેલા અલંકારો રણભૂમિ પર
 પડ્યા છે ^{૧૧} જો, સુવર્ણની પૂંખોવાળાં અને
 નમેલા પર્વવાળા બાણો તથા તેલ પાયેલાં નારાઓ
 અહીંતહી કાંચળી વિનાના સર્પો સરખાં દેખાય
 છે ^{૧૨} હે ભારત! સુવર્ણથી મઢેલી તથા હાથી
 દાંતની મૂઠવાળી તલવારો અને સુવર્ણના બાવ
 કામેલાવાળાં કવચો સ્થળે સ્થળે ભાંગીટૂટી પડેલાં
 દરિયાગર થાય છે ^{૧૩} વળી સુવર્ણથી ગ્રેસેલા
 ભાલાઓ, સુવર્ણથી શોભી રહેલી શક્તિઓ, સુવર્ણ
 મય પટાઓથી બાધેલી મોટી ભારે ગદાઓ,
 સુવર્ણમય બેનારી તલવારો, હેમથી અલકૃત
 પટિશો તથા સુવર્ણથી ઝગહગતા દાંડાઓવાળી
 ફરશીઓ, હુકડે હુકડા થઈને રણમા વીખરાઈ
 પડ્યા છે ^{૧૪, ૧૫} જો, જ્યાં જોઈએ ત્યાં લોખંડી
 ભાલાઓ, મોટાં ભાંગે મુસલો, મહા અદ્ભુત તોપો
 તથા મોટી મોટી લોઢાની લાકડીઓ પડી છે ^{૧૬}
 આ મહારણમાં ચઢો તથા તોમરો ભાંગીટૂટી અવસ્થા
 માં પડ્યાં છે. જો, વિજયની ધ્વજાવાળા આ
 બળવાન યોદ્ધાઓ મરણ પામ્યા છે, તોપણ જાત
 જાતનાં શસ્ત્રો હાથમા લઈ જાણે જીવતા હોય તેના
 દેખાય છે જો, જો હજારો યોદ્ધાઓનાં ગાત્રો
 સુમયોના પ્રહારોથી છૂંદાઈ ગયાં છે, તેમના મસ્તક
 પણ ભાંગી પડ્યાં છે અને તેમાંના ટેટલાએક તો

હાથી, ઘોડા તથા રથ તળે ચગદાઈ મૂક્યા છે. વળી
 હે શત્રુનાશન! હજારો મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા
 હાથીઓનાં શરીરો બાણો, શક્તિઓ, બેનારી તલ
 વારો, પટિશો, લોખંડી પરિથો, લોઢાનાં ઘેર
 ભાલાઓ તથા ફરશીઓથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં
 છે જો, શરીરોમાંથી ભગભગ નીકળતા લોહીના
 ઘોધથી તે મૃત શરીરો ઝગોળાઈ ગયાં છે ^{૧૭-૨૦}
 હે શત્રુસંહારક! રણભૂમિ ગતપ્રાણ થયેલાં તે શરી
 રોથી તદ્દન ઢંકાઈ ગઈ છે વળી કામકામ પડેલા
 ચંદનચર્ચિત બાહુઓથી રણભૂમિ શોભી રહી છે
 હે ભારત! તે બાહુઓ બાળુબધને ધારણ કરનારા
 છે, સુવર્ણના ખીજ અલંકારોથી વિભૂષિત છે,
 ધનુષ્યની દોરીના ધાતુ નિવારણ કરનારાં મોજાંઓ
 ને પહેગનારા છે અને ક્યૂંગથી અલંકૃત છે, તેમજ
 આગળીઓનું રક્ષણ કરવા માટે બાધેલાં ચામડાના
 મોજાવાળા સુશોભિત હાથોથી, હાથીની સૂઠ
 સરખા કપાઈ પડેલા જીરુઓથી અને બળદ સમાન
 વિશાળ નેત્રોવાળા બળવાન યોદ્ધાઓનાં મુકુટોને
 ધારણ કરનારાં સુદર મસ્તકોથી આ રણભૂમિ
 વિરાજી રહેલી છે ઠેકઠેકાણે મસ્તક વિનાનાં વડો
 આમતેમ રડવડે છે અને તેમનાં ગાત્રો તથા
 બાધો કપાઈ ગયાં છે હે ભગતઐશ્વર્ય! તે વડોથી
 આ રણભૂમિ જાણે શાત થઈ ગયેલી જવાળાઓ
 વાળા અશિયો વ્યાપ્ત થઈ રહી ટોચ તેની દીપે
 છે વળી જો, સુવર્ણની ધૂધરીઓ બાધેલા આ
 સુદર રથો અનેકવાં છિન્નભિન્ન થઈ ભાંગી પડ્યા
 છે, અને બાણોથી ધવાઈ ગયેલા પેલા ઘોડાઓ
 પણ મરણને શરણ થઈ ગયા છે જો, તેમના આંત
 રડા ટેટલાં બધાં બહાર નીકળી પડ્યાં છે! અરે!
 સ્થળે સ્થળે અનુકર્ષ, ઉપાસંગ વગેરે રથોના
 વિભાગો, તગેહતગેહની પતાકાઓ, ધનુષ્યો તથા
 રથોમાં બેસી યુદ્ધ કરનારા યોદ્ધાઓના ભાંગીટૂટી
 પડેલા શ્વેતવર્ણા મોટા મોટા શરણો અને ચામરો

જમતેમ પડેલાં દષ્ટિએ પડે છે. મોટા મોટા પર્વતો સરખા હાથીઓ પણ જ્યાંત્યાં રણભૂમિ પર શયન કરી રહ્યા છે અને તેમની જોડો લગલગ બહાર નીકળી પડી છે. વળી જો, રંગમેરંગી ધન-પતાકાઓ, માર્યા ગયેલા હાથીઘોડાઓ, હાથીઓની પીઠ પર પાયરવાના આમડાના ઝોછાડો, જાતજાતની હાથીની ઝૂલો, ફાટીવટી ગયેલા ચિત્રવિચિત્ર રૂપેરી રંગના કામળાઓ, અંકુશો, પૃથ્વી પર પછાડાઈ પડેલા મોટા મોટા હાથીઓએ જાંગી છુટ્ટો કરી નાખેલી ઘંટાઓ તથા વૈડ્યમણિના ઘાંડાવાળા સુંદર અંકુશો પૃથ્વી પર ઠામઠામ પડ્યાં છે. જો, ઘોડેસવારોના હાથમાં જ હજી સુધી પકડાઈ રહેલી સુવર્ણભૂષિત ચાતુકો તેમ જ જાત-જાતના મણિઓથી જડેલાં અને સોનેરી કસબ-બરેલાં રંકુમૃગના આમડાનાં બનાવેલાં ઘોડાઓ પર બિછાવવાનાં બિછાનાંઓ રણભૂમિ પર રડવડે છે.^{૨૧-૨૨} વળી રાજાઓના સુકુટો, સુવર્ણની અદ્ભુત માળાઓ, આમરો, છત્રો તથા પંખાઓ ચોતરફ વીખરાઈ પડ્યાં છે તે તું જો.^{૨૩} સમગ્ર રણભૂમિ વીરપુરુષોનાં ચંદ્ર તથા નક્ષત્ર સમાન કાંતિવાળાં, સુંદર કુંડળોને ધારણ કરનારાં અને બરાબર કાતરેલી દાઢીમૂછાવાળાં અલંકૃત મુખોથી અત્યંત છવાઈ ગઈ છે તેમ જ ઢેકઢેકાણે લોહીનો ક્રીયડ જામી ગયા છે. હે રાજા અર્જુન ! જો, આ રણ-ક્ષેત્રમાં ઠેલોઠેલો થોડો જીવતા પડેલા છે. તેઓ ચોતરફ ખૂંચી પાડી રહ્યા છે અને તેમના ઠેલોઠેલો જાતિજનો શસ્ત્રોના ત્યાગ કરી વારંવાર રુદન કરી તેમની સેવા કરી રહ્યા છે।^{૨૩-૨૪} ઠેલોઠેલો બળવાન થોડો જીવ મરણ પામેલા પોતાના સંબંધીઓને વચ્ચે આદિથી ઢાંછી દઈ અત્યંત ઠાપમાં આવી જઈ વિજયની લાલસાથી પુનઃ યુદ્ધ કરવા માટે જ દોડી જાય છે.^{૨૫} જો, જો, પેલા બીજા થોડો જીવ ધવાઈ પડેલા પોતાના શરા સંબંધી-

ઓએ પોતાની પાસે પાણી માગેલું હોવાથી જળ માટે કેવા આમતેમ દોડાદોડ કરે છે।^{૨૬} હે અર્જુન ! તેઓમાંથી ઠેલોઠેલો જળ લેવા માટે ગયા છે અને પાછળથી તેમના સંબંધીઓ મરણ પામે છે. જો, ઠેલોઠેલો શરાઓ જળ લઈને જ્યારે પાછા આવ્યા છે, ત્યારે પોતાના સંબંધીઓને મરણ પામેલા જોઈ પાણી ફેંકી દે છે અને પરસ્પર ઠેલોઠેલો મચાવી પાછા યુદ્ધ માટે જ દોડી જાય છે. હે અર્જુન ! અહીં ઠેલોઠેલો થોડો જીવ જળપાન કર્યા પછી મરી જાય છે, ઠેલોઠેલો જળપાન કરતા કરતા મરી જાય છે અને બીજા ઠેલોઠેલો તો પોતે પોતાના સંબંધીઓને પ્રિય હોવા છતાં તે પ્રિય સંબંધીઓના ત્યાગ કરી મરણ પામેલા દેખાય છે.^{૨૭-૨૮} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જો, પેલા ઠેલોઠેલો થોડો જીવ પોતાના ઠોઠને ઘાંત વતી ડસીને ભુકુટિ ચઢાવેલાં કુટિલ મુખોથી આસપાસ ચોળાળુ નિહાળી રહ્યા છે.^{૨૯} એ પ્રમાણે કહેતા શ્રીકૃષ્ણે સ્થળે રાજા યુધિષ્ઠિર હતા તે સ્થળે જતા હતા; અને અર્જુન પણ યુધિષ્ઠિરજીનાં દર્શન માટે ઉતાવળો થઈ ‘ચાલો, જલદી ચાલો’ આમ વારંવાર શ્રીકૃષ્ણને કહે જતો હતો. શ્રીકૃષ્ણ પણ અર્જુનને તે યુદ્ધભૂમિ દેખાડતા દેખડતા પુનઃ ધીમે રહીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : ‘હે પાંડવ અર્જુન ! જો, પેલા રહ્યા યુધિષ્ઠિરજી ! અને જોઈ લે, પેલા સર્વ રાજાઓ તેમની પાસે જઈ રહ્યા છે. વળી જો, આ રહ્યો પેલો કર્ણ ! બળતા અગ્નિની પેઠે તે આ યુદ્ધરૂપી મહાન રંઝાંડપને બાળી રહ્યો છે. આ પેલો રહ્યો મહાધનુર્ધર ભીમસેન ! જો, જો, તે ભીમસેન રહ સંત્રામ માટે પાછો ફરે છે. પેલા વૃષ્ણુન આ થોડો જીવ પાંચાલ, સૃજ્ય તથા પાંડવોના મુખરૂપ છે, અને તેઓ બધા પણ ભીમસેન પાછળ પાછળ યુદ્ધ માટે પાછા ફરે.

વળી પેલા પાંડવોદ્ધાઓ પણ યુદ્ધ કરવા પાછા ક્યારે છે, તેથી શત્રુઓના સૈન્યમાં મોટું ભંગાણું પડેલું દેખાય છે. હે અર્જુન ! જો, પેલો કર્ણ નાસી જતા સર્વ કૌરવોને અટકાવે છે.^{૪૭} વળી હે કુરુવંશી ! વેગમાં સાક્ષાત્ કાળ સરખો, પરાક્રમમાં ઇંદ્ર સરખો અને શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ અશ્વત્થામા આપણા સૈન્ય તરફ ધસી જાય છે.^{૪૮} જો, તેની જ સામે પેલી તરફથી મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન યુદ્ધ કરવા ચઢી જાય છે અને તેમના સંગ્રામમાં સૃજ્યેનો સંહાર થયો છે !

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! આ પ્રમાણે અતિ દુરાધર્ષ એવા શ્રીવાસુદેવે અર્જુનને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો, ત્યાં તો મહાધૌરણુ-સંગ્રામ આરંભાયો.^{૪૯, ૫૦} હે રાજન ! ખત્રે સેનાઓની ભેટાભેટી થતાં યોદ્ધાઓના સિંહનાદો થવા લાગ્યા, તેમ જ મરતું પણ પાછા હઠવું નહિ, એવા નિશ્ચય કરીને તમારા તથા શત્રુઓના યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આમ હે પૃથ્વીપતિ રાજન ! તમારા અન્યાયથી જ તમારા તથા તેમના પક્ષના યોદ્ધાઓનો પૃથ્વીમાં ભયંકર સંહાર થઈ રહ્યો હતો.^{૫૧, ૫૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'વાસુદેવયુ' વાક્ય
નામનો અધ્યાય પદ્મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૨ મો

અશ્વત્થામાનું પાછા હઠવું

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ પુનઃ સમાજગુરુમીતાઃ કુલમૃંજયાઃ ।

યુધિષ્ઠિરમુલાઃ પાર્થાઃ સુતપુત્રમુલા ધિયમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી કૌરવો તથા સૃજ્યેનો નિર્ભય થઈને સામસામા ભેટ્યા. તેમાં સૃજ્યેનો તથા પાંડવોમાં યુધિષ્ઠિર અગ્રેસર હતા અને અમારા બંન્ને કૌરવોમાં કર્ણ અગ્રેસર હતો.^૧ પછી તુરત જ કર્ણ અને પાંડવો વચ્ચે જવાં ખડાં કરી દે તેવો ભયંકર સંગ્રામ ચાલુ થયો, અને તે યમરાજના રાજ્યમાં

વધારો કરનારો હતા.^૨ હે ભારત ! એ રીતે લોહીની છાળોવાળો તે તુમુલ્લ સંગ્રામ જ્યારે ચાલી રહ્યો હતો અને સંશત્કાના શૂરા યોદ્ધાઓ થોડાધણા હજી ખર્યા હતા, ત્યારે હે મહારાજ ! રાજ્યોની સાથમાં રહેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને ખીજ પાંડવ મહારથીઓ કર્ણ સામા જ ધસી ગયા.^{૩, ૪} તે બંન્ને વિજયેષ્ઠ યોદ્ધાઓ હર્ષપૂર્વક કર્ણ સામા ધસી આવતા હતા, ત્યારે પર્વત જેમ જળપ્રવાહોને અટકાવી રાખે, તેમ કર્ણે એકલાએ તેમને રણમાં અટકાવવા માંડ્યા.^૫ જેમ પાણીના પ્રવાહો પર્વત સામે અથડાઈને સર્વ દિશાઓમાં છૂટાછવાયા વીખરાઈ જાય, તેમ તે સર્વ મહારથીઓ કર્ણનો ભેટો થતાં જ છૂટાછૂટા વીખરાઈ ગયા. પછી હે મહારાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને કર્ણ વચ્ચે રામાયજનક સંગ્રામ શરૂ થયો. તેમાં પ્રથમ જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મજા પૂત ગાંઠાવાળા એક બાણથી રાધાપુત્ર કર્ણને પ્રહાર કર્યો અને તેને કહ્યું : 'જિતો રહેજ, જિતો રહેજ.' ત્યાં તુરત જ મહારથી કર્ણે વિજય નામનું પોતાનું મહાન ધનુષ્ય ધુણાવવા માંડ્યું અને કાપાયમાન થઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધનુષ્યને કાપી નાખી તેણે નવ સર્પ સરખાં ઝેરી બાણો વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને માર માર્યો.^{૬-૮} હે નિદોષ ! કર્ણે કેં દેશમાં તે બાણોએ મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના કવચને તોડી નાખ્યું અને લોહીમાં બોળાયેલાં એ બાણો ઈંદ્ર-ગોપ ક્રીડા જેવાં શોભવા લાગ્યાં. હવે મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંટી દીધું અને તુરત જ ખીજું નવું ધનુષ્ય તથા સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો હાથમાં લીધાં.^{૧૦, ૧૧} ત્યાં તેણે નમેલાં પર્વવાળાં સિનેર બાણો છોડીને કર્ણને વીધી નાખ્યો. વળી હે રાજન ! કર્ણે પણ શત્રુતાપન ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સર્પ સમાન સુસનાટ કરનારાં સંખ્યાબંધ બાણો વડે રણમાં તદ્દન છાઈ દીધો; એટલે દ્રોણાચાર્યનો મહાનિવૃત્તર શત્રુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તીક્ષ્ણ

બાણો મારીને કણુંને વીંધવા જ લાગ્યો. આથી કણુંને અત્યંત ક્રોધ અઘ્યો અને તેણે સુવર્ણથી શોભતું તથા બીજા કાળદંડ સરખું એક ભયંકર બાણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ફેંક્યું.^{૧૨-૧૪} હે પૃથ્વીપાલ રાજા! ધોર રૂપનું તે બાણ એકાએક ધસી આવતું હતું, પણ શિનિપુત્ર સાત્યકિએ પોતાના હાથની આલાશી દર્શાવીને વચમાંથી જ તે બાણના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૫} હે રાજા! પોતાના બાણનો સાત્યકિએ આમ વચમાંથી જ નાશ કરી નાખ્યો, એ જોઈને કણું સાત્યકિના પર ચોતરફથી બાણ-વૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૧૬} વળી તેણે બીજાં સાત નારાય બાણો મૂકીને સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો, એટલે સામેથી સાત્યકિ પણ સુવર્ણભૂષિત બાણો વડે કણુંને વીંધવા લાગ્યો.^{૧૭} પછી તો હે મહારાજ! તે બન્ને વચ્ચે કાત તથા નેત્રોને ભય ઉપજાવે તેવું ધોર અને અદ્ભુત યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ખરેખર, તે યુદ્ધ ખાસ એવા જવું હતું.^{૧૮} હે રાજન! એ રણમાં કણું તથા સાત્યકિના પરાક્રમને જોઈને સર્વ જૂતોને રોમાંચ થઈ ગયાં હતાં.^{૧૯} એ જ અરસામાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા અતિશય બળવાન શત્રુઓનું દબન કરનારા તથા શત્રુઓનાં વીર્ય અને પ્રાણોનો નાશ કરનારા પૃથ્વુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે ચઢી આવ્યા.^{૨૦} શત્રુનગરને જીતનારા તે અશ્વત્થામા અત્યંત ક્રોધમાં આવી જઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહેવા લાગ્યા : 'અહ્યા એ પ્રહલિતારા! જિતો રહે, જિતો રહે; આજે તું મારી પાસેથી જીવતો છૂટશે નહિ.'^{૨૧} આમ કહીને અતિશય ઝડપથી બાણો ફેંકનારા તે અશ્વત્થામા ધોર સ્વરૂપનાં તથા બળિ તેજસ્વી એવાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અત્યંત છાઈ દેવા લાગ્યા.^{૨૨} તે બન્ને જણોના આ રીતે સમાગમ થતાં મહારથી અશ્વત્થામા પરમ શક્તિપૂર્વક ચલન કરવા લાગ્યા; તેમ જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે

ચલન કરવા લાગ્યો. તો પણ હે રાજા! જેમ દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નને રણમાં જોઈને અતિ ઉદાસ મનના થઈ જતા હતા અને તેને જેમ પોતાના મૃત્યુરૂપ માનતા હતા, તેમ શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાને જોઈને અતિ ઉદાસ મનનો થઈ જતો હતો, તેમ જ તેને પોતાના મૃત્યુસ્વરૂપ માનતો હતો.^{૨૩, ૨૪} પરંતુ તેના બણવામાં જ હતું કે, 'શસ્ત્રોથી મારો કદી પણ વધ થતો નથી.' આથી પ્રલય-સમયે કાળ જેમ કાળની સામે ધસારો કરે, તેમ તેણે વેગપૂર્વક અશ્વત્થામા સામે ધસારો કર્યો. હે રાજેન્દ્ર! પોતાની સામે આવીને ખડા રહેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જોઈને વીર અશ્વત્થામા પણ ક્રોધથી ફેંકાડા મારતા મારતા તેની સામે ધસી ગયા. હે પૃથ્વીપતિ મહારાજ! તે બન્ને જણા અન્યોન્ય-ને જોતાં જ દ્વાપાવેશમાં આવી ગયા અને પછી પ્રતાપી દ્રોણપુત્રે સમીપમાં જિતેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું : 'ઓ નીચ! પાંચાલવંશી! હું તને સત્ય કહું છું કે, આજના યુદ્ધમાં હું તને મૃત્યુ પાસે મોકલી દઈશ. મારા પિતા દ્રોણાચાર્યને મારી નાખી તેં પ્રથમ મહાધોર પાપ કયું છે. તે આજ તને જરૂર અતિશય દુઃખદાયી થઈને ભયંકર પશ્ચાત્તાપ કરાવશે. યાદ રાખજે કે, આજના યુદ્ધમાં જો અર્જુન તારું રક્ષણ નહિ કરે અથવા જો તું મારી સામે અડગ જિતો રહેશે પણ નાસી નહિ જાય, તો આજ તારું આવી જ બંધું છે.' અશ્વત્થામાએ જ્યારે આમ કહ્યું, ત્યારે પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમને ઉત્તર આપ્યો : 'રણમાં પ્રયત્ન કરી રહેલા તારા પિતાને જેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે, તે જ આ મારી તદ્વતાર તને પણ રણમાં પ્રત્યુત્તર આપશે. યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય સરખા નીચ બ્રાહ્મણને મેં જો મારી નાખ્યો છે તો પછી પરાક્રમ કરીને તને પણ હું કેમ નહિ મારી શકું?' આમ કહીને,

હે મહારાજ ! ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તીક્ષ્ણ બાણ વડે અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા, ત્યારે અશ્વત્થામા પણ ક્રોધી બિચારો. તેમણે નમેલાં પર્વવાળાં ઘણાં બાણો મારીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સર્વ દિશાઓને ઢાંકી દીધી અને તેથી આકાશ, દિશાઓ તથા ચોતરફ જિલેલા થોડાંઓ ખિલકુલ અદશ્ય થઈ ગયા. ત્યાં હે મહારાજ ! હજારો મનુષ્યો અશ્વત્થામાનાં બાણો વડે ઢંકાઈ ગયેલાં દેખાતાં હતાં. વળી હે રાજન ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ રણ શૌભાવનાર અશ્વત્થામાને કર્ણના દેખતાં બાણો વડે તદ્દન ઢાંકી દીધા હતા. હે મહારાજ ! એ સમયે રાધાપુત્ર કર્ણ પણ પોતે એકલો જ પાંચાલો, પાંડવો, દ્રૌપદીના પુત્રો, યુધામન્યુ તથા મહારથી સાત્યકિ વગેરે મહારથીઓને આગળ વધતા અટકાવી રહ્યો હતો. ખરેખર, એ વેળા કર્ણનું સ્વરૂપ એવા જેવું હતું. ૨૫-૩૦ પછી એ સંગ્રામમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અશ્વત્થામાના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું, તેમ જ વેગમાં આવી જઈને તેમનાં સર્પ સમાન ધોર બાણોનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. એટલે હે રાજંદ્ર ! અશ્વત્થામાએ બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈ આંખના એક પલકારા જેટલા સમયમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં ધનુષ્ય, શક્તિ, ગદા, ધ્વજ, ઘોડા, સારથિ, રથ વગેરે સર્વનો બાણો વડે નાશ કરી નાખ્યો. આમ સારથિ અને ઘોડા મરી ગયા, ધનુષ્ય કપાઈ ગયું તથા રથ પણ ભાંગી પડ્યો, એટલે તુરત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મોઠી એક તલવાર તથા સો ફૂદડી-ઓવાળી કાંતિમાન એક ઢાલ ગ્રહણ કરી. પણ હે રાજંદ્ર ! મહારથી અશ્વત્થામાએ મદ્દલ બલિનાં બાણો મારીને તેના પણ સપાટાબધ હુકડા કરી નાખ્યા. વીર અશ્વત્થામાના હાથ એટલા બધા ઝડપદાર હતા અને એમનાં આયુધ એટલાં બધાં મજબૂત હતાં કે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હજી રથમાંથી બીજાં પછી ન હતો, તેવામાં તો તેમણે તેની ઢાલ-તલવારના હુકડે હુકડા કરી નાખ્યા હતા. ખરે જ !

તેમનું આ પરાક્રમ આશ્ચર્યકારક હતું. ૩૯-૪૩ એ સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથ વિનાનો થઈ પડ્યો હતો, તેના ઘોડાઓ પણ માર્યા ગયા હતા, ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું અને તે પોતે પણ બાણો તથા અસ્રોથી બહુધા વીંધાઈ ગયો હતો તથા ધાયલ થઈ ગયો હતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મહારથી દ્રોણપુત્રે બાણો મારી મારીને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો; છતાં પણ જ્યારે કોઈ રીતે તે તેનો નાશ ન કરી શક્યા, ત્યારે વીર અશ્વત્થામા ધનુષ્યને હાથમાંથી ફેંકી દઈ વેગપૂર્વક ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામા દોડ્યા. હે રાજન ! જ સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પકડવાની ઇચ્છાથી અશ્વત્થામા તેની સામા દોડી ગયા હતા, તે સમયે એ મહામાનો વેગ મોટા સર્પને પકડવા ધસી જતા ગરુડના વેગ સરખો જ તીવ્ર હતો. એ જ સમયે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ૪૪-૪૭ 'આ પાર્થ ! જો, જો; પેલો અશ્વત્થામા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો વધ કરવા માટે મહાન પ્રયાસ કરી રહ્યો છે. જરૂર એ તેને મારી જ નાખશે, એમાં સંશય નથી.' ૪૮ હે શત્રુકર્ષણ ! હે મહાબાહુ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આ વખતે અશ્વત્થામાના સપાટામાં સપડાઈને બાણો મોતના જડબામાં પડ્યો છે; માટે તેને તું છોડાવ. ૪૯ આમ કહીને, હે મહારાજ ! પ્રતાપી વાસુદેવે જ સ્થળે અશ્વત્થામા બિલા હતા, તે સ્થળે એકદમ પોતાના ઘોડાઓને હંકાર્યા. ૫૦ એટલે તુરત જ બાણો આકાશને પી જતા હોય તેવા વેગવાળા અને ચંદ્ર સમાન ઉજ્જવળ વર્ણના તે ઘોડાઓ શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી અશ્વત્થામાના રથ સામે જઈ પહોંચ્યા. ૫૧ હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બન્ને મહાવીર્યવાનોને પોતાની સામે ચઢી આવેલા બેઈને મહાબળવાન અશ્વત્થામાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો વધ કરવા માટે પરમ યત્ન કરવા માંડ્યો. હે નરપતિ ! તેમણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને રણમાં ધસડવા માંડ્યો. તે બેઈ મહાબળવાન અર્જુન દ્રોણપુત્ર

સામે ઉપરાઉપરી બાણો ફેંકવા મંડ્યો. સર્વો જમ રાફડામાં પેસી બધ, તેમ અર્જુનનાં એ સણસણાટ કરતાં સુવર્ણભૂષિત બાણો ગાંડીવ ધનુષ્યમાંથી છૂટીને અશ્વત્થામાના શરીરમાં પેસી જવા લાગ્યાં.^{૫૨-૫૪} હે રાજન્ ! એ રીતે જ્યારે પ્રતાપી અશ્વત્થામા અર્જુનનાં ધોર બાણોથી વીંધાઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે અમાપ તેજવાળા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને રણમાં પકડતો મૂક્યો. ધનંજયનાં બાણોથી પીડાયેલા તે વીર તુરત જ રથમાં બેસી ગયા અને પોતાનું ઉત્તમ ધનુષ્ય હાથમાં લઈને બાણો વડે અર્જુનને વીંધવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! આ ગાળામાં વીર સહદેવ શત્રુતાપન ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાના રથમાં બેસાડી દઈ રણમાંથી તેને દૂર લઈ ગયો.^{૫૫-૫૭} ત્યારે હે મહારાજ ! અર્જુન પણ ઉપરાઉપરી બાણો ભારીને અશ્વત્થામાને વીંધવા લાગ્યો. તે પછી ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રોણપુત્રે અર્જુનને બન્ને બાહુઓમાં તથા વક્ષઃસ્થળમાં પ્રહાર કર્યો. આ પ્રહાર થતાં જ અર્જુનને ક્રોધ ચઢી ગયો. તેણે બીજા કાળદંડ સરખું અથવા સાક્ષાત્ કાળની જ તુલના કરનાર એક નારાયણ બાણ અશ્વત્થામા તરફ ફેંક્યું.^{૫૮, ૫૯} તે મહાતેજસ્વી બાણ બ્રાહ્મણ અશ્વત્થામાના ખભા પર બેસી પડ્યું. હે મહારાજ ! એ બાણના સખ્ત પ્રહારથી અશ્વત્થામા અત્યંત વિહ્વળ થઈ રથની બેસણી પર બેસી ગયા અને મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા. હવે ક્રોધમાં આવેલો કર્ણ વારંવાર અર્જુન સામે નિહાળી નિહાળીને પોતાના વિજય નામના ધનુષ્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! કર્ણને એ મહારણમાં અર્જુન સામે દંડ્યુદ્ધ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી.^{૬૦-૬૨} એ અરસામાં અશ્વત્થામાને વિહ્વળ થયેલા જોઈને તેમનો સારથિ તેમને તુરત જ રણાંગણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૬૩} હે મહારાજ ! બીજી તરફ પાંડવ-સેનામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નને એ રીતે યુક્ત થયેલો જોઈને

તેમ જ અશ્વત્થામાને પીડિત થયેલા જોઈને સર્વ જયમંડિત પાંચાલયોદ્ધાઓ સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૬૪} ત્યાં હંમરો દિવ્ય વાદિનો વાગવા લાગ્યાં અને યુદ્ધમાં અર્જુનનું તે અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને સર્વ યોદ્ધાઓ સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૬૫} આવું પરાક્રમ કર્યા પછી કુંતાપુત્ર અર્જુન વાસુદેવને કહેવા લાગ્યો : ‘હે કૃષ્ણ ! આપણે હવે શંશમક યોદ્ધાઓ તરફ જ આવો; કારણ કે તેમનો સંહાર કરવો તે જ મારું મુખ્ય કાર્ય છે.’^{૬૬} અર્જુનનાં એ વચન સાંભળીને યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ પણ તુરત જ મન તથા વાયુ સમાન વેગવાળા અને પવનમાં ફરકતી ધ્રુવપતાકાવાળા અર્જુનના રથને, તે તરફ હંકાર્યો.^{૬૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા ‘અશ્વત્થામાનું’ પાછા હાથે’ નામનો અધ્યાય પદ્મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૦ મો

શ્રીકૃષ્ણનું અર્જુનને ત્રોત્સાહન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नंतरे कृष्णः पार्थं वचनमब्रवीत् ।

दर्शयन्निव कौन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એ સમયે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કુંતાપુત્ર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનું દર્શન કરાવતા કરાવતા આ વચન બોલ્યા : ‘હે અર્જુન ! જો, પેલા રક્ષા તારા વડીલ ભાઈ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ! જો, પેલા મહાબળવાન કૌરવો હાથમાં મોટાં ધનુષ્યો લઈ લઈને વેગપૂર્વક તેમને ભારી નાખવા માટે તેમની પાછળ પડ્યા છે.’^{૧, ૨} પણ પેલા મહાબળવાન અને યુદ્ધદુર્મદ પાંચાલયોદ્ધાઓ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આવેશમાં ને આવેશમાં તેમની પાછળ દોડી બધ છે.^૩ વળી જો, આ સર્વ લોહિનો રાજ પેલો ઈર્ષ્યાળુ દુર્યોધન રથસેન્યને સાથે લઈને યુધિષ્ઠિરરાજની પાછળ દોડી બધ છે.^૪ હે પુરુષગ્યાથ અર્જુન !

સર્વ જાતિના યુદ્ધમાં કુશળ તથા સર્વ સમાન
 ઝેરી સ્પર્શ કરનારા પોતાના સર્વ ભાઈઓની
 સાથે રહી તે બળવાન દુર્યોધન યુધિષ્ઠિરને મારી
 નાખવા ઇચ્છે છે.^૧ વળી જમ યાયદા કાઈ ઉત્તમ
 દાનવીર પુરુષને પહોંચી વળવા માટે દોડી બળ
 છે, તેમ કૌરવપક્ષના આ હાથીસવારો, ઘોડેસવારો,
 રથો તથા પાળાઓ પણ યુધિષ્ઠિરરાજને પકડી
 લેવા માટે દોડી બળ છે.^૨ પરંતુ જો, અમૃતને
 હરી જવાની ઇચ્છાવાળા દૈત્યોને જમ ઇંદ્ર તથા
 અગ્નિએ અટકાવ્યા હતા, તેમ ભીમસેન તથા
 સાત્યકિએ તેમને અટકાવી રાખ્યા છે.^૩ તે કૌરવ-
 યોદ્ધાઓ પુષ્કળ સંખ્યામાં છે, તેથી વર્ષાકાળમાં
 જાળાઓ અનેક જળપ્રવાહો જમ સમુદ્ર સામા ધસી
 બળ છે, તેમ તે સર્વ મહારથીઓ પણ ઉતાવળા
 ઉતાવળા યુધિષ્ઠિર સામા ધસી બળ છે.^૪ તે બધા
 વીર પુરુષો સિંહનાદોની ગર્જનાઓ કરે છે,
 શંખનાદો કરે છે તથા પોતે મહાબળવાન અને
 મહાધનુર્ધર હોઈને ધનુષ્યો ધુણાવી રહ્યા છે.^૫
 આ સમયે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનના સપાટામાં
 સપડાયા દોવાથી હું તો માતું છું કે, તેઓ
 કાળના મુખમાં જ સપડાયા છે અથવા અગ્નિમાં
 દોમાયા છે.^૬ હે પાંડુપુત્ર! દુર્યોધનનું સેન્ય
 એવું તો મહાભયંકર અને બલિષ્ઠ છે કે, સાક્ષાત્
 ઇંદ્ર પણ જો તેનાં બાણોની ચોટમાં આવે તો તે
 જીવતો છૂટી શકે નહિ.^૭ વળી દુર્યોધનરાજ
 એક વીર પુરુષ છે. તે જ્યારે ઠાપાયમાન થઈને
 સંખ્યાબંધ બાણો ફેંકતો હોય છે, ત્યારે સાક્ષાત્
 ઠાપેલા કાળ સરખો જ લાસે છે. તે સમયે એની
 સામે યુદ્ધ કરી ઠાણ તેના વેગને સહન કરી શકે
 તેમ છે.^૮ વીર દુર્યોધન, અદ્યત્થામા, કૃપાચાર્ય
 તથા કર્ણ આ સર્વ મહારથીઓનાં બાણોનો વેગ
 મોટા મોટા પર્વતોના પણ ભાંગીને છુટ્ટો કરી
 શકે તેમ છે.^૯ આપણા યુધિષ્ઠિરરાજ શત્રુઓને

તપાવી નાખે તેવા છે, બળવાન છે, ઝડપદાર
 હાથવાળા છે, અસ્રકુશળ છે અને યુદ્ધનિપુણ છે,
 છતાં આ સમયે કર્ણે તેમનો પરાજય કર્યો છે.^{૧૦}
 સાચે જ ધૃતરાષ્ટ્રના મહાબળવાન અને શૂરા પુત્રોની
 સાથમાં રહેલો કર્ણ પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજને રણમાં
 પીડા કરવા સમર્થ થઈ જ શકે છે.^{૧૧} તત્ત્વવેત્તા
 યુધિષ્ઠિરરાજ આ સંગ્રામમાં દુર્યોધન આદિની સાથે
 યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે તેમણે તથા બીજા દેહલાભેક
 મહારથીઓએ પણ તેમનો પરાજય કર્યો છે.^{૧૨}
 કારણ કે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજા યુધિષ્ઠિર
 ઉપવાસો કરી કરીને શરીરે કૃશ થઈ ગયા છે;
 અને તે બ્રાહ્મબળ-ક્ષમામાં સમર્થ છે, પણ ક્ષાત્ર-
 બળ-હૂરતા કરવામાં સમર્થ નથી.^{૧૩} શત્રુતાપન
 યુધિષ્ઠિરરાજ જ્યારે કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવા ગયા
 હતા, ત્યારે છેક મરણ સુધીના સંશયમાં આવી
 પડ્યા હતા.^{૧૪} હે પાર્થ! મને તો લાગે છે કે,
 મહારાજા યુધિષ્ઠિર મરણ પામ્યા છે; કારણ કે
 મૂળથી જ શત્રુઓ તરફ અદેખા સ્વભાવનો ભીમસેન
 આ વખતે શત્રુઓના સિંહનાદોને સહન કરી રહ્યો
 છે.^{૧૫} વળી હે શત્રુદમન અર્જુન! જો, સાંભળ.
 આ બધા કૌરવો વારંવાર ગર્જનાઓ કરી રહ્યા છે
 તથા સંગ્રામમાં વિજયી થઈને પોતાના મોટા
 મોટા શંખોને વારંવાર વગાડી રહ્યા છે.^{૧૬} હે
 ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન! જો પેલો કર્ણ 'પાંડુપુત્ર યુધિ-
 ષ્ઠિરને તમે મારી નાખ્યો,' એમ મહાબળશાળી
 કૌરવોને આજ્ઞા આપી રહ્યો છે.^{૧૭} વળી હે પાર્થ!
 જો, પેલા કૌરવ મહારથીઓ, સ્થૂણાકર્ણ નામના
 ગાંધર્વાસૂત્રી, પાશુપતાસૂત્રી તથા બીજા અનેક
 શસ્ત્રજ્ઞોથી યુધિષ્ઠિરરાજને રણમાં ઢાંકી દેવા લાગી
 પડ્યા છે.^{૧૮} હે ભારત! ખરે, આ સમયે રાજા
 યુધિષ્ઠિરને શત્રુઓએ એટલા બધા આતુર કરી દીધા
 છે કે, વેદોએ તેમની ચિકિત્સા કરવી જોઈશે.
 તેથી જ આ ઉતાવળ કરવાને સમયે સર્વ શસ્ત્ર-

ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલા આ પાંચાલો તથા પાંડવો ઉતાવળા ઉતાવળા યુધિષ્ઠિરાજની પાછળ પાછળ તેમને સહાય કરવા માટે દોડ્યા બચ છે. તે સર્વ બળવાન યોદ્ધાઓ જાણે પાતાળમાં ડૂબી ગયેલા હોય તેવા યુધિષ્ઠિરાજનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે છે.^{૨૩-૨૪} પણ હે અભુજન! રાજ યુધિષ્ઠિરનો દ્વંજ દૃષ્ટિએ પડતો નથી, એટલે તે દ્વંજને કર્ણનાં બાણોએ પાડી નાખ્યો હશે. હે પાર્થ! હે ભારત! હે વિષ્ણુ! હાથી જેમ કમ્બલિનીનો નાશ કરે, તેમ નકુલ, સહદેવ, સાત્યકિ, શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ભીમસેન, શતાનીક, પાંચાલો અને ચેકિઓ વગેરે યોદ્ધાઓના જેખતાં, પેલો કર્ણ પાંડવોની સેનાનો રણમાં બાણો વડે નાશ કરી રહ્યો છે.^{૨૬, ૨૭} હે પાંડુનંદન! જો, જો, પેલા તારા રથીયોદ્ધાઓ રણમાંથી નાસી બચ છે અને આ તરફથી પેલા મહારથીઓ કર્ણ સામા ધસી બચ છે.^{૨૮} તેમ જ હે ભારત! કર્ણનાં બાણોથી ધાયલ થતા પેલા હાથીઓ બૂમો પાડી પાડીને દશે દિશાઓમાં નાસી બચ છે.^{૨૯} હે પાર્થ! શત્રુનાશન કર્ણ રણમાં રથીઓના આ સૈન્યને નસાડી રહ્યો છે અને તે આરે બાજુ નાસભાગ કરી રહ્યું છે.^{૩૦} હે દ્વંજ-ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ! જો, હાથીની સાંકળના ચિહ્નવાળી કર્ણના રથ પરની ધજા રણસંગ્રામમાં આમતેમ સર્વ સ્થળે ધૂમી રહી છે.^{૩૧} જો, પેલો રાધાપુત્ર તારી સેનાનો સંહાર કરતો કરતો તથા સેંઠકો બાણો ફેંકતો ફેંકતો ભીમસેનના રથ સામે દોડી બચ છે.^{૩૨} જો, ઇંદ્ર જેમ દાનવોને નસાડી મૂકે છે, તેમ એ કર્ણ પણ આ સર્વ પાંચાલ-યોદ્ધાઓને રણમાં નસાડી મૂકે છે અને તેમાંના કેટલાએકને તો ઠાર કરી નાખે છે.^{૩૩} રણમાં સર્વ પાંચાલો, પાંડવો તથા સંજયોનો પરાજય કરીને કર્ણ કેવળ તારે માટે જ સર્વ દિશાઓમાં દૃષ્ટિ ફેંકી રહ્યો છે, એમ હું ધારું છું.^{૩૪} હે પાર્થ!

જો, શત્રુઓને લડાઈમાં જીતીને કર્ણ પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરતો રણમાં કેવો શોભે છે! ખરેખર, દૈત્યોને જીતીને દેવગણોથી વીંટાયેલા સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ સરખો જ તે આ વેળા દીપે છે.^{૩૫} વળી જો, પેલા સર્વ કૌરવો કર્ણનું પરાક્રમ જોઈને ગાજી રહ્યા છે અને પાંડવો તથા સંજયોને ચોખ્ખાનું રણમાં ત્રાસ ઉપજાવી રહ્યા છે!^{૩૬} હે માન આપનારા અભુજન! આ મહારણમાં ધણાખરા પાંડવોને બચલીત કરી મૂકીને કર્ણ પોતાનાં સૈન્યોને આ પ્રમાણે ઠહી રહ્યો છે:^{૩૭} ‘હે કૌરવો! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે એવો જોસભેર ધસારો કરો કે, એક પણ સંજયબચ્યો યુદ્ધમાં જીવતો છૂટવા ન પામે.’^{૩૮} તમે બરાબર સાવધાન થઈને શત્રુઓ પર હલ્લો કરો. અમે બધા પણ તમારી પાછળ પાછળ સહાય માટે ચઢી આવીશું.’ આમ ઠહીને કર્ણ બાણો ફેંકતો ફેંકતો સર્વ કૌરવોની પાછળ પાછળ ધસી ગયો છે.^{૩૯} હે પાર્થ! જોતો ખરો, ઉપર થેત છત્ર ધારણ કરીને કર્ણ રણસંગ્રામમાં કેવો વિરાજી રહ્યો છે! જાણે ચંદ્રોદયથી શોભી રહેલો ઉદ્યાયળ પર્વત હોય, તેમ આ વેળા તે ભાસે છે.^{૪૦} હે ભારત! પૂર્ણચંદ્ર સમાન કાંતિવાળા તથા સો સળીવાળા એવા જીવને મસ્તક પર ધારણ કરીને કર્ણ તારા તરફ કટાક્ષપૂર્વક જુએ છે. એથી મને લાગે છે કે, તે મોટા વેગપૂર્વક ધસારો કરીને તારી સામે યુદ્ધ કરવા અવશ્ય ચઢી આવશે.^{૪૧, ૪૨} હે મહાબાહુ! જો, આ કર્ણ પોતાના મહાન ધનુષ્યને ધુણાવી રહ્યો છે અને સર્વ સમાન આકારનાં સંખ્યાબંધ બાણો ફેંકી રહેલો છે.^{૪૩} હે શત્રુતાપન! જો, જો, એ રાધાપુત્ર તારી વાનરધ્વજને જોઈને તારી સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી રણમાં પાછો ફરે છે. જેમ પતંગિયું પોતાનો જ વિનાશ કરવા માટે દીવા સામે ધસી બચે છે, તેમ એ પણ કેવળ પોતાનો જ વિનાશ કરવા.

તારી સામે ધસી જાય છે; પરંતુ હે ભારત ! કર્ણને એકલો જ ધસી આવતો જોઈ, મોટાં રથસૈન્યથી વીંટાયેલો પેલો દુર્યોધન પણ તેતું રક્ષણ કરવા માટે પાછો ફરે છે. માટે તને જો યશની, રાજ્યની તથા ઉત્તમ સુખની ઇચ્છા હોય, તો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરીને પણ આ દુષ્ટાત્મા કર્ણને તેના સર્વ અનુયાયીઓની સાથે તું મારી નાખ. હે પાર્થ ! તું તથા કર્ણ બન્ને જણા મહાપરાક્રમી છો તથા જગતમાં પ્રખ્યાત છો. માટે પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં જમ સર્વ દૈત્યોએ દેવોતું પરાક્રમ જ્યુ હતું, તેમ આજ તમારી બન્નેની લડાઈમાં કૌરવો તારા પરાક્રમને ભડે જોઈ રહે. ૪૪-૪૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તને તથા કર્ણને અત્યંત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા જોઈને કોયે ભરાયેલા દુર્યોધનને ‘હવે શાં પગલાં લેવાં’ તેની કંઈ પણ સૂચ નહિ પડે. ૪૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અન્નવિદ્યામાં પરિપૂર્ણ થયેલા તારા પોતાના તરફ દષ્ટિ કરીને તથા ‘ધર્માત્મા રાજ યુધિષ્ઠિરનો આ અપરાધી છે,’ આવો મનમાં વિચાર કરીને તું સમયોચિત કૃત્યનો અંગીકાર કર-કર્ણનો વધ કર. ૫૦ તું યુદ્ધમાં આર્યબુદ્ધિનો સ્વીકાર કરી આ મોટા રથયૂથના સેનાપતિ સામે ચઢાઈ કર. હે મહારથી ! જો, પેલા મુખ્ય મુખ્ય પાંચસો રથીઓ, તીક્ષ્ણ તેજવાળા અને બળવાન એવા પાંચ હજાર હાથીઓ, ઇશ હજાર ઘોડેસવારો તથા લાખો પાળાઓ અન્યોન્યની રક્ષા તળે રહી તારી સામા જ ચઢી આવે છે. હે વીર ! જો સર્વ સૈન્ય દ્રોણ-આર્યના પુત્રને આગળ કરી આ તરફ આવે છે; માટે સત્તર તું તેનો નાશ કરી નાખ. લોક-વિખ્યાત અને બળવાન એવા તે રથસૈન્યનો નાશ કરીને તું મહાપ્રત્યુર્વર કર્ણને તારું ભયંકર સ્વરૂપ દેખાડી દે. હે ભરતોત્તમ ! તું મોટા વેગપૂર્વક તેની સામે ધસી જા. ૫૧-૫૫ જો, પેલો કર્ણ અતિ આવેશમાં આવી જઈને પાંચાલો સામે દોડી જાય

છે. તેના ધ્વજને ધૂજલુમ્નના રથ સામે હું જોઈ છું. આથી હે પરંતપ પાર્થ ! હું માતું છું કે, કર્ણ આ વખતે પાંચાલો સામે જ ચઢાઈ કરશે. વળી, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું તને એક પ્રિય તથા શુભ સમાચાર કહું છું કે, ધર્મપુત્ર શ્રીમાન યુધિષ્ઠિરાજ કુશળક્ષેમ છે. વળી હે ભારત ! જો, પેલો મહાબાહુ ભીમસેન સુંજયોના સૈન્યથી તથા સાત્યકિથી વીંટાઈને સેનાના મોખરામાં પાછો ફર્યો છે. હે કુંતાપુત્ર ! તે ભીમસેન તથા મહાત્મા પાંચાલો તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢી મૂઢીને કૌરવોને રણમાં રાળી નાખે છે, તે તું જો. દુર્યોધનની લગભગ બધી સેના રણમાંથી નાશી જવા લાગી છે, તેમાંના ઘણા સૈનિક ભીમસેનના બાણપ્રહારોથી ધાયલ થઈ ગયા છે અને તેઓ લોહીલુહાણ થઈને વેગપૂર્વક રણમાંથી દોડી જાય છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! નાશ પામેલા ધાન્યવાળી પૃથ્વી જમ કૃપણ દેખાવની થઈ રહે છે, તેમ આ ભારતી સેના પણ કૃપણ દેખાવની થઈ રહી છે અને રુધિરધારાઓથી છંટાઈ રહી છે. હે કૌતેય ! જો તો ખરો, યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો પેલો ભીમસેન યુદ્ધ કરવા પાછો ફર્યો છે અને ક્રોધેલા સર્પની પેઠે સેનાને નસાડી રહ્યો છે ! હે અર્જુન ! જો, અંદર ચીતરેલા ચંદ્ર, સૂર્ય તથા નક્ષત્રગણોથી શોભી રહેલી પીળી, લાલ, કાળી તથા શ્વેતવર્ણની આ પતાકાઓ અને પેલાં છત્રો ઉડાડી પાડવામાં આવે છે. તેમ જ સુવર્ણના તથા રૂપાના ઢાંડાવાળા આ તેજસ્વી ધ્વજદંડોને તથા હાથી, ઘોડા વગેરેને પણ રણમાં પટ્ટી પાડવામાં આવે છે, તે તું જો. વળી યુદ્ધમાં પલાયન નહિ કરનારા પાંચાલયોદ્ધાઓએ તરેહતરેહનાં બાણો વડે મારી નાખેલા પેલા રથીયોદ્ધાઓ ગતપ્રાણ થઈને રથ પરથી ઢળી પડે છે અને ઘણા હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા રથો મનુષ્યરહિત થઈ ગયા છે, તેમને તું જો. ૫૬-૬૬ હે શત્રુદમન અર્જુન !

જે, જે, પુરુષોમાં વ્યાધ સમાન પેલા બળવાન પાંચાલયોદ્ધાઓ લીમસેનના બળનો આશ્રય કરી કૌરવો સામા ધસી જાય છે અને તેમનો સંહાર કરી રહ્યા છે !^{૧૭} ખરેખર હે શત્રુનાશન ! તે સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ પોતાના પ્રિય પ્રાણોની દરકાર કર્યા વિના શત્રુઓના સૈન્ય સામે દોડી જાય છે, ગર્જનાઓ કરે છે તથા શંખો વગાડી રહ્યા છે. એ પાંચાલયોદ્ધાઓના માહાત્મ્યને તો તું જાણે ! તેઓ બાણો મારીને શત્રુઓને રાણી નાખે છે અને આગળ વધે જાય છે. વળી ક્રોધે ભરાયેલા સિંહો જેમ પરાક્રમથી હાથીઓને સંહારી નાખે છે, તેમ તેઓ કૌરવોનો સંહાર કરી રહ્યા છે. કેટલાએક હથિયાર વિનાના થઈ પડેલા પાંચાલો શત્રુઓનાં જ હથિયારોને ઝૂંટવી લઈને તે જ હથિયારો વડે એક જ ધાત્રે શત્રુઓને મારી નાખે છે અને ગર્જનાઓ કરે છે. રથ, હાથી અને ઘોડાઓ પર સવાર થયેલા સર્વ યશસ્વી વીરો રણમાં માર્યા જાય છે, તેઓમાંના કેટલાએકનાં મસ્તકો હડાડી પાડવામાં આવે છે અને કેટલાકના બાહુઓ કાપી નાખવામાં આવે છે. જવી રીતે માનસસૈરાવરમાંથી વેગપૂર્વક જાડી અવેલા હંસો ગંગાનદીને સર્વ તરફથી ઘેરી લે છે, તેમ આ સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ કૌરવોની મહાસેનાને સર્વ તરફથી ઘેરી લીધી છે. જે, જે, આખલાઓ જેમ આખલાઓને અટકાવવા પરાક્રમ કરે છે, તેમ પેલા કૃપાચાર્ય અને કણ્વ આદિ વીર પુરુષો પાંચાલોને અટકાવવા માટે અત્યંત પરાક્રમ કરી રહ્યા છે. જે, અહીં લીમસેનનાં અશ્વોથી કૌરવોના મહારથી યોદ્ધાઓમાં મોટું ભંગાણ પડ્યું છે.^{૧૮-૭૪} જે, પેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ વીર નરો હજારો શત્રુઓનો ઘાણ વાળી રહ્યા છે. શત્રુઓ જ્યારે પાંચાલોનો પરાભવ કરવા માંડે છે, ત્યારે વળી પેલો લીમસેન નિર્ભયતાપૂર્વક ગર્જના કરીને શત્રુપક્ષને દબાવી

દે છે તથા તેમના પર બાણોનો મારો ચલાવી મૂકે છે. ખરેખર કૌરવોની મહાસેના આ સમયે લગભગ અત્યંત ખિન્ન થયેલી દેખાય છે.^{૭૫, ૭૬} લીમસેનના ભયથી વિહ્વળ થયેલા આ રથી-યોદ્ધાઓ અત્યંત ત્રાસ પામી ગયા છે. વળી જે, લીમસેને નારાયણાણો મારીને ધાયલ કરેલા પેલા હાથીઓ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડે છે.^{૭૭} ઇંદ્રના વજ્રથી તોડી પાડવામાં આવેલાં પર્વતોનાં શિખરો જેમ પૃથ્વીને ધણુધણવી મૂકે છે, તેમ તે હાથીઓ પૃથ્વીને ધણુધણવી મૂકે છે. કેટલાએક આ મોટા હાથીઓ તો લીમસેનનાં નમેલાં પર્વવાળાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને પોતાનાં જ સૈન્યોને ખૂંદતા ખૂંદતા રણમાંથી નાસી જાય છે. હે અર્જુન ! સંત્રામમાં વિજય મેળવીને વીર લીમસેન, અતિ દુઃસહ સિંહનાદ કરી રહ્યો છે, તે તું સાંભળ. વળી જે, પેલો લીલકુમાર મોટા હાથી પર બેસીને તેમ જ દંડધારી કાળની પેઢે હાથમાં તોમરો ધારણ કરીને લીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ક્રોધપૂર્વક ચઢી આવે છે તથા ગર્જના કરી રહ્યો છે. પણ અરે ! જે તો ખરો, લીમસેને તેના બન્ને બાહુઓને તોમરો સહિત કાપી નાખ્યા છે અને અગ્નિ તથા સૂર્ય સમાન ઝળહળતાં બીજાં દશ નારાયણાણો વડે તેને પોતાને પણ મારી નાખ્યો છે. આ જે, લીલકુમારને મારી નાખી લીમસેન વળી પાછો બીજા પ્રહાર કરી રહેલા હાથીઓ સામે ધસી જાય છે. જે તો ખરો, શક્તિ અને તોમર આદિ શસ્ત્રોના ઘણા પ્રહારો કરી લીમસેન મહાવતોવાળા અને મેઘ સમાન રથામવણના કેટલા બધા હાથીઓનો સંહાર કરી રહ્યો છે !^{૭૮-૮૩} આ અર્જુન ! તારા મોટાભાઈ લીમસેને આગણપયાસ હાથીઓને, કેટલીએક પતાકાઓને તથા ધન્યોને તીક્ષ્ણ બાણો મારી મારીને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યાં.^{૮૪} એકલા લીમસેને તે પ્રત્યેક હાથીને

અધ્યાય ૬૧ મો

તુસુલ યુદ્ધ

॥ શ્લોક ૭ ઉત્તર ॥

નિવૃત્તે ભીમસેને ચ પાંડવે ચ યુધિષ્ઠિરે ।

વચ્યમાને વલે ત્રાપિ મામકે પાંડુમંજયૈઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : હે સંજય ! જ્યારે પાંડવ ભીમસેન તથા યુધિષ્ઠિર એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા માટે પાછા ફર્યા અને પાંડવ તથા સંજયયોદ્ધાઓ મારા સૈન્યનો સંહાર કરવા લાગ્યા, તેમજ જ્યારે તે આનંદરહિત બનેલું મારું સૈન્ય નાસભાગ કરવા લાગ્યું, ત્યારે કૌરવોએ શું કયું હતું ? તે તું મને કહે. ૧, ૨

સંજય યોદ્ધો : હે રાજન્ ! મહાબાહુ ભીમસેનને યુદ્ધ માટે પાછા ફરેલાં જોઈને પ્રતાપી કર્ણ ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રો કરી તેની સામે ધસ્યો. ૩ હે મહારાજ ! એ સમયે ભીમસેને તમારા સૈન્યમાં મોટું ભંગાણ પાડ્યું હતું; પરંતુ બળવાન કર્ણે મહાન પ્રયત્ન કરીને તે સૈન્યને ઊંચું રાખ્યું હતું. ૪ એ રીતે મહાબાહુ કર્ણ તમારા પુત્રની સેનાને બરાબર ગોઠવી ઈંદ્ર યુદ્ધર્ષિ પાંડવો સામે ધસી ગયો. ૫ પેલી તરફથી પાંડવોના મહારથીઓ પણ ધનુષ્યો ધુલાવી ધુલાવીને યુદ્ધમાં બાણો ફેંકતા ફેંકતા રાધાપુત્ર સામા ચઢી આવ્યા. ભીમસેન, સાત્યકિ, જનમેજય, બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા સર્વ પ્રલદ્રકો એ સર્વ નરસિંહ યોદ્ધાઓ રણમાં વિજય મેળવવાને માટે અને ક્રોધપૂર્વક તમારી સેનાનો સંહાર કરી નાખવાની ઇચ્છાથી ચઢી આવ્યા હતા. ૬-૮ ત્યારે હે રાજન્ ! તમારા પક્ષના મહારથીઓ પણ પાંડવોની સેનાનો નાશ કરી નાખવા માટે ઉતાવળા ઉતાવળા ધસી ગયા હતા. ૯ હે પુરુષવ્યાધ ! એ સમયે રથ, હાથી અને ઘોડાઓથી ભરેલાં તથા પાળાઓ અને ધન્યોથી વ્યાપ્ત થયેલાં તે સૈન્યોનો દેખાવ અતિ અદ્ભુત થઈ રહ્યો હતો. ૧૦

દશ દશ નારાયો વડે મારી નાખ્યો છે. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ઇંદ્રની પેઠે કાપાયમાન થયેલો ભીમસેન જ્યારે યુદ્ધ કરવા પાછો ફર્યો, ત્યારે હવે કૌરવયોદ્ધાઓમાં પૂર્વના જેવા સિંહનાદો સંભળાતા નથી. વળી પુરુષોમાં સિંહ સમા ભીમસેને કંઈ સામાન્ય પરાક્રમ કયું નથી; પરંતુ ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા તેણે દુર્યોધનની એકઠી મળેલી ત્રણ અક્ષૌહિણી સેનાઓને આગળ વધતી અટકાવી દીધી છે. ૧૫, ૧૬ જેમ કોઈ નબળી આંખોવાળા મનુષ્યો મધ્યાહ્નકાળના પ્રચંડ સૂર્ય સામે જોઈ શક્તા નથી, તેમ આ સંઘ્રામમાં કેટલાએક રાજાઓ તે ભીમસેન સામે જોવાને પણ સમર્થ થઈ શક્તા નથી. ૧૭ સિંહના ભયથી જેમ મૃગલાંચો ત્રાસ પામી બચ છે, તેમ તે સર્વ રાજાઓ ભીમસેનના ભયથી ત્રાસ પામી ગયા છે અને તેનાં બાણોના ભયને લીધે તેઓ યુદ્ધમાં કોઈ સ્થળે શાંતિ પામી શક્તા નથી. ૧૮

સંજય યોદ્ધો : આમ મહાબાહુ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી તે સંઘ્રામની સર્વ હકીકત સાંભળી તથા ભીમસેને કરેલું અતિ દુષ્કર પરાક્રમ પ્રત્યક્ષ જોયું. પછી તે તીક્ષ્ણ બાણો મારી મારીને બાણી રહેલા સર્વ સંશક્ત યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા મંડી પડ્યો. હે પ્રભુ ! તે મહાબળવાન સંશક્તકર્ણો આ રીતે જ્યારે રણમાં રાજાવા લાગ્યા, ત્યારે ભયભીત થઈને દશે દિશાઓમાં ભાગી ગયા અને કેટલાએક તે ઇંદ્રના અતિથિ થઈને શોકરહિત થયા અર્થાત્ મરણશરણ થયા. ત્યાં પુરુષોમાં વ્યાધ સરખો અર્જુન પણ મજબૂત ગાંડાવાળાં બાણો મૂકીને દુર્યોધનની ચતુરંગી સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ૨૯-૪૨

इति श्रीमहाभारतमा कर्णपर्व ' श्रीकृष्ण तथा अर्जुन-
' १-१५' नामनो अध्याय ६० मो समाप्त

પછી હે મહારાજ ! તુરત જ શિખંડી કર્ણ સામે ધસી ગયો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મોટી સેનાથી વીંટા-યેલા તમારા પુત્ર દુઃશાસન સામે ચઢી ગયો.^{૧૧} વળી હે રાજ ! નકુલે વૃષસેન સામે ચઢાઈ કરી, યુધિષ્ઠિરે ચિત્રસેન સામે ધસારો કર્યો અને સહ-દેવે ઉલ્લુક સામે હલ્લો કર્યો.^{૧૨} ત્યાં સાત્યકિ શકુનિ સામે ધાયો, દ્રૌપદીના પુત્રો કૌરવો સામા દોડી ગયા અને રણમાં સાવધાન રહેનારા મહારથી અશ્વત્થામાએ અનુન સામે ચઢાઈ કરી.^{૧૩} કૃપા-ચાર્યે મહાધનુર્ધર યુધામન્યુ સામે હુમલો કર્યો અને બળવાન કૃતવર્માએ ઉત્તમૌજ સામે ધસારો કર્યો.^{૧૪} ત્યારે હે રાજ ! મહાબાહુ લીમસેન એકલો સર્વ કૌરવોને તથા તમારા બંધા પુત્રોને સૈન્ય સાથે આગળ વધતા અટકાવવા લાગ્યો.^{૧૫} આ રીતે હે મહારાજ ! તે સર્વ મહારથીઓએ સામસામે ધસારો કર્યો, એટલે તુરત જ લીમ્બનો વધ કરનાર શિખંડી નિર્ભયની પેઠે રણમાં ધૂમી રહેલા કર્ણને બાણો મારી અટકાવવા લાગ્યો.^{૧૬} આમ જ્યારે પોતાને રાક્ષસમાં આવ્યો, ત્યારે કર્ણનો અધરોષ ક્રોધથી ફરછી રહ્યો. તેણે શિખંડી-ને ભ્રમર વચ્ચે ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કરી દીધો.^{૧૭} કર્ણનાં એ બાણો જ્યારે શિખંડીના લલાટમાં પેસી ગયાં, ત્યારે શિખંડી ઊંચાં ત્રણ શિખરો-વાળો ઢાઈ પર્વત હોય તેમ અત્યંત શોભવા લાગ્યો.^{૧૮} આમ જ્યારે કર્ણે મહાધનુર્ધર શિખંડી-ને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે નેવું તીક્ષ્ણ બાણો મારીને કર્ણને વીંધી નાખ્યો.^{૧૯} એટલે મહારથી કર્ણે ત્રણ બાણો મૂકીને તેના ઘોડાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા, તેમ જ એક કુરુ પ્ર બાણથી તેના ધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યો.^{૨૦} આથી શત્રુઓને તપાવી નાખનારો મહારથી શિખંડી ક્રોધાવિષ્ટ થઈ ગયો અને ઘરણુ પામેલા ઘોડાઓ-વાળા પોતાના રથ પરથી ફૂટી પડી તેણે કર્ણની

સામે એક શક્તિ ફેંટી.^{૨૧} પરંતુ હે ભારત ! કર્ણે ત્રણ બાણો મારીને તે શક્તિના રણમાં ઢુકડેઢુકડા કરી નાખ્યા અને તેણે બીજાં નવ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને શિખંડીને વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} પુરુષશ્રેષ્ઠ શિખંડી એ વેળા ઘણા જ ધાયલ થઈ ગયો હતો, તેથી કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તે બાણોને ચુકાવી દઈ તે રણમાંથી નાસી ગયો.^{૨૩} પછી હે મહારાજ ! વાયુ જમ રૂના ઢગલાને વીખેરી નાખે, તેમ મહાબળવાન કર્ણ પાંડવોનાં સૈન્યોને વીખેરી નાખી મારવા લાગ્યો.^{૨૪} હે મહારાજ ! એ જ અરસામાં તમારા પુત્ર દુઃશાસને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પીડવા માંડ્યો હતો, તેથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ત્રણ બાણો મારીને દુઃશાસનની છાતી વીંધી નાખી.^{૨૫} એટલે હે રાજ ! દુઃશાસને સુવર્ણની પૂંખવાણું તથા મજા પૂત ગાંઠાવાણું એક લલ્લબાણુ ફેંટીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના જમણા હાથને વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} હે ભારત ! તે બાણપ્રહારથી વીંધાઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કાપી ઊઠ્યો અને અમર્યામાં આવી જઈ તેણે દુઃશાસન સામે એક ધોર બાણ ફેંટ્યું.^{૨૭} હે રાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ફેંટેલા તે બાણને મોટા વેગપૂર્વક ધસી આવતું બેઈને તમારા પુત્રે માત્ર ત્રણ બાણો જ માર્યાં અને તેને કાપી નાખ્યું.^{૨૮} વળી તેણે એકદમ ધૃષ્ટ-દ્યુમ્નની સામે ધસી જઈને સુવર્ણભૂષિત બીજાં સત્તર બાણો વડે તેના બન્ને બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કરી દીધો.^{૨૯} હવે હે રાજ ! ક્રોધે ભરાયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અતિ તીક્ષ્ણ કુરુ પ્ર બાણ મારીને દુઃશાસનનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું, તેથી મનુષ્યોમાં મોટા ઢાલાહલ થઈ રહ્યો.^{૩૦} પણ તુરત જ બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી મંદ મંદ હસતા તમારા પુત્રે સંખ્યાબંધ બાણો છોડી મૂકીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ચોતરફથી અટકાવી દીધો. તમારા મહાત્મા પુત્રનું એ પરા-ક્રમ બેઈને રણમાંના સર્વ યોદ્ધાઓ, સિદ્ધો અને અપ્રસરાઓના સમૂહો વિરમય પામી ગયા હતા;

કારણ કે સિંહ જમ મોટા હાથીને રાણી રાખે તેમ દુઃશાસને મહાબળવાન અને અતિશય પ્રયત્ન કરી રહેલા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તદ્દન અટકાવી જ દીધો હતો, એ અમે નજરે જોયું હતું.^{૩૧-૩૩} હવે હે પાંડુના મોટાભાઈ ! પાંચાલોના સર્વ રથીઓ, હાથી-સવારો તથા ઘોડેસવારો પોતાના સેનાપતિનું રક્ષણ કરવા માટે તમારા પુત્રને ખાળવા લાગ્યા; એટલે હે શત્રુતાપન ! તમારા અને શત્રુ યોદ્ધાઓનું પ્રજ્ઞાના પ્રલય સરખું ધોર યુદ્ધ ચાલુ થયું. એ જ સમયે બીજી તરફ પોતાના પિતાની સમીપમાં જોએલા વૃષસેને લોઢાનાં પાંચ બાણોથી નકુલને પ્રથમ વીંધી નાખ્યો અને વળી બીજા ત્રણ બાણો વડે તેને પ્રહાર કર્યો.^{૩૪-૩૬} ત્યાં રૂરા નકુલે પણ હસતો હોય તેમ મોં મલકાવીને અતિ તીક્ષ્ણ નારાય બાણ વડે વૃષસેનના હૃદયમાં બેસ-બેર પ્રહાર કર્યો.^{૩૭} હે શત્રુસંહારક ! પોતાના બળવાન શત્રુએ જ્યારે પોતાને અત્યંત ધાયલ કર્યો, ત્યારે વૃષસેને શત્રુ નકુલને પચીસ બાણોનો માર માર્યો.^{૩૮} તે બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો હજારો બાણો વડે અન્યોન્યને આમ છાઈ દેતા હતા, તેવામાં જ તમારી સેનામાં ભંગાણ પડ્યું.^{૩૯} હે પૃથ્વીપતિ ! દુર્યોધનની સેનાને નાસભાગ કરતી જોઈ કર્ણ તેની પાછળ દોડી જઈને મહા-મહેનતે તેને અટકાવવા લાગ્યો.^{૪૦} આ રીતે કર્ણ સેના તરફ પાછો ફર્યો, એટલે તુરંત જ નકુલે કૌરવો સામે ધસારો કર્યો અને કર્ણનો પુત્ર વૃષસેન પણ નકુલને પડતો મૂકી ઉતાવળે ઉતાવળે કર્ણના રથના ચક્રની રક્ષા કરવા લાગી પડ્યો. એ જ વખતે ક્રોધાયમાન થયેલા ઉલૂક યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો, પણ સહદેવે તેને અટકાવ્યો. એટલું જ નહિ, પણ તેના આરેય ઘોડાઓને મારી નાખી પ્રતાપી સહદેવે તેના સારથિને પણ ચમસદનમાં વિદાય કરી દીધો.

હે રાજા ! ઘોડાઓ તથા સારથિ માર્યા ગયા એટલે ઉલૂક પોતાના રથ પરથી ઊતરી પડ્યો અને પોતાના પિતાને હર્ષ ઉપજવતો ત્રિગર્તોના સૈન્ય તરફ શીઘ્ર ચાલ્યો ગયો.^{૪૧-૪૪} એ જ અરસામાં સાત્યકિએ વીસ તીક્ષ્ણ બાણોથી શકુનિને વીંધી નાખ્યો અને તેણે એક ભલ્લ બાણથી તેમની ધજને પણ હસતાં હસતાં કાપી નાખી.^{૪૫} હે રાજા ! પછી ક્રોધાયમાન થયેલા પ્રતાપી શકુનિએ સાત્યકિના ઠવચને રણમાં તોડી પાડ્યું; તેમ જ સુવર્ણના ઘાંડાવાળા તેના ધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યો.^{૪૬} એટલે હે મહારાજા ! સાત્યકિએ એને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, તેના સારથિને પણ ત્રણ બાણોથી પ્રહાર કર્યો અને તેના ઘોડાઓને સુદ્ધાં ઉપરાઉપરી બાણો મારીને ચમલોકમાં મોકલી દીધા. એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શકુનિ એકદમ પોતાના રથ પરથી ટૂટી પડીને મહાત્મા ઉલૂકના રથ પર ચઢી ગયો અને ઝટપટ યુદ્ધશાળી સાત્યકિ પાસેથી દૂર ચાલ્યો ગયો.^{૪૭-૪૮} પછી હે રાજા ! સાત્યકિ વેગપૂર્વક તમારા પુત્રોની સેના તરફ ધસી ગયો, તેથી તમારા સૈન્યમાં વળી પાછું ભંગાણ પડ્યું. ત્યાં હે પૃથ્વીનાથ ! સાત્યકિનાં બાણોથી ઠંકાઈ ગયેલું તમારું સૈન્ય ઉતાવળે ઉતાવળે દશે દિશાઓમાં દોડી જવા લાગ્યું અને બાણે પ્રાણરહિત થયું હોય, તેમ નિશ્ચય થઈને પૃથ્વી પર પછડાવા લાગ્યું.^{૪૦, ૫૧} એ રણમાં તમારા પુત્ર દુર્યોધને ભીમસેનને અટકાવ્યો હતો; પણ ભીમસેને એક મુદ્ગત જટલા સમયમાં એ લોકિયરને ઘોડા, સારથિ, રથ અને ધજ વિનાનો કરી મૂક્યો. આથી પાડવપક્ષના યોદ્ધાઓ પ્રસન્ન થઈ ગયા અને દુર્યોધનરાજ તો ભીમસેનની પાસેથી રણમાં દૂર ચાલ્યો ગયો.^{૫૨, ૫૩} હવે આખું કૌરવસૈન્ય ભીમસેન સામે ચઢી આવ્યું અને તેને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તે સૈન્યમાં મોટી મોટી

ગજનાઓ થવા લાગી. ^{૫૪} તેવામાં યુધામન્યુએ કૃપાચાર્યને વીંધી નાખી તેમના ધનુષ્યને પણ તત્કાળ છેદી નાખ્યું; એટલે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કૃપાચાર્યે પણ બીજું ધનુષ્ય ધારણ કરી યુધામન્યુના ધ્વજને, સારથિને તથા છત્રને પૃથ્વી પર હડાડી પાડ્યાં. આથી મહારથી યુધામન્યુ પોતે જ રથ હાંકતો હાંકતો પલાયન કરી ગયો. આ બાબુ મેઘ જમ એકાએક વૃદ્ધિ કરીને પર્વતને ઢાંકી દે, તેમ ઉત્તમૌજએ ભયંકર પરાક્રમ કરનારા કૃતવર્માને બાણવૃદ્ધિથી ઢાંકી દીધો. ^{૫૫-૫૭} પછી હે પરંતપ ! તે બન્ને વચ્ચે અતિ મહાન ઘોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. હે પૃથ્વીનાથ ! એવું યુદ્ધ પૂર્વે મેં કદી પણ જોયું નથી. ^{૫૮} પછી હે રાજન ! કૃતવર્માએ ઉત્તમૌજને દ્વંદ્વમાં એકાએક વીંધી નાખ્યો, તેથી તે એકદમ રથમાં બેસી ગયો. ત્યાં તુરત તે રથીશ્રેષ્ઠ ઉત્તમૌજને તેનો સારથિ રણમાંથી દૂર લઈ ગયો અને પછી કૌરવોના સર્વ સૈન્યે ભીમસેન સામે ધસારો કર્યો. ^{૫૯, ૬૦} કુઃશાસન તથા સુખલપુત્ર શકુનિ મોટા હાથીસૈન્યને સાથે લઈને પાંડવ ભીમસેનને ઘેરી વળ્યા અને તેને ક્ષુદ્રક ભતિનાં બાણો વડે પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યા. ^{૬૧} તે પછી ભીમસેન સેંકડો બાણો મારીને અસહનશીલ દુર્યોધનને રણમાંથી પાછો હડાવી દીધો અને જોસભર તે હાથીસેના સામે ધસારો કર્યો. ^{૬૨} વળી તે હાથીસૈન્યને એકાએક પોતાની સામે ધસી આવતું જોઈને ભીમસેન અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયો અને તેણે દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. ^{૬૩} વજ્રને હાથમાં લઈ ઇંદ્ર જમ અસુરોનો નાશ કરે, તેમ તે મરણ પામેલા હાથીઓને હઠાવી હઠાવીને બીજા હાથીઓને મારવા લાગ્યો. ત્યાં પતંગિયાંથી જમ વૃક્ષ છવાઈ બચ છે, તેમ તેણે સંખ્યાબંધ બાણો છોડી આકાશપ્રદેશને છાઈ દીધો અને ઘણા હાથીઓને મારી નાખ્યા. વાયુ જમ મેઘમંડળોનો નાશ

કરી નાખે, તેમ તેણે એકત્ર થઈને ચઢી આવેલા તે હજારો હાથીઓનાં ટોળાંનો બળપૂર્વક નાશ કરી નાખ્યો. એ સમયે સોનેરી કસબભરેલી ઝૂલોથી ઢંકાયેલા તથા મણિમય આભૂષણોથી શણગારેલા તે હાથીઓ વીજળીઓના ઝળકારાવાળા મેઘોની પેઠે રણક્ષેત્રમાં અત્યંત શોભતા હતા. આમ હે રાજન ! જ્યારે ભીમસેનને હાથે તે હાથીઓનો સંહાર થવા લાગ્યો, ત્યારે તેઓ રણમાંથી નાસી જવા લાગ્યા. ^{૬૪-૬૭} ચિરાઈ ગયેલાં દ્વંદ્વોવાળા ફેટલાએક હાથીઓ તો રણભૂમિ પર પછાડાઈ પડવા લાગ્યા. આ રીતે પડેલા તથા પડતા સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતા ઘણા હાથીઓ વડે તે રણભૂમિ છૂટાછવાયા પર્વતોવાળી હોય તેમ શોભતી હતી. વળી ત્યાં રત્નજડિત આભૂષણોથી ઝળહળતા ફેટલાએક હાથીસવારો પણ રણભૂમિ પર પડ્યા હતા, તેથી તે રણભૂમિ પુણ્યનો ક્ષય થતાં પૃથ્વી પર પડી ગયેલા તેજસ્વી ચઢવાળી હોય તેવી શોભતી હતી. એ રણમાં તૂટી ગયેલાં ગંડસ્થળોવાળા તથા કપાઈ ગયેલી સૂદોવાળા સેંકડો હાથીઓ ભીમસેનનાં બાણોથી ધાયલ થઈને આમ-તેમ નાસભાગ કરતા હતા. તેમાંના ફેટલાએક પર્વત સમા હાથીઓ ભયભીત થઈને લોહી ઝાકતા હતા. ^{૬૮-૭૧} બીજા ફેટલાએક હાથીઓનાં અંગો બાણોથી વીંધાઈ ગયાં હતાં અને તેઓ ગેર વગેરે ધાતુઓથી મિશ્ર ઝરાણાંને ઝરી રહેલા પર્વતોની પેઠે લોહીની ધારાઓ ઝરતા હતા. એ સમયે ભીમસેન જ્યારે પોતાના ધનુષ્યને ખેંચતો હતા, ત્યારે મેં તેની મોટા સર્પ સરખી લાંબી બન્ને ભુજઓને ચંદન તથા અગરથી ચર્ચાયેલી જોઈ હતી. વજ્રના કડાકા જોવા તેની પ્રત્યંચાનો ઘોષ સાંભળીને ફેટલાએક હાથીઓનાં મળમૂત્ર છૂટી જતાં હતાં અને તેઓ મોટા વેગથી રણમાંથી નાસી જતા હતા. ^{૭૨, ૭૩} હે રાજન ! યુદ્ધિમાન

ભીમસેન એકલાતું તે સમયતું કર્મ સર્વ ભૂતો-
નો સંહાર કરનારા રુદ્રદેવના કર્મ સરખું મહાહિમ
દેખાતું હતું.^{૧૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'તુલ્ય યુદ્ધ' નામનો
અધ્યાય ૬૧ થી સમાપ્ત

અધ્યાય દરમો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તતઃ શ્વેતાશ્વસંયુક્તે નારાયણસમાહિતે ।

તિષ્ઠન્ રથવરે શ્રીમાનર્જુનઃ સમપચત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી ઘોળા રંગના
ઘોડાઓ જમાં બેઠેલા હતા અને શ્રીનારાયણ
જને હાંકતા હતા, તેવા મહાન રથમાં બેસીને
શ્રીમાન અર્જુન તમારા સૈન્યમાં આવી પહોંચ્યો.
હે રાજવર ! વાયુ જેમ મહાસાગરને ખળભળાવી
મૂકે, તેમ અર્જુનને ઊછળી રહેલા ઘોડાઓવાળા
તમારા સૈન્યને રણમાં ખળભળાવી મૂક્યું.^{૧,૨}
શ્વેત ઘોડાઓવાળા અર્જુનને એ પ્રમાણે મદમત
થઈ સૈન્યમાં ધૂમતો બેઠીને કુર્યોધન એકદમ
ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તે અર્ધ સૈન્યથી
વીંટાઈને એકાએક ચડી આવ્યો.^૩ તેણે ટોપા-
વેશમાં આવીને સામેથી ધસી આવતા યુધિ-
ષ્ઠિરાજને અટકાવ્યા અને તોંતેર ધ્રુવ જાતિનાં
બાણો મારી પાંડવ યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા.^૪ તે
પ્રહાર થતાં જ કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિરને અત્યંત ક્રોધ ચડી
ગયો. તેમણે તમારા પુત્રના શરીરમાં એકદમ ત્રીસ
લક્ષ બાણો ભોંટી દીધાં.^૫ એટલે તુરત કૌરવપક્ષના
ચોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરને કેદ પકડવા માટે દોડી ગયા,
પણ શત્રુઓના દુષ્ટ અભિપ્રાયને જાણી જઈ નકુલ,
સહદેવ તથા દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ ત્રણ મહા-
રથીઓ એકઠા મળીને યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષણ કરવા
માટે ત્રણ અક્ષોહિણી સેનાઓને સાથે લઈ ત્યાં
દોડી આવ્યા. વળી શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયેલા યુધિ-

ષ્ઠિરાજનું રક્ષણ કરવા માટે ભીમસેન પણ તમારા
મહારથીઓને રણમાં રગદોળતો રગદોળતો ત્યાં દોડી
આવ્યો. હે રાજન ! આ સર્વ મહાધનુર્ધર મહારથીઓ
ત્યાં આવી પહોંચ્યા, એટલે રાધાપુત્ર કર્ણ મોટી
બાણવૃષ્ટિ કરીને તેમને આગળ જતા અટકાવવા
લાગ્યો. ત્યાં પાંડવપક્ષના સર્વ મહારથીઓ સંખ્યા-
બંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યા તથા તેમણેનો મારો
ચલાવવા લાગ્યા, તેમ જ ધણો ધણો યતન કરી
રહ્યા; તોપણ તેઓ રાધાપુત્ર કર્ણ સામે બેવાને
પણ શક્તિમાન થયા નહિ. સર્વ શસ્ત્રાસ્રોમાં પાર-
ગત થયેલા કર્ણે તે બધા મહાધનુર્ધર ચોદ્ધાઓને
બાણની જખરી ઝડી વરસાવીને અટકાવી દીધા.
તેવામાં પ્રતાપી સહદેવે ધણી ઝડપથી ધનુષ્ય
ખેંચીને બરાબર વીસ બાણોથી કુર્યોધનને વીંધી
નાખ્યો. આમ રાજ કુર્યોધન સહદેવના તે બાણ-
પ્રહારથી વીંધાઈ ગયો અને પર્વતમાંથી જેમ
ઝરણાં ઝરે તથા મદમત હાથીના ગંડસ્થળમાંથી
જેમ મદધારા વહે, તેમ તેના શરીરમાંથી રોધર-
ધારા વહેવા લાગી. તમારો પુત્ર અતિ તેજસ્વી
બાણોથી ગાઢ વીંધાઈ ગયો. હોતો, તે બેઠીને મહા-
રથી કર્ણ અત્યંત ક્રોધે ભરાયો. એકદમ તે શત્રુઓ
સામે દોડ્યો. તમારા પુત્રને ધાયલ થયેલો બેઠીને
તુરત જ તેણે અસ્રોતો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો.^{૬-૧૫}
વળી તે યુધિષ્ઠિરના અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સૈન્યને હણવા
લાગ્યો. હે રાજન ! મહાત્મા કર્ણે યુધિષ્ઠિરના સૈન્યને
એ પ્રમાણે મારવા માંડ્યું, એટલે તે સૈન્ય બાણ-
પ્રહારથી પીડાઈને રણમાંથી તુરત નાસી ગયું.
કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં જાતજાતનાં બાણો તે
સ્થળે પરસ્પર અથડાવા લાગ્યાં અને પાછળથી
છૂટેલાં બાણોનાં ફળાંઓ સાથે પ્રથમ છૂટેલાં બાણો-
ની પૂંખોની ભારે અથડામણ થવા લાગી. હે
મહારાજ ! ઉપરાઉપરી છૂટેલાં તે બાણો આઠાશ-
માં પરસ્પર અથડાઈ જતાં હતાં, તેથી એકમેકના

સંઘર્ષણને લીધે ત્યાં અગ્નિ સળગી ઊઠતો હતો. હે રાજન્! જાણે પતંગિયાં ઊડી રહ્યાં હોય તેમ સંખ્યાબંધ બાણો છોડી મૂકીને કર્ણુ દશે દિશા-ઓમાં ઊભેલા પોતાના શત્રુઓનાં શરીરોને વેગ-પૂર્વક વીંધી નાખતો હતો અને તેમને ઠાર કરી નાખતો હતો. વળી કર્ણુ શત્રુઓને પોતાનાં ઉત્તમોત્તમ અસ્ત્રો દર્શાવી રક્ત ચંદનથી ચર્ચાચેલા તથા મણિજડિત સુવર્ણાંકારથી શોભી રહેલા પોતાના બન્ને બાહુઓને રણમાં ઉછાળી રહ્યો હતો. હે રાજન્! તેણે સર્વ દિશાઓને ઢેવળ બાણોથી જ ઢાંકી દીધી. પછી હે મહારાજ! કર્ણુ ધર્મ-રાજ યુધિષ્ઠિરને પણ અત્યંત પીડવા માંડ્યા. એટલે તે ધર્મનંદન યુધિષ્ઠિરને ઘણું જ ક્રોધ ચઢ્યો.^{૧૬-૨૨} તેમણે કર્ણુને પચાસ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને પછી તો તે બન્ને વચ્ચે ધોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ત્યાં બાણોથી સર્વ સ્થળે અંધકાર છવાઈ ગયો.^{૨૩} વળી હે પૃથ્વીનાથ! ત્યારે તમારા સૈનિકા-માં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો. ત્યાં હે રાજન્! ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે જાતજાતનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી, કંક પક્ષીનાં પીછાંવાળાં અને સરાણુ પર ધસી તેજ કરેલાં અનેક જાતનાં ભટલ બાણોથી, શક્તિઓ-થી, બેધારી તલવારોથી તેમ જ મુસલોથી તમારા સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો.^{૨૪, ૨૫} હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર જ જ સ્થળે પોતાની ફૂર દિષ્ટિકેંદ્રતા હતા, તે તે સ્થળે તમારા યોદ્ધા નાસભાગ કરતા બેવામાં આવતા હતા.^{૨૬} આથી કર્ણુ પણ યુધિષ્ઠિર ઉપર અત્યંત ક્રોધી ઊઠ્યો. અસહનશીલ તથા ક્રોધી સ્વભાવના તે કર્ણુનું મુખ ત્યારે રોષથી ફડફડી ઊઠ્યું. તે મહામનસ્વીએ પણ નારાચ, અર્ધ-ચંદ્ર તથા વસ્ત્રદંત નામનાં બાણોનો મારો ચલાવી-ને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર સામે ધસારો કર્યો.^{૨૭, ૨૮} એટલે યુધિષ્ઠિરે પણ તેને સુવર્ણની પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. પછી હસતો હોય તેમ મોં મઘ-

ઠાવી કર્ણુ કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તથા સરાણુ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં ત્રણ ભટલ બાણોનો પાંડવ-રાજ યુધિષ્ઠિરની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. કર્ણુના આ બાણપ્રહારથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને અત્યંત પીડા થવા લાગી અને તેમણે રથની બેસણી પર બેસી જઈ ‘રથને હંકારી જ’ એમ પોતાના સારથિને આજ્ઞા કરી. તેવામાં તો રાજ દુર્યોધન અને સર્વ કૌરવો ‘યુધિષ્ઠિરરાજને ઢેક પકડો’ આવી બૂમો પાડતા સર્વ તરફથી ત્યાં દોડી ગયા. પરંતુ હે રાજન્! ઢેકયોના સત્તરસો યોદ્ધાઓ અને સર્વ પાંચાલો એકત્ર થઈને કૌરવોને આગળ વધતા અટકાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જ્યારે મનુષ્યોનો સંહાર કરનાર મહાતુમુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે મહાબળવાન રાજ દુર્યોધન તથા ભીમસેન સામસામા ભેટ્યા હતા.^{૨૯-૩૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણુપર્વમા ‘સંકુલ યુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૩ મો યુધિષ્ઠિરનું પલાયન

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

कर्णोऽपि शरजालेन केकयानां महारथान् ।

व्यघमत् परमेष्वासानव्रतः पर्यवस्रियतान् ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : કર્ણુ પણ યુદ્ધના મોખરામાં આવી ઊભેલા ઢેકયોના મહાધનુર્વર યોદ્ધાઓનો બાણબળથી નાશ કરવા લાગ્યો.^૧ તે યોદ્ધાઓ રાધાપુત્ર કર્ણુને અટકાવવા માટે ઘણા ઘણા પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ કર્ણુ તેમના પાંચસો મહા-રથીઓને ચમત્ક્રમાં મોકલી દીધા. કર્ણુનાં બાણો-થી અત્યંત પીડાયેલા તે સર્વ યોદ્ધાઓ ‘યુદ્ધમાં રાધાપુત્ર કર્ણુને સહન કરવો તે અશક્ય છે’ એમ માનીને ભીમસેન પાસે દોડી ગયા.^{૨, ૩} આ રીતે અનેક જાતની બાણબળોથી તે રથસૈન્યમાં ભંગાણુ પાડીને કર્ણુ એકલો જ રથ લઈને યુધિષ્ઠિર સામે

ધસી ગયો.^૪ એ સમયે રાજ યુધિષ્ઠિર બાણોના પ્રહારોથી ધાયલ થઈ ગયા હતા અને લગભગ બેસાન જેવા થઈ ગયા હતા, તેથી નકુલ તથા સહદેવની સાથે પોતાની છાવણી તરફ જતા હતા.^૫ ત્યાં સુતપુત્ર કર્ણ આવી પહોંચ્યો અને કુર્યોધનતું હિત કરવાની ઇચ્છાથી તે પરમ તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણો વડે તેમને વીંધવા લાગ્યો.^૬ ત્યારે રાજ યુધિષ્ઠિરે પણ રાધાપુત્ર કર્ણને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. વળી તેમણે તેના સારથિને ત્રણ બાણો માર્યા અને તેના આર્ય ઘોડાઓને પણ બીજાં ચાર બાણોના પ્રહાર કર્યો.^૭ એવામાં યુધિષ્ઠિરના ચક્રસહ શત્રુતાપન નકુલ અને સહદેવ પણ 'કર્ણ યુધિષ્ઠિરને રખે મારી નાખે' એવા વિચારથી ત્યાં દોડી આવ્યા.^૮ એ નકુલ અને સહદેવ પરમ યત્ન-પૂર્વક જુદી જુદી બાણવૃષ્ટિ કરીને રાધાપુત્ર કર્ણને પીડવા લાગ્યા.^૯ ત્યાં પ્રતાપી કર્ણે પણ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં ભલ્લ જાતનાં બે બાણો મારી એ બન્ને શત્રુદમન મહાત્માઓને વીંધી નાખ્યા.^{૧૦} વળી રાધાનંદને યુધિષ્ઠિરના મનોવેગી ઉત્તમ ઘોડાઓને પણ સંઆમમાં મારી નાખ્યા. તે ઘોડાઓ દાંતના જેવા ઊજળા વર્ણના હતા અને તેમની ઢેશવાળી કાળા રંગની હતી.^{૧૧} પછી મહાધનુર્ધર કર્ણે ખડખડાટ હસીને બીજું એક ભલ્લ-બાણ માર્યું અને યુધિષ્ઠિરરાજના શિરસ્થાણને (ટોપને) રણભૂમિ પર પાડી દીધો.^{૧૨} વળી પ્રતાપી કર્ણે માદ્રીના જુદિમાન પુત્ર નકુલના ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા અને તેના ધનુષ્યના તથા રથની ઈસના દુકંડેદુકંડા કરી નાખ્યા.^{૧૩} આમ નકુલ તથા યુધિષ્ઠિરરાજ એ બન્ને ભાઈઓના ઘોડાઓ માર્યા ગયા, રથો ભાંગી પડ્યા અને પોતે પણ અત્યંત ધાયલ થઈ ગયા. તેથી તુરંત જ તેઓ સહદેવના રથ પર ચઢી ગયા.^{૧૪} એ વેળા શત્રુવીરોને સંહારનારો મામો શત્યસાજ

પોતાના બન્ને ભાણેઓને રથરહિત થયેલા જોઈને દયાને લીધે કર્ણને કહેવા લાગ્યો :^{૧૫} 'આ કર્ણ ! તારે તો આજ અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે, તો પંછી શા માટે અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને તું ધર્મરાજની સાથે યુદ્ધ કરે છે ?^{૧૬} હે રાધાનંદન ! આમ તો તારાં શસ્ત્રો, અસ્ત્રો અને કવચો ખૂટી પડશે, બાણો તૂટી પડશે, ભાથાઓના નાશ થઈ જશે અને તારા સારથિ તથા ઘોડાઓ પણ થાકી જશે. વળી તું પોતે પણ શત્રુઓનાં અસ્ત્રશસ્ત્રથી ધાયલ થઈ જશે. આ પ્રમાણે બધી રીતે નબળો પડી જઈ તું અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જશે, તો ઢેવળ તારો ઉપહાસ જ થશે.' મદ્રરાજ શત્રુએ આ પ્રમાણે કહ્યું, છતાં કર્ણ તો આવેશમાં આવીને યુધિષ્ઠિર પર મારો ચલાવ્યો જ ગયો. ત્યાં કર્ણ તીક્ષ્ણ બાણોથી પાંડવ નકુલ તથા સહદેવને પણ વીંધી નાખી ખડખડાટ હસવા લાગ્યો. વળી તેણે બીજાં ઢેટલાં એક બાણો મારીને યુધિષ્ઠિરરાજને રણમાંથી વિમુખ કરી દીધા. એટલે વળી પાછું ખૂબ હસીને શત્યસાજએ રથમાં બેઠેલા અને અતિ આવેશમાં આવી જઈ યુધિષ્ઠિરનો વધ કરવા તૈયાર થયેલા તે કર્ણને આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું : 'આ રાધાપુત્ર ! જને માટે આજ દિવસ સુધી કુર્યોધન-રાજએ તને નિરંતર માન આપ્યું છે, તે અર્જુનને જ તું મારી નાખ. યુધિષ્ઠિરને મારવાથી તને શો લાભ છે ? જો, સાંભળ. શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પોતાના શંખો વગાડે છે, તેના જ આ અતિ મહાન નાદ સંભળાય છે.^{૧૭-૧૮} વળી સાંભળ, વર્ષાકાળમાં ગર્જના કરતા મેઘ સરખા અર્જુનના ગાંડિવ ધનુષ્યનો ટંકારવ પણ સંભળાય છે. જો, પેલો અર્જુન બાણોનો વરસાદ વરસાવીને આપણા પક્ષના ઉત્તમોત્તમ રથીઓનો સંહાર કરી નાખે છે અને આપણી સર્વ સેનાનો વિનાશ કરી રહી

છે. પેલા યુધામન્યુ અને ઉત્તમૌઞ્ઞ શરૂવીર અર્જુનના પૃથ્વક્ષક તરીકે ઊભા છે. ઓ, શૂરો સાત્યકિ અર્જુનના રથના ડાળા પૈડાનું રક્ષણ કરે છે અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જમણા પૈડાનું રક્ષણ કરે છે. વળી પેલી તરફ ભીમસેન રાજા દુર્યોધન સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. હે રાધાપુત્ર ! એ ભીમસેન આપણા બધાના દેખતાં દુર્યોધનને આજે ન મારે અને તેના ઝપાટામાંથી જ રીતે મુક્ત થાય તે પ્રમાણે તું કર. એ તો ખરો, રણસંગ્રામને શોભાવનારો પેલો દુર્યોધનરાજા ભીમસેનના સપાટામાં કેવો સપડાયો છે ! ખરેખર, આ લડાઈમાં તારો આશ્રય કરી રાજા દુર્યોધન ભીમસેનના હાથમાંથી આજે જ મુક્ત ન થાય, તો તે મોટા આશ્ચર્યની વાત ગણાય. માટે અત્યારે તેની પાસે જઈ પહોંચી તું દુર્યોધનનું જ રક્ષણ કર; કારણ કે આ સમયે તે મોટા સંશયમાં આવી પડ્યો છે. માદ્રીના બંને પુત્રોને તથા યુધિષ્ઠિરને મારવાથી તને શો લાભ થવાનો છે ?^{૧૨૩-૨૮} હે પૃથ્વીપતિ ! શત્યરાજનાં આ વચન સાંભળીને તેમ જ એ મહારણમાં દુર્યોધનને ભીમસેનના હાથમાં સપડાયેલો જોઈને વીર્યવાન અને રાજલોભી રાધાપુત્ર કણે રાજા દુર્યોધન પરની મમતાને લીધે તથા શત્યરાજના વાઙ્મની પ્રેરણાને લીધે યુધિષ્ઠિર અને માદ્રીના પુત્રોને પડતા મૂઝ્યા અને તે તમારા પુત્રનું રક્ષણ કરવા માટે દોડી ગયો. એ વેળા મદ્રરાજ પણ કણના ઘોડાઓને પવનવેગે દોડાવી મૂઝ્યા હતા.^{૨૯-૩૧} આમ હે રાજન ! કણ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, એટલે પાંડુપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર અને સહદેવ પણ વેગપૂર્વક ઘોડાઓને દોડાવી ગયા.^{૩૨} રાજા યુધિષ્ઠિર કણને હાથે પરાજય પામી ધણી શરમાયા હતા, તેમ જ બાણના મારાથી ધણી ઘાયલ થઈ ગયા હતા, તેથી નકુલને તથા સહદેવને સાથે લઈ તે ઉતાવળા

ઉતાવળા પોતાની છાવણીમાં પહોંચી ગયા. ત્યાં તે સત્વર રથ પરથી ઊતરી પડ્યા અને સુંદર શયનમાં સૂતા, એટલે તુરત વૈધોએ તેમના શરીરમાંથી શલ્યો ખેંચી કાઢ્યાં. આમ છતાં માનસિક પીડાથી તેમને અત્યંત દુઃખ થવા લાગ્યું. પછી રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના મહારથી લાઈ નકુલને તથા સહદેવને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'તમે બંને જણા એકદમ ભીમસેનના સૈન્ય તરફ જાઓ; કારણ કે મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો તે ભીમસેન એકલો શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરે છે.' એટલે શત્રુઓનો સંહાર કરનારા તે બંને બળવાન, તેજસ્વી અને મહારથી લાઈએ પ્રચંડ વેગવાળા ઘોડાઓથી જોડેલા બીજ રથમાં બેઠા અને કેટલાંએક સૈન્યોની ટુકડીઓને સાથે લઈ ને ભીમસેન પાસે ગયા.^{૩૩-૩૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'ધર્મરાજનું' પલામન' નામનો અધ્યાય ૬૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૪મો

યુધિષ્ઠિરની શોધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દ્રૌણિસ્તુ રથવંશેન મહતા પરિવારિતઃ ।

અપતત્ સહસા રાજન્ યત્ર પાર્થો વ્યવસ્થિતઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ વેળા મોટા રથસૈન્યથી વીંટાઈને દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એ જ સ્થળે અર્જુન ઊભો હતો, તે સ્થળે એકાએક ધસારો કર્યો.^૧ અશ્વત્થામાને પોતાની સામે એકાએક ધસી આવતા જોઈને શ્રીકૃષ્ણની સહાયનીચે રહેલા અર્જુને કાંકો જમ સમુદ્રને અટકાવે તેમ એકદમ તેમને અટકાવ્યા.^૨ હે મહારાજ ! તે પરથી પ્રતાપી અશ્વત્થામાને ક્રોધ ચઢી ગયો. તેમણે બાણોનો વરસાદ વરસાવી મૂઝી અર્જુન તથા કૃષ્ણને રણમાં છાઈ દીધા.^૩ અશ્વત્થામાને તે બંનેને રણમાં છાઈ દીધા, એ જોઈને મ

કૌરવો પરમ વિરમય પામ્યા અને એછીટસે એઈ રહ્યા.^૪ પછી હે ભારત ! મંદ મંદ હાસ્ય કરતા અર્જુને ત્યાં દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું; પરંતુ બ્રાહ્મણ અશ્વત્થામાએ તુરત જ તે અસ્ત્રને યુદ્ધમાં અટકાવી દીધું.^૫ એ વખતે અશ્વત્થામાને મારવાની ઇચ્છાથી અર્જુન જ જ અસ્ત્ર ફેંકતો હતો, તે તે સર્વ અસ્ત્રનો મહાધનુર્ધર અશ્વત્થામા નાશ કરી નાખતા હતા.^૬ હે રાજન ! આ રીતે જ્યારે તે મહાભયંકર અસ્ત્રયુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે અશ્વત્થામા અમને રણમાં વિકાસેલા સુખવાળા કાળ સરખા દેખાતા હતા.^૭ તેમણે સીધી ગતિનાં બાણો મૂકીને સર્વ દિશાવિદિશાઓને તદન ઢાંછી દીધી અને ત્રણ બાણો મારીને વાસુદેવની જમણી છત્રને વીંધી નાખી. તે પછી અર્જુને મહાતમા અશ્વત્થામાના બધા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને રણભૂમિ પર લોહીના પ્રવાહની છાળોવાળી તેમજ સર્વ લોહને પરલોહમાં ખેંચી જનારી ભયંકર નદી ચલાવી મૂકી. એ વખતે લેઢિએ અર્જુનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોથી અશ્વત્થામાના સર્વ રથો યોદ્ધાઓને પોતપોતાના રથોની સાથે મરણ પામતા એવા. અર્જુને યુદ્ધમાં પરલોહમાં લઈ જનારી રથિરની મહાધાર નદી ચાલુ કરી દીધી. આ રીતે જ્યારે અશ્વત્થામાનું તથા અર્જુનનું સર્વને વ્યાકુળ કરનારું દારણ્ય યુદ્ધ ચાલવા માંડ્યું, ત્યારે બીજા સર્વ યોદ્ધાઓ પણ મર્યાદાનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ કરતા આસપાસ દોડવા લાગ્યા.^{૮-૧૨} ઘણા રથોના ઘોડાઓ તથા સારથિઓ માર્યા ગયા, ઘણા ઘોડાઓના સવારો માર્યા ગયા, ઘણા હાથીઓના મહાવતો ડોળાઈ ગયા અને ઘણા મહાવતો હાથીઓ વિનાના થઈ પડ્યા.^{૧૩} હે રાજન ! એ યુદ્ધમાં અર્જુને મનુષ્યોનો ઘેર સંહાર કરી નાખ્યો હતો અને અનેક રથો યોદ્ધાઓ અર્જુનના ધનુષ્યમાંથી છૂટતાં બાણો

પડે મરણ પામીને રણમાં ઢળી પડતા હતા.^{૧૪} વળી ઘણા ઘોડાઓ કપાઈ ગયેલાં ચોકડાંવાળા થઈ જઈને રણભૂમિ પર આમતેમ દોડી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે રણસંગ્રામને શોભાવનારા અર્જુનના તે પરાક્રમને એઈને પરાક્રમી અશ્વત્થામા તે વિજયીશ્રેષ્ઠ અર્જુન સામા ઘણી ઝડપથી ધસી ગયા. તે સુવર્ણના બાંધકામવાળા પોતાના મહાન ધનુષ્યને ધુણાવી ચોતરફ તીક્ષ્ણ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. વળી હે મહારાજ ! અશ્વત્થામાએ ધનુષ્યને એસભેર ખેંચી અર્જુનના વક્ષઃસ્થળમાં નિર્દયતાપૂર્વક એક બાણનો સખ્ત પ્રહાર કર્યો. આમ હે ભારત ! ઉદાર બુદ્ધિના ગાંડીવ ધનુર્ધારી અર્જુનને અશ્વત્થામાએ રણમાં અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ બાણોનો વરસાદ વરસાવી અશ્વત્થામાને રણમાં તદન છાઈ દીધા તેમજ વધારામાં તેમના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું. હવે અશ્વત્થામાનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું; એટલે તુરત તેમણે વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ પ્રહાર કરનારું એક પરિધ (લોહફંડ) ઉઠાવ્યું અને અર્જુનના પર ફેંક્યું.^{૧૫-૨૦} હે રાજન ! સુવર્ણથી મદેલા તે પરિધને પોતાની સામે ધસી આવતું એઈને પાંડવ અર્જુને તુરત જ કેટલાંએક બાણો મૂક્યાં અને હસતાં હસતાં તેના ટુકડા કરી નાખ્યા. આથી વજ્રના પ્રહારથી ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલો પર્વત જેમ વીખરાઈ પડે તેમ અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ ગયેલું તે પરિધ પૃથ્વી પર વીખરાઈ પડ્યું. હવે હે મહારાજ ! દ્રોણપુત્ર મહાશયી અશ્વત્થામા અત્યંત દોષી ક્રિયા અને તેમણે વેગપૂર્વક ઇંદ્રાસ્ત્ર પ્રકટ કરી અર્જુનના પર મારો ચલાવવા માંડ્યો.^{૨૧-૨૩} હે રાજન ! અશ્વત્થામાના ઇંદ્રાસ્ત્રમાંથી છૂટેલી બાણગણથી સર્વ રણપ્રદેશને છતારી ગયેલો એઈને કુંતાના બળવાન પુત્ર અર્જુને પોતાનું ગાંડીવ ધનુષ્ય ચલાવ્યું કર્યું અને તેમાં

સર્વોત્કૃષ્ટ મહેન્દ્રાશ્રતું અનુસંધાન કરીને તેમના ઇંદ્રાશ્રનો નાશ કર્યો.^{૨૪} ઇંદ્રાશ્રમાંથી છૂટેલી બાણ-જળને કાણવારમાં હડાડી દઈને અર્જુન અશ્વત્થામાના રથની લગભગ સમીપમાં ધસી ગયો અને તેમને એવા તો ઢાંધ્રી દીધા કે, તે અર્જુનનાં બાણોથી વિહ્વળ થઈ ગયા.^{૨૫} પરંતુ એકદમ પાછા ટક્કાર થઈને અશ્વત્થામાએ અર્જુનની તે બાણવૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કર્યો અને સત્તર પોતાનું નામ પ્રકાશમાં લાવી એક જ સપાટ શ્રીકૃષ્ણને સો બાણોથી વીંધી નાખ્યા ને અર્જુનને ક્રુદ્ધ જાતિનાં ત્રણસો બાણોનો પ્રહાર કરી દીધો.^{૨૬} અર્જુનને પણ પોતાના ગુરુ-પુત્ર અશ્વત્થામાને સો બાણો મારીને મર્મસ્થાનોમાં ધાયલ કર્યા ને વધારામાં તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓના જેખતાં તેમના ઘોડા, સારથ તથા ધનુષ્યની પણ છ પર બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી.^{૨૭} વળી તેમનાં સર્વ મર્મસ્થાનો વીંધી નાખી શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા અર્જુનને તેમના સારથિને પણ એક ભક્ષ જાતિનું બાણ મારી રથની બેઠક પરથી નીચે ઢોળી પાડ્યો.^{૨૮} હવે અશ્વત્થામાએ પોતે ઘોડા-ઓની લગામ હાથમાં લીધી અને સંખ્યાબંધ બાણો છોડી મૂકી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને તદ્દન ઢાંધ્રી દીધા. તે સમયે અમે અશ્વત્થામાનું આ ઝડપ-ભરેલું અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું હતું. પોતે ઘોડાઓ-ને વશમાં રાખ્યે જતા હતા અને અર્જુન સામે યુદ્ધ પણ કર્યે જતા હતા. હે રાજન! રણમાં જામેલા સર્વ યોદ્ધાઓ તેમના એ પરાક્રમની એ વેળા પ્રશંસા કરતા હતા.^{૨૯, ૩૦} અશ્વત્થામાનું એવું અદ્ભુત કર્મ જોઈને અર્જુનને પણ ખૂબ હસવું આવ્યું અને પછી તેણે તુરંત જ કુરૂપ્રજાતનાં બાણો મારીને તેમના ઘોડાઓની લગામને કાપી નાખી.^{૩૧} હે ભારત ! તે જ ક્ષણે બાણના વેગથી પીડાયેલા તેમના ઘોડાઓ રણમાંથી નાઠા અને તમારા સૈન્યમાં ધોર ઢાલાહલ થઈ રહ્યો.^{૩૨}

વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંડવો તો અશ્વત્થામાનો એ રીતે પરાજય કરીને ચારેબાજુ તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવવા લાગ્યા અને તમારા સૈન્ય સામે ધસી રહ્યા.^{૩૩} હે પૃથ્વીપતિ ! વિચિત્ર પ્રકારનાં યુદ્ધો કરી બાણનારા તમારા પુત્રો, સુખલપુત્ર શકુનિ અને કર્ણ આદિ મહારથીઓના જેખતાં રણમાં વિજય મેળવીને બરાબર તેજમાં આવી ગયેલા વીર પાંડવોએ કૌરવોની મહાસેનાને ચોતરફથી એટલી બધી ગભરાવી મૂકી કે, તમારા પુત્રોએ ધણી ધણી અટકાવવા છતાં તે સંગ્રામમાં જીતી જ રહી નહિ.^{૩૪-૩૬} હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ ન્યારે ચોતરફ પલાયન કરવા લાગ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રોનું મહાન સૈન્ય પણ બચલીત અને આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયું.^{૩૭} ત્યારે કર્ણ વારંવાર 'જિભા રહો, જિભા રહો' એમ કહેતો હતો; પણ મહાત્મા પાંડવોના ચોતરફના મારાને લીધે તે સેના જીતી જ રહી નહિ. ત્યાં હે મહારાજ ! વિજય મેળવીને પ્રકાશી રહેલા પાંડવો મોટા મોટા સિંહનાદો કરવા લાગ્યા. બીજી તરફ રાજ દુર્યોધન કૌરવોના સૈન્યને રણમાંથી નાસી જતું જોઈને રનેહપૂર્વક કર્ણને કહેવા લાગ્યો : 'ઓ કર્ણ ! જો, આપણી મહાન સેનાને પાંચાલયોદ્ધાઓએ અત્યંત ગભરાવી મૂકી છે. તું અહીં જાઓ છે, છતાં ત્રાસને લીધે તે રણમાંથી પલાયન કરવા તત્પર થઈ ગઈ છે. માટે હે શત્રુદમ્ભત ! આ સમયે યોગ્ય વિચાર કરીને તને ઠીક લાગે તેમ કર.^{૩૮-૪૧} હે વીર મહાપુરુષ ! પાંડવોએ રણમાંથી નસાડી મૂકેલા હજારો યોદ્ધાઓ ખૂબો પાડી પાડીને આ વેળા તને જ બોલાવી રહ્યા છે.' દુર્યોધનનું વચન સાંભળી રાધાપુત્ર કર્ણ હસ્યને હાથ, તેમ સુખ મલકાવી મદ્રરાજ ચત્રપત્નિને કહેવા લાગ્યો :^{૪૨, ૪૩} 'જો મદ્રરાજ ! આજના રોજ મારી જીજ્ઞાસા વીર્યને તથા મારાં

બળને તું જોજ; આજ હું સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ-
ને તથા પાંડવોને નિઃસંશય રણમાં રાણી નાખીશ.
માટે હે પુરુષવ્યાધ ! તું સુખેથી આપણા ઘોડા-
ઓને આગળ ચલાવ.' હે મહારાજ ! આમ કહીને
સૂતના પ્રતાપી પુત્ર વીર કર્ણે અતિ પુરાણકાળનું
વિજય નામનું ઉત્તમ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને
તેમાં દોરી ચઢાવીને તથા વારંવાર ખેંચીને તેને
બરાબર તૈયાર કર્યું. હે રાજન ! તેણે સત્યના
સોગંદ આપી સર્વ યોદ્ધાઓને પાછા વાળ્યા. પછી
તે મહાબળવાન અને મહામનસ્વી કર્ણે પોતાના
તે વિજય ધનુષ્ય પર લાગવાસૂનો પ્રયોગ કર્યો.
હે રાજ ! તુરત જ તે ધનુષ્યમાંથી હજારો, લાખો,
કરોડો અને અબજોની સંખ્યાવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો
તે મહારણુમાં છૂટવા લાગ્યાં.^{૪૪-૪૮} વળી જોત-
જોતામાં કંઈ તથા મયૂરપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં
બળબળતાં ઘોર બાણોથી પાંડવોની સેના ઢંકાઈ
ગઈ, તેથી તે સ્થળે બાણો વિના કંઈ પણ જણાતું
ન હતું.^{૪૯} હે પૃથ્વીનાથ ! બળવાન લાગવાસૂના
પ્રયોગથી સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ ગભરાઈ ગયા
અને તેઓમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો.^{૫૦} ત્યાં
હે રાજન ! હજારો હાથીઓ અને હજારો ઘોડાઓ
ટપોટપ રણમાં પડવા લાગ્યા, તેમ જ સંખ્યાબંધ
યોદ્ધાઓ અને રથો ચારેબાજુ પછડાઈ પડવા
લાગ્યા. આથી હે નરસિંહ ! રણભૂમિ કંપી ઊઠી
અને પાંડવોનું સર્વ મહાસૈન્ય આકુળવ્યાકુળ થઈ
ગયું.^{૫૧, ૫૨} હે પરંતપ પુરુષવ્યાધ ! એ સમયે યુદ્ધ
કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો શત્રુતાપન કર્ણ એકલો
જ નિધૂંમ અશિની પેઠે શત્રુઓને બાળી મૂકતો
અને તપાવી મૂકતો રણમાં શોભી રહ્યો હતો.^{૫૩} હે
નરસિંહ ! એ રીતે કર્ણે પાંચાલો તથા ચૈદિયોદ્ધા-
ઓનો સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે દાવાનળથી
સળગી ઊઠેલા વનમાં જેમ હાથીઓ ગભરાઈ
જાય, તેમ તે સર્વ નરોત્તમો ગભરાઈ ગયા અને

વ્યાઘ્રોની પેઠે ખૂમો પાડવા લાગ્યા. હે રાજ ! એ
સમયે રણસંગ્રામમાં ભયભીત થઈને ખૂમાખૂમ
કરતા તથા આમતેમ ચારેબાજુ દોડાદોડ કરતા
તે સર્વ મહાપુરુષોનો જ મહાન આતર્તાદ થઈ
રહ્યો હતો, તે પ્રલયકાળ સમયે થતા પ્રાણીઓના
જવો આતર્તાદ હતો.^{૫૪-૫૬} હે રાજ ! કર્ણને
હાથે તે યોદ્ધાઓનો સંહાર થતો જોઈને પશુપક્ષી
આદિ તિર્થંચ પ્રાણીઓ પણ ત્રાસ પામી ગયાં
હતાં.^{૫૭} પ્રેતરાજના નગરમાં યમદૂતોના મારથી
બેભાન થયેલા પાપાચારી જીવો જેમ પ્રેતરાજના
નામની ખૂમો પાડે, તેમ કર્ણના હાથનો માર
આતા સંખ્યયોદ્ધાઓ એ યુદ્ધમાં વારંવાર
શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને મોટા પોકાર પાડી બોલાવી
રહ્યા હતા. આ રીતે કર્ણનાં બાણોથી વિનાશ
પામતા તે યોદ્ધાઓની ખૂમાખૂમ સાંભળીને કુંતી-
પુત્ર અર્જુન વાસુદેવને કહેવા લાગ્યો : ' હે મહા-
બાહુ કૃષ્ણ ! જુઓ, કર્ણે આ સમયે મહાઘોર
લાગવાસૂનો પ્રયોગ કર્યો છે. જુઓ, એનું પરા-
ક્રમ. એ લાગવાસૂનો કોઈ રીતે રણમાં નાશ કરી
શકતો નથી.^{૫૮-૬૧} આ કૃષ્ણ ! જુઓ તો ખરા,
સૂતપુત્ર કર્ણે આ મહારણુમાં આવેશમાં આવી
ગયો છે ! આ વખતે દારણુ કર્મ કરી રહેલા તે
કર્ણનું વીર્ય સાક્ષાત્ કાળ સરખું દેખાય છે.^{૬૨}
વળી તે કર્ણ પોતાના સારથિને વારંવાર ઘોડા-
ઓ હંકારવાનું કહી મારી સામે જોયા કરે છે;
માટે હવે કર્ણની સામેથી પલાયન કરી જવું તે
મને યોગ્ય દેખાતું નથી.^{૬૩} કારણ કે હે દ્વંધીકેશ !
જીવતો પુરુષ જ યુદ્ધમાં જય કે પરાજયને પામી
શકે છે. મૂંઝેલાનો તો નિત્યને માટે પરાજય જ
છે. તેને માટે વિજયની આશા ક્યાંથી હોઈ શકે ?'
આ પ્રમાણે અર્જુનને કહ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણ બુદ્ધિ-
માનોમાં શ્રેષ્ઠ તથા શત્રુઓનું દમન કરનારા તે
અર્જુનને આ સમયોચિત વચન કહેવા લાગ્યા :

‘હે પાર્થ’ । કર્ણે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજને અત્યંત ધાયલ કથા છે, માટે હાલ તુરતમાં તેમને આશ્વાસન આપીને તું કર્ણને મારજ. ^{૧૬૪-૧૬૬} હે રાજા ! શ્રીકૃષ્ણની આંતરિક ઇચ્છા કર્ણને યુદ્ધમાં ખૂબ થકવી નાખવાની હતી અને તે માટે જ તેમણે અર્જુનને યુધિષ્ઠિરને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી તથા તે તરફ પ્રયાણ પણ કર્યું હતું. ^{૧૭} પછી શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે અર્જુન પણ બાણોથી પીડાયેલા રાજા યુધિષ્ઠિરને મળવા માટે તુરત રથમાં બેસીને રણમાંથી તે તરફ જવા લાગ્યો. ^{૧૮} આમ હે ભારત ! કુંતાપુત્ર અર્જુન અશ્વત્થામાની સાથે યુદ્ધ કરીને તથા ઇંદ્ર સરખા દુઃસહ એવા એ યુરુપુત્રનો પરાજય કરીને જે વેળા ધર્મરાજને મળવા માટે જતો હતો, તે વેળા તેણે પોતાના મોટાભાઈ ધર્મરાજને એવા માટે સર્વ સૈન્યમાં દિષ્ટિ કરી, પરંતુ તેમાં તેને કોઈ સ્થળે યુધિષ્ઠિરરાજ દેખાયા નહિ. ^{૧૯, ૭૭}

હતિ ચીમડાભારતમાં કર્ણપર્વમાં ‘ધર્મરાજની શોધ’ નામનો અધ્યાય ૬૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૫મો

છાવણીમાં યુધિષ્ઠિરને શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુનનો મેળાપ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દ્રોણિ પરાજિત્ય તતોગ્રધન્વા
કૃત્વા મહદુન્કરં શૂરકર્મ ।
આલોકયામાસ તતઃ સ્વસૈન્યં
ધનંજયઃ શત્રુમિરપ્રવૃણ્યઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! અશ્વત્થામાનો પરાજય કરીને શત્રુઓથી દુરાધર્મ એવા અને વિસ્તારેલા ઉગ્ર ગાંડીવ ધનુષ્યવાળા તે અર્જુન શૌર્યયુક્ત મહાન દુષ્કર કર્મ કર્યું અને પછી તે યુધિષ્ઠિરરાજને એવા માટે પોતાના સૈન્યમાં દિષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ^૧ શરવીર મહાત્મા

અર્જુનને પ્રથમના પ્રહારોથી ધાયલ થઈ સેનાના મોખરામાં યુદ્ધથી અળગા બિભા રહેલા અનેક શરારથી ચોક્કાઓને અભિનંદન આપ્યાં, તેમને હર્ષ ઉપજાવ્યો અને તેમની પ્રશંસા કરી. ^૨ સર્વ તરફ દિષ્ટિ કરવા છતાં અજમીદગોત્રી પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ યુધિષ્ઠિર અર્જુનના એવામાં આવ્યા નહિ, તેથી અર્જુન એકદમ ભીમસેન પાસે ગયો અને તેને યુધિષ્ઠિરરાજ ક્યાં છે, તેની ખબર પૂછવા લાગ્યો. ^૩

ભીમસેન બોલ્યો : ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર અહીંથી છાવણી તરફ ગયા છે. તેમનાં અંગો કર્ણના બાણપ્રહારોથી એટલાં બધાં ધાયલ થયાં છે કે, આ સમયે તે જીવતા હશે કે નહિ, એ પણ શંકા જવું છે. ^૪

અર્જુન બોલ્યો : તો તમે પોતે જ કુરુક્ષેત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરની ખબર લેવા જલદી છાવણી તરફ જાઓ. ખરેખર ! કર્ણે બાણો મારીને રાજા યુધિષ્ઠિરને અત્યંત વીધી નાખ્યા હશે, તેથી જ તે છાવણી તરફ ચાલ્યા ગયા છે. ^૫ એ બળવાન યુધિષ્ઠિરરાજને દ્રોણાચાર્યે પણ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહારો કરી ખૂબ ધાયલ કરી દીધા હતા; છતાં જ્યાં સુધી દ્રોણાચાર્ય મરણ પામ્યા ન હતા, ત્યાં સુધી તે વિજયની આશાએ ત્યાં ને ત્યાં જ બિભા રહ્યા હતા. ^૬ આજના યુદ્ધમાં તો કર્ણે પાંડવોના તે અગ્રગણ્ય મહાનુભાવને છેક મરણની અણી ઉપર લાવી મૂક્યા છે. માટે હે ભીમસેન ! તમે જલદી તેમના સમાચાર જણવા માટે જાઓ. તમે આવશે ત્યાં સુધી હું પોતે જ શત્રુઓને અટકાવી રાખી અહીં બેસી રહીશ. ^૭

ભીમસેન બોલ્યો : હે મહાનુભાવ અર્જુન ! તું જ ભરતએષ્ટ યુધિષ્ઠિરરાજના સમાચાર લેવા જ; કારણ કે જો હું તેમની ખબર લેવા જઈશ, તો શત્રુપક્ષના વીર ચોક્કાઓ મારે વિષે કહેશે કે,

લીમસેન અમારાથી કરી ગયો છે. તે સાંભળી અર્જુન લીમસેનને કહેવા લાગ્યો : 'પેલા સામેના સૈન્યમાં સંશયક યોદ્ધાઓ કેવળ મારા માટે જ ઊભા રહ્યા છે, તેથી તેમને માર્યા વિના શત્રુસમુદાયવાળા આ સ્થાનમાંથી હું હમણાં જઈ શકું તેમ નથી.' તુરત જ લીમસેને કહ્યું : 'ઓ કુરુવંશી વીર અર્જુન ! તું તારે સુખેથી યુધિષ્ઠિરરાજની ખબર કાઢવા જ. ત્યાં સુધી હું પોતે જ મારા પરાક્રમનો આશ્રય કરી સર્વ સંશયકો સામે રણમાં યુદ્ધ કરીશ. હું એકલો જ ડોઢાનાથી સહન ન થઈ શકે તેવા સંશયકોના સૈન્યને અતિ દુષ્કર પરાક્રમ કરીને અટકાવી રાખીશ.' શત્રુઓના મધ્યમાં પોતાના ભાઈ લીમસેનનાં આવાં અતિ દુષ્કર વીરત્વભર્યાં વચનો સાંભળીને વાનર-ધ્વજ મહાત્મા અર્જુને પોતાના સત્યપરાક્રમી ભાઈનાં તે સત્ય વચનો અપ્રમેય નારાયણ-શ્રીકૃષ્ણને કહી સંભળાવ્યાં. પછી અર્જુને યાદવશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણને કુરુશ્રેષ્ઠ રાજ યુધિષ્ઠિર પાસે જવા માટે કહ્યું.^{૧૦-૧૨}

અર્જુન બોલ્યો : હે હૃદીકશ ! આ સૈન્ય-સાગરને છોડી દઈ આપણા ઘોડાઓને છાવણી તરફ હંકારો. હે કેશવ ! હું અઝતશત્રુ રાજ યુધિષ્ઠિરને મળવા ઇચ્છું છું.^{૧૩}

સંજય બોલ્યો : અર્જુનનાં વચન સાંભળ્યા પછી સર્વ યાદવોમાં મુખ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણે ઘોડાઓને છાવણી તરફ હંકાર્યા અને હંકારતાં હંકારતાં લીમસેનને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'અરે ઓ લીમસેન ! હવે તારું પરાક્રમ તું કરી દેખાડજ. હું માતું છું કે, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જતું નથી જ. અર્જુનના સર્વ શત્રુઓનો તું સંહાર કરજ. અમે તો હવે યુધિષ્ઠિર પાસે જઈએ છીએ.' આમ કહીને દે રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ વેગમાં ગરુડ સરખા ઘોડાઓને એકદમ દોડાવીને યુધિષ્ઠિરરાજ

પાસે જવા આલીં નીકળ્યા. પણ હે રાજદ્રોહી જતાં જતાં તેમણે શત્રુદમન લીમસેનને શત્રુ-ઓના સૈન્યની સમીપમાં બરાબર ગોઠવી દીધો હતો અને તેની સામે યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા કરી દીધી હતી.^{૧૪-૧૬} પછી તે બન્ને પુરુષવીરો ઘણી જ ઝડપથી છાવણીમાં જઈ પહોંચી રથ પરથી નીચે ઊતરી પડ્યા અને ત્યાં એકલા સૂતેલા યુધિષ્ઠિર-રાજ પાસે જઈને તેમના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો. ઇંદ્રને ક્ષેમકુશળ જોઈને અશ્વિનીકુમારો જમ હર્ષ પામે, તેમ તેઓ બન્ને જણા પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા પુરુષશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજને ક્ષેમકુશળ જોઈને હર્ષ પામ્યા. સૂર્યે જમ દેવ અશ્વિનીકુમારોને અભિનંદન આપ્યું હતું તથા જંભાસુરનો નાશ કરીને આવેલા ઇંદ્રને તથા ઉપેંદ્રને જમ બૃહસ્પતિએ અભિનંદન આપ્યું હતું, તેમ યુધિષ્ઠિરરાજ તે બન્નેને અભિનંદન આપ્યું. તેમના આગમનથી શત્રુતાપન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર કહ્યુંને મરણ પામ્યો માની બેઠા અને પ્રસન્ન થઈને હર્ષથી ગદગદતી વાણીમાં કહેવા લાગ્યા.

સંજય બોલ્યો : પોતાની સેનાના મુખ્ય નર-વીર અને મહાસત્ત્વશાળી એવા તે બન્ને કેશવ તથા અર્જુનને એકીસાથે પોતાની પાસે આવેલા જોઈને તથા તેમની વિશાળ આંખોને લાંલચોળ જોઈને તેમ જ તેમનાં શરીરોને ખૂંચી ગયેલાં બાણો-વાળાં તથા લોહીલુહાણ ચયેલાં જોઈને રાજ યુધિષ્ઠિર 'અર્જુને કહ્યુંને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે' એમ માની બેઠા.^{૧૭-૨૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ કુંતી-નંદને પરમ સુંદર સામયુક્ત વચનો કહીને શત્રુ-હંતા અર્જુનની સ્મિતપૂર્વક પ્રશંસા કરવા માંડી અને તે બન્નેને અભિનંદન આપવા માંડ્યાં.^{૨૩}

હવે શ્રીમહાભારતમાં કૃષ્ણપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરની પાસે દ્વિષ્ણુ તથા અર્જુનનું આવડું' નામનો અધ્યાય ૬૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૬મો કર્ણને તેં માર્યો કે ?

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સ્વાગતં દેવકીમાતઃ સ્વાગતં તે ધનંજય ।

પ્રિયં મે દર્શનં ગાદં યુવયોરચ્યુતાર્જુનૌ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ ! તમે ભલે પધાર્યા ! હે અર્જુન ! તું ભલે આવ્યો ! હે કૃષ્ણ ! હે અર્જુન ! આવો, આવો, તમારા બન્નેનું દર્શન મને અત્યંત પ્રિય લાગે છે.^૧ મને જણાય છે કે, તમે બન્નેએ જરાય ધાયલ થયા વિના તથા જરા પણ દુઃખ પામ્યા વિના મહારથી કર્ણને મારી નાખ્યો છે. ખરેખર ! કર્ણ આ યુદ્ધમાં ઝેરી સર્પ જેવો હતો, સર્વ જાતનાં શસ્ત્રો વાપરવામાં કુશળ હતો અને સર્વ કૌરવોમાં મુખ્ય હતો. એટલું જ નહિ, તે સર્વ કૌરવોના કદયાણુરૂપ તથા એક મજબૂત કવચરૂપ હતો. વળી આ યુદ્ધમાં તેના પુત્ર ધૃતર્ષ્ટ્ર વૃષસેન તથા સુપેણુ તેનું રક્ષણ કરતા હતા.^{૨,૩} તે મહાવીર્યવાન કર્ણના પર પરશુરામે કૃપા કરી હતી, તેથી જ તે અશ્વ-વિદ્યામાં અતિ દુર્જય હતો, સર્વ લોકમાં મુખ્ય ગણાતો હતો અને મહારથી તરીકે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.^૪ તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો રક્ષક હતો, સેનાના મોખરામાં ચાલનારો હતો, શત્રુઓનાં સૈન્યોનો સંહાર કરનાર હતો અને શત્રુઓનાં ટાળાંઓને મરડનારો હતો.^૫ તે કર્ણ નિત્યને માટે દુર્યોધનનું હિત કરવામાં તૈયાર રહેતો હતો. અને તેથી જ તે આપણને દુઃખ દેવામાં નિત્ય તત્પર રહેતો. મહાયુદ્ધમાં ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ પણ તેનો પરાભવ કરવાને અસમર્થ હતા.^૬ તેજમાં તથા બળમાં તે અશ્વિ તથા વાયુ સમાન હતો. પાતાળની પેઠે તે ગંભીર હતો, મિત્રોને તે આનંદ-વર્ધક હતો અને મારા મિત્રોનો તે કાળ હતો. અસુરને મારી નાખી જમ બે દેવો આવે, તેમ

તમે બન્ને જણા આના મહાબળવાન કર્ણને રણ-માં મારી નાખી મારી પાસે આવ્યા, તે બહુ સારું થયું છે.^{૭,૮} હે અચ્યુત ! હે અર્જુન ! સર્વ પ્રજાઓનો સંહાર કરવા ઇચ્છતો કાળ જમ તે પ્રજાઓ સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ તે કર્ણે રણમાં અદ્વીન યદ્ધને બિભેલા મારી સાથે આજ ધોર યુદ્ધ કર્યું હતું.^૯ તે યુદ્ધમાં તેણે મારા ધ્વજને કાપી નાખ્યો હતો, બન્ને પૃથ્વક્ષકને તથા સારથિને મારી નાખ્યા હતા, તેમ જ સાત્યકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહ-દેવ, વીર શિખંડી, દ્રૌપદીના પુત્રો તથા સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓના દેખતાં તેણે મારા ઘોડાઓનો પણ નાશ કરી નાખ્યો હતો.^{૧૦,૧૧} હે મહા-બાહુ અર્જુન ! મેં ગણવેલા તે સર્વ મહા-રથીઓનો તથા બીજા ધણા શત્રુઓનો પરાજય કરીને મહાપરાક્રમી કર્ણે મહારણમાં ખૂબ પ્રયત્ન કરી આખરે મને પોતાને પણ હરાવ્યો હતો.^{૧૨} એટલું જ નહિ, હે શ્રેષ્ઠ યોદ્ધા ! યુદ્ધમાં મારી સામે ધસારો કરીને તેણે મને ઘણાં ઘણાં તીક્ષ્ણ વચ્ચેનાં કલાં હતાં અને મારો તિરસ્કાર કર્યો હતો. આ મારું કહેવું સત્ય છે, તેમાં જરા પણ સંશય નથી. હે અર્જુન ! હું અત્યારે જ જીવું છું તેમાં કેવળ ભીમસેનનો પ્રભાવ જ છે. આ વિષયમાં હું વધારે શું કહું ? કર્ણે આજ મને જ દુઃખ આપ્યું છે, તે સહન કરવાને મારામાં ખિલકુલ ઉત્સાહ રહ્યો નથી.^{૧૩,૧૪} હે અર્જુન ! આજ તેર વર્ષ થયાં કર્ણના ભયથી રાત્રિમાં મને નિદ્રા પણ આવતી નથી, તેમ દિવસે જ્યાંય મુખ મળતું નથી.^{૧૫} જ્યારથી હું તેની સાથે દ્વેષથી જોડાયો છું, ત્યારથી નિત્ય મનમાં ને મનમાં હું ખળ્યા કરું છું. આજ જ્યારે તેની સાથેના યુદ્ધમાં મારું મરણ થવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો, ત્યારે મુખ અને કાનથી જળને સ્પર્શ કરનારા વાત્રીણુસ*

* જળપાન કરતી વખતે જેનું મુખ તથા બે કાન

જતના બકરાની પેઠે હું રણમાંથી નાસી છૂટ્યો છું.^{૧૬} મારે યુદ્ધમાં કર્ણનો ઢેવી રીતે નાશ કરવો, આવો નિત્ય વિચાર કરતાં મારે ઘણા કાળ આટ્યો ગયો હતો, પણ કોઈ રીતે મારે તે વિચાર સફળ થયો ન હતો. હે કૌતેય ! જગતાં કે ભંધાં જ્યાં ને ત્યાં સદાને માટે કર્ણને જ હું દેખું છું. અરે ! આ સર્વ જગત મને કર્ણમય જ દેખાય છે.^{૧૭, ૧૮} હે ધનંજય ! કર્ણથી બચતીત થઈશો હું જ્યાં જ્યાં જઈ છું, ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે મારી આગળ હું કર્ણને જ ભેલેલો દેખું છું.^{૧૯} હે પૃથાપુત્ર ! યુદ્ધમાં કદી પણ પલાયન નહિ કરનારા એ વીર કર્ણે આજના યુદ્ધમાં મારા ઘોડાઓનો તથા રથનો નાશ કર્યો છે અને મારો પણ પરાજય કરી કેવળ મને જીવતો જ મૂક્યો છે.^{૨૦} રણ-સંઘામને શોભાવનારા એ કર્ણે મને આજ ધાયલ કરી નાખીને મારો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો છે, તો મારે હવે જીવીને શું કરવું છે ? તેમ રાજ્યનું પણ મારે હવે શું પ્રયોજન છે ?^{૨૧} ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય કે કૃપાચાર્ય તરફથી પણ મને જે અપમાન નહોતું મળ્યું, તે અપમાન આજના યુદ્ધમાં મહારથી કર્ણ તરફથી મને મળ્યું છે.^{૨૨} હે અર્જુન ! તે માટે હું તને પૂછું છું કે, તેં આજ કુશલેશ્વર રહીને કર્ણને ઢેવી રીતે મારી નાખ્યો ? તે સર્વ વૃત્તાંત તું મને કહે.^{૨૩} કર્ણે બળમાં ધ્રુવ સમાન હતો, પરાક્રમમાં યમરાજ સરખો હતો અને અગ્નિ વિદ્યામાં પરશુરામ સરખો હતો; છતાં તેં એને

જળનો અપશંકરે તે બકરાને વાટીણુસ કહે છે. અથવા કેટલાએક પ્રાચીન પરિણામ કહે છે

કૃષ્ણમોઘો રક્ષાદિર ઋષેતગ્ધ્રો વિદ્યગમ ।

સ વે વામ્નગમ પ્રેક્ષો યાદિકે પિતૃકર્મેણ ॥

જેની ડોક કાગી હોય, જેનું મનક લાલ હોય અને જેની બન્ને પાખો ઘોળા હોય તેવા પક્ષીને યાદિકે વાટીણુસ કહે છે. આ વાટીણુસ પક્ષીએ પિતૃકર્મમાં ઉપયોગી થાય છે.

—નીલકંઠ

રણમાં ઢેવી રીતે મારી નાખ્યો ?^{૨૪} હે પૃથ્વી-પાળ ! જે કર્ણે જગતમાં મહારથી તરીકે પ્રખ્યાત હતો, સર્વ યુદ્ધોમાં કુશળ હતો, ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ હતો, સર્વ પુરુષોમાં એક જ મહાપુરુષ તરીકે કહેવાતો હતો અને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા તેમનો પુત્ર દુર્યોધન કેવળ તને મારવા માટે જ જતું નિત્ય સન્માન કર્યા કરતા હતા, તે રાધાપુત્ર કર્ણને તે ઢેવી રીતે હણી નાખ્યો ?^{૨૫, ૨૬} હે અર્જુન ! ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન સદા સર્વ યોદ્ધાઓમાં કર્ણને તારા મૃત્યુરૂપ માનતો હતો. હે પુરુષવ્યાધ્ર અર્જુન ! તે કર્ણને તે ઢેવી રીતે યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો ? તે મને કહે.^{૨૭, ૨૮} હે પુરુષસિંહ ! સિંહ જમ રુઝ નામના મૃગને મારી નાખે છે, તેમ તારી સાથે યુદ્ધ કરતા તે કર્ણના મસ્તકને તેના સર્વ સુદ્ધેના દેખતાં તે ઢેવી રીતે કાપી નાખ્યું ?^{૨૯} રણમાં તારી સામે ટક્કર ઝીલવા જે કર્ણે સર્વ દિશાઓ તથા વિદિશાઓમાં વસનારા પરશુરામ આદિ મહાન પુરુષોને સેવ્યા હતા અને જે કર્ણે રણમાં તને દેખાડનારા પુરુષને હાથી સમાન બળવાળા છ બળદો આપવા તૈયાર થયો હતો, તે દુરાત્મા કર્ણે કંકપક્ષીનાં પીંછાવાળાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણોથી રણમાં મરણ પામી રણભૂમિ પર લાંબો થઈને સૂઈ ગયો છે કે શું ? ખરેખર, એ કર્ણને રણમાં હણી નાખીને તેં મારું આત્મંત પ્રિય કાર્ય કર્યું છે.^{૩૦, ૩૧} કૌરવોનું સન્માન પામી ગર્વિષ્ઠ બની ગયેલો જે સૂતપુત્ર કર્ણ તારે માટે સર્વ સ્થળે સદા ધૂમ્પા કરતો હતો તથા પોતે શરવીર હોવાનું અભિમાન ધરાવતો હતો, તે કર્ણને યુદ્ધમાં ભેટીને શું તેં મારી નાખ્યો છે ?^{૩૨} હે તાત ! જે કર્ણે તારી ખબર લાવી આપનાર પુરુષોને હાથીઘોડાઓની સાથે સુવર્ણનો ઉત્તમ રથ આપી દેવા ઇચ્છા ધરાવતો હતો અને જે કર્ણે નિત્ય રણમાં તારી સ્પર્ધા કર્યા કરતો હતો, તે

પાપી કર્ણને તેં યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે કે ?^{૩૩} શૌર્યના મદથી મદમત્ત બની ગયેલો જે કર્ણ કુરુ-વંશીઓની સભામાં નિત્ય પોતાની બડાઈ માર્યો કરતો હતો અને દુર્યોધનને જે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યો હતો, તે પાપી કર્ણ શું તારે હાથે આજે મરી ગયો છે ?^{૩૪} પાપી કર્ણ આજના યુદ્ધમાં તારે સમાગમ કરીને શું તારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં લાલ રંગનાં બાણોથી છિન્નલિન્ન ગાત્રો-વાળો થઈને રણમાં શયન કરી ગયો છે ? અને તેના મરણથી દુર્યોધનના બન્ને બાહુઓ ભાંગી પડ્યા છે શું ?^{૩૫} વળી જે કર્ણ ગર્વથી ઊભરાઈ જઈને સર્વ રાજાઓના મધ્યમાં સર્વદા પોતાનાં વખાણ કર્યા કરતો હતો અને દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતો હતો, તેમજ જે મૂર્ખાઈથી કહેતો હતો કે, 'હું અર્જુનને મારી નાખીશ,' તેનાં આ વચનને શું તેં મિથ્યા કર્યાં છે ?^{૩૬} હે ઇન્દ્રપુત્ર ! જે અદ્યપ્ત યુદ્ધિમાન કર્ણ જ્યાં સુધી 'અર્જુન જગતમાં જીવી રહ્યો છે, ત્યાં સુધી હું મારા પગ ખીજની પાસે કદી ધાવરાવીશ નહિ,' એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠો હતો, તે કર્ણ આજે તારે હાથે શું માર્યો ગયો છે ?^{૩૭} વળી તે દુષ્ટયુદ્ધિના કર્ણે સભામાં કુરુવંશના વીર પુરુષોના મધ્યમાં દ્રૌપદીને આવાં વચન કહ્યાં હતાં : 'હે કૃષ્ણ ! અતિ દુર્બળ, સત્ત્વથી હીન તથા પદ્મજ થયેલા પાંડવોનો તું કેમ ત્યાગ કરતી નથી ?'^{૩૮} વળી તે કર્ણે તારે માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, 'કૃષ્ણ સહિત અર્જુનને માર્યા વિના હું કદી પણ આ હસ્તિનાપુરમાં આવીશ નહિ.' આવો પાપિષ્ઠ યુદ્ધિનો એ કર્ણ તારાં બાણોથી શરીરે છિન્નલિન્ન થઈને રણમાં સૂઈ રહ્યો છે કે શું ?^{૩૯} આજે જ્યારે કૌરવો તથા સુજ્યોનો સમાગમ થયો, ત્યારે બન્ને પક્ષ વચ્ચે જે સંઘામ થયો હતો, તે તારા જાણવામાં આવ્યો છે કે ? તે સંઘામમાં કર્ણે મારી આવી દુર્દશા

કરી નાખી છે, તો તે દુષ્ટાત્મા કર્ણને આજે તે મારી નાખ્યો છે કે ?^{૪૦} હે સત્યસાચી ! તેં અતિ મંદ યુદ્ધિના તે કર્ણના કુંડળોવાળા તેજસ્વી મસ્તકને ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બળબળતાં બાણો મૂઢીને તેના ધડ પરથી કાપી નાખી યુદ્ધમાં પાડી નાખ્યું છે ને ?^{૪૧} હે વીર ! જે વેળા કર્ણે બાણોનો મારો ચલાવી મને સપ્ત પ્રહાર કરવા માંડ્યો હતો, તે વેળા એનો વધ કરવા માટે મેં તારું સ્મરણ કર્યું હતું. તે મારા સ્મરણને આજે કર્ણને મારી નાખી તેં શું સફળ કર્યું છે ?^{૪૨} જે કર્ણનો આશ્રય કરી દુર્યોધન ગર્વથી છલકાઈ જતો હતો અને આપણો તિરસ્કાર કર્યા કરતો હતો, તે દુર્યોધનના કર્ણરૂપ આશ્રયને તેં પરાક્રમ કરાવે આજે શું ભાંગી નાખ્યો છે ?^{૪૩} આપણી નિત્ય અદેખાઈ કરતા જે કર્ણે તે સમયે સભા વચ્ચે કૌરવોની સમક્ષ આપણને તેલ વિનાના તલ જેવા પંદ (નપુંસક) કહ્યા હતા, તે દુષ્ટયુદ્ધિમાન સૂતપુત્ર કર્ણને તેં યુદ્ધમાં ધસી જઈને શું મારી નાખ્યો છે ?^{૪૪} પૂર્વે જુગારમાં શકુનિએ જ્યારે દ્રૌપદીને પણ જીતી લીધી હતી, ત્યારે જે દુષ્ટાત્મા કર્ણ ખડખડાટ હસ્યો હતો અને બોલ્યો હતો કે, 'અરે જો દુઃશાસન ! તું જતેજ એ યાજ્ઞસેનીને અહીં સભામાં ઘસડી લાવ,' તે કર્ણને આજે શું તે મારી નાખ્યો છે ?^{૪૫} હે મહાત્મન ! પૃથ્વીના સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં અત્યંત ઉત્તમ હોવા છતાં જે અદ્યપ્ત યુદ્ધિના કર્ણને પિતામહ ભીષ્મે અર્ધ-રથીની ગણનામાં ગણી કાઢ્યો હતો અને તે પરથી જે કર્ણે તેમનું અપમાન કર્યું હતું, તે અધિરથપુત્ર કર્ણને આજે તેં શું હણી નાખ્યો છે ?^{૪૬} હે અર્જુન ! મારા હૃદયમાં અમર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા તિરસ્કારરૂપ પવનથી ફૂંકાયેલો અગ્નિ આજે ધણા કાળથી સદાને માટે ધખધખ્યા કરે છે, તે અગ્નિને તું 'આજે માર્ગની માથે

કરી મેં તેને મારી નાખ્યો છે' એમ કહીને શું
શાંત કરવા ધારે છે ?^{૪૭} ઓ મહાવીર ! એ મહા-
દુર્લભ વૃત્તાંત તું મને કહે. કર્ણને આજે તેં કેવી
રીતે મારી નાખ્યો ? વૃત્તાસુરનો વધ થયા પછી
જમ ભગવાન વિષ્ણુ ઇંદ્રની પાસેથી તેતું વૃત્તાંત
જાણવા માટે આતુર થઈ રહ્યા હતા, તેમ હું પણ
તારી પાસેથી કર્ણવધનું વૃત્તાંત જાણવા માટે
ધણે જ આતુર થઈ રહ્યો છું.^{૪૮}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાવતમા કર્ણપર્વમા 'યુધિષ્ઠિરવાચ્ય'
નામનો અધ્યાય ૧૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૭મો

અર્જુન પ્રતિજ્ઞા-કર્ણનો હું વધ કરીશ

॥ સત્રય ડગલ ॥

તદ્વર્મશીલસ્ય વચો નિશમ્ય

રાજઃ કુદ્વસ્ત્યાતિરથો મહાત્મા ।

ઉવાચ દુર્ધર્મમદીનસર્વં

યુધિષ્ઠિરં જિણ્ણુરનંતવીર્યઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ક્રોધાયમાન થયેલા ધર્મશીલ
યુધિષ્ઠિરાજનાં એ વચન સાંભળીને અનંત પરાક્રમી
અતિરથી મહાત્મા અર્જુન દુરાધર્મ અને મહાબળ-
વાન એવા તે યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.^૧

અર્જુન બોલ્યા : દે રાજન ! આજ હું જ્યારે
સંશપ્તક યોદ્ધાઓની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે
કૌરવસૈન્યમાં સૌથી આગળ ચાલનારા એ દ્રોણ-
પુત્ર અશ્વત્થામા સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકતા
ફેંકતા એકાએક મારી સામે આવી બેસ્યા હતા.^૨
મેંધ સમાન શપ્થ કરનારા મારા રથને ઝેરોને તે
અશ્વત્થામાએ સમગ્ર સેનાથી વીંટાઈને મારી સામે
ધસારો કર્યો. પણ હે મહારાજ ! તેમના પાંચ સો
યોદ્ધાઓને મારી નાખી તુરત જ હું અશ્વત્થામા
પાસે ગઈ પહોંચ્યો.^૩ એટલે હે નરેન્દ્ર ! મોટા
હાથી જમ સિંહ સામે ચઢાઈ કરે, તેમ બરાબર
સાવધાન થયેલા તે અશ્વત્થામાએ રણમાં મારી ભેટ

થતાં જ મારી સામે ચઢાઈ કરી અને તેમણે
મરણ પામતા કૌરવ રથીઓનો ઉદ્ધાર કરવાની
ઇચ્છા કરી.^૪ પછી દે ભારત ! રણમાં મહાદુઃખે
કંપાવી શકાય એવા અને દુરઝોના સર્વ મહા-
રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ આચાર્યપુત્રે ઝેર તથા
અગ્નિ સમાં તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવ્યો અને
મને તથા શ્રીકૃષ્ણને પીડવા માંડ્યા.^૫ આમ
તેમણે જ્યારે મારી સામે લડવા માંડ્યું, ત્યારે
આઠ આઠ બળદો ઝેરેલાં આઠ ગાડાંઓ તેમનાં
સેંકરો બાણોને યુદ્ધમાં વહેતાં હતાં. પરંતુ વાણ
જમ મેધમંડળને વીખેરી નાખે, તેમ બાણો મારી
મારીને મેં અશ્વત્થામાએ મૂકેલાં તે સર્વ બાણોનો
નાશ કરી નાખ્યો.^૬ તે પછી જમ વર્ષાઋતુમાં
ચટ્ટી આવેલો પ્રસંગકાળનો મેધ મુસળધાર વૃદ્ધિ
કરી મૂકે, તેમ તે અશ્વત્થામાએ યુદ્ધશિક્ષા તથા
અગ્રગળને આધારે અનેક યત્નો કર્યા અને ધનુષ્ય-
ને છેક કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને તે બીજાં
સંખ્યાબંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યા.^૭ તે વખતે
અશ્વત્થામા ક્યારે બાણને લેતા હતા, ક્યારે ધનુષ્ય-
માં સાંધતા હતા અને હાથ-જમણા કયા
હાથથી ક્યારે તે બાણને છોડતા હતા, તે કંઈ
અમારા જોવામાં આવતું ન હતું. માત્ર જ્યારે
તે રણમાં ધૂમતા હતા, ત્યારે ગોળાકાર વળેલું
પ્રત્યંચાવાણું તેમનું ધનુષ્ય જ દેખાતું હતું. પછી
તેમણે મને તથા શ્રીકૃષ્ણને પાંચ તીક્ષ્ણ બાણોથી
વીંધી નાખ્યા.^{૮,૯} એટલે તુરત જ એક પલકારા
જટલા સમયમાં મેં તેમને વળના જવાં ત્રીસ
બાણોનો પ્રહાર કરી દીધો; તેથી એક ફાણવારમાં
તેમનું સ્વરૂપ પીછાંવાળી શાહુડીના જલુ થઈ
ગયું અને મેં મારેલાં તે બાણોથી તે અત્યંત
ગભરાઈ ગયા. તેમનાં સર્વ અંગોમાંથી લોહી
ટપકવા માંડ્યું અને તે મેં જીતી લીધેલા તથા
લોહીલુહાણ થયેલા મુખ્ય મુખ્ય સૈનિકાને જોતાં

જેતાં કર્ણના સ્થસૈન્યમાં પેસી ગયા.^{૧૦, ૧૧} આ રીતે લડાઈમાં મેં સર્વ સૈન્યને જીતી લીધું, સર્વ યોદ્ધાઓ મારાથી ભયભીત થઈ ગયા અને સર્વ ઘોડેસવારો તથા હાથીસવારો રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. તે જોઈ શત્રુઓનો સંહાર કરનારો કર્ણ મુખ્ય મુખ્ય પચાસ સ્થાંથી યોદ્ધાઓને સાથે લઈ ઉતાવળે ઉતાવળે મારી સામે ચઢી આવ્યો.^{૧૨} એટલે તેની સાથમાં રહેલા તે પચાસે સ્થાંઓને મારી નાખી અને કર્ણનો ત્યાગ કરી હું આપનાં દર્શન કરવા માટે એકદમ અહીં આવ્યો છું. ત્યારે હે રાજન! કેસરીસિંહને જોઈને જમ ગાયો હલ્લેગ પામી બધ, તેમ સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ રણમાં ધૂમી રહેલા કર્ણને જોઈને હલ્લેગ પામી ગયા છે. ત્યારે પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓ તો કર્ણ સામે ભેટીને બાણે કાળના ફાટલા મુખમાં જઈ પડ્યા હોય, તેવી દશામાં આવી પહોંચ્યા છે. ત્યાં કર્ણે સાત સો સ્થાં યોદ્ધાઓને તો બરાબર સપડાવીને તે જ સમયે ચમરાજને ઘેર વળાવી લીધા છે.^{૧૩, ૧૪} હે રાજન! જ્યાં સુધી સૂતપુત્ર કર્ણે અમને બોધ ન હતા, ત્યાં સુધી તેતું મન નિરુત્સાહ થયું નહોતું. હે અચિંત્ય પરાક્રમી રાજા! જ્યારે હું કર્ણ સામે ભેટ્યો, ત્યારે જ મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે, યુધિષ્ઠિરાજને આજે કર્ણની સાથે ભેટભેટા થઈ હતી અને અશ્વત્થામાએ પ્રથમથી જ યુધિષ્ઠિરને ધાયલ કર્યા હતા. હે-રાજન! આમ સાંભળ્યા પછી રણમાં આપને નહિ જોતાં મેં માન્યું કે, ફર કર્ણ પાસેથી રાજ યુધિષ્ઠિર દૂર ચાલ્યા ગયા હશે. હે અચિંત્ય કર્મવાળા પાંડુનંદન! તમે અહીં ચાલ્યા આવ્યા તે પહેલાં તમારા બધા પર દ્રેકવામાં આવેલું વિચિત્ર સ્વરૂપનું કર્ણનું એ ભાગવાશ્ચર્ય પણ મારા જોવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર! આપણા પક્ષના સૈન્યોમાં તેવો બીજો એક પણ યોદ્ધો નથી કે જે મહારથી કર્ણ સામે આજે

ટકર ઝીલી શકે. માટે હે રાજન! શિનિપુત્ર સાત્યકિ તથા ધૃષ્ટલુચ્મન મારા ચક્રશક્ક થાય અને શૂરા રાજપુત્ર યુધામન્યુ અને ઉત્તમૌજ મારું પૃથ્વિભાગમાં રક્ષણ કરે, તો હે મહાનુભાવ! ઇંદ્રે જમ વૃત્રાસુર સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, તેમ હું પણ શત્રુઓના હસ્તર સૈન્યમાં ધૂમી રહેલા એ મહારથી સૂતપુત્ર સામે ભેટા કરીને તેની સાથે આજે યુદ્ધ કરું. પરંતુ હે ભારત! આ સંગ્રામમાં સૂતપુત્ર કર્ણ જે મારી દિછે પડશે તો હું યુદ્ધ કરીશ.^{૧૫-૧૬} હું આજે રણસંગ્રામમાં વિજય મેળવવા માટે જ્યારે કર્ણ સાથે યુદ્ધ કરું, ત્યારે તમે ત્યાં આવજો અને જોજો. ત્યાં આપણા પક્ષના પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓ બાણે મોટા આપલાના મોંમાં ધસતા હોય, તેમ કર્ણ સામા કેવા ધસી બધ છે, તે પણ જોજો.^{૧૭} હે ભારત! તેમાંના છ હજાર રાજપુત્રો તો સ્વર્ગલોકમાં પ્રયાણ કરી જવા માટે રણસંગ્રામમાં હૂબી ખૂઆ છે. વળી હે રાજન! આપની પાસે હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, આજે મારી સામે લડી રહેલા કર્ણને જો હું તેના બાંધવો સહિત ન મારી નાખું, તો હે રાજસિંહ! પ્રતિજ્ઞા લઈને તે પ્રમાણે નહિ કરનારા પુરુષની જે કટલાયક ગતિ થાય, તે ગતિમાં હું પણ જાઉં. માટે હે નરેન્દ્રસિંહ! કૌરવો યુદ્ધમાં એકલા ધૂમી રહેલા ભીમસેનને ઝડપી લે તે પહેલાં હું રણસંગ્રામમાં પહોંચી જવા હવે આપની આજ્ઞા લઉં છું. આપ રણસંગ્રામમાં મારો વિજય થાય એવો મને આશીર્વાદ આપો. હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે, આજના યુદ્ધમાં કર્ણને, તેના સૈન્યને તથા બીજા સર્વ શત્રુઓની ટોળીને હું મારી નાખીશ.^{૨૧-૨૩}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કર્ણપર્વમાં 'અનુનવાલ્ય' નામનો અધ્યાય ૧૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૮મો યુધિષ્ઠિરનાં ક્રોધવચન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા કળ કલ્પમુદારવીય

ક્રુદ્ધઃ પાથઃ ફાલ્ગુનસ્વામિતૌજાઃ ।

ધનંજયં વાક્યમુવાચ ચેદં

યુધિષ્ઠિરઃ કર્ણશરામિતસઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! કર્ણનાં બાણોથી પ્રથમથી જ તપી રહેલા કુંતાપુત્ર મહા-તેજસ્વી યુધિષ્ઠિરના 'મહાપરાક્રમી કર્ણ' હજી સુધી જીવે છે, એમ સાંભળીને અર્જુન ઉપર ક્રોધાવેશ થઈ ગયા અને એ ધનંજયને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^૧ 'હે તાત અર્જુન ! તારી સેના રણમાં પલાયન કરી ગઈ છે અને શત્રુઓએ તારી સેનાનો મહાકુદર્શાભરેલો તિરસ્કાર કર્યો છે. વળી તું કર્ણનો વધ કરવા અસમર્થ થયો છે અને તે કર્ણથી ભયભીત થઈ ગયો છે, આથી તું ભીમસેનને રણમાં પડતો મૂકીને એકલો જ અહીં નાસી આવ્યો છે.^૨ અરે ! માતા કુંતીના ઉદરમાં જન્મ ધરી તેં અમારી સાથે બંધુરનેહ કર્યો છે, તે જરા પણ સામં કયું નથી; કારણ કે તું સૂત-પુત્ર કર્ણનો રણમાં વધ કરવા અશક્ત બન્યો છે અને તે કારણથી જ ભીમસેનનો રણમાં ત્યાગ કરી તું પલાયન કરી આવ્યો છે.^૩ પૂર્વે દ્વૈતવનમાં તેં અમને કહ્યું હતું કે, 'હું એકલો જ કેવળ રથની સહાય લઈ કર્ણનો વધ કરીશ, એ વાત સત્ય છે.' આમ છતાં તું કર્ણથી કરી જઈ ભીમસેનને રણમાં રાજગતો મૂકી શા માટે અહીં નાસી આવ્યો છે ?^૪ આ પાથ ! તે સમયે દ્વૈતવનમાં જ તેં એ મને કહ્યું હોત કે, 'હે રાજા ! હું કર્ણ સામે યુદ્ધ કરી શકીશ નહિ,' તો અમે પોતે જ સમયોચિત કૃત્યો કરી લેવા તૈયાર થઈ બેઠા, તેમ જ તેને માટે યોગ્ય વિચાર કરી લેતા.^૫ પરંતુ હે વીર !

પહેલાં તેં કર્ણનો વધ કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી અને પાછળથી તું તે કરી શક્યો નથી, તો પછી આ સમયે અમને શત્રુઓની વચ્ચે આણી મૂકી તેં શા માટે અમને જોડે ઉછાળીને ભોંય પર પટક્યા ?^૬ અરે આ અર્જુન ! અમે તારા પર ઘણી મોટી મોટી આશાઓ રાખી હતી અને કેવળ તારા પર જ આધાર રાખી અમે અમારાં ઘણાં પ્રિય કલ્યાણો સફળ થવાનાં ધારતા હતા. પણ હે રાજપુત્ર ! અમારી તે સર્વ આશાઓ આજ નિષ્ફળ થઈ છે અને પુરોષોથી ભરેલું વૃક્ષ ફળની આશા રાખનારા મનુષ્યોને જમ નિરાશ કરી મૂકે, તેમ તેં અમને નિરાશ કરી મૂક્યા છે.^૭ જમ ઉપરઉપરથી માંસથી વીંટેલો મત્સ્યવેધક કંટક માછલાંઓનો વિનાશ કરનાર થઈ પડે છે, અથવા જમ અંદરથી ઝેરભરેલું અન્ન ભક્ષણ કરવાથી મરણ ઉપજવનાર નીવડે છે, તેમ તેં પણ આ જ દિશ સુધી રાજ્યની ઇચ્છા રાખનારા મને ઉપરઉપરથી સુંદર દેખાતો રાજ્યરૂપ લાલ દર્શાવીને વ્યર્થ મારે વિનાશ જ કર્યો છે.^૮ હે ધનંજય ! આજ તેર વર્ષ થયાં અમે કેવળ તારા પર જ આશા રાખીને જીવી રહ્યા હતા; પણ સમય આવતાં જમ વરસાદ ન વરસીને વાવેલાં બીજો નાશ કરી નાખે છે, તેમ તેં પણ અમારી તે તે સર્વ આશાઓનો સમૂળગો નાશ કરી નાખ્યો છે. અરે ! તેં અમને પંથાને નરકના ખાડામાં ડુબાડી દીધા છે.^૯ અહ્યા આ ! તું મંદયુક્તિનો જ્યારે જન્મ્યો હતો અને સાત દિવસનો થયો હતો, ત્યારે આકાશવાણીએ માતા કુંતાને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું : 'આ કુંતી ! આ તારો પુત્ર ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમી થશે અને સર્વ શત્રુ શત્રુઓનો રણમાં પરાજય કરશે.'^{૧૦} વળી આ તારો મહાતેજસ્વી પુત્ર ખાંડવવનના દાહ સમયે સર્વ દેવગણોને તથા સર્વ ભૂતાને પણ

જીતશે. આ તારો પુત્ર મદ્ર, કલિંગ તથા કેકય આદિ સર્વ દેશોના રાજાઓનો પરાજય કરશે અને બીજા સર્વ રાજાઓની વચ્ચે કૌરવોના સંહાર કરશે.^{૧૧} આનાથી મોટા બીજો કોઈ મહાન ધનુર્ધર થશે નહિ અને જગતમાંતું કોઈ પ્રાણી કદી પણ આનો પરાજય કરી શકશે નહિ. આ તારો પુત્ર જે ઇચ્છા કરશે તો સર્વ જૂતોને પોતાને વશ કરશે, ઇંદ્રિયોને જીતશે તથા સર્વ વિદ્યાઓનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કરશે.^{૧૨} હે કુંતી ! આ તારો મહાત્મા પુત્ર કાંતિમાં ચંદ્ર જેવો થશે, વેગમાં વાયુ જેવો થશે, સ્થિરતામાં મેરુ જેવો થશે, ક્ષમામાં પૃથ્વી જેવો થશે, પ્રભામાં સૂર્ય જેવો થશે, લક્ષ્મીમાં કુબેર જેવો થશે, શૌર્યમાં ઇંદ્ર જેવો થશે અને બળમાં વિષ્ણુ જેવો થશે. જન્મ અદિતિ-ને ત્યાં વિષ્ણુનો જન્મ થયો હતો, તેમ આ શત્રુહંતા પુત્રનો તારે ત્યાં જન્મ થયો છે. આ મહાતેજસ્વી પુત્ર પોતાના સંબંધીઓને વિજય અપાવવા માટે તથા શત્રુઓનો સંહાર કરવા માટે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થશે અને કુળની વૃદ્ધિ કરનાર થશે.^{૧૩, ૧૪} આ પ્રમાણે શતશૃંગ પર્વત પર વસનારા સર્વ તપસ્વીઓના સાંભળતાં આકાશ-વાણીએ કુંતામાતાને કહ્યું હતું. પણ શોકની વાત છે કે, તે આકાશવાણીના કહેવા પ્રમાણે કંઈ થયું નહિ અને તે પરથી ભલદું જગતમાં સિદ્ધ થયું કે, જરૂર હોયો પણ અસત્ય ભાષણ કરે છે. વળી તારું સદાકાળ સન્માન કરનારા કેટલા-એક પ્રાચીન મહર્ષિઓનાં વચન સાંભળીને મેં કદી પણ માન્યું ન હતું કે દુર્યોધનનો આટલો બધો ઉત્કર્ષ થશે અને તું કર્ણથી કરી બદ્ધશ.^{૧૫, ૧૬} અરે ! દુર્યોધન તો પ્રથમથી જ કદાચ જ કરતો હતો કે, અર્જુન મહાબળવાન કર્ણની સામે યુદ્ધમાં જીતો પણ રહેશે નહિ; પણ એ દુર્યોધનનાં વચનને મેં મૂખાંઈથી માન્યાં ન હતાં.^{૧૭} આથી

જ મારે આજે અપરિમેય સંતાપ કરવાનો સમય આવી પડ્યો છે અને આથી જ શત્રુઓના મધ્ય-માં હું નરકમાં ખૂંચી ગયો છું. અરે યો અર્જુન ! તે સમયે જ તારે મને કહેવું હતું કે, 'હું કોઈ રીતે પણ કર્ણ સામે લડી શકીશ નહિ.'^{૧૮} તો હું મારા મિત્ર સંજયો તથા કેકયોને યુદ્ધ માટે નિમંત્રણ કરત નહિ. પણ હાય ! હવે કર્ણની સામે યુદ્ધ કરવા માટે હું શું કાર્ય કરી શકીશ ?^{૧૯} તેમ જ રાજા દુર્યોધન અને બીજા જે કોઈ રાજાઓ મારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા મળ્યા છે, તેઓ સામે હું કેવી રીતે લડી શકીશ ? યો કૃષ્ણ ! સર્વ કૌરવો, મારા મિત્રો તથા બીજા જે કોઈ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાઓ અહીં એકઠા થયા છે, તે બધાના મધ્યમાં હું સૂતપુત્ર કર્ણના પાશમાં આજે આવી ગયો છું. માટે ધૂળ પડો મારા જીવતરમાં ! અરે યો અર્જુન ! મહારથીઓમાં ઉત્તમ એવો તારો પુત્ર અભિમન્યુ જે આજે જીવતો હોત, તો તેણે જ મારા સર્વ શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હોત અને યુદ્ધમાં આ રીતે મારો પરાલભ પણ ન થાત.^{૨૦, ૨૧} અરે ! આજે જો ભીમસેનનો પુત્ર ધટોલક્ય પણ જીવતો હોત, તો આજની પેઠે રણમાંથી મારે નાસ્તી આવવું ન પડત. હાય ! મારાં પૂર્વ-જન્મનાં કર્મો પાપો ઘણાં બળવાન હશે, એટલે તે આ સમયે મારા અભાગ્યરૂપે આગળ ને આગળ આવી દેખાવ દે છે. તેથી જ જન્મ કોઈ બાંધેનો વિનાના અશક્ત પુરુષનો પરાલભ કરી બધ, તેમ દુરાત્મા કર્ણે તને એક તણખલા જેવો તુચ્છ માની રણમાં મારો પરાલભ કર્યો છે.^{૨૨, ૨૩} પુરાણ-કાળના ઋષિમુનિઓ કહે છે કે, જે કોઈ આપત્તિ-માં આવી પડેલા મનુષ્યને છોડાવે છે, તે જ ખરો બાંધવ અને સ્નેહયુક્ત મિત્ર છે. વળી સત્પુરુષોએ આ ધર્મનું જ પોતાના નિત્યકર્મ

તરીકે અનુષ્ઠાન કર્યું છે.^{૨૪} પણ ઓ અર્જુન !
આલસી વેળા જતી ધરીનો લગારે શબ્દ થતો
નથી અને જના પર વાનરના ચિહ્નવાળી ધન
કરકી રહેલી છે, તેવા આ સુંદર અને વિશ્વકર્મા-
એ જાતે બનાવેલા રથ પર તું બેઠો હતો, તે
સુવર્ણની મૂઠવાળી આ તલવારને પકડી હતી,
તારા હાથમાં મોટા તાડવૃક્ષના જવડું આ ગાંડીવ-
ધનુષ્ય હતું અને શ્રીકૃષ્ણ પોતે તારા રથને
હાંકતા હતા, છતાં તું કર્ણથી ડરીને અહીં કેમ
નાસી આવ્યો છે? હે અર્જુન ! હવે આ તારું
ગાંડીવધનુષ્ય તું શ્રીકૃષ્ણને આપી દે અને તેમને જ
તારા રથમાં બેસાડી તું તેમનો સારથિ થા.^{૨૫, ૨૬}
એટલે હેવાના રાજા ઇંદ્રે જમ હાથમાં વજ્ર લઈને
વૃત્તાસુરને માર્યો હતો, તેમ શ્રીકૃષ્ણ પણ તારા એ
ગાંડીવધનુષ્યને હાથમાં લઈને તે મહાભય પરા-
ક્રમી કર્ણનો વધ કરશે. અથવા હે અર્જુન ! તું
જે રણમાં ધૂમી રહેલા પ્રચંડ પરાક્રમી રાધાપુત્ર
કર્ણને મારી નાખવા અસમર્થ હોય, તો આપણા
સૈન્યમાં જે કોઈ રાજા અબ્રવિદ્યામાં તારા કરતાં
અધિક હોય, તેને તું આ ગાંડીવધનુષ્ય આપી
દે. એટલે પછી હે પાંડુકુમાર ! લોકો પુત્રો અને
સ્રીઓથી હીન થયેલા અને રાજ્યના વિનાશને
લીધે સર્વ જાતનાં સુખથી બ્રથ થયેલા આપણને
પાપીઓથી સેવાતા અગાધ નરકમાં પડેલા ન
જીએ. અરે ! તું તો મહાકષ્ટદાયક ગર્જના પાંચમા
મહિનામાં જે ગળી પડ્યો હોત અથવા કુંતીના
ગર્ભમાં તું જે જન્મ્યો જ ન હોત, તો જ ઘણું
સારું થાત. તો હે કુરાતમા રાજપુત ! સંત્રામ-
માંથી નાસી જવા કરતાં તે જ તારો ગર્ભકાળે
થઈ ગયેલો સ્ત્રાવ તારા માટે કલ્યાણકારક થઈ
પડત. ધિક્કાર છે તારા ગાંડીવધનુષ્યને, ધિક્કાર
છે તારા બાહુબળને, ધિક્કાર છે તારાં અસંખ્ય
બાણોને, ધિક્કાર છે તારા પ્રપિતા ચિહ્નવાળા

ધ્વજને અને ધિક્કાર છે અગ્નિએ આપેલા તારા
રથને ।^{૨૭-૩૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરનાં ક્રોધ-
વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૯ મો

શ્રીકૃષ્ણકૃત ધર્માધર્મનિર્ણય

॥ સંજય ઉવાચ ॥

યુધિષ્ઠિરેનૈવમુક્તઃ કૌતેયઃ શ્વેતવાહનઃ ।

અસિં જગ્રાહ સંકુદ્રો જિવાંસુર્મરતર્પમમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! યુધિ-
ષ્ઠિરે આ પ્રભાણે કહ્યું, એટલે શ્વેત ઘોડાઓ-
વાળો કુંતાપુત્ર અર્જુન ક્રોધાયમાન થઈ ગયો ને
તેણે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજને મારી નાખવાની
ઇચ્છાથી તલવાર ખેંચી કાઢી.^૧ તેનો એ ઢોપ
જોઈને શ્રીકૃષ્ણ તેના મનનો અભિપ્રાય જાણી
ગયા અને આ પ્રભાણે બોલ્યા : 'અરે ઓ
અર્જુન ! આ શું? તે તલવાર કેમ ઉઠાવી?'
હે ધનંજય ! હું નથી જોતો કે, તારે કોઈની સાથે
અહીં યુદ્ધ કરવાનું હોય ! કારણ કે યુદ્ધિમાન
ભીમસેને જ સર્વ કૌરવોને ત્યાં રણક્ષેત્રમાં સપ-
ડાવ્યા છે.^૨ હે કુંતીપુત્ર ! તું તો કેવળ યુધિષ્ઠિ-
રાજનાં દર્શન કરવા માટે જ અહીં આવ્યો આવ્યો
છે. તે રાજા યુધિષ્ઠિરનાં દર્શન કર્યાં છે. અને
તેમને ક્ષેમકુશળ જોયા પણ છે.^૩ સિંહ સમાન
પરાક્રમી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને જોઈને આ સમયે
તને હર્ષ થયો જોઈએ, તેને બદલે તું આ
અજ્ઞાનભણું કર્મ શું કરે છે? હે કુંતાપુત્ર ! તારે
વધ કરવા યોગ્ય કોઈ પણ પુરુષ મારા જોવામાં
આવતો નથી, તો પછી શા માટે આમ પ્રહાર
કરવા તૈયાર થયો છે? તું કોને મારી નાખવા
ઇચ્છે છે? અથવા તારા ચિત્તમાં કોઈ ભ્રમ થઈ
ગયો છે કે શું? ^{૪, ૫} શા માટે તે અપયપ તલવાર
ખેંચી કાઢી? આથી હે કુંતીનંદન ! હું તને

પૂછું છું કે, તેં આ શું કરવા ધાર્યું છે? હે અહ્યુત પરાક્રમશાળી અર્જુન! એકદમ ક્રોધમાં આવીને તેં શા માટે તલવાર ઉઠાવી છે? શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે આમ કહ્યું, ત્યારે ક્રોધને લીધે સર્પની પેઠે કૂંકાડા મારતો અર્જુન રાજ યુધિષ્ઠિર સામે જોતો જોતો શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો : 'હે અમાપ પરાક્રમી ગાવિંદ! જે દાદિ પુરુષ મને કહે છે, 'તું તારું ગાંડીવધનુષ્ય બીજને આપી દે,' તેના મસ્તકને કાપી નાખવું આતું મારું યુક્ત વ્રત છે. આ રાજ્યે તમારી સમક્ષમાં મને તે પ્રમાણે કહ્યું છે, તેથી હું તે સહન કરી શકીશ નહિ. આ ધર્મભીરુ રાજાને મારી નાખીશ અને આ મહા-પુરુષનો વધ કરી હું મારી પ્રતિજ્ઞાતું પાલન કરીશ. હે યદુનંદન! તે માટે જ મેં તલવાર ઉઠાવી છે.'-^{૧૨} હે જનાર્દન! પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેનારો હું યુધિ-ષ્ઠિરનો વધ કરી સત્યના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ, તેમ જ શોક તથા સંતાપથી રહિત થઈશ.^{૧૩} અથવા આવી પડેલા આ ધર્મસંકટને સમયે તમે કયું કૃત્ય સમયોચિત માનો છો? હે તાત! આ જગતમાં સર્વ ભૂતભવિધ્યને બણો છો; માટે જમ કહેશે તેમ જ હું કરીશ.'

સંજય યોદ્યો : અર્જુનનાં તે વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પ્રથમ 'ધિકાર છે, ધિકાર છે' એમ કહીને પુનઃ તેને કહેવા લાગ્યા.

શ્રીકૃષ્ણ યોદ્યા : ઓ પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુન! આ સમયે જ મારા બણવામાં આવ્યું છે કે, તેં વૃહ પુરુષોની સેવા કરી જ નથી; કારણ કે તેં સમય વિનાનો આ કાપ કર્યો છે.^{૧૪-૧૬} હે અર્જુન! ખરેખર, તું ધર્મભીરુ છે, તેમ મૂર્ખ પણ છે; કારણ કે હે પાંડુપુત્ર! તું જ આ સમય વિના કોવ કરે છે, તે ધર્મોના વિભાગને સમજનારો પુરુષ કદી પણ કરે નહિ.^{૧૭} હે પાર્થ! જે પુરુષ નહિ કરવાનાં કર્મો કરે છે, તેમજ જે કરવાને યોગ્ય હોય છતાં

પણ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હોય તેવાં કર્મોને પણ કરવા તૈયાર થાય છે, તે પુરુષ અધર્મ કહેવાય છે.^{૧૮} ધર્મતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવા માટે શિષ્યોએ જે ગુરુઓને ઉપાસનાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી હોય છે, તે ગુરુઓએ શિષ્યોને ધર્મસિદ્ધાંતો કહ્યા હોય છે. તે ધર્મોના સંક્ષેપને તથા વિસ્તારને બણ-નારા એ ગુરુઓના કાર્યાકાર્યસંબંધના નિર્ણયને તું બણતો જ નથી.^{૧૯} હે પાર્થ! જે પુરુષ કાર્યા-કાર્યના નિશ્ચયને બણતો નથી, તે મૂઠ જ છે. તું જમ આ સમયે તે વિષયમાં મોહિત થઈ ગયો છે, તેમ એ મૂઠ પુરુષ પણ તેવા પ્રસંગે કાર્ય તથા અકાર્યના સબંધમાં મોહિત થઈ બચ છે અને પરાધીન થઈને અકાર્ય કરી બેસે છે.^{૨૦} તે કાર્યાકાર્યનું સ્વરૂપ શસ્ત્રોનાં પઠનપાઠનરૂપ પ્રયાસ વિના માત્ર ઉપરઉપરની વાતો કરવાથી સહેજમાં બણી શકાતું જ નથી. પરંતુ તે સર્વનું જ્ઞાન કેવળ શાસ્ત્રાધ્યાસથી જ થઈ શકે છે; પણ શાસ્ત્રો શી વસ્તુ છે તે તો તું સમજતો જ નથી.^{૨૧} તું મોટો ધર્મવેત્તા થઈને ધર્મનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો છે, પણ તું અજ્ઞાનથી અધર્મને જ ધર્મ માની બેઠો છે. કારણ કે હે પાર્થ! 'પ્રાણીઓની હિંસા કરવી તે દોષજનક છે,' એ વાતને તું મોટો ધાર્મિક થવા બચ છે છતાં સમજતો નથી.^{૨૨} હે તાત! મારું નિશ્ચિત માનવું છે કે, પ્રાણીઓની અહિંસા તે જ સર્વોત્કૃષ્ઠ ધર્મ છે. કોઈ સમયે અસત્ય બાપણ કરવું પડે તો ભલે; પણ હિંસા તો કોઈ રીતે ન જ કરવી જોઈએ.^{૨૩} હે નરસિંહ! તું એક મહાપુરુષ છે, છતાં આમ પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે તું ધર્મવેત્તા એવા પોતાના વડીલ બંધુ રાજ યુધિષ્ઠિરને મારી નાખના કેમ તૈયાર થયો છે? ^{૨૪} પોતાની સામે યુદ્ધ ન કરતો હોય, પોતાનો શત્રુ ન હોય, રણમાંથી પરાક્રમુષ્ઠ થઈ નાસી જતો હોય, શરણે આવ્યો હોય, હાય

જેડીને નમી પડ્યો હોય અને જે પુરુષ પ્રમાદમાં હોય, આ સર્વ પુરુષો અવધ્ય છે અને સત્પુરુષો તેમના વધને ધિક્કારી કાઢે છે. એ સર્વ પુરુષોને અવધ્ય માનવામાં આવેલાં કારણો આ તારા વડીલ ભાઈમાં છે.^{૨૫, ૨૬} હે પાત્ર ! તે કાઈ એક બાળકની પેઠે વિચાર કર્યો વિના આવું વ્રત લઈ લીધું છે; તેથી આ સમયે કેવળ મૂર્ખતાને લીધે તું અધર્મ-યુક્ત કાર્ય કરવાને પણ તૈયાર થયો છે.^{૨૭} પરંતુ હે અર્જુન ! જાણી ન જાણાય તેવા ધર્મોની સૂક્ષ્મ ગતિનો નિશ્ચય કર્યા વિના તું કયા આધારે તારા મોટાભાઈને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આમ તેમની સામે દોડી જાય છે?^{૨૮} હે પાંડવ ! આ હું તને ધર્મ તું રહસ્ય કહું છું. તે ધર્મરહસ્યને પિતામહ ભીષ્મ, પાંડવ યુધિષ્ઠિર, વિદુર અથવા યશસ્વિની કુંતી આ ચાર જ વ્યક્તિઓ તને કહી શકે તેમ છે. હું તને યથાર્થ રીતે તે કહું છું, તું સાંભળ.^{૨૯}

સત્યવક્તા પુરુષ મહાસત્પુરુષ તરીકે જ ગણાય છે; કારણ કે સત્ય કરતાં બીજું કંઈ પણ ઉત્તમ નથી; પરંતુ સત્ય તું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું તે મહાકઠિન છે. જે આ સમયે તારું સત્ય વર્તન પણ અધર્મરૂપ થઈ શકે છે.^{૩૦, ૩૧} જ્યાં અસત્યરૂપે આવતું હોય ત્યાં સત્ય બોલવું નહિ, પણ ત્યાં સત્ય હોય, છતાં અસત્ય બોલવું. આમ કાઈ સ્થળે અસત્યને પણ સત્ય તરીકે માનવું પડે છે અને સત્યને પણ અસત્ય તરીકે ગણવું પડે છે. આથી જ વિનાહસમયે, રતિપ્રસંગે, કાઈનો પ્રાણ જતો હોય તેને સમયે, સર્વ ધન લૂંટાઈ જતું હોય ત્યારે, તેમ જ ગ્રાહણને માટે અસત્ય ભાષણ કરવું પડે,—એ પાંચ અસત્યને પાપરૂપ ગણવામાં આવ્યાં નથી.^{૩૨, ૩૩} વળી જ્યાં આપણું સર્વસ્વ લૂંટાઈ જતું હોય, ત્યાં અસત્ય બોલવું જોઈએ; કારણ કે તેને પ્રસંગે અસત્ય તું પરિણામ સત્યરૂપે આવે છે

અને સત્ય તું પરિણામ અસત્યરૂપે આવે છે. આ પ્રમાણે સત્યાસત્યનો નિર્ણય નહિ સમજનારો અજ્ઞાની પુરુષ સર્વ સ્થળે કેવળ સત્યને જ વળગી રહે છે; પરંતુ કાઈ વેળા તેનું પરિણામ અસત્ય—અધર્મભરેલું જ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૪} માટે પરિણામ તરફ દષ્ટિ કરીને સત્ય હોય છતાં તે અસત્ય તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ અને અસત્ય હોય છતાં સત્ય તરીકે માનવું જોઈએ. આ રીતે જ સત્ય તથા અસત્યનો નિશ્ચય કરીને પુરુષ ધર્મવેત્તા થઈ શકે છે.^{૩૫} એ તો આશ્ચર્યશકિત જ છે કે, અતિ દૂર કર્મ કરનારો પુરુષ પણ જે મહાબુદ્ધિમાન હોય, તો અતિ મહાન પ્રભુને પામી શકે છે. દષ્ટાંત તરીકે બલાક નામનો મહાદૂર પારધી એક આંધળા પશુનો વધ કરીને પણ મહાન પ્રભુ પામી શક્યો હતો.^{૩૬} વળી એમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય જેવું નથી કે, કાઈ ધર્મની ઇચ્છાવાળો હોય છતાં પણ જે બુદ્ધિહીન હોય, તો ધર્માધર્મના નિર્ણયમાં મૂંઝાઈ જઈને અતિ મહાન પાપનો ભોક્તા થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે, કાઈ એક નદીના સંગમ-સ્થળે વસનારો કૌશિક નામનો મુનિ બુદ્ધિહીન દોવાથી ધર્માધર્મના સંબંધમાં મોહિત થઈને પાપનો ભોક્તા થયો હતો.^{૩૭}

અર્જુન બોલ્યો : હે ભગવન ! ધર્માધર્મ સંબંધી મને બરાબર જ્ઞાન થાય, તે માટે જે બલાક પારધીની તથા નદીના સંગમસ્થળે રહેનારો તે કૌશિક મુનિની કથા મને કહી સંભળાવો.^{૩૮}

વાસુદેવ બોલ્યા : હે ભરતવંશી અર્જુન ! પૂર્વે બલાક નામનો એક પારધી હતો. તેને હિંસા કરવાની આંતરિક ઇચ્છા ન હતી; તોપણ તે પુત્ર તથા સ્ત્રી આદિ કુટુંબની આજીવિકા માટે નિત્ય યજ્ઞને મારતો હતો અને તે દ્વારા પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાનું તથા બીજાં આશ્રિતોનું ભરણ-પોષણ કરતો હતો. છતાં પણ તે પોતાના ધર્મમાં

આસક્ત રહેતો હતો, નિત્ય સત્ય વચન બોલતો હતો અને કોઈની અદેખાઈ કરતો નહોતો. ^{૩૯, ૪૦} એક દિવસ તે મૃગલાંચ્છોના શિકાર કરવા માટે વનમાં ગયો, પણ કોઈ સ્થળે તેના હાથમાં મૃગ આવ્યો નહિ. એવામાં કોઈ એક આંખળા શિકારી પશુને પાણી પીતું તેણે જોયું. એ પશુને તેણે કદી પણ જોયું ન હતું, તોપણ તેણે બાણ મારીને તે પશુને મારી નાખ્યું. આમ તે આંધળું પશુ મરણ પામ્યું, એટલે તુરત આકાશમાંથી પ્રુષ્પવૃદ્ધિ થઈ અને જોતજોતામાં તો અપ્સરાઓનાં ગીતવાદિત્રથી ગાજી રહેલું એક સુંદર વિમાન તે પાર્થીને લઈ જવા માટે સ્વર્ગમાંથી ઝીતરી આવ્યું. ^{૪૧-૪૩} હે અર્જુન ! તે પાર્થીએ જ પશુને મારી નાખ્યું હતું, તે સર્વ જ્યોતોના વિનાશ કરવા માટે જ જન્મ્યું હતું. તપશ્ચર્યા કરીને તેણે વરદાન મેળવ્યું હતું. અને બ્રહ્માએ પોતે તેને આંધળું કર્યું હતું. ^{૪૪} પાર્થીએ સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરવાના નિશ્ચય-વાળા તે પશુને મારી નાખ્યું, તેથી તે પાર્થી સ્વર્ગલોકમાં ગયો. આમ ધર્મનું સ્વરૂપ અતિ દુર્જ્ઞેય છે. ^{૪૫}

વળી તપસ્વીઓમાં ઉત્તમ અને વેદવેદાંગ આદિ અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયેલો એક કૌશિક નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તે એક ગામની નજીકમાં નદીઓના સંગમસ્થળે આશ્રમ બાંધીને રહેતો હતો. ^{૪૬} હે ધનંજય ! તે બ્રાહ્મણે 'મારે હંમેશાં સત્ય બોલવું' એવું વ્રત લીધું હતું; તેથી સર્વ લોકમાં તે સત્યવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. હવે એક સમયે ઠેટલાએક મુસાફરો ચોરના ભયથી તેના આશ્રમમાં આવીને વૃક્ષોની ઘટામાં ભરાઈ પેઠા; પણ તેમને પગલે પગલે ચાલી આવેલા પેલા ચોર લોકો પણ કોષિ ભરાઈને તે આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા અને યત્નપૂર્વક ત્યાં તપાસ કરવા લાગ્યા. ^{૪૭, ૪૮} તેઓ ત્યાં રહેનારા સત્યવાદી કૌશિક

બ્રાહ્મણ પાસે આવ્યા અને તેને પૂછવા લાગ્યા : 'હે ભગવન ! અહીં ઘણા માણસો આવ્યા હતા, તેઓ કયે માર્ગે ગયા છે ?' ^{૪૯} આપ સત્યવાદી છો તેથી અમે આપને પૂછીએ છીએ. માટે જો આપ બંધૂતા હો તો અમને કહે.' ચોરોએ આ રીતે કૌશિકને પૂછ્યું, એટલે તેણે સત્ય વચન કહી દીધું કે, ^{૫૦} 'તેઓ પેલાં વૃક્ષો અને લતાની ઝાડીઓવાળા વનમાં ભરાઈ પેઠા છે.' આમ તે કૌશિકે તેમને સાચી ભાળ આપી દીધી. ^{૫૧} એટલે પેલા દૂર લૂંટારાઓએ તે મુસાફરોને પકડીને મારી નાખ્યા, આમ લોકોમાં સંબળાય છે. એ રીતે હે અર્જુન ! કૌશિક બ્રાહ્મણે સત્ય વચનને વળગી રહી પાપભરેલી દુષ્ટ વાણી કહી મહાન અધર્મ કર્યો હતો, તેથી તે કષ્ટદાયક ધોર નરકમાં ગયો હતો; કારણ કે તે સૂક્ષ્મ ધર્મોના રહસ્યને સમજતો ન હતો. માટે જ પુરુષે શાસ્ત્રનો અરૂપ અભ્યાસ કર્યો હોય છે અને તેથી જ જ ધર્મોના વિભાગને બરાબર સમજતો હોતો નથી, તે મૂઝૂક પુરુષ પોતાના ધાર્મિક સંશયના સંબંધમાં પોતાનાથી વૃદ્ધ વયના પુરુષોને પૂછતો નથી, તો મહાન નરકમાં જ પડે છે. આમ સમજીને જ ધર્માધર્મનો નિશ્ચય કરવા માટે તને ધર્મનું કોઈ એક લક્ષણ કહેવામાં આવશે, તે તું સાંભળજે. ^{૫૨-૫૪} જ જ્ઞાન પરમ દુષ્કર હોય છે, તેમાં કોઈ સમયે તર્કથી પણ નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. ઠેટલાએક સંખ્યાબંધ લોકો તો વેદમાંથી જ ધર્મનો નિશ્ચય કરેલો, આમ પણ કહે છે. ^{૫૫} તારા વિચારો પણ જો કદાચ તે લોકોને અનુસરતા હોય, તોપણ હું તારા જે વિચારોને દૂષિત ઠરાવતો નથી; પરંતુ મારે તને એટલું કહેવું જ જોઈએ કે, વેદમાં સર્વ જાતના સૂક્ષ્મ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું નથી. (માટે તેવા સૂક્ષ્મ ધર્મોના સંબંધમાં કોઈ વખતે અનુમાનથી પણ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈ

ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ પ્રાણીઓનો ઉત્કર્ષ થાય તે માટે જ હોય છે. ધર્મના આ પ્રવચન તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એ જ નિશ્ચય થઈ શકે છે કે, જે કર્મ અહિંસાથી યુક્ત હોય તેનું નામ ધર્મ. વાસ્તવિક રીતે ધર્મનું પ્રવચન એ હેતુથી જ કરવામાં આવ્યું છે કે, હિંસા કરનારા પુરુષોને હાથે બીજાં પ્રાણીઓની કાઈ રીતે હિંસા ન થાય. માટે જ વિદ્વાનો ધર્મ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે, જે કાઈ કર્મ સર્વનું ધારણ કરે, પ્રજાઓનું રક્ષણ કરે તેનું નામ ધર્મ. ધર્મ શબ્દની આ વ્યાખ્યા પરથી એ જ નિશ્ચય થાય છે કે, સર્વ કાઈનું રક્ષણ કરનારું જે કર્મ તેને જ ધર્મ કહી શકાય. પરંતુ આ રીતે કેવળ વ્યાખ્યા પર જ આધાર રાખી ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી જ. જેમ કે કેટલાએક દુષ્ટ આશયવાળા મનુષ્યો ‘સંતોષં જનવેત્ પ્રાજ્ઞસ્તદેવેશ્વરપૂજનમ્ । પુદ્ગિભાન પુરુષે હરેકાઈ ઉપાયે પ્રાણીઓને સંતોષ ઉપજાવવો, એનું નામ જ ઈશ્વરપૂજન છે’-આ ન્યાયને અનુસરી, અન્યોન્યને સુખના કારણુક્ત પરસ્પરી-ગમન આદિને પણ ધર્મ તરીકે માને છે અને વાસ્તવિક ધર્મનો લોપ કરી વેદોક્ત વચનથી વિરુદ્ધ-વેદવિરુદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે અને તે દ્વારા મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે. એવા મનુષ્યોની સાથે સંભાષણ પણ ન કરવું જોઈએ. માટે સિદ્ધાંતદૃષ્ટિએ ધર્મનું લક્ષણ એ જ હોઈ શકે કે, વેદાનુકૂળ હોય અને બીજાને જે સુખકારક હોય તેવું જે કર્મ તેનું નામ ધર્મ. વળી કાઈ પ્રસંગે તેવું જ કંઈ બન્યું હોય કે સત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તે અવશ્ય કહેવું જોઈએ અને હિંસા તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તે વાત એ કહેવામાં ન આવે, તો લોકોને શંકા થતી હોય, તેવે પ્રસંગે કાઈ અતનો વિચાર કર્યા વિના અસત્ય ભાષણ કરવું, તે જ સત્ય ભાષણ મનાય છે. દયાંત તરીકે

કાઈ બ્રાહ્મણ ચોર છે એમ આપણા જાણવામાં આવ્યું હોય અને તે બ્રાહ્મણના સંબંધમાં ‘આ ચોર હશે કે નહિ’ એવો બીજાઓને સંશય હોય, તો તે વેળા સત્ય બોલવાથી હિંસા થવારૂપ અધર્મને સમજી મૂકા રહેવું તે જ ઉત્તમ છે. છતાં પણ મૌન રહેવાથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી ન હોય તો અસત્ય પણ બોલવું.^{૫૧-૫૦} વળી જે મનુષ્ય હરેકાઈ કાર્યને ઉદ્દેશીને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને પછીથી તેનું પાલન કરતી વેળા તેના મૂળ હેતુનો ત્યાગ કરી બીજા અનેક પ્રકારે દ્વારા તે પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરે છે, તો તે મનુષ્ય દાંભિક જ ગણાય. તેને પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ કર્યાનું ક્ષણ કદી પણ મળતું નથી, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૫૧} જોકે વિદ્વાનોનું તે કથન સત્ય જ છે, પરંતુ શાસ્ત્ર કહે છે કે, પ્રાણનાશનો પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય, વિવાહ તૃપ્તિ જવાની તૈયારી પર હોય, સર્વ જ્ઞાતિઓનો વિનાશ ઉપસ્થિત થયો હોય અને ઉપહાસનો પ્રસંગ ચાલતો હોય, તે વેળા અસત્ય વચન પણ અસત્ય ગણાતું નથી.^{૫૨} ધર્મના તત્ત્વાર્થને જાણનારા વિદ્વાનો પણ તેવે પ્રસંગે બોલવામાં આવેલા અસત્યને અધર્મ તરીકે ગણતા નથી. વળી જો અમુક હરેકાઈ મનુષ્ય તેવા કાઈ પ્રસંગે ચોર લોકોના હાથમાં સપડાઈ ગયો હોય, તો એ સમયે બહા બહા સોગંદો ખાઈ ને પણ તેણે તેમના હાથમાંથી છૂટી જવું; કારણ કે તેવે પ્રસંગે વિચાર કર્યા વિના અસત્ય ભાષણ કરવું તે જ શ્રેયસ્કર હોય છે અને તે અસત્ય ભાષણ સત્ય તરીકે જ ગણાય છે. બની શકે ત્યાં સુધી એ વખતે ચોર લોકોને ધન તો આપવું જ નહિ; કારણ કે પાપી લોકોને આપેલું ધન દાતાને પણ નરકમાં જ નાખે છે. આમ ધર્મને અર્થે અસત્ય ભાષણ કરીને પુરુષ અસત્ય વક્તા થતો નથી. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે તારે

હિત ઇચ્છીને મેં ધર્મ તથા મારી બુદ્ધિને અનુ-
સરી તારી આગળ યથાવિધિ ધર્મનું લક્ષણ
કહ્યું.^{૧૩-૧૬} હવે આનો વિચાર કરીને યુધિષ્ઠિરાજ
તને મારવા યોગ્ય જણાતા હોય, તો તું મને કહે

અર્જુન યોદ્ધા : હે કૃષ્ણ ! કોઈ મહા-
પ્રાણ અને મહાબુદ્ધિમાન ધર્મોચાર્ય જેમ અમને
હિતવચનો કહે, તેમ તમે અમારું હિત કરવા
માટે જ આ વચનો કહ્યાં છે. તમે અમારાં માતા
અને પિતા સમાન છો; એટલું જ નહિ, તમે જ
અમારી પરમ ગતિરૂપ છો અને પરમપ્રાપ્ય સ્થાન-
રૂપ છો. આ ત્રણેય લોકમાં તમારાથી અજભી
એવી એક વસ્તુ નથી. માટે જ તમે પરમધર્મનું
સંપૂર્ણ અને યથાર્થ સ્વરૂપ જણો છો. હું
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને મારવા યોગ્ય માનતો નથી;
માટે આ મારી પ્રતિજ્ઞાના સંબંધમાં મારા પર
તેવી કોઈ કૃપા કરો, કે જ્યાં ધર્મરાજનો વધ
ન થાય, તેમ મારી પ્રતિજ્ઞા પણ પૂર્ણ થાય.
વળી મારા મનની એક બીજી વાત હું
આપને કહું છું તે સાંભળો.^{૧૭-૧૮} હે ચક્રવર્તી
શ્રીકૃષ્ણ ! આપને હવે જાણવામાં આવ્યું જ છે
કે, 'જે કોઈ મનુષ્ય મને કહે કે, હે અર્જુન !
અન્નવિદ્યામાં તથા પરાક્રમમાં જે પુરુષ તારા
કરતાં અધિક હોય, તેને આ તારું ગાંડીવધનુષ્ય
તું આપી દે, તો એમ કહેનારા મનુષ્યને મારે
મારી જ નાખવો-' આવું મારું વ્રત છે. તેમ જ
જે કોઈ મનુષ્ય તિરસ્કારપૂર્વક ભીમસેનને પણ
'તૂવરક' (બડમૂઠો) કહે, તો તેને મારી નાખવા
માટે તે ભીમસેને પણ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હવે
હે યાદવવીર શ્રીકૃષ્ણ ! આ સમયે રાજ યુધિષ્ઠિરે
મને વારંવાર કહ્યું છે કે, 'હે અર્જુન ! તું તારું
ધનુષ્ય બીજને આપી દે.' એટલે હે કૃષ્ણ !
આ યુધિષ્ઠિરાજને મારી પ્રતિજ્ઞાને અનુસરી જો
હું મારી નાખું, તો તેમના મરણ પછી એક ક્ષણ

વાર પણ આ જીવલોકમાં હું રહી શકું તેમ નથી.
હવે જો હું તેમને નથી મારતો, તો હું મારી
પ્રતિજ્ઞાથી બ્રહ્મ યાદું છું, ખરેખર ! આ સમયે
હું બેભાન જવો થઈ ગયો છું, મારું વીર્ય નાશ
પામ્યું છે, તેમ જ યુધિષ્ઠિરાજનો વધ કરવા હું
તૈયાર થયો છું, તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા છતાં પણ
તે પાપમાંથી હું મુક્ત થઈ શકું તેમ નથી. માટે
હે ધર્મિષ્ઠશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ ! જે કરવાથી લોકદષ્ટિએ
મારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય ઠરે અને રાજ યુધિષ્ઠિર તથા
હું જીવતા રહીએ તેવો કોઈ ધર્મિષ્ઠ નિર્ણય આપવા
તમે યોગ્ય છો.^{૧૯-૨૫}

વાસુદેવ યોદ્ધા : હે વીર અર્જુન ! રાજ
આજે કર્યું સાથે યુદ્ધ કરતાં ધણા થાકી ગયા
છે, ધાયલ થઈ ગયા છે, સંખ્યાબંધ તીક્ષ્ણ બાણો-
ના પ્રહારોથી દુઃખી થઈ ગયા છે અને કર્યું પણ
વારંવાર બાણો મારી તેમને સપ્ત વીંધી નાખ્યા
છે.^{૨૬} આથી જ દુઃખયુક્ત થઈને રાજ યુધિષ્ઠિરે
કોધાવેશમાં તને આવાં અયોગ્ય વચન કહ્યાં છે.
પણ જો કર્યું તેમને યુદ્ધમાં કોપાળ્યા ન હોત,
તો કર્યુંનો મારવો જ નથી એમ તે તને કહેત.^{૨૭}
વળી હે પાંડવ ! રાજ યુધિષ્ઠિર જાણે છે કે,
આ લોકમાં અર્જુન સિવાય બીજો કોઈ પુરુષ
પાપી કર્યું સામે યુદ્ધમાં ટક્કર ઝીંકી શકે તેવો
નથી. આમ સમજીને જ અત્યંત કોધે ભરા-
યેલા એ યુધિષ્ઠિરાજ મારી સમક્ષ તને કહોર
વચનો કહ્યાં છે.^{૨૮} તેમ જ ધર્મપુત્ર રાજ યુધિ-
ષ્ઠિરનો નિશ્ચય છે, કે રણમાં નિત્ય તત્પર રહે-
નાર અને કોઈનાથી સહન ન થઈ શકે તેવા આ
કર્યુંના આધાર પર જ આજની યુદ્ધબાજી ખેલાઈ
રહી છે. માટે તેમાં જો કર્યુંનો વધ કરવામાં
આવશે, તો કોરવો તો અનાયાસે જિતાઈ જશે.^{૨૯}
માટે હે અર્જુન ! ધર્મરાજનો વધ કરવો તે યોગ્ય
નથી; તેમ તારી પ્રતિજ્ઞા પણ અવરથ પાળવી

જ ઝેઈએ. હવે યુધિષ્ઠિર રાજ જીવતા રહે અને તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થાય તેવા એક ધર્મની યોગ્યતા-વાળો ઉપાય હું તને કહું છું, સાંભળ. ^{૮૦} જ પુરુષ આ જગતમાં માનપાત્ર છે, તે જ્યાં સુધી માન મેળવે છે, ત્યાં સુધી આ જીવલોકમાં જીવતો મનાય છે, પણ જ્યારે તે મહાન અપમાનને પામે છે, ત્યારે જીવતા છતાં તેને મૂંઝવેલો જ માનવા-માં આવે છે. ^{૮૧} આ યુધિષ્ઠિરરાજને તું, ભીમ-સેન, નકુલ, સહદેવ તેમ જ લોકમાંના વૃદ્ધ અને શૂરા પુરુષો સદા માન આપે છે. માટે તું કાઈ યુક્તિથી તેમનું અપમાન કર, એટલે જીવતા છતાં તેમનું મૃત્યુ થયેલું જ મનાશે. હે પાર્થ ! તારા આ પૂજ્ય યુધિષ્ઠિરરાજને તું હુંકારાથી બોલાવ; એટલે તેમનો વધ થઈ ચૂક્યો છે; કારણ કે હે ભારત ! શાસ્ત્ર કહે છે કે, પોતાના પૂજ્ય શુર-જનોને હુંકારો કરવો તે તેમનો વધ કરવા બરા-બર છે. ^{૮૨, ૮૩} માટે હે કુરુકુળધુરંધર અર્જુન ! તું ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પૂજ્ય પુરુષોને અપમાનરૂપ એવા અધર્મ ભરેલા હુંકારાથી બોલાવ અને તું પોતે જ તેમનું અપમાન કર. ^{૮૪} સર્વ શ્રુતિ-ઓમાં ઉત્તમ મનાયેલી અથર્વાંગિરસી નામની એક શ્રુતિ આ પ્રમાણે કહે છે : ‘અથ્વેન વઘઃ પ્રોક્તો યદ્ ગુસ્ત્ત્વમિતિ પ્રસુઃ । કાઈ મહાસમર્થ શુરજનને હુંકારાથી બોલાવવો તે શસ્ત્રપાત વિના તેનો વધ કર્યો મનાય છે.’ પોતાનું સદા શ્રેય ઇચ્છનારા પુરુષોએ વિચાર કર્યા વિના આ શ્રુતિને અનુસરવું ઝેઈએ. માટે તું ધર્મવેત્તા મારા કહેવા પ્રમાણે ધર્મરાજને હુંકારાથી બોલાવ. ^{૮૫, ૮૬} એ રીતે હે અર્જુન ! તેં કરેલા અપમાનથી આ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પણ અયોગ્યતા ભરેલો પોતાનો વધ થઈ ચૂક્યો, એમ જાણી લેશે. પછીથી તેમ-ના ચરણોનું વંદન કરી, તેમને કેટલાંએક પ્રિય વચનો કહીને અને તેમનું સાંત્વન કરી તેં કરેલા

અપમાનનો પરિહાર કરવા માટે તું તેમને માનથી બોલાવજ. ^{૮૭} આમ કરવાથી તારા વડીલ ભાઈ રાજ યુધિષ્ઠિર પણ પોતે મહાબુદ્ધિમાન હોઈને ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરી તારા પર કદી પણ કોપાય-માન નહિ થાય; તેમ જ તું પણ અસત્ય ભાષણથી તથા ભ્રાતૃવધર્જન્ય પાતકથી મુક્ત થઈ હર્ષપૂર્વક સૂતપુત્ર કર્ણનો રણમાં વધ કરજ. ^{૮૮}

છતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમાં ‘શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો સંવાદ’ નામનો અધ્યાય ૬૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૦ મો

યુધિષ્ઠિરનું અપમાન અને પાછળથી તેમનું સન્માન

॥ સજય ઉવાચ ॥

इत्येवमुक्तस्तु जनार्दन

पार्थः प्रज्ञस्याथ सुहृद्वचस्तत् ।

ततोऽब्रवीदर्जुनो धर्मराज-

मनुक्तपूर्वं परुषं प्रसह ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે અર્જુનને પોતાના મિત્ર કૃષ્ણનાં તે વચનની પ્રશંસા કરી અને આવેશ-માં આવી જઈ તે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પૂર્વે કદી નહિ કહેલાં એવાં તીક્ષ્ણ વચનો કહેવા લાગ્યો.

અર્જુન બોલ્યો : ઓ રાજ ! તું બોલ મા, બોલ મા. આ તું રણમાંથી નાસી આવી એક કાશ જટલા દૂર પ્રદેશમાં બેસી રહ્યો છે અને મારી નિંદા કરે છે ? સર્વ લોકમાં મહાન વીર ગણાયેલા મહાપુરુષોની સાથે જ યુદ્ધ કરી રહ્યો છે તે ભીમસેન કદાચ મારી નિંદા કરી શકે, પણ તું તો નહિ જ. ^૨ જ ભીમસેન બરાબર યોગ્ય સમયે રાત્રીએ પીડી નાખીને તે તે શૂરા રાજાઓને રણમાં રાણી નાખે છે, જ ઉત્તમોત્તમ રથીઓનો, મુખ્ય મુખ્ય હાથીસવારોનો તથા અસંખ્ય વીર-ગોડસવારોનો રણમાં સંહાર કરી

નાખે છે, જોણે એક હજારથી વધારે હાથીઓને રણમાં મારી નાખ્યા છે અને જ સિંહની પેઠે ગાજી રહ્યો છે, તે ભીમસેન મારી નિંદા કરવાને યોગ્ય છે; પણ તું શું જોઈને મારી નિંદા કરે છે? વળી જોણે સિંહ જન્મ મૃગોને મારી નાખે, તેમ પર્વતપ્રદેશમાં વસનારા દશ હજાર કંપિઓ પોદ્ધાઓને ઠાર કરી નાખ્યા છે, તે ભીમસેન મને ઠપકો આપી શકે, પણ તું નહિ.^{૩૪} વીર ભીમસેન રથ પરથી કદી પડી, હાથમાં ગદા લઈ, તેના વડે રણમાં સંખ્યાબંધ ઘોડેસવારોને, રથોઓને તથા હાથીસવારોને હણી નાખે છે અને મહાક્રુષ્કર કર્મ કરે છે, તું તેવું કર્મ કદી પણ કરવાને યોગ્ય નથી, તો શા માટે બોલે છે?'' ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમી એ ભીમસેન હાથમાં ઉત્તમ તલવાર લઈને ઘોડા, રથ, ઘોડેસવારો તથા હાથીઓને કાપી નાખે છે, રથનાં પૈડાઓથી તથા ધનુષ્યથી શત્રુઓનો ઘાણ કાઢી નાખે છે અને કટલાએક શત્રુઓને તો બન્ને પગોને પોતાના બે હાથ વતી પકડી ચીરી નાખે છે.^{૩૫} વળી કુબેર તથા યમ સમાન મહાબળવાન એ ભીમસેન શત્રુઓની સેનાને જોસભેર હણી નાખે છે, એ ભીમસેન મારી નિંદા કરવાને યોગ્ય છે; પણ નિત્ય પોતાના સુદૃઢોના રક્ષણ તળે રહેનારો તું મારી નિંદા કરવા યોગ્ય નથી.^{૩૬} જ ભીમસેન એકલો જ કૌરવોના મધ્યમાં દાખલ થઈ મોટા મોટા મહારથીઓને, સારા સારા હાથીસવારોને, ઉત્તમોત્તમ ઘોડેસવારોને તથા મુખ્ય મુખ્ય પાળાઓને રણમાં રોળી નાખી શત્રુઓનું દમન કરે છે, તે ભીમસેન મને ઠપકો આપવા યોગ્ય છે.^{૩૭} જોણે કલિંગ, અંગ, વંગ, નિપાદ તથા મગધદેશના કાળા મેઘ સરખા મદમત્ત હાથીઓનો અને બીજા અનેક શત્રુઓનાં ટોળાંઓનો સંહાર કરી નાખ્યો છે, તે શત્રુદમન ભીમસેન મને ઠપકો દેવા યોગ્ય છે.^{૩૮} વર્ષોકાળે યદી આવેલો મેઘ જન્મ બળધારા-

ઓ વરસાવે છે, તેમ વીર ભીમસેન લડાયક શસ્ત્રોથી ભરેલા પોતાના રથમાં બેસી, હાથમાં પુષ્કળ બાણો લઈ ધનુષ્ય ધુણાવતો ધુણાવતો, મહારણમાં સંખ્યાબંધ બાણોનો વરસાદ વરસાવી મૂકે છે. વળી જ ભીમસેને આજના રણમાં બાણોનો મારો ચલાવી આઠસો હાથીઓનાં ગંડરથોના તથા સૂડોના દુકડેદુકડા કરી નાખ્યા છે, તે શત્રુહંતા ભીમસેન મને અવશ્ય દૂર કહેવા યોગ્ય છે; પણ તારી તો યોગ્યતા જ નથી.^{૩૯, ૪૦} હે ભારત! પંડિતો કહે છે કે, બ્રાહ્મણોનું બળ વાણીમાં હોય છે અને ક્ષત્રિયોનું બળ તેમના બાહુઓમાં હોય છે. આ કથન પ્રમાણે તું ક્ષત્રિય હોવાથી તારા બાહુમાં બળ હોવું જોઈએ, તેને બદલે તારું બળ કેવળ વાણીમાં જ બેવામાં આવે છે અને સ્વભાવે તું દૂર છે. વળી તું એકલો જ મને તારા જોવા નિર્બળ કહે છે.^{૪૧} હે રાજા! હું મારી સ્ત્રી, પુત્રો, જીવિત અને શરીર સુદૃઢની પરવા કર્યા વિના નિત્ય તારું પ્રિય કરવા યત્ન કર્યા કરું છું; છતાં તું મને આ પ્રમાણે તીક્ષ્ણ વાણીરૂપ બાણોથી વીંધી નાખે છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, અમને તારાથી જરા પણ સુખ મળવાનું નથી.^{૪૨} હે ભારત! દ્રૌપદીના શયનમાં પડી રહીને તારે મારું અપમાન કરવું નહિ. હું કેવળ તારે માટે જ આ યુદ્ધમાં મહારથીઓનો સંહાર કરી રહ્યો છું, છતાં તું મારા તરફ શંકા કરે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, તું દૂર છે અને તારા તરફથી મને જરા પણ સુખ નહિ મળે.^{૪૩} આ રાજા! સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા ભીમપિતામહે પોતે જ તારું પ્રિય કરવા માટે પોતાનું મૃત્યુ તને કહી જણાવ્યું હતું, એ ઉપરથી દ્રુપદરાજના વીરપુત્ર શિખંડીએ મારા રક્ષણ તળે રહીને એ મહાત્માને મારી નાખ્યા છે.^{૪૪} તું સર્વનો મહારાજ થાય, એ વાતને હું અશિનંદન આપતો

નથી; કારણ કે તું અમારા બધાનું અહિત કરવા માટે જુગાર ખેલવામાં રમ્યોપર્યો રહે છે. વળી તું નીચ મનુષ્યોએ કરવા યોગ્ય એવું પાપ પોતે જ પ્રથમ કરે છે અને પછીથી તું અમારા દ્વારા પોતાના શત્રુઓનો પરાજય કરવા ઇચ્છે છે.^{૧૬} જ વેળા તું જુગાર ખેલવા તૈયાર થયો હતો, તે વેળા સહદેવે તને જુગારમાં રહેલા અનેક દોષો તથા અધર્મો કહ્યા હતા અને તે તે સાંભળ્યા પણ હતા; છતાં તેં દુષ્ટ પુરુષોએ સેવેલા એ પાસાઓનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા જ ન કરી અને આંતે તેં જુગાર-બાજી ખેલી પણ ખરી. આથી તારી પાછળ અમે બધા મહાભયંકર સંકટરૂપ નરકમાં ડૂબી ગયા.^{૧૭} આ પાંડુપુત્ર! તારા તરફથી અમને સુખની આશા લગારે નથી; કારણ કે તું પોતે જ એ પ્રમાણે જુગાર ખેલવા મગી પડ્યો હતો. વળી તેં પોતે જ અમારા પર આવું ઘોર સંકટ નાખ્યું છે, છતાં ઉપરથી તું આવાં ત્રીજ વચનો આજ્ઞા અમને કહી સંભળાવે છે.^{૧૮} બાપ્પી અમે તો શત્રુઓની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો છે અને તેથી તે સેના છિન્નભિન્ન થયેલાં ગાત્રોએ રણભૂમિ પર સૂઈ રહી છે અને રોકકળ કરી રહી છે. ખરી રીતે જોતાં, આ ધાતકી કર્મ તેં જ કર્યું છે; તારે લીધે જ કૌરવોનો આ સંહાર વળી ગયો છે અને કુલક્ષય થવાનો દોષ ઉપસ્થિત થયો છે. આ મહારણમાં ઉત્તર દિશાના, પશ્ચિમ દિશાના, પૂર્વ દિશાના તથા દક્ષિણ દિશાના સંખ્યાબંધ યોદ્ધા-ઓ કપાઈ મૂઆ છે અને ઠેવળ તારે માટે જ આપણા પક્ષના તથા શત્રુપક્ષના મહાન યોદ્ધા-ઓએ અતુલ પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું છે. આ રાજા! તું જુગાર રમ્યો, તારે લીધે જ અમારા રાજ્યનો વિનાશ થયો અને તારા કારણથી અમારા પર આ ઘોર સંકટ ઊઠ્યું થયું. હે રાજા! તું આવો અલ્પ ભાગ્યવાન છે, માટે ઉપરાઉપરી

આવી કૂર વાણીરૂપ આયુઠાથી પ્રહાર કરી હવે અમને વધારે ન કોપાન.^{૧૯-૨૧}

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા! અર્જુને યુધિષ્ઠિરાજાને આવી તીક્ષ્ણ અને રૂક્ષ વાણી સંભળાવી; પણ પછી સ્થિર બુદ્ધિવાળો તે સવ્ય-સાચી પોતે ધર્મભીરુ તથા મહાબુદ્ધિમાન હતો, તેથી 'મેં આમ કહી એક જાતનું પાપ જ કર્યું' છે' આવો મનમાં વિચાર કરી શોકાતુર થઈ ગયો. તેણે ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસ નાખી મનમાં સંતાપ કરવા માંડ્યો. તુરત જ તે ઈંદ્રપુત્ર અર્જુને પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી કાઢી, એટલે શ્રીકૃષ્ણ બોલી બોલ્યા : 'ઓ અર્જુન! વળી તું આ શું કરે છે? આકાશ જેવી નિર્મળ તલ-વારને પુનઃ તેં કેમ મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી કાઢી?'^{૨૨, ૨૩} બોલ, બોલ, હું પૂછું છું તેનો ઉત્તર આપ; એટલે વળી પણ તારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હું તને તેવો જ ધાર્મિક નિર્ણય આપીશ.' પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે આમ કહ્યું, ત્યારે અત્યંત દુઃખી થયેલો અર્જુન તેમને કહેવા લાગ્યો :^{૨૪} 'બસ બસ, હવે મારા શરીરનો જ હું નાશ કરી નાખીશ. એ શરીરથી મેં કોંઈવેશમાં આવી જઈ આવું ઘોર પાપ કર્યું છે.' અર્જુનનાં આ વચન સાંભળી ધર્મધુરંધર શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા : 'હે અર્જુન! તેં રાજા યુધિષ્ઠિરને આવાં અપમાનભરેલાં તીક્ષ્ણ વચનો કહી દુઃકારથી બોલાવ્યા અને હવે તું મહાઘોર દુઃખમાં પડી ગયો. તેથી જ આમ આત્મહત્યા કરવા તું ઇચ્છે છે ખરું કે? પણ આ કિરીટી! સત્યપુરુષો આવું કર્મ કરતા નથી.^{૨૫, ૨૬} હે વીર પુરુષ! પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવારૂપ ધર્મથી ભય પામી તેં પ્રથમ એ ધર્મોત્તમા અને જ્યેષ્ઠ-બંધુ એવા આ યુધિષ્ઠિરાજાને તલવારથી આજ્ઞા મારી નાખ્યા હોત, તો પાછળથી તારી ઠેવી

દશા થાત અને પછી તું શું કરી શકત? ^{૨૭} માટે જ હું તને કહું છું કે, હે અર્જુન! ધર્મનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ અતિ દુર્જ્ઞેય છે. તેમાં પણ અજ્ઞાની મનુષ્ય તો તે ધર્મસ્વરૂપને વિશેષે કરી જાણી શકતા નથી. માટે હું તને કહું છું, સાંભળ. તું આ સમયે આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયો છે, પણ તું જાણે છે કે, તારા મોટાભાઈનો વધ કરવાથી તને જે નરકની પ્રાપ્તિ થાત, તેથી પણ અતિધોર નરક આમ આત્મહત્યા કરવાથી તને પ્રાપ્ત થશે. ^{૨૮} માટે હે અર્જુન! હવે તું તારા ગુણોનું વર્ણન કર, એટલે તે તારી પોતાની હત્યા કરેલી ગણાશે. 'બહુ સારું' એમ કહીને તેણે શ્રીકૃષ્ણનાં વચનને અભિનંદન આપ્યું. પછી પોતાના ધનુષ્યને નમાવીને ઇંદ્રપુત્ર અર્જુન ધર્મવેત્તા રાજ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો: 'હે રાજન્! હવે તમે મારા ગુણો સાંભળો. પિનાક ધનુષ્યને ધારણ કરનારા દેવ શંકર સિવાય આ જગતમાં મારા સરખો બીજો એક પણ ધનુર્ધર પુરુષ નથી. ^{૨૯, ૩૦} હું મહાત્મા શ્રીશંકર ભગવાનની સંમતિ લઈ એક ક્ષણવારમાં ચરાચર આ સર્વ જગતને સંહારી શકું છું. હે રાજન્! મેં જ સર્વ દિશાઓના રાજ્યોને જીતી બધી દિશાઓ તમારા તાબામાં કરી દીધી છે. મારા જ પ્રતાપથી સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળો તે રાજ-સૂર્યયજ્ઞ તમે કરી શશ્વા હતા અને મારા જ પરાક્રમથી વિશ્વકર્માએ તમને દિવ્ય સન્મા બનાવી આપી હતી. મારા જ હાથમાં તીક્ષ્ણ બાણો તથા બાણ ચઢાવેલું પ્રત્યંચાયુક્ત વિશાળ ધનુષ્ય ચિહ્ન તરીકે છે. ^{૩૧, ૩૨} મારા જ બન્ને ચરણો રથ અને વ્યજેના ચિહ્નવાળા છે. હું જ્યારે યુદ્ધ કરતા સજ્જ થાઉં છું, ત્યારે જગતમાંના કોઈ પુરુષો મને જીતી શકતા નથી. આ યુદ્ધમાં પણ મેં તમારી નજર આગળ ઉત્તર દિશાના, પશ્ચિમ દિશાના, પૂર્વ દિશાના તથા દક્ષિણ દિશાના અનેક રાજ-

ઓને કાપી નાખ્યા છે. ^{૩૩} મેં એકલાએ જ સંશ્લેષકાના સર્વ સૈન્યોના સંહાર વાળી નાખ્યો છે. અર્ધુ અથવા તેથી પણ કંઈ ઓછું તે સૈન્ય હવે બાકી રહ્યું છે. હે રાજ! દેવસેના જેવી તેજસ્વી આ ભારતી સેના મારા હાથે મરણ પામીને રણ-ભૂમિ પર સૂઈ રહી છે. ^{૩૪} આ કૌરવસૈન્યમાં જોયો અઞ્જવિદ્યાને જાણનારા છે, તેમને હું અસ્રો વતી જ મારી નાખું છું અને તેથી જ હું આ સર્વ લોકોને બાળી ભસ્મ કરી શકું છું. હે કૃષ્ણ! ચાલો, હવે આપણે આપણા જયશીલ અને ભય-કર એવા રથમાં બેસીને સૂતપુત્ર કર્ણને મારી નાખવા માટે સત્વર પ્રયાણ કરી જઈએ. ^{૩૫} આ રાજ યુધિષ્ઠિર આજે ભલે શાંતિ લે. હું એકલો જ બાણોના મારો ચઢાવી કર્ણનો રણમાં નાશ કરીશ. એ પ્રમાણે કહીને વળી પણ અર્જુન ધર્મધુરંધર રાજ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે બોલ્યો: ^{૩૬} 'હે રાજ! આજે કર્ણની માતા પુત્ર વિનાની થશે, અથવા કુંતી અર્જુન નામના તેના પુત્ર વિનાની થશે. હું તમને સત્ય કહું છું કે, આજે યુદ્ધમાં કર્ણને માર્યા વિના હું મારું કવચ ઉતારીશ નહિ.'

સંજય બોલ્યો: ધર્મવેત્તા યુધિષ્ઠિરરાજને આમ કહીને અર્જુને પોતાનાં શસ્ત્રોને બાણોએ ચૂકી દીધાં, ધનુષ્ય પૃથ્વી પર મૂક્યું અને તક્ષવારને એકદમ મ્યાનમાં નાખી દીધી. ^{૩૭, ૩૮} તેણે શરમાતાં શરમાતાં રાજ યુધિષ્ઠિરને પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું અને હાથ જોડી તે તેમને કહેવા લાગ્યો: 'હે રાજ! મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. મેં કહેલાં અયોગ્ય વચન માટે મને ક્ષમા આપો. હું આપનું પ્રિય કરવા દટલો બધો તત્પર રહું છું, તે સમય આવ્યે તમે જાણશો. હું તમને પ્રણામ કરું છું. ^{૩૯}

આ રીતે શત્રુઓને સહન કરનારા યુધિષ્ઠિર-રાજને પ્રસન્ન કરી વીર અર્જુન તેમની સામે ઊભો રહ્યો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો: 'આ હ - - -

કાર્ય હવે જલદી થશે, એમાં બિલકુલ વિલંબ થશે નહિ. વળી ઘણું જ સારું થાય છે કે, પેલો કર્ણ આ સમયે જ મારી સામે ચઢી આવે છે, માટે એની સામે યુદ્ધ કરવા હવે હું જાઉં છું.^{૪૦} હે રાજન! ભીમસેનને રણમાંથી મુક્ત કરવા તથા સર્વ પ્રકારે કર્ણનો વધ કરવા હવે હું જાઉં છું. વળી, હું તમને કહી જાઉં છું કે, આ મારું જીવિત કેવળ તમારું પ્રિય કરવા માટે જ છે, એ તમારે સત્ય જાણવું.^{૪૧} આ પ્રમાણે કહીને મહા-તેજસ્વી અર્જુન યુધિષ્ઠિરના ચરણોમાં વંદન કરી યુદ્ધ માટે જવા ઊભો થયો. તે વખતે પોતાના ભાઈ અર્જુનનાં પ્રથમનાં તીક્ષ્ણ વચનો સાંભળી મનમાં કુંખી થયેલા રાજ યુધિષ્ઠિર શયનમાંથી ઊભા થઈ જઈ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા: 'હે અર્જુન! મેં આ જ દિવસ સુધી દુષ્ટ કૃત્યો જ કર્યાં છે, તેને લીધે તમને અતિ ધોર સંકટો પ્રાપ્ત થયાં છે. હું જ કુળમાં કાળરૂપે જન્મ્યો છું, અધમ પુરુષ છું, પાપી છું, દુષ્ટ વ્યસનોમાં આસક્ત રહેનારો છું, મૂઠ્ઠા બુદ્ધિનો છું, આજસુ છું અને કાયર પુરુષ છું; માટે તું મારા મસ્તકને આજે કાપી નાખ.^{૪૨-૪૪} તું વૃદ્ધ પુરુષોત્ત્વ અપમાન કરનારો છે, તેમ જ અતિ તીક્ષ્ણ છે; માટે તારાં આવાં રક્ષ વચનોને મારે લાંબા કાળ સુધી શા માટે સાંભળવાં જોઈએ? જોહું પાપી પુરુષ છું, તો આજે જ વનમાં આલ્થો જાઉં છું. મારા વિના તું સુખેથી રહેજ.^{૪૫} મહાત્મા ભીમસેન જ રાજ થવાને યોગ્ય છે. હું તો નપુંસક છું, મારે રાજ્યકૃત્યો કરીને શું કરવું છે? વળી તારા જવા કોવી ભાઈનાં આવાં તીક્ષ્ણ વચનો સહન કરવા હું સમર્થ પણ નથી.^{૪૬} હે વીર! ભીમસેન જ ભલે રાજ થાય. આજે મારું આત્મ અપમાન થયું છે, તેથી મારે હવે જીવીને શું કરવું છે?' આમ કહીને રાજ યુધિષ્ઠિર એક-દમ શયનનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર ફરી પડ્યા.^{૪૭}

તે જ સમયે તે વનમાં નીકળી જવા તૈયાર થઈ ગયા, એટલે તુરંત શ્રીકૃષ્ણ તેમને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યા: ^{૪૮} 'હે રાજન! એ તમારા જાણવામાં જ હતું કે, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અર્જુનની તેના ગાંડીવધનુષ્યના સંબંધમાં આવી પ્રતિજ્ઞા છે કે, જો કોઈ પુરુષ 'તારું ગાંડીવધનુષ્ય ખીજને આપી દે' એમ તેને કહે તો એ પુરુષને અર્જુન મારી નાખે; છતાં તમે અર્જુનને તે પ્રમાણે કહ્યું. આમ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવા માટે જ તેણે મારા કહેવા પ્રમાણે તમારું અપમાન કર્યું' છે અને ગુરુઓનું અપમાન કરવું તે તેમનો વધ કર્યો ખરોખર ગણાય છે.^{૪૯-૫૧} માટે હે મહાબાહુ! સત્યનું રક્ષણ કરવા માટે મેં તથા અર્જુનને આપનો એ અપરાધ કર્યો છે, તેની ક્ષમા આપો. હે મહારાજ! અમે બન્ને જણા તમારે શરણે આવ્યા છીએ. હું આપને પ્રણામ કરીને યાચું છું, તેથી તમે ક્ષમા આપવા યોગ્ય છો.^{૫૨, ૫૩} હું તમારી પાસે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવું છું કે, આજે રણભૂમિ રાધાપુત્ર કર્ણના રધિરનું પાન કરશે, માટે તમે કર્ણને આજે મૂએલો જ જાણો.^{૫૪} તમે જોતો વધ કરવાની મનમાં ઈચ્છા કરો છો, તેનું જીવિત તો ગયું છે જ.' શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળી, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાને પ્રણામ કરી રહેલા શ્રીકૃષ્ણને એકદમ સંભ્રમપૂર્વક ઊભા કર્યા અને પછી હાથ જોડીને તે આ પ્રમાણે વાક્ય બોલ્યા: 'હે ગોવિંદ! તમે કહેો છો તેમ જ છે. કેવળ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા માટે જ અર્જુનને મારું આમ અપમાન કર્યું છે. હે માધવ! તમે મારો અનુનય કરીને મને તાર્યો છે. ખરેખર, હે અચ્યુત! તમે આજે અમને ધોર સંકટમાંથી છોડાવ્યા છે. તમારા જવા નાથનો આશ્રય કરીને અમે બન્ને જણા આજે મહાધોર સંકટસાગરમાંથી તરી ગયા છીએ. અમે બન્ને જણા અજ્ઞાનથી

મોહિત થઈ ગયા હતા; પરંતુ આપની બુદ્ધિપી નૌકાનો આશ્રય કરી અમે દુઃખજનક શોકસાગરને તરી ગયા છીએ. હે અચ્યુત ! તમે જ અમારા મંત્રીઓના તથા અમારા પોતાના નાથ છો—સ્ફોક છો. ૧૫૫-૬૦

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા “યુધિષ્ઠિર” સમા-
શ્વાસન’ નામનો અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૧ મો

કર્ણવધ માટે અર્જુનની લીધ્મપ્રતિજ્ઞા

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

ધર્મરાજસ્ય તચ્છુત્વા પ્રીતિયુક્તં વચસ્તતઃ ।

પાર્થ પ્રોવાચ ધર્માત્મા ગોવિંદો યદુનંદનઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે કૃતરાષ્ટ્રરાજ ! ધર્મરાજનાં એ પ્રીતિયુક્ત વચન સાંભળ્યા પછી ધર્માત્મા યદુ-
નંદન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા. ^૧ કારણ કે તે સમયે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી યુધિષ્ઠિરને અપ્રિય વચનો કહીને, પોતે જાણે કંઈ પાતક કયું હોય, તેમ માનીને મનમાં ઉદાસ થઈ ગયો હતો. ^૨ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ હસતા હોય, તેમ મુખ મલકાવીને અર્જુનને કહેવાં લાગ્યા : ‘હે પાર્થ ! તેં ધર્મિષ્ઠ રાજ યુધિષ્ઠિરને તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલ વારથી જો મારી નાખ્યા હોત, તો એ તારું કર્મ કેવું ગણાત ? રાજ યુધિષ્ઠિરને માત્ર તેં અપ્રિય વચનો કહ્યાં છે, તેટલામાં તો તું આ પ્રમાણે મહાશોકસુદ્રમાં ડૂબી ગયો છે, તો પછી રાજ યુધિષ્ઠિરને મારી નાખીને તો તું શું કરત ? માટે જ હે પાર્થ ! ધર્મ તું સ્વરૂપ અતિ દુર્જેય છે અને તેમાં પણ મંદ બુદ્ધિના પુરુષો તો વિશેષ કરી ધર્મને જાણી શકતા નથી. ^{૩-૫} વળી તું તો ધર્મ-લીરુ છે, તેથી જો તેં તારા વડીલ ભાઈનો વધ કર્યો હોત, તો તું જરૂર મહાધૌર નરકમાં જઈ પડત. ^૬ પણ હવે તું ધર્મવંતોમાં શ્રેષ્ઠ અને કુરુ-શ્રેષ્ઠ એવા રાજ યુધિષ્ઠિરને પ્રસન્ન કર. ^૭ એવો આ

સંબંધમાં મારો મત છે. ભક્તિથી યુધિષ્ઠિર રાજને પ્રસન્ન કરી આપણે બન્ને જણા સૂતપુત્રના રથ સામે યુદ્ધ કરવા સત્વર પ્રયાણ કરી જઈએ. ^૮ હે માનદ અર્જુન ! આજના યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી તું કર્ણને મારી નાખીને ધર્મરાજની મોટી પ્રીતિ સંપાદન કરજે. ^૯ હે મહાબાહુ ! આ વખતે આમ કરવું તેજ સમયોચિત છે, આવો મારો વિચાર છે. તેમ કરવાથી જ તારું કાર્ય પરિપૂર્ણ થશે. ^{૧૦} હે મહારાજ ! શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળ્યા પછી અર્જુન લજ્જાપ્રયુક્ત થઈ ધર્મ-રાજના પગમાં પડી મસ્તક નમાવી, પ્રણામ કરવા લાગ્યો. ^{૧૦, ૧૧} ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ યુધિષ્ઠિરને તે વારંવાર કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાજન ! ધર્મની ઇચ્છાવાળા મેં ધર્મલીરુએ આપને જ જ અપ્રિય વચનો કહ્યાં છે, તેને માટે મને ક્ષમા આપો અને મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. ^{૧૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પોતાના પગમાં પડીને રુદન કરતા શત્રુહંતા અર્જુનને જોઈને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈ અર્જુનને બે હાથ વડે પકડીને જાગે કર્યો અને તેને સ્નેહપૂર્વક ભેટી પડી તે રડવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! પછી બન્ને મહાતેજસ્વી ભાઈઓ ઘણા વખત સુધી રડીને શોકરહિત થયા અને પરસ્પર પ્રસન્ન થયા. પાંડવ ધર્મરાજ પ્રેમપૂર્વક અર્જુનને ભેટીને મસ્તક સૂંધીને પરમ પ્રીતિયુક્ત થયા અને વારંવાર વિરમય પામતા મહાધનુર્ધર અર્જુનને કહેવા લાગ્યા : ^{૧૩-૧૬} ‘હે મહાબાહુ અર્જુન ! હું યુદ્ધમાં ઘણો ઘણો પ્રયત્ન કરતો હતો, છતાં કર્ણે સર્વ સૈન્યના હેખતાં મારા કંવચને, ધનને, ધનુષ્યને, શક્તિને, ઘોડાઓને તથા સમગ્ર બાણોને બાણો વડે કાપી નાખ્યાં છે. હે ક્રોધિન ! આજના રણમાં કર્ણના તે પરાક્રમને જાણીને તથા જોઈને હું અને લીધે હું પીડાઈ છું. મને હવે જીવવું પણ ગમતું નથી. જો તું આજના યુદ્ધમાં

તે વીર કર્ણને મારી નહિ નાખે, તો જરૂર હું
મારા પ્રાણોનો ત્યાગ કરીશ; કેમ કે તેનાથી અપ-
માન પામ્યા પછી મારે જીવવાનું શું પ્રયોજન
છે ?' હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યુધિષ્ઠિરનાં વાજ્ય સાંભળી
અર્જુનને તેમને કહ્યું :^{૧૭-૨૦} 'હે પુરુષશ્રેષ્ઠ રાજા !
હે નરપતિ ! હું તમારી પાસે સત્યતા, તમારી
કૃપાના, ભીમસેનના, નકુલના તથા સહદેવના
સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, આજના યુદ્ધમાં હું
કર્ણનો વધ કરીશ અથવા તેને હાથે મરણ પામી
પોતે જ રણભૂમિ પર પડીશ. ખરેખર ! આ પ્રતિજ્ઞા
હું મારા આયુધનો સ્પર્શ કરીને કરું છું.'^{૨૧, ૨૨}
આમ યુધિષ્ઠિરરાજને કહીને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને
કહેવા લાગ્યો : 'હે કૃષ્ણ ! તમારું કૃત્યાણ થાઓ.
આજના યુદ્ધમાં હું કર્ણનો નાશ કરીશ, એ
નિઃસંશય છે, પરંતુ તમારી બુદ્ધિથી જ તે દુરા-
ત્માનો વધ થશે.' હે મહારાજ ! અર્જુનને આમ
કહ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણ તેને કહેવા લાગ્યો :^{૨૩, ૨૪} હે
ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! મહાબળવાન કર્ણનો વધ કરવા
તું સમર્થ છે. હે મહારથી ! મારી નિત્યની એજ
ઇચ્છા છે કે, 'અર્જુન રણમાં કર્ણનો ઢેવી રીતે
નાશ કરે ! માટે હે શ્રેષ્ઠ ! તું નિશ્ચિંત જ રહે.'
વળી બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરરાજને કહેવા
લાગ્યો : 'હે યુધિષ્ઠિરરાજ ! હવે તમે આ અર્જુન-
નું સાંત્વન કરવાને તથા દુરાત્મા કર્ણનો આજે
વધ કરવાને અનુજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. તમને
કર્ણનાં બાણોથી પીડાયેલા સાંભળીને હું તથા
આ અર્જુન તમારી ખચર કાઢવા માટે જ અહીં
આવ્યા છીએ.'^{૨૫-૨૮} હે પાંડુપુત્ર રાજન ! એજ
બહુ સારું થયું છે કે, તમે કર્ણને હાથે આજે
મરણ ન પામ્યા તેમ જ દેહ ન પકડાયા. માટે હે
નિરોપ રાજા ! અર્જુનને હવે ધીરજ આપો અને
તેનો વિજય થાય તેવો આશીર્વાદ આપો.'^{૨૯}
યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : આવ, આવ, ઓ અર્જુન !

તું મારી પાસે આવ, અને ભેટ. હે પાંડવ ! તે
મને કહેવા યોગ્ય હિતવચનો જ કહ્યાં છે અને તેને
માટે મેં તને ક્ષમા આપી છે.^{૩૦} હે ધનંજય !
હું તને આજ્ઞા આપું છું કે, જા, તું કર્ણનો વધ
કર. તેમ જ હે પાર્થ ! મેં તને જ દારણ વચનો
કહ્યાં છે, તેને માટે તું ક્રોધ ન કરીશ.'^{૩૧}

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! તે પછી
અર્જુનને વળી પોતાના વડીલમાર્થ યુધિષ્ઠિરના
બન્ને ચરણોનો હાથ વતી સ્પર્શ કરી મસ્તક
નમાવ્યું.^{૩૨} એટલે રાજા યુધિષ્ઠિરે પણ ખિન્ન
થયેલા તે અર્જુનને ઉઠાડી ભ્રમે કર્યો ને છાતી
સરસો દાળીને તેનું મસ્તક સૂંધીને પુનઃ આ
પ્રમાણે કહ્યું :^{૩૩} 'હે મહાબાહુ અર્જુન ! તેં મારું
ઘણું જ માન બળવ્યું છે, માટે તારું માહાત્મ્ય
સર્વ સ્થળે વૃદ્ધિ પામે અને તને અખંડ વિજય
પ્રાપ્ત થાઓ.'^{૩૪}

અર્જુન બોલ્યો : હું આજના યુદ્ધમાં બળથી
ગર્વમાં આવી ગયેલા તે પાપકર્મી રાધાપુત્રનો
તથા તેના સર્વ પરિવારનો બાણોના પ્રહારોથી
અંત અણીશ.^{૩૫} જ કર્ણે ધનુષ્યને જોસભર ખેંચી
બાણોના પ્રહારથી તમને દુઃખી કર્યા છે, તે કર્ણ
પોતાના એ પાપી કર્મનું આજે દારણ કૃપ
પામશે.^{૩૬} હે મહીપતિ ! આજે કર્ણને માર્યા
પછી જ હું તમારું દર્શન કરીશ. તેને માર્યા પછી
જ હું તમને ભેટવા માટે યુદ્ધમાંથી આવીશ. આ
હું તમને સત્ય કહું છું. હે જગતપતિ ! આપના
બન્ને ચરણોનો સ્પર્શ કરીને હું સત્ય કહું છું કે,
કર્ણને માર્યા વિના આજે હું રણાંગણમાંથી પાછો
ફરીશ નહિ.^{૩૭, ૩૮}

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! અર્જુનને
જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મનમાં પ્રસન્ન થયેલા
યુધિષ્ઠિર રાજાએ આ પ્રમાણે અતિ ઉત્તમ વચન
કહ્યું : 'હે અર્જુન ! તને અક્ષય શ્રીતિ, યથેષ્ઠ

આયુષ્ય, સંપૂર્ણ વિજય તથા અખૂટ વીર્ય પ્રાપ્ત થાઓ. વળી તારા શત્રુઓનો વિનાશ થાઓ. આપણા અભીષ્ટ દેવતા તને સદા અબ્યુદય આપે અને તારા માટે હું જે જે પ્રિય કામનાઓની ઇચ્છા રાખું છું, તે બધી પરિપૂર્ણ થાઓ. હવે તું સત્વર રણભૂમિ પર જા. ઇંદ્રે જેમ પોતાના અબ્યુદય માટે વૃત્રાસુરને માર્યો હતો, તેમ તું પણ તારી ચઢતી કળા કરવા માટે કર્ણનો યુદ્ધમાં વધ કર. ૧૩૯, ૪૦

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'કર્ણવધ માટે અર્જુન-ની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા' નામનો અધ્યાય ૭૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૨ મો

શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રોત્સાહક વચનો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પ્રસાદ્ય ધર્મરાજાને પ્રહૃદેનાંતરાત્મના ।

પાર્થઃ પ્રોવાચ મોહિંદં સ્તપુત્રવધોઘતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે રાજા દ્વૃતરાષ્ટ્ર ! ધર્મરાજાને પ્રસન્ન કરી કર્ણનો વધ કરવા તૈયાર થઈ ગયેલો અર્જુન પ્રસન્ન થિતે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો : 'હે શ્રીકૃષ્ણ ! મારા રથને બરાબર સજ્જ કરો, તેને ઉત્તમ જાતના ઘોડાઓ બેઠો અને સર્વ જાતનાં આયુધો એ મહારથમાં ગોઠવો. થાક ઉતારવા માટે પૃથ્વી પર લોટીને પુનઃ ટટાર થયેલા અને ઘોડેસવારોએ કેળવેલા તે ઘોડાઓને રથ માટેના ઉપયોગી સામાન સાથે તૈયાર કરો, અને સત્વર રથ પાસે હાજર કરાવો. હે મોહિંદ ! કર્ણનો વધ કરવા માટે આપણે જલદી પ્રયાણ કરો.' હે મહારાજા દ્વૃતરાષ્ટ્ર ! મહાત્મા અર્જુન આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સારથિ દારુકને આજ્ઞા કરી : 'હે દારુક ! ભરતવંશી-ઓમાં તથા સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ અર્જુન જે પ્રમાણે કહે છે, તે પ્રમાણે સર્વ યુદ્ધ-સામગ્રીને તું તૈયાર કર.' હે મહારાજા ! શ્રીકૃષ્ણ-

ની એ આજ્ઞા થતાં જ દારુક સારથિએ વ્યાઘ્રાં-બરના માફાવાળા અને શત્રુઓને તપાવી નાખ-નારા રથને તૈયાર કર્યો અને તેને મહાત્મા અર્જુન પાસે લાવી રજૂ કર્યો. એટલે તુરત દારુક સારથિએ હાજર કરેલા રથને બરાબર તપાસી જોઈ અર્જુનને ધર્મરાજની આજ્ઞા લીધી અને પછી બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું. તે પછી તે અતિ માંગલિક કદ્યાણના આશ્રય-ભૂત પોતાના મહાન રથમાં બેઠો. એ સમયે મહાપુરુષોદ્ધિમાન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને આશીર્વાદ આપ્યા અને અર્જુન કર્ણના રથ સામે પ્રયાણ કરી ગયો. ૨-૬ હે ભારત ! મહા-ધનુર્ધર અર્જુનને એ રીતે યુદ્ધ માટે ધરસી આવતો જોઈને સર્વ ભૂતો 'મહાત્મા અર્જુનને હાથે કર્ણ આજે મૂઓ જ પડ્યો છે' એમ માનવા લાગ્યા. ૧૦ હે રાજા ! તે સમયે સર્વ દિશાઓ નિર્ભજ થઈ ગઈ. આસ, સારસો અને કૌંચો વગેરે માંગલિક પક્ષીઓ પાંડુપુત્ર અર્જુનની જમણી બાજુ બેઠવા લાગ્યાં. બીજાં ઘણાં નરજાતિનાં સુંદર પક્ષીઓ અર્જુનને યુદ્ધ માટે ત્વરા કરાવતાં હર્ષપૂર્વક શબ્દ કરવા લાગ્યાં અને કંક, ગીધ, બગલાં, બાજ તથા કાગડા વગેરે ભયાનક પક્ષીઓ માંસ મેળ-વવા માટે અર્જુનની આગળ આગળ બેઠવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણેનાં શુભ શકુનો અર્જુનનાં શત્રુસૈન્યોનો વિનાશ સૂચવતાં હતાં. આ રીતે કર્ણનો વધ કરવા માટે અર્જુનને જ્યારે પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે તેના શરીરે ઘણો પરસેવો વળવા લાગ્યો અને તેને મનમાં મોટી ચિંતા થવા લાગી કે, આ મહાન કાર્ય દેવી રીતે પરિપૂર્ણ થશે ! આમ શત્રુ પ્રત્યે પ્રયાણ કરતા ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનને ચિંતાચક્ત થયેલો જોઈ મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે બોલ્યા. ૧૧-૧૬

વાસુદેવ બોલ્યા : આ ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુન !

આ સંગ્રામમાં તેં જે મહાપુરુષોને ધનુષ્યમાનની સહાયથી જીત્યા છે, તેમને જીતનારો તારા સિવાય બીજા કોઈ મનુષ્ય આ જગતમાં નથી.^{૧૭} આ રણક્ષેત્રમાં ઇંદ્ર તુલ્ય પરાક્રમવાળા ઘણા શૂરવીર પુરુષો જોવામાં આવ્યા હતા; પણ તેઓ બધા આ યુદ્ધમાં તારી સામે બેટા કરીને પરમ ગતિને પામી ગયા છે.^{૧૮} હે સમર્થ અર્જુન ! તારા જોવા શક્તિમાન ન હોય, તેવો કયો પુરુષ આ યુદ્ધમાં દ્રોણ-આર્ય, ભીષ્મ, ભગદત્ત, અવંતીકુમાર, વિંદ અને અનુવિંદ, કાંગોજ રાજ સુદક્ષિણ, મહાવીર્ય-વાન શ્રુતાયુષ તથા અચ્યુતાયુષ જેવા મહાન પુરુષો સામે ધસી જઈને ક્ષેમકુશળ રહી શકે?^{૧૯} તારાં અન્નો દિવ્ય છે, તારામાં અન્નો મૂઠવાની ઝડપ છે, બળ છે, યુદ્ધવેળા તું ગભરાઈ જતો નથી અને તારામાં પુષ્કળ વિજ્ઞાન રહેલું છે. વળી હે અર્જુન ! તારામાં લક્ષ્યોને વીંધી નાખવાની તથા પાડી નાખવાની કુશળતા પણ છે. તું જે ધારે તો દેવો તથા ગદર્વો સહિત આ સચરાચર જગતનો સંહાર કરી શકે છે.^{૨૦-૨૨} ખરેખર, હે પાર્થ ! પૃથ્વીમાં તારા સરખો એક પણ પુરુષ નથી, તેમ રણ-સંગ્રામમાં તારા જોવા કોઈ ચોક્કો પણ નથી. આ પૃથ્વી પર રણમાં મદવાળા એવા જે જે ક્ષત્રિયો અને સ્વર્ગમાં જે જે દેવો મહાધનુર્ધર કહેવાય છે, તે તે બધામાં તારી બરોબરી કરી શકે તેવો એકે હું જોતો નથી, તેમ સાંભળતો નથી. બ્રહ્મદેવે જ્યારે સર્વ પ્રજાઓને સરજી, ત્યારે તેમની સાથે જ આ ગાંડીવ નામનું મહાન ધનુષ્ય પણ સરજ્યું છે. હે પૃથાનંદન ! તું તે ધનુષ્યથી યુદ્ધ કરે છે, માટે તારા સમાન બીજા કોઈ વીર પુરુષ નથી. છતાં હે પાંડવ ! મારે તને તારા હિતની વાત અવશ્ય કહેવી જોઈએ.^{૨૩-૨૪} હે મહાબાહુ ! તું રણને ચોમાવનાગ કણ્વની અવગણના કરીશ મા ! દારણુ કે તે કણ્વ બળવાન છે, ગર્વિષ્ઠ છે, અગ્ન-

કુશળ છે અને મહારથી છે.^{૨૫} તે સર્વ વાતે કૃત-કૃત્ય છે, તરેહતરેહનાં યુદ્ધો કરી બળુનારો છે અને દેશકાળનો મહાપંડિત છે. હે પાંડવ ! તેના સંબંધમાં હું તને વધારે શું કહું? ટૂંકામાં તું સાંભળી લે.^{૨૭} મહારથી કણ્વને હું તારા સરખો અથવા તારા કરતાં પણ વધારે ચડિયાતો માનું છું. માટે તારે આ મહારણમાં મહાન પ્રયત્નનો આશ્રય કરીને અને ખૂબ સાવચરહીને તેને મારવો પડશે.^{૨૮} એ કણ્વ તેજમાં અગ્નિ જોવા છે, વેગમાં વાયુ સમાન છે, ક્રોધમાં કાળ સરખો છે અને બળ તથા શરીરની દૃઢતામાં સિદ્ધ સરખો છે.^{૨૯} તેના શરીરની લંબાઈ આઠ રતિ છે (એકવીસ આંગળની એક રતિ થાય છે, એ હિસાબે તેના શરીરની લંબાઈ ૧૬૮ આંગળની છે), તેના બન્ને બાહુઓ છેક ઘૂંટણ સુધી લાંબા છે, તેનું વક્ષઃસ્થળ વિશાળ છે અને તેને જીતવો અતિ કઠિન છે. વળી તે અભિમાની છે, શૂરો છે, વીર છે અને દેખાવમાં સુંદર છે.^{૩૦} તે ચોક્કાઓના સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે, મિત્રોને અભય આપનારો છે, નિર્ગતરનો પાંડવોનો દ્રેષી છે અને દુર્યોધનના હિતમાં આસક્ત રહેનારો છે.^{૩૧} મારો નિશ્ચિત મત છે કે, માત્ર તારા વિના ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ સંધાપુત્ર કણ્વનો યુદ્ધમાં વધ કરી શકે તેમ નથી; માટે તું સતપુત્ર કણ્વને આજના યુદ્ધમાં મારી નાખજે.^{૩૨} અરે ! પણ માંસ તથા રધિરને ધારણ કરનારા સર્વ દેવો પણ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી બરાબર સજ્જ થાય, છતાં માત્ર રથની સહાયતાવાળા એ કણ્વને રણમાં જીતી શકે તેમ નથી.^{૩૩} તે કણ્વ દુરાત્મા છે, પાપી વર્તનવાળો છે, વાતચી છે, તેની બુદ્ધિ દુષ્ટ છે, પાંડવો પર તે નિત્ય દ્રેષ્યબુદ્ધિ રાખે છે અને પાંડવો સાથે વિના સ્વાર્થે વિરોધ કર્યા કરે છે. માટે એ કણ્વને મારીને તું આજે જ તારાં સર્વ કાર્યોને નિશ્ચિત કરી નાખ.^{૩૪} તું

આજે જ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અને અપરાજિત રહેલા એ સૂતપુત્રને કાળને વશ કરી દે. આમ એ રથીશ્રેષ્ઠ સૂતપુત્રનો વધ કરી તું ધર્મરાજની પ્રીતિ સંપાદન કર. ^{૩૫} હે પાર્થ ! હું તારું વીર્ય જાણું છું અને મને બરાબર ખાતરી છે કે, દેવો કે અસુરો પણ તારાં પરાક્રમનું વારણ કરવા અશક્ત છે. વળી આ દુષ્ટાત્મા સૂતપુત્ર ગર્વને લીધે પાંડવોનું નિત્ય અપમાન કરે છે. ^{૩૬} હે ધનંજય ! જના આશ્રયથી પાપી કૃયોધન પોતાને એક વીર પુરુષ માને છે, તે સર્વ અનર્થોના મૂળ-ભૂત એવા સૂતપુત્ર કણનો આજે તું વિનાશ કરી નાખ. ^{૩૭} હે અર્જુન ! તલવારરૂપ જેની જીભ છે, ધનુષ્યરૂપ જેનું મુખ છે અને ખાણોરૂપ જેની દાંડો છે, તેવા પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા બળવાન અને ગર્વિષ્ઠ કણનો તું નાશ કર. ^{૩૮} હું તને આજ્ઞા આપું છું કે, હાથી જેમ કેસરી સિંહનો નાશ કરે છે, તેમ તું પણ વીર્ય તથા બળનો આશ્રય કરી રણ કણને રણમાં રાળી નાખ. ^{૩૯} હે પાર્થ ! જના વીર્ય પર આધાર રાખીને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર કૃયો-ધન તારાં પરાક્રમનું અપમાન કરે છે, તે સર્વપુત્ર કણને તું આજે સંઘાતમાં મારી નાખ. ^{૪૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૭૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૩ મો

અર્જુનને ઉત્સાહ પ્રેરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે કરેલું તેનાં પરાક્રમોનું વર્ણન

॥ સત્ય યવાત્ ॥

તતઃ પુનરમેયાત્મા કેશવોઽર્જુનમવ્રજીત્ ।

કૃતસંઝ્વવમાયાંતં વધે કર્ણસ્ય મારત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! તે પછી કણને વધ કરવા માટે સંકલ્પ કરીને યુદ્ધ માટે ધસી જતા અર્જુનને અમેયાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ આ પ્રમાણે બોલ્યા : ' હે ભારત ! આ જે મનુષ્યો,

હાથીઓ તથા ઘોડાઓનો અતિધોર વિનાશ આણે થયો છે, તેને આજે સત્તર દિવસો વીતી ગયા છે. ^૨ હે રાજકુમાર ! તમારા પક્ષના રાજાઓની ઘણી મોટી સેના હતી, પણ શત્રુઓ સામે અન્યોન્ય યુદ્ધ કરીને હવે થોડી જ બાકી રહી છે. ^૩ તેમ જ હે પાર્થ ! કૌરવપક્ષમાં પણ પુષ્કળ હાથીસવારો તથા ઘોડેસવારો હતા; પણ તારા સરખા બળવાન શત્રુનો રણસંઘાતમાં ભેટા કરીને તેમનો સંહાર વળી ગયો છે. ^૪ ખરેખર ! આ યુદ્ધમાં તમને સહાય કરવા માટે આવેલા સૈન્ય રાજાઓ તથા પાંડવચોદ્ધાઓ કુરાધર્ષ એવા તારો જ આશ્રય કરીને રણમાં ગોઠવાઈ જાયા છે. ^૫ વળી શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખનારા પાંચાલો, પાંડવો, મન્સ્યો, કાર્ણો તથા ચેદિઓએ તારા રક્ષણ તળે રહીને જ શત્રુઓની દુર્કડીઓનો નાશ કરી નાખ્યો છે. ^૬ હે તાત ! યુદ્ધમાં તારા રક્ષણ તળે રહેલા મહારથી પાંડવો વિના બીજ કયા પુરુષો કૌરવોને રણમાં જીતવા સમર્થ છે ? ^૭ તું તો દેવો, અસુરો, મનુષ્યો અથવા રણમાં એકત્ર થયેલા ત્રણેય લોકને જીતવા શક્તિમાન છે, તો પછી તું કૌરવોનાં સૈન્યને જીતે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? ^૮ હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! પોતે સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સરખો બળવાન હોય, તોપણ તારા વિના બીજે કયો રાજા ભગદત્તને જીતવા સમર્થ છે ? ^૯ તેમ જ હે નિર્દોષ અર્જુન ! આપણી આ મહાન સેના તારા રક્ષણ તળે રહી છે, તેથી શત્રુ-પક્ષના સર્વ રાજાઓ તેની સામે જોવાને પણ સમર્થ થતા નથી. ^{૧૦} વળી હે પાર્થ ! સતત તારા જ રક્ષણ તળે રહીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તથા શિષ્યંડીએ દ્રોણાચાર્યને તથા ભીષ્મપિતામહને રણમાં પાડી નાખ્યા છે. બાકી હે પાર્થ ! ભરતવંશીઓના મહા-રથીઓ અને ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમી એવા દ્રોણાચાર્ય તથા ભીષ્મપિતામહ એ બંનેને યુદ્ધમાં ઢાલું જીતી રહે તેવો હતો ! ^{૧૧, ૧૨} હે પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુન !

શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, સર્થપુત્ર કર્ણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, ભરિશ્રવા, કૃતવર્મા, જય-દ્રથગત, મદ્રરાજ અને દુર્યોધન આદિ વીર, અન્ન કુશળ, યુદ્ધમાં પાછી પાની નહિ કરનારા, મોટી મોટી અક્ષીહિણી મેનાઓના નાયક, પ્રચંડ પરા-ક્રમવાળા યુદ્ધકર્મદ અને રણમાં એકત્ર મળેલા તે સર્વ મહારથીઓને તારા વિના બીજે કયો પુરુષ યુદ્ધમાં જીતી શકે તેમ છે.^{૧૩-૧૫} વળી કોરમાં આવી ગયેલા બીજા ઘણા ક્ષત્રિયોની અને છિન્ન ભિન્ન થયેલા ઘોડેસવાગે, રથીઓ તથા હાથી સવાગેવાળી જુદા જુદા દેશની અનેક ઉગ્ર દુકંડીઓ તાજે હાથે મરણ પામી છે.^{૧૬} તેમ જ હે ભારત ! ગોવામ, દાસમીય, વસાતિ, પૂર્વ દિશામાં વસ નારા વાટનાન, અભિમાની ભોજ રાજાઓ તથા બીજા સર્વ ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓની જીજ્ઞાસી રહેલા હાથી-પોડાઓવાળી સર્વ સેના તારી સામે તથા ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરતાં મરણ પામી છે.^{૧૭, ૧૮} વળી ઉગ્ર અને ભયંકર કર્મ કરનારા તુષાર, યવન, ખરા, દાવાંલિસાર, દરદ, શક, માહર, તગણ, આધ્રક, પુલિંદ, ઉગ્ર પરાક્રમી લિલ્લ, પર્વતપ્રદેશમાં વસનારા મ્લેછા તથા સમુદ્ર પ્રદેશમાં રહેનારા કન્ધી યોદ્ધાઓ, એ સૌ યુદ્ધ-કુશળ, બળવાન અને દંડપારી યોદ્ધાઓ કૌરવોની સાથે આવેશમાં આવીને દુર્યોધનને માટે યુદ્ધ કરના ચઢી આવ્યા હતા કે શત્રુતાપન અર્જુન ! તારા વિના બીજે કાઈ પુરુષ તેમને યુદ્ધમાં જીતી શકે એમ નહોતું. એ તું રક્ષણકર્તા ન હોત, તો વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલા કૌરવોના મહાહુક મેન્યને જોડે તેની સામે કયો મનુષ્ય યુદ્ધ કરત ? તે મમર્ષ અર્જુન ! સમુદ્રની પેઠે કાઢળી ગેરુ તથા ધ્રુવની કમરીથી દંકાર્ડ ગયેલ કૌરવો તુને મદાન મેન્ય તાગ રક્ષણ તમે ગેયા અને ક્રોધાચમાન થયેલા પાંડવોને હાથે મરણ પામ્યું

છે. વળી મગધયોદ્ધાઓનો અધિપતિ મહાબળ વાન ગજ જયસેન અભિમન્યુના હાથે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે અને તેને આજે સાત દિવસો વીતી ગયા છે. તે જયસેન રાજાના મરણ પછી તેના પરિવારૂપ ભયંકર કર્મ કરનારા દશ હજાર હાથીઓને ભીમસેને ગદા વડે મારી નાખ્યા છે. વળી તે ઉપરાંત બીજા સેકંડો હાથીઓ તથા રથોનો ભીમસેને બળપૂર્વક ઘાણ વાળી નાખ્યો છે.^{૧-૨૬} હે પાર્થ ! પ્રથમ જ્યારે એ પ્રમાણે મહાબળકર રણસત્રામ આવતો હતો, ત્યારે કૌરવપક્ષના ઘણા હાથીસવાગે, રથીઓ તથા ઘોડેસવાગે ભીમસેન તથા તારી સામા યુદ્ધ કરીને મૃત્યુલોકમાં આહ્યા ગયા છે. એ વેળા પાંડવોએ જ્યારે સેનાને મોખરે સહાર કર્યો હતો, ત્યારે પરમ અજ્ઞેતા ભીષ્મપિતામહ સંખ્યાબંધ ઉગ્ર બાણબળો ફેંકવા માંડ્યા હતા અને તેમણે ચેદિ, કાશી, પચાલ, કંકષ, મત્સ્ય તથા દેકથયોદ્ધાઓને બાણો વડે તદ્દન ઢાંધી કર્ડ મારી નાખ્યા હતા. તેમના ધનુષ્યમાંથી જ બાણો છૂટતાં હતાં, તેઓ બધાં શત્રુઓનાં શરીરને ચીરી નાખનારાં હતાં સુવર્ણની પૂખવાળાં હતાં અને સીની ગતિનાં હતા. એ સમયે તેમણે એટલાં બધાં બાણો છોડી મૂઠ્યાં હતાં કે, સર્વ આકારા પ્રદેશ તદ્દન ઢકાઈ ગયો હતો. તે પોતે પણ એટલા બધા બળવાન હતા કે, તે માત્ર એક એક મુદ્દિના પ્રહારથી જ હુકમ રથોનો ભાંગીને બુકો કરી નાખે.^{૨૭-૩૧} વળી તેમણે ત્રાપભરેલી નવ યુદ્ધગતિઓનો ત્યાગ કરીને દશમી યુદ્ધગતિનો આશ્રય કર્યો હતો અને રણમાં સંખ્યાબંધ બાણોનો માગે ચલાવ્યો હતો તેમણે પોતાની સામે ધસી આવેલા એક લાખ જટલા મહા બળવાન યોદ્ધાઓનો, ઘોડેસવાગોનો, રથસવાગો નો તથા હાથીમવાગોનો સહાર કરી નાખ્યો

હતો. આમ ભીષ્મપિતામહે દશ દિવસ સુધી તમારા સૈન્યનો નાશ કર્યો હતો, તેમાં તેમણે અનેક રથોની બેઠકોને શૂન્ય કરી નાખી હતી, સંખ્યાબંધ ઘોડાઓનો તથા હાથીઓનો કચ્ચર-ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો અને યુદ્ધમાં રુદ્ર તથા ઉપેન્દ્ર સરખું પોતાનું સ્વરૂપ સર્વને દેખાડી દીધું હતું.^{૩૨-૩૪} પાંડવોનાં સર્વ સૈન્યોને પોતાના અપાટામાં લઈને તેમણે મોટી કતલ ચલાવી મૂકી હતી. તેમણે એદિ, પાંચાલ, કૈક્ય આદિ ઘણા રાજ્યોને ઠાર કરી નાખ્યા હતા.^{૩૫} વળી પાંડવોની સેનારૂપ મહાસાગરમાં તરવાનાં સાધન વિના ડૂબી જતા મંદ્યુહિ કુર્યોધનનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે રથ, ઘોડા, હાથી અને પાયદળથી ભરપૂર એવી પાંડવોની સેનાને ખાળી ભસ્મ કરી નાખી હતી.^{૩૬} તપતા સૂર્યની પેઠે સર્વને તપાવી રહેલા અને જયથી ઝળછી રહેલા તે ભીષ્મપિતામહે જ્યારે રણમાં ધૂમતા હતા, ત્યારે અનેક હજારોની સંખ્યામાં ભિન્ન ભિન્ન અસંખ્ય ચોદાઓ તથા બીજા ક્રેટલાએક સુંજય રાજ્યો ઉત્તમ ઉત્તમ આયુધોને હાથમાં ધારણ કરવા છતાં પણ તેમની સામે જોવાને પણ સમર્થ ન હતા.^{૩૭,૩૮} આ પ્રમાણે ભીષ્મ સર્વ જાતના મહાન ઉદ્યમપૂર્વક પાંડવો સામે સમરમાં ધસી આવતા હતા. તેમણે ઘણા પાંડવચોદાઓને તથા સુંજય રાજ્યોને પણ રણમાંથી નસાડી મૂક્યા હતા.^{૩૯} તે પોતે એકલા જ શરવીર તરીકે તે વેળા પ્રસિદ્ધ થયા હતા. પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા એ વ્રતધારી ભીષ્મપિતામહે સામે શિખડીએ તારી રક્ષામાં રહીને ઘસારો કર્યો હતો અને તેમને અનેક નમેલાં પર્વવાળાં ખાણો મૂકીને વીંધી નાખ્યા હતા. આથી એ તમારા પિતામહે ભીષ્મ આજે ખાણશય્યામાં પડીને સૂતા છે.^{૪૦,૪૧} જમ ધેર

સામે યુદ્ધ કરીને વૃત્તાસુર મરણ પામ્યો હતો, તેમ પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા તારી સામે યુદ્ધ કરીને ભીષ્મ ખાણશય્યામાં શયન કરી રહ્યા છે. તે પછી મહાપ્રયંડ પરાક્રમી દ્રોણાચાર્યે પાંચ દિવસ સુધી શત્રુઓની સેનાનો સંહાર કર્યો હતો. તેમણે મહા અભેદ વ્યૂહરચના કરીને સંખ્યાબંધ મહારથીઓને રણમાં પટ્ટી પાડ્યા હતા અને જયદ્રથરાજની અમુક સમય સુધી રણમાં રક્ષા કરી હતી.^{૪૨,૪૩} વળી તે વીર અને પ્રતાપી ભારદ્વાજ કાળ સરખું ઉચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને રાત્રિયુદ્ધમાં ઘણા સૈનિકોને ખાળી ભસ્મ કરી નાખ્યા હતા અને ખાણોનો મારો ચલાવી સંખ્યાબંધ ચોદાઓનો ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો.^{૪૪} તે પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે યુદ્ધ કરતાં પરમ-ગતિને પામી ગયા છે; પરંતુ તે સમયના યુદ્ધમાં તેં જોઈ આદિ મહારથીઓને આગળ વધતા અટકાવ્યા ન હોત, તો દ્રોણાચાર્ય મરણ ન પામત. હે અર્જુન! તેં જ્યારે કૌરવોના સર્વ સૈન્યને અટકાવી રાખ્યું હતું, ત્યારે જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય-ને યુદ્ધમાં મારી શક્યો હતો. હે પૃથાનંદન! જયદ્રથનો વધ કરવા માટે તેં જવું પરાક્રમ કર્યું હતું, તેવું પરાક્રમ બીજે કયો ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં કરી શકે તેમ છે? કૌરવોની મહાન સેનાને ખાળી રાખીને અને બીજા શરૂ રાજ્યોને રાળી નાખીને તેં તારા અસ્ત્રબળના તેજથી સિંધુરાજને હણી નાખ્યો છે. તેં કરેલા સિંધુરાજના વધને સર્વ રાજ્યો એક આશ્ચર્યરૂપ જાણે છે.^{૪૫-૪૬} પણ હે પાર્થ! ખરું જોતાં તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે હે ભારત! તું મહારથી પુરુષ છે અને તારી સામે ભેટા કરી આ સર્વ ક્ષત્રિયોતું એકત્ર થયેલું સૈન્ય માત્ર એક જ દિવસમાં નાશ પામી જાય, એમ હું નિશ્ચયપૂર્વક માતું છું. આ યુદ્ધમાં જ્યારથી ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્ય હણાઈ ગયા છે, ત્યારથી જ કુર્યોધનની આ ઘોર સેનાનું સર્વસ્વ હ

ગયું છે અને એના વીર પુરુષો પણ હણાઈ જ ચૂક્યા છે. એ આ ભારતી સેનામાં મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ મરણશરણ થઈ ગયા છે તથા ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારો મરી ખૂટ્યા છે, તેથી સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોથી રહિત થયેલા આકાશના જેવી આ સેના નિરતેજ દેખાય છે. આ ભયંકર પરાક્રમી અર્જુન ! જેમ પૂર્વે ઇંદ્રના પરાક્રમથી આસુરી સેના પાયમાલ થઈ ગઈ હતી, તેમ આ કૌરવી સેના પણ તારા પરાક્રમથી પાયમાલ થઈ ગઈ છે. આ સેનામાં મહાહુત્ર મહારથીઓ હતા, પણ હવે તેઓમાંના પાંચ જ મહારથીઓ મરણ પામતાં બાકી રહ્યા છે.^{૫૦-૫૬} હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા, કર્ણ, શલ્ય અને દૃપાચાર્ય એ પાંચેય મહારથીઓને આજે તું મારી નાખજે. પછી મારી નાખેલા શત્રુઓવાળો થઈ તું દ્વીપો, નગરો, આકાશ, જળ, પાતાળ, પર્વતો તથા મોટાં વિશાળ વનોવાળી આ સમગ્ર પૃથ્વી રાજ યુધિષ્ઠિરને અર્પણ કરજે.^{૫૫, ૫૬} અમાપ વીર્ય-લક્ષ્મીવાળા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર આજે જ આ સમગ્ર પૃથ્વીને પામે. વળી જેમ વિધ્યુએ દેવ-દાનવોનો સંહાર કરી ઇંદ્રને સ્વર્ગભૂમિ અર્પણ કરી હતી, તેમ તું પણ આ સર્વ શત્રુઓનો સંહાર કરી રાજ યુધિષ્ઠિરને પૃથ્વી અર્પણ કર. વળી જેમ વિધ્યુએ સર્વ દાનવોનો નાશ કરી નાખી દેવતાઓને પ્રસન્ન કર્યા હતા, તેમ તું પણ શત્રુઓનો નાશ કરી નાખી સર્વ પાંચાલ યોદ્ધાઓને આજે પ્રસન્ન કર-ભડે તેઓ બધા આજે યુગયુગાલ થઈ અમર.^{૫૭, ૫૮} એ કદાચ મનુષ્ય-શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય તરફના ગુરુભાવને લીધે અશ્વ-ત્થામા પર તને દયા આવતી હોય, દૃપાચાર્ય પર આચાર્ય તરીકેનું તને ગૌરવ હોય અને અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા તારા માતૃપક્ષના બાંધવો તરફ સખા-વદલાં તરીકેનું તારું માન હોવાથી કૃતવર્માને

તું બંધુ તરીકે માનતો હોય, તો તું તેમને મારીશ નહિ.^{૫૯, ૬૦} તેમજ દેકમળનયન અર્જુન ! એ તને મદ્રરાજ શલ્યને પોતાનો મામેા બહુ તેના પર દયા આવતી હોય, તો તું તેને પણ ભલે ન મારીશ.^{૬૧} પણ હે નરશ્રેષ્ઠ ! જે પાંડવો પ્રત્યે સદાકાળ પાપબુદ્ધિ ધરાવે છે અને જે અત્યંત ક્ષુદ્ર પુરુષ છે, તે કર્ણને તો તું અતિ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહારોથી આજે મારી જ નાખજે.^{૬૨} એ કાર્ય કરવાથી તેં પુણ્યકર્મ કરેલું જ ગણાશે, એમાં દોષ માનવો તે જરાય યોગ્ય નથી. અમે પોતે પણ તને તે કાર્ય માટે અનુજ્ઞા આપીએ છીએ, માટે તેમાં દોષ છે જ નહિ.^{૬૩} હે નિર્દોષ અર્જુન ! દુર્યોધન તમને પાંચેય ભાઈઓને તથા માતા કુંતાને રાજિના સમયમાં લાક્ષાગૃહમાં બાળી મૂકવા તૈયાર થયો હતો તથા તમને જીગાર રમાડવા તૈયાર થયો, તે સર્વ નીચ કૃત્યોનું મૂળ આ કુદાત્મા કર્ણ જ છે. વળી રાજ દુર્યોધન એ કર્ણને જ પોતાનું નિત્ય રક્ષણ કરનાર માને છે, અને તેથી જ તે સંધિ કરાવવા માટે ગયેલા મને પણ ક્રોધાવેશમાં આવી બઈકે પકડવાને તૈયાર થયો હતો. હે માન આપનારા અર્જુન ! ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્ર રાજ દુર્યોધનનો દહ નિશ્ચય છે કે, કર્ણ યુદ્ધમાં સર્વ પાંડવોને અવશ્ય જીતશે. વળી હે કૌતેય ! દુર્યોધન તારા બળને બાણે છે, છતાં પણ કેવળ કર્ણના આશ્રય ઉપરથી જ તેણે તમારી સામે લડાઈ કરવી પસંદ કરી છે. કર્ણ પણ અતિ કુશ-ભુદ્ધિના કુરાત્મા દુર્યોધનને સદા કથા કરે છે કે, 'હું એકલો જ લડાઈના મેદાનમાં આવેલા મર્વ પાંડવોને તથા યદુવંશના મહારથી કૃષ્ણને રણમાં જીતીશ.' આમ કહી કહીને તે દુર્યોધનને હરકોઈ કરે છે.^{૬૪-૬૯} હે ભારત ! સાંભળ, રણસંગ્રામમાં કર્ણ ગાજ રહ્યો છે ! માટે તું આજે તેને મારી જ નાખજે. દુર્યોધને તમારા તરફ જ જ પાપી

વર્તણૂક ચલાવી છે, તેનું મૂળ કારણ પાપિષ્ઠ યુદ્ધિનો દુષ્ટાત્મા કર્ણ જ છે. સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુએ દ્રોણ, અશ્વત્થામા, દ્રુપાચાર્ય આદિ વીર મહાપુરુષોને રણમાં ધણે દૂર સુધી આકર્ષ્યા હતા. તેણે ઘણા હાથીઓને મહાવનો વિનાના કરી નાખ્યા હતા, ઘણા મહારથીઓને રથ વિનાના કરી મૂક્યા હતા, ઘણા ઘોડાઓને ઘોડેસવાર વિનાના કરી નાખ્યા હતા; અને ઘણા પાળાઓને આયુધ તથા પ્રાણરહિત કરી મૂક્યા હતા. વળી સૈન્યોનો સંહાર કરી નાખી તેણે મોટા મોટા મહારથીઓને પણ ગજરાવી નાખ્યા હતા, તેમ જ અનેક મનુષ્યોને, ઘોડાઓને તથા હાથીઓને યમલોકમાં મોકલી દીધા હતા. કુરુકુળ તથા યદુકુળના યશને વંશનારો અને સાંઠ સમાન પાંધવાળો એ સુભદ્રાનંદન બાણોનો મારો ચલાવી શત્રુઓની સેનાને બાળતો બાળતો જ્યારે યુદ્ધ કરવા ચઢ્યો હતો, ત્યારે દુર્યોધનના દૂર છ મહારથીઓએ એકઠા મળીને એ વૃષભ સમાન નેત્રવાળા વીરને મારી નાખ્યો હતો, એ મેં જોયું હતું. હે મિત્ર! હું તારી પાસે સત્યના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, તે દેખાવતું મને જ્યારે સ્મરણ આવે છે, ત્યારે મારાં અંગો બળી જાય છે. હે સમર્થ! દુષ્ટાત્મા કર્ણ તે અભિમન્યુનો પણ નિત્ય દ્રોહ કર્યા કરતો; કારણ કે કર્ણ અભિમન્યુ સામે રણમાં ઊભો પણ રહી શકતો ન હતો. વળી તે સમયે તે અભિમન્યુના બાણપ્રહારથી એટલો બધો વીંધાઈ ગયો હતો તથા એટલો બધો કાયર થઈ ગયો હતો કે, તેનું ભાન પણ લગભગ ચાલ્યું ગયું હતું. ત્યારે તે શરીર લોહી-લુહાણ થઈ ગયો હતો કોંઈથી બળી ઊઠી નિઃશ્વાસ નાખ્યા કરતો હતો, અને જીવવાની આશા છોડીને રણમાંથી નાસી જવા તત્પર થઈ ગયો હતો. વળી એ યુદ્ધમાં અભિમન્યુના પ્રહારથી કર્ણને એટલો બધો પરિશ્રમ થયો હતો કે, અત્યંત વિહ્વળ

થઈને તે એક બાજુ ઊભો રહ્યો હતો, ત્યારે દ્રોણ-ચાર્યે તેને સમયોચિત વચન કહ્યું હતું કે, ‘ઊભો છે શું? અભિમન્યુના ધનુષ્યને કાપી નાખ.’ આ દૂર વચન સાંભળ્યા પછી તુરત જ કર્ણે અભિમન્યુનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું હતું. આમ જ્યારે તેનું આયુધ કપાયું, ત્યારે તુરત પાસે ઊભેલા કપટકુશળ પાંચે મહારથીઓએ તેના પર બાણ-વૃદ્ધિનો મારો ચલાવ્યો હતો અને તેથી તે વીર અભિમન્યુ મરણ પામ્યો હતો. તે વેળા સર્વે મહાપુરુષોને તેના મરણથી દુઃખ થયું હતું, માત્ર દુષ્ટાત્મા કર્ણ અને દુર્યોધન જ ખડખડાટ હસતા હતા. વળી કર્ણે ભરસામાં પાંડવો તથા કૌરવોની સમક્ષ દ્રૌપદીને કાંઈ એક દૂર પુરુષની પેઠે આવાં આવાં તીક્ષ્ણ વચનો કહ્યાં હતાં: ‘હે કૃષ્ણ! પાંડવોનો હવે વિનાશ જ થઈ ચૂક્યો છે. તેઓ તો સદાને માટે હવે નરકમાં જ પડ્યા છે, માટે હે નિશાળ નિતંબવાળી! હે મૃદુભાષિણી! તું કાંઈ બીજા પુરુષને વર. હે વક્ર કમળનયના! હવે તું ધૃતરાષ્ટ્રરાજની ઘસી થયેલી છે, માટે તેના મહેલમાં પ્રવેશ કર અને દાસીનાં કૃત્યો કર્યા કર. તારા પતિઓ હવે છે જ નહિ. હે કૃષ્ણ! પાંડવો હવે કાંઈ રીતે તારા ધણી થઈ શકે નેમ નથી, માટે હે પાંચાલી! તું હવે દાસભાર્યા થઈ ચૂકી છે. તેમ જ હે સુંદરી! તું પોતે પણ હવે દાસી જ થઈ ચૂકી છે. આ દુર્યોધન એક જ હવે સમગ્ર પૃથ્વીનો રાજા છે. જો, આ સર્વે રાજાઓ દુર્યોધનના યોગની તથા શેમની ઉપાસના કરી રહ્યા છે. હે ભદ્રા! પાંડવો તો એકીસાથે હવે વિનાશ જ પામી ગયા છે. જો તો ખરી! આ પાંડવો દુર્યોધનના તેજથી નિસ્તેજ થઈ જઈ અન્યોન્યની સામે કેવા ભેઈ રહ્યા છે! ખરેખર! તેઓ હવે પંઢતિલ (નપુંસક) જેવા જ થઈ ગયા છે. આ સમયે તેઓ જેવા સંકટમાં દૂબી ગયા છે, તેવા

પૂર્વે કદી પણ સંકટમાં દૂખી ગયા ન હતા, હવે પછી તેઓ બધા દાસની પેઠે કૌરવરાજ દુર્યોધનની સેવા કર્યા કરશે.' આ પ્રમાણે અર્ધનિષ્ઠ અને અતિ દુષ્ટ બુદ્ધિના કર્ણે તે સમયે કહ્યું હતું. હે ભારત ! પાપી કર્ણે તે વેળા જ જ પાપી વચનો કહ્યાં હતાં, તે તે બધાં તેં પણ સાંભળ્યાં હતાં. માટે આજ સુવર્ણથી શોભતાં, સરાણુ પર ધસી સાફ કરેલાં અને જીવિતનો નાશ કરનારાં તેં દે'ઢેલાં બાણો પાપી કર્ણનાં તે વાઙ્મયોને શાંત કરો ! વળી તે દુષ્ટાત્માએ તને હેરાન કરવા માટે બીજાં જ જ પાપી કૃત્યો કરેલાં છે, તે સર્વને તથા તેના જીવિતને તારાં બાણો આજ શાંત પાડો. ગાંડીવનુધ્મમાંથી છૂટેલાં ઘોર બાણોને પોતાનાં ગાત્રો વડે સ્પર્શ કરી વિહ્વળ થયેલો એ કર્ણ ભલે આજ દ્રોણ તથા ભીષ્મના વચનને યાદ કરે. વળી આજ સુવર્ણની પૂંજવાળાં, શત્રુઓને હણી નાખનારાં તથા વીજળી સમાન પ્રભાવાળાં તેં દે'ઢેલાં નારાયણો કર્ણના કવચને ચીરી નાખશે અને તેના લોહીનું પાન કરશે, તેમ જ તારી બુઝમાંથી છૂટેલાં મોટા વેગવાળાં મહાકુચ બાણો આજ તેનાં મર્મસ્થાનોને ભેદી નાખશે અને તેને પોતાને પણ ચમલોકમાં મોકલી દેશે. આજ તારાં બાણોથી બ્યાકુળ થયેલા અને તેથી જ દીન તથા ખિન્ન થઈને હાહાકાર કરતા સર્વ રાજ્યો ભલે રથમાંથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડતા એ કર્ણને જોઈ રહે. વળી દીન થયેલા તેના સર્વ બાંધવો પણ લોહીલુહાણ થઈ પૃથ્વી પર સૂનેલા અને છિન્નભિન્ન થયેલા આયુધોવાળા કર્ણને ભલે જોઈ રહે. આજ હાથીની સાંકળના ચિહ્નવાળા તેના મહાન રથધ્વજ તારાં ભટ્ટ બાણના પ્રહારથી કંપાયમાન થઈ કડકડાટ કરતો પૃથ્વી પર ભલે પડે. ^{૭૨-૮૭} સંકટો બાણોનો મારો ગાત્રની નીચે પડે. ^{૭૮-૮૯} શોભી રહેલા કર્ણના રથને

છિન્નભિન્ન કરી નાખીશ તથા તેના રક્ષક યોદ્ધાઓને તથા ઘોડાઓને મારી નાખીશ, એટલે ભયભીત થયેલો શલ્યરાજ રથનો ત્યાગ કરી રણમાંથી ભલે પલાયન કરી બચ. ^{૮૦} હે માનદાતા પાર્થ ! જ્યારે તું તારી પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ કરવા માટે કર્ણના દેખતાં તેના પુત્રને બાણો વડે મારી નાખીશ, ત્યારે તે દુરાત્મા કર્ણ પોતાના પ્રિય પુત્રને મરણ પામેલો જોઈ દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ તથા વિદુરના વચનનું સ્મરણ કરશે. ^{૮૧, ૧૦૦} પછી અધિરથના પુત્ર કર્ણને તારે હાથે મરણ પામેલો જોઈને તારો શત્રુ દુર્યોધન આજ જ પોતાના જીવતરની તથા રાજ્યની આશા છોડી દેશે. ^{૧૦૧} હે ભરતપ્રેમ ! જો, પાંડવોનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છતા પાંચાલયોદ્ધાઓને કર્ણ ત્યાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મારે છે, તેથી તેઓ આમતેમ નાસભાગ કરે છે. ^{૧૦૨} તેમ જ હે શત્રુતાપન અર્જુન ! પાંચાલયોદ્ધાઓ, દ્રૌપદીના પુત્રો, ધૃષ્ટદુમ્ન, શિષ્યંડી, ધૃષ્ટદુમ્નના પુત્રો, નકુલપુત્ર શતાનીક, નકુલ, સહદેવ, દુર્યોધન, જનમેજય, સુધર્મા તથા સાત્યકિ વગેરે સર્વ યોદ્ધાઓ આજ કર્ણના પંજમાં પડ્યા હોય તેમ તું જાણજ. હે પરંતપ ! પેલો કર્ણ આ સમયે આપણી સેના પર એટલો બધો મારો ચક્ષાવી રહ્યો છે કે, તારા બંધુ પાંચાલયોદ્ધાઓનો આ ઘોર ક્રોધાહલ છેક અહીં સુધી સંભળાય છે. ^{૧૦૩} છતાં પાંચાલ યોદ્ધાઓ ભયભીત થઈને રણમાં કાઠી રીતે પણ પાછા હડે તેના નથી. અરે ! તે મહાધનુર્વર પાંચાલયોદ્ધાઓ મહારણુમાં મૃત્યુને પણ ગણે તેના નથી. જમણે એકલાએ પાંડવોની સેનાને સંખ્યાબંધ બાણો વડે ઘેરી લીધી હતી, તેના ભીષ્મપિતામહ સામે બેટા કરીને પણ પાંચાલ યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાંથી પાછા ફર્યા ન હતા. ^{૧૦૪-૧૦૭} તો તે જ મહારથી પાંચાલો કર્ણ સામે બેટા કરીને કેમ પાછા હડે ? વળી દ્રોણાચાર્ય એકલા

પ્રતિદિન સર્વ પાંચાલો પર મારો ચલાવતા હતા અને એકલવીર થઈને પાંચાલયોદ્ધાઓના રથસમુદાયમાં નિર્ભયતાપૂર્વક ધૂમતા હતા. તે અસ્ત્રરૂપ અગ્નિથી બળી જીડીને રણસંગ્રામમાં સર્વને બાળી મૂકતા હતા. સર્વ ધનુર્ધરોના યુરુ તે દુરાધર્ષ દ્રોણાચાર્ય સામે પણ એ પાંચાલો પોતાના મિત્રો માટે જોસભેર ધસારો કરી લડતા હતા અને શત્રુઓને રણમાં જીતવા માટે નિસ તત્પર રહેલા હતા. મિત્રો પર સ્નેહ રાખનારા તે પાંચાલયોદ્ધાઓ આજે કર્ણ સામે ભેટીને કદી પણ પાછા હટે જ નહિ. ^{૧૦૮-૧૧૧} આ સમયે તે પાંચાલ દેશના બળવાન યોદ્ધાઓએ કર્ણ સામે જોસભેર ધસારો કર્યો છે અને અગ્નિ જેમ પંત-ગિયાના પ્રાણ લે, તેમ શરવીર કર્ણ પણ બાણો વડે તેમના પ્રાણ લઈ રહ્યો છે. ^{૧૧૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જો, જો, જો રથો પેલા પાંચાલો ! તેઓ આમ-તેમ ચારેબાજુ નાસી બચ છે. અરે ! જો તો ખરો, કૌરવપક્ષના બીજા યોદ્ધાઓ પણ તેમને નસાડી મૂકે છે; તેમ જ કર્ણ પણ તેમને રણમાંથી હાંધી કાઢે છે. ^{૧૧૩} ખરેખર ! પાંચાલદેશના વીર ક્ષત્રિયો પોતાના મિત્રો માટે રણમાં સામે પગલે ઢાડી પોતાના જીવતરનો ત્યાગ કરે છે અને કર્ણ તેમાંના સેંકડો મહાપુરુષોનો રણમાં સંહાર કરી નાખે છે. હે ભારત ! આ મહાધનુર્ધર પાંચાલ-યોદ્ધાઓ કર્ણરૂપી અગાધ મહાસાગરમાં તરવાનું સાધન નહિ મળવાથી કુબી રથો છે, માટે તું વહાણરૂપ થઈને તેમનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. કર્ણે મહાધિ' પરશુરામ પાસેથી જ મહાધૌર અસ્ત્ર મેળવ્યું છે, તેનું સ્વરૂપ આ સમયે પ્રકટ થયું છે. સર્વ સૈન્યોને તપાવી નાખનારું અને અતિ ધૌર સ્વરૂપનું તે અતિ દારણ્ય અસ્ત્ર પોતાના તેજથી મહાસેનાને ચોતરફથી ઘેરી લઈ બળી રહ્યું છે, તે તું જો. ^{૧૧૪-૧૧૭} તેમ જ કર્ણના ધનુષ્યમાં-

થી છૂટેલાં આ બાણો લમરાઓનાં ટાળાંની પેઠે રણસંગ્રામમાં સર્વ સ્થળે પડે છે અને તારા પક્ષના યોદ્ધાઓને તપાવી નાખે છે. ^{૧૧૮} હે ભારત ! કર્ણ-નું અસ્ત્ર પોતાની સામે આવે છે ત્યાં આ સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ રણમાંથી સર્વ દિશાઓમાં નાસી બચ છે; કારણ કે અધીર મનના પુરુષો તે અસ્ત્ર-નું ક્રોધેથી વારણ કરી શકે તેમ છે. ^{૧૧૯} બળી હે પાર્થ ! અત્યંત ક્રોધમાં આવી ગયેલો પેલો ભીમસેન આસપાસ સ્તંબયોદ્ધાઓથી વીંટાઈને કર્ણ સામે યુદ્ધ કરે છે; પણ કર્ણ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેને પીડી નાખે છે. ^{૧૨૦} હે ભારત ! હવે જો તું કર્ણની ઉપેક્ષા કરીશ તો આવી પહોંચેલો રોગ જેમ શરીરનો નાશ કરે છે, તેમ કર્ણ પણ સર્વ પાંડવો, સ્તંબયો તથા પાંચાલોનો નાશ કરી નાખશે. ^{૧૨૧} આ યુધિષ્ઠિરા સૈન્યમાં તારા સિવાય બીજો એક પણ યોદ્ધો મને એવો જોવામાં આવતો નથી કે, તે રાધાપુત્ર કર્ણ સામે ભેટા કરીને કુશળક્ષેમ પાછો ઘેર આવે. ^{૧૨૨} માટે હે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ પાર્થ ! તારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તું આજે તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી કર્ણને મારી નાખ અને તે મહાન કૃત્ય કરી કીર્તિ સંપાદન કર. ^{૧૨૩} તું એકલો જ કર્ણ સહિત સર્વ કૌરવોને જીતવા સમર્થ છે. બીજો કાઈ તેવો સમર્થ નથી. હે યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આ વાત તને હું સત્ય કહું છું. ^{૧૨૪} માટે હે નરોત્તમ પૃથાનંદન ! તું મહારથી કર્ણનો વધ કરી મહાન કાર્ય કર અને તે કાર્યમાં સફળ થઈ તું કૃતાર્થ અને સુખી થા. ^{૧૨૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'અર્જુનને ઉત્સાહ પ્રેરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે કરેલું તેનાં પરાક્રમેનું વર્ણન' નામનો અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૪મો

અર્જુનની આત્મશલાધા

॥ ૫૪મ્ય ડવાચ ॥

સ કેશવસ્વ વીમત્સુઃ શ્રુત્વા મારત માપિતમ્ ।

વિશોઠઃ સંપ્રહૃદ્ય ધ્રુવેન સમપદ્યત ॥ ૧ ॥

સન્નય બોલ્યો : હે ભારત ! એ પ્રભાણે શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ સાંભળી તુરત એક સણવારમાં અર્જુન શોકરહિત થયો અને અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયો. ' પછી તેણે પોતાના ગાંડીવધનુષ્યની દોરી બરાબર સન્ન કરી, ધનુષ્યને ખેંચી ટંકાર કર્યો અને કણ્વોનો વિનાશ કરવા માટે ધનુષ્ય હાથમાં લઈને તે શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રભાણે કહેવા લાગ્યો : ' હે ગોવિંદ ! તમે મારા નાથ છો તેથી મારો અવશ્ય વિજય થશે. જગતમાં ભૂત-ભવિષ્યના કર્તા એવા તમે મારા પર પ્રસન્ન પણ થયા છો. ' હે કૃષ્ણ ! તમારી સહાયથી એ હું મારી સામે આવેલા ત્રણેય લોકને પર-લોકમાં પહોંચાડી દઉં, તો આ મહારણમાં કણ્વોની શી વિસાત ? ' હે જનાર્દન ! પાંચાલોની આ સેના રણમાંથી નાસભાગ કરી રહી છે તથા કણ્વો નિર્ભયની પેઠે રણમાં ધૂમી રહ્યો છે તે હું જોઉં છું. ' તેમ જ હે યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ ! છેદ જમ વજ્રને છોડી મૂકે, તેમ કણ્વો સર્વ તરફથી અન્વલ્યમાન એવું ભાર્ગવાન્ન છોડી મૂક્યું છે, તેને પણ હું જોઉં છું. ' પરંતુ હું આજે એવું કર્મ કરી દેખાડીશ કે, આ પૃથ્વી જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી સર્વ ભૂતા કલા કરશે કે, મહાભારતની લડાઈમાં અર્જુને કણ્વને હણી નાખ્યો હતો. ' હે કૃષ્ણ ! આજે મારા હાથમાં રહેલા આ ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં વિકણ્વો નામનાં બાણો કણ્વને ઘાયલ કરી નાખશે અને તેને મૃત્યુ પાસે મોકલી દેશે. રાજ્યાસનને અયોગ્ય એવા કુર્યોધનનો પોતાની જ બુદ્ધિથી ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ્યાસન પર અભિચેક કર્યો

હતો, તે પોતાની બુદ્ધિને આજે તે રાજ ધિક્કારી કાઢશે. ' વળી હે મહાબાહુ ! આજે ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજ રાજ્યથી, સુખથી, લક્ષ્મીથી, રાષ્ટ્રથી, નગરથી તથા પુત્રોથી તદ્દન મુક્ત થશે. ' હે કૃષ્ણ ! જે રાજ ગુણવાન પુરુષનો દ્રેષ કરે છે અને ગુણહીન પુરુષને સર્વ અધિકાર સોંપી હર્ષ મહાબળવાન બનાવે છે, તે રાજ પોતાનો સંહારકાળ ઉપ-સ્થિત થતાં તુરત જ શોક કરે છે. ' હે જનાર્દન ! જેમ ઘોઈ પુરુષ આંખાના મહાન વળને કાપી નાખ્યા પછી તેનાં કળને જોઈને કુખી થાય છે, તેમ રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ આજે કણ્વને મરણ પામેલો જોઈ અત્યંત કુખી થશે અને નિરાશ થઈ જશે. ' વળી આજે કણ્વોના નાશ થતાં કુર્યોધન રાજ્યથી તથા પોતાના જીવનથી નિરાશ થશે. હે કૃષ્ણ ! આ હું તમને સત્ય કહું છું. ' આજે મારાં બાણોથી હુકંડેહુકંડા થઈ ગયેલા કણ્વને જોઈને કુર્યોધનરાજ સંધિ માટેનાં તમારાં વાક્યોને યાદ કરશે. ' હે કૃષ્ણ ! આજે સુબલપુત્ર શકુનિ મારાં બાણોને પાસાડપ બણશે, મારા ગાંડીવધનુષ્યને બુગારબાજ બણશે અને મારા રથને પાસા મૂકવાના મંડળડપ બણશે. ' હે ગોવિંદ ! આજે હું તીક્ષ્ણ બાણો વડે કણ્વને મારી નાખીશ અને કુંતીપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિતા લાંબા કાળના ઉજગરાએને દૂર કરી નાખીશ. ' આજે હું સૂતપુત્રને મારી નાખીશ, ઝટલે રાજ યુધિષ્ઠિર મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થશે અને પ્રસન્નતા-પૂર્વક ચિરકાળના સુખને પામશે. ' હે દુરાવ ! આજે હું વાળ્યું વળે નહિ તેવું તથા અજોડ એવું મહાધોર બાણ છોડીશ અને તે બાણ કણ્વને જીવિત થી શ્રષ્ટ કરશે. ' એ દુરાત્મા કણ્વનું આત્મ જાત છે કે, ' જ્યાં સુધી હું અર્જુનને ન મારું ત્યાં સુધી મારા બન્ને પગો હું ન ધોવડાવું. ' પણ હે મધુસૂદન ! હું તે પાપી કણ્વના એવનને મિથ્યા

કરીશ અને આજે મજ્જાપૂત ગાંઠાવાળાં બાણો મારી-
ને તેના શરીરને રથ પરથી ગબડાવી પાડીશ. ^{૧૯, ૨૦}
વળી જે કર્ણુ આખી પૃથ્વી પર તથા રણમાં
પોતાના સમાન બીજે દોઢ પુરુષ નથી એમ માને
છે, તે સૂતપુત્ર કર્ણુના રધિરતું રણભૂમિ આજે
પાન કરશે. ^{૨૧} એ કર્ણુ ધૃતરાષ્ટ્રના મતને અનુ-
સરીને પોતાના ગુણોની પ્રશંસા કરતાં કરતાં દ્રૌપદી-
ને કહ્યું હતું કે, 'હે કૃષ્ણ! તું હવે પતિ વિનાની
થઈ પડી છે.' તેના આ વાક્યને મારાં તીક્ષ્ણ
બાણો મિથ્યા કરશે અને તે ઠાપાવિષ્ઠ થયેલા
સર્પોની પેઠે તેના રધિરતું પાન કરશે. ^{૨૨, ૨૩} આજે
મારા હાથની આક્ષાણીપૂર્વક ગાંડીવધનુષ્યમાંથી
છૂટેલાં અને વીજળી સમાન કાંતિવાળાં મારાં નારાય
બાણો કર્ણુને પરમ મતિતું દાન કરશે. ^{૨૪} વળી
તે સમયે સભાની વચ્ચે પાંડવોની નિંદા કરતાં
કરતાં રાધાપુત્ર કર્ણુ પાંચાલીને જે દૂર વચ્ચનો કથાં
છે, તેને માટે આજે પશ્ચાત્તાપ કરશે. ^{૨૫} અને જે
પાંડવો પૂર્વે તેલ વિનાના તલ જેવા-પંદતિલ
કરી ચૂક્યા છે, તે જ પાંડવો આજે દુરાત્મા સૂત-
પુત્ર કર્ણુના મરણથી તેલત્રાળો તલ તરીકે-મહા-
પુરુષાથી પ્રસિદ્ધ થશે. ^{૨૬} કર્ણુ પોતાના ગુણોનું
વર્ણન કરતાં કરતાં ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રોને કહ્યું
છે કે, 'હું તમારા બધાં પાંડવોથી રક્ષણ કરીશ.'
આ તેના વાક્યને મારાં તીક્ષ્ણ બાણો આજે
મિથ્યા કરશે. ^{૨૭} એ કર્ણુ કૌરવોને કથા કરતો
કે, 'મારા પરાક્રમથી પાંડવોનો સર્વ ઉદ્યોગ સમાપ્તિ
પામી જશે અને હું એકલો જ પાંડુના સર્વ પુત્રો-
ને મારી નાખીશ.' આમ બોલનારા તે કર્ણુને
હું સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં મારી નાખીશ. જેના
વીર્યનો આશ્રય કરી દુષ્ટ બુદ્ધિનો ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યો-
ધન મહામનસ્વી બની ગયો છે અને દુરાત્મા થઈને
અમારું નિત્ય અપમાન કર્યો કરે છે, તે કર્ણુનો
આજે રણક્ષેત્રમાં વધ કરી હું મારા વડીલભાઈને

સંતુષ્ટ કરીશ. ^{૨૮-૩૦} આજે હું જાતજાતનાં અનેક
બાણો છોડી મૂકીને શત્રુઓને ત્રાસ પમાડી દઈશ.
ધનુષ્યને છેક કાન સુધી ખેંચીને મૂકવામાં આવેલાં
તથા યમરાજની રાજધાનીમાં વંધારે કરનારાં
સંખ્યાબંધ બાણોનો મારો ચલાવી હું આજે
અસંખ્ય રથોને તથા હાથીઓને પટ્ટી પાડીશ
અને રણભૂમિને શોભાયમાન કરીશ. હું તે જ
રણભૂમિ પર મહાયુદ્ધસંપન્ન, મહાયુદ્ધમંદ્ર અને
મહાધૌર એવા એ કર્ણુને બાણો વડે મારી નાખીશ.
હે કૃષ્ણ! કર્ણુ આજે મરણ પામશે, એટલે
સિંહથી ભયभीત થયેલા મૃગો જેમ સર્વ દિશા-
ઓમાં પલાયન કરી બધ, તેમ બધા કૌરવો પણ
પોતાના રાજ દુર્યોધનની સાથે મારાથી ભયभीત
થઈ સર્વ દિશાઓમાં પલાયન કરી જશે. વળી
હું આજના યુદ્ધમાં પુત્રો તથા સુદૃઢજનોની
સાથે કર્ણુનો વધ કરીશ, એટલે રાજ દુર્યોધન
પોતાની જાત માટે શોક કરશે. હે કૃષ્ણ! આજે
કર્ણુને મારે હાથે મરણ પામેલો જોઈને દુર્યોધન
અત્યંત આવેશમાં આવી જશે અને રણમાંના
સર્વ ધનુર્ધરાના મધ્યમાં મને અતિ ઉત્તમ માનશે.
આજે કર્ણુનો વધ કરી હું રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને પુત્રો,
પૌત્રો, મંત્રીઓ તથા નોકરચાકરાની સાથે રાજ્ય
મેળવવામાં નિરાશ કરીશ. હે કેશવ! આજે મારાં
બાણોથી કપાઈ પડેલાં કર્ણુનાં ગાત્રોની આસ-
પાસ ચક્રાંગ આદિ જાતજાતનાં માંસાહારી પક્ષીઓ
ઊડી ઊડીને ધૂમશે. હે મધુસૂદન! આજના સંગ્રામ-
માં હું સર્વ ધનુર્ધારીઓના દેખતાં રાધાપુત્ર કર્ણુનો
શિરચ્છેદ કરીશ અને વિપાઠ તથા ક્ષુર જાતિનાં
તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી એ દુરાત્માનાં
ગાત્રોને છેદી નાખીશ. વળી વીર યુધિષ્ઠિરાજ
આજે ચિરકાળથી પોતામાં સંધરી રાખેલા માનસિક
સંતાપને દૂર કરશે. હે કેશવ! હું કર્ણુને તેના
બાંધવો સાથે હણી નાખીશ અને ધર્મપુત્ર રાજ

યુધિષ્ઠિરને પ્રસન્ન કરીશ. હે કૃષ્ણ! આજના રણ-
સંગ્રામમાં અગ્નિની પેઠે બળબળતાં તથા સર્પના
જવાં ઝેરી એવાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડી મૂકીને હું
કર્ણના કૃપણ અતુયાધીઓને વધ કરીશ, તેમ જ
હે ગોવિંદ! આજના યુદ્ધમાં સુવર્ણનાં ઠવચોને
ધારણ કરનારા તથા મણિજડિત કુંડળોને ધારણ
કરનારા અનેક રાજાઓને સુવાડી દઈ હું રણ-
ભૂમિને ઢાંકી દઈશ. હે મધુસૂદન! હું અભિમન્યુના
સર્વ શત્રુઓનાં ગાત્રોને તથા મસ્તકને તીક્ષ્ણ
બાણોના પ્રહારથી વીંધી નાખીશ. હે કૃશ્ન!
આજ હું કૌરવો વિનાની થયેલી પૃથ્વી મારા
વડીલભાઈને અર્પણ કરીશ.^{૩૧-૪૫} અથવા અર્જુન
વિનાની થયેલી આ પૃથ્વી પર તમે એકલા
વિચરશો. હે કૃષ્ણ! આજ હું સર્વ ધનુર્ધારીઓ-
ના તથા કૌરવોના દાપથી અને મારાં બાણો તથા
ગાંડીવધનુષ્યના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ, તેમ જ
હે કૃષ્ણ! શંખરાસુરનો વધ કરી ઇંદ્ર જેમ દુઃખથી
મુક્ત થયો હતો, તેમ હું પણ આજના રણમાં
કર્ણનો વધ કરી તેર વર્ષથી એકત્ર થયેલાં દુઃખથી
મુક્ત થઈશ. આજના યુદ્ધમાં કર્ણ માર્યો જશે
એટલે પોતાના મિત્રોતું કાર્ય કરવા ધૃષ્ટતા
સામક મહારથીઓ ભલે પોતાના કાર્યને કરેલું
માને. હે માધવ! જ્યારે કર્ણનો આજ વધ થશે
તથા હું સર્વોત્કૃષ્ટ વિજયી થઈશ, ત્યારે મારી તથા
સાત્યકિની પ્રીતિ કેવા પ્રકારની અદ્ભુત થશે તે
કહી શકાતું નથી! આજ રણમાં કર્ણનો તથા
તેના મહારથી પુત્રનો વધ કરી હું બીમસેનને,
નકુલને, સહદેવને તથા સાત્યકિને પ્રસન્ન કરીશ.
વળી હે માધવ! હું ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી અને બીજા
સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ;
તેમ જ આજના સંગ્રામમાં દાપાવેશમાં આવેલો
અર્જુન સર્વ કૌરવો સામે યુદ્ધ કરશે તથા સૂતપુત્ર
દ્રુપદો તથા રથે રેડેલા નીચરો ભલે એઈ

રહે. હે કૃષ્ણ! ફરી પણ હું આપની પાસે મારાં
વખાણ કરું છું તે સાંભળો. આ પૃથ્વી પર
ધનુર્વેદને જાણનારા મારા સમાન બીજો એક
પુરુષ નથી, ત્યારે પરાક્રમમાં મારી તુલના કરે તેવો
બીજો કોણ છે? વળી મારા સમાન બીજો ક્ષમા-
વાન પુરુષ કોણ છે? અને ક્રોધમાં પણ મારા
સરખો બીજો કોઈ નથી. હું એવો ધનુર્ધર છું કે,
દેવો અને અસુરો સહિત એકત્ર થયેલાં સર્વ
જૂતોનો હું મારા બાહુબળના પ્રતાપથી પરાભવ
કરી શકું છું, માટે મારો પુરુષાર્થ સર્વોત્કૃષ્ટ છે,
એમ તમે જાણો.^{૪૬-૫૫} આજ હું એકલો બાણો-
રૂપ જ્વાળાઓવાળા મારા ગાંડીવધનુષ્યને હાથમાં
લઈ સર્વ કૌરવો તથા બાહ્યિક યોદ્ધાઓનો સંહાર
કરી નાખીશ, તેમ જ હેમંતઋતુની આખરે
સળગી જડેલો અગ્નિ જેમ ઘાસની ગંજીને બાળી
નાખે, તેમ હું શત્રુઓની સર્વ ટુકડીઓને હરાવી
બાળી નાખીશ.^{૫૬} જુઓ, આ મારા હાથમાં
બાણોના આકારની તથા બાણ ચઢાવીને પહોળા
કરેલા દિવ્ય ધનુષ્યના આકારની રેખાઓ પડી છે.
જુઓ, મારા બંને ચરણોમાં પણ રથ અને ધનના
ચિહ્નવાળી રેખાઓ પ્રકટ છે. આથી યુદ્ધમાં
જઈને જિલા રહેલા મને કોઈ શત્રુઓ જીતી શકે
તેમ નથી.^{૫૭}

આમ કહીને, રથિર સમાન લાલચોળ આંખો-
વાળા અને શત્રુઓનો સંહાર કરનારા જગતપ્રેમ
વીર અર્જુને લીમસેનને છોડાવવા માટે તથા
કર્ણના મસ્તકને તેના ધડ પરથી જુદું પાડવા
માટે એકદમ રણમાં પ્રયાણ કર્યું.^{૫૮}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'અર્જુનના વાક્ય'
નામનો અધ્યાય ૭૪ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૫ મો મહારથીઓનું દંદયુદ્ધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

સમાગમે પાંડવસંજયાનાં
મહામયે મામકાનામગાથે ।
ધનંજયે તાત રણાય યાતે
કર્ણેન તદ્યુદ્ધમયોઽન્ત્ર કીદૃક્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે તાત સંજય ! પાંડવો, સૂજયો તથા મારા પક્ષના યોદ્ધાઓનો સમાગમ થતાં જ્યારે મહાભયંકર અને અગાધ સંગ્રામ મર્યો હતો અને તેમાં જ્યારે અર્જુન કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયો હતો, ત્યારે તે યુદ્ધ કેવા પ્રકારનું થયું હતું ?^૧

સંજય બોલ્યો : જ વેળા તે સર્વ મહારથીઓનાં મોટી મોટી ધન્યોવાળાં મહાભળવાન સૈન્યો સામ-સામે ભેટ્યાં, તે વેળા વર્ષાકાળે ચઢી આવેલા મેઘોની જેવી ગર્જનાઓ થાય, તેવી જ ભેરી નામનાં રણ વાદિનોની ગર્જનાઓ થવા લાગી. ત્યાં તુરત પ્રબળો-ના સંહારરૂપ દૂર, અનિષ્ટ વૃદ્ધિ થવા લાગી. તે વૃદ્ધિ ઋતુ વિનાની આકસ્મિક હતી, હાથીઓરૂપ વાદળાં-ઓથી આકુળ હતી, અન્નરૂપ પાણીની છોળો-વાળી હતી અને વાદિનો, રથની નેમિઓ તથા તાળીઓની ગર્જનાઓવાળી હતી. તેમાં સુવર્ણથી મેદેલાં જાતજાતનાં આયુધોરૂપ વીજળીના ઝબ-કારા થતા હતા અને તેમાં બાણો, તલવારો, નારાઓ તેમ જ બીજાં મોટાં મોટાં અસ્ત્રોની પ્રચંડ ધારાઓ થતી હતી. તેનો વેગ મહાભયંકર હતો અને તેથી તેમાં લોહીના મોટા પ્રવાહો વહેતા હતા. તેમાં તરવારોનો ખણખણાટ થતો હતો અને સર્વ ક્ષત્રિયોના પ્રાણોનો વિનાશ થઈ રહ્યો હતો.^{૨-૪} તે વેળા એકત્ર થયેલા અનેક રથીઓ શત્રુપક્ષના ક્રોધ એક રથીને ઘેરી લઈ તેને મૃત્યુ પાસે મોકલી દેતા હતા, ત્યારે બીજે ક્રોધ એક રથીયોદ્ધો અનેક

રથીઓનો સંહાર કરી નાખતો હતો,^૫ તેમ જ ક્રોધ એક રથી સામા પક્ષના રથીને સારથિ અને ઘોડાઓ સહિત મારી નાખતો હતો, ત્યારે બીજે ક્રોધ હાથીસવાર પોતાના હાથીને ઘોડાવીને સંખ્યા-બંધ રથીઓને તથા ઘોડેસવારોને મૃત્યુવશ કરી નાખતો હતો.^૬ તે જ સમયે અર્જુન બાણોના ઢગ છોડી મૂકીને સારથિ સહિત રથીઓને, ઘોડે-સવારો સહિત ઘોડાઓને, મહાવતો સહિત હાથી-ઓને અને બીજા સર્વ શત્રુઓ સહિત સંખ્યાબંધ પાળાઓને મૃત્યુવશ કરવા લાગ્યો.^૭ બીજી તરફથી કૃપાચાર્ય અને શિખંડી રણમાં ભેટ્યા, સાત્યકિ દુર્યોધન સામે ધરતી ગયો, શ્રુતશ્રવા અશ્વત્થામા સાથે લડવા લાગ્યો અને યુધામન્યુ ચિત્રસેન સાથે યુદ્ધ કરવા મર્યો.^૮ વળી સૂજયવંશનો રથી ઉત્તમોજ કર્ણના પુત્ર સુષેણ સામે ભેટ્યો અને ભૂખ્યો સિંહ જેમ મોટા બળદ સામે ઢોડી બળ, તેમ સહદેવ ગાંધારદેશના રાજા શકુનિ સામે ઢોડી ગયો.^૯ ત્યાં નકુલનો યુવાન પુત્ર શતાનીક કર્ણના યુવાન પુત્ર વૃષસેન પર બાણોનો મારો ચલાવવા લાગ્યો અને કર્ણનો શરવીર પુત્ર વૃષસેન પણ તે પાંચાલીપુત્ર પર અનેક જાતની બાણવૃદ્ધિઓ કરવા લાગ્યો.^{૧૦} રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા તરફતરેહ-નાં યુદ્ધો કરી બળુનારો મોટીપુત્ર નકુલ કૃતવર્મા પર ચઢાઈ કરી ગયો અને પાંચાલીના રાજા સેના-પતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સૈન્યની સાથે રહેલા કર્ણ સામે ચઢાઈ કરી.^{૧૧} હે ભારત ! દુઃશાસને સર્વ કૌરવ-સેનાને તથા મહાભળવાન સંશપ્તકોની સેનાને-સાથમાં રાખી શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અસંખ્ય વેગવાળા રણભયંકર લીમસેન સામે હલ્લો કર્યો.^{૧૨} હવે એ જ અરસામાં વીર ઉત્તમોજએ કર્ણના પુત્ર સુષેણનો શિરચ્છેદ કર્યો ને તેને મારી નાખ્યો; તેથી તેનું મસ્તક પૃથ્વીને તથા આકાશને શબ્દ-ની ...^{૧૩}

પોતાના પુત્ર સુષેણના મસ્તકને પૃથ્વી પર પડેલું
ઢોઈને કણું ધણું ખિન્ન થઈ ગયો અને તેણે
ક્રોધથી તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણો મારીને ઉત્તમૌઞ-
ના ઘોડાઓને, રથને તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યાં.
પછી ઉત્તમૌઞએ ઢટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર
કરી કણુંને વીંધી નાખ્યો, તેમ જ હાથમાં ચક્ર-
ચક્રિત તલવાર લઈ ને કૃપાચાર્યના પૃથ્વક્ષકોને
તથા ઘોડાઓને કાપી નાખી તે પોતે શિખંડી-
ના રથ પર ચઢી ગયો.^{૧૪, ૧૫} એ વેળા કૃપાચાર્યને
રથરહિત થયેલા ઢોઈ, રથમાં બેઠેલા શિખંડીએ
તેમને બાણોના પ્રહારો કરવા ઇચ્છા કરી ન
હતી; પણ તેવામાં અશ્વત્થામાએ કૃપાચાર્યના
રથને પાછો ફેરવ્યો અને કાદવમાં ખૂંચી ગયેલી
ગાયોનો જમ ઉઢાર કરવામાં આવે, તેમ તેમનો
ઉઢાર કર્યો.^{૧૬} ત્યારે હે રાજન ! શ્રીધમ્મજ્જુના
સમયે આકાશના મધ્યભાગમાં ચઢી આવેલો સૂર્ય
જમ લોકોને તપાવી નાખે છે, તેમ સુવર્ણચક્રિત
કવચને ધારણ કરનારો પવનપુત્ર ભીમસેન તીક્ષ્ણ
બાણોનો મારો ચલાવી તમારા પુત્રોના સૈન્યને
તપાવતો હતો.^{૧૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'કુલ કંદુલ્ય'
નામને અધ્યાય ૭૫મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૬ મો

ભીમસેન અને તેના સારથિ

વિશોકનો સંવાદ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અથત્વિદાર્નીં તુમ્હે ચિમદેં

દિપદ્મિરેકો વહુભિઃ સમાવૃતઃ ।

મહારણે સારથિમિત્યુવાચ

મીમશ્ચમું વાહય ચાર્તરાષ્ટીમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી જ્યારે એ તુમ્હલ
ચુદ્ધ પૂખ્ત જસથી ચાલવા લાગ્યું, ત્યારે અનેક
રાત્રુઓએ એકલા ભીમસેનને ઘેરી લીધા. ત્યાં

ભીમસેન પોતાના સારથિને આ પ્રમાણે કહ્યું :
'હે સારથિ ! આ મહારણુમાં તું આપણા ઘોડા-
ઓને એકદમ વેગપૂર્વક આ કૌરવોની સેના
સામે હાંકી જા, એટલે હું આ સર્વ કૌરવોને
યમરાજ પાસે મોકલી દઉં.' ભીમસેનની એ
આજ્ઞા થતાં જ તેના સારથિએ ઉગ્ર વેગવાળો ભીમ-
સેન તમારા પુત્રના સૈન્યમાં જે તરફ જવા ઇચ્છતો
હતો તે તરફ સત્તર પ્રયાણ કયું. એટલે તુરત
સર્વ કૌરવયોદ્ધાઓ હાથી, ઘોડા, રથ તથા પાય-
દળોને સાથે લઈ ચોતરફથી તે ભીમસેન સામા
ધસી ગયા અને ચારે બાજુથી અદ્યજક બાણોનો
મારો ચલાવી ઉત્તમ વેગવાળો ભીમસેનના રથ
પર પ્રહારો કરવા મંડી પડ્યા. મહાત્મા ભીમ-
સેન પણ સુવર્ણની પૂંખવાળાં અસંખ્ય બાણો
છોડી મૂકીને પોતાની સામે આવી પડતાં તે
બાણોને કાપવા લાગ્યો; તેથી સોનેરી પૂંખવાળાં
તેમનાં બાણો ભીમસેનનાં બાણોથી કપાઈ ને બધાં
તણતણ દુકંડા થઈ પડવા લાગ્યાં. એ વેળા હે
રાજેન્દ્ર ! એ રણમાં ભીમસેન મોટા મોટા રાજાઓની
વચ્ચે મારી નાખેલા ધણુ હાથીઓ, ઘોડાઓ
તથા યુવાન યોદ્ધાઓનો આત્મનાદ વળથી તોડી
પાડવામાં આવતા પર્વતોના સરખો ધોર થઈ
રહ્યો હતો. ભીમસેન બાણોના સમૂહો છોડી મૂકી
ધણુ મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓનો સંહાર કરી નાખતો
હતો અને તેમાંના ધણુખરાને ધાયલ કરી નાખતો
હતો. તોપણ પક્ષીઓ જમ પુષ્પોને માટે વૃક્ષ
પર ઊડી આવે, તેમ તેઓ બધા ભીમસેનની
સામે ચોતરફથી ચઢી આવતા હતા. આ રીતે
જ્યારે તમારું સૈન્ય ધસી ગયું, ત્યારે દંડધારી
કાળ જમ પ્રલયકાળે સર્વ જૂતોને બાળી નાખવા-
ની ઇચ્છાથી અતિ વેગમાં આવી જાય, તેમ
અનંત વેગવાળો ભીમસેન પણ અત્યંત વેગમાં
આવી ગયો. આથી જમ પ્રજાઓ પ્રલયસમયે

પ્રેમજ્ઞાનો સંહાર કરવા માટે મુખ વિકાસીને ધસી આવતા કાળના વેગને અટકાવવા માટે સમર્થ થઈ શકે નહિ, તેમ તમારા ચોદાઓ પણ અતિ વેગવાળા તે લીમસેનના મહાન વેગને અટકાવવા માટે સમર્થ થઈ શક્યા નહિ. તે પછી હે ભારત ! તે મહારણમાં મહાત્મા લીમસેન ભારત રાજ્યોનાં તે સૈન્યોનો એવો તો સંહાર કરવા મંડ્યો કે, જમ મોટા પવનના ઝપાટાથી મેઘ-મંડળ સર્વ દિશાઓમાં વીખરાઈ બચ, તેમ તે સૈન્ય પણ બચલીત થઈ ને સર્વ દિશાઓમાં વીખરાઈ ગયું. તે ભેઈ બુદ્ધિમાન અને બળવાન લીમસેન અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયો અને પુનઃ પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો :^{૧-૧૦} 'હે સારથિ ! પેલા દ્રુદ્રેતી ધન્યોવાળા રથો બધા એકઠા મળીને આપણી સામા ધસી આવે છે; માટે તેઓમાં તું ઝાળખી લેજે કે, આપણા પક્ષના કોણ છે અને શત્રુપક્ષના કોણ છે; કારણ કે જ સમયે હું યુદ્ધ કરવા ઊતરી પડું છું, તે સમયે હું પોતાના તથા પારકા કોઈને પણ બહી શકતો નથી. આથી હું આપણા સૈન્યને પણ બાણો વડે છાઈ ન દઉં, તેનું તું ખાસ ધ્યાન રાખજે.^{૧૧} હે વિશોક સારથિ ! સર્વ તરફ શત્રુઓ આવી ચડ્યા છે, મારો રથ પણ ધનના છેડાઓને કંપાવી રહ્યો છે, રાજ યુધિષ્ઠિર પણ આ સમયે આતુર થઈ ગયા છે અને કિરીટી અર્જુન પણ હજી સુધી અહીં આવ્યો નથી. આમ સર્વ તરફથી હું અનેક દુઃખમાં આવી પડ્યો છું.^{૧૨} હે સારથિ ! તેમાં પણ આ એક દુઃખ તો મને ઘણું જ સાદ્યો કરે છે કે, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર મને શત્રુઓની મધ્યમાં મૂકીને ગયા છે, પણ તેઓ આ સમયે જીવતા હશે કે નહિ, તેની મને ખબર નથી, તેમ અર્જુન પણ હજી સુધી અહીં આવ્યો નથી. આ રીતે આજે મારા પર અત્યંત દુઃખ આવી પડ્યું

છે.^{૧૩} છતાં પણ મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, મહા-હય સામર્થ્યવાળા આ શત્રુઓના સૈન્યનો હું નાશ કરીશ અને રણની મધ્યમાં ચઢી આવેલાં સર્વ સૈન્યોનો નાશ કરી હું તારી સાથે પ્રસન્ન થઈશ.^{૧૪} હે સારથિ ! આપણા રથમાં તું તપાસ કર કે, ભાથાઓ તથા બાણોની હવે કેટલી સંખ્યા બાકી રહી છે ? કઈ કઈ જતનાં બાણો છે અને તેમનું પ્રમાણ શું છે ? આ તું ખરી ખાતરીથી મને કહે.^{૧૫}

વિશોક બોલ્યો : હે વીર લીમસેન ! આપણા રથમાં હજી સાઠ હજાર બાણો બાકી રહ્યાં છે. તેમાં દશ હજાર ક્ષુદ્ર પ્રજાતિનાં, દશ હજાર ભલ્લ જાતિનાં, બે હજાર નારાય જાતિનાં, ત્રણ હજાર પ્રદર જાતિનાં અને તે ઉપરાંત બધાં માર્ગાણ જાતિનાં બાણો છે.^{૧૬} હે પાંડુપુત્ર ! તે બાણો ઉપરાંત બીજાં એટલાં બધાં શસ્ત્રો હજી આપણી પાસે અવશેષ રહ્યાં છે કે, તેમને ઓછામાં ઓછાં છ ગાંડાં ખેંચી શકે. વળી તમારા બાહુના ધન તરીકેની ગદાઓ, તલવારો, ભાલોંઓ, મુદ્દગરો, શક્તિઓ તથા તોમરો હજારોની સંખ્યામાં છે; માટે તમે તમારે શત્રુઓના પર ફેંક્યા જ કરો. હે વિદ્વાન લીમસેન ! આપણાં આયુધો ખૂટી પડશે, એવી તમે જરા પણ ધાસ્તી રાખશો મા.'

લીમસેન બોલ્યો : હે સારથિ ! જો, આ રણ-ક્ષેત્રમાં સર્વ સ્થળે તું દષ્ટિ કર. આ લીમસેનના હાથમાંથી છૂટલાં, રાજ્યોની કતલ ચલાવી રહેલાં અને અતિ વેગવાળાં બાણોથી તે રણક્ષેત્ર કેવું ઢંકાઈ ગયું છે ! તેમજ સૂર્યનો જમાં નાશ થઈ ગયો હોય તેવા મૃત્યુલોકના સ્વરૂપ સરખું તેનું સ્વરૂપ કેવું બચંકર થઈ રહ્યું છે !^{૧૭-૧૮} હે સૂત ! આજે છેક કુમારોથી આરંભી સર્વ રાજ્યોને જણાઈ જશે કે આ લડાઈમાં એકલો ચઢી આવેલો લીમસેન રણસમુદ્રમાં ડૂબી જશે અથવા કૌરવોનો

રણમાં પરાજય કરશે.^{૨૦} આજના યુદ્ધમાં આ સર્વ કૌરવો મારે હાથે મરણ પામશે અને બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ પર્થ ત સર્વ લોકો એની કથા કહ્યા કરશે. હું એકલો જ આજ સર્વ કૌરવોને રણમાં શેળી નાખીશ, અથવા તેઓ બધા મળીને ભીમસેનને મારી નાખશે.^{૨૧} પણ આ સમયે ઉત્તમ ઠર્મની આશા રાખનારા સર્વ દેવો મારી કેવળ એટલી જ મન કામના પૂરી કરે કે, પ્રાર્થના કરાયેલા ઇંદ્ર જેમ યજ્ઞમાં ચડી આવે, તેમ શસ્ત્રોનો મારો ચલાવનારો અર્જુન આ રણયજ્ઞમાં હવે તુરત જ આવી પહોંચે.^{૨૨} હે સારથિ ! જો, પેલી તરફ ભારતી સેનામાં ભંગાણ પડતું જણાય છે અને ત્યાં રહેલા સર્વ રાજાઓ શા માટે નાસભાગ કરે છે ? ખરેખર ! મને લાગે છે કે, બુદ્ધિમાન નરસેષ અર્જુન બાણોનો મારો ચલાવી તત્કાળ એ સૈન્યને ઠાંધી દેવા લાગ્યો છે. હે વિશોક ! જો, જો; તે સ્થળે અનેક ધન્યો પૃથ્વી પર પહોંચી પડે છે; હાથી, ઘોડા તથા પાળાઓનાં ટોળાં ચોખ્ખાં નાસાનાસ કરતાં જણાય છે અને અનેક રથો છિન્નભિન્ન થઈ વીખરાઈ પડે છે. હે સારથિ ! જો તો ખરે, એ પેલા રથોચોદ્ધાઓ પર બાણો તથા શક્તિઓનો કેવો સખ્ત મારો ચલાવવામાં આવ્યો છે ?^{૨૩, ૨૪} એ પેલી કૌરવી સેનામાં અતિ સખ્ત સંહાર થઈ રહ્યો છે તેથી તેમાં નવી નવી ભરતી કરવામાં આવે છે; છતાં જો, અર્જુનનાં વજ્ર સમાન વેગવાળાં તથા સોનેરી રંગનાં પીછાં બાંધેલાં બાણોના મપાટામાં તે સેના સપડાઈ પડી છે.^{૨૫} વળી આ તરફ દૃષ્ટિ કર. એ પેલા રથો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓ પોતાના જ પક્ષના અસંખ્ય પાળાઓને ખૂદી નાખતા પલાયન કરી બચે છે. તેમ જ સળગી જોડેલા હાવાનળથી ભયભીત થયેલા હાથીઓ જમ દોડધમાલ કરી ખૂંદે, તેમ પેલા સર્વ કૌરવો પણ ગાભરા ગાભરા બની

જઈને રણમાં દોડદોડ કરી રહ્યા છે.^{૨૬} હે વિશોક ! તે સ્થળે સર્વ ચોદ્ધાઓ હાહાકાર કરી રહ્યા છે અને મહાન હાથીઓ મોટી મોટી ચીસો પાડી રહ્યા છે.^{૨૭}

વિશોક બ્રાહ્મણ : હે ભીમસેન ! ક્રોધાચમાન થયેલો અર્જુન તે સ્થળે ગાંડીવધનુષ્યને ખેંચીને તેનો અતિ ધોર ટંકાર કરી રહ્યો છે તે શું તમે નથી સાંભળતા ? અને તે ભયંકર શબ્દથી તમારા આ બન્ને કાન શું બહેરા થઈ જતા નથી ?^{૨૮} હે પાંડુપુત્ર ! તમારી સર્વ અભિલાષા પરિપૂર્ણ થઈ છે. જુઓ, પેલા હાથીસૈન્યમાં વાનરના ચિહ્નવાળી ધન્ય ક્ષરકતી દેખાય છે. વળી રથામ મેઘમંડળમાં જેમ વીજળી ઝળૂકતી હોય છે, તેમ તે હાથીસૈન્યમાં અર્જુનના ધનુષ્યની દોરી પ્રકાશી રહી છે, તે તમે જુઓ.^{૨૯} એ પેલો ચિહ્નરૂપ વાનર અર્જુનની ધનની ટોચ પર આસેઠ થઈ સર્વ તરફ એઈ રહ્યો છે તેમ જ આ યુદ્ધમાં શત્રુઓનાં ટોળાંઓને ત્રાસ આપી રહ્યો છે. ખરેખર ! એના તરફ દૃષ્ટિ કરીને મને પોતાને પણ ભય લાગે છે.^{૩૦} જુઓ, પેલા અર્જુનનો મુકુટ કેવો વિચિત્ર રીતે અત્યંત પ્રકાશી રહ્યો છે અને તે મુકુટમાં જડેલો દિવ્ય મણિ સૂર્યની પેઠે કેવો ચળછી રહ્યો છે !^{૩૧} વળી તે અર્જુનના પડખા ઉપર અતિમહાન દ્વનિવાળો દેવદત્ત નામનો ભયંકર શંખ શ્વેત વર્ણના મેઘ સમાન પ્રકાશી રહ્યો છે, તે તમે જુઓ. જુઓ, હાથમાં ઘોડાઓની લગામ પકડી શત્રુઓની સેનામાં દાખલ થતા શ્રીકૃષ્ણના પડખામાં અચ્ચના જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળું તથા સૂર્ય સમાન પ્રભાવાળું વજ્રનાલ નામનું સુદર્શનચક્ર પડેલું છે. હે વીર ! તે ચક્ર શ્રીકૃષ્ણના યશમાં વધારો કરનારું છે તથા યાદવો સદાકાળ તેનું પૂજન કર્યાં કરે છે.^{૩૨, ૩૩} આ તરફ છુટ જતિનાં બાણોથી કાપી નાખવામાં આવેલી મોટા

મોટા હાથીઓની સૂંઢો સાગનાં વૃક્ષોની પેઠે પૃથ્વી પર પડે છે; તેમ જ અર્જુનને બાણોથી કાપી નાખેલા ઘોડેસવારો સહિત ઘોડાઓ વળથી તોડી નાખેલા પર્વતોની પેઠે ભોંય પર પટકાઈ પડે છે.^{૩૪} વળી હે કુંતાપુત્ર! જીવ્યો, શ્રીકૃષ્ણનો પાંચજન્ય નામનો મહામૂલ્યવાન શંખ સાક્ષાત્ અંદ્ર સમાન વર્ણનો ઠોઈને તેમની પાસે દેખાય છે. વળી તેમના વક્ષસ્થળ પર પેલો કૌસ્તુભ નામનો મણિ કેવો ઝગઝગી રહ્યો છે અને વિજયા નામની માળા કેવી દીપ્તિ રહી છે, તે તમે જીવ્યો!^{૩૫} જરૂર, રથીશ્રેષ્ઠ મહારથી અર્જુન જ ઘોળા તથા કાળા રંગના મહામૂલ્યવાન ઘોડાઓ બેઠેલા મહારથમાં બેસીને શત્રુઓનાં સૈન્યને નસાડતો નસાડતો આ તરફ ચઢી આવે છે.^{૩૬} જીવ્યોને, ઇંદ્રના સરખો તેજસ્વી તમારો નાનો ભાઈ અર્જુન બાણોની મોટી ઝડી ચલાવીને સંખ્યાબંધ રથો, ઘોડા તથા પાળાઓનો મહાન સંહાર ચલાવી રહ્યો છે, તેથી ગરુડની પાંખના પવનના ઝપાટાથી જમ મોટાં મોટાં વનો તૂટી પડે, તેમ તેઓ બધા પૃથ્વી પર તૂટી પડે છે.^{૩૭} જીવ્યો, અર્જુનને પેલા ચારસો રથોનો તેમના ઘોડા તથા સારથિઓ સહિત નાશ કરી નાખ્યો છે. વળી તેણે મોટાં મોટાં બાણોનો મારો ચલાવી સાતસો હાથીઓનો તેમ જ અનેક પાળા, ઘોડે-સવારો તથા રથીઓનો સંહાર કરી નાખ્યો છે.^{૩૮} આ તે બળવાન અર્જુન કૌરવોનો સંહાર કરતો કરતો ચિત્રા નક્ષત્રમાં ગ્રહેલા ચંદ્રની પેઠે અહીં તમારી પાસે જ આવે છે. ખરેખર! તમારી કામના પરિપૂર્ણ થઈ છે, તમારા શત્રુઓ માર્યા ગયા છે અને તમારું બળ તથા આયુષ્ય દીર્ઘકાળ પર્વત વૃદ્ધિ પામે.^{૩૯}

ભીમસેન બોલ્યો : હે સારથિ! તેં મને અર્જુનના આવી પહોંચવારૂં પ્રિય સમાચારની

વધાઈ આપી છે, માટે હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું અને તેથી જ ચૌદ સારાં સારાં ગામો, સો દાસીઓ તથા વીસ રથો તને ભેટ તરીકે આપું છું.^{૪૦}

કથિત શ્રીમહાભારતમાં કર્ણવર્ષમાં 'ભીમસેન અને વિશોઠ નો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૭ મો

ભીમસેનને હાથે શકુનિનો પરાજય

॥ સજય ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા તુ રથનિર્ધોષં સિંહનાદં ચ સંયુગે ।

અર્જુનઃ પ્રાહ ગોવિંદં શીઘ્રં નોદય વાજિનઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એ રણસંગ્રામમાં રથોના ઘડઘડાટો તથા સિંહનાદો સાંભળીને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો : 'હે કૃષ્ણ! આપણા ઘોડાઓને તમે જલદી ચલાવો.'^૧ અર્જુનનાં એ વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : 'હે અર્જુન! જ રથને પેલો ભીમસેન જીતે છે ત્યાં આપણા રથને હું હમણાં જ પહોંચાડી દઉં છું.'^૨ આમ અર્જુન બરફ તથા શંખ સમાન ઉજ્જવળ વર્ણના તથા સુવર્ણની, મોટીઓની અને મણિઓની માળાઓથી શણગારેલા ઘોડાઓવાળા રથમાં બેસીને કર્ણુનો વધ કરવા સત્તર જવા લાગ્યો. એ સમયે તે અર્જુન અત્યંત ક્રોધાચમાન થઈ જંભાસુરનો વધ કરવા માટે વિજય માટે જતા વજ્રધારી દેવેંદ્રના સરખો જ શોભતો હતો.^૩ ત્યાં તો ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા કૌરવપક્ષના અનેક પુરુષસિંહો રથો, ઘોડાઓ, હાથીઓ અને સંખ્યા-બધ પાળાઓને સાથે લઈને બાણોના સણસણાટ, રથનેમિઓના ઘડઘડાટ તથા ઘોડાઓની ખરી-ઓના ખબખબાટથી પૃથ્વીને તથા દિશાઓને ગમવી ચૂકતા અર્જુન સામા ચઢી ગયા.^૪ આમ હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! અર્જુનનો તથા યોદ્ધાઓનો ભેટો થયો, એટલે પૂર્વે વિજયીશ્રેષ્ઠ વિધ્યુદેવનું તથા અસુરોનું ત્રેલોક્ય માટે જનું યુદ્ધ થયું હતું

તેવું ત્યાં શરીર, પ્રાણ તેમ જ પાપોનો નાશ કરનારું યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^૧ ત્યાં કિરીટમાથી અર્જુન પોતે એકલો હતો, છતાં તે અનેક શત્રુઓએ ફેંકેલાં નાનાંમોટાં અનેક જાતનાં આયુધોને ઠાપી નાખવા લાગ્યો, તેમ જ ભદ્ર, કુર અને અર્ધચંદ્રાકારનાં તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેમનાં મસ્તકો તથા બાહુઓને છેદવા મંડ્યો.^૨ એટલું જ નહિ, તેણે તે શત્રુઓનાં છત્રો, આમરો, દ્વજો, ઘોડાઓ, રથો, પાળાઓ તથા હાથીઓને પણ ઠાપી નાખ્યાં. તેથી પ્રચંડ વાયુના આઘાતથી તૂટી પડેલાં વનોની પેઠે તેઓ મોટે ભાગે બેડોળ થઈ જઈને પૃથ્વી પર તૂટી પડવા લાગ્યાં.^૩ એ લડાઈમાં સુવર્ણભરેલી ગ્રૂહોથી ઢંકાયેલા અને ધનપતાકાઓ ખાંધીને ચોદાઓએ સજ્જ કરેલા મોટા મોટા હાથીઓ સુવર્ણની પૂંખત્રાળાં બાણોથી શરીરે તદ્દન ભરાઈ ગયા હતા; તેથી તેઓ સળગી જોડેલા મોટા પર્વતોની પેઠે રણક્ષેત્રમાં શોભતા હતા.^૪ આમ વળની પેઠે સપ્ત પ્રહાર કરનારાં ઉત્તમ બાણોથી અર્જુનને હાથી, ઘોડા અને રથોનો મહાસંહાર મંડ્યો. ત્યાં પૂર્વે ઇંદ્ર જમ બળદેવને મારવા ધસી ગયો હતો, તેમ તે કર્ણનો વંધ કરવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળો ઉતાવળો ધસ્યે જતો હતો.^૫ તે પછી પુરુષોમાં સિંહ સમેા, શત્રુઓનું દમન કરનારો અને મોટી ભૂજાઓવાળો તે અર્જુન મગરમચ્છ જમ મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તમારા સૈન્યમાં પેઠો.^૬ એટલે હે રાજા! હર્ષમાં આવી ગયેલા તમારા મહારથીઓ પણ રથ, પાળા, હાથી અને ઘોડે-સવારોની અનેક ટુકડીઓને સાથે લઈ પાંડવ અર્જુન સામા ધસી ગયા.^૭ એ પ્રમાણે તેમણે જ્યારે અર્જુન સામે ધસારો કર્યો, ત્યારે બળભળી જોડેલા મહાસાગરના જળનો જેવો પ્રચંડ શબ્દ થાય તેવો જ તેમનો મહાપ્રચંડ શબ્દ થવા લાગ્યો.^૮ તે બધા મહારથીઓ યુદ્ધમાં પ્રાણ

જનાનો ભય છોડી દઈને પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુન સામે વ્યાઘ્રોની જમ ધસ્યા હતા.^૯ તેઓ એકદમ હૃદયો કરીને બાણોના વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા. પરંતુ મહાતોફાની વાયુ જમ મેઘમંડળોના નાશ કરે, તેમ અર્જુન તે સૈન્યનો નાશ કરવા લાગ્યો.^{૧૦} હવે તે મહાધનુર્વર લડવૈયાઓ રથોનું મોટું ટાળું એકઠું કરીને અર્જુન સામે ધસ્યા અને તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી તેને વીંધવા લાગ્યા.^{૧૧} એટલે અર્જુન તેમાંના હજારો રથીઓને, હાથીસવારોને તથા ઘોડેસવારોને તીક્ષ્ણ બાણો મારી મારીને યમલોકમાં મોકલી દેવા લાગ્યો.^{૧૨} એ યુદ્ધમાં જ્યારે અર્જુનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે અનેકોનો સંહાર થવા લાગ્યો અને ભયજનક સ્થિતિ થઈ રહી, ત્યારે કેટલાએક મહારથીઓ તો જ્યાંત્યાં છુપાઈ જવા લાગ્યા.^{૧૩} તે મહારથીઓએ ઘણા ઘણા પ્રયત્ન કર્યો હતો, છતાં અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી તેમના ચારસો વીર ચોદાઓને યમલોકમાં મોકલી દીધા.^{૧૪} એ યુદ્ધમાં અર્જુન જ્યારે તેમને અનેક જાતનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મારવા લાગ્યો, ત્યારે તે સર્વ ચોદાઓ અર્જુનને રણમાં પડતો મૂકી દશેષ દિશાઓમાં નાસી ગયા.^{૧૫} એ વેળા પર્વત સામે અથડાઈને ઝિત્તભિત્ર થઈ ગયેલા સસુદ્રના મોટા પ્રવાહનો જેવો મહાન શબ્દ થાય, તેવો જ સૈન્યના મોખરામાં નાસભાગ કરતા તે ચોદાઓનો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૬} આમ હે રાજા! અર્જુનને તે સેનાને અત્યંત વીંધી નાખી અને રણમાંથી નસાડી મૂકી. પછી તેણે પોતે કર્ણના સૈન્ય સામે ચઢાઈ કરી.^{૧૭} અર્જુનને એ પ્રમાણે શત્રુઓ સામે ચઢાઈ કરી, એટલે પૂર્વે સર્પોની સામે ચઢી ગયેલા ગરુડના જેવો મહાન શબ્દ ત્યાં થવા લાગ્યો.^{૧૮} એ શબ્દને સાંભળીને મહાબળવાન લીમસેન અત્યંત પ્રસન્ન થયો હતો; કારણ કે તેને

અર્જુનના દર્શનની લાલસા હતી. હે મહારાજ ! અર્જુનને આવી પહોંચેલો સાંભળીને પ્રતાપી ભીમસેન પ્રાણોની પરવા કર્યા વિના તમારી સેના પર તૂટી જ પડ્યો હતો. વાયુ સમાન વીર્યવાળો એ પ્રતાપી વાયુનંદન ભીમસેન વાયુ સમાન વેગ ધારણ કરીને વાયુની પેઠે રણમાં ધૂમતો હતો.^{૨૩-૨૫} હે પૃથ્વીનાથ ! હે રાજેન્દ્ર ! તેણે તમારી સેનાને એવી તો આકુળવ્યાકુળ કરી નાખી કે, સમુદ્રમાં ભાંગી પડેલી નૌકાની પેઠે તે રણસાગરમાં ડોલવા લાગી.^{૨૬} તે સમયે ભીમસેન પોતાનું હસ્તકૌશલ્ય દર્શાવીને હથ્થ ખાણેથી તે સેનામાં સંહાર ચલાવવા લાગ્યો અને સંખ્યાબંધ પ્રાણીઓને ચમલોકમાં મોકલી દેવા લાગ્યો.^{૨૭} હે ભારત ! પ્રલયકાળે કાળતા બળને જોઈને લોકો જમ હાવરાબાવરા બની જાય, તેમ સર્વ યોદ્ધાઓ પણ તે વેળાનું ભીમસેનનું અમાનુધી બળ જોઈને રણમાં હાવરાબાવરા બની ગયા હતા.^{૨૮} હે ભારત ! ભયંકર બળવાળા તે યોદ્ધાઓને પણ ભીમસેન આ પ્રમાણે વ્યાકુળ કરી નાખ્યા, તે જોઈ રાજ દુર્યોધન સર્વ મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓને તથા સૈનિકોને આજ્ઞા કરતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'હે વીર યોદ્ધાઓ ! તમે આ ભીમસેનને મારી નાખો; કારણ કે જો તે માર્યો જશે તો પાંડવોનું સર્વ સૈન્ય મૂલ્યેનું જ છે, એમ હું માનું છું.' હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા પુત્રની એ આજ્ઞા સ્વીકારીને સર્વ રાજાઓ ખાણોની વૃદ્ધિ કરી મૂંઝીને ભીમસેનને ચોતરફથી ઢાંકી દેવા લાગ્યા. હે રાજા ! અનેક હાથીઓ તથા વિજયની ઇચ્છાવાળા અનેક રથીયોદ્ધાઓ ભીમસેનની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા. હે રાજેન્દ્ર ! એ વેળા શૂરવીર યોદ્ધાઓથી ઘેરાયેલો તે શૂરવીર ભીમસેન નક્ષત્રોથી ઘેરાયેલો ચંદ્રમા જવો શોભે તેવો જ શોભતો હતો. હે રાજા ! પરિપૂર્ણ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર જમ મંડળથી શોભે,

તેમ પુરુષોમાં ઉત્તમ દેખાવડો એ ભીમસેન ત્યાં શોભતો હતો. હે મહારાજ ! તે એ યુદ્ધમાં અર્જુનની ખરોખર ખરાબરી કરી રહ્યો હતો.^{૨૯-૩૫} હવે એ ભીમસેનને મારી નાખવા ઇચ્છતા તે સર્વે શૂરા રાજાઓ ક્રોધથી નેત્રોને લાલચોળ કરીને તેના પર ખાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા.^{૩૬} પણ ભીમસેન નમેલાં પર્વતોનાં અનેક ખાણોના મારો ચલાવી તે મહાસેનાને વીખેરી નાખી અને બળમાં સપડાયેલું માછલું જમ બળને તોડી નાખી બહાર પાણીમાં નીકળી આવે, તેમ તે રણમાં નીકળી આવ્યો.^{૩૭} હે ભારત ! તે વખતે ભીમસેન યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હઠનારા દશ હજાર હાથીઓને, એ લાખ અને બસો પાળાઓને, પાંચ હજાર ઘોડાઓને તથા એકસો રથી યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા હતા અને રણમાં લોહીના પ્રવાહને વહેતી ધોર નદી ચલાવી દીધી હતી.^{૩૮, ૩૯} તે નદીમાં લોહીરૂપ જળ હતું, રથોરૂપી ધૂમરીઓ હતી, હાથીઓરૂપ ઝૂડ પ્રાણીઓ ભરેલાં હતાં, મનુષ્યોરૂપ માછલાં હતાં, ઘોડાઓરૂપ મચ્છો હતા અને દેશરૂપ શેવાળ તથા કાંઠે જોગેલાં લીલાં વાસ હતાં.^{૪૦} વળી તે નદીમાં કપાઈ ગયેલી જીવજોરૂપ મોટા મોટા સર્પો હતા અને તે મહાકિંમતી રત્નોને ખેંચી જતી હતી. તેમાં કપાઈ ગયેલી સાથળોરૂપ ઝૂડો હતાં, મજ્જરૂપી કાદવ અમ્બે હતા અને મસ્તકોરૂપ પથ્થરો પથરાઈ પડ્યા હતા.^{૪૧} ધનુષ્યોરૂપી કાસડો તેમાં જોડ્યો હતો, ખાણોરૂપ તે કાસડાના તેમાં ક્યારડા હતા, ગદાઓ અને પરિધોના તે નદીના કાંઠા બંધાઈ ગયા હતા, છત્રો તથા ધ્વજોરૂપ તેમાં હસે હતા અને જીંચી બાતની પાષડીઓરૂપ તેમાં ફીણ હતાં.^{૪૨} તેમાં તૂટી પડેલા હારોરૂપ કમળો હતાં તથા પૃથ્વીની રજરૂપ તેમાં તરંગમાળા હતી. પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમસેન એક ક્ષણવારમાં વૈતરણી નદી સમાન

હૃદય એવી તે નદી ચલાવી દીધી હતી. આર્ય વ્રત-
વાળા પુરુષોને તે તરવી સહેલી હતી, પણ હીર
પુરુષોને તે મહાદુસ્તર હતી. તે વીર પુરુષોએ પી
આહવાળી હતી, પિતૃલોક ભણી વહેનારી હતી,
અકુશળ પુરુષોએ તરવી અશક્ય હતી અને કાયર
મનુષ્યોના ભયમાં વધારે કરનારી હતી.^{૪૩-૪૫}
મહારથી ભીમસેન તમારી સેનામાં જ્યાં જ્યાં પ્રવેશ
કરતો હતો, ત્યાં ત્યાં સેંકડો અને હજારો યોદ્ધા-
ઓનો સંહાર કરી નાખતો હતો.^{૪૬} હે મહારાજ !
એ યુદ્ધમાં ભીમસેન કરેલું તે પરાક્રમ જોઈને રાજ
કુર્યોધન શકુનિને આ વચન કહેવા લાગ્યો:^{૪૭}
'ઓ મામા ! તમે મહાબળવાન ભીમસેનને યુદ્ધમાં
મારી નાખો; કારણ કે હું માનું છું કે, ભીમ
સેનને જીત્યા પછી પાંડવોનું સૈન્ય જિતાયું જ
છે.^{૪૮} કુર્યોધનનું એ વાક્ય સાંભળીને સુબલનો
પ્રતાપી પુત્ર શકુનિ પોતાના ભાઈઓથી વીંટાઈને
ભીમસેન સામે મહાન યુદ્ધ કરવા માટે ચઢી
ગયો.^{૪૯} કાંઠો જમ સમુદ્રને ખાળી રાખે, તેમ
વીર શકુનિ ભયંકર પરાક્રમવાળા ભીમસેન સામે
ચઢી જઈને તેને ખાળવા લાગ્યો.^{૫૦} આમ તેણે
તીક્ષ્ણ બાણો મારીને ભીમસેનને અટકાવવા
માંજ્યો, ત્યારે ભીમસેન પણ શકુનિ સામે ચઢી
આવ્યો. તુરત હે રાજેન્દ્ર ! શકુનિએ સુવર્ણની
પૂંખવાળાં તથા સરાણું પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં
નારાય બાણો ભીમસેનના કાળા પડખાની છાતી-
માં ફેંક્યાં; એટલે હે મહારાજ ! કંકપક્ષીનાં
પીછાં ખાંધેલાં તે ઘોર બાણો મહાત્મા ભીમસેનના
કવચને ભેદી નાખી તેના શરીરમાં પેસી ગયાં.
આથી તે ભીમસેન રણમાં અત્યંત વીંધાઈ ગયો.
પછી હે ભારત ! તેણે પણ સુવર્ણથી શોભતું
એક બાણ કોંધપૂર્વક શકુનિ સામે ફેંક્યું. ત્યાં હે
રાજન ! મહાબળવાન અને હાથચાલાકીવાળા શત્રુ-
તાપન શત્રુનિએ પોતાની આંખો આંખના તે...

સાત હુકડા કરીને કાપી નાખ્યું અને તે પૃથ્વી
પર પડ્યું એટલે હે પૃથ્વીપતિ ! ભીમસેન
ક્રોધાયમાન થઈ ગયો.^{૫૧-૫૫} હસતો હોય તેવો
દેખાવ કરીને તેણે એક ભલ્લજાતિનું બાણ મારી
શકુનિના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. આમ કપાઈ
ગયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દઈ પ્રતાપી શકુનિએ એક
દમ બીજું ધનુષ્ય તથા ભલ્લજાતિનાં સોળ બાણો
હાથમાં લીધાં. હે મહારાજ ! તેણે મજબૂત ગાંઠા-
વાળાં તે બાણોમાંથી બે બાણો ભીમસેનના સાર-
થિને આર્પ્યાં, સાત બાણો વડે ભીમસેનને પ્રહાર
કર્યો, એક બાણથી તેની ધજને કાપી નાખી,
બે બાણોથી તેના હજને છેદી નાખ્યું અને ચાર
બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા.
હે મહારાજ ! એ બાણપ્રહારોથી પ્રતાપી ભીમસેન
ક્રોધે ભરાઈ ગયો.^{૫૬-૫૮} તુરત જ તેણે શકુનિ સામે
સુવર્ણના ઢાંઢાવાળી લોઢાની શક્તિ ફેંકી; પણ
સર્પની જીમની જેમ લહલહાટ કરતી અને ભીમ-
સેનના હાથમાંથી છૂટેલી તે શક્તિ મહાત્મા શકુ-
નિની પાસે ખાલી વ્યર્થ જ પડી. હવે સુવર્ણ-
જડિત તે જ શક્તિને એકદમ ઉઠાવી લઈને શકુનિ-
એ ક્રોધપૂર્વક ભીમસેન સામે ફેંકી. હે રાજ ! તે
શક્તિ મહાત્મા ભીમસેનની કાળી જીભને ઘાયલ
કરી આકાશમાંથી પડતી વીજળીની પેઠે પૃથ્વી
પર પડી. તે જોઈ હે મહારાજ ! સર્વ કૌરવોમાં
ચોતરફ હર્ષસૂચક ગર્જનાઓ થવા લાગી.^{૬૦-૬૩}
પરંતુ મહાબળવાન ભીમસેન શત્રુઓની તે ગર્જના-
ઓને સહન કરી શક્યો નહિ અને તેણે એકદમ
ઠોરી ચઢાવેલું તે બીજું ધનુષ્ય ચઢણ કર્યું.^{૬૪}
હે રાજેન્દ્ર ! તે મહાબળવાને પ્રાણની પણ દરકાર
કર્યા વિના ધડીભરમાં શકુનિના સૈન્યને સમરાંગણ-
માં બાણોથી ઢાંકી દીધું.^{૬૫} વળી હે પૃથ્વીપતિ !
તે ઝડપી પરાક્રમીએ તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી
થિને કાપી નાખ્યા, તેમ જ એક

ભલ્લખાણુથી તેની ધનને પણ છેદી નાખી.^{૧૬} એટલે પુરુષોમાં હત્તમ એવો શકુનિ મરણ પામેલા ઘોડાવાળા રથમાંથી એકદમ જાતરી પડ્યો અને તે ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રો કરી ધનુષ્યનેા ટંકાર કરતો તથા કુંડાડા મારતો પૃથ્વી પર જામે રહ્યો. હે રાજન! પગપાળા થઈને પણ તેણે ભીમસેનના પર આરે બાબુથી બાણો વડે બહુ બહુ પ્રહાર કરતા માંડ્યો. પણ પ્રતાપી ભીમસેને તત્કાળ તેનાં બાણોનો નાશ કરી નાખ્યો. એકદમ દ્રોણમાં આવી જઈ તેણે તેના ધનુષ્યને કાપી નાખી, તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને વીંધી નાખ્યો, એ સમયે શત્રુસંહારો રાજ શકુનિ પોતાના બળવાન શત્રુને હાથે અત્યંત વીંધાઈ ગયો, તેથી લગભગ મુકદા જેવો થઈને પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો. હે રાજ! આ રીતે શકુનિને વિહ્વળ થયેલો જાણીને તમારા પુત્ર દુર્યોધન ભીમસેનના દેખતાં તેને રથમાં બેસાડી રણમાંથી દૂર સ્થળ ગયો. પુરુષોમાં બ્યાધ સરખો શકુનિ આમ જેવો રથમાં બેડો કે તુરત જ કૌરવ-પક્ષના યોદ્ધાઓ ભીમસેનના બધને લીધે રણમાંથી વિમુખ થયા અને દિશાઓમાં પલાયન કરવા લાગ્યા. વળી હે રાજન! ધનુર્ધર ભીમસેને શકુનિનો પરાજય થયો, એટલે પોતાના મામા તરફ લાગણીવાળો તે દુર્યોધન પણ ભીમસેનના મહાન ભયથી આવિષ્ટ થઈ ઘોડાઓને વેગથી દોડાવતો ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો.^{૧૭-૧૮} એ પ્રમાણે હે રાજ! પોતાના રાજને રણમાંથી નાસી જતા જઈ, કંદ્યુક્ષમાં બેડાયેલાં તેનાં સર્વ સૈન્યો પણ યુદ્ધ કરતું પડતું મૂંઝી રણમાંથી નાઠાં.^{૧૯} આમ કૌરવોના સર્વ યોદ્ધાઓને રણમાંથી નાસી જતા જઈ ભીમસેન અનેક સેંકડો બાણોને ફેંકતો ફેંકતો વેગપૂર્વક તેમની સામે ધર્યો.^{૨૦} હે રાજન! ભીમસેને નાસી જતા કૌરવોને આ પ્રમાણે મારવા માંડ્યા અને તેઓ ઠણું પાસે પહોંચી જઈને માંડ

માંડ સ્થિર થઈને જીલા રહ્યા.^{૨૧} હે રાજન! સમય વિપરીત થતાં મહાસાગરમાં જેમતું વહાણ ભાંગી પડ્યું હોય તેના વહાણવટીઓ ઢાઈ બેટ પાસે પહોંચી જઈને જમ શાંત થાય છે, તેમ તે સર્વ યોદ્ધાઓ પણ ઠણું પાસે જઈ પહોંચીને શાંત થયા હતા; કારણ કે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! અતિબળવાન અને મહાવીર્યવાન ને ઠણું જ તે સમયે તેમને બેટની પેઠે આધારરૂપ હતો. આથી હે રાજન! તેઓ શાંતિપૂર્વક ત્યાં જામા રહીને હર્ષપૂર્વક પરસ્પરને મળ્યા અને પાછા 'મરણ થાય તોપણ યુદ્ધમાંથી પાછા હઠવું નહિ' એવો નિશ્ચય કરીને યુદ્ધ માટે એકત્ર થયા.^{૨૨-૨૩}

ઇતે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કર્ણપર્વમાં 'શકુનિનો પરાજય' નામનો અધ્યાય ૭૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૮મો

કર્ણુનું પરાક્રમ

॥ વૃત્તાદૃત્ત વચન ॥

તતો મગ્નેષુ સૈન્યેષુ ભીમસેનને સંયુગે ।

દુર્યોધનોઽવ્રવીત્ કિં તુ સૌમલો વાઙ્મિ સંજય ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ગોહ્યો: હે સંજય! એ લડાઈમાં ભીમસેને કૌરવોનાં સૈન્યોમાં ન્યારે ભંગાણું પાડ્યું, ત્યારે દુર્યોધન, શકુનિ, વિજયશ્રેષ્ઠ કર્ણ, મારા પુત્રો, કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, અશ્વત્થામા અને કુંશાસન આદિ મહારથીઓએ શું કર્યું હતું?^{૧,૨} ખરેખર! પાંડુપુત્ર ભીમસેનના પરાક્રમને મારે અતિ અદ્ભુત માનવું પડે છે; કારણ કે તે પોતે એકલો હતો, છતાં મારા સર્વ યોદ્ધાઓ સામે રણમાં લડ્યો હતો.^૩ વળી રાધાપુત્ર કર્ણે પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે જ કર્યું હતું. હે સંજય! એ યુદ્ધમાં શત્રુવિનાશક કર્ણ સર્વ કૌરવોના મુખરૂપ, કવચની પેઠે રક્ષકરૂપ, આશ્રયરૂપ તથા જીવિતની આશારૂપ થયો હતો. તો મહાતેજસ્વી કુંતાપુત્ર ભીમસેને પોતાના સૈન્યમાં ભંગાણું પાડ્યું ને

ઐર્ષ્યે ને રાધાનંદન અધિરથપુત્ર કર્ણે શું કયું હતું ? મારા પુત્રોએ તથા બીજા દુરાધર્મ મહારથી રાજ-
ઓએ શું કયું હતું ? આ બધું તું મને કહે. હે
સંન્ય ! તું ખરેખર કુશળ છે.^{૪-૧}

સંન્ય બોલ્યો : હે મહારાજ ! તે દિવસનો
અપરાધલુકાળ થતાં પ્રતાપી કર્ણે ભીમસેનના
દેખતાં સર્વ સોમદાનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.
ત્યાં ભીમસેને પણ કૌરવોના મહાબળવાન સૈન્યનો
વિનાશ કરી નાખ્યો હતો. આમ યુદ્ધિમાન ભીમ-
સેને પોતાના સૈન્યને નસાડી મૂક્યું તે ઐર્ષ્યે
કર્ણે પોતાના સારથિ શલ્યને કહ્યું : ‘હે શલ્ય !
તું મને પાંચાલ રાજાઓ સામે જ લઈ જા.^{૧૭-૮}
આ સાંભળી મહાબળવાન મદ્રરાજ શલ્ય શ્વેત
વર્ણના મહાવેગવાન ઘોડાઓને ચેદિ, પાંચાલ
અને કશ્પ યોદ્ધાઓ સામે હંકારી ગયો.^{૧૦} હવે
તેમના મહાન સૈન્યમાં દાખલ થઈ શત્રુઓના
બળનો નાશ કરનારો તે શલ્ય જ જ સ્થળે કર્ણ
ઘોડાઓને ઊભા રાખવા માટે ઇચ્છતો હતો તે
તે સ્થળે હર્ષપૂર્વક ઘોડાઓને ઊભા રાખવા
લાગ્યો.^{૧૧} હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે કર્ણના વ્યાધાં-
ખરના માદ્રાવાળા અને મેઘ સરખા તે રથને પોતાની
મધ્યમાં આવી પહોંચિલો ઐર્ષ પાંડવો તથા પાંચાલ-
યોદ્ધાઓ ભયભીત થઈ ગયા.^{૧૨} એ મહારણુમાં
કર્ણના રથનો ઘડઘડાટ પણ મેઘના ઘટઘડાટ
સરખો તથા તૂટી પડતા પર્વતના સરખો મહાન
થઈ રહ્યો હતો.^{૧૩} પછી ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને
છોડવામાં આવેલાં સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો
ચલાવી કર્ણ પાંડવોના સૈન્યમાં સેંકડો અને
હજારો સેનિકાનો સંહાર કરવા લાગ્યો.^{૧૪} આ
પ્રમાણે અપરાજિત કર્ણ યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરવા
લાગ્યો; એટલે પાંડવોના મહાધનુર્ધર મહારથીઓ
તેને ઘેરી વળ્યા.^{૧૫} શિખંડી, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,
નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પુત્રો અને સાત્યકિ-આ

સર્વ મહારથીઓ કર્ણને મારી નાખવાની ઇચ્છા-
થી બાણો તોને વીંટાઈ વળ્યા અને બાણોની
વૃદ્ધિ કરી તેને પીડવા લાગ્યા. એ વેળા કર્ણને
સાત્યકિએ વીસ તીક્ષ્ણ બાણોથી પ્રહાર કર્યો,
રણુશૂરા મહાપુરુષ શિખંડીએ પચીસ બાણોથી
તેની હાંસડીમાં પ્રહાર કર્યો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સાત બાણો-
થી, દ્રૌપદીના પુત્રોએ ચોસઠ બાણોથી, સહદેવે
સાત બાણોથી તથા નકુલે સો બાણોથી કર્ણને
રણુમાં વીંધી નાખ્યો. વળી ક્રોધે ભરાયેલા મહા-
બળવાન ભીમસેને નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકી
કર્ણની હાંસડીના પ્રદેશમાં માર માર્યો.^{૧૬-૨૦}
પછી કર્ણે ખડખડાટ હસીને પોતાના ઉત્તમ
ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને તે બધાને પીડી
નાખવા માટે મહાબળપૂર્વક તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા
માંડ્યાં. કર્ણે દરેક મહારથીને પાંચ પાંચ બાણો
મારીને વીંધી નાખ્યા. વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેણે
સાત્યકિના ધનુષ્યના અને ધનના ટુકડે ટુકડા
કરી નાખ્યા. તે ઉપરાંત તેણે સાત્યકિને નવ
બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને પછી ક્રોધમાં આવી
જઈ ભીમસેનને ત્રીસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૨૧}
હે રાજા ! ત્યાં શત્રુતાપન કર્ણે સહદેવની ધનને
એક ભદ્ર બાણથી કાપી નાખી અને તેના
સારથિને પણ ત્રણ બાણોનો માર માર્યો.^{૨૨-૨૪}
વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આંખના એક પલકારામાં
તેણે દ્રૌપદીના પુત્રોને રથ વિનાના કરી નાખ્યા,
તે અતિ આશ્ચર્યજનક થયું હતું.^{૨૫} આ રીતે
કર્ણે તે બધા મહારથીઓને પાછા હઠાવી દીધા
અને તે નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મારી
પાંચાલો તથા ચેદિઓના શૂરા મહારથીઓનો
સંહાર કરવા લાગ્યો.^{૨૬} હે રાજા ! જ્યારે ચેદિ
તથા મત્સ્ય યોદ્ધાઓ કર્ણને હાથે મરવા લાગ્યા,
ત્યારે તે સર્વે યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને કર્ણ એકલા-
ની જ સામે ધસી ગયા અને અસંખ્ય બાણોનો

મારો ચલાવવા લાગ્યા.^{૨૭} હે પૃથ્વીનાથ ! તે ઝેઠ મહારથી કણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને તેમને મારવા જ મંડ્યો, તેથી સિંહથી ભયભીત થયેલા મૃગો જમ વનમાંથી નાસી બચ, તેમ તે એદિ અને મત્સ્ય યોદ્ધાઓ પણ કર્ણના માર ખાતા ખાતા રણમાંથી નાસી જવા લાગ્યા. હે ભારત ! એ સમયે મને અતિ અદ્ભુત તો એ જ એવામાં આવ્યું હતું કે, પ્રતાપી કર્ણ પોતે એકલો હતો છતાં પરમ શક્તિપૂર્વક યત્ન કરીને લડતા તે સર્વ રણશૂરા ધનુર્ધરાને તથા પાંડવ મહારથી-ઓને બાણો મારી મારીને રણમાં આગળ વધતા અટકાવતો હતો. હે ભારત ! મહાત્મા કર્ણનું તે સમયનું આતુર્ય એઈને સર્વ દેવો, સિદ્ધો તથા ચારણો પ્રસન્ન થઈ ગયા હતા. ત્યારે હે મહારાજ ! કૌરવપક્ષના મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓ પણ પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા તે કર્ણની પ્રશંસા કરતા હતા;^{૨૮-૩૨} કારણ કે હે મહારાજ ! કર્ણ ખરેખર તે મહારથી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો અને સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં ઉત્તમ હતો. વળી એ વેળાં ગ્રીષ્મઋતુમાં સળગી જાહેલો મોટો પ્રદીપ્ત અગ્નિ જમ ઘાસની ગંજીને બાળી મૂકે, તેમ તેણે શત્રુઓની સેનાને બાળી મૂકી હતી. ત્યાં કર્ણના હાથનો માર ખાતા તે પાંડવ યોદ્ધાઓ મહારથી કર્ણને જોતાવિંત જ ભયભીત થઈ ગયા હતા અને આમતેમ નાસી જતા હતા. એ મહારથી કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ધાયલ ચતા પાંડવ યોદ્ધા-ઓનો મહાન આઠંદ થઈ રહ્યો હતો અને તે સાંભળીને પાંડવોની મહાસેના ત્રાસ પામી જતી હતી.^{૩૩-૩૬} તે વેળા શત્રુપક્ષના સર્વ મનુષ્યો કર્ણને એકલાને જ રણમાં યુદ્ધ કરનાર-યોદ્ધો માનતા હતા. વળી શત્રુઓનો સંહાર કરનારા કર્ણે એક એવું અદ્ભુત કર્મ કરી દેખાડ્યું હતું, કે તેથી પાંડવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ તેની

સામે ઝેડીનજરે એઈ શકતા પણ ન હતા. જમ પાણીનો ઠોઠ પ્રવાહ મોટા પર્વત સાથે અથ-ડાઈને અનેકધા છિન્નભિન્ન થઈ બચ છે, તેમ પાંડવોનું તે સૈન્ય પણ કર્ણ સામે ભેટીને અનેકધા છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું. હે રાજન ! મહાત્મા કર્ણ પણ તે સમયે પાંડવોની મહાસેનાને બાળી મૂકતો નિધૂંમ અગ્નિની પેઠે રણમાં જાલો રહ્યો હતો. હે રાજન ! હે મહારાજ ! વીરવ્રતનું અનુ-ધાન કરનાર તે વીર કર્ણ શત્રુયોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને, કુંડળ સહિત કાનોને, બાહુઓને, હાથીદાંતની મૂઠેવાળી તલવારોને, ધજાઓને, શક્તિઓને, ઘોડાઓને, હાથીઓને, અનેક જાતના રથોને, પતાકાઓને, આમરોને, રથની ધરીઓને, રથની ઝૂંસરીઓને, ચોકડાંઓને તેમ જ પૈડાંને બાણો મારી મારીને ઝપાટાબંધ કાપી નાખતો હતો. હે ભારત ! એ વેળા કર્ણે મારી નાખેલા હાથી-ઘોડાઓનાં માંસ તથા રધિરના ધીચડથી ભરેલી રણભૂમિ અગમ્ય સ્વરૂપવાળી થઈ ગઈ હતી. ત્યાં એટલા બધા ઘોડાઓ, પાળાઓ, રથીઓ તથા હાથીઓ મરણ પામીને પડ્યા હતા કે, તેથી રણભૂમિનો ઊંચોનીચો પ્રદેશ જણાતો ન હતો. વળી કર્ણનું અગ્ર પ્રકટ થતાં તે સ્થળે બાણો વડે એટલો બધો ઘોર અધંકાર થઈ રહ્યો હતો, કે તેથી યોદ્ધાઓ પોતાના અથવા પારકા સૈનિકોને પરસ્પર ઝાળખી શકતા ન હતા. હે મહારાજ ! પાંડવોના મહારથીઓ રાધાપુત્ર કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં સુવર્ણભૂષિત બાણો વડે તદ્દન ઢંકાઈ ગયા હતા. હે મહારાજ ! તે પાંડવ મહારથીઓ ઘણા ઘણા પ્રયત્ન કરતા હતા, છતાં પણ કર્ણની સાથે યુદ્ધ કરતાં તેમનામાં ભંગાણ પડતું જ હતું. જમ કાપેલો સિંહ વનમાં મૃગોનાં ટાળાંઓને હાંધી કાઢે, તેમ અતિ મહાયશસ્ત્રી કર્ણ ક્રોધાયમાન થઈને પાંચાલ દેશના મગ.

શત્રુઓને રણમાંથી હાંપી કાઢતો હતો. જમ કોઈ એક વરુ પશુઓનાં ટાળાંને ભયભીત કરી નસાડી મૂકે, તેમ એ કર્ણ યોદ્ધાઓને ત્રાસ આપીને રણમાંથી નસાડી મૂકતો હતો. પાંડવોની સેનાને આમ રણમાંથી પલાયન કરતી જોઈને સર્વ કૌરવ મહાધનુર્થે ભયંકર ગર્જનાઓ કરતા કરતા ત્યાં આવી ચઢ્યા. ત્યાં હે રાજેન્દ્ર ! પરમ આનંદમાં આવી જઈ પુશ્પશાસક થઈ ગયેલો દુર્યોધન સર્વ સૈન્યમાં પોતાનાં વિજયસૂચક વાદિનો વગાડવા લાગ્યો. કૌરવોને આ પ્રમાણે હર્ષમાં આવી ગયેલા જોઈને રણમાંથી નાસી ગયેલા પાંચાલ દેશના મહાધનુર્થે વીરપુરુષો પણ મરણ કે મારણ એવો નિશ્ચય કરીને યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા. એટલે હે મહારાજ ! શત્રુતાપન પુરુષવર કર્ણ પણ યુદ્ધ માટે પાછા ફરેલા તે શૂરાઓને અનેક પ્રકારે નસાડી મૂકવા લાગ્યો. હે ભારત ! એ લડાઈમાં કર્ણે ક્રોધપૂર્વક ખાણે મારીને પાંચાલોના વીર રથીયોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા હતા અને ચૈદિઓના સેંકડો યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા હતા. વળી હે ભારત ! તેણે રથોની બેઠકોને, ઘોડાઓની પીઠોને તથા હાથીઓની ખાંધોને મનુષ્ય વિનાની શન્ય કરી મૂકી હતી તેમ જ સંખ્યાબંધ પાળાઓને નસાડી મૂક્યા હતા. તે વેળા શત્રુઓને તપાવી રહેલો શૂરવીર કર્ણ મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે દુષ્પ્રેક્ષ્ય થઈ પડ્યો હતો અને પ્રલયકાળના અંતક સરખું ઉઝ શરીર ધારણ કરી રણમાં શેષી રહ્યો હતો. આ રીતે, હે મહારાજ ! મનુષ્યો, ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓનો સંહાર કરીને રિપુદળને વિદારનારો કર્ણ પોતાનું મહાન ધનુષ્ય હાથમાં લઈ જીતે રહ્યો. ત્યાં જૂતગણોનો સંહાર કરી જમ મહાભળવાન સાક્ષાત્ કાળ જીતે રહે, તેમ સર્વ સોમકોનો સંહાર કરી તે પોતે એકલો જ મહારથી તરીકે રણમાં જીતે રહ્યો. તે વેળા અમને પાંચાલોનું

પરાક્રમ પણ અદ્ભુત દેખાયું હતું; કારણ કે તેઓ કર્ણના હાથનો માર ખાતા હતા, છતાં તેઓ રણના મોખરામાં રહેલા કર્ણનો ત્યાગ કરતા ન હતા. આથી રાજ દુર્યોધન, દુ શાસન, કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને મહાભળવાન શત્રુનિ વગેરે મહારથીઓએ પાંડવોની સેનામાં સેંકડો અને હજારો યોદ્ધાઓનો ઘણુ કાઢી નાખ્યો હતો. ^{૩૭-૧૧} વળી ત્યારે હે રાજેન્દ્ર ! કર્ણના બંને સત્યપરાક્રમી પુત્રો ક્રોધાયમાન થઈને પાંડવોના સૈન્યમાં આમ તેમ સંહાર કરી રહ્યા હતા. ^{૧૨} સ્ત્રીધૃત્વન્ન, શિખંડી અને દ્રૌપદીના પુત્રો વગેરે શૂરા પાંડવ મહારથીઓ અત્યંત ક્રોધમાં આવી જઈને તમારા સૈન્યનો ઘણુ વાળો રહ્યા હતા. આ રીતે એ સમયે મહાકૂર કાપાકાપીવાળું તે મહાન યુદ્ધ મંડાયું હતું. પાંડવોનો સંહાર વળી ગયો હતો અને મહાભળવાન ભીમસેન સામે ભેટા કરીને તમારા યોદ્ધાઓ પણ માર્યા ગયા હતા. ^{૧૩, ૧૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમ્ કર્ણપર્વમ્ 'સંકુવ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૭૮ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૯ મો

કર્ણ પ્રત્યે શલ્યનાં ઉત્તેજક વચનો

॥ સજય ઉવાચ ॥

અર્જુનસ્તુ મહારાજ હત્વા સૈન્યં ચતુર્વિધમ્ ।

સૂતપુત્રં ચ સંકુદ્ધં દૃષ્ટ્વા ચૈવ મહારણે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! એ મહારણમાં સૂતપુત્ર કર્ણને ક્રોધાયમાન થયેલો જોઈ અર્જુનને કૌરવોના ચતુર્ંગી સૈન્યનો સંહાર કરી નાખ્યો અને રણભૂમિ પર લોહીરૂપ જળવાળી મોટી એક નદી ચલાવી દીધી. તે નદી માંસ, મજ્જા અને હાડકાંના કીચડવાળી હતી, મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પર્યયોવાળી હતી. મરણ પામીને પડેલા હાથી તથા ઘોડાઓરૂપ કાંઠાઓવાળી હતી, શૂરવીરોનાં હાડકાંના મોટા ઢગથી ભરપૂર હતી, કાગડા તથા

ગીવપક્ષીઓના શબ્દોથી ગાજી રહેલી હતી, છનો-
રૂપ હ'સો તથા હોડીઓવાળી હતી, વીરપુરુષોરૂપ
વૃક્ષોને તાણી જનારી હતી, હારોરૂપ કમળોવાળી
હતી, જીંચી જતની પાધડીઓરૂપ ફીણવાળી હતી;
ધનુષ્યો, બાણો તથા ધન્યઓથી વ્યાપ્ત હતી,
મનુષ્યોની શુદ્ધ ખોપરીઓવાળી હતી, ઢાલો તથા
કવચોરૂપ ધૂમરીઓવાળી હતી, રથોરૂપ મછનાઓથી
ભરપૂર હતી, નિજયતી ઇચ્છાવાળા રણ યોદ્ધાઓને
તરવી સહેલી હતી અને બીકણ પુરુષોને તરવી
અશક્ય હતી. આવી ઘેર નદી ચલાવ્યા પછી
શત્રુવીરોના સંહાર કરનારો પુરુષત્રેષ્ઠ અર્જુન
શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૧-૬}

અર્જુન યોદ્ધો . હે કૃષ્ણ ! આ રણમાં ઓ
દેખાય પેલી કર્ણના રથની ધન ! વળી આ
લીમસેન આદિ યોદ્ધાઓ મહારથી કર્ણ સામે
હડી રહ્યા છે.^૭ હે જનાર્દન ! કર્ણથી ત્રાસ પામેલા
પેલા પાંચાલયોદ્ધાઓ રણમાંથી નાસભાગ કરે છે;
તેમજ કર્ણ નસાડી મૂકેલા તે પાંચાલયોદ્ધાઓને
હાંધી કાઢતો આ રાજા દુર્યોધન પોતાના પર ચેત
છત ધારણ કરીને રણમાં અત્યંત શોભે છે. પેલા
કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા તથા અશ્વત્થામા કર્ણના રક્ષણ
તળે રહી મહારથી રાજા દુર્યોધનની રક્ષા કરી રહ્યા
છે. ખરેખર ! જે આપણે તેમને મારીશું નહિ, તો
તેઓ સોમકાનો સંહાર કરી નાખશે.^{૮-૧૦} વળી
હે કૃષ્ણ ! ઘોડાઓની લગામ પકડી રાખવામાં
કુશળ એવો પેલો શલ્યરાજા રથની બેસણી પર
બેસીને કર્ણના રથને હંકારી રહ્યો છે તે બહુ જ
શોભે છે.^{૧૧} માટે હવે કર્ણનો વધ કરવા મારી
બુદ્ધિ નિશ્ચય પર જ આવી ગઈ છે. તો તમે
મહારથી કર્ણ સામે જ આપણા ઘોડાઓને હંકારો
હું આજે કર્ણને યુદ્ધમાં માર્યા વિના કદી પાછો
ફરીશ નહિ.^{૧૨} હે જનાર્દન ! જે આજે હું કર્ણને
નહિ મારું તો તે આપણા દેખતાં જ સર્વ સંજય

મહારથીઓને તથા પાંડવોને રણમાં પૂરા કરી
નાખશે.^{૧૩} એટલે શ્રીકૃષ્ણ મહાધનુર્ધર કર્ણ
સામે અર્જુનનું દ્રંધ્યુદ્ધ કરાવવા માટે એકદમ
તમારી સેનામાં રથ લઈને જવા લાગ્યા. અર્જુનની
અનુજ્ઞા પ્રમાણે રણમાં આગળ વધેલા મહાબાહુ
શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોનાં સર્વ સૈન્યોને ધીરજ આપ્યે જતા
હતા.^{૧૪, ૧૫} હે રાજા ! તે સમયે અર્જુનના રથનો
ઘડઘડાટ ઇંદ્રના વજ્રના કડકડાટ સરખો અથવા
મેઘના ગડગડાટ સરખો મહાઉચ્ચ થતો હતો.^{૧૬}
આમ સત્યપરાક્રમી અમેયામા અર્જુન મહાઉચ્ચ
ગર્જનાવાળા તે રથમાં બેસીને તમારી સેનાનો
સંહાર કરતો આગળ વધવા લાગ્યો.^{૧૭} એ પ્રમાણે
ત્રેત ઘોડાઓવાળા અને શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ હતા
તેવા અર્જુનને રણમાં ચઢી આવતો જોઈને તથા
તે મહાત્માની ફરકતી ધન જોઈને મદરાજ શલ્ય
કર્ણને કહેવા લાગ્યો.^{૧૮} 'હે કર્ણ ! તું જેને માટે
પૂછ્યા કરે છે તે આ ઘોળા ઘોડાઓવાળો તથા
શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ છે તેવો રથ રણમાં શત્રુઓનો
સંહાર કરતો કરતો આ તારફ આવે છે.^{૧૯} તેમાં
પોતાના ગાંડીવધનુષ્યને ચઢાવીને આ બેઠો પેલો
કુંતાપુત્ર અર્જુન ! હે કર્ણ ! તું જે આજે તેનો
વધ કરીશ તો જ આપણું શ્રેય થશે.^{૨૦} હે
કર્ણ ! જે, ચંદ્ર તથા તારાઓના ચિહ્નવાળી
તથા પતાકા અને ધૂધરીઓ બાંધેલી અર્જુનના
ધનુષ્યની દોરી આકાશમાં ઝમકતી વીજળીના
જેવી દેખાય છે.^{૨૧} આ દેખાય પેલો વીર પુરુષોના
ભયમાં વંધારો કરનારા ભયંકર વાનર ! તે અર્જુન
ના દ્વન્દ્વડની ટોચ પર બેઠેલો છે અને સર્વ
તારફ નિહાળી રહ્યો છે.^{૨૨} વળી હે સમર્થ કર્ણ !
તે અર્જુનના રથમાં ઘોડાઓને હાંધી રહેલા
શ્રીકૃષ્ણનું ચક્ર, ગદા, શંખ તથા શાકીં નામનું
ધનુષ્ય જેવામાં આવે છે.^{૨૩} તેમજ અર્જુનને ખેંચેલું
પેલું ગાંડીવધનુષ્ય જેવો ટંકાર કરી રહ્યું છે તથા

હાયયાલાહીવાળા અર્જુને ફેંકેલાં આ તીક્ષ્ણ
ખાણેા શત્રુઓનો ક્રેવો સંહાર કરે છે, તે તું જો. ^{૨૪}
વળી આ સમગ્ર રણભૂમિ યુદ્ધમાંથી પલાયન નહિ
કરનારા રાજાઓનાં વિશાળ, લાંબાં અને લાલ
નેત્રોવાળાં તથા કાંતિમાં પૂર્ણચંદ્ર સમાન મુખો-
વાળાં મસ્તકા વડે ઢંકાઈ બચે છે. ^{૨૫} જો શૂરા-
ઓના આ પરિધ સરખા મોટા, પવિત્ર ચંદનથી
ચર્ચિત અને આયુધોને ધારણ કરનારા હૃદય
બાહુઓને અર્જુન કાપી પાડે છે. ^{૨૬} વળી જો તો
ખરો, જમની જીભ તથા નેત્રો બહાર નીકળી
પડ્યાં છે તેવા આ ઘોડાઓ પોતાના સવારોની
સાથે રણભૂમિ પર પડ્યા છે. જો, બીજા ધાયલ
થયેલા આ ઘોડાઓ પૃથ્વી પર પડે છે ને લાંબા
થઈને સૂઈ બચે છે. ^{૨૭} તેમ જ આ પર્વતોનાં
શિખરો જવા અને હિમાલયના પહાડમાં જન્મેલા
હાથીઓ અર્જુનને હાથે ભેદાયેલાં ગંડસ્યગોવાળા
થઈને પર્વતોની પેઠે પૃથ્વી પર પછડાઈ પડે
છે. ^{૨૮} જો, જેમ પ્રુણ્યનો ક્ષય થતાં સ્વર્ગવાસી
દેવો વિમાન પરથી પડે છે, તેમ આ રાજાઓ
ગંધર્વનગર સરખા આકારવાળા રથ પરથી રણ-
ક્ષેત્રમાં પડે છે. ^{૨૯} ખરેખર ! કેસરીસિંહ જેમ
અનેક હબરો મૃગોનાં ટોળાંને અત્યંત વ્યાકુળ
કરી નાખે છે, તેમ અર્જુન શત્રુઓના સૈન્યને
અત્યંત વ્યાકુળ કરી નાખ્યું છે. ^{૩૦} હે રાધાપુત્ર
કર્ણ ! તારું પરાક્રમ સહન નહિ થવાથી અર્જુન
મોટા મોટા રથીયોદ્ધાઓને મારતો મારતો તારી
સામેજ આવે છે, માટે તું એની સામે ચઢાઈ
કર. ^{૩૧} જોતે, આ કૌરવી સેના અનેક શત્રુઓનો
સંહાર કરનારા અર્જુનના ભયથી ચોતરફ વીખ-
રાઈ બચે છે. ^{૩૨} માટે હું માનું છું કે, અર્જુન
સર્વ સૈન્યોને પડતાં મૂકી કવળ તારે માટેજ
આટલી બધી ઉતાવળ કરી રહ્યો છે. વળી તેનું
શરીર પણ એ વાતને પ્રકટ કરી આપે છે. ^{૩૩}

લીમસેન તારે હાથે । પીડાયો હોવાથી અર્જુન
ક્રોધથી બળી ઊઠ્યો છે, માટે આ સમયે તારા
વિના । બીજા ક્રોધની સાથે તે યુદ્ધ કરવા જો
રહેશે નહિ. ^{૩૪} ધર્મરાજને રથરહિત અને અત્યંત
ધાયલ થયેલા જોઈને અને શિખંડી, સાત્યકિ,
દ્રુપદુગ્ન, દ્રૌપદીના પુત્રો, યુધામન્યુ, ઉત્તમૌજ,
નકુલ, સહદેવ વગેરે મહારથીઓને ગભરાયેલા
જોઈને શત્રુતાપન અર્જુન ક્રોધે ભરાયો છે અને
સર્વ રાજાઓનો સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી તે પોતે
એકલોજ રથમાં બેસીને ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રે
એકાએક તારી સામે ચઢી આવે છે. ^{૩૫-૩૭} ખરે
ખર ! સર્વ સૈન્યોને પડતાં મૂકી અર્જુન ઉતાવળો
ઉતાવળો આપણી સામેજ ધસી આવે છે; માટે
હે કર્ણ ! તું એની સામે ચઢાઈ કર. કારણ કે
તારા વિના બીજા ક્રોધ ધનુર્ધર તેની સામે ચઢાઈ
કરી શકે તેમ નથી. ^{૩૮} આ રણમાં ક્રોધાયમાન
થયેલા અર્જુનને કાંઠાની પેઠે ઝીલી શકે તેવો
બીજા એક પણ ધનુર્ધર તારા વિના આ લોકમાં
મને જોવામાં આવતો નથી. ^{૩૯} આ અર્જુનનાં
બન્ને પડખાંમાં તથા પાછળના ભાગમાં રક્ષણ કર-
નારો એક પણ યોદ્ધો હું જોતો નથી. પોતે એકલો
જ તારી સામે ચઢી આવે છે; માટે તું તારી
સફળતાને તો જો. ^{૪૦} હે રાધાપુત્ર કર્ણ ! તું એક
જ આ રણમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને જીતવાને
સમર્થ છે અને તારા પરજ એ ભાર મૂકવામાં
આવ્યો છે; માટે તું અર્જુન સામે ધસારો કર. ^{૪૧}
તું ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃપા-
ચાર્યની સમાન છે; માટે તું આ મહારણમાં
ચઢી આવતા અર્જુનને અટકાવ. ^{૪૨} હે કર્ણ !
જીલ ચાટતા સર્પ સરખા, ગર્જના કરતા મોટા
આખલા સરખા અને વનમાં રહેનારા વાઘ સરખા
આ અર્જુનને તું મારી નાખ. ^{૪૩} જો, આ કૌરવ-
પક્ષના મહારથી રાજાઓ અર્જુનના ભયથી યુદ્ધ

કરતું પડતું મૂંઝીને એકદમ રણમાંથી નાસી બચ છે.^{૪૪} હે સૂતપુત્ર કર્ણ ! યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જતા તે રાજાઓના ભયનો નાશ કરે તેવો તારા વિના બીજો એક પણ મનુષ્ય આ રણમાં નથી.^{૪૫} હે પુરુષવ્યાધ કર્ણ ! આ સર્વ કૌરવો તારો એક બેટ તરીકે આશ્રય કરીને આ રણસમુદ્રની વચ્ચે ઊભા રહ્યા છે અને તારું જ શરણ લેવા ઇચ્છે છે. હે રાધાપુત્ર ! તે જ વૈયંનો આશ્રય કરી પૂર્વે વૈદેહ, અંબષ્ટ, કંબોજ, નક્ષત્રિ તથા ગાંધાર આદિ અતિ દુર્જય રાજાઓને યુદ્ધમાં જીત્યા છે, તે જ વૈયંનો આશ્રય કરી આ સમયે તું અર્જુન સામે ચઢાઈ કર.^{૪૬, ૪૭} હે મહાબાહુ ! તું મહાન પુરુષાર્થનો આશ્રય કરી અર્જુનની સાથે પ્રસન્ન થતાં પેલા યદુવંશી વાસુદેવ સામે ધસી બ.^{૪૮}

કર્ણ બોલ્યો : હે શક્ય ! તું આ સમયે તારા મૂળ સ્વભાવ પર આવી ગયો છે અને તેથી જ તું મને અત્યારે સંમત થયો છે. વળી મને લાગે છે કે, તું અર્જુનથી ડરી ગયો છે; પણ હે મહાબાહુ ! તું અર્જુનથી ડરીશ નહિ. આજે મારા આ બન્ને બાહુઓના બળને તું જોજ અને મારી કળવણીના બળને પણ તું જોઈ લેજ. હે પુરુષવ્યાધ ! હું તને સત્ય કહું છું કે, હું એકલો જ આજે પાંડવોની મહાસેનાને તથા કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્નેને મારી નાખીશ. હું એ બન્ને વીરોને યુદ્ધમાં માર્યા વિના કોઈ રીતે પાછો ફરીશ નહિ.^{૪૯-૫૧} અથવા હું તે બન્નેને હાથે મરણ પામી રણમાં શયન કરીશ; કારણ કે રણમાં વિજય જ મળે, એમ કંઈ નિશ્ચય હોતો નથી. એટલું તો ખરું જ કે, આજે તેમને મારીને અથવા બંને મરીને હું કૃતાર્થ થઈશ.^{૫૨}

શક્ય બોલ્યો : હે કર્ણ ! રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલા આ અર્જુનને એકલાને જ મહારથીઓ યુદ્ધમાં અજિત કહે છે, તો શ્રીકૃષ્ણના રક્ષણ તળે

રહેલા એ અર્જુનને જીતવાનો કાણ ઉત્સાહ કરે ?

કર્ણ બોલ્યો : હા, તું કહે છે તે વાત ખરી છે. અમારા સાંભળવામાં પણ આવ્યું છે કે, આ અર્જુનના જોવા બીજો એક પણ મહારથી આ જગતમાં હજી સુધી જન્મ્યો નથી. છતાં એ અર્જુન સામે આજે હું યુદ્ધ કરીશ અને તે વેળા તું મારા પુરુષાર્થને જોજ. આ કુરુવંશી રાજપુત્ર વીર મહારથી અર્જુન ઘોળા ઘોડાવાળા રથમાં બેસીને રણમાં ધૂમ્પા કરે છે, તે આજે મને મહાકટમાં નાખી દેશે અથવા કર્ણના મરણથી આ સર્વ પુરુષોનો વિનાશ થઈ જશે.^{૫૩-૫૫} રાજપુત્ર અર્જુનના બન્ને હાથો અમ કરતી વેળા પણ પર-સેવાવાળા થતા નથી, તેમ તે ધૂનજતા નથી. વળી તે દારીના ઘસારાવાળા છે અને ઘણા મોટા છે. તેનાં આયુધો દઢ છે અને તે પોતે પણ કુશળ છે તેમ જ હાથચાલાકીવાળો છે; માટે તેના સમાન બીજો કોઈ પણ યોદ્ધો નથી.^{૫૬} વળી એ અર્જુન કંકપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં અનેક બાણો લે છે, તોપણ બણે એક જ બાણ લેતો હોય તેવી ઝડપથી તેમનું અનુસંધાન કરે છે. તેનાં તે અમોઘ બાણો પણ એક કોશ જટલા દૂર પ્રદેશમાં પડે છે. તે અર્જુનના સરખો આ પૃથ્વીમાં બીજો કયો યોદ્ધો છે ?^{૫૭} બળવાન અને અતિરથી એવા તે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણની સાયમાં રહીને ખાંડવવનમાં અગ્નિને પ્રસન્ન કર્યો છે અને તેની પાસેથી મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ સુદર્શન ચક્ર મેળવ્યું છે તેમ જ સચ્ચસાચી અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ્ય મેળવ્યું છે.^{૫૮} વળી તે જ અગ્નિ પાસેથી ઘોળા ઘોડાઓ જોડેલા અને મહાન ગર્જના કરતા ઉચ રથને, અક્ષય તથા દિવ્ય એવા મોટા ભાથાને તેમ જ બીજાં કટલાં-એક દિવ્ય શસ્ત્રોને મહાબળવાન મહાબાહુ અર્જુને મેળવ્યાં છે.^{૫૯} વળી એણે ઇંદ્રલોકમાં દાઘરાગ નામના અસંખ્ય દૈત્યોનો સંહા

તે જ સમયે દેવો પાસેથી દેવદત્ત નામનો શંખ મેળવ્યો છે. તે અર્જુનથી અડિયાતો બીજે કયો પુરુષ આ પૃથ્વીમાં છે? ^{૧૦} એ મહાનુભાવ અર્જુનને અસ્ત્રો વડે અતિધોર યુદ્ધ કરી સાક્ષાત્ મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા છે અને તેમની પાસેથી ત્રણેય લોકોનો સંહાર કરનારું અતિધોર પાશુપત નામનું મહાસ્ત્ર મેળવ્યું છે. ^{૧૧} પુરુષોમાં સિંહ સરખાં એ અર્જુનને જુદા જુદા સર્વ લોકપાલોએ અનુપમ અસ્ત્રો આપ્યાં છે અને એ અસ્ત્રો વડે એણે રણમાં સામા આવેલા કાલકેય નામના સર્વ અસુરોનો યુદ્ધમાં શીઘ્ર સંહાર કર્યો છે. ^{૧૨} વળી એ અર્જુન વિરાટરાજના નગરમાં એકઠા થયેલા અમને બંધાને માત્ર એક રથની સહાયથી જ જીતી લઈ વિરાટ-રાજના ગોધનને પાછું વાળી ગયો હતો, તેમ જ રણના મધ્યપ્રદેશમાં સર્વ મહારથીઓનાં વસ્ત્રોને પણ ઉતારી ગયો હતો. ^{૧૩} હે શત્રુ ! એવા વીર્યવાન, યુલ્લસપન્ન, કૃષ્ણની સહાયતામાં રહેલા અને સર્વ રાજ્યોમાં ઉત્તમ એ અર્જુનને હું અહીં સર્વ લોકની સમક્ષ યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવું છું, તે એક મહાન સાહસ છે, એમ હું પોતે જાણું છું. ^{૧૪} તેમ જ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપે વસુદેવના પુત્ર તરીકે જન્મેલા, શંખ, ચક્ર તથા ખડ્ગને ધારણ કરનારા અને જયશીલ એવા જે મહાત્મા વિષ્ણુ-દેવના ગુણોનું વર્ણન કરવા એકત્ર મળેલા સર્વ લોકો હબરો વર્ષ વીતી બય તોપણ સમર્થ થઈ શકે તેમ નથી, તે અપ્રતિભ અને અનંત પરાક્રમી શ્રીકેશવ-નારાયણ અર્જુનનું રક્ષણ કરે છે. એ વાત પણ મારા જાણવામાં છે. છતાં એક રથમાં બેસીને આવેલા તે બંનેને જોઈને મને ભય થતો નથી, તેમ હું હિંમત હારી બેસતો નથી. ^{૧૫, ૧૬} ખરેખર, સર્વ ધનુર્ધારીઓના કરતાં અર્જુન યુદ્ધમાં અતિશય ઉત્તમ છે તથા ચક્ર-યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આવા અતુલ

પરાક્રમી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન યુદ્ધ કરતા હોય તે વેળાએ હિમાલય કદાચ પોતાના સ્થાનથી ચલાય-માન થાય, પણ પોતે કદી ચલાયમાન થાય તેવા નથી. ^{૧૭} તે બંને શૂરા છે, બળવાન છે, દંઢ આયુધવાળા છે, મહારથી છે તથા શરીર-વાળા પણ છે હે શત્રુ ! આમ સર્વ વાતે સર્વોત્કૃષ્ટ એવા તે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન સામે મારા સિવાય બીજે કયો પુરુષ ચઢાઈ કરી શકે તેમ છે? ^{૧૮} હે મદ્રરાજ ! આજ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવાનો મારો જ મનોરથ હતો તે હવે તત્કાળ સફળ થશે. એમાં બિલકુલ સમય જશે નહિ અને અમારા બંને વચ્ચે અતિ અદ્ભુત, વિચિત્ર તથા અનુપમ યુદ્ધ ચાલુ થશે. ^{૧૯} આજ તેમાં તે બંનેને હણી નાખી હું પાડી નાખીશ અથવા તેઓ બંને મને હણી નાખશે. શત્રુરાજને આમ કહીને શત્રુહંતા કર્ણે એ રણમાં મેધના જવી ગર્જના કરી હતી. ^{૨૦} પછી તે તમારા પુત્રની પાસે ગયો અને તેનું અભિનંદન લઈ સર્વ યોદ્ધાઓને મળ્યો. પછી તમારા કુરુવીર પુત્રને, કૃપાચાર્યને, કૃતવર્માને, ગાંધારરાજ શકુનિને, તેના ભાઈને, ગુરુના પુત્ર અશ્વત્થામાને, પોતાના નાના ભાઈને, સર્વ પગપાળા યોદ્ધાઓને, હાથી-સવારોને તથા ઘોડેસવારોને તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે રાજાઓ ! તમે બધા સર્વ તરફથી કૃષ્ણ તથા અર્જુનને ઘેરી લો, તેમની સામે જોસ ભેર ધસારો કરો અને તે બંનેને એકદમ થકવી નાખો. પ્રથમથી જ તમે બધા તે બંનેને અત્યંત ધાયલ કરી નાખશો, એટલે હું અનાયાસે તેમને આજે મારી નાખીશ.' કર્ણની એ આજ્ઞા થતાં જ 'બહુ સારું' એમ કહીને તે બધા મહાવીરો અર્જુનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળા ઉતાવળા તેની સામે ધસી ગયા. ^{૭૧-૭૩} ત્યાં કર્ણની આજ્ઞામાં રહેનારા તે 'સર્વ' મહારથીઓ

યુદ્ધમાં અર્જુન પર બાણોનો મારો ચલાવવા લાગ્યા; પરંતુ પુષ્કળ જળથી ભરેલો મહાસાગર જેમ નદીઓને તથા નદીને ગળી જાય છે તેમ અર્જુન પણ તે સર્વ મહારથીઓને રણમાં ગળી જવા લાગ્યો.^{૭૪} તે વેળા અર્જુન ક્યારે મોટાં મોટાં બાણોને ધનુષ્યમાં સાંધે છે અને ક્યારે છોડે છે, તે કંઈ પણ શત્રુઓ જોઈ શકતા ન હતા. માત્ર અર્જુનનાં અસ્ત્રોથી તથા બાણોથી કપાઈને મરણ પામતા યોદ્ધાઓ, ઘોડાઓ અને હાથીઓ જ ટપોટપ રણમાં પડતા દેખાતા હતા.^{૭૫} નેત્રના વ્યાધિવાળા મનુષ્યો જેમ સૂર્ય સામે જોઈ શકે નહિ, તેમ કૌરવો પણ બાણોરૂપ કિરણોવાળા અને ગાંડીવધનુષ્યરૂપ સુંદર મંડળવાળા પ્રલય-કાળના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એ અર્જુન સામે જોઈ શકતા ન હતા.^{૭૬} ગાંડીવધનુષ્યર અર્જુન એ મહારથીઓએ દે'કલાં ઉત્તમ બાણોને હસતાં હસતાં કાપ્યે જતો હતો, તેમ જ પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યને સંપૂર્ણ મંડળાકાર થાય ત્યાં સુધી ખેંચીને તેમના પર સંખ્યાબંધ બાણોનો મારો ચલાવ્યે જતો હતો. હે રાજેન્દ્ર! આપાઠ તથા જ્યેષ્ઠ મહિનાના મધ્યમાં આવેલો મહાપ્રખર કિરણોવાળો સૂર્ય જેમ સુખેથી પૃથ્વી પર રહેલા જળને લઈ લે છે, તેમ અર્જુન પણ શત્રુઓનાં અનેક બાણોનો નાશ કરી નાખી તમારી સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો.^{૭૭, ૭૮} પછી મેઘો જેમ પર્વતો પર જળવૃષ્ટિ કરે, તેમ કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, તમારો પુત્ર દુર્યોધન પોતે તથા દ્રોણપુત્ર મહારથી અશ્વ-ત્યામા તેની સામે દોડી ગયા અને બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૭૯} પણ પોતાને મારવાની ઇચ્છાવાળા તે મહારથીઓએ ચતુર્ધર્મ જે બાણો છોડ્યાં હતાં, તે સર્વ બાણોના રણકુશળ અર્જુનને તે મહાયુદ્ધમાં બાણો વડે ઢુકડેઢુકડા કરી નાખ્યા. વળી તેણે ઘણી ઝડપથી ત્રણ ત્રણ બાણો

મૂંઝીને તેમની છાતીમાં પ્રહાર પણ કર્યો.^{૮૦} આ રીતે શત્રુઓને તપાવી રહેલો અર્જુનરૂપી સૂર્ય ગાંડીવધનુષ્યને સંપૂર્ણ મંડળાકાર ખેંચી બાણો-રૂપ હવ કિરણોને છોડી રહ્યો હતો; તેથી આપાઠ અને જ્યેષ્ઠમાસના મધ્યમાં આવેલા મંડળવાળા સૂર્યની જેમ તે દીપ્તો હતો.^{૮૧} તે પછી દ્રોણ-પુત્ર અશ્વત્થામાએ અર્જુનને ઉત્તમ ભતિનાં દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. તેણે ત્રણ બાણોનો શ્રીકૃષ્ણને પ્રહાર કર્યો, ચાર બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા અને બીજા દેહલાંબિક ઉત્તમ નારાય બાણો વડે ધજામાં રહેલા વાનરને વીંધી નાખ્યો.^{૮૨} એટલે અર્જુનને ત્રણ બાણો માર્યા અને અશ્વત્થામાએ અહણ કરેલા પ્રકાશિત ધનુષને કાપી નાખ્યું. વળી તેણે એક ધુર ભતિનું બાણ મારી તેમના સારથિના મસ્તકને ઉરાડી પાડ્યું, બીજા ચાર બાણો વડે તેમના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને ત્રણ બાણો વડે તેમના ધ્વજને પણ રથ પરથી પાડી દીધો.^{૮૩} એટલે તુરંત અતિચુલ્-વાન દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાને પગથી છેક માથા સુધી ક્રોધ વ્યાપી ગયો. પર્વતના મધ્યપ્રદેશમાંથી જેમ સપ્તને પકડવામાં આવે, તેમ તેમણે મણિ, હીરા અને સુવર્ણથી મઢેલું તક્ષક નાગના શરીર સમાન કાંતિવાળું અને મહામૂલ્યવાન એવું બીજું સુંદર ધનુષ્ય અહણ કર્યું. પ્રથમના કપાઈ ગયેલા ધનુષ્યને તેમણે પૃથ્વી પર ફેંકી દીધું. તેમણે નવા ધનુષ્યમાં દોરી ચઢાવીને પુરુષોમાં ઉત્તમ અને અજિત એવા એ બન્નેને મોટાં મોટાં બાણો મૂંઝીને વીંધવા માંડ્યા.^{૮૪, ૮૫} ત્યારે કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને તમારો પુત્ર—આ ત્રણ મહારથીઓ રણના મોખરામાં ઊભા હતા અને સૂર્ય પર જેમ મેઘો ધસી જાય તેમ તેઓ પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુનના પર અનેક બાણો ફેંકતા ફેંકતા યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા.^{૮૬} એટલે ઇંદ્રે જેમ બળિરાજ

પર બાણોનો મારો ચલાવ્યો હતો, તેમ હજાર હાથવાળા કાર્તવીર્ય સમાન પરાક્રમી અર્જુને કૃપાચાર્યના બાણ ચઢાવેલા ધનુષ્ય પર, ઘોડાઓ પર, ધન પર અને સારથિ પર બાણોનો મારો ચલાવી મૂક્યો.^{૮૭} તે વખતે અર્જુનનાં બાણોથી કૃપાચાર્યનાં સર્વ આયુધો છિન્નભિન્ન થઈ પડી ગયાં, રથ પરની ધન મહારણુમાં તૂટી પડી અને તે પોતે પણ હજારો બાણોથી જઠકડાઈ જઈને અર્જુનને હાથે પ્રથમ વીંધાઈ ગયેલા ભીષ્મપિતામહના જમ્બી દશામાં આવી પડ્યા.^{૮૮} વળી પ્રતાપી અર્જુને અનેક બાણો છોડી મૂક્યાં અને ગર્જના કરતા તમારા પુત્ર દુર્યોધનના ધનુષ્યને તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યાં, તેમ જ તેણે કૃતવર્માના સુંદર ઘોડાઓના તથા ધ્વજના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૮૯} પછી તેણે અનેક ઘોડા, હાથી, રથો, સારથિઓ તથા ધનુષ્યોનો સત્વર વિનાશ કરવા માંડ્યો અને ચઢી આવેલું પૂર જમ પુલને તોડી પાડી વીખેરી નાખે, તેમ તેણે તમારા મહાન સૈન્યમાં ભંગાણ પાડી તેને વીખેરી નાખ્યું.^{૯૦} તે પછી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના ભયમાં આવી પડેલા તે સર્વ શત્રુઓને પોતાના રથની ડાબી બાજુ લાવી મૂક્યા; એટલે ઇંદ્રે જમ વૃત્રાસુરનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રયાણ કર્યું હતું, તેમ અર્જુને પણ ઝડપથી ધસારો કરવા માંડ્યો. ત્યાં વળી બીજા કેટલાએક યુદ્ધભિલાષી યોદ્ધાઓ સારી રીતે જોડેલા અને કોંચી ધન્યોવાળા રથોમાં બેસીને તેની પાછળ દોડી ગયા. તે જોઈ શિખંડી, સાત્યકિ, નકુલ અને સહદેવ વગેરે મહારથીઓ એકદમ આગળ વધ્યા અને અર્જુનની સામે જતા તે શત્રુઓને અટકાવવા લાગ્યા. વળી તેઓ તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમને ધાયલ કરી નાખીને અતિ ભયંકર ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. ત્યાં દ્વિપાય-માન થયેલા કૌરવવીરો પણ સંજયયોદ્ધાઓ સાથે

ભેટા કરી અત્યંત પાણીધાર સીધી ગતિનાં બાણોનો મારો ચલાવવા લાગ્યા અને પૂર્વે અસુરોએ દેવ-ગણોની સાથે ભેટા કરીને જલું યુદ્ધ કર્યું હતું તેવું જ તેઓ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. હે શત્રુતાપન ! એલડાઈમાં વિજય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા અસંખ્ય હાથીસવારો, ઘોડેસવારો તથા રથીયોદ્ધાઓ ઉત્કંઠા-પૂર્વક સામસામા ધસી જતા હતા, મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા અને બરાબર તાકીને જોડેલાં અસંખ્ય બાણો વડે અન્યોન્યને સખત વીંધી નાખતા હતા. હે મહારાજ ! બંને પક્ષના મહાત્મા યોદ્ધાઓએ પરસ્પર બાણો છોડી મૂકીને એ મહારણુમાં એવો તો અંધકાર કરી નાખ્યો હતો કે તેથી ચારેય દિશાઓ, ખૂણાઓ તથા સૂર્યની પ્રભા અંધકારથી ઢંકાઈ ગઈ હતી.^{૯૧-૯૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'સંકલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૭૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૦ મો

દુઃશાસનથી નાના દશ કૌરવ-
ભાઈઓ રણુમાં પડ્યા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

રાજન્ કુરુણાં પ્રવૈર્વલૈર્મોમમભિદ્રુતમ્ ।

મજન્તમિવ કૌન્તેયમુજ્જિહીર્ધનંજયઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! તે જ સમયે કૌરવોનાં મહાબળવાન સૈન્યોએ ભીમસેન સામે ધસારો કર્યો હતો. તેથી હે ભારત ! તે સૈન્ય-સાગરમાં ડૂબી જતા કુંતાપુત્ર ભીમસેનનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી ધનંજય અર્જુન કર્ણની સેનાને બાણો વડે સંહારી નાખીને તેમાંના મોટા મોટા વીર પુરુષોને મૃત્યુલોકમાં મોકલી દેવા લાગ્યો.^{૧,૨} એ વેળા આકાશમાં વિભાગપૂર્વક અનેક બાણ-જળો દેખાતી હતી અને તે તમારી સેનાને પાય-માલ કરી નાખતી હતી.^૩ મહાબાહુ અર્જુને પક્ષીઓનાં ટોળાંઓની પેઠે બાણો છોડી આકાશને

ભરી દીધું અને તેમ તે કૌરવોના કાળરૂપ થઈ પડ્યો હતો.^૪ વળી પાછાં ભદ્ર ભતિનાં, કુરુપ્ર ભતિનાં તથા નારાય નામનાં ચળકતાં બાણોના મારો ચલાવી અર્જુન શત્રુઓનાં ગાત્રોને ભરચક કાપી નાખવા લાગ્યો તેમ જ તેમનાં મસ્તકોને કચાકચ વાઢી નાખવા મંડ્યો.^૫ આથી એક ક્ષણવારમાં તો છિન્નભિન્ન થયેલાં ગાત્રોવાળા, કવચહીન થયેલા, મસ્તક વિનાના યદ્ય પડેલા અને ઝીંટી પાડવામાં આવેલા અનેક યોદ્ધાઓથી એ રણભૂમિ ચોખ્ખા બની જઈ ગઈ.^૬ અર્જુનનાં બાણોના મારાથી છિન્નભિન્ન થઈ જાખડી ગયેલા અને અંગ, ઉપાંગ તથા અવયવો વિનાના યદ્ય પડેલા રથો, ઘોડાઓ અને હાથીઓથી એ રણભૂમિ ઢંકાઈ ગઈ.^૭ આથી હે રાજન! તે રણભૂમિ મહાન વૈતરણી નદીના જેવી અતિ ફૂગમ, અતિ ઘેર અને અતીવ ભૂંડા દેખાવની થઈ ગઈ હતી.^૮ આખી રણભૂમિ યોદ્ધાઓના ભરી ગયેલા ઘોડાઓવાળા, જીવતા ઘોડાઓવાળા, ભરી ગયેલા સારથિવાળા અને જીવતા સારથિવાળા રથોથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ હતી. વળા તે છૂટાછવાયાં પડેલાં પૈડાં, ઈંસ, ધરી અને ભદ્ર ભતિનાં બાણો વડે ઢંકાઈ ગઈ હતી.^૯ જમના ઉપર સોનેરી રંગનાં કવચોને તથા સુવર્ણના અલંકારોને ધારણ કરનારા યોદ્ધાઓ સત્તર થયા હતા અને જમને કૂર મહાવતો પગની પાની તથા અંગૂઠો ભરાવીને હાંકતા હતા તેવા, કવચોને ધારણ કરનારા અને મદગ્રસ્તા ચારસો ઉત્તમ હાથીઓને અર્જુને એ યુદ્ધમાં મોટાં મોટાં બાણોના પ્રહારો વડે મારી નાખ્યા હતા. એ હાથીઓ છિન્નભિન્ન થયેલા પર્વતનાં સમૃદ્ધ શિખરોની પેઠે રણમાં પડ્યા હતા અને તેથી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી.^{૧૦-૧૨} એ વેળા મેઘમંડળ સમાન દેખાતા અને મદધારાની વૃદ્ધિ કરી રહેલા હાથીઓની સામે અર્જુનનો

રથ ચોખ્ખા બની ઘેરાઈ ગયો હતો. છતાં સૂર્ય જેમ મેઘમંડળોને ભેદી નાખી બહાર દષ્ટિગોચર થાય, તેમ એ હાથીઓને ભેદી નાખી તે શત્રુઓ સામે દેખાતો હતો.^{૧૩} એ રણમાં અર્જુને મારી નાખેલા હાથીઓ, મનુષ્યો, ઘોડાઓ તેમ જ તૂટી પડેલાં આયુધોવાળા તથા શસ્ત્રો, યંત્રો તથા કવચો વિનાના યદ્યને મરણ પામેલા અસંખ્ય યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ અને બહુધા ભાંગીતૂટી પડેલા સંખ્યાબંધ રથો જ્યાંત્યાં પડ્યા હતા. આથી તે રણભૂમિનો માર્ગ પણ તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો. વળી ત્યાં અર્જુન, આકાશમાં બેસે મેઘની ગર્જના થતી હોય અથવા વજ્રના ઘેર કડાકા થતા હોય તેવા અતિ મહાન ભયંકર શબ્દોને કરી રહેલા ગાંડીવ-ધનુષ્યને વારંવાર ખેંચી રહ્યો હતો, તેથી કૌરવોની સેનામાં નાસાનાસ થઈ રહી હતી. મહાપ્રયંડ વાયુના આઘાતથી સમુદ્રમાં જેમ મોટી નૌકા ભાંગી-તૂટીને વીંખાઈ જાય, તેમ અર્જુનનાં બાણોના મારાથી તે સેના રણમાં વીખરાઈ જતી હતી. ત્યાં ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અનેક સ્વરૂપનાં પ્રાણધાતક બાણો બળબળતાં જાંબાડિયાં, અંગારા તથા વજ્રોની પેઠે તમારા સૈન્યને બાળી નાખતાં હતાં. તેથી જેમ ઢાઈ મોટા પર્વતમાં રાત્રિસમયે સળગી જોડેલું વાંસનું વન કડાકા અને ભડાકા સાથે ફાટવા માંડે, તેમ અર્જુનનાં બાણોથી પીડાયેલું તમારું મહાન સૈન્ય ફાટવા માંડ્યું. ખરેખર, અર્જુને બાણો મારી મારીને તમારા સૈન્યને પીસી નાખ્યું હતું, બાળી નાખ્યું હતું, ઉખેડી નાખ્યું હતું અને સર્વ દિશાઓમાં હાંધી કાઢી પાયમાલ કરી નાખ્યું હતું. જેમ ઢાઈ મહાન અરણ્યમાં સળગી જોડેલા દાવાનળથી ત્રાસ ખાઈ ગયેલા મૃગગણો ચોખ્ખા બની ફેંદાફેંદ કરી મૂકે, તેમ અર્જુને બાણો વડે બાળી મૂકેલા કૌરવયોદ્ધાઓ રણમાં ચારેબાજુ નાસમાગ કરી રહ્યા હતા. આ

નાશ કરી નાખ્યો.^૫ આથી પ્રભુચનો ક્ષય થતાં જન્મ સિદ્ધ લોકો પોતાના વિમાનની સાથે સ્વર્ગ-માંથી નીચે પડે છે, તેમ જાતજાતનાં બાણોથી અર્જુને મારી નાખેલા તે ચોદાઓ પૃથ્વી પર પડ્યા.^૬ હવે ઢેઢાઓએ બીજા કૌરવચોદાઓ રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓને સાથે લઈ નિર્ભય-તાપૂર્વક કુરુવીર ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન સામે ચઢી આવ્યા.^૭ તુરત જ મહાન પ્રયત્ન કરતા મનુષ્યો, ઘોડેસવારો તથા ઉછાળા મારતા મોટા મોટા હાથીઓથી ઊભરાઈ રહેલા તમારા પુત્રોને સૈન્યે અર્જુનને આગળ જતાં અટકાવ્યો.^૮ એ સમયે થયું મહાધનુર્ધર કૌરવચોદાઓ શક્તિઓ, બેધારી તલવારો, તોમરો, બાલાઓ, ગદાઓ, તલ-વારો અને બાણોની મોટી વૃદ્ધિ કરીને કુરુ-નંદન અર્જુનને રણમાં ઢાંચી દેવા લાગ્યા.^૯ પણ સૂર્ય જન્મ કિરણો દ્વારા અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ પાંડવ અર્જુને આકાશમાં ચારેબાજુ ફેલા-યેલી શસ્ત્રવૃદ્ધિનો બાણો વડે નાશ કરી નાખ્યો. ત્યાં તેરસો મદમત્ત હાથીઓ પર સવાર થયેલા રત્નેશ્વરચોદાઓ તમારા પુત્રની આજ્ઞાથી અર્જુન-ની બાજુમાં આવ્યા અને તેના પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. આમ તેઓ ઈર્ષિ, નાલીક, નારાય, તોમર, પ્રાસ, શક્તિ, મુસલ તથા ભિંદિપાલ વગેરે શસ્ત્રો-નો મારો ચલાવી રથમાં બેઠેલા અર્જુનને પીડવા લાગ્યા.^{૧૦-૧૨} છતાં અર્જુને તીક્ષ્ણ બદલ અને અર્ધઅંદ્ર બાણો માર્યા અને હાથીસવારોએ હાથી-ઓની સંઘ દ્વારા ક્રાવેલી તે અતુલ શસ્ત્રવૃદ્ધિને પણ કાપી નાખી.^{૧૩} પછી વજ્રોથી જન્મ પર્વતો પર પ્રહાર કરવામાં આવે, તેમ તે જાતજાતનાં અનેક ઉત્તમ બાણોથી પતાકા, ધ્વજ અને સવારો સહિત તે સર્વ હાથીઓને પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૧૪} એટલે અગ્નિની જ્વાળાઓવાળા પર્વતો જન્મ તૂટી પડે, તેમ સુવર્ણની માળાઓને ધારણ

કરનારા મોટા મોટા હાથીઓ સુવર્ણની પૂંખ-વાળાં અર્જુનનાં બાણોની વેદનાથી મરણ પામી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. પછી હે રાજા ! તે રણમાં અર્જુનના ગાંડીવધનુષ્યનો તથા બૂમ-બરાડા પાડતા મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડા-ઓનો મહાભયંકર શબ્દ થવા લાગ્યો. હે રાજન ! ધ્રાવણ થયેલા હાથીઓ ચારેબાજુ દોડાદોડ કરતા હતા અને મરી ગયેલા ઘોડેસવારોવાળા ઘોડા-ઓ હશે દિશાઓમાં આમતેમ દોડતા હતા. હે મહારાજ ! એ રણમાં રથીઓ અને ઘોડાઓ વિનાના હજારો રથો ગંધર્વનગરના જવા દેખાતા હતા.^{૧૫-૧૮} વળી અર્જુનનાં બાણોથી ધ્રાવણ થયેલા ઘોડેસવારો જ્યાં ત્યાં આમતેમ દોડાદોડ કરતા દેખાતા હતા.^{૧૯} તે ક્ષણે અમે અર્જુનના બાહુ-ઓનું અદ્ભુત બળ જોયું હતું; કારણ કે પોતે એકલો હતો છતાં તેણે ઘોડેસવારો, હાથીસવારો અને રથીઓને જીતી લીધા હતા.^{૨૦} પછી હે ભરતશ્ર- રાજા ! અર્જુનને ત્રણ અંગવાળા શત્રુ-ઓના મહાન સૈન્યથી એ રીતે ઘેરાયેલો જોઈને ભીમસેને ભારતાં બાંધી રહેલા તમારા ઢેઢાઓએ રથીઓને ત્યાં પડતા મૂક્યા. ત્યાં હે રાજન ! પોતે એકલો જ ઝડપથી અર્જુનના રથ સામે દોડી ગયો.^{૨૧, ૨૨} એટલે લગભગ મરણને શરૂ થયેલું તે સૈન્ય એકદમ ભયભીત થઈને રણમાંથી પલા-યન કરી ગયું. આમ ભીમસેન પોતાના ભાઈ અર્જુનને જોઈને તેની પાસે ગયો.^{૨૩} ત્યાં અર્જુને ભારતાં બેસેલા મહાબળવાન ઘોડેસવારોને ભીમ-સેન હાથમાં ગદા લઈને યાડ્યા વિના મારવા લાગ્યો.^{૨૪} વળી ભીમસેન કાળરાત્રિ સમાન અતિ ઉગ્ર, મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનું ભોજન કરનારી તેમ જ કિલ્લાઓ, અદાલિતઓ, નગરો તથા દરવાજાઓને તોડી પાડનારી અતિ દારણ ગદાને મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ પર એક-

રીતે કૌરવોતું સર્વ સૈન્ય એ વેળા એટલું બધું ઉદ્વિગ્ધ થઈ ગયું હતું કે તે મહાબાહુ ભીમ-સેનને રણમાં પડતો મૂકી રણમાંથી પલાયન કરી ગયું. ૧૪-૨૧

એ પ્રમાણે કૌરવોમાં ભંગાણ પડ્યું, એટલે અપરાજિત અર્જુન ભીમસેન પાસે જઈને એક સહુત જટલા સમય સુધી સ્વસ્થ થયો. ત્યાં તેણે ભીમસેનને મળી તેની સાથે જટલીએક વાતચીત કરી. ૨૨, ૨૩ હવે અર્જુને ધર્મરાજનું સ્વાસ્થ્ય અને કુશળ સમાચાર કહેતાં તેને જણાવ્યું કે, ધર્મરાજના શરીરમાં ખૂંચી રહેલાં શલ્યો દૂર કરવામાં આવ્યાં છે અને તેઓ હવે સાજ થઈ ગયા છે. પછી હે ભારત ! ભીમસેને અનુજ્ઞા આપવાથી અર્જુન રથના ધોધથી પૃથ્વીને તથા આકાશને ગળવી મૂકતો પુનઃ શત્રુઓ સામે યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરી ગયો. અર્જુને પુનઃ શત્રુઓ સામે ચઢાઈ કરી, એટલે તમારા દશ પુત્રો અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. તેઓ દુઃશાસનથી નાના હતા, વીર હતા અને યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા. હે ભારત ! તે શત્રુઓ હાથમાં વિશાળ ધનુષ્યોને ધારણ કરી રણમાં જાણે નૃત્ય કરતા હોય તેમ ધૂમવા મંડ્યા. બાંબાડિયાંઓથી જમ હાથીને પીડવામાં આવે, તેમ તેઓ બાણો વડે અર્જુનને પીડવા લાગ્યા. પણ હે ભારત ! મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ રથને ફેરવીને તેમને અર્જુનની કાબી બાજુ લાવી મૂક્યા અને માન્યું કે, હવે અર્જુન જલદી તેમને યમરાજને સ્વાધીન કરી દેશે. પછી અર્જુનને પરાક્રમુષ્ણ થયેલો જોઈને તે શત્રુ કૌરવ ભાઈઓએ તેની સામે ધસારો કર્યો, એટલે તુરત જ અર્જુને નારાય તથા અર્ધચંદ્રાકાર બાણો મારીને સામે ધસી આવેલા તે યોદ્ધાઓના ધોડાઓને, ધનુષ્યોને તથા બાણોને કાપી પાડ્યાં. ૨૪-૨૬ વળી તેણે ભલ્લ જાતિનાં બીજાં દશ બાણો મૂકીને તેમનાં રાષ-

થી લાલચોળ નેત્રોવાળાં તથા પીસેલા હોઠોવાળાં મસ્તકોને પણ ભોંયભેગાં કરી નાખ્યાં. ૩૦ એ વેળા તે મુખો લગભગ કમળો જેવાં જ શોભતાં હતાં. આ પ્રમાણે મહાવેગવાન અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં દશ ભલ્લ બાણો મૂકીને અર્જુને સુવર્ણના બાજુબાજીને ધારણ કરનારા તે દશેય કૌરવ ભાઈઓને મારી નાખ્યા અને પછી તે શત્રુસંહારક આગળ વધ્યો. ૩૧, ૩૨

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૧ મો

ગદાધારી ભીમસેનની ધૂમધૂમ

• સજય ઉદાચ •

તં પ્રવાંતં મહાવેગરશ્ચઃ કપિવરઘ્વજમ્ ।

યુદ્ધાયામ્પદ્રવન્ વીરાઃ કુરૂણાં નવતી રથાઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : આમ વાનરસ્વજ અર્જુન મહાવેગવાન ધોડાઓને ઢોડાવીને યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરી જતા હતા, તેવામાં કૌરવપક્ષના નેત્રુ સંશપ્તક નરવીરો રથોમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા. ત્યાં પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા તે યોદ્ધાઓ 'યુદ્ધમાં મરણ થાય, તોપણ પાછા હકવું નહિ' એવી પરલોકમાં સુખ દેનારી પ્રતિજ્ઞા લઈને પુરુષ-વ્યાઘ્ર અર્જુનને રણમાં ઘેરી વળ્યા. ૧, ૨ પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તો મોટા વેગવાળા, સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતા અને મોતી ભરેલી ઝૂલોથી ઢંકાયેલા પોતાના શ્વેત વર્ણના ધોડાઓને કર્ણના રથ સામે હંકાર્યો જ જતા હતા. ૩ આ રીતે શત્રુઓનો નાશ કરનારા અર્જુનને કર્ણના રથ તરફ જતો જોઈ સંશપ્તક રથીયોદ્ધાઓ બાણ-વૃથિનો મારો ચલાવતા અર્જુન તરફ ઢોડ્યા. ૪ એટલે તુરત જ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને અર્જુને હિતાવળા હિતાવળા દોડી આવતા તે નેત્રુ વીર યોદ્ધાઓનો સારથિ, ધનુષ્ય અને ધન્યો સહિત

નાશ કરી નાખ્યો.^૫ આથી પુણ્યનો ક્ષય થતાં જમ સિદ્ધ લોઠા પોતાના વિમાનની સાથે સ્વર્ગ-માંથી નીચે પડે છે, તેમ જાતજાતનાં બાણોથી અર્જુનને મારી નાખેલા તે યોદ્ધાઓ પૃથ્વી પર પડ્યા.^૬ હવે ઠેટલાએક બીજા કૌરવયોદ્ધાઓ રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓને સાથે લઈ નિર્જય-તાપૂર્વક કુરુવીર ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન સામે ચઢી આવ્યા.^૭ તુરંત જ મહાન પ્રયત્ન કરના મનુષ્યો, ઘોડેસવારો તથા ઉછાળા મારતા મોટા મોટા હાથીઓથી ઊભરાઈ રહેલા તમારા પુત્રોને સૈન્યે અર્જુનને આગળ જતાં અટકાવ્યો.^૮ એ સમયે ઘણા મહાધનુર્ધર કૌરવયોદ્ધાઓ શક્તિઓ, બેધારી તલવારો, તોમરો, ભાલાઓ, ગદાઓ, તલ-વારો અને બાણોની મોટી વૃષ્ટિ કરીને કુરુ-નંદન અર્જુનને રણમાં ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^૯ પણ સૂર્ય જમ કિરણો દ્વારા અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ પાંડવ અર્જુનને આકાશમાં ચારેબાજુ ફેલા-યેલી શસ્ત્રવૃષ્ટિનો બાણો વડે નાશ કરી નાખ્યો. ત્યાં તોરસો મદમત હાથીઓ પર સવાર થયેલા રહેઝંછયોદ્ધાઓ તમારા પુત્રની આજ્ઞાથી અર્જુન-ની બાજુમાં આવ્યા અને તેના પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. આમ તેઓ ઠણિ, નાલીક, નારાય, તોમર, પ્રાસ, શક્તિ, મુસલ તથા ભિંદિપાલ વગેરે શસ્ત્રો-નો મારો ચલાવી રથમાં બેઠેલા અર્જુનને પીડવા લાગ્યા.^{૧૦-૧૨} છતાં અર્જુનને તીક્ષ્ણ ભદ્ર અને અર્ધઅંદ્ર બાણો માર્યા અને હાથીસવારોએ હાથી-ઓની સૂંઢ દ્વારા કરાયેલી તે અતુલ શસ્ત્રવૃષ્ટિને પણ કાપી નાખી.^{૧૩} પછી વજ્રોથી જમ પર્વતો પર પ્રહાર કરવામાં આવે, તેમ તે જાતજાતનાં અનેક ઉત્તમ બાણોથી પતાકા, ધ્વજ અને સવારો સહિત તે સર્વ હાથીઓને પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૧૪} એટલે અગ્નિની જ્વાળાઓવાળા પર્વતો જમ ટૂટી પડે, તેમ સુવર્ણની માળાઓને ધારણ

કરનારા મોટા મોટા હાથીઓ સુવર્ણની પૂંખ-વાળાં અર્જુનનાં બાણોની વેદનાથી મરણ પામી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. પછી હે રાજા ! તે રણમાં અર્જુનના ગાંડીવધનુધનો તથા પૂમ-બરાડા પાડતા મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડા-ઓનો મહાભયંકર શબ્દ થવા લાગ્યો. હે રાજન ! ધાયલ થયેલા હાથીઓ ચારેબાજુ દોડાદોડ કરતા હતા અને મરી ગયેલા ઘોડેસવારોવાળા ઘોડા-ઓ દશે દિશાઓમાં આમતેમ દોડતા હતા. હે મહારાજ ! એ રણમાં રથીઓ અને ઘોડાઓ વિનાના હજારો રથો ગંધર્વનગરના જેવા દેખાતા હતા.^{૧૫-૧૮} વળી અર્જુનનાં બાણોથી ધાયલ થયેલા ઘોડેસવારો જ્યાં ત્યાં આમતેમ દોડાદોડ કરતા દેખાતા હતા.^{૧૯} તે ક્ષણે અમે અર્જુનના બાહુ-ઓનું અદ્ભુત બળ જોયું હતું; કારણ કે પોતે એકલો હતો છતાં તેણે ઘોડેસવારો, હાથીસવારો અને રથીઓને જીતી લીધા હતા.^{૨૦} પછી હે ભરતશ્ર- રાજા ! અર્જુનને ત્રણ અંગવાળા શત્રુ-ઓના મહાન સૈન્યથી એ રીતે ઘેરાયેલો જોઈને ભીમસેન મારતાં બાણી રહેલા તમારા ઠેટલાએક રથીઓને ત્યાં પડતા મૂક્યા. ત્યાં હે રાજન ! પોતે એકલો જ ઝડપથી અર્જુનના રથ સામે દોડી ગયો.^{૨૧, ૨૨} એટલે લગભગ મરણને શરણ થયેલું તે સૈન્ય એકદમ ભયભીત થઈને રણમાંથી પલા-યન કરી ગયું. આમ ભીમસેન પોતાના ભાઈ અર્જુનને જોઈને તેની પાસે ગયો.^{૨૩} ત્યાં અર્જુનને મારતાં બચેલા મહાબળવાન ઘોડેસવારોને ભીમ-સેન હાથમાં ગદા લઈને થાડ્યા વિના મારવા લાગ્યો.^{૨૪} વળી ભીમસેન કાળરાત્રિ સમાન અતિ ઉચ્ચ, મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનું ભોજન કરનારી તેમ જ કિલ્લાઓ, અદાલિકાઓ, નગરો તથા દરવાજાઓને તોડી પાડનારી અતિ દારણુ ગદાને મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ પર એક-

દમ ક્રેંઠવા લાગ્યો. તેથી હે રાજા ! તે ગદાએ અનેક ઘોડાઓનો તથા ઘોડેસવારોનો સંહાર વાળી નાખ્યો. વળી પાંડુપુત્ર ભીમસેન લોખંડી ઠવ્યોને ધારણ કરનારા ઘણા યોદ્ધાઓને તથા ઘોડાઓને ગદા વડે મારવા લાગ્યો. તેથી મરણ પામેલા તેઓ મોટા ખરાડા પાડીને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.^{૨૫-૨૭} દાંતો વડે હોઠોને ડસતા તેઓ લોહીલુહાણ થઈને પૃથ્વી પર શયન કરી જવા લાગ્યા. તેમનાં માથાં, હાડકાં અને પગો ભાગી પડ્યાં હતાં; તેમ જ માંસાહારી પશુપક્ષીઓ તેમના માંસનું ભોજન કરતાં હતાં.^{૨૮} ભીમસેનની ગદા પણ લોહી, માંસ તથા ચરબીનું ભક્ષણ કરી તૃપ્ત થઈ જવા લાગી અને છેવટે હાડકાંઓનું પણ ભોજન કરતી સાક્ષાત્ કાળરાત્રિના જની દુષ્પ્રેક્ષ થઈ પડી.^{૨૯} એ લડાઈમાં દશહજાર ઘોડેસવારોનો તથા અસંખ્ય પાળાઓનો ઘણુ કાઠી નાખી ગદાધારી ભીમસેન ક્રોધાયમાન થઈને આમતેમ ધૂમતો હતો.^{૩૦} હે ભારત ! હાથમાં ગદા લઈને આડાઅવળા ધૂમી રહેલા એ ભીમસેનને જોઈને તમારા યોદ્ધાઓ માનવા લાગ્યા કે, સાક્ષાત્ ચમરાજ જ કાળદંડ હુગામીને આપણા પર ચઢી આવ્યો છે.^{૩૧} મગર-મચ્છ જેમ મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરે, તેમ મદમત હાથીની પેઠે ક્રોધાયમાન થયેલો ભીમસેન પણ પાછો હાથીસૈન્યમાં દાખલ થયો.^{૩૨} તેણે હાથમાં મોટી ગદા લઈ હાથીસૈન્યના મધ્યમાં પ્રવેશ કર્યો અને એક ક્ષણવારમાં તે સૈન્યને પણ ચમલોકમાં મોઠલી દીધું.^{૩૩} એ વેળા પાંખોવાળા પર્વતો જેમ પૃથ્વી પર પડે, તેમ ઘણા મદમત હાથીઓ ઝૂલો, મહાવતો અને પતાકાઓની સાથે પૃથ્વી પર પડતા અમારા જેવામાં આવતા હતા.^{૩૪} એ પ્રમાણે મહાબળવાન ભીમસેન હાથીસૈન્યનો સંહાર કર્યો પછી પુનઃ પોતાના રથમાં બેઠો અને અર્જુનના પાછળ જવા લાગ્યો.^{૩૫} હે મહારાજ ! એ

સમયે તમારું સૈન્ય લગભગ માયું ગયું હતું, નારી જવાની તૈયારી પર હતું, ઉત્સાહ વિનાનું થઈ ગયું હતું અને આસપાસ શસ્ત્રોથી ઘેરાઈ ગયું હતું, છતાં તે રણમાંથી પલાયન નહિ કરતાં ત્યાંનું ત્યાં જ યંત્રી ગયું હતું.^{૩૬} યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એ પ્રમાણે વિલંબ કરીને ઊંચું રહેલું તે સૈન્ય દુર્દશામાં આવી પહોંચ્યું. તે જોઈને અર્જુનને પ્રાણધાતક બાણોનો મારો ચલાવીને તેને પુનઃ ઢાંકી દીધું. ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનને બાણસમૂહો છોડી મૂકીને યોદ્ધાઓ, ઘોડાઓ, રથો તથા હાથીઓને એટલા બધા વ્યાપ્ત કરી દીધા કે કેસરાઓથી વ્યાપ્ત થયેલાં કદંબવૃક્ષોની પેઠે તેઓ શોભી રહ્યા હતા.^{૩૭,૩૮} પછી હે રાજા ! અર્જુનના પ્રાણ-ધાતક બાણપ્રહારોથી ધાયલ થતા કૌરવોના મનુ-ષ્યોમાં, ઘોડેસવારોમાં તથા હાથીસવારોમાં મોટો શોરબકાર થવા લાગ્યો.^{૩૯} ત્યાં ત્રાસને લીધે સર્વ સૈન્યમાં હાહાકાર થવા લાગ્યો, સર્વ સૈનિકો ભયને લીધે એકબીજાની ગોદમાં ભરાઈ જવા લાગ્યા અને આપું સૈન્ય જાંબાડિયાંની પેઠે આડુંઅવળું ભમવા લાગ્યું.^{૪૦} જે વેળા મહાબળ-વાન પાંડવોની સાથે કૌરવોનું એ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું, તે વેળા રણભૂમિ પર તેવો એક પણ રથી, ઘોડેસવાર, ઘોડો, હાથીસવાર કે હાથી ન હતો, કે તે જરા પણ ધાયલ ન થયો હોય !^{૪૧} તે વેળા બણે તે આપું સૈન્ય સળગી ઊઠ્યું હોય, તેમ જણાતું હતું. સર્વ યોદ્ધાઓનાં ઠવ્ય ભાંગીવૂટી ગયાં હતાં અને સર્વે લોહીલુહાણ થઈ ગયા હતા; તેથી તે સર્વ સૈન્ય ખીલેલાં પુષ્પવાળા અશોક-વૃક્ષના વન સરખું જ શોભતું હતું.^{૪૨} એ સમયે અતિ અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રહેલા અર્જુનને જોઈને સર્વ કૌરવો કણના જીવિતને માટે પાછા તદન નિરાશ થઈ ગયા.^{૪૩} તે સર્વ કૌરવો ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનને હાથે પરાજય પામીને તેમ જ અર્જુન-

નાં બાણોના મારાને સહન કરવો અશક્ય માની
યુદ્ધમાંથી પાછા હઠી જવા લાગ્યા.^{૪૪} વળી
અર્જુનનાં બાણોથી ધાયલ થતા તે સર્વ યોદ્ધાઓ
ભયભીત થઈને કણુંને રણમાં પડતો મૂછી સર્વ
દિશાઓમાં નાસી ગયા અને ‘કણું ! કણું !’
એમ ખૂમો પાડવા લાગ્યા.^{૪૫} પણ અર્જુન તો
અનેક સેંકડો બાણોને ફેંકતો ફેંકતો તેમને નસાડી
જ મૂકવા લાગ્યો અને લીમસેન આદિ પાંડવ-
યોદ્ધાઓને હથે ઉપજવવા લાગ્યો.^{૪૬} હે મહારાજ !
તે સમયે તમારા પુત્રો તો કણુંના રથ તરફ જ
દોડી ગયા ડૂતા; કારણ કે અર્જુનરૂપ અગાધ
મહાસાગરમાં ડૂબવા માંડેલા તેમને કણું જ તે
વેળા એક દ્વીપના જેવો આશ્રયરૂપ થઈ પડ્યો
હતો.^{૪૭} વળી નિર્વિષ થયેલા સર્પો જેમ કોઈ
નિર્ભય સ્થાનમાં ભરાઈ જાય, તેમ તે સમયે અર્જુન-
નના ભયથી સર્વ કૌરવયોદ્ધાઓ કણુંની બાજુમાં
જ ભરાઈ પેસતા હતા.^{૪૮} હે રાજેન્દ્ર ! કર્મોને
કરનારા સર્વ જીવો મૃત્યુથી ભયભીત થઈ જેમ
ધર્મોના જ આશ્રય કરે છે, તેમ તમારા સર્વ પુત્રો
મહારાજા અર્જુનના ત્રાસથી મહાધનુર્ધર કણુંનો
જ તે વેળા આશ્રય કરતા હતા.^{૪૯} બાણોના પ્રહારો
શથી આતુર થયેલા, શરીરે લોહીલુહાણ થયેલા
અને એ પ્રમાણે મહાધોર સંકટમાં આવી પડેલા
તે યોદ્ધાઓને કણું પણ નિર્ભયતાપૂર્વક કહેતો
હતો કે, ‘હરશે નહિ, તમે બધા અહીં મારી
પાસે ચાલ્યા આવો.’ આમ અર્જુનને બળપૂર્વક
તમારા સૈન્યમાં ભંગાણ પાડ્યું, તે જોઈ કણું
શત્રુઓના સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી ધનુષ્યનો
ટંકાર કરતો રણના મોખરામાં આવીને બોલો
રહ્યો.^{૫૦-૫૨} સર્વ કૌરવોને રણમાંથી નાસી ગયેલા
જોઈને શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કણું નિઃશ્વાસ
નાખ્યો અને મનમાં કંઈક વિચાર કરી અર્જુનનો
વધ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો.^{૫૩} તે પછી જેનું

બીજું નામ વૃષ હતું તે અધિરથપુત્ર કણું પોતાના
અતિ મહાન ધનુષ્યનો ટંકાર કરી અર્જુનના
દેખતાં પાંચાલો તરફ પુનઃ દોડી ગયો.^{૫૪} એટલે
મેધો જેમ પર્વત પર વૃદ્ધિ કરે, તેમ તે જ કણું
પાંચાલદેશના રાજાઓ લાલચોળ નેત્રો કરીને
કણું પર સંખ્યાબંધ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા
લાગ્યા.^{૫૫} ત્યાં હે રાજા ! હે નરશ્રેષ્ઠ ! કણું પણ
હજારો બાણો છોડી મૂકીને પાંચાલરાજાઓને પ્રાણ-
રહિત કરવા માંડ્યા.^{૫૬} હે મહાબુદ્ધિમાન રાજા !
મિત્ર તરફ લાગણી ધરાવનારો કણું આમ પોતાના
મિત્ર દુર્યોધન માટે પાંચાલરાજાઓના સંહાર કરવા
લાગ્યો, ત્યારે તેમના સૈન્યમાં મહાભયંકર આત-
નાદ થવા લાગ્યો.^{૫૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કણુંપર્વમાં ‘સંકલ્પ શુદ્ધ’
નામનો અધ્યાય ૮૨ મો રમણ

અધ્યાય ૮૨ મો

દુઃશાસન અને લીમસેનનું યુદ્ધ

॥ સત્ત્વ ડગવા ॥

તતઃ કર્ણઃ કુરુપુ પ્રદ્રુતેષુ

વરુચિના ચેતહયેન રાજન્ ।

પાંચાલપુત્રાન્ વ્યથમન્દરૂપો

મદ્રેપમિર્વાત ઇવાગ્રનંવાન ॥ ૧ ॥

અને તેના ઘોડાઓને રણમાં રાણી નાખ્યા. વળી તેણે સાત્યકિના ઘોડાઓને મારી નાખી કે કેચ-સામના પુત્ર વિશેષકને ઠાર કરી નાખ્યા.^૩ આ રીતે કેકયકુમાર વિશેષક મરણ પામ્યો, એટલે કેકયોનો હૃયકર્મા નામનો સેનાપતિ ધનુષ્યને ધુણાવતો ધુણાવતો કર્ણની સામે દોડ્યો અને તેણે હૃય વેગવાળાં બાણો મારીને કર્ણના પુત્ર પ્રસેનને વીધી નાખ્યો.^૪ એટલે કર્ણ ખડખડાટ હસ્યો અને તેણે તુરત અર્ધચંદ્રકાર ત્રણ બાણો મૂકીને તેના બન્ને બાહુઓને તથા મસ્તકને ઠાપી નાખ્યાં. આથી કુરુક્ષેત્રના પ્રહારથી કપાઈ ગયેલું સાગ વૃક્ષ જમ પૃથ્વી પર પડે તેમ તે હૃયકર્મા પ્રાણરહિત થઈને રથ પરથી ધસણી પર ઢળી પડ્યો.^૫ એ જ અરસામાં કર્ણપુત્ર પ્રસેને માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા શિનિવીર સાત્યકિને સરળગામી તીક્ષ્ણ બાણો વડે ઢાંઘી દીધો અને બાણે નુત્ય કરતો હોય તેમ તે ચાલાકીથી રણમાં ધૂમવા લાગ્યો. પણ તુરત જ તે સાત્યકિનાં બાણોથી મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યો. પુત્ર મરણ પામ્યો, એટલે કર્ણનું મન ક્રોધથી ધૂંધાઈ જઈ ગયું અને તે 'હે સાત્યકિ! હવે તારું પણ આવી જ બન્યું છે' એમ બોલ્યો. તેણે શિનિથેષ્ઠ સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી શત્રુને ઠાર કરી નાખનારું એક બાણ તેની સામે છોડ્યું.^{૬,૭} પણ કર્ણના એ બાણને શિખંડીએ ત્રણ બાણો મારી વચમાંથી જ ઠાપી નાખ્યું અને વધારામાં બીજાં ત્રણ બાણોથી કર્ણને પણ વીધી નાખ્યો. એટલે વીર કર્ણે કુરુ ભતિનાં બે બાણો વડે શિખંડીના ધનુષ્યને તથા ધ્વજને ઠાપી પાડ્યાં.^૮ હવે હૃય સ્વરૂપ ધારણ કરી તે પોતે આગળ વધ્યો અને બીજાં છ બાણોથી તેણે શિખંડીને વીધી નાખી ધૃષ્ટદ્યુમનના પુત્રના મસ્તકને હરાદી પાડ્યું. એટલું જ નહિ મહાત્મા કર્ણે એક અતિ તીક્ષ્ણ બાણ મારીને સુતસોમને પણ સપ્ત ધાયલ કર્યો.^૯ હે

રાજસિંહ! એ ઝપાઝપીમાં જ્યારે ધૃષ્ટદ્યુમનો પુત્ર મરણ પામ્યો, ત્યારે પાંચાલોના સેન્યમાં તુમલ આક્રંદ સાથે હાહાકાર થઈ રહ્યો. તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા : 'હે પાર્થ! કર્ણ આજે જગતને પાંચાલરાજ્યા વિના તું કરવા ધારે છે; માટે હવે તું તેના પર જલદી ચઢાઈ કર અને તેને મારી નાખ.'^{૧૦} એટલે મહાબાહુ નરવીર અર્જુન સારી પેઠે હસ્યો અને રથપ્રેષ્ઠ કર્ણને મનો સંહાર કરવા મચી પડ્યો હતો તે, પાંચાલ-યોદ્ધાઓનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના રથને દોડાવીને કર્ણના રથ સામે જવા લાગ્યો.^{૧૧} અર્જુને હૃય ગળના કરનારા ગાંડીવધનુષ્યને ટંકાર કરીને તથા દોરી વડે હાથનાં તળિયારે ધણી બેસથી દોડીને એકાએક બાણોની વૃષ્ટિ કરી અને રણક્ષેત્રમાં અંધકાર કરી મૂક્યો. વળી તેણે શત્રુપક્ષના હાથીસવારો, ઘોડેસવારો, રથીઓ તથા ધનનો વિનાશ કરવા માંડ્યો.^{૧૨} એ વેળા મહાભયંકર સુહૃત્માં દોરીની સાથે જાળાકારે વળી ગયેલા ગાંડીવધનુષ્યની સહાયથી અર્જુને રણમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પરાક્રમ કર્યું. આમ તેણે જ્યારે શત્રુઓની સામે ધસારો કર્યો, ત્યારે તેના ગાંડીવની ગર્જનાનો પડઘો છેક આકાશમાં અથડાયો હતો અને તેથી ભયભીત થઈ ગયેલાં પક્ષીઓ પર્વતોની સુદૃઢિયામાં ભરાઈ પેડાં હતાં.^{૧૩} જગતમાં વીરથેષ્ઠ ગણાયેલો ભીમસેન પણ રથમાં બેસીને એ સમયે અર્જુનના પૃથ્વરક્ષકનું કામ કરતો તેની પાછળ પાછળ જતો હતો. આ પ્રમાણે તે બન્ને રાજપુત્રો ત્વરાપૂર્વક રથોને દોડાવતા હતા અને વચમાં શત્રુઓ સાથે ભેટભેટા કરી કર્ણ તરફ જતા હતા.^{૧૪} તે જ અરસામાં અતિ મહાન સૂતપુત્ર કર્ણ સોમઠા સામે ચઢાઈ કરીને સુહૃદ કરી રહ્યો હતો. બાણોના મારો ચલાવી તે દિશાઓને ઢાંકી દેતો હતો અને રથ, ઘોડા તથા હાથીઓનાં

ટોળાંનો સંહાર કરતો હતો.^{૧૫} સામેથી ઉત્તમૌજ, જનમેજય, યુધામન્યુ, શિષ્મંડી તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે પાંચાલયોદ્ધાઓ એકઠા થઈને બાણો મારી મારીને ઠણુંને વીંધી નાખતા હતા અને ક્રોધ-પૂર્વક ગર્જના કરી રહ્યા હતા.^{૧૬} પાંચાલવંશના તે પાંચેય વીર મહારથીઓએ સૂર્યપુત્ર ઠણું સામે તે વેળા એસએર ધસારો કર્યો હતો, તોપણ ઇંદ્રિયોના ભોગ્ય વિષયો જેમ કોઈ આત્મવેત્તા પુરુષને મનોનિઅહરૂપ વેયંથી બ્રથ કરી શકતા નથી, તેમ તે સર્વ યોદ્ધાઓ ઠણુંને તેના રથ પરથી કોઈ રીતે પાડી શક્યા નહિ.^{૧૭} જાલદા ઠણું જ તેમનાં ધનુષ્યો, ધજાઓ, ઘોડાઓ, સારથિઓ અને પતાકાઓને બાણો મારીને એકદમ કાપી નાંખ્યાં અને પાંચ બાણો વડે તેમને પણ પ્રહાર કરી તેણે સિંહની પેઠે ગર્જના કરી.^{૧૮} ઠણું જે વેળા ધનુષ્યની દોરીને તથા બાણને હાથમાં લઈ શત્રુઓ પર બાણો ફેંકતો હતો તથા તેમનો સંહાર કરતો હતો, તે વેળા તેના ધનુષ્યના ધોધથી બાણે પર્વતો અને વૃક્ષોની સાથે પૃથ્વી ચિરાઈ બંધ છે, એમ લોકો માનતા હતા અને આકુળવ્યાકુળ થઈ જતા હતા.^{૧૯} આમ અધિરથપુત્ર ઠણું જ્યારે ઇંદ્રના ધનુષ્ય સરખું અતિવિશાળ ધનુષ્ય હાથમાં લઈને શત્રુઓ પર બાણોનો મારો ચલાવતો હતો, ત્યારે તે પ્રદીપ્ત કિરણોની માળાથી અલંકૃત તથા તેજસ્વી મંડળવાળા અંશુમાલી-સૂર્ય સરખો રણમાં દીપતો હતો.^{૨૦} તેણે શિષ્મંડીને બાર બાણોથી ધાયલ કર્યો, ઉત્તમૌજને છ તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યા, યુધામન્યુને ત્રણ બાણો વડે પ્રહાર કર્યો તથા જનમેજય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ ત્રણ ત્રણ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા.^{૨૧} હે રાજા! જેમ કોઈ આત્મવેત્તા પુરુષ ઇંદ્રિયોના ભોગ્ય વિષયોનો પરાજય કરે, તેમ ઠણું પણ એ મહારણમાં તે પાંચે મહારથીઓનો પરાજય કર્યો.

આથી તેઓ ઉદ્ધમરહિત થઈને જાલદા શત્રુઓને આનંદજનક થઈ પડ્યા.^{૨૨} સમુદ્રમાર્ગે વેપાર કરનારા વાણિયાઓ વહાણ ભાંગી પડવાથી સમુદ્રમાં ડૂબવાની તૈયારી પર આવી બંધ અને આસપાસથી આવી ચઢેલા તેના સંબંધીઓ તેમને પોતાનાં વહાણ પર ચઢાવી ઈંદ્ર સમુદ્રમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરે, તેમ ઠણું રૂપ મહાસાગરમાં ડૂબી જવાની અણી પર આવી પહોંચેલા પોતાના તે મામાઓને દ્રૌપદીના પુત્રોએ સજ્જ કરેલા પોતાના રથોમાં બેસાડી દીધા અને ઠણું રૂપ મહાસાગરમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો.^{૨૩} તે પછી શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિએ ઘણાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડી મૂકીને ઠણું ફેંકવાં પુરુષ બાણોનો નાશ કરી નાખ્યો તથા લોહનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ઠણુંને વીંધી નાખી આઠ બાણો વડે તમારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર દુર્યોધનને પણ વીંધી નાખ્યો.^{૨૪} એટલે કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, તમારો પુત્ર બંને તથા ઠણું આ ચારે જણા સજ્જ કરેલાં બાણોથી સાત્યકિને મારવા લાગ્યા. ત્યાં યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ પણ જેમ કોઈ દૈત્યપતિ ચાર દિક્પાલો સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ એ ચાર મહા રથીઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૨૫} તે વખતે સાત્યકિ અત્યંત પહેાળાં કરેલાં બાણોની વૃદ્ધિ કરતા અને તીવ્ર ટંકારને કરી રહેલા વિશાળ ધનુષ્યને ધારણ કરી શરદન્કતુમાં આકાશના મધ્ય ભાગમાં આડે થયેલા સૂર્યની પેઠે શત્રુઓને જીતવો અશક્ય થઈ પડ્યો હતો.^{૨૬} જ્યેષ્ઠામાં પાંચાલદેશના શત્રુતાપન મહારથી મજ્જૂત કવચોને ધારણ કરીને બીજા રથોમાં બેસી બેસીને રણક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા. પોતાના શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરતા ઇંદ્રનું જેમ દેવગણો રક્ષણ કરે, તેમ તેઓ શિનિવીર સાત્યકિનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.^{૨૭} પછી નો પૂર્વે દેવોનું અસુરોની સાથે જેવું યુદ્ધ થયું હતું તેવું જ તમારા શત્રુઓનું તમારા સૈનિ

ઝાની સાથે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેમાં રથો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓનો મોટો વિનાશ થઈ ગયો હતો.^{૨૮} તે રથોઓ, હાથીસવારો તથા પાળાઓ અનેક જાતનાં શસ્ત્રોથી ઘેરાઈ જવા લાગ્યા, પરસ્પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા, નાસલાગ કરતા કરતા દોઢરો ખાવા લાગ્યા, દુઃખાત્ થઈને બરાડા પાડવા લાગ્યા અને પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી પર પછડાઈ જવા લાગ્યા.^{૨૯} એ જ સમયે ધસી આવેલા ભીમસેન સામે દુર્યોધનથી નાના તમારા પુત્ર દુઃશાસને બાણો ફેંકતાં ફેંકતાં ધસારો કર્યો. એટલે સિંહ જેમ મોટા રુઝ મૃગ સામે દોડી બચ, તેમ ભીમસેન પણ ઉતાવળો ઉતાવળો તેની સામે દોડી ગયો.^{૩૦} પછી તે બનેતું અતિ દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ત્યાં બનેએ પ્રાણુને હોડમાં મૂકી બણે જુગાર ખેલવા માંડ્યો. બને જણા પરસ્પર ભેટીને શબરાસુર તથા ઇંદ્રની પેઠે રાખાવેશમાં આવી ગયા.^{૩૧} જેમ કામાસક્ત ચિત્તવાળા તથા પ્રથમ એક જ વખત ગંડસ્થળમાંથી મદસ્થાવ હજી ચાહુ થયો છે તેવા બે મદમત મહાગજે એક ઋતુમતી હાથણી માટે યુદ્ધ કરે, તેમ તે બંને જણા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓ શરીરને પીડા કરનારાં અતિ તેજદાર બાણો વડે અન્યોન્યને સખત પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૩૨} પછી ભીમસેને એકદમ છૂર જાતિનાં બે બાણો મારીને તમારા પુત્રના ધનુષ્યને તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યાં, એક બાણથી તેના લલાટને ચીરી નાખ્યું અને પાછું એક બાણ મારીને તેના સારથિના મસ્તકને પણ ધડ પરથી જુદું પાડ્યું.^{૩૩} એ વેળા રાજપુત દુઃશાસને પોતે જ ઘોડાઓને પકડી રાખ્યા અને બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને ભીમસેનને બાર બાણોથી વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે ભીમસેન પર સીધી ગતિવાળાં પુષ્કળ બાણોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી.^{૩૪} પાછું સૂર્યનાં કિરણો સમાન

કાંતિવાળું, સુવર્ણ, હીરા અને ઉત્તમ જાતિનાં રત્નોથી શોભી રહેલું તથા મહેંદ્રના વજ્ર અને અશનિના સરખો દુઃસહ પ્રહાર કરનારું એક બાણ તેણે ભીમસેન સામે છોડ્યું. એ બાણ ભીમસેનનાં અંગોને ચીરી નાખવામાં સમર્થ હતું. તે બાણના પ્રહારથી ભીમસેન શરીરે અત્યંત વીંધાઈ ગયો અને શરીર શિથિલ થઈ જવાને લીધે તે મુકદ્દાની પેઠે બને હાથ પહોળા કરીને મહારથમાં ઢળી પડ્યો; પણ તુરત જ પુનઃ જાનમાં આવી તેણે મોટી ગર્જના કરી મૂકી.^{૩૫, ૩૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'સંકલ્પ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૮૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૩ મો

દુઃશાસનનો વધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તપ્રાકરોદ્ દુષ્કરં રાજપુત્રો

દુઃશાસનસ્તુમુલં યુદ્ધચમાનઃ ।

ચિચ્છેદ મીમસ્ય ધનુઃશરેણ

પથ્યા શરૈઃ સારથિમપ્યવિધ્યત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ લડાઈમાં રાજપુત્ર દુઃશાસને મહાદુષ્કર કર્મ કરી દેખાડ્યું હતું. તેણે મહા તુમુલ યુદ્ધ કરતાં કરતાં એક બાણ મારીને ભીમસેનનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું તથા બીજાં સાઠ બાણો મારીને તેના સારથિને પણ વીંધી નાખ્યો.^૧ બળવાન રાજપુત્ર દુઃશાસને આવું પરાક્રમ કર્યા પછી નવ બાણો વડે ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો અને વળી એકદમ ઉતાવળ કરીને તે મહાત્માએ ઉત્તમ જાતિનાં અનેક બાણો મારીને ભીમસેનને ઘાયલ કરવા માંડ્યો.^૨ આથી બળવાન ભીમસેન ક્રોધમાં આવી ગયો. તેણે તમારા પુત્ર પર એક ઉચ્ચ શક્તિ ફેંકી. બળબળતા જાંબાડિયા સરખી તે અતિધાર શક્તિને એકાએક ધસી આવતી જોઈને

મહાત્મા દુઃશાસને ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચ્યું અને દશ ખાણે છોડીને તે શક્તિને કાપી નાખી. તમારા પુત્રે કરેલું એ દુષ્કર કર્મ જેઈને સર્વ યોદ્ધાઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૩૪} પછી તમારા પુત્રે એકદમ એક ખાણ મારીને ભીમસેનને અત્યંત વીંધી નાખ્યો એટલે ભીમસેન ટાપી ઊઠ્યો. તેની સામે એકદમ તીક્ષ્ણ નજરથી જેઈને તે શેષને લીધે બળવા લાગ્યો.^{૩૫} પછી તેણે કહ્યું કે, 'હે વીર! તેં મને આજે અત્યંત વીંધી નાખ્યો છે; માટે તું પણ મારી ગદાના પ્રહારને આજે સહન કર.' ટાપેલા ભીમસેને આમ ઉગ્ર સ્વરે કહીને તેનો વધ કરવા માટે ભયંકર ગદા લીધી.^{૩૬} તેણે ફરીથી કહ્યું કે, 'આ દુરાત્મા દુઃશાસન! આજે રણના મધ્યમાં હું તારા રક્ષિતું પાન કરીશ.' ભીમસેને આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે તમારા પુત્રે સાક્ષાત્ મૃત્યુ જવી એક ઉગ્ર શક્તિ તેના પર વેગથી ફેંકી.^{૩૭} ક્રોધાયમાન થયેલા ભીમસેને પણ અત્યંત ધોર ગદાને ખૂબ જોસથી ફેરવીને તેના પર ફેંકી અને એકએક તે શક્તિનો નાશ કરી તે ગદા રણના મોખરામાં બિભેલા તમારા પુત્રના મસ્તક પર પ્રહાર કરતી પડી.^{૩૮} મદગ્રસ્ત હાથીના સરખા મદોન્મત એવા તે ભીમસેને એ યુદ્ધમાં દુઃશાસન પર તે ગદા એટલા બધા જોસથી ફેંકી હતી કે, તેથી તે ગદાના આઘાતથી દુઃશાસનને દશ ધનુષ્ય જેટલા દૂર પ્રદેશમાં ભીમસેને એકદમ ધક્કેલી દીધો હતો.^{૩૯} આ રીતે તે વેગવાળી ગદાના પ્રહારથી રથમાંથી બચલી પડેલા દુઃશાસન થરથર ધ્રુજતો હતો. તેનાં વસ્ત્રો, અલંકારો, કવચ, પુષ્પની માળા વગેરે છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને વેદનાથી વિહવળ થઈને તે રણભૂમિ પર તરફડતો હતો.^{૪૦} આમ હે રાજાંદ્ર! ભીમસેનની ગદા તેના રથ પર પડી, તેથી તેના ઘોડાઓ અને સારથિ મરણ પામ્યા હતા અને રથના પણ ચૂરેચૂરા થઈ

ગયા હતા. દુઃશાસનને આવી દુર્દશામાં આવી પડેલા જેઈને પાંડવો તથા સર્વ પાંચાલો હર્ષ-પૂર્વક સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૪૧} હે અજમીઠ-ગોત્રના રાજા! એ રીતે દુઃશાસનને રણમાં પાડી નાખીને, દિશાઓને ગમવી મૂકતો ભીમસેન હર્ષથી ગજનાઓ કરવા લાગ્યો અને તે ગજનાઓના શબ્દથી પાસે બિભેલા સર્વ યોદ્ધાઓ મૂરઝાવશ થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^{૪૨} બળવાન ભીમસેન પણ એકદમ વેગપૂર્વક રથ પરથી ઊતરી પડી દુઃશાસન તરફ દોડ્યો અને તમારા પુત્રોએ પોતાના તરફ જે જે શત્રુકૃત્યો કર્યાં હતાં તેનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો.^{૪૩} હે રાજા! જ્યારે તે તુમુલ અને અતિધોર યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યારે મુખ્ય મુખ્ય ગણાતા ધણા યોદ્ધાઓ ચોખ્ખાનું ધૂમી રહ્યા હતા અને બીજી તરફ અચિંત્ય પરાક્રમી મહાબાહુ ભીમસેન દુઃશાસનની સામે જેઈને તેણે કરેલા અપકારોનું સ્મરણ કરી રહ્યો હતો. ટેવી દ્રૌપદી નિરપરાધિની હતી, દૈવયોગે તેના પતિઓ પણ પરાક્રમુષ્ણ થયા હતા અને પોતે રજસ્વલાની સ્થિતિમાં હતી, છતાં દુષ્ટ દુઃશાસને તેને ચોટલો પકડી સભામાં ધસડી હતી અને તેનાં વસ્ત્રો ઉતારવા માંડ્યાં હતાં. તેમ જ તેને ઘણાં ઘણાં તીક્ષ્ણ વચનો સંભળાવી ઉપરાઉપરી દુઃખ દીધાં હતાં. તે બધાના સ્મરણથી ભીમસેન ધી હોમેલા અગ્નિની પેઠે ક્રોધથી બળી ઊઠ્યો. પછી કહ્યું, દુર્યોધન, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા તથા કૃતવર્મા વગેરે યોદ્ધાઓને તે ઘણા ઉગ્ર સ્વરે કહેવા લાગ્યા :^{૪૪-૪૬} 'આ સર્વ યોદ્ધાઓ! આજે હું આ પાપી દુઃશાસનને મારી નાખું છું; માટે તમારા ઠોઠનામાં જે શક્તિ હોય તો તેનું રક્ષણ કરો.' આમ કહીને મહા-બળવાન ભીમસેન દુઃશાસનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી એકદમ તેની સામે દોડ્યો.^{૪૭} ઠસરીસિંહ જમ મોટા હાથીને પકડી પાડે, તેમ વીરશ્રેષ્ઠ

ભીમસેને તેની પાસે જઈ પહોંચી કર્ણ અને દુર્યોધનની સમક્ષ દુઃશાસનને પકડ્યો.^{૧૮} હવે પૃથ્વી પર પડેલા તે દુઃશાસન પર યત્નપૂર્વક નગર ટેકવીને તેણે તેને બરાબર નિહાળ્યો. પછી કંઠ પર પગ મૂકી, તીક્ષ્ણ ધારવાળી ચળકતી તલવારને હાથમાં લીમસેન ધ્રુજી રહેલા તે દુઃશાસનને આમ કહેવા લાગ્યો : 'ઓ દુરાત્મા ! કર્ણ અને દુર્યોધનની પ્રેરણાથી તો જ ભરી સભામાં દ્રૌપદીને 'ગાય રે ગાય' આવાં વચનો કહ્યાં હતાં કે ? વળી બોલ, ભીમસેન તને પૂછે છે કે, રાજસૂય યજ્ઞમાં અવલૂથ સ્નાનથી પવિત્ર થયેલા યાજ્ઞસેનીના કેશોને તો કયા હાથે ખેંચ્યા હતા ?' ભીમસેનનાં આ અતિધોર વચનો સાંભળીને દુઃશાસન તેની સામે એવા લાગ્યો અને ક્રોધથી બળવા લાગ્યો. પછી નેત્રોને ચોતરફ ફેરવી રહેલા તે દુઃશાસને સર્વ કૌરવો તથા સૌમક રાજાઓના સાંભળતાં ગર્વ અને ક્રોધપૂર્વક ભીમસેનને ઉત્તર આપ્યો :^{૧૯-૨૨} 'ઓ ભીમસેન ! જો, હાથીની સૂઢ સમાન ગોળ આકાર વાળા, સ્ત્રીઓના પુષ્ટ સ્તનોનું મર્દન કરનારા, હજારો ગાયોનું દાન કરનારા અને અનેક સન્નિયોનો સંહાર કરનારા મારા આ હાથે કુરુવંશી મહાપુરુષોના, તમારા બધા ભાઈઓના તથા સર્વ સભાસદોના દેખતાં યાજ્ઞસેનીના કેશો ખેંચ્યા છે.^{૨૩,૨૪} રણભૂમિ પર પડીને પણ આમ બોલી રહેલા રાજપુત્ર દુઃશાસનનાં વચનને સાંભળીને ભીમસેન એકદમ તેની છાતી પર ચઢી બેઠો અને ધણું જોસથી તેના બન્ને હાથ પકડીને તે મોટી ગર્જના કરી સમસ્ત યોદ્ધાઓને હાંક મારી કહેવા લાગ્યો : 'ઓ યોદ્ધાઓ ! મહાબળવાન હું આ સમગ્ર શત્રુયોદ્ધાઓનો બળપૂર્વક આક્ષેપ કરીને સર્વના દેખતાં આજ દુઃશાસનના દુષ્ટ બાહુને હાથે નાખી તેને મારવા કોઈનામાં બળ હોય,

તો જીવિતનો ત્યાગ કરતા આ દુઃશાસનની રક્ષા કરો.^{૨૫,૨૬} આમ કહીને ક્રોધાયમાન થયેલા મહાન ભીમસેને પોતાના હાથ વડે દુઃશાસનની જમણી જુએને મૂળમાંથી હાથેડી નાખી અને વજ્ર તથા અશનિ સમાન દેખાવની તેજ જુએ વડે તે સર્વ વીરપુરુષોના મધ્યમાં દુઃશાસનને મારવા માગ્યો.^{૨૭} પછી હે રાજન ! ભીમસેને પૃથ્વી પર પડેલા તમારા પુત્રની છાતીને ચીરી નાખી અને તે તેમાંથી નીકળતા કંઈક ઊભા એવા રુધિરનું પાન કરવા લાગ્યો. હવે તલવારનો ઝટકો મારી તેણે તમારા પુત્રના મસ્તકને પણ કાપી નાખ્યું.^{૨૮} આમ બુદ્ધિમાન ભીમસેન પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા માટે દુઃશાસનના રુધિરનું પાન કરતો હતો અને તે વેળા રુધિરનો સ્નાદ લેતાં લેતાં તે ક્રોધપૂર્વક સર્વ તરફ દષ્ટિ કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^{૨૯} 'માતાના ધાવણમાં, મધમાં, ધીમાં, સુંદર રીતે તૈયાર કરેલા દ્રાક્ષાસવમાં, અમૃતમાં, દૂધમાં, વલોવેલા હાડીમાં અને વળી આ જગતમાં જ જ અમૃત તુલ્ય સ્વાદિષ્ટ પીણાંઓમાં સુધા તુલ્ય રસ રહેલો હોય છે, તે બધાના કરતાં ઘણું જ અધિક રસ આ મારા શત્રુના લોહીમાં આજ મને લાગે છે.^{૩૦,૩૧} આમ કહીને ક્રોધથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળો હઝકમી ભીમસેન દુઃશાસનને મરણ પામેલો જોઈ ખડ-ખડાટ હસ્યો અને મધુર સ્વરે પુનઃ આ પ્રમાણે બોલ્યો : 'ઓ દુઃશાસન ! મૃત્યુએ હવે તારી રક્ષા કરી છે, તેથી આનાથી વિશેષ હવે હું શું કરું ?'^{૩૨} આમ બોલીને અતિ હર્ષમાં આવી ગયેલો ભીમસેન રુધિરનો સ્નાદ લેતાં લેતાં આમતેમ સર્વ રણક્ષેત્રમાં ધૂમવા લાગ્યો. એ સમયે ભીમસેનને જમણે એવો હતો તેઓ સર્વ પણ ભયથી ગભરાઈ જઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યા હતા.^{૩૩} જ્યાં જ્યાં રીતે ગભરાયા ન હતા તેમના હાથમાંથી પણ શસ્ત્રો તો

પડી જ ગયાં હતાં. તે બધા મનુષ્યો ભીમસેનના ભયંકર સ્વરૂપને નહિ જોઈ શકીને આંખો મીંચી દેતા હતા અને ભયથી ખોખરે અવાજે દુઃખ-જનક કોલાહલ કરતા હતા. વળી તેઓ જ્યારે આસપાસ દૃષ્ટિ કરતા હતા, ત્યારે તેઓ દુઃશાસનના રહિરતું પાન કરતા ભીમસેનને સર્વ સ્થળે ધૂમ્મી રહેલો જોતા હતા. તેથી 'આ મનુષ્ય નથી' આમ કહીને તેઓ સર્વ ભયભીત થઈ રણમાંથી પલાયન કરી જતા હતા.^{૩૪, ૩૫} એ વેળાનું ભીમસેનનું ભયંકર સ્વરૂપ તથા તેણે કંઈક રહિરપાન જોઈને ભયભીત થયેલા સર્વ યોદ્ધાઓ 'આ મનુષ્ય નથી પણ રાક્ષસ છે' એમ કહીને ચિત્રસેનની સાથે રણમાંથી નાસી ગયા.^{૩૬} પણ રાજપુત યુધામન્યુ ચિત્રસેનને નાસી જતો જોઈ સૈન્યની સાથે તેની પાછળ પડ્યો અને તેણે નિર્ભયતાપૂર્વક સાત તીક્ષ્ણ બાણો ભારીને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૩૭} એટલે જમ પગ તળે કચરાયેલો મોટો સર્પ ગલોડાં આટતો આટતો ઝેરનું વમન કરે, તેમ તે ચિત્રસેન કોઈરૂપ ઝેરનું વમન કરી રહ્યો. પાંચાલરાજપુત યુધામન્યુ સામે તે પાછો ફર્યો અને તેણે ત્રણ બાણો વડે પ્રથમ તેને વીંધી નાખી બીજાં છ બાણો વડે તેના સારથિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે શરવીર યુધામન્યુએ સુંદર પૂંખવાળા, પલ્લવદાર અને અતિ તેજદાર અણી-વાળા ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને તાકેલા એક બાણ વડે ચિત્રસેનના મરતકને કાપી નાખ્યું.^{૩૮, ૩૯} જ્યારે પોતાનો ભાઈ ચિત્રસેન એ પ્રમાણે હણાયો, ત્યારે કણુ ડાપી બેઠ્યો. તેણે પોતાનો પુરુષાર્થ ખતાવી દઈને પાંડવોના સર્વ સૈન્યને રણમાંથી હાંકી કાઢવા માંડ્યું એટલે તુરત જ નકુલે તે મહાતેજસ્વી કણુની સામે ધસારો કર્યો.^{૪૦}

ગ્રીષ્મ તરફ ભીમસેન પણ પોતાના અદેખા શત્રુ દુઃશાસનનો એ યુદ્ધમાં વધ કરી નાખી ફરી

પણ તેના રહિરનો ખોખો ભરી મહા ઉચ્ચ ગર્જના-ઓ કરવા લાગ્યો અને સર્વ વીરપુરુષોના સાંભળતાં આવું વચન બોલ્યો : 'ઓ પુરુષાધમ દુઃશાસન ! આ તારો શત્રુ હું ભીમસેન તારા કંઠમાંથી રહિરતું પાન કરું છું; મારે આ સમયે પણ એક-દમ હર્ષમાં આવી જઈને 'ઓ ગાય રે ગાય રે' આના શબ્દોને ફરીથી તું બોલ ! તે વેળા સમાની વચ્ચે અમને 'ગાય રે ગાય રે' આવા શબ્દો કહીને જોઓ નૃત્ય કરતા હતા, તેમની સામે જ આજ અમે પણ 'ગાય રે ગાય રે !' આવા શબ્દો કહીને નૃત્ય કરીએ છીએ. ઓ નીચ દુઃશાસન ! શકુનિ, કુર્યોધન તથા કણુના દુષ્ટ વિચારોના કારણથી પ્રમાણુકોટી નામના પ્રદેશમાં મને સુવાડી મૂક્યો હતો; મને ઝેરવાળું ભોજન આપ્યું હતું; મને કાળા સર્પોં કરડાવ્યા હતા; લાક્ષા-ગૃહમાં અમને બાળી મૂકવામાં આવ્યા હતા; જીગાર રમાડીને અમારું રાજ્ય પચાવી પાડવામાં આવ્યું હતું; અમને જંગલમાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા; ભરી સભામાં દ્રૌપદીના કંશે ખેંચવામાં આવ્યા હતા; તેને અતિદારણુ વચનો સંભળાવવામાં આવ્યાં હતાં; અમે ઘણા સંઘામોમાં બાણો તથા અસ્ત્રોને સહન કર્યાં છે; અમારે ઘેર રહીને પણ અમે ઘણાં દુઃખો પામ્યા છીએ; વિરાટ રાજને ઘેર પણ અમે અનેક જાતનાં સંકટો સહ્યાં છે અને તે હિપરાંત અમે ઘણાં ઘણાં દુઃખો અનુભવ્યાં છે. તે બધાંનું મૂળ કારણ તું જ છે. વળી ધૃતરાષ્ટ્રરાજની તથા કુર્યોધનની નીચતાને લીધે અમે સદાકાળ દુઃખોનો જ અનુભવ કર્યો છે. સુખો શી વસ્તુ હશે, તે અમે હજી સુધી પણ જાણ્યું નથી.^{૪૧-૪૮} હે રાજન ! હે મહારાજ ! સર્વ યોદ્ધાઓના સાંભળતાં ભીમસેને આવું વચન કહ્યું. એ રીતે યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને તેનું આપું શરીર લોહીલુહાણુ થઈ ગયું હતું, તેના મુખમાંથી

પણ રુધિરનાં ટીપા ટપકતાં હતાં અને ક્રોધથી તે ધૂધવાઈ જીક્યો હતો એવો તે બળવાન ભીમસેન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પાસે જઈને હસતાં હસતાં આ પ્રમાણે બોલ્યો 'હે વીર પુરુષો ! હું શાસન માટે મેં જ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેને આજના યુદ્ધમાં મેં સત્ય કરી છે હવે દુર્યોધનરૂપ બીજા જણપણનો આજે વન કરી હું તેનું પણ આ રણ ભૂમિને બલિદાન આપીશ અને સર્વ કૌરવોની સમક્ષ એ દુરાત્માના મસ્તકને મારા પગ વતી કચરીને હું શાંતિ મેળવીશ ૧૪૮-૫૧ ભીમે આ વચનો કહ્યા પછી, પૂર્વે વૃત્રાસુરનો વધ કર્યા પછી હર્ષમા આવી ગયેલા ઇંદ્રે જીવી ગર્જના કરી હતી, તેવી મહાન ગર્જના લોહીથી અંગાંગે ભીમજઈ ગયેલા તે મહાબળવાન મહાત્મા ભીમસેને મોટા હર્ષમાં આવીને કરી મૂઠી ૫૨

હતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'હું શાસનનો વધ' નામનો અધ્યાય ૮૩માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૪મો

કર્ણપુત્ર વૃષસેન સાથેના
યુદ્ધમાં નકુલની હાર

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દુઃશાસને તુ નિહતે તવ પુત્રા મહારથાઃ ।

મહાક્રોધવિપા વીરાઃ સમરેષ્વપલાયિનઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો 'હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! હું શાસન યુદ્ધમા મરણ પામ્યો, એટલે મહાક્રોધરૂપ વિષનું વમન કરતા, યુદ્ધમાં કદી પાછા નહિ હઠનારા અને મહાવીરવાળા એવા નિષંગી, કવચી, પાશી, દંડધાર, ધનુર્વર, અલોપ, સહ, પદ, વાતવેગ અને સુવચસ એ દશ તમારા મહારથી પુત્રો પોતાના ભાઈના મરણથી દુઃખી થઈ ભીમસેન સાથે એક સાથે ચઢી આવ્યા અને બાણોનો મારો ચલાવી તેને ઢાળી દેવા લાગ્યા ૧-૩ તેઓ મહાબાહુ ભીમ સેનને આગળ વચ્ચે અટકાવવા લાગ્યા. આ

પ્રમાણે તે મહારથીઓ ચોતરફથી મારો ચલાવી ભીમસેનને અટકાવવા લાગ્યા આથી ક્રોધાગ્નિથી લાલચોળ નેત્રવાળો ભીમસેન ઢાપેલા કાળની પેઠે ટીપી જીક્યો તુરંત જ તેણે મહાવેગવાળાં અને સોનેરી પૂંખવાળા મલ્લ અતિના દશ બાણો માર્યા અને સુનર્ણના બાબુબધોને ત્રણ કરનારા તે દશેય ભરતવંશી કુમારોને યમલોકમા મોકલી દીધા ૫ આમ જ્યારે તે વીર ચોદ્ધાઓ મરણ પામ્યા, ત્યારે ભીમસેનના ભયથી ગભરાઈ ગયેલું તમારું સૈન્ય કર્ણના દેખતાં રણમાંથી નાહું એ સમયે કાળ જેમ પ્રબળો ઉપર પરાક્રમ કરે, તેમ ભીમસેન તમારા ચોદ્ધાઓ પર પરાક્રમ કરી રહ્યો હતો. ત્યારે હે મહારાજ ! કર્ણના મનમાં પણ મહાન ભય પેસી ગયો કર્ણને ભયભીત થયેલો જઈને, આકાર પરથી અભિપ્રાયને બાંધી જતાં આને રણ શોભાવનારો શદ્ધયરાજ શત્રુદમન કર્ણને આવું સમયોચિત વચન કહેવા લાગ્યો 'હે રાવાપુત્ર કર્ણ ! તું ગભરાઈશ નહિ તારા જેવા પુરુષને આમ ગભરાઈ જવું યોગ્ય નથી ૫-૯ જો, ભીમસેનના ભયથી વિહ્વળ થયેલા આ રાજાઓ રણમાથા નાસી બચ છે અને પેલી તરફ રાજ દુર્યોધન હું શાસનના મરણથી ખિન્ન થઈ મૂઝાઈત દશમાં પડ્યો છે કૃપાચાર્ય વગેરે મહારથીઓ તથા મરણ પામતાં બચી ગયેલા તેના ભાઈઓ મહાત્મા ભીમસેને હું શાસનના રુધિરનું પાન કર્યું તેના શોકને લીધે મનમાં ઘણા જ ખિન્ન અને ઉદાસ થઈ ગયા છે, તોપણ તેઓ દુર્યોધન ની આસપાસ વીટાઈ વળીને તેનું આશ્વાસન કરે છે ૧૦-૧૨ જો, પેલા અર્જુન વગેરે શરા પાડવો આ સમયનો લાભ લઈ તારી સાથે જ ચઢી આવે છે ૧૩ માટે હે પુરુષવ્યાત્ર કર્ણ ! તું પુરુષાર્થનો આશ્રય કરી અને ક્ષાત્રવર્મને આગળ કરી અર્જુન સામે ચઢાઈ કર ૧૪ હે મહાબાહુ

કર્ણ ! કુર્યોધને આ યુદ્ધનો સર્વ ભાર તારા પર જ મૂક્યો છે, માટે તું તારી શક્તિ અને બળ પ્રમાણે તે ભારને ઉઠાવી લે. ^{૧૫} આ યુદ્ધમાં તારો જો વિજય થશે તો તને મોટી કીર્તિ મળશે અને જો તારું મરણ થશે તો તને અવશ્ય સ્વર્ગ મળશે. હે રાધાપુત્ર ! જો, આ સમયે તું ગભરાટમાં આવી પડ્યો છે, ત્યારે તારો પુત્ર વૃષસેન તો ક્રોધાયમાન થઈને પાંડવો સામે દોડી ગયો છે. મહાપ્રતાપી શલ્યરાજનાં આ વચન સાંભળી કર્ણે ક્ષત્રિયને છાજ તેવો આવશ્યક શૌર્યભાવ દ્વંદ્વમાં ધારણ કર્યો અને મનમાં યુદ્ધ કરવાનો અતિ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. ^{૧૬, ૧૭}

તે પછી ક્રોધેલો વૃષસેન યુદ્ધના મોખરામાં જોભા રહેલા, હાથમાં ગદાને ધારણ કરી રહેલા અને દંડધારી કાળની પેઠે તમારા યોદ્ધાઓ સામે લડી રહેલા પાંડુપુત્ર ભીમસેન સામે દોડ્યો. ^{૧૮} એટલે જ બાસુરનો વધ કરવા માટે ઇંદ્ર જમ તેની સામે દોડી ગયો હતો, તેમ મહાવીર નકુલ પોતાના શત્રુ કર્ણપુત્ર વૃષસેન સામે યુદ્ધકરવા માટે બાણોનો મારો ચલાવતો ચલાવતો ક્રોધથી દોડી ગયો. ^{૧૯} ત્યાં વીર નકુલે ક્ષુર ભ્રમણા અને બાણથી સ્ફટિક-મણિના દાંડાવાળા તથા ચિત્રવિચિત્ર કંચુકવાળા વૃષસેનના ધ્વજને કાપી પાડ્યો તથા ભલ્લ ભ્રમણાના બીજ એક બાણથી તેના સુવર્ણથી મહેલા અદ્ભુત ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા. ^{૨૦} તુરંત જ અશ્વકુશળ વૃષસેને બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવી લીધું અને પુષ્કળ બાણોથી પ્રથમ નકુલને વીંધી નાખ્યો અને પછી એ કર્ણનંદને નકુલ ઉપર દિવ્ય અસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી. ^{૨૧} હે રાજન ! કર્ણના પુત્ર વૃષસેનને પ્રથમ જ બાણોના પ્રહારથી અત્યંત વીંધી નાખવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં પાછો અસ્ત્રોત્પ પવન ફૂંકાયો હતો, તેથી ધીની આહુતિ-ઓથી જમ અગ્નિ પ્રજ્વળી ઊઠે, તેમ તે પણ

પોતાના તેજથી તથા ક્રોધથી પ્રજ્વળી ઊઠ્યો. ^{૨૨} હે રાજ ! તેણે ઉત્તમોત્તમ ભ્રમણામાં અસ્ત્રો માર્યા અને વનાયુ દેશમાં જન્મેલા, ધોળા રંગના, અતિ-શય વેગથી ગતિ કરનારા તથા સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલા નકુલના સર્વ ધોડાઓનો નાશ કરી નાખ્યો. ^{૨૩} આમ ધોડાઓ મરણ પામ્યા, એટલે નકુલ સુવર્ણની ચળકતી કૂદડી-ઓવાળી ઢાલને તથા આકાશસમાન વાદળી રંગની તલવારને હાથમાં લઈ રથ પરથી નીચે જતારી પડ્યો અને તે ઢાલતરવાર ફેરવતો પક્ષીની પેઠે રણમાં ધૂમવા લાગ્યો. ^{૨૪} ત્યાં નકુલ આકાશમાં જોડી જોડીને ઘણી ઝડપથી તરેહતરેહતું તલવાર-યુદ્ધ કરી રહ્યો. તેણે અનેક રથીઓને, ઘોડેસવારોને તથા હાથીસવારોને કચાકચ કાપી નાખ્યા. તેથી જમ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં યજ્ઞપશુઓનો વધ કરનારાને હાથે કપાઈ ગયેલાં પશુઓ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તેઓ નકુલની તલવારથી કપાઈ જઈને રણ-ભૂમિ પર પડવા લાગ્યા. ^{૨૫} એ યુદ્ધમાં પોતાના વિજયની ઇચ્છા રાખનારા નકુલે યુદ્ધ કરવામાં કુશળ, પગારો દ્વારા સારી પેઠે પોષાયેલા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને ઉત્તમોત્તમ ચંદનથી અર્ચાયેલાં અંગોવાળા જુદા જુદા દેશના બે હજાર યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા હતા. ^{૨૬} આ રીતે યુદ્ધ કરતો નકુલ પોતાની નજીકમાં ધસી આવતો હતો તે જોઈ વૃષસેન એકદમ આગળ વધ્યો અને સંખ્યાબંધ બાણોથી તેને વીંધવા લાગ્યો. એટલે અત્યંત વીંધાઈ ગયેલો તે નકુલ ઘણો જ કોપી ઊઠ્યો. ^{૨૭} પછી એ મહાભયંકર સમયે પણ મહાત્મા નકુલે પોતાના ભાઈ ભીમસેનની રક્ષા તળે રહીને મહા-ભયંકર પરાક્રમ કરવા માંડ્યું. ત્યાં કર્ણપુત્ર વૃષસેને રોષે ભરાઈને રણમાં ખેંચી રહેલા એ વીર નકુલને અઢાર બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ત્યારે એ નકુલ પોતે એકલો હતો છતાં વીરતાપૂર્વક અનેક

પણ રથિનાં દીપાં ટપકતાં હતાં અને ક્રોધથી તે
ધ્રુવનાઈ ઊઠ્યો હતો એવા તે બળવાન ભીમસેન
શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પામે જઈને હમતાં હમતા
આ પ્રમાણે બોલ્યો ‘હે વીર પુત્રો ! હુ શામન
માટે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેને આનના
યુદ્ધમાં મેં મત્ય હંગી છે હવે દુર્યોધનરૂપ બીજ
ચતુષ્કુનો આજે વડા હંગી હુ તેનું પણ આ ગણ
બુદ્ધિને બલિદાન આપીશ અને મર્વ કૌરવોની
સમક્ષ એ દુગતમાતા મસ્તકને માગ પગ વતી
હચગીને હુ શાંતિ મેળવીશ ૧૧૮-૧૧૯ ભંભિ આ
વચનો કહ્યા પછી, પૂર્વે વૃત્રાસુરનો વડા કથો પછી
હર્ષમા આવી ગયેલા ઇંદ્રે જેવી ગર્જના કરી હતી.
તેવી મહાન ગર્જના લોહીથી આંગોંગે ભીંજી
ગયેલા તે મહામળવાન મહાભા ભીમએને મોટા
હર્ષમાં આવીને કંગી મૂકી ૧૨

હતિ શ્રીમહાભારતના કર્ણપર્વમાં ‘કુશાવત્તને વડા’
નામનો અધ્યાય ૮૭માં તમાન

અધ્યાય ૮૪મો

કર્ણપુત્ર વૃષસેન આથેના
યુદ્ધમાં નકુલની હાર

॥ સ્વયં ઉવાચ ॥

દુઃશાસને તુ નિહતે તવ પુત્રા મહારથાઃ ।

મહાક્રોધવિપા વીરાઃ સમરેષ્વપલાયિનઃ ॥ ૧ ॥

મન્ય બોલ્યો ‘હે વૃતગધૂરાજ ! હુ શામન
યુદ્ધમાં મરણ પાડ્યો, એટલે મહાક્રોધરૂપ વિષનું
વમન કરતા, યુદ્ધમાં કદી પાછા નહિ હઠતાગ
અને મહાવીર્યાવાળા એવા નિષંગી, કવચી, પાંગી,
દડનાગ, વનુર્ધર, અલોપ, સહ, પદ, વાતવેગ અને
સુવર્ચમ એ દશ તમાગ મહાગ્રથી પુત્રો પોતાના
ભાઈના મરણથી કુબી થઈ ભીમસેન સામા એકી
માથે ચઢી આગ્યા અને બાણોનો મારો ચલાવી
તેને દાણી દેવા લાગ્યા ૧-૩ તેઓ મહાબાહુ ભીમ
સેનને આગળ વડતો અટકાવવા લાગ્યા આ

પ્રમાણે તે મહાગ્રથીઓ ચોતગ્રથી માગે ચલાવી
ભીમસેનને અટકાવવા લાગ્યા આથી ક્રોધાશ્વિથી
લાલચોળ નેત્રવાળો ભીમસેન ટાપેલા કાળની પેઠે
દીપી ઊઠ્યો તુરંત જ તેણે મહાવેગવાળા અને
ચોનેરી પૂંખવાળાં ભરત્ર ત્રિતાનાં દશ બાણો માર્યાં
અને મુવર્ણના બાજુબધોને ગાળુ કરનાગ ને
દગેય ભતવંશી કુમારને ચમત્કોકમા મોકલી
દીરા ૪ આમ જ્યારે તે વીર ચોદ્ધાઓ મરણ
પામ્યા, ત્યારે ભીમસેનના ભયથી ગભગઈ ગયેલું
તમારુ મૈત્ર્ય કર્ણના દેખતાં ગણમાથી નાહું. એ
મમથે કાળ જેમ પ્રજાઓ ઉપર પગક્રમ કરે, તેમ
ભીમસેન તમાગ ચોદ્ધાઓ પર પગક્રમ કરી ગયો
હતો ત્યારે હે મહાગજ ! કર્ણના મનમાં પણ
મહાન ભય પેડી ગયો કર્ણને ભયભીત થયેલો
જેઈને, આકાં પગથી અભિપ્રાયને બલ્લી જનાર
અને ગણ ગોભાવનારે શક્યગજ શત્રુદમન કર્ણને
આવું સમયોચિત વચન કહેવા લાગ્યો ‘હે
ગનાપુત્ર કર્ણ ! તુ ગભગઈશ નહિ તાગ જે
પુત્રને આમ ગભગઈ જવું યોગ્ય નથી ૫-૮ જો,
ભીમસેનના ભયથી વિહ્વળ થયેલા આ ગજાઓ
રણમાયા નાસી અથ છે અને પેલી તગ્દ ગજ
દુર્યોધન હુ શામનના મરણથી ખિન્ન થઈ મુચ્છિત
દશામાં પડ્યો છે કૃપાસ્થઈ વગેરે મહારથીઓ
તથા મરણ પામતાં બચી ગયેલા તેના ભાઈઓ
મહાભા ભીમસેને હુ શામનના રમિરનું પાન
કર્ણ તેના ગોઠને લીધે મનમા ધણા જ ખિન્ન
અને હતાપ થઈ ગયા છે. તોપણ તેઓ દુર્યોધન
ની આમપામ વીંટાઈ વળીને તેનું આશ્વાસન
કરે છે. ૧-૧૨ જો, પેલા અર્જુન વગેરે સગ
પાડવો આ મમથનો લાલ લઈ તારી મામા જ
ચટી આવે છે ૧૩ માટે હે પુરુષઆત્મ કર્ણ ! તું
પુરુષાર્થનો આશ્રય કરી અને ક્ષાત્રધર્મને આગળ
કરી અર્જુન મામે ચકાઈ કર ૧૪ હે મહાગ્રહ

કર્ણ ! કુર્યોને આ યુદ્ધનો સર્વ ભાર તારા પર જ મૂક્યો છે, માટે તું તારી શક્તિ અને બળ પ્રમાણે તે ભારને ઉઠાવી લે ^{૧૫} આ યુદ્ધમાં તારે એ વિજય થશે તો તને મોટી કીર્તિ મળશે અને એ તારું મરણ થશે તો તને અવશ્ય સ્વર્ગ મળશે હે ગનાપુત્ર ! એ, આ સમયે તું ગલગટમાં આવી પડ્યો છે, ત્યારે તારે પુત્ર વૃષસેન તો કોનાયમાન થઈને પાંડવો સામે દોડી ગયો છે. મહાપ્રતાપી શત્રુચરાજનાં આ વચન સાંભળી કર્ણે ક્ષત્રિયને છાજ તેવો આવશ્યક શૌર્યભાવ દૈવ્યમાં ધારણ કર્યો અને મનમાં યુદ્ધ કરવાનો અતિ દઢ નિશ્ચય કર્યો. ^{૧૬, ૧૭}

તે પછી ઠાપેલો વૃષસેન યુદ્ધના મોખરામાં ઊભા રહેલા, હાથમાં ગદાને ધારણ કરી રહેલા અને હંડધારી કાળની પેઢે તમારા ચોદાઓ સામે લડી રહેલા પાંડુપુત્ર ભીમસેન સામે દોડ્યો ^{૧૮} એટલે જાંભાસુરનો વન કરવા માટે ઇંદ્ર જેમ તેની સામે દોડી ગયો હતો, તેમ મહાવીર નકુલ પોતાના શત્રુ કર્ણપુત્ર વૃષસેન સામે યુદ્ધ કરવા માટે બાણોનો મારો ચલાવતો ચલાવતો કોનથી દોડી ગયો. ^{૧૯} ત્યાં વીજ નકુલે છુર ભતિના એક બાણથી રક્ષ્ટિક-મણિના દાંડાવાળા તથા ચિત્રવિચિત્ર કંચુકવાળા વૃષસેનના ધ્વજને કાપી પાડ્યો તથા ભલ્લ ભતિ ના બીજા એક બાણથી તેના સુવર્ણથી મટેલા અદ્ભુત ધનુષ્યના દુકંડા કરી નાખ્યા. ^{૨૦} તુરંત જ અશ્વકુશળ વૃષસેને બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવી લીધું અને પુષ્કળ બાણોથી પ્રથમ નકુલને વીધી નાખ્યો અને પછી એ કર્ણનાં ને નકુલ ઉપર દિવ્ય અસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી ^{૨૧} હે રાજન ! કર્ણના પુત્ર વૃષસેનને પ્રથમ જ બાણોના પ્રહારથી અત્યંત વીધી નાખવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં પાછો અસ્ત્રોરૂપ પવન ફૂંકાયો હતો, તેથી ધીની આહુતિ આથી જેમ અગ્નિ પ્રજ્વળી ઊઠે, તેમ તે પણ

પોતાના તેજથી તથા કોનથી પ્રજ્વળી ઊઠ્યો. ^{૨૨} હે રાજ ! તેણે ઉત્તમોત્તમ ભતિનાં અસ્ત્રો માર્યા અને વનાયુ દેશમાં જન્મેલા, ધોળા રંગના, અતિ-શય વેગથી ગતિ કરનારા તથા સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલા નકુલના સર્વ ઘોડાઓનો નાશ કરી નાખ્યો ^{૨૩} આમ ઘોડાઓ મરણ પામ્યા, એટલે નકુલ સુવર્ણની ચળકતી દૂદડી-ઓવાળી ઢાલને તથા આકાશસમાન વાદળી રંગની તલવારને હાથમાં લઈ રથ પરથી નીચે ઊતરી પડ્યો અને તે ઢાલતરવાર ફેરવતો પક્ષીની પેઢે રણમાં ધૂમવા લાગ્યો ^{૨૪} ત્યાં નકુલ આકાશમાં ઊડી ઊડીને ધણી ઝડપથી તજેહતરેહતુ તલવાર-યુદ્ધ કરી રહ્યો. તેણે અનેક રથીઓને, ચોડેસવારો-ને તથા હાથીસવારોને કચાકચ કાપી નાખ્યા. તેથી જેમ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં યજ્ઞપશુઓનો વન કર નારાને હાથે કપાઈ ગયેલાં પશુઓ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તેઓ નકુલની તલવારથી કપાઈ જઈને રણ-ભૂમિ પર પડવા લાગ્યા. ^{૨૫} એ યુદ્ધમાં પોતાના વિજયની ઇચ્છા રાખનારા નકુલે યુદ્ધ કરવામાં કુશળ. પગારો દ્વારા સારી પેઢે પોષાયેલા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને ઉત્તમોત્તમ ચંદનથી ચર્ચાયેલાં અગ્રોવાળા જુદા જુદા દેશના બે હજાર ચોદાઓને કાપી નાખ્યા હતા. ^{૨૬} આ રીતે યુદ્ધ કરતો નકુલ પોતાની નજીકમાં વસી આવતો હતો તે જોઈ વૃષસેન એકદમ આગળ વધ્યો અને સંખ્યાબંધ બાણોથી તેને વીંચવા લાગ્યો. એટલે અત્યંત વીધાઈ ગયેલો તે નકુલ ધણે જ કાપી ઊઠ્યો ^{૨૭} પછી એ મહાભય કર સમયે પણ મહાત્મા નકુલે પોતાના ભાઈ ભીમસેનની રક્ષા તળે રહીને મહા ભય કર પરાક્રમ કરવા માંડ્યું. ત્યાં કર્ણપુત્ર વૃષસેને રોષે ભરાઈને રણમાં ખેડી રહેલા એ વીર નકુલને અઢાર બાણોથી વીધી નાખ્યો ત્યારે એ નકુલ પોતે એકલો હતો છતાં વીરતાપૂર્વક અનેક

પાળાઓનો, ઘોડેસવારોનો, હાથીસવારોનો તથા રથીયોદ્ધાઓનો સંહાર વાળી રહ્યો હતો. હે રાજન! પણ એ મહારણુમાં વૃષસેન જ્યારે નકુલ ને અત્યંત વીંધી નાખવા લાગ્યો, ત્યારે એ નરવીર પાંડુનંદન કર્ણુના પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ક્રોધપૂર્વક તેની સામે દોડ્યો. આમ માંસમાં લુપ્ત થયેલું બાજપક્ષી પોતાની બન્ને પાંખો પહોળી કરીને જમ એકાએક ધસી આવે, તેમ ઉદાર વીર્યવાળો નકુલ ધસી આવ્યો. ત્યાં વૃષસેન તેના પર તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, પરંતુ જતજતના યુદ્ધમાર્ગોમાં ધૂમી રહેલા એ નકુલે તેનાં સર્વ બાણોને નિષ્ફળ કરી નાખ્યાં.^{૨૮-૩૧} હે નરેન્દ્ર! નકુલ હાથમાં તલ-વાર લઈ અદ્ભુત રીતે વેગથી ધૂમતો હતો, તે સમયે કર્ણુપુત્ર વૃષસેને મોટાં મોટાં બાણો મારી ને એક હજાર કૂંડીઓવાળી તેની ઢાલના કટકે કટકા કરી નાખ્યા.^{૩૨} વળી શત્રુઓ સામે ટક્કર ઝીલનારા વૃષસેને અતિ વેગવાળાં તીક્ષ્ણ તથા પ્રદીપ્ત એવાં છ બાણો તેના પર માર્યાં અને નકુલ જે ખુફ્ફી તલવારને વીંઝતો હતો તેના કટકા કરી નાખ્યા. એ તલવાર તદ્દન લોખંડની પાણીદાર, તીક્ષ્ણ ધારવાળી અને હ્રય હતી. તે મોટા યુદ્ધારને સહન કરનારી હતી, શત્રુઓનાં શરીરોનો નાશ કરનારી હતી, તેમ જ સર્વ સમાન હ્રય સ્વરૂપવાળી હતી. વળી તેણે સજ્જ કરેલાં બીજાં કેટલાંએક બાણો મારીને નકુલને છાતીમાં ગાઢ વીંધી નાખ્યા.^{૩૩, ૩૪} હે રાજન! મહાત્મા નકુલ વૃષસેનના તે હેતુદત્તા બાણપ્રહારથી અત્યંત સંતપ્ત થઈ ગયો; તેથી આયં પુરયોથી બની રોકે તેવું અને બીજા અનાયં પુરયોએ કરવું અશક્ય એવું પરાક્રમ કરીને તે એકદમ ભીમ-સેનના રથ તરફ ચાલ્યો ગયો.^{૩૫} જતા ઘોડાઓ મરણ પામ્યા હતા તથા જે વધએનનાં બાણોથી

તપી ગયો હતો, તે માર્દ્રીપુત્ર નકુલ સિંહ જેમ પર્વતના શિખર પર ફટી બેસે, તેમ અર્જુનના દેખતાં ભીમસેનના રથ પર ફટી બેઠો.^{૩૬} તે પછી ક્રોધપાત્રમાન થયેલો વીર મહાત્મા વૃષસેન એક રથમાં બેઠેલા તે બન્ને મહારથી પાંડુપુત્રોને ઘાયલ કરી દેવાની ઇચ્છાથી તેમના પર સંખ્યાબંધ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૩૭} આ પ્રમાણે વૃષ-સેને પાંડવ નકુલના રથને ભાંગી નાખ્યો હતો તથા બીજાં અસંખ્ય બાણો મારીને તેની તલ-વારના પણ કટકા કરી નાખ્યા હતા. એટલે બીજા ઘણા કૌરવયોદ્ધાઓ ત્યાં એકઠા થઈ ગયા અને તેઓ બન્ને ભાઈઓ સામે ધસારો કરીને બાણોના વરસાદ વરસાવી પ્રહારો કરવા લાગ્યા. આ રીતે પોતાની આસપાસ ચઢી આવેલા તે સર્વ યોદ્ધાઓને જોઈને ભીમસેન તથા અર્જુન આહુતિઓ આપેલા અગ્નિઓની પેઠે ક્રોધથી જ્વલનસ્થમાન થઈ ગયા અને પછી તે બન્ને જણાં વૃષસેન પર અતિધોર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. એ સમયે પવનપુત્ર ભીમસેને અર્જુનને કહ્યું: ‘ઓ અર્જુન! જો, આ કર્ણુનો પુત્ર નકુલને બાણો મારી મારીને ક્યારનોય પીડી રહ્યો છે, તેમ જ અમને બધાને પણ એ રીતે પીડા કરવા તૈયાર થયો છે, માટે તું એની સામે ચક્રાઈ કર.’^{૩૮-૪૦} ભીમસેનનાં એ વચન સાંભળ્યા પછી તુરત જ અર્જુન તેના રથ પાસે જઈ પહોંચ્યો, એટલે નકુલ પણ પોતાના વીર ભાઈને પાસે આવેલો જોઈ તેને કહેવા લાગ્યો: ‘હે અર્જુન! તમે સત્વર આ કર્ણુના પુત્રનો નાશ કરો.’^{૪૧} આ પ્રમાણે જ્યારે પોતાના ભાઈ નકુલે યુદ્ધમાં સર્વ-ની સમક્ષ કહ્યું, એટલે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણના વશમાં રહેલા અને વાનરની ધનવાળા પોતાના રથને વૃષસેન સામે હંકારાવ્યો.^{૪૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણુપર્વમાં ‘વૃષસેન સાથેના યુદ્ધમાં નકુલને પરાજય’ નામનો અધ્યાય ૮૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૫મો.

કર્ણપુત્ર વૃષસેનનો વધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

નકુલમય વિદિત્વા છિન્નવાણાસનાસિ
વિરથમરિશાર્ણે કર્ણપુત્રાસ્ત્રભયમ્ ।
પવનઘુતપતાકાદ્વાદિનો વલ્લિગતાશ્વા
વરપુરુષનિયુક્તાસ્તે રથઃ ક્ષીણમીયુઃ ॥ ૧ ॥

સંજય ભોદયો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ લડાઈ-
માં નકુલનું ધનુષ્ય તથા તલવાર કપાઈ ગયાં
હતાં; રથ ભાંગી પડ્યો હતો, પોતે પણ શત્રુનાં
બાણોથી પીડાઈ ગયો હતો અને કર્ણના પુત્રે
અહો વડે તેનો પરાજય કર્યો હતો. આ સર્વ
વૃત્તાંત બહીને દ્રુપદરાજના પાંચ મહારથી પુત્રો,
છઠ્ઠો સાયકિ અને શત્રુઓ સામે ટક્કર ઝીલનારા
દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો એ ઐશ્વર્ય પુરુષો શત્રુો સજીને
રથમાં બેસી ત્યાં ઝડઝડ આવી પહોંચ્યા. તેઓ
હાથમાં ધનુષ્ય લઈ લઈને પવનમાં ધમઓને
ફરકાવતા હતા, મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા
અને પોતાના ઉત્તમ સારથિઓ દ્વારા ઘોડાઓને
કુદાવતા હતા. તેઓ નાગરાજ શેપના સરખાં ભય-
કર બાણો છોડીને તમારા હાથીઓને, રથીઓને
અને ઘોડાઓને સંહારતા હતા. એટલે કૃપાચાર્ય,
કૃતવર્મા, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન, શકુનિનો પુત્ર
ઉલ્ક, વૃક, કાથ અને દેવાવૃધ વગેરે તમારા
મુખ્ય મુખ્ય મહારથીઓ મેઘ તથા હાથીઓની
સમાન ગર્જના કરનારા રથોમાં બેસીને વારંવાર
ધનુષ્યો વીંઝતા સત્તર તેમની સાથા ધસી ગયા.
હે રાજા ! તમારા પક્ષના તે વીર મહારથીઓ
શત્રુપક્ષના અગિયાર મહારથીઓ પર મોટાં મોટાં
બાણોનો માગે ચલાવી તેમને આગળ વધતા
અટકાવવા લાગ્યા, પણ તે જ સમયે પાંડવપક્ષના
કુલિંદ્યોદ્ધાઓ નવા મેઘ સમાન વર્ણના, પર્વતો-
નાં શિખરો સમાન દેખાવના તથા મહાભયંકર

વેગનાળા હાથીઓ પર સવાર થઈ તમારા યોદ્ધા-
ઓ પર ચઢી આવ્યા.^{૧-૪} યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા-
વાળા તે કુશળ યોદ્ધાઓ જ હાથીઓ પર બેઠા
હતા તેઓ બધા શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ બરાબર સજ્જ
કરેલા હતા, હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા,
મહોત્કટ હતા અને સુવર્ણભરેલી ઝૂલોથી ઢંઢા-
યેલા હતા; તેથી આકાશમાં જમ વીજળીવાળા
મેઘો શોભે, તેમ તેઓ રણભૂમિ પર શોભતા હતા.
તે પછી પ્રથમ જ કુલિંદના પુત્રે તદન લોખંડનાં
દશ બાણો મારી કૃપાચાર્યને, તેમના સારથિને
તથા તેમના ઘોડાઓને સખત વીંધી નાખ્યા;
એટલે તુરત જ કૃપાચાર્યનાં બાણોથી મરણ પામી
તે હાથીની સાથે પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૫,૬} બીજી
તરફ તે કુલિંદપુત્રનો નાનો ભાઈ સૂર્યનાં કિરણો-
ની પેઠે ઝળહળતાં લોહાનાં તોમરોનો મારો ચલા-
વવા લાગ્યો અને તેણે એતએતામાં ગાંધારરાજના
રથના ભુક્કા કાઢી નાખી મોટી ગર્જના કરી;
એટલે ગાંધારરાજએ તેનું પણ મસ્તક કાપી
નાખ્યું.^૭ આમ જ્યારે કુલિંદ્યોદ્ધાઓ એક પછી
એક મરણ પામવા લાગ્યા, ત્યારે તમારા પક્ષના
મહારથીઓ એકઠમ હર્ષમાં આવી ગયા અને
અત્યંત ભેરથી શંખો વગાડવા લાગ્યા તથા
હાથમાં ધનુષ્યો લઈને શત્રુઓ સામે આગળ વધ્યા.
પછી તે સર્વ કૌરવોનું પાંડવો તથા સૂંચ્યોની
સાથે પુનઃ અતિ દારણ્ય યુદ્ધ આરંભાયું. તે યુદ્ધ-
માં બાણો, તલવારો, શક્તિઓ, મેધારી તલ-
વારો, ગદાઓ તથા ફરસીઓના પ્રહારોથી
મનુષ્યો, ઘોડાઓ અને હાથીઓનો સંહાર વળી
જવા લાગ્યો, તેમ જ અત્યંત ઘેર બળભળાટ
જણાવા લાગ્યો.^{૮,૯} જમ મહાતોફાની પવનના
આધાતથી વીજળીઓના ઝબકારાવાળા તથા
ગર્જના કરી રહેલા મેઘો છૂટાછવાયા સર્વ દિશા
ઓમાં વીખરાઈ પડે, તેમ ઘણા ઘોડેસવારો,

હાથીસવારો અને પાળાઓ પરસ્પરના પ્રહારથી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.^{૧૦} પછી-ભોજકુળના કૃતવર્માંએ શતાનીકના સૈન્યમાં રહેલા અનેક મોટા મોટા હાથીઓનો, રથોનો, સંખ્યાબંધ પાળાઓનો તથા ઘણા ઘોડાઓનો ઘણા કાઠી નાખ્યો અને એક ક્ષણવારમાં તો તેનાં બાણોથી કપાઈ ગયેલા તેઓ બધા પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૧} તેવામાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ બીજા મોટા મોટા ત્રણ હાથીઓનો તેમના પર રહેલાં સર્વ આયુધો, યોદ્ધાઓ તથા ધન્યોની સાથે નાશ કર્યો. એટલે તેઓ પણ વજ્રથી તૂટી પડેલા મોટા પર્વતોની પેઠે પૃથ્વી પર પછાડાઈ પડ્યા અને પ્રાણુરહિત થયા.^{૧૨} એ જ સમયે બીજી તરફ કુલિંદરાજના ત્રીજા પુત્રે તમારા પુત્રની છાતીમાં મહાતીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, એટલે તમારા પુત્રે સજ્જ કરેલાં તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના શરીરને કાપી નાખ્યું તેમ જ તેના હાથીને પણ મારી નાખ્યો.^{૧૩} આથી તે મહાન હાથી મરણ પામેલા રાજપુત્રની સાથે પૃથ્વી પર પડ્યો અને વર્ષાકાળે ઇંદ્રના વજ્રના પ્રહારથી તૂટી પડેલા ગેરુનો પર્વત જેમ ગેરુના રંગવાળા જળપ્રવાહને ઝરે, તેમ તે પણ શરીરમાંથી રુધિરની અનેક ધારાઓને ઝરવા લાગ્યો.^{૧૪} તેવામાં કુલિંદરાજના પુત્રે એક બીજા હાથીને રણમાં દોડાવ્યો, એટલે તે હાથીએ સારથિ, ઘોડા અને રથ સહિત કાથરાજને પૃથ્વી પર પટકી પાડ્યો. પછી કાથરાજએ ટેટલાંએક બાણોનો પ્રહાર કર્યો; એટલે તે હાથી વજ્રથી તૂટી પડેલા પર્વતની પેઠે પોતાના રથ પર બેઠેલા કુલિંદ્રપુત્રની સાથે રણમાં ઢળી પડ્યો. હવે પર્વતપ્રદેશના રાજ્યે હાથી પર સવાર થઈને રણમાં દુર્જય એવા રથી કાથરાજને બાણો વડે મારી નાખ્યો; તેથી મહાપ્રચંડ વાયુના ઝપાટાથી મોટું વૃક્ષ જેમ ભાંગી પડે, તેમ તે કાથ-

રાજ ઘોડા, સારથિ, ધનુષ્ય તથા ધનની સાથે રણભૂમિ પર પડ્યો. ત્યાં કૌરવપક્ષના વૃક નામના રાજ્યે પર્વતપ્રદેશમાં વસનારા અને હાથી પર બેઠેલા તે રાજને બાણો મારીને અત્યંત વીંધી નાખ્યો; પણ તેના મહાન હાથીએ ચારેય પગો વડે ઘોડા અને રથ સહિત તે વૃકરાજને કચરી નાખ્યો.^{૧૫-૧૭} હવે તે મહાન હાથી બ્રહ્માના પુત્રનાં બાણોથી અત્યંત ધાયલ થઈને પોતાના સવારની સાથે ધરણી પર ઢળી પડ્યો. પછી તે દેવા-વૃધને પુત્ર પણ સહદેવના પુત્રને હાથે વીંધાઈ જઈને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૧૮} તેવામાં તો કુલિંદ્રનો પુત્ર દંતૂશળ અને સૂઢથી યોદ્ધાઓનો સંહાર કરનારા એક હાથી પર બેસીને શકુનિને મારી નાખવા માટે વેગથી ધસી આવ્યો અને તેને અત્યંત પીડવા લાગ્યો, પણ ગાંધારરાજ શકુનિએ તુરત જ તેનું મસ્તક ઉડાડી પાડ્યું.^{૧૯} તે પછી નકુલના પુત્ર શતાનીકે તમારા મોટા મોટા હાથીઓને, ઘોડાઓને, રથોઓને તથા સંખ્યાબંધ પાળાઓને મારી નાખવા માંડ્યા; તેથી ગરુડની પાંખના પ્રચંડ વાયુના આઘાતથી મરણ પામેલા સર્પો જેમ વિવશ અને છિન્નભિન્ન થઈ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તેઓ પણ રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા. ત્યારે કલિંગરાજનો પુત્ર નકુલના પુત્ર શતાનીકને ગર્વાવેશમાં આવી જઈને અનેક તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા લાગ્યો; એટલે તુરત જ શતાનીકે શૂર જાતિનું એક બાણ મારીને તેના કમળ સમાન મુખવાળા મસ્તકને દોપથી કાપી નાખ્યું.^{૨૦, ૨૧} તે પછી કણ્વના પુત્ર વૃષસેને પોલાદનાં ત્રણ બાણોથી શતાનીકને, ત્રણ બાણોથી અર્જુનને, ત્રણ બાણોથી ભીમસેનને, સાત બાણોથી નકુલને અને બાર બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને વીંધી નાખ્યા.^{૨૨} દેવનાર્ક કર્મ કરનારા તે વૃષસેનના એ પરાક્રમને જોઈને સર્વ કૌરવો તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પણ

જેઓ અર્જુનના પરાક્રમે બાણતા હતા, તેઓ તો માની જ બેઠા કે, આ વૃષસેન હવે અશ્વિમાં હોમાઈ ગયો છે.^{૨૩} પછી શત્રુવીરોના સંહાર કરનારો નરવીર અર્જુન સર્વ લોકોના મધ્યમાં નકુલને હણાયેલા ઘોડાઓવાળો જોઈને તેમ જ જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત ધાયલ થયેલા જોઈને વૃષસેન સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો અને એકદમ તેની સન્મુખ જઈને ઊભો રહ્યો. એટલે પૂર્વે મહેંદ્ર સામે જન્મ નમુચિ ધસી ગયો હતો, તેમ કર્ણનો પુત્ર પણ હજારો બાણધારાઓને છોડી રહેલા નરવીર મહારથી અર્જુનને ચઢી આવેલો જોઈને તેની સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. ત્યાં ઇંદ્રને વીંધી નાખી નમુચિએ જીવી ગર્જના કરી હતી તેવી જ મહાપ્રતાપી વીર વૃષસેને એક તીક્ષ્ણ બાણથી અર્જુનને વીંધી નાખી એકદમ મોટી ગર્જના કરી. એટલું જ નહિ, પણ તે વૃષસેને બીજાં ઘણાં ઉચ્ચ બાણો મારીને અર્જુનની જમણી જાનના મૂલપ્રદેશને વીંધી નાખ્યો.^{૨૪-૨૭} વળી ફરીથી તેણે શ્રીકૃષ્ણને નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો વળી પાછાં અર્જુનને દશ બાણો માર્યાં. શ્વેત ઘોડાઓવાળા અર્જુનને વૃષસેને પ્રથમ જ બ્યારે બાણોનો પ્રહાર કર્યો હતો, ત્યારે તેને લગાર લગાર કોધ ચઢ્યો હતો, પણ બ્યારે તેણે આમ ઉપરાઉપરી બાણો મારવા માંડ્યાં, ત્યારે તો તેનો વધ કરવા માટે અર્જુને મનમાં નિશ્ચય કરી નાખ્યો. એ વેળા અર્જુનના લક્ષ્યાટમાં કોધને લીધે ત્રણ ઠરચઢીઓ વળી ગઈ અને એની બ્રમર એકદમ ઊંચી ચઢી ગઈ. પોતાનાં નેત્રોને એકદમ લાલચોળ કરી નાખી શત્રુહંતા મહાત્મા અર્જુને કર્ણના પુત્રનો યુદ્ધમાં વધ કરી નાખવા માટે ઝડપથી બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. તેણે અતિ આવેશ માં આવી જઈ દુર્યોધન, અશ્વત્થામા આદિ સર્વની સમક્ષ કર્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'જો

કર્ણ ! આજ તારા દેખતાં તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તારા પુત્ર આ વૃષસેનને યુદ્ધમાં મારી નાખીને હું તેને પરલોકમાં વિદાય કરી દઈશ.^{૨૮-૩૧} તમે બધાએ એકઠા મળીને મારા બળવાન પુત્રને મારી ગેરહાજરીમાં સહાય વિના તે એકલો હતો છતાં મારી નાખ્યો છે, આ તમારું કૃત્ય નિંદ્ય છે, એમ સર્વ લોકો કહે છે; પણ હું તેવું નિંદ્ય કૃત્ય કરીશ નહિ. હું તો તમારા બધાની સમક્ષ આ વૃષસેનને મારીશ.^{૩૨} રથમાં બેઠેલા તમે બધા અહીં હાજર છો છતાં આ પરાક્રમી વૃષસેનને આજ હું વધ કરીશ. પછી જો કર્ણ ! મોહવશ થયેલા તને પણ હું અર્જુન રણના મધ્યમાં મારી નાખીશ.^{૩૩} જો નીચ કર્ણ ! આ લડાઈના મૂળ કારણરૂપ તથા દુર્યોધન રાજના આશ્રયથી ગર્વિષ્ઠ બની ગયેલા તને આજના યુદ્ધમાં પ્રચંડ પરાક્રમ કરીને હું મારી નાખીશ અને આ દુર્યોધનને લીમસેન મારી નાખશે;^{૩૪} કારણ કે આ પુરુષાધમ દુર્યોધનની અનીતિને પરિણામે જ આ મહાન સંહાર થયો છે. 'આ પ્રમાણે કહીને, હે રાજા ! મહાત્મા અર્જુને પોતાના ધનુષ્યને બરાબર સજ્જ કર્યું અને પછી કર્ણપુત્ર વૃષસેનને તે ધનુષ્યના લક્ષ્યરૂપ કરીને તેનો વધ કરવા માટે ઘણાં બાણો છોડવા માંડ્યાં. ત્યાં નિર્જયતાપૂર્વક ખડખડાટ હસીને અર્જુને દશ બાણો વડે તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનો વીંધી નાખ્યાં.^{૩૫,૩૬} પછી ક્ષુર જાતિનાં બીજાં ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મારી તેણે તેના ધનુષ્યને, બન્ને બાહુઓને તથા મસ્તકને ઠાપી નાખ્યાં. આમ અર્જુનના બાણપ્રહારોથી બાહુ તથા મસ્તક વિનાનો થયેલો તે વૃષસેન સુંદર પુષ્પોથી ભરેલું સાગતું મહાન વૃક્ષ જેમ વાયુના પ્રચંડ ઝપાટાથી ભાંગી જઈને પર્વતના શિખર પરથી પછડાઈ પડે, તેમ રથ પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો. તે સમયે અર્જુનનાં બાણોથી મરણ

પામીને રથ પરથી ઢળી પડતા પોતાના પુત્રને
 જોઈને કર્ણ એકદમ અિજ્ઞાઈ ગયો. ત્યાં પોતાના
 પુત્રના મરણથી સંતાપ થઈ એકદમ સાહસકર્મ
 કરવા તૈયાર થયેલો તે કર્ણ અર્જુનના રથ સામે
 પોતાના રથને લઈ આવ્યો. આમ હે રાજા !
 શ્વેતવાહન અર્જુનને પોતાની સમક્ષ પોતાના
 પુત્રને મારી નાખ્યો, તે જોઈને મહાત્મા કર્ણને
 ધણે જ ક્રોધ ચઢી ગયો હતો, તેથી તે શ્રીકૃષ્ણ
 અને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા માટે એકદમ દોડી
 ગયો હતો. ૩૭-૩૯

હતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'વૃષસેનના વધ'
 નામનો અધ્યાય ૮૬મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૬મો

અર્જુનને ઉત્તેજન આપવા માટે
 શ્રીકૃષ્ણનાં ઉત્સાહજનક વચનો

॥ સજય ડગાવ ॥

તમાપાંતમમિપ્રેક્ષ્ય વેલોદ્ભૂતમિવાર્ણવમ્ ।
 ગર્જતં સુમહાકાયં દુર્નિવારં સુરૈરપિ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી કાંઠામાં ઊછળી
 રહેલા મહાસાગરની પેઠે ગર્જના કરતા, અતિ-
 મહાપ્રચંડ શરીરવાળા તથા દેવોથી પણ દુર્નિ-
 વાર એવા તે કર્ણને ચઢી આવેલો જોઈને યાદવ-
 વંશી મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણે હસીને અર્જુનને કહ્યું :
 'આ ધનંજય ! તારે જની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે
 તે આ શ્વેતવર્ણના ઘોડાઓવાળો તથા શક્ય-
 રાજા જેનો સાગથિ છે તેવો રથ આપણા પર
 ચઢી આવે છે, માટે તું હવે તૈયાર થઈ જ. હે
 પાંડવ ! જો, આ કર્ણના રથ તરફ તું દષ્ટિ કર.
 તેમાં સર્વ જાતનાં શસ્ત્રો ગોઠવ્યાં છે, તેને ઘોળા
 રંગના ઘોડાઓ જેટલા છે અને તેમાં રાધાપુત્ર
 કર્ણ બેઠો છે. વળી તેની આસપાસ રંગબેરંગી
 પતાકાઓ ફરતી રહી છે, તેમાં ધૂધરીઓનો ખણ-
 ખણાટ થઈ રહ્યો છે અને આકાશમાં જમ વિમાન

ઊડી રહ્યું હોય, તેમ શ્વેતવર્ણના ઘોડાઓ એ
 રથને ખેંચી રહ્યા છે. વળી એ તો ખરો, ઇંદ્રના
 ધનુષ્યની પેઠે ભાતભાતના રંગોવાળી, છેક આકાશ-
 માં ઊડી રહેલી તથા હાથીની સાંકળના ચિહ્ન-
 વાળી મહાત્મા કર્ણની ધન કેવી શોભી રહી
 છે ! જો, દુર્યોધનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળો
 પેલો કર્ણ જળધારાઓને વરસી રહેલા મેધની પેઠે
 બાણોની ધારાઓને છોડતો છોડતો આ તરફ
 ચઢી આવે છે. આ જો, તે કર્ણના રથમાં આગળ-
 ના જ ભાગમાં મદ્રરાજ શક્ય બેઠો છે. ૧-૭ તે
 મહાતેજસ્વી કર્ણના ઘોડાઓને બરાબર વશમાં
 રાખે છે. વળી હે પાંડવ ! સર્વ તરફ દુંદુભિ-
 ઝોના ગડગડાટ, શંખોના દારણુ શબ્દો તથા
 વિવિધ પ્રકારના સિંહતારો થઈ રહ્યા છે તે તું
 સાંભળ. વળી સાંભળ કે આ મહાપ્રતાપી કર્ણ
 પોતાના હાથમાં રહેલા ધનુષ્યને ખેંચીને તેનો
 ટંકાર કરે છે, તેથી તે મહાન શબ્દો તદ્દન ઢંકઈ
 જાય છે. જો, આ તરફ દષ્ટિ કર. પેલા પાંચાલ-
 વંશી મહારથીઓ પોતપોતાની ટુકડીઓ સાથે
 રણમાંથી નાસી જાય છે. ખરેખર, જમ કાઈ
 મોટા વનમાં ક્રોધાયમાન થયેલા સિંહને જોઈને
 મૃગોનાં ટોળાંઓ પલાયન કરી જાય, તેમ તે પાંચાલ-
 થોડાઓ પણ આ કર્ણને જોઈને જ પલાયન
 કરી જાય છે. માટે હે અર્જુન ! તારે હરકોઈ
 પ્રયત્ન કરીને પણ કર્ણનો વધ કરવો જોઈએ. ૮-૧૧
 તારા વિના બીજે કાઈ પુરુષ કર્ણનાં બાણોને
 સડન કરવા ઉત્સાહ ધરાવી શકે તેમ નથી અને
 તું તો દેવો, અસુરો તથા ગંધર્વો સહિત સ્થાયર
 જંગમ આ ત્રણેય લોકને રણમાં છતી લેવા
 સમર્થ છે, એમ હું અણું છું. વળી જગતમાં
 ના બીજા સર્વ પુરુષોમાં જયંકર, ઉચ્ચ સ્વરૂપ-
 વાળા, મહાત્મા, તણ નેત્રોવાળા, સર્વને સુખદાતા,
 જટામૂટધારી અને મહાસમર્થ એવા ભગવાન

શંકરને જોવાને પણ સમર્થ નથી, તો પછી તેમની સામે યુદ્ધ કરવાને તો ક્યાંથી જ સમર્થ હોય? પણ હે પાર્થ ! તે તો સર્વ દેવોમાં મોટા, સર્વ ભૂતોત્તું કલ્યાણ કરનારા તથા પોતે કલ્યાણ સ્વરૂપ એવા તે શંકર ભગવાન સામે યુદ્ધ કરીને તેમને પ્રસન્ન કર્યા છે. વળી સર્વ દેવોએ તને વરદાનો આપ્યાં છે. માટે હે મહાબાહુ ! દેવતા દેવ તે ત્રિશૂળધારી શંકર પ્રભુના પ્રસાદથી ઇંદ્રે જન્મ નસુચિને માર્યો હતો, તેમ તું પણ તે દેવોની કૃપાથી જ આ કર્ણને મારી નાખ. હે પાર્થ ! તારું સદા કલ્યાણ થાઓ અને તને યુદ્ધમાં સદા વિજય પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૧૨-૧૬

અર્જુન બોલ્યો : હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ યુદ્ધમાં મારો અવશ્ય વિજય થશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી; કારણ કે હે મધુસૂદન ! સર્વ લોકના ગુરુ એવા તમે મારા પર પ્રસન્ન થયા છો. ૧૭ હે દ્વિપીકેશ ! તમે ઘોડાઓને હંકારો અને મારા રથને કર્ણની સામે લઈ જાઓ. હે મહારથી ! હું તમને ખરું કહું છું કે, આજના યુદ્ધમાં કર્ણને માર્યા વિના અર્જુન કદી પણ પાછો ફરશે નહિ. ૧૮ હે ગોવિંદ ! આજ મારાં ખાણોથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા કર્ણને તમે રણમાં મરણ પામેલો જોશો, અથવા કર્ણનાં ખાણોથી મને મરણ પામેલો જોશો. ૧૯ આજ ત્રણેય લોકને મોહ ઉપજાવનારું આ ધોર યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું છે અને આ પૃથ્વી જ્યાં સુધી ટકી રહેશે ત્યાં સુધી લોકો એ યુદ્ધની નિત્યને માટે કથા કર્યા કરશે. ૨૦ અતિ ઉત્તમ કર્મોને કરનારા શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેતો તે અર્જુન રથમાં બેસીને એક હાથી સામે જન્મ બીજો હાથી ધરી જાય, તેમ એકદમ કર્ણ સામે ધરી ગયો. હે શત્રુદમન ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! તેજસ્વી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને ફરી પણ કહ્યું : ' હે દ્વિપીકેશ ! આપણા ઘોડાઓને હવે જલદી હંકારો; કારણ કે વખત

વીતી જાય છે ! ' મહાત્મા અર્જુનને આમ કહ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણે વિજયસૂચક આશીર્વાદોથી અર્જુનનું સન્માન કર્યું અને મન સમાન વેગવાળા ઘોડાઓને એકદમ હંકાર્યા. આમ એક ક્ષણનારમાં મન સમાન વેગવાળો અર્જુનનો રથ કર્ણના રથની આગળ જઈને ઝોમો રહ્યો. ૨૦-૨૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં ' કર્ણ અને અર્જુનના કંઈયુદ્ધ વિષે વાસુદેવના વાક્ય ' નામનો અધ્યાય ૮૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૭મો

કર્ણ અને અર્જુનનો સમાગમ

॥ સજય ઉવાચ ॥

वृषसेनं हतं दृष्ट्वा शोकामर्षसमन्वितः ।

पुत्रशोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां समवासृजत् ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : વૃષસેનને મારી નાખેલો જોઈને શોકાકુળ તથા ક્રોધવશ થયેલો તેજસ્વી કર્ણ પુત્રના શોકને લીધે બન્ને નેત્રોમાંથી અશ્રુજળને પાડવા લાગ્યો. પછી ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રો કરી તે પોતાના શત્રુઓની સામે ગયો અને અર્જુનને યુદ્ધ માટે બોલાવવા લાગ્યો. ૧, ૨ એટલે તુરંત જ એ રણમાં જઈને સૂર્યો ઉદય પામ્યા હોય તેમ મનુષ્યોએ એ રથોને સામસામા ભેટલા એવા. તે રથો સૂર્ય સમાન તેજસ્વી હતા, વ્યાઘ્રાંબરના માફાઓથી આસપાસ વીંટાયેલા હતા અને તેમને શ્વેતવર્ણના ઘોડાઓ જોડવામાં આવ્યા હતા. એ બન્ને રથોમાં શત્રુઓનું દમન કરનારા બે દિવ્ય પુરુષો બેઠેલા હતા અને તે મહાત્માઓ આકાશમાં એકીસાથે ઉદય પામેલા ચંદ્રસૂર્યના સરખા શોભતા હતા. ૩, ૪ હે રાજ ! પૂર્વે નૈલોક્યના વિજય સમયે સામસામા યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા ઇંદ્ર અને બલિરાજની પેઠે સામસામા યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા તે બન્નેને જોઈને સર્વ સૈન્યો પરમ વિસ્મય પામી ગયાં હતાં. ૫ રથોના ઘડઘડાટોપૂર્વક, ધનુ-

ધ્યોની પણુછના ટંકારપૂર્વક, હસ્તતલના આધાત-
પૂર્વક, બાણોના સણસણાટપૂર્વક તથા સિંહ સરખી
ગર્જનાઓપૂર્વક તે બન્ને મહારથીઓ સામસામા
દોડી ગયા હતા. બળી ત્યાં હાથીની સાંકળ-
ના ચિહ્નવાળી કણ્ડની ધબ તેમ જ વાનરના
ચિહ્નવાળી અર્જુનની ધબ અન્યોન્યની સામે
લાગી રહી હતી. આ જોઈને સર્વ રાજાઓને વિસ્મય
થઈ ગયો હતો.^{૧૭} હે ભારત ! તે બન્ને મહારથી-
ઓને યુદ્ધ માટે ભેટેલા જોઈ સર્વ રાજાઓ સિંહ-
નાદો કરવા લાગ્યા તેમ જ 'ધન્ય, ધન્ય' ના
પુષ્કળ ઉત્તેજક શબ્દો બોલવા લાગ્યા.^{૧૮} ત્યાં તે
બન્નેના દ્વંદ્વયુદ્ધને જોઈને હજારો યોદ્ધાઓ બાહુઓ
ઠોકવા લાગ્યા અને હાથ જોંયા કરીને વઝો ઉડા-
ડવા લાગ્યા.^{૧૯} તે રણમાં કૌરવપક્ષના યોદ્ધાઓ
કણ્ડને હથે પમાડવા માટે ચારેબાજુ વાદિનો
વગાડવા લાગ્યા તથા શંખો ફૂંકવા લાગ્યા.^{૨૦}
તે જ પ્રમાણે પાંડવયોદ્ધાઓ પણ અર્જુનને પ્રસન્ન
કરવા માટે વાદિનો અને શંખોના શબ્દોથી સર્વ
દિશાઓને ગળવી મૂકવા લાગ્યા.^{૨૧} આમ કણ્ડ
તથા અર્જુનનો સમાગમ થતાં, સર્વ શૂરા યોદ્ધા-
ઓના સિંહનાદોથી, બાહુસ્ફોટના શબ્દોથી તથા
ઠિકિયારીઓથી સર્વ સ્થળે મહાતુમુલ ઢાલાહલ
થઈ રહ્યો હતો.^{૨૨} પુરુષોમાં વ્યાધ સરખા, રથોમાં
બેઠેલા, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલાં મોટાં મોટાં
ધનુષ્યોને ધારણ કરનારા; બાણો, શક્તિઓ તથા
ધન્યોવાળા, કવચોને ધારણ કરનારા, ઢેડે લટકા-
વેલી તલનારોવાળા, ધોળા ધોડાઓવાળા, શંખોથી
શોભી રહેલા, ઉત્તમ ભાયાઓને ધારણ કરનારા,
સુંદર દેખાવના, લાલ ચંદનથી ચર્ચેલાં અગોવાળા,
મદોન્મત્ત બે આખલાઓ સરખા, વીજળીની પેઠે
ઝબકતાં ધનુષ્યોવાળા, ફરકતી ધન્યોવાળા,
પૃષ્ઠળ શસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરનારા, આબુબાહુ ઢોળાઈ
રહેલાં ચામરો અને પંખાઓવાળા, મસ્તકે શ્વેત-

વર્ણનાં છત્રો ધારણ કરીને શોભી રહેલા, શ્રીકૃષ્ણ
તથા શલ્યરાજ જેમના સારથિ હતા તેવા, સમાન
રૂપવાળા, મહારથી, સિંહની પેઠે ભરાવદાર કાંધ-
વાળા, લાંબી લાંબી છુઅઓવાળા, લાલચોળ નેત્રો-
વાળા, સુવર્ણની માળાઓને ધારણ કરનારા,
સિંહની ખાંધ સમાન મજબૂત ખાંધવાળા, વિશાળ
છાતીવાળા, મહાબળવાન, અન્યોન્યનો વધ કરવા-
ની ઇચ્છાવાળા, અન્યોન્યના પર જીત મેળવવાની
આકાંક્ષાવાળા, ગોંદરામાં બે બગદો જેમ સામ-
સામા દોડી અથ, તેમ રણમાં અન્યોન્ય સામે
દોડી ગયેલા, અતિ આવેશમાં આવી ગયેલા
મદમત્ત બે હાથીઓ સરખા, પર્વતોના સરખા
અતિ દઢ, સર્પોનાં બચ્ચાંની પેઠે અતિ વેગવાળા,
ચમ, કાળ અને અંતકની ઉપમાને યોગ્ય એવા,
ઈંદ્ર અને વૃત્રાસુરની પેઠે એકબીજા ઉપર ક્રોધે
ભરાયેલા, સૂર્ય અને ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળા, કાપા-
ચમાન થઈને જગતનો સંહાર કરવા ઉદ્ય પામેલા
બે મોટા અહો સરખા, દેવોથી જન્મેલા, દેવો સમાન
બળવાળા, દેવો સમાન રૂપવાળા, દૈવેચ્છાથી એકઠા
મળેલા સૂર્યચંદ્ર સરખા બળવાન, યુદ્ધમાં ગર્વ ધરાવ-
નારા, યુદ્ધમાં અતબતનાં શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા
અને બે વ્યાધોની પેઠે સામસામા આવી જોમેલા
એ મહાબળવાન કણ્ડને તથા અર્જુનને જોઈને હે
રાજ ! તમારા યોદ્ધાઓને પરમ હર્ષ થયો.^{૨૩-૨૪}
પરંતુ કણ્ડ તથા અર્જુન એ બન્ને પુરુષવ્યાધને
રણમાં ભેટેલા જોઈને સર્વ લોકોને તેમના વિજય-
ના સંબંધમાં સંશય થવા લાગ્યો.^{૨૫} કારણ કે
તે બન્નેએ ઉત્તમ અતિનાં શસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં,
બન્નેએ રણમાં સારી પેઠે પરિશ્રમ કર્યો હતો અને
બન્ને જણા બાહુઓના શબ્દથી આકાશને ગળવી
રહ્યા હતા. બન્ને જણાનાં પરાક્રમે પુરુષાર્થ અને
બળથી જગતમાં પ્રખ્યાત થયાં હતાં અને બન્ને
જણા યુદ્ધમાં શંખરાસુર અને ઈંદ્રના જવા હતા.

બન્ને જણા બાહુબળમાં કાર્તવીર્ય સમાન હતા, નેજામાં દશરથપુત્ર રામચંદ્રની બરોબરી કરનારા હતા અને વીર્યમાં વિષ્ણુ તથા શંકર સમાન હતા. ^{૨૪-૨૬} હે રાજન ! તે બન્નેના રથને રથેત વર્ણના ઘોડાઓ એડ્યા હતા, બન્ને જણા મહા ઉત્તમ રથમાં બેઠા હતા અને તે બન્નેના સારથિઓ પણ સર્વશ્રેષ્ઠ હતા. ^{૨૭} હે મહારાજ ! રણભૂમિ પર પ્રકાશી રહેલા તે બન્ને મહારથોને એઈને સિદ્ધોને તથા આરણ્યોને પણ વિસ્મય થઈ ગયા હતા. ^{૨૮} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા બધા પુત્રો પોતાનાં સર્વ સૈન્યોને સાથે લઈને યુદ્ધમાં દીપી રહેલા મહાત્મા કર્ણની આસપાસ એકદમ વીંટાઈ જાતા. ^{૨૯} તેમ જ હર્ષમાં આવી ગયેલા ધૃત્વૃમ્ન આદિ પાંડવો પણ યુદ્ધમાં અપ્રતિમ ગણાયેલા મહાત્મા અર્જુનને ચૌતરફ વીંટી વળ્યા. ^{૩૦} હે રાજન ! એ યુદ્ધરૂપ જીગરમાં તમારા પુત્રોને કર્ણ 'પણુ' તરીકે થયો હતો અને પાંડવોને અર્જુન 'પણુ' તરીકે થયો હતો. ^{૩૧} વળી તેઓ જ તેમના સભાસદો તરીકે અને પ્રેક્ષકો તરીકે થયા હતા તેમ જ એ યુદ્ધરૂપ ઘૂતમાં સામસામે 'પણુ' મૂઠીને ખેલી રહેલા તેમનો વિજય કે પરાજય અવશ્ય હતો. ^{૩૨} અરેખર, રણના મોખરામાં જોલેલા પાંડવોએ તથા આપણા પક્ષના વીર પુરુષોએ વિજય અથવા પરાજય મેળવવા માટે યુદ્ધરૂપી એક જીગરબાજ જ ખેલવા માંડી હતી. ^{૩૩} પછી હે મહારાજ ! તે બન્ને યુદ્ધશાળી યોદ્ધાઓ અન્યોન્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી અન્યોન્ય સામે આવેશમાં આવી ગયા અને એકબીજાની સામે જોલા રહ્યા. ^{૩૪} હે સમર્થ રાજ ! તે બન્ને જણા ઇંદ્ર તથા વૃત્રાસુરની પેઠે અન્યોન્યના પર પ્રહાર કરવા ઇચ્છતા હતા અને ઉદય પામેલા મોટા ધૂમકેતુની પેઠે બન્નેએ મહાભયંકર સ્વરૂપો ધારણ કર્યા હતાં. ^{૩૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વેળા આકાશ-

ગામી દેવી પ્રાણીઓમાં કર્ણ તથા અર્જુનને માટે સામસામા આકેષોપૂર્વક વાદવિવાદ ચાલવા લાગ્યા અને કર્ણ તથા અર્જુનના જયપરાજયના સંબંધમાં અનેક મતભેદો જાણા થવા લાગ્યા. ^{૩૬} હે રાજ ! તે સર્વ દિવ્ય લોકો તે સંબંધની ચર્ચા કરતા હતા ત્યારે પરસ્પર જીદ પડી જતા જણાતા હતા. આ રીતે કર્ણ અને અર્જુનના સમાગમસમયે દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો તથા રાક્ષસોમાં માંદોમાંદે અનેક પ્રતિપક્ષ ભાવો ધર ધાલી બેઠા. હે રાજ ! પુત્રનો વિજય ઇચ્છનારી માતા જમ પોતાના પુત્રના પક્ષમાં રહે, તેમ આકાશ કર્ણના પક્ષમાં રહ્યું. ^{૩૭, ૩૮} તે જ પ્રમાણે દેવી પૃથ્વી અર્જુનના પક્ષમાં રહી અને માતાની પેઠે તેનો વિજય ઇચ્છતા લાગી. વળી પર્વતો, સમુદ્રો જળભરેલી નદીઓ, વૃક્ષો તથા ઔષધિઓ પૃથ્વીને આશ્રય કરનારાં હતાં માટે તેઓ પણ અર્જુનના પક્ષમાં રહ્યાં. ત્યારે અમુરો, યાતુધાનો તથા શુદ્ધકા આકાશનો આશ્રય કરનારા હતા; માટે તેઓ બધા હર્ષપૂર્વક કર્ણના પક્ષમાં રહ્યા. હે શત્રુતાપન રાજ ! મુનિઓ, આરણ્યો, સિદ્ધો, ગરુડો, પક્ષીઓ, રત્નો, ખજનાઓ, વેદો, આખ્યાનો ઉપવેદો, ઉપનિષદો, સર્વ રહસ્યો, સર્વ સંગ્રહગ્રંથો, વાસુકિ, ચિત્રસેન, તક્ષક, મણિક સર્પો, કંદુના વંશના બીજ કેટલાએક સર્પો તથા ઝેરી નાગો એ બધાં અર્જુનના પક્ષમાં રહ્યાં. ત્યાં હે મહારાજ ! ઐરાવતના વંશજો, કામધેનુના વંશજો તથા વૈશાલિના વંશજ સર્પો પણ અર્જુનના પક્ષમાં રહ્યા અને સર્વ ક્ષુદ્ર સર્પો કર્ણના પક્ષમાં રહ્યા. વળી હે રાજ ! ઇલામુગો (હરણ વગેરે), બ્યાલ મુગો (સિંહ વગેરે) તથા માંગલિક બીજ મુગો અને પક્ષીઓ અર્જુનના વિજયેચ્છુ પક્ષમાં આવી મળ્યા; તેમ જ વસુઓ, વાયુગણો, સાંધ્યો, રુદ્રો, વિશ્વેદેવાઓ, અશ્વિનીકુમારો, અગ્નિ, ઇંદ્ર, સોમ,

પવન તથા દશે દિશાઓ અર્જુનના પક્ષમાં રહ્યાં.
ત્યારે હે મહારાજ ! સૂર્યોએ કર્ણનો પક્ષ સ્વીકાર્યો,
તેમ જ વૈશ્યો, શૂદ્રો, સૂતો અને બીજી જ કોઈ
સંસ્કર જાતિઓ હતી તે બધી કર્ણના પક્ષમાં
મળી. ^{૩૬-૪૮} દેવો, પિતૃશ્રેષ્ઠ, તેમના ગણો તથા
અનુયાયીઓ, યમ, ધુમેર અને વરુણ અર્જુનના
પક્ષમાં ભળ્યા; તેમ જ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, યજ્ઞો
અને દક્ષિણાઓ અર્જુનના પક્ષમાં મળ્યાં. વળી
પ્રેતો, પિશાચો, માંસહારી પશુપક્ષીઓ, રાક્ષસો,
જળચર પ્રાણીઓ, કૃતશં અને શિયાળો કર્ણના
પક્ષમાં ભળ્યાં. ત્યારે દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ
અને તુંબુરુ વગેરે ગંધર્વો અર્જુનના પક્ષમાં
રહ્યાં. હે રાજા ! કર્ણના તથા અર્જુનના તે સમા-
ગમને જોવા માટે પ્રાધિના વંશજો, મૌનિના વંશજો,
સર્વ ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, ઇલામ્બુગો, સર્વ પક્ષીગણો
અને તે ઉપરાંત બીજા ઘણા મહાત્માઓ હાથીઓ
પર બેસીને, ઘોડાઓ પર બેસીને, રથોમાં બેસીને
પગપાળા ધર્મને, મેઘો પર બેસીને અથવા વાયુ
માં ગતિ કરીને ત્યાં આવ્યા હતા. વળી, દેવો,
દાનવો, ગંધર્વો, નાગો, યક્ષો, ગરુડો, વેદવેતા
મહર્ષિઓ, સ્વર્ગાતું ભોજન કરનારા પિતૃગણો,
તપ, વિદ્યાઓ તથા અનેક જાતનાં રૂપોવાળી
અને બળવાળી સર્વ ઔપદ્રિઓ પણ તે યુદ્ધ
જોવા માટે ગર્જના કરતાં આકાશમાં આવી ઊભાં
હતાં. ત્યારે સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ તથા પ્રજાપતિઓ-
ની સાથે આવેલા બ્રહ્મા તથા વાહનાશ્વ શંકર
પણ તે દિવ્ય પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા હતા. તે
પછી હે રાજા ! મહાત્મા કર્ણને તથા અર્જુનને
યુદ્ધ માટે ભેટલા જોઈ ઇંદ્ર બોલ્યો : 'અર્જુન
કર્ણને જીતે.' તે સાંભળી સૂર્યે કહ્યું : 'કર્ણ
અર્જુનને જીતે. ^{૪૯-૫૮} વળી સૂર્યે કહ્યું : 'મારો
પુત્ર કર્ણ અર્જુનને મારીને રણસંગ્રામમાં વિજય
મેળવે.' એટલે વળી પાછો ઇંદ્ર બોલી બોલ્યો :

'મારો પુત્ર અર્જુન આજે કર્ણનો વધ કરી
વિજય મેળવે. ^{૫૯} હે ભારત ! આ પ્રમાણે સર્વ
દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સૂર્ય તથા ઇંદ્ર એ બન્નેનો
વાદવિવાદ થવા લાગ્યો અને તુરંત જ દેવો તથા
અસુરોમાં બે પક્ષ પડી ગયા. ^{૬૦} વળી એ વેળા
મહાત્મા કર્ણને તથા અર્જુનને એકઠા મળેલા
જોઈને દેવો, ઋષિઓ તથા ચારણો સહિત સર્વ
લોકો કંપવા લાગ્યા. ત્યાં, સર્વ દેવગણોએ તથા
સર્વ ભૂતોએ અર્જુનનો પક્ષ સ્વીકાર્યો અને સર્વ
અસુરોએ કર્ણનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. ^{૬૧, ૬૨} આ રીતે
કૌરવો તથા પાંડવોમાં વીર ગણાયેલા તે બન્ને
મહારથીઓને માટે બે પક્ષ પડી ગયા તે જોઈને
દેવોએ પ્રજાપતિ બ્રહ્માને પૂછ્યું : ^{૬૩} 'હે દેવ !
કૌરવના તથા પાંડવના આ બન્ને યોદ્ધાઓમાં
વિજયી કોણ થશે ? હે દેવ ! અમે તો એમ જ
ધૃત્વીએ છીએ કે, આ બન્ને પુરુષસિંહનો વિજય
સમાન જ થાય તો સારું.' ^{૬૪} હે સ્વર્ગભૂ ! કર્ણના
તથા અર્જુનના આ વિવાદથી સર્વ જગત સંશય-
માં આવી પડ્યું છે. તો હે પ્રભુ ! આ બન્નેમાં
થી વિજય કોનો થશે ? આ અમને યથાર્થ રીતે
કહો. ^{૬૫} હે સ્વર્ગભૂ દેવ ! આપ એમ જ કહી દો
કે, આ બન્નેનો સમાન રીતે વિજય થશે.' આ
સાંભળીને શુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્ર દેવોના
નિયંતા પિતામહ બ્રહ્મદેવને પ્રણામ કરી આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : 'હે ભગવન ! પ્રથમ
આપે મને કહ્યું છે કે, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો જ
અવશ્ય વિજય થશે. ^{૬૬, ૬૭} માટે તે વચન સાચ
થાય તેવી આપ કૃપા કરો. હે ભગવન ! હું આપને
નમસ્કાર કરું છું, આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.'
એટલે બ્રહ્મા તથા શંકરે સાથે જ ઇંદ્રને કહ્યું : ^{૬૮}
'હે ઇંદ્ર ! મહાત્મા અર્જુનનો જ અવશ્ય વિજય
થશે; કારણ કે અર્જુને પાંડવવનમાં અગ્નિને
પ્રસન્ન કર્યો છે તથા સ્વર્ગમાં આવીને તને સહાય

પણ કરી છે. કર્ણ તો રાક્ષસી પક્ષનો છે, માટે તેનો તો અવશ્ય પરાજય જ કરવો જોઈએ. ^{૧૯, ૭૦} વળી આમ કરવાથી અવશ્ય દેવોનું જ કાર્ય સિદ્ધ થશે. હે દેવરાજ ! સર્વને પોતાનું જ કાર્ય સર્વના કરતાં અધિક ગૌરવવાળું લાગે છે. ^{૭૧} વળી મહાત્મા અર્જુન સત્યધર્મમાં આસક્ત રહેનારો છે, માટે તેનો અવશ્ય વિજય થાય જ એમાં સંશય ન હોય. ^{૭૨} હે સહસ્રનેત્ર ! જો અર્જુને મહાત્મા ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યા છે તે અર્જુનનો વિજય કેમ ન થાય ? ^{૭૩} જગતના પ્રભુ વિષ્ણુ પોતે જ તેનું સારથિકમં કરે છે. મનસ્વી, બળવાન, શૂરવીર, અસ્ત્રકુશળ, તપોધન અને મહા-તેજસ્વી એવો તે અર્જુન સંપૂર્ણ ધનુર્વેદને ધારણ કરે છે તથા સર્વગુણસંપન્ન છે, તો તેનો વિજય કેમ ન થાય ? વળી અર્જુનના વિજયથી દેવોનું કાર્ય પણ એક રીતે સિદ્ધ થશે. ^{૭૪, ૭૫} પાંડવો પણ વનવાસ આદિ દુઃખોથી અત્યંત દુઃખી થયા છે અને અર્જુન પોતે પણ એક મહાતપસ્વી પુરુષ છે, માટે તેનો જ વિજય થશે. વળી દેવ પણ અર્જુનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી અને આવી રીતે કદાચ દેવ પણ જો તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો અવશ્ય લોકોના વિનાશ જ થઈ જાય. ^{૭૬, ૭૭} કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન જો કોપાયમાન થઈ જાય, તો કોઈ જાતની મર્યાદા રહી શકતી નથી, આવા તેઓ સમર્થ છે. એટલું જ નહિ પણ આ બન્ને મહાપુરુષો સતત જગતના સ્થા પુરાણમહર્ષિ નરનારાયણ છે, માટે જ તે બન્નેનો કોઈ નિયંતા નથી, પણ તેઓ બન્ને સર્વના નિયંતા છે તથા દુષ્ટોને તપાવના માટે શક્તિમાન છે. સ્વર્ગમાં વસનારા દેવ-ગણોમાં અથવા ભૂલોકમાં વસનારા મનુષ્યોમાં આ બન્નેની સમાન કોઈ પણ નથી. ત્રણેય લોકો, દેવર્ષિઓ, આરણ્ય, સર્વ દેવગણો અને સર્વ

પ્રાણીસમુદાયો પણ આ બન્નેની શક્તિને જ અનુસરી રહ્યા છે. સર્વ જગત આ બંનેના પ્રભાવથી જ પોતાના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કરી સ્થિતિ કરી રહ્યું છે. ^{૭૮-૮૧} માટે સૂર્યનો શૂરવીર પુત્ર મહા-પુરુષ કર્ણ આ યુદ્ધમાં મરણ પામી મુખ્ય મુખ્ય દિવ્ય લોકોને પામે અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો ભલે વિજય થાય. ^{૮૨} એ કર્ણ તેની ઇચ્છામાં આવે તો ભલે વસુઓના લોકમાં જાય, ભલે મરુદ્ધાણના લોકમાં જાય અથવા લીધમ અને દ્રોણાચાર્યની સાથે તે ભલે સ્વર્ગલોકમાં જાય. ^{૮૩} દેવના દેવ બ્રહ્મા તથા શ્રીશંકરે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સહસ્ર નેત્રવાળો ઇંદ્રદેવ સર્વ જૂનોને સંબોધી, બ્રહ્મા તથા શંકરનાં શાસનસૂચક વચનો કહી સંભળાવવા લાગ્યો : ^{૮૪} 'ભગવાન બ્રહ્માએ તથા શંકરે જગતના હિત માટે જ વચનો કહ્યાં છે તે તમે સાંભળ્યાં ? તેમણે જ પ્રમાણે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે જ થશે એમાં લગારે ફેરફાર થશે નહિ. માટે હવે તે વિષયનો સંતાપ કર્યા વિના તમે શાંત રહો.' હે રાજા ! ઇંદ્રનાં એ વચન સાંભળી સર્વ જૂનો તે સમયે વિસ્મિત થઈ ગયાં અને તે કર્ણ તથા અર્જુનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં. સર્વ દેવો હર્ષપૂર્વક તેમના પર સુગંધી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા તથા અનેક જાતનાં દિવ્ય વાદિઓ વગાડવા લાગ્યા. ^{૮૫-૮૭} પુરુષોમાં સિંહ સરખા તે બન્નેના અપ્રતિમ દ્રંદ્યુદ્ધને જોવાની ઇચ્છાથી સર્વ દેવો, દાનવો તથા ગંધર્વો શાંત રીતે ત્યાં બેસી રહ્યા. હે રાજા ! પછી શ્વેત ઘોડાવાળા તે બન્ને મહાત્માઓના દિવ્ય રથો અન્યોન્ય સામે ભરાઈ ગયા અને તેમાં કર્ણ તથા અર્જુન પણ ઘણા હર્ષપૂર્વક બેઠા હતા. ^{૮૮, ૮૯} હે ભારત ! તે સમયે અન્યોન્ય સામે ભેટલા લોકવીર વાસુદેવ, અર્જુન, કર્ણ તથા શલ્ય પોતપોતાના જુદા જુદા શસ્ત્રો વગાડવા લાગ્યા. ^{૯૦} પછી પૂર્વે નવં ગંધર્વ-

રાસુરનું તથા ધૈંદ્રનું યુદ્ધ યથું હતું, તેવું જ ભીરુ-
 ઝોને ત્રાસ આપનારું યુદ્ધ તે બન્ને પરસ્પરની સ્પર્ધા
 કરનારા મહારથીઓ વચ્ચે થવા લાગ્યું.^{૬૧} તે વેળા
 તે બન્નેના રથ પર રહેલી નિર્મળ વજ્રઓ જગત-
 નો સંહાર કરવા માટે આકાશમાં ઉદય પામેલા
 રાહુ અને કેતુ સરખી શોભી રહી હતી.^{૬૨} તેમાં
 ધૈંદ્રના ધનુષ્ય સરખી રંગમેરંગી, હાથીની સાંકળ-
 ના ચિહ્નવાળી તથા ઉત્તમ જાતિનાં રત્નોથી
 જડેલી કણ્ઠની દઢ ધન સાક્ષાત્ સર્પ સરખી
 રણમાં શોભતી હતી.^{૬૩} ત્યાં અર્જુનની ધનમાં
 પહોળા કરેલા મુખવાળા કાળની પેઢે બેઠેલા
 વાનરાજ દાંડોની કાંતિથી સર્વને ભયભીત કરી
 નાખતો હતો અને સૂર્યની પેઢે સામે જોવાને
 અશક્ય થઈ પડ્યો હતો.^{૬૪} ગાંડીવધનુધર અર્જુન-
 ની ધનમાં બેઠેલા તે વાનરને જ તે વેળા પ્રથમ
 યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા થઈ ગઈ; તેથી તે એકદમ
 વેગપૂર્વક ફંદેલા મારી કણ્ઠના ધ્વજદંડ પાસે જઈ
 પહોંચ્યો. ગરુડ જમ સર્પને છિન્નલિપ્ત કરી નાખે,
 તેમ તે નખો અને દાંતો વતી ચિહ્નરૂપ તે હાથીની
 સાંકળને છિન્નલિપ્ત કરી નાખવા લાગ્યો. ત્યાં તો
 ધૂધરીઓ ખાંધીને શણગારવામાં આવેલી તથા સાક્ષાત્
 કાળપાશ સરખી તદ્દન લોહાની તે હાથીની સાંકળ
 અતિ આવેશમાં આવી જઈને તે વાનર સામે
 લડવા લાગી.^{૬૫-૬૭} આમ તે બન્ને કણ્ઠ તથા અર્જુન-
 નના અતિધોર દ્વંદ્વયુદ્ધથી જુગારની હજી તો
 તૈયારી થઈ રહી હતી, તેવામાં પ્રથમ જ તેમના
 ‘વજ્રદંડો’ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૬૮} ઘોડાઓ પણ
 સામસામા હણહણાટ કરતા અન્યોન્યની સ્પર્ધા
 કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ પણ નેત્રોદ્ધી બાણોથી
 શલ્યરાજને વીંધી નાખવા લાગ્યા; તેમ જ શલ્ય-
 રાજ પણ નેત્રોદ્ધી બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને વીંધી
 નાખવા લાગ્યો. તેમાં શ્રીકૃષ્ણે નેત્રોદ્ધી બાણોથી
 શલ્યને જીતી લીધા અને કુંતીપુત્ર અર્જુનને પણ

દષ્ટિબાણથી કણ્ઠને પ્રથમ જીતી લીધા. તે પછી
 સૂતપુત્ર કણ્ઠે મંદમંદ હસીને શલ્યરાજને સંબોધી-
 ને કહ્યું: ‘હે શલ્ય! જે કદાચ આ યુદ્ધમાં
 અર્જુન મને મારી નાખશે તો પાછળથી તું શું
 કરીશ, તે મને ખરેખર કહી દે.’

શલ્ય બોલ્યો: ‘હે કણ્ઠ! જે કદાચ આજના
 યુદ્ધમાં અર્જુન મને મારી નાખશે તો હું પાછળથી
 એકલા રથની સહાય લઈને જ શ્રીકૃષ્ણ તથા
 અર્જુન એ બન્નેને રણમાં ફાળી નાખીશ.

સંજય બોલ્યો: જે પ્રમાણે કણ્ઠે શલ્ય રાજને
 પૂછ્યું હતું, તે જ પ્રમાણે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને
 પૂછ્યું; એટલે શ્રીકૃષ્ણ મોટીથી હસીને આતું સવ્ય
 વચન બોલ્યા: ^{૬૯-૧૦૪} ‘હે ધનંજય! સૂર્ય કદાચ
 પોતાના સ્થાનથી બ્રહ્મ થઈ જાય, મહાસાગર પણ
 સુકાઈ જાય અને અગ્નિ પણ કદાચ શીતળતાને
 પ્રાપ્ત થઈ જાય, તોપણ કણ્ઠ તને કદી મારી શકે
 તેમ નથી.’^{૧૦૫} છતાં પણ કદાચ લોકમાં મોટી
 ઊલ્લસપાથલ થવાની હોય અને તેથી કોઈ રીતે એ
 એમ બને, તો હું કેવળ મારા બાહુબળથી જ
 કણ્ઠનો તથા શલ્યનો રણમાં વધ કરીશ.’^{૧૦૬}
 શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળી વાનરધ્વજ અર્જુન
 ખડખડાટ હસી પડ્યો અને પછી ઉત્તમ કર્મ
 કરનારા શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: ^{૧૦૭}
 ‘હે જનાર્દન! કણ્ઠ અને શલ્ય બન્ને જણા પ્રથમ
 તો મને પૂરા પડી શકે તેમ જ નથી. વળી હે
 કૃષ્ણ! આજે મારાં બાણોથી અનેકથા છિન્નલિપ્ત
 થઈ ગયેલા કણ્ઠને, તેની પતાકાને, ધનને, તેના
 શલ્ય સારથિને, રથને, ઘોડાઓને, તેના જતને,
 કવચને, શસ્ત્રોને, બાણોને તથા ધનુષ્યને રણમાં
 મહાક્રુદ્ધ શાએ રડવડતાં તમે બેશો.’^{૧૦૮, ૧૦૯} જમ
 કોઈ અરણ્યમાં હાથી વૃક્ષના ભાંગી ભુક્ષા કોઢી
 નાખે, તેમ આજે હું કણ્ઠના, તેના રથના, ઘોડા-
 ઝોના, શકિતના, કવચના તથા આયુષોના કંટકે

કટકા કરી ભાંગી છુટ્ટા કરી નાખીશ.^{૧૧૦} હે માધવ ! આજે કણ્ણની સ્ત્રીઓને રંકાપો આવી પહોંચ્યો છે. જરૂર, તેની સ્ત્રીઓએ ગર્ભ રાત્રે સ્વપ્નોમાં અનિદ્ર વસ્તુઓ જોઈ હશે.^{૧૧૧} તમે અવશ્ય આજે જ કણ્ણની સ્ત્રીઓને વિધવા થયેલી જોશો. દૂષ્ટી દદિના આ મૂર્ખ કણ્ણ તે વેળા સભામાં આવેલી દ્રૌપદીને જોઈને અમારી હાંસી કરી હતી તથા વારંવાર અમારો તિરસ્કાર કર્યો હતો. તેણે કરેલાં એ પૂર્વકૃત્યોનું સ્મરણ થતાં મારો ક્રોધ શાંત જ થતો નથી. માટે હે ગોવિંદ ! મહોન્મત્ત થયેલો હાથી જમ પુષ્પભરેલા વૃક્ષને કચરી નાખે, તેમ હું પણ આજે કણ્ણને કચરી નાખીશ, તે તમે જોશો.^{૧૧૨-૧૧૪} હે મધુસૂદન ! આજે કણ્ણને રણમાં પાડી નાખવામાં આવશે. એટલે 'હે કૃષ્ણ ! અમારાં અહોભાગ્ય કે, તમારો યુદ્ધમાં જય થયો' આવી મધુર વાણી તમે સાંભળશો.^{૧૧૫} હે જનાર્દન ! આજે અત્યંત હર્ષમાં આવી જઈને તમે અભિમન્યુની માતાને શાંત પાડશો તથા તમારી ફોઈ કંતીનું પણ તમે સાંત્વન કરશો.^{૧૧૬} વળી હે માધવ ! જતા મુખ પર અશ્રુઓની ધારા વહી રહી છે, એવી કૃષ્ણાને પણ અમૃત સરખી મધુર વાણી સંભળાવીને તમે આજે જ શાંત કરશો તથા તમે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનું પણ સાંત્વન કરશો.^{૧૧૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કણ્ણર્ષભા 'કણ્ણ' તથા અર્જુનનો સમાગમ' નામનો અધ્યાય ૮૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૮ મો

સંધિ કરી લેવા માટે અથત્યામાનો દુર્યોધનને ઉપદેશ

॥ સંજય રવાવ ॥

તદેવનાનાસુરસિદ્ધયસૈર્ગધર્વરક્ષોષ્પરસાં ચ સંઘૈઃ ।
 વ્રત્તર્પિરાજર્પિસુવર્ણજુટં

વમૌ વિપદ્વિસ્મયનીયરૂપમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે દૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ વેળા

દેવો, નાગો, અસુરો, સિદ્ધો, યક્ષો, ગંધર્વો, રાક્ષસો, અપ્સરાઓ, વ્રત્તર્પિઓ, રાજર્પિઓ તથા ગરુડોથી સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત થયેલું આકાશ આશ્ચર્યજનક દેખાવતું થઈને દીપ્તિ રહ્યું હતું.^૧ તે વાદિનો, ગીતો, સ્તુતિઓ, નૃત્યો તથા હાથોના મનોહર શબ્દોથી અતિશય ગાજી રહ્યું હતું. આથી સર્વ મનુષ્યો સ્વસ્થ થઈને અદ્ભુત સ્વરૂપના તે આકાશને જોઈ રહ્યા હતા. તે પછી વાદિનોના શબ્દોથી, રાજાના ધ્વનિઓથી તથા સિંહનાદોની ગર્જનાઓથી પૃથ્વીને તથા સર્વ દિશાઓને ગજાવી મૂકતા કૌરવપાંડવ યોદ્ધાઓ પોતાના સર્વ શત્રુઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા. તે સમયે મનુષ્યો, ધોડાઓ, હાથીઓ અને રથો વડે ઊભરાઈ રહેલું, બાણો, તલવારો, શક્તિઓ તથા બેધારી તલવારોના અન્યોન્ય આધાતથી કુસહ થયેલું, કાયર પુરુષોને નસાડી મૂકનાર તેમ જ મૃત શરીરોથી ભરાઈ ગયેલું તે સમયગણ લાલ લાલ થઈ રહ્યું હતું.^{૨-૪} ખરેખર, કૌરવો તથા પાંડવો વચ્ચેનું તે યુદ્ધ પૂર્વે દેવો તથા અસુરો વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ સરખું અતિ દારણ દેખાવતું હતું. આવું તે તુચ્છ યુદ્ધ જ્યારે ચાલતું હતું, ત્યારે અર્જુનનાં તથા કણ્ણનાં સીધી ગતિનાં બાણોથી સર્વ દિશાઓ તથા સૈન્ય પરસ્પર ઢંકાઈ ગયાં. ત્યાં તમારા પક્ષના તથા શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓએ બાણોનો મારો ચલાવીને એવો તો અંધકાર કરી મૂક્યો હતો કે તેઓ મોહોમોહે કંઈ પણ જોઈ શકતા ન હતા.^{૫, ૬} તે વેળા બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ એટલા બધા ભયાતુર થઈ ગયા હતા કે તેઓ પોતાપોતાના પક્ષના મુખ્ય મહારથી કણ્ણ અને અર્જુનનો જ આશ્રય કરી રહ્યા હતા અને સર્વ તરફ અતિ અદ્ભુત દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. આ રીતે આખા રણક્ષેત્રમાં જ્યારે ધોર અંધકાર પથરાઈ ગયો હતો, ત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમના વાયુની પેઠે કણ્ણ તથા અર્જુન એ બંને

અન્યોન્યનાં અસ્ત્રોનો નાશ કરતા હતા અને રણ-
ભૂમિ પર ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે અત્યંત
શોભતા હતા. વળી તે સમયે 'કાઈએ પણ યુદ્ધ-
માંથી નાસી જવું નહિ અને પાછા પણ હઠવું
નહિ' આમ વારંવાર પ્રેરણા કરવામાં આવતી
હતી.^{૭૮} તેથી ઉભય પક્ષના યોદ્ધાઓ રણમાં
લાગારે ખસ્યા વિના ઊભા રહ્યા હતા. વળી પૂર્વ-
કાળના દેવાસુરયુદ્ધમાં દેવો તથા અસુરો જમ
હંદ્ર અને શંખરાસુરનું રક્ષણ કરતા હતા, તેમ
તેઓ પણ વીંટાઈ વળીને મહારથી કર્ણ તથા
અર્જુનનું સર્વ તરફથી રક્ષણ કરતા હતા. તે
વખતે નરોમાં ઉત્તમ એવા કર્ણ અને અર્જુન
મૃદગ, ભેરી, પણવ અને આનંદાના શખ્દોની
સાથે ઉપરાઉપરી સિંહના જેવી ગર્જનાઓ કરી
રહ્યા હતા.^{૭૯} તેથી મેઘગર્જનાઓની સાથે ઉદય
પામેલા ચંદ્ર તથા સૂર્યની પેઠે તે બન્ને મહાપુરુષો
શોભતા હતા. ત્યારે મોટાં મોટાં ધનુષ્યોદ્ધ મંડળ
નાં મધ્યમાં રહેલા, મહાતેજસ્વી, બાણોડપી
હજારો કિરણોવાળા તથા સચરાચર જગતને બાળી
નાખવાની ઇચ્છાવાળા તે બન્ને પ્રલયકાળના બે
સૂર્યોની પેઠે રણમાં દુઃસહ યૌધ પડ્યા હતા. પછી
યુદ્ધમાં અજિત, શત્રુઓનો નાશ કરનારા, અન્યો-
ન્યનો વધ કરવા ઇચ્છતા અને અસ્ત્રકુશળ એવા
તે કર્ણ અને અર્જુન મહેદ્ર તથા જંભાસુરની
પેઠે નિર્જય યૌધને સામસામા યુદ્ધ કરવા ભેટ્યા.
તે બન્ને મહાધનુર્ધરો ત્યાં અનેક જાતનાં મોટાં
મોટાં અસ્રોને તથા ભયાનક બાણોને ફેંકવા
લાગ્યા.^{૧૦-૧૨} હે રાજા ! તે બન્ને મહારથીઓ
અન્યોન્યના પાળાઓનો, ઘોડેસવારોનો તથા
હાથીસવારોનો સંહાર કરવા લાગ્યા; એટલે વળી
પાછા પણ દુઃખી થયેલા કૌરવ અને પાંડવ
યોદ્ધાઓ સિંહના ભયથી વનચરો જમ નાસી
બચ, તેમ હાથીસવારો, પાળા અને ઘોડેસવારો-

ની સાથે દિશાઓમાં નાસી ગયા. તે પછી દુર્યો-
ધન, કૃતવર્મા, શકુનિ, કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા
આ પાંચ મહારથીઓ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન
પર શરીરને પીડા કરનારાં બાણોનો મારો ચલા-
વવા લાગ્યા. પરંતુ અર્જુને બાણો મારીને
તેમનાં ધનુષ્યોનો, ભાથાઓનો, ધન્યોનો,
ઘોડાઓનો, રથોનો તથા સારથિઓનો નાશ કરી
નાખ્યો.^{૧૩-૧૫} વળી તેણે શત્રુઓ પર ચોતરફથી
બાણોનો મારો ચલાવ્યો અને ઉત્તમ અતિનાં
બીજાં બાર બાણોથી સૂતપુત્ર કર્ણને પણ વીંધી
નાખ્યો. એટલે સૌ રથીઓ, સૌ હાથીસવારો
તથા હાથમાં હથિયારો લઈને સજ્જ થયેલા શક્ર,
તુષારો અને કાંબોજ ઘોડેસવારો ઉતાવળા ઉતા-
વળા ત્યાં અર્જુન પર ચઢી આવ્યા. અર્જુને
ક્ષુર અતિનાં બાણો મારીને તેમના હાથમાં રહેલાં
ઉત્તમ આયુધોને કાપી નાખ્યાં, મરતકાને હુડાડી
પાડ્યાં અને લડી રહેલા ઘોડેસવારોને, હાથી-
સવારોને તથા રથીઓને પણ પૃથ્વી પર ઝીંકી
પાડ્યા. એટલે હર્ષમાં આવી ગયેલા દેવોએ
આકાશમાં 'ધન્ય ધન્ય'ના હર્ષનાદો કરી
મૂક્યા અને દિવ્ય વાદિત્રો વગાડવા માંડ્યાં.^{૧૬-૧૮}
ત્યાં પવનમાં ઊછળી રહેલી સુંદર અને સુગંધદાર
પુષ્પોની વૃદ્ધિઓ આકાશમાંથી પડવા લાગી
અને દેવો તથા મનુષ્યોની સમક્ષ કરવામાં
આવેલા અર્જુનના તે અદ્ભુત પરાક્રમને જોઈને
સર્વ ભૂતો આશ્ચર્ય પામી ગયાં.^{૧૯} માત્ર સૂતપુત્ર
કર્ણ અને તમારો પુત્ર દુર્યોધન એ બન્ને જ કાઈ
જાતનો વિસ્મય અથવા ખેદ પામતા નહોતા;
કારણ કે તે બન્નેનો તો 'મારવું' કે મરવું' એવો
જ એક નિશ્ચય હતો. પછી તે સમયે દ્રોણપુત્ર
અશ્વત્થામા હાથ વડે હાથ મિલાવીને દુર્યોધનને
શાંત પાડવા માટે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:^{૨૦}
'હે દુર્યોધન ! તમે હવે પ્રસન્ન થાઓ અને પાંડવો-

ની સાથે જન્મ અને તેમ સંધિ કરી લેા, વિરોધ કરવાનું હવે પડતું મૂકા. ધિક્કાર હેા આ વિગ્રહ-ને ! બ્રહ્મા સરખા મહાતેજસ્વી અને મોટાં મોટાં અશ્ત્રોને બાણનારા ગુરુ દ્રોણાચાર્ય આ રણમાં માર્યા ગયા છે, તેમ જ ભીષ્મપિતામહ વગેરે ઘણા મહારથીઓ હણાઈ ગયા છે.^{૨૧} વળી હું તથા મારા મામા દ્રુપાચાર્ય તો રણમાં અવધ્ય છીએ; માટે તમારો પોતાનો વ્યર્થ નાશ નહિ થવા દેવા માટે પાંડવોની સાથમાં રહી ચિરકાળ પર્યંત રાજ્ય કરો. અર્જુનને હું જ યુદ્ધ કરતાં વાળીશ, એટલે જરૂર તે શાંત થઈ જશે. શ્રીકૃષ્ણને તો પ્રથમથી જ વિરોધ કરવાની ઇચ્છા નથી.^{૨૨} વળી રાજ યુધિષ્ઠિર તો સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં જ તત્પર રહેનારા છે અને ભીમસેન, નકુલ તથા સહદેવ સદા યુધિષ્ઠિરને વશ રહેનારા છે, માટે તમારી ઇચ્છામાં આવે તો પાંડવોની સાથે તમે સંધિ કરો અને તેમ કરવાથી સર્વ પ્રબળો પણ ભલે સુખ પામો.^{૨૩} પછી બાકી રહેલા તમારા બાંધવો ભલે પોતાપોતાનાં નગરોમાં બચ અને સર્વ સૈનિકો યુદ્ધમાંથી ભલે નિવૃત્ત થાય. હે રાજ ! તમે આ મારું વચન નહિ સાંભળો તો શત્રુઓને હાથે યુદ્ધમાં મરણ પામશે અને પાછળથી જરૂર પશ્ચાત્તાપ કરશે. આ યુદ્ધમાં અર્જુન એકલાએ જ પરાક્રમ કર્યું છે, તેને તમે તથા સર્વ જગતે બોધું છે. ખરેખર, તેવું પરાક્રમ ઇંદ્ર, યમ, ભગવાન, બ્રહ્મા કે યક્ષરાજ કુબેર પણ કરી શકે તેમ નથી.^{૨૪, ૨૫} અર્જુન પોતાના ગુણોને લીધે જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેથી મારાં સમગ્ર વચનોનું તે ઉદ્દેશ્યન કરશે નહિ; એટલું જ નહિ પણ તમારા સર્વ-વિચારોને અનુદ્ધાન આવે તેમ તે કરશે. માટે હે રાજેન્દ્ર ! હવે તમે પ્રસન્ન થાઓ અને પાંડવો સાથે સંધિ કરી લો.^{૨૬} વળી મને પોતાને પણ તમારે માટે ઘણું જ આન છે તથા તમારા પર

સદાને માટે પરમ સ્નેહ છે, તેથી આ અભીને સમયે હું તમને આ પ્રમાણેની સલાહ આપું છું. માટે તમે એ ઠાઈ રીતે પણ મારી આ સલાહનો સ્વીકાર કરશો, તો કણુંને પણ હું યુદ્ધ કરતાં અટકાવીશ.^{૨૭} વિદ્વાનો કહે છે કે, આ જગતમાં ચાર પ્રકારના મિત્રો હોય છે : એક તો સહજ મિત્ર, બીજો સામથી વશ કરેલો મિત્ર, ત્રીજો ધનથી વશ કરેલો મિત્ર અને ચોથો પ્રતાપથી વશ કરેલો મિત્ર. આ ચારેય પ્રકારની સંપૂર્ણ મિત્રતા તમારે પાંડવો સાથે છે.^{૨૮} હે વીર ! પાંડવો સ્વાભાવિક રીતે જ તમારા બાંધવો છે અને વળી પાછા આ સમયે સામ-ઉપાયથી તેમને મેળવી લો. હે પ્રભુ ! તમે એ પ્રસન્ન થશો અને પાંડવો સાથે મિત્રતા કરશો તો તમે જગતનું મહાન હિત કરેલું કહેવાશે.^{૨૯} પોતાના મિત્ર અશ્વત્થામાએ એ પ્રમાણે હિતવચન કહ્યું એટલે મનમાં ખિન્ન થયેલા દુર્યોધને તે વચનનો વિચાર કરી મોટો નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે મિત્ર ! તમે કહો છો તેમ જ છે, તોપણ હું તમને વિનતિપૂર્વક કહું છું તે પણ તમારે સાંભળવું જોઈએ.^{૩૦} આ કુટ્ટ બુદ્ધિતા ભીમસેને સિંહની પેઠે પોતાના બળપૂર્વક દુઃશાસનને મારી નાખ્યા પછી 'હવે દુર્યોધનને મારી નાખીને તેના મત્તકને પણ મારા પગ તળે હું કચરીશ' એવું જ વચન કહ્યું છે તે મારા હૃદયમાં સચોટ ચોંટી ગયું છે. વળી મહાપ્રયંડ વાયુ જન્મ મહાગિરિ મેરુ સામે ટક્કર ઝીલી શકે નહિ, તેમ અર્જુન કણુંની સામે યુદ્ધમાં ટક્કર ઝીલી શકે તેમ નથી. એ વાત તમને પણ ક્યાં અજાણી છે ? તમે પોતે પણ તે કપૂલ કરી શકો છો, તો પછી શા માટે સંધિ કરવી જોઈએ ? તેમ જ વળી કુંતાના બધા પુત્રો મેં કરેલાં અનેક જાતનાં વેરનો ખૂબ વિચાર કરીને મારા પર કદી શાંત થશે નહિ.^{૩૧, ૩૨} માટે

હે ગુરુપુત્ર ! તમારે કર્ણને પણ 'હવે યુદ્ધ કરવું' રહેવા દે.' એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી; કારણ કે આજે અર્જુન ધણો થાકી ગયો છે, એટલે કર્ણ પરાક્રમપૂર્વક તેનો આજે વધ કરી શકશે.^{૧૩૩} તમારા પુત્રે અશ્વત્થામાને આમ કહીને તેમના મનનું સમાધાન કર્યું અને પછી સર્વ સૈનિકોને આજ્ઞા કરી કે, 'આ વીર યોદ્ધાઓ ! તમે બધા શાંત થઈને શું બેસી રહ્યા છો ? ધનુષ્યબાણ હાથમાં લઈ બરાબર સાવધાનીપૂર્વક મારા શત્રુઓ સામે ધસારો કરો.'^{૧૩૪}

હંતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'સંધિ કરી લેવા માટે અશ્વત્થામાનો દુર્યોધનને ઉપદેશ' નામનો અધ્યાય ૮૮માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૯મો

કર્ણ અને અર્જુનનું દ્વંદ્વયુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તૌ શંખમેરીનિનદે સમૃદ્ધે

સમીપતુઃ શ્વેતહયૌ નરાયૌ ।

વૈકર્તનઃ સૂતપુત્રોઽર્જુનશ્ચ

દુર્મત્રિતે તવ પુત્રસ્ય રાજન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે પછી તમારા પુત્રના દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે શ્વેત ધોડા-ઓવાળા સૂર્યપુત્ર કર્ણ તથા અર્જુન એ બન્ને મહાપુરુષો શંખોના ધ્વનિઓથી તથા ભેરીઓના નિનાદોથી ગાજી રહેલા તે રણક્ષેત્રમાં દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા માટે અન્યોન્ય સામા ધસ્યા.^૧ હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને મોટા મોટા દંતુશળોવાળા બે મદમત હાથીઓ જમ કોઈ એક હાથિણી માટે એકબીજા સામે યુદ્ધ કરે, તેમ મહાક્રોધ પરાક્રમ-વાળા વીર અર્જુન તથા કર્ણ એકબીજા સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^૨ જમ એક મેધ સામે બીજો મેધ ધસી બચ અથવા કોઈ એક પર્વત સામે બીજો પર્વત ધસી બચ, તેમ ધનુષ્યની ટોરીનો ટંકાર, હસ્તતલનો આઘાત તથા રથોની નેમિ-

ઓના ધડધડાટ સાથે બાણોનો વરસાદ વરસાવતા તે બન્નેએ સામસામે ચઢાઈ કરી.^૩ જમાં શિખરો, વૃક્ષો, લતાઓ, ઔષધિઓ તથા અનેક જાતનાં ઝરણાંઓ પુષ્કળ વધ્યાં છે, તેવા બે મોટા હાલતા-ચાલતા પર્વતો જમ પરસ્પર પ્રહાર કરે, તેમ તે બન્ને મહાબળવાન વીરો મોટાં મોટાં અશ્વોનો મારો ચલાવી પરસ્પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^૪ પૂર્વે દેવાસુર યુદ્ધપ્રસંગે ઇંદ્ર અને બલિરાજ વચ્ચે જવું મહાન યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે કર્ણ તથા અર્જુન વચ્ચે બીજાઓને અતિ દુઃસહ એવું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેમાં બન્નેના સારથિઓ તથા ધોડાઓના અંગો છિન્નભિન્ન થઈ જવા લાગ્યાં અને લોહી-રૂપ કટુજળની છાળો ઊછળી રહી.^૫ પુષ્કળ કમળો, માછલાં તથા કાચબાવાળા અને અનેક પક્ષીગણોથી વ્યાપ્ત થયેલા બે સમીપમાં રહેલા પાણીના ધરાઓ વાયુના આઘાતથી ઊછળીને જમ એકાકાર થઈ બચ, તેમ વાયુમાં ફરકતી ધબ્બાઓવાળા તે બન્નેના રથો પણ સામસામા ભરાઈ ગયા.^૬ તે બન્ને મહેંદ્ર સમાન પરાક્રમી હતા અને મહેંદ્ર સમા મહારથીઓ હતા. એ પૂર્વે મહેંદ્ર તથા વૃત્રાસુર જમ પ્રહાર કરતા હતા તેમ તે બન્ને મહેંદ્રના વજ્ર સરખાં બાણો વડે અન્યોન્યને પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યા.^૭ આમ જ્યારે અર્જુન તથા કર્ણનું યુદ્ધ ચાલુ થયું, સારે હાથી, ધોડા, પાળા તથા રથોથી ભરેલાં વિચિત્ર કવચો, અલંકારો, વસ્ત્રો તથા આયુધોથી સજ્જ થયેલાં અને તેથી જ આશ્ચર્યજનક દેખા-વનાં લાગતાં બન્ને પક્ષનાં સૈન્યો ધ્રુજી ઊઠ્યાં હતાં. ત્યારે આકાશમાં રહેલા દેવગણો પણ કંપી ગયા હતા.^૮ મદમત હાથી જમ બીજા હાથી પર ચઢાઈ કરે, તેમ જ્યારે અર્જુને અધિરથના પુત્ર કર્ણને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ચઢાઈ કરી, ત્યારે યુદ્ધ બોવા બોલેલા યોદ્ધાઓ હર્ષપૂર્વક

સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને વસ્રો ભરાવેલી આંગળીઓવાળા બાહુઓને જોયા ઉછાળવા લાગ્યા. તે વેળા સોમકવંશના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ ખૂબો પાડીને અનુનત્વે કહેવા લાગ્યા : 'હે અનુન ! કર્ણને કાપી નાખ, તેના મસ્તકને એકદમ છેદી નાખ અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનની રાજ્ય મેળવવાની શ્રદ્ધાનો જલદી નાશ કરી નાખ.' તે જ પ્રમાણે આપણા પક્ષના ઘણા યોદ્ધાઓ પણ કર્ણને કહેતા હતા કે, 'હે કર્ણ ! અનુન સામે જલદી ધસારો કર અને અતિ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેનો વધ કરી નાખ, એટલે પાંડવો ફરી ને દીર્ઘકાળને માટે વનમાં ચાલ્યા જાય.'^{૧૮-૨૧} તે સમયે કર્ણે પ્રથમ જ મોટાં દશ બાણો મારીને અનુનને વીંધી નાખ્યા, એટલે અનુનને પણ ખડખડાટ હસીને તીક્ષ્ણ અણીવાળાં દશ બાણોથી કર્ણની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૨} આમ કર્ણ તથા અનુન એ બન્ને સુંદર પૂંખવાળાં બાણો મારી મારીને એકબીજાને ધાયલ કરવા લાગ્યા તેમ જ હર્ષપૂર્વક સામસામે ધસારો કરી અન્યો-ન્યને ભયંકર રીતે ભેદી નાખવા લાગ્યા.^{૨૩} પછી ઉચ્ચ ધનુર્ધારી અનુનને પરસેવો દૂર કરવા માટે પોતાની બન્ને જુઝળોને બરાબર લૂછી નાખી અને ગાંડીવધનુષ્યને સાફ કરીને નારાય, નાલીક, વરાહ, કર્ણ, કુર, અંજલિક તથા અર્ધચંદ્ર ભતિનાં બાણો ફેંકવા માંડ્યા.^{૨૪} હે રાજન ! જેમ સાયંકાળે નિવાસ કરવા માટે પક્ષીઓ નીચાં મુખ કરીને એકદમ ઠાઈ વૃક્ષમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ અનુનનાં તે બાણો સર્વ તરફથી કર્ણના રથને ઢાંકી દઈ અંદર પ્રવેશ કરવા લાગ્યા.^{૨૫} શત્રુઓને જીતનારો અનુન શ્રમરચઢાવીને કટાક્ષ-પૂર્વક જેમ જેમ કર્ણ તરફ અનેક બાણોને ફેંકવા લાગ્યો, તેમ તેમ કર્ણ પણ સામેથી બાણો મારી મારીને અનુનનાં તે સર્વ બાણોને ગળી

જવા લાગ્યો.^{૨૬} તે પછી મહેંદ્રપુત્ર અનુનને કર્ણ પર શત્રુઓનો પરાજય કરનારો અન્યાસ મૂક્યું. એ અસે પૃથ્વી, આકાશ, સર્વ દિશાઓ તથા સૂર્યના માર્ગ સુદ્ધાને ઢાંકી દીધો અને સર્વ સ્થળે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું.^{૨૭} એ વેળા ત્યાં જોવા સર્વ યોદ્ધાઓનાં વસ્રો બળવા લાગ્યા અને અરણ્યમાં વાંસનું આપું વન સળગી જીહ્વા જેવો અતિ ઘેર શબ્દ થઈ રહે, તેવો જ એ રણમાં સર્વ સ્થળે મહાધોર શબ્દ થઈ રહ્યો.^{૨૮} આ રીતે અન્યાસને સર્વ સ્થળે પ્રજ્વળી જોડેલું બેઈ પ્રતાપી કર્ણે તેને શાંત કરવા માટે તુરત જ વારણાસ્ર પ્રકટ કર્યું અને તેણે તે અસ્રથી સળગી જોડેલા એ અગ્નિને શાંત કરી નાખ્યો.^{૨૯} ત્યારે સર્વ દિશાઓ અધંકારમાં ઢંકાઈ ગઈ હતી અને પર્વતના તટ સમાન વિશાળ એવી મેધોની ઘટાઓ આબુબાબુ સર્વ પ્રદેશમાં ચઢી આવીને પાણીની છાજમછાજથી રણપ્રદેશને ઢાંકી દેવા લાગી.^{૩૦} આથી એકદમ તે મહાપ્રચંડ અગ્નિ પણ શાંત પડી ગયો અને સર્વ દિશાઓના મધ્યભાગો તથા આકાશ નરમ મેઘમંડળોથી જ ઢંકાઈ ગયું.^{૩૧} વળી દશે દિશાઓ મેઘથી એટલી બધી વ્યાપી ગઈ કે, અધંકારને લીધે કંઈ પણ દેખાતું ન હતું. એ રીતે કર્ણના વારણાસ્રના પ્રભાવથી સર્વ તરફથી વાદળોઓના ગોટગોટ ચઢી આવવા લાગ્યા, એટલે અનુનને વાયવ્યાસનો પ્રયોગ કરી તે સર્વ મેઘમંડળોને વીખેરી નાખ્યા.^{૩૨} પછી શત્રુઓથી દુરાધર્ષ એવા અનુનને ગાંડીવધનુષ્યને, તેની દોરીને તથા બાણોને મંચીને દેવરાજને પ્રિય એવું અને અતિમહાન પ્રભાવવાળું વજ્રાસ્ર પ્રકટ કર્યું.^{૩૩} એટલે તુરત જ ગાંડીવધનુષ્યમાંથી કુર, પ્રાંજલિક, અર્ધચંદ્ર, નાલીક, નારાય અને વરાહ-કર્ણ નામનાં અતિ તીક્ષ્ણ તથા વજ્ર સમાન વેગ-વાળાં હથેરા બાણો પ્રકટ થવા લાગ્યા.^{૩૪}

થી ત્રાસ પામેલા સર્પો જન્મ પૃથ્વીને ફાડી નાખી અંદર પેસી જાય, તેમ મહાપ્રભાવવાળાં અતિ તેજદાર, ગીધપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં તથા અતિ વેગવાળાં તે બાણો કર્ણ પર તૂટી પડીને તેનાં અંગોમાં, સર્વ ઘોડાઓનાં શરીરોમાં, ધનુષ્યોમાં, રથની ઝૂસરીમાં પેડાંઓમાં તથા ધ્વજમાં પેસી જવા લાગ્યાં. તે સમયે કર્ણનાં ગાત્રો બાણોથી તદ્દન ભરાઈ ગયાં હતાં, તેમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેતી હતી અને કોપને લીધે તેનાં નેત્રો એકદમ ચકળવકળ થઈ ગયાં હતાં.^{૨૫, ૨૬} પછી મહાત્મા કર્ણ સમુદ્રના જ્યો ધોષ કરનાર અને મજબૂત દોરીવાળુ ધનુષ્ય એસથી ખેંચીને ભાર્ગવાસ પ્રકટ કર્યું અને અન્તુનના વજાસ્રમાંથી છૂટી રહેલાં અસંખ્ય બાણોને તત્કાળ કાપી નાખ્યાં.^{૨૭} આ રીતે કર્ણે પોતાના ભાર્ગવાસના પ્રતાપથી અન્તુનના અસ્રનો નાશ કરી નાખ્યો અને મહારણમાં મહેંદ્ર સરખું પરાક્રમ કરનારા તે કર્ણે અદેખાઈથી ઘણા રથ, હાથી તથા પાળાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો.^{૨૮} ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા બળવાન કર્ણે તાણીતાણીને બળપૂર્વક છોડેલાં, સરાણુ પર ધસીને તૈયાર કરેલાં તથા સુંદર પૂંખવાળાં સંખ્યાબંધ બાણોનો મારો ચલાવ્યો અને પાંચાલવંશના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને વીંધી નાખ્યા.^{૨૯} આમ હે રાજન! કર્ણે અસંખ્ય બાણો મારીને પાંચાલો અને સોમકોને પીડવા માંડ્યા, એટલે તેઓ પણ ક્રોધાવિષ્ઠ થઈ ગયા અને બધા એકઠા મળી ચોતરફથી તીક્ષ્ણ બાણો છોડી મૂકીને કર્ણને વીંધી નાખવા લાગ્યા. ત્યાં સૂત પુત્ર કર્ણ પણ પાંચાલોના રથીઓનો, હાથીસવારોનો તથા ઘોડેસવારોનો બાણો મારીને સંહાર કરવા લાગ્યો અને પરાક્રમપૂર્વક તેમને વીંધી નાખીને હર્ષપૂર્વક બીજાં સંખ્યાબંધ બાણો વડે તેમને પીડવા લાગ્યો.^{૩૦, ૩૧} જન્મકોઈ મહાન વનમાં

ભયંકર બળવાળો સિંહ ક્રોધાયમાન થઈને હાથીઓનાં ટોળાંઓનો વિનાશ કરી નાખે, તેમ કર્ણે પાંચાલોનો સંહાર કરી નાખ્યો. તેથી તેનાં બાણોથી શરીરે છિન્નભિન્ન થયેલા તે પાંચાલો પ્રાણુરહિત થઈને ઘડાઘડ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.^{૩૨} હે રાજન! એ પ્રમાણે પાંચાલોના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યા પછી તે મહાઉઘ્ર પરાક્રમી કર્ણે આઠાશમાં ઉદય પામેલા પ્રખર કિરણોવાળા સૂર્યના સરખો રણમાં પ્રકાશવા લાગ્યો.^{૩૩} હે કૌરવેંદ્ર! કર્ણે એ પ્રમાણે રણમાં પ્રકાશી રહેલો જેઈ તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ 'કર્ણનો અવશ્ય વિજય થશે' એમ માનવા લાગ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અન્તુનને તદ્દન મૂએલા જ માનીને ઘણા હર્ષપૂર્વક સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૩૪} એ વેળા શત્રુઓએ સહન કરવાને અશક્ય એવું મહારથી કર્ણનું પરાક્રમ જેઈને તથા રણની મધ્યમાં અન્તુનનાં અસ્રોને કર્ણે નષ્ટ કરેલાં જેઈને પવનપુત્ર ભીમસેન અમર્ષમાં આવી ગયો, તેનાં નેત્રો ક્રોધથી દીપવા લાગ્યાં, તેના શરીરમાં ક્રોધ વ્યાપી ગયો અને હાથેહાથ ધસતો તથા ફૂંફાડા મારતો તે ભીમસેન સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અન્તુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'અરે ઓ અન્તુન! આ ધર્મહીન પાપી કર્ણે આજે તો તારા દેખતાં પરાક્રમ કરીને પાંચાલોના મુખ્ય મુખ્ય અનેક યોદ્ધાઓને દેમ મારી નાખ્યા! હે કિરીટી! પૂર્વે દેવતાઓ જન્મને જીતી શક્યા ન હતા તે કાલકેય અસુરોને તે જીત્યા છે અને સાક્ષાન્ ભગવાન શંકરના બાહુરૂપર્શને તું પામ્યો છે, છતાં કર્ણે પ્રથમ જ તને દશ બાણો મારીને આજે દેમ વીંધી નાખ્યો!^{૩૫-૩૮} તે સંખ્યાબંધ બાણો છોડી મૂક્યાં હતાં તેમને પણ આ કર્ણ ગળી ગયો, તે શું? અરેખર! આજે મને આ બધું આશ્ચર્ય દેખાય છે. હે સગ્યસાચી!

પાપિષ્ઠ બુદ્ધિના આ દુરાત્મા સૂતપુત્રે પ્રથમ તે કૌરવસભામાં તદ્દન નિર્ભય થઈને દ્રૌપદીને દુઃખ દીધું છે, આપણને પણ તેલ વિનાના તલ સરખા પંદ (નપુંસક) કહ્યા છે. અરે ! આવી આવી અનેક તીક્ષ્ણ વાણીઓ તેણે આપણને કહી સંભળાવી છે. તે સર્વનું આ સમયે સ્મરણ કરી હવે તું જલદી એને મારી નાખ. ^{૩૯, ૪૦} હે કિરીટી ! તું આ કર્ણની શા માટે ઉપેક્ષા કરે છે ? ઉપેક્ષા કરવાનો હવે સમય નથી. તે જ ધૈર્યને ધારણ કરી પૂર્વે અગ્નિને ખાંડવવનનો આસ આપવા માટે સર્વ ભૂતોનો પરાજય કર્યો છે, તે જ ધૈર્યને ધારણ કરી કર્ણનો તું વધ કરી નાખ અથવા મને જ કહે, એટલે હું જ મારી આ ગદાના પ્રહારથી તેને છૂંદી નાખીશ. ' ભીમસેને આમ કહ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણ પણ ઘોડાઓની લગામ પર કર્ણના બાણપ્રહારોને થતા જોઈ અબ્જુનને કહેવા લાગ્યા : ' હે કિરીટી ! આ શું ? તે જટલાં જટલાં અગ્નિ માથો તે સર્વનો કર્ણે નાશ કરી નાખ્યો. હે વીર ! તું બરાબર લક્ષ આપતો નથી, તેથી હું તને પૂછું છું કે, શું તું મૃંગાય છે ? જો, જો ! અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયેલા આ કૌરવો ગર્જનાઓ કરી રહ્યા છે અને તેઓ સર્વે કર્ણને આજ આગળ કરીને જાણી શક્યા છે કે, તારાં અભોધ અગ્નિ પણ કર્ણનાં અગ્નિથી નિષ્ફળ થઈ પડ્યાં છે. તે જ ધૈર્યનો આશ્રય કરી યુગે યુગે તામસાસ્રનો નાશ કર્યો છે તથા ઘોર રાક્ષસોનો સંહાર કરી નાખ્યો છે અને દંભોદ્ધત નામના અસુરોનો યુદ્ધમાં વધ કર્યો છે, તે જ ધૈર્યનો આશ્રય કરી કર્ણનો હવે વધ કરી નાખ. જમ ઈંદ્રે વજ્રના પ્રહારથી નમુચિ નામના પોતાના શત્રુનું મસ્તક કાપી નાખ્યું હતું, તેમ તું પણ મેં આપેલા આ તીક્ષ્ણ ધારવાળા સુદર્શનચક્રથી તારા શત્રુના મસ્તકને કાપી નાખ. વળી હે વીર !

તે જ અડગ ધૈર્યનો આશ્રય કરી ભીલના સ્વરૂપને ધારણ કરનારા મહાત્મા ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા, તે જ ધૈર્યને ધારણ કરી સૂતપુત્ર કર્ણનો સપરિવાર તું નાશ કરી નાખ. હે પાથ ! કર્ણનો વધ કર્યો પછી વિનાશ પામેલાં શત્રુઓનાં ટોળાંઓવાળી અને શહેરો તથા ગ્રામોવાળી આ સમુદ્ર પર્યંતની સમૃદ્ધ પૃથ્વી તું રાત્રિ યુધિષ્ઠિરને આપ અને અતુલ ધરને પામ. ' જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે તથા ભીમસેને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અતિ બળવાન મહાત્મા અબ્જુને કર્ણનો વધ કરવા માટે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે નરસ્વરૂપ હતો છતાં પોતે અહીં પૃથ્વી પર અવતર્યો છે, આ સર્વ પ્રયોજનને મનમાં જાણીને તેણે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું : ^{૪૧-૪૨} હે શ્રીકૃષ્ણ ! જગતનું કંટ્યાણ કરવા માટે તથા સૂતપુત્ર કર્ણનો વધ કરવા માટે હું મહા ઉગ્ર એવા બ્રહ્માસ્રને પ્રકટ કરું છું; માટે તમે સર્વ દેવો, બ્રહ્મા, શંકર તથા સર્વ વેદવેત્તાઓ મને અનુજ્ઞા આપો. ^{૪૩} સવ્યસાચી અબ્જુને એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું અને પછી તે અમેયાત્મા અબ્જુને બ્રહ્મદેવને નમસ્કાર કરી જનો માત્ર મનથી જ પ્રયોગ કરી શકાય છે, તે અસદ્ય અને ઉત્તમ બ્રહ્માસ્રનો કર્ણ પર પ્રયોગ કર્યો. ^{૪૪} એટલે કર્ણે તુરત જ મેઘે છાંડેલી જળધારાઓની પેઠે અનેક બાણો છોડી મૂકીને અબ્જુનના તે બ્રહ્માસ્રનો નાશ કરી નાખ્યો અને પોતે રણમાં પ્રકાશવા લાગ્યો. આમ કર્ણે રણની મધ્યમાં અબ્જુનના તે બ્રહ્માસ્રનો નાશ કરી નાખ્યો તે જોઈ બળવાન અને અમર્યાદા ભીમસેન ક્રોધથી બળી ઊઠ્યો. તેણે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અબ્જુનને કહ્યું : ' હે સવ્યસાચી ! મનથી જનો પ્રયોગ કરી શકાય છે તેવું બ્રહ્મા નામનું મહાસ્ર અબ્જુન જાણે છે, આમ સર્વ લોકો કહે છે,

બીજા અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર. ' ભીમસેને આ પ્રમાણે
 કહ્યું, એટલે તે મહાતેજસ્વી અર્જુને બીજા અસ્ત્ર-
 નો પ્રયોગ કર્યો. ત્યાં જોતજોતામાં સૂર્યનાં કિરણો-
 ની પેઠે ઝળહળતાં અને સર્પોની પેઠે લલલલ
 કરતાં મહાઉગ્ર બાણો ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટી
 રહ્યાં અને તેમણે સર્વ દિશાઓને તથા ખૂણ-
 ઓને તદ્દન ઢાંકી દીધા. ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
 અર્જુને પ્રલયકાળના સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન
 પ્રકાશવાળાં તથા સુવર્ણની પૂંખવાળાં તે લાખો
 બાણો છોડી મૂકીને એક ક્ષણવારમાં કર્ણના રથને
 રણમાં ઢાળી દીધો. અર્જુને યોજ્જલા તે અસ્ત્ર
 માંથી ત્રિશૂળો, ફરશીઓ, ચક્રો અને અતિ ધોર
 એવાં સેંકડો નારાયો નીકળવા માંડ્યાં; તેથી
 ચોતરફ યોદ્ધાઓનો સંહાર વળી જવા લાગ્યો.
 ત્યાં કોઈ યોદ્ધાના ધડ પરથી મસ્તક કપાઈને
 પૃથ્વી પર પડ્યું, તે જોઈ પાસે જોભેલો બીજો
 યોદ્ધો ભયને લીધે એકદમ પૃથ્વી પર પછડાઈ
 પડ્યો. આમ તેને પૃથ્વી પર પડી ગયેલો જોઈ
 પાસે જોભેલો વળી ત્રીજો યોદ્ધો રણમાંથી પલા-
 યન થઈ ગયો. ત્યારે વળી કોઈ અન્ય યોદ્ધા
 નો હાથીની સૂંઢ સરખા આકારનો બાહુ કપાઈ
 જઈને તલવારની સાથે પૃથ્વી પર પડી ગયો,
 તેમ જ બીજા કોઈ યોદ્ધાનો ડાબો બાહુ પણ
 છુરજાતિના બાણથી ક્યાંય જઈને ઢાલ સહિત
 પૃથ્વી પર પડ્યો. આ રીતે અર્જુને કૌરવસૈન્ય-
 ના સમસ્ત મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓનો નાશ કરી
 નાખ્યો. ૫૨-૫૬ અર્જુને આમ શરીરનો અંત
 આણનારાં અતિધોર બાણોનો મારો ચલાવી દુર્યો-
 ધનના સૈન્યને સમાપ્ત કરવા માંડ્યું. એ જ પ્રમાણે
 સૂર્યપુત્ર કર્ણે પણ હજારો બાણો રણમાં છોડી
 મૂક્યાં. તે બાણો મેધે વરસાવેલી જળધારાઓ-
 ની પેઠે સણસણાટ કરતાં અર્જુન સામે ધસ્યે
 આવતાં હતાં. પછી અપ્રતિમ પ્રભાવશાળી કર્ણે

અર્જુનને, શ્રીકૃષ્ણને તથા ભીમસેનને ભયંકર બળ-
 પૂર્વક ત્રણ ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને મોટા
 શખ્દથી ધોર ગર્જના કરી મૂકી. તે સાંભળીને
 તથા પોતાને, શ્રીકૃષ્ણને તથા ભીમસેનને બાણો
 વડે વીંધી નાખેલા જોઈને અમર્ષમાં આવી
 ગયેલા અર્જુને અદ્ધાર બાણો વડે કર્ણને પ્રહાર
 કર્યો. વળી બીજા એક બાણથી તેણે તેના ધ્વજ-
 ને, બીજાં ચાર બાણોથી સારથિ શટ્થને તથા
 ત્રણ બાણોથી પુત્ર. કર્ણને વીંધી નાખ્યો. ૧૦-૧૩
 પછી અર્જુને સુવર્ણનું કવચ પહેરીને સજ્જ
 જોભેલા રાજપુત્ર સભાપતિને દશ બાણો માર્યાં;
 તેથી તે રાજપુત્ર મસ્તક, બાહુ, ઘોડા, સારથિ,
 ધનુષ્ય અને ધ્વજની સાથે નાશ પામ્યો તેમ
 જ ફરશીઓના પ્રહારોથી કપાઈ ગયેલા સાગ-
 વૃક્ષની પેઠે રથ પરથી ધરણી પર ઢળી પડ્યો.
 તેણે વળી પાછાં ત્રણ, આઠ, બે, ચાર અને દશ
 એમ ઉપરાઉપરી બાણો ફેંકીને કર્ણને વીંધી
 નાખ્યો તથા હયિયારબંધ ચારસો હાથીઓનો,
 આઠસો રથોઓનો, હજારો ઘોડેસવારોનો અને
 આઠ હજાર પાયદળ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી
 નાખ્યો. ત્યાં સંખ્યાબંધ સરળગામી બાણો છોડી
 મૂકીને અર્જુને સારથિ, રથ અને ધ્વજ સહિત કર્ણ-
 ને તદ્દન અદૃશ્ય કરી દીધો. આમ ચોતરફથી
 અર્જુને કૌરવોને મારવા માંડ્યા, એટલે તેઓ
 ખૂંચો પાડીને કર્ણને કહેવા લાગ્યા : ૧૪-૧૭ 'કે
 કર્ણ ! આ અર્જુન સમગ્ર કૌરવોનો સંહાર ન
 કરી નાખે તે પહેલાં તું બાણોનો મારો ચલાવી-
 ને અર્જુનને મારી નાખ. ' આવી પ્રેરણા થતાં જ
 કર્ણે સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરીને ઉપરાઉપરી
 અનેક બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. ૧૮ તે બાણો મર્મ-
 સ્થાનોને તોડી નાખી સંખ્યાબંધ પાંડવોનો તથા
 પાંચાલોનો વિનાશ કરવા લાગ્યાં અને લોહી
 તથા રજથી ખરડાઈ જવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે

સર્વ ધનુર્ધરામાં ઉત્તમ, મહાબળવાન, સર્વ શત્રુઓ સામા ટકર ગ્રીવનારા અને સર્વ જાતનાં અસ્ત્રોને અણનારા કર્ણ તથા અર્જુન એ બન્ને પરસ્પર મોટાં મોટાં અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા અને પોતાના શત્રુઓનાં હૃદય સૈન્યોને સંહારવા લાગ્યા. તે અરસામાં જેના શરીરમાંથી મંત્રો તથા ઔષધિઓના ઉપચાર દ્વારા ઘણા ઉત્તમ એવા સ્નેહી વૈદ્યોએ બંધાં શક્યો દૂર કરી નાખ્યાં હતાં અને તેથી જ જે તદ્દન પીડારહિત થયા હતા, તે રાજ યુધિષ્ઠિર સુવર્ણનિહિત કવચને ધારણ કરી કર્ણ અને અર્જુન-બન્નેનું યુદ્ધ એવા માટે ઉતાવળા ઉતાવળા રણક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા. તે વેળા રાહુથી મુક્ત થઈને સંપૂર્ણ નિર્મળતાની સાથે આકાશમાં હૃદય પામેલા ચંદ્રને જેઈને જમ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રસન્ન થાય છે, તેમ યુધિષ્ઠિરાજને યુદ્ધભૂમિ પર આવી પહોંચેલા જેઈ સૌ પ્રસન્ન થઈ ગયા. પછી આકાશમાં રહેલા તથા પૃથ્વી પર રહેલા સર્વ લોકો પરસ્પર યુદ્ધ કરતા, શરવીશોમાં શ્રેષ્ઠ અને શત્રુઓનો સંહાર કરનારા મહાપુરુષ કર્ણને તથા અર્જુનને એવાની ઇચ્છાથી સ્વસ્થ થઈને જોવા રહ્યા. એ વેળા અર્જુન તથા કર્ણ બાણોનો મારો ચલાવીને અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા, તેથી સર્વ સ્થળે ધનુષ્યોની દોરીઓનો ટંકાર, હસ્તતલનો આઘાત અને જોસમેર છૂટતાં બાણોનો સણસણાટ કાન ફાડી નાખે તેવો મહાતુમુલ્ય થઈ રહ્યો હતો. એટલામાં અર્જુનના ધનુષ્યની દોરી વારંવાર અતિશય જોસપૂર્વક થતા આઠપંજરને લીધે મોટા શબ્દ કરતી એકાએક તૂટી ગઈ.^{૧૯-૭૪} એટલે તે જ ક્ષણે સૂતપુત્ર કર્ણે સમયનો લાભ લઈ, અર્જુનને ક્ષુદ્રક જાતિનાં સો બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને વધારામાં કાંચળી વિનાના સર્પ સરખાં, નિરંતર તેલ પાચેલાં તથા પક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં સાઠ બાણોથી તેણે શ્રીકૃષ્ણને વીધી નાખ્યા. વળી તેણે

તુરંત અર્જુનને આઠ બાણો માર્યાં. ત્યાં સૂર્યપુત્ર કર્ણે ઉત્તમ જાતિનાં હજારો બાણો છોડીને ભીમ-સેનનાં મનસ્થાનો પણ વીધી નાખ્યાં તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન અને તેના દ્વજને ઉપરાઉપરી પ્રહારો કરી અર્જુનના બન્ને નાના ભાઈઓને પણ પ્રહાર કર્યા. ત્યાં તેણે ઘણા સોમકથોદ્ધાઓને પણ રણભૂમિ પર પાડવા માંડ્યા. એટલે મેઘમંડળો જમ જળકણોથી આકાશમાં સૂર્યને ઢાંકી દે, તેમ તે સોમકથોદ્ધાઓ બાણોનો મારો ચલાવી કર્ણને રણમાં ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^{૭૫-૭૭} ત્યારે અશ્વકુશળ કર્ણે પણ અનેક બાણોની મારઝડી ચલાવીને તે સર્વ થોદ્ધાઓને આગળ વધતા અટકાવી દીધા અને તેમણે ફેંકેલાં સર્વ અસ્ત્રોનો નાશ કરી નાખી તેમના રથીઓનો, ઘોડેસવારોનો તથા હાથી-સવારોનો સંહાર કરવા માંડ્યો.^{૭૮} હે રાજના કર્ણે બાણો મારી મારીને પાંડવસૈન્યના મોટા મોટા થોદ્ધાઓને એટલા બધા આકુળઆકુળ કરી નાખ્યા કે કર્ણનાં બાણોથી શરીરે છિન્નભિન્ન થયેલા તે મહાબળવાન થોદ્ધાઓ પ્રાણુરહિત થઈને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. ત્યાં મહાન અરણ્યમાં કોંધાયમાન થયેલા મહાબળવાન સિંહે ધાયલ કરી નાખેલા મોટા ફતરાઓ જમ ખૂમખરાડા પાડે, તેમ ધાયલ થયેલા ઘણા થોદ્ધાઓ રણમાં પડ્યા પડ્યા ખૂમખરાડા પાડવા લાગ્યા. એ સમયે વળી પણ કેટલાએક મુખ્ય મુખ્ય પાંચાલથોદ્ધાઓ કર્ણ તથા અર્જુનની વચ્ચે આવીને કર્ણ સામા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ બળવાન કર્ણે ખરાબર તાકીને મારેલાં બાણો વડે તેમને પરાક્રમપૂર્વક મારી નાખ્યા. તે જેઈ તમારા પક્ષના થોદ્ધાઓ કર્ણનો મહાન વિજય થયેલો માની તાળીઓ પાડવા લાગ્યા. તેમ જ સિંહોના જીવી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. વળી સર્વ કૌરવો એવું જ માની બેઠા કે આ યુદ્ધમાં કર્ણે શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને મોતાને

વશ કરી લીધા છે; પણ ત્યાં તો અર્જુને ધનુષ્ય પર નવી ચઢવેલી દોરી ખેંચીને કણે કેંઠલાં સર્વ બાણોનો નાશ કરી નાખ્યો. ૭૮-૮૨ એ સમયે અર્જુનનાં અંગો કણના બાણપ્રહારોથી ઘવાઈ ગયાં હતાં, છતાં અતિ આવેશમાં આવી જઈ તેણે સર્વ દોરો સામે યુદ્ધમાં ટક્કર ઝીલવા માંડી. ધનુષ્યની દોરીને બરાબર લૂછી નાખી તેણે હસ્ત-તલનો અવાજ કર્યો અને પછી એકદમ બાણોનો અધિકાર કરી દીધો. ૮૩ એટલું જ નહિ, અર્જુને કણ, શક્ય અને સર્વ દોરોને એસભેર બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા તેમજ મોટાં અસ્ત્રોના પ્રયોગ કરી આકાશમાં અધારું કરી દીધું. એટલે પક્ષીઓ પણ ઊડતાં બંધ થઈ ગયાં. ૮૪ ત્યાં આકાશમાં રહેલા દેવગણોની પ્રેરણાથી સુગંધીદાર દિવ્ય વાયુ વાવા લાગ્યો. પછી અર્જુને ખડખડાટ હસીને શક્યને દશ બાણોનો સખ્ત પ્રહાર કર્યો અને તેના કવચને વીંધી નાખ્યું. ૮૫ વળી તેણે બરાબર તાકીને મારેલાં બાર બાણોથી કણને પ્રથમ વીંધી નાખી તેને પુનઃ બીજા સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો. અર્જુનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અને મહાહિમ વેગવાળાં તે બાણોથી કણ અત્યંત ધાયલ થઈ ગયો, તેનાં સર્વ ગાંઠો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને તેનાં સર્વ અંગોમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા માંડી. આથી રોદ્ર સુકૃતમાં રમશાનના મધ્યમાં ફીકા કરી રહેલા, લોહીલુહાણ શરીરવાળા અને વિસ્તારેલા ધનુષ્યવાળા રુદ્રદેવના સરખો જ તે શોભના લાગ્યો. ૮૬, ૮૭ પછી અધિરથના પુત્ર કણે સાક્ષાત ઈંદ્ર સરખા તે અર્જુનને ત્રણ બાણો મારી વીંધી નાખ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેણે સર્વની પેઠે સુસત્રાટ કરતાં પાંચ અન્વસ્યમાન બાણો તેમના શરીરમાં ઘેંચી દીધાં. ૮૮ સુવર્ણથી ઝગહગતાં અને બરાબર તાકીને ઘોરેલાં તે બાણો પ્રરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણના

કવચને તોડી પાડી એકદમ વેગથી પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં અને ત્યાં છેક પાતાળગંગામાં સ્નાન કરી તેના તળિયામાં અથડાઈને પુનઃ કણથી વિરુદ્ધ થઈ સામે ઊછળી આવ્યાં. ૮૯ એટલે અર્જુને બદલ જાતિનાં દશ બાણો મૂકીને તે પાંચ બાણોના ત્રણ ત્રણ ટુકડા કરી નાખ્યા, એટલે તક્ષકપુત્ર અશ્વસેનના પક્ષના તે મોટા સર્પો (બાણાકારે થયેલા સર્પો) પૃથ્વી પર પડ્યા. ૯૦ આમ કણના હાથમાંથી છૂટેલાં તે પાંચ બાણોથી શ્રીકૃષ્ણનાં અંગો ધાયલ થઈ ગયાં હતાં, તે એઈને ફિરીટ-માલી અર્જુન ધાસને બાળી રહેલા અગ્નિની પેઠે કોંઈથી બળી જાયો. ૯૧ કણ ઉપર તેણે ધનુષ્યને કાંન સુધી ખેંચીને શરીરનો અંત આણી નાખનારાં બળબળતાં બાણો એસભેર કેંઠ્યાં અને તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનો વીંધી નાખ્યાં. આ પ્રહારના દુઃખથી કણ ડગમગી ગયો, પણ તે ધીર બુદ્ધિવાળો હોવાથી દેવયોગે રણમાં માંડમાંડ જીવે રહ્યો. ૯૨ હે રાજન્! એ સમયે અર્જુને ટાપાયમાન થઈને એટલાં બધાં બાણો છોડી મૂક્યાં, કે સર્વ દિશાઓ, વિદિશાઓ, સર્વની પ્રજા અને કણનો રથ તદ્દન અદશ્ય થઈ ગયો અને આકાશ પણ ઝાકળધી બણે ઢંઢઈ ગયું હોય તેવું ઝાંખું પડી ગયું. ૯૩ તે પછી હે રાજન્! જગતમાં એકલા વીર ગણાયેલા શત્રુહંતા અર્જુને કણના ચક્રસ્પર્શને, પાદસ્પર્શને આગળ ચાલી રક્ષણ કરનારાઓને, પાછળના ભાગમાં રક્ષણ કરનારા બધા યોદ્ધાઓને, દુર્યોધનની અનુ-મતિથી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા સૈન્યના સારથી દેટલાએક રથોયોદ્ધાઓને તેમજ દુરુઓમાં મહાવીર ગણાયેલા બે હજાર સૈનિકોને એક ક્ષણવારમાં રણમાં રાળી નાખ્યા. વળી દુરુથેષ્ટ અર્જુને તે બંધાના રથ, ઘોડા તથા સારથિઓને પણ મૃત્યુ પાસે જિંદાય કરી દીધા. ૯૪, ૯૫ ત્યારે તમારા પુત્રો અને મરણ પામતાં બગેલા દોરવયોદ્ધાઓ કણને તથા બાણ-

પ્રહારોથી ધાયલ થઈને વિલાપ કરી રહેલા પોતાના પુત્રોને તેમ જ પિતાઓને સ્થૂમાં પડતા મૂકીને ભયના માર્યા પલાયન કરી ગયા.^{૧૬} આમ હે ભારત ! ભયભીત થયેલા કૌરવો સ્થૂમાંથી નાસી ગયા, તેથી સર્વ દિશાઓ તદ્દન શૂન્ય થઈ ગઈ અને કર્ણ તદ્દન એકલો જ થઈ રહ્યો. તેણે સર્વ તરફ દષ્ટિ કરતાં એવું કે, પોતાને સહાય કરે તેવો એક પણ યોદ્ધો ત્યાં ઊભો નથી; છતાં તે ગભરાયો નહિ, પણ ઊલટો હાથમાં જ આવી જઈને અર્જુન સામે દોડી ગયો.^{૧૭}

હતિ શ્રીમદ્ભાભારતના કર્ણપર્વમાં 'કર્ણ અને અર્જુનનું દ્વંદ્વયુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૮૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૦ મો

કર્ણ અને અર્જુનનું દ્વંદ્વયુદ્ધ (ચાલુ)
કર્ણના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયું

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રવાતાઃ શરપાતમાત્ર-
મવસ્થિતાઃ કુરવો મિત્રસેનાઃ ॥

વિયુત્પ્રકાશં દદશુઃ સમંતા-

દ્વનજયાસ્ત્વં સમુદીર્યમાણમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ પ્રમાણે સર્વ કૌરવો સેનામાં ભગાણ પાડી અર્જુનનાં બાણ ન પહોંચી શકે તેવા પ્રદેશમાં જઈને ઊભા રહ્યા તેઓ ચોખ્ખાનું વીજળીની પેઠે પ્રકાશી રહેલા અર્જુનના અસ્ત્રને પ્રકટ થઈ રહેલું જોવા લાગ્યા.^૧ એ મહાન સંગ્રામમાં ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનને તે અસ્ત્ર કર્ણનો વધ કરવા માટે અતિઆવેશ-પૂર્વક ફેંક્યું હતું અને તે આકાશમાં ફેલાઈ ગયું હતું. આમ છતાં કર્ણ મહાભયંકર બાણો મારીને તે અસ્ત્રને ગળી જતો હતો.^૨ મહાત્મા કર્ણે દૃઢ પ્રત્યંચાવાળા ધનુષ્યને ટંકાર કર્યો અને તેમાં પરશુરામ પાસેથી ગ્રહણ કરેલું, મહામહિ-આવાન તથા શત્રુઓનો વિનાશ કરનારું આય-

ર્વણાસ્ત્ર યોજ્યું. પછી તેણે તેમાંથી નીકળતાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં અને કૌરવોને બાળી રહેલા અર્જુનના અસ્ત્રનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૩, ૪} હે રાજન્ ! તે પછી તો કર્ણ અને અર્જુન વચ્ચે અતિમહાન યુદ્ધ મંડાયું. બે મોટા હાથીઓ જમ અન્યોન્યને મહાઉચ દંતશયોનો પ્રહાર કરે, તેમ તે બન્ને જણા બાણો વડે પરસ્પર પ્રહાર કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^૫ હે રાજન્ ! તે વખતે સર્વ આકાશ-પ્રદેશ અનેક અસ્ત્રોના સંઘાતથી ઢંકાઈ ગયો હતો, સર્વ તરફ મહાતુમુલ અસ્ત્રો પથરાઈ ગયાં હતાં અને કર્ણે તથા અર્જુનને બાણોની એટલી બધી વૃદ્ધિઓ કરી મૂકી હતી કે, સર્વ આકાશ-પ્રદેશ તદ્દન નિરવકાશ થઈ ગયો હતો.^૬ ત્યાં બાણોનો એટલો બધો તુમુલ અધિકાર પથરાઈ ગયો હતો કે પ્રેક્ષક તરીકે ઊભા રહેલા સર્વ કૌરવો અને સોમકો સર્વ તરફ બાણમય મોટી બળને જ જોવા લાગ્યા. બીજું કંઈ પણ તેમના જોવામાં આવતું ન હતું. હે રાજન્ ! તે સમયે તે બન્ને મહાધનુર્ધર મહારથીઓ અનેક બાણોને અતૂટ રીતે સંધાન કરી ફેંક્યે જતા હતા અને તરેહતરેહનાં અસ્ત્રો ચોળને યુદ્ધમાં અનેક વિચિત્ર રીતે ધૂમવાના માર્ગો દેખાડી આપતા હતા.^{૭, ૮} આમ તે બન્નેનું યુદ્ધ ચાલતું હતું, તેમાં કોઈ સમયે કર્ણ અર્જુન કરતાં અધિક થઈ જતો હતો, તો કોઈ વખતે અર્જુન વીર્યમાં, અસ્ત્રમાં, માયામાં, બળમાં તથા પુરુષાર્થમાં કર્ણને ટપી જતો હતો.^૯ પરસ્પર લાગ આવે તેવાં છિદ્રને જોતા તથા અતિધોર અને અસહ્ય પ્રહારોને કરી રહેલા તે બન્નેના યુદ્ધને જોઈને બીજા પ્રેક્ષક યોદ્ધાઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા.^{૧૦} દે નરેન્દ્ર ! અંતરિક્ષમાં રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓ પણ તે વેદ કર્ણ તથા અર્જુનની પ્રશંસા કરતાં હતાં અને આકાશમાં સર્વ સ્થળે 'દે દ્યૌઃ ! શાન્તે' નો શ્રોતો હતો.

તને, 'દે અર્જુન ! ધન્ય છે તને' આવી ધન્ય-
વાદ મુચક વાણી સાંભળવામાં આવતી હતી.
તે તુમુલ્ય યુદ્ધમાં રથ, ઘોડા અને હાથીઓના
અન્યોન્ય આધાતથી આખું ભૂતલ ધ્રુવથી ઊઠ્યું
હતું. તેથી અર્જુનની સાથે પૂર્વે વેર કરી
પાતાલમાં વસેલો અશ્વસેન નામનો નાગ પણ
ઠણું તથા અર્જુન વચ્ચે થતા તે યુદ્ધને અણી
ગયો અને એકદમ ક્રોધગતિ કરીને રણભૂમિ
પર ઊડી આવ્યો. દે રાજન ! તે અશ્વસેન નાગ
અર્જુનને જ્યારે ખાંડવવન બાળી મૂક્યું હતું ત્યારે
માંડ માંડ તેમાંથી છૂટી ઝડને કાપથી પાતાળમાં
પેસી ગયો હતો. આ સમયે અર્જુન તથા ઠણું ના
યુદ્ધને જોઈને, 'હુરાત્મા અર્જુનના વેરનો બદલો
લેવા માટે આ સમય ઠીક આવ્યો છે,' એવો
મનમાં વિચાર કરી, તે બાણતું સ્વરૂપ ધારણ
કરીને ઠણું ના ભાથામાં પેસી ગયો હતો.^{૧૧-૧૪}
એ વખતે ઠણું તથા અર્જુનનું તે યુદ્ધ અત્રોના
સમુદોથી ભરચક થઈ રહ્યું હતું, બાણોની જળ
સર્વ પ્રદેશમાં પથરાઈ રહી હતી અને સંખ્યા-
બંધ બાણોની વૃષ્ટિઓ કરીને ઠણું તથા અર્જુન
આકાશને તદ્દન નિરવકાશ કરી મૂક્યું હતું.^{૧૫}
સર્વ કૌરવો અને સૌમઠો સર્વ તરફ પથરાઈ
ગયેલી તે મહાન બાણજળને જોઈને ત્રાસ પામી
ગયા હતા, તેમજ તે અતિ તુમુલ્ય બાણોના અધ-
કારમાં ઘોઈ વળતુને પણ તેઓ જોઈ શકતા ન
હતા.^{૧૬} આ રીતે પુરોષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા અને
સર્વ લોકમાં મહાન ધનુર્ધરા તરીકે ગણાયેલા
ને બન્ને વીરો પ્રાણોની પરવા કર્યો વિના યુદ્ધ
કરતા હતા, તેથી આખરે થાકી ગયા. એટલે
સ્વર્ગમાં રહેલી દિવ્ય અપ્સરાઓ એકદમ ત્યાં
આવી. તેઓ અન્યોન્ય સામે જોઈ રહેલા તે
બન્નેનો પરિધ્રમ દૂર કરવા માટે ચામરો વડે પવન
ઢાળવા લાગી અને ચંદનના રસયુક્ત ઝળગી

તેમના પર સિંચન કરવા લાગી. ત્યારે ઇંદ્ર અને
સૂર્ય પોતાનાં હસ્તક્રમણો વડે બન્નેનાં મુખોને
લૂછી નાખવા લાગ્યા.^{૧૭, ૧૮} આમ ઠેટલોક સમય
વીત્યા પછી યુદ્ધમાં વીર ઠણું અર્જુનના કરતાં
જ્યારે વધી શક્યો નહિ તેમજ અર્જુનનાં બાણો-
થી જ્યારે શરીરે ઘાયલ અને સંતપ્ત થઈ ગયો,
ત્યારે તેણે પોતાના ભાથામાં રહેલા તે સર્પમુખ
બાણથી અર્જુનને મારવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો.^{૧૯}
તે પછી ઠણું શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખનાર,
ખાસ અર્જુનને માટેજ ધણા લાંબા સમયથી
સંઘરી રાખેલું, સારી પેઠે તેલ પાયેલું, અત્યંત
તીક્ષ્ણ, બળબળતું અને મહાભયંકર એવું તે સર્પ-
મુખ બાણ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું.^{૨૦} હે રાજ ! એ
બાણની ઠણું નિત્ય પૂજ કર્યો કરતો હતો, ચંદન-
ના ચૂર્ણમાંજ રાખી મૂકતો હતો અને સુવર્ણ-
ના ભાથામાંજ સંઘરી રાખતો હતો. વળી તે
બાણ પણ મોટી પ્રદીપ્ત જ્વાળાઓવાળું હતું તથા
એરાવતના વંશમાં હ્રપત્ત થયેલું હતું. અર્જુ-
નના મસ્તકને યુદ્ધમાં કાપી નાખવા માટે મહા-
તેજસ્વી ઠણું ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને
તે બાણને અર્જુનની સામે તાક્યું. એ વખતે
સર્વ દિશાઓ અને આકાશમાં અગ્નિ સળગી
ઊઠ્યો, સેંકડો ઘોર હલ્કાઓ રણક્ષેત્રમાં પડવા
લાગી અને તે સપ્ત મુખ બાણતું ધનુષ્યમાં જેવું
સંધાન થયું કે તુરંતજ ઇંદ્ર સહિત સર્વ લોક-
પાલો હાહાકાર કરવા લાગ્યા; પણ મૃતપુત્ર
ઠણું ના જલવામાં ન હતું કે, એ બાણમાં અશ્વ-
સેન નામનો નાગ પોતાના યોગ્યગ્રંથી પેસી
ગયો હતો.^{૨૧-૨૩} તે બાણમાં સર્પને પેઠેલો
જોઈને 'હવે મારો પુત્ર મરણ પામશે' એવા
વિચારથી ઇંદ્રનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયાં. એટલે
પવિત્ર અંતઃકરણવાળા ત્રિનેત્રિય બ્રહ્મદેવે ઇંદ્રને
કહ્યું : 'તું ગમરાઈશ નહિ; વિગ્રયલક્ષ્મી અર્જુન-

ને જ વરશે.^{૧૪} આ તરફ તે ઉઘ્ર બાણને ધનુષ્ય-
માં સાંધી તૈયાર થયેલા કર્ણને જોઈને મહાત્મા
શક્ય બોલી ઊઠ્યો : 'હે કર્ણ ! આ તે સંધેલું
બાણ અર્જુનની ડોક પર લાગશે નહિ; માટે
બરાબર જોઈ વિચારીને મસ્તકને ઠાપી નાખનારું
આ બાણ તું સાંધ.' ^{૧૫} શક્યનાં એ વાક્ય સાંભળી-
ને બળવાન સૂતપુત્રનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલગોળ
થઈ ગયાં. તેણે મદ્રરાજ શક્યને આ પ્રમાણે કહ્યું :
'હે શક્ય ! કર્ણ બે વખત ઠદી પણ બાણસંધાન
કરશે નહિ. મારા જવા વીર પુરુષો કોઈ દિવસ
પણ કપટયુદ્ધ કરશે નહિ.' ^{૧૬} આમ કહીને કર્ણે
ધણાં વર્ષોથી જની સદા પૂજા કરી હતી તે સર્પ-
મુખ બાણને બરાબર ચત્રપૂર્વક અર્જુન સામે
ફેંક્યું અને તે વેળા વૃષનાભધારી તે કર્ણે 'હે
અર્જુન ! હવે તારું આવી બન્યું છે' આમ
તિરસ્કારપૂર્વક અભિમાનવાળી વાણી કહી. ^{૧૭}
પછી કર્ણના હાથમાં રહેલી ધનુષ્યની દોરીના
આધાતથી સણસણાટ કરતું છૂટેલું તે અગ્નિ તથા
સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને અતિ ઘોર બાણ જોયે
આકાશમંળમાં પસાર થઈ અંતરિક્ષમાં ઝળહળી
ઊઠ્યું. ^{૧૮} આમ તે બળબળતું બાણ એકદમ
વેગથી અર્જુન સામે યુદ્ધમાં ધસી રહ્યું. તે જોઈને
માધવ શ્રીકૃષ્ણે સત્વર-લીલામાત્રમાં અર્જુનના
મહાન રથને પગ વતી દાખીને થોડેક પૃથ્વીમાં
પેસાડી દીધો. ^{૧૯} ત્યાં સુવર્ણના સાગથી ઢંકાયેલા
અને ચંદ્રના કિરણો સમાન હિન્જવળ વર્ણના
અર્જુનના રથના થોડાંઓ પણ ઘૂટેણુ ટેકવીને
પૃથ્વી પર નીચા નમી ગયા. શ્રીકૃષ્ણની એ ચતુ-
રાઈ જોઈને અંતરિક્ષમાં સર્વ દિવ્ય પ્રાણીઓ
તેમનું સન્માન કરવા માટે હર્ષની અતિમહાન
ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યાં. ^{૨૦} ત્યાં એકાએક આકાશ-
માં તેમની પ્રશંસાને સૂચવનારી દિવ્ય વાણી-
ઓ સંભળાવા લાગી, દિવ્ય પુષ્પોની વૃદ્ધિઓ થવા

લાગી અને ઉપરાઉપરી સિંહનાદો થવા લાગ્યા.
શ્રીકૃષ્ણના એ પ્રયત્નથી અર્જુનનો રથ થોડોક
પૃથ્વીમાં નીચો ઊતરી ગયો, એટલે કર્ણે નાગા-
શ્ચથી મંત્રેલું અને મહાન પ્રયત્ન તથા ક્રોધપૂર્વક
ફેંકેલું તે સર્પમુખ બાણ બુદ્ધિમાન અર્જુનની
ડોક પર નહિ લાગતાં ઈંદ્રે આપેલા તેના અતિ
દઢ મુકુટને લાગ્યું. એ મુકુટ પૃથ્વી, સ્વર્ગ, ગગન-
મંડળ તથા વરુણલોકમાં પ્રખ્યાત હતો; સૂર્ય,
ચંદ્ર અને અગ્નિની પ્રમા સમાન કાંતિમાન હતો;
સુવર્ણ, મોતી, મણિ તથા હીરાઓનાં જડતરકામ-
થી ભૂષિત હતો અને સર્વવ્યાપક સ્વયંભૂ દેવે
પોતે યત્નપૂર્વક તપશ્ચરણ કરીને એને ઈંદ્રને માટે
બનાવ્યો હતો. તે મહામુલ્યવાન હતો, શત્રુઓને
ભયંકર હતો, ધારણ કરનારને અત્યંત મુખકર્તા
હતો, દિવ્ય સુગંધને ફેલાવતો હતો અને અર્જુન-
ના મસ્તકને નિત્ય શોભાવતો હતો. ^{૨૧-૨૪} હે
રાજા ! અર્જુને જ્યારે દેવોના શત્રુ રાક્ષસોના
સંહાર કર્યો હતો, ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા
ઈંદ્રે પોતે અર્જુનને તે મુકુટ આપેલો હતો. તે
મુકુટમાં એટલું બધું સામર્થ્ય હતું કે દેવોમાં
ઉત્તમ એવા શંકર, વરુણ, ઈંદ્ર કે કુબેર પણ
પોતાના પિનાક, પાશ, વજ્ર તથા ઉત્તમ બાણોના
પ્રહારો કરીને તે મુકુટનો નાશ કરવા શક્તિમાન
ન હતા. અર્જુનના તે મુકુટને વૃષનાભધારી કર્ણે
સર્પમુખ બાણનો પ્રહાર કરી અર્જુનના મસ્તક
પરથી વેગપૂર્વક હરી લીધો હતો. તે સર્પમુખ
બાણમાં પ્રથમથી પેસી ગયેલા, બળવાન અને
મનમાં દુષ્ટ અભિપ્રાય દોવા છતાં દેવયોગે જની
પ્રતિજ્ઞા અસત્ય થઈ હતી તેવા એ અશ્વસેન નાગે
મહાકિંમતી અને સુવર્ણથી ઝળગી રહેલા તે અતિ
અદ્ભુત મુકુટને અર્જુનના મસ્તક પરથી ઉડાડી
દીધો હતો. તેથી સાયંકાળના સમયે જનું મંડળ
લાલગોળ થઈ ગયું છે તેવા સૂર્ય જમ અસ્તાચળ

પર્વતના શિખર પરથી નીચે ઊતરી પડે, તેમ
ઉત્તમ જાતિના તે સર્પ^{૩૫}મુખ બાણથી ઊડી પડેલો
અશ્વસેન નાગના વિધાસિથી પ્રદીપ્ત જ્વાળાવાળો,
તથા સુવર્ણના જડતરકામથી જાળવવામાં આવેલો
અર્જુનનો તે ઉત્તમ અને પ્રિય મુકુટ ખનન
કરતો પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો.^{૩૫-૩૮} ખરેખર,
મહેન્દ્રનું વજ્ર જેમ સુંદર અંકુરે તથા પુષ્પોથી
ભરેલા વૃક્ષોવાળા કોઈ એક પર્વતના મહાન
શિખરને પૃથ્વી પર ઝીંકી પાડે, તેમ તે નાગે પણ
અનેક રત્નોથી શોભી રહેલા અર્જુનના તે મુકુટને
તેના મસ્તક પરથી બળપૂર્વક ઝીંકી પાડ્યો હતો.
તે વેળા પૃથ્વી, આકાશ, સ્વર્ગ અને જળ વાયુની
સાથે એટલાં બધાં બળભળી ઊઠ્યાં કે, સમગ્ર
બ્રહ્માંડમાં તેનો અતિ ઉચ્ચ અને ભયંકર શબ્દ
ગાજી રહ્યો તેમ જ ગભરાઈ ગયેલા સર્વ મનુષ્યો
ધડાધડ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા. વળી તે સમયે
તરણુ તથા શ્યામ વર્ણનો અર્જુન મુકુટ વિના
પણ શ્યામ રંગના ઉચ્ચ શિખરવાળા નીલ પર્વત-
ની પેઠે શોભતો હતો. પછી અર્જુને બિલકુલ
ગભરાયા વિના પોતાના મસ્તક પર સ્વેત વર્ણનો
પટકો બાંધી દીધો અને પોતાના કેશોને ઢાંકી દીધા.
આથી શિખર પર પ્રકાશી રહેલાં સૂર્યનાં કિરણો-
થી જેવો ઉદયાચળ પર્વત શોભે તેવો જ તે શોભવા
લાગ્યો.^{૩૯-૪૧} હે રાજા! પૂર્વે ખાંડવવનના દાહ
સમયે પ્રથમથી જ નાસી ગયેલા પોતાના પતિ
તક્ષકની પાછળ પલાયન કરવા તૈયાર થયેલી તેની
સુંદરમુખી સ્ત્રી ગોકર્ણી સર્પિણીને અર્જુને મારી
નાખી હતી; પણ તેનો પુત્ર અશ્વસેન અર્જુનની બૂલ-
નો લાભ લઈ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો હતો અને પાતાળ-
માં જઈને વસ્યો હતો. પછી તે નાગ અર્જુન
તથા કર્ણના આ યુદ્ધને જાણીને પોતાની માતાનું
વેર લેવા માટે યુદ્ધભૂમિ પર આવ્યો હતો અને
કર્ણના જાણવામાં ન આવે તેમ તેના સર્પમુખ

નામના બાણમાં પેસી ગયો હતો. એ સમયે સૂર્ય-
પુત્ર કર્ણે ઘોડાઓની લગામની સપાટીમાં રહેલા
અતિતેજસ્વી અને બળવાન એવા અર્જુનના
મસ્તકને તાકીને તે નાગસ્વરૂપ બાણ ફેંક્યું હતું;
પણ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનામાં રહેલા ભારને બળપૂર્વક
મૂકી દઈ અર્જુનના ઘોડાઓને ઘૂંટણોર બેસાડી
દઈ રથને નીચો નમાવી દીધો. તેથી લક્ષ્યથી બ્ર-
થતાં બાણસ્વરૂપ બનેલો અશ્વસેન નાગ સૂર્યની
પેઠે ભુવનગર્ભને વ્યાપ્ત કરનારાં કિરણોથી જગતને
પૂર્ણ કરનારા તથા બ્રહ્માએ પોતે અદિતિના પુત્ર
મહેન્દ્રના આબૂપણ તરીકે બનાવેલા અર્જુનના દિવ્ય
મુકુટને જ ઉરાડી શક્યો હતો, પણ તેના મસ્તકને
ઉરાડી શક્યો નહોતો આમ કેવળ અર્જુનના મુકુટ-
ને જ પોતે પાડી શક્યો, પણ તેના મસ્તકને પાડી
શક્યો જ નહિ; એટલે તે નાગ કોપાયમાન થઈને
પુનઃ અર્જુન સામે ધસ્યો હતો. પરંતુ અર્જુન
પોતે તેના ઝપાટામાં નહિ આવવાથી મૃત્યુમાંથી
બચી ગયો હતો અને પાછળથી તેણે બાણ મારીને
તેને મારી નાખ્યો હતો.^{૪૨*} આ રીતે કર્ણની જીજ્ઞા-
માંથી છૂટેલો અર્જુનની સાથે પૂર્વકાળનું જે વેર
હતું એવો અને અસિ તથા સૂર્ય સમાન મહાતેજ-
સ્વી તે બાણસ્વરૂપ મહાનાગ અર્જુનના સુવર્ણથી
ઝળકી રહેલા તે મુકુટને પૃથ્વી પર ઉરાડી પાડીને
અને તેને વિધાસિથી બાળી નાખીને પાછો ફર્યો.
તેણે પુનઃ કર્ણના ભાયામાં ભરાઈ પેસવા ઇચ્છ્યું;
પણ તે જ સમયે કર્ણની દષ્ટિ પડતાં તેણે કર્ણને
આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘હે કર્ણ! તે બરાબર લક્ષ્ય સામે

* આ શ્લોકને કૂટ શ્લોક તરીકે ગણવામાં આવે છે,
કારણ કે આ શ્લોકમાં પ્રત્યેક પાદમાં શો શબ્દ મૂકીને
તેના લિંગલિંગ અર્થો દર્શાવ્યા છે. તેની રચના પણ
એવી છે કે કોઈ સારો પદિત પણ દીકાના આધાર વિના
સ્પષ્ટ રીતે તેનો આશય સમજી શકે તેમ નથી. માટે અમે
આ શ્લોક પરની નીલકંઠી દીકાનો મ પૂર્ણ આધાર લઈ
સુગમતાને માટે આગળપાછળના વૃત્તાંતના અનુસંધાન
પૂર્વક વિસ્તારથી અર્થ લખ્યો છે.

જેવા વિના મને અર્જુનના પર મૂક્યો હતો અને તે જ કારણથી મેં અર્જુનના મરતકને કાપ્યું નથી. માટે હવે ફરીથી તેની સામે બેરોબર તાકીને તું મને મૂક; એટલે હું તારા અને મારા શત્રુ તે અર્જુનનો એકદમ નાશ કરી નાખીશ. ^{૧૪૩-૪૫}

તે નાગે આ પ્રમાણે યુદ્ધમાં કર્ણને કહ્યું, એટલે કર્ણે તેને પૂછ્યું કે, 'આવા ઉચ્ચ સ્વરૂપને ધારણ કરનારો તું કોણ છે?' નાગે ઉત્તર આપ્યો. 'હું અશ્વત્સેન નામનો તક્ષક નાગનો પુત્ર છું, મારી માતાને અર્જુને ખાંડવવનના દાહ સમયે મારી નાખી છે. તેથી મારે તેની સાથે વેર જીવું થયું છે અને તેણે મારો એ અપરાધ કર્યો છે, એમ તમારે જાણવું. ^{૪૬} હું તમને સત્ય કહું છું કે, તમે જો મારી પ્રાર્થના સ્વીકારશો તો કદાચ ઇંદ્ર પોતે અર્જુનની રક્ષા કરશે તોપણ તે ચમરાજ-ગૃહે વિદાય થશે. ^{૪૭}

કર્ણે બોલ્યો : હે નાગ ! આજના યુદ્ધમાં કર્ણે બીજાના બળનો આશ્રય કરી વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો જ નથી. ^{૪૮} હું જો વખત કદી પણ બાણને સાંધીશ નહિ. બાણી આવા સેંકડો અર્જુનોને હું મારી શકું. આમ કહીને સૂર્યના શ્રેષ્ઠ પુત્ર કર્ણે રણસંગ્રામમાં ફરી પણ તે નાગને કહ્યું : ^{૪૯} 'હે નાગ ! હું એકલો જ મારાં ભયંકર અસ્રો મારીને, ઉત્તમ ભતિના પ્રયત્નો કરીને તથા કાપાવિદ્ય થઈને અર્જુનનો યુદ્ધમાં વધ કરીશ. માટે તું તારે સુખેથી જ, મારે તારાં કામ નથી.' કર્ણે એ પ્રમાણે કહ્યું તોપણ તે નાગરાજ રોષને લીધે તેવું વાક્ય સહન કર્યું નહિ. ^{૫૦} હે રાજા ! તે ઉચ્ચ નાગ પોતે જ પોતાના સ્વરૂપ ધારણ કરી અર્જુનનો વધ કરવા એ એકદમ ધર્યો. ત્યારે રણભૂમિમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા : 'હે પ્રાર્થ ! તારી પ્રાર્થના કરનારા આ મહાસર્પને તું મારી નાખ. ^{૫૧}

શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શત્રુઓના વીર્યને સહન કરનારો ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુન બોલી બોલ્યો : 'હે કૃષ્ણ ! આ સર્પ વળી કોણ છે કે, તે પોતાની મેળે જ ગરડના મુખ સામે આજે ધસી આવે છે ? ^{૫૨}

શ્રીકૃષ્ણે બોલ્યા : હે અર્જુન ! આ તે જ સર્પ છે કે જેને અશ્વિને તૃપ્ત કરી રહેલા તે ખાંડવ-વનમાં ધનુષ્યને ધારણ કરી બ્રહ્મથી આકાશમાં જતો કર્યો હતો. એ પોતાની માતાના શરીરમાં ગુપ્ત રીતે ભરાઈ પેઠો હતો, છતાં તે એક જ સ્વરૂપ માનીને તેની માતાને મારી નાખી હતી. તે જ આ સર્પ પૂર્વના તે વેરતું સ્મરણ કરી અવશ્ય પોતાના વિનાશને માટે જ તારી પ્રાર્થના કરે છે. હે શત્રુઓને સહન કરનારા અર્જુન ! તું જો, આકાશમાંથી પડતી હસ્તીની પેઠે તે આપણા તરફ કેવો ધસી આવે છે ! ^{૫૨, ૫૩}

અહ્યુત કવચને ચીરી નાખ્યું. પ્રાણોને બાણે બહાર ખેંચી કાઢતું હોય, તેમ તે તેના સ્થિરતું પાન કરી લોહીલુહાણ પીછાંવાળું થઈને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૧૮} આ રીતે બાણોનો પ્રહાર થતાં વૃષનામધારી કર્ણ લાઠીથી મારેલા મોટા સર્પની પેઠે છંછેડાઈ ગયો. મહાઝેરી સર્પ જમ પુષ્કળ ઝરને બહાર કાઢે, તેમ તે ઝપાટાબંધ ઉત્તમ જાતિનાં બાણો ફેંકવા લાગ્યો.^{૧૯} ત્યારે કર્ણે બાર બાણો મારી શ્રીકૃષ્ણને વીધી નાખ્યા, નવાણું બાણો વડે અર્જુનને વીધી નાખ્યો અને ફરીથી તેણે એક ધોર બાણ વડે અર્જુનને ધાયલ કરી તે મોટી ગજના કરવા લાગ્યો તથા હસવા લાગ્યો. કર્ણના તે હર્ષને અર્જુન સહન કરી શક્યો નહિ. ઇંદ્રે જમ બળદૈત્યને વીધી નાખ્યો હતો, તેમ તુરત જ ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમ કરનારા તે મર્મવેત્તા અર્જુને બળપૂર્વક સેંકડો બાણોનો મારો ચલાવી કર્ણનાં મર્મસ્થાનોને વીધી નાખ્યાં.^{૨૦, ૨૧} વળી પણ અર્જુનને કર્ણને કાળદંડ સરખાં નેવું બાણો માર્યાં; તેથી તેતું શરીર અત્યંત વીધાઈ ગયું અને વજ્રથી ભેદી નાખેલા પર્વતની પેઠે તે ઘણો જ વ્યથા પામ્યો. વળી અર્જુનને બીજાં કેટલાંએક બાણો મારીને મણિયા, ઉત્તમ હીરા તથા સુવર્ણથી જ ઝળછી રહેલા કર્ણના સુકુટને છિન્નભિન્ન કરી નાખી પૃથ્વી પર વેરી પાડ્યો તથા ઉત્તમ જાતિનાં બન્ને કુંડળોના પણ કકડા કરી નાખ્યા.^{૨૨, ૨૩} વળી મોટા મોટા કારીગરોએ ઘણો સમય ગાળીને પ્રયત્નપૂર્વક બનાવેલા, મહામૂલ્યવાન, ચળકતા અને ઉત્તમ જાતિના તેના કવચના પણ પાંડવ અર્જુનને બાણો વડે એક ક્ષણવારમાં અનેક કકડા કરી નાખ્યા. તે પછી કોપાયમાન થયેલા અર્જુને કવચરહિત થયેલા તે કર્ણને ઉત્તમ જાતિનાં તથા તીક્ષ્ણ ધારવાળાં ચાર બાણોનો પ્રહાર કરી સારી પેઠે વીધી નાખ્યો,

એટલે વાત, પિત્ત અને કફના તાવથી શેગીને જવી પીડા થાય, તેવી જ અત્યંત પીડા પોતાના શત્રુના એ પ્રહારથી કર્ણને થવા લાગી.^{૨૪, ૨૫} કારણ કે અર્જુનને પોતાના મહાન ધનુષ્યને ગોળાકાર વાળી દઈને સાંધેલાં તથા ક્રિયા અને પ્રયત્નોનો આશ્રય કરી બળપૂર્વક છોડેલાં ઉત્તમ જાતિનાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણો વડે ઘણી ઝડપથી કર્ણનાં મર્મસ્થાનો વીધી નાખ્યાં હતાં. આ રીતે અર્જુનને કર્ણને ઉચ્ચ વેગવાળાં તથા તીક્ષ્ણ ધારવાળાં અનેક પ્રહારનાં બાણોનો સખ્ત માર માર્યો તેથી તેના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા માંડી. આથી ગેરુ ધાતુને લીધે લાલ રંગનો તથા ખીણોમાંથી લાલ રંગના જળપ્રવાહને ઝરતો જમ કોઈ એક પર્વત શેભે, તેમ તે કર્ણ પણ એ વેળા શેભવા લાગ્યો.^{૨૬, ૨૭} પછી કાંતિઃકરવામીએ જમ ક્રૌંચ પર્વતને ભેદી નાખ્યો હતો, તેમ અર્જુનને સીધી ગતિનાં, તફન નવાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં, અતિદૃઢ અને કાળદંડ તથા અશ્વિ સરખાં તીક્ષ્ણ એવાં લોખંડી બાણો મારીને કર્ણની છાતી વીધી નાખી.^{૨૮} હે સમર્થ રાજા! અર્જુનના આ છંદના પ્રહારથી કર્ણ અત્યંત ઘવાઈ ગયો, તેથી તે લથડિયું ખાઈને સ્થમાં ને સ્થમાં મૂરછાંવશ થઈને ઢળી પડ્યો. તેનો ભાથો પણ એકબાજુ ઊડી પડ્યો અને તેની સુકી એટલી બધી ઢીલી પડી ગઈ, કે તેમાંથી ઇંદ્રના ધનુષ્ય સરખું તેતું ધનુષ્ય પણ સરકી પડ્યું.^{૨૯} આ પ્રમાણે કર્ણ સંકટમાં આવી પડ્યો ત્યારે વીરપુરુષોના મતનું અનુક્રાન કરનારા આર્ય અર્જુનને તેને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી નહિ. એટલે શ્રીકૃષ્ણ અતિ સંશ્રમથી તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : ‘હે પાંડુપુત્ર! તું પ્રમાદ કેમ કરે છે? હોષોને બાળનારા વિદ્વાન પુરુષો પણ પોતાના શત્રુઓ અત્યંત દુર્બળ થઈ ગયા હોય છતાં પુનઃ તેમને બળવાન થવા દેવાની

એક ક્ષણવાર પણ રાહ જોતા નથી. તેઓ તો તેમને દુર્બળ અવસ્થામાં જ મારી નાખે છે; કારણ કે વિશેષ કરી સંકટોના સમયમાં જ શત્રુઓને મારી નાખી બુદ્ધિમાન પુરુષ ધર્મ તથા યશ મેળવી શકે છે.^{૭૧} માટે જગતમાં શ્રેષ્ઠ વીર ગણાયેલા અને સદાના તારા શત્રુ એવા આ કર્ણનો આ સમયે જ એકદમ નાશ કરી નાખવા તું ઉતાવળ કર. આ કર્ણ જેવો ટકાર થશે કે તુરત જ પૂર્વની પેઠે તારી સામે ધસી આવશે. માટે ઇંદ્રે જન્મ નમુચિને મારી નાખ્યો હતો, તેમ તું અને મારી નાખ.^{૭૨} શ્રીકૃષ્ણે આમ કહ્યું, એટલે 'બહુ સારું' એમ કહીને અર્જુને શ્રીકૃષ્ણનું સન્માન કર્યું. પછી ઇંદ્રે જન્મ બલિ રાજને વીધી નાખ્યો હતો, તેમ તે કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુને ઉત્તમ જાતિનાં બાણોનો મારો ચલાવી કર્ણને એકદમ વીધવા માંડ્યો.^{૭૩} હે ભારત ! અર્જુને સર્વ જાતના પ્રયત્નો કરીને સુવર્ણની પૂંખવાળાં વત્સદંત નામનાં બાણો માર્યાં અને કર્ણને, તેના ઘોડાઓને તથા તેના રથને તદ્દન ઢાંકી દીધા, તેમ જ સર્વ દિશાઓને બાણોથી છાઈ દીધી.^{૭૪} એ વેળા વિશાળ અને પ્રુદ વક્ષઃસ્થળવાળો અધિ-રથપુત્ર કર્ણ અર્જુનનાં વત્સદંત બાણોથી એટલો બધો ઢંકાઈ ગયો કે, તે પ્રકુલ્લિત પ્રુષ્પોવાળા અશોક, પલાશ (ખાખરા) તથા શીમળાના વૃક્ષ જેવો અથવા ચંદનવૃક્ષોનાં વનથી ઢંકાઈ ગયેલા પર્વત જેવો શોભવા લાગ્યો. હે રાજ ! તે સમયે કર્ણના શરીરમાં અસંખ્ય બાણો ખૂંચી ગયાં હતાં, તેથી વૃક્ષોની ઘટાથી વ્યાપ્ત થયેલાં શિખરો અને ગુફાઓવાળો તથા આસપાસ ખીલી રહેલાં કરેણુનાં વૃક્ષોવાળો કોઈ એક મહાન પર્વત જન્મ શોભે, તેમ તે રણભૂમિ પર શોભતો હતો. પછી કર્ણે પણ સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા માંડ્યાં અને બાણો-રૂપ કિરણોવાળો તે કર્ણ અસ્ત થવાની તૈયારી પર આવેલા તથા લાલ કિરણમંડળવાળો સૂર્યની

જન્મ લાલચોળ દેખાવા લાગ્યો.^{૭૫-૭૭} તે સમયે કર્ણના બાહુમાંથી મહાન સર્પ સરખાં પ્રદીપ્ત બાણો ઉપરાઉપરી નીકળી આવતાં હતાં અને અર્જુનના બાહુમાંથી નીકળેલાં તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણો સર્વ દિશાઓમાં ફેલાઈ જઈને તે બાણોનો નાશ કરી નાખતાં હતાં.^{૭૮} વળી કર્ણે ધૈર્ય ધારણ કરીને કોપાયમાન થયેલા સર્પોના જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા માંડ્યાં અને બીજાં દશ બાણોથી અર્જુનને વીધી નાખ્યો. તેણે કોપેલા સર્પની પેઠે સુમવાટ કરનારાં છ બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને પણ વીધી નાખ્યા.^{૭૯} પછી એ મહાયુદ્ધમાં મહાબુદ્ધિમાન અર્જુને કર્ણને અતિઉગ્ર, સણસણાટ કરનાર, સર્પના વિષ તથા અગ્નિ સરખું ભયંકર, મહાન રૌદ્રાસ્થથી મંત્રેણુ અને તદ્દન લોહાનું બનાવેલું એક મોટું બાણ મારવાનો મનમાં વિચાર કર્યો.^{૮૦} પણ તેટલામાં હે રાજ ! અદૃશ્ય રહેલા કાળે, બ્રાહ્મણ (પરશુરામના આશ્રમમાં રહીને વનમાં બ્રમણ કરતા કર્ણે) જેની ગાયનો પ્રમાદમાં વધ કર્યો હતો તે બ્રાહ્મણના કોપને લીધે કર્ણના વધને બહેર કરતાં કહ્યું કે, 'હે કર્ણ ! પૃથ્વી તારા રથનાં પૈડાંને મળી જાય છે.^{૮૧} હે પુરુષવીર ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! જ્યારે કર્ણના મરણનો સમય સમીપમાં આવ્યો, ત્યારે મહાત્મા પરશુરામે તેને બ્રહ્માજ્ઞ નામનું જ દિવ્ય અસ્ત્ર આપ્યું હતું તે પણ તેના મનમાંથી નષ્ટ થઈ ગયું અને પૃથ્વી તેના રથના ડાબા પૈડાને મળી જવા લાગી.^{૮૨} હે નરેન્દ્ર ! પરશુરામના આશ્રમમાં રહેતી વખતે મળેલા મહાબ્રાહ્મણના શાપથી કર્ણનો રથ એકદમ ડોલવા લાગ્યો અને તેનું પૈડું પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયું; તેથી કર્ણ એકદમ નિહવળ થઈ ગયો.^{૮૩} ગામની પાડોશમાં, ગામના બિહન તરીકે, આસપાસ એટલો બધાવીને વાવેલું પુષ્પભરેલું મોટું વૃક્ષ જન્મ પૃથ્વીમાં નિમજ્જ દેાય છે, તેમ કર્ણનો

રથ બ્રાહ્મણના શાપથી પૃથ્વીમાં નિમગ્ન થઈ નમી ગયો. ત્યાં પરશુરામ પાસેથી ગ્રહણ કરેલું બ્રહ્માસ્ત્ર પણ બુદ્ધાઈ ગયું અને મહાધોર એવું સર્પમુખ બાણ પણ અર્જુનને હાથે કપાઈ ગયું. આથી કર્ણ અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયો અને ઉપરાઉપરી આવી પડેલાં તે સંકટો સહન નહિ થવાથી પોતાના બન્ને હાથોને ધુણાવતો ધુણાવતો ધર્મની નિંદા કરવા લાગ્યો : 'ધર્મવેત્તા મહર્ષિઓ કહે છે કે, જે પુરુષ સર્વ સ્થળે ધર્મને જ પ્રધાન ગણે છે, તે પુરુષનું સદાકાળ ધર્મ જ રક્ષણ કરે છે. ધર્મજ્ઞ મહાશયોનાં આ વચનને અનુસરી અમે શાસ્ત્રોમાં કદા પ્રમાણે યથાશક્તિ ધર્મનું આચરણ કરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યા કરીએ છીએ; છતાં પણ તે ધર્મ જ અમારો નાશ કરે છે. માટે હું માનું છું કે, ધર્મ તેના ભક્તોનું નિત્ય પરિપાલન કરતો નથી.' આમ બોલતો તે કર્ણ વારંવાર ધર્મની નિંદા કરવા લાગ્યો, તેના ઘોડા અને સારથિ લથડિયાં બાવા લાગ્યા, પોતે પણ અર્જુનના બાણ-પ્રહારોથી ધ્રુજી જવા લાગ્યો અને મર્મસ્થાનોમાં ઉપરાઉપરી માર પડવાથી સર્વ ક્રિયાઓ કરવામાં શિથિલ થઈ ગયો.^{૮૪-૮૭} પછી તેણે ત્રણ મહાભયંકર બાણો વડે શ્રીકૃષ્ણના હાથને વીંધી નાખ્યા તથા અર્જુનને સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૮૮} એટલે અર્જુનને તીક્ષ્ણ વેગવાળાં, ઇંદ્રના વજ્રસમાન ધોર અને બળબળતા અગ્નિ સરખાં ભયંકર સત્તર સરગ્રામી બાણો કર્ણને માર્યાં.^{૮૯} ભયંકર વેગવાળાં તે બાણો કર્ણને સખત ઘાયલ કરી પૃથ્વી પર પડ્યાં અને કર્ણ પણ તે પ્રહારથી શરીરે કંપાયમાન થઈ ગયો; પણ શક્તિ તથા બળનો આશ્રય કરી એમાન ન થઈ જતાં તેણે શરીરમાં ચેષ્ટા દર્શાવી.^{૯૦} આમ શરીરને ટેકાવી રાખી કર્ણે બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું, એટલે તે જોઈને અર્જુનને પણ ઇંદ્રાસ મંચુ.^{૯૧} શત્રુતાપન અર્જુને ગાંડીવ-

ધનુષ્યને, તેની પ્રત્યંચાને તથા બાણોને મંચ્યાં અને ઇંદ્ર જેમ જળની વૃદ્ધિ કરે, તેમ તેણે ઉપરાઉપરી બાણોની વૃદ્ધિઓ કરવા માંડી.^{૯૨} ત્યાં તુરત જ અર્જુનના રથમાંથી તેજોમય અને મહાવીર્યવાન બાણો નીકળીને કર્ણના રથની સમીપમાં પ્રકટ થવા લાગ્યાં.^{૯૩} પરંતુ મહારથી કર્ણ પોતાની આગળ છોડવામાં આવેલાં તે બાણોને નિષ્ફળ કરી નાખવા લાગ્યો. આમ કર્ણે અર્જુનના અસ્ત્રનો વિનાશ કરી નાખ્યો તે જોઈ ચાકવ-વીર શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા : 'હે પાર્થ ! કર્ણ તારાં બાણોનો વિનાશ કરી નાખે છે, માટે તું બીજા અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર.' એટલે અર્જુનને પુનઃ ગાંડીવધનુષ્યને મંત્રીને તેમાં અતિ ઉગ્ર એવું બ્રહ્માસ્ત્ર યોજ્યું.^{૯૪, ૯૫} હવે અનેક બાણોથી કર્ણને ઢાંધી દઈ તેણે કર્ણને બીજાં ઢટલાંએક બાણો પણ માર્યાં. પછી કર્ણે અતિ તેજદાર તીક્ષ્ણ બાણો મારીને અર્જુનના ધનુષ્યની દોરીને કાપી નાખી.^{૯૬} એટલે તુરત જ અર્જુનને બીજી દોરી ચઢાવી લીધી; પરંતુ કર્ણે તે દોરીને પણ કાપી નાખી. આમ ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી, આઠમી, નવમી, દશમી તથા અગિયારમી દોરીને પણ કર્ણે એક પછી એક કાપી નાખી. પરંતુ વૃષનાભધારી અને સેંકડો બાણોનું સંધાન કરનારા કર્ણને બાણવામાં ન હતું કે, અર્જુનની પાસે તેવી ને તેવી સો ધનુષ્યની દોરીઓ હતી. તે પછી અર્જુનને ધનુષ્ય પર બીજી નવી દોરી ચઢાવી લીધી અને તેને મંત્રીને તેણે કર્ણ પર સર્પોની પેઠે લલલલકાટ કરતાં અસંખ્ય બાણોની વૃદ્ધિ કરવા માંડી.^{૯૭-૯૯} એ સમયે અર્જુન એટલી બધી ઝડપથી યુદ્ધ કરતો હતો કે, રથમાં તેના ધનુષ્યની દોરી ક્યારે તૂટી જતી હતી અને ફરી તે નવી દોરી ક્યારે ચઢાવી લેતો હતો તેની કર્ણને જરા પણ ખબર થતી ન હતી. આ એક આશ્ચર્ય-

જનક ઘટના હતી !^{૧૦૦} ખરેખર, તે સમયે કર્ણે પણ અર્જુનના કરતાં પોતાનું પરાક્રમ ઘણું વિશેષ દર્શાવવા માંડ્યું હતું; કારણ કે અસ્રોનો પ્રયોગ કરીને અર્જુનનાં અસ્રોનું તે વારણ કર્યે જતો હતો અને સામાં અર્જુનને અસ્રો માર્યે પણ જતો હતો.^{૧૦૧} આમ કર્ણના અસ્રથી અર્જુનને પીડા પામેલો જોઈ શ્રીકૃષ્ણ બોલી ઊઠ્યા : 'હે પાર્થ ! તું ઉપરાડપરી અસ્રોનો પ્રયોગ કર ને છેક કર્ણના રથ પાસે જઈતેને બાણો માર.'^{૧૦૨} એટલે અર્જુનને અગ્નિ તથા સર્પના વિષ સમાન ઘોર એવું પોલાદી દિવ્ય બાણ મંડ્યું અને તેમાં રુદ્રદેવતાના અસ્રનું અનુસંધાન કરી તેણે કર્ણ સામે દેવતાની મનમાં ઇચ્છા કરી. પણ તેવામાં તો હે રાજા ! કર્ણના રથના પૈડાને પૃથ્વી વધારે ને વધારે ગળી જવા લાગી. ત્યારે રાધાપુત્ર કર્ણ એકદમ પોતાના રથ પરથી નીચે ઊતરી પડ્યો અને બન્ને હાથવતી રથના પૈડાને પકડીને તે ચત્રપૂર્વક પૃથ્વીમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવા ઇચ્છવા લાગ્યો. તે વખતે કર્ણે પોતાના રથનાં પૈડાને ગળી જનારી સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વીને પર્વતો, વનો તથા અસંખ્યો સહિત લગભગ ચાર આંગળ જેટલી ઊંચી કરી નાખી; પણ રથનું પૈડું આખરે ન જ નીકળ્યું. આ પ્રમાણે એના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં અસ્ત થઈ ગયું હતું એટલે એ કર્ણ કોધને લીધે અશ્રુઓ પાડવા લાગ્યો અને અતિ આવેશમાં આવી ગયેલા અર્જુન સામે જોઈ ને આવું વચન કહેવા લાગ્યો :^{૧૦૩-૧૦૪} 'ઓ મહાવિનુર્ધર અર્જુન ! એક સુહૃત્તંત્ર તું યુદ્ધ કરતો થઈ જા. જો, આ મારા રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયું છે. હું તેને પૃથ્વીમાંથી બહાર કાઢું તેટલો સમય તું યુદ્ધ કરતો બંધ થઈ જા.^{૧૦૫} દેવયોગે પૃથ્વી મારા રથના કાબા પૈડાને ગળી ગઈ છે, તે જોઈને તું નીચ પુરુષોએ આચરેલી ઠગબાજી કરવી છોડી

દે.^{૧૦૬} ઓ કુંતાપુત્ર ! હુદ્ર પુરુષોએ આચરેલા માર્ગનો આશ્રય કરવો તે તને યોગ્ય નથી. તું આ જગતમાં એક મહાન પુરુષ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. યુદ્ધકળામાં તું સર્વના કરતાં અતિ ઉત્તમ છે.^{૧૦૭} માટે હે પાંડુપુત્ર ! લોકમાં અતિ-શય પ્રશસ્ત ગણાતા કાર્યને જ કરવું તને યોગ્ય છે. હે અર્જુન ! સત્પુરુષોના વ્રતમાં સ્થિર રહે-નારા રાજા પુરુષો જેના ટેશ વીખરાઈ ગયા હોય, જે યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જતો હોય, જે બ્રાહ્મણ ભતિનો હોય, જેણે પોતાની સામે હાથ જોડ્યા હોય, જે પોતાને શરણે આવ્યો હોય, જેણે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો હોય, જે જીવિતની ચાત્રના કરતો હોય, જે બાણ વિનાનો હોય, જેનું કવચ તૂટી ગયું હોય તથા જેનાં આયુધો પડી ગયાં હોય અથવા યુદ્ધમાં ભાંગીતૂટી ગયાં હોય તેવા શત્રુ પર શસ્ત્રોના પ્રહાર કરી કરતા નથી. હે પાંડવ ! તું તો આ લોકમાં મહાન શૂરવીર ગણાય છે, સત્પુરુષોના વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરનારો છે, યુદ્ધના ધર્મોને બાળનારો છે, તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અવલૃથ સ્નાન તેં કર્યું છે, દિવ્ય અસ્રોને તું બાણે છે, મહા-મનસ્વી છે તથા યુદ્ધમાં કાર્તવીર્યના સમાન અતુલ વીર્યવાન છે.^{૧૧૧-૧૧૪} હે મહાબાહુ અર્જુન ! પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયેલા આ પૈડાને જ્યાં સુધીમાં હું બહાર કાઢું ત્યાં સુધીમાં મને મારવો તે તને યોગ્ય નથી; કારણ કે તું રથમાં બેઠો છે અને હું પૃથ્વી પર આની નિકળ અત્રસ્થા-માં જોડો છું.^{૧૧૫} હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! હું શ્રીકૃષ્ણથી કે તારાથી કરી જતો નથી, પણ તું મહાન કુળની વૃદ્ધિ કરનારો એક ક્ષત્રિયપુત્ર છે, માટે તને હું કહું છું કે હે પાંડવ ! એક ક્ષણભર તું થોભી જા.^{૧૧૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'કર્ણના રથનાં પૈડાંનું પૃથ્વીમાં ખૂંચી જવું' નામનો અધ્યાય ૯૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧મો

કર્ણનો વધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તમન્નવીદ્વાસુદેવો રથસ્થો

રાધેય દિષ્ટવા સ્મરસીહ ધર્મમ્ ।

પ્રાયેણ નીચા વ્યસનેષુ મથા

નિર્દંતિ દૈવં કુકુતં ન તુ સ્વમ્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! કર્ણનાં તે વાક્ય સાંભળી રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ તેને કહેવા લાગ્યા : 'હે રાધાપુત્ર ! તારા અહોભાગ્યની વાત છે કે, તું આ સમયે ધર્મને સંભારે છે. પણ સામાન્ય નિયમ એવો હોય છે કે, નીચ પુરુષો જ્યારે સંકટોમાં ડૂબી જાય છે, ત્યારે ધણું કરી દેવની જ નિંદા કરે છે, પણ પોતાનાં નીચ કૃત્યોની નિંદા કરતા નથી.' પરંતુ અહ્યાં આ કર્ણ ! માત્ર એક જ વસ્તુવાળી તે દ્રૌપદીને તે, દુર્યોધને, દુઃશાસને તથા સુખલપુત્ર શકુનિએ સભામાં ધસી મંગાવી હતી તે વખતે તને ધર્મ દેખાયો ન હતો ખરું કે ? પાસાઓને ખેંચી નહિ જાણનારા રાજ યુધિષ્ઠિરને જ્યારે ભરસભામાં જુગાર રમાડ્યા અને દૂતવિષયના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે શકુનિએ જ્યારે તેમને જીતી લીધા ત્યારે ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ?^{૨,૩} હે કર્ણ ! બાર વરસનો વનવાસ વીતી ગયો હતો, છતાં તેરમે વર્ષ પાંડવોને તેં રાજ્ય આપ્યું ન હતું તે વખતે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ?^૪ વળી તારા મત પ્રમાણે ચાલીને રાજ દુર્યોધને ભીમસેનને સર્પો કરડાવ્યા હતા તથા ઝેરવાળાં ભોજન જમાડ્યાં હતાં, તે વખતે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ?^૫ આ રાધાપુત્ર ! એ વખતે વારણાવતમાં કપટથી બનાવેલા લાક્ષાગૃહમાં પાંડવો નિદ્રાવશ હતા છતાં તે લાક્ષાગૃહને બળાવી મૂક્યું હતું, ત્યારે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ?^૬ હે કર્ણ ! દ્રૌપદી રજસ્વલા હતી

અને દુઃશાસનના હાથમાં સપડાઈને ઊણી હતી તેને એઈને તું સભા વચ્ચે ખડખડાટ હર્યો હતો, તે વેળા તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ?^૭ આ રાધાપુત્ર ! જે સમયે દુષ્ટ પુરુષો નિરપરાધિની દ્રૌપદીને દુઃખ દઈ રહ્યા હતા છતાં તું ઊભો ઊભો એઈ રહ્યો હતો, તે સમયે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ?^૮ વળી હે રાધાપુત્ર ! ગંગામિત્રી કૃષ્ણને 'હે કૃષ્ણ ! પાંડવોનો હવે વિનાશ થઈ ગયો છે, તેઓ તો હવે સદાને માટે નરકમાં જ પડ્યા છે; માટે તું ઠાઈ બીજ પતિને પસંદ કરી લે,' આમ કહીને તું તેની સામે નીરખી રહ્યો હતો, તે વખતે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? વળી આ કર્ણ ! રાજ્યલોભને લીધે શકુનિનો આશ્રય કરી જ્યારે તેં પાંડવોને જુગાર રમવા બોલાવ્યા હતા ત્યારે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ! અને આ યુદ્ધમાં જ્યારે અનેક મહારથીઓએ બાળક અભિમન્યુને ચોતરફથી ઘેરી લઈ મારી નાખ્યો, ત્યારે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? જે એ વખતે ધર્મ ન હતો, તો આ સમયે ધર્મની મોટી વાતો કરી સર્વથા તાળવું સુકાવી નાખવાથી શું વળવાતું છે ?^{૯-૧૨} આ કર્ણ ! આજે અહીં રણક્ષેત્રમાં તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેટલાં ધર્મકૃત્યો ભલે કર્યા જ કર, પણ આજે તું જીવતો છૂટીશ નહિ જ. પૂર્વે પુષ્કરે જુગાર રમાડીને નજરાજને જીતી લીધો હતો, પણ તે જન્નજરાજને પોતાના પરાક્રમનો આશ્રય કરી ફરી રાજ્ય તથા યશ મેળવ્યાં હતાં; તે જ પ્રમાણે તમે બધાએ એકત્ર મળી પાંડવોને જુગારમાં જીતી લીધા હતા; પરંતુ તેના તે જ પાંડવો આ સમયે તમારા પર ચઢી આવ્યા છે. લોભનો ત્યાગ કરી અને સોમઠ રાજ્યોની સાથે એકઠા મળી તેઓ પોતાના બાહુવીર્યથી રણમાં ઊતરાઈ રહેલા શત્રુઓનો સંહાર કરશે અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવશે.^{૧૩,૧૪} વળી

યાદ રાખજે કે, હંમેશાં ધર્મની રક્ષા તળે રહેલા મોટા મોટા પુરુષસિંહોને હાથે ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રોનો વિનાશ થઈ જશે.'
 સંજય બોલ્યો : હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજા ! શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે કર્ણે લજ્જાને લીધે ભરતક નમાવી દીધું અને કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. હે ભારત ! કોંઈને લીધે જોનો અધરોષ ફરછી રહ્યો હતો એવા તે કર્ણે ધનુષ્ય જોડ્યું કરી મહાવેગ અને પરાક્રમપૂર્વક અર્જુન સામે લડવા માંડ્યું. ત્યારે વાસુદેવે મહાપુરુષ અર્જુનને કહ્યું : '૧૫-૧૭' હે મહાબળવાન અર્જુન ! દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરીને જ તું કર્ણને ધાયલ કરી રથ પરથી ઢોળી પાડ.' ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં એ વાક્ય સાંભળીને અર્જુન ધીર ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો અને એકદમ તેને પૂર્વનાં સંકટો યાદ આવી ગયાં. આમ હે રાજા ! અર્જુન ન્યારે ઢાપાયમાન થઈ રહ્યો, ત્યારે તેનાં સર્વ શેખરધ્રમાંથી (શરીર પરનાં જ્વાળાંનાં છિદ્રોમાંથી) તેજની જ્વાળાઓ બહાર ભબ્બી નીકળી. એ દ્રશ્ય આસ્થર્થ્યકારક હતું. આ રીતે અર્જુનના શરીરમાંથી નીકળી રહેલી તે જ્વાળાઓને જોઈને કર્ણે અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી અર્જુનના પર બાણવૃષ્ટિ કરી મૂછી અને ફરી પોતે રથને બહાર કાઢવા માટે ચત્ર કરવા લાગ્યો. એટલે અર્જુને પણ સામેથી અસ્ત્રોનો જ પ્રયોગ કરી બાણોની વૃષ્ટિ વરસાવવા માંડી અને જોત-જોતામાં કર્ણના અસ્ત્રોને શાંત પાડી દીધું. તે પછી અર્જુને અગ્નિને અત્યંત પ્રિય એવું અગ્ન્યાસ્ર પ્રકટ કર્યું અને કર્ણને ઉદેશી છોડ્યું. તે અસ્ર તેજથી પ્રજળી ઊઠ્યું, પણ કર્ણે સામે વારુણાસ્ર ચોળીને અર્જુનના તે અગ્ન્યાસ્રને શાંત પાડી દીધું અને આસપાસ પ્રકટ કરેલાં મેધ-મંડોળથી સર્વ દિશાઓને ધનધીર અધકારભરેલી

કરી નાખી. એટલે વીર્યવાન પાંડુપુત્ર અર્જુને જરા પણ ગભરાયા વિના વાયવ્યાસનો પ્રયોગ કર્યો અને કર્ણના દેખતાં તે સર્વ મેધમંડોળોને વીખેરી નાખ્યાં. તે જોઈ સુપુત્ર કર્ણે અર્જુનનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી બળબળતા અગ્નિ સરખું મહાધીર બાણ હાથમાં લીધું. કર્ણે નિત્ય પૂજાયેલા તે બાણને ધનુષ્યમાં ન્યારે સાંધવા માંડ્યું, ત્યારે હે રાજન ! પર્વતો, વનો તથા અરણ્યો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી કંપવા લાગી, રેતીને ઉડાડીને વાયુ વાવા લાગ્યો અને સર્વ દિશાઓ ધૂળથી ઢંકાઈ ગઈ. '૧૮-૨૭' ત્યારે હે ભારત ! આકાશમાં રહેલા દેવગણોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. હે રાજા ! સર્વ પાંડવો પણ કર્ણે સંધેલા તે બાણને જોઈને મનમાં ઉદાસ થઈ પરમ ખિન્ન થઈ ગયા. કર્ણના હાથમાંથી છૂટેલું તે બાણ તીક્ષ્ણ ધારવાળું હોઈને ઇંદ્રના વજ્રની પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યું અને સર્વ જમ રાક્ષસમાં પેસી જાય, તેમ તે બાણ પણ અર્જુનના વક્ષસ્થળ સામે ધસી આવીને તેમાં પેસી ગયું. એ બાણના પ્રહારથી મહાત્મા અર્જુન ગાઢ વીધાઈ ગયો અને તે રથમાં ડાલવા લાગ્યો તથા તેના હાથમાં રહેલું ગાંડીવધનુષ્ય એક બાણ સરઘી પડ્યું. પૃથ્વીકંપ સમયે જમ કાઈ મહાન પર્વત ચણાય-માન થઈ જાય, તેમ શત્રુઓનો સંહાર કરનારો અર્જુન ત્યારે ચણાયમાન થઈ ગયો. આ સમયનો લાભ લઈ મહારથી કર્ણ વળી પણ રથ પરથી નીચે ફેલી પડ્યો અને પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયેલા રથના પૈડાને બન્ને હાથ વતી પકડીને બહાર ખેંચી કાઢવા ઇચ્છવા લાગ્યો. પરંતુ તે મહાબળવાન કર્ણ દેવયોગને લીધે તે પૈડાને બહાર કાઢી શક્યો નહિ. તે જ અરસામાં અર્જુન બાનમાં આવી ગયો અને તે મહાત્માએ તુરત કાળદંડ સરખું મહાભયંકર પ્રાંજલિક નામનું એ

બાણુહાયમાં ગ્રહણ કર્યું. તે જોઈ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : 'અર્જુન ! કર્ણ વળી પાછો રથ પર ન ચઢી બેસે તેટલામાં બાણુ મારીને તારા એ શત્રુના મસ્તકને તું કાપી નાખ. ૧૨૮-૩૩ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં તે વચનને માન્ય કરી અર્જુનને તે બળબળતા પ્રાંજલિક બાણને ગ્રહણ કર્યું. કર્ણના મહારથનું પૈડું પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયું હતું તે જ સમયે તેણે ઝળહળતા સૂર્ય સમાન પ્રકાશી રહેલી અને હાથીની સાંકળના ચિહ્નવાળી કર્ણની ધજામાં પ્રહાર કર્યો. ૩૪ હે રાજા ! હાથીની સાંકળના ચિહ્નવાળી કર્ણની તે મહાન ધજા સુવર્ણ, મોતી, મણિ તથા હીરાઓથી જડેલા પૃથ્થભાગવાળી હતી અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનને ધરાવનારા મહાન કારીગરોએ તેને બનાવી હતી. વળી તે ધજા સુંદર દેખાવની હોઈને સુવર્ણથી ઝળહળતી હતી, તમારાં સૈન્યોના વિજયના સુખ્ય આશ્રયભૂત હતી, શત્રુઓને સદા ત્રાસ આપનારી હતી, સ્તુતિપાત્ર સ્વરૂપની હતી, સૂર્યની પેઠે જગતમાં પ્રખ્યાત હતી અને કાંતિમાં અગ્નિ, સૂર્ય તેમ જ ચંદ્રના તુલ્ય હતી. ૩૫, ૩૬

હવે અર્જુનને અતિતીક્ષ્ણ, સુવર્ણની પૂંખવાળું તથા હોમેલા અગ્નિ સમાન પ્રકાશી રહેલું બીજું એક કુરમ્ભ જાતિનું બાણ માર્યું અને મહારથી કર્ણની શોભાથી દીપી રહેલી તે ધજાને પૃથ્વી પર તોડી પાડી. ૩૭ તે ધજાના પડવાની સાથે જ કૌરવોનાં યશ, ગર્વ, સર્વ પ્રિય કાર્યો તથા દૃઢ્યો પણ તૂટી પડ્યાં, તેમ જ તેમનાં સર્વ સૈન્યોમાં હાહાકારનો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો. ૩૮ હે ભારત ! શીઘ્ર પરાક્રમી કુરુવીર અર્જુનને કર્ણના ધ્વજદંડને પૃથ્વી પર તોડી પાડ્યો, તે જોઈ તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓએ કર્ણના વિજયની આશા છોડી દીધી. ૩૯ પછી કર્ણનો એક નાખવા માટે અર્જુનને મહેંદ્રનું

વજ્ર, અગ્નિ તથા કાળદંડ સરખું મહાધોર એવું અંજલિક નામનું એક ઉત્તમ બાણ જમ સૂર્યના કિરણને ગ્રહણ કરવામાં આવે તેમ પોતાના ભાયામાંથી ગ્રહણ કર્યું. ૪૦ એ બાણ મર્મસ્થાનોને કાપી નાખનારું હતું, લોહી તથા માંસથી ખરડાયેલું હતું, અગ્નિ તથા સૂર્યની પેઠે મહાતેજસ્વી હતું અને મહામૂલ્યવાન હતું. વળી તે મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓના પ્રાણ હરી લેનારું હતું, ત્રણ હાય લાંબું હતું, છ જાતનાં પીંછાં બાધિલું હતું, સીધી ગતિ કરનારું હતું અને ઉચ્ચ વેગવાળું હતું. ૪૧ તે ઇંદ્રના વજ્ર તુલ્ય વીર્યવાળું હતું, સુખને વિકાસી રહેલા કાળની પેઠે અતિ ધોર હતું, શંકરના પિતાક ધનુષ્યની તથા નારાયણના સુદર્શનચક્રની પેઠે ભયંકર હતું અને પ્રાણીઓનો વિનાશ કરી નાખનારું હતું. ૪૨ દેવોના સંઘે પણ જતું કુંઃખથી વારણ કરી શકતા હતા અને દેવો તથા અસુરોને જીતીને જ તેમના મધ્યમાં નિરંતર પૂજાયેલા હતા, તે મહાત્મા અર્જુનને અત્યંત હર્ષમાં આવી જઈને તે બાણ ગ્રહણ કર્યું હતું. તે મહાન બાણને યુદ્ધમાં ઝળહળાટ કરતું ઉદય પામેલું જોઈ ચરાચર સર્વ જગત કંપાયમાન થઈ ગયું અને ઋષિઓ પણ બૂમો પાડી રહ્યા હતા, 'સર્વ જગત સુખી રહે. ૪૩, ૪૪ તે પછી ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુનને તે અનુપમ બાણને ધનુષ્યમાં યોજ્યું અને તેમાં બીજા મહાન અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી ગાંડીવધનુષ્યને ખેંચી તે સત્વર બોલી કિકર્યો : ૪૫ 'દુષ્ટ દૃઢ્યના મનુષ્યના શરીરનો તથા પ્રાણીનો નાશ કરનારા આ મહાન બાણને હું મોટા અસ્ત્રથી મંત્રીને મૂકું છું. માટે જો મેં તપ તપ્યું હોય, યુરુઓને પ્રસન્ન કર્યા હોય, કોઈ જાતના યજ્ઞયાગો કર્યા હોય અને સુદેહોનાં હિતોપદેશવાળાં વચનો સાંભળ્યાં હોય,

તો એ સત્યની દિવ્ય શક્તિથી યુક્ત થઈ આ મારું બાણ મારા બળવાન શત્રુ કર્ણનો વધ કરે. 'આમ કર્ણને અર્જુને કર્ણનો વધ કરવા માટે તે ઘોર બાણ છોડ્યું.^{૪૬, ૪૭} એ વેળા તે બાણ અથર્વાંગિરા જેના દેવતા છે તથા મૃત્યુ પણ યુદ્ધમાં જેની સામે ટકર ઝીલી શકે નહિ તેવી ઉચ્ચ, અસહ્ય અને પ્રદીપ્ત કૃત્યા (પ્રાણધાતક દેવતા) ની પેઠે રણમાં દેખાવા લાગ્યું. ત્યાં વિજયને આપનાર તે ઉત્તમ બાણનો પ્રયોગ કરીને અતિ ખુશખુશાલ થઈ ગયેલા તથા ચંદ્ર અને સૂર્ય સમાન પ્રભાવવાળો તે અર્જુન વળી પણ બોલ્યો કે, 'મેં છોડેલું આ બાણ મને વિજય આપનાર નીવડે તથા કર્ણને યમલોક ભણી લઈ જાયો.' હે રાજા! આતતાયી (શસ્ત્રધારી) અર્જુને કર્ણને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને સૂર્ય તથા ચંદ્ર સમાન પ્રભાવાળા અંજલિક બાણથી ખરાબર નિશાનમાં લીધો હતો. જ્યારે તે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી બાણ પણ બળવાન અર્જુનના હાથમાંથી છૂટ્યું હતું, ત્યારે તેણે સર્વ દિશાઓને તથા આકાશમંડળને જાળવેલ્યમાન કરી મૂક્યાં હતાં. આમ વજ્ર વડે મહેદ્રે જેમ વૃત્રાસુરનું મસ્તક કાપી નાખ્યું હતું, તેમ મોટા અસ્રથી મહેદ્રે તે ઉત્તમ અંજલિક બાણ મારીને અર્જુને કર્ણનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. ત્યાં હે રાજા! મહેદ્રપુત્ર અર્જુને દિવસના પાછલા ભાગને સમયે સૂર્યપુત્ર કર્ણનો શિરચ્છેદ કર્યો હતો.^{૪૮-૫૧} તે વેળા અંજલિક બાણથી કપાઈ ગયેલું કર્ણનું મસ્તક તેના શરીરનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર પડ્યું તથા તેની પાછળ જ તેનું શરીર પણ ઢળી પડ્યું. સાયંકાળે લાલચોળ મંડળવાળો દિવાકર જેમ અસ્તાચળના શિખર પરથી નીચે પડે, તેમ પ્રાતઃકાળે ઉદય પામતા સૂર્ય-બિંબ સરખું તેજસ્વી તથા શરદઋતુના આકાશના અધ્યભાગમાં આરઠ થયેલા મારકર સમાન દેદીપ્ય-

માન કર્ણનું તે મસ્તક સેતાના મોખરામાં ધડ પરથી પૃથ્વી પર પડ્યું. મહા અર્થસંપન્ન દાઈ ધનવાન પુરુષ સર્વ સંપત્તિઓ તથા ભોગ-વિલાસોથી સંપૂર્ણ એવા પોતાના પ્રિય ગૃહનો ભ્રમ મહાકષ્ટથી ત્યાગ કરે, તેમ અતિ ઉદાર કર્મોને કરનારા કર્ણના તે મસ્તકે નિરંતર સુખવેલોને ભોગવવા યોગ્ય તથા અતિશય સૌંદર્ય-સંપન્ન એવા તે કર્ણના શરીરનો મહાકષ્ટથી ત્યાગ કર્યો હતો. આમ મહાતેજસ્વી કર્ણનું મસ્તક પૃથ્વી પર પડ્યું, એટલે તેની પાછળ જ બાણોના પ્રકારોથી છિન્નભિન્ન થયેલું, પ્રાણરહિત થયેલું તથા ધાવમાંથી સ્થિરધારાને ઝરી રહેલું તેનું ઉન્નત શરીર પણ પૃથ્વી પર ગબડી પડ્યું. માનો, વજ્રથી છિન્નભિન્ન કરી નાખેલું અને ગેરથી મિશ્ર જળ-પ્રવાહોને ઝરી રહેલું પર્વતનું દાઈ મહાન શિખર પૃથ્વી ઉપર ગબડી પડ્યું. આ રીતે રણભૂમિ પર પાડી નાખવામાં આવેલા તે કર્ણના શરીરમાંથી તેવેળા ભડભડાટ કરતું મહાન તેજ બહાર નીકળ્યું અને તે સર્વ આકાશપ્રદેશમાં ફેલાઈ જઈ છવટે સૂર્યમંડળમાં પેસી ગયું. કર્ણનું મરણ થતાં થયેલા આ અદ્ભુત અમત્કારને રણમાં ભિભેલા સર્વ મનુષ્ય-યોદ્ધાઓએ અતિ આશ્ચર્ય સાથે જોયો હતો. આમ અર્જુનને હાથે કર્ણને મરણ પામેલો જોઈને પાંડવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ ઉચ્ચ ક્વચે શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૫૨-૫૬} વળી હર્ષમાં આવી ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પણ શંખનાદો કરવા લાગ્યા. ત્યાં મરણ પામીને રણભૂમિ પર શયન કરી રહેલા એ કર્ણને જોઈને સોમકયોદ્ધાઓ પણ પોતાનાં સર્વ સૈન્યોની સાથે સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૫૭} તેઓ વાદિનો વગાડવા લાગ્યા તથા હર્ષમાં આવી જઈને હાથે ઊંચા કરી વજ્રો હિડાડવા લાગ્યા. હે નરેન્દ્ર! પાંડવપક્ષના અનેક યોદ્ધાઓ અતિ હર્ષપૂર્વક કર્ણના વધની અન્યોન્ય-

ને વધામણી આપના લાગ્યા અને અર્જુનની સમીપ આવવા મંડ્યા. બીજા કૈટલાએક બળવાન યોદ્ધાઓ અન્યોન્યને ભેટીને નાચવા લાગ્યા તથા અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ ને રથ પરથી પૃથ્વી પર ઢળી પડેલા અને મૃત્યુવશ થયેલા કર્ણને જોઈને 'બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું' એમ કહીને ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. ૧૮, ૧૯ તે સમયે મહા પ્રયંડ વાયુના આઘાતથી તૂટી પડેલા પર્વતની પેઠે કપાઈ પડેલું કર્ણનું તે મસ્તક યજ્ઞની સમાપ્તિ થતાં શાંત પડી ગયેલા અગ્નિ સરખું અથવા અસ્ત પામેલા સૂર્યના બિંબ સરખું રણભૂમિ પર શોભતું હતું. ૨૦ વળી કર્ણના સર્વ અંગો બાણોથી વ્યાપ્ત થઈ ગયાં હતાં તથા તેના આખા શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ વહી રહી હતી; તેથી તેવું શરીર પોતાનાં કિરણોથી સૂર્ય જેવો શોભે તેવું જ શોભતું હતું. ૨૧ ખરેખર, કર્ણરૂપી સૂર્યે બાણરૂપી પોતાનાં પ્રદીપ્ત કિરણો વડે શત્રુઓની સેનાને સખ્ત તપાવી દીધી હતી; પણ આખરે અર્જુનરૂપી બળવાન કાળે તેને અસ્ત પમાડ્યો હતો. ૨૨ હે રાજા ! જમ અસ્ત પામતો સૂર્ય પોતાની કાંતિને સાથે લઈને અસ્ત પામે છે, તેમ અર્જુનનું તે અંજલિક બાણ પણ કર્ણના મરણદિવસના પાછલા ભાગમાં તેના જીવિતને ગ્રહણ કરી રણમાંથી પસાર થઈ ગયું હતું. ૨૩ તે અંજલિક બાણે સર્વ સૈન્યોની ઉપર થઈને અર્જુનના શત્રુ કર્ણના ઉત્તમ મસ્તકને અનાયાસે કાપી નાખી પૃથ્વી પર પાડી દીધું હતું. આ રીતે તે બાણે એકદમ ઝડપથી કર્ણના ઉત્તમ મસ્તકને તેના શરીર પરથી હરી લીધું હતું. ૨૪ પછી જના શરીરમાં બાણો ખૂંચી ગયાં હતાં, તથા જનાં સર્વ ગાત્રો લોહીલુહાણ થઈ ગયાં હતાં એવા તે શરવીર કર્ણને પૃથ્વી પર પડીને શયન કરી રહેલો જોઈ મદ્રાજ શલ્ય કપાઈ ગયેલી ધનવાળા તેના રથમાં બેસીને ઊવણી તરફ ચાલ્યો

ગયો. ૨૫ આ રીતે કર્ણ મરાયો, એટલે ભયભીત થયેલા અને યુદ્ધમાં અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા કૌરવો પણ અર્જુનના બળવદ્યમાન સ્વરૂપવાળા મહાન ધ્વજને વારંવાર જોતા જોતા રણમાંથી પલાયન કરી ગયા ૨૬ હે રાજા ! આ પ્રમાણે ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમ કરનારા તે કર્ણનું કમળ સમાન સુંદર મુખવાળું મસ્તક સાયંકાળે અસ્ત પામેલા સૂર્યની પેઠે રણભૂમિ પર પડ્યું હતું. ૨૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા ૧ કર્ણનો વધ
નામનો અધ્યાય ૬૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨ મો

શલ્યનું ઊવણી તરફ પાછા ફરવું

॥ સજય ઉવાચ ॥

શલ્યસ્તુ કર્ણાંજુનયોર્વિમદે

બલોનિ દૃષ્ટા મૃદિતાનિ વાળેઃ ।

યયૌ હતે ચાધિરથૌ પદાનુગે

રથેન સંછિન્નપરિચ્છદેન ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! કર્ણ તથા અર્જુનની એ લડાઈમાં બાણો વડે સર્વ સૈન્યોને નાશ પામેલાં જોઈને તેમ જ અધિરથપુત્ર કર્ણ રથનું પૈડું ખૂંચી ગયેલું હોવાથી ક્વણ પગપાળો જ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો તે જોઈને, શલ્ય-રાજા સર્વોંગે છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા રથમાં બેસીને ઊવણી તરફ ચાલી નીકળ્યો. ૧ તે વેળા, જના રથ, ઘોડા, હાથી તથા સેનાપતિ કર્ણ સુદ્ધાનો નાશ થઈ ગયો હતો તેવા પોતાના સૈન્યને જોઈને દુર્લેખન દીન થઈ ગયો હતો, તેનાં બન્ને નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયાં હતાં, અને વારંવાર બિન્ન થઈને તે દુઃખના નિઃશ્વાસ નાખ્યા કરતો હતો. ૨ કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ દૈવેન્દ્રાથી પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્યની પેઠે રણભૂમિ પર પડેલા, બાણોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા તથા લોહીલુહાણ થઈ ગયેલાં ગાત્રોવાળા શરવીર કર્ણની આસપાસ વીંટાઈને

તેને જોતા જોલા હતા.^૩ એ વેળાં કણું ને પૃથ્વી પર પડેલો જોઈને અર્જુન વગેરે પાંડવ યોદ્ધાઓ અત્યંત હર્ષિત થયા હતા, બંને પક્ષના બીકણુ યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામી ગયા હતા, કૌરવપક્ષના યોદ્ધાઓ ખિન્ન થઈ ગયા હતા, કૈટલાએક પ્રેક્ષક યોદ્ધાઓ વિસ્મય પામી ગયા હતા અને બીજા કૈટલાએક યોદ્ધાઓ શોકચ્ચસ્ત થઈ ગયા હતા. આ પ્રમાણે શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ તથા તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે સુખ-દુઃખ આદિ વિકારોને પામ્યા હતા.^૪ નિર્જન વનમાં પોતાના ટોળાનો મુખ્ય બળદ મરણ પામતાં જન્મ બીજા સામાન્ય બળદો નાસ્તી જાય, તેમ જનાં કવચ, અલંકારો વસ્ત્રો તથા આયુધો વીંધાઈ ગયાં હતાં તે મહા-તેજસ્વી કણું ને અર્જુનને હાથે મરણ પામેલો સાંભળીને ઘણા કૌરવ યોદ્ધાઓ રણમાંથી નાસ્તી ગયા હતા.^૫ કણું મરણ પામ્યો તે સમયે બીમસેન જયંતર શબ્દથી ગર્જના કરીને આકાશ તથા પૃથ્વીને કંપાવી દેવા લાગ્યો, બાહુઓ ઠોકવા લાગ્યો, ફૂંદવા લાગ્યો, નાચવા લાગ્યો અને સર્વ કૌરવોને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યો. આમ હે રાજા! જ્યારે સુતપુત્ર મરાયો, ત્યારે સોમક અને સૂંઝયવંશના સર્વ ક્ષત્રિયો હર્ષ-માં આવી જઈને શંખો વગાડવા લાગ્યા અને પરસ્પર ભેટવા લાગ્યા.^૬ આ રીતે કેસરી સિંહ જન્મ હાથીને મારી નાખે, તેમ પુરુષસિંહ પૃથા-નંદન અર્જુનને મોટા સંહાર કરીને કણું ને મારી નાખ્યો હતો અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણ કરી વેરનો પણ અંત આણ્યો હતો.^૭ પછી હે રાજા! મદ્રરાજ શલ્ય પણ લગભગ બેશાન ચિત્તવાળો થઈને કપાઈ પડેલી ધનવાળા રથને દોડાવતો એકદમ દુર્યોધન પાસે આવ્યો અને નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા પાડતો મહાકષ્ટે આવું વચન બોલ્યો:^૮ ‘હે દુર્યોધનરાજ! તમારા સૈન્ય-માં હાથીસવારો, ઘોડેસવારો, રથીઓ તથા મહા-

વીર પાળાઓનો સંહાર વળી ગયો છે. તમારું સૈન્ય ચમરાજની રાજધાની સરખું જ થઈ ગયું છે. ત્યાં મોટા મોટા વીર પુરુષોએ, ઘોડેસવારો-એ તથા પર્વતોનાં શિખરો સમાન હાથીઓ પર આરૂઢ થયેલા હાથીસવારોએ અન્યોન્ય સામે ભેટીને સૈન્યનો ઘણુ કાઢી નાખ્યો છે.^૯ હે ભારત! આજ કણું તથા અર્જુનનું જીવું યુદ્ધ થયું હતું તેવું યુદ્ધ આ જગતમાં કદી પણ થયું નથી. એ યુદ્ધમાં કણું ધસારો કરીને શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન તથા તમારા બીજા સર્વ શત્રુઓને ખરા-ખર સપડાવ્યા હતા.^{૧૦} પરંતુ દેવ જ અર્જુનને વશ થઈ ગયેલું છે. દેવ જ પાંડવોનું રક્ષણ કરે છે અને આપણો નાશ કરે છે; કારણ કે શત્રુઓ-એ તમારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે સજ્જ થયેલા સર્વ વીર પુરુષોને બળાત્કારથી યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે.^{૧૧} હે રાજા! આપણા પક્ષના મહા-વીરો કુબેર, યમ અને ઇંદ્ર તુલ્ય પ્રભાવશાળી હતા; વીર્ય, શૌર્ય, બળ અને તેજથી સંપન્ન હતા, તેમ જ વિવિધ જાતના ગુણસમૃદ્ધોથી યુક્ત હતા. વળી તેઓ લગભગ માર્યા મરે નહિ તેવા સમર્થ હતા અને તમારા કાર્યને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા પણ હતા. હે ભારત! આવા તે મહાન રાજાઓને પાંડવોએ યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે, તેનો વિચાર કરી હવે તમે શોક કરશો નહિ; કારણ કે આ બધું દેવ જ કયું છે. હવે તમે શાંત થાઓ અને માનો કે સદાકાળ સર્વને વિજય મળતો નથી.^{૧૨, ૧૪} મદ્રરાજ શલ્યનાં એ વચન સાંભળીને તથા પોતે કરેલી અનીતિનો મનમાં વિચાર કરીને દુર્યોધન ઉદાસચિત્ત અને બેશાન જવો થઈ ગયો અને દુઃખી થઈને વારં-વાર નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો.^{૧૫}

હિત શ્રીમહાભારતમાં કણું પર્વમાં ‘શલ્ય પ્રત્યાગમન’ નામનો અધ્યાય દર મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩ મો

કૌરવોના સૈન્યનું રણુમાંથી પલાયન ।

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તસ્મિંસ્તુ કર્ણાર્જુનયોર્વિમર્દે

દગ્ધસ્ય રૌદ્રેઽહ્નિ વિદ્રુતસ્ય ।

ચમ્પૂવ રૂપં કુરુમંજવાનાં

વલસ્ય વાળોન્મથિતસ્ય કીદૃક્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તે મહાભયં-
કર દિવસે કર્ણ તથા અર્જુનની એ લડાઈમાં,
બાણોના પ્રહારોથી ભરખીભૂત થઈ, છિન્નભિન્ન
થઈ, અવશેષ રહેલું કૌરવો તથા સંજયોનું એ
સૈન્ય રણુમાંથી નાસ્તી જતું હતું, ત્યારે તેની શી
દશા હતી ?^૧

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! એ યુદ્ધમાં હાથી-
ઓનો, ઘોડાઓનો તથા મનુષ્યોનો જે મહાધોર
સંહાર થયો હતો, તે હું તમને કહું છું. માટે
તમે સાવધાન થઈને તે સાંભળો.^૨ હે રાજન !
કર્ણ મરાયો એટલે અર્જુને એવો મોટો સિંહનાદ
કર્યો કે તમારા પુત્રોના મનમાં મહાન ભય પેસી
ગયો.^૩ વળી જ્યારે કર્ણ મરણ પામ્યો ત્યારે
તમારા પક્ષના એક પણ યોદ્ધાને નાસ્તી જતાં
સૈન્યોને એકત્ર કરવાની બુદ્ધિ થઈ નહિ તેમ
જલદી પરાક્રમ કરવાની પણ બુદ્ધિ થઈ નહિ.^૪
અર્જુને જ્યારે દ્વીપની પેઠે મહાન આધારભૂત
એવા કર્ણને મારી નાખ્યો, ત્યારે અપાર મહા-
સાગરમાં નૌકા ભાંગી ગયા પછી વેપાર માટે જતા
વાણિયાઓ જેમ મહાસાગરના પારને પામવાની
ધૃષ્ટા કરે, તેમ કૌરવયોદ્ધાઓ પણ તે અપાર
રણસમુદ્રનો પાર પામવાની ધૃષ્ટા કરવા લાગ્યા.^૫
હે રાજન ! સૂતપુત્ર મરણ પામ્યો તે સમયે અનાય
થઈ પડેલા, અતિશય ત્રાસ પામી ગયેલા અને
શસ્ત્રોના પ્રહારોથી ઘાયલ થયેલા કૌરવસેનિકા
સિંહોથી ભયભીત થયેલા યુગોની પેઠે પોતાના

નાયની-રક્ષકની ધૃષ્ટા કરવા લાગ્યા.^૬ અર્જુનથી
પરાજય પામેલા અમે બધા કૌરવયોદ્ધાઓ ભાંગી
પડેલાં શિંગડાંવાળા બળદોની પેઠે તથા ભાંગી
પડેલી દાઢોવાળા સર્પોની પેઠે સાયંકાળને સમય
થઈ જતાં રણુમાંથી છાવણી તરફ પાછા ફર્યા.^૭ હે
રાજન ! સૂતપુત્ર મરાયો એટલે જેમના મહાન
વીર યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા હતા તથા જેમનાં શરીરો
તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહારોથી ઘાયલ થયાં હતાં તે
તમારા પુત્રો ભયને લીધે રણુમાંથી એકદમ પલા-
યન કરી જતા હતા. તેમનાં શસ્ત્રો તથા ક્વચો
છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં, ચિત્ત બેભાન બંધાં થઈ
ગયાં હતાં, કઈ દિશામાં જવું તેની પણ તેમને
સૂઝ પડતી ન હતી, એકબીજાને કચડી-છૂંદી
નાખતા હતા, અન્યોન્ય સામે બેબે કરતા હતા
અને ભયથી બાવરા બની ગયા હતા.^{૮, ૯} ખરેખર,
અર્જુન મારા પરજ ધસી આવે છે, અરે ! ભીમ-
સેન મારા પરજ ચઢી આવે છે,^{૧૦} એવી ગભરાટ-
ભરી માન્યતાથી ધણા કૌરવો રણુભૂમિ પર પછ-
ડાઈ પડતા હતા અને બેભાન થઈ જતા હતા.^{૧૧}
વળી બીજા દેટલાએક મહારથીઓમાંથી કોઈ
ઘોડાઓ પર સવાર થઈને, કોઈ હાથીઓ પર ચઢી
બેસીને અને કોઈ રથોમાં આરૂઢ થઈને ભયને
લીધે એકદમ વેગથી પલાયન કરી જતા હતા
તેમ જ પાળાઓને રણુમાં છોડી જતા હતા.^{૧૨}
વળી ભયભીત થઈને પલાયન કરી જતા હાથી-
ઓ રથોનો ભાંગી છુટો કરી નાખતા હતા, મોટા
મોટા રથો ઘોડેસવારોને કચરી નાખતા હતા અને
ઘોડેસવારોની ટુકડીઓ અનેક પાળાઓને છૂંદી
નાખતી હતી.^{૧૩} હે રાજન ! શિકારી જનવરો
તથા લૂંટારાઓથી ભરેલા કોઈ વનમાં કાફલાથી
છૂટા પડી ગયેલા મુસાફરોની જેવી દશા યાથ,
તેવીજ દશા કર્ણના મરણ પછી તમારા યોદ્ધા-
ઓની થઈ પડી હતી. જેમના મહાવતો મરણ

પામ્યા હોય તેવા હાથીઓની પેઠે તથા જમના હાથ કપાઈ ગયા હોય તેવા મનુષ્યોની પેઠે ભયથી વિહ્વળ થયેલા સર્વ કૌરવો જગતને અર્જુન-મય જ એઈ રહ્યા હતા. ^{૧૩,૧૪}

આમ પોતાના સર્વ યોદ્ધાઓને ભીમસેનના ભયથી વિહ્વળ થઈ નાસભાગ કરી રહેલા એઈને દુર્યોધનના મુખમાંથી દુઃખને લીધે 'હાય, હાય' એવો ઉદ્દગાર નીકળી ગયો. પછી તેણે પોતાના સારથિને કહ્યું. ^{૧૫} 'હું' સર્વ સૈન્યોના પાછળના ભાગમાં ધનુષ્ય ધારણ કરીને જોતો રહીશ, તે વેળા અર્જુન મને કદી પણ ઉદ્દેશ્યથી જશે નહિ. માટે હે સારથિ ! તું ઘોડાઓને ધીમેથી હંકાર. ^{૧૬} આજ હું મારી સામે યુદ્ધ કરનારા અર્જુનનો વધ કરીશ એમાં સંશય નથી. મહાસાગર જમ કિનારાનું ઉદ્દેશ્ય કરતો નથી, તેમ અર્જુન કદી પણ મારું ઉદ્દેશ્ય કરી શકશે નહિ. ^{૧૭} આજ હું અર્જુનને, કૃષ્ણને, અભિમાની ભીમસેનને તથા બીજા મરતાં બચી ગયેલા મારા શત્રુઓને મારી નાખીશ અને કર્ણના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ. ^{૧૮} આર્થ અને વીર પુરુષને છાજતું કુરુશ જ દુર્યોધનનું તે વચન સાંભળીને તેના સારથિએ સુવર્ણના સામાન-વાળા પોતાના ઘોડાઓને ધીમે ધીમે હંકારવા માંડ્યા. ^{૧૯} હે રાજા ! તે સમયે રથ, ઘોડા અને હાથીઓ ઉપરાંતના તમારા પચીસ હજાર પાયદળ યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા માટે સજ્જ થઈ ગયા. ^{૨૦} એટલે ક્રોધાગ્રસ્ત થયેલા ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ચતુરંગી સૈન્યથી વીંટાઈને તેમના પર બાણોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો. ^{૨૧} પછી તે યુદ્ધમાં તમારા યોદ્ધાઓ પણ ભીમસેન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે લડવા લાગ્યા અને તેમાંથી કેટલાએક તો ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું નામ લઈ લઈને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ^{૨૨} આમ બ્યારે તેઓ યુદ્ધ કરવા ગોઠવાઈ ગયા, ત્યારે ભીમસેન ઠાપી ઊઠ્યો અને એકદમ પોતાના

રથ પરથી ઊતરી પડી હાથમાં ગદા લઈને તેઓ સામે લડવા લાગ્યો. ^{૨૩} હે રાજા ! ભીમસેન તે વેળા રથ પરથી ઊતરી પડ્યો હતો, તેનું વાસ્તવિક કારણ એ જ હતું કે, ધર્મયુદ્ધની ઇચ્છા રાખનારા તે ભીમસેનને પગપાળા થઈને યુદ્ધ કરનારા શત્રુઓ સામે પોતે રથમાં બેસીને લડવું તે યોગ્ય લાગ્યું નહિ, તેથી જ તેણે પોતાના બાહુ-વીર્યનો આશ્રય કરીને પૃથ્વી પર જમા રહીને જ લડવા માંડ્યું. ^{૨૪} ત્યાં તેણે સુવર્ણથી મટેલી મહાન ગદા હાથમાં લઈને હંડધારી કાળની પેઠે તમારા સર્વ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા માંડ્યો. ^{૨૫} વળી પતંગિયાં જમ અગ્નિ સામે ધસી બળ, તેમ તમારા પાળાઓ પણ પોતાના પ્રિય પ્રાણની દરકાર કર્યા વિના ભીમ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા. ^{૨૬} પ્રાણીઓ જમ કાળને એઈને નાશ પામે, તેમ તે યુદ્ધકર્મદે યોદ્ધાઓ પણ અતિ આવેશપૂર્વક ભીમસેનને ભેટીને એતવિંત જ નાશ પામવા લાગ્યા. ત્યારે મહાબળવાન ભીમસેન પણ હાથમાં ગદા લઈને બાજપક્ષીની પેઠે રણમાં ધૂમવા લાગ્યો અને એતએતામાં તેણે તમારા પચીસ હજાર પાળાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. ^{૨૭,૨૮} આ રીતે સત્ય પરાક્રમી મહાબળવાન ભીમસેન તે પાયદળ સૈન્યને સંહારી નાખ્યું અને પોતે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ કરી રણમાં જોતો રહ્યો. ^{૨૯}

બીજી તરફ વીર્યવાન અર્જુનને રથસૈન્ય સામે ચઢાઈ કરી અને નકુળ, સહદેવ તથા મહારથી સાત્યાકિ હર્ષપૂર્વક દુર્યોધનના સૈન્યનો સંહાર કરતા કરતા શકુનિ સામે ધસી ગયા. તેઓ શકુનિના અનેક ઘોડસવારોને તીક્ષ્ણ બાણોથી મારી નાખી ઉતાવળા ઉતાવળા આગળ દોડી જવા લાગ્યા, એટલે તે સ્થળે મહાન યુદ્ધ ચાલુ થયું. હે રાજા ! અર્જુન પણ રથસૈન્ય સામે ચઢી બઈત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ એના ગાંડીવધનુષ્યનો ટંકાર

કરવા લાગ્યો. તે સમયે જતા શ્રીકૃષ્ણ સારથિ છે એવા શ્વેત ઘોડાઓવાળા અર્જુનને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવતો જોઈને તમારા યોદ્ધાઓ ભયના માર્યા નાસી ગયા. ત્યાં રથ વિનાના થઈ પડેલા તથા બાણોથી ઘાયલ થયેલા બીજા પચીસ હજાર પગપાળા યોદ્ધાઓને પાંચાલોના મહારથી પુરુષ-વ્યાઘ્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હણી નાખ્યા. આ પ્રમાણે મહા-મનસ્વી પાંચાલ રાજકુમાર ધૃષ્ટદ્યુમે તે યોદ્ધાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. પછી ભીમસેનને આગળ કરી તે તુરત જ રણાંગણમાં ફરી દેખાયો.^{૩૦-૩૧} એ વેળા મહાન ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, શત્રુઓની દુકડીઓને તપાવી નાખનારા, કબૂતરી રંગના ઘોડાઓવાળા તથા ટ્રાન્સિદાર વૃક્ષનાં કાષના ધ્વજ-દંડવાળા શ્રીમાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નને રણમાં જોતો જોઈને તમારા યોદ્ધાઓ ભયથી નાસી ગયા હતા. બીજા તરફ સાત્યકિની સાથે રહેલા માદ્રીના યશસ્વી પુત્ર નકુલ-સહદેવે પણ ઝડપથી અન્નો મૂકનારા શકુનિની પાછળ પડીને તુરત જ રણમાં દેખાવ દીધો હતો. વળ ચેકિતાન, શિષ્યંડી અને દ્રૌપદી-ના પુત્રો તમારા અતિમહાન સૈન્યનો સંહાર કરી શંખો વગાડતા હતા. હે રાજા ! બળદો જમ અતિ આવેશપૂર્વક ચઢી આવેલા બળદોને જીતીને તેમની પાછળ ધસી બચ, તેમ આ બધા પાંડવોદ્ધાઓ રણમાંથી પરાક્રમ્ય થઈ સી જતા તમારા યોદ્ધાઓને જોઈને તેમની પાછળ ધસી જતા હતા. છતાં હે રાજા ! તમારું કેટલુંક સૈન્ય બાકી રહ્યું હતું તે જોઈને સામે જોતો બળવાન અર્જુન ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. તુરત જ વીર્યવાન અર્જુન ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત એવા પોતાના ગાંડીવધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, ને રથસૈન્ય સામે ચઢાઈ કરી અને તેમના પર એકાએક અસંખ્ય બાણોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી.^{૩૭-૪૩} તે વખતે રણભૂમિ પર ધૂળના ગોટગોટા બીડી રહ્યા

હતા અને સર્વ લોક અધંકારથી ઢંકાઈ ગયો હતો તેથી કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^{૪૪} ત્યારે હે મહારાજા ! તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ ભયથી નાસ-ભાગ કરતા હતા અને સર્વ સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું હતું. હે પૃથ્વીપતિ ! તે જોઈને તમારો પુત્ર કુરુરાજ દુર્યોધન સન્મુખ ઉભેલા શત્રુઓ સામે ધસ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પૂર્વે જમાં બળિરાજએ દેવોને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યા હતા, તેમ દુર્યોધને પણ-સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ્યા. એટલે ક્રોધે ભરાયેલા તે બધા પાંડવો જતજતનાં શસ્ત્રો લઈ લઈને દુર્યોધન સામે ગર્જના કરતા ધસી ગયા અને વારંવાર તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, છતાં પણ દુર્યોધન બિલકુલ ગભરાયો નહિ. તેણે ક્રોધપૂર્વક તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી સેંકડો અને હજારો યોદ્ધાઓનો રણમાં સંહાર કરવા માંડ્યો, તેમ જ પાંડવોના સૈન્ય સામે સર્વ તરફથી લડવા માંડ્યું. હે રાજા ! એ સમયે અમે તમારા પુત્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું હતું; કારણ કે પોતે એકલો હતો છતાં તે એકઠા મળેલા સર્વ પાંડવો સામે લડી રહ્યો હતો.^{૪૫-૫૦} તોપણ આખરે મહાત્મા દુર્યોધને પોતાના સૈન્યને અત્યંત દુઃખી થયેલું જોયું. તેથી હે રાજાંદ્ર ! કુશળ બુદ્ધિના તમારા પુત્રે તે સૈન્યને જીતું રાખ્યું અને સર્વ યોદ્ધાઓને હર્ષમાં લાવવા માટે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે વીર ક્ષત્રિયો ! મને તેવો એક પણ પ્રદેશ બેવામાં આવતો નથી, જ્યાં ભયથી નાસી ગયેલા તમે પાંડવોથી છુટકારો મેળવી શકા; માટે નાસી જવાથી તમારું શું વળવાનું છે ? જુઓ, હવે પાંડવોનું સૈન્ય તદ્દન અદ્ય રહ્યું છે, તેમ જ કૃષ્ણ તથા અર્જુન અત્યંત ઘાયલ થઈ ગયા છે, તેથી આજે હું સર્વ શત્રુઓનો નાશ કરીશ અને મારો અવશ્ય વિજય થશે. વળી એ તમે બધા જુદા પડી જઈને રણમાંથી નાસી જશો, તોપણ તમે

બધાએ પાંડવોનો અપરાધ કરેલો હોવાથી તેઓ તમારી પાછળ પડીને તમને મારી નાખશે. એવું અધર્મભરેલું મૃત્યુ પામવા કરતાં આપણે યુદ્ધમાં ધર્મયુક્ત મૃત્યુ પામીએ તે જ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે જ્ઞાતધર્મનો આશ્રય કરી લડનારા વીર પુરુષોનું યુદ્ધમાં થયેલું મૃત્યુ સુખદાયક થાય છે. વળી યુદ્ધમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાને દુઃખ જણાતું નથી અને તેને પરલોકમાં અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. હે ક્ષત્રિયો! તમે બધા અહીં યુદ્ધ કરવા માટે જ એકઠા મળેલા છો, માટે તમે હું કહું છું તે સાંભળો. સર્વનો સંહાર કરનારા યમદેવ જ્યારે સર્વ કાઈને મારી નાખે છે, ત્યારે તે શરવીર કે બીકણુની ગણતરી કરતો નથી, તો પછી મારા સરખા જ્ઞાતધર્મીવર્ગી કયો પ્રાજ્ઞ પુરુષ યુદ્ધ ન કરે? ૫૧-૫૭ યાદ રાખજો કે, તમે બધા નાસી જશો. તોપણ તમે ક્રોધાચમાન થયેલા તમારા શત્રુ ભીમસેનના સપાટામાં સપડાશો. માટે તમારે તમારા પૂર્વજોએ આચરેલા જ્ઞાતધર્મનો ત્યાગ કરવો ઘટતો નથી. હે કૌરવ યોદ્ધાઓ! ક્ષત્રિયને યુદ્ધમાં પલાયન કરી જવા જેવો બીજો એક પણ અતિશય પાપકારક અધર્મ નથી અને યુદ્ધ-ધર્મના જેવો અતિ શ્રેયસ્કર બીજો એક પણ સ્વર્ગીય માર્ગ નથી; માટે તમે બરાબર સાવધાન થઈ યુદ્ધ કરો. યુદ્ધ કરતાં કદાચ તમારું મરણ થશે તો તમે તત્કાળ દિવ્ય લોકોને પામશો.

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! તમારા પુત્રે આમ ઘણું ઘણું કહ્યું, તોપણ અતિશય ધાયલ થયેલા તે સૈનિકો તેના વાક્ય તરફ લક્ષ નહિ આપતાં સર્વ દિશાઓમાં નાસી ગયા. ૫૮-૬૦

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં ‘કૌરવસેન્યનુ પલાયન’ નામનો અધ્યાય ૯૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૪ મો

રણભૂમિનું વર્ણન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દ્વદ્વા તુ સૈન્યં પરિવૃલ્યમાનં
પુત્રેણ તે મદ્રપતિસ્તદાનીમ્ ।
સંત્રસ્તરૂપઃ પરિમૂઢચેતા
દુર્યોધનં વાક્યમિદં વમાપે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા! તમારે પુત્ર દુર્યોધન એ રીતે સૈન્યને પાછું વાળી રહ્યો હતો તે જોઈને ભયભીત રૂપવાળો તથા અત્યંત મૂઢ થઈ ગયેલા ચિત્તવાળો મદ્રરાજા શલ્ય દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^૧

શલ્ય બોલ્યો : હે વીર દુર્યોધનરાજા! આ રણભૂમિ કેવી મહાભયંકર દેખાય છે તે તમે જુઓ. સેંકડો મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓ મરણ પામીને કેંકેકાણે પડ્યા છે અને તેમનાં મૃત શરીરોથી આખી રણભૂમિ ભરાઈ ગઈ છે. જુઓ, મોટા મોટા પર્વતો સરખા તથા હજી પ્રથમ જ મદધારા વહેતા અનેક હાથીઓ ખાણોથી છિન્નભિન્ન શરીરવાળા થઈને રણક્ષેત્રમાં પડ્યા છે. તેમાંથી કેટલાએક વેદનાથી વિહ્વળ થઈને તરફડ્યા કરે છે અને કેટલાકના પ્રાણો આલ્પ ગયા છે. વળી કેટલાક હાથીઓ એકદમ જોસથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા છે, તેથી તેમણે આ કવચો, આયુધો, ઢાલો તથા તલવારોના ચૂરચૂરા કરી નાખ્યા છે. જુઓ, એ હાથીઓ વળોના પ્રહારોથી છિન્નભિન્ન થયેલા મોટા પરચરો, મોટાં વૃક્ષો તથા ઔષધિઓવાળા મહાન પર્વતોની પેઠે આડાઅવળા પડેલા છે. વળી જુઓ, તેમની ઘંટાઓ, અંકુશો, તોમરો, ધન્યો તથા સુવર્ણ-ભરેલી ઝૂલો કેવી વેરણઝેરણ થઈ ગઈ છે! જુઓ, આ હાથીઓ શરીરમાંથી નીકળતા લોહીના ધોધોથી કેવા નીતરો રહ્યા છે! આ ઘોડાઓ ખાણોના

પ્રહારથી કપાઈ જઈને પૃથ્વી પર પડ્યા છે, અતિશય દુઃખને લીધે કૂંકડા માર્યા કરે છે અને મુખમાંથી લોહીની ધારાઓ ઝોઝી રહ્યા છે. વળી મહાભયજનક શત્રુઓને હાથે કપાઈ પડેલા આ હાથીઓ, ઘોડાઓ, પાળાઓ તથા સંખ્યાબંધ વીર રથી યોદ્ધાઓ દીનતાભરેલી ચીસો પાડી રહ્યા છે. તેમનાં નેત્રો ફાટી ગયાં છે, વેદનાને લીધે તેઓ પૃથ્વીને ડસે છે અને તેઓ દયા જીપજ તેવી ક્ષિત્તિયારીઓ પાડે છે.^{૨-૫} આ મહાન યુદ્ધમાં શત્રુઓએ કાપી નાખેલા મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓમાં કેટલાએકના પ્રાણો કંઠે આવી રહ્યા છે અને કેટલાએકના પ્રાણો તો તદ્દન નીકળી જ ગયા છે. વળી તદ્દન ભાંગીને છુટ્ટો થઈ ગયેલા આ રથો તેમના આકારનો ઝાંખો ઝાંખો ખ્યાલ આપે છે. ખરેખર, આ દેખાવ નજરે જોતાં રણભૂમિ વૈતરણી નદીના જવળી ભયંકર દેખાવ છે.^૬ જ્યાં જોઈએ ત્યાં કપાઈ ગયેલા હાથીઓ પૃથ્વી પર તરફડિયાં માર્યા કરે છે. તેમાંથી કેટલાએક હાથીઓની મોટી મોટી સૂંઢો કપાઈ ગઈ છે, કેટલાએકના દંતુશળો કપાઈ પડ્યા છે, કેટલાએક લોહી ઝોઝી રહ્યા છે અને કેટલાએક પીડાને લીધે જીછળી જીછળીને કરણાજનક ચીસો પાડી રહ્યા છે.^૭ વળી જીજી, લટકતી સોનાની સેરવાળા આ અનેક મોટા મોટા રથો અતિશય છિન્નભિન્ન અને વેરણુછેરણુ થઈ ચોખ્ખા પડ્યા છે. તેમનાં પૈડાં, ઈસો, ઝૂંસરાં તથા જોતરાં કપાઈ પડ્યાં છે અને તેઓમાંથી ભાથા, પતાકાઓ તથા ધન્યો આડી-અવળી વેરાઈ પડી છે. આથી રણભૂમિ જાણે મેઘમંડળોથી આચ્છાદિત થઈ ગઈ હોય તેવી દેખાય છે.^૮ અહીં સન્મુખ ધસી આવેલા, શત્રુઓએ મારી નાખેલા તથા ભાંગીતૂટી વીખરાઈ ગયેલાં કવચો, આભરણો, વસ્ત્રો તથા આયુધોવાળા આ યશસ્વી હાથીસવારો રથીઓ, ઘોડેસવારો

તથા પાળાઓ સમરાંગણના અગ્રભાગમાં પડ્યા છે અને તેથી રણભૂમિ શાંત થઈ ગયેલા અશિ-જોથી જાણે વ્યાપ્ત થઈ ગઈ હોય તેવી લાગે છે.^૯ જીજી, અન્યોન્યના બાણપ્રહારથી ધાયલ થઈને પડેલા આ હજારો મહાભયજનક યોદ્ધાઓ એક-બીજાની સામે જોતા રણભૂમિ પર પડ્યા છે. રાત્રે ઉદય પામેલા પ્રદીપ્ત પ્રભામંડળવાળા ગ્રહ-ગણોથી જન્મ આકાશ શોભે તેમ આકાશમાંથી પડેલા ન્યોતિર્ગણોની પેઠે અતિશય તેજસ્વી એવા તે યોદ્ધાઓથી આ રણભૂમિ શોભી રહી છે. વળી આ તરફ કૌરવોના તથા સૃજ્યોના મહાન વીરનરેનાં ગાત્રો અર્જુન તથા કર્ણનાં બાણો વાગવાથી કપાઈ ગયાં છે અને તેઓ મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં શ્વાસોચ્છવાસ લેતા પડ્યા છે. તેથી રણભૂમિ ધગધગતા અંગારાઓવાળી હોય તેવી ભાસે છે.^{૧૦, ૧૧} વળી સર્પો જન્મ પોતાના દરમાં પેસી બચ તેમ કર્ણ તથા અર્જુનના બાહુઓમાંથી છૂટેલાં આ બાણો હાથી, ઘોડા તથા મનુષ્યોનાં શરીરોને ચીરી નાખી, તેમના પ્રાણોને હરી લઈ નીચાં મુખે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં છે,^{૧૨} હે નરેન્દ્ર ! અર્જુન અને કર્ણનાં બાણોથી યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા આ મનુષ્યોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી અને વીંધાઈ ગયેલા આ રથોથી રણભૂમિનું સ્વરૂપ અગમ્ય થઈ પડ્યું છે.^{૧૩} આ તરફ જીજી, આ અનેક રથો શાસ્ત્રવિદિથી સન્ન કર્યા હતા અને તેઓ ઉત્તમ ભતિનાં બાણોથી ભાંગીને બૂઢા થઈ ગયા છે. તેમના યોદ્ધાઓ, શસ્ત્રો, ઉત્તમ ભતિનાં આયુધો તથા ધન્યો નાશ પામ્યાં છે, તેમનાં જોતરો છૂટાં પડી ગયાં છે, તેમનાં બંધનો વેરાઈ ગયાં છે, તેમનાં પૈડાં, ઝૂંસરાં, ધરીઓ તથા નિવેણુઓ કપાઈ ગયાં છે; તેમનાં શસ્ત્રો વેરણુછેરણુ થઈ ગયાં છે અને તેમનાં ઉપ-સ્કરો, અનુકર્ષો તથા બંધનો કપાઈ ગયાં છે. વળી

તેમના મણિ તથા સુવર્ણથી જડેલા ઊંટડાઓ ભાંગી પડ્યા છે. આ અનેક રથોથી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ છે, તેથી શરદઋતુના મેઘમંડળોથી છવાયેલું આકાશ જમ શોભે, તેમ તે રણભૂમિ શોભે છે.^{૧૪, ૧૫} જુઓ, પેલા એકદમ નાસી જતા યોદ્ધાઓ, સુવ્યવસ્થિત રાજરથોના તેમજ મનુષ્યો, હાથી અને ઘોડાઓના ઝપાટામાં આવી જઈને બહુધા યુરાર્થ જાય છે. એ રાજરથોને વેગવાન ઘોડાઓ ખેંચી રહ્યા છે અને તેમના સ્વામીઓ માર્યા ગયા છે.^{૧૬} એ રણભૂમિ પર સ્થળે સ્થળે સુવર્ણના પાટાવાળી લોખંડી લાકડીઓ, ફરસીઓ, તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળો, મુસલો, મુઠ્ઠાગરો, ચળકતી ખુલ્લી તલવારો અને સુવર્ણના પટ્ટાઓથી બાંધેલી ગદાઓ પડી છે.^{૧૭} વળી એ રણભૂમિ ઉપર સુવર્ણનાં ઠંકણોથી સુશોભિત ધનુષ્યો, સુવર્ણનાં અદ્ભુત પૂંખવાળાં બાણો, પાણીદાર ચળકતી તથા ખુલ્લી બેધારી તલવારો, સુવર્ણથી ઝળકતા દાંડાવાળા ભાલાઓ, છત્રો, આમરો, ભાંગ્યાટૂટ્યા શંખો, વિચિત્ર માળાઓ, ઝૂલો, પતાકાઓ, વસ્ત્રો, અલંકારો, કિરીટો, ઉજ્જવળ મુકુટો, પરવાળાં, મોતીઓ, ચક્રચક્રિત હારો, કેયૂરો, બાબુબધો, ડોકમાં પહેરવાની કંઠીઓ અને સુવર્ણના કંદારાઓ આડાઅવળા પડ્યા છે.^{૧૮-૨૦} આ યુદ્ધમાં અનેક વીર પુરુષો મણિઓનો, ઉત્તમ હીરાઓનો, સુવર્ણનો, મોતીઓનો, ઊંચનીચ જાતનાં માંગલિક રત્નોનો, અતિશય સુખનો, ઉપભોગ કરવાને યોગ્ય એવાં ગાત્રોનો, ચંદ્ર સમાન સુખવાળાં મસ્તકોનો, શરીરોનો, ભોગોનો, પરિવારોનો તથા અનેક જાતના મનોહર સુખવૈભવોનો ત્યાગ કરીને, પોતાની મહાન સ્વધર્મનિષ્ઠાને ગર્જવીને અને યશ વડે સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કરીને સ્વર્ગલોકમાં સિધાવી ગયા છે.^{૨૧, ૨૨} માટે હે માનદાતા દુર્યોધનરાજ ! સૈનિકોને જવા દો અને તમે પોતે પણ છાવણી તરફ

આલો. હે પ્રભુ ! જુઓ, આ સૂર્ય પણ અસ્ત પામવાની તૈયારી પર છે. માટે હે નરેન્દ્ર ! હવે શોક ન કરો; કારણ કે ખરું જોતાં આ અનર્થનું કારણ તમે પોતે જ છો.^{૨૩} શોકથી ઘેરાઈ ગયેલા ચિત્તવાળો શલ્ય દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહીને બોલતો બંધ પડ્યો. ત્યારે દુર્યોધન તો 'ઓ કર્ણ ! ઓ કર્ણ !' એમ પોક મૂકી વિલાપ કરી રહ્યો. તેનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ઊભરાઈ જવા લાગ્યાં અને દુઃખને લીધે તે બેભાન બેવો થઈ ગયો.^{૨૪} તે સમયે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા અને બીજા સર્વ રાજાઓ તેને વારંવાર શાંત પાડવા લાગ્યા. પછી યશથી પ્રકાશી રહેલા અર્જુનના મહાન દ્વંજને જોતા જોતા તેઓ છાવણી તરફ જવા લાગ્યા. વળી ત્યારે તેઓ મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનાં શરીરમાંથી વહી રહેલા રક્તિરથી છંટાયેલી હોવાને લીધે લાલ વસ્ત્ર, લાલ રંગનાં પુષ્પોની માળા તથા સુવર્ણના અલંકારોને ધારણ કરીને પ્રકાશી રહેલી વેરથા સરખી દેખાતી રણભૂમિને વારંવાર જોતા જતા હતા. હે રાજા ! જેના પર મહાભયંકર મુકુટમાં અનેક યોદ્ધાઓ સ્વર્ગલોકમાં સિધાવી ગયા હતા, તે રક્તિરથી ઢંકાઈ ગયેલી પૃથ્વીને એઈને કૌરવો ત્યાં ઊભા જ ન રહ્યા.^{૨૫-૨૭} હે રાજા ! તેઓ તો કર્ણના વધથી દુઃખી થઈને 'ઓ કર્ણ ! ઓ કર્ણ !' એમ વિલાપ કરતા કરતા અને રક્તવર્ણી સૂર્ય સામે જોતા જોતા પોતપોતાની છાવણી ભણી જવા લાગ્યા.^{૨૮} એ વેળા અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યમાંથી છૂટલાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં, સરાણ પર ઘસી તીક્ષ્ણ કરેલાં અને લોહીથી ખરડાયેલાં પીંછાંવાળાં બાણોથી જેનાં અંગો વ્યાપ્ત ગયાં હતાં એવો કર્ણ રણભૂમિ પર મરણ પડ્યો હતો, તોપણ તે કિરણમાલી દીપી રહ્યો હતો.^{૨૯} ત્યાં પોતાનાં મિત્રો

દ્વારા કર્ણના લોહીહુહાણુ શરીરનો સ્પર્શ કરીને ભક્તાનુકંપી ભગવાન સૂર્યદેવ જાણે લાલ સ્વરૂપ-વાળા થઈ ગયા હોય તેવા દેખાતા હતા અને જાણે પોતાના પુત્રના શયનો સ્પર્શ થવાને લીધે તે શુદ્ધિ માટે સ્નાન કરવાની ઇચ્છાથી પશ્ચિમ-સમુદ્ર તરફ જતા હતા.^{૩૦} આવો મનમાં વિચાર કરી દેવો તથા ઋષિઓ પણ પોતપોતાને સ્થાને જવા લાગ્યા અને બીજો પ્રેક્ષક જનસમુદાય પણ તેવો જ વિચાર કરીને ઇચ્છાનુસાર આકાશ અથવા પૃથ્વી પર રહેલાં પોતપોતાનાં નિવાસસ્થાનો તરફ જવા લાગ્યો.^{૩૧} તે બધા લોકો કુરૂવંશીઓમાં મુખ્ય એવા વીર અર્જુનનું તથા કર્ણનું પ્રાણી-ઓને ભય ઉપજાવનારું અદ્ભુત યુદ્ધ જોઈને પરમ વિસ્મય પામ્યા હતા અને તે યુદ્ધની પ્રશંસા કરતા કરતા પોતપોતાને સ્થાને ગયા હતા.^{૩૨} બીજી તરફ રણક્ષેત્રમાં જતું કવચ બાણોના પ્રહારોથી તૂટી ગયું હતું તથા જનાં વસ્ત્રો લોહીથી નીતરી રહ્યાં હતાં એવો રાધાપુત્ર કર્ણ મરણ પામીને પડ્યો હતો, તોપણ તેના શરીરની મૂળ શોભા તેને છાડતી ન હતી.^{૩૩} તપાવેલા સુવર્ણની પેઠે પ્રકાશી રહેલા અને અગ્નિ તથા સૂર્યની પેઠે દેદીપ્યમાન એવા તે શરવીર કર્ણને સર્વ પ્રાણી-ઓ જાણે જીવતો હોય તેવો જ માનતાં હતાં.^{૩૪} હે મહારાજ ! સૂતપુત્ર કર્ણ મરણ પામીને જ રણ ક્ષેત્રમાં પડ્યો હતો, તોપણ સિંહને જોઈને મૃગો જેમ ત્રાસ પામે, તેમ સર્વ યોદ્ધાઓ તેને જોઈને ત્રાસ પામી જતા હતા. હે પુરુષવ્યાધ્ર ! મહાત્મા કર્ણ મરી ગયો હતો, છતાં તે જાણે જીવવાળો હોય તેવો જ દેખાતો હતો; કારણ કે તેના શરીર-માં કોઈ અતનો મૃત્યુસૂચક ચિહ્ન થયો ન હતો. સુંદર વેષને ધારણ કરનાર, વીરતાના પ્રતાપથી ઝળછી રહેલું અને સુંદર મુકુટને મસ્તકે ધારણ કરી રહેલું સૂતપુત્ર કર્ણનું એ મુખ પૂર્ણચંદ્રસમાન

કાંતિવાળું જણાતું હતું.^{૩૫-૩૭} હે રાજના મરણ પામેલા સૂતપુત્ર કર્ણે અનેક અતના અલંકારો ધારણ કર્યા હતા તથા તપાવેલા સુવર્ણની પેઠે ચળકતા રત્નજડિત બાજુબંધો પહેર્યા હતા. અંકુરોવાળું વૃક્ષ જેમ ભક્ષ થઈને પૃથ્વી પર લાંબું પડી રહ્યું હોય છે, તેમ તે રણભૂમિ પર શયન કરી રહ્યો હતો.^{૩૮} હે નરસિંહ ! ઉત્તમ સુવર્ણની પેઠે ઝળછી રહેલો તે કર્ણ યુદ્ધમાં પ્રથમ અગ્નિની પેઠે બળી રહ્યો હતો, પણ પાછળથી અર્જુનની બાણવૃષ્ટિપ જળધારાએ તેને શાંત પાડી દીધો હતો.^{૩૯} જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિ જળના સંબંધ-માં આવી શાંત પડી બળ્ય છે, તેમ કર્ણે પ પણ અર્જુનરૂપ મેઘથી રણમાં શાંત પડી ગયો હતો.^{૪૦} જાણે અતિ મહાન યુદ્ધ કરીને પૃથ્વી પર પ્રદીપ્ત યશ ફેલાવી દીધો હતો, જાણે બાણોની વૃષ્ટિઓ છોડી મૂકી દશે દિશાઓને તપાવી દીધી હતી અને જાણે પોતાનાં અસ્ત્રોના તેજથી સર્વ પાંચાલો તથા પાંડવોને અત્યંત સંતાપ્યા હતા, તે કર્ણ આખરે અર્જુનના તેજથી પોતાના પુત્રની સાથે રણમાં શાંત પડી ગયો હતો.^{૪૧, ૪૨} સૂર્યપુત્ર કર્ણ શ્રીમાન સહસ્રકિરણ સૂર્યની પેઠે સર્વ જગતને સારી પેઠે તપાવ્યા પછી અને બાણોની વૃષ્ટિઓ વરસાવી શત્રુઓની સેનાને ખૂબ સંતાપ કર્યા પછી પોતાના પુત્ર તથા વાહન સહિત રણમાં મરણ પામ્યો હતો. ખરેખર, અર્જુનને કર્ણને મારી નાખી યાચકારૂપ પક્ષીમંડળના આશ્રય-ભૂત કલ્પવૃક્ષને જ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યું છે. જે કર્ણ પોતાની પાસે યાચના કરતા ઉત્તમ યાચકને 'આપું છું' એમ જ કહેતો, પણ 'તે વસ્તુ નથી' એમ કહી કહેતો નહોતો, તે વૃષનામધારી સત્પુરુષ કર્ણ દ્રંદ્રયુદ્ધમાં મરાયો છે.^{૪૩-૪૫} જે મહાત્મા પોતાનું સર્વ ધન બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરી દેતો હતો, જે પોતાનું અત્યંત પ્રિય

જીવિત પણ બ્રાહ્મણોને આપી દેવા તત્પર રહેતો હતો, જે સ્ત્રીઓને સદા પ્રિય હતો, જે નિત્યનો દાતા હતો અને જે મહારથી હતો, તે કર્ણ અર્જુનના અસ્થાશિથી ભસ્મીભૂત થઈ પરમ ગતિને પામ્યો છે.^{૪૬, ૪૭} જેના આશ્રયથી તમારા પુત્રે પાંડવોની સાથે વેર કર્યું હતું, તે કર્ણ તમારા પુત્રોની વિજયાશાને, સુખને તથા રક્ષણને સાથે લઈને સ્વર્ગે સિધાવી ગયો છે.^{૪૮} જે સમયે કર્ણ મરણ પામ્યો હતો, તે સમયે નદીઓ સ્તબ્ધ થઈને વહેતી બંધ પડી ગઈ હતી, દિનકર-સૂર્ય અસ્ત પામ્યો હતો અને સૂર્ય તથા અશ્વિની પેઠે પ્રદીપ્ત થયેલો સોમપુત્ર બુધ ગ્રહ વડે ગતિનો થઈને ઉદય પામ્યો હતો.^{૪૯} ત્યારે આકાશ અને પૃથ્વી બંને ફાટી જતાં હોય તેમ ગાજી ઊઠ્યાં હતાં, અતિ ભયંકર તીક્ષ્ણ સુસવાટ કરતો પ્રચંડ વાયુ વાતો હતો, સર્વ પ્રદેશમાં ધુમાડાથી વ્યાપ્ત થયેલી દિશાઓ પ્રજ્વળી ઊઠી હતી અને મહાસાગરો ખળભળી ઊઠીને ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા.^{૫૦} વળી હે પૃથ્વીનાથ ! ત્યારે અરણ્યો સહિત સર્વ પર્વતો કંપી ગયા હતા, સર્વ પ્રાણીસમુદાય અત્યંત ગભરાઈ ગયો હતો અને ખૂંટરપતિ શહિણીને ઘેરી લઈને ચંદ્ર તથા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી થઈ ગયો હતો.^{૫૧} કર્ણના મરણસમયે સર્વ વિદિશાઓ પણ સળગી ઊઠી હતી, આકાશ અંધકારથી છવાઈ ગયું હતું, પૃથ્વી ધણધણી ઊઠી હતી, ભળતા અશ્વિ સરખી ઉડકાઓ આકાશમાંથી ખસતી હતી અને રાક્ષસો તથા બીજાં નિશાચર પ્રાણીઓ અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયાં હતાં.^{૫૨} જે સમયે અર્જુને ક્ષુર બલિતું બાણ મારીને ચંદ્ર સમાન ઉન્નતળ મુખનાળા કર્ણના મસ્તકને પૃથ્વી પર કાપી પાડ્યું હતું, તે સમયે અંતરિક્ષમાં ઊભેલા દેવ-ગણોએ એકદમ હાહાકારનો શબ્દ કરી ચૂક્યો

હતો.^{૫૩} હે રાજન ! પૂર્વે વૃત્રાસુરનો વધ કરી ઇંદ્ર જેમ શોભી રહ્યો હતો, તેમ દેવો, ગંધર્વો તથા મનુષ્યોમાં પૂજ્યેલા પોતાના શત્રુ કર્ણનો યુદ્ધમાં વધ કરીને અર્જુન પણ પરમ તેજ વડે ધણો જ શોભી રહ્યો હતો.^{૫૪} તે વેળા દિવ્ય રથમાં નિર્ભય થઈને બેઠેલા, મહેંદ્ર સમાન પરાક્રમી, સુવર્ણ, મોતી, મણિ, હીરા અને પરવાળાંજલિત અલંકારથી શોભતા, પુરુષોમાં ઉત્તમ અને અશ્વિ તથા સૂર્ય સમાન પ્રતાપી એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન એક જ રથમાં બેઠેલા વિષ્ણુ તથા ઇંદ્રની પેઠે અત્યંત શોભતા હતા. તેમનો તે રથ રણાંગણમાં મેઘમંડળના જેવી ગર્જનાવાળો હતો. શરદ-ઋતુના આકાશમાં મધભાગે ચઢેલા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો હતો, ફરકતી પતાકાવાળો હતો, ભયંકર ગર્જનાઓ કરતા ધ્વજવાળો હતો અને હિમ, ચંદ્ર, શંખ તથા સ્ફટિકના જેવી પ્રભાવાળો હતો. તે રથ મહેંદ્રના રથની તુલના કરનારો હતો અને અનુપમ હતો.^{૫૫-૫૭} પછી કપિધ્વજ અર્જુને તથા ગરુડધ્વજ શ્રીકૃષ્ણે ધનુષ્યના ટંકારથી, હસ્ત-તલમાં યનારા પ્રત્યંચાના આધાતથી તથા બાણોના સણસણાટથી શત્રુઓને બળાત્કારે નિસ્તેજ કરી નાખ્યા ને ઉત્તમ બલિતાં બાણોનો મારો ચલાવી તેઓ કૌરવોએદ્વાઓને ઢાંધી દઈને પ્રસન્ન થયા. પછી તે બન્ને મહાપુરુષોએ અતુલ પ્રભાવ-વાળા, શત્રુઓનાં દંધોને ચીરી નાખનારા, લટકી રહેલી સુવર્ણની સેરોવાળા, મહાગંભીર શબ્દ કરનારા અને હિમ સમાન શુભ્ર વર્ણના પોતાના ઉત્તમ શંખોને હાથમાં લીધા તથા સુંદર સુખથી તેમને યુગ્મન કરીને એકીસાથે વગાડવા માંડ્યા. એ પાંચજન્ય અને દેવદત્ત શંખોના ધોષે પૃથ્વી, આકાશ તથા દિશાઓને ગર્જતી મૂછી હતી.^{૫૮-૬૦} હે મહારાજ ! શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના તે શંખોનો ધ્વનિ સાંભળીને સર્વ કૌરવો તે સમયે ત્રાસ

પામી ગયા હતા.^{૧૧} વળી તે મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને પોતાના શંખોના ધ્વનિથી વનો, પર્વતો, નદીઓ તથા ગુફાઓને ગજવી મૂક્યાં હતાં, તમારા પુત્રની સેનાને ત્રાસ પમાડી દીધી હતી અને યુધિષ્ઠિરાજને હર્ષ ઉપજાવ્યો હતો. હે ભારત ! સર્વ રણપ્રદેશમાં પ્રકટ થઈ રહેલા તે શંખધ્વનિને સાંભળ્યા પછી કૌરવયોદ્ધાઓ મદ્ર-રાજ શક્યને તથા ભરતવંશીઓના રાજ દુર્યોધનને ત્યાં રણમાં જ પડતા મૂંઝી એકદમ વેગથી પલાયન કરી ગયા.^{૧૨, ૧૩} ઉદય પામેલા સૂર્યને તથા ચંદ્રને જમ અભિનંદન આપવામાં આવે છે, તેમ તે સમયે એ મહારણમાં એક જ થયેલા સર્વ જનસમુદાયે અતિશય તેજસ્વી એવા તે અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને કર્ણનો વધ કર્યાના નિમિત્તતું અભિનંદન આપ્યું હતું.^{૧૪} એ વેળા કર્ણનાં બાણોથી શરીરે વ્યાપ્ત થયેલા તે બન્ને જણા અધકારનો નાશ કરી આકાશમાં ઉદય પામેલા અને કિરણોની માળાવાળા નિર્મળ સૂર્યચંદ્રની પેઠે રણમાં શોભતા હતા.^{૧૫} તે પછી અતુલ પરાક્રમવાળા અને મહા-સમર્થ એવા તે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને પોતાના શરીરમાં ખૂંચી ગયેલાં કર્ણનાં અસંખ્ય બાણોને ખેંચી કાઢ્યાં. પછી વેદાક્ત ક્રિયાકલાપને બળનારા સદસ્ય-ઋત્વિજોએ મંત્રો દ્વારા બોલાવેલા વિશ્ણુ અને ઇંદ્ર જમ યજ્ઞમંડપમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેમણે સુદૃઢથી વીંટાઈને સુખપૂર્વક પોતાની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૬} એ મહાન યુદ્ધમાં જ સમયે અર્જુનને હાથે કર્ણ મરણ પામ્યો હતો, તે સમયે ગંધર્વો, મનુષ્યો, ચારણો, મહર્ષિઓ, યક્ષો તથા મોટા સર્પોએ અતિ ઉત્કૃષ્ટ વિજયવૃદ્ધિને સૂચવનારા આશીર્વાદો આપી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનું સન્માન કર્યું હતું.^{૧૭} બલદૈત્યનો વધ કરી ઇંદ્ર તથા ઉપેંદ્ર જમ પ્રસન્ન થયા હતા, તેમ યથા-યોગ્ય પૂજા પામતા અને પોતે કરેલાં અનેક પરા-

ક્રમોથી પ્રશંસા મેળવતા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ કર્ણનો વધ કરી પોતાના મિત્રમંડળની સાથે પ્રસન્ન થયા હતા.^{૧૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં કર્ણપર્વમાં 'રણભૂમિ' વર્ણન' નામનો અધ્યાય ૯૪માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૫મો

કૌરવોનું છાવણી તરફ પ્રયાણ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

હતે વૈકર્તને રાજન્ કુરવો મયપીડિતાઃ ।

વીક્ષમાણા દિશઃ સર્વાઃ પર્યાપેતુઃ સહસ્રશઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યોઃ આમ હે રાજન્ ! કર્ણ મરણ પામ્યો, એટલે ભયથી પીડિત થયેલા હજારો કૌરવો સર્વ દિશાઓ તરફ જોવા લાગ્યા અને સર્વ તરફ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. એ મહાસંગ્રામમાં કર્ણને શત્રુઓને હાથે મરણ પામેલો જોઈને ભય-હીત થયેલા અને શરીરે ધાયલ થયેલા તમારા સૈનિકો દિશાઓમાં વેરાઈ જવા લાગ્યા.^{૧, ૨} પછી અતિ ઉદ્વિગ્ન અને દુઃખિત થયેલા તમારા એ સૈનિકોને મોટા મોટા મહારથીઓએ નારી જતાં અટકાવ્યા અને તેઓ બધા છાવણી તરફ જવા તૈયાર થયા. હે રાજ ! તેમના અભિપ્રાયને બળી જઈને તમારા પુત્ર દુર્યોધને પણ શક્યરાજની સંમતિ પ્રમાણે સર્વ સૈન્યોને છાવણી તરફ વાળ્યાં.^{૩, ૪} એટલે તુરત જ હે ભારત ! નારાયણ નામના તમારા સૈન્યમાં મરતાં બચી ગયેલા કેટલાં-એક રથીયોદ્ધાઓથી વીંટાઈને કૃતવર્મા છાવણી તરફ જ દોડી ગયો.^૫ ત્યાં એક હજાર ગાંધાર યોદ્ધાઓથી વીંટાયેલો શત્રુનિ પણ કર્ણને મરણ પામેલો જોઈને છાવણીનો જ માર્ગ કાપવા લાગ્યો.^૬ તેમ જ હે ભારત ! મહામેધ સરખા હાથી સૈન્યથી વેરાયેલો કૃતવર્મા પણ છાવણી ભળી જ જવા લાગ્યો.^૭ ત્યારે પાંડવોનો વિજય થયેલો જોઈ વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખતા શરવીર અશ્વત્થામા

પણ છાવણી તરફ જ પ્રયાણ કરી ગયા. હે રાજન! મરણ પામતાં બચી ગયેલા સંશયકાના મહાન સૈન્યને સાથે લઈને ભયને લીધે આબુખાબુ બેતા સુશર્માએ પણ છાવણીનો જ રસ્તો પકડ્યો. જના સર્વસ્વનો તથા બાંધવોનો વિનાશ થઈ ગયો હતો, તે રાજ દુર્યોધન પણ શોકવેશને લીધે મનમાં અત્યંત હતાસ થઈ વિચાર કરતો કરતો છાવણી તરફ જ વળ્યો હતો.^{૮-૧૦} મહારથી શત્રુ પણ કપાઈ ગયેલી ધનવાળા રથમાં બેસીને દરે દિશાઓમાં દષ્ટિ કરતો છાવણીનો જ માર્ગ કાપ્યે જતો હતો.^{૧૧} આ હપરાંત બીજા અનેક કૌરવ મહારથીઓ ભયભીત અને બેભાન જવા થઈને શરમના માર્યા છાવણી તરફ જ દૂર કરવા લાગ્યા.^{૧૨} એ વેળા જમના શરીરમાંથી રુધિરધારા ટપકતી હતી એવા સર્વ કૌરવયોદ્ધાઓ કહ્યુંને યુદ્ધમાં મારી નાખવામાં આવેલો એઈને અતિ હૃદયને લીધે થરથર કંપતા હતા તથા આતુર થઈને છાવણી તરફ દોડી જતા હતા.^{૧૩} હે કુરુક્ષેત્ર! તેમનાં માંના કેટલાએક કૌરવ મહારથીઓ અબુનની પ્રશંસા કરતા હતા. કેટલાએક કહ્યુંની પ્રશંસા કરતા હતા અને ભયના માર્યા દિશાઓમાં પલાયન કરી જતા હતા. એ વેળા તમારા પક્ષના તે હજારો યોદ્ધાઓમાં એવો કોઈ પણ પુરુષ ન હતો કે તે એ મહારણુમાં યુદ્ધ કરવાનો મનમાં વિચાર કરતો હોય!^{૧૪, ૧૫} હે મહારાજ! કહ્યુંના મરણ પછી સર્વ કૌરવો જીવિત, રાજ્ય, સ્ત્રી તથા ધનના સંબંધમાં તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા હતા.^{૧૬} પછી કુષ્ઠ અને શોકથી વ્યાપ્ત થયેલા તમારા સમર્થ પુત્ર દુર્યોધને મહામહેનતે તે યોદ્ધાઓને એકઠા કરી તેમને હાલ તુરત આરામ લેવા માટે આજ્ઞા કરી દીધી.^{૧૭} એટલે હે પૃથ્વીપતિ રાજન! જાઓનાં મુખો નિસ્તેજ થઈ ગયાં હતાં એવા તે સર્વ મહારથી યોદ્ધાઓ પોતાના રાજ દુર્યોધનની આજ્ઞાને મસ્તકે

અઢાવી પોતપોતાના તંબૂઓમાં જઈને આરામ લેવા લાગ્યા.^{૧૮}

છતિ શ્રીમહાભારતમાં કહ્યુંપર્વમાં 'કૌરવ સૈન્ય-
તું છાવણી તરફ પ્રયાણ' નામનો
અધ્યાય ૯૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૬ મો

યુધિષ્ઠિરનો હપ્

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તથા નિપતિતે કર્ણે પરસૈન્યે ચ વિદુતે ।
આશ્લિષ્ય પાર્યં દાગ્રાહ્યોં હર્ષાદ્વચનમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥
સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ રીતે
કર્ણ રણમાં પડ્યો અને શત્રુઓનું સૈન્ય રણમાં
થી નાસી ગયું એટલે શ્રીકૃષ્ણ હર્ષપૂર્વક અબુન-
ને ભેટી પડી આ વચન બોલ્યા :^૧ 'હે ધન-
જય ! ઇંદ્રે જન્મ વૃત્રાસુરને માર્યો હતો, તેમ તે
કહ્યુંને માર્યો છે. હવે મનુષ્યો વૃત્રાસુરના તથા
કહ્યુંના ઘેર નાશની કથા કર્યા કરશે.^૨ મહા-
તેજસ્વી ઇંદ્રે વજ્રથી વૃત્રાસુરનો યુદ્ધમાં વધ કર્યો
હતો અને તે ગાંડીવધનુષ્ય પર તીક્ષ્ણ બાણો
અઢાવીને કહ્યુંના યુદ્ધમાં વધ કર્યો છે.^૩ હે કુંતા-
પુત્ર ! ચાલ, હવે તારા આ લોકવિખ્યાત યશસ્વી
પરાક્રમને આપણે બંને જણા બુદ્ધિમાન ધર્મરાજ-
ની આગળ કહીએ.^૪ તે આજે ધણી સમય થયાં
સંગ્રામમાં કહ્યુંનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી,
તે ઇચ્છાની સફળતા આજે ધર્મરાજને નિવે-
દિત કરીને તું ખરેખર જાણમાંથી સુકત થઈશ.^૫
જ્યારે તારું અને કહ્યુંનું મહાન યુદ્ધ ચાલતું
હતું, ત્યારે આરભમાં ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજ તે
યુદ્ધ બેતા માટે અહીં આવ્યા હતા.^૬ પણ તેમ-
નું શરીર અતિ ગાઢ વીંધાઈ ગયું છે, તેથી
તે અહીં યુદ્ધમાં જોશ રહી શક્યા ન હતા.
આથી તે મહાપુરુષ છાવણીમાં જઈને બેઠા છે.^૭
શ્રીકૃષ્ણનાં એ વાક્યોને 'બહુ સારું, ચાલો.' એમ
કહીને અબુનને માન આપ્યું, એટલે મનમાં પ્રસન્ન

થયેલા યદુવંશી શ્રીકૃષ્ણે મહારથી અર્જુનના રથને તુરત યુધિષ્ઠિરાજની છાવણી તરફ દેખ્યો. 'અર્જુનને આ પ્રમાણે કહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે સર્વ સૈનિકોને આમ કહ્યું : 'તમે બધા શત્રુઓ સામે સન્નિયત થઈને ઊભા રહેજો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. ' વળી શ્રીકૃષ્ણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, યુધામન્યુ, નકુલ, સહદેવ, ભીમ તથા સાત્યકિને આ વચન કહ્યાં : '૧૦ 'અમે કર્ણને અર્જુને માર્યો છે, એ સમાચાર રાજ યુધિષ્ઠિરને જણાવીએ, ત્યાં સુધી તમે બધા રાજાઓ બરાબર સાવધાન થઈને શત્રુઓ સામે તૈયાર જ રહેજો. '૧૧' તે શૂરવીર રાજાઓએ ધર્મ-રાજ પાસે જવા માટે તેમને અનુમોદન આપ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સાથે લઈ યુધિષ્ઠિરાજને મળ્યા. '૧૨' તે વેળા રાજાઓમાં સિંહ સરખા રાજ યુધિષ્ઠિર સુવર્ણના ઉત્તમ પલંગ પર પોઠ્યા હતા. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને હર્ષપૂર્વક તેમના ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો. '૧૩' રાજ યુધિષ્ઠિર તે બંનેના ઊમ્મરાર્થે જતા હર્ષને જોઈને 'નકી કર્ણ મરણ પામ્યો છે' એમ જાણી ગયા અને પછી હર્ષનાં અશ્રુઓ સારતા તે પલંગ પરથી ઊભા થઈ ગયા. '૧૪' હે શત્રુદમન મહાબાહુ ! 'તમે બંને જણા ભલે આળ્યા, ભલે આળ્યા' એમ વારંવાર સન્માનસૂચક શબ્દો બોલવા લાગ્યા અને પ્રેમપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને ભેટી પડ્યા. '૧૫' પછી અર્જુનની સાથ-માં રહેલા યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે કર્ણના વધ સંબંધના યથાસ્થિત સર્વ વર્તમાન ધર્મરાજને કહ્યા. પછી શ્રીકૃષ્ણે મંદ મંદ હસી, બે હાથ જોડી, જમના શત્રુ હણાઈ ગયા છે એવા તે ધર્મરાજને આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું : '૧૬, ૧૭' હે રાજન ! ગાંડીત્વવતુર્ધર અર્જુન, ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ અને તમે પોતે કુશળ છો, એ આપણા એક અદોષભાગ્યની વાત છે—આપણું સુદૈવ જ છે. હે પાંડુપુત્ર ! વીરવરોના સંહાર કરનારા આ રોમાંચ-

જનક સંગ્રામમાંથી 'હવે તમે મુક્ત થયા છો; માટે હવે ઉત્તરસમયમાં જ જ કાર્યો તમારે કરવાં હોય તેમને જલદી કરો. '૧૮, ૧૯' હે રાજન ! મહારથી સૂર્યપુત્ર કર્ણ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો છે. હે રાજેન્દ્ર ! ધણા હર્ષની વાત છે કે, તમને વિજય-લક્ષ્મી વરી ચૂકી છે. હે ભારત ! બહુ સારું થયું છે કે, તમારી પ્રતિદિન ચઢતી કળા થવા લાગી છે. '૨૦' જ અધમ પુરુષ જુગારમાં જિતાર્થે ગયેલી કૃષ્ણાને જોઈને સભા વચ્ચે ખડખડાટ હર્યો હતો, તે સતપુત્ર કર્ણના રુધિરતું રણભૂમિ આજે પાન કરે છે. '૨૧' હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! હે નરસિંહ ! જુઓ, જનાં સર્વ અંગેમાં બાણો ખૂંચી ગયાં છે, તે તમારો શત્રુ કર્ણ અનેક બાણોથી વીંધાઈ જઈને રણમાં સૂતો છે. '૨૨' હે મહાબાહુ ! આ સમય પૃથ્વી પરથી હવે તમારા શત્રુઓ હણાઈ ચૂક્યા છે, માટે હવે તેના પર તમે રાજ્ય કરો અને ધર્મ-પરાયણ થઈ અમારી સાથે પુષ્કળ ભોગને ભોગવો. '૨૩

સંજય બોલ્યો : હે રાજેન્દ્ર ! મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં તે વચન સાંભળીને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા : '૨૪' હે મહાબાહુ દેવદીનંદન ! હે રાજ-ધિરાજ ! અમારાં મહાન ભાગ્ય છે કે, આ પ્રમાણે અમારો વિજય થયો છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તમારા સંબંધમાં એ કંઈ આશ્ચર્ય નથી. '૨૫' હે મહાબાહુ ! તમે સારથિ હતા તેથી જ અર્જુને યત્ન કરીને કર્ણને માર્યો છે. તો એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે તમારી બુદ્ધિ અને કૃપા-તું જ તે કળ છે. '૨૬' હે કુરુશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! આમ કહીને ધર્મધુરંધર રાજ યુધિષ્ઠિરે બાજુ બંધને ધારણ કરનારી પોતાની જમણી છુત્તે બિંચી કરી અને તે પુનઃ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને કહેવા લાગ્યા : '૨૭' હે મહાભાગ્યવાન શ્રીકૃષ્ણ ! દેવર્ષિ નારદે મને કહ્યું છે કે, અર્જુન અને

શ્રીકૃષ્ણ મહાન ધર્માત્મા પુરાણ મંહર્ષિનરનારાયણ દેવ છે. વળી મહાબુદ્ધિમાન તત્ત્વવેત્તા વ્યાસ ભગવાને પણ વારંવાર મને આ કથા કહી સંભળાવી છે.^{૨૮, ૨૯} હે કૃષ્ણ ! તમારી કૃપાથી જ આ પાંડુ-પુત્ર અર્જુને સામે પગલે યુદ્ધ કરી સર્વ શત્રુઓને જીત્યા છે અને ઘાઈ સ્થળે તે રણમાંથી પાછા હકાર્યો નથી.^{૩૦} આ યુદ્ધમાં તમે જ્યારથી અર્જુનનું સારથિ-કર્મ સ્વીકાર્યું છે, ત્યારથી જ અમારો અવસ્ય વિજય જ છે, પરાજય નથી જ. હે કૃષ્ણ ! તમારી બુદ્ધિના પ્રતાપથી બીભ, દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ મરણ પામ્યા છે; એટલે હવે મહાત્મા કૃપાચાર્ય અને તેમના અનુયાયી બીર્જ સર્વ શરાઓ સર્વથા મરણ જ પામી ચૂક્યા છે. 'આમ કહીને પુરુષોમાં સિંહ સમા મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરાજ સુવર્ણથી શોભી રહેલા સ્વર્ગમાં બેઠા. તેરથને મન સમાન વેગવાળા, કાળી ઢશ-વાળીવાળા અને સ્વેત વર્ણવાળા ઘોડાઓ એકઠા હતા. આમ પોતાના સેન્યની સાથે તે યુદ્ધસેન જોવા માટે આહી નીકળ્યા. તે સમયે રાજ યુધિષ્ઠિર વીર શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની સાથે પ્રિય વાર્તાલાપ કરતા કરતા રણભૂમિ તરફ જતા હતા. ત્યાં તેમણે ઠસરાથી સર્વોંગે ભરપૂર જોવા કંબ-પુષ્પની જમ સર્વોંગે સેંકડો બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા તે નરસિંહ કર્ણને રણમાં શયન કરી ગયેલો જોયો.^{૩૧-૩૭} સુગંધી તેલથી ભરેલી હજારો સુવર્ણની દીવીઓના પ્રકાશમાં તેમણે કર્ણને નીરખી નીરખીને વારંવાર જોવા માંડ્યો. તેથી તેમને ખાતરીપૂર્વક જણાયું કે, છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા કવચવાળો તથા બાણોથી ચિરાઈ ગયેલો કર્ણ તેના પુત્રની સાથે મરણ પામ્યો છે. એ રીતે કર્ણને મરણ પામેલો જોઈ રાજ યુધિષ્ઠિર પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : 'હે ગોવિંદ ! તમારા જોવા વિદ્વાન અને

વીર નાથના રક્ષણ તમે રહેલો હું આજ મારા ભાઈઓની સાથે પૃથ્વીનો રાજ થયો છું.^{૩૮-૪૧} પુરુષોમાં સિંહ જવા તથા અતિ અભિમાની જોવા કર્ણને મરણ પામેલો સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુરાત્મા કુર્યોધન આજે જીવિતને માટે તથા રાજ્યને માટે નિરાશ થશે. હે પુરુષોત્તમ ! તમારી કૃપાથી અમે કૃતાચં યયા છીએ.^{૪૨, ૪૩} હે ગોવિંદ ! તમારો આજ વિજય થયો છે, તે બહુ સારું થયું છે. અમારા શત્રુનો આજ તમે નાશ કર્યો છે, તે અમારાં અહોભાગ્ય છે. ગાંડીવધનુ-ધર અર્જુન આજના રણમાં વિજયી થયો છે, તે એક સુદેવની જ વાત છે.^{૪૪} હે મહાજીવ ! અમે અતિશય દુઃખને લીધે ઉઝગરા કરી કરી તેર વર્ષો મહાકષ્ટે ગાળ્યાં છે, પણ હવે તમારી કૃપાથી અમે રાત્રે સુખપૂર્વક નિદ્રા કરીશું.^{૪૫} એ પ્રમાણે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણનાં તથા કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુનનાં ઘણાં ઘણાં વખાણ કર્યાં.^{૪૬} પછી અર્જુનનાં બાણોથી પુત્રની સાથે મરણ પામેલા કર્ણ સામે દાદિ કરીને રાજ યુધિષ્ઠિર પોતાનો પુનર્જન્મ થયો હોય તેમ માનવા લાગ્યા.^{૪૭} હે મહારાજ ! હર્ષયુક્ત થયેલા બીજ સર્વ મહારથી-ઓ એકઠા મળીને રાજ યુધિષ્ઠિરને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા.^{૪૮} સૂતપુત્રના મરણ પછી નકુલ, સહદેવ, ભીમસેન, યાદવશ્રેષ્ઠ મહારથી સાત્યકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી અને બીજા ઘણા પાંડવ, પાંચાલ તથા સંજય યોદ્ધાઓ કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજનું સન્માન કરવા લાગ્યા.^{૪૯, ૫૦} ત્યાં નિશાનખાજ, યુદ્ધકુશળ તથા વિજયી જોવા તે મહારથી યોદ્ધાઓએ ધર્માત્મા રાજ યુધિષ્ઠિરનો જયજયકાર બોલાવ્યો અને તેઓ સ્તાન્યુક્ત વાણીથી શત્રુનાપન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની સ્તુતિ કરતા કરતા હર્ષપૂર્વક પોતાની છાતણી તરફ જ આડી નીકળ્યા.^{૫૧, ૫૨} આમ હે રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! કેવળ તમારા દુષ્ટ

વિચારને પરિણામે જ આ રોમાંચજનક અતિ-મહાન સંહાર થયો છે, તો હવે તમે શા માટે શોક કરો છો? ^{૫૩}

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજા ! અંબિકાના પુત્ર રાજા દ્રુતરાષ્ટ્ર યુદ્ધના એ અપ્રિય બનાવને સાંભળ્યા પછી બેભાન થઈ ગયા અને કપાઈ ગયેલાં મૂળિયાંવાળા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા. ^{૫૪} દીર્ઘદર્શિની દેવી ગાંધારી પણ બેભાન થઈ ધરણી પર ઢળી પડી અને યુદ્ધમાં થયેલા કર્ણના મૃત્યુને માટે મોટી મોટી ખૂમો પાડીને શોક કરવા લાગી. એ વખતે વિદુરે ગાંધારીને તથા સંજયે દ્રુતરાષ્ટ્રરાજાને ઝાલી રાખ્યા હતા અને પછી બન્નેએ રાજાને આશ્વાસન આપ્યું હતું. ^{૫૫, ૫૬} તે જ પ્રમાણે બીજી સર્વ કૌરવ રાણીઓએ ગાંધારીને ઉઠાડ્યાં હતાં. મહાતપસ્વી રાજા દ્રુતરાષ્ટ્ર દેવને પરમ બળવાન સમજીને અતિશય વેદના પાઠ્યા અને તેમનું ચિત્ત બેભાન થઈ ગયું. તેમનું મન ચિંતા તથા શોકથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલું હોવાથી તે મોહથી પીડાઈ રહ્યા અને ભાન વિનાના થઈ ગયા. રાજાની આવી અવસ્થા જોઈને વિદુરે તથા સંજયે તેમને અનેક શાંતિ-જનક વચનો કહીને ધૈર્ય આપ્યું અને તે શાંત થયા. હે ભારત ! મહાત્મા અર્જુન તથા કર્ણનું એ મહાન યુદ્ધ એક યજ્ઞસ્વરૂપ છે; માટે જે પુરુષ એ યુદ્ધના વૃત્તાંતનું પઠન કરે છે અથવા શ્રવણ કરે છે, તેને વિધિપુરસ્કર કરેલા એક યજ્ઞનું ફળ

પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૫૭-૫૮} યજ્ઞ એ સનાતન ભગવાન વિષ્ણુનું, અંશિતું, વાયુનું, ચંદ્રનું તથા સૂર્યનું એક સ્વરૂપ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. માટે જે પુરુષ ઈર્ષાનો ત્યાગ કરી આ યુદ્ધવૃત્તાંતનું શ્રવણ પઠન કરે છે, તે સર્વ લોકમાં ગમન કરી સુખી થાય છે. ^{૬૦} જે મનુષ્યો આ પવિત્ર અને ઉત્તમ સહિતા(કર્ણપર્વ)નો ભક્તિપૂર્વક નિત્ય પાઠ કરે છે, તે મનુષ્યો ધન, ધાન્ય અને યશથી સંપન્ન થઈ સુખી થાય છે, એમાં સંશય નથી. ^{૬૧} આથી જે પુરુષ અસૂયાનો ત્યાગ કરી આ સંહિતાનું શ્રવણ કરે છે, તે પુરુષ સર્વ જાતનાં સુખો સંપાદન કરે છે અને તે મહાપુરુષના પર વિષ્ણુ, બ્રહ્મા તથા ભગવાન શંકર પ્રસન્ન થાય છે. ^{૬૨} આ સંહિતાનું શ્રવણપઠન કરવાથી બ્રાહ્મણોને સર્વ વેદોની પ્રાપ્તિ થાય છે, ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં બળ તથા વિજય મળે છે, વૈશ્યોને અતિશય ધન સાંપડે છે અને શૂદ્રોને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૬૩} આ સંહિતામાં સનાતન ભગવાન વિષ્ણુના શુણેતુ કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. માટે આ સંહિતાનું શ્રવણપઠન કરવાથી મનુષ્યને સુખ તથા સર્વ મનઃકામનાઓ આવી મળે છે, આવું મહામુનિ વ્યાસનું ઉત્તમ વચન છે. ^{૬૪} મનુષ્યને એક વર્ષ સુધી વાછરડા સહિત ગાયોનું દાન કરવાથી જે પુણ્ય મળે છે, તે જ પુણ્ય આ કર્ણપર્વનું શ્રવણ કરવાથી અવશ્ય મળે છે. ^{૬૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમા કર્ણપર્વમા 'યુધિષ્ઠિરનો હર્ષ'
નામનો અધ્યાય ૬૬ માં સમાપ્ત

કર્ણપર્વ સમાપ્ત

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

९-शल्यपर्व

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

९-शल्यपर्व

अध्याय १ लो-शल्योभिषेकपर्व

राजा धृतराष्ट्रनी भूय

महाबाह्वीर्यम्-नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

नारायણને, નરોત્તમ નર ભગવાનને અને દેવી સરસ્વતીને તમસ્કાર કરીને 'જય' 'તુ' કીર્તન કરીએ.

जनमेजय उवाच-एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।

अल्पावशिष्टाः कुरुवः किमकुर्वत द्विज ॥ १ ॥

જનમેજય બોલ્યો : હે બ્રાહ્મણોત્તમ વેશ પાત્રન ! એ પ્રભાણે અબ્બુને યુદ્ધમાં કર્ણને મારી નાખ્યો, એટલે પછી તદ્દન અદ્ય સંખ્યામાં રહેલા કૌરવોએ શું કર્યું ?^૧ ત્રણી પાંડવસૈન્યની ચડતી એઈને કુરુવ શી દુર્યોધનરાજ્ય પાંડવો પ્રત્યે શું સમયોચિત કાર્ય કર્યું ?^૨ હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! આ હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. ખરેખર ! મારા પૂર્વજોનું મહાન ચરિત્ર સાંભળતાં મને તૃપ્તિ જ થતી નથી.^૩

વેશ પાત્રન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ ! કર્ણનું મરણ થતાં ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધન મહાન શોકસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો અને સર્વ તરફથી નિરાશ થઈ ગયો.^૪

‘હા કર્ણ ! હા કર્ણ !’ એમ તે વારંવાર વિલાપ કરવા લાગ્યો અને મરતાં બાણી રહેલા રાજાઓની સાથે મહાકષ્ટે પોતાની ધાવણીમાં ગયો.^૧ ત્યાં એકઠા થયેલા સર્વ રાજાઓ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપીને તેને શાંત પાડવા લાગ્યા; પરંતુ કર્ણના વધતું રમરણ યદ્ય જવાથી તેને જરા પણ શાંતિ મળી નહિ.^૨ પછી દૈવને બળવાન માનીને અને ભવિતવ્યતા ઉપર આધાર રાખીને રાજા પુત્ર યુદ્ધ કરવા માટે નિશ્ચયપૂર્વક નીકળી પડ્યો.^૩ રાજવર દુર્યોધને વિધિપૂર્વક શલ્યને સેનાપતિ સ્થાપ્યો અને પછી તે રાજા મરતાં બચી ગયેલા રાજાઓને સાથે લઈને રણક્ષેત્રમાં નીકળી પડ્યો.^૪ ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કૌરવ અને પાંડવસેનાતું દેવો તથા અસુરોના યુદ્ધ સરખું મહાતુમુલ યુદ્ધ થયું હતું.^૫ તે યુદ્ધમાં, હે મહારાજ ! સેનાપતિ શલ્યે મહાન સંહાર વાળી નાખ્યો હતો, પણ આખરે બરાબર મધ્યાહ્ન સમયે ધર્મરાજ તેને મારી નાખ્યો હતો.^૬ આથી જેના સર્વ બંધુઓ નાશ પામ્યા હતા એવો દુર્યોધન શત્રુઓના ભયથી રણાંગણમાંથી નાસી ગયો અને પાણીના એક ભયંકર ધરામાં પેસી ગયો.^૭ પણ તે દિવસના પાછલા ભાગમાં ભીમસેને તે ધરાને ચોતરફથી ઘેરી લીધો અને તેને યુદ્ધ માટે આહવાન આપ્યું. પછી તે ધરામાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યાં ભીમસેને તુરંતજ તેને મારી નાખ્યો.^૮ આમ, હે રાજેન્દ્ર ! મહાધતુર્ધર દુર્યોધન મરણ પામ્યો એટલે મરતાં બચેલા અશ્વ-ત્યામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા એ ત્રણ મહારથી-ઓએ ક્રોધને લીધે રાત્રિને સમયે સર્વ પાંચાલોને તથા સૌમહાને હણી નાખ્યા.^૯ પછી બીજા દિવસના પ્રાતઃકાળે કુંભ અને શોકાવેશથી દીન થયેલો સંજય ધાવણી તરફથી પાછો નગરીમાં દાખલ થયો.^{૧૦} નગરીમાં દાખલ થઈને તે સદા કુંભને લીધે બને બાહુઓ છાંંચા કરી મૂકતો

હતો. પછી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રરાજના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં હે પુરુષવ્યાઘ્ર જનમેજયરાજ ! તે સંજય ‘હાય મહારાજ !’ એવા કુંભના ઉદ્ગારો કાઢીને રડવા લાગ્યો અને બોલ્યો : ‘અરેરે ! તે મહાત્માના મરણથી આપણે સર્વનો જ વિનાશ થઈ ગયો છે.’^{૧૧,૧૨} ખરેખર, આમાં દૈવ જ બળવાન છે અને પુરુષાર્થ નિરર્થક છે; કારણ કે પાંડવોએ ઇંદ્ર સમાન બળવાળા સર્વ મહાપુરુષોનો નાશ કરી નાખ્યો છે.^{૧૩} હે મહારાજ ! સંજયને આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો જોઈને નગરીનો સર્વ જન સસુદાય અત્યંત ઉદ્વિગ્ધ થઈ ગયો. હે રાજન ! તે મહાકલેશયુક્ત યદ્ય ‘અરે ઓ રાજા ! હાય ઓ રાજા !’ એવી મહાતીવ્ર બૂમો પાડી છાતીફાટ રડવા લાગ્યો. હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તે સમયે પોતાના રાજાને મરણ પામેલો સાંભળી કુમારથી માંડી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વ લોકો ચોતરફ આતંત્ર કરવા લાગ્યા. ત્યાં અમે ઉન્મત્તની પેઠે નષ્ટચિત્ત થયેલા તથા શોકથી અત્યંત કુંપ્ત થયેલા મહાપુરુષોને આમતેમ દોડાદોડી કરતા બો્યા. પછી અત્યંત વિહ્વળ થયેલો સંજય રાજમહેલમાં દાખલ થયો ને ત્યાં તેણે સર્વ પરિવારની સાથે બેઠેલા નિર્દોષ પ્રજાચક્ષુ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને બો્યા.^{૧૪-૧૬} એ સમયે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની પુત્રવધૂઓ, ગાંધારી, વિદુર તથા બીજા હિતેષી મિત્રો અને જ્ઞાતિબંધુઓ સાથે કર્ણના મરણસંબંધનો જ વિચાર કરતા હતા. તેનામાં હે જનમેજયરાજ ! મનમાં ખિન્ન થયેલો સંજય એ રાજા પાસે ગયો અને ભાંગ્યાતુટ્યા અક્ષરોથી સંહિય વાક્યોવાળી વાણીમાં રડતો રડતો આ પ્રમાણે બોલ્યો : ‘હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે નરસિંહ ! તમને નમન હો. હું સંજય તમારી રજા લઈને જણાવું છું.’^{૧૭-૧૮} હે પુરુષવર ! મદ્રરાજ શલ્ય માર્યો ગયા છે. વળી મુખ્યપુત્ર શકુનિ, ઉલક, દંઠ પરાક્રમી કેતવ્ય અને સર્વ સંશયક ચોદાઓ

હણાયા છે. સર્વ કાંબોજે, શંકો, મ્લેચ્છો, પર્વત-
પ્રદેશમાં વસનારા યોદ્ધાઓ અને યવનો ઢળી
પડ્યા છે.^{૨૧-૨૭} હે મહારાજ ! પૂર્વ, દક્ષિણ,
ઉત્તર અને પશ્ચિમ દેશના સર્વ નરોત્તમો માર્યા
ગયા છે.^{૨૮} હે રાજ ! તે સર્વ રાજ્યો અને રાજ
કુમારો હણાઈ ગયા છે. વળી હે મહારાજ !
પાંડુપુત્ર ભીમસેને જ પ્રભાણે કહ્યું હતું તે પ્રભાણે
ભાંગી ગયેલી સાયળોવાળો રાજ દુર્યોધન પણ
મરાયો છે અને રણભૂમિની ધૂળમાં રાણાઈને
પોઢ્યો છે. હે મહારાજ ! હે રાજન ! હે નરન્યાત્ર !
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અજિત શિખંડી, ઉત્તમોજ, યુધામન્યુ,
પ્રભદ્રક, સર્વ પાંચાલો અને ચૈદ્યો નાશ પામ્યા
છે.^{૨૯-૩૧} હે ભારત ! તમારા અને દ્રૌપદીના બધા
પુત્રો મરણ પામ્યા છે. કર્ણનો શરો પુત્ર પ્રતાપી
વૃષસેન પણ મરાયો છે.^{૩૨} વળી હે નરસિંહ !
બીજા બધા રાજ્યોને, રથીઓને, ધોડાઓને તથા
હાથીઓને પણ મારી નાખવામાં આવ્યા છે.^{૩૩}
હે પ્રભુ ! પાંડવોએ તમારા પુત્રોની છાવણીમાં
કંઈક થોડાક જ માણસો બાકી રાખ્યા છે. કૌરવ-
પાંડવોની આ પરસ્પર લડાઈ થતાં બંને પક્ષના
મહાપુરુષોની સ્ત્રીઓ જ આ કાળમોહિત જગતમાં
બાકી રહી છે. હવે પાંડવપક્ષમાં પાંચ પાંડવો,
શ્રીકૃષ્ણ અને સાયકિ આ સાત મહાપુરુષો બાકી
રહ્યા છે. ત્યારે કૌરવપક્ષમાં અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય
અને કૃતવર્મા આ ત્રણ મહાપુરુષો બાકી રહ્યા છે.
હે જનેશ્વર ! કુરુક્ષેત્રમાં અહાર અશૌહિલ્લી સેનાઓ
એકઠી મળી હતી.^{૩૪-૩૭} હે મહારાજ ! તેમાંથી
માત્ર આ દશ મહારથીઓ જ જીવતા રહ્યા છે
અને બીજા બધા મરણને શરણ થઈ ગયા છે. હે
ભારત ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધનને આગળ કરી
અન્યોન્ય મહાન વેર જગતનો સંહાર કરી નાખ્યો છે.
વેશંપાયન યોદ્ધા : હે જનમેજય ! દ્વંધને

ચીરી નાખે તેવું સંજયનું આ હૂર વચન સાંભ-
ળીને રાજેન્દ્ર ધૃતરાષ્ટ્ર બેભાન થઈને ધરણી પર
ઢળી પડ્યા. તે આમ ગબડી પડ્યા, ત્યારે હે
મહારાજ ! શોક અને દુઃખથી કૃશ થયેલો મહા-
યશસ્વી વિદુર પણ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો.
હે રાજશ્રેષ્ઠ ! તે હૂર વચન સાંભળીને રાણી ગાંધારી
તથા બીજી સર્વ કૌરવસ્ત્રીઓ પણ ધડાધડ પડવા
લાગી. આ રીતે તે સમયે સર્વ રાજમંડળ વિલાપ
કરતું કરતું સંજાહીન થઈને પૃથ્વી પર ઢળી
પડ્યું હતું; તેથી મોટા ચિત્રપટમાં ચીતરેલું
ઝાઈએક ચિત્ર હોય તેવું ત્યાં દેખાવા લાગ્યું. તે
પછી પુત્રોના દુઃખથી કૃશ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રને ધીમે
ધીમે મહાકષ્ટે ફરી ભાન આવ્યું. અતિ દુઃખને
હીધે તે રાજ થરથર ઝૂંજી રહ્યા હતા. સર્વ દિશા-
ઓ તરફ દષ્ટિ કરીને તેમણે વિદુરને આ વચન
કહ્યાં : 'હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે મહાબુદ્ધિશાળી ! હે
વિદ્વાન વિદુર ! હું હવે પુત્રો વિનાનો થઈ પડ્યો
છું અને સર્વ તરફથી અત્યંત અનાથ બની ગયો
છું. મને હવે કવળ તારો જ આધાર છે.' આમ
કહીને તે ફરીવાર બેભાન થઈને પછડાઈ પડ્યા.
રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને આમ પાછા પૃથ્વી પર પડી
ગયેલા જોઈને તેમના પાસે ઊભેલા સંબંધીઓ
તેમના પર શીતળ જળ વડે સિંચન કરવા લાગ્યા
તથા હાથમાં પંખાઓ લઈ પવન ઢોળવા લાગ્યા.
હે રાજ ! લાંબી વારે રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પાછા ભાનમાં
આવ્યા. હવે તે પોતાના પુત્રોનાં દુઃખથી ખિન્ન
થઈને શાંત બેસી રહી દેવગતિનો મનમાં વિચાર
કરવા લાગ્યા અને ઘડામાં પૂરેલા સર્પની પેટે
નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યા. હે પૃથ્વીનાથ ! તે સમયે
સંજય પણ રાજને અતિશય શોકાતુર થઈ ગયેલા
જોઈને પોકે પોકે રડવા લાગ્યો.^{૩૮-૪૯} વળી ત્યાં
સર્વ સ્ત્રીઓની સાથે યશસ્વીની ગાંધારી પણ શોકકળ
કરવા લાગી. પછી હે નરશ્રેષ્ઠ ! મનમાં અત્યંત

મૂંઝાતા રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે બહુ વારે વિદુરને કહ્યું :
'આ સર્વ સ્ત્રીઓ, યશસ્વિની ગાંધારી તથા બીજા
સર્વ સુદૃઢો અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. મારું મન
અત્યંત ભયે છે.' હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વિદુરને એ પ્રમાણે
કહેવામાં આવ્યું, એટલે તેણે મૂંગતાં મૂંગતાં ધીમે
રહીને તે સર્વ સ્ત્રીઓને જરા દૂર જવાનું જણાવ્યું,
એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બધી સ્ત્રીઓ રાજ ધૃત-
રાષ્ટ્રના નિવાસગૃહમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. વળી
બીજા સર્વ સુદૃઢો પણ રાજને દુઃખી થયેલા એઈ
ત્યાંથી બહાર ચાલ્યા ગયા. પછી હે શત્રુતાપન !
સંજયે જોયું, તો રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર હવે ભાનમાં
આવ્યા છે, અતિ દુઃખી બની જઈ દીનતાપૂર્વક
રડયા કરે છે અને ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસ નાખ્યા
કરે છે. એટલે બે હાથ બેડીને તે સંજય તથા
વિદુર મધુર વચનથી તેમને ધીરજ આપવા
લાગ્યા. ૫૦-૫૫

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વનાં ત્રીજાં શલ્યાધિષ્ટકપર્વમાં
'ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રવેશ'નામનો અધ્યાય ૧ હોય સમાપ્ત

અધ્યાય ૨ જો

ધૃતરાષ્ટ્રનો વિલાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

વિવૃણાસ્વય નારીપુ ધૃતરાષ્ટ્રોઽન્વિકાસુતઃ ।

વિલ્લાપ મહારાજ દુઃખાદ્દુઃખાંતરં ગતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે મહારાજ ! મર્વ
સ્ત્રીઓ બહાર નીકળી ગઈ, ત્યારે ઉપરાઉપરી
દુઃખમાં આવી પડેલા અન્વિકાપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર વિલાપ
કરવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! જાણે ધુભાડો નીક-
ળતો હોય તેમ અતિ ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને તે
પોતાના બન્ને હાથોને વારંવાર ધુણાવી રહ્યા અને
મનમાં વિચાર કરી આ વચન બોલ્યા.^૧

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : અરેરે, ઓ સંજય ! મહાન
એટની વાત છે કે, હું તારી પાસેથી પાંડવોને
યુદ્ધમાં હોમકુશળ તથા અસ્ખલિત શક્તિવાળા

સાંભળું છું.^૨ હાય ! મારું હૈયું નયું વળ જવું
કઠોર છે, કેમ કે મારા પુત્રોને મરી ગયેલા
સાંભળ્યા છતાં તેના હજારો ચીરા થતા નથી.^૩ હે
સંજય ! મારા પુત્રોની તે બાળકીડા, તેમનું સંપૂર્ણ
મદભરેલું તારુણ્ય, તેમની વય તથા આ રીતે
થયેલો તેમનો સમય નાશ-એ બધાનો વિચાર
કરતાં મારું મન અત્યંત ચિરાઈ જાય છે.^૪ હું
આંધળો છું તેથી હું તેમના સ્વરૂપને અશ્વ દ્વારા
એઈ શક્યો નથી, તોપણ એ મારા પુત્રો પર મારી
પુત્રનેહથી થનારી પ્રીતિ નિત્યને માટે સ્થિર થઈ
રહી હતી.^૫ હે નિર્દોષ સંજય ! તે મારા પુત્રો
બાલ્યાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં આવ્યા અને યુવા-
વસ્થામાંથી મધ્યમ અવસ્થામાં આવ્યા, આમ
જ્યારે હું સાંભળતો હતો ત્યારે હું મનમાં ધણો જ
પ્રસન્ન થયો હતો.^૬ હાય ! હાય ! તે જ મારા
પુત્રોને આજ ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને શૌર્ય આદિથી
બ્રહ્મ થઈ મરણ પામેલા હું સાંભળું છું. તેથી હું
મારા પુત્રો સંબંધી મનોબ્યથામાં ગરકાવ થઈ ગયો
છું અને મને ક્યાંય પણ શાંતિ મળતી નથી.^૭
(દુર્યોધનને ઉદ્દેશીને હવે વિલાપ કરે છે) અરે
ઓ રાક્ષસ પુત્ર ! આવ, મારી પાસે આવ. હે
મહાબાહુ પુત્ર ! હું હવે અનાથ થઈ ગયો છું.
તારા વિના હવે મારી શી ગતિ થશે ? ઓ તાત !
અહીં એકત્ર મળેલા રાજાઓનો ત્યાગ કરીને તું
કેમ એક નીચ ચાકરની પેઠે મૃત્યુ પામીને પૃથ્વી
પર સૂઈ રહ્યો છે ?^{૮, ૧૦} ઓ વીર મહારાજ ! તું
પ્રથમ સર્વ જ્ઞાતિઓનો તથા સુદૃઢોનો મુખ્ય
આધારજ્યોત હતો, તો હવે તું તારા વૃદ્ધ તથા આંધળા
પિતાનો ત્યાગ કરી ક્યાં જાય છે ?^{૧૧} અરે ઓ રાજન્ય
તારી તે પ્રીતિ, તારી તે કૃપા અને તારી તે આદરમુદ્દિ
આજ ક્યાં અસ્ત થઈ ગઈ ? તું ચેદ્વામાં અન્નિત હતો,
તો પાંડવોએ તને ઠેલી રીતે મારી નાખ્યો ?^{૧૨} ઓ
વીર ! હવે હું ઊઝ્યો દોઈશ ત્યારે 'દે પિતા !

હે પિતા ! હે મહારાજ ! હે લોકના નાથ !' એમ મને કાણ વારંવાર કહેશે ?^{૧૩} અરેરે ! આ વહાલા પુત્ર ! વહાલભર્યાં નેત્રોવાળો તું મારા કંઠમાં સ્નેહપૂર્વક વળગી પડીને વારંવાર કહેતો હતો : 'હે કુરુક્ષેત્રી મહારાજ ! મને આજ્ઞા કરો.' કહે, હવે તે પ્રિય વચનો મને કાણ કહેશે ?^{૧૪} આ પ્રિય પુત્ર ! હું હંમેશાં તારાં આવાં વચનો સાંભળતો હતો કે, 'આ સમગ્ર પૃથ્વી હવે કેવળ મારી જ છે, રાજ યુધિષ્ઠિરની નથી.'^{૧૫} હે રાજ-શ્રેષ્ઠ ! ભગદત્ત, કૃપાચાર્ય, શક્ય, અર્વંતીના રાજ-પુત્ર વિંદ તથા અનુવિંદ, જયદ્રથ, બૃરિશ્રવા, સોમદત્ત, મહારાજ બાહ્લિક, અશ્વત્થામા, કૃત-વર્મા, મહાબળવાન મગધરાજ, બૃહદ્બલ, કાશી-રાજ, બલપુત્ર શકુનિ, સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં રહેલા મ્હેરછો, શક યોદ્ધાઓ, યવનો, કંબોજરાજ સુદક્ષિણ, ત્રિગર્તરાજ સુશર્મા, પિતા-મહ બીભ, દ્રોણાચાર્ય, ગોતમવંશી કૃપાચાર્ય, શ્રુતાયુ, અયુતાયુ, રીર્ધવાન શતાયુ, જલસંધ, આર્ધ્યશૃંગી, રાક્ષસ અક્ષાયુધ, મહાબાહુ અલંબુષ, મહારથી સુબાહુ અને એ ઉપરાંત બીજા અનેક રાજાઓ મારે માટે પોતાના પ્રાણોને તથા ધનને ઝાલારીને પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે. માટે હે નરબ્યાધ્ર ! તે સર્વ રાજાઓની મધ્ય-માં રહીને હું મારા ભાઈઓથી વીંટાઈ રહ્યો છું પર સર્વ પાંડવો, પાંચાલો, ચૈદિઓ, દ્રૌપદીના પુત્રો, સાત્યકિ, કુંતીભોજ અને રાક્ષસ ધટાક્ય સામે યુદ્ધ કરીશ.^{૧૬-૨૩} હે મહારાજ ! ક્રોધાવેશ-માં આવી ગયેલો હું એકલો જ યુદ્ધ કરવા દોડી આવતા સર્વ પાંડવોને બાળી રાખવા સમર્થ છું. તો પછી પાંડવોની સાથે જમણે વેર કર્યાં છે તે તે પૂર્વોક્ત વીર મહાપુરુષોની સહાયમાં રહીને હું પાંડવોનો કેમ પરાજય નહિ કરી શકું ? અથવા હે રાજદ્રો પ્રથમ દર્શાવેલા તે મહારાજી-

આ પાંડવોના અનુયાયીઓની સાથે જ યુદ્ધ કરશે તથા તેમનો રણમાં સંહાર કરી નાખશે અને મારી સાથમાં રહેલો કણ એકલો જ પાંડ-વોનો વધ કરશે.^{૨૪-૨૬} પછી સર્વ વીર રાજાઓ મારી આજ્ઞામાં રહેશે. હે રાજન ! પાંડવોના નેતા શ્રીકૃષ્ણ એકે મહાબળવાન છે, તોપણ તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થશે નહિ, એમ તેમણે પોતે જ મને કહ્યું છે. હે સંજય ! મારે પુત્ર દુર્યોધન એ પ્રમાણે જ્યારે મારી પાસે કહેતો હતો, ત્યારે હું પણ તેના સામર્થ્યનો વિચાર કરી મનમાં જોઈ શકતો હતો કે, અવરથ પાંડવોનો યુદ્ધમાં વિનાશ થઈ જશે. પણ હાય ! પાંડવોના મધ્યમાં યુદ્ધ કરવા જોલેલા તે મારા પુત્રોનો જ સંહાર થઈ ગયો છે.^{૨૭-૨૮} અરેરે ! મારા પુત્રો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધમાં મહાન પરાક્રમ કરીને લડતા હતા, છતાં તેઓ માર્યા ગયા છે. તો પછી દૈવ વિના તેમાં બીજું શું કારણ હોઈ શકે ? શિયાળ સામે થઈને જમ સિંહ મરણ પામે, તેમ લોકના નાથ પ્રતાપી બીભપિતામહ પણ તે યુદ્ધમાં શિંખડી સામે થઈને મરણ પામ્યા છે. તો તેમાં દૈવ વિના બીજું શું કારણ હોઈ શકે ? સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત થયેલા બ્રાહ્મણ દ્રોણ-આચાર્યને પણ પાંડવોએ યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા, તો તેમાં દૈવ વિના બીજું શું કારણ હોઈ શકે ? અરે ! સર્વ દિવ્ય અસ્ત્રોને બળુનારો મહાબળવાન કણ પણ એ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો તથા બૃરિશ્રવા, સોમદત્ત અને મહારાજ બાહ્લિક પણ એ યુદ્ધ-માં શોષાઈ ગયા, તો તેમાં દૈવ વિના બીજું શું કારણ હોઈ શકે ?^{૩૦-૩૩}

જ્યાં હસ્તિયુદ્ધમાં અત્યંત કુશળ એવો રાજ ભગદત્ત તથા જયદ્રથરાજ મરણ પામ્યા, ત્યાં દૈવ વિના બીજું શું કારણ હોઈ શકે ?^{૩૪} અરેરે ! જ્યાં સુદક્ષિણ, પુરરાજ જલસંધ, શ્રુતાયુ અને

અયુતાયુ મરણ પામ્યા, ત્યાં દેવ વિના બીજું શું સમજવું ?^{૩૫} સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલા મહાબળવાન પાંડ્યરાજને પણ પાંડવોએ જ્યાં મારી નાખ્યો, ત્યાં દેવ વિના બીજું શું સમજવું ? અરે ! એ યુદ્ધમાં મહાબળવાન મગધ-રાજ બૃહદ્બલ તથા ધનુર્ધારીઓના ધ્વજરૂપ પરાક્રમી ઉચ્ચાયુધ રણમાં પડ્યા અને એમાં અવંતિરાજ, ત્રિગતરાજ તથા સર્વ સંશયક યોદ્ધાઓ રોળાઈ ગયા, તો તેમાં દેવ વિના બીજું શું જાણવું ? તેમ જ રાક્ષસ અલંબુષ, અલાયુધ અને આખ્ય-શુંગી પણ જ્યારે મરણ પામ્યા, ત્યારે દેવ વિના બીજું કયું કારણ હોઈ શકે ?^{૩૬-૩૮} અરે, એ લડાઈમાં યુદ્ધક્રમંદ નારાયણ દુઃક્રીના યોદ્ધાઓ, ગોપાળ યોદ્ધાઓ તથા અનેક હજાર રથેગ્ધ યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા, તો તેમાં દેવ વિના બીજું શું સમજવું ?^{૪૦} વળી એમાં સુબલપુત્ર શકુનિ તથા મહાબળવાન વીર કેતવ્ય સૈન્યોની સાથે મરણ પામ્યા, તો તેમાં દેવ વિના બીજું કયું કારણ હોય ?^{૪૨} આ ઉપરાંત બીજા પરિધ સમાન બાહુ-ઓવાળા અનેક રાજાઓ અને રાજપુત્રો મરણને શરણ થઈ ગયા, ત્યાં દેવ વિના બીજું કયું કારણ સમજી શકાય ? હે સંજય ! એ યુદ્ધમાં અનેક દેશોમાંથી આવેલા રણવીર, મહાધનુર્ધર, અન્ન-કુશળ યુદ્ધક્રમંદ તથા મહેંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા ઘણા ઘણા ક્ષત્રિયો માર્યા ગયા, તો તેમાં દેવ વિના બીજું શું કારણ હોઈ શકે ? વળી મારા મહાબળવાન સર્વ પુત્રો, પોત્રો, મિત્રો તથા ભાઈ-ઓ જ્યાં મરણ પામ્યા, ત્યાં દેવ વિના બીજું શું સમજવું ? ખરેખર, પુરુષ ભાગ્ય લઈને ઉત્પત્ત થાય છે. તેથી જ પુરુષ સહભાગ્યવાળો હોય છે, તેને શુભ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ હું તો પ્રથમથી જ ભાગ્યહીન છું. એટલે હે સંજય ! હું આ સમયે પડ્યો છું.^{૪૨-૪૭} અરે રે !

હવે મારી શી વલે થશે ! હું એક તો વૃદ્ધ છું અને પાછો શત્રુઓના હાથમાં સપડાઈ પડ્યો છું. હે પ્રભુ ! હવે મારે વનમાં વાસ કર્યા વિના બીજો એક પણ આરો નથી.^{૪૮} આથી હું હવે વનમાં જ જઈશ. મારા સર્વ બંધુઓ તથા જ્ઞાતિજનોનો વિનાશ થઈ ગયો છે; તેમ જ હું મારા સર્વ પુત્રો-શ્રી હીન થઈ ગયો છું; તેથી હવે વનમાં ગયા વિના મને બીજું એક પણ શ્રેયસ્કર થશે નહિ.^{૪૯} હે સંજય ! કપાઈ ગયેલી પાંખોવાળા પક્ષીની જે અવસ્થા થાય, તે જ અવસ્થા આ સમયે મારી પણ થઈ છે. આ યુદ્ધમાં દુર્યોધન મરી ગયો; શલ્ય, દુઃશાસન, વિવિંશતિ અને મહાબળવાન વિકર્ણ પણ મરી ગયા. તો હવે હું લીમસેનના મહાક્રોર શબ્દોને ઠેલી રીતે સહન કરી શકીશ ?^{૫૦, ૫૧} અરે ! જે એકલા લીમસેને મારા સો પુત્રોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા, તે લીમસેન દુર્યોધનનો વધ કરી વારંવાર મને રક્ષ વાળીઓ સંભળાવશે. પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થયેલો હું તેની એ તીક્ષ્ણ વાલી-ઓને સાંભળી શકીશ નહિ.

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ ! એ પ્રમાણે બાંધવોના મરણને લીધે વારંવાર સંતાપ કરતા વયોવૃદ્ધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રો સંબંધી મનો-વ્યથામાં ગરકાવ થઈ ગયા અને વખતોવખત મૂંઝાઈત થઈને પડી જવા લાગ્યા. હે રાજન્દ્ર ! તેમણે ઘણા વખત સુધી વિલાપ કર્યા કર્યો અને લાંબા લાંબા ઉણ્ણ નિઃશ્વાસો નાખીને શત્રુઓએ કરેલા પરાભવનો મનમાં ખૂબ વિચાર કર્યો. તે અંધિકાપુત્ર ભરતશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્રરાજ મહાન દુઃખને લીધે અત્યંત બળી જવા લાગ્યા. વળી તેમણે સંજયને આ પ્રમાણે યોગ્ય પ્રશ્ન પૂછ્યો.^{૫૨-૫૫}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : લીભ અને દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળીને તથા કહ્યુંને પણ શત્રુઓએ મારી નાખેલો જોઈને મારા પુત્રોએ સર્વના

પ્રણેતા એવા કયા સેનાપતિને મોખરે કંથો હંતો ? મારા પુત્રોએ જે જે પુરુષને સેનાપતિ તરીકે નીચે હતો, તેને તેને પાંડવોએ તત્કાળ મારી નાખ્યો હતો. જુઓ, અનુને રણના મોખરામાં તમારા બંધાના દેખતાં લીધાપિતામહને મારી નાખ્યા. વળી તમારા બંધાના દેખતાં તેમણે દ્રોણાચાર્યને પણ મારી જ નાખ્યા. હવે એવી જ રીતે પ્રતાપી સૂતપુત્ર કણું પણ અનુને હાથે સર્વ રાજાઓ અને તમારા દેખતાં રણમાં ફેળાઈ ગયો ! મહાત્મા વિદુરે અને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું^{૧૧-૧૦} કે, 'દુર્યોધનના અપરાધથી આ પ્રજાનો વિનાશ થઈ જશે.' પણ કેટલાએક મૂઠ પુરુષો સારી પેઠે એવા વિચાર્યા છતાં પણ સાચી દષ્ટિથી જોતા નથી. મારા જેવા મૂઠના સંબંધમાં પણ તેમ જ થયું છે.^{૧૧} દીર્ઘર્ષા અને સત્યવાદી ધર્માત્મા વિદુરે પ્રથમથી જ પ્રમાણે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે જ તે વચન આજે સત્ય થઈ ચૂક્યું છે અને તેનું યથાર્થ ફળ પણ આજે મારી આગળ આવી પહોંચ્યું છે.^{૧૨} મારું ચિત્ત પ્રથમથી જ દૈવને લીધે હણાઈ ગયું હતું, તેથી મેં તે વિદુરનું વચન પ્રથમથી જ ન સ્વીકારી લીધું અને તે અ-ધામનું ફળ આજે મને મળી ચૂક્યું છે. ઠીક છે, હે સંજય ! બોલ, ફરીથી બોલ.^{૧૩} કણુંના મરણ પછી મારાં સૈન્યોના નેતા તરીકે કોણ થયો હતો ? કહે, કંથો રથી અનુને તથા શ્રીકૃષ્ણ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો હતો ?^{૧૪} એ લડાઈમાં મદ્રરાજ શલ્યના રથના જમણા પૈડાની કોણ રક્ષા કરતું હતું ? યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા વીર શલ્ય-રાજના રથના ડાબા પૈડાનું કયા પુરુષો રક્ષણ કરતા હતા ? કોણ કોણ તેના પૃથ્વાગમાં રક્ષણ કરતા જિભા હતા ?^{૧૫} હે સંજય ! હું તને પૂછું છું, તેનો ઉત્તર આપ. અરે ! તમે બધા એકત્ર થઈને જિભા હતા, છતાં પાંડવોએ તમારા બધાની

વચ્ચે મહારથી શંક્યને કેવી રીતે મારી નાખ્યો હતો ? અને કેવી રીતે મારો પુત્ર રણમાં માર્યો ગયો ? ભરતવંશી મહાપુરુષોનો જ રીતે મહાધૌર સંહાર થઈ ગયો હોય તથા મારો પુત્ર દુર્યોધન જ રીતે યુદ્ધમાં મરાયો હોય, તે બધું મને યથાર્થ કહી સંભળાવ.^{૧૬, ૧૭} તેમ જ પોતાના અતુલાયીઓ સહિત સર્વ પાંચાલ રાજાઓ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યદી અને દ્રૌપદીના પુત્રો કેવી રીતે મરાયા ?^{૧૮} વળી પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા આ દશ મહાપુરુષો કેવી રીતે તે યુદ્ધમાંથી બચી ગયા ?^{૧૯} હે સંજય ! તે યુદ્ધ જવું અને જીવી રીતે થયું હોય તેવું અને તેવી જ રીતે હું અત્યારે જ તારી પાસેથી સાંભળવા ઇચ્છું છું. માટે તું મને કહે. ખરેખર, તું ધણે કુશળ છે.^{૨૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વોત્તરોત્તર શલ્યાભિક્ષકપર્વમાં
'દૃતરાષ્ટ્રનો વિલાપ' નામનો અધ્યાય ૩ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

કૌરવસૈન્યમાં નાસભાગ

॥ સજય ઉવાચ ॥

શૃણુ રાજન્નવહિતો યથાવૃત્તો મહાન્ હયઃ ।
કુરુણાં ગ્રંહવાનાં ચ સમાસાય પદ્મપદ્મ ॥૧॥
સંજય બોલ્યો : હે રાજ ! દૃતરાષ્ટ્ર ! સાવ-
ધાન થઈને સાંભળો. કૌરવો તથા પાંડવોની પર-
સ્પર ભેટભેટા થતાં જ મહાન સંહાર થઈ ગયો
હતો તે હું તમને કહું છું.^૧ મહાત્મા અનુને
કણુંને મારી નાખ્યો, એટલે કૌરવોનાં સર્વ સૈન્યો-
માં નાસભાગ થઈ રહી અને માંડ માંડ તેમને
યુદ્ધ કરવા માટે તત્પર કરવામાં આવ્યા.^૨ કણુંના
મરણ પછી જ્યાં અનેક મહાપુરુષોનો સંહાર
થઈ ગયો હતો, તેવા મહાધૌર રણસેનમાં અનુને
તે સમયે મોટા સિંહનાદ કંથો હતો.^૩ તે સાંભ-
ળીને તમારા પુત્રોના મનમાં અતિમહાન ભય

પેસી ગયો હતો. કણ્વના મરણ પછી તમારા પક્ષના ઠાઠ યોદ્ધાને હરોળમાંથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલાં સૈન્યોત્તું સંધાન કરવાની અથવા પરાક્રમ કરવાની બુદ્ધિ જ સૂઝી ન હતી.* પણ અગાધ મહાસાગરમાં તોફા ભાંગી જતાં ભયભીત થયેલા બલિક્ષ્મને જમ મહાસાગરને સામે પાર જવાની ઇચ્છા કરે તેમ દ્વીપની પેઠે આધારભૂત એવો કણ્વ અભ્યુત્તને હાથે હણાતાં સર્વ કૌરવ યોદ્ધાઓ તે અપાર યુદ્ધસુદ્રની સામે પાર જવાની ઇચ્છા કરતા હતા (પલાયન કરી જવા ઇચ્છતા હતા). હે રાજન! કણ્વ મરણ પામ્યો ત્યારે અતિશય ત્રાસ પામેલા અને બાણોના પ્રહારોથી ધાયલ થયેલા તે યોદ્ધાઓ નાથ વિનાના થઈ પડ્યા હતા. સિંહથી ત્રાસ પામેલાં મૃગોની પેઠે, ભાંગી પડેલાં શિંગડાવાળા બળદોની પેઠે, અથવા પડી ગયેલી દાંડોવાળા સર્પોની પેઠે તેઓ પોતાના કાઈ રક્ષકની ઇચ્છા કરતા હતા. ૫-૭

સાધકાળો સમય થયો એટલે જમના મોટા મોટા વીરશ્રેષ્ઠ પુરુષો અભ્યુત્તથી પરાજય પામી માર્યા ગયા હતા અને જેઓ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહારોથી શરીરે છિન્નભિન્ન અને વિશ્વસ્ત થયા હતા, એવા અમે બધા છાવણી તરફ પાછા ફર્યા હતા. ૬ હે રાજન! સૂતપુત્ર હણાતાં તમારા સર્વ પુત્રો ભાંગીતૂટી ગયેલાં કવચોવાળા થઈ ગયા હતા, ભયને લીધે બેભાન જેવા થઈ ગયા હતા, અન્યોન્ય સામે અપડાતા હતા, ભયથી દિશાઓમાં જોયા કરતા હતા અને રણમાંથી પલાયન કરી જતા હતા. હે ભારત! તેઓમાંથી કાઈ એમ માનતો હતો કે, અભ્યુત્ત મારા પર જ ચઢી આવે છે; ત્યારે બીજે કાઈ એમ માનતો હતો કે, લીમસેન મારી સામે જ ધસી આવે છે. આવી સંઘ્રમ-ભરેલી માન્યતાને લીધે તેઓ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા હતા અને મૂર્ચ્છિત થઈ જતા હતા. કેટલા-

એક મહારથીઓ ઘોડાઓ પર સવાર થઈને, કેટલાએક હાથીઓ પર સવાર થઈને અને કેટલાએક રથોમાં બેસી જઈને ભયના માર્યા એકદમ વેગથી નાસી જતા હતા તથા પાળાઓને ત્યાં રણમાં છોડી જતા હતા. એ નાસભાગમાં હાથીઓએ ઘણા રથોને ભાંગી નાખ્યા હતા, મોટા મોટા રથોએ ઘોડેસવારોને કચરી નાખ્યા હતા અને પલાયન કરી જતા સંખ્યાબંધ ઘોડેસવારોએ પાળાઓનાં ટોળેટોળાંને ઘાણુ કાઢી નાખ્યા હતા. જમ શિકારી પશુઓથી તથા લૂંટારાઓથી ભરપૂર એવા કાઈ વનમાં કાફલાથી વિખૂટા પડી ગયેલા મુસાફરો મહાદુઃખભરેલી અવસ્થામાં આવી પડે, તેમ તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ પણ કણ્વના મરણ પછી અતિમહાન દુઃશામાં આવી પડ્યા હતા. જમના સવારો માર્યા ગયા હતા તથા જમની સૂંઢો કપાઈ ગઈ હતી, તેવા કેટલાએક હાથીઓ ભયના માર્યા સર્વ જગતને દેવળ લીમસેન તથા અભ્યુત્તમય જ એતા હતા.

એ રીતે પોતાના સર્વ યોદ્ધાઓને લીમસેનના ભયથી વિહવળ થઈ યુદ્ધમાંથી નાસી જતા જોઈને દુર્યોધનના મુખમાંથી 'હાય, હાય' એવો દુઃખનો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. તેણે પોતાના સારથિ-ને કહ્યું : ' આજે હું હાથમાં ધનુષ્ય લઈ યુદ્ધના મોખરામાં જોમો રહીશ અને મરણિયો થઈને યુદ્ધ કરીશ, તેથી અભ્યુત્ત મારો પરાજય કરી શકશે નહિ. મોટે ચાલ, ઘોડાઓને જલદી હંકાર. હું આજે એવું યુદ્ધ કરીશ કે, મહાસાગર જમ કાંઠાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી, તેમ કુંતાપુત્ર અભ્યુત્ત પણ મારું ઉલ્લંઘન કરવાનો ઉત્સાહ કરી શકશે નહિ. આજે અભ્યુત્તને, કૃષ્ણને, અશ્વિ-માની લીમસેનને તથા મારા બીજા સર્વ શત્રુઓને ઠાર મારી હું કણ્વના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ.' શરવીર અને આર્થ પુરુષને ઘટે તેવું કુરુ-

રાજ દુર્યોધનનું આ વચન સાંભળી તેના સારથિએ સુવર્ણની ઝૂલોથી ઢંકાયેલા ઘોડાઓને ધીમે ધીમે આગળ હાંક્યા. એટલે તુરત જ હે રાજ ! હાથી, ઘોડા અને રથો વિનાના પચીસ હજાર પગપાળા યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા. તેમને આમ ચઢી આવતા જોઈને ક્રોધાયમાન થયેલા ભીમસેને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ચતુરંગી સૈન્યથી વીંટાઈને બાણોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો. એટલે સામેથી તે પાયદળ યોદ્ધાઓ પણ તે બંનેની સામા લડવા લાગ્યા.^{૨૨} તેઓમાંથી ઠેલાએક યોદ્ધાઓ તો ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં નામ લઈ લઈને યુદ્ધ કરતા હતા, તે સાંભળી ભીમસેન ડોપી જાયો. શત્રુઓને આમ સામે જોભેલા જોઈને ભીમસેન પોતે પણ હાથમાં ગદા લઈને રથ પરથી એકદમ નીચે જીતરી પડ્યો. હે રાજ ! એ સમયે કુંતાપુત્ર ભીમસેનને યુદ્ધધર્મ તરફ દષ્ટિ કરતાં પોતે રથમાં બેસી પૃથ્વી પર જોભેલા શત્રુઓ જોડે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય લાગ્યું ન હતું. તેથી જ પોતાના બાહુબળનો આશ્રય કરીને તેણે સુવર્ણથી મટેલી મોટી ગદા હાથમાં લઈ પૃથ્વી પર જોભા જોભા યુદ્ધ કરવા માંડ્યું હતું. દંડધારી ઠાળ જમ સર્વનો સંહાર કરી નાખે, તેમ તેણે તમારા સર્વ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા માંડ્યો હતો. તે જોઈ તમારા પક્ષના પાળાઓ પણ અતિ આવેશમાં આવી ગયા. તેમણે પોતાના જીવિતની ટૂંક બાંધવોની જરા પણ દરકાર કરી નહિ. પતંગિયાં જમ અગ્નિમાં ઝંપલાવે, તેમ તેઓ ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા. ઠાળને જોઈને જમ પ્રાણીઓ એકાએક ગર્જનાઓ કરે, તેમ ખૂબ જોસમાં આવી ગયેલા ને યુદ્ધદુર્મદ યોદ્ધાઓ ભીમસેન સામે ભેટીને ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. પરંતુ ભીમસેન એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં ગદા લઈને બાજ પક્ષીની પેઠે રણમાં

ધૂમવા લાગ્યો અને એતએતામાં તેણે તમારા પચીસહજાર પાળાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો. આ પ્રમાણે તે પાયદળ સૈન્યનો સંહાર કરી નાખ્યા પછી મહાબળવાન સત્યપરાક્રમી ભીમસેન ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ કરી પુનઃ યુદ્ધ કરવા જોભો રહ્યો. તે જ અરસામાં વીર્યવાન અર્જુને રથીઓનાં સૈન્ય સામે ધસારો કર્યો. ત્યાં માદ્રીપુત્ર નકુલે, સહદેવે અને મહાબળવાન સાત્યકિએ દુર્યોધનના સૈન્યનો સંહાર કરતાં કરતાં હર્ષ તથા વેગપૂર્વક શકુનિ સામે ચઢાઈ કરી.^{૨૩-૨૪} પાંડવપક્ષના તે યોદ્ધાઓએ તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી શકુનિના અનેક ઘોડેસવારોને મારી નાખ્યા અને ઉતાવળા ઉતાવળા તેની પાછળ દોડી ગયા. એટલે તે સ્થળે પણ મહાન યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૨૨}

બીજી તરફ, હે રાજ ! અર્જુને પણ તમારા રથીઓના સૈન્યમાં પેસારો કર્યો હતો અને ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા પોતાના ગાંડીવધનુધનો ટંકાર કરવા માંડ્યો હતો.^{૨૩} એ સમયે શ્રીકૃષ્ણ જના સારથિ હતા તેવા શ્વેત ઘોડાઓવાળા રથને તથા તેમાં બેસીને યુદ્ધ કરનારા અર્જુનને ચઢી આવતો જોઈને તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ ભયના માર્યાં રણમાંથી નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૨૪} એટલે તુરત જ રથ તથા ઘોડાઓ વિનાના તથા બાણોથી સજ્જ થયેલા પચીસ હજાર પગપાળા યોદ્ધાઓએ અર્જુન સામે ચઢાઈ કરી.^{૨૫} પણ પાંચાલોના મહારથી, મહાધનુરંર, શત્રુઓનો સંહાર કરનારા, પાંચાલરાજના પુત્ર મહાપરાશરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અર્જુન પર ચઢી આવેલા તે પાયદળ સૈન્યનો સંહાર કરી નાખ્યો અને ભીમસેનને આગળ કરી એકદમ રણભૂમિ પર દેખાવ દીધો.^{૨૬, ૨૭} જના રથમાં ઠપ્પૂતરી રંગના ઘોડાઓ જોડ્યા હતા તથા જના રથ પર કાવિદારના ચિહ્નવાળી ધ્વજ દ્રશી રહી હતી, એવા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને એતાં વેંત જ તમારા

યોદ્ધાઓ ભયને લીધે નાસી ગયા હતા.^{૩૮} બીજી તરફ એકદમ અચ્ચેનો મારો ચલાવીને શકુનિની પાછળ પડેલા યશસ્વી નકુળ, સહદેવ તથા સાત્યકિ પણ તત્કાળ રણમાં દેખાતા હતા.^{૩૯} ત્યાં હે રાજા ! ચેકિતાન, શિખંડી તથા દ્રૌપદીના પુત્રો તમારાં મહાન સૈન્યોનો સંહાર કરી શંખો વગાડી રહ્યા હતા.^{૪૦} પછી બળદો જમ બીજ બળદોને જીતીને તેમની પાછળ દોડે છે, તેમ તે બધા પાંડવ યોદ્ધાઓ શત્રુઓને અવળા મુખે નાસી જતા જોઈને તેમના પર બાણોનો મારો ચલાવતા દોડી ગયા.^{૪૧} છતાં પણ તમારા પુત્રની કેટલીએક શેષ સેના રણમાં જિભી રહી હતી, તે જોઈને અર્જુનને અતિશય ક્રોધ ચડી ગયો.^{૪૨} ત્યાં તે એકાએક તેમના પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તેથી હે રાજા ! ધૂળના ગોટગોટ ઊડવા લાગ્યા અને કંઈ પણ દેખાવા ન લાગ્યું.^{૪૩} ત્યારે લોકમાં સર્વ સ્થળે અધઠાર વ્યાપી ગયો અને પૃથ્વી તદ્દન બાણમય થઈ ગઈ. છતાં હે મહારાજ ! તમારા યોદ્ધાઓ તો ભયના માર્યા સર્વ દિશાઓમાં નાસભાગ કરી રહ્યા હતા.^{૪૪} આ રીતે હે રાજા ! જ્યારે સર્વ સૈન્યોમાં ભંગાણ પડ્યું, ત્યારે કુરુરાજ દુર્યોધન પોતાનાં તથા શત્રુઓનાં સૈન્ય સામે એકદમ ધસી ગયો.^{૪૫} હે ભરતગ્રંથ ! બલિરાજએ પૂર્વે જમ દેવોને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ્યા હતા, તેમ તેણે સર્વ પાંડવોને પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યા.^{૪૬} એટલે તુરત જ ક્રોધવેશમાં આવી ગયેલા સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓ પોતાની સામે ગર્જના કરી રહેલા તે દુર્યોધન સામે અનેક જાતનાં સશ્ત્રો ફેંકવા લાગ્યા અને વારંવાર ગર્જના કરતા કરતા તેની ઉપર એટીસાથે ધસી ગયા.^{૪૭} છતાં દુર્યોધને બિલકુલ ગભરાયા વિના બાણોનો મારો ચલાવી શત્રુઓનો સંહાર કરવા માંડ્યો. હે રાજા ! તે

સમયે અમે તમારા પુત્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું હતું.^{૪૮} કારણ કે પાંડવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ અને એકલાને પણ હરાવી શક્યા ન હતા. તેવામાં દુર્યોધને પોતાના અત્યંત ધાયલ થયેલા સૈન્યને નાસી જવાના નિશ્ચય પર આવી ગયેલું જોયું. તેથી હે રાજાંદ્ર ! અતિ દૂર નહિ ગયેલા તે સૈન્યને જીલું રાખીને તમારો પુત્ર પોતાની કુશળ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો અને યોદ્ધાઓને હિસાહમાં લાવવા માટે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ‘અરે ઓ વીર ક્ષત્રિયો ! આખી પૃથ્વી પર અથવા પર્વતોની તળેટીઓમાં તેવો એક પણ પ્રદેશ મને એવો દેખાતો નથી કે, જ્યાં તમે નાસી જાઓ અને પાંડવો તમને ન મારી નાખે; તો વ્યથા નાસી જવાથી તમારું શું વળવાતું છે ! જુઓ, પાંડવોનું સૈન્ય હવે તદ્દન ઓછું જ રહ્યું છે; તેમ જ કૃષ્ણ અને અર્જુન તદ્દન ધાયલ થઈ ગયા છે. માટે જો આપણે અહીં યુદ્ધ કરવા જિભા રહીશું, તો અવશ્ય આપણો વિજય થશે. છતાં પણ તમે જો યુદ્ધ નહિ કરતાં ઊલટું ભંગાણ પાડીને નાસી જશો, તો એક તો યુદ્ધમાંથી પલાયન કરવારૂપ તમે પાપ કરેલું ગણાશે અને બીજું, પાંડવો તમારી પાછળ પડીને પણ તમને મારી જ નાખશે. માટે યુદ્ધ કરીને મરવું તે જ શ્રેયસ્કર છે. વળી શાસ્ત્ર પણ કહે છે કે, ક્ષાત્રધર્મમાં રહીને સામે પગલે યુદ્ધ કરનારા ક્ષત્રિયોનું યુદ્ધમાં થયેલું મૃત્યુ સુખકારક થાય છે. વળી યુદ્ધમાં મરણ પામેલા ક્ષત્રિયને દુઃખની ખચ પડતી નથી; તેમ જ મૃત્યા પછી પરલોકમાં તેને અનંત સુખ મળે છે. માટે હે ક્ષત્રિયો ! તમે જીટલા અહીં યુદ્ધ કરવા એકઠા થયેલા છો તે બધા હું કહું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. તમે કદાચ રણમાંથી પલાયન કરશો, તોપણ તમે તમારા શત્રુ ભીમસેનના સપાટામાં સપડાશો જ; માટે

તમે તમારા પૂર્વજોએ આચરેલા ક્ષાત્રધર્મનો સાગ કરવા યોગ્ય નથી. ^{૪૯-૫૬} હે કૌરવ યોદ્ધાઓ ! ક્ષત્રિયને યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જવા જેવું બીજું એક પણ મહાન પાપ નથી અને યુદ્ધધર્મથી બીજો એક પણ અતિ કલ્યાણકારી સ્વર્ગીય માર્ગ નથી. ^{૫૭} ધર્માચરણ કરનારા પુરુષોને જે દિવ્ય લોકો અતિ દીર્ઘકાળે પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોકો યુદ્ધથી તુરત જ પ્રાપ્ત થાય છે. 'સર્વ મહારથી-ઓએ રાજ દુર્યોધનનાં એ વચનની પ્રશંસા કરી. ત્યાં બધા ક્ષત્રિયો યુદ્ધમાં થયેલા પોતાના પરા-જયને સહન નહિ કરીને તેમજ પરાક્રમ કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કરીને પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવા પાછા તૈયાર થયા. ^{૫૮, ૫૯} એટલે વળી પાછું તમારા તથા શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે દેવાસુર-યુદ્ધ સરખું અતિદારણુ યુદ્ધ ચાલુ થયું. ^{૬૦} ત્યારે હે મહારાજ ! તમારો પુત્ર દુર્યોધન સર્વ સૈન્યને સાથે લઈને યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો સામે એકદમ દોડી ગયો. ^{૬૧}

ક્રિત શ્રીમદ્ભાષ્યારતમાં શલ્યપર્વતર્જવ શલ્યાભિષેકપર્વમાં
'કૌરવસૈન્યમાં નાસકામ' નામનો અધ્યાય ૩જો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪થો

સલાહ કરી લેવા માટે દુર્યોધનને
કૃપાચાર્યના હિતોપદેશ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પતિતાન્ રથનીહાંશ્ચ રથોઽથાપિ મહાત્મનામ્ ।

રથો વ નિહતાન્નાગાન્ દૃષ્ટ્વા પત્તૌશ્ચ મારિષ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે સમયે રણક્ષેત્રમાં મહાત્મા પુરુષોના આડાઅવળા રકવડતા રથોને તથા રથોની બેસણીઓને, સંખ્યાબંધ મરણ પામેલા હાથીઓને તથા પાળાઓને જોઈને, તેમજ રુદ્રના વિહારક્ષેત્ર સમાન અતિ ધોર બની ગયેલા સમરાંગણને તથા સેંકડો અને હજારો રાજાઓને પોતાની સમક્ષ રાણાઈ ગયેલા જોઈને તમારો પુત્ર

દુર્યોધન યુદ્ધમાંથી પરાક્રમ થઈ ગયો અને શોકા-વેશને લીધે તેનું મન તદ્દન નિરુત્સાહ થઈ ગયું. હે ભારત ! સર્વ સૈન્યો પણ અભુતના દિવ્ય પરાક્રમને જોઈને અત્યંત હ્રેગ પામ્યાં અને દુઃખમાં આવી પડી પોતાની ભાવિ દશા વડે વિચાર કરવા લાગ્યાં. બીજી તરફ સૈન્યનો સંહાર ચાલુ જ હતો અને ત્યાં દુઃખજનક મહાન કાલા-હવો સંભળાતા હતા. વળી એ રણમાં મોટા મોટા રાજાઓના ચિહ્નભૂત ધ્વજ આદિ પદાર્થો છિન્નભિન્ન થયેલા જોવામાં આવતા હતા. ત્યારે હે રાજન્ ! વયોતુક અને શીલસંપન્ન એવા તેજસ્વી કૃપાચાર્યના મનમાં હયા આવી ગઈ અને બોલવામાં કુશળ એવા તે કૃપાચાર્ય રાજ દુર્યોધનની પાસે જઈને કંઈથી આવું વચન કહેવા લાગ્યા : 'હે કુરુવંશી મહારાજ દુર્યોધન ! આ હું તમને જે વચન કહું છું તે તમે સાંભળો. હે નિર્દોષ રાજ ! મારાં તે વચન સાંભળ્યા પછી તે જો તમને ગમે તો તે પ્રમાણે તમે કરજો. ^{૧-૭} હે રાજન્દ્ર ! નક્કી છે કે, યુદ્ધધર્મના કરતાં બીજો મહાત્રેયસ્કર માર્ગ એક પણ નથી. હે મહાક્ષત્રિય ! ક્ષત્રિયો જે યુદ્ધધર્મનો આશ્રય કરી લાડે છે, તે ક્ષત્રિયધર્મથી જીવનારો પુરુષ પોતાના પુત્ર, ભાઈ, પિતા, ભાણજ, મામા, બીજા સંબંધીઓ અથવા બાંધવો સાથે પણ અવરથ લડી શકે છે, તેમાં તેને દ્રાઈ જતનો દોષ લાગતો નથી. વળી યુદ્ધમાં સામે પગલે લડતાં જે મરણ થાય છે, તો મહાન ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ યુદ્ધમાંથી જો પલાયન કરવામાં આવે, તો મહાન અધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જ નહિ, પણ જે પુરુષો જીવિતની ઇચ્છાથી યુદ્ધમાંથી પલાયન કરે છે તેઓ આ લોકમાં અધર્મ-ભરેલી ધોર આજીવિકાનો આશ્રય કરનારા ગણાય છે તથા મૃત્યુ પછી ધોર નરકાદિ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૮, ૧૦} માટે હું તમને આ સમયે કંઈક

ના બાણતુલં લક્ષ્ય થયો હતો, તે વેળા સૂતપુત્ર
 કર્ણુ ક્યાં ગયો હતો ? પોતાના અનુયાયીઓ
 સહિત દ્રોણાચાર્ય ક્યાં ગયા હતા ? હું ક્યાં ગયો
 હતો ? તમે પોતે ક્યાં ગયા હતા ? કૃતવર્મા ક્યાં
 ગયા હતા ? અને પોતાના ભાઈઓની સાથે રહેલો
 તમારો ભાઈ દુઃશાસન ક્યાં ગયો હતો ? હે રાજા !
 આપણે બધા તે જ્યદ્રથની પાસે જ ઊભા હતા,
 છતાં તમારા સંબંધીઓ, ભાઈઓ, સહાયકો,
 મામાઓ તથા બીજા સર્વ યોદ્ધાઓના દેખતાં તે
 અર્જુનને પરાક્રમ કરીને સર્વ લોકોના મસ્તક પર
 પગ મૂક્યો હતો અને જ્યદ્રથને મારી નાખ્યો
 હતો, તો હવે આ સમયે બાઘી રહેલા કયા પુરુષ-
 ની આપણે ઉપાસના કરીએ ? આપણામાં તેવો
 કયો પુરુષ છે કે જે અર્જુનનો પરાજય કરી
 શકે ?^{૩૦-૩૩} એ મહાત્મા અર્જુનની પાસે અનેક
 જાતનાં દિવ્ય અસ્ત્રો છે. અરે ! એના ગાંડીવધનુષ્ય-
 નો ટંકાર માત્ર અમારા વૈર્યનો નાશ કરી નાખે
 છે !^{૩૪} હે રાજા ! જો સેનાપતિનાશ પાગ્યો છે એવી
 તમારી આ સેના ચંદ્ર વિનાની રાત્રિની પેઠે શોક-
 રૂપ અંધકારથી છવાઈ ગઈ છે. હાથીએ ભાંગી નાખે-
 લાં તટપ્રદેશનાં વૃક્ષોવાળી શુષ્ક નદી જેમ ડહોળાઈ
 જાય, તેમ આ સેના પણ ડહોળાઈ ગઈ છે.^{૩૫}
 ભડભડાટ બળી રહેલો અગ્નિ જેમ સૂકા ધાસમાં
 ઘટ્ટામાં આવે તેમ ધૂમે છે, તેમ મહાબાહુ
 અર્જુન પણ નાયક વિનાની થઈ પડેલી આ
 સેનામાં ઘટ્ટામાં આવે તેમ ધૂમી રહ્યો છે.^{૩૬}
 વળી સાત્યકિ તથા ભીમસેનનો વેગ એટલો
 આગળ વધતો જાય છે કે તે બંને સર્વ પર્વતોને
 તોડી પાડશે અથવા સર્વ સમુદ્રોને સુકાવી
 નાખશે !^{૩૭} હે પૃથ્વીનાથ ! સભાની વચ્ચે ભીમ-
 સેને જે વચન કહ્યું હતું તે વચનને તેણે સફળ
 કર્યું છે અને હજી પણ સફળ જ કરશે.^{૩૮} તે
 સમયે કર્ણુ જ્યારે રણના મોખરામાં ઊભો હતો

ત્યારે ગાંડીવધનુષ્ટ્ર અર્જુનને પોતાના દુરાસઠ
 સૈન્યને બૃહાદ્રથમાં ગોઠવી દઈ તેની કેવી રક્ષા
 કરી હતી !^{૩૯} પાંડવો સત્પુરુષ છે અને નિર્દોષ
 છે, છતાં તમે તેમને વિના કારણે અનેક દુષ્ટ કૃત્યો
 દ્વારા ઘણાં ઘણાં સંકટો આપ્યાં છે, તેનું જ આ
 સમયે તમને ક્ષણ મળ્યું છે.^{૪૦} હે તાત ! હે ભરત-
 શ્રેષ્ઠ ! તમે કેવળ પોતાને માટે સર્વ લોકોનો યત્ન-
 પૂર્વક સંહાર કરાવ્યો છે અને આખરે તમારો
 પોતાનો જીવ પણ સંશયમાં આવી પડ્યો છે.^{૪૧}
 હે દુર્યોધનરાજ ! હવે તમે કેવળ તમારા આત્માનું
 જ રક્ષણ કરો; કારણ કે આત્મા જ સર્વ અનુકૂળ
 સંયોગોનું પાત્ર કહેવાય છે. એ પાત્ર એ ભાંગી
 પડે છે, તો તેમાં રહેલો પદાર્થ પણ દિશાઓમાં
 વેરણછેરણ થઈ જાય છે.^{૪૨} વળી બૃહરપતિનો
 નીતિશાસ્ત્રને લગતો આવો એક નિશ્ચય છે કે,
 ઓછા બળવાળા અથવા સમાન બળવાળા રાજાએ
 પોતાના શત્રુની સાથે સંધિ કરવી તે જ ઇષ્ટ છે
 અને અધિક બળવાન રાજાએ શત્રુની સાથે યુદ્ધ
 કરવું. તો હે રાજા ! આ સમયે આપણે બળમાં
 અને શક્તિમાં પાંડવોના કરતાં હીન છીએ. માટે
 હું તો માનું છું કે, પાંડવોની સાથે આ સમયે
 સંધિ કરવી તે જ યોગ્ય છે.^{૪૩, ૪૪} વળી જે રાજા
 પોતાના કલ્યાણકારી કાર્યને કરી જણતો નથી
 તેમ જ પોતાનું કલ્યાણ કરી જણનારા વૃદ્ધોની
 અવગણના કરે છે, તે રાજા સત્તર રાજ્યથી ભ્રંષ્ટ
 થાય છે અને કદી પણ તેનું કલ્યાણ થતું જ
 નથી.^{૪૫} માટે હે રાજા ! આ સમયે રાજા યુધિ-
 શ્ઠિરને નમી પડી આપણે જે રાજ્ય મેળવીએ તો
 તેમાં જ આપણું શ્રેય રહેલું છે. મૂર્ખાઈથી યુદ્ધ
 કરીને પરાજય પામવામાં આપણું શ્રેય રહેલું
 નથી.^{૪૬} વળી ધૃતરાષ્ટ્ર અને શ્રીકૃષ્ણના વચનથી
 કૃપાશીલ રાજા યુધિષ્ઠિર તમને રાજ્યગાદી પર
 બેસાડશે જ.^{૪૭} શ્રીકૃષ્ણ અજિત રાજા યુધિષ્ઠિરને,

હિતાનાં વચન કહું છું. હે નિર્દોષ રાજા ! આ યુદ્ધમાં ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, મહારથી કર્ણ, જયદ્રથ, તમારા ભાઈઓ તથા તમારો પુત્ર લક્ષ્મણ વગેરે સર્વ મહાપુરુષો જ્યારે મરણ પામ્યા છે, ત્યારે હવે આપણે બાકી રહેલા કયા મહાપુરુષની નેતા તરીકે ઉપાસના કરીશું ?^{૧૧,૧૨} જમના પર આ યુદ્ધનો મહાન ભાર મૂકી આપણે નિષ્કંટક સંન્ય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તે શરવીર મહાપુરુષો તો પોતાનાં શરીરોનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મવેત્તાઓની ગતિને પામી ગયા છે.^{૧૩} આપણે હવે મહાશૂણ્યવાન મહારથીઓ વિનાના ધર્મ પઠ્યા છીએ અને જો હજી પણ આપણે નહિ સમજીએ તો આપણે બધાએ બચી ગયેલા આ અનેક રાજાઓનો સંહાર કરાવી દીનતાપૂર્વક વર્તન કરવું પડશે.^{૧૪} વળી શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાના નેતા છે તથા દેવો પણ જ્ઞાનો પરા-જય કરવાને અશક્ત છે, તે મહાબાહુ અર્જુનને આપણામાં જીવતા કયા મહારથી જીતી શકે તેમ છે ?^{૧૫} આપણી આ મહાસેના ઇંદ્રના ધનુષ્યની પેઠે રંગભેરંગી અને ઇંદ્રની ધ્વજ સરખી જાંઝી અને અર્જુનની વાનરચિહ્નવાળી ધ્વજનો ભેટા થતાં જ ખળભળી ગઈ છે.^{૧૬} અમારાં પોતાનાં મન પણ ભીમસેનનો સિંહનાદ સાંભળીને, શ્રીકૃષ્ણના પાંચ-જન્ય શંખનો ધ્વનિ સાંભળીને અને અર્જુનના ધનુષ્યનો ટંકાર સાંભળીને અત્યંત મૂઠ બની બચ છે.^{૧૭} જુઓ, બાણે નેત્રોની કાંતિને હરી લેતી વીજળી ઝંઝૂકતી હોય અથવા ચક્રર ચક્રર ફરતું બાણે જાંબાડિયું હોય, તેમ ગોળાકારે ફરી રહેલું આ ગાંડીવનુષ્ય સર્વ સ્થળે દેખાય છે. મેઘ-મંડળમાં બાણે વીજળી ચમકતી હોય, તેમ સુવર્ણથી મટેલું અર્જુનનું એ વિચિત્ર મહાન ધનુષ્ય સર્વ દિશાઓમાં ફરી રહેલું દેખાય છે. વળી જુઓ, ચંદ્ર તથા કાસકા સમાન પ્રભાવાળા અને અતિશય વેગવાળા એવા આ તેના રથમાં

જોડેલા ઘોડાઓ બાણે આકાશને પી જતા હોય, તેમ રણમાં દોડી રહ્યા છે !^{૧૮-૨૦} વાયુ જેમ મેઘોને આકાશમાં દોડાવી મૂકે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ તે ઘોડાઓને રણમાં દોડાવે બચ છે. જુઓ, સુવર્ણના સામાનથી વિચિત્ર જણાતાં અંગોવાળા તે ઘોડાઓ અર્જુનને રણમાં વહી બચ છે.^{૨૧} હે રાજન ! શિશિરઋતુમાં એકાએક સળગી જાહેલા અગ્નિ જેમ ઘાસની ગંજીને બાળી નાખે છે, તેમ અસ્ત્રકુશળ અર્જુન તમારા સૈન્યને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યું છે.^{૨૨} મહેંદ્ર સમાન કાંતિવાળો અર્જુન જ્યારે આપણાં સૈન્યોમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે એ ચાર દંતુશળોવાળા કાઈ એક હાથીના જેવો જ અમારા જોવામાં આવે છે.^{૨૩} તે હાથી જેમ કાઈ તળાવડીને ચોખાબુથી ડહોળી નાખે, તેમ અર્જુન આપણી સેનાને ખળભળાવી દઈ સર્વ રાજાઓને ત્રાસ પમાડી રહેલો દેખાય છે.^{૨૪} પાંડુપુત્ર અર્જુન જ્યારે ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને ચોક્કસને ત્રાસ ઉપજાવે છે, ત્યારે શૃંગોનાં ટોળાંને ત્રાસ પમાડતો કાઈ એક સિંહ હોય, તેવો જ તે અમને દેખાય છે. જુઓ, જુઓ, સર્વ લોકમાં તથા સર્વ ધનુ-ધોરીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન કવચો ધારણ કરીને કેવા સર્વ સૈનિકોના મધ્યમાં ધૂમી રહ્યા છે !^{૨૫,૨૬}

‘હે ભારત ! આ યુદ્ધસેવમાં ચોતરફથી મારા-મારી કરતો જ અતિ ધોર સંઘામ મંડાયો છે તેને આજ સત્તર દિવસો વીતી ગયા છે.^{૨૭} વાયુ એ વીખેરી નાખેલાં શરદઋતુનાં મેઘમંડળોની પેઠે તમારાં સર્વ સૈન્યો ચોખાબુ વીખરાઈ ગયાં છે.^{૨૮} હે મહારાજ ! જેમ મહાસાગરમાં પ્રચંડ વાયુના ઝપાટાથી નૌકા હાલકેડાલક ધઈને કંપી બચ, તેમ આ તમારી સેના પણ અર્જુનના પ્રચંડ મારાથી કંપી છે.^{૨૯} અરે, જો રાજા ! તમે વિચાર કરો કે, જે વેળા રાજા જયદ્રથ અર્જુન-

ના બાણતું લક્ષ્ય થયો હતો, તે વેળા સૂતપુત્ર
 કર્ણુ ક્યાં ગયો હતો ? પોતાના અનુયાયીઓ
 સહિત દ્રોણાચાર્ય ક્યાં ગયા હતા ? હું ક્યાં ગયો
 હતો ? તમે પોતે ક્યાં ગયા હતા ? કૃતવર્મા ક્યાં
 ગયા હતા ? અને પોતાના ભાઈઓની સાથે રહેલો
 તમારો ભાઈ દુઃશાસન ક્યાં ગયો હતો ? હે રાજા !
 આપણે બધા તે જયદ્રથની પાસે જ બિભા હતા,
 છતાં તમારા સંબંધીઓ, ભાઈઓ, સહાયકો,
 મામાઓ તથા બીજા સર્વ યોદ્ધાઓના દેખતાં તે
 અર્જુનને પરાક્રમ કરીને સર્વ લોકોના મસ્તક પર
 પગ મૂક્યો હતો અને જયદ્રથને મારી નાખ્યો
 હતો, તો હવે આ સમયે બાણી રહેલા કયા પુરુષ-
 ની આપણે ઉપાસના કરીએ ? આપણામાં તેવો
 કયો પુરુષ છે કે જે અર્જુનનો પરાજય કરી
 શકે ?^{૩૦-૩૩} એ મહાત્મા અર્જુનની પાસે અનેક
 જાતનાં દિવ્ય અસ્ત્રો છે. અરે ! એના ગાંડીવધનુષ્ય-
 નો ટંકાર માત્ર અમારા વૈયંનો નાશ કરી નાખે
 છે.^{૩૪} હે રાજા ! જેનો સેનાપતિનાશ પામ્યો છે એવી
 તમારી આ સેના અંદ્ર વિનાની રાત્રિની પેઠે શોક-
 રૂપ અંધકારથી છવાઈ ગઈ છે. હાથીએ શાંગી નાખે-
 લાં તટપ્રદેશનાં વૃક્ષોવાળી શુષ્ક નદી જેમ ડહોળાઈ
 જાય, તેમ આ સેના પણ ડહોળાઈ ગઈ છે.^{૩૫}
 ભડભડાટ બળી રહેલો અગ્નિ જેમ સૂકા ઘાસમાં
 ઇચ્છામાં આવે તેમ ધૂમે છે, તેમ મહાબાહુ
 અર્જુન પણ નાયક વિનાની થઈ પડેલી આ
 સેનામાં ઇચ્છામાં આવે તેમ ધૂમી રહ્યો છે.^{૩૬}
 વળી સાત્યકિ તથા ભીમસેનનો વેગ એટલો
 આગળ વધતો જાય છે કે તે બંને સર્વ પર્વતોને
 તોડી પાડશે અથવા સર્વ સમુદ્રોને સુકાવી
 નાખશે !^{૩૭} હે પૃથ્વીનાથ ! સમાની વચ્ચે ભીમ-
 સેને જે વચન કહ્યું હતું તે વચનને તેણે સફળ
 કર્યું છે અને હજી પણ સફળ જ કરશે.^{૩૮} તે
 સમયે કર્ણુ જ્યારે રણના મોખરામાં બિભા હતો

ત્યારે ગાંડીવધનુષ્ય અર્જુનને પોતાના દુરાસદ
 સૈન્યને બૃહાદ્દકારમાં ગોઠવી દઈ તેની કેવી રક્ષા
 કરી હતી ?^{૩૯} પાંડવો સત્પુરુષ છે અને નિર્દોષ
 છે, છતાં તમે તેમને વિના કારણે અનેક દુષ્ટ કૃત્યો
 દ્વારા ઘણાં ઘણાં સંકટો આપ્યાં છે, તેનું જ આ
 સમયે તમને ફળ મળ્યું છે.^{૪૦} હે તાત ! હે મરત-
 શ્રેષ્ઠ ! તમે કેવળ પોતાને માટે સર્વ લોકોના યત્ન-
 પૂર્વક સંહાર કરાવ્યો છે અને આખરે તમારો
 પોતાનો જીવ પણ સંશયમાં આવી પડ્યો છે.^{૪૧}
 હે દુર્યોધનરાજ ! હવે તમે કેવળ તમારા આત્માનું
 જ રક્ષણ કરો; કારણ કે આત્મા જ સર્વ અનુકૂળ
 સંયોગોનું પાત્ર કહેવાય છે. એ પાત્ર જ શાંગી
 પડે છે, તો તેમાં રહેલો પદાર્થ પણ દિશાઓમાં
 વેરણુછેરણુ થઈ જાય છે.^{૪૨} વળી બૃહસ્પતિનો
 નીતિશાસ્ત્રને લગતો આવો એક નિશ્ચય છે કે,
 યોદ્ધા બળવાળા અથવા સમાન બળવાળા રાજાએ
 પોતાના શત્રુની સાથે સંધિ કરવી તે જ ઇષ્ટ છે
 અને અધિક બળવાન રાજાએ શત્રુની સાથે યુદ્ધ
 કરવું. તો હે રાજા ! આ સમયે આપણે બળમાં
 અને શક્તિમાં પાંડવોના કરતાં હીન છીએ. માટે
 હું તો માતું છું કે, પાંડવોની સાથે આ સમયે
 સંધિ કરવી તે જ યોગ્ય છે.^{૪૩, ૪૪} વળી જે રાજા
 પોતાના કલ્યાણકારી કાર્યને કરી બળતો નથી
 તેમ જ પોતાનું કલ્યાણ કરી બળનારા વૃક્ષોની
 અવગણના કરે છે, તે રાજા સત્વર રાજ્યથી બ્રંધ
 થાય છે અને કદી પણ તેનું કલ્યાણ થતું જ
 નથી.^{૪૫} માટે હે રાજા ! આ સમયે રાજા યુધિ-
 શ્ઠિને નમી પડી આપણે જો રાજ્ય મેળવીએ તો
 તેમાં જ આપણું શ્રેય રહેલું છે. મૂર્ખાઈથી યુદ્ધ
 કરીને પરાજય પામવામાં આપણું શ્રેય રહેલું
 નથી.^{૪૬} વળી ધૃતરાષ્ટ્ર અને શ્રીકૃષ્ણના વચનથી
 કૃપાશીલ રાજા યુધિષ્ઠિર તમને રાજ્યગાદી પર
 બેસાડશે જ.^{૪૭} શ્રીકૃષ્ણ અજિત રાજા યુધિષ્ઠિરને,

અર્જુનને તથા ભીમસેનને જે કંઈ કરવાનું કહે છે, તેને તેઓ બધા અવશ્ય કરે છે.^{૪૮} હું માનું છું કે, શ્રીકૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રના વચનનું ઉલ્લંઘન કરશે નહિ, તેમ યુધિષ્ઠિર રાજા પણ શ્રીકૃષ્ણના વચનનું ઉલ્લંઘન કરશે નહિ. આમ કરવામાં જ આપણું કલ્યાણ સમાયેલું છે. પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવામાં આ સમયે કંઈ લાભ નથી, એમ હું માનું છું. હે રાજા ! આ જે હું તમને કહું છું તે તમારા હિતને માટે જ છે, નહિ કે મારા પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માટે અથવા તમારા તરફના મારા દુષ્ટ વિચારો પાર પાડવા માટે. છતાં તમે એ આ સમયે નહિ માનો તો મરણસમયે તમે જરૂર મારાં આ વચનોને સંભારશો. ' એ પ્રમાણેનું વચન કહીને વયોવૃદ્ધ કૃપાચાર્યે લાંબો ઉચ્ચ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને તે શોકને તથા મોહને વશ થઈ ગયા.^{૪૯-૫૧}

હિત શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વનાં તર્જન શલ્યાભિષેકપર્વમાં 'કૃપાચાર્ય'ના વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૪ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૫મો

કૃપાચાર્યનાં વચનનો અનાદર—
ના, હું તેા યુદ્ધ જ કરીશ !

॥ સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन तपस्विना ।

निःશ्वस्य दीर्घमुष्णं च तूष्णीमासीद्विशंपते ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! ગૌતમ-ગોત્રના તપસ્વી કૃપાચાર્યે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાજા દુર્યોધન લાંબો અને ઊંચો નિઃશ્વાસ નાખી મોન બેસી રહ્યો.^૧ આમ ધૃતીમત્ર વિચાર કર્યા પછી મહામનસ્વી રત્નતાપન દુર્યોધને કૃપાચાર્યને આ વાક્ય કહેવા માંડ્યાં.^૨ 'હિતેથી સુદે પોતાના મિત્રને જે કંઈ કહેવું એઈએ તે બધું તમે મને કહી સંભળાવ્યું છે. વળી તમે પોતાના પ્રાણોની પણ પરવા કર્યા વિના યુદ્ધ કરી મારે માટે સર્વ કંઈ કરો' છે.^૩ તમે અતિતેજસ્વી એવા મહારથી

પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં છેક તેમનાં સૈન્યોમાં ધૂસી જતો છે તે પણ લોકોએ બેઠું છે.^૪ પણ પોતાના મિત્રધર્મને અનુસરીને તમે મને જે હિતવચનો કહી સંભળાવ્યાં તે બધાં મરણ પથારીએ પડેલા મનુષ્યને જેમ ઔષધ ગમે નહિ, તેમ મને ગમતાં નથી.^૫ હે બ્રાહ્મણોત્તમ ! તમે મને હેતુ અને કારણથી યુક્ત એવું ઉત્તમ હિત-વચન કહ્યું છે, પરંતુ તે મને શ્યતું નથી.^૬ કારણ કે જે મહાધનવાન રાજા યુધિષ્ઠિરને જીતી રમાડી અમે જીતી લીધા હતા અને રાજ્યાસન પરથી પદબ્રથ કરી વનમાં કાઢી મૂક્યા હતા, તે અમારા પર હવે કેમ વિશ્વાસ કરે ? તે અમારાં વાક્યો વિશે કેવી રીતે શ્રદ્ધા મૂકે ? તેમ જ યુધિષ્ઠિરનું હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારા શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે પાંડવોનું દૂતકર્મ સ્વીકારી સંધિ કરવા માટે આપણી પાસે આવ્યા હતા, ત્યારે આપણે તેમને ક્ષમાવ્યા હતા, તો હે બ્રહ્મન ! તે આ સમયે મારાં વચનને કેમ માન્ય કરે ? સભાની વચ્ચે આવેલી કૃષ્ણાએ જે વિલાપો કર્યા હતા તથા આપણે પાંડવોના રાજપાટનું જે હરણ કરી લીધું છે, તેને શ્રીકૃષ્ણ કદી સહન કરે તેમ નથી.^{૭-૧૦} કારણ કે હે સમર્થ આચાર્ય ! શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બન્ને એક જ પ્રાણ હોય તેમ અન્યોન્યનો આશ્રય કરીને રહ્યા છે, એમ જે મેં પ્રથમ સાંભળ્યું હતું તેને આજે હું પ્રત્યક્ષ એઈ છું. વળી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભાણેજ અભિમન્યુને યુદ્ધમાં મરણ પામેલો સાંભળીને નિત્ય દુઃખે સૂચે છે. આમ અભિમન્યુનો વધ કરી વાસ્તવિક રીતે આપણે તેમના અપરાધી પણ છીએ, તો તે મને ક્ષમા કેમ આપશે ?^{૧૧, ૧૨} વળી અર્જુન પણ અભિમન્યુના વિનાશથી શાંતિ વાળીને જ પળે નથી, તો તેની પાસે સંધિ માટેની યાચના કરવા છતાં તે મારું હિત કરવા માટે શાનો પ્રયત્ન કરે ?^{૧૩} વળી પૃથાનો વચેટ પુત્ર મહાબળવાન

શીમસેન તો ઘણા જ તીખાં સ્વભાવનો છે. તેણે મારો વધ કરવા માટે મહાઉચ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ભલે પોતે ભાંગી પડે, તો પણ તે કદી નમે એમ નથી. કેડે તલવાર લટકાવી રાખનારા તથા શરીરે ઠવચ પહેરી રાખનારા વીર નકુલ ને સહદેવ પણ સાક્ષાત્ યમ સરખા ભયંકર છે અને તે બન્નેએ પણ મારી સામે બરાબર વેર બાંધ્યું છે. વળી હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા શિખંડીએ મારી સાથે પ્રથમથી જ વેર ક્યું છે. તેઓ મારું હિત કરવા માટે કેમ પ્રયત્ન કરે ?^{૧૪-૧૬} તેમ જ બેણે એક જ વસ્ત્ર પહેલું હતું તેવી અને રત્નવલા થયેલી તે દ્રૌપદીને વસ્ત્રો વિનાની તથા દીન સ્થિતિમાં આવી પડેલી બેણીને દુઃશાસને સજા વચ્ચે સર્વ લોકોના દેખતાં દુઃખ દીધું હતું, એ વાતને શત્રુતાપન પાંડવો હજી સુધી પણ સંભાર્યા કરે છે ! તેમને સંઘામમાંથી કાઢી રીતે પણ વારી શકાય તેમ નથી.^{૧૭, ૧૮} જ્યારથી દ્રૌપદીને અમે એ પ્રભાણે દુઃખી કરી છે, ત્યારથી દ્રૌપદી મારો વિનાશ કરવા માટે તથા તે વેરનો બરાબર બદલો લેવા માટે નિત્ય સ્થંડિલ પર (શય્યા પાથર્યા વિના કેવળ પૃથ્વી પર) શયન કરે છે.^{૧૯} એ કૃષ્ણ પોતાના પતિઓનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે મહા-ઉચ તપશ્ચર્યા કરે છે. વળી શ્રીકૃષ્ણની બહેન સુભદ્રા પણ પોતાનો રાજકુમારી તરીકેનો ગર્વ છોડી દઈને, એક દાસી જેવી થઈ ને, એ કૃષ્ણાની નિત્ય સેવા કર્યા કરે છે. આમ સર્વ તરફથી ભબૂકી બેઠેલું આ વેર હવે કાઢી રીતે પણ શાંત પડે તેમ નથી જ.^{૨૦, ૨૧} વળી અભિમન્યુનો વિનાશ કર્યા પછી હવે અર્જુનની સાથે મારે શી રીતે સંધિ કરવી ? હું પણ એક મહારાજ છું. મેં સમુદ્ર પર્યંતની સમગ્ર પૃથ્વીને ભોગવી છે. તે હું પાંડવોની કૃપા મેળવી રાજ્ય કેમ કરું ? જ મેં સૂર્યની પેઠે સર્વ રાજ્યો પર

મહાન ચક્રવર્તી રાજ તરીકે પ્રતાપ પાડ્યો છે, તે હું સામાન્ય કાઈ દાસની પેઠે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞામાં રહી તેની પાછળ પાછળ કેમ ચાલું ? મેં પોતે પ્રણ અનેક બતના ભોગો ભોગવ્યા છે અને પુષ્કળ દાનો દીધાં છે. તે હું કૃપણ મનુષ્યોની સાથે રહી કૃપણ તરીકેની આજીવિકા કેમ ચલાવું ? હું તમારાં વચનનો કાઈ રીતે અનાદર કરવા માગતો નથી. તમે તો મને સ્નેહ-ભયું અને હિતવચન જ કહ્યું છે, છતાં આ સમયે પાંડવોની સાથે સંધિ કરવી તે મને કાઈ રીતે પણ સમર્થાયિત જણાતી નથી. પરંતુ હે શત્રુતાપન કૃપાચાર્ય ! આ સમયે તો તેમની સાથે મહાન યુદ્ધ કરવું તે જ મને નીતિયુક્ત જણાય છે.^{૨૨-૨૬} આ સમયે આપણે કાયર થઈ જવાનો નથી, પણ યુદ્ધ કરવાનો છે ! મેં ઘણા ઘણા યજ્ઞો કર્યા છે, બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દક્ષિણાઓ આપી છે, થયેલ સર્વ કામનાઓ સંપૂર્ણ કરી છે, વેદોનું શ્રવણ ક્યું છે, શત્રુઓનાં મસ્તકો પર રહીને ભોગો ભોગવ્યા છે, પોષ્ય વર્ગને સારી પેઠે પોષ્યો છે, દીનજનોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, શત્રુઓના દેશો પર વિજય મેળવ્યો છે, સ્વદેશનું બરાબર રક્ષણ ક્યું છે, અનેક બતના વૈભવ ભોગવ્યા છે; ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્તનું બરાબર સેવન ક્યું છે અને હું પિતૃઓના ઋણમાંથી તથા જ્ઞાતવંશના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ ચૂક્યો છું. તો હવે હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! પાંડવો પ્રત્યે સંધિ કરવા માટે આવું દીનતાભરેલું વચન હું કદી પણ નહિ જ કહી શકું.^{૨૭-૩૦} આ જગતમાં સુખ કંઈ સદાને માટે હોતું નથી, તો પછી રાષ્ટ્ર અને રાજ તરીકેના યશની મને શી પરવા છે ? વાસ્તવિક રીતે આ જગતમાં શ્રીતિ મેળવવી તે જ આવશ્યક છે અને તે તો યુદ્ધ વિના બીજી રીતે મળનાર નથી !^{૩૧} જનિયોનું પોતાના

ધરને ખૂણે મરણ થાય છે તો તે નિંદ છે. વળી ધરમાં પણ જો શય્યા પર પડ્યા પડ્યા ક્ષત્રિયો-
નું મરણ થાય છે તો તે અતિ મહાન અંધર્મ છે.^{૩૨} જે પુરુષ મહાન મહાયજ્ઞો કરી અરણ્ય-
માં તપશ્ચરણ કરતાં કરતાં અથવા સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતાં કરતાં પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ આ જગતમાં મહિમાને પામે છે.^{૩૩} પરંતુ જે પુરુષ ઘડપણમાં ઝલાઈ દુઃખને લીધે ઠરણ-
જનક વિલાપ કરતો કરતો રડાકટ કરતા પોતાના જ્ઞાતિજનોના મધ્યમાં મરણ પામે છે, તે પુરુષ વાસ્તવિક રીતે પુરુષ જ ન કહેવાય.^{૩૪} માટે હું પણ હજી છેવટનું મહાન ધર્મયુદ્ધ કરી પરમ ગતિને પામીશ અને અનેક જાતના સુખવેલવો-
નો ત્યાગ કરી પરમ ગતિને પામેલા આ મહાન પુરુષો જે દિવ્ય લોકોમાં ગયા છે તે લોકોમાં જઈશ. ધર્મ પણ શીખવે છે કે, શૂરવીર, આર્ય વર્તનવાળા, સંગ્રામોમાં કદી પાછા નહિ હઠનારા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, યજ્ઞયાગ કરનારા અને યુદ્ધોમાં શત્રુની ધારાઓ પર અવલૂથ સ્નાન કરી પવિત્ર થયેલા સર્વ યુદ્ધિમાન પુરુષોનો અવશ્ય સ્વર્ગમાં જ વાસ થાય છે. જે પુરુષોનું યુદ્ધમાં મરણ થાય છે તેમને સ્વર્ગમાં સંખ્યાબંધ અપ્સરાઓ હર્ષપૂર્વક નીરખી નીરખીને જોયા કરે છે. વળી દેવોની સભામાં પૂજતા તે મહાપુરુષોને તેમના પિતૃઓ અવશ્ય જુએ છે, અપ્સરાઓ તે પુરુષોની ચોખ્ખાનું વીંટાઈ વળે છે અને તેઓ સ્વર્ગમાં અનેક જાતના આનંદોનો ઉપભોગ કરે છે.^{૩૫-૩૮} માટે આપણે પણ દેવો તથા યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા પુરુષો જે માર્ગમાં ગતિ કરે છે, તે માર્ગ પ્રત્યે જ આરોહણ કરીશું.^{૩૯} આ સંગ્રામમાં વૃદ્ધ પિતામહ ભીષ્મો, યુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યો, જયદ્રથો, કર્ણો તથા દુઃશાસને યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહેલા અનેક શરા રાજાઓને મારે માટે મારી નાખ્યા

છે અને તેઓ તે મહાપુરુષોના બાણપ્રહારોથી ધાયલ થઈ લોહીલુહાણ થયેલાં શરીરે આ રણભૂમિ પર સૂતા છે.^{૪૦, ૪૧} ઉત્તમ જાતિનાં અસ્ત્રોને બળુનારા તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ યજ્ઞયાગ કરનારા આ બધા શરાઓ ક્ષાત્રધર્મોનુસાર પ્રાણોનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગલોકમાં સિંધાવી ગયા છે.^{૪૨} આ યુદ્ધમાં મહાવેગપૂર્વક લડીને મરણ પામેલા તથા સહગતિમાં પ્રયાણ કરી જનારા તે મહાપુરુષોએ પોતે જ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો જે માર્ગ ખુલ્લો કરી મૂક્યો છે, તે હું જો સંધિ કરું તો પુનઃ દુર્ગમ થઈ પડે.^{૪૩} માટે જે શરાઓ મારે માટે મરણ પામ્યા છે, તેમણે કરેલા ઉપકારનું સ્મરણ કરી હું તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ. બાકી, રાજ્ય લેવા માટે મારા મનમાં હવે બિલકુલ વિચાર આવતો નથી.^{૪૪} અરે! મિત્રોનો, ભાઈઓનો તથા પિતામહોનો ઘાત કરાવી હું જો મારા જીવિતની રક્ષા કરું, તો લોહિા અવશ્ય મારી નિંદા જ કરે.^{૪૫} વળી હું હવે મારા બંધુઓ તથા મિત્રોથી હીન થઈ પડ્યો છું; તો હવે મને રાજ્ય કેવું લાગે? તેમાં પણ યુધિષ્ઠિરને નમી પડી હું રાજ્ય મેળવું તે તો વિશેષ કરી મને દુઃખજનક જ થઈ પડે.^{૪૬} માટે હું તો જગતનો આવો મહાન પરાલભ કરીને હવે ઉત્તમ રીતિનું યુદ્ધ જ કરવા ધારું છું અને તે દ્વારા જ હું સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કરીશ. તેમાં કંઈ પણ અન્યથા નહિ થાય.' કૃષોદનરાજ કહેલાં તે વચનની પ્રશંસા કરી સર્વ ક્ષત્રિયોએ 'ધન્ય, ધન્ય' કહીને તેને ધન્યવાદ આપ્યો. પછી પોતાના પરાજયનો શોક નહિ કરતાં તે સર્વેએ પરાક્રમ કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને તેઓ યુદ્ધ કરવા ઉત્કંઠિત થઈ ગયા. હવે સર્વ યુદ્ધોત્સાહી કૌરવો પોતપોતાનાં વાહનોને ચાંત કરી કરીને બે યોજનથી કંઈક ઓછા પ્રદેશમાં ગયા અને ત્યાં વૃક્ષો વગરની

ખુલ્લી તથા પવિત્ર એવી હિમાલયની સુંદર તળેટી-
માં તેમણે પડાવ નાખ્યો. પછી તેમણે રક્તવર્ણી
સરસ્વતી નદીને તટે જઈ તે નદીમાં સ્નાન કર્યું
અને તેના જળનું પાન કર્યું.^{૪૭-૫૧} આમ હે
રાજન્! તમારા પુત્રે જન્મને ઉત્સાહ આપ્યો હતો
એવા તે સર્વ ક્ષત્રિયોએ અમુક થોડાંએક સમય
સુધી ત્યાં જ નિવાસ કર્યો. પછી અન્યોન્યને શાંત
પાડી કાળથી પ્રેરાયેલા તે સર્વ થોડાંઓ પુનઃ યુદ્ધ
કરવા માટે પાછા કર્યા.^{૫૨}

હતિ શોમપ્રકારમતા શલ્યપર્વાતગત શત્રુભિષેકપર્વમા
'દુર્યોધનના વાક્ય' નામનો અધ્યાય પાંચો સમાપ્ત

અધ્યાય દ્વિતીય

શલ્યને સેનાપતિ બનાવવા
માટે અશ્વત્થામાનો મત

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

અયં હમવતે પ્રસ્થે સ્થિત્વા યુદ્ધામિનંદિનઃ ।

સર્વે એવ મહાયોધાસ્ત્ર તત્ર સમાગતાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ !
હિમાલયની તળેટી પર અમુક સમય સુધી નિવાસ
કર્યા પછી, યુદ્ધને અભિનંદન આપનારા તે સર્વ
મહાયોદ્ધાઓ ત્યાં એકઠા મળ્યા હતા.^૧ શલ્ય, ચિત્ર-
સેન, મહારથી શકુનિ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, યાદવ
કૃતવર્મા, સુપેણુ, અરિષ્ટસેન, વીર્યવાન દ્રુપદસેન તથા
જયત્સેન, આ બધા રાજાઓ તે રાત્રિએ હિમા-
લયના પ્રદેશમાં જ રહ્યા હતા; કારણ કે તમારા
પુત્રો વીર છલુંતું રણમાં મરણ થયા પછી જીવ
મેળવીને એસમાં આવી ગયેલા પાંડવોથી ત્રાસ
પામી ગયા હતા અને તેમને તે રાત્રિમાં હિમાલય
પર્વત સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે શાંતિ મળી નહતી.
હે રાજન્! તે પછી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા તે
સર્વ થોડાંઓ શલ્યની સમક્ષ રાજ દુર્યોધનનું
વિધિપૂર્વક સન્માન કરી આ પ્રમાણે કહેવા

લાગ્યા : 'તમારી સેનામાં કોઈને સેનાપતિ તરીકે
નીમીને તમારે શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે,
એટલે તે સેનાપતિના રક્ષણ તળે રહીને અમે
સંગ્રામમાં શત્રુઓને જીતી શકીએ^{૨-૬} સર્વ
રાજાઓનાં એ વચન સાંભળીને દુર્યોધન રથમાં
બેસીને અશ્વત્થામાની પાસે ગયો. એ અશ્વત્થામા
સર્વ રથીઓમાં ઉત્તમ હતા, યુદ્ધશાસ્ત્રમાં રહેલા
સર્વ અભિપ્રાયોને બાણનારા હતા અને યુદ્ધમાં
સાક્ષાત્ કાળ સરખા હતા.^૭ એ શરીરે સુંદર હતા,
એમનું મસ્તક મુકુટથી ઢંકાયેલું હતું અને
એમની ડોક શંખના આકાર સરખી હતી. એ
પ્રિય બોલનારા હતા અને એમનાં નેત્રો વિકસેલા
કમળની પાંખડી સરખાં હતાં. એમનું મુખ
વ્યાઘ્ર સરખું હતું અને મેરુપર્વતના સરખું એમનું
ગૌરવ હતું.^૮ એમનાં ખાંધ, નેત્રો, ગતિ તેમ જ
સ્વર શંકરના વાહનરૂપ નંદિકેશ્વર સરખાં હતાં.
એમની છત્રાઓ પુષ્પ, પરપર સ્વિષ્ઠ તથા લાંબી
હતી અને એમનું વક્ષસ્થળ અતિ વિશાળ તથા
સુંદર હતું.^૯ બળમાં તથા વેગમાં એ ગરુડ તથા
વાયુ સમાન હતા, તેજમાં એ સૂર્ય સરખા હતા,
અને બુદ્ધિમાં એ શુક્રાચાર્ય સરખા હતા.^{૧૦} કાંતિ
રૂપ તથા મુખની શોભામાં એ ચંદ્ર સમાન હતા.
એમનું શરીર સુવર્ણ સરખું પ્રદીપ્ત હતું અને
પથ્થર સરખું મજબૂત હતું. એમના સાંધાઓ બરા-
બર અન્યોન્યને મળેલા હતા, એમની સાથળો, કેડ
તથા જંઘાઓ ગોળાકારે હતી, એમના ચરણો
સુંદર હતા અને એમની આંગળીઓ તથા નખો
પણ સુંદર હતા. આવી રીતે સર્વ લક્ષણોથી
સંપન્ન, નિપુણ, શ્રુતિઓ(વેદો)ના સાગરરૂપ,
બળથી શત્રુઓને જીતનારા અને શત્રુઓથી અજિત
એવા એ અશ્વત્થામાને વિદ્યતાએ સર્વ ગુણોનું
સ્મરણ કરીને મહાયત્નથી બનાવ્યા હતા.^{૧૧-૧૩}

વળી એ અશ્વત્થામા દશ^x અંગ તથા ચાર પાદો સહિત* ધનુર્વેદને યથાર્થ રીતે બણુતા હતા અને એમણે અંગ સહિત ચાર વેદોનું તથા ઇતિહાસરૂપ પાંચમા વેદનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યું હતું.^{૧૪} એ મહાતાપસ્વીએ મહાઉચ પ્રતોનું[†] યત્નપૂર્વક પાલન કરી શંકરનું આરાધન કર્યું હતું. વળી એ અશ્વત્થામા અયોનિજ (સ્રીની યોનિથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલા) દ્રોણાચાર્યથી પોતાની યોનિજ માતાના ઉદરમાં જન્મેલા હતા.^{૧૫} એમનાં કર્મો તથા રૂપ જગતમાં અતુલ હતાં. એ સર્વ વિદ્યાઓના પારને પામેલા હતા અને ગુણોના સમુદ્ર હતા. તે અનિન્દ્ય અશ્વત્થામાની પાસે જઈને તમારો પુત્ર દુર્યોધન આ પ્રમાણે બોલ્યો : 'તમે અમારા ગુરના પુત્ર છો અને હવે અમારા બધાના પરમ આશ્રયભૂત છો; માટે તમે કહો કે, જને સેનાપતિ તરીકે આગળ કરી અમે યુદ્ધમાં પાંડવોનો પરાજય કરી શકીએ તેવા આપણામાં કયો પુરુષ છે? અને કયો પુરુષ તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે મારો સેનાપતિ થાય?'^{૧૬-૧૮}

અશ્વત્થામા બોલ્યો : આ શલ્યરાજ કુળ, રૂપ, તેજ, યશ અને લક્ષ્મી આદિ સર્વ ગુણોથી સર્વોત્કૃષ્ટ છે; માટે તેને જ આપણે સેનાપતિ બનાવો.^{૧૯} વળી એ કૃતજ્ઞ શલ્યરાજ પાંડવો પોતાના ભાણેએ થાય છે તોપણ તેમનો ત્યાગ કરી, મોટી સેનાને સાથે લઈ બીજા કાર્તિક-

* વ્રત પ્રાપ્તિરૂપિ પુષ્ટિ સ્મૃતિ ક્ષેપાદરિમેદનમ્ ।

ચિકિત્સોદીપન કુશિરિષ્વલ સ્યાદશાયકમ્ ।

નત, પ્રાપ્તિ, ધૃતિ પુષ્ટિ, સ્મૃતિ, ક્ષેપ, અરિમેદન, ચિકિત્સા, ઉદીપન અને કૃષ્ટિ-આ દશ ધનુર્વેદના અંગો છે.

* લીલાશિક્ષાડગ્મરક્ષા ચ દત્તાષ્ટાષ્ટનમેદન ચ ।

ધનુર્વેદસ્ય ચત્વાર દત્તા પાદા પ્રજ્ઞહિતાઃ ॥

લીલા શિક્ષા, આત્મરક્ષા અને તેનું સાધન-આ ચારને ધનુર્વેદના પ્રાદ કહેલા છે.

—નાલકક

સ્વામીની પેઠે આપણને સહાય કરવા માટે આવ્યો છે.^{૨૦} હે મહારાજ ! પૂર્વે દેવોએ જમ કાર્તિક-સ્વામીને પોતાના સેનાપતિ બનાવી વિજય મેળવ્યો હતો, તેમ આપણે પણ આ અનિત રાત્રને સેનાપતિ બનાવી વિજય મેળવી શકીશું.^{૨૧}

અશ્વત્થામાએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે સર્વ રાજાઓ શલ્યને વીંટાઈ વળી 'જય જય' શબ્દો બોલવા લાગ્યા.^{૨૨} તેઓ યુદ્ધ માટે નિશ્ચય કરી અતિ આવેશમાં આવી ગયા. તે પછી દુર્યોધન પૃથ્વી પર જોતો રહીને, બે હાથ જોડી, ઉત્તમ, રથમાં બેઠેલા તથા યુદ્ધ કરવામાં દ્રોણાચાર્ય અને બીજા સરખા એ શલ્યરાજને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'હે મિત્રવત્સલ ! હાલ આ ભાણેસો જે સમય પર મિત્ર અથવા અમિત્રની પરીક્ષા કરે છે, તે આ મિત્રોને સહાય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હે શલ્યરાજ ! તમે મહારાજવીર છો; માટે તમે અમારી સેનાના હવે અધિપતિ થાઓ. તમે રણમાં શત્રુઓ સામે ચઢાઈ કરશો કે તુરત જ પાંડવોનું વૈય મંદ પડી જશે તથા અમારો સહિત સર્વ પાંચાલ રાજાઓ નિરધમી બની જશે.' દુર્યોધનનું એ વચન સાંભળીને બોલવામાં ચતુર એવા મદ્રરાજ શલ્યે સર્વ રાજાઓની સમક્ષ દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૩-૨૭}

શલ્ય બોલ્યો : હે કુરુરાજ ! તમે મારી પામે જે કાર્ય કરાવવા ધારો છો તે કરવાને હું તૈયાર છું. ટૂંકમાં એટલું જ કહું છું કે, મારા પ્રાણ, રાજ્ય અને ધન એ સર્વ તમારા પ્રિય માટે જ છે.^{૨૮}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે મામા ! તમને અતુલ પરાક્રમીને હું સેનાપતિપદે અભિષેક કરવા સ્વીકારી લઉં છું. માટે હે યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! કાર્તિક-સ્વામીએ જમ યુદ્ધમાં દેવોનું રક્ષણ કર્યું હતું; તેમ તમે અમારું રક્ષણ કરો.^{૨૯} હે વીર મહારાજ ! જમ કાર્તિકસ્વામીનો દેવોના સેનાપતિ તરીકે

અભિષેક થયો હતો, તેમ તમારો આ કૌરવોના સેનાપતિ તરીકે અભિષેક થાઓ. મહેદ્રે જન્મ દાનવોનો સંહાર કર્યો હતો, તેમ તમે પણ આપણા શત્રુઓનો યુદ્ધમાં સંહાર કરી નાખો.^{૩૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વતર્ગત શલ્યાભિષેકપર્વમાં
'શલ્ય અને દુર્યોધનનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૬ હો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭મો

શલ્યનો સેનાપતિપદે અભિષેક

॥ સજય ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्राजः प्रतापवान् ।

दुर्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! રાજા દુર્યોધનનું એ વચન સાંભળી પ્રતાપી મદ્રરાજ શલ્યે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૩૧} 'હે વાક્યવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે મહાબાહુ દુર્યોધન ! રથમાં બેઠેલા આ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બંનેને તમે મોટા મહારથી માનો છો; પરંતુ તે બંને બાહુવીર્યમાં ટાઈ રીતે પણ મારા સમાન નથી. ક્રોધાયમાન થયેલો હું દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો સહિત યુદ્ધ માટે સજ્જ થયેલી આ સમગ્ર પૃથ્વી સામે પણ મોખરામાં રહીને લડવા સમર્થ છું. તો હું પાંડવો સામે લડું તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? માટે પુશીથી હું તમારી સેનાનો નેતા થઈશ અને સન્મુખ આવેલા પાંડવો તથા સોમકોનો રણમાં પરાજય કરીશ, એમાં સંશય નથી. હે દુર્યોધન ! આજ હું એવી બૃહસ્પતિની ઠરીશ કે શત્રુઓ તેનું ઉલ્લંઘન કરી શકશે નહિ. આ હું તમને સત્ય કહું છું, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી.' હે પૃથ્વીપતિ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શલ્યરાજ્યે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તુરત જ ઉદારીન દેખાવના દુર્યોધન રાજ્યે સર્વ સેનાના મધ્યમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક શલ્યનો સેનાપતિ પદે અભિષેક કર્યો.^{૩૨-૩૭} હે ભારત ! શલ્યનો સેનાપતિપદે અભિષેક થયો તે સમયે તમારા સૈન્યમાં

મોટા મોટા સિંહનાદો થવા લાગ્યા અને વાદિત્રો વાગવા લાગ્યા.^{૩૮} ત્યારે મદ્રદેશના મહારથી યોદ્ધાઓ હર્ષની ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા તથા રણમાં દીપી રહેલા શલ્યરાજની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા :^{૩૯} 'હે રાજન્ ! દીર્ઘકાળ પર્યંત તમારો જય થાઓ અને તમે ધણું જીતો. તમે અહીં એકઠા મળેલા શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખો. તમારા બાહુબળનો આશ્રય કરી ધૃતરાષ્ટ્રના બધા મહાબળવાન પુત્રો શત્રુઓનો સંહાર કરી આ સમગ્ર પૃથ્વી પર રાજ્ય કરો. તમે જો એકત્ર થયેલા દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યોનો યુદ્ધમાં પરાજય કરવા સમર્થ છો, તો મૃત્યુધર્મવાળા આ સૃજ્યોનો તથા સોમકોનો યુદ્ધમાં પરાજય કરશો, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?' આમ યોદ્ધાઓએ બળવાન અને વીર એવા મદ્રરાજ શલ્યની પ્રશંસા કરી, ત્યારે તે પુણ્યહીન પુરુષોને દુર્લભ એવા હર્ષને પામ્યો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો.

શલ્ય બોલ્યો : હે રાજન્ ! આજે રણમાં હું સર્વ પાંચાલોનો તથા પાંડવોનો સંહાર કરી નાખીશ અથવા તેમને હાથે મરણ પામી હું પોતે જ સ્વર્ગલોકમાં જઈશ. આજે સર્વ લોકો અને નિર્ભય થઈ ને રણમાં ધૂમી રહેલો જેઈ રહેશે. વળી આજે સર્વ પાંડવો, કૃષ્ણ, સાત્યકિ, પાંચાલો, ચેદિઓ, દ્રૌપદીના બધા પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી અને સર્વ પ્રલદ્રક યોદ્ધાઓ મારા પરાક્રમને તથા મારા ધનુષ્યના મહાન બળને જેઈ રહો. આજે સર્વ પાંડવો, સિદ્ધો તથા ચારણો યુદ્ધમાં બાણો ફેંકવાની મારી ચતુરાઈને, મારાં અસ્ત્રોના વીર્યને તથા મારી જીતઓના બળને જેઈ રહો.^{૪૦-૪૧} મારા બાહુઓમાં જેટલું બળ છે તથા મારી પાસે જેટલી અસ્રસંપત્તિ છે, તે સર્વને આજે હું દેખાડી આપીશ. ભલે આજે પાંડવોના મહારથીઓ મારું પરાક્રમ જેઈને તેની સામે યોગ્ય

પગલાં લેવા માટે અનેક જાતની ક્રિયાઓને કર્યા કરે. હે કુરુવંશી દુર્યોધન ! આજ હું પાંડવોનાં સૈન્યોને ચોખ્ખાનું હાંધી કાઢીશ અને તમારું પ્રિય કરવા માટે દ્રોણ, ભીષ્મ તથા કર્ણના કરતાં પણ વિશેષ પરાક્રમ કરીને રણમાં ધૂમીશ. ^{૧૮-૨૦}

સંજય બોલ્યો : હે માન દેનારા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ રીતે જ્યારે શલ્યનો અભિષેક કર્યો, ત્યારે તમારાં સૈન્યોમાં ડોઈને પણ કર્ણના કુઃખની જરાય ખબર ન રહી. ^{૨૧} સર્વ સૈનિકા મનમાં પ્રસન્ન થઈ હર્ષમાં આવી ગયા. તેઓ પાંડવોને મૂઆ પડેલા જ માનવા લાગ્યા અને શલ્યના સપાટામાં સપડાયેલા જ જાણવા લાગ્યા. ^{૨૨} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમારી તે સેનાએ મહાન હર્ષમાં આવી જઈને તે રાત્રિએ હિમાલયની તળેટી પર જ નિવાસ કર્યો અને હરખાતે હૈયે ત્યાં જ શયન કર્યું. ^{૨૩} બીજી તરફ તમારા સૈન્યના તે હર્ષનાદને સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિરે સર્વ ક્ષત્રિયોના સાંભળતાં શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : ^{૨૪} ‘ હે માધવ ! દુર્યોધને સર્વ સૈન્યોમાં વખણાયેલા મહાધનુર્ધર મદ્રરાજ શલ્યને સેનાપતિ તરીકે નીમ્યો છે. ^{૨૫} માટે હે માધવ ! આ સમાચાર જાણીને તમને જમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. તમે જ અમારા નેતા છો અને રક્ષક છો; માટે હવે પછીના કર્તવ્યની તમે અમને સૂચના કરો. ^{૨૬} એટલે હે મહારાજ ! શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા : ‘ હે ભારત ! આત્મીય ગોત્રના શલ્યરાજને હું સારી પેઠે જાણું છું. ^{૨૭} એ મદ્રરાજ વીર્યવાન છે, મહાતેજસ્વી છે અને વિશેષ કરી મહાત્મા છે. એ કુશળ છે, જાતજાતનાં યુદ્ધો કરી જાણનારો છે, બળસંપન્ન છે અને ઝડપથી અસ્ત્રો મૂકી જાણનારો છે. ^{૨૮} મારું નિશ્ચિત માનવું છે કે, યુદ્ધમાં ભીષ્મ, દ્રોણ-આર્ય તથા કર્ણ જેવા પરાક્રમી હતા, તેવો જ અથવા તેમના કરતાં પણ કંઈક અંશે અધિક

એ શલ્યરાજ છે. ^{૨૯} હે પ્રજનાથ ! હે ભારત ! જ્યારે તે યુદ્ધ કરવા જાતરી પડે, ત્યારે તેની બરોબરી કરે તેવો એક પણ યોદ્ધો ખૂબ વિચાર કરવા છતાં મને જણાતો જ નથી. એ શલ્યરાજ શિષ્પંડી, અબ્જુન, ભીમસેન, સાત્યકિ તથા ધૃષ્ટ-દુમ્નના કરતાં પણ યુદ્ધમાં અધિક બળવાન છે. ખરેખર, મદ્રદેશનો મહારાજ શલ્ય સિંહ અને હાથી સમાન પરાક્રમી છે. પ્રલયસમયે કોપેલો કાળ જમ પ્રજાઓમાં ધૂમે છે, તેમ તે આજ નિર્જય થઈને આપણાં સૈન્યોમાં ધૂમશે. હે પુરુષબ્યાઘ્ર ! સિંહ સમાન પરાક્રમી એવા તમારા સિવાય બીજો એક પણ યોદ્ધો આજ તે શલ્યરાજ સામે યુદ્ધ કરે તેવો મને દેખાતો નથી. હે કુરુનંદન ! દેવલોક સહિત આ સમસ્ત ત્રિલોકીમાં તમારા સિવાય બીજો એક પણ એવો પુરુષ નથી કે જે ક્રોધાયમાન થયેલા મદ્રરાજનો યુદ્ધમાં વધ કરે ! તે મદ્રરાજ પ્રતિદિન યુદ્ધ કરીને તમારા સૈન્યને ક્ષુબ્ધ કરી નાખે છે; માટે ઇંદ્રે જમ શંભરાસુરનો વધ કર્યો હતો, તેમ તમે પણ શલ્યરાજનો યુદ્ધમાં વધ કરી નાખો. ^{૩૦-૩૫} વીર શલ્યરાજ યુદ્ધમાં અજિત છે, એમ માનીને જ દુર્યોધને સન્માન-પૂર્વક તેનો સેનાપતિપદે અભિષેક કર્યો છે; માટે તમે જો તેનો યુદ્ધમાં નાશ કરશો તો જ તમારો વિજય થશે. ^{૩૬} કારણ કે જો તે મરાશે તો દુર્યોધનનું સર્વ મોટું સૈન્ય મૂએલું જ પડ્યું છે. માટે હે મહારાજ ! મારાં આ વચન સાંભળીને તમે હવે મહારથી મદ્રરાજ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી જ જાઓ અને ઇંદ્રે જમ નમુચીને મારી નાખ્યો હતો, તેમ તમે એને મારી જ નાખો. ^{૩૭,૩૮} ‘ આ મારો મામો છે ’ એમ માનીને તમારે તેનો નાશ કરવામાં દયા કરવી જ નહિ; પરંતુ ક્ષાત્રધર્મને માન આપી તમે મદ્રરાજનો વધ જ કરી નાખો. તમે જેનું તળિયું કર્ણરૂપ પાતાળમાં હતું એવા

દ્રોણ તથા ભીષ્મરૂપ મહાસાગરને તરી ગયા છો, તો હવે ગાયના પગલા જટલા આ શલ્યરૂપ આગોચિયામાં પરિવારની સાથે કૂળી ન મરશે. તમારામાં જે તપોવીરું રહેલું છે તથા જે જ્ઞાન-બળ રહેલું છે તે બધું હવે દેખાડી આપો અને એ મહારથીનો રણમાં વધ કરો. ^{૧૩૯-૪૧} આટલું વચન કહ્યા પછી શત્રુવીરોને સંહાર કરનારા તથા પાંડવોએ પૂજ્યા તે શ્રીકૃષ્ણ સાચંકાળ થઈ ગયો હોવાથી પોતાની છાવણી તરફ આદ્યા ગયા. આમ શ્રીકૃષ્ણ ગયા, એટલે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ પણ પોતાના સર્વ ભાઈઓને, પાંચાલોને તથા સોમકોને રાજ આપી દીધી. પછી શલ્ય (ધાવ, કંટક અથવા મનોવ્યથા) રહિત થયેલા હાથીની પેઠે સ્વસ્થ થઈ, તે રાત્રિમાં તે નિદ્રાવશ થયા. ત્યારે હે રાજા ! બીજા મહાધનુર્ધર પાંડવો તથા પાંચાલો પણ કર્ણના મરણથી હરખાતા હરખાતા તે રાત્રિમાં સૂઈ ગયા. આ રીતે હે રાજા ! કર્ણના મરણથી વિજય મેળવી પ્રસન્ન થયેલું તથા મહા-ધનુર્ધર મહારથીઓથી ભરેલું પાંડવોનું તે સૈન્ય બેભુલ શેમકુશળ પાર જીતરી ગયું હોય તેમ સંતા-પરહિત થઈ ગયું હતું. ^{૪૨-૪૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વતર્જિત શલ્યાભિષેકપર્વમાં

‘શલ્યનો સેનાપતિપદે અભિષેક’ નામનો

અધ્યાય ૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮ મો

વ્યૂહરચના

॥ સંજય ક્વાચ ॥

વ્યતીતાયાં રજન્યાં તુ રાજા દુર્યોધનસ્તદા ।

અન્નવોત્તાવકાન્ સર્વાન્ સન્નહન્તાં મહારથાઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! રાત્રિ વીતી એટલે રાજા દુર્યોધને તમારા સર્વ યોદ્ધાઓને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું કે, ‘હે મહારથો ! યુદ્ધ માટેની હવે તૈયારી કરો. ^૧ આમ રાજાની આજ્ઞા

થતાં જ તે સેનાએ તૈયારી કરવા માંડી. તેમાં જટલાએક સૈનિકો રથોને બેઠવા લાગ્યા, જટલાએક આમતેમ દોડાદોડી કરવા લાગ્યા, જટલાએક હાથી-ઓને તૈયાર કરવા લાગ્યા અને બીજા જટલાએક પાળાઓ પણ કવચો પહેરી પહેરીને સજ્જ થવા લાગ્યા. વળી બીજા હજારો સૈનિકો રથોમાં બિછાનાં પાથરવા લાગ્યા. ત્યાં હે રાજા ! સર્વ સ્થળે રણક્ષેત્રમાં જવા માટે ઊછળી રહેલા યોદ્ધા-ઓનાં સૈન્યોમાં રણવાદિત્રોનો મહાન ગડગડાટ પ્રકટ થઈ રહ્યો. ^{૨-૪} તે પછી હે ભારત ! મરતાં બચેલાં સર્વ સૈન્યો ‘મૃત્યુ થાય તોપણ યુદ્ધમાંથી પાછા ન હડવું’ એવો નિશ્ચય કરી રણક્ષેત્ર તરફ ચાલી નીકળેલાં દેખાયાં. ^૫ એ સમયે સર્વ મહારથીઓ શલ્યને સેનાપતિ બનાવી અને સર્વ સૈન્યને વિભાગપુરઃસર વહેંચી દઈ પોતપોતાનાં સૈન્યોમાં ગોઠવાઈ ગયા. ^૬ પછી તમારા પુત્રની સાથે એકઠા મળી કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, અશ્વ-ત્યામા, શલ્ય, શકુનિ અને બીજા મરતાં બચેલા રાજાઓએ આદરપૂર્વક આવો એક ઠરાવ કર્યો : ‘આપણાંમાંના કોઈ મહારથીએ પોતે એકલો પડી જઈને પાંડવોની સાથે ઘાઈ રીતે પણ યુદ્ધ કરવું નહિ. છતાં પણ જે કોઈ એકલો રહીને યુદ્ધ કરે અને આપણાંમાંના કોઈ એકલા યુદ્ધ કરનારને છોડી બચે, તે ગૃહસ્થાના ઘરમાં નિત્ય થનારાં પાંચ પાપોનો તથા ઉપપાપોનો ભોક્તા થશે. ^{૭-૮} આમ બધાએ અન્યોન્યની રક્ષા કરતાં એકત્ર રહીને જ યુદ્ધ કરવું. ^૯ આવો ઠરાવ કરીને તે સર્વ મહારથીઓએ મદ્રારાજને આગળ કરી એકદમ શત્રુઓ સામે ધસાડે કર્યો. તે જ પ્રમાણે હે રાજા ! પાંડવોએ પણ પોતાના સૈન્યને મહારણુમાં વ્યૂહા-કારે ગોઠવી દીધું. હે રાજા ! ચોતરફથી યુદ્ધ કરતા કરતા તેમણે કૌરવો સામે ચઢાઈ કરી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સમયે પાંડવોનું સૈન્ય બળભળી

ઊઠેલા મહાસાગરની પેઠે ગાજી રહ્યું હતું અને તેમાં અનેક રથો તથા હાથીઓ દોડધમાલ કરી રહ્યા હતા. આથી તે સૈન્ય ઊછળી રહેલા મહા-સાગર સરખું દેખાતું હતું.

દૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! મેં તારી પાસેથી ભીષ્મપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય તથા કર્ણને રણમાં જવી રીતે પાડવામાં આવ્યા હતા તે બધું બરાબર સાંભળ્યું છે. પણ હવે શલ્યને તથા મારા પુત્રને રણમાં કેવી રીતે પાડી નાખવામાં આવ્યા હતા ? અથવા હે સંજય ! ધર્મરાજએ શલ્યનો રણમાં કેવી રીતે વધ કર્યો હતો ?^{૧૦-૧૪} મારા મહાબાહુ પુત્ર દુર્યોધનને ભીમસેને કેવી રીતે મારી નાખ્યો હતો ? આ તું મને કહે.

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! મનુષ્યો, હાથી ઓ અને ઘોડાઓનો જમાં સંહાર થઈ ગયો હતો એવા તે સંગ્રામતું હતું તમારી પાસે વર્ણન કરું છું ; માટે તમે સ્થિર થઈને તે સાંભળો. હે રાજન્ ! ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કર્ણ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા, તોપણ તે સમયે તમારા પુત્રોનાં હૃદયમાં બળવાન આશા ધર કરી બેઠી હતી કે, 'શલ્ય સર્વ પાંડવોનો યુદ્ધમાં વધ કરશે.' હે ભારત ! તે આશાને હૃદયમાં ધારણ કરી તમારા પુત્રો વૈયમાં આવી ગયા હતા તથા મહારથી શલ્યનો યુદ્ધમાં આશ્રય કરી પોતાને સનાથ માનવા લાગ્યા હતા. પરંતુ હે રાજન્ ! કર્ણના મરણ પછીના એ યુદ્ધ સમયે પાંડવોએ જ્યારે સિંહનાદો કર્યા, ત્યારે તમારા પુત્રોનાં હૃદયમાં વળી પાછો મહાન ભય પેસી ગયો. ત્યારે હે મહારાજ ! પ્રતાપી મદ્રરાજએ તે સર્વ યોદ્ધાઓને ધીરજ આપી શાંત પાડ્યા અને તે 'સર્વતોભદ્ર' નામનો મહાન ઋદ્ધિમાન વ્યૂહ રચી પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવાને ચઢ્યો.^{૧૫-૨૧} એ વેળા, મહારથી શલ્યરાજ સિંહુદેશમાં જન્મેલા યોદ્ધાઓથી ઝોડેલા ઉત્તમ રથ પર બેઠો હતો

અને યુદ્ધના મહાન ભારનો નાશ કરનાર તથા અતિશય વેગવાળું પોતાનું અદ્ભુત ધનુષ્ય ધુણાવી રહ્યો હતો.^{૨૨} હે મહારાજ ! તેના રથમાં બેઠેલો તેનો સારથિ પણ રથને શોભાવી રહ્યો હતો. પછી હે મહારાજ ! તમારા પુત્રોના ભયનો નાશ કરનાર તથા શત્રુઓનો સંહાર કરનાર શૂરવીર શલ્યરાજ મોટા રથસૈન્યથી વીંટાઈને રણના મોખરામાં ઊભો રહ્યો. આમ હે મહારાજ ! જ્યારે સૈન્યોએ યુદ્ધ માટે ચઢાઈ કરી, ત્યારે પણ શલ્ય વ્યૂહના મુખમાં જ કવચ પહેરીને ઊભો રહ્યો હતો. તે સમયે મદ્રદેશના સર્વ વીર યોદ્ધાઓ તથા કર્ણના દુર્જય પુત્રો તેની સાથે જ હતા. ત્યારે તેના ડાબા ભાગમાં ત્રિગર્ત યોદ્ધાઓથી વીંટાયેલો કૃતવર્મા ઊભો હતો. ત્યાં કૃપાચાર્ય શક તથા યવન યોદ્ધાઓને સાથે રાખીને તેના જમણા ભાગમાં ઊભા હતા અને કાંબોજ સૈનિકો-થી વીંટાયેલા અશ્વત્થામા તેના પાછળના ભાગમાં રહ્યા હતા.^{૨૩-૨૬} મોટા મોટા કુરુયોદ્ધાઓના રક્ષણ તળે રહેલો દુર્યોધન એ વ્યૂહના મધ્યભાગમાં ઊભો હતો અને ઘોડેસવારોના મોટા સૈન્યથી વીંટાયેલો શકુનિ તથા બાહ્લીનાં સર્વ સૈન્યોની સાથમાં રહેલો મહારથી કેતવ્ય દુર્યોધનની પાછળ જ ચાલતો હતો. ત્યારે હે મહારાજ ! મોટાં ધનુષ્યોને ધારણ કરનાર શત્રુદમન પાંડવો પણ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા હતા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્મંડી તથા સાત્યકિ એ ત્રણ મહારથીઓને પોતાના નાયક બનાવી તમારા સૈન્ય સામે ચઢ્યા હતા. આમ તેઓ શલ્યની સેનાનો સંહાર કરી નાખવા માટે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા હતા. પછી ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ યુધિષ્ઠિર શલ્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સૈન્યની સાથે તેની સામા જ દોડી ગયા. ત્યાં શત્રુઓનાં સૈન્યોને હણી નાખનારો અર્જુન એકદમ વેગપૂર્વક મહાધનુર્થ

કૃતવર્મા સામે તથા સંશપ્તક યોદ્ધાઓ સામે ચઢાઈ કરી ગયો. ત્યારે હે રાજન્દ્ર ! બીમસેન તથા મહારથી સોમક રાજાઓ શત્રુઓનો યુદ્ધમાં સંહાર કરી નાખવાની ઇચ્છાથી કૃપાચાર્ય સામા ધસારો લઈ ગયા. વળી માદ્રીપુત્ર નકુલ અને સહદેવ પોતપોતાનાં સૈન્યોને સાથે લઈ મહારથી શકુનિ તથા હલુક સામા હુલો લઈ ગયા અને તેવી રીતે જ તમારા પક્ષના હજારો યોદ્ધાઓ જાતજાતનાં આયુધો હાથમાં લઈ કોવપૂર્વક પાંડવો સામા યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! મહાધનુર્ધર બીભપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય તથા મહારથી કર્ણુ યુદ્ધમાં હણ્યા તો પછી કૌરવો તથા પાંડવોમાં યોદ્ધાઓની સંખ્યા ધણી જ ઓછી થઈ ગઈ હતી. પણ ફરી શલ્યની ચઢાઈને સમયે અતિ આવેશ માં આવી ગયેલા પાંડવોએ જ્યારે પરાક્રમ કરવા માંડ્યાં, ત્યારે મારા પક્ષનું તથા શત્રુઓના પક્ષનું ઢેલું સૈન્ય બાકી રહ્યું હતું ! તે અને કહે.

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્દ્ર ! અમે તથા અમારા શત્રુઓ જ્યારે સામસામા યુદ્ધ કરવા ઉપસ્થિત થયા હતા, ત્યારે સંઘામમાં બન્ને પક્ષનું જ સૈન્ય બાકી રહ્યું હતું તેની સંખ્યા હું તમને કહું છું, સાંભળો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સમયે તમારા સૈન્યમાં અગિયાર હજાર રથી-યોદ્ધાઓ, દશહજાર અને સાતસો હાથીસવારો, બે લાખ ઘોડેસવારો તથા ત્રણ કરોડ પગપાળા યોદ્ધાઓ બાકી બચ્યા હતા. ત્યારે પાંડવોના સૈન્યમાં છ હજાર રથીયોદ્ધાઓ, છ હજાર હાથી-સવારો, દશ હજાર ઘોડેસવારો તથા એક કરોડ પગપાળા યોદ્ધાઓ બચ્યા હતા.^{૨૭-૪૧} હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! આ મેં ગણાવેલા સૈનિકો જ તે સમયે યુદ્ધ કરવા એકઠા મળ્યા હતા. પછી હે રાજન્દ્ર ! મદ્રરાજના તાબામાં રહેલા સર્વ કૌરવો અચુક

વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયા અને વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી અતિ ક્રોધપૂર્વક પાંડવો સામા ધસ્યા. તે જ રીતે યુદ્ધમાં જીત મેળવીને દીપી રહેલા શરા પાંડવો પણ કૌરવો સામા ધસ્યા અને પુરવોમાં વ્યાઘ્ર સરખા યશસ્વી પાંચાતો પણ યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યા; એટલે તુરત જ પરસ્પર વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા બન્ને પક્ષના નરવ્યાઘ્ર યોદ્ધા-ઓ બરાબર પ્રાત કાળને સમયે અન્યોન્ય સામે ભેટ્યા. પછી હે રાજ ! અન્યોન્યનો સંહાર કરતા તે બન્ને પક્ષના વીરોત્તું ભયંકર અને ધોર દેખાવ-નું યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૪૨-૪૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા સહ્યપર્વોત્તમોત્તમ ગદ્યાભિરુચિર્મા
'ન્યુહરચના' નામનો અધ્યાય ૯મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯મો

મહાસંહાર

॥ સજય ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રવચ્ચતે યુદ્ધં કુરુણાં મયવર્ધનમ્ ।

સુંજયૈઃ સહ રાજેન્દ્ર ધોરં દેવાસુરોપમમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી હે રાજન્દ્ર ! કૌરવો અને સુંજયોની વચ્ચે દેવાસુરયુદ્ધ સરખું ધોર અને ભય વધારનારું યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^૧ ત્યાં પાળાઓ, રથીઓ, સંખ્યાબંધ હાથીસવારો, હજારો ઘોડે-સવારો તથા ઘોડાઓ યુદ્ધ કરતા કરતા પરસ્પર ભેટભેટા કરવા લાગ્યા.^૨ ત્યારે ભયંકર સ્વરૂપ-વાળા અનેક હાથીઓ ચીસો પાડતા પાડતા નાસાનાસ કરવા લાગ્યા અને તેમનો મહાન શબ્દ વર્ષોકાળે ગગનમંડળમાં ગાજી રહેલા મેઘો-ની ગર્જના સરખો સંભળાવા લાગ્યો.^૩ એ યુદ્ધમાં હાથીઓએ મારી નાખેલા દેટલાએક રથીઓ પોતાના રથોની સાથે પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા અને દેટલાએક મદોત્કટ હાથીઓએ ઢાંટી કાઢેલા યોદ્ધાઓ રણમાંથી નાસી જવા લાગ્યા.^૪ ત્યાં હે ભારત ! યુદ્ધમાં દેવગાયેલા દેટલાએક રથીઓ બાણો

મારી મારીને સંખ્યાબંધ ઘોડેસવારોને તથા પાળા-
ઓને પરલોકમાં વિદાય કરી દેવા લાગ્યા.^૧ ત્યારે
રણમાં ધૂમતા ઢેટલાએક ઢળવાયેલા ઘોડેસવારો
મોટા મોટા રથોને ઘેરી લઈ અંદર બેઠેલા રથી-
ઓને ભાલા, શક્તિઓ તથા બેધારી તલવારોના
પ્રહારો કરી મારી નાખવા લાગ્યા. ઢેટલાએક
પુરુષો હાથમાં ધનુષ્યો લઈને મોટા મોટા રથોને
ઘેરી લેવા લાગ્યા અને એકના પર અનેક જણા
ચઢાઈ કરી જઈને તેમને યમલોકમાં મોકલી દેવા
લાગ્યા.^{૧૦} વળી ખીજ ઢેટલાએક મહારથીઓ
હાથીઓને તથા મોટા મોટા રથીઓને ઘેરી લેતા
હતા અને વચ્ચે યુદ્ધ કરી નાસી જતા ઠાઈ ખીજ
મહારથીને મારી નાખતા હતા.^૬ તેમ જ હે
મહારાજ ! ઠાઈએક રથી ક્રોધાયમાન થઈને અનેક
બાણો છોડી રહ્યો હતો. તે જોઈ એકદમ ચઢી
આવેલા હાથીઓ તેને ચોતરફથી ઘેરી લઈ મારી
નાખવા લાગ્યા.^૮ હે ભારત ! તે યુદ્ધમાં એક હાથી
ખીજ હાથી સામે ધસી જઈને તથા એક રથી
ખીજ રથી સામે દોડી જઈને શક્તિ, તોમર
તથા બાણોનો મારો ચલાવી અન્યોન્યનો નાશ
કરવા લાગ્યા.^{૧૦} ત્યાં અનેક રથો, હાથીઓ તથા
ઘોડાઓ પાળાઓને કચડી નાખતા અને અતિ-
શય અસ્તવ્યસ્ત કરી દેતા રણમાં દેખાતા હતા.
આમરેથી શેભી રહેલા અનેક ઘોડાઓ હિમા-
લયની તળેટીમાં બણે પૃથ્વીને પી જતા હોય,
તેમ વેગથી જાડી રહેલા હંસોની પેઠે ચોખાળુ
દોડાદોડી કરવા લાગ્યા.^{૧૧, ૧૨} હે રાજા ! તે ઘોડા-
ઓની ખરીઓથી રણભૂમિ ખોદાઈ જઈને ખડ-
ખડી થઈ ગઈ હતી અને સર્વોંગે નખસનોથી
ક્ષતવિક્ષત થયેલી સ્ત્રીની જમ શેભી રહી હતી.
હે ભારત ! જમ વજના કંડાકા અને ભડાકા-
ઓથી સમય ભૂમંડળ ગાજી રહે છે, તેમ ઘોડા-
ઓની ખરીઓના ખળખળાટથી, રથોની નેમિ-

ઓના ઘડઘડાટથી, પાળાઓની દિદિયારીઓથી,
હાથીઓની ગર્જનાઓથી, વાદિનોના ગડગડાટોથી
અને શંખોના ધ્વનિઓથી આખી રણભૂમિ ગાજી
રહી હતી.^{૧૩-૧૪} ટંકાર કરતાં ધનુષ્યોની, ઝગ-
ઝગાટ થઈ રહેલાં શસ્ત્રોની તથા કવચોની પ્રભા-
ઓથી સર્વ રણપ્રદેશ ઝળહળી રહ્યો હતો, તેથી
કંઈ પણ જણાતું ન હતું.^{૧૬} મોટા હાથીની
સૂંઢો સરખા આકારના અનેક બાહુઓ કપાઈ
પડીને રણમાં તરફડતા હતા, ઉછાળા મારી રહ્યા
હતા અને દારણ વેગમાં આવી જતા હતા.^{૧૭}
ત્યાં હે મહારાજ ! પૃથ્વીતલ પર ટપોટપ પડી
રહેલાં મસ્તકોનો તીવ્ર શબ્દ તાલવૃક્ષો પરથી
તૂટી પડતાં તાડકૂળોના સરખો સંભળાતો હતો.
હે ભારત ! અનેક લોહીલુહાણ થયેલાં મસ્તકો
પૃથ્વી પર આડાંઅવળાં રડવડતાં હતાં, તેથી
રણભૂમિ, યોગ્ય સમયે પ્રકુલિત થયેલાં સુવર્ણ-
કમળોથી બણે છવાઈ ગઈ હોય તેમ શેભતી
હતી.^{૧૮, ૧૯} હે રાજા ! તે સર્વ મસ્તકો પ્રાણ-
હીન થઈને અત્યંત ધવાઈ પડ્યાં હતાં. તેમ-
નાં નેત્રો ફાટી ગયાં હતાં, તેથી રણભૂમિ બણે
વિકસિત કમળોથી છવાઈ ગઈ હોય તેમ દીપી
રહી હતી.^{૨૦} હે રાજેન્દ્ર ! તૂટી પડેલા મહાન
ધેંદ્રવજ્રોની પેઠે આડાઅવળા પડેલા, મહાકિંમતી
બાળુબધોને ધારણ કરનારા અને ચંદનથી ચર્ચા-
યેલા બાહુઓથી રણક્ષેત્ર શેભતું હતું.^{૨૧} ત્યારે
આપું સમરાંગણ યુદ્ધમાં રાજાઓની કપાઈ ગયેલી
હાથીની સૂંઢ સરખી સુંદર સાથળોથી પૂરું છવાઈ
ગયું હતું.^{૨૨} સેંકડો મરતક વિનાનાં ધડોથી
જભરાઈ રહેલું તથા છત્રો અને આમરેથી વ્યાપ્ત
થયેલું તે સેનાઓપી વન પ્રકુલિત પુષ્પોથી
છવાયેલા વન સરખું શેભતું હતું.^{૨૩} ત્યાં હે
મહારાજ ! તે ચોદ્ધાઓ નિર્ભયની પેઠે લોહી-
લુહાણ શરીર ધૂમી રહ્યા હતા અને તેઓ ખીલી

નીકળેલાં કેસૂડાંવાળા આખરાઓ સરખા દેખાતા હતા. ^{૨૪} તે રણસેત્રમાં ઘણા હાથીઓ બાણો તથા તોમરોના પ્રહારોથી પીડાઈને જ્યાં ત્યાં પછડાઈ પડ્યા હતા અને તેઓ તૂટી પડેલાં વાઢળાં જેવા દેખાતા હતા. ^{૨૫} હે મહારાજ ! શરવીર યોદ્ધાઓના મારાથી હાથીઓના સૈન્યમાં એટલું મોટું ભંગાણુ પડ્યું હતું કે, ઘણા હાથીઓ વાયુએ વીખેરી નાખેલા મેઘોની પેઠે સર્વ દિશાઓમાં નાસભાગ કરી રહ્યા હતા. ^{૨૬} ત્યારે મેઘ જેવા દેખાતા ઘણા હાથીઓ ચોખ્ખાનુ પૃથ્વી પર પડ્યા હતા અને તેઓ પ્રલયકાળે વજ્રથી તૂટી પડેલા પર્વતોની પેઠે શોભતા હતા. ^{૨૭} એ સમયે રણભૂમિ પર સવારોની સાથે પડેલા ઘોડાઓના મોટા પર્વતોના જેવા ઢગલાઓ સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિએ પડતા હતા. ^{૨૮} ત્યાં એતજેતામાં પરલોક તરફ વહેતી તથા લોહીરૂપ જળવાળી એક મોટી નદી રણભૂમિ પર ચાલુ થઈ ગઈ. તે નદીમાં રથોરૂપ ધૂમરીઓ આવી રહી હતી, ધન્યોરૂપ વૃક્ષો ઊગી નીકળ્યાં હતાં, હાડકાંરૂપ કાંકરા હતા, બાહુઓરૂપ મગરો હતા, ધનુષ્યોરૂપ તરંગો હતા, હાથીઓરૂપ પર્વતો હતા, ઘોડાઓરૂપ મોટા ખડકો હતા, મેઘ અને મજ્જારૂપ કાંઢવ હતા, છત્રોરૂપ હંસો હતા, ગદાઓરૂપ મછવાઓ હતા અને તે ક્વચે તથા પાઘડીઓથી છત્રાઈ ગઈ હતી. તેમાં પતાકાઓરૂપ સુંદર વૃક્ષો ઊગી નીકળ્યાં હતાં, ચક્રોરૂપ ચક્રાક પક્ષીઓ તેનું સેવન કરતાં હતાં અને રથના અવયવરૂપ ત્રિવેણુના દાંડાઓથી તે છવાઈ ગઈ હતી. ^{૨૯-૩૧} વળી તે રૌદ્ર નદી શરાઓને હર્ષ આપતી હતી, ભીરુઓને ભય વધારતી હતી તથા કુરુ અને સંજય યોદ્ધાઓનાં શયોથી ઊભરાઈ જતી હતી. ^{૩૨} હાથમાં પરિધ ધરનારા તે યોદ્ધાઓ પરલોક તરફ વહેતી તે મહાભયંકર નદીને પોતાનાં વાહનોરૂપ નૌકાઓથી તરી જતા

હતા. આમ હે રાજ ! ત્યાં નિર્મયાંદ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. તેમાં ચતુરંગી સૈન્યનો સંહાર થઈ જતો હતો અને તે પૂર્વે થયેલા દેવાસુરયુદ્ધ સરખું ધોર હતું. ^{૩૩,૩૪} તે વખતે હે શત્રુતાપન ! કેટલાએક યોદ્ધાઓ પોતાના બાંધેવોને ખૂંચી પાડીને બોલાવતા હતા અને બીજા કેટલાએક યોદ્ધાઓ પોતાના પ્રિય સંબંધીઓએ કરુણસ્વરે બોલાવ્યા છતાં ભયના માર્યા પાછા ફરતા ન હતા. ^{૩૫} આ રીતે જ વેળા મર્યાદા વિનાનું અને ભયંકર યુદ્ધ તે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, તે વેળા અન્યુન તથા ભીમસેન શત્રુઓને ગભરાવી નાખવા લાગ્યા. ^{૩૬} હે રાજ ! જ્યારે તમારી એ મહાન સેનાને શત્રુઓ મારવા લાગ્યા, ત્યારે તે મદમાતી સ્ત્રીની પેઠે મોહિત થઈ ગઈ હતી. ^{૩૭} ભીમસેન તથા અન્યુન પણ તે સેનાને મોહ પમાડી દઈ શંખો વગાડવા લાગ્યા અને સિંહનાદો કરવા લાગ્યા. એ મહાન શબ્દ સાંભળીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા શિખંડીએ ધર્મરાજને આગળ કરીને તુરંત જ શત્રુરાજ સામે ધસારો કર્યો. ^{૩૮,૩૯} હે રાજ ! તે સમયે જ આશ્ચર્યજનક ભયંકર દેખાવ અમારી દૃષ્ટિએ પડતો હતો, તે એ જ કે, ખરાખર વિભાગપુરઃસર વહેવાઈ જઈને સર્વે શૂરાઓ એકીસાથે શત્રુની સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. ^{૪૦} હે શત્રુતાપન રાજ ! બીજી તરફથી અસ્ત્રકુશળ અને યુદ્ધકુર્મદ એવા માદ્રીપુત્ર નકુલ તથા સહદેવ વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળા ઉતાવળા શત્રુઓ સામે ચઢી ગયા. ^{૪૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ રીતે વિજયી પાંડવો જ્યારે બાણોના બહુધા મારો ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે તમારું સૈન્ય એકદમ પાછું હટી ગયું. ^{૪૨} ત્યાં હે મહારાજ ! બાણોની વૃષ્ટિઓથી ધવાઈ ગયેલી તમારી સેના તમારા પુત્રોના દેખતાં શત્રુઓના માર ખાતી ખાતી દિશાઓમાં પલાયન કરી જવા લાગી. ^{૪૩} હે ભારત ! અન્યોન્ય સાથે યુદ્ધ

વળી બીજાં ત્રણ ત્રણ બાણો મારીને તેણે તેની ધનને તથા સારથિને પૃથ્વી પર પટકી પાડ્યા. હે રાજન્ ! તે સમયે શત્રુના હાથમાંથી છૂટીને પોતાના લલાટમાં ખૂંચી ગયેલાં તે ત્રણ બાણો વડે નકુલ બાણે ત્રણ શિખરેવાળો પર્વત હોય તેમ શોભવા લાગ્યો. હવે ધનુષ્ય કપાર્થ ગયેલું હોવાથી તથા ઘોડાઓ માર્યા ગયેલા હોવાથી તે વીર નકુલ હાથમાં ઢાલતલવાર લઈ રથ પરથી નીચે ઊતરી પડ્યો. માનો, પર્વતના શિખર ઉપરથી કોઈ કેસરી સિંહ ઊતરી આવ્યો. આ રીતે નકુલ પગપાળો થઈ પોતાની સામે ધસી આવવો હતો તે જોઈને ચિત્રસેને બાણોની વૃદ્ધિ છોડવા માંડી. પરંતુ શ્રમને જીતનારો તથા ઝડપથી પરાક્રમ કરનારો મહાબાહુ નકુલ શત્રુની તે બાણવૃદ્ધિને ઢાલ પર જ ઝીલી લેવા લાગ્યો. તે તો અદ્ભુત રીતિનું યુદ્ધ કરતો કરતો ચિત્રસેનના રથ પાસે પહોંચી ગયો અને સર્વ સૈન્યના દેખતાં તેના રથ પર ચઢી ગયો. આમ પાંડવ નકુલ તેના રથ પર ચઢી ગયો. ત્યાં તેણે કુંડળો તથા મુકુટને ધારણ કરનારું સુંદર નાસિકાવાળું તથા સુંદર વિશાળ નેત્રોવાળું ચિત્રસેનનું મસ્તક તેના ધડ પરથી કાપી લીધું. આથી સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એવો તે ચિત્રસેન રથની બેસણી પર ઢળી પડ્યો. ^{૧૫-૨૦} ચિત્રસેનને એ પ્રમાણે માર્યો ગયેલો જોઈને પાંડવપક્ષના સર્વ મહારથીઓ ધન્ય ધન્યના હર્ષનાદો કરવા લાગ્યા તથા સિંહોના જેવી પુષ્કળ ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! બીજી તરફ મહાવનમાં હાથીને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બે વાઘો જમ દોડી બધ, તેમ પોતાના ભાઈને મારી નાખેલો જોઈ કણુંના મહારથી પુત્ર સુષેણ તથા સત્યસેન અનેક જાતનાં બાણો ફેંકતા ફેંકતા મહારથી નકુલ સામા એકદમ દોડી ગયા. ^{૨૧-૨૩} બે મેઘો જમ જળ

ધારાઓ છોડી મૂકે, તેમ તે બન્ને ભાઈઓ મહારથી નકુલના પર સંખ્યાબંધ તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા લાગ્યા. ^{૨૪} પાંડવ નકુલ તે બાણો વડે સર્વ તરફથી વીંધાઈ જતો હતો; છતાં પણ બાણે હર્ષમાં આવી ગયો હોય, તેમ એકદમ બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈ તે વીર રથ પર ચઢી બેઠો અને કાપેલા કાળની પેટે યુદ્ધ કરવા જીમો રહ્યો. પછી હે રાજન્ ! તે બન્ને ભાઈઓએ મજબૂત ગાંઠવાળાં બાણોનો મારો ચલાવી નકુલના રથના કટકા કરી નાખવાનો આરંભ કર્યો. હે પૃથ્વીનાથ ! તે જોઈ નકુલ ખડખડાટ હસ્યો અને તેણે ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મારી સત્યસેનના ચાર ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. પછી હે રાજન્દ્ર ! સુવર્ણની પૂંખવાળું એક નારાયણ બાણ ધનુષ્યમાં સાંધીને તેણે સત્યસેનના ધનુષ્યના પણ કટકા કરી નાખ્યા. એટલે પછી સત્યસેન તથા સુષેણ બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી બીજા રથમાં બેઠા અને વૈષ્ણવ પૂર્વક નકુલ સામા યુદ્ધ કરવા દોડ્યા. ત્યાં તો હે મહારાજ ! પ્રતાપી નકુલે બખ્ખે બાણો મારીને તે બન્નેને વીંધી નાખ્યા, એટલે મહારથી સુષેણ કાપી ઊઠ્યો. તેણે ખડખડાટ હસીને કુરુપ્ર નામનું એક બાણ માર્યું અને નકુલના મહાન ધનુષ્યને યુદ્ધમાં કાપી નાખ્યું. પોતાનું ધનુષ્ય આમ કપાર્થ ગયું, તેથી નકુલ પણ ક્રોધથી ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો. તેણે બીજું ધનુષ્ય લીધું, અને પાંચ બાણો મારીને સુષેણને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે બીજા એક બાણથી તેની ધનને પણ કાપી નાખી, તેમ જ હે રાજન્ ! સત્યસેનના ધનુષ્યને તથા તેના હાથે પહેરેલાં મોજાંને પણ નકુલે કાપી નાખ્યાં. આથી માણસો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. પછી સત્યસેને યુદ્ધના ભારમાં સાધનજૂત તથા શત્રુના વેગનો નાશ કરનારું એક બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને સંખ્યાબંધ બાણોનો મારો ચલાવી નકુલને ચોખ્ખાનુંથી ઢાંકી દીધો.

કરી વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા મહાત્મા
ક્ષત્રિયોનો 'ઊભો રહેજ, ઊભો રહેજ' એવો મહાન
શબ્દ થઈ રહ્યો. વળી ત્યાં સર્વ યોદ્ધાઓમાં મોટો
હાહાકાર થવા લાગ્યો અને પાંડવોએ હાંધી કાઢેલા
તમારા મૈનિકા તો સૈન્યોમાં ભંગાણુ પાડીને
નારી જ બની લાગ્યા. હે ભારત ! પોતાની અત્યંત
જ રક્ષણ કરવામાં ઉત્સાહિત બની ગયેલા તમારા
તે સૈનિકાએ પોતાના પ્રિય પુત્રોને, ભાઈઓને,
પિતામહોને, મામાઓને, બાણેએને તથા મિત્રોને
ત્યાં ને ત્યાં યુદ્ધમાં પડતા મૂઝ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ !
તેઓ તો ધોડાઓને તથા હાથીઓને એકદમ દોડાવી
બઈ ચોખાળુ નાસાનાસ કરવા લાગ્યા. ૪૪-૪૭

હતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વોત્તરે શલ્યાભિષેકપર્વમા
'સ કલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય છે. સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦મો

કણ્વપુત્ર ચિત્રસેન, સત્યસેન અને
સુપ્રેણુ રણમાં પડ્યા !

॥ હંચય ઉવાચ ॥

તત્પ્રમમ્ વલં દૃષ્ટ્વા મદ્રરાજઃ પ્રતાપવાન્ ।

ઉવાચ સારથિ તૂર્ણ ચોદયાશ્ચાન્મહાજવાન્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! સૈન્યમાં
ભંગાણુ પડેલું જોઈ પ્રતાપી શલ્યરાજએ પોતાના
સારથિને કહ્યું 'હે સારથિ ! મહાવેગવાળા આપણા
ધોડાઓને તું જલદી હાંક.' જો, આ યુધિષ્ઠિરરાજ
શોભી રહેલા સ્વેત છત્રને મસ્તકે ધારણ કરીને
સામે જ ઊભા છે.^૧ માટે આલ, તું મને જલદી
ત્યાં પહોંચાડી દે અને પછી મારા બળને તું જોજ.
ખરેખર, આજના યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિર મારી સામે
ઊભા રહી શકશે નહિ.^૨ શલ્યરાજ આમ કહ્યું
એટલે તુરંત જ તેના સારથિ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ન્યાં ઊભા હતા ત્યાં રથને લઈ
ગયો.^૩ આમ શલ્યરાજએ એકલાએ પાંડવોના
મહાન સૈન્ય સામે એકએક ધસારો કર્યો અને

ઊછળી રહેલા મહાસાગરને જેમ કિનારો અટકાવી
રાખે, તેમ તેણે પાંડવોના તે સૈન્યને રણમાં આગળ
વધતું અટકાવી દીધું.^૪ હે રાજ ! નદીનો વેગ
જેમ પર્વતોનો ભેટા થતાં અટકી પડે, તેમ પાંડવો
નાં સૈન્યોરૂપ એક મહાન પ્રવાહ શલ્યરૂપ
પર્વતનો યુદ્ધમાં ભેટા થતાં તુરંત જ અટકી પડ્યો.
આ પ્રમાણે શલ્યરાજને રણમાં યુદ્ધ કરવા માટે
આવી ઊભેલો જોઈ સર્વ દૌરવો પણ મારવું કે
મરવું. એવો નિશ્ચય કરી લડવા માટે પાછા
ફર્યા.^{૫,૭} આમ હે રાજન ! તેઓ યુદ્ધ માટે પાછા
ફર્યા, એટલે વળી પણ સર્વ સૈન્યો વિભાગવાર
બૂઝાકારે ગોઠનાઈ ગયાં અને ત્યાં લોહીરૂપ જળની
છાજોવાળો મહાભયંકર સંઘ્રામ પુનઃ ચાલુ થયો.^૬
તે સમયે રણમત્ત નકુલે ચિત્રસેન સામે ચઢાઈ કરી.
ત્યારે દક્ષિણ અને ઉત્તર તરફથી ચઢી આવેલા
બે મેઘો જેમ વૃષ્ટિ કરે, તેમ અદ્ભુત ધનુષ્યોને
ધારણ કરીને સામસામે આવી ગયેલા તે બન્ને
જણા બાણેરૂપ જળની અન્યોન્યના પર વૃષ્ટિ કરવા
લાગ્યા.^{૮,૧૦} આ રીતે તે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધનો
આરંભ થયો, ત્યારે તે બન્ને વચ્ચે મને જરા પણ
અંતર દેખાતું ન હતું. તે બન્ને જણા અત્યુશય
જણાતા હતા, બળવાન દેખાતા હતા, રથયુદ્ધમાં
કુશળ જોવામાં આવતા હતા, અન્યોન્યનો વધ
કરવા સન્ન થઈ જતા હતા અને પરસ્પર છિદ્રો-
ની શોધમાં તત્પર રહેતા હતા. પછી હે મહારાજ !
ચિત્રસેને પાણીદાર અને તીક્ષ્ણ એવું એક ભક્ષ-
અતિતું બાણ મૂક્યું અને નકુલના ધનુષ્યને મુદ્ધિ-
પ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું. કપાઈ ગયેલા ધનુષ્ય-
વાળા તે નકુલને તેણે બિલકુલ ગમરાયા વિના
લગાટમાં સુતરણુંની પૂંખવાળાં તથા સરાણુ પર
સજીને તીક્ષ્ણ કરેલાં ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.
તે ઉપરાંત તેણે બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના
ધોડાઓને પણ મરણશરણુ કરી દીધા.^{૧૧-૧૪}

વળી ખીજાં ત્રણ ત્રણ બાણો મારીને તેણે તેની ધબને તથા સારથિને પૃથ્વી પર પટકી પાડ્યા. હે રાજન ! તે સમયે શત્રુના હાથમાંથી છૂટીને પોતાના લલાટમાં ખૂંચી ગયેલાં તે ત્રણ બાણો વડે નકુલ બાણે ત્રણ શિખરાવાળો પર્વત હોય તેમ શોભવા લાગ્યો. હવે ધનુષ્ય કપાઈ ગયેલું હોવાથી તથા ઘોડાઓ માર્યા ગયેલા હોવાથી તે વીર નકુલ હાથમાં ઢાલતલવાર લઈ રથ પરથી નીચે ઊતરી પડ્યો. મોનો, પર્વતના શિખર ઉપરથી કોઈ કેસરી સિંહ ઊતરી આવ્યો. આ રીતે નકુલ પગપાળો થઈ પોતાની સામે ધસી આવતો હતો તે જોઈને ચિત્રસેને બાણોની વૃષ્ટિ છોડવા માંડી. પરંતુ શ્રમને જીતનારો તથા ઝડપથી પરાક્રમ કરનારો મહાબાહુ નકુલ શત્રુની તે બાણવૃષ્ટિને ઢાલ પર જ ઝીલી લેવા લાગ્યો. તે તો અદ્ભુત રીતિનું યુદ્ધ કરતો કરતો ચિત્રસેનના રથ પાસે પહોંચી ગયો અને સર્વ સૈન્યના દેખતાં તેના રથ પર ચઢી ગયો. આમ પાંડવ નકુલ તેના રથ પર ચઢી ગયો. ત્યાં તેણે કુંડળો તથા મુકુટને ધારણ કરનારું સુંદર નાસિકાવાળું તથા સુંદર વિશાળ નેત્રોવાળું ચિત્રસેનનું મસ્તક તેના ધડ પરથી કાપી લીધું. આથી સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એવો તે ચિત્રસેન રથની બેસલો પર ઢળી પડ્યો. ^{૧૫-૨૦} ચિત્રસેનને એ પ્રમાણે માર્યો ગયેલો જોઈને પાંડવપક્ષના સર્વ મહારથીઓ ધન્ય ધન્યના હર્ષનાદો કરવા લાગ્યા તથા સિંહોના જેવી પુષ્કળ ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. હે રાજન ! બીજી તરફ મહાવનમાં હાથીને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બે વાઘો જમ દોડી બચ, તેમ પોતાના ભાઈને મારી નાખેલો જોઈ કણ્ઠના મહારથી પુત્ર સુષેણ તથા સત્યસેન અનેક જાતનાં બાણો ફેંકતા ફેંકતા મહારથી નકુલ સામે એકદમ દોડી ગયા. ^{૨૧-૨૩} બે મેઘો જમ જળ

ધારાઓ છોડી મૂકે, તેમ તે બંને ભાઈઓ મહારથી નકુલના પર સંખ્યાબંધ તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા લાગ્યા. ^{૨૪} પાંડવ નકુલ તે બાણો વડે સર્વ તરફથી વીંધાઈ જતો હતો; છતાં પણ બાણે હર્ષમાં આવી ગયો હોય, તેમ એકદમ બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈ તે વીર રથ પર ચઢી બેઠો અને કોપેલા કાળની પેઠે યુદ્ધ કરવા બિભો રહ્યો. પછી હે રાજ ! તે બંને ભાઈઓએ મજબૂત ગાંઠાવાળાં બાણોનો મારો ચલાવી નકુલના રથના કંટકા કરી નાખવાનો આરંભ કર્યો. હે પૃથ્વીનાથ ! તે જોઈ નકુલ ખડખડાટ હર્યો અને તેણે આર તીક્ષ્ણ બાણો મારી સત્યસેનના ચારે ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. પછી હે રાજેન્દ્ર ! સુવર્ણની પૂંખવાળું એક નારાયણ બાણ ધનુષ્યમાં સાંધીને તેણે સત્યસેનના ધનુષ્યના પણ કંટકા કરી નાખ્યા. એટલે પછી સત્યસેન તથા સુષેણ બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી બીજા રથમાં બેઠા અને વૈયંપ્રવૈક નકુલ સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યા. ત્યાં તો હે મહારાજ ! પ્રતાપી નકુલે બબ્બે બાણો મારીને તે બંનેને વીંધી નાખ્યા, એટલે મહારથી સુષેણ કોપી ઊઠ્યો. તેણે ખડખડાટ હસીને કુરુપ્ર નામનું એક બાણ માર્યું અને નકુલના મહાન ધનુષ્યને યુદ્ધમાં કાપી નાખ્યું. પોતાનું ધનુષ્ય આમ કપાઈ ગયું, તેથી નકુલ પણ ક્રોધથી ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો. તેણે બીજું ધનુષ્ય લીધું, અને પાંચ બાણો મારીને સુષેણને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે બીજા એક બાણથી તેની ધબને પણ કાપી નાખી, તેમ જ હે રાજ ! સત્યસેનના ધનુષ્યને તથા તેના હાથે પહેરેલાં મોળાંને પણ નકુલે કાપી નાખ્યાં. આથી માણસો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. પછી સત્યસેને યુદ્ધના ભારમાં સાંધનશૂત તથા શત્રુના વેગનો નાશ કરનારું એક બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને સંખ્યાબંધ બાણોનો મારો ચલાવી નકુલને ચોખ્ખાનુથી ઢાંધી દીધો.

પરંતુ શત્રુવીરોના સંહાર કરનારા નકુલે તે સર્વ બાણોને અટકાવી દીધાં અને સત્યસેનને તથા સુધેશને બન્ને બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા. ત્યારે તે બન્ને જણ પણ જુદાં જુદાં સરળગામી બાણો મારીને નકુલને વીંધી નાખવા લાગ્યા. હે રાજેન્દ્ર ! તેઓ બીજાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી નકુલના સારથિને પણ ધાયલ કરવા લાગ્યા. વળી હાથની ચાલાકીવાળા પ્રતાપી સત્યસેન બે જુદાં જુદાં બાણો મારી નકુલના રથની ઈસને તથા તેના ધનુષ્યને કાપી પાડ્યાં. તે જોઈ અતિરથી નકુલે રથમાં બેઠાં બેઠાં સુવર્ણના ઢાંડાવાળી, તીક્ષ્ણ ધારવાળી, તેલ પાચેલી, અત્યંત ચળકાટ કરતી અને મહાઝેરી સાપણની પેઠે લલહલકાટ કરતી એક રથશક્તિ હાથમાં લીધી અને તેને હગામીને સત્યસેનના પર ફેંકી. હે રાજ ! તે શક્તિએ સત્યસેનના હૃદયને એવું તો ચીરી નાખ્યું કે, તે ચેતન-રહિત તથા પ્રાણરહિત થઈને રથ પરથી રણભૂમિ પર પછડાઈ પડ્યો. આ રીતે પોતાના ભાઈને મરણ પામેલો જોઈને સુધેશ ક્રોધથી ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો. તેણે પગપાળા ઊભેલા નકુલ પર એક-દમ વેગથી બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. ઠણુંપુત્ર સુધેશે આમ ચાર બાણો મારીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા, બીજાં પાંચ બાણોથી તેની ધજને કાપી પાડી, બીજાં ત્રણ બાણો વડે તેના સારથિને પણ મારી નાખ્યો અને મોટી ગર્જના કરી મૂકી. આ જ સમયે દ્રોપદીનો પુત્ર સુતસોમ પોતાના મહારથી પિતા (કાકા) નકુલને રથરહિત ઊભેલા જોઈ તેમનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી એકદમ ત્યાં દોડી ગયો; એટલે તુરત જ નકુલ સુતસોમના રથ પર ચઢી ગયો.^{૨૫-૪૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સમયે નકુલ પર્વત પર ચઢી બેઠેલા કસરી સિંહ સરખો શોભતો હતો. પછી બીજું ધનુષ્ય લઈ ને તેણે સુધેશ સામે યુદ્ધ કરવા

માંડ્યું.^{૪૫} ત્યાં તે બન્ને મહારથીઓ સામસામા આવી ગયા અને અન્યોન્યના પર બાણોની વૃદ્ધિઓ કરી પરસ્પરનો વધ કરી નાખવા માટે યત્ન કરવા લાગ્યા.^{૪૬} હવે ક્રોધે ભરાયેલા સુધેશે નકુલને ત્રણ બાણો માર્યાં તથા સુતસોમની છાતીમાં તેમ જ બન્ને બાહુઓમાં વીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૭} એટલે હે મહારાજ ! શત્રુવીરોના સંહાર કરનારો વીર્યવાન નકુલ ઠોપાયમાન થઈ ગયો. તેણે સુધેશની સર્વ દિશાઓને બાણો વડે ઢાંકી દીધી.^{૪૮} પછી તેણે તીક્ષ્ણ ધારવાળું, અતિ તેજદાર અને અત્યંત વેગવાળું એવું એક અર્ધ-ચંદ્ર બાણ ઠણુંના પુત્ર સામે ફેંક્યું.^{૪૯} હે મહારાજ ! એ બાણે સર્વ સૈન્યોના દેખતાં તેના મસ્તકને ધડ પરથી જુદું પાડ્યું, તે એક આશ્ચર્ય-કારક યથું હતું.^{૫૦} હે રાજન ! આ રીતે મહાત્મા નકુલને હાથે મરણ પામેલો તે સુધેશ નદીના વેગથી ભાંગી પડેલા તીર પરના મોટા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૫૧} એટલે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઠણુંના પુત્રનો વધ તથા નકુલનું પરાક્રમ જોઈને તમારી સેના ભયને લીધે નાસી જવા લાગી.^{૫૨} પરંતુ હે મહારાજ ! રણશૂર અને શત્રુદમન પ્રતાપી સેનાપતિ શલ્યે તે સેનાનું પાલન કયું હતું.^{૫૩} હે મહારાજ ! તેણે તે સેનાને બરાબર ગોઠવી દીધી, ધનુષ્યના દારણ ટંકારની સાથે મોટો સિંહનાદ કર્યો અને પોતે નિર્ભયતાપૂર્વક સૌની આગળ ઊભો રહ્યો.^{૫૪} ત્યારે હે રાજન ! તે દૃઢ ધનુર્ધરી શલ્યરાજના રક્ષણ તળે રહેલા તમારા પુત્રો પણ નિર્ભય થઈને ચોતરફથી શત્રુઓ સામા ધસી ગયા.^{૫૫} તેઓ મોટી સેનાને સાથે લઈ તથા ચારે તરફથી મહાધનુર્ધરી શલ્યરાજને વીંટાઈ વળી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ઊભા રહ્યા.^{૫૬} સામેથી સાત્યકિ, ભીમસેન, નકુલ તથા સહદેવ આદિ વીર પાંડવો શત્રુસંહારક અને વિનયશીલ એવા રાજ

યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધમાં આગળ કરીને સિંહનાઠો કરવા લાગ્યા તેમ જ બાણોના અને શંખોના તીવ્ર શબ્દો સાથે હર્ષની અનેક ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. ત્યાં તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ શલ્યરાજને વીંટાઈ વળી અતિ આવેશપૂર્વક પુનઃ યુદ્ધ કરવા માટે જ સજ્જ થઈ ગયા. ^{૧૭-૧૮} પછી તો તમારા અને શત્રુઓના યોદ્ધાઓનું ભીરુઓના ભયમાં વધારો કરનાર તથા મરણ સુધીના નિશ્ચયવાળું મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું. ^{૧૯} હે રાજન! પૂર્વે દેવો તથા અસુરોનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ એ નિર્ભય યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ હતું અને તે ચમરાબના રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કરનાર થઈ પડ્યું હતું. ^{૨૦} તે વેળા વાનરના ચિહ્નવાળી ધ્વજને ફરકાવી રહેલો પાંડુ-નંદન અર્જુન રણમાં સંશક્ત યોદ્ધાઓને સંહારીને કૌરવોની તે સેના સામે ચઢી આવ્યો. વળી ધૃતદ્યુમ્ન આદિ પાંડવો પણ તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકતા ફેંકતા તે સેના સામે દોડી ગયા. ^{૨૧, ૨૨} આ રીતે યોબાબુ પાંડવોથી ઘેરાઈ ગયેલા કૌરવોના તે સૈન્યમાં ઐટલો બધો ગભરાટ થઈ ગયો, કે તેમાંના કોઈને પણ દિશાઓ સુઘ્નાનું ભાન રહ્યું નહિ. ^{૨૩} પાંડવોએ ફેંકેલાં પાણીદાર બાણોથી કૌરવોનું સમગ્ર સૈન્ય ભરાઈ ગયું, તેમાંના મોટા મોટા યોદ્ધાઓ મરણ પામવા લાગ્યા અને ચારેબાજુથી વાર્યા છતાં તે સૈન્ય હરણમાંથી તૂટી જવા લાગ્યું. ^{૨૪} આમ હે રાજન! જમ પાંડવોના મહારથી પુત્રો કૌરવોની સેનાનો સંહાર કરી રહ્યા હતા, તેમ તમારા પુત્રો પણ યોબાબુ બાણોનો મારો ચલાવી પાંડવસૈન્યના સેંકડો અને હજારો સૈનિકોનો ઘણું વાળી નાખવા લાગ્યા. એ સમયે પરસ્પર સંહાર કરતી તે બંને સેનાઓ અત્યંત તપી ગઈ હતી અને વર્ષાઋતુમાં પાણીની ઊણ-ઊણવાળી બે નદીઓ સામસામે મળીને જવી વ્યાકુળ થઈ બચ, તેવી જ વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી.

હે રાજેન્દ્ર! આ રીતે જ્યારે મહાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું, ત્યારે તમારા યોદ્ધાઓને તથા પાંડવોને પોતપોતાના જીવિતના સંબંધમાં મહાતીવ્ર ભય પેસી ગયો. ^{૨૫-૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વતર્જત શલ્યાભિષેકપર્વમાં
'સંકલ્પ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧ મો

લીમસેન તથા શલ્યનું મહાયુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ વિહ્વલિતે સૈન્યે વષ્ણમાતે પરસ્પરમ્ ।

દ્રવમાણેષુ યોયેષુ વિદ્રવત્સુ ચ દંતિષુ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! એ રીતે તે બંને પક્ષનાં સૈન્યોનો જ્યારે પરસ્પર સંહાર થવા લાગ્યો, ત્યારે અનેક યોદ્ધાઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા, ઘણા હાથીઓ દોડાદોડી કરવા લાગ્યા, સંખ્યાબંધ પાળાઓ બૂમબરાડા પાડવા લાગ્યા, અનેક યોદ્ધાઓ માર્યા જવા લાગ્યા, સર્વ પ્રાણીઓનો દારણ તથા ઘોર સંહાર થવા લાગ્યો, અનેક બતનાં શસ્ત્રોના સમૂહ વચ્ચે રથો તથા હાથીઓની ભેટભેટા થવા લાગી અને પરસ્પર વધ કરી નાખવાની ઇચ્છાવાળા અનેક યોદ્ધાઓ અન્યોન્યના સૈન્યમાં પેસી જવા લાગ્યા. આ રીતે યુદ્ધક્રશળ યોદ્ધાઓને હર્ષ ઉપજવનાર, ભીરુઓને ભય વધારનાર, અન્યોન્યના પ્રાણોને ગ્રહણ કરી લેનાર, મહાઘોર અને ચમરાજના રાજ્યમાં વધારો કરનાર તે ભયંકર સંઘામરૂ જુગાર-બાજી ખેલાઈ રહી હતી. ત્યારે પાંડવો સજ્જામાં બાણો મારી મારીને તમારાં સૈન્યોનો સંહાર કરવા મંડી પડ્યા, તેમ જ તમારા યોદ્ધાઓ પાંડવોના સૈનિકોનો ઘણું કાઢવા મચી પડ્યા. આમ હે રાજન! ભીરુઓને ભય વધારનારો, તે સંઘામ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે દિવસના પૂર્વભાગમાં બરાબર સૂર્યોદયને સમયે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના રક્ષણ

તમે રહેલા નિશાનબાજ શત્રુઓ મરણિયા થઈને તમારા સૈન્ય સામે લડી રહ્યા હતા. તે સમયે બળવાન અને ગર્વિષ્ઠ એવા પાંડવોએ કૌરવોની સેના પર એવા અચૂક પ્રહારો કરવા માંડ્યા કે અગ્નિથી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયેલી યુગલ્હીની પેઠે તે સેના પણ આકુળવ્યાકુળ થઈ જવા લાગી.^{૧૮} હવે તે સેનાને કાઢવમાં ખૂંચી ગયેલી દુર્બળ ગાયની જેમ પીડાતી જોઈને શલ્યરાજાએ તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી પાંડવોની સામે ચઢાઈ કરી.^{૧૯} તેણે અત્યંત ક્રોધપૂર્વક પોતાનું ઉત્તમ ધનુષ્ય હાથમા લીધું અને આતતાથી પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવા ધસારો કર્યો. ત્યાં હે ભૂપાલ ! રણમાં વિજય મેળવનારા પાંડવો પણ મદ્રરાજ સામે ચઢી આવી તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને વીંધવા લાગ્યા.^{૨૦, ૨૧} તે પછી મહારથી મદ્રરાજ સેંઠકો સજ્જામાં બાણો મારીને ધર્મરાજના હેખતાં પાંડવોની સેનાને પીડવા લાગ્યો.^{૨૨} પરંતુ હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે અનેક જાતનાં દુર્નિર્મિતો (દુષ્ટ ચિહ્નો-અપશુકનો) થવા લાગ્યાં. ત્યાં હે રાજન્ ! પર્વતો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી શબ્દ કરતી કંપવા લાગી; દાંડાવાળા ત્રિશુળના આકારે સર્વ તરફ ફેલાયેલી તથા પ્રહીન અગ્રભાગવાળી ઉલ્કાઓ સૂર્ય મંડળમાં અથડાઈને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર પડવા લાગી અને યુગો, પાંડાઓ તથા માંસાહારી દુષ્ટ પ્રજ્ઞતિનાં પક્ષીઓ બહુધા તમારી સેનાની જમણી બાજુ ઊતરવા લાગ્યાં. પાંડુના પુત્રોમાં તથા સર્વ રાજાઓના મંથમાં મુખ્ય એવા યુધિષ્ઠિરરાજની જન્મકુંડળીના સપ્તમ સ્થાનમાં શુક્ર, મંગળ તથા બુધ એ ત્રણેય અદો બળવાન થઈને ચૂસવવા લાગ્યા કે, આ સમય પૃથ્વી પર રાજ યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય યશે. વળી શસ્ત્રોની ધારાઓમાંથી નીકળેલી અગ્નિની જ્વાળાઓ નેત્રોને ચમકાવી દઈને પૃથ્વી પર ખરવા

લાગી, તેમ જ કાગડા અને ધુવડ આદિ અનિષ્ટ-સૂચક પક્ષીઓ તમારા યોદ્ધાઓનાં મસ્તકો પર તથા ધન્યો પર આવીને બેસવા લાગ્યાં. પછી હે રાજન્ ! રણાંગણમાં એકઠા મળેલા તે સર્વ યોદ્ધાઓનું અતિ ઉચ્ચ યુદ્ધ થવા લાગ્યું અને સર્વ સૈન્યોએ અન્યોન્ય સામે ધસારો કર્યો.^{૨૪-૨૬} હે રાજ ! કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ પાંડવોની સેના સામે ચઢાઈ કરી ગયા, એટલે શલ્યરાજા ઇંદ્રની પેઠે બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ધર્માત્મા શલ્ય યુધિષ્ઠિર અને લીમસેનના પર સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા સરાણુ પર ધસીને તીક્ષ્ણ કર્ણાં બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૨૭, ૨૮} વળી તે મહાબળવાન શલ્યે દ્રૌપદીના સર્વ પુત્રોને, નકુલને, સહદેવને, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, સાત્યકિને તથા શિષ્યકિને પણ અગિયાર અગિયાર બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા અને વર્ષાકાળે મેઘરાજ જેવી વૃષ્ટિ કરે, તેવી તે બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. હે રાજન્ ! તે વેળા શલ્યનાં બાણોથી હજારો પ્રભદ્રકો અને સોમકો રણમાં પાડી નખાતા તથા પાડી નાખેલા જવામાં આવતા હતા.^{૨૯-૩૧} ત્યાં શલ્યનાં બાણો ભમરાઓનાં ટોળાંની પેઠે, તીડોના ઢગોની પેઠે તથા મેઘોમાંથી ખરતા વીજળીના તણુઓની પેઠે સર્વ રણપ્રદેશમાં પડતાં હતાં.^{૩૨} શલ્યનાં બાણોના પ્રહારોથી ઘણા હાથીઓ, ઘોડાઓ, પાળાઓ તથા રથીઓ વિહ્વળ થઈને ટપોટપ રણમાં પડવા લાગ્યા, ભ્રમિત થઈને આકાશવગ્ના ધૂસવા લાગ્યા અને ખૂમખસાડ પાડવા લાગ્યા.^{૩૩} વળી મહાબળવાન મદ્રરાજ શલ્ય તો ક્રોધ તથા પીરખના આવેશમાં આવી જઈને જણે કાળથી પ્રેસયેલો યમ હોય તેમ શત્રુઓને બાણો વડે યુદ્ધમાં ઢાંઠી દેવા લાગ્યો અને મેઘના જેવી ગર્જના કરવા લાગ્યો. આ રીતે શલ્યે બ્યારે પાંડવોની સેનાને મારવા માંડી, ત્યારે તે સેના

એકદમ રાજ યુધિષ્ઠિરનું શરણ લેવા દોડી ગઈ. એટલે ઝડપદાર હાથવાળા શત્રુરાજે તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી પાંડવોની સેનાને નસાડી મૂકી અને મોટી બાણવૃષ્ટિ કરીને તે યુધિષ્ઠિરને પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યો. તે જોઈ રાજ યુધિષ્ઠિર પણ ક્રોધે ભરાયા અને જમ અંકુશ વડે મોટા હાથીને અટકાવવામાં આવે, તેમ તેમણે પાળા તથા ઘોડેસવારો સાથે ધરી આવતા તે શત્રુને તીક્ષ્ણ બાણો મારીને આગળ વધતો અટકાવ્યો. ત્યાં શત્રુએ ઝેરી સર્પના સરખું એક ઘોર બાણ યુધિષ્ઠિરના તરફ દેખ્યું.^{૨૭-૩૧} તે બાણ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરને ધાયલ કરી એકદમ વેગથી પૃથ્વી પર પડ્યું. આથી કાપી જોડેલા ભીમસેન શત્રુને સાત બાણોથી વીધી નાખ્યો અને નકુલે પાંચ બાણોથી તથા સહદેવે દશ બાણોથી શત્રુને વીધી નાખ્યો. ત્યાં હે મહારાજ ! મેં જો જમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ દ્રૌપદીના પુત્રો શત્રુસંહારક શરવીર શત્રુરાજ પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. આ રીતે પાંડવો ચોતરફથી શત્રુરાજને અટકાવી રહ્યા હતા, તે જોઈ ક્રોધાચ્છાન થયેલા કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્ય એકદમ ત્યાં દોડી ગયા અને મહાપરાક્રમી ઉલ્લૂક, સુખલપુત્ર શકુનિ, મહાબળવાન અશ્વત્થામા તથા તમારા સધળા પુત્રો ધીમે ધીમે ત્યાં એકઠા થઈ યુદ્ધમાં શત્રુનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.^{૩૨-૩૬} કૃતવર્માએ પ્રથમ ત્રણ બાણો મારી કોવી ભીમસેનને વીધી નાખ્યો અને પછી મોટી બાણવૃષ્ટિ કરીને તેને આગળ વધતો અટકાવ્યો.^{૩૭} તેમ જ તેણે ક્રોધપૂર્વક બાણોનો વરસાદ વરસાવી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ પીડવા માંડ્યો. ત્યાં શકુનિ દ્રૌપદીના પુત્રો સામે તથા અશ્વત્થામા નકુલ અને સહદેવ સામે ચડી ગયા. વળી યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તેજસ્વી એવો બળવાન દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સામે ચડી જઈ બાણોનો આગ્રે ચલાવવા લાગ્યો.

હે રાજ ! એ પ્રમાણે તે યુદ્ધમાં ઠેકઠેકાણે શત્રુઓની સાથે તમારા યોદ્ધાઓનાં સંકટો ભયંકર અને તરેહતરેહનાં દ્રવ્યદુષ્કો થઈ રહ્યાં હતાં.^{૩૮-૪૦} પછી તે યુદ્ધમાં કૃતવર્માએ ભીમસેનના રીંછના જવા વર્ણવાળા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા; એટલે પાંડુ-નંદન ભીમસેન મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા તે રથ પરથી નીચે જતરી પડ્યો અને કાળદંડ સરખી ગદાને હાથમાં ઊંચી કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેવી જ રીતે મદ્રરાજ શત્રુ સહદેવના ઘોડાઓને પણ રણના મોખરામાં મારી નાખ્યા, એટલે સહદેવે હાથમાં તલવાર લઈ પહેલે જ સપાટ શત્રુના પુત્રને કાપી નાખ્યો. બીજી તરફ મહાવૈર્યવાન કૃપાચાર્ય અતિશય યત્ન કરી રહેલા શરવીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે યત્નપૂર્વક લડવા લાગ્યા. ત્યાં અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયેલા અશ્વત્થામાએ હસતા હોય તેમ મુખ મલકાવીને દ્રૌપદીના પ્રત્યેક વીર પુત્રને દશ દશ બાણો મારીને વીધી નાખ્યા તેમ જ વળી ભીમસેનના ઘોડાઓને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા.^{૪૧-૪૫} આ રીતે પોતાના ઘોડાઓ માર્યા ગયા, એટલે મહાબળવાન ભીમસેન તુરત જ રથ પરથી નીચે જતરી પડ્યો અને તેણે કાળદંડ સરખી ગદાને ઊગામી ક્રોધી મારી. આમ તેણે કૃતવર્માના ઘોડાઓના તથા રથના ભુક્કા કાઢી નાખ્યા, એટલે કૃતવર્મા રથ પરથી એકદમ કૂદી પડ્યો અને ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો.^{૪૬, ૪૭} હે રાજ ! બીજી તરફ શત્રુરાજ પણ અત્યંત ખિન્ન થઈને સોમક તથા પાંડવ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો અને તેણે તીક્ષ્ણ બાણો મારીને યુધિષ્ઠિર રાજને પીડવા માંડ્યા.^{૪૮} એટલે કાપી જોડેલા વીર્યવાન ભીમસેન યુદ્ધમાં શત્રુનો વિનાશ કરી નાખવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. તેણે હોઠ પીસીને ગદા લીધી. તે ગદા ઉદય પામેલી કાળરાત્રિ અથવા કાળદંડ સરખી

ભયંકર હતી, તેમ જ હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોનાં શરીરોનો નાશ કરનારી હતી. તે સુવર્ણના પાટા-ઓથી મટેલી હતી, બળબળતી હલ્કાના જેવી પ્રદીપ્ત હતી, શીંકા પર લટકી રહેલી નાગણના જેવી મહાભયંકર હતી, વજ્ર સમાન મજબૂત હતી, તદ્દન લોખંડની બનાવેલી હતી, તેમ જ ચંદન અને અગરથી ચર્ચેલી હતી. ભીમસેનને તે ઇચ્છિત સ્ત્રી સમાન હતી. સર્વોંજે તે ચરખી તથા મેદથી ખરડાયેલી હતી. વળી તે કાળની જીમ સરખી ભયંકર હતી, ઇંદ્રના વજ્રની પેઠે સેંકડો સુંદર ઘંટડીઓથી ગાજી રહી હતી, કાંચળી વિનાના ઝેરી સર્પના જેવી હતી, હાથી-ઓના મધ્યે છંટાયેલી હતી, સર્વ જુતોને ત્રાસ પમાડનારી હતી, પોતાના સૈન્યને હર્ષ ઉપબન્ધનારી હતી, મનુષ્યલોકમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી હતી, અને પર્વતોનાં શિખરોને પણ તોડી પાડે તેવી હતી. ^{૪૮-૫૪} તે ગદાને આધારે મહાબળવાન ભીમસેને કેલાસભવનમાં વસતા શ્રીમદેશ્વરના મિત્ર કુબેરને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો હતો. ^{૫૫} એ ગદાને લીધે મહાબળવાન ભીમસેને દ્રૌપદીનું પ્રિય કરવા માટે કુબેરના મહેલમાં સર્વ તરફથી અટકાવ્યા

છતાં આયાવી અને અર્ધિષ્ઠ એના અનેક ધક્કોને ક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરીને ભારી નાખ્યા હતા. તે હીરા, ભણિ તથા અનેક રત્નોનાં જડતરકામથી રંગબેરંગી જણાતી હતી તથા વજ્રના સરખી ભારે હતી. એ ગદા ઉગ્રાગ્રીને મહાબાહુ ભીમસેન શલ્ય સામે ધસી ગયો. ગદાયુદ્ધમાં કુશળતા દર્શાવીને તેણે દારણ્ય શપ્થ કરનારી તે ગદાના પ્રહારથી શલ્યના ચારે મહાવેગવાન ઘોડાઓને રણમાં ફેંચી નાખ્યા. તે જોઈ ક્રોધાચ્છાન થયેલા શૂરવીર શલ્યે એક મહાન ગર્જના કરી અને ભીમસેનના પુષ્ટ વક્ત્રવળમાં તોમરનો પ્રહાર કર્યો. એ તોમર ભીમસેનના કવચને નોટી નાખી તેની છાતીમાં

પેસી ગયું; છતાં પણ ભીમસેન બિલકુલ ગભરાયો નહિ. તેણે તુરત જ પોતાની છાતીમાં પેસી ગયેલા તે તોમરને બહાર ખેંચી કાઢ્યું અને તેનું તે જ તોમર શલ્યરાજના સારથિની છાતીમાં ભોંછી દીધું. એ તોમરના પ્રહારથી શલ્યના સારથિ-નું કવચ તૂટી ગયું અને તે સખત ધાયલ થઈ લોહી ઓઠવા લાગ્યો. તેનું મન અત્યંત ગભરાઈ ગયું અને તે દીન અવસ્થાએ શલ્યની સન્મુખ ઢળી પડ્યો. એટલે તુરત જ શલ્યરાજ તે રથ પરથી નીચે જોતરી પડ્યો અને ભીમસેને જે સામે બદલો લીધો હતો તે જોઈને મનમાં નિર્મિત થઈ ગયો. હવે શૂરવીર શલ્ય હાથમાં ગદા લઈ પોતાના શત્રુ ભીમસેન સામે એકીટસે જોઈ રહ્યો. તે વેળા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ રણમાં અતિ મહાન પરાક્રમ કરનારા ભીમસેનનું તે ધોર પરાક્રમ જોઈને મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને ભીમસેનનું સન્માન કરવા લાગ્યા. ^{૫૬-૬૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વોત્તમંત શલ્યાભિષેકપર્વમાં
'ભીમસેન અને શલ્યનું યુદ્ધ' નામનો
અધ્યાય ૧૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨ મો

ભીમસેન તથા શલ્યનું ગદાયુદ્ધ (આરુ)

॥ સંજય કથાવત્ ॥

પતિતં પ્રેક્ષ્ય યંતારં ગલ્પઃ સર્વાયસીં ગદામ્ ।

આદાય તરસા રાજૈસ્ત્વસ્યૌ ગિરિરિવાચલઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! પોતાના સારથિને પડેલો જોઈને શલ્યરાજને તુરત જ કેવળ લોહાની બનાવેલી ગદા હાથમાં લીધી અને તે પર્વતની પેઠે અચળ થઈ ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવા જોમો રહ્યો. ^૧ પ્રદીપ્ત પ્રલયાશિની પેઠે, પાશ-ધારી કાળની પેઠે, શિખરચાળા કેલાસ પર્વતની પેઠે, વજ્રાગ્રી ઇંદ્રની પેઠે, ત્રિશૂળધારી ઝરૂની પેઠે તથા વનમાં કાંબેલા મદમત હાથીની પેઠે રણમાં

જીએલા તે ગદાધારી શલ્યની સામે લીમસેન પણ પોતાની મહાન ગદા હાથમાં લઈ એકદમ વેગથી ધસ્યો.^{૨,૩} તે સમયે બન્ને પક્ષનાં સૈન્યોમાં શંખોના ધ્વનિઓ થવા લાગ્યા, હજારો વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં અને શસ્ત્રોના હર્ષમાં વધારો કરનારા સિહનાદો થવા લાગ્યા.^૪ સર્વ યોદ્ધાઓ તે બન્ને યોદ્ધાઓરૂપ મોટા હાથીઓને જેવા લાગ્યા અને બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ 'ધન્ય, ધન્ય'ના ઉત્તેજક શબ્દો બોલીને તે બન્નેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^૫ હે રાજા ! ગદાયુદ્ધમાં મદ્રરાજ શલ્ય અથવા યદુનંદન બક્ષાસ વિના બીજે કોઈ યોદ્ધો લીમસેનની ગદાના વેગને સહન કરવાનો ઉત્સાહ કરી શકે તેમ નથી,^૬ તેમ જ શરવીર શલ્યરાજની ગદાના વેગને પણ લીમસેન વિના બીજે કોઈ યોદ્ધો સહન કરવા ઉત્સાહ ધરાવી શકે તેમ નથી. પછી મદ્રરાજ તથા લીમસેન હાથમાં ગદા લઈને આબલાઓની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરતા મંડળાકારે ધૂમવા લાગ્યા અને અન્યોન્ય સામે આવ-બવ કરવા લાગ્યા.^{૭,૮} તે બંને પુરુષસિંહ વચ્ચેનું તે યુદ્ધ મંડળાકારે ધૂમવામાં તથા ગદાઓ ફેરવવામાં લગભગ સમાન જ હતું.^૯ શલ્યની ગદા પ્રદીપ્ત સુવર્ણના ઉજ્જવળ પાટાઓથી જડેલી હતી અને અગ્નિની જ્વાળાઓથી ચારેબાજુ જાણે ઘેરાયેલી હોય તેવી દેખાતી હતી, તેથી જ તે જનારાઓને ભયંકર દેખાતી હતી.^{૧૦} તેવી જ રીતે અનેક મંડળોમાં ધૂમી રહેલા મહાત્મા લીમસેનની ગદા આકાશમાં ઝખૂટતી વીજળીની પેઠે શોભી રહી હતી.^{૧૧} હે રાજા ! મદ્રરાજ શલ્યે જેવો લીમસેનની ગદા પર પ્રહાર કર્યો કે તુરત જ તે બાણે બળી રહી હોય, તેમ તેમાંથી અગ્નિના તણખાઓ ઝરવા લાગ્યા.^{૧૨} તે જ પ્રમાણે લીમસેને શલ્યની ગદા પર જેવો પ્રહાર કર્યો કે તુરત તેમાંથી પણ અગારાઓની વૃદ્ધિ થવા

લાગી. આ દેખાવ અતિ આશ્ચર્યકારક થઈ પડ્યો હતો.^{૧૩} પછી બે મોટા હાથીઓ દંતૂશળ ચલાવીને, બે મોટા સાંઠ શિંગડાં ભરાવીને અને બે મલ્લો લક્ષ્યો મારીને જમ લડે, તેમ તે બન્ને જણા મોટી ગદાઓના અન્યોન્યને પ્રહારો કરીને લડવા લાગ્યા.^{૧૪} એક ક્ષણવારમાં તો તે બન્નેનાં ગાત્રો ગદાઓના પ્રહારોથી ધવાઈ ગયાં, બન્નેનાં શરીરો લોહીપ્રવાહ થઈ ગયાં અને તેથી પુષ્પોવાળા બે ખાખરાઓની પેઠે તે બન્નેનો દેખાવ અત્યંત જોવા જેવો થઈ પડ્યો.^{૧૫} એ વેળા મહાબાહુ લીમસેનને ડાબીજમણી બન્ને બાજુએ ગદાનો સખત માર પડ્યો હતો, છતાં પણ તે પર્વતની પેઠે અચળ રહીને ડગ્યો ન હતો.^{૧૬} હે રાજા ! હાથી વડે મહાન પર્વત જમ ચળે નહિ, તેમ લીમસેનની ગદાના અતિવેગવાળા પ્રહારોથી પોતાને વારંવાર માર પડતો હતો, તોપણ તે શલ્યરાજ પણ ચલાયમાન થયો ન હતો.^{૧૭} પુરુષોમાં સિંહ સરખા તે બન્ને યોદ્ધાઓનું આ રીતે જ્યારે યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યારે તેમની ગદાઓના પ્રહારના કડાકા બે વળો પડવાના કડાકા જેવા થતા હતા.^{૧૮} મહાવીર્યવાન અને મોટી ગદાઓને ધારણ કરનારા તે બન્ને જણા ગદાઓ ઉગામી ઉગામીને વારંવાર પાછા હટી જતા અને વારંવાર પાછા યુદ્ધમાર્ગોમાં મંડળાકારે ધૂમતા હતા.^{૧૯} વળી મનુષ્યોથી ન બની શકે તેવું કર્મ કરનારા તે બન્ને જણા આઠ આઠ પગલાં આગળ વધી જઈને લોહાના દાંડાવાળી ગદાઓના પ્રહાર કરતા હતા.^{૨૦} તે સમયે અન્યોન્યના પર પ્રહાર કરી રહેલા તે બન્ને જણા પોતાની યુદ્ધકુશળતાપૂર્વક અનેક અતની ક્રિયાઓ દર્શાવતા હતા અને ગોળાકાર ધૂમતા હતા.^{૨૧} વળી તેઓ ગદાઓ જોઈ કરીને શિખરોવાળા બે પર્વતોની પેઠે મંડળોમાં ફરવા લાગ્યા તથા પર્વ-

પ્રહારે કરવા લાગ્યા.^{૨૨}

આ પ્રમાણે રણભૂમિ પર ધૂમી રહેલા બણે બે પર્વતો હોય તેવા દેખાતા તે યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ પરસ્પર ક્રોધ કરીને અનેક જાતની યુદ્ધરીતિઓને દર્શાવતા હતા અને આખરે ગદાઓના મારથી અત્યંત ધાયલ થઈ ગયા હતા.^{૨૩} આથી બે ઇંદ્રધન્યે જમ પૃથ્વી પર તૂટી પડે, તેમ તે બન્ને વીરો એકીસાથે પૃથ્વી પર પડ્યા તે જોઈને બન્ને સેનાઓના યોદ્ધાઓ હાહાકાર કરવા લાગ્યા.^{૨૪} કારણ કે તે બન્ને યોદ્ધાઓનાં મર્મસ્થાનોમાં અતિશય પ્રહારો થયા હતા અને તેઓ અત્યંત વિહ્વળ થઈ ગયા હતા. તે પછી કૃપાચાર્ય મદ્રરાજ શલ્યને એકદમ પોતાના રથમાં બેસાડી ઈર્ષ રણક્ષેત્રમાંથી દૂર લઈ ગયા. ત્યારે ભીમસેન તો મદિરાથી મદમત બનેલાની પેઠે વિહ્વળ થઈ ગયો હતો; તેથી આંખના એક પલ્લકારા જટલા સમયમાં તે પુનઃ ભ્રમો થઈ ગયો અને હાથમાં ગદા લઈને શલ્યરાજને ફરી યુદ્ધ માટે બોલાવવા લાગ્યો. પછી અનેક જાતનાં શસ્ત્રો લઈને સજ્જ થયેલા તમારા રાજા યોદ્ધાઓ અનેક જાતનાં વાદિત્રોના શબ્દની સાથે પાંડવોની સેના સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! કુર્યોધન આદિ સર્વ કૌરવો બાહુઓ તથા શસ્ત્રો ઝીંચાં કરીને મોટા ઢાલાહલની સાથે શત્રુઓ સામે ધસ્યા. એટલે પાંડવો પણ સિંહનાદો કરતા કરતા કુર્યોધન આદિ કૌરવો સામા ચઢાઈ કરી ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પાંડવ યોદ્ધાઓ આ પ્રમાણે એકદમ વેગથી ધસી આવતા હતા, તેવામાં તમારા પુત્રે ભાવાનો પ્રહાર કરીને ચેકિતાનને હૃદયમાં અત્યંત વીંધી નાખ્યો; એટલે તમારા પુત્રના તે પ્રહારથી તે રથની બેસણી ઉપર ઢળી પડ્યો.^{૨૫-૨૬} તે લોહીના ધોધથી નીતરી રહ્યો, બેભાન થઈ ગયો અને તુરત જ મરણ પામ્યો. આ રીતે ચેકિતાનને

મરણ પામેલો જોઈ પાંડવપક્ષના મહારથીઓ વિભાગવાર અતૂટ રીતે બાણોની વૃષ્ટિઓ વરસાવવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! વિજય મેળવવાને પ્રકાશી રહેલા તે પાંડવો તમારાં સૈન્યોમાં જ્યારે ચોખાળુ ધૂમવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ અત્યંત જોવા જવા થઈ પડ્યા હતા. તે જ સમયે કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને મહારથી શકુનિ મદ્રરાજને આગળ કરી ધર્મરાજ સામે યુદ્ધ કરતા હતા. ત્યાં હે મહારાજ ! રાજા કુર્યોધન દ્રોણાચાર્યનો વધ કરનાર તથા અતિશય પરાક્રમી એવા વીર્યવાન વૃષ્ણુન સામે લડી રહ્યો હતો. વળી હે રાજન ! તમારા પુત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે ત્રણ હજાર કૌરવો અશ્વત્થામાને આગળ કરીને અનુન સામા યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. હે રાજ ! તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ વિજય મેળવવાનો સંકલ્પ કરી, પ્રાણોની જરા પણ દરકાર કર્યા વિના હંસે જમ મોટા સરોવરમાં પ્રવેશ કરે, તેમ છેક પાંડવોના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી ગયા હતા. પછી અન્યોન્યનો વધ કરી નાખવાની ઇચ્છાથી તે યોદ્ધાઓ વચ્ચે અન્યોન્યની પ્રીતિને વધારનાર ધોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. હે રાજન ! મોટા મોટા વીર પુરુષોના સંહારવાળો તે સંગ્રામ જ્યારે બરાબર ચાલુ થયો, ત્યારે પવનના ઝપાટામાં પૃથ્વીની એટલી બધી રજ જોડવા લાગી કે, અમે કંઈ પણ જોઈ શકતા ન હતા. માત્ર કૌરવો તથા પાંડવો એકબીજાનું નામ સંભળાવીને લડતા હતા, તે પરથી જ જણાતું હતું કે, બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ નિર્ભય થઈને લડી રહ્યા છે. પરંતુ હે પુરુષન્યાય ! ધૂળની તે ડમરી ધણે વખત ટપી શકી નહિ. થોડી જ વારમાં લોહીની છાળછાળથી તે ધૂળ સાંત પડી ગઈ.^{૩૨-૪૧} ત્યાં દિશાઓ નિર્ભય થઈ ગઈ અને અધકારનો નાશ થઈ ગયો. આ રીતે જ્યારે ભયાનક અને ધોર દેખાવનો તે

સંગ્રામ ચાલતો હતો, ત્યારે તમારા અને શત્રુ-
ઓના લડવૈયાઓમાંથી એક પણ યોદ્ધો યુદ્ધમાંથી
પલાયન કરી જતો ન હતો. તેઓ તો બ્રહ્મલોકમાં
જવા તત્પર થઈ જઈ અથવા યુદ્ધમાં વિજય
મેળવવાની મનમાં ઇચ્છા રાખી ઉત્તમ રીતિનું
યુદ્ધ કરી પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા. આમ અનેક
પુરુષો પોતપોતાના રાજ્યોનું કાર્ય કરવા માટે
નિશ્ચયવાળા થયા હતા અને પોતપોતાના સ્વામી-
ઓનું નિમક હલાલ કરવા માટે સ્વર્ગે જવા તૈયાર
થઈ ગયા હતા.^{૪૦-૪૪} તે યોદ્ધાઓ સ્વર્ગે જવાનું
જ મન કરીને લડી રહ્યા હતા. તે મહારથીઓ
અનેક જાતનાં શસ્ત્રોનો મારો ચલાવી રહ્યા હતા.
તેઓ અન્યોન્ય સામે ગર્જનાઓ કરીને પરસ્પર
પ્રહાર કરતા હતા અને બન્ને પક્ષનાં સૈન્યોમાં
'મારો, વીંધી નાખો, પકડો, પ્રહાર કરો, કાપી
નાખો' આવા બયજનક શબ્દો સંભળાતા હતા.
પછી હે મહારાજ ! શલ્યરાજ્યે મહારથી ધર્મ-
પુત્ર યુધિષ્ઠિરને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેમને
સજ્જામાં બાણો વડે વીંધી નાખ્યા. એટલે હે
મહારાજ ! મર્મભાગોને જાણનારા યુધિષ્ઠિરે પણ
હસતા હોય તેમ મુખ મલકાવીને શલ્યરાજના
મર્મભાગોમાં ચોદ નારાય બાણો ભેંસી દીધાં. તે
પરથી મહાબળવાન શલ્યરાજ ઠોપી ઊઠ્યો. તેણે
યુધિષ્ઠિરને ઠાર કરી નાખવાની ઇચ્છાથી કંક-
પક્ષીનાં પીંછાં બાંધ્યાં અનેક બાણોનો મારો
ચલાવી યુધિષ્ઠિરને અટકાવી દીધા તથા તેમને
વીંધી પણ નાખ્યા. વળી હે મહારાજ ! તેણે
સર્વ સૈન્યોના દેખતાં નમેલા પર્વવાળા એક
બાણનો યુધિષ્ઠિરને પ્રહાર કર્યો. આથી મહાયશ-
સ્ત્રી ધર્મરાજને પણ અતિશય ક્રોધ ચઢી ગયો.
તેમણે કંકપક્ષીનાં પીંછાંવાળાં ધણાં તીક્ષ્ણ બાણો
મારીને શલ્યને વીંધી નાખ્યા તેમ જ ચંદ્રસેન
નામના તેના ચક્રક્ષકનો સિત્તર બાણો મારીને,

તેના સારથિનો નવ બાણો મારીને તથા દુમસેન
નામના તેના બીજા ચક્રક્ષકનો ચોસઠ બાણો
મારીને નાશ કરી નાખ્યો. હે રાજન ! મહાત્મા
યુધિષ્ઠિરે પોતાના ચક્રક્ષકને મારી નાખ્યો એટલે
શલ્યરાજ્યે એક જ સપાટે પચીસ ચોદ યોદ્ધા-
ઓનો નાશ કરી નાખ્યો તથા સાત્યકિને પચીસ
બાણોથી, લીમસેનને પાંચ બાણોથી, નકુલને
પચાસ બાણોથી તથા સહદેવને પણ પચાસ
બાણોથી વીંધી નાખ્યા. વળી હે રાજશ્રેષ્ઠ !
તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી તે સંગ્રામમાં
સર્વ બાણો ધૂમવા લાગ્યા.^{૪૫-૪૫} તે પછી કુંતી-
પુત્ર યુધિષ્ઠિરે સર્પના સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા
માંડ્યાં અને લલ્લ જાતિનું એક બાણ મારી રણના
મોખરામાં ઊભેલા શલ્યના રથ પરથી ધબળા
અગ્રભાગને કાપી નાખ્યો. મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે કાપી
નાખેલી શલ્યની એ ધબળા ચારે પૃથ્વી પર પડતી
હતી, ત્યારે તે તૂટી પડતા પર્વતના શિખર સંરખી
અમને જણાઈ હતી. આ રીતે પોતાની ધબળા
પાડી નાખીને યુધિષ્ઠિર સામા ઊભા હતા, તે
જોઈને શલ્યરાજ ખૂબ ખિજવાઈ ગયો અને મેઘ
જમ જળની વૃદ્ધિ કરે, તેમ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા
લાગ્યો.^{૪૬-૪૬} ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અમેયા-
ત્મા શલ્યરાજ્યે સાત્યકિ, લીમસેન, નકુલ તથા
સહદેવ આ પ્રત્યેક ક્ષત્રિયને પાંચ પાંચ બાણો
મારીને વીંધી નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિરરાજને પીડવા
માંડ્યા. હે મહારાજ ! તેણે યુધિષ્ઠિરરાજના વક્ષઃસ્થળ
પર એવી બાણમય બળ પાથરી દીધી કે તે અમને
ચઢી આવેલા મેઘમંડળ સરખી દેખાતી હતી. આ
રીતે યુધિષ્ઠિરને બાણબળથી ઢાંચી દઈને ક્રોધાયમાન
થયેલા મહારથી શલ્યે નમેલાં પર્વવાળાં બાણોનો
મારો ચલાવ્યો અને દિશાઓને તથા વિદિશાઓ-
ને પણ તદ્દન ઢાંકી દીધી. ત્યારે સર્વ તરફ પથ-
રાઈ ગયેલી તે બાણબળથી અદ્ભુત પરાક્રમી રાજ

યુધિષ્ઠિર ઇંદ્રથી પીડાયેલા જંભાસુરની પેઠે પીડિત થઈ ગયા હતા. ૧૦-૧૩

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વતર્જીત શલ્યાભિષેકપર્વમાં
'સ કુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૨ માં સમાય

અધ્યાય ૧૩ મો

શલ્યનું પરાક્રમ

॥ સજય ઉવાચ ॥

પીડિતે ધર્મરાજે તુ મદ્રરાજેન મારિષ ।

સાત્યકિર્મિસેનથ માદ્રીપુત્રી ચ પાંડવૌ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! શલ્ય-રાજાએ આમ ધર્મરાજને પીડવા માંડ્યા, એટલે સાત્યકિ, ભીમસેન, નકુલ તથા સહદેવ રથોમાં બેસીને શલ્યરાજાને વીંટાઈ વળ્યા અને બાણો મારી મારીને તેને દુઃખ દેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઘણા મહારથીઓ જ્યારે શલ્યરાજા એકલાને પીડવા લાગ્યા, ત્યારે આકાશમાં ઊભેલા સિદ્ધો શલ્યને મહાન ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા અને અત્યંત પ્રસન્ન થયા. વળી ત્યાં એકઠા થયેલા મુનિઓ 'આશ્વય' ! 'આશ્વય' !' એમ બોલી ઊઠ્યા.^{૧-૩} પછી ભીમસેને પરાક્રમમાં શલ્ય જોવા તે શલ્યરાજાને પ્રથમ એક બાણથી વીંધી નાખ્યો અને વળી તેને સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૪ ત્યાં સાત્યકિએ યુધિષ્ઠિરાજાનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી શલ્યરાજાને સો બાણો માર્યા અને સિંહના જેવી ગર્જના કરી.^૫ નકુલે તથા સહદેવે પાંચ પાંચ બાણોથી શલ્યરાજાને વીંધી નાખી ફરી સાત સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૬ આમ તે મહારથીઓએ જ્યારે શૂરવીર શલ્ય-રાજાને પીડવા માંડ્યો, ત્યારે તેણે બરાબર સાવધાન થઈને શત્રુઓના વેગનો નાશ કરનાર તથા યુદ્ધના ભારમાં સાધનરૂપ એવું પોતાનું ધોર ધતુબ્ય ખેંચ્યું. પછી હે રાજા ! શલ્યે સાત્યકિને પચીસ બાણોથી, ભીમસેનને સિત્તેર બાણોથી અને નકુલને સાત

બાણોથી વીંધી નાખ્યા.^{૭-૮} એ પછી તેણે ધતુર્ધર સહદેવના ધતુબ્યને એક ભદ્રબાણથી કાપી નાખ્યું અને બીજાં તોતેર બાણો મૂકીને તેને વીંધી નાખ્યો.^૯ એટલે સહદેવે બીજું ધતુબ્ય સજ્જ કર્યું. અને પોતાના એ મહાતેજસ્વી મામાને પાંચ બાણો માર્યા.^{૧૦} વળી પાછો અત્યંત ક્રોધા-યમાન થઈ તેણે સર્વ સરખાં તીક્ષ્ણ તથા બળમળતા અગ્નિ સરખાં તેજસ્વી એવાં ત્રણ બાણો મૂક્યાં અને શલ્યને વીંધી નાખ્યો. ત્યાં તેણે તેના સારથિને પણ નમેલા પર્વવાળા એક બાણનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} પછી ભીમસેને સિત્તેર બાણોથી, સાત્યકિએ ત્રણ બાણોથી તથા ધર્મરાજાએ સાઠ બાણોથી શલ્યને પ્રહાર કર્યા. આમ હે મહારાજા ! તે મહારથી-ઓએ શલ્યરાજાને વીંધી નાખ્યો એટલે પર્વત જમ જેવાવાળાં ઝરણાંઓને ઝરે, તેમ તે સર્વ અંગોમાંથી રુધિરની ધારાઓને ઝરવા લાગ્યો. પછી હે રાજા ! તેણે પોતાની સામે લડી રહેલા તે સર્વ મહાધતુર્ધરને પાંચ પાંચ બાણો મારી વીંધી નાખ્યા, તે કર્મ આશ્ચર્યજનક થયું હતું ! વળી તે મહારથીએ ભદ્રભતિતું બીજું એક બાણ મારીને ધર્મરાજના સજ્જ કરેલા ધતુબ્યને કાપી નાખ્યું, એટલે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તુરત જ બીજું ધતુબ્ય ગ્રહણ કર્યું.^{૧૨-૧૬} તેમણે બાણો-નો મારો ચલાવી શલ્યને ઘોડા, સારથિ, ધન અને રથ સાથે છાઈ દીધો. આમ તે ધર્મરાજનાં બાણોથી રણમાં ઢંકાઈ ગયો, ત્યારે તેણે પણ દશ તીક્ષ્ણ બાણો વડે યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. આવી રીતે શલ્યનાં બાણોએ યુધિષ્ઠિરને પીડા કરી, ત્યારે સાત્યકિને ક્રોધ ચઢી ગયો.^{૧૭, ૧૮} તેણે શૂરવીર શલ્યરાજાને પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, એટલે તુરત જ શલ્યે શૂરપ્રભતિતું એક બાણ મારી સાત્યકિના મહાન ધતુબ્યને કાપી નાખ્યું.^{૧૯} વળી તેણે ભીમસેન આદિ મહારથીઓને પણ ત્રણ ત્રણ બાણોનો

પ્રકાર કરી દીધો. હે મહારાજ! સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ આથી ઘણો જ ખિન્ન થઈ ગયો.^{૨૦} તેણે શલ્ય પર સુવર્ણના ઢાંડાવાળું એક મહાકિંમતી તોમર ફેંક્યું. ત્યાં ભીમસેન સર્પની પેટે લલલહાટ નારાય છોડ્યું.^{૨૧} ત્યાં નકુલે શક્તિ ફેંકી, સહદેવે ગદા છોડી મૂકી અને ધર્મરાજએ શલ્યનો વધ કરી નાખવાની ઇચ્છાથી તેના પર શતધ્વી છૂટી મૂકી.^{૨૨} આમ પાંચ મહારથીઓની ભુજઓમાંથી છૂટેલાં તે શસ્ત્રો શલ્યરાજ પર સપાટાખંધ વડી આવ્યાં, પરંતુ તેણે અનેક બાણો મારીને તે શસ્ત્રોને રણમાં આગળ વધતાં અટકાવી દીધાં હતાં.^{૨૩} સાત્યકિએ જે તોમર ફેંક્યું હતું તેના શલ્યે ભલ્લભતિનાં બાણો મારીને કટકા કરી નાખ્યા. ભીમસેને સુવર્ણભૂષિત જે નારાય ફેંક્યું હતું તેના પણ પ્રતાપી અને ઝડપદાર હાથવાળા શલ્યે જે કટકા કરી નાખ્યા. હે ભારત! નકુલે ફેંકેલી સુવર્ણના ઢાંડાવાળી ભયંકર શક્તિને, સહદેવે છોડી મૂકેલી ગદાને તથા ધર્મરાજએ છૂટી મૂકેલી શતધ્વીને પણ તેણે આગળ વધતી અટકાવી દઈ કાપી નાખી. વળી તેણે પાંડુપુત્રોના દેખતાં સિંહના જીવી ગર્જના કરી મૂકી. પરંતુ સાત્યકિ યુદ્ધમાં શત્રુના તે વિજયને સાંખી શક્યો નહિ.^{૨૪-૨૭} તેણે ક્રોધથી ધૂધવાઈ જઈને એકદમ બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને જે બાણોથી શલ્યને વીંધી નાખી ત્રણ બાણોથી તેના સારથિને પણ ધાયલ કર્યો.^{૨૮} પછી હે રાજન! અંકુશોથી જમ મોટા હાથીઓને વીંધી નાખવામાં આવે, તેમ અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા શલ્યરાજએ તે સર્વ મહારથીઓને દશ દશ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા.^{૨૯} એ પ્રમાણે મદ્રરાજએ શત્રુઓનો સંહાર કરનારા તે મહારથીઓને એવા અટકાવી રાખ્યા કે, તેઓ રણમાં તેની સામા ઊભા રહી શક્યા નહિ.^{૩૦} શલ્યનું આવું પરાક્રમ એઈ રાજ દુર્યોધન પાંડવો, પાંચાલો તથા સંજયો-

ને મૂએલા જ માનવા લાગ્યો.^{૩૧} પછી હે રાજન! મહાબાહુ પ્રતાપી ભીમસેન મરણિયો થઈ ને શલ્ય સામે લડવા લાગ્યો.^{૩૨} ત્યાં નકુલ, સહદેવ અને સાત્યકિ એ ત્રણ મહારથીઓ પણ શલ્યને ચોતરફથી ઘેરી લઈ તેના પર બાણોની વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા.^{૩૩} પ્રતાપી મદ્રરાજ શલ્ય પાંડવોના આ ચાર મહારથીઓથી ઘેરાઈ ગયો હતો, છતાં તેમની સાથે લડ્યે જ જતો હતો.^{૩૪} તેવામાં હે રાજન! યુધિષ્ઠિરે મદ્રરાજના ચક્રસંક- ને એક છુરપ્રજ્વલિતું બાણ મારી તેને મહારણમાં રોળી નાખ્યો.^{૩૫} શૂરવીર અને મહારથી એવો પોતાનો ચક્રસંક જ્યારે આ રીતે મરણ પામ્યો, ત્યારે બળવાન મદ્રરાજ પણ બાણોનો મારો ચલાવી પાંડવોના સૈનિકોને ઢાંકી દેવા લાગ્યો.^{૩૬} હે રાજન! પોતાના સૈનિકોને મદ્રરાજએ ઢાંકી દીધા તે જોઈને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર વિચારમાં પડી ગયા કે, 'મારે શલ્યનો વધ કરવો,' આવું શ્રીકૃષ્ણનું મહાન વચન હું કેવી રીતે પાળી શકીશ? ક્રોધમાં આવી ગયેલો આ શલ્ય મારા સૈન્યનો નાશ તો નહિ કરી નાખે? હે પાંડુના મોટાભાઈ! ધર્મરાજ આવો વિચાર કરતા હતા, તેવામાં રથો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓને સાથે લઈને ઘણા પાંડવયોદ્ધાઓ ચોતરફથી મારો ચલાવતા ચલાવતા શલ્ય પર ચઢી આવ્યા.^{૩૭-૩૮} તેમણે અનેક ભતનાં અનેક શસ્ત્રોની સર્વ બાજુ વૃષ્ટિ કરી મૂકી, પરંતુ વાયુ જમ મેઘમંડળોનો નાશ કરે, તેમ શલ્યરાજએ તે શસ્ત્રવૃષ્ટિનો રણમાં નાશ કરી નાખ્યો.^{૪૦} જાણે પતંગિયાનાં ટોળાં આકાશમાં ઊડી રહ્યાં હોય, તેમ શલ્યે કરેલી તે સુવર્ણની પૂંખોવાળાં બાણોની વૃષ્ટિ આકાશમાં સર્વ સ્થળે પથરાઈ ગઈ હતી, એ અમારા જેવામાં આવ્યું હતું.^{૪૧} મદ્રરાજએ છોડી મૂકેલાં તે બાણો રણ ઉપર ઊડી રહેલાં પતંગિયાની પેટે દેખાવા લાગ્યાં.^{૪૨} હે રાજ! મદ્ર-

રાજના ધનુષ્યમાંથી છૂટી રહેલાં સુવર્ણભૂષિત બાણો વડે આકાશ છેક ઢંકાઈ ગયું.^{૪૩} તે સમયે એ મહારણુમાં બાણોનો એટલો મોટો અંધકાર છવાઈ ગયો કે, પાંડવોમાંનો અથવા આપણામાંનો કોઈ પણ મનુષ્ય દેખાતો ન હતો.^{૪૪} બળવાન મદ્રરાજ્યે ઝડપથી હપરાહપરી બાણવૃષ્ટિઓ કરવા માંડી હતી, તેથી પાંડવોનો મહાન સૈન્યસાગર ખળભળી ઊઠ્યો. તે જોઈ દેવો, ગંધર્વો અને દાનવો પણ પરમ વિસ્મય પામી ગયા. હે રાજા ! મદ્ર-રાજ શલ્ય તો સર્વ તરફથી યદી આવેલા પાંડવોના મહારથીઓને બાણો વડે ઢાંછી દઈને ધર્મરાજને પણ છાઈ દેવા લાગ્યો. તેમ જ વારંવાર સિંહની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યો. તે સમયે ધર્મરાજની આગેવાની હેડળ રહેલા ભીમસેન આદિ પાંડવ મહારથીઓને શલ્યે એવા તો છાઈ દીધા હતા, કે તેઓ મહારથી શલ્યની સાથે યુદ્ધ કરવા આગળ વધી જ શક્યા નહિ; તેમ રણમાં શેષી રહેલા શૂરવીર શલ્યને તેમણે છાડ્યો પણ નહિ.^{૪૫-૪૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વ તરંગેત શલ્યાભિષેકપર્વમાં 'શલ્યનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪મો

પાંચાલ મહારથી સુરથનું પતન

॥ સજય યવાચ ॥

અર્જુનો દ્રૌણિના વિદ્વો યુદ્ધે બહુભિરાપસૈઃ ।

તસ્ય ચાનુચૈઃ શૂરૈસ્ત્રિગર્તાનાં મહારથૈઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ જ સમયે, અશ્વત્થામાએ તથા તેમના અનુયાયી શૂરા ત્રિગર્ત મહારથીઓએ અર્જુનને અનેક પોલાદી બાણો મારીને યુદ્ધમાં વીંધવા માંડ્યો હતો.^૧ એટલે અર્જુન ત્રણ બાણો મારીને અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા અને બીજા મોટા ધનુર્ધારીઓને બપોળે બાણો માર્યા.^૨ વળી હે મહારાજ ! અર્જુનને તેમના પર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી, એટલે તીક્ષ્ણ

બાણોનો માર ખાઈને તેઓ શરીરે છેક વીંધાઈ ગયા. છતાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા તે યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં સન્મુખ આવીને અર્જુનને છોડી ગયા નહિ. અશ્વત્થામાને આગળ કરી તે સર્વ મહારથીઓ તો મોટા રથસૈન્યથી અર્જુનને ઘેરાઈ વળી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. હે રાજન ! તે સમયે તેમણે છોડી મૂકેલાં સુવર્ણભૂષિત બાણો અર્જુનના રથના અગ્રભાગને પૂરી દેવા લાગ્યાં અને સર્વ ધનુષ્ઠ રા-માં શ્રેષ્ઠ એવા મહાધનુર્ધર શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનાં અંગો પણ તે બાણોથી વીંધાઈ જવા લાગ્યાં. એટલું જ નહિ, રથનો ઝાંટો, પૈડાં, ઈસ, ભેતરો, ઝૂંસરી તથા અનુકર્ષ સુઢાં કેવળ બાણમય થઈ ગયાં. હે પ્રભુ ! તે જોઈ તે યુદ્ધક્રમંદ યોદ્ધાઓ અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા. હે રાજન ! એ વેળા તમારા યોદ્ધાઓએ અર્જુનની સાથે જોયું યુદ્ધ કયું હતું તેવું યુદ્ધ અમે કદી જોયું નથી તેમ સાંભળ્યું પણ નથી. અર્જુનનો રથ સજીને સાફ કરેલાં તથા ચળકતી પૂંખોવાળાં બાણોથી સર્વ તરફ છવાઈ ગયો હતો, તેથી તે બંધે સેંકડો ઉલ્કાઓથી પ્રદીપ્ત થયેલું કોઈ એક વિમાન પૃથ્વી પર બંધે ઊતરી આવ્યું હોય તેવા દીપી રશ્મી હતો. તે પછી હે મહારાજ ! મેધ જમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ અર્જુનને તે સેના પર અનેક નમેલાં પર્વવાળાં બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. એટલે તે સૈનિકો પણ અર્જુનનાં નાભાંકિત બાણોનો માર ખાતાં ખાતાં સર્વ જગતને અર્જુન-મય જ એવા લાગ્યા તેમ જ માનવા લાગ્યા. સારે કાપથી ભખૂટી ઊઠેલી બાણોરૂપ જ્વાળાઓવાળો તથા ધનુષ્યના ટંકારૂપ પવનના ઝપાટાથી કૂંકા-યેલો અર્જુનરૂપ મહાન અગ્નિ તમારાં સૈન્યોરૂપ ઈંધણાંને એકદમ બાળી નાખવા લાગ્યો. હે ભારત ! હે પૃથ્વીપતિ ! ત્યાં કોધે ધૂંધવાઈ ઊઠેલા અર્જુનના રથના માર્ગમાં સ્થળે સ્થળે રથોનાં પૈડાં,

ઝંસરાં, ભાથાઓ, પતાકાઓ, ધનઓ, રથો, ઈસો, અનુકર્ષો અને ત્રિવેણીઓ વેરણછેરણ થઈ પડેલાં જોવામાં આવતાં હતાં. વળી હે ભારત ! હે મહાભાગ ! ત્યાં ધરીઓ, જોતરો, ચાલુકો, કુંડળો અને સુકુટોને ધારણ કરનારાં મસ્તકો, ભુજઓ, ખાંધો, છત્રો, ચામરો અને સુકુટાના મોટા મોટા ઢગો છિન્નભિન્ન થઈને પડેલા દેખાતા હતા.^{૩-૧૭} તેમ જ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! આખી રણભૂમિ રુદ્રદેવના વિહારક્ષેત્રની પેઠે ભયંકર, બીરુઓને ત્રાસજનક તથા શરાઓને હર્ષવર્ધક થઈ પડી હતી અને તેમાં સર્વ સ્થળે માંસ તથા રુધિરનો કાદવ જમી ગયો હતો. આથી તેનું સ્વરૂપ અગમ્ય થઈ પડ્યું હતું. નિધૂંમ અગ્નિની પેઠે બળી રહેલા શત્રુતાપન અર્જુને તે રણમાં બાંધેલા માફાવાળા બે હજાર રથોનો કચ્ચરધાણ કાઢી નાખ્યો હતો. હે રાજન્ ! ભગવાન અગ્નિદેવ સચરાચર જગતનું ભક્ષણ કરી જમ નિધૂંમપણે પ્રજ્વળી રહે છે, તેમ અર્જુન પણ સર્વ સેનાનો સંહાર કરી રણમાં પ્રજ્વળી રહ્યો હતો. પછી અર્જુનનું આવું પરાક્રમ જોઈને અશ્વત્થામા મોટી પતાકાઓવાળા રથમાં બેસીને અર્જુન સામા ચઢી આવ્યા અને તેને આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યા. એટલે ત્યાં સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા પરસ્પર વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે બન્ને નરસિંહોનો ભેટો થયો. ત્યાં હે મહારાજ ! વર્ષાઋતુમાં ચઢી આવેલા મેઘોની જેવી વૃદ્ધિ થાય, તેવી જ અતિદારણ બાણવૃદ્ધિ થવા લાગી. વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બન્ને અન્યોન્યની રપર્ધા કરનારા હતા, તેથી બે આખલાઓ જમ શિંગડાં મારીને અન્યોન્યને ધાયલ કરે, તેમ તે બન્ને પણ નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મારીને એકબીજાને ધાયલ કરવા લાગ્યા. ત્યારે હે મહારાજ ! ક્રેટલાક સમય સુધી તો તે બન્નેનું યુદ્ધ સમાન રીતે જ ચાલ્યું.

પણ ત્યાં ફરીથી તે સ્થળે શસ્ત્રોનો ધોર પ્રહાર ચાલુ થયો. હે ભારત ! એટલે અશ્વત્થામાએ સોનેરૂં ખૂંખવાળાં અને અતિશય પાણીદાર બાર બાણો મારીને અર્જુનને વીંધી નાખ્યો, તેમ જ તેણે દર બાણો મારી શ્રીકૃષ્ણને પણ વીંધી નાખ્યા. હવે અર્જુને અત્યંત હૃદયમાં આવી જઈ ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો.^{૧૮-૨૭} એક મુહૂર્તકાળ સુધી પોતાના ગુરુપુત્રનું યુદ્ધમાં માન જળવીને શત્રુતાપન અર્જુને તેમને ઘોડા, સારથિ અને રથ વિનાના કરી મૂક્યા.^{૨૮} પછી ધીમે ધીમે તેણે કામળતાપૂર્વક ઉપરાઉપરી બાણોનો પ્રહાર કરવા માંડ્યો. એટલે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા પોતાના રથમાં બેઠે બેઠે તદ્દન લોહાતું પરિધ સરખું એક મુસલ અર્જુન તરફ ફેંક્યું. સુવણની પાટીથી મઢેલા તે મુસલને પોતાના પર ધસી આવતું જોઈને શત્રુસંહતો વીર અર્જુને તેના સાત કટકા કરી નાખ્યા. પોતાના મુસલને આમ કપાઈ પડેલું જોઈ અશ્વત્થામા ખૂબ ખિજવાઈ ગયા.^{૨૯-૩૧} તે યુદ્ધક્રશળ અશ્વત્થામાએ પર્વતના શિખર સરખું એક ધોર પરિધ હાથમાં લીધું, અને તે અર્જુન પર ફેંક્યું.^{૩૨} પાંડવ અર્જુને સત્તર પાંચ બાણો મારીને કાપેલા કાળની પેઠે ધસી આવતા તે પરિધના કટકા કરી નાખ્યા.^{૩૩} એટલે હે ભારત ! અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ ગયેલું તે પરિધ પણ રાજાઓનાં મનોને ચીરી નાખતું રણભૂમિ પર પડ્યું.^{૩૪} પછી અર્જુને લલ્લજાતિનાં બીજાં ત્રણ બાણો મારીને અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા. બળવાન અને મહાત્મા એવા અર્જુને અશ્વત્થામાને અતિશય વીંધી નાખ્યા હતા, છતાં પોતાના પૌરુષમાં સ્થિર રહીને તે દ્રોણનંદન જરા પણ ડગમગ્યા ન હતા. તેવામાં હે રાજન્ ! પાંચાલ દેશનો મહારથી સુરથરાજ અશ્વત્થામા

સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો; એટલે અશ્વત્થામા-
એ સર્વ ક્ષત્રિયોના દેખતાં મહારથી સુરથ પર
અનેક બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. તે જોઈ પાંચાલ
મહારથી સુરથ પણ મેધ સમાન ગર્જના કર-
નારા રથમાં બેસીને તથા સર્વ જાતના ભારને
સહન કરનારું મહાદંઢ ધનુષ્ય ખેંચતો ખેંચતો
અશ્વત્થામા સામે દોડ્યો અને તુરત જ તેણે
અગ્નિ તથા સર્પ સરખાં જ લાલ બાણોની તેમ-
ના પર વૃષ્ટિ કરી મૂકી. આ રીતે મહારથી સુરથ
ક્રોધપૂર્વક ચઢી આવ્યો, એટલે અશ્વત્થામા દંડ
વતી મારેલા સર્પની પેઠે કાપી જાડ્યા. તેમણે
કપાળમાં ત્રણ કરચલીઓ પડી બચ તેટલી જાંચી
ભર ચઢાવી દીધી અને ગલોફાં ચાટતા ચાટતા
રેપથી તેઓ સુરથ સામે જોવા લાગ્યા. પછી
તેમણે પોતાના ધનુષ્યની દોરી સાફ કરીને કાળ-
દંડ સમાન કાંતિવાળું એક તીક્ષ્ણ નારાય બાણ
છોડ્યું. ઇંદ્રના વજની પેઠે અત્યંત વેગપૂર્વક
છૂટેલું તે બાણ સુરથના હૃદયને ચીરી નાખી
પૃથ્વીમાં પેસી ગયું અને તે બાણના પ્રહાર-
થી મરણ પામેલો તે સુરથરાજ વજ્રથી તૂટી
પડેલા પર્વતના શિખરની પેઠે રણભૂમિ પર ગળડી
પડ્યો. ^{૩૫-૪૩} આ રીતે વીર સુરથ મરણ પામ્યો,
એટલે રથીશ્રેષ્ઠ પ્રતાપી અશ્વત્થામા સત્વર તે
જ રથ પર ચઢી ગયા. ^{૪૪} ત્યાં હે મહારાજ !
તે રણમદવાળા અશ્વત્થામા વળી પાછા સંજ્ઞ
થઈને સંશયક યોદ્ધાઓને સાથે રાખી અર્જુન
સામે લડવા લાગ્યા. ^{૪૫} ત્યારે ભગવાન સૂર્ય-
દેવ દિવસના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યા હતા
અને અર્જુનનું પોતાના શત્રુઓ સાથે યમરાજ-
ના રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કરનારું તે મહાન યુદ્ધ થઈ
રહ્યું હતું. ^{૪૬} વળી તે યોદ્ધાઓનું પરાક્રમ જોઈ
અમને આશ્ચર્ય તો એ જ દેખાયું હતું કે,
એકલો અર્જુન જ તે સર્વ વીરોની સામે એકી-

સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. ^{૪૭} પૂર્વે દૈત્યોની સેના
સાથે ઇંદ્રનું જવું યુદ્ધ થયું હતું તેવું જ અર્જુન-
નું એકલાનું અનેક શત્રુઓની સાથે તે યુદ્ધ
થયું હતું. ^{૪૮}

છતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વનાં તર્ગત શલ્યાભિષેકપર્વમા
'સકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫ મો

શલ્યની દુઃખાઘમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દુર્યોધનો મહારાજ ઘૃષ્ટદુઃખાશ્ચ પાર્પતઃ ।

ચક્રતુઃ સુમહદુઃખં શરશક્તિસમાકુલમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે
સમયે બીજી તરફ દુર્યોધન અને ઘૃષ્ટદુઃખ મહાન
યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા અને તેમાં બાણોની તથા
શક્તિઓની ઝડી ચાલી રહી હતી. ^૧ હે મહા-
રાજ ! વર્ષાકાળે મેઘો જન્મ જળધારાઓને ચો-
બાણ વરસાવી મૂકે છે, તેમ તે બન્ને હજારો
બાણધારાઓને છોડી રહ્યા હતા. ^૨ રાજ દુર્યો-
ધને દ્રોણગુરુનો વધ કરનારા મહાધનુર્ધર ઘૃષ્ટ-
દુઃખને પ્રથમ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને
પછી ફરી તેને સાત બાણો માર્યાં. ^૩ ત્યાં બળ-
વાન અને દંઢ પરાક્રમી ઘૃષ્ટદુઃખને પણ સિતેર
બાણો મારીને દુર્યોધનને પીડી નાખ્યો. એટલે
હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધનને પીડાયેલો જોઈ તેના
ભાઈઓ મોટી સેનાને સાથે લઈ ઘૃષ્ટદુઃખને ઘેરી
વળ્યા. ^{૪, ૫} હે રાજન ! તે સમયે ઘૃષ્ટદુઃખ સર્વ
તરફથી તે અતિરથીઓથી ઘેરાઈ ગયો હતો, છતાં
પોતાનાં અસેાની ઝડપને દર્શાવતો રહી તે શર-
વીર રણમાં અતિશય ધૂમી રહ્યો હતો. ^૬ બીજી
તરફ પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓની સાથમાં રહેલો શિખડી
ધનુર્ધર અને મહારથી એવા કૃતવર્મા તથા કૃપા-
ચાર્ય સામે લડી રહ્યો હતો. ^૭ હે પૃથ્વીપતિ !
તે સ્થળે પણ પ્રાણોની પરવા નહિ કરનારા યોદ્ધા-

આના પ્રાણોની હોડવાળી ઘેર અને મહાન એવી
યુદ્ધરૂપી જુગારખાજી એલાઈ રહી હતી.^૮ બીજી
તરફ સર્વ દિશાઓમાં બાણોનો વરસાદ વર-
સાવી રહેલો. શલ્યરાજ સાત્યકિ અને ભીમસેન
આદિ પાંડવોને પીડી રહ્યો હતો.^૯ તે જ પ્રમાણે
યમ તુલ્ય પરાક્રમ કરનારા નકુલ તથા સહદેવ
પણ પોતાના વીર્યનો તથા અસ્ત્રબળનો આશ્રય
લઈ મહાન યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૦} પરંતુ તે
મહારણમાં પાંડવોના મહારથીઓ શલ્યનાં બાણો-
થી એટલા બધા ધવાઈ જવા લાગ્યા, કે તેઓ
પોતાના રક્ષકને જાણી જ શક્યા નહિ.^{૧૧} બીજી
બાજુથી જ્યારે ધર્મરાજ પીડાવા લાગ્યા, ત્યારે
શરૂવીર નકુલ વેગથી પોતાના મામા શલ્ય સામે
ધસ્યો.^{૧૨} ત્યાં શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા તે નકુલે
વીર શલ્યને રણમાં ઢાંછી દીધો અને હસતાં
હસતાં દશ બાણો ભારીને તેની છાતી વીંધી
નાખી.^{૧૩} હે રાજા ! નકુલનાં તે દશે બાણો તદ્દન
પોલાદનાં બનાવેલાં હતાં, સરાણિયાએ સરાણુ પર
ધસીને સાફ કર્યાં હતાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં
હતાં, પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં હતાં અને
ધનુષ્યરૂપ યંત્રમાં ચઢાવીને ફેંકવામાં આવ્યાં હતાં.
પોતાના મહાત્મા બાણેજી જ્યારે પોતાને આવાં
બાણો વડે દુઃખી કર્યાં, ત્યારે તે શલ્યરાજ પણ
નમેલાં પર્વવાળાં બાણોનો મારો ચલાવીને નકુલ-
ને દુઃખ દેવા લાગ્યો.^{૧૪, ૧૫} એટલે રાજા યુધિ-
ષ્ઠિર, ભીમસેન, સાત્યકિ અને સહદેવ પણ એકા-
એક શલ્યરાજ સામે ધસી ગયા.^{૧૬} તેઓ રથો-
ની ગર્જનાઓથી સર્વ દિશાઓને તથા વિદિશા-
ઓને ગળવી મૂકતા હતા અને પૃથ્વીને ધણ-
ધણવી મૂકતા હતા. આમ તે ચોદ્ધાઓ એકદમ
વેગથી ધસી આવતા હતા, પરંતુ શત્રુઓને જીત-
નારા સેનાપતિ શલ્યે તેમને સત્વર જીલી લીધા.
તેણે ત્રણ બાણોથી યુધિષ્ઠિરને, પાંચ બાણોથી

ભીમસેનને, સો બાણોથી સાત્યકિને તથા ત્રણ
બાણોથી સહદેવને વીંધી નાખ્યા. વળી એ મદ્ર-
રાજ એક ક્ષુરપ્રજાતિનું બાણ મારી મહાત્મા નકુલ-
ના બાણ ચઢાવેલા ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું.
આમ હે રાજા ! શલ્યનાં બાણોથી કપાઈને
પોતાનું ધનુષ્ય પૃથ્વી પર વીખરાઈ પડ્યું, એટલે
મહારથી નકુલે એકદમ બીજું ધનુષ્ય લઈને મદ્ર-
રાજના રથને બાણોથી ભરી દીધો.^{૧૭-૨૧} ત્યારે
હે રાજા ! યુધિષ્ઠિરે તથા સહદેવે દશ દશ બાણો
મારીને શલ્યરાજની છાતી વીંધી નાખી.^{૨૨} ત્યાં
ભીમસેને તથા સાત્યકિએ શલ્ય સામે ધસારો
કર્યો અને તેને અનુક્રમે કંકપક્ષીનાં પીંછાં બાંધેલાં
સાઠ બાણોનો તથા દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.
આથી શલ્યને ક્રોધ ચઢી ગયો. તેણે પ્રથમ નવ
બાણોથી સાત્યકિને વીંધી નાખી ફરી તેને
નમેલાં પર્વવાળાં સિત્તર બાણો માર્યાં.^{૨૩, ૨૪}
એટલું જ નહિ, હે રાજા ! તેણે બાણ ચઢાવેલા
તેના ધનુષ્યને મુદિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું અને
તેના ચારે ય ઘોડાઓને મૃત્યુ પાસે મોકલી દીધા.
સાત્યકિને એ પ્રમાણે સ્થરહિત કરી મૂકીને મહા-
રથી મદ્રરાજએ તેને ચોતરફથી સો બાણોનો
પ્રહાર કરી દીધો.^{૨૫, ૨૬} વળી હે કુરુક્ષેત્રી રાજા !
તેણે અત્યંત આવેશમાં આવી ગયેલા નકુલને,
સહદેવને તથા યુધિષ્ઠિરને પણ દશ દશ બાણોથી
વીંધી નાખ્યા.^{૨૭} હે રાજા ! તે સમયે અમે મદ્ર-
રાજનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું હતું; કારણ કે
પાંડવ મહારથીઓ રણંગણમાં એકત્ર થઈને પણ
તેની એકલાની સામે એક ડગલું પણ આગળ
વધી શક્યા ન હતા.^{૨૮} ઊલટા તે સર્વ પાંડવો
શલ્યના સપાટામાં સપડાઈ દુઃખી થઈ ગયા હતા.
તે જોઈ સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ બીજા રથમાં બેસીને
અત્યંત વેગથી શલ્ય સામે ધસ્યો, એટલે મદમત્ત
હાથી જમ બીજા મદમત્ત હાથી સામે ધસી જાય

તેમ રણને શોભાવનાર શલ્ય પણ પોતાની સામે ધસી આવતા સાત્યકિના તે રથ સામે રથમાં બેસી ને જ યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. પછી ત્યાં પૂર્વે શંખરાચુર અને ઇંદ્રનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું તેવું જ સાત્યકિ અને શૂરવીર શલ્યનું અદ્ભુત દેખાવનું તુલ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૬-૩૨} તેમાં સાત્યકિએ રણમાં ક્રોધેલા મદ્રરાજને જોઈને 'ક્રોધો રહેજ, ક્રોધો રહેજ' એમ કહ્યું અને પછી તેને દશ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યો.^{૩૩} આમ મહાત્મા સાત્યકિએ પોતાને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, એટલે તે શલ્યે પણ વિચિત્ર પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મારીને સાત્યકિને સામે વીંધી નાખ્યો.^{૩૪} ત્યાં મહાધનુષ્ઠં ર પાંડવો સાત્યકિને પોતાના મામા શલ્યના પર ચઢી ગયેલો જોઈને રથો દોડાવતા નીકળ્યા અને શલ્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી એકદમ ચઢી આવ્યા.^{૩૫} તે પછી સિંહની પેઠે ગર્જના કરી રહેલા તે શૂરા ચોક્કાઓ અન્યોન્ય સામે લડવા લાગ્યા, તેથી તે રથો લોહીરૂપ જળની છોળોવાળી મોટી ભારે ધમાલ મચી રહી.^{૩૬} હે મહારાજ ! જમ દ્રોણ અરણ્યમાં માંસની ઇચ્છાથી સામસામા પૂરણી રહેલા સિંહોતું યુદ્ધ થાય, તેમ તે રણક્ષેત્રમાં સર્વ મહારથીઓતું પરસ્પર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. તેમનાં હજારો બાણોથી સમગ્ર રણભૂમિ ખીચા-ખીચ બરાઈ ગઈ તથા આકાશ પણ એકાએક બાણમય થઈ ગયું.^{૩૭-૩૮} આમ સર્વ તરફ બાણો પથરાઈ જવાને લીધે અંધારું અંધારું થઈ ગયું. તે મહાત્માઓએ પરસ્પર એટલાં બધાં બાણો છોડી મૂક્યાં કે, રણભૂમિ પર બણે વાદળોંઓની છાયા છવાઈ ગઈ હોય તેમ જણાવા લાગ્યું.^{૩૯} ત્યાં દે રાજન્ ! અણે કાંચળી વિનાના સર્પો છૂટી નીકળ્યા હોય, તેમ પ્રકાશી રહેલી સુવર્ણની પૂંખવાળાં એ બાણોથી સર્વ દિશાઓ ઝગાંઝગાં થઈ ગઈ.^{૪૦} તે યુદ્ધમાં શત્રુસંહારક શલ્યે મહાઆશ્ચર્ય-

જનક પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું; કારણ કે પોતે એકલો હતો છતાં પાંડવોના અનેક મહારથીઓ સામે શૂરવીર થઈને ઝડૂમી રહ્યો હતો.^{૪૧} ત્યારે મદ્રરાજની છાત્રમાંથી નીકળેલાં અને કંકપક્ષીનાં પીછાં બાધેલાં એટલાં બધાં ધોર બાણો ત્યાં પડી રહ્યાં હતાં કે, રણભૂમિ છોક છવાઈ ગઈ હતી.^{૪૨} હે રાજન્ ! પૂર્વે અસુરોનો સંહાર કરતી વેળા ઇંદ્રનો રથ ભૂવી રીતે રણમાં ધૂમતો હતો, તેવી જ રીતે શલ્યરાજનો રથ પણ એ મહારણમાં ધૂમી રહેલો એમ જોયા હતા.^{૪૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં મધ્યપર્વ તરૂંત શલ્યાભિષેકપર્વમાં
'સંકલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૫ માં સમાય

અધ્યાય ૧૬મો યુધિષ્ઠિરનું પરાક્રમ

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

તતઃ સૈન્યાસ્તથ વિમો મદ્રરાજપુરસ્ક્રતાઃ ।

પુનરમ્પદ્રવન્ પાર્થાન્ વેગેન મહતા રણે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી દે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! શત્રુઓથી પીડાયેલા તમારા સર્વ યુદ્ધમદીલા સૈનિકો મદ્રરાજને આગળ કરી મહાવેગથી પાંડવો સામે ધસી ગયા. તેમની સેના મોટી હતી, તેથી તેમણે એકદમ આગળ દોડી જઈને એક ક્ષણમાં પાંડવોની સેનામાં બંગાણ પાડી દીધું.^{૧,૨} તે સમયે તમારા ચોક્કાઓએ પાંડવોના સૈનિકો પર એટલો બધો ભારો ચલાવવા માંડ્યો, કે તેઓ રણમાં ક્રોધા જ રહી શક્યા નહિ. તેઓ તો ભીમ-સેને અટકાવ્યા છતાં અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના દેખતાં નાસભાગ જ કરવા લાગ્યા.^૩ તે જોઈ અર્જુન દ્રોણી ક્રોધ્યો અને તેણે અનુયાયીઓની સાથે ક્રોધેલા કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા પર અનેક બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. ત્યાં સહદેવે સૈન્યની સાથે ક્રોધેલા શકુનિ પર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી અને નકુલ પાસે ક્રોધો રહીને શલ્યરાજ સામે યુદ્ધ માટે

જેઈ રહ્યો.^{૪૫} દ્રૌપદીના પુત્રોએ તથા બીજા રાજ-
ઓએ ઘણા શત્રુઓને આગળ વધતા અટકાવી
રાખ્યા અને પાંચાલવંશી શિખંડીએ અશ્વત્થામાને
ખાળી રાખ્યા.^{૪૬} ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને
દુર્યોધનને આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યો; તેમજ
કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર સૈન્ય સાથે ચઢી આવતા શલ્ય-
રાજ સામા ભલા રહ્યા.^{૪૭} આ રીતે યુદ્ધમાં કદી
પાછા નહિ હઠનારા તમારા તથા શત્રુપક્ષના યોદ્ધા-
ઓનું તે સૈન્ય સ્થળે સ્થળે અન્યોન્ય સામે ભેટયું
અને પુત્ર: યુદ્ધનો આરંભ થયો.^{૪૮} તે સમયે મને
રાજ શલ્યનું અતિ મહાન પરાક્રમ દેખાયું હતું;
કારણ કે તે પોતે એકલો હતો છતાં પાંડવોનાં સર્વ
સૈન્યોની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો.^{૪૯} એ રણમાં
યુધિષ્ઠિરની સમીપ ભીમેલો શલ્યરાજ ચંદ્રમાની
સમીપ ભીમેલો શનૈશ્વર ઝડ હોય તેવો દેખાતો
હતો.^{૫૦} તેણે સર્વ સરખાં ઝેરી ખાણોનો મારો
ચલાવી પ્રથમ યુધિષ્ઠિરને પીડી નાખ્યા અને પછી
ખાણોની વૃષ્ટિ કરતો કરતો તે ભીમસેન સામે
ઢાડયો.^{૫૧} શલ્યરાજની આવી શીઘ્રતા તથા અઙ્ગ-
કુશળતા જોઈને તમારાં તથા શત્રુઓનાં સર્વ સૈન્યો
તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં.^{૫૨} આમ શલ્યરાજએ
પાંડવોના સૈનિકોને ખૂબ ઘાયલ કરી નાખ્યા અને
હુ:ખી કરી દીધા, એટલે તેઓ યુધિષ્ઠિરરાજ ખૂબ
પાડતા હતા; છતાં રણસંઘર્ષનો ત્યાગ કરી પલા-
યન કરી ગયા. આ પ્રમાણે શલ્યરાજ પોતાનાં
સૈન્યોને સંહારવા લાગ્યો, એટલે ધર્મરાજ યુધિ-
ષ્ઠિર ક્રોધવશ થઈ ગયા. તેમણે પૌરુષનો આશ્રય
કરી મદ્રરાજ પર પહોંચ કરવા માંડયો, અને તેમણે
'જય થાઓ કે પરાજય થાઓ, પરંતુ આજે હું
જ સોની આગળ થઈશ' આવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.
ત્યાં તેમણે પોતાના સર્વ ભાઈઓને તથા શ્રી-
કૃષ્ણને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'આ રણ-
સંઘર્ષમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ અને બીજા ઘણા

રાજાઓ કૌરવો માટે પરાક્રમ કરીને મરણ પામ્યા
છે. વળી તમે બધાએ પોતપોતાના ભાગ પ્રમાણે
તથા ઉત્સાહ પ્રમાણે પરાક્રમ કર્યા છે. પણ હવે
આ મહારથી શલ્ય મારા ભાગમાં ખાટી રહ્યો છે.
તો તે મદ્રરાજને આજે હું યુદ્ધ કરીને જીતવા
ધારું છું.^{૫૩-૫૮} પરંતુ તે કાર્ય કરવા માટે મારા
મનમાં જ કંઈ વિચારો આવ્યા છે, તે સર્વ હું
તમને કહું છું. હું જ્યારે શલ્ય સામે યુદ્ધ કરવા
ચડું, ત્યારે માદ્રીના વીરપુત્ર નકુલ અને સહદેવ
મારા ચક્રસ્પર્શ થાય.^{૫૯} કારણ કે તે બન્ને ઈંદ્રથી
પણ જિતાય તેવા નથી, રણમાં નિત્ય માનપાત્ર
થયા છે, શૂરવીરોમાં સંમત થયેલા છે અને સત્ય
પ્રતિજ્ઞાવાળા છે. આથી તે બન્ને જણા ક્ષાત્રધર્મને
માન આપી મારે માટે પોતાના મામાની સાથે
સારી પેઠે યુદ્ધ કરે. હે લોકવીર રાજાઓ ! હું તમને
સત્ય વાણી કહું છું કે, આજે હું ક્ષાત્રધર્મનો
આશ્રય કરી મારા મામાની સામે બરાબર યુદ્ધ
કરીશ. તેમાં કદાચ તે મને મારશે અથવા હું તેને
મારી નાખીશ. શલ્યરાજ હવે મારા ભાગ તરીકે
ખાટી રહ્યો છે; માટે તે તરફ લક્ષ આપી મારો
વિજય કે પરાજય થાય તોપણ હું મારું કર્તવ્ય
કરી બતાવીશ. તમારું કલ્યાણ થાઓ. વળી બીજા
હું તમને કહું છું તે સાંભળો.^{૬૦-૬૩} રથને ઝેડ-
નારા આપણા અનુચરો શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ મારા
રથને હવે તૈયાર કરો અને તેમાં પુષ્કળ શસ્ત્રો
તથા યુદ્ધની સર્વ સામગ્રીઓ ગોઠવી દો. સાત્યકિ
મારા રથના જમણા ચક્રની રક્ષા કરે અને ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ન ડાબા ચક્રની રક્ષા કરે.^{૬૪} વળી અર્જુન
આજે મારો પૃથ્વસ્પર્શ થાય તથા શસ્ત્રધારીઓમાં
શ્રેષ્ઠ ભીમસેન આગળ રહીને મારું રક્ષણ કરે.
આમ કરવાથી હું આ મહાયુદ્ધમાં શલ્યના કરતાં
અધિક થઈ પડીશ.' યુધિષ્ઠિરે એ પ્રમાણે કહ્યું,
એટલે રાજાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા તે સર્વ

ચોદ્ધાઓએ તે પ્રભાણે ક્યુ.^{૨૫, ૨૬} તે સમયે પાંચાલ, સૌમત્ર તથા મત્સ્યરાજ્યોનાં સૈન્યોમાં ફરી અત્યંત હર્ષ થઈ રહ્યો.^{૨૭} આમ રાજ્ય યુધિષ્ઠિરે પ્રતિજ્ઞા કરીને મદ્રરાજ સામે ચઢાઈ કરી, ત્યારે સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ સૈંકડો શંખો અને ભેરીઓ વગાડવા લાગ્યા, સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને મોટા આવેશમાં આવી જઈ બળવાન મદ્ર-રાજ સામે દોડી ગયા.^{૨૮, ૨૯} ત્યાં કૌરવ મહા-પુરુષો પણ મોટા હર્ષનાદોથી હાથીઓને ઠેઠે બાંધેલી ઘંટાઓના રણકારોથી, શંખોના ધ્વનિઓ-થી તથા વાદિત્રોના મહાન ગડગડાટથી પૃથ્વીને ગભવી મૂકતા તેમની સામા ધસ્યા. હૃદયાચળ તથા અસ્તાચળ પર્વતો જમ મેધમંડળોને અટ-કાવી રાખે, તેમ તમારા પુત્ર દુર્યોધને તથા વીર્ય-વાન મદ્રરાજ શલ્યે તે સર્વ મહારથીઓને અટકાવી ઈંટકેર ઝીલવા માંડી. ત્યાં ઈંદ્રે જમ શંખરાસુર પર બાણોની વૃષ્ટિ કરી હતી, તેમ રણમાં વખ-ણાયેલા રાજ શલ્યે શત્રુદમન ધર્મરાજ પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી હતી. ત્યારે મહામનસ્વી કુરુરાજ યુધિષ્ઠિરે પણ હાથમાં સુંદર ધનુષ્ય લઈને દ્રોણચુરના ઉપદેશ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના યુક્તના મારો દેખાડવા માંડ્યા અને ઘણી ઝડપી તથા સુંદરતાભરેલી અદ્ભુત બાણવૃષ્ટિઓ કરવા માંડી. ધર્મરાજ ન્યારે યુદ્ધમાં ધૂમી રહ્યા હતા, ત્યારે કોઈ પણ પુરુષને તેમની યુદ્ધરીતિમાં જાણપ દેખાતી ન હતી. જમ બે સિંહો માંસ મેળવવાની ઇચ્છાથી અન્યોન્યના પર પ્રહાર કરે, તેમ શલ્ય અને યુધિષ્ઠિરરાજ એ બન્ને અનેક જતનાં બાણોના મારો ચલાવી પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા તથા યુદ્ધમાં એકબીજાનું પરાક્રમ દેખાડતા હતા. બીજી તરફ ભીમસેન તમારા યુદ્ધકુશળ પુત્ર દુર્યો-ધનની સાથે લડી રહ્યો હતો.^{૩૦-૩૧} ત્યાં પાંચાલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, નકુલ તથા સહદેવ શકુનિ

આદિ વીરોની સામા યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૩૨} આમ હે રાજન! તમારા કુટ્ટ વિચારોને પરિણામે અન્યોન્યના પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા તમારા ચોદ્ધાઓ તથા શત્રુઓ વચ્ચે ફરીથી તુમુલ્ય યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૩૩} એ યુદ્ધમાં દુર્યોધને મોટી હાંક મારીને મજબૂત ગાંઠાવાળું એક બાણ માથું અને ભીમસેનના સુવર્ણભૂષિત ધ્વજને કાપી નાખ્યો. એટલે આસપાસ બાંધેલી અનેક ધૂધ-રીઓથી સુંદર દેખાતો તે દેખાવડો ધ્વજ ભીમ-સેનના દેખતાં રણક્ષેત્રમાં પછાડાઈ પડ્યા.^{૩૪, ૩૫} વળી રાજ દુર્યોધને તીક્ષ્ણ ધારવાળું ક્ષુરપ્રજ્વલિતું એક બાણ મારી હાથીની સૂઠ સમાન પ્રચંડ એવું ભીમસેનનું અદ્ભુત ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું. આમ પોતાનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, એટલે મહાતેજસ્વી ભીમસેને દુર્યોધનને પોતાના રથમાં રહેલી એક શક્તિ પરાક્રમપૂર્વક મારી અને તેની છાતી ચીરી નાખી. આથી મૂર્છાવશ થઈને તે રથની બેસણી પર બેસી ગયો. આમ દુર્યોધન મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો, એટલે ભીમસેને એક ક્ષુરપ્રબાણથી તેના સારથિનું મસ્તક પણ કાપી નાખ્યું.^{૩૬-૩૭} હવે ન્યારે સારથિ મરણ પામ્યો, ત્યારે દુર્યોધનના ઘોડાઓ તેના રથને લઈને દિશાઓમાં નાઠા. તે જોઈ હે રાજન! તમારાં સૈન્યોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો.^{૩૮} તુરત જ તમારા પુત્રનું રક્ષણ કરવા માટે કૃપાચાર્ય, મહારથી અશ્વત્થામા તથા કૃતવર્મા તેની પાછળ દોડી ગયા.^{૩૯} આમ સર્વ તરફથી નાસાનાસ થઈ તેથી કૌરવોનાં સૈન્યોની હારણ વીંખાઈ ગઈ, દુર્યોધનના અનુયાયી સૈનિકો ત્રાસ પામી ગયા અને ગાંડીવધનુર્ધર અનુન ધનુષ્ય-નો ટંકાર કરી તે સર્વ સૈનિકોને બાણો વડે મારવા લાગ્યા.^{૪૦}

બીજી તરફ અમર્ષમાં આવી ગયેલા રાજ યુધિષ્ઠિર પોતે જ દાંતના જેવા શુભ્રવર્ણના પર્વ-

વેળી ઘોડાઓને હાંકતા હાંકતા શલ્યરાજ સામે દોડી ગયા.^{૪૭} કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજના સંબંધમાં તે વેળા અમને આ જ આશ્ચર્ય જોવામાં આવ્યું હતું કે, જે યુધિષ્ઠિર પ્રથમ શાંત-દાંત અને ક્રોધાળ સ્વભાવના હતા, તે જ યુધિષ્ઠિર તે સમયે દારણ સ્વભાવના થઈ ગયા હતા.^{૪૮} તેમનાં નેત્રો ક્રોધને લીધે ફાટી ગયાં હતાં, તેમનું શરીર પણ ચરચર ધ્રુજી ઊઠ્યું હતું અને સેંકડો તથા હજારો યોદ્ધાઓને તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તે કાપી જ નાખવા મંડી પડ્યા હતા.^{૪૯} દેરાજના પાંડવોમાં સૌથી મોટા એવા તે યુધિષ્ઠિર કૌરવોની જે સેના સામે ધસારો કરતા હતા, તે તે સેનાને તે ઉત્તમ વજ્રોથી જમ પર્વતોને તોડી પાડવામાં આવે, તેમ અનેક બાણોનો મારો ચલાવી રણ-ભૂમિ પર પટકી પાડતા હતા. પવન જેમ વાદળો-ઓને વીખેરી નાખે, તેમ તે બળવાન યુધિષ્ઠિરે એકલાએ અનેક ઘોડા, સારથિ, ધન્યો તથા રથોને પૃથ્વી પર ઝીંકી પાડી રણમાં ખેલવા માંડ્યું હતું. ક્રોધાયમાન થયેલા રુદ્રદેવ જેમ પથ્થરોનો સંહાર કરી નાખે, તેમ યુધિષ્ઠિરરાજએ હજારો ઘોડેસવાર સહિત ઘોડાઓનો તથા પાળાઓનો સંગ્રામમાં સંહાર વાળી નાખ્યો હતો. તેમણે સર્વ તરફ બાણોનો વરસાદ વરસાવી રણક્ષેત્રને છેક સૂતું કરી મૂક્યું અને પછી 'ઓ શલ્ય! જીએ રહેજે' એમ કહીને મદ્રરાજ સામે ધસારો કર્યો. સંગ્રામમાં બચકર કર્મ કરનારા તે યુધિષ્ઠિરનું આવું મહાન ચરિત્ર જોઈને તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ મોટા ત્રાસ જ ખાઈ ગયા; માત્ર એક શલ્યરાજએ જ તેમની સામે હલ્લો કર્યો.^{૫૦-૫૪} પછી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા તે બંનેએ સામસામા શંખનાદો કર્યા અને તિરસ્કારપૂર્વક અન્યોન્યનું આહ્વાન કરી તેઓ યુદ્ધ કરવા માટે ચઢ્યા.^{૫૫} શલ્યરાજએ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને યુધિષ્ઠિરને

પીડવા માંડ્યા અને યુધિષ્ઠિરે મદ્રરાજ પર બાણોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી.^{૫૬} એ સમયે તે બંને શરવીરો કંકપક્ષીનાં પીછાં બાધેલાં બાણોથી શરીરે વ્યાપ્ત થઈ ગયા હતા અને લોહીલુહાણ થઈ ગયા હતા.^{૫૭} તેથી તેઓ વસંતઋતુમાં પુષ્પોથી લચી રહેલા જે ખાખરાઓની પેઠે રણમાં શોભી રહ્યા હતા. આ રીતે તે બંને કુર્મદ મહાત્મા-ઓ પ્રાણોની શરત મૂકીને યુદ્ધરૂપ જીવારબાજી ખેલી રહ્યા હતા.^{૫૮} પરંતુ તે બંનેમાંથી કોનો વિજય થશે, આ બાબતનો સૈન્યમાંના કોઈને પણ નિશ્ચય થઈ શકતો ન હતો. હે ભારત! તે સમયે 'આજે મદ્રરાજનો વધ કરી યુધિષ્ઠિરરાજ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે અથવા મદ્રરાજ યુધિષ્ઠિરનો વધ કરી દુર્યોધનને પૃથ્વી અર્પણ કરશે,' આવો કોઈ પણ યોદ્ધાને નિશ્ચય થઈ શક્યો નહિ.^{૫૯, ૬૦} તો પણ શલ્યરાજનું સર્વ સૈન્ય યુદ્ધ કરી રહેલા ધર્મરાજની જમણી બાજુએ થઈ ગયું હતું. પછી શલ્યરાજએ યુધિષ્ઠિર પર સો બાણો છોડી મૂક્યાં. વળી તેણે તીક્ષ્ણ ધારવાળું એક બીજું બાણ મારીને તેમના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું. તુરત જ યુધિષ્ઠિરે બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને શલ્યને ત્રણસો બાણો મારીને વીંધી નાખ્યો તેમ જ એક છુરજાતિનું બાણ મારી તેના ધનુષ્યના પણ કટકા કરી નાખ્યા. વધારામાં તેમણે કેટલાંએક નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મારીને તેના ચારે ઘોડાઓને મારી નાખ્યા તથા અતિશય તીક્ષ્ણ અણીવાળાં બીજાં જે બાણો મારી તેના પૃષ્ઠસ્થાને, તથા સારથિને પણ ગળાડાની પાડ્યા. વળી પ્રદીપ્તોએ, પાણીદાર એવું એક સજ્જતું ભલ્લ બાણ મારી તેમણે રણના મોખરામાં જીએલા શલ્યરાજનો ધ્વજને પણ કાપી પાડ્યો. એટલે હે શત્રુદમન! ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! દુર્યોધનના સૈન્યમાં સર્વ તરફથી મંગાણ પડ્યું.^{૬૧-૬૫} હવે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા

શલ્યરાજને તેવી સંકટભરેલી દશામાં આવી પડેલા જોઈને એકદમ ત્યાં દોડી આવ્યા અને તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને પલાયન કરી ગયા. તે બંનેને ગયે એક મુદ્દત જટલો કાળ થઈ ગયો, એટલે યુધિષ્ઠિરાજ મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને મંદમંદ હસતો મદ્રપતિ રાજ શલ્ય શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ સજ્જ કરેલા, મોટા મેધની ગર્જના કરનારા, લડાયક સાધનો અને યંત્રોથી ભરેલા તેમ જ શત્રુઓનાં રવાં ખડાં કરી નાખનારા બીજ એક ઉજ્જવળ રથમાં બેસીને પુનઃ યુદ્ધ માટે તૈયાર થયો. ૧૧-૧૮

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વ તર્જત શલ્યાભિષેકપર્વમાં 'શલ્ય અને યુધિષ્ઠિર' યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૬માં સમાય

અધ્યાય ૧૭મો

શલ્યનો વધ

.. ॥ સજય ઉવાચ ॥

અથાન્યદ્વનુરાદાય ચલવાન્ વેગવત્તરમ્ ।

યુધિષ્ઠિરં મદ્રપતિર્મિત્ત્વા સિંહ ઇવાનદત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! તે પછી બળવાન શલ્યરાજએ અતિશય વેગવાળું બીજું ધનુષ્ય લઈને યુધિષ્ઠિરાજને ભેટી નાખ્યા અને સિંહના જેવી ગર્જના કરી.^૧ વળી ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે અમેયાત્મા શલ્ય વૃષ્ટિવાળા મેધની પેઠે યુધિષ્ઠિર પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તેણે સાત્યકિને દશ બાણોથી, ભીમસેનને ત્રણ બાણોથી તથા સહદેવને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી યુધિષ્ઠિરને દુઃખ દેવા માંડ્યું.^{૨,૩} જમ જાંબાડિયાંથી હાથીઓને ગભરાવી નાખવામાં આવે, તેમ જ જ મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓ તેની સાથે લડવા લાગ્યા, તે બધાને તેણે બાણોના પ્રહારો કરી ગભરાવી નાખ્યા.^૪ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે શલ્યે હાથીઓનો અને હાથીસવારોનો, ઘોડાઓનો અને ઘોડેસવારોનો, રથોનો તથા રથીઓનો

એકીસાથે નાશ કરવા માંડ્યો.^૫ વળી તેણે આયુધોને ધારણ કરનારા યોદ્ધાઓના બાહુઓને તથા ધ્વજોને એકદમ બળપૂર્વક કાપવા માંડ્યા. દર્ભોથી જમ વેદિકાને ઢાંચી દેવામાં આવે, તેમ તેણે સમગ્ર રણભૂમિને યોદ્ધાઓનાં શયોથી ઢાંચી દેવા માંડી.^૬ આ પ્રમાણે શલ્યરાજએ સર્વસંહારક શત્રુની પેઠે શત્રુઓનાં સૈન્યોનો સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે પાંડવો, પાંચાલો અને સોમકો ક્રોધાયમાન થઈને તેની આરેબાણુ ઘેરાઈ વળ્યા.^૭ ત્યાં સાત્યકિ, નકુલ અને સહદેવ ભયંકર બળવાળા રાજ યુધિષ્ઠિર સાથે રહ્યા અને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવેલા તે બળવાન રાજ શલ્ય સામે લડવા માટે અન્યોન્યને બોલાવવા લાગ્યા.^૮ પછી હે નરેન્દ્ર ! રણશૂરા તે સર્વ વીર મહાપુરુષો યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શલ્યરાજની સમીપ જઈ પહોંચી તેને ચોતરફથી ઘેરી વળ્યા અને ઉગ્ર વેગવાળાં બાણોના પ્રહારો કરવા લાગ્યા.^૯ ધર્મપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિરે પણ ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ તથા સાત્યકિનાં રક્ષણ તળે રહીને શલ્યની છાતીમાં ઉગ્ર વેગવાળાં બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૦} આમ મદ્રરાજ શલ્ય ચોતરફનાં બાણોના મારાથી વિહ્વળ થઈ જવા લાગ્યો. તે જોઈને દુર્યોધનની આજ્ઞા પ્રમાણે સજ્જ થયેલા તમારા અનેક ઉત્તમ રથીઓ રણના મોખરામાં આવીને શલ્યરાજની આબુબાણુ વીંટાઈ વળ્યા.^{૧૧} તે પછી હે રાજન્ ! તે તુમુલ્ય રણ સંગ્રામમાં મદ્રરાજ શલ્યે એકદમ ઝડપથી સાત બાણો મારી યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિરે નવ બાણો મારીને તે શલ્યને વીંધી નાખ્યો.^{૧૨} આ પ્રમાણે મહારથી મદ્રરાજ અને યુધિષ્ઠિરરાજ ધનુષ્યોને કાન સુધી ખેંચીને તેલ પાયેલાં અનેક બાણો છોડી મારે ચલાવવા લાગ્યા અને અન્યોન્યને યુદ્ધમાં ઢાંચી દેવા લાગ્યા. પરસ્પરનું છિદ્ર જોઈ રહેલા તથા શત્રુઓથી પહોંચાય નહિ એવા

મહાબળવાન અને મહારથી તે મહારાજાઓ ઉપરાઉપરી બાણોના પ્રહારો કરી અન્યોન્યને અત્યંત વીંધી નાખવા લાગ્યા.^{૧૩,૧૪} આમ જ્યારે શરવીર મદ્રરાજ તથા પાંડુવીર યુધિષ્ઠિર અન્યોન્ય પર સંખ્યાબંધ બાણોની વૃષ્ટિ કરતા હતા, ત્યારે તેમનાં ધનુષ્યોની પ્રત્યંચાઓ જોસથી હથેળીઓમાં અથડાતી હતી. આથી ત્યાં બધે મહેંદ્રના વજના કડાકા થતા હોય, તેવો તેનો મહાન શબ્દ સંભળાતો હતો.^{૧૫} જમ કાઈ મહાન અરણ્યમાં માંસ મેળવવાની ઇચ્છાવાળાં બે વ્યાધ્ર-બાળકો અન્યોન્ય સામે ધૂમે, અથવા જમ સામ-સામા દંત્રશોના પ્રહાર કરતા બે મહાગજો અન્યોન્યને ધાયલ કરે, તેમ ગર્વવિશમાં આવી ગયેલા તે બન્ને જણા યુદ્ધમાં સામસામા ધૂમતા હતા તથા અન્યોન્યને બાણો મારીને ધાયલ કરતા હતા.^{૧૬} પછી મહારાજા મદ્રરાજએ ભયંકર બળવાળા વીર યુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં સૂચં તથા અગ્નિ સમાન પ્રભાવાળું એક બાણ ધણી જોસથી માર્યું. હે રાજન! કુરુક્ષેત્ર મહારાજા યુધિષ્ઠિરરાજ શલ્યના તે બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંધાઈ ગયા, એટલે તેમણે પણ મદ્રરાજને બરાબર તાણીને એક બાણ માર્યું ને મનમાં પોતે પ્રસન્ન થયા.^{૧૭,૧૮} યુધિષ્ઠિરના એ પ્રહારથી ઈંદ્ર દુત્ય પ્રભાવાળો શલ્યરાજ ખૂંચિત થઈ પડ્યો, પરંતુ બે ધડીમાં, તે એ ફરી ભાનમાં આવી ગયો. ત્યાં કોવને લીધે લાલ-ચોળ નેત્રોવાળો યદ્ય તેણે ઝપાટાબંધ સો બાણો યુધિષ્ઠિરને માર્યાં.^{૧૯} એટલે મહારાજા યુધિષ્ઠિરે પણ ઝડપ કરવા માંડી. તેમણે કોંઈપૂર્વક નવ બાણો મારીને શલ્યના વક્ત્રસ્થળને તથા સુવર્ણનડિત કવચને વીંધી નાખ્યાં અને ઉપરથી બીજાં છ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૦} હવે મદ્રરાજએ પોતાનું મહાન ધનુષ્ય ખેંચીને અનેક બાણો છોડવા માંડ્યાં અને તેમાંથી બે બાણો વડે તેણે કુરુમહા-

રાજ યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^{૨૧} તુરત જ મહારાજા યુધિષ્ઠિરે બીજું મહાધોર નવું ધનુષ્ય લીધું અને મહેંદ્રે જમ નમુચિને વીંધી નાખ્યો હતો, તેમ તેમણે તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણો મારીને શલ્યને ખૂબ વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} સામેથી મહારાજા શલ્યે પણ ભીમસેનને તથા યુધિષ્ઠિરને નવ બાણો માર્યાં અને સુવર્ણથી મટેલાં તેમનાં સુંદર કવચોને ચીરી નાખીને બન્નેની જીભઓને ધાયલ કરી.^{૨૩} વળી વધારામાં તેણે બીજું એક અગ્નિ તથા સૂચં સરખું તેજસ્વી એવું ક્ષુભતિતું બાણ મારી યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યના કટકા કરી નાખ્યા. તે જ સમયે કૃપાચાર્યે છ બાણો મારીને યુધિષ્ઠિરના સારથિને પણ મારી નાખ્યો અને તે સારથિ યુધિષ્ઠિરની સન્મુખ જ ઢળી પડ્યો.^{૨૪} વળી અધૂરામાં પૂરું કરવા માટે મદ્રરાજએ ચાર બાણોનો પ્રહાર કરી યુધિષ્ઠિરના ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા. હવે તે મહારાજા ધર્મરાજના યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા માંડી પડ્યો.^{૨૫} આમ શલ્યરાજએ રાજ યુધિષ્ઠિરની આવી દુહંશા કરી નાખી, એટલે મહારાજા ભીમસેને એક મહાવેગવાન બાણ મારીને મદ્રરાજના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું તેમ જ બીજાં બે બાણો વડે તેને પોતાને પણ સખ્ત વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} વળી અત્યંત ખિન્નવાઈ ગયેલા ભીમસેને તેના સારથિના મસ્તકને શરીર પરથી અળચું પાડ્યું અને તેના ચારે ઘોડાઓને પણ ધણી ઝડપથી મારી નાખ્યા. પછી સર્વ ધનુર્ધરામાં અગ્રગણ્ય એવા ભીમસેને રણમાં એકલા ધૂમી રહેલા શલ્યને અતિ વેગે સો બાણોનો પ્રહાર કરી દીધો; તેમ જ માદ્રીપુત્ર સહદેવે પણ તેને કટલાંચેક બાણો માર્યાં.^{૨૭,૨૮} આમ તે બાણોના પ્રહારોથી શલ્યને ગભરાઈ ગયેલો જોઈને ભીમસેને બીજાં કટલાંચેક બાણો મારીને તેના કવચને પણ તોડી

પાશ્વ્યું. આ રીતે પોતાના કવચને લીમસેને તોડી પાશ્વ્યું, એટલે મહાત્મા શલ્યે એક હજાર સુવર્ણની કૂદીઓવાળી ઢાલને તથા તલવારને હાથમાં લીધી. તરત જ તે રથ પરથી નીચે છતરી પડ્યો અને વેગથી યુધિષ્ઠિર સામે દોડ્યો. ભયંકર બળવાળા તે શલ્યે નકુલના રથની ઈસના કટકા કરી નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિર સામે ધસારો કર્યો.^{૨૯, ૩૦} એટલે તુરત જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પુત્રો તથા સાત્યકિ દોષેલા કાળની પેઠે ધસી આવતા રાજા શલ્યની આસપાસ ઘેરાઈ વળ્યા. વળી મહાત્મા લીમસેને તમારા સૈન્યની વચ્ચે બદલભતિનાં નવ બાણોને પ્રહાર કરી શલ્યની ઢાલના તથા મુષ્ટિપ્રદેશમાં પકડેલી તલવારના કટકા કરી નાખ્યા તેમ જ હર્ષની ગજના કરી મૂકી.^{૩૧, ૩૨} લીમસેનના આ પરાક્રમને જોઈ પાંડવપક્ષના અનેક મહારથીઓ અત્યંત હર્ષવેશમાં આવી ગયા, સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને ચંદ્ર સમાન ઉજ્જવળ વર્ણના શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૩૩} આ ભયંકર શબ્દ સાંભળીને કૌરવોતું દુરાધર્ષ સૈન્ય એટલું બધું સંતપ્ત થઈ ગયું, કે કઈ દિશામાં જવું તેની તેને સૂઝ પડી નહિ. પ્રથમથી જ તે લોહીલુહાણ થઈ ગયેલું હતું, તેથી તે સમયે તો તે લગભગ નિશ્વેષ અને ખિન્ન થઈ ગયું.^{૩૪} એ વેળા લીમસેન આદિ પાંડવોના મહાન યોદ્ધાઓએ મદ્રરાજ શલ્યને ચોતરફથી ઘેરી લીધા હતા. છતાં સિંહ જેમ મૃગ માટે દોડી બળ, તેમ તે વેગથી યુધિષ્ઠિર સન્મુખ દોડી જવા લાગ્યો.^{૩૫} તે સમયે ધર્મરાજ પણ પોતાના ઘોડાઓ તથા સારથિ મરણ પામેલા હોવાથી ક્રોધને લીધે અગ્નિની પેઠે બળી રહ્યા હતા. તેથી શત્રુ મદ્રરાજને એકદમ ધસી આવતો જોઈ તેમણે પણ પોતાના બળ પ્રમાણે તેની આગે ધસારો કરવા વિચાર્યું.^{૩૬} પછી શ્યનો મનમાં વિચાર કરી તેમણે

શલ્યનો વિનાશ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો. સારથિ તથા ઘોડાઓ મરણ પામવાથી પોતે રથમાં એકલા જ બેસી રહેલા તે ધર્મરાજએ શલ્યનો વધ કરવા માટે શક્તિનો જ ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા કરી. વળી મહાત્મા શલ્યનું રણસંચારમાં પરાક્રમ જોઈને તથા તેને પોતાના ભાગ તરીકે બચેલો જોઈને મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે શલ્યનો વધ કરવાના સંબંધનાં શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યોનો અમલ કરવા મનમાં નિશ્ચય કર્યો.^{૩૭, ૩૮} હવે મનમાં ક્રોધાયમાન થયેલા તે ધર્મરાજએ મણિજડિત, સુવર્ણના દાંડા વાળી તેમ જ સુવર્ણની પેઠે પ્રકાશી રહેલી એક શક્તિ હાથમાં લીધી અને તે અગ્નિ સરખા પ્રદીપ્ત ડોળા ફાડીને મદ્રરાજ સામે જોવા લાગ્યા.^{૩૯} હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! પવિત્રાત્મા અને પાપરહિત એવા તે યુધિષ્ઠિરરાજએ ન્યારે ક્રોધભરેલી દૃષ્ટિથી મદ્રરાજને જોવા માંડ્યો હતો, ત્યારે મારા મનમાં એમ જ થઈ ગયું હતું કે, હમણાં જ આ શલ્યરાજ બળીને ભસ્મ થઈ જશે. આમ છતાં તે ભસ્મ થઈ ગયો ન હતો, એ મને આશ્ચર્ય લાગે છે.^{૪૦} તે પછી કુરુક્ષેષ્ટ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે સુંદર અને ઉચ્ચ દાંડાવાળી, મણિજડિત અને ચક્રચક્રિત થઈ રહેલી તે પ્રદીપ્ત શક્તિ અતિવેગપૂર્વક શલ્ય સામે ફેંકી.^{૪૧} બળપૂર્વક ફેંકવામાં આવેલી અને તણખાઓને ઝરી રહેલી તે શક્તિ ન્યારે એકએક ધસી આવતી હતી, ત્યારે લોહા જેમ પ્રલયતિ આકાશમાંથી ખરતી મોટી ઉલ્કાને જોઈ રહે, તેમ ત્યાં એકત્ર મળેલા સર્વ કૌરવો તે શક્તિને જોઈ રહ્યા હતા. આમ એ યુદ્ધમાં ધર્મરાજએ બરાબર સાવધાન થઈને તે શક્તિ ફેંકી હતી. તે શક્તિ કાળરાત્રિની પેઠે તથા હાથમાં પાશને ધારણ કરનારી ચમરાજની ધાત્રીની પેઠે ઉચ્ચસ્વરૂપ હતી તથા શ્રદ્ધાદંડની પેઠે અગ્રોધ હતી.^{૪૨, ૪૩} વળી પાંડવો હમેશાં ચંદન, પુષ્પની માળા, ઉત્તમ

આસન તથા પાનભોજન આદિકથી તે શક્તિનું પ્રયત્નપૂર્વક પૂજન કરતા હતા. તે શક્તિ પ્રલય-કાળના અગ્નિની પેઠે બળબળી રહી હતી તથા અથર્વાગિરસી દેવતા૩૫ કૃત્યાના જેવી ઉગ્ર હતી.^{૪૪} વળી તે શક્તિને વિશ્વકર્માએ પોતે જ ઈશાનદેવને માટે બનાવેલી હતી. તે શત્રુઓના પ્રાણોનું તથા શરીરોનું ભક્ષણ કરનારી હતી તેમ જ પૃથ્વી, આકાશ, જળ, વાયુ અને અગ્નિ-એ પંચમહા-ભૂતોનો સંહાર કરવાને પણ સમર્થ હતી.^{૪૫} એ શક્તિની આનુબાનુ ધંટડીઓ તથા પતાકાઓ લટકાવેલી હતી, તેનું નાળવું મણિઓ તથા હીરાઓથી જડેલું હતું, તેનો ઢાંડો તદ્દન સુવર્ણનો હતો અને વૈદૂર્યમણિથી તે ઝળછી રહી હતી. વિશ્વકર્માએ દેહલાએક નિયમે પાળીને તેને યત્ન-પૂર્વક બનાવેલી હતી. તે બ્રાહ્મણોના દ્રેષીઓનો નાશ કરનારી હતી અને કદી પણ વ્યર્થ જાય તેવી ન હતી.^{૪૬} ધર્મશાસ્ત્રે તેને બળ અને પ્રયત્ન-પૂર્વક ફેંચી હતી, તેથી તેનો વેગ ઘણો જ વધી ગયો હતો. અનેક જાતના ધોર મંત્રોથી તેને યત્નપૂર્વક મંત્રવામાં આવી હતી. ક્ષાત્રધર્મ૩૫ ઉલ્કૃષ્ટ માર્ગનો આશ્રય કરીને યુધિષ્ઠિરાજાએ મદ્રરાજાનો વધ કરવા માટે તેને ફેંચી હતી.^{૪૭} પૂર્વે રુદ્રદેવે અધકાસુરનો નાશ કરવા માટે જમ બાણ ફેંક્યું હતું, તેમ ધર્મરાજાએ ‘આ પાપી ! હવે તારું આવી બન્યું છે’ એમ ગર્જના કરીને તથા બણે નૃત્ય કરતા હોય તેમ પોતાના મજબૂત બાહુને ખૂબ પહોળો કરીને અને સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને તે તીક્ષ્ણ શક્તિ ફેંચી હતી. તેનું વીર્ય વાયુ વળે નહિ તેવું હતું. અગ્નિ જમ વિધિપૂર્વક હોમેલી ઘૃતધારાને ઝીલી લે છે, તેમ તે શક્તિને પણ ઝીલી લેવાને શબ્દરાજા સન્ન થયો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૪૮, ૪૯} પરંતુ તે શક્તિએ શબ્દરાજાનાં સર્વ મર્મસ્થાનોને

તથા વિશાળ ઉજ્જવળ વક્ષઃસ્થળને ચીરી નાખ્યાં અને બણે જળમાં પેસતી હોય તેમ તે પૃથ્વીમાં પેસી ગઈ. સાથે સાથે તે શબ્દરાજાના વિશાળ યશને પણ બાળી ભસ્મ કરતી ગઈ.^{૫૦} તુરંત જ શબ્દરાજાના શરીરમાં થયેલા ધામાંથી અને નાક, કાન, આંખ વગેરે છિદ્રો સુકામાંથી રુધિરની ધારાઓ વહેવા લાગી. તેથી તેનાં સર્વ ગાત્રો લોહીલુહાણ થઈ ગયાં અને તે કાર્તિકસ્વામીએ તોડી પાડેલા કૌંચપર્વત જેવો દેખાવા લાગ્યો.^{૫૧} હવે જતા કવચને કુરુનંદન ભીમસેને પ્રથમથી તોડી નાખ્યું હતું અને જ એરાવત હાથી સમાન પ્રચંડ શરીરવાળો હતો, તે શબ્દરાજા વચ્ચે તોડી પાડેલા પર્વતના શિખરની પેઠે, બન્ને બાહુઓને પહોળા કરી રથ પરથી ધરણી પર ઢળી પડ્યો.^{૫૨} જમ મહાપ્રચંડ ઇંદ્રધ્વજ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડે, તેમ મદ્રરાજ શબ્દ પોતાના બન્ને બાહુઓને પહોળા કરી ધર્મરાજાની સન્મુખ પૃથ્વી પર પડ્યો. તેનાં સર્વ અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને તેનું સમગ્ર શરીર લોહીથી છંટકાઈ ગયું. જમ ક્રાઈ પ્રિય કાંતા પોતાના પ્રિયતમ કાંતને છાતી પર ઝીલી લે, તેમ પૃથ્વીએ તે શબ્દ મહારાજાને પ્રેમથી ઝીલી લીધો હતો. જમ ક્રાઈ પ્રિય પતિ પોતાની પ્રિય પત્નીને સર્વોંગ આલિંગન કરી નિદ્રાવશ થઈ જાય, તેમ શબ્દરાજ પણ દીર્ઘકાળ પર્વત પૃથ્વી૩૫ સ્ત્રીના ઉપભોગ કરી આખરે તેની સાથે આલિંગન કરીને દીર્ઘ નિદ્રા- (શૃત્ય)ને વશ થઈ ગયો. આ પ્રમાણે તે ધર્મ-યુદ્ધમાં ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે જ્યારે ધર્માત્મા શબ્દને મારી નાખ્યો, ત્યારે જમ યજ્ઞવેદિકામાં સારી રીતે પૂજેલા તથા સારી રીતે વિધિપુરઃસર હોમેલો અગ્નિ શાંત પડી જાય, તેમ તે પણ રણભૂમિ પર શાંત પડી ગયો. એ વેળા મદ્રરાજ શબ્દનું દૈવ્ય શક્તિથી ચિરાર્થ ગયું હતું, તેનાં આયુષો તથા દેવજ

છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તે પોતે મરણ પામીને શાંત થઈ ગયા હતા; તોપણ તેની મૂળ શોભા તેને છોડતી ન હતી. તે પછી ગરુડ જન્મ સર્પોનો નાશ કરી નાખે, તેમ યુધિષ્ઠિરાજ ઈંદ્રના ધનુષ્ય સરખું તેજસ્વી ધનુષ્ય હાથમાં લઈને રણમાં શત્રુઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા અને એક ક્ષણવારમાં તો તેમણે ભલ્લજાતિનાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણો મારીને શત્રુઓનાં શરીરોનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૫૩-૫૪} હે રાજા ! એ સમયે યુધિષ્ઠિરાજનાં અનેક બાણોથી તમારા સૈનિકો એટલા બધા ઢંકાઈ ગયા, કે તેઓ આંખો મીંચી દઈને નાસભાગ કરવા લાગ્યા અને ધાયલ થઈને અન્યેન્યની અથડામણમાં એકબીજાને વધારે દુઃખી કરવા લાગ્યા.^{૧૦} તેમનાં શરીરોમાંથી રુધિરખિંદુઓ ટપકતાં હતાં તથા તેમનાં આયુધો અને જીવિતો લગભગ નાશ પામ્યાં હતાં. આ રીતે મદ્રરાજ શત્ય મરાયો, એટલે તેનો નાનો ભાઈ પોતાના મરણ પામેલા ભાઈનું સન્માન જાળવવા માટે યુધિષ્ઠિર સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો. એ ભાઈ તરણ હતો, સર્વ ગુણોથી પોતાના મોટા ભાઈની બરાબરીનો હતો, મહારથી હતો અને યુદ્ધમાં મદવાળો હતો. તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અનેક નારાય બાણોનો મારો ચલાવી યુધિષ્ઠિરને ઝડપથી વીંધી નાખવા લાગ્યો. તે જ વખતે ધર્મરાજએ પણ છ બાણો મારીને તેને વીંધી નાખ્યો તથા બે ક્ષુરજાતિનાં બાણો મારી તેના ધનુષ્યના તેમ જ ધ્વજના કટકા કરી નાખ્યા. પછી અતિશય દૃઢ અને તીક્ષ્ણ એવું ભદ્રજાતિનું એક જ લાલ બાણ મારીને તેમણે સન્મુખ જાહેલા તે ચોદાના મરતકને ઠાપી નાખ્યું, એટલે તે મરતક પુણ્યનો ક્ષય થતાં સ્વર્ગમાંથી પડેલા જ્યોતિષની પેઠે રથ પરથી પૃથ્વી પર પડતું દેખાયું. પછી તેની પાછળ જ કપાઈ ગયેલા મસ્તકવાળું તેનું ધડ સર્વાંગે લોહી-

લુહાણ થઈ રથ પરથી ગબડી પડ્યું, તે જોઈને સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું. મદ્રરાજનો તે નાનો ભાઈ વિચિત્રકવચ રણમાં હણાયો, એટલે સર્વ કૌરવો હાહાકાર કરતા કરતા પલાયન કરી જવા લાગ્યા. આમ હે રાજા ! શત્યના નાનાભાઈને મરણ પામેલો જોઈ તમારા ચોદાઓએ જીવવાની આશા છોડી દીધી અને પાંડવો તરફથી ત્રાસ પામીને તેઓ ધૂળધાણી થઈ ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ પ્રમાણે કૌરવોમાં ભંગાણ પડ્યું, ત્યારે શિનિપુત્ર સાત્યકિ બાણોની વૃષ્ટિ કરતો કરતો તેમના પર ચઢાઈ કરી ગયો. હે રાજા ! મહાધનુર્ધર અને રણમાં દુઃસહ એવા દુરાધર્મ સાત્યકિને ચઢી આવતો જોઈ કૃતવર્માએ નિર્ભયની પેઠે તેની સામે સત્વર હુમલો કર્યો. કૃતવર્મા અને સાત્યકિ એ બન્ને વીરપુરુષો યદુવંશમાં હૃતપન્ન થયેલા હતા, તેમના રથમાં સુંદર ઘોડાઓ જોડેલા હતા અને તે બન્ને જણા બલોતકટ બે સિંહોની પેઠે યુદ્ધ કરવા ભેટ્યા હતા. પછી તેમણે ચળકતી કાંતિવાળાં બાણોનો મારો ચલાવી પરસ્પરને ઢાંધી દેવા માંડ્યા.^{૧૧-૧૨} સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને ચાદવોમાં સિંહ સરખા તે બન્ને મહાપુરુષો સૂર્યનાં કિરણોની પેઠે પ્રકાશી રહેલાં બાણો વડે અન્યેન્યને ઢાંધી દેતા હતા અને યુદ્ધ કરતા હતા. તે વખતે તેમનાં ધનુષ્યોના માર્ગમાંથી બળપૂર્વક નીકળી રહેલાં શીઘ્ર ગતિવાળાં બાણો આકાશમાં જોડી રહેલાં પતંગિયાંની પેઠે અમારા જોવામાં આવતાં હતાં. પછી કૃતવર્માએ દશ બાણોથી સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો, ત્રણ બાણોથી તેના ઘોડાઓને ધાયલ કર્યા અને નમેલા પર્વવાળા એક બાણથી તેના ધનુષ્યને ઠાપી નાખ્યું. તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંટી દઈને શિનિપુત્રભૂપણ સાત્યકિએ પણ દુરત જ અતિ વેગવાન બીજું એક ધનુષ્ય ઝહણ કર્યું. તે મહાન ધનુષ્ય હાથમાં લઈને

સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સાત્યકિએ કૃત-
વર્માની છાતીમાં દશ બાણો માર્યાં. વળી તેણે
બરાબર તાણીને મારેલાં ભણ્ણિજાતિનાં બાણોથી તેના
રથને, ઝૂંસરીને તથા ઈસને કાપી નાખ્યાં તેમ જ
તરત તેના ઘોડાઓને, પૃથ્વરક્ષકને તથા સારથિને
ઠાર કર્યાં. હે રાજા ! આ રીતે કૃતવર્મા રથરહિત
થઈ ગયો, તે બેઈ વીર્યવાન કૃપાચાર્ય તુરત જ
તેને પોતાના રથમાં બેસાડી દઈ રણમાંથી દૂર લઈ
ગયા. એ રીતે હે રાજા ! શક્ય માર્યો ગયો
અને કૃતવર્મા રથ વિનાનો થઈ પડ્યો, એટલે
વળી પાછું દુર્યોધનનું સર્વ સૈન્ય અવળું મુખ
કરીને રણમાંથી નાહું. પરંતુ તે સૈન્યનો ઘણોખરો
સંહાર વળી રથો હતો અને તે રણમાંથી નાહું
ત્યારે ઊડી રહેલા ધૂળના ગોટગોટથી સર્વ રણપ્રદેશ
છેક છવાઈ ગયો હતો. આથી શત્રુઓ સૈન્યોની
તે નાસભાગને બહુ શક્યા નહિ. પછી હે પુરુષ-
શ્રેષ્ઠ ! એક સુહૃત નેટલો સમય વીતી ગયો,
એટલે તે ઊડેલી રજ રુધિરના અનેક છંટકાવોને
લીધે શાંત પડી ગયેલી બેવામાં આવી. ત્યાં
દુર્યોધનના બેવામાં આવ્યું કે, પોતાના સૈન્યમાં
પોતાની પાસે જ મોટું ભંગાણ પડ્યું છે. ૭૩-૮૨
આમ છતાં દુર્યોધને રથમાં બેસીને ચડી આવેલા
સર્વ પાંડવોને, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તથા દુરાધર્ષ આનત
રાજાને તીક્ષ્ણ બાણો મારીને આગળ વધતા
અટકાવ્યા; એટલે મનુષ્યો જન્મ આવી પહેંચિલા
કાળનું હૃદયંધન કરી શકતા નથી, તેમ શત્રુપક્ષના
ચોદ્ધાઓ પણ તે દુર્યોધનનું હૃદયંધન કરી શક્યા
નહિ. ૮૩, ૮૪ તેવામાં કૃતવર્મા પણ બીજા રથમાં
બેસીને યુદ્ધ કરવા માટે પાછો ફર્યો. પછી મહા-
રથી યુધિષ્ઠિરાજાએ ધણી ઝડપથી ચાર બાણો
માર્યાં અને કૃતવર્માના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.
વળી તેમણે અતિ તેજદાર છ ભણ્ણિબાણો મૂકીને
કૃપાચાર્યને પણ વીંધી નાખ્યા. ૮૫, ૮૬ આમ

યુધિષ્ઠિરાજાએ ઘોડાઓનો નાશ કરી કૃતવર્માને
રથરહિત કરી દીધા, એટલે તેમને અશ્વતથામા
પોતાના રથમાં બેસાડી દઈ યુધિષ્ઠિ પાસેથી દૂર
લઈ ગયા. ૮૭ પછી કૃપાચાર્યે યુધિષ્ઠિને છ બાણો
માર્યાં તથા આઠ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેમના
ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. ૮૮ આમ હે મહારાજ !
તમારા તથા તમારા પુત્રના કુદ્ધ વિચારોને પરિ-
ણામે કર્ણના મરણ પછી બાણીનું યુદ્ધ થયું હતું.
કુરુકુલબ્રૂણુ રાજા યુધિષ્ઠિરે મહાધનુર્ધાર રાજા
શક્યને ન્યારે મારી નાખ્યો, ત્યારે એકત્ર થયેલા
સર્વ પાંડવો પરમ હર્ષપૂર્વક શંખો વગાડવા
લાગ્યા. વૃત્રાસુરના વધ સમયે દેવો જન્મ ઇંદ્રની
પ્રશંસા કરતા હતા, તેમ શક્યને રણમાં મરણ
પામેલો બેઈ સૌ પાંડવો યુધિષ્ઠિરાજાની પ્રશંસા
કરવા લાગ્યા. ત્યાં તેઓ એકસાથે અનેક
જાતનાં વાદિઓ વગાડીને પૃથ્વીને ગંભીર મૂકવા
લાગ્યા. ૮૯-૯૧

હતિ શ્રીમદભારતમાં શક્યપર્વતર્ગત શલ્યોદ્યોગપર્વમાં
'ગત્યનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮ મો

પાંડવોએ વતવિલો ત્રાસ

॥ સજય ઉવાચ ॥

શલ્યેડ્ય નિહતે રાજન્ મદ્રરાજપદાનુગાઃ ।

રથાઃ સપ્તશત વીરા નિર્યયુર્મહતો ચલાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! શક્ય
હણાયો, એટલે તેના અનુયાયી એવા સાતસો વીર
રથીચોદ્ધાઓ ઘણા બુદ્ધિસાથી યુદ્ધ કરવા નીકળી
પડ્યા. એ સમયે જના ઉપર છત્ર ધરવામાં
આવ્યું હતું, જની ચોપાસ ચામરો ઢોળવામાં
આવતાં હતાં, જે મોટા પર્વત સરખા હાથી ઉપર
બેઠો હતો, તે દુર્યોધનરાજા રણમાં નીકળી પડેલા
મદ્રયોદ્ધાઓને 'તમારે પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવા,
જવું નહિ' એમ કહીને વારંવાર અટકાવવા લાગ્યો.

છતાં પણ તે વીર યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી પાંડવોના સૈન્યમાં દાખલ થયા. હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવાને નિશ્ચયી બનેલા તે શરૂ યોદ્ધાઓ ધનુષ્યોનો મહાન ટંકાર કરીને પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે સમયે અર્જુનને સાંભળ્યું કે મદ્રરાજ શલ્ય હણાયો છે અને તેના પ્રિયમાં રહેલા મદ્ર મહારથીઓ ધર્મરાજને પીડી રહ્યા છે. આથી તે પૃથાનંદન પોતાના ગાંડીવધનુષ્યનો ટંકાર કરતો તથા રથના ઘડઘડાટથી સર્વ દિશાઓને ગળવી મૂકતો રણમાં યુધિષ્ઠિરની પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં અર્જુન, ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ, પુરુષવ્યાઘ્ર સાત્યકિ, દ્રૌપદીના સર્વ પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્પંડી અને બીજા પાંચાલ તથા સોમક રાજાઓ યુધિષ્ઠિરને રક્ષવા માટે તેમને ચોતરફથી વીંટાઈ વળ્યા. મગરમચ્છો જેમ મહાસાગરને ખળભળાવી મૂકે તથા મહાપ્રચંડ વાયુઓ જેમ વૃક્ષોને કંપાવી દે, તેમ ચોપાસ વીંટળાઈ વળેલા તે સર્વ પાંડવ મહાપુરુષો તમારી સેનાને ખળભળાવી દેવા લાગ્યા અને તમારા પુત્રોને કંપાવી દેવા લાગ્યા.^{૧-૧૦} હે રાજન્ ! પૂર્વ તરફનો વાયુ જેમ મહાનદી ગંગાને હાલકડોલક કરી મૂકે, તેમ બીજી તરફથી મદ્ર-યોદ્ધાઓ પણ પાંડવોની સેનાને હાલકડોલક કરી મૂકવાં લાગ્યા.^{૧૧} તે મહારથી મહાત્માઓ પાંડવોની મહાન સેનાનું ઉલ્લંઘન કરી ગયા અને મોટી ખૂમો પાડીને કહેવા લાગ્યા કે, 'પેલો રાજ યુધિષ્ઠિર ક્યાં છે ? તેના શરવીર ભાઈઓ કેમ દેખાતા નથી ? અને પેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, દ્રૌપદીના સર્વ પુત્રો, મહાપરાક્રમી પાંચાલો તથા મહારથી શિષ્પંડી ક્યાં છે ?' ત્યારે દ્રૌપદીના મહારથી પુત્રોએ તથા સાત્યકિએ મદ્રરાજના આવી ખૂમો પાડી રહેલા તે શરૂ અતુચાચીઓને સંહાર કરવા માંડ્યો. એ વેળા શત્રુઓએ મારી નાખેલા તમારા યોદ્ધાઓના રથોનાં પૈડાંઓ તથા મોટી

મોટી ધબ્બાઓ રણમાં છિન્નભિન્ન થઈને પડેલી જવામાં આવતી હતી. હે રાજન્ ! તમારા પુત્રે વેગથી અટકાવ્યા છતાં તે યોદ્ધાઓ પાંડવોને યુદ્ધમાં ઊભેલા જોઈને ચોતરફથી તેમની સામે જ ધસ્યા જતા હતા. હે ભારત ! દુર્યોધને તે વીર પુરુષોને ઘણા ઘણા વાર્યા અને ખૂબ શાંત પાડ્યા તોપણ તે મહારથીઓએ દુર્યોધનની આજ્ઞા માની જ નહિ. પછી હે મહારાજ ! સમયને યોગ્ય વચન બોલનારો ગાંધારરાજનો પુત્ર શકુનિ દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'હે ભારત ! આપણા બંધાના દેખતાં આ મદ્રયોદ્ધાઓના સૈન્યનો સંહાર થાય, તે શું ઠીક કહેવાય ? તમે અહીં ઊભા છો, છતાં આમ થાય તે યોગ્ય નથી. આપણે બંધાએ આજે પ્રથમ જ ઠરાવ કર્યો છે કે, આપણે બંધાએ સાથે રહીને જ યુદ્ધ કરવું.^{૧૨-૨૦} છતાં હે રાજ ! તમે આપણા સૈનિકાને સંહારી રહેલા શત્રુઓને કેમ સહન કરો છો ?'

દુર્યોધન બોલ્યો : મેં તેમને પ્રથમ જ વાર્યા હતા, છતાં તેમણે મારું વચન માન્યું નહિ.^{૨૧} તેઓ તો પાંડવોની સેના સામે યુદ્ધ કરવા ગયા, તેથી તેમનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે.

શકુનિ બોલ્યો : સામાન્ય રીતે રણમાં અમર્ષમાં આવી ગયેલા વીર યોદ્ધાઓ ઘણીવાર પોતાના સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેતા નથી.^{૨૨} માટે તમારે તેમના પર ક્રોધ ન કરવો જોઈએ, તેમ આ સમય તેમની ઉપેક્ષા કરવાનો પણ નથી. હે રાજ ! આપણે બંધા એકઠા થઈ એ અને ઘોડા, રથો તથા હાથીઓને સાથે લઈ મહાધનુર્ધર મદ્રરાજના અતુચરોનું રક્ષણ કરવા જઈએ. મહાન પ્રયત્ન કરીને પણ આપણે અન્યોન્યનું રક્ષણ કરીશું.^{૧૨૩૨૪} આવી વિચાર કરીને તે સર્વ મહારથીઓએ જ સ્થળે મદ્રયોદ્ધાઓ લડી રહ્યા હતા તે તરફ પ્રયાણ કર્યું.^{૨૫}

સંજય બોલ્યો : શકુનિના તે કયન પરથી રાજ દુર્યોધન મહાન સૈન્યથી વીંટાઈને સિંહ-નાદથી બાણે પૃથ્વીને કંપાવી દેતો હોય, તેમ શત્રુઓ સામે ચઢી ગયો. હે ભારત ! તે સમયે તમારા સૈન્યમાં 'મારો, વીંધી નાખો, પકડો, પ્રહાર કરો, કાપી નાખો' વગેરે હુમલ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. ત્યારે પાંડવોએ પણ મધ્યમ નામનો બૃહ રથો અને તેઓ એકઠા ચઢી આવેલા મદ્રથોદ્ધાઓને જોઈને સામે ચઢાઈ કરી ગયા. ત્યાં હે રાજ ! એક સુહૃત જટલા સમયમાં તો હાથોહાથનું યુદ્ધ ચાલુ થયું અને મદ્રરાજના સર્વ સૈનિકો રણમાં મરણ પામેલા દેખાયા. અમે બધા તેમને સહાય કરવા માટે ત્યાં ગયા, તેટલામાં તો મદ્રરાજના બળવાન સૈનિકો લગભગ મરણ પામ્યા હતા અને શત્રુઓ એકઠા મળીને હૃયંની ક્રિક્રિયારીઓ કરી રહ્યા હતા. સર્વ રથો ભસ્તકો વિનાનાં ધડો જોવાં થયેલાં જોવામાં આવતાં હતાં. સૂર્યના મંડળમાંથી ખરતી મહાન ઉલ્કાઓ દૃષ્ટિએ પડતી હતી અને સમગ્ર રણભૂમિ ભાંગી પડેલા રથો, ઝૂંસરાં, ધરીઓ, મરણ પામેલા મહારથીઓ તથા પડી રહેલા ઘોડાઓથી છવાઈ ગઈ હતી. એ રણંગલમાં વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓની બાંધ પર ઝૂંસરાં વળગી રહ્યાં હતાં અને તેઓ દોડદોડી કરી રહ્યા હતા. જ્યાંત્યાં એ પ્રદેશમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાઓ નજરે પડતા હતા. હે મહારાજ ! જેટલાએક ઘોડાઓ તો ભાંગી ગયેલાં પેડાંવાળા રથોને રણમાં ધસડી જતા હતા અને જેટલાએક ઘોડાઓ કપાઈ ગયેલા રથોના અર્ધભાગને જ લઈને દશે દિશાઓમાં દોડધમાલ કરી રહ્યા હતા. વળી જેટલાએક ઘોડાઓ વળગી રહેલાં ચોક્કડાંઓની સાથે ઠેકઠેકાણે દોડતા દેખાતા હતા. ^{૨૯-૩૪} ત્યાં અનેક નરોત્તમ રથીયોદ્ધાઓ પુણ્યના કાયકળે આકાશમાંથી પડતા સિદ્ધગણોની

પેઠે રણંગલમાં પડતા દેખાતા હતા. ^{૩૫} આમ જ્યારે મદ્રરાજના શૂરા સૈનિકો મરણ પામ્યા, ત્યારે વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી સચોટ પ્રહાર કરી રહેલા પાંડવ મહારથીઓ અમને ચઢી આવતા જોઈને વેગપૂર્વક અમારી સામે ચડી આવ્યા. અચૂક નિશાન પાડનારા તે યોદ્ધાઓએ અમારી સામે આવીને બાણોના સણસણાટો તથા શંખોના નાદો કર્યાં અને તેઓ ધનુષ્યોને ધુણાવતા ધુણાવતા સિંહનાદોની ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. તે સમયે મદ્રરાજના મહાન સૈન્યને મરણ પામેલું જોઈને તથા શરવીર મદ્રરાજને રણમાં પાડી નાખવામાં આવેલો જોઈને દુર્યોધનનું સર્વ સૈન્ય ફરી રણવિમુખ થઈ ગયું. હે મહારાજ ! વિજયી બનેલા પાંડવોએ જ્યારે મગ્ન્યૂત ધનુષ્યો હાથમાં લઈને બાણોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો, ત્યારે તે સૈન્ય ભ્રમ અને ગભરાટમાં પડી જઈને દિશાઓમાં ભાંગી ગયું. ^{૩૬-૪૦}

હતિ શ્રીમદભારતમાં શક્યપર્વોત્તમ શક્યશ્લોકોપર્વમાં 'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૯ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯ મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પાતિતે યુધિ દુર્ધર્ષે મદ્રરાજે મહારથે ।

તાવકાસ્તવ પુત્રાથ પ્રાયશો વિમુલાઝમવન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે દૂતરાષ્ટ્ર રાજ ! એ યુદ્ધમાં દુર્ધર્ષ મહારથી મદ્રરાજને મારી નાખવામાં આવ્યો, તે પછી તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ અને તમારા પુત્રો લગભગ રણવિમુખ થઈ ગયા હતા. ^૧ હે મહારાજ ! જમ અગાધ, નિરાધાર અને અપાર મહાસાગરમાં નૌકા ભાંગી પડે અને વહાણવટીઓ પાર જવાની ઇચ્છા કરે, તેમ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે શૂરવીર મદ્રરાજને મારી નાખ્યો અને ત્રાસ પામી ગયેલા તથા બાણોના પ્રહારોથી ઘાયલ થઈ ગયેલા સર્વ

કૌરવો એ યુદ્ધસંસુદ્રના પારને પામવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા. સિંહથી ભયભીત થયેલા મૃગો જમ પોતાના રક્ષકની ઇચ્છા કરે અથવા ભાંગી ગયેલાં શિંગડાંવાળા બળદો અને કપાઈ પડેલા દંતુશળોવાળા હાથીઓ પોતાના રક્ષકની ઇચ્છા કરે, તેમ અનાથ થઈ ગયેલા કૌરવો પોતાના રક્ષકની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા.^{૨,૩} પછી હે રાજન્! મધ્યપોરે અમે બધા યુધિષ્ઠિરથી પરાજય પામીને રણમાંથી પાછા ફર્યા. તે વેળા શલ્યનું મરણ થવાથી ક્રોધ યોદ્ધાને તૂટી ગયેલી હરણવાળા પોતાના સૈન્યને સાંધવાની કે પરાક્રમ કરવાની યુદ્ધિ સૂત્રી ન હતી. હે ભારત ! ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણના મરણ પછી તમારા યોદ્ધાઓને જે કુઞ્ઞ થયું હતું તે જ કુઞ્ઞ અને ભય ફરી શલ્યના મરણ પછી પણ અમને બધાને થયું હતું.^{૪-૬} મહારથી શલ્યના મરણથી સર્વ સૈનિકો વિજય મેળવવામાં છેક નિરાશ થઈ ગયા હતા. જમના વીર આગેવાનો માર્યા ગયા હતા તેમ જ જેઓ તીક્ષ્ણબાણોના પ્રહારોથી શરીરે છિન્નભિન્ન અને વિધ્વસ્ત થઈ ગયા હતા, એવા તે સર્વ સૈનિકો ભયના માર્યા રણમાંથી નાસ્તી જતા હતા. હે રાજન્! કેટલાએક ઘોડાઓ પર સવાર થઈને, કેટલાએક હાથીઓ પર ચઢી બેસીને, કેટલાએક રથો ઢોડાવી જઈને તથા કેટલાએક પગપાળા થઈને વેગપૂર્વક રણમાંથી પલાયન કરી જતા હતા. વળી સવોટ પ્રહાર કરનારા બે હજાર હાથી-સવારો પોતાના પર્વત સરખા મોટા હાથીઓને પગના અંગ્રૂહાના તથા અંગુશના પ્રહારથી હાંપી જઈ યુદ્ધમાંથી નાસ્તી ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા યોદ્ધાઓ બાણોના પ્રહારોથી ઘાયલ થઈ જઈને રણમાંથી એટલી બધી ઢોડાઢોડી કરીને દિશાઓમાં નાસ્તી જતા હતા કે, અમે તેમને અત્યંત હાંફી રહેલા એવા હતા. આ રીતે કૌરવોમાં ભંગાણ પડ્યું અને પરાજિત થઈને તેઓ ઉત્સાહ-

રહિત થઈ ગયા હતા. તે જઈને વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંચાલો અને પાંડવો તેમની સામે ચઢાઈ કરી ગયા; એટલે તે રણભૂમિ પર ફરીને બાણોના સણસણાટો, પુષ્કળ સિંહનાદો તથા શરાઓના શંખોનો દારૂણ ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો. તે સમયે કૌરવોના સૈન્યને ભયભીત થઈને નાસતું જઈને પાંચાલો તથા પાંડવો માંહેમાંહે આવી વાત કરવા લાગ્યા : ‘સત્યનિષ્ઠ તથા વૈર્યવાન રાજા યુધિષ્ઠિરના સર્વ શત્રુઓ આજે વિનાશ પામી ગયા છે.’^{૭-૧૪} હવે કુર્યોધન પ્રદીપ્ત રાજ્યલક્ષ્મીથી શ્રદ્ધ થયો છે. આજે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રને મરણ પામેલો સાંભળી વિહ્વળ થઈને આસન પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડશે અને મૂર્છાવશ થઈ જશે. કુદ યુદ્ધિવાળા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને બાણવામાં આવશે કે, કુતાનો પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; અને આજે જ તે પાપી રાજા પોતાની ભતની નિંદા કરશે. વિદુરે જે સત્ય અને હિત-કારક વચનો કથાં હતાં તેનું આજે તે મરણ કરશે.^{૧૫-૧૭} આજથી આરંભી તે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા યુધિષ્ઠિરરાજના એક દાસની પેઠે વર્તશે. વળી પાંડવોએ પૂર્વઘણમાં જે જે કુઞ્ઞો ભોગવ્યાં છે, તેમનું રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને હવે જ જ્ઞાન આવશે.^{૧૮} આજે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય બહુ વામાં આવશે, અર્જુનના ધનુષ્યનો ટંકાર યુદ્ધમાં ઘણો જ ભયંકર છે તેની પણ તેને આજે જ બહુ થશે.^{૧૯} વળી તે તેના અસ્ત્રબળને તથા બાહુબળને પણ આજે જ બહુશે. ઇંદ્રે જમ બળ દેસતો યુદ્ધમાં વધ કર્યો હતા, તેમ ભીમસેન આજે જ્યારે કુર્યોધનનો વધ કરશે, ત્યારે મહાત્મા ભીમસેનના ધોર બળનું પણ ધૃતરાષ્ટ્રરાજાને જ્ઞાન થશે. કુશાસનના વધ સમયે ભીમસેને જે પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું છે, તે પરાક્રમ મહાબળવાન ભીમસેન સિવાય આ લોકમાં બીજો કોઈ કરી શકે તેમ

નથી. વળી જે મદ્રરાજ દેવોને પણ અતિદુઃસહ હતો, તેને આજે યુધિષ્ઠિરે મારી નાખ્યો છે તે સાંભળી આજે જ ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પાંડવોમાં સૌથી મોટા એ યુધિષ્ઠિરરાજના પરાક્રમને પણ જાણ્યો. વળી વીર શકુનિ તથા બીજા સર્વ મહાવીરો આજના સંગ્રામમાં જ્યારે મરણ પામશે, ત્યારે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને જ્ઞાન થશે કે, માદ્રીના બન્ને પુત્રો પણ અતિ દુઃસહ છે. અરે, પણ જે પક્ષમાં અર્જુન, સાત્યકિ, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રોપદીના પુત્રો, નકુલ, સહદેવ, મહાધનુર્ધર શિખંડી તથા રાજા યુધિષ્ઠિર યુદ્ધ કરનારા છે, તે પક્ષનો વિજય કેમ ન થાય ? તેમ જ ધૃષ્ટવીના નાથ જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ જે પાંડવોના રક્ષક છે તથા જેમને ધર્મનો આશ્રય છે, તે પાંડવોનો વિજય કેમ ન થાય ? ભીમ, દ્રોણ, કર્ણ, શલ્ય તથા તે ઉપરાંત બીજા સેંકડો ને હજારો વીર રાજાઓને પાંડવ યુધિષ્ઠિર સિવાય બીજા કયા પુરુષ રણમાં જીતવા સમર્થ છે ?^{૨૦-૨૮} સાત્ય અને યશના નિધિરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તો એ યુધિષ્ઠિરના રક્ષક છે.^૧ આમ વાતો કરતા કરતા તે પાંચાલો અને પાંડવો મહાહર્ષપૂર્વક તમારા નાસી જતા યોદ્ધાઓની પાછળ પડ્યા. ત્યારે વીર્યવાન અર્જુન રથસૈન્યની સામે ચઢાઈ કરી ગયો.^{૨૯} ત્યાં નકુલ, સહદેવ અને મહારથી સાત્યકિ શકુનિ સામા ધસી ગયા. આ સમયે ભીમસેનના ભયથી વિહ્વળ થઈને પોતાના સૈનિકો નાસભાગ કરી રહ્યા હતા તે જોઈને કૃર્ચોધન પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો : 'હે સારથિ ! ધનુષ્ય ધારણ કરીને હું જે રણના મોખરામાં જોભા રહીશ, તો અર્જુન મારો પરાજય કરી શકશે; માટે આપણા ઘોડાઓને તું સર્વ સૈન્યોના પાછળના ભાગમાં હાંક; કારણ કે જે હું સૈન્યોની પાછળ રહીને યુદ્ધ કરીશ તો મહાસાગર જેમ કિનારાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી, તેમ અર્જુન મારો પરાજય કરવા ઉત્સાહ

ધરી શકશે નહિ. હે સૂત ! જે આપણા મહાન સૈન્યની સામે પાંડવોએ કેવો ધસારો કર્યો છે ! જો, તેની ચોતરફ ધૂળના કેવા ગોટગોટ ઊડી રહ્યા છે ! વળી સાંભળ. તે સ્થળે અનેક ધોર અને ભયંકર સિંહનાદો સંભળાય છે. માટે આલ, તું મને સૈન્યોના પાછળના ભાગમાં રક્ષણ કરવા માટે લઈ જા. હું જેવો રણમાં જઈને જોભા રહીશ કે તુરંત જ મારું સૈન્ય એકદમ ભુસ્સામાં આવી જઈ યુદ્ધ કરવા પાછું ફરશે.' તમારા પુત્રનું શરવીર અને આય પુરુષને ઘટે તેવું તે વચન સાંભળી સારથિએ સોનેરી ભરતકામવાળી ઝૂલોથી ઠંકાયેલા તેના ઘોડાઓને રણમાં આગળ હાંક્યા. એટલે તુરંત જ કૃર્ચોધનના કહેવા પ્રમાણે હાથી, ઘોડા અને રથો વિનાના એકવીસ હજાર પગપાળા યોદ્ધાઓ રણમાં આવીને ઊભા રહ્યા. આ સર્વ યોદ્ધાઓ ભુદા ભુદા દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા તથા ભિન્નભિન્ન નગરોમાં વસનારા હતા.^{૩૦-૩૬} તેઓ બધા મહાન યશને મેળવવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરવા હાજર થયા હતા. પરસ્પર હર્ષાવેશમાં આવી ગયેલા તે યોદ્ધાઓ જ્યારે ધસી જતા હતા, ત્યારે તે સ્થળે ધોર દેખાવતો મહાભયંકર ખળભળાટ મચી રહ્યો હતો. ત્યારે હે રાજન ! ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અતુ રંગી સૈન્યને સાથે લઈ ભુદા ભુદા દેશના તે યોદ્ધાઓને અટકાવવા લાગ્યા અને તે પાળાઓ પણ વીરલોકમાં જવાની ઇચ્છાથી એકદમ હર્ષપૂર્વક સિંહનાદો તથા બાહુસ્ફોટના શબ્દો કરીને ભીમસેન સામા જ યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યા. આમ તે યુદ્ધકુર્મદ યોદ્ધાઓ અતિઆવેશપૂર્વક ભીમસેન સામા જઈ પહોંચ્યા અને બીજી દાઈ ખતતી વાત નહિ કરતાં ઉપરાઉપરી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા તથા ચોતરફથી મારો ચઢાવી ભીમસેનને ઘેરી લેવા લાગ્યા.^{૪૦-૪૪} એ વેળા ભીમસેન સર્વ તરફ પાળાઓની દુહડીઓથી ઘેરાઈ ગયો હતો અને

માર આતો હતો, તોપણ મૈનાક પર્વતની પેઠે
પોતાના સ્થાન પરથી બિલકુલ અલાયમાન થયો
નહોતો.^{૪૫} હે મહારાજ ! ક્રોધાયમાન થયેલા તે
યોદ્ધાઓ પણ ભીમસેનના મહાન રથને ઘેરી લઈ
ભીમસેનને દેહ પકડવા તૈયાર થઈ ગયા અને તેના
રક્ષક યોદ્ધાઓને આગળ વંધતા અટકાવવા લાગ્યા.
હવે શત્રુઓને આમ ચોતરફથી ચઢી આવેલા બેઠેને
ભીમસેન ટાપી બિઠ્યો. સુવર્ણથી મટેલી મહાન
ગદા હાથમાં લઈને તે એકદમ રથ પરથી નીચે
જીતરી પડ્યો અને પગપાળો યુદ્ધ કરવા સજ્જ
થઈ દંડધારી કાળની પેઠે તમારા યોદ્ધાઓનો
સંહાર કરવા લાગી પડ્યો. ત્યાં નરસિંહ ભીમસેન
રથ-થોડા વિનાના તે એકવીસ હજાર પાળાઓનો
વિનાશ કરી નાખ્યો.^{૪૬-૪૮} આમ સત્યપરાક્રમી
તે ભીમસેન પાયદળ સૈન્યોનો સંહાર કરીને તુરત
જ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ કરી રણના મોખરામાં
ફરી દેખાવ્યો.^{૪૯} આ રીતે અનેક જાતનાં શસ્ત્રો-
થી સજ્જ થયેલા, તરેહતરેહનાં કુંડળોને ધારણ
કરનારા તથા અનેક દેશોમાંથી આવેલા તે અનેક
જાતના પગપાળા યોદ્ધાઓ શરીરે લોહીહીલણ
થઈ ગયા. તેઓ વાયુના આઘાતથી ભાંગી પડેલાં
પુષ્પ ભરેલાં ફરેણનાં વૃક્ષોની પેઠે મરણ પામીને
રણભૂમિ પર સૂઈ ગયા. પતાકાઓ તથા ધ્વજ-
ઓથી છવાઈ ગયેલું તે મહાન પાયદળ સૈન્ય
જ્યારે કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યું, ત્યારે તેનું
સ્વરૂપ મહાભયંકર, રોદ્ર અને ઘોર દેખાતું હતું.
બીજી તરફ યુધિષ્ઠિર આદિ મહારથીઓ સૈન્યોને
સાથે લઈ તમારા વીરશ્રેષ્ઠ પુત્ર દુર્યોધનની સામા
દોડી ગયા હતા. તમારા મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓને
રણમાંથી નાસી ગયેલા બેઠેને તે સર્વ મહારથી-
ઓએ દુર્યોધન સામે ચઢાઈ તો કરી; પરંતુ કિનારો
જમ સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરી શકે નહિ, તેમ
તે પાંડવયોદ્ધાઓ તમારા પુત્રનું ઉલ્લંઘન કરી

શક્યા નહિ.^{૫૧-૫૫} એ વેળા તમારા પુત્રનું પરા-
ક્રમ અમને ઘણું અદ્ભુત દેખાયું હતું; કારણ
કે તે પોતે એકલો હતો છતાં એકત્ર મળેલા
પાંડવો તેનું ઉલ્લંઘન કરી શક્યા ન હતા.^{૫૬}
તેવામાં અત્યંત ધાયલ થઈ જવાને લીધે બહુ
દૂર નહિ નીકળી ગયેલા પોતાના સૈન્યને નાસી
જવા તત્પર થયેલું બેઠેને દુર્યોધન તેને આ
પ્રમાણે કહ્યું :^{૫૭} 'હે વીર ક્ષત્રિયો ! આ સમગ્ર
પૃથ્વી પર અથવા પર્વતો પર તેવો કોઈ પણ
પ્રદેશ મારા બેવામાં આવતો નથી, જ્યાં તમે
નાસી જાઓ અને પાંડવો તમને ન મારી શકે !
તો પછી આમ નાસી જવાથી તમને શો લાભ
છે ?^{૫૮} જુઓ, હવે પાંડવોનું સૈન્ય અલ્પ રહ્યું
છે તથા કૃષ્ણ અને અર્જુન પણ અત્યંત ધાયલ
થઈ ગયા છે, માટે આપણે બધા બે એકત્ર થઈને
અહીં યુદ્ધ કરવા માટે જીભા રહીશું તો અવશ્ય
આપણે વિજય થશે.^{૫૯} છતાં પણ બે તમે કદાચ
ભંગાણ પાડીને નાસી જશો તોપણ પાંડવોનો
તમે અપરાધ કરેલો હોવાથી તમે તેમના સપાટા-
માંથી છૂટશો જ નહિ. જરૂર તેઓ તમારી પાછળ
પડીને પણ તમને મારી નાખશે; તો રણમાં જ
આપણું મૃત્યુ થાય તે શ્રેયસ્કર છે.^{૬૦} અહીં
એકઠા મળેલા સર્વ ક્ષત્રિયો ! સાંભળો. જગત-
માં સદાને માટે સામાન્ય નિયમ એવો છે કે,
મૃત્યુ શરવીને કે કાયરને અવશ્ય મારી જ નાખે
છે.^{૬૧} તો પછી કયો ક્ષત્રિય પુરુષ એવો મૂં
હોય કે તે યુદ્ધ કરે નહિ ? આપણે માટે હવે
નિશ્ચિત શ્રેયસ્કર એ જ છે કે, ક્રોધાયમાન થયેલા
ભીમસેન સામે આપણે અડગ થઈને જીભા રહેડું.^{૬૨}
વળી ક્ષાત્રધર્મ તરફ દષ્ટિ કરતાં પણ જણાય છે
કે, યુદ્ધ કરનારા પુરુષોનું સંગ્રામમાં થયેલું મૃત્યુ
સુખજનક થાય છે; તેમ જ મનુષ્યને ઘેર રહીને
પણ કોઈક દિવસ અવશ્ય મરતું તો પડે છે

જ. તો પછી ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય કરી યુદ્ધમાં જ
કેમ નહિ મરવું એઈએ? કારણ કે એ મૃત્યુ
સનાતન ગણાય છે. વળી યુદ્ધ કરનાર ક્ષત્રિય
એ પોતાના શત્રુઓનો વિનાશ કરે છે, તો તેને
આ લોકમાં સુખ મળે છે અને તે એ શત્રુને
હાથે મરણ પામે છે, તો ખૂબ પછી તેને સ્વર્ગોદિ
મહાન કૃપ મળે છે.^{૧૩, ૧૪} માટે હે કૌરવો! સ્વર્ગ
મેળવવા માટે યુદ્ધધર્મથી બીજે એક પણ અતિ
શ્રેયસ્કર માર્ગ નથી અને યુદ્ધમાં મરણ પામેલો
પુરુષ તત્કાળ દિવ્ય લોકોને પામી શકે છે.^{૧૫}
દુર્યોધનનું આ વચન સાંભળી સર્વ રાજાઓએ
તેની પ્રશંસા કરી અને તેમણે ફરી આતંતાથી
પાંડવો સામે હલ્લો કર્યો.^{૧૬} પાંડવપક્ષના યોદ્ધા-
ઓએ પણ સૈન્યોને સત્વર બૂહાકારે ગોઠવી
દીધાં અને વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી તેઓ
અત્યંત ક્રોધપૂર્વક તેમની સામા ધસ્યા.^{૧૭} ત્યાં
વીર્યવાન અર્જુન ત્રણેય લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા
પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર કરતો કરતો
રથમાં બેસીને રણમાં ચઢી આવ્યો. વળી નકુલ,
સહદેવ તથા મહાબળવાન સાત્યકિ આ ત્રણ
મહારથીઓ પણ બરાબર સાવધાન થઈ વેગ અને
હર્ષપૂર્વક તમારા સૈન્ય પર અને શત્રુની પર
ટૂટી પડ્યા.^{૧૮, ૧૯}

હિત શ્રીમદ્ભાગવતમાં શક્યપર્વાત્મક સત્યાભિષેકપર્વમાં
'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦ મો

શાહવનો વધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સન્નિવૃત્તે જનીધે ત્ત શાલ્વો મ્લેન્હગ્નાધિપઃ ।

અમ્યવર્તત સંક્રુદ્ધઃ પાંડવાનાં મહદ્વલ્પ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! બ્યારે
રેવોનું સૈન્ય રણમાંથી નાસી જવા લાગ્યું,
મારે સ્વેચ્છ દુકડીઓનો નાયક શાહવરાજ કોવા-

ચમાન થઈને પાંડવોના મહાન સૈન્ય પર ચઢી
આવ્યો.^૧ એ વેળા તે શાહવરાજ પર્વત સમાન
પ્રચંડ શરીરવાળા, ઔરાવત હાથીની તુલના કર-
નારા, શત્રુઓનાં સૈન્યોનું મર્દન કરી નાખનારા
ગર્વિષ્ઠ અને મદમત્ત એવા મહાન હાથી પર
બેઠો હતો.^૨ હે રાજન! તે મહાન હાથી ઉત્તમ
જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, નિત્યને માટે દુર્યો-
ધનરાજનો માનીતો હતો, તેને હસ્તિશિક્ષાના સિદ્ધા-
નોને બહુનારા કુશળ મહાવતોએ સારું શિક્ષણ
આપીને તૈયાર કર્યો હતો અને યુદ્ધોમાં સદા-
કાળ તેના પર સવારી કરવામાં આવતી હતી!^૩
આવા તે ઉત્તમ જાતિના હાથી પર બેઠેલો મહા-
રાજ શાહવ પ્રાતઃકાળે ઉદ્યાયસ્થ પર્વતના શિખર
પર આવેલા સૂર્ય સરખો શોભતો હતો. હે રાજન!
તે રાજ એ હાથી પર સવાર થઈને એક જ મળેલા
પાંડવો સામે ધસ્યો.^૪ હે રાજન! તેણે ઇંદ્ર-
ના વજ્ર સમાન વેગવાળાં તથા અતિધોર એવાં
સજ્જ કરેલાં બાણો મારીને શત્રુ યોદ્ધાઓને
ચીરી નાખવા માંડ્યા અને અનેક યોદ્ધાઓ-
ને એ મહારણમાંથી ચમલોક તરફ મોકલી દેવા
માંડ્યા.^૫ ત્યાં હે રાજ ! શાહવરાજ પોતાના
મહાન હાથી પર બેસીને બ્યારે ઉપરાઉપરી
બાણો ફેંકવા મંડ્યો, ત્યારે પૂર્વ દેવોની સેના-
ના સંહાર સમયે ઔરાવત હાથી પર બેસીને
ઇંદ્ર બાણો ફેંકતો હતો ત્યારે બાણને તે ધ્યારે
લેતો હતો અને ધ્યારે સંધાન કરીને છોડતો
હતો તે દેવોને કે દેવોને બહુવામાં આવતું ન
હતું. તે જ પ્રમાણે એ શાહવરાજ પણ ત્યારે
બાણને ધ્યારે લેતો હતો અને ધ્યારે સંધાન
કરીને છોડતો હતો તે પાંડવો કે કૌરવો બહુ
શક્તા ન હતા તેમ એઈ શક્તા પણ ન હતા.^૬
પરંતુ પાંડવો, સોમધ અને સૂંઝયો પોતાની
સમીપ ઇંદ્રના હાથીની પેટે હાજરોવાર ચોખાનું

ધૂમી રહેલા તેના એકલા હાથીને જ માત્ર જોઈ શકતા હતા.^૯ ત્યાં એક ક્ષણવારમાં તો તે હાથી-એ શત્રુઓના સમગ્ર સૈન્યને ઘેરી લીધેલું અને નસાડી મૂકવામાં આવતું દેખાયું. તે સર્વ સૈન્ય એટલું બધું ભયભીત થઈ ગયું કે, પરસ્પરનો સંહાર કરતું સૈન્ય તે વેળા રણમાં ઊંચું જ ન રહ્યું. રાજા શાલ્વે જ્યારે પાંડવોની મહાસેનામાં આ રીતે ભંગાણ પાડ્યું, ત્યારે તે સેના હાથીના વેગને સહન નહિ કરીને ચારે ય દિશા-ઓમાં દોડી ગઈ.^{૧૦} આમ પાંડવોની સેનાને વેગથી નાસી જતી જોઈને તમારા પક્ષના મોટા મોટા યોદ્ધાઓ અંદ્ર સમાન ઉજ્જવળ વર્ણના શંખો વગાડવા લાગ્યા અને શાલ્વરાજની યુદ્ધ-માં પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૧૦} પરંતુ કૌરવોના તે હર્ષનાદને તથા શંખોના ધ્વનિઓને પાંડવસેના-પતિ પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કોબને લીધે સહન કરી શક્યો નહિ.^{૧૧} તેથી જંભાસુર અને ઇંદ્રના સમાગમ સમયે જમ જંભાસુર ઇંદ્રના ઔરાવત હાથી સામે ધસી ગયો હતો, તેમ મહાત્મા ધૃષ્ટ-દ્યુમ્ન પણ સત્વર વિજય મેળવવા માટે તે હાથી સામે ધસી ગયો.^{૧૨} આમ હે રાજા ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નને એકાએક યુદ્ધ કરવા ચઢી આવતો જોઈ રાજાઓમાં સિંહ સરખા શાલ્વરાજએ દ્રુપદરાજના પુત્ર એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વધ કરવા માટે એકદમ પોતાના હાથી-ને તેના તરફ દોડાવ્યો.^{૧૩} એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ એકાએક પોતાની સામે ધસી આવતા તે હાથીને અગ્નિની પેઠે બળી રહેલાં, સરાલિયાએ ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં અને ઉચ વેગવાળાં ત્રણ મોટાં નારાય બાણો મારીને વીંધી નાખ્યો.^{૧૪} વળી મહાત્મા ધૃષ્ટ-દ્યુમ્ને તે હાથીના ગંડસ્યળમાં પાંચસો નારાય બાણો માર્યાં, એટલે અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા તે હાથી એકદમ પાછો ફરીને રણમાંથી નાસવા લાગ્યો.^{૧૫} હાથીને આમ રણમાંથી નાસી જતો

જોઈ શાલ્વરાજએ તેને એકાએક ચાણુકોના તથા અંકુશોના પ્રહારો વડે રણ તરફ પાછો વાળ્યો અને તેને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથ તરફ અત્યંત વેગથી દોડાવી મૂક્યો.^{૧૬} હવે હાથીને ઘણા જ વેગથી એકાએક ધસી આવતો જોઈને વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સંવર્ગે ભયથી વિહ્વળ થઈ ગયો અને તુરત જ હાથમાં ગદા લઈ રથ પરથી પૃથ્વી પર ઊતરી પડ્યો.^{૧૭} ત્યાં પેલા હાથીએ સુવર્ણથી શોભી રહેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથને સૂંઠ વડે ઉછાળ્યો અને તેને ગર્જનાની સાથે પૃથ્વી પર ઝાંઘી પાડ્યો. તેણે તે રથના, ઘોડાઓના તથા સારથિના ભાંગી છુટ્ટા કરી નાખ્યા.^{૧૮} આમ પાંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે હાથીના સપાટામાં સપડાયો, તે જોઈને ભીમ-સેન, શિખંડી અને સાત્યકિ એકદમ વેગથી ત્યાં દોડી આવ્યા. તેમણે એકાએક બાણોનો મારો ચલાવ્યો અને ચોખ્ખાળુ ધૂમી રહેલા તે હાથીના વેગને અટકાવી દીધો. પણ તે હાથી એ મહા-રથીઓએ સર્વ તરફથી ઘેરી લેવા છતાં અને ચોખ્ખાળુથી અટકાવ્યા છતાં યુદ્ધમાં આમતેમ દોડવા લાગ્યો. ત્યાં સૂર્ય જમ દિશેણીની વૃદ્ધિ કરે, તેમ શાલ્વરાજ ચારેબાળુ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. તેથી પાંડવોના અનેક રથીઓ ધાયલ થઈ જઈને આબુબાબુ નાસવા લાગ્યા.^{૧૯-૨૧} હે રાજા ! શાલ્વરાજનું આ પરાક્રમ જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા બીજા સર્વ સંજયરાજઓ હાહાકાર કરીને દિશાઓને ગબવી મૂકવા લાગ્યા અને તે સર્વ મહાપુરુષોએ ચોતરફથી તે હાથીને ઘેરી લીધો. હે ભારત ! હવે પાંચાલરાજનો શૂરવીર અને શત્રુ-ઘાતક પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પર્વતના શિખર સરખી ગદા હાથમાં લઈ એકદમ વેગથી તે હાથી સામે દોડ્યો. પછી પર્વત તથા મેઘ સમાન પ્રચંડ શરીરવાળા તે મદગરતા હાથીને પાંચાલરાજના બળવાન પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઘણા જોસથી ફેરવીને ગદાનો પ્રહાર

કર્થો.^{૨૨-૨૪} એકાએક થયેલા આં પ્રહારથી તે હાથીનું ગંડસ્થળ તૂટી ગયું, મુખમાંથી તે પુષ્કળ લોહી ઓઝવા લાગ્યો અને પૃથ્વીકંપથી ધણધણી ઊઠેલો પર્વત જેમ તૂટી પડે, તેમ પર્વત સમાન દેખાવતો તે હાથી ગર્જના કરીને પૃથ્વી પર પછ-ડાઈ પડ્યો.^{૨૫} તે હાથીના પડવાને સમયે તમારા પુત્રના સૈન્યમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો અને ત્યાં શિનિવીર સાત્યકિએ ભલ્લભતિનું તીક્ષ્ણ બાણ મારીને શાહવરાજના મસ્તકને પણ કાપી નાખ્યું. એટલે તે પણ ઇંદ્રે મારેલા વજ્રથી તૂટી પડેલા પર્વતના શિખરની પેઠે હાથીની સાથે જ પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૨૬, ૨૭}

૭૮ શ્રીમહાભારતમાં શત્યમર્વાતર્જન શલ્યાભિષેકપર્વમાં
'શાહવરનો વધ' નામનો અધ્યાય ૨૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧ મો

ક્ષેમધૂતિનો વધ-કૃતવર્માનો પરાજય

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્નુ નિહતે શૂરે શાલ્વે સમિતિશોમને ।
તવામજ્યદ્રલં વેગાદ્વાતેનેવ મહાદ્રુમઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! વાયુ જેમ મોટા વૃક્ષને ભાંગી નાખે, તેમ સાત્યકિએ રણને શોભાવનાર શૂરા શાહવરાજને મારી નાખ્યો; એટલે તુરંત જ તમારા સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું. તે બેઈ શૂરવીર અને મહાબળવાન કૃતવર્માએ શત્રુઓના સૈન્યને રણમાં આગળ વધતું અટકાવ્યું.^{૧, ૨} હવે હે રાજા! પર્વતની પેઠે અડગ રહીને બાણોનો મારો ચલાવતા એ કૃતવર્માને યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયેલા બેઈ બીજા શૂરાઓ પણ યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા.^૩ એટલે હે મહારાજ ! ત્યાં યુદ્ધ માટે પાછા ફરેલા કૌરવોનું તથા પાંડવોનું મૃત્યુ થાય તો જ અટકવું એવા નિશ્ચયવાળું યુદ્ધ ચાલુ થયું.^૪ તે સમયે કૃતવર્માનું શત્રુઓ સાથેનું યુદ્ધ ઘણું આશ્ચર્યજનક થઈ પડ્યું હતું; કારણ કે તેણે

એકલાએ પાંડવોની અજિત સેનાને અટકાવી રાખી હતી.^૫ કૃતવર્માના આવા દુષ્કર કર્મને બેઈ અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયેલા અન્યોન્યના મિત્રો અતિમહાન સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને તેનો શબ્દ છેક આકાશમાં અથડાયો હતો.^૬ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! તે શબ્દ સાંભળીને પાંચાલયોદ્ધાઓ તો ત્રાસ જ ખાઈ ગયા હતા. એટલે મહાબાહુ સાત્યકિ યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો. તેણે પહેલે જ સપાટે મહાબળવાન રાજા ક્ષેમધૂતિ સામે ધસારો કર્યો અને સાત તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેને ચમલોકમાં વિદાય કરી દીધો.^{૭, ૮} પછી તે સત્રલમાં અનેક બાણોનો મારો ચલાવતો ચલાવતો આગળ વધ્યો, એટલે યુદ્ધિમાન કૃતવર્મા પણ વેગથી તે મહાબાહુ સામે ધસ્યો.^૯ ત્યાં તુરંત જ મહાવીર્યવાન એવા તે બન્ને મહારથીઓ ધનુષ્યો તથા બીજાં અનેક જાતનાં ઉત્તમ શસ્ત્રો ધારણ કરી અન્યોન્ય સામે દોડ્યા.^{૧૦} આ રીતે તે બન્નેનો જ્યારે ધોર સમાગમ થયો, ત્યારે પાંડવો, પાંચાલયોદ્ધાઓ અને બીજા સર્વ મહારાજાઓ યુદ્ધ કરતા બંધ થઈ બેઈ ને ઢેવળ પ્રેક્ષક તરીકે જ બિભા રહ્યા હતા.^{૧૧} પછી યાદવ તથા અંધક વંશનાં તે બન્ને મહારથીઓ અત્યંત હર્ષમાં આવેલા બે હાથીઓની પેઠે નારાય અને વસુદંત નામનાં બાણોનો મારો ચલાવી અન્યોન્ય પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૨} આમ કૃતવર્મા તથા સાત્યકિ અનેક જાતની યુદ્ધ-રીતિઓથી રણમાં ધૂમચા લાગ્યા અને ઉપરાઉપરી બાણવૃષ્ટિઓ કરીને એકબીજાને ઢાંકી દેવા લાગ્યા. તે સમયે યાદવોમાં સિંહ સરખા તે બન્નેનાં ધનુષ્યોમાંથી વેગ અને બળપૂર્વક છૂટી રહેલાં બાણો બંણે ધણી ઝડપથી આકાશમાં ઊડી રહેલાં પતંગિયાં હોય તેમ અમને દેખાવા લાગ્યાં.^{૧૩, ૧૪} પછી દ્વીકપુત્ર કૃતવર્મા સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ સામે આગળ વધ્યો અને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી

નાખવા લાગ્યો. વળી તેણે બીજાં ચાર બાણોનો તેના ચારેય ઘોડાઓને માર માર્યો.^{૧૫} એટલે મહાબાહુ સાત્યકિ અંકુશોથી વીંધાઈ ગયેલા હાથીની પેઠે ઢાપી ઊઠ્યો અને તેણે મોટાં મોટાં આઠ બાણો મારીને કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો.^{૧૬} તે ઐર્ધ કૃતવર્માએ પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ ઠરેલાં ત્રણ બાણો ધનુષ્યને ઠાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચી સાત્યકિને માર્યાં અને એક બાણથી તેનું ધનુષ્ય ઠાપી નાખ્યું.^{૧૭} શિનિકુલબૃણુ સાત્યકિએ તુરત જ તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને વેગ-પૂર્વક બીજાં ધનુષ્યબાણ ચડણ કર્યાં. તે મહાન ધનુષ્ય હાથમાં લઈને સર્વ ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ, મહાબળવાન અને વીર્યવાન એવા તે સાત્યકિએ તેમાં ઝડપભર પ્રત્યંચા ચઢાવી દીધી અને દ્વોદશી કૃતવર્મા સામે હુમલો કર્યો. કારણ કે પોતાના ધનુષ્યને કૃતવર્માએ ઠાપી નાખ્યું હતું તેને અતિરથી સાત્યકિ સહન કરી શક્યો ન હતો. પછી તેણે દશ અતિ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને કૃતવર્માના સારથિને, ઘોડાઓને તથા ધ્વજને ઠાપી નાખ્યા.^{૧૮-૨૧} હે રાજન! આ રીતે પોતાના સુવર્ણબૃષિત રથને ઘોડાઓ તથા સારથિ વિનાનો થઈ ગયેલો ઐર્ધ મહાધનુર્ધર મહારથી કૃતવર્મા મહાન ઢાપાવેશમાં આવી ગયો. હે રાજ! તેણે સાત્યકિને કાર કરી નાખવાની ઇચ્છાથી ત્રિશૂળ હુગાર્થ અને પોતાની બ્રજના સંપર્ણ વેગથી

સામે લડી રહ્યો હતો. તે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં સાત્યકિએ વીર કૃતવર્માને રથ વિનાનો કરી મૂક્યો; એટલે તમારા સૈન્યમાં અતિ મહાન ભય પેસી ગયો અને તમારા પુત્રને અત્યંત ખેદ થવા લાગ્યો.^{૨૫-૨૭} હે શત્રુદમન રાજ! કૃતવર્માનો સારથિ માર્યો ગયો, તેના ઘોડાઓ પણ હણાઈ ગયા અને તે પોતે આ પ્રમાણે સ્થરહિત થઈ પડ્યો, તે ઐર્ધ કૃપાચાર્ય સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ત્યાં સત્તર દોડી ગયા. તે સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં કૃતવર્માને પોતાના રથમાં બેસાડી ઘઉં તુરત જ રણાંગણમાંથી દૂર લઈ ગયા. પછી હે રાજન! કૃતવર્માને રથ વિનાનો કરી નાખી સાત્યકિ ન્યારે રણમાં ઊભો રહ્યો, ત્યારે વળી પણ કુર્યોધનું સર્વ સૈન્ય અવશ્ય મુખ કરીને રણમાંથી નાહું. ત્યારે માત્ર કુર્યોધન સિવાય તમારા સર્વ સૈનિકો રણમાંથી પલાયન કરી ગયા હતા. પરંતુ હે રાજન! તે સમયે સૈન્યની નાસાનાસથી એટલી બધી ધૂળ ઊડી હતી, કે તેથી તે સર્વ સૈનિકો ઠંકાઈ ગયા હતા અને શત્રુઓ તે નાસભાગને બાળી શક્યા ન હતા. પોતાના સૈન્યમાં પોતાની સમીપ જ ભંગાણ પડેલું ઐર્ધને કુર્યોધન પોતે એકલો સર્વ શત્રુઓ સામે વેગથી ધસ્યો અને તેમને આગળ વધતા અટકાવવા લાગ્યો. એટલું જ નહિ, હે રાજન! કોઈનાથી ગાંભ્યે નહિ બનાગે તમારો મહાબળવાન પુત્ર સર્વ પાંડવો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,

સંઘામમાં સર્વ તરફ પ્રકાશી રહ્યો હતો.^{૨૧}
મનુષ્યો જેમ મૃત્યુ સામે થઈ શકે નહિ, તેમ શત્રુ-
પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ તેની સામા થઈ શક્યા
નહિ. તે જ અરસામાં કૃતવર્મા બીજ રથમાં બેસીને
પાછો યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો.^{૨૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા રાધ્યપર્વાતર્જત રાધ્યાભિષેકપર્વમાં
'સાત્યકિ અને કૃતવર્માનું યુદ્ધ' નામનો

અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨ મો

અનેક દંદયુદ્ધો

॥ ભંજય ઉવાચ ॥

પુત્રસ્તુ તે મહારાજ રયસ્યો રથિનાં વરઃ ।

દુક્લસહો વમો યુદ્ધે યથા દ્વઃ પ્રતાપવાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: હે મહારાજ! એ સમયે
રથમાં બેઠેલા તમારા મહારથી પુત્ર દુઃસહ દુર્યો-
ધન યુદ્ધમાં પ્રતાપી રૂઢદેવ સરખો દીપતો હતો.^૧
જમ ધારાઓ વડે પર્વતો પર વૃષ્ટિ કરવામાં
આવે, તેમ તેણે શત્રુઓ પર બાણોની વૃષ્ટિ
કરવા માંડી હતી અને હબરો બાણોથી રણ-
ભૂમિને બિલકુલ ઢાંધી દીધી હતી.^૨ તે સમયે
પાંડવોના સૈન્યસાગરમાં તેવો કોઈ પણ પુરુષ,
હાથી, ઘોડો કે રથ ન હતો કે જ દુર્યોધનનાં
બાણોથી ધાયલ થયો ન હતો.^૩ હે રાજા! જ જ
ચોક્કા તરફ હું દંષ્ટિ કરતો હતો, તે તે તમારા
પુત્રનાં બાણોથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા જમારા જેવામાં
આવતો હતો.^૪ સૈન્યની ઊડેલી ધૂળથી જમ સેના
ઢંકાઈ ગયેલી દેખાતી હતી, તેમ મહાત્મા દુર્યો-
ધનનાં બાણોથી પણ તે સેના ઢંકાઈ ગયેલી
દેખાતી હતી.^૫ એટલું જ નહિ, હે પૃથ્વીપતિ!
ઝડપદાર હાથવાળા ધનુર્ધર દુર્યોધને સમગ્ર રણ-
ભૂમિને તદ્દન બાણોમય કરી દીધેલી અમે જોતા
હતા.^૬ મારો તો એવો જ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે,
તમારા તથા શત્રુઓના તે હબરો ચોક્કાઓમાં

દુર્યોધન એક જ પુરુષ હતો.^૭ ખરેખર, તે વેળા
અમે તમારા પુત્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ બેથું હતું;
કારણ કે હે ભારત! તે પોતે એકલો હતો છતાં
એકઠા થયેલા સર્વ પાંડવો પણ તેની સામા ચઢાઈ
કરી શક્યા ન હતા.^૮ પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! દુર્યો-
ધને સો બાણોથી યુધિષ્ઠિરને, સિતેર બાણોથી
ભીમસેનને, પાંચ બાણોથી સહદેવને, ચોસઠ
બાણોથી નકુલને, પાંચ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, સાત
બાણોથી દ્રૌપદીના પુત્રોને તથા ત્રણ બાણોથી
સાત્યકિને પ્રહાર કર્યો અને બીજું એક ભલ્લ
ભતિતું બાણ મારી તેણે સહદેવના ધનુષ્યને
ઠાપી નાખ્યું. એટલે તુરંત જ માદ્રીના પ્રતાપી પુત્ર
સહદેવે તે કપાઈ ગયેલું ધનુષ્ય ફેંકી દીધું અને
બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને રાજા દુર્યોધન સામે
ધસારો કર્યો તેમ જ દશ બાણો મારી તેને વીધી
નાખ્યો.^{૯-૧૨} ત્યાં મહાધનુર્ધારી વીર નકુલે દુર્યો-
ધનને ઘેરસર પર્વા નવ બાણો માર્યાં ને ગર્જના
કરી.^{૧૩} વળી સાત્યકિએ નમેલા પર્વવાળા એક
બાણથી, દ્રૌપદીના પુત્રોએ તોતેર બાણોથી, ધર્મ-
રાજાએ પાંચ બાણોથી અને ભીમસેને એંશી
બાણોથી દુર્યોધનને પ્રહાર કર્યો. હે મહારાજ!
આમ સર્વ સૈન્યના દેખતાં સર્વ તરફથી મહાત્મા
પાંડવો બાણોનો મારો ચલાવી રહ્યા હતા; છતાં
તમારો પુત્ર જરાય ખરચો ન હતો. એટલું જ
નહિ, તે સમયે મહાત્મા દુર્યોધને સર્વ ભૂતોથી
અધિક એવું પોતાનું જ હસ્તકૌશલ્ય, અસ્ત્રનેપુણ્ય
અને અતુલ બળ ત્યાં પ્રકટ કર્યું હતું તેને સર્વ
મનુષ્યો એગ્રીટસે જોઈ રહ્યા હતા. ત્યાં હે રાજન્દ્ર!
કૌરવપક્ષના ચોક્કાઓ જ્યારે પોતાની વચ્ચે અને
દુર્યોધન વચ્ચે ચોક્કા અંતર પડી જવાથી પોતાના
રાજાને જોઈ શક્યા નહિ, ત્યારે કવચો પહેરી
પહેરીને તેઓ સર્વ તરફથી રણમાં ચઢી આવ્યા.
આમ તેઓ જ્યારે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યા, ત્યારે

છે, તેમ તે યુદ્ધમાં અનેક મનુષ્યોનું મનુષ્યોની સાથે, અનેક હાથીઓનું હાથીઓની સાથે, અનેક ઘોડાઓનું ઘોડાઓની સાથે તથા અનેક રથી-ઓનું રથીઓની સાથે ધોર દેખાવનું સંકુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૩૯, ૪૦} હે મહારાજ ! તે સમયે રણ ક્ષેત્રમાં અનેક ધોર દ્વંદ્વયુદ્ધો થઈ રહ્યાં હતાં. હે પ્રભુ ! તેમાંથી કેટલાંએક વિચિત્ર દેખાવનાં હતાં, કેટલાંએક ધોર સ્વરૂપનાં હતાં અને કેટલાંએક રોદ્ર દેખાવનાં હતાં.^{૪૧} સર્વ શત્રુદમન યોદ્ધાઓ અન્યોન્ય સામે ભેટભેટા કરીને ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા અને એકબીજા સામે યુદ્ધ માટે ધસી જઈને અન્યોન્યના સંહાર કરી રહ્યા હતા.^{૪૨} હે રાજન ! તે યોદ્ધાઓનાં વાહનોની ઢોડાઢોડીથી, ઘોડેસવારોની ઢોડધમાલથી, રથોની નેમિઓના આધાતોથી તથા હાથીઓના કૂંડાડાઓથી વાયુમાં જોડી રહેલી ધૂળની સંઘા સમયનાં વાદળાં જેવા રંગની તીવ્ર ડમરી આકાશમાં જતી દેખાવા લાગી.^{૪૩, ૪૪} ત્યાં તે ધૂળના ગોટગોટથી ઢંકાઈ ગયેલો સૂર્ય નિરસ્તેજ થઈ ગયો હતો તથા સમગ્ર રણભૂમિ અને શર મહારથીઓ પણ છેક ઢંકાઈ ગયા હતા.^{૪૫} પરંતુ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જ્યારે આખી રણભૂમિ પર વીર પુરુષોના સ્ફિરનો છંટકાવ થઈ ગયો, ત્યારે એક સૂક્ત જટલા સમયમાં યોગાનુ જોડેલી તે ધૂળ શાંત પડી ગઈ.^{૪૬} હે ભારત ! આ રીતે ધોર દેખાવની તે તીવ્ર રજ જ્યારે શાંત પડી ગઈ, ત્યારે ફરી પણ તે સ્થળે અનેક દ્વંદ્વયુદ્ધો મારી દિષ્ટિએ પડ્યાં.^{૪૭} ત્યાં હે રાજેન્દ્ર ! અનેક યોદ્ધાઓ પોતાનાં બળ તથા પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રમાણે અતિદારુણ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા અને મધ્યાહનસમય થઈ ગયેલો હોવાથી કવચોની હનનનન પ્રમાણે ઝળાંઝળાં કરતી દિષ્ટિએ પડતી હતી.^{૪૮} ત્યારે અરણ્યમાં પર્વતપ્રદેશમાં સળગી જોડેલા વાંસના મહાન વનનો જેવો કડકડાટ સંભ-

ળાય તેવો જ યુદ્ધોમાં અન્યોન્યના પર પડતાં બાણોનો તુચ્છ ખલખલાટ સંભળાઈ રહ્યો હતો.^{૪૯}

ઇવે શ્રીમહાભારતમાં રાક્ષસપર્વતર્જીત રાક્ષાભિષેકપર્વમાં 'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨ મો

રોદ્ર રમખાણ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વર્તમાને ત્વદા યુદ્ધે ધોરરૂપે મયાનકે ।

અમજ્યત્ત ચલં તત્ર તવ પુત્રસ્ય પાંડવૈઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! જ્યારે ધોર દેખાવનું તે ભયંકર યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યારે પાંડવોએ તમારી સેનામાં ભંગાણ પાડ્યું. ત્યાં મહાપ્રયત્ને નાસી જતા તે મહારથીઓને અટકાવીને તમારો પુત્ર કુર્યોધન પાંડવોની સેના સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૧, ૨} એટલે તમારા પુત્રના વિજયની ઇચ્છાવાળા સર્વ યોદ્ધાઓ પણ એકદમ પાછા ફર્યા અને ફરી તેમનું તથા શત્રુઓનું દેવાસુરના યુદ્ધ સરખું અતિદારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ત્યારે તમારા સૈન્યમાં કે શત્રુઓના સૈન્યમાં કોઈ પણ યોદ્ધો પાછો હલ્યો નહિ. સર્વ લડવૈયાઓ અનુમાનથી તથા અન્યોન્યના નામોચ્ચારણથી પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તથા યુદ્ધમાં એકબીજાનો સંહાર કરવા મંડ્યા અને ત્યાં તેમનો મહાન વિનાશ થઈ રહ્યો.^{૩-૫} પછી રાજ યુધિષ્ઠિરને અતિશય ક્રોધ ચઢી ગયો. તેમણે સર્વ રાજ્યોને તથા કૌરવોને સંગ્રામમાં જીતી લેવાની ઇચ્છા કરી. તુરંત જ તેમણે સરાણ પર ધસેલાં તથા સુવર્ણની પૂંખવાળાં ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને કૃપાચાર્યને વીંધી નાખ્યા અને વધારામાં ચાર નારાય બાણો વડે તેમણે કૃતવર્માના ચારેય ઘોડાઓનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૬, ૭} આમ યશસ્વી કૃતવર્માને રથરહિત થયેલો જોઈને અશ્વત્થામા તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને દૂર લઈ ગયા, અને તે જ

વર્ષોકાળે ખજાણી જોડેલા મહાસાગરના સરખો તેમનો ઘેર અને તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો. પછી તે મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓ રણમાં પોતાના અજિત રાજ પાસે આવીને આતતાથી પાંડવો સામા ધર્યા. હે મહારાજ! તે સમયે ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાએ અનેક બાણો છોડીને સર્વ દિશાઓને ઢાંછી દીધી અને ભીમસેનને રણમાં અટકાવી દીધો. વળી હે મહારાજ! તેમણે બાણોનો એટલો બધો મારો ચલાવી મૂક્યો, કે તેથી રણમાં જોડેલા યોદ્ધાઓને દિશાઓની કે વિદિશાઓની બિલકુલ ખબર રહી નહિ. ^{૧૪-૨૧} વળી હે ભારત! પછી દૂર ઠમ્ કરનારા અશ્વત્થામા અને ભીમસેન એ બંને દુઃસહ યોદ્ધાઓ અન્યોન્ય દાવ વાળતા વાળતા ઘેર દેખાવતું યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ^{૨૨} ત્યાં ધનુષ્યની દોરીને ખેંચવાથી જમની આંગળીઓની આમડી કઠિન થઈ ગઈ હતી, એવા તે બંને જણા સર્વ દિશાઓને ત્રાસ પમાડી દેવા લાગ્યા. એ જ સમયે બીજી તરફ વીર શકુનિ યુધિષ્ઠિરાજને પીડવા લાગ્યો. ^{૨૩} ત્યાં હે રાજ! શકુનિએ યુધિષ્ઠિરાજના ચારે ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને સર્વ સૈન્યોને ઠાપાવવા માટે મહાન ગર્જના કરી મૂકી. ^{૨૪} એટલે પ્રતાપી સહદેવ તુરત જ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને અજિત એવા વીર યુધિષ્ઠિરાજને રથમાં બેસાડીને દૂર લઈ ગયો. ^{૨૫} પછી રાજ યુધિષ્ઠિર બીજા રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા પાછા ચઢી આવ્યા. આવતાંવેંત જ તેમણે શકુનિને પ્રથમ નવ બાણો માર્યાં અને પુનઃ પાંચ બાણો મારીને તેને વીંધી નાખ્યો. ^{૨૬} એટલું જ નહિ, પણ સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજ યુધિષ્ઠિરે મોટી ગર્જના કરી મૂકી. હે રાજન! શકુનિનું તથા યુધિષ્ઠિરનું તે યુદ્ધ ઘણું અદ્ભુત હતું, ઘેર દેખાવતું હતું, જોનારાઓને પ્રીતિજનક હતું અને સિદ્ધો તથા ચારણો તે યુદ્ધ જોવામાં

તદ્દલીન બની ગયા હતા. બીજી તરફ મહાપ્રતાપી ઉલ્કે મહાધનુર્ધર તથા યુદ્ધમાં મહામદવાળા નકુલ પર ચઢાઈ કરી, અને તેના પર ચોતરફથી બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી. તેમ જ શૂરવીર નકુલે પણ શકુનિના પુત્ર ઉલૂક પર મહાન બાણવૃષ્ટિ કરીને તેને સર્વ તરફથી અટકાવી દીધો. આમ અન્યોન્ય પર દાવ વાળતા તે બંને શૂરવીર, મહારથી અને કુળવાન રાજપુત્રો રણમાં યુદ્ધ કરતા દેખાતા હતા. હે રાજન! તે જ પ્રમાણે ઈંદ્ર જમ બલિ-રાજ સામે યુદ્ધ કરે, તેમ શત્રુતાપન સાત્યકિ કૃતવર્મા સામે યુદ્ધ કરે તો રણમાં શોભતો હતો. એટલામાં દુર્યોધને ધૃષ્ટદ્યુમનનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને પછી તેને કેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર પણ કર્યો. એટલે ધૃષ્ટદ્યુમને પણ બીજું ઉત્તમ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું, અને સર્વ ધનુર્ધારીઓના દેખતાં દુર્યોધનની સામે લડવા માંડ્યું. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! નિરંતર મદને ઝરી રહેલા બે મોટા મદમત હાથીઓનું જવું યુદ્ધ થાય, તેવું જ તે બંનેનું મહાઅદ્ભુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તે જ સમયે શૂરવીર કૃપાચાર્ય પણ ક્રોધમાં આવી ગયા અને તેમણે દ્રૌપદીના મહાબળવાન પુત્રોને નમેલાં પર્વ-વાળાં અનેક બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા. ઈંદ્રિયો સાથે જમ જીવાત્માને યુદ્ધ થાય, તેમ તે કૃપાચાર્ય-ને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો સાથે નિર્મયોદ, અનિ-વાર્ય અને ધોરસ્વરપતું મહાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ઈંદ્રિયો જમ અજ્ઞાની જીવને પીડા કરે, તેમ તેમાં દ્રૌપદીના પુત્રો પણ તે કૃપાચાર્યને પીડા કરવા લાગ્યા. ^{૨૭-૩૭} એટલે હે ભારત! અત્યંત ઠાપા-વેશમાં આવી ગયેલા કૃપાચાર્ય તેમની સામા એટલા બધા ભુસ્સાથી લડવા લાગ્યા કે તેમનું અને તે પાંચે કુમારોનું યુદ્ધ ઘણું અદ્ભુત દેખા-વતું થઈ પડ્યું. ^{૩૮} હે પૃથ્વીપતિ રાજન! જમ જીવાત્માઓને ઈંદ્રિયો સાથે રોગરોગ યુદ્ધ થાય

છે, તેમ તે યુદ્ધમાં અનેક મનુષ્યોનું મનુષ્યોની સાથે, અનેક હાથીઓનું હાથીઓની સાથે, અનેક ઘોડાઓનું ઘોડાઓની સાથે તથા અનેક રથીઓનું રથીઓની સાથે ધોર દેખાવનું સંકુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૩૯, ૪૦} હે મહારાજ ! તે સમયે રણ ક્ષેત્રમાં અનેક ધોર દ્રંદ્રયુદ્ધો થઈ રહ્યાં હતાં. હે પ્રજા ! તેમાંથી કેટલાંએક વિચિત્ર દેખાવનાં હતાં, કેટલાંએક ધોર સ્વરૂપનાં હતાં અને કેટલાંએક સૌદ્ર દેખાવનાં હતાં.^{૪૧} સર્વ શત્રુદમન યોદ્ધાઓ અન્યોન્ય સામે ભેટભેટા કરીને ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા અને એકબીજા સામે યુદ્ધ માટે ધસી જઈને અન્યોન્યના સંહાર કરી રહ્યા હતા.^{૪૨} હે રાજન ! તે યોદ્ધાઓનાં વાહનોની ઢોડાઢોડીથી, ઘોડેસવારોની ઢોડકપમાલથી, રથોની નેમિઓના આધાતોથી તથા હાથીઓના કૂંદાડાઓથી વાયુમાં જોડી રહેલી ધૂળની સંધ્યા સમયનાં વાદળાં જેવા રંગની તીવ્ર ડમરી આકાશમાં જે જતી દેખાવા લાગી.^{૪૩, ૪૪} ત્યાં તે ધૂળના ગોરગોટથી ઢંકાઈ ગયેલો સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો તથા સમગ્ર રણભૂમિ અને શરૂ મહારથીઓ પણ છેક ઢંકાઈ ગયા હતા.^{૪૫} પરંતુ હે ભરતપ્રેષ્ઠ ! જ્યારે આખી રણભૂમિ પર વીર પુરુષોના સ્ફિરનો છંટકાવ થઈ ગયો, ત્યારે એક મુહૂર્ત જટલા સમયમાં ચોખ્ખા બોલેલી તે ધૂળ શાંત પડી ગઈ.^{૪૬} હે ભારત ! આ રીતે ધોર દેખાવની તે તીવ્ર રજ જ્યારે શાંત પડી ગઈ, ત્યારે ફરી પણ તે સ્થળે અનેક દ્રંદ્રયુદ્ધો મારી દહિએ પડ્યાં.^{૪૭} ત્યાં હે રાજેન્દ્ર ! અનેક યોદ્ધાઓ પોતાનાં બળ તથા પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રમાણે અતિદારૂણ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા અને મધ્યાહ્નસમય થઈ ગયેલો હોવાથી કવચોની હજીવન પ્રમાણે ઝળંઝળાં કરતી દહિએ પડતી હતી.^{૪૮} ત્યારે અરણ્યમાં પર્વતપ્રદેશમાં સળગી જોડેલા વાંસના મહાન વનનો જેવો કડકડાટ સંભ-

ળાય તેવો જ યુદ્ધોમાં અન્યોન્યના પર પડતાં બાણોનો તુચ્છ ખણખણાટ સંભળાઈ રહ્યો હતો.^{૪૯} ઇતે શ્રીમહાભારતમાં શત્રુપર્વાતવર્ગત શત્રુચાલિચક્રપર્વામાં 'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩ મો

સૌદ્ર રમખાણ

॥ સજય ઉવાચ ॥

વર્તમાને તદા યુદ્ધે ધોરરૂપે મયાનકે ।

અમજ્યત્ત બલં તત્ર ત્વ પુત્રસ્ય પાંડવૈઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! જ્યારે ધોર દેખાવનું તે ભયંકર યુદ્ધ આલતું હતું, ત્યારે પાંડવોએ તમારી સેનામાં બંગાણ પાડ્યું. ત્યાં મહાપ્રયત્ને નાસી જતા તે મહારથીઓને અટકાવીને તમારો પુત્ર કુર્યોધન પાંડવોની સેના સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૧, ૨} એટલે તમારા પુત્રના વિજયની ઇચ્છાવાળા સર્વ યોદ્ધાઓ પણ એકદમ પાછા ફર્યા અને ફરી તેમનું તથા શત્રુઓનું દેવાસુરના યુદ્ધ સરણું અતિદારૂણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ત્યારે તમારા સૈન્યમાં કે શત્રુઓના સૈન્યમાં ડોઈ પણ યોદ્ધો પાછો હલ્યો નહિ. સર્વ લડવૈયાઓ અતુમાનથી તથા અન્યોન્યના નામોઆરણ્યથી પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તથા યુદ્ધમાં એકબીજાનો સંહાર કરવા મંડ્યા અને ત્યાં તેમનો મહાન વિનાશ થઈ રહ્યો.^{૩-૫} પછી રાજ યુધિષ્ઠિરને અતિશય ક્રોધ ચડી ગયો. તેમણે સર્વ રાજ્યોને તથા કૌરવોને સંત્રામમાં જીતી લેવાની ઇચ્છા કરી. તુરંત જ તેમણે સરાણ પર ધસેલાં તથા સુવર્ણની પૂષ્પવાળાં ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને કૃપાચાર્યને વીંધી નાખ્યા અને વંધારામાં ચાર નારાય બાણો વડે તેમણે કૃતવર્માના ચારેય ઘોડાઓનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૬, ૭} આમ યશસ્વી કૃતવર્માને રચરહિત થયેલો જોઈને અશ્વત્થામા તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને દૂર લઈ ગયા, અને તે જ

સમયે કૃપાચાર્યે યુધિષ્ઠિરને આઠ બાણો માર્યાં.^૮ તે પછી રાજા દુર્યોધને જે સ્થળે યુધિષ્ઠિરરાજા બિભા હતા તે સ્થળે મન અને વાયુ સમાન વેગવાળા તથા રથીચોક્કાઓથી યુક્ત એવા સાતસો રથોને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા એટલે તે સર્વ રથીઓ યુધિષ્ઠિરરાજાના રથ સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યા.^{૯, ૧૦} હે મહારાજ ! તેમણે યુધિષ્ઠિરરાજાને ચોતરફથી ઘેરી લીધા અને મેથો જમ સૂર્યને અદૃશ્ય કરી દે, તેમ તેમણે બાણોનો મારો ચલાવી તેમને અદૃશ્ય કરી દેના માંડ્યા. કૌરવોના સૈનિકોએ ધર્મરાજાને આમ અદૃશ્ય કર્યા તે જોઈને શિખંડી વગેરે મહારથી-ઓ સાંખી શક્યા નહિ. એટલે તેઓ પણ અતિ આવેશમાં આવી ગયા.^{૧૧, ૧૨} ઉત્તમ ઘોડાઓથી ભેડેલા અને સેંકડો ધૂધરીઓથી ગાજી રહેલા રથો દોડાવીને તેઓ યુધિષ્ઠિરરાજાની રક્ષા કરવા માટે એકદમ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^{૧૩} આમ વળી પાછો કૌરવપાંડવ વચ્ચે લોહીરૂપ જળની ઊંચો-વાળો રોદ્ર સંઘામ ચાલુ થયો. તે સંઘામ ચમ-રાજના રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કરનારો હતો.^{૧૪} તેમાં પાંડવો અને પાંચાલોએ કૌરવપક્ષના તે સાતસો આતતાથી રથીઓનો સંહાર કરી નાખ્યો, અને પછી તેમણે તમારા પુત્રને આગળ વધતાં અટ-કાવ્યો.^{૧૫} તે સમયે તમારા પુત્રનું પાંડવો સાથે પૂર્વે કંદી ન જોયેલું અને ન સાંભળેલું એવું મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. હે રાજા ! જ્યારે એ નિર્મ-ર્યાદ યુદ્ધ ચોખ્ખાનું ચાલુ થયું હતું, ત્યારે તમારા અને શત્રુઓના અનેક યોદ્ધાઓનો સંહાર થઈ જતો હતો; અનેક યોદ્ધાઓ પોતાના ઉત્તમ શંખો વગાડી રક્ષા હતા; સર્વ તરફ ધનુર્ધરો-ની હાકલો, સિંહનાદો તથા ગર્જનાઓ સંભ-ળાતી હતી; ઘણાનાં મર્મસ્થાનો કપાઈ જતાં દત્તાં અને વિજયની ઇચ્છાવાળા અસંખ્ય યોદ્ધા-ઓ રક્ષા હતા. પૃથ્વીમાં કાગો

કેર વર્તાવનારા તે સાર્વત્રિક સંહારમાં ઘણી ઉત્તમ સ્ત્રીઓનાં સૌભાગ્ય ખૂંસાઈ ગયાં હતાં. જ્યારે તે મહાદારુણ મહાયુદ્ધ નિર્મર્યાદ થઈ પડ્યું, ત્યારે ઉભય પક્ષોના વિનાશ સૂચવનારા અતિદારુણ ઉત્પાતો પ્રકટ થવા લાગ્યા.^{૧૬-૨૧} પર્વતો અને વનોની સાથે સમગ્ર પૃથ્વી શબ્દ કરતી ધણધણત્રા લાગી; ચોખ્ખાનું દાંડા અને અંગારાની સાથે ઉલ્કાઓ સૂર્યમંડળમાં અથ-ડાઈને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર ખરવા લાગી; નીચે પૃથ્વી પર રેતીની વૃષ્ટિ કરનારા પ્રચંડ પવનો ચોતરફ ફૂંકવા લાગ્યા; અને હાથીઓ ધ્રુજ જઈને અશ્રુઓ પાડવા લાગ્યા. સર્વ ક્ષત્રિયો આ ઘોર અને દાઢણ ઉત્પાતોને અવગણીને ગમ-રાયા વિના યુદ્ધ કરવા માટે જ સજ્જ થઈને બિભા રક્ષા હતા તેમજ રમણીય તથા પવિત્ર કુરુ-ક્ષેત્રમાં શરીરોનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગે જવા તૈયાર થઈ ગયા હતા.^{૨૨-૨૫} પછી ગાંધારરાજના પુત્ર શકુનિએ કહ્યું કે, ‘ઓ યોદ્ધાઓ ! તમે બધા આગળ રહીને યુદ્ધ કરો; તેટલામાં હું પાછળના ભાગમાં પાંડવોનો સંહાર કરું છું.’^{૨૬} આમ કહીને અમે બધા પાછળના ભાગમાં યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયા અને આગળના ભાગમાં યુદ્ધ કરનારા બળવાન મદ્ર યોદ્ધાઓ હર્ષની કિકિચારીઓ કરવા લાગ્યા. વળી અચૂક નિશાન પાડનારા અગ્નિ-શત્રુ યોદ્ધાઓ પણ અમારી સામે ચઢી આવ્યા અને વારંવાર ધનુષ્યો વીંઝીને બાણોની વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા. એક ફણનારમાં તો શત્રુઓએ મદ્ર-રાજના સૈન્યનો નાશ કરી નાખ્યો. તે જોઈ દુર્યો-ધનનું સૈન્ય ફરી પીઠ બતાવત્રા લાગ્યું.^{૨૭-૨૮} એટલે બળવાન શકુનિ કહેવા લાગ્યો : ‘હે અધર્મ-ને જ સમજનારા યોદ્ધાઓ ! પાછા ફરો, પાછા ફરો અને યુદ્ધ કરો. આમ નાસભાગ કરનારથી તમને શો લાભ છે ?’^{૩૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સમયે

શકુનિ પાસે વિરાળ ભાલાઓથી યુદ્ધ કરનારા દશહજાર ઘોડેસવારોનું સૈન્ય બાકી હતું.^{૩૧} તે સૈન્યને સાથે રાખીને તેણે પરાક્રમપૂર્વક મનુષ્યોનો સંહાર કરવા માંડ્યો અને પાંડવસૈન્યના પાછળના ભાગમાં તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો.^{૩૨} આથી હે મહારાજ! પાંડવોના મહાન સૈન્યમાં વાયુએ ઉછાળી નાખેલા મેઘોની પેઠે સર્વ તરફથી ભંગાણુ પડી ગયું. તે જ ક્ષણે પોતાની સમીપમાં જ ભંગાણુ પડેલું જઈ, રાજ યુધિષ્ઠિર ગભરાયા વિના મહાબળવાન સહદેવને કહેવા લાગ્યા.^{૩૩,૩૪} 'ઓ સહદેવ! જો આ દુષ્ટ બુદ્ધિમાન શકુનિ ઠવચ ધારણુ કરીને આપણા સૈન્યના પાછળના ભાગમાં મારો ચલાવી રહ્યો છે અને આપણા સૈનિકોનો નાશ કરે છે.^{૩૫} હે નિર્દોષ સહદેવ! તું દ્રૌપદીના પુત્રોને સાથે રાખી એ શકુનિ પર ચઢાઈ કરી જ અને તેનો વધ કરી નાખ. હું એકલો જ અહીં પાંચાલોની સાથ-માં રહીને આ રથસૈન્યનો નાશ કરી શકીશ.^{૩૬} આ સર્વ હાથીસવારો, ઘોડેસવારો અને ત્રણ-હજાર પાળાઓને તું સાથે લઈ જ, અને તેમના-થી વીંટાઈને તું શકુનિનો નાશ કર.^{૩૭} એટલે મનુષ્યોને ધારણુ કરનારા સાતસો હાથીસવારો, પાંચહજાર ઘોડેસવારો, ત્રણહજાર પાળાઓ, દ્રૌપદીના સર્વ પુત્રો તથા વીર્યવાન સહદેવ યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયા, અને તેમણે તુરત જ યુદ્ધભૂમિ શકુનિ સામે ધસારો કર્યો. હે રાજન્! બીજી તરફથી વિજયની ઇચ્છાવાળો પ્રતાપી શકુનિ પણ પાંડવોની વચ્ચેથી પસાર થઈ સેનાના પાછળના ભાગમાં મારો ચલાવવા લાગ્યો. તે સમયે બળવાન પાંડવોના સન્નય થયેલા ઘોડેસવારો વચમાં ઊભેલા રથીયોદ્ધાઓને ઉદ્ભ્રમી જઈને શકુનિના સૈન્યમાં દાખલ થયા. ત્યાં તે શૂરા ઘોડેસવારો રણના મધ્ય ભાગમાં જઈને શકુનિના મહાન સૈન્ય પર બાણો-

ની વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા. આમ હે રાજન્! તમારા દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે તે મહાન યુદ્ધ મંડાવું. તેમાં ગદાઓ અને ભાલા ઊછળી રહ્યા હતા તથા કાયરોને તે ત્રાસ પમાડતું હતું. તે વેળા, આસપાસ સર્વ તરફ પ્રત્યંચાઓના ઠંકારો શાંત પડી ગયા અને સર્વ રથીયોદ્ધાઓ પ્રેક્ષક તરીકે તે ઘોડેસવારોના યુદ્ધને જોવા લાગ્યા. કેટલાએક સમય સુધી તો તે યુદ્ધમાં પોતાના ઢાણુ અને પારકા ઢાણુ તે પણ દેખાતું ન હતું.^{૩૮-૪૧} ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શરવીરોના બાહુઓમાંથી છૂટી રહેલી શક્તિઓ આકાશમાંથી જાણે જ્યોતિર્ગણુ ખરી પડતો હોય, તેમ કૌરવપાંડવોને દેખાવા લાગી.^{૪૨} હે પૃથ્વીપતિ! સ્થળે સ્થળે ઊછળી રહેલી ચળકતી ઋષ્ટિઓ (બેધારી તલવારો)થી આકાશપ્રદેશ ઢંકાઈ ગયો હતો અને ધણો જ શોભી રહ્યો હતો.^{૪૩} ત્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન્! આકાશમાં આબુબાબુ સર્વ તરફ ભાલાઓ ઊછળી રહ્યા હતા અને તેનું સ્વરૂપ ઊડી રહેલાં પતંગિયાં સરખું જણાતું હતું.^{૪૪} સેંકડો અને હજારો ઘોડાઓ સર્વોંગે લોહીલુહાણુ થઈ ગયા હતા અને છિન્નભિન્ન થયેલા પોતાના સવારોની સાથે રણમાં પછડાઈ પડતા હતા.^{૪૫} ત્યાં અન્યો-ન્ય સામે અચડાઈને પડવાથી પિસાઈ ગયેલા તથા ક્ષતવિક્ષત થયેલા અનેક યોદ્ધાઓ મુખેથી લોહી ઓકતા દૃષ્ટિએ પડતા હતા.^{૪૬} જોતજોતા-માં તો તે રણપ્રદેશ પર સૈન્યોના પગરવથી ઊડેલી ધૂળનો ધોર અધકાર છવાઈ ગયો. હે શત્રુદમન રાજ! તે અધકારમાં મેં ઘણા ઘોડાઓને તથા મનુષ્યોને તે પ્રદેશ પરથી નાસ્તી જતા જોયા. હે રાજન્! તેમાંથી કેટલાએક તો પૃથ્વી પર પછડાઈ પડીને પુષ્કળ લોહી ઓકતા જણાતા હતા.^{૪૭,૪૮} એ લડાઈમાં કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો અન્યો-ન્યની શિખાઓ પકડી પકડીને લડી રહ્યા હતા અને

એકબીજાના સખ્ત ખેંચાણને લીધે જરા પણ
ચેષ્ટા કરી શકતા ન હતા. કેટલાએક મહાબળવાન
શૂરાઓ ઘોડાઓની પીઠ પરથી એકબીજાને ખેંચી-
ને મલ્લની પેઠે સામસામા આવી જતા હતા
અને અન્યોન્યનો સંહાર કરી નાખતા હતા.
વળી તે રણમાં કેટલાએક નિષ્પ્રાણ થયેલા યોદ્ધા-
ઓને ઘોડાઓ ખેંચી જતા હતા, અને બીજા
. ધણા વિજયેચ્છુ યોદ્ધાઓ પૃથ્વી પર પડી જતા
હતા. જ્યાં જ્યાં એ ત્યાં અનેક પુરુષો પોતાને
શરવીર માની રણમાં ધૂમાધૂમ કરતા નજરે પડતા
હતા.^{૫૨-૫૪} આખી રણભૂમિ લોહીલુહાણ થયેલા,
ઠપાઈ ગયેલી જીભઓવાળા તથા વીખરાઈ ગયેલા
કેશવાળા સેંઠડો ને હંબરો યોદ્ધાઓથી વ્યાપ્ત
થઈ ગઈ હતી.^{૫૫} તે રણમાં કાઈ પણ ઘોડો વધારે
દૂર જઈ શકતો ન હતો; કારણ કે રણભૂમિ ઘોડે-
સવારોની સાથે મરણ પામેલા સંખ્યાબંધ ઘોડા-
ઓથી ઊભરાઈ ગઈ હતી.^{૫૬} પછી હે પૃથ્વીનાથ !
શકુનિએ એક યુક્તિ જોટલા સમય સુધી યુદ્ધ કર્યું.
લોહીલુહાણ થયેલાં કવચોવાળા, શસ્ત્રોને ધારણ
કરનારા, અનેક જાતનાં હથોળોવાળા આયુધોવાળા,
પરસ્પરનો વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા અત્યંત
સમીપમાં રહીને સંઘામમાં જમના પુષ્કળ સૈનિકો
માર્યાં ગયા હતા તેવા છ હજાર બાકી રહેલા ઘોડે-
સવારોની સાથે તે રણમાંથી નાસી ગયો. ત્યારે
લોહીથી નાહી રહેલું પાંડવોનું સૈન્ય પણ પોતાનાં
વાહનો થાકી જવાને લીધે મરતાં બચેલા છ હજાર
ઘોડેસવારની સાથે રણમાંથી પાછું કર્યું. તે સમયે
લગભગ હાથોહાથની લડાઈ થઈ અને તેમાં પ્રાણની
દરકાર રાખ્યા વિના યુદ્ધ કરનારા તથા શરીરે
લોહીલુહાણ થયેલા પાંડવોના ઘોડેસવારો બોલી
બોલ્યા કે, 'હવે આપણા રથીઓ ભલે રથીઓની
સાથે જઈ મળે તથા હાથીસવારો ભલે હાથીવારોના
સૈન્યમાં જઈ મળે, કારણ કે શકુનિ અહીંથી

આલેયો ગયો છે અને પોતાના સૈન્યમાં જઈ ઊભો
છે. જરૂર, રાજા શકુનિ હવે યુદ્ધ કરવા ચઢી
આવશે નહિ. ' સર્વ. ઘોડેસવારોએ આમ કહ્યું,
એટલે દ્રૌપદીના પુત્રો તથા સર્વ મદમત હાથીઓ
જ્યાં પાંચાલવંશનો મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઊભો હતો
ત્યાં આલેયો ગયા. વળી હે કુરુવંશી રાજા ! સહ-
દેવ પણ જ્યાં ધૂળરૂપ મેધમંડળ ચઢી આવ્યું
હતું એવા રણપ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતે એકલો
રાજા યુધિષ્ઠિર પાસે આલેયો ગયો, આ રીતે
પાંડવોના સર્વ સૈનિકો રણમાંથી દૂર આલેયો
ગયા, ત્યાં ક્રોધે ભરાયેલા શકુનિએ એક બાજુથી
ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યો. એટલે
વળી પાછું બંને પક્ષનું પ્રાણોની પરવા વિનાનું
તુલ્ય યુદ્ધ શરૂ થયું. ત્યાં બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ
પરસ્પરનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી અન્યોન્ય સામે
નિહાળવા લાગ્યા. હે રાજા ! તે વીરસમાગમમાં
સેંઠડો ને હંબરો યોદ્ધાઓ ટપોટપ પડવા લાગ્યા.
તે લોકસંહારને સમયે જ્યારે તલવારોથી ક્યા-
ક્યા ઠપાઈ જતાં મસ્તકો પૃથ્વી પર તૂટી પડતાં
હતાં, ત્યારે તાલવૃક્ષોનાં જાથેથી તૂટી પડતાં
કુંજોના જેવો મહાન શબ્દ સંભળાતો હતો. વળી
હે રાજા ! કવચહીન થઈ પૃથ્વી પર ઠપાઈ પડતાં
શરીરોનો, આયુધોને ધારણ કરનારા બાહુઓનો
તથા ભ્રુઓ(સાથળો)નો રૂંવાં ઊભાં થઈ બપ
તેવો અતિમહાન કટાકટ શબ્દ સંભળાતો હતો
જેમ પક્ષીઓ માંસ મેળવવા માટે ઉપરાઉપરી
પડે, તેમ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી પોતાના ભાઈઓને,
પુત્રોને તથા મિત્રોને મારી નાખતા અનેક યોદ્ધાઓ
ઉપરાઉપરી પડવા લાગ્યા.^{૫૭-૭૧} પરસ્પર ભેટ-
ભેટ કરીને અન્યોન્ય સામે આવેશમાં આવી
ગયેલા હંબરો યોદ્ધાઓ 'હું પહેલો મારીશ, હું
પહેલો મારીશ' એમ બોલતા હતા અને એક-
બીજાનો સંહાર વાળી નાખતા હતા. એ પ્રપાત્રી-

માં સેંકડો અને હજારો ઘોડાઓ પોતાના પરનાં આસનો પરથી મરણ પામીને પડી ગયેલા સવારો સાથે ધબધબ રણમાં પડતા હતા. હે પૃથ્વીપતિ રાજન! તમારા દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે અગદાર છૂંદો થઈ ગયેલા અને તેથી જ તરફડી રહેલા, એ ઉતાવળી ચાલના ઘોડાઓના આર્તનાદોને, શત્રુઓના મર્મભાગોને ભેટી નાખનારા તથા અસ્ત્ર-શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલા મનુષ્યોના બરાડાઓના અને શક્તિ, ઋષ્ટિ તથા ભાલાઓના ખણખણાટોનો તુમુલ શબ્દ રણક્ષેત્રમાં થઈ રહ્યો હતો.^{૭૨-૭૫} તે સમયે તમારા યોદ્ધાઓ શ્રમથી અત્યંત હારી ગયા હતા, તૃપાતુર બની ગયા હતા અને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી ધાયલ થઈ ગયા હતા. વળી તેમનાં વાહનો પણ થાકીને લોથ થઈ ગયાં હતાં, છતાં અતિ આવેશમાં આવી જઈને તેઓ શત્રુઓ સામે ધમ્પા જ જતા હતા.^{૭૬} ઢેટલાએક યોદ્ધાઓ તો એ રણમાં સર્વ તરફ ફેલાઈ ગયેલી રુધિરની ગંધથી મદમત્ત અને બેભાન બેવા બની ગયા હતા. તેથી જ કોઈ પોતાના કે પારકા યોદ્ધાઓ પોતાના માર્ગમાં વચ્ચે આવતા હતા તેમનો તેઓ સંહાર કરી નાખતા હતા.^{૭૭} ત્યારે હે રાજન! ખાણોની વૃષ્ટિથી ઢંકાઈ ગયેલા ઘણા વિજયેચ્છુ ક્ષત્રિયો નિઃપ્રાણ થઈને ધરણી પર ઢળી પડતા હતા. આમ વચ્ચે, ગીધો તથા શિયાળોને હર્ષ ઉપજાવનારા તે ભયંકર દિવસે (અદ્વારમે દિવસે) તમારા પુત્રના દેખતાં સૈન્યોનો ઘોર સંહાર થઈ ગયો હતો.^{૭૮, ૭૯} હે પૃથ્વીપતિ! સમગ્ર રણભૂમિ મનુષ્યો તથા ઘોડાઓનાં શબોથી છેક છવાઈ ગઈ હતી. તે લોહીરૂપ જળની નીકાથી વિચિત્ર દેખાવની થઈ પડી હતી અને ભીરુઓને ભયવર્ધક થઈ પડી હતી.^{૮૦} હે ભારત! તમારા તથા પાંડવોના યોદ્ધાઓ તલવારો, પટ્ટિશો તથા ત્રિશૂળોથી ઉપરા-ઉપરી અન્યોન્યને ધાયલ કરતા હતા; પરંતુ

યુદ્ધમાંથી પાછા હઠતા ન હતા.^{૮૧} પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અને શરીરમાં બ્યાં સુધી પ્રાણ હોતા ત્યાં સુધી તેઓ એકબીજા પર પ્રહાર કરવા ચૂકતા ન હતા. પણ આખરે શક્તિહીન થઈને તેઓ ધાન-માંથી રુધિરને ઝરતા રહી પૃથ્વી પર પડતા હતા. અનેક મસ્તક વિનાનાં ધડો એક હાથમાં ચોટલીથી પકડેલું મસ્તક પકડીને તથા બીજા હાથમાં લોહીલુહાણ થયેલી તીક્ષ્ણ તલવાર ઉગામીને રણ-ભૂમિ પર ભ્રમી થઈ જતાં હતાં. ત્યાં સર્વ પ્રદેશ-માં રુધિરની એટલી બધી ઉચ્ચ ગંધ ફેલાઈ ગઈ હતી, કે ઢેટલાએક યોદ્ધાઓ તે ગંધથી જ મૂછાવશ થઈ જતા હતા.^{૮૨-૮૪} તે પછી અન્યોન્યનો સંહાર થઈ જતાં તે ભયંકર શબ્દ મંદ પડ્યો, એટલે શકુનિ અદ્યપ સંખ્યામાં રહેલા ઢેટલાએક ઘોડેસવારોને સાથે લઈ પાંડવોના મહાસૈન્ય સામે ચડી આવ્યો.^{૮૫} તે જોઈ વિજયેચ્છુ પાંડવો પણ ઉતાવળા ઉતાવળા પાળા, હાથીઓ તથા ઘોડાઓને સાથે લઈને તેમ જ આયુધો ભંડો કરીને તેની સામા દોડી ગયા.^{૮૬} તે સૌ એ યુદ્ધનો પાર લાવવાની ઇચ્છાથી સર્વ તરફથી શકુનિને ઘેરી લઈ અનેક જાતનાં શસ્ત્રોનો મારો ચલાવવા લાગ્યા. આ રીતે પાંડવો તમારા યોદ્ધાઓ પર સર્વ તરફથી ચડી આવ્યા, તે જોઈને બીજા રથીઓ, ઘોડે-સવારો તથા હાથીસવારો પણ પાંડવો સામા ધસ્યા.^{૮૭, ૮૮} એ વેળા ઢેટલાએક શૂરા પાળાઓ, પોતાની પાસે શસ્ત્રો ખૂટી જતાં પગની લાતો અને મુઠિઓના પ્રહારો કરીને પણ પરસ્પરને મારવા લાગ્યા તથા મરણ પામીને રણમાં પડવા લાગ્યા.^{૮૯} જમ પુણ્યનો ક્ષય થતાં સ્વર્ગથી અદ્ય થયેલા સિદ્ધો વિમાન પરથી નીચે પડે, તેમ રથીઓ રથો પરથી નીચે પડવા લાગ્યા તથા હાથી-સવારો હાથીઓ પરથી નીચે પછડાવા લાગ્યા.^{૯૦} આ રીતે એ મહારણમાં સર્વ યોદ્ધાઓ બરાબર

સાવધાન થઈને એકબીજા પર ધસી જતા હતા અને પિતાઓનો, ભાઈઓનો, મિત્રોનો તથા પુત્રોનો પણ સંહાર કરી નાખતા હતા. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! આમ મર્યાદા વિનાનું તથા ભાલા, તલવારો અને બાણોથી ઊભારાઈ રહેલું તે યુદ્ધ મહાદારુણ થયું હતું.^{૯૧, ૯૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વાત્મક શલ્યાભિષેકપર્વમા
'સંકલયણ' નામનો અધ્યાય ૨૩મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪મો

અર્જુનનું પરાક્રમ

॥ સ્વયં ડવાવ ॥

તસ્મિન્ શબ્દે મૃદૌ જાતે પાંડવૈર્નિહતે વલે ।

અથૈઃ સપ્તશતૈઃ શિષ્ટૈરુપાવર્તત સૌભલઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! પાંડવો-એ એ પ્રમાણે સૈન્યનો સંહાર કરી નાખ્યો, એટલે રણભૂમિ પર તે કાલાહલ શાંત પડી ગયો. પછી સુખલપુત્ર શકુનિ મરતાં બચેલા સાતસો ઘોડેસવા-રોને સાથે લઈને રણમાં પાછો ફર્યો.^૧ તેણે વેગથી પોતાની સેનાને યુદ્ધમાં આગળ ચલાવી અને પોતાના સૈનિકોને વારંવાર આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું : 'હે શત્રુમન યોદ્ધાઓ ! તમે હર્ષભરે શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરો.' આમ કહીને તેણે બીજા ક્ષત્રિયોને પૂછ્યું : 'મહાબળવાન રાજા દુર્યોધન ક્યાં છે ?' આ પ્રશ્ન સાંભળી ક્ષત્રિયોએ તેને કતર આપ્યો : 'રણના મધ્યભાગમાં એ રહ્યા પેલા મહા બળવાન કુરુરાજ દુર્યોધન. હે રાજા ! જે સ્થળે પૂર્ણ-ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળું મહાન છત્ર ધરવામાં આવ્યું છે, જે સ્થળે તેમના શરીરનું રક્ષણ કરનારા પેલા રથીઓ કવચો પહેરીને ઊભા છે અને જે સ્થળે મેઘની ગર્જના સરખો આ તુમુલ શબ્દ સંભળાય છે, તે સ્થળે તમે જલદી જશો, એટલે કુરુરાજ દુર્યોધનને તમે જોશો.' હે રાજા ! તે યોદ્ધાઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સુખલપુત્ર શકુનિ વિચિત્ર

પ્રકારનું યુદ્ધ કરનારા વીર યોદ્ધાઓથી સર્વ તરફ વીંટાયેલો તમારો પુત્ર દુર્યોધન જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં ગયો. ત્યાં જઈને શકુનિએ રથસૈન્યમાં ઊભેલા દુર્યોધનને જોયો અને પછી તમારા સર્વ રથીયોદ્ધાઓને હર્ષ લેખનવતો તથા પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો તે આ પ્રમાણે દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો :^{૨-૯} 'હે રાજા ! હવે તમે પાંડવોના રથ-સૈન્યનો નાશ કરી નાખો. મેં સર્વ ઘોડેસવારોને તો જીતી લીધા છે. એ વાત તો નિશ્ચય છે કે, યુદ્ધમાં જીવિતનો ત્યાગ કર્યા વિના યુધિષ્ઠિરને જીતી શકાય તેમ નથી.^{૧૦} પાંડવોના રક્ષણ તો રહેલા રથસૈન્યનો નાશ કર્યા પછી આપણે તેમના હાથીસવારોનો, પાળાઓનો તથા બીજા સર્વ સૈનિકોના સંહાર કરી નાખીશું.^{૧૧} શકુનિનાં એ વચનો સાંભળીને તમારા યોદ્ધાઓ વિજયની લાલસાથી હર્ષ અને વેગપૂર્વક પાંડવોની સેના સામે ધસારો કરી ગયા.^{૧૨} ભાથાઓને ખુલ્લાં કરી નાખી અને ધનુષ્યોને ગ્રહણ કરી તે સર્વ યોદ્ધાઓ ધનુષ્યો વીંઝતા વીંઝતા સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૧૩} એટલે હે રાજા ! વળી પાછો રણમાં ધનુષ્યોની પ્રત્યંઆઓનો તથા તાળીઓનો ગર્જન સંભળાવા લાગ્યો, અને બરાબર તાકીને છોડવામાં આવેલાં બાણોનો મહાદારુણ સણસણાટ ત્યાં કાને અથડાવા લાગ્યો.^{૧૪} આ પ્રમાણે ધનુષ્યો ઊંચાં કરીને વેગથી સમીપમાં આવી પહોંચેલા કૌરવયોદ્ધાઓને જોઈને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો.^{૧૫} 'હે જનાર્દન ! તમે મનમાં જરા પણ સંશ્રમ રાખ્યા વિના આપણા ઘોડાઓને આગળ હાંકા અને આ સૈન્યસાગરમાં પ્રવેશ કરો. આજ હું તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી મારા શત્રુઓનો અંત આણીશ.^{૧૬} હે જનાર્દન ! પરસ્પર ભેટભેટ કરીને, આ મહાન યુદ્ધનો આરંભ થયે આજ અઢાર દિવસો તો વીતી ગયા છે.^{૧૭} એ મહામા-

ઓની પ્રથમ જે અગણિત સેના હતી, તે હવે
 યુદ્ધ કરતાં કરતાં નષ્ટ થઈ ગઈ છે, તે દૈવધર્મનાને
 તો તમે જુઓ! હે માધવ! દુર્યોધનનું સૈન્ય જે
 સમુદ્ર સરખું હતું તે આપણી સામે યુદ્ધ કરીને
 આજે ગાયના પગલા જેવડું થઈ ગયું છે.^{૧૮, ૧૯}
 હે કૃષ્ણ! હું માનતો હતો કે, ભીષ્મના મરણ પછી
 દુર્યોધન આપણી સાથે સંધિ કરશે અને તેમ થવાથી
 જગતનું કલ્યાણ થશે. પરંતુ અત્યંત અજ્ઞાની
 અને મૂર્ખ દુર્યોધને સંધિ કરી જ નહિ.^{૨૦} હે
 માધવ! ભીષ્મપિતામહે દુર્યોધનને જે હિતકારક
 સત્ય વચન કહ્યું હતું, તેને પણ તે મંદ બુદ્ધિના
 દુર્યોધને ન જ માન્યું.^{૨૧} તે સમયના તુમુલ્હ
 યુદ્ધમાં ભીષ્મપિતામહે રણભૂમિ પર પડ્યા છતાં
 પણ યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું, તેમાં શું કારણ હશે, તે હું
 સમજી શકતો નથી.^{૨૨} હું તો માનું છું કે,
 ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રો સર્વથા અતિ અજ્ઞાની
 તથા મૂર્ખ છે; કેમકે ભીષ્મના પડ્યા પછી પણ
 તેમણે યુદ્ધ જરી રાખ્યું.^{૨૩} તે પછી બ્રહ્મવેત્તાઓ-
 માં મુખ્ય એવા દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ તથા વિકર્ણ
 મરણ પામ્યા, તોપણ આ સંહાર શાંત પડ્યો
 નહિ.^{૨૪} પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખો કર્ણ પોતાના
 પુત્રોની સાથે રણમાં પડ્યો અને સૈન્ય છેક અદ્ય
 જ રહ્યું, તોપણ આ કાપાકાપી બંધ પડી નહિ.^{૨૫}
 વીર શ્રુતાયુધ, પુરુષો જલસંધ અને રાજ શ્રુતા-
 યુધ રણમાં હણાયા, છતાં આ સંહાર શાંત થયો
 નહિ.^{૨૬} હે જનાર્દન! ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, શાલ્ય
 તથા અવંતીના વીર યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા, તોપણ
 આ મારામારી શાંત થઈ નહિ.^{૨૭} વળી જયદ્રથ,
 રાક્ષસ અણાયુધ, બાહલિક અને સોમદત્ત રણમાં
 હણાયા, છતાં આ યુદ્ધ શાંત પડ્યું નહિ.^{૨૮}
 શૂરવીર ભગદત્ત, કંભોજરાજ તથા અતિદારુણ
 દુઃશાસન માર્યા ગયા, છતાં આ કાપાકાપી બંધ
 પડી જ નહિ.^{૨૯} હે કૃષ્ણ! જુદા જુદા દેશના

અનેક સૂરા અને બળવાન, માંડલિક રાજ્યોને
 રણમાં મરણ પામેલા જોઈને પણ આ સંહાર
 શાંત થયો જ નહિ.^{૩૦} ભીમસેને અમૃતહિલ્લી
 સેનાઓના ઘણા સેનાપતિઓને મારી નાખ્યા, તે
 જોયા છતાં પણ કાણ બંધે લોભથી કે મોહથી
 આ યુદ્ધ શાંત પડ્યું જ નહિ.^{૩૧} અરે! રાજ-
 કુળમાં જન્મેલો અને તેમાં પણ વિશેષ કરી કુરુ-
 કુળમાં જન્મેલો દુર્યોધન વિના બીજે એવા કયો
 પુરુષ હોય, કે જે આવું નિરર્થક મહાન વૈર કરે!
 મોહને વશ નહિ થઈને પોતાના હિતાહિતને,
 સમજનારા કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ શત્રુઓને શુણ્ઘમાં,
 બળમાં તથા શૌર્યમાં પોતાના કરતાં અધિક
 બળતો હોય છતાં તેમની સામે યુદ્ધ કરે!^{૩૨, ૩૩}
 અરે! તમે પોતે પણ દુર્યોધનને પાંડવો સાથે
 સલાહ કરી લેવા માટે હિતવચનો કહ્યાં હતાં;
 પરંતુ તેમ કરવા માટે તેને મન જ થયું ન હતું.
 તો પછી બીજાનું તો તે કેમ જ સાંભળે!^{૩૪} સંધિ
 કરવાના સંબંધમાં જણે વીર ભીષ્મનું, દ્રોણા-
 ચાર્યનું તથા વિદુરનું પણ અપમાન કર્યું હતું,
 તેનું હવે શું ઔષધ હોઈ શકે!^{૩૫} જણે મૂર્ખાઈ-
 ને લીધે પોતાના વૃદ્ધ પિતાનું તથા હિત-
 ભાષિણી હિતેચ્છુ માતાનું પણ વારંવાર અપમાન
 કર્યું છે, તેને બીજા કોનું કહેવું રહે? હે
 જનાર્દન! અવશ્ય એ દુર્યોધન કુળનો વિનાશ
 કરવા માટે જ અવતર્યો છે.^{૩૬, ૩૭} કારણ કે
 જગદીશ! તેનું વર્તન અને નીતિ તેવાં જ દેખાય
 છે. હે અચ્યુત! મારું નિઃશ્વ મોનવું છે કે,
 દુર્યોધન હજી પણ અમને રાજ્ય આપશે જ નહિ.
 હે માન આપનારા શ્રીકૃષ્ણ! આ સંબંધમાં મહાત્મા
 વિદુરે મને અનેક વખત કહ્યું છે કે, 'દુર્યોધન
 જ્યાં સુધી જીવતો હશે ત્યાં સુધી તમને રાજ્યનો
 ભાગ આપશે જ નહિ. દુષ્ટબુદ્ધિ દુર્યોધનના શરીર-
 માં જ્યાં સુધી પ્રાણ રહેશે, ત્યાં સુધી તમે નિષ્પાપ

રણમાં બાળી નાખવા લાગ્યો. ^{૧૧, ૧૨} જમ વનના સીમાડામાં વનપાળોએ સળગાવી મૂકેલો પ્રદીપ્ત અગ્નિ એકદમ વધી બધા અને ભડભડાટ કરતો સૂકા ઘાસને, અનેક વૃક્ષોને તથા શુષ્ક લતામંડપોને બાળી નાખે, તેમ નારાયણ પ્રતાપવાળો તથા બાણેશ્વર ઝંઝનીય જ્વાળાઓથી તીક્ષ્ણ તેજવાળો અર્જુનરૂપ બળવાન અગ્નિ તમારા પુત્રની સર્વ સેનાને વેગ અને ઠાપથી બાળી નાખવા લાગ્યો. ^{૧૩, ૧૪} અર્જુનનાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં પ્રાણહારક બાણે એવાં તાણીને છાડવામાં આવ્યાં હતાં કે, તેઓ યોદ્ધાઓનાં કવચોમાં વળગી રહેતાં ન હતાં; પણ પેસીને સોંસરાં બહાર નીકળી જતાં હતાં. ત્યાં તે અર્જુન પણ મનુષ્ય, ઘોડા કે મોટા હાથીઓ પર એક ઉપર બીજું બાણ મૂકતો જ ન હતો. ^{૧૫} આ પ્રમાણે અર્જુને એકલાએ જ શત્રુઓના રથસૈન્યમાં હાથલ થઈને અનેક આકારનાં બાણોનો મારો ચલાવ્યો અને ઇંદ્રે જમ દેવોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો, તેમ તેણે તમારા પુત્રની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો. ^{૧૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શત્યપર્વતર્જીત શલ્યાબિષેકપર્વમાં
'અર્જુનનું' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૨૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫મો

રણમાંથી દુર્યોધનનું પલાયન

॥ સંજય ક્વાલ ॥

પદ્યતાં યત્તમાનાનાં શૂરાણામનિવર્તિનામ્ ।

સંકલ્પમકરોન્મોર્ષઃ ગાંધીવેન ઘનંજયઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હડતારા આપણા શૂરા યોદ્ધાઓ સારી પેઠે યત્ન કરતા હતા, છતાં અર્જુને ગાંધીવ-ધનુષ્યથી તેમના દેખતાં તેમના સંકલ્પને વ્યર્થ કર્યો હતો. ^૧ મેઘ જેમ જળધારાઓ છોડી મૂક તેમ અર્જુન પણ ત્યાં ઇંદ્રના વજ્રસમાન તીક્ષ્ણ સ્પર્શ-વાળાં અસંખ્ય અને મહાતેજસ્વી બાણે છોડી રહેલો

દેખાતો હતો. ^૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે અર્જુને જ્યારે તમારા સૈન્યને હણવા માંડ્યું, ત્યારે તે તમારા પુત્રના દેખતાં સંગ્રામમાંથી નાસી ગયું. ^૩ તે વેળા કેટલાએક સૈનિકા પિતાઓને, ભાઈઓને તથા મિત્રોને પણ રણમાં છોડીને નાસી ગયા. ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! કેટલાએકના ઘોડાઓ માર્યા ગયા, કેટલાએકના રથો ભાંગી પડ્યા, કેટલાએકના સારથિઓ માર્યા ગયા અને કેટલાએકના રથોનાં ચૂંસરાં, ધરીઓ, પેડાં તથા ઈસો ભાંગી પડ્યાં. ત્યારે બીજા કેટલાએક સૈનિકાની પાસે બાણો ખૂટી પડ્યાં તથા બાણોથી પીડાયેલા અને નહિ પીડાયેલા કેટલાએક યોદ્ધાઓ ભયના માર્યા રણમાંથી નાસી ગયા. ત્યારે જમના ધણા બાંધેલા મરણ પામ્યા હતા, એવા કેટલાએક યોદ્ધાઓ પુત્રોને લઈને રણમાંથી નાસી ગયા. ^{૪-૬} વળી હે નર-વ્યાધ્ર ! બીજા કેટલાએક યોદ્ધાઓ પોતાના પિતાઓને બોલાવવા લાગ્યા, તો કેટલાએક સહાયકોને, કેટલાએક બાંધેલો, કેટલાએક ભાઈઓને તથા કેટલાએક સંબંધીઓને બોલાવવા લાગ્યા. હે રાજા ! કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો પોતાના પિતા આદિ સંબંધીઓને જ્યાંત્યાં પડતા મૂકીને નાસી જતા હતા અને બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા ધણા મહારથીઓ રણમાં જ બેભાન થઈ પડ્યા હતા. ^{૭, ૮} વળી કેટલાએક પુરુષો અર્જુનનાં બાણોથી ઘાયલ થઈને શ્વાસોચ્છવાસ લેતા દેખાતા હતા, ત્યારે બીજા કેટલાએક તેમના સંબંધી યોદ્ધાઓ પોતાના રથમાં તેમને બેસાડી લઈને એક સુહૃત્કાળ સુધી આશ્વાસન આપતા હતા. ^૯ કેટલાએક યોદ્ધાઓ થોડી વાર વિશ્રાંતિ લઈને જીવિત માટેની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી પુનઃ યુદ્ધ કરવા નીકળી પડતા હતા અને કેટલાએક યુદ્ધરૂઢ યોદ્ધાઓ તમારા પુત્રની આજ્ઞા પાળવા માટે પોતાની મરણપયારીએ પડેલા સંબંધીઓનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી

હોવા છતાં તમારા તરફ તે પાપી વર્તણુક જ
ચલાવ્યા કરશે. તમે યુદ્ધ વિના દુર્યોધનને જીતી જ
શકશો નહિ. 'હે માધવ ! સત્યદ્રષ્ટા વિદુર આ
પ્રમાણે મને સદાકાળ ઠણ્ઠા કરતા હતા. ^{૩૮-૪૧}
મહાત્મા વિદુરે મને જ વચનો કહ્યાં હતાં, તે સર્વ
વચનો પ્રમાણે દુરાત્મા દુર્યોધનના વ્યવસાયને હવે
હું સમજી શક્યો છું. ^{૪૨} વળી દુષ્ટભુક્તિ દુર્યોધને
પરશુરામ પાસેથી યથાથોગ્ય હિંતવચનો સાંભળીને
પણ તે ગણકાર્યો ન હતાં, માટે અવશ્ય તે હવે
મૃત્યુના મુખમાં જ ઊભો છે. ^{૪૩} દુર્યોધનનો જ્યારે
જન્મ થયો, ત્યારે અનેક સિદ્ધ પુરુષોએ કહ્યું હતું
કે, 'આ દુરાત્માને લીધે સર્વ સત્રિયો વિનાશ
પામશે. ^{૪૪} હે જતાઈન ! સિદ્ધપુરુષોત્તું તે વચન
આજ સત્ય થયું છે. ખરેખર ! સર્વ રાજાઓ
દુર્યોધનને માટે વિનાશ પામ્યા છે. ^{૪૫} હે માધવ !
અનુમાનથી હું ઝેર શકું છું કે, આજે હું જ્યારે
રણમાં સર્વ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખીશ
અને સર્વ સત્રિયોનાં મરણ પછી છાવણી છેક
શન્ય થઈ જશે, ત્યારે દુર્યોધન પોતાના વિનાશ
માટે અમારી સાથે પોતે એકલો જ યુદ્ધ કરવું
પસંદ કરશે અને તેના મરણની સાથે અમારા
વેરનો અંત આવશે. હે યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ !
વિદુરનાં વાક્યોથી તથા દુરાત્મા દુર્યોધનના વર્તનથી
મારી બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતાં મને આ પ્રમાણે
દેખાય છે. ^{૪૬-૪૮} માટે હે વીર ! તમે શત્રુઓની
સેના સામે ચાલો; એટલે સજ્જલાં બાણો મારીને
હું દુર્યોધનનો તથા તેની સેનાનો નાશ કરી નાખું. ^{૪૯}
હે માધવ ! દુર્યોધનના દેખતાં આ દુર્બળ સૈન્યનો
નાશ કરી હું આજે ધર્મરાજત્વ સ્વેમ કરીશ. ^{૫૦}
સંજય મોહ્યો : ઘોડાઓની લગામ જમના
હાથમાં હતી એવા શ્રીકૃષ્ણને અર્જુને એ પ્રમાણે
કહ્યું, એટલે તેમણે નિર્બંધ યુદ્ધને શત્રુઓના મહાન
સૈન્યમાં ઘુરસામેર પ્રવેશ કર્યો. ^{૫૧} ભાલા, તલવારો

તથા બાણોથી ઘેર દેખાવના, શક્તિઓરૂપ કાંટા-
ઓથી ભરપૂર, ગદાઓ અને પરિધોરૂપ માર્ગવાળા,
રથો અને હાથીઓરૂપ મોટાં વૃક્ષોવાળા અને ઘોડા
તથા પાળાઓરૂપ લતાઓથી વ્યાપ્ત એવા કૌરવોના
સૈન્યરૂપ ઘેર જંગલમાં પ્રવેશ કરી તે મહાયશસ્ત્રી
ગોવિંદ ઊંચી પતાકાવાળા રથમાં બેસીને સર્વ
તરફ ધૂમવા લાગ્યા. ^{૫૨, ૫૩} હે રાજન ! તે સમયે
શ્રીકૃષ્ણે હાંઠલા શ્વેતવર્ણના ઘોડાઓ અર્જુનને
વહેતા સર્વ દિશાઓમાં દિષ્ટિએ પડતા હતા. ^{૫૪}
ત્યાં મેઘ જેમ જળધારાઓની વૃદ્ધિ કરે, તેમ
શત્રુતાપન અર્જુન સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણોની વૃદ્ધિ
કરતો રથમાં બેસીને રણમાં આગળ વધવા
લાગ્યો. ^{૫૫} અર્જુને જ્યારે રણમાં શત્રુઓને બાણો
વડે ઢાંકી દીધા, ત્યારે નમેલાં પર્વવાળાં તે બાણોનો
મહાન શબ્દ થવા લાગ્યો. ^{૫૬} ઇંદ્રના વજ્ર સમાન
તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળાં તથા ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં
તે સંખ્યાબંધ બાણો યોદ્ધાઓનાં કવચોને વીંધી
નાખી તેમાં વળગી નહિ રહેતાં પૃથ્વી પર પડવા
લાગ્યાં. ^{૫૭} હે રાજ ! અર્જુનનાં બાણો સંખ્યાબંધ
મનુષ્યોનો, હાથીઓનો તથા ઘોડાઓનો સંહાર
કરીને તીડોની પેઠે સુસત્રાટ કરતાં રણમાં પડવા
લાગ્યાં. ^{૫૮} થોડા સમયમાં તો ગાંડીવમાંથી છૂટેલાં
તે બાણો વડે સર્વ પ્રદેશ ઢાંકાઈ ગયો, તેથી દિશાઓ
કે વિદિશાઓ પણ જણાતી ન હતી. ^{૫૯} ત્યારે
સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા સરાણ પર ધરી સાફ
કરેલાં અર્જુનનાં નામાંકિત તેલ પાંચેલાં બાણો
વડે સર્વ જગત આંધ્રે ભરાઈ ગયું હોય તેમ
જણાતું હતું. ^{૬૦} અગ્નિ જેમ હાથીઓને બાળવા
માટે, તેમ અર્જુને તીક્ષ્ણ બાણોથી કૌરવોને મારવા
માંડ્યા; તોપણ તે ઘેર યોદ્ધાઓ અર્જુનને છોડી
જતા ન હતા. સળગી ઊઠેલો અગ્નિજ્વલ સૂક્ષ્મ ધાસને
બાળી નાખે, તેમ અર્જુની પેઠે પ્રજ્વળી રહેલો
અર્જુન ધનુષ્યબાણ હાથમાં લઈને યોદ્ધાઓને

રણુમાં બાળી નાખવા લાગ્યો. ^{૧૧, ૧૨} જમ વનના સીમાડામાં વનપાળોએ સળગાવી મૂકેલા પ્રદીપ્ત અગ્નિ એકદમ વધી બચ અને ભડભડાટ કરતો સૂકા ધાસને, અનેક વૃક્ષોને તથા શુષ્ક લતામંડપોને બાળી નાખે, તેમ નારાયણપ્ર પ્રતાપવાળો તથા બાણેશ્વર ઝંઝનીય જ્વાળાઓથી તીક્ષ્ણ તેજવાળો અર્જુનરૂપ બળવાન અગ્નિ તમારા પુત્રની સર્વ સેનાને વેગ અને ઠાપથી બાળી નાખવા લાગ્યો. ^{૧૩, ૧૪} અર્જુનનાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં પ્રાણહારક બાણો એવાં તાણીને છોડવામાં આવ્યાં હતાં કે, તેઓ યોદ્ધાઓનાં ઠવચોમાં વળગી રહેતાં ન હતાં; પણ પેસીને સોંસરાં બહાર નીકળી જતાં હતાં. ત્યાં તે અર્જુન પણ અનુભ્ય, ઘોડા કે મોટા હાથીઓ પર એક ઉપર બીજું બાણ મૂકતો જ ન હતો. ^{૧૫} આ પ્રમાણે અર્જુનને એકલાએ જ શત્રુઓના રથસૈન્યમાં દાખલ થઈને અનેક આકારનાં બાણોનો મારો ચલાવ્યો અને ઇંદ્રે જમ દેવોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો, તેમ તેણે તમારા પુત્રની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો. ^{૧૬}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શત્યપર્વોત્તમ શત્યાભિકર્મપર્વમાં
'અર્જુનનું' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૨૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫ મો

રણુમાંથી દુર્યોધનનું પલાયન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પश्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।

संकल्पमकरोन्मोघं गांडीवेन घनंजयः ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હઠનારા આપણા શૂરા યોદ્ધાઓ સારી પેઢે મત્ત કરતા હતા, છતાં અર્જુનને ગાંડીવ-ધતુધ્યથી તેમના દેખતાં તેમના સંકલ્પને વ્યર્થ કર્યો હતો. ^૧ એવ જમ જળધારાઓ છોડી મૂક તેમ અર્જુન પણ ત્યાં ઇંદ્રના વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળાં અસહ્ય અને મહાતેજસ્વી બાણો છોડી રહેલો

દેખાતો હતો. ^૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે અર્જુન જ્યારે તમારા સૈન્યને હણવા માંડ્યું; ત્યારે તમારા પુત્રના દેખતાં સંઘામમાંથી નાસી ગયું તે વેળા કેટલાએક સૈનિકો પિતાઓને, ભાઈ તથા મિત્રોને પણ રણુમાં છોડીને નાસી ગય ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! કેટલાએકના ઘોડાઓ માર્યા ગયા, કેટલાએકના રથો ભાંગી પડ્યા, કેટલાએક સારથિઓ માર્યા ગયા અને કેટલાએકના રથો ઝૂંસરાં, ધરીઓ, પૈડાં તથા ઈસો ભાંગી પડ્યા ત્યારે બીજા કેટલાએક સૈનિકોની પાસે બાણો પડ્યાં તથા બાણોથી પીડાયેલા અને નહિ પીડાયેલા કેટલાએક યોદ્ધાઓ ભયના માર્યા રણુમાં નાસી ગયા. ત્યારે જમના ધણા બાંધવો .. પામ્યા હતા, એવા કેટલાએક યોદ્ધાઓ પુત્રો લઈને રણુમાંથી નાસી ગયા. ^{૪-૬} વળી હે નર વ્યાધ્ર ! બીજા કેટલાએક યોદ્ધાઓ પોતાના પિતાઓને બોલાવવા લાગ્યા, તો કેટલાએક સહાયકોને કેટલાએક બાંધવોને, કેટલાએક ભાઈઓને તથા કેટલાએક સંબંધીઓને બોલાવવા લાગ્યા. હે રાજા ! કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો પોતાના પિતા આદિ સંબંધીઓને જ્યાંત્યાં પડતા મૂકીને નાસી જતા હતા અને બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા ધણા મહારથીઓ રણુમાં જ બેભાન થઈ પડ્યા હતા. ^{૭, ૮} વળી કેટલાએક પુરુષો અર્જુનનાં બાણોથી ધાયલ થઈને શ્વાસોચ્છવાસ લેતા દેખાતા હતા, ત્યારે બીજા કેટલાએક તેમના સંબંધી યોદ્ધાઓ પોતાના રથમાં તેમને બેસાડી લઈને એક સુદૃઢતંકાળ સુધી આશ્વાસન આપતા હતા. ^૯ કેટલાએક યોદ્ધાઓ થોડી વાર વિશ્રાંતિ લઈને જીવિત માટેની વૃથાનો ત્યાગ કરી પુનઃ યુદ્ધ કરવા નીકળી પડતા હતા અને કેટલાએક યુદ્ધદુર્મદ યોદ્ધાઓ તમારા પુત્રની આજ્ઞા પાળવા માટે પોતાની મરણપયારીએ પડેલા સંબંધીઓનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી

હોના છતાં તમારા તરફ તે પાપી વર્તણુક જ
ચલાવ્યા કરશે. તમે યુદ્ધ વિના દુર્યોધનને જીતી જ
શકશો નહિ. ' હે માધવ ! સત્યદ્રષ્ટા વિદુર આ
પ્રમાણે મને સદાકાળ કહ્યા કરતા હતા. ^{૩૮-૪૧}
મહાત્મા વિદુરે મને જ વચનો કહ્યાં હતાં, તે સર્વ
વચનો પ્રમાણે દુરાત્મા દુર્યોધનના વ્યવસાયને હવે
હું સમજી શક્યો છું. ^{૪૨} વળી દુષ્ટબુદ્ધિ દુર્યોધને
પરશુરામ પાસેથી યથાયોગ્ય હિતવચનો સાંભળીને
પણ તે ગણકાર્યો ન હતાં, માટે અવશ્ય તે હવે
મૃત્યુના મુખમાં જ ઊભો છે. ^{૪૩} દુર્યોધનનો ન્યારે
જન્મ થયો, ત્યારે અનેક સિદ્ધ પુરુષોએ કહ્યું હતું
કે, 'આ દુરાત્માને ક્ષીધે સર્વ ક્ષત્રિયો વિનાશ
પામશે. ^{૪૪} હે જનાર્દન ! સિદ્ધપુરુષોનું તે વચન
આજ સત્ય થયું છે. ખરેખર ! સર્વ રાજાઓ
દુર્યોધનને માટે વિનાશ પામ્યા છે. ^{૪૫} હે માધવ !
અનુમાનથી હું જોઈ શકું છું કે, આજ હું ન્યારે
રણમાં સર્વ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખીશ
અને સર્વ ક્ષત્રિયોનાં મરણ પછી છાવણી છેક
શન્ય થઈ જશે, ત્યારે દુર્યોધન પોતાના વિનાશ
માટે અમારી સાથે પોતે એકલો જ યુદ્ધ કરવું
પસંદ કરશે અને તેના મરણની સાથે અમારા
વેરનો અંત આવશે. હે યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ !
વિદુરનાં વાક્યોથી તથા દુરાત્મા દુર્યોધનના વર્તનથી
મારી બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતાં મને આ પ્રમાણે
દેખાય છે. ^{૪૬-૪૮} માટે હે વીર ! તમે શત્રુઓની
સેના સામે ચાલો; એટલે સજ્જાં બાણો મારીને
હું દુર્યોધનનો તથા તેની સેનાનો નાશ કરી નાખું. ^{૪૯}
હે માધવ ! દુર્યોધનના દેખતાં આ દુર્બળ સૈન્યનો
નાશ કરી હું આજ ધર્મરાજનું ક્ષેમ કરીશ. ^{૫૦}

સંજય બોલ્યો : યોદ્ધાઓની લગામ જમના
હાથમાં હતી એવા શ્રીકૃષ્ણને અર્જુનને એ પ્રમાણે
કહ્યું, એટલે તેમણે નિર્ભય થઈને શત્રુઓના મહાન
સૈન્યમાં જુસ્સાસેર પ્રવેશ કર્યો. ^{૫૧} જાણ, તલવારો

તથા બાણોથી ઘેર દેખાવના, શક્તિઓરૂપ કાંટા-
ઓથી ભરપૂર, ગદાઓ અને પરિધોરૂપ માર્ગવાળા,
રથો અને હાથીઓરૂપ મોટાં વૃક્ષોવાળા અને ઘોડા
તથા પાળાઓરૂપ લતાઓથી વ્યાપ્ત એવા કૌરવોના
સૈન્યરૂપ ઘેર જંગલમાં પ્રવેશ કરી તે મહાયશસ્ત્રી
ગાવિંદ જીંચી પતાકાવાળા રથમાં બેસીને સર્વ
તરફ ધૂમવા લાગ્યા. ^{૫૨, ૫૩} હે રાજન ! તે સમયે
શ્રીકૃષ્ણે હાંકેલા શ્વેતવર્ણના ઘોડાઓ અર્જુનને
વહેતા સર્વ દિશાઓમાં દૃષ્ટિએ પડતા હતા. ^{૫૪}
ત્યાં મેઘ જમ જળધારાઓની વૃદ્ધિ કરે, તેમ
શત્રુતાપન અર્જુન સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણોની વૃદ્ધિ
કરતો રથમાં બેસીને રણમાં આગળ વધવા
લાગ્યો. ^{૫૫} અર્જુનને ન્યારે રણમાં શત્રુઓને બાણો
વડે ઢાંધી દીધા, ત્યારે નમેલાં પર્વવાળાં તે બાણોનો
મહાન શબ્દ થવા લાગ્યો. ^{૫૬} ઇંદ્રના વજ્ર સમાન
તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળાં તથા ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં
તે સંખ્યાબંધ બાણો યોદ્ધાઓનાં કવચોને વીંધી
નાખી તેમાં વળગી નહિ રહેતાં પૃથ્વી પર પડવા
લાગ્યાં. ^{૫૭} હે રાજ ! અર્જુનનાં બાણો સંખ્યાબંધ
મનુષ્યોનો, હાથીઓનો તથા ઘોડાઓનો સંહાર
કરીને તીડોની પેઠે સુસત્રાટ કરતાં રણમાં પડવા
લાગ્યાં. ^{૫૮} યોદ્ધા સમયમાં તે ગાંડીવમાંથી છૂટેલાં
તે બાણો વડે સર્વ પ્રદેશ ઢંકાઈ ગયો, તેથી દિશાઓ
કે વિદિશાઓ પણ જણાતી ન હતી. ^{૫૯} ત્યારે
સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા સરાણું પર ધસી સાદ્
કરેલાં અર્જુનનાં નામાંકિત તેજ પાયેલાં બાણો
વડે સર્વ જગત જણે ભરાઈ ગયું હોય તેમ
જણાતું હતું. ^{૬૦} અશ્વિ જમ હાથીઓને બાળવા
માટે, તેમ અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણોથી કૌરવોને મારવા
માંડ્યા; તોપણ તે ઘેર યોદ્ધાઓ અર્જુનને છોડી
જતા ન હતા. સળગી જોડેલો અશ્વિ જમ સૂકા ઘાસને
બાળી નાખે, તેમ સૂર્યની પેઠે પ્રજ્વળી રહેલો
અર્જુન ધનુષ્યબાણ હાથમાં લઈને યોદ્ધાઓને

રણુમાં બાળી નાખવા લાગ્યો. ^{૧૧, ૧૨} જમ વનના સીમાડામાં વનપાળોએ સળગાવી મૂકેલો પ્રદીપ્ત અગ્નિ એકદમ વધી બધા અને ભડભડાટ કરતો સૂકા ધાસને, અનેક વૃક્ષોને તથા શુષ્ક લતામંડપો-ને બાળી નાખે, તેમ નારાયણપ્રતાપવાળો તથા બાણોરૂપ કૌત્યનીય જવાળાઓથી તીક્ષ્ણ તેજવાળો અર્જુનરૂપ બળવાન અગ્નિ તમારા પુત્રની સર્વ સેનાને વેગ અને ક્રોધથી બાળી નાખવા લાગ્યો. ^{૧૩, ૧૪} અર્જુનનાં મુવર્ણની પૂંખ-વાળાં પ્રાણહારક બાણો એવાં તાકીને છોડવામાં આવ્યાં હતાં કે, તેઓ ચોક્કસાં ઠવચોમાં વળગી રહેતાં ન હતાં; પણ પેસીને સોંસરાં બહાર નીકળી જતાં હતાં. ત્યાં તે અર્જુન પણ મનુષ્ય, ઘોડા કે મોટા હાથીઓ પર એક ઉપર બીજું બાણ મૂકતો જ ન હતો. ^{૧૫} આ પ્રમાણે અર્જુને એકલાએ જ શત્રુઓના રથસૈન્યમાં દાખલ થઈને અનેક આકારનાં બાણોનો મારો ચલાવ્યો અને ઇંદ્રે જમ દેવોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો, તેમ તેણે તમારા પુત્રની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો. ^{૧૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં રાક્ષસપર્વતર્જીત રાક્ષાભિષેકપર્વમાં
'અર્જુનનું' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૨૪ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫ મો

રણુમાંથી દુર્યોધનનું પલાયન

॥ સંજય ક્વાચ ॥

પદ્યતાં યત્તમાનાં શ્રાણામનિવર્તિનામ્ ।

સંકલ્પમકરોન્મોષં ગાંધીવેન ઘનંજયઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હઠનારા આપણા રાજા ચોક્કસાં સારી પેઢે યત્ન કરતા હતા, છતાં અર્જુને ગાંડીવ-ધનુષ્યથી તેમના દેખતાં તેમના સંકલ્પને વ્યથા કર્યો હતો. ^૧ મેઘ જમ જળધારાઓ છોડી મૂકે તેમ અર્જુન પણ ત્યાં ઇંદ્રતા વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ સ્પર્શ-વાળાં અસદૃશ અને મહાતેજસ્વી બાણો છોડી રહેલો

દેખાતો હતો. ^૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે અર્જુને જ્યારે તમારા સૈન્યને હણવા માંડ્યું, ત્યારે તે તમારા પુત્રના દેખતાં સંત્રામમાંથી નાસી ગયું. ^૩ તે વેળા કેટલાએક સૈનિકા પિતાઓને, ભાઈઓને તથા મિત્રોને પણ રણુમાં છોડીને નાસી ગયા. ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! કેટલાએકના ઘોડાઓ માર્યા ગયા, કેટલાએકના રથો ભાંગી પડ્યા, કેટલાએકના સારથિઓ માર્યા ગયા અને કેટલાએકના રથોનાં ઝૂંસરાં, ધરીઓ, પૈડાં તથા ઈસો ભાંગી પડ્યાં. ત્યારે બીજા કેટલાએક સૈનિકાની પાસે બાણો ખૂટી પડ્યાં તથા બાણોથી પીડાયેલા અને નહિ પીડા-યેલા કેટલાએક ચોક્કસાં ભયના માર્યા રણુમાંથી નાસી ગયા. ત્યારે જમના ધણુ બાંધેલા મરણુ પામ્યા હતા, એવા કેટલાએક ચોક્કસાં પુત્રોને લઈને રણુમાંથી નાસી ગયા. ^{૪-૬} વળી હે નર-વ્યાધ્ર ! બીજા કેટલાએક ચોક્કસાં પોતાના પિતા-ઓને બોલાવવા લાગ્યા, તો કેટલાએક સહાયકોને, કેટલાએક બાંધેવાને, કેટલાએક ભાઈઓને તથા કેટલાએક સંબંધીઓને બોલાવવા લાગ્યા. હે રાજા ! કેટલાએક ચોક્કસાં તો પોતાના પિતા આદિ સંબંધીઓને જ્યાંત્યાં પડતા મૂકીને નાસી જતા હતા અને બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા ધણુ મહારથીઓ રણુમાં જ બેભાન થઈ પડ્યા હતા. ^{૭, ૮} વળી કેટલાએક પુરુષો અર્જુનનાં બાણોથી ધાયલ થઈને શ્વાસોચ્છવાસ લેતા દેખાતા હતા, ત્યારે બીજા કેટલાએક તેમના સંબંધી ચોક્કસાં પોતાના રથમાં તેમને બેસાડી લઈને એક મુહૂર્તકાળ સુધી આશ્વાસન આપતા હતા. ^૯ કેટલાએક ચોક્કસાં ચોક્કસ વાર વિશ્રાંતિ લઈને જીવિત માટેની તૃણોનો ત્યાગ કરી પુનઃ યુદ્ધ કરવા નીકળી પડતા હતા અને કેટલાએક યુદ્ધરૂઢ ચોક્કસાં તમારા પુત્રની આજ્ઞા પાળવા માટે પોતાની મરણુપયારીએ પડેલા સંબંધીઓનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી

પુત્ર: રણમાં જતા હતાં. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! બીજા
કેટલાએક સૈનિકો પાણી પીને, વાહનોને શાંત
પાડીને તથા કવચો પહેરીને ફરી યુદ્ધ કરવા
નીકળી પડતા હતા. વળી કેટલાએક યોદ્ધાઓ
પોતાના ભાઈઓને શાંત પાડી, કેટલાએક પુત્રોને
તથા પિતાઓને છાવણીમાં મૂકી આવી અને કેટલા-
એક મુખ્યતા પ્રમાણે પોતપોતાના રથો સજ્જ
કરી પાંડવોના સૈન્ય સામે ઢોડી જતા હતા તથા
યુદ્ધ કરવાનું જ પસંદ કરતા હતા. એ સમયે,
હે પૃથ્વીનાથ ! ધૃધરીઓના લૂમખાવાળાં લશ્કરી
વસ્ત્રાભૂષણોથી ઢંકાયેલા તે શરાઓ ત્રણે લોકોનો
વિજય કરવા તત્પર થયેલા હોયો અને દાનોનો
સરખા શોભી રથા હતા. તે પછી કેટલાએક
યોદ્ધાઓ સુવર્ણની પેઠે શોભી રહેલા રથોમાં
બેસીને એકાએક પાંડવોનાં સૈન્યો સામા ધસી
આવ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામા લડવા લાગ્યા. એટલે
પાંચાલવંશી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, મહારથી શિખંડી તથા
નકુલનો પુત્ર શતાનીક એ ત્રણ શત્રુઓના રથ-
સૈન્ય સામા લડવા લાગ્યા. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અત્યંત
ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. તેણે મહાન સૈન્યને સાથે
લઈ તમારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા માંડ્યો અને
તેમની સામે ધસારો કર્યો. હે રાજા ! તે વેળા
તમારા પુત્રે ધસી આવતા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પર અનેક
બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. એટલે હે ભારત ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
પણ તમારા ધતુર્ધર પુત્રની સાથે પુષ્કળ કારી-
ગરોએ સજ્જેલાં નારાય, અર્ધનારાય તથા વત્સદંત
આદિ ઋષપદાર બાણોનો ઉપયોગ કરી લડવા
લાગ્યો. હે રાજા ! તેણે કેટલાંએક બાણો મારીને
તમારા પુત્રોના ચારેય ઘોડાઓનો નાશ કરી
નાખ્યો તથા તેના બન્ને બાહુઓમાં અને વક્ષ-
સ્થળમાં પ્રહાર પણ કર્યો. આથી મહાધતુર્ધારી
દુર્યોધન અંકુશોથી મારેલા હાથીની પેઠે અત્યંત
વીંધાઈ ગયો.^{૧૦-૨૧} પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ઘોડાઓને

બાણો મારીને મૃત્યુ પાસે વિદાય કરી દીધા તથા
એક ભલ્લ બળતું બાણ મારી તેના સારથિના
મસ્તકને પણ ઘડ પરથી બુદ્ધ પાડી દીધું.^{૨૨} આવું
પરાક્રમ કર્યા પછી શત્રુદમન રાજા દુર્યોધન રથ-
હીન થવાથી એક ઘોડાની પીઠ પર સવાર થઈને
રણમાંથી થોડે દૂર ચાલ્યો ગયો.^{૨૩} આમ
હે મહારાજા ! પોતાના સૈન્યને નષ્ટવીર્ય થયેલું
જોઈને તમારો પુત્ર જે સ્થળે મહાબળવાન શકુનિ
જોતો હતો તે સ્થળે નાસી ગયો.^{૨૪} આ રીતે
ન્યારે રથસૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું, ત્યારે ત્રણ
હજાર મોટા મોટા હાથીઓ પાંડવપક્ષના સર્વ
રથીઓની ચોપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^{૨૫} આમ હે
ભારત ! હે મહારાજા ! તમારા હસ્તિસૈન્યે પાંડવોના
પાંચ મહારથીઓને રણમાં ઘેરી લીધા, એટલે
તેઓ મેથેથી ઘેરાયેલા ઝંઘાની પેઠે શોભવા લાગ્યા.
પછી હે મહારાજા ! નિશાનખાજ અને મહા-
બાહુ એવો અબ્હુન પોતાના સારથિ શ્રીકૃષ્ણની
સાથે ઘોળા રંગના ઘોડાઓવાળા રથમાં બેસીને
તે હસ્તિસેના સામે યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યો.
પર્વત સરખા તે હાથીઓની ચોપાસ ઘેરાઈ જઈ-
ને તે ચળકતાં તીક્ષ્ણ નારાય બાણોનો પ્રહાર
કરી હસ્તિસૈન્ય સામે લડવા લાગ્યો.^{૨૬-૨૮} તે
સમયે અમારા જોવામાં આવતું હતું કે, અબ્હુન
માત્ર એક એક બાણથી મોટા મોટા હાથી-
ઓને વીંધી નાખી મારી નાખતો હતો તેથી
તેઓ રણભૂમિ પર પડેલા હતા અને પડતા
હતા.^{૨૯} વળી મદમત્ત હાથી સરખો બળવાન
ભીમસેન પણ તે હાથીઓને ચઢી આવેલા જોઈને
હાથમાં મોટી ગદા લઈને ત્યાં ચઢી આવ્યો.^{૩૦}
દંડધારી કાળની પેઠે તે સત્તર રથ પરથી ફટી
પડ્યો. આમ ગદા હથોળીને ધસી આવતા તે
પાંડવ મહારથી ભીમસેનને જોતાં જ તમારા સૈનિકો
ત્રાસ પામી ગયા અને તેમનાં મળમૂત્ર પણ

છૂટી ગયાં.^{૩૧,૩૨} ત્યાં અમે ભીમસેને ફાડી નાખેલાં ગંડસ્થળોવાળા પર્વતો સરખા હાથીઓ ધૂળધાણી થઈને આમતેમ દોડી રહેલા બેયા.^{૩૩} કેટલાએક હાથીઓ ભીમસેનની ગદાના મારથી ધાયલ થઈ રણમાંથી નાસવા લાગ્યા, ત્યારે બીજા કેટલાએક હાથીઓ દુઃખ ભરેલી ચીસો પાડીને કપાઈ ગયેલી પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે રણમાં પડવા લાગ્યા. આમ ફાટી ગયેલાં ગંડસ્થળોવાળા અનેક હાથીઓને ચોપાસ નાસભાગ કરી રહેલા બેઈને તથા તેમને રણમાં ધબોધબ પડી જતા બેઈને તમારા સૈનિકો તો ત્રાસી ગયા.^{૩૪,૩૫} બીજા બાબુથી ક્રોધે ભરાયેલા યુધિષ્ઠિર, નકુલ અને સહદેવ ગીધપક્ષીનાં પીછાં બાધેલાં તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવી તે સૈનિકોને યમલોકમાં મોકલી દેવા લાગ્યા. એ યુદ્ધમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તમારા તે પુત્ર દુર્યોધનરાજનો પરાજય કર્યો ત્યારે તમારો પુત્ર ઘોડાની પીઠ પર સવાર થઈ રણમાંથી નાસી ગયો. ત્યારે હે મહારાજ ! સર્વ પાંડવોને હાથી ઓથી ઘેરાયેલા બેઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એકદમ ત્યાં ધસી ગયો. આમ પાંચાલરાજનો તે પુત્ર હાથીઓનો સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. તે જ સમયે શત્રુદમન દુર્યોધનને આપણા રથ-સૈન્યમાં નહિ બેઈને અશ્વત્થામા, દ્રુપાચાર્ય અને કૃતવર્મા ક્ષત્રિયોને પૂછવા લાગ્યા : 'દુર્યોધન ક્યાં છે ?^{૩૬-૪૦} એટલે સર્વ ક્ષત્રિયોએ જ્યાં મનુષ્યોનો સંહાર થઈ રહ્યો હતો ત્યાં દુર્યોધનની તપાસ કરી અને તમારા પુત્રને કોઈ સ્થળે નહિ બેવાથી તે મહારથીઓ તેને મરણ પામેલો જ માનવા લાગ્યા. તેમનાં મોં નિસ્તેજ થઈ ગયાં અને તેઓ અન્યોન્યને તમારા પુત્રના સંબંધમાં પૂછવા લાગ્યા. ત્યારે કેટલાએક કહેવા લાગ્યા કે, 'સારથિનું મરણ થતાં દુર્યોધનરાજ પાંચાલરાજના દુઃસહ સૈન્યનો ત્યાગ કરીને શકુનિ પાસે આલ્યા ગયા

છે. 'વળી બીજા કેટલાએક અત્યંત ધાયલ થયેલા ક્ષત્રિયો બોલી બહ્યા કે, 'આપણને દુર્યોધનનું શું કામ છે ? તે બે જીવતા હશે તો તેને તમે બેશો, માટે આપણે બધા એકત્ર થઈને હાલ તો યુદ્ધ કરો. રાજ તમને શું કરનાર છે ?^{૪૧-૪૪} તે ક્ષત્રિયો સર્વોંગે ધાયલ થઈ ગયા હતા, તેમનાં વાહનોનો લગભગ વિનાશ થઈ ગયો હતો અને તેઓ બાણોથી અત્યંત પીડાતા હતા તેથી તેઓ રપટ રીતે ઠંઈ પશુ બોલી શક્યા નહિ અને આટલું જ બોલ્યા કે,^{૪૫} 'પાંડવોના જ સૈન્યથી આપણે ઘેરાઈ ગયા છીએ, તે સર્વ સૈન્યનો આપણે નાશ કરી નાખીએ; કારણ કે પેલા પાંડવો સર્વ હાથીઓનો સંહાર કરી નાખીને આપણી સામા ચઢી આવે છે.^{૪૬} તે ક્ષત્રિયોનું આ વચન સાંભળીને મહાબળવાન, શૂરવીર અને દંઢ ધનુર્ધારી અશ્વત્થામા, દ્રુપાચાર્ય અને કૃતવર્મા પાંચાલરાજના દુઃસહ સૈન્યને ભેદી નાખીને તથા રથસૈન્યનો ત્યાગ કરીને જ્યાં શકુનિ બેલો હતો ત્યાં આલ્યા ગયા. હે રાજન ! તેમના ગયા પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ તમારા સૈનિકોનો સંહાર કરતા કરતા ચઢી આવ્યા. તે મહારથીઓને હર્ષભર ચઢી આવેલા બેઈ તમારા પરાક્રમી વીર યોદ્ધાઓ જીવિતની આશાનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. હે રાજન ! તે સમયે તમારું સૈન્ય નિસ્તેજ મુખનું થઈ ગયું હતું, સર્વની પાસે આયુધો ખૂટી પડ્યાં હતાં અને સર્વ સૈનિકો શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયા હતા. તે બેઈ હું મારા નિર્બળ સૈન્યની સાથે પ્રાણની દરકાર કર્યા વિના જ પ્રદેશ પર દ્રુપાચાર્ય બિમા હતા તે સ્થળે જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાં બેલેલા ચાર યોદ્ધાઓમાં પાંચમે થઈને હું ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સૈન્ય સાથે લડવા લાગ્યો. પરંતુ અનુભવે અમને પાંચે જણાને બાણોથી એવા ગભરાવી દીધા કે

અમે ત્યાંથી નાસી ગયા. ૪૭-૫૩ પછી અમે મહાવિકરાળ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ચઢી ગયા, પણ ત્યાં અમારું મહાન યુદ્ધ થયું ન હતું; કારણ કે એક ક્ષણવારમાં તેણે અમને બધાને જીતી લીધા હતા, અને તેથી અમે રણમાંથી પાછા ફર્યા હતા. ૪૪ હવે મેં મહારથી સાત્યકિને ચઢી આવતા જોયા. તે વીરે આરસો રથીઓની સાથે મારી સામે ધસારો કર્યો. ૪૫ આમ જનાં વાહનો થાકી ગયાં હતાં એવા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સપાટામાંથી હું મહા-સંકટ છૂટ્યો, ત્યાં તો પાપી જેમ નરકમાં પડે, તેમ હું પાછો સાત્યકિના સૈન્યમાં સપડાઈ ગયો. ને સમયે એક મુદ્ગત જટલા સમય સુધી અમારું મહાદારણુ અને ધોર યુદ્ધ થયું હતું; પરંતુ આખરે મહાબાહુ સાત્યકિએ મારા સૈન્યનો નાશ કરી નાખ્યો અને મૂર્ચ્છિત થઈ ને પૃથ્વી પર પડી ગયેલા મને જીવતો દેહ પકડ્યો. તેવામાં ભીમ-સેને ગદા વડે તથા અર્જુને નારાયણ વડે એક મુદ્ગત જટલા સમયમાં હસ્તિસૈન્યનો નાશ કરી નાખ્યો અને ત્યાં પર્વત સરખા મોટા મોટા હાથી ઓ આરેબાળુ પડવા લાગ્યા. આથી પાંડવો-ના રથોનો માર્ગ છેક ઢંકાઈ ગયો. પછી હે મહારાજ ! મહાબળવાન ભીમસેને મરણ પામેલા હાથીઓને દૂર ખેંચી કાઢ્યા અને પાંડવોના રથો-ના માર્ગને ખુલ્લો કરી દીધો. આ ત્રરક અશ્વ-ત્યામા, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા શત્રુદમન દુર્યો-ધનને નહિ જોવાથી તેની શોધ કરવા લાગ્યા અને રાજને નહિ દેખવાથી ઉદાસ થઈ ગયા. તેમણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પડતો મૂક્યો અને ચાલી રહેલા મત્સ્યોના તે સંહારમાં જ રથને શકુનિ જોશે હતો તે સ્થળે તેઓ ચાલ્યા ગયા. ૪૬-૬૩

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વતર્જત શલ્યાભિષેકપર્વમાં
'દુર્યોધનનું પલાયન' નામનો અધ્યાય ૨૫ થોડો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના અગિયાર પુત્રોનો વધ

॥ સંજય ક્વાવ ॥

મજાનીકે હતે તસ્મિન્ પાંડુપુત્રેણ ભારત ।

વધ્યમાને બલે ચૈવ ભીમસેનેન સંયુગે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! પાંડુપુત્ર ભીમ-સેને તે હસ્તિસેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો અને સૈનિકાને મારવા માંડ્યા. જેમ પ્રાણોને હરી લેનાર કાપેલો કાળ હાથમાં દંડ લઈને ધૂમે, તેમ તે શત્રુદમન ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને રણમાં ધૂમવા લાગ્યો. તે જોઈ હે રાજન ! મરતાં બચી ગયેલા તમારા પુત્રો પોતાના મોટાભાઈ કુર-રાજ દુર્યોધનને રણમાં નહિ દેખીને એકીસાથે ભીમસેન સામે ધસ્યા. કુર્મર્ધણુ, શ્રતાંત, જૈત્ર, બૃરિણ્ણ, રવિ, જયત્સેન, સુબલ, શત્રુહંતા દુર્વિ-પહ, દુર્વિભોચન, કુબ્રધર્ષ તથા મહાબાહુ શ્રુતર્વા આ તમારા અગિયાર યુદ્ધકુશળ પુત્રોએ એકત્ર થઈ ને સર્વ તરફથી ભીમસેનને ઘેરી લીધો; એટલે હે મહારાજ ! ભીમસેન વળી પાછો પોતાના રથ પર ચઢી બેઠો અને તમારા પુત્રોના મર્મ ભાગોમાં તીક્ષ્ણ બાણો મારવા લાગ્યો. તે મહારણમાં ભીમ-સેન તમારા પુત્રો પર બાણોનો મારો ચલાવવા લાગ્યો, એટલે તેઓ પણ બાણે ઢાળવાળા પ્રદેશ પરથી હાથી સામે ધસી જતા હોય તેમ ભીમ-સેન સામે ધસી ગયા. તે જોઈ ભીમસેન કાપી જાક્યો. તેણે ક્ષુરપ્ર બલિતનું એક બાણ મારી કુર્મ-ર્ધણુના મસ્તકને ઝડપથી કાપી નાખી પૃથ્વી પર પાડી દીધું. પછી મહારથી ભીમસેને સર્વ પ્રકારનાં કવચોને તોડી નાખનારું બીજું એક ભલ્લ બલિતનું બાણ મારીને તમારા પુત્ર સુતાંતને મારી નાખ્યો. વળી બાણે હસતો હોય તેમ તેણે સુખ મલકાવીને એક નારાયણ બાણ મૂક્યું અને જયત્સેનને વીંધી નાખ્યો. આમ હે રાજન ! શત્રુ-

દમન ભીમસેને તેને પણ સ્થની બેસણી પરથી ગબડાવી પાડ્યો એટલે તે પડ્યો કે તુરત જ મરણ પામ્યો.^{૧૧-૧૨} પછી હે રાજા! શ્રુતર્વાએ ક્રોધાયમાન થઈને ગીધપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં સો નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મારીને ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો.^{૧૩} આથી ભીમસેનને પણ ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે ઝેર અને અગ્નિ સરખાં બળબળતાં બાણો મારીને ઝૈત્ર, ભૂરિબલ અને રવિને રણમાં સખત વીંધી નાખ્યા.^{૧૪} આમ વસંતઋતુમાં પુષ્પભરેલા ખાખરાઓ કપાઈને જમ ઢળી પડે, તેમ તે મહારથીઓ પણ રથો પરથી પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૫} હવે શત્રુતાપન ભીમસેને એક સજ્જત બદલ બાણ મારીને દુર્વિભોચનને મૃત્યુ પાસે મોકલી દીધો.^{૧૬} એટલે તે રથીશ્રેષ્ઠ પણ પર્વતના શિખર પર ઊગેલું અને વાયુના ઝપાટાથી ભાંગી પડેલું વૃક્ષ જમ તૂટી પડે, તેમ મરણ પામીને પોતાના રથ પરથી રણભૂમિ પર પડ્યો.^{૧૭} વળી ભીમસેને સેનાના મુખમાં ઊભેલા તમારા પુત્ર કુમ્ભધર્ષને તથા સુખતને પણ બબ્બે બાણોનો પ્રહાર કરી યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા.^{૧૮} તેથી તે બન્ને મહારથીઓ પણ શરીરે બાણોથી વીંધાઈ જઈને પૃથ્વી પર પડ્યા. પછી તમારો પુત્ર દુર્વિ-પદ યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો એટલે તેને પણ ભીમસેને બરાબર તાકીને બદલ બાણ માર્યું અને સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં મારી નાખીને ઘોડા પરથી પટકી પાડ્યો.^{૧૯, ૨૦} આ પ્રમાણે એકલા ભીમસેને પોતાના ઘણા ભાઈઓને રણમાં મારી નાખ્યા, તે જોઈ ક્રોધવશ થયેલો શ્રુતર્વો ભીમસેન સામે ચઢી આવ્યો.^{૨૧} તેણે પ્રથમ સુવર્ણથી મઢેલા પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને પછી ઝેર તથા અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૨૨} હે રાજા! પછી શ્રુતર્વાએ મહારણમાં ભીમસેનના ધનુષ્યના કટકા કરી નાખ્યા અને

તેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયા પછી તેને વીસ બાણોનો પ્રહાર પણ કર્યો.^{૨૩} ત્યાં તો મહાબળવાન ભીમસેને તુરત જ બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને તમારા પુત્રને બાણોથી ઢાંકી દઈને ‘ઊભો રહેજે, ઊભો રહેજે’ એમ વાગ્યાણ પણ માર્યું.^{૨૪} પછી પૂર્વે જંભાસુર અને ઇંદ્રના જતું જ ભયાનક અને વિચિત્ર દેખાવનું તે બન્નેનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૫} તે બન્નેએ કાળદંડ સરખાં તીક્ષ્ણ એવાં એટલાં બધાં બાણો છોડી મૂક્યાં કે તેથી સર્વ દિશાઓ, વિદિશાઓ, પૃથ્વી અને આકાશ છેક છવાઈ ગયાં.^{૨૬} હે રાજા! આમ થોડાક સમય વાદ્યા પછી શ્રુતર્વાને ખૂબ ક્રોધ ચઢી ગયો. તેણે ધનુષ્ય સજ્જ કરીને ભીમસેનના બન્ને બાહુઓમાં તથા વક્ષસ્થળમાં ઘણાં બાણો માર્યાં.^{૨૭} આમ હે મહારાજા! તમારા ધનુર્ધર પુત્રે ન્યારે ભીમસેનને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે પણ પર્વને દિવસે બળબળી ઊઠેલા મહાસાગરની પેઠે ક્રોધથી ખળ-બળી ઊઠ્યો.^{૨૮} હે રાજા! આમ સંધાવેશમાં આવી ગયેલા ભીમસેને તમારા પુત્રના સારથિને તથા ચારે ઘોડાઓને બાણો વડે યમલોકમાં મોકલી દીધો.^{૨૯} વળી મહાબળવાન ભીમસેને તેને રથ-રહિત થયેલો જોઈ પીંછાંવાળાં ઘણાં બાણો માર્યાં અને પોતાના હાથની ચાલાકી દેખાડી દીધી.^{૩૦} હે રાજા! શ્રુતર્વો ન્યારે રથરહિત થઈ ગયો, ત્યારે તેણે હાલતરવાર લેવાનો વિચાર કર્યો, પણ જોવા તે લેવા ગયો કે તુરત જ ભીમસેને એક દુરપ્ર અતિ-તું બાણ મારી તેના મસ્તકને ઉડાડી પાડ્યું. આ રીતે મહાત્મા ભીમસેને દુરપ્ર બાણથી તેનું મસ્તક કાપી પાડ્યું, એટલે તુરત જ તેનું શરીર પણ પૃથ્વીને ગળવી મૂકતું રથ પરથી ગબડી પડ્યું. વીર શ્રુતર્વો પડ્યો એટલે તમારા સર્વ સૈનિકો ભયથી મોહિત થઈને ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સંત્રામમાં ધસી ગયા. પ્રતાપી

ભીમસેને પણ મરતાં બચેલા સૈન્યસાગરમાંથી એક-
દમ ધરી આવેલા તે દંશીલા યોદ્ધાઓ સામે હુમલો
કર્યો. તેવામાં તો શત્રુપક્ષના તે યોદ્ધાઓ એકદમ
આવી પહોંચ્યા અને ભીમસેનને ચોતરફથી ઘેરી
લેવા લાગ્યા. એટલે ઇંદ્ર જમ અસુરોને પીડે,
તેમ તમારા સૈનિકાથી ઘેરાઈ ગયેલો ભીમસેન
તમારા સર્વ યોદ્ધાઓને સજ્જામાં બાણો મારીને
પીડવા લાગ્યો. એ યુદ્ધમાં ભીમસેન પાંચસો મોટા
માક્ષવાળા રથોને, સાતસોની સંખ્યાવાળા હસ્તિ-
સૈન્યને અને એક લાખ પાળાઓ સહિત આઠસો
ઘોડસવારોને મારી નાખી દીધી નીકળ્યો હતો.
આમ હે રાજન્! કુંતાપુત્ર ભીમસેને યુદ્ધમાં
તમારા પુત્રોનો નાશ કરી પોતાના આત્માને
કૃતાર્થ માન્યો અને પોતાના જન્મને સફળ
માન્યો.^{૩૧-૩૯} વળી હે રાજ! જ્યારે ભીમસેન
યુદ્ધ કરીને શત્રુઓનો સંહાર કરતો હતો, ત્યારે
તમારા સૈનિકા તેની સામે જોવાની હામ સરખી
ધરી શકતા ન હતા.^{૪૦} આમ હે મહારાજ!
સર્વ કૌરવોને હાંધી કાઢી તથા તેમના સર્વ અતુ-
યાથીઓને સંહારી નાખીને ભીમસેન મોટા-
હાથીઓને ત્રાસ પમાડવા માટે હાથની તાળીઓ-
નો શબ્દ કરતો હતો. ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ! જના
ધણા યોદ્ધાઓ માર્યો ગયા હતા એવી તમારી
કંઈક, શેષ રહેલી સેના દીન થઈ ગઈ હતી.^{૪૧, ૪૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વતરજ્ઞ શલ્યાભિષેકપર્વમા
'કૃતરાષ્ટ્રના અગિયાર પુત્રોનો વધ' નામનો
અધ્યાય ૨૬ એ સમાયે

અધ્યાય ૨૭મો

સુદર્શન અને રાજા સુશર્માનો વધ

॥ સત્રય ઉવાચ ॥

દુર્યોધનો મહારાજ સુદર્શન્યાપિ તે સુતઃ ।

હવરોપૌ તદા સંખ્યે વાજિમધ્યે વ્યવસ્થિતૌ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ! એ યુદ્ધમાં

તમારા બધા પુત્રોમાંથી દુર્યોધન અને સુદર્શન
આ બે જ હવે મરતાં બાકી રહ્યા હતા અને તે
બન્ને ઘોડસવારોના મધ્યભાગમાં ઊભા હતા.^૧ તે
સમયે દુર્યોધનને ઘોડસવારોના સૈન્યની વચ્ચે
ઊભેલો જોઈને દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણે કુંતીપુત્ર
અર્જુનને કહ્યું :^૨ 'હે અર્જુન! હવે શત્રુઓ ધણા-
ખરા મરી ખૂટ્યા છે, આપણા બંધુવર્ગનું રક્ષણ
થયું છે અને આ પેલો સાત્યકિ સંજયને ઠેક
પકડી આ તરફ પાછો ફરે છે.^૩ હે ભારત! આ
નકુલ અને સહદેવ અતુયાધીવાળા પાપી કૌરવોની
સામે યુદ્ધ કરીને હવે થાકી ગયા છે.^૪ કૃપાચાર્ય,
કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા એ ત્રણ મહારથીઓ
દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી દૂર ઊભા રહ્યા છે.^૫ આ
તરફ પેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દુર્યોધનના સૈન્યનો સંહાર કરી
સર્વ પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓની સાથે પરમ શોભાયમાન
થઈને ઊભો છે.^૬ વળી હે પાર્થ! પેલો દુર્યોધન
સર્વ સૈન્યને વ્યૂહાકારે ગોઠવી દઈ રણના મધ્યમાં
સર્વ ઘોડસવારોની વચ્ચે ઊભો રહ્યો છે. તેના
મસ્તક પર છત્ર ધરવામાં આવ્યું છે અને વારંવાર
તે આસપાસ દાંદિ કર્યા કરે છે. માટે હવે તું
જ્યારે તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેનો નાશ કરીશ,
ત્યારે કૃતકૃત્ય થઈશ.^{૭, ૮} હે શત્રુદમન અર્જુન! આ
હસ્તિસૈન્યનો નાશ થયેલો જોઈને તથા તને યુદ્ધ
કરવા આવી પહોંચેલો જોઈને આ સર્વ યોદ્ધાઓ
જટલામાં પલાયન કરી ન બચ તેટલામાં તું
દુર્યોધનનો નાશ કરી નાખ.^૯ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જલદી
અહીં આવી પહોંચે તે માટે ઠાઈ એક માણસ
તેને બોલાવવા માટે બચ; કારણ કે હે તાત!
આ પાપી દુર્યોધનનું સૈન્ય હવે થાકી ગયું છે,
માટે આ સમયે તેને છોડવો ન જોઈએ.^{૧૦}
દુર્યોધન તમારા સર્વ સૈન્યનો સંહાર કરી પાંડ-
વોને સંઘ્રામમાં જિતાયેલા માની બેઠો છે અને
તેથી જ તે મોટા આડંબર કરીને રણમાં ઊભો

છે.^{૧૧} પરંતુ પોતાના સૈન્યને મરણ પામેલું
 જોઈને તથા તેને પાંડવોથી પીડિત થયેલું જોઈને
 રાજા દુર્યોધન અવશ્ય પોતાના વિનાશ માટે યુદ્ધ
 કરવા ચઢી આવશે.^{૧૨} શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું,
 ઐટલે અર્જુન તેમને કહેવા લાગ્યો : 'હે માધવ !
 ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રોને ભીમસેને મારી નાખ્યા
 છે. માત્ર હવે આ બે જ બાકી રહ્યા છે. હે કૃષ્ણ !
 તેઓ પણ આજ રહેશે નહિ. હે કૃષ્ણ ! ભીમ
 હણાયા છે, દ્રોણાચાર્ય હણાયા છે. સૂર્યપુત્ર કર્ણ
 હણાયો છે, મદ્રરાજ શલ્ય હણાયો છે અને જય-
 દ્રથ આદિ અનેક મહારથીઓ માર્યા ગયા છે. હે
 જનાર્દન ! હવે તો માત્ર સુખલપુત્ર શકુનિના
 પાંચસો ઘોડેસવારો, બસો રથીઓ, સો હાથી-
 સવારો, ત્રણ હજાર પાળાઓ, અશ્વત્થામા, કૃપા-
 ચાર્ય, ત્રિગર્તરાજ મુશર્મા, ઉલૂક, શકુનિ અને
 યાદવ કૃતવર્મા ઐટલું જ સૈન્ય દુર્યોધન
 પાસે બાકી રહ્યું છે. હે માધવ ! ખરેખર આ
 પૃથ્વીમાં કાળ ઠાઈને પણ છોડતો નથી અને
 તેથી જ સૈન્યનો નાશ થઈ ગયો છે. છતાં જુઓ,
 દુર્યોધન રણમાં ઊભો રહ્યો છે, પરંતુ આજે જ
 દિવસ પૂરો થતાં મહારાજ યુધિષ્ઠિરના સર્વ શત્રુઓ
 હણાઈ જશે.^{૧૩-૧૪} હું ધારું છું કે, શત્રુઓમાંના
 ઠાઈ પણ ચોક્કો મારી પાસેથી જીવતો છૂટી શકશે
 નહિ. હે કૃષ્ણ ! જ મહોઠકટ થોડાઓ આજે યુદ્ધનો
 ત્યાગ કરી જશે નહિ, તે સર્વનો હું વિનાશ કરી
 નાખીશ. ભલે પછી તેઓ સાક્ષાત્ દેવો હશે !
 વળી આજના યુદ્ધમાં હું ક્રોધાયમાન થઈને તીક્ષ્ણ
 બાણોથી ગાંધારરાજ શકુનિનો વધ કરીશ અને
 રાજા યુધિષ્ઠિરના લાંબા વખતના ઉઝગરાઓને દૂર
 કરીશ. વળી દુરાચારી શકુનિએ સમા વચ્ચે કપટ-
 જીગાર રમીને અમારાં જીટલાં રત્નો હરી લીધાં છે,
 તે બધાંને આજે હું પાછાં લાવીશ. આજ પોતાના
 પતિઓને તથા પુત્રોને પાંડવોને હાથે યુદ્ધમાં મરણ

પામેલા સાંભળીને હસ્તિનાપુરમાં સર્વ સ્ત્રીઓ રડા-
 દંટ કરી મૂકશે. હે કૃષ્ણ ! આમ સર્વ કાર્ય આજે
 સમાપ્ત થઈ જશે.^{૨૦-૨૪} વળી હે કૃષ્ણ ! દુર્યોધન
 ભયનો માર્યો સંઆમમાં મારી પાસેથી જો નારી
 નહિ જાય, તો આજે જ તે પ્રદીપ્ત રાખ્યલક્ષ્મીનો
 તથા પ્રાણનો ત્યાગ કરશે. હે શત્રુદમન યાદવવંશી !
 તમારે એ મહાભૂખ દુર્યોધનને આજે મૂએલો જ
 બણવો; કારણ કે તેનું આ ઘોડેસવારોનું સૈન્ય
 મારી પ્રત્યંયાના ટંકારને સહન કરવા અસમર્થ
 છે. માટે ચાલો, આપણા રથને આગળ હંકારો,
 ઐટલામાં હું તેનો નાશ કરું.'

હે રાજન ! યશસ્વી અર્જુને આ પ્રમાણે કહ્યું,
 ઐટલે શ્રીકૃષ્ણે ઘોડાઓને દુર્યોધનના સૈન્ય સામે
 હાંક્યા. તે સમયે દુર્યોધનના સૈન્યને જોઈને ભીમ-
 સેન, અર્જુન અને સહદેવ એ ત્રણ મહારથીઓ
 યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ ગયા અને સિંહનાદ કરીને
 દુર્યોધનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી નીકળી પડ્યા.
 આમ તે સર્વ આતતાયી પાંડવોને ઐથીસાથે
 ધનુષ્યો ઉગામીને વેગથી ચઢી આવેલા જોઈને
 શકુનિ તેમની સામે યુદ્ધ કરવા ધર્યો.^{૨૫-૩૦} ત્યાં
 તમારો પુત્ર સુદર્શન ભીમસેન સામે ચઢી ગયો
 અને મુશર્મા તથા શકુનિ અર્જુન સાથે લડવા
 લાગ્યા.^{૩૧} વળી ઘોડાની પીઠ પર સવાર થયેલા
 તમારા પુત્ર દુર્યોધને સહદેવ સામે ચઢાઈ કરી.
 પછી હે રાજન ! તમારા પુત્ર દુર્યોધને, સહદેવના
 મરતક પર એસથી બાલાનો સખ્ત પ્રહાર કર્યો.
 ઐટલે તે વિહ્વળ થઈને સપાની પેઠે કૂંદાડા
 મારવા લાગ્યો અને સર્વોંગે લોહીહુણાય થઈ
 ગયો. આમ તમારા પુત્રના મારથી તે સહદેવ
 બેભાન દશામાં રચની એસણી પર થોડીવાર બેઠી
 જ રહ્યો. પછી હે રાજ ! બાનમાં આવીને સહ-
 દેવે દુર્યોધનને ક્રોધપૂર્વક ઘણાં તીક્ષ્ણ બાણો માર્યા.
 બીજી તરફ અર્જુન પણ યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને

ઘોડાઓની પીઠ પર બેઠેલા અનેક શરાઓનાં
 મસ્તકાને ઠાપી નાખવા લાગ્યો હતો. તે સમયે
 અર્જુને અનેક બાણોનો મારો ચલાવી ઘોડેસવા-
 રોના સૈન્યનો નાશ કરી નાખ્યો અને સર્વ ઘોડા-
 ઓને રણમાં રાળી નાખી પોતે ત્રિગર્તદેશના
 રથીઆ સામે યુદ્ધ કરવા ગયો. એટલે ત્રિગર્તોના
 મહારથીઓ પણ સર્વ એકત્ર મળીને અર્જુનના
 પર તથા શ્રીકૃષ્ણના પર બાણોની વૃષ્ટિઓ કરવા
 લાગ્યા. પછી મહાયશસ્ત્રી પાંડુનંદન અર્જુને
 ક્ષુરપ્ર જાતિનું એક બાણ મારી સત્યકર્માને વીંધી
 નાખ્યો તથા તેના રથની દંસના કટકા કરી
 નાખ્યા. વળી હે રાજા ! મહાદ્વીર્તિમાન અર્જુને
 પથ્થર પર સજ્જલું બીજું એક ક્ષુરપ્ર બાણ
 મારીને પ્રદીપ્ત કુંડળોથી શોભી રહેલા સત્યકર્માના
 મસ્તકને એકાએક ઠાપી નાખ્યું. વધારામાં હે
 રાજા ! ભૂખ્યો સિંહ જન્મ વનમાં યુગને પકડી
 પાડે, તેમ અર્જુને સર્વ યોદ્ધાઓના દેખતાં સત્યે-
 ધુને પકડ્યો અને ઠાર કર્યો. આ રીતે સત્યેધુને
 મારી નાખ્યા પછી અર્જુને સુશર્માને ત્રણ બાણોથી
 વીંધી નાખ્યો તથા સુવર્ણ સમાન પ્રકાશી રહેલા
 ઘણા રથોના ઘાણ કાઢી નાખ્યો. પછી હતાવળો
 હતાવળો તે ઘણા લાંબા સમયથી સંધરી રાખેલા
 કોવંચ તીક્ષ્ણ ત્રિષાક્ષિને છોડતો છોડતો પ્રસ્થાવના
 રાજા સુશર્માની સામે જ પ્રયાણ કરી ગયો. હે
 ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેની પાસે જાતવિંત જ અર્જુને સો
 બાણોથી તેને ભરી દીધો તથા તેના ઘણા ધનુ-
 ધારી ઘોડેસવારોનો નાશ કરી નાખ્યો. પછી તેણે
 કાળના દંડ સરખું ઉઘ બાણ લીધું અને બાણ
 હસતો હોય તેમ તે મુખ મલકાવીને તેને ઝડપ-
 થી સુશર્મા સામે ફેંક્યું. હે મહારાજા ! કોવંચી
 બળી રહેલા ધનુધારી અર્જુને ફેંકેલા તે બાણે
 સુશર્માના દહ્યને ચીરી નાખ્યું એટલે તુરત તે
 ગતપ્રાણ થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. ૪૨-૪૬

આમ સર્વ પાંડવોને હર્ષ પમાડતો તથા તમારા
 યોદ્ધાઓને દુઃખી કરતો તે સુશર્મા મરણ પ્રાપ્ત્યો
 તે પછી અર્જુને તેના પિસ્તાળીસ મહારથી પુત્રોને
 પણ બાણો મારીને ચમલોકમાં મોકલી દીધા. વળી
 અર્જુને સજ્જલાં બાણોનો મારો ચલાવી તેના સર્વ
 અનુયાયીઓનો સંહાર કરી નાખ્યો. પછી તે
 મહારથી મરતાં બચેલી ભારતીસેના સામે યુદ્ધ
 કરવા ચઢ્યો. બીજી બાજુ, હે રાજા ! દ્રોણાચાર્ય
 થયેલો ભીમસેન બાણે હસતો હોય તેમ બાણો
 મારીને તમારા પુત્ર સુદર્શનને અદશ્ય કરી રહ્યો
 હતો. પછી તેણે ખડખડાટ હસીને મહાતીક્ષ્ણ
 ક્ષુરપ્ર બાણ મૂક્યું અને સુદર્શનના મસ્તકને શરીર
 પરથી છૂટું પાડ્યું. આથી તે મરણ પામીને
 પૃથ્વી પર પડ્યો. આ રીતે વીર સુદર્શન મરાયો
 એટલે તેના સર્વ અનુયાયી યોદ્ધાઓ જાતજાત-
 નાં બાણોનો મારો ચલાવવા લાગ્યા અને ભીમ-
 સેનને રણમાં ઘેરી વળ્યા. તે જોઈ ભીમસેન
 પણ ઇંદ્રના વજ્ર જવા તીક્ષ્ણ પ્રહાર કરનારાં
 સજ્જલાં બાણો મૂકીને તમારા સૈન્યને ચોતરફથી
 મારવા માંડ્યું. ત્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એક ક્ષણ-
 વારમાં તો ભીમસેન તે સૈન્યનો સંહાર કરી
 નાખ્યો. ૪૭-૫૩ હે ભારત ! આ રીતે સૈનિકોનો
 સંહાર થવા લાગ્યો, ત્યારે કૌરવપક્ષના સેનાધ્યક્ષ
 મહારથીઓ ભીમસેન સામા ચઢી આવીને યુદ્ધ
 કરવા લાગ્યા. ૫૪ ત્યારે હે રાજા ! પાંડુપુત્ર ભીમ-
 સેન પણ તે સર્વ મહારથીઓને ઘોર બાણો
 મારવા લાગ્યો અને તમારા મહારથીઓ પાંડવ
 પક્ષના મહારથીઓને મોટી બાણવૃષ્ટિ કરીને
 ચોબાજુથી ઘેરી લેવા લાગ્યા. એટલે પછી તો
 પાંડવોનું શત્રુઓ સાથે તથા યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા
 તમારા યોદ્ધાઓનું પાંડવોની સાથે સર્વ તરફથી
 મહાન સંકુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ત્યાં હે રાજા ! બન્ને
 પક્ષની સેનાઓમાં પરસ્પર પ્રહાર પામેલા અને

પોતપોતાના મરણશરણ થયેલા બાંધવોનો શોક કરતા, ઘણા યોદ્ધાઓ રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા. ૫૫-૫૭

ઈતિ શ્રીમદાભારતમાં રાધ્યધર્માત્મક રાધ્યાશ્વિષેકપર્વમાં
'સુરામોનો વધ' નામનો અધ્યાય ૨૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮ મો

શકુનિ અને તેના પુત્ર ઉલૂકનો વધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ પ્રવૃત્તે સંગ્રામે ગજવાજિનરક્ષયે ।

શકુનિઃ સૌભલો રાજન્ સહદેવં સમમ્બયાત્ ॥ ૧

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા મનુષ્યોનો જમાં સંહાર થઈ જતો હતો એવો તે સંગ્રામ જ્યારે ચાલતો હતો, ત્યારે સુખલપુત્ર શકુનિએ સહદેવ સામે ચઢાઈ કરી.^૧ પ્રતાપી સહદેવે પણ પોતાના પર ચઢી આવતા તે શકુનિ પર શીઘ્રગામી પતંગિયાનાં જવાં સંખ્યાબંધ બાણો ઝડપથી ફેંકવા માંડ્યાં.^૨ બીજી તરફ, હે મહારાજ ! શકુનિના પુત્ર ઉલૂકે પણ રણમાં ભીમસેનને દશ બાણો માર્યાં અને શકુનિએ ત્રણ બાણો મારીને ભીમસેનને વીંધી નાખ્યા.^૩ હે રાજન્ ! તે હપરાંત તેણે નેવું બાણો સહદેવને માર્યાં. આમ અન્યોન્ય સામે ભેટીને તે શરવીરો ઠંઠપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં સુવર્ણની પૂંખવાળા સસણ પર ઘસેલાં અને ધનુષ્યોને ઠાન સુધી ખેંચીને છોડેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી એકબીજાને વીંધી નાખવા લાગ્યા. હે રાજ ! તે સમયે મેઘની જળધારાઓની પેઠે તેમનાં ધનુષ્યોમાંથી એટલી બધી બાણવૃષ્ટિ છૂટી રહી હતી કે તેથી સર્વ દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ હતી.^{૪-૬} પછી હે ભારત ! તે લડાઈમાં ભીમસેનને તથા સહદેવને ક્રોધ ચઢી ગયો અને તે મહાબળવાન ભાઈઓ રણમાં મોટો સંહાર કરતા ધૂમવા લાગ્યા.^૭ હે ભારત ! તે બન્નેએ સેંકડો બાણો મૂકીને તમારા સૈન્યને ઢાંછી દીધું, એટલે તેનો

દેખાવ અંધારિયા આઠાશ સરખો થઈ રહ્યો.^૮ હે પૃથ્વીપતિ ! સ્થળે સ્થળે રણક્ષેત્રમાં બાણથી ભરાયેલા ઘોડાઓ અનેક શયોને ખેંચી જતા દોડતા હતા, તેથી રણભૂમિનો માર્ગ છેક ઢંકાઈ ગયો હતો. ત્યાં હે રાજ ! ઘોડેસવારોની સાથે જ મરણ પામેલા ઘોડાઓનાં ભાંગીતૂટી ગયેલાં કવચોથી, કપાઈ પડેલા ભાલાઓથી, છિન્નભિન્ન થયેલી ઋદ્ધિઓથી, શક્તિઓથી, તલવારોથી, પ્રાસોથી અને ફરસીઓથી પૃથ્વી ઢંકાઈ ગઈ હતી અને તે બધું રંગભેરંગી પ્રુષ્પોના જેવી જણાતી હતી. ત્યાં હે મહારાજ ! યોદ્ધાઓ એકબીજાની સામે આવી જતા હતા, એકબીજાને હણી નાખતા હતા અને ક્રોધે ભરાઈને રણમાં ધૂમી રહ્યા હતા. ત્યારે ફાટી ગયેલી આંખોવાળાં, શેષથી બીડેલા એટોવાળાં, કુંડળોવાળાં અને કમળના ટેસરા જેવી શોભાવાળાં મસ્તકોથી પૃથ્વી પથરાઈ ગઈ હતી. હે મહારાજ ! ત્યાં ઠેરઠેર જુઓ એ કપાઈને પડી હતી. તે જુઓ ગજરાજની સૂંઢ સરખી હતી, બાબુખંધોવાળી હતી અને કવચવાળી હતી. વળી તે તલવારો, ફરસીઓ અને પ્રાસોને ધારણ કરી રહી હતી.^{૯-૧૪} હે વિષ્ણુ ! ત્યાં ઠેકઠેકાણે કપાઈ ગયેલાં મસ્તકોવાળાં ધડો ઊઠી જતાં થઈ જતાં હતાં અને નૃત્ય કરી રહ્યાં હતાં, તેમજ માંસાહારી ભૂતવર્ગથી સર્વ પ્રદેશ છેક છવાઈ ગયો હતો. આથી તે રણભૂમિનું સ્વરૂપ મહાધોર થઈ પડ્યું હતું.^{૧૫} એ મહારણુમાં સૈન્યની સંખ્યા ઓછી થઈ ગઈ, એટલે એકદમ હર્ષમાં આવી ગયેલા પાંડવો કૌરવોને જુસ્સાભેર મૃત્યુલોકમાં મોકલી દેવા લાગ્યા.^{૧૬} તે જ અરસામાં શરવીર અને પ્રતાપી શકુનિએ સહદેવના મરતક પર ભાલાનો સપ્ત પ્રહાર કર્યો.^{૧૭} તેથી હે મહારાજ ! વિહ્વળ થઈને તે રથની બેસણી પર થોડી વાર બેસી રહ્યો. આ રીતે હે ભારત ! સહદેવને

બેભાન થયેલો એઈ પ્રતાપી શત્રુદમન લીમસેને ક્રોધપૂર્વક સર્વ સૈન્યોને આગળ વધતાં અટકાવી રાખ્યાં અને સેંકડો તથા હજારો સૈનિકોને નારાયણે મારીને વીંધી નાખ્યા. આમ સર્વને ધાયલ કર્યા પછી લીમસેને એવો મોટો સિંહનાદ કર્યો કે શકુનિના ત્રાસી ગયેલા અનુચરો એકાએક ભયભીત થઈને હાથીધોડા સાથે રણમાંથી નાસ-ભાગ કરવા લાગ્યા. સૈનિકોમાં આ પ્રમાણે ભંગાણ પડેલું એઈ રાજ દુર્યોધન બોલી બ્રુવ્યોઃ 'હે અધર્મજ્ઞ યોદ્ધાઓ ! પાછા ફરો, પાછા ફરો અને યુદ્ધ કરો. આમ નાસી જવાથી તમને શો લાભ થવાનો છે ? જ ધીર પુરુષ યુદ્ધમાં પીઠ ન બતાવતાં પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે, તેની આ લોકમાં અચળ કીર્તિ સ્થાપિત થાય છે અને મૂવા પછી તેને દિવ્ય લોકો પ્રાપ્ત થાય છે.' રાજ દુર્યોધને આમ કહ્યું, એટલે શકુનિના અનુચર યોદ્ધાઓ મરણિયા થઈને પાંડવો પર તટી પડ્યા. હે રાજેન્દ્ર ! તેમણે ન્યારે પાંડવો સામે ધસારો કર્યો, ત્યારે અતિદારણ કલકલાટ કરી મૂઝ્યો હતો. પરંતુ તેમની સ્થિતિ ખળભળી ઊઠેલા તોફાની સમુદ્ર સરખી ગંભીર જ હતી. હે મહારાજ ! શકુનિના અનુચરોને આ રીતે પોતાની સન્મુખ ચઢી આવેલા એઈ વિજયના ઉદભવાળા પાંડવો પણ તેમની સામા ધસ્યા. હે પૃથ્વીનાથ ! તે સમયે અજિત સહદેવે પોતાના સૈનિકોને ધીરજ આપી અને દશ બાણોથી શકુનિને તથા ત્રણ બાણોથી તેના ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. વળી હસતો હોય તેમ મુખ મલકાવીને તેણે બાણો મારીને શકુનિના ધનુષ્યના પણ કટકા કરી નાખ્યા.^{૧૮-૨૭} પછી યુદ્ધર્મક શકુનિએ તુરત જ બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને સાઠ બાણોથી નકુલને તથા સાત બાણોથી લીમસેનને વીંધી નાખ્યા.^{૨૮} હે મહારાજ ! એ જ સમયે ઉલ્લેક પણ પોતાના પિતાનું

(શકુનિનું) રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી લીમસેનને સાત બાણો માર્યાં તથા સહદેવને સિત્તેર બાણો માર્યાં.^{૨૯} એટલે લીમસેને નવ બાણોથી ઉલ્લેકને વીંધી નાખ્યો, ચોસઠ બાણોથી શકુનિને વીંધી નાખ્યો અને એ યુદ્ધમાં શકુનિની પાસે જ યોદ્ધાઓ જિજ્ઞા હતા તેમને ત્રણ ત્રણ બાણો માર્યાં.^{૩૦} આમ ન્યારે લીમસેને તેલ પાયેલાં નારાયણે બાણોથી તેમને મારવા માંડ્યા, ત્યારે ક્રોધે ભરાયેલા તે યોદ્ધાઓ બાણોની વૃષ્ટિએ કરીને સહદેવને રણમાં ઢાંછી દેવા લાગ્યા.^{૩૧} વીજળીવાળા મેધો જમ પર્વત પર જળધારાઓ વરસાવે, તેમ તેઓ સહદેવના પર ધારાબંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યા. પછી હે મહારાજ ! શરવીર અને પ્રતાપી સહદેવે પોતાના પર ચઢી આવતા ઉલ્લેકના મસ્તકને એક ભદ્ર બાણ મારીને કાપી નાખ્યું. આમ સહદેવને હાથે મરણ પામેલો તે ઉલ્લેક સર્વાંગે લોહીલુહાણ થઈને પાંડવોને હર્ષ પમાડતો રથ પરથી પૃથ્વી પર પડ્યો. હે ભારત ! પોતાના પુત્રને મરણ પામેલો એઈને શકુનિના કંઠમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં અને મોટો નિઃશ્વાસ નાખીને તે વિદુરનાં વાક્યોનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. તે અશ્રુપૂર્ણ દષ્ટિએ એક મુહૂર્તભર વિચારમાં પડી ગયો.^{૩૨-૩૫} પછી હે મહારાજ ! તેણે સહદેવને ત્રણ બાણો માર્યાં, પરંતુ પ્રતાપી સહદેવે શકુનિનાં તે બાણોને અનેક બાણો મારીને પાછાં હઠાવી દીધાં. વધારામાં તેણે તેના ધનુષ્યના પણ કટકા કરી નાખ્યા. હે રાજેન્દ્ર ! આમ ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, એટલે શકુનિએ મહાવિશાળ તલવાર લઈને સહદેવને મારી. પરંતુ સહદેવે હસતાં હસતાં એકાએક પડતી શકુનિની તે ધોર તલવારના સમરાંગણમાં બે કટકા કરી નાખ્યા. આમ તલવારને કપાઈ ગયેલી એઈને શકુનિએ મોટી ગદા લીધી અને તેને સહદેવના પરફેંકી; પરંતુ તે ગદા પણ નિષ્ફળ

યર્ધને પૃથ્વી પર પડી. તે પછી ક્રોધાયમાન થયેલા શકુનિએ સહદેવને ઉદય પામેલી કાલરાત્રિ સરખી મહાધાર શક્તિ મારી; પણ સહદેવે સુવર્ણભૂષિત બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને ધસી આવતી તે શક્તિના હસતાં હસતાં જ તણ કટકા કરી નાખ્યા. આથી સુવર્ણથી મટેલી તે શક્તિ તણ વિભાગે યર્ધને પૃથ્વી પર પડી અને આકાશમાંથી પડેલી પ્રદીપ્ત વીજળીની પેઠે રણક્ષેત્રમાં વીખરાઈ ગઈ. શક્તિને આમ નષ્ટ થયેલી જોઈને તથા શકુનિને ભયથી વિહ્વળ બની ગયેલો જોઈને તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ તે ભયંકર સમય ઉપસ્થિત થતાં રણમાંથી નાસી ગયા અને શકુનિ પણ તેમની પાછળ નાઠો. એટલે તુરંત જ વિજયી બનેલા પાંડવોએ મોટા મોટા સિંહનાદો કરી મૂક્યા.^{૩૧-૪૪} ત્યાં સર્વ કૌરવો તો લગભગ રણમાંથી પલાયન જ કરી ગયા. આમ કૌરવોને ઉદાસ થઈ ગયેલા જોઈને માદ્રીનો પ્રતાપી પુત્ર સહદેવ અનેક હબરો બાણોનો મારો ચલાવી તેમને ઘેરી લેવા લાગ્યો. હવે તે ગાંધારદેશના પુષ્ટ ઘોડાઓના રક્ષણ તળે રહેલા તથા રણમાંથી નાસી જતા એ વિજયેચ્છુ શકુનિ પાસે જઈ પહોંચ્યો. હે રાજન! શકુનિ હવે પોતાના જ ભાગ તરીકે જીવી રહ્યો છે, આવો મનમાં વિચાર કરીને સહદેવે સુવર્ણથી જડેલા રથમાં બેસીને તેની સામે ચઢાઈ કરી અને પોતાના મહાદંઢ ધનુષ્યને બરાબર સજ્જ કરીને ટંકાર કરતો કરતો શકુનિ સામે ધસ્યો. તેણે ગીધપક્ષીનાં પીછાં બાધેલાં તથા સરાણુ પર ધસીને સાફ કરેલાં તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવ્યો. ત્યાં અંકુશથી જમ મોટા હાથીને મારવામાં આવે, તેમ તેણે ક્રોધપૂર્વક તેને સપ્ત પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૪૫-૪૮} પછી બુદ્ધિમાન સહદેવે યુદ્ધ કરીને બાણે શકુનિને તેનાં દુષ્ટ કૃત્યોને યાદ કરાવતો હોય તેમ કહ્યું : 'ઓ મૂર્ખ શકુનિ ! ક્ષાત્રધર્મમાં સ્થિર થઈને તું

યુદ્ધ કર અને પુરુષ યાત્રા દુર્મતિ ! તે સમયે સભાની વચ્ચે પાસાઓથી જુગારબાજી રમીને તું હરખાતો હતો, પરંતુ તે કર્મનું આજ કલુષ ફળ આવે છે તે તું જાણ. પૂર્વે જમણે અમારી હાંસી કરી હતી તે સર્વ દુષ્ટાત્માઓ આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે; માત્ર કુલાંગાર દુર્યોધન અને તેનો મામો તું-એમ બે જણ જ બાકી રહ્યા છે. તેમાંથી તને તો હું આજ મારી નાખીશ. સર્વને ભાંગી નાખે તેના મજબૂત ધોકાનો પ્રહાર કરી વૃક્ષ પરથી જમ ફળને તોડી પાડવામાં આવે, તેમ હું ક્ષુર જાતિનું બાણ મારી તારા મસ્તકને ધડ પરથી તોડી પાડીશ.^{૪૯-૫૩} આમ કહીને, હે મહારાજ ! રણમાં સિંહ સરખો મહાબળવાન સહદેવ ક્રોધ તથા વેગપૂર્વક તેની સામે ધસ્યો.^{૫૪} અજિત અને રણધુરધર એવા સહદેવે આમ ધસારો કરીને ઘણા એસથી ધનુષ્યને ખેંચ્યું. તેણે ક્રોધથી બાણ બળતો હોય તેમ શકુનિને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, તેના ઘોડાઓને ચાર બાણોથી ધાયલ કર્યા તથા તેના છત્રને, ધમને અને ધનુષ્યને કાપી નાખી સિંહના જીવી ગર્જના કરી.^{૫૫, ૫૬} સહદેવે શકુનિને ધમ તથા ધનુષ્ય વિનાનો જ કરી મૂક્યો, એટલું જ નહિ, તેના સર્વ મર્મ-ભાગોમાં અનેક બાણો મારીને તેને વીંધી જ નાખ્યો.^{૫૭} વળી હે મહારાજ ! પ્રતાપી સહદેવે શકુનિના પર વારવી અશક્ત એવી બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી.^{૫૮} હવે શકુનિ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. એ યુદ્ધમાં સહદેવને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બાણે સુવર્ણથી મટેલો એક ભાલો હાથમાં લીધો અને પોતે એકલો જ એકદમ વેગથી તેની સામે ધસ્યો. પરંતુ સહદેવે એકીસાથે તણ બંધ બાણો છોડી મૂક્યાં અને તેના ઉગ્રમેદા ભાલાને તથા તેના ગાળાકાર મુદ્દર બને બાહુઓને રણના મોખરામાં જ કાપી પાડ્યા તેમ જ બળપૂર્વક મહાન ગર્જના

કરી મૂઢી. ^{૧૮, ૧૦} વળી ઘણી ઝડપથી પરાક્રમ કર નારા તે સહદેવે બરાબર તાકીને છોડેલાં, સુવર્ણ-ની પૂંખવાળા, મન્થ્યૂત પોલાદથી બનાવેલા અને સર્વ જાતનાં કવચોને તોડી નાખનારા એક ભદ્ર બાણથી શકુનિના મસ્તકને શરીર પરથી જુદું પાડી દીધું. ^{૧૧} આમ પાંડુપુત્ર સહદેવે સુવર્ણની પેઠે શોભાયમાન, સૂર્યની પેઠે પ્રકાશમાન અને બરાબર તાકીને મારેલા તે બાણથી શકુનિના મસ્તકને સંઆમમાં તરત કાપી નાખ્યું અને તે સુબલપુત્ર યુદ્ધભૂમિ પર ઢળી પડ્યો. ^{૧૨} પછી સહદેવે અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને સુવર્ણની પૂંખવાળું તથા સરાણુ પર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલું એક વેગવાળુ બાણુ માર્યું અને કૌરવોની અનીતિના મૂળ કારણરૂપ એવા તેનાં મસ્તકનાં કટકે કટકા કરી નાખ્યા. ^{૧૩} આમ હે રાજા ! વીર સહદેવે શકુનિના ગોળાકાર અને સુંદર બાહુ-એને તેમ જ મસ્તકને જેવાં કાપી પાડ્યાં કે તુરત તેમની પાછળ લોહીથી છંટાયેલું અને તેથી જ મહાભંકર દેખાવતું તેનું ધડ તરફડતું તરફડતું રથ પરથી ગબડી પડ્યું. ^{૧૪} આ પ્રમાણે જનું મસ્તક કપાઈ ગયું હતું તથા જેનાં ગાત્રો લોહીભ્રુહાણુ થઈ ગયાં હતાં એવા શકુનિને પૃથ્વી પર પડેલો જોઈને શત્રો લઈને જીલેલા તમારા ચોદાઓ ભયને લીધે સત્ત્વહીન થઈ ગયા ને દિશાઓમાં નાસી ગયા. ^{૧૫} તે સમયે કૌરવપક્ષના સર્વ રથીઓ, ઘોડેસવારો, હાથીસવારો તથા પાળાઓ ભયભીત થઈને રણમાંથી નાસી જતાં હતા, તેમનાં મુખો સુકાઈ ગયાં હતાં, તેઓ બેભાન થઈ ગયા હતા અને ગાંડીવનો ટંકાર સાંભળી તેઓ ધરધરી ગયા હતા. ^{૧૬} હે ભારત ! શકુનિને રથ પરથી પાડી નાખ્યા પછી પાંડવ-પક્ષના ચોદાઓ હર્ષયુક્ત થઈને શ્રીકૃષ્ણની સાથે શબો વગાડવા લાગ્યા તથા પોતાના સર્વ સૈનિકો-

ને હર્ષ પમાડવા લાગ્યા. ^{૧૭} સર્વ મહારથીઓ સહદેવને રણભૂમિ પર જોઈને તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને તેને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે વીર ! તમે આપણા મહાન શત્રુ શકુનિને તેના પુત્રની સાથે રણમાં મારી નાખ્યો તે બહુ જ ઉત્તમ કર્યું'. ^{૧૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વ તર્ગત શલ્યાભિષેકપર્વમા 'શકુનિ અને ઉયૂકનો વધ' નામનો અધ્યાય ૨૮ મો સમાપ્ત

શલ્યાભિષેકપર્વ સમાપ્ત

હૃદપ્રવેશપર્વ

અધ્યાય ૨૯ મો

પાણીના ધરામાં દુર્યોધન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ ક્રુદ્ધા મહારાજ સૌભલસ પદાનુગાઃ ।

ત્યક્ત્વા જીવિતમાકંદે પાંડવાન્ પર્યવારયન્ ॥ ૧

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! શકુનિના, મરણ પછી તેના અનુયાયી ચોદાઓ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને જીવિતની દરકાર કર્યા વિના રણમાં ચોતરફથી પાંડવોને ઘેરી વળ્યા. ^૧ તે જોઈ અર્જુન, વિજયી સહદેવ તથા ક્રોધેલા સર્પ સમાન દેખાતો તેજસ્વી ભીમસેન તે ચોદાઓની સામે લડવા લાગ્યા. ^૨ શકુનિના સૈનિકો હાથમાં શક્તિ, ઋષ્ટિ અને ભાલાઓ લઈને સહદેવને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતા; પરંતુ અર્જુને ગાંડીવનુબધથી તેમના સંકલ્પને વ્યર્થ કર્યો હતો. ^૩ તે પછી અર્જુન ભલ્લ જાતિનાં બાણોનો મારો ચલાવી સન્મુખ દોડી આવતા ચોદાઓના શસ્ત્ર સહિત બાહુઓને, મસ્તકોને તથા ઘોડાઓને કાપી નાખવા લાગ્યો. ^૪ લોક-વીર અર્જુને રણમાં ધૂમીને ઘણા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને તેઓ ગતપ્રાણ થઈને પૃથ્વી પર પડતા હતા. ^૫ આ પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોને સંહાર થઈ ગયેલો જોઈને રાજા દુર્યોધને મરત

અચેલા ધણા રથીઓને, હાથીસવારોને, ઘોડેસવા-
રોને તથા પાળાઓને સર્વ તરફથી બોલાવીને
એકઠા કર્યા અને તે બંધાને તે આ પ્રમાણે કહેવા
લાગ્યો :^{૧૭} 'હે યોદ્ધાઓ ! તમે સુદૃઢગણો સાથેના
સર્વ પાંડવો સામા યુદ્ધ કરવા બંધો અને સૈન્યની
સાથે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો નાશ કરી સત્વર પાછા આવો.'^{૧૮}
દુર્યોધનની એ આજ્ઞાને ભરતેક ચઢાવી તે યુદ્ધ
કુમંદ યોદ્ધાઓ પાંડવો સામા યુદ્ધ કરવા ધસી
ગયા.^{૧૯} એટલે પાંડવો પણ ભરતાં બચેલા તે યોદ્ધા-
ઓને મહારણુમાં ઉતાવળથી ચઢી આવતા જોઈને
સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણોના મારો ચલાવવા લાગ્યા.
હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેમણે એક મુહૂર્ત જટલા સમયમાં
તે સૈન્યોના સંહાર જ કરી નાખ્યો અને તેનો
કોઈ બેલી જ ન મળ્યો.^{૨૦, ૨૧} કવચ ધારણ કરીને
સજ્જ થયેલું તે સૈન્ય રણમાં ઊભા રહેવા માટે
અપૂર્ણ પ્રયત્ન કરતું હતું, છતાં આખરે ટકી જ
શક્યું નહિ. ઘોડાઓ ઘોડાઘોડી કરવા લાગ્યા અને
સૈન્યની નાસભાગથી ઊડેલી ધૂળ વડે સર્વ પ્રદેશ
એટલો બધો ઢંકાર્યો ગયો કે દિશાઓ અને વિદિશા-
ઓમાંનું કંઈ પણ જણાતું ન હતું. પછી, હે
ભારત ! પાંડવોના સૈન્યમાંથી અનેક યોદ્ધાઓ
નીકળી પડ્યા અને તેમણે એક મુહૂર્ત જટલા
કાળમાં તમારા યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખ્યો.
તેથી હે ભારત ! તમારાં સર્વ સૈન્યોનો સંપૂર્ણ
વિનાશ થઈ ગયો.^{૨૨-૨૪} હે ભરતવશી રાજા !
એ યુદ્ધમાં તમારા પુત્રની અગિયાર અશૌહિલ્લી
સેનાઓ એકઠી મળી હતી; પરંતુ પાંડવોએ તથા
સૃજ્યોએ તે સર્વ સેનાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો
હતો.^{૨૫} હે રાજન ! તે રણક્ષેત્રમાં તમારા પક્ષના
હજારો મહાત્મા રાજાઓ એકઠા મળ્યા હતા;
પરંતુ તે સમયે શરીરે અત્યંત ધાયલ થયેલો
એકલો દુર્યોધન જ તે સ્થળે દૃષ્ટિએ પડતો હતો.^{૨૬}
પછી દુર્યોધને સર્વ દિશાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીને

જેથું તો તેને સમગ્ર પૃથ્વી શૂન્ય દેખાઈ, પોતાને
સર્વ યોદ્ધાઓ વિના એકલો પડી ગયેલો જોયો
અને તેણે સર્વ રીતે કૃતકૃત્ય બનીને ગર્જનાઓ
કરી રહેલા પાંડવોને રણમાં સર્વ તરફ હર્ષમાં
આવી ગયેલા જોયા. પછી હે મહારાજ ! મહાત્મા
પાંડવોનાં બાણોના સણસણાટો સાંભળીને દુર્યોધન
મનમાં અત્યંત દુઃખી થયો અને પોતે સૈન્ય
તથા વાહન વિનાનો થઈ પડેલો હોવાથી રણમાંથી
નાસી જવાનો મનમાં વિચાર કર્યો.^{૨૭-૨૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! મારું સૈન્ય
સંપૂર્ણ સમાપ્ત થઈ ગયું અને છાવણી છેક શૂન્ય
થઈ ગઈ, તે પછી પાંડવોનું સૈન્ય ઠેટલું બાકી
રહ્યું હતું અને પોતાના સૈન્યનો સંહાર થઈ
ગયેલો જોઈ મારા મૂખ પુત્ર દુર્યોધને એકલો પડી
ગયા પછી શુ કયું હતું તે હું તને પૂછું છું,
માટે તું મને કહે. ખરેખર, તું ઘણો કુશળ છે.

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! તમારા સૈન્યનો
સંહાર થઈ ગયા પછી પાંડવોના સૈન્યમાં બે હજાર
રથો, સાતસો હાથીઓ, પાંચહજાર ઘોડેસવારો
તથા દશહજાર પાળાઓ બાકી રહ્યા હતા.^{૨૦-૨૩}
આટલા સૈન્યને સાથે રાખીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન યુદ્ધ માટે
ઊભો રહ્યો હતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ તરફ કૌરવો-
માં દુર્યોધનરાજા એકલો જ ત્યાં ઊભો રહ્યો હતો.
તે મહારથીએ સંગ્રામમાં સર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરી,
પણ પોતાને સહાય કરે તેવો કોઈ પણ પુરુષ
તેના બેવામાં આવ્યો નહિ. તેણે તો ગર્જના કરી
રહેલા શત્રુઓને તથા પોતાના સૈન્યના સંહારને
જ જોયા.^{૨૪, ૨૫} આવું જોઈને, હે મહારાજ ! તે
પૃથ્વીપતિએ પોતાના મરણ પામેલા ઘોડાને ત્યાં
પડતો મૂક્યો અને ભયનો માર્યો એકલો પૂર્વ
દિશાએ ભાગી ગયો. આમ અગિયાર અશૌહિલ્લી
સેનાઓનો ભત્તા એવો તમારો તેજસ્વી પુત્ર દુર્યો-
ધન હાથમાં ગદા લઈને પંચપાળો પાણીના એક

ધરા તરફ ચાલી નીકળ્યો. ^{૨૬, ૨૭} રાજા દુર્યોધન પગે ચાલીને થોડે દૂર ગયો ત્યાં તે ધર્મશીલ મહાત્મા વિદુરનાં વચનને યાદ કરવા લાગ્યો કે, ^{૨૮} 'હાય ! મહાબુદ્ધિમાન મહાત્મા વિદુરે આ યુદ્ધમાં થયેલો અમારો તથા કનિયોનો મહાન સંહાર પ્રથમથી જ નિશ્ચયપૂર્વક જોઈ લીધો હતો. ^{૨૯} હે રાજન ! પોતાના સૈન્યના વિનાશને નજરે જોઈ દુર્યોધનનું હૃદય દુઃખથી તપી ગયું હતું અને મનમાં આવો વિચાર કરીને તે પાણીના ધરામાં પેસી જવા તૈયાર થઈ ગયો. ^{૩૦} હે રાજન ! હે મહારાજ ! તે જ સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંડવો ક્રોધપૂર્વક તમારા બાકી રહેલા સૈન્ય સામા ધસી ગયા હતા. ^{૩૧} ત્યાં અર્જુને પોતાના ગાંડીવધનુષ્યથી હાથમાં શક્તિ, ઋષ્ટિ અને ભાલાઓ લઈને ગર્જના કરી રહેલા તમારા યોદ્ધાઓના સંકટપને ધૂળ મેળવી દીધો હતો. ^{૩૨} એ વેળા સરજાં બાણોનો મારો ચલાવી શ્વેતવર્ણના ઘોડાઓવાળા રથમાં બેઠેલો અર્જુન અમારો તથા બંધુઓ સાથે સર્વ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને અત્યંત શેષી રહ્યો હતો. ^{૩૩} સુખલપુત્ર શકુનિ જ્યારે હાથી, ઘોડા અને રથસહિત માર્યો ગયો હતો, ત્યાર પછી તમારું સૈન્ય કપાઈ ગયેલા મહાન અરણ્ય સરખું જ જણાતું હતું. ^{૩૪} હે રાજન ! દુર્યોધનનું જ સૈન્ય અનેક લાખોની સંખ્યામાં હતું, તેમાંથી વીર અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને તમારા પુત્ર સિનાય બીજે એક પણ મહારથી જીવતો જોવામાં આવતો ન હતો. ^{૩૫, ૩૬}

પછી તે સમયે સાત્યકિના હાથમાં કેદ પકડાયેલા એવા મારી સામે જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હસતો હસતો સાત્યકિને કહેવા લાગ્યો : 'આને હવે કેદ પકડીને આપણને શેા લાભ છે ? કદાચ એ જીવતો રહેશે તોપણ મૂંઝેલા જેવો જ છે. ^{૩૭} ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું એ વચન સાંભળી મહારથી સાત્યકિ

તીક્ષ્ણ તલવાર ઉગામીને મને મારવા તૈયાર થઈ ગયો; પણ તેવામાં તો મહાબુદ્ધિમાન ભગવાન વેદવ્યાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમણે સાત્યકિને કહ્યું : 'આ સંજયને જીવતો છોડી મૂક. કાઈ રીતે પણ તે મારવા યોગ્ય નથી. ^{૩૮, ૩૯} વ્યાસ ભગવાનનું તે વચન સાંભળીને સાત્યકિએ મને છોડી મૂક્યો અને પછી હાથ જોડીને તેણે મને કહ્યું : 'હે સંજય ! તારું કદ્યાણ થાઓ. જા, તું તારું કાર્ય સિદ્ધ કર. ^{૪૦} આમ સાત્યકિએ મને રજા આપી, એટલે હથિયાર વિનાનો તથા શરીરે લોહીલુહાણ થયેલો હું કવચ ઉતારીને સાયંકાળને સમયે નગર તરફ ચાલી નીકળ્યો. હું એક કાશ જેટલો રણથી દૂર નીકળી આવ્યો, ત્યાં મેં શરીરે અત્યંત ધાયલ થયેલા તથા હાથમાં ગદા લઈને એકલા જાલેલા દુર્યોધનને જોયો. આંસુથી જાભરાતી આંખોવાળો તે દુર્યોધન મને ઝાળખી શક્યો નહિ; પરંતુ હું જ્યારે છેક તેની સમીપ જઈને દીન થઈને ઊભો રહ્યો ત્યારે તેણે મને ઝાળખ્યો. ^{૪૧-૪૩} એ સમયે હું પણ એકલા પડી ગયેલા દુર્યોધનને શોક કરતો જોઈને અતિશય દુઃખને લીધે ગળગળો બની ગયો અને એક મુદ્ગૂર્તકાળ સુધી તો કંઈ જ બોલી શક્યો નહિ. ^{૪૪} પછી મેં મારા કેદ પકડાવા સંબંધના તથા વ્યાસના પ્રસાદથી મારો જીવતાં જ છુટકારો થયા સંબંધના સર્વ સમાચાર તેને કહી સંભળાવ્યા. ^{૪૫} તે સાંભળીને તે એક મુદ્ગૂર્તભર વિચારમાં જ ગરકાવ થઈ ગયો અને પછી ભાનમાં આવી તેણે મને પોતાના ભાઈઓના તથા સર્વ સૈન્યોના સમાચાર પૂછ્યા. ^{૪૬} એટલે મેં પણ જે સર્વ બનાવ પ્રત્યક્ષ જોયો હતો તે બધો તેને જણાવ્યો અને તેના સર્વ ભાઈઓનો તથા સર્વ સૈન્યનો જ સંહાર થયો હતો તે પણ તેને કહ્યો. વળી મેં તેને કહ્યું કે, 'હે દુર્યોધનરાજ ! હું જ્યારે

રણમાંથી ચાલ્યો ત્યારે ભગવાન વ્યાસે મને કહ્યું છે કે, કૌરવોના સૈન્યમાંથી માત્ર ત્રણ મહારથીઓ જ જીવવા પામ્યા છે.^{૧૪૭, ૪૮} તે વાત સાંભળીને તેણે ધણે ઊંડો નિસાસો નાખ્યો અને વારંવાર મારી સામે જોવા માંડ્યું. પછી તમારા પુત્રે હાથ વડે મને સ્પર્શ કરી આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૪૯} 'હે સંજય ! આ સંઘામમાં તારા વિના આપણા પક્ષનો કોઈ પણ પુરુષ જીવતો નથી, તેમ તારા સિવાય બીજા કોઈને હું દેખતો પણ નથી. વળી પાંડવો તો હજી પણ સહાયવાળા છે. માટે હે સંજય ! તું મારા પિતા પ્રજ્ઞાચક્ર રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહેજે કે, તમારો પુત્ર દુર્યોધન તેના મહાભયજનક સુદ્ધો, પુત્રો અને ભાઈઓ વિનાનો થઈ પડ્યો છે, પાંડવોએ તેના રાજ્યને હરી લીધું છે અને શરીરે અત્યંત ધાયલ થઈ ગયો છે, તેથી પાણીના એક ધરામાં છુપાઈ બેઠો છે અને હજી જીવતો છે. જોકે આવી સ્થિતિમાં મારા જોવા બીજા કોયો પુરુષ જીવતો રહે ? છતાં પણ આ મહારણમાંથી હું જીવતો છૂટ્યો છું. આ સર્વ વાર્તા તું મારા પિતાને કહેજે.' હે મહારાજ ! મને આમ કહીને રાજા દુર્યોધન પાણીના મોઠા ધરામાં પેસી ગયો અને માયાના બળથી તેણે પાણીને થંભાવી દીધું.^{૫૦-૫૪}

દુર્યોધન ધરામાં પેસી ગયો તે પછી જમનાં વાહનો ધાણી ગયાં હતાં તથા જંગ્ગો ખાણેથી ઘાયલ થઈ ગયા હતા એવા વીર કૃપાચાર્ય, મહારથી અશ્વત્થામા તથા ભોજવંશી કૃતવર્મા, આ ત્રણ રથીઓને મેં તે પ્રદેશ તરફ આવતા જોયા.^{૫૫, ૫૬} તે ત્રણે મહારથીઓએ પણ મને જોતાવિંત જ ઘોડાઓને એકદમ દોડાવી મૂક્યા અને મારી સમીપ આવીને તેઓ બોલી બોલ્યા કે, 'હે સંજય ! બહુ સારું થયું છે કે, તું આ રણમાં જીવતો રહ્યો છે.^{૫૭} તે પછી તેમણે તમારા પુત્રના સંબંધમાં કેટલીક પૂછપરછ કરીને કહ્યું કે, 'હે

સંજય ! આપણા રાજા દુર્યોધન જીવે છે કે ?'^{૫૮} તે સાંભળી મેં તેમને રાજા દુર્યોધનના કુશળ સમાચાર જણાવ્યા અને દુર્યોધને મને જે કહ્યું હતું તે સર્વ પણ મેં તેમને કહી સંભળાવ્યું. વળી રાજા દુર્યોધન જમાં પેસી ગયો હતો તે ધરા પણ મેં તેમને બતાવ્યો. હે રાજન ! મારાં તે વચન સાંભળી ને અશ્વત્થામાએ તે વિશાળ ધરા સામે દૃષ્ટિ કરી અને કરુણાળનક વિલાપ કરીને બોલ્યા કે, 'અરેરે ! વિષ્ણુર પડો અમારા જીવતરમાં કે અમારા જીવવાની વાત અમારા રાજાને પ્રથમજા બાણવામાં ન આવી !'^{૫૯-૬૧} અમે અમારા રાજાની સાથમાં રહીને શત્રુઓને જીતવા માટે હજી પણ સમર્થ છીએ.' આમ ધણે વખત વિલાપ કરીને તે મહારથીઓ પાંડવોને રણમાં બોલેલા બેઠે ત્યાંથી નાસી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. મરતાં બચેલા તે ત્રણે મહારથીઓ મને કૃપાચાર્યના સન્ન કરેલા રથમાં બેસાડી ઈર્ષાવણી તરફ ચાલી નીકળ્યા. તે વેળા સુર્યાસ્તનો સમય થઈ ગયો હતો, ત્રાસ પામી ગયેલાં નોકરોનાં ટોળાં છાવણીમાં એકઠાં થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ બધા તમારા પુત્રોનો વિનાશ સાંભળી રહનના આક્રંદ કરી રહ્યા હતા. ત્યારે હે મહારાજ ! સ્ત્રીઓના રક્ષક વૃદ્ધ પુરુષો રાજરાણીઓને લઈને નગર તરફ જવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. ત્યાં સૈન્યનો સંહાર થઈ ગયેલા સાંભળી ચોતરફ સર્વ સ્ત્રીઓનો મહાન રદનવનિ સંભળાઈ રહ્યો હતો. હે રાજન ! ટિટોડીઓની પેઠે વારંવાર આક્રંદ કરીને રદન કરતી તે રાજરાણીઓએ પૃથ્વીને ગળવી મૂકી હતી. સર્વ સ્ત્રીઓ નખો વડે શરીરને ઊતરડી નાખતી હતી, હાથ વડે મરતકા ફટતી હતી, માયાના વાળ પી ખતી હતી, મોઢી મોઢી ખૂંચો પાડતી હતી અને હાહાકાર શબ્દ કરીને ધડાધડ છાતીઓ ફટતી હતી.^{૬૨-૬૬}

હે રાજ ! આ પ્રમાણે છાવણીની સર્વ સ્ત્રીઓ

શોકાકુળ થઈને શોકકળ કરી રહી હતી તથા ‘હાય હાય’ની બૂમો પાડી રહી હતી. તે સાંભળીને દુર્યોધનના અમાત્યો પણ કંઠમાં અશ્રુઓ ભરાઈ જવાને લીધે ગળગળા બની ગયા અને અત્યંત શોકાતુર થઈ ગયા.^{૭૦} ત્યાં હે પૃથ્વીપતિ ! સર્વ દ્વારાધ્યક્ષો હાથમાં છડીઓ લઈને રાજરાણીઓની સાથે નગરમાં જવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. બીજા સ્ત્રીરક્ષક વૃહ પુરુષો પણ સુંદર બિછાનાંવાળાં સ્વેત વણનાં શયનોને લઈને સત્વર નગર તરફ જવા લાગ્યા.^{૭૧, ૭૨} ઠેકલાએક અંતપુરાધ્યક્ષો પોતા પોતાના રક્ષણ તળે રહેનારી રાણીઓને ખચ્ચર ભતની ઘોડીઓથી બેઠેલા રથોમાં બેસાડી દઈ નગર તરફ લઈ જવા લાગ્યા.^{૭૩} હે મહારાજ ! પૂર્વે રાજમંદિરોમાં વસનારી જ મહારાણીઓને સૂર્ય પણ બેઈ શક્યો ન હતો, તેજ નગર તરફ પ્રયાણ કરી રહેલી રાણીઓને સામાન્ય મનુષ્યો પણ તે સમયે બેઈ શક્યા હતા.^{૭૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે જમના સ્વજનો તથા પતિઓ મરણ પામ્યા હતા એવી સુકુમાર રાજરાણીઓ સત્વર નગર તરફ જઈ રહી હતી.^{૭૫} તેજ પ્રમાણે ગાયોનું રક્ષણ કરનારા ગોપાલ તથા ઘેટાંબકરાંનું પાલન કરનારા ભરવાડ સુધીના સર્વ લોકો ભીમસેનના ભયથી વિહ્વળ થઈને ગભરાટની દશામાં નગર તરફ જવા લાગ્યા.^{૭૬} એ લોકોને પાંડવો તરફનો ઐતલો બધો તીવ્ર અને દારણુ ભય પેસી ગયો હતો કે, તેઓ અન્યોન્ય સામે બેતા બેતા નગર તરફ દોડ્યા જ જતા હતા.^{૭૭} આવી રીતે અતિ દારણુ નાસભાગ થઈ રહી હતી, ત્યારે શોકથી મૂઠ બની ગયેલો યુયુત્સુ મનમાં આ પ્રમાણે સમયોચિત વિચાર કરવા લાગ્યો :^{૭૮} ‘ભય’કર પરાક્રમી પાંડવોએ આ યુદ્ધમાં અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓના સ્વામી દુર્યોધનને છતી લીધા છે તથા તેના સર્વ ભાઈઓનો નાશ કરી નાખ્યો

છે. ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે સર્વ કૌરવો માર્યા ગયા છે, માત્ર હું એકલો જ દેવ અને ભાગ્યના યોગે જીવતો છૂટ્યો છું. છાવણીમાંનાં સર્વ મનુષ્યો ચોખ્ખાનું પલાયન કરી રહ્યાં છે અને જ્યોતના રાજઓ મરણ પામ્યા છે એવા સર્વ રજવાડી નોકરો નિસ્તેજ થઈને આમતેમ નાસભાગ કરી રહ્યા છે.^{૭૯-૮૧} પૂર્વે કદી જેવામાં પણ નહિ આવેલા અનેક રાજકીય પુરુષો દુઃખાત થઈને હરિણોની પેઠે ભયથી વ્યાકુળ નેત્રોવાળા થઈ ગયા છે અને દશે દિશાઓને બેતા બેતા ત્રાસ પોકારી ગયા છે.^{૮૨} દુર્યોધનના જે કાઈ અમાત્યો મરતાં બચી ગયા છે તેઓ રાજરાણીઓને લઈને નગર તરફ જઈ રહ્યાં છે.^{૮૩} માટે તેમની સાથે હાલ હું પણ જે નગર તરફ જ બહાં તો તે સમયોચિત ગણાશે, એમ મને લાગે છે.’ હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! આવો મનમાં વિચાર કરી યુયુત્સુએ હસ્તિનાપુરમાં જવા માટે રાજ યુધિષ્ઠિરની તથા ભીમસેનની આજ્ઞા માગી અને તેમને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. યુયુત્સુના એ અભિપ્રાયને જાણી, નિત્ય દયાળુ એવા રાજ યુધિષ્ઠિર પ્રસન્ન થયા. વૈશ્યજાતિની સ્ત્રીના તે પુત્ર યુયુત્સુને આલિંગન કરી તેમણે તેને નગરમાં જવા માટે આજ્ઞા આપી; ઐતલે યુયુત્સુએ તુરત જ રથમાં બેસીને ઘોડાઓને નગર તરફ હંકાર્યા. સાથે સાથે તે રાજરાણીઓને પણ નગર તરફ લઈ જવા લાગ્યો. યુયુત્સુ બરાબર સૂર્યાસ્તના સમયે સર્વ રાજપરિવાર સાથે હસ્તિનાપુરમાં દાખલ થયો. તે સમયે તેનો કંઠ અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયો હતો અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી હતી. પછી ને યુયુત્સુ રાજ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસેથી આવેલા, આંસુ-ભરેલી આંખવાળા અને શોકથી વિહ્વળ થયેલા ચિત્તવાળા મહાભુક્તિમાન વિદુરને મળ્યો અને તેમને પ્રણામ કરી સમીપમાં બેસા રહ્યો. પછી સત્યધૃતિ વિદુર પોતાની આગળ બેસા રહેલા

યુયુત્સુને કહેવા લાગ્યા : 'હે પુત્ર ! કૌરવોના આ સંહારમાં તું જીવતો રહ્યો તે બહુ સારું થયું છે. પરંતુ તું રાજ દુર્યોધન વિના એકલો અહીં કેમ આવ્યો? તે સર્વ કારણ તું મને વિસ્તારથી કહે.'

યુયુત્સુ બોલ્યો : પોતાના જ્ઞાતિજનો, પુત્ર અને બાંધવો સાથે શકુનિ મરણ પામ્યો, ત્યાર પછી રાજ દુર્યોધનનો બાહીનો પરિવાર પણ વિનાશ પામ્યો અને તે પોતે મરણ પામેલા પોતાના ઘોડાનો ત્યાગ કરી પૂર્વ દિશા તરફ ભયથી નાસી ગયા છે. ૮૪-૮૨ રાજ યુદ્ધમાંથી નાસી ગયા એટલે છાવણીમાંનાં સર્વ મનુષ્યો પણ ભયભીત થઈને નગર તરફ નાસી જવા લાગ્યાં. ૮૩ પછી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ પુરુષો પણ રાજની તથા તેમના ભાઈઓની સર્વ સ્ત્રીઓને રથોમાં બેસાડીને ભયના માર્યા નગર તરફ નીકળી પડ્યા. ૮૪ તે જોઈ હું પણ રાજ યુધિષ્ઠિરની તથા શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા લઈને ઢોડી જતા લોકોની રક્ષા કરતો કરતો હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો છું. વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ તું તે વચન સાંભળી સર્વ ધર્મોને જાણનારા વિદુરે જણ્યું કે, યુયુત્સુએ બરાબર સમયોચિત કાર્ય કર્યું છે. પછી તે તેની પ્રશંસા કરી આ પ્રમાણે બોલ્યા : 'હે યુયુત્સુ ! ભરતવંશીઓના નાશના સંબંધમાં તેં જે કંઈ કહ્યું છે તથા કર્યું છે તે સર્વ સમયોચિત જ છે. ૮૫-૮૭ તે તારે દયાળુ ભાવ દર્શાવીને કુળધર્મની રક્ષા કરી છે. બહુ જ સારું થયું છે કે, પ્રજાએ જેમ સૂર્યને જુએ, તેમ અમે જેમાં વીરપુરુષોનો સંહાર થઈ ગયો છે, એવા આ સંગ્રામમાંથી તને જીવતો રહીને અહીં નગરમાં આવેલો જોઈએ છીએ. હે પુત્ર ! તું આંધળા, લોભી, ટૂંકી વિચાર શક્તિના તથા અનેક વખત પ્રાર્થના કર્યા છતાં જમનું ચિત્ત દૈવયોગે નષ્ટ થયેલું છે, એવા રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને લાકડીરૂપે છે. હે પુત્ર ! સંકટોથી

દુઃખી થયેલા તે રાજના સર્વ પુત્રોમાંથી તું એક જ હવે બાકી રહ્યો છે. ૮૮-૧૦૦ આજ તું અહીં જ વિશ્રાંતિ લે અને આવતી કાલે રાજ યુધિષ્ઠિર પાસે જા. ' આમ કહીને, જમનાં નેત્રોમાં અશ્રુઓ ઊભરાઈ જતાં હતાં એવા તે વિદુર યુયુત્સુનો હાથ પકડી રાજમહેલમાં દાખલ થયા. એ રાજમહેલ એક જ થયેલા નગરના લોકો તથા આનુબાનુના દેશના લોકોના દુઃખના હાહાકાર શબ્દોથી અત્યંત ગાજી રહ્યો હતો, આનંદરહિત હતો, બેદાનબેદાન થઈ ગયેલા બાગબગીચાવાળા જળાશયની પેઠે શોભાથી રહિત હતો, ઉજ્જડ જોવા હતો અને વિનાશ પામ્યા જોવા હતો. આવી દુર્દશાવાળા રાજમહેલને જોઈને ધર્મોને જાણનારા વિદુરને પણ અત્યંત દુઃખ થયું અને મનમાં અત્યંત ઉદાસ થઈને તેમણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. પછી હે રાજના ત્યાંથી નીકળીને તેમણે ધીમે ધીમે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૦૧-૧૦૪ યુયુત્સુ પણ તે રાત્રિએ પોતાને ઘેર જ રહ્યો. ત્યાં તેનાં સ્વજનોએ તેનો સારી પેઠે આદરસત્કાર કર્યો; પરંતુ તેને ભરતવંશીઓના માંહેમાંહે થયેલા તીવ્ર સંહારનો વિચાર મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો, તેથી તે અત્યંત દુઃખી થયો હતો અને સ્વજનોનો તે આદરસત્કાર તેને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહિ. ૧૦૫

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શત્રુપર્વોત્તમોત્તમ બ્રહ્મવેશપર્વમાં 'પાણીના ધરામાં દુર્યોધન' નામનો અધ્યાય ૨૯નો સમાવેશ

બ્રહ્મવેશપર્વ સમાપ્ત

ગદાયુદ્ધપર્વ

અધ્યાય ૩૦મો

દુર્યોધનની શોધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ડાવણ ॥

હતેષુ સર્વસૈન્યેષુ પાંડુપુત્રે રણાજિરે ।

મમ સૈન્યાવશિષ્ઠાસ્તે કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! પાંડવોએ રણગણમાં સર્વ સૈન્યનો સંહાર કરી નાખ્યો, તે પછી મારા સૈન્યમાંથી બચી ગયેલા કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને વીર્યવાન અશ્વત્થામાએ શું કયું હતું ? વળી મંદબુદ્ધિના રાજા દુર્યોધને તે વેળા શું કયું હતું ?^{૧,૨}

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! મહાત્મા કૌતિયોની બધી રાણીઓ છાવણીમાંથી નગર તરફ નાસી ગઈ, એટલે આખી છાવણી ત્યાંથી ઊપડી ગઈ અને છેક ઉજ્જૈન યઈ ગઈ. તે જઈ બચી ગયેલા તે મહારથીએ ઉદ્વિગ્ન યઈ ગયા. વિજયી બનેલા પાંડવોની ગર્જનાએ સાંભળીને તથા સાયં-કાળને સમયે છાવણીને ઊપડી ગયેલી જોઈને તે રાજ્યદોષી મહારથીઓને તે સ્થાને રહેવું રુચ્યું નહિ. તેથી તેઓ જ્યાં દુર્યોધન ભરાઈ પેડો હતો તે ધરા તરફ ચાલી નીકળ્યા. હે ગજા ! તે જ સમયે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર પણ દુર્યોધનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈ હર્ષ-પૂર્વક રણમાં ધૂમવા લાગ્યા. તેમણે તમારા પુત્રને જીતવાની ઇચ્છાથી ક્રોધપૂર્વક દુર્યોધનની ધણી ધણી શોધ કરી અને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રુષ્કળ તપાસ કરી, પરંતુ રાજા દુર્યોધનને તેમણે ક્યાંય જોયો જ નહિ. કારણકે દુર્યોધન હાથમાં ગદા લઈને મહાવેગપૂર્વક રણમાંથી નાસી ગયો હતો અને પોતાની માયાથી પાણીને સ્થિર કરી દઈ પાણીના ધરામાં પેસી ગયો હતો. આમ પાંડવો દુર્યોધનને મેળવી શક્યા

નહિ અને ખૂબ તપાસ કર્યા પછી તેમનાં વાહનો અત્યંત થાકી ગયાં. પછી તેઓ સૈનિકાની સાથે પોતાની છાવણીમાં આવીને વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પૃથાપુત્રો છાવણીમાં ગયા, ત્યારે કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને યાદવ કૃતવર્મા દુર્યોધન જે સ્થળે સૂઈ રહ્યો હતો તે ધરા પાસે ધીમે ધીમે જઈ પહોંચ્યા.^{૩-૧૦} ત્યાં જળમાં સૂઈ રહેલા પોતાના દુરાયજી રાજાને તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે રાજા ! કોડો, પાણીમાંથી બહાર નીકળો અને અમારી સાથે રહીને યુધિષ્ઠિર સામે યુદ્ધ કરો.'^{૧૧} યુધિષ્ઠિરને જીતી લઈ તમે સર્વ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરો, અથવા શત્રુઓને હાથે મરણ પામી તમે સ્વર્ગ મેળવો. હે દુર્યોધન ! તમે પણ પાંડવોના સર્વ સૈન્યનો વિનાશ કરી નાખ્યો છે.^{૧૨} હે પૃથ્વી-પતિ ! પાંડવોના જે સૈનિકા યુદ્ધમાં બચેલા છે તેઓ બધા પણ લગભગ વીંધાઈ ગયા છે અને તેઓ તમારા વેગને સહન કરી શકશે નહિ.^{૧૩} વળી હે ભારત ! અમે તમારું યુદ્ધમાં રક્ષણ કરીશું. માટે કોડો, પાણીમાંથી બહાર આવો.'

દુર્યોધન બોલ્યો : પાંડવદોરવોની લડાઈમાં થયેલા પુરુષોના આવા મહાભયંકર સંહારમાંથી તમને મહાપુરુષોને જીવતા છૂટી આવેલા હું જોડું છું, તે મારા એક અહોભાગ્યની વાત છે. આપણે બધા હવે પરિશ્રમ અને થાકથી રહિત થઈ ગયા પછી શત્રુઓને જીતીશું.^{૧૪,૧૫} તમે પણ થાકી ગયા છો અને અમે પણ શરીરે અત્યંત ધાયલ થઈ ગયા છીએ. વળી શત્રુઓનું સૈન્ય આ સમયે ઘણા જીરૂ પર આવી ગયું છે; માટે હમણાં યુદ્ધ કરવું મને રુચતું નથી.^{૧૬} હે વીર પુરુષો ! મને આવી સ્થિતિમાં પણ સહાય કરવા માટે તમારું મન આવું ઉદાર છે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જતું નથી. હું જાણું છું કે આપણામાં મહાન શક્તિ પણ છે, છતાં પરાક્રમ કરવાનો સમય નથી.

માટે આજની એક રાત્રિ અહીં વિશ્રાંતિ લઈ, હું આવતી કાલે રણમાં તમારી સાથે રહીને શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરીશ, એ નિઃસંશય છે. ^{૧૭, ૧૮}

સંજય બોલ્યો : દુર્યોધને આમ કહ્યું એટલે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પોતાના યુદ્ધદુર્મંદ રાજને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : ‘હે રાજન્ ! ઊઠો અને તમારું કલ્યાણ થાઓ. આપણે અવશ્ય શત્રુઓને જીતીશું. ^{૧૯} વળી હે રાજન્ ! મેં ખોદાવેલાં વાવ, કૂવા-નવાણુ આદિના, મેં આપેલાં દાનના, સત્યના તથા જયના સોગંદ ખાઈને હું કહું છું કે, હું આજ સોમકાનો સંહાર કરી નાખીશ. ^{૨૦} આજની રાત્રી વીતી જાય ત્યાં સુધીમાં હું શત્રુઓનો રણમાં સંહાર કરું નહિ, તો યજ્ઞયાગાદિના પ્રુણ્યથો પ્રાપ્ત થનારી સફળતિ અથવા મેં કરેલા યજ્ઞયાગાદિના પ્રુણ્યતુ ઋણ મને ન મળે. ^{૨૧} હે સમર્થ રાજ ! હું તમારી આગળ સત્ય કહું છું તે સાંભળો. યુદ્ધમાં સર્વ પાંચાલોનો સંહાર કર્યા વિના હું મારું કવચ ઉતારીશ નહિ. ^{૨૨} આમ તેઓ ચારે જણા વાતચીત કરતા હતા તેવામાં મરતકે ઊંચકલા માંસના ભારથી યાદી ગયેલા કેટલાએક પારથીઓ પાણી પીવા માટે ત્યાં દેવેચ્છાએ આવી પહોંચ્યા. હે સમર્થ મહારાજ ! તે પારથીઓ હંમેશાં ભીમસેનને માટે માંસના મોટા ભારાઓ બાંધીને પરમ ભક્તિ પૂર્વક લઈ જતા હતા. ^{૨૩, ૨૪} આથી ભીમસેન પાસે જવા નીકળેલા તે પારથીઓ ત્યાં આવી ચઢ્યા હતા અને એકંતમાં વાતચીત કરી રહેલા પેલા ચારેય જણાઓનાં સર્વ વચનોને સાથે મળી સાંભળવા લાગ્યા. ^{૨૫} આમ તેઓ જાણી ગયા કે, દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા નથી; છતાં પણ પેલા ત્રણ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા ધનુર્ધર ચૌદાઓ યુદ્ધ કરવા માટે તેને ખૂબ આગ્રહ કરી રહ્યા હતા. ^{૨૬} વળી તે પારથીઓએ પેલા ત્રણેય મહારથીઓને બરા-

બર નીરખીને એઈ લીધા અને યુદ્ધ કરવાનું જીતું મન ન હતું એવા દુર્યોધનને પણ પાણીમાં ભરાઈ પેટેલો એઈ લીધો. ^{૨૭} આ પ્રમાણે દે રાજેન્દ્ર ! પારથીઓએ પેલા ત્રણ મહારથીઓએ તથા પાણીમાં રહેલા દુર્યોધન વચ્ચે જ કંઈ વાતચીત થઈ હતી તે સાંભળી લીધી તેમ જ પાણીમાં રહેલા દુર્યોધનને બરાબર ઓળખી કાઢ્યો. ^{૨૮} હવે ભીમસેને પણ તેમને દુર્યોધનની તપાસ કરવા માટે પ્રયત્નથી જ કહી રાખ્યું હતું, તેથી દુર્યોધનને શોધતા શોધતા તેઓ દેવેચ્છાએ ત્યાં આવી ચઢ્યા હતા. ^{૨૯} હે રાજન્ ! તે સમયે તે પારથીઓને પણ ભીમસેનનું કહેવું યાદ આવી ગયું અને પછી તેઓ ધીમે ધીમે અન્યોન્યને કહેવા લાગ્યા : ^{૩૦} ‘દુર્યોધનરાજ આ પાણીના ધરામાં ગુપ્ત રીતે ભરાઈ પેટે છે, એ વાત આપણા જણવામાં આવી છે; માટે આપણે યુધિષ્ઠિરરાજને તે જણાવીશું તો આપણને ધણું ધન મળશે. ^{૩૧} માટે ચાલો, આપણે યુધિષ્ઠિરરાજ પાસે જઈ એ અને તેમને જણાવીએ કે, ઈર્ષ્યાખેર દુર્યોધનરાજ પાણીના ધરામાં સૂઈ રહ્યો છે. ^{૩૨} વળી આપણે જો શુદ્ધિમાન ભીમસેનને દુર્યોધન પાણીમાં સૂઈ રહ્યો છે, એમ જણાવીશું, તો તે પણ આપણા પર પ્રસન્ન થઈને પુષ્કળ ધન આપશે. આ સુકાયેલા તથા કરમાયેલા માંસથી આપણું શું વળવાતું છે ? ^{૩૩, ૩૪} આવો વિચાર કરી, ધનની ઇચ્છાથી હર્ષમાં આવી ગયેલા તે પારથીઓ માંસના ભારા ઉપાડીને પાંડવોની છાવણી તરફ ચાલી નીકળ્યા. ^{૩૫} હે મહારાજ ! તે સમયે અચૂક પ્રહાર કરનારા પાંડવોએ પણ દુર્યોધનને રણમાં ઊભેલો નહિ એઈને તે પાપીએ કરેલા અપકારનો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી રણાંગણની અખુબાખુ સર્વ તરફ દૂતો મોકલી દીધા હતા. તે દૂતો પણ સર્વ સ્થળે તપાસ કરી આવીને

પાછા ક્યારે હતા અને તેમણે ધર્મરાજને દુર્યો-
ધનના નારી જવાના સમાચાર જણાવ્યા હતા.
હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હોતો તરફથી તે સમાચાર જાણ્યા
પછી ધર્મરાજ તીવ્ર ચિંતામાં પડી ગયા હતા
અને નિઃશ્વાસ નાખતા હતા. ^{૩૬-૩૮} હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ ! ત્યારે બીજા સર્વ પાંડવો પણ તે ચિંતાને
લીધે દીન થઈને બેઠા હતા. તેવામાં હે પ્રભુ !
દુર્યોધનને જોઈને હર્ષમાં આવી ગયેલા પેલા
પાર્થીઓ સત્તર છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા
અને દ્વારપાળોએ અટકાવ્યા છતાં તેઓ ભીમ-
સેનના દેખતાં અંદર દાખલ થયા. ^{૪૦, ૪૧} મહા-
બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમસેન પાસે જઈને તેમણે
જે કંઈ નગરે જોયું હતું તથા કાને સાંભળ્યું
હતું તે બધું તેને કહી સંભળાવ્યું. ^{૪૨} હે રાજન !
તે સાંભળીને શત્રુતાપન ભીમસેને તેમને પુષ્કળ
ધન આપ્યું અને તે સર્વ સમાચાર યુધિષ્ઠિરને
જણાવ્યા. ^{૪૩} હે રાજન ! તમે જેને માટે પરિ-
તાપ કરી રહ્યા છો, તે દુર્યોધન પાણી થંભાવીને
પાસેના એક ધરામાં પેસી ગયો છે. આ વાત
આ પાર્થીઓએ મને જણાવી છે. ^{૪૪} હે ધૃત-
રાષ્ટ્ર રાજ ! ભીમસેનનું આ પ્રિય વચન સાંભળી-
ને અનંતશત્રુ રાજ યુધિષ્ઠિર અને તેમના ભાઈ
ઓ ઘણા પ્રસન્ન થયા. ^{૪૫} આમ મહાધનુધર
દુર્યોધનને પાણીમાં પેસી ગયેલા સાંભળીને તેઓ
શ્રીકૃષ્ણને આગળ કરી સત્તર ત્યાં જવા માટે
આહ્વાન નીકળ્યા. ^{૪૬} તે સમયે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પુરા-
પુરાણ થઈ ગયેલા પાંડવોનો તથા સર્વ પાંચાલો-
નો મોટો કલકલાટ શબ્દ સર્વ તરફ પ્રકટ થઈ
રહ્યો. હે પૃથ્વીપતિ ! ત્યાં અનેક સિંહનાદો તથા
હર્ષગગનાઓ સર્વ સ્થળે સંભળાવા લાગી. હે
રાજન ! બધા સત્રિયો ઉતાવળા ઉતાવળા તે દ્વાપા-
યન નામના ધરા તરફ જવા લાગ્યા. વળી ઘેટલા-
એક સોમક યોદ્ધાઓ મોટા ઉચ્ચ સ્વરે બૂમો

પાડવા લાગ્યા કે, 'જે પાપી દુર્યોધન રણમાં
વારંવાર દેખાતો હતો તેને આજે ધરામાં પેસી
ગયેલો આપણે જાણ્યો છે. ^{૪૭-૪૮} હે પૃથ્વી-
પતિ ! સર્વ યોદ્ધાઓએ જ્યારે ઘણી ઝડપથી
તે ધરા તરફ દૃષ્ટ કરી, ત્યારે અતિવેગથી દોડી
જતા તેમના રથોનો ઘડઘડાટ કાન ફાડી નાખે
તેવો સંભળાતો હતો અને તેનો પડથો છક
આકાશમાં અથડાતો હતો. ^{૪૯} વળી હે ભારત !
યુધિષ્ઠિરે જ્યારે દુર્યોધનને પહોંચી વળવાની ઇચ્છા-
થી પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે જમનાં વાહનો યાત્રી
મયાં હતાં એવા અર્જુન, ભીમસેન, નકુલ, સહ-
દેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી, ઉત્તમોજ, યુધામન્યુ,
સાત્યકિ, દ્રૌપદીના પુત્રો તથા મરતાં બચેલા
પાંચાલોના ઘોડેસવારો, હાથીસવારો તથા સેંકડો
પાળાઓ ઉતાવળા ઉતાવળા તેમની પાછળ જતા
હતા. હે મહારાજ ! જોતજોતામાં તો પ્રતાપી
ધર્મરાજ દુર્યોધન જમાં સૂઈ રહ્યો હતો તે બધ-
કર દ્વેષાપન હૂદ પાસે આવી પહોંચ્યા. હે ભારત !
તે હૂદ બીજા સમુદ્રના જોવો જ સુંદર દેખાતો
હતો, તેમાં શીતળ અને સ્વચ્છ પાણી ભર્યું હતું
અને તમારો પુત્ર દુર્યોધન તેમાં માયા વડે જળને
થંભાવી દઈને દેવયોગે અદ્ભુત વિધિથી ભરાઈ
બેઠો હતો. ^{૫૧-૫૬} હે પ્રભુ ! હે માનવનાથ ! હાથ-
માં ગદા લઈને રાજ દુર્યોધન તે ધરાના પાણી-
માં એવી રીતે સૂઈ રહ્યો હતો કે કોઈ પણ મનુષ્ય
કદી ભાગ્યે જ તેને જોઈ શકે. ^{૫૭} પછી દુર્યોધને
પાણીમાં રહ્યા છતાં પણ બહારના પ્રદેશ પર મેધ-
સરખો તુમુલ શબ્દ સાંભળ્યો. ^{૫૮} હે મહારાજ !
હે રાજેન્દ્ર ! પેલા તરફથી યુધિષ્ઠિર રાજ પણ
તમારા પુત્રનો વધ કરવા માટે પોતાના ભાઈ-
ઓની સાથે તે ધરા પાસે આવી પહોંચ્યા. ^{૫૯}
તેમણે ત્યાં આવતાં આવતાં તો મોટા શંખનાદો-
થી તથા રથોની નેમિઓના ઘડઘડાટોથી પૃથ્વીને

કંપાવી દીધી હતી અને આકાશમાં ધૂળના ગોટ ગોટ ઉડાડી મૂક્યા હતા.^{૧૦} ત્યાં યુધિષ્ઠિરરાજના સૈન્યનો શબ્દ સાંભળીને કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા એ મહારથીઓએ પોતાના રાજને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૧} 'વિજયથી પ્રકાશી રહેલા પાંડવો હર્ષભેર અહીં અહીં આવે છે; માટે તમારો તેમને પત્તો લાગી જાય એવા ભયથી હવે અમે અહીંથી દૂર ચાલ્યા જઈશું.' તમે અમને આજ્ઞા આપો.^{૧૨} હે પ્રજા! તે મહા-બળવાન મહારથીઓનું આવું વચન સાંભળી દુર્યોધને 'બહુ સારું' એમ કહીને તેમને રજ આપી અને પોતે માયાથી જળ થંભાવી ઈને ધરામાં સૂઈ ગયો.^{૧૩} હે મહારાજ! દુર્યોધનની અતુજ્ઞા લઈને કૃપાચાર્ય આદિ તે મહારથીઓ અત્યંત શોકસ્ત થઈને ત્યાંથી દૂર ચાલ્યા ગયા.^{૧૪} ધણે દૂર ગયા પછી તેમણે વડનું એક ઝાડ ઝોંટું અને તે સ્થળે અત્યંત યાદી ગયેલા તે મહારથીઓ પોતાના રાજ વિષેનો વિચાર કરતા વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા:^{૧૫} 'મહાબળવાન દુર્યોધન જળને થંભાવી ઈ ધરામાં સૂતા છે અને પાંડવો યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા છે.^{૧૬} હવે ત્યાં કેવી રીતે યુદ્ધ થશે અને આપણા રાજનું શું થશે? તેમ જ પાંડવો દુર્યોધનને કેવી રીતે શોધી કાઢશે?'^{૧૭} હે રાજા! આવો વિચાર કરતા તે મહારથીઓએ પોતાના ઘોડાઓને રથોમાંથી છૂટા કર્યા અને પછી તેઓ તે વડના વૃક્ષ તળે બેઠા.^{૧૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શબ્દપર્વાતર્ગત મહાયુદ્ધપર્વમાં 'દુર્યોધનની શોધ' નામનો અધ્યાય ૩૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો યુધિષ્ઠિરના વચનપ્રહાર

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતસ્તેષ્વપયાતેષુ રથેષુ ત્રિષુ પાંડવાઃ ।

તે દ્વંદ્વં પ્રત્યપઘંત યત્ર દુર્યોધનોઽમવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: તે ત્રણે મહારથીઓ ત્યાંથી દૂર ચાલ્યા ગયા પછી પાંડવો જમાં દુર્યોધન સૂઈ રહ્યો હતો તે ધરા પાસે આવી પહોંચ્યા.^૧ હે કુરુક્ષેત્ર રાજા! તે દ્વેષાયન નામના ધરા પાસે આવીને તથા તે જળાશયને દુર્યોધને સ્થંભિત કરેલું જઈને કુરુનંદન યુધિષ્ઠિરરાજાએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: 'હે માધવ! જુઓ, આ જળાશયમાં દુર્યોધને માયાનો પ્રયોગ કર્યો છે અને પાણીને સ્થંભાવી ઈ પોતે અંદર સૂઈ રહ્યો છે. આ સમયે તેને મનુષ્યથી ભય નથી; કારણ કે કપટકુશળ આ દુર્યોધને દેવી માયાનો ઉપયોગ કરી પાણીની અંદર પેસી ગયો છે. પરંતુ આવું કપટ કરીને તે મારી પાસેથી જીવનો છૂટશે નહિ. અરે! જો કદાચ વજ્રધર (ઇંદ્ર) પોતે અહીં રણમાં આવીને તેને સહાય કરશે, તોપણ લોકો એને યુદ્ધમાં મરણ પામેલો ઝેરશે.'

*વાસુદેવ બોલ્યા: હે ભારત! માયાવીની આ માયાનો તમે માયા વડે જ નાશ કરો. હે યુધિષ્ઠિર! હું તમને સત્ય કહું છું કે, માયાવી પુરુષનો માયા વડે જ નાશ કરવો જોઈએ. માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શત્રુક્રિયાને યોગ્ય એવા ધાર્મિક-અધાર્મિક અનેક ઉપાયો યોજીને તમે આ જળા-

* દુર્યોધનને હજી પણ જીવવાની ઇચ્છા છે અને તેથી જ પાણીના ધરામાં તે પેસી ગયો છે, આમ જાણીને કદાચ દયાળુ સ્વભાવના રાજા યુધિષ્ઠિર તેને અર્ધું રાજ્ય આપવા તૈયાર થઈ જશે. આવી મનમાં શકા લાવીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનના નાશને જ પસંદ કરી યુધિષ્ઠિરરાજાને બરાબર સમજાવે છે

શયમાં ડાઈ તેવી માયાનો જ પ્રયોગ કરે અને માયાવી કૃયોધનનો નાશ કરે. મહાત્મા ઇંદ્રે પણ શત્રુક્રિયાને યોગ્ય ઉપાયો યોજીને દેવોનો તથા દાનવોનો નાશ કર્યો હતો. મહાત્મા વામને પણ શત્રુક્રિયાને યોગ્ય એવા અનેક ઉપાયો યોજીને જ બલિરાજને દેહ કર્યો હતો. વળી મહાસુર હિરણ્ય-ક્ષને પણ શત્રુક્રિયાને યોગ્ય એવા અનેક ઉપાયો યોજીને જ મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.^{૨૦} હિરણ્યકશિપુને પણ તેવી જ ક્રિયાઓથી મારવામાં આવ્યો હતો. હે રાજન્! ઇંદ્રે તેવી ક્રિયાઓ દ્વારા જ વ્રજાસુરનો વંધ કર્યો હતો, એ વિશે સંશય નથી.^{૨૧} હે રાજન્! દશરથના પુત્ર રામચંદ્રે પણ તેવા ક્રિયાયોગનો આશ્રય કરીને જ પોલસ્ત્યના પુત્ર રાવણ નામના રાક્ષસોનો તેના કુટુંબપરિવાર સાથે નાશ કર્યો હતો. માટે તમે પણ તે પ્રમાણે ક્રિયાયોગનો જ આશ્રય કરી પરાક્રમ કરો. વળી હે રાજન્! મેં પોતે પણ શત્રુક્રિયાઓને યોગ્ય તેવા ધર્મ-અધર્મ ઉપાયો દ્વારા જ પુરાતની મહાદેવ તારકાસુરનો તથા વીર્યવાન વિપ્રચિત્તનો વધ કર્યો હતો. હે વિશ્વ! વાતાપિ, ઇલ્વલ, ત્રિશિરા, સુંદ અને ઉપસુંદ વગેરે રાક્ષસોનો પણ ક્રિયાતુરૂપ ઉપાયોથી જ વધ કરવામાં આવ્યો હતો. એટલું જ નહિ, હે રાજ! ઇંદ્રે તેવા ક્રિયાતુરૂપ ઉપાયોથી જ સ્વર્ગનું રાજ્ય ભોગવે છે.^{૨૨-૨૪} આમ હે યુધિષ્ઠિરાજ! સર્વ સ્થળે ક્રિયા જ બળવાન છે, બીજું કંઈ નથી. દેવો, દાનવો, રાક્ષસો તથા રાજાઓનો ક્રિયાતુરૂપ ઉપાયોથી જ નાશ કરવામાં આવ્યો છે. માટે તમે પણ તેવા ક્રિયાતુરૂપ ઉપાયોનો જ ઉપયોગ કરો.

સંજય બોલ્યો: હે મહારાજ! હે ભારત! શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તીક્ષ્ણ વ્રતધારી રાજ યુધિષ્ઠિર જરા મુખ્ય મહાકાવીને જગમાં સૂતેલા તમારા મહાબળવાન પુત્ર કૃયોધનને કહેવા

લાગ્યા: ^{૨૫-૨૭} 'ઓ સુયોધન! તેં છેવટની ઘડીએ પણ આવો દુષ્ટતાભરેલો આરંભ કેમ કર્યો? હે પૃથ્વીપતિ! સર્વ ક્ષત્રિયોને તથા પોતાના કુળને મારી નાંખાવી તું પોતાના જીવિતની ઇચ્છાથી કેમ જળાશયમાં પેસી ગયો છે? ઓ રાજન્! ઊઠ, ઊભો થા. હે સુયોધન! તું અમારી સાથે યુદ્ધ કર.^{૨૮, ૨૯} ઓ નરસેઠ! તારો તે ગર્વ અને તારું તે અભિમાન આ સમયે ક્યાં ચાલ્યાં ગયાં છે? કારણ કે હે રાજન્! તું આમ ભયભીત થઈને પાણીને થંભાવી ઈર્ષ અંદર પેસી ગયો છે.^{૩૦} વળી સર્વ મનુષ્યો સભામાં તને શરવીર કહે છે, પણ તું તો આમ પાણીની અંદર ભરાઈ પેઠો છે, તેથી તારા શૌર્યને હું તો વ્યર્થ જ માનું છું.^{૩૧} ઓ રાજન્! ઊઠ, પાણીમાંથી બહાર નીકળ અને અમારી સાથે યુદ્ધ કર. તું પણ એક ક્ષત્રિય છે, વળી વિશેષ કરી તું કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે. માટે તું તારા કુળનો તથા જન્મનો તો વિચાર કર!^{૩૨} તું પ્રથમ કુરુવંશમાં થયેલા પોતાના જન્મની બકાશ મારતો હતો અને હવે યુદ્ધથી કરીને પાણીમાં કેમ પેસીને બેઠો છે?^{૩૩} હે રાજન્! યુદ્ધ ન કરવું અને રાજ્ય અથવા સ્વર્ગ પર પ્રતિષ્ઠા ન કરવી, તે ક્ષત્રિયોનો સનાતન ધર્મ નથી. વળી રણમાંથી પલાયન કરી જવું તે તો સ્વર્ગભાગથી બ્રહ્મ કરનારું છે અને અનાર્થ પુરુષોના આચરણરૂપ ગણાય છે.^{૩૪} તેમાં આ યુદ્ધમાં પોતાના પુત્રોને, ભાઈઓને, પિતાઓને, સંબંધીઓને, મિત્રોને, મામાઓને તથા બાંધવોને મરણ પામેલા એઈ તું યુદ્ધનો પાર પામ્યા વિના જીવવાની ઇચ્છા કેમ કરે છે? ઓ તાત! આ બધાનો ઘાત કરાવીને તું પાણીના ધરામાં હવે કેમ બેસી રહ્યો છે?^{૩૫, ૩૬} હે ભારત! તું પોતે શરવીર હોવાનું અભિમાન ધરાવે છે, પરંતુ તું શરવીર નથી. છતાં ઓ કુર્મતિયા! તું સર્વ

લોકાના સાંભળતાં 'હું શૂરવીર છું' આમ
 વ્યર્થ જ બોલ્યા કરે છે.^{૨૭} શૂરવીર પુરુષો શત્રુઓ-
 ને જોઈને કદી પલાયન કરી જતા નથી. માટે
 હે શૂરવીર ! તું કહે તો ખરો, તું કઈ વૃત્તિનો
 આશ્રય કરી રણસંગ્રામનો ત્યાગ કરે છે ?^{૨૮} તો
 તું જોઈ અને ભયનો ત્યાગ કરી અમારી સાથે
 યુદ્ધ કર. આ સુયોધન ! પોતાના સર્વ ભાઈઓનો
 તથા સર્વ સૈન્યોનો ધાત કરાવીને હવે ધર્મદષ્ટિએ
 પણ તારે જીવવાનો મનમાં વિચાર પણ ન
 લાવવો જોઈએ. તારા સરખાએ તો ક્ષાત્રધર્મનો જ
 આશ્રય કરીને છેવટ સુધી વતંત્રું જોઈએ.^{૨૯, ૩૦}
 પ્રથમ તો કણુંનો તથા શકુનિનો આશ્રય કરીને
 તું બણે મરણધર્મથી રહિત હોય તેમ વતંત્રું
 હોતો અને મોહને લીધે તું તારા સ્વરૂપને પણ
 છોક બૂલી ગયો હતો.^{૩૧} હે ભારત ! તે પોતાના
 આત્માને બૂલી જવારૂપ અતિ મહાન પાપ કયું
 છે, માટે તેતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સારુ પણ તારે યુદ્ધ
 કરવું જોઈએ. તો પછી તારા સરખો પુરુષ યુદ્ધમાંથી
 પલાયન કરી જવાતું મોહથી પણ કેમ પસંદ
 કરે ?^{૩૨} આ સુયોધન ! તે તારું પૌરુષ ક્યાં ગયું ?
 તે તારું અભિમાન ક્યાં ગયું ? ક્યાં ગયું તે તારું
 શૌર્ય ? ક્યાં ગઈ તે તારી મહાન ગર્જના ?^{૩૩}
 વળી તે તારું અક્ષઙ્ગશલ્ય આજે ક્યાં ચાલ્યું
 ગયું છે ? તું અહીં જળાશયમાં કેમ સૂઈ રહ્યો
 છે ? આ ભારત ! જોડ, જોડો થા અને પોતાના
 ક્ષાત્રધર્મને માન આપી તું અમારી સાથે યુદ્ધ
 કર.^{૩૪} હે ભારત ! તું અમારો પરાજય કરી આ
 પૃથ્વી પર રાજ્ય કર અથવા અમારે હાથે મરણ
 પામી પૃથ્વી પર શયન કર.^{૩૫} આ મહારથી !
 જગતના મહાન આત્મારૂપ વિદ્યાતાએ તારે માટે
 આ જ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ રચ્યો છે, માટે તે ધર્મનું
 યથાવિધિ પરિપાલન કરી તું રાજ થા.^{૩૬}
 સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! યુદ્ધિમાન ધર્મ-

પુત્ર યુધિષ્ઠિરે આ રીતે કહ્યું, એટલે પાણીમાં રહ્યો
 રહ્યો તમારો પુત્ર આવું વચન બોલ્યો.^{૩૭}

કુર્યોધન બોલ્યો : હે મહારાજ ! પ્રાણવંત દેહ-
 ધારીને ભયાવેશ યાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; છતાં
 હે ભારત ! હું પ્રાણના ભયથી ડરીને અહીં ચાલ્યો
 આવ્યો નથી.^{૩૮} હું તો રથ વિનાનો થઈ પડ્યો
 હતો, મારા ભાથો નષ્ટ થઈ ગયો હતો, મારા
 પાર્શ્વરક્ષક તથા સારથિ માર્યા ગયા હતા, હું
 એકલો થઈ પડ્યો હતો અને મારા સર્વ સુદૃઢ-
 ગણોનો વિનાશ થઈ ગયો હતો. આ કારણથી
 કાઈ એક સ્થળે શાંતિ લેવાતું જ મેં હમણાં
 પસંદ કયું છે.^{૩૯} હે પૃથ્વીનાથ ! હું મારા પ્રાણ
 બચાવવાને માટે, કાઈ જાતના ભયને લીધે અથવા
 કાઈ જાતના શોકને લીધે આ જળાશય અંદર પેસી
 ગયો નથી; પરંતુ માત્ર પરિશ્રમ દૂર કરવા માટે જ
 મેં આ પ્રમાણે હૃદયવેશ કર્યો છે.^{૪૦} માટે હે
 કુંતાપુત્ર ! તું અને તારા અનુયાયીઓ હાલ
 થોડો સમય ધીરજ પકડો. જરા વિશ્રાંતિ લીધા
 પછી હું અહીંથી જોડીને તમારા બધાની સામે
 યુદ્ધ કરીશ.^{૪૧}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : આ સુયોધન ! અમે બધા
 તો ધીરજ ધરીને જ અહીં જામા છીએ અને
 ધણે સમય થયાં તને શોધી રહ્યા છીએ. માટે
 હવે જોઈ અને અમારી સામે યુદ્ધ કર.^{૪૨} તું
 સંગ્રામમાં પાંડવોનો નાશ કરી સમૃદ્ધિમાન રાજ્ય-
 ને પામ, અથવા અમારે હાથે મરણ પામી વીર-
 લોકને મેળવ.^{૪૩}

કુર્યોધન બોલ્યો : હે કુરુનંદન જનેશ્વર ! જમને
 માટે હું કુરુદેશનું રાજ્ય લેવા ઇચ્છા કરું, તે આ
 મારા સર્વ ભાઈઓ તો યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા છે.^{૪૪}
 વળી આ પૃથ્વી પરથી સર્વ રત્નો ક્ષીણ થઈ ગયાં
 છે તથા મોટા મોટા ક્ષત્રિયો મરી ગયા છે. તેથી
 વિધવા સ્ત્રીના સરખી બની ગયેલી આ પૃથ્વી

પર રાજ્ય કરવા હું ઉત્સાહ જ ધરાવતો નથી.^{૪૫}
 દે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! હજી પણ પાંચાલોનો તથા
 સર્વ પાંડવોનો ઉત્સાહ ભાગી નાખીને હું તને
 જીતવાની આશા રાખું છું.^{૪૬} પરંતુ હું માનું છું કે,
 હવે મારે યુદ્ધ કરીને શું કરવું છે ! હે રાજન દ્રોણ,
 કણ તથા ભીષ્મપિતામહ જ્યારે મરણ પામ્યા
 છે, ત્યારે છેક શૂન્ય થયેલી આ પૃથ્વી હવે ભલે
 તારી જ યાય; કારણ કે સહાયરહિત થઈ પડેલા
 મારા જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ રાજ રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા કરે;
 વળી તેના મદાપરાક્રમી મિત્રોનો, પુત્રોનો, ભાઈ-
 ઝાનો તથા પિતાઝાનો નાશ થઈ ગયા પછી અને
 તમે રાજ્યને હરી લીધા પછી મારા જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ
 પુરુષ જીવવાની ઇચ્છા રાખે !^{૪૭-૪૮} હે ભારત !
 હવે હું તો મૃગચર્મ ધારણ કરી વનમાં જ ચાલ્યો
 જઈશ; કારણ કે મારા સર્વ પક્ષનો સંહાર થઈ જવાથી
 મને રાજ્ય પર હવે પ્રીતિ જ રહી નથી. માટે હે રાજા !
 જેમાંથી પાંચવેનો લગ્નગ્રામ વિનાશ થઈ ગયો છે,
 તથા જેમાંથી હાથી અને ઘોડાઝાનો સંહાર થઈ
 ગયો છે એવી આ સમગ્ર પૃથ્વી હવે તમારી
 થઈ છે, માટે સુખેથી તું તેના પર રાજ્ય કર.^{૪૯, ૫૦}
 હું તો મૃગચર્મ ધારણ કરીને હવે વનમાં જ
 ચાલ્યો જઈશ; કારણ કે હે રાજા ! હું હવે મનુષ્યો
 વિનાનો થઈ પડ્યો છું, એથી મને જીવિત
 પર રૂપકા જ રહી નથી.^{૫૧} હે રાજેન્દ્ર ! તું
 હવે જા. તારી આજીવિકા પ્રથમથી ક્ષીણ થઈ
 ગયેલી છે, તો તું આ પૃથ્વીનો સુખેથી ઉપભોગ
 કર. તેમાંથી અનેક રાજઝા મરી ગયા છે તથા
 તેમાંથી અનેક યોદ્ધાઝાનો અને રત્નોનો ક્ષય થઈ
 ગયો છે.^{૫૨}

સંજ્ઞા બોલ્યો : પાણીમાં રહેલા તમારા પુત્ર
 દુર્યોધનનાં એ કરણ વાજ્યો સાંભળ્યા પછી મદા-
 પરાની યુધિષ્ઠિરાજ સેને કહેવા લાગ્યા.^{૫૩}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : ઝા તાત ! પાણીમાં રહો

રહો તું આના કુખના પ્રલાપો હવે ન કર. હે
 રાજન ! પક્ષીના કલકલાટ સરખું તારું આ
 આર્તપ્રલાપવાળું જાપણ મારા હૃદયમાં જરા
 પણ ઊતરતું નથી.^{૫૪} ઝા સુયોધન ! પૃથ્વી-
 નું દાન કરી દેવા તું હવે સમર્થ જ નથી, છતાં
 પણ કદાચ તું સમર્થ હોય તો પણ હું તેં આપેલી
 પૃથ્વી પર રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી.
 હે રાજા ! તેં આપેલી આ પૃથ્વીને હું અધર્મથી
 કદી પણ લઉં નહિ; કારણ કે પ્રતિગ્રહ કરેલા એ
 કાનિયનો ધર્મ નથી.^{૫૫, ૫૬} આમ તું કદાચ સમગ્ર
 પૃથ્વીનું મને દાન કરી દે તો પણ તે લેવાની હું
 ઇચ્છા કરું નહિ. હું તો યુદ્ધમાં તને જીતીને જ
 આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરીશ.^{૫૭} પણ હે રાજન !
 હું તને પૂછું છું કે, તું આ સમયે જ્યારે
 અસમર્થ થઈ ગયો છે, ત્યારે પૃથ્વીનું દાન કરવા
 કેમ ઇચ્છે છે ! જો તારે આ પૃથ્વીનું દાન કરવું
 હતું, તો તે સમયે જ શા માટે તેં ન કયું ? ત્યારે
 આપણા કુળની શાંતિને માટે અમે તારી પાસે ધર્મ-
 પૂર્વક ચાચના કરતા હતા. અરે ! ત્યારે હે રાજન !
 શ્રીકૃષ્ણને તારી પાસે મોકલીને સંધિ કરવા માટે
 અમે માત્ર પાંચ જ ગામો તારી પાસે માગ્યાં
 હતાં. છતાં તેં માત્ર તેટલી પૃથ્વીનું જ દાન કેમ
 કયું ન હતું ? અને શા માટે તેં મહાભયજનન
 શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન કયું હતું ? હવે આ સમયે
 તારી પાસે શું રહ્યું છે કે, તું સમગ્ર પૃથ્વીનું
 દાન કરી દેવા તૈયાર થયો છે ? તારા ચિત્તનો
 આ શો વિગ્રમ થઈ ગયો છે ? કયો ડાહ્યો રાજા
 પોતાની માલિકીની પૃથ્વીનું દાન કરી દેવાની
 ઇચ્છા કરે ?^{૫૮-૫૯} હે કૌરવવંદન ! હે રાજન ! તું
 હવે પૃથ્વીનું દાન કરવા સમર્થ રહ્યો નથી, તેમ તું
 બળાકારે પૃથ્વીને ચૂટવી લેવા પણ સમર્થ નથી;
 તો પછી દાન કરવાની તું કેમ ઇચ્છા કરે છે ?^{૬૦}
 હવે તો તું સંગ્રામમાં મારા પરાજય કરીને આ

પૃથ્વીતું પાલન કર. ઓ ભારત ! હે પૃથ્વીપતિ ! પ્રથમ માત્ર સોયની અણીથી ભેદાય તેટલી પૃથ્વી પણ તું મને આપતો ન હતો, તે જ તું આ સમગ્ર પૃથ્વીને આપી દેવા કેમ તૈયાર થયો છે ? અને જ તું પૂર્વે સોયની અણી જેટલી પૃથ્વી પણ આપવા ખુશી ન હતો, તે તું આખી પૃથ્વીનો કેમ ત્યાગ કરે છે ? એવો કયો મૂખ પુરુષ હોય કે જે આવું મહાન ઐશ્વર્ય પામ્યા પછી અને સમગ્ર પૃથ્વી પર રાજ્ય કર્યા પછી તે પૃથ્વીતું શત્રુઓને દાન કરી દેવા વિચાર કરે ? તું તો કેવળ ભૂખાઈને લીધે અતિશય મૂઢ બની ગયો છે અને તેથી જ મારા કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી શકતો નથી. ^{૧૩-૧૬} તું પૃથ્વીતું દાન કરી દેવાની ઇચ્છા કરીશ તોપણ હવે જીવતો છૂટીશ નહિ. જે તારે પૃથ્વી પર રાજ્ય ભોગવવું હોય તો અમારો પરાજય કરી રાજ્ય ભોગવ, અથવા અમારે હાથે મરણ પામી સર્વોત્તમ દિવ્ય લોકોમાં જ. હે રાજન ! તું અને હું બંને જણા જ્યાં સુધી જીવતા છીએ, ત્યાં સુધી આપણા બંનેના વિજયમાં સર્વ પ્રાણીઓને અવશ્ય સંશય રહેશે. વળી ઓ કુષ્ટયુદ્ધિ દુર્યોધન ! આ સમયે તારું જીવિત મારા આધારે જ ટકી રહ્યું છે અને હું તો મારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સુધી જીવી શકું તેમ છું, પરંતુ તું જીવી શકે તેમ નથી. હે રાજન ! તેં અમને અગ્નિમાં સળગાવી મૂકવા માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો, સર્પોં કરડાંઓ હતા, ઝેર ખવરાવ્યાં હતાં, પાણીમાં ડુબાવી દીધા હતા અને છેવટે રાજ્ય છીનવી લઈને તથા ક્રેલાંએક અપ્રિય વચનો કહીને અને દ્રૌપદીના કેશો ખેંચીને અમારું ઘણું જ અપમાન કર્યું હતું. એ કારણથી ઓ પાપી ! હવે તારું જીવન રહેશે નહિ. માટે ઊઠ, ઊઠ અને યુદ્ધ કર. યુદ્ધ કરવાથી જ તારું કલ્યાણ થશે.

આ પ્રમાણે હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! વિજયી બનેલા વીર પાંડવો દુર્યોધનને ઉપરાઉપરી અનેક પ્રકારનાં વચનો સંભળાવવા લાગ્યા. ^{૧૭-૭૩}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં રાક્ષસપર્વોત્તર્ગત ગદાપુષ્પપર્વમાં
'દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ' નામનો
અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨મો

યુધિષ્ઠિરની ઉદારતા

॥ શ્રુતપદ્મ ઉવાચ ॥

एवं संतर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः ।

मक्रत्या मन्वृमान् वीरः कथमासीत् परंतपः ॥ ૧

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે તેને હડધૂત કર્યો, તે પછી મારા પુત્ર રાજ દુર્યોધનની શી અવસ્થા થઈ હતી ? તે સ્વભાવથી જ ક્રોધી હતો, વીર હતો અને શત્રુઓને તપાવનારો હતો. તેણે આવો તિરસ્કાર પૂર્વે કદી પણ સાંભળ્યો ન હતો. અરે ! સર્વ લોકમાં તે રાજ તરીકે માન્ય થઈ પડ્યો હતો. ^{૧,૨} તેને પોતાના જીવની છાયા તથા સૂર્યની પ્રભા પણ નિત્ય ખેદજનક થતી હતી. તો તેવો અભિમાની દુર્યોધન યુધિષ્ઠિરની વાણીને કેમ સહન કરી શકે ? હે સંજય ! તેં નજરે જોયું છે કે, ગ્દેચ્છો તથા અરણ્યવાસીઓ સાથે આ સમગ્ર પૃથ્વી તેની કૃપાને લીધે જ ટકી રહી હતી. ^{૩,૪} તે મારો પુત્ર દુર્યોધન પોતાના સેવકોસહિત થઈ પડ્યો હતો તથા નિર્જન પ્રદેશમાં શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયો હતો. ખાસ કરીને પાંડવોએ જ્યારે તેનું અપમાન કર્યું, ત્યારે આડંબરવાળી તે કદુ વાણી સાંભળ્યા પછી તેણે પાંડવોને શું કહ્યું હતું ? હે સંજય ! તે તું મને કહે. ^{૫,૬}

સંજય બોલ્યો : હે રાજેન્દ્ર ! જ્યારે પોતાના ભાઈઓની સાથે રહેલા યુધિષ્ઠિરે કદુ વાણી સંભળાવીને જળમાં રહેલા તમારા પુત્રનો તિરસ્કાર

કર્થો, ત્યારે તે પોતે સંકટમાં આવી પડેલો હોવાથી પાણીમાંને પાણીમાં ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો.^{૭,૮} દુર્યોધનરાજ પાણીની અંદર જ રહીને પોતાના બન્ને હાથ વારંવાર વીંઝવા માંડ્યા અને યુદ્ધ કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી યુધિષ્ઠિરાજને કહ્યું :^૯ 'હે પાંડવો ! તમે બધા મિત્રોની સાથે રથો તથા વાહનો પર બેસીને અહીં ચઢી આવ્યા છો. ત્યારે હું એકલો છું, થાણી ગયેલો છું, રથ વિનાનો છું અને મારા ઘોડાઓ પણ માર્યા ગયા છે.^{૧૦} વળી તમે બધા શત્રોથી સંજ્ઞા છો અને રથોમાં બેઠેલા છો. તો હું એકલો, પગપાળો અને શત્રો વિનાનો તમારા અનેક યોદ્ધાઓના ઘેરાવામાં કેવી રીતે લડવાનો ઉત્સાહ ધરી શકું ?^{૧૧} માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તમે બધા એક એક થઈને મારી સામે યુદ્ધ કરો; કારણ કે યુદ્ધમાં એકની સાથે અનેક વીર પુરુષો-તું યુદ્ધ ન્યાયયુક્ત ગણાતું નથી.^{૧૨} તેમાં પણ જ એકલો યોદ્ધો કવચરહિત હોય, થાણી ગયેલો હોય, આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય, સર્વ ગાત્રોમાં અત્યંત ધવાઈ ગયેલો હોય તથા જનાં વાહનો તથા સૈનિકો પણ થાણી ગયાં હોય, તેવાની સાથે અનેક પુરુષોત્તમ યુદ્ધ વિશેષે કરીને ન્યાયયુક્ત ન જ ગણાય.^{૧૩} હે રાજા ! મને તારાથી, અર્જુનથી, ભીમસેનથી, શ્રીકૃષ્ણથી, નકુલથી, સહદેવથી, સાત્યકિથી અને તે ઉપરાંત બીજા બેટલા તારા યોદ્ધાઓ છે તેઓથી પણ ભય લાગતો નથી. હું જ્યારે ક્રોધાયમાન થઈને યુદ્ધમાં જોભા રહીશ, ત્યારે હું એકલો જ તમને બધાને આગળ વંતા અટકાવી દર્શાવું.^{૧૪,૧૫} હે રાજા ! સત્પુરુષોની કીર્તિ ધર્મમૂલક હોય છે. તે ધર્મોત્તમ તથા કીર્તિોત્તમ રક્ષણ કરવા માટે હું તને કહું છું કે, સંવત્સર (વર્ષ) જેમ સર્વ ઋતુઓનો પોતાનામાં સ્વીકાર કરે છે, તેમ હું પણ આ ધરામાંથી

નિકળીને તમારા બધાની સામે ટક્કર ઝીલીશ. તમે બધા રથો અને ઘોડાઓ પર બેસીને સંજ્ઞા થયેલા છો અને હું રથરહિત તથા શસ્ત્રહીન છું. છતાં રાત્રિના અંતમાં સૂર્ય જેમ નક્ષત્રોનો પોતાના તેજથી નાશ કરી નાખે છે, તેમ હું પણ તમારો નાશ કરી નાખીશ. માટે હે પાંડવો ! તમે સ્થિર થઈને અહીં જામા રહેજો. અલ્યા યુધિષ્ઠિર ! તને તથા તારા ભાઈઓને મારી નાખી હું બાહ્યલિક, દ્રોણ, ભીષ્મ, મહાત્મા કર્ણ, જ્યદ્રથ, શરવીર ભગદત્ત, મદ્રરાજ શલ્ય, ભૂરિશ્રવા, મારા પુત્રો, શકુનિ, મારા મિત્રો, મુદ્ગદો, બાંધવો તથા એ ઉપરાંતના બીજા ઘણા યશસ્વી ક્ષત્રિયોના ઋણ-માંથી હું મુક્ત થઈશ.^{૧૬-૨૨} આમ કહીને રાજા દુર્યોધન બોલતો બંધ પડ્યો.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : વાહ, વાહ ! અરે આ સુયોધન ! તું પણ ક્ષાત્રધર્મને બરાબર સમજે છે, તે એક મુદૈવની જ વાત છે.^{૨૩} હે મહાબાહુ ! તારી બુદ્ધિ યુદ્ધ કરવા માટે જ સ્થિર થઈ છે તે પણ ઘણું ઉત્તમ છે. વળી આ કુરુવંશી રાજા ! તું આવો શરવીર છે, તે પણ ઘણી સારી વાત છે. તું યુદ્ધકર્મને બણે છે, એ વાત પણ બહુ રૂઢી છે.^{૨૪} કારણ કે તું એકલો છે છતાં અમારા સર્વની સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. તો તને નિત્ય પ્રિય હોય એવું આયુષ્ય લઈને તું એકલો અમારા-માંના કોઈ એકલાની સાથે જ યુદ્ધ કર અને અમે બધા પ્રેક્ષક તરીકે જ એક બાજુ જામા રહીશું. વળી હે વીર ! આ સમયે તારી એક બીજી ઇષ્ટકામના પણ હું પૂર્ણ કરું છું કે, અમારા પાંચમાંથી એકનો પણ તું જો વધ કરીશ તો તને રાજ્ય મળશે, અથવા અમારામાંના એકને હાથે પણ તું મરણ પામીશ તો સ્વર્ગમાં જઈશ.

દુર્યોધન બોલ્યા : ત્યારે તમે મને આજે કોઈ એક જ શરવીરને યુદ્ધ માટે આપો.^{૨૫-૨૭}

આયુધોમાંથી આ ગદાને જ તમારી સંભતિ પ્રમાણે હું સ્વીકારું છું. તમાગમાંથી જે ક્ષાઈ એક યોદ્ધો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા પોતાને શક્તિમાન માનતો હોય તે ધણી ખુશીથી હાથમાં ગદા લઈને પગપાળો મારી સાથે ગદાયુદ્ધ કરે. વળી આ લડાઈમાં પગલે પગલે અનેક વિચિત્ર પ્રકારનાં રથયુદ્ધો તો થયાં છે; પરંતુ મહા અદ્ભુત એવું આ એક ગદાયુદ્ધ પણ આજે ભલે થાય. મનુષ્યો અસ્રોનો પણ અનુક્રમે ફેરફાર કરવા ઇચ્છે છે, તેમ આજે તમારા બધાની સંભતિ પ્રમાણે યુદ્ધોનો પણ ભલે ફેરફાર થાય. હે મહાબાહુ ! હું ગદા વડે તમને પાંચે ભાઈ એાને, પાંચાલોને, સૃજ્યોને તથા એ ઉપરાંત બીજા તમારા જે સૈનિક છે તે બધાને છતીશ. હે યુધિષ્ઠિર ! હું ઇંદ્રથી પણ કદી ગભરાઈશ નહિ. ^{૨૮-૩૨}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : એા ગાંધારીના પુત્ર સુયોધન ! જીઠ, જીઠ અને મારી સાથે યુદ્ધ કર. તું એક બળવાન મારી એકલાની સાથે ગદા લઈને સંઘામમાં ભેટા કર. ^{૩૩} હે ગાંધારીનંદન ! તું પુરુષ થઈ જ. તું બગબગ સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરજ. ઇંદ્ર પોતે પણ એ કદાચ તારી રક્ષા કરશે, તોપણ આજે તું જીવવાનો નથી. ^{૩૪}

સંજય બોલ્યો : પુરુષોમાં સિંહ સરખો તમારો પુત્ર દુર્યોધન યુધિષ્ઠિરનાં આ વાક્યો સાંભળી શક્યો નહિ; તેથી દરમાં રહેલો સર્વ જન્મ કૂંડાડા મારે, તેમ તે કૂંડાડા મારવા લાગ્યો. ^{૩૫} હે રાજન ! જ્યારે વાણીરૂપ આયુક્ત્યો તેને વારંવાર પ્રહાર કરવામાં આવ્યો, ત્યારે પાણીદાર થોડો જન્મ આયુક્તના પ્રહારને સહન કરતો નથી, તેમ એ દુર્યોધન પણ યુધિષ્ઠિરનાં વચનો સહન કરી શક્યો નહિ. ^{૩૬} તે વીર્યવાન દુર્યોધને ત્યાં પાણીને એકદમ ખળભળાવી મૂક્યું અને સુવર્ણના પાટાઓથી બાંધેલી તથા તદ્દન લોખંડની

બનાવેલી ભારે ગદાને લીધી. ^{૩૭} તેણે સ્તાંભિત કરેલા જળને ભેદી નાખ્યું અને બાંધ ઉપર તદ્દન લોખંડની એવી તે ગદાને ધારણ કરીને તે નાગરાજની જન્મ કૂંડાડા મારતો મારતો જળમાંથી બહાર આવ્યો. ^{૩૮} આમ તમારો પુત્ર દુર્યોધન પ્રતાપી સૂર્યની પેઠે બહાર નીકળ્યો. હવે ધીમાન અને મહાબળવાન ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધને સુવર્ણથી મટેલી તથા ઠેવળ લોખંડની એવી તે ભારે ગદા હાથમાં લીધી. આમ ગદાને ધારણ કરી રહેલો તે ભરતવંશી ભાસ્કરની પેઠે તપી રથો હતો. હાથમાં ગદાવાળો તે દુર્યોધન ત્યારે શિખરવાળા પર્વત જેવો અને પ્રજાઓ ઉપર ઠોપાયમાન થઈને જાણેલા શલધારી શંકર જેવો દેખાતો હતો. શત્રુદમન મહાબાહુ દુર્યોધન હાથમાં ગદા લઈને જ્યારે જળમાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓ તેને હંડધારી કાળના સરખો જ માનવા લાગ્યા. ^{૩૯-૪૨} તેમ જ હે રાજ ! સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ તમારા પુત્રને તે સમયે વળધારી ઇંદ્રના જેવો તથા ત્રિશૂળધારી શંકરના જેવો જોવા લાગ્યા. ^{૪૩} વળી પાંડવો તથા પાંચાલો દુર્યોધનને જળમાંથી બહાર નીકળેલો જોઈને ધણા જ હર્ષમાં આવી ગયા અને અન્યોન્યને હાથની તાળીઓ આપવા લાગ્યા. પરંતુ તમારા પુત્રને તો તેમની એ ચેષ્ટા પોતાના ઉપહાસરૂપ લાગી; એટલે ક્રોધાયમાન થઈને પાંડવોને જણે બાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ તેણે ડાળા ફાંડ્યા. ^{૪૪, ૪૫} તેણે ત્રણ કરચળીઓ પડી જાય તેટલી જાંઝી ભ્રમર ચઢાવી લીધી અને દાંત વડે હોઠ પીસીને તે પાંડવોને તથા શ્રીકૃષ્ણને આમ કહેવા લાગ્યો. ^{૪૬}

દુર્યોધન બોલ્યો : એા પાંડવો ! તમે જરૂર આ ઉપહાસનું કૃળ ભોગવશો. હમણાં જ તમે તથા સર્વ પાંચાલો મારે હાથે મરણ પામી યમલોકમાં જશો. ^{૪૭}

સંજય બોલ્યો : આમ કહીને જળમાંથી બહાર નીકળેલો તથા શરીરે લોહીલુહાણ થયેલો તમારો પુત્ર દુર્યોધન હાથમાં ગદા લઈને પૃથ્વી પર જમો રહ્યો.^{૪૮} તે સમયે લોહીથી ખરડાઈ ગયેલા દુર્યોધનનું પાણીથી નીતરી રહેલું શરીર ઝરણુ ઝરતા પર્વત સરખું શોભતું હતું.^{૪૯} હાથમાં ગદા ઉગામીને જામેલા વીર દુર્યોધનને બેઈને પાંડવો તો એમ જ માનવા લાગ્યા કે, ઢાપેલો કાળ હાથમાં હંડ ઉગામીને અહીં જામો છે કે શું ?^{૫૦} પછી વીર્યવાન દુર્યોધને હર્ષપૂર્વક ગર્જના કરતા આખલાની પેઠે મેઘ સરખી ગંભીર ગર્જના કરી અને પાંડવોને ગદાયુદ્ધ માટે બોલાવ્યા.^{૫૧}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે યુધિષ્ઠિર ! તમે એક એક જાણુ મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવો; કારણ કે યુદ્ધમાં એક વીર સાથે અનેક વીરોએ યુદ્ધ કરવું તે ન્યાયયુક્ત નથી.^{૫૨} તેમાં પણ જ પુરુષ કવચરહિત હોય, થાકી ગયેલો હોય, પાણીથી લીંબાયેલો હોય, અત્યંત ધાયલ થયેલો હોય તથા ત્રાહ્મન અને સૈનિકાથી રહિત હોય તેવાની સાથે અનેક વીરોએ યુદ્ધ કરવું તે તો વિશેષ કરી અન્યાય જ ગણાય.^{૫૩} છતાં પણ તમારે બધાએ એકઠા મળીને મારી સાથે યુદ્ધ કરવું હોય તોપણ ભલે પુશીથી કરો; પરંતુ તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે, એ સર્વંદા તમે જાણો જ છો.^{૫૪}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : આ સુયોધન ! આ લડાઈમાં જ્યારે અનેક મહારથીઓએ એકઠા મળીને અભિમન્યુને મારી નાખ્યો હતો, ત્યારે તને આવી શુદ્ધિ કેમ સૂઝી ન હતી ?^{૫૫} માટે એ જ નિશ્ચય થાય છે કે, ક્ષાત્રધર્મ અતિકૂર છે, નિરપેક્ષ છે તથા અતિશય નિર્દયતાભરેલો છે; કારણ કે એ એમ ન હોય તો એકલા અને રથવિનાના અભિમન્યુને તે મહારથીઓ કેમ મારી નાખે ?^{૫૬} તે સમયે અભિમન્યુ સામે લડનારા તમે બધા ધર્મને

જાણનારા હતા, શૂરવીર હતા, શરીરનો ત્યાગ કરીને પણ યુદ્ધ કરી જાણનારા હતા. વળી ન્યાયથી યુદ્ધ કરનારાઓને સર્વોત્કૃષ્ટ ઇંદ્રલોકની આ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધું તમે જાણતા હતા, છતાં તમે કેમ અભિમન્યુને મારી નાખ્યો હતો ? એ એકને અનેક જણાઓએ મારેલો ન બેઈએ એ વાતને તું ધર્મ તરીકે માને છે, તો પછી તારી જ સંમતિ પ્રમાણે તે અનેક મહારથીઓએ એકલા અભિમન્યુને કેમ મારી નાખ્યો હતો ?^{૫૭, ૫૮} માટે સામાન્ય એવો જ નિયમ છે કે, હરકાઈ પ્રાણી જ્યારે પોતે જ સંકટમાં આવી પડે છે, ત્યારે જ ધર્મ તરફ દષ્ટિ કરે છે; પરંતુ તેનો તે જ જ્યારે હિત્યસ્થાને સુખમાં રહેલો હોય છે, ત્યારે તે પરલોકના દ્વારને બંધ જ જુએ છે.^{૫૯} ઠીક છે, હે વીર ! આલ, તું હવે કવચ પહેરી લે અને છૂટા થઈ ગયેલા કેશોને બાંધી લે. હે ભારત ! તારી પાસે બીજી જ કોઈ પણ વસ્તુ ન હોય તે તું લઈ લે.^{૬૦} હે વીર ! ફરી પણ હું તારી એક ઇષ્ટકામના પૂરી કરું છું કે, અમે ખાંચે પાંડવોમાંથી જની સાથે તારે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તેની સાથે તું યુદ્ધ કર, તે એકને જ મારીને તું રાજ યઈશ, અથવા તેને હાથે મરણ પામી તું સ્વર્ગમાં જઈશ. બોલ, આ યુદ્ધમાં તારા જીવિત સિવાય બીજું તારું અમે શું પ્રિય કરીએ ?^{૬૧, ૬૨}

સંજય બોલ્યો : પછી હે રાજન્ ! તમારા પુત્ર દુર્યોધને સુવર્ણથી મઢેલું એક કવચ તથા સુવર્ણથી મઢેલો એક શિરટોપ એ બંને વસ્તુઓ પાંડવો પાસેથી માગી લીધી.^{૬૩} હે રાજન્ ! તેણે જ્યારે તે સુંદર કવચ તથા ટોપને ધારણ કર્યા, ત્યારે તમારો તે પુત્ર સુવર્ણના મોઠા પર્વત સરખો જ શોભવા લાગ્યો.^{૬૪} હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે તમારો પુત્ર દુર્યોધન જ્યારે સર્વ યુદ્ધસામગ્રીથી

સજ્જ થયો, ત્યારે તેણે હાથમાં ગદા લઈને સર્વ પાંડવોને કહ્યું :^{૧૫} 'તમારા બધા ભાઈઓમાંથી ગમે તે કોઈ એક મારી સામે ગદાયુદ્ધ કરો. હે ભરતએક ! હું સહદેવ, ભીમસેન, નકુલ, અર્જુન અથવા તારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું. મને ખાતરી છે કે, આ રણાંગણમાં હું તમને જીતીશ. હે પુરુષબ્યાધ ! આજે હું સુવર્ણના પાટાઓથી બાંધેલી આ ગદાથી મારા વેરનો અતિ દુર્ગમ એવો અંત આણીશ.^{૧૬-૧૭} હું ધારું છું કે, ગદાયુદ્ધમાં મારા સરખો બીજો એક પશુ પુરુષ નથી; તેમજ એક પછી એક ચઢી આવેલા તમને બધાને હું ગદાથી મારી નાખીશ.^{૧૮} તમે બધા અથવા બીજા કોઈ પણ મારી સામે ન્યાયપૂર્વક ગદાયુદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. જોકે આવું ગર્વથી ઉદ્ઘાટિતવું વચન બોલવું મને યોગ્ય નથી, છતાં તમારી સમક્ષ એ વચનને હું સફળ કરી દેખાડીશ.^{૧૯} આ જ સુહૃત્માં તે મારું વચન સત્ય અથવા મિથ્યા ઠરી ચૂકશે. ચાલો, હવે જોને મારી સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય, તે હાથમાં ગદા લઈ લો.^{૨૦}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા શત્યપર્વોત્તરોત્તર ગદાયુદ્ધપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધનનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩ મો

ભીમસેન અને દુર્યોધનની ગદાયુદ્ધ માટેની તૈયારી

॥ સંજય સ્વાગત ॥

एव दुर्योधने राजन् गर्जमाने मुहुर्मुहुः ।
युधिष्ठिरस्य संकुद्धो वामुदेवोऽज्वरीदिदम् ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! દુર્યોધન એ પ્રમાણે વારંવાર ગર્જના કરી રહ્યો હતો તે સમયે ક્રોધાયમાન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા :^૧ 'હે યુધિષ્ઠિરરાજ ! આ દુર્યોધન એ ગદાયુદ્ધમાં તમને, અર્જુનને, નકુલને કે

સહદેવને પોતાની સામે લડવા માટે પસંદ કરશે, તો તમારી શી દશા થશે ?^૨ હે રાજન્ ! અમારા-માંથી હરકોઈનો યુદ્ધમાં નાશ કરીને તું કુરુદેશનો રાજ થા, આમ દુર્યોધનને કહીને તમે કેવું સાહસ કરી બેઠા છો ?^૩ હાથમાં ગદા લઈને યુદ્ધ કરતા આ દુર્યોધન સામે ટક્કર ઝીલવા તમે કોઈ પણ સમર્થ નથી, એમ હું માનું છું. કારણ કે હે રાજન્ ! આ દુર્યોધને ભીમસેનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તેર વર્ષ સુધી લોહાના પુરુષની સાથે ગદાયુદ્ધને અભ્યાસ કર્યો છે. હે ભરતએક યુધિષ્ઠિર ! હવે આપણાથી આ કાચું કેવી રીતે થઈ શકશે ? હે મહારાજ ! ખરેખર, ક્યાને લીધે તમે મહાન સાહસ કર્યું છે. આ ગદાયુદ્ધમાં દુર્યોધન સામે લડી શકે તેવો એક ભીમસેન સિવાય બીજો કોઈ પણ યોદ્ધો મારા જોવામાં આવતો નથી; પરંતુ ભીમસેને ગદાયુદ્ધમાં દુર્યોધનના નેટલો અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો નથી. હે રાજ ! પૂર્વે તમારો તથા શકુનિનો જવા વિષમ પરિણામવાળો જુગાર આરંભાયો હતો, તેવો જ પુનઃ આ સમયે યુદ્ધરૂપ વિષમ જુગાર આરંભાયો છે. જોકે ભીમસેન બળવાન અને સમર્થ છે; પરંતુ રાજા દુર્યોધન યુદ્ધ કરવામાં ધણેજ કુશળ છે.^{૪-૫} હે રાજ ! બળવાન અને કુશળમાં કુશળજ વિશેષ ગણાય છે. તેથી હે રાજન્ ! આવું સાહસ કરીને તમે શત્રુને સમ-માર્ગમાં લાવી મૂક્યો છે.^૬ આથી તમે પોતે અતિવિષમ માર્ગમાં આવી પડ્યા છો અને વળી અમને બધાને પણ મહાવિષમ સંકટમાં પકેલી મૂક્યા છે. અરે, એવો તે કયો પુરુષ હોય કે જ પોતાના સર્વ શત્રુઓને જીત્યા પછી માત્ર મરણની અણી સુધીના સંકટમાં આવી પડેલા એકજ શત્રુને હાથે પોતાના હાથમાં આવેલા રાજ્યને શુભાવી બેસે ? અને તેવો બીજો કયો પુરુષ માત્ર પોતાના પક્ષના એકજ મનુષ્યને શરતમાં

મુઠ્ઠી આવું' યુદ્ધવત રમવાની રચિ કરે ? ગદા-
ધારી દુર્યોધનને રણમાં જીતી શકે તેવો એક પણ
પુરુષ મને આ લોકમાં દેખાતો નથી. અરે !
સાક્ષાત્ દેવ પણ તેને જીતી શકે તેમ નથી. ^{૧૦-૧૨}
તમે, ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ કે અર્જુન જે
ન્યાયપૂર્વક દુર્યોધન સાથે યુદ્ધ કરે તો તેને
અવશ્ય જીતી શકો તેમ નથી, કારણ કે રાજ
દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં ધણીજ કુશળ છે. ^{૧૩} હે ભારત !
તમે શું ઝેર્યને શત્રુને કહો છો કે, તું અમારી
સાથે ગદાયુદ્ધ કર અને અમારામાંના એકનો નાશ
કરી તું રાજ થા ? ^{૧૪} આપણે કદાચ ભીમસેનને
દુર્યોધનની સામે લડાવીએ અને જે ન્યાયપૂર્વક
લડીએ, તો અવશ્ય આપણા વિજયમાં સંશયજ
રહેલો છે; કારણ કે આ દુર્યોધન કુશળ છે અને
મહાબળવાન પણ છે. ^{૧૫} હવે તમે તો તેને કહી બેઠા
છો કે અમારામાંથી કોઈ એકનોજ વધ કરીને
તું રાજ થા. સાચેજ પાંડુ અને કુંતીની સંતતિ
રાજ્યનો ઉપભોગ કરવા સરભયેલીજ નથી. ^{૧૬}
તે તો વનવાસ માટે અથવા શિક્ષાચરણ માટેજ
સરભયેલી છે.'

ભીમસેન બોલ્યો : હે મધુસૂદન ! હે ચક્ર-
નંદન ! તમે ખેદ ન કરો. ^{૧૭} હું આજ અમારા
વેરના અતિદુર્ગમ પારને પામીશ. હું યુદ્ધમાં
દુર્યોધનનો વધ કરીશ, એમાં સંશય નથી. ^{૧૮} હે
કૃષ્ણ ! મને તો ધર્મરાજનોજ અવશ્ય વિજય
દેખાય છે. જુઓ, આ મારી ગદા દુર્યોધનની
ગદા કરતાં ગુણમાં દોઢગણી અધિક છે તથા તેના
કરતાં અતિશય ભારે છે. ^{૧૯} દુર્યોધનની ગદા મારી
ગદા જેવી નથી. માટે હે માવત્ર ! તમે ચિંતા ન
કરો. હું એ દુર્યોધનની સામે ગદાયુદ્ધ કરવાનો
ઉત્સાહ ધરાવી શકું છું. ^{૨૦} હે જનાર્દન ! આજ
અમે બન્ને જણા યુદ્ધ કરીએ અને તમે બધા એ
યુદ્ધના પ્રેક્ષક તરીકેજ એક બાજુ બેસા રહો. હે

કૃષ્ણ ! અનેક શસ્ત્રોને ધારણ કરીને યુદ્ધમાં ગદી
આવેલા દેવો સહિત ત્રણેય લોકો સામે પણ જે હું
યુદ્ધ કરું, તો આજ દુર્યોધન સામે યુદ્ધ કરું એમાં
શું આશ્ચર્ય છે ?

સંજય બોલ્યો : ભીમસેને આમ કહ્યું એટલે
શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા અને તેની પ્રશંસા કરી તેને
આવું વચન બોલ્યા : 'હે મહાબાહુ ! તારો આશ્રય
કરવાથીજ ધર્મરાજના શત્રુઓ નાશ પામ્યા છે
અને તે પોતાની પ્રદીપ્ત રાજ્યલક્ષ્મીને પુનઃ પ્રાપ્ત
કરી શક્યા છે, એમાં સંશય નથી. તેંજ આ
રણમાં ધૃતરાષ્ટ્રના બધા પુત્રોને મારી નાખ્યા છે.
તેંજ અનેક રાજાઓને, રાજપુત્રોને અને હાથી-
ઓને સંહારી નાખ્યા છે. હે પાંડુનંદન ! આ
મહાયુદ્ધમાં તારો ભેટા કરીનેજ કલિંગ, માગધ,
પ્રાચ્ય, ગાંધાર અને કુરુરાજ્યો માર્યા ગયા છે.
માટે હે કુંતીનંદન ! વિષ્ણુએ જન્મ ઇંદ્રને સ્વર્ગ
અપાંણુ કયું હતું, તેમ તું પણ આજ દુર્યોધનનો
વધ કરી સમુદ્ર પર્વતની સમગ્ર પૃથ્વી ધર્મરાજને
અપાંણુ કર પાપી દુર્યોધન રણમાં તારી સાથે
ભેટા કરીને નાશ પામશે. ^{૨૧-૨૭} તું તેની બન્ને
સાથળોને બાંગી નાખીને તારી પ્રતિજ્ઞાને પૂરી
કરીશ. પરંતુ હે પૃથાપુત્ર ! તારે બરાબર સાવધાન
થઈને દુર્યોધન સાથે યુદ્ધ કરવું. ^{૨૮} કારણ કે તે
પણ નિત્ય કાર્યકુશળ છે, બળવાન છે અને યુદ્ધ-
કુશળ છે.' ત્યાં હે રાજા ! સાત્યકિ, ધર્મરાજ
વગેરે પાંડવો તથા સર્વ પાંચાલો પણ ભીમસેનની
પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને સર્વ યોદ્ધાઓએ પણ
ભીમસેનનાં તે વચનનાં વખાણ કર્યો. પછી ભય-
કર બળવાળો ભીમસેન સૂર્યની પેઠે પ્રકાશમાન
થઈને સંજયોની સાથે બોલેલા યુધિષ્ઠિરાજને
કહેવા લાગ્યો : 'હું આ દુર્યોધનની સાથે રણમાં
યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવું છું અને અવશ્ય એ
પુરુષાધમ મને રણમાં જીતી શકશે નહિ. અર્જુને

ખાંડવવનમાં જન્મ અશ્વિ મુશ્યો હતો, તેમ હું
મારા દ્વંદ્વમાં રાખી મૂકેલા ક્રોધરૂપ અશ્વિને આજે
દુર્યોધનના પરદોળી પાડીશ. ^{૨૯-૩૩} હે પાંડવરાજ !
આજે હું પાપી દુર્યોધનને ગદા વડે મારી નાખી-
ને તમારા દ્વંદ્વમાં રહેલું શક્ય ખેંચી કાઢીશ,
માટે તમે સુખી થાઓ. ^{૩૪} હે નિર્દોષ રાજા ! આજે
સુયોધન પ્રાણ, લક્ષ્મી તથા રાજ્યથી મુક્ત થશે
અને હું તમારા કંઠમાં શ્રીત્રિભાળા પહેરાવીશ. ^{૩૫}
વળી આજે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રને મારે
હાથે મરણ પામેલો સાંભળીને શકુનિની બુદ્ધિના
પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલાં અશુભ કર્મનું સ્મરણ
કરશે. ^{૩૬} આમ કહીને ભરતશ્રેષ્ઠ અને વીર્યવાન
એવો ભીમસેન ગદા ઝાંચી કરીને ઊભો થયો અને
છેદ્રે જન્મ વૃત્રાસુરને બોલાવ્યો હતો, તેમ તેણે
દુર્યોધનને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો. ^{૩૭} તમારો મહા-
વીર્યવાન પુત્ર પણ શત્રુના તે આહ્વાનને સહન
કરી શક્યો નહિ. તે પણ મદમત્ત હાથી જન્મ બીજા
મદમત્ત હાથી સામે જાય, તેમ ભીમસેન સામે
આવીને ઊભો રહ્યો. ^{૩૮} આ રીતે તમારો પુત્ર
હાથમાં ગદા લઈને યુદ્ધ કરવા ઊભો થયો, ત્યારે
તેને સર્વ પાંડવો શિખરવાળા કેલાસપર્વતના જેવો
જેવા લાગ્યા. ^{૩૯} એ સમયે મહાબળવાન દુર્યોધન
ટોળામાંથી છૂટા પડી ગયેલા એક હાથી સરખો
દેખાતો હતો અને સર્વ પાંડવો તેને એકલાને જ
યુદ્ધ કરવા ચઢી આવેલો જોઈ મનમાં અત્યંત
પ્રસન્ન થયા. ^{૪૦} વળી દુર્યોધનને પણ પોતે એકલો
હતો છતાં જરાય સંશ્રમ, ભય, ગ્વાનિ કે વ્યથા થયાં
ન હતાં; પરંતુ પોતે સિંહની પેઠે યુદ્ધ કરવા ઊભો
રહ્યો હતો. ^{૪૧} હે રાજના ! આ રીતે હાથમાં ગદા ઝાંચી
કરીને શિખરવાળા કેલાસપર્વતની પેઠે ઊભા રહેલા
દુર્યોધનને જોઈને ભીમસેન તેને આ પ્રમાણે કહેવા
લાગ્યો : ^{૪૨} 'ઓ દુષ્ટાત્મા દુર્યોધન ! રાજા ધૃત-
રાષ્ટ્રે અને તેં અમારા પર જ જ દુષ્ટ કૃત્યો કર્યાં

છે તથા વારણાવત નગરમાં અમારું જ અનિષ્ઠ
કરવામાં આવ્યું છે, તે બંધાતું તું આ વખતે
સ્મરણ કર. ^{૪૩} વળી રજસ્વલા થયેલી દ્રૌપદીને
તેં ભરી સજામાં મહાન દુઃખ દીધું હતું તથા
શકુનિની કપટબુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તીને રાજા યુધિ-
ષ્ઠિરને જીગારમાં જીતી લીધા હતા, તેનું પણ તું
સ્મરણ કર. ^{૪૪} એ ઉપરાંત બીજાં અનેક પાપી
કૃત્યો કરીને તેં નિરપરાધી પાંડવો પર મહાદુષ્ટ
વર્તણુક ચલાવી છે, તેનું આ મહાન કૃત્ય તારી
દષ્ટિ આગળ હવે ઉપસ્થિત થયું છે, તેને તું જોજ.
આપણા બંધાના પિતામહ અને ભરતવંશીઓમાં
શ્રેષ્ઠ એવા મહાપરશસ્ત્રી ગંગાપુત્ર ભીષ્મ દેવળ
તારે માટે જ બાણોથી વીંધાઈ જઈને બાણશય્યા-
માં સૂતા છે. ^{૪૫, ૪૬} તેમ જ દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ તથા
પ્રતાપી શક્ય પણ તારે લીધે જ રણમાં નાશ
પામ્યા છે અને વેરનો આદિકર્તા શકુનિ પણ
આખરે રણમાં શેળાઈ ગયો છે. ^{૪૭} તે જ પ્રમાણે
તારા શસ્ત્રવીર બાઈઓ, પુત્રો, સૈનિકો તથા યુદ્ધમાં-
થી કદી પાછા નહિ હઠનારા અનેક શસ્ત્ર રાજાઓ
પણ તારે માટે જ આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે. ^{૪૮}
અરે ! એ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં મોટા મોટા ક્ષત્રિયો
આ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા છે. અરે ! દ્રૌપદીને
દુઃખ આપનારો પાપી પ્રાતિકામી (દ્રૌપદીના
કેશ ખેંચનારો દુર્યોધનનો એક દૂત) પણ હણાઈ
ગયો છે. ^{૪૯} હવે માત્ર તું એક જ કુળકલ્યાણ
અંધમ પુરુષ બાકી રહ્યો છે. તને પણ આ ગદાથી
હું આજે મારી નાખીશ, એમાં સંશય નથી. ^{૫૦}
ઓ રાજા ! આજે રણમાં હું તારા સર્વ ગર્વનો
નાશ કરી નાખીશ અને રાજ્યની મદાન આશાને
વળગી રહી તેં પાંડવો તરફ જ દુષ્ટ વર્તણુક
ચલાવી છે તેનો પણ અંત આણીશ. ^{૫૧}

દુર્યોધન બોલ્યો : ઓ વૃદ્ધાદર ! ત્રાહી બડારા
માથે શું વળવાતું છે ? તું મારી સાથે આજે

યુદ્ધ કર, એટલે તારો યુદ્ધશ્રદ્ધાને હું દૂર કરી નાખીશ.^{૧૨} ઓ પાપી ! શું તું મને નથી દેખતો ? આ હિમાલયના શિખર સરખી મહાન ગદાને હાથમાં લઈ તારી સામે ગદાયુદ્ધ કરવા માટે હું જામે તો રહ્યો જ છું.^{૧૩} ઓ પાપી ! આ જગત-માં મારો એવો કયો શત્રુ છે કે જે હાથમાં ગદા લઈને જામેલા મને આજે મારી નાખવાનો ઉત્સાહ કરી શકે છે ? હું ન્યાયપૂર્વક યુદ્ધ કરનારો છું, તેથી દેવોમાંનો ઇંદ્ર પણ મને મારી શકે તેમ નથી.^{૧૪} ઓ કુતાપુત્ર ! જળ વિનાના શરદન્તુના મેધની પેઠે તું ખાલી ગર્જના ન કર; પરંતુ તારામાં હોય તેટલું બળ તું આજના યુદ્ધમાં દેખાડી દે.^{૧૫} દુર્યોધનનું આ વચન સાંભળી વિજયેશ્વ પાંડવો તથા સંજયો તેના વચનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૧૬} હે રાજન ! તાળીઓનો શબ્દ કરીને મનુષ્યો જેમ ઉન્મત્ત હાથીને હર્ષમાં લાવે છે, તેમ તેઓ દુર્યોધનરાજને હર્ષમાં લાવવા લાગ્યા.^{૧૭} તે સમયે હાથીઓ ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા, ઘોડાઓ વારંવાર હંશહંશાટ કરવા લાગ્યા અને વિજયેશ્વ પાંડવોનાં શસ્ત્રો ઝળહળાટ કરવા લાગ્યા.^{૧૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વ-તર્જન ગદાયુદ્ધપર્વમાં

‘લીમસેન અને દુર્યોધનનો સંવાદ’ નામનો

અધ્યાય ૩૩ માં સમાય

અધ્યાય ૩૪મો

બળદેવનું આગમન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ યુદ્ધે મહારાજ સુસંવૃત્તે સુદારુણે ।
ઉપવિષ્ટુ સર્વેષુ પાંડવેષુ મહાત્મસુ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ દૂતરાષ્ટ્ર ! તે અતિદારુણ ગદાયુદ્ધના આરંભની બરાબર તૈયારી થઈ રહી હતી અને મહાત્મા સર્વ પાંડવો પ્રેક્ષક તરીકે આજીબાજી બેસી ગયા હતા.^૧ તે સમયે

હે રાજન ! પોતાના બન્ને શિષ્યોનું ગદાયુદ્ધ મંડાયું છે એવું નારદ પાસેથી સાંભળીને, હળના આયુધવાળા અને તાલવૃક્ષના ચિહ્નવાળી ધન-વાળા બલરામ તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા.^૨ તેમને બેતાંની સાથે જ પાંડવો તથા શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેમની પાસે જઈને તેમનું આદરાતિથ્ય કરી વિધિપુરઃસર તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા.^૩ હે રાજ ! એ પ્રમાણે તેમનું યથાવિધિ પૂજન-સન્માન કરીને તેમણે બળદેવને કહ્યું : ‘હે રામ ! તમારા બન્ને શિષ્યોની યુદ્ધકુશળતા જુઓ.’^૪ તે સમયે બળદેવ પણ હાથમાં ગદા લઈને જામેલા ભીમસેનને તથા દુર્યોધનને બેઈને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા : ‘હે માધવ ! હું પુષ્પનક્ષત્રમાં યાત્રા કરવા માટે નીકળ્યો હતો અને શ્રવણ-નક્ષત્રમાં યાત્રા કરીને પાછો આવ્યો છું, તેથી આજે યાત્રાએ નીકળ્યાને મને બેંતાળીસ દિવસો થયા છે. હવે મને મારા બન્ને શિષ્યોનું ગદાયુદ્ધ બેવાની ઇચ્છા છે.’ તે વેળા દુર્યોધન અને ભીમ-સેન એ બન્ને વીરપુરુષો હાથમાં ગદાઓ લઈને યુદ્ધભૂમિ પર શોભી રહ્યા હતા. પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ હળના આયુધવાળા બળદેવને આલિંગન કરીને તેમને યથાયોગ્ય સ્વાગત કુશળ પૂછ્યું. ત્યાં મહાધનુર્ધર યશસ્વી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન તેમને વંદન કરી તેમની પરમ પ્રીતિ સંપાદન કરી. તે જ પ્રમાણે, હે રાજન ! રૂરવીર નકુલ, સહદેવ અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો પણ મહાબળ-વાન શૈલિણીપુત્ર બળદેવને વંદન કરી એક બાજુ જામા રહ્યા. તેમ જ હે રાજ ! બળવાન ભીમસેન તથા તમારા પુત્રે પણ પોતાપોતાની ગદાઓ ઊંચી કરી બળદેવને માન આપ્યું. આમ તે સર્વ મહા-પુરુષોએ સ્વાગત વગેરેથી શૈલિણીનંદન બળ-રામનું સન્માન કર્યું અને તેમને કહ્યું : ‘હે મહા-બાહુ ! હવે તમે આ ગદાયુદ્ધને જુઓ.’ ત્યાં

આસપાસ ઊભેલા બીજા રાજાઓએ પણ મહાત્મા બળદેવને તે જ પ્રમાણે યુદ્ધ જોવા માટે કહ્યું. એટલે બળદેવે પણ પાંડવોને, સૂંચ્યોને તથા બીજા સર્વ મહાતેજસ્વી રાજાઓને અનુક્રમે ભેટીને કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા, એવી જ રીતે સર્વ રાજાઓએ પણ તેમને મળીને કુશળસમાચાર પૂછ્યા અને બળદેવે તે સર્વ મોટા મોટા ક્ષત્રિયોનું પ્રતિપૂજન કર્યું તેમજ પ્રત્યેક સાથે તેની હંમર પ્રમાણે યથા-યોગ્ય કુશળતાભરેલી વાતચીત કરી. તે શ્રીકૃષ્ણ તથા સાત્યકિને પ્રેમથી ભેટી પડ્યા.^{૧-૨૧} વળી વિશેષમાં તેમણે બન્નેનાં મસ્તકા સૂંધીને કુશળપ્રશ્ન પૂછ્યા. ત્યાં હે રાજન! ઇંદ્ર અને હવેદ્ર જમ દેવેશ બ્રહ્મદેવની પૂજા કરે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ તથા સાત્યકિ પણ હર્ષપૂર્વક પોતાના ગુરુ તુલ્ય બળદેવની પૂજા કરવા લાગ્યા. પછી હે ભારત! ધર્મ-પુત્ર યુધિષ્ઠિરે શત્રુદમન શહિલીનંદનને કહ્યું:^{૨૭, ૨૮} 'હે રામ! આ બન્ને ભાઈઓના મહાન યુદ્ધને તમે જુઓ.' એટલે શ્રીકૃષ્ણના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા મહા-બાહુ બળદેવજી તે મહારથીઓની પૂજાથી પરમ પ્રસન્ન થઈને તેમની મંથમાં બેઠા. ત્યારે ગગન-મંડળમાં જેમ નક્ષત્રગણોના મધ્યમાં રહેલો ચંદ્રમા શોભે, તેમ શ્યામવસ્ત્રધારી તથા શ્વેતકાંતિમાન તે બળદેવ રાજાઓના મધ્યમાં શોભવા લાગ્યા. ત્યાર પછી હે રાજન! તમારા બન્ને પુત્રોનું અન્યોન્ય-ના વેરનો અંત આણનારું તથા એનારાઓનાં રૂવાં ખડાં કરી નાખે તેવું તુચ્છ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૯-૨૨}

મતિ શ્રીમહાભારતમા શક્યપર્વાતર્જીત મહાયુદ્ધપર્વમાં
'બળદેવનું આગમન' નામનો અધ્યાય ૩૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-પ્રભાસ-
ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

પૂર્વમેવ યદા રામસ્તસ્મિન્ યુદ્ધ ઉપસ્યિતે ।

આમંત્ર્ય કેશવં યાતો વૃષ્ણિભિઃ સહિતઃ પ્રભુઃ ॥

જનમેજય બોલ્યા : હે બ્રાહ્મણોત્તમ વેશ-પાયન! કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે યુદ્ધની તૈયારી થતી હતી, તે પહેલાં જ મહાસમર્થ બળદેવ ઠેલાએક યાદવોની સાથે શ્રીકૃષ્ણની સલાહ લઈને યાત્રા કરવા ચાલી નીકળ્યા હતા.^૧ તે સમયે તેમણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું હતું કે, 'હે કેશવ! હું દુર્યોધનને અથવા પાંડવોને કાઈને પણ સહાય કરીશ નહિ; પરંતુ હું તો આ યુદ્ધ-કાળે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે યાત્રા કરવા ચાલ્યો જઈશ.' આમ કંહીને ક્ષત્રિયોના સંહાર કરનારા બળદેવ તે સમયે યાત્રા કરવા માટે નીકળી ગયા હતા. હવે હે બ્રહ્મન! આપ મને વિસ્તારથી કહો, કે તેમનું પુનઃ આગમન કેમ થયું અને તેમણે તે યુદ્ધ કેવી રીતે જોયું હતું? ખરેખર, આપ કયા કહેવામાં કુશળ છો.^{૨-૪}

વેશપાયન બોલ્યા : હે મહાબાહુ જનમેજય! મહાત્મા પાંડવો જ્યારે ઉપધ્વજમાં સૈન્યોનો પકાવ નાખીને પડ્યા હતા, ત્યારે તેમણે સર્વ પ્રાણીઓનાં હિત તરફ દૃષ્ટિ કરી બન્ને પક્ષમાં સલાહસંપન્ન કરી લેવા માટે શ્રીકૃષ્ણને ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પાસે મોકલ્યા. શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુરમાં ગયા અને ધૃતરાષ્ટ્રરાજને મળીને તેમણે ખાસ ભાર મૂકી સત્ય તથા હિતયુક્ત વચનો કહ્યાં; પરંતુ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે શ્રીકૃષ્ણનું વચન માન્યું નહિ.^{૫-૭} એટલે હે રાજન! મહાબાહુ અને પુરુષોત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણ સંધિ કર્યા વિના ઉપધ્વજ તરફ પાછા ફર્યા. આમ હે નરમેજય! દુર્યોધને પાછા કાઢેલા શ્રીકૃષ્ણ

પાછા આવ્યા અને તેમણે સંધિનું કાર્ય પોતાનાથી બની શક્યું નહિ, એ વાત પ્રથમ જણાવીને પાંડવોને કહ્યું. 'હે પાંડવો! કાળથી પ્રેરાયેલા કૌરવો મારું વચન માનતા નથી માટે તમે મારી સાથે પુષ્પનક્ષત્રમાં તેમની સામે યુદ્ધ કરવા નીકળી પડો.' શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થતાં જ પાંડવોએ સૈન્યોના વિભાગો પાડવા માંડ્યા. તે જોઈ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ મહામનસ્વી બળદેવે પોતાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :^{૮-૧૧} 'હે મહાબાહુ મધુસૂદન! કૌરવો અને પાંડવો બન્ને આપણી દૃષ્ટિએ તો સરખા જ છે. માટે તું કૌરવોને પણ સહાય કર.' બળદેવનાં આ વચનને પણ શ્રીકૃષ્ણે માન્યાં નહિ.^{૧૨} આથી કોંબાયમાન થયેલા મહાયશસ્વી બળદેવ પુષ્પનક્ષત્ર ને અનુરાધા નક્ષત્રનો યોગ થતાં સર્વ યાદવોની સાથે સરસ્વતી તરફ તીર્થયાત્રા કરવા આવી નીકળ્યા. તે પછી શત્રુદ્ધમન કૃતવર્માએ કુર્યોધનના પક્ષનો આશ્રય કર્યો.^{૧૩} ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિએ પાંડવોના પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો. આમ જ્યારે લગભગ પુષ્પનક્ષત્રમાં બળદેવે પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને આગળ કરી યુદ્ધ માટે કૌરવો સામે પ્રયાણ કર્યું : બીજી તરફ બળદેવે માર્ગમાં જતાં જતાં પોતાના સેવકોને આજ્ઞા આપી દીધી :^{૧૪-૧૬} 'આપણી તીર્થયાત્રામાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી સર્વ સામગ્રીઓ તથા સર્વ સાધનો સાથે લઈ લો. દ્વારકામાં વસનારા અશ્વિદાની બ્રાહ્મણોને તથા સોતું, રૂપું, ગાયો, વસ્ત્રો, ઘોડા, હાથી, રથો, ખચ્ચરો, ઊંટો, બીજાં કેટલાંક વાહનો તથા બીજાં સર્વ સામાન તીર્થયાત્રા માટે તમે જલદી જલદી લાવો. તમે ઉતાવળા ઉતાવળા સરસ્વતી તરફ જાઓ તેમ જ સેંકડો સારા સારા બ્રાહ્મણોને તથા ઋત્વિજોને સાથે લઈ લો.' આમ હે રાજન! અનુચરોને આજ્ઞા આપી દીધા પછી મહાબળવાન બળદેવ કૌરવોના તે સંહાર સમયે સરસ્વતીના પ્રવાહ

તરફ તીર્થયાત્રા કરવા આવી નીકળ્યા.^{૧૭-૨૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ વેળા અનેક ઋત્વિજો, સુદૃઢો, બીજા કેટલાંક સારા બ્રાહ્મણો, રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, અનુચરો, ગાયો, ખચ્ચરો, ઊંટો તથા બીજાં ઘણાં વાહનો તેમની સાથે ચાલતાં હતાં. તેમણે માર્ગમાં પ્રત્યેક દેશમાં યાદી ગયેલા, રાગી શરીરો-વાળા, બાળકો અને વૃદ્ધો વગેરેને અનેક જાતનાં દાનો આપવા માંડ્યાં હતાં. તેમ જ હે રાજ! યાચકોનો સત્કાર કરવા માટે તેમણે ઘણી સામગ્રીઓ તૈયાર કરાવી મૂકી હતી.^{૨૨-૨૬} હે ભારત! જ વસ્તુઓને માટે જ દેશોમાં યાચકવર્ગ રાહ જોયા કરે છે, તે સર્વ વસ્તુઓને તેમણે પૂરી પાડી હતી તથા સર્વ સ્થળે ભૂખ્યાઓને માટે રંધેલું અન્ન તૈયાર કરાવ્યું હતું.^{૨૭} હે રાજ! તેમની સાથે રહેલો ગમે તે બ્રાહ્મણ જોઈએ ભોજ્ય પદાર્થની ઇચ્છા કરતો હતો, તેને માટે તેમના અનુચરો તે સર્વ પદાર્થને હાજર કરી દેતા હતા.^{૨૮} હે રાજન! બળદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે સ્થળે સ્થળે ઊભા રહેલા દાસજનો બ્રાહ્મણ આદિ સર્વ સાથે રહેલા યાત્રાળુઓની પાસે ભક્ષ્ય અને પૈય પદાર્થોના મોટા ઢગો લાવી મૂકતા હતા.^{૨૯} સુખ મેળવવાની ઇચ્છા-વાળા બ્રાહ્મણો માટે જાતજાતનાં કિંમતી વસ્ત્રો, પલંગો અને બિજાનાંઓ તેમનું સન્માન કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવતાં હતાં.^{૩૦} હરકોઈ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય, જ સ્થળે જ વસ્તુનો સ્વાદ લેવા ઇચ્છતો હતો, તે સ્થળે તેને માટે તે સર્વ વસ્તુ તૈયાર જ જોવામાં આવતી હતી.^{૩૧} એ યાત્રામાં સર્વ જનસમુદાય પોતાને સુખ યાચ તેમ જતો હતો અને આરામ લેતો હતો. કોઈને જો આગળ જવાની ઇચ્છા થાય તો તેને માટે વાહનો તૈયાર હતાં અને તરસ લાગે તો અનેક પીણાં તૈયાર હતાં. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! કોઈને ભૂખ લાગે તો વિવિધ સ્વાદિષ્ઠ અન્નો તૈયાર હતાં અને કોઈને

એ વસાહતકાર પહેરવાની ઇચ્છા થાય તો તેને માટે અનેક વસાહતુપણો દાસવર્ગ હાજર કરતો હતો.^{૩૦,૩૧} હે વીર રાજા ! તે યાત્રા માટે જઈ રહેલા મનુષ્યોની મુસાફરીનો માર્ગ સર્વને સ્વર્ગની પેઠે સુખાવહ યથા પડ્યો હતો.^{૩૨} વળી એ માર્ગમાં નિત્ય હર્ષવેશવાળા માણસો ભિરારથી જતા હતા. ત્યાં અનેક સુંદર અને સ્વાદિષ્ટ ભક્ષ્ય પદાર્થો ગોઠવાયેલા જ રહેતા હતા. ત્યાં અનેક જાતની ઠરિયાણાંની દુકાનો ચાલુ થઈ ગઈ હતી અને જાત-જાતનાં સેંકડો મનુષ્યો ત્યાં આવ-જા કરી રહ્યાં હતાં. તે માર્ગ જાતજાતનાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી વ્યાબુબાબુ છવાયેલા હતા અને ભાતભાતનાં રત્નોથી શોભી રહ્યો હતો.^{૩૩} હે રાજા ! જમતું મન નિયમમાં સ્થિર રહેનારું છે એવા યદુવીર મહાત્મા બળદેવ અનેક પવિત્ર તીર્થોમાં યજ્ઞયાગાદિ કરીને પ્રસન્નતાપૂર્વક બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ તથા બીજી પુષ્કળ ધન આપતા હતા.^{૩૪} ઉપરાંત તેમણે ઘણા બ્રાહ્મણોને સુંદર વસ્ત્રો ઝોઢાડેલી તથા સુવર્ણથી મટેલી શિંગડીઓવાળી હાંશરો દૂઝણી ગાયો આપવા માંડી હતી. વળી તેમણે અનેક દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા હાંશરો ઘોડાઓ, વાહનો તથા ઉત્તમ જાતિના સેવકોનાં દાન કરવા માંડ્યાં હતાં.^{૩૫} એટલું જ નહિ, બળરામે ત્યાં રત્નો, મોતી, મણિ, પરવાળાં, ઊંચી જાતનું સોનું, શુદ્ધ રૂપ અને લોહનાં તથા ત્રાંખાનાં વાસણો પણ સારા સારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યાં હતાં.^{૩૬} આ રીતે મહાત્મા બળરામે સરસ્વતીના તટ પર આવેલાં ઉત્તમ તીર્થોમાં પુષ્કળ ધનનું દાન કર્યું હતું અને પછી ઉદાર વૃત્તિવાળા તથા અતુલ પ્રભાવશાળી તે હજારે કુરુક્ષેત્ર તરફ ગયા હતા.^{૩૭}

જનમેજય બોલ્યા : હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ ભગવાન વેશંપાયન ! સરસ્વતીના તટ પર આવેલાં તીર્થોના ગુણો, ઉત્પત્તિ, ક્ષણ તથા તીર્થયાત્રાના વિધિની

સિદ્ધિ એ બધું મને અનુક્રમે કહી સંભળાવો. હે વેદવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મન ! તે સંભળવાનું મને પરમ કુતૂહલ છે.^{૩૮,૩૯}

વેશંપાયન બોલ્યા : હે રાજા ! સરસ્વતી-તટનાં તીર્થોના ગુણો, ઉત્પત્તિ, ક્ષણ અને પુણ્ય વગેરે સમગ્ર હું તમને કહું છું. માટે હે રાજેન્દ્ર ! તમે સંભળો.^{૪૦} હે મહારાજ ! યદુવીર બળદેવ, સૌથી પહેલાં બ્રાહ્મણો, સુદૃઢો તથા ઋત્વિજોની સાથે પવિત્ર પ્રભાસક્ષેત્રમાં ગયા હતા. તે પ્રભાસ-ક્ષેત્રમાં નક્ષત્રરાજ ચંદ્ર ક્ષયરોગથી પીડાતો હતો છતાં પુનઃ પોતાના તેજને પારખે હતો. હે નરેન્દ્ર ! શાપથી મુક્ત થઈ તે હજી પણ સર્વ જગતને પ્રકાશમાન કરી ચૂકે છે. વળી એ મહાન તીર્થ પોતાના ગુણોથી પૃથ્વીમાં સર્વોત્કૃષ્ટપણથી પ્રકાશી રહ્યું છે, માટે જ 'પ્રભાસ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૪૧,૪૨}

જનમેજય બોલ્યા : હે મહાસુનિ ! ભગવાન ચંદ્ર ક્ષયરોગના સપાટામાં ઢેવી રીતે સપડાયા હતા ? તેમણે તે પવિત્ર તીર્થમાં ઢેવી રીતે સ્નાન કર્યું હતું ? તેમ જ એ પ્રભાસતીર્થમાં સ્નાન કરીને ચંદ્ર પુનઃ ઢેવી રીતે ક્ષયરોગથી મુક્ત થયા હતા ? તે સર્વ મને વિસ્તારથી કહો.

વેશંપાયન બોલ્યા : હે તાત ! પ્રજપતિ દક્ષને સંતતિમાં કન્યાઓ જ થઈ હતી. હે પૃથ્વીપતિ ! તેમાંથી સત્તાવીસ કન્યાઓને તેમણે ચંદ્રને પરણાવી હતી. શુભ કર્મ કરનાર ચંદ્રની તે સત્તાવીસે સ્ત્રીઓ નક્ષત્ર એવા નામથી ઝાગખાય છે અને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ગણિત માટે તેનો ઉપયોગ કરાય છે.^{૪૩-૪૪} તે સર્વ સ્ત્રીઓ વિશાળ નેત્રોવાળી છે તથા પૃથ્વીમાં અપ્રતિમ રૂપવાળી છે; પરંતુ તે સર્વ સ્ત્રીઓમાં રોહિણી રૂપસંપત્તિમાં સર્વના કરતાં અધિક છે.^{૪૫} આ કારણથી ભગવાન ચંદ્રને રોહિણી ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હતી અને તે રોહિણી

તેમને વધારે મનગમતી હોવાથી તે નિત્ય તેને જ ભોગવતા હતા.^{૪૮} હે રાજેન્દ્ર ! આમ પ્રથમથી જ ચંદ્ર જ્યારે રોહિણીને જ ઘેર અત્યંત રહેવા લાગ્યા, ત્યારે નક્ષત્ર નામની બીજી સર્વ સ્ત્રીઓ મહાત્મા ચંદ્રના પર કાપાયમાન થઈ ગઈ.^{૪૯} તુરત જ તે સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાના પિતા દક્ષ પ્રજાપતિ પાસે ગઈ અને તેમને કહેવા લાગી : 'ચંદ્ર નિત્ય રોહિણીને ત્યાં જ રહે છે, અમારે ત્યાં તો રહેતા જ નથી.^{૫૦} માટે હે પ્રજનાથ ! અમે બધી એકઠી મળીને આપની પાસે જ રહીશું અને નિયમિત આહાર લઈને તપશ્ચરણ કરવામાં તત્પર થઈશું.'^{૫૧} પોતાની પુત્રીઓતું એ વચન સાંભળી દક્ષ પ્રજાપતિએ ચંદ્રને કહ્યું : 'હે ચંદ્ર ! તમને મહાન અધર્મ રખે લાગે ! તમે તમારી સ્ત્રીઓની સાથે સમદષ્ટિથી વર્તો.'^{૫૨} પછી તેમણે પોતાની પુત્રીઓને કહ્યું : 'તમે હવે ચંદ્રની પાસે જાઓ. મારી આજ્ઞાથી તે તમારી સર્વની સાથે સમાન રીતે વર્તશે.'^{૫૩} પોતાના પિતાની આજ્ઞા થતાં તે સર્વ સ્ત્રીઓ ચંદ્રમાને ઘેર ગઈ. પરંતુ હે મહીપતિ ! ભગવાન ચંદ્ર તો પ્રથમની પેઠે જ માત્ર રોહિણીની સાથે જ વસવા લાગ્યા અને તેના પર જ પ્રીતિ રાખવા લાગ્યા. એટલે વળી પાછી તે સ્ત્રીઓ પોતાના પિતાને કહેવા લાગી : 'ચંદ્રે તમારું વચન માન્યું નથી અને તે અમારી સાથે રહેતા પણ નથી; માટે અમે તો હવે તમારી જ સેવા કરીશું અને તમારી પાસે રહીશું.'^{૫૪-૫૫} પુત્રીઓતું વચન સાંભળીને ક્રોધી દક્ષ પ્રજાપતિ-એ ચંદ્રને કહ્યું : 'હે મહાતેજસ્વી ચંદ્ર ! હું તમારી કાંતિને શાપથી હરી લઉં તે પહેલાં જ તમે તમારી સ્ત્રીઓ સાથે સમાન રીતે વર્તવા માંડો.' પરંતુ ભગવાન ચંદ્રે દક્ષના તે વાક્યને માન્યું નહિ અને તે તો પૂર્વની પેઠે રોહિણીની સાથે જ વસવા લાગ્યા. આથી તે સ્ત્રીઓ વળી પાછી

કાપાયમાન થઈ ગઈ.^{૫૭, ૫૮} પિતાની પાસે જઈ મસ્તક વડે પ્રણામ કરીને તેઓ બોલી : 'ચંદ્રમા અમારે ત્યાં વસતા નથી. આથી તમે અમને શરણ આપો.'^{૫૯} ભગવાન ચંદ્ર રોહિણીને ત્યાં જ નિત્ય રહે છે. તે તમારા વચનને ગણકારતા નથી અને અમારા પર સ્નેહ રાખવા ઇચ્છતા નથી.^{૬૦} માટે તમે અમારી સર્વની રક્ષા કરો અને એવો કોઈ ઉપાય કરો કે જેથી ચંદ્ર અમારા તરફ સ્નેહથી વર્તે.' હે રાજ ! કન્યાઓતું એ વચન સાંભળી ભગવાન દક્ષ પ્રજાપતિને ક્રોધ થઈ ગયો. તેમણે ચંદ્રના તરફ ક્ષયરોગને મોકલ્યો. તે ક્ષયરોગે ચંદ્રના શરીરમાં પ્રવેશ કરી તેના શરીરને બરાબર રોગી બનાવી દીધું. એટલે ચંદ્રમા પ્રતિદિન ક્ષીણ થવા લાગ્યા.^{૬૧, ૬૨} હે રાજન ! ભગવાન ચંદ્રે એ ક્ષયરોગમાંથી મુક્ત થવા માટે ઘણા ઘણા ઉપાયો કર્યા અને અનેક જાતના યજ્ઞો કર્યા; પરંતુ હે મહારાજ ! શાપથી તે મુક્ત થવા નહિ અને ક્ષયટા દિવસે દિવસે ક્ષીણ થવા લાગ્યા. આમ ચંદ્ર ક્ષીણ થવા લાગ્યા, એટલે ઔષધિઓ પણ નવી જોગવા જ ન પામી અને જેઓ પ્રથમ જોગલી હતી તેઓ પણ નિઃસ્વાદ, નીરસ અને વીર્યહીન થઈ ગઈ. આમ ઔષધિઓનો પણ જ્યારે ક્ષય થવા લાગ્યો, ત્યારે તેની પાછળ જીવનારાં પ્રાણીઓનો પણ ક્ષય થવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ચંદ્રનો ક્ષય થતાં ઉત્તરોત્તર સર્વ પ્રજાઓ પણ કૃશ થવા લાગી. એટલે હે રાજન ! સર્વ દેવો એકઠા મળી ચંદ્રને કહેવા લાગ્યા : 'તમારું સ્વરૂપ આવું કેમ થઈ ગયું છે અને તે પ્રકાશતું કેમ નથી ? તમને જ કારણથી આ મહાભય પ્રાપ્ત થયા હોય તે સર્વ કારણ અમને કહો.'^{૬૩-૬૭} તમારી પાસેથી તે કારણ જાણી લીધા પછી અમે તેને માટે ઉપાય કરીશું.' દેવોએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શશંધર ચંદ્રમાએ તેમને પ્રત્યુત્તર આપ્યો

અને શાપના કારણભૂત પોતાને લાગુ થયેલો ક્ષયરોગ તેમને જણાવ્યો. ચંદ્રનું કહેવું સાંભળ્યા પછી તુરત જ સર્વ દેવો દક્ષ પ્રજાપતિ પાસે ગયા અને તેમને કહેવા લાગ્યા. 'હે ભગવન! ચંદ્રમા પર આપ હવે પ્રસન્ન થાઓ અને તેના શાપને દૂર કરો. ચંદ્ર હવે લગભગ ક્ષીણ થઈ ગયો છે, માત્ર કંઈ થોડોક જ બાકી રહેલો દેખાય છે.'^{૬૮-૭૦} હે દેવેશ! ચંદ્રના ક્ષયથી સર્વ પ્રજાઓ ક્ષય પામી ગઈ છે અને લતાઓ, ઔષધિઓ તથા જાતજાતનાં બીજો પણ વિનાશ પામવા લાગ્યાં છે. આ રીતે ઉત્તરોત્તર સર્વનો વિનાશ થઈ જતાં છેવટે આપણે પણ વિનાશ થઈ જશે અને પછી આપણા વિના જગતની શી દશા થશે? હે લોક-ગુરુ! આ સર્વનો વિચાર કરી આપ ચંદ્ર પર હવે કૃપા કરો.'

દેવોએ બ્યારે એમ કહ્યું ત્યારે દક્ષ પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું: 'હે મહાભાગ્યશાળી દેવો! મારા વચનમાં બીજી કાંઈ રીતે પણ ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી. તોપણ અમુક કાંઈએક કારણથી તે શાપ દૂર થશે. તે એ જ કે ચંદ્રે નિત્ય પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે સમદષ્ટિથી વર્તવું અને સરસ્વતીના ઉત્તમ તીર્થમાં સ્નાન કરવું. હે દેવો! આમ કરવાથી પુનઃ તેની વૃદ્ધિ થશે. આ મારું વચન સત્ય જ છે.'^{૭૧-૭૫} મહિનામાં અર્ધો માસ તે ક્ષય પામશે અને અર્ધો માસ તેની વૃદ્ધિ થશે. આ મારું વચન સત્ય જ છે.^{૭૬} પશ્ચિમ દિશામાં જે સ્થળે સરસ્વતીનો તથા સમુદ્રનો સંગમ થાય છે, તે સ્થળે સ્નાન કરીને ચંદ્રમા દેવોના દક્ષિર શ્રીશંકરનું આરાધન કરશે, એટલે તેની પૂર્વની કાંતિ તેને પ્રાપ્ત થશે.' પ્રજાપતિ દક્ષની તે આજ્ઞા થતાં ચંદ્ર સરસ્વતી તરફ ચાલી નીકળ્યો. તેણે સરસ્વતીના પ્રથમ તીર્થરૂપ પ્રભાસમાં જઈને અમાવાસ્યાને દિવસે સ્નાન કર્યું. એટલે તુરત જ

તેનું મહાન તેજ તથા મહાન પ્રભા ઝગમગ રવાં અને પોતે શીતળ ફિરણોવાળો થઈને સર્વ લોકોને પૂર્વવત પ્રકાશમાન કરવા લાગ્યો. હે રાજેન્દ્ર! તે વેળા સર્વ દેવો પણ ત્યાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા અને ચંદ્રને પૂર્વની પેઠે વૃદ્ધિ પામેલો એઈ તેઓ ચંદ્રની સાથે દક્ષ પ્રજાપતિ પાસે ગયા. એટલે ભગવાન દક્ષ પ્રજાપતિએ પણ સર્વ દેવતાઓને રજા આપી અને પ્રસન્ન થઈને ફરી પણ ચંદ્રને કહ્યું.^{૭૭-૮૧} 'હે પુત્ર! તું તારી સ્ત્રીઓની અવગણના ન કરીશ, તેમ તું બ્રાહ્મણોનું પણ કદી અપમાન ન કરીશ. જા, હવે બરાબર સાવધાન થઈને રહેજે અને મારી આજ્ઞાનું પાલન કરજે.'^{૮૨} હે મહારાજ! આમ કહીને દક્ષે તેને જવાની રજા આપી, એટલે ચંદ્ર પોતાને ધેર ગયો અને સર્વ પ્રજાઓ પણ ત્યારથી આરંભી પૂર્વની પેઠે પ્રસન્ન થઈ રહી.^{૮૩} આ પ્રમાણે ચંદ્રને જે રીતે શાપ થયો હતો, તે સર્વ આખ્યાન મેં તને કહી સંભજાવ્યું. જે પ્રમાણે સરસ્વતીતટે તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ એવું પ્રભાસ નામનું તીર્થ પ્રસિદ્ધ થયું તે પણ તને કહ્યું.^{૮૪} હે મહારાજ! શશશાંખન ચંદ્ર પ્રત્યેક અમાવાસ્યાએ પ્રભાસ નામના એ ઉત્તમ તીર્થમાં સ્નાન કરી શોભાયમાન અને પુષ્ટ બને છે.^{૮૫} હે રાજા! આ તીર્થમાં સ્નાન કરી ચંદ્રમા પરમ પ્રમાને પામ્યો હતો, માટે એ તીર્થને 'પ્રભાસ' એવા નામથી લોકો ઓળખે છે.^{૮૬} તે પછી બળવાન બળદેવ મનુષ્યો અને ચમસોદ્ભેદ એવા નામથી ઓળખે છે, તે ચમસોદ્ભેદ તીર્થમાં ગયા હતા.^{૮૭} તે તીર્થમાં પણ વિવિધરસર સ્નાન કરીને બળદેવે અનેક પ્રકારનાં ફાનો આપ્યાં હતાં તથા એક રાત્રિ પોતે ત્યાં રહ્યા હતા.^{૮૮} હે જનમેજય! તુરત જ બીજો દિવસે દેશવત્તા મોટાનાઈ બળદેવ ઉદ્દયાન નામના તીર્થમાં ગયા હતા. તે તીર્થમાં સ્નાન કરી મુખ્ય દેવતા તથા મહાન

કુળ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજન્દ્ર ! તે પ્રદેશ પર ઔપધિઓ સદાકાળ સ્થિત રહે છે, તેથી સિદ્ધ લોકો નદ્ર થયેલી સરસ્વતીને પણ પૃથ્વીમાં વહેતી સહજ ભળી શકે છે. ૮૯, ૯૦

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વ તરજત ગદાયુદ્ધપર્વમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં મહાસની ઉત્પત્તિની
કથા' નામનો અધ્યાય ૩૬માં સમાયેલ

અધ્યાય ૩૬ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-ત્રિત-

મુનિનું આખ્યાન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તસ્માન્નદીગતં चापि बुदपानं यशस्विनः ।

त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलगुधः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે મહારાજ ! ત્યાંથી હલાયુધ બળરામ સરસ્વતીના તટ પર આવેલા યશસ્વી મહામુનિ ત્રિતના તીર્થરૂપ ઉદ્ધાપન નામના તીર્થ તરફ ગયા.^૧ તે તીર્થમાં બળદેવે સ્નાન કરી બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી યજ્ઞયાગ કર્યા અને તેથી પોતે ઘણા જ પ્રસન્ન થયા.^૨ તે તીર્થક્ષેત્રમાં આવેલા એક કૃવામાં ત્રિત નામના એક મહાતપસ્વી મહાત્મા રહેતા હતા અને તેમણે તે કૃવામાં જ રહીને સોમરસની રસનું પાન કર્યું.^૩ તે ત્રિત મહાત્માના બન્ને ભાઈઓ તેમને એ કૃવામાં જ પડતા મૂઢી ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા, તેથી તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણે તે બન્નેને શાપ આપ્યો હતો.^૪

જનમેજય બોલ્યો : હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! ને ઉદ્ધાપન (કૃવો) તીર્થ તરીકે કેમ પ્રસિદ્ધ થયો ? મહાતપસ્વી ત્રિતમુનિ તે કૃવામાં કેવી રીતે પડી ગયા ? અને તેમના ભાઈઓએ તેમનો શાપ આપ્યો ત્યારે કર્યો ?^૫ શા માટે તેમના બન્ને ભાઈઓ તેમને કૃવામાં જ પડતા મૂઢી ઘેર ચાલ્યા ગયા ? વળી તેમણે એ કૃવામાં જ કેવી રીતે યજ્ઞો કર્યા ?

અને ત્યાં જ રહીને તેમણે સોમરસનું કેવી રીતે પાન કર્યું ?^૬ હે બ્રહ્મન્ ! એ સર્વ વૃત્તાંત એ મારે સાંભળવા યોગ્ય આપ માનતા હો, તો તે મને કહેા.

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે રાજન્ ! પૂર્વયુગમાં એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ ભાઈઓ મુનિવૃત્તિવાળા હતા. તે ત્રણેય ભાઈઓ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી હતા, પ્રજાપતિની પેઠે કુટુંબ-વત્સલ હતા અને પ્રજાવાળા હતા.^{૭, ૮} તપના મહાત્મ્યથી તેઓ બ્રહ્મલોકને જીતનારા હતા અને સર્વે બ્રહ્મવાદી હતા. તેમના ધર્મસક્ત પિતા ગૌતમ પોતાના એ ત્રણે પુત્રોના તપથી, નિયમ-થી અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી સદા તેમના પર પ્રસન્ન રહેતા હતા. કેટલોક સમય વીત્યા પછી ભગવાન ગૌતમ ઘણા લાંબા કાળ સુધી પોતાના પુત્રોની પ્રીતિ મેળવીને પોતાના કર્મોનુરૂપ સ્થાને સિદ્ધાવી ગયા (મરણ પામ્યા). હે રાજન્ ! તેમના મરણ પછી જ રાજાઓ તે મહાત્માના યજ્ઞમાન હતા તે સર્વે તેમના પુત્રોનું સન્માન કરવા લાગ્યા. હવે પેલા ત્રણેય ભાઈઓમાં એવું બન્યું કે, સૌથી નાનો ત્રિતમુનિ વૈદિક કર્મકાંડ અને અધ્યયન આદિ ગુણોથી પોતાના પિતાની જમ સર્વશ્રેષ્ઠ થયો. તેથી જ મહાપવિત્ર લક્ષણોવાળા બધા ભાગ્યશાળી મુનિઓ પણ જમ એના પિતાને આદરસત્કાર કરતા હતા, તેમ એ મહાભાગ્યશાળી ત્રિતમુનિનો આદરસત્કાર કરવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! તે પછી એક દિવસ એકત અને દ્વિત નામના એ મોટા ભાઈઓ યજ્ઞને માટે તથા યજ્ઞોપયોગી ધનને માટે ચિંતા કરવા લાગ્યા. હે શત્રુતાપન રાજા ! ખૂબ વિચાર કરતાં તેમને એક બુદ્ધિ સુઝી આવી કે, ત્રિતને સાથે રાખી આપણે સર્વ યજ્ઞમાનો પાસે યજ્ઞો કરાવી, પુષ્કળ પશુઓનો પ્રતિમદ કરીએ, ધર્મપૂર્વક સોમરસનું પાન કરીએ અને

યજ્ઞતું મહાન ક્ષણ પ્રાપ્ત કરીએ. ^{૧૯-૨૧} હે મહારાજ ! આવો વિચાર કરી તે ત્રણે ભાઈઓ પોતાના યજ્ઞમાનો પાસે જઈને દક્ષિણા માટેની ગાયો મેળવવા માટે તેઓ પાસે યજ્ઞો કરાવવા લાગ્યા. આમ તે તે અનેક યજ્ઞોમાં તેમણે વૈદિક કર્મ દ્વારા વિધિપૂર્વક પ્રતિગ્રહ કરીને અનેક પશુઓ મેળવ્યાં. પછી હે મહારાજ ! તે મહર્ષિઓ સર્વ પશુઓને આગળ કરી પૂર્વ દિશા તરફ આદ્યા. તે સમયે ત્રિતમુનિ હરખાતા હરખાતા સૌથી આગળ ચાલતા હતા અને એકત તથા દ્વિત પશુઓને હાંકતા હાંકતા ત્રિતની પાછળ ચાલતા હતા. હવે પશુઓનું મહાન ટાણું જોઈને એકત તથા દ્વિત માંડોમાંડે વિચાર કરવા લાગ્યા : ^{૨૦-૨૦} 'આ સર્વ ગાયો ત્રિત વિના કેવળ આપણને બન્નેને જ મળે તો કેવું સારૂ થાય !' હે રાજ ! આમ અન્યોન્ય વાતચીત કરી પાપી એકત અને દ્વિત વળી પાછા અંદર અંદર જે વિચાર કરવા લાગ્યા તે તું સાંભળ : 'આ ત્રિત યજ્ઞો કરાવવામાં કુશળ છે અને વેદોમાં પારંગત થયેલો છે. ^{૨૧, ૨૨} તેથી તેને બીજી પણ પુષ્કળ ગાયો મળી રહેશે. માટે ચાલો, આપણે બન્ને જણા આ ગાયોને હાંધીને નાસી જઈએ. ^{૨૩} ત્રિત પણ આપણા વિના એકલો થઈ જઈને ભલે ન્યાં જવું હોય ત્યાં જાય.' આમ વિચાર કરતા કરતા તેઓ રાત્રિને સમયે માર્ગ કાંચે જતા હતા, તેવામાં તેમને એક વરુ મળ્યો. ^{૨૪} માર્ગમાં આગળના ભાગમાં જ ઊભેલા એ વરુને જોઈને સૌથી આગળ ચાલનારો ત્રિત ભયનો માર્યો પોતાની સમીપ સરસ્વતીના તટ પર આવેલા એક મહાન કૂવા તરફ અજણપણથી નાહો અને તે કૂવામાં પડી ગયો. હે મહારાજ ! તે કૂવો ધણો જ ઊંડો હતો, મહાધૈર હતો અને સર્વ જૂતોને ભય હપખવે તેવો હતો. ^{૨૫, ૨૬} હે મહારાજ !

આવા કૂવામાં પડીને મુનિશ્રેષ્ઠ ત્રિતે ધણી ધણી ખૂમો પાડી અને તે ખૂમોને બહાર ઊભેલા તેના બન્ને મુનિભાઈઓએ સાંભળી પણ ખરી. ^{૨૭} તેને કૂવામાં પડી ગયેલો જાણી તે બન્ને ભાઈઓ વરુના ત્રાસથી અને પશુઓના લોભથી ત્રિતને ત્યાં પડતો મૂકી નાસી ગયા. ^{૨૮} હે રાજન ! આ પ્રમાણે પશુઓમાં લુબ્ધ બનેલા તે બન્ને ભાઈઓએ મહાતપસ્વી ત્રિતમુનિને ધૂળથી ઢંકાયેલા નિર્જન કૂવામાં પડતો મૂક્યો હતો. ^{૨૯} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ ! પાપી જમ નરકમાં પડે, તેમ મહાશુદ્ધિમાન ત્રિતે પોતાને ધાસ અને લતાઓથી ઢંકાઈ ગયેલા કૂવામાં પડી ગયેલો જોયો. મૃત્યુથી ભયભીત બની જઈને તેણે પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કર્યો કે, 'મેં હજી સુધી સોમરસનું પાન કર્યું' નથી, તો આહીં રહીને જ મારે સોમરસ કેવી રીતે પીવો ?' આવો વિચાર કરતાં કરતાં એ મહાતપસ્વી ત્રિતમુનિએ તે કૂવામાં લટકી રહેલી એક લતાને દેવેચ્છાથી જોઈ. ^{૩૦-૩૨} પછી તેમણે ધૂળથી ભરેલા એ કૂવામાં મન વડે જળનું ચિંતન કર્યું, અંશિની પણ માનસિક કદપના કરી લીધી, પોતાના આત્માને હોતા બનાવી લીધો અને પેલી લટકતી લતાને સોમલતા તરીકે કદપી લીધી. વળી તે મુનિએ યજ્ઞુ-સૂક્ત અને સામમંત્રોને ઋચાઓ તરીકે મનથી ચિંતવી લીધી. ^{૩૩, ૩૪} હે રાજ ! તેમણે કંકરાઓને સાકર તરીકે માની લીધા, પાણીને ઘી તરીકે માની લીધું અને પછી તેમણે સોમરસ કાઢીને તથા દેવતાઓના ભાગો કદપીને મહાન વેદધ્વનિ કર્યો. હે રાજન ! ત્રિતનો એ વેદધ્વનિ છેક સ્વર્ગમાં સંભળાયો. ^{૩૫, ૩૬} કારણ કે બ્રહ્માદીઓએ જ ત્રિધિએ યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે, તે વિધિએ જ તેમણે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો. આ રીતે મહાત્મા ત્રિતનો એ મહાયજ્ઞ ન્યારે ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે સર્વ સ્વર્ગમંડળ

બળભળી ઊઠ્યું, પણ તેનું કારણ કોઈના બળ-
વામાં આવ્યું નહિ. માત્ર દેવોના પુરોહિત બૃહ-
સ્પતિએ તે અતિ તુમુલ્લ શબ્દ સાંભળ્યો અને તેમણે
સર્વ દેવોને કહ્યું : 'હે દેવો ! ત્રિતમુનિનો યજ્ઞ
ચાલી રહ્યો છે, માટે ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ.
કારણ કે તે મહાતપસ્વી ત્રિતમુનિ એ ક્રોધાયમાન
થઈ જશે, તો બીજા દેવોને પણ સરજી લેશે.'
બૃહસ્પતિનું એ વચન સાંભળી સર્વ દેવતાઓ
એકઠા થયા અને જ્યાં ત્રિતમુનિનો યજ્ઞ ચાલતો
હતો ત્યાં ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે યજ્ઞની દીક્ષા
લઈને મહાત્મા ત્રિતમુનિ ને સ્થળે બેઠા હતા તે
ફામાં બેસ્યું, તો તેમને પરમ શોભાયમાન મહાત્મા
ત્રિતમુનિ યજ્ઞ કરતા દેખાયા. ૩૭-૪૨ પછી દેવોએ
તે મહાભાગ્યશાળી મહામુનિને કહ્યું : 'અમે યજ્ઞનો
ભાગ લેવા માટે અહીં આવ્યા છીએ.' તે સાંભળી
ઋષિએ દેવોને કહ્યું : 'હે દેવતાઓ ! તમે મારા
તરફ દૃષ્ટિ કરો. ૪૩ હું આ ભયંકર ફામાં પડી
ગયો છું અને તેથી લગભગ બેમાન બેવો બની
ગયો છું.' આમ કહ્યા પછી હે મહારાજ ! ત્રિત-
મુનિએ તે સર્વ દેવતાઓને મંત્રોક્ત વિધિપૂર્વક
યજ્ઞભાગો આપ્યા. તે દેવતાઓ પણ યથાવિધિ
પોતાના ભાગો મેળવીને મનમાં પ્રસન્ન થયા અને
તે મુનિના મનમાં ને વરો મેળવવાની ઇચ્છા હતી
તે તેમને આપવા લાગ્યા. એટલે ત્રિતમુનિએ આ
પ્રમાણે વર માગ્યો કે, 'હે દેવતાઓ ! પ્રથમ તો
આ ફામાંથી બહાર કાઢી તમારે મારું સ્થાન
હરવું થોડું છે. ૪૪, ૪૫ બીજું ને કોઈ મનુષ્ય
આ ફામાં સ્નાન કરે તેને સોમરસનું પાન
કરનારાની ગતિ પ્રાપ્ત થાય.' એટલે દે રાજન્ !
તુરત જ તે ફામાં મોટા મોટા તરંગોવાળી
સરસ્વતી નદી ઊછળી આવી. ૪૬, ૪૭ તેણે પોતાના
પ્રવાહ દ્વારા ત્રિતમુનિને બહાર કાઢ્યા અને એ
મુનિએ દેવતાઓની પૂજા કરી તથા તેમની સન્મુખ

તે ઊભા રહ્યા. હવે હે રાજન્ ! દેવો પણ 'તથાસ્તુ'
કહીને જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં ચાલ્યા ગયા. ૪૮
તે બેઈ મનમાં પ્રસન્ન થયેલા ત્રિતમુનિ પણ તે જ
સમયે પોતાને ઘેર ગયા. ત્યાં એ મહાતપસ્વીએ
પોતાના બન્ને ભાઈઓ પાસે આવીને ક્રોધપૂર્વક
કેટલાંએક તીક્ષ્ણ વચનો કહ્યાં અને આ પ્રમાણે
શાપ આપ્યો : 'તમે બન્ને જણા પશુઓમાં લુપ્થ
થઈ મને ફામાં જ પડતો મૂંઝી અહીં નાસી
આવ્યા છો. ૪૯, ૫૦ તમે આવું પાપકર્મ કર્યું છે,
તેથી હું તમને શાપ આપું છું કે, તમે બન્ને
જણા જંગલમાં સર્વ તરફ ફરનારા અને મોટી
દાંડોવાળા મહાભયંકર વરુઓ થઈ જશો અને
તમારી સંતતિ માંકડાં, રીંછ અને વાનરો થશે.'
હે રાજન્ ! સત્યવાદી ત્રિતમુનિએ આમ કહ્યું એટલે
તુરત જ તેમના વચનના પ્રભાવથી તે બન્ને ભાઈઓ
વરુ થઈ ગયેલા દેખાયા હતા.

અમાપ પરાક્રમી બળદેવે ત્રિતમુનિના એ
ફામાં સ્નાન કર્યું અને બ્રાહ્મણોને વિવિધ દાનો
આપ્યાં. પછી સરસ્વતીના તટ પર આવેલા તે
ઉદ્ધવાન તીર્થને બેઈને તથા વારંવાર તેની પ્રશંસા
કરીને ઉદાર મનવાળા તે બળદેવ 'વિનશન'
નામના તીર્થ તરફ ગયા. ૫૧-૫૪

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સાત્યપર્વ-તર્જીત ગદાયુદ્ધપર્વમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં ત્રિતમુનિનું આખ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૩૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૭મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-સરસ્વતીમહિમા

॥ વૃંગપાવન ઉવાચ ॥

તતો વિનગ્નં રાજન્ જગામાય હ્રાલુચઃ ।

શુદ્રામીતાન્ પ્રતિદેષાયઞ્ચ નટા સરસ્વતી ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે રાજન્ ! તે પછી
હળના આયુધવાળા બળદેવ 'વિનશન' નામના
તીર્થ તરફ ગયા. ત્યાં રાદ્ર અને આશીર અતિ

પર દ્રેષ હોવાને લીધે સરસ્વતી યુક્તપણે વહે છે.^૧ આ કારણથી જ ઋષિઓ એ તીર્થને 'વિનશન' એવા નામથી કહે છે. મહાબળવાન બળદેવે એ તીર્થમાં પણસ્નાન કર્યું અને પછી એ સરસ્વતીના સુંદર તટ પર આવેલા સુભૂમિક નામના તીર્થમાં ગયા. એ તીર્થમાં ઉજ્જવળ વર્ણવાળી અને ધર્મ-કાર્યમાં ઉત્સાહ રાખનારી સુંદરયુષી અપ્સરાઓ નિર્દોષ ક્રીડાઓ કર્યા કરે છે. હે રાજા! ગંધર્વો અને દેવતાઓ પ્રત્યેક માસે તે તીર્થમાં સ્નાન કરવા માટે આવે છે. વળી બ્રાહ્મણો એ પવિત્ર તીર્થનું સદાકાળ સેવન કરે છે. ત્યાં ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓનાં ટોળેટોળાં સ્વેચ્છા પ્રમાણે આવે છે અને સદાકાળ સુખપૂર્વક એકઠાં મળેલાં દેખાવ દે છે. હે રાજના! ઉત્તમ ગણાતા દેવો તથા પિતૃઓ પણ તે સ્થળે આવીને ખુશખુશાલ થઈ બેસે છે. ત્યાં હે રાજા! સર્વ જાતની ક્ષતાઓ પુનઃ પુનઃ સદાકાળ પોતાનાં દિવ્ય અને પવિત્ર પુષ્પોની વૃદ્ધિ કર્યા જ કરે છે. આથી જ સરસ્વતીના તટ પર આવેલું તે તીર્થ 'સુભૂમિકા' (સુંદરભૂમિ) ને નામે જગતમાં વિખ્યાત થયેલું છે તથા તે સુંદર ભૂમિ અપ્સરાઓનું ક્રીડાક્ષેત્ર બની રહી છે. તે રમણીય તીર્થમાં આવીને બળદેવે સ્નાન કર્યું, સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં અને દિવ્ય ગાયત્રી તથા વાદિત્રીના દિવ્ય ધ્વનિઓ સાંભળ્યા. જ્યારે શૈલિણીપુત્ર બળરામ એ તીર્થમાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે દેવો, ગંધર્વો અને રાક્ષસોની મોટી મોટી છાયાઓ જોઈ, વળી તે સમયે વિશ્વાવસુ વગેરે ગંધર્વો તે તીર્થમાં તપશ્ચરણયુક્ત થઈને અતિ-મનોહર ગાન, તાન, નૃત્ય વગેરે કરી રહ્યા હતા. પછી હળધર બળદેવે બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોનાં દાન આપ્યાં. વળી તેમણે તેમને બકરાં, ગાયો, અચ્ચરો, જાંટો, સોનું, રૂપું આદિ અનેક વસ્તુઓનું દાન કર્યું. ત્યાં તેમણે બ્રાહ્મણોને ભોજન

કરાવીને અને જોત્તી જાતના મૃત્યુવાન પદાર્થો આપીને તેમની કામનાઓ પૂર્ણ કરી સંતોષ્યા. પછી સ્તુતિ પામતા શત્રુદમન બળદેવ બ્રાહ્મણોને સાથે લઈ તે ગંધર્વતીર્થથી આગળ ચાલ્યા. હવે એક કુંડળને ધારણ કરનારા મહાબાહુ બળદેવ 'ગર્ગસ્રોત' નામના મહાન તીર્થમાં આવી પહોંચ્યા. હે જનમેજય! એ તીર્થમાં તપ કરીને શુદ્ધાત્મા બનેલા વૃદ્ધ મહાત્મા ગર્ગચાર્યને કાળનું જ્ઞાન, કાળની ગતિ, ગ્રહો તથા નક્ષત્રોની ગતિનો વ્યતિક્રમ અને શુભ-અશુભ ક્ષણને સૂચવનારા ઉત્પાતો વગેરે જ્યોતિઃશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તે જ કારણથી સરસ્વતીના સુંદર તટ પર આવેલું એ રમણીય તીર્થ 'ગર્ગસ્રોત' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.^{૨-૧૬} વળી હે રાજા! એ તીર્થમાં પૂર્વે પવિત્ર પ્રતોને ધારણ કરનારા અનેક ઋષિઓ કાળનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે મહાભાગ્યશાળી ગર્ગચાર્યનું સદાકાળ ઉપાસન કરતા હતા.^{૧૭} હે મહારાજા! શ્વેત ચંદન તથા નીલ વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા મહા-યશસ્વી બળદેવ એ તીર્થમાં આવીને પવિત્રાત્મા મુનિઓને વિધિપૂર્વક ધનદાન કરવા લાગ્યા અને બ્રાહ્મણોને નાનાંમોટાં અનેક ભોજનો આપવા લાગ્યા. ત્યાંથી પછી તે શંખતીર્થ પ્રત્યે ગયા. ત્યાં તાલવૃક્ષના ચિહ્નવાળી બળ-વાળા બળદેવે સરસ્વતીના તટ પર જોગેલું 'શંખ' નામનું એક મહાન વૃક્ષ જોયું. તે વૃક્ષ મેરુ-પર્વતની પૈઠે અત્યંત જોયું હતું, કેલાસપર્વત-ના જોયું ઉજ્જવળ વર્ણવાળું હતું અને અનેક ઋષિઓના સમુદાયોથી સદાકાળ સેવાયેલું હતું. ત્યાં હજારો મહાપ્રતાપી તથા મહાબળવાન યક્ષો, વિદાધરો, રાક્ષસો, પિશાચો તથા સિદ્ધો અત્રાદિ ભોજ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને અને વખતો-વખત પ્રતોનું તથા નિયમોનું અનુશાન કરીને

તટ પરની વનસ્પતિનાં ફળોનું જ ભોજન કરતા હતા, તેમ જ સંયમ પાળી મનુષ્યો ન દેખે તેમ વિચર્યા કરતા હતા. હે પુરુષવ્યાઘ્ર રાજા ! આવી વનસ્પતિ તે લોકવિખ્યાત સરસ્વતીના તટ પર જોગેલી છે અને તેના પ્રભાવથી એ પવિત્ર અને જગપ્રસિદ્ધ તીર્થ સર્વને સેવન કરવા યોગ્ય છે. યદુઓમાં સિંહ સમાન હજળર બળ દેવે એ તીર્થમાં સ્નાન કરી બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી હતી અને તેમને દૂગ્ધાણી ગાયોનું, તાંબાનાં તથા લોહાનાં પાત્રોનું તેમ જ વિવિધ જાતનાં વસ્ત્રોનું દાન કર્યું હતું. પછી હે રાજા ! ત્યાં વસનારા તપસ્વીઓનું પૂજન-સન્માન પ્રાપ્ત કરી તેઓ પવિત્ર દ્વૈતવનમાં યાત્રા માટે આવ્યા હતા. ત્યાં આવીને તેમણે અનેક જાતના વેષોને ધારણ કરનારા મુનિઓનાં દર્શન કર્યાં, તીર્થજળમાં સ્નાન કર્યું, બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી અને તેમને પુષ્કળ ભોજ્ય પદાર્થોનાં દાન કર્યાં.^{૧૮-૨૮} તે પછી હે રાજા ! મહાયશસ્ત્રી અને મહાબાહુ એવા ધર્માત્મા બળદેવ સરસ્વતીના જમણા ભાગમાં છેક સમીપમાં આવેલા નાગધન્વા નામના તીર્થમાં ગયા હતા. તે તીર્થમાં મહાતેજસ્વી નાગરાજ વાસુકિનું નિવાસસ્થાન છે. હે મહારાજ ! એ તીર્થમાં અનેક સર્પો રહે છે, ચૌદ હજાર ઋષિઓ સદાકાળ ત્યાં નિવાસ કરે છે અને સર્વ દેવો ત્યાં આવીને સર્વશ્રેષ્ઠ નાગરાજ વાસુકિના પર અભિષેક કરે છે.^{૨૯-૩૨} તેથી હે પૌરવ ! તે સ્થળે મનુષ્યોને સર્પોનો ભય રહેતો નથી. બળદેવે એ નાગતીર્થમાં પણ બ્રાહ્મણોને વિવિધપૂર્વક રત્નોનાં દાન કર્યાં હતાં.^{૩૩} પછી તેઓ પૂર્વ દિશામાં ગયાં હતા. તે દિશામાં પણ પગલે પગલે સેંકડો અને હજારો પ્રસિદ્ધ તીર્થો આવેલાં છે.^{૩૪} તે સર્વ તીર્થોમાં બળદેવે ઋષિઓનાં દાન કર્યાં હતાં; ઉપ-

વાસ, નિયમ આદિથી યુક્ત થઈ સર્વ પ્રકારનાં દાન આપ્યાં હતાં તેમ જ તે તે તીર્થોમાં વસનારા મુનિઓને પ્રણામ કર્યા હતા. ત્યાર પછી હે રાજા ! પ્રયંત્ર વાયુના અપાટથી વૃદ્ધિ જેમ પૂર્વ મુખે પાછી ફરે, તેમ જ સ્થળે સરસ્વતી નદી નૈમિષારણ્યમાં વસનારા મહાત્મા ઋષિઓની ઇષ્ટ કામના સિદ્ધ કરવા માટે લગભગ પૂર્વમુખે પાછી ફરી હતી, તે સ્થળે એ પવિત્ર નદીના સ્વેત ચંદનના લેપવાળા હજળરે દર્શન કર્યાં અને તે વિસ્મય પામ્યા.^{૩૫-૩૮}

જનમેજય બોલ્યા : હે અધ્વર્યુશ્રેષ્ઠ વૈશંપાયન ! નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલી સરસ્વતી કયા કારણથી પૂર્વ મુખે પાછી ફરી હતી અને યદુનાંદન બળદેવને શા કારણથી વિસ્મય થયો હતો ? એ આખ્યાન સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તે મને કહો.^{૩૯, ૪૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે રાજા ! સત્યયુગમાં નૈમિષારણ્યમાં વસનારા તપસ્વીઓએ બાર વર્ષ સુધી ચાલનારો મહાન યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. હે રાજા ! તે યજ્ઞમાં અનેક મહાભાગ્યશાળી મહર્ષિઓ યથાવિધી દીક્ષા લઈને આવી વસ્યા હતા. પછી બાર વર્ષથી ચાલુ થયેલા એ નૈમિષારણ્યના યજ્ઞની જ્યારે સમાપ્તિ થઈ, ત્યારે બીજા ઘણા ઋષિઓ તે ક્ષેત્રને એક તીર્થ તરીકે માનીને ત્યાં આવવા લાગ્યા.^{૪૧-૪૩} હે પૃથ્વીનાથ ! સરસ્વતીના દક્ષિણ ભાગના તટ પર ઋષિઓનો એટલો બધો મોટો મેળાવડો થયો કે તેથી તે ભાગનાં સર્વ તીર્થો મોટાં નગરો જેવાં દેખાવા લાગ્યાં.^{૪૪} ત્યાં હે નરસિંહ ! અનેક ઉત્તમ બ્રાહ્મણો તીર્થના લોભથી સમતપંચક સુધીના સરસ્વતીના તીર સુધી આશ્રય લઈને ભરાઈ ગયા હતા.^{૪૫} ત્યારે સર્વ સ્થળે હવનહોમ કરી રહેલા પવિત્રાત્મા મુનિઓના અતિમહાન સ્વાધ્યાય-

ઘોષથી સર્વ દિશાઓ પુરાઈ ગઈ હતી. ત્યાં તે મહાત્માઓએ કરેલાં પ્રકાશિત અગ્નિહોત્રોથી મહાનદી સરસ્વતી સર્વ તરફથી શોભી રહી હતી. તે સમયે હે મહારાજ ! વાલખિલ્ય, અરમ-કુદ્, દંતોલ્પલી (દાંતવતી ક્ષોને ભાંગી ખાનારા તપસ્વીઓ), સમાધિનિષ્ઠ મુનિઓ, વાયુનું જ ભક્ષણ કરનારા તાપસો, કેવળ જળનો જ આહાર કરનારા ઋષિઓ અને સ્થંડિલ (કેવળ પૃથ્વી પર) શયન આદિ અનેક નિયમોને ધારણ કરનારા મુનિઓ ત્યાં સરસ્વતીના તટ પર આવ્યા હતા. દેવો જમ ગંગાનદીને શોભાવે, તેમ તેઓ મહાનદી સરસ્વતીને શોભાવી રહ્યા હતા.^{૪૬-૫૦} એ ઉપરાંત યજ્ઞો દ્વારા ઈશ્વરપૂજન કરનારા તથા મોટાં મોટાં વ્રતોને ધારણ કરનારા સેંકડો ઋષિઓ ત્યાં આવ્યા હતા; તેથી સરસ્વતીના તટ પર ઢોઈ સ્થળે તેમણે ખાલી જગ્યા એઈ નહિ. પછી તે ઋષિઓ યજ્ઞોપવીત વડે શ્રુતિપ્રસિદ્ધ તીર્થ નિર્માણ કરીને સ્થળે સ્થળે અગ્નિહોત્ર ધારણ કરીને હવનહોમ કરવા લાગ્યા તેમ જ બીજી અનેક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યા.^{૫૧, ૫૨} તોપણ હે રાજેન્દ્ર ! અવકાશના સંકોચને લીધે સર્વ ઋષિસમુદાય ચિંતાચ્છત અને નિરાશ થઈ ગયો. આવે પ્રસંગે તેમની ઇષ્ટકામના પરિપૂર્ણ કરવા માટે સરસ્વતીએ તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં. હે જનમેજય રાજ ! તે પવિત્ર તપશ્ચરણવાળા ઋષિઓ પર દયા કરીને સરસ્વતીએ તે પ્રદેશ પર અનેક લતામંડપોની રચના કરી દીધી અને પોતે ઋષિઓની સગવડને માટે પૂર્વાભિમુખે પાછી ફરી.^{૫૩, ૫૪} આથી, હે રાજેન્દ્ર ! મહાનદી સરસ્વતીએ ‘હું આ મહર્ષિઓના આગમનને સફળ કરી ફરી પશ્ચિમ તરફ વહીશ’ એવો મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને તે ઋષિઓને અર્થે પૂર્વાભિમુખે પાછી ફરી. પાછળથી તે સરસ્વતી પશ્ચિમા-

ભિમુખ વહેવા લાગી. આમ હે રાજન ! તે સમયે મહાનદી સરસ્વતીએ આવું મહા અદ્ભુત કર્મ કરી દેખાડ્યું હતું. વળી હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજ ! તે સમયે સરસ્વતીએ નિર્માણ કરેલા અનેક લતામંડપોવાળો તે પ્રદેશ પાછળથી ‘નૈમિષીય’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે, માટે તેમણે કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા તે પ્રદેશ પર ધર્મભરેલી મહાન ક્રિયાઓ કરી.^{૫૫-૫૭} મહાત્મા બળદેવને પણ તે સ્થળે આવેલા અનેક લતામંડપો-રૂપ તીર્થોને તથા ત્યાંથી પાછી ફરેલી સરસ્વતીને એઈને વિસ્મય થયો હતો.^{૫૮} પછી હે રાજન ! યદુનંદન બળદેવે એ તીર્થમાં સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણોને જાતજાતનાં પાત્રોનાં તથા ભક્ષ્યભોજ્યનાં વિવિધ દાનો વિધિપૂર્વક આપ્યાં હતાં તથા બ્રાહ્મણોનો ધન્યવાદ પ્રાપ્ત કરી તેમણે આગળ પ્રયાણ કર્યું હતું.^{૫૯, ૬૦}

હે રાજન ! હંલાયુધ બળદેવ ત્યાંથી નીકળીને સરસ્વતીના તટ પર આવેલા ‘સપ્તસારસ્વત’ નામના ઉત્તમ તીર્થમાં આવ્યા હતાં. તે તીર્થ અનેક બ્રાહ્મણોના સમૂહોથી યુક્ત હતું. વળી બેરડી, ઇંગોળી, કાશ્મીરી (ગંભારી), વડ, પીપળા, બહેડાં, કંઠાલ, ખાખરા, કેરડા, પીંછુ, કાકચિયા, બીલી, અંભેડાઓ, અતિમુક્તક નામના વેલાઓ તથા પારિજાતકા આદિ જાતજાતનાં વૃક્ષોથી તે તીર્થ શોભી રહ્યું હતું. તે સ્થળે કળનાં પુષ્કળ વનો હતાં, તેથી જ્નેતારાની દૃષ્ટિને તે અતિશય સુંદર અને મનોહર લાગતું હતું. વળી તે તીર્થમાં વાયુ, જળ, ક્ષણ અને પાંદડાંનો આહાર કરનારા, દાંતવતી ક્ષોને ભાંગી ખાનારા તથા પથ્થરોથી ક્ષોને ફટી ખાનારા અનેક વનવાસી મુનિઓ રહેતા હતા અને તેમના સ્વાધ્યાયોના ઘોષથી તે તીર્થ ગાજી રહ્યું હતું. એ તીર્થમાં યજ્ઞોનાં સેંકડો ટોળાં આમતેમ ધૂમી રહ્યાં

હતાં તથા અહિંસક અને પરમ ધર્મપરાયણ મનુષ્યો એ તીર્થાંતુ અત્યંત સેવન કરતા હતા. વળી એ જ તીર્થમાં મંકણુક નામના મહામુનિ-એ સિદ્ધશાસ્ત્રે પદોંચ્યા પછી પણ તપશ્ચર્યો કરી હતી. ૧૧-૧૬

હતિ શ્રીમહાભારતમાં રાધ્યપર્વ તર્ગત ગદાયુદ્ધપર્વમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતીપાખ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૭૭માં સમાયેલ

અધ્યાય ૩૮ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-મંકણુક-
ઋષિનું અસ્ત્ર

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

સપ્ત મારસ્વતં કસ્માત્ કશ્ચ મંકણકો મુનિઃ ।
કયં સિદ્ધઃ સ મગવાન્ કશ્ચાસ્ય નિયમોઽમવત્ ॥

જનમેજય યોદ્યા : હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ વૈશંપાયન !
એ તીર્થાંતુ નામ 'સપ્તસારસ્વત' શા પરથી
પડ્યું ? તે મંકણુક નામના મુનિ કોણ હતા ? તે
ભગવાન દેવી રીતે સિદ્ધ થયા હતા ? એમનો
નિયમ શો હતો ? હે દ્વિજોત્તમ ! કોના વંશમાં
તે ઉત્પન્ન થયા હતા ? અને તેમણે શું અધ્યયન
કયું હતું ? તે સર્વ વૃત્તાંત હું વિધિપૂર્વક
સાંભળવા છાછું છું, માટે તે મને કહે. ૨

વૈશંપાયન યોદ્યા : હે રાજન્ ! આ જગત-
માં કુલ સાત સરસ્વતી નદીઓ છે અને તે સર્વ
નદીઓથી આ જગત વ્યાપ્ત થયું છે. સુપ્રભા,
કાંચિનાક્ષી, વિશાલા, મનોરમા, ઓધવતી, સુરેષ્ઠ
અને વિમલોદ્ધકા આ સાત નદીઓનું તે તે દેશે-
માં ઉત્પન્ન થયેલા બળવાન પુરુષોએ આહવાન
કયું હતું. ૩, ૪ પૂર્વે સર્વથી મહાન પિતામહ
બ્રહ્મદેવનો મહાન યજ્ઞ ચાલતો હતો. તે યજ્ઞના
વિસ્તૃત મંડળપ્રદેશમાં ઘણા સિદ્ધશાસ્ત્રે પામેલા
બ્રાહ્મણો આવ્યા હતા અને તેમના નિર્ભળ પ્રણ્યા-
હવાચનના ઘોષોથી તથા પવિત્ર વેદધ્વનિઓથી

સર્વ દેવો પણ વ્યથ થઈ ગયા હતા. હે મહા-
રાજ ! તે સમયે યજ્ઞની વિધિક્રિયા કરવા માટે
પિતામહ બ્રહ્મદેવે પોતે દીક્ષા લીધી હતી, તેથી
તે યજ્ઞ સર્વ ઇષ્ટ કામનાઓથી સમૃદ્ધ હતો અને
તે દ્વારા યજ્ઞ કરવાનો બ્રહ્મદેવે આરંભ કર્યો હતો.
હે રાજેન્દ્ર ! તે યજ્ઞમાં ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ
એવા મહાપુરુષો જ જ અર્થોનું ચિંતન કરતા
હતા, તે તે સર્વ અર્થો બ્રાહ્મણોની પાસે હાજર
થતા હતા. ૫-૮ તે સમયે ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓના
ગણો ગાયનો ગાઈ રહ્યા હતા, નૃત્યો કરી રહ્યા
હતા અને દિવ્ય વાદ્યો વગાડી રહ્યા હતા. ૯
દેવતાઓ પણ તે યજ્ઞની સંપત્તિથી પ્રસન્ન થયા
હતા અને પરમ વિસ્મય પામ્યા હતા, તો પછી
મનુષ્યો વિસ્મય પામે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૦ હે
રાજ ! પિતામહે પુષ્કરક્ષેત્રમાં રહીને આવેા મહાન
યજ્ઞ આરંભ્યો હતો, તે સમયે કૈટલાએક ઋષિઓ
તેમને કહેવા લાગ્યા : 'આ યજ્ઞ મહાન ગુણ-
દાયક થશે નહિ; કારણ કે અહીં મહાનદી સર-
સ્વતી એવામાં આવતી નથી.' તે સાંભળી મન-
માં પ્રસન્ન થયેલા પિતામહે સરસ્વતીનું સ્મરણ
કયું અને યજ્ઞન કરતાં કરતાં તેમણે પુષ્કરક્ષેત્રમાં
તે નદીનું આહવાન કયું. એટલે હે રાજેન્દ્ર !
તુરંત જ 'સુપ્રભા' નામની સરસ્વતી નદી ત્યાં
પ્રકટ થઈ. આમ પિતામહનું માન બળવી ઝંડપ-
થી વહેતી તે સરસ્વતી નદીને એઈને મુનિઓ
પ્રસન્ન થયા અને તે યજ્ઞને મહાન ફળદાયક
માનવા લાગ્યા. ૧૧-૧૪ આ રીતે પિતામહનું
માન બળવા માટે તથા મુનિઓને પ્રસન્ન કરવા
માટે મહાનદી સરસ્વતી પુષ્કરક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ
છે. ૧૫ તેમ જ હે રાજન્ ! હે નરેશ્વર ! પૂર્વે નૈમિષા-
રણ્યક્ષેત્રમાં એકઠા મળીને બેઠેલા મુનિઓ વેદનો
સ્વાધ્યાય કરતા કરતા અનેક વિષયની કથાઓ
કરતા હતા. પછી હે રાજેન્દ્ર ! તેમણે એકઠ

મળીને સરસ્વતીનું સ્મરણ કર્યું^{૧૬} કે તુરત જ યજ્ઞ કરનારા તે મહર્ષિઓના ધ્યાનના પ્રભાવથી 'કાંચ-નાદ્ધી' નામની પવિત્ર સરસ્વતી નદી તે નૈમિષા-રણ્ય ક્ષેત્રમાં મુનિઓને સહાય કરવા માટે પ્રકટ થઈ. હે ભારત ! સર્વ ઋષિઓએ તેનું પૂજન કર્યું. એવી જ રીતે ગય દેશમાં ગય નામના યજ્ઞમાનના મહાયજ્ઞમાં જે સરસ્વતી નદીનું આહ્વાન કરવામાં આવ્યું હતું તેને ઉત્તમ વ્રતવાળા ઋષિઓ 'વિશાલા' ને નામે કહે છે.^{૧૭-૨૧} આ શીઘ્રગામિની વિશાલા નામની સરસ્વતી નદી હિમાલયના પાશ્વભાગમાંથી વહે છે. તે જ પ્રમાણે હે ભારત ! પૂર્વે ઉત્તર કોસલના પવિત્ર ભાગમાં મુનિઓનાં મંડળોથી સર્વ તરફ પ્રકાશી રહેલા પ્રદેશમાં, પરમાત્માનું યજ્ઞ કરનારા મહાત્મા ઔદાલકી નામના મહર્ષિ યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા. એ યજ્ઞમાં હે રાજન ! ઉદાલક નામના ઋષિએ સરસ્વતી નદીનું ધ્યાન કર્યું હતું તેથી મુનિઓના કારણથી તે નદી ત્યાં આવી હતી. એ અગ્નિહોત્રી મહર્ષિઓએ તેનું મનમાં જ ધ્યાન કર્યું હતું, માટે તે નદી 'મનોરમા' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.^{૨૨-૨૫} એવી જ રીતે હે રાજન્દ્ર ! રાઘવિઓએ સેવેલા ઋષભ નામના પવિત્ર દ્વીપમાં આવેલા કુરુક્ષેત્રમાં યજ્ઞમાન મહાત્મા કુરુરાજ યજ્ઞ કરતો હતો, ત્યારે તેના યજ્ઞમાં મહાત્મા વસિષ્ઠઋષિએ જે મહાનદી સરસ્વતીનું આહ્વાન કર્યું હતું તે 'ઔધવતી' નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. દિવ્ય જળવાળી આ ઔધવતી નામની સરસ્વતીનું કુરુક્ષેત્રમાં નિમત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેવી જ રીતે ગંગાદ્વારમાં પણ યજ્ઞમાન બ્રહ્મપ્રતિ દક્ષે યજ્ઞ કરતી વેળા જે સરસ્વતીનું નિમત્રણ કર્યું હતું તે શીઘ્રગામિની નદી 'સુરેણુ' નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. વળી પવિત્ર હિમાલય પર્વત પર પુનઃ યજ્ઞ

કરનારા બ્રહ્મદેવે જે નદીનું નિમત્રણ કર્યું હતું તે 'ભગવતી' વિમલોદ્ધ સરસ્વતી' એ નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ને તે સ્થળે વહી રહી છે. આ સાતે નદીઓ એકત્ર થઈને જે સ્થળે એકઠી મળે છે તે સ્થળ 'સપ્તસારસ્વત તીર્થ'ના નામથી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે; કારણ કે પૂર્વોક્ત નામવાળી સાત સરસ્વતી નદીઓ એ તીર્થમાં એકઠી મળે છે.^{૨૬-૩૧} આથી જ એ સારસ્વત તીર્થને શાસ્ત્રોમાં પવિત્ર કહેલું છે. હે રાજ ! હવે તમે મંદલુક ઋષિનું ચરિત્ર સાંભળો. તે ઋષિ કૌમાર અવસ્થાથી આરંભીને બ્રહ્મચારી જ હતા.^{૩૨} હે રાજન ! એક દિવસ જળમાં સ્નાન કરી રહેલા તે ઋષિ મોટી જળદ્રીડા કરી રહ્યા હતા. તેવામાં હે ભારત ! દૈવેચ્છાએ તે જ જળાશયમાં સ્નાન કરી રહેલી દ્વાઈ દિગંબર, નિદોષ અને સુંદર કટાક્ષવાળી સ્ત્રી તેમના જોવામાં આવી. હે મહારાજ ! એ સ્ત્રીને જોઈને મંદલુક મુનિનું વીર્ય સરસ્વતીના જળમાં સ્ખલિત થઈ ગયું.^{૩૩,૩૪} પરંતુ મહા-તપસ્વી મંદલુક મુનિએ પોતાના એ વીર્યને કળશમાં લઈ લીધું અને તે કળશમાં જ તેના સાત વિભાગો થઈ ગયા.^{૩૫} તેમાંથી વાયુવેગ, વાયુબલ, વાયુહા, વાયુમંડલ, વાયુબલાલ, વાયુ-રેતા અને વીર્યવાન વાયુચક્ર એ નામના સાત ઋષિઓ ઉત્પન્ન થયા અને તેઓથી પ્રાણુવાયુ આદિ ઓગણપચાસ* મરુદ્ગણો ઉત્પન્ન થયેલા

* ઓગણપચાસ મરુદ્ગણોની ઉત્પત્તિ કારણપ ઋષિની સ્ત્રી દિતિના ગર્ભથી થયેલી છે. આવી કથા બીમદ્ભાગવત આદિ પુરાણોમાં જોવામાં આવે છે અને અહીં મંદલુક મુનિના પુત્ર સપ્તર્ષિઓને તે મરુદ્ગણોના ઉત્પાદક કલા છે. આમ પરમ્પર વિરોધ દેખાતો હોવાથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, દિતિથી ઉત્પન્ન થયેલા મરુદ્ગણો આ મત્તઋષિઓથી ઉત્પન્ન થયેલા મરુદ્ગણોના કરતાં બિલ કલ્પમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવા ન્નર્મક છે, કારણ કે પ્રત્યેક કંપમાં મૃદ્ધિના ક્રમ મદલાય છે.

છે. ૩૧, ૩૭ હે રાજન્ ! એ મંકણુક મુનિનું અતિ આશ્ચર્યજનક અને અતિ અદ્ભુત⁺ એવું એક ચરિત્ર ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. ૩૮ હે રાજન્ ! પૂર્વે એક સમયે એવું બન્યું કે, સિદ્ધ દશાએ પહોંચી ગયેલા મંકણુક મુનિનો હાથ દર્ભની અણીથી ધવાઈ ગયો અને તેમાંથી રુધિરધારા નહિ વહેતાં શાકનો રસ ઝરવા લાગ્યો. ૩૯ આ રીતે હાથમાંથી શાકનો રસને ઝરતો જોઈ મુનિમહારાજ તો હર્ષાવેશમાં જ આવી ગયા અને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તેમણે આમ નાચવાનું શરૂ કર્યું, એટલે તેમની તપઃશક્તિથી મોહિત થયેલું સ્થાવરજંગમ જગત પણ સર્વ તરફથી નૃત્ય કરવા લાગ્યું. હે રાજન્ ! આ રીતે જગતને નૃત્ય કરતું જોઈ બ્રહ્માદિ દેવો અને તપોધન ઋષિઓ મહાદેવ પાસે ગયા. હે રાજ ! તેમણે મહાદેવને વિનંતિ કરી કે, 'હે દેવ ! આ ઋષિ નૃત્ય કરતા બંધ પડે તેમ કરવા તમે યોગ્ય છો. ૪૦-૪૨ દેવોની આ વિજ્ઞપ્તિ સાંભળીને મહાદેવે હર્ષાવેશમાં આવી ગયેલા તે મુનિ તરફ જોયું અને દેવોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું : ૪૩

+ આ ૩૮ 'લોકમાં 'દ્વિમત્યદ્યુત રાજન્' આમ કહીને તાત્પર્ય એ દર્શાવ્યું છે કે, જે પુરુષનું શરીર યોગસાધના દ્વારા સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ક્ષય, વૃદ્ધિ આદિ દર્શાવતું પરિણામ થતું જ નથી; તેથી તે શરીરમાં દાખલ થયેલા અન્નાદિનો રસ પણ પરિણામ પામ્યા વિના જ શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે. મંકણુક મુનિનું શરીર પણ બ્યારે આવી સિદ્ધદશાને પામ્યું, ત્યારે તેમાંથી શાકનો રસ ઝરવા લાગ્યો એટલે તે બ્રહ્મને મંકણુક મુનિ પોતાની કાયાને સિદ્ધ માનીને ગર્વથી નૃત્ય કરવા મંડી પડ્યા હતા. હવે 'શરીરની ક્ષયશયન દશા પ્રાપ્ત થાય તે એક મોટી યોગસિદ્ધિ છે; પરંતુ શરીરની પોતાની ઇચ્છાનુસાર ભરમજૂત દશા પ્રાપ્ત કરી શકાય તે અતિશય મોટામાં મોટી યોગસિદ્ધિ છે અને તેની યોગસિદ્ધિને હજી તું પામ્યો નથી,' આમ દર્શાવવા માટે ભગવાન શંકરે પોતાના અંગૂઠાના ડેરવામાંથી ભરમ કાઢી દેખાડી હતી અને મંકણુક મુનિનો ગર્વ ઉતાર્યો હતો.

—નીલકંઠ

‘ઓ ધર્મજ્ઞ બ્રાહ્મણ ! આપ શા માટે નૃત્ય કરો છો ? હે મહામુનિ ! આપ તો ધર્મમાર્ગમાં રહેનારા એક તપસ્વી છો; છતાં આપને આવો મહાન હર્ષ થવાનું ક્યું કારણ આવી બાબતું છે ?’

ઋષિ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! શું તમે નથી દેખતા કે, મારા આ હાથમાંથી શાકનો રસ ઝરી રહ્યો છે ? ૪૪, ૪૫ હે રાજ ! ઋષિનું એ વાક્ય સાંભળી દેવ શંકર ખૂબ હસ્યા અને તેમણે મહાન હર્ષનાદથી નાચી રહેલા તે રાગમોહિત મુનિને આ પ્રમાણે કહ્યું : ૪૬ ‘હે વિપ્ર ! આમાં હું તો જરા પણ વિસ્મય પામતો નથી. જુઓ મારા તરફ દૃષ્ટિ કરો.’ હે રાજન્દ્ર ! આમ કહીને બુદ્ધિમાન મહાદેવે પોતાની આંગળીના અગ્રભાગથી બીજા હાથના અંગૂઠા પર પ્રહાર કર્યો એટલે તુરત જ તેમાંથી હિમ સરખી ઉજ્જવળ ભસ્મ ઝરવા લાગી. હે રાજન્ ! તે જોઈને મુનિ તો શરમાઈ જ ગયા અને મહાદેવના પગમાં પડ્યા. એ મહાદેવને જ ઉત્તમ દેવ તરીકે માનીને તેમણે અત્યંત વિસ્મય પામી આવું વચન કહ્યું : ૪૭-૪૮ ‘હું શરદેવતાથી અતિશય પર અને મહાન એવું બીજું એક પણ તત્ત્વ માનતો નથી. હે ત્રિશૂળધારી શંકર ! દેવો અને અસુરો સાથેના આ સમગ્ર જગતના તમે આધારભૂત છો. ૪૯ તમે જ આ જગતને સરજ્યું છે, એમ પાંડિતો કહે છે. તે સર્વ જગત પુનઃ પ્રલયસમયે તમારામાં જ પ્રવેશ કરી જાય છે. ૫૦ દેવો પણ તમને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણી શકતા નથી, તો પછી હું તો તમને ક્યાંથી જ જાણી શકું ? જગતમાં જ જ પદાર્થો રહેલા છે તે બંધા તમારામાં જોવામાં આવે છે. ૫૧ હે નિર્દોષ દેવ ! બ્રહ્મા આદિ દેવો પણ વરદાથી એવા તમારી જ ઉપાસના કરે છે, તમે જ સર્વવ્યાપકસ્વરૂપ છો અને દેવોના પણ તમે જ કર્તા તથા કાર્ય છો. તમારી કૃપાથી જ સર્વ દેવો નિર્ભય થઈને સુખ

ભોગવે છે.' આ પ્રમાણે મહાદેવની સ્તુતિ કર્યા પછી મંકણકઋષિએ તેમને પ્રણામ કર્યા અને પુનઃ આ પ્રમાણે કહ્યું: ^{૧૩, ૧૪} 'હે દેવ ! મેં અભિમાન આદિ જે કંઈ ચપળતા કરી છે, તેને માટે હું આપની ક્ષમા માગું છું. તે અભિમાન આદિ ચપળતાને લીધે મારી તપશ્ચર્યાનો નાશ ન થઈ જાય તે માટે હું આપને પ્રસન્ન કરું છું.' ^{૧૫} ઋષિનાં આ નમ્ર વચનો સાંભળી મહાદેવ મનમાં પ્રસન્ન થયા અને તે ઋષિને કહેવા લાગ્યા: 'હે વિપ્ર ! મારી કૃપાથી તમારું તપ હજારોગણું વૃદ્ધિ પામે. તેમ જ હું આ આશ્રમમાં તમારી સાથે સદાકાળ વસીશ. વળી જે કોઈ પુરુષ આ સપ્તસારસ્વત-તીર્થમાં મારું પૂજન કરશે, તે પુરુષને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કંઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ થશે નહિ. વળી મરણ પછી તે સારસ્વત લોકમાં જ જશે, એમાં સંશય નથી.' ^{૧૬-૧૮}

આ તમને મેં મહાતેજસ્વી મંકણક મુનિનું ચરિત્ર કહ્યું. તે મુનિ માતરિક્ષા નામના વાયુથી સુકન્થા નામની સ્ત્રી વિષે ઉત્પન્ન થયા હતા. ^{૧૯}

છતિ શ્રીમહાભારતમાં રાધ્યપર્વ તર્જીત ગદાધરજીવમાં 'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતોપાશ્રમાન' નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૯ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-ઔશનસ અને પૃથૂદક તીર્થનું આહાત્મ્ય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ઉપિત્વા તત્ર રામસ્તુ સંપૂજ્યાશ્રમવાસિનઃ ।

તથા મંકળકે પ્રીતિ શ્રુમાં ચક્રે હલાયુષઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યા: હે જનમેજય રાજ ! હલનું આયુધ ધારણ કરનારા બળદેવ મંકણક મુનિના તે આશ્રમમાં સર્વ તપસ્વીઓની પૂજા કરીને એક રાત્રિ વસ્યા અને અતિશય પ્રીતિયુક્ત થયા. બળદેવે તે રાત્રિ ઉપવાસ કરીને બ્રાહ્મણોને

દાન આપ્યાં અને પ્રાતઃકાળે જાહીને તેમણે તે તીર્થજળમાં સ્નાન કર્યું. પછી હે ભારત ! સર્વ મુનિઓની અનુજ્ઞા લઈ મહાબળવાન બળરામે મુનિઓના માનપૂર્વક આગળ પ્રયાણ કર્યું. ^{૧-૩}

તે પછી બળદેવ 'ઔશનસ' નામના તીર્થમાં આવ્યા. હે રાજન ! પૂર્વે રામચંદ્રે રાક્ષસને મારીને તેનું આયુ ડગાવ્યું હતું. તેથી મોટા મસ્તકથી મહામુનિ મહોદરની બંધ ચોટી ગઈ હતી. એ મુનિ આ તીર્થમાં સ્નાન કરીને તે મસ્તકથી મુક્ત થયા હતા અને તેથી જ એ તીર્થનું બીજું નામ 'કપાલમોચન' પ્રસિદ્ધ થયું છે. ^{૪, ૫} વળી એ તીર્થમાં પૂર્વે મહાત્મા શુકાચાર્યે તપશ્ચર્યા કરી હતી અને તે તીર્થના પ્રભાવથી જ એ મહાત્માને સંપૂર્ણ નીતિશાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયું હતું. ^૬ આ તીર્થમાં બેઠા બેઠા મહાત્મા શુકાચાર્યે દેવો તથા દાનવોના કલહનો વિચાર કર્યો હતો. હે રાજન ! એ મહા-ઉત્તમ તીર્થમાં આવીને બળદેવે બ્રાહ્મણ મહાત્માઓને દ્રવ્યનું વિધિપૂર્વક દાન કર્યું હતું.

જનમેજય યોદ્યા: હે બ્રહ્મન ! એ તીર્થનું બીજું નામ 'કપાલમોચન' શા પરથી પડ્યું હતું ? મહામુનિ મહોદર કેવી રીતે એ તીર્થમાં ચોટી મચેલા મસ્તકથી મુક્ત થયા હતા ? કયા કારણથી તેમની બંધા પર રાક્ષસનું મસ્તક ચોટી ગયું હતું ? તે મને કહો.

વૈશંપાયન યોદ્યા: હે રાજસિંહ જનમેજય ! પૂર્વે દંડકારણ્યમાં રાક્ષસોના ઉપદ્રવને શાંત કરવા માટે રધુનંદન મહાત્મા રામચંદ્ર વસના હતા. એક સમયે તેમણે કોઈ દુષ્ટાત્મા રાક્ષસના મસ્તકને તીક્ષ્ણ ધારવાળા કુર અતિના બાણથી જનસ્થાનમાં કાપી નાખ્યું. હે રાજન ! તે મસ્તક બાણનું એક મહા-વનમાં ઊછળી પડ્યું અને દેવરજાથી તે વનમાં વિચરી રહેલા મહોદર મુનિની બંધ પર લાગ્યું અને તેમનું હાડકું ભાંગી નાખીને ત્યાંનું ત્યાં જ ચોટી

રહ્યું. મહાયુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણ મહોદર બંધ પર ચોટી ગયેલા તે મસ્તકને લીધે તીર્થસ્થાનોમાં પર્યટન કરવા અશક્ત થઈ પડ્યા અને ધાવમાંથી પર ટપકતું હોવાથી તે મહામુનિ વેદનાથી વિહ્વળ થઈ ગયા. આમ છતાં એ મહાતપસ્વીએ પૃથ્વીમાંનાં સર્વ તીર્થોમાં પર્યટન કર્યું હતું અને સર્વ નદીઓ તથા સમુદ્રોમાં સ્નાન કર્યું હતું, એમ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.^{૭-૧૪} વળી તેમણે સર્વ પવિત્રાત્મા ઋષિઓની પાસે પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કથો હતો અને સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કર્યો તો પણ બંધે ચોટી ગયેલા મસ્તકથી તેમનો છુટકારો થયો નહિ.^{૧૫} પછી મોટા મોટા બ્રાહ્મણ મુનિઓ નાં મહાન વચનો તેમના સાંભળવામાં આવ્યાં છે, ‘પૃથ્વીમાંનાં સર્વ તીર્થોમાં સરસ્વતીના તટ પર આવેલું ‘ઔશનસ’ નામનું મહાન તીર્થ સર્વ પાપોની શાંતિ કરવા માટે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તે તીર્થ ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધિક્ષેત્ર છે.’ એટલે બ્રાહ્મણ મહોદર ઔશનસ તીર્થમાં ગયા. આમ ઔશનસ તીર્થમાં તેમણે જેવું સ્નાન કર્યું કે તુરત જ પેલું રાક્ષસનું મસ્તક તેમના ચરણથી છૂટું થઈ જઈને જળની અંદર પડી ગયું.^{૧૬-૧૮}

હે રાજન્! તે મસ્તકથી છૂટા થઈને મુનિ મહોદર પરમ સુખ પામ્યા અને તે મસ્તક પણ જળની અંદર પડ્યા પછી અદૃશ્ય થઈ ગયું.^{૧૯} પછી હે રાજન્! તે મહોદર મુનિ રાક્ષસના તે મસ્તકથી રહિત થઈને તથા પાપો દૂર થવાથી પવિત્રાત્મા અને કૃતકૃત્ય થઈને પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના આશ્રમ તરફ ગયા.^{૨૦} હવે પવિત્ર આશ્રમમાં ગયા પછી, રાક્ષસના મસ્તકથી પોતે જે રીતે છૂટા થયા હતા તે સર્વ વૃત્તાંત પવિત્ર મનવાળા ઋષિઓને તેમણે જણાવ્યો.^{૨૧} હે માન આપનારા રાજ! મહોદર મુનિનો એ વૃત્તાંત સાંભળી સર્વ ઋષિઓએ એકઠા મળીને એ તીર્થનું

‘કપાલમોચન’ એવું નામ પાડ્યું છે.^{૨૨} વળી એ મહર્ષિ મહોદર કપાલમોચન તીર્થોમાં જઈને પુનઃ જળપાન કરીને સિદ્ધિ પામ્યા હતા.^{૨૩}

યાદવશ્રેષ્ઠ બળદેવે પણ એ તીર્થમાં જઈને બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ વસ્તુઓ દાનમાં આપી હતી અને પછી તેઓ રથે નામના ઋષિના આશ્રમમાં ગયા હતા.^{૨૪} હે ભારત! તે આશ્રમમાં આદિ પેણ નામના ત્રિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.^{૨૫} હે રાજ! એ મહાન આશ્રમસ્થાન સર્વ ભતની કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર હતું અને મુનિઓ તથા બ્રાહ્મણોથી સર્વદા સેવાયેલું હતું.^{૨૬} હે રાજદ્ર! શ્રીમાન બળદેવ બ્રાહ્મણોની સાથે તે તીર્થમાં જ્યાં રથે નામના તપસ્વીએ પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો હતો ત્યાં ગયા. હે ભારત! નિત્ય તપોનિધિ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રથે એક સમયે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરવા માટે યોગ્ય સ્થળનો મનમાં ઘણો જ વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૨૭, ૨૮} પછી મહાતપસ્વી રથે પોતાના સર્વ પુત્રોને પાસે બોલાવી આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘તમે મને પૃથ્વૃદક તીર્થમાં લઈ જાઓ.’^{૨૯} એટલે તે તપોધન પુત્રો પણ રથે પોતાના વૃદ્ધ થયેલા બળીને તે તપોધનને સરસ્વતીના પૃથ્વૃદક તીર્થમાં લઈ ગયા.^{૩૦} આમ તે પુત્રોએ યુદ્ધિમાન રથે મુનિને સંકટો તીર્થો-વાળી અને બ્રાહ્મણોના સમુદાયોથી સેવાયેલી પવિત્ર સરસ્વતી નદીના તટ પર લાવી મૂક્યા. એટલે હે રાજન્! તે મહાતપસ્વી ઋષિશ્રેષ્ઠે તેમાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું. પછી હે પુરુષસિંહ! તીર્થના ગુણો બળી લઈને, તેમણે પોતાની પાસે બેઠેલા સર્વ પુત્રોને પ્રસન્નતાપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘સરસ્વતીના ઉત્તર તીર પર આવેલા આ પૃથ્વૃદક તીર્થમાં જે પુત્ર્ય જપવા યોગ્ય મંત્રોનો બપ કરતો કરતો પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષને સ્વર્ગલોકની અક્ષય પ્રાપ્તિ થાય છે.’

આવા તે તીર્થમાં ધર્માત્મા હજીધર બળદેવે સ્નાન કર્યું અને પોતે બ્રાહ્મણો પર પ્રેમી હોવાથી બ્રાહ્મણોને અનેક પદાર્થો દાનમાં આપ્યા આ રીતે હે કૌરવ ! પ્રતાપી અને બળવાન બળભદ્ર જે તીર્થમાં ભગવાન લોકપિતામહ બ્રહ્મદેવે સર્વ પ્રજાઓને સરજી હતી, જે તીર્થમાં તીક્ષ્ણ વ્રતોને ધારણ કરનારા મહર્ષિ આદિષેષ મહાન તપ કરીને વેદસમૂહોને પામ્યા હતા અને જે તીર્થમાં સિદ્ધુદ્રીપ નામનો રાજર્ષિ, મહાતપસ્વી દેવાપિ તથા મહાઉચ્ચ તેજસ્વી મહામુનિ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણવને પામ્યા હતા, તે તીર્થમાં આવ્યા ૩૧-૩૮

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સંખ્યપર્વ તર્જન ગદાધુક્ષર્પણમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતોપાધ્યાય'
નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૦ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-આદિષેષ
તીર્થનો મહિમા

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કથમાદિષેષો ભગવાન્ વિપુલં તપ્તૌસ્તપઃ ।

સિદ્ધુદ્રીપઃ કથં चापि ब्राह्मण्यं लब्धवोस्तदा ॥ ૧

જનમેજય બોલ્યા હે વૈશંપાયન ! ભગવાન આદિષેષે એ તીર્થમાં કેવી રીતે મહાન તપ કર્યું હતું તેમ જ સિદ્ધુદ્રીપ, દેવાપિ અને વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણપણને કેવી રીતે પામ્યા હતા હે ભગવન ! એ સર્વ વૃતાંત સાંભળવા માટે મને અતિ ઉત્કંઠ ધર્યા છે માટે તે મને કહે ૧, ૨

વૈશંપાયન બોલ્યા પૂર્વે સત્યયુગના સમયમાં આદિષેષ નામના એક ઉત્તમ બ્રાહ્મણ હતા તેમણે પ્રથમથી જ નિત્ય શુરુકુળમાં વાસ કર્યો હતો અને વેદાધ્યયન કરવામાં તેઓ નિત્ય આસક્ત રહેતા હતા ૩ હે પૃથ્વીપતિ રાજા ! તેઓ નિત્ય શુરુકુળમાં જ રહીને યત્નપૂર્વક અધ્યયન કરતા હતા, છતાં તેમને સંપૂર્ણ વિદ્યા કે સંપૂર્ણ વેદો

પ્રાપ્ત થયા નહિ ૪ પછી હે રાજન ! કંઠાળી જઈને તે મહાતપસ્વીએ સરસ્વતીના તટ પર મહાન તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો અને તે તપથી તેમણે ઉત્તમોત્તમ વેદોને પ્રાપ્ત કર્યા ૫ આ રીતે મહર્ષિ આદિષેષ તપના પ્રભાવથી વિદ્વાન, વેદજ્ઞ અને સિદ્ધ થયા, એટલે તેમણે સરસ્વતીના તીર્થના સંબંધમાં આવા ત્રણ વરદાનો આપ્યા ૬ આજ દિવસથી આરભી જે કોઈ મનુષ્ય આ તીર્થમાં સ્નાન કરશે, તેને અશ્વમેધ યજ્ઞનું પુષ્કળ ફળ પ્રાપ્ત થશે ૭ બીજું, આજથી આરભીને અહીં સપ્ત તરફથી કોઈને પણ ભય રહેશે નહિ ત્રીજું, અલ્પકાળ પણ આ તીર્થમાં વસવાથી મનુષ્યને પુષ્કળ ફળ પ્રાપ્ત થશે ૮ આમ કહીને મહાતેજસ્વી એવા તે મુનિ સ્વર્ગે ગયા હતા હે મહારાજ ! પ્રતાપી ભગવાન આદિષેષે આ રીતે તે તીર્થમાં સિદ્ધ થયા હતા. ૯ હે મહારાજ ! તે જ પ્રમાણે પ્રતાપી સિદ્ધુદ્રીપ અને દેવાપિ પણ એ જ તીર્થમાં મોટું બ્રાહ્મણપણું પામ્યા હતા. ૧૦ વળી હે તાત ! નિત્ય તપોનિષ્ઠ અને જિતેન્દ્રિય એવા કૌશિક ગોત્રના કષિ વિશ્વામિત્ર પણ અતિ-મહાન તપ તપીને તે જ સ્થળે બ્રહ્મર્ષિ પદને પામ્યા હતા ૧૧ હે રાજન ! પૂર્વે આ પૃથ્વી પર ગાંધિ નામનો એક પ્રખ્યાત ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને ત્યાં વિશ્વામિત્ર નામનો એક પ્રતાપી પુત્ર થયો હતો ૧૨ કૌશિકગોત્રનો તે ગાંધિરાજ પણ મહાયોગી પુરુષ હતો તે મહાતપસ્વી ગાંધિ રાજ્યે પોતાના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે દેહનો ત્યાગ કરવા મનમાં વિચાર કર્યો એટલે સર્વ પ્રજાઓએ પ્રણામ કરીને તેને કહ્યું 'હે મહાશુદ્ધિમાન ગજા ! આમ ચાલ્યા જવું તે તમને યોગ્ય નથી, માટે તમે મહાભયથી અમાઝ રક્ષણ કરો ૧૩, ૧૪ પ્રજાઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ગાંધિરાજ્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યો 'મારો

પુત્ર જ હવે આ સમયે જગતનું રક્ષણ કરશે.^{૨૧} હે રાજન! આમ કહીને ગાધિરાજ્યે વિશ્વામિત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કર્યું. આ પ્રમાણે વિશ્વામિત્ર રાજ થયા. ઘણો ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે રાજ પૃથ્વીનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. એવામાં તેમને રાક્ષસો તરફનો મહાન ભય સાંભળવામાં આવ્યો. એટલે તે ચતુરંગી સૈન્યને સાથે લઈ નગરમાંથી બહાર નીકળી ગયા અને કેટલોએક દૂર માર્ગ કાપ્યા પછી વસિષ્ઠકપિના આશ્રમમાં જઈ ચડ્યા. હે રાજન! તે આશ્રમમાં વિશ્વામિત્રના સૈનિકોએ વસિષ્ઠની ગેરહાજરીમાં ઘણો મોટો અસાચાર કરી મૂક્યો; પરંતુ તે જ સમયે મહર્ષિ ભગવાન વસિષ્ઠ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે પોતાના સર્વ મહાવનમાં ભાંગફાટ થતી જોઈ; એટલે હે મહારાજ! મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠને ક્રોધ ચડ્યો.^{૨૨-૨૦} તેમણે પોતાની કામધેતુ ગાયને કહ્યું: ‘તમે સિદ્ધ જાતિના ધોર સૈનિકો ઉત્પન્ન કરો.’ વસિષ્ઠે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે કામધેતુએ ધોર દેખાવના અનેક પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યા. તે પુરુષોએ વિશ્વામિત્રના સૈન્યને સર્વ દિશાઓમાં હાંફી કાઢ્યું. આ રીતે સૈન્યને નાસી ગયેલું સાંભળીને ગાધિપુત્ર વિશ્વામિત્રે તપને જ સર્વોદ્દેશ માન્યું અને પોતે પણ તપ કરવાનો જ મનમાં નિશ્ચય કર્યો. હે રાજન! પછી તેમણે સરસ્વતીના એ મહાન તીર્થમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરી નિયમ, ઉપવાસ આદિ તપશ્ચરણ દ્વારા પોતાના શરીરને ખૂબ હથ આપવા માંડ્યું. ઠાઈ દિવસે તેમણે કેવળ જળનો જ આહાર કરવા માંડ્યો, ઠાઈ દિવસે કેવળ વાયુનું જ ભક્ષણ કરવા માંડ્યું અને ઠાઈ દિવસે કેવળ પાંદડાંનો જ આહાર લેવા માંડ્યો.^{૨૧-૨૪} વળી તેમણે કેવળ બૂમિ પર જ શયન કરવા માંડ્યું અને બીજા અનેક મિત્ર મિત્ર નિયમો ધારણ કર્યા. વિશ્વા-

મિત્રની આવી ધોર તપશ્ચર્યા જોઈ દેવો પણ તેમના વ્રતમાં વિમ્બ નાખવા લાગ્યા.^{૨૫} પરંતુ એ મહાત્માની બુદ્ધિ નિયમોથી જરા પણ ચલાયમાન થઈ ન હતી. આવા પરમ યત્નપૂર્વક તેમણે અનેક પ્રકારનું તપ કરવા માંડ્યું હતું.^{૨૬} તેથી તે ગાધિપુત્ર તેજમાં સૂર્ય સમાન થઈ ગયા હતા. પછી વર આપનારા પિતામહ બ્રહ્મદેવ તપમાં એકનિષ્ઠ બનેલા એ વિશ્વામિત્ર પર પ્રસન્ન થયા અને તેમને છઠ વર માગવા માટે કહેવા લાગ્યા. એટલે હે રાજન! વિશ્વામિત્રે પણ ‘હું બ્રાહ્મણ થાઉં’ એવો વર માગ્યો. ત્યાં સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્મા પણ ‘તથાસ્તુ’ કહીને અંતર્હિત થયા. આ રીતે મહાયશસ્ત્રી વિશ્વામિત્રે એ તીર્થમાં ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરીને બ્રાહ્મણપણું મેળવ્યું હતું અને તે પોતાની મનઃકામના સંપૂર્ણ કરી દેવની પેઠે સમયે પૃથ્વી પર વિચરતા હતા. બળદેવે પણ એ મહાન તીર્થમાં અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોનું દાન દીધું હતું. હે રાજ! તેમણે હર્ષપૂર્વક ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી અને તેમને દૂરજી ગાયો, વાહનો, શયનો, વસ્ત્રો, અલંકારો, ભક્ષ્ય તથા સુંદર પેય પદાર્થો દાનમાં આપ્યા. તે પછી હે રાજન! બળદેવ સમીપમાં આવેલા બકમુનિના આશ્રમમાં ગયા હતા. તે આશ્રમમાં દાહ્ય જોતના બકમુનિએ તીવ્ર તપ કર્યું હતું, એમ પરંપરાથી અમે સાંભળ્યું છે.^{૨૭-૩૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સાધ્યપર્વ તર્ગત ગદાયુદ્ધપર્વમાં ‘બળદેવની તીર્થયાત્રા’ નામનો અધ્યાય ૪૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૧ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-બકમુનિનું ચરિત્ર

॥ વંશપાત્ર ઉવાચ ॥

વ્રજાયોનેરવાકીર્ણ જગમ યદુનંદનઃ ।

યત્ર દાર્ણ્યો ચક્રો રાજદાશ્રમસ્યો મહાતપઃ ॥

વેશંપાયન યોદ્યાઃ હે જનમેજયરાજ ! યદુનંદન બળદેવ વિશ્વામિત્ર આદિને બ્રાહ્મણપણું

ઉત્પન્ન કરનારા એ તીર્થમાં થઈને ‘અવાકીર્ણ’ નામના તીર્થમાં ગયા હતા. ત્યાં આશ્રમ બાંધીને રહેલા, મહાતપસ્વી અને દાદૃશ્ય ગોત્રના બક-મુનિએ વિચિત્રવીર્યના પુત્ર દૂતરાષ્ટ્રરાજના રાજ્ય-નો નાશ કરવા માટે માંસનો હોમ કર્યો હતો. વળી ત્યાં મહાન ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ તે પ્રતાપી અને ધર્માત્મા મુનિએ મહાધોર તપ કરીને પોતાના શરીરનું ‘કર્પણ ક્યું’ હતું. પૂર્વે નૈમિષ-રણ્યમાં વસનારા ઋષિઓનો બાર વર્ષપર્યંત ચાલનારો મહાન યજ્ઞ ચાલતો હતો. તે યજ્ઞની જ્યારે પૂર્ણાહુતિ થવા આવી, ત્યારે સર્વ ઋષિઓ જગતનો વિજય કરનારા પાંચાલવંશના ક્ષત્રિયો પાસે ગયા. ત્યાં તે મહામનસ્વી ઋષિઓએ તે રાજની પાસે દક્ષિણા માટે બળવાન અને નીરાગી એવા એકવીસ નાના નાના વાછરડાઓની ચાચના કરી. (એટલે તુરત જ તે ઋષિઓને એકવીસ વાછરડાઓ દક્ષિણા તરીકે આપવામાં આવ્યા. તે વાછરડાઓ લઈને ઋષિઓ નૈમિષારણ્યમાં આવ્યા અને તેઓમાંથી ભાગે પડતા લઈ લેવા માટે તેમણે બકમુનિને કહ્યું.) એટલે દાદૃશ્યગોત્રના બક-મુનિ તે ઋષિઓને કહેવા લાગ્યા : ‘તમે બધા જ આ પશુઓને વહેંચી દો. ^{૧-૫} હું આ પશુઓને લઈશ નહિ. હું તો કોઈ બીજા મહાન રાજ પાસેથી પશુઓ માગી લાવીશ.’ હે રાજ ! સર્વ ઋષિઓને આ પ્રમાણે કહીને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે પ્રતાપી બકમુનિ દૂતરાષ્ટ્રરાજના રાજ-મહેલ તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં છેક દૂતરાષ્ટ્રરાજની પાસે જઈને દાદૃશ્યગોત્રી બકમુનિએ તેની પાસે પશુઓની ચાચના કરી; પરંતુ તે જ સમયે એવું બન્યું કે, દેવયોગે દૂતરાષ્ટ્રરાજની ઠેટલીક ગાયો મરણ પામી ગઈ. તે જોઈને મહારાજ દૂત-રાષ્ટ્રે રોષથી બકમુનિને કહ્યું : ‘હે બ્રહ્મણધુ ! તારી જો ઇચ્છા હોય તો આ મરેલી ગાયોને તું

જલદી લઈ જા.’ રાજનું આવું તિરસ્કારયુક્ત વચન સાંભળી ધર્મવેત્તા બકઋષિ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા : ‘અરે! આ રાજએ સભાની વચ્ચે મને દૂર વાક્યો કહ્યાં!’ એક મુદ્દત્તંબર મનમાં આવો વિચાર કરીને બ્રાહ્મણોત્તમ બકમુનિ રોષે ભરાયા. તેમણે દૂતરાષ્ટ્રરાજનો વિનાશ કરવા માટે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. તુરત જ તે મુનિવર એ મરેલી ગાયો લઈને રાજના મહેલમાંથી નીકળી ગયા અને સરસ્વતીના અવાકીર્ણ તીર્થમાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો અને દૂતરાષ્ટ્રરાજના રાજ્યનો વિનાશ કરવા માટે તેમાં મરેલી ગાયોનું માંસ કાપી કાપીને હોમવા માંડ્યું. ^{૬-૧૨} આમ હે મહારાજ ! મહાતપસ્વી દાદૃશ્યગોત્રી બકમુનિ ઠેટલાએક ઉત્તમ નિયમો પાળીને મરેલી ગાયોના તે માંસ વડે દૂતરાષ્ટ્રરાજના રાજ્યનો જ અગ્નિમાં હોમ કરી રહ્યા હતા. ^{૧૩} હે રાજ ! અતિદારણુ એવો તે યજ્ઞ વિધિપૂર્વક જમ જમ આગળ વધ્યો, તેમ તેમ દૂતરાષ્ટ્રરાજના રાજ્યનો પણ ક્ષય થવા લાગ્યો. ^{૧૪} હે રાજ ! ફરસી વડે જમ કોઈ મોટા વનને કાપી નાખવામાં આવે, તેમ રાજ દૂત-રાષ્ટ્રનું રાજ્ય તે યજ્ઞથી પ્રતિદિન ક્ષીણ થવા લાગ્યું. ^{૧૫} આવું રાષ્ટ્ર આપત્તિમાં આવી પડ્યું, છિન્નસિન્ન થઈ ગયું અને ભાન વિનાનું થઈ ગયું. હે રાજન ! પોતાના રાજ્યની આવી સ્થિતિ જોઈને રાજ દૂતરાષ્ટ્ર મનમાં અત્યંત દુઃખી થયો અને તે સંબંધમાં ઘણા ઘણા વિચારો કરવા લાગ્યો. પછી તે રાજએ બ્રાહ્મણોની સાયમાં રહી દેશને દુઃખમાંથી ઓડાવવા માટે યત્ન કરવા માંડ્યો. ^{૧૬, ૧૭} પરંતુ તે કોઈ રીતે દેશનું કંટ્યાણુ કરી શક્યો નહિ અને ઊંડરા તેના દેશનો નાશ જ થવા લાગ્યો. આ રીતે દે નિબ્બાપ જનમે-જયરાજ ! દૂતરાષ્ટ્ર અને દેશનો ઉદ્ધાર કરવા જોડાયેલા ઠેટલાએક બ્રાહ્મણો જ્યારે રાષ્ટ્રને

દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે સમર્થ થયા નહિ અને તેઓ ખિન્ન થઈ ગયા, ત્યારે બધાએ એકઠા મળીને પ્રશ્ન એનારા એશીઆને તેના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો.^{૧૮, ૧૯} એટલે તુરત જ તે એશી-આએ કહ્યું: 'હે રાજન્! તમારી પાસે પશુઓની યાચના કરવા આવેલા જ બકમુનિનો તમે તિરસ્કાર કર્યો છે, તે પોતે જ માંસો કાપી કાપીને તમારા રાષ્ટ્રનો અગ્નિમાં હોમ કરી રહ્યા છે. સરસ્વતીના તટ પર આવેલા અવાદ્ધીણું તીર્થમાં તે મુનિએ તપશ્ચર્યા આરંભી છે અને હવનહોમ ચલાવ્યો છે; તેથી તમારા રાષ્ટ્રનો આ મહાન ક્ષય થઈ રહ્યો છે, માટે ત્યાં જઈને તેમને પ્રસન્ન કરો.' હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે સાંભળીને તુરત જ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સરસ્વતીના તટ પર ગયો. ત્યાં જઈને મસ્તક નમાવી પૃથ્વી પર દંડવત્ કરીને તે બે હાથ બેઠી આ પ્રમાણે બોલ્યો: 'હે ભગવન્! મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. હું આપને પ્રસન્ન કરું છું. તમે જ મારા આધારભૂત છો અને નાથ છો. માટે દીન, લોભી અને મૂર્ખાઈથી બેભાન થયેલા મારા પર કૃપા કરવા તમે યોગ્ય છો.^{૨૦-૨૪} આમ શોકાકુળ થઈને વિલાપ કરતા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને જોઈને બકમુનિને તેના પર દયા આવી ગઈ અને તેના રાજ્યને દુઃખથી મુક્ત કર્યું.^{૨૫} પછી કોપનો ત્યાગ કરી પ્રસન્ન થયેલા તે ઋષિએ તેના રાજ્યને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે પુનઃ ઢેટલીએક આહુતિએ આપી અગ્નિમાં હોમ કર્યો.^{૨૬} તે હોમ દ્વારા રાષ્ટ્રને દુઃખથી મુક્ત કરીને તથા તેની પાસેથી અનેક પશુઓ લઈને મનમાં પ્રસન્ન થયેલા એ બુકમુનિ પુનઃ નૈમિષારણ્ય તરફ જ આદ્યા ગયા.^{૨૭} પછી હે રાજા! મોટા મનનો ધર્માત્મા ધૃતરાષ્ટ્રરાજા પણ શાંતચિત્ત થઈને મોટી ઋદ્ધિવાળા પોતાના નગર તરફ જ પાછો ફર્યો. હે મહારાજા! પૂર્વે તે તીર્થમાં ઉદાર ભુદ્ધિ-

વાળા બૃહસ્પતિએ અસુરોના વિનાશ કરવા માટે તથા દેવોનું કલ્યાણ કરવા માટે માંસનો હોમ કર્યો હતો તેથી અસુરો ક્ષય પામ્યા હતા અને દેવતાઓએ વિજય મેળવીને અસુરોને યુદ્ધમાંથી નસાડ્યા હતા.^{૨૮-૩૦}

મહાયશસ્ત્રી બળદેવે તે તીર્થમાં પણ બ્રાહ્મણોને ઘોડા, હાથી, ખચ્ચર જાતિની ઘોડીઓ, રથો, મહાકિંમતી રત્નો તથા પુષ્કળ ધનધાન્ય દાનમાં આપ્યું હતું. પછી હે રાજા! મહાબાહુ બળદેવ યાયાત નામના તીર્થમાં ગયા હતા. હે મહારાજા! તે તીર્થમાં મહાત્મા નહુષપુત્ર યયાતિરાજના યજ્ઞમાં સરસ્વતી નદી ધી અને દૂધના પ્રવાહોને વહેતી હતી.^{૩૧-૩૩} પુરુષવ્યાઘ્ર રાજા યયાતિ તે તીર્થમાં હર્ષપૂર્વક યજ્ઞ કરીને સ્વર્ગલોકમાં ગયો હતો અને બીજા પુષ્કળ દિવ્ય લોકોને પામ્યો હતો.^{૩૪} વળી સમર્થ યયાતિરાજ જ્યારે પરમાત્માને વિષે સનાતન ભક્તિ કરીને તથા મોટી ઉદારતા દર્શાવીને તે તીર્થમાં યજ્ઞ કરતો હતો, ત્યારે મહાનદી સરસ્વતી તેના યજ્ઞમાં આવેલા હરકોઈ બ્રાહ્મણને તેના મનમાન્યા પદાર્થો પૂરા પાડતી હતી. વળી તે સર્વ બ્રાહ્મણોને ગૃહ, શયન, છ રસવાણું ભોજન અને બીજું અનેક પ્રકારનું દાન આપતી હતી. બ્રાહ્મણો તો એમ જ માનતા હતા કે, આ સર્વ ઉત્તમોત્તમ સામગ્રી રાજા તરફથી જ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેથી તેઓ પ્રસન્નતાપૂર્વક શુભ આશિષો આપીને રાજાની જ સ્તુતિ કરતા હતા.^{૩૫-૩૮} તે વેળા યયાતિરાજના યજ્ઞની સંપત્તિથી દેવો અને ગંધર્વો ખુશખુશાલ થઈ ગયા હતા અને મનુષ્યો તો તે સંપત્તિ જોઈને વિસ્મય જ પામી ગયા હતા.^{૩૯} હવે ધર્મના મોટા ધ્વજરૂપ, તાલવૃક્ષના ચિહ્નવાળી ધનવાળા, નિત્ય નિત્ય મોટાં મોટાં દાનો આપનારા, ઇંદ્રિયોને જીતનારા તથા કૃતકૃત્ય અનેલા મહાત્મા બળદેવ

આ યાયાત નામના તીર્થમાંથી નીકળીને મહા-
ભયંકર વેગવાળા ‘વસિષ્ઠાપવાહ’ તીર્થ તરફ
ગયા હતા.^{૪૦}

ઐતિ શ્રીમહાભારતમાં સદ્યપર્વોત્તર્ગત મહાયુદ્ધપર્વમાં ‘બળ-
દેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વત ઉપાખ્યાન’ નામનો
અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો બળદેવની તીર્થયાત્રા-‘વસિષ્ઠા- પવાહ’ તીર્થ

॥ જનમેજય उवाच ॥

વસિષ્ઠસ્થાપવાહોઽસૌ ભીમવેગઃ કથં નુ સઃ ।
કિમર્થં ચ સરિચ્છેષ્ટા તમૃષિ પ્રત્યવાહયત્ ॥ ૧ ॥

જનમેજય બોલ્યા : હે વૈશંપાયન મુનિ !
એ વસિષ્ઠાપવાહ તીર્થ ભયંકર વેગવાળું શાથી
થયું ? મહાનદી સરસ્વતી વસિષ્ઠઋષિને શા માટે
તાણી ગઈ હતી ? શા માટે વસિષ્ઠને તથા વિશ્વા-
મિત્રને અન્યોન્ય વેર થયું હતું અને તેમાં કારણ
શું હતું ? હે મહાયુદ્ધિમાન પ્રભુ ! તે મને કહો.
તમારી કથા સાંભળીને હું તમ જ ચતો નથી.^{૪૧}

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે ભારત ! હે રાજન !
વિશ્વામિત્રને તથા બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠને અન્યોન્ય
અતિ મહાન વેર ઊભું થયું હતું અને તેમાં
કારણભૂત એકબીજાના તપની સ્પર્ધા જ હતી.^{૪૨}
વસિષ્ઠઋષિનો મહાન આશ્રમ સ્થાણુતીર્થમાં હતો
અને બુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ વસિષ્ઠના
આશ્રમથી પૂર્વમાં છેક પાસે જ હતો. હે મહા-
રાજ ! જ્યાં ભગવાન શંકરે પરમ તપ કર્યું હતું,
ત્યાં એ વિશ્વામિત્રે મહાધોર ઠમ કર્યું હતું,
એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૪૩} ત્યાં ભગવાન શંકરે
સરસ્વતી નદીનું પૂજન કરી યજ્ઞો કર્યા હતા અને
‘સ્થાણુતીર્થ’ નામનું તીર્થ સ્થાપ્યું હતું.^{૪૪} તે
પ્રદેશ પર આવેલા એ તીર્થમાં દેવોએ અસુરોનો
નાશ કરનારા ઠાકિંકસ્વામીનો સેનાપતિપદે અભિ-
ષેક કર્યો હતો.^{૪૫} સરસ્વતીના તટ પર આવેલા એ

સ્થાણુતીર્થમાં મહામુનિ વિશ્વામિત્રે ઉત્તમ તપશ્ચર્યા
કરીને વસિષ્ઠઋષિને સરસ્વતીના પ્રવાહમાં તણા-
વ્યા હતા. તે કથા હું તમને કહું છું, સાંભળો.^{૪૬}
હે ભારત ! વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ એ બન્ને તપો-
ધનો પ્રતિદિન તપ માટે તીવ્ર સ્પર્ધા કરતા હતા.^{૪૭}
તેમાં પણ મહામુનિ વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠનું તપ-
સંબંધી તેજ ઝેઈને અધિક સંતાપ કરતા અને
ચિંતામાં પડી જતા હતા.^{૪૮} હે ભારત ! એક
દિવસ નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેનારા વિશ્વામિત્રને
આવી બુદ્ધિ સૂઝી કે, ‘આ સરસ્વતી નદી એ
તપસ્વીત્રેષ્ઠ તપોધન વસિષ્ઠને મારી પાસે એકદમ
ખેંચી લાવશે, તો હું એ દ્વિજવરને અહીં જ મારી
નાખીશ, એમાં સંશય નથી.’^{૪૯, ૫૦} મહામુનિ
ભગવાન વિશ્વામિત્રે આવો મનમાં નિશ્ચય કર્યો
અને ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રોવાળા થઈને એમણે
મહાનદી સરસ્વતીનું સ્મરણ કર્યું.^{૫૧} મુનિએ
પોતાનું ધ્યાન કર્યું છે, એમ જાણીને શુદ્ધતા
સરસ્વતી એકદમ વ્યાકુળ થઈ ગઈ; કારણ કે તેના
જલવામાં જ હતું કે, વિશ્વામિત્ર મહાવીર્યાવાન
અને મહાક્રોધી છે.^{૫૨, ૫૩} પછી જોનો વીર પતિ મરણ
પામ્યો હોય તેવી સ્ત્રીની પેઠે અત્યંત દુઃખી
થયેલી તે સરસ્વતી નિસ્તેજ અને ઠંપાયમાન
થઈને બે હાથ ઝેડી મહામુનિ વિશ્વામિત્ર પાસે
આવી અને બોલી : ‘કહો, હું આપનું કયું
કાર્ય કરું ?’^{૫૪} એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા મુનિએ
તેને કહ્યું : ‘વસિષ્ઠને જલદી મારી પાસે લાવ,
એટલે આજ જ હું તેને મારી નાખું.’ તે સાંભળી
ક્રમણ સમાન નેત્રવાળી સરસ્વતી તો ગભરાટમાં જ
પડી ગઈ. ત્યાં હાથ ઝેડીને ઊભી રહેલી તે નદી
વાયુના ઝપાટામાં આવેલી લતાની પેઠે ભયની
મારી અત્યંત દ્રુજવા લાગી.^{૫૫, ૫૬} સરસ્વતીનું
આવું સ્વરૂપ ઝેઈને મુનિએ તેને પુનઃ કહ્યું :
‘વિચાર કર્યો વિનાતું વસિષ્ઠને મારી પાસે ખેંચી

લાવ. ^{૧૯} મુનિનું આ વચન સાંભળી તથા તેના પાપી કર્તવ્યનો વિચાર કરી, પૃથ્વીમાં અપ્રતિમ ગણાતા વસિષ્ઠના પ્રભાવને જાણનારી તે સરસ્વતી વસિષ્ઠની પાસે ગઈ. ત્યાં તેણે યુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રે પોતાને જ આજ્ઞા આપી હતી તે સર્વ વાત તેમને જણાવી. ^{૨૦, ૨૧} એ સમયે સરસ્વતી બંને ઋષિઓના શાપના ભયથી અત્યંત ધ્રુજ રહી હતી. હે રાજા ! વિશ્વામિત્રના મહાન શાપનો વિચાર કરીને ત્રાસ પામી ગયેલી તથા કૃશ, નિસ્તેજ અને ચિંતાતુર બની ગયેલી તે સરસ્વતીને જોઈને મનુષ્યશ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે બોલ્યા. ^{૨૨, ૨૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા આ મહાનદી ! તું તારાં પોતાનું જ રક્ષણ કર અને મને સત્વર ત્યાં ખેંચી જ, કારણ કે જો તું એમ નહિ કરે તો વિશ્વામિત્ર તને શાપ આપશે. માટે તું વિચાર ન કર. ^{૨૪} હે કુરુવંશી ! હયાશીલ વસિષ્ઠનું એ વચન સાંભળી સરસ્વતી વિચારમાં પડી ગઈ કે, હવે શું કરવાથી પુણ્યકર્મ થાય ? ^{૨૫} આમ વિચાર કરતાં તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, ‘આ વસિષ્ઠે મારા પર અત્યંત હયા કરી છે, માટે તેમનું જ મારે નિત્ય હિત કરવું જોઈએ. ^{૨૬} હવે હે રાજા ! પોતાના તીર પર જપ તથા હવનહોમ કરતા મહર્ષિ વિશ્વામિત્રને જોઈને સરસ્વતીએ જાણ્યું કે, ‘આ સમયે વસિષ્ઠને ખેંચી જવા તે જ યોગ્ય છે.’ આમ જાણીને મહાનદી સરસ્વતી પોતાનો વેગ વધારીને જ તીર પર વસિષ્ઠ બેઠા હતા તે તીરને ખેંચી જવા લાગી, એટલે વસિષ્ઠ પણ તેની સાથે તણાયા. હે રાજા ! વસિષ્ઠ જ્યારે પાણીના પ્રવાહમાં તણાયા, ત્યારે તેમણે સરસ્વતીની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી હતી : ‘હે સરસ્વતી ! તમે પિતામહના સરોવરમાંથી નીકળીને આ જગતમાં વહી રહ્યાં છો, તમારાં પવિત્ર જળથી આ સર્વ જગત

વ્યાપ્ત થયું છે. ^{૨૭-૩૦} હે દેવી ! તમે જ આકાશમાં વહીને મેઘમંડળોને જળપ્રદાન કરો છો, તમે જ સર્વ જળસ્વરૂપ છો અને અનાવૃષ્ટિ આદિ કારણોથી ઋષિઓ જ્યારે વિનાશ પામે છે, ત્યારે તમારી પાસેથી જ અમે વેદાધ્યયન કરીએ છીએ. તમે જ પુષ્ટિ, છુતિ, કીર્તિ, સિદ્ધિ, યુદ્ધિ, ઉમા, વાણી અને સ્વાહાસ્વરૂપ છો. આ સર્વ જગત તમારે જ અધીન છે. ^{૩૧, ૩૨} તમે જ સર્વ જૂનો વિષે સૂક્ષ્મા, મધ્યમા, વૈષ્ણવી અને પર્યંતી આમ ચાર પ્રકારે વસો છો. ^૩ હે રાજા ! મહર્ષિ વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતા હતા, ત્યારે સરસ્વતી તેમને વિશ્વામિત્રના આશ્રમ તરફ તાણી જતી હતી. તેણે છેક આશ્રમની પાસે જઈને વિશ્વામિત્રને વસિષ્ઠને ખેંચી લાવ્યાની વાત વારંવાર જણાવી હતી. આમ સરસ્વતીએ ખેંચી આણેલા વસિષ્ઠને જોઈને ક્રોધાયમાન થયેલા વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠનો નાશ કરે એવું કાઈ અસ્ર શોધવા માંડ્યું. ^{૩૩-૩૪} પરંતુ સરસ્વતી નદી તેમને ક્રોધાયમાન થયેલા જોઈને બ્રહ્મહત્યાના ભયથી, વસિષ્ઠને પૂર્વ દિશા તરફ એકદમ ખેંચી જવા લાગી. આમ બંનેનાં વાક્યોનું માન જળવી તેણે વિશ્વામિત્રને છેતર્યો. આ રીતે મહર્ષિ વસિષ્ઠને ખેંચાઈ ગયેલા જોઈને ક્રોધ અને ક્રોધને હીધે અમર્ષમાં આવી ગયેલા વિશ્વામિત્રે સરસ્વતીને કહ્યું : ‘આ કલ્યાણી ! હે મહાનદી સરસ્વતી ! તું મને છેતરીને અહીંથી પાછી ફરી, માટે જ તું રાક્ષસોને પ્રિય એવા રધિરપ્રવાહને વહે.’ યુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રે સરસ્વતીને આવો શાપ આપ્યો ત્યારથી તે એક વર્ષ સુધી રધિરમિત્ર જળને વહેતી હતી. તે વેળા ઋષિઓ, દેવો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ સરસ્વતીને રધિરના પ્રવાહવાળી જોઈને અત્યંત ક્રુષ્ણ થયાં હતાં. હે રાજા ! આ પ્રમાણે ‘વસિષ્ઠપ્રવાહ’ નામનું તીર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે અને તે

તીર્થમાં મહાનદી સરસ્વતી પુનઃ પોતાના માર્ગમાં
જ વહી રહી છે. ૩૧-૪૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વતીર્થતઃ ગદાચુદ્ધર્વમા
'બલદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતોપાખ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૩ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-સરસ્વતી-
સ્વરૂપ અરુણા નદી

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સા શ્મશ્ત્રા તેન ક્રુદ્ધેન વિશ્વામિત્રેણ ધીમતા ।

તસ્મિન્સ્તીર્થવરે શુભ્રે શોણિતં સમુપાવહત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ ! બુદ્ધિ-
માન વિશ્વામિત્રે ક્રોધાયમાન થઈને સરસ્વતીને
શાપ આપ્યો, એટલે એ ઉજ્જવળ મહાતીર્થમાં
તે રાધરના પ્રવાહને વહેવા લાગી. ^૧ હે ભારત ! તે
પછી તે સ્થળે અનેક રાક્ષસો આવી વસ્યા અને
તે રુધિરનું પાન કરી અત્યંત વૃક્ષ થઈ સુખી
થયા. તેઓ સ્વર્ગને જણે છતી લીધું હોય તેમ
સંતાપરહિત થઈ ત્યાં નાચવા લાગ્યા અને હસવા
લાગ્યા. હે મહીપતિ ! કેટલોક સમય વીત્યા
પછી મહાતપોધન ઋષિઓ સરસ્વતીના તટ પર
આવેલાં તીર્થોમાં યાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. ^{૨-૪}
તપમાં લુપ્ત અને શાસ્ત્રકુશળ એવા તે મહામુનિ-
ઓ તે તે સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરી પરમ પ્રસન્ન
થયા. પછી તે મહાભાગ્યશાળી મુનિઓ જે સ્થળે
રુધિરને વહેતું ધારણુતીર્થ આવેલું હતું, તે
સ્થળે આવી પહોંચ્યા. હે મહારાજ ! તે સ્થળે
સરસ્વતીના જળને રુધિરથી મિશ્ર થયેલું જોઈને
અને ઘણું એકઠા મળેલા રાક્ષસોથી તે રુધિરને
પિવાતું જોઈને તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણુ કરનારા તે
મુનિઓ સરસ્વતીનું રક્ષણ કરવા માટે પરમ ચત્ન
કરવા લાગ્યા. ^{૫-૮} તે મહાવ્રતનિષ્ઠ મહાભાગોએ
મહાનદી સરસ્વતીને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું :
હે કલ્યાણી ! તમારો આ ધરો શા કારણથી

આવી આકુળ દશાને પામ્યો છે તે કહેા. અમે
તમારી પાસેથી તે કારણ જાણીને યથાયોગ્ય
ઉપાય કરવાનો નિશ્ચય કરીશું. ^{૧૮, ૨૦} તે સાંભળી
સરસ્વતીએ મૂઝતાં મૂઝતાં તે સર્વ વૃતાંત ઋષિ-
ઓને જણાવ્યો. એટલે તે તપોધન ઋષિઓ તેને
આવી કુઃખી જોઈને બોલી ઊઠ્યા : 'હે નિર્દોષ
દેવી ! તમને જે કારણથી શાપ થયો છે, તે કારણ
અમે સાંભળ્યું તથા શાપ પણ અમારા જાણવામાં
આવ્યો. હવે અમે બધા તપોધનો તેને માટે યથા-
યોગ્ય ઉપાય કરીશું.' મહાનદી સરસ્વતીને આમ
કહીને તે સર્વ બ્રાહ્મણો માંદોમાંદો કહેવા લાગ્યા :
'આપણે બધા એકત્ર થઈને આ સરસ્વતી નદીને
શાપથી છોડાવીએ.' હે રાજ ! તે પછી સર્વ
બ્રાહ્મણોએ તપ, નિયમ, ઉપવાસ, અનેક પ્રકાર-
ના યમ તથા કષ્ટકારક વ્રતો કરીને પશુઓના
પતિ જગપતિ મહાદેવનું આરાધન કયું અને
તેમની કૃપા સંપાદન કરીને મહાનદી સરસ્વતી
દેવીને શાપથી છોડાવી. આ રીતે તે સર્વ
બ્રાહ્મણોના પ્રભાવથી સરસ્વતી નદી મૂળ સ્વરૂપ-
માં આવી ગઈ. તેનું જળ પણ પૂર્વની પેઠે
પ્રસન્ન થયું અને શાપમુક્ત થયેલી તે મહા-
નદી પૂર્વની પેઠે જ દીપી નીકળી. હે રાજન !
મુનિઓએ સરસ્વતીના જળને પૂર્વવત્ નિર્મળ
કરેલું જોઈને હ્રુદાયથી પીડાતા સર્વ રાક્ષસો તે
મુનિઓને જ શરણે ગયા અને હાથ જોડીને આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : 'હે દયાળુ મુનિઓ !
અમે બ્રૂખ્યા થયા છીએ; તેથી તમે કરેલી સર-
સ્વતીની આ શાપમુક્તિ અમને ઇષ્ટ નથી. વળી
અમે સનાતન ધર્મથી બ્રહ્મ થયા છીએ અને
મૂળથી જ પાપકર્મી હોવા ઉપરાંત તમારી
અકૃપાથી તથા પ્રાચીન દુષ્ટ કર્મથી અમારા પાપમાં
વધારો જ થયા કરે છે. આથી અમે બ્રહ્મરાક્ષસ
થયા છીએ. વૈશ્ય, શૂદ્ર તથા સત્રિય જાતિની

લાવ. ^{૧૯} મુનિનું આ વચન સાંભળી તથા તેના પાપી કર્તવ્યનો વિચાર કરી, પૃથ્વીમાં અપ્રતિમ ગણાતા વસિષ્ઠના પ્રભાવને જાણનારી તે સરસ્વતી વસિષ્ઠની પાસે ગઈ. ત્યાં તેણે યુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રે પોતાને જે આજ્ઞા આપી હતી તે સર્વ વાત તેમને જણાવી. ^{૨૦, ૨૧} એ સમયે સરસ્વતી બન્ને ઋષિઓના શાપના ભયથી અત્યંત ધ્રુજ રહી હતી. હે રાજા ! વિશ્વામિત્રના મહાન શાપનો વિચાર કરીને ત્રાસ પામી ગયેલી તથા કૃશ, નિસ્તેજ અને ચિંતાતુર બની ગયેલી તે સરસ્વતીને જોઈને મતુલ્યશ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે બોલ્યા. ^{૨૨, ૨૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા આ મહાનદી ! તું તારાં પોતાનું જ રક્ષણ કર અને મને સત્વર ત્યાં ખેંચી જ, કારણ કે જો તું એમ નહિ કરે તો વિશ્વામિત્ર તને શાપ આપશે. માટે તું વિચાર ન કર. ^{૨૪} હે કુરુવંશી ! દયાશીલ વસિષ્ઠનું એ વચન સાંભળી સરસ્વતી વિચારમાં પડી ગઈ કે, હવે શું કરવાથી પુણ્યકર્મ થાય. ^{૨૫} આમ વિચાર કરતાં તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, 'આ વસિષ્ઠે મારા પર અત્યંત દયા કરી છે, માટે તેમનું જ મારે નિત્ય હિત કરવું જોઈએ. ^{૨૬} હવે હે રાજા ! પોતાના તીર પર જ/પ તથા હવનહોમ કરતા મહર્ષિ વિશ્વામિત્રને જોઈને સરસ્વતીએ જાણ્યું કે, 'આ સમયે વસિષ્ઠને ખેંચી જવા તે જ યોગ્ય છે.' આમ જાણીને મહાનદી સરસ્વતી પોતાના વેગ વચારીને જ તીર પર વસિષ્ઠ બેઠા હતા તે તીરને ખેંચી જવા લાગી, એટલે વસિષ્ઠ પણ તેની સાથે તણાયા. હે રાજા ! વસિષ્ઠ જ્યારે પાણીના પ્રવાહમાં તણાયા, ત્યારે તેમણે સરસ્વતીની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી હતી. 'હે સરસ્વતી ! તમે પિતામહના સરોવરમાંથી નીકળીને આ જગતમાં વહી રહ્યાં છો, તમારાં પવિત્ર જળથી આ સર્વ જગત

વ્યાપ્ત થયું છે. ^{૨૭-૩૦} હે દેવી ! તમે જ આકાશમાં વહીને મેઘમંડળોને જળપ્રદાન કરો છો, તમે જ સર્વ જળસ્વરૂપ છો અને અનાવૃદ્ધિ આદિ કારણોથી ઋષિઓ જ્યારે વિનાશ પામે છે, ત્યારે તમારી પાસેથી જ અમે વેદાધ્યયન કરીએ છીએ. તમે જ પુષ્ટિ, ધૃતિ, ક્ષીતિ, સિદ્ધિ, યુદ્ધિ, ઉમા, વાણી અને સ્વાહાસ્વરૂપ છો. આ સર્વ જગત તમારે જ અધીન છે. ^{૩૧, ૩૨} તમે જ સર્વ ભૂતો વિષે સૂક્ષ્મા, મધ્યમા, વૈષ્ણવી અને પરચંતી આમ ચાર પ્રકારે વસો છો. ^૩ હે રાજા ! મહર્ષિ વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતા હતા, ત્યારે સરસ્વતી તેમને વિશ્વામિત્રના આશ્રમ તરફ તાણી જતી હતી. તેણે છેક આશ્રમની પાસે જઈને વિશ્વામિત્રને વસિષ્ઠને ખેંચી લાવ્યાની વાત વારંવાર જણાવી હતી. આમ સરસ્વતીએ ખેંચી આણેલા વસિષ્ઠને જોઈને ક્રોધાપમાન થયેલા વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના નારા કરે એવું કાઈ અસ્ત્ર શોધવા માંડ્યું. ^{૩૩-૩૫} પરંતુ સરસ્વતી નદી તેમને ક્રોધાપમાન થયેલા જોઈને ધ્રુજાહત્યાના ભયથી, વસિષ્ઠને પૂર્વ દિશા તરફ એકદમ ખેંચી જવા લાગી. આમ બંનેનાં વાક્યોનું માન જળવી તેણે વિશ્વામિત્રને છેતર્યા. આ રીતે મહર્ષિ વસિષ્ઠને ખેંચાઈ ગયેલા જોઈને દુઃખ અને ક્રોધને લીધે અમર્યામાં આવી ગયેલા વિશ્વામિત્રે સરસ્વતીને કહ્યું : 'આ કદ્યાણી ! હે મહાનદી સરસ્વતી ! તું મને છેતરીને અહીંથી પાછી ફરી, માટે જ તું રાક્ષસોને પ્રિય એવા રુધિરપ્રવાહને વહે. ' યુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રે સરસ્વતીને આવો શાપ આપ્યો ત્યારથી તે એક વર્ષ સુધી રુધિરમિશ્ર જળને વહેતી હતી. તે વેળા ઋષિઓ, દેવો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ સરસ્વતીને રુધિરના પ્રવાહવાળી જોઈને અત્યંત દુઃખી થયાં હતાં. હે રાજા ! આ પ્રમાણે 'વસિષ્ઠાપવાહ' નામનું તીથ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે અને તે

તીર્થમાં મહાનદી સરસ્વતી પુનઃ પોતાના માર્ગમાં
જ વહી રહી છે. ૩૬-૪૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વાતર્જત મહાસુદર્શનમા
'બલદેવની તીર્થયાત્રામા સારસ્વતેષામ્બ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૩ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-સરસ્વતી-

સ્વરૂપ અરુણા નદી

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સા શ્વેતા તેન ક્રુદ્ધેન વિશ્વામિત્રેણ ધીમતા ।

તસ્મિંસ્તીર્થવરે શુદ્ધે શોણિતં સમુપાવહત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ ! શુદ્ધિ-
માન વિશ્વામિત્રે ક્રોધાયમાન થઈને સરસ્વતીને
શાપ આપ્યો, એટલે એ ઉજ્જવળ મહાતીર્થમાં
તે રોધરતા પ્રવાહને વહેવા લાગી. ^૧ હે ભારત ! તે
પછી તે સ્થળે અનેક રાક્ષસો આવી વસ્યા અને
તે રુધિરતું પાન કરી અત્યંત વૃષ્ઠ થઈ સુખી
થયા. તેઓ સ્વર્ગને જાણે છતી લીધું હોય તેમ
સંતાપરહિત થઈ ત્યાં નાચવા લાગ્યા અને હસવા
લાગ્યા. હે મહીપતિ ! ઠેઠલોક સમય વીત્યા
પછી મહાતપોધન ઋષિઓ સરસ્વતીના તટ પર
આવેલાં તીર્થોમાં યાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. ^{૨-૪}

તપમાં લુપ્થ અને શાસ્ત્રકુશળ એવા તે મહાસુનિ-
ઓ તે તે સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરી પરમ પ્રસન્ન
થયા. પછી તે મહાભાગ્યશાળી મુનિઓ જ સ્થળે
રુધિરને વહેતું ધારણતીર્થ આવેલું હતું, તે
સ્થળે આવી પહોંચ્યા. હે મહારાજ ! તે સ્થળે
સરસ્વતીના જળને રુધિરથી મિશ્ર થયેલું જોઈને
અને ઘણા એકઠા ભગેલા રાક્ષસોથી તે રુધિરને
પિવાતું જોઈને તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણ કરનારા તે
મુનિઓ સરસ્વતીતું રક્ષણ કરવા માટે પરમ યત્ન
કરવા લાગ્યા. ^{૫-૮} તે મહાવ્રતનિષ્ઠ મહાભાગોએ
મહાનદી સરસ્વતીને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું :
'હે કલ્યાણી ! તમારો આ ધરો શા ધારણથી

આવી આકુળ દશાને પામ્યો છે તે કહો. અમે
તમારી પાસેથી તે ધારણ બણીને યથાયોગ્ય
ઉપાય કરવાનો નિશ્ચય કરીશું. ^{૧૦} તે સાંભળી
સરસ્વતીએ મૂંઝતાં મૂંઝતાં તે સર્વ વૃત્તાંત ઋષિ-
ઓને જણાવ્યો. એટલે તે તપોધન ઋષિઓ તેને
આવી દુઃખી જોઈને બોલી બોલ્યા : 'હે નિર્દોષ
દેવી ! તમને જ ધારણથી શાપ થયો છે, તે ધારણ
અમે સાંભળ્યું તથા શાપ પણ અમારાં જાણવામાં
આવ્યો. હવે અમે બધા તપોધનો તેને માટે યથા-
યોગ્ય ઉપાય કરીશું. ^૧ મહાનદી સરસ્વતીને આમ
કહીને તે સર્વ બ્રાહ્મણો માંડોમાંડે કહેવા લાગ્યા :
'આપણે બધા એકત્ર થઈને આ સરસ્વતી નદીને
શાપથી છોડાવીએ.' હે રાજ ! તે પછી સર્વ
બ્રાહ્મણોએ તપ, નિયમ, ઉપવાસ, અનેક પ્રકાર-
ના યમ તથા કષ્ટકારક વ્રતો કરીને પશુઓના
પતિ જગત્પતિ મહાદેવતું આરાધન કર્યું અને
તેમની કૃપા સંપાદન કરીને મહાનદી સરસ્વતી
દેવીને શાપથી છોડાવી. આ રીતે તે સર્વ
બ્રાહ્મણોના પ્રભાવથી સરસ્વતી નદી મૂળ સ્વરૂપ-
માં આવી ગઈ. તેતું જળ પણ પૂર્વની પેઠે
પ્રસન્ન થયું અને શાપમુક્ત થયેલી તે મહા-
નદી પૂર્વની પેઠે જ લીધી નીકળી. હે રાજ !
મુનિઓએ સરસ્વતીના જળને પૂર્વવત્ નિર્મળ
કરેલું જોઈને હુલાયો પીડાતા સર્વ રાક્ષસો તે
મુનિઓને જ શરણે ગયા અને હાથ જોડીને આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. 'હે દયાળુ મુનિઓ !
અમે ભૂખ્યા થયા છીએ; તેથી તમે કરેલી સર-
સ્વતીની આ શાપમુક્ત અમને ઇષ્ટ નથી. વળી
અમે સનાતન ધર્મથી બ્રહ્મ થયા છીએ અને
મૂળથી જ પાપકર્મી હોવા ઉપરાંત તમારી
અકૃપાથી તથા પ્રાચીન દુષ્ટ કર્મથી અમારા પાપમાં
વધારો જ થયા કરે છે. આથી અમે બ્રહ્માક્ષસ
થયા છીએ. વૈશ્ય, શૂદ્ર તથા ક્ષત્રિય બંધિની

સ્ત્રીઓના યોનિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપ વડે અમારી આ દશા થઈ છે. અમારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, જ્યાં બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરે છે તથા આચાર્ય, ઋત્વિજ, ગુરુ અને વૃદ્ધજનનું અપમાન કરે છે, તેઓ રાક્ષસ થાય છે. માટે હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ! તમે અમને તારો કારણ કે તમે ત્રણે લોકોનું પણ તારણ કરવા સમર્થ છો. ૧૧૧-૨૪ રાક્ષસોનું એ વચન સાંભળી સર્વ મુનિઓએ એકાચિત્ત થઈને મહાનદી સરસ્વતીની સ્તુતિ કરી. રાક્ષસોનો મોક્ષ કરવા માટે તેઓ આ પ્રમાણે બોલ્યા : 'જે અન્ન સહી ગયેલું હોય, શ્રીહા પડેલું હોય, લગ્નિષ્ટ હોય, જ્યાં વાળ પડેલા હોય, જેને તિસ્કારી કહ્યું હોય, જેને લીધે મનુષ્યોમાં રડાફટ થઈ હોય, તથા જેને હડસેલી કાઢેલું હોય, તે અન્ન રાક્ષસોના ભાગ તરીકે થાઓ. માટે વિદ્વાન પુરુષે આ પૂર્વોક્ત પ્રકારના અન્નને બાણીને તેનો યનપૂર્વક ત્યાગ જ કરી દેવો. પરંતુ જે પુરુષ બહુલા છતાં તેવા અન્નનું ભક્ષણ કરે છે, તે રાક્ષસોના અન્નનું જ ભક્ષણ કરે છે.' આમ કહીને તે તપોધન ઋષિઓએ તીર્થશુદ્ધિ કરી અને પછી રાક્ષસોનો મોક્ષ કરવા માટે સરસ્વતી નદીને પ્રેત્સા કરી. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ રાજા ! મહર્ષિઓના મતને બાણી લઈને મહાનદી સરસ્વતીએ પોતાના જ સ્વરૂપરૂપ અરુણા નદીને ત્યાં ચાલુ કરી, એટલે સર્વ રાક્ષસો તે અરુણા નદીમાં સ્નાન કરીને શરીરોનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગલોકમાં ગયા; કારણ કે હે મહારાજ ! તે અરુણાનદી બ્રહ્મહત્યાનાં પાપોને દૂર કરનારી છે. દેવરાજ ઇંદ્ર પણ અરુણા નદીનો આ પ્રભાવ બાણીને તે મહાતીર્થમાં સ્નાન કરી પાપથી મુક્ત થયો હતો.

જનમેજય બોલ્યા : હે વૈશંપાયન ! ભગવાન ઇંદ્રને બ્રહ્મહત્યા કેવી રીતે લાગી હતી ? અને એ તીર્થમાં સ્નાન કરીને તે કેવી રીતે નિરૂપાય

થયા હતા ? ૨૫-૩૨

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! પૂર્વે બનેલું તે હપાખ્યાન હું તમને કહું છું. સાંભળો. ૩૩ પૂર્વે નમુચિ સાથે સંધિનો સંકેત કર્યા પછી પણ ઇંદ્રે તે સંકેતનો ભંગ કર્યો હતો અને તેથી જ તેને બ્રહ્મહત્યા લાગી હતી; કારણ કે નમુચિ ઇંદ્રથી કરીને સૂર્યનાં કિરણોમાં ભરાઈ પેઠો હતો. પછી ઇંદ્રે તેની સાથે મિત્રતા કરી અને તેમાં આવો ઠરાવ કરીને તે બોલ્યો : 'હે અસુરશ્રેષ્ઠ મિત્ર નમુચિ ! હું તારી પાસે સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે, હું તને કોઈ બીની વસ્તુથી કે સૂઝી વસ્તુથી, રાત્રિને સમયે અથવા દિવસને સમયે મારીશ નહિ.' આવો ઠરાવ કર્યા પછી ઇંદ્રે આકળતું ધૂમસ પડેલું બેયું. ૩૪-૩૬ એટલે હે રાજન ! ઇંદ્રે પાણીના ફીણ વડે નમુચિનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. ત્યાં તુરત જ નમુચિનું કપાયેલું મસ્તક 'ઓ મિત્રહત્યારા ! ભ્રમો રહેજે' એમ બોલતું બોલતું ઇંદ્રની પાછળ પડ્યું અને જ્યાં જ્યાં ઇંદ્ર જવા લાગ્યો ત્યાં ત્યાં તેની પાછળ જવા લાગ્યું. આથી સંતાપ પામીને ઇંદ્રે આ વૃતાંત બ્રહ્મદેવને કહ્યો. પછી લોકગુરુ બ્રહ્માએ તેને કહ્યું : 'હે દેવેંદ્ર ! તું અરુણા નદીના તટ પર યજ્ઞ કર અને પાપના ભયનો નાશ કરનારા એ તીર્થમાં સ્નાન કર. હે ઇંદ્ર ! મુનિઓએ એ નદીના જળને પવિત્ર ક્યું છે. વળી પૂર્વે દેવી સરસ્વતી યુક્ત રીતે ત્યાં પધાર્યા હતાં અને તેમણે પોતાના જળ વડે અરુણા નદીને મિશ્ર કરેલી છે. માટે હે દેવેંદ્ર ! જે સ્થળે સરસ્વતીનો તથા અરુણા નદીનો મહાપવિત્ર સંગમ થયો છે, તે સ્થળે જઈને તું યજ્ઞ કર અને અનેક પ્રકારનાં દાનો આપ. ૩૭-૪૨ એ સંગમસ્થળે સ્નાન કરીને તું મહાધિર પાપથી મુક્ત થઈ જઈશ.' હે જનમેજય ! બ્રહ્માએ આમ કહ્યું એટલે ઇંદ્ર સરસ્વતીના એ તીર્થમાં ગયો. ત્યાં વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરી તેણે

અરણ્ય નદીમાં સ્નાન કર્યું એટલે તુરત જ બ્રહ્મ-
હત્યાથી લાગેલા પાપથી તે મુક્ત થયો.^{૧૩,૧૪} હે
રાજવર! પછી મનમાં હર્ષ પામેલો દેવેશ્વર સ્વર્ગમાં
ગયો. હે ભારત! નમુચિતું મરતક પણ તે તીર્થમાં
સ્નાન કરી ઇષ્ટ કામનાઓને આપનારા અક્ષય
લોભામાં ગયું.^{૧૫}

વૈશંપાયન યોદ્યા: હે જનમેજય રાજા!
મહાત્મા બળદેવ એ તીર્થમાં પણ સ્નાન કરી,
જાતજાતનાં દાનો આપી, ધર્મસંપાદન કરી, પર-
માર્થનાં કર્મો કરતા કરતા મહાપવિત્ર સોમતીર્થમાં
ગયા.^{૧૬} તે તીર્થમાં પૂર્વે રાજધિરાજ અંદરે સાક્ષાત્
પ્રગટ થઈને વિધિપૂર્વક રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો
અને તે મહાયજ્ઞમાં બુદ્ધિમાન મહાત્મા અગ્નિ
મહર્ષિ હોતા થયા હતા.^{૧૭} એ રાજસૂય યજ્ઞની
સમાપ્તિ થયા પછી દાનવો, દૈત્યો અને રાક્ષસોને
દેવોની સાથે મહાન યુદ્ધ થયું હતું. તે યુદ્ધ
'ત્રીવિતારક' યુદ્ધ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને
તે યુદ્ધમાં કાર્તિકસ્વામીએ તારકાસુરને માર્યો હતો.
વળી એ સોમતીર્થમાં દૈત્યોના નાશ કરનાર કાર્તિક-
સ્વામીને દેવતાઓનું સેનાપતિ પદ પ્રાપ્ત થયું હતું,
એમાં કાર્તિકસ્વામી સદા કુમારવસ્થામાં જ રહ્યા
હતા અને એમાં પીપળાનું એક મહાન વૃક્ષ
બીજું છે.^{૧૮,૧૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં રાજ્યપર્વતર્જવ મહાયુદ્ધપર્વમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતેષામ્બાન'
નામનો અધ્યાય ૪૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૪મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-કાર્તિકસ્વામીનો
સેનાપતિપદે અભિષેક કરવાનો આરંભ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

સત્સ્વત્યાઃ પ્રમાવોડ્યમુક્તસ્તે દ્વિવસત્તમ ।

કુમારસ્વામિપેકં તુ વ્રહ્મન્ વ્યાહ્યાતુમર્હસિ ॥ ૧

જનમેજય યોદ્યા: હે દ્વિગ્રેષ્ઠ વૈશંપાયન!

તમે મને સરસ્વતીનો પ્રભાવ તો કહો; પણ હવે

તમે કુમારના અભિષેકનું વર્ણન કરવાની કૃપા
કરો.^૧ હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! જે દેશમાં, જે સમયે
અને જેમણે ભગવાન કાર્તિકસ્વામીનો વિધિપૂર્વક
જે અભિષેક કર્યો હતો, તે અને કાર્તિકસ્વામીએ
દૈત્યોનો જે રીતે મહાન સહાર કર્યો હતો તે સર્વ
વૃત્તાંત મને કહો; કારણ કે તે સાંભળવાનું મને
પરમ કુતૂહલ છે.^{૨,૩}

વૈશંપાયન યોદ્યા: હે જનમેજય! તમને એ
સાંભળવાનું પરમ કુતૂહલ છે તથા મારું વચન
તમને હર્ષ ઉપજાવે છે, તે બધું તમારા કુરુવંશને
યોગ્ય જ છે.^૪ હે રાજા! મહાત્મા કાર્તિકસ્વામીનો
અભિષેક તથા પ્રભાવ સાંભળવાની તમારી જો
ઇચ્છા છે, તો હું ધણી ખુશીથી તે કથા કહું છું;
સાંભળો.^૫ પૂર્વે ભગવાન મહેશ્વરનું તેજ (વીર્ય)
સ્ખલિત થઈને અગ્નિમાં પડ્યું હતું; પરંતુ તે
અક્ષય તેજને સર્વનું ભક્ષણ કરનારા ભગવાન
અગ્નિદેવ પણ બાળી શક્યા ન હતા.^૬ જોકે તે
તેજના પ્રભાવથી અગ્નિ અત્યંત તેજસ્વી અને
પ્રદીપ્ત થઈ ગયો, પરંતુ એ તેજોમય ગર્ભને તે
ધારણ કરી શક્યો નહિ.^૭ પછી બ્રહ્માની આજ્ઞા
પ્રમાણે અગ્નિ ગંગા પાસે ગયો અને સૂર્ય સમાન
તેજસ્વી એવા તે દિવ્ય ગર્ભને તેણે ગંગામાં પદ-
રાખ્યો.^૮ ગંગા પણ તે ગર્ભને ધારણ કરવા સમર્થ
થઈ શકી નહિ, તેથી તેણે દેવોથી પૂજાતા મુંદર
હિમાલયપર્વતની તળેટીમાં દર્ભના યુંબડા(ગર્યા)-
માં તે ગર્ભને ધકેલી કાઢ્યો.^૯ અગ્નિના પુત્ર૩૫
એવો તે ગર્ભ પોતાના તેજ વડે સર્વ લોભાને દાંડી
દઈ ત્યાં પડ્યો પડ્યો વધવા લાગ્યો. તે સમયે
દર્ભના યુંબડામાં રહેલો, મહાત્મા, અગ્નિપુત્ર૩૫,
અગ્નિના અને દૈશ્વર એવો એ ગર્ભ અગ્નિસ્વરૂપે
પ્રકાશી રહ્યો હતો, તે કૃતિકાઓના જેવામાં આવ્યો.
એટલે તુરત જ પુત્રની ઇચ્છાવાળી સર્વ કૃતિકાઓ
'આ મારો પુત્ર છે. મારો પુત્ર છે' એમ ઠાણાદહ

કરવા લાગી. ^{૧૦, ૧૧} સમર્થ ભગવાન કુમારે માતા-
ઓના ભાવને જાણી જઈ પોતાનાં છ મુખ પ્રકટ
કર્યાં અને છયે માતાઓના ઝરી રહેલા ધાવણનું
પાન કરવા માંડ્યું. ^{૧૨} દિવ્ય શરીરને ધારણ કરનારી
કૃત્તિકાદેવીઓ તે બાળકના આવા પ્રભાવને જોઈને
અત્યંત વિસ્મય પામી ગઈ. ^{૧૩} હે કુરુક્ષેષ્ટ રાજા !
પર્વતની તળેટી પર ગંગાએ ભગવાન કુમારને જે
પ્રદેશ પર પોતાના પ્રવાહમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યા
હતા, તે પ્રદેશના પ્રકાશને લીધે આખો હિમાલય
પર્વત જાણે સુવર્ણમય બની ગયો હોય તેમ લીધી
રહ્યો. ^{૧૪} એટલું જ નહિ પણ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ
પામતા એ ગર્જના તેજથી પૃથ્વી પણ એટલી
બધી રજિત થઈ ગઈ છે, તે પરના સર્વ પર્વતો
પણ તદ્દન સુવર્ણાકાર બની ગયા. ^{૧૫} મહાવીર્ય-
વાન કુમારે કૃત્તિકાઓનું પયઃપાન કર્યું, તેથી
તેઓ 'કાર્તિકેય' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા; તેમ જ
મહાન યોગબળથી યુક્ત એવા તે કુમારને પ્રથમ
ગંગાએ ધારણ કર્યો હતો તેથી તે 'ગગિય'
પણ કહેવાયા. ^{૧૬} હે રાજેન્દ્ર ! ચંદ્રની પેઠે જમ-
નું દર્શન પ્રીતિ ઉપજાવનારું હતું, એવા તે
કાર્તિકેયનામી શમ, તપ અને વીર્યસંપન્ન થઈ
પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. ^{૧૭} તેમણે ન્યારે
સુવર્ણમય દિવ્ય કાસડાના યૂંબડામાં શોભાયુક્ત
થઈને શયન કર્યું હતું, ત્યારે ગંધર્વો તથા મુનિ-
ઓ સદાકાળ તેમની સ્તુતિ કરતા હતા. ^{૧૮} ત્યારે
દિવ્ય વાદિત્ર અને નૃત્યકળામાં કુશળ એવી મનો-
હર દેખાવની હજારો દેવકન્યાઓ તેમની સ્તુતિ
કરતી હતી અને તેમની સન્મુખ નૃત્ય કરતી
હતી. ^{૧૯} મહાનદી ગંગા પણ તે દેવની સેવા-
માં હાજર રહી હતી અને દેવી પૃથ્વી હતમ
સ્વરૂપને ધારણ કરી તેમનું પોષણ કરી રહી
હતી. ^{૨૦} દેવપુરોહિત બૃહસ્પતિએ તેમની અત-
ર્થ કર્યા પછી તેમની નિઃશંક અને સુખ અને ચતુ-

ભૂતિ ભગવાન વેદનારાયણ હાથે જોડીને તેમ-
ની પાસે હાજર થયા હતા. ^{૨૧} ચાર પાદો-
વાળો ધનુર્વેદ, સંગ્રહ સહિત સર્વ શાસ્ત્રો અને
સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી પણ તેમનું ઉપાસન કરતાં
હતાં. ^{૨૨} તે સમયે કાર્તિકેયનામીએ દેવના દેવ
એવા મહાવીર્યવાન ઉમાપતિ શંકરનાં પણ દર્શન
કર્યાં હતાં તેમની પાસે દેવી પાર્વતી એકાં
હતાં અને તેઓ સેંકડો ભૂતસમુદાયોથી વીંટા-
યેલા હતા. ^{૨૩} તે ભૂતસમુદાયો પરમ અદ્ભુત
દેખાવના હતા, વિલક્ષણ આકારવાળા હતા અને
વિલક્ષણ અલંકારો તથા ધન્યોને ધારણ કર-
નારા હતા. ^{૨૪} એમાંથી ઈટલાંક ભૂતોનાં મુખો
વાધ, સિંહ અને મગરના જેવાં હતાં, ઈટલાંક-
નાં મુખો બિલાડા તથા મગરના જેવાં હતાં,
ઈટલાંકનાં મુખો જંગલી બિલાડાના જેવાં હતાં,
ઈટલાંકનાં મુખો હાથી તથા ઘાંટના જેવાં હતાં,
ઈટલાંકનાં મુખો ધ્રુવડના જેવાં હતાં, ઈટલાંકનાં
મુખો શિયાળ તથા ગીધાના જેવાં હતાં, ઈટલાં-
એકનાં મુખો ક્રૌંચપક્ષી તથા કપ્પૂતરોના જેવાં
હતાં અને ઈટલાંએકનાં મુખો રંકુમૃગના જેવાં
હતાં. ^{૨૫, ૨૬} વળી એમાં ઈટલાંએક ભૂતોનાં શરીરો
શાકુડીના જેવાં હતાં, ઈટલાંએકનાં શરીરો ચંદન-
ધોના જેવાં હતાં, ઈટલાંએકનાં શરીરો બકરા-
ના જેવાં હતાં, ઈટલાંએકનાં શરીરો ઘેટાના
જેવાં હતાં અને ઈટલાંએકનાં શરીરો બળદોના
જેવાં હતાં. ^{૨૭} એ ભૂતોમાંથી ઈટલાંક તો પર્વત
અને મેઘ સમાન પ્રચંડ શરીરોવાળાં હતાં, ઈ-
ટલાંએક તો ચક્રો, ગદાઓ વગેરે આયુધો હાથ-
માં જોડ્યાં કર્યાં હતાં, ઈટલાંએક તો અંગનના
દગ સમાન રથામ વર્ણવાળાં હતાં અને ઈટલાં-
એક તો કેલાસ પર્વતની પેઠે દુર્ગમજગ કાર્તિ-
વાળાં હતાં. ^{૨૮} હે રાજા ! કાર્તિકેયનામીએ ન્યાં
શયન કર્યું હતું, ત્યાં સપ્તમાતૃકાઓ, સાધ્ય-

દેવો, વિશ્વેદેવાઓ, મરુતો, વસુઓ, પિતૃઓ, રુદ્રો, આદિત્યો, સિદ્ધો, છુગ્રો, દાનવો, ખેયરો, પુત્રો સહિત સ્વયંભૂ ભગવાન બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇંદ્ર, નારદ આદિ દેવ પિંઓ, મોટા મોટા ગંધર્વો, બૃહસ્પતિ આદિ સિદ્ધો અને બીજા જે કોઈ જગતના શ્રેષ્ઠ પિતાઓ તથા દેવોના પણ દેવો ગણાય છે, તે બધા કુમારનાં દર્શન કરવા માટે આવ્યા હતા. વળી ચામ અને ધામ નામના જે દેવતાઓ છે તેઓ પણ ત્યાં આવ્યા હતા. પછી બાળક છતાં પણ બળવાન અને મહાન યોગબળવાળા તે કાતિંકસ્વામી શરતબંધાથી ઊઠીને ત્રિશૂળધારી તથા પિનાકપાણિ એવા દેવેશ શંકરની સામે જવા લાગ્યા. તેમને આ પ્રમાણે સન્મુખ આવતા જેઈ શંકર, પાર્વતી, ગંગા અને અશ્વિના મનમાં એકીસાથે વિચાર આવ્યો કે, 'આ કુમાર કોનું માન બળવીને પ્રથમ કોની પાસે આવશે?' તે ચારેયનો આવો અભિપ્રાય કળી જેઈ ભગવાન કુમારે યોગબળ નો આશ્રય કરી એકદમ જુદાં જુદાં ચાર શરીરો ધારણ કર્યાં અને એક ક્ષણવારમાં તે સમય ભગવાન કાતિંકસ્વામી ચતુર્ભૂતિ બની ગયા. તેમાંથી શાખ, વિશાખ અને નૈગમેય નામનાં ત્રણ સ્વરૂપો તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. આ રીતે અશ્વિ સમાન તેજસ્વી એવા કુમાર કાતિંકસ્વામીએ ચાર સ્વરૂપો ધારણ કરીને, અદ્ભુત દેખાવ કર્યો હતો. પછી સૌથી આગળ ચાલનારા તે પોતે જ્યાં શંકર બેઠા હતા ત્યાં જ ગયા. જે તરફ દેવી પાર્વતી બેઠાં હતાં તે તરફ તેમનું વિશાખ સ્વરૂપ ગયું, જે તરફ અશ્વિ બેઠો હતો તે તરફ વાયુભૂતિ ભગવાન શાખ ગયા અને જે તરફ ગંગા બેઠી હતી તે તરફ અશ્વિ સમાન તેજસ્વી એવા કુમાર નૈગમેય સ્વરૂપે ગયા. ૪૮-૪૯ આ ચારે સ્વરૂપોનો આકાર એક-

રૂપ હતો, તેમનાં શરીરો પણ ઉજ્જ્વળ હતાં અને તે ચારેય સ્વરૂપો અવ્યય થઈને તે ચારેયની પાસે ગયાં હતાં, તે એક અદ્ભુત નેત્રું થયું હતું. ૪૯ રૂપો જોઈ કરી નાખે તેવું આ મહા અદ્ભુત આશ્ચર્ય જેઈને દેવો, દાનવો અને રાક્ષસોમાં આશ્ચર્યનો મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો. પછી હે મહારાજ! હે રાજશ્રેષ્ઠ શંકર, પાર્વતી, અશ્વિ અને ગંગા જગતપતિ પિતામહને (બ્રહ્માને) વિધિપૂર્વક પ્રણામ કરીને કાતિંકસ્વામીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં: ૪૨-૪૪ 'હે ભગવન! અમારું પ્રિય કરવા માટે આપ આ બાળકને આપની ઇચ્છામાં આવે તેવું યોગ્ય અવિપતિપણું આપો. ૪૫ તે સાંભળી સર્વ લોકના પિતામહ અને બુદ્ધિમાન એવા ભગવાન બ્રહ્મા 'આને કોનું અવિપતિપણું આપવું' એવો મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા. ૪૬ પછી મહાબુદ્ધિમાન બ્રહ્માએ વિચાર કર્યો કે, 'આ બાળક મહાત્માઓના સમૂહોમાં દેવો, ગંધર્વો, રાક્ષસો, ભૂતો, યક્ષો, ખેયરો તથા સર્પોનાં સર્વ એકેયોને પ્રથમ જ મેળવી ચૂક્યો છે, માટે તે સર્વ એકેયોને મેળવવા સમર્થ છે.' પછી હે ભારત! એક સુકૃતકાળ વિચાર કરી, 'દેવોનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે બ્રહ્મદેવે કુમારને સર્વ ભૂતોનું સેનાપતિપણું આપ્યું. ૪૭-૪૮ હવે સર્વ પ્રાણીઓના પિતામહ બ્રહ્મદેવે સર્વ દેવસમૂહોના જે જે પ્રસિદ્ધ રાજ્યો હતા, તે તે સર્વને આજ્ઞા કરી દીધી કે, 'આ કુમાર તમારા બધાનો સેનાપતિ થાઓ.' ત્યાર પછી બ્રહ્મા આદિ સર્વ દેવો કુમારનો અભિષેક કરવા માટે હિમાલય પર્વત ઉપર આવ્યા. ૪૯-૫૧ ત્યાં સમંત-પંચક ક્ષેત્રમાં ત્રણેય લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવી હેમવતી નામની પવિત્ર મહાનદી સરસ્વતી દેવી વહે છે. હર્ષપૂર્ણ મનનાળા સર્વ દેવો અને ગંધર્વો

તેના સર્વગુણસંપન્ન પવિત્ર તીર પર સખા
કરીને બેઠા. ^{૫૨, ૫૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વોત્તરોત્તર ગદાયુદ્ધપર્વમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતીમધ્યમાં વિષે કુમારનો
અભિષેકનો ઉપક્રમ' નામનો અધ્યાય ૪૪ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૫ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-કુમારનો
સેનાપતિપદે અભિષેક

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તત્તોઽભિષેકસંભારાન્ સર્વાન્ સંમૃત્ય શાસ્ત્રતઃ ।

વૃહસ્પતિઃ સમિદ્વેઽન્નૌ જુઘ્વાપિં યથાવિધિ ॥ ૧

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજ ! એ
પ્રમાણે અભિષેકની તૈયારી થયા પછી બૃહસ્પતિ-
એ શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક અભિષેકની સર્વ સામગ્રી-
ઓ એકઠી કરી અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરીને યથા-
વિધિ તેમાં હોમ કર્યો.^૧ તે પછી કાર્તિકસ્વામી
હિમાલયે આપેલા મણિજડિત, સુંદર અને પવિત્ર
આસન પર બેઠા.^૨ એટલે મહાપરાક્રમી ઇંદ્ર,
વિષ્ણુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ધાતા, વિધાતા, વાયુ, અગ્નિ,
પૂષા, ભગ, અર્ચંભા, અંશ, વિવસ્વાન, શંકર,
મિત્ર, વરુણ, એકાદશ રુદ્રો, દ્વાદશ આદિત્યો,
અશ્વિનીકુમારો, વિશ્વદેવતાઓ, મરુતો, સાધ્યો,
પિતૃઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, યક્ષો, રાક્ષસો,
સર્પો, અસંખ્ય દેવર્ષિઓ, બ્રહ્મર્ષિઓ, વાયુનો
આહાર કરનારા તથા સૂર્યનાં કિરણોનું પાન
કરનારા વૈષ્ણવસો, વાલખિલ્યો, ભૃગુઓ, અંગિરા,
મહાત્મા યતિઓ, સર્પો, વિદ્યાધરો, પવિત્ર યોગ-
સિદ્ધ પુરુષો, બ્રહ્મા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, અંગિરા,
કશ્યપ, અત્રિ, મરીચિ, ભૃગુ, કતુ, હર, પ્રચેતા,
મનુ, દક્ષ, ઋતુઓ, ગ્રહો, નક્ષત્રો, મૂર્તિમાન
નદીઓ, સનાતન વેદો, સમુદ્રો, હૃદો, અનેક
તીર્થો, પૃથ્વી, આકાશ, દિશાઓ, વૃક્ષો, દેવોની
માતા અદિતિ, હી, શ્રી, સ્વાહા, સરસ્વતી, ઉમા,

શયી, સિનીવાલી, અનુમતિ, કુહૂ, રાકા, ધિષણ,
દેવોની બીજી સ્ત્રીઓ, હિમાલય, વિંધ્યાચળ,
અનેક શિખરોવાળો મેરુ, ઐરાવત, તેના અનુ-
ચરો, કલાઓ, કાષ્ઠાઓ, માસો, અર્ધમાસો,
ઋતુઓ, રાત્રિ, દિવસ, ઘોડાઓમાં શ્રેષ્ઠ ઉચ્ચૈઃ-
શ્રવા, સર્પોનો રાજ વાસુકિ, અરણુ, ગરુડ, વૃક્ષો,
સર્વ ઔષધિઓ, ભગવાન ધર્મદેવ, કાળ, યમ,
મૃત્યુ, યમના અનુચરો અને બીજા અનેક જાતના
દેવો, જગ્યા અસંખ્ય હોવાથી અહીં કહેવામાં
આવ્યા નથી, તે સર્વ દેવગણો વિધિ અને મંત્ર-
પૂર્વક સર્વ માંગલિક સામગ્રીઓ તથા અભિષેક-
માં ઉપયોગી બીજા અનેક પદાર્થો હઈને કુમાર-
નો અભિષેક કરવા માટે આનુબાનુની સર્વ
દિશાઓમાંથી ત્યાં આવ્યા.^{૩-૧૮} ત્યારે હે રાજ !
તે સર્વ દેવતાઓએ અભિષેક માટેની સર્વ માંગ-
લિક સામગ્રીઓ અને દિવ્ય પદાર્થોથી ભરેલા
તથા સરસ્વતીના પવિત્ર ને દિવ્ય જળથી પરિપૂર્ણ
એવા સુવર્ણના કળશે ગ્રહણ કર્યાં. પછી હે
રાજ ! સર્વ લોકના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મદેવે
પૂર્વે જળના અધિપતિ વરુણદેવનો જન્મ અભિષેક
કર્યો હતો, તેમ મહાતેજસ્વી કશ્યપે તથા બીજા
લોકવિષ્ણાત દેવોએ અમુરોને ભય ઉપજાવનારા
મહાત્મા કુમારનો અત્યંત હર્ષપૂર્વક સેનાપતિ-
પદે અભિષેક કર્યો. હે મહારાજ ! પછી બ્રહ્માએ
પ્રસન્ન થઈને બળવાન, વાયુ સમાન વેગવાળા અને
ઇચ્છા પ્રમાણે પરાક્રમ કરનારા નંદિસેન, લોહિ-
તાક્ષ, ઘંટાકર્ણ તથા કુમુદમાલી નામના ચાર
મોટા સિદ્ધ પાર્શ્વો કાર્તિકસ્વામીને આપ્યા. ત્યાં
હે રાજેન્દ્ર ! મહાતેજસ્વી ભગવાન શંકરે સેંકડો
માયાઓને ધારણ કરનારો, યથેષ્ટ વીર્ય તથા
બળથી યુક્ત એવો અને દેયોનો નારા કરનારો
એક મહાન પાર્શ્વ કાર્તિકેયને આપ્યો.^{૧૮-૨૧}
શંકરના એ પાર્શ્વે દેવામુરયુદ્ધમાં એક કરોડ

અને ચાળીસ લાખ દૈત્યોના દેવળ પોતાના બે બાહુઓ વડે જ નાશ કરી નાખ્યો હતો.^{૨૭} પછી સર્વ દેવોએ નૈઋત્ય નામના દેવોથી ભરેલી, દેવોના શત્રુઓના ક્ષય કરનારી અને વિષ્ણુસ્વરૂપ એવી અજિત સેના કાર્તિકસ્વામીની સેવામાં અર્પણ કરી.^{૨૮} તે સમયે ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવોએ, ગંધર્વોએ, યક્ષોએ, રાક્ષસોએ, મુનિઓએ તથા પિતૃઓએ મોટા જયજયકારનો શબ્દ કરી મૂક્યો.^{૨૯} પછી યમ અને કાળે કુમારને ઉન્માથ અને પ્રભાથ નામના બે મહાવીર્યવાન તથા મહાતેજસ્વી અનુચરો અર્પણ કર્યા.^{૩૦} પ્રતાપી સૂર્યે પ્રસન્ન થઈને સુશ્રાજ અને ભાસ્વર નામના પોતાના બે અનુચારીઓ કાર્તિકસ્વામીને ભેટમાં આપ્યા.^{૩૧} અંદ્રે પણ દેલાસપર્વતના શિખરસમાન પ્રભાવાળા અને શ્વેત માળા તથા શ્વેત ચંદનને ધારણ કરનારા મણિ અને સુમણિ નામના અનુચરો કુમારને આપ્યા.^{૩૨} અગ્નિએ શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરનારા જ્વાલાગ્નિરૂપ તથા જ્યોતિ નામના બે શૂરા સેવકો પોતાના પુત્રને ભેટમાં આપ્યા.^{૩૩} વળી અંશ નામના દેવે પરિધ, વટ, મહાબળવાન ભીમ અને પ્રચંડ વીર્યથી પૂજ્યેલા દહતિ તથા દહન એ પાંચ અનુચરો બુદ્ધિમાન કાર્તિકસ્વામીને આપ્યા. શત્રુવીરોના સંહાર કરનારા ઇંદ્રે વજ્રના ઢંડને ધારણ કરનારા ઉલ્કોશ અને પચક નામના બે અનુચરો અગ્નિપુત્ર કુમારને અર્પણ કર્યા. ઇંદ્રે આપેલા એ બન્ને અનુચરોએ યુદ્ધમાં મહેત્રના ધણા શત્રુઓના સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૩૪-૩૬} મહાયશસ્ત્રી વિષ્ણુએ ચક્ર, વિક્રમક અને સંક્રમ નામના ત્રણ મહાબળવાન અનુચરો કાર્તિકસ્વામીને સેવા માટે અર્પણ કર્યા.^{૩૭} વૈદોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અશ્વિનીકુમારોએ પ્રસન્ન થઈને વર્ધન અને નંદન નામના સર્વ વિદ્યામાં કુશળ એવા અનુચરો ભેટ કર્યા.^{૩૮}

મહાયશસ્ત્રી ધાતાએ કુંદ, કુસુમ, કુસુદ, ડંબર અને આડંબર નામના પાંચ અનુચરો મહાત્મા કાર્તિકેયને આપ્યા.^{૩૯} વિશ્વકર્માએ મેધોરૂપ સૈન્યોવાળા ચક્ર અને અનુચક નામના બળવાન, બલોત્કટ અને મહાભાયાવી અનુચરો કુમારને અર્પણ કર્યા.^{૪૦} પ્રભુ મિત્રદેવે તપ અને વિદ્યાને ધારણ કરનારા સુવ્રત અને સત્યસંધ નામના મહાત્મા અનુચરો મહાત્મા કુમારને ભેટમાં આપ્યા.^{૪૧} વિદ્યાતાએ ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત, ધણા જ દેખાવડા તથા વર આપનારા મહાત્મા સુવ્રત અને શુભકર્મા નામના અનુચરો કાર્તિકેયને આપ્યા. વળી હે ભારત! પૂષાદેવે મહાભાયાવી એવા પાણીતક અને કાલિક નામના બે પાર્ષદો કાર્તિકેયને ભેટમાં આપ્યા. ત્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! વાયુએ મોટા મુખવાળા અને મહાબળવાન એવા બળ તથા અતિબળ નામના અનુચરો કાર્તિકેયને સેવા માટે અર્પણ કર્યા. સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા વરણદેવે યમ અને અતિયમ નામના માછલાં સમાન મુખવાળા બે અનુચરો કાર્તિકેયને અર્પણ કર્યા. હે રાજન! હિમાલયે અગ્નિપુત્ર કાર્તિકસ્વામીને મહાત્મા સુવર્ચસ્સ અને અતિવર્ચસ્સ નામના બે શૂરવીર અનુચરો ભેટ તરીકે અર્પણ કર્યા. વળી હે ભારત! મેરુપર્વતે કાંચન અને મેઘમાલી તથા સ્થિર અને અતિસ્થિર નામના ચાર મહાબળવાન અને મહાપરાક્રમી અનુચરો કાર્તિકેયને અર્પણ કર્યા. ત્યાં વિંધ્યાચળે મોટા પાપાણુ સાથે યુદ્ધ કરી શકે તેવા ઉચ્છૃંંગ અને અતિશૃંગ નામના બે અનુચરો અગ્નિપુત્રને ભેટમાં અર્પણ કર્યા. સમુદ્રે પણ મદાને ધારણ કરનારા સંગ્રહ અને વિગ્રહ નામના મોટા બે પાર્ષદો અગ્નિપુત્રને અર્પણ કર્યા. શુભદર્શના પાર્વતીદેવીએ ઉન્માદ, શંક્ર, કણ અને પુષ્પદંત નામના ત્રણ પાર્ષદો અગ્નિ-

કુમારને ભેટ કર્યા. વળી હે પુરપંચાધ રાજા ! નાગરાજ વાસુકિએ જય અને મહાજય નામના બે નાગો અગ્નિકુમારને અર્પણ કર્યા. આ રીતે સાંધ્યોએ, રુદ્રોએ, વસુઓએ, પિતૃઓએ, સાગરોએ, સરિતાઓએ તથા પર્વતોએ ત્રિશૂળો અને પદ્મિણીને ધારણ કરનારા અનેક સેનાધ્યક્ષો કાર્તિકેયને અર્પણ કર્યા હતા. ^{૪૨-૫૪} હે રાજન ! કાર્તિકેયના બીજા બે સૈનિકા હતા તેઓ પણ દિવ્ય શસ્ત્રો ધારણ કરીને સજ્જ થયા હતા, અનેક પ્રકારના વેષો તથા અલંકારોથી વિભૂષિત હતા, તરેહતરેહનાં આયુધોથી સંપન્ન હતા તથા અદ્ભુત આભૂષણો-થી શોભી રહ્યા હતા. હવે હું તેમનાં નામ તમને કહું છું તે સાંભળો : શંકુકર્ણ, નિકુંભ, પદ્મ, કુમુદ, અનંત, દ્વાદશભુજ, કૃષ્ણ, ઉપકૃષ્ણ, ધ્રાણુ-શ્રવા, કપિરંધંબ, કાંચનાશ, જલધંબ, અક્ષ, સંત-જન, કુનદીક, તમોન્તકૃત, એકાક્ષ, દ્વાદશાક્ષ, એકજટ, સહસ્ત્રબાહુ, વિકટ, વ્યાઘ્રાક્ષ, ક્ષિતિ-કંપન, પુણ્યનામા, સુનામા, સુચક, પ્રિયદર્શન, પરિશ્રુત, કોકનદ, પ્રિયમાલી, અનુલેપન, અન્ને-દર, ગજશિરા, રુકંધાક્ષ, શતલોચન, જ્વાલાગ્નિહૃવ, કરાલાક્ષ, શિતિકેશ, જટી, હરિ, પરિશ્રુત, કૃષ્ણ-કેશ, જટાધર, ચતુર્વંશુ, ઉષ્ટ્રગ્નિહૃવ, મેઘનાદ, પૃથુમવા, વિઘ્નતાક્ષ, ધનુર્વંજ, બહર, મારુતા-શન, ઉદરાક્ષ, રથાક્ષ, વજ્રનાભ, વસુપ્રભ, સમુદ્ર-વેગ, શેલકંપી, વૃષ, મેષ, પ્રવાહ, નંદ, ઉપનંદ, ધૂમ્ર, શ્વેત, કલિંગ, સિદ્ધર્થ વરદ, પ્રિયક, નંદ, ગોનંદ, આનંદ, પ્રમોદ, સ્વરિતક, દ્રુવક, ક્ષેમવાહ, સુવાહ, સિદ્ધપાત્ર, ગોવત્ર, કનકાપીક, ગાયન, હસન, બાણ, ખડ્ગ, વૈતાલી, ગતિતાલી, કથક, વાતિક, હંસજ, પંકલિંગ, સમુદ્રોન્મદન, રણો-તંત, પ્રહાસ, શ્વેતસિદ્ધ, નંદન, દાહ, કંઠ, પ્રભાસ, કુંભાંકઠોદર, કાલકશ, સિત, ભૂતમયન, યજ્ઞવાહ, સુવાદ, દેવયાજી, સોમપ, મન્મન, કથ, કાય,

તુહર, તુહાર, ચિત્રદેવ, મધુર, સુપ્રસાદ, હિરીટી, વત્સલ, મધુવર્ણ, કલશોદર, ધર્મદ, મન્મથકર, સૂચીવક્ત્ર, સુવક્ત્ર, ચારુવક્ત્ર, શ્વેતવક્ત્ર, પાંડુર, દંડબાહુ, સુબાહુ, રજ, કોકિલક, અચલ, કનકાક્ષ, બાલપ્રભ, સંચારક, ગૃધ્રપત્ર, જંબુક, લોહાજવક્ત્ર, જવન, કુંભવક્ત્ર, કુંભક, સ્વર્ણગ્રીવ, કૃષ્ણગ્રીવ, હંસવક્ત્ર, ચંદ્રભ, પાણિ, કૂર્ચા, શંખૂક, પંચવક્ત્ર, શિક્ષક, આધવક્ત્ર, જંબુક, શાકવક્ત્ર, અને કુંભલ ઇત્યાદિ નામના હજારો પાર્ષદો કાર્તિકેયનામીની પાસે જિભા રહ્યા હતા. હે જનમેજય રાજા ! આ સર્વ પાર્ષદો યોગયુક્ત, મહાત્મા, નિરંતર બ્રાહ્મણો પર પ્રીતિ રાખનારા, બ્રહ્મદેવના આશ્રિત, મહા-મનરવી, તરુણ અને બાલ હતા તથા કેટલાએક વૃદ્ધ પણ હતા. ^{૫૫-૭૮} હે જનમેજય ! તે પાર્ષદોનાં મુખો પણ અનેક પ્રાણીઓનાં મુખ જેવાં હતાં તે પણ હું તમને કહું છું, સાંભળો. એ પાર્ષદોમાં કેટલાએકનાં મુખ કાચબાના જેવાં, કૃકડાના જેવાં, સસલાના જેવાં, ધ્રુવડાના જેવાં, ગધેડાના જેવાં, ઊંટાના જેવાં, વરાહના જેવાં, બિલાડાના જેવાં, સસલાના જેવાં હતાં અને કેટલાએકનાં મુખો તો લાંબાં લાંબાં હતાં. કેટલાએક પાર્ષદોનાં મુખો નોળિયાના જેવાં, ધ્રુવડાના જેવાં, કાગડાના જેવાં, ઉંદરના જેવાં, ખજૂના જેવાં, મયૂરના જેવાં, માછલાના જેવાં, બકરાના જેવાં, ઘેટાના જેવાં, પાડાના જેવાં, રીંછના જેવાં, સિંહના જેવાં, વાઘના જેવાં, હાથીના જેવાં, ગરુડના જેવાં, કંક-પક્ષીના જેવાં, નહારના જેવાં, કાગડાના જેવાં, આખલાનાં જેવાં, ગધેડાના જેવાં, ઊંટના જેવાં, તથા જંગલી બિલાડાના જેવાં પણ હતાં. હે ભરતવંશી રાજા ! તે પાર્ષદોમાં કેટલાએકનાં પેટ મોટાં મોટાં હતાં, કેટલાએકના પગ લાંબા લાંબા હતા અને કેટલાએકનાં નેત્રો તારાઓના જેવાં

* પણ એક અનન્ય નોળિયાની જ ગતિ છે.

ચક્રચક્રિત હતાં.^{૭૯-૮૪} વળી તેઓમાં ઠેટલાએક-નાં મુખો કબૂતરના જેવાં, બળદના જેવાં, કાયલના જેવાં, આબપક્ષીના જેવાં, તેતરના જેવાં અને કાચડાના જેવાં પણ હતાં. વળી નેપનામાંના ઠેટલાકે ઉજ્જવળ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં. તેમાં ઠેટલાકનાં મુખો ત્રિશૂળના જેવાં હતાં, ઠેટલાએકનાં મુખો સર્પોના જેવાં હતાં, ઠેટલાએકનાં મુખો ધણાં જ બિહામણાં હતાં અને ઠેટલાએકનાં મુખો સુદર પણ હતાં.^{૮૫, ૮૬} એ પાર્ષદોમાં ઠેટલાએક સર્પાકાર પણ હતા, ઠેટલાએકે વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં, ઠેટલાએકની નાસિકા તથા મુખ બળદના જેવાં પણ હતાં, ઠેટલાએકનાં પેટ મોટાં હતાં, ઠેટલાએકનાં અંગો કૃશ હતાં, ઠેટલાએકનાં અંગો રથૂલ હતાં અને ઠેટલાએકનાં પેટ પણ કૃશ હતાં.^{૮૭} વળી ઠેટલાએકની ડોક ટૂંકી હતી, ઠેટલાએકના કાન મોટા હતા, ઠેટલાએકે સર્પોનાં આબપક્ષી ધારણ કર્યાં હતાં, ઠેટલાએક ગજાંદ્રચર્મો ઓઢ્યાં હતાં તથા ઠેટલાએકે કાળા અંગનાં ચર્મો ધારણ કર્યાં હતાં.^{૮૮} હે મહારાજ ! એ પાર્ષદોમાં ઠેટલાએકનાં મુખો ખભાના ભાગમાં હતાં, ઠેટલાએકનાં મુખો ઉદરના ભાગમાં હતાં, ઠેટલાએકનાં મુખો પૃષ્ઠભાગમાં હતાં અને ઠેટલાએકનાં મુખો જઘના ભાગમાં પણ હતાં.^{૮૯} તેમાંના ધણા ગણનાથકા પાશ્વભાગમાં મુખવાળા હતા, ઠેટલાએકનાં મુખો તો જુદા જુદા અનેક પ્રદેશોમાં પણ હતાં, ઠેટલાએકનાં મુખો શ્રીડાના જેવાં હતાં અને ઠેટલાએકનાં મુખો પતંગિયાં જેવાં પણ હતાં.^{૯૦} વળી ઠેટલાએકનાં મુખો અનેક પ્રકારના સર્પોના જેવાં હતાં, બીજા ઠેટલાએક પાર્ષદોને અનેક બાહુઓ તથા અનેક ડોક હતી; તેમજ ઠેટલા એકના બાહુઓ જુદાં જુદાં વૃક્ષોના જેવા હતા અને બીજા ઠેટલાએકનાં મસ્તકો કડના ભાગમાં પણ હતાં.^{૯૧} વળી તેઓમાં ઠેટલાએકનાં શરીરો

તથા મુખો સર્પોના જેવાં હતાં. તેઓ જુદી જુદી જંગલી ઝાડીઓમાં વસતારા હતા, અંગો પર ચીંથરાં ઓઢનારા હતા અને ઠેટલાએક સોનેરી વસ્ત્રોને પહેરનારા પણ હતા.^{૯૨} ઠેટલાએક તો અનેક જાતના વેષોને ધારણ કરનારા હતા, અનેક જાતના કુષ્પોની માળાઓ તથા ચંદનલેપનોને ધારણ કરનારા હતા, વિવિધ જાતનાં વસ્ત્રોને પહેરનારા હતા અને ઠેટલાએક આમડાં પણ ઓઢનારા હતા.^{૯૩} એ પાર્ષદોમાં ઠેટલાએક પાધરીઓ પહેરનારા, ઠેટલાએક સુકુટો ધારણ કરનારા, ઠેટલાએક સુદર શીવાવાળા, ઠેટલાએક મહાતેજસ્વી, ઠેટલાએક કિરીટ ધારણ કરનારા, ઠેટલાએક મસ્તકે પાંચ શિખાઓવાળા અને ઠેટલાએક સોનેરી કશવાળા હતા.^{૯૪} ઠેટલાએકનાં મસ્તક પર ત્રણ શિખાઓ હતી, ઠેટલાએકનાં મસ્તક પર બે શિખાઓ હતી, ઠેટલાએકનાં મસ્તક પર સાત શિખાઓ હતી, ઠેટલાએક ઢાઢીમૂઢા વિનાના પણ હતા, ઠેટલાએક સુકુટો જ પહેરી રાખનારા હતા, ઠેટલાએક થોડા મસ્તકવાળા પણ હતા અને ઠેટલાએક જટાધારી હતા.^{૯૫} તેઓમાંથી ઠેટલાએકે વિચિત્ર માળાઓ પહેરી હતી અને ઠેટલાએકનાં મુખો પણ શ્વાકાંવાળાં હતાં. તેઓ બધા કવણ યુદ્ધ કરવામાં જ રસિત હતા અને મોટા મોટા દેવોથી પણ અજિત હતા.^{૯૬} વળી ઠેટલાએકે રથામ વણના હતા, ઠેટલાએકનાં મુખો માંસ વિનાનાં હતાં, ઠેટલાએકની પીઠો લાંબી હતી, ઠેટલાએકનાં ઉદરો કૃશ હતાં, ઠેટલાએકની પીઠો ટૂંકી હતી, ઠેટલાએકની પીઠો રથૂલ હતી અને ઠેટલાએકનાં ઉદરો તથા લિંગો અત્યંત લાંબાં હતાં.^{૯૭} વળી ઠેટલાએકની છાત્રો મોટી હતી, ઠેટલાએકની છાત્રો ટૂંકી હતી, ઠેટલાએકનાં સર્વ ગાત્રો જ ટૂંકાં હતાં, ઠેટલાએક ઠીંગણા હતા, ઠેટલાએક કૂંચડા હતા, ઠેટલાએકની

જાંઘા ટૂંકી હતી, કેટલાએકના કાન તથા ડાક ઢાથીના જવાં હતાં.^{૯૯} કેટલાએકની નાસિકા ઢાથીના જેવી હતી, કેટલાએકની નાસિકા કાચળા જેવી હતી, કેટલાએકની નાસિકા વચ્ચા જેવી હતી, કેટલાએકના ઉરધ્વાસો લાંબા લાંબા હતા, કેટલાએકની જાંઘાઓ પણ લાંબી હતી અને કેટલાએક ચક્રાણ તથા નીચાં મુખવાળા હતા.^{૯૯} હે રાજન ! તે પાર્ષદોમાં કેટલાએકની દાદો મોટી હતી, કેટલાએકની દાદો નાની હતી, કેટલાએક ચાર દાદોવાળા પણ હતા અને બીજા કેટલાએક હજારે પાર્ષદો મોટા ઢાથીની પેઠે ભયંકર હતા. હે ભારત ! તેમનાં શરીરો સારી રીતે વિભક્ત હતાં. તેઓ પોતે પણ કાંતિમાન હતા અને સારી રીતે અલંકૃત હતા. કેટલાએક પિંગળી આંખોવાળા હતા, કેટલાએક શંકુના જેવા કાનવાળા હતા અને કેટલાએક લાલ નાસિકાવાળા પણ હતા.^{૧૦૦, ૧૦૧} વળી કેટલાએક પહોળી દાદોવાળા, કેટલાએક લાંબી દાદોવાળા, કેટલાએક સ્થૂલ ઢોઢવાળા, કેટલાએક પિંગળા કેશવાળા, કેટલાએક અનેક પગ, ઢોઢ અને દાદોવાળા તથા કેટલાએક અનેક હાથ અને ડોઢવાળા હતા.^{૧૦૨} હે ભારત ! તે મહાસમર્થ પાર્ષદો અત્યંતનાં આમકાંથી ઢંઢાયેલા હતા, અનેક દેશોની અનેક ભાષાઓ બોલવામાં કુશળ હતા અને તેથી જ અન્યેન્ય વાર્તાલાપ કરવામાં શક્તિમાન હતા.^{૧૦૩} હે ભારત ! એ મહાન પાર્ષદો હર્ષપૂર્વક કાંતિ કેયની પાસે આવી પહોંચ્યા હતા. તેઓમાં કેટલાએક લાંબી ડોઢવાળા, લાંબા નખોવાળા, લાંબા પગવાળા, લાંબાં મસ્તકોવાળા, લાંબી બુઝાઓવાળા, પિંગળી આંખોવાળા, કાળા કંઠવાળા, લાંબા કાનવાળા વૃક્ષદર સરખા હતા અને કેટલાએક કાજળ સરખા સ્થામ હતા.^{૧૦૪, ૧૦૫} વળી હે ભારત ! હે રાજન ! તેઓમાંથી કેટલાએકનાં નેત્રો શ્વેત હતાં, કેટલાએકની

ઝીવાઓ લાલ હતી, કેટલાએકનાં નેત્રો પિંગળાં હતાં, કેટલાએક તો આખે શરીરે કાખરચીતરા હતા અને કેટલાએક વિચિત્ર વર્ણના પણ હતા. આ પાર્ષદોની આમરોના મુકુટ સરખી તથા શ્વેત, લાલ આદિ અનેક વર્ણોની હારખંધ ઊભી રહેલી ટુકડીઓ મધૂરોની પેઠે રંગબેરંગી પ્રભાવાળી ભાસતી હતી.^{૧૦૬, ૧૦૭} હે રાજ ! તે સર્વ પાર્ષદોએ અનેક પ્રકારનાં જ જ આયુધો ધારણ કર્યાં હતાં તેમનાં નામો હવે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^{૧૦૮} કેટલાએક પાર્ષદો ગધેકાના સરખાં મુખો પહોળાં કરીને હાથમાં પાશ ધારણ કરી રહ્યા હતા અને કેટલાએક પૃથ્વાગમાં નેત્રોવાળા તથા સ્થામ કંઠવાળા પાર્ષદો હાથમાં પરિધો ધારણ કરી રહ્યા હતા.^{૧૦૯} હે ભારત ! કેટલાએકના હાથમાં શતદ્રીઓ તથા ચક્રો હતાં, કેટલાએકના હાથમાં મુસલો હતાં, કેટલાએકના હાથમાં તલવારો અને મુદ્ગારો હતાં અને કેટલાએકના હાથમાં દંડો હતા.^{૧૧૦} કેટલાએકના હાથમાં ગદાઓ અને છુશંડીઓ હતી અને કેટલાએકના હાથમાં તોમરો હતાં. આ રીતે અનેક પ્રકારનાં ધોર આયુધો ધારણ કરીને સજ્જ થયેલા મહાવિગવાળા તથા મહાભયવાન તે રણપ્રિય પાર્ષદો કુમારનો અભિષેક ઐર્ધને ખુશખુશાલ થઈ ગયા હતા.^{૧૧૧, ૧૧૨} ત્યાં તે મહાપ્રતાપી પાર્ષદો શરીરે ઘંટડીઓ બાંધીને તે સમયે નાચવાફૂલવા મંડી પડ્યા. હે રાજ ! આ અને તે ઉપરાંત સ્વર્ગમાં, અંતરિક્ષમાં તથા પૃથ્વી પર વસનારા બીજા અનેક વાયુ સમાન શૂરવીર પાર્ષદો, યશસ્વી મહાત્મા કાંતિકર્તામીની પાસે હાજર થયા અને દેવોની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમના અનુચર થયા. આ પ્રમાણે જ્યારે મહાત્મા કુમારનો અભિષેક થયો, ત્યારે તેવા હજારો, લાખો અને અખબરો પાર્ષદો તેમના પરિવારરૂપ થઈને ત્યાં હાજર થયા હતા.^{૧૧૩-૧૧૫}

અધ્યાય ૪૬ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-તારકાસુરવધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શૃણુ માતૃગણાન્ રાજન્ કુમારાનુચરાનિમાન્ ।

કીર્ત્યમાનાન્ મયા વીર સપત્નગણદ્વદનાન્ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે વીર જનમેજ્ઞરાજ !

તે સમયે શત્રુગણોનો સંહાર કરનારી કેટલીએક
યશસ્વિની માતાઓ પણ કાર્તિકેયભામીની અનુ-
ચર બની હતી. તે કદ્યાણીઆ ત્રણે લોકમાં
વિભાગવાર વ્યાપ્ત થઈને રહેનારી છે. હે ભારત !
હું તેમનાં પણ નામ તમને કહું છું સાંભળો.^૧^૨
પ્રભાવતી, વિશાલાક્ષી, પાલિતા, ગોસ્તની,
શ્રીમતી, બહુલા, બહુપુત્રિકા, અધુભતા, ગોપાક્ષી,
બૃહદંબાલિકા, જયાવતી, માતલિકા, દુવરત્ના,
અભયંકરી, વસુદામા, દામા, વિરોધા, નંદિની,
એકચૂડા, મહાચૂડા, ચક્રનેત્રિ, ઉત્તેજની, જયસેના,
કમલાક્ષી, શોભના, શત્રુંજયા, કોધના, શલભી,
ખરી, માધવી, શુભવત્સા, તીર્થસેની, ગીતપ્રિયા,
કદ્યાણી, રુદ્રેશમા, અભિતાશના, મેઘસ્વના, ભોગ-
વતી, સુશ્રુ, કનકાવતી, અલાતાક્ષી, વીરવતી,
વિઘ્નજિજ્ઞાસા, પદ્માવતી, સુનક્ષત્રા, કંદ્યા, બહુ-
યોજના, સંતાનિકા, કમલા, મહાબલા, સુદામા,
બહુદામા, સુપ્રભા, યશસ્વિની, નૃત્યપ્રિયા, શતો-
લ્પલમેખલા, શતધંટા, શતાનંદા, ભગનંદા,
ભાવિની, વપુભતી, ચંદ્રશીતા, ભદ્રકાલી, ઋષા,
અંબિકા, નિષ્કુટિકા, વામા, ચતુરવાસિની, સુમં-
ગલા, સ્વસ્તિમતી, યુક્તિકામા, જયપ્રિયા, ધનદા,
સુપ્રસાદા, ભવદા, જલેશ્વરી, એડી, ભેડી, સમેડી,
વેતાલજનની, કંડૂતિ, કાલિકા, દેવમિત્રા, વસુશ્રી,
કાટરા, ચિત્રસેના, અચલા, કુમ્ભુટિકા, શંખલિકા,
શકુનિકા, કુંડારિકા, કૌકુલિકા, કુંભિકા, શતોદરી,
ઉત્કાચિની, જલેલા, મહાવેગા, કંકણા, મનોજવા,
કંટકિની, પ્રધસા, પૂતના, કેશચંત્રી, ત્રુટિ, વામા,

કોશના, તડિત્રખા, મંદોદરી, સુંડી, કાટરા, મેઘ-
વાહિની, સુભગા, લંબિની, લંબા, તામ્રચૂડા,
વિકાશિની, ઊર્ધ્વવેણીધરા, પિંગાક્ષી, લોહમેખલા,
પૃથુવત્સા, મધુલિકા, મધુકુંભા, પદ્માલિકા, મહુ-
લિકા, જરાયુ, જર્જરાનના, ખ્યાતા, દહદહા, ધમ-
ધમા, ખંડખંડા, પૂષણા, મણિકુટિકા, અમોઘા,
લંબપયોધરા, વેણુનીણાધરા, પિંગાક્ષી, લોહમેખલા,
શશોલ્લકસુખી, કૃષ્ણા, ખરજંધા, મહાજવા, શિશુ-
મારમુખી, સ્વેતા, લોહિતાક્ષી, વિભીષણા, જટા-
લિકા, કામચરી, દીર્ઘજિહ્વા, ખલોત્કટા, કાલે-
હિકા, વામનિકા, સુકુટા, લોહિતાક્ષી, મહાકાયા,
હરિપિંડા, એકલવ્યા, સુકુસુમા, કૃષ્ણકણી, છુર-
કણી, ચતુષ્કણી, કણપ્રાવરણા, ચતુષ્પથનિકેતા,
ગોકણી, મહિષાનના, ખરકણી, મહાકણી, ભેરી
સ્વનમહારવના, શંખકુભ્રવા, ભગદા, મહાબલા,
ગણા, સુગણા, અલીતી, કામદા, ચતુષ્પથરતા,
ભૂતિતીર્થા, અન્યગોચરી, પશુદા, વિત્તદા, સુખદા,
મહાયશા, પયોદા, ગોમહિષદા, સુવિશાલા, પ્રતિષ્ઠા,
સુપ્રતિષ્ઠા, રાયમાના, સુરોચના, નૌકણી, સુખ-
કણી, વિશિરા, મંથિની, એકચંદ્રા, મેઘકણી,
મેઘમાલા તથા વિરોચના-આ અને બીજી હજારો
જુદાં જુદાં સ્વરૂપોવાળી માતાઓ કાર્તિકેયની
અનુયાયિની બની હતી. હે ભરતોત્તમ ! તેઓમાં
કોઈ લાંબા તખવાળી, કોઈ લાંબા દંતિવાળી અને
કોઈ લાંબા મુંખવાળી હતી.^{૩-૩૧} હે ભારત ! એ
સર્વ માતૃકાઓ બળવાન હતી, સુંદર હતી, તરુણ
હતી, સારી રીતે અલંકૃત હતી, માહાત્મ્યવાળી
હતી અને ઇચ્છાનુસાર સ્વરૂપ ધારણ કરનારી
હતી.^{૩૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેમાંથી કોઈનાં ગાત્રો માંસ
વિનાનાં હતાં, કોઈ સ્વેતવર્ણની હતી, કોઈ
સુવર્ણના જ્વેષ્ઠ પ્રદીપ્ત હતી, કોઈ કાળા મેઘ સરખી
હતી, તો કોઈ ભૂખરા રંગની હતી.^{૩૩} કોઈ લાલ
કાંતિવાળી, કોઈ મહાપ્રચંડ શરીરવાળી, કોઈ

લાંબા દેશવાળી, કાંઈ શ્વેત વસ્ત્રોને ધારણ કરનારી, કાંઈ જાંઘો અથોરા બાંધનારી, કાંઈ પિંગળાં નેત્રો-વાળી અને કાંઈ લાંબી કટિમેખલાવાળી હતી.^{૩૪} કાંઈ લાંબા ઉદરવાળી હતી, કાંઈ લાંબા કાનવાળી હતી, કાંઈ લાંબા સ્તનવાળી હતી, કાંઈ લાલચોળ નેત્રોવાળી હતી, કાંઈ આખે શરીરે લાલ રંગની હતી અને કાંઈ લીલાં નેત્રોવાળી હતી.^{૩૫} હે શત્રુદમન ભરતશ્રેષ્ઠ ! યમ, રૂદ્ર, ચંદ્ર, કુબેર, વરણ, મહેન્દ્ર, અશ્વિ, વાયુ, કુમાર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સૂર્ય વગર, આદિ દેવો જમના અધિગ્રાતા હતા એવી તે સૂચ માતૃકાઓ યથેષ્ઠ વર આપનારી, યથેષ્ઠ વિચરનારી, નિત્ય હર્ષમાં રહેનારી, મહાબળ વાન, રૂપમાં આસરાઓ તુલ્ય, મનોહર અને મનોરમ હતી.^{૩૬-૩૮} એટલું જ નહિ, તેમનો દંડ દાયકના જેવો મધુર હતો, તેઓ ઋદ્ધિમાં કુબેરના જેવી હતી, યુદ્ધમાં ઇંદ્ર સમાન વીર્ય-વાળી હતી અને તેજમાં અશ્વિ સમાન હતી.^{૩૯} વળી તેઓ લકાઈમાં શત્રુઓને નિત્ય ભય આપનારી હતી, યથેષ્ઠ રૂપને ધારણ કરનારી હતી અને વેગમાં વાયુ સમાન હતી.^{૪૦} તેમનું બળ, વીર્ય તથા પરાક્રમ અચિંત્ય હતું. તે વૃક્ષો અને ચૌદાંઓમાં વસનારી હતી અને કેટલીએક ચૌદાંઓનો જ આશ્રય કરનારી હતી.^{૪૧} કેટલીએક ગુફા અને રમશાનોમાં રહેનારી હતી અને કેટલીએક પર્વતોનાં ત્રણવાળા પ્રદેશોમાં નિવાસ કરનારી હતી. તેઓ અનેક જાતના અલંકારોને ધારણ કરનારી હતી અને જાતજાતની પુષ્પમાળાઓ તથા વસ્ત્રોને પહેરનારી હતી.^{૪૨} તેઓ ભાતભાતના વિચિત્ર વેષોવાળી હતી તથા અનેક ભાષાઓને બોલનારી હતી. શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારી આ અને બીજી અનેક માતૃકાઓ ઇંદ્રની સંમતિ પ્રમાણે મહાત્મા કાર્તિકેયની અનુયાયિની બની હતી. પંચી દે રાજસિંહ ! જગવાન ઇંદ્રે કાર્તિ-

કેયને અસુરોનો વિનાશ કરવા માટે શક્તિ નામનું એક અસ આપ્યું, અરુણ અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી તથા મોટા શબ્દવાળી મોટી ઘંટા આપી અને પતાકા અર્પણ કરી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મહાદેવે કાર્તિકેયગામીને સર્વ ભૂતોની એક મહાન સેના આપી.^{૪૩-૪૬} એ સેનાનું નામ ધનંજયા હતું. તે સેના અનેક જાતનાં શસ્ત્રો સજીને સજ્જ થઈ હતી, તેથી તે મહાઉગ્ર હતી. તે તપ, વીર્ય અને બળથી સંપન્ન હતી, શત્રુઓથી અજિત હતી અને પોતાના ગણોથી યુક્ત હતી. તે સેના રૂદ્ર તુલ્ય બળવાળા ત્રીસ હજાર યોદ્ધાઓથી ભરપૂર હતી અને રણમાંથી પાછા હઠવાનું તો એ સેના કદી બળતી જ ન હતી.^{૪૭, ૪૮} વિષ્ણુએ કાર્તિકેયને બળમાં વૃદ્ધિ કરનારી વૈજયંતી નામની માળા અર્પણ કરી અને પાર્વતીએ તેમને સૂર્ય સમાન કાંતિવાળાં બે ઉજ્જવળ વસ્ત્રો અર્પણ કર્યાં.^{૪૯} ગંગાએ કુમારને અમૃતને ઉત્પન્ન કરનારું ઉત્તમ દિવ્ય કંઠંડણુ અર્પણ કર્યું અને બૃહસ્પતિ-એ કુમારને પ્રીતિપૂર્વક એક દંડ અર્પણ કર્યો.^{૫૦} ગરુડે રંગબેરંગી પીછાંવાળો પોતાનો પ્રિય પુત્ર એક મથૂર કુમારને આપ્યો અને અરુણે લાલ કલગીવાળો એક દંડો કુમારને આપ્યો.^{૫૧} રાજ વરુણે બલ અને વીર્યસંપન્ન એક નાગ કુમારને ભેટ કર્યો અને લોહાના પિનામહ પ્રભુ બ્રહ્માએ બ્રહ્મનિષ્ઠ કાર્તિકેયને કાળું યૃગચર્મ તથા યુક્તોમાં વિજય આપનારો આશીર્વાદ આપ્યો. આ રીતે દેવગણોનું સેનાપતિપદ પામીને કાર્તિકેયગામી બળતી જવાળાઓવાળા બીજા અશ્વિની પેઠે શોભવા લાગ્યા. પંચી દેવોને હર્ષ પમાડતા તે કાર્તિકેયગામી સર્વ પાપદો તથા માતૃકાઓને સાથે લઈને દેવોનો વિનાશ કરવા માટે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. તે સમયે નૈઋત નામના દેવોથી ભરેલી, ઘંટડીઓ બાંધેલી જાંઘી ધન્યઓવાળી,

ભેરી, શંખ તથા મુરઝેના ધ્વનિવાળી, શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલી અને ફરકતી પતાકાવાળી તેમની તે સેના ઉદય પામેલા નક્ષત્રગણોથી શરદ્ઋતુનું આકાશ ભરવું શોભે તેવી જ શોભી રહી હતી. તે જ સમયે નિર્ભય થયેલા સર્વ દેવગણો તથા અનેક પ્રકારના ભૂતગણો ભેરીઓ, શંખો, પદ્મો, આલસો, કંકભો, શિખડીઓ, આડંબરો, ગોમુખો તથા મોટા મોટા અવાજ કરનારાં ડિંડિમો વગાડવા લાગ્યા. ^{૫૨-૫૮} ત્યાં ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવો કુમારની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ગંધર્વો ગાવા લાગ્યા તથા અપ્સરાઓ નાચવા લાગી. ^{૫૯} પછી કાર્તિકસ્વામીએ પ્રસન્ન થઈને દેવોને વર આપ્યો કે, 'જેઓ તમારો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે સર્વ શત્રુઓનો હું રણમાં નાશ કરીશ.' ^{૬૦} તે દેવશ્રેષ્ઠ કાર્તિકસ્વામીની પાસેથી આ વર મેળવીને મહાત્મા દેવો પ્રસન્ન થયા અને પોતાના શત્રુઓને મૂએલા જ માનવા લાગ્યા. ^{૬૧} બ્યારે મહાત્મા કાર્તિકેયે એ વર આપ્યો, ત્યારે સર્વ ભૂતગણોએ મહાન હર્ષનાદ કરી મૂક્યો અને તેથી ત્રણે દોઢા ગાજી રહ્યા. ^{૬૨} આમ કાર્તિકસ્વામી દેવોનો યુદ્ધમાં વધ કરવા માટે તથા દેવોની રક્ષા કરવા માટે મોટી સેનાને સાથે લઈને નીકળ્યા. ^{૬૩} ત્યારે હે રાજન! વ્યવસાય, જપ, ધર્મ, સિદ્ધિ, લક્ષ્મી, ધૃતિ અને સ્મૃતિ તેમનાં સૈન્યોના અગ્ર ભાગમાં આલતાં હતાં. ^{૬૪} આ રીતે દેવ કાર્તિકેયે ત્રિશૂળ, મુદ્ગાર, બળતાં જિંબાડિયાં, ગદા, મુસલ, નારાય, શક્તિ અને તોમર આદિ શસ્ત્રોને હાથમાં ધારણ કરનારી, તરેહતરેહનાં આભરણો તથા કવચોવાળી અને ગર્વિષ્ઠ સિંહની પેઠે ગર્જના કરનારી તે સેના સાથે મોટા સિંહનાદ કરીને પ્રયાણ કર્યું. ^{૬૫, ૬૬} તે વખતે સર્વ દેવો, રાક્ષસો તથા દાનવો તેમને ભેઈને ભયથી ઉદ્વેગ પામ્યા અને ઓખાબુ સર્વ દિશાઓમાં પલાયન કરી ગયા. ^{૬૭}

એટલે સર્વ દેવોએ બતબતનાં શસ્ત્રો હાથમાં લઈને તેમની સામે ધસારો કર્યો. તેજસ્વી તથા બળસંપન્ન કાર્તિકસ્વામી પણ તે રાક્ષસોને ભેતાં જ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા. તે ભગવાને પણ વારંવાર તેમના પર શક્તિ નામનું અસ્ત્ર ફેંકવા માંડ્યું અને હવિષથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિની પેઠે પોતાનું તેજ પ્રગટ કરવા માંડ્યું. આમ હે મહારાજ! મહાતેજસ્વી કાર્તિકસ્વામીએ ઉપરાઉપરી શક્તિ નામના અસ્ત્રોના પ્રયોગ કરવા માંડ્યો, તેથી પૃથ્વી પર જ્વાળાઓવાળા અગ્નાગ્નિ ધરવા લાગ્યા. ^{૬૮-૭૦} હે રાજ! પ્રલપકાળે જન્મ મહાધીર અને ભયંકર શબ્દો થાય છે, તેમ સમય પૃથ્વીને ગભવનારા મહાધીર નિર્ધોત* (પ્રચંડ કડાકાઓ) થવા લાગ્યા. ^{૭૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ! એ યુદ્ધસમયે કાર્તિકસ્વામી મહાધીર એવી એક જ શક્તિને બ્યારે ફેંકવા હતા, ત્યારે તેમાંથી બીજી કરોડો શક્તિઓ નીકળી પડતી હતી. ^{૭૨} પછી દેવો પર પ્રસન્ન થયેલા સમર્થ ભગવાન કાર્તિકસ્વામીએ મહાબળવાન અને મહાપરાક્રમી એવા મહાદૈત્ય તારકાસુરને યુદ્ધમાં ભારી નાખ્યો. હે રાજ! તે મહાદૈત્ય બળવાન અને વીર એવા એક લાખ દેવોથી આસપાસ વીંટાયેલો હતો. વળી એ કાર્તિકસ્વામીએ ત્યાં આઠ પદ્મ દેવોથી વીંટાયેલા મહિષ દેવોનો પણ યુદ્ધમાં વધ કર્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ત્યાં સમર્થ કાર્તિકસ્વામીએ એક કરોડ દેવોથી વીંટાયેલા ત્રિપાદને તથા દશ ભર્વ દેવોથી વીંટાયેલા દ્વંદ્વદર દેવોને પણ ભારી નાખ્યા. ^{૭૩-૭૫} આ રીતે કુમારે વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોને ધારણ કરનારા અનુચરોવાળા રાક્ષસો-

* વાયુના ચિદ્રોતે વાયુર્ગગનાલ પતત્યથા ।

પ્રવણ્ણચોરનિષ્કોપો નિષર્જત ઇતિ કચ્ચતે ॥

એક વાયુનો બીજ વાયુ સાથે આઘાત થતા આકાશમાં પ્રચંડ અને ધીર એવો ને કડાકો થાય છે તેને નિર્ગોત કહેવામાં આવે છે.

નો વધ કર્યો. તે સમયે હે રાજન્ ! શત્રુઓને મરણ પામતા જોઈને કુમારના અનુચરો મહાન હર્ષનાદો કરવા લાગ્યા, દશે દિશાઓને ગજવી મૂકવા લાગ્યા અને હર્ષસંપન્ન થઈ નાચવા લાગ્યા, ફેલા લાગ્યા તથા હસવા લાગ્યા. હે રાજેન્દ્ર ! વળી તે સમયે શક્તિ નામના અશ્વની ચોતરફ પ્રસરી રહેલી જ્વાળાઓથી સર્વ જગત ત્રાસ પામી ગયું હતું.^{૭૧-૭૮} તે વેળા કાર્તિકેશ્વામીની ગર્જનાઓએ હજારો દેવોને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યા હતા. તેમાંથી ઠેટલાએક તો તેમની પતાકાના ફરફરાટથી જ બેભાન થઈ મરણ પામ્યા હતા.^{૭૯} ત્યાં ઠેટલાએક દેવો તેમની ધંટાના શબ્દથી જ ત્રાસ પામી જઈને પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા હતા અને ઠેટલાએક શસ્ત્રોના મારથી છિન્નભિન્ન તથા ગતપ્રાણ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા હતા.^{૮૦} આ રીતે મહાબળવાન વીર કાર્તિકેશ્વામીએ અનેક આતતાથી રાક્ષસોનો યુદ્ધમાં નાશ કરી નાખ્યો હતો.^{૮૧} તે જોઈ બળિ-રાજનો મહાબળવાન પુત્ર બાણાસુર ક્રોધપર્વતનો આશ્રય લઈને દેવગણોને પીડવા લાગ્યો.^{૮૨} એટલે ઉદાર બુદ્ધિના કાર્તિકેશ્વામીએ તેના પર પણ ચઢાઈ કરી; પરંતુ તેણે તો કાર્તિકેયના ભયથી પ્રથમથી જ ક્રોધપર્વતનું શરણ લીધું હતું.^{૮૩} એટલે ભગવાન કાર્તિકેશ્વામી અત્યંત દોષાયમાન થઈ ગયા અને તેમણે અગ્નિએ આપેલી શક્તિનો પ્રહાર કરી ક્રોધપક્ષીઓના શબ્દોથી ગાજી રહેલા તે ક્રોધપર્વતને તોડી નાખ્યો.^{૮૪} તે વખતે જમાં વાનરો અને હાથીઓ ત્રાસ પામી ગયા હતા, જમાં ગભરાટમાં પડી ગયેલાં સર્વ પક્ષીઓ ઝીડાઝીડ કરી રહ્યાં હતાં, જમાં સર્પો આતુબાતુથી નીકળી પડ્યા હતા, જમાં આસપાસ દોડાદોડ કરી રહેલાં ગોલાંમૂલો તથા રીંછોની ગર્જનાઓ થઈ રહી હતી, જના

પ્રદેશો હરિણોની ખૂમોથી ગાજી રહ્યાં હતા, જમાં એકાએક નાસભાગ કરી રહેલા સિંહો તથા શરભો ઊભરાઈ રહ્યા હતા અને જનો દેખાવ સાગ-વૃદ્ધોની વિશાળ ડાળીઓથી વિચિત્ર હતો, એવો તે ક્રોધપર્વત શોચનીય દશાને પામ્યા છતાં પણ બધું શોભી રહ્યો હોય તેવો જ જણાતો હતો. કુમારની શક્તિના પ્રચંડ પતનશબ્દથી ગભરાટમાં પડી ગયેલા કિન્નરો અને તે પર્વતના શિખર પર વસનારા વિદાધરો ઉદ્ભ્રમ પામીને ત્યાંથી પલા-યન કરી ગયા.^{૮૫-૮૮} પછી તે પ્રદીપ્ત મહાપર્વત-માંથી વિચિત્ર અલંકારો તથા માળાઓને ધારણ કરનારા સેંકડો અને હજારો દેવો નીકળી પડ્યા; પરંતુ કુમારના અનુચરોએ તે સર્વ દેવોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા. વળી ઇંદ્રે જમ વૃત્રાસુરને માર્યો હતો, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા કાર્તિકેશ્વામીએ દેવેન્દ્રના પુત્ર બાણાસુરને તેના નાના ભાઈની સાથે તુરત જ મારી નાખ્યો અને શક્તિના પ્રહારથી ક્રોધપર્વતના કંટકે કંટકા કરી નાખ્યા. તે સમયે શત્રુવીરોના સંહાર કરનારા અને મહા-બળવાન એવા એ અગ્નિપુત્ર કાર્તિકેશ્વામીએ પોતાનાં અનેક સ્વરૂપો પ્રકટ કર્યાં હતાં. તેમણે યુદ્ધમાં શત્રુઓ પર અનેકવાર શક્તિ દેખી હતી, છતાં તે શક્તિ પુનઃ તેમના હાથમાં જ આવી જતી હતી.^{૮૯-૯૨} આવા પ્રભાવશાળી ભગવાન કાર્તિકેશ્વામીએ પોતાના શીર્ષ, બેગણા યોગ-બળ, તેજ, યશ અને લક્ષ્મીના પ્રતાપથી ક્રોધ-પર્વતને તોડી પાડ્યો હતો તથા સેંકડો દેવોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો. પછી હે રાજન્ ! ઘણા દેવશત્રુઓનો નાશ કરીને દેવોથી સેનાતા તે ભગ-વાન પરમ હર્ષ પામ્યા. ત્યાં હે ભારત ! કુંદુભિ-ઓ વાગી રહ્યાં હતાં, શંખધ્વનિઓ થઈ રહ્યા હતા, સેંકડો અને હજારો દેવાંગનાઓ યોગીઓના ઈશ્વર દેવ કાર્તિકેયના પર મહા ઉત્તમ પુણ્યોની

વૃષ્ટિઓ કરી રહી હતી, પવિત્ર વાયુ દિવ્ય સુગંધ
અહણુ કરીને વાઈ રહ્યો હતો અને ગંધર્વો તથા
યાજ્ઞિક મહર્ષિઓ એ ભગવાનની સ્તુતિ કરી
રહ્યા હતા. ૮૨-૮૭ હે રાજા ! મહાબળવાન યોગે-
શ્વર દેવ કાર્તિકસ્વામીએ પ્રથમ એક, બે અને
ચાર સ્વરૂપે ધારણ કર્યાં હતાં. તેથી કેટલાએક
તે પ્રભુને પિતામહના પુત્ર કહે છે, કેટલાએક
તેમને સર્વ સનતકુમારોમાં મોટા બ્રહ્મપુત્ર કહે છે,
કેટલાએક શંકરના પુત્ર કહે છે, કેટલાએક અગ્નિના
પુત્ર કહે છે, કેટલાએક ગંગાના પુત્ર કહે છે,
કેટલાએક પાર્વતીના પુત્ર કહે છે અને કેટલાએક
સેંકડો ને હજારો મનુષ્યો તેમને કૃતિકાઓના
પુત્ર કહે છે. ૮૮-૧૦૦ હે રાજા ! મેં તમને કાર્તિ-
કેયના અભિષેકની આ કથા કહી, હવે તમે સર-
સ્વતીના મહાતીર્થની પવિત્રતા સાંભળો. ૧૦૧ હે
મહારાજ ! કુમાર દેવોના શત્રુઓનો સંહાર કરી
નાખ્યો તે પછી એ મહાતીર્થ બીજા સ્વર્ગ સરયું
જ થઈ ગયું હતું. ૧૦૨ તે તીર્થમાં રહીને અગ્નિ-
પુત્ર કાર્તિકસ્વામીએ સર્વ દેવોને જુદાં જુદાં
ઐશ્વર્યો આપ્યાં હતાં અને મુખ્ય નૈર્ઋત નામના
દેવોને સમગ્ર ત્રેલોક્ય આપી દીધું હતું. ૧૦૩ હે
મહારાજ ! આ રીતે દૈત્યકુળોનો નાશ કરનારા
ભગવાન કુમારનો તે તીર્થમાં દેવોએ દેવના સેના
પતિ તરીકે અભિષેક કર્યો હતો. ૧૦૪ હે ભરત
શ્રેષ્ઠ રાજા ! પૂર્વે દેવગણોએ તે જ તૈજસ નામના
તીર્થમાં જલસ્નામી વરુણનો અભિષેક કર્યો હતો.
હજાર બળદેવે આ તીર્થમાં પણ સ્નાન કર્યું
હતું તથા કાર્તિકસ્વામીનું પૂજન કરી બ્રાહ્મણો-
ને સુવર્ણનું, વસ્રોનું તથા અલંકારોનું દાન
કર્યું હતું. ૧૦૫, ૧૦૬ ત્યાં એક રાત્રિ રહીને શત્રુ-
સંહારક મધુવશી બળદેવે બીજા દિવસે તે મહા-
તીર્થનું પૂજન કરી તેમાં સ્નાન કર્યું. ૧૦૭ આમ
કરીને તે યાદવશ્રેષ્ઠ મનમાં ઘણા જ પ્રસન્ન થયા

હતા. હે રાજા ! આ પ્રમાણે એ તીર્થમાં એકઠા
મળેલા દેવોએ કાર્તિકસ્વામીનો જ પ્રમાણે અભિ-
ષેક કર્યો હતો, તે સર્વ કથા તમારા પ્રશ્નાનુસાર
મેં તમને કહી. ૧૦૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા રાહ્યપર્વાતમ ત ગદાહુદ્યપર્વામા
‘બળદેવની તીર્થયાત્રામા સારસ્વતોપાખ્યાન વિશે
વારકસુરવધ’ નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૭મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા—અગ્નિતીર્થ અને
કૌબેરતીર્થનું માહાત્મ્ય

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

અત્યદ્વ્યુતમિદં વ્રહ્મનુશ્રુતવાનસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
અભિષેકં કુમારસ્ય વિસ્તરેણ યથાવિધિ ॥ ૧ ॥

જનમેજય યોદ્યા : હે બ્રહ્મન ! મેં આપની
પાસેથી કુમારના અભિષેકની અતિ અદ્ભુત કથા
વિસ્તારપૂર્વક અને ત્રિધિપૂર્વક યથાર્થ રીતે
સાંભળી. ૧ હે તપોધન ! એ સાંભળીને મારાં રૂંવાં
જિભાં થઈ ગયાં છે, મારું મન પ્રસન્ન થયું છે
અને મારા આત્માને હું પવિત્ર થયેલો માનું છું. ૨
કુમારનો અભિષેક તથા દૈત્યોનો વધ સાંભળીને
મને પરમ પ્રીતિ થઈ છે. પરંતુ પુત્ર એક કુટુંબ
મને થયું છે. ૩ હે મહાયુદ્ધિમાન ! એ તીર્થમાં
પૂર્વે દેવોએ વરુણનો કેવી રીતે અભિષેક કર્યો
હતો ? તે મને કહો. હે શ્રેષ્ઠજન ! આપ એક
કુશળ કથાકાર છો. ૪

વૈશંપાયન યોદ્યા : હે રાજા ! પૂર્વકલ્પમાં
બનેલું આ અદ્ભુત સત્ય વૃત્તાંત હું તમને કહું
છું, તે સાંભળો. હે રાજા ! પૂર્વે સત્યયુગના
આરંભમાં સર્વ દેવતાઓ વરુણ પાસે આવીને
આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : ‘હે વરુણદેવ ! દેવ-
રાજા ઈંદ્ર જમ સર્વદા ભયમાંથી અમારું રક્ષણ કરે
કરે છે, તેમ તમે પણ સર્વ નદીઓના પતિ થાઓ—
રક્ષક બનો. હે દેવ ! તમારો વાસ સદાકાળ

સમુદ્રમાં જ થશે. ^{૧૦-૭} નદીઓનો પતિ આ સમુદ્ર સદા તમારે વશ રહેશે અને ચંદ્રની હાનિ તથા વૃદ્ધિની સાથે તમારી પણ હાનિ તથા વૃદ્ધિ થશે. ^{૧૮} એટલે વરણે દેવોને 'ભલે એમ હો' એવું વચન કહ્યું. પછી સર્વ દેવોએ એકઠા મળીને સાગરના ધામવાળા વરણુનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે જળના પતિ તરીકે અભિષેક કર્યો. આમ જલચરોના સ્વામી જલેશ્વર વરણુદેવનો અભિષેક કરીને તેમ જ તેમની પૂજા કરીને સર્વ દેવો પોતાનાં સ્થાનકો તરફ ચાલ્યા ગયા. આ રીતે દેવોએ અભિષેક કર્યો એટલે ઇંદ્ર જેમ દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ મહા-યશસ્વી વરણુદેવ પણ નદીઓનું, સાગરોનું, નદોનું તથા સરોવરોનું વિધિપૂર્વક રક્ષણ કરવા લાગ્યા. પ્રલંબાસુરનો નાશ કરનારા મહાયુદ્ધિમાન બળદેવ તે તીર્થમાં સ્નાન કરીને તથા બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારનું દ્રવ્યદાન આપીને અગ્નિતીર્થ નામના તીર્થમાં ગયા હતા. ^{૧૦-૧૩} હે નિર્દોષ રાજા ! તે તીર્થમાં રહેલા શમીવૃક્ષમાં ભરાઈ જઈને અગ્નિ જગતમાંથી અદૃશ્ય થયો હતો. આથી સર્વ લોકોનો વિનાશકાળ પ્રકટ થઈ રહ્યો હતો. ^{૧૪} તે ઐર્ષ સર્વ દેવો સર્વ લોકોના પિતામહ બ્રહ્મદેવની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે પ્રભુ ! ભગવાન અગ્નિદેવ જગતમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા છે, તેનું કારણ અમારા જાણવામાં આવતું નથી. ^{૧૫} હે વિશ્વ ! આ સર્વ જૂનોના વિનાશ થઈ રહ્યો છે, તો તમે અગ્નિદેવને મેળવી આપો.'

જનમેજય બોલ્યા : હે વૈશંપાયન ! લોકોનું રક્ષણ કરનારા ભગવાન અગ્નિદેવ શા માટે જગત-માંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા ? ^{૧૬} દેવોએ તેમને ઠેવી રીતે એ તીર્થમાં છુપાઈ રહેલા જાણ્યા હતા ? આ તમે મને યથાર્થ રીતે કહો.

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે રાજા ! પ્રતાપી અગ્નિદેવ ભૃગુઋષિના શાપથી અત્યંત ભયભીત

બની ગયા હતા. ^{૧૭} તેથી જ તે ભગવાન જગત-માંથી અદૃશ્ય થઈ તે શમીવૃક્ષની અંદર ભરાઈ બેઠા હતા. આમ જ્યારે અગ્નિ અદૃશ્ય થઈ ગયા ત્યારે અત્યંત દુઃખી થયેલા ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવો તેમની શોધ કરવા માટે નીકળી પડ્યા હતા. શોધતાં શોધતાં તેઓ એ અગ્નિતીર્થમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં શમીવૃક્ષમાં વસતા અગ્નિદેવનાં તેમણે વિધિપૂર્વક દર્શન કર્યા. હે પુરુષવ્યાધ ! ઇંદ્ર સહિત બૃહસ્પતિ આદિ સર્વ દેવતાઓ અગ્નિને ત્યાં મળીને ઘણા જ પ્રસન્ન થયા અને પછી તેઓ પોતપોતાના ધામમાં ગયા. હવે હે મહાભાગ ! અગ્નિ તો ભૃગુઋષિના શાપથી સર્વભક્ષી થઈ ગયો. પાછળથી તે બ્રહ્માદી ઋષિએ જ પ્રમાણે કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે જ અગ્નિને થયું હતું. યુદ્ધિમાન બળદેવ તે આ અગ્નિતીર્થમાં સ્નાન કરી 'બ્રહ્મણિ' નામના તીર્થમાં ગયા હતા. ^{૧૮-૨૨} તે તીર્થમાં સર્વ લોકોના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્માએ સર્વ દેવોની સાથે સ્નાન કર્યું હતું અને યથાવિધિ દેવોનાં બીજાં અનેક તીર્થો ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં. બળદેવે આ તીર્થમાં પણ સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોનું દાન કર્યું હતું. પછી તેઓ 'કૌબેર' નામના તીર્થમાં ગયા હતા. હે રાજા ! તે કૌબેરતીર્થમાં પ્રભુ કુબેરે મહાન તપ કરીને સર્વ ધનનું અધિપતિપણું મેળવ્યું હતું. ^{૨૩-૨૫} હે પુરુષમેદ રાજા ! કુબેર જ્યારે ત્યાં જ વસ્યા હતા, ત્યારે સર્વ જાતનાં ધન તથા નિધિઓ આપોઆપ તેમની પાસે હાજર થયાં હતાં. હજાર બળદેવે આ તીર્થમાં જઈને સ્નાન કર્યું અને બ્રાહ્મણોને ધનનું દાન આપ્યું. વળી તેમણે કૌબેર નામના મહાવનમાં તે સ્થાનકનાં દર્શન કર્યા. ^{૨૬, ૨૭} એ સ્થાનકમાં પૂર્વે મહાત્મા યક્ષરાજ કુબેરે વિપ્રહ તપ કર્યું હતું, પુષ્કળ વરો મેળવ્યા હતા, ધનાધિપતિપણું મેળવ્યું હતું,

મહાતેજસ્વી રુદ્રદેવ સાથેની મિત્રતા મેળવી હતી, દેવપણું મેળવ્યું હતું, લોકપાલપણું મેળવ્યું હતું અને નલકુપ્ત નામનો પુત્ર મેળવ્યો હતો.^{૨૮, ૨૯} હે મહાબાહુ! અહીં જ ધનાધિપતિ કુપેરનો દેવ-ગણોએ લોકપાલ તરીકે અભિષેક કર્યો હતો.^{૩૦} અહીં જ એમને મન સમાન વેગવાળું હંસયુક્ત પુષ્પક વિમાન અને યક્ષોના રાજપણાનું દિવ્ય અર્થસ્થ અપાયું હતું. હે રાજના તે બળદેવે ત્યાં સ્નાન કર્યું અને બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ પદાર્થોનું દાન કર્યું. પછી શ્વેત લેપનને ધારણ કરનારા બળદેવ સત્વર 'બદરપાચન' નામના તીર્થમાં ગયા. હે રાજ ! તે તીર્થ સર્વ પ્રાણીઓથી સેવા-યેતું હતું, સર્વ ઋતુઓમાં પુષ્પફળોને આપનારાં વનોથી યુક્ત હતું, અને ઘણું જ સુંદર હતું.^{૩૧-૩૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં રાજ્યપર્વોત્તરે ત્રીજા ગદ્યાધ્યયનમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતોપાગ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૪૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-બદરપાચન-
તીર્થની ઉત્પત્તિ

॥ વૈદ્યપાચન ઉવાચ ॥

તતસ્તીર્થવરં રામો યયૌં બદરપાચનમ્ ।

તપસ્વિસિદ્ધચરિતં યત્ર કન્યા ધૃતવ્રતા ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજ ! તે પછી બળદેવ 'બદરપાચન' નામના તીર્થમાં ગયા હતા. તપસ્વીઓ અને સિદ્ધો એ તીર્થનું નિત્ય સેવન કર્યા કરે છે. હે વિષ્ણુ ! એ જ તીર્થમાં ભારદ્વાજની પુત્રી શ્રુતાવતી 'દેવરાજ ઇંદ્ર મારો સ્વામી થાય' એવા મનમાં નિશ્ચય કરીને ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરતી હતી. તે ભામિની રૂપમાં પૃથ્વીમાં અન્નેહ હતી. તે કુમારી હતી, બ્રહ્માચારિણી હતી અને અનેક નિયમોને ધારણ કરી રહી હતી. હે કુરુકુળધુરંધર રાજ ! સ્ત્રીઓએ પાળવા અશક્ય એવા

અનેક નિયમો પાળીને તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં તેને ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં.^{૧-૪} ત્યારે હે પૃથ્વીનાથ ! ભગવાન ઇંદ્ર તેનાં સદાચાર, તપ અને પરમ ભક્તિ-થી પ્રસન્ન થયા.^૫ હવે સ્વર્ગાધિપતિ ઇંદ્ર બ્રહ્મણિ મહાત્મા વસિષ્ઠનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તેના આશ્રમમાં આવ્યા.^૬ હે ભારત ! મહાતપસ્વી વસિષ્ઠને પોતાના આશ્રમમાં આવેલા ભેદ શ્રુતાવતીએ મુનિઓએ દર્શાવેલા આચારો પ્રમાણે તેમની પૂજા કરી.^૭ પછી નિયમોને બળુનારી, કલ્યાણી અને પ્રિય બોલનારી તે શ્રુતાવતી બોલી : 'હે ભગવન ! હે મહા-મુનિ ! હે પ્રભુ ! બોલો, શી આજ્ઞા છે ? હે પવિત્ર વ્રતધારી મુનિ મહારાજ ! આપ જ કંઈ માગશો તે સર્વ હું મારી શક્તિ પ્રમાણે આપને આપવા આજ તૈયાર છું, માત્ર ઇંદ્ર પર મારી ભક્તિ હોવાથી હું મારો હાથ ઠાઈ રીતે પણ આપને આપીશ નહિ.' હે તપોધન ! મારો નિશ્ચય છે કે વ્રતો કરીને, નિયમો પાળીને તથા તપ તપીને પણ ત્રિલુવનના ઈશ્વર ઇંદ્રને મારે પ્રસન્ન કરવા.' શ્રુતાવતીએ આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે ભગવાન ઇંદ્ર મુખ મલકાવીને તેની સામે એવા લાગ્યા. હે ભારત ! તેના નિયમોને બળી લઈ તેનું બળે સાંત્વન કરતા હોય તેમ તે બોલ્યા : 'હે પવિત્ર વ્રતધારિણી શ્રુતાવતી ! તું ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરે છે, એ મેં અણ્યું છે. હે કલ્યાણી ! જેને મારે હૃદયમાં સંકલ્પ કરીને તેં આ વ્રતનિયમોને આરંભ કર્યો છે, તે સર્વ અવરથ તને પ્રાપ્ત થશે; કારણ કે હે સુંદરમુખી ! તપથી સર્વ કંઈ મળે જ છે. મારે તારું કાર્ય પણ તપથી અવરથ સિદ્ધ થશે.^{૧૦-૧૨} હે શુભાનના ! દેવતાઓનાં દિવ્ય સ્થાનો તપથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને જગતમાંનું સર્વ મહાન સુખ કેવળ તપોમૂલક જ છે.^{૧૪} આવો નિશ્ચય કરીને જ મનુષ્યો શરીરની દરકાર કર્યા વિના ઘોર તપશ્ચર્યા કરે છે અને દેવપણાને પામે છે;

પરંતુ હે કલ્યાણી ! હવે મારું એક વચન તું સાંભળ. ^{૧૫} હે સુભગા ! હે શુભવ્રતિની ! મારી પાસે આ પાંચ ઘોર છે તેને તું 'પઠાવ.' આમ કહીને ભગવાન ઇંદ્રે તે કલ્યાણીની રજા લીધી અને તે આશ્રમથી થોડે દૂર ગયા. પછી ત્યાં જઈને તે જપ જપવા લાગ્યા. હે માનદ રાજા ! ઇંદ્રે જ રથાને ઘેરીને તે સમયે જપ કર્યો હતો તે સ્થાન એક ઉત્તમ તીર્થરૂપ મનાય છે અને 'ઇંદ્રતીર્થ' એવા નામથી તે ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. દેવોના અધિપતિ ભગવાન ઇંદ્રે તે કન્યાનું પારખું લેવા માટે પેલાં પાંચ ઘોરને અગ્નિમાં પાકવા જ દીધાં ન હતાં. હવે હે રાજના ! પેલી કન્યા તો તપશ્વર્યાથી અત્યંત સંતપ્ત થઈ ગઈ હતી અને મૌનવ્રતને ધારણ કરનારી હતી. છતાં યાકને અળગો કરીને તે સુનિ મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે તત્પર થઈ. આમ હે રાજસિંહ ! તે મહાવ્રતિની પવિત્રતાપૂર્વક તે ઘોરોને અગ્નિમાં નાખીને પકવવા મંડી. ^{૧૬-૨૦} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આ પ્રમાણે પકવતાં પકવતાં તે કન્યાને ઘણા જ સમય લાગ્યો ત્યારે લગભગ સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો અને તેણે એકઠાં કરેલાં પુષ્કળ લાકડાં અગ્નિમાં બળી ગયાં; તોપણ પેલાં પાંચ ઘોર પાક્યાં જ નહિ. હવે લાકડાં સમાપ્ત થઈ જવાથી અગ્નિને શાંત પડી જતો જોઈને તેણે પોતાનું શરીર બાળવા માંડ્યું. ^{૨૧, ૨૦} હે નિષ્પાપ ! સુંદર દેખાવની તે કન્યાએ પ્રથમ તો પોતાના બન્ને પગને અગ્નિમાં મૂક્યા અને પગનો અગ્નિમાર્ગ જમ જમ બળતો ગયો તેમ તેમ પાછળનો ભાગ અંદર નાખવા લાગી. ^{૨૩} આમ પોતાના પગ અગ્નિમાં ભડભડાટ બળી જતા હતા, છતાં દુષ્કર કર્મ કરીને પણ મહર્ષિનું પ્રિય કરવાને ઇચ્છતી તે અનિર્દિતાએ તેનો કંઈ વિચાર જ કર્યો નહિ. ^{૨૪} વળી ત્યારે તેના મનમાં જરાયે ખેદ થયો નહિ, તેમ તેના મુખ પર દુઃખનું

ચિહ્ન પણ જણાયું નહિ. તે તો પોતાના શરીરને અગ્નિમાં મૂકીને અણે જળમાં મૂક્યું હોય તેમ જ લલટી હર્ષપૂર્ણ દેખાવા લાગી. ^{૨૫} હે ભારત ! તે કન્યાના દૃઢ્યમાં 'તારે ઘોર પકાવનાં' આવું ઋષિનું વચન જ સર્વથા સ્થિર થઈ ગયું હતું. ^{૨૬} તેથી હે ભારત ! નિરાશ થયા વિના મહર્ષિના વચનને મનમાં સ્થિર કરીને તે સુંદરાંગી કન્યા તો ઘોરોને પકાવવા જ લાગી; પરંતુ છેવટ સુધી તે ઘોર પાક્યાં જ નહિ. ^{૨૭} ભગવાન અગ્નિદેવે પોતે તેના બન્ને પગબાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યા; છતાં તેના મનમાં લેશમાત્ર પણ દુઃખ થયું નહિ. ^{૨૮} એ કન્યાનું આવું દુષ્કર કર્મ જોઈને ત્રિભુવનનાથ ઇંદ્રદેવ તેના પર પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તે કન્યાને પોતાના મુળ સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં. ^{૨૯} પછી દેવશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રે અતિ દૃઢ વ્રતવાળી તે કન્યાને કહ્યું : 'હે શુભા ! તારી ભક્તિ, તપશ્વર્યા અને નિયમો જોઈને હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું. ^{૩૦} માટે હે શુભા ! તારો જ છદ્દ અભિલાષ છે તે અવશ્ય પૂર્ણ થશે. હે મહાભાગા ! આ મનુષ્યશરીરનો ત્યાગ કર્યો પછી તું સ્વર્ગમાં મારી સાથે વસીશ. ^{૩૧} હે સુંદર ભ્રમરાવાળી કન્યા ! આજથી આ તારો આશ્રમ 'બદરપાચન' નામથી લોકમાં મહાતીર્થ તરીકે સ્થિર રહેશે અને તે સર્વ પાપોનો નાશ કરનારો થશે. ^{૩૨} હે નિર્દોષ સુંદરી ! ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત થયેલા આ મહાતીર્થમાં આવીને મોટા બ્રહ્મર્ષિઓ પણ સ્નાન કરશે. પૂર્વે આ શુભ, પવિત્ર અને મહાભાગ્યવંતા મહાતીર્થમાં જ અરુંધતીને મૂકીને તીક્ષ્ણ વ્રતધારી મહાભાગ સમર્ષિઓ આજીવિકા માટે દ્વંડ્વમૂળો લેવા સાર હિમાલય તરફ ગયા હતા. આમ તેઓ હિમાલયના વનમાં આજીવિકા માટે વસવા લાગ્યા અને તે જ સમયે બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડ્યો. પછી તો તે તપસ્વીઓ ત્યાં જ આશ્રમ બાંધીને

રહેવા લાગ્યા.^{૩૨-૩૬} આ તરફ કદ્યાણી અરુ-
ધતી પણ નિત્ય તપોનિષ્ઠ થઈને અહીં જ રહેવા
લાગી. અરુધતીએ તીવ્ર નિયમો ધારણ કરીને
તપશ્વર્યા કરવા માંડી, એટલે વરદાતા, મહાયશસ્ત્રી
અને ત્રિનેત્ર એવા ભગવાન મહાદેવ તેના
પર પ્રસન્ન થયા અને બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ
કરી અરુધતી પાસે આવીને બોલ્યા : 'હે શુભા !
મને તારે ત્યાં ભિક્ષા લેવાની ઇચ્છા છે.' તે
સાંભળી સુદર દેખાવાનાં અરુધતીએ તે બ્રાહ્મણને
કહ્યું.^{૩૭-૩૮} 'હે બ્રહ્મન ! મારે ત્યાં અન્નનો
સંચય તો હાલ ક્ષીણ થઈ ગયો છે, માટે આ
બોરોતું તમે ભક્ષણ કરો.' તે સાંભળી મહાદેવે
કહ્યું 'સુવ્રતા ! બહુ સારું, ત્યારે એ બોરો જ
મને રાંધી આપ.'^{૪૦} બ્રાહ્મણે આમ કહ્યું એટલે
યશસ્વિની અરુધતીએ બ્રાહ્મણનું પ્રિય કરવાની
ઇચ્છાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કર્યો અને તે બોરો રાંધવા
માંડ્યાં.^{૪૧} તેટલો સમય તે બ્રાહ્મણ પાસેથી તે
દિવ્ય, મનોરમ તથા પવિત્ર કથા સાંભળતી રહી
આ રીતે નિરાહાર રહીને, બોર રાંધતાં રાંધતાં તે
પવિત્ર કથાઓ સાંભળતી રહી અને તેટલામાં
જ બાર વર્ષનો તે ઘોર દુષ્કાળ વીતી ગયો. ત્યારે
બાર વર્ષનો તે મહાદારુણ સમય પણ તેને એક
દિવસ જેવડો જ લાગ્યો હતો.^{૪૨, ૪૩} એટલામાં
પેલા મહર્ષિઓ પણ કૃષ્ણા કર્ણને હિમાલય તરફ
થી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એટલે પ્રસન્ન થયેલા
ભગવાન મહાદેવે અરુધતીને કહ્યું.^{૪૪} 'હે ધર્મજ્ઞા
અરુધતી ! હવે તું પૂર્વની પેઠે આ ઋષિઓ
પાસે રહે. હે ધર્મજ્ઞા ! હું તારા તપથી અને
નિયમોથી પ્રસન્ન થયો છું.' આમ કહીને ભગ-
વાન શંકરે અરુધતીને પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન
કરાવ્યું. પછી તેમણે અરુધતીના ચરિત્રના સંબંધ-
માં સમ્પ્રિયો અને કહ્યું :^{૪૫, ૪૬} 'હે બ્રાહ્મણ ! તમે
હિમાલયના વનમાં રહીને જ તપ સંપાદન કર્યું

છે, તે આ અરુધતીએ અહીં રહીને જ તપ
પ્રાપ્ત કર્યું છે તેના તોલનું નથી, એમ હું માનું
છું.^{૪૭} કારણ કે આ તપસ્વિનીએ નિરાહાર
રહીને રાંધતાં રાંધતાં બાર વર્ષો વ્યતીત કર્યા છે
અને મહાકઠિન તપ કર્યું છે.^{૪૮} પછી ભગવાને
ફરી અરુધતીને કહ્યું : 'હે કદ્યાણી ! તારા દૃઢ્ય-
માં જ ઇષ્ટ હોય તે વર તું માગ ' એટલે વિશાળ
તથા લાલ રંગનાં નેત્રોવાળી અરુધતી સમ્પ્રિય-
ઓની સભાના મધ્યમાં મહાદેવને કહેવા લાગ્યાં :
'ભગવન ! મારા પર જો પ્રસન્ન થયા હો તો હું
એ જ માગું છું કે, આ અમારો આશ્રમ 'બદર-
પાચન' એ નામના અદ્ભુત તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ
થાઓ, તેમ જ સિદ્ધો અને દેવર્ષિઓને અત્યંત
પ્રિય થાઓ. વળી હે દેવના દેવેશ ! કોઈ મનુષ્ય
અહીં ત્રણ રાત્રિ વરસીને પવિત્રતાપૂર્વક માત્ર
એક જ ઉપવાસ કરે, તોપણ તેને બાર વર્ષ પર્વ ત
ઉપવાસ કર્યાનું કૃણ ભગે.' એટલે મહાદેવે તે
તપસ્વિની અરુધતીને 'તથાસ્તુ' કહ્યું.^{૪૯-૫૨}
પછી સમ્પ્રિયો અને સ્તુતિ પામેલા એ મહાદેવ
પોતાના નિવાસધામમાં ચાલ્યા ગયા. પાછળથી
સમ્પ્રિયો પણ અરુધતીને શ્રમરહિત, તેજસ્વી
તથા હ્રુદાયકારી રહિત જોઈને વિસ્મય પામ્યા.
હે શ્રુતાવતી ! આ રીતે વિશુદ્ધ અરુધતીએ પણ
આ તીર્થમાં શુદ્ધ તપશ્વર્યા કરીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી
હતી. હે તીક્ષ્ણ વ્રતચરિણી મહાભાગા ! તે પણ
એ અરુધતીના જન્મ જ તપ કર્યું છે, પરંતુ હે
ભદ્રા ! અરુધતીના કરતાં તે વિશેષ કરી દેખાડ્યું
છે; કારણ કે તે તો આ વ્રતમાં તારા શરીરને
પણ અર્પણ કરી દીધું છે.^{૫૩-૫૫} હે કદ્યાણી !
તારા નિયમોથી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. હે
શ્રેષ્ઠ સુંદરી ! હું તને એ અરુધતીના કરતાં પણ
એક વિશેષ વર આપું છું.^{૫૬} હે કદ્યાણી !
મહાત્મા શંકરે અરુધતીને જ વર આપ્યો હતો

તેના પ્રભાવથી અને તારા તેજથી હું તને પુનઃ એક વર આપું છું : 'જ કોઈ મનુષ્ય આ તીર્થમાં યથાવિધિ સ્થિરચિત્ત થઈને માત્ર એક જ રાત્રિ વસશે અને સ્થાન કરશે, તે મનુષ્ય-શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી મહાદુર્લભ દિવ્ય લોકોને પામશે.' શ્રુતાવતીને આ પ્રમાણે કહીને પ્રતાપી ભગવાન ઇંદ્રદેવ પવિત્ર સ્વર્ગમાં ગયા. હે રાજન ! તેમના ગયા પછી તે સ્થળે પવિત્ર સુગંધવાળાં દિવ્ય પુષ્પોની વૃદ્ધિ થઈ. ત્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મોટા ઘડઘડાટ કરતાં દેવદંડુલિઓ વાગવા લાગ્યાં અને પવિત્ર સુગંધવાળો પુણ્ય-વાયુ વાવા લાગ્યો. પછી હે પૃથ્વીપતિ ! તે સુંદર શ્રુતાવતી આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં શરીરનો ત્યાગ કરી ઇંદ્રની ભાષો થઈ. આમ હે અચ્યુત ! ઉચ્ચ તપના પ્રભાવથી ઇંદ્રદેવને મેળવીને તે તેની સાથે રમણ કરવા લાગી.

જનમેજય બોલ્યા : હે ભગવન ! તે પવિત્ર કન્યાની માતા કોણ હતી અને તે કયે સ્થળે ઊછરીને મોટી થઈ હતી ?^{૫૭-૬૩} તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે. હે વિપ્ર ! તે વિષયમાં મને પરમ કુતૂહલ થયું છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે રાજ ! એક સમયે વિશાળ નેત્રોવાળી ધૃતાચી નામની અપ્સરાને આવતી જોઈ બ્રહ્મર્ષિ ભરદ્વાજનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું હતું; પરંતુ તે મહાતપસ્વી ઋષિએ તે વીર્યને હાથમાં ઝીલી રાખ્યું.^{૬૪, ૬૫} પછી તેમણે તે વીર્યને દાઈ એક પડિયામાં મૂક્યું હતું અને તેમાં એ કન્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે કન્યાના જાતકમાં આદિ સંસ્કારો પણ તપોધન મહામુનિ ભરદ્વાજ જ કર્યા હતા અને દેવર્ષિઓની સભામાં બેસીને એ ધર્માત્મા ઋષિએ તેનું શ્રુતાવતી નામ પાડ્યું હતું. પછી તે કન્યા જ્યારે મોટી થઈ, ત્યારે એને પોતાના આશ્રમમાં મૂકીને ભર-

દ્વાજમુનિ મહાવનમાં ચાલ્યા ગયા હતા.^{૬૬, ૬૭}

મહાપ્રતાપી, યાદવશ્રેષ્ઠ અને મનનો જય કરનારા બળદેવ તે બદરપાયનતીર્થમાં પણ સ્નાન કરીને તથા સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને દાન આપીને ત્યાંથી ઇંદ્રના તીર્થમાં ગયા હતા.^{૬૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વતીર્થગત મદાયુદ્ધપર્વમા 'બળદેવની તીર્થયાત્રામા સારસ્વતેઃપાશ્ચાત્ત્ર વિષે બદર-પાયનતીર્થનું કથન' નામનો અધ્યાય ૪૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૯ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-ઇંદ્રતીર્થ

આદિનું વર્ણન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ઇન્દ્રતીર્થ તત્તો ગત્વા યદૂનાં પ્રવરો વલઃ ।

વિપ્રેમ્યો ધનરત્નાનિ દદૌ સ્નાત્વા યથાવિધિ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજ ! યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા બળદેવે ઇંદ્રતીર્થમાં જઈને બ્રાહ્મણોને વિધિપૂર્વક ધનનું તથા રત્નોત્તું દાન આપ્યું હતું.^૧ તે તીર્થમાં પૂર્વે દેવરાજ ઇંદ્રે સો યજ્ઞો કર્યા હતા તથા તે દેવેશે બૃહસ્પતિને પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું.^૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ ! મહાતેજસ્વી ઇંદ્રે એ તીર્થમાં વેદપારંગત બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે અનેક પ્રકારની દક્ષિણાઓવાળા તથા કોઈ જાતના સંકોચ વિનાના સો યજ્ઞો પરિપૂર્ણ સામગ્રી મેળવીને વિધિવત્ પૂર્ણ કર્યા હતા અને તેથી જ તે શતક્રતુ એવા નામથી જગતમાં પ્રખ્યાત છે.^{૩, ૪} તેના નામથી જ એ સનાતન પવિત્ર તીર્થ 'ઇંદ્ર-તીર્થ' એવા નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે અને તે સર્વ પાપોથી મુક્ત કરાવનાર દોષાથી કટવાણ-કરક ગણાય છે.^૫ હજારો આયુષ્યવાળા બળદેવે એ તીર્થમાં પણ વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું અને વસ્ત્ર-ભોજન આદિથી બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી.^૬ પછી તે ત્યાંથી મહાપવિત્ર 'રામતીર્થ'માં ગયા હતા. મહાતપસ્વી તથા મહાભાગ્યશાળી પરશુરામ ભાગવે

મોટા મોટા ક્ષત્રિયોને નાશ કરીને એકવીસ વાર પૃથ્વીને જીતી હતી. એ પછી તેમણે મહામુનિ કશ્યપને ઉપાધ્યાય તરીકે આગળ કરી આ તીર્થમાં એક વાગપેય યજ્ઞ તથા સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. તેમાં તેમણે સમુદ્ર સહિત આખી પૃથ્વી કશ્યપ મુનિને દક્ષિણમાં આપી દીધી હતી. ૭-૮ વળી અનેક રત્નો, ગાયો, હાથીઓ, દાસીઓ તથા બકરાઓ પણ દાનમાં આપીને તે પોતે વનમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ૧૦ દેવો તથા બ્રહ્મર્ષિઓથી સેવાચેલા એ મહાપવિત્ર રામતીર્થમાં મુનિઓને વંદન કરી બળદેવ યમુનાતીર્થમાં આવ્યા હતા. ૧૧ તે તીર્થમાં ઉજ્જવળ પ્રભાવાળા અદિતિના મહાભાગ્યશાળી પુત્ર વરુણદેવે રાજસૂય નામનો યજ્ઞ કર્યો હતો. ૧૨ શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા વરુણદેવે મનુષ્યોને તથા દેવોનો સંગ્રામમાં પરાજય કર્યો પછી તે તીર્થમાં આવીને રાજસૂય મહાયજ્ઞ કર્યો હતો. તે યજ્ઞની ન્યારે પૂર્ણાહુતિ થઈ, ત્યારે દેવો તથા દાનવો વચ્ચે ત્રૈલોક્યને ભય ઉપભવનારો મહાન સંગ્રામ થયો હતો. ૧૩, ૧૪ હે જનમેજય રાજા! રાજસૂય મહાયજ્ઞની સમાપ્તિ પછી ક્ષત્રિયો સામે મહાધાર સંગ્રામ થાય જ છે. ૧૫ હળધર બળદેવે એ યમુનાતીર્થમાં પણ ઋષિઓની પૂજા કરીને બીજા યાચકોને દાન આપ્યું હતું. પછી ઇષ્ટ અભિલાષોને આપનારા, વનભાળોને ધારણ કરનારા તથા કમળ સમાન નેત્રોવાળા તે વિશુ બળદેવ મહર્ષિઓની સ્તુતિથી હર્ષ પામીને આદિત્યતીર્થમાં ગયા હતા. ૧૬, ૧૭ હે મહારાજા! તે તીર્થમાં ભગવાન સૂર્યે સર્વ જ્યોતિશ્ચક્રનું અધિપતિપણું તથા પ્રભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતાં. ૧૮ હે શત્રુતાપન રાજા! સરસ્વતીના પવિત્ર અને કલ્યાણકારક તટ પર આવેલા એ તીર્થમાં સર્વ દેવો, ઇંદ્ર, વિશ્વદેવતાઓ, મરુતો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, વ્યાસ, શુકદેવ, કૃષ્ણ, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો અને બીજા

અનેક હજારો યોગસિદ્ધ પુરુષો પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૧૯-૨૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! વિશ્ણુ પણ પૂર્વે મધુકેટલ નામના અસુરોનો વધ કર્યો પછી એ મહાહતભ તીર્થમાં સ્નાન કરી પરમ યોગને તથા પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે. હે ભારત! ધર્માત્મા દ્વૈપાયન પણ આ તીર્થમાં સ્નાન કરીને પરમ યોગને અને પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૨૨, ૨૩ મહાતપસ્વી અસિતદેવલ ઋષિ પણ ત્યાં પરમ યોગનો આશ્રય કરીને સિદ્ધિ પામ્યા છે. ૨૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા રાહ્યપર્વતર્જીત મહાશુદ્ધપર્વમા
'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતીપાખ્યાન'
નામના અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૦ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-મહાધિ
જૈગીષવ્યનું ચરિત્ર

॥ વૈશ્ણવાયન ઉવાચ ॥

તસ્મિન્નેવ તુ ધર્માત્મા વસતિ સ્મ તપોધનઃ ।

માર્હસ્થ્યં ધર્મમાસ્થાય હસિતો દેવલઃ પુરા ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજા! એ જ તીર્થમાં પૂર્વે ધર્માત્મા તપોધન અસિતદેવલ-મુનિ ગૃહસ્થધર્મનો આશ્રય કરીને રહેતા હતા. ૧ હે મહારાજા! તે મુનિ નિત્ય ધર્મપરાયણ હતા, પવિત્ર હતા, જિતેન્દ્રિય હતા, બ્રહ્મચર્યધર્મને અંતે જ દંડનો ત્યાગ કરનારા હતા, મહાતપસ્વી હતા અને મન, વચન તથા કર્મથી સર્વ પ્રાણીઓ પર સમદષ્ટિ રાખનારા હતા. ૨ હે મહારાજા! તે ક્રોધ-રહિત હતા, પોતાની નિંદા અથવા સ્તુતિમાં સમાનવૃત્તિ રાખનારા હતા, પ્રિય તથા અપ્રિયમાં પણ તેમની વૃત્તિ તુલ્ય જ હતી અને યમની પેઠે સમદષ્ટિવાળા હતા. એ મહાતપસ્વી મુવર્ણમાં તથા માટીનાં ઢેકાંમાં સમદર્શી હતા અને દેવો, અતિથિઓ તથા બ્રાહ્મણોનું નિત્ય પૂજન કરતા હતા. ૩, ૪ તે બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં સદાકાળ આસક્ત

હતા અને સર્વદા ધર્મ કાર્યોમાં તત્પર રહેતા હતા. હે મહાભાગ્યશાળી ! ત્યાં એકવાર યુદ્ધિમાન અને સ્થિરચિત્ત મુનિ જૈગીષવ્ય યોગબળનો આશ્રય કરીને લિષ્ઠકસ્વરૂપે તે તીર્થમાં આવી ચઢ્યા. હે રાજન ! તે મહાતેજસ્વી મુનિ દેવલના આશ્રમમાં વસવા લાગ્યા.^{૧૬} હે મહારાજ ! એ જૈગીષવ્ય મુનિ નિત્ય યોગાનુશાન કરનાર હતા, મહાતપસ્વી હતા તથા સિદ્ધિને પામી ગયા હતા. આવા પ્રભાવશાળી મહામુનિ જૈગીષવ્ય પોતાના આશ્રમમાં આવીને વસ્યા છે એમ જાણવા છતાં દેવલ મુનિએ ધર્મ પૂર્વક તેમનો અતિથિસત્કાર કરી પણ કર્યો ન હતો. આ રીતે હે મહારાજ ! એક જ આશ્રમમાં તે બંનેને સાથે રહેતાં રહેતાં ઘણાં ક્ષાંભો સમય વીતી ગયો.^{૧૭} હે જનમેજય ! મહા-યુદ્ધિમાન ત્યાગી દેવલમુનિએ મહામુનિ જૈગીષવ્યને આહાર સમયે પોતાને ત્યાં કરી પણ એવા ન હતા.^{૧૮} પરંતુ એક સમયે બરાબર ભોજન સમયે ધર્મજ્ઞ જૈગીષવ્ય મુનિ દેવલની પાસે આવ્યા. એટલે હે ભારત ! તે મહામુનિને લિષ્ઠકસ્વરૂપે તે સમયે આવેલા જોઈને દેવલમુનિએ તેમનું ઘણું સન્માન કર્યું,^{૧૯} પુષ્કળ પ્રીતિ દેખાડી અને યથા-શક્તિ પૂજા પણ કરી.^{૨૦, ૨૧} પછી તો હે નૃપતિ ! જૈગીષવ્ય મુનિ નિત્ય ભોજન સમયે દેવલને ત્યાં આવવા લાગ્યા અને દેવલ મુનિએ પણ પોતાને ત્યાં આવતા તે મુનિનો ઘણું વર્ષો સુધી ઋષિઓએ દર્શાવેલા વિધિ પ્રમાણે આદરસત્કાર કર્યો. એક સમયે મહાતેજસ્વી જૈગીષવ્યમુનિને પોતાને ત્યાં આવેલા જોઈ મહાત્મા દેવલના મનમાં ઘણી જ મોટી ચિંતા થવા લાગી કે, 'આની પૂજા કરતાં કરતાં મને ઘણું વર્ષો વીતી ગયાં છે, છતાં આ આગસુ લિષ્ઠક હજી સુધી કંઈ પણ બોલ્યો નથી.' આવો વિચાર કરતાં કરતાં શ્રીમાન દેવલમુનિ હાથમાં કળશ લઈને સ્નાન કરવાના નિમિત્તે

આકાશમાર્ગે સમુદ્ર તરફ ચાલી નીકળ્યા. હે ભારત ! ધર્મોત્તમા દેવલ સમુદ્રના તટ પર પહોંચ્યા, તો તુરત જ તેમણે ત્યાં પ્રથમથી જ આવી પહોંચેલા જૈગીષવ્ય મુનિને એવા. આથી દેવલઋષિ વિરમય પામ્યા અને મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે, 'આ મહાતેજસ્વી લિષ્ઠક મારી પહેલાં અહીં કેવી રીતે આવી પહોંચ્યો છે અને સમુદ્રમાં તેણે મારી પહેલાં કેવી રીતે સ્નાન કર્યું ?' મહર્ષિ અસિતદેવલે આવી રીતે કેટલોક સમય વિચાર જ કર્યો કર્યો.^{૨૨-૨૩} પછી સમુદ્રમાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કરી, પવિત્ર થઈ તેમણે મંત્રજાપ જપવા માંડ્યો. આ રીતે જપ આદિ આહુતિક કાર્ય કર્યા પછી શ્રીમાન દેવલમુનિ જળપૂર્ણ કળશ લઈને પોતાના આશ્રમમાં આવ્યા. હે જનમેજય રાજ ! પોતાના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં જ મુનિ દેવલે જૈગીષવ્યને ત્યાં બેઠેલા એવા. તે સમયે મહામુનિ જૈગીષવ્ય પણ દેવલમુનિ સાથે કંઈ બોલ્યા નહિ અને કાષ્ઠની પેઠે અચળ થઈ આશ્રમમાં બેસી જ રહ્યા હતા. હે રાજન ! યુદ્ધિમાન અસિતદેવલે જ્યારે સમુદ્રના જળમાં સ્નાન કરી પોતાની પહેલાં જ આવી પહોંચેલા તે સાગર સરખા ગંભીર જૈગીષવ્યમુનિને એવા, ત્યારે તેમને ઘણા વિચારો આવવા લાગ્યા. હે રાજદ્ર ! જૈગીષવ્યના તપને તથા યોગને પ્રભાવ જોઈને મહામુનિ દેવલ વિચાર કરવા લાગ્યા કે,^{૨૪-૨૫} 'આ લિષ્ઠકને હમણાં જ મેં સમુદ્રતીરે એવો હતો તે પાછો અહીં આશ્રમમાં શી રીતે આવ્યો હશે ?' આવો વિચાર કરી, મંત્રોના પારને પહોંચેલા તે દેવલમુનિ લિષ્ઠ જૈગીષવ્યની અદ્ભુત શક્તિ જાણવા માટે આશ્રમમાંથી આકાશમાં ઊડ્યા.^{૨૬, ૨૭} તો હે પૃથ્વીનાથ ! ત્યાં આકાશમાં પણ તેમણે સિદ્ધ લોકથી પૂજાતા જૈગીષવ્યને તથા અંતરિક્ષમાં

કરનારા સમાધિનિષ્ઠ સિદ્ધોને જોયા. ^{૨૬} હવે વ્યવ-
સાથી તથા દૃઢવ્રતવાળા દેવસુનિ અત્યંત આવેશ-
માં આવી ગયા અને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ગયા તો
ત્યાં પણ તેમણે જૈગીપચ્યને પોતાની આગળ
આવી રહેલા જોયા. ^{૨૭} પછી તે પિતૃલોકમાં ગયા,
તો તેમણે જૈગીપચ્યનિને ત્યાં પણ જતા જોયા.
પછી તે યમલોકમાં ગયા, તો ત્યાં પણ તેમણે
જૈગીપચ્યને જતા જોયા. ^{૨૮} એટલે ત્યાંથી પણ
ઊડીને તે સોમલોકમાં ગયા, તો ત્યાં પણ તેમણે
પોતાની પદોંગિલા જઈ રહેલા જૈગીપચ્યને જોયા. ^{૨૯}
પછી દેવસુનિ નિત્ય યજ્ઞ કરનારાઓના લોક-
માં ગયા, તો ત્યાં પણ જૈગીપચ્યનિ તેમના
જેવામાં આવ્યા. ત્યાંથી ને અગ્નિહોત્રીઓના
લોકમાં ગયા, તો ત્યાં પણ તેમણે જૈગીપચ્યને
દીઠા. ^{૩૦} પછી તો બુદ્ધિમાન દેવસુનિ કે તપો-
ધનો દર્શપૌર્ણમાસ યજ્ઞ કરે છે, તેમના લોક-
માં ગયા; પરંતુ ત્યાં પણ જૈગીપચ્યને તેમણે
જોયા જ એટલે પછી તે પદ્મયાજ્ઞોના લોકમાં
ગયા, તો ત્યાંથી પણ આગળના દિવ્યલોકમાં
જઈ રહેલા તથા દેવોથી પૂજાતા જૈગીપચ્યને તેમણે
જોયા. પછી દેવસુનિ કે તપોધનો આતુર્ભાગ્ય
આદિ અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરે છે તેમના લોક-
માં ગયા, તો ત્યાં પણ જૈગીપચ્ય દેખાયા. પછી
તે અગ્નિષ્ઠોમ યજ્ઞ કરનારાઓના સ્થાનમાં ગયા,
તો ત્યાં પણ જૈગીપચ્યને તેમણે દીઠા. પછી
દેવસુનિ કે તપોધનો અગ્નિષ્ઠુત યજ્ઞો કરે છે
તેમના સ્થાનમાં ગયા, તો ત્યાં પણ પ્રથમથી
જ આવી પદોંગિલા જૈગીપચ્યને તેમણે જોયા.
એટલે દેવલે કે મહાપુરુષો અશ્વમેધ તથા નર-
મેધ યજ્ઞ કરે છે તેમના લોકમાં પ્રયાણ કર્યું,
તો ત્યાં પણ જૈગીપચ્ય તો તેમને દેખાયા જ.
તે પછી જોયા સર્વમેધ તથા સૌરામણિ નામના
યજ્ઞો કરે છે તેમના દુઃપ્રાપ લોકમાં પણ દેવસ-

સુનિ જઈ ચઢ્યા; પરંતુ ત્યાં પણ પ્રથમ જ આવી
ગયેલા જૈગીપચ્યને તો તેમણે જોયા જ. દે રાજ !
જે પુરુષો બાર દિવસે પૂર્ણ યનારા યજ્ઞો કરે
છે, તેમના લોકમાં જઈ ને પણ દેવસુનિએ જૈગી-
પચ્યને જોયા પછી અસિત દેવસુનિ મેત્રાવગ્ણ
તથા આદિત્યોના લોકમાં ગયા, તો ત્યાં પણ
જૈગીપચ્યને આવી પદોંગિલા તેમણે જોયા જ.
આ રીતે અદ્રો, વસુઓ તથા બૃહસ્પતિના લોકમાં
પણ જઈ ને દેવસુનિએ જૈગીપચ્યને તો જોયા જ.
પછી તેમણે ગોલોકમાં પ્રયાણ કર્યું, તો ત્યાં
પણ જૈગીપચ્ય જેવામાં આવ્યા. તે પછી ઋક્ષ-
સત્રીઓના લોકમાં દેવસુનિ ઊડ્યા, તો ત્યાં
પણ જૈગીપચ્ય તો આવી જ પદોંગિલા હતા. ત્યાંથી
બ્રાહ્મણ જૈગીપચ્ય સુનિ ઉપરના ત્રણે લોકમાં
પોતાના તેજથી ઊડી જતા દેવસુના જેવામાં
આવ્યા. પછી અસિત-દેવસુનિ પતિવ્રતાઓના
લોકમાં ગયા, તો ત્યાં પણ જૈગીપચ્યને તેમણે
દીઠા. પરંતુ દે રાજ ! તે લોકમાં પ્રથમ દેખાયા
પછી જૈગીપચ્ય સુનિ અદૃશ્ય થઈ ગયા અને
તે કયા લોકમાં ગયા એ દેવસુનિના જેવા-
માં આવ્યું જ નહિ. પછી મહાભાગ્યશાળી દેવસ-
સુનિએ જૈગીપચ્યના પ્રભાવનો, ઉત્તમ વ્રતોનો
તથા અતુલ યોગસિદ્ધિનો મનમાં ખૂબ વિચાર
કર્યો. તેમણે તે જાણવા માટે પતિવ્રતાઓના
લોકમાં વસનારા સિદ્ધો પાસે જઈ ને ધીરતા-
પૂર્વક એ કાથ જોડીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું :
'દે ઋક્ષસત્રીઓ ! મહાતેજસ્વી જૈગીપચ્ય આ
લોકમાંથી કયા લોકમાં ગયા એ હું જોઈ શક્યો
નથી. માટે તે કયા લોકમાં ગયા તે હું સાંભળવા
ઈચ્છું છું; કારણ કે નેમની યોગસિદ્ધિના સંબંધ-
માં મને પરમ કુતૂહલ થયું છે.'

સિદ્ધો બોલ્યા : જો દૃઢવ્રતધારી દેવસ ! અમે
તને સત્ય કહીએ છીએ, તે તું સાંભળ જૈગી-

પન્થ અહીંથી સનાતન બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા : તે બ્રહ્મસત્રી સિદ્ધ લોકો-
તું વચન સાંભળી અસિત-દેવલ બ્રહ્મલોકમાં
જવા માટે એકદમ ત્યાંથી છૂટ્યા, પણ આગળ
નહિ વધતાં પાછા તે લોકમાં જ પડ્યા. એટલે
સિદ્ધ લોકોએ પુનઃ તેમને કહ્યું : ^{૩૧-૪૮} 'ઓ
નપોધન વિપ્ર દેવલ ! જેગીપન્થ જ લોકમાં
ગયા છે તે બ્રહ્મલોકમાં તું જઈ શકીશ નહિ. ^{૫૦}
સિદ્ધોત્તું આ વચન સાંભળી દેવલમુનિ પુનઃ
અનુક્રમે તે તે લોકમાં થઈને પક્ષીની પેઠે
પોતાના પવિત્ર આશ્રમમાં છોતરી પડ્યા અને
આશ્રમમાં પહોંચતાવેંત જ તેમણે જેગીપન્થને
ત્યાં પ્રથમ જ આવી પહોંચેલા બોલ્યા. ^{૫૧, ૫૨}
પછી હે રાજન ! દેવલમુનિએ જેગીપન્થના તપ-
નો તથા યોગનો પ્રભાવ જોઈને પોતાની ધર્મ-
યુક્ત બુદ્ધિથી જેગીપન્થને સર્વોત્કૃષ્ટ ગણ્યા. વિનય-
થી નત્ર થઈ મહાત્મા જેગીપન્થ મહામુનિની
પાસે જઈને તે આ પ્રમાણે બોલ્યા : ^{૫૩, ૫૪}
'હે ભગવન ! હું મોક્ષધર્મનો આશ્રય કરવા-
ની ઇચ્છા રાખું છું.' દેવલમુનિ આ વચન સાંભળી
જેગીપન્થમુનિએ યોગના ઉત્તમ વિધિનો તથા
શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા કાર્યકાર્યનો તેમને ઉપદેશ
કર્યો. પછી દેવલને સંન્યાસ લેવાના નિશ્ચય
પર આવેલા જોઈ મહાતપસ્વી જેગીપન્થમુનિએ
તેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મપૂર્વક સંન્યાસને લગતી
હિતગોષ્ઠિ આદિ સર્વ ક્રિયાઓ કરાવી; પરંતુ એ
સમયે પિતૃઓ આદિ સર્વ ભૂતવર્ગ દેવલમુનિને
સંન્યાસ લેવાના નિશ્ચય પર આવી ગયેલા જોઈ-
ને મોટેથી રડવા લાગ્યો તથા આક્રોશ કરવા
લાગ્યો કે, 'હવે અમને વિધિપૂર્વક અન્નવિભાગો
'દ્રાણ આપશે !' આ પ્રમાણે હે ભારત ! દશે
દિશાઓમાં દહી રહેલાં સર્વ ભૂતોત્તું કચ્ચ-
વચન સાંભળીને દેવલમુનિએ મોક્ષધર્મનો (સંન્યા-

સનો) ત્યાગ કરવા મનમાં વિચાર કર્યો, એટલે
તુરત જ કૃળ, મૂળ, દર્ભ, પુષ્પો તથા ઔષધિ
આદિ હજારો વનસ્પતિઓ રડાકૂટ કરવા લાગી અને
મોટેથી ચિચિયારીઓ પાડવા લાગી કે, 'અરેરે !
આ કુટ બુદ્ધિનો કુદ્ર દેવલ વળી પણ અમારી
કાપટ્ય કરશે. ^{૫૫-૬૦} અરે ! દેવલે પ્રથમ સર્વ
ભૂતોને અમય આપ્યા છતાં હજી પણ સમજ-
તો જ નથી.' વનસ્પતિઓની આ ચીસ સાંભળ્યા
પછી મહામુનિ દેવલે વળી પણ પોતાની બુદ્ધિ
સાથે વિચાર કર્યો કે, ^{૬૧} 'મોક્ષધર્મ' અને શુદ્ધ-
ધર્મમાં વધારે પ્રેયસ્કર કયો ધર્મ હશે ?' હે
રાજાશ્રેષ્ઠ ! મન સાથે આ વિષેનો ખૂબ વિચાર
કરી દેવલમુનિ એક જ નિશ્ચય પર આવી ગયા
અને શુદ્ધધર્મનો ત્યાગ કરી તેમણે મોક્ષધર્મ-
ને જ પસંદ કર્યો. હે ભારત ! આ રીતે અનેક
પ્રકારનો વિચાર કર્યા પછી દેવલે મોક્ષધર્મ માટેનો
જ નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેથી પરમ સિદ્ધિને
તથા પરમ યોગને પામ્યા હતા. પછી તે સ્થળે
બૃહસ્પતિ આદિ સર્વ દેવો તથા તપસ્વીઓ
આવ્યા અને જેગીપન્થના તપની પ્રશંસા કરવા
લાગ્યા. એટલે મહર્ષિ નારદે દેવોને તથા તપસ્વી-
ઓને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'જમણે અસિત-દેવલને
વિસ્મય પમાડ્યો છે, તે આ જેગીપન્થ મુનિમાં
વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તપનો સંબંધ જ નથી. (કારણ
હે તે મુનિ એક તત્ત્વવેતા-બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ છે
અને તેના પુરુષત્વ પ્રાચીન જન્મતું તપ દર્શ
થઈ જાય છે તથા વર્તમાન સમયમાં કરાતું તપ
તેનો સંબંધ જ કરી શકતું નથી. શ્રુતિ પણ કહે
છે કે, તત્ત્વર્થેષીઋત્યુમ્મૌ પ્રોત્તં પ્રદૂયેત્તં હામ્ય સર્વે
પાપ્માનઃ પ્રદૂયંતે। તથા પુષ્કરપન્થો આપો ન ક્ષિયંતે
જમ્મેગામુષ્મિન્ પાપં કર્મ નાશિષ્યન્ ॥ હીરવળીતું ૩
અગ્નિમાં નાખતાની સાથે જ જમ બળીને બઝ-
થઈ જાય છે, નેમ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષનાં પ્રાચીન

જન્મતાં સર્વ પુણ્યપાપો બળોને ભસ્મ થઈ જાય છે. જેમ કમળતા પત્ર પર પાણી પડ્યું હોય છતાં તે તેની સાથે સંબંધ કરી શકતું નથી, તેમ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષને વર્તમાન જન્મમાં નિત્ય કરવામાં આવતાં પુણ્યપાપો પણ સંબંધમાં લઈ શકતાં નથી.) ધીર મુનિ નારદે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સર્વ દેવો મહામુનિ જૈગીષ્યની પ્રશંસા કરતા કરતા નારદને કહેવા લાગ્યા : 'તમે કહો છો તે સત્ય છે, પરંતુ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તેમ નથી; કારણ કે આ મહાત્માના તેજનો, તપનો તથા યોગનો જે પ્રભાવ છે તેથી અધિક બીજા દાઈનો પણ પ્રભાવ નથી.' હે જનમેજય રાજા ! આત્રા પ્રભાવશાળી ધર્માત્મા જૈગીષ્ય તથા અસિત-દેવલ જે સ્થાને રહેતા હતા તે જ સ્થાન 'આદિત્ય-તીર્થ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મહાત્મા બળદેવે એ તીર્થમાં પણ સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણોને ધનનું દાન કર્યું હતું તથા ધર્મ સંપાદન કર્યો હતો; અને પછી પરમાર્થકર્મ કરનારા તે બળદેવ મહા-પવિત્ર સૌમતીર્થમાં ગયા હતા. ^{૧૨-૧૬}

હિત શ્રીમહાભારતમાં રાધ્યપર્વોત્તરો અઠાસુદ્ધપર્વમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રા વિષે સારસ્વતોપાખ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૫૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-મહર્ષિ દધીચિ અને તેમના પુત્ર સારસ્વતમુનિનું ચરિત્ર

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

યત્રેજિવાનુહુપતી રાજસ્યેન મારત ।

તસ્મિંસ્તીર્થે મહાનાસીસ્તંગ્રામસ્તારકામયઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે ભરતવંશી જનમેજય રાજા ! જે સ્થળે નક્ષત્રપતિ ચંદ્રમાંએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો તથા જ્યાં તારકાસુરનો મહાન સંગ્રામ થયો હતો, તે સ્થળનું નામ જ સૌમતીર્થ છે.^૧ જિતેન્દ્રિય ધર્માત્મા બળદેવે તે તીર્થમાં પણ સ્નાન

કરીને વિવિધ દાનો આપ્યાં હતાં અને ત્યાંથી તેઓ સારસ્વત મુનિના તીર્થમાં ગયા હતા.^૨ પૂર્વે જ્યારે બાર વર્ષની અનાવૃદ્ધિ પડી હતી, ત્યારે સારસ્વત મુનિએ એ તીર્થમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને વેદો ભણાવ્યા હતા.^૩

જનમેજય બોલ્યા : હે વૈશંપાયન ! પૂર્વે જ્યારે બાર વર્ષનો દુઃકાળ પડ્યો હતો, ત્યારે સારસ્વત મુનિએ ઋષિઓને વેદો ડેવી રીતે ભણાવ્યા હતા ?^૪

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે મહારાજા ! પૂર્વે દધીચિ નામના મહાતપસ્વી અને બુદ્ધિમાન એવા એક મુનિ હતા. તે મુનિ નિત્ય બ્રહ્મચારી હતા અને જિતેન્દ્રિય હતા.^૫ હે રાજા ! તે મહાતપસ્વી મુનિથી ઇંદ્ર પણ સદાકાળ ભયભીત રહેતો હતો અને અનેક જાતનાં કૃષ્ણો મોઢાવીને પણ તે તેમને લોભાવી શક્યા ન હતા.^૬ પછી ઇંદ્રે તે મુનિને લોભાવવા માટે દિવ્ય, પવિત્ર અને સ્વરૂપવાન એવી અલંબુષા નામની એક અપ્સરાને મોકલી. તે સમયે હે મહારાજા ! મહાત્મા દધીચિ મુનિ સરસ્વતી નદીમાં દેવતર્પણ કરી રહ્યા હતા. એવામાં પેલી અપ્સરા ત્યાં આવીને ઋષિની સમીપમાં જાણી રહી.^૭ દિવ્ય શરીરને ધારણ કરનારી તે અપ્સરાને જોઈને તે શુદ્ધાત્મા ઋષિનું વીર્ય સર-સ્વતીના જળમાં સ્ખલિત થઈ ગયું; એટલે મહા-નદી સરસ્વતીએ તે વીર્યને ઝીલી લીધું. હે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ ! પોતાને પુત્ર થાય તે હેતુથી એ મહાનદીએ તે વીર્યને પોતાની કૃપમાં ધારણ કર્યું અને તેથી તેને ગર્ભ રહ્યો.^{૮, ૧૦} હે રાજા ! પછી સમય પૂરે થતાં તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો અને તે પુત્રને લઈને તે નદી ઋષિ પાસે ગઈ.^{૧૧} ત્યાં હે રાજેન્દ્ર ! મહામુનિ દધીચિને ઋષિઓની સભામાં બેઠેલા જોઈને પુત્ર આપતાં આપતાં તે બોલી કે,^{૧૨} 'હે બ્રહ્મર્ષિ ! આ પુત્ર તમારો છે. હે બ્રહ્મર્ષિ !

પૂર્વે અલંબુષા અસરાને ઐર્ષને તમારું વીર્ય મારા જળમાં સ્ખલિત થઈ ગયું હતું. તમારું તે તેજ વિનાશ ન પામે એવા નિશ્ચયથી તથા તમારા પરની ભક્તિથી મેં એને મારા ઉદરમાં ધારણ કરી લીધું હતું.^{૧૩, ૧૪} માટે આ નિર્દોષ પુત્ર તમારો જ છે અને હું તમને અર્પણ કરું છું. માટે તમે તેને ગ્રહણ કરો. સરસ્વતીએ આમ કહ્યું એટલે દ્વિજશ્રેષ્ઠ દધીચિમુનિએ તે પુત્રને ગ્રહણ કર્યો અને તેનું મસ્તક સૂંધીને તે ઘણો હર્ષ પામ્યા. દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઘણા કાળ સુધી તે પુત્રને ભેટી રહ્યા. પછી પ્રસન્ન થયેલા મહામુનિ દધીચિએ સરસ્વતીને વર આપ્યો કે, 'ઓ સુભગા ! તારા જળથી એ તર્પણ કરવામાં આવશે, તો વિશ્વ-દેવતાઓ, પિતૃઓ, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ તમ થશે.' હે રાજ ! આમ કહીને મનમાં હર્ષ પામેલા તે મહર્ષિએ જ વચનોથી મહાનદી સરસ્વતીની સ્તુતિ કરી હતી તે જ વચનો હું તમને કહી સંભળાવું છું, સાંભળો : 'હે મહાભાગા ! હે મહા-નદી ! તું પૂર્વે બ્રહ્માના સરોવરમાંથી વહી છે અને તીર્થ પતોને ધારણ કરનારા મુનિઓ જ તારું યથાર્થ સ્વરૂપ બણે છે. દે પ્રિયદર્શના ! તું મારું નિત્ય પ્રિય કરનારી છે.^{૧૫-૨૦} માટે હે સુદર્શંગી ! લોકોનું કલ્યાણ કરનારો આ તારો પુત્ર તારા જ નામ ઉપરથી સારસ્વતને નામે પ્રસિદ્ધ થશે.^{૨૧} વળી આ સારસ્વત પુત્ર મહા-તપસ્વી તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થશે. હે મહા-ભાગા ! જ્યારે બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડશે, ત્યારે એ સારસ્વત ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને વેદો બણાવશે. હે શુભા ! હે મહાભાગા સરસ્વતી ! તું મારા પ્રસાદ-થી સર્વ પવિત્ર નદીઓના કરતાં ઘણી જ વિશેષ પવિત્ર થઈશ.' હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ રીતે દધીચિ-મુનિએ સ્તુતિ કરી એટલે વર મેળવીને અતિશય આનંદ પામીને પુત્રને લઈને ત્યાંથી

ચાલી ગઈ. એ જ અરસામાં દેવો તથા દાનવો વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો.^{૨૨-૨૫} તેથી દેવોના શત્રુ દાનવોનો વિનાશ કરી શકે તેવું શસ્ત્ર શોધવા માટે ઇંદ્ર ત્રણે લોકમાં ધૂમી વણ્યો, પરંતુ તેવું કોઈ શસ્ત્ર તે ઇંદ્રને મળ્યું નહિ. પછી ઇંદ્રે દેવોને કહ્યું : 'દધીચિમુનિનાં હાડકાં વિના મારાથી દેવોના શત્રુઓનો નાશ થઈ શકશે નહિ. માટે હે દેવો ! તમે એ મહર્ષિ પાસે જઈને હાડકાંની યાચના કરો.'^{૨૬-૨૮} એટલે દેવો દધીચિક્ષિની યાચના કરવા લાગ્યા કે, 'હે દધીચિમુનિ ! તમારાં હાડકાં અમને આપો, એટલે અમે તે હાડકાંનાં શસ્ત્રો બનાવીને અમારા શત્રુઓને મારીશું.' હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજ ! આ પ્રમાણે તેમણે એ ક્ષધિવર પાસે યત્નપૂર્વક યાચના કરી. એટલે તેમણે તુરત જ કોઈ જાતનો વિચાર કર્યા વિના પોતાના પ્રાણોને ત્યાગ કર્યો અને દેવતાઓનું પ્રિય કરવા માટે તેઓ મરણ પામ્યા. આથી તેમને અક્ષય લોકની પ્રાપ્તિ થઈ.^{૨૯, ૩૦} ઇંદ્ર દધીચિક્ષિનાં હાડકાં મેળવીને મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને પછી તેમણે તે હાડકાંઓમાંથી ગદા, વજ્ર, ચક્ર, દંડ આદિ પુષ્કળ દિવ્ય શસ્ત્રો કરાવ્યાં. હે રાજ ! મહર્ષિ દધીચિએ પોતાના શરીરને તીવ્ર તપથી જ સદાકાળ પોષ્યું હતું.^{૩૧, ૩૨} વળી લોકોનું કલ્યાણ કરનારા તથા મહાતેજસ્વી એવા તે દધીચિક્ષિને પ્રજાપતિના પુત્ર ભૃગુક્ષિએ મહાપ્રચંડ શરીર-વાળા તથા લોકના સારભૂત બનાવ્યા હતા. તે મહાસમર્થ દધીચિમુનિ પર્વતની પેઠે ઉત્તમ શરીર-વાળા તથા મહિમા વડે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા, એટલું જ નહિ પણ ભગવાન ઇંદ્ર પોતે તેમના તેજથી નિત્ય હર્દિસ રહેતા હતા.^{૩૩, ૩૪} હે ભારત ! આવા પ્રભાવશાળી દધીચિમુનિનાં હાડકાંમાંથી વજ્ર કરાવીને ઇંદ્રે તેને મંત્રયુક્ત કપ્યું હતું અને તેને અત્યંત ક્રોધપૂર્વક ગદાસો પર

કેંધુ' હતું. બ્રહ્મતેજથી હૃત્પત્ર થયેલા તે વજ્ર વડે ઇંદ્રે આહસો ને દશ વીર દાનવોનો તથા દંત્રવોનો નાશ કર્યો હતો. હે રાજન્! આવો મહા-ભયંકર કાળ વીતી ગયા પછી આ જગતમાં બાર વર્ષનો કુબ્ધાળ પડ્યો હતો. હે રાજન્! તે કુબ્ધાળના સમયે સર્વ ઋષિઓ ક્ષુધાત' થઈને આશ્ત્ર-વિકા માટે સર્વ દિશાઓમાં પલાયન કરી ગયા હતા. તે સમયે સારસ્વતમુનિ પણ ઋષિઓને દિશાઓમાં નાસી ગયેલા જોઈને ક્રોધ અન્ય સ્થળે જવા તૈયાર થઈ ગયા! એટલે હે ભારત! સર-સ્વતીએ તેમને કહ્યું: 'હે પુત્ર! તારે અહીંથી બીજા કોઈ પણ સ્થળે જવું યોગ્ય નથી. હું તને ઉત્તમ માહત્તાં આપીને નિત્ય આહારની વ્યવસ્થા કરી દર્શા, માટે તું અહીં જ રહે.' સરસ્વતીએ આમ કહ્યું, એટલે સારસ્વતમુનિ સરસ્વતીએ આપેલા આહારથી પિતૃઓને તથા દેવતાઓને વૃત્ત કરવા લાગ્યા. વળી વેદોને ધારણ કરવા માટે પોતે પણ તે આહાર લઈને નિત્ય પ્રાણ ધારણ કરવા લાગ્યા. પછી તે અનાવૃદ્ધિ બ્યારે દૂર થઈ, ત્યારે સર્વ દિશાઓમાંથી પાછા આવેલા મહર્ષિ-ઓ પુનઃ સ્વાધ્યાય કરવા માટે અન્યોન્યને પૂછવા લાગ્યા. પરંતુ હે રાજ! બાર વર્ષની અનાવૃદ્ધિના સમયે ભૂખથી ઘેરાઈને તે ઋષિઓ જુદી જુદી દિશાઓમાં આલ્યા ગયા હતા, તેથી તેઓ સ્વાધ્યાયના અભાવે વેદો ભૂલી ગયા હતા અને તે સર્વમાંથી કોઈને પણ વેદોનું સ્મરણ રહ્યું ન હતું. પછી, તેઓમાંનો કોઈએક ઋષિ જિતેન્દ્રિય રહીને વેદોનો સ્વાધ્યાય કરી રહેલા મહર્ષિ' સાર-સ્વતની પાસે જઈ ચઢ્યો અને સાં તેણે તેમને સ્વાધ્યાય કરતા જોયા. હવે તે ઋષિ પુનઃ પોતાની મંડળીના ઋષિઓ પાસે આવ્યો અને તેમને મહાતેજસ્વી સારસ્વતમુનિના સ્વાધ્યાયની વાત કહેવા લાગ્યો. એટલે હે રાજન્! સર્વ મહર્ષિ'ઓ

નિર્જન વનમાં રહીને સ્વાધ્યાય કરી રહેલા દેવ તુલ્ય સારસ્વતમુનિ પાસે આવ્યા અને તે મુનિ-વરને કહેવા લાગ્યા: 'હે મહામુનિ! તમે અમને વેદ ભણાવો.' તે સાંભળી મુનિએ કહ્યું: 'વેદોક્ત વિધિપૂર્વક તમે બધા મારા શિષ્ય થાઓ.' એટલે મુનિઓએ કહ્યું: 'હે પુત્ર! હજી તું બાળક છે, માટે અમે વૃદ્ધ મુનિઓ તારા શિષ્ય થવાને યોગ્ય નથી.' મુનિઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સાર-સ્વતમુનિ પુનઃ બોલ્યા: 'મારો ધર્મ નાશ ન પામે, એટલા માટે હું તમને શિષ્ય થવાનું કહું છું; કારણ કે જે પુરુષ યુરુ નહિ થવારૂપ અધર્મ-થી બીજાને વિદ્યા ભણાવે છે તથા જે પુરુષ શિષ્ય નહિ થવારૂપ અધર્મથી બીજાની પાસેથી વિદ્યા ગ્રહણ કરે છે, તે બન્ને સત્વર વિનાશ પામે છે અથવા અન્યોન્યના વેરી થાય છે. વળી ઋષિઓ-એ આવી દૃષ્ટિએ જ ધર્મ કર્યો છે. મોટી હંમરથી, મરતકે પળિયાં આવવાથી, દ્રવ્ય અને બંધુસહાય-થી આપણામાં કોઈ મોટા ગણાય નહિ; પરંતુ જે વેદજ્ઞ-વિદ્વાન હોય તે જ આપણામાં મોટા ગણાય.' સારસ્વતમુનિનું આ વચન સાંભળી સર્વ મુનિઓ વિધિપૂર્વક તેમના શિષ્યો થયા અને વેદોનું અધ્યયન કરી પુનઃ ધર્મકાર્યો કરવા લાગ્યા. હે રાજ! તે સમયે વેદોનો સ્વાધ્યાય કરવા માટે સાઠ હજાર મુનિઓ બ્રહ્મર્ષિ' સારસ્વતના શિષ્ય થયા હતા. તે સર્વ મુનિઓ તે બાલ બ્રહ્મર્ષિને વશ રહીને તેમના આસનને માટે પ્રતિદિન એક એક મુદ્રિ દર્મ લાવતા હતા. ^{૩૫-૫૨} તે સારસ્વત-મુનિના તીર્થમાં પણ સ્નાન-દાન કરીને રોહિણી-નંદન પ્રસન્ન થયા. પછી શ્રીકૃષ્ણના તે મહાબળ-વાન મોટાભાઈ જન્માં એક વૃદ્ધ કન્યાએ તપ કર્યું હતું, તે પ્રખ્યાત તીર્થમાં ગયા હતા. ^{૫૩}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં શક્યપર્વોત્તમત ગદ્યાલુકપર્વમાં

'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતોપાધ્યાયન'

નામનો અધ્યાય ૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૨ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-વૃદ્ધ

કન્યાનું આખ્યાન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કથં કુમારી ભગવન્ તપોયુક્તા હ્યમૃત પુરા ।

કિમર્થં ચ તપસ્તેષે કો વાઽસ્યા નિયમોઽમવત્ ॥૧

જનમેજય બોલ્યા : હે ભગવન્ વેશંપાયન !
પૂર્વે એ કુમારીએ કેવી રીતે તપ કર્યું હતું, શા
માટે તપશ્ચર્યા આરંભી હતી અને તેણે શો
નિયમ લીધો હતો ? તે સમગ્ર વૃત્તાંત તમે મને
કહો. હે મહામુનિ ! મેં તમારી પાસેથી આ
મહાકૃપા અને ઉત્તમોત્તમ વૃત્તાંત સાંભળ્યો છે,
માટે જ રીતે એ કન્યાએ તપ કર્યું હોય, તે મને
કહી સંભળાવો.^{૧,૨}

વેશંપાયન બોલ્યા : હે રાજન્ ! પૂર્વે મહા-
યશસ્વી અને મહાવીર્યવાન એવા કુણિગર્ગ નામના
એક ઋષિ હતા. તે મહાસમર્થ તપસ્વીએકે ઘણું
મોટું તપ કરીને સુંદર શ્રમરવાળી એક કન્યાને
મનથી જ ઉત્પન્ન કરી હતી. મહાયશસ્વી કુણિ-
ગર્ગમુનિ એ કન્યાને ઝેઈને ઘણા પ્રસન્ન થયા
હતા.^{૩,૪} પછી હે રાજન્ ! આયુધ્ય પૂર્ણ થતાં
એ મહામુનિ શરીરનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગારૂઢ થયા
હતા. એ તપસ્વીના સ્વર્ગારોહણ પછી કમળસમાન
નેત્રવાળી તથા સુંદર શ્રમરવાળી તે કન્યાથી
કન્યા પોતાના પિતાના આશ્રમમાં અનિર્ધ વર્તન
થી રહીને મહાઉત્તમ તપ કરવા લાગી અને ઉપ-
વાસો કરીને પિતૃઓ તથા દેવોનું પૂજન કરવા
લાગી.^{૫,૬} હે રાજ ! આણું ઉત્તમ તપ કરતાં કરતાં
તે કન્યાનો ઘણો દીર્ઘ કાળ વીતી ગયો. પછી
તેનું રક્ષણ કરનારા કોઈ બીજા ઋષિએ તેને
પરણામવા માટે તૈયારી કરવા માંડી, પરંતુ એ
નિર્દોષ કન્યાએ પરણવાની ઇચ્છા કરી જ નહિ;^૭
કારણ કે પોતાને યોગ્ય પતિ તેના એવામાં

આવ્યો ન હતો. પછી તે કન્યાએ ઉત્તમ તપશ્ચર્યા
કરીને પોતાના શરીરને પીડવા માંડ્યું તથા
નિર્જન વનમાં પિતૃઓનું અને દેવોનું પૂજન
કરવા માંડ્યું. હે રાજેન્દ્ર ! એતએતામાં તો તે
કન્યા છેક વૃદ્ધ થઈ ગઈ; તેથી તપશ્ચર્યા કરવામાં
તેને ઘણો જ શ્રમ લાગવા માંડ્યો. મહાઉત્તમ તપથી
તેનું શરીર પણ ઘણું કૃશ થઈ ગયું હતું, તેથી
તે પ્રતિદિન અશક્ત થવા લાગી. પરંતુ તે પોતાના
આત્માને તો કૃતકૃત્ય જ માનતી હતી. આખરે
ન્યારે તે પોતે એકથી બીજું કંઈ સરવાને
પણ અશક્ત થઈ પડી, ત્યારે તેણે પરલોકમાં
જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને શરીરનો ત્યાગ કરવા
તે તત્પર થઈ ગઈ. આમ શરીર ત્યજી દેવા તૈયાર
થયેલી તે કન્યાને નારદમુનિએ કહ્યું : 'હે નિર્દોષ
કન્યા ! તું ઉદ્ધાહ (લક્ષ) આદિ સંસ્કારથી હીન
છે અને કેવળ કન્યા અવસ્થામાં જ છે; તેથી તને
દિવ્ય લોકો કેમ મળશે ? હે મહાવ્રતધારિણી !
અમે સ્વર્ગલોકમાં આવું સાંભળ્યું છે.^{૮-૧૨} તે
તપશ્ચર્યા ઘણી ઉત્તમ કરી છે, તથાપિ તે દિવ્ય
લોકોને હજી જાણ્યા નથી.' નારદનું આ વચન
સાંભળી ઋષિઓની સભા વચ્ચે તે કન્યા બોલી
કે,^{૧૩} 'હે મહર્ષિ ! જ કોઈ પુરુષ મારું પાણિગ્રહણ
કરે તેને હું મારા તપનો અર્ધભાગ આપીશ.' તે
કન્યાએ આમ કહ્યું, એટલે ગાલવગોત્રના શૃંગવાન
નામના એક ઋષિ તેનું પાણિગ્રહણ કરવા માટે
તૈયાર થયા. પરંતુ તેમણે એ કન્યાની સાથે પ્રથમ-
થી જ એક ઠરાવ કરી લીધો કે, 'હે શોભના ! હું
તારી સાથે આવો ઠરાવ કરીને જ પરણીશ કે,
પરણ્યા પછી હું તારી સાથે માત્ર એક જ રાત્રિ
વસીશ.' ઋષિના આ ઠરાવનો સ્વીકાર કરી તે
કન્યાએ પોતાનો હાથ ઋષિને અર્પણ કર્યો અને
ગાલવગોત્રી તે ઋષિએ પણ વિધિપૂર્વક અગ્નિ-
હોમ કરીને તો કન્યા સાથે લક્ષ કર્યું.^{૧૪-૧૭} કે

રાજન ! તે દિવસની રાત્રિએ પેલી કન્યા તો એક તરણી બની ગઈ અને સુંદર વર્ણવાળી થઈ ગઈ. તેણે દિવ્ય અલંકારો તથા વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં અને દિવ્ય ચંદનથી તેણે શરીરને ચર્ચી દીધું.^{૧૮} આવી શોભાથી સર્વને દિપાવી રહેલી તે કન્યાને જોઈને ગાલવગોત્રી ઋષિ તો પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયા. આમ તે કન્યા તેમની સાથે એક રાત્રિ વસી. પછી બીજા દિવસે પ્રભાતમાં કન્યાએ ઋષિને કહ્યું : 'હે મહાતપસ્વી બ્રાહ્મણ ! તમારા ઠરાવ પ્રમાણે હું તમારો સાથે એક જ રાત્રિ વસી છું, તમારું કદયાણુ થાઓ. હવે હું જઈ છું.'^{૧૯, ૨૦} આમ કહીને તે કન્યા ઋષિના ગૃહમાંથી બહાર નીકળી અને ફરી આ પ્રમાણે બોલી : 'જ કાઈ મનુષ્ય આ તીર્થમાં સાવધાનપણે એક રાત્રિ વસશે અને દેવોનું તપણું કરશે તેને અક્ષાવન^x વર્ષ^y પર્યંત અસ્ખલિત બ્રહ્મચર્ય^z પાળવાથી જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ફળ મળશે.' આમ કહીને તે સાધ્વીએ શરીરનો ત્યાગ કર્યો અને સ્વર્ગારોહણ કયું. તેને પરણનાર ઋષિ પણ તેના રૂપનો વિચાર કરીને દીન થઈ ગયા.^{૨૧-૨૩} તેમણે મહાકંઠે ઠરાવ પ્રમાણે તેનું અધુરું તપ સ્વીકારી લીધું. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! તે કન્યાના રૂપના બળથી તે ઋષિ મનમાં દુઃખી થયા હતા, પરંતુ તેમણે પણ પોતાના આત્માને કૃતાર્થ કરી તે કન્યાની ગતિ સંપાદન કરી હતી. આ રીતે વૃદ્ધ કન્યાનું મહાન ચરિત્ર,

x અક્ષાવન વર્ષ^y પર્યંત બ્રહ્મચર્ય^z પાળવું એવી સર્વ-માન્ય વેદાદ્યા છે. તેમાંથી બારે બાર વર્ષ^y પર્યંત ચારે વેદોનું અધ્યયન કરી અપ્તાળીસ વર્ષ^y પર્યંત બ્રહ્મચારી રહવું જોઈએ, પછી એ વર્ષ^y પર્યંત યુરુની સેવા કરી તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે બ્રહ્મચારીદશાએ તેમને ત્યાં વસવું જોઈએ. પછી યુરુની આરા લઈ આઠ વર્ષની કન્યા સાથે લગ્ન કરો તેને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી બીજા આઠ ત્રણ બ્રહ્મચર્ય^z પાળવું જોઈએ. આમ કુલ અક્ષાવન વર્ષ^y પર્યંત બ્રહ્મચર્ય^z પાળવું જોઈએ.

—નીલકંઠ

બ્રહ્મચર્ય^z અને તેને મળેલી પવિત્ર સ્વર્ગગતિ મેં તમને કહી. બળદેવ જ્યારે આ કન્યાતીર્થમાં આવ્યા હતા, ત્યારે શલ્યના મરણના સમાચાર તેમના સાંભળનામાં આવ્યા હતા.^{૨૪-૨૬} શત્રુ-તાપન બળદેવે એ તીર્થમાં બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યા પછી સાંભળ્યું કે, મહાભારત યુદ્ધમાં પાંડવોને હાથે શલ્ય મરણ પામ્યો છે.^{૨૭} એટલે સમંત-પંચકના દ્વારરૂપ એવા એ તીર્થમાંથી નીકળીને મધુવંશી બલરામે ઋષિગણોને કુરુક્ષેત્રનું મહા-ફળ પૂછ્યું.^{૨૮} હે વિભુ ! યદુસિંહ બલદેવે આ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે મહાત્મા ઋષિઓએ તેમને કુરુક્ષેત્રનું સર્વ મહાફળ યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવ્યું.^{૨૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શલ્યપર્વનાં તર્જન ગદાધરપર્વમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રામાં સારસ્વતોપાધ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૩ મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-કુરુક્ષેત્રમાહાત્મ્ય

॥ અપ્ય કલુઃ ॥

પ્રજાપતેરુત્તરવેદિરુચ્યતે

સનાતનં રામ સમંતપંચકમ્ ।

સમીજિરે યત્ર પુરા દિવૌક્ષતૌ

વરેણ સત્રેણ મહાવરપ્રદાઃ ॥ ૧ ॥

ઋષિઓ બોલ્યા : હે બળરામ ! એ સનાતન

સમંતપંચક અથવા કુરુક્ષેત્ર બ્રહ્મદેવની ઉત્તર-વેદિકા કહેવાય છે અને પૂર્વે મોટા વરોને આપનારા દેવોએ તે ક્ષેત્રમાં મહા ઉત્તમ યજ્ઞ કર્યો હતો.^૧ મહાબુદ્ધિમાન અને મહાતેજસ્વી રાજર્ષિ^૨ કુરુએ પૂર્વે એ ક્ષેત્રને પુષ્કળ વર્ષો પર્યંત મહા-પ્રયત્નથી ખેડ્યું હતું, માટે એ 'કુરુક્ષેત્ર' એવા નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.^૩

બળદેવ બોલ્યા : હે તપોધનો ! કહેા, મહાત્મા કુરુએ એ ક્ષેત્રને શા માટે ખેડ્યું હતું ? હું એ

વૃત્તાંત સાંભળવા ઇચ્છું છું.^૩

ઋષિઓ બોલ્યા : હે બળરામ ! પૂર્વે કુરુ-રાજ્યે જ્યારે એ કુરુક્ષેત્રને ખેડવા માટે આરંભ કર્યો, ત્યારે ઇંદ્ર સ્વર્ગમાંથી આવીને કુરુરાજને તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યો.^૪

ઇંદ્ર બોલ્યો : હે રાજન ! આ શું કરો છો ? આટલો બધો પ્રયત્ન કરીને તમે -શું- કરવા ધારો છો ? હે રાજર્ષિ ! શો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ પૃથ્વીને તમે ખેડો છો ?^૫ ત્યારે કુરુ બોલ્યો : 'આ ઇંદ્ર ! આ ક્ષેત્રમાં જે પુરુષો મરણ પામશે તેઓ પાપરહિત પવિત્ર લોકોને પામશે.' કુરુ-રાજના આ વચનને હસી કાઢી ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં ગયો અને કુરુરાજ પણ ઇંદ્રની હાંસીનો મનમાં ખેદ કર્યો વિના પૃથ્વીને ખેડવા જ મંડી પડ્યો. આ પ્રમાણે વારંવાર ઇંદ્ર તેની પાસે આવી આવીને ઉપહાસ કરીને સ્વર્ગમાં ચાલ્યો જતો હતો; પરંતુ કુરુરાજ તો જરાયે ખિન્ન થયા વિના ઉત્તમ તપશ્વર્યો કરીને પૃથ્વીને ખેડતો જ રહ્યો. તે પછી ઇંદ્રે રાજર્ષિ કુરુએ જે કરવા ધાધું હતું તેના સંબંધ-માં દેવોને પણ જણાવી દીધું. એટલે તે સાંભળી-ને દેવો ઇંદ્રને કહેવા લાગ્યા : 'હે ઇંદ્રદેવ ! જે તમારાથી બની શકે તો રાજર્ષિ કુરુને તેવું કોઈ વરદાન આપી દો અને આ કાર્યથી તેમને અટ-કાવી દો.^{૬-૧૦} કારણ કે એ ક્ષેત્રમાં યજ્ઞ કર્યા વિના મરણ પામેલા મનુષ્યો જે સ્વર્ગમાં આવશે તો કોઈ પણ મનુષ્ય યજ્ઞો કરશે જ નહિ અને તેમ થવાથી આપણને યજ્ઞમાં અપાતો ભાગ છેક લોપ પામશે.^{૧૧} પછી ઇંદ્રે કુરુરાજ પાસે આવીને કહ્યું કે, 'હે મહામતિમાન રાજન ! હવે તમે પરિ-શ્રમ ન કરો, પણ મારા આ એક વચનનો સ્વીકાર કરો. હે રાજેન્દ્ર ! જે મનુષ્યો નિરાહાર રહીને આ ક્ષેત્રમાં શરીરનો ત્યાગ કરશે અથવા તિર્થંચર્યાનિમાં જન્મેલાં જે પ્રાણીઓ પણ સાવધાન થઈ આ

ક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી મરણ પામશે, તેઓ સર્વે સ્વર્ગ-લોકોને પામશે' એટલે રાજ્યે ઇંદ્રને કહ્યું કે 'બલે, એમ હો.^{૧૨-૧૪} હવે મનમાં પ્રસન્ન થઈને તથા રાજની અનુજ્ઞા લઈને ઇંદ્ર પુનઃ સત્તર સ્વર્ગલોકમાં ચાલ્યો ગયો.^{૧૫} હે યદુશ્રેષ્ઠ બળદેવ ! આ રીતે રાજર્ષિ કુરુએ આ ક્ષેત્રને ખેડ્યું હતું અને બ્રહ્મા આદિ દેવોએ તથા ઇંદ્રે કુરુરાજ-નો મનોરથ સંપૂર્ણ કર્યો હતો.^{૧૬} માટે જ પૃથ્વી પરનાં સર્વ પવિત્ર સ્થાનોના કરતાં આ સ્થાન વધારે પવિત્ર છે. આનાથી વિશેષ પવિત્ર બીજું કોઈ સ્થાન નથી. જે મનુષ્યો આ કુરુ-ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ તપશ્વર્યો કરશે, તેઓ સર્વે દેહ-ત્યાગ પછી બ્રહ્મલોકમાં જશે. જે કોઈ પ્રલયશાળી મનુષ્યો આ ક્ષેત્રમાં આવીને દાન આપશે, તેમનું એ દાન સત્તર હજારગણું ફળદાયી થશે. જે મનુષ્યો શુભાકાંક્ષા રાખી આ ક્ષેત્રમાં નિત્ય વાસ કરશે, તેમને યમરાજની રાજધાનીનાં કદી પણ દર્શન થશે નહિ. વળી જે રાજ્યો આ ક્ષેત્રમાં મોટા મોટા યજ્ઞો કરીને પરમેશ્વરનું પૂજન કરશે, તેઓ આ પૃથ્વીના પ્રલયકાળ પર્યંત સ્વર્ગ-લોકમાં વાસ કરશે. હે હળના આયુધવાળા બળ-દેવ ! દેવોના અધિપતિ ઇંદ્રે પોતે આ કુરુક્ષેત્રની ઉત્તમતા વિષે જે એક ગાથા ગાય છે તે તમે સાંભળો.^{૧૭-૨૧}

પાંમવોડપિ કુરુક્ષેત્રાદાયુના સમુદીરિતાઃ ।

અપિ દુષ્કૃતકર્માણં નવંતિ પરમાં ગતિમ્ ॥

કુરુક્ષેત્રમાંથી વાયુએ ઉડાડેલી રજ પણ પાપી પુરુષને પરમગતિ પમાડે છે.^{૨૨} હે પુરુષસિંહ બળદેવ ! અનેક મોટા દેવો, બ્રાહ્મણો તથા નૃગ આદિ મહારાજ્યો આ ક્ષેત્રમાં મહાપવિત્ર યજ્ઞો કરીને તથા શરીરો ત્યજીને પરમ ગતિને પામ્યા છે.^{૨૩} તરંતુકથી આરંભી આરંતુક પર્યંતનો જે પ્રદેશ અને રાજહૂદથી આરંભી મચ્છૂક પર્યંતનો

જ પ્રદેશ તે જ કુરુક્ષેત્ર અથવા સમંતપંચકને નામે ઝોળખાય છે; અને તે જ પ્રદેશ પ્રજાપતિની ઉત્તરવેદિકા પણ કહેવાય છે.^{૨૪} વળી આ કુરુક્ષેત્ર પવિત્ર છે, મહાપુણ્યદાયી છે, દેવોને પણ માન્ય છે અને સર્વગુણસંપન્ન છે. તેથી આ મહાભારત યુદ્ધને પ્રસંગે એ ક્ષેત્રમાં મરણ પામેલા સર્વ રાજાઓ સદા પવિત્ર અને અક્ષય એવી ગતિને પામશે.^{૨૫} હે બળદેવ ! આ વાત અમે અમારી કલ્પનાથી તમને કહેતા નથી, પરંતુ ઇંદ્રે, બ્રહ્માએ, વિષ્ણુએ તથા મહેશ્વરે પોતે આ પ્રમાણે કહ્યું છે તેમ જ કુરુક્ષેત્રની પવિત્રતાના સંબંધમાં અતુ-મોદન આપ્યું છે.^{૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા રાધ્યપર્વોત્તમં ત મહાયુધપર્વમાં
'બળદેવની તીર્થયાત્રા' નામનો અધ્યાય ૫૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪મો

બળદેવની તીર્થયાત્રા-સારસ્વતો-
પાખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ વૈદ્યપાવન ઉવાચ ॥

કુરુક્ષેત્રં તત્તો દૃષ્ટ્વા દત્ત્વા દાપૈશ્ચ સાત્વતઃ ।
આશ્રમં સુમહદિવ્યમગમજ્ઞનમેજય ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજા !
યદુવંશી બળદેવ એ કુરુક્ષેત્રનાં દર્શન કરી અને
અનેક પદાર્થોનાં બ્રાહ્મણોને દાન આપી એક
મહાદિવ્ય આશ્રમમાં ગયા હતા.^૧ તે આશ્રમ
મહુડા તથા આંખાના વનથી ભરપૂર હતો, ખીપળા
તથા વડનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત હતો અને બીલી,
કૃણ્વ તથા આંજણીનાં વૃક્ષોથી ઢંકાયેલો હતો.^૨
પવિત્ર લક્ષણોવાળા તે આશ્રમને જોઈને યદુશ્રેષ્ઠ
બળદેવે ઋષિઓને પૂછ્યું કે, 'આ ઉત્તમ
આશ્રમ કોનો છે ?'^૩ હે રાજન ! બળદેવનો પ્રશ્ન
સાંભળી મહાત્મા ઋષિઓએ તેમને ઉત્તર આપ્યો :
'હે બળરામ ! પૂર્વે આ આશ્રમ જોનો હતો તેના
સંબંધમાં અમે તમને વિસ્તારથી કહીએ છીએ,

તો સાંભળો.^૪ આ આશ્રમમાં પૂર્વે વિશ્વયુદ્ધે
ઉત્તમ તપશ્ચર્યા કરી હતી અને આ જ આશ્રમ-
માં તેમના સર્વ સનાતન યજ્ઞો વિધિપૂર્વક સંપૂર્ણ
થયા હતા.^૫ આ જ આશ્રમમાં એક બ્રાહ્મણી
તપસ્વિની કુમારાવસ્થાથી બ્રહ્મચર્ય પાળીને તથા
યોગયુક્ત થઈને તપશ્ચર્યા દ્વારા સિદ્ધ થઈ હતી અને
સ્વર્ગે ગઈ હતી.^૬ હે રાજન ! તે શ્રીમતી મહાત્મા
શાંડિલ્યની પુત્રી હતી, તે જતોને પાળનારી હતી,
સદાચારિણી હતી અને નિત્ય બ્રહ્મચર્યને પાળ-
નારી હતી.^૭ તે મહાભાગ્યવતી દેવો તથા બ્રાહ્મ-
ણોમાં પૂજાયેલી હતી અને સ્ત્રીઓથી ન થઈ
શકે તેવું મહાધીર તપ કરીને તે સ્વર્ગલોકમાં
ગઈ હતી.^૮ ઋષિઓનું એ વચન સાંભળી બળ-
દેવ તે આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં હિમાલયની પડોશ-
માં વસનારા ઋષિઓને વંદન કરીને તથા સંધ્યા-
કાળનાં સર્વ કાર્યો સમાપ્ત કરીને તે હિમાલય-
પર્વત પર ચઢ્યા. આમ તાલવૃક્ષના ચિહ્નવાળી
ધનવાળા બળદેવ એ પર્વત પર થોડે દૂર ગયા,
એટલે 'પ્લક્ષપ્રસ્તવણ' નામનું મહાપવિત્ર તીર્થ
જોઈને તેમ જ સરસ્વતીનો પ્રભાવ જોઈને તેમને
ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. પછી તે તીર્થમાં થઈને તે
'કારપવન' નામના મહા ઉત્તમ તીર્થમાં આવી
પહોંચ્યા. મહાબળવાન હજારો એ તીર્થમાં પણ
નિર્મળ, પવિત્ર અને શીતળ જળમાં સ્નાન કર્યું,
દાન આપ્યાં અને દેવો તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા.
એ રણુમદ્ધ અચ્યુત એક રાત્રિ ત્યાં વસીને બીજી
દિવસે યતિઓ અને બ્રાહ્મણોની સાથે મિત્રા-
વરુણના પવિત્ર તીર્થમાં ગયા.^{૧૦-૧૪} એ તીર્થમાં
પૂર્વે ઇંદ્રે, અશ્વિએ તથા સૂર્યે મિત્રતા કરી હતી.
તે કારપવનથી આગળ જતાં બળદેવ યસુનાના
તટ પર આવેલા આશ્રમમાં ગયા હતા. ત્યાં
જઈને મહાબળવાન ધર્માત્મા બળદેવે સ્નાન કર્યું
અને ઘણા પ્રસન્ન થયા. એ તીર્થમાં ઋષિઓ

તથા સિદ્ધોની સાથે બેસીને યદુશ્રેષ્ઠ બળદેવ પવિત્ર કથાઓ સાંભળવા લાગ્યા. આ રીતે ઋષિઓની સાથે બેસીને તેઓ કથા શ્રવણ કરતા હતા, ત્યાં ભગવાન નારદ ઋષિ ફરતા ફરતા આવી ચઢ્યા. હે રાજન્! મહાતપસ્વી નારદે જટાબૂટથી મસ્તકને ઢાંકી દીધું હતું, સોનેરી વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, સુવર્ણનો દંડ ધારણ કર્યો હતો, સુવર્ણનું કમંડલું હાથમાં પકડ્યું હતું તથા મધુર શબ્દ કરનારી કમ્બુપી નામની સુંદર વીણા ધારણ કરી હતી.^{૧૫-૧૯} આમ નૃત્ય તથા ગીતમાં કુશળ, દેવો તથા બ્રાહ્મણોમાં પૂજ્યેલા અને સ્થળે-સ્થળે કલહ કરનારા તે કલહપ્રિય નારદ ઋષિ જે પ્રદેશમાં શ્રીમાન બળરામ બેઠા હતા તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. એટલે બળરામે પણ તે વ્રતધારી ઋષિની સામા જિભા યદ્યને વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. પછી તેમણે એ દેવર્ષિને કૌરવોની સામે આરંભાયેલી લડાઈના સમાચાર પૂછ્યા. એટલે હે રાજન્! સર્વ ધર્મેને બળુનારા નારદે કૌરવોનો જે મહાન સંહાર થયો હતો, તે સર્વ વૃત્તાંત બળદેવને અથેતિ કહ્યો. પછી રૈહિણીપુત્ર બળદેવે દીનવાણીથી નારદને પૂછ્યું : 'હે તપોધન! તે કુરુક્ષેત્રમાં એકઠા મળેલા ક્ષત્રિય રાજાઓની શી અવસ્થા થઈ છે? એ સર્વ વૃત્તાંત પ્રથમ જ મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે. છતાં મને તે વિસ્તારથી સાંભળવા માટે અત્યંત કુતૂહલ થયું છે.'

નારદ બોલ્યા : હે રૈહિણીપુત્ર! એ મહાભારત યુદ્ધમાં પ્રથમ જ ભીષ્મ હણ્યા છે, દ્રોણાચાર્ય પણ માર્યા ગયા છે અને સિંધુપતિ જયદ્રથ પણ હણાયો છે.^{૨૦-૨૫} વળી હે રૈહિણી નંદન! તેમાં સૂર્યપુત્ર ઠણું, તેના મહારથી પુત્રો, ભૂરિશ્રવા અને વીર્યવાન મદ્રરાજ શત્ય હણ્યા છે.^{૨૬} આ અને અનેક બીજા મહાબળવાન રાજાઓ તથા રાજપુત્રો, યુદ્ધમાં પાછા હઠ્યા

વિના, દુર્યોધનના વિજયને માટે, પોતાના પ્રિય પ્રાણો પાતરીને મરણ પામ્યા છે. હે મહાબાહુ બળદેવ! કૌરવપક્ષમાં મરતાં બચી ગયેલા મહારથીઓ પણ હું તમને નામવાર કહું છું, તે સાંભળો. કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને વીર્યવાન અશ્વત્થામા-આ ત્રણ જ મહાપરાક્રમી મહારથીઓ દુર્યોધનના સૈન્યમાં બચવા પામ્યા છે.^{૨૭-૨૯} હે બલરામ! તેઓ પણ આ સમયે ભયના માર્યા બુદ્ધિ બુદ્ધિ દિશાઓમાં પલાયન કરી ગયા છે. એ યુદ્ધમાં શત્રુ હણાયો અને કૃપાચાર્ય વગેરે બ્યારે નાસી ગયા, ત્યારે અત્યંત દુઃખમાં આવી પડેલા દુર્યોધન દ્વેષાયન નામના ધરામાં પેસી ગયો હતો. પરંતુ જળ થંભાવી ઈર્ષ સૂઈ રહેલા એ દુર્યોધનને શ્રીકૃષ્ણે તથા પાંડવોએ ઉગ્ર વાણી સંભળાવીને ખૂબ દુઃખી કર્યો. આમ હે રામ! તેમણે બ્યારે બળવાન દુર્યોધનને ખૂબ તીક્ષ્ણ વચનો કહ્યાં, ત્યારે વીર દુર્યોધન હાથમાં મોટી ગદા લઈને પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને હમણાં તે ભીમસેનની સામે યુદ્ધ કરવા જિભે રહ્યો છે.^{૩૦-૩૩} હે બળરામ! આજે તે બંનેનું મહાદારણ યુદ્ધ થશે. હે માધવ! તમને જો તે બેવાનું કુતૂહલ હોય તો ત્યાં જલદી જાઓ.^{૩૪} તમે જો મારું કહેવું માનતા હો તો તમે તમારા બંને શિષ્યોનું મહાધોર યુદ્ધ જુઓ.

વૈશંપાયન બોલ્યા : નારદનું વચન સાંભળી બળરામે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી.^{૩૫} પછી તેમણે પોતાની સાથે આવેલા સર્વને વિદાય આપી અને પોતાના અનુયાયીઓને આજ્ઞા આપી કે, તમે દ્વારકા જાઓ. હવે અચ્યુત બલરામ હિમાલય પરના પવિત્ર 'વલ્કપ્રસન્ન' તીર્થ પરથી નીચે જિતર્યા અને તે તીર્થનું મહાન ક્ષણ સાંભળીને મનમાં પ્રસન્ન થઈ તેમણે બ્રાહ્મણોની પાસે આ પ્રમાણે શ્લોકો ગાયા :^{૩૬, ૩૭}

સરસ્વતીવાસસમા કુતો રતિઃ
સરસ્વતીવાસસમા કુતો ગુણાઃ ।
સરસ્વતીં પ્રાપ્ય દિવં ગતા જનાઃ
સદા સ્મરિષ્યંતિ નદીં સરસ્વતીમ્ ॥
સરસ્વતી સર્વ નદીષુ પુણ્યા
સરસ્વતી લોકશુભાવહા સદા ।
સરસ્વતીં પ્રાપ્ય જનાઃ સુદુષ્કૃતં
સદા ન શોચંતિ પરત્ર ચેહ ચ ॥

સરસ્વતીતટે નિવાસ કરવા સમાન આનંદ અન્ય સ્થળે ક્યાં મળી શકે? સરસ્વતીતટે નિવાસ કરવા સમાન શુણે બીજે કયે સ્થળેથી પ્રાપ્ત થઈ શકે? સરસ્વતીતટે આવીને સ્વર્ગલોકમાં ગયેલા મનુષ્યો સ્વર્ગમાં પણ સદાકાળ સરસ્વતી નદીનું સ્મરણ કર્યા જ કરશે.^{૩૮} માટે સર્વ નદીઓમાં સરસ્વતી નદી પવિત્ર છે; સરસ્વતી સદાકાળ લોકોનું કલ્યાણ કરનારી છે અને તેથી જ સરસ્વતીતટે આવ્યા પછી મનુષ્યો પરલોકમાં તથા આ લોકમાં કરેલાં પોતાનાં મહાન પાપો માટે શોક કરતા નથી.^{૩૯} પછી શત્રુતાપન બળદેવ પ્રીતિપૂર્વક સરસ્વતી નદીને વારંવાર ઝેઠ રજા અને પોતાના ઘોડાઓ ઝેડેલા ઉજ્જવલ રથમાં બેઠા,^{૪૦} હવે પોતાના બન્ને શિષ્યો વચ્ચે ઉપસ્થિત થયેલા તે યુદ્ધને બેવાની ઇચ્છાથી યદુશ્રેષ્ઠ બળરામે ઉતાવળી ચાલના તે સ્થને હાંકવાની આજ્ઞા આપી અને તે દ્વેષાયન હૂંફ પાસે આવી પહોંચ્યા.^{૪૧}

હતે શ્રીમહાશ્વરતમા શલ્યપર્વતર્જત મહાયુદ્ધપર્વમા
'બળદેવની તીર્થમાના' નામનો અધ્યાય ૫૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૫ મો

ગદાધુદ્ધ માટે સમંતપંચક ક્ષેત્રમાં પ્રયાણ

॥ વૈર્ષપાવન ઉવાચ ॥

एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय ।

यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥૧

વૈર્ષપાયન બોલ્યા : આમ હે જનમેજય રાજા !

દુર્યોધન તથા ભીમસેનનું એ તુમુલ ગદાધુ-
ઉપસ્થિત થયું, ત્યારે તે સાંભળીને દુઃખી થયેલા
ધૃતરાષ્ટ્રરાજ્યે સંજયને આ પ્રમાણે પૂછ્યું.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! એ ગદાધુદ્ધના
આરંભ સમયે બળદેવને આવી પહોંચેલા ઝેઠ
મારા પુત્રે ભીમ સામે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું હતું?
તે મને કહે.^{૧,૨}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! મોટી ભુમ્મળો-
વાળો તમારો વીર્યવાન પુત્ર દુર્યોધન બળરામને
સમીપમાં આવેલા ઝેઠ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી
મનમાં ઘણો જ પ્રસન્ન થયો.^૩ રાજા યુધિષ્ઠિરે પણ
બળદેવને આવેલા ઝેઠ સામા જાણા થઈને પરમ
પ્રીતિપૂર્વક તેમની યથાવિધિ પૂજા કરી.^૪ તેમણે
તેમને આસન આપ્યું અને કુશળપ્રશ્ન પૂછ્યો.
તે પછી બળદેવે યુધિષ્ઠિરને મધુર, ધર્મયુક્ત અને
શ્રદ્ધાઓને હિતકારક એવું આ વચન કહ્યું : 'હે
રાજવર ! ઋષિઓના કહેવાથી મેં સાંભળ્યું છે કે,
કુરુક્ષેત્ર પરમ પવિત્ર છે, અન્યને પવિત્ર કરનાર
છે, સ્વર્ગપ્રદ છે અને મહાત્મા હેવો, ઋષિઓ
તથા બ્રાહ્મણોથી સેવાયેલું છે.'^{૫-૭} માટે હે રાજા !
જ મનુષ્યો તે ક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી શરીરોના ત્યાગ
કરશે, તેમનો અવશ્ય ઈંદ્રની સાથે સ્વર્ગવાસ
થશે.^૮ તો હે રાજા ! ચાલો, આપણે બધા તે
સમંતપંચક ક્ષેત્રમાં જઈએ; કારણ કે તે ક્ષેત્ર
પ્રજાપતિની ઉત્તરવેદિકા તરીકે સ્વર્ગલોકમાં
પ્રસિદ્ધ છે.^૯ વળી ત્રૈલોક્યમાંનાં સર્વ ક્ષેત્રોના
કસ્તાં અતિશય પવિત્ર અને સનાતન એવા તે
ક્ષેત્રમાં સંગ્રામ કરી જ મરણ પામે છે તે અવશ્ય
સ્વર્ગવાસ પામે છે.^{૧૦} હે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર !
કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે બળદેવના વચનને 'બહુ સારું'
કહીને અનુમોદન આપ્યું અને પછી તે વીર
રાજા સમંતપંચક ક્ષેત્ર તરફ ચાલી નીકળ્યા.^{૧૧}
ત્યાં અમણી અને તેજસ્વી રાજા દુર્યોધન પણ

હાથમાં મોટી ગદા લઈને પગપાળો જ પાંડવોની સાથે જવા લાગ્યો.^{૧૨} દુર્યોધન આ રીતે હાથમાં ગદા લઈને તથા શરીરે કવચ પહેરીને જતો હતો, ત્યારે અંતરિક્ષમાં રહેલા દેવો 'ધન્ય ધન્ય' એમ કહીને તેને માન આપવા લાગ્યા.^{૧૩} ત્યારે વાયુની સાથે ગમન કરનારા આકાશચારી ચારણો તથા સિદ્ધો પણ દુર્યોધનને એઈને પરમ હર્ષ પામ્યા. એ સમયે તમારો પુત્ર કુરુરાજ દુર્યોધન પાંડવોથી ચારેખાનુ વીંટાયેલો હતો, છતાં નિર્ભય થઈને મદમત્ત હાથીની ચાલે ચાલતો હતો. તે વેળા શંખોના, ભેરીઓના તથા રારાઓના સિંહનાદોના શબ્દોથી સર્વ દિશાઓ ગાજી રહી હતી. હવે તે સર્વ ઉત્તમ નરવરો કુરુક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા.^{૧૪-૧૬} ત્યાં જ્યાં સરસ્વતી વહે છે, એવા પશ્ચિમ સન્મુખ આવેલા પ્રદેશમાં તેઓ આવ્યા. હવે તેઓ તમારા પુત્રના દર્શાવ્યા પ્રમાણે એ પ્રદેશના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા અને ઉત્તમ ગતિ આપનારા મહાન તીર્થમાં આવ્યા. ત્યાં જ પ્રદેશ ક્ષારરહિત હતો તે પ્રદેશ તેમણે સૌએ ગદાયુદ્ધ કરવા માટે પસંદ કર્યો. પછી હે મહારાજ ! ભીમસેન મોટી અણીવાળી ગદા હાથમાં લઈને તથા કવચ પહેરીને ગરુડ સરખો દેખાવા લાગ્યો. ત્યારે હે રાજન ! તમારો પુત્ર પણ મસ્તકે ટોપ તથા શરીરે સોનેરી કવચ ધારણ કરીને સુવર્ણના પર્વત સરખો શોભવા લાગ્યો. એ સમયે વીર ભીમસેન તથા દુર્યોધન એ બન્ને જણા કવચો પહેરીને સજ્જ થયા હતા; તેથી તેઓ યુદ્ધ કરવાના આવેશમાં આવી ગયેલા બે હાથીઓની પેઠે પ્રકાશતા હતા. હે મહારાજ ! પુરષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બન્ને ભાઈઓ રણક્ષેત્રના મધ્યપ્રદેશમાં બેસા રહ્યા હતા, તેથી સાથે ઉદય પામેલા ચંદ્ર-સૂર્યની પેઠે શોભતા હતા. હે રાજ ! કાપેલા બે હાથીઓની પેઠે અન્યોન્યનો વધ કરવાની

ઇચ્છાવાળા તે બન્ને જણા બંણે ખાળી નાખવા ઇચ્છતા હોય, તેમ હોળા ફાડીને એકબીજા સામે એવા લાગ્યા. ત્યાં હે રાજન ! વીર્યવાન કુરુવંશી દુર્યોધન પ્રસન્નચિત્તે હાથમાં ગદા લઈને ગતોફાં ચાટવા લાગ્યો. હે રાજન ! તે કૂંફાડા મારવા લાગ્યો અને તેની આંખ કોવથી લાલચોળ થઈ ગઈ. પછી હે રાજ ! તે ગદા લઈને ભીમસેન સામે એઈ રહ્યો અને એક હાથી બીજા હાથીને જમ બોલાવે તેમ તેને યુદ્ધ માટે બોલાવવા લાગ્યો. ત્યારે પરાક્રમી ભીમસેન પણ પર્વતના સાર સરખી મજબૂત ગદા લઈને, વનમાં એક સિંહ બીજા સિંહને જમ નિમંત્રણ કરે, તેમ યુદ્ધ માટે રાજ દુર્યોધનને નિમંત્રણ કરવા લાગ્યો. તે વખતે દુર્યોધને તથા ભીમસેને બન્નેએ હાથમાં ગદાઓ જાંચી કરી હતી; તેથી તેઓ શિખરોવાળા બે પર્વતોની પેઠે રણમાં શોભી રહ્યા હતા. તે બન્નેને અત્યંત ક્રોધ ચઢી ગયો હતો અને બન્નેનાં પરાક્રમ બચંકર હતાં.^{૧૭-૨૧} બન્ને જણા ગદાયુદ્ધમાં બુદ્ધિમાન બળદેવના શિષ્ય હતા અને બન્નેનાં ઈર્ષો યમ તથા ઇંદ્રના સમાન હતાં.^{૨૦, ૨૮} હે મહારાજ ! વરુણની પેઠે પરાક્રમ કરનારા અને મહાબળવાન એવા તે બન્ને જણા શ્રીકૃષ્ણ, બળરામ, કુબેર તથા મધુકૈટભ સરખા યુદ્ધકુશળ હતા, સુંદ તથા ઉપસુંદ સમાન ઈર્ષ કરનારા હતા, તેમ જ રામ અને રાવણ, વાલ્મી તથા સુગ્રીવ અને કાળ તથા મૃત્યુની પેઠે શત્રુઓને તપાવનાર હતા.^{૨૯-૩૧} શરત્ક્રતુમાં મહેદાત્કટ બનેલા બે ગર્વિષ્ઠ હાથીઓ જમ હાથણી સાથે સંગમ કરવા માટે અન્યોન્ય સામે દોડે, તેમ તે બન્ને જણા અન્યોન્ય સામે દોડી ગયા હતા.^{૩૨} વળી વિપત્તિ વમન કરનારા બે સર્પોની પેઠે ક્રોધરૂપ પ્રદીપ્ત વિષને બહાર કાઢનારા તે શત્રુદમન યોદ્ધાઓ સામસામા આવેશમાં આવી જઈને અન્યોન્યને એઈ રહ્યા હતા.^{૩૩} તે બન્ને જણા

ભરતવંશીઓમાં સિંહ સરખા હતા, પરાક્રમસંપન્ન હતા, સિંહની પેઠે દુરાધર્ષ હતા અને ગદાયુદ્ધમાં કુશળ હતા.^{૩૦} તેઓ નખ તથા દાદોરૂપ આયુધવાળા બે વ્યાધ્રોના જેવા વીર હતા, શત્રુઓને દુઃસહ હતા અને પ્રજાના સંહાર સમયે ખળભળી ઊઠેલા બે મહાસાગરોની પેઠે દુસ્તર હતા.^{૩૧} બે મંગલ મહેનોની પેઠે તેઓ દાપાયમાન થઈને અન્યોન્યને પ્રખર તપાવી રહ્યા હતા. વર્ષાઋતુમાં મહાવિષમ જળધારાને વર્ષા રહેલા પૂર્વપશ્ચિમના મેધા જેમ ગર્જનાઓ કરે, તેમ તે બન્ને શત્રુદમન મહારથીઓ ગર્જનાઓ કરતા હતા તથા અન્યોન્ય સામે જોતા હતા. કુરુશ્રેષ્ઠ અને મહાખળવાન એવા તે બન્ને શરવીરા કિરણોની સાથે ઉદય પામેલા બે પ્રદીપ્ત સૂર્યો જેવા દેખાતા હતા. તે મહામાહુ વીરો બે વ્યાધ્રોની પેઠે અત્યંત આવેશમાં આવી ગયા હતા, બે મેધોની પેઠે ગર્જના કરતા હતા અને બે ઠસરી-સિંહોની પેઠે હર્ષમાં આવી ગયા હતા. વળી એ બન્ને મહાત્માઓ ખિન્નચેલા બે હાથીઓ જેવા, ભડભડી રહેલા બે અશ્વિઓ જેવા અને શિખરવાળા બે પર્વતો જેવા દેખાતા હતા. ગદાઓ હાથમાં લઈને તે બન્ને મહાપુરુષ મહાત્માઓ ન્યારે સામસામા આવી ગયા હતા, ત્યારે એકબીજાને જોઈને તે બન્નેના હોઠો શેષથી ફરકતા હતા, બન્ને જણા પરમ હર્ષમાં આવી ગયા હતા અને બન્ને જણા થોદ્ધાઓમાં પરમ માન્ય થઈ પડ્યા હતા. તે સમયે દુર્યોધન તથા ભીમસેન ઉત્તમ ઘોડાઓની પેઠે હણહણાટ કરતા હતા, બે હાથીઓની પેઠે ગર્જના કરતા હતા અને બે આખલાઓની પેઠે ગાજતા હતા.^{૩૨-૪૨} આવા બલોન્મત્ત તે મહાપુરુષો બે દેવોની પેઠે રણમાં શોભતા હતા. તે પછી હે રાજા! દુર્યોધને પોતાના ભાઈઓ, મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, મહાપરાક્રમી બળદેવ, ઢેકયો, સુંજયો તથા શરવીર પાંચાલો આદિની સાથે

બોલેલા યુધિષ્ઠિરને ગર્વથી આ પ્રમાણે કહ્યું: 'મારું તથા ભીમસેનનું આ જ યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું છે તેને તમે બધા મહારાજાઓ અહીં પાસે બેસીને જુઓ.' દુર્યોધનનું વચન સાંભળી બધાએ તેમ કરવા સ્વીકાર્યું.^{૪૩-૪૬} હવે તે મહાન રાજમંડળ ગોળાકારે ત્યાં બેસી ગયું, ત્યારે તે આકાશમાં ઉદય પામેલા સૂર્યમંડળ સરખું વિરાજવા લાગ્યું.^{૪૭} ત્યારે હે મહારાજા! કેશવના મોટાભાઈ શ્રીમાન બળદેવ તે સર્વ રાજાઓના મધ્યભાગમાં બેઠા હતા અને સર્વ તરફથી તેમનું સન્માન થઈ રહ્યું હતું.^{૪૮} વળી રાત્રિને સમયે નક્ષત્રોથી વીંટાયેલા સંપૂર્ણ ચંદ્રમા જેમ શોભી નીકળે, તેમ ઉજ્જવળ કાંતિવાળા અને શ્યામ વસ્ત્રો ધારણ કરેલા એ બળદેવ પણ તે રાજાઓના મધ્યમાં શોભતા હતા.^{૪૯} હે મહારાજા! કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અતિદુઃસહ એવા તે બન્ને જણા ઉગ્ર વાણીથી અન્યોન્યને વીંધી નાખી હાથમાં ગદા લઈને ઊભા રહ્યા અને એકબીજાને ઠેટલાંએક અપ્રિય વચનો કહીને યુદ્ધ કરવા બોલેલા ઇંદ્ર અને વૃત્રાસુરની પેઠે પરસ્પર તાણી તાણીને એવા લાગ્યા.^{૫૦, ૫૧}

હવે શ્રીમહાભારતમાં શક્યપર્વતમંત ગદાયુદ્ધપર્વમાં 'યુદ્ધ માટે પ્રાયશ્ચ' નામનો અધ્યાય ૫૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૬ મો

ગદાયુદ્ધનો આરંભ

॥ વૈષ્ણવન ઉવાચ ॥

તતો વાગ્ધુદ્ધમભવત્તુમુલં જનમેજય ।

યત્ર દુઃસ્થાન્વિતો રાજા ધૃતરાષ્ટ્રોઞ્ઞવીરદિદમ્ ॥ ૧

વૈશંપાયન બોલ્યા: હે જનમેજયરાજા! તે પછી દુર્યોધન તથા ભીમસેનનું તુમુલ વાગ્ધુદ્ધ થવા લાગ્યું. તે સાંભળી દુઃખી થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજાએ સંજયને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે નિદોષ સંજય! મનુષ્યજન્મને ધિક્કાર હજો, કે તેનું આવું દુઃખભરેલું પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે. અરેરે!

અગિયાર અક્ષોહિણી સેનાઓનો ધણી એવો મારો પુત્ર દુર્યોધન સર્વ રાજ્યોને પોતાની આજ્ઞામાં રાખીને આ સમગ્ર પૃથ્વીને ભોગવતો હતો. તે જ દુર્યોધન આજે હાથમાં ગદા લઈને પગપાળો રણમાં ચાલી રહ્યો છે.^{૨,૩} અરે! એક સમયે જ આખા જગતનો નાથ હતો, તે મારો પુત્ર આ સમયે અનાથની પેઠે ગદા ધિયણીને રણમાં ચાલી રહ્યો છે, તો એમાં દેવ વિના બીજું શું સમજવું? અરે આ સંજય! મારા પુત્ર પર આ સમયે મહાન સંકટ આવી પડ્યું છે.^૪ આમ કહીને દુઃખાર્ત થયેલા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બોલતા અટકી પડ્યા.^૫

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! તે પછી વીર્યવાન દુર્યોધને મોટા એક આખલાની પેઠે હર્ષનાદ કરીને તથા મેધના ગડગડાટ સરખા સિંહનાદ કરીને ભીમસેનને યુદ્ધ માટે આહવાન કર્યું.^૬ આ રીતે પરાક્રમી કુરુક્ષેત્રે ભીમસેનને આહવાન કર્યું,^૭ ત્યારે મહાધૌર દેખાવનાં વિવિધ અપશુકનો થવા લાગ્યાં.^૮ આકાશમાં થતા ગડગડાટ સાથે તોફાની વાયુઓ વાવા લાગ્યા, ધૂળની વૃષ્ટિ થવા લાગી અને સર્વ દિશાઓ અધિકાર વડે છવાઈ ગઈ.^૯ ત્યારે મહાપ્રચંડ શબ્દો કરનારા તથા રૂવાં ઊભાં કરી નાખે તેવા ઘસુલ સુસવાટા કરનારા વાયરા છૂટી નીકળ્યા અને આકાશને બળે ફાડી નાખતી હોય તેવા કંકડકાટ કરતી સેંકડો ઉલ્કાઓ પૃથ્વી પર પડવા લાગી.^{૧૦} ત્યાં હે પૃથ્વીનાથ! પર્વ વિના રહી સૂર્યમંડળનો ગ્રાસ કરવા લાગ્યો અને વનો તથા વૃક્ષોની સાથે ધણધણી ઊઠેલી પૃથ્વી કંપવા લાગી.^{૧૧} ત્યારે ઝીણી રેતીને ખેંચી લાવનારા પ્રદીપ્ત પવનો વાવા લાગ્યા અને પર્વતોનાં શિખરો પૃથ્વી પર તૂટી પડવા લાગ્યા.^{૧૨} ત્યાં અનેક આકારનાં મૃગો દૃષ્ટે દિશાઓમાં નાસ્તી જવા લાગ્યાં અને પ્રદીપ્ત મુખોવાળી તથા ઘોર

દેખાવની મહાદારણુ શિયાળગીઓ લાંબા રાગડા તાણીને રડવા લાગી.^{૧૩} ત્યારે હે રાજન્દ્ર! રેમાંચ-જનક મહાધૌર કંકડકાટો થવા લાગ્યા અને સળગી ઊઠેલી દિશામાં અશુભસૂચક મૃગો દેખાવા લાગ્યા. હે રાજા! તે વખતે જળાશયોનાં જળો આપોઆપ વૃદ્ધિ પામીને ચારેબાજુ ઊછળતા લાગ્યાં અને ઠાઈ શરીરધારીએ નહિ કરેલા મહાપ્રચંડ શબ્દો સર્વ તરફ સંભળાવા લાગ્યા.^{૧૪,૧૫} આવાં અશુભ નિમિત્તો જોઈને ભીમસેન પોતાના મોટા ભાઈ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો :^{૧૬} 'આ મંદ-મતિ દુર્યોધન રણમાં મને જીતી શકશે નહિ. તેથી અહીંને ખાંડવનમાં જમ અગ્નિને છોડી મૃત્યુ હોતો, તેમ હું મારા દૈવ્યમાં ગુપ્તપણે ભરાઈ રહેલા કોવાગ્નિને આજે કૌરવરાજ દુર્યોધન ઉપર છોડી મૂકીશ. હે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર! આજે કુરુક્ષેત્રમાં આ પાપી દુર્યોધનને ગદાથી મારી નાખીને હું તમારા દૈવ્યમાં ખૂંચી ગયેલા શલ્યને ખેંચી કાઢીશ. પાપ-કર્મ કરનારા આ દુર્યોધનને આ ગદા વડે રણના મોખરામાં મારી નાખીને હું તમારા કંઠમાં ઘીર્તિમય માળા પહેરાવીશ. હું આ મારી ગદા વડે દુર્યોધનના શરીરના સેંકડો કટકા કરી નાખીશ, એટલે હવે હસ્તિનાપુરમાં તે પુનઃ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ પાપીએ મારા શયનમાં સર્પો ચુકાવ્યા હતા, ભોજનમાં વિષ આપ્યું હતું, ગંગાતટે આવેલા પ્રભાશુક્રોટી પ્રદેશ પર મને ગંગામાં ધકેલી દીધો હતો, લાક્ષાગૃહમાં આપણને બાળી મૂક્યા હતા, સભામાં આપણો ઉપહાસ કર્યો હતો, કપટઘૃત રમી આપણું સર્વસ્વ છીનવી લીધું હતું, તેર વર્ષનો આપણને વનવાસ આપ્યો હતો અને એક વર્ષ પર્થ ત ગુપ્ત રહેવાની આજ્ઞા આપી હતી. હે નિષ્પાપ! આ બધાં દુઃખોનો આજે હું અંત આણીશ.^{૧૭-૨૨} આજે એક જ દિવસમાં આ પાપીનો વધ કરી હું મારા પોતાના

મણિમાંથી પણ મુક્ત થઈશ. હે ભરતચેષ્ઠ ! મને અવશ્ય લાગે છે કે, ભૂંડા કન્નના આ દુર્મતિયા દુર્યોધનનું આયુષ્ય આજ પૂરું થઈ ગયું છે; અરે ! હે રાજન્દ્ર ! દુષ્ટદ્વિ કુરુરાજનાં સર્વ સુખો આજ સમાપ્ત થઈ ગયાં છે; હે રાજન્દ્ર ! એને એનાં માતપિતાનાં તેમજ પોતાની સ્ત્રીઓનાં દર્શન પણ ફરી થાય એમ નથી. હે મહારાજ ! કુરુરાજ શાંતનુના કુળમાં કલંકરૂપ એવો આ દુર્યોધન આજ પ્રાણેનો, લક્ષ્મીનો તથા રાજ્યનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર શયન કરશે. રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ મારા હાથે પુત્રને મરણ પામેલો સાંભળીને શકુનિની બુદ્ધિ પ્રમાણે આલવાથી પ્રાપ્ત થયેલા અશુભ પરિણામનું સ્મરણ કરશે.' હે રાજસિંહ ધૃતરાષ્ટ્ર ! આમ કહીને વીર્યવાન ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને યુદ્ધ કરવા ઊભો રહ્યો અને ઇંદ્ર જેમ વૃત્રાસુરને યોદ્ધાવે, તેમ તે દુર્યોધનને યોદ્ધાવવા લાગ્યો. એ સમયે દુર્યોધન પણ શિખરવાળા કૈલાસપર્વતની પેઠે ગદા ઊંચી કરીને ભીમસેનની સન્મુખ ઊભો રહ્યો હતો. તે જોઈને ક્રોધાયમાન થયેલા ભીમસેને દુર્યોધનને ફરી આ પ્રમાણે કહ્યું : 'આ દુર્મતિયા ! રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે અને તે વારણાવતમાં જે કુદ્ધ કૃત્યો કર્યાં છે, તેને તું યાદ કર. તેં રક્તવ્રણ થયેલી દ્રૌપદીને સભા વચ્ચે દુઃખ દીધું હતું. તેં તથા શકુનિએ કપટબુગાર રમીને રાજ બુધિધિરને હેતર્યા હતા. તારે લીધે જ વનમાં અમને મહાન દુઃખ પ્રાપ્ત થયું હતું. વિરાટનગરમાં પણ અમે અણે નવા અવતારમાં આવ્યા હોઈએ તેમ અનેક સંકટો ભોગવ્યાં હતાં. આ સર્વ દુઃખોનો આજ હું અંત આણીશ. બહુ જ ઠીક થયું છે કે, આજ તું મારા સપાટામાં આવ્યો છે.^{૨૩-૨૨} આ દુષ્ટ ! કેવળ તારે માટે જ ગંગોના મહારથી પુત્ર પ્રતાપી ભીષ્મ શિખંડીને હાથે ઘાયલ થઈને બાણશય્યામાં પોદ્યા છે.^{૨૨} કેવળ તારે માટે જ દ્રોણાચાર્ય,

કર્ણ અને પ્રતાપી શત્રુ હણાયા છે તથા વૈરાગિના આદિકારણરૂપ એવો પેલો શકુનિ હણાયો છે.^{૨૪} દ્રૌપદીને દુઃખ આપનાર પાપી પ્રાતિકામી અને પરાક્રમથી યુદ્ધ કરનારા તથા શરૂવીર એવા તારા સર્વ ભાઈઓ તારે જ કારણે હણાયા છે.^{૨૫} તારે જ કારણે આ અને બીજા અનેક રાજાઓ માર્યા ગયા છે. આજ આ ગદા વડે હું તારો નાશ કરીશ, એમાં જરાય સંશય નથી.^{૨૬} હે રાજન્દ્ર ! ભીમસેન આમ ઉચ્ચ સ્વરે કહી રહ્યો હતો, ત્યારે હે રાજન ! સત્યપરાક્રમી તમારા પુત્રે પણ નિર્ભય થઈને તેને ઉત્તર આપ્યો :^{૨૭} 'આ કુલાધમ વૃઠાદર ! બહુ બડાશ મારવાથી શું વળવાતું છે ? તું મારી સામે યુદ્ધ કર, એટલે તારી યુદ્ધત્રણને આજ હું દૂર કરી નાખીશ.^{૨૮} આ શુદ્ર ! કોઈએક સામાન્ય પુરુષને આવી પ્રગલ્ભ વાણીથી જમ બયલીત કરી શકાય છે, તેમ તારા જેવો પુરુષ આ દુર્યોધનને બયલીત કરી શકે તેમ નથી.^{૨૯} ઘણો સમય થયાં મારા દ્વેષમાં જને માટે પ્રબળ ઇચ્છા હતી, તે તારી સામેનું ગદાયુદ્ધ મારા સુભાગ્યે કરી દેવોએ આજ ઉપસ્થિત કર્યું છે.^{૩૦} આ દુર્મતિ ! લાંબો બડબડાટ કરવાથી શું વળવાતું છે ? માટે આ તારી વાણીને તે પ્રમાણે સિદ્ધ કરી દેખાડ ! વિલંબ ન કર.^{૩૧}

દુર્યોધનનું આ વચન સાંભળી સર્વ લોઠાએ તેની પ્રશંસા કરી. ત્યારે ત્યાં એકઠા થયેલા સોમકરાજાઓએ તથા જમને સોમાય થઈ ગયાં હતાં તે સર્વ યોદ્ધાઓએ દુર્યોધનને માન આપ્યું. તેથી કુરુનંદન દુર્યોધને યુદ્ધ કરવા માટે વૈયં પૂર્વક દંઠ નિશ્ચય કર્યો.^{૩૨, ૩૩} જેમ મદમત હાથીને તાળીઓના ગડગડાટથી હત્સાહિત કરવામાં આવે છે, તેમ બીજા રાજાઓ પણ અમથી દુર્યોધનને પુનઃ પુનઃ ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યા.^{૩૪} તે પછી પાંડવ ભીમસેન ગદા ઝીંચી કરીને વેગપૂર્વક

મહાત્મા દુર્યોધન સામે ધસી ગયો.^{૪૫} તે જ સમયે વિજયેચ્છુ પાંડવોના હાથીઓ ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા, ઘોડાઓ વારંવાર હણુહણુટ કરવા લાગ્યા અને શસ્ત્રો ચળકવા લાગ્યા.^{૪૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમા સાંકેયપર્વોત્તરોત્તર ગદાયુદ્ધપર્વમાં 'ગદા-યુદ્ધનો આરંભ' નામનો અધ્યાય ૫૬ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૭ મો

અદ્ભુત ગદાયુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો દુર્યોધનો દૃષ્ટ્વા મીપ્રસેનં તથાગતમ્ ।

પ્રત્યુદયવાદીનાત્મા વેગેન મહતા નદન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! ભીમસેનને પોતાની સામે ચઢી આવેલો જોઈને મહામનસ્વી દુર્યોધન પણ ગર્જના કરીને મોટા વેગથી તેની સામે ધસ્યો.^૧ આમ શિંગડાંઓવાળા બે મોટા બળહોની પેઠે તેમણે અન્યોન્ય સામે ચઢાઈ કરી, એટલે તુરત જ વળોના મોટા કડાકા સરખો ગદાપ્રહારોનો દારણુ શબ્દ થવા લાગ્યો.^૨ પૂર્વે ઈંદ્ર અને પ્રહલાદનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે બંનેનું અન્યોન્યના પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી રેમાંચજનક તુમુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^૩ ત્યાં હાથમાં ગદાઓને ધારણ કરનારા તે બંનેનાં સર્વ અંગો જોતજોતામાં લોહીલુહાણ થઈ ગયાં. તેથી તે બંને મહાત્માઓ પુષ્પભરેલા બે ખાખરાઓ સરખા દેખાવા લાગ્યા.^૪ આ રીતે મહાદારણુ એવું તેમનું યુદ્ધ જ્યારે ચાલુ થયું, ત્યારે આઠાશ બણે પતંગિયાંથી છવાઈ ગયું હોય તેવું પ્રકાશિત દેખાવા લાગ્યું.^૫ થોડાંએક સમય સુધી મહાતુમુલ અને સંકુલ એવું તે યુદ્ધ એકસરખું જ ચાલ્યું; તેથી શત્રુદમન તે બંને થોડાંઓ લડતાં લડતાં થાકી ગયા.^૬ પછી એક સુહૃત્ભર વિશ્રાંતિ લઈને તે બંને રિપુદમનો ફરી સુંદર ગદાઓ હાથમાં લઈને અન્યોન્યના પર પ્રહાર કરવા લાગી પડ્યા.^૭

મહાપરાક્રમી, સમાન વીર્યવાળા તથા ગદાઓને ધારણ કરનારા એ બંને મહાપુરુષો વિશ્રાંતિ લીધા પછી મદોત્કટ અને બળવાન એવા બે હાથીઓ હાથેલીને માટે જમ યુદ્ધ કરે, તેમ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. તે જોઈને દેવો, ગંધર્વો અને મનુષ્યો પરમ વિસ્મય પામ્યા.^૮ ગદાને ધારણ કરી રહેલા તે દુર્યોધન તથા ભીમસેનને સમાન રીતે યુદ્ધ કરતા જોઈને સર્વ ભૂતોને વિજયના સંબંધમાં સંશય થઈ પડ્યો.^૯ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બંને ભાઈઓ એ રીતે પુનઃ સમાગમ કરીને અન્યોન્યનાં છિદ્રો જોવા લાગ્યા.^{૧૦} હે રાજન્ડ તે સમયે સર્વ પ્રેક્ષકો કાળદંડ સરખી ભારે, ઉગામેલા ઈંદ્રના વજ્ર સરખી અને મહારૌદ્ર સંહારકારિણી તેમની ગદાઓને વિસ્મય-પૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા.^{૧૧} એ રણમાં ભીમસેન એટલા બધા જોસથી પોતાની ગદાને ધુમાવી રહ્યો હતો કે, તે ગદાનો મહાતુમુલ અને ઘોર ધમધમાટ એક સુહૃત્ જટલા સમય સુધી આસપાસ સંભળાતો હતો.^{૧૨} આવા મહાવેગવાળી ગદાને ધુમાવી રહેલા પોતાના શત્રુ ભીમસેનને જોઈને દુર્યોધન વિસ્મિત થઈ જતો હતો. હે ભારત ! વિવિધ યુદ્ધરીતિઓ પ્રમાણે અનેક મંડળોમાં ધૂમી રહેલો વીર ભીમસેન તે સમયે ધણો જ શોભતો હતો.^{૧૩, ૧૪} જમ બે બિલાડાઓ ભક્ષ્યને માટે એકબીજાને વળીવળીને પ્રહાર કરે, તેમ તે બંને જણ પોતાનું રક્ષણ કરવામાં સાવધાન રહીને અન્યોન્યને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૫} ભીમસેન તો ગમન-આગમન આદિ તરેહતરેહનાં મંડળો પ્રમાણે અનેક યુદ્ધમાર્ગોમાં ધૂમી જ રહ્યો હતો.^{૧૬} વળી તે બંને જણ ગદાયુદ્ધમાં કુશળ હતા, તેથી શત્રુના કોઈએક મર્મ-પ્રદેશમાં પ્રહાર કરી તેને જોગે ઉછાળવો અથવા દૂર ફેંકી દેવો વગેરે ક્રિયાઓમાં, ઉપયોગી રીતિ-

ઓમાં, પ્રહારો ચુકાવી દેવામાં, વેગથી શત્રુને જમણીડાળી બાજુ લાવી મૂકવામાં, વેગપૂર્વક સામો ધસારો કરવામાં, શત્રુના યત્નને વ્યર્થ પાડી દેવામાં, શત્રુ સામે ટટાર ઊભા રહેવામાં, શત્રુને ઊભો થઈ જતો જોઈ પુનઃ તેની સાથે યુદ્ધ કરવામાં, શત્રુને પ્રહાર કરવા માટે આસ-પાસ ધૂમવામાં, શત્રુની ધૂમાધૂમને અટકાવી દેવામાં, પ્રહારને ચુકાવી દેવા માટે નીચા નમીને દૂર ખસી જવામાં, વક્ર ગતિ કરીને પ્રહાર ચુકાવી દેવામાં, સમીપમાં જઈને આયુધનો પ્રહાર કરવામાં અને પાછા ફરી પાછળ હાથ રાખીને શત્રુને પ્રહાર કરવામાં અપળતા દર્શાવતા હતા. આમ રણમાં ધૂમી રહેલા તે બન્ને જણા પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા અને અન્યોન્યના પ્રહારો ચુકાવી દઈ મહાબળપૂર્વક યુદ્ધક્રીડા કરીને મંડળાકારે ફરતા હતા.^{૧૮-૨૧} ત્યાં શત્રુનું દમન કરનારા તે બન્ને યોદ્ધાઓ રણક્ષેત્રમાં પોતાની યુદ્ધક્રીડા દર્શાવતા દર્શાવતા એકાએક અન્યોન્યના પર ગદાઓના પ્રહારો કરવા લાગ્યા.^{૨૨} હે મહારાજ ! બે હાથીઓ એકબીજાને દંતૂશળો ભરાવીને જમ લોહીલુહાણુ થઈ બચ, તેમ તે બન્ને પણ લોહીલુહાણુ થઈ ગયા અને તેથી ઘણા શોભવા લાગ્યા.^{૨૩} આમ હે શત્રુતાપન રાજ ! ઇંદ્ર અને વૃત્રાસુરનું જવુ દૂર અને ઘોર દેખાવનું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે બન્નેનું દૂર અને ઘોર દેખાવનું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તે વખતે લગભગ સૂર્યાસ્તનો સમય થઈ ચૂક્યો હતો.^{૨૪} હે રાજન્ ! હાથમાં ગદાઓ લઈને તે બન્ને જણા મંડળોમાં ઊભા હતા; પરંતુ બળવાન કુર્યોધન દક્ષિણ (જમણા) મંડળમાં ફરતો હતો અને ભીમસેન ડાબા મંડળમાં ધૂમતો હતો. હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે રણના મોખરામાં રહીને ભીમસેન ધમ્મા કરતો હતો, તેવામાં કુર્યોધને

તેના પૃથ્થભાગમાં પ્રહાર કર્યો. હે ભારત ! તમારા પુત્રે આ રીતે ભીમસેનને માર માર્યો, પણ તેને નહિ ગણકારીને ભીમસેન પોતાની ભારે ગદાને ધુમાવી જ રહ્યો હતો. હે મહારાજ ! તે વખતે ભીમસેનની ગદાને સર્વ પ્રેક્ષકો ઇંદ્રના વજ્ર સરખી ઘોર તથા કાળદંડની પેઠે ઉગામેલી જોતા હતા. પછી શત્રુઓને તપાવનારા તમારા પુત્રે ભીમસેનને ગદા ધુમાવી રહેલો જોઈ પોતાની ઘોર ગદા ઉગામી અને તેની ગદા પર પ્રહાર કર્યો. હે ભારત ! તે સમયે તમારા પુત્રની ગદાના સુસવાટાથી મહાતુસુલ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો, તેમ જ અન્યોન્ય ગદાઓની અથડામણીથી ઝળહળતા અંગારા ખસી રહ્યા હતા. ત્યારે તેજસ્વી કુર્યોધન વિવિધ મંડળોમાં વિભાગવાર ધૂમતો હતો, તેથી તે ભીમસેનના કરતાં અધિક શોભી રહ્યો હતો. પછી ભીમસેને પણ ઘણા જ વેગથી ગદા ફેરવી અને કુર્યોધનની મોટી ગદા પર પ્રહાર કર્યો. એટલે તે ગદાનો મહા ઉચ્ચ શબ્દ થઈ રહ્યો અને તેમાંથી ધુમાડો તથા અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. આ રીતે ભીમસેને પોતાની ગદા પર પ્રહાર કર્યો તે જોઈને કુર્યોધન પર્વતના સારની પેઠે ભારે એવી ગદાને ધુમાવવા લાગ્યો અને તે સમયે એ ઘણો જ શોભતો હતો. મહાવીર કુર્યોધનની ગદાના ફરવાથી ઉત્પન્ન થતા પત્રના સુસવાટને સાંભળીને પાંડવો તથા સર્વ સોમકો કેવળ ભયભીત થઈ ગયા અને શત્રુદમન તે બન્ને જણા તો રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધક્રીડાને દર્શાવીને એકાએક અન્યોન્યને ગદાપ્રહારો કરવા જ લાગ્યા. હે મહારાજ ! જ બે હાથીઓ એકબીજાની સામા આવી જઈને દાંડોના પ્રહાર કરે, તેમ તે બન્ને જણા પ્રહાર કરતા હતા, તેથી તેઓ લોહીલુહાણુ થઈને શોભી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે બરાબર સાચકાળને સમયે ઇંદ્ર અને

વૃત્રાસુરના યુદ્ધ સરખું તે ઘોર અને નિર્મયોદ
યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. પછી તમારા મહાબળ-
વાન પુત્રે ભીમસેનને સામે ઊભેલો જોઈ અતિ-
શય વિચિત્ર યુદ્ધમાર્ગોમાં ધૂમતાં ધૂમતાં તેની
સામે ધસાશે કયો, એટલે ભીમસેને પણ અત્યંત
ક્રોધમાં આવી જઈ સુવર્ણથી મઢેલી અને મોટા
વેગવાળી તેની ગદા પર જોસથી પ્રહાર કર્યો.
હે મહારાજ ! બાણે એ વજ્રો ફેંકવામાં આવ્યાં
હોય, તેમ એ ગદાઓના પરસ્પર આઘાતથી
મોટા કડકડાટ શબ્દ થઈ રહ્યો અને તે પ્રદેશ
પર અગ્નિના તણખા ઝરવા લાગ્યા. વળી હે
મહારાજ ! ભીમસેને વેગપૂર્વક છૂટી મૂકેલી
ગદા બ્યારે દુર્યોધનની ગદા પર પડી, ત્યારે
તેના પ્રચંડ શબ્દથી પૃથ્વી પણ કંપાયમાન
થઈ ગઈ. આ રીતે ભીમસેને પોતાની ગદા પર
પ્રહાર કર્યો, તેને કુરુવંશી દુર્યોધનરાજ સહન
કરી શક્યો નહિ. તેથી સામે પ્રતિપક્ષી હાથીને
જોઈને ક્રોધાયમાન થયેલા મદમત હાથીની પેઠે
તે આવેશમાં આવી ગયો. તેણે ડાબી બાજુથી
ગદાને ગોળાકાર ધુમાવી અને ભીમસેનનો વધ
કરવા માટે મનમાં દઢ નિશ્ચય કર્યો. હવે તેણે
તેના મસ્તક પર મોટા વેગથી પ્રહાર કર્યો. પરંતુ
હે મહારાજ ! તમારા પુત્રના એ પ્રહારથી પાંડુ-
નંદન ભીમસેન જરાય કંચ્યો નહિ, એ એક
જેવા જેવું થયું હતું. હે રાજન્ ! સર્વ સંજોગોએ
પણ તે આશ્ચર્યકારક ઘટના જોઈને ભીમસેનની
પ્રશંસા કરી હતી.^{૨૫-૨૫} કારણ કે ગદાનો સખ્ત
પ્રહાર થયા છતાં ભીમસેન એક પગલું પણ
ડગ્યો ન હતો. પછી ભયંકર પરાક્રમી ભીમ-
સેને પણ સુવર્ણથી મઢેલી અને પ્રદીપ્ત એવી
પોતાની વજનદાર ગદાનો દુર્યોધનને પ્રહાર કર્યો.
પણ મહાબળવાન દુર્યોધને ગજરાયા વિના આલાપી
વાપરીને તે પ્રહારને ચુકાવી દીધો, તેથી સર્વ

પ્રેક્ષકોને મહાન આશ્ચર્ય થઈ ગયું. આમ હે
રાજન્ ! ભીમસેનની ગદા બ્યારે પ્રહારથી ચૂકીને
નીચે પડી હતી, ત્યારે વજના જેવો મોટો કડકાટ
કરીને તેણે પૃથ્વીને ધણધણાવી મૂકી હતી. આ
પ્રમાણે ભીમસેનને છતરીને દુર્યોધન ઉન્નતની
પેઠે વિવિધ માર્ગોમાં વારંવાર ઊછળી રહ્યો અને
તેને પુનઃ પુનઃ છતરવા લાગ્યો. પછી ભીમને
ખૂબ ગભરાવી દઈને કુરુશ્રેષ્ઠ મહાબળવાન દુર્યો-
ધને અત્યંત ક્રોધપૂર્વક ફરી પણ તેના વક્ષ-
સ્થળમાં ગદાનો પ્રહાર કર્યો. હે રાજ ! તમારા
પુત્રના આ પ્રહારથી ભીમસેન મૂંઝાઈ ગયો
અને હવે શું કરવું તેની પણ તેને સ્પષ્ટ પડી
નહિ. ભીમસેનને આવી દશામાં આવી પડેલો
જોઈ સોમકા તથા પાંડવોના સંકલ્પો છેક નષ્ટ
થઈ ગયા અને તેમનાં મન અત્યંત ઉદાસ થઈ
ગયાં. ત્યાં તો તે મહારથી ભીમસેન માતંગ-
ની જમ સફળો થઈ ગયો અને હાથીની જમ
તે ભીમસેન હાથી સરખા તમારા પુત્રની સામે
ધસી ગયો. સિંહ જમ વનના હાથી સામે દોડી
બળ, તેમ ભીમસેન પણ ગદા ઊંચી કરીને
વેગપૂર્વક તમારા પુત્રની સામે દોડી ગયો. હે
રાજન્ ! ભીમસેન ગદા ફેંકવામાં ધણો જ કુશળ
હતો, તેથી તેણે દુર્યોધનની છેક પાસે જઈને
લામ જોઈને, તમારા પુત્ર સામે ગદા ધુમાવી
અને દુર્યોધનના પડખામાં પ્રહાર કર્યો.^{૪૧-૪૧} એ
પ્રહારથી દુર્યોધન વિહ્વળ થઈ ગયો અને ટીચણ-
બેર પૃથ્વી પર ઘેસી ગયો. આમ હે જગત્પતિ !
કુરુકલશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન પૃથ્વી પર ટીચણબેર થઈ
ગયો, ત્યારે સંજોગોએ હર્ષનાદ કરી મૂક્યો. હે
ભરતશ્રેષ્ઠ ! સંજોગોનો એ હર્ષનાદ સાંભળીને
મહાપુરુષ દુર્યોધન અમર્ષથી ઘણો જ ખિન્નવાઈ
ગયો. ત્યાં મોટા નાગની પેઠે કૂંદાડો મારીને તે
મહાબાહુ પૃથ્વી પરથી ઊભો થઈ ગયો તથા

ભીમસેનને જાણે ખાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ ડોળા ફાડીને તેની સામે જોવા લાગ્યો. પછી તે ભરતશ્રેષ્ઠ હાથમાં ગદા લઈને દોડ્યો. જાણે સંગ્રામમાં ભીમસેનનું માથું ભાંગી નાખવું હોય, તેમ ભયંકર પરાક્રમવાળા તે મહાત્મા દુર્યોધને મહાત્મા ભીમ ઉપર ધસારો કર્યો. ^{૫૭-૬૧} તુરત જ તેણે ભીમસેનના લલાટપ્રદેશમાં પ્રહાર પણ કરી દીધો. પરંતુ હે રાજના પર્વત સમાન પ્રચંડ શરીરવાળો ભીમસેન તે પ્રહારથી જરા પણ ડગમગ્યો નહિ, બિલ્લટો ગદાપ્રહારથી શરીરે લોહીલુહાણ થઈ ગયેલો તે કુંતાપુત્ર મદ્યરતા હાથી સરખો અત્યંત શોભવા લાગ્યો. ^{૬૨} પછી અન્બુનના મોટાભાઈ શત્રુસંહારક ભીમસેને વીરોનો સંહાર કરનારી, તદ્દન લોહાની અને વજ્ર તથા અશનિ સમાન શબ્દ કરનારી ગદાને હાથમાં લઈને બળપૂર્વક ધુમાવીને શત્રુને પ્રહાર કર્યો. ^{૬૩} ભીમસેનના એ પ્રહારથી તમારા પુત્રના શરીરના સર્વ સાંધાઓ શિથિલ થઈ ગયા, તેથી વનમાં પ્રચંડ વાયુના આઘાતથી ભાંગી પડેલું પ્રુબપથી ભરેલું સાગતું ગ્રાડ જેમ પૃથ્વી પર ઢળી પડે તેમ તે ધરણી પર ઢળી પડ્યો. ^{૬૪} આમ તમારા પુત્રને પૃથ્વી પર પડી ગયેલો જોઈને પાંડવો હર્ષની ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. પણ એવામાં તો તે પુનઃ જ્ઞાનમાં આવી ગયો અને હાથી જેમ ધરામાંથી બહાર નીકળે, તેમ તમારો પુત્ર પૃથ્વી પરથી જોડો થઈ ગયો. ^{૬૫} હવે નિત્ય અમર પાવન અને મહારથી એવો રાજ દુર્યોધન સુશિક્ષિત લડવૈયાની પેઠે રણમાં ધૂમવા લાગ્યો અને ધૂમતાં ધૂમતાં તેણે આગળ જોડેલા ભીમસેનને ગદાનો માર મારી દીધો; જેટલે ભીમસેન સર્વોંએ વિહ્વળ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો. ^{૬૬} આમ કુરુવંશી દુર્યોધને પોતાના બળથી યુદ્ધ કરીને ભીમસેનને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યો અને

ત્યાં સિંહની પેઠે ગર્જના કરવા માંડી. ગદાના એસથી પ્રહાર થવાને લીધે ભીમસેનનું વજ્ર સરખું મજબૂત કવચ પણ તૂટી પડ્યું હતું. ^{૬૭} આકાશમાં પણ એ વેળા મોટો કલકલાટ થઈ રહ્યો હતો અને દેવો તથા અપ્સરાઓના હાથથી થયેલી ઉત્તમ પ્રુબોની વૃદ્ધિ દુર્યોધન પર પડી હતી. ^{૬૮} વળી વિશેષમાં નરોત્તમ ભીમસેનને પૃથ્વી પર પડી ગયેલો જોઈને, તેના કવચને તૂટી ગયેલું જોઈને તથા દુર્યોધનને તેવો ને તેવો જ અક્ષીણ બળવાળો જોઈને શત્રુઓ મહાન ભયમાં આવી પડ્યા હતા. ^{૬૯} પછી એક મુહૂર્ત વીતી ગયા પછી ભીમસેનને પુનઃ ચેતના આવી. તેણે સંધરથી ખરડાયેલા પોતાના મુખને લૂછી સાફ કર્યું અને તેણે ધૈર્યનો આશ્રય કરીને તથા નેત્રો ખુલાં કરીને બળપૂર્વક શરીરને ટકાર કર્યું. આમ શાંત થયા પછી તે પુનઃ યુદ્ધ કરવા માટે જોડો રહ્યો. ^{૭૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સહ્યપર્વતર્ગત ગદાયુદ્ધપર્વમાં
'ગદાયુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૫૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૮ મો

દુર્યોધન પડયો !

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સમુદીર્ણં તતો દ્વપ્પા સંગ્રામં કુરુમુહ્યયોઃ ।

અયાત્રવીદર્શનસ્તુ વાસુદેવં યદાસ્તિનમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! કુરુઓમાં મુખ્ય એવા તે બન્ને જણાના ગદાયુદ્ધને એ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામતું જોઈ અન્બુને યશસ્વી વાસુદેવને પૂછ્યું : ^૧ 'હે જનાર્દન ! આ બન્ને વીરોમાંથી વિશેષ બળવાન તમને કોણ લાગે છે? અને ઠાનામાં કયો ગુણ અતિશય અધિક છે? તે મને કહે. ^૨

વાસુદેવ બોલ્યા : જોઈ આ બન્નેને તેમના ગદાયુદ્ધના ગુરુનો (બળદેવનો) ઉપદેશ સરખો જ અપાયો છે, પરંતુ ભીમસેન દુર્યોધનના કરતાં

અધિક બળવાન છે. વળી દુર્યોધન ભીમસેનના કરતાં વધારે ચાલાક અને વધારે ચતુરશી છે.^૩ છતાં ભીમસેન ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને જ જોયું કરશે, તો તે દુર્યોધનને જીતી શકશે નહિ. તે જો અધર્મથી જ યુદ્ધ કરશે, તો જ દુર્યોધનને મારી શકશે.^૪ આપણે સાંભળ્યું છે કે, દેવોએ પણ માયા કરીને જ (કપટ કરીને જ) અસુરોને જીત્યા હતા અને ઇંદ્રે પણ માયા વડે જ વિરોચનને જીત્યો હતો.^૫ વળી વૃત્રાસુરના તેજનો ઇંદ્રે માયા(કપટ)થી જ નાશ કર્યો હતો. માટે ભીમસેને પણ આ સમયે માયામય પરાક્રમ કરવું (કપટયુદ્ધ કરવું).^૬ હે ધનંજય ! પૂર્વે જુગાર રમાયા પછી ભીમસેને સભા વચ્ચે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, 'દુર્યોધનની બન્ને સાયળોને હું ગદા વડે યુદ્ધમાં ભાંગી નાખીશ.'^૭ આ પ્રતિજ્ઞાને પણ શત્રુહંતા ભીમસેને પાળવી અને આ કપટી રાજા દુર્યોધનને પણ કપટ કરીને જ મારી નાખવો.^૮ કારણ કે આ ભીમસેન કેવળ બળનો જ આશ્રય કરીને ધર્મદૃષ્ટિએ દુર્યોધન પર પ્રહાર કરશે, તો જરૂર યુધિષ્ઠિરાજ સંકટમાં આવી પડશે.^૯ હે અર્જુન ! હું તને પુનઃ કહું છું, તે તું સાંભળ. ધર્મરાજના અપરાધને લીધે પુનઃ આપણા પર ભય આવી પડ્યો છે.^{૧૦} આપણે ભીષ્મ આદિ કુરુઓનો નાશ કરી ધણું મોટું પરાક્રમ કર્યું છે, જય મેળવ્યો છે, યશ સંપાદન કર્યો છે અને વેરનો પૂરેપૂરો બદલો લીધો છે.^{૧૧} પરંતુ એ પ્રાપ્ત કરેલા વિજય પુનઃ સંશયમાં આવી પડ્યો છે. હે અર્જુન ! ધર્મરાજની આ મોટી ભૂખાઈ છે.^{૧૨} કારણ કે માત્ર એકનો જ વિજય કરવા માટે તેમણે 'પાંચમાંથી એક હાર્યો એટલે બધા હાર્યા' આવું ઘોર પણ કરીને યુદ્ધ આરંભ્યું છે. વળી દુર્યોધન આ યુદ્ધમાં (ગદાયુદ્ધમાં) કુશળ છે, વીર છે અને આ સમયે 'મારવું કે મરવું' આવા

એક જ નિશ્ચય પર આવી ગયો છે.^{૧૩} આ સંબંધમાં શુક્ષ્માચાર્યે ગાયેલા તત્ત્વાર્થવાળો એક પ્રાચીન શ્લોક મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે, તે તને હું કહું છું, સાંભળ.^{૧૪}

પુનરાવર્તમાનાનાં મગ્નાનાં જીવિતૈપિણામ્ ।

મેતવ્યમરિશેષાણામેકાયનગતા હિ તે ॥

રણમાંથી પલાયન કરી જઈ પુનઃ યુદ્ધ કરવા પાછા ફરેલા અને જીવિતની ઇચ્છાવાળા શત્રુઓથી સદા ભયભીત જ રહેવું; કારણ કે તેઓ 'મારવું કે મરવું' આવા એક જ નિશ્ચય પર આવી ગયેલા હોય છે.^{૧૫} હે ધનંજય ! જે શત્રુઓ મોટું સાહસ ખેડવા તૈયાર થયેલા હોય તથા જીવિત પર નિરાશ થયેલા હોય, તેઓ જો યુદ્ધ કરવા સજ્જ થાય, તો ઇંદ્ર પણ તેમની આગળ ટક્કી શકતો નથી.^{૧૬} આ દુર્યોધન પણ રણમાંથી નારી આવ્યો છે, સૈન્યરહિત થઈ પડ્યો છે અને તેથી જ પાણીના ઘરામાં પેસી ગયો હતો. વળી જ્યારે તેનો સર્વ રીતે પરાજય થયો છે અને રાજ્ય મેળવવામાં તે એક નિરાશ થયો છે, ત્યારે જ તે વનમાં જવાની ઇચ્છા કરે છે.^{૧૭} આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા પોતાના શત્રુને બીજા કયો પ્રાજ્ઞ પુરુષ પુનઃ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા બોલાવે ? મને તો સંશય થાય છે કે, આ દુર્યોધન આપણે જીતેલા રાજ્યને ફરી તો કદાચ નહિ જીતી લે ! જેણે તેર વર્ષ સુધી ગદાયુદ્ધ કરવામાં મહાન પરિશ્રમ કર્યો છે, તે આ દુર્યોધન ભીમસેનનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી કેવો જાંચનીચે અને આડોઅવળો ધૂમી રહ્યો છે ?^{૧૮, ૧૯} મને તો લાગે છે કે, મહાબાહુ ભીમસેન જો એને કપટ કરીને નહિ મારે, તો આ દુર્યોધન તમારા બધાનો અવરથ રાજ થશે.^{૨૦}

મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણતું આ વચન સાંભળી અર્જુને ભીમસેન ઝેર શકે તેમ પોતાની ડાબી

સાથળ દોષ્ટી.^{૨૧} અર્જુને કરેલી એ સંજ્ઞાને ભીમસેન સમજી ગયો અને પછી ગદા લઈને યમક તથા બીજાં અનેક જાતનાં વિચિત્ર મંડળો-માં ધૂમવા લાગ્યો.^{૨૨} હવે હે રાજન ! ભીમસેન પોતાના શત્રુને અણે મોહિત કરતો હોય, તેમ જમણું, ડાણું, ગોમૂતક આદિ અનેક મંડળો કરીને રણમાં ફરવા લાગ્યો.^{૨૩} ત્યારે ગદાયુદ્ધમાં કુશળ એવો તમારો પુત્ર પણ ભીમસેનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી અદ્ભુત ચાલાકી દેખાડતો ધૂમતો હતો.^{૨૪} આ રીતે તે બન્ને મહાવીર મહા-પુરુષો ચંદન તથા અગરથી ચર્ચેલી ઘેર ગદાઓને ધુમાવતા હતા, ડોપેલા કાળની પેઠે રણમાં ધૂમી-ને વેરનો અંત આણવા ઇચ્છતા હતા, એકબીજા-નો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા અને સર્પના માંસની ઇચ્છાવાળા બે ગરડોની પેઠે યુદ્ધ કરતા હતા.^{૨૫, ૨૬} હે રાજ ! તે બન્ને મહા ભયંકર વીરો જુદાં જુદાં મંડળોમાં ઘણી જ વિચિત્ર ઢંગે ધૂમાધૂમ કરતા હતા, ત્યારે તેમની ગદાઓના પરસ્પર આઘાતથી રણમાં અગ્નિની જ્વાળાઓ પ્રકટ થતી હતી.^{૨૭} હે રાજ ! એ યુદ્ધમાં તે બન્ને બળવાન અને શૂરા હોવાથી સમાન રીતે જ પ્રહાર કરતા હતા અને વાયુથી બળભળી ઊઠેલા બે સસુદ્રોની પેઠે ઉછાળા મારતા હતા.^{૨૮} બે મદમત હાથીઓની પેઠે સમાન રીતે પ્રહાર કરતા તે બન્નેની ગદાઓ જ્યારે અન્યોન્યના પર પડતી હતી, ત્યારે મહાભયંકર કડકડાટ થતો હતો.^{૨૯} આ રીતે તે દારણ્ય અને મહાસંકુલ સંપ્રહારમાં અન્યોન્ય સામે લડતાં લડતાં તે બન્ને શત્રુદમન યોદ્ધાઓ થાકી ગયા.^{૩૦} તેથી હે શત્રુતાપન ! એક મુદ્ધર્ત કાળ વિશ્રાંતિ લઈ પુનઃ તેઓ ક્રોધાય-માન થઈને મોટી ગદાઓ વડે લડવા લાગ્યા.^{૩૧} હે રાજદ્ર ! વળી પાછું તે બન્નેનું ઘેર દેખાવનું નિર્ભયોદ યુદ્ધ થવા લાગ્યું અને ફરી પણ ગદા-

ઓના પ્રહારો કરીને તેઓ એકબીજાને ધાયલ કરવા લાગ્યા.^{૩૨} તે બન્ને વીરો બે આખલાઓની પેઠે ડોળા ફાડીને બળપૂર્વક અન્યોન્ય સામે ધસી જવા લાગ્યા અને કાદવમાં ઊભેલા બે પાડાઓ-ની પેઠે એકબીજાને મારવા લાગ્યા.^{૩૩} એ સમયે તેમનાં સર્વ અંગો જર્જરિત થઈ ગયાં હતાં અને લોહીથી નીતરી રહ્યાં હતાં; તેથી તેઓ હિમાલય પર ઊભેલા પુષ્પભરેલા બે ખાખરાઓ સરખા શોભતા હતા.^{૩૪} અર્જુને ભીમસેનને જે સંજ્ઞા કરી દેખાડી હતી તેને દુર્યોધન લગાર અણી ગયો હતો, તેથી તે એકદમ આગળ વધ્યો.^{૩૫} એટલે યુદ્ધિમાન ભીમસેને દુર્યોધનને સમીપમાં આવેલા ઐર્થ મહાવેગ અને બળપૂર્વક તેના પર ગદા ફેંકી. પણ હે પૃથ્વીનાથ ! દુર્યોધન ભીમસેનને ગદા ફેંકતો ઐર્થ તુરત જ તે સ્થાનથી દૂર ખસી ગયો, એટલે ભીમની ગદા નિષ્ફળ થઈને પૃથ્વી પર પડી.^{૩૬, ૩૭} આમ હે કુરુઐષ ! ભીમના પ્રહારને મહાસંભ્રમપૂર્વક ચુકાવી દઈને તમારા પુત્રે ભીમને ગદાનો પ્રહાર કરી દીધો. તે પ્રહારથી મહાતેજસ્વી ભીમસેનના શરીરમાંથી લોહી ઝરવા લાગ્યું અને પ્રહાર સપ્ત થયેલા હોવાથી તેને મૂર્છા આવ્યા જેવું પણ થઈ ગયું. પરંતુ ભીમસેન આવો પીડાયો છે, એ વાતની દુર્યોધન-ને ખબર પડી નહિ; કારણ કે અત્યંત વેદના થયા છતાં ભીમસેને પોતાના શરીરને ડગમગવા દીધું ન હતું.^{૩૮-૪૦} આથી તમારા પુત્રે એમ જ માન્યું કે, ભીમસેન મને પ્રહાર કરવા માટે જ ઊભો રહ્યો છે અને તેથી જ ભીમસેન પર તેણે પુનઃ પ્રહાર કર્યો નહિ.^{૪૧} હે રાજન ! દુર્યોધનની એ ભ્રાંતિનો લાભ લઈ પ્રતાપી ભીમસેને એક મુદ્ધર્ત ભર વિશ્રાંતિ લઈ લીધી અને પછી સન્મુખ ઊભેલા દુર્યોધન સામે તેણે વેગથી ધસારો કર્યો.^{૪૨} હે ભરતઐષ ! મહા-તેજસ્વી ભીમસેનને આમ આવેશપૂર્વક ધસી

અધિક બળવાન છે. વળી દુર્યોધન ભીમસેનના કરતાં વધારે આલાક અને વધારે ચત્તકુશળ છે.^૩ છતાં ભીમસેન ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને જ જો યુદ્ધ કરશે, તો તે દુર્યોધનને જીતી શકશે નહિ. તે જો અધર્મથી જ યુદ્ધ કરશે, તો જ દુર્યોધનને મારી શકશે.^૪ આપણે સાંભળ્યું છે કે, દેવોએ પણ માયા કરીને જ (કપટ કરીને જ) અસુરોને જીત્યા હતા અને ઇંદ્રે પણ માયા વડે જ વિરોચનને જીત્યો હતો.^૫ વળી વૃત્રાસુરના તેજનો ઇંદ્રે માયા(કપટ)થી જ નાશ કર્યો હતો. માટે ભીમસેને પણ આ સમયે માયામય પરાક્રમ કરવું (કપટયુદ્ધ કરવું).^૬ હે ધનંજય! પૂર્વે જુગાર રમાયા પછી ભીમસેને સભા વચ્ચે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, 'દુર્યોધનની બન્ને સાથળોને હું ગદા વડે યુદ્ધમાં ભાંગી નાખીશ.'^૭ આ પ્રતિજ્ઞાને પણ શત્રુહંતા ભીમસેને પાળવી અને આ કપટી રાજા દુર્યોધનને પણ કપટ કરીને જ મારી નાખવો.^૮ કારણ કે આ ભીમસેન કેવળ બળનો જ આશ્રય કરીને ધર્મ દૃષ્ટિએ દુર્યોધન પર પ્રહાર કરશે, તો ગદા યુધિષ્ઠિરરાજા સંકટમાં આવી પડશે.^૯ હે અર્જુન! હું તને પ્રુનઃ કહું છું, તે તું સાંભળ. ધર્મરાજના અપરાધને લીધે પ્રુનઃ આપણા પર ભય આવી પડ્યો છે.^{૧૦} આપણે ભીમ આદિ કુરુઓને નાશ કરી ધણું મોટું પરાક્રમ કર્યું છે, જય મેળવ્યો છે, યશ સંપાદન કર્યો છે અને વેરનો પૂરપૂરા બદલો લીધો છે.^{૧૧} પરંતુ એ પ્રાપ્ત કરેલો વિજય પ્રુનઃ સંશયમાં આવી પડ્યો છે. હે અર્જુન! ધર્મરાજની આ મોટી, મૂર્ખાઈ છે.^{૧૨} કારણ કે માત્ર એકનો જ વિજય કરવા માટે તેમણે 'પાંચમાંથી એક હાર્યો એટલે બંધા હાર્યો' આવું ધોર પણ કરીને યુદ્ધ આરંભ્યું છે. વળી દુર્યોધન આ યુદ્ધમાં (ગદાયુદ્ધમાં) કુશળ છે, વીર છે અને આ સમયે 'મારવું કે મરવું' આવા

એક જ

માં શુક્ર

સ્વોક માં

કહું છું,

પુનરાવ

મેતવ્ય

શ્લુભાંચ

પાછા ફરેલા

આથી સદા

'મારવું કે

આવી ગયેલા

આ મોટું સાહસ

જીવિત પર નિ

કરવા સમજ થા

ટકી શકતો નથી.

નાસી આવ્યો છે,

તેથી જ પાણીના

જ્યારે તેના સર્વ

રાખ્ય મેળવવામાં

જ તે વનમાં જવાનું

સ્થિતિમાં આવી

કયો પ્રાપ્ત પુરુષ

મને તો સંશય થાય છે

જીતેલા રાખ્યને ફરી

જેણે તેર વર્ષ સુધી

પરિશ્રમ કર્યો છે, તે

નાશ કરવાની ઇચ્છાથી

આડોઅવળો ધૂમી રહ્યો છે

છે કે, મહાબાહુ ભીમસેન

નહિ મારે, તો આ દુર્યોધન

રાજ થશે.^{૧૨૦}

મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું

અર્જુનને ભીમસેન એક શકે તે

નોની સો

ઈ શકીશ

થયો

૧; પર

કરી

હ

સાથળ દોષી.^{૨૧} અર્જુને કરેલી એ સંજ્ઞાને ભીમસેન સમજી ગયો અને પછી ગદા લઈને યમક તથા બીજાં અનેક જાતનાં વિચિત્ર મંડળોમાં ધૂમવા લાગ્યો.^{૨૨} હવે હે રાજન! ભીમસેન પોતાના શત્રુને જાણે મોહિત કરતો હોય, તેમ જમણું, ડાણું, ગોમૂત્રક આદિ અનેક મંડળો કરીને રણમાં ફરવા લાગ્યો.^{૨૩} ત્યારે ગદાયુદ્ધમાં કુશળ એવો તમારો પુત્ર પણ ભીમસેનનો વંધ કરવાની ઇચ્છાથી અફણુત આલાશી દેખાડતો ધૂમતો હતો.^{૨૪} આ રીતે તે બન્ને મહાવીર મહાપુરયો ચંદન તથા અગરથી ચર્ચેલી ઘેર ગદાઓને ધુભાવતા હતા, દોપેલા કાળની પેઠે રણમાં ધૂમીને વેરનો અંત આણુવા ઇચ્છતા હતા, એકબીજાનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા અને

ઓના પ્રહારો કરીને તેઓ એકબીજાને ધાયલ કરવા લાગ્યા.^{૨૫} તે બન્ને વીરો જે આખલાઓની પેઠે ડાળા ફાડીને બળપૂર્વક અન્યોન્ય સામે ધસી જવા લાગ્યા અને કાદવમાં ઊભેલા જે પાડાઓની પેઠે એકબીજાને મારવા લાગ્યા.^{૨૬} એ સમયે તેમનાં સર્વ અંગો જર્જરિત થઈ ગયાં હતાં અને લોહીથી નીતરી રહ્યાં હતાં; તેથી તેઓ હિમાલય પર ઊગેલા પુષ્પભરેલા જે આખરાઓ સરખા શોભતા હતા.^{૨૭} અર્જુને ભીમસેનને જે સંજ્ઞા કરી દેખાડી હતી તેને દુર્યોધન લગાર જાણી ગયો હતો, તેથી તે એકદમ આગળ વધ્યો.^{૨૮} જાટલે યુદ્ધિગાન ભીમસેને દુર્યોધનને સમીપમાં આવેલો જોઈ મહાવેગ અને બળપૂર્વક તેના પર ગદા ફેંકી. પણ હે પૃથ્વીનાથ! દુર્યોધન ભીમસેનને ગદા

આવતો ઝેઈને તમારા મહામનસવી પુત્રે તેના પ્રહારને યુધાવી દેવાની ઇચ્છા રાખી. હે રાજન્ ! તે ભીમસેનને છળવા માટે તે અવસ્થાન નામના મંડળ પ્રમાણે ધૂમવાનો નિશ્ચય કરીને જાંચે ઊછળવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પરંતુ હે રાજન્ ! ભીમસેન દુર્યોધનના તે વિચારને સમજી ગયો. તે એકદમ તેની સામે ધસી ગયો અને તેણે સિંહની પેઠે ગર્જના કરી. હવે હે રાજન્ ! ભીમસેને પોતાને છેતરવા માટે જાંચે ઊછળીને ધૂમાધૂમ કરી રહેલા દુર્યોધનની સાથળો પર મોટા વેગથી ગદાનો પ્રહાર કર્યો. એટલે ભયંકર ઠમ્ કરનારા ભીમસેને ફેંકેલી તે વજ્રતુલ્ય ગદાએ દુર્યોધનની બન્ને સુંદર સાથળોને ભાંગી નાખી. હે રાજ ! આ પ્રમાણે ભીમસેને સાથળો ભાંગી નાખી, એટલે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખો તમારો પુત્ર દુર્યોધન પૃથ્વી ગબવતો ધરણી પર ઢળી પડ્યો. ૪૩-૪૮

હે ભારત ! સર્વ રાજાઓનો રાજા અને મહાવીર એવો તે દુર્યોધન જ્યારે પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે ઠડાઠા ને ભડાઠા સાથે વાયુ વાવા લાગ્યા, ધૂળની વૃષ્ટિ પડવા લાગી, અને છોડ, વૃક્ષ તથા પર્વતો સહિત પૃથ્વી કંપી ઊડી. હે ભારત ! પૃથ્વીપતિ દુર્યોધન ઢળી પડ્યો ત્યારે મહાભયંકર ઠડાઠા સાથે મોટી પ્રદીપ્ત ઉલ્કાઓ પડવા લાગી અને મેઘરાજ લોહીનો તથા ધૂળનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારો પુત્ર ભોંયભેગો થયો, ત્યારે અંતરિક્ષમાં યક્ષો, રાક્ષસો તથા પિશાચોની મહાન ગર્જનાઓ સંભળાતા લાગી. આ ઘેર ગર્જનાઓ સાંભળીને સર્વ દિશાઓમાં અનેક મૃગોનો તથા પક્ષીઓનો મહાભયાનક શબ્દ થવા લાગ્યો. તમારો પુત્ર જ્યારે પડ્યો ત્યારે પાંડવોના સૈન્યમાં મરતાં બચેલા ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા મનુષ્યો મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. ત્યાં પૃથ્વીતલને

ફેડી નાખે તેવો ભેરીઓનો, શંખોનો તથા મૃદંગોનો મહાન ધ્વનિ સૈન્યમાં થવા લાગ્યો. વળી હે રાજ ! તમારો પુત્ર ઢળી પડ્યો ત્યારે અનેક હાયપગવાળા તથા ઘેર દેખાવનાં ભયંકર ઘેડો નૃત્ય કરવા લાગ્યાં અને સર્વ દિશાઓ તેમનાથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. હે રાજન્ ! જ્યારે તમારો પુત્ર પડ્યો, ત્યારે ધન, અશ્વો અને શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા ચૈદ્રાઓ કંપવા લાગ્યા અને ધરાઓ તથા દ્વાઓમાંથી પાણીને બદલે લોહી નીકળવા માંડ્યાં. હે રાજવર ! ત્યારે નદીઓ મોટા વેગપૂર્વક અવળે પ્રવાહે વહેવા લાગી, સ્ત્રીઓ પુરુષરૂપ થઈ ગઈ અને પુરુષો સ્ત્રીરૂપ થઈ ગયા. ૪૯-૫૯ હે રાજન્ ! જે વેળા તમારો પુત્ર દુર્યોધન પડ્યો, તે વેળા આવા અદ્ભુત ઉત્પાતોને ઝેઈને સર્વ પાંચાલો અને પાંડવો મનમાં ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ત્યારે દેવો, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ તમારા બન્ને પુત્રોના અદ્ભુત ગદાયુદ્ધની વાતો કરતા કરતા થયેલ સ્થાનકોમાં જવા લાગ્યા. વળી હે ભારત ! હે રાજેન્દ્ર ! વાયુમાં ગમન કરનારા સિદ્ધો અને ચારણો પુરુષોમાં સિંહ સરખા તે બન્નેની પ્રશંસા કરતા કરતા જન્મ આવ્યા હતા તેમ આલ્યા ગયા. ૬૦-૬૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં રાઘવપર્વતર્ગત ગદાયુદ્ધપર્વમાં ૧૩૦ કથાનો વધ નામનો અધ્યાય પદ મેઃ સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૯મો

સુધિધિરને વિલાપ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તં પાતિતં તતો દૃષ્ટ્વા મહાશાલમિવોદ્રતમ્ ।
પ્રહૃષ્ટમનસઃ સર્વે દદૃશુસ્તત્ર પાંડવઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પક્ષી હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! વૃદ્ધિ પામેલા મોટા સાગવૃક્ષોની પેઠે રણમાં પાડી નાખવામાં આવેલા તે દુર્યોધનને સર્વ પાંડવો મનમાં પ્રસન્ન થઈને જોવા લાગ્યા. તેમજ સર્વ

સોમકરાજાઓ પણ સિંહે પાડી નાખેલા મદ-
મત હાથીની પેઠે પૃથ્વી પર પડેલા તે દુર્યોધનને
હર્ષના રોમાંચપૂર્વક નિહાળવા લાગ્યા.^૨ પ્રતાપી
લીમસેન દુર્યોધનને ધાયલ કરીને પૃથ્વી પર પાડી
નાખ્યા પછી તેની પાસે ગયો અને એ કૌરવ-
રાજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:^૩ ‘ઓ મૂર્ખ !
પૂર્વે સભામાં એક જ વચ્ચને ધારણ કરનારી દ્રૌપ-
દીને ‘ગાય, ગાય’ કહીને તું જ હર્યો હતા ખરું
કે ! અને અમને બંધાને સખા વચ્ચે તે જ ‘ગાય,
ગાય’ કહ્યું હતું કેમ ? પણ હવે આજે તે ઉપ-
હાસના ક્ષણે તું પ્રાપ્ત થા.’ આમ કહીને લીમ-
સેને રાજસિંહ દુર્યોધનના મુકુટને ડાખા પગ વતી
સ્પર્શ કર્યો. અરે ! એટલું જ નહિ તે તેના મસ્તક-
ને પગ વતી આડું અવળું હથમથાવવા લાગ્યો.
વળી હે રાજા ! શત્રુઓના સૈન્યને પીડા કરનાર
લીમસેન ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રો કરીને પુનઃ
જે વાક્ય બોલ્યો તે તમે સાંભળો : ‘જે મૂર્ખ પુરુષો
પૂર્વે ‘ગાય, ગાય’ એમ કહીને અમારી આગળ
નૃત્ય કરતા હતા, તેમની જ આગળ અમે ‘ગાય,
ગાય’ કહીને આજે નૃત્ય કરીએ છીએ. અમે
અગ્નિ, પાસા, જુગાર કે કપટ આદિ સાધનોથી
અમારું વેર વાળ્યું નથી; પરંતુ કેવળ અમારા
બાહુબળનો જ આશ્રય કરી અમારા શત્રુઓને
અમે માર્યા છે.’^{૪-૬} આ રીતે કહીને પોતાના
વેરનો પૂરેપૂરો બદલો વાળી લીમસેન ખડખડાટ
હસવા લાગ્યો અને પછી તેણે યુધિષ્ઠિર, કૃષ્ણ,
સંજયો, અર્જુન, નકુલ તથા સહદેવ પ્રત્યે આ
પ્રમાણે કહ્યું : ‘જમણે રજસ્વલા દ્રૌપદીને સભામાં
ધસડી મંગાવી હતી તથા જમણે ભરસામાં તેને
વચ્ચડીન કરી હતી, તે બંધા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને દ્રૌપદી-
ની તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી પાંડવોએ રણમાં મારી
નાખ્યા છે, તે તમે જુઓ.’^{૭-૧૦} જેઓએ પૂર્વે અમને
તેલ વિનાના તલના જેવા પંદ (નપુંસક) કહ્યા

હતા, તે ધૃતરાષ્ટ્રરાજાના દૂર પુત્રોને તેમના સર્વ
પરિવાર સાથે અમે મારી નાખ્યા છે. હવે ભલે
અમે સ્વર્ગમાં જઈએ અથવા નરકમાં પડીએ.^{૧૧}
આમ કહીને લીમસેને પૃથ્વી પર પડેલા રાજા
દુર્યોધનની ખાંધ પર રહેલી ગદા ઉઠાવી લીધી
અને પછી તેણે પોતાના શત્રુ દુર્યોધનના મસ્તકને
ડાખા પગની લાત મારીને ઢેટલાંએક તિરસ્કારનાં
વચનો કહ્યાં.^{૧૨} હે રાજા ! શુદ્રાતમા લીમસેને
હર્ષાવેશમાં આવી જઈને કુરુક્ષેત્ર રાજા દુર્યોધનના
મસ્તક પર પગ મૂક્યો, તે ઐર્ષ્યને ધર્માત્મા સોમક-
રાજાઓએ લીમસેનના કૃત્યને અભિનંદન આપ્યું
નહિ, પણ ઊંચટું વખોડી કાઢ્યું.^{૧૩}

લીમસેન તો તમારા પુત્રને એ રીતે મારીને
બહુ બહુ બકવા લાગ્યો તથા નાચવા લાગ્યો,
એટલે ધર્મરાજાએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૪} ‘ઓ
લીમસેન ! તું તારા વેરના ઋણમાંથી હવે મુક્ત
થયો છે, તથા શુભ અથવા અશુભ કર્મ કરીને તે
તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે. માટે હવે તું બસ
કર.’^{૧૫} હે નિર્દોષ લીમ ! તું એના મસ્તકને
પગની લાતો ન માર, ધર્મવિરુદ્ધ વર્તન ન
કર. આ દુર્યોધન પણ એક રાજા છે, આપણો
સંબંધી છે અને તે તેને માર્યો છે, તો હવે આવું
વર્તન કરવું તે ન્યાયયુક્ત નથી.^{૧૬} ઓ લીમ !
અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનો પતિ અને કુરુ-
ઓનો નાથ રાજા દુર્યોધન આપણો કુટુંબી છે,
માટે તું એને પગ વતી સ્પર્શ ન કર.’^{૧૭} વળી
આ રાજાના બંધુઓ તથા અમારો માર્યા ગયા
છે, સૈન્યથી તે શ્રદ્ધ થયો છે અને પોતે પણ યુદ્ધમાં
હણાયો છે; તેથી સર્વ પ્રકારે તે શોચનીય છે,
પણ ઉપહાસપાત્ર નથી.^{૧૮} વળી તેનો સર્વ પ્રકારે
નાશ થયો છે, તેના અમારો માર્યા ગયા છે, તેના
ભાઈઓ હણાઈ ગયા છે અને તેના પુત્રો મરી
ગયા છે. તેથી એને પિંડ આપનારે પણ શ્રદ્ધ

બાપી રહ્યો નથી. વળી એ તારો ભાઈ છે, માટે તારું આ કૃત્ય ન્યાયયુક્ત નથી.^{૧૯} 'ભીમસેન ધાર્મિક છે' એમ પ્રથમથી જ મનુષ્યો તારા સંબંધમાં કહે છે, તો હે ભીમસેન ! તું આ રાજાના મસ્તક પર પગ કેમ મૂકે છે ?^{૨૦}

ભીમસેનને આમ કહીને, આંસુથી ભરાયેલા કંઠવાળા યુધિષ્ઠિરાજ શત્રુદેવન દુર્યોધનની પાસે જઈને દીનતાપૂર્વક આ વચન બોલ્યા :^{૨૧} 'હે તાત ! તારે હવે દોષના પર કોય ન કરવો, તેમ જ પોતાના આત્માનો પણ તારે હવે શોક ન કરવો; કારણ કે પૂર્વે કરેલાં મહાધોર કર્મોનો સર્વ પ્રાણી-ઓએ અવશ્ય ઉપભોગ કરવો પડે છે.^{૨૨} ઓ કુરુવર ! અવશ્ય વિદ્વાતાએ જ આપણે માટે આવું અસંસ્કૃત અને વિષમ કૃણ ભોગવવાનું નિર્ભણ કયું હશે, એટલે અમે તને મારવા તૈયાર થયા અને તું અમને મારવા તૈયાર થયો.^{૨૩} ઓ ભારત ! તું તારા પોતાના જ અપરાધથી, લોભથી, મદ્યથી અને મૂર્ખાઈથી આવું મહાન સંકટ પામ્યો છે.^{૨૪} અરે ! પોતાના મિત્રોનો, ભાઈઓનો, પુત્રોનો, પૌત્રોનો તથા બીજા ઘણા સંબંધીઓનો ઘાત કરાવી આખરે તું પણ મરણ પામ્યો છે.^{૨૫} અરેરે ! દેવળ તારા જ અપરાધથી અમે તારા નિર્દોષ ભાઈઓને મારી નાખ્યા છે અને બીજા અનેક સંબંધીઓનો પણ ઘણું કાઢી નાખ્યો છે. આ બધું જોઈને હું માતું છું કે, દેવની ગતિ દુસ્તર છે.^{૨૬} ઓ નિર્દોષ દુર્યોધન ! તારે તારા આત્માનો જરાય શોક કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે તારું આ મૃત્યુ વખાણવા યોગ્ય થયું છે. ઓ કુરુવંશી ! માત્ર અમે જ હવે સર્વ અવસ્થાઓમાં શોચનીય સ્થિતિ-માં આવી પડ્યા છીએ.^{૨૭} અમે હવે અમારા પ્રિય બંધુઓથી દીન થઈ પડ્યા છીએ, તેથી ભાઈઓ તથા પુત્રના શોકથી વિદ્વજ્ઞ થઈ અમે હવે અમારું કૃપણતા બદલ જીવન ગાળીશું.^{૨૮} અરેરે !

અમારા ભાઈઓની, પુત્રોની તથા પૌત્રોની શોકા-કુલ વિધવા વધૂઓને હવે અમે કેમ જોઈ શકીશું ? ઓ રાજન ! માત્ર તું એક જ હવે શાંત થયો છે ને અવશ્ય તારો વાસ તો સ્વર્ગમાં જ થશે; પરંતુ અમે નરકના દારણ દુઃખનો હવે અનુભવ કરીશું. અરે હાય ! ધૃતરાષ્ટ્રરાજની વિધવા થયેલી પુત્ર-વધૂઓ તથા પૌત્રવધૂઓ શોકથી વિદ્વજ્ઞ અને કૃશ થઈને અવશ્ય અમારી નિંદા જ કરશે.^{૨૯,૩૦}

સંજય બોલ્યો. આમ કહીને અત્યંત દુઃખાત થયેલા ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસ નાખી ઘણા સમય સુધી વિલાપ કરવા લાગ્યા.^{૩૧}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા શલ્યપર્વતર્ગત ગદાયુદ્ધપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ' નામનો અધ્યાય પદ્મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૦ મો

બળદેવનો ક્રોધ અને તેમનું સાંત્વન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અર્ધમેળ હતું દ્વણ રાજાને માધવોત્તમઃ ।

કિમવ્રવીત્તદા દ્યુત વલદેવો મહાવલઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! દુર્યોધનરાજને અર્ધર્થથી મારેલો જોઈ મધુવંશીઓમાં ઉત્તમ એવા મહાબળવાન બળદેવ તે સમયે શું બોલ્યા હતા ?^૧ હે સંજય ! શેહિણીના પુત્ર બળદેવ ગદાયુદ્ધના ઘણા દાવપેચોને ખાણુનારા છે અને ગદાયુદ્ધમાં કુરાળ છે તેથી તેના અર્ધર્થયુદ્ધને નગરે જોઈને તેમણે શું કયું હતું ? તે મને કહે.^૨

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! ભીમસેન તમારા પુત્રના મસ્તક પર લાત મારી, તે જોઈને યોદ્ધા-ઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બળવાન બળદેવ અત્યંત દ્રોષી બિડ્યા.^૩ હલના આયુધવાળા બળદેવે રાજાઓના મધ્યમાં બાદુઓ જાંચા કરીને 'ઓ ભીમ ! તને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે' એવો આતંનાદ કર્યો અને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૪ 'અટો ! આ ધર્મ-યુદ્ધમાં ભીમસેને દુર્યોધનની નામિના નીચેના

ભાગમાં જે પ્રહાર કર્યો છે તે ધિક્કારપાત્ર છે. ભીમસેને આ ગદાધુક્કમાં જવું અયોગ્ય કૃત્ય કર્યું છે, તેવું બીજા કોઈ પણ ગદાધુક્કમાં અમે જોયું નથી.^{૧૬} યુદ્ધશાસ્ત્રનો એવો નિશ્ચય છે કે, ગદાધુક્કમાં નાશિતા નીચેના ભાગમાં કદી પ્રહાર કરવો ન જોઈએ; પણ શાસ્ત્રના એ નિયમને નહિ જાણનારો આ મૂખે ભીમસેન પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્ત્યો છે.^{૧૭} આમ કહેતાં કહેતાં બળદેવને ઘણો જ ક્રોધ ચઢી ગયો. પછી હે મહારાજ! તેમણે ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયેલાં નેત્રો વડે દુર્યોધનરાજ સામે જોઈને આપું વચન કહ્યું: 'હે કૃષ્ણ! મારી સમાનતા ધરાવનારો તથા ગદાધુક્કમાં જના સમાન બીજો કોઈ પણ ન હોતો એવો આ દુર્યોધન જ કેવળ રણમાં પડ્યો છે, એમ ન સમજવું; કારણ કે આશ્રિતની દુર્બળતાને લીધે આશ્રયનો પણ તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે. (દુર્યોધન મારો આશ્રિત હોતો અને હું તેનો આશ્રય હોતો. આશ્રિત પડ્યો એટલે તેનો આશ્રય પણ પડેલો જ હોય છે-અર્થાત્ હું પણ તેની સાથે પડ્યો જ છું.)' આમ કહીને બળવાન બળદેવ હલ ઉગામીને ભીમસેન સામે ધસ્યા.^{૧૮} બાહુ ઊંચા કરીને દોડેલા મહાત્મા બળદેવનું એ સમયનું સ્વરૂપ અનેક ધાતુઓથી વિચિત્ર એવા ચેતવણીવાળા હિમાલય પર્વત સરખું જણાતું હતું.^{૧૯} આ રીતે બળદેવે ભીમસેન સામે ધસારો કર્યો, ત્યારે બળવાન શ્રીકૃષ્ણે વિનયનત્ર થઈ પુષ્ટ અને ગોળાકાર એવા પોતાના બન્ને બાહુઓ વડે મહાપ્રયત્નથી તેમને પકડી રાખ્યા.^{૨૦} તે વેળા હે રાજન્! ચેતવણીવાળા બળદેવ તથા શ્યામવર્ણ-વાળા શ્રીકૃષ્ણ એ બન્ને યદુવંશ સાયંકાળે આકાશમાં એકીસાથે આરૂઢ થયેલા ચંદ્ર અને સૂર્યની પેટું અત્યંત શોભતા હતા.^{૨૧} પછી શ્રીકૃષ્ણે ક્રોધેલા બળદેવને શાંત પાડતાં કહ્યું કે, 'જગતમાં મનુષ્યો-

ની આ છ પ્રકારે વૃદ્ધિ થયેલી ગણાય છે: (૧) પોતાની વૃદ્ધિ, (૨) પોતાના મિત્રની વૃદ્ધિ, (૩) પોતાના મિત્રના મિત્રની વૃદ્ધિ, (૪) પોતાના શત્રુનો નાશ, (૫) પોતાના શત્રુના મિત્રનો નાશ અને (૬) પોતાના શત્રુના મિત્રના મિત્રનો નાશ. આ છ પ્રકારની વૃદ્ધિ પોતાને ત્યાં ન થઈ હોય અથવા પોતાના મિત્રને ત્યાં ન થઈ હોય, પરંતુ પોતાના શત્રુને ત્યાં અથવા શત્રુના મિત્રને ત્યાં જો થઈ હોય, તો સર્વના મનમાં ગ્લાનિ થાય છે. પણ આ સમયે તેવો કયો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે કે તેથી તમને આવો ઉદ્વેગ થયો છે? આ પ્રસંગ તો એકદમ શાંતિકારક પ્રાપ્ત થયો છે; કારણ કે શુદ્ધ પુરુષાર્થવાળા પાંડવો આપણા સહજ મિત્ર છે, પોતાના જ છે અને ફોદાના પુત્રો છે. શત્રુઓએ તેમનો અત્યંત પરાજય કર્યો હતો, તેથી તેઓ આમ વર્ત્યા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, 'પ્રતિજ્ઞાનું' પાલન કરવું તે જ ક્ષત્રિયોનો પરમ ધર્મ છે.' ભીમસેને પૂર્વે સભા વચ્ચે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, 'મહારણમાં હું દુર્યોધનની બન્ને સાથળોને ગદા વડે લાંગી નાખીશ.' આ પ્રતિજ્ઞાને તેણે પાળી છે. વળી હે શત્રુતાપન! પૂર્વે મૈત્રેયમહર્ષિએ દુર્યોધનને શાપ આપ્યો હતો કે, ભીમસેન ગદા વડે તારી બન્ને સાથળોને લાંગી નાખશે.^{૨૨-૨૬} માટે હે પ્રલંબાસુરનો નાશ કરનારા બળદેવ! આમાં ભીમસેનનો મને લગારો દોષ દેખાતો નથી. હે પુરુષત્રેષ્ઠ! પાંડવો આપણા યોનિ-સંબંધીઓ (એકલોહિયા) છે. આપણે તેમની સાથે અન્યોન્ય મુખપ્રદ એવા ઘણા સંબંધોથી જોડાયેલા છીએ. માટે જ તેમની વૃદ્ધિ તે આપણી જ વૃદ્ધિ છે, આમ સમજીને તમે ક્રોધ ન કરો.' વાસુદેવનાં એ વચન સાંભળી ધર્મ-વેત્તા બળદેવે કહ્યું:^{૨૭, ૨૮} 'સપુરુષોએ રૂઢી રીતે આચરણમાં મૂકેલો ધર્મ કોઈ કોઈ સ્થળે અર્થ

અને કામની પ્રવળતાથી સંકુચિત બને છે. જ મનુષ્ય અર્થમાં અત્યંત લોભી હોય છે, તે ધર્મને તથા કામને ગોણુ પદ આપી અર્થનું જ પ્રાધાન્ય ગણે છે. તે જ પ્રમાણે જ કામને અતિ પ્રસંગ કરનાર છે, તે ધર્મ તથા અર્થને ગોણુ પદ આપી કામનું જ પ્રાધાન્ય ગણે છે.^{૨૧} પરંતુ જ પુરુષ કામને પ્રસંગ કરતી વેળા ધર્મને તથા અર્થને બાધ આવવા દેતો નથી, અર્થનો પ્રસંગ કરતી વેળા ધર્મને તથા કામને બાધ આવવા દેતો નથી, તેમ જ ધર્મનો પ્રસંગ કરતી વેળા અર્થને તથા કામને બાધ આવવા દેતો નથી, તે જ પુરુષ અત્યંત સુખને પામે છે. હે ગોવિંદ! અર્થમાં લુપ્થ બનેલા આ ભીમસેને ધર્મનો બાધ કર્યો છે અને મેં કહેલા એ ત્રણેના સેવનના માર્ગને વ્યાકુળ બનાવી દીધો છે. તમે તો મને તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કહો છો, પણ ધર્મયુક્ત કહેતા નથી.^{૧૨૨, ૨૩}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : આપ અક્રોધી, ધર્મોત્તમા અને નિત્ય ધર્મપ્રિય તરીકે લોકમાં વિખ્યાત થયા છો, માટે શાંત થાઓ, ક્રોધ કરો મા.^{૨૪} આપ જાણી જ લો કે, હવે કળિયુગ આવી પહોંચ્યો છે (કળિયુગના આરંભમાં આટલું પાપ તે અતિ-શય ખેદજનક ન જ ગણાય). વળી ભીમસેનને પોતાના વેરના ઋણમાંથી તથા પ્રતિજ્ઞાના ભયમાંથી મુક્ત થવા દો.^{૨૫}

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! શ્રીકૃષ્ણનું ધર્મછળનાણું એ વચન સાંભળી બળદેવનું મન પ્રસન્ન થયું જ નહિ. તેમણે સભા વચ્ચે પુનઃ આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૨૬} ‘ધર્મોત્તમા રાજા દુર્યોધનનો અધર્મથી વધ કરીને આ ભીમસેન અનર્થયુદ્ધ કરનારા તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થશે.^{૨૭} ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર રાજા દુર્યોધન ધર્મોત્તમા હતો અને તેણે ધર્મયુદ્ધ કર્યું છે; માટે મરણ પામ્યા પછી તેને

સનાતન ગતિ પ્રાપ્ત થશે.^{૨૮} રાજા દુર્યોધને આ યુદ્ધક્ષેત્રમાં રણયજ્ઞનો વિસ્તાર કરી યુદ્ધદીક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને શત્રુરૂપ અગ્નિમાં પોતાનો હોમ કરી યજ્ઞની સમાપ્તિના અવભૂથસ્નાન તરીકેના યજ્ઞને તે મેળવી ચૂક્યો છે.^{૨૯} આમ કહીને કૈલાસ સમાન સ્વેત વર્ણના પ્રતાપી બળદેવ રથમાં બેસીને દ્વારકા તરફ ચાલી નીકળ્યા.^{૩૦} હે રાજા! બળદેવના દ્વારકા ગયા. પછી પાંચાલો, શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો અત્યંત હ્રદાસ થઈ ગયા.^{૩૧} રાજા યુધિષ્ઠિર તો ચિંતાપરાયણ થઈને નમ્ર વદન કરીને દીન થઈ ગયા અને શોકને લીધે સર્વ સંકલ્પોથી બ્રહ્મ થઈ ગયા. એટલે શ્રીકૃષ્ણે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૨}

વાસુદેવ બોલ્યા : હે ધર્મરાજ! જના બંધુઓ મરણ પામ્યા છે, તેવા બેભાન સ્થિતિએ પડેલા આ દુર્યોધનના મસ્તકને ભીમસેને લાત મારી, એ અધર્મને તમે કેમ અનુમોદન આપ્યું? હે રાજા! તમે ધર્મવેત્તા થઈને આવો અધર્મ કેમ જોઈ રહ્યા છો?^{૩૩, ૩૪}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે કૃષ્ણ! ભીમસેને ક્રોધ-પૂર્વક રાજા દુર્યોધનના મસ્તકને લાત મારી, એ મને લગારે પ્રિય નથી; તેમ જ કુળનો આ સંહાર કરી મને હર્ષ પણ થતો નથી.^{૩૫} પણ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ નિત્ય કપટ કરીને અમારો ધણો જ પરા-ભવ કર્યો હતો અને ધણું તીક્ષ્ણ વચનો કહીને અમને વનમાં હાંકી કાઢ્યા હતા, તે સર્વ ક્રોધ ભીમસેનના હૃદયમાં અત્યંત યોગાઈ રહ્યું છે. હે યદુવીર! આવો મનમાં વિચાર કરી ભીમસેનના આ વર્તનની મેં ઉપેક્ષા કરી છે. વળી દુર્યોધન મૂર્ખબુદ્ધિનો હતો, લોભી હતો તથા કામાધીન પુરોષોને અનુસરનારો હતો. તેથી જ મારા મનમાં હતું કે, ધર્મ અથવા અધર્મ દ્વારા દુર્યોધનનો વધ કરી ભીમસેન ભલે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે.^{૩૬-૩૮}

સંજય બોલ્યો : ધર્મરાજએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે યદુકુળધુરંધર શ્રીકૃષ્ણ મહાકથથી બોલ્યા કે, 'હીંક છે, ત્યારે ભીમસેનની ઇર્ષ્યા પ્રમાણે થવા દો. ^{૧૩૯} ભીમસેનનું પ્રિય અને હિત ઇર્ષ્યાનારા શ્રીકૃષ્ણે આમ કહ્યું, તે ઉપરથી યુધિષ્ઠિરે ભીમસેને યુદ્ધમાં કરેલાં તે સર્વ કૃત્યોને અનુ-મોદન આપ્યું. ^{૧૪૦} અમર્ષી અને મહાતેજસ્વી ભીમસેન પણ તમારા પુત્રને યુદ્ધમાં વધ કર્યો પછી હર્ષપૂર્વક એ હાથ જોડીને ધર્મરાજની આગળ આવી ભિજો રહ્યો. હે પૃથ્વીપતિ! તેમને વંદન કરી તે વિજયના હર્ષથી પ્રવૃદ્ધ નેત્રે આ પ્રમાણે બોલ્યો : ^{૧૪૧, ૧૪૨} 'હે મહારાજ! આજથી આરંભી નિષ્કંટક અને કલ્યાણકારક બનેલી આ સર્વ પૃથ્વી તમારી થઈ છે; માટે તેના પર હવે રાજ્ય કરો અને સ્વધર્મનું પાલન કરો. ^{૧૪૩} હે પૃથ્વીપતિ! કપટ કરીને જે કપટપ્રિયે આતું વેર ભિજું કયું હતું, તે આ દુર્યોધન મરણ પામીને પૃથ્વી પર સૂઈ ગયો છે. ^{૧૪૪} વળી તમને હવે વચનો કહેનારા કુઃશાસન આદિ તેના ભાઈઓ તથા કણ, શકુનિ આદિ તમારા શત્રુઓ પણ નાશ પામ્યા છે. ^{૧૪૫} તેથી હે મહારાજ! સર્વ શત્રુઓથી સહિત થયેલા આપના ચરણ પાસે રત્નોથી ભરપૂર તથા વનો અને પર્વતો સહિત એવી આ સમગ્ર પૃથ્વી હાજર થઈ છે. ^{૧૪૬}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે કુર્બંધ ભીમસેન! તેં વેરનો અંત આણ્યો છે, રાજ દુર્યોધનને માર્યો છે, શ્રીકૃષ્ણના મત પ્રમાણે ચાલી પૃથ્વીને જીતી છે અને માતાના તથા તેના કોપના ક્ષણમાંથી તું સુકટ થયો છે, એ બહુ સારું થયું છે. વળી તારો વિજય થયો છે તથા તારો શત્રુ મરણ પામ્યો છે, તે પણ આપણા સુદૈવની વાત છે. ^{૧૪૭, ૧૪૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં રાજ્યપર્વ તર્કીક ગદ્યાયુદ્ધપર્વમાં 'બળદેવનું સાત્ત્વનું' નામનો અધ્યાય ૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૧ મો

મને અધર્મથી જ માર્યો છે !

॥ પૂતરાણું સ્વામ ॥

હતં દુર્યોધનં દૃષ્ટ્વા ભીમસેનેન સંયુગે ।

પાંડવાઃ સંજયાયૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

પૂતરાણું બોલ્યો : હે સંજય! ભીમસેને દુર્યોધનને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો તે જોઈને પાંડવો તથા સંજયોએ કયું કયું હતું? ^૧

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ! સિંહ જેમ મદમત હાથીને મારી નાખે, તેમ ભીમસેને દુર્યોધનને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો. એ જોઈને શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવો, પાંચાલો તથા સંજયો મનમાં હરખાવા લાગ્યા. કુસ્મંદન દુર્યોધન હણાયો, ત્યારે તેઓ પોતાનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રોને ભિંચે હવામાં ઉડાડવા લાગ્યા અને સિંહના જેવી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. ત્યારે કેટલાએક ધનુષ્યોને વીંઝવા લાગ્યા, કેટલાએક પ્રત્યાગ્યોના ટંકારો કરવા લાગ્યા, કેટલાએક મોટા શંખો વગાડવા લાગ્યા અને કેટલાએક કુંડુભિજોને ગડગડાવવા લાગ્યા. એ સમયે તેઓ એટલા બધા હર્ષવિશમાં આવી ગયા હતા કે પૃથ્વી પણ તેમની ધમાકડને સહન કરી શકતી ન હતી. ^{૨-૫} આ રીતે તમારા સર્વ શત્રુઓ ક્રીડાઓ કરવા લાગ્યા તથા હસવા લાગ્યા અને તે વીરો વારંવાર ભીમસેનને કહેવા લાગ્યા કે, ^૬ 'આજના યુદ્ધમાં તમે મહાહુકર કર્મ કયું છે. કૌરવરાજ દુર્યોધને ગદાયુદ્ધમાં ધણો જ પરિશ્રમ કર્યો હતો, છતાં છેદે જેમ વૃત્રાસુરનો વધ કર્યો હતો, તેમ તમે યુદ્ધમાં તેનો વધ કર્યો છે, એમ આ સર્વ મનુષ્યો માને છે. ^{૭, ૮} શરે દુર્યોધન અનેક યુદ્ધરીતિઓ પ્રમાણે સર્વ મંડળોમાં ધૂમાધૂમ કરતો હતો. તેને ભીમસેન વિના બીજે કયા પુરુષ મારી શકે? હે ભીમસેન! આ મહા-કુર્મ વેરના અંતનો તમે જ પાર આણ્યો છે,

બીજા ઢાઈનાથી પણ આતુ કામ થઈ શકે તેમ નથી.^{૧૦} હે વીર! સંગ્રામના મોખરામાં તમે મદમત હાથીની પેઠે દુર્યોધનના મસ્તકને પગ વતી ક્યયું, તે પણ ઠીક ક્યું છે.^{૧૧} હે નિર્દોષ ભીમસેન! ઉત્તમ યુદ્ધ કરીને સિંહ જમ પાડાતું લોહી પીએ, તેમ તમે દુઃશાસનતું લોહી પીધું, તે પણ સારું ક્યું છે.^{૧૨} વળી જ પૂર્વે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરાજનો તિરસ્કાર કરતા હતા તે બધાનાં મસ્તકા પર પરાક્રમ કરીને તમે પગ મૂક્યો છે, તે પણ ઠીક ક્યું છે.^{૧૩} હે ભીમસેન! શત્રુઓના આશ્રયભૂત દુર્યોધનનો વધ કરવાથી તમારો મહાન યશ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે પણ સારું થયું છે.^{૧૪} હે ભારત! વૃત્રાસુરના વધ પછી બંદિજનોએ ઇંદ્રને જમ અભિનંદન આપ્યું હતું, તેમ અમે પણ તમે સર્વ શત્રુઓનો નાશ કર્યો છે માટે તમને અભિનંદન આપીએ છીએ.^{૧૫} હે ભારત! તમે દુર્યોધનનો વધ કર્યો તેના હર્ષથી અમને એટલાં બધાં રોમાંચ થઈ ગયાં છે કે, હજી સુધી પણ તે સંઘાયાતાં નથી.^{૧૬}

ત્યાં એકઠા મળેલા કેટલાએક વાયાળ લોકો ભીમસેનને આ પ્રમાણે કહેતા હતા અને પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સમાન પાંચાલો તથા પાંડવો મનમાં હરખાઈ જઈને દુર્યોધનના સંબંધમાં કેટલાંક અયોગ્ય વચનો પણ બોલતા હતા. તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : 'હે રાજાઓ! આ મંદમતિ દુર્યોધન હવે મૂએલો જ છે; માટે વારંવાર તેને ઉગ્ર વાણીઓ સંભળાવીને વિશેષ મારવો તે યોગ્ય નથી. સામાન્ય દષ્ટિએ પણ મૂએલા શત્રુને મારવો તે ન્યાયયુક્ત નથી જ. આ પાપી ન્યારથી નિર્લજ્જ થયો હતો, ત્યારથી જ મૂએલો હતો. સુદેહાના શાસનનું ઉલ્લંઘન કરનાર તથા પાપી સહાયકોવાળા આ લોભી રાજાને વિદુરે, દ્રોણે, કૃપાચાર્યે, ભીષ્મે તથા સંજયે ઘણું ઘણું સમ-

બળ્યો હતો; છતાં તેણે પાંડવોને તેમના પિતાને ભાગ આપ્યો જ ન હતો. હવે આ અધમ પુરુષ શત્રુ અથવા મિત્ર તરીકે યોગ્ય રહ્યા નથી.^{૧૭-૨૧} પરંતુ તે અત્યંત ભાંગી પડેલા એક લાકડા જેવો જ થઈ ગયો છે. માટે હે રાજાઓ! તેને ઉગ્ર વાણી સંભળાવીને શું ફળ છે? સત્વર સૌ સૌના રથોમાં બેસી જાઓ. ચાલો આપણે આપણી છાવણી તરફ જઈએ.^{૨૨} આ પાપાત્મા દુર્યોધન મંત્રીઓ, સંબંધીઓ તથા અમાત્યોની સાથે મરણ પામ્યો, તે બહુ જ સારું થયું છે!'

હે પૃથ્વીપતિ! શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં તિરસ્કાર ભરેલાં વચનો સાંભળી રાજા દુર્યોધન ક્રોધવશ થઈ ગયો અને તુરત જ બે હાથવતી પૃથ્વીનો ટેકા લઈ ઊભો થઈ ગયો. પછી તે ફેલા વડે શરીરને ટેકવીને વાસુદેવના તરફ ભ્રમર ચઢાવેલી દષ્ટિએ જોવા લાગ્યો. હે ભારત! તે સમયે શરીરના અર્ધ-ભાગને ઉગ્રત કરી ઊભા થયેલા રાજા દુર્યોધનનું સ્વરૂપ કપાઈ ગયેલા પૂંછડાવાળા ક્રોધી સર્પના સરખું દેખાતું હતું. તેને પ્રાણ નીકળી જાય તેવી ધોર વેદના થતી હતી, છતાં તે તેને ગણકારતો નહોતો.^{૨૩-૨૬} વળી દુર્યોધન ઉગ્ર વાણીથી શ્રીકૃષ્ણને વ્યથા પમાડતાં આ પ્રમાણે બોલ્યો : 'અહ્યાં આ કંસના દાસપુત્ર! ગદાયુદ્ધમાં મને આમ અધર્મથી મરાવી નાખી, તને લાજ આવતી નથી? તેં મારી સાથળો ભાંગી નાખવા માટે અર્જુન દ્વારા ભીમસેનને સંજ્ઞા આપી હતી, તે શું મારા અણવામાં નથી? અરે! તેં જ આ ભારતયુદ્ધમાં અનંક કપટી હુપાયો ચોળીને ધર્મયુદ્ધ કરનારા હજારો રાજાઓને મરાવી નખાવ્યા છે, તે કર્મથી પણ તને શરમ અથવા વૃણા આવતી નથી? તેં જ આ યુદ્ધમાં પ્રતિદિન શત્રુઓનો મહાન સંહાર કર્યો છે.^{૨૭-૩૦} શિખંડીને આગળ કરી ભીષ્મપિતા-મહને તેં જ મરાવી નાખ્યા છે; વળી આ દુર્મતિ!

અશ્વત્થામા નામનો એક હાથી મરાવીને પુનઃ મરણના સમાચાર આપી તે જ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી શસ્ત્રો છોડાવ્યાં હતાં, તે શું હું નથી જાણતો? જે વેળા એ વીર્યવાન આચાર્યને આ દૂર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મારી નાખવા તૈયાર થયો હતો, તે વેળા તે નજરે જોયા છતાં તેને અટકાવ્યો ન હતો. વળી કર્ણુ અર્જુનનો નાશ કરવા માટે ઇંદ્ર પાસેથી જ શક્તિ માગી લીધી હતી, તેને પણ તે ઘટોત્કચના પર પ્રયોગ કરાવી નિષ્ફળ કરી હતી, તો તારા કરતાં વધારે પાપકર્મ કરનારો કોણ કહેવાય? બળવાન બૃશ્ચિવાનો હાથ કપાઈ ગયો હતો અને તેણે અનશનવ્રત લઈ લીધું હતું, છતાં તારી જ પ્રેરણાથી મહાત્મા સાત્યકિએ તેને મારી નાખ્યો હતો. મહાપુરુષ કર્ણુ અર્જુનને જીતવાની ઇચ્છાથી મહાન પરાક્રમ કરી રહ્યો હતો, પણ તે જ નાગરાજ અશ્વત્થામાથી અધિષ્ઠિત બાણને વ્યર્થ પાડી દઈ તેને હરાવ્યો હતો. તેના રચતું પૈડું ન્યારે પૃથ્વીમાં પેસી ગયું, ત્યારે તે તેને દુઃખાત તથા વ્યથ થયેલા જોઈને મરાવી નાખ્યો હતો. અરે, હું તથા કર્ણુ સાથે રહીને યુદ્ધ કરીએ તથા લીભ અને દ્રોણ સાથે રહીને યુદ્ધ કરે, ત્યારે જો તું અમારી સામે ધર્મયુદ્ધ કરે તો અવશ્ય તારો વિજય ન જ થાય. તેં અનાયોજિત કપટમાર્ગનો આશ્રય કરી સ્વધર્મ-પૂર્વક યુદ્ધ કરનારા અનેક રાજાઓને તથા અમને બધાને મરાવી નાખ્યા છે.^૧

વાસુદેવ બોલ્યા: આ ગાંધારીપુત્ર! તેં પાપી માર્ગનો આશ્રય કર્યો હતો; તેથી જ સર્વ બાઈઓ, પુત્રો, બાંધવો, સુદેહો તથા સર્વ પરિવાર સાથે તું મરણ પામ્યો છે. તારાંજ પાપથી વીર લીભ અને દ્રોણ માર્યા ગયા છે.^{૩૧-૪૦} તારા જ શીલતું અનુસરણ કરવાથી કર્ણુ યુદ્ધમાં હણાયો છે. આ મૂર્ખો! જે તારી પાસે આવીને પાંડવોના પિતાના

ભાગમાં આવેલા રાજ્યની તારી પાસે યાચના કરી હતી; પણ લોભથી અને શકુનિના કહેવાથી તેં પાંડવોને તેમનો ભાગ આપવાની ઇચ્છા પણ કરી ન હતી. આ દુર્મતિ! તેં જ લીમસેનને ઝેર ખવડાવ્યું હતું અને તેં જ સર્વ પાંડવોને તેમની માતા સાથે લાક્ષાગૃહમાં સળગાવી મૂક્યા હતા. આ દુષ્ટાત્મા! તેં જ રજસ્વલા થયેલી દ્રૌપદીને સમા વસ્ત્રો ધસડી મંગાવી હતી અને તેનાં વસ્ત્રો ઉતારી લીધાં હતાં. આ નિર્લજ્જ! તે સમયે જ તને મારી નાખવો યોગ્ય હતો. ધર્મજ્ઞ યુધિષ્ઠિર-રાજ પાસા ખેડવામાં છેક અજ્ઞાત હતા; છતાં તેં ઘૂતકુશળ શકુનિ દ્વારા તેમને જુગાર રમાડીને કપટથી જીતી લીધા હતા. આ કારણે તને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે. વનવાસ સમયે પાંડવો ન્યારે મૃગયા કરવા માટે તૃણબિંદુના આશ્રમ તરફ ગયા હતા, ત્યારે તેં જ પાપી જયદ્રથ દ્વારા દ્રૌપદીને વનમાં પણ દુઃખી કરી હતી. વળી આ યુદ્ધમાં બાળક અભિમન્યુ એકલાને અનેક જણાઓએ મળીને તારા જ પાપથી મારી નાખ્યો હશે. તે કારણથી આ પાપી! તને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે. તું કહે છે કે અમે બધાએ જ આ યુદ્ધમાં સર્વ અકાર્યો કર્યાં છે; પણ જે જે અકાર્યો અમારે કરવાં પડ્યાં છે તેમાં હેતુબદ્ધ તારો અત્યાચાર જ છે અને તેને લીધે જ તે તે સર્વ અકાર્યો કરાયાં છે. તેં બૃહસ્પતિનો તથા શુક્રાચાર્યનો હપ્તદેશ સાંભળ્યો નથી, વૃદ્ધ પુરોહિતો સેના કરી નથી અને કાઈતું હિતવાચ્ય પણ સાંભળ્યું નથી. માત્ર લોભ, બળ અને તૃષ્ણાને જ વશ થઈ તેં આજ દિનપર્યંત અકાર્યો જ કર્યાં છે, તો તેનું પરિણામ હવે તું ભોગવ.

દુર્યોધન બોલ્યો: અલ્યા આ કૃષ્ણ! મેં તો વિધિપૂર્વક વેદાધ્યયન કર્યું છે, દાન આપ્યાં છે, સમુદ્રપર્યંતની પૃથ્વી પર રાજ્ય કર્યું છે તથા

સર્વ શત્રુઓના મસ્તક પર પગ મૂક્યો છે. છેવટે આવું ઉત્તમ મરણ મેળવનાર મારા સરખો બીજો કોણ છે ? સ્વધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા ક્ષત્રિય બંધુઓ જ મરણની ઇચ્છા કરે છે, તે મરણને હું પામ્યો છું, તો મારા સરખો ભાગ્યશાળી બીજો કોણ છે ? રાજ્યોને દુર્લભ એવા દેવભોગ્ય ભોગો મેં ભોગવ્યા છે તથા ઉત્તમ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેથી મારા સરખો ભાગ્યશાળી બીજો કોણ છે ? ઓ કૃષ્ણ ! હું તો મારા મિત્રો અને અનુચરોની સાથે હવે સ્વર્ગમાં જ જઈશ; પરંતુ તમે બધા તો નષ્ટસંકલ્પ થઈને પ્રતિદિન શોકભરેલું જ જીવન ગાળશો.

સંજય બોલ્યો : બુદ્ધિમાન કુરુરાજ દુર્યોધનના આ વાક્યના અંતમાં આકાશમાંથી પવિત્ર ગંધવાળાં પ્રુષ્પોની મહાન વૃષ્ટિ તેના પર પડી. ગંધર્વો અતિ મનોહર વાદિત્રો વગાડવા લાગ્યા, અપ્સરાઓ તે રાજનું યશોગાન ગાવા લાગી, સિદ્ધ લોકો 'હે રાજ ! તને ધન્ય છે, ધન્ય છે' આમ કહીને તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, પવિત્ર ગંધવાળો, દામળ અને સુખદાયી વાયુ વાવા લાગ્યો, સર્વ દિશાઓ વિરાજી રહી અને આકાશ વૈદૂર્ધ્યભણિ સૂર્ય સ્વરૂપ બની ગયું.^{૪૧-૪૭} શ્રીકૃષ્ણ આદિ પાંડવો તે અતિ અદ્ભુત નિમિત્તો જોઈને તથા દેવોએ કરેલી દુર્યોધનની પૂજા જોઈને શરમાઈ ગયા.^{૪૮} હવે સર્વ પાંડવો ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ તથા ભૂરિશ્રવા આદિ મહાપુરુષોને પોતે અધર્મથી મારી નાખ્યા છે, એમ સાંભળીને શોકાકુળ થઈને તે સંબંધનો શોક કરવા લાગ્યા.^{૪૯} પાંડવોને આમ ચિંતાગ્રસ્ત તથા દીન મનના થઈ ગયેલા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે મેઘ તથા દુંડુભિના જેવા ગંભીર સ્વરે આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૫૦} 'હે મહારથીઓ ! આ દુર્યોધન તથા ભીષ્મ આદિ મહારથીઓ ઘણી ઝડપથી અગ્નો મૂકી બલુનારા હતા તથા પરાક્રમી

હતા; તેથી તમે તેમની સામે ધર્મયુદ્ધ કરીને જો લજ્યા હોત તો અવશ્ય તેમને તમે મારી શકત નહિ.^{૫૧} આ દુર્યોધનરાજ સામે પણ તમે જો ધર્મયુદ્ધ કર્યું હોત, તો તમે તેને કદી મારી શકત નહિ, અથવા મહાધનુર્ધર એવા તે ભીષ્મ આદિ મહારથીઓને પણ તમે જીતી શકત નહિ.^{૫૨} તેથી મેં તમારું હિત ઇચ્છીને વારંવાર અનેક કપટી ઉપાયો દ્વારા તે બંધાને યુદ્ધમાંથી મારી નાખ્યા છે.^{૫૩} જો કદાચ આ યુદ્ધમાં મેં કપટ ન કર્યું હોત, તો તમને વિજય ક્યાંથી મળત અને પુનઃ રાજ્ય તથા ધન ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાત ?^{૫૪} તે ચારેય મહાત્માઓ પૃથ્વી પર અતિરથી ગણાતા હતા, તેથી લોકપાલો પોતે પણ તેઓ સામે ધર્મયુદ્ધ કરીને તેમને મારવા અશક્ત હતા. વળી પરિશ્રમરહિત એવો આ દુર્યોધનરાજ હાથમાં ગદા લઈને જ્યારે જીતરી પડે, ત્યારે દંડધારી કાળ પણ ધર્મયુદ્ધથી તેને મારી શકે તેમ ન હોત.^{૫૫, ૫૬} માટે તમારે મનમાં એવો વિચાર કદી પણ ન કરવો કે, અમે અમારા શત્રુને અન્યાયપૂર્વક માર્યો છે; કારણ કે તમારા ઘણા બળવાન શત્રુઓને તેવા કપટભરેલા ઉપાયો દ્વારા જ મારી નાખવામાં આવ્યા છે.^{૫૭} પૂર્વકાળના દેવોએ પણ અસુરોને વિનાશ કરવા માટે તે જ માર્ગને સ્વીકાર્યો હતો અને બીજા ઘણા સત્પુરુષોએ પણ તે જ માર્ગનું અનુસરણ કર્યું છે. તેથી બીજા સર્વ લોકો પણ તે માર્ગને અનુસરે છે.^{૫૮} જુઓ, હવે સાધકાળનો સમય થઈ ગયો છે, તેમ આપણે આપણું કામ પૂર્ણ કર્યું છે. માટે ચાલો, આપણે બધા રાજ્યો પોતપોતાના ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા રથોને સાથે લઈ છાવણીમાં નિવાસ કરી વિશ્રાંતિ લઈએ.^{૫૯}

શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળી પાંડવો તથા પાંચાલો ઘણા જ હર્ષમાં આવી ગયા અને સિંહનાં ટાળાંની પેઠે ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૬૦} તે પછી હે

પુરુષશ્રેષ્ઠ રાજા ! દુર્યોધનને મરણશરણ થયેલો જોઈ શ્રીકૃષ્ણે પાંચમન્ય શંખ વગાડ્યો એટલે તરત જ તેની પાછળ બીજાઓ પણ પોતપોતાના શંખો વગાડવા માંડ્યા.^{૭૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સત્યપર્વ-તર્જત ગદાયુદ્ધપર્વમાં 'મને અધર્મથી જ માર્યો છે !' નામનો અધ્યાય ૧૧ મો સમાપ્ત .

અધ્યાય દર મો

અર્જુનનો દિવ્ય રથ બળી ગયો !

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

તતસ્તે પ્રયયુઃ સર્વે નિવાસાય મહીક્ષિતઃ ।

શંઘાન્ પ્રધ્માપયંતો વૈ દૃષ્ટાઃ પરિચાહવઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! તે પછી પરિધ સમાન બાહુઓવાળા તે સર્વ રાજાઓ હર્ષપૂર્વક શંખો વગાડતા વગાડતા પોતપોતાની છાવણી તરફ જવા લાગ્યા.^૧ હે રાજા ! પાંડવો પ્રથમ આપણી છાવણી તરફ જતા હતા, તે સમયે મહાધનુર્ધર યુયુત્સુ અને સાત્યકિ એ બન્ને જણા જ તેઓની પાછળ ગયા હતા.^૨ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી, દ્રૌપદીના પુત્રો વગેરે સર્વ મોટા ધનુર્ધરીઓ તો પોતપોતાની છાવણી તરફ જ ગયા હતા.^૩ પછી મનુષ્યો વીખરાઈ ગયા પછી નિસ્તેજ થયેલી રંગમૂલિના જીવી દેખાતી રાજા વિનાની દુર્યોધનની છાવણીમાં તેઓ દાખલ થયા.^૪ તેવેળા એ છાવણી ઉત્સવરહિત થયેલા નગર સમાન શન્ય જણાતી હતી અને નાશ પામેલા નાગવાળા ધરાની પેઠે નિર્ભય થઈ પડી હતી. એ છાવણીમાં સ્ત્રીઓ, કન્યુઓ તથા વૃદ્ધ અમાત્યો જ બેસી રહ્યા હતા.^૫ આમ હે રાજા ! પાંડવો આ છાવણી પાસે આવ્યા, એટલે કાપાય રંગનાં મલિન વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા દુર્યોધનના સેવકો હાથ જોડીને તેમની સેવામાં હાજર થઈ ગયા.^૬ હે મહારાજા ! મહારથી પાંડવો પણ કુરુરાજની છાવણી પાસે આવીને પોતપોતાના રથો પરથી ઊતરવા લાગ્યા.^૭

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સમયે અર્જુનનું પ્રિય તથા હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહેનારા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : 'હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું તારા ગાંડીવ ધનુષ્યને તથા બન્ને અક્ષય ભાથાઓને ઉતારી નાખ અને તું પ્રથમ રથ પરથી નીચે ઊતરી જા. તારા ઊતર્યા પછી હું રથ પરથી નીચે ઊતરીશ. હે નિદોષ અર્જુન ! આ સમયે હું કંઈ છું તેમ કરવામાં જ તારું કલ્યાણ સમાયેલું છે.' શ્રીકૃષ્ણે આમ કહ્યું, એટલે તુરત જ વીર પાંડુપુત્ર અર્જુન તેમની પદેલાં રથ પરથી નીચે ઊતરી પડ્યો.^{૮-૧૦} પછી બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ પણ થોડા-ઓની લગામને હાથમાંથી મૂકી દઈ અર્જુનના રથ પરથી નીચે ઊતરી પડ્યા.^{૧૧} સર્વ બુદ્ધોના ઈશ્વર અને મહાન મહાત્મા એવા શ્રીકૃષ્ણ રથ પરથી ઊતર્યા કે તુરત જ ગાંડીવધારી અર્જુનની ધનુષમાં રહેલો દિવ્ય વાનર અતર્હિત થઈ ગયો.^{૧૨} ત્યાં હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યનાં તથા કર્ણનાં દિવ્ય અસ્ત્રોથી ગુપ્ત રીતે બળી ગયેલો અર્જુનનો મહા-રથ અશિના સંબંધ વિના ભડમહાટ બળવા લાગ્યો.^{૧૩} જોતજોતામાં તો અર્જુનનો તેરથ ભાથા, લગામ, થોડા, ધૂંસરી અને ઊંટડા સાથે છેક ભરમીબૂત થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો. હે સમર્થ રાજા ! આ રીતે રથને ભરમીબૂત થયેલો જોઈને સર્વ પાંડવો અત્યંત વિસ્મય પામ્યા. ત્યારે અર્જુન તો બે હાથ જોડી, વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરી, શ્રીકૃષ્ણને આમ પૂછવા લાગ્યો : 'હે ગોવિંદ ! હે ભગવન ! આ મારો રથ આમ અકસ્માત અશિથી કેમ બળી ગયો ! હે યદુન્દન ! આ મોટું આશ્ચર્ય કેમ થયું ! હે મહાબાહુ ! જો આપ એનું કારણ મને સાંભળવા યોગ્ય માનતા હો, તો તે કહો.^{૧૪-૧૭}

વાસુદેવ બોલ્યા : હે રાત્રુતાપન અર્જુન ! આ રથ અનેક યોદ્ધાનાં દિવ્ય અસ્ત્રોથી પ્રથમ જ

બળી ગયો હતો; પરંતુ હું તેના પર બેઠો હતો તેથી છેક ભસ્મીભૂત થયો ન હતો.^{૧૯} પણ આ સમયે હું તેના પરથી ઊતરી પડ્યો, એટલે તે બ્રહ્માસના તેજથી બળીને ભસ્મ થઈ ગયો છે. હે કુંતાપુત્ર ! તારું કાર્ય આજે પૂર્ણ થયું છે, એટલે તે રથને મેં છોડી દીધો.^{૨૦} શત્રુહંતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આમ કહીને જરા હસ્યા અને પછી યુધિષ્ઠિરાજને બેઠી પડી તેમણે આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું :^{૨૦} 'હે યુધિષ્ઠિરાજ ! તમારો વિજય થયો તે બહુ સારું થયું. તમે શત્રુઓને જીત્યા તે પણ ઠીક જ થયું. હે રાજન ! વીરોનો સંહાર કરનારા આ સંઘ્રામમાંથી અર્જુન, ભીમ-સેન, નકુલ, સહદેવ અને તમે પોતે શત્રુઓનો નાશ કરી હૈમકુશળ મુક્ત થયા, તે પણ બહુ રૂઠું થયું.^{૨૧, ૨૨} હે ભારત ! હવે પછી તમારે જ કાર્યો કરવાનાં હોય તેને સત્વર કરવા માંડો. પૂર્વે હું અર્જુનની સાથે જ્યારે ઉપાસ્ય નગરમાં આવ્યો હતો, ત્યારે મધુપકં આપ્યા પછી તમે મને કહ્યું હતું કે, 'હે કૃષ્ણ ! આ અર્જુન તમારો ભાઈ અને મિત્ર છે; માટે હે મહાબાહુ ! સર્વ આપત્તિઓમાં તમારે તેની રક્ષા કરવી.' હે પ્રભુ ! તમે આમ જ્યારે કહ્યું હતું, ત્યારે મેં પણ તેમ કરવા કમ્પૂલ કર્યું હતું. હવે હે રાજેન્દ્ર ! સત્યપરાક્રમી તથા શરવીર એના આ વિજયી અર્જુનની તેના ભાઈઓની સાથે મેં રક્ષા કરી છે. આથી જ હે બનેદર ! વીરોનો નાશ કરનારા આ રામાંયજનક સંઘ્રામમાંથી તે મુક્ત થયો છે.' હે મહારાજ ! શ્રીકૃષ્ણે આમ કહ્યું, એટલે રામેરામ હર્ષ વ્યાપેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે જનાર્દનને આ ઉત્તર આપ્યો.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે શત્રુદ્ધમન શ્રીકૃષ્ણ ! કહ્યું અને દ્રોણાચાર્યે જ બ્રહ્માસ મૂક્યું હતું તેને તમારા વિના બીજો કયો સાક્ષાત્ ઈંદ્ર સરખો પુરુષ પણ સહન કરી શકે તેમ છે; તમારી કૃપાથી જ

અર્જુને સંશયક દુઃકહીઓનો પરાજય કર્યો છે.^{૨૩-૨૪} વળી આ મહારણુમાં પ્રવેશ કર્યા પછી અર્જુને એકવાર પણ પાછી પાની કરી નથી, તેમાં પણ તમારી કૃપા જ સુખ્ય કારણભૂત છે, એટલું જ નહિ, હે મહાબાહુ ! તેના અનેક પ્રસંગોમાં તમારી કૃપાથી જ અમે સંકટોની પરંપરામાંથી મુક્ત થયા છીએ તથા મેં જ્ઞાતજેઠથી શુભ ગતિઓ પ્રાપ્ત કરી છે. હું જ્યારે ઉપાસ્ય નગરમાં હતો ત્યારે મહર્ષિ વેદવ્યાસે મને કહ્યું હતું કે, 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે.' હે ભારત ! આમ શ્રીકૃષ્ણને કહીને યુધિષ્ઠિર આદિ તે વીર પુરુષો તમારી છાવણીમાં દાખલ થયા અને ત્યાં ખજાના, રત્નો, સોનું, રૂપું, મણિઓ, મોતીઓ, ઉત્તમ અસ્ત્રો, શાલો, રત્નજડિત મૃગયમ્ભો, અસંખ્ય દારીઓ, દાસો તથા બીજો જે કંઈ રાજ્યોપયોગી સામાન હતો તે બધું પોતાને કબજે કર્યું.^{૩૦-૩૪} આમ હે ભરતશ્રેષ્ઠ નરેન્દ્ર ! છાવણીમાંતું તમારું અખૂટ ધન પ્રાપ્ત કરીને શત્રુઓને જીતનારા તે મહાભાગ્યશાળી પાંડવોએ મોટીજાળનાં બેઠાં કરી મૂકી.^{૩૫} પછી પોતાનાં વાહનોને છૂટાં કરી દઈ તે વીર પાંડવો તથા સાત્યકિ વિશ્રાંતિ લેવા માટે ત્યાં ગેઠા.^{૩૬} તે સમયે હે મહારાજ ! મહાયશસ્ત્રી વાસુદેવે કહ્યું : 'આપણે મંગળને માટે આજે છાવણીની બહાર વસવું તે યોગ્ય છે.'^{૩૭} એટલે 'બહુ સારું' એમ કહીને તે સર્વ પાંડવો તથા સાત્યકિ શ્રીકૃષ્ણની સાથે મંગળ માટે છાવણીની બહાર નીકળ્યા.^{૩૮} હે રાજ ! શત્રુહિત થયેલા પાંડવોએ પવિત્ર ઓધવતી નદીને તટે આવીને તે રાતે નિવાસ કર્યો.^{૩૯} તે સમયે રાજ યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણની આગળ આવો એક સમયોચિત વિચાર રખું કર્યો કે, 'હે અરિદ્ધમન માધવ ! મને લાગે છે કે, ગાંધારી દ્રોણથી પ્રજ્વળી ઊઠ્યાં હશે, માટે તેમને શાંત કરવા સારું

તમે તેમની પાસે હસ્તિનાપુરમાં જાઓ એવી મારી મરજી છે. હે મહાભાગ ! ત્યાં જઈને હેતુ તથા કારણયુક્ત સમયોચિત વાક્યો કહીને તમે ગાંધારીને સત્વર શાંત કરો. આ વખતે અમારા પિતામહ ભગવાન વ્યાસમુનિ પણ ત્યાં હશે. ૪૦-૪૨ આ વિચાર જણાવીને પાંડવોએ શ્રીકૃષ્ણને હસ્તિનાપુર મોકલ્યા, એટલે પ્રતાપી વાસુદેવે પણ દારુક સારથિને રથ હાંકવાની આજ્ઞા કરી દઈ, એકદમ વેગથી રાત્રી ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે જવા માટે પ્રયાણ કર્યું. શૈભ્ય અને સુગ્રીવ નામના ઘોડાઓને રથમાં બેડી શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર તરફ જવા નીકળ્યા હતા. તે સમયે પાંડવોએ ફરી પણ તેમને કહ્યું હતું કે, 'પુત્રો વિનાનાં થયેલાં યશસ્વિની ગાંધારીને તમે શાંત પાડો.' પાંડવોના આ કથન પ્રમાણે યાદવ-શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ પણ તુરત જ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા અને પુત્રારહિત થયેલાં ગાંધારીને મળ્યા. ૪૩-૪૬

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શત્યમર્ષાતર્જન અલ્પલ્પર્ષામાં
'શ્રીકૃષ્ણને હસ્તિનાપુરમાં મોકલવા' નામનો
અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૩ મો

ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીનું સાંત્વન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કિમર્થ દ્વિજશર્દૂલ ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિર ।

ગાંધાર્યાઃ પ્રેપયામાસ વાસુદેવં પરંતપમ્ ॥ ૧ ॥

જનમેજય બોલ્યા : હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ વૈશંપાયન ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે શત્રુતાપન શ્રીકૃષ્ણને ગાંધારી પાસે શા માટે મોકલ્યા ?^૧ પૂર્વે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ સલાહ કરવા માટે કૌરવો પાસે ગયા હતા, ત્યારે પણ તેમની મનઃકામના પૂર્ણ થઈ ન હતી અને તે કારણથી જ એ યુદ્ધ થયું હતું.^૨ હવે હે બ્રહ્મન ! તે યુદ્ધમાં જ્યારે સર્વ યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા, દુર્યોધન પણ પડ્યો, પાંડવો-એ પૃથ્વીને છેક નિષ્કંટક કરી નાખી, કૌરવોની

છાતણી તદ્દન શૂન્ય થઈ પડી અને પાંડવોને ઉત્તમ યશ પણ મળી ચૂક્યો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ફરી હસ્તિનાપુરમાં ગાંધારી પાસે શા કારણથી ગયા હતા ?^{૩, ૪} હે બ્રહ્મન ! મને જણાય છે કે, મહાત્મા વાસુદેવ પોતે જ હસ્તિનાપુરમાં ગયા હતા એમાં કંઈ અદ્વય કારણ નહિ હોય.^૫ માટે હે ઉત્તમ અર્ચ્યુ ! શ્રીકૃષ્ણ જે કાર્યનો નિશ્ચય કરવાના કારણથી ગાંધારી પાસે ગયા હતા, તે સર્વ કારણ મને યથાર્થ કહો.^૬

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજ ! તમે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો તે યોગ્ય છે. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! હું તમને તેનું યથાર્થ કારણ કહું છું, સાંભળો.^૭ હે રાજ ! હે ભારત ! હે મહારાજ ! ભીમસેને મહાબળવાન દુર્યોધનરાજાને ગદાયુદ્ધના નિયમનો ભંગ કરી મારી નાખ્યો હતો, તે જોઈને યુધિષ્ઠિરરાજાને મહાન લય પેસી ગયો હતો.^{૮, ૯} તેથી તેમણે મન સાથે વિચાર કર્યો કે, 'મહાભાગ્યશાળી ગાંધારી મહાતપસ્વિની છે અને તે પોતાના ઘેર તપના પ્રભાવથી ત્રણે લોકને પણ બાળી નાખવા સમર્થ છે.^{૧૦} આવો વિચાર કરતાં ધર્મરાજાએ નિશ્ચય કર્યો કે, 'કોયથી બળી રહેલાં ગાંધારીને જો પ્રથમથી જ શાંત પાડવામાં આવે, તો ઠીક થાય.^{૧૧} કારણ કે અમે તેમના પુત્રનો અન્યાયથી વધ કર્યો છે, એ વાત સાંભળીને તે જો કોયાયમાન થઈ જશે, તો તે જરૂર પોતાના માનસિક અશિથી અમને બાળી ભસ્મ કરી નાખશે.^{૧૨} ધર્મયુદ્ધ કરનાર પોતાના પુત્રને કપટથી મારી નાખેલો સાંભળીને ગાંધારી એ તીવ્ર દુઃખને કેમ સહન કરશે ?^{૧૩} આવો બહુધા નિશ્ચય કરી લયલીત અને શોકાકુળ થયેલા ધર્મરાજાએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :^{૧૪} 'હે ગોવિંદ ! હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી અમે મનથી પણ અપ્રાપ્ય એવું નિષ્કંટક રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે.^{૧૫}

હે મહાબાહુ ! હે યાદવનંદન ! આ રામાંયજનક સંગ્રામમાં મારી નજરે તમને પણ ઘણા મોટા પ્રહારો થયા છે.^{૧૬} હે અચ્યુત ! પૂર્વે દેવાસુર-યુદ્ધમાં તમે દેવોના શત્રુઓનો વધ કરવા માટે દેવોને જમ સહાય આપી હતી અને રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો હતો, તેમ આ યુદ્ધમાં પણ તમે અમને સહાય આપી છે અને અમારા શત્રુઓનો સંહાર કર્યો છે. હે મહાબાહુ ! હે યદુવંશી ! તમે અર્જુનનું સારથિકર્મ કરી અમારી રક્ષા કરી છે. જો કદાચ તમે આ યુદ્ધમાં અર્જુનના નાથ ન થયા હોત, તો અમે રણમાં જાછળી આવેલા આ સૈન્યસાગરને કેમ તરી શકત ?^{૧૭-૧૮} હે કૃષ્ણ ! તમે દેવળ અમારે માટે જ આ યુદ્ધમાં ગદાઓના, પરિધોના, શક્તિઓના, ભિદિપાલોના, તોમરોના તથા ફરસીઓના મોટા મોટા પ્રહારો સહન કર્યા છે, શત્રુઓની મહાતીક્ષ્ણ વાણીઓ સાંભળી છે અને વળોના સરખા અનેક શસ્ત્રોના ધા ઝીટ્યા છે ! પણ હે અચ્યુત ! કુર્યોધન ભરાયા-થી તમે સહન કરેલાં તે સર્વ સંકટો સફળ થયાં છે. હે કૃષ્ણ ! હવે તે સર્વ પ્રાપ્ત કરેલાંનો નાશ ન થાય તેમ તમે કરો.^{૨૦-૨૨} હે કૃષ્ણ ! આપણો વિજય થયો છે, તોપણ અમારું ચિત્ત સંશયથી ડોલાયમાન થઈ ગયું છે; કારણ કે હે મહા-બાહુ ! હે માધવ ! ગાંધારીનો કોપ કેવો છે, તેનો તમે મનમાં વિચાર કરો.^{૨૩} તે મહાભાગ્યશાળી ગાંધારી નિત્ય ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવાથી કૃશ થઈ ગયાં છે અને પોતાના પુત્રોનો તથા પૌત્રોનો વધ સાંભળી તે અવશ્ય અમને બાળીને ભરમ કરી નાખશે.^{૨૪} માટે હે વીર ! પ્રથમ તે ગાંધારીને પ્રસન્ન કરવાં તે જ આ સમયે મને યોગ્ય જણાય છે. હે પુરુષોત્તમ ! પુત્રોના શોકથી કૃશ થયેલાં તથા ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રોવાળાં તે ગાંધારીને તમારા સિવાય બીજા કયો પુરુષ જોવાને, પણ

શક્તિમાન છે ? હે શત્રુમન માધવ ! કોધથી પ્રબળી જોડેલાં એ ગાંધારીને શાંત પાડવા માટે તમે જ તેમની પાસે જાઓ, એ મને રહે છે; કારણ કે તમે સર્વ લોકના નિર્માતા છો તથા સર્વના ઉત્પત્તિકારણ અને વિનાશકારણ પણ તમે પોતે જ છો, છતાં તમે અવ્યય છો. તેથી હે મહા-બાહુ ! હેતુ અને કારણથી યુક્ત એવાં સમયો-ચિત વચનો કહીને તમે ગાંધારીને સત્વર શાંત પાડી શકશો.^{૨૫-૨૮} હે મહાબાહુ ! અમારા પિતા-મહુ ભગવાન વેદવ્યાસ પણ ત્યાં હશે. માટે હે યાદવશ્રેષ્ઠ ! પાંડવોનું હિત ધ્યાનથી તમારે સર્વથા ગાંધારીના ક્રોધનો નાશ અવશ્ય કરવો જ. ' ધર્મ-રાજતુ વચન સાંભળી યદુકુળધુરંધર શ્રીકૃષ્ણે દારુકને આજ્ઞા આપી કે, ' રથને તૈયાર કર. ' શ્રીકૃષ્ણ-ની એ આજ્ઞા થતાં જ દારુકે ઝંટપટ રથને તૈયાર કર્યો અને પછી તે મહાત્મા કેશવની પાસે હાજર કર્યો. એટલે શત્રુતાપન શ્રીકૃષ્ણ પણ એ રથ-માં બેસીને ઉતાવળા ઉતાવળા હસ્તિનાપુર તરફ ચાલી નીકળ્યા. આમ હે મહારાજ ! ભગવાન વીર માધવ રથમાં બેસીને જાપજ્યા અને હસ્તિ-નાપુર પહોંચ્યા. હવે વીર્યવાન શ્રીકેશવ રથ-ના ગડગડાટથી સર્વ પ્રદેશને ગભવી મૂકતા છેક નગરમાં દાખલ થઈ ગયા.^{૨૯-૩૪} રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રથમથી જ ખબર આપીને શ્રીકૃષ્ણ રાજમહેલ પાસે રથ પરથી નીચે જાતર્યા અને મનમાં જરા પણ ગભરાયા વિના ધૃતરાષ્ટ્રના મહેલમાં ગયા.^{૩૫} ત્યાં તેમની પહેલાં જ મહર્ષિ વેદવ્યાસ આવી પહોંચ્યા હતા. બનાદને તેમનાં પ્રથમ દર્શન કરી તેમનો તથા ધૃતરાષ્ટ્રરાજનો અરણસ્પર્શ પણ કર્યો અને વ્યથ થયા વિના ગાંધારીને પણ વંદન કર્યું. પછી હે રાજેન્દ્ર ! ધૃતરાષ્ટ્રરાજનો હાથ પકડી શ્રીકૃષ્ણે મોટી પોક મૂકીને રડવા માંડ્યું. અને એક મુદ્દત સુધી શોકનાં અશ્ર-

ઓ સારી દેખાડ્યાં. પછી જળથી નેત્રો ઘોઈ નાખી, વિાધપૂર્વક આચમન કરી શનુહંતા શ્રી-કૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રરાજને કહેવા લાગ્યા : ^{૩૧-૩૯} 'હે ભારત ! હે પ્રભુ ! તમે વૃદ્ધ છો, તેથી તમારાથી કંઈ પણ અજાણ્યું નથી; તેમ જ કાળતું ચેષ્ટિત પણ તમને સારી પેઠે જાણવામાં છે. ^{૪૦} હે ભારત ! સર્વ પાંડવોએ તમારા ચિત્તને અનુસરીને કુળનો તથા ક્ષત્રિયોનો નાશ ન થાય તે માટે ઘણું ઘણું કયું હતું. ^{૪૧} ધર્મ પર પ્રીતિ રાખનારા યુવિંદિરે પોતાના ભાઈઓને સોગંદ આપી આપી-ને ધણીયે ક્ષમા કરી હતી અને જીવારમાં કપટ-થી હારીને તેમણે પોતાના ભાઈઓ સાથે વનમાં પણ પ્રયાણ કર્યું હતું. ^{૪૨} તેમાં એક વર્ષ પર્વત-ના યુગ્મવાસ માટે પાંડવોએ અનેક જાતના વેધો-માં છુપાઈ રહીને ખૂબ ક્રોધ ભોગવ્યું હતું તથા અશક્ત પુરુષોની પેઠે સદાકાળ બીજાં ઘણાં કથો સદ્વાં હતાં. ^{૪૩} છેવટે જ્યારે યુદ્ધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો, ત્યારે હું પોતે તમારી પાસે આવ્યો હતો અને સર્વ લેઢિની સમક્ષ માત્ર પાંચ ગામડાંઓની જ મેં તમારી પાસે ચાચના કરી હતી. ^{૪૪} પરંતુ હે રાજ ! તમે કાળથી અને લોભથી પ્રેરાઈને એ પાંચ ગામડાંઓ પણ ન આપ્યાં; માટે વારતવિક રીતે તો તમારા જ અપરાધથી સર્વ ક્ષત્રિયો નાશ પામ્યા છે. ^{૪૫} ભીષ્મે, સોમદત્તે, બાહ્લિકરાજએ, કૃપાચાર્યે, દ્રોણાચાર્યે, અશ્વત્થામાએ તથા બુદ્ધિમાન વિદુરે સલાહ કરવા માટે તમારી પાસે નિલ પ્રાર્થનાઓ કરી હતી; પરંતુ તમે તેમની પ્રાર્થના ન જ સ્વીકારી. હે ભારત ! અવશ્ય ખરું જ છે કે કાળ જન્મના ચિત્તને ઘેરી લે છે, તેઓ મોહવશ થઈ અપ' છે. ^{૪૬, ૪૭} તમે પોતે જ પૂર્વે યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છતાં મોહવશ જ રહ્યા હતા, તો એ સર્વ ઘટનાઓમાં કાળના યોગ વિના બીજું કયું

કારણ સમજવું? અવશ્ય સર્વ કંઈ કાળને જ અધીન છે. ^{૪૮} હે મહાબુદ્ધિમાન રાજ ! તમારે પાંડવોના પર દોષારોપ કરવો નહિ; કારણ કે હે શનુતા-પન ! ધર્મ, ન્યાય અને સ્નેહપૂર્વક મહાત્મા પાંડવોનો આમાં બિલકુલ અપરાધ નથી. આ બધું તો તમારા પોતાના જ દોષોનું પરિણામ છે, એમ સમજવું. ^{૪૯, ૫૦} તમારે પાંડવો પર લેશ-માત્ર પણ અદેખાઈ કરવી યોગ્ય નથી; કેમ કે હે રાજ ! તમારા તથા ગાંધારીના કુળનો, વંશનો, પિંડોનો તથા મરણ પછી પુત્રો તરફથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સર્વ કૃણોનો સર્વ આધાર હવે પાંડવો પર જ રહ્યો છે. માટે હે નરસિંહ ! હે કુરસિંહ રાજ ! તમારે અને યશસ્વિની ગાંધારીએ હવે શોક કરવો નહિ, તેમ જ પાંડવોનો અપરાધ પણ ગણવો નહિ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમને નમન હો ! આ સર્વ પરિણામ પોતાના અપરાધથી જ પ્રાપ્ત થયું છે, એનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી તમે પાંડવોનું કલ્યાણ ઈચ્છો તથા તેમનું રક્ષણ કરો. હે મહા-બાહુ ! તમે જાણો જ છો કે, ધર્મરાજની તમારા પર કેવી સ્વાભાવિક ભક્તિ તથા કેવો સ્વાભાવિક પ્રેમ છે? હે ભરતસિંહ ! પોતાનો અપકાર કરનારા શનુઓનો પણ નાશ કરીને ધર્મરાજ રોજિ-દિવસ બળ્યા કરે છે અને તેમને જરા પણ શાંતિ મળતી નથી. હે પુરુષવ્યાધ ! તમારે માટે તથા યશસ્વિની ગાંધારીને માટે પણ તેમને ઘણો જ શોક થયા કરે છે અને તેમને લેશમાત્ર શાંતિ વળતી નથી. તેમને એટલી બધી શરમ આવે છે કે તમે પુત્રોના શોકથી સંતપ્ત થયા છો તથા તમારી બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયો શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગઈ છે, એ અણ્યા છતાં તેઓ તમને મળવા માટે અહીં આવી શક્યા નથી.'

હે જનમેજય રાજ ! ધૃતરાષ્ટ્રરાજને આમ કહ્યા પછી યદુશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે શોકથી કૃશ થયેલ;

ગાંધારીને આ શાંતિજનક વચનો કહેવા માંડ્યાં :
 ‘હે સુખલપુત્રી ! હું તમને જ કહું છું તેને તમે
 ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. હે શુભા ! આજકાલ જગત-
 માં તમારા સમાન એક પણ સ્ત્રી નથી. હે રાણી !
 તમારા બાણવામાં જ છે કે, પૂર્વે સભા વચ્ચે
 તમે પોતે મારી સમક્ષ બને પક્ષને હિતકારક
 અને ધર્માર્થસંપન્ન એવાં વાક્યો તમારા પુત્રોને
 કહ્યાં હતાં. પરંતુ હે કલ્યાણી ! તમારા પુત્રોએ
 તમારાં એ વાક્યોને માન્ય કર્યાં ન હતાં. ^{૫૧-૬૧}
 વિજયની ઇચ્છાવાળા કુર્યોધનને પણ તમે એક
 સમયે તીક્ષ્ણ વચનો કહ્યાં હતાં કે, ‘ઓ મૂર્ખ !
 મારું આ વચન સાંભળ ! જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ
 જય છે. ^{૬૨} હે રાજપુત્રી ! ખરેખર તમારું એ
 વાક્ય આજે અક્ષરશઃ સત્ય પડ્યું છે. હે કલ્યાણી !
 આ બધું જાણીને તમારે મનમાં શોક કરવો
 નહિ. ^{૬૩} વળી તમારે પાંડવોનો વિનાશ કરવા
 માટે વિચાર પણ ન કરવો. હે મહાભાગા ! તમારા
 તપનું બળ એટલું બધું છે કે તમે માત્ર ક્રોધથી
 પ્રદીપ્ત થયેલાં નેત્રો વડે જ આ સચરાચર પૃથ્વીને
 બાળી નાખવા સમર્થ છો.’ શ્રીકૃષ્ણનું એ વચન
 સાંભળી ગાંધારીએ કહ્યું : ^{૬૪, ૬૫} ‘હે મહાબાહુ
 કેશવ ! તમે કહેા છો, તેમ જ છે. માનસિક
 પીડાઓથી હું એટલી બધી બળી રહી છું કે,
 મારી બુદ્ધિ ચલાયમાન થઈ ગઈ હતી. ^{૬૬} પરંતુ
 હે જનાર્દન ! તમારું આ વાક્ય સાંભળી મારી
 બુદ્ધિ પાછી સ્થિર થઈ છે. હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ કેશવ !
 અમારા સર્વ પુત્રોનો વિનાશ થઈ ગયો છે, તેથી
 વૃદ્ધ અને અંધ એવા આ રાજાને કેવળ તમારો
 તથા વીર પાંડવોનો જ હવે આધાર છે.’ આટલું
 બોલીને પુત્રના શોકથી તપી ગયેલાં ગાંધારી
 વચ્ચેથી મુખ ઢાંકી દઈને પોકે પોકે રડવા લાગ્યાં;
 એટલે મહાબાહુ ભગવાન કેશવે શોકથી કૃશ થયેલાં
 એ ગાંધારીને તથા દૃતરાષ્ટ્રને હેતુ તથા કારણથી

યુક્ત એવાં વચનો કહીને શાંત પાડ્યાં. ^{૬૭-૭૦}
 પછી અશ્વત્થામાના સંકલ્પને મનમાં જાણી જઈ
 શ્રીકૃષ્ણ સત્વર ત્યાંથી જીવ્યા. હે રાજેન્દ્ર ! ભગવાન
 વેદવ્યાસના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને તેમણે
 દૃતરાષ્ટ્રરાજાને કહ્યું : ‘હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! હવે હું તમારી
 પાસેથી જવા માટે રજા લઉં છું. હવે તમે શોક
 કરશો મા. ^{૭૧, ૭૨} અશ્વત્થામાનો અભિપ્રાય પાપી
 છે. આજની રાત્રિમાં પાંડવોનો નાશ કરવા માટેની
 તેને બુદ્ધિ સૂઝી છે; માટે જ એકાએક હું અહીંથી
 જાડી નીકળ્યો છું. ^{૭૩} તે સાંભળી ગાંધારીએ
 તથા મહાબાહુ દૃતરાષ્ટ્રે બંનેએ દેશિહંતા શ્રીકૃષ્ણ-
 ને કહ્યું : ^{૭૪} ‘હે મહાબાહુ ! ત્યારે તો તમે સત્વર
 જઓ અને પાંડવોનું રક્ષણ કરો. હે જનાર્દન !
 અમે પુનઃ તુરત જ તમને મળીશું.’ પછી હે
 રાજા ! તુરત જ શ્રીકૃષ્ણ દારકની સાથે ત્યાંથી
 ચાલી નીકળ્યા. હવે લોકમાં પૂજાયેલા મહાત્મા
 વ્યાસ ભગવાને શ્રીકૃષ્ણના ગયા પછી દૃતરાષ્ટ્ર-
 રાજાને શાંત પાડ્યા. ^{૭૫} હે રાજા ! ધર્માત્મા વાસુદેવ
 પણ કૃતકૃત્ય થઈને હસ્તિનાપુરમાંથી નીકળ્યા
 અને પાંડવોને મળવા માટે છાવણી તરફ ગયા.
 બરાબર રાત્રિના સમયે છાવણીમાં આવી પહોંચી
 તે પાંડવોને મળ્યા અને સર્વ વર્તમાન બાણીવીને
 પાંડવોની સાથે અશ્વત્થામાથી સાવધાન રહેવા
 લાગ્યા. ^{૭૬-૭૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શત્યપર્વ-ત્રીતીય મહાયુદ્ધપર્વમાં ‘દૃત-
 રાષ્ટ્ર અને આધારી’ સમાશ્રયન’ નામનો
 અધ્યાય ૧૩માં સમાયે

અધ્યાય ૬૪મો

કુર્યોધનનો વિલાપ

॥ દૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અધિષ્ઠિતઃ પદા મૂર્ધ્નિ મયસક્થો મહીં ગતઃ ।
 શૌદીર્યમાની પુત્રો મે કિમભાવતઃ સંજય ॥ ૧ ॥

દૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! મારો પુત્ર

શત્રુઓનાં મસ્તકો પર પગ મૂકનારો હતો, પોતે શૂરવીર હોવાનું અભિમાન ધરાવતો હતો, અત્યંત ક્રોધી હતો, સર્વનો રાજા હતો તથા પાંડવો સામે વેર બાંધનાર હતો. આવો મારો પુત્ર બ્યારે મહાન સંકટમાં આવી પડ્યો હતો તથા સાયળો ભાંગી પડવાને લીધે મહારણની ભૂમિ પર પડ્યો હતો, ત્યારે તેણે તને શું કહ્યું હતું? તે મને કહે.^{૧,૨}

સંજય બોલ્યો: હે રાજન્! પોતાના પર સંકટ આવી પડતાં રણમાં ધાયલ યદ્યેને પડેલા રાજા દુર્યોધને તે સમયે મને જ કહ્યું હતું તે સર્વ હું તમને યથાવત્ કહું છું, સાંભળો.^૩ હે રાજન્! તે સમયે દુર્યોધનની સાયળો ભાંગી ગઈ હતી તથા તેનું શરીર ધૂળધૂળ થઈ ગયું હતું. ત્યાં પોતાના વીખરાઈ ગયેલા ઢેશોને ઠીકઠાક કરતાં કરતાં તેણે સર્વ દિશાઓમાં એવા માંડ્યું.^૪ પછી મહાપ્રયને ઢેશોને બાંધી લઈ તથા સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખી તે રાજાએ ક્રોધ અને અશ્રુઓથી ઘેરાઈ ગયેલાં નેત્રો વડે મારી સામે દષ્ટિ કરી.^૫ તે વેળા તે પોતાના બન્ને બાહુઓને મદમત હાથીની પેઠે પૃથ્વી પર ધસતો હતો, વીખરાઈ ગયેલા ઢેશોને ધુણાવતો હતો અને દાંત કચડતો હતો.^૬ પછી એક મોટા નિઃશ્વાસ નાખી યુધિષ્ઠિરની નિંદા કરતાં કરતાં તે બોલ્યો: ‘અરે હાય! શાંતકુમાર ભીષ્મ મારા નાથ હતા અને શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો કર્ણ, કૃપાચાર્ય, શકુનિ, અસ્રવેતા દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, શલ્ય તથા શૂરવીર કૃતવર્મા આદિ વીરપુરુષો મારું રક્ષણ કરતા હતા; છતાં હું આ અવસ્થાને પામ્યો છું. માટે નિશ્ચય થાય છે કે, કાળની ગતિ ઝાળંગી ઝાળંગાય એમ નથી. અરે! હું અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનો અધિપતિ હતો, છતાં આ દશાને પામ્યો છું.’^{૭-૮} માટે સત્ય છે કે,

કોઈ પણ પ્રાણી કાળની ભેટ કરીને તેનું અતિ-કમણ કરી શકતો નથી. હે મહાબાહુ! મારા પક્ષના જ પુરુષો આ યુદ્ધમાં જીવવા પામ્યા છે તેમને કહી દેવું કે, ભીમસેને ગદાપુદ્ગલી રીતિને! ભંગ કરી દુર્યોધનને માર્યો છે. ઉપરાંત ભૂરિશ્રવા, કર્ણ, ભીષ્મ અને શ્રીમાન દ્રોણાચાર્યને પણ કપટથી મારી નાખી દૂર પાંડવોએ અપમર્યાદાનું કર્મ કર્યું છે તથા બીજાં અનેક ધાતકી કૃત્યો કર્યાં છે! હે સંજય! મારો નિશ્ચય છે કે, આવાં નીચ કૃત્યો કરીને પાંડવો સત્પુરુષોમાં તિરસ્કારને જ પામશે. પરાક્રમસંપન્ન પુરુષને આવો કપટ ભરેલો વિજય મેળવીને પ્રીતિ કેમ થાય?^{૧૦-૧૩} કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ નિયમનો ભંગ કરનારા મનુષ્યને સન્માન આપવા તૈયાર થાય? પાંડુનો પાપી પુત્ર ભીમસેન આવો અધર્મ કરીને વિજય મેળવી જ પ્રમાણે આનંદમય થઈ રહ્યો છે, તે પ્રમાણે બીજા કયો પંડિત પુરુષ આનંદિત થાય? આજ બ્યારે મારી સાયળો ભાંગી પડી છે, ત્યારે ભીમસેને ક્રોધાયમાન થઈને મારા મસ્તકને પગવતી કચડ્યું, એમાં શું આશ્ચર્ય જવું છે? પરંતુ હે સંજય! હું બ્યારે ઐશ્વર્યસંપન્ન હતો, પરાક્રમપૂર્ણ હતો અને મારા બંધુઓના મધ્યમાં રહેતો હતો ત્યારે જો કોઈ પુરુષ મારું મસ્તક કચડ્યું હોત, તો તે વીરપુરુષોમાં સન્માનપાત્ર થયો હોત. હે સંજય! મારા માતાપિતા યુદ્ધર્ષને બરાબર બજાનારાં છે. તેઓ મારા દુઃખથી પીડાતાં હશે. માટે તું મારા વચનથી વિનતિ કરીને તેમને કહેજ કે, ‘મેં યજ્ઞો કર્યો છે, પોષ્યવર્ગનું પોષણ કર્યું છે અને સમુદ્ર પર્વતની પૃથ્વી પર સારી રીતે રાજ્ય કર્યું છે.’^{૧૪-૧૬} હે સંજય! મેં જીવતા શત્રુઓના મસ્તક પર પગ મૂક્યો છે, યથાર્થકિત દાનો આપ્યાં છે અને મિત્રોનું પ્રિય કર્યું છે.^{૧૮} મેં સર્વ શત્રુઓને દુઃખી કર્યાં છે;

માટે મારા સરખું ઉત્તમ મરણ મેળવનાર બીજો કોણ છે? મેં સવ બાંધવોનું માન બળવ્યું છે અને મારા તાબાના મનુષ્યોનો સત્કાર કર્યો છે.^{૨૦} મેં ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કર્યું છે, મોટા મોટા રાજ્યોને આજ્ઞા આપી છે અને મહાદુર્લભ માન મેળવ્યું છે. તો મારા જેવું કોનું મરણ હોય? ^{૨૧} મેં શત્રુઓનાં રાજ્યોમાં ગમન કર્યું છે, અનેક રાજ્યોનો દાસની પેઠે મારી સેવામાં ઉપયોગ કર્યો છે અને ઉત્તમ ઘોડાઓ પર સવારી કરી છે. તો મારા સરખું ઉત્તમ મરણ મેળવનાર બીજો કોણ છે? ^{૨૨} મેં મારા પ્રેમપાત્ર મનુષ્યોનું ભણું કર્યું છે, મેં વિધિપૂર્વક વેદાધ્યયન કર્યું છે, દાન કર્યું છે અને નીરાગી આયુષ્ય ભોગવ્યું છે; તો મારા સરખું ઉત્તમ મરણ મેળવનાર બીજું કોણ છે? ^{૨૩} મેં સ્વધર્મથી લોહિને છત્યા છે, તો મારા જેવું કોનું મરણ ઉત્તમ હોય? યુદ્ધમાં હું જિતાયો નથી તે બહુ જ ઠીક થયું છે અને શત્રુઓનો આશ્રિત બની હું દાસની પેઠે વર્ત્યો નથી તે પણ યોગ્ય જ થયું છે. ^{૨૪} હે વિશ્વ! મારી પુષ્કળ રાજ્યલક્ષ્મી મારા મરણ પછી શત્રુઓના હાથમાં ગઈ છે, તે પણ સારું જ થયું છે. સ્વધર્મનું આચરણ કરનારા સત્રબંધુઓ જે મરણની ઇચ્છા રાખે છે, તે મરણને હું પામ્યો છું; માટે મારા સરખું ઉત્તમ મરણ મેળવનાર બીજો કોણ છે? બહુ સારું થયું છે કે, સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે જિતાઈ જઈને મેં મારું વેર છોડી દીધું નથી. ^{૨૫, ૨૬} બહુ જ રૂઠું થયું છે કે, કોઈ અવળી બુદ્ધિનો આશ્રય કરી હું હાર્યો નથી. જન્મ કોઈ ઘાતકી મનુષ્ય સ્ત્રેલાને અથવા પ્રભાદમાં રહેલાને મારી નાખે અથવા જન્મ કોઈ કૂર મનુષ્ય પોતાના શત્રુને ઝેર આપીને મારી નાખે, તેમ ભીમસેને ગદાયુદ્ધના નિયમોના ભંગ કરી કપટધર્મથી મને માર્યો છે. હે સંજય! મહા-

ભાગ્યશાળી અશ્વત્થામાને યાદવ કૃતવર્મને તથા કૃપાચાર્યને પણ તારે મારા વચનથી કહેવું કે, 'પાંડવો અનેકશઃ અધર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે. ^{૨૭-૨૮} તેઓ નિયમોનો ભંગ કરનારા છે, માટે તમારે તેમનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.'

મને આમ કહ્યા પછી તમારા સત્યપરાક્રમી પુત્ર દુર્યોધનરાજ્ય પાસે ઊભેલા વાર્તાહરોને કહ્યું: ^{૩૦} 'ભીમસેને મને અધર્મથી યુદ્ધમાં માર્યો છે. માટે હવે રસ્તામાંથી વિપ્લૂટા પડેલા મુસાફરની પેઠે હું સ્વર્ગમાં ગયેલા મારા હજારો સંબંધીઓની પાછળ તથા દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ, શલ્ય, વૃષસેન, શકુનિ, જલસંધ, ભગદત્ત, સોમદત્ત, જયદ્રથ, દુઃશાસન આદિ મારી તુલના કરનારા મારા ભાઈઓ, દુઃશાસનના પુત્ર અને મારા પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણ આદિની પાછળ સ્વર્ગમાં જઈશ. પણ હાલ! પોતાના ભાઈઓને તથા ધણીને મરણ પામેલા સાંભળીને દુઃખાત્મ થઈને અતિશય પ્રલાપ કરતી મારી બહેન દુઃશલાની હવે શી દશા થશે? અરેરે! પોતાના પુત્રોની તથા પૌત્રોની વધૂઓ સાથે મારા વૃદ્ધ પિતાની તથા માતા ગાંધારીની હવે શી ગતિ થશે? અવશ્ય વિશાળ નેત્રોવાળી લક્ષ્મણની કદ્યાણી માતા તો પુત્ર અને પતિનું મરણ સાંભળી તુરત જ વિનાશ પામશે. આ મારા મરણના સમાચાર જો બોલવામાં ચતુર એવા સંન્યાસી ચાર્વકના બાણવામાં આવશે, તો જરૂર તે મહાભાગ્યશાળી પુરુષ મારા વેરનો બદલો લેશે. ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા આ પવિત્ર સમંતપંચકક્ષેત્રમાં મરણ પામી હું હવે સનાતન દિવ્ય લોકમાં જઈશ.' હે રાજ! દુર્યોધનરાજના આ પ્રલાપને સાંભળી ત્યાં ઊભેલા હજારો મનુષ્યોનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ઊભરાઈ ગયાં અને પછી તેઓ દશે દિશાઓમાં નાસી ગયાં. ત્યારે સમુદ્રો અને વનો સહિત સચરાચર પૃથ્વી ધોર

દેખાવની થઈ જઈને કંપવા લાગી, આનુબાનુ સર્વ પ્રદેશો પર મોટા કડકડાટો થવા લાગ્યા અને દિશાઓ મલિન થઈ ગઈ. પછી પેલા વાર્તાહરો અશ્વત્થામાની પાસે જઈ પહોંચ્યા. ગદા-યુદ્ધમાં અયોગ્ય વ્યવહાર કરીને ભીમસેને દુર્યોધનરાજને પાડ્યો હતો, તે સર્વ વૃત્તાંત તેમણે તેમને યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યો. હે ભારત ! તે વાર્તાહરોએ અશ્વત્થામાને તે વૃત્તાંત જણાવ્યા પછી તે વિષેનો ઘણા સમય સુધી વિચાર કર્યો; પરંતુ છેવટે દુઃખી થઈને તેઓ જમ આવ્યા હતા તેમ ચાલ્યા ગયા. ^{૩૧-૪૩}

ઈતિ શ્રીમદભારતમા શત્યપર્વાત્મજેત ગદાયુદ્ધપર્વમા
'દુર્યોધનનો વિલાપ' નામનો અધ્યય ૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૫ મો

અશ્વત્થામાનો સેનાપતિપદે અભિષેક

॥ સત્ત્વ ઉવાચ ॥

વાર્તિકાણ! સક્ષાશ્ચુ શ્રુત્વા દુર્યોધનં હતમ્ ।

હતશિષ્ટાસ્તતો રાજન્ કૌરવાણાં મહારથાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! પેલા વાર્તાહરોની પાસેથી દુર્યોધનને મરણ પામેલો સાંભળી કૌરવપક્ષમાં મરતાં બચેલા અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા એ ત્રણ મહારથીઓ ઘોડાઓને વેગથી ઢોડાવી મૂકીને રણક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા. તે મહારથીઓ તીક્ષ્ણ બાણોથી, ગદાઓથી, તોમરોથી અને શક્તિઓથી અત્યંત ધાયલ થઈ ગયા હતા. ત્યાં આવીને તેમણે વાચુના સપાટાથી ભાંગી પડી વનમાં પડેલા મોટા સાગવૃક્ષની પેઠે રણભૂમિ પર પડેલા તથા લોહી-લુહાણુ થયેલા મહાત્મા દુર્યોધનને તરફડિયાં મારતો જોયો. ^{૧-૪} જમ કોઈ અરણ્યમાં શિકારી એ પાડી નાખેલો મોટો હાથી તરફડિયાં મારે, તેમ લોહીના ઘોધથી નીતરી રહેલો તે દુર્યોધન તરફડિયાં મારતો હતો. ^૫ દૈવેચ્છાથી આકાશમાં

તૂટી પડેલા સૂર્યમંડળની પેઠે તથા મોટા પવનના ઝપાટાથી સુકાઈ ગયેલા સાગરની પેઠે નિસ્તેજ થઈને તે પૃથ્વી ઉપર પડ્યો હતો. હિમથી ઢંકાઈ ગયેલા મંડળવાળા આકાશમાંના પૂર્ણચંદ્રની જેમ માતંગ જેવા પરાક્રમવાળો તે મહાબાહુ ક્ષિપ્રો તથા ધૂળધૂળ થઈ ગયો હતો. ^{૬-૭} જેમ ધનની ઇચ્છા રાખનારા નોકરો કોઈ મહારાજની આસપાસ વીંટાઈ વળે, તેમ માંસનું ભક્ષણ કરનારાં પ્રાણીઓ તથા ઘેર ભૂતગણો તેની આનુબાનુ વીંટાઈ વળ્યાં હતાં. ^૮ પુરણમાં વ્યાઘ્ર સરખો તે રાજ પ્રત્યક્ષ વાઘની પેઠે રણક્ષેત્રમાં પડ્યો હતો. તે સમયે તેના મુખ પર છેક કપાળ સુધી ભમ્બર ચઢી ગઈ હતી તથા અમર્ષ અને ક્રોધને લીધે તેનાં નેત્રો ફાટી ગયાં હતાં. ^૯ પોતાના મહાધનુર્ધર રાજને આવી શોચનીય દશામાં પૃથ્વી પર પડેલો જોઈને કૃપાચાર્ય આદિ ત્રણેય મહારથીઓ લગભગ બેભાન થઈ ગયા. ^{૧૦} ત્યાં પોતાના રથો પરથી ઊતરી પડી તેઓ પોતાના રાજની પાસે ઢોડી ગયા અને તેની સામે દંડિ કરી પૃથ્વી પર બેઠા. ^{૧૧} પછી હે મહારાજ ! અશ્રુઓથી ઊભરાઈ ગયેલી આંખોવાળા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એક જોડા નિઃશ્વાસ નાખીને સર્વ લોકના મહારાજ ભરત-શ્રેષ્ઠ દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : ^{૧૨} 'ઓ પુરુષવ્યાઘ્ર ! ખરેખર આ મનુષ્યજન્મમાં કિંચિત્ માત્ર પણ મત્યાંશ નથી; કારણ કે તમારા જેવો એક મહારાજ આમ ધૂળધૂળ થઈને પૃથ્વી પર સૂતો છે.' ^{૧૩} 'ઓ રાજેન્દ્ર ! પૂર્વે તમે જે સર્વના રાજ હતા અને સમગ્ર પૃથ્વી પર આજ્ઞા આપી રહ્યા હતા, તે જ તમે આ નિર્જન વનમાં આજ એકલા કેમ પડ્યા છો?' ^{૧૪} 'ઓ ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું દુઃશાસનને અથવા મહારથી કણુંને તમારી પાસે કેમ દેખતો નથી? તેમ બીજા સુદૃઢ પણ કેમ અહીં મારા જેવામાં આવતા નથી? આ બધું

યું થયું?'' અવશ્ય કાળની ગતિને પ્રાણીઓ મહાકષ્ટે પણ જાણી શકતાં નથી; કારણ કે તમે જે સર્વ લોકના રાજા હતા, તે જ આ સમયે ધૂળધૂળ થઈને અહીં સૂતા છો!'' અરેરે! શત્રુઓને તપાવી નાખનારો આ મહારાજા પૂર્વે સર્વ મૂર્ધાભિષિક્ત રાજાઓનો અગ્રેસર હતો, પણ તે જ આ સમયે અહીં પડ્યો પડ્યો ઘાસ અને ધૂળ આટ છે. જુઓ તો ખરા, કાળનો કેટલો બધો ફેરફાર!'' અરેરે આ મહારાજા! તમારું એ નિર્મળ છત્ર, મોટા પંખો અને મહાન સેના આ સમયે ઠપાં ગયાં!'' નિઃશંક, જુઠાં જુઠાં કારણોથી થનારાં કાર્યોની ગતિ જાણવી મહાકઠિન છે, કારણ કે તમે જે પૂર્વે સર્વ લોકના શુરુ હતા, તે જ આ વેળા આવી દશાને પામ્યા છો.'' તમે ઇંદ્રની સાથે પણ મોટી સ્પર્ધા કરનારા હતા; છતાં તમારા પર આવું મહાન સંકટ આવી પડ્યું છે; આ જોઈને અમને નિશ્ચય થાય છે કે, સર્વ મનુષ્યોનો આશ્રય કરનારી લક્ષ્મી મહાયંત્રણ છે. ૧૨૦

હે દુતરાધ્યુરાજા! અત્યંત દુઃખાવિષ્ટ થયેલા અશ્વત્થામાનું એ વચન સાંભળી તમારો પુત્ર તેમને સમયોચિત વચન કહેવા લાગ્યો. ૧૧ તેણે પ્રથમ પોતાના બન્ને હાથ વતી નેત્રો લૂછી નાખ્યાં. પછી શોકનાં અશ્રુ સારતાં સારતાં તેણે કૃપાચાર્ય આદિ ત્રણે મહારથીઓને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'વિદાતાએ લોકોને માટે આવો જ ધર્મ નિર્માણ કર્યો છે કે, સમય આવતાં સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ થાય જ છે. ૧૨, ૨૩ તે જ ધર્મ પ્રમાણે અત્યારે તમારી સમક્ષ મારો વિનાશ ઉપસ્થિત થયો છે. પૃથ્વીનું પાલન કરીને હું આ સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યો છું. ૨૪ પણ આનંદની વાત છે કે, આપત્તિપ્રસંગે પણ હું યુદ્ધમાંથી પાછો હજ્યો નથી. આનંદની વાત છે કે, મારા પાપી શત્રુઓએ મને વિશેષે કરી કષ્ટથી જ માર્યો છે.

આનંદની વાત છે કે, મેં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી નિત્ય ઉત્સાહ જ રાખ્યો છે. આનંદની વાત છે કે મારા સર્વ સંબંધીઓ અને બાંધવોની સાથે હું મરણ પામ્યો છું. ઘણા જ આનંદની વાત તો એ જ છે કે, મનુષ્યોનો સંહાર કરનારા આ રણસંગ્રામમાંથી હું તમને ક્ષેમકુશળપૂર્વક મુક્ત થયેલા જોઈ છું. તમે મરતાં બચ્યા, એ મારું મહા ઉત્તમ પ્રિય થયું છે. ૨૫-૨૭ તમે મારા પરના સ્નેહને લીધે મારા મરણનો શોક કરે મા. તમે વેદોને જે પ્રમાણ માનતા હો, તો આ સમયે તમારે હર્ષિત થવું જોઈએ; કારણ કે વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે મેં અક્ષય લોકોને જીત્યા છે. ૨૮ મહા-તેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવને હું માનું છું; પણ એટલું ઠીક જ થયું છે કે, હું જ ક્ષાત્રધર્મનું સારી પેઠે આચરણ કરતો હતો તેનાથી મને તેમણે બ્રહ્મ કર્યો નથી. હું ઉત્તમ મરણને પામ્યો છું; માટે કાઈ રીતે પણ શોક કરવા યોગ્ય નથી. તેમ તમે પણ તમારાથી બનતું સર્વ કંઈ કહ્યું છે અને મારા વિજયને માટે સદાકાળ પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ દેવની ગતિ તરવી મુશ્કેલ છે.'

હે મહારાજા! આટલું કહીને દુર્યોધન મૌન થયો, તેનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયાં અને વેદનાથી તે અત્યંત વિહ્વળ થઈ ગયો. પોતાના રાજાને આમ શોકાકુળ અને અશ્રુઓ પાડતો જોઈ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઠે ક્રોધથી પ્રજ્વળી જાગ્યા. તેમણે ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ પોતાના બન્ને હાથો મસળવા માંડ્યા અને પછી અશ્રુ ભરાઈ આવવાથી ગળગળી બની ગયેલી વાણી વડે દુર્યોધનરાજાને કહ્યું: 'આ રાજન! હુદ્રવૃત્તિના તે શત્રુઓએ મોટું ઘાતકી કર્મ કરીને મારા પિતાને મારી નાખ્યા હતા, તે સમયે મને એટલો બધો સંતાપ થયો ન હતો જેટલો હમણાં તમને જોઈને મને થાય છે. હે રાજા! હું તમને

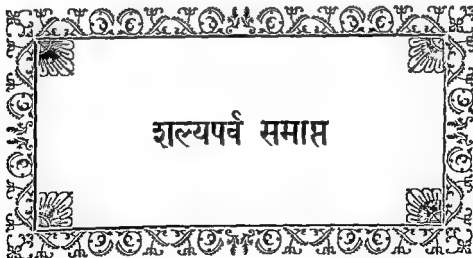
એક સત્ય વચન કહું છું, તે સાંભળો. મેં ખોદા-
વેલાં વાવ, કૂવા, તળાવના, મેં કરેલાં દાનધર્મના
તથા મેં આચરેલા પુણ્યકર્મના સોગંદ લઈને
હું તમને કહું છું કે, હું આજે વાસુદેવના દેખતાં
સર્વ જાતના ઉપાયો કરીને પણ સર્વ પાંચાલોને
યમરાજને ઘેર મોકલી દઈશ. હે મહારાજ!
આ કર્મ કરવા માટે તમે મને અનુજ્ઞા આપવા
ચોગ્ય છો. ૧૨૯-૩૭

મનને પ્રીતિ હપજવનારાં દ્રોણપુત્રનાં એ વચન
સાંભળી દુર્યોધને કૃપાચાર્યને કહ્યું: ‘હે આચાર્ય!
સત્વર જળથી ભરેલો એક કળશ મારી પાસે
લાવો.’ રાજનું એ વચન સાંભળી બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ
કૃપાચાર્ય જળભરેલો એક કળશ તેની પાસે લાવ્યા.
એટલે હે મહારાજ! તમારા પુત્રે તેમને કહ્યું:
‘હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! તમારું મંગલ હો! હું તમને
આજ્ઞા આપું છું કે, તમને જો મારું પ્રિય કરવા-
ની ઇચ્છા હોય તો તમે અશ્વત્થામાનો સેનાપતિ-

પદે અભિષેક કરો. ધર્મવેતાઓ કહે છે કે, રાજની
જો આજ્ઞા થાય તો બ્રાહ્મણે પણ ક્ષાત્રધર્મનો
આશ્રય કરી યુદ્ધ કરવું.’ ધોતાના રાજનું એ
વચન સાંભળી કૃપાચાર્યે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે
અશ્વત્થામાનો સેનાપતિપદે અભિષેક કર્યો. ૩૮-૪૩
પછી હે મહારાજ! તે અશ્વત્થામા મહારાજ
દુર્યોધનને ભેટીને સિંહનાદથી સર્વ દિશાઓને
ગભવી મૂકતા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ૪૪ હે
રાજેન્દ્ર! લોહીલુહાણ ધયેલો દુર્યોધન પણ સર્વ
જૂતોને ભયંકર એવી તે રાત્રિએ ત્યાં જ પડી રહ્યો.
હે રાજન! અશ્વત્થામા વગેરે તે મહારથીઓ
શોકથી મનમાં ઉદાસ થઈને ત્યાંથી નીકળી પડ્યા
અને શત્રુઓ સામે શાં પગલાં લેવાં તેનો વિચાર
કરવા લાગ્યા. ૪૫, ૪૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શલ્યપર્વતર્ગત ગદાયુદ્ધપર્વમાં
‘અશ્વત્થામાનો સેનાપતિપદે અભિષેક’ નામનો
અધ્યાય ૬૫ મો સમાપ્ત

ગદાયુદ્ધપર્વ સમાપ્ત

शल्यपर्व समाप्त

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

१०-सौतिकपर्व

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

१०-सौप्तिकपर्व

अध्याय १ लो-सौप्तिकपर्व*

अश्वत्थामानो निश्चय

भगवान् नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ભગવાન નારાયણને, નરોત્તમ નરને અને દેવી સરસ્વતીને નમન કરીને
'જય' નું ઘીર્તન કરીએ.

સત્ય ઉવાચ તતસ્તે સહિતા વીરાઃ પ્રવાતા દક્ષિણામુખાઃ ।

ઉપાસ્તમનવેલાયાં શિવિરામ્યાગ્રમાગતાઃ ॥ ૧ ॥

સ જય બોલ્યો હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ રીતે દુર્યોધનની પાસેથી નીકળ્યા પછી
અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા એ ત્રણે મહારથીઓ દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યા
અને બરાબર સૂર્યાસ્તને સમયે છાવણી સમીપ આવી પહોંચ્યા.* પછી તેમણે કોઈ
જાતનો અવાજ થાય એવા ભયથી પોતાનાં વાહનોને સત્તર છૂટાં મૂકી દીધાં અને
મહાગહન પ્રદેશમાં આવીને ગુપ્ત રીતે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી વીધાઈ

* 'સુમાનઃ અધિકૃત્ય કૃતો ગ્રય' એ વ્યાકરણ-યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'સૌપ્તિક' શબ્દ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ કુષ્ણપુત્ર આદિ નિદ્રાધીન થયેલા પાંચાલરાજાઓના વધવું જણાત એ પરંભા વણુવેતુ છે, તે સૌપ્તિકપર્વ કહેવાય છે

ગયેલા અને આખે શરીરે ઘાયલ થયેલા તે મહા-
રથીઓએ પાંડવોની સેનાના પડાવની પાસેના
પ્રદેશમાં પોતાનો મુકામ કર્યો.^{૨,૩} ત્યાં તેમણે
દીર્ઘ અને ઉપ્પુ નિઃશ્વાસ નાખીને પાંડવોના
સંબંધમાં જ વિચાર ચલાવવા માંડ્યો. તેવામાં
તેમણે વિજયી પાંડવોની ધોર ગર્જનાઓ સાંભળી.
હવે પાંડવો પોતાની પાછળ આવે છે, એવા
ભયથી તેઓ પુનઃ પૂર્વ દિશા તરફ નાહા. આમ
એક સુદૂર્ત જટલા કાળ સુધી તેમણે આગળ
જવાનું ચાલુ રાખ્યું, એવામાં તો તેમના ઘોડાઓ
થાકી ગયા અને તેઓ પોતે પણ તરસથી પીડાવા
લાગ્યા.^{૪,૫} રાજા દુર્યોધનના વધથી તે મહાન ધનુ-
ર્ધારીઓને ધણું જ સંતાપ થતો હતો તથા ક્રોધ
અને અમર્ષને તેઓ વશ થઈ ગયા હતા; તેથી
પોતાને લાગેલી વૃધાને તેમણે ગણુકારી જ નહિ
અને એક સુદૂર્તકાળ સુધી તેઓ ત્યાં બેઠા રહ્યા.^૬

દુતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! ભીમસેને માન-
વામાં પણ ન આવે તેવું કમં કયું છે; કારણ કે
દશ હજાર હાથીઓ સરખું બળ ધરાવનારા મારા
પુત્રને તેણે પાડી નાખ્યો.^૭ એ સંજય ! મારો
પુત્ર સર્વ ભૂતોથી પણ અવધ્ય હતો, વજ્ર સમાન
દઢ શરીરવાળો હતો અને યુવાન હતો, છતાં પાંડ-
વોએ રણમાં તેને મારી નાખ્યો છે.^૮ તો હે ગાવ-
દગણિ ! તે દેવતું નિર્માણ ઝાળંગી શકાય એવું
નથી. આથી જ રણમાં એકઠા મળેલા પાંડવોએ
મારા પુત્રને મારી નાખ્યો છે.^૯ હે સંજય ! મને
લાગે છે કે, મારું દૃઢ્ય અવરય પર્વતના સારથી
જ બનેલું હશે; કારણ કે સો પુત્રને મરણ પામેલા
સાંભળ્યા છતાં તેના હજારો કટકા થઈ જતા
નથી.^{૧૦} અરેરે ! અમારા સર્વ પુત્રોના મરણને
લીધે હવે અમે બંને વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષોની શી દશા
થશે ! કારણ કે યુધિષ્ઠિરના તાબામાં આવેલા આ
દેશમાં વસવાનો હવે મને હસાદ જ રહ્યો નથી.^{૧૧}

હે સંજય ! હું પણ એક રાજાનો પિતા હતો અને
બંને પણ રાજા જ હતો. તેનો તે જ હું દાસની
પેઠે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞામાં રહીને ઢવી રીતે જીવી
શકીશ ?^{૧૨} હે સંજય ! મેં પણ આખી પૃથ્વી
પર આજ્ઞા કરી છે અને સર્વ રાજાઓના મરતક
પર પગ મૂક્યો છે. તો હવે તુચ્છ થઈને હું કેમ
જીવીશ ? અરેરે ! જણે એકલાએ મારા સો પુત્રોને
મારી નાખ્યા છે, તે ભીમસેન સાથે રહીને મારું
જીવન કેમ જશે ?^{૧૩} ખરેખર ! હે સંજય ! મારા
પુત્રે મહાત્મા વિદુરના વચન પ્રમાણે નહિ વર્તીને
તેમના ભવિષ્યવચનને સત્ય કયું છે.^{૧૪} હે સંજય !
હું હવે આ પાપી યુધિષ્ઠિરનો દાસ થઈને કેમ રહી
શકીશ ? કેમ કરીને હું ભીમસેનનાં વાક્યોને
સાંભળી શકીશ ?^{૧૫} હે તાત ! ભીમસેને મારા
પુત્રને અધર્મથી મારી નાખ્યો છે; પણ તેના મરણ
પછી કૃપાચાર્યે, કૃતવર્માએ તથા અશ્વત્થામાએ
શું કયું હતું ?^{૧૬}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! તમારા તે ત્રણે
મહારથીઓ પાંડવોની છાવણીથી પૂર્વ દિશામાં
થોડે દૂર નાસી જઈને બેઠા, એટલે એક વન તેમના
જેવામાં આવ્યું. તે વન અનેક બળતનાં વૃક્ષોથી
તેમ જ લતાઓથી ભરેલું હતું અને ધોર હતું.^{૧૭}
ત્યારે સૂર્યાસ્તનો સમય થઈ ગયો હતો, તેથી એક
સુદૂર્તભર ત્યાં વિશ્રાંતિ લઈ તેમણે પોતાના ઉત્તમ
ઘોડાઓને પાણી પાડ્યું.^{૧૮} પછી તેમણે તે ધોર વનમાં
પ્રવેશ કર્યો. તે મહાવન અનેક ઝૂંજો તથા પક્ષીઓથી
સેવાયેલું હતું, બલબલનાં વૃક્ષો અને લતાઓથી
ઢંકાયેલું હતું અને તરહતરેહનાં હિંસક પ્રાણીઓ-
થી ભરપૂર હતું.^{૧૯} વળી તે અનેક જળાશયોથી વ્યાપ્ત
હતું, ભિન્ન ભિન્ન અતિનાં પ્રુખોથી શોભી રહ્યું હતું,
સેંકડો પત્તિનીઓથી છવાયેલું હતું અને નીલ-
વર્ણનાં કમળોથી યુક્ત હતું.^{૨૦} આના ધોર
વનમાં પ્રવેશ કરી તેમણે સર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરી,

એટલે હજારે શાખાઓવાળું એક વડનું ઝાડ તેમના જોવામાં આવ્યું.^{૨૧} હવે હે રાજન ! તે મહારથીઓ એ વડના ઝાડ પાસે ગયા અને એ શ્રેષ્ઠ વનસ્પતિને જોવા લાગ્યા.^{૨૨} હે પ્રભુ ! તેઓ પોતપોતાના રથો પરથી નીચે જતરી પડ્યા અને ઘોડાઓને છૂટા કરી દઈ, વિધિપૂર્વક સ્નાન કરી સંધ્યોપાસન કરવા લાગ્યા. તેવામાં તો સૂર્ય અસ્તાચળની પાછળ જઈ પહોંચ્યો અને સર્વ જગતની ધાત્રી મહારાત્રિ આવી પહોંચી.^{૨૩, ૨૪} સારે સંપૂર્ણ ઉદય પામેલા ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓથી ગગનાં ગણ શોભી નીકળ્યું, તે જાણે મહારાત્રિનું રત્નઝડિત વસ્ત્ર હોય તેમ જોખાનું પ્રેક્ષણીય થઈ પડ્યું.^{૨૫} ત્યાં રાત્રિવિહારી પ્રાણીઓ સ્વેચ્છાનુસાર આનુખાનુ નીકળી પડ્યાં અને દિવસવિહારી પ્રાણીઓ નિદ્રાવશ થઈ ગયાં.^{૨૬} સર્વ તરફ નિશાચરોનો મહાદારુણ શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો તથા રાત્રિમાં ધૂમનારાં માંસાહારી પ્રાણીઓ હર્ષમાં આવી ગયાં. તેથી શરૂ થયેલી રાત્રિ ધોરસ્વરૂપ થઈ રહી. આ રીતે રાત્રિનો ધોર આરંભ થઈ ચૂક્યો, એટલે દુઃખ અને શોકથી આકુળ થયેલા કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા એક સાથે પાસે પાસે બેઠા.^{૨૭, ૨૮} આમ વડની પાસે બેસીને તેઓ કૌરવો અને પાંડવોના ધોર સંહાર વિષેનો શોક કરવા લાગ્યા.^{૨૯} પછી સર્વોંગે શ્રમિત થયેલા તથા અનેક પ્રકારનાં ખાણોથી ધવાયેલા તે મહારથીઓ જાંધથી લોટાઈ ગયા અને તેઓ પૃથ્વીતલ ઉપર આડા પડ્યા.^{૩૦} હે મહારાજ ! મહારથી કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા તો ત્યાં નિદ્રાવશ થઈ ગયા; કારણ કે શોક અને શ્રમ એ બન્નેની તેમના પર ઘણીજ અસર થઈ હતી. આ બન્ને મહારથીઓ નિત્ય સુખ ભોગવવાને યોગ્ય હતા, દુઃખને માટે અયોગ્ય હતા અને મહાકિંમતી શયનમાં સૂતારા હતા, તોપણ

તે સમયે અનાયની પેઠે કવળ પૃથ્વી પર જ સૂઈ ગયા હતા. પરંતુ હે ભારત ! ક્રોધ અને અમર્ષને વશ થઈ ગયેલા અશ્વત્થામાને જરાયે નિદ્રા આવતી ન હતી. તે તો સર્પની પેઠે કૂંકાડા માર્યા કરતા હતા.^{૩૧-૩૩} આમ મહાબાહુ અશ્વત્થામાને જાંધ આવી નહિ અને તે ક્રોધથી બળી રહ્યા. આથી તે ધોર દેખાવવાળા તે વનને જોવા લાગ્યા.^{૩૪} તે જાતજાતનાં પ્રાણીઓથી ભરપૂર એવા તે વનપ્રદેશને જોતાં જોતાં તે મહાબાહુએ પેલા વડના વૃક્ષને કાગડાઓથી ભરેલું જોયું.^{૩૫} હે કુરુવંશી ! એ ઝાડ પર હજારે કાગડાઓ રાત ગાળતા બેઠા હતા અને જુદી જુદી શાખાઓનો આશ્રય કરી સુખપૂર્વક નિદ્રાવશ થયા હતા.^{૩૬} આમ તે કાગડાઓ નિરાંતે જાંધતા હતા, તેવામાં ધોર દેખાવનું એક ધ્રુવક એકાએક તે વૃક્ષની પાસે આવતું તેમના જોવામાં આવ્યું.^{૩૭} તે ધ્રુવડનો શબ્દ ઘણો મોટો હતો, શરીર મહાપ્રચંડ હતું, નેત્રો રચામ હતાં, શરીરનો વર્ણ ભૂખરા અને પિંગળો હતો, નાસિકા લાંબી હતી, નખો તીણા હતા અને વેગ ગરુડના જેવો હતો.^{૩૮} હે ભારત ! તે પક્ષી ધીમે શબ્દ કરીને છુપાતું છુપાતું ત્યાં આવ્યું અને વડની શાખાઓ તરફ જોવા લાગ્યું. પછી તે ધ્રુવડે પ્રત્યેક શાખા પર બેસીને ત્યાં સૂતેલા અનેક કાગડાઓને મારવા માંડ્યા.^{૩૯, ૪૦} ઠટલા-એકની તેણે પાંખો પીંખી નાખી, ઠટલાએકનાં મસ્તકો કાપી નાખ્યાં અને ઠટલાએકના પગો ભાંગી નાખ્યા.^{૪૧} હે રાજ ! જ જ કાગડાઓ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા તે બધાને એ બળવાન ધ્રુવડે એક ક્ષણવારમાં મારી નાખ્યા; તેથી આખો વડ કાગડાઓનાં શરીરોથી તથા શરીરોના અવયવોથી છવાઈ ગયો. આ રીતે પોતાના શત્રુ-કાગડાઓનો સંહાર કરી તે શત્રુહંતા ધ્રુવડે પોતાના વેરનો યથેષ્ટ બદલો લીધો અને તેથી તે હરખાવા

લાગ્યું. રાત્રિના સમયે આપું કપટયુક્ત કર્મ કરી ધ્રુવડે પોતાનું વેર વાળ્યું, તે જોઈને અશ્વત્થામાએ પણ તે રીતે જ પોતાના શત્રુઓનું વેર વાળવા માટે મનમાં સંકલ્પ કર્યો. તેમણે એકલાએ જ સમયે વિચાર કર્યો કે, ‘આ પક્ષીએ મને આ પ્રમાણે જ શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને શત્રુઓનો વિનાશ કરવા માટે મને અત્યારનો જ સમય યોગ્ય જણાય છે. પાંડવો વિજય મેળવીને પ્રકાશી રહ્યા છે, બળવાન છે, ઉત્સાહી છે, અચૂક નિશાન પાડનારા છે અને મોઢા થોડાંજ છે, તેથી બીજા કોઈ ઉપાયે હું તેમનો હવે નાશ કરી શકીશ નહિ. વળી રાજા દુર્યોધન આગળ મેં તેમનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. જો કદાચ હું તેઓ સામે ન્યાયપૂર્વક યુદ્ધ કરીશ અને પતંગિયું જેમ અગ્નિમાં ઝંપલાવે છે, તેમ મારો નાશ કરનારી વૃત્તિનો જો આશ્રય કરીશ, તો અવશ્ય મારે પ્રાણોનો ત્યાગ જ કરવો પડશે. માટે આપું કપટ કરવાથી મારું કાર્ય સિદ્ધ પણ થશે તથા શત્રુઓનો મોટો વિનાશ થઈ જશે. વળી જ માર્ગ સંશય ભરેલો હોય તેના કરતાં જ માર્ગ નિઃસંશય હોય તેનો જ આશ્રય કરવો.’^{૪૨-૪૯} આ વાતને અનેક શાસ્ત્રકુશળ મનુષ્યો વધારે માન આપે છે. વળી ક્ષાત્રધર્મથી આશ્ચર્યિત થઈને અશ્વત્થામાના મનુષ્યે લોકમાં કંઈ નિંદા અને ધૂણાપાત કાર્ય હોય તો તે પણ અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. અકુશલાત્મા પાંડવોએ પણ પગલે પગલે નિંદા,

× દુર્જનાવરિતં માર્ગે પ્રમાણ કુર્વતે સ્ત્રાઃ । વિશ્વસ્તાન્ દિશિતુ દ્રોણમ્લક્ષ્યમકરોદ્ ગુહ્ય ॥ ૪૭ ॥ પુરણે દુર્જનોએ આચરેલા માર્ગને જ પ્રમાણ માને છે. દષ્ટાત તરીકે અશ્વત્થામાએ વિશ્વાસ પામીને સુખેથી નિદ્રાવશ થયેલા પોતાના શત્રુઓનો વિનાશ કરવા માટે ધ્રુવડે પોતાનો ગુરુ બનાવ્યો; અર્થાત્ દુર્જનો દુર્જનોના વર્તનને જ ઉપદેશરૂપે સ્વીકારે છે અને વિવેકહીન પ્રાણીને પણ પોતાનો ગુરુ માને છે. આ વાતમાં અશ્વત્થામા એક દાખવાત્ર છે.

—નીલકંઠ

ધૂણાપાત અને કપટભરેલાં જ સર્વ કાર્યો કર્યો જ છે તો ! પ્રાચીન ધર્મચિંતકોએ પણ પોતે ન્યાયદ્રષ્ટા અને તત્ત્વદ્રષ્ટા હતા, છતાં આ વિષયને લગતા આ શ્લોકો ગાયા છે :

પરિશ્રાંતે વિદીર્ષેન્ વા શુંજાને વાડપિ શત્રુમિઃ ।

પ્રસ્યાને વા પ્રવેશે વા પ્રહર્તવ્યં રિપોર્વલમ્ ॥

નિદ્રાર્તમઘરાત્રે ચ તથા નદપ્રણાયકમ્ ।

મિત્રવેપોઢં વલં યચ્ચ દ્વિધા યુક્તં ચ યદ્ધવેત્ ॥

શત્રુનું સૈન્ય થાકી ગયું હોય, ધાયલ થયેલું હોય, ભોજન કરતું હોય, કોઈ સ્થળે પ્રયાણ કરતું હોય અથવા પ્રવેશ કરતું હોય; તોપણ તેના શત્રુઓએ તેના પર અકસ્માત્ છાપો મારવો. વળી શત્રુઓનું સૈન્ય અર્ધરાત્રે નિદ્રાહીન થયું હોય, નાશ પામેલા સેનાપતિવાળું હોય, છિન્નભિન્ન થયેલા થોડાંજવાળું હોય, અથવા જે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હોય, તોપણ તેને મારી નાખવું.’

આ રીતે વિચાર કરીને પ્રતાપી અશ્વત્થામાએ રાત્રિમાં નિદ્રાવશ થયેલા પાંડવોનો તથા પાંચાલોનો વિનાશ કરવા માટે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. આવી ફૂર બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને તેમણે તે સંબંધમાં વારંવાર ખૂબ મનન કર્યું.^{૫૦-૫૬} પછી તેમણે પોતાના મામા કૃપાચાર્યને તથા કૃતવર્માને જગાડ્યા. મહાબળવાન મહાત્મા કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા બરાબર જગ્યા પછી અશ્વત્થામાનો વિચાર જાણી શરમાઈ ગયા અને તેને માટે કંઈ પણ ઉત્તર આપી શક્યા નહિ. તેમની આવી સ્થિતિ જોઈ અશ્વત્થામા એક યુદ્ધતંત્ર વિચારમાં પડી ગયા અને પછી તેમણે આંસુ પાડતાં પાડતાં વિહ્વળતાપૂર્વક કહેવા માંડ્યું:^{૫૭, ૫૮} ‘મહાબળવાન શ્રેષ્ઠની રાજા દુર્યોધનને શત્રુઓએ કપટ કરીને મારી નાખ્યો છે. જો રાજાને માટે આપણે પાંડવો સાથે વેરભાવથી જોડાયા છીએ.^{૫૯} અગિયાર અશોકિણી સેનાનો અધિપતિ આપણે

રાગ શુદ્ધ પરાક્રમી હતા; પરંતુ તેને એકલાને શુદ્રબુદ્ધિના અનેક શત્રુઓએ એકઠા મળીને ભીમ-સેન દ્વારા રણભૂમિ પર પાડી નખાવ્યો છે.^{૧૦} વળી ભીમસેને આ એક મોટું દૂર કર્મ કર્યું છે કે, મૂર્ખાભિષિક્ત રાગ દુર્યોધનના મસ્તકને તેણે પગ વતી કર્યું છે. સાંભળો, ભીમસેનના તે ધાતકી કૃત્યથી આનંદિત થયેલા પાંચાક્ષરાબ્રહ્મો ગર્જનાઓ કરી રહ્યા છે, બાહુઓને ઠોકી રહ્યા છે, હસે છે, શંખો વગાડે છે અને સેંકડો દુંદુભિઓને વગાડે છે.^{૧૧, ૧૨} અરે! આ સમયે પાંડવોની છાવણીમાં ચામેર વાદિત્રોનો તુમુલ શબ્દ સંભળાય છે અને બીજા શબ્દોથી મિશ્ર થયેલા શંખોનો ઘોર ધ્વનિ વાયુથી પ્રેરાઈને દિશાઓને બધે પૂરી દે છે.^{૧૩} વળી ઘોડાઓનો હણહણાટ, હાથીઓની ત્રાડ અને શૂરાઓનો અતિ મહાન સિંહનાદ પણ સંભળાય છે. જુઓ પેલા પાંડવો અત્યંત હરખાતા હરખાતા પૂર્વ દિશામાં બળે છે. તેમના રથોની નેમિઓનો શોભાંજનક ઘડઘડાટ છેક અહીં સુધી સંભળાય છે.^{૧૪, ૧૫} આહ! પાંડવોએ કૌરવોનો મહાન સંહાર કરી નાખ્યો છે; માત્ર આપણે ત્રણ જ એ ઘોર વિનાશમાંથી બચી ગયા છીએ.^{૧૬} આ યુદ્ધના આરંભ સમયે કૌરવોના સૈન્યમાં ઠેટલાએક મહાપુરુષો સો હાથીઓ જેટલું બળ ધરાવનારા હતા અને ઠેટલાએક સર્વ જાતનાં અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવામાં કુશળ હતા; પરંતુ તે બંધાને પાંડવોએ મારી નાખ્યા છે. તે ઉપરથી હું માનું છું કે, સમય પલાટાઈ ગયો છે.^{૧૭} તેથી હવે પછી મહાદુષ્કર કાર્ય કર્યું હોય તોપણ તેનું પરિણામ આવું જ આવવું જોઈએ અથવા અમુક કાર્ય કરવાથી અમુક જ ફળ પ્રાપ્ત થાય, એમ ધારવું અશક્ય છે.^{૧૮} માટે તમારી બનેલી બુદ્ધિએ આવા મહાસંકટ ભરેલા પ્રસંગે મોહવશ ન થઈ ગઈ હોય, તો કહેા, કે

આપણે આ સમયે કર્યું પ્રેયસ્કર કર્મ કરવું!^{૧૯}
 ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સોપ્તિકપર્વમાં 'અશ્વત્થામાને નિશ્ચય' નામનો અધ્યાય ૧ હો સમાપ્ત

અધ્યાય રજો

કૃપાચાર્યનો અશ્વત્થામાને ઉપદેશ

॥ ૪૫ ઉવાચ ॥

શ્રુતં તે વચનં સર્વં યદ્યદુક્તં ત્વયા વિમો ।
 મમાપિ તુ વચઃ કિંચિન્નૃણુષ્વાધ મહામુજ ॥ ૧

કૃપાચાર્ય બોલ્યા : હે મહાબાહુ અશ્વત્થામા ! તેં જ જ વચનો કહ્યાં તે સર્વ મેં સાંભળ્યાં. પણ હવે હું તને અમુક અલ્પ વચનો જ કહું છું તે તું સાંભળ.^૧ જગતમાંના સર્વ મનુષ્યો દૈવ અને પુરુષાર્થથી બંધાયેલા છે. આ બંને વિના ત્રીજું એક પણ કોઈને બંધનકર્તા નથી.^૨ હે મહાપુરુષ! ઠેવળ દૈવ પર જ આધાર રાખવાથી મનુષ્યોનાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી, તેમ જ ઠેવળ પુરુષાર્થને જ વળગી રહેવાથી પણ મનુષ્યોની કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. માટે દૈવ અને પુરુષાર્થ એ બંનેના યોગથી જ સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે.^૩ જગતમાંના સર્વ અર્થો એ બંનેનો જ નિત્ય સંબંધ રાખે છે અને તેઓ બંનેના યોગથી સર્વની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા વિયોગથી સર્વની નિવૃત્તિ થાય છે.^૪ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરીને મેઘ શું ફળ સાધી શકે છે? પરંતુ તે જો સારી રીતે ખેડેલા ખેતરમાં વૃષ્ટિ કરે, તો તે શું ફળ સાધી શકે તો નથી? દૈવ અને પુરુષાર્થ એ બંનેના સંબંધમાં સર્વ જ પક્ષ નિશ્ચિત થયેલા છે. જમ કે : 'દૈવ પ્રબળ હોય તો પુરુષાર્થ વ્યર્થ છે અને પ્રબળ દૈવ પુરુષાર્થહીન હોય તો તે પણ વ્યર્થ છે.' આ બંને પક્ષોમાંથી પૂર્વનો પક્ષ જ વિશેષ ચડિયાતો છે.^૫ પરંતુ વરસાદ ઘણો જ સારો થયો હોય અને ખેતર પણ પુરુષાર્થ કરીને સારી રીતે ખેડ્યું હોય, તો તેના ફળરૂપે ઘણો જ ઉત્તમ પાક થાય છે.

તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોની ઉત્તમ કાર્યસિદ્ધિ પણ દેવ અને પુરુષાર્થ બનેલી અનુકૂળતા પર આધાર રાખે છે.^૯ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દેવ અને પુરુષાર્થમાં દેવ જ બળવાન છે; કારણ કે કોઈ સમયે દેવ પોતે જ પુરુષાર્થની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કૂળ આપવા સમર્થ થઈ શકે છે. આવો નિશ્ચય કરીને પણ બુદ્ધિમાન પુરુષો કેવળ દેવ પર જ આધાર રાખતા નથી; કિંતુ દક્ષતાનો આશ્રય કરી પુરુષાર્થ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, નહિ કે નિરુદ્ધમી રહે છે.^{૧૦} હે નરશ્રેષ્ઠ! મનુષ્યોમાં સર્વ કાર્યો દેવ અને પુરુષાર્થ બંનેની અનુકૂળતાથી પ્રવૃત્ત થયેલાં દેખાય છે અને તે બંનેની પ્રતિકૂળતાથી નિવૃત્ત થયેલાં જણાય છે.^{૧૧} પુરુષાર્થ કર્યો હોય, તોપણ દેવની જો અનુકૂળતા હોય તો જ તે સિદ્ધ થાય છે અને દેવની જો પ્રતિકૂળતા હોય તો કર્મ કરનારા મનુષ્યને થોગ્ય કૂળ મળતું નથી.^{૧૨} માટે દક્ષ મનુષ્યોનો પુરુષાર્થ પણ જો સુદૈવથી હીન હોય તો તે લોકમાં નિષ્કૂળ થયેલો દેખાય છે. આ વાત સારી રીતે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પણ સિદ્ધ કરેલી છે.^{૧૩} હવે આ મહાન સિદ્ધાંતને વળગી રહી શ્રેષ્ઠાએક આજ્ઞા અને અવ્યવસ્થિત મનવાળા પુરુષો પુરુષાર્થને ધિક્કારી કાઢે છે, પરંતુ બુદ્ધિમાનો તે રચતું નથી.^{૧૪} કારણ કે પૃથ્વી પર કોઈ પણ કરેલું કર્મ નિષ્કૂળ જોવામાં આવતું જ નથી. માટે કોઈ સમયે મહાન કૂળ આપનારું કર્મ નહિ કરવાથી મનુષ્યને દુઃખ જ જોવું પડે છે.^{૧૫} વળી કોઈ સમયે જોવું પણ બને છે કે, પુરુષાર્થને નહિ કરનારો પુરુષ પણ દૈવચ્છાથી આપોઆપ કોઈ મહાન લાભ મેળવે છે. ત્યારે કોઈ પુરુષ પુરુષાર્થ કર્યા છતાં પણ તેનો લાભ મેળવી શકતો નથી; પરંતુ તેના પુરુષો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. બાકી સામાન્ય દૃષ્ટિએ તો એમ જ છે કે, કર્મ કરનારને લાભ મળે છે અને

કર્મ નહિ કરનારને લાભ મળતો નથી.^{૧૬} માટે જ પુરુષ કુશળતાપૂર્વક પુરુષાર્થ કરે છે, તે જ પોતાનું જીવન સુખેથી ગાળી શકે છે, પણ આજ્ઞાપુરુષ સુખેથી આગળ વધી શકતો નથી. આ જગતમાં જો સત્પુરુષાર્થ જોવામાં આવે છે, તેઓ જ ધણું કરીને પોતાનું હિત ઇચ્છનારા ગણાય છે.^{૧૭} જો કદાચ કોઈ ઉત્સાહી મનુષ્ય કર્મનો આરંભ કર્યા છતાં તેનું સંપૂર્ણ કૂળ મેળવી શકતો નથી, તોપણ લોકો તેની નિંદા કરતા નથી અથવા પ્રાપ્ત થવા થોગ્ય થોડું સરખું કૂળ પણ તેને મળે જ છે.^{૧૮} પરંતુ જો પુરુષ કોઈ જાતનો ઉદ્ધમ કર્યા વિના યોદ્ધો યોદ્ધો બીજાઓના યત્નથી પ્રાપ્ત થયેલા કૂળનો ઉપભોગ કરે છે, તે તો ધણું કરીને નિંદાપાત્ર જ થાય છે અને સર્વનો દ્વેષપાત્ર થઈ પડે છે.^{૧૯} આમ જ પુરુષ પુરુષાર્થને ધિક્કારી કાઢી અન્યથા રીતે વર્તે છે અર્થાત્ દેવ પર જ આધાર રાખી કોઈ જાતનો ઉદ્ધમ કરતો નથી, તે પુરુષ પોતાનો અનર્થ જ કરે છે, આવો બુદ્ધિમાનો નિશ્ચય છે.^{૨૦} કોઈ સમયે આરંભેલું કર્મ નિષ્કૂળ થાય છે, તો તેમાં બે કારણો સંભવી શકે છે: કાં તો તે કર્મ થોગ્ય ઉદ્ધમથી હીન હોય, અથવા સુદૈવથી હીન હોય.^{૨૧} છતાં પુરુષનું સુદૈવ પુરુષાર્થ કર્યા વિના આ જગતમાં કદી કૂળદાયી થતું નથી. માટે જ પુરુષ કૌશલ્ય અને ઉત્સાહસંપન્ન થઈ પ્રથમ દેવતાઓને નમસ્કાર કરી રૂડી રીતે કર્મનો આરંભ કરે છે તેને કદી પણ વિશ્વો નડતાં નથી અને તેનું કર્મ સંપૂર્ણ રીતે કૂળદાયી બને છે, તેમ જ જ પુરુષ વૃદ્ધોની સેવા કરે છે, કાર્યનો આરંભ કરવાને સમયે વૃદ્ધોને પૂછે છે અને તેમણે દેહલાં હિતકર તથા શ્રેયસ્કર વચનોને માન્ય કરે છે, તે પુરુષનું કાર્ય પણ રૂડી રીતે પરિપૂર્ણ થાય છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે અહર્નિશ પ્રાતઃકાળે જોડીને કર્મનો આરંભ કરતાં પહેલાં વૃદ્ધોમાં

પણ સન્માન પામેલા પુરુષોને પૂછવું જોઈએ; કારણ કે મહા અલભ્ય લાભ મેળવવામાં તેમની ઉત્તમ સલાહ પરમ ઉત્કૃષ્ટ સાધનરૂપ થઈ પડે છે અને વાસ્તવિક રીતે સર્વ સિદ્ધિઓનું મૂળ વૃદ્ધ પુરુષોની સદ્બુદ્ધિ જ છે. આમ સમજી ને પુરુષ વૃદ્ધોના હિતોપદેશ પ્રમાણે પોતાના પુરુષાર્થને કામે લગાડે છે, તેને એ પુરુષાર્થનું ઉત્તમ ફળ તત્કાળ મળે છે. પરંતુ જે મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોવા છતાં અભિમાન, રાગ, ક્રોધ અને ભયને લીધે અર્થ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તુરંત જ લક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થાય છે. આપણે રાજ કુર્યોધન પણ અર્થલુબ્ધ હોતો, અદીર્ઘ-દર્શી હોતો, મૂઠ્ઠા હોતો અને અસમર્થ પણ હોતો; છતાં ઠોઠ જાતનો વિચાર કર્યા વિના તેણે આવા મહાન કાર્યોનો આરંભ કર્યો હોતો. તેણે પોતાનું હિત ઇચ્છનારા પુરુષોનો અનાદર કર્યો હોતો, દુષ્ટ પુરુષોની સલાહ લીધી હતી અને મહાગુણવાન પુરુષોએ અટકાવ્યા છતાં તેણે પાંડવો સાથે વેર ક્યું હતું. તેનો સ્વભાવ પ્રથમથી જ દુષ્ટ હતો તેથી તેણે કદી ધૈર્ય ધારણ ક્યું ન હતું; તેથી તેણે મિત્રોનું વચન માન્યું ન હતું, તેથી આ સમયે સર્વ કાર્યોનો વિનાશ થઈ ગયો છે અને પોતે પણ સંતાપ કરે છે. આપણે પણ એ પાપી પુરુષને નિત્ય અનુસરીએ છીએ; તેથી આપણને પણ આવો મહાદારણ અન્યાય કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે. આજે આપણા ઉપર આવી પડેલા સંકટથી મારી બુદ્ધિ એટલી બધી તપી ગઈ છે કે, જ્યાં હું મારા પોતાના કલ્યાણના સંબંધમાં લેશમાત્ર પણ વિચાર કરી શકતો નથી તેમ કંઈ જાણી પણ શકતો નથી. આવા સંકટને સમયે મનુષ્ય જ્યારે મોહવશ થઈ જાય છે, ત્યારે તેણે પોતાના મિત્રોની સલાહ પૂછવી; કારણ કે તેમ કરવામાં તેની બુદ્ધિ અને

વિનય પુનઃ સતેજ થાય છે અને પછી તેને શ્રેયસ્કર માર્ગ દેખાય છે. અરે! વિદ્વાન પુરુષોએ પણ સારાસાર કાર્યોના મૂળનો બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરી વૃદ્ધોની સલાહ પૂછવી જોઈએ અને પછી તેઓ જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે કાર્ય કરવું જોઈએ. માટે આપણે ત્રણ જણા ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને વિદુર પાસે જઈએ અને તેમને પૂછ્યા પછી તેઓ જે શ્રેયસ્કર કાર્ય કરવાનું કહે તે આપણે કરીએ. આવો મારો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે. કાર્યોનો આરંભ કર્યા વિના કદી પણ ફળ મળતું નથી, પરંતુ પુરુષાર્થ કર્યા છતાં જમતું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી તેમનો દેવે જ વિનાશ કર્યો છે, એમ જાણવું. એમાં જરા પણ વિચાર કરવા જરૂર નથી. ૧૨૦-૨૫

હતિ શ્રીમહાભારતમા સોમિકપર્વમાં 'અશ્વત્થામા અને કૃપાર્થનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૨ નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

અશ્વત્થામાના વિચારો.

॥ મન્ય ઉવાચ ॥

કૃપસ્ય વચનં શ્રુત્વા ધર્માર્થસહિતં શ્રુમ્ ।

અશ્વત્થામા મહારાજ દુઃસ્વશોકસમન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : હે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! કૃપાર્થનું ધર્માર્થથી યુક્ત એવું એ શુભ વચન સાંભળીને અશ્વત્થામા દુઃખ અને શોકથી વિહ્વળ થઈ ગયા. તે પ્રદીપ્ત અગ્નિની પેઠે મનમાં બળવા લાગ્યા અને તેમણે મનને દૂર કરી કૃપાર્થને તથા કૃતવર્માને કહ્યું :^{૧,૨} 'પ્રત્યેક પુરુષની અંદર જે જે શોભાવનારી બુદ્ધિ હોય છે, તે તે પોતાની બુદ્ધિથી તેઓ સર્વે ભિન્ન ભિન્ન રીતે સંતોષ પામે છે.^૩ સર્વ લોક પોતાને મહાબુદ્ધિમાન માને છે, સૌ ઠોઠ મનુષ્ય પોતાને સર્વોત્કૃષ્ટ માને છે અને પોતાની પ્રશંસા કરે છે.^૪ સર્વને પોતાની બુદ્ધિ સાધુવાદમાં સ્થિર થયેલી જણાય

તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોની ઉત્તમ કાર્યસિદ્ધિ પણ દેવ અને પુરુષાર્થ બંનેની અનુકૂળતા પર આધાર રાખે છે.^૯ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દેવ અને પુરુષાર્થમાં દેવ જ બળવાન છે; કારણ કે કોઈ સમયે દેવ પોતે જ પુરુષાર્થની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ક્ષણ આપવા સમર્થ થઈ શકે છે. આવો નિશ્ચય કરીને પણ બુદ્ધિમાન પુરુષો કેવળ દેવ પર જ આધાર રાખતા નથી; કિંતુ દક્ષતાનો આશ્રય કરી પુરુષાર્થ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, નહિ કે નિરુદ્ધગી રહે છે.^{૧૦} હે નરશ્રેષ્ઠ! મનુષ્યોમાં સર્વ કાર્યો દેવ અને પુરુષાર્થ બંનેની અનુકૂળતાથી પ્રવૃત્ત થયેલાં દેખાય છે અને તે બંનેની પ્રતિકૂળતાથી નિવૃત્ત થયેલાં જણાય છે.^{૧૧} પુરુષાર્થ કયો હોય, તોપણ દેવની જો અનુકૂળતા હોય તો જ તે સિદ્ધ થાય છે અને દેવની જો પ્રતિકૂળતા હોય તો કર્મ કરનારા મનુષ્યને યોગ્ય ક્ષણ મળતું નથી.^{૧૨} માટે દક્ષ મનુષ્યોનો પુરુષાર્થ પણ જો સુદૈવથી હીન હોય તો તે લોકમાં નિષ્ફળ થયેલો દેખાય છે. આ વાત સારી રીતે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પણ સિદ્ધ કરેલી છે.^{૧૩} હવે આ મહાન સિદ્ધાંતને વળગી રહી કેટલાએક આળસુ અને અવ્યવસ્થિત મનવાળા પુરુષો પુરુષાર્થને ધિક્કારી કાઢે છે, પરંતુ બુદ્ધિમાનોને તે રચતું નથી.^{૧૪} કારણ કે પૃથ્વી પર કોઈ પણ કંઈક કર્મ નિષ્ફળ જોવામાં આવતું જ નથી. માટે કોઈ સમયે મહાન ક્ષણ આપનારું કર્મ નહિ કરનારો મનુષ્યને દુઃખ જ એવું પડે છે.^{૧૫} વળી કોઈ સમયે એવું પણ બને છે કે, પુરુષાર્થને નહિ કરનારો પુરુષ પણ દેવેચ્છાથી આપોઆપ કોઈ મહાન લાભ મેળવે છે. ત્યારે કોઈ પુરુષ પુરુષાર્થ કર્યા છતાં પણ તેનો લાભ મેળવી શકતો નથી; પરંતુ તેના પુરુષો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. બાકી સામાન્ય દૃષ્ટિએ તો એમ જ છે કે, કર્મ કરનારને લાભ મળે છે અને

કર્મ નહિ કરનારને લાભ મળતો નથી.^{૧૬} માટે જ પુરુષ કુશળતાપૂર્વક પુરુષાર્થ કરે છે, તે જ પોતાનું જીવન સુખેથી ગાળી શકે છે, પણ આળસુ પુરુષ સુખેથી આગળ વધી શકતો નથી. આ જગતમાં જેઓ સત્પુરુષાર્થી જોવામાં આવે છે, તેઓ જ ધણું કરીને પોતાનું હિત ઇચ્છનારા ગણાય છે.^{૧૭} જો કદાચ કોઈ ઉત્સાહી મનુષ્ય કર્મનો આરંભ કર્યા છતાં તેનું સંપૂર્ણ ક્ષણ મેળવી શકતો નથી, તોપણ લોકો તેની નિંદા કરતા નથી અથવા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય થોડું સરસું ક્ષણ પણ તેને મળે જ છે.^{૧૮} પરંતુ જ પુરુષ કોઈ જાતનો ઉદ્ધમ કર્યા વિના બેઠો બેઠો બીજાના યત્નથી પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષણો ઉપભોગ કરે છે, તે તો ધણું કરીને નિંદાપાત્ર જ થાય છે અને સર્વનો દ્વેષપાત્ર થઈ પડે છે.^{૧૯} આમ જ પુરુષ પુરુષાર્થને ધિક્કારી કાઢી અન્યથા રીતે વર્તે છે અર્થાત્ દેવ પર જ આધાર રાખી કોઈ જાતનો ઉદ્ધમ કરતો નથી, તે પુરુષ પોતાનો અનર્થ જ કરે છે, આવો બુદ્ધિમાનો નિશ્ચય છે.^{૨૦} કોઈ સમયે આરંભેલું કર્મ નિષ્ફળ થાય છે, તો તેમાં બે કારણો સંભવી શકે છે : કાં તો તે કર્મ યોગ્ય ઉદ્ધમથી હીન હોય, અથવા સુદૈવથી હીન હોય.^{૨૧} છતાં પુરુષનું સુદૈવ પુરુષાર્થ કર્યા વિના આ જગતમાં કદી ક્ષણથી થતું નથી. માટે જ પુરુષ કૌશલ્ય અને ઉત્સાહસંપન્ન થઈ પ્રથમ દેવતાઓને નમસ્કાર કરી રૂડી રીતે કર્મનો આરંભ કરે છે તેને કદી પણ વિઘ્નો નડતાં નથી અને તેનું કર્મ સંપૂર્ણ રીતે ક્ષણથી બને છે, તેમ જ જ પુરુષ વૃદ્ધોની સેવા કરે છે, કાર્યનો આરંભ કરવાને સમયે વૃદ્ધોને પૂછે છે અને તેમણે કહેલાં હિતકર તથા શ્રેયસ્કર વચનોને માન્ય કરે છે, તે પુરુષનું કાર્ય પણ રૂડી રીતે પરિપૂર્ણ થાય છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે અહર્નિશ પ્રાતઃકાળે જાઠીને કર્મનો આરંભ કરતાં પહેલાં વૃદ્ધોમાં

પણ સન્માન પામેલા પુરુષોને પૂછવું જોઈએ; કારણ કે મહા અલભ્ય લાભ મેળવવામાં તેમની ઉત્તમ સલાહ પરમ ઉત્કૃષ્ટ સાધનરૂપ થઈ પડે છે અને વાસ્તવિક રીતે સર્વ સિદ્ધિઓનું મૂળ વૃદ્ધ પુરુષોની સહયુદ્ધિ જ છે. આમ સમજી ને પુરુષ વૃદ્ધોના હિતોપદેશ પ્રમાણે પોતાના પુરુષાર્થને કામે લગાડે છે, તેને એ પુરુષાર્થનું ઉત્તમ ફળ તત્કાળ મળે છે. પરંતુ જે મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોવા છતાં અભિમાન, રાગ, ક્રોધ અને ભયને લીધે અર્થ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તુરંત જ લક્ષ્મીથી શ્રદ્ધ થાય છે. આપણે રાજ દુર્યોધન પણ અર્થલુપ્થ હતો, અદીર્ઘ-દર્શી હતો, મૂઠ હતો અને અસમર્થ પણ હતો; છતાં કોઈ જાતનો વિચાર કર્યા વિના તેણે આવા મહાન કાર્યનો આરંભ કર્યો હતો. તેણે પોતાનું હિત ઇચ્છનારા પુરુષોનો અનાદર કર્યો હતો, દુષ્ટ પુરુષોની સલાહ લીધી હતી અને મહાયુધવાન પુરુષોએ અટકાવ્યા છતાં તેણે પાંડવો સાથે વેર ક્યું હતું. તેનો સ્વભાવ પ્રથમથી જ દુષ્ટ હતો તેથી તેણે કદી વૈથ દારણ ક્યું ન હતું; વળી તેણે મિત્રોનું વચન માન્યું ન હતું, તેથી આ સમયે સર્વ કાર્યનો વિનાશ થઈ ગયો છે અને પોતે પણ સંતાપ કરે છે. આપણે પણ એ પાપી પુરુષને નિત્ય અતુસરીએ છીએ; તેથી આપણને પણ આવો મહાદારણ અન્યાય કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે. આજે આપણા ઉપર આવી પડેલા સંકટથી મારી યુદ્ધિ એટલી બધી તપી ગઈ છે કે, જ્યાં હું મારા પોતાના કલ્યાણના સંબંધમાં લેશમાત્ર પણ વિચાર કરી શકતો નથી તેમ કંઈ જાણી પણ શકતો નથી. આવા સંકટને સમયે મનુષ્ય જ્યારે મોહવશ થઈ જાય છે, ત્યારે તેણે પોતાના મિત્રોની સલાહ પૂછવી; કારણ કે તેમ કરવામાં તેની યુદ્ધિ અને

વિનય પુનઃ સતેજ થાય છે અને પછી તેને શ્રેયસ્કર માર્ગ દેખાય છે. અરે ! વિદ્વાન પુરુષોએ પણ સારાસાર કાર્યોના મૂળનો યુદ્ધિ સાથે વિચાર કરી વૃદ્ધોની સલાહ પૂછવી જોઈએ અને પછી તેઓ જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે કાર્ય કરવું જોઈએ. માટે આપણે ત્રણ જણા ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને વિદુર પાસે જઈએ અને તેમને પૂછ્યા પછી તેઓ જે શ્રેયસ્કર કાર્ય કરવાનું કહે તે આપણે કરીએ. આવો મારો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે. કાર્યોનો આરંભ કર્યા વિના કદી પણ ફળ મળતું નથી, પરંતુ પુરુષાર્થ કર્યા છતાં જેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી તેમનો દેવે જ વિનાશ કર્યો છે, એમ જાણવું. એમાં જરા પણ વિચાર કરવા જેવું નથી. ૧૨૦-૩૫

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા સૌમિકપર્વમા 'અશ્વત્થામા અને કૃપાચાર્યનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૨ નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

અશ્વત્થામાના વિચારો

॥ સજય ઝલાઝ ॥

કૃપસ્ય વચનં શ્રુત્વા ધર્માર્થસહિતં શ્રુમ્ ॥

અશ્વત્થામા મહારાજ દુઃસ્વપ્નોક્તસમન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! કૃપાચાર્યનું ધર્માર્થથી યુક્ત એવું એ શુભ વચન સાંભળીને અશ્વત્થામા દુઃખ અને શોકથી વિહ્વળ થઈ ગયા. તે પ્રદીપ્ત અગ્નિની પેઠે મનમાં બળવા લાગ્યા અને તેમણે મનને દૂર કરી કૃપાચાર્યને તથા કૃતવર્મોને કહ્યું :^{૧,૨} 'પ્રત્યેક પુરુષની અંદર જે જે શોભાવનારી યુદ્ધિ હોય છે, તે તે પોતાની યુદ્ધિથી તેઓ સર્વે ભિન્ન ભિન્ન રીતે સંતાપ પામે છે.^૩ સર્વ લોક પોતાને મહાયુદ્ધિમાન માને છે, સૌ કોઈ મનુષ્ય પોતાને સર્વોત્કૃષ્ટ માને છે અને પોતાની પ્રશંસા કરે છે.^૪ સર્વને પોતાની યુદ્ધિ સાધુવાદમાં સ્થિર થયેલી જણાય

તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોની ઉત્તમ કાર્યસિદ્ધિ પણ દેવ અને પુરુષાર્થ બંનેની અનુકૂળતા પર આધાર રાખે છે.^૯ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દેવ અને પુરુષાર્થમાં દેવ જ બળવાન છે; કારણ કે કોઈ સમયે દેવ પોતે જ પુરુષાર્થની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કૂળ આપવા સમર્થ થઈ શકે છે. આવો નિશ્ચય કરીને પણ બુદ્ધિમાન પુરુષો કેવળ દેવ પર જ આધાર રાખતા નથી; કિંતુ દક્ષતાનો આશ્રય કરી પુરુષાર્થ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, નહિ કે નિરુદ્ધમી રહે છે.^{૧૦} દે નરશ્રેષ્ઠ! મનુષ્યોનાં સર્વ કાર્યો દેવ અને પુરુષાર્થ બંનેની અનુકૂળતાથી પ્રવૃત્ત થયેલાં હોવાય છે અને તે બંનેની પ્રતિકૂળતાથી નિવૃત્ત થયેલાં જણાય છે.^{૧૧} પુરુષાર્થ કર્યો હોય, તોપણ દેવની જ અનુકૂળતા હોય તો જ તે સિદ્ધ થાય છે અને દેવની જ પ્રતિકૂળતા હોય તો કર્મ કરનારા મનુષ્યને યોગ્ય કૂળ મળતું નથી.^{૧૨} માટે દક્ષ મનુષ્યોના પુરુષાર્થ પણ જો સુદૈવથી હીન હોય તો તે લોકમાં નિષ્કૂળ થયેલા હોવાય છે. આ વાત સારી રીતે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પણ સિદ્ધ કરેલી છે.^{૧૩} હવે આ મહાન સિદ્ધાંતને વળગી રહી કૃતલાઞ્ઞક આળસુ અને અવ્યવસ્થિત મનવાળા પુરુષો પુરુષાર્થને ધિક્કારી કાઢે છે, પરંતુ બુદ્ધિમાનોને તે જ્ઞાતું નથી.^{૧૪} કારણ કે પૃથ્વી પર કોઈ પણ કરેલું કર્મ નિષ્ફળ જોવામાં આવતું જ નથી. માટે કોઈ સમયે મહાન કૂળ આપનારું કર્મ નહિ કરવાથી મનુષ્યને દુઃખ જ જોવું પડે છે.^{૧૫} વળી કોઈ સમયે જોવું પણ બને છે કે, પુરુષાર્થને નહિ કરનારો પુરુષ પણ દૈવેચ્છાથી આપોઆપ કોઈ મહાન લાભ મેળવે છે. ત્યારે કોઈ પુરુષ પુરુષાર્થ કર્યા છતાં પણ તેના લાભ મેળવી શકતો નથી; પરંતુ તેના પુરુષો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. બાકી સામાન્ય દષ્ટિએ તો એમ જ છે કે, કર્મ કરનારને લાભ મળે છે અને

કર્મ નહિ કરનારને લાભ મળતો નથી.^{૧૬} માટે જ પુરુષ કુશળતાપૂર્વક પુરુષાર્થ કરે છે, તે જ પોતાનું જીવન સુખેથી ગાળી શકે છે, પણ આળસુ પુરુષ સુખેથી આગળ વધી શકતો નથી. આ જગતમાં જોયો સપુરુષાર્થી જોવામાં આવે છે, તેઓ જ ધણું કરીને પોતાનું હિત ઇચ્છનારા ગણાય છે.^{૧૭} જો કદાચ કોઈ ઉત્સાહી મનુષ્ય કર્મનો આરંભ કર્યા છતાં તેનું સંપૂર્ણ કૂળ મેળવી શકતો નથી, તોપણ લોકો તેની નિંદા કરતા નથી અથવા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય થોડું સરખું કૂળ પણ તેને મળે જ છે.^{૧૮} પરંતુ જ પુરુષ કોઈ જાતનો ઉદ્ધમ કર્યા વિના બેઠો બેઠો બીજાઓના યત્નથી પ્રાપ્ત થયેલા કૂળનો ઉપભોગ કરે છે, તે તો ધણું કરીને નિંદાપાત્ર જ થાય છે અને સર્વનો દ્રેષપાત્ર થઈ પડે છે.^{૧૯} આમ જ પુરુષ પુરુષાર્થને ધિક્કારી કાઢી અન્યથા રીતે વર્તે છે અર્થાત્ દેવ પર જ આધાર રાખી કોઈ જાતનો ઉદ્ધમ કરતો નથી, તે પુરુષ પોતાનો અનર્થ જ કરે છે, આવો બુદ્ધિમાનો નિશ્ચય છે.^{૨૦} કોઈ સમયે આરંભેલું કર્મ નિષ્ફળ થાય છે, તો તેમાં બે કારણો સંભવી શકે છે: કાં તો તે કર્મ યોગ્ય ઉદ્ધમથી હીન હોય, અથવા સુદૈવથી હીન હોય.^{૨૧} છતાં પુરુષનું સુદૈવ પુરુષાર્થ કર્યા વિના આ જગતમાં કદી કૂળદાયી થતું નથી. માટે જ પુરુષ કૌશલ્ય અને ઉત્સાહસંપન્ન થઈ પ્રથમ દેવતાઓને નમસ્કાર કરી રૂડી રીતે કર્મનો આરંભ કરે છે તેને કદી પણ વિષ્ણો નડતાં નથી અને તેનું કર્મ સંપૂર્ણ રીતે કૂળદાયી બને છે, તેમ જ જ પુરુષ વૃદ્ધોની સેવા કરે છે, કાર્યનો આરંભ કરવાને સમયે વૃદ્ધોને પૂછે છે અને તેમણે કહેલાં હિતકર તથા શ્રેયસ્કર વચનોને માન્ય કરે છે, તે પુરુષનું કાર્ય પણ રૂડી રીતે પરિપૂર્ણ થાય છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે અહર્નિશ પ્રાતઃકાળે ઊઠીને કર્મનો આરંભ કરતાં પહેલાં વૃદ્ધોમાં

પણ સન્માન પામેલા પુરુષોને પૂછવું જોઈએ; કારણ કે મહા અલક્ષ્ય લાલ મેળવવામાં તેમની ઉત્તમ સલાહ પરમ ઉત્કૃષ્ટ સાધનરૂપ થઈ પડે છે અને વાસ્તવિક રીતે સર્વ સિદ્ધિઓનું મૂળ વૃદ્ધ પુરુષોની સદ્બુદ્ધિ જ છે. આમ સમજી ને પુરુષ વૃદ્ધોના હિતોપદેશ પ્રમાણે પોતાના પુરુષાર્થને કામે લગાડે છે, તેને એ પુરુષાર્થનું ઉત્તમ કૃળ તાકાળ મળે છે. પરંતુ જે મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોવા છતાં અભિમાન, રાગ, ક્રોધ અને ભયને લીધે અર્થ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તુરંત જ લક્ષ્મીથી શ્રદ્ધ થાય છે. આપણો રાજા દુર્યોધન પણ અર્થલુપ્ત હતો, અદીર્ઘ-દર્શી હતો, મૂઠ હતો અને અસમર્થ પણ હતો; છતાં કોઈ જાતનો વિચાર કર્યા વિના તેણે આવા મહાન કાર્યનો આરંભ કર્યો હતો. તેણે પોતાનું હિત ઇચ્છનારા પુરુષોનો અનાદર કર્યો હતો, દુષ્ટ પુરુષોની સલાહ લીધી હતી અને મહાયુધવાન પુરુષોએ અટકાવ્યા છતાં તેણે પાંડવો સાથે વેર ક્યું હતું. તેનો સ્વભાવ પ્રથમથી જ દુષ્ટ હતો તેથી તેણે કદી વૈથ દારણ ક્યું ન હતું; વળી તેણે મિત્રોનું વચન માન્યું ન હતું, તેથી આ સમયે સર્વ કાર્યનો વિનાશ થઈ ગયો છે અને પોતે પણ સંતાપ કરે છે. આપણે પણ એ પાપી પુરુષને નિત્ય અનુસરીએ છીએ; તેથી આપણને પણ આવો મહાદારણ અન્યાય કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે. આજે આપણા ઉપર આવી પડેલા સંકટથી મારી બુદ્ધિ એટલી બધી તપી ગઈ છે કે, જોથી હું મારા પોતાના કલ્યાણના સંબંધમાં લેશમાત્ર પણ વિચાર કરી શકતો નથી તેમ કંઈ જાણી પણ શકતો નથી. આવા સંકટને સમયે મનુષ્ય જ્યારે મોહવશ થઈ જાય છે, ત્યારે તેણે પોતાના મિત્રોની સલાહ પૂછવી; કારણ કે તેમ કરવામાં તેની બુદ્ધિ અને

વિનય પુનઃ સતેજ થાય છે અને પછી તેને શ્રેયસ્કર માર્ગ દેખાય છે. અરે ! વિદ્વાન પુરુષોએ પણ સારાસાર કાર્યોના મૂળનો બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરી વૃદ્ધોની સલાહ પૂછવી જોઈએ અને પછી તેઓ જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે કાર્ય કરવું જોઈએ. માટે આપણે ત્રણ જણા ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને વિદુર પાસે જઈએ અને તેમને પૂછ્યા પછી તેઓ જે શ્રેયસ્કર કાર્ય કરવાનું કહે તે આપણે કરીએ. આવો મારો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે. કાર્યોનો આરંભ કર્યા વિના કદી પણ કૃળ મળતું નથી, પરંતુ પુરુષાર્થ કર્યા છતાં જો મનુષ્ય કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી તેમનો દેવે જ વિનાશ કર્યો છે, એમ જાણવું. એમાં જરા પણ વિચાર કરવા જવું નથી. ૧૨૦-૩૫

ઘટિ શીમકલારતમા સૌમિત્રપર્વમા 'અશ્વત્થામા અને કૃપાચાર્યનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૨ નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

અશ્વત્થામાના વિચારો

॥ સજય ઉવાચ ॥

કૃપસ્ય વચનં શુત્વા ધર્માર્થસહિતં શ્રુમ્ ।

અશ્વત્થામા મહારાજ દુઃસ્યોક્તસમન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! કૃપા-ચાર્યનું ધર્માર્થથી યુક્ત એવું એ શુભ વચન સાંભળીને અશ્વત્થામા દુઃખ અને શોકથી વિહ્વળ થઈ ગયા. તે પ્રદીપ્ત અગ્નિની પેઠે મનમાં બળવા લાગ્યા અને તેમણે મનને દૂર કરી કૃપા-ચાર્યને તથા કૃતવર્માને કહ્યું :^{૧,૨} 'પ્રત્યેક પુરુષની અંદર જે જે શોભાવનારી બુદ્ધિ દોષ છે, તે તે પોતાની બુદ્ધિથી તેઓ સર્વે ભિન્ન ભિન્ન રીતે સંતાપ પામે છે.^૩ સર્વ લોક પોતાને મહાબુદ્ધિ-માન માને છે, સૌ કોઈ મનુષ્ય પોતાને સર્વોત્કૃષ્ટ માને છે અને પોતાની પ્રશંસા કરે છે.^૪ સર્વને પોતાની બુદ્ધિ સાધુવાદમાં સ્થિર યયેલી જણાય

છે અને તે પરથી હરદાઈ મનુષ્ય બીજની બુદ્ધિની નિંદા કરે છે તથા પોતાની બુદ્ધિની પુનઃ પુનઃ પ્રશંસા કરે છે.^૧ જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન કારણોના યોગથી સમુદાયમાં પુરુષોની બુદ્ધિ એક જ મતની થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ અન્યોન્યથી સંતોષ પામે છે અને અન્યોન્યને વારંવાર ખડુ જ માન આપે છે.^૨ પરંતુ એ સમુદાયમાં જુદા જુદા સમયને અનુસરી મનુષ્યોની બુદ્ધિ ભિન્નભિન્ન મતવાળી થઈ જાય છે અને કાળના યોગથી જ્યારે ભિન્ન ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના તે જ મનુષ્યો અન્યોન્ય વિરોધ કરીને લડી મરે છે.^૩ સર્વ પ્રાણી-ઓનાં ચિત્ત વિચિત્ર સ્વરૂપનાં હોય છે અને તેમાં પણ મનુષ્યોના ચિત્તમાં વિશેષ વિચિત્રતા હોય છે. ચિત્ત જ્યારે વિકળ દશામાં આવી પડે છે, ત્યારે બુદ્ધિ પણ તેવી જ થઈ જાય છે; કારણ કે ચિત્તની જે દશા હોય છે તે જ બુદ્ધિની દશા હોય છે.^૪ હે પ્રભુ ! ઘાઈ કુશળ વૈદ્ય રોગની પરીક્ષા કરીને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેના ઉપચારો કરે છે અને રોગની શાંતિ માટે તેના ઉપચારોનો આશ્રય કરે છે.^૫ તે જ પ્રમાણે મનુષ્યો પણ પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે પોતાની જ હક્કાપણમરેદી બુદ્ધિનો આશ્રય કરે છે અને બીજા મનુષ્યો પોતાની બુદ્ધિથી યુક્ત થઈ ને પેલા મનુષ્યોની બુદ્ધિની નિંદા કરે છે.^૬ મનુષ્ય યુવાવસ્થામાં બીજા એક બુદ્ધિથી મોહિત થાય છે, મધ્યમાવસ્થામાં વળી બીજા ઘાઈ બુદ્ધિથી મોહિત થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે કરતાં પણ જુદી બીજા એક બુદ્ધિને પસંદ કરે છે.^૭ હે ભોજ-કૃતવર્મા ! પુરુષ જ્યારે મહાધોર સંકટમાં આવી પડે છે અથવા તેવી મહાન સમૃદ્ધિને પામી જાય છે, ત્યારે તેની એકની એક જ બુદ્ધિ તે તે સમયને અનુસરી અને

ઉદ્ભવે છે અને તેના તે જ પુરુષને ભિન્ન ભિન્ન સમયે તે તે બુદ્ધિ ચ્યુતી નથી.^{૮, ૯} પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી પુરુષ જ બુદ્ધિને શુભ પ્રદ બુદ્ધિ છે તે બુદ્ધિ જ તેના કાર્યને આગળ વધારનારી થઈ પડે છે. તે બુદ્ધિથી જ તે પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાર્ય કરી શકે છે.^{૧૦} હે ભોજ ! સર્વ પુરુષ ‘અમુક કાર્ય’ સારું છે’ એવો બુદ્ધિ-પૂર્વક નિશ્ચય કરે છે અને પછી પ્રસન્ન થઈ તે પોતે સારાં માનેલાં મરણ આદિ કાર્યો પણ કરવાનો આરંભ કરી દે છે.^{૧૧} વળી સર્વ મનુષ્યો પોતાની બુદ્ધિને હાહી જાળીને વિવિધ ક્રિયાઓ કરવા મંડી પડે છે અને તે તે ક્રિયાઓને પોતાની હિતકારિણી જ સમજે છે.^{૧૨} તે જ પ્રમાણે આ સંકટને સમયે મારા શોકનો વિનાશ કરનારી જે એક બુદ્ધિ મને સૂઝી છે, તે હું તમને બત્તેને કહું છું.^{૧૩} ગુણવાન બ્રહ્મેવ પ્રજાઓને સરજીને તેમનાં કર્તવ્યકર્મોની રચના કરે છે અને બ્રાહ્મણ આદિ પ્રત્યેક વર્ણમાં એક એક ગુણ દાખલ કરે છે.^{૧૪} તે બ્રાહ્મણમાં ઉત્તમ વેદ ભણવાનો ગુણ મૂકે છે, ક્ષત્રિયમાં ઉત્તમ તેજ મૂકે છે, વૈશ્યમાં વ્યાપાર કરવાની દક્ષતા મૂકે છે અને શૂદ્રમાં સર્વ વર્ણોને અનુકૂળ રહેવાનો ગુણ મૂકે છે.^{૧૫} માટે ઇંદ્રિયો વશ કરીને વેદાધ્યયન નહિ કરનારો બ્રાહ્મણ કુદ્ધ ગણાય છે, નિરતેજ ક્ષત્રિય અધમ ગણાય છે, વ્યાપારની કુશળતા વિનાનો વૈશ્ય નિંદ્ય ગણાય છે અને સર્વ વર્ણોથી પ્રતિકૂળ રહેનારો શૂદ્ર અધમ કહેવાય છે.^{૧૬} હું સર્વના પૂજાપાત્ર અને ઉત્તમ એવા બ્રાહ્મણોના કુળમાં ઉત્પન્ન થયો છું, પણ ભાગ્યની મંદતાને લીધે જ્ઞાત્રધર્મને આચરી રહ્યો છું.^{૧૭} મેં ક્ષત્રિયધર્મનો પ્રથમથી જ આશ્રય કર્યો છે, છતાં હવે સમજીને જો હું બ્રાહ્મણધર્મનો આશ્રય કરું તો તે ધર્મના અંગભૂત શમ, દમ આદિ મહાન કર્મો કરી શકું ખરો, પણ તે મારાં

થાય છે.

નિકે બુદ્ધિ

કર્મો સત્પુરુષોમાં માન્ય થાય નહિ. ^{૨૨} હું દિવ્ય ધનુષ્ય ધારણ કરું છું તથા દિવ્ય અસ્ત્રો જાણું છું, છતાં મારા પિતાને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા જોઈ હું સભામાં શું બોલી શકું તેમ છું? ^{૨૩} માટે આજ હું ક્ષાત્રધર્મની યથેચ્છ ઉપાસના કરીશ અને મારા મહાત્મા પિતાના તથા રાજ દુર્યોધનના ઋણમાંથી હું મુક્ત થઈશ. ^{૨૪} આજ વિજય મેળવીને દીપી રહેલા પાંચાક્ષરાજ્યો રથોમાંથી ઘોડાઓને છૂટા મૂકી દઈને તથા શરીરો પરથી કવચો ઉતારી નાખીને હર્ષપૂર્વક નિરાંતે જોઈ જશે. ^{૨૫} આજ પરિશ્રમે કરીને કૃશ થયેલા અને શ્રમિત થયેલા પાંચાલો પોતાનો વિજય થયેલો માની રાત્રિના સમયે પોતાની છાવણીમાં સ્વસ્થ થઈને નિદ્રાવશ થયા હશે. ^{૨૬} તે વખતે હું તેમની છાવણી પર મહાહુકર હુમલો કરીશ અને ઇંદ્ર જમ દાનવોનો નાશ કરી નાખે. તેમ હું પ્રેતની પેઠે બેભાન સ્થિતિમાં પડેલા તે રાજ્યોને અકસ્માત્ દબાવી દઈશ તથા પરાક્રમ કરીને તેમને મારી નાખીશ. પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જમ ઘાસની ગંજીને બાળી નાખે છે, તેમ હું પરાક્રમ કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ સર્વ શત્રુઓને એકીસાથે સંહારી નાખીશ. હે મહાપુરુષ ! આ રીતે સર્વ પાંચાલોનો નાશ કરી નાખીને હું શાંતિ મેળવીશ. ^{૨૭-૨૮} ક્રોધેલા રુદ્રદેવ જમ હાથમાં પિનાકધનુષ્ય લઈને યજ્ઞો પર દૂર વર્તન ચલાવે છે, તેમ હું આજ સર્વ પાંચાલો પર દૂર વર્તન ચલાવીશ અને રણમાં તેમનો સંહાર કરીશ. ^{૨૯} આજ હું સર્વ પાંચાલોનો સંહાર કરીને હર્ષપૂર્વક તેમનાં શબોને રણમાં ખેંચીશ તથા પાંડવોને હેરાન કરીશ. ^{૩૦} આજ હું એકએક પાંચાલને વીણી વીણીને મારી નાખીશ અને તેમનાં શરીરોથી રણભૂમિને વ્યાપ્ત કરી દઈને મારા પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ. ^{૩૧} આજ હું મારા શત્રુ પાંચાલોને દુર્યોધન, કર્ણ,

ભીષ્મ તથા જયદ્રથની દુર્ગમ ગતિએ વિદાય કરી દઈશ. ^{૩૨} પશુના મસ્તકને જમ ભાંગી નાખવામાં આવે છે, તેમ આજની રાત્રિમાં પાંચાલોના રાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મસ્તકને હું બળપૂર્વક એકદમ ભાંગી નાખીશ. ^{૩૩} ઓ ગૌતમ ! આજની રાત્રિમાં હું નિદ્રાવશ થયેલા સર્વ પાંચાલોને તથા પાંડવોને મારી આતીક્ષ્ણ તલવારથી રણમાં ઠાપી નાખીશ. ^{૩૪} હે મહાબુદ્ધિમાન ! નિદ્રાવશ થયેલી પાંચાલોની સેનાનો આજની રાત્રિમાં સંહાર કરી નાખી હું કૃતકૃત્ય થઈશ અને સુખી થઈશ. ^{૩૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સોમિકપર્વમાં 'અશ્વત્થામાના વિચારો' નામનો અધ્યાય ૩ જો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪થો

કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામાનો સંવાદ

॥ કૃપ ઉવાચ ॥

દિદૃષ્વા તે પ્રતિકર્તવ્યે મતિર્જાતિયમચ્યુત ।

ન ત્વાં વારયિતું શક્તો વજ્રપાણિરપિ સ્વયમ્ ॥ ૧

કૃપાચાર્ય બોલ્યા : હે અરુણસિત પ્રભાવશાળી અશ્વત્થામા ! શત્રુઓતું વેર લેવા માટે તને જ બુદ્ધિ સૂઝી છે, તે બહુ જ સારી છે. ઇંદ્ર પોતે પણ તને તારા નિશ્ચયથી અટકાવવા સમર્થ નથી. ^૧ પરંતુ અત્યારે રાત્રિનો સમય હોવાથી તું વિશ્રાંતિ લે. તારાં કવચ તથા ધનને અત્યારે ઉતારી નાખ. આવતી કાલે પ્રભાતમાં અમે બન્ને પણ તારી પાછળ યુદ્ધ કરવા આવીશું. ^૨ તું જ્યારે શત્રુઓ સામે ચઢાઈ કરીશ, ત્યારે હું અને કૃતવર્મા કવચ પહેરીને તથા રથોમાં બેસીને તારી પાછળ યુદ્ધ કરવા નીકળીશું. ^૩ હે મહારથી ! તું અમારી બંનેની સાથમાં રહીને આવતી કાલે શત્રુઓ સામે સમાગમ કરજ અને તેમનો નાશ કરજ. ^૪ હે તાત ! તું પરાક્રમ કરીને શત્રુઓનો સંહાર કરવા સમર્થ છે. આજની રાત્રિ તું વિશ્રાંતિ લે. તેં ક્ષાંબા ઉત્તમરા કર્યા છે, માટે આજની રાત સુઈ રહે. ^૫

શકે? ^{૨૩-૨૫} કારણ કે પાંચાલોના મુખથી હું પ્રતિદિન 'દ્રોણાચાર્ય હણાયા' આવી વાણી સાંભળ્યા કરું છું. ખરેખર! ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો વધ કર્યો વિના હું જીવવા માટે ઉત્સાહ જ ધરાવતો નથી. મારા પિતાનો તેણે વધ કર્યો છે, માટે હું તેને મારી નાખીશ અને તેને મળીને રહેલા બીજા પાંચાલોને પણ ઠાર કરીશ. ભાંગી પડેલી સાયળ-વાળા આપણા રાજાનો જે વિલાપ મેં સાંભળ્યો છે, તે કયા કૂર પુરુષના દૃઢ્યને પણ ન બાળી નાખે? તૂટી ગયેલી સાયળવાળા એ આપણા રાજાનું એવું વિલાપયુક્ત વચન સાંભળીને કયા નિર્દય પુરુષનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુઓ ન પડે? પાણીનો વેગ જેમ સમુદ્રને વૃદ્ધિ પમાડે છે, તેમ મારા જીવતાં મારા મિત્રપક્ષનો આ જે પરાજય થયો છે તે મારા શોકમાં વૃદ્ધિ પમાડે છે. મારું મન આજે ધણું જ એકાગ્ર થઈ ગયું છે; તેથી મને નિદ્રા અને સુષ્પ ક્યાંથી હોઈ શકે? ^{૨૬-૩૦} હે મહાપુરુષ! તે સર્વ પાંચાલો યુદ્ધ સમયે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની રક્ષા તળે જ રહે છે; તેથી તેઓ સામે ઇંદ્ર પણ ટક્કર ઝીલી શકે નહિ એમ હું માનું છું. વળી હું પણ મારા ઉદ્ધ પામેલા ઢાપને હવે નિયમમાં રાખવા શક્તિમાન નથી. વળી લોકમાં તેવો એક પણ પુરુષ મને દેખાતો નથી, કે તે મારા આજના ઢાપને શાંત પાડે. ^{૩૧, ૩૨} બસ મારી બુદ્ધિએ જે નિશ્ચય કર્યો છે, તે જ આ સમયે મને યોગ્ય લાગે છે. વાર્તાહર અનુચરોએ આજે મારા મિત્રોના પરાજયની તથા પાંડવોના વિજયની અને આ જે વાત જણાવી છે, તે મારા દૃઢ્યને બાળી ખાખ કરી નાખે છે. માટે આજે ન્યારે હું નિદ્રાધીન થયેલા મારા શત્રુઓનો સંહાર કરીશ, ત્યારે જ હું જાંપીને બેસીશ, સુખેથી નિદ્રા કરીશ અને સંતાપથી રહિત થઈશ.

^{૩૩, ૩૪}

અધ્યાય ૫ મો

પાંડવોની છાવણીના દ્વારમાં અશ્વ-
ત્થામા આવી પહોંચ્યા

॥ ક્ષમ ઉવાચ ॥

શુશ્રુપુરપિદુર્મેધાઃ પુરુષોઽનિયતેન્દ્રિયઃ ।

નાલં વેદયિતું કૃત્સ્ની ધર્માર્થાવિત્તિમે મત્તિઃ ॥ ૧

કૃપાચાર્ય બોલ્યા: હે અશ્વત્થામા! ઇંદ્રિયોને વશ નહિ રાખનારો કુદૃશબુદ્ધિ પુરુષ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખે છે, તોપણ ધર્મનું તથા અર્થનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી એવી મારી નિશ્ચિત માન્યતા છે. ^૧ વળી પુરુષ બુદ્ધિમાન હોય તોપણ એ વિનય શીખતો નથી, તો તે પણ ધર્મના તથા અર્થના નિશ્ચયને લગારે જાણી શકતો નથી. ^૨ કંઠછી જેમ દાળના રસને જાણી શકતી નથી, તેમ શરવીર છતાં જડ જેવો પુરુષ વિદ્વાનોની ધણા ઠાળ સુધી સેવા કર્યો છતાં પણ ધર્મોના તત્ત્વને જાણી શકતો નથી. ^૩ બુદ્ધિમાન પુરુષ એક મુદ્ગતઠાળ પણ વિદ્વાન પુરુષની સેવા કરે છે, તો જીભ જેમ દાળના રસને જાણી લે છે, તેમ તે તુરંત જ ધર્મોના તત્ત્વને સંપૂર્ણ રીતે જાણી લે છે. ^૪ બુદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય એવો પુરુષ એ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તો તે સર્વ શાસ્ત્રોને અવશ્ય જાણી શકે છે. પછી તે શાસ્ત્રોના આજ્ઞ વિષયનો વિરોધ પણ કરતો નથી. ^૫ પણ જ પુરુષ પાપી અને કુરાત્મા છે તેને તો કદી સન્માર્ગે લાવી શકાતો નથી; કારણ કે કદયાણુકારક ઉપ-દેશનો ત્યાગ કરી તે ઘણાં પાપકર્મો કર્યો કરે છે અને તેથી અતે તે સર્વના અપમાનને જ પામે છે. ^૬ જે પુરુષના પર દ્વૈર્દ વડીલગન હોય તેને તો તેના એ શુરુજનો સ્નેહને લીધે પાપકર્મથી અટકાવે છે; પરંતુ તેનું એ શ્રેય થવાનું હોય તો તે પાપકર્મ કરતાં અટકે છે અને એ શ્રેય થવાનું ન હોય તો તે પાપકર્મ કરતાં અટકતો નથી. ^૭

હે માનદ ! તું શ્રમ અને નિદ્રાથી રહિત થઈશ અને તારું મન સ્વસ્થ થશે, એટલે શત્રુઓ સામે ચડાઈ કરીને તું અવશ્ય તેમનો વન કરી શકીશ, એમાં સંશય નથી.^૬ તુ રથીઐષ જ્યારે ઉત્તમ આયુષ્ય લઈને રણમાં ઊભો હશે, ત્યારે દેવરાજ ઇંદ્ર પણ તને જીતવાનો ઉત્સાહ કરી શકશે નહિ.^૭ અરે ! કૃપાચાર્યની સાથમાં ચાલતા, કૃતવર્માના રક્ષણમાં રહેલા અને યુદ્ધમાં આવેશપૂર્વક ચઢી આવેલા દ્રોણનંદન સામે સાક્ષાત્ દેવરાજ સરખો પણ કંથો પુખ્ત યુદ્ધ કરી શકે તેમ છે.^૮ માટે આજની રાત્રિ આપણે વિશ્રાંતિ લઈએ, નિદ્રારહિત થઈએ અને સંતાપથી મુક્ત થઈએ પછી આવતી કાલે પ્રભાત થતાં જ આપણે શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખીશું.^૯ તારાં અસ્ત્રો દિવ્ય છે, એમાં મને જરા પણ સંશય નથી. વળી આ કૃતવર્મા પણ મહાપુત્રનું છે અને જુદી જુદી જાતનાં યુદ્ધોમાં નિત્ય કુશળ છે.^{૧૦} આથી આપણે ત્રણે જણા એકત્ર મળી સામે આવેલા સર્વ શત્રુઓનો બળાત્કારે પણ યુદ્ધમાં સંહાર કરી નાખીશું અને કુર્યોધન આદિની પુષ્કળ પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરીશું.^{૧૧} માટે આજની રાત્રિમાં તો તું વિશ્રાંતિ લઈ લે અને ચિંતાથી મુક્ત થઈ સુખેથી નિદ્રા કરી લે પછી આવતી કાલે તું જ્યારે પ્રયાણ કરીશ, ત્યારે હું અને કૃતવર્મા પણ ઘનુષ્ઠો લઈને શત્રુઓને તપાવવા માટે તારી પાછળ ચાલી નીકળીશું. અમે બન્ને જણા કવચો પહેરીને તથા રથોમાં બેસીને તારી પાછળ જ્યારે આવીએ ત્યારે તું પણ રથમાં બેસીને, નામશ્રવણ કરાવીને, શત્રુઓની છાવણીમાં પ્રવેશ કરજે અને યુદ્ધ કરતા આવેલા શત્રુઓનો મહાન સંહાર કરી નાખજે. આમ મહાસુરોનો વિનાશ કરી ઇંદ્ર જેમ વિહાર કરે છે, તેમ તું પણ આવતી કાલે નિર્મળ પ્રભાતે શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખીને સુખેથી વિહાર કરજે.^{૧૨-૧૪} સર્વ દાનવોનો સંહાર કરનાર

કાપેલો ઇંદ્ર જેમ દૈત્યોની સેનાનો નાશ કરવા સમર્થ છે, તેમ તું પણ પાંચાલોનો સેનાનો રણમાં નાશ કરવા સમર્થ છે.^{૧૫} આવતી કાલે હું તારી સાથમાં રહીશ અને કૃતવર્મા તારુ રક્ષણ કરશે; એટલે વજ્રનારી સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પોતે પણ તારી સામે યુદ્ધમાં ટક્કર ઝીલવા સમર્થ થશે નહિ.^{૧૭} હે તાત ! હું અને કૃતવર્મા યુદ્ધમાં પાંડવોને જીત્યા વિના કદી પણ પાછા ફરીશું નહિ.^{૧૮} આપણે ત્રણે જણા કોનાયમાન થયેલા પાંચાલોને તથા પાંડવોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા પછી જ પાછા ફરીશું અથવા તેમને હાથે મરણ પામી સ્વર્ગમાં જઈશું.^{૧૯} હે મહાબાહુ ! કાલે પ્રભાતે સર્વ ઠાઈ ઉપાયો કરીને પણ અમે તને સહાય કરીશું હે નિર્દોષ અશ્વત્થામા ! આ વાત હું તને સત્ય કહું છું.^{૨૦}

હે રાજા ! પોતાના મામાએ આવું હિતવચન કહ્યું, ત્યારે અશ્વત્થામાએ કોધથી લાલચોળ નેત્રો કરીને કહ્યું:^{૨૧} ‘અરે ! આતુર મનુષ્યને, કોનાવિદ મનુષ્યને, અર્થોત્તું ચિંતન કરનાર મનુષ્યને તથા ઉત્કટ વિષયાલિલાષી મનુષ્યને નિદ્રા ક્યાંથી આવે ? જુઓ, આજે એ ચારે મનુષ્યોના ધર્મો મારી સામે આવીને ખડા રહ્યા છે.^{૨૨} તેમાં પણ ગેભે-રામે બ્યામ થયેલા ચોથો અમર્થ (કાપ) મારી નિદ્રાનો સત્વર નાશ કરી નાખે છે, મારા પિતાના વનતું સ્મરણ થતાં મને જે કુખ થાય છે તે કુખ સાથે જગતમાંના એક પણ દુઃખની તુલના થઈ શકે તેમ નથી અરે ! તે કુખ મારા દંદ્યને બાળી નાખે છે અને અહર્નિશ ગાંત થતું નથી. અરે ! મારા પિતાને એ પાપી પાંચાલોએ મારા અને તમારા દેખતાં મારી નાખ્યા છે, એ સર્વ ઘટનાઓ જ્યારે મારી દષ્ટિ આગળ ખડી થાય છે, ત્યારે મારાં મર્મસ્થાનો કપાઈ જાય છે. મારા જ્વે પુરુષ આ લોકમાં એક મુકુત્તર પણ દેખ જીવી

શકે? ^{૨૩-૨૫} કારણ કે પાંચાલોના મુખથી હું પ્રતિદિન 'દ્રોણાચાર્ય હણાયા' આવી વાણી સાંભળ્યા કરું છું. ખરેખર! ધૃત્વદુઃશ્વનો વધ કર્યો વિના હું જીવવા માટે ઉત્સાહ જ ધરાવતો નથી. મારા પિતાનો તેણે વધ કર્યો છે, માટે હું તેને મારી નાખીશ અને તેને મળીને રહેલા બીજા પાંચાલોને પણ કાર કરીશ. ભાંગી પડેલી સાયળ-વાળા આપણા રાજાનો જે વિલાપ મેં સાંભળ્યો છે, તે કયા કૂર પુરુષના દૃઢ્યને પણ ન બાળી નાખે? તૂટી ગયેલી સાયળવાળા એ આપણા રાજાનું એવું વિલાપયુક્ત વચન સાંભળીને કયા નિર્દય પુરુષનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુઓ ન પડે? પાણીનો વેગ જેમ સમુદ્રને વૃદ્ધિ પમાડે છે, તેમ મારા જીવતાં મારા મિત્રપક્ષનો આ જે પરાજય થયો છે તે મારા શોકમાં વૃદ્ધિ પમાડે છે. મારું મન આજે ધણું જ એકાગ્ર થઈ ગયું છે; તેથી મને નિદ્રા અને સુષ્પ ક્યાંથી હોઈ શકે? ^{૨૬-૩૦} હે મહાપુરુષ! તે સર્વ પાંચાલો યુદ્ધ સમયે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની રક્ષા તળે જ રહે છે; તેથી તેઓ સામે ઈંદ્ર પણ ટક્કર ઝીલી શકે નહિ એમ હું માનું છું. વળી હું પણ મારા હૃદય પામેલા ક્રોધને હવે નિયમમાં રાખવા શક્તિ-માન નથી. વળી લોકમાં તેવો એક પણ પુરુષ મને દેખાતો નથી, કે તે મારા આજ્ઞાના ક્રોધને શાંત પાડે. ^{૩૧, ૩૨} બસ મારી યુદ્ધિએ જે નિશ્ચય કર્યો છે, તે જ આ સમયે મને યોગ્ય લાગે છે. વાર્તાહર અનુચરોએ આજે મારા મિત્રોના પરાલભ-ની તથા પાંડવોના વિજયની મને આ જે વાત જણાવી છે, તે મારા હૃદયને બાળી ખાખ કરી નાખે છે. માટે આજે જ્યારે હું નિદ્રાધીન થયેલા મારા શત્રુઓનો સંહાર કરીશ, ત્યારે જ હું જનીને બેરીશ, મુખેથી નિદ્રા કરીશ અને સંતાપથી રહિત થઈશ. ^{૩૩, ૩૪}

અધ્યાય ૫ મો

પાંડવોની છાવણીના દ્વારમાં અશ્વ-
ત્થામા આવી પહોંચ્યા

॥ ૬૫ ઉવાચ ॥

શ્રુતપુરપિદુર્મેષાઃ પુરુષોઽનિયતેન્દ્રિયઃ ।

નાલં વેદયિતું કૃત્ત્વૌ ધર્માર્થાવિતિ મે મતિઃ ॥ ૧

કૃપાચાર્ય બોલ્યા: હે અશ્વત્થામા! ઈંદ્રિયોને વશ નહિ રાખનારો દુષ્ટયુદ્ધિ પુરુષ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખે છે, તોપણ ધર્મનું તથા અર્થનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી એવી મારી નિશ્ચિત માન્યતા છે. ^૧ વળી પુરુષ યુદ્ધિમાન હોય તોપણ એ વિનય શીખતો નથી, તો તે પણ ધર્મના તથા અર્થના નિશ્ચયને લગાડે જાણી શકતો નથી. ^૨ કંડછી જેમ દાળના રસને જાણી શકતી નથી, તેમ રાક્ષસી છતાં જડ જેવો પુરુષ વિદ્વાનોની ધણા કાળ સુધી સેવા કર્યો છતાં પણ ધર્મોના તત્ત્વને જાણી શકતો નથી. ^૩ યુદ્ધિમાન પુરુષ એક સુદૃઢકાળ પણ વિદ્વાન પુરુષની સેવા કરે છે, તો જીમ જેમ દાળના રસને જાણી લે છે, તેમ તે તુરંત જ ધર્મોના તત્ત્વને સંપૂર્ણ રીતે જાણી લે છે. ^૪ યુદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય એવો પુરુષ એ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તો તે સર્વ શાસ્ત્રોને અવશ્ય જાણી શકે છે. પછી તે શાસ્ત્રોના આદ્ય વિષયનો વિરોધ પણ કરતો નથી. ^૫ પણ જે પુરુષ પાપી અને કુરાત્મા છે તેને તો કદી સન્માર્ગે લાવી શકાતો નથી; કારણ કે કદ્યાણુકારક ઉપ-દેશનો ત્યાગ કરી તે ધણું પાપકર્મી કર્યો કરે છે અને તેથી અતે તે સર્વના અપમાનને જ પામે છે. ^૬ જે પુરુષના પર કોઈ વડીલજન હોય તેને તો તેના એ શુરુજનો સ્નેહને લીધે પાપકર્મથી અટકાવે છે; પરંતુ તેનું એ શ્રેય થવાનું હોય તો તે પાપકર્મ કરતાં અટકે છે અને એ શ્રેય થવાનું ન હોય તો તે પાપકર્મ કરતાં અટકતો નથી. ^૭

હરદાઈ પુરુષતું ચિત્ત જ્યારે અમુક દુષ્ટ કામ કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને જોયનીય વાક્યો કહીને પણ અટકાવવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે સુદૃઢ પોતાના સંબંધીને પાપકર્મ કરતાં અટકાવી શકે છે. તેને જ ન અટકાવી શકાય તો તે સંબંધી અવશ્ય દુઃખી જ થાય છે. પોતાનો બુદ્ધિમાન સ્નેહી જો પાપકર્મ કરવા તૈયાર થયો હોય, તો તેના વિદ્વાન ગુરુજનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેને વારંવાર અટકાવે છે. માટે હે તાત ! તું પણ મારું વચન માન અને મનને કલ્યાણમાર્ગમાં સ્થિર કરીને બુદ્ધિને મનથી વશમાં રાખ. એટલે પાછળથી તારે પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે. જ્યો નિદ્રાવશ થયા હોય, શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી બેઠા હોય, રથો અને ઘોડાઓથી રહિત હોય, અમે શરણે આવેલા છીએ એમ જ્યો કહેનારા હોય, જમના કેશ છૂટા થઈ ગયા હોય અને જમનાં વાહનોનો નાશ થઈ ગયો હોય, તેવા શત્રુઓનો વધ કરવો તે ધર્મદષ્ટિએ લોકમાં પ્રશંસાપાત્ર નથી. હે સમર્થ અશ્વત્થામા ! આજની રાત્રિમાં પાંચાક્ષરાજ્યો કવચ ઉતારીને વિશ્વાસ-પૂર્વક નિદ્રાધીન થશે અને તેને લીધે તેઓ બધા પ્રેતાની પેઠે બેભાન સ્થિતિમાં હશે. તેમને આવી સ્થિતિમાં રહેલા જોઈને જ દુષ્ટ પુરુષ તેમનો દ્રોહ કરે છે, તે અવશ્ય મહાઅગાધ અને કદી ન તરી શકાય તેવા ધોર નરકમાં ડૂબી મરે છે. તું આ જગતમાંના સર્વ અઘ્રેવેતાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે, લોકમાન્ય છે અને તારું અતિ સૂક્ષ્મ પાપ પણ આજ દિન પર્યંત જગતમાં કદી દેખાયું નથી. વળી તું સૂર્ય સમાન તેજસ્વી છે; માટે આવતી કાલે પ્રભાતમાં સૂર્યનો જ્યારે હૃદય થાય, ત્યારે સર્વ જૂનોની સમક્ષ યુદ્ધ કરીને તું શત્રુઓને જીતજ. તારે વિષે કદી નહિ સંભવેલું આવું નિંદકર્મ ઉજ્જવળ વસ્ત્રમાં પડેલા લોહીના ડાઘ

સરખું કલંકકર્તા થઈ પડશે, એમ હું નિશ્ચય માતું છું. ૧૭

અશ્વત્થામા બોલ્યા : હે મામા ! તમે કહો છો તેમ જ છે, એમાં લેશમાન સંશય નથી; પરંતુ પાંડવોએ પ્રથમથી જ આ ધર્મમર્યાદાના સંકેતો કટકા કરી નાખ્યા છે. સર્વ રાજ્યો અને તમારી પોતાની સમક્ષમાં પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી બેઠેલા મારા પિતાને મારી નાખ્યા છે. રથતું પૈડું પૃથ્વીમાં પેસી ગયું અને મહારથી કણ જ્યારે મહાધોર સંકેતમાં ગરકાવ થઈ ગયો, ત્યારે અર્જુને તેને મારી નાખ્યો છે. વળી શાંતનુકુમાર લીધે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો હતો; અને સર્વ આયુધો છોડી દીધાં હતાં, તેવે સમયે ગાંડીવ-ધારી અર્જુને શિખંડીને આગળ કરીને તેમનો વધ કર્યો છે. મહાન ધનુર્ધર ભૂરિશ્રવા પોતાનો હાથ કપાઈ જવાને લીધે રણમાં અનશનવ્રત લઈને બેસી ગયો હતો, ત્યારે સર્વ રાજ્યોની ખુશી વચ્ચે સાત્યકિએ તેને મારી નાખ્યો છે. લીમ-સેને રણમાં નિયમનો ભંગ કરીને કુર્યોધનને ગદા-પ્રહાર કરી સર્વ રાજ્યોના દેખતાં અધર્મથી પાડી નાખ્યો છે. પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખો કુર્યોધનરાજ એકલો હતો, તે સમયનો લાભ લઈ સર્વ મહારથીઓ તેને ઘેરી વળ્યા અને લીમસેન દ્વારા તેને પાડી નખાવ્યો. અરે ! જની સાથળો ભાંગી ગયેલી છે, એવા કુર્યોધનરાજનો મેં જ વિલાપ વાતાંહરના કહેવાથી સાંભળ્યો છે, તે મારાં મર્મસ્થાનોને કાપી નાખે છે. આ પ્રમાણે અધર્મ કરનારા પાપી પાંચાલોએ પ્રથમથી જ ધર્મમર્યાદા તોડી છે, તો તમે તેમની ટેમ નિંદા કરતા નથી ? મારા પિતાનો વધ કરનારા અને આજની રાત્રિમાં નિરાંત નિદ્રાવશ થયેલા એ સર્વ પાંચાલોને મારી નાખી હું બીજા જન્મમાં ભલે ઘીટા થાઉં અથવા ભલે પતાંગિયું થાઉં. આજ મેં જે

કાર્ય કરવા ધાયું છે તેને માટે હું ઉતાવળો થઈ ગયો છું અને તલપી રહ્યો છું; તેથી મને નિદ્રા અને સુષ્પ ક્યાંથી હોય ?^{૨૮} તેવો એક પણ પુરુષ લોકમાં જન્મ્યો નથી અને જન્મશે પણ નહિ, જે પાંચાલોનો વધ કરવા કરેલા મારા આ નિશ્ચયને આજ અટકાવી શકે !^{૨૯}

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજ ! આમ કહીને પ્રતાપી અશ્વત્થામાએ તુરત જ રથમાં ઘોડા બેઠી દીધા અને તે શત્રુઓ સામે પ્રયાણ કરવા તૈયાર થઈ ગયા.^{૩૦} અશ્વત્થામાને આમ તૈયાર થયેલા બેઈ મહાત્મા કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્ય તેમને કહ્યું : ‘હે મહાપુરુષ ! તં રથ શા માટે બેઠ્યો ? તં આ સમયે શું કરવા ધાયું’ છે ? તારે અમારા પર શંકા લાવવી થોડી નથી; કારણ કે અમે બન્ને જણા તારી સાથે રહીને પ્રયત્ન કરવા તૈયાર છીએ અને તારા જ સુખ-દુઃખના ભાગીદાર છીએ.^{૩૧, ૩૨} તેમણે જ્યારે આમ કહ્યું, ત્યારે પિતાના વધતું સ્મરણ કરી ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાએ પોતે જે કાર્ય કરવા ધાયું હતું તે તેમને સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધું :^{૩૩} ‘લાખો યોદ્ધાઓને તીક્ષ્ણ બાણોથી મારી નાખી મારા પિતાએ જ્યારે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો હતો, ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમને મારી નાખ્યા છે.^{૩૪} આમ ધર્મને વેળાળો મૂકનારા તે પાંચાલ-રાજના પાપી પુત્રને હું તેવું પાપકર્મ કરીને આજે મારી નાખીશ.^{૩૫} અરે ! એ પાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હું શસ્ત્રનો પ્રહાર કર્યા વિના કેવળ પશુની પેઠે જ છૂંદી નાખીશ, એટલે શસ્ત્રમરણથી છૂતવામાં આવતા દિવ્ય લોકો તેને નહિ મળે, એમ હું માતું છું.^{૩૬} માટે હે શત્રુતાપન મહારથીઓ ! તમે પણ સત્ત્વર સ્વયં પહેરી લો, તલવારધનુષ્ય હાથમાં લઈ લો અને છાવણીના દ્વારમાં ઊભા રહી મારી રાહ જુઓ.^{૩૭} આમ કહીને અશ્વ-

ત્થામા રથમાં બેસી ગયા અને શત્રુઓ સામે ચઢાઈ કરી ગયા. એટલે હે રાજન ! કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા પણ તેમની પાછળ પાછળ ગયા. આ રીતે તે ત્રણે જણા જ્યારે પૂર્વ દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યા, ત્યારે તેઓ યજ્ઞવેદિકામાં હૃત-દ્રવ્યનો હોમ કરવાથી પ્રલીપ્ત થયેલા અગ્નિઓની પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યા.^{૩૮, ૩૯} હે રાજ ! તે ત્રણે જણા પાંડવોની છાવણી તરફ જવા લાગ્યા. એ છાવણીમાં સૌ માણસો સૂઈ રહ્યાં હતાં. આમ મહારથી અશ્વત્થામા ઘોડા વખતમાં છાવણીના દ્વારપ્રદેશ પર આવી ઊભા રહ્યા.^{૪૦}

અતઃ શ્રીમહાભારતમ્ સોમકપર્વમા ‘અશ્વત્થામાનું’
અમનં નામનો અધ્યાય પત્તે સમાપ્તઃ

અધ્યાય ૬ઠ્ઠો

અશ્વત્થામાની ચિંતા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

દ્વારદેશે તત્તો દ્રોણિમવસ્થિતમવેક્ષ્ય તૌ ।

અકુર્વતાં મોજકૃપૌ કિં સંજય વદસ્વ મે ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! અશ્વત્થામાને છાવણીના દ્વારપ્રદેશમાં ઊભા રહેલા બેઈ કૃતવર્મા-એ તથા કૃપાચાર્યે શું કયું હતું ? તે મને કહે.

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! જમનું મન ક્રોધથી ધૂંધવાઈ બેઠ્યું હતું એવા તે અશ્વત્થામાએ કૃપાચાર્યને તથા કૃતવર્માને પાંડવોની છાવણી પાસે આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને પોતે તેના દ્વારપ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા.^૧ ત્યાં મહાપ્રચંડ શરીરવાળું, સૂર્ય તથા ચંદ્ર સમાન તેજસ્વી અને બેનારનાં રૂંવાં ઊભાં કરાવી નાખે તેવું કાઈ અદ્ભુત પુરુષાકાર પ્રાણી છાવણીના દરવાજાના અચ્ચાગમાં જ બેસેલું તેમના બેવામાં આવ્યું.^૨ તે પ્રાણીએ સ્થિત્તી મહાન ધારાઓને ઝરી રહેલું વ્યાધ્રયર્મ પહેલું હતું, કાળા ચૂગનું ચર્મ શરીર પર ઝોઢયું હતું અને સર્પોની જ

જનોઈ પહેરી હતી.* તેણે અનેક શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા અનેક લાંબા તથા પુષ્ટ બાહુઓ જોયા કર્યા હતા, મોટા સર્પનું જ બાબુબંધ પહેર્યું હતું અને તેનું મુખ મોટી મોટી જ્વાળાઓથી વ્યાપ્ત જણાતું હતું.† તે મુખ વિકરાળ દાંડોથી ભરપૂર હતું, તે ભયાનક પ્રાણીએ પોતાનું વિશાળ મુખ ફાંડ્યું હતું અને ચઢચઢિત હાજરો નેત્રોથી તે શોભી રહ્યું હતું.‡ અવશ્ય તેના શરીરનું તથા વેપનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તેને જોતાં જ મોટા પર્વતો પણ સર્વંથા ચિરાઈ જ નાચ.¶ એ પ્રાણીના મુખમાંથી, નાસિકામાંથી, બે કાનમાંથી તથા હાજરો નેત્રોમાંથી સર્વ બાબુ મોટી મોટી જ્વાળાઓ પ્રકટ થઈ રહી હતી.‡ વળી તેનાં તેજસ્વી કિરણોમાંથી શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા સેંકડો ને હાજરો કૌટુંબી પ્રકટ થઈ રહ્યા હતા. લેહિાને ભય ઉપજાવે તેવા એ અદ્ભુત પ્રાણીને જોઈને પણ અશ્વત્થામા ડર્યા નહિ. તે તો ઊલટા તેના પર દિવ્ય અસ્ત્રોની વૃદ્ધિ કરવા મંડ્યા.‡ સમુદ્રમાં સળગી ઊઠેલા વડવાનલ જેમ સમુદ્રના જળના ઓધોને ગળી નાચ તેમ મહા અદ્ભુત એવું તે પ્રાણી અશ્વત્થામાએ મૂઠકાં અસ્ત્રોને ગળી જવા લાગ્યું.‡ આ રીતે પોતાનાં અનેક અસ્ત્રોને વ્યર્થ થયેલાં જોઈ અશ્વત્થામાએ પ્રદીપ્ત અગ્નિની શિખા સરખી એક રથશક્તિ તેને મારી. પણ પ્રલયસમયે મોટી ઉલ્કા જેમ સૂર્યમંડળ સાથે અથડાઈ આકાશમાંથી ખરી પડે, તેમ એ પ્રદીપ્ત રથશક્તિ તે પ્રાણીના શરીર સાથે અથડાઈને પૃથ્વી પર વીખરાઈ પડી. એટલે દરમાંથી જેમ સર્પને ખેંચી કાઢવામાં આવે, તેમ પુદ્ગિમાન અશ્વત્થામાએ સુવર્ણની મૂઠવાળી તથા આકાશ સમાન વર્ણવાળી તેજસ્વી તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી કાઢી અને તેમણે તે પ્રાણીને એ તલવાર મારી.‡-‡ પરંતુ નોળિયું

જેમ દરમાં પેસી નાચ, તેમ અશ્વત્થામાની તલવાર તે પ્રાણી પાસે આવીને ક્યાંક ગરક જ થઈ ગઈ. પછી કોપેલા અશ્વત્થામાએ તે પ્રાણીને ઇંદ્રધ્વજ સરખી પ્રકાશતી એક મહાન ગદા મારી, એટલે તુરત તે ગદાને પણ તે ગળી ગયું. પછી તો અશ્વત્થામાની પાસે એક પણ આયુધ ન રહ્યું. તેમણે આમતેમ સર્વ બાબુ જોવા માંડ્યું, તો તેમણે આકાશને ઢવળ જનાઈનોથી જ (શ્રીકૃષ્ણ-થી જ) ઊભરાઈ રહેલું દીઠું. અતિશય અદ્ભુત એવા તે દરથને જોયા પછી આયુધહીન થયેલા અશ્વત્થામાને કૃપાચાર્યનાં વાઘ્યો યાદ આવ્યાં. હવે અત્યંત સંતાપ પામીને તે બોલવા લાગ્યા : ‘કાઈ પુરુષ પોતાના સુદ્ધોતું અપ્રિય છતાં હિતકારક વચન સાંભળતો નથી, તો હું જેમ બન્ને મારા સુદ્ધોતું વચન નહિ સાંભળીને આપત્તિમાં આવી પડ્યો છું, તેમ તે આપત્તિમાં આવી પડે છે અને પછી મારી પેટે શોક કરે છે. વળી જે પુરુષ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શાસ્ત્રમાં અવધ્ય કહેલાઓનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે પણ ધર્મમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ કુમાર્ગમાં અથડાઈ મરે છે. પ્રાચીન ધર્મોચાર્યોએ મનુષ્યોને સદાકાળે માટે ઉપદેશ કર્યો છે કે ગાય, બ્રાહ્મણ, રાજા, સ્ત્રી, મિત્ર, માતા, પિતા, ગુરુ, દુર્બળ, મૂખ, આંધળા, સૂતેલા, ભયભીત થયેલા, સૂઈને ઊઠેલા, મદમત્ત, ઉન્મત્ત અને પ્રમાદી ઇત્યાદિના પર શસ્ત્રોનો ધા કદી કરવો નહિ. આ સર્વમાન્ય ઉપદેશનું તથા શાસ્ત્રોક્ત સનાતન ધર્મમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને હું અધર્મમાર્ગથી જ આવું કર્મ કરવા તૈયાર થયો છું. તેથી આ ઘેર આપત્તિમાં આવી પડ્યો છું. વિદ્વાનો કહે છે કે, જે પુરુષ મહાન કાર્ય કરવા તૈયાર થઈને નાચને લીધે તે કાર્ય કર્યો વિના પાછો ફરે છે, તે પોતા પર આવનારી મહાઘેર આપત્તિને જ વહેરી લે છે; પરંતુ હું

તો શક્તિ અને બળના આધારે પણ આ કર્મ કરવાને અશક્ત છું. ૧૧-૨૫ કારણ કે દેવના કરતાં મનુષ્યનું કર્મ કદી પણ અધિક થઈ શકતું નથી. મનુષ્ય કર્મ કરે પણ દેવયોગે તે સિદ્ધ ન થાય, તો ધર્મભાગથી તે શ્રદ્ધ થાય છે અને અતે આપત્તિમાં આવી પડે છે. માટે વિદ્વાનો કહે છે કે, હરકોઈ કાર્ય કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા લઈ લેવી તે એક અજ્ઞાન જ છે. ૨૧, ૨૭ કારણ કે કોઈ પણ ક્રિયાનો આરંભ કર્યા પછી મનુષ્ય ભયને લીધે પણ તેને કોઈ સમયે પકડતી મૂકે છે. હું અધર્મોચરણ કરવા તૈયાર થયો, એટલે મારા પર આ ભય આવી પડ્યો છે. દ્રોણાચાર્યનો પુત્ર કદી પણ યુદ્ધમાંથી પાછો ફરે નહિ, છતાં મારે જો આજે પાછો ફરવું પડે તો તે આ દેવને લીધે જ. મારી સન્મુખ ભિભેલું અને ઉદય પામેલા દેવદંડ સરખું ભયંકર આ મહા અદ્ભુત પ્રાણી કોણ છે? એ બાબતનો હું ઘણો ઘણો વિચાર કરું છું, છતાં સર્વથા તેને જાણી જ શકતો નથી. ખરેખર મારી બુદ્ધિ અધર્મ-ભાગે દોરાઈને મલિન થઈ, તેનું જ આ ઘોર પરિણામ આવી પડ્યું છે અને તે મારો વિનાશ કરવા માટે સમર્થ છે. ૨૮-૩૧ હવે તો મારા ઇષ્ટ-દેવનું શરણ લીધા વિના આ ઉદય પામેલા સંકટ-ને હું કોઈ પણ રીતે અટકાવી શકું તેમ નથી; માટે મહાસમર્થ એવા મહાદેવને જ શરણે હું જાઉં. તે જટાબૂટને ધારણ કરનારા છે, દેવના દેવ છે, પાર્વતીના પતિ છે, સર્વ જાતના ભયથી રહિત છે, મુંડમાળાને ધારણ કરનારા છે, ભગ-દેવનાં નેત્રોના નાશ કરનાર છે અને સર્વના સંહારી રૂદ્રદેવ છે. તપ અને પરક્રમ વડે તે સર્વ દેવોના કરતાં અધિક છે. તે ભગવાન જ મારા ઉપર આવેલા આ ઘોર દેવદંડનો નાશ કરશે. માટે તે ત્રિશુળ-ધારી શંકર ભગવાનને જ શરણે હું જાઉં. ૩૨-૩૩

ધર્મ શ્રીમદ્ભાષ્યારત્નાં સૌન્દર્યપર્વમાં 'અશ્વત્થામાની ચિંતા' નામનો અધ્યાય ૬૬૧ સમાય

અધ્યાય ૭મો

શિવને શરણે અશ્વત્થામા

॥ સમ્યક ઉચાર ॥

एवं संचितयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशांपते ।

अवतीर्य रथोपस्थादेवेशं प्रणतः स्थितः ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! એ પ્રમાણે શંકરને શરણે જવાનો વિચાર કરી દ્રોણપુત્ર અશ્વ-ત્થામા રથની બેસણી પરથી નીચે જતરી પડ્યા અને દેવેશ શંકર ભગવાનને પ્રણામ કરી ઊભા ઊભા તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

અશ્વત્થામા બોલ્યા : મારા ઉપર આવી પડેલી આ ઘોર આપત્તિને જો હું તરી જઈશ, તો ઉચ્ચસ્વરૂપ, માયાથી અચળ, કલ્યાણસ્વરૂપ, રુદ્ર, સુખસ્વરૂપ, સર્વના નિર્ધાર, સર્વના દર્શક, કૈલાસ-પર્વતમાં વસનારા, ભક્તોને વર આપનારા, તેજસ્વી, સુષિતા ઉત્પાદક, સર્વના નિયામક, રથામ કંઠ-વાળા, અજન્મા, વીર્યસ્વરૂપ, દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞનો નાશ કરનાર, સર્વના સંહારી, જગત્સ્વરૂપ, વિક-રાળ નેત્રોવાળા, અનેક સ્વરૂપવાળા, પાર્વતીના પતિ, રમણાનમાં વસનારા, ગર્વવાળા, મોટા મોટા ગણોના પતિ, સર્વવ્યાપક, ખટ્વાંગને ધારણ કરનારા, જટાધારી, બ્રહ્મચારી અને ત્રિપુરાસુરનો વધ કરનારા ભગવાન શંકરનું હું અદ્ય ચેતનાવાળા મારા શરીરનું બલિદાન આપીને શુદ્ધ મનથી યજન કરીશ. જ શંકર દેવ બ્રહ્મા આદિ દેવોથી નિત્ય સ્તવાયેલા છે અને સ્તવાય છે, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, આશ્રય કરનારાઓને અભોધ છે, વ્યાઘ્ર-અર્ધને ધારણ કરનારા છે, રક્ત વર્ણના છે, રથામ કંઠવાળા છે, અસદ્ય છે, રણમાં દુર્નિવાર છે, ઇંદ્ર અને બ્રહ્માના પણ સ્રષ્ટા છે, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, બ્રહ્મચારી છે, ત્રણેને ધારણ કરનારા છે, તપોનિધિ છે, અનંત છે, તપસ્વીઓના આધારભૂત છે, અનેક સ્વરૂપ છે, ગણોના અધિપતિ છે, ત્રણ નેત્રોવાળા

છે, પાર્વ દાને પ્રિય છે, ધનના અધ્યક્ષ છે, પૃથ્વીના સુખરૂપ છે, પાર્વતીના હૃદયને પ્રિય છે, કાર્તિક-સ્વામીના પિતા છે, પિંગળા વર્ણના છે, ઉત્તમ વૃષભ પર બેસનારા છે, કૌપીનને ધારણ કરનારા છે, અતિ ઉચ્ચ છે, પાર્વતીના અલંકારરૂપ છે, પરથી પણ પર છે, સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છે, બેનાથી પર એવી એક પણ વસ્તુ નથી એવા છે, ઉત્તમ ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા છે, સર્વવ્યાપક છે, દેશનું રક્ષણ કરનારા છે, સુવર્ણનું કવચ ધારણ કરનારા છે અને મસ્તકે ચંદ્રનું આભૂષણ ધારણ કરનારા છે, તે શંકરદેવને હું ચિત્તને પરમ એકાગ્ર કરીને શરણે જઈ છું.^{૧-૧૧} આજે મારા પર આ દુષ્કર અને ધોર આપત્તિ આવી પડી છે, તેને જો હું તરી જઈશ તો પંચમહાભૂતોથી બનેલા મારા શરીરનું પવિત્ર બલિદાન આપીને હું સર્વથી પવિત્ર એવા આપનું પૂજન કરીશ.^{૧૨}

સંજય બોલ્યો : અશ્વત્થામાની આ સ્તુતિ થઈ રહ્યા પછી ભગવાન શંકરે પોતાના યોગબળથી તેમનો અભિપ્રાય બહુ લઈ માયાનો વિસ્તાર કર્યો. જોતજોતામાં તો મહાત્મા અશ્વત્થામાની સન્મુખ એક સુવર્ણની વેદિકા પ્રકટ થઈ. હે રાજ ! તે વેદિકામાં ભડભડાટ અગ્નિ બળી રહ્યો હતો અને પોતાની જ્વાળાઓથી સર્વ દિશાઓને તથા આકાશને ભરી દેતો હતો. પછી તે વેદિકામાંથી પ્રદીપ્ત મુખોવાળા, પ્રદીપ્ત નેત્રોવાળા, અનેક હાથ, પગ અને મસ્તકોવાળા, રત્નજડિત અદ્ભુત બાબુ-બધોને ધારણ કરનારા, બાહુઓને લાંબા કરનારા અને હાથી તથા પર્વતના સરખાં પ્રચંડ શરીરોવાળા મોટા મોટા ગણે પ્રકટ થયા. તે ગણેમાં ધૌર્ધન્ય સ્વરૂપ કૂતરાના જેવું હતું, ધૌર્ધન્ય સ્વરૂપ હુકરના જેવું હતું, ધૌર્ધન્ય સ્વરૂપ લીંટના જેવું હતું તથા ધૌર્ધન્ય મુખ ઘોડાના જેવું હતું, ધૌર્ધન્ય શિયાળના જેવું હતું તો ધૌર્ધન્ય વૃષભના જેવું

હતું.^{૧૩-૧૬} તેમાં ધૌર્ધન્ય રીંછના જેવું, ધૌર્ધન્ય બિલાડાના જેવું, ધૌર્ધન્ય વાઘના જેવું, ધૌર્ધન્ય દ્વીપકાના જેવું, ધૌર્ધન્ય કાગડાના જેવું, ધૌર્ધન્ય દેડકાના જેવું, તો ધૌર્ધન્ય પોપટના જેવું હતું.^{૧૭} બળી ધૌર્ધન્ય મુખ મોટા અજગરના જેવું હતું અને ધૌર્ધન્ય હંસના જેવું હતું. તેઓ સર્વની કાંતિ સ્થાપવર્ણની હતી. હે ભારત ! તેમાંના કેટલા-એક ગણેમાં મુખે લક્ષ્મીના પક્ષીના જેવાં હતાં તથા કેટલાએકનાં બપૈયાના જેવાં હતાં.^{૧૮} કેટલાએકનાં મોં કાચબાના જેવાં, કેટલાએકનાં ઝૂંડના જેવાં, કેટલાએકનાં શિશુમાર નામના મત્સ્યના જેવાં, કેટલાએકનાં મોટા મગરમુછોના જેવાં અને કેટલાએકનાં માછલાંનાં જેવાં હતાં.^{૧૯} કેટલાએકનાં વાનરનાં જેવાં, કેટલાએકનાં કૌચ-પક્ષીના જેવાં, કેટલાએકનાં હોલાના જેવાં, કેટલા-એકનાં હાથીના જેવાં તથા કેટલાએકનાં કપૂતરના જેવાં હતાં અને કેટલાએકનાં મહ્યુ નામના માછલાંનાં જેવાં હતાં. હે ભારત ! તે ગણેમાં કેટલાએકના કાનો હાથોમાં હતા, કેટલાએકને હંબરો આંખો હતી, કેટલાએકનાં ઉંદરો મોટાં હતાં, કેટલાએક માંસ વિનાના હતા, કેટલાએકનાં મુખે કાગડાના જેવાં હતાં, ને કેટલાએકનાં મુખે બાજ-પક્ષીના જેવાં હતાં.^{૨૦, ૨૧} બળી હે રાજ ! કેટલા-એક મસ્તક વિનાના પણ હતા અને કેટલાએકનાં મુખે રીંછના જેવાં હતાં. હે ભારત ! કેટલાએકનાં નેત્રો પ્રદીપ્ત હતાં, કેટલાએકની જીભો પ્રદીપ્ત હતી અને કેટલાએકનો વર્ણ જ્વાળાઓ સરખો હતો.^{૨૨} હે રાજેન્દ્ર ! તેમાંના કેટલાએકના દેશો અગ્નિની જ્વાળાઓ સરખા દેદીપ્યમાન હતા અને કેટલા-એકનાં જેવાં પ્રદીપ્ત હતાં. હે રાજ ! કેટલાએકને ચાર ભુજાઓ હતી, તો કેટલાએકનાં મુખે બકરાના જેવાં હતાં અને કેટલાએકનાં મુખે ઘેટાના જેવાં હતાં.^{૨૩} કેટલાએકનાં મુખે શંખના જેવાં હતાં,

કેટલાએકનો વણું પણ શંખના જેવો હતો, કેટલાએકે તે શંખોની માળાઓ પહેરી હતી અને કેટલાએકનો ધ્વનિ પણ શંખના જેવો હતો.^{૨૪} કેટલાએકે જટા ધારણ કરી હતી અને કેટલાએકે મસ્તકે પાંચ શિખાઓ રાખી હતી. કેટલાએકે કેશ વિનાના મુંડ પણ હતા, કેટલાએકનાં ઉદરે પાતળાં હતાં, કેટલાએકને ચાર દાંઢો હતી, કેટલાએકને ચાર જીભો હતી, કેટલાએકને શંકુના જેવા કાન હતા અને કેટલાએકે મસ્તકે મુકુટ ધારણ કર્યો હતો.^{૨૫} હે રાજેન્દ્ર ! કેટલાએકે મુંજ ઘાસની કટિમેખલાઓ પહેરી હતી, કેટલાએકના કેશો વાંકડિયા હતા, કેટલાએકે મસ્તકે પાધરીઓ પહેરી હતી, કેટલાએકનાં મુખો મુંદર હતાં અને કેટલાએકે ઉત્તમ અલંકારો ધારણ કર્યા હતા.^{૨૬} વળી કેટલાએકે કમળોના બનાવેલા મુકુટો પહેર્યા હતા. સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં નીકળી પડેલા તે સર્વે ગણેા માહાત્મ્યસંપન્ન પણ હતા.^{૨૭} હે ભારત ! એ ગણેામાંના કેટલાએકે હાથમાં શતધ્વી ધારણ કરી હતી, કોઈએ વજ્ર ધારણ કર્યું હતું, કોઈના હાથમાં ત્રુસલ હતું, કોઈના હાથમાં છુશુંડી હતી, કોઈના હાથમાં પાશ હતો અને કોઈના હાથમાં દંડ હતો.^{૨૮} વળી કેટલાએકે પાછળના ભાગમાં ભાષાઓ બાંધ્યા હતા, કેટલાએક વિચિત્ર બાણેાને ધારણ કરનારા હોવાથી ઉત્કટ દેખાતા હતા, કેટલાએકની પાસે ધ્વજો હતી, કેટલાએકની પાસે પતાકાઓ હતી, કેટલાએકની પાસે ઘંટાઓ હતી અને કેટલાએકની પાસે ફરસીઓ હતી. કેટલાએકે હાથમાં પાશો ઝાંચા કર્યા હતા, કેટલાએકના હાથમાં ધોઠાઓ હતા, કેટલાએકના હાથમાં સ્થૂણો હતી, કેટલાએકના હાથમાં તલવારો હતી અને કેટલાએકે-સર્પોના જ મોટા મુકુટો પહેર્યા હતા. કેટલાએકે મોટા સર્પોના બાબુબંધો પહેર્યા હતા,

કેટલાએકે જાતજાતના અલંકારો પહેર્યા હતા, કેટલાએકે ધૂળથી ખરડાયેલા હતા, કેટલાએકે કાદવથી લેપાયેલા હતા અને સૌએ ઉન્નતવજ્ર વસો તથા માળાઓ ધારણ કરી હતી.^{૨૯-૩૧} વળી તેઓમાંના કેટલાએકનાં અંગો સ્થામ હતાં, કેટલાએકનાં અંગો પિંગળાં હતાં અને કેટલાએકનાં મસ્તકો મુંડિયાંજ હતાં. સુવર્ણ સમાન તેજસ્વી તે પાર્શ્વદો હર્ષપૂર્વક ભેરીઓ, શંખો, મૃદંગો, ગાલરો, ઢોલો તથા શિંગડીઓ વગાડતા હતા. ત્યાં કેટલાએક ગણેા ગાતા હતા અને કેટલાએક નાચતા હતા. વળી ખીજ કેટલાએકે મહારથી ગણનાયકો છલંગો મારી મારીને ફેંદતા હતા, કેટલાએકે મસ્તકે મુંડા ગણેા વેગથી ઢોડા-ઢોડી કરતા હતા અને કેટલાએકે પવનમાં ફરકતા કેશોવાળા ગણેા મદમત્ત મોટા હાથીઓની પેઠે વારંવાર મળનાઓ કરતા હતા. કેટલાએકે મહાભયંકર અને ધોર દેખાવના ગણેાએ ત્રિશૂળો ધારણ કર્યાં હતાં, કેટલાએકે હાથમાં પટિશો રાખ્યાં હતાં, કેટલાએકે જાતજાતનાં રંગેયેરંગી વસો પહેર્યાં હતાં, કેટલાએકે અદ્ભુત માળાઓ ધારણ કરી હતી, કેટલાએકે વિચિત્ર લેપનથી શરીરો ચર્ચ્યાં હતાં, કેટલાએકે રત્નજડિત મુંદર બાબુબંધો પહેર્યાં હતાં અને કેટલાએકે પોતાના હાથો ઘેંચા કર્યાં હતા.^{૩૨-૩૪} તેઓ સર્વે શત્રુઓનો સંહાર કરનારા હતા, શૂરા હતા, બળથી અસહ્ય પરાક્રમ કરનારા હતા, લોહી તથા ચરબીનું પાન કરનારા હતા અને માંસ તથા આંતરડાંનું ભોજન કરનારા હતા.^{૩૫} તે ગણેામાંના કેટલાએકે મસ્તકે ચોટલીઓવાળા હતા, કેટલાએકે કર્ણભૂષણો ધારણ કર્યાં હતાં, કેટલાએકનાં ઉદરો તપેલીના જેવાં હતાં, કેટલાએકે ઘણા હીંગણા હતા, કેટલાએકે ઘણા લાંબા હતા અને કેટલાએકે મહાભયંકર હતા.^{૩૬} કેટલાએકનો દેખાવ

વિકરાળ હતો, કેટલાએકના હોઠો ઘણા લાંબા હતા, કેટલાએકનાં સિંજો ઘણાં લાંબાં હતાં, કેટલાએકનાં વૃષણો મોટા હતા, કેટલાએકના પગની પિંડીઓ ઘણી પુષ્ટ હતી, કેટલાએક મસ્તકો પર કિંમતી મુકુટો પહેર્યા હતા, કેટલાએક મુંડિયા હતા અને કેટલાએક જટાધારી પણ હતા.^{૩૯} તે બધા ગણે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો અને નક્ષત્રો સહિત ગગનમંડળને પૃથ્વી પર પટકી પાડવા સમર્થ હતા અને ચારે પ્રકારના ભૂતસમુદાયનો નાશ કરી નાખવા પણ ઉત્સાહ કરી શકે તેવા હતા.^{૪૦} તેઓ શંકરની ભૂકુટીને નિત્ય નિભંચ થઈને સહન કરનારા હતા, ઇચ્છામાં આવે તેવું કાર્ય કરી શકનારા હતા અને ત્રેલોક્યના રાજના પણ રાજાઓ હતા.^{૪૧} તેઓ નિત્ય આનંદ અને હર્ષમાં રહેનારા હતા, વાણીના ઈશ્વર હતા, મત્સરનો ત્યાગ કરનારા હતા અને અષ્ટ પ્રકારનું અણિમાદિ ઐશ્વર્ય પામીને પણ તેમને વિરમય થતો ન હતો.^{૪૨} ભગવાન શંકર પણ તેમનાં કર્મોથી નિત્ય વિરમય પામતા હતા અને તેઓ મન, વચન તથા કર્મથી નિત્ય શંકર ભગવાનનું આરાધન કરતા હતા.^{૪૩} ભગવાન શંકર પણ પોતાના ભક્ત એવા તે ગણાનું ઔરસ પુત્રોની પેઠે મન, વચન તથા કર્મથી નિત્ય રક્ષણ કરતા હતા. તેઓ લોહી તથા વસાનું પાન કરનારા હતા અને બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનારા મનુષ્યોનો તેઓ ક્રોધપૂર્વક નાશ કરી નાખતા હતા. તેઓ અધ્યાત્મ, અધિયજ્ઞ, અધિદેવ અને અધિલોકમાં રહેનારા ચાર પ્રકારના દેવતાઓસ્વરૂપ હતા, તેમ જ સ્વાધ્યાય, બ્રહ્મચર્ય, તપ તથા દમ આદિ સાધનોથી તેઓ શંકર ભગવાનનું આરાધન કરી તેમનું સાયુજ્ય પામ્યા હતા. ભગવાન મહેશ્વર પણ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના પ્રભુ છે, છતાં પોતાના સ્વરૂપભૂત એવા તે મહાગણી

અને પાર્વતીની સાથે માયાવૈભવનો ઉપભોગ કરે છે. આવા પ્રભાવશાળી તે સર્વે ગણે ભત-ભતનાં વાદિત્રો વગાડીને, મોટા અદ્દહારથી કરીને તથા મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરીને જગતને ત્રાસ પમાડતા પમાડતા અશ્વત્થામાની પાસે આવવા લાગ્યા. ત્યારે તે ઘેર દેખાવના ભૂતગણે મહાદેવની સ્તુતિ કરતા હતા અને ચોખ્ખાનું પોતાની કાંતિને ફેલાવતા હતા. તેઓ મહાત્મા અશ્વત્થામાના મહિમાને વધારવા ઇચ્છતા હતા અને સૂતેલા પાંચાલ રાજાઓ પર પ્રસરવા માટે તૈયાર થયેલા તેમના તેજને એવા ઇચ્છી રહ્યા હતા. તેઓ ભયંકર અને ઉગ્ર એવાં પરિધો, જાંબાડિયાં, ત્રિશૂળો અને પદ્મિણી હાથમાં લઈ લઈને ચોમેરથી ત્યાં આવવા લાગ્યા.^{૪૪-૪૦} તે ભૂતગણે માત્ર દર્શનથી પણ ત્રણે લોકને ભય ઉપજાવે તેવા હતા, છતાં મહાબળવાન અશ્વત્થામા તે ભૂતગણોને એઈને જરા પણ ગભરાયા નહિ.^{૪૧} પછી જમણે આંગળીઓનું રક્ષણ કરવા માટે ઘોના આમકાનાં મોઝાં હાથ પર બાંધ્યાં હતાં, એવા તે અશ્વત્થામા હાથમાં ધનુષ્ય લઈને પોતાના શરીરનો જ શંકરને ભોગ આપવા તૈયાર થઈ ગયા.^{૪૨} હે ભરતવંશી રાજા ! તેમણે પોતાના ધનુષ્યને સમિધો તરીકે કદધ્યુ, તીક્ષ્ણ બાણોને દર્ભો તરીકે કદધ્યાં અને પોતાના શરીરને બલિદાન (હવિષ) તરીકે કદધ્યુ.^{૪૩} પછી મહાક્રોધી અને પ્રતાપી અશ્વત્થામા સોમદેવતાક મંત્રનો ઉચ્ચાર કરી પોતાના શરીરનું બલિદાન આપવા તૈયાર થયા.^{૪૪} ત્યાં રૌદ્ર કર્મ કરનારા તથા રૌદ્ર કર્મો દ્વારા પણ અસ્પષિત પ્રભાવવાળા ભગવાન રુદ્રદેવની બે હાથ બેડીને સ્તુતિ કરી અશ્વત્થામા-એ આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૪૫}

અશ્વત્થામા બોલ્યા : હે ભગવન ! આગિરસ-ગોત્રના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મારા આ શરીરને

હું અશિમાં હોમી દઉં છું; માટે તમે મને બલિ-
દાન તરીકે સ્વીકારી લો.”^{૧૬} હે મહાદેવ ! આ
ધોર આપત્તિના સમયે હું આપના પરની ભક્તિથી
ચિત્તને એકાગ્ર કરી મારા શરીરને તમારી આગળ
નિવેદન કરું છું. હે વિશ્વાત્મન ! સચરાચર આ
સર્વ જૂતો તમારામાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલાં છે અને
સર્વ જૂતોમાં તમે વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છો. તેમજ
સર્વજ્ઞ પ્રાધાન્યને ધરાવનારા સત્ત્વાદિ ગુણો તમારે
વિષે એક જ સ્વરૂપ ધારણ કરીને રહે છે.^{૧૭, ૧૮} હે
સર્વ જૂતોના આશ્રયસ્વરૂપ વ્યાપક દેવ ! શત્રુઓના
મારાથી જો વિનાશ થઈ શકે તેમ ન હોય તો
આપના હવિષરૂપે હું અહીં જોમો રહ્યો છું, આપ
મને સ્વીકારી લો.”^{૧૯}

સંજય યોદ્ધો : આમ કહીને અશ્વત્થામા
ભડભડાટ બળતા અશિવાળી વેદિકા પર આરૂઢ
થઈ પોતાના શરીરની દરકાર કર્યા વિના અશિમાં
બેસી ગયા.^{૨૦} આ રીતે અશ્વત્થામાને બન્ને
બાહુઓ જાંચા કરીને હવિષ તરીકે અડગ જાભા
રહેલા જોઈને ભગવાન મહાદેવ સાક્ષાત્ પ્રકટ
થયા અને જાણે હસતા હોય તેમ મુખ મલકાવી-
ને યોદ્ધા બોલ્યા :^{૨૧} ‘હે તાત ! મહા ઉત્તમ
કર્મ કરનારા કૃષ્ણે સત્ય, શૌચ, આર્જવ, દાન,
તપ, નિયમ, ક્ષમા, ભક્તિ, વૈયં અને યુદ્ધિ વડે
મારું વિધિપૂર્વક આરાધન કર્યું છે; માટે કૃષ્ણના
કરતાં વધારે મને બીજે કોઈ પણ પ્રિય નથી.
હે પુત્ર ! શ્રીકૃષ્ણનું માન બળવવાની ઇચ્છાથી
અને તારું આત્મબળ જાણવાની ઇચ્છાથી મેં
પાંચાલોનું રક્ષણ કર્યું છે; તેમજ એકાએક અનેક
માયાઓ પ્રકટ કરી છે.’^{૨૨-૨૪} મેં જોકે કૃષ્ણનું
માન બળવીને પાંચાલોનું રક્ષણ કર્યું છે, પરંતુ
હવે તેઓ કાળના સપાટામાં આવી ચૂક્યા છે.
હવે તેઓ જીવતા રહી શકે તેમ નથી.^{૨૫} અશ્વ-
ત્થામાને આમ કહીને ભગવાન શંકરે તેમને એક

ઉત્તમ ચળકતી તલવાર આપી અને પછી તેમનો
શરીરમાં પોતે પ્રવેશ કર્યો.^{૨૬} ભગવાન શંકરને
શરીરમાં પ્રવેશ થતાંજ અશ્વત્થામા ધણાજ તેજસ્વી
બની ગયા. દેવે નિર્મલા એ તેજ કરીને તે યુદ્ધ
કરવા માટે ધણાજ ઉત્સાહી થઈ ગયા.^{૨૭} પછી
તેમણે જ્યારે સાક્ષાત્ શંકરની પેઠે શત્રુઓની
છાવણી સન્મુખ ચડાઈ કરી, ત્યારે અનેક જૂતો
અને રાક્ષસો પણ અદૃશ્ય રહીને તેમની પાછળ
પાછળ ધસી ગયા.^{૨૮}

ક્રિતિ શ્રીમહાભારતમા સોમિકપર્વમા ‘અશ્વત્થામાએ કહેલું’
શિવનું પૂજન’ નામનો અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮ મો

ધૃતદુઃસ્થ આદિ પાંચાલોનો વધ

॥ કૃતપદ્મ ઉવાચ ॥

તયા પ્રયાતે શિવિરં દ્રોણપુત્રે મહારથે ।

કચ્છિત્ કૃપશ્ચ મોજશ્ચ મયાર્તૌ ન વ્યવર્તતામ્ ॥ ૧

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : હે સંજય ! મહારથી
આચાર્યપુત્ર પાંડવોની છાવણી તરફ ગયા એટલે
કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા બપલીત થઈને ત્યાંથી
નાસી તો ગયા ન હતા ?^૧ કુદ્ર યુદ્ધિના છાવણી-
રક્ષકોએ તેમને અટકાવ્યા તો ન હતા ? અથવા
તેમને ઝાળખી લીધા તો ન હતા ? તે બન્ને મહા-
રથીઓ ‘આ કાર્ય થઈ શકે તેવું નથી’ એમ
માનીને ત્યાંથી પાછા ફર્યા તો ન હતા ?^૨ અથવા
પાંડવોની છાવણીનો નાશ કરી તેમજ સૌમંદ્ર
તથા પાંચાલોનો સંહાર કરી તે બન્ને જણા રણમાં
દુર્યોધનની પરમ પદવીને પામી ગયા તો ન
હતા ?^૩ હે સંજય ! પાંચાલોએ તે બન્ને વીર
યોદ્ધાઓને પ્રથમજ મારી નાખ્યા ન હતા ને ?
તેમજ ત્યાં પૃથ્વી પર નિદ્રાવશ થયેલા પાંચાલોના
વધના સંબંધમાં તે બન્નેએ કંઈ પણ કર્મ કર્યું
હતું કે નહિ ? તે મને કહે.”

સંજય યોદ્ધો : મહાત્મા અશ્વત્થામાએ પાંડવો-

ની છાવણી પર ચડાઈ કરી, તે સમયે કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા છાવણીના દ્વાર ઉપર ઊભા રહ્યા હતા.^{૧૫} આમ હે રાજન! તે બન્ને મહારથીઓને તે કાર્યમાં તે યત્ન કરવા તત્પર થયેલા બેઈ અશ્વત્થામા અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા. તેમણે તેમને ધીમે ધીમે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'તમે જે બરાબર સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ, તો સર્વ ક્ષત્રિયોના વિનાશ કરવા સમર્થ થઈ શકો છો. તો પછી તમે આ અદ્યપ સંખ્યામાં બચેલા અને વિશેષે કરી નિદ્રાવશ થયેલા યોદ્ધાઓનો નાશ કરો, એમાં શું આશ્ચર્ય છે?'^{૧૬} હે હું આ છાવણીમાં પ્રવેશ કરીશ અને કાળની પેઠે તેમાં ધૂમીશ. તમે બન્ને જણા અહીં દ્વાર પર જ ઊભા રહો અને ઢાઈ પણ મનુષ્ય જીવતો છૂટવા ન પામે તેવી કાળજી રાખજો. મેં તમને આ મારો નક્કી વિચાર જણાવ્યો.' આમ કહીને અશ્વત્થામાએ પાંડવોની વિશાળ છાવણીમાં ઢાઈ અજ્ઞાત દ્વારથી પ્રવેશ કર્યો અને નિર્ભય થઈને શત્રુઓ પર હુમલો કરવા તૈયારી કરી. મહાબાહુ અશ્વત્થામા પ્રથમથી જ પાંડવોની છાવણીના સર્વ પ્રદેશોને જાણતા હતા, તેથી તેમણે ધીમેધીમે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તંબૂ તરફ જવા મોકલ્યું. તે સમયે છાવણીમાંના સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં ઘણાં મોટાં કર્મો કરીને થાકી ગયેલા હોવાથી અને અઢાર દિવસ સુધી મોટી ઢોડાઢોડી કરેલી હોવાથી લોચપોચ થઈને નિરાંતે નિદ્રાવશ થયા હતા. હે ભારત! આ સમયનો લાભ લઈ અશ્વત્થામા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તંબૂમાં દાખલ થઈ ગયા. ત્યાં તેમણે સુંદર ઝોઝાડ પાથરેલા અને રેશમી ગાદલાંથી બિછાવેલા મોટા પલંગ પર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સમીપમાં જ સુતેલા જોયા. એ શરવીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉત્તમ જાતિનાં પુષ્પોની માળાઓથી, ધૂપોથી તથા અદ્યગંધ આદિ સુગંધીદાર ચૂર્ણોથી મધમધી રહેલા શયનમાં વિશ્વાસપૂર્વક અને નિર્ભયપણે

નિદ્રા કરી રહ્યો હતો. હે મહીપતિ! તે બેઈ અશ્વત્થામાએ પગની લાત મારીને તેને ઉઠાડ્યો. ત્યાં રણદુર્ભેદ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ અશ્વત્થામાના ચરણનો સ્પર્શ થતાં વેંતજ બગી ગયો.^{૧૭} મહાપ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મસ્તક જોડ્યું કરીને આસપાસ બેસ્યું, એટલે તેને મહારથી અશ્વત્થામા જણાયા. હવે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વત્થામાને ઝોળખી કાઢી એકદમ શયનમાંથી ઊભો થવા લાગ્યો, પરંતુ મહાબળવાન અશ્વત્થામાએ બન્ને હાથવતી તેના ઢેશો પકડી લીધા અને તેને પૃથ્વી પર પટકી પાડ્યો. હે ભારત! એ વેળા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નિદ્રા અને ભયથી વિહ્વળ થઈ ગયો હતો અને અશ્વત્થામાએ તેને ઘણા બેસથી દાબી પાડ્યો હતો; તેથી તે લેશમાન પણ પોતાનું બળ અજમાવી શક્યો નહિ. હે રાજન! અશ્વત્થામા તો પોતાના મનને દૂર કરી દઈ તેની છાતી પર અને કંઠ પર ચઢી બેઠો અને ધૂંટણ વતી ખૂબ દબાવીને તેને પથ્થની પેઠે મારવા લાગ્યા. તે સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મોટી મોટી ખૂમો પાડતો હતો, આડાંઅવળાં તરફડિયાં મારતો હતો અને નખો વતી અશ્વત્થામાને પ્રહાર કરતો હતો; પરંતુ આખરે બ્યારે બરાબર સપડાઈ ગયો, ત્યારે તેણે ખૂંગળાતા અવાજ અશ્વત્થામાને કહ્યું :^{૧૮-૧૯} 'હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ આચાર્યપુત્ર! તમે મને શસ્ત્રોને પ્રહાર કરીને મારી નાખો, વિલંબ ન કરો. તમારે હાથે હું જે શસ્ત્રથી મરણ પામીશ તો પુણ્યવંતોના લોકમાં જઈ શકીશ.'^{૨૦} આટલું કહીને શત્રુતાપન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલતો અટકી પડ્યો; કારણ કે બળવાન અશ્વત્થામાએ તેના કંઠને ઘણા બેસથી દબાવી રાખ્યો હતો.^{૨૧} દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની તે અસ્પષ્ટ વર્ણોવાળી વાણી સાંભળીને તેને કહેવા લાગ્યા : 'આ કુલદૂષણ! આચાર્યોનો ધાત કરનારા પુરુષોને માટે પુણ્યવંતોના લોકો છે જ નહિ.^{૨૨} માટે આ દુર્ભતિ! તને શસ્ત્રથી મારવો

તે યોગ્ય જ નથી. આમ બોલતાં બોલતાં અશ્વ-
ત્યામાએ સિંહ જેમ મદમત હાથીને મારવા
માંડે, તેમ વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પગની મહાદારણુ
પાનીઆથી સર્વ મર્મસ્થાનોમાં ક્રોધપૂર્વક મારવા
માંડ્યો. હે મહારાજ ! અશ્વત્યામાના તે પશુ
તુલ્ય મારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મોટી મોટી ખૂમો પાડવા
લાગ્યો; તેથી તે તંબૂમાં સૂતેલી તેની સ્ત્રીઓ
અને યોદ્ધાદારે પણ બગી ઊઠ્યા. તેમણે મનુષ્ય-
ના કરતાં અધિક પરાક્રમવાળા કોઈ પુરુષને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પર પ્રહાર કરતો જોઈ માની લીધું કે,
આ કોઈ ભૂત છે અને તેથી જ બળને લીધે તેઓ
કંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ પછી હે રાજન !
તેજસ્વી અશ્વત્યામા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પશુમારથી જ
ચમત્ક્રાંતમાં મોકલી દઈ તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યા
અને પોતાના સુંદર દેખાવના રથમાં બેસી ગયા.
બળવાન અશ્વત્યામાને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપરાંત પોતાના
ધણ શત્રુઓને હજી મારવાના હતા; તેથી તેના
તંબૂમાંથી નીકળ્યા પછી દિશાઓને ગળવી મૂકતા
રથ વડે છાવણીના સર્વ પ્રદેશમાં ધૂમવા લાગ્યા.
આમ મહારથી આચાર્યપુત્ર તંબૂમાંથી બહાર
નીકળી ગયા, એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સર્વ સ્ત્રીઓએ
તથા રક્ષકોએ પોતાના રાજને મરણ પામેલો
જોઈ એકદમ ભારે કાલાહલ મચાવી મૂક્યો અને
તેઓ સર્વે શોકપરાયણ થઈ ગયાં. ^{૨૩-૨૬} ત્યારે
હે ભારત ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સર્વ ક્ષત્રિયો પણ બગી
ઊઠ્યા અને પોકા મૂકવા લાગ્યા. તેમનો એ શબ્દ
સાંભળીને પાસે રહેલા ક્ષત્રિયવર્ગે ‘આ શું થયું !’
એમ બોલીને પોતપોતાનાં હૃદયધારે લઈને સજ્જ
થઈ ગયા. તે વેળા હે રાજન ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નની તે સ્ત્રી-
ઓ અશ્વત્યામાને જોઈને ત્રાસ પામી ગઈ. ^{૩૦, ૩૧}
તેઓ તો દીન કંઠથી કહેવા લાગી : ‘અરે ઝો
જલદી દોડો, જલદી દોડો, તે કોઈ રાક્ષસ હતો
કે મનુષ્ય હતો, તે અમે બહુ શકી નથી. ^{૩૨}

આ પાંચાલરાજને મારી નાખી તે રથમાં બેસીને
આપણી છાવણીમાં જ હજી બેસો છો.’ એટલે
મોટા મોટા યોદ્ધાઓએ એકદમ દોડીને અશ્વ-
ત્યામાને ચારેબાજુથી ઘેરી લીધા. ^{૩૩} પરંતુ અશ્વ-
ત્યામાએ રુદ્રાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને તે સર્વ ચઢી
આવેલા યોદ્ધાઓને પૃથ્વી પર ઝીંકી નાખ્યા.
આ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તથા તેના સર્વ અનુયાયી-
ઓને મારી નાખી અશ્વત્યામા ઉત્તમૌભના તંબૂમાં
ગયા. ત્યાં સમીપમાં જ શયનમાં સૂતેલો ઉત્તમૌભ
તેમના ભવામાં આવ્યો. એટલે તુરત જ તેમણે
તેને પણ કંઠ અને છાતીમાં ધૂંટણ વતી
જોસથી દબાવી દઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પેઠે જ પશુમાર-
થી મારવા માંડ્યો. આથી શત્રુદમન ઉત્તમૌભ
મોટી મોટી ખૂમો પાડવા લાગ્યો; પરંતુ તે
બધું વ્યર્થ જ ગયું અને આખરે તે પણ મરણ
પામ્યો. આ રીતે ઉત્તમૌભને રાક્ષસે મારી નાખેલો
માની યુદ્ધામન્યુ ગદા ઉગામીને એકદમ ત્યાં દોડી
આવ્યો. તેણે અશ્વત્યામાના હૃદયમાં ગદાનો પ્રહાર
પણ કર્યો. તે જોઈ અશ્વત્યામાએ તેની સામે
ધસારો કર્યો અને તુરત જ તેને પકડી લઈ પૃથ્વી
પર પટકી પાડ્યો. ^{૩૪-૩૭} એ સમયે તેણે ધણાં
તરફડિયાં માર્યાં, પરંતુ અશ્વત્યામાએ તેને પણ
પશુમારથી મારી નાખ્યો. હે રાજેન્દ્ર ! વીર અશ્વ-
ત્યામા તેને મારી નાખ્યા પછી બીજા જ જ
મહારથીઓ હતા, તે સર્વના તરફ દોડી ગયા અને
યજ્ઞમાં વિરાસત કર્મ કરનારો પુરુષ જેમ પશુ-
ઓને મારી નાખે તેમ તેમણે બધાને મારી નાખ્યા.
પછી તલવારના યુદ્ધમાં કુશળ એવા તે અશ્વત્યામા
હાથમાં તલવાર લઈને અનેક માર્ગોમાં વિભાગ-
વાર ધૂમવા મંડ્યા અને બીજા અનેક યોદ્ધાઓને
મારી નાખવા લાગ્યા. ^{૪૦-૪૦} વળી તેમણે છાવણી-
ના અચુક અચુક ભાગોમાં મધ્યમ વર્ગના જ જ
સૈનિકોને યાદીને તથા આયુધોને આડાંચવળાં

મૃદીને નિદ્રાવશ થયેલા જોયા તે બંધાને પણ એક ક્ષણવારમાં મારી નાખ્યા.^{૪૧} ઉપરાંત તેમણે બીજા અનેક યોદ્ધાઓને, ઘોડાઓને તથા હાથીઓને પણ પોતાની ઉત્તમ તલવાર વતી કાપી નાખ્યા. એ સમયે અશ્વત્થામાનાં સર્વ અંગો લોહીથી નીતરી રહ્યાં હતાં, તેથી તે કાળે પ્રેરેલા યમના જવા દેખાતા હતા.^{૪૨} એ વેળા તેમનું શરીર ત્રણ પ્રકારે લોહીહીલુહાણ થઈ ગયું હતું. એક તો યોદ્ધાઓના તરફડાટને લીધે, બીજું તલવાર ઉગામતાં ટપટી રહેલાં લોહીનાં ટીપાંઓને લીધે અને ત્રીજું તલવારની ધૂમાધૂમને લીધે. અશ્વત્થામા તે વેળા લોહીથી લાલચોળ થઈ ગયા હતા અને ચક્રચકિત તલવાર ધુમાવીને યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, તેથી તેમને આકાર રાક્ષસના સરખો અત્યંત ભયંકર થઈ પડ્યો હતો.^{૪૩, ૪૪} હે કુરુવંશી રાજા! અશ્વત્થામાની ગર્જનાઓના શબ્દથી મોહિત થઈ જ જ યોદ્ધાઓ બગી જોડતા હતા, તેઓ બધા અન્યોન્ય સામે જોઈને અત્યંત ગભરાઈ જતા હતા.^{૪૫} શત્રુસંહારક વીર ક્ષત્રિયો પણ અશ્વત્થામાનું તે સમયનું સ્વરૂપ જોઈને તેમને રાક્ષસ જ માનતા હતા અને જોવા અશક્ત થઈને નેત્રો મીંચી દેતા હતા.^{૪૬} પરંતુ અશ્વત્થામા તો ત્યારે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને હાવણીમાં ધૂમતા હતા. તેઓમાં મરતાં બચેલા દ્રૌપદીના પુત્રો તથા સોમક રાજાઓ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યા. હે રાજા! દ્રૌપદીના મહારથી પુત્રો ધૃષ્ટદ્યુમને મરણ પામેલા સાંભળીને તાસી જોડ્યા અને હાથમાં ધનુષ્યો લઈને અશ્વત્થામા પર નિર્ભયતાપૂર્વક સંખ્યાબંધ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. બીજી તરફ તેમની બાણ-વૃષ્ટિનો શબ્દ સાંભળીને પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓ પણ બગી જોડ્યા. તેમણે તથા શિખંડીએ પણ અશ્વત્થામા પર બાણોનો મોઢો ચલાવવા માંડ્યો. આ રીતે પોતાના પર બાણોના વરસાદ વરસાવી રહેલા

તે મહારથીઓને જોઈને અશ્વત્થામા તેમને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. હવે પોતાના પિતાના મરણનું સ્મરણ આવવાથી તેઓ અત્યંત ક્રોધમાં આવી ગયા અને તેમણે રથ પરથી ફેંદી પડી ઘણા જ વેગથી તેમની સામે ધસારો કર્યો. આમ બળવાન અશ્વત્થામા હજારે ફેંદીઓવાળી ઢાલને તથા સુવર્ણથી મંદેરી દિવ્ય તલવારને હાથમાં લઈને દ્રૌપદીના પુત્રો સામે દોડી ગયા. હે રાજા! નરવ્યાઘ્ર અશ્વત્થામાએ આ જબ્બર ઝપાઝપીમાં પ્રતિવિંધ્યના પેટમાં તલવારનો ઝટકો માર્યો, એટલે તે પટકાઈને પૃથ્વી પર પડી ગયો. તે જોઈ પ્રતાપી સુતસોમે અશ્વત્થામાને ભાલો મારીને વીંધી નાખ્યા એટલે તુરત જ તલવાર ઉગામીને અશ્વત્થામા તેની સામે દોડી ગયા.^{૪૭-૫૫} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ રાજા! તેમણે સુતસોમના તલવારવાળા હાથને પ્રથમ કાપી નાખ્યો. પછી તેમણે તેના પડખામાં તલવારનો ઝટકો માર્યો, એટલે તે પણ દ્વંદ્વ તૂટી પડવાથી પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૫૬} તે પછી વીર્યવાન નકુલપુત્ર શતાનીકે ક્રોધ એક રથનું પૈડું બે હાથ વતી જોંચઈને અશ્વત્થામાની છાતીમાં વેગથી માર્યું.^{૫૭} શતાનીકે પોતાના પર રથનું પૈડું ફેંક્યું, એટલે બ્રાહ્મણ અશ્વત્થામાએ તેને તલવારનો પ્રહાર કર્યો. આથી તે વિહ્વળ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો એટલે અશ્વત્થામાએ તુરત તેનું મસ્તક પણ કાપી નાખ્યું. પછી શ્રુતકર્માએ હાથમાં પરિધ લઈને અશ્વત્થામાને લલાટના પ્રદેશમાં માર્યું અને એકદમ વેગથી તેમની સામે ધસારો કર્યો. શ્રુતકર્માને આમ ધસી આવનો જોઈ અશ્વત્થામાએ તેના મુખ પર તલવાર મારી, તેથી તે મુખ કપાઈ જતાં બેમાન થઈને પડ્યો અને મરણ પામ્યો.^{૫૮-૬૦} શ્રુતકર્માનો પૃથ્વી પર પડ્યાનો શબ્દ સાંભળી મહારથી શ્રુતગ્રીતિ અશ્વત્થામા સામે આવીને

બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. ^{૧૧} એટલે અશ્વત્થામાએ તેની બાણવૃદ્ધિએને હાલ વતી અટકાવી દીધી અને તુરત જ તેના કુડંગોવાળા પ્રકાશિત મસ્તકને શરીરથી જુદું પાડ્યું. ^{૧૨} પછી જાતજાતનાં શસ્ત્રોને ધારણ કરનાર પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓથી સર્વ તરફ વીંટાયેલા અને લીધેમનો વધ કરનારા વીર શિખંડીને બળવાન અશ્વત્થામા શસ્ત્રોથી મારવા લાગ્યા. ^{૧૩} વળી અત્યંત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા મહાબળવાન અશ્વત્થામાએ બીજું એક બાણ માર્યું અને શિખંડીની જૂકુટિના મધ્યભાગને વીંધી નાખ્યો. ^{૧૪} એટલું જ નહિ, તેમણે શિખંડી સામે એકદમ ધસી જઈ તલવારના એક જ સપાટાથી તેના બે કંઠકા કરી નાખ્યા. આમ શિખંડીને મારી નાખ્યા પછી શત્રુતાપન અશ્વત્થામા અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ ગયા. ^{૧૫} તે એકદમ વેગપૂર્વક સર્વ પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓ સામે ઢોડ્યા અને બાકી બચેલા વિરાટરાજના સૈન્ય સામે ધસી ગયા. ^{૧૬} મહાબલવાન અશ્વત્થામાએ દુપદના પુત્રોને, પૌત્રોને અને રનેહી વગેરેને વીણીવીણીને ભયંકર રીતે વાઢી નાખ્યા. ^{૧૭} વળી તે બીજા જ જ યોદ્ધાઓ છાવણીમાં તેમની નજરે ચઢ્યા, તે બધા સામે પણ તેમણે ધસમસ ધસારો કર્યો. આમ તલવારના યુદ્ધમાં કુશળ એવા તે અશ્વત્થામાએ તલવાર ધુમાળીને તેમને કાપી નાખ્યા.

એ જ સમયે મરતાં બચેલા સર્વ પાંચાલ યોદ્ધાઓએ ગાનતાનમાં તલ્લીન થયેલી એક કૃષ્ણ વર્ણની કાળરાત્રિને પોતાની છાવણીમાં ભિસેલી બેઠ. એ કાળરાત્રિનું સુખ લાલ હતું, અને નેત્રો પણ લાલ રંગનાં હતાં. તેણે રક્ત વર્ણની માળા ધારણ કરી હતી અને રક્ત વર્ણના ચંદનનું લેપન કર્યું હતું. તેણે રક્ત વર્ણનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, હાથમાં પાશ ધારણ કર્યા હતા અને મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓને

પોતાના ધોર પાશબંધનથી બાંધીને તે ભમી હતી. ^{૧૮} હે રાજન! તે ઘોડા મસ્તકવાળા અનેક પ્રેતોને પાશો વતી બાંધીને પોતાના હાથમાં પકડી રહી હતી. હે રાજ! અ્યારથી કૌરવ અને પાંડવસેનાઓ વચ્ચે સંઘ્રામનો આરંભ થયો હતો, ત્યારથી રાત્રિને સમયે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી નિદ્રાવશ થયેલા ઘણા મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સ્વપ્નમાં તે કાળરાત્રિ બંધે સૂતેલા યોદ્ધાઓને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લઈ જતી હોય એમ એતા હતા. વળી તેઓ સર્વનો સંહાર કરી રહેલા અશ્વત્થામાને પણ સર્વદા સ્વપ્નમાં એતા હતા. ^{૧૯-૨૦} આ રીતે કાળરાત્રિસ્વરૂપ દેવે જ તે યોદ્ધાઓને પ્રથમથી મારી નાખ્યા હતા. અશ્વત્થામા તો પાછળથી એક નિમિત્તભૂત થયા હતા અને ભયંકર ગર્જનાઓ કરીને તેમ જ સર્વ ભૂતોને ત્રાસ પમાડી તે તેમનો સંહાર કરી રહ્યા હતા. અશ્વત્થામાને આમ કરી રહેલા બેઠને તે વીર પુરુષો પૂર્વે સ્વપ્નમાં બેચેલા દશ્યનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. દેવને લીધે આપતિમાં આવી પડેલા તે યોદ્ધાઓ 'બસ, તે જ આ દશ્ય છે જે પ્રતિદિન આપણે સ્વપ્નમાં બેઠેએ છીએ' આમ માનવા લાગ્યા. ^{૨૧, ૨૨} આ સમયે ચોતરફ પ્રસરી રહેલા તે ઢાલાહલને લીધે પાંડવોની છાવણીમાં સેંકડો અને હજારો ધનુર્ધારીઓ બગી ઊઠ્યા. ^{૨૩} ત્યાં અશ્વત્થામા કાળે પ્રેરેલા અંતકની પેઠે તેમનામાંના કોઈનો પગ કાપી નાખતા હતા, કોઈની જંધા કાપી નાખતા હતા અને કોઈનું પડખું ચીરી નાખતા હતા. ^{૨૪} હે રાજ! કેટલાએક યોદ્ધાઓને તો ગર્જના કરી રહેલા અતિ ઉત્કટ હાથીઓ અને ઘોડાઓ જ પોતાના પગ તળે કચરી છૂંદી નાખતા હતા અને તેથી છાવણીની સમગ્ર ભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. ^{૨૫} 'અરે! આ શું થયું? આ પુરુષ કોણ છે? આ શબ્દ શો સંભળાય છે? આ બધું શું

હયુઃ” ઇત્યાદિ ધૂમાધૂમ કરી રહેલા તે યોદ્ધાઓને અશ્વત્થામા એક કાળરૂપ થઈ પડ્યા હતા. યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અશ્વત્થામા શસ્ત્રો અને ઠવચો વિનાના તથા શસ્ત્રો અને ઠવચોથી સજ્જ થયેલા પાંડવોના સંબંધી એવા અનેક સુંબ્ય યોદ્ધાઓને મૃત્યુવોહકમાં મોકલી દેતા હતા. ^{૭૯,૮૦} તે સમયે શસ્ત્રોના પ્રહારથી ત્રાસ પામેલા ઘણા યોદ્ધાઓ ભયાતુર થઈને આમતેમ દોડાદોડી કરી રહ્યા અને નિદ્રાથી અંધ બનીને બેભાન થઈ જ્યાં ત્યાં છુપાઈ જતા હતા. ^{૮૧} કૃટલાએકની તો સાથળો જ લયને લીધે છેક જહકાર્ય ગઈ હતી, કૃટલાએક તો મોહથી નિસ્તેજ બની જઈને મોટી મોટી ચીસો પાડતા હતા અને કૃટલાએક તો અત્યંત ત્રાસ પામીને એકબીજાની સોડમાં ભરાઈ જતા હતા. ^{૮૨} આ પછી અશ્વત્થામા વળી પાછા ભયંકર ગર્જના કરનારા પોતાના રથમાં બેસી ગયા અને હાથમાં ધનુષ્ય લઈ બીજા ઘણા યોદ્ધાઓને યમલોકમાં મોકલી દેવા લાગ્યા. ^{૮૩} ત્યાં બીજા જે શરવીર મહાપુરુષો ફરી ઊભા થઈને દૂરથી પોતાની સામે ચઢી આવતા હતા, તે બધાને તેમણે કાળરાત્રિને નિવેદન કરી દીધા. ^{૮૪} વળી કૃટલાએકને રથના અગ્રભાગથી જ છૂંદી નાખીને અશ્વત્થામા ધૂમવા લાગ્યા અને અનેક શત્રુઓ પર વિવિધ બાણોની વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા. ^{૮૫} તે અશ્વત્થામા ફરી પણ સેંકડો ફેદડીઓવાળી ઢાલને તથા મહાઅદ્ભુત આકાશવર્ણી તલવારને હાથમાં લઈને છાવણીમાં ધૂમવા લાગ્યા. ^{૮૬} આમ હે રાજન્દ્ર! હાથી જમ પાણીના મોટા ધરાને ખજભળાવી નાખે, તેમ રણદુર્મદ અશ્વત્થામાએ પાંડવોની છાવણીને ખજભળાવી નાખી હતી. ^{૮૭} હે રાજન્દ્ર! તે સમયે અનેક યોદ્ધાઓ છાવણીમાં મચેલા દોલાદહથી જગી જિડ્યા હતા અને નિદ્રાતં અને ભયાતં થઈને આમતેમ ચારે બાજુ દોડી

જતા હતા. ^{૮૮} તે સમયે કૃટલાએક યોદ્ધાઓ કાનને અગ્રિય લાગે તેવી ધૂમો પાડતા હતા, કૃટલાએક સંબંધ વિનાનું ક્ષેત્રે તેમ બકતા હતા અને કૃટલાએકને પોતાનાં વસોતું કે શસ્ત્રોતું પણ ભાન રહ્યું ન હતું. ^{૮૯} કૃટલાએક યોદ્ધાના કેશો વીખરાઈ ગયા હતા, કૃટલાએક પરસ્પરને ઝાળખતા પણ ન હતા, કૃટલાએક યાત્રી ગયેલા હોવાથી ઊઠીને પાછા પડી જતા હતા અને બીજા કૃટલાએક છાવણીમાં આમતેમ ભમતા હતા. ^{૯૦} વળી કૃટલાએક યોદ્ધાઓનાં મળમૂત્ર પણ છૂટી પડ્યાં હતાં. સાં હે રાજન્દ્ર! યોદ્ધાઓ અને હાથીઓ બંધનો તોડી નાખીને નાસભાગ કરી રહ્યા હતા. ત્યારે કૃટલાએક યોદ્ધાઓ મોટા ખજભળાટ મચાવી હઈ એકીસાથે સર્વ તરફ દોડી જતા હતા અને કૃટલાએક યોદ્ધાઓ ભયભીત થઈને જ્યાં સૂતા હતા ત્યાં જ પૃથ્વી પર લાંબા થઈને છુપાઈ જતા હતા. ^{૯૧,૯૨} પરંતુ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! નાસભાગ કરી રહેલા હાથીઓ અને યોદ્ધાઓ પૃથ્વી પર છુપાઈ રહેલા તે યોદ્ધાઓને છૂંદી નાખતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! છાવણીમાં આવી પરિસ્થિતિ આલી રહી હતી, ત્યારે હર્ષમાં આવી ગયેલા રાક્ષસો આનંદની મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા. હે રાજન્દ્ર! તે શબ્દમાં ભૂતોના સમુદાયો હર્ષયુક્ત થઈને ઉમેરો કરતા હતા. ^{૯૩,૯૪} તેમના એ મહાન શબ્દે સર્વ દિશાઓને તથા આકાશને ભરી દીધું હતું; તેમ જ તે સમયનો મનુષ્યોનો આત્મનાદ સાંભળીને હાથીઓ અને યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામી જતા હતા. ^{૯૫} હે રાજન્દ્ર! તેઓ બંધનોમાંથી છૂટા થઈ જઈને છાવણીમાં સર્વ તરફ દોડવા લાગ્યા અને સંખ્યાબંધ માણસોને યગ તળે છૂટી નાખવા લાગ્યા. હાથીયોદ્ધાઓની આ ધમાલથી તે સ્થળે એટલી બધી રજ જોડી હતી કે તે રાત્રિને સમયે છાવણીમાં બેગલું

અંધારું થઈ ગયું. ત્યાં આવું ગાઢ અંધારું થઈ જવાથી મનુષ્યો અત્યંત મોહવશ થઈ ગયા. ^{૯૧૯} ત્યારે પિતાઓ પુત્રોને ન બચી શક્યા અને ભાઈઓ ભાઈઓને ન બચી શક્યા, ત્યારે હાથી-ઓ હાથીઓતું ઊર્ધ્વધન કરીને પરસ્પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને સવાર વિનાના ઘોડાઓ ઘોડાઓને ફેદી જઈ એકબીજાનાં શરીરોને ભાંગી છૂંદી નાખવા લાગ્યા. આમ હે ભારત! અન્યોન્ય ધાયલ થઈ અન્યોન્યનો સંહાર કરતા તે સર્વે પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા અને બીજાઓને પણ પાડી નાખી કચરી નાખવા લાગ્યા. વળી તે સમયે નિદ્રા અને અંધકારના આવરણથી ભેભાન થયેલા યોદ્ધાઓ કાળથી પ્રેરાઈને પોતાના જ પક્ષના મનુષ્યોનો સંહાર કરવા લાગ્યા. વળી દ્વારપાળો દરવાજાનો ત્યાગ કરીને નાસી ગયા અને સિપાઈઓની ટુકડીઓના નેતાઓ તે ટુકડીઓને છોડી દઈ ગચ્છાંતિ કરી ગયા. વળી હે વિશ્વ! ઘણા ભયભીત તથા ભેભાન થયેલા બીજા યોદ્ધાઓ અન્યોન્યને ઝાળખ્યા વિના ત્યાંથી પલાયન જ કરી ગયા. ^{૯૨-૧૦૨} જેમનાં ચિત્ત દેવયોગે ભેભાન થયાં હતાં એવા કેટલાએક સૈનિકો 'એ તાત! એ પુત્ર!' આવી બૂમો પાડીને પોતાના બાંધવો-નો પણ ત્યાગ કરી ચારે દિશાઓમાં પલાયન કરી જતા હતા. ^{૧૦૩} કેટલાએક મનુષ્યો ગાત્રો અને નાભોનો ઉચ્ચાર કરીને આકંઠ કરતા હતા અને બીજા કેટલાએક મનુષ્યો હાહાકાર કરીને પૃથ્વી પર ઢળી પડતા હતા. ^{૧૦૪} એ રણમાં જે જે યોદ્ધાઓ પોતાના બલુવામાં આવતા હતા તે બધાને અશ્વત્થામા અટકાવી પાડતા હતા. વળી તે જે યોદ્ધાઓ ભાન ખોઈ બેઠા હતા, તેમને વળીવળીને મારતા હતા. ^{૧૦૫} કેટલાએક ભયભીત થયેલા ક્ષત્રિયો પોતાનો પ્રાણ બચાવવાની ઇચ્છાથી છાવણીની બહાર નીકળવા જતા હતા. તેઓ

નાસી ઊઠીને જ્યાં છાવણીની બહાર નીકળતા હતા, ત્યાં કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા તેમને બારણા આગળ જ મારી નાખતા હતા. જેમનાં યંત્રો અને કવચો તૂટી ગયાં હતાં, જેમના કેશો વીખરાઈ ગયા હતા, જેમણે જીવ બચાવવા માટે હાથે જોડ્યા હતા, જેઓ પૃથ્વી પર ઊભા ઊભા મૃજતા હતા અને જેઓ ભયથી વિહ્વળ થઈ ગયા હતા, તે સર્વે યોદ્ધાઓને કૃપાચાર્યે તથા કૃતવર્માએ જીવતા છોડ્યા ન હતા. હે મહારાજ! જે કોઈ યોદ્ધો છાવણીમાંથી બહાર નીકળવા આવતો હતો, તેને દુર્મતિ કૃતવર્મા અને કૃપા-ચાર્ય મારી જ નાખતા હતા. વળી કૃપાચાર્યે અને કૃતવર્માએ અશ્વત્થામાતું અધિક પ્રિય કરવા માટે છાવણીના ત્રણ ભાગોમાં અગ્નિ સળગાવી મૂક્યો, એટલે છાવણીમાં તુરત જ પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ ગયો. આથી હે મહારાજ! પિતાતું પ્રિય કરનારા અશ્વત્થામા તલવાર ધુમાવીને ઘણી ચાલાકીથી ત્યાં ધૂમવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ એવા અશ્વત્થામા જે કોઈ યોદ્ધાઓ પોતાની સામા ધસી આવતા હતા અને જે કોઈ યોદ્ધાઓ આસ-પાસ ફોડી જતા હતા, તે બધાને તલવારથી પ્રાણરહિત કરતા હતા. વીર્યવાન અશ્વત્થામા એ સમયે ઘણા આવેશમાં આવી ગયા હતા, તેથી કેટલાએક યોદ્ધાઓને તે તલના છોડની પેઠે મધ્ય-ભાગમાં જ તલવાર મારીને કાપી નાખતા હતા. ત્યાં હે ભરતએક! અત્યંત વ્યાકુળ થઈને બૂમ-બૂમ પાડી રહેલા અનેક મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ ત્યાં ધવાઈને પડ્યા હતા, તેથી પૃથ્વી છત્રાઈ ગઈ હતી. ત્યારે હજારો મનુષ્યો મરણ પામેલા પડ્યા હતા અને તેમનાં ધડો કિમાં થઈ થઈને પુનઃ પડી જતાં હતાં. હે ભારત! મહાત્મા અશ્વત્થામાએ આણુધો અને બાનુબધોને ધારણ કરનારા કેટલાએક બાહુઓ કાપી નાખ્યા હતા,

કેટલાંએક મસ્તકા કાપી નાખ્યાં હતાં, હાથીની સૂંઠેા સરખા કેટલાએક ઊરુઓ કાપી નાખ્યા હતા, કેટલાએક હાથપગ કાપી નાખ્યા હતા, કેટલીએક પીઠેા કાપી નાખી હતી, કેટલાંએક પડખાં ચીરી નાખ્યાં હતાં અને કેટલાંએક મસ્તકા છેદી નાખ્યાં હતાં. તેમણે કેટલાએક યોદ્ધાઓને રણમાંથી હાંકી જ કાઢ્યા હતા, કેટલાએકને મધ્યભાગમાંથી કાપી નાખ્યા હતા, કેટલાએકના કાન કાપી નાખ્યા હતા, કેટલાએકના ખભાઓ તોડી પાડ્યા હતા અને કેટલાએકનાં મસ્તકાને તેમનાં શરીરોમાં જ પેસાડી દીધાં હતાં. આ રીતે અનેક પુરુષોનો સંહાર કરતા અશ્વત્થામા છાવણીમાં ધૂમાધૂમ કરતા હતા.^{૧૦૬-૧૧૮} ત્યારે સર્વ સ્થળે અધંકાર ફેલાઈ ગયો હતો, તેથી રાત્રિ ધોર અને દારણ દેખાવની દેખાતી હતી. ત્યાં છાવણીની ભૂમિ ટમટમતા જીવવાળા અને છેક મરણશરણ થયેલા હજારો પુરુષો, હાથીઓ અને ઘોડાઓથી ભયંકર દેખાવની યર્થ ગઈ હતી. એ છાવણીની ભૂમિ યક્ષો અને રાક્ષસોથી જીભરાઈ રહી હતી અને આનુબાનુ સર્વ પ્રદેશ પર પડેલા રથો, ઘોડાઓ અને હાથીઓથી તેનો દેખાવ દારણ યર્થ પડ્યો હતો. ત્યાં કોપેલા અશ્વત્થામાએ કાપી નાખેલા અનેક મનુષ્યોં જ્યાં-ત્યાં પડ્યા હતા. તેમાંના કેટલાએક થોડા થોડા પ્રાણવાળા મનુષ્યો પોતાના ભાઈઓને બોલાવતા હતા, પિતાઓને બોલાવતા હતા અને પુત્રોને બોલાવતા હતા.^{૧૧૯-૧૨૧} બીજા કેટલાએક અન્યોન્ય કહેતા હતા કે, ‘રણમાં કોપેલા કૌરવો-એ આપણા પર જે સિતમ ગુજાર્યો નથી તે આપણે નિદ્રાવશ થયા હતા, ત્યારે દૂર કર્મો કરનારા રાક્ષસોએ આપણા પર ગુજાર્યો છે.’^{૧૨૨} આજે પાંડવો પાસે નથી, તેથી જ રાક્ષસોએ તમારા બધાનો આ સંહાર કરી નાખ્યો છે. પરંતુ

જેના રક્ષક શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ છે, એવો અર્જુન જે અહીં હોત તો આવો દૂર સંહાર થાત નહિ; કારણ કે દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો અને રાક્ષસો પણ તેને જીતવા સમર્થ નથી. વળી અર્જુન બ્રાહ્મણો પર પ્રીતિ રાખનાર છે, સત્યવાદી છે, બિતેદ્રિય છે અને સર્વ જીવોના પર દયા રાખનાર છે. એ પૃથાનંદન ધનંજય નિદ્રાધીન થયેલાને, પ્રમાદીને, શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરનારને, હાથ બેડનારને, નાસી જનારને તથા છૂટા કેશવાળાને કદી મારતો નથી. આજે અર્જુન અહીં ન હતો તેથી જ દૂર કર્મો કરનારા રાક્ષસોએ આ ધોર કૃત્ય કર્યું છે.’ આમ વાર્તાલાપ કરી રહેલા કેટલાએક મનુષ્યો ત્યાં પડ્યા હતા.^{૧૨૩-૧૨૬} પછી એક મહુર્ત જેટલા સમયમાં મનુષ્યોની ગર્જનાઓનો તથા બૂમોનો મહાતુમુલ શબ્દ શાંત થઈ ગયો.^{૧૨૭} હે રાજા ! પૃથ્વી પર સર્વ બાનુ લોહીનો છંટકાવ થઈ ગયેલો હોવાથી ધોર દેખાવની ધૂળ પણ એક ક્ષણવારમાં ઊડતી બંધ થઈ ગઈ.^{૧૨૮} એટલે પશુપતિ જેમ પશુઓનો સંહાર કરે તેમ કોપેલા અશ્વત્થામા પૃથ્વી પર તરફડી રહેલા અને ઉત્સાહરહિત થયેલા હજારો હૃદ્વિષ મનુષ્યોનો સંહાર કરવા લાગ્યા. જે કોઈ અન્યોન્યને ભેટી પડી સૂઈ રહ્યા હતા, નાસી જતા હતા, છુપાઈ જતા હતા અને યુદ્ધ કરતા હતા તે સર્વ યોદ્ધાઓનો અશ્વત્થામા ઘાણ વાળી રહ્યા હતા.^{૧૨૯, ૧૩૦} આસપાસ સળગી ઊઠેલા અગ્નિથી બળી રહેલા અને અશ્વત્થામાના હાથે માર ખાઈ રહેલા તે યોદ્ધાઓ પરસ્પર એકી-સાથે મરણ પામતા હતા અને લગભગ તે બધાને અશ્વત્થામાએ જ ચમલોકમાં મોકલી દીધા હતા. હે રાજેન્દ્ર ! તે રાત્રિનો અર્ધભાગ જ માત્ર વ્યતીત થયો હતો, તેટલામાં તો અશ્વત્થામાએ પાંડવોના મહાન સૈન્યને ચમલોકમાં મોકલી દીધું હતું. તે રાત્રિ રાત્રિયર પ્રાણીઓને હર્ષવર્ધક થઈ પડી હતી,

પરંતુ પાંડવોના મનુષ્યો, ઘોડાઓ અને હાથી-
ઓને તો તે મહારોદ્ર સંહાર કરનારી હતી. તે
સ્થળે અનેક જાતના રાક્ષસો અને પિશાચો મનુ-
ષ્યોના માંસનું ભક્ષણ કરી રુધિરનું પાન કરતા
હતા. ^{૧૩૧-૧૩૪} તેઓ સર્વે વિકરાળ હતા, પિંગળા
વર્ણના હતા, પર્વતના જેવા દાંતોવાળા હતા,
શરીરે ધૂળથી ખરડાયેલા હતા, જઠાધારી હતા,
લાંબા લલાટવાળા હતા, પાંચ પગવાળા હતા
અને મોટાં પેટવાળા હતા. ^{૧૩૫} તેઓ પાછળના
ભાગમાં આંગળીઓવાળા હતા, રૂક્ષ શરીરોવાળા
હતા, ભયાનક સ્વરૂપવાળા હતા, ભયંકર શબ્દ
કરનારા હતા, શરીરે ધંટડીઓ બાંધનારા હતા,
શ્યામ કંઠવાળા હતા અને વિશેષ ભયંકર હતા.
તેઓ પુત્રો અને સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં આવ્યા હતા,
હૂર હતા, ન જેઈ શકાય તેવા દેખાવના હતા અને
અતિ નિર્દય હતા. આવા આવા અનેક રાક્ષસોનાં
સ્વરૂપો તે સ્થળે જોવામાં આવતાં હતાં. ^{૧૩૬, ૧૩૭}
વળી તેઓ રુધિરનું પાન કરીને હર્ષપૂર્વક નૃત્ય
કરતા હતા અને 'આ માંસ ધણું જ ઉત્તમ છે,
આ માંસ પવિત્ર છે, આ માંસ સ્વાદિષ્ટ છે' એમ
અન્યોન્યને કહેતા હતા. માંસ ઉપર જીવનારા તે
રાક્ષસો મેદ, મજ્જા, હાડકાં, લોહી, વસા અને
માંસનું ભક્ષણ કરી અત્યંત પ્રસન્ન થતા હતા.
કેટલાએક અનેક મુખવાળા રોદ્ર રાક્ષસો ચરણીનું
ખૂબ પાન કરીને મોટાં પેટો લઈ લઈને આસ-
પાસ દોડાદોડી કરતા હતા. ^{૧૩૮-૧૪૦} મહાહૂર
કર્મો કરનારા અને ઘોર દેખાવના તે રાક્ષસોની
સંખ્યા હજારો, લાખો અને અળગેના પ્રમાણમાં
ત્યાં એકઠી મળી હતી. ^{૧૪૧} હે રાજા ! એ મહાન
સંહારમાં અનેક ભૂતો પણ આવી પહોંચ્યાં હતાં
અને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન તથા વૃક્ષ થયાં હતાં. ^{૧૪૨}
આ રીતનો ઘોર સંહાર સમાપ્ત થયો ત્યાં
લગભગ મળસકાને સમય પણ થઈ ગયો. એટલે

અશ્વત્થામાએ છાવણીમાંથી નીકળી જવા માટે
મનમાં ઇચ્છા કરી. હે રાજા ! એ સમયે અશ્વત્થા-
માની તલવારની મૂઠ મનુષ્યોના લોહીથી ખરડાઈ
ગયેલી હતી અને હાથ સાથે જાણે એકાકાર થઈ
ગઈ હોય તેમ ગાઢ ઝોંટી ગઈ હતી. પ્રલય સમયે
સર્વ ભૂતોનો સંહાર કર્યા પછી જમ અગ્નિદેવ
શેભે, તેમ અશ્વત્થામા પણ તે સમયે મનુષ્યોનો
સંહાર કર્યા પછી મહાદુર્ગમ માર્ગમાં આવીને
શેભી રક્ષા હતા. હે રાજા ! પોતાની પ્રતિજ્ઞા
પ્રમાણે તે ઘોર કર્મ સમાપ્ત કરીને અશ્વત્થામા
દુર્ગમ માર્ગમાં આવ્યા હતા, છતાં પિતાના સંતાપ-
થી રહિત થયા હતા. નરસિંહ અશ્વત્થામા પ્રથમ
બિંધી ગયેલા મનુષ્યોવાળી છાવણીમાં જમ ચૂપ-
ચાપ દાખલ થયા હતા, તેમ જ સર્વનો સંહાર
કર્યા પછી પણ ચૂપચાપ ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા.
આ રીતે હે વિશ્વ ! છાવણીમાંથી બહાર નીકળી
વીર્યવાન અશ્વત્થામા કૃપાચાર્યને તથા કૃતવર્માને
મળ્યા. તેમને હર્ષ પમાડતાં તેમણે હર્ષપૂર્વક
તેમને પોતે કરેલા કર્મનું સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું.
તે બન્નેએ પણ દ્વારમાં બેસા રહીને તેમનું જ
કંઈ પ્રિય કથું હતું તે સર્વ તેમને આ પ્રમાણે
કહી સંભળાવ્યું : 'અમે બન્નેએ પણ હજારો
પાંચાલોને તથા સંજયોને કાપી નાખ્યા છે.' આ
રીતે અન્યોન્ય પ્રિય વૃત્તાંત જણાવીને તે ત્રણે
જણા હર્ષની મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા અને
હથેળીઓના અવાજો કરવા લાગ્યા.

આમ તે રાત્રિ પ્રમાદવશ થઈને નિદ્રાધીન
થયેલા સોમકાને માટે મહાદારણ થઈ હતી. અવરય
કાળની ગતિ દુર્ગમ છે; કારણ કે તેવા મહાપરાક્રમી
પાંચાલરાજાઓ આપણા મનુષ્યોનો સંહાર કર્યા
પછી પણ માર્યા ગયા હતા.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય મહારથી અશ્વ-
ત્થામાએ મારા પુત્રના વિજયની તરફેણમાં થઈ

પ્રથમ જ આવું મહાન કર્મ 'કેમ કયું' ન હતું ? મારા પુત્રના મરણ પછી મહાત્મા અશ્વત્થામાએ આવું છુદ્ધ કર્મ શા માટે કયું હતું ? તે મને કહે ? ૧૪૩-૧૫૩

સંજય બોલ્યો : હે કુરુનંદન ! પ્રથમ પાંડવોનો ભય હોવાથી જ અશ્વત્થામાએ આવું કર્મ કયું ન હતું ; પણ પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ તે રાત્રિએ છાવણીમાં ન હતા તેથી જ અશ્વત્થામાએ એ કર્મ સાધ્યું હતું ; કારણ કે સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ તે મહાપુરુષોની સમક્ષ તેમનો નાશ કરવા શક્તિમાન નથી. ૧૫૪, ૧૫૫ હે રાજા ! સર્વ મનુષ્યો જ્યારે નિદ્રાવશ થઈ ગયાં હતાં, ત્યારે જ અશ્વત્થામાએ આવું છુદ્ધ કર્મ કયું હતું. હે વિભુ ! એ પ્રમાણે પાંડવોના મનુષ્યોના મહાન સંહાર કરી નાખ્યા પછી તે ત્રણે મહારથીઓ 'બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું' એમ અન્યોન્યને કહેવા લાગ્યા; અને અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયેલા અશ્વત્થામા તે બંનેને પ્રેમથી ભેટી પડ્યા. પછી તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'મેં સર્વ પાંચાલોનો, દ્રૌપદીના પુત્રોનો, સૌમકોનો તથા મરતાં બચેલા મત્સ્યયોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો છે. હવે કૃતકૃત્ય થઈ અહીંથી જઈ એ અને આપણા રાજાને જીવતા હોય તો તેમને આ શુભ સમાચાર જણાવીએ. હવે વિલંબ કરે નહિ. ૧૫૬-૧૫૮

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા સૌંદર્યભાગવતમાં 'રાત્રિ વિષે પાંચાલ આદિનો વધ' નામનો અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯ મો

દુર્યોધનનો સંતોષપૂર્વક પ્રાણુત્યાગ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તે હત્વા સર્વ પાંચાલનુ દ્રૌપદેયૌશ્ચ સર્વશઃ ।

આગચ્છન્ સહિતાસ્ત્ર યત્ર દુર્યોધનો હતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે દ્રુતરાષ્ટ્રરાજા ! સર્વ પાંચાલોનો તથા દ્રૌપદીના સર્વ પુત્રોનો એ રીતે વધ

કરી તે ત્રણે મહારથીઓ દુર્યોધનરાજાને સ્થળે ધાયલ થઈને પડ્યો હતો, તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. ૧ ત્યાં આવીને તેમણે બેયું તો રાજા દુર્યોધનના પ્રાણો હજી જરા જરા ટકી રહ્યા હતા, તેથી તેઓ પોતાના રથો પરથી ઊતરી પડી તમારા પુત્રની પાસે ગયા. ૨ હે રાજેન્દ્ર ! તેમણે જોના પ્રાણ જવાની તૈયારી પર જ હતા અને જોની સાથળો લાંગી ગઈ હતી તેવા રાજા દુર્યોધનને બેભાન સ્થિતિમાં પૃથ્વી પર પડેલો અને લોહી ઝાકતો બેયો. ૩ ઘોર દેખાવનાં શિકારી પશુઓ અને કૂતરાઓ તેને ખાઈ જવાની ઇચ્છાથી આસપાસ વીંટળાઈને તેની સમીપમાં જ બેસી હતાં. ૪ દુર્યોધન પોતાને ખાઈ જવાની ઇચ્છાવાળાં તે શિકારી પશુઓને મહાકષ્ટથી અટકાવતો હતો અને અત્યંત ગાઢ વેદના થતી હોવાથી પૃથ્વી પર તરફડતો હતો. ૫ શરીરે લોહીલુહાણ થઈને પૃથ્વી પર પડી રહેલા પોતાના રાજાને આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલો જોઈ, કૌરવપક્ષમાંથી બચી ગયેલા તે ત્રણે વીર-પુરુષો શોકાતુર થઈ ગયા અને તેની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા. ૬ આમ લોહીથી નીતરી રહેલા અને નિઃશ્વાસ નાખતા તે ત્રણે મહારથીઓ જ્યારે રાજા દુર્યોધનને વીંટાઈ વળ્યા, ત્યારે તે ત્રણે અગ્નિ-ઓથી વીંટાયેલી યજ્ઞવેદીની પેઠે શોભી રહ્યો હતો. રાજા દુર્યોધન પૃથ્વી પર શયન કરવા માટે તદ્દન અયોગ્ય હતો, છતાં તેને દૈવયોગે આમ પૃથ્વી પર સૂતેલો જોઈ તે ત્રણેને ધણું જ અસહ્ય દુઃખ થવા લાગ્યું. આથી તેઓ રડી પડ્યા. પછી તેમણે દુર્યોધનના મુખ પરથી હાથ વતી રુધિર લૂછી નાખ્યું. ત્યાં રણમાં સૂતેલા પોતાના એ રાજાની આગળ તેઓ ઠરણ વિલાપ કરવા લાગ્યા.

કૃપાચાર્ય બોલ્યા : ખરેખર ! દેવને કયું અતિ ભારે નથી; કારણ કે અગિયાર અસૌહિણી સેનાનો અધિપતિ આ રાજા દુર્યોધન લોહીલુહાણ થઈને અહીં

પડ્યો છે !^{૧૦-૧૦} ભુઓ, આ સુવર્ણ સમાન તેજસ્વી રાજાને ગદા ધણી જ પ્રિય હતી, તેથી સુવર્ણથી શોભી રહેલી પેલી ગદા અહીં તેમની પાસે જ પૃથ્વી પર પડી છે.^{૧૧} પૂર્વે પ્રત્યેક સંઝામમાં એ ગદાએ આ શૂરવીરનો કદો પણ ત્યાગ કર્યો નથી અને આ સમયે તે સ્વર્ગમાં જવા તૈયાર થયો છે તોપણ એ ગદાએ આ યશસ્વી પુરુષનો ત્યાગ કર્યો નથી.^{૧૨} જમ કોઈ સુંદર હવેલીમાં પ્રીતિવાળી ભાર્યા પોતાના પતિની સાથે પલંગ પર શયન કરે, તેમ સુવર્ણથી શોભી રહેલી આ ગદા પણ આ વીરની સાથે વીરશય્યામાં સૂતી છે !^{૧૩} ઓહો ! સમયનો કેટલો બધો ફેરફાર છે તે તો ભુઓ ! આજે જે શત્રુતાપન રાજા સર્વ મૂર્ખાભિષિક્ત રાજાઓમાં પ્રથમ પંક્તિએ જન્મ્યો હતો, તે જ રાજા આ સમયે રણમાં હણાઈને ધૂળચાટતો યઈ ગયો છે. શત્રુઓનો સંહાર કરનારા અનેક મહાપુરુષો જેને હાથે રણમાં મરણ પામીને ભૂમિ પર શયન કરી જતા હતા, તે જ આ કુરુરાજ શત્રુઓને હાથે હણાઈને આજે રણભૂમિ પર સૂતો છે.^{૧૪, ૧૫} જે મહારાજાને સૈંકડો રાજાઓ ભયથી નમન કરી રહ્યા હતા, તે જ પોતે આજે વીરશય્યામાં પોઢ્યા છે અને માંસાહારી પ્રાણીઓથી ઘેરાઈ ગયા છે.^{૧૬} જે રાજાની પૂર્વે અર્થને માટે બ્રાહ્મણે સેવા કરતા હતા, તેને જ આજે માંસાહારી પ્રાણીઓ માંસને માટે સેવી રહ્યાં છે.^{૧૭}

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! કૃપા-ચાર્યે એ પ્રમાણે વિલાપ કર્યો તે પછી પોતાના કુરુશ્રેષ્ઠ રાજાને પૃથ્વી પર સૂતેલો બેઠો અશ્વ-ત્યાગાએ કરુણ વિલાપ કરવા માંડ્યો :^{૧૮} ‘ઓ રાજસિંહ ! સર્વ યોદ્ધાઓ તમને સર્વ ધનુર્ધરામાં મુખ્ય કહેતા હતા, યુદ્ધમાં કુબેર સમાન પરાક્રમી કહેતા હતા અને બળદેવના શિષ્ય

કહેતા હતા. વળી તમે પોતે પણ બળવાન તથા કાર્યકુશળ હતા. છતાં હે નિદ્રોપ રાજા ! પાપી ભીમસેન તમારું છિદ્ર કેવી રીતે બેઠો ગયો ? હે મહારાજા ! અવશ્ય હવે અમને જણાય છે કે, આ લોકમાં કાળ જ સર્વના કરતાં અધિક બળવાન છે. તેથી જ આજે ભીમસેનને હાથે યુદ્ધમાં ઘવાઈ પડેલા તમને અમે બેઠોએ છીએ. બાકી તમે સર્વ ધર્મોના જ્ઞાતા હતા, છતાં પાપી, મંદ અને ક્ષુદ્ર બુદ્ધિનો ભીમસેન કપટ કરીને તમને ઠગ મારી ગયો ? ખરેખર ! કાળધર્મ જાળંગ્યો જાળંગાય એમ નથી.^{૧૯-૨૨} અહો ! પ્રથમ તમને ધર્મયુદ્ધ કરવા માટે શત્રુઓએ નિમંત્રણ આપ્યું અને પાછળથી અધર્મ કરીને ભીમસેનને ગદા વડે તમારી સાથળો લાંગી નાખી, એ કેવો અનર્થ ?^{૨૩} અરેરે ! ધિક્કાર છે, તે ક્ષુદ્ર બુદ્ધિના કૃષ્ણને અને યુધિષ્ઠિરને; કેમ કે અધર્મથી યુદ્ધમાં મારી નાખી તમારા મસ્તકને પગ વતી કચરી રહેલા ક્ષુદ્ર ભીમસેનને તેમણે વાયોં પણ નહિ !^{૨૪} ઓ રાજા ! તમને કપટ કરીને મારી નાખવામાં આવ્યા છે, તેથી આ પૃથ્વી પર ન્યાંસુધી જ્ઞાતવર્ગ ટકી રહેશે, ત્યાં સુધી સર્વ યોદ્ધાઓ બધાં યુદ્ધોમાં એ ભીમકાની તો અવશ્ય નિંદાજ કરશે.^{૨૫} અરે ! યદુનંદન બળરામ સદાકાળ કલ્યા કરતા કે, ગદા-યુદ્ધમાં દુર્યોધનના સરખો બીજો એક પણ યોદ્ધો વીર્યવાન નથી.^{૨૬} વળી હે ભારત ! હે પ્રભુ ! રાજાઓની સલા વગર તેઓ તમારી પ્રશંસા કરતા કે, કુરુવંશી દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં મારો શિષ્ય છે.^{૨૭} હે રાજન ! મહર્ષિઓ ક્ષત્રિયને માટે જે ઉત્તમ ગતિ કહે છે, તે ગતિને જ તમે તો પામ્યા છો; કારણ કે તમે તો યુદ્ધમાં સામે પગલે લડીને મરણ પામ્યા છો.^{૨૮} આથી હે પુરુષસિંહ દુર્યોધન ! મને તમારો શોક થતો નથી; પણ હાથ ! તમારા પિતાનો અને ગાંધારીનો મને ઘણો જ શોક થાય

છે. કેમ કે તેમના સર્વ પુત્રો મરી ગયા છે.^{૨૬} તેથી તેઓ ભિક્ષુક દશામાં આવી પડીને નિત્ય તમારો શોક કરતા કરતા આ પૃથ્વી પર રહ્યા કરશે! અરે! ધિક્કાર છે યાદવ કૃષ્ણને અને દુર્મતિ અર્જુનને; કારણ કે તેઓ પોતે ધર્મજ્ઞ હોવાનું અભિમાન ધરાવે છે. છતાં તમારા અધર્મ-ભરેલા વંશની તેમણે ઉપેક્ષા કરી છે. ઓ રાજા! પાંડવો હવે આ જગતમાં શું કહી શકશે?^{૨૭, ૨૮} શું એ નિર્લજ્જે કહી શકશે ખરા કે, અમે દુર્યોધનને ધર્મયુદ્ધથી માર્યો છે? ઓ ગાંધારીનંદન! તમે તો ધન્ય છો; કારણ કે હે પુરુષસિંહ! તમે શત્રુઓ સામે ધર્મપૂર્વક યુદ્ધ કરીને રણમાં મરણ પામ્યા છો. પણ હાય! જના સંબંધીઓ, બાંધવો અને પુત્રો મરણ પામ્યા છે, તેવાં ગાંધારીની તથા દુરાધર્મ રાજા પ્રજાચક્ષુની હવે શી ગતિ થશે? હે રાજનું! તમે અમારા રાજા હોવા છતાં અમે તમારી પહેલાં જ સ્વર્ગમાં ન ગયા; માટે મને, કૃતવર્માને તથા મહારથી કૃપાચાર્યને ધિક્કાર છે! અરે! સર્વ કામનાઓના દાતા અને પ્રજાઓના હિતરક્ષક એવા તમારી પાછળ પણ અમે અધમ પુરુષો સ્વર્ગમાં ચાલી નીકળતા નથી. માટે અમારા જીવતરમાં ધૂળ પડે! ઓ પુરુષવ્યાધ! કૃપાચાર્યના, તમારા, મારા અને મારા પિતાના પરાક્રમથી આપણા નોકરચાકરોનાં ઘરો પણ રત્નોથી ઊભરાઈ રહ્યાં છે. તમારા પ્રસાદથી અમે, અમારા મિત્રોએ તથા બાંધવોએ પણ પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા ઘણા ઉત્તમ યજ્ઞો કર્યા છે. પરંતુ તમે સર્વ રાજાઓને આગળ કરી જવા પુણ્યકર્મથી સ્વર્ગમાં ગયા છો, તેવું પુણ્યકર્મ અમે પાપી પુરુષો હવે ક્યાંથી સંપાદન કરીશું? ઓ રાજા! તમે જ્યારે પરમ ગતિએ સિંધાવો છો, ત્યારે માત્ર અમે ત્રણ જ તમને અનુસરતા નથી. (તમારી પાછળ ચાલી નીકળતા નથી.) તેથી અમે હવે શોકથી બળ્યા જ

કરીશું અને સર્વ પુરુષાર્થોથી તથા સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થઈને દેવળ તમારા પુણ્યનું જ સ્મરણ કર્યો કરીશું.^{૩૨-૪૦} અમે તેવું કયું પાપકર્મ કયું હશે, કે તેને લીધે અમે તમારી પાછળ આવી શકતા નથી? ઓ કુરુશ્રેષ્ઠ! અવશ્ય અમે હવે દુઃખભરેલી દશાએ આ પૃથ્વી પર ભટક્યા કરીશું.^{૪૧} કારણ કે હે રાજનું! તમારાથી વિખૂટા પડીને અમને હવે શાંતિ કે સુખ ક્યાંથી મળશે? હે મહારાજ! તમે અહીંથી સ્વર્ગમાં જાઓ કે તુરંત જ પ્રથમ સર્વ મહારથીઓને મળજો અને તેમની અનુક્રમે શ્રેષ્ઠતા પ્રમાણે મારા વતી પૂજા કરજો. તેમ જ હે નરપતિ! સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મારા પિતા દ્રોણાચાર્યને મારા વતી પ્રણામ કરી તમે કહેજો કે, તમારા પુત્ર અશ્વત્થામાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આજે મારી નાખ્યો છે. પછી તમે મહારથી બાહુલિકરાજને, જયદ્રથને, સોમદત્તને, ભૂરિશ્રવાને તથા બીજાં જ જ મહારાજાઓ પ્રથમથી જ સ્વર્ગમાં ગયા છે, તે બધાને મારા વતી મળી લેદીને કુશળપ્રશ્ન પૂછજો.^{૪૨-૪૯}

સંજય ગોદત્યે : સાથળો ભાંગી ગયેલી હોવાથી બેબાન સ્થિતિમાં પડેલા રાજા દુર્યોધનને અશ્વત્થામાએ આમ કહ્યું. પછી તેની સામે બેઠીને અશ્વત્થામાએ વળી આ વચ્ચેના કથાનાં^{૪૭} ઓ દુર્યોધન! તમે હવે જીવતા હો તો તમારા કાનને સુખ આપે તેવું મારું એક વાક્ય તમે સાંભળો. હવે પાંચ પાંડવો, કૃષ્ણ અને સાતયકિ આ સાત જ પુરુષો પાંડવપક્ષમાં બચવા પામ્યા છે; અને કૌરવપક્ષમાં કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને હું એમ ત્રણ પુરુષો બચવા પામ્યા છીએ.^{૪૮, ૪૯} હે ભારત! દ્રૌપદીના સર્વ પુત્રો હણાયા છે, ધૃષ્ટદ્યુમ્નના બધા પુત્રો માર્યા ગયા છે, સર્વ પાંચાલો મરી પરવાર્યા છે અને યુદ્ધમાંથી બચેલા મત્સ્યેન્દ્રાદિઓ પણ મૃત્યુને પામી ચૂક્યા છે.^{૫૦} હે રાજા! જુઓ, પાંડવોએ આપણા પર જ જ અનીતિ કરી હતી,

તેનું મેં ઠેવું વેર લીધું છે। રાત્રિના સમયે તેઓ
બધા જ્યારે નિદ્રાવશ થયા હતા, ત્યારે મનુષ્યો
અને વાહનો સાથેની તેમની આખી છાવણીને
મેં સંહારી નાખી છે.^{૫૧} હે મહીપતિ ! રાત્રિને
સમયે છાવણીમાં પ્રવેશ કરીને મેં પાપકર્મી
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પશુમારથી મારી નાખ્યો છે.^{૫૨} મનને
પ્રસન્ન કરનારી અશ્વત્થામાની એ વાણી સાંભળીને
દુર્યોધન ફરી ભાનમાં આવી ગયો અને આવું
વચન બોલ્યો : ‘આજ તમે, કૃપાચાર્યે અને કૃત-
વર્માએ મારું જ કાર્ય કર્યું છે તે લીધે, કશું
અથવા તમારા પિતાએ પણ કર્યું ન હતું.’^{૫૩, ૫૪}
પાંડવોના ક્ષુદ્ર સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તથા શિષાંડીને
આજ તમે મારી નાખ્યા છે, તેથી હવે મારા
આત્માને હું ઇંદ્ર સરખો માનું છું.^{૫૫} તમારું
કલ્યાણ થાઓ. હવે આપણો ફરી સમાગમ
સ્વર્ગલોકમાં જ થશે.’ આમ કહીને મહામનસ્વી
કુરુરાજ મૌન થઈ ગયો.^{૫૬} હવે એ વીર પુરુષે
પોતાના સુદૃઢ વર્ગને કુખમાં નાખી દઈ પ્રાણોનો
ત્યાગ કર્યો. ત્યાં તેનો આત્મા પવિત્ર સ્વર્ગલોકમાં
આલ્યો ગયો અને તેનું શરીર પૃથ્વીની શ્રુતિકામાં
મળી ગયું.^{૫૭} હે દૃતરાષ્ટ્રરાજ ! આ પ્રમાણે તમારો
શરવીર પુત્ર દુર્યોધન રણમાં સૌની આગળ થઈને
સૌની પાછળ શત્રુઓને હાથે મરણ પામ્યો છે.^{૫૮}
પેલા ત્રણ મહારથીઓ પણ પોતાના રાજને ફરી

ફરી આલિંગન આપીને તથા પોતાના રાજનું
ફરી ફરી આલિંગન લઈને તેને વારંવાર ઝેઈ રહ્યા
અને પછી પોતપોતાના રથોમાં બેસી ગયા.^{૫૯}
હવે અશ્વત્થામાની કરુણ વાણી સાંભળીને શોકાત
થયેલા તે સર્વે પરોઢિયે નગર તરફ નાસી ગયા.^{૬૦}
હે રાજન ! તમારા જ કુદૃષ્ટ વિચારોને પરિણામે
ઠોરવપાંડવોની સેનાઓનો આ પ્રમાણે મહાધોર
સંહાર થઈ ગયો છે.^{૬૧} હે નિર્દોષ રાજ ! તમારો
પુત્ર સ્વર્ગમાં ગયો, તે પછી હું પણ અત્યંત
શોકાત થઈ ગયો છું અને ઋષિએ આપેલી મારી
દિવ્ય દષ્ટિ પણ આજે નાશ પામી છે.^{૬૨}

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજ ! અ
રીતે પોતાના પુત્રનું મરણ સાંભળી દૃતરાષ્ટ્રરાજ
લાંબા અને જાના નિસાસાએ નાખીને ચિંતાપર
ચલ્યું થઈ ગયો.^{૬૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સૌન્દર્યપર્વમાં ‘દુર્યોધનનો શ્વા તો પ
પૂર્વક પ્રાણત્યાગ નામનો અધ્યાય હશે સંભાષ

એષીકપર્વ*.

અધ્યાય ૧૦ મો

યુધિષ્ઠિરનો શોક

॥ વૈશંપાયન ડવાચ ॥

તસ્માં રાજ્યાં વ્યતીતાયાં ઘૃષ્ટદ્યુમ્નસ્ય સારથિઃ ।
શશંસ ધર્મરાજાય સૌત્તિકે કદનં મહત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજ ! તે
રાત્રિ વીતી ગઈ, એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ ધર્મરાજ
પાસે ગયો અને રાત્રે નિદ્રાવશ થયેલા યોદ્ધાઓનો

* ‘શ્વીજા’ એટલે દર્બની સળી લીમડેન અને
અશ્વનું જ્યારે અશ્વત્થામાનો દિવ્ય મણિ લેવા માટે
તેમને પકડના આવ્યા, ત્યારે તેમણે એક દર્બની સળી
લઈને યજ્ઞાસ્ત્રરૂપે મંત્રી હતી અને તે સળીના યજ્ઞાસ્ત્ર
તરીકે પાંડવોના પર પ્રયોગ કર્યો હતો એ વિષયને
લગતુ વર્ણન જેમાં સંસ્કૃત કરવામાં આવ્યું છે, તે
પવને એષીકપર્વ કહે છે

* આ ૫૪ માં ‘શોક’ પર નીલકંઠ એક ઉત્તમ
લોક લખ્યો છે -

પાવન્કમતપ્રાણોડયમ્નિનદતિ પાવિનમ્ ।

દ્રૌણિ પ્રમુખરાજ્ઞ પામ્યુશ્ચુ કુરરાઢિવ ॥

પાપી પુરપના પ્રાણ કંઠે આવ્યા હોય, તોપણ તે
પાપી મનુષ્યને અગ્નિનંદન આપે છે. દશાત તરીકે, કુરુ
રાજ દુર્યોધન પૃથ્વી પર પશ્ચો પશ્ચો ધૂળ ચાટતો હતો
અને મરણની અણી પર આવી પડ્યો હતો, છતાં તેણે
નિદ્રાવશ થયેલા દ્રૌપદીના પુત્રોનો તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ
પાંડવોનો ઘાત કરનારા પાપી અશ્વત્થામાને અગ્નિનંદન
આપ્યું જ હતું.

—નીલકંઠ

જ મહાન સંહાર થઈ ગયો હતો, તે વૃત્તાંત તેણે તેમને કહીને સંભળાવ્યો.^૧

સારથિ બોલ્યો : હે રાજા ! દ્રૌપદીના પુત્રો તથા દ્રુપદરાજના પુત્રો હણ્યા છે. ત્યારે તેઓ રાતે પોતાની છાવણીમાં નિશ્ચિંત અને વિશ્વાસ-ભરે સ્થિત રહ્યા હતા.^૨ ધાતકી અને પાપી કૃતવર્મા-એ, કૃપાચાર્યે તથા અશ્વત્થામાએ રાત્રિમાં તમારી છાવણીનો ધાણ કાઢી નાખ્યો છે.^૩ હજારો મનુ-ષ્યાને, હાથીઓને તથા ઘોડાઓને તેમણે ભાલાઓ, શક્તિઓ અને ફરસીઓથી કાપી નાખ્યા છે અને તમારા સર્વ સૈન્યને સમાપ્ત કરી નાખ્યું છે.^૪ હે ભારત ! તમારા સૈન્યની બ્યારે આ કતલ ચાલી રહી હતી, ત્યારે ત્યાં ફરસીઓથી કાપવામાં આવતા વનના સરખો મહાન શબ્દ સંભળાતો હતો.^૫ હે મહાયુદ્ધિમાન રાજા ! સૈન્યની એ કાપાકાપી-માંથી હું એકલો જ બચી ગયો છું; કારણ કે હે ધર્માત્મા ! કૃતવર્મા બીજી તરફ રોકાયા હતા, તેનો લાભ લઈ હું મહાકષ્ટ છૂટી નીકળ્યો છું.^૬ સારથિનું એ અમંગલ વાક્ય સાંભળીને કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ પોતે દુરાધર્મ હતા, છતાં પુત્રોના શોક-થી વિહ્વળ થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^૭ રાજા યુધિષ્ઠિર વૈયંની મર્યાદાનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર પડી ગયા, એટલે સાત્યકિએ, ભીમસેને, અર્જુને, નકુલે તથા સહદેવે તેમને પકડી રાખ્યા. તેમને બ્યારે ભાન આવ્યું, ત્યારે શત્રુઓને જીતીને પોતે જિતાયા છે આવો મનમાં વિચાર કરીને તે શોકથી વિહ્વળ થયેલી વાણી વડે આવો વિલાપ કરવા લાગ્યા :^૮ ‘અરે ! દિવ્ય દષ્ટિવાળા પુરુષો પણ ભાવિ વસ્તુસ્થિતિને બહી લેવા અશક્ત છે. જુઓ, પરાજય પામી રહેલા આ શત્રુઓ જીત્યા છે અને જય પામી રહેલા અમે પરાજય પામ્યા છીએ.’^૯ હાય ! ભાઈઓનો, મિત્રોનો, પિતાઓનો, પુત્રોનો, સુદૃઢગુણોનો, બંધુઓનો, અમાત્યોનો તથા પૌત્રો-

નો સંહાર કરી નાખી, અરે ! સર્વનો પરાજય કર્યા પછી આખરે અમે જિતાયા છીએ.’^{૧૦} દૈવ-યોગે ક્યારેક હાનિ લાલના જેવી થઈ પડે છે અને લાલ હાનિના જેવો થઈ પડે છે. તે જ પ્રમાણે શત્રુઓનો પરાજય પણ જય જેવો થયો છે અને આ અમારો જય પણ પરાજય જેવો થયો છે. જ દુર્મતિ પુરુષ જય કર્યા પછી પણ આપત્તિમાં આવી પડેલાની પેઠે પશ્ચાત્તાપ કરે છે, તે પુરુષ પોતાનો વિજય થયેલો કેમ માને ? કારણ કે શત્રુ-ઓને હાથે તે અત્યંત પરાજય પાર્યો છે.^{૧૧, ૧૨} સુદૃઢોનો વધ કરવો તે પાપ છે, આવા શાસ્ત્રવચનનું ઉલ્લંઘન કરી અમે અમારા સુદૃઢોનો વધ કર્યો અને વિજય પણ મેળવ્યો; છતાં મરતાં બચેલા અને પરાજય પામેલા અમારા તે સુદૃઢોએ વિજયી બનીને પ્રમાદી થયેલા અમને જીતી લીધા છે.^{૧૩} આ રણમાં જને કશું અને નાલીક નામનાં બાણો-૩૫૧ હાલો હતી, જેને તલવારરૂપી જીભ હતી, ધનુષ્યની દોરીના ટંકારરૂપી જેની ગર્જના હતી અને જેનું ધનુષ્યરૂપ મુખ નિત્ય ફાટકું જ રહેતું હતું, એવા ભયંકર નરસિંહ કર્ણના સપાટામાંથી યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા જે યોદ્ધાઓ બચવા પામ્યા હતા, તે જ યોદ્ધાઓ રાત્રિને સમયે દેવળ પ્રમાદને લીધે જ માર્યા ગયા છે.^{૧૪, ૧૫} રથરૂપી ધરાવાળા, બાણોની વૃદ્ધિરૂપી તરંગોવાળા, રત્નોથી ઊભરાઈ રહેલા, વાહનોરૂપી જળઘોડાઓવાળા, શક્તિઓ અને બેધારી તલવારોરૂપી માછલાંવાળા, ધન્યો અને હાથીઓરૂપી ઝૂડોવાળા, ધનુષ્યરૂપી વમળવાળા, મોટાં બાણોરૂપી ફીણવાળા, સંત્રામરૂપ ચંદ્રોદયને લીધે યુદ્ધમર્યાદારૂપ તટપ્રદેશ સુધી વધેલા વેગવાળા અને પ્રત્યંચાના ટંકાર તથા રથની નેમિઓના ઘડઘડારૂપ ગર્જનાવાળા એ દ્રોણ-સમુદ્રને જે રાજપુત્રો નાનાંમોટાં શસ્ત્રોરૂપ નૌકા-ઓના સાવનથી તરી ગયા હતા, તે રાજપુત્રો

આજ પ્રમાદને લીધે માર્યો ગયા છે. ^{૧૭, ૧૮} ખરેખર, આ જીવલોકમાં પ્રમાદના જેવો મનુષ્યોનો બીજો એક પણ નાશ નથી. ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારા ઇષ્ટલાભોનો પ્રમાદી મનુષ્યો સર્વ તરફથી ત્યાગ કરે છે અને કદી નહિ પ્રાપ્ત થનારા અનિષ્ટ લાભો તેવા મનુષ્યને સર્વ તરફથી આવી મળે છે. ^{૧૯} જમાંથી આકાશમાં ફરકતી ઉત્તમ ધનના છેડાં રૂપ એવી ધૂમ્રશિખા ઊછળી રહી હતી, જેની ખાણો-રૂપ જ્વાળાઓ હતી, જેઠાપરથી પવનના સપાટા-થી ફૂંકાઈ રહ્યો હતો, જે મોટાં ધનુષ્યની પણ છતો ટંકાર અને રથને બિના ધડધડાટથી ભજૂરી રહ્યો હતો, જેમાં કવચ ઉપર પડતાં અનેક શસ્ત્રો રૂપ હુતદ્રવ્યોનો હોમ થઈ રહ્યો હતો, જે મોટી સોના-રૂપ ધાસની ગંજને દાવાનળની પેઠે બાળી રહ્યો હતો અને ધારણ કરેલાં આયુધો રૂપી જેનો તીક્ષ્ણ વેગ હતો, એવા ભીષ્મરૂપી અગ્નિને જે રાજપુત્રોએ સહન કર્યો હતો, તે જ રાજપુત્રો કેવળ પ્રમાદથી જ મરણ પામ્યા છે. ^{૨૦, ૨૧} માટે નિશ્ચય થાય છે કે, પ્રમાદી પુરુષ વિદ્યાને, તપને, લક્ષ્મીને અથવા મોટા યશને કદી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જુઓ, મહેંદ્ર નિત્ય પ્રમાદરહિત થઈને સર્વ શત્રુઓનો સંહાર કરે છે અને તેથી જ સુખપૂર્વક વૃદ્ધિ પામે છે. ^{૨૨} અહા! જુઓ તો ખરા! વિદેશમાં ધન સંપાદન કરીને સમૃદ્ધિવાળા બનેલા બ્યાપારીઓ જેમ મોટા સમુદ્રને તરી જઈ પ્રમાદને લીધે ક્ષાઈ નાની નદીમાં ડૂબી મરે છે, તેમ ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી આ રાજપુત્રો અને આ રાજપૌત્રો કેવળ પ્રમાદને લીધે જ નાશ પામ્યા છે. ^{૨૩} અશ્વત્થામા આદિ ઈર્ધ્યાંજીર શત્રુઓએ જેમને નિદ્રાવશ થયેલા જોઈને પણ મારી નાખ્યા છે, તેઓ સર્વે અવશ્ય સ્વર્ગલોકમાં જ ગયા છે; પરંતુ સાધ્વી દ્રૌપદીને માટે જ મને શોક થાય છે, કારણ કે આજે આવી પહોંચેલા આ શોકસાગરમાં તે નિર્ભય થઈને

કેવી રીતે પ્રવેશ કરશે? ^{૨૪} અરેરે! તે પોતાના ભાઈઓને, પુત્રોને તથા વૃદ્ધ પિતા દુપદરાજને મરણ પામેલા સાંભળીને બેભાન થઈ જશે, પૃથ્વી-પર પછડાઈ પડશે અને શોકને લીધે શરીરે ફૂશ થઈ જઈને પ્રતિદિન શોષાયા કરશે. ^{૨૫} જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિથી મનુષ્ય બળી ભય છે, તેમ દ્રૌપદી પોતાના ભાઈઓના તથા પુત્રોના નાશથી બળી જશે. શોકના દુઃખનો પાર નહિ પામીને તે પ્રાપ્ત થયેલાં સુખોનો કેવી રીતે ઉપભોગ કરી શકશે? ^{૨૬} આ પ્રમાણે વિલાપ કરીને કુરુરાજ યુધિષ્ઠિરે નકુલને કહ્યું: ‘તું અહીંથી જ અને તે રાજપુત્રી દ્રૌપદીને તેનાં પિયરિયાં સાથે અહીં’ તેડી લાવ. ^{૨૭} ધર્મસ્વરૂપ રાજ યુધિષ્ઠિરના એ વાક્યને નકુલે ધર્મ તરીકે મસ્તકે અઢાલ્યું અને તે રથમાં બેસીને દેવી દ્રૌપદીના નિવાસ તરફ અને તેમની માતાના નિવાસ તરફ સત્વર આલી નીકળ્યો. ^{૨૮} અજમીઠવંશી યુધિષ્ઠિરનાં નકુલને આમ રવાના કરીને શોકવિહ્વલ થઈ ગયા અને સર્વ સુહૃદોની સાથે રડતા રડતા તે ભૂત-ગણોથી ભરેલા પોતાના પુત્રોના રણક્ષેત્ર તરફ ગયા. ^{૨૯} ઉગ્રસ્વરૂપ અને અમંગળ એવા તે રણ-ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી તેમણે પોતાના પુત્રોને, સુહૃદો-ને તથા મિત્રોને બેધા. તેઓ પૃથ્વી પર દીધાં નિદ્રામાં સૂઈ રહ્યા હતા, સર્વોએ લોહીલુહાણ થઈ ગયા હતા, શરીરે છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા અને તેમનાં મસ્તકો કપાઈ ગયેલાં હતાં. ^{૩૦} ધર્મ-નિષ્ઠ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ કૌરવરાજ યુધિષ્ઠિર તેમને એ સ્થિતિમાં પડેલા જોઈને આત્યંત ખિન્ન થઈ ગયા, પોકે પોકે રડવા લાગ્યા અને સર્વ પરિવાર સાથે બેભાન થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યા. ^{૩૧}

હવે શ્રીમદ્ભાગવતમાં સૌંદર્યપર્વ તર્જન એપીકપર્વમાં ‘યુધિષ્ઠિરને હાવલીમાં પ્રવેશ’ નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧ મો

અશ્વત્થામાનો મણિ લેવા માટે

લીમસેનનું પ્રયાણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ દૃષ્ટ્વા નિહતાન્ સંઘ્યે પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્ણીસ્તથા ।

મહાદુઃસપરીતાત્મા વમ્ભૂવ જનમેજય ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજા ! પોતાના પુત્રોને, પૌત્રોને તથા મિત્રોને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા જોઈને યુધિષ્ઠિરાજનું મન દુઃખથી ઘણું જ વિહ્વળ થઈ ગયું. મહાત્મા યુધિષ્ઠિર પોતાના પુત્રોને, પૌત્રોને, ભાઈઓને તથા સ્વજનોને જમ જમ સંભારવા લાગ્યા, તેમ તેમને મહાન શોક થવા લાગ્યો.^{૧,૨} તેમનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ઊભરાઈ જવા લાગ્યાં, તેમનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું અને તેમનું મન બેખાકું બની ગયું. તે જોઈ ઘણા ઉદાસ થઈ ગયેલા તેમના સુહૃદો તેમને શાંત પાડવા લાગ્યા.^૩ તે જ ક્ષણે સર્વ સમાન તેજસ્વી એવા રથમાં બેસીને નકુલ અત્યંત વ્યાકુળ થયેલાં દ્રૌપદીની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૪ ત્યારે દ્રૌપદી ઉપસ્થળ નગરમાં હતાં અને સર્વ પુત્રોના વિનાશરૂપ મહા અપ્રિય સાંભળીને તે હાવરાંખાવરાં બની ગયાં હતાં.^૫ વાયુના ઝપાટાથી ધ્રુજતી કૃગ્ની પેઠે તે કાંપતાં હતાં અને યુધિષ્ઠિર રાજની પાસે આવતાવિંત જ તે શોકાત્ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયાં.^૬ પ્રહૃલ્લ કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળાં દ્રૌપદીનું મુખ ત્યારે રાદુથી અસ્ત થયેલા ચંદ્રની પેઠે એકદમ શોકકૃશ થઈ ગયું.^૭ દ્રૌપદીને આમ પૃથ્વી પર પડી ગયેલાં જોઈ સત્યપરાક્રમી ભીમસેને ઘણા વેગથી દૃઢદા માર્યો અને પોતાના બંને બાહુઓ વતી તેમને પકડી રાખ્યાં.^૮ પછી ભીમસેને એ બામિનીને ધીરજ આપી. એટલે એ કૃષ્ણાએ ભરતવંગી પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિરને રડતાં રડતાં કહ્યું :^{૯,૧૦} ‘આ

રાજા ! ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે પોતાના પુત્રોને યમદેવને અર્પણ કરી તમે સમગ્ર પૃથ્વી સંપાદન કરી, તે બહુ ઠીક કર્યું છે. હવે તમે તે પૃથ્વીનું સંપૂર્ણ રાજ્ય લોગવજો.^{૧૦} આ કુંતાપુત્ર ! તમે આ યુદ્ધમાં કુશળક્ષેમ રહ્યા તે બહુ જ રૂડું થયું છે. હવે તો તમને સમગ્ર પૃથ્વી મળી ચૂકી છે, તેથી મદમત્ હાથીના જીવી ચાલવાળા સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુને તમારે સંભારવાનો ન હોય.^{૧૧} ઉપસ્થળમાં તમે જ્યારે મારી સાથે રહેતા હતા, ત્યારે પોતાના શરવીર પુત્રોને ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધમાં મરણ પામેલા સાંભળી પાછળથી તેમનું તમે સ્મરણ પણ કરતા ન હતા, એ એક આનંદની વાત છે.^{૧૨} આ પાર્થ ! પાપકર્મ કરનારા અશ્વત્થામાએ મારા નિદ્રાવશ થયેલા ભાઈઓને તથા પુત્રોને મારી નાખ્યા છે, તે સાંભળીને મને જ શોક થાય છે તે લોકકાંને બાળી નાખતા અગ્નિની જમ મને બાળી નાખે છે.^{૧૩} હે પાંડવો ! આટલું સાંભળી લો. તમે જે એ પાપી અશ્વત્થામાને તેના પરિવારની સાથે આજે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મારી નાખો નહિ અને એ પાપીને આ પાપકર્મનું જે આજે જ ફળ મળે નહિ, તો આ યુદ્ધસેનમાં જ હું અનશન-વ્રત સ્વીકારીને બેસીશ.^{૧૪,૧૫}

આમ કહીને યશસ્વિની યજ્ઞસેનપુત્રી કૃષ્ણા પાંડુનંદન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની પાસે બેસી ગયાં.^{૧૬} દ્રૌપદીને આમ પોતાની પાસે બેસી ગયેલાં જોઈને ધર્માત્મા રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિર સુંદર દેખાવની પોતાની એ પ્રિય પટરાણીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^{૧૭} ‘આ ધર્મ જાણનારી સુંદરી ! તારા પુત્રો અને ભાઈઓ ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કરી અતે ધર્મયુક્ત મરણને પામ્યા છે; માટે તેમનો શોક કરવો તને યોગ્ય નથી.^{૧૮} આ કટ્યાણી ! અશ્વત્થામા અહીંથી ઘણે જ દૂર મહાવોર વનમાં આડ્યો ગયો છે. તેથી દે શોભના ! અમે તેને યુદ્ધમાં મારીશું, એ

× ૧૦ થી ૧૨ માં શ્લોક સુધીનાં દ્રૌપદીનાં વાક્યો મર્મજેદ ઉપાસંમરૂપ જ છે.

વાતની તને કેવી રીતે ખબર પડશે? ^{૧૮}
 દ્રૌપદી બોલી : મેં સાંભળ્યું છે કે, દ્રોણપુત્ર
 અશ્વત્થામાના મસ્તક પર તેના જન્મની સાથે જ
 ઉત્પન્ન થયેલો એક મણિ રહે છે. તમે યુદ્ધમાં એ
 પાપીને મારી નાખી તેનો મણિ અહીં મારી
 પાસે લાવો; એટલે તે મણિને એઈને હું જાણીશ
 કે, અશ્વત્થામા મરી ગયો. ^{૨૦} હે રાજન! મારો!
 નિશ્ચય છે કે, અશ્વત્થામાના એ મણિને તમારા
 મસ્તક પર ધારણ કરાવીને જ હું જીવીશ. સુંદ-
 રાંગી કૃષ્ણાએ પાંડવરાજ યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે
 કહ્યું. પછી તેમણે ભીમસેન પાસે આવીને આવું
 ઉત્તમ વાક્ય કહ્યું : 'આ ભીમસેન! ક્ષાત્રધર્મનું
 સ્મરણ કરી તમે મારું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો.
 ઇંદ્રે જમ શંખરાસુરને માર્યો હતો, તેમ તમે એ
 પાપકર્મી અશ્વત્થામાને મારી નાખો. કાઈ પણ
 પુરુષ પરાક્રમમાં તમારી સરસાઈ કરવાને સમર્થ
 નથી. ^{૨૧-૨૩} આ વાત સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.
 વળી વારણાવત નગરમાં પાંડવો જ્યારે મહાન
 સંકટમાં આવી પડ્યા હતા, ત્યારે તમે જ તેમના
 આશ્રયભૂત થયા હતા. ^{૨૪} હિડિંબાસુરનો જ્યારે
 વનમાં ભેટા થયો હતો, ત્યારે પણ તમે જ પાંડવો-
 ના આશ્રયભૂત થયા હતા. વળી નિરાટનગરમાં
 ધૃત્યક અને અત્યંત દુઃખ આપ્યું હતું, ત્યારે પણ
 ઇંદ્રે જમ ઇંદ્રાણીના ઉદ્ધાર કરે, તેમ તમે એ સંકટ-
 માંથી મારો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. હે કુંતીનંદન!
 પૂર્વે તમે આવા આવા મહાન કર્મો કર્યા હતાં.
 તો તે પ્રમાણે જ તમે આ સમયે શત્રુહંતા અશ્વ-
 ત્થામાનો વધ કરી સુખી થાઓ.' આ રીતે દ્રૌપદી-
 નો અનેક પ્રકારનો દુઃખભરેલો વિલાપ સાંભળી-
 ને મહાખળવાન ભીમસેન અશ્વત્થામાના દુષ્ટ
 કૃત્યને સાંખી શક્યો નહિ. તુરંત જ તે સુવર્ણથી
 ઝળછી રહેલા મહાન રથમાં બેસી ગયો. ^{૨૫-૨૮}
 તેણે ત્યારે બાણો અને પણ્છ સાથેનું પોતાનું

સોહામણું ધનુષ્ય લીધું હતું અને નકુલને સારથિ
 બનાવ્યો હતો. ત્યારે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાનો વધ
 કરવાનો તેણે નિર્ધાર કર્યો હતો. ^{૨૯} હવે ચઢાવેલા
 બાણવાળા ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને તેણે ઘોડાઓને
 એકદમ ઘોડાવી મૂક્યા. હે પુરુષવ્યાધ જનમેજય
 રાજા! વાંચુ સમાન વેગવાળા તે ઘોડાઓ હંકારતાં-
 ની સાથે જ એકદમ વેગથી આગળ વધતા લાગ્યા.
 આમ તે શરવીર ભીમસેન પોતાની છાવણીમાંથી
 નીકળ્યો અને અશ્વત્થામાનો રથ જ માર્ગે થઈને
 ગયો હતો તે માર્ગમાં તેનાં ચિહ્નોને ઝાળખી
 કાઢી સત્તર જવા લાગ્યો. ^{૩૦, ૩૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા સૌપ્તિકપર્વત્રયમ્ અધીકપર્વમા
 'અશ્વત્થામાનો વધ કરવા માટે ભીમસેનનું પ્રયાણ'
 નામનો અધ્યાય ૧૨ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨ મો

શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ

॥ વૈષ્ણવાયન ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ પ્રયાતે દુર્ધર્મે યદ્દનામૃતમઃ પ્રસૂઃ ।
 અન્નવીત્ પુણ્ડરીકાક્ષઃ કુંતીપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ॥ ૧ ॥
 વૈશંપાયન બોલ્યા : આમ હે જનમેજય-
 રાજા! અજિત ભીમસેન અશ્વત્થામા તરફ ગયો,
 એટલે પાછળથી યાદવશ્રેષ્ઠ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણે કુંતીપુત્ર
 યુધિષ્ઠિરને કહ્યું : ^૧ 'હે પાંડુપુત્ર! તમારો ભાઈ
 આ ભીમસેન પુત્રોના શોકથી વિહ્વળ થઈ અશ્વ-
 ત્થામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી એકલો જ યુદ્ધ
 કરવા દોડ્યો જાય છે. ^૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તમને બીજા
 સર્વ ભાઈઓના કરતાં ભીમસેન વધારે પ્રિય છે.
 તો આજે તે મોટા સંકટમાં આવી પડ્યો છે, છતાં
 તમે કેમ કાઈ જાતનો પ્રયત્ન કરતા નથી? ^૩
 શત્રુઓના નગરોને જીતનારા દ્રોણાચાર્યે પૃથ્વીને
 પણ બાળી નાખે તેવું બ્રહ્મશિર નામનું અસ્ત્ર
 (બ્રહ્માસ્ત્ર) પોતાના પુત્રને શીખવ્યું છે. ^૪ સર્વ ધનુ-
 ર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાભાગ્ય.....'

દ્રોણાચાર્યે અર્જુનને પણ તે અસ્ત્ર પ્રીતિપૂર્વક આપ્યું છે.^૧ પરંતુ ઈર્ષ્યાખેર અશ્વત્થામાએ પોતાને એકલાને જ તે અસ્ત્ર આપવાનું જ સમયે દ્રોણાચાર્યને કહ્યું હતું, તે સમયે મનમાં અત્યંત ખિન્ન થઈને તેમણે અશ્વત્થામાને યોગ્ય જ ઉત્તર આપ્યો હતો.^૨ સર્વ ધર્મેને જાણનારા દ્રોણાચાર્ય-ને પોતાના દુરાત્મા પુત્રની અપણતા સારી પેઠે જાણવામાં હતી. તેથી તેને શિખામણ આપવા માટે તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું :^૩ 'હે તાત ! હું તને એ અસ્ત્ર તો આપું છું, પણ રણમાં તું ગમે તેવી મોટી આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય, તોપણ તારે એ અસ્ત્રનો કદી પ્રયોગ કરવો નહિ. તેમાં પણ મનુષ્યોના પર તો તેનો પ્રયોગ અવશ્ય કદી નહિ જ કરવો.'^૪ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ગુરુ દ્રોણાચાર્યે અશ્વત્થામાને આમ કહીને વળી પણ જણાવી દીધું હતું કે, 'હે પુત્ર ! મને લાગે છે કે, તું સત્યુચ્ચોના માર્ગમાં કદી પણ રહીશ નહિ.'^૫ પોતાના પિતાનું એ અપ્રિય વચન સાંભળીને દુષ્ટાત્મા અશ્વત્થામા સર્વ કદયાણુથી નિરાશ થઈ ગયો અને શોકને લીધે પૃથ્વી પર જટકવા લાગ્યો.^૬ હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમે જ્યારે વનમાં હતા, ત્યારે એ અશ્વત્થામા પૃથ્વી પર જટકતો જટકતો દ્વારકામાં આવી ચડ્યો હતો અને ત્યાં યાદવોનું સન્માન મેળવી કેટલોએક કાળ રહ્યો હતો.^૭ આ પ્રમાણે સસુરના મધ્યમાં આવેલી દ્વારકામાં વસી રહેલો તે અશ્વત્થામા ક્રોધ એક સમયે પોતે એકલો જ મને એકલાને મળીને જણે હસતો હોય તેમ ડાળ કરીને કહેવા લાગ્યો :^૮ 'હે કૃષ્ણ ! ભારત રાજાઓના આચાર્ય મારા પિતાએ સત્યપરાક્રમપૂર્વક ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરીને અગસ્ત્યની પાસેથી જ અસ્ત્ર મેળવ્યું છે, તે અસ્ત્ર બ્રહ્માસ્ત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. દેવો તથા ગંધર્વોના આ અસ્ત્ર પૂજાયેલું છે. હે દાશાર્હ ! તે

અસ્ત્ર જેમ મારા પિતાની પાસે છે તેમ મારી પાસે પણ હમણાં છે. માટે હે યદ્વત્તા ! તમે મારી પાસેથી એ દિવ્ય અસ્ત્ર ગ્રહણ કરો અને તેના બદલામાં મને રણમાં શત્રુઓનો નાશ કરનાર તમારું ચક્ર નામનું અસ્ત્ર આપો.^{૯-૧૦} આમ હે ભરતશ્રેષ્ઠરાજા ! અશ્વત્થામાએ મને હાથ જોડીને કહ્યું અને તેણે મારા ચક્રઅસ્ત્રની પ્રથમપૂર્વક યાચના કરી. એટલે મેં પણ તેને પ્રીતિપૂર્વક કહ્યું :^{૧૧} 'હે અશ્વત્થામા ! દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, મનુષ્યો, પક્ષીઓ અને સર્પો જે કદાચ એકન યાય તોપણ તેઓ મારા પરાક્રમના સોમા ભાગની પણ બરાબરી કરી શકે નહિ. જોઈ લે, આ રથું મારું ધનુષ્ય, આ રહી મારી શક્તિ, આ રથું મારું ચક્ર અને આ રહી મારી ગદા. મારી પાસે રહેલાં આ ચારે અસ્ત્રોમાંથી તને જ લેવાની ઇચ્છા હોય તે હું તને આપવા તૈયાર છું. તું જ અસ્ત્રને ઉચ્ચથી લેવા સમર્થ હોય અને રણમાં તું જ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવા શક્તિમાન હોય તે અસ્ત્ર તું પુશીથી લઈ લે. મારા અસ્ત્રના બદલામાં તું જ દિવ્ય અસ્ત્ર આપવા ઇચ્છે છે તે મારે જોઈતું નથી.^{૧૨-૧૪} મેં આમ કહ્યું એટલે મહા-લાઘ્યવાન અશ્વત્થામાએ મદમત્ત થઈને મારી સાથે સ્પર્ધા કરવાને એક હજાર આરાવાણું, વજ્રની નાભિવાણું અને તદ્દન લોખંડનું જ બનેલું મારું સુનાભ નામનું ચક્ર મારી પાસે માગ્યું.^{૧૫} પછી મેં પણ 'પુશીથી એ ચક્ર તું લઈ લે' એમ તેને કહ્યું. એટલે તુરંત જ એકદમ ક્રૂદ્ધીને તેણે પોતાના ડાબા હાથ વતી એ ચક્રને પકડ્યું.^{૧૬} પણ તે ચક્રને તે તેના સ્થાન પરથી લગારે ચલાય-માન કરી શક્યો નહિ. પછી તો તેણે પોતાના જમણા હાથ વતી પણ તે ચક્રને પકડીને ઉઠાવી લેવાનો આરંભ કર્યો.^{૧૭} આમ તેણે સર્વ પ્રકારના યત્નો તથા બળનો ઉપયોગ કરીને તે ચક્રને

ઉપાડવા માંડ્યું, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો અને બળ નિષ્ફળ ગયાં. તે ચક્રને એ ઉઠાવી જ શક્યો નહિ.^{૨૩} અરે! તે એને જરા ખસેડી પણ શક્યો નહિ. આમ હે ભારત! ખૂબ ચત્ર કરીને અશ્વ-ત્યામા ધણે જ થાડી ગયો, તેનું મન અત્યંત ઉદાસ થઈ ગયું અને પછી તો ચક્ર લેવાના વિચારમાંથી પણ તેનું મન છેક નિવૃત્ત થઈ ગયું. આ પ્રમાણે તેના મનને એ વિચારથી નિવૃત્ત થયેલું જણીને મેં ચેતના વિનાના તથા અત્યંત ઉદાસ થયેલા એ અશ્વત્થામાને સંબોધીને કહ્યું:^{૨૪, ૨૫} 'હે બ્રહ્મન! આ પૃથ્વીમાં જના કરતાં બીજે એક પણ પુરુષ મને વધારે પ્રિય નથી, મારી સ્ત્રીઓ અને પુત્રો સુદ્ધાં હરકોઈ વસ્તુ જેને માગતાંની સાથે હું આપી દેવા તૈયાર છું, જણે સાક્ષાત્ દેવના દેવ પાર્વતીપતિ શંકરને પણ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં પરાજય કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા છે, જે દેવો અને મનુષ્યોમાં સર્વોત્તમ માનપાત્ર થયો છે, જેની ધનમાં સાક્ષાત્ હનુમાન વિરાજ રહ્યા છે અને જના ધોડાઓ શ્વેત વર્ણના છે, તે મહાપરાક્રમી મારા મિત્ર ગાંડીવધનુષીરી અર્જુને પણ તારી પેઠે મારા ચક્રની યાચનાનું વાક્ય મને કદી કહ્યું ન હતું.^{૨૬-૨૮} વળી હે મૂઠ્ઠા! ખાર વર્ષનું મહાધૌર બ્રહ્મચર્ય પાળીને તથા હિમાલયની પડોશમાં તપ કરીને મેં જેને મેળવ્યો છે, જે મારા સમાન વ્રતવાળી રક્ષિત્વિના ઉદરમાં જન્મ્યો છે અને જે પૂર્વજન્મમાં સનત્કુમાર હતો, તે મારા તેજસ્વી પુત્ર પ્રવુરને પણ રણમાં અતુલ ઈર્ષ કરનારા આ મારા દિવ્ય ચક્રને તારી પેઠે કદી પણ મારી પાસે માગ્યું નથી.^{૩૦-૩૨} અરે! અતિ બળવાન એવા બળરામે અથવા ગદે કે સાંગે પણ જે ચક્રને કદી માગ્યું નથી, તેને આજ તે માગ્યું છે!^{૩૩} વળી દ્વારકામાં વસનારા બીજા વૃષ્ણ અને અંધક વંશના મહારથીઓએ

પણ મારા આ ચક્રની તારી પેઠે કદી યાચના કરી નથી.^{૩૪} પણ આ રથીશ્રેષ્ઠ! તું ભારત રાજઓના આચાર્યનો પુત્ર છે તેમ જ સર્વ યાદ-વેમાં માન પામ્યો છે, તેથી હું તને પૂછું છું કે, આ તાત! મારી પાસેથી આ ચક્ર લઈને તું કાની સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે?^{૩૫} મેં આમ પૂછ્યું એટલે અશ્વત્થામાએ મને ઉત્તર આપ્યો: 'હે કૃષ્ણ! તમારી પ્રથમ પૂછ કરીને તમારી પોતાની સાથે જ હું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું.'^{૩૬} આથી જ મેં તમારી પાસે આ ચક્રની યાચના કરી છે. વળી હે વિણ! મારા મનમાં એમ પણ હતું કે, દેવો અને દાનવોમાં પૂજાયેલા આ ચક્રને મેળવીને હું સર્વથી અજિત થાઉં. આ વાત મેં તમને સભ્ય કહી દીધી છે.^{૩૭} હે કેશવ! તમારી પાસેથી મારી દુર્લભ કામના પામી શક્યો નથી, માટે હવે હું પાછો જાઉં છું; પરંતુ હે ગોવિંદ! તમે મારું કદયાણુ યાચ તેવો મને આશીર્વાદ આપો.^{૩૮} મહાભયંકર અને અતુલ એવા આ ચક્રને ભયંકરના પણ ભયંકર એવા તમે એક જ ધારણ કરી શકો તેમ છે. પૃથ્વીમાં બીજે કોઈ પણ પુરુષ આવું ચક્ર ધારણ કરી શકે તેમ નથી.^{૩૯} મને આમ કહીને અશ્વત્થામા સુંદર ધોડાઓ, ધન અને વિવિધ જાતનાં રત્નો લઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો હતો.^{૪૦} આ રીતે અશ્વત્થામા ક્રોધી, દુરાત્મા, અપણ અને દૂર છે. વળી તે બ્રહ્માત્મને જણે છે, માટે ભીમસેનનું તેનાથી રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે.^{૪૧}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં ગ્રાંથિકપર્વતર્ગત એષીકપર્વમાં

'શ્રીકૃષ્ણ અને શુભિષ્ઠરના સંવાદ' નામનો

અધ્યાય ૧૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩મો

અશ્વત્થામાનું બ્રહ્માસ્ત્ર

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा युष्मां श्रेष्ठः सर्वयादवर्जदनः ।

सर्वयुधवरोपेतमारुरोह रथोत्तमम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ !
 યુધિષ્ઠિરને એ પ્રભાણે કહીને યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ
 અને સર્વ યાદવોને પ્રીતિ ઉપજાવનારા એ શ્રીકૃષ્ણ
 સર્વ જાતનાં મોટાં મોટાં આયુધોથી ભરેલા મોટા
 રથમાં બેસી ગયા. સુવર્ણની માળાઓને ધારણ
 કરનારા કાંચોજ દેશના ઉત્તમ ઘોડાઓ તે મહા-
 રથને જોડ્યા હતા અને તેનો વર્ણ ઉદય પામતા
 સૂર્યના સરખો લાલ હતો.^{૧,૨} વળી તે રથની
 જમણી બાજુની ધૂસરીમાં શીઘ્ર નામનો ઘોડો
 જોડ્યો હતો, ડાબી ધૂસરીમાં સુગ્રીવ નામનો
 ઘોડો જોડ્યો હતો અને તે બન્નેની પાછળના
 ભાગમાં મેઘપુષ્પ અને બલાહક નામના ઘોડાઓ
 જોડ્યા હતા : એ રથ પર વિશ્વકર્મીએ બનાવેલો
 અને રત્નો તથા ધાતુઓથી શોભી રહેલો દિવ્ય
 દ્વગદંડ બધે ધણે જાણે હોય તેમ દેખાતો
 હતો.^{૩,૪} એ દ્વગદંડના ઉપરના ભાગમાં પ્રભા-
 મંડળનાં કિરણોવાળો સર્વશત્રુ ગરુડરાજ સત્યનિષ્ઠ
 શ્રીકૃષ્ણના ચિહ્નરૂપે બેઠો હતો.^૫ સર્વ ધનુર્ધારી-
 ઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ જેવા તે રથ પર ચઢ્યા
 કે તુરંત જ તેમની પાછળ સત્યપરાક્રમી અર્જુન
 તથા કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર પણ તેમાં ચઢી બેઠા.^૬
 આમ રથમાં શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં બેઠેલા તે
 મહાત્મા અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર ઈંદ્રની સમીપમાં
 બેઠેલા મે અશ્વિનીકુમારોની પેઠે શોભી રહ્યા હતા.^૭
 દારાદંડુળના શ્રીકૃષ્ણે લોકમાં પૂજાપ્રેક્ષા પોતાના
 રથમાં આ પ્રમાણે તે બન્નેને બેસાડી દીધા અને
 પછી હાથમાં ચાતુક લઈને તે મહાવેગવાન
 ઘોડાઓને આગળ હાંકારવા લાગ્યા.^૮ તુરંત જ તે

ઘોડાઓ જમાં શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર
 બેઠેલા હતા એવા તે મહારથને વેગથી આગળ
 લઈ જવા લાગ્યા. ઝડપથી ચાલનારા તે ઘોડાઓ
 જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને લઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે ત્યાં
 ઊડતાં પક્ષીઓના સરખો મહાન શબ્દ પ્રકટ થઈ
 રહ્યો.^{૯,૧૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ જનમેજય ! એક ક્ષણવાર-
 માં તો પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા તે મહાપુરુષો મહા-
 ધનુર્ધારી ભીમસેન પાસે પહોંચી ગયા; કારણ કે
 તેઓ ધણા જ વેગથી તેની પાછળ પડ્યા હતા.^{૧૧}
 આમ ભીમસેન પાસે પહોંચીને તેઓ તેને આગળ
 જતાં અટકાવવા લાગ્યા; પરંતુ કુંતાપુત્ર ભીમસેન
 તે વખતે કોવથી પ્રજ્વળી ઊઠ્યો હતો અને શત્રુ-
 નો વધ કરવા માટે ટાંપી રહ્યો હતો.^{૧૨} ત્યારે
 ભીમસેન તો દઢ ધનુષ્યને ધારણ કરી શોભી રહેલા
 તે ત્રણે મહાપુરુષોના દેખતાં જ ઘોડાઓને અત્યંત
 દોડાવી ચૂકીને ગંગાનદીના તીર તરફ જવા
 લાગ્યો.^{૧૩} તે સ્થળે પાંડવોના પુત્રોનો વધ કરનારા
 અશ્વત્થામા ત્યાં ગયા છે એવી વાત તેના સાંભળ-
 વામાં આવી હતી. ત્યાં ગંગાના તીર પર ભીમ-
 સેને જળની પાસેના પ્રદેશમાં ઠેરલાએક ઋષિ-
 ઓની સાથે બેઠેલા યશસ્વી મહાત્મા વેદવ્યાસને
 જોયા. વળી તેણે તેમની પાસે જ શરીરે ધૂળથી
 ખરડાયેલા કૂરુકર્મી અશ્વત્થામાને શરીરે ઘી ચોપડી-
 ને તથા દર્બની સળીઓનાં વઝો પહેરીને બેઠેલો
 જોયો. મહાબાહુ ભીમસેને તેને જોતાં જ 'જિએ
 રહેજ, જિએ રહેજ' એમ હાક મારી અને હાથ-
 માં ખાણ ચઢાવેલું ધનુષ્ય લઈને તે તેની સામે
 દોડી ગયો. આ રીતે હાથમાં ભયંકર ધનુષ્ય
 ધારણ કરનારા ભીમસેનને તથા તેની પાછળ જ
 શ્રીકૃષ્ણના રથમાં બેઠેલા તેના બન્ને ભાઈઓને
 જોઈને અશ્વત્થામાનું મન ગભરાટમાં પડી ગયું.
 તે સમયે તેણે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાનું જ યોગ્ય
 માન્યું.^{૧૪-૧૮} મનમાં વૈયં ધરીને તે અશ્વત્થામા-

એ પોતાના કાખા હાથવતી એક દર્શની સળી
 ગ્રહણ કરી અને તે દિવ્ય ઇલાસનું ચિંતન
 કર્યું.^{૧૮} એ વેળા અશ્વત્થામા ઉત્તમ જાતિનાં દિવ્ય
 આયુધો લઈને સન્ન્યુષ જાગા રહેલા તે શસ્ત્રીરોને
 સહન કરી શક્યો ન હતો અને ઘણી મોટી
 વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હતો. તેથી હે રાજસિંહ!
 પ્રતાપી અશ્વત્થામાએ ‘આ અસ્ર પાંડવોનો
 વિનાશ કરનાર થાઓ’ આવું દારણ વચન
 કહીને તે દિવ્ય અસ્ર પ્રકટ કર્યું. ‘સર્વ લોકોને
 મોહ પમાડવા માટે તેણે તે અસ્ર છોડ્યું પણ
 પણ ખરું. ત્યાં તો તુરત જ પ્રલયકાળના ચમત્તી
 પેઠે ત્રણે લોકોના જણે સંહાર કરવા ઇચ્છતો
 હોય તેવો પ્રજ્વલિત અગ્નિ તે દર્શની સળીમાંથી
 પ્રકટ થવા લાગ્યો.^{૨૦-૨૨}

ક્રિત શ્રોત્રાભારતમા સૌન્દર્યર્વાર્તર્ગત બેષીકર્પમા ‘મહા-
 સ્ત્રોત પ્રયોગ’ નામનો અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪મો

અશ્વત્થામાના ઇલાસ સામે

અર્જુનનું ઇલાસ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

હિંગિતેનૈવ દાર્શહસ્તમભિપ્રાયમાદિતઃ ।
 દ્રૌણેર્ધુધ્વા મહાવાહુર્જુનં પ્રત્યમાપત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ ! મહા-
 બાહુ શ્રીકૃષ્ણ અશ્વત્થામાની ચેષ્ટાઓ પરથી પ્રથમ
 જ તેના અભિપ્રાયને જાણી ગયા હતા. તેથી તેમણે
 અર્જુનને કહ્યું :^૧ ‘ઓ અર્જુન ! ઓ અર્જુન !
 ઓ પાંડવ ! દ્રોણાચાર્યના ઉપદેશ પ્રમાણે તારા
 હૃદયમાં જે દિવ્ય અસ્ર રહેલું છે, તેનો પ્રયોગ
 કરવા માટે હવે સમય આવી પહોંચ્યો છે.’^૨ ઓ
 ભારત ! તારા ભાઈઓના તથા તારા પોતાના
 રક્ષણને માટે તું હવે યુદ્ધમાં સર્વ અસ્ત્રોનું નિવા-
 રણ કરનારા તે અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર.’^૩ શ્રીકૃષ્ણે
 એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શસ્ત્રીરોનો સંહાર કર-

નાર અર્જુન હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈને સત્તર
 રથ પરથી નીચે જતારી પડ્યો.^૪ તે પરંતપ
 બોલ્યો : ‘આ અસ્રનો હું પ્રયોગ કરું છું તેથી
 પ્રથમ આચાર્યના પુત્રનું, પછી મારું પોતાનું
 અને પછી મારા સર્વ ભાઈઓનું કલ્યાણ થાઓ.’
 પછી અર્જુનને સર્વ દેવોને નમસ્કાર કર્યા, સર્વ
 ગુરુઓને પ્રણામ કર્યા અને સર્વના મંગળનો
 મનમાં સંકલ્પ કરીને ‘આ અસ્રથી અશ્વત્થા-
 માનું અસ્ર શાંત થાઓ’ એમ ધ્યાન કરીને એક-
 દમ તે અસ્ર છોડ્યું.^{૫-૬} આમ ગાંડીવધનુર્ધરી
 અર્જુનને તે અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો, એટલે તેમાંથી
 પ્રલયકાળના અગ્નિના જેવી મહાન જ્વાળાઓ
 નીકળવા માંડી.^૭ ત્યારે તીક્ષ્ણ તેજવાળા અસ-
 ત્રામાનું અસ્ર પણ તેજોમંડળથી વીંટાઈને મોટી
 મોટી જ્વાળાઓને બહાર કાઢતું બળવા લાગ્યું.
 વળી તે સમયે ઉપરાઉપરી કંડાકાઓ થવા લાગ્યા,
 હજારે ઉલ્કાઓ પૃથ્વી પર પડવા લાગી અને
 સર્વ જૂનો મોટા ભયમાં આવી પડ્યા.^{૮-૯} ત્યારે
 આકાશ ગાજી રહ્યું, સર્વ અંતરિક્ષ જ્વાળાઓની
 માળાઓથી ભરાઈ ગયું અને આખી પૃથ્વી
 પર્વતો, વનો અને વૃક્ષોની સાથે કંપાયમાન
 થઈ ગઈ.^{૧૦} આ રીતે તે બન્ને અસ્ત્રોનાં તેજ
 જ્યારે ત્રણે લોકોને તપાવી રહ્યાં હતાં, ત્યારે
 સર્વ જૂનોના આત્મારૂપ મહર્ષિ નારદે અને
 ભરતવંશીઓના પિતામહ મહર્ષિ વ્યાસે અશ-
 ત્રામા અને અર્જુન એ બન્ને વીરોને શાંત પાડવા
 માટે એકીસાથે તે અસ્ત્રોના તેજમાં દર્શન લીધાં.
 તે બન્ને મુનિઓ સર્વ ધર્મને જાણનારા હતા, સર્વ
 જૂનોનું હિત ઇચ્છનારા હતા, પરંતુ તેજસ્વી હતા
 અને જે પ્રદીપ્ત અસ્ત્રોની વચમાં જાગા હતા.^{૧૧-૧૩}
 તે બન્ને ઋષિવંશ અધૃધ હતા, યશસ્વી હતા
 અને ત્યાં આવીને જે અગ્નિઓની જમ ગ્રગમગી
 રહ્યા હતા.^{૧૪} પછી દેવો તથા દાનવોમાં સંગ્રામ

પામેલા અને સર્વ પ્રાણીઓથી અધૃષ્ટ એવા તે મહર્ષિઓ સર્વ લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી તે અશ્વોત્તુ તેજ શાંત પાડવા માટે આ પ્રમાણે બોલી કીધા : ‘પ્રાચીન જૂતકાળના સમયમાં જાત-જાતનાં શસ્ત્રોને જાણનારા ઘણા મહારથીઓ થઈ ગયા છે, પણ તેમણે સુદ્ધાં આ અશ્વનો પ્રયોગ મનુષ્યોના પર કદી કર્યો નથી. તો હે વીર પુરુષો ! તમે બન્નેએ આવું મહાસંકટભરેલું સાહસ શા માટે કર્યું ?’ ૧૧૫-૧૬

હતિ શ્રીમહાભારતના સૌમિકપર્વ ત્રતવ ઐપીકપર્વના ‘અશ્વન કન્દો’ અથવા ‘પ્રયોગ’ નામનો નવમા ૧૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫મો

અશ્વત્થામાના બ્રહ્માશ્વનો ઉત્તરાના

ગર્ભમાં પ્રવેશ

॥ વૈભવાયન ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વ નરશાર્દૂલ તાવમિસમેતેજમૌ ।

મંજહાર શરં દિવ્યં ત્વરમાણો ઘનંજયઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે પુરુષસિંહ જનમે-જય ! અસિ સમાન તેજસ્વી એવા તે બન્ને સુનિ-જ્ઞાને ત્યાં આવેલા જોઈને અશ્વનું તુગ્ધ જ પોતાના દિવ્ય અશ્વને પાછું ખેંચી લેવા તૈયાર થઈ ગયો. ^૧ હે ભરતત્રેહ ! તેણે બે હાથ જોડીને બન્ને ઋષિઓને કહ્યું કે, ‘મારા અશ્વથી અશ્વ ત્યામાનું અશ્વ શાંત થાઓ’ આવો જ મનમાં વિચાર કરીને મેં આ બ્રહ્માશ્વ છોડ્યું છે. ^૨ છતાં આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું જે મારા અશ્વનો ઉપસંહાર કરી લઈશ, તો અવશ્ય પાપકર્મી અશ્વ તમા પોતાના અશ્વના તેજથી અગ્નને બાળી ભગ્ન કરી નાખશે ^૩ માટે દેવસમાન પ્રભાવશાળી આપ બન્ને જણા અમારું અને લોકોનું સર્વથા હિત થાય તે પ્રમાણે કરવાને યોગ્ય છો. ^૪ આમ કહીને અશ્વને પોતાનું અશ્વ પાછું વાળી દીધું. હે રાજ ! તે મહાન અશ્વને રણમાં એક વખત

છૂટું મૂક્યા પછી દેવો પણ તેને કદી પાછું વાળી શકતા નથી. એટલું જ નહિ, આ ત્રણે લોકમાં અશ્વનું વિના બીજે એક પણ પુરુષ નથી, જે તે અશ્વનો ઉપસંહાર કરી શકે ! વધારે તો શું, પણ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર હોય તોપણ તે અશ્વનું વારણ કરવા અશક્ત જ છે. ^{૫,૬} કારણ કે એ અશ્વ બ્રહ્મા તેજથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. તેથી જો દાદા યાગ્ન્ય-હીન પુરુષ તેનો પ્રયોગ કરે તો તેને પાછું વાળવા માટે તો તે અસમર્થ જ થાય છે. જે પુરુષ બ્રહ્મચર્યવ્રતને પાળનારો છે, તે જ તે અશ્વનો ઉપસંહાર કરી શકે છે. એ સિવાય તો નહિ જ. ^૭ છતાં પણ જો કદાચ બ્રહ્મચર્યવ્રતને નહિ પાળનારો પુરુષ તે અશ્વનો પ્રયોગ કરી તેનો ઉપસંહાર કરે છે, તો તે અશ્વ સર્વ પરિવાર સહિત તે પુરુષના મસ્તકને દાખી નાખે છે. ^૮ અશ્વનું તો બ્રહ્મચારી હતો અને તેણે એ કુર્લભ અશ્વ મેળવ્યું હતું. છતાં મોટા સંકટ સમયે પણ તે અશ્વનો તેણે કદી પ્રયોગ કર્યો ન હતો. ^૯ વળી અશ્વનું સત્યવ્રતને ધારણ કરનારો હતો, શત્રુવીર હતો, બ્રહ્મચારી હતો અને શુરની આજ્ઞાઓનું પાલન કરનારો હતો. તેથી જ એ સમયે પોતે પ્રયોગ કરેલા એ અશ્વનો તે ઉપસંહાર કરી શક્યો હતો. ^{૧૦} અશ્વત્થામાએ પણ તે બન્ને ઋષિ-જ્ઞાને પોતાની સન્મુખ ઊભેલા જોઈને પોતાના અશ્વનો ઉપસંહાર કરવા યત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તે વૈર અશ્વને પાછું વાળવા તે સમર્થ થયો ન હતો. ^{૧૧} આમ હે રાજન ! અશ્વત્થામા જ્યારે પોતાના અશ્વનો ઉપસંહાર કરવા અશક્ત થયો, ત્યારે મનમાં દીન થઈને તેણે વ્યાસમુનિને કહ્યું : ‘હે મુનિ ! હું મહાધૌર સંકટમાં આવી પડ્યો હતો અને મારા પ્રાણનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હતો, તેથી ભીમસેનના ભયને લીધે જ મેં આ અશ્વનો પ્રયોગ કર્યો છે. ^{૧૨,૧૩} વળી હે ભગવન !

આ ભીમસેને દુર્યોધનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી સદાચારનો ભંગ કર્યો છે અને મિથ્યાચારથી તે વર્ત્યો છે; તેમ જ યુદ્ધમર્યાદાનો ભંગ કરી અધર્મ કર્યો છે.^{૧૪} આથી જ હે બ્રહ્મન્ ! મેં પાપીએ આ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે; તો હવે એ અસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરવા હું ઉત્સાહ ધરાવી શકું તેમ નથી.^{૧૫} હે મુનિ ! આ દિવ્ય અને દુરાસદ અસ્ત્રને મેં અગ્નિના તેજથી મંત્ર્યું છે; અને 'આ અસ્ત્ર પાંડવોના વિનાશને માટે થાઓ' આવો સંકલ્પ કરીને મેં તે અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે.^{૧૬} માટે પાંડવોના વિનાશ માટે સાંધેલું આ અસ્ત્ર આજે સર્વ પાંડવોને તેમના જીવનથી વ્રથ કરશે. હે બ્રહ્મન્ ! પાંડવોના વધની જ મનમાં ઇચ્છા રાખીને મેં આ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે. હવે મને જણાય છે કે, મેં રોષે ધેરાયેલા ચિત્તથી આ એક પાપકર્મ જ કર્યું છે, પરંતુ હવે તેનો કોઈ ઉપાય જ નથી.^{૧૭,૧૮}

વ્યાસ બોલ્યા : હે તાત ! બ્રહ્મશિર અસ્ત્રને જાણનાર અર્જુને રોષથી અથવા રણમાં તારો વિનાશ કરવા માટે તે અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો નથી. અર્જુને તો તારા અસ્ત્રને પોતાના અસ્ત્રથી શાંત પાડવા માટે જ પ્રયોગ કર્યો છે અને તેણે તે અસ્ત્રનો ઉપસંહાર પણ કરી લીધો છે.^{૧૯,૨૦} મહાબાહુ અર્જુને તારા પિતાના ઉપદેશથી બ્રહ્માસ્ત્ર મેળવ્યું છે, છતાં ક્ષાત્રધર્મથી તે કદી ચલાય-માન થયો નથી.^{૨૧} અર્જુન આવો ધૃતિમાન, સત્ગુણ અને સર્વ અસ્ત્રનો વેત્તા છે; છતાં તું તેનો અને તેના ભાઈઓનો શા માટે વધ કરવા ઇચ્છે છે ?^{૨૨} વળી તું નથી જાણતો કે, જે દેશ-માં એક બ્રહ્માસ્ત્રનો બીજા બ્રહ્માસ્ત્રથી નાશ કરવામાં આવે છે, તે દેશમાં બાર વર્ષ પર્વત વૃદ્ધિ થતી નથી.^{૨૩} આવા હેતુથી જ મહાસમર્થ એવા મહાબાહુ અર્જુને પ્રજાઓનું મનમાં હિત ઇચ્છીને

તારા અસ્ત્રનો નાશ કર્યો નથી, પણ પોતાનું અસ્ત્ર પાછું વાળી લીધું છે.^{૨૪} વળી પાંડવો, તું અને આ દેશ એ સર્વની રક્ષા થવી યોગ્ય છે. માટે હે મહાબાહુ ! તું આ દિવ્ય અસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરી લે.^{૨૫} હવે તારો રોષ શાંત થાઓ અને પાંડવોનું કલ્યાણ થાઓ. રાત્રિ^{૨૬} અર્જુન તને અધર્મથી જીતવા ઇચ્છતો નથી.^{૨૭} માટે તારા મસ્તક પર જ મણિ રહેલો છે તે તું પાંડવોને આપી દે; એટલે તે મણિ લઈને પાંડવો તને પ્રાણદાન આપશે.^{૨૮}

અશ્વત્થામા બોલ્યા : પાંડવોએ અને કૌરવો-એ જ ધન અને રત્નો સંપાદન કર્યાં છે, તે સર્વના કરતાં આ મારો મણિ અધિક મૂલ્યવાન છે.^{૨૯} આ મણિને મસ્તકે બાંધવાથી શસ્ત્રોનો, વ્યાધિઓનો, ક્ષુધાનો, દેવોનો, દાનવોનો કે સર્પોનો કોઈ રીતે પણ ભય રહેતો નથી.^{૩૦} વળી એથી રાક્ષસોનો અથવા દૂંટારાઓનો પણ ભય રહેતો નથી. આ મણિમાં આવું, વીર્ય રહેલું છે, તેથી મારે કોઈ રીતે પણ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ.^{૩૧} પરંતુ આપ ભગવાન મને જ આજ્ઞા આપો, તે મારે અવશ્ય પાળવી જ જોઈએ. આ રક્ષો મણિ અને આ રક્ષો હું પોતે ! માત્ર મેં છોડેલી દર્ભની શલાકા પાંડવોની સ્ત્રીના ગર્ભ ઉપર પડશે; કારણ કે તે સળી અમોઘ અને ઉત્તમ એવા બ્રહ્માસ્ત્રથી મંત્રેલી છે. વળી હે ભગવન્ ! પ્રયોગ કરેલા બ્રહ્માસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરવા હું સમર્થ પણ નથી.^{૩૨,૩૩} એ હેતુથી જ આ અસ્ત્રને હું પાંડવોની કોઈ એક સ્ત્રીના ગર્ભ ઉપર નાખું છું. હે મહામુનિ ! આપના વચનને હું નથી માનતો તેમ નથી, પરંતુ ઉપસંહાર કરવાની અશક્તિથી જ મારે આમ કરવું પડે છે.^{૩૪}

વ્યાસ બોલ્યા : ભલે તેમ કર. પરંતુ હે નિર્દોષ અશ્વત્થામા ! હવે તારે પાંડવોના પર કોઈ પ્રકારની

પણ દુષ્ટ બુદ્ધિ કરવી નહિ. પાંડવોની સ્ત્રીના ગર્ભ પર તારા આ અસૂનો પ્રયોગ કરી તું આવા કૃત્યથી હવે અટકજે. ^{૩૪}

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! પછી અશ્વ-
ત્યામાએ વ્યાસનું વચન સાંભળીને યુદ્ધમાં ઉગા-
મેલા તે મહાસૂત્રને વિરાટપુત્રી ઉત્તરાના ગર્ભ
પર મૂક્યું. ^{૩૫}

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમા સૌમિકપર્વ તર્જીત ઐષીકપર્વમા
'અશ્વત્યામાના અસૂનો ઉત્તરાના ગર્ભમા પ્રવેશ'
નામનો અધ્યાય ૧૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬ મો

અશ્વત્યામાને શ્રીકૃષ્ણનો શાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તદાજ્ઞાય હૃષીકેશો વિમુષ્ટ પાપકર્મણા ।

હૃદયમાણ દદં વાક્યં દ્રૌણિ પ્રત્યવ્રવીત્તદા ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ !

વિરાટપુત્રી ઉત્તરાના ગર્ભ પર પાપકર્મી અશ્વ-

ત્યામાએ બ્રહ્માસૂત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે બણી લઈને

શ્રીકૃષ્ણ હરખાતા હરખાતા અશ્વત્યામાને આ

વચનો કહેવા લાગ્યા : ^૧ અર્જુનની પુત્રવધૂ

વિરાટપુત્રી ઉત્તરા જ્યારે ઉપપ્લવ્ય નગરમાં હતી,

ત્યારે તેને જોઈને એક મતનિષ્ઠ બ્રાહ્મણે તેને કહ્યું

હતું કે, ^૨ 'સર્વ કૌરવોનો ક્ષય થઈ ગયા પછી

તને એક પુત્ર થશે અને તે પુત્ર જ્યારે ગર્ભમાં

હશે ત્યારે જ સર્વ કૌરવોનો વિનાશ થશે માટે

તેનું 'પરીક્ષિત' એવું નામ જગતમાં પ્રસિદ્ધ

થશે. ^૩ તે સંપુરપતું આ વચન અવશ્ય સત્ય

થશે અને આ પાંડવોનો તે પરીક્ષિત પુત્ર વંશની

વૃદ્ધિ કરનાર થશે.' યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે આમ કહ્યું,

એટલે અશ્વત્યામા અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થઈ ગયા;

અને તેમણે આવો ઉત્તર આપ્યો : ^{૪, ૫} 'હે કેશવ !

પાંડવોનો પક્ષપાત કરીને તમે આ પ્રમાણે કહો

છો, પરંતુ તમારું એ વચન તે પ્રમાણે સત્ય થશે

નહિ. હે પુંડરીકાક્ષ ! મારું વચન કદી પણ અન્યથા
થાય જ નહિ. ^૬ હે કૃષ્ણ ! તમે વિરાટપુત્રીના જ
ગર્ભની રક્ષા કરવા ઇચ્છો છો, તે ગર્ભ પર મેં
ઉગામેલું આ અસૂ અવશ્ય પડશે જ. ^૭

શ્રીભગવાન બોલ્યા : અવશ્ય તારું બ્રહ્માસૂત્ર

અમોઘ હોવાથી તે ગર્ભ પર પડશે અને ગર્ભ

મૃત્યુ પામશે; પરંતુ તે મરણ પામેલો ગર્ભ પુનઃ

જીવન પામીને લાંબું આયુષ્ય ભોગવશે. બાકી

તું તો એક દુષ્ટ પુરુષ છે, પાપી છે, નિરંતર પાપ

કર્મ કરનાર છે અને બાળહત્યારો છે, એ વાતની

સર્વ બુદ્ધિમાન પુરુષોને ખબર જ છે. ^{૮-૯} માટે તને

પણ આ પાપી કર્મનું કૃણ મળશે જ. હું તને

કહું છું કે, તું ત્રણ હજાર વર્ષ પર્થ ત આ પૃથ્વીમાં

ભટક્યા કરીશ. ^{૧૦} કોઈ સ્થળે પણ તને કોઈની

સાથે સંભાષણ કરવાનું પણ નહિ મળી શકે.

કેવળ નિર્જન પ્રદેશોમાં કોઈની સહાય વિના તું

એકલો જ ભટક્યા કરીશ. ^{૧૧} આ ક્ષુદ્ર તારી

મનુષ્યોના મધ્યમાં લેશમાત્ર સ્થિતિ રહેશે નહિ.

તારા શરીરમાંથી પરુની તથા લોહીની દુર્ગંધ

નીકળ્યા કરશે અને તું મહાગહન અરણ્યોનો જ

આશ્રય કરનાર થઈશ. ^{૧૨} વળી તું પાપાત્મા સર્વ

વ્યાધિઓથી યુક્ત થઈને મહાધોર જંગલોમાં રચ્ચ્યા

કરીશ. તું જોનો વન કરવા ઇચ્છે છે, તે શરવીર

પરીક્ષિત તો તેની યોગ્ય વયે પહોંચ્યા પછી

સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળીને શારદ્વતગોત્રના કૃપા-

ચાર્યની પાસેથી સર્વ જ્ઞાનનાં અસૂનો પ્રાપ્ત કરશે.

એટલું જ નહિ પણ તે પરીક્ષિત ઉત્તમ જ્ઞાનનાં

અસૂનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યો પછી ક્ષાત્રવર્મપરા-

યણ રહેશે અને એક ધર્માત્મા પુરુષ તરીકે સાક

વર્ષ પર્થ ત આ પૃથ્વીનું પાલન કરશે. આ દુર્મતિ !

પાંડવોનું સ્વર્ગગૃહણ થઈ ગયા પછી એ મહા-

બાહુ પરીક્ષિત તારા દેખતાં કુરુઓનો રાજ થશે

અને 'મહારાજ પરીક્ષિત' એવી સંપૂર્ણ માન-

ભરેલી વિખ્યાતિને પામશે. ઝા નરાધમ ! જો કે તે ગર્ભ તારા અસ્ત્રાગ્નિના તેજથી પ્રથમ બળી જશે, પરંતુ હું તેને જીવતો કરીશ અને તે દ્વારા તું મારા તપનું તથા સત્યનું પરાક્રમ જોશે. ^{૧૩-૧૬}

વ્યાસ બોલ્યા : તેં અમારો પણ અનાદર કરીને આવું દારણું કર્મ કર્યું છે. તું બ્રાહ્મણ છે, છતાં તારું વર્તન આવું દુષ્ટ છે. વળી તેં જ્ઞાત્રવર્મનો આશ્રય કર્યો છે. માટે શ્રીકૃષ્ણે જે ઉત્તમ વચન કહ્યું છે તે પ્રમાણે અવશ્ય થશે. ^{૧૭, ૧૮}

અશ્વત્થામા બોલ્યા : હે બ્રહ્મના હું આ લોકમાં ના પુરુષો પૈથી એક આપની સાથે જ હવે રહીશ. આ ભગવાન પુરુષોત્તમની વાણી ભલે સત્ય થાય. ^{૧૯}

વૈશંપાયન બોલ્યા : આમ કહીને અશ્વત્થામાએ મહાત્મા પાંડવોને પોતાનો મણિ અપહરણ કરી દીધો અને પોતે મનમાં ઉદાસ થઈ સર્વના દેખતાં વનમાં ચાલ્યા ગયા. ^{૨૦} પાંડવોએ પણ અશ્વત્થામાનો જન્મસિક્ક મણિ ગ્રહણ કર્યો. હવે શત્રુરહિત થઈને તેમણે શ્રીકૃષ્ણને આગળ કરીને મહાયુનિ વ્યાસને તથા નારદને વંદન કર્યાં. પછી તેઓ ઉતાવળા ઉતાવળા અનશન લઈ બેઠેલાં માનિની દ્રૌપદી પાસે જવા દોડી નીકળ્યા. ^{૨૧, ૨૨} પુરુષોમાં વ્યાસ સરખા તે પાંડવો શ્રીકૃષ્ણની સાથે પ્રાયુ સમાન વેગવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ દોડાવી મૂકીને પુનઃ છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. ^{૨૩} ત્યાં તુરત જ તેઓ પોતપોતાના રથો પરથી જાતરી પડ્યા. હવે પુત્રોના શોકથી અત્યંત દુઃખી થયેલા તે મહારથીઓ અશ્વત્થામાના પરાભવથી હર્ષ પામેલાં અને પુત્ર આદિના શોકથી વિહ્વળ થયેલાં દ્રૌપદીને મળ્યા. ^{૨૪} એ સમયે દ્રૌપદી દુઃખ અને શોકથી યુક્ત થઈને નિરાનંદ સ્થિતિએ ત્યાં બેઠાં હતાં. પાંડવો અને શ્રીકૃષ્ણ પણ તેમને વીંટાઈ વળી ત્યાં બેઠા. ^{૨૫} પછી રાજ યુધિષ્ઠિરે અશ્વત્થામાનો મણિ આપી દેવાની ભીમસેનને આજ્ઞા કરી. એટલે મહાબળવાન ભીમસેન

તે દિવ્ય મણિ દ્રૌપદીને આપ્યો અને તે આવું વચન બોલ્યો : ^{૨૬} ‘હે ભદ્રા ! તારા પુત્રોનો વધ કરનાર પાપી પાસેથી અમે જે મણિ જીતી લાવ્યા છીએ, તે આ રથો. હવે તું શોકનો ત્યાગ કરી જીભી થા અને જ્ઞાત્રવર્મનું સ્મરણ કર. ^{૨૭} હે શ્યામ નેત્રોવાળી ભીમ સ્ત્રી ! પૂર્વે મધુદેવનો નાશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ સંધિ કરવા માટે જ્યારે હસ્તિનાપુર તરફ જતા હતા, ત્યારે તેં તેમને આવાં વાક્યો કહ્યાં હતાં કે, ‘ઠીરોએ મને ઘણાં દુઃખો દીધાં છે; છતાં રાજ યુધિષ્ઠિર તેમની સાથે સલાહ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે પરથી જણાય છે કે પતિઓ મારા નથી, પુત્રો મારા નથી, ભાઈઓ પણ મારા નથી, અને હે ગોવિંદ ! તમે પોતે પણ મારા નથી.’ આવાં આવાં તીવ્ર પરંતુ જ્ઞાત્રવર્મને યોગ્ય એવાં વચનો તેં શ્રીકૃષ્ણને કહ્યાં હતાં, તેનું આ સમયે સ્મરણ કરવું તને યોગ્ય છે. ^{૨૮-૩૦} આપણું રાજ્ય મેળવવામાં મોટા વિવ્રજ્ઞ એવા પાપી કુર્યોધનને મેં મારી નાખ્યો છે અને રણભૂમિ પર તરફડી રહેલા દુઃશાસનનું લોહી મેં પીધું છે. ^{૩૧} આ રીતે અમે વેરના ઋણભાંથી મુક્ત થયા છીએ. તેથી દોષ દેનારા મનુષ્યોના દોષારોપનું અમારું સ્થાન રહ્યું નથી. દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાને તો તે બ્રાહ્મણ હોવાથી અને તેના તરફ ગુરુપુત્ર તરીકેનું અમને માન હોવાથી જીવતો છોડ્યો છે. તે પણ તેને જીત્યા પછી જ જીવતો છોડવામાં આવ્યો છે. હે દેવી ! તેની પાસેથી મણિ પડાવી લીધો છે તથા તેનાં હથિયારો પૃથ્વી પર મુકાવી દીધાં છે. માટે તેના યશનો તો હવે નાશ થઈ જ ચૂક્યો છે, માત્ર તેનું શરીર જ નિર્માલ્ય જવું હવે બાકી રહ્યું છે. ^{૩૨, ૩૩}

દ્રૌપદી બોલી : હે ભરતવંશી ભીમસેન ! મને અશ્વત્થામાના પ્રાણ લેવાની ઇચ્છા ન હતી, પણ

તેણે કરેલા દુષ્ટ કૃત્યની તેને શિક્ષા કરવાની જ મને ઇચ્છા હતી. તે તમારા ગુરુનો પુત્ર છે એટલે મારે પણ ગુરુ જ છે. બસ હવે તે વેરના ઋણ-માંથી હું મુક્ત થઈ છું. આ મણિને રાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના મસ્તક પર ભલે બાંધે.^{૩૪}

રાજ યુધિષ્ઠિરે પણ તે મણિને પોતાના ગુરુનું હૃદયમાં મૂકીને તથા દ્રૌપદીનાં વચનને માન આપીને તુરત જ પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરી લીધા.^{૩૫} આમ રાજ યુધિષ્ઠિરે જ્યારે પોતાના મસ્તક પર તે દિવ્ય મણિને ધારણ કર્યો, ત્યારે શિખર પર આસેદ થયેલા ચંદ્રમા વડે જેમ પર્વત શોભે તેમ તે શોભવા લાગ્યા.^{૩૬} પછી પુત્રના શોકથી વિહ્વળ થયેલાં મનસ્વિની દ્રૌપદી અનશન-વ્રતનો ત્યાગ કરી ત્યાંથી જાણી થઈ ગયાં અને મહાબાહુ ધર્મરાજને શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો.^{૩૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા સૌમિકપર્વા તર્જન ઐપીકપર્વમા
'દ્રૌપદીનુ સાત્વન' નામનો અધ્યાય ૧૬ સો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭મો

શ્રીશંકરમાહાત્મ્ય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

હતેષુ સર્વસૈન્યેષુ સૌમિકે તૈ રથૈસ્ત્રિભિઃ ।

શોચન્ યુધિષ્ઠિરો રાજા દાશાર્હમિદમવ્રતીત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યા હે જનમેજયરાજ !
કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા એ ત્રણે મહારથીઓએ રાત્રિમાં નિદ્રાધીન થયેલાં સર્વ સૈન્યોના જ્યારે સંહાર કરી નાખ્યો, ત્યારે તેનો શોક કરતા રાજ યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું :
'હે કૃષ્ણ ! હુદ્ર, પાપી અને જેણે કોઈ જાતનું પુણ્યકર્મ કર્યું નથી એવા અશ્વત્થામા એકલાએ મારા સર્વ મહારથી પુત્રોને કેવી રીતે મારી નાખ્યા ?' વળી, દ્રુપદરાજના પુત્રો અશ્રુકુશળ હતા, પરાક્રમી હતા અને લાખો યોદ્ધાઓની

સાથે યુદ્ધ કરનારા હતા, તેમને પણ અશ્વત્થામાએ કેવી રીતે મારી નાખ્યા ?' દ્રોણાચાર્ય મહાધનુર્ધર હતા, છતાં યુદ્ધમાં જેની સન્નિપ્ત ટકી શકતા ન હતા એવા મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અશ્વત્થામાએ કેવી રીતે મારી નાખ્યો ?' હે મહાપુરુષ કૃષ્ણ ! અમારા ગુરુના પુત્ર અશ્વત્થામાએ તેનું કર્યું મહાન કર્મ કર્યું હતું કે તેથી તેણે એકલાએ અમારા સર્વ યોદ્ધાઓને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા ?'^૧

શ્રીભગવાન યોદ્યા : આચાર્ય પુત્ર અશ્વત્થામા દેવના દેવ, ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર અને અવિનાશી એવા શંકર પ્રભુને જ શરણે ગયા હતા અને તેમના પ્રભાવથી જ તેણે એકલાએ અનેક પુરુષોનો સંહાર કરી નાખ્યો છે.^૨ હિમાલયમાં વસનારા શ્રીશંકર દેવ જો પ્રસન્ન થાય છે, તો દેવપણું પણ આપી દે છે; એટલું જ નહિ પણ એવું મહાન પરાક્રમ આપી દે છે કે, તેના વડે પુરુષ ઇંદ્રનો પણ નાશ કરી શકે છે.^૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! હું મહાદેવના તાત્ત્વિક સ્વરૂપને તથા તેમના વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાચીન કર્મોને સારી પેઠે જાણું છું.^૪ હે ભરતવંશી રાજ ! ભગવાન શંકર આ

~ 'તરતિ શોભામવિત્ । આત્મવેતા પુરુષ સાસારિક વાતાવરણના કારણેનિક શોકને તરી જમ છે. 'આ શ્રુતિવચનને મનમાં રાખી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ નવમા શ્લોકથી આરંભી યુધિષ્ઠિરે આદિનો મોક દ્વર કરવાની ઇચ્છાથી આત્મગાનનો ઉપદેશ આપે છે. જેમ સુવર્ણ કલ્પ આદિ પદાર્થોના આદિ, મધ્ય અને અતરૂપ છે, તેમ ભગવાન શંકર પણ આ જગતના આદિ, મધ્ય અને અતરૂપ છે. અર્થાત્ જગતમાનો સર્વ કોઈ પદાર્થ તે ભગવત્સ્વરૂપ છે. અહીં સુવર્ણના દૃષ્ટાંત ઉપરથી એમ ન સમજવું કે, સુવર્ણની પેઠે ભગવાન પણ અચેતન હશે તેને માટે મૂળમાં જ કહેવું છે કે, તેમની ચેષ્ટા-થી જ આ સર્વ જગત વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, 'કો હોમ્યાત્ક પ્રાણ્યાત્ વયદે આકાસે જાનતા ન સ્યાત્ । પ્રાણીના હૃદયમાં રાશમાં આનંદસ્વરૂપ પર-માત્મા જે ન હોય તો કોણ જીવી શકે અને કોણ પ્રાણીપાનની ચેષ્ટા કરી શકે ?' આ શ્રુતિ પ્રાણીપાનની

સર્વ ભૂતોના આદિ, મધ્ય અને અંતરૂપ છે; અને તેમની ચેષ્ઠાથી જ આ સર્વ જગત વિવિધ ચેષ્ઠાઓ કરે છે.^{૯૪} પૂર્વે સૃષ્ટિની આદિમાં સર્વ ભૂતોને સરજવાની ઇચ્છાથી બ્રહ્મદેવે પ્રથમ વ્યાપક એવા શંકર ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં અને પછી તેમને કહ્યું કે, 'આપ સર્વ ભૂતોની રચના કરો. વિદ્યંબ કરો મા.' બ્રહ્મદેવનું વચન સાંભળી શંકરે 'તથાસ્તુ' એમ કહ્યું. આ પછી સર્વ ભૂતસૃષ્ટિમાં કોઈ કોઈ દોષ દેખાવાથી મહાતપસ્વી ભગવાન શંકરે જળની અંદર નિમગ્ન રહી દીર્ઘકાળ પર્યંત તપશ્ચર્યા કરવા માંડી.^{૧૦, ૧૧} પિતામહ બ્રહ્મદેવે ઘણા સમય સુધી શંકર ભગવાનની રાહ જોયા કરી. પછી આખરે તેમણે સર્વ પ્રાણીઓને સરજનારો એક બીજે પુરુષ મનથી ઉત્પન્ન કર્યો.^{૧૨} તે પુરુષે જળની અંદર સૂતેલા શંકર ભગવાનને જોઈને પોતાના પિતા બ્રહ્મદેવને કહ્યું કે, 'મારી પહેલાં બીજે કોઈ પણ પ્રજાસૃષ્ટિ પુરુષને ઉત્પન્ન થયો ન હોય તો હું પ્રજાઓને સરજું.'^{૧૩} પછી બ્રહ્મદેવે તેને કહ્યું કે, 'તારી પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજે એક પણ પ્રજાસૃષ્ટિ પુરુષ નથી, માત્ર આ શંકર ભગવાન છે; પણ તે તો જળમાં નિમગ્ન રહેલા છે. માટે તું નિઃસંદેહ થઈને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર.'^{૧૪} બ્રહ્મદેવે આમ કહ્યું એટલે તે પુરુષે ભૂતોને ઉત્પન્ન કર્યાં તથા દક્ષ આદિ પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યાં. તે પ્રજાપતિઓ ચેષ્ઠાને પણ ઈશ્વરાધીન કહે છે, તો પછી મરણ, માતૃલુ આદિ ઈશ્વરાધીન હોય તેમા શું આશય છે? માટે સર્વ જાતના કાષ-અકાર્પને ઈશ્વરાધીન મમણ હર્ષ પુરસ્સતાપ ન કરવો જોઈએ, આવા ભારનો આ નવમે મોક છે.

-નીલકંઠ

× કેવળ આપણે જ ઈશ્વરની ચેષ્ઠાને લીધે આપણી સર્વ ચેષ્ઠાઓ કરીએ છીએ તેમ નથી; પરંતુ યજ્ઞાદિ દેવો પણ તેમની ચેષ્ઠાને અધીન રહીને જ સૃષ્ટિચલા આદિ પોતાપોતાની ચેષ્ઠાઓ કરી કરે છે એવા આશય જણાવવા માટે આ દશમા સ્લોકથી આરંભી સૃષ્ટિચલા આદિનું વર્ણન કરે છે

-નીલકંઠ

દ્વારા તેણે ચાર પ્રકારના આ ભૂતસમુદાયને સંપૂર્ણ રીતે સરજ્યો છે.^{૧૫} આ રીતે દે રાજન! સર્વ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન તો થઈ પરંતુ તેમને માટે જોઈ ભક્ષ્ય પદાર્થો નહિ હોવાથી તે સર્વ પ્રજાઓ કુવાતુર થઈ ગઈ અને પ્રજાપતિનું જ ભક્ષણ કરવા માટે એકદમ દોડી ગઈ.^{૧૬} એટલે પ્રજાપતિ પોતાનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી એકદમ બ્રહ્મદેવ પાસે દોડી ગયા અને તેમને કહેવા લાગ્યા કે, 'દે ભગવન! આ પ્રજાઓથી મારું રક્ષણ કરો અને તેમને આજીવિકા માટે વ્યવસ્થા કરી આપો.'^{૧૭} તે સાંભળી બ્રહ્મદેવે તે પ્રજાઓને અન્ન, ઔષધિઓ, સ્વાવરજંગમ ભૂતસમુદાયો તેમ જ બળવાન પ્રાણીઓને કુળે પ્રાણીઓ ભક્ષ્યરૂપે આપ્યાં.^{૧૮} આ પ્રમાણે આજીવિકાની વ્યવસ્થા થઈ, એટલે સર્વ પ્રજાઓ જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં ચાલી ગઈ અને અન્યોન્ય પ્રીતિવાળી થઈને પોતાપોતાની યૌનિઓમાં વૃદ્ધિ પામવા લાગી.^{૧૯} ભૂતસમુદાયને આમ વૃદ્ધિ પામેલા જોઈ લોકશુરુ બ્રહ્મદેવ પ્રસન્ન થયા; પણ તેવામાં સર્વનાં કરતાં મોટા એવા ભગવાન શંકર જળમાંથી બહાર નીકળ્યા અને આ સર્વ પ્રજાઓ તેમના જેવામાં આવી.^{૨૦} તે પ્રજાઓ અનેક સ્વરૂપે સરજઈ ગઈ હતી અને પોતાના તેજથી વૃદ્ધિને પામી ગઈ હતી. ભગવાન રૂઢ તે પ્રજાઓને જોઈને ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને તેમણે તુરંત જ પોતાના લિંગને^{૨૧} પૃથ્વી પર ઠાપી નાખ્યું.^{૨૨} ભગવાને ઠાપી નાખેલું તે લિંગ હતું તેમ જ પૃથ્વી પર પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયું. પછી અવિનાશી

૧ ભગવાન શંકરે પોતાના લિંગને પૃથ્વી પર ઠાપી નાખ્યું, એટલે પોતાનામાં રહેલા પ્રત્યેકલિંગના સામર્થ્યને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યું. આમ કરવામાં ભગવાન શંકરનો એ અભિપ્રાય હતો કે, જે કોઈ આગિનક પુરુષો આ લિંગનું પૂજન કરશે, તેમને આ લિંગ જ સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિઓ આપનાર યૌ પડશે.

-નીલકંઠ

દેવ બ્રહ્મા તેમનો ક્રોધ શાંત પાડવા માટે તેમને
આવાં વચનો કહેવા લાગ્યા :^{૨૨} 'હે શર્વ !
તમે આ શું કર્યું' અને આટલા બધા સમય સુધી
જળમાં નિમગ્ન રહીને તમે આ લિંગને પૃથ્વી પર
શા માટે પ્રતિષ્ઠિત કર્યું ?'^{૨૩} લોકચુરુ ભગવાન
શંકર અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને બ્રહ્મદેવને કહેવા
લાગ્યા : 'આ બધી પ્રજાઓને તો ઠાઈ બીજાએ
સરજી લીધી છે, તો હવે આ લિંગને હું શું કરું ?'^{૨૪}
હે પિતામહ ! મેં તપશ્ચર્યા કરીને પ્રજાઓને માટે
અન્ન મેળવ્યું છે, અન્નમાંથી ઔપધિઓ ઉત્પન્ન
થઈ છે અને તે જ પ્રમાણે બીજાં કુરુન્યાય પ્રમાણે
સૃષ્ટિપ્રવાહ સતત ચાલ્યા કરશે.^{૨૫} આમ કહીને
મનમાંથી મનિને સંબંધ દગ્ધ કરી દઈ અત્યંત પશ્ચા

કરી અર્થાત્ યજ્ઞવિધિનો આરંભ કર્યો.^{૨૬} તે
યજ્ઞમાં તેમણે હવિર્દ્રવ્ય આદિ સાધનોની, તે તે
યજ્ઞભાગોને યોગ્ય દેવતાઓની તથા યજ્ઞીય દ્રવ્યની
પણ વ્યવસ્થા કરી લીધી.^{૨૭} હે નરપતિ ! તે સમયે
સર્વ દેવતાઓ યજ્ઞના ક્ષણદાતા ઈશ્વર-રુદ્રદેવનું
યથાર્થ સ્વરૂપ જાણતા ન હતા, તેથી તેમણે એ
યજ્ઞમાં રુદ્રદેવનો ભાગ કદાચો નહિ.^{૨૮} આમ જ્યારે
સર્વ દેવોએ પોતાનો યજ્ઞભાગ કદાચો નહિ, ત્યારે
તેમના યજ્ઞનો નાશ કરવામાં સાધનરૂપ એક ધનુષ્યને
ભગવાન શંકરે પ્રથમ જ ઉત્પન્ન કર્યું.^{૨૯} આ સર્વ
જગત^{૩૦} લોકયજ્ઞ, દ્વિયાયજ્ઞ, ગૃહયજ્ઞ, પંચભૂત
તે પ્રજાઓ દેવળ કર્મ દ્વારા જ મોક્ષસિદ્ધિરૂપ ક્ષણની
પ્રજ્ઞા કરવા લાગી અને તેવા અર્થે

નૃયજ્ઞ-આ ચાર યજ્ઞો દ્વારા જ ઉત્પન્ન થયેલું છે.^૧ તેમાંથી લોકયજ્ઞ અને પંચજ્યૃત નૃયજ્ઞથી શંકર ભગવાને પોતાતું ધનુષ્ય ઉત્પન્ન કર્યું હતું અને તે પાંચ હાય લાંબું હતું.^૨ હે ભારત! વષટ્કાર તે ધનુષ્યની દોરીરૂપ થયો હતો. (અર્થાત્ જેનું બીભું નામ વષટ્કાર છે એવા ગૃહયજ્ઞથી લોકવાસના અને દેહવાસના લેશમાત્ર સંકુચિત બને છે. માટે તે ગૃહયજ્ઞ બે વાસનારૂપ ધનુષ્યની દોરીને ઠેકાણે થયો.) યજ્ઞનાં ચાર અંગો તે ધનુષ્યની દૃઢતાને માટે થયાં (અર્થાત્ અર્ચિત્વ, સમર્થત્વ, વિદ્વત્ત્વ અને શાસ્ત્રનિષેધ આ ચાર યજ્ઞનાં અંગોએ લોકવાસના અને દેહવાસનારૂપ તે ધનુષ્યને મજબૂત બનાવ્યું).^૩ તે પછી કોધાયમાન^૪ થયેલા મહાદેવ તે ધનુષ્ય હાયમાં લઈને જ સ્થળે દેવોએ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા.^૫ તે સમયે નિર્વિકાર બ્રહ્માચારી મહાદેવને હાયમાં ધનુષ્ય લઈને ત્યાં આવેલા ઝેઈ પૃથ્વીદેવી ગલરાટમાં પડી ગઈ અને પર્વતો કંપાયમાન થઈ ગયા.^૬ ત્યારે પવન સ્તબ્ધ થઈ ગયો; સારી પેઢે પ્રજ્વલિત કરેલો અગ્નિ પણ નિસ્તેજ થઈ ગયો અને નક્ષત્રમંડળ ઉદ્વિગ્ન થઈને આકાશમાં ભભવા લાગ્યું.^૭ ત્યારે સૂર્ય પ્રકાશરહિત થઈ ગયો, ચંદ્ર-મંડળ પણ શોભારહિત થઈ ગયું અને સર્વ આકાશપ્રદેશ અંધકારથી આકુળ થઈને ઠંકાઈ ગયો.^૮ ત્યાં નિસ્તેજ થઈ ગયેલા દેવો ઠોઈ પણ વિષયોને જાણી શક્યા નહિ. તેમણે આરંભેલો યજ્ઞ પણ કાંતિરહિત થઈ ગયો અને સર્વ દેવતાઓ ત્રાસ પામી ગયા.^૯ પછી ભગવાન શંકરે એક મહાભયંકર બાણ મારીને યજ્ઞને છાતીમાં વીધી નાખ્યો; એટલે તે યજ્ઞ અગ્નિની સાથે મૃગનું

સ્વરૂપ ધારણ કરીને ત્યાંથી^{૧૦} નાસી ગયો.^{૧૧} હે યુધિષ્ઠિરાજ!^{૧૨} તે યજ્ઞ મૃગનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને છેક આકાશમાં ગયો અને ભગવાન રુદ્ર પણ હાયમાં ધનુષ્ય લઈને તેની પાછળ પડ્યા. આ દેખાવ હજી સુધી પણ આકાશમાં આબેહૂબ દેખાય છે.^{૧૩} આ પ્રમાણે જ્યારે યજ્ઞ નાસી ગયો ત્યારે સર્વ દેવતાઓ ગૃહ થઈ ગયા. દેવતાઓ આ પ્રમાણે સંજ્ઞા વિનાના થઈ ગયા ત્યારે કશું પણ વરતાતું નહોતું.^{૧૪} ત્યાં અંબક^{૧૫} (ત્રણ નેત્રોવાળા) ભગવાન શંકરે કોધાયમાન થઈને ધનુષ્યની અણી વડે સવિતા-દેવના બન્ને બાહુઓને ભાંગી નાખ્યા, ભગદેવનાં બન્ને નેત્રો ફેડી નાખ્યાં અને પૂષાદેવના દાંત ભાગી નાખ્યા. યજ્ઞની આવી સ્થિતિ થઈ એટલે સર્વ દેવતાઓ તથા યજ્ઞનાં સર્વ અંગો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયાં અને ટેટલાએક તો ત્યાં જ મૃતાપ્રાય સ્થિતિ-એ બેભાન થઈ પડ્યા.^{૧૬, ૧૭} આ રીતે ત્યાંથી સર્વને

+ હું યજ્ઞ કરનાર છું, હું દાતા છું, હું વિદાતા છું
હત્વાદિ શૈવ અહંકાર અથવા દર્પથી યજ્ઞ નષ્ટ થાય છે-
શાસ્ત્રોક્ત આત્મવિવિદિપારૂપ ફગથી બપ્ત થાય છે.

—નીલકંઠ

* યજ્ઞકર્તા યજ્ઞમાન તેનું આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યો પછી અચુક સમય સુધી સ્વર્ગમાં રહે છે અને તેણે કરેલા યજ્ઞના પુણ્યફળનો ત્યાં ઉપભોગ કરે છે; પરંતુ તેણે કરેલો યજ્ઞ, શૈવ-અહંકારથી અનુચિત હોય છે, તેથી ફળોપભોગ પૂર્ણ થતા સ્વર્ગમાંથી તે બપ્ત થાય છે. આમ આ મનુષ્યજોડકમાં અધઃપાત પામીને તે અહંભાવયુક્ત યજ્ઞમાન કાંઈ આદિ જુદી જુદી ચાવર ચોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે યજ્ઞાદિ કર્મ અહંભાવયુક્ત ન હોયું નેઈએ, આવા આરાધનો આ પ્રલોક છે.

—નીલકંઠ

- અંબક-ત્રણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ ત્રણ સાધનોથી જ્યેષ્ઠી પ્રાપ્તિ કરી સકાય છે એવા પરમેશ્વરે, સવિતાના-યજ્ઞમાં પ્રાર્થિત કરનારા દેવના બન્ને બાહુઓને-કર્મ અને કરણરૂપ બે દેવુઓને, ભગદેવના-મનનાં બે નેત્ર ને-વિદિન અને પ્રતિવિદ્યરૂપ બે સંકર્યોને તથા પૂષાદેવના દાંતોને-વાઈ ઈન્દ્રિયમાં સ્થિતિ કરનારા મંત્રોને ધનુષ્યની અણી વડે-લોકવાસના તથા દેહવાસનારૂપ ધનુષ્યની અણી વડે નષ્ટ કર્યો.

—નીલકંઠ

—નીલકંઠ

૧- મોહવશ થયેલા દેવોએ યજ્ઞના અંગોનાં લોચણા આદિમાં વિનિયોગ કર્યો તે દેવથી મહાદેવ કોધાયમાન થયા હતા અને તે જ કારણથી તેમણે યજ્ઞનો નાશ કર્યો હતો.

દેવ શ્રક્ષા તેમનો કોર શાંત પાડવા માટે તેમને
આવાં વચનો કહેવા લાગ્યા ^{૨૨} 'હે શર્વ !
તમે આ શું કયું' અને આટલા બધા સમય સુધી
જળમાં નિમગ્ન રહીને તમે આ સિંગને પૃથ્વી પર
શા માટે પ્રતિષ્ઠિત કર્યું' ^{૨૩} લોકચુરુ ભગવાન
શ કર અત્યંત ક્રોધાપમાન થઈને બ્રહ્મદેવને કહેવા
લાગ્યા 'આ બધી પ્રજાઓને તો કાઈ બીજાએ
સરજી લીધી છે, તો હવે આ સિંગને હું શું કરું' ^{૨૪}
હે પિતામહ ! મે તપશ્વર્યા કરીને પ્રજાઓને માટે
અત્ર મેળવ્યું છે, અત્રમાંથી ઔષધિઓ ઉત્પન્ન
થઈ છે અને તે જ પ્રમાણે બીજાં કુરુન્યાય પ્રમાણે
સૃષ્ટિપ્રવાહ સતત ચાલ્યા કરશે' ^{૨૫} આમ કહીને
મનમાંથી સૃષ્ટિના સંબધ દૂર કરી ઈ મહાતપસ્વી
ભગવાન શ કર એકદમ ક્રોધપૂર્વક મુગવાન પર્વતના
શિખર પર તપશ્વર્યા કરવા માટે ચાલ્યા ગયા. ^{૨૬}
હતિ શ્રીમહાભારતમા સૌસિકપર્વ તર્જીત ઐષીકપર્વમા 'યુધિ
હિર અને શ્રીકૃષ્ણને સ પાદ' નામનો અધ્યાય ૧૭ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮મો

શ્રીશંકરમાહાત્મ્ય (ચાહુ)

॥ શ્રીમગ્નમુવાચ ॥

તતો દેવયુગેક્ષીતે દેવા વૈ સમકલ્પયન્ ।

યજ્ઞં વેદપ્રમાણેન વિધિન્યદ્દુમ્પીપ્સવઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા પછી સત્યયુગ વીતી
ગયો, એટલે દેવોએ વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે કર્મ
દ્વારા યજન કરવાની ઇચ્છાથી યજ્ઞની* કલ્પના

* અર્થાત અત્યંત વીર્ય અને વીર્યથી પ્રજાઓ,
આમ પ્રવાહરૂપે સૃષ્ટિના ત્રિયતિકામનો સત્ત નિર્મીહ
ચાતુ થઈ ગયો છે, તો પછી મારી ઈશ્વરની શી
જરૂર છે? આવા અભિપ્રાયથી સિંગને અનાદર કરી
ઈશ્વર તિરોહિત થઈ ગયા

—નીલકંઠ

+ પૂર્વના અપાપમા કલાપ્રમાણે ઈશ્વરનુ (શ કર
નુ) તિરોધાન થયા પછી સત્યયુગના સમયમા પ્રજા
ઓ ઈશ્વરનુ આરાધન કર્યા વિના પણ માત્ર સમદમાદિક
સ્વાભાવિક સાધનોથી ફતકૃષ્ થઈ રહી હતી. પરંતુ તે
સત્યયુગના વીતી ગયા પછી ઈશ્વરને નહિ માનનારી

કરી અર્થાત યજ્ઞવિધિના આરંભ કર્યો^૧ તે
યજ્ઞમાં તેમણે હવિર્દ્રવ્ય આદિ સાધનોની, તે તે
યજ્ઞભાગને યોગ્ય દેવતાઓની તથા યજ્ઞીય દ્રવ્યની
પણ વ્યવસ્થા કરી લીધી.^૨ હે નરપતિ ! તે સમયે
સર્વ દેવતાઓ યજ્ઞના કૃણાતા ઈશ્વર-રૂદ્રદેવનુ
યથાર્થ સ્વરૂપ જાણતા ન હતા, તેથી તેમણે એ
યજ્ઞમા રૂદ્રદેવનો ભાગ કદાચો નહિ.^૩ આમ જ્યારે
સર્વ દેવોએ પોતાના યજ્ઞભાગ કદાચો નહિ, ત્યારે
તેમના યજ્ઞનો નાશ કરવામાં સાનરૂપ એક વતુધ્વને
ભગવાન શંકરે પ્રથમ જ ઉત્પન્ન કર્યું.^૪ આ સર્વ
જગત^૫ લોકયજ્ઞ, ક્રિયાયજ્ઞ, ગૃહયજ્ઞ, પચભૂત

તે પ્રજાઓ કેવળ કર્મ દ્વારા જ મોક્ષસિદ્ધિરૂપ ફળની
ઇચ્છા કરવા લાગી અને તેવા અભિપ્રાયથી જ તેમણે
યજ્ઞવિધિની કલ્પના કરી

—નીલકંઠ

+ આ લોકોથી આરભેલી આપ્યાપિકાથી એ જ
ભાન દર્શાવવાનો છે કે, ચો વા એવદશ્વર ગામ્યવિદિત્વાડ
ક્ષિંગેકે ચત્તિ જુદોતિ દદાતિ તપસ્વત્ત્વસ્ત્વદેવાય તદ્
મવતિ ॥ હે ગામી^૧ જે કોઈ પુરુષ એ પરમભાતુ^૨
સ પૂર્ણ જ્ઞાન કર્યા વિના આ લોકમા યજ કરે છે, હવન-
હોમ કરે છે, દાન આપે છે અને તપશ્વર્યા કરે છે તે
સર્વનું કર્મ, ફળદાઈએ નાશવત જ છે—નિરથક છે^૩
આ શ્રુતિવચન પ્રમાણે ઈશ્વરના આરાધન વિનાનો યજ
મર્યાદા નાશવત છે—નિરથક છે—નિષ્ફળ છે —નીલકંઠ

x 'મને લોકમા શો સારો કહે' આવી લોભયુ
કપ વાસનાને મનમા નાખી જે યજ કરનામા આવે તે
લોકયજ્ઞ કહેવાય છે ગર્ભોધાન આદિ સરકારરૂપ જે
યજ તે ક્રિયાયજ્ઞ કહેવાય છે સ્ત્રીની સહાયથી સાધી
શકાતા અગ્નિશેત આદિ યજ ગૃહયજ્ઞ કહેવાય છે અને
શન્દ આદિ પચમહાભૂતોના વિપયોથી મનુષ્યોને જે
પ્રીતિ થાય છે અર્થાત વિરયજન ને સુખ તે પચ
ભૂત-નૃયજ્ઞ કહેવાય છે આ ચાર યજોથી જ સર્વ જગત
સરજાયેતુ છે તેમાના તાત્પર્ય દર્શાવેના ક્રિયાયજ્ઞ અને
ગૃહયજ્ઞ નામના બે મધ્યમ યજોનો નાશ કરવા માટે
ભગવાન શ કરે લોભ્યજ્ઞ અને પચજન નૃયજ્ઞ વડે પોતાનું
ધનુષ્ય નાનાયુ તે ધનુષ્ય પાંચ હાથ જેવડું હતું અર્થાત
લોજનાસના અને દેહવાસના, શન્દ આદિ પાંચ વિપયોથી
લિપ્ત નવી, પણ તેમા જ અતર્જીત છે, માટે લોકયજ્ઞ
અને પચભૂત નૃયજ્ઞ વડે બનેતુ શ કર ભગવાનનું ધનુષ્ય
શન્દાદિ પાંચ વિપયોરૂપ પાંચ હાથના માપનુ હતું. —નીલકંઠ

નૃપજ્ઞ-આ ચાર યજ્ઞો દ્વારા જ ઉત્પન્ન થયેલું છે.^૧ તેમાંથી લોકયજ્ઞ અને પંચભૂત નૃપજ્ઞથી શંકર ભગવાને પોતાનું ધનુષ્ય ઉત્પન્ન કર્યું હતું અને તે પાંચ હાથ લાંબું હતું.^૨ હે ભારત! વપટ્કાર તે ધનુષ્યની દોરીરૂપ થયો હતો. (અર્થાત્ જનું બીજું નામ વપટ્કાર છે એવા ગૃહ્યજ્ઞથી લોકવાસના અને દેહવાસના લેશમાત્ર સંકુચિત બને છે. માટે તે ગૃહ્યજ્ઞ બે વાસનારૂપ ધનુષ્યની દોરીને ઠેકાણે થયો.) યજ્ઞનાં ચાર અંગો તે ધનુષ્યની દૃઢતાને માટે થયાં (અર્થાત્ અર્થિત્વ, સમર્થત્વ, વિદ્વત્ત્વ અને શાસ્ત્રનિષેધ આ ચાર યજ્ઞનાં અંગો એ લોકવાસના અને દેહવાસનારૂપ તે ધનુષ્યને મજબૂત બનાવ્યું.^૩ તે પછી કોધાયમાન થયેલા મહાદેવ તે ધનુષ્ય હાથમાં લઈને જ રથજે દેવોએ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો તે રથજે આવી પહોંચ્યા.^૪ તે સમયે નિર્વિકાર બ્રહ્મચારી મહાદેવને હાથમાં ધનુષ્ય લઈને ત્યાં આવેલા જોઈ પૃથ્વીદેવી ગભરાટમાં પડી ગઈ અને પર્વતો કંપાયમાન થઈ ગયા.^૫ ત્યારે પવન સ્તબ્ધ થઈ ગયો; સારી પેઠે પ્રજ્વલિત કરેલો અગ્નિ પણ નિસ્તેજ થઈ ગયો અને નક્ષત્રમંડળ ઉદ્વિગ્ન થઈને આકાશમાં ભભવા લાગ્યું.^૬ ત્યારે સૂર્ય પ્રકાશરહિત થઈ ગયો, ચંદ્રમંડળ પણ શોભારહિત થઈ ગયું અને સર્વ આકાશપ્રદેશ અંધકારથી આકુળ થઈને ઢંકઈ ગયો.^૭ ત્યાં નિસ્તેજ થઈ ગયેલા દેવો દોઈ પણ વિષયોને જાણી શક્યા નહિ. તેમણે આરંભેલો યજ્ઞ પણ કાંતિરહિત થઈ ગયો અને સર્વ દેવતાઓ ત્રાસ પામી ગયા.^૮ પછી ભગવાન શંકરે એક મહાભયંકર બાણ મારીને યજ્ઞને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો; એટલે તે યજ્ઞ અગ્નિની સાથે મૃગનું

સ્વરૂપ ધારણ કરીને ત્યાંથી^૯ નાસી ગયો.^{૧૦} હે યુધિષ્ઠિરાજ!^{૧૧} તે યજ્ઞ મૃગનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને એક આકાશમાં ગયો અને ભગવાન રૂદ્ર પણ હાથમાં ધનુષ્ય લઈને તેની પાછળ પડ્યા. આ દેખાવ હજી સુધી પણ આકાશમાં આગેફળ દેખાય છે.^{૧૨} આ પ્રમાણે જ્યારે યજ્ઞ નાસી ગયો ત્યારે સર્વ દેવતાઓ મૃદુ થઈ ગયા, દેવતાઓ આ પ્રમાણે સંજ્ઞા વિનાના થઈ ગયા ત્યારે કશું પણ વરતાતું નહોતું.^{૧૩} ત્યાં અંધકાર (નજીનેત્રોવાળા) ભગવાન શંકરે કોનાયમાન થઈને ધનુષ્યની અણી વડે સવિતા દેવના બન્ને બાહુઓને લાંગી નાખ્યા, ભગદેવનાં બન્ને નેત્રો દોડી નાખ્યાં અને પૂષાદેવના દાંત ભાગી નાખ્યા. યજ્ઞની આવી સ્થિતિ થઈ એટલે સર્વ દેવતાઓ તથા યજ્ઞનાં સર્વ અંગો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયાં અને દેટલાએક તો ત્યાં જ મૃતાપ્રાય સ્થિતિ-એ બેલાન થઈ પડ્યા.^{૧૪, ૧૫} આ રીતે ત્યાંથી સર્વને

+ હું યજ્ઞ કરનાર ધુ, હું દાતા ધુ, હું વિદાતા ધુ
દ્રવ્યદાિ શ્રેષ્ઠ અહંકાર અથવા દર્પથી યજ્ઞ નષ્ટ થાય છે-
શાસ્ત્રોક્ત આત્મવિવિધિારૂપ દ્વંદ્વથી બદ થાય છે.

—નીલકંઠ

* યજ્ઞકર્તા યજ્ઞમાન તેનું આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યો પછી અયુષ્ય અમય સુધાં અર્ગમાં રહે છે અને તેણે કરેલા યજ્ઞના પુણ્યફળનો ત્યા ઉપભોગ કરે છે, પરંતુ તેણે કરેલો યજ્ઞ, શ્રેષ્ઠ-અહંકારથી અનુગત હોય છે, તેથી દ્વેષપ્રભોગ પૂર્ણ થતા સ્વર્ગ માથી તે બદ થાય છે. આમ આ અનુષ્ઠાનોકર્તા અંધ પાત પામીને તે અહંભાવયુક્ત યજ્ઞમાન હાગર આદિ જુદી જુદી ગ્યાર યોગિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે યજ્ઞાદિ કર્મ અહંભાવયુક્ત ન બેાતુ જોઈએ, આવા આચરના આ -લોક છે.

—નીલકંઠ

- વર્ગકે-અવજ્ઞ, મનન અને નિદિધ્યામનરૂપ ત્રણ સાધનોથી જેમની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે એવા પરમેશ્વરે, અવિનાશના-યજ્ઞમાં પ્રગટ કરનારા દેવતા અને નાનુઓને-કર્મ અને કરણરૂપ બે દેવુઓને, બળદેવતા-મનના બે નેત્ર ને-વિદિદન અને પ્રાતિવિદ્યરૂપ બે વ્રંદ્યોને તથા પૂતાદેવતા દાંતોને-વાહ હરિવ્રમા સ્થિત કરનાર મગ્ધને ધનુષ્યની અણી વડે-યોગવાસના તથા દેવવાસનારૂપ ધનુષ્યનો અણી વડે નષ્ટ કર્યો.

—નીલકંઠ

૮ ગોહવશ થયેલા દેવોએ યજ્ઞના અંગોના લોહપણ આદિમા વિનિયોગ કર્યો તે મૃત્યુથી મહાદેવ કોધાયમાન થયા હતા અને તે જ કારણથી તેમણે યજ્ઞનો નાશ કર્યો હતો.

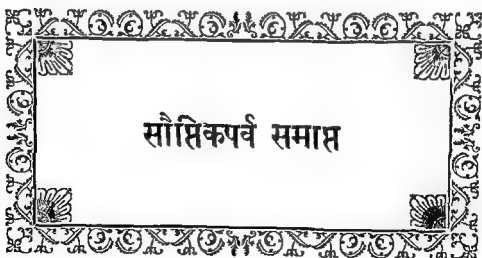
—નીલકંઠ

હાંછી કાઠી ભગવાન શંકર ખડખડાટ હસ્યા અને ધનુષ્યની દોરીને સ્તબ્ધ કરી દઈ તેમણે દેવોને નાસી જતા અટકાવ્યા.^{૧૮} પછી* દેવોએ ‘અમે આપને શરણે છીએ’ આવી વાણીના ઉચ્ચાર કર્યો, એટલે તુરત જ શંકર ભગવાનના ધનુષ્યની દોરી તૂટી ગઈ. ત્યાં હે રાજન્! એકાએક દોરી વિનાતું થયેલું તેમનું ધનુષ્ય ઝળછી નીકળ્યું.^{૧૯} પછી દેવતાઓ યજ્ઞને સાથે લઈ ધનુષ્યરહિત થયેલા ભગવાન શંકરને શરણે ગયા અને પ્રશ્ન શંકરે પણ તેમના પર કૃપાદષ્ટિ કરી.^{૨૦} હે મહારાજ! પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન શંકરે પોતાના કોપને દૂર જળાશયમાં ફેંટી દીધો અને તે વડવાનલ અગ્નિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી હજી પણ સમુદ્રના જળનું શોષણ કરે છે.^{૨૧} હે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર! પછી શંકર ભગવાને ભગદેવને નેત્રો પાછાં આપ્યાં, સવિતાદેવને તેના બે બાહુઓ પાછા આપ્યા અને પૂષાદેવને તેના દાંતો પાછા આપ્યા તેમ જ યજ્ઞની પુનઃ સ્થાપના કરી.^{૨૨} તે

યજ્ઞમાં સર્વ હવિષ્યોમાં દેવોએ ભગવાન રુદ્રનો જ્યારે ભાગ કહ્યો, ત્યારે પુનઃ આ સર્વ જગત સ્વસ્થ થયું હતું.^{૨૩} માટે હે રાજા! એ ભગવાન એ ક્રોધાયમાન થઈ જાય તો સર્વ જગત ઊથલ-પાથલ થઈ જાય અને તે ભગવાન એ પ્રસન્ન થાય તો આ જગતમાં સર્વ સ્થળે શાંતિ જળવાઈ રહે. આ પ્રસંગે પણ તે સર્વ પાંચાલો અને તમારા સર્વ મહારથી પુત્રો નાશ પામ્યા છે, તેમાં અશ્વ-ત્યામાનું કોઈ બતતું કર્મ કારણભૂત નથી; પરંતુ વીર્યવાન એવા ભગવાન શંકર અશ્વત્થામા પર પ્રસન્ન થયા હતા અને તેમની કૃપાથી જ અશ્વત્થામાએ આ સર્વ કાર્ય કર્યું છે, માટે તમારે મનમાં એમ નહિ માનવું કે, આ બધું અશ્વત્થામાએ કર્યું છે. તે બધું ભગવાન શંકરે જ કર્યું છે, એમ સમજીને હવે તમારે જ કંઈ કરવું હોય તે કરો.^{૨૪, ૨૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સૌમિકપર્વ-તરંગ-ઐષીકપર્વમાં ‘શ્રીશંકરમાહાત્મ્ય’ નામનો અધ્યાય ૧૮ માં સમાપ્ત

ઐષીકપર્વ સમાપ્ત

સૌમિકપર્વ સમાપ્ત

* અર્થાત્ યદ વડે પરમાત્માસ્વરૂપને જ બદલાવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. આવી દેવવાણીએ લોકવાસના અને દેહવાસનારૂપ ધનુષ્યમાંથી શ્રીતથાસ્વરૂપ દોરીને દૂર કરી; એટલે કેવળ હૃદયરૂપીય નિષ્કામ યદ પ્રવર્ત્યો. —નીલકંઠ

× આત્મા જ્યારે કામ્ય કર્મથી હીન થયો, ત્યારે તેનું ચિત્ત ધણું જ શુદ્ધ થઈ ગયું અને સર્વ ઇન્દ્રિયો તેને વશ થઈ ગઈ. પછી તે ઇન્દ્રિયો હૃદયને શરણે ગઈ એટલે હૃદય પ્રસન્ન થયા. —નીલકંઠ

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

११-स्त्रीपर्व

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

११-स्त्रीपर्व

अध्याय १ लो-जलप्रदानिकपर्व

संजये करेलुं धृतराष्ट्रं सांत्वन

मंगलाचरणम्-नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

ભગવાન નારાયણને, નરોત્તમ નર ભગવાનને અને દેવી સરસ્વતીને નમન કરીને
'જય'નું શીર્તન કરીએ.

जनमेजय उवाच-हृते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

घृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ १ ॥

જનમેજય બોલ્યા : હે મુનિ વૈશંપાયન ! દુર્યોધન માર્યો ગયો અને તેના સર્વ
સૈન્યનો પણ નાશ થઈ ગયો, તે પછી એ સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને મહારાજ
ધૃતરાષ્ટ્રે શું કહ્યું હતું ?^૧ તેમ જ મહામનસ્વી કૌરવરાજ યુધિષ્ઠિરે તથા કૃપાચાર્ય
આદિ ત્રણ મહારથીઓએ તે પછી શું કહ્યું હતું ?^૨ અશ્વત્થામાએ જ કર્મ કહ્યું
હતું તે મેં આપની પાસેથી સાંભળ્યું છે અને અશ્વત્થામાનો* તથા શ્રીકૃષ્ણનો

* 'આ માર' જહાસ પાડેલી સ્ત્રીના ગર્ભ ઉપર પડે' આપે અશ્વત્થામાએ શાપ આપ્યો હતો; અને 'તું' ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી લોહોપરને ઝરતા કોદવાળો થઈ જઈશ' આવી શ્રીકૃષ્ણે અશ્વત્થામાને શાપ આપ્યો હતો, તે સંબંધની વાત સૌપ્રકરણમાં કહેલી છે.
જુઓ અધ્યાય ૧૬ મેં.

—નીલકંઠ

શાપ પણ સાંભળ્યો છે, તો હવે તે પછીનું જ વૃત્તાંત સંજયે દૃતરાષ્ટ્રરાજને કહ્યું હતું તે મને કહો.^૩

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે મહારાજ ! પોતાના સો પુત્રો મરણ પામ્યા એ સમાચાર સાંભળીને રાજ દૃતરાષ્ટ્ર કપાઈ ગયેલી શાખાઓવાળા વૃક્ષની પેઠે હીન થઈ ગયા, પુત્રોના શોકને લીધે સંતપ્ત થઈ ગયા અને તે વિધેના જ વિચારથી મૂંગા થઈ ચિંતાતુર થઈ ગયા રાજની આ સ્થિતિ જોઈ સંજય તેમની પાસે ગયો અને તેમને આ વચનો બોલ્યા :^{૪,૫} 'હે મહારાજ ! હવે તમે શા માટે શોક કરો છો ? તમારા શોકમાં તમને સહાય કરે તેવું કંઈ પણ રહ્યું નથી; કારણ કે, હે પૃથ્વીપતિ ! હલય પક્ષની મળીને અઠાર અક્ષૌહિણી સેનાઓનો સંહાર થઈ ગયો છે.^૬ આથી આ પૃથ્વી નિર્જન થઈ ગઈ છે અને છેક શત્રુ બની ગઈ છે. જ જ ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યો જુદી જુદી દિશાઓમાંથી અહીં આવી મળ્યા હતા, તેઓ સર્વે તમારા પુત્રની સાથે જ વિનાશ પામ્યા છે. માટે હવે તો તમે તમારા પુત્રોનાં, પૌત્રોનાં, સંબંધીઓનાં તથા સુદ્ધેનોાં પ્રેતકાર્યોને કરો.^{૭,૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! સંજયનું એ કરુણ વચન સાંભળીને પુત્રોના તથા પૌત્રોના શોકથી અત્યંત વિહ્વળ થયેલા તે વૈશંવાન દૃતરાષ્ટ્ર રાજ વાયુથી ભાંગી પડેલા વૃક્ષની પેઠે ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^૯

દૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા : અરેરે, ઓ સંજય ! મારા સર્વ પુત્રો મરી ગયા અને મારા સર્વ અમાર્યો તથા સુદ્ધેનો વિનાશ થઈ ગયો ! હવે મારે આ પૃથ્વી પર મહાદુઃખી દશાએ ભટકવું પડશે.^{૧૦} હું મારા બંધુઓથી હીન થઈ પડ્યો છું; તેમ જ વૃદ્ધાવસ્થાથી જીણું થઈ ગયો છું, તેથી હું કપાઈ ગયેલી પાંખોવાળા જરાજીણું પક્ષીના જેવી દુઃશા-

માં આવી પડ્યો છું.^{૧૧} ઓ મહા બુદ્ધિમાન સંજય ! મારું રાજ્ય શત્રુઓએ હરી લીધું છે, મારા સર્વ બંધુઓ માર્યા ગયા છે અને અધૂરામાં પૂરું હું આંખે આંખો છું તેથી ક્ષીણ થયેલાં કિરણોવાળા સૂર્યની પેઠે હવે મારે પ્રતાપ પડશે નહિ. અરેરે ! મેં મારા મિત્રનું વાક્ય માન્યું નહિ એટલું જ નહિ પણ જનકશિના પુત્ર પરશુરામ, દેવર્ષિ નારદ અને મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન પણ આ સંબંધમાં મને ધણું કહેતા હતા; છતાં મેં તેમનાં વચનનો પણ અનાદર કર્યો.^{૧૨,૧૩} અરે ! સજ્જાની વચ્ચે આવીને શ્રીકૃષ્ણે મને ધણું ધણું કહ્યું હતું કે, 'હે રાજ ! તમે વેર ન કરો અને તમારા પુત્રને વશ રાખો.' શ્રીકૃષ્ણના આ વાક્યનો પણ મેં દુર્ભતિએ અનાદર કર્યો હતો. આથી આ સમયે હું અત્યંત સંતાપ કરું છું. મને હવે જ તે વિધેના પશ્ચાત્તાપ થાય છે. પિતામહ લીખે પણ મને ધર્મયુક્ત વચન કહ્યું હતું, છતાં મેં સાંભળ્યું ન હતું, તેનું જ આ ફળ પ્રાપ્ત થયું છે.^{૧૪,૧૫} અહો ! જે દુર્યોધન મોટા આબલાની પેઠે નિત્ય ગર્જનાઓ કરતો હતો તેનો, દુઃશાસનનો તથા કર્ણનો નાશ સાંભળીને તેમ જ દ્રોણરૂપી સૂર્યનો આસ સાંભળીને મારું હૃદય ચિરાઈ જાય છે. ઓ સંજય ! મને યાદ નથી કે, મેં આ જનમમાં પૂર્વકાળે તેવું એક પણ પાપ કર્યું હોય કે, જેનું મને મૂકને આવું ફળ ભોગવવું પડે ! પરંતુ હું માનું છું કે, પ્રાચીન જનમાંતરોમાં મેં તેનું મહાન પાપ કર્યું હશે, એટલે વિદ્વાતાએ મને આવા દુઃખ-જનક પ્રસંગોમાં લાવી મૂક્યો છે. અહો ! આ સમયે જ્યારે મારી વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોંચી છે, ત્યારે જ દેવયોગે મારા સર્વ બંધુઓનો નાશ થઈ ગયો છે અને મારા સર્વ સુદ્ધેનો તથા મિત્રોનો સંહાર વળી ગયો છે. તેથી આ પૃથ્વી પર મારા સરખો બીજ કયો મહા દુષ્પિયારો પુરુષ

હશે ? અસ, વસ, હવે તો હું ત્રણલોકના વિરાજન
પુરુષા માર્ગનો જ આશ્રય કરીશ અને આજે
જ તે માર્ગમાં જશેલા અને સદાચરણી પાંડવો
જાહેર બુદ્ધિ.

વૈશંપાયન બોલ્યા : આ પ્રમાણે દૂતરાષ્ટ્ર-
રાજા શોકને લીધે અતિરાગ વિલાપ કરવા લાગ્યા.
તે જોઈને સંજયે તેમના શોકને દૂર કરનારાં આ
વચનો કહેવા માંડ્યા :^{૧૧-૧૨} 'હે રાજન્ ! તમે
વેદોક્ત નિયંત્રો સાંભળ્યા છે અને તમે અનેક
પ્રકારનાં શાસ્ત્રો તથા આગમે વૃદ્ધોના મુખથી
સાંભળ્યાં છે. હે રાજવર ! પૂર્વે સંજયરાજ ન્યારે
શોકાકુળ થઈ ગયો હતો, ત્યારે નારદ મુનિએ^x
તેને જ ઉપદેશ આપ્યો હતો તે પણ તમે સાંભળ્યો
છો. માટે તે સર્વનો વિચાર કરી તમે શોકનો
ત્યાગ કરો. હે રાજ ! તમારા પુત્ર દુર્યોધનને
ચૌવનનો ઘણો જ ગર્વ થઈ ગયો હતો. તમે
પોતે પણ સુદૃઢોનાં હિતવાક્યોને સાંભળ્યાં નહિ,
તેમ રાજ્યરૂપ કૃળ મેળવવાની લાલસામાં લુબ્ધ
થઈ તમે ઠોઈ જાતો. તમારો સ્વાર્થ પણ સાધ્યો
નહિ.^{૧૩-૧૪} માત્ર પોતાની બુદ્ધિનો જ આશ્રય
લઈ તમે એકધારી તલવારથી જ કાર્યને સિદ્ધ
કરવાનો આરંભ કર્યો. વળી તેમાં પણ જ્યો
નિત્ય દુરાચરણસંપન્ન હતા, તેમને તમે હત્તમ
સલાહકાર તરીકે સેવ્યા; તેવું આ કૃળ ઉપ-
સ્થિત થયું છે. હે રાજ ! દુઃશાસન, દુરાત્મા
કર્ણ, દુષ્ટાત્મા શકુનિ, દુષ્ટશુદ્ધિ ચિત્રસેન તથા
આખા જગતને તમારા શત્રુરૂપ કરનાર રાજ શટ્ય
તમારા પુત્ર દુર્યોધનના મંત્રી હતા, તેથી તેનો
વિનાશ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ! હે ભરત-
વંશી રાજ ! તે દુષ્ટ પુત્રોની સલાહ પ્રમાણે

પર્વનારા તમારા પુત્ર દુર્યોધને દુર્યોધમાં ભૂદ
ગણ્યવેલા લીભપિતામહનું, ગોપારીનું, વિદુર-
નું, દ્રોણાચાર્યનું, કૃપાચાર્યનું, ભીષ્મજીવનું, બુદ્ધિ-
માન નારદનું, મહાતેજસ્વી બ્રાહ્મણનું તથા
બીજા ઘણા કષિણોનું વચન માન્યું ન હતું.
હે મહાત્મા ! તેણે નિત્ય યુદ્ધ કરવાની જ મન-
માં કન્ધા રાખીને ઠોઈ જાતના પર્શનું પણ
માન અજન્યું ન હતું. તેવું જ આ પરિણામ
આવ્યું છે.^{૨૧-૩૦} વળી તમારા પુત્ર અરુપ-
બુદ્ધિ હતો, અહંકારી હતો, 'યુદ્ધ કરવું છે,
યુદ્ધ કરવું છે' એમ જ નિત્ય કહ્યા કરતો હતો.
તે દૂર હતો, દીર્ઘોણ હતો અને વીર્ગવાન હતો,
છતાં નિત્ય અસંતોષી હતો.^{૩૧} તમે તો ઘણાં
ઘણાં શાસ્ત્રોનું મનણ કર્યું છે, બુદ્ધિમાન છો
અને સર્વદા સત્યનિષ્ઠ છો; માટે તમારા જવા
બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આમ મોહગરા થવું ભોઈએ
નહિ.^{૩૨} હે રાજ ! તમારા પુત્રે ઠોઈ એક પર્શને
પણ પ્રમાણ ગણ્યો ન હતો, 'કળ ધર્મ' જ
સત્રિયોને અપાવી દીધા છે અને શત્રુઓના ઘરા-
ની વૃદ્ધિ કરી છે.^{૩૩} તમે પણ નિત્ય મપાસ
રહેનારા હતા અને પુત્રોને ઘરા રાખવામાં સમર્થ
હતા, છતાં તમે તમારા તે પુત્રોને કદી દંડ-
માત્ર યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો જ નહિ અને બરો
પક્ષના બારને સરખી રીતે કદી તોળી જોયો
પણ નહિ.^{૩૪} મનુષ્યે પ્રમદથી જ એવી રીતે
વર્તવું જોઈએ, જો પરિણામે બળિષ્ઠમાં પરા-
તાપ કરવાનો સમય ન આવે.^{૩૫} હે રાજન્ ! તમે
પુત્ર પરના પ્રેમને લીધે તેવું પ્રિય કરવાની પ્રવ્રજ
કરી હતી અને તેથી જ તમને આંત્રી પરાતાપ
કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. માટે હવે તમારે
શોક કરવો યોગ્ય નથી.^{૩૬} કેમ કે ઠોઈ મનુષ્ય
દેવળ મદ તરફ જ દષ્ટિ રાખીને તેને દાવા જતાં
પર્વતના શિખર પરથી પડી જવાનું જોઈને

x દ્રોણપર્વના અષ્ટાધ પૃષ્ઠથી ૭૧ મુખીમાં
સંજયરાજને નારદે જે ઉપદેશ આપેલો છે, તે ત્યાં જ
જોઈ લેવા.

અને મધના લોભથી પછી જઈને અંતે પશ્ચા-
ત્તાપ કરે છે, તેમ તમે પણ આરંભમાં વિચાર
કર્યો વિના હવે પશ્ચાત્તાપ કરો છો.^{૩૭} શોક કર-
નાર મનુષ્યને અર્થપ્રાપ્તિ થતી નથી, શોક કર-
નાર મનુષ્યને અન્ય કોઈ ક્ષણ મળતું નથી, શોક
કરનાર મનુષ્યને મોક્ષ પણ મળતો નથી.^{૩૮} જ
પુરુષ પોતે જ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી
તે અગ્નિને વસ્ત્રથી ઢાંકી દેવા જતાં બળી જાય
છે તેમ જ તેથી મનમાં પશ્ચાત્તાપ કરે છે, તે પુરુષ
પાંડિત નથી.^{૩૯} તે જ પ્રમાણે તમે જ પોતાના
પુત્રને સાથે રાખી આ પાંડવોડીપી અગ્નિને વાઘ્યો
ડીપી વાયુથી સળગાવી મૂક્યો હતો અને તેમાં
લોભડીપી ધી હોમીને તેને પ્રદીપ્ત કર્યો હતો.^{૪૦}
પછી તે અગ્નિ જ્યારે એકદમ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો,
ત્યારે તમારા પુત્રોએ પતંગિયાંની પેઠે તેમાં ઝંપ-
લાવ્યું. તેથી હવે તેઓ બાણોડીપી અગ્નિમાં બળી
મૂક્યા છે, તો તેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.^{૪૧}
હે રાજા ! તમે અશ્રપાત કરી કરીને મલિન મુખ
ધારણ કરો છો, પરંતુ તેમ કરવું એ શાસ્ત્રથી
વિરુદ્ધ છે; કારણ કે પાંડિત પુરુષો આવા એકિતને
પ્રશંસતા નથી.^{૪૨} શાસ્ત્ર કહે છે કે, જમ અગ્નિના
તણખાઓ મનુષ્યને બાળી નાખે છે, તેમ સંબંધી-
ઓએ પાંડેલાં અશ્રુબિંદુઓ તેમનાં મૃતમનુષ્યોને
બાળી નાખે છે. માટે શુદ્ધિ સાથે આવો વિચાર
કરીને તમે શોકનો ત્યાગ કરો અને વૈયં ધરી મનને
સ્થિર કરો. ૧૪૩

વૈશંપાયન યોદ્યા : હે પરંતપ જનમેજય !
મહાત્મા સંજયે દૂતરાષ્ટ્રરાજને એ પ્રમાણે શાંત
પાડ્યા, તે પછી વળી વિદુરે પણ તેમને શુદ્ધિ-
પૂર્વક કેટલાંએક વચનો કહેવા માંડ્યાં.^{૪૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સીપર્વ તર્જન જલપ્રદાનિક
પર્વમાં 'દૂતરાષ્ટ્રને શોકરહિત કરવા'
નામનો અધ્યાય ૧ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૨ જો

વિદુરે આપેલી ધીરજ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતોઽમૃતસમૈર્વાક્યૈર્હૃદયન્ પુરુષર્પમ્ ।

વૈચિત્રવીર્યં વિદુરો યદુવાચ નિવોધ તત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યા : હે જનમેજય રાજા ! પછી
વિદુરે અમૃત સમાં વાક્યોથી પુરુષસિંહ દૂતરાષ્ટ્ર-
રાજને આહ્વાદ આપતાં જે ઉપદેશ આપ્યો હતો,
તે તમે સાંભળો.^૧

વિદુર યોદ્યા : ઓ રાજા ! ઊઠો, ઊભા થાઓ.
આમ પૃથ્વી પર શું પડ્યા છો ? વૈયં ધારણ
કરીને તમે તમારા મનને સ્થિર કરો. હે લોકેશ્વર !
સર્વ પ્રાણીઓને માટે અંતે આ જ ગતિ નિર્માણ
યર્થ છે. સંગ્રહ કરેલા સર્વ પદાર્થો અંતે નાશ-
વંત છે, સર્વ ઉન્નતિનું પરિણામ અંતે અવ-
નતિષ્ઠ જ હોય છે, સર્વ સંયોગો અંતે વિયોગ-
નાં પરિણામ પામે છે અને સર્વ કોઈનું જીવિત
અંતે મરણરૂપે પરિણમે છે.^{૨,૩} ઓ ભારત !
હે ક્ષત્રિયસિંહ ! જ્યારે મૃત્યુ સર્વ શરવીર અને
બીજા પ્રાણીને ખેંચી જાય છે; ત્યારે ક્ષત્રિયો
કેમ તેની સાથે યુદ્ધ કરતા નથી ?^૪ ઓ મહા-
રાજા ! આ જગતમાં કોઈક જ યુદ્ધ નહિ કરવા
છતાં મરણ પામે છે અને કોઈક જ યુદ્ધ કરવા
છતાં જીવતા રહે છે; પરંતુ કાળને પામ્યા પછી
કોઈ પણ પુરુષ તેનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો
નથી.^૫ ઓ ભારત ! આ સર્વ દૃશ્યમાન જૂત-
વર્ગનો તેની ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વથા અભાવ
જ હતો અને તેની ઉત્પત્તિ થયા પછી અંતે
પણ સર્વથા તેનો અભાવ જ જોવામાં આવે છે;
માત્ર ઉત્પત્તિ અને નાશના મધ્યભાગમાં સ્વપ્ન-
સૃષ્ટિ પ્રમાણે તે જૂતવર્ગનો આપણને સદેજ ભાસ
થાય છે. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે સ્વપ્નવસ્થા-
માં જોયેલા પદાર્થોનો નાશ થતાં જાગ્રત અવસ્થામાં

આપણને જેમ તેમના સંબંધમાં શોક થતો નથી, તેમ જ દેવળ અભાવરૂપ એવા આ સર્વ ભૂતસંયુ-
દાયનો નાશ થતાં આપણને શોક શા માટે થવો
જોઈએ ?^૧ વળી શોક કરનાર મનુષ્ય મરેલાની
પાછળ જઈ શકતો નથી; તેમ જ શોક કરનાર
મનુષ્ય તેની પાછળ મરી શકતો પણ નથી.
આવી સ્વભાવસિદ્ધ લોકસ્થિતિ છે, તો પછી તમે
શા માટે શોક કરો છો ?^૨ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! કાળ
અનેક જાતનાં સર્વ પ્રાણીઓને યથાસમયે પોતાની
પાસે ખેંચી લે છે. કાળને કોઈ પ્રીતિપાત્ર નથી
અને કાળને કોઈ દ્વેષપાત્ર પણ નથી.^૩ જેમ વાયુ
ધાસના અગ્નિભાગને પોતાને સ્વાધીન કરે છે, તેમ
કાળ પણ સર્વ ભૂતોને પોતાને સ્વાધીન કરી લે
છે.^૪ આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ પરલોકમાં
જવાના સ્વભાવ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર
વિશેષતા એટલી જ છે કે, જમની સન્ન્યુષ્ઠ કાળ
પ્રથમ આવીને જામે રહે છે તેઓ આ લોકમાંથી
પ્રથમ ચાલ્યા જાય છે. તો પછી તે સંબંધમાં
શોક શા કરવો ? આ રાજા ! જેઓ આ મહા-
ભારત યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા છે, તેમનો શોક
કરવો તમને યોગ્ય નથી; કારણ કે જે તમે શાસ્ત્ર-
ને પ્રમાણ તરીકે માનતા હો તો જાણો કે તેઓ
સર્વ પરમ દિવ્ય ગતિને પામ્યા છે.^{૫,૬} વળી
આ યુદ્ધમાં લડનારા સર્વ મહાપુરુષો પ્રતિદિન
વેદનો સ્વાધ્યાય કરનારા હતા, સર્વ જાતનાં વ્રતો-
નું આચરણ કરી ચૂક્યા હતા અને તેઓ સામે
પગલે લડીને મરણ પામ્યા છે. તો તેમાં શોક
કરવાનું શું કારણ છે ?^૭ અજ્ઞાનને લીધે જ
તેઓ આ જગતમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને પુનઃ
અજ્ઞાનમાં જ તેમનો લય થઈ ગયો છે. તેઓ
તમારા ન હતા અને તમે તેમના નથી. તો પછી
કોને માટે શોક કરવો ?^૮ રણમાં શત્રુને હાથે
મરણ પામેલા પુરુષને સ્વર્ગ મળે છે અને શત્રુને

મારીને જીવતા રહેલા પુરુષને યશ મળે છે. આમ
બન્ને રીતે રણસંગ્રામમાં આપણને પ્રુષ્ઠળ ગુણ જ
દેખાય છે અને તેમાં કોઈ જાતની નિષ્ફળતા તો
છે જ નહિ.^૯ આ ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ યુદ્ધમાં મરણ
પામેલા પુરુષોને ઇંદ્ર સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કર-
નારા દિવ્ય લોકો આપશે અને તેઓ ઇંદ્રના
અતિથિ થશે.^{૧૦} રણમાં મરણ પામેલા શૂરાઓ
જ રીતે સત્ત્વર સ્વર્ગલોકમાં જઈ શકે છે, તે રીતે
દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરનારા મનુષ્યો, તપશ્ચરણ
કરનારા લોકો અથવા વિદ્વાન અનુષ્ઠાન કરનારા
લોકો સત્ત્વર સ્વર્ગમાં જઈ શકતા નથી.^{૧૧} તે
મહાતેજસ્વી પુરુષોએ શૂરાઓનાં શરીરરૂપ અગ્નિ-
ઓમાં પોતાનાં બાણરૂપ આહુતિઓનો હોમ કર્યો
હતો અને પોતાનાં શરીરોમાં હોમાતો બાણને
પરસ્પર સહન કર્યો હતો.^{૧૨} આ રાજા ! યુદ્ધ તે
સ્વર્ગમાં જવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે, એ હું તમને
ખાતરીપૂર્વક કહું છું. વળી નક્કી માનો કે,
ક્ષત્રિયને માટે આ જગતમાં યુદ્ધના કરતાં બીજું
કંઈ પણ અધિક કર્તવ્ય નથી.^{૧૩} આ યુદ્ધમાં
મરણ પામેલા તે મહાત્મા, શરવીર અને રણને
શોભાવનારા ક્ષત્રિયો પરમ ગતિને પામ્યા છે;
માટે તેઓ સર્વે શોક કરવા યોગ્ય નથી જ.^{૧૪} આ
મહાપુરુષ ! તમે તમારા મનને યેથં વડે સ્થિર કરો,
શાંત કરો અને શોક ન કરો. હવે શોકાધીન
થઈ જઈને તમારે શરીરનો ત્યાગ કરવો તે યોગ્ય
નથી.^{૧૫} કારણ કે આપણે આપણા અનેક જન્મો-
માં સેકંડો અને હજારો માતાઓનો, પિતાઓનો,
પુત્રોનો તથા સ્ત્રીઓનો સંબંધ કરી ચૂક્યા છીએ;
પરંતુ તેઓ કોનાં થયાં છે અને આપણે હવે
કોના થઈશું ?^{૧૬} આ જગતમાં હજારો શોકનાં
સ્થાનો છે અને સેકંડો લયનાં સ્થાનો છે; પરંતુ
જેઓ મોહને વશ થયેલા છે, તેમને જ તે સ્થાનો
પ્રતિદિન શોકજનક અને ભયજનક દેખાય છે.

પુરુષોને તો તે ભયજનક પણ નથી તેમ
 ક્રોધજનક પણ નથી.^{૨૨} આ કુરુક્ષેત્ર રાજા ! આ
 સૈન્યમાંના કોઈ પ્રાણી પર કાળને પ્રીતિ નથી,
 કોઈ પર તેને દ્રેષ નથી અને કોઈ સ્થળે તે મધ્યસ્થ
 રહી રહે પણ રહ્યો નથી. કાળ તો સર્વ કોઈને
 ખેંચી જ બળ છે.^{૨૩} કાળ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ
 કરી બળ છે, કાળ સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કરી
 નાષ્ટ્ર છે અને કાળ સર્વ નિદ્રાવશ થઈ ગયા
 હોય છે ત્યારે પણ નિત્ય જાગ્રત રહે છે. માટે
 અવસ્થા કાળનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી.^{૨૪}
 આ સંસારમાં યૌવન અનિત્ય છે, રૂપ અનિત્ય
 છે, દ્રવ્યસંગ્રહ અનિત્ય છે, આરોગ્ય અનિત્ય છે
 અને પોતાના પ્રિયજનોની સાથેનો સહવાસ પણ
 અનિત્ય છે, આમ સમગ્ર પડિત પુરુષે તે તે
 પદાર્થો પર લાલસા કરવી નહિ.^{૨૫} વળી આ
 સમયે તમારા પર જે કુઃખ આવી પહોંચ્યું છે તે
 સર્વસાધારણ છે, તો તેના સંબંધમાં તમારે એક-
 લાએ શોક કરવો યોગ્ય નથી. છતાં તમે કદાચ
 શોક કરશો અથવા કદાચ તમારું મરણ નિષ-
 ખયશો તો પણ એ સાર્વજનિક કુઃખની નિવૃત્તિ
 થનાર જ નથી.^{૨૬} પુરુષના પર જ્યારે કુઃખ
 આવી પડે, ત્યારે પોતાનામાં જો પરાક્રમ હોય
 તો તેનો શોક નહિ કરતાં કોઈ ઉપાય કરવો
 જોઈએ; કારણ કે તેમ કરતું તે કુઃખનું એક
 સંસ્કાર છે અને તેમ કરવાથી એ કુઃખનો મનુષ્ય
 તે વિચાર શરૂ કરી પણ આવતો નથી.^{૨૭} વળી
 સામાન્ય રીતે કુઃખનો વારંવાર વિચાર કરવો
 નહિ જ જ કુઃખનિવારણનો ઉપાય છે.^{૨૮} કારણ
 કે જો વારંવાર વિચાર કરવાથી તે દૂર થઈ

નિરંતર બળ્યા કરે છે. હે રાજા ! તમે તમારા
 પુત્રોના કુઃખને લીધે શોક કરો છો, તેથી તમને
 નથી અર્થનો લાભ, નથી ધર્મનો લાભ કે નથી
 કોઈ સુખનો લાભ.^{૨૯} શોક કરવાથી મનુષ્ય પોતાના
 કાર્યના અર્થથી જ બ્રહ્મ થાય છે; એટલું જ
 નહિ પણ તે ધર્મથી કામરૂપ ત્રિવર્ગથી પણ
 બ્રહ્મ થાય છે. આ જગતમાં કેટલાએક પુરુષો
 ભિન્નભિન્ન ધનાવસ્થામાં જન્મ જન્મ આગળ આગળ
 વધતા બળે છે, તેમ તેમ અસંતોષને લીધે વધારે
 ને વધારે મોહમાં પડતા બળે છે. ત્યારે પડિતો
 તો તેથી જિહ્વા સંતોષ પામે છે.^{૩૦} અરે, વિજ્ઞાન
 નું સામર્થ્ય જ એ છે કે બુદ્ધિ દ્વારા માનસિક
 કુઃખને દૂર કરતું જોઈએ અને ઔષધો દ્વારા
 શરીરના કુઃખનો નાશ કરવો જોઈએ.^{૩૧} પૂર્વ-
 જન્મમાં મનુષ્યે જે કર્મ કરેલું હોય છે, તે કર્મ
 તે મનુષ્ય જ્યારે સર્જા બળે છે ત્યારે શાંત પડી
 બળે છે, જાગ્રત થાય છે ત્યારે તેની પાછળ જ
 જાગ્રત થાય છે અને દોડે છે ત્યારે તેની પાછળ
 પણ દોડે છે.^{૩૨} પુરુષ જે જે અવસ્થામાં જે જે
 શુભ-અશુભ કર્મ કરે છે, તે તે અવસ્થામાં તેને
 તેનું ફળ અવશ્ય મળે છે.^{૩૩} પુરુષ સ્થૂલ અથવા
 સૂક્ષ્મ જે જે શરીરથી જે જે કર્મ કરે છે, તે તે
 કર્મનાં ફળને તે તે શરીરથી જ તે ભોગવે છે.^{૩૪}
 માટે પુરુષ પોતે જ તેનાં કર્મો દ્વારા પોતાનો બંધુ
 છે અને પોતે જ તેનાં કર્મો દ્વારા પોતાનો શત્રુ છે.
 તેમ જ પોતે જે કંઈ કાર્ય-અકાર્ય કર્યું હોય
 તેના તે પોતે જ સાક્ષી છે.^{૩૫} માત્ર શુભ કર્મથી
 સુખરૂપ ફળ આવે છે અને અશુભ કર્મથી કુઃખ-
 રૂપ ફળ આવે છે. સર્વ કોઈ પ્રદેશમાં પોતે કરેલું

કરનારાં જ્ઞાનવિરુદ્ધ કર્મો કરવામાં આસક્ત થતા નથી. ૧૩૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સ્ત્રીપર્વતર્જીત જલમહાનિકપર્વમાં
'ધૃતરાષ્ટ્રનું' સોત્વન' નામનો અધ્યાય ૨ જો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

ધૃતરાષ્ટ્રના શોકનું નિવારણ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર જવાબ ॥

સુમાપૈર્તેર્માપ્રાજ્ઞ શોકોઽયં વિગતો મમ ।

ભૂય એવ તુ વાક્યાનિ શ્રોતુમિચ્છામિ તત્તતઃ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે મહાબુદ્ધિમાન વિદુર ! તમારાં સુભાષિત વાક્યોથી મારો શોક દૂર થયો છે; માટે ફરી પણ તેવાં યથાર્થ વાક્યો સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે.^૧ હું તમને પૂછું છું કે, સંસારમાં અનિષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ થવાથી તેમ જ ઇષ્ટ વસ્તુઓનો વિયોગ થવાથી જ જ માનસિક દુઃખો થાય છે તેથી પંડિત પુરુષો કેવી રીતે મુક્ત થાય છે ?^૨

વિદુર બોલ્યો : બુદ્ધિમાન પુરુષે હરકોઈ માનસિક સુખમાંથી અથવા દુઃખમાંથી મુક્ત થયા પછી તે તે સુખદુઃખાદિથી મનને વશ રાખવું બેઠે છે. તેમ કરવાથી તે પુરુષનું ચિત્ત અતે શાંત થઈ જાય છે.^૩ હે મહાપુરુષ ! આપણે જ્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે જણાય છે કે, આ સર્વ દૃશ્યમાન પ્રપંચ અશાશ્વત છે-નાશવંત છે. જેમ કેળવું વૃક્ષ નિઃસાર છે, તેમ આ સર્વ લોક નિઃસાર છે, એમાં લેશમાન પણ સાર નથી.^૪ આ જગતમાં જેઓ મહાબુદ્ધિમાન હોય છે, મૂખ હોય છે, ધનવાન હોય છે અને નિર્ધન હોય છે, તે સર્વે અતે મૃત્યુને પામીને સંતાપરહિત થઈ ચિર નિદ્રામાં પોટે છે.^૫ તો પછી બીજા કેટલાએક તપસ્વીજનો, મરણ પામીને પરલોકમાં ગયેલાઓના સંબંધમાં તેવી શી વિશેષતા બેતા હશે કે તેને લીધે તેઓ પોતાનાં શરીરોને

તપશ્ચર્યા કરી કરીને કેવળ માંસરહિત કરી નાખે છે, હાડપિંજર જેવાં કરી મૂકે છે અને સર્વાંગે સ્પષ્ટ દેખાતી નાડીઓવાળાં કરી નાખે છે ? (માટે નિશ્ચય થાય છે કે, મરણ પછી પણ જીવંતીય ગતિ અવશ્ય મળે જ છે.)^૬ મનુષ્ય પોતાનાં પ્રાચીન પુણ્યપાપને લીધે જીવંતીય કુળમાં અવતરે છે તેમ જ રૂપ, ગુણ આદિની વિશેષતા અથવા ન્યૂનતાને પામે છે. આ પુણ્યપાપરૂપ હેતુ કેવળ કુળરૂપાદિમાં જ હોય છે તેમ નથી; પરંતુ સર્વ કાર્યોમાં તેની સત્તા રહેલી છે. આમ સમજીને કેવળ પૂર્વકર્મને અધીન રહેનારા પુત્ર આદિના સંયોગમાં અથવા વિયોગમાં બુદ્ધિમાન પુરુષે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી. વળી વાસ્તવિક રીતે બેતાં સર્વ કોઈને તેનાં કર્મો પ્રમાણે જ ઉત્તમ કે અધમ કુળ પ્રાપ્ત થયેલાં હોય છે. તો પછી પુરુષો પોતાની લોભી વૃત્તિને અનુસરી શા માટે અન્યેન્યને ઠગવાની બુદ્ધિ કરતા હશે ? પંડિતો કહે છે કે, મનુષ્યોનાં શરીરો સાંસારિક ગૃહરચનાઓ જેવાં છે અને કાળ આવતાં તે શરીરો જીવાત્માથી મુક્ત થાય છે. માત્ર એક લિંગશરીર જ મોક્ષ પથ તરફ સ્થાયી રહે છે.^૭ પુરુષ જેમ જીવું થયેલા વસ્ત્રને ત્યાગ કરી બીજું નવું વસ્ત્ર પસંદ કરે છે, તેમ જીવાત્માઓ પણ પોતાનાં જીવું થયેલાં શરીરોનો ત્યાગ કરી બીજાં નવાં નવાં શરીરોને પસંદ કરે છે.^૮ હે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! પ્રાણી-માત્ર જ કંઈ સુખ અથવા દુઃખ પામે છે તેમાં તેણે કરેલાં પ્રાચીન કર્મો જ કારણભૂત છે.^૯ હે ભારત ! કર્મને લીધે જ મનુષ્યને સ્વર્ગ, સુખ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે કર્મને લીધે જ મનુષ્ય સ્વાધીન અથવા પરાધીન થઈને સાંસારિક ભારને વહે છે.^{૧૦} હે ભારત ! માટીનું કોઈ વાસણ ચાકડા ઉપર ચઢતાં જ નાશ પામે છે, કોઈ ચાકડા ઉપર ચઢ્યા પછી ઘડાતું ઘડાતું નાશ પામે છે,

કોઈ ચાકડા ઉપરજ સંપૂર્ણ ઘડાયા પછી નાશ પામે છે, કોઈ ઘડાઈ રહ્યા પછી દોરા વતી કાપીને નીચે ઉતારતાં નાશ પામે છે, કોઈ ઉતાર્યા પછી નીચે પડ્યું પડ્યું નાશ પામે છે, કોઈ લીનું ને લીનું જ ભાંગી જાય છે, કોઈ સુકાયા પછી ભાંગે છે, કોઈ નિમાડામાં પકવતાં પકવતાં ભાંગી પડે છે, તો કોઈ નિમાડામાંથી બહાર કાઢી નીચે ઉતારતાં ઉતારતાં ભાંગી પડે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રાણીઓનાં કોઈ શરીરો પણ ગર્ભમાં હોય તે વેળાજ વિનાશ પામે છે, કોઈ જન્મ્યા પછી તુરત નાશ પામે છે, કોઈ જન્મ્યા પછી એક દિવસને અંતરે નષ્ટ થાય છે, કોઈ જન્મ્યા પછી અર્ધ-માસને અંતરે નષ્ટ થાય છે, કોઈ એક માસ વીત્યા પછી નાશ પામે છે, કોઈ એક વર્ષ ગયા પછી નાશ પામે છે, કોઈ બે વર્ષ ગયા પછી નાશ પામે છે, કોઈ ચૌવન અવસ્થામાં આવીને કે મધ્યમ અવસ્થામાં આવીને કે વૃદ્ધાવસ્થામાં આવીને પણ વિનાશને પામે છે. આમ જગતમાંનાં સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં પ્રાચીન કર્મોને અનુસરી જન્મ ધરે છે અને સમય પૂરે થતાં મરણને પામે છે. આવી અનાદિકાળની સ્વભાવસિદ્ધ જગત-ઘટના છે. તો તમારે શા માટે શોક કરવો જોઈએ? હે રાજન્! જળદીડા કરવાને માટે જળમાં તરી રહેલું કોઈ પ્રાણી કોઈક સમયે જળમાંથી બહાર નીકળી આવે છે અને કોઈક સમયે તેમાં ડૂબી પણ મરે છે. તેજ પ્રમાણે હે નરપતિ! આ ગહન સંસારમાં કર્મોના ભોગ પ્રમાણે જન્મમરણ થયા કરે છે. પરંતુ એ કર્મઘટનાને નહિ સમજનારા અદ્ય બુદ્ધિના પુરુષો તે જન્મમરણના સપાટામાં બંધાય છે અને નિરંતર ક્લેશ પામ્યા કરે છે.^{૧૨-૧૬} જે પુરુષો બુદ્ધિમાન હોય છે, તેઓ તો આ સંસારમાં નિરંતર સત્ત્વગુણમાંજ સ્થિતિ કરીને રહે છે, સર્વ ભૂતોનું હિત ઇચ્છે છે અને સર્વ પ્રાણી-

ઓના સમાગમને કર્મ દ્વારાજ સમજી લઈને પરમ ગતિને પામી જાય છે.^{૧૨૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શ્રીપર્વાત્મગત જલપદાનિકપર્વમા 'ધૃતરાષ્ટ્રના શોકર્તુ નિવારણ' નામનો અધ્યાય ૩૦ને સમાસ

અધ્યાય ૪ થો

જીવની જન્માદિ દશાઓ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કથં સંસારગહનં વિજ્ઞેયં વદતાં વર ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तच्चमाख्यहि पृच्छतः ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે વાલ્મીકીશાળિવંશી ! હું તમને પૂછું છું કે, આ સંસારનું ગહન ક્ષવ કેવી રીતે બાળુ? તે મને કહો. એ સાંભળવાની મને ધણીજ ઇચ્છા છે.^૧

વિદુર બોલ્યા : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! સર્વ પ્રાણીઓના જન્મથી આરંભીને એકંદર સર્વ ક્રિયાઓનો આરંભ થાય છે. શુક્ર અને શોણિત(પુરુષધીર) અને સ્રીરજ(નો) સંયોગ થતાં ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે શુક્ર-શોણિત એક રાત્રિ રહીને જ અશુક્ર એક આકૃતિરૂપે બંધાય છે તેને કલિલ કહે છે. એ કલિલમાં પ્રથમના કરતાં જ્યારે કંઈક વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે અને તેનું પરિણામ લેશમાત્ર પણ જ્યારે બુદ્ધિજ અને છે, ત્યારે તેમાં માત્ર સતારૂપે જીવ રહે છે.^૨ પછી પાંચમો માસ જીતરીને જ્યારે છઠો બેસે છે, ત્યારે તે ગર્ભમાં જીવનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ થાય છે અને પછી દશ મહિના સુધીના અંતરમાં તે ગર્ભ સંપૂર્ણ સર્વોગે તૈયાર થઈ જાય છે.^૩ એ ગર્ભનો પોટો ખાંસ તથા રહિરના લેપનથી આસપાસ ખરડાયેલોજ રહે છે. અને જીવ એ અપવિત્ર-અમંગળ બંધારણના મધ્યભાગમાં દશ માસ પર્યંત નિવાસ કરી રહે છે. પછી જ્યારે પ્રસવનો સમય સમીપ આવે છે, ત્યારે વાયુના વેગને લીધે તે ગર્ભના પગ જાંઘા થઈ જાય છે અને મરતક નીચું જાય છે.^૪ એ સમયે છેક

યોનિના દ્વાર પાસે આવીને પોતાના પૂર્વાના કર્મોને અનુસરનારા એ ગર્ભિત જીવને યોનિ-સંકોચ આદિ કારણને લીધે અનેક ક્લેશો પ્રાપ્ત થાય છે.^૫ પછી બરાબર પ્રસવ સમયે યોનિના દ્વારમાંથી મુક્ત થઈ તે જીવાત્મા બહારના સંસાર-માં આવી પડે છે, એટલે ત્યાં પણ તેને બીજા કેટલાએક ઉપદ્રવોનાં દર્શન થાય છે. કૃતરાજીએ જન્મ માંસની પાછળ પડે છે, તેમ કેટલાએક કૂર ગ્રહો તે જીવની પાછળ પડે છે અને ઉત્તરકાળમાં અનેક વ્યાધિઓ પણ તે કર્મબદ્ધ જીવને અનુ-સરે છે-તેની સમીપમાં ને સમીપમાં હાજર રહે છે.^{૬, ૭} પછી હે રાજા ! તે જન્મ જન્મ મોટો થાય છે, તેમ તેમ વિષયસંગને સ્વાદિષ્ઠ માનનારી ઇન્દ્રિયેણુ પાશોમાં તે સપડાતો જાય છે અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાં ઘેરાઈ જાય છે.^૮ પ્રતિ-દિન તે એ ઇન્દ્રિયપાશોથી વારંવાર બંધાતો જાય છે, છતાં તેને વિષયતૃપ્તિ થતી જ નથી. એટલું જ નહિ, તેને તે સમયે કાર્ય-અકાર્યનો જરાયે વિચાર સૂઝતો નથી.^૯ આ રીતે મોહવશ થયેલો જીવ કાર્ય-અકાર્યને સમજતો નથી; પરંતુ જે જીવાત્માઓ શુભ ધ્યાનનાં એકનિષ્ઠ થયેલા હોય છે, તેઓ એ સમયે પણ પોતાના આત્માની રક્ષા કરે છે-કાર્યકાર્યનો વિવેક ધરાવે છે. માત્ર એ મોહવશ જીવને 'ઠાઈ જાતનું' જ્ઞાન રહેતું નથી. કેવળ અજ્ઞાનમાં ને અજ્ઞાનમાં તે ધસે જાય છે. તેટલામાં તો યમરાજની સવારી તેની પાસે આવી પહોંચે છે અને તુરંત જ તે મૃત્યુ પામે છે.^{૧૦} યમદૂતો તેને પોતાના રાજની પાસે ધસડી જાય છે. જે સમયે યમદૂતો તેને ખેંચી જાય છે, તે સમયે એ જીવાત્માની વાચા બંધ થઈ જાય છે, સર્વ ઇન્દ્રિયો નષ્ટ થઈ જાય છે અને માત્ર તેણે કરેલાં ઇશાનિષ્ઠ-પુણ્યપાપ જ તેની સાથે આગળ થઈને આવી નીકળે છે. ત્યાં પરલોકમાં ગયા

પછી પણ તે પુણ્યપાપનાં ફળોનો ઉપભોગ કરી વિષયવાસનાઓમાં લપટાય છે તથા પુનઃ ગર્ભવાસ આદિ દુઃખોમાં પોતાને ધકેલી દઈ પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે. હાયા ! તે પોતાના હિત તરફ ઉપેક્ષા જ કરે છે.^{૧૧} અહા ! કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે કે, આ લોક આટલો બધો ધિક્કારપાત્ર બને છે (ભયંકર યમયાતનાઓનો અનુભવ કરે છે), છતાં લોભને વશ બની જઈ તે લોભ, ક્રોધ અને ભયથી ઉન્મત્ત બની જાય છે અને આત્મસ્વરૂપનું લેશમાત્ર જ્ઞાન કરતો નથી.^{૧૨} તે તો ક્ષિણો પોતાના કુલીન-પણામાં અભિમાનથી રમણ કર્યા કરે છે, તે અધમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓની નિંદા કરે છે અને ધનના ગર્વથી મદમત્ત બનીને દરિદ્રોની હાંસી કરે છે.^{૧૩} અરે, તે બીજાઓને છાતી ઠોકીને મૂર્ખ કહે છે, બીજાઓના પર દોષારોપ કરે છે અને સ્વસ્વરૂપના વિષયમાં તો જરા પણ વિચાર કરતો નથી, તેમ જ પોતાને લેશમાત્ર શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છા કરતો નથી.^{૧૪} પછી બુદ્ધિમાન કે મૂર્ખ, ધનવાન કે નિર્ધન, કુળવાન કે કુળહીન, અભિ-માની કે નિરભિમાની સર્વ મનુષ્યો મરણ પામે છે અને 'ઠાઈ જાતનું' પાથરણ પાથર્યા વિના રમશાનમાં ગોઠવેલી ચિતામાં સૂએ છે. આમ તેઓ ત્યાં માંસ વિનાનાં દેવળ હાડપિંજરરૂપ બની ગયેલાં તથા સર્વાંગે ખુદ્લી થયેલી નાડીઓવાળાં શરીરોની સાથે શયન કરે છે. તે વખતે ત્યાં જોયેલા તેમના બીજા સંબંધીઓનો તે તે મૃત કલેવરોમાં એવી 'ઠાઈ જાતની' વિશેષતા જોતા નથી કે તેથી તેમને મૃત્યુ પામેલાના કુળની અથવા રૂપની વિશેષતા જાણવામાં આવી શકે ! આ રીતે મરણ થયા પછી સર્વ 'ઠાઈ'ને ઘીડા-ઝાડે, વિઘાડે અથવા ભરમરે પૃથ્વી પર સમાન રીતે જ શયન કરવાનું છે, તો પછી જગત-માં બાહ્યદષ્ટિએ પડિતો કહેવાતા મૂર્ખ પુરુષો

શા માટે અન્યોન્યને ઠગવાની ઇચ્છા કરે છે ?
જે ઇર્ષ્ય પુરુષ પ્રત્યક્ષમાં અથવા પરોક્ષમાં આ
યથાર્થ શ્રુતિનું શ્રવણ કર્યા પછી આ નાશવંત
જીવલોકમાં જન્મથી આરંભીને સ્વર્ગનું પાલન
કરતા રહે છે અને સદાયરણુથી વર્તે છે, તે પુરુષ જ
પરમ ગતિને પામે છે. ^{૧૫-૧૯} માટે હે મનુજેશ્વર !
જે પુરુષ આ સર્વ તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન કરીને
વર્તન કરે છે, તે પુરુષ અધોગતિના સર્વ માર્ગોનું
ઉદ્ધેશન કરીને ઈર્ષ્યગતિના માર્ગોને પામે છે. ^{૨૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સૌપર્વતર્જત જલપ્રહાનિકપર્વમાં
'ધૃતરાષ્ટ્રના ચોકનું નિવારણ' નામનો
અધ્યાય ૪ થો સમાયે

અધ્યાય ૫મો

વનવગડે રજળતો જીવરૂપી બ્રાહ્મણ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યદિદં ધર્મગહનં બુદ્ધવા સમનુગમ્યતે ।

તદ્દિ વિસ્તરતઃ સર્વં બુદ્ધિમાર્ગં પ્રશ્નસ મે ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે વિદુર ! ગહન એવું ધર્મનું
આ સ્વરૂપ એ બુદ્ધિથી જ જાણી શકાય છે, તો
તમે મને વિસ્તારપૂર્વક સર્વ બુદ્ધિમાર્ગ જ પ્રથમ
કહી દેખાડો. ^૧

વિદુર બોલ્યો : મહર્ષિઓ જે રીતે સંસારના
આ ગહન સ્વરૂપને વર્ણવે છે, તે રીતે હું પણ
ભગવાન બ્રહ્મેશ્વરને નમન કરીને તમને કહી
જણાવું છું. ^૨ ઇર્ષ એક મહાન અરણ્યમાં એક
બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. ઇર્ષ સમયે તે ચિકારી પથ-
ઓથી જાહેરા મહાભયંકર વનમાં ફરતો ફરતો
આવી પહોંચ્યો. ^૩ એ જંગલ મોટી મોટી ગર્જના-
ઓ કરનારા સિંહ, વાઘ, હાથી અને રીંછ
આદિ અનેક ભયંકર પશુઓથી મહાધોર હતું
તેમ જ મહાહિમ આદૃતિવાળાં માંસાહારી પ્રાણી-
ઓથી ચોતરફ વ્યાપ્ત હતું. ^૪ જેનું દર્શન કરતાં
યમદેવ પણ બપભીત થઈ જાય તેવું તે અતિ-

ભયંકર હતું. તે ત્રાસજનક મહાવનને જોઈ ને તે
બ્રાહ્મણના દૈવ્યમાં અત્યંત ઉદ્વેગ થવા લાગ્યો. ^૫
હે શનુતાપન ! ભયને લીધે તેના શરીર પરનાં
રૂંવાડાં પણ ખડાં થઈ ગયાં અને શરીરકંપ આદિ
બીજી અનેક વિક્રિયાઓ પણ તેને થવા લાગી. તે
બ્રાહ્મણ 'હવે મારે કોનું શરણ લેવું' આવો
વિચાર કરીને તે મહાવનમાં આંખો મેઘાડોડો
કરવા લાગ્યો અને સર્વ દિશાઓમાં દૃષ્ટિ કરવા
લાગ્યો. ભયથી વિહ્વળ થઈ જઈને તેણે હિંસક
પશુઓથી બચી જવાની ઇચ્છાથી આંખોબાંજી
ધણાં ફાંફાં માર્યા; પરંતુ તે વનમાંથી દૂર નીકળી
શક્યો નહિ, તેમ પેલા હિંસક પશુઓના સપાટા-
માંથી પણ છૂટી શક્યો નહિ. જ્યાં જ્યાં તેણે
જેવા માંડ્યું, ત્યાં ત્યાં ચારે તરફથી જળાંઓ વડે
ઢંકાયેલું મહાધોર વન જ તેની દૃષ્ટિએ પડવા
લાગ્યું. અપૂરામાં પૂરું તેણે ત્યાં એક ધોર સ્ત્રીને
પોતાના બન્ને બાહુઓ પહેળા કરીને તેમાં ધૂમી
રહેલી જોઈ. પર્વતો સમાન પ્રચંડ શરીરવાળા
અને પાંચ પાંચ મસ્તકોને ધારણ કરનારા મોટા
મોટા સર્પો એ વનમાં તેને દેખાવા લાગ્યા. ત્યાં
છેક આકાશ સુધી પહોંચેલાં મહાન વૃક્ષોથી તે
મહાવન વ્યાપ્ત થયેલું જેવામાં આવ્યું. એ વનના
મધ્યપ્રદેશમાં એક ફેલો હતો. તે ધાસથી વીંટાયેલી
મજબૂત સતાઓથી છેક ઢંકાઈ ગયો હતો. આજી-
બાજી ધૂમી રહેલો પેલો બ્રાહ્મણ એ ઢંકાયેલા ફેલા-
માં ઢોડતો ઢોડતો ગબડી પડ્યો. પરંતુ તેમાં
આસપાસ અનેક સતાઓ ઊગી નીકળી હતી.
તેથી ડીંટા સાથે બંધાયેલું ક્ષણસનું મોઢું ફળ જેમ
અદ્ધર લટકી રહે, તેમ પેલો બ્રાહ્મણ પણ સતા-
ઓનાં ગૂંચળાઓમાં ગૂંચવાઈ ગયો. ^{૧-૧૨} આ રીતે
તે બ્રાહ્મણના પગ જોડા રહી ગયા, મસ્તક નીચું
રહી ગયું અને પોતે તે ફેલામાં અદ્ધર લટકી રહ્યો.
તેવામાં એના વિશેષ દુઃખને લીધે બીજે એક

મહાન ઉપદ્રવ તેના જોવામાં આવ્યો.^{૧૩} બરાબર તેના મસ્તક નીચે તેણે કૂવામાં એક મહાબળવાન મોટા સર્પ જોયો. વળી કૂવાના ઉપરના ભાગમાં કૂવાના મુખ પાસે જ તેણે એક મોટા હાથી જોયો.^{૧૪} તે હાથીને છ મુખ હતાં. તે અર્ધો કાળો અને અર્ધો ઘોળો હતો. તે બાર પગો વડે ધીમે ધીમે ચાલતો હતો અને આબુબાબુ અનેક વેલાઓથી તથા વૃક્ષોથી ઢંકાયેલો હતો. વળી તે કૂવામાં જાગી નીકળેલાં વૃક્ષોની શાખાપ્રશાખાઓમાં જુદી જુદી આકૃતિવાળા અનેક ભમરાઓ ખેંદેલા હતા. તે બધા ભમરાઓનાં સ્વરૂપ મહાભયંકર અને ઘોર હતાં.^{૧૫,૧૬} હે ભરતોત્તમ! તેઓ પ્રથમથી જ પોતાનું ત્યાં રહેકાણું કરીને મધપૂડાને ઢાંકી દઈ બેસી રહ્યા હતા અને જના વડે અજ્ઞાનીઓ આકર્ષાય છે તેવા સ્વાદિષ્ટ મધની તેઓ વારંવાર ઇચ્છા કરતા હતા. તે સમયે જનના પર તે ભ્રમરો બેઠા હતા તે મધપૂડાઓમાંથી અનેક મધધારાઓ ઝરી રહી હતી.^{૧૭,૧૮} તે મધધારાઓને કૂવામાં લટકી રહેલો પેલા બ્રાહ્મણ એકસરખી રીતે પીધા કરતો હતો. આ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણ મહાધોર સંકટમાં આવી પડ્યો હતો, છતાં નિરંતર મધપાન કરતાં કરતાં પણ તેની તૃષ્ણા જરા પણ શાંત થતી ન હતી.^{૧૯} હે રાજન! તેને પોતાના જીવિતના સંબંધમાં જરાય ખેદ થતો ન હતો, પણ જિહ્વો સર્વદા અતૃપ્ત રહીને તે મધપાનની ઇચ્છા જ કર્યા કરતો હતો.^{૨૦} એ મનુષ્યની જીવિતાશા પેલા મધમાં જ સ્થિર થઈ રહી હતી. બીજી તરફ જ લતાઓના આધારે તે લટકી રહ્યો હતો, તે લતાઓનાં મૂળિયનિ કાળા અને ઘોળા રંગના ઉંદરો ટોચી ખાતા હતા.^{૨૧} આમ તે મહાભયંકર વનમાં આવી ચડેલા એ બ્રાહ્મણને પ્રથમ જ ભયંકર શિકારી પશુઓનો ભય હતો, બીજો પરમ ઉચ્ચ શ્રીનો ભય હતો, ત્રીજો કૂવામાં નીચેના ભાગમાં

રહેલા મોટા સર્પનો ભય હતો, ચોથો કૂવાના મોઢા ઉપર બેસેલા હાથીનો ભય હતો, પાંચમો પોતે જના આધારે લટકી રહ્યો હતો તે વૃક્ષને જિંદગીના કાપવાથી તૂટી પડવાનો ભય હતો અને છઠ્ઠો મધનો લોભ હોવાને લીધે ભમરાઓના કરડવાનો ભય હતો.^{૨૨,૨૩} આવી રીતે છ પ્રકારના ભયથી આબુબાબુ ઘેરાયેલા સંસારસાગરમાં તે પુરુષ પડ્યો હતો, છતાં પોતાના જીવિતની આશામાં તેને ખેદ થતો નહોતો.^{૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સ્રીપર્વાતર્ગત જલપ્રહાનિકપર્વમાં 'ધૃત-રાષ્ટ્રના શોકાતુ નિવારણ' નામનો અધ્યાય પાંચે સમાપ્ત

અધ્યાય ૬ઠ્ઠો

પૂર્વોક્ત રૂપકનો સ્પષ્ટાર્થ

॥ ઘૃતરાટ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અહો સહ્ય મહદુઃખં કુચ્છવાસસ્ય તસ્ય હ ।
કથં તસ્ય રતિસ્તસ્ય તુષ્ટિર્વા વદતાં વર ॥૧॥
ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે વાલ્મીકિરાજ વિદુર !
બિચારો તે બ્રાહ્મણ ધણા મોટા દુઃખમાં આવી પડ્યો છે અને તેને એ વનમાં મહાકષ્ટથી વસવું પડતું હશે! અરેરે! તેના પર આવું મોટું સંકટ આવી પડ્યું છે, છતાં તેના મનમાં તે સ્થાન પર રહેવાનો પ્રેમ કેવી રીતે થતો હશે અને ત્યાં રહીને તેને સંતોષ કેમ થતો હશે? હે વિદુર! આવા ધર્મસંકટમાં આવી પડીને એ બ્રાહ્મણ જ સ્થળે વસી રહ્યો છે, તે પ્રદેશ ત્યાં છે? એ બ્રાહ્મણ આવા મહાન ભયમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થાય? હે સાધુ! એ બધું તમે મને કહે, એટલે આપણે તેને માટે યોગ્ય ઉપાયો કરીએ. કારણ કે તેના ઉદ્ધાર કરવા માટે મારા દંડમાં ઘણી મોટી દંડ ઉત્પન્ન થઈ છે.^૩

સંસારીઓને લગતું એક દષ્ટાંત છે. તે રૂપક દ્વારા જ્ઞાન મેળવીને મનુષ્ય પુણ્યમાર્ગે ચાલે છે અને પરલોકમાં પુણ્યફળને પામે છે.^૪ મેં તમને જે મહાન અરણ્ય કહ્યું તેને તમારે મહાસંસાર સમજવો. તમારી આગળ જે ધોર વનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેને તમારે ગહન સંસાર સમજવો.^૫ એ વનમાં જે શિકારી પશુઓ કદાં તેને તમારે સંસારના વ્યાધિઓ સમજવા. તે અરણ્યમાં મહાપ્રયંક શરીરવાળી જે સ્ત્રી જાણેલી વર્ણવી હતી, તેને વિદ્વાનો વૃદ્ધવસ્થા કહે છે. તે વૃદ્ધવસ્થા મનુષ્યોના રૂપનો તથા વર્ણનો વિનાશ કરે છે. તેમજ હે રાજા! એ અરણ્યમાં જે ફવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું, તેને તમારે પ્રાણીઓનું શરીર સમજવું. એ ફવાના નીચેના ભાગમાં જે મોટા સર્પ કદાં હતો તેને તમારે કાળ સમજવો, તે કાળ સર્વ જૂનોનો અંતક છે અને સર્વ પ્રાણીઓના સર્વસ્વનું હરણ કરનાર છે.^{૬-૮} એ ફવાના મધ્યપ્રદેશમાં જે લતાઓનાં ગૂંચળાંઓમાં તે મનુષ્ય લટકી રહ્યો હતો, તેને તમારે પ્રાણીઓની જીવિતાશા સમજવી.^૯ તેમજ હે રાજા! એ ફવાના ઉપરના ભાગમાં મુખપંધન પર જે હાથી જોશે હોને તેને તમારે સંવત્સર (વર્ષ) સમજવો. તે હાથીના છ મુખનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું તેને તમારે સંવત્સરમાં આવતી છ ઋતુઓ સમજવી. તે હાથીને જે બાર પગો હતા તેને સંવત્સરના બાર મહિના સમજવા. એ ફવામાં તે પુરુષ જેને આધારે લટકી રહ્યો હતો તે વૃક્ષનાં મૂળિયાંને ટાચી ખાનારા કાળાધોળાઈદેને તમારે રાત્રિદિવસ સમજવા. તે વૃક્ષમાં જે ભમરાઓ કદેવામાં આવ્યા છે, તેને તમારે કામવાસનાઓ સમજવી. તે ફવામાં જે અનેક મધધારાઓ ઝરતી હતી તેમને તમારે કામવાસનાઓના રસ સમજવા અને તે રસોમાં મનુષ્યો ગરકાવ રહે છે.^{૧૦-૧૩}

આ રીતના આ સંસારચક્રના પરિવર્તનને માત્ર વિદ્વાનો જ જાણી શકે છે અને તે વિદ્વાનો જ વૈરાગ્યરૂપ તલવારની ધારાથી સંસારચક્રના પાશોને છેદી નાખે છે.^{૧૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા સીપર્વતર્ગત જલપ્રદાનિકપર્વમા

‘ધૃતરાષ્ટ્રના ચોકને ફર કરવો’ નામનો

અધ્યાય ૬૬નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭મો

સંસારની નિવૃત્તિ માટે તત્ત્વોપદેશ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ક્વણ ॥

અહોઽમિહિતમાર્ગ્યાનં મવતા તત્ત્વદર્શિના ।

ભૂય એવ તુ મે હર્ષઃ શ્રુત્વા વાગમૃતં તવ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે વિદુર! ખરેખર તમે મને જે આખ્યાન કહ્યું છે તે ધણું આશ્ચર્યકારક છે. તમે એક તત્ત્વદ્રશ્ય પુરુષ છો. તમારી વાણીરૂપ અમૃતનું પાન કરી મને અધિકાધિક હર્ષ થયા કરે છે.^૧

વિદુર બોલ્યા : હે રાજા! સાંભળો, ફરી પણ હું તમને એ જ્ઞાનમાર્ગનો વિસ્તાર કહું છું. તેનું શ્રવણ કરી કુશળ બુદ્ધિવાળા પુરુષો વિવિધ જાતના સંસારોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે.^૨ હે રાજા! ઘાઈ લાંબી મુસાફરીમાં નીકળી પડેલો પુરુષ પરિશ્રમના થાકને લીધે ઘાઈ ઘાઈ સ્થળે નિવાસ કરતો જાય છે.^૩ તે જ પ્રમાણે, હે ભારત! આ સંસારના ફેરા ફરવા માટે નીકળેલા અજ્ઞાની પુરુષો જુદા જુદા જગોનાં અંદર નિવાસ કરતા જાય છે. પરંતુ જેઓ પાંડિત પુરુષો છે, તેઓ તો સીધેસીધું ગમન કરીને સંસારમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે.^૪ શાસ્ત્રવેદના વિદ્વાન પુરુષો આ સંસારને એક માર્ગરૂપે જ વર્ણવે છે અને જે સ્થળે સંસારની ગહનતા રહેલી છે, તેને પાંડિતો એક વન તરીકે કહે છે.^૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તત્ત્વવેદનાઓ કહે છે કે, આ સંસાર મરણધર્મવાળાં સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓને ભાવનારું એક ચક્ર છે, માટે બુદ્ધિ-

માન પુરુષે તેમાં સપડાવું નહિ.^૬ આ સંસારમાં પ્રાણીઓને શારીરિક અને માનસિક એવા જ વ્યાધિઓ જેવામાં આવે છે, તેમને પડિતો વનવગડાનાં શિકારી પશુઓ કહે છે.^૭ હે ભારત! એ વ્યાધિઓ મનુષ્યોને નિરંતર દુઃખ આપ્યા કરે છે અને સદાકાળ પુણ્યકર્મ કરતાં અટકાવ્યા કરે છે; છતાં અદ્યપુદ્ધિના મનુષ્યે સ્વકર્મ મૂલક એવા તે વ્યાધિઓરૂપી દૂર પશુઓથી લેશમાત્ર ઉદ્દેગ પામતા નથી, તે કેવું મોટું આશ્ચર્ય!^૮ હે રાજા! કદાચ દેવયોગે પુરુષ તે વ્યાધિઓથી મુક્ત રહે; તોપણ સર્વના રૂપને વિનાશ કરનારી જરાવસ્થા એ પુરુષને આખરને સમયે પોતાના પંજમાં જરૂર સપડાવે છે.^૯ પછી એ જરાગ્રસ્ત થયેલો પુરુષ મનજામાંસરૂપ મોટા ક્રીડાવાળા દેહરૂપ નિરાધાર કૂવામાં પડ્યો પડ્યો સખડ્યા કરે છે અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ આદિ વિવિધ વિષયો તેને ચોતરફથી ઘેરી લે છે.^{૧૦} બીજી તરફથી સંવત્સર, માસો, પક્ષો, દિવસો, રાત્રિઓ અને બીજા કાળવિભાગો એ પુરુષના રૂપનું તથા આયુષ્યનું અનુક્રમે હરણ કર્યા કરે છે.^{૧૧} સંવત્સર આદિ આ સર્વ કાળવિભાગો કાળના કર્તવ્યઅર્થને સિદ્ધ કરનારા છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે; પરંતુ અજ્ઞાનીઓ તેમને સમજી શકતા નથી. હે રાજા! જગતમાંનાં સર્વ પ્રાણીઓને કર્મરૂપ વિધાતાએ ઉત્પન્ન કરેલાં છે. પડિતો કહે છે કે, પ્રાણીઓનું શરીર એક રથરૂપ છે, બુદ્ધિ તે રથનો સારથિ છે, ઇંદ્રિયો તે રથમાં બેઠેલા ઘોડાઓ છે અને મન એ ઘોડાઓની લગામરૂપ છે.^{૧૨, ૧૩} ઇંદ્રિયોરૂપી તે ઘોડાઓ જ્યારે વેગપૂર્વક દોડાદોડી કરે છે, ત્યારે પુરુષ જો તેની પાછળ પાછળ તેમને અનુસરીને દોડે છે, તો તે અવશ્ય આ સંસારના ફેરામાં ચક્રની પેઠે ધૂમ્યા કરે છે.^{૧૪} પરંતુ જ પુરુષ મનને નિયમમાં રાખી તે ઘોડાઓને બુદ્ધિ દ્વારા વશ રાખે

છે, તે પુરુષ આ સંસારમાંથી છૂટ્યા પછી પુનઃ જન્મભરણના ફેરામાં પડતો નથી. વળી જ પુરુષે ચક્રની પેઠે પરિવર્તન પામી રહેલા આ સંસારચક્રમાં ભમવા છતાં તેના મોહમાં સપડાતા નથી, તેઓ ફરીથી આ સંસારમાં ભ્રમણ કરતા નથી. અર્થાત્ તેઓ આ સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે. હે રાજા! જેઓ આ સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા છે, તેમને તો આ જન્મભરણનું દુઃખ અવશ્ય થયા જ કરે છે. માટે વિદ્વાન પુરુષે સંસારની નિવૃત્તિ કરવા માટે અવશ્ય યતન કરવો જોઈએ અને તેના તરફ ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહિ. કારણ કે ઉપેક્ષા કરવાથી આ સંસારવૃક્ષ સેંકડો શાખાઓમાં વિસ્તીર્ણ થઈ પડે છે.^{૧૫-૧૭} હે રાજા! જ પુરુષ ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખે છે, ક્રોધ અને લોભને ધિક્કારી કાઢે છે, હરકાઈ સ્થિતિમાં સંતુષ્ટ રહે છે અને સત્ય ભાષણ કરે છે, તે પુરુષ શાંતિને મેળવી શકે છે. (તેને માટે આ સંસાર રહેતો નથી.)^{૧૮} હે નરપતિ! તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે કે, સંસાર યમરાજની રાજધાની પ્રત્યે ધસડી જનારો એક રથ છે અને તેમાં બેસીને અજ્ઞાની જીવો મોહિત થઈ જાય છે. હે રાજા! એ રથમાં બેસીને પુરુષને જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ સ્થિતિ આ સમયે તમને પ્રાપ્ત થયેલી છે.^{૧૯} હે રાજા! તૃષ્ણાશીલ પુરુષને જ રાન્યનાશનું અથવા પુત્રનાશનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ હે ભારત! જે સન્નજન તૃષ્ણારહિત છે તેને એ સર્વ જતનાં દુઃખો ખિલકુલ અસર કરી શકતાં નથી; કારણ કે તે જ્ઞાની પુરુષ પોતાના પર આવી પડેલાં મોટાં મોટાં દુઃખોને દૂર કરવા માટે તેમનું યોગ્ય ઔષધ ઓળી કાઢે છે, તેમ જ તેમનો યોગ્ય ઉપચાર ચાલુ કરે છે. માટે સર્વ પુરુષે પ્રથમ પોતાના મનને વશ કરીને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી મહાન ઔષધ સંપાદન કરી લેવું જોઈએ

અને પછી તે જ્ઞાનરૂપ ઔપધિ દ્વારા દુઃખો રૂપ મહાન વ્યાધિનો સમૂળગો નાશ કરી નાખવો જોઈએ.^{૨૦, ૨૧} સ્થિર સંયમવાળો આત્મા જે પ્રમાણે પોતાને સર્વ દુઃખોથી મુક્ત કરાવે છે, તે પ્રમાણે પરાક્રમ, ધન, મિત્ર કે સુદૃઢ જન પોતાને દુઃખમુક્ત કરાવી શકતાં નથી.^{૨૨} માટે હે ભારત! હે રાજન! જે પુરુષ સર્વ જૂનો તરફ મિત્રભાવ ધારણ કરીને તથા શીલસંપન્ન થઈને પોતાના મનરૂપી રથમાં પ્રથમ સ્થિત થાય છે અને પછી બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડનારા દમ, દાન અને અપ્રમાદરૂપ ઘોડાઓને પોતાના મનરૂપી રથમાં જોડીને શીલરૂપી લગામ હાથમાં પકડીને આગળ વધે છે, તે પુરુષ મૃત્યુના ભયનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મલોકમાં પહોંચી જાય છે.^{૨૩, ૨૪} હે રાજ! જે પુરુષ પ્રાણીમાત્રને અભય આપે છે, તે વિશ્વજ્ઞના સર્વ પાદારહિત પરમ પદને પામે છે.^{૨૫} પ્રાણીમાત્રને અભય આપવાથી મનુષ્યને જે કૃણ મળે છે, તે હજારે યજ્ઞો કરવાથી અથવા સદાકાળ ઉપવાસો કરવાથી પણ મળી શકતું નથી.^{૨૬} કારણ કે હે ભારત! જોવો નિશ્ચય છે કે, સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્માના કરતાં અધિક પ્રિય એક પણ વસ્તુ નથી. પ્રાણીમાત્રને મરણ સરખું બીજું એક પણ અનિદ દેખાતું નથી.^{૨૭} આથી સમજી મનુષ્યે સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા કરવી. પરંતુ જે મંદ પુરુષોની દષ્ટિ આવી સૂક્ષ્મ સ્થિતિનું અવલોકન કરી શકતી નથી, તેઓ અનેક પ્રકારની મોહજાળોમાં સપડાઈ પડે છે તથા ભિન્નભિન્ન યુદ્ધિઓનાં ગૂંચળાંઓમાં ગૂંચવાઈ જઈને તે તે અનેક સાંસારિક યોનિઓમાં ભટક્યા કરે છે. પણ હે રાજ! જેમની યુદ્ધિ આવા અતિ સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું અવલોકન કરનારી છે, તેઓ તો દાઈ સ્થળે સપડાયા વિના શાશ્વત બ્રહ્મને પામી જાય છે.^{૨૮, ૨૯}

અધ્યાય ૮મો શ્રીવેદવ્યાસનો ઉપદેશ

॥ વૈશંપાયન ડવાચ ॥

વિદુરસ્ય તુ તદ્વાક્યં નિશમ્ય કુરુસત્તમઃ ।
પુત્રશોકાભિસંતપ્તઃ પપાત શ્રુતિ મૂર્ચ્છિતઃ ॥ ૧ ॥
વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ !
વિદુરે કહેલાં તે વાક્યો સાંભળ્યા છતાં કુરુશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રોના શોકથી ખૂબ તપી જઈને મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયા.^૧ હે ભારત ! રાજાને આ બેભાન સ્થિતિમાં પૃથ્વી પર ઢળી પડેલા જોઈ તેમના બાંધવો, વ્યાસ, વિદુર, સંજય, તેમના બીજા સુદૃઢો તથા તેમના માનીતા દ્વારપાળો સુખદાયક શીતળ જળનું સિંચન કરવા લાગ્યા. તેઓ તેમને પંખાઓથી પવન ઢાળવા લાગ્યા અને હાથ વતી તેમના શરીરને પંખાળવા લાગ્યા. આમ જ્યારે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો અને ખૂબ પવન ઢાળવામાં આવ્યો, ત્યારે ઘણે વખતે રાજાને ભાન આવ્યું.^{૨-૪} હવે મોડી વારે ભાનમાં આવેલા તે મહીપતિએ પુત્રોના દુઃખથી વિહ્વળ થઈ જઈને પછી ઘણી વાર સુધી આ પ્રમાણે વિલાપ કર્યો.^૫ ‘અરે ! મનુષ્યજન્મમાં શિકાર પડો ! તેમાં પણ સ્ત્રીપુત્રાદિના પરિગ્રહમાં વિશેષ શિકાર પડો; કારણ કે તે પરિગ્રહને લીધે જ વારંવાર અનેક દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે.’ આ પ્રભુ ! પુત્રોનો, ધનનો, સંબંધીઓનો તથા સુદૃઢોનો નાશ થતાં મનુષ્યને જે મહાન દુઃખ થાય છે, તે તો ખરેખર ઝેર અને અગ્નિના સરખું મહાભયંકર છે.^૭ તે દુઃખને લીધે તો મનુષ્યનાં ગાત્રો બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે, યુદ્ધિનો નાશ થઈ જાય છે અને તે દુઃખથી ઘેરાઈ ગયેલો પુરુષ મરણને જ વિશેષ કરીને પસંદ કરે છે.^૮ આ સમયે મારા ઉપર પણ મારા દુર્દૈવને લીધે તે જ દુઃખ આવી પડ્યું છે. મને તો લાગે છે કે, પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો વિના હું એ દુઃખના

અંતને પામી શકીશ નહિ.^૯ માટે હે બ્રાહ્મણો-
ત્તમ વ્યાસમુનિ ! હું આજે જ મારા પ્રાણોનો
ત્યાગ કરીશ.' હે મહીપતિ ! મહાન બ્રહ્મવેદના
એવા પોતાના મહાત્મા પિતાને આ પ્રમાણે કહીને
તે ધૃતરાષ્ટ્રના બોલતા બંધ પડી ગયા અને
અત્યંત શોકગ્રસ્ત થઈને મનમાં કંઈક વિચાર
કરતા મૂઠ બની ગયા.^{૧૦, ૧૧} રાજાનું એ વચન
સાંભળ્યા પછી પ્રભુ વેદવ્યાસ પુત્રોના શોકથી સંતાપ
કરી રહેલા પોતાના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રને આ પ્રમાણે
કહેવા લાગ્યા.^{૧૨}

વ્યાસ બોલ્યા : હે મહાબાહુ ધૃતરાષ્ટ્ર ! હું
તને જ વચન કહું છું, તે તું સાંભળ. હે પ્રભુ !
તેં શાસ્ત્રોત્તું શ્રવણ કયું છે, તું યુદ્ધિમાન છે,
અને ધર્મ તથા અર્થની મર્યાદા બળવામાં તું
કુશળ છે.^{૧૩} હે પરંતપ ! આ જગતમાં જે કંઈ
બળવાનું છે, તે બધું તેં બળ્યું છે. વળી મનુષ્ય-
માત્ર નાશવંત છે, તે પણ તું બળ્યું છે એમાં
જરા પણ સંશય નથી.^{૧૪} હે ભારત ! આ જીવ-
લોક કેવળ નાશવંત છે, સર્વ પ્રાણીઓનું જીવિત
અંતે મરણવાળું છે અને માત્ર પરબ્રહ્મનું એક
સ્થાનક જ સનાતન છે-અવિનાશી છે; તો પછી
તું શા માટે શોક કરે છે ?^{૧૫} હે રાજન્દ્ર !
તારી નજર આગળ જ આ વેરની ઉત્પત્તિ થઈ
હતી અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં તારા પુત્રને
કેવળ નિમિત્તરૂપ બનાવી કાળઘટનાએ જ આ
વેર જીજ્ઞં કરાવ્યું હતું.^{૧૬} હે રાજ ! કૌરવોનો
સંહાર અવશ્ય થવાનો જ હતો; પરંતુ તે સર્વ
શસ્ત્રોના પરમ ગતિને પામ્યા છે. માટે તું શોક
શા માટે કરે છે ?^{૧૭} હે મહાબાહુ ! મહાત્મા
વિદુર આ બધું પ્રથમથી જ બોલ્યો હતો. હે
જનેશ્વર ! તેથી જ તેણે સર્વ ક્ષાઈ ઉપાયે અન્યો-
ન્ય સલાહ કરવા માટે ખૂબ યત્ન કર્યો હતો.^{૧૮}
પરંતુ મારું નિશ્ચિત માનવું છે કે, હરકાઈ પ્રાણી

ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોપણ તે દેવનિર્મિત
માર્ગનું નિયમન કરવાને ક્ષાઈ રીતે સમર્થ થઈ
શકતો નથી.^{૧૯} વળી આ કાર્ય દેવતાઓએ જ
કયું છે એ વાત મેં પ્રત્યક્ષ સાંભળી છે. હું
તને તે કહી સંભળાવું છું, એ સાંભળીને તારું
મન સ્થિર થશે.^{૨૦} પૂર્વે એક દિવસે યાકને જીતેલો
હું ઈંદ્રની સમામાં ઉતાવળે જઈ ચડ્યો હતો.
ત્યાં હે નિર્દોષ ! મેં સર્વ દેવતાઓને તથા નારદ
આદિ સર્વ દેવર્ષિઓને એકઠા મળેલાં જોયા
હતાં. વળી હે પૃથ્વીપતિ ! ત્યાં દેવી પૃથ્વીને
પણ મેં ક્ષાઈ કાર્ય પ્રસંગે દેવતાઓની સમીપમાં
આવેલી દીઠી હતી. તે સમયે પૃથ્વીદેવીએ એકઠા
મળેલા સર્વ દેવો પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહ્યું
હતું :^{૨૧-૨૩} 'હે મહાભાગ્યશાળી દેવો ! તમે
બધાએ તે વખતે બ્રહ્મદેવના સદનમાં મારા કાર્ય-
ના સંબંધમાં જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે પ્રતિજ્ઞાને
હવે સત્વર સંપૂર્ણ કરો.'^{૨૪} પૃથ્વીનું એ વાક્ય
સાંભળીને લોકમાં ખૂબજેલા વિષ્ણુ ભગવાને મંદ-
મંદ હસીને દેવોની સભા વચ્ચે તેને કહ્યું હતું :
'હે દેવી ! ધૃતરાષ્ટ્રના સૌ પુત્રોમાંના સૌથી મોટા
દુર્યોધનરાજ તારું આ કાર્ય સંપૂર્ણ કરશે.'^{૨૫, ૨૬}
એ રાજાનો આશ્રય લઈને તું કૃતકૃત્ય થઈશ.
એ દુર્યોધનરાજને માટે સર્વ રાજાઓ કુરુક્ષેત્રમાં
એકઠા મળશે.^{૨૭} ત્યાં હે દેવી ! તેઓ અન્યોન્ય
દંઠ શસ્ત્રોના પ્રહાર કરી માંદોમાંદો લડી મરશે;
તેથી તારા પરનો ભાર પણ નાશ પામશે.^{૨૮}
માટે હે શોભના ! તું સત્વર તારે સ્થાનકે જ
અને સર્વલોકનું ધારણ કરી નાખ.' હે રાજન !
તે જ આ તારો પુત્ર દુર્યોધન લોકોનો સંહાર
કરવા માટે જ જન્મ્યો હતો. હે રાજ ! તે કળિ-
યુગના અંશ તરીકે ગાંધારીના ઉદરમાં ઉત્પન્ન
થયો હતો. વળી તે દીર્ઘાયુ સ્વભાવનો હતો,
ચપળ હતો, ક્રોધી હતો અને ઘણા ઘણા ઉપદેશો

આપવા છતાં સમભવે એ અશક્ય થઈ પડે તેવો હતો.^{૩૯, ૪૦} દેવયોગે તેના સર્વે ભાઈઓ પણ તેના જવા જ ઉત્પન્ન થયા હતા; તેમ જ તેનો મામો શકુનિ, તેનો પરમ મિત્ર કણ્વ અને તેને સહાય કરનારા પૃથ્વીના બીજા રાજાઓ પણ તેના સમાન ગુણવાળા હોઈને દેવળ વિનાશ કરવા માટે જ ઉત્પન્ન થયા હતા. સામાન્ય એવો નિયમ જ હોય છે કે, જેવો રાજા તેવો જ એનો સેવકવર્ગ હોય છે.^{૪૧, ૪૨} રાજા બે ધાર્મિક હોય છે તો તેનો અધાર્મિક સેવકવર્ગ પણ ધાર્મિક બની જાય છે. સ્વામીના ગુણોપને લીધે તેના સેવક પણ તેવા જ ગુણવાન અને દુષ્ટ બને છે, એમાં સંશય નથી. હે રાજા ! તારા પુત્રો પણ દુર્યોધન જેવા દુષ્ટ રાજાનો આશ્રય કરી મૃત્યુને પામ્યા છે. હે મહાબાહુ ! આ વાતને તત્ત્વવેત્તા નારદ પણ બરાબર જાણે છે.^{૪૩, ૪૪} આમ હે પૃથ્વી-પતિ ! તારા પુત્રો પોતાના અપરાધને લીધે જ નાશ પામ્યા છે. હે રાજેન્દ્ર ! તેમનો તું શોક ન કર. શોક કરવાનું તને કંઈ કારણ નથી.^{૪૫} હે ભારત ! પાંડવોએ તારો લેશમાત્ર અપરાધ કર્યો નથી. તારા દુષ્ટાત્મા પુત્રોએ જ આ પૃથ્વીનો સંહાર કરાવ્યો છે.^{૪૬} હે રાજા ! તારું મંગલ યાઓ. નિઃસંશય આ બનાવને પ્રથમથી જ જાણી લઈને નારદે રાજસૂય યજ્ઞની મહાસભામાં યુધિષ્ઠિર રાજાને જણાવ્યું હતું કે,^{૪૭} 'હે કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! અમુક સમય પછી પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થશે અને તેમાં સર્વ કૌરવો ખપી જશે; માટે તમારે જે કાર્ય કરવું હોય તે કરી લો.^{૪૮} નારદનું આ વચન સાંભળ્યા પછી પાંડવોએ તે સમયે ઘણા શોક કર્યો હતો. હે રાજા ! તારા શોકનો કેવી રીતે નાશ થાય, તારા પ્રાણોનું તું કેવી રીતે રક્ષણ કરે અને આ બધું દેવે જ કર્યું છે, એમ જાણીને તું

પાંડવોના પર કેવી રીતે રનેહ કરે ? એ સર્વ વાતનો વિચાર કરીને મેં તને પૂર્વે દેવસભામાં બનેલી આ ગુપ્ત વાત જણાવી છે.^{૪૯, ૫૦} હે મહા-બાહુ ! પૂર્વે આ વાત મારા સાંભળવામાં આવી, એટલે તુરંત જ મેં પોતે પણ રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં ધર્મરાજાને તે કહી સંભળાવી હતી.^{૫૧} આમ મેં એ ગુપ્ત વાત કહી, તે પરથી યુધિષ્ઠિરે કૌરવો સાથે યુદ્ધ નહિ કરવા માટે ઘણા ઘણા યત્ન કર્યો હતો; પરંતુ આખરે દેવધટના જ બળવાન છે.^{૫૨} હે રાજા ! સાચે જ હરકોઈ સ્થાવરજંગમ પ્રાણી કાળચેષ્ટાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.^{૫૩} હે ભારત ! પ્રાણીઓના ગમન-આગમનને સારી રીતે જાણનારો તું ધર્મપરાયણ અને બુદ્ધિશ્રેષ્ઠ એવો પુરુષ આ વિષયમાં મોહિત થઈ જાય છે અને શોકથી તપી જઈને વારંવાર બેભાન થઈ જાય છે. ત્યારે તારી આવી કુદૃશા જાણીને રાજા યુધિષ્ઠિર તો પોતાના પ્રાણ સુદ્ધાને ઓગાળી નાખે એમ છે; કારણ કે હે રાજેન્દ્ર ! વીર યુધિષ્ઠિર-રાજા તિર્થંચ યોનિમાં જન્મેલાં પ્રાણીઓ પર પણ નિત્ય ક્યાણુ છે, તો પછી તારા પર તે કેમ ક્યા નહિ કરે ?^{૫૪-૫૫} માટે હે ભારત ! મારી આજ્ઞાને માન્ય કરી, દેવધટનાને અતુલ્લંઘનીય સમજ અને પાંડવો પર કૃપા કરી તું તારા પ્રાણોને ધારી રાખ.^{૫૬} હે તાત ! આમ વર્તવાથી જગતમાં તારી કીર્તિ થશે; એટલું જ નહિ પણ તેથી તને ધર્મનો, અર્થનો તથા ચિરકાળ પર્યંત તપેલા તપનો મહાન લાભ પ્રાપ્ત થશે.^{૫૭} હે મહાભાગ્યશાળી ધૃતરાષ્ટ્ર ! તારા હૃદયમાં આ સમયે પુત્રશોકને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો અસિ ભડ-ભડાટ સળગી રહ્યો છે, પરંતુ તે અગ્નિને સદ-બુદ્ધિપ જળનું સિંચન કરી તું સદાય શાંત કરી નાખ.^{૫૮}

વેશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! મહા-

તેજસ્વી વ્યાસમુનિનું તે વચન સાંભળ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રરાજ એક મુદ્દત્તાર વિચારમાં પડી ગયા અને પછી બોલ્યા :^{૧૦} 'હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! શોકરૂપી મોટી જાળમાં હું એવો જકડાઈ ગયો છું કે, હું વારંવાર મૂંઝાઈ જાઉં છું અને તેને લીધે મને મારું પોતાનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી.'^{૧૧} તોપણ તમારું આ દેવપ્રેરિત વચન સાંભળીને હું તમને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે, હવે પછી હું મારા પ્રાણીનું ધારણ કરી રાખીશ અને શોક નહિ કરવા માટે બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ.'^{૧૨} હે રાજેન્દ્ર ! ધૃતરાષ્ટ્રરાજનું એ વચન સાંભળ્યા પછી સત્યવતીપુત્ર ભગવાન વેદવ્યાસ ત્યાં જ અંતર્હિત થઈ ગયા.^{૧૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સ્ત્રીપર્વાત્મક જલપ્રહાનિકર્પ્વકમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રના શોકને દૂર કરવો' નામનો અધ્યાય ૯મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯મો

વિદુરનાં વાક્યો

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ગતે મગવતિ વ્યાસે ઘૃતરાષ્ટ્રો મહીપતિઃ ।

કિમચેષ્ટ વિપ્રેર્ષ તમ્મે વ્યાહ્યાતુમર્હસિ ॥ ૧ ॥

જનમેજય બોલ્યા : હે બ્રહ્મર્ષિ ! વેશંપાયન ! ભગવાન વ્યાસ ત્યાંથી ગયા તે પછી રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે શું કહ્યું હતું ? તે મને કહો.^૧ વળી મોટા મનના કૌરવરાજ યુધિષ્ઠિરે અને કૃપાચાર્ય આદિ ત્રણ મહારથીઓએ તે પછી શું કહ્યું હતું ?^૨ અશ્વત્થામાનું કર્મ તથા તે અશ્વત્થામાએ અને શ્રીકૃષ્ણે અન્યોન્યને જે શાપ આપ્યો હતો તે સંબંધનું વૃત્તાંત મેં આપની પાસેથી સાંભળ્યું છે. પણ તે પછી સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રરાજની આગળ જે વૃત્તાંત કહ્યું હોય તે આપ મને કહો.^૩

વેશંપાયન બોલ્યા : હે જયમેજયરાજ !

દુર્યોધન મરણ પામ્યો અને ભીષમ પક્ષનાં સૈન્યોને છેક સંહાર થઈ ગયો, તે જોઈને દિગ્ભ્રૂદ બની ગયેલો સંજય ધૃતરાષ્ટ્રરાજની પાસે આવ્યો અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^૪

સંજય બોલ્યા : હે રાજન્ ! આ યુદ્ધમાં અનેક દેશોના જે જે રાજાઓ જુદી જુદી દિશાઓમાંથી આવ્યા હતા તેઓ સર્વે તમારા પુત્રોની સાથે પિતૃલોકમાં પહોંચી ગયા છે.^૫ હે ભારત ! યુદ્ધ નહિ કરવા માટે તમારા પુત્રને નિરંતર વિનવણીઓ કરવામાં આવી હતી, તોપણ તેણે ઠાઠુંનું કહેવું માન્યું નહિ અને આમ વેરનો અંત આણવાની ઇચ્છાથી સર્વ પૃથ્વીનો ધાત કરાવ્યો છે.^૬ હવે હે મહારાજ ! તમે તમારા સર્વ પુત્રો, પૌત્રો તથા પિતાઓનાં અનુક્રમે પ્રેતકાર્યો કરાવો.^૭

વેશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! સંજયનું એ ઘોર વચન સાંભળી રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર જાણે મરણને શરણ થઈ ગયા હોય, તેમ નિશ્ચય થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.^૮ આમ એ પૃથ્વીપતિ પૃથ્વી પર પડી ગયા, એટલે સર્વ ધર્મને જાણનારા વિદુર તેમની પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^૯ 'હે રાજન્ ! ઊંઠો, જીભા યાઓ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આમ પૃથ્વી પર શું પડી રહ્યા છો ? હે લોકેશ્વર ! સર્વ પ્રાણીઓની અંતે આ જ ગતિ થાય છે.^{૧૦} હે ભારત ! આ સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રથમ અભાવ હતો, માત્ર સ્વપ્નસ્થિતિ પ્રમાણે મધ્યભાગમાં તેમનો આવિર્ભાવ થાય છે. પરંતુ આખરે તેમનો અભાવ જ રહેવાનો. તો પછી તેમાં શોક કરવા જેવું શું છે ?^{૧૧} વળી શોક કરનાર મનુષ્ય મરેલાની પાછળ જઈ શકતો નથી, તેમ શોક કરનાર મનુષ્ય મરેલાની પાછળ મરી પણ જતો નથી; તો આવા સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મવાળા લોકમાં તમે શા માટે શોક કરો છો ?^{૧૨} હે મહારાજ ! ઠાઠું પુરુષ યુદ્ધ કરતાં મરણ પામે છે અને ઠાઠું પુરુષ

× આ અધ્યાય આ પર્વના ચોથા અધ્યાયને લગભગ મળતો છે.

યુદ્ધ કરતાં જીવતો પણ રહે છે; પરંતુ અંતે કાળનો ભેટા કરીને કોઈ તેતું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.^{૧૩} હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! કાળ સર્વ જાતનાં પ્રાણીઓને આકર્ષી લે છે, તેને કોઈ પ્રેમપાત્ર નથી તેમ કોઈ દ્રેષપાત્ર પણ નથી.^{૧૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વાયુ જેમ તૃણના અગ્નિભાગોને કંપાયમાન કરી દે છે, તેમ કાળ પણ સર્વ પ્રાણીઓને કંપાયમાન કરી દે છે.^{૧૫} જગતમાંનાં સર્વ પ્રાણીઓને એક જ માર્ગે પરલોક તરફ પ્રયાણ કરવાતું છે. માત્ર ભિન્નતા એટલી જ છે કે, જેની સન્મુખ કાળ પ્રથમ ઉપસ્થિત થાય છે તેને પ્રથમ પ્રયાણ કરવું પડે છે. તો તેમાં શોક કરવા જેવું શું છે ?^{૧૬} હે રાજન ! આ યુદ્ધમાં જોયો મરણ પામ્યા છે તેમનો તમે શોક કરો છો. પરંતુ તે સર્વ મહાત્માઓ શોક કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે તેઓ સર્વે સ્વર્ગલોકમાં જ ગયા છે.^{૧૭} રણસંઘામમાં શરીરોને ત્યાગ કરનારા શરૂઆતે જ પ્રમાણે સહેલાઈથી સ્વર્ગલોકમાં જઈ શકે છે, તે પ્રમાણે પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરીને, તપશ્ચર્યા કરીને અથવા વિદ્યાનું અતુષ્ઠાન કરીને પુરુષો સ્વર્ગલોકમાં જઈ શકતા નથી.^{૧૮} વળી આ યુદ્ધમાં મરણ પામેલા સર્વ મહાપુરુષો વેદવિદ્યાને જાણનારા હતા, શસ્ત્ર હતા અને સદાચારી હતા. વળી તેઓ સામે પગલે લડીને મરણ પામ્યા છે. તો શા માટે તેમનો શોક કરવો ?^{૧૯} તે મહાપુરુષોએ શરવીરોનાં શરીરોથી અગ્નિઓમાં બાણોની આહુતિઓનો હોમ કર્યો હતો અને પોતે પણ શરીરોમાં હોમાતમાં બાણોને સહન કર્યાં હતાં.^{૨૦} આ પ્રમાણે હે રાજ ! મેં તમને પ્રથમ જ કહ્યું છે કે, યુદ્ધ એ સ્વર્ગમાં જવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે; અને ક્ષત્રિયને તો યુદ્ધ વિના આ લોકમાં બીજું અધિક કર્તવ્ય નથી જ.^{૨૧} વળી આ યુદ્ધમાં મરણ પામેલા, શરવીર અને રણ શોભાવનારા મહાત્મા ક્ષત્રિયો મહાઉત્તમ લાભ

પામ્યા છે; માટે તેઓ સર્વે શોક કરવા યોગ્ય જ નથી.^{૨૨} હે પુરુષસિંહ ! તમે ધીરજ ધરીને તમારા મનને સ્થિર કરો અને શોક કરો મા. આજ શોક-ઋત થઈને તમારે તેમનાં પ્રેતકાર્યોનો ત્યાગ કરવો તે યોગ્ય નથી.^{૨૩}

હિત શ્રીમહાભારતમાં સ્રીપર્વ તર્ગત જલપ્રદાનિકપર્વમાં 'વિદુરનાં વાક્યો' નામનો અધ્યાય ૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦ મો

પુત્રાદિનાં પ્રેતકાર્યો કરવા માટે
ધૃતરાષ્ટ્રનું પ્રયાણ

॥ વૈદ્યપાયન ઉવાચ ॥

વિદુરસ્ય તુ તદ્વાક્યં શ્રુત્વા તુ પુરુષર્ષભઃ ।
યુજ્યતાં યાનમિત્યુક્ત્વા પુનર્વચનમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યાઃ હે જનમેજય રાજ !
વિદુરનાં તે વાક્યો સાંભળ્યા પછી પુરુષશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્રરાજ્યે પોતાનો રથ બેઠવા માટે આજ્ઞા આપી અને વળી આ પ્રમાણે કહ્યું.^૧

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્યાઃ સત્વર દેવી ગાંધારીને તથા ભરતકુળની બીજી સર્વ સ્ત્રીઓને અહીં બોલાવી લાવો અને કુંતીવહુને તથા તેની સાથે રહેલી સર્વ સ્ત્રીઓને પણ અહીં તેડી લાવો.^૨ ધર્માત્મા ધૃતરાષ્ટ્રે મહાન ધર્મવેત્તા વિદુરને આ પ્રમાણે કહ્યું અને પછી શોકથી હારી બેઠેલા જ્ઞાનવાળા તે રાજ શોકથી એકદમ રથમાં જ બેસી ગયા.^૩ પુત્રોના શોકથી આતુર થયેલાં અને પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાથી પ્રેરાયેલાં ગાંધારી પણ કુંતી અને બીજી સર્વ સ્ત્રીઓની સાથે ધૃતરાષ્ટ્રરાજની પાસે દોડી આવ્યાં.^૪ આમ અત્યંત શોકાકુળ થયેલી તે સર્વ સ્ત્રીઓ અન્યોન્યને બોલાવી બોલાવીને ધૃતરાષ્ટ્રરાજની પાસે આવી પહોંચી અને ત્યાં આવ્યા પછી પોત્રોપેકે રડવા લાગી.^૫ એ વેળા વિદુર પોતે પણ અત્યંત વિહ્વળ થઈ ગયા હતા, છતાં પોતાના મનને વશમાં રાખીને તેમણે અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયેલા

ઠંવાળી તે સર્વ સ્ત્રીઓને શાંત પાડી. એ સર્વ સ્ત્રીઓને રથમાં બેસાડી દઈ તે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા.^૧ તે સમયે કુરુરાજના સર્વ રાજમહેલો-માં રડાફટનો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો અને નગરમાં પણ વૃદ્ધથી આરંભી બાળક પર્યંત સર્વ લોક શોકાકુલ થઈ ગયા હતા.^૨ હાય ! જે રાજ-રાણીઓને પૂર્વે દેવગણો પણ બોઈ શક્યા ન હતા, તે જ રાજરાણીઓને તેમના પતિઓના નાશ થતાં સામાન્ય મનુષ્યો પણ ત્યારે બોઈ રહ્યા હતા.^૩ તે સર્વ સ્ત્રીઓએ એ વેળા પોતાના સુંદર દેશોને વીંખી નાખ્યા હતા, સર્વ અલંકારોને ઉતારી નાખ્યા હતા, કેવળ એક એક વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું અને તેઓ અનાથની પેઠે યુદ્ધભૂમિ તરફ જવા નીકળી પડી હતી.^૪ એ રાજરાણીઓ જ્યારે સ્વેતવણુના પર્વત સરખાં રાજમંદિરોમાંથી નીકળવા માંડી હતી, ત્યારે બંને યૃથપતિના મરણ પછી અનાથ થયેલી હરિણીઓ પર્વતોની યુક્ષ્યામાંથી નીકળતી હોય તેવું દેખાતું હતું.^૫ હે રાજ ! જેમ નૃપશિક્ષાની ભૂમિકા પર અશ્વ-શાવકીઓ (વઢેરીઓ) દોડી બંધ, તેમ શોકાકુળ થયેલી તે સર્વ સ્ત્રીઓ ટોળે વળીને રણક્ષેત્ર તરફ એકદમ દોડી જતી.^૬ પ્રલય સમયે યતા લોકસંહારના દરશનું દર્શન કરાવતી હોય, તેમ તે સ્ત્રીઓ અન્યોન્યના બાહુઓને પકડીને પોકે-પોકે કરતી હતી. ત્યાં કોઈ પોતાના પુત્રોના નામથી, કોઈ પોતાના ભાઈઓના નામથી અને કોઈ પોતાના પિતાઓના નામથી આક્રોશ કરતી હતી.^૭ તે સર્વ સ્ત્રીઓ શોકને લીધે ગાંડીધેલી બની ગઈ હતી, પુષ્કળ વિલાપ કરતી હતી, રોડકળ કરતી હતી, આમતેમ દોડાદોડી કરતી હતી અને પોતાના કર્તવ્યતું પણ ભાન ભૂલી ગઈ હતી.^૮ જે સ્ત્રીઓ પૂર્વે પોતાની સખીઓ આગળ પણ એક વસ્ત્રમાં યતાં શરમાતી હતી, તે જ સ્ત્રીઓ

ત્યારે લજ્જા મૂકીને એક જ વસ્ત્રોર પોતાની સાસુઓની આગળ બેસી રહી હતી.^૯ વળી હે રાજના ! જે સ્ત્રીઓ પૂર્વે કોઈ અદ્ય કારણના શોકપ્રસંગે પણ અન્યોન્યને આશ્વાસન આપતી હતી, તે જ સ્ત્રીઓ ત્યારે શોકથી વિહ્વળ બની જઈને એકમેકને ટગટગર બોઈ રહી હતી.^{૧૦} તે સમયે રડાફટ કરતી હજારો સ્ત્રીઓથી રાજ ધૃત-રાષ્ટ્ર ઘેરાઈ ગયા હતા અને તે સર્વની સાથે દીન થઈને યુદ્ધક્ષેત્ર તરફ જવા નગરમાંથી નીકળી પડ્યા હતા.^{૧૧} ત્યારે બીજા કેટલાએક કારીગરો, વ્યાપારીઓ, વૈશ્યો અને સર્વ જાતનાં કર્મો કરીને આજીવિકા ચલાવનારા કામ કરનારા પણ રાજને આગળ કરી નગરની બહાર ચાલી નીકળ્યા હતા. કૌરવોના એ સંહાર સમયે શોકાત્ થઈને રૂદન કરતી સ્ત્રીઓએ એટલો મોટો શબ્દ કરી મૂક્યો હતો કે તેને લીધે સર્વ પ્રાણીઓ વ્યથિત થઈ ગયાં હતાં.^{૧૨, ૧૩} પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થતાં બળીને ભસ્મ થઈ જતાં સર્વ જૂતોનો જે પ્રમાણે અભાવ થઈ બંધ છે, તે પ્રમાણે જ આ સમયે સર્વનો નાશ થઈ જશે, આમ સર્વ પ્રાણીઓ માની રહ્યાં હતાં.^{૧૪} આમ હે મહારાજ ! ત્યારે કૌરવોના મિત્રાશ સમયે મનમાં અત્યંત હિંદ્રિત થયેલા હસ્તિનાપુરના મનુષ્યો કૌરવો પરના પ્રેમને લીધે મોટી મોટી ખૂબો પાડીને રડતા હતા.^{૧૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સીપર્વાતર્જત જલમહાનિકપર્વક
'ધૃતરાષ્ટ્ર' નિર્જન' નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સહ્ય

ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે હસ્તિનાપુરથી એક કાશ જટલે દૂર ચાલ્યા, ત્યાં તો કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્મા એ ત્રણે મહારથીઓ તેમને મળ્યા.^૧ પ્રજ્ઞા-યશુ રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને ઝેઈને તેઓ કંઠ તથા અશ્રુ ભરાઈ આવવાને લીધે ગળગળા થઈ ગયા અને પછી નિઃશ્વાસ નાખીને રુદન કરતા રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને આ પ્રમાણે કહેવા લાખ્યા :^૨ 'હે મહારાજ ! હે રાજન ! હે નરપતિ ! તમારો જ્યેષ્ઠપુત્ર દુર્યોધન રણમાં મહાહુકર કર્મ કરીને પોતાના પરિવારની સાથે ઇંદ્રલોકમાં ગયો છે.^૩ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધનના સૈન્યમાંથી માત્ર અમે ત્રણ મહારથીઓ જ જીવતા છૂટવા પામ્યા છીએ, બાકીનું તમારું સર્વ સૈન્ય યુદ્ધમાં ખપી ગયું છે.' ધૃતરાષ્ટ્રરાજને આમ કહ્યા પછી કૃપાચાર્યે પુત્રોના શોકથી વિહ્વળ થયેલાં ગાંધારીને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૪,૫} 'હે દેવી ગાંધારી ! તમારા સર્વ પુત્રોએ યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખ્યો છે. તેઓ વીરકર્મ કરતા કરતા નાશ પામ્યા છે.^૬ અવશ્ય તેઓ શસ્ત્રમરણથી જીતવામાં આવતા પવિત્ર દિવ્ય લોકોમાં સિધાવી ગયા છે અને ત્યાં દેવોની પેઠે પ્રકાશિત દિવ્ય શરીર ધારણ કરીને વિહાર કરી રહ્યા છે.^૭ તમારા શૂરા પુત્રોમાંના કોઈએ પણ લડતાં લડતાં પીઠ દેખાડી નથી. તેઓ તો સામે પગલે લડીને શસ્ત્રોના પ્રહારથી મરણ પામ્યા છે; કોઈએ પણ મરતા સુધી પોતાના શત્રુઓને બે હાથ જોડીને નમતું આપ્યું નથી.^૮ પ્રાચીન મહર્ષિઓ આવી યુદ્ધનીતિને જ ક્ષત્રિય માટે પરમ ઉત્તમ ગતિ આપનાર કહે છે. તેઓ શસ્ત્રથી થયેલા યુદ્ધમરણને ઉત્તમોત્તમ કહે છે; માટે તમારે તેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.^૯ હે રાણી ! તમારે એમ નહિ સમજવું કે, તેમના શત્રુ પાંડવો કુટુંબપરિવાર સાથે હોમકુશળ રહીને સર્વ સમૃદ્ધિને પામ્યા છે;

કારણ કે અશ્વત્થામાને સેનાપતિ બનાવી અમે જ કર્મ કર્યું છે, તે તમે સાંભળો.^{૧૦} ભીમસેને તમારા પુત્ર દુર્યોધનને અધર્મથી મારી નાખ્યો, એ વાત અમારા સાંભળવામાં આવી, એટલે અમે ત્રણે જણાએ રાત્રિમાં નિદ્રાવશ થયેલી પાંડવોની છાવણીમાં ધસારો કર્યો અને સૂઈ ગયેલા સર્વ મહારથીઓનો સંહાર કરી નાખ્યો.^{૧૧} અમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ સર્વ પાંચાલોનો નાશ કરી નાખ્યો છે તેમ જ દ્રુપદના તથા દ્રૌપદીના બધા પુત્રોને મારી નાખ્યા છે.^{૧૨} આ રીતે તમારા પુત્રોના શત્રુઓનો ઘેર સંહાર કરી નાખીને હવે અમે નારી જઈએ છીએ; કારણ કે માત્ર અમે ત્રણ જ જણા પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવા હવે જિભા રહી શકીએ તેમ નથી.^{૧૩} વળી પાંડવો શૂરા છે, મહાધનુર્ધર છે અને અમર્ષને વશ થયેલા છે. તેથી એ મહાપુરુષો પોતાના પુત્રોને મારી નાખેલા સાંભળીને એકદમ મદમત બની જશે અને વેર વાળવાની ઇચ્છાથી અમારે પગલે પગલે કદાચ ઉતાવળા ઉતાવળા અહીં આવી પહોંચશે; માટે હે યશસ્વિની ! અમે અહીં જિભા રહેવાનો ઉત્સાહ કરી શકતા નથી; કારણ કે અમે તેમનો ઘણો મોટો નાશ કરી નાખ્યો છે. આથી હે રાણી ! તમે અમને જવાની આજ્ઞા આપો અને હવે તમારે મનમાં શોક કરવો નહિ. હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! તમે પણ અમને જવાની આજ્ઞા આપો. કેવળ ક્ષાત્રધર્મ તરફ દષ્ટિ કરી તમે તમારા પુત્રોના ઉત્તમ મરણનો વિચાર કરીને ધૈર્ય ધારણ કરજો.^{૧૪-૧૭} હે ભરતવંશી જનમેજય ! ધૃતરાષ્ટ્રરાજને એ પ્રમાણે કહીને કૃપાચાર્યે, કૃતવર્માએ તથા અશ્વત્થામાએ તેમની પ્રદક્ષિણા કરી.^{૧૮} પછી હે મહારાજ ! બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રરાજ સામે જોતાં જોતાં તેઓએ પોતાના ઘોડાઓને એકદમ વેગથી ગંગાનદી તરફ દોડાવી મૂક્યા.^{૧૯} હે રાજ ! ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા પછી

તે ત્રણે મહારથીઓ અન્યોન્યને મળ્યા, ભેટ્યા અને પછી ઘણા જ હલ્લિશ થઈને ભિન્ન ભિન્ન ત્રણ માર્ગે જુદા પડ્યા.^{૨૦} તેમાંથી કૃપાચાર્ય હસ્તિનાપુરને માર્ગે ચાલી નીકળ્યા, કૃતવર્મા સ્વદેશ દ્વારિકાને માર્ગે ચાલી નીકળ્યા અને અશ્વત્થામા વ્યાસના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા ગયા.^{૨૧} આ રીતે મહાત્મા પાંડવોના અપરાધ કરીને ભયભીત થયેલા તે ત્રણ શત્રુદમન વીર પુરુષો અન્યોન્ય સામે ભેટા ભેટા ત્યાંથી વિખૂટા પડ્યા અને સૂર્યોદય થયા પહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રરાજને મળીને યથેચ્છ સ્થાનકે વિદાય થઈ ગયા.^{૨૨, ૨૩} પછી હે રાજન ! તે જ દિવસે સૂર્યોદયના આરંભમાં જ મહારથી પાંડવોએ અશ્વત્થામાને વ્યાસના આશ્રમમાં શોધી કાઢ્યા હતા અને તેમની સાથે યુદ્ધ કરી પરાક્રમપૂર્વક તેમનો પરાજય કર્યો હતો.^{૨૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમા સીપર્વાતર્જત જલપ્રદાનિકપર્વમા
'કૃપાચાર્ય', અશ્વત્થામા અને કૃતવર્માનો ધૃતરાષ્ટ્રને
'સમાગમ' નામનો અધ્યાય ૧૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨ મો

લીમસેનની લોખંડી મૂર્તિના ભુક્ષા !

॥ વૈશંપાયન ક્વાવ ॥

હતેષુ સર્વે સૈન્યેષુ ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિર : ।
શુશ્રુવે પિતરં વૃદ્ધં નિર્યાન્તં ગજસાહ્યાત્ ॥ ૧ ॥
વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ !
છાવણીમાંનાં સર્વ સૈન્યોનો નાશ થઈ ગયો તે પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સાંભળ્યું કે, પોતાના વૃદ્ધ પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રોનાં પ્રેતકાર્યો કરવા માટે હસ્તિનાપુરમાંથી બહાર નીકળ્યા છે.^૧ એટલે હે મહારાજ ! પુત્રોના શોકથી વિહ્વળ થયેલા રાજ યુધિષ્ઠિર પુત્રશોકમાં ગરકાવ થઈ શોક કરતા પોતાના કાકાને મળવા માટે સર્વ ભાઈઓની સાથે ગયા.^૨ વીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ,

સાત્યકિ અને યુયુત્સુ પણ તેમની પાછળ પાછળ ધૃતરાષ્ટ્રને મળવા માટે ગયા.^૩ વળી દુઃષ્ણથી અત્યંત શોકાકુળ થયેલાં અને શોકને લીધે શરીરે કૃશ થયેલાં દ્રૌપદી પણ પાંચાક્ષરાજની જ સ્ત્રીઓ તે યુદ્ધપ્રસંગે આવી હતી, તે સર્વને સાથે લઈને યુધિષ્ઠિરાજની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યાં.^૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ચાલતા ચાલતા યુધિષ્ઠિરાજ ગંગાના કિનારા પર આવ્યા, એટલે વિહ્વળ થયેલી ટિટાડીઓની પેઠે આકંઠ કરી રહેલી સ્ત્રીઓનાં ટાળેટાળાં તેમના ભેવામાં આવ્યાં.^૫ તુરંત જ મોટી પેકા મૂકતી હજારો સ્ત્રીઓ રાજ યુધિષ્ઠિરને વીંટાઈ વળી. તેઓ અભિમન્યુ આદિ પ્રિયજનોનાં અને દુર્યોધન આદિ અપ્રિયજનોનાં નામે લેતી હતી અને હાથો જોડ્યા કરી કરીને આતુરતાપૂર્વક રડાફટ કરતી હતી.^૬ તે સ્ત્રીઓ રાજ યુધિષ્ઠિરને આ મર્મભેદક વચનો સંભળાવતી હતી : 'ક્યાં યુધિષ્ઠિરાજની ધર્મજ્ઞતા અને ક્યાં એમની આજની નિર્દુલ્લતા ! હાય ! હાય ! એમણે તો પિતાઓનો, ભાઈઓનો, ગુરુપુત્રોનો અને મિત્રોનો પણ વધ કર્યો !' ગુરુ દ્રોણનો, પિતામહ ભીષ્મનો અને જયદ્રથનો ઘાત કરાવીને તો હવે તમારે કાળજી ટાલક થઈને !' હે ભારત ! હવે તમે તમારા પિતાઓને, ભાઈઓને, કુરાધર્મ અભિમન્યુને અને દ્રૌપદીના પુત્રોને ભેટા નથી, તો પછી આ રાજ્યને લઈને તમારે છે શું ? આમ ટિટાડીઓની પેઠે કળકળી રહેલી, એ સર્વ રાજરાણીઓને જમ તેમ વહી જઈને મહાબાહુ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના વહીલ પિતા (કાકા) ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે પહોંચ્યા અને તેમના ચરણમાં નમી પડ્યા.^૭ ત્યાં શત્રુઓનો નાશ કરનારા ભીષ્મ પાંડવો પણ પોતાના કાકાને ધર્મપૂર્વક વંદન કરીને તેમને પોતાપોતાનાં નામો જણાવવા લાગ્યા.^૮ પછી કાકા ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રોના નાશથી વિહ્વળ થઈને તથા શોકથી આતુર બની

જઈને મનમાં પ્રીતિ ન હતી, છતાં શિષ્યાચારને અનુસરીને પુત્રોને નાશ કરનારા પાંડવ યુધિષ્ઠિરને ભેટ્યા.^{૧૨} હે જનમેજયરાજ ! એ પ્રમાણે ધર્મ-રાજને ભેટીને તથા શાંત પાડીને દુષ્ટાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રે અશ્વિની પેઠે ભીમસેનને બાળી નાખવાની મનમાં ઇચ્છા કરી.^{૧૩} તુરત જ તેમને કાપડપી અશ્વિ શોકડપી વાયુના પ્રચંડ ઝપાટાથી ભડભડાટ બળવા લાગ્યો અને ભીમસેનપી અરણ્યને બંધે બાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ દેખાવા લાગ્યો.^{૧૪} પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભીમસેન પ્રત્યેના તેમના અશુભ આશયને પ્રથમથી જ સમજી ગયા હતા, તેથી તેમણે મળવા જતા ભીમસેનને પોતાના બન્ને બાહુઓ વતી ખસેડી લીધા અને ભીમસેનની લોખંડી મૂર્તિ ધૃતરાષ્ટ્રની બાથમાં ગોઠવી દીધી.^{૧૫} શ્રીકૃષ્ણ મહાબુદ્ધિમાન અને ચતુર હતા, તેથી તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રના દુષ્ટ અભિપ્રાયને પ્રથમથી જ બહી લીધા હોતો અને દુર્યોધને ઘડાવેલી ભીમસેનની લોહમય મૂર્તિને મંગાવી રાખી હતી. સમય આવતાં એમણે એ મૂર્તિને ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ ધરી દીધી હતી.^{૧૬} બળવાન રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે ભીમસેનની એ લોહમય મૂર્તિને સત્ય ભીમસેન માનીને પોતાના બન્ને હાથ વડે ઘણા બેસથી આલિંગન કર્યું અને તે મૂર્તિના લાંગીને છુકા કરી નાખ્યા.^{૧૭} રાજ ધૃતરાષ્ટ્રમાં દશ હજાર હાથી-ઓના સરખું બળ હતું અને તેથી તેમણે લોહમય ભીમસેનના પણ કટકેટકા કરી નાખ્યા; પરંતુ તે કર્મ કરવાથી તેમને છાતીમાં અત્યંત વેદના થવા લાગી, મુખમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું અને ભેતભેતામાં તો આખે શરીરે લોહીલુહાણ થઈને તે પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા. આમ રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અગ્રભાગ ઉપર લાલવણનાં પુષ્પોથી ખીલી નીકળેલા પારિજાત વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડી ગયા, એટલે તુરત જ સમીપમાં ઊભેલા વિદ્વાન

સંજયે તેમને પકડી રાખ્યા અને 'ઓ મહારાજ ! આમ શોકાધીન ન થાઓ' એમ કહીને શાંત પાડવા માંડ્યા.^{૧૮-૨૦} પછી બ્યારે પોતાના કાપ કાતરી ગયો, ત્યારે ઉદાર મનના તે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ 'હાય ! હાય ! ઓ ભીમસેન ! તું ક્યાં ગયો ?' આમ આકંઠ કરીને શોક કરવા લાગ્યા.^{૨૧} આ રીતે પોતે ભીમસેનનો વધ કરેલો સમજી અત્યંત આતુર થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રરાજને ક્રોધરહિત થયેલા બેઈ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^{૨૨} 'હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! તમે શોક કરો મા. તમે આ ભીમસેનને મારી નાખ્યો નથી, પરંતુ ભીમસેનની લોહમય પ્રતિમાનો જ નાશ કર્યો છે.^{૨૩} હે ભરતએષ રાજ ! તમને ક્રોધવશ થયેલા બેઈને હું બહી ગયો હતો કે, ભીમસેન મૃત્યુની દાઢમાં સપડાઈ જશે અને તેથી જ મેં ભીમસેનને ખસેડી મૂકી તેને સ્થાને આ લોખંડી પ્રતિમાને ગોઠવી દીધી હતી.^{૨૪} હે રાજસિંહ ! બળમાં તમારી તુલના કરી શકે તેવો બીજો કોઈ પણ પુરુષ આ પૃથ્વી પર નથી. હે મહાબાહુ ! તમારા બન્ને બાહુઓના દબાણને કયો પુરુષ સહન કરી શકે તેમ છે ? જમ કાળનો ભેટા કરીને કોઈ પણ પ્રાણી જીવતો છૂટી શકતો નથી, તેમ તમારા બન્ને બાહુઓની બાથમાં સપડાઈને કોઈ પુરુષ જીવી શકે નહિ.^{૨૫, ૨૬} આથી હે કુરુવંશી રાજ ! તમારા પુત્ર દુર્યોધને ભીમસેનની જ લોહમય પ્રતિમા કરાવી હતી તેને મેં પ્રથમથી જ મંગાવી લીધી હતી અને આ સમયે તમારી આગળ ધરી દીધી હતી.^{૨૭} હે રાજન્દ્ર ! તમારું મન પુત્રોના શોકથી અત્યંત તપી ગયું હતું અને તે ધર્મથી વેગળું ગયું હતું, તેથી તમે ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી હતી.^{૨૮} પરંતુ હે રાજના આત્મ કરતું તમને ઘટતું નથી; કેમ કે હે મહારાજ ! તમે કદાચ ભીમસેનને મારી નાખ્યો, તોપણ તમારા

પુત્રો કોઈ રીતે જીવતા થવાના જ નથી.^{૨૯} માટે જગતમાં સર્વ સ્થળે શાંતિ થાય એમ માનીને અમે જે કંઈ કહ્યું છે, તેમાં તમે અનુમતિ આપો અને મનને શોકાકુળ કરો મા.^{૩૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સ્ત્રીપર્વા તર્જન બ્રહ્મવૈવર્તિપર્વમાં
'ભીમસેનની હોહમય પ્રતિમાનો ભગ' નામનો
અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના ક્રોધની શાંતિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તત્ત્વ ઇન્દ્રપ્રાપ્તિષ્ઠ શૌચાર્ય પરિચારિકાઃ ।

કૃતશૌચં પુનઃપ્રવૈવ પ્રોવાચ મધુસૂદનાઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ પછી હે જનમેજય-રાજા ! તે જ સમયે ધૃતરાષ્ટ્રરાજના હાથપગ વગેરે ધોવાની શૌચક્રિયા કરવા માટે 'કેટલીએક દાસીઓ હાજર થઈ. આમ તેમણે સમગ્ર શૌચ-ક્રિયા કરી લીધી, એટલે શ્રીકૃષ્ણ તેમને પુનઃ કહેવા લાગ્યાઃ^૧ 'હે રાજન ! તમે વેદોનું અધ્ય-યન કયું છે, વિવિધ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનું પઠન-પાઠન કયું છે, સર્વ પુરાણોનું શ્રવણ કયું છે અને રાજાઓના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો પણ સાંભળ્યા છે.^૨ આ પ્રમાણે તમે સંપૂર્ણ વિદ્વાન છો, મહા-બુદ્ધિમાન છો અને સખળ-નિર્મળની પરીક્ષા કરવામાં સમર્થ છો, છતાં તમે પોતે જ દેવયોગે અપરાધ કરી બેઠા છો. તો પછી આવો કોપ શા માટે કરો છો ?^૩ હે રાજન ! તે સમયે મેં પોતે, ભીષ્મે, દ્રોણાચાર્યે, વિદુરે તથા સંજયે તમને હિતનાં જ વચનો કહ્યાં હતાં; પરંતુ હે ભારત ! તમે તે માન્યાં ન હતાં.^૪ હે કૌરવ ! અમે તમને ઘણા ઘણા વાર્યો હતા, છતાં તમે પોતે બળમાં તથા શૌર્યમાં પાંડવોને અધિક જાણતા હતા અને તમે અમારા કહેવા પ્રમાણે કયું ન હતું.^૫ જ રાજા બુદ્ધિને સ્થિર કરીને પોતે જ

પોતાના દોષો જુએ છે તથા દેશકાળના વિભાગને રૂડી રીતે જાણે છે, તે જ રાજા પરમ શ્રેયને પામે છે.^૬ પરંતુ જ રાજા સુદૈવર્ગના કહેવા છતાં હિત, અહિત અથવા કલ્યાણની વાતને સ્વીકાર કરતો નથી અને બિલકો અનીતિને માર્ગે ચાલે છે, તે રાજા તત્કાળ આપત્તિઓમાં આવી પડે છે અને શોક કરે છે.^૭ હે ભારત ! પૂર્વોક્ત બે પ્રકારના રાજાઓમાંથી તમારું વર્તન બીજા પ્રકારના રાજાના જેવું હતું, તેનો તમે વિચાર કરો. હે રાજન ! તે સમયે તમારો આત્મા તમને પોતાને અધીન ન હતો; પરંતુ તમે કવળ દુર્યોધનને જ વશ થઈ રહ્યા હતા.^૮ તમારા પર આ સમયે જ આપત્તિ આવી પડી છે, તેમાં તમારો પોતાનો જ અપરાધ કારણભૂત છે, તો પછી તમે શા માટે ભીમસેનને મારી નાખવા ઇચ્છો છો ? આથી તમે કોપને નિયમમાં રાખો અને પોતાનાં કૃષ્ણોનું સ્મરણ કરો.^૯ જ ક્ષુદ્ર દુર્યોધને પાંડવો સાથેની સ્પર્ધાને લીધે પાંચાલીને સજા વચ્ચે ધસડી મંગાવી હતી, તે દુર્યોધનને કવળ વેરનો બદલો લેવા ઇચ્છતા ભીમસેન મારી નાખ્યો છે.^{૧૦} તમે તમારા પોતાના તથા તમારા દુરાત્મા પુત્રના અપરાધ તરફ જરા દષ્ટિ કરો; કેમ કે તમે નિર્દોષ પાંડવોનો પરિત્યાગ કર્યો હતો.^{૧૧}

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ હે જનમેજય ! આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે સર્વ સત્ય વચનો કહ્યાં, એટલે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને કહ્યું કે, 'હે મહાબાહુ શ્રીમાધવ ! તમે કહો છો તેમ જ છે. પરંતુ પુત્રો પરના બળવાન સ્નેહે અને વૈરથી અહિત કર્યો હતો.^{૧૨, ૧૩} હે કૃષ્ણ ! બળવાન, સત્યપરાક્રમી અને નરસિંહ એવો આ ભીમસેન તમારી રક્ષા પામીને મારા બાહુઓના અંતરમાં ન સપડાઈ પડ્યો, તે સુદૈવની જ વાત છે.^{૧૪} હે માધવ ! હવે હું શોકવ્યથા નથી, મારો ક્રોધ દૂર થયો છે અને મારો સંતાપ પણ

આલ્થો ગયો છે. માટે હવે હું વચેટ પાંડવને મળવા ઇચ્છું છું.^{૧૫} આ મહાભારત યુદ્ધમાં મોટા મોટા રાજાઓ માર્યા ગયા છે અને મારા સર્વ પુત્રોનો નાશ થઈ ગયો છે; તોપણ પાંડવો પર મારી કલ્યાણની તથા પ્રેમની લાગણી સંપૂર્ણ સ્થિર છે.^{૧૬} હે જનમેજય ! આમ કહીને દૃતરાષ્ટ્રરાજ ભીમસેનને, અનુનને અને પુરુષવીર એવા માદ્રી-પુત્રો નકુલ-સહદેવને પ્રેમપૂર્વક ભેટ્યા. સુંદર શરીરોવાળા તે વીર પુરુષોને તેમણે રાતાં રાતાં પોતાના હાથ વતી પાંખાળ્યા અને તેમને શાંત પાડીને તે શુભ આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા.^{૧૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમા સ્રીપર્વોત્તરજા જલપ્રદાનિકપર્વમાં
'દૃતરાષ્ટ્રના કોપની શાંતિ અને પાંડવોનું મળવું'
નામનો અધ્યાય ૧૩ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪મો

ગાંધારીની સાંત્વના

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

દૃતરાષ્ટ્રમ્યનુજ્ઞાવાસ્તતસ્તે કુરુપાંડવાઃ ।

અમ્યયુર્ધ્રાતરઃ સર્વે ગાંધારીં સહકેશવાઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ હવે હે જનમેજયરાજ ! કુરુવંશના તે પાંડવ ભાઈઓ દૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા હાઈને શ્રીકૃષ્ણની સાથે દેવી ગાંધારી પાસે ગયા.^૧ ત્યાં હજાણેલા શત્રુઓવાળા યુધિષ્ઠિરને પોતાની પાસે આવેલા જાણીને પુત્રોના શોકથી તપી ગયેલાં એ અનિદિત ગાંધારી શાપ આપવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યાં.^૨ પરંતુ પાંડવો પ્રત્યેના તેમના આ પાપી અભિપ્રાયને પ્રથમથી જ જાણી હઈ સત્ય-વતીપુત્ર વ્યાસઋષિ તુરત જ તેનો ઉપાય કરવા માટે તત્પર થયા.^૩ તેમણે પ્રથમ ગંગાના પુણ્ય-ગંધવાળા પવિત્ર જળનું આયમન કર્યું અને પછી તે મહર્ષિ મન સમાન વેગ ધારણ કરીને એ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા.^૪ ભગવાન વેદવ્યાસ સર્વ પ્રાણીઓનાં હૈયામાં રહેલા આશયને દિવ્ય

દષ્ટિથી જોઈ શક્તા હતા અને તેથી જ ગાંધારી-નો અભિપ્રાય તેમના જણવામાં આવી ગયો હતો.^૫ મહાતપસ્વી વેદવ્યાસે પોતાની પુત્રવધૂ ગાંધારીને ઠેટલાંએક હિતવચનો કહેવા માંડ્યાં. તે દ્વારા તેમણે શાપ આપવાના વિચારને દૂર કરી હઈ શાંતિ પ્રવર્તાવી. તેમણે ગાંધારીને કહ્યું કે,^૬ 'ઓ ગાંધારી ! તમારે યુધિષ્ઠિર પર કોપ કરવો ન જોઈએ; માટે શાંત થાઓ. તમારા મુખમાંથી નીકળતાં શાપવચનોને બહાર ન કાઢો અને મારું વચન તમે સાંભળો.^૭ તમારા પુત્ર દુર્યોધને પોતાના વિજયની ઇચ્છાથી પ્રતિદિન અઠાર દિવસ પથં ત તમને કહ્યા કર્યું હતું કે, 'હે માતા ! હું શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરું છું. તેમાં મારો વિજય થાય તેવો મને આશીર્વાદ આપો.' આ રીતે હે ગાંધારી ! દુર્યોધન વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી સમયે સમયે તમારી પાસે યાચના કરતો હતો, ત્યારે તમે તેને કહેતાં હતાં કે, 'યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ।' જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે. હે ગાંધારી ! દુર્યોધનને સંતોષ ઉપજાવવા માટે તમે આ જ આશીર્વાચન તેને કહેતાં હતાં, તેને હું અક્ષરશઃ સત્ય માનું છું; કારણ કે તમે નિત્ય ધર્મમાં જ સાવધાન રહેનારાં છો.^{૮-૧૦} બુદ્ધિ, આ સમયે પણ તમારું એ વચન સત્ય થયું છે. આ મહાન યુદ્ધમાં મોટા મોટા રાજાઓનો સંહાર કરીને પાંડુના પુત્રો અવશ્ય જીત્યા છે, માટે અવશ્ય તેમના પક્ષમાં ધર્મ અધિક હોવો જોઈએ.^{૧૧} વળી તમે પ્રથમથી જ ક્ષમાશીલ છો, તો આ સમયે પાંડવોના પર તમે કેમ ક્ષમા કરતાં નથી ? હે ધર્મવેત્તા ગાંધારી ! તમે અધર્મ-નો ત્યાગ કરો. 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ જય છે.' હે મનસ્વિની ગાંધારી ! તમે સ્વધર્મ તરફ દષ્ટિ કરો અને તમે કહેલી વાણીને સંભારો. હે સત્ય-વાદિની ! તમે ક્રોધનો ત્યાગ કરો અને આમ ઉતાવળો ન થાઓ.^{૧૨, ૧૩}

ગાંધારી બોલ્યાં : હે ભગવન ! હું પાંડવો-
ની ઈર્ષા કરતી નથી તેમ જ તેમના નાશને પણ
હું ઇચ્છતી નથી; છતાં પુત્રના શોકને લીધે મારું
મન અત્યંત વિહ્વળ બની બય છે.^{૧૪} જમ
કુંતીએ કુંતીપુત્રોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેમ
મારે પણ તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. જમ
તમારે પાંડવોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેમ ધૃત-
રાષ્ટ્રના પણ તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૧૫}
વળી દુર્યોધનના, સુબલપુત્ર શકુનિના, કર્ણના તથા
દુઃશાસનના અપરાધને લીધે જ કૌરવોનો આ
સંહાર થઈ ગયો છે.^{૧૬} તેમાં અર્જુનનો, પૃથાપુત્ર
ભીમસેનનો, નકુલનો, સહદેવનો કે યુધિષ્ઠિરનો
લેશમાત્ર અપરાધ નથી.^{૧૭} કૌરવો નિત્ય અભિમાની
હતા અને તેને લીધે જ બીજાઓની સાથમાં
રહી તેઓ માઠામાંઠે લડી મૂક્યા છે. તેમાં પણ
મને કંઈ અપ્રિય લાગતું નથી.^{૧૮} પરંતુ ભીમ-
સેને વાસુદેવના દેખતાં આ જ નિંદક કર્મ કયું
છે, તે મારા કોપમાં વધારો કરે છે. મહાન મન-
વાળા ભીમસેને દુર્યોધનને ગદાચુદ્ધ માટે બોલાવ્યો.
પછી તેમાં અભ્યાસના બળથી દુર્યોધનને પોતાના-
થી અધિક બળવાન બળીને તથા તેને ઘણી જ
કુશળતા પૂર્વક ધૂમી રહેલો જોઈને તેણે તેની
નાભિની નીચેના ભાગમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૯, ૨૦}
અરે ! શરવીર પુરુષો કેવળ પોતાના પ્રાણોનું
જતન કરવા માટે જ કેમ ધર્મજ્ઞ મહાત્માઓએ
દર્શાવેલા ધર્મનો ત્યાગ કરે ?^{૨૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સ્ત્રીપર્વાતર્જત જલપ્રદાનિક
પર્વમાં 'ગાંધારીની સાતવવા' નામનો
અધ્યાય ૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬ મો

કુંતાને પુત્રોનાં દર્શન

॥ વૈભાવ્યન ઉવાચ ॥

તચ્છત્વા વચનં તસ્યા મીમસેનોઽથ મીતવત્ ।

ગાંધારીં પ્રત્યુવાચેદં વચઃ સાનુનયં તદા ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ !

ગાંધારીનાં તે વચન સાંભળ્યા પછી ભીમસેન બોલ્યું
ભયભીત થઈ ગયો હોય, તેમ ગાંધારીને આવું
નમ્ર વચન બોલ્યો :^૧ 'દુર્યોધનના વધ સંબંધમાં
મેં મારા પ્રાણ જવાના ભયને લીધે, કેવળ મારું
રક્ષણ કરવા માટે, જ કંઈ અધર્મ કર્યો હોય
અથવા ધર્મ કર્યો હોય, તેની તમારે ક્ષમા આપવી
ચોગ્ય છે.^૨ તમારો પુત્ર મહાબળવાન હતો. ધર્મ-
યુદ્ધ કરીને તેને કાઈ પણ મારી શકે તેમ ન હતું.
આથી જ મેં વિષમ આચરણ કર્યું હતું.^૩ વળી
તમારા પુત્ર દુર્યોધને પણ પૂર્વે અધર્મ કરીને જ
યુધિષ્ઠિરને જીતી લીધા હતા; અને તેવા બીજા
અધર્મો કરીને જ સદાકાળ અમને દુઃખી કર્યા
હતા. આથી જ મેં વિષમ આચરણ કર્યું છે.^૪
સર્વ સૈન્યોનો સંહાર થઈ ગયા પછી આ એક
દુર્યોધન જ બચવા પામ્યો હતો; પરંતુ ગદાચુદ્ધમાં
તે પરાક્રમી હતો, તેથી મને મારીને કદાચ તે
અમારું રાજ્ય હરી લે, એવા ભયથી મેં આવું
કૃત્ય કર્યું છે.^૫ પાંચાલરાજની પુત્રી દ્રૌપદી રજ-
સ્વલા હતી, તેણે માત્ર એક જ વસ્ત્ર પહેલું હતું,
છતાં તમારા પુત્ર દુર્યોધને તેને ભરી સલામાં જ
જે અપ્રિય વચનો કહ્યાં હતાં, તે સર્વ તમારા
બળવામાં જ છે.^૬ વળી દુર્યોધનને માર્યા વિના
સમુદ્ર પર્વતની પૃથ્વી પર અમે રાજ્ય કરી
શકીએ તેમ નથી, આવું ધારીને પણ મેં આવું
વિષમ આચરણ કર્યું હતું.^૭ વળી તમારા પુત્ર
દુર્યોધને સલાની વચ્ચે દ્રૌપદીને પોતાની કાબી
સાથળ દેખાડી હતી, તે તેણે અમારું એક મહાન

અપ્રિય ક્યું હતું. તમારા દુરાચારી પુત્રને
અમારે તે જ સમયે મારી નાખવો જોઈતો હતો;
પરંતુ ત્યારે અમે ધર્મરાજની આજ્ઞાને અધીન
રહીને જ શાંત બેસી રહ્યા હતા. આ રાણી!
તમારા પુત્રે જ આ મહાન વેર સળગાવી મૂક્યું
હતું અને તેણે વનમાં પણ અમને નિત્ય દુઃખ
દીધાં હતાં. આ સર્વનો વિચાર કરીને જ મેં
આવું કૃત્ય ક્યું છે. હવે દુર્યોધનનો રણમાં
વધ કરીને અમે એ વેરના પારને પામી ગયા
છીએ, અમારો ક્રોધ દૂર થયો છે અને રાજ
યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પણ મળી ચૂક્યું છે.

ગાંધારી બોલ્યાં : આ દીકરા! તું મારા પુત્ર
દુર્યોધનના પરાક્રમની પ્રશંસા કરે છે, તેથી તે
એનો વધ જ કર્યો નથી, એમ હું માતું છું. વળી તું
એનાં દુષ્ટ કૃત્યોના સંબંધમાં જ કંઈ
કહે છે, તે સર્વ તેણે કર્યાં જ હતાં. પરંતુ
હે ભારત! વૃષસેને ન્યારે નકુલના ઘોડાઓને
મારી નાખ્યા હતા, ત્યારે તેં રણમાં ઊભા રહીને
દુઃશાસનના શરીરમાંથી રુધિરતું પાન ક્યું હતું,
તે તારું કર્મ સજ્જનોને નિંધ છે, ઘેર છે,
અનાય પુરુષોએ જ આચરવાયોગ્ય છે અને દૂર
છે. હે વૃકોદર! ખરેખર તે કર્મ તેં અયોગ્ય જ
ક્યું છે.

ભીમસેન બોલ્યો : અરરર! ન્યારે કોઈ બીજા
મનુષ્યનું પણ રુધિર ન પિવાય; ત્યારે પોતાનું
તો ક્યાંથી જ પિવાય? જવું આ મારું શરીર
તેવો જ મારો ભાઈ દુઃશાસન! પોતાનામાં અને
ભાઈમાં કોઈ જાતની ભિન્નતા ન જ ગણાય. હે
માતા! તમે શોક કરો મા. હું તમને ખાતરી-
પૂર્વક કહું છું કે, દુઃશાસનનું રુધિર મારા અધ-
રોષથી આગળ-મારા સુખમાં ગયું જ નથી. માત્ર
મારા બે હાથ જ તેના રુધિરથી ખરડાયા હતા.
આ વાતને સર્વપત્ર કર્ણ સારી પેઠે જાણતો

હતા. જ સમયે વૃષસેને નકુલના ઘોડાઓને
મારી નાખ્યા હતા, તે સમયે સર્વ કૌરવભાઈએ
અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા હતા. એ જોઈને મેં
તેવો ઉપરઉપરનો દેખાવ કર્યો હતો અને તે દ્વારા
તેમને માત્ર ત્રાસ ઉપજાવ્યો હતો. પૂર્વે જુગાર
રમાઈ ગયા પછી દુઃશાસને દ્રૌપદીના ચોટલો
પકડીને તેને ન્યારે સભામાં ધસડી હતી, ત્યારે
ક્રોધાવેશને લીધે હું જ પ્રતિજ્ઞાવચન બોલ્યો હતો,
તે મારા હૃદયમાં ઘોળાયા કરતું હતું. હે રાણી!
તે મારાં પ્રતિજ્ઞાવચનનું જો હું પાલન ન કરું,
તો ક્ષાત્રધર્મથી શ્રદ્ધ થયેલો ગણાઈ અને મારે
ચિરકાળ પર્યંત નરકવાસ કરવો પડે. આથી જ
મેં આવું કામ ક્યું હતું. માટે આ ગાંધારી!
મારા પર દોષની શંકા કરવી તે તમને યોગ્ય
નથી. પ્રથમથી જ તમે તમારા પુત્રોને વશમાં ન
રાખ્યા, તો હવે અમ નિરપરાધી પર દોષની શંકા
કરવી તમને યોગ્ય છે શું?

ગાંધારી બોલ્યાં : અરેરે! તેં અજિતે આ
અંધરાજના સો પુત્રોને મારી નાખ્યા. અરે! એ
પુત્રોમાંના જ કોઈ એકે તારો અરૂપ અપરાધ કર્યો
હતો, તેને પણ તેં કેમ બાકી રહેવા ન દીધો?
આ તાત! અમે બન્ને હવે વૃદ્ધ થયાં છીએ, અમારું
રાજ્ય પણ હરાઈ ગયું છે, તો અમારી બન્નેની
આ અંધ અવસ્થામાં ક્ષાત્રકીર્ણ એવા અમારા
એક પણ પુત્રને તેં કેમ છોડી ન દીધો? આ
દીકરા! મારા પુત્રોના કાળરૂપ એવા તેં માત્ર મારા
એક જ પુત્રને બાકી રાખીને એ ક્ષાત્રધર્મનું પાલન
ક્યું હોત, તો મને આવું દુઃખ થાત નહિ.

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય! ભીમસેનને
આમ કહ્યા પછી પુત્રોના તથા પૌત્રોના નાશને
લીધે અતિ આતુર બની ગયેલાં ગાંધારીએ ક્રોધ-
પૂર્વક પૂછ્યું કે, 'તે રાજ યુધિષ્ઠિર ક્યાં છે?'
તુરંત જ રાજેન્દ્ર યુધિષ્ઠિર ધ્રુજતા ધ્રુજતા બે હાથ

જેડીને તેમની પાસે ગયા અને આ મધુર વાક્ય બોલ્યા :^{૨૫} 'હે દેવી ! તમારા પુત્રોનો નાશ કરનારો આ રહ્યો હું ઘાતકી યુધિષ્ઠિર ! અવશ્ય આ પૃથ્વીનો નાશ કરવામાં હું જ મુખ્ય કારણભૂત છું અને હું જ તમારા શાપને યોગ્ય છું ; માટે તમે મને શાપ આપો. મેં મૂઠે તેવા સુદૃઢનો નાશ કરી સર્વ સંબંધીઓનો દ્રોહ કર્યો છે. માટે હવે મારે જીવિતનું, રાજ્યનું કે ધનનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.' ભયભીત થયેલા યુધિષ્ઠિરે સમીપ આવીને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ગાંધારીએ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ; માત્ર ઉપરાઉપરી નિશ્વાસ નાખવા માંડ્યા.^{૨૬-૨૮} પછી રાજ યુધિષ્ઠિર જ્યારે શરીર ઢાળીને તેમના ચરણમાં પડવા ગયા, ત્યારે દીર્ઘદષ્ટિવાળાં ધર્મજ્ઞ દેવી ગાંધારીએ તેને પર બાંધેલા વસ્ત્રના અંતરમાંથી રાજની આંગળીઓનાં ટેરવાં ઉપર દષ્ટિ કરી. એટલે તરત જ રાજ યુધિષ્ઠિરના સુંદરનખો એકદમ કાળા મેશ થઈ ગયા.^{૨૯,૩૦} હે ભારત ! એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર-રાજના નખોને શ્યામ થઈ ગયેલા જોઈને અચ્ચૂંત તો શ્રીકૃષ્ણની પાછળ જ છુપાઈ ગયો. આમ એ પાંડવભાઈઓ આમતેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા ત્યારે દેવી ગાંધારીનો ક્રોધ દૂર થયો અને તેમણે માતાની પેઠે તેમને શાંત પાડ્યા.^{૩૧,૩૨} હવે વિશાળ વક્ત્ર-સ્થળવાળા પાંડવો પણ ગાંધારીની આજ્ઞા લઈને પોતાની વીરમાતા કુંતાને મળવા માટે આદ્યા ગયા.^{૩૩} ત્યાં પુત્રોના દુઃખમાં પલળી રહેલાં દેવી કુંતા પોતાના પુત્રોને ઘણે કાળે જોઈને મોંએ છેડો ઢાંકીને આંસુ ઢાળવા લાગ્યાં. આમ પોતાના પુત્રોની સાથે ઘણાં આંસુ પાડ્યા પછી કુંતાએ શસ્ત્રોના પ્રહારોથી શરીરે ઘણા જ ઘાયલ થયેલા તે પાંચ ભાઈઓને નીરખી નીરખીને જોવા માંડ્યા અને પ્રત્યેક પુત્રના શરીરને વારંવાર પંખાળવા માંડ્યું.^{૩૪,૩૫} ત્યાં કુંતાએ પુત્રોના

નાશને લીધે રુદન કરી રહેલી પાંચાલપુત્રી દ્રૌપદીને પૃથ્વી પર પડેલી જોઈ; તેથી તે પોતે પણ દુઃખાર્ત થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યાં.

દ્રૌપદી બોલી : જો પૂજ્ય સાસુજી ! અભિમન્યુ આદિ તમારા પુત્રો ક્યાં ગયા છે ? આપ તપસ્વિનીનાં આજ્ઞ વધુ કાળે દર્શન કરીને તેઓ તમારી પાસે કેમ આવતા નથી ? અરેરે ! હું સર્વ પુત્રોથી રહિત થઈ છું, તો હવે મારે રાજ્યને કરવું છે શું ?

વૈશંપાયન બોલ્યા : ત્યાં વિશાળ નેત્રવાળાં કુંતાજીએ તેમને ધીરજ આપવા માંડી. પછી હે રાજ ! તેમણે શોકથી કૃશ થયેલાં અને વારંવાર રુદન કરી રહેલાં એ દ્રૌપદીને પૃથ્વી પરથી ઊભાં કર્યાં. હવે અત્યંત દુઃખાર્ત થયેલાં કુંતાજી તે દ્રૌપદીની સાથે તથા પોતાના પુત્રોની સાથે દુઃખાતુર થયેલાં દેવી ગાંધારી પાસે ગયાં. હે જનમેજય ! આમ વહુની સાથે યશસ્વિની કુંતાજીને પોતાની પાસે આવેલાં જોઈ ગાંધારી બોલ્યા : 'હે પુત્રી ! તું આમ શોકાકુળ ન થા. જો મારા તરફ દષ્ટિ કર. હું પણ તારી પેઠે જ દુઃખી થયેલી છું. હું તો હવે એમ જ માતું છું કે, કેવળ કાળની પ્રેરણાથી જ આ લોકનો વિનાશ થયો છે.^{૩૬-૪૧} ખરેખર ! જ્નેનારનાં રવાં ઊભાં કરી નાખે તેવો આ લોકસંહાર અવશ્ય થવાનો જ હતો અને સ્વાભાવિક રીતે જ તે થયો છે. વિદુરે જ મહાવચનો કહ્યાં હતાં, તે જ આગળ આવીને ઊભાં રહ્યાં છે.^{૪૨} જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ સમાધાન કરાવવામાં નિષ્ફળ થયા હતા, ત્યારે મહાપુરુષિમાન વિદુરે આ પ્રમાણે જ ભાવિ કૃળ કહ્યું હતું અને તે જ પ્રમાણે તે ટાળી ન ટળે તેવી દેવી ઘટના સિદ્ધ પણ થઈ ચૂકી છે, માટે તું હવે તે વિધેનો શોક કર મા.^{૪૩} વળી તેઓ જના સંગ્રામ કરીને યથેષ્ટ મરણને પામ્યા છે, તેથી તેઓ શોક કરવા

યોગ્ય નથી. આ સમયે જવું મને દુઃખ થાય છે, તેવું જ તને પણ થાય છે, તો આપણ બન્નેને ઢાણ ધીરજ આપશે? અરેરે! મારા જ અપરાધને લીધે આપણા ઉત્તમ કુળનો સર્વથા વિનાશ થઈ ગયો છે.^{૧૪૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા સ્રીપર્વોત્તરોત્તમ જલમદાનિકપર્વમા
'કુતોને પુત્રોના દર્શન' નામનો અધ્યાય ૧૫મો સમાપ્ત

જલમદાનિકપર્વ સમાપ્ત

સ્રીવિલાપપર્વ

અધ્યાય ૧૬મો

ગાંધારીને રણભૂમિનું દર્શન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा तु गांधारी कुरूणामवकर्तनम् ।

अपश्यत्तत्र तिष्ठती सर्व दिव्येन चक्षुषा ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા: હે જનમેજયરાજા! એ પ્રમાણે કહીને દેવી ગાંધારી કુરુઓના સમગ્ર યુદ્ધ-સ્થાનને ત્યાં બેઠાં બેઠાં દિવ્ય દષ્ટિથી જોવા લાગ્યાં. દેવી ગાંધારી પતિવ્રતા હતાં, મહાભાગ્યશાળી હતાં, પોતાના પતિની પેઠે જ પ્રતાપું પાલન કરનારાં હતાં, નિરંતર ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવામાં યુક્ત રહેતાં હતાં અને સદાકાળ સત્યવચની હતાં. પુણ્યકર્મી મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયનના વરદાનથી તે દિવ્ય જ્ઞાનના બળથી યુક્ત થયાં હતાં, તેથી જ તે બુદ્ધિમાન મહારાણીએ દૂર રહ્યા છતાં પણ બધું સમીપમાં હોય, તેમ નરવીરોના અદ્ભુત તથા રોમાંચ-કારી એના તે રણક્ષેત્રને જોયું અને તે જોઈને વિવિધ વિકાપો કર્યા.^{૧-૪} તેમણે જોયું, તો એ યુદ્ધક્ષેત્ર હાડકાં, કેશ અને ચરખીથી ભરાઈ ગયું હતું. રુધિરના પ્રવાહોથી તરબોળ થઈ ગયું હતું અને અનેક હબરોની સંખ્યામાં પહેલાં ચૂતશરી-રોથી ચારે તરફ ભરપૂર થઈ ગયું હતું.^૫ તે હાથીઓ, ઘોડા અને રથીયોદ્ધાઓના મલિન રુધિરથી છેક

ઢંકાઈ ગયું હતું અને ધડ વિનાનાં મસ્તકોથી તથા મસ્તક વિનાનાં ધડોથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું.^૬ વળી તે હાથીઓ, ઘોડાઓ, પુરુષો તથા સ્ત્રીઓના આકંઠધ્વનિથી ચારેબાજુ ગાજી રહ્યું હતું તેમ જ તેમાં શિયાળ, બગલાં, કાગડા, ધ્રુવડ અને કંગડા સ્થળે સ્થળે જોડી રહ્યાં હતાં. તેક્ષેત્ર મનુષ્યોના આહાર કરનારા રાક્ષસોને પ્રીતિજનક થઈ પડ્યું હતું, ટિટોડાંઓથી જીભરાઈ રહ્યું હતું, અમંગળ શબ્દ કરનારી શિયાળવીઓના રુદનધ્વનિથી ગાજી રહ્યું હતું અને ગીધપક્ષીઓથી સેવાતું હતું.^{૭-૮} પછી ભગવાન વ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રરાજને આજ્ઞા આપી એટલે યુધિષ્ઠિર આદિ સર્વ પાંડવો તથા ગાંધારી આદિ સર્વ કુરુસ્ત્રીઓ હણાયેલા બંધુઓવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજને તથા શ્રીકૃષ્ણને આગળ કરીને તે રણક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચ્યાં.^{૯-૧૦} આમ જમના સ્વામીઓ મરણ પામ્યા હતા, એવી તે સર્વ રાજરાણીઓ કુરુક્ષેત્રમાં ગઈ, તો ત્યાં તેમણે પોતાના પુત્રોને, ભાઈઓને, પિતાઓને તથા પતિઓને હણાઈને પડેલા જોયા.^{૧૧} માંસાહારી શિયાળો, બક્ષપક્ષીઓ, કાગડાઓ, ભૂતો, પિશાચો, રાક્ષસો અને બીજા અનેક જાતના નિશાચરો તેમનાં શરીરોનું ભક્ષણ કરી રહ્યા હતા.^{૧૨} રુદ્રદેવના વિહારક્ષેત્ર સરખા તે સંહારક્ષેત્રને જોતવિંતજ સર્વ સ્ત્રીઓએ મોટી રડાકૂટ કરી મૂકી અને તેઓ પોતાનાં મહામૃદ્ધ્ય-વાન વાહનો પરથી ટપોટપ જતરી પડી.^{૧૩} ભરત-વંશની તે સ્ત્રીઓએ તેવું લથંકર દર્શ્ય પૂરે^{૧૪} કદી પણ જોયું ન હતું, તેથી તેમાંની કેટલીએક સ્ત્રીઓનાં શરીરો બેભાન થઈને લથડિયાં ખાવા લાગ્યાં અને બીજી કેટલીએક તો પૃથ્વી પર પછડાઈ જ પડી.^{૧૫} એ સમયે પાંચાક્ષરાજઓની તથા કુરુરાજઓની અનાથ થઈ પડેલી સ્ત્રીઓ લોથપોથ થઈ ગઈ હતી અને તેમનામાં કશી ચેતના રહી નહોતી. આથી તે મહાન રણક્ષેત્ર કૃષ્ણ દેખાવતું જણાતું હતું.

ત્યારે તે રણાંગણ દુઃખથી ભાન વિનાની થઈ પડેલી સ્ત્રીઓના કંઈ આકાંક્ષાથી ચોપાસ ગાજી રહ્યું હતું. આવા અતિ હ્રયક્રમકારીને જોઈને તેમ જ તેમાં થયેલા કૌરવોના મહાન સંહારને જોઈને ધર્મ જાણનારાં સુખલપુત્રી ગાંધારીએ પુરુષોત્તમ પુંડરીકાક્ષને સંબોધીને આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું : 'હે ઠમળ-નેત્રમાધવ ! જુઓ, સ્વામી વિનાની થયેલી આ મારી વહુઓ કેશને પીંખી નાખીને ટિટાડીઓની પેઠે કંકળી રહી છે ।^{૧૫-૧૮} તેમાંની કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીઓને ભેટી પડીને તેમના ગુણોનું સ્મરણ કરે છે અને બીજી કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાના પુત્રોને, ભાઈઓને, પિતાઓને તથા પતિઓને શોધવા માટે આમતેમ દોડા-દોડી કરી રહી છે ।^{૧૯} હે મહારાજ ! જુઓ, ક્યાંક મરણ પામેલા પુત્રોવાળી વીરમાનાઓથી અને ક્યાંક મરણ પામેલા વીર પતિઓવાળી વીરપત્નીઓથી આ રણક્ષેત્ર ઘેરાઈ રહ્યું છે ।^{૨૦} જુઓ, બળતા અગ્નિઓની પેઠે પ્રકાશી રહેલા કર્ણ, ભીષ્મ, અભિમન્યુ, દ્રોણાચાર્ય, દ્રુપદ અને શલ્ય વગેરે નરસિંહોથી આ સમરાંગણ શોભી રહ્યું છે ।^{૨૧} જુઓ, સુવર્ણનાં કવચોથી, હારોથી, ખાનુખધોથી, વીર પુરુષોના હાથોથી, કૈયૂરોથી અને પુષ્પ-માળાઓથી આ યુદ્ધક્ષેત્ર અલંકૃત થઈ રહ્યું છે ।^{૨૨} જુઓ, વીર પુરુષોના ખાહુઓમાંથી છૂટી પડેલી શક્તિઓથી, પરિઘોથી, તલવારોથી, અનેક પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અને ધનુષ્યોથી આ રણક્ષેત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે ।^{૨૩} આ રણભૂમિમાં ક્યાંક હરખધેલાં થયેલાં અનેક માંસાહારી પ્રાણીઓનાં ટાળાં ઊભાં છે, જ્યાંક તે ક્રીડા કરી રહ્યાં છે અને ક્યાંક તે નિરાંતે સૂતાં છે ।^{૨૪} હે વીર ! હે વિભુ ! હે જનાર્દન ! આવા દેખાવના આ રણક્ષેત્રને જોઈને હું શોકને લીધે બળી જઈ છું ।^{૨૫} હે મધુસૂદન ! પાંચાલોના તથા કુરુઓના

વિનાશનો વિચાર કરતાં મને જણાય છે કે, આખા વિશ્વમાંથી પાંચે મહાભૂતોના જાણે વિનાશ જ થઈ ગયો છે ।^{૨૬} અરેરે ! લોહીપોત્યા ગરુડો, ગીધો અને બીજાં હજારે માંસાહારી પક્ષીઓ આમને આમતેમ ખેંચે છે અને તેમને પગ વગરે પકડીને ખાઈ જાય છે ।^{૨૭} અરે ! જયદ્રથનો, કર્ણનો, દ્રોણનો, ભીષ્મનો તથા અભિમન્યુનો વિનાશ થશે એવો વિચાર પણ કાણ કરી શકે એમ હતું ।^{૨૮} હાય ! હાય ! જ મહાપુરુષો કદી મરે નહિ તેવા હતા, તેઓ પણ આ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગતપ્રાણ તથા નિઃશ્વેદ થઈને પડ્યા છે, અરે ! કંગડાઓ, ગીધો, કાગડાઓ, શકરાઓ, કૂતરાઓ તથા શિયાળો તેમનાં શરીરોને ટોચી ખાય છે ।^{૨૯} જુઓ, નિત્ય અમર્ષવશ રહેનારા અને દુર્યોધનના વશમાં રહેલા આ નરસિંહો અગ્નિઓની પેઠે શાંત પડી ગયા છે ।^{૩૦} હાય ! જો આ પૂર્વે કામળ શય્યામાં શયન કરતા હતા, તેઓ હમણાં મૃત્યુવશ થઈને પાથ-રણા વિનાની ખુલ્લી પૃથ્વી પર સૂતા છે ।^{૩૧} નિરંતર સ્તુતિ કરનારા બંદિતોના જમને યથા-સમયે અભિનંદન આપતા હતા, તે જ આજે શિયાળવીઓની અનેક જાતની અમંગળ અને ઘેર ચિચિયારીઓ સાંભળી રહ્યા છે ।^{૩૨} જ વીર યશસ્વી પુરુષો પૂર્વે ચંદનનું તથા અગરનું શરીરે લેપન કરીને મોંઘા મૂલનાં શયનો પર સૂતા હતા તે આજે રણભૂમિની ધૂળમાં લોટ્યા છે ।^{૩૩} અરેરે ! આ ગીધો, શિયાળો તથા કાગડાઓ તેમનાં આભૂષણોને ખેંચી રહ્યા છે અને ઘેર શિયાળવીઓ તેમની આસપાસ વારંવાર ગર્જનાઓ કરી રહી છે ।^{૩૪} જુઓ, યુદ્ધમાં અભિમાન ધરાવનારા આ સર્વ વીરપુરુષો જાણે જીવતા હાય, તેમ હજી પણ તેલપાથેલાં તીક્ષ્ણ બાણોને, તલવારોને તથા ચગકતી ગદાઓને ધારણ કરી રહ્યા છે ।^{૩૫} જુઓ, સુંદર રૂપરંગવાળા તેમ

જ મોટા આખલાની પેઠે મદમત્ત એવા આ રાજાએ કંઠે નીલવર્ણી માળાઓ ધારણ કરીને સૂતા છે અને માંસાહારી પ્રાણીઓ તેમને ફાડી ખાય છે.^{૩૬} વળી પરિધ સમાન બાહુઓવાળા કેટલાએક શરવીર પુરુષો જાણે પ્રિય પત્નીનું આલિંગન કરી રહ્યા હોય, તેમ ગદાનું આલિંગન કરીને સામે મોઢે સૂતા છે.^{૩૭} હે જનાર્દન ! કેટલાએક મહાપુરુષો હજી પણ ક્વચોને તથા પ્રકાશિત શસ્ત્રોને ધારણ કરી રહ્યા છે, તેથી માંસાહારી પ્રાણીઓ તેમને જીવતા માનીને વીંખી નાખી શકતાં નથી.^{૩૮} આ તરફ બીજા કેટલાએક શરવીરોને શિકારી જનવરો ખેંચાખેંચ કરી રહ્યાં છે, તેથી તેમણે ધારણ કરેલી અદ્ભુત સુવર્ણમાળાઓ ચોતરફ વીખરાઈ પડી છે.^{૩૯} આ બાબુ ભયંકર દેખાવનાં હજારો શિયાળો મરણ પામેલા યશસ્વી મહાત્માઓના કંઠમાં રહેલા હારોને ખેંચે છે.^{૪૦} આ યાદવસિંહ શ્રીકૃષ્ણ ! પૂર્વે જ રાજાઓને સુશિક્ષિત બંદિજનો રાજ પરોઢિયે મહાહત્તમ સ્તુતિઓથી તથા ધણાં જ મિષ્ટ ઉપચારવચનોથી પ્રસન્ન કરતા હતા, તે જ રાજાઓને માટે દુઃખ અને શોકથી અતિઆતુર બની ગયેલી તેમની સુંદર સ્ત્રીઓ આજ પોકેપોક રડીને કરણજનક વિલાપ કરી રહી છે.^{૪૧, ૪૨} હે કેશવ ! આ સુંદર લક્ષ્મણાનાં અત્યંત શુદ્ધ બની ગયેલાં મુખો રક્ત કમળોનાં સુંદર વનોના જેવાં જ શોભી રહ્યાં છે.^{૪૩} જુઓ, પેલી રહી કુરુરાજની સ્ત્રીઓ ! તેઓ રુદન કરતાં મધ્યમાં વળી અટકી પડે છે અને કોઈ જાતના વિચારમાં પડી જાય છે. જુઓ, અત્યંત દુઃખી જણાતી તે સ્ત્રીઓ પોતાના પરિવારની સાથે રણભૂમિમાં પોતપોતાના પ્રિયજનોની શોધ માટે જાય છે.^{૪૪} આ કુરુવંશી સ્ત્રીઓનાં સૂર્ય અને સુવર્ણ સમાન પ્રભાવાળાં મુખો રોષ અને રુદનને લીધે કેવાં લાલચોળ થઈ ગયાં છે,

તે તમે જુઓ.^{૪૫} હે કેશવ ! જુઓ, માત્ર સોળ વર્ષની વયની, અનુપમ લાવણ્યવતી, ગૌરવર્ણની તથા એક જ વસ્ત્રને ધારણ કરનારી દુર્યોધનની સુંદર સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં રણભૂમિ તરફ આવે છે.^{૪૬} આ સર્વ સ્ત્રીઓ અન્યોન્ય મળીને એક્રી-સાથે આક્રંદ કરી રહી છે, તેથી તે સ્ત્રીઓ એક-બીજાના વિલાપનો સંપૂર્ણ અર્થ સમજી શકતી નથી.^{૪૭} જુઓ, આ તરફ વળી કેટલાએક શરીરે ધાયલ થયેલા વીર પુરુષો શોક કરી રહેલી પોતાની સ્ત્રીઓને જોઈને દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખે છે અને આક્રોશ કરીને વિલાપ કરે છે; પરંતુ અંતે તેઓ પણ તરફડી તરફડીને પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે.^{૪૮} જુઓ, અનેક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓનાં શરીર તરફ દષ્ટિ કરીને મોટી ખૂમો પાડીને વિલાપ કરે છે, તો વળી કેટલીએક કામળ હાયવાળી સ્ત્રીઓ પોતાના હાય વડે મસ્તક ફેરે છે.^{૪૯} જુઓ, આ રણભૂમિ સંખ્યાબંધ પડેલાં મસ્તકોથી, હાથોથી તથા અન્યોન્ય સેળમેળ થઈ ગયેલાં સર્વ અંગોથી વ્યાપ્ત થઈને ફવળી શોભે છે !^{૫૦} આ તરફ પેલી કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓનાં મસ્તક વિનાનાં નિર્દોષ ધડો જોઈને બેલાન થઈ જાય છે, તો કેટલીએક સ્ત્રીઓ ધડો વિનાનાં પોતાના સ્વામીઓનાં મસ્તકોને જોઈને બેલાન થઈ જાય છે.^{૫૧} કેટલીએક લાન ભૂલી ગયેલી સ્ત્રીઓ કોઈ યોદ્ધાઓના મસ્તક સાથે કોઈ બીજા યોદ્ધાનું ધડ સાંધી દઈને જુએ છે; પરંતુ તેને જોતાં જ આ મસ્તક અને આ ધડ મારા પતિનું નથી એમ કહીને અત્યંત દુઃખી થઈ જાય છે.^{૫૨} વળી બીજી કેટલીએક સ્ત્રીઓ કોઈના બાહુઓને, કોઈના ચરણોને તથા કોઈનાં શિખારહિત મસ્તકોને એકબીજાની સાથે સાંધે છે, પરંતુ તેમને કોઈ બીજાઓનાં બહીને દુઃખાવેશને લીધે વારંવાર મૂર્ચ્છિત થઈ ઢળી પડે છે.^{૫૩} અરેરે ! કેટલી-

એક ભરતકુળની સ્ત્રીઓ પક્ષીઓએ ફાડી ખાધેલાં પોતાના પતિઓનાં મસ્તકોને બેધા છતાં તેને સંપૂર્ણ રીતે ઝાળખી પણ શકતી નથી.^{૫૪} ઓ મધુસૂદન ! કેટલીએક સ્ત્રીઓ શત્રુઓને હાથે મરણ પામેલા પોતાના ભાઈઓને, પિતાઓને, પુત્રોને તથા પતિઓને બેઈને હાથે માથાં ફેટે છે.^{૫૫} અરે ! આ રણભૂમિ ઠેકઠેકાણે પડેલા તલ-વારવાળા બાહુઓથી તથા કુંડળોને ધારણ કરનારાં મસ્તકોથી અગમ્યસ્વરૂપ થઈ પડી છે. હાય ! આમાં તો માંસનો તથા રુધિરનો પુષ્કળ ક્ષીયક જામ્યો છે. ઓ ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ સર્વ નિર્દોષ સ્ત્રીઓ પ્રથમથી જ દુઃખ ભોગવવાને માટે અચોગ્ય હોઈને નિરંતર સુખમાં જ ઊછરી છે. તોપણ આ યુદ્ધભૂમિને મરણ પામેલા પોતાના ભાઈઓથી, પતિઓથી તથા પુત્રોથી છનાઈ ગયેલી બેઈને તેઓ દુઃખમાં ગરકાવ થઈ ગઈ છે. ઓ જનાર્દન ! જીઓ, જીઓ, સુંદર કેશવાળી અશ્વકુમારિકાઓની પેઠે ધૃતરાષ્ટ્રરાજની આ પુત્રવધૂઓ અહીં ટાળેટાળાં ઊભરાઈ રહી છે. ઓ કેશવ ! આ મારી સર્વ પુત્રવધૂઓ ઊંચેનીચે સાંઢે કઠળી રહી છે, તે કરતાં વધારે મને ખીજી શું દુઃખ હોઈ શકે ? સાચે જ મેં પૂર્વજન્મમાં મહાધૌર પાપ કર્યું હશે. તેથી તો હે માધવ ! આ જન્મમાં હું મારા પુત્રોને, પૌત્રોને તથા ભાઈઓને એકીસાથે મરણ પામેલા બેઈ છું !

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહીને, પુત્રના શોકથી આતુર થયેલાં ગાંધારી વિલાપ કરતાં કરતાં રણ-ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યે જતાં હતાં. તેવામાં તેમણે મરણ પામેલા પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને બેયો.^{૫૬-૫૭}

હતિ શ્રીમહાકારતમાં સ્ત્રીપર્વોત્તરે સ્ત્રીવિલાપપર્વમાં
'ગાંધારીને રણભૂમિનું દર્શન' નામનો
અધ્યાય ૧૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭મો

દુર્યોધનનાં દર્શન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

દુર્યોધનં હતં દૃષ્ટ્વા ગાંધારી શોકકર્ષિતા ।
સહસા ન્યપતદ્ ભૂમૌ છિન્નેવ કદલીવને ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજ ! વનમાં જેમ કપાઈ ગયેલી કેળ પછડાઈ પડે, તેમ દુર્યોધનને મરણ પામેલો બેઈને શોકથી કૃશ થયેલાં ગાંધારી એકાએક પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યાં.^૧ પછી તે જ્યારે ભાનમાં આવ્યાં, ત્યારે શરીરે લોહીલુહાણ થઈ સૂતેલા દુર્યોધનને બેઈને તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડીને વિલાપ કરવા લાગ્યાં.^૨ ત્યારે પુત્રના શોકથી વિહ્વળ થયેલાં ગાંધારીની સર્વ ઇંદ્રિયો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી અને પોતાના પુત્રને ભેટી પડીને તે 'હા પુત્ર ! હા પુત્ર !' એમ પોકાર કરીને કરણ વિલાપ કરતાં હતાં.^૩ શોકથી સંતપ્ત થયેલાં એ ગાંધારી ત્યારે પુષ્ટ અને વિશાળ હાંસડીવાળા તથા મોતીના હાર અને કંઠાઓથી શોભી રહેલા પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને નેત્રનાં અશ્રુજળથી સિંચવા લાગ્યાં.^૪ પછી દેવી ગાંધારીએ સમીપમાં ઊભેલા શ્રીકૃષ્ણને આ વચન કહ્યાં : 'હે સમર્થ શ્રીકૃષ્ણ ! સંબંધીઓનો સંહાર કરનારો આ રણસંગ્રામ પ્રથમ જ્યારે લગભગ સમીપમાં આવી પહોંચ્યો હતો, ત્યારે આ રાજ-વર દુર્યોધને બે હાથ બેડીને મારી પ્રાપ્તના કરી હતી કે, ઓ માતાજી ! કુટુંબનો સંહાર કરનારા આ સંગ્રામમાં મારો વિજય થાય, તે માટે તમે મને આશીર્વાદ આપો. હે પુરુષવ્યાઘ્ર શ્રીકૃષ્ણ ! તે વખતે અમારી પર આવી પડનારા સંકટની સર્વ વાત મારા બલુવામાં જ હતી, છતાં મેં તેને ઉત્તર આપ્યો હતો : હે પુત્ર ! યાદ રાખજે કે, યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ! જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે. વળી હે સમર્થ પુત્ર ! યુદ્ધ કરતાં કરતાં તું એ મોહવશ

યર્થશ નહિ તો તું અવશ્ય શસ્ત્રોથી જીતવામાં આવતા દિવ્ય લોકોમાં દેવની પેઠે વિહાર કરીશ. હે પ્રભુ ! આ રીતે પ્રથમથી જ મેં તેને કહ્યું હતું, તેથી એ દુર્યોધનને મારે તો મને શોક થતો જ નથી; પરંતુ માત્ર ધૃતરાષ્ટ્રરાજાનો જ મને શોક થાય છે; કારણ કે તે રાજા પોતાના સર્વ બાંધવોના મરણને લીધે ક્યાજનક સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છે.^{૧૮} એ માધવ ! જુઓ તો ખરા, સર્વ યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ, અશ્વવિદ્યામાં કુશળ અને યુદ્ધમાં મહાહુમ્મદ એવો મારો આ અમર્ષી પુત્ર આ સમયે વીરશયનમાં દેવો સૂતો છે!^{૧૯} હાય ! શત્રુઓને તપાવનારો આ જ દુર્યોધન પૂર્વે સર્વ મૂર્ખાભિપ્રિક્ત રાજાઓની આગળ આગળ આવતો હતો, તે જ આજે ધૂળચાટતો સૂતો છે. જુઓ, સમયતું કેટલું બધું પરિવર્તન !^{૨૦} અવશ્ય, આ વીર દુર્યોધન મહાહુલ્લેખ ગતિને પામ્યો છે; કારણ કે તે સામે પગલે લડીને વીરસેવિત શયનમાં સૂતો છે.^{૨૧} અરેરે ! જ દુર્યોધનને પૂર્વે સમીપમાં બેઠેલી સુંદર સ્ત્રીઓ રમણ કરાવતી હતી, તે જ વીર-શય્યામાં સૂતેલા દુર્યોધનને આજે અમંગલ શબ્દ કરનારી શિયાળવીઓ રમણ કરાવી રહી છે !^{૨૨} જને પૂર્વે સમીપમાં બેઠેલા રાજાઓ વિનોદ કરાવતા હતા, તેને આ વેળા પૃથ્વી પર મરણ પામેલો બેઠેને ગીધડાંઓ વિનોદ કરાવી રહ્યાં છે !^{૨૩} પૂર્વે જને રમણીઓ હાથમાં રમ્ય પંખાઓ લઈને પવન ઢોળતી હતી, તેને આ વખતે પક્ષીઓ પોતાની પાંખો વર્તી પવન ઢોળે છે !^{૨૪} આ દુર્યોધન મોટી મોટી જીજ્ઞાસુઓ, સત્યપરાક્રમી અને મહાબળવાન હતા; છતાં આજે તે ભીમસેનને હાથે યુદ્ધમાં મરણ પામીને સિંહે મારી નાખેલા હાથીની પેઠે પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યો છે.^{૨૫} હે કૃષ્ણ ! જુઓ, લોકોમાં નાહી રહેલો આ દુર્યોધન પૃથ્વી પર સૂતો છે. હાય ! જો ભારત ! ભીમસેને તેને ગદા

મારીને મારી નાખ્યો છે.^{૨૬} હે કેશવ ! જ મહા-બાહુ દુર્યોધન પૂર્વે અઠાર અક્ષીહિલ્લી સેનાઓને રણમાં લાવ્યો હતો, તે આખરે અન્યાયથી માર્યો ગયો છે.^{૨૭} મહાધનુર્ધર અને મહાબળવાન એવો આ દુર્યોધન આ સૂતો. સિંહ જેમ વાધને મારી નાખે તેમ ભીમસેને એને મારી નાખ્યો છે.^{૨૮} બેશક, મૂર્ખ અને મંદ બુદ્ધિના દુર્યોધને પોતાના મંદભાવને લીધે વિદુરની તથા પોતાના અધ પિતાની અવગણના કરી હતી, તેને પરિણામે જ એને મૃત્યુવશ થવું પડ્યું છે.^{૨૯} હાય ! તેર વર્ષ પર્થ ત નિષ્કંટક એવી આ સમગ્ર પૃથ્વી જના તાબામાં રહી હતી, તે મારો પુત્ર આ રાજા દુર્યોધન મૃત્યુવશ યર્થને અહીં પૃથ્વી પર પડ્યો છે.^{૩૦} હે યાદવવંશી કૃષ્ણ ! પૂર્વે આ પૃથ્વી પર રાજા દુર્યોધન જ્યારે રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે હાથી, ઘોડા અને ગાયોથી સમગ્ર ભૂમિને મેં ભરપૂર બેઠું હતી; પણ હાય ! તે સ્થિતિ લાંબો કાળ ટકી રહી નહિ.^{૩૧} કારણ કે હે મહાબાહુ ! આ સમયે હું તે પૃથ્વીને બીજાઓના શાસન તળે આવેલી અને હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા ગાયોથી રહિત થયેલી બેઠું છું. તો હવે હે માધવ ! મારે જીવીને કરવું છે શું ?^{૩૨} જુઓ, આ સર્વ સ્ત્રીઓ રણમાં મરણ પામેલા પોતાના શૂરા પતિઓની પાસે બેસીને વિલાપ કરે છે. તેમને બેઠેને મને મારા પુત્રોના મરણથી પણ ઘણું વિશેષ દુઃખ થાય છે.^{૩૩} જો કૃષ્ણ ! જુઓ પેલી રહી લક્ષ્મણની માતા ! સુવર્ણની વેદિકા સમાન પ્રભાવાળી અને નિત્ય દુર્યોધનના સુંદર ખોળામાં બેસનારી એ સુંદર નિત્યોવાળીના કેશો દેવા વીખરાઈ ગયા છે !^{૩૪} પૂર્વે રાજા દુર્યોધન જ્યારે જીવતો હતો, ત્યારે આ મનસ્વિની બાળા નિરંતર એ રાજાની સુંદર ભુજાઓનો આશ્રય કરીને રમણ કર્યા કરતી હતી. અરેરે ! રણમાં મરણ પામેલા મારા પુત્રને તથા

પીતને હું જોઈ રહી છું, છતાં આ મારા દૃશ્યના
સેંકડો કંટકા કેમ થઈ જતા નથી? ^{૨૬, ૨૭} હે કૃષ્ણ!
જુઓ, જુઓ, એ નિર્દોષ સ્ત્રી લોહીથી ખરડા-
યેલા પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણનું મસ્તક સૂઝે છે.
વળી સુંદર ઊરુઓવાળી તે રાણી પોતાના પતિ
દુર્યોધનના શરીર પર હાથ ફેરવે છે. ^{૨૮} હાય! એ
મનસ્વિની પોતાના પતિનો તથા પુત્રનો શોક કરે
છે અને તે બન્નેના તરફ દષ્ટિ કરીને કાંપી છે.
અરે! ઓ માધવ! જુઓ, વિશાળ નેત્રવાળી
એ મહારાણી હાથવતી માથું ફેરવે છે અને વીર
કુરુરાજ દુર્યોધનના વક્ત્રુસ્થળ પર પછડાઈ પડે
છે. ^{૨૯, ૩૦} વળી જુઓ, કમળ સમાન પ્રજાવાળી
એ તપસ્વિની પોતાના પુત્રના તથા પતિના
કમળ સમાન મુખને વારંવાર લૂછી રહી છે. ^{૩૧}
આ જગતમાંનાં શાસ્ત્રો તથા વેદવચનો એ સત્ય
હશે, તો અવશ્ય આ મારો પુત્ર પોતાના બાહુ-
બળથી મેળવેલા દિવ્ય લોકમાં જ ગયો હશે. ^{૩૨}
હતિ શ્રીમહાભારતમાં સીપર્વતગત સીનિલાપખંડમાં
'દુર્યોધનનાં દર્શન' નામનો અધ્યાય ૧૮મો સમાયે

અધ્યાય ૧૮મો

ગાંધારીનો દુઃશાસન આદિ માટે વિલાપ

॥ ગોપાનુંગવ ॥

પદ્ય માધવ પુત્રાન્ મે શતસંહ્યાન્ જિતહ્રમાન્ ।
ગદયા સીમસેનેન ભૂયિષ્ઠં નિહતાન્ રણે ॥ ૧ ॥

ગાંધારી બોલ્યાં: હે માધવ! રણમાં પાછી
પાની ન કરનારા મારા સોએ પુત્રોને ભીમસેને ગદા
વડે લગભગ છૂંદી જ નાખ્યા છે, તે તમે જુઓ.
મને તેમના મરણનું જે દુઃખ થાય છે, તેથી પણ
અધિક દુઃખ આ મારી પુત્રવધૂઓને જોઈને થાય
છે. જુઓ, એ બાળાઓ પોતાના પુત્રોના મરણથી
હાવરીબાવરી બની જઈને છૂટા કેસે રણમાં દોડી
રહી છે. ^{૧, ૨} હાય! જે સ્ત્રીઓ પૂર્વે ચરણોમાં તૂપૂર
આદિ અલંકારો ધારણ કરીને રાજમહેલોની સુંદર

ભૂમિઓ પર ચાલતી હતી, તે આજે દુષ્પિયારી
બની જઈને લોહીથી ખરડાયેલી આ રણભૂમિ
પર ચાલી રહી છે! ^૩ અરેરે! તે સ્ત્રીઓ ગીધડાં,
શિયાળવાં તથા ઠાગડાઓને મહાકપે ઉડાડી રહી
છે અને દુઃખાતુર હોઈને મદમત મનુષ્યોની પેઠે
બેમાન થઈને આમતેમ લયડી રહી છે. ^૪ જુઓ,
આ કોઈ અત્યંત પાતળી કેડવાળી કામલાંગી
બાળા આ ઘોર દેખાવના રણક્ષેત્રને જોતાં જ અત્યંત
દુઃખી થઈને પડી બચ છે. ^૫ હે મહાબાહુ! આ
મારી વહુ લક્ષ્મણની માતાને જોઈને મારા મનમાં
ધણું જ દુઃખ થાય છે. એ રાજપુત્રીને જોઈને મને
લગાવે શાંતિ વળતી નથી. ^૬ જુઓ, પેલી કેટલી-
એક સ્ત્રીઓ પોતાના ભાઈઓને, પિતાઓને તથા
પુત્રોને મરણ પામેલા જોઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડે
છે; તો બીજી કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાના સંબંધી-
ઓના વિશાળ બાહુઓ પકડીને બેમાન થઈ
બચ છે. ^૭ હે અજિત કૃષ્ણ! અહીં આવેલી
મધ્યમ વયની તથા વૃદ્ધ વયની સર્વ સ્ત્રીઓ આ
દારણું સંહારમાં કપાઈ ગયેલા પોતાના સંબંધી-
ઓને માટે આકંઠ કરી રહી છે, તે તમે સાંભળો. ^૮
હે મહાબાહુ! શ્રમ તથા મોહથી વ્યાકુળ બની
ગયેલી પેલી કેટલીએક સ્ત્રીઓ મરણ પામેલા કાથી-
ઓને, કેટલીએક મરણ પામેલા ઘોડાઓને તથા
કેટલીએક રથોના બાળાઓને ટેકવીને રણમાં કાંપી
છે, તે તમે જુઓ. હે કૃષ્ણ! જુઓ, વળી પેલી કેટ-
લીએક સ્ત્રીઓ તો ધડથી છૂટું પડી ગયેલું, સુંદર
કુંડલોને ધારણ કરનાર તથા ઉત્તત નાસિકાવાળું
પોતપોતાના બંધુઓનું મસ્તક હાથમાં લઈને
રણમાં કાંપી રહી છે. ^{૯, ૧૦} હે નિર્દોષ કૃષ્ણ! હું
માતું છું કે, મેં મંદબુદ્ધિએ તથા નિર્દોષ એવી
આ સર્વ સ્ત્રીઓએ પૂર્વજન્મમાં નાતું ચૂતું પાપ
નહિ કર્યું હોય. ^{૧૧} આથી જ હે જનાર્દન! ધર્મ-
રાજ્યએ અમારા સર્વ સંબંધીઓને નાશ કરી

નાખ્યો છે. હે યદુનંદન ! સાચેજ ગમે તે જન્મમાં
કરેલાં શુભ કે અશુભ કર્મોનો કદી નાશ થતો જ
નથી. જુઓ, આ સ્ત્રીઓ તરણ વચની છે, દેખા-
વડાં રતનોવાળી છે, સુંદરચુખી છે, ઉત્તમ કુળવતી
છે, લજ્જાળુ છે, શ્યામ પાંપણેવાળી છે, શ્યામ
નેત્રોવાળી છે, શ્યામ કેશોવાળી છે અને હંસની
પેઠે ગળગળા સ્વરથી ભાષણ કરનારી છે; છતાં હે
માધવ ! દુઃખ અને શોકથી અતિ મૂઢ બની
જઈને તેઓ હરિણીઓની પેઠે આકંઠ કરતી પૃથ્વી
પર પડી છે.^{૧૨-૧૪} હે પુંડરીકાક્ષ ! હાય ! હાય !
આ સ્ત્રીઓનાં પ્રકુલ્લ કમળ સમાન પ્રકાશવાળાં
સુંદર મુખોને આ વેળા સૂર્ય તપાવી રહ્યો છે.^{૧૫}
હે વાસુદેવ ! મારા પુત્રો મદમત હાથીઓ સમાન
ગર્વિષ્ઠ હતા અને પોતાની સ્ત્રીઓને જોનારા પર
અત્યંત ઈર્ષ્યા કરવાના સ્વભાવવાળા હતા. પણ
હાય ! આ વેળા સામાન્ય મનુષ્યો પણ તેમની
સ્ત્રીઓને જોઈ રહ્યા છે.^{૧૬} હે ગોવિંદ ! જુઓ, આ
રણભૂમિ પર મારા પુત્રોની સુવર્ણની સેંકડો ફૂદડી-
ઓવાળી ઢાલો, સૂર્ય સમાન તેજસ્વી ધન્યો,
સુવર્ણનાં કવચો, સુવર્ણની માળાઓ અને ચળ-
કતાં શિરઝાણો સારી પેઠે હોમેલા અગ્નિઓની
પેઠે સ્થળે સ્થળે ઝળકી રહ્યાં છે.^{૧૭,૧૮} જુઓ, આ
દુઃશાસન પણે સૂતો છે. શત્રુઓનો સંહાર કર-
નારા શશ્વ ભીમસેને તેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે.
હાય ! એણે આનાં સર્વ અંગોમાંથી સ્પર્શ સુદ્ધાં
પીધું છે.^{૧૯} હે માધવ ! જુગાર રમતી વેળા પોતાને
આપવામાં આવેલાં દુઃખોનું સ્મરણ કરીને તથા
દ્રોપદીની પ્રેરણાથી હસ્તકાર્યને ભીમસેને ગદાનો
પ્રહાર કરીને મારા આ પુત્રને મારી નાખ્યો છે,
તે તમે જુઓ.^{૨૦} હે જનાર્દન ! પોતાના મોટા-
ભાઈનું તથા કણનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી આ
દુઃશાસને સભા વચ્ચે દ્રોપદીને કહ્યું હતું કે,^{૨૧}
‘હે પાંચાલી ! તું તારા સર્વ પતિઓની સાથે

અમારી દાસી થઈ ચૂકી છે; માટે તું સત્તર અમારા
મહેલની અંદર દાખલ થા.’^{૨૨} હે કૃષ્ણ ! દુઃશા-
સનનાં તે વચનો સાંભળ્યા પછી મેં દુર્યોધનરાજને
કહ્યું હતું કે, ‘હે પુત્ર ! મૃત્યુના પાશમાં સપડા-
યેલા તારા મામા શકુનિના તું ત્યાગ કર. એની
બુદ્ધિ દુષ્ટ છે અને તેને કલહ ઘણો પ્રિય છે, એમ
તારે સમજવું જોઈએ. તારે તો એનો ત્યાગ કરીને
પાંડવોની સાથે સંધિ જ કરવી જોઈએ. હે દુર્યોધન
દુર્યોધન ! જાંબાડિયાંઓથી જન્મ હાથીને દુઃખ
દેવામાં આવે છે, તેમ તું કોધી ભીમસેનને તીક્ષ્ણ
વાગ્બાણોનો પ્રહાર કરી દુઃખ દે છે; પણ હજી
એને તું જોળખતો નથી.’ આમ કહીને મેં દુર્યો-
ધનને ઘણો સમજાવ્યો હતો, છતાં તેણે પાંડવોને
એકાંતમાં નિત્ય વચનપ્રહારો કર્યા જ કર્યાં. સર્વ
જન્મ મોટા બળદો પર વિષધારાની વૃષ્ટિ કરે, તેમ
તેણે પાંડવો તરફ વિષવૃષ્ટિ જ કર્યાં કરી. એ જ
કારણથી ભીમસેને આ દુઃશાસનને મારી નાખ્યો
છે અને તે સિંહે મારી નાખેલા મોટા હાથીની
પેઠે પોતાના બન્ને બાહુઓને પહોળા કરી અહીં
રણમાં સૂતો છે. પણ હાય ! અત્યંત રોષવાળા
ભીમસેને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં મહારણસંગ્રામમાં
દુઃશાસનનું લોહી પીધું છે તે તો તેણે અત્યંત
ભયંકર કર્મ કર્યું છે.^{૨૩-૨૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સ્રીપર્વ-ત્રીમો સ્રીવિલાપપર્વમાં
‘ગાધારીના વાક્યો’ નામનો અધ્યાય ૧૮માં સમાયે

અધ્યાય ૧૯મો

વિકર્ણ આદિને માટે ગાંધારીનો વિલાપ

॥ ગાધારુવાચ ॥

एष माघव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।

भूमौ विनिहतः श्रेते भीमेन शतधा कृतः ॥ १ ॥

ગાંધારી બોલ્યાં : હે માધવ ! જુઓ, વિદ્વાનો-
માં માન્ય ગણાયેલો મારો પુત્ર આ વિકર્ણ
મરણ પામીને પૃથ્વી પર સૂતો છે. ભીમસેને તેના

સેંકડો કટકા કરી નાખ્યા છે.^૧ હે મધુસૂદન ! આ વિકલ્પ હાથીઓનાં ટોળાંઓ વચ્ચે મરણ પામીને સૂતો છે, તેથી તે શ્યામવર્ણનાં મેઘમંડળોથી ઘેરાયેલા શરદઋતુના ચંદ્રની પેઠે શોભે છે.^૨ વળી વિકલ્પનો આ મહાન બાહુ નિત્ય ધનુષ્ય પકડી પકડીને મજપૂત ગાંઠાઓવાળો બની ગયો છે અને તેના પર મોનું પણ બાંધ્યું છે. આથી ગીધ પક્ષીઓ ખાવાની ઇચ્છાથી તે હાથને મહાકષ્ટે ટોચી શકે છે.^૩ હે માધવ ! એની તપસ્વિની સ્ત્રી માંસલક્ષણની ઇચ્છાવાળાં ગીધો તથા કાગડાઓને વારંવાર ઉડાડ્યા કરે છે; પરંતુ એ બાલા એ પક્ષીઓને ઉડાડી શક્તી નથી.^૪ હે પુરુષ-પ્રવર માધવ ! આ વિકલ્પ તરણ હતો, દેવ સરખો પ્રતાપી હતો, શૂરવીર હતો, નિત્ય સુખ-ચેતનાં ઊછર્યો હતો અને સુખ ભોગવવાને માટે યોગ્ય હતો; છતાં આ સમયે તે ધૂળમાં સૂતો છે.^૫ ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ વિકલ્પનાં સર્વ મમંસ્થાનો યુદ્ધમાં ઠણિં, નાલીક અને નારાય નામનાં બાણોના પ્રહારોથી છેક ભેદાઈ ગયાં છે, તથાપિ તેની સૌંદર્યલક્ષ્મી તેને છોડતી નથી.^૬ જુઓ, રણમાં શત્રુઓનો સંહાર કરનારા પેલા દુર્યુધને પણ રણશૂરા શ્રીમસેને પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાળવા માટે મારી નાખ્યો છે અને તે રણના મોખરામાં સૂતો છે.^૭ હે કૃષ્ણ ! શિકારી પ્રાણીઓ તેના સુખને અડધું ખાઈ ગયાં છે, છતાં હે તાત ! તે સાતમના ચંદ્રની જેમ અતીવ શોભે છે.^૮ હે કૃષ્ણ ! મારો પુત્ર દુર્યુધ રણમાં શૂરવીર હતો અને તેનું સુખ પણ આપું ભવ્ય હતું; છતાં શત્રુઓએ તેને કેવી રીતે મારી નાખ્યો કે તે ધૂળ ચાટતો થઈ ગયો.^૯ જેની સામે રણમાં કોઈ પુરુષ પણ ઊભો રહી શકતો ન હતો, તે દેવલોકને જીતનારા મારા પુત્ર દુર્યુધને શત્રુઓએ કેવી રીતે મારી નાખ્યો !^{૧૦} હે મધુસૂદન ! જુઓ, ધનુર્ધારીઓમાં

મુખ્ય એવો ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર ચિત્રસેન અહીં મરણ પામીને પૃથ્વી પર સૂતો છે.^{૧૧} અદ્ભુત માળાઓ-ને તથા અલંકારોને ધારણ કરનારા આ ચિત્રસેનની આસપાસ શોકથી કૃશ થયેલી તેની તરણ સ્ત્રીઓ રુદન કરતી બેઠી છે, તો માંસાહારી પ્રાણીઓનાં ટોળાં પણ બેઠાં છે.^{૧૨} હે કૃષ્ણ ! એક તરફથી સ્ત્રીઓનો રુદનધ્વનિ અને બીજી તરફથી શિકારી પ્રાણીઓની ગર્જના-આ બધું મને કંઈ વિચિત્ર જ લગાય છે.^{૧૩} હે માધવ ! આ બાનુ દેવની પેઠે નિત્ય ઉત્તમ સ્ત્રીઓથી સેવાયેલો આ તરણ વિવિં-શતિ છિન્નભિન્ન શરીરવાળો થઈને ધૂળમાં સૂતો છે. હે કૃષ્ણ ! જુઓ, યુદ્ધમાં મરણ પામેલા આ વીર વિવિંશતિનું કવચ બાણોના પ્રહારોથી તૂટી ગયું છે અને તેની આસપાસ ગીધડાં બેઠાં છે.^{૧૪, ૧૫} રણશૂરો આ વિવિંશતિ પાંડવોની સેનામાં પ્રવેશ કરીને સપુરુષોને યોગ્ય એવા વીરશયનમાં પોષ્યો છે.^{૧૬} જો કૃષ્ણ ! સુંદર નાસિકાવાળું, સુંદર જમર-વાળું, મંદ સ્મિતથી મલકી રહેલું અને તારાધિપતિ ચંદ્રના જેવું અતિ ઉન્નવળ એવું એનું મુખ તો તમે જુઓ !^{૧૭} જેમ હજારે દેવકન્યાઓ કોઈ કીડા કરી રહેલા ગંધર્વની ઉપાસના કરે, તેમ હજારે સુંદર સ્ત્રીઓ આ વિવિંશતિની બહુધા ઉપાસના કર્યા કરતી હતી.^{૧૮} અરે ! શત્રુઓનાં સૈન્યોનો નાશ કરનાર, શૂરવીર અને રણસંઘાતને શોભાવનાર એ શત્રુહંતા દુઃસહને આ જગતમાં કોણ સહન કરી શકે તેમ હતું ? જેમ પોતાની આસપાસ ઊભેલાં પ્રકૃતિલત, કરેણનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત થયેલો પર્વત શોભે, તેમ આ દુઃસહનું શરીર બાણોથી ઢંકાઈ ગયેલું હોવાને લીધે અત્યંત શોભી રહ્યું છે.^{૧૯, ૨૦} આ દુઃસહ નિર્જીવ થઈને અહીં પડ્યો છે, તોપણ સુવર્ણની માળા તથા ચળકતું કવચ ધારણ કરેલું હોવાથી તે સળગી ઊઠેલા અગ્નિવાળા શ્વેત રંગના પર્વત સરખો દીપે છે.^{૨૧}

અધ્યાય ૨૦ મો

અભિમન્યુ માટે ગાંધારીને વિલાપ

॥ ગાંધાર્યુવાચ ॥

અધર્મગુણમાહુર્ચં વલે શૌર્યં ચ કેશવ ।

વિન્ના ત્વયા ચ દાશાર્હ દમ્પં સિંહમિવોત્કટમ્ ॥ ૧

ગાંધારી યોદ્ધાં : હે કેશવ ! આ અભિમન્યુ બળમાં તથા શૌર્યમાં પોતાના પિતાના કરતાં અને તમારા કરતાં દોઢગણે અધિક બળવાન કહેવાતો હતો. તે સિંહ જેવો ગર્વિષ્ઠ અને ઉત્કટ હતો. તેણે એકલે હાથે મારા પુત્રોની દુર્ભેદ સેનાને ભેદી નાખી હતી. હાય ! એ જ અનેકને કાળ થયો હતો તે આજ પોતે જ કાળવશ થયો છે.^{૧,૨} હે કૃષ્ણ ! આ મહાતેજસ્વી અભિમન્યુ અત્યારે મરણ પામ્યો છે, તોપણ મને તેની કાંતિ જરાય કજળાયેલી લાગતી નથી.^૩ ગાંડીધનુર્ધર અર્જુનના પુત્રની આ નિર્દોષ વહુ પેલી વિરાટપુત્રી ઉત્તરા બાદ્યવ્યના પોતાના વીર પતિને મરણ પામેલો જોઈને વિહ્વળ થઈને શોક કરે છે.^૪ હે કૃષ્ણ ! જુઓ, એ વિરાટપુત્રી ઉત્તરાકુમારી પોતાના પતિ પાસે આવી છે અને હાથ વતી તેના શરીરને પંપાળે છે.^૫ અરે ! એ મનસ્વિની સુભદ્રાનંદનના પ્રકુલ્લ કમળ સમાન આકૃતિવાળા તથા શંખ સમાન ગ્રીવાવાળા મુખને સૂંધે છે.^૬ હાય ! હાય ! એ મનોહર રૂપવાળી લલના પૂર્વે મધના મદથી મૂર્ચ્છિત થઈને અભિમન્યુ પાસે જતાં પણ શરમાતી હતી, તે જ અત્યારે અભિમન્યુને ભેટી પડી છે. આ કૃષ્ણ ! જુઓ, એ લોહીથી ખરડાયેલા અભિમન્યુના કવચને ઉતારી નાખીને તેતું આખું શરીર તપાસે છે.^{૭,૮} હે કૃષ્ણ ! તે બાળા પોતાના પતિને ભેટી ભેટી તમને ઉદેશીને આ પ્રમાણે કહે છે : ‘હે પુંડરીકાક્ષ ! આમની આંખ તમારા જેવી જ હતી, છતાં એ કેમ હણાયો ?’ આ નિષ્પાપ ! બળમાં, વીર્યમાં, રૂપમાં તથા તેજમાં પણ એ તમારી જ તુલના

કરનારા હતા; પણ હાય ! શત્રુઓએ એમને મારી નાખ્યા છે અને એ આ પૃથ્વી પર સૂતા છે.^{૧૦} હવે જુઓ, તે પોતાના પતિને ઉદેશી વિલાપ કરે છે : ‘અત્યંત સુકુમાર એવા તમે સદાકાળ રંકુમ્મગના કામળ ચર્મ પર શયન કરતા હતા, તો આ સમયે આમ ભોંય ઉપર સૂઈને તમારું શરીર તપતું નથી ? તમારા શરીરમાં કંઈ દુઃખ થતું નથી ?’^{૧૧} અરે ! હાથીની સૂંઠ સમાન પુષ્પ, ધનુષ્યની દ્વારીને નિત્ય ખેંચવાથી કઠિન ચામડીવાળા અને સુવર્ણના બાબુબધોને ધારણ કરનારા આ ખંન વિશાળ બાહુઓને પહોળા કરીને તમે આજ પૃથ્વી પર સૂતા છો !^{૧૨} ખરેખર ! તમે ધણા થાકી ગયા છો અને તેથી જ પરિશ્રમને લીધે તમે આમ સુખથી જાંઘ્યા છો. પરંતુ આ હું દુઃખની બળી વિલાપ કરું છું, છતાં તમે મને કેમ કંઈ કહેતા નથી ?^{૧૩} મને યાદ નથી કે, મેં તમારે કોઈ અપરાધ કર્યો હોય ! તો પછી તમે આ સમયે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી ? બાકી, પહેલાં તો તમે મને દૂરથી જ ભેટાવે તો મારી સાથે વાત કરતા હતા.^{૧૪} મને સાંભરતું નથી કે મેં તમારે કોઈ અપરાધ કર્યો હોય ! તો પછી તમે મારી સાથે કેમ વાત કરતા નથી ? અરે ! આ આર્ય ! તમારી પૂજ્ય માતા સુભદ્રાને, તમારા દેવ સરખા પિતાઓને અને દુઃખથી આતુર બની ગયેલી મને આમ છોડી દઈને તમે ક્યાં જશો ?’ પછી એ ઉત્તરાકુમારી અભિમન્યુના મસ્તકને બોળામાં મૂકીને તથા હાથ વડે તેના કેશોને સરખા કરીને બાણે તે જીવતો હોય, તેમ તેને કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછે છે : ‘તમે શ્રીકૃષ્ણના બાણે જ છો અને ગાંડીધનુર્ધર અર્જુનના પુત્ર છો, છતાં રણની મધ્યમાં રહેલા તમને એ મંદારથીઓ કેમ મારી શક્યા ? ધિક્કાર હો તે દૂર કર્મ કરનારા કૃપાચાર્યને, કણુને, જયદ્રથને, દ્રોણાચાર્યને અને અશ્વત્થામાને ! તેમણે જ

મને વિધવા કરી છે. અરેરે ! એ શ્રેષ્ઠ મહારથીઓ તમને ખાલવયના તથા એકલા રહેલા જાણીને જ્યારે મને દુઃખ આપવા માટે તમને ઘેરી લઈ મારી નાખ્યા, ત્યારે તેમનાં મન કેટલાં બધાં ક્રૂર થયાં હશે ? હે વીર ! પાંડવો તથા પાંચાલો તમારા નાથ હતા-રક્ષક હતા, છતાં તેમના દેખતાં કાંઈ અનાથ પુરુષની પેઠે તમે ઢેવી રીતે મરણ પામ્યા ? આ લડાઈમાં અનેક મહારથીઓએ મળીને તમને મારા નાખ્યા, તે એઈને પુરુષોમાં સિંહ સરખા તમારા વીર પિતા અર્જુન હજી સુધી કેમ જીવી રહ્યા છે ? એ કમળલોચન ! પાંડવોને રાજ્યનો મહાન લાભ થયો છે તથા તેમણે સર્વ શત્રુઓનો પરાજય કર્યો છે; પરંતુ તમારા વિના મને એ બધું પ્રીતિજનક થશે નહિ. તમે ધર્મથી તથા ઇંદ્રિયનિગ્રહથી શસ્ત્રોથી જીતવામાં આવતા જ દિવ્ય લોકોમાં ગયા છો, ત્યાં હું પણ સત્વર તમારી પાછળ જ આવીશ, માટે તમે મારી રાહ જોજો. હાય ! હાય ! બલેને ગમે તેટલું દુઃખ હોય, પણ પ્રાણી સમય પાક્યા વિના મરી શકતો નથી. આથી જ તો હું અભાગણી તમને રણમાં મરણ પામેલા એઈને પણ હજી સુધી જીવી રહી છું. એ નરસિંહ ! તમે હવે પિતૃલોકમાં જઈને મંદ હાસ્યવાળી મધુર વાણીથી મારી જમ ખીજી સ્ત્રીને બોલાવશો ? સાથે જ તમારી અદ્ભુત રૂપસંપત્તિથી તથા મંદ હાસ્યવાળી મનહર વાણીથી તમે સ્વર્ગલોકમાં અપ્સરાઓનાં મનને મથી નાખશો. એ સુભદ્રાના બચા ! તમે પુણ્યવતોના લોકમાં અપ્સરાઓની સાથે મળીને જ્યારે વિહાર કરો, ત્યારે તમે જરા મારાં સુકૃતોને તો સંભારજો. હે વીર ! આ મનુષ્યલોકમાં તમે મારી સાથે માત્ર છ મહિના જ વસ્યા છો અને સાતમા મહિનાના આરંભમાં તો તમે મરણ પામ્યા છો. આમ કહીને ઉત્તરા અતિ-દુઃખભર્યા વિલાપો કરે છે. જુઓ, મત્સરાજની

પેલી કુળવાન સ્ત્રીઓ નિષ્કુળ સંકલ્પવાળી તે ઉત્તરાને દૂર લઈ જવા ખેંચી રહી છે. અત્યંત વ્યાકુળ થયેલી તે વિરાટરાણીઓ પણ અતિ આતુર બનેલી ઉત્તરાને દૂર ખેંચી બચ છે, પણ વિરાટ-રાજાને મરણ પામેલો એઈ તેઓ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડીને વિલાપ કરે છે. અરેરે ! દ્રોણાચાર્યનાં અસ્ત્ર-ખાણથી કપાઈ જઈને શરીરે લોહીલુહાણ થયેલા એ વિરાટરાજા મૃત્યુદશામાં સૂતા છે અને પેલાં ગીધડાં, શિયાળવાં તથા ઠાગડાઓ તેમના શરીરને ટાચી ખાય છે. હાય ! શ્યામ નેત્રોવાળી તેમની સ્ત્રીઓ પક્ષીઓથી વીંટાઈ રહેલા એ વિરાટરાજાની પાસે જ બેઠી છે, તોપણ તેઓ દુઃખથી આતુર બનેલી હોવાને લીધે તે પક્ષીઓને પણ ઉડાડી શકતી નથી. સૂર્યના તાપથી તપી ગયેલી અને પરિશ્રમથી થાણીને નિસ્તેજ થઈ ગયેલી આ સર્વ રાજરાણીઓનાં સુંદર મુખો કેવાં કરમાઈ ગયાં છે ! હે માધવ ! જુઓ, આ રણક્ષેત્રના મધ્ય-પ્રદેશમાં ઉત્તર, અભિમન્યુ, ઠાંભોજ, સુદક્ષિણ, લક્ષ્મણ અને સુદર્શન આદિ રાજકુમારો મરણ પામીને સૂતા છે. ૧૫-૩૫

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમાં સ્રીપર્વાતર્ગત સ્રીવિલાપપર્વમાં
'ગાંધારીનાં વાક્યો' નામનો અધ્યાય ૨૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧ મો

યુદ્ધભૂમિમાં કર્ણનું દર્શન

॥ ગાંધારુવાચ ॥

एष वैकर्तनः जेते महेष्वासो महारथः ।

ज्वलितानलवत् संख्ये संश्रांतः पार्थतेजसा ॥ ૧ ॥

ગાંધારી બોલ્યાં : હે કૃષ્ણ ! જુઓ, મહાન ધનુર્ધારી એવો આ મહારથી સૂર્યપુત્ર કર્ણ રણમાં સૂતો છે. બળબળતા અગ્નિ સરખો આ કર્ણ અર્જુનના તેજથી યુદ્ધમાં શાંત પડી ગયો છે. જુઓ, આ કર્ણ અનેક અતિશયીઓને યુદ્ધમાં મારી નાખીને અને સર્વાંગે લોહીથી ખરડાઈને પૃથ્વી

પર પડ્યો છે.^૨ એ કણું નિત્ય અમર્ષી હતો, દીર્ઘકાળ પર્યંત રોષ સમનારો હતો, મોટા ધનુષ્ય-ને ધારણ કરનારો હતો, મહાબળવાન હતો અને શરવીર હતો. ગાંડીવધારી અર્જુને એને રણમાં મારી નાખ્યો છે.^૩ હાથીઓ જમ કાઢી યુથપતિને આગળ કરી યુદ્ધ કરે, તેમ મારા મહારથી પુત્રો પાંડવોના ત્રાસથી એને આગળ કરીને નિત્ય યુદ્ધ કરતા હતા.^૪ જુઓ, સિંહ જમ બીજ સિંહને મારી નાખે અને મદમત હાથી જમ બીજ મદ-મત હાથીને મારી નાખે, તેમ અર્જુને આ કણુંને રણમાં મારી નાખ્યો છે.^૫ હે પુરુષોત્તમ! જુઓ, રણમાં મરણ પામેલા એ શરવીરની આજીવજીવિતેની સ્ત્રીઓ એકઠી મળીને બેઠી છે અને કેશોને છૂટા મૂકી રહન કરે છે.^૬ અરે! તે કણુંના ભયથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર નિરંતર ઉદ્વેગમાં રહેતા હતા અને વનમાં ગયા પછી પણ તેર વર્ષ પર્યંત કણુંના વિચારમાં ને વિચારમાં તેમને બિંધ પણ આવી ન હતી.^૭ જમ ઇંદ્રનો કાઠી પરાભવ કરી શકતું નથી, તેમ શત્રુઓ કાઠી પણ યુદ્ધમાં કણુંનો કદી પરાભવ કરી શકતા નહિ. હે માધવ! કણું પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવો પ્રતાપી હતો, હિમાલયની પેઠે નિશ્ચળ હતો અને કુર્યોધનના આધાર-ભૂત હતો. અરેરે! તે વીર કણું અસારે વાયુએ ભાંગી નાખેલા વૃક્ષની પેઠે મરણ પામીને પૃથ્વી પર સૂતો છે.^૮ હે કૃષ્ણ! જુઓ, પેલી રહી વૃષ-સેનની માતા-કણુંની પત્ની! હાય! હાય! તે બિચારી અતિશય કરણ વિલાપ કરીને રડતી રડતી પૃથ્વી પર પડી છે.^૯ જુઓ, એ કહે છે: 'ઓ નાય! પૃથ્વીદેવી તમારા રથના પૈડાને ગળી ગઈ, તેમાં અવરથ, તમારા આચાર્યનો શાપ જ કારણભૂત હતો. હાય! તે સમયનો લાભ લઈને જ રણમાં શેણી રહેલા અર્જુને બાણ મારીને તમારા અસ્તકને કાપી નાખ્યું છે. હાય! હાય! ધિક્કાર

પડો અર્જુનના તે નિર્દિત કર્મમાં!' આમ કહીને કણુંની તે પત્ની સુવર્ણની ઠટિમેખલાને ધારણ કરનારા, અદીનતાભરેલા, પરાક્રમવાળા અને મોટી ભુબગ્નોવાળા કણુંની સન્મુખ જોઈને બેભાન સ્થિતિમાં પૃથ્વી પર ઢળી પડી છે. જુઓ પેલી સુષેણની માતા અત્યંત આકુળ થઈને પાસે બેસી રડ્યા કરે છે.^{૧૦, ૧૨} મહાત્મા કણુંના આ શરીરને માંસાહારી પ્રાણીઓએ ભક્ષણ કરતાં કરતાં છેક અદ્ય જ રહેવા દીધું છે; તેથી કૃષ્ણપક્ષી ચૌદશ-ને દિવસે છેક ક્ષીણ અવસ્થાએ ઉદય પામેલો ચંદ્રમા જમ મનુષ્યોને પ્રીતિકર થતો નથી, તેમ આ કણું પણ જોતાં આપણને પ્રીતિકર થતો નથી.^{૧૩} અરેરે! જુઓ, આ પેલી કણુંની સ્ત્રી પૃથ્વી પર પડી ગયા પછી વળી પાછી બેઠીને બિંધી થાય છે. અરે! દીનતાપૂર્વક કણુંનું મુખ સૂંધીને તે પુત્રવધૂના સંતાપને લીધે અતિશય રહન કરે છે.^{૧૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સ્રીપર્વોત્તરોત સ્રીવિલાપપર્વમાં

'યુદ્ધભૂમિમાં કણુંનું દર્શન' નામને:

અધ્યાય ૨૧ મેા સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨ મો

ગાંધારીનો જ્યદ્રથ માટે વિલાપ

॥ ગાંધારીવાચ ॥

આવંત્યં મીમસેનેન મક્ષયંતિ નિપાતિત્મ્ ।

ગૃધ્રગોમાયવઃ શૂરં बहुधुमधुवत् ॥ ૧ ॥

ગાંધારી બોલ્યાં: હે કૃષ્ણ! જુઓ, આ અવંતીના રાજાને ભીમસેને મારી નાખ્યો છે. હાય! તે અનેક બંધુઓવાળો હતો તથા શરવીર હતો, છતાં બંધુહીનની પેઠે તે પૃથ્વી પર પડ્યો છે અને ગીધડાંઓ તથા શિયાળો તેના શરીરને ફેલી ખાય છે.^૧ હે મધુસૂદન! એ રાજા અનેક શત્રુઓનો સંહાર કર્યા પછી શરીરે લોહીલુહાણ થઈને વીરશયનમાં સૂતો છે.^૨ અહો! કાળનો

દેવો બધો ફેરફાર ! જુઓ, જે રાજ યુદ્ધ કરવામાં ધણુ જ શરૂ હતો, તેને આ સમયે વીર-શય્યામાં પોઢેલો બેઠો શિયાળો, કાગડાઓ અને ખીજાં અનેક માંસાહારી પ્રાણીઓ રણમાં આમ-તેમ ખેંચે છે. અરેરે ! એ અવંતીરાજની આબુ-બાબુ ઘણી સ્ત્રીઓ રદન કરતી બેઠી છે.^{૩૪} હે કૃષ્ણ ! જુઓ, મનસ્વી અને મહાધનુષ્ઠર એવો પ્રતીપપુત્રબાહલિકરાજ બદ્ધબલિના બાણથી મરણ પામીને સૂતેલા વાધની પેઢે પડ્યો છે.^{૩૫} આ રાજ મરણ પામ્યો છે, તોપણ એના મુખની કાંતિ પૂર્ણિ-માએ ઉદય પામેલા સંપૂર્ણ ચંદ્રમાની પ્રભાની પેઢે દીપી રહી છે.^{૩૬} વળી જુઓ આ તરફ. અહીં પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થઈને અર્જુને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે વૃદ્ધક્ષત્રના પુત્ર જય-દ્રથને યુદ્ધમાં પાડી નાખ્યો છે.^{૩૭} મોટા શસ્ત્રીર ચોદાઓ આ જયદ્રથનું રક્ષણ કરતા હતા, તોપણ જુઓ, પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાની ઇચ્છાથી અર્જુને અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓનું ઉલ્લંઘન કરીને તેને મારી નાખ્યો છે.^{૩૮} અરેરે જનાર્દન ! સિંધુ અને સૌવીરદેશનો રાજ આ જયદ્રથ મહાગર્વિષ અને મનસ્વી હતો, પરંતુ આ સમયે ગીધડાં અને શિયાળો તેના શરીરને ખાઈ રહ્યાં છે.^{૩૯} તેના પર પ્રેમ રાખનારી તેની સ્ત્રીઓ માંસાહારી પ્રાણીઓથી તેનું ઘણું રક્ષણ કરે છે અને તે પક્ષીઓને ઘણી ઘણી બિવરાવે છે, તોપણ તે પક્ષીઓ જય-દ્રથને સમીપના નીચાણના ગહન પ્રદેશમાં ખેંચી જાય છે.^{૪૦} વળી પેલી કંથિાજ અને યવન સ્ત્રીઓ સિંધુ અને સૌવીરદેશના સ્વામી આ જય-દ્રથની પાસે બેસી તેને માંસાહારી પ્રાણીઓથી રક્ષી રહી છે.^{૪૧} હે જનાર્દન ! પૂર્વે વનમાં જય-દ્રથ જ સમયે દ્રૌપદીનું હરણ કરીને કેકય ચોદાઓની સાથે નાહો હતો, તે સમયે જ પાંડવો તેને મારી નાખ્યો; પરંતુ મારી પુત્રી દુઃશલા તરફ

તેમની માનદદિ હોવાને લીધે જ તેમણે તેને તે વખતે છોડી મૂક્યો હતો. હે કૃષ્ણ ! પાંડવોએ તે સમયે મારી પુત્રી દુઃશલાનું માન બળવ્યું હતું, તો આ સમયે પણ તેમણે તેનું માન કેમ ન બળવ્યું ?^{૪૨, ૪૩} અરેરે ! આ મારી બાળક પુત્રી દુઃશલા દુઃખને લીધે વિલાપ કરી રહી છે અને પાંડવોને ધિક્કારના શબ્દો કહી છાતી તથા માથું ફૂટી રહી છે.^{૪૪} હાય ! હાય ! ઓ કૃષ્ણ ! આ વેળા મારી બાળપુત્રી વિધવા થઈ છે અને મારી પુત્રવધૂઓના સ્વામીઓ મરી ગયા છે, તો આનાથી વધારે બીજું મને કયું દુઃખ હોઈ શકે ?^{૪૫} હાય ! હાય ! ઓ કૃષ્ણ ! મારી દુઃશલા તરફ તમે દષ્ટિ કરો. પોતાના પતિનું અતંક નહિ મળવાથી તે હાવરીબાવરી બની ગઈ છે અને શોક તથા ભયનો ત્યાગ કરીને તે મસ્તક શોધવા માટે રણમાં આમતેમ ફાટી રહી છે.^{૪૬} અરે ! જે જયદ્રથે અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા આવેલા સર્વ પાંડવોને અટકાવી રાખ્યા હતા અને મોટી સેનાઓનો સંહાર કર્યો હતો, તે પોતે જ આખરે મૃત્યુવશ થયો છે.^{૪૭} જુઓ, મદમત હાથીની પેઢે અતિ-દુર્બલ એવા એ વીર જયદ્રથને વીંટાઈ વળીને આ તેની ચંદ્રમુખી સ્ત્રીઓ રદન કરી રહી છે.^{૪૮}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા શ્રીપર્વોત્તમત સ્ત્રીવિલાપપર્વમા
‘ગાધારીના વાળ્યો’ નામનો અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩ મો

લીખપિતામહ અને દ્રોણા-
ચાર્યનાં દર્શન

॥ ગાધાર્વુગવ ॥

एष शल्यो हतः शेते साक्षान्कुलमातुलः ।

धर्मज्ञेन हतस्तात धर्मराजेन संयुगे ॥ ૧ ॥

ગાંધારી બાલ્યાં : હે તાત શ્રીકૃષ્ણ ! જુઓ, નકુલનો સગો મામો આ શલ્ય મરણ પામીને રણમાં સૂતો છે. ધર્મવિતા ધર્મરાજએ તેને યુદ્ધમાં

મારી નાખ્યો છે.^૧ હે પુરુષોત્તમ ! જ શલ્ય સર્વ વિધેયોમાં નિત્ય તમારો સ્પર્ધા કરતો હતો, તે મહાબળવાન મદ્રરાજ મરણ પામીને રણક્ષેત્રમાં પડ્યો છે.^૨ હે તાત ! તેણે કણ્વું સારથિકમં સ્વીકારીને યુદ્ધમાં પાંડવોનો વિજય થાય, તે માટે કણ્વના તેજનો નાશ કર્યો હતો.^૩ અહો ! ધિક્ ! ધિક્ ! ધિક્ ! જુઓ, સંપૂર્ણ ચંદ્રના સરખા સુંદર દેખાવનું તથા કમળનાં પત્ર સમાન નેત્રોવાળું શલ્યનું આ અક્ષત અને દશેલા હોઠવાળું મુખ કાગડાઓથી ફેલાય છે !^૪ હાય ! હાય ! હે કૃષ્ણ ! આ સુવર્ણ સમાન તેજસ્વી શલ્યરાજના મુખમાંથી તપાવેલા સુવર્ણ સરખી દેખાતી જીભ બહાર નીકળી પડી છે અને પક્ષીઓ તેનું ભક્ષણ કરે છે.^૫ રણસંઘામને શોભાવનારા આ શલ્યને યુધિષ્ઠિરે મારી નાખ્યો છે અને રૂદન કરતી તેની કુળવાન સ્ત્રીઓ તેની આસપાસ બેસી રહી છે.^૬ વળી સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોને ધારણ કરનારી ડેટલીક ક્ષત્રિયાણીઓ ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નરસિંહ મદ્રરાજની પાસે આવીને અનેક બતના વિલાપો કરી રહી છે.^૭ જમ એક વખત પ્રસવ પામેલી હાથણીઓ કાદવ-માં ખૂંચી ગયેલા હાથીની આસપાસ વીંટાઈને જીભી રહે, તેમ ડેટલીએક સ્ત્રીઓ રણમાં પડેલા શલ્યની આસપાસ વીંટાઈને જીભી રહી છે.^૮ હે યાદવનંદન ! જુઓ, આ શરવીર શલ્ય રણમાં શરણે આવેલાને અભય આપનારો હતો, પણ તે પોતે જ આ વખતે બાણોથી છિન્નભિન્ન થઈને વીરશયનમાં સૂતો છે.^૯ વળી આ તરફ જુઓ, પર્વતપ્રદેશમાં વસનારો પ્રતાપી રાજ ભગદત્ત હાથમાં અંકુશ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર સૂતો છે. તે ધણેા શ્રીમાન દેખાય છે.^{૧૦} શિકારી પશુપક્ષીઓ એ રાજના શરીરનું ભક્ષણ કરે છે. જુઓ, તેને મસ્તકે કેશોને શોભાવી રહેલી પેલી સુવર્ણમાળા કેવી વિરાજી રહી છે.^{૧૧} પૂર્વે ઇંદ્ર-

ને જમ વૃત્રાસુરની સાથે યુદ્ધ થયું હતું, તેમ અર્જુનને આ ભગદત્તરાજની સાથે રોમાંચજનક અને અતિહિત એવું મહાદારણ્ય યુદ્ધ થયું હતું.^{૧૨} મોટી જીભઓવાળા આ ભગદત્તે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરીને તેને મહાસંશયમાં નાખી દીધો હતો, પણ આખરે અર્જુનને તેને મારી નાખ્યો છે.^{૧૩} અરે, જુઓ તો ખરા ! શૌર્યમાં તથા વીર્યમાં જના સરખો આ લોકમાં એક પણ પુરુષ ન હતો, તે ભયંકર કર્મ કરનારા પેલા લીભપિતા-મહ યુદ્ધમાં ધાયલ થઈને બાણશય્યામાં પોઢ્યા છે !^{૧૪} હે કૃષ્ણ ! પ્રલય સમયે કાળને યોગે આકાશ-માંથી પછાડાઈ પડેલા સૂર્યના સરખા તેજસ્વી આ શાંતનુકુમાર લીભ બાણશય્યામાં પોઢ્યા છે, તે તમે જુઓ. હે કેશવ ! આ વીર્યવાન નર-સૂર્ય શક્તિના તાપથી રણમાં શત્રુઓને તપાવી દઈને હવે સાચાંકાળના સૂર્યની પેઠે અસ્ત પામવા તત્પર થઈ રહ્યા છે.^{૧૫, ૧૬} જુઓ, અસ્ખલિત બ્રહ્મ-ચર્યને પાળનારા આ લીભપિતામહ શરા પુરુષોએ સેવેલા વીરશયનમાં બાણશય્યા બિછાવીને પોઢ્યા છે. પૂર્વે જમ ભગવાન કાંતિંકસ્વામી કાસકા-ના થૂંબડામાં સૂતા હતા, તેમ આ લીભપિતા-મહ કર્ણિ, નાલીક અને નારાય નામનાં બાણો વડે ઉત્તમ શય્યા બિછાવીને રણમાં સૂતા છે.^{૧૭} જુઓ તો ખરા ! ગંગાપુત્ર લીભે મસ્તક તળે ત્રણ બાણો ગોઠવી દઈને અર્જુનને આપેલું ૩ ભયોં વિનાનું ઉત્તમ ઓશીકું સ્વીકાર્યું છે.^{૧૮, ૧૯} હે માધવ ! પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળનારા, અખંડ બ્રહ્મચારી અને મહાયશસ્ત્રી એવા આ શાંતનુકુમાર લીભ યુદ્ધમાં અપ્રતિમ હતા, છતાં વીરશયનમાં સૂતા છે.^{૨૦} હે તાત ! લીભપિતા-મહ ધર્મોત્તમા છે, સર્વજ્ઞ છે અને મનુષ્ય છે; તોપણ આ લોક તથા પરલોકસંબંધી તત્ત્વજ્ઞાન-ના બળથી તે દેવની પેઠે પ્રાણોને ધારી રહ્યા

છે.^{૨૧} યુદ્ધવિષયમાં કોઈને પણ કુશળ, વિદ્વાન અથવા પરાક્રમી ન જ કહી શકાય; કારણ કે શાંતનુપુત્ર લીભ જેવા પુરુષ પણ બાણોથી ધાયલ થઈને આજ રણમાં સૂતા છે.^{૨૨} પાંડવોએ જ્યારે આ શરવીર પિતામહને પૂછ્યું હતું, ત્યારે એ ધર્મજ્ઞે સત્ય બાપણ કરીને પોતે જ તેમને પોતાનું મૃત્યુ જણાવી દીધું હતું.^{૨૩} અરેરે! જમણે નાશ પામતા કુરુવંશનો ઉદ્ધાર કયો હતો, તે મહાત્મ્યુક્તિમાન લીભ કૌરવોની સાથે જ પરાજયને પામ્યા છે.^{૨૪} અરે! ઓ માધવ! દેવ સરખા આ નરશ્રેષ્ઠ લીભનું સ્વર્ગગમન થયા પછી કૌરવો ધાર્મિક વિષયોમાં કોને અગ્રેસર કરીને ત્રણો પૂછશે? ^{૨૫} હે કૃષ્ણ! હવે જુઓ, આ તરફ દૃષ્ટિ કરો. જુઓ અનુનના તથા સાત્યકિના આચાર્ય હતા અને કૌરવોના ઉત્તમ ગુરુ હતા, તે દ્રોણાચાર્ય મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા છે.^{૨૬} હે માધવ! ઇંદ્ર જેમ આર્ય પ્રકારનાં અસ્ત્રોને બણે છે, તેમ આ દ્રોણાચાર્ય અને મહાવીર્યવાન પરશુરામ પણ ચારે પ્રકારનાં અસ્ત્રોને બણતા હતા.^{૨૭} અરે! જેની કૃપાથી અનુને આ રણમાં મહાક્રુધકર્મ કર્યું છે, તે દ્રોણાચાર્ય પણ શસ્ત્રોથી મરણ પામીને રણમાં સૂતા છે. હાય! હાય! સર્વ અસ્ત્રોએ પણ તેમનું રક્ષણ કર્યું નહિ.^{૨૮} અરે! જમને અગ્રેસર કરીને કૌરવોએ પાંડવોને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યા હતા, તે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પણ શસ્ત્રોથી ધનાઈ પડ્યા છે!^{૨૯} સેનાને બાળતી વેળા જ મહાપુરુષની ગતિ અજિના જેવી હતી, તે આ આચાર્ય શાંત થયેલી જવાળાઓવાળા અજિની પેઠે નિસ્તેજ થઈ રણમાં સૂતા છે.^{૩૦} હે માધવ! જુઓને! દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા છે, છતાં બણે જીવતા હોય તેમ તેમણે સુકીમાં દંડપણે ધનુષ્ય પકડી રાખ્યું છે અને હાથનાં મોઝ મજબૂત રીતે બાંધી રાખ્યાં

છે એમ જણાય છે.^{૩૧} હે કૃશવ! ચાર વેદો અને સર્વ અસ્ત્રો યુગાદિ સમયે બ્રહ્મદેવ પાસેથી જેમ દૂર થયાં ન હતાં, તેમ આ શરવીર દ્રોણાચાર્ય પાસેથી પણ દૂર થયાં ન હતાં.^{૩૨} અરેરે! બંદિજનો એમના આ જ પવિત્ર ચરણોને નિત્ય વંદન કરતા હતા તથા સેંકડો શિષ્યો નિત્ય જતું પૂજન કરતા હતા, તે જ ચરણોને આ સમયે શિયાળવાં ખેંચી રહ્યાં છે.^{૩૩} હે મધુસૂદન! દુરપદના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આ દ્રોણાચાર્યને મારી નાખ્યા છે અને આ વેળા બિચારી કૃષ્ણ કુખથી બેભાન સ્થિતિમાં તેમની પાસે બેઠી છે. તમે જુઓ એ કૃષ્ણ સામે! પોતાના કૃશ છૂટાં મૂકીને તે નીચે મુખે રુદન કરે છે અને શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના મરણ પામેલા પતિની સેવા કરી રહી છે. હે કૃશવ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જેમના ક્ષવચને બાણો મારીને તોડી પાડ્યું છે, તે આ દ્રોણાચાર્યને જટાધારિણી અને બ્રહ્માચારિણી એવી કૃષ્ણ સમીપમાં બેસીને ઉપાસી રહી છે.^{૩૪-૩૫} અરે! અતિ ક્રામળ યશસ્વિની કૃષ્ણ ધણી આતુર બની જઈને રણમાં મરણ પામેલા પોતાના પતિની ઉત્તરક્રિયાઓ કરવા માટે યત્ન કરી રહી છે.^{૩૬} જુઓ! જુઓ! તેણે ચિતા ગોઠવી દઈને અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો છે અને તેમાં દ્રોણાચાર્યના શરીરને પધરાવીને તેમના શિષ્યોએ ત્રણ પ્રકારનાં સામસૂક્તોત્તું ગાન કરવા માંડ્યું છે.^{૩૭} હે માધવ! જુઓ, તેમના મસ્તકે જટાઓને ધારણ કરનારા આ બ્રહ્મચારી શિષ્યો ધનુષ્યોને, શક્તિઓને, રથોના માળાઓને તથા વિવિધ પ્રકારનાં બાણોને ચિતામાં ગોઠવી દઈ દ્રોણાચાર્યનો અગ્નિસંસ્કાર કરવા તત્પર થયા છે. આમ પોતાના ગુરુના શરીરને ચિતામાં પધરાવી દઈ તેઓ મંત્રોચ્ચાર કરતા કરતા રુદન કરે છે, તે તમે જુઓ.^{૩૮,૪૦} વળી બીજા ઠેટલાએક શિષ્યો અગ્નિસ્વરૂપ દ્રોણાચાર્યને અગ્નિમાં હોમી

દઈ ને મરણુ સમયે ગવાતાં ત્રણ પ્રકારનાં સામસૂક્તો-
નું ગાન કરી રહ્યા છે.^{૪૧} ત્યાં બ્રાહ્મણઅતિના બીજા
કેટલાએક શિષ્યો કૃષ્ણને આગળ કરી, દ્રોણાચાર્ય-
ની ચિતાને કાપી બાબુથી પ્રદક્ષિણા કરીને સ્નાન
કરવા માટે ગંગાનદી તરફ જાય છે, તે પણ
તમે જુઓ.^{૪૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શ્રીપર્વ-તર્જત શ્રીવિલાપપર્વમાં -
'ગાધારીનાં વચનો' નામનો અધ્યાય ૨૪માં સમાયે

અધ્યાય ૨૪મો

ભૂરિશ્રવા માટે ગાંધારીનો વિલાપ

॥ ગાધાયુવાન ॥

સોમદત્તસુતં પશ્ય યુધ્ધાનેન પાશિતમ્ ।
વિતુષ્ઠમાનં વિદ્મૈર્ઘિહુભિર્માધવાંતિકે ॥ ૧ ॥

ગાંધારી બોલ્યાં : હે માધવ ! સોમદત્તનો
પુત્ર આ ભૂરિશ્રવા સાત્યકિને હાથે મરણ પામી-
ને અહીં પાસે જ પડ્યો છે, તેના તરફ તમે
દૃષ્ટિ કરે. અનેક માંસાહારી પક્ષીઓ તેના શરીરને
ફેલી રહ્યાં છે.^૧ હે જનાર્દન ! ભૂરિશ્રવાનો પિતા
સોમદત્ત પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થઈને મહાવ્રત-
ધર સાત્યકિની બાજુ નિંદા કરતો હોય તેવો
દેખાય છે.^૨ વળી જુઓ, પેલી ભૂરિશ્રવાની નિર્દોષ
માતાને ! શોકથી બાવરી બની જઈ ને, તે પોતાના
પતિ સોમદત્તને આશ્વાસન આપતાં કહે છે :^૩
' હે મહારાજ ! સહભાગ્ય છે તમારું કે તમે ભરત-
કુળના આ દારણ્ય સંહારને અને પ્રલયકાળના
જેવી કૌરવોની આ કતલને જોવા ન પામ્યા.
અનેક યજ્ઞ કરનારા, હજારોની દક્ષિણાઓ આપ-
નારા અને યુર્પવજ જોવા પોતાના વીર પુત્રને
મરણ પામેલો તમે ન જોયો તે તમારું સહભાગ્ય
છે.^૪ હે મહારાજ ! સારું છે કે, સાગરમાં જન્મ
સારસીઓ કહ્વાંત કરે તેમ તમારી આ પુત્ર-
વધુઓ ધોર અને પુષ્કળ વિલાપ કરે છે, તે તમારે
કાને આવતું નથી.^૫ હાય ! હાય ! એ પુત્રવધુ-

ઓ પોતાના પતિઓ તથા પુત્રો હણાઈ જતાં
લથરપથર થઈ ગઈ છે, તેમના વાળ વીંખાઈ ગયા
છે અને એક વસ્ત્રોર તેઓ આમતેમ દોડાદોડ
કરે છે.^૬ હે પુરુષવ્યાધ ! અબ્બુને જના એક
બાહુને કાપી નાખ્યો છે, એવો તમારો પુત્ર ભૂરિ-
શ્રવા સાત્યકિને હાથે મરણ પામ્યો છે અને
શિકારી પ્રાણીઓ તેને ખાઈ રહ્યાં છે, તે તમારે
જેવાતું આવ્યું નથી તેથી તમે ભાગ્યશાળી છો.^૭
અરે ! ઘણું સારું થયું છે કે, તમે યુદ્ધમાં મરણ
પામેલા શક્તે તથા ભૂરિશ્રવાને જોયા નહિ અને રણ-
માં ભટકતી તમારી આ પુત્રવધુઓને પણ તમે ન
જોઈ.^૮ યજ્ઞસ્તંભના ચિહ્નવાળા મહાત્મા ભૂરિ-
શ્રવાનું સુવર્ણમય છત્ર તૂટી પડીને રથની પાસે
વીખરાઈ ગયું છે, તે નહિ જોવા માટે તમારું
સુદૈવ છે.^૯ જુઓ, આ તરફ શ્યામ નેત્રો-
વાળી ભૂરિશ્રવાની સ્ત્રીઓ સાત્યકિએ મારી નાખેલા
પોતાના પતિને વીંટાઈ વળી શોક કરી રહી છે.^{૧૦}
હાય ! ઓ કેશવ ! ત્વામીના શોકથી કૃશ થયેલી
એ રાણીઓ કરુણ વિલાપ કરીને પોતાના પતિની
સન્મુખ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડે છે.^{૧૧} અરે !
પણ અબ્બુને આવું અતિ બીભત્સકર્મ કેમ કયું ?
તેણે પ્રમાદમાં જિનેલા યજ્ઞશીલ રાજ ભૂરિશ્રવાનો
બાહુ કેમ કાપી નાખ્યો ?^{૧૨} અરે ! સાત્યકિએ તો
અબ્બુને કરતાં પણ ઘણું વિશેષ પાપી કૃત્ય કયું
છે; કારણ કે શુદ્ધાત્મા ભૂરિશ્રવા અનશનવ્રતનો
સ્વીકાર કરીને બેસી ગયો હતો, છતાં સાત્યકિએ
તેના પર પ્રહાર કર્યો હતો.^{૧૩} હે માધવ ! જુઓ,
યજ્ઞસ્તંભના ચિહ્નવાળી ધ્વજને ધારણ કરનારા
ભૂરિશ્રવાની આ સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે વિલાપ કરે
છે : ' ઓ ધાર્મિક ! તમને એકલાને બે જણાએ
મળીને અધર્મથી મારી નાખ્યા છે અને તેથી
જ તમે આમ રણમાં સૂતા છો. સાત્યકિએ પોતે
અપયશભરેલું પાપી કર્મ કયું છે, તેને માટે

આવતી, ત્યારે તમારી સાથે રમણ કરવાની કામે-
ચ્છા કદી પણ મને ત્યજી જતી ન હતી.^૩ ઓ જને-
શ્વર ! હવે મને તમારો વિયોગ થયો છે, તેથી
હવે મારી શી ગતિ થશે ?' આમ મધુર સ્વરે
વિલાપ કરતી તે અનાથ બાળા સર્વ સંબંધીઓ
થી હીન થઈને થરથર ધ્રુજી રહી છે.^૪ જુઓ !
સૂર્યના તાપથી કર્માઈ ગયેલી વિવિધ જાતની
પુષ્પમાળાઓની પેઠે આ સર્વ રાજરાણીઓ શોકને
લીધે કર્માઈ ગઈ છે, તોપણ તેમનાં શરીરોની
શોભા હજી તેવી ને તેવી જ છે.^૫ હે મધુસૂદન !
જુઓ આ તરફ. આ શરે કલિંગરાજ સૂતા છે.
તેની વિશાળ ભુજાઓ પ્રદીપ્ત બાજુબાંધી શોભી
રહી છે.^૬ હે જનાર્દન ! જુઓ, મગધદેશનો રાજા
આ જયત્સેન પણ આ મરણશય્યામાં સૂતો છે
અને અતિ વિહ્વળ થઈને રૂદન કરી રહેલી તેની
રાણીઓ સર્વ તરફથી તેને વીંટાઈ વળી બેઠી છે.^૭
અહો ! હે જનાર્દન ! વિશાળ નેત્રોવાળી અને
સુંદર સ્વરવાળી આ સ્ત્રીઓનો મનહર અને
શ્રુતિહર રૂદનધ્વનિ મારા મનને બળે મોહિત કરી
નાખે છે.^૮ અરેરે ! મગધદેશની આ મહારાણીઓ
સુંદર અને સુંવાળા ગાલીયાઓવાળાં શયનને
યોગ્ય છે, પરંતુ તે જ અત્યારે શોકથી સુકાઈ ગઈ
છે, તેમનાં વસ્ત્રો તથા અલંકારો વેરવિખેર થઈ
ગયાં છે અને તેઓ પૃથ્વી પર રડતી પડી છે.^૯
વળી જુઓ, પેલી તરફ કાસલદેશનો અધિપતિ
રાજપુત બૃહદ્બલ પડ્યો છે અને ભિન્ન ભિન્ન
પ્રકારે રૂદન કરતી આ સ્ત્રીઓ પોતાના એ પતિને
વીંટાઈ વળીને બેઠી છે.^{૧૦} તે સર્વ સ્ત્રીઓ એ
રાજાનાં સર્વ અંગોમાં અભિમન્યુના બાહુબળથી
ખૂંચી ગયેલાં બાણોને ખેંચી કાઢે છે અને દુઃખા-
વેશને લીધે વારંવાર મૂર્ચ્છિત થઈ પડે છે. હે
માધવ ! આ નિર્દોષ સ્ત્રીઓનાં મુખો સૂર્યના તાપ-
થી તથા પરિશ્રમથી કર્માઈ ગયેલાં કમળો સરખાં

શોભે છે.^{૧૧, ૧૨} જુઓ પેલા દ્રોણાચાર્યને હાથે
મરણ પામેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના કિશોરવયના શરૂ પુત્રો.
સુંદર બાજુબાંધેને તથા સુવર્ણની માળાઓને
ધારણ કરી તેઓ રણમાં સૂતા છે.^{૧૩} રથરૂપી અશ્વિ-
શાળામાં રહેલા, ધનુષરૂપી જનાળાવાળા અને બાણ,
શક્તિ તથા ગદ્યાઓરૂપી ઇંધણવાળા દ્રોણાચાર્ય-
રૂપ અશ્વિમાં ઝડપાઈ જઈને તેઓ બધા પતંગિ-
યાંની પેઠે બળી મૂક્યા છે.^{૧૪} વળી જુઓ પેલા
સુંદર બાજુબાંધેને ધારણ કરનારા પાંચે કેકયભાઈ-
ઓ દ્રોણ સામે શૌર્યથી યુદ્ધ કરીને મૃત્યુવશ થયા
છે અને રણમાં સૂતા છે.^{૧૫} જમના રથો પર તાલ-
વૃક્ષના ચિહ્નવાળી ધન્યો કૂરુકી રહી હતી એવા
આ કેકયકુમારો હજી પણ ઝળકતાં સુવર્ણનાં
કવચોને ધારણ કરી રહ્યા છે અને પ્રજ્વળી બેઠેલા
અશ્વિઓની પેઠે પોતાની કાંતિથી રણભૂમિને દેદી-
પ્યમાન કરી રહ્યા છે.^{૧૬} હે માધવ ! જુઓ જમ
અરણ્યમાં મોટો સિંહ મહાન હાથીને મારી નાખે
તેમ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય પેલા દ્રુપદરાજને મારી
પાડ્યા છે.^{૧૭} હે પુંડરીકાક્ષ ! પાંચાલરાજાનું 'પેલું'
શ્વેત છત્ર ઠેવું નિમજ્જન દેખાય છે ! ખરેખર, શરદ-
ઋતુમાં હૃદય પામેલા ચંદ્ર સરખું જ તે પ્રકાશી
રહ્યું છે.^{૧૮} જુઓ, દ્રુપદરાજની પેલી રાણીઓ
અને પુત્રવધૂઓ કેવી દુઃખિયારી દેખાય છે ! તેઓ
સર્વે પાંચાલવંશના વૃદ્ધ રાજા દ્રુપદનો અશિસંસ્કાર
કરીને તેમની ચિતાને ડાળી બાજુથી પ્રદક્ષિણા કરે
છે.^{૧૯} અરે ! પેલી બેભાન થયેલા ચિત્તવાળી સ્ત્રીઓ
દ્રોણાચાર્યને હાથે હણાયેલા ચેદિદેશના અધિપતિ
એવા શર અને મહાત્મા ધૃષ્ટકેતુને અશિસંસ્કાર
કરવા માટે લઈ જાય છે.^{૨૦} હે મધુસૂદન ! આ
મહાધનુર્ધર ધૃષ્ટકેતુએ એક વાર દ્રોણાચાર્યના અસ્ત્ર-
નો યુદ્ધમાં નાશ કરી નાખ્યો હતો, પણ પછીથી
નદીએ ભાંગી નાખેલા વૃક્ષની પેઠે તે મરણ પામીને
રણમાં પડ્યો છે.^{૨૧} શરનીર અને મહારથી એવો

પ્રથમથી જ મળી છે.^{૨૦}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે ભારત ! આ યુદ્ધમાં મરણ પામેલા જ પુરુષો અનાથ છે, તેમનાં શરીરોનો તમે પોતે જ વિધિપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરશો કે ? જમનાં શરીરોનો અગ્નિસંસ્કાર કરે તેવા એક પણ સંબંધી નથી અને જેઓ અગ્નિદોષી નથી, તેમનો સંસ્કાર તમારે જ કરવો યોગ્ય છે. અમારે તો ઘણાઓના સંસ્કારો કરવાના છે, તેથી હે તાત ! અમે બીજાઓના સંસ્કારો ક્યાંથી કરી શકીએ ?^{૨૧, ૨૨} હે યુધિષ્ઠિર ! જમનાં શરીરોને ગરડો તથા ગીધા આડાંઅવળાં ખેંચી ગયાં છે, તેમને આપણે ક્યાં શોધી શકીએ ? તેમને તો પોતપોતાનાં કર્મો પ્રમાણે જ પરલોકની પ્રાપ્તિ થશે.^{૨૩}

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય મહારાજ ! ધૃતરાષ્ટ્રે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેમણે કુર્યોધનના પુરોહિત સુધર્માને, ધૌમ્યને, સંજયને, મહાચુદ્ધિમાન વિદુરને, કૌરવ યુધિષ્ઠ્યને, ઇંદ્રસેન આદિ સેવકોને તથા બીજા કેટલાએક સારથિઓને આજ્ઞા કરી દીધી કે,^{૨૪, ૨૫} 'તમે બધા આ વીર પુરુષોનાં સંપૂર્ણ પ્રેતકાર્યો કરાવો, એટલે કોઈનું પણ શરીર અનાથની પેઠે આડું-અવળું ન રખડી જાય.'^{૨૬} ધર્મરાજની એ આજ્ઞા થતાં વિદુરે, સંજયે, સુધર્માએ, ધૌમ્યે તથા ઇંદ્રસેન આદિ સેવકોએ ચંદનનાં, અગરનાં તથા કાલી-ચકચંદનનાં કાષ્ઠો એકઠાં કરાવ્યાં. પછી ધી, તેલ, સુગંધી દ્રવ્યો, મહાકિંમતી રેશમી તથા સુતરાઉ વસ્ત્રો, બીજાં સામાન્ય લાકડાંના મોટા ઢગો, માંગી પડેલા રથો અને જતજતનાં આયુધો એકઠાં કરાવીને તેમણે મોટી મોટી ચિતાઓ તૈયાર કરાવી. હવે તેમણે તે ચિતાઓમાં અનુક્રમે સર્વ રાજાઓનાં શયોને મૂક્યાં અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સર્વની દહનક્રિયા કરવા માંડી.^{૨૭-૩૦} હે ભારત ! રાજા કુર્યોધનને, તેના સો ભાઈઓને, શત્રુને, રાજા શલ્યને, બૃહ-

શ્રવાને, રાજા જયદ્રથને, અભિમન્યુને, દુઃશાસનના પુત્રને, લક્ષ્મણને, રાજા ધૃષ્ટકેતુને, બૃહંતને, સોમદત્તને સેંકડો સંજય રાજાઓને, રાજા હેમધન્વાને, વિરાટ-ને, દ્રુપદને, શિષ્મંડીને, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, યુધામન્યુને, પરાક્રમી ઉત્તમૌજને, કાસલરાજને. દ્રૌપદીના પુત્રને, શકુનિને, અચલને, વૃષકને, રાજા ભગદત્ત-ને, સૂર્યપુત્ર કણ્વને, તેના પુત્ર વૃષસેનને, મોટા ધનુર્ધારી કેકયોને, મહારથી ત્રિગર્તોને, રાક્ષસરાજ ધટાકચને, બકરાક્ષસના ભાઈ રાક્ષસ અલંબુષને, રાજા જલસંધને તથા આ ઉપરાંત બીજા અનેક હજારે રાજાઓને ચિતામાં સુવાડીને તેમણે ધૃતધારાઓના હોમથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં દહનક્રિયા કરવા માંડી. એ સમયે કેટલાએક મહાત્માઓના પિતૃમેધ પણ કરવામાં આવ્યા હતા, કેટલાએકની પાછળ સામસૂર્યોનાં ગાન ગવાયાં હતાં અને કેટલાએકની પાછળ માત્ર શોક કરવામાં આવ્યા હતા.^{૩૧-૩૬} તે દિવસની રાત્રિએ સામન્તરાજાઓની ગર્જનાઓ-થી તથા સ્ત્રીઓના રુદનધ્વનિથી સર્વ પ્રાણીઓ ખિન્ન થઈ ગયાં હતાં.^{૪૦} સારે નિધૂંમ અગ્નિએ બડબડાટ બળી રહ્યા હતા અને તેઓ આકાશમાં આછી વાદળધટાઓમાં ઢંકાઈ ગયેલા ગ્રહો સરખા દેખાતા હતા.^{૪૧} વળી એ યુદ્ધમાં જેઓ જીતા જીતા દેશોમાંથી આવ્યા હતા અને જેઓ અનાથ હતા, તે બધા ચોદાઓનાં હજારો શયોને લઈ આવી વિદુરે ઢગલો કર્યો.^{૪૨} પછી તેમણે તેમને તેલમાં ઝાળેલાં લાકડાંઓની ચિતાઓમાં સંભાળ-પૂર્વક ગોઠવ્યાં અને યુધિષ્ઠિરરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.^{૪૩} આ રીતે તે સર્વનો અગ્નિસંસ્કાર કરાવીને કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી સ્નાન માટે ગંગા તરફ ગયા.^{૪૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સ્રીપર્વ-તર્જત શ્રાદ્ધપર્વમાં 'કૌરવોનાં ઓર્વદેહિક કાર્યો' નામનો અધ્યાય ૨૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭મો

વીસમો દિવસ-ઉદ્ધકદાન અને કણ્ણની
ગૃહોત્પત્તિનું નિવેદન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તે સમાસાદ્ય ગંગાં તુ શિવાં પુણ્યજલોચિતામ્ ।
હૃદિનીં ચ પ્રસન્નાં ચ મહારૂપાં મહાવલામ્ ॥ ૧ ॥
વૈશંપાયન યોત્યાઃ હવે દે જનમેજય-
રાજ ! તે સૌ સર્વંતું કલ્યાણ કરનારી, પવિત્ર
જળથી ભરેલી, મોટા મોટા ધરાઓવાળી, પ્રસન્ન
જળવાળી, મહાન વિસ્તારવાળી અને પ્રચંડ
વેગવાળી ગંગાનદીના તટ પર પહોંચ્યા.^૧ ત્યાં તે
બ્રહ્માએ પોતપોતાનાં વસ્ત્રો, આભૂષણો, પાષાદી-
ઓ તથા સર્વં સરંજમોને ઉતારી નાખ્યા અને
તેઓ પોતાના પિતાઓનું, આજઓનું, ભાઈઓનું,
પૌત્રોનું, સ્વજનોનું તથા પુત્રોનું ઉદ્ધકદાન કરવા
લાગ્યા. ત્યારે સર્વં કૌરવસૃષ્ટિઓ પણ અત્યંત દુઃખ-
થી રહન કરતી કરતી પોતાના પતિઓનું જળ-
તપણું કરવા લાગી.^{૨,૩} ત્યાં બીજા ધર્મજ્ઞ
મહાશયો પણ પોતાના સુદૃઢ વર્ગને જળપ્રદાનથી
તૃપ્ત કરવા લાગ્યા. આમ ત્યાં એકઠી ભણેલી
સર્વં વીરાંગનાઓ પોતાના વીર પતિઓને ઉદ્ધ-
કદાન આપવા લાગી, ત્યારે ગંગાનદીનો સુંદર
પ્રવાહ પુષ્કળ વિસ્તારવાળો દેખાતો હતો, ત્યારે
તેનો તટપ્રદેશ પણ આનંદરહિત અને ઉત્સવરહિત
હતો, છતાં વીરપત્નીઓથી ભરાર્ધ જઈને તે
મહાસાગરના કિનારા સરખો શોભતો હતો. ત્યાં
હે મહારાજ ! શોકથી કૃશ થયેલાં કુંતા માતા
એકાએક રહન કરવા લાગ્યાં અને ઘણી જ મંદ
વાણીથી પોતાના પુત્રોને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં :
'હે પાંડવો ! જે વીર મહાન ધનુર્ધર હતો, જે
સ્થપતિઓને અધિપતિ હતો, જે અર્જુનને હાથે
સંઆમમાં માર્યો ગયો હતો, જે વીર પુરુષોનાં
લક્ષણોથી વિરાજી રહ્યો હતો, જેને તમે સૂતપુત્ર

અથવા રાધાપુત્ર માનતા હતા, જે સેનાઓના મધ્ય-
ભાગમાં સૂર્યની પેઠે પ્રકાશી રહ્યો હતો, જે મહા-
સમર્થ હતો, જે પૂર્વે તમારા અનુયાયીઓની સાથે
તથા તમારી પોતાની સાથે ખેડ્યો હતો, જે દુર્યો-
ધનના સર્વં સૈન્યને મોખરામાં લાવી શોભતો હતો,
જે આ સમગ્ર પૃથ્વીમાં અતુલ વીર્યવાન રાજવી
હતો, જે શરવીર પોતાના પ્રાણને સાટે પણ પૃથ્વી
પર સદા યશની જ પ્રાર્થના કરતો હતો, જે સત્ય-
પ્રતિજ્ઞા હતો, જે કોઈ પણ યુદ્ધમાં કદી પણ પાછો
ડગલે હક્યો નહોતો અને જે અત્યુત્તમ કર્મોવાળો
હતો-તે તમારા ભાઈ કણ્ણને પણ તમે જલાંજલિ
આપો; કારણ કે તે કણ્ણ તમારો મોટા ભાઈ હતો.
સૂર્યના સંબંધથી તે મારી કૃષ્ણે અવતર્યો હતો.
તે શરવીર કણ્ણ જનસમયથી જ કુંડળકવચને
ધારણ કરતો હતો અને સૂર્ય સમે તેજસ્વી હતો.
પોતાની માતાનાં આ અપ્રિય વચનો સાંભળીને
સર્વં પાંડવો કણ્ણને માટે ઘણું જ શોક કરવા
લાગ્યા અને અત્યંત ઉદાસ થઈ ગયા. પછી
પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા વીર કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર
સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખતા નાખતા પોતાની
માતાને કહેવા લાગ્યા : 'ઓ મા ! એ મહા-
રથી કણ્ણ બાણોરૂપી તરંગાવાળો હતો, ધન-
રૂપી વમળવાળો હતો, મોટી હુબ્બોરૂપી મોટા
ઝૂંડાવાળો હતો અને હથેળીના શબ્દથી નિત્ય
ગાજી રહેલા એક ધરા સરખો હતો. એના બાણ-
પાતનું લક્ષ્ય થઈને અર્જુન વિના બીજા એક
પણ પુરુષ એની સન્મુખ બેસી રહી શકતો ન હતો.
એવો એ દેવપુત્ર કણ્ણ તમારા ઉદરમાં ઢેવી રીતે
જન્મ્યો હતો ? અરે એના બાહુપ્રતાપથી અમે
સર્વં તરફથી તપી ગયા હતા.^{૪-૧૭} વસુધૈ કવઃ
અશ્વિને ઢાંકવામાં આવે, તેમ તમે એ કણ્ણને
આજદિન પર્યંત કેમ ગુપ્ત રાખ્યો હતો ? અમે જમ

કૌરવો એ કર્ણના જ બાહુબળનો આશ્રય કરતા હતા. વળી બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો એ કર્ણ કૌરવપક્ષના સર્વ રાજાઓને બળરૂપ હતો.^{૧૮, ૧૯} અરે ! કુંતી-પુત્ર અર્જુનના અસ્ત્રપ્રહારોને એ કર્ણ વિના બીજો એક પણ રથી ઝીલી શકતો ન હતો. હે માતા ! સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અદ્ભુત પરાક્રમી એ અમારા વડીલભાઈ કર્ણને તમે લક્ષ થયા પહેલાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યો હતો ? અરે આ માડી ! તમે કર્ણના આ જન્મવૃત્તાંતને યુક્ત રાખીને અમારો નાશ કર્યો છે.^{૨૦, ૨૧} કર્ણના મરણથી હવે મને તથા મારા ભાઈઓને ઘણું જ દુઃખ થાય છે. અરેરે ! અભિ-મન્યુના નાશથી, દ્રોપદીના પુત્રોના મરણથી, પાંચા-લોના સંહારથી તથા કુરુઓના ધ્વંસથી મને જ મહાન દુઃખ થાય છે, તેથી સો ગણું દુઃખ મને કર્ણના મરણથી આ વેળા થાય છે.^{૨૨, ૨૩} હાય ! હાય ! મને તો કર્ણને માટે શોક જ થયા કરે છે અને જાણે અશ્વિમાં હોઈ તેમ હું એ માટે જ આ સમયે બળી જઈ છું. અરે ! કર્ણ અમારો ભાઈ છે, આવી અમને પ્રથમ જ જો બળરૂપ પડી હોત, તો અમે તેને અનુસરીને જ ચાલત અને અમારા સર્વના એકત્ર બળથી અમને આકાશમાં રહેલી વસ્તુ પણ ફેલેલા થાત નહિ. અરે ! ત્યારે કૌરવો-

નો આ વિનાશ પણ ન થાત.' ધર્મરાજ યુધિ-ષ્ઠિર આમ અનેક પ્રકારે વિલાપ કરીને ધીમે સ્વરે રડવા લાગ્યા. પછી હે 'રાજન ! તેમણે કર્ણને પણ જલાંજલિ આપી એટલે તે ઉદ્ધવદાનના સમયે સર્વ તરફ જામેલી સ્ત્રીઓમાં રડાડટનો મહાન આક્રંદ થવા લાગ્યો. હવે યુદ્ધિમાન કુરુ-રાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના મોટાભાઈ કર્ણની સર્વ સ્ત્રીઓને સ્નેહપૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવી, પછી તે સ્ત્રીઓની સાથમાં રહીને ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે કર્ણનાં સર્વ પ્રેતકર્યો કર્યાં. આ પ્રમાણે ધીમાન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે વિધિપૂર્વક કાર્ય કર્યું અને પછી આ પ્રમાણે કહ્યું : 'મેં પાપીએ મારા મોટાભાઈ કર્ણને મારી માતા કુંતાના યુક્ત મંત્રને નહિ બળવાથી જ મરાવી નાખ્યો છે. માટે હું કહું છું કે, કોઈ પણ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં હવે પછી કોઈ પણ યુક્ત વાત ટકી શકશે નહિ.' સર્વોં જો વ્યાકુળ થયેલા યુધિ-ષ્ઠિરરાજ આ પ્રમાણે પોતાના સર્વ ભાઈઓની સાથે સ્નાન કરવા માટે ગંગાનદીના કિનારા તરફ ગયા.^{૨૪-૩૦}

છતિ શ્રીમહાભારતમા સીપર્વતર્ગત શ્રાદ્ધપર્વમા 'કર્ણની ગદોત્પત્તિનું કથન' નામનો અધ્યાય ૨૭મો સમાપ્ત

શ્રાદ્ધપર્વ સમાપ્ત

સીપર્વ સમાપ્ત